

KÖZGAZDASÁGI SZEMLE

Styri ip. Kovács Tiborral

A tartalomból

HORVÁTH LÁSZLÓ:

Az 1980-as gazdasági szabályozók

SIVÁK JÓZSEF:

Számítástechnika a népgazdasági tervezés módszereinek korszerűsítésében

GERGELY ISTVÁN:

Vállalati beruházások és gazdasági egyensúly

FERENCZI TIBOR:

Béremelés és műszaki fejlesztés a mezőgazdasági vállalatokban

HIDAS GÁBOR:

Kína gazdasága az 1970-es évek végén

BERTÓTI LÁSZLÓ:

Az értéknagyság kérdéséhez

U

XXVII. évfolyam

14/14

1980. január

A szerkesztő bizottság tagjai:

AUGUSZTINOVICS MÁRIA, BOGNÁR JÓZSEF, CSIKÓS-NAGY BÉLA, CSIZMADIA ERNŐ, ERDŐS PÉTER,
FALUSNÉ SZIKRA KATALIN, FEKETE FERENC, GANCZER SÁNDOR, HETÉNYI ISTVÁN, HORVÁTH LÁSZLÓ,
HUSZÁR ISTVÁN, KÁPLÁR JÓZSEF, KESERŐ JÁNOSNÉ, KORNAI JÁNOS, MEGYERI ENDRE, NAGY TAMÁS,
NYERS REZSŐ (elnök), SIPOS ALADÁR, SZABÓ KÁLMÁN, SZAMUELY LÁSZLÓ, VINCZE IMRE, ZSARNÓCZAI
SÁNDOR (főszerkesztő)

TARTALOM

<i>Horváth László</i> : Az 1980-as gazdasági szabályozók	1	
<i>Sivák József</i> : Számítástechnika a népgazdasági tervezés módszereinek korszerűsítésében	12	
<i>Gergely István</i> : Vállalati beruházások és gazdasági egyensúly	22	
<i>Ferenczi Tibor</i> : Béremelés és műszaki fejlesztés a mezőgazdasági vállalatokban	42	
<i>Hidasi Gábor</i> : Kína gazdasága az 1970-es évek végén	57	
V I T A		
<i>Bertóti László</i> : Az értéknagyság kérdéséhez	68	
S Z E M L E		
Vita az ún. megfelelő technológiáról (<i>Árva László</i>)	78	
TUDOMÁNYOS TÁJÉKOZTATÓ		
Tudományos emlékülés Varga Jenő születése 100. évfordulójának tiszteletére (<i>Halm Tamás</i>)	89	
Falufejlesztési ankét Keszthelyen (<i>G. I.</i>)	98	
Cserearány-változások és a gazdasági növekedés mérése (<i>Drechsler László</i>)	104	
FOLYÓIRATSZEMLE		111
O. Bogomolov: A KGST-országok és a fejlődő államok — Újra időszerű téma: az arany		
SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ		
Ligeti István—Sivák József: Növekedés, szabályozás és stabilitás a gazdasági folyamatokban (<i>Hoós János</i>)	119	
A cikkek orosz és angol nyelvű rövid tartalmi kivonata	121	
KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK TARTALMÁBÓL	125	

E SZÁM SZERZŐI:

Dr. Árva László, az Agrárgazdasági Kutatóintézet munkatársa; **Bertóti László**, a Budapesti Műszaki Egyetem docense; **dr. Drechsler László**, a közgazdaságtudományok doktora, az Országos Terhivatal Tervgazdasági Intézetének igazgatóhelyettese; **dr. Ferenczi Tibor** kandidátus, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem docense; **dr. Gergely István** kandidátus, a Magyar Tudományos Akadémia Ipargazdaságtani Kutatócsoportjának tudományos főmunkatársa; **dr. Halm Tamás**, a Közgazdasági Szemle olvasószerkesztője; **Hidasi Gábor** kandidátus, a Világgazdasági Tudományos Tanács tagja; **dr. Hoós János**, a közgazdaságtudományok doktora, a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának osztályvezetője; **dr. Horváth László** kandidátus, az Országos Terhivatal elnökhelyettese; **dr. Sivák József**, az Országos Terhivatal Számítástechnikai Központjának igazgatóhelyettese.

Az 1980-as gazdasági szabályozók

Újév óta módosított közgazdasági szabályozórendszer alapján dolgoznak a gazdálkodó szervezetek, amelyeknek a bevezetését szenvedélyes vita előzte meg. Az intenzív érdeklődés is jelzi, hogy a szokásosnál nagyobb jelentőségű változásokról van szó, s hogy ezek érzékenyen érintik a vállalatokat.

Úgy vélem, hogy a továbbfejlesztett szabályozórendszer elvi és gyakorlati kérdéseinek tárgyalásakor a 60-as évek végén kidolgozott gazdaságirányítási reform néhány vonásának elemzéséből kell kiindulnunk, elsősorban azokból, amelyek esetében az elképzelések az elmúlt 12 évben nem valósultak meg, vagy nem teljesültek azok a feltételezések, amelyek kiinduló alapként szolgáltak az egyes működési szabályok kidolgozásakor.

Gazdaságirányítás és piac

Az 1968-as reform egyik alapgondolata az volt, hogy a termelést, az értékesítést és más folyamatokat a mikroszférában nagyrészt ne tervutasításokkal irányítsuk, hanem juttassuk nagyobb szerephez az áru- és pénzviszonyokat.

Úgy véltük, hogy a népgazdasági terv által meghatározott *szabályozott piacot* célszerű kialakítani, ezen a piacon a külföldi és a belföldi partnerek között ésszerű korlátok között tartható verseny alakul ki. Ilyen módon az érdekek ütközése dinamikusabban és sokoldalúbban biztosíthatja a társadalmi érdekek érvényesülését — megfelelő módon megállapítva azokat a szabályokat, amelyek korlátozzák vagy ösztönzik a gazdasági élet szereplőit.

Több mint egy évtized elteltével megállapítható, hogy a gazdaságirányítás koncepciója helyes volt: a tervutasításos rendszer a mikroszférában részben helyettesíthető volt a terv és a közgazdasági szabályozók által meghatározott piaccal. A piac *jellege* azonban eléggé eltért az elképzelésektől. Röviddel a reform bevezetése után kiderült, hogy a gazdálkodó szervezetek és káderek nem ismerik eléggé, hogyan kell önállóan kereskedni. Ezt jelzi például, hogy a reform bevezetése után több mint egy évtizeddel is dominálnak a negyedéves szerződéskötések, amelyeket a vállalatok megszoktak a tervutasításos rendszerben. Nehezen terjedtek azok a kereskedelmi módszerek, amelyek alkalmasak arra, hogy nagyszámú és nagy-tömegű terméket gazdaságosan és hatékonyan, kulturáltan terítsenek. Ezt jelzi, hogy a készletgazdálkodásban fajlagosan is, dinamikában is, a készletek elhelyezkedése szempontjából is jelentősen el vagyunk maradva a fej-

lett ipari országoktól, s emiatt a vállalatoknak a készletezéssel, értékesítés-
 sel és beszerzéssel kapcsolatos költségei jóval nagyobbak, mint a verseny-
 társaké. A reform alkotói nagy jelentőséget tulajdonítottak bizonyos túl-
 kínálatnak, ez azonban csak esetlegesen, egyes időszakokban és egyes ter-
 mékcsoportokban következett be. Ilyen esetekben is kiderült azonban, hogy
 a várt hatás elmaradt, az ilyen szituáció csak kevéssé növelte az ellátás szín-
 vonalát, s nem törte le az árakat. A gazdasági szervezetek inkább szorgal-
 mazták a szocialista exportot, harcoltak a készletek állami finanszírozá-
 sáért stb. Kevéssé alakult ki verseny: a termelők jelentős része akkor is
 monopóliumhelyzetben van, ha ugyanabban a technológiai körben több ter-
 melő működik — az ország kis mérete miatt egyébként is korlátozottabbak,
 mint hittük, a belföldi verseny lehetőségei. Az importverseny sem fejtette
 ki megfelelően hatását: a szocialista importtermékek az eltérő árrendszerek
 miatt, a tőkés termékek megjelenése pedig inkább árfelhajtó hatású volt,
 és túlságosan szórványos ahhoz, hogy komoly hatást fejtsen ki.

A tervvel szabályozott piac hatásos működésének egyik legnagyobb
 akadályává vált, hogy nem sikerült egy azzal adekvát árrendszer kialakí-
 tása és működtetése. A reform kidolgozóinak az ákról az volt az elképze-
 lésük, hogy azok fejezzék ki a ráfordításokat, a társadalmi preferenciákat
 és a piac értékítéletét. Már abban az időben felvetődött, hogy a hazai ár-
 arányok kialakításakor figyelemmel kell lenni a *világpiaci arányokra* is.
 E helyes elvek azonban a gyakorlatban csak részben valósultak meg, így
 az ár elismerte a hazai ráfordításokat és a társadalmi preferenciákat, de
 — részben a piac tökéletlen működése folytán, részben egyéb okok miatt —
 nem fejezte ki a piac értékítéletét, a világpiaci arányokat pedig csak
 lassan és következtelenül érvényesítettük árainkban.

A reform alkotói újszerűen közelítették az ösztönzés, érdekelttség prob-
 lémáját is. Az addig nagyszámú, főleg naturáliákban mért eredménymutató
 helyére egy szintetikus mutatót, a nyereséget állították. Az érdekelttségi
 rendszerek, amelyekről függött a bér, a prémium, a nyereségrészesedés stb.,
 e mutatókhoz kapcsolódtak. A nyereségmutatóhoz kapcsolódó érdekelt-
 séget fokozta, hogy a szociális, kulturális ellátás kereteit, fejlesztési lehetőségeit is ennek alapján állapították meg.

Azáltal azonban, hogy az árak nyereségtartalma nem fejezte ki kel-
 lően a hatékonyságot, sőt adott esetben a nyereség nem hatékony tevékeny-
 ség eredményeképpen még nagyobb is lehetett, a nyereségérdekelttség elvé-
 nek alkalmazhatósága korlátok közé szorult. A különböző egyedi támoga-
 tások is torzították a nyereség eredménymérő szerepét. Ilyen körülmények
 között a nyereségérdekelttség etikai oldalról is támadhatóvá vált, hiszen
 gyakran nem valóságos hatékonyságot, értékképző tevékenységet honorált.

A gazdasági szabályozórendszer az elmúlt 12 évben többször is módo-
 sult. Ezek közül jelentősebb volt a bér- és keresetszabályozás változtatása,
 amely lazította a kapcsolatot a vállalati nyereség és a dolgozók keresete,
 jövedelme között, csökkentve ezek differenciálódását. Ez a módosítás gya-
 korlatilag — részben — helyesnek tekinthető, más kérdés, hogy milyen
mértékek kívánatosak. Kétségtelen, hogy a hatékonyság növelését jobban
 szolgálja egy, a jelenleginél lényegesen differenciáltabb bér- és kereset-
 szabályozási rendszer.

Szélesebb körű módosítás történt 1976-ban, az V. ötéves tervhez kap-
 csolódóan. A módosítások bizonyos koncepcióváltozást tükröztek — közü-

lük ismét csak azokkal foglalkozom, amelyek nem teljesen bizonyultak célravezetőnek.

A módosítás egyik elvi tézise az volt, hogy a szabályozórendszernek gyorsabban kell igazodnia az ötéves tervekhez, s a szabályozókat is a tervdöntések keretében kell kialakítani. A gondolat magva igaz és hasznos. Valóban, a gazdaságirányítás e két fő eleme szoros kapcsolatban van egymással. A szabályozás ilyen szoros hozzákapcsolása az ötéves tervhez azonban azzal a veszéllyel jár, hogy feloldódik annak normatív jellege, előtérbe kerülnek az úgynevezett speciális szabályozók. A speciális szabályozás pedig rendszerint a tervutasításos rendszer egyik sajátos formája, különösen akkor, ha már vállalati mélységben differenciálódik.

A speciális szabályozás következménye is volt, de az úgynevezett relációs terelési elv alkalmazása is okozta, hogy a pénzügyi rendszer áttekinthetlenné vált. Az egyedi szabályozást ugyanis sok esetben csak úgy lehetett megoldani, hogy a szabályozók által kialakított jövedelmeket a költségvetés újra elosztotta, azoknak juttatott, akiknél kevesebb jövedelem keletkezett, és elvett azoktól, akiknél nagyobb volt a nyereség. A relációs terelést például termelési adók és dotációk közbeiktatásával oldották meg. Szükségszerű, hogy ilyen nagyon bonyolult pénzügyi rendszer az idő múlásával arányaiban is változzék, áttekinthetlenné váljék, és még a helyes célok megvalósulását is akadályozza.

Gazdaságpolitika, terv, szabályozás

Gazdaságirányítási rendszerünket a gazdaságpolitikai célokat *kitűző*, a *tervezési*, a *szabályozási* és az ezekhez kapcsolódó *intézményi* rendszerekre szokták bontani (ez utóbbiak ellátják az ellenőrző és beavatkozó funkciókat is). A szabályozórendszer szemszögéből nézve különösen nagy a jelentősége a gazdaságpolitikai célokat *kitűző* és *tervezési* rendszer, illetve a szabályozórendszer kapcsolatának, de nem elhanyagolható az ellenőrző és a beavatkozó rendszerrel való összhang sem.

Az irányító rendszer központjában a gazdaságpolitikai célokat *kitűző* funkció van. (Ezt helyenként döntési rendszernek is nevezik.) A gazdaságpolitikának és az ehhez tartozó intézményi rendszernek kell meghatároznia a hosszú távú stratégiai célokat, illetőleg a közelebbi időszakokra szóló taktikai vagy operatív célokat. (A célok értelmezésében elég gyakran félreértések tapasztalhatók, különösen amikor látszólag ütköznek egymással a hosszabb távú és a rövidebb időre szóló célok. Szükségszerű, hogy időnként egy-egy cél előtérbe kerüljön, dominánssá váljék, míg mások háttérbe szorulnak, illetve korlátozó feltételekké lesznek.) A következő szakaszra jellemző több évre érvényes domináns cél a külgazdaság viszonylagos egyensúlyának megteremtése, s ez időszakosan háttérbe szorít olyan célokat, mint például az életszínvonal rendszeres emelése.

A gazdaságpolitikai célok nagyrészt közvetlenül beépülnek a népgazdasági tervekbe; a tervezési folyamatban átalakulnak tervcélokká. A gazdaságpolitikai célok azonban közvetlenül is hatnak a szabályozórendszerre, egyes célokat csupán ez közvetít a mikroszféra számára. Ugyancsak közvetlenül hatnak a célok az ellenőrző és beavatkozó intézményi rendszerre,

bár számukra a gazdaságpolitikát nagyrészt a tervcélok, illetve szabályozók közvetítik. Lényeges kérdés tehát annak tisztázása, hogy az egyes feladatok végrehajtásáért az irányítási rendszer melyik alrendszere felelős.

Tervgazdálkodási rendszerünkben az irányításnak változatlanul fő eszköze a *tervezés* — a gazdasági működés vezérlője, szervezője a népgazdasági terv. Ennek előrebocsátása után hangsúlyoznunk kell azonban, hogy a tervezéssel történő irányítás lehetőségei sem korlátlanok. A tervekben meg kell jelenniük a fő gazdaságpolitikai céloknak és törekvéseknek — a tervezőmunkának már szerepe van ezek kialakításában is —, a célok jelentős részét a tervek konkretizálják, fordítják le a gazdaság nyelvére.

A népgazdasági terv képes a fő nemzetközi és makrogazdasági összefüggésekről informálni a gazdasági szervezeteket. Képes azokat céljaik és cselekvéseik, alternatíváik kiválasztásában segíteni. A kiemelt népgazdasági fő akciókat a terv címzetten megjelöli, intézkedik ezek felől (fejlesztések, kontingensek stb.). Nem képes azonban a tervezésbe nem integrált részletek befogadására, s arra sem, hogy operatív módon folyamatosan irányítsa a gazdasági folyamatokat. (Ezt még a tervlebontásos, utasításos rendszer évtizedeiben sem lehetett megoldani.) Ebből következően: veszélyes lehet a gazdaságra, ha a népgazdasági tervet az operatív vállalati irányítás eszközüül használjuk, amire nem készült, és amire nem is alkalmas.

A terv és a szabályozás kapcsolatának megítélése az irányítási rendszer fontos, koncepcionális kérdése. Az összefüggések világosak abban az esetben, ha a mindkettőt vezérlő gazdaságpolitika a tervben konkrét megfogalmazást nyer, tervfeladatokká, tervcélokká konkretizálódik. Ebben az esetben egyértelmű a terv prioritása, a szabályozórendszer alárendelt, eszköz jellege. Más eset, ha a gazdaságpolitikai célokat csak a szabályozórendszer segítségével kívánjuk vagy vagyunk képesek elérni. Ebben az esetben a tervezésnek a szabályozórendszer által kiváltott hatásokat kell prognosztizálnia, számításba vennie, terveznie. A kapcsolat ekkor egymást kiegészítő jellegű, s a prioritást a szabályozórendszernek tulajdoníthatjuk.

Fontos momentum, hogy a tervezési rendszer és a szabályozórendszer az azonos cél és a kiegészítő jelleg mellett egymás kölcsönös „ellenőrzésére” is képes. A tervezőmunka során ugyanis világossá válnak a szabályozórendszer hibái, gyenge pontjai, de a szabályozórendszer által kiváltott hatások is ütköznek a terv esetleges voluntarista, túlzó céljaival.

A terv és a szabályozórendszer hatásterületének, kapcsolatának tisztázása, a prioritások meghatározása a hatásos működés szempontjából fontos feladat. A hangsúlyok és prioritások azonban nem abszolútizálhatók, *nem örök érvényűek*, az idő függvényében folyamatosan is, szakaszosan is változhatnak. Azaz minden időszakban a domináns célok, a gazdasági környezet — beleértve a külgazdasági viszonyokat is — és a politikai-társadalmi környezet ismeretében lehet meghatározni azt az irányító rendszert, amelytől az optimális hatásfokú működés elvárható.

Az ellenőrző és beavatkozó intézményi rendszer és a szabályozók szerepköre között is viszonylag éles határvonalat célszerű húzni. Az előbbi *egyedi, naturális* jellegű feladatokkal foglalkozik, módszere a közvetlen beavatkozás, utasítás stb. A szabályozók viszont általánosak, sohasem egyediék, s *közvetett* módon befolyásolnak, hatnak.

Elvi alapok

A tapasztalatok elemzése és a szabályozórendszer szerepének pontosabb meghatározása segít abban, hogy körvonalazzuk azokat a fő elveket, amelyek a továbbfejlesztés számára alapul szolgáltak.

A szabályozás legfontosabb követelményének a *normativitást* tekintjük. A tapasztalatok azt mutatják, hogy ha ettől az elvtől eltérünk, akkor nehezen áttekinthető rendszer alakul ki, s ami ennél is nagyobb baj, a rugalmas indirekt irányítási rendszer burkoltan direkt irányítássá változik. A normativitás elve azonban nem jelentheti, hogy nincsenek kivételek, hogy ugyanaz a szabály érvényesíthető az energetikára, a kommunális szolgáltatást végző üzemekre, a feldolgozó iparra, a mezőgazdaságra stb. A normativitásnak tehát ésszerűen magában kell foglalnia azokat az eltéréseket is, amelyek a szakmai sajátosságokból következnek — de csak ilyen eltéréseket lehet elfogadni.

Ilyen meggondolások alapján a normativitás elvét a következőképpen írtuk körül:

- az érdekelttség a nyereséghez kapcsolódik,
- a belföldi és a világpiaci (külkereskedelmi) árak (árarányok) szerves kapcsolatát és ezek folyamatos változását helyesen tükröző árrendszerre támaszkodik,
- a jövedelemszabályozási (adózási, érdekeltségialap-képzési), keresetszabályozási, fejlesztés-finanszírozási stb. előírások a gazdálkodó szervezetekre egységesen és viszonylag tartósan érvényesek,
- előre rögzítjük, hogy — a tevékenységi sajátosságok figyelembevételével — mely területeken kívánjuk a nyereségérdekelttséget módosított formában működtetni,
- körülhatároljuk, illetve rögzítjük azokat a — jelenleginél lényegesen szűkebb kört felölelő — tevékenységeket, amelyeknél a nyereségérdekelttség nem alkalmazható.

A körülírás nem pontos definíció, de eléggé világos eligazítást ad a gyakorlat számára. Megjegyzendő, hogy a normativitásnak elsősorban az árrendszerben kell érvényesülnie — ez annak is feltétele, hogy a többi szabályozóelem is normatív legyen.

A normativitás ismértévé összekapcsoltuk a *nyereségérdekelttség* elvével. Ez változatlanul szabályozórendszerünk egyik alapvető elve. Ettől várjuk — feltételezve, hogy a nyereségekülönbség hatékonyságkülönbségeket fejez ki —, hogy az egyéni és a csoportérdek kapcsolódjék a társadalmi érdekhez. Ezt az elvet is általánosan kell alkalmaznunk, mégis vannak szakmai sajátosságok, elsősorban a kommunális, kulturális szolgáltatás jellegű ágazatokban, amelyek esetében ugyancsak el kell tekintenünk a nyereségérdekelttség alkalmazásától.

A nyereség az érdekelttségi funkcióját akkor tölti be, ha differenciálódásában a hatékonysági különbségek jutnak kifejeződésre, növekedése a hatékonyság növeléséből származik, és ezáltal teremtődnek meg a — nemzetközi mérce szerint is — hatékonyabban működő vállalatok nagyobb fejlődési lehetőségének pénzügyi feltételei. A nyereségérdekelttségi rendszer kibontakozása ily módon a vállalatok helyzetének differenciálódásához vezet. Ilyen folyamat kiváltása érdekében az áraknak és a jövedelmezőségeknek

megfelelően ki kell fejezniök a termelőmunka nemzetközi mércével mért hatékonyságát.

A *stabilitás-rugalmasság* elve a szabályozórendszerben dialektikus egységben fejt ki hatását. Jogos követelmény a vállalatok részéről, hogy a szabályozók *hosszabb távra szóló eligazítást adjanak*, de a gyorsan változó világ-gazdasági körülmények között azt is biztosítani kell, hogy a szabályozórendszer *folyamatosan orientálja* a gazdálkodó szervezeteket a reális viszonyokról. Úgy véltük, ennek az ellentmondásos követelménypárnak akkor tehetünk eleget, ha jó előre közöljük a gazdasági élet szereplőivel, hogy mely szabályozóelemek stabilak, és melyek azok, amelyek gyakrabban, akár egy évben többször is változhatnak.

Rendszerében a következő elemeket tekinthetjük stabilnak: az árképzés alapvető szabályait; a társadalompolitikai megfontolásból nyújtott árpreferenciákat; a nyereségadózási, érdekeltségialap-képzési és felhasználási rendszert; a bér- és keresetszabályozást, a vállalatra vonatkozó bérszabályozási formát, a bérfeljesztési befizetési kötelezettséget; a vezetői érdekeltségi rendszert; a hitelnyújtás alapvető elveit.

A rugalmasság követelményét főként a következő szabályok elégítik ki: az ármechanizmus, illetve a konkrét árak; a valutaárfolyamok; a vállalati tartalékalap-felhasználás szabályozása; az árkockázati alapok; a hitelnyújtás feltételei és a kamat; a minimális bérnövekedés mértéke.

Elvnek tekintettük a szabályozórendszer kialakítása során, hogy az lehetőleg támogassa a *perspektivikusabb* gondolkodást, s erre ösztönözze a gazdasági vezetőket. Éppen ezért lehetőség szerint az érdekeltséget bizonyos színvonalhoz kapcsoltuk (ilyen pl. a nyereségérdekeltség), gyengítve ezzel az úgynevezett bázisszemléletet. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy ez nem minden esetben lehetséges. Az előző időszakban elért eredménnyel való összehasonlítás az értékelésnek egyik hasznos formája, annak alkalmazása elméletileg is, gyakorlatilag is indokolt. Más kérdés, hogy ez nem lehet az egyetlen forma. Bizonyos esetekben nem nélkülözhető a bázis-elv alkalmazása, a módosított szabályok azonban ezekben az esetekben is lehetővé teszik a káros hatások mérséklését (pl. a bér- és keresetszabályozásnál).

Következetes, elvszerű magatartást kellett kialakítani azokban az esetekben is, amikor a normatív szabályozás nem volt összeegyeztethető a ténylegesen kialakult helyzettel, és ezért *kompromisszumos megoldásokat* kellett alkalmazni. A módosított szabályozórendszer a kompromisszumokat csak átmenetileg és meghatározott feltételek mellett ismeri el. Olyan eseteket, amelyekben tartósan képtelen egy szervezet megfelelni a normatív követelményeknek, a szabályozórendszer nem képes kezelni. Ezeket egyedileg, közvetlen beavatkozással kell elintézni.

A változások fő vonásai

A gazdasági szabályozórendszer módosításáról, az elvekről és a fő változásokról is közlemény jelent már 1979 szeptemberében, s novemberben a konkrét rendeletek is nyilvánosságra kerültek. Részletekkel ezért nem foglalkozom, csupán a legfontosabb változásokkal; az általános sza-

bályozók néhány főbb vonásáról szólok, az egyes szakmákat érintő, speciális szabályozást nem érintem. Úgy vélem, az elemző részből is, a szabályozás fő elveiből is következik, hogy az 1980-as koncepció gerincét az *árrendszer* és *ármechanizmus* módosítása képezi. A változásokat hosszabb előkészítő munka előzte meg. Az MSZMP KB egy szakemberekből, funkcionáriusokból álló munkabizottságot bízott meg az árrendszer perspektivikus kérdéseinek vizsgálatával és javaslatok kidolgozásával. A bizottság egy rugalmas árrendszer bevezetését javasolta, beleértve a fogyasztói árak rugalmasabb változását is, összekapcsolva a termelői árak mozgásával. A javaslatok között szerepelt, hogy a hazai árarányokat közelíteni kell a nemzetközi árarányokhoz. A bizottság kétszintű árrendszert javasolt oly módon, hogy a termelői és a fogyasztói árak közé forgalmi adó épüljön be; a termelői árakat pedig mentesíteni kell az olyan tisztajövedelem-elemektől, mint az eszközlekötési járulék és az illetményadó.

Az 1980-ban bevezetett árrendszer, a fogyasztói árak rendezése 1979 közepén már főleg ezekre az elvekre épült, bár a gyakorlatban bizonyos eltérésekre kényszerültünk. El kellett térni némileg a kétszintű árrendszer elvétől, amennyiben a szintkülönbség elérhető mértéke 1980-ban csak kis-mértékű lehet. Ennek oka az, hogy az energiahordozók és a nyersanyagok árai a vártnál gyorsabban és nagyobb mértékben emelkedtek, és emiatt a termelői árak magasabb szinten alakultak ki, mint azt előzőleg számítottuk. Ebben szerepet játszott az a — véleményem szerint pozitívnek ítélt — változás is, hogy az anyagok, energiahordozók esetében közelítettünk a világpiaci árszinthez, illetőleg árarányokhoz, aminek szintén ár-felhajtó hatása volt. Gyorsabban és nagyobb mértékben közelítettük belső árainkat a világpiaci árarányokhoz, mint ahogyan a munkabizottság azt javasolta. Erre a lépésre a népgazdaság egvensúlyi helyzete kényszerített bennünket.

A legfontosabb változás az úgynevezett kompetitív szférában következett be (ezt a fogalmat szűkített értelemben használok). A feldolgozó ipar mintegy 70 százalékában a világpiacon elérhető exportárakhoz igazítottuk az árakat, azzal számolva, hogy az árak így mintegy *versenyárakká* válnak, vagy legalábbis úgy viselkednek. Ilyen árak elérése esetén pedig az árbevételben realizált nyereség jelzi, hogy a hatékonyság a versenytársakéhoz mennyire közelít. Mivel a ténylegesen elért exportár sok esetben diszkriminált, ez az árrendszer nagyon szigorú, s ilyen árak mellett a vállalatok tekintélyes része veszteségesé is válnék. Ezért az alkalmazkodás megkönnyítése érdekében az árrendszerbe olyan korrekciók — kompromisszumok — épültek be, amelyek türelmi időt adnak a gazdálkodó szervezetek részére. Így néhány év alatt kell a struktúrát, a marketingtevékenységet úgy megváltoztatni, a költséget úgy csökkenteni, hogy nyereséget képezhessenek, érdekeltiségi alapjaikat feltölthessék. A türelmi idő azonban viszonylag rövid (4—5 év), a feladat pedig bonyolult, hiszen minden átalakulás, szervezés átmeneti költségekkel is jár.

Az energiahordozók árai hatósági árként funkcionálnak, ez azonban — különösen a jelenlegi ármozgások közepette — nem jelenthet több évre megállapított merev árakat. Energiahordozóink árai ma is alacsonyabbak, mint a világpiac aktuális árai. Ezeket tehát viszonylag gyorsan a megváltozott körülményekhez kell igazítani. A nyersanyagok ára szabad ár, ezek a világpiaci árváltozásoknak megfelelően mozognak azzal a megkötéssel,

hogy a tartósabb ármozgásokat érvényesíthetik a vállalatok, az időnkénti — főleg spekulatív — ármozgásokat azonban nem kell követniük, a különbségek kiegyenlítésére árkockázati kasszák képezhetők. (Ezek azonban a vállalatoknál képződnek, a költségvetés ezeket nem támogatja, és el sem von belőlük.) A nem kompetitív szférában ráfordításarányos árak képezhetők, azzal a megkötéssel, hogy ezek nem ismerhetik el az egyes vállalatok kevésbé hatékony munkája miatt keletkező többletköltségeket, hanem igazodniuk kell a szakma jól dolgozó szervezeteinek áraihoz.

A fogyasztói árak igazodtak a termelői árváltozásokhoz, illetőleg ahol ez nem történt meg, az első félév folyamán ez is megtörténik. Társadalmi érdekből továbbra is fenn kellett tartani a fogyasztói árkiegészítések rendszerét, ezek köre azonban lényegesen szűkült.

Az árrendszer hatékonyságra ösztönző működésének feltétele, hogy olyan ármechanizmust alakítsunk ki, amely folyamatosan lehetővé teszi az árvek érvényesülését, s fel kell számolni azokat a kompromisszumokat, amelyek ezektől az elvektől eltérő árakat eredményeztek. A termelői árak körében folyamatosan igazodunk a világpiaci árváltozásokhoz. Az ármechanizmus lényeges része, hogy az árak megállapítását a hatósági árak kivételével a vállalatokra bízva, meghatározva az *árképzés szabályait*. A vállalatok nagy kockázatot vállalnak, ha eltérnek ezektől a szabályoktól, hisz jelentős gazdasági bírságot vethetnek ki rájuk, nem is beszélve a presztízvesztéséről.

A megváltozott ármechanizmusnak megfelelően módosultak, világosabbá váltak a tisztességtelen haszon kritériumai is. Megjegyzendő, hogy az egyes vállalatoknál megengedett a kereslet-kínálat viszonyainak megfelelő áreltérítés, azonban a vállalati árpolitikának biztosítania kell, hogy például egy egyéves időszakban az árszint ne haladja meg az exportárak alapján kialakított, megengedett színvonalat.

A *jövedelemszabályozási rendszer* (normatív árrendszert és a hatékonyságkülönbségeket kifejező nyereséget feltételezve) arra törekszik, hogy ugyancsak normatív módon központosítsa a jövedelmeket, egyben biztosítsa az önálló vállalati gazdálkodást megalapozó vállalati forrásokat. Alapjában és tartósan nem törekedhet a jövedelemarányok módosítására, ebből a célból nem oszthatja el újra a centralizált jövedelmeket. Átmenetileg ugyan megengedhetők bizonyos kompromisszumok, ezek azonban időhöz és feltételekhez kötöttek. Bár alapvonásaiban a jövedelemszabályozás rendszere nem változik, a normativitás elvének érvényesülése és az új árrendszer jelentősen változtatja a szabályozás háttérét, befolyását a vállalati gazdálkodásra.

A jövedelem centralizált hányada nő, a nyereségadó mértékének növelése (45 százalék) s más adónemek növekedése miatt. A kötelező tartalék-alap mértéke csökkent (15 százalék az eddigi 25 százalék helyett), nőtt viszont a közséfejlesztési hozzájárulás (10 százalékra).

Fontos változás a jövedelemszabályozásban az exportösztönzési rendszer módosítása. Széles körben megszűntek a szubvenciók és a termelési adók (kivéve a szocialista forgalmat, ahol ezek működtetése a különleges árkonstrukciók miatt továbbra is szükséges). A világpiaci árakhoz igazodó belföldi értékesítési árak és a belföldi termelési költségek között főleg a nyersanyagoknál mutatkozó árkülönbségeket termelői forgalmi adóként

vonja el a költségvetés (ezeket export esetén különbözeti forgalmiadó-átalányként visszatéríti). Ezenkívül átmeneti időszakra nyújtható termelés-korszerűsítési támogatás. Ez azonban csak egyedi esetekben adható, rövid időre és degresszív módon, azaz évről évre csökkenő mértékben. A vállalati mérlegekben, az eredménykimutatásban ez a juttatás elkülönítetten szerepel, hogy megkülönböztethető legyen az árbevételből származó nyereségtől.

Bár a tartalékképzés szabályai csak kismértékben változtak, az új körülmények között ennek az alapnak a funkciója megnő. A *kötelező* tartalékalapot továbbra is meghatározott esetekben lehet igénybe venni, elsősorban akkor, ha a vállalat alaphiányossá válik. A vállalat rugalmas gazdálkodását segíti az *elkülönített* tartalékalap, amelynek felhasználásáról a vállalat teljesen szabadon rendelkezik. Olyan körülmények között, amikor gyorsan változhatnak a viszonyok, ingadozhat a vállalat jövedelmezősége, ajánlható, hogy széles körben használják ki ezt a tartalékolási lehetőséget.

A *bér- és keresetszabályozásban* változatlanul a bérszínvonal-, a bértömeg- és a központi bérszabályozás a fő formák. Ezek közül azonban előnyben részesítjük a bértömeg-szabályozást minden olyan szakmában, amelyre a nyereségérdekeltség a jellemző. A teljesítményhez kötött bértömeg-szabályozás esetén a bérfeljesztési mutató minden 1 százalékos növelése 0,3 százalékos bérfeljesztést tesz lehetővé befizetési kötelezettség nélkül. (Csökkenés esetén a bértömeg ugyanígy csökkentendő.)

Ennél nagyobb bértömeg felhasználása esetén bérfeljesztési befizetés kell teljesíteni. A teljesítményhez kötött bérszínvonal-szabályozásnál ugyanaz a mérték. Az ún. „bérfék” rugalmasabbá vált: a bérszint a teljesítménymutató alapján kiszámított mértéknél 3 százalékkal nagyobb mértékben emelhető befizetés nélkül, de 8—10 százalékot meghaladó bérnövelés mindkét bérformában befizetési kötelezettséggel jár. A központi bértömeg-, illetve bérszínvonal-szabályozás csak mértékében tér el az eddigi rendszertől. Ezek a szabályozási formák is kombinálhatók relatív elemekkel. A bértartalékolás továbbra is kívánatos. Új elem a rendszerben, hogy akkor is lehetővé teszi — az éves tervben meghatározott mértékig — a bérszínvonal minimális emelését, ha a bérfeljesztési mutató alapján a bér nem lenne növelhető.

A *fejlesztési tevékenység* szabályainak módosulása arra ösztönöz, hogy ez a tevékenység hatékonyabb legyen. Szűkül a nagyberuházások köre, főleg az infrastruktúrára, a nyersanyag-kitermelésre és az energetikai beruházásokra marad fenn ez a kategória. Csökkent azoknak a céloknak a köre, amelyeket eddig az állam úgynevezett célcsoportos beruházásokkal támogatott. Az egyéb állami támogatás keretei is tovább szűkültek összegben is és a támogatott célok tekintetében is. Viszonylag nagyobb szerephez jutott a hitelszféra és ezen belül is a versenyeztetett fejlesztések köre. A vállalati beruházások viszonylagos súlya nem változik vagy nő, de céltudatosabb szelekcióra van szükség, mert a felhasználható források a következő években a beruházási volumen jelentősebb növelését nem teszik lehetővé.

Új elem a rendszerben, hogy a dinamikusan fejlődő vállalatok részére, amelyeknél a beruházás jövedelmezősége nagy, és a vállalat már nem rendelkezik fejlesztési pénzeszközökkel, kiegészítő alapjuttatás adható. Az alapjuttatást járadék formájában vissza kell fizetni, de hosszabb idő alatt, s a vállalat adózás előtti nyereségéből.

A *külgazdasági szabályozók* jelentős mértékben módosultak. Ez érthető, hiszen a következő évek egyik fő gazdaságpolitikai feladata a külgazdasági egyensúly javítása. Indokolják a szabályozók átalakítását nemzetközi egyezmények is, amelyekhez Magyarország csatlakozott. A főbb változások a következők: Az exportszubszenciók és más állami exporttámogatások — mint említettük — megszűnnek, illetve csak kivételes esetekben adhatók. Változatlanul működik a gazdaságunkat védő, illetőleg ösztönző vámrendszer, ennek mértékei azonban nemzetközi kötelezettségeinknek megfelelően változnak. Módosulnak a valutaárfolyamok: az 1980-as ún. induló termelői árakban a dollár kereskedelmi árfolyama 34 forint, a transzferábilis rubelére 28 forint. Az árfolyamok ezután rugalmasan követni fogják a konvertibilis valuták egymás közötti változását. Az aktív árfolyampolitika feladata továbbá a nem kívánt külföldi inflációs hatások kivédése.

Viták, teendők

A bevezetőben említettem, hogy a szabályozórendszer kidolgozását élénk vita kísérte. Ezt lehetővé tette az a körülmény, hogy a rendszer kidolgozásához széles körben kértek az állami szervek javaslatokat mind tudományos kutatóktól, intézményektől, mind pedig gyakorlati, vállalati szakemberektől. A vita nem volt képes minden kérdést tisztázni. Azt sem állíthatjuk, hogy a kialakított és elfogadott megoldások mindenütt optimálisak. Talán a kompromisszumok száma is több, mint amennyire feltétlenül szükség lett volna. Mégis úgy tűnik, hogy ez a rendszer életképes, s a korábbinál lényegesen jobban ösztönöz a népgazdaság előtt álló feladatok megoldására.

Élénk vita alakult ki az alkalmazandó árrendszerrel kapcsolatban. A javaslatok egy része a ráfordításarányos árakat szorgalmazta, azzal érvelve, hogy csupán ez tartható biztosan kézben, és pontosan csak ez az árképzési mód ellenőrizhető. A ráfordításarányos áraknak hátránya azonban, hogy megmerevítik a struktúrát, és elismerik azokat a ráfordításokat is, amelyek esetleg a rossz munkából származnak. A javaslatok másik része a kereslet-kínálat típusú árakat szorgalmazta, kiegészítve az importverseny lehetőségével. Elvileg helyes lenne egy ilyen árrendszer és ármechanizmus, de a szabályozórendszer várható érvényességi idejére nem valószínűsíthető nagyobb importverseny, a hazai gazdaság pedig — mint említettem — túlságosan monopolizált. Felmerült olyan gondolat is, hogy a jelenleginél szigorúbb hatósági árirányítást vezessünk be. Úgy vélem, ennek hatásosságát több évtizedes tapasztalat cáfolja.

Élénk vita volt a bér- és keresetszabályozás rendszerével kapcsolatban is. A bírálat ebben az esetben is kétirányú volt. Az egyik javaslat azt ajánlotta, hogy a bérezést központilag szabályozzuk, meghatározott bérszínvonallal és bértarifákkal, és erőteljesen differenciáljunk a nyereség alakulásától függően a nyereségrészesedésben. Elvileg ez a javaslat nem kifogásolható, de a 68—70-es évek tapasztalatai arra intenek, hogy a közvélemény a nyereségrészesedés nagyon erős differenciálását nehezen viseli el — ezért talán célszerűbb, ha mindkét fő személyi jövedelmi forrást differenciáljuk. Másik oldalról olyan — elvileg ugyancsak helyeselhető — javaslat érkezett, amely a bérköltségeket ugyanúgy kezeli, mint valamennyi más

költségnemet, azaz bizonyos koeficiensek segítségével konvertálni lehetne a költségeket, ill. megtakarításokat. Ezt perspektivikus javaslatnak tekinthetjük, de úgy tűnik, hogy jelenleg, amikor a belső felhasználást, fogyasztást nagyon szigorú keretek között kell tartanunk, bizonyos kockázatokkal járna. Végül is az indokolta, hogy a meglevő rendszer tökéletesítése mellett döntőn a kormány, hogy ezzel már tapasztalatokkal rendelkezünk, s ezért kevesebb a kockázat.

Egyéb szabályozókra is érkeztek nagyon hasznos javaslatok, s a vita sok okos gondolatot eredményezett. Ezeket nagyrészt amiatt nem tudtuk beépíteni a rendszerbe, mert nem voltak eléggé kidolgozottak. Arra is gondolnunk kellett, hogy az árrendszer és az ármechanizmus változása nagyon igényes irányítási feladat, és ha radikálisan sok elemet változtatunk a szabályozórendszerben, áttekinthetetlen helyzet alakulhat ki.

A szabályozórendszer kidolgozásának, a vitáknak azonban fontos tanulsága: bebizonyosodott, hogy a kidolgozás időpontjában csak esetlegesen és változó mélységben kidolgozott ismeretanyagok álltak rendelkezésre. Bátorabban lehetett nyúlni az árrendszerhez, támaszkodva az alapos elemzésekre és kidolgozott koncepciókra, de nem lehetett komolyan gondolni például az adózási rendszer változtatására, mert nem volt kellő mélységben kidolgozott javaslat.

Mivel a szabályozók módosítása, továbbfejlesztése — úgy tűnik, 4—5 évenként — ismétlődő feladat, célszerű jó előre meghatározni és elindítani azokat a munkákat, amelyek néhány év alatt képesek kellően rendszerezett, kellő mélységben kimunkált ismeretanyagot adni az irányító szervek számára.

Közvetlenül előttünk álló feladat az 1980-as helyzet alakulásának, a vállalati magatartásnak figyelése, elemzése. Ha szükséges, el kell végezni bizonyos korrekciókat. Erre valószínűleg a VI. ötéves terv jóváhagyásával párhuzamosan is szükség lesz — a mértékeket össze kell hangolni a terv céljaival.

*Folyóiratunk valamennyi olvasójának és szerzőjének
eredményekben gazdag boldog új évet kíván*

a Szerkesztőség

Számítástechnika a népgazdasági tervezés módszereinek korszerűsítésében

A matematikai módszerek és számítástechnikai eszközök felhasználása a tervezési módszerek korszerűsítésének a követelményével együtt vetődik fel. A tervezési módszerek korszerűsítésének szükségességét kiváltó okok többfélék, s ezek többnyire együtt támasztanak új követelményeket. Ilyen hatást vált ki például egyfelől a gazdasági feltételek állandó változása és egyre bonyolultabbá válása, másfelől a tervezés elméletének és gyakorlatának állandó összehangolása is igényli a folyamatos korszerűsítési tevékenységet.

A matematikai módszerek, számítástechnikai eszközök alkalmazása és a tervezési módszerek korszerűsítése közötti kapcsolat értelmezése sokszor vitatott kérdés volt az elmúlt években. Másként értelmezték e kapcsolatot azok, akik a matematikai módszerek oldaláról közelítették a kérdést, megint másként a „hagyományos” módszereket alkalmazók.

A kapcsolat értelmezéséhez véleményem szerint a tervezési feladatból és a *tervezés sajátosságai*ból kell kiindulni. A *tervezési folyamat* több különféle tevékenység egymáshoz kapcsolódó együttese. Részt képezi a valóság tényeinek feltárása, a gazdasági törvények működésének, a fejlődés jelenségeinek figyelése és regisztrálása. Része ennek a folyamatnak a fejlődés jövőbeli útjainak a vizsgálata, a legfontosabb összefüggések kiemelése és azok összhangjának megteremtése, különböző cselekvési alternatívák kidolgozása, az alternatívák közötti választás és az egyes alternatívák választásával járó következmények tisztázása. Ezek az összetett folyamatok a következő munkafázisokban zajlanak le: elemzés, előjelzés, koordináció, irányítás.

A tervek kidolgozásának a folyamata *iterációs* folyamat. A tervek készítése során a népgazdasági lehetőségek és az igények fokozatos összehangolása valósul meg. Iterációkban tisztázódnak a részfolyamatok és az aggregált folyamatok közötti kapcsolatok, a múltra és a jövőre vonatkozó mutatók közötti összefüggések, valamint a célok és a célok megvalósítását ösztönző, befolyásoló eszközök közötti kapcsolatok.

A népgazdasági tervezésnek időről időre újabb és újabb feladatokat kell megoldani, s ezzel bővül a tervezés tartalma is. A legutóbbi időben például ilyen új eleme a tervezésnek a társadalmi folyamatok és az új világgazdasági helyzettel kialakuló kapcsolatok figyelembevétele. Az állandóan változó és növekvő komplexitású valóság megismerése, a folyamatok előrelátása és befolyásolása szükségessé teszi, hogy az ehhez alkalmas módszereket a változás igényeivel összhangban fejlesszük. A sokoldalú, jól megalapozott elem-

zéshez és előrelátáshoz hasonlóan jelentős tényező az elemzési és koordinációs folyamat gyorsítása, az iterációk szervezetté, gyorsabbá tétele.

Ma már általános az a felismerés, hogy a megoldandó tervezési feladatok legtöbbször elválaszthatatlanul hozzátartozik a számszerűsítés igénye, a matematika felhasználása. A tudomány és a technika fejlődése, a gyakorlati tapasztalatok felhalmozódása egyúttal lehetővé is teszi, hogy a tervezési módszerek korszerűsítéséhez egyre több területen használjuk fel a modern matematikai módszereket. A matematikai módszerek bevezetése így válik a már létező módszerek fejlesztésének fontos lépésévé.

A számítástechnika csak az utóbbi egy-két évtizedben kapcsolódott be a korszerűsítési folyamatba. Ez a bekapcsolódás visszahat a kvantitatív elemzés mélyítésére, lehetővé teszi a bonyolult matematikai eljárások, modellek gépi megoldását. A bekapcsolódás másfelől közvetlenül is megjelenik, mert a számítástechnikai eszközök felhasználásával lehetővé válik a tervezési folyamat egyes lépéseinek közvetlen segítése is (például nagytömegű adatok gyors, rendszerezett feldolgozása).

Mindezekből látszik, hogy a matematikai módszerek és a számítástechnikai eszközök tervezési alkalmazása három önálló tudományos diszciplínát érint egyszerre: a tervezést, a matematikát és a számítástechnikát. A matematikai módszerek és számítástechnikai eszközök tervezési alkalmazásán azt értjük, hogy a tervezési folyamat bizonyos fázisaiban a felvetődő feladatok megoldására matematikai eljárásokat, modelleket használunk fel, igénybe vesszük a számítógép által biztosított lehetőségeket, kihasználjuk annak előnyeit. A továbbiakban, amikor az alkalmazások fejlődését, a számítástechnika szerepét vizsgáljuk a tervezési módszerek korszerűsítésében, akkor mindig ebből a kapcsolatból indulunk ki.

A tervezési módszerek korszerűsítése és a számítástechnikai alkalmazások fejlődése összetett folyamatban kapcsolódik egybe, amelyben a korszerűsítés igényei és az alkalmazás lehetőségei kölcsönösen hatnak egymásra. A tapasztalatok szerint azonban ez a kölcsönhatás nem mindig harmonikus. Egy ideig a feltételek javítása a sürgető feladat, máskor a lehetőségek észszerű felhasználása. A továbbiakban az alkalmazások fejlődésének folyamatát az alkalmazási feltételek változásából kiindulva fogjuk megvizsgálni. A következő kérdésekre keresünk választ: hogyan változtak az alkalmazási területek, milyen tendenciák érvényesültek ebben a folyamatban, és végül, milyen következtetések adódnak mindezekből a továbblépéshez.

A feltételek változása

A legutóbbi 10—15 év önmagában nem tekinthető hosszú időszakknak, ezért első pillanatra erőltetettnek látszik ezen belül fejlődési szakaszokat kijelölni. Ha azonban nemcsak az időtartamot tekintjük, hanem a számítástechnika tervezési alkalmazásában végbement jelentős változásokat is figyelembe vesszük, akkor az időbeli elhatárolás indokoltá válik. A számítástechnikai feltételek változása szempontjából a vizsgált időszakon belül két szakasz jelölhető meg. A két időszakot a Tervhivatal saját számítógépe üzembe helyezésének éve választja el egymástól.¹

¹ Természetesen az alkalmazási feltételek nemcsak a számítógépi lehetőségeket jelentik, hanem a szakemberek meglétét, szervezeti keretek kialakulását, alkalmazásokat orientáló irányítást is. A feltételeket csakis az igényekkel összhangban célszerű vizsgálni. A továbbiakban a feltételeket elsősorban a gépi feltételek oldaláról közelítjük, az igényekről a későbbiekben lesz szó.

Az *első szakaszt* a matematikai módszerek és számítástechnikai lehetőségek alkalmazásában rejlő lehetőségek szerény ismerete jellemezte. Részben a szakembergárda hiánya, de főképpen a szűkös számítástechnikai lehetőségek miatt ebben az időszakban csak néhány kísérleti alkalmazással találkozunk a tervezésben. Az igények növekedésével egyre élesebben mutatkozott meg a feltételek szűkossége. A III. ötéves tervhez kapcsolódó kísérleti népgazdasági programozási modell kidolgozásánál ez a probléma már világosan megfogalmazódott. „Feltétel, hogy a tervezés rendelkezék a következő adottságokkal:

1. Számítógéppel, amely műszakilag alkalmas viszonylag nagy méretű, nagy adatigényű matematikai programozási feladatok gyors és megbízható lebonyolítására.

2. Legyen egy jól képzett, önmagát állandóan továbbképző matematikus-számítástechnikus személyzet.

3. Álljanak készen azok a gépi programok, amelyek a népgazdasági programozás (és más tervmodellek) számításaihoz szükségesek.”²

A központi tervezés alkalmazási tapasztalatain elinduló új munkák, a távlati tervezés kezdeti feladatai és egyéb tervezési igények alapján 1968-ban határozat született a Tervhivatal számítástechnikai feltételeinek javítására.

A *második szakaszt* a jelenleg is üzemelő, nagy kapacitású számítógép üzembe helyezésétől — 1971-től — számíthatjuk. Az OT Számítástechnikai Központjának megalakulása és fokozatos fejlesztése is nagy lépés volt a feltételek javításában.

A számítógép üzembe helyezése után megindult fejlődést nemcsak a feltételek javulása jellemezte, hanem általában az alkalmazási lehetőségek bővülése is. Lendületet adott a munkáknak, hogy 1972-ben megalakult az OT Számítástechnikai Alkalmazási Bizottsága. A bizottság az alkalmazások koordinálása mellett kezdetben a számítástechnikai fejlesztések koordinálását, az alkalmazások integrálódását fokozó szervezési teendőket, az alkalmazási lehetőségek feltárását tekintette fő feladatának.

1974-ben az Állami Tervbizottság áttekintette az alkalmazások helyzetét, és iránymutatást adott a további teendőkre is.

A számítógép két fokozatban végrehajtott bővítése és a szakembergárda stabilizálódása egyértelműen a feltételek javulását eredményezte.

A feltételek oldaláról tehát az *elmúlt tíz esztendőben végbement változás* a következőkkel jellemezhető:

a) A korszerű számítógép üzembe helyezése és teljes kiépítése a tervezés számítástechnikai igényeinek magas színvonalon való kielégítését tette lehetővé, hosszú időszakra is.

b) Kialakult egy olyan szakembergárda, amely a számítógépet kezelni, használni tudja. Egyre nagyobb azoknak a tervező munkatársaknak a száma, akik munkájukban önállóan is használják a számítógépet, megfogalmaznak olyan igényeket, amelyek kielégítésére a Számítástechnikai Központ szakemberei fejlesztési tevékenységgel megoldást dolgoznak ki. A szakembergárda kialakulása és stabilizálódása nemcsak a tervezési alkalmazások, hanem a hazai matematikai-közgazdaságtani kutatások szempontjából is jelentős eredmény.

² Kornai János: A többszintű népgazdasági programozás gyakorlati alkalmazásáról. Közgazdasági Szemle, 1968. 2. sz.

c) A szakembergárda az elmúlt évek alatt nemcsak megismerte és alkalmazásba vette a számítógéppel megvásárolt alkalmazási eszközöket, hanem önállóan is fejlesztett ki eszközöket (például az általános tervezési programrendszert).

d) A feltételek kedvező alakulásának a jele az is, hogy, különösen a vizsgált időszak végén, a számítástechnikai eszközök szempontjából javultak az ember—gép kapcsolatok bővítésének a lehetőségei is. A tervezők közvetlenül, terminálokon keresztül használhatják a számítógépet, ami egyúttal a jövőbeli fejlődés egyik jelentős irányának az alapjait is megteremti.

e) A matematikai módszerek és számítástechnikai eszközök eredményes felhasználása — éppen a több önálló tudományterület összekapcsolódása miatt — a különböző szakemberek szoros együttműködését igényli. Kezdetben az alkalmazásokat nehezítette a más-más területeken dolgozók elkülönülése. Az elkülönüléssel együtt járó problémák megoldásában nagy jelentősége volt az új munkastílus, a csoportos tevékenység kialakulásának, amelyben tervezők, kutatók, számítástechnikusok együtt dolgoznak egy-egy tervezési feladat megoldásán. Viszont azt is látni kell, hogy az elkülönülés nehezítette a számítástechnikai alkalmazások eredményeinek a befogadását is. Ezen a területen még további teendők várnak megoldásra.

Az alkalmazások köre

Az elmúlt tíz-tizenöt év alatt a központi tervezés sok feladat megoldásához vette igénybe a számítástechnikai lehetőségeket. A megoldott feladatok ismeretében az alkalmazások három fő irányát lehet megjelölni:

1. Tervezési modellek megoldása.³
2. A tervezés tényadatokkal való ellátása.
3. Operatív tervszámítások gépesítése.

A tervezési modellek alkalmazásával kapcsolatos kutatások a *középtávú tervezés* keretében indultak el még a III. ötéves terv kidolgozása idején.⁴ Az itt szerzett tapasztalatokra épült a IV. ötéves terv kidolgozásánál alkalmazott nagyméretű lineáris programozási modell, amely — kilépve a kísérleti alkalmazás keretéből — biztató folytatása volt a korábban elért eredményeknek.⁵

A modell az egyes ágazatokra készült részmodellekből épült föl. Az ágazati modellek eredményeit a tervezők a koncepció alakításánál figyelembe vehették, de a népgazdasági modell számításai már csak a tervezett határidő után készültek el.

Az V. ötéves terv kidolgozását több modelleből álló modelleszalád hivatott segíteni.⁶ A modelleszalád elemei a tervkészítés fázisaihoz igazodva készül-

³ Tervezési modellen a tervezési folyamatban felhasznált, meghatározott tervezési kérdés vizsgálatára létrehozott formalizált modellt értünk. A matematikai eszköztár oldaláról a leggyakrabban használt modellek az input-output modellek, a matematikai programozási modellek, az ökonometriai modellek, a szimulációs modellek.

⁴ Az alkalmazási területek eredményeinek módszertani értékelésére e cikkben nem térünk ki, azokkal csupán a számítástechnikai lehetőségek felhasználása szempontjából foglalkozunk. A modellel kapcsolatos értékeléseket a hivatkozott irodalomban találhatjuk. A III. ötéves terv modelljéről lásd Kornai János idézett cikkét.

⁵ Ganczer Sándor (szerk.): Népgazdasági tervezés és programozás. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1977.

⁶ Báger G.: A középtávú tervezés modellrendszeréről. A tervezés fejlesztésének új irányai. Gazdaság, 1973. március.

tek el. A tervkoncepció kidolgozásához aggregáltabb modelleket használtak fel (szimulációs modellt, aggregált dinamikus modellt, ökonometriai modellt), amelyek alkalmasak voltak a legfontosabb makrogazdasági összefüggések elemzésére. A tervjavaslat kidolgozásához nagyméretű lineáris programozási modellre készült javaslat.

A *távlati tervezés* eddigi munkaszakaszaiban felhasznált modellek a tervezési modellek új csoportját alkotják. Sajátos vonásuk, hogy közös adattárra és input programrendszerre épülnek. Az így kialakított és felhasznált rendszer az első, gyakorlatban is működő, egymáshoz kapcsolódó feladatokat megoldó egységes számítógépes tervezési rendszer.⁷

Az *éves tervezésben* még csak a modellezés lehetőségeinek a tanulmányozása folyik.

A középtávú és távlati terv készítésénél használt vagy használatra javasolt modellek a tervezésnek elsősorban a szintetizáló, koordinációs feladataihoz kapcsolódtak. Természetesen készültek olyan modellek is, amelyek egy-egy részterületre vonatkoztak, vagy egy-egy speciális tervezési problémakör vizsgálatát szolgálták.

A tervezés *tényadatokkal való ellátása* a számítástechnikai feladatok szempontjából a következőket jelenti: a tényadatokat tartalmazó források bővítését, az adatokhoz való hozzáférés gyorsítását, az adatok sokoldalú, a tervezés igényei szerint történő feldolgozását.

A tényadatok feldolgozása a tervezés valamennyi feladata szempontjából fontos: javíthatja a tervezés elemzési funkcióját, a számítógépes feldolgozás pedig az iterációs folyamatot tudja gyorsítani.

A tényadatok feldolgozása kezdetben egyedi statisztikai adatsoprotokra vonatkozott. Az utóbbi időben megerősödött az az irány, amelynek keretében lehetőség nyílik egy-egy tervezési részterület komplex tényadat-ellátására és az ehhez kapcsolódó, rendszeresen ismétlődő feldolgozásokra. Ilyen munka indult meg a külkereskedelem tervezéséhez kapcsolódóan, és megkezdődött a beruházások tényadatainak rendszerbe foglalása is. Több tervezési terület igényeit elégítik ki a vállalati mérlegbeszámolóokra épülő feldolgozások. E feladat megoldása szempontjából jelentős, hogy a számítástechnika hazai gyors elterjedésének következményeként egyre nagyobb azoknak az adathalmazoknak a száma, amelyeket közvetlenül mágneses adathordozón lehet átvenni más főhatóságoktól.⁸ Központi intézkedések is segítik azokat a törekvéseket, amelyek a tervezési, pénzügyi és statisztikai információk tartalmi egységesítésének meggyorsítását szolgálják.⁹

A tervezési feladatok jelentős része — bonyolultságuk miatt — csak sok összefüggést tartalmazó, átfogó rendszerrel oldható meg. Vannak azonban a tervezők mindennapi tevékenységében tipizálható, kevés összefüggést átfogó feladatok is. Nagy jelentősége van annak, hogy az ilyen feladatok minél nagyobb részét szintén gépen oldják meg. Az ilyen jellegű tevékenységet soroljuk az alkalmazások harmadik csoportjába, a mindennapi, *hagyományos tervszámítások gépesítéséhez*. Az alkalmazásoknak ez a területe sajátos

⁷ Augusztinovic Mária: Kvantitatív szintézis a távlati tervezésben. Közgazdasági Szemle, 1977. 7—8. sz.

⁸ Például az OT mágnesszalagon rendszeresen átveszi a vállalati mérlegbeszámolókat a Pénzügyminisztériumtól, az iparstatisztikai, háztartásstatisztikai stb. adatokat a KSH-tól.

⁹ Pesti Lajos: Korszerűsítés, fejlesztés, összehangolás: feladatok a 2021/1976. Mt. sz. határozat végrehajtásánál. Népgazdasági adatrendszerek című kötet. Statisztikai Kiadó Vállalat, 1978.

módon csak az utóbbi időben indult gyors fejlődésnek. A kezdeti tapasztalatok alapján is elmondható, hogy a számítástechnika tervezési alkalmazásának egyik nagyon fontos területéről van szó. Az eddigi alkalmazások egyik problémájaként fogalmaztuk meg azt, hogy az új módszerek sok esetben nem számolnak a tervezés sajátosságaival, nem képesek követni a gazdasági valóság változásaira reagáló tervezés változó igényeit.

A megalapozó szakmai tervezés „hagyományos” módszereinek gépesítése a fenti probléma felismerése után természetes igény. A kezdeti folyamatnak úgy kell tovább folytatódnia, hogy a „hagyományos” tervszámítások gépesítése egyúttal a megalapozó tervezés, a szakértői becslések módszertanát is továbbfejlesztésre ösztönözze.

Tendenciák és tapasztalatok

A matematikai módszerek és a számítástechnikai lehetőségek tervezési alkalmazásának eddigi hazai és nemzetközi tapasztalatai a módszerek fokozatos elterjedését, a módszereknek a hagyományos módszertanba való fokozatos integrálódását támasztják alá. Az alkalmazások fejlődési folyamatának kezdeti időszakára jellemző az egyes részterületeken való előrehaladás, a részterületek feladatainak a gépesítése, a hagyományos tervezési funkciók növekvő hányadának az átvállalása.

A fejlődési folyamat további szakaszában egyre fontosabbá válik a különböző részterületeken elért eredmények összekapcsolása, a nagyobb, több összefüggést tartalmazó komplex rendszerek kidolgozása. Ehhez kapcsolódva jelentek meg a megváltozott igények, az új tervezési feladatok megoldásával elinduló tendenciák.

A tervezési feladatok komplexitásának növekedése egyidejűleg vet fel fejlesztési igényeket mind a tervezésmódszertannal, mind a tervezési munka szervezésével szemben. Ennek a folyamatnak megvannak az általános problémái, de megvannak a csak a számítástechnikai alkalmazásokat érintő speciális problémái is. Ahhoz, hogy ezeket a speciális feladatokat felismerjük, szükséges, hogy megismerjük az alkalmazások fejlődési folyamatában meglévő tendenciákat, feltárjuk a felhalmozódott tapasztalatokat.

Az elmúlt időszak alapvető vonása volt a számítástechnikai lehetőségeknek a tervezési módszerekkel való fokozatos összenövése, integrálódása. Erre az integrálódási folyamatra utal például az is, hogy a különböző tervezési feladatok megoldására felhasznált gépidő évről évre növekszik. A növekedés úgy megy végbe, hogy az összes gépidő-felhasználás egyre több tervezési terület (tervező főosztály) munkája között oszlik meg.

A korszerű eszközök megjelenése és későbbi elterjedése az elmúlt időszakban elsősorban a szintetizáló, konzisztenciát vizsgáló tervezési tevékenység köré koncentrálódott. Megmutatkozott ez abban, hogy a legtöbb, számítógépen megoldott feladat eredményeit a középtávú és a távlati tervezés szintetizáló, egyensúlyi feltételeket elemző munkáiban használták fel. A szintetizáló, koordinációs tervezési tevékenység mind a tényadatok feldolgozása, mind a modellek alkalmazása tekintetében igényelte a számítógépi lehetőségek, előnyök kihasználását. A számítástechnika tervezési alkalmazásának ezt a jellegzetességét több ok is magyarázza. A tervezési igényekből kiindulva alapvető oknak azt tekinthetjük, hogy a jelenlegi, mér-

legszemléltre épülő tervezési módszertannak a koordinációra vonatkozó előírásai sokoldalúan, rendszerezetten kidolgozottak. Az a körülmény, hogy a matematikai módszerek tervezési alkalmazásában e területen rendelkezünk a legtöbb és a leghosszabb múltra visszatekintő tapasztalattal, tulajdonképpen már ebből következik. Az ágazati kapcsolatok mérlegének felhasználása, a szintetikus anyagmérleggel kapcsolatos munkák, a termékmélységű egyensúlyt és optimumot vizsgáló matematikai programozási modellek mind-mind a tervkoordinációs munkához kapcsolódtak. A hosszú távú tervezésben alkalmazott számítógépes rendszer ugyancsak a szintézisre épült.

Az elmúlt időszakban hosszú ideig elsősorban a modellezési munkák álltak az alkalmazások középpontjában, s a megoldott feladatok között viszonylag kisebb részarányban szerepelt a tényadatok feldolgozása és az operatív tervezést segítő rendszerek működtetése. Ezt a tendenciát is az alkalmazások előzményeire, a korábban szerzett tapasztalatokra való fokozott támaszkodás magyarázza.

A népgazdasági tervezésben alkalmazott matematikai modellek döntő többsége az alkalmazott matematika három területét érintette: a matematikai programozást, a matematikai statisztikát és különösen kiemelten a lineáris algebraát. Kezdetben a lineáris programozás és lineáris algebra felhasználása majdnem kizárólagos szerepet töltött be. Csak az utóbbi években jelentek meg a tervezési feladatok között a matematikai-statisztikai és az ehhez kapcsolódó ökonometriai modellek. A sztochasztikus módszerek tervezési alkalmazása — az eddigi eredményekből becsülhetően — nagy jövő előtt áll.

Jellemző átalakuláson ment keresztül a modelltípusok kiválasztásának a folyamata. A modelltípusok megválasztása sok esetben át van szöve szubjektív mozzanatokkal is. A kísérleti alkalmazásokban legtöbbször a modellépítő felkészültségére, ötleteire van bízva, milyen modelltípussal közelít meg egy-egy felmerülő problémát. Az ismeretek és még inkább a tapasztalatok bővülésével, az alkalmazások határozott irányításának fejlődésével együtt azonban a *módszerekre orientált* modellkiválasztás helyett egyre inkább utat tör magának a *problémák* elsődlegességéből kiinduló modellalkalmazás.

Ez a tendencia jól megfigyelhető például a középtávú tervezésben alkalmazott modellek esetében. A IV. ötéves terv munkáihoz kidolgozott nagyméretű lineáris programozási modellel végzett kutatómunka egyértelművé tette azt, hogy a modell eredményei csak a tervezés meghatározott kérdéseinek a megválaszolásához nyújtanak információt, s nem várható, hogy a modellt valamennyi tervezési kérdés vizsgálatához felhasználjuk. Ebből következett, hogy olyan modelleket is ki kellett dolgozni, amelyek a tervezés különböző fázisaiban felvetődő kérdések megválaszolásához adhattak segítséget. Ez az igény vezetett el a többféle modelltípusból, de az egyes tervezési fázisok kérdésfeltevéséhez rugalmasan alkalmazható modellekből álló modellrendszer kidolgozásához.

Az alkalmazott matematikai eszköztárnak a problémákhoz való jobb illesztése sem tudta azonban megszüntetni az egyébként meglévő metodikai nehézségeket (például a hagyományos metodikától eltérő input adatok iránti igény kielégítése, a változtatások gyors átvezetése stb.). Itt további, részben módszertani és szervezési, de esetenként még elméleti teendők várnak megoldásra.

Az integrálódási folyamat jellemzéséhez azt is figyelembe kell venni,

hogy a tervezési munkának a szintetizáló tervezésen kívül eső területein az integrálódás eléggé egyenetlenül ment végbe, s a számítástechnikát alkalmazó területek bővülése sok esetben egyéni kezdeményezésből kiindulva valósult meg. Ez a körülmény tovább növelte az olyan *ad hoc* feladatok számát, amelyeket csak egyszeri felvetés alapján oldottak meg, s amelyek csak nagyon lazán kapcsolódtak egymáshoz. Ez fejeződik ki például a részterületekre vonatkozó számításokban felhasznált számítástechnikai rendszerek és a koordinációban alkalmazott rendszerek közötti kapcsolatok hiányában is. Nyilvánvaló, hogy a különféle tervezési területek más-más problémája más-más megoldást igényel, de a feladatok (így megoldásuk is) az aggregáció bizonyos szintjén összekapcsolódnak.

A számítástechnika növekvő szerepének aláhúzásával egyidőben azonban rá kell mutatni e szerep egyik alapvonására, amely egyúttal a továbblépéssel szemben támasztott követelmények számbavétele szempontjából lesz fontos.

A számítástechnika a korszerűsítési folyamatban eddig döntően *a létező tervezési módszertan egy-egy részterületén a „hagyományos” problémamegoldás alternatívájaként jelentkezett*, illetve elsősorban ezeken a területeken volt eredményes. A részterületek száma, illetve a számítástechnika alkalmazásának integráltsági foka pedig sok esetben a korábbi tapasztalatoktól, személyes ambícióktól, ritkábban a módszertani kényszertől függött. A számítástechnikai és matematikai módszerekben rejlő lehetőségek ennél nagyobbak. Lehetővé teszik újabb, bonyolultabb, „hagyományos” eszközökkel nem vizsgálható problémák megoldását is. A feladat az, hogy az eddigi tapasztalatokat felhasználva a tervezésben is az alkalmazások minőségileg fejlettebb szintjére jussunk, mert csak ez teremti meg annak feltételeit, hogy *a számítástechnika a lehetőségek színvonalán segítse a tervezési módszertan állandó korszerűsítését, továbbfejlesztését.*

A továbblépés

A számítástechnikai alkalmazások fejlettebb formáira a gazdasági és ezzel együtt a tervezési feladatok növekvő bonyolultsága miatt van szükség. Természetesen az egyre bonyolultabbá váló valóság megismerését nem csak a számítástechnika alkalmazásával lehet javítani. Ma már a tapasztalatok alapján világos az a felismerés, hogy korszerű eszközöktől korszerű eredményeket csak korszerű módszerek birtokában lehet várni. Ebben az összefüggésben alapvető fontosságú a valóság megismerésére, a meglévő folyamatok elemzésére szolgáló módszerek általános és állandó fejlesztése, s ebben a folyamatban — amint korábban kifejtettük — növekvő jelentősége van a számítástechnikai lehetőségek fejlődésének.

A számítástechnika szerepét azonban nem lehet ezen a ponton csak mennyiségi okok által indokolt szükségességre leszűkíteni. Nyilvánvaló, hogy például kétszer bonyolultabb probléma megoldása nem feltétlenül kétszer nagyobb munkateljesítményt igényel. A bonyolultabb feladatok megoldása csak a megoldás *technológiájának* a megváltoztatásával együtt lehetséges. Az eddigi tapasztalatokból ismert, hogy a tervezésben — elsősorban a megalapozó számításoknál — a különböző feladatok megoldási módszerei viszonylag függetlenek egymástól, s ezért is oldhatók meg a legtöbb esetben

technológiailag különálló feladatként. A feladatok közötti összefüggések mélyebb megismerése után az eddig független emberi és gépi blokkok technológiai vonalába lép az ember—gép kapcsolatokban megvalósuló feladatmegoldás. Ez a folyamat a jövőben szélesedni fog, s ez jelenti majd a számítástechnika igazi visszahatását a tervezés technológiájára.

A számítástechnika tervezési alkalmazásában a továbblépésnek *két lehetséges stratégiai iránya* vázolható fel. Az egyik irány a már eddig is megerősödött alkalmazási területek további integrálódásának a fokozása. A továbbfejlődés másik iránya az alkalmazások körének és szerepének a tervezési módszertan általános fejlesztésével együtt megvalósuló bővítése. A fejlesztésnek ez a két iránya természetesen eltérő követelményeket támaszt a számítástechnikai alkalmazásokkal szemben.

Az *első irány* szerinti továbblépés sok szervezési feladat megoldását, új alkalmazási területek feltárását, a rendelkezésre álló eszközök felhasználásának ösztönzését, a különálló területek összekapcsolását igényli. Ez a fejlesztési irány tehát a jelenlegi alkalmazások folytatása, szervezettebb mederben, a meglévő tervezési módszertan keretei között.

A *második irány* felvázolásánál abból indulunk ki, hogy a gazdasági folyamatok állandó változása, bonyolultabbá válása és ezzel együtt a tervezés megismerési funkciójának a működése elkerülhetetlenül a megismerési, elemzési módszerek fejlesztését igényli. Ha ez így van, akkor jogos a követelmény: az új problémák elemzésére szolgáló új tervezési módszerek kialakításában már eleve abból kell kiindulni, hogy építeni lehet a számítástechnikai lehetőségekre, az új problémákhoz adaptálható matematikai módszerekre. Ez a kiindulás az új problémamegoldás minőségileg is új szintjéhez vezet el. A második fejlesztési irányban is vannak már tapasztalatok: ilyen volt az Országos Tervhivatalban a tervezési módszertan továbbfejlesztésére 1976 végén kidolgozott központi munkaprogram. A program mintegy két évre határozta meg a módszertani fejlesztés feladatait és kiemelt területeit. A központi munkaprogram is a tervezési módszertan általános fejlesztésének igényéből indult ki. Egyik közvetlen feladata az volt, hogy a már érett módszertani eredmények alkalmazásba vételét szorgalmazza (*első stratégiai irány*). Másik indítéka — s ez kapcsolódik a második fejlesztési irányhoz — az volt, hogy az újonnan felvetődő tervezési problémákra a korszerű módszerek felhasználásával próbáljon választ adni. A módszertani fejlesztési program az újonnan felvetődő tervezési problémák közül a legfontosabbakat emelte ki: a tervezés társadalmi vonatkozásainak figyelembevételére szolgáló módszereket, a tervszámítások gépesítését, a területi tervezési problémák vizsgálatára szolgáló módszereket, valamint a külgazdasági kapcsolatok tervezésének új módszereit.

A munkaprogramban megfogalmazott feladatok egy részének a megoldása sikeres volt, új eredményekkel gazdagította a tervezés módszertanát. Ilyen eredmények születtek például éppen a tervszámítások koordinált rendszerének fejlesztésében, a prognózisok alkalmazásában, a területi tervezésben. A számítástechnika tervezési alkalmazásának két iránya természetesen nem választható el egymástól. Véleményem szerint lehetőség van arra, hogy a jövőben a *számítástechnika korszerűsítő szerepe mindkét fejlesztési irányban növekedjék*.

A fejlesztési stratégia megválasztása és ismerete mellett meg kell határozni a tervezőmunkának azokat a területeit, ahol az eddigi tapasztalatok

alapján a számítástechnika alkalmazását bővíteni, szorgalmazni és gyorsítani kell. Ezek a feladatok két nagy témakörben foglalhatók össze: *a)* a tervezés információellátása, a gazdasági folyamatok alakulásának folyamatos regisztrálása, elemzése, előrejelzése és a tervteljesítés értékelése; *b)* a koordinációs tervezőmunka és a szakágazati tervezés modelljeinek, számítógépes rendszereinek a fejlesztése, a közöttük levő kapcsolatok javítása.

Szükségtelen magyarázni, hogy ez a két terület tulajdonképpen sok, az egész tervezést lefedő, önmagában is nagy volumenű és komplex feladatot tartalmaz. Mindenképpen kedvező adottság, hogy a hazai gyakorlatban mindkét terület korszerűsítésének vannak hagyományai, mint azt a tapasztalatok és az alkalmazási területek áttekintésénél láttuk. Úgy gondolom, a fenti területek fontosságának indokolása sem igényel bővebb magyarázatot. Ami az információellátás fejlesztését illeti, a modellezési munkákkal induló hazai alkalmazási gyakorlat elég gyorsan világossá tette azt a tényt, hogy a tervezési és döntési rendszer számára nem annyira az eljárási módszerek, az egyre bonyolultabb, árnyaltabb és matematikailag sokatmondó modellek jelentik az igazi szűk keresztmetszetet, hanem az alkalmazásukhoz szükséges információk előállítását. A koordinációs és a szakmai megalapozó tervezés módszereinek együttes fejlesztése sem a számítástechnika alkalmazásának elsődleges problémája, de az e területen indokolt fejlesztés ma már elképzelhetetlen a korszerű eszközök használata nélkül.

Említettük, hogy a tervezési alkalmazások fejlődésének második szakaszában a feltételek kedvezően alakultak. A továbblépéshez azonban ezek a kedvező feltételek már nem lesznek elegendők, szükség van a *feltételek továbbfejlesztésére* is.

Az alkalmazások mennyiségi és minőségi változása csak az eszközoldal lehetőségével összhangban mehet végbe. Ennek a feltételnek a kielégítése bizonyos idő után a tervezés számítástechnikai eszközháttérének a fejlesztését, korszerűsítését veti fel. Olyan eszközök beszerzésére és használatbavételére lesz szükség, amelyek nemcsak a növekvő számú feladat megoldására alkalmasak, hanem minőségileg is a legkorszerűbb színvonalon elégítik ki az igényeket.

Az utóbbi években a számítástechnika tervezési alkalmazása területén nagy fejlődés ment végbe valamennyi szocialista országban. A hazai alkalmazásokban már eddig is törekedtünk arra, hogy a nemzetközi tapasztalatokat figyelemmel kísérjük. A továbblépéshez szükséges, hogy az elért eredményeket még intenzívebben tanulmányozzuk, a tapasztalatokat feldolgozzuk és hasznosításukhoz a hazai alkalmazások adaptivitását növeljük.

Az eddigi alkalmazások előnyös vonása volt az erős gyakorlati irányultság. A gyakorlathoz való erősebb kötődést az alkalmazások kezdeti fejlődésének „taktikája” magyarázza: az új módszerek megismertetése, elfogadtatása, elterjesztése arra ösztönzi a kutatókat, felhasználókat, hogy minél gyorsabban felhasználható eredményekhez jussanak el. Ez az ösztönzés azonban csak akkor lesz igazán eredményes, ha a gyakorlati eredmények *elméleti általánosításában* sem maradunk el, s az elméleti általánosításban kirajzolódó nézetek tudományos vitájával magát az elméletet is gazdagítjuk. Az ilyen irányú munkákban csak néhány részterületen lépett előre a hazai matematikai közgazdaságtan. Ezen a területen a tervezéseméletnek még adósságai vannak.

Vállalati beruházások és gazdasági egyensúly

A vállalati növekedés feltételei

A vállalati növekedést és annak kereteit objektív adottságok és szubjektív tényezők, népgazdasági feltételek és vállalati lehetőségek alakítják.

Az ágazatok, a termelési irányok fejlődése eltérő ütemű lehet, attól függően, hogy azok mennyiben hordozói a műszaki fejlődésnek, a társadalmi szükségletek kielégítésének. Közülük egyesek a tudományos fejlődés eredményeinek és a dinamikusan növekvő szükségleteknek a találkozási pontjában vannak, ahol a termelés *dinamikája* a gazdaság, az ipar átlagát meghaladja. Ilyen területek például az elektronika, a szabályozást-műszerezést segítő ágak, az atomerőmű-gyártás, az úrhajózás stb. Az *átlagosan fejlődő területek* közé sok, a társadalmi ellátás, az újtermelés szempontjából meghatározó termékcsoport tartozik, például a járműipar, a szerszámgyártás, a bútoripar, a papírgyártás stb. Az *átlag alatti* növekedési ütemű területek, mint például a sütőipar társadalmi szerepe vitathatatlan, ezért is fenntartandók, bár fejlesztésük nem kívánatos.

A fejlődési tendenciák megítélésénél szerepet játszik az, hogy mennyire tartós, illetve hogy fellendülő vagy leszálló fázisban van-e valamely termelési terület fejlődése. Jó példa erre a farostlemez-gyártás, amelynek termelése néhány éve — az eljárás felfedezését követően — világszerte átmenetileg évi 20—40 százalékkal növekedett, hogy később „beálljon” abba a trendbe, amelyet a fő felhasználási területek — elsősorban a bútoripar — diktál. A vasúti közlekedési eszközök gyártásában a korábban dinamikus gőzmozdony kihalt, a diesel- és villanymozdonyok gyártása átlagos ütemben fejlődik, és a dinamika hordozói a még kísérleti szakaszban levő — például mágneses, turbomeghajtású stb. — vontatási rendszerek. Mivel szocialista viszonyok között a vállalatok szakmaváltási lehetőségei korlátozottak, ezért a tevékenységi terület, az ágazati hovatartozás nagy hatással van helyzetükre.

Fejlődési ütem és ütemváltás nemcsak azt a szakmát érinti, amely a termék kibocsátója és forgalmazója, hanem a társadalmi munkamegosztás által adott ágazat-, szakma- és vállalatközi kapcsolatok révén *viszagyűrűződik* a beszállítókra, „szétterül” a kooperációk, a kapcsolódó tevékenységek körében és „elöresugárzik” a felhasználók felé. Az együttmozgás szinkronja együttműködést és egymásrautaltságot jelent — nem csak lehetőséget, de kényszerrel is a fejlődés dinamikájához való kapcsolódásra. Ezek a kapcsolódások összetettebbek, mint amelyet a termékmerlegek megragadni képesek. Az igények, a termelés mögött kapacitások állnak, amelyeket — ha hiá-

nyoznak — létre kell hozni, a felszabadulókat más irányban kell hasznosítani, azaz a termelés fejlesztése a beruházási és kapacitásgazdálkodási tevékenység koordinálását feltételezi.

A vállalat helyét a szakmai környezetben és a világpiacon nem kis részben a kollektíva és a vezetés meglátásai, kezdeményezőképesége, rugalmas vagy konzervatív, újat kereső vagy passzív magatartása alakítja. Egyes esetekben állami intézkedés segíti a vállalatot a szakma dinamikus területeire — például Dunaújvárosnak vagy a Ganz-MÁVAG-nak az atomerőműgyártásba való bekapcsolódása —, máskor a vállalat ismeri fel a lehetőségeket, mint például az Egyesült Izzó a műszaki fejlődés, a technológiai és a termékfejlesztés, a piacnyitás sok-sok lehetőségét. Sok vállalat megelégszik, ha „nem lóg ki a sorból”. A lemaradók, ha nem tudják megállítani a folyamatot, behozhatatlanul hátrányos helyzetbe kerülhetnek, ami a beolvasztás, a felszámolás vagy a szanalás felé viszi őket. *A vállalatok innovatív képessége lehet tartós, periodikusan meg-megújuló, nekilendülő vagy éppen visszaeső.*

Mindebből úgy tűnik, hogy „testreszabott”, az ágazati, szakmai, termelési irányok szerinti, ezen belül a vállalati dinamikának megfelelő, a fejlődés trendjét, periódusát tükröző önfinanszírozást és eszközellátást tulajdonképpen csak *differenciált* módszerekkel lehet megvalósítani — ha nincsen központilag szervezett tőkeátcsoportosítás.

A továbbiakban abból az előfeltételezésből indulok ki, hogy a vállalati beruházások általában visszerthesek és önfinanszírozásból kell megvalósítani őket. Önfinanszírozásnak minősül természetesen nemcsak az előtakarékosság, hanem az előlegezett pénzalapok utólagos törlesztése is.

Az *árak* állami megállapításában olyan sokféle egyéb szempont jut érvényre, hogy köztük jóformán elvész az ágazati-vállalati önfejlesztés pénzigénye. *Elméletileg a lekötött eszközökkel arányosan képződik a nyereség és így a fejlesztési alap.* A gyakorlatban a múltban az *alapanyag-termelő* ágakban a feldolgozóiparinál *alacsonyabb* nyereség képződött. Ez megfelelt sok fejlett ipari ország gyakorlatának is, ahol az általános termelési árszint alacsonyan tartása érdekében az alapanyag-termelés fejlesztését az állami költségvetés vállalta magára (Anglia), vagy adókedvezményekkel támogatta (Amerikai Egyesült Államok). A feldolgozó iparban a fejlesztési elhatározások terén vállalatainknak nagyobb a szuverenitásuk, mint az alapanyaggyártásban.

Általános elv, hogy az árakban a termelési erőforrásokkal, az élő munkával és a lekötött eszközökkel arányos nyereség biztosítja az önfinanszírozás feltételeit. Ez a szemlélet téves, mivel az *egyenesvonalú fejlődés*, az extrapolált trend hipotézisét foglalja magában. Még ha ez egyébként igaz is lenne, akkor is számolni kellene azzal, hogy a korszerűbben felszerelt ágazat vagy vállalat fejlesztési igénye eltér a korszerűtlentől. A szükségletek, a műszaki fejlődés üteme is változik, illetve területenként differenciálódik, a múlt nem ismétli meg önmagát. Mivel pedig az alapvető árrendezések viszonylag ritkák (1951, 1959, 1968, 1980), így vitatható az *árképzés—jövődolgozóság—önfinanszírozás* előbb jelzett extrapoláló gyakorlata.

Amennyiben a fejlődési dinamika *lépésváltásának* vagyunk tanúi, azaz az ütem felgyorsul vagy éppen lelassul, úgy annyiban szükségszerűen módosítani kellene a finanszírozási forrásokat, mivel ez első esetben „szűk”, utóbbinál „bő” a múltban realizált nyereség a jövőbeli fejlesztési lehetőségekhez viszonyítva.

Minél *nagyobb a vállalat*, annál szélesebb a tevékenységi köre, rendszerint összefonódottabbak a tevékenységek, s így az átlagos eszközjöveldelmezőség nem — vagy csak durván — fejezi ki a speciális szükségleteket. Ugyanakkor viszont a nagyobb méret nagyobb anyagi függetlenséget biztosít, mivel több a lehetőség viszonylag nagyszegű fejlesztési forrásokat koncentrálni egy-egy kedvező területre. Jogos a kisebb vállalatok panasza a „nagyokkal” szemben, hogy azokhoz képest kedvezőtlenebb helyzetben vannak a fejlesztés terén.

Egy szakma vagy egy ágazat vállalatai között a *stagnálók*, az *alulfejlesztettek* számára a tevékenység szerint realizálódó fejlesztési *forrás* viszonylag *sok* lesz, a *dinamikusan* növekvők számára viszonylag *kevés*. Ennek következtében az előbbiek a viszonylag sok forrásból látszólagos bőségnek örvendenek, a kiugrók pedig relative, ötleteikhez képest szűkölködnek eszközökben. Miközben a gyengén fejlődő vállalatok nem használják fel, vagy viszonylag alacsony hatékonyságú befektetésekbe is fektetik pénzüket, a gyorsan fejlődők kénytelenek lemondani előnyös megoldásokról, jó ötletek megvalósításáról is.

Vagy ha viszonylag szűkös fejlesztésiforrás-ellátottságból indulunk ki, előfordulhat, hogy éppen a vállalkozó kedvű és kezdeményezni tudó vállalatok adósodnak el olyan mértékben, hogy további eredményes elképzeléseik megvalósításához már nem eléggé hitelképesek, míg a gyengébb vállalatok viszonylag könnyebben valósíthatnak meg nem túl előnyös fejlesztéseket is.

A felsorolt szempontok többsége a múlt—jelen—jövő, a dinamikus—átlagos—átlag alatti fejlődési lehetőség, a gyorsuló—lassuló—periodikus ütemezésű, a vállalkozó és az óvatos, a kezdeményező és a passzív ellentmondásaiból ered. A szubjektív elemek miatt áttekinthetetlen az objektív feltételek láncolata. Ebből következik, hogy éppúgy védhető, mint támadható az, hogy „a nyereség, a fejlesztési alap sok vagy kevés”, a jövőt szűkeklően elzárja a vállalat elől, vagy éppen „túlpénzelést” tesz lehetővé.

A vállalati beruházás mint rendszer

A növekvő kereslet kielégítésére, új kezdeményezések megvalósítására rendszerint nem elégségesek a meglévő kapacitások, hanem több, korszerűbb, vagy éppen más irányú termelőképessegre van szükség. A termelőkapacitások megújításának és növelésének eszköze a beruházás.

A vállalati beruházási lehetőségek tervezése, a *pénzügyi egyensúlyi feltételek* elemzése a vállalatban csak akkor valósulhat meg, ha egyidejűleg két nyomvonalon, két egymással szorosan összekapcsolt mérlegrendszerben folyik. Két határkövetelményt kell érvényesíteni ahhoz, hogy a vállalatban belüli bővített újratermelés folyamata racionálisan valósuljon meg. Szélesen értelmezve az *alsó* határ azt fejezi ki, hogy a vállalat *legalább* úgy korszerűsítse, fejlessze termelőkapacitásait, mint ahogy a realizált pénzalapjai lehetőséget biztosítanak, a *felső* határ azt, hogy a vállalat *legfeljebb* olyan ütemben növekedjék, hogy integritását, döntési szabadságát és függetlenségét megőrizze.

Az *alsó határkövetelmény* szerint legalább annyi fejlesztés, beruházás valósuljon meg, amennyihez a vállalati tevékenység eredményeképpen folyamatosan jövedelem, illetve fejlesztési alap realizálódik. A *felső határkövetel-*

mény szerint a vállalat sohasem lépheti túl fejlesztése során azt a szintet, amelyet a saját és idegen források, valamint a visszapótlás és a törlesztés pénzszükséglete behatárolnak.

A likviditás statikus-állományi és dinamikus-folyamati követelményeinek egyidejűleg kell érvényesülnie. A likviditás állományi követelménye szerint minden időpillanatban biztosítottnak kell lennie a beruházások, a fejlesztések esedékes pénzszükségletének.

A *folyamati likviditás* azt fejezi ki, hogy a beruházások vállalaton belüli ütemezése alapozza meg a realizált vállalati pénzalapok folytonos, töretlen, egymásra épülő újrabefektetését, olyan vállalati fejlődést, amely a külső feltételekhez és a belső lehetőségekhez viszonyítva optimális, és amely az egymás utáni pénzügyi kötelezettségek határidőre való teljesítését lehetővé teszi.

A likviditási követelmény alsó ágát az az *egyensúlyi sáv* határozza meg, amely a nyereségrealizálás, a fejlesztésialap-képzés minimális szintjéhez kapcsolódik. Ezt óvatos, visszatartott fejlesztési irányzatnak is nevezhetjük. A felső ágat egy *feszített* pénzügyi követelménynek megfelelő fejlődési irányzat jelöli ki. Ez minél teljesebben igyekszik kihasználni a saját és idegen pénzforrásokat. Közöttük helyezkedik el a *realitás* sávja.

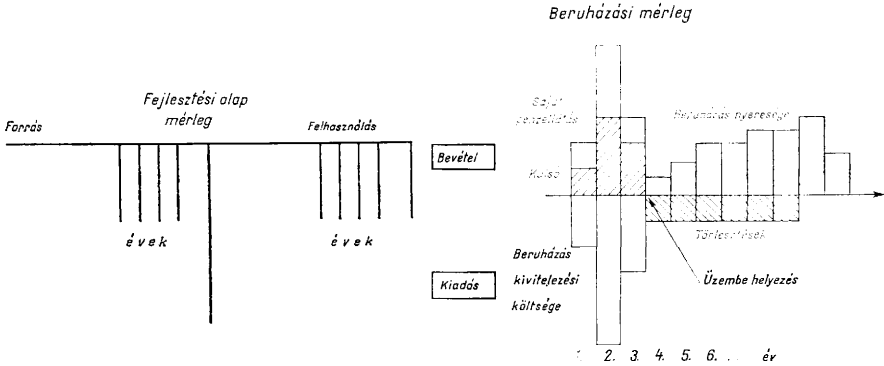
A gyakorlatban a fejlesztés-tervezés és a gazdálkodás két mérlegrendszerben való *egyidejű* gondolkodást követel. Az egyik a vállalat fejlesztési forrásainak összevont mérlege: *a vállalat fejlesztésialap-mérlege*. A másik a *befektetések mérlegei*, amelyek a beruházások finanszírozásának és realizálásának a menetét követik. A két mérlegrendszer együtt „kétzongorás versenyműnek” nevezhető (lásd az 1. sz. ábrát), ahol a két hangszer összhangja biztosíthatja a sikert: a likviditási követelményt nem sértő, töretlen, optimális vállalati fejlesztést.

A *fejlesztésialap-mérleg* évenként áttekintést ad a vállalati nyereségből és a más forrásokból realizálódó fejlesztési pénzforrásokról, és vizsgálja azok felhasználását a korábbi pénzügyi kötelezettségek (például törlesztések), az előírt finanszírozási feladatok (például forgóalap-kiegészítés), a műszakilag elodázhatatlan kapacitásmegőrzés (nagyjavítás, rekonstrukció) és a kapacitásnövelés céljaira.

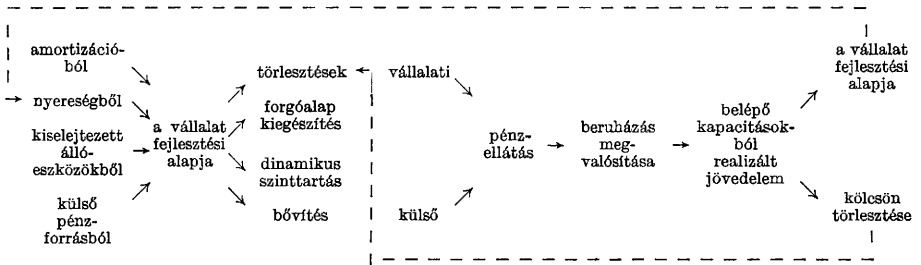
Az *újrabefektetési folyamat hosszú időhorizontja* miatt *egyetlen év* vállalati fejlesztésialap-mérlege természetesen csak statikus helyzetképet rögzít. Csupán az *egymást követő évek* fejlesztésialap-mérlegeinek egymásutánja ad képet a vállalat fejlesztési, beruházási folyamatának a teljes pénzügyi hátteréről. A dinamika a forrásoldalon feltételezi az összes várható vállalati források áttekintését. Mivel a pénzforrások egyik — és nem csekély — része a nyereséghez kapcsolt, ezért az alapmérleg alakulását megszabja a teljes vállalati tevékenység. Mivel pedig a vállalat fejlesztési alapjának felhasználása nem egyetlen, hanem rendszerint több beruházás finanszírozását biztosítja, továbbá a korábbi kötelezettségek törlesztésére, a folyó termelés finanszírozására, a kisebb-nagyobb jelentőségű kapacitás-fenntartásokra, korszerűsítésekre, bővítésekre is szolgál, ezért *a felhasználás tervezése legalább olyan gondos elemzést követel, mint a forrásoké.*

A másik mérlegrendszer, amelyben a vállalatnak egyidejűleg gondolkodnia kell, az *egyes beruházások mérlege*. *Egyik* részmérlege a beruházások kivitelezése és a megvalósításhoz szükséges pénz biztosítása a vállalat saját forrásaiból, valamint szükség esetén állami és kölcsönoszközökből. Ennek

A fejlesztésialap- és a beruházási mérleg

A fejlesztési alap és felhasználása

a részmérlegnek az egyensúlya arra a többnyire igencsak elméleti feltételezésre épül, hogy amilyen ütemben megvalósul a beruházás, olyan ütemben biztosított a finanszírozás. Ez azért kemény követelmény, mivel minden beruházás folyamat, ahol a megvalósítás során ütemelőrehozás és késés, előleg (például importgépekre letét), túlteljesítés és lemaradás egyaránt előfordulhat. A másik részmérleg a belépő beruházás termelése és jövedelmezősége. Ebből kell az igénybe vett kölcsönforrásokat törleszteni. Valószínűsíthető, hogy a kölcsön- és hitelforrások törlesztése nem feltétlenül esik egybe a beruházásokból realizálódó jövedelmekkel. A belépő beruházás viszonylag kisebb mértékben képes az esedékes törlesztésekhez hozzájárulni, mint a fel-futó vagy a teljes kapacitással termelő. Így eleinte a vállalat egyéb tevékenységeiből kell besegíteni a realizálás-törlesztés részmérlegének egyensúlyba hozatalához, míg később várható, hogy a beruházás hozzájárul a vállalat önfinszírozó képességének növeléséhez — növeli a másik „zongora” hangerejét. Ezzel a kör bezárult, a beruházás nettó jövedelme visszafolyik a vállalat közös pénzalapjába, s növeli a fejlesztési alapot.

A beruházási alrendszer sajátos módon kapcsolódik e kettős mérlegrendszerhez. A gyors átfutású, magas jövedelmezőségű beruházások gyors megtérülést ígérnek, szemben a hosszabb megvalósítású, tartós és viszonylag alacsony jövedelmezőségűekkel. Egyesek a munkaerő megtartását segítik, ahol a társadalmi hatás az elsődleges. Másutt éppen a hozamkövetelmény

kerül előtérbe. A kapacitások kiépítése összetett cselekvéssorozat, amelyben helyet kap a meglévő termelőberendezések felújítása, rekonstrukciója és az újak létesítése. Szükségszerűen kapcsolódnak egymáshoz az új termelési irányok létesítését segítő beruházások a meglévő kapacitások szűk termelési keresztmetszeteit feloldó, termelésbővítő, nagyságrendi megtakarítást biztosító, valamint a specializációt és a termékdiverzifikációt segítő beruházások. Mindez arra utal, hogy a vállalati beruházási politika sokoldalú egyeztetést igényel, amelynek pénzügyi vetületét koordinálni nem kis feladat.

A jelenlegi gyakorlatban kétféle kölcsönfinanszírozás érvényesül. Az egyik az állami kölcsön, amelynél megfelelő feltételek teljesítése esetén közvetlenül az *adózatlan* nyereségből és az amortizációból törleszthet a vállalat. A közép- és hosszú lejáratú bankhiteleknel az *adózott* fejlesztési alapból törleszt a vállalat. *Nincsen elméleti indokoltsága* a kétféle, egymástól jelentősen eltérő feltételrendszernek.

Bonyolítja a helyzetet, hogy minden ötéves terv alapvető változást hoz e téren a feltételekben, de a tervidőszakon belül is gyakoriak a változások. Bár ezek népgazdasági szempontból felettebb indokoltak lehetnek, de az itt vázolt „kétzongorás” harmóniát, a vállalati fejlesztési-beruházási mérlegek és részmérlegek hosszú távú kapcsolódásait megzavarják. Népgazdasági szempontból szükség lehet a 10, majd 20 százalékos építési adóra, a rendkívüli hiteltörlesztések előírására, a kétszintű árrendszer alkalmazására stb., mindez azonban megnehezíti a tervezést és előrelátást is, megbontja a korábbi előfeltételezésekre épülő vállalati fejlesztési koncepciókat, megnehezíti a tervezést és döntést.

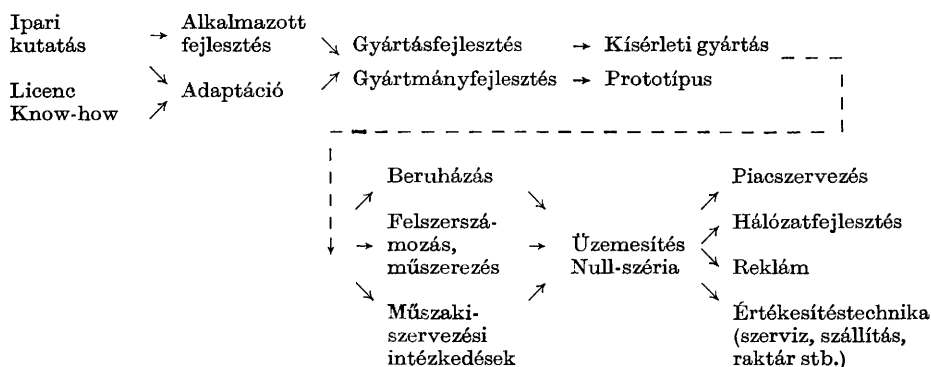
A vállalatok fejlesztési rendszere

Az eddigiekben vállalati beruházásról volt szó. Valójában a *beruházás — mint rendszer — a fejlesztésnek mint nagy rendszernek egyik — nem jelentéktelen — eleme.*

Az ipari fejlesztési tevékenységből szemlélve a folyamat egyes elemei főbb vonalakban a következők (lásd a 2. sz. ábrát).

2. sz. ábra

A fejlesztési folyamat felépítése

A vállalati fejlesztési folyamatban — az akciók jellegétől függően — éppúgy szükség lehet valamennyi rendszerelemre, mint ahogy egyes esetekben csak egyes elemekre. Egy-egy újítás (amely a műszaki-szervezési intézkedések körébe sorolható) gyakran csak az üzemi munkafolyamatot érinti. Sokszor a termékek korszerűsítése minden beruházás nélkül is megvalósítható a meglévő gépparkon. Rendszerint azonban egy-egy vállalati fejlesztési koncepció több elemet érint.

A vállalati fejlesztési folyamat koordinációja éppen összetettségénél fogva elengedhetetlen. Itt feltétlenül igaz, hogy *az idő pénz* — pontosabban az idővesztés, a késés forgalom-, ár-, piaci részarány- stb. veszteséghez vezet. A fejlesztési folyamat egyes elemeit három területben kell koordinálni: technikai, tartalmi és pénzügyi területben.

A *technikai koordináció* világosan rögzített *munkamegosztást* jelent a közreműködők között, azoknak a *kapcsolódási pontoknak* a kijelölését, ahol a fejlesztésben az egyik tevékenység, részleg átadja a fejlesztési eredményt a másiknak, és azoknak *az időpontoknak* a meghatározását, amikor a fejlesztés egyes fázisai megvalósulnak.

A *tartalmi koordináció* a fejlesztési célból, a fejlesztés eredményéből, a piacképes termékből, a korszerű és gazdaságos technológiából indul ki. Vizsgálja azokat a követelményeket, amelyek ahhoz szükségesek, hogy a fejlesztési cél kellő hatékonysággal megvalósuljon, a fejlesztés előnyei érvényre jussanak. A követelmények feladatok formáját öltik, a feladat megvalósításának felelőse van, és a fejlesztési cél, a fejlesztés végső eredménye szervezi az érdekeltek cselekvését.

A technikai és tartalmi koordinációhoz szükség van a *pénzügyi koordinációra*. A fejlesztés egyes fázisait *elkülönített* vállalati pénzalapokból kell finanszírozni, sőt a legtöbb fejlesztési fázist többféle forrásból finanszírozzák. Ebből következik, hogy a koordinált finanszírozás a pénzalapok összegyűjtését jelenti sokféle, kisebb-nagyobb vállalati „zsebből”, és pedig a fejlesztési fázisok szerint külön-külön. A probléma érzékeltetésére néhány példa:

A fejlesztési folyamat elemei	Lehetséges finanszírozási források
Ipari kutatás	Műszaki fejlesztési alap
Alkalmazott fejlesztés	TUKUFA, OMFB-juttatás
Licenc	Műszaki fejlesztési alap,
Know-how	OMFB-juttatás, beruházási finanszírozás
Beruházás	Fejlesztési alap, állami juttatás, állami kölcsön, bankhitel
Műszaki-szervezési intézkedés	Költség
Piacszervezés, reklám	Költség
Hálózatfejlesztés	Beruházásfinanszírozás, költség

Mindebből következik, hogy bár *a vállalat önálló gazdálkodó egység*, és egy-egy fejlesztési folyamat a maga módján *zárt és koordinált cselekvéssorozat*ot jelent, ennek ellenére *a pénzellátás nem alkot összefüggő, egymáshoz szorosan kapcsolódó elemekből álló egységet*, hanem *széttagolt*. Mindez időszerrűvé teszi a fejlesztési pénzalapok koordinálását, sőt egységesítését. Ehhez szorosan kapcsolódik az, hogy a vállalat szempontjából a különböző finanszírozási források „ára” eltérő. Így például a TUKUFA, az OMFB-

juttatás *ingyenes* támogatás, a vállalati költségből való fejlesztés *adózatlan* „sima forint”, a fejlesztési alap *adózott* forint (mivel a nyereséget a város- és községfejlesztési hozzájárulás, a nyereségadó és a vállalati tartalékképzés is csökkenti).

Vásárlóerő a beruházási piacon

A népgazdasági arányok keretén belül a beruházási piacon (mint mezőszférában) a vásárlóerő és az árualap pénz- és árukapcsolatok formájában találkozik.

A beruházási piac sajátos természetű. Amíg a fogyasztási cikkeknel a vásárlóerő a szükségletkielégítés közvetlen eszköze, addig a beruházási piacon a szükségletkielégítés *áttételes*, hiszen a vásárlóerő előbb kapacitásokat hoz létre, majd ezek működtetése révén termelhető hasznos, keresett termék jövedelmező módon. A keresett áru a beruházási piacon általában nem tömegcikk, hanem meghatározott célt szolgáló, rendszerint egyedi termék, ezért a beruházási kereslet tárgya nem közvetlenül valamely termék, hanem meghatározott műszaki tervezési, építőipari, gépgyártó, szerelési, művezetési stb. kapacitások lekötése a beruházás mint „termék” létrehozása érdekében.

A beruházási piacon is — mint minden más piacon — *fizetőképes kereslet* jelentkezik, és a rendelkezésre álló *beruházási javak kínálatából* elégíti ki szükségletét. Ezért népgazdasági méretekben a tervezés központi feladata a *kereslet és a kínálat méretezése és egymásratalálásuk feltételeinek megteremtése*.

A nemzeti jövedelem felhasználása során az elmúlt években az a szándék jutott érvényre, hogy a *fogyasztás* színvonala viszonylag *töretlenül* emelkedjék, illetve gazdasági nehézségek esetén (például világpiacon árobbanás) minél *kevésbé* érvényesüljenek *ciklikus*, recessziós tendenciák. Ennek következtében a nemzetijövedelem-ingadozások hatása szükségszerűen a *felhalmozási alagra*, illetve *nemzetközi térre* tolódot. A vásárlóerő-szabályozás egyik törekvése, hogy a beruházások pénzellátásában vezesse le a fogyasztás, a készletezés területén jelentkező problémákat. *Másik* — ebből önként adódó — törekvés, hogy kedvező feltételek esetén a *beruházások növekvő irányzatával* segítse fejlődésünket. A beruházások nemzetijövedelem-hányadának növelése — mivel például a beruházások nemzetijövedelem-növelő hatása bizonyos késleltetéssel érvényesül — egy határon túl a lakossági vásárlóerő növelési lehetőségeit korlátozza, fékezi a munka szerinti elosztás ösztönzési lehetőségeinek kiaknázását, tehát fékezi a *beruházási vásárlóerő-növelés* kedvező hatásainak a kiaknázását.

A *beruházási piac* ingadozásaiban szerepet játszik az is, hogy az *ország kis méretei és a beruházások optimális nagysága* között a nyílt gazdaságban ismert növekvő ellentmondás alakul ki. Hovatovább egyetlen jelentős beruházásunk sem méretezhető csak a belső piacra, mivel a termelési nagyságrendből adódó kívánatos megtakarítások csak a belső piacot jóval meghaladó — exporttal kombinált — piacnál használhatók ki. A *beruházások növekvő méretei* következtében egy-egy létesítmény jelentősen növeli, elkészülte után pedig csökkenti egy-egy szakma vagy ágazat beruházásainak volumenét. Sőt, az ilyen beruházások megvalósításának előrehaladása az egymást követő években is jelentős szerkezetváltozást okoz.

Mindezek a hatások nálunk ötször-tízszer nagyobb ország esetében jórészt kiegyenlítődnek, de hazánk adott méretei mellett szükségszerűen váratlanul kiugró-csökkenő hatást váltanak ki.

Állami döntési körbe tartozó beruházási kereslet

Amíg a vállalati döntési szférában a beruházási szándék csak akkor realizálható, ha a beruházási piacon jelentkező kereslet egyben fizetőképes, addig az *állami beruházások esetében* a beruházások megvalósítására irányuló szándék, igény *nem kapcsolódik* közvetlenül a *fizetőképes kereslethez*.

Minden más piacon az igény, a szándék, majd a kielégítendő szükséglet megfogalmazódása akkor válik aktív erővé, ha a piacon vásárlóerőként jelentkezik, tehát ha a kereslet — akár egyéni megtakarításként, akár kölcsönözhetőkből kiegészülve — fizetőképes. Az állami beruházások esetében az elismert igény fizetőképesé válhat. Ezért gyakorolhat az igény, a szándék közvetlen nyomást a piacra, válhat potenciális keresletalakító tényezővé.

Az állami döntési körbe tartozó beruházásoknál a fizetőképeség szervezetenként elválik a kereslettől. A beruházási kereslet az állami beruházás szakmai—ágazati—felügyeleti *hovatartozása* szerint jelentkezik, míg a *fizetőképeség társadalmi méreteiben* a nemzeti jövedelemből állami beruházásra fordítható résszel határolódik be.

A természetes igényekből kiinduló közelítés miatt nem érvényesülhet az igények összemérésének, rangsorolásának instrumentáriuma, amely nélkülözhetetlen ahhoz, hogy a viszonylag szűkös vásárlóerő optimális összetételben jelenjen meg vevőként a beruházási piacon. Az állami beruházásokra fordítható vásárlóerő nem allokálódik a beruházási kereslet egyes csoportjai, elemei között. Az állami beruházások piacán a fizetőképeség és a kereslet elszakad. Az igények itt a fizetőképeség reményével rendelkező keresletként lépnek fel. A nem fizetőképes, de keresletként jelentkező igények nyomását a beruházási piacra több ok segíti elő:

— az állami pénzforrást követő beruházási igények *naturális* formát öltenek,

— a természetes igények *szervezetenként elkülönülten* jelentkeznek az ágazati, szakmai, feladatköri elkülönültség következtében,

— az igények mindegyike mögött *társadalmilag indokolt* vagy indokolható *szükséglet* áll,

— az igények *körülhatárolt kapacitásokra* irányulnak, nem teljes folyamatokra, ami a termelési-ellátási folyamatba való beilleszkedés érdekében további beruházási igényt indít el,

— az igények *nem zárt népgazdasági, területi vagy más komplex fejlesztési koncepcióból levezetetten jelennek meg*, hanem mint önálló, kiemelt feladatok,

— az egy-egy ötéves tervperiódusra vonatkozó igények *egymástól időben elkülönülten* jelentkeznek, ami az összemérés, beilleszkedés stb. megítélését akadályozza,

— az állami nagyberuházások *megvalósítási ideje hosszú*, ami a várható hatások becslését, tehát az igények egybevetését és kapcsolódásuk elemzését megnehezíti,

— *nincsen kialakult elemzési módszer* az eltérő természetű igények egybevetésére, a társadalmi preferencia és hatékonyság alapján álló rangsorolásra,

— a fizetőképességet biztosító központi állami szervezet nem tud az ágazati-partikuláris jellegű igényekkel szembeállítani egy — a fizetőképességen alapuló — reális *beruházási és szükségleti keresleti skálát*.

Mindebből következik, hogy *az állami beruházásoknál a fizetőképes kereslet háttérében túlkereslet, állandósult beruházási többletigény rejlik*, amely hozzájárul ahhoz, hogy az állami döntési körbe tartozó beruházásoknál *nem alakulhat ki a vevők piaca*.

Vállalati döntési körbe tartozó beruházási kereslet

A vállalati beruházások jellemzője, hogy a vállalati kereslet megjelenése feltételezi a vállalat fizetőképességét. A vállalati fejlesztési alapból való fizetőképesség azért jogos feltételezés, mivel a *fejlesztési alap hiánya esetén* az át nem gondolt vállalati fejlesztési politikához, a nyilvánvaló gondatlansághoz olyan *súlyos konzekvenciák* fűződnek, amelyeket tudatosan egyetlen vállalat sem vállal. Ebből következik, hogy a vállalati beruházási kereslet nemcsak naturális, hanem pénzformát is ölt, a vállalat nemcsak szabad építőipari, gépszállítói kapacitást keres, hanem a vállalati önfinanszírozáson felül a kiegészítő külső finanszírozás lehetőségeit, jogcimeit is.

A vállalatok beruházási keresletével kapcsolatban rendszeresen visszatérő megállapítás, hogy az a népgazdasági tervekben előirányzott szintet évről évre messze meghaladja. A vállalati döntési szférába tartozó fizetőképes kereslet pénzforrása kettős:

- a vállalati önfinanszírozás és
- a vállalaton kívüli (kölcsön) pénzforrás.

Mivel a vállalaton kívüli pénzforrásokról (fejlesztési kölcsön, bankhitel, tanácsi támogatás, más vállalattól átengedett pénzalap stb.) feltételezhető, hogy a központi tervezés rendszerébe tartoznak, ezért *a terven felüli vásárlóerő vizsgálata látszólag leszűkíthető a vállalati önfinanszírozásra*.

A vállalati önfinanszírozás akkor ítéltető meg, ha figyelembe vesszük a vállalati pénzalapok, a vásárlóerő eredetét. Egyik része az *amortizáció*, a másik *a vállalati nyereségnek a fejlesztési alapba kerülő hányada*.

Az amortizáció mértéke beszabályozott, növelni tehát csak akkor lehet, ha terven felül növekszik az állóalapok állománya, vagy ha kivételesen módosítják az amortizáció vállalatnál maradó hányadát. Kérdés azonban, hogy az *amortizáció mennyire képes* az adott rendszerben eleget tenni — pozitív és negatív értelemben — annak a feladatnak, hogy *a használati idő végére lehetővé tegye az elhasználódott vállalati állóeszközök pótlását*. Kiindulásul vegyük alapul azt a Marx és Engels levelezésében szereplő feltételezést, hogy a használati idő végén kerül pótlásra az elhasználódott állóeszköz, de az árakban évenként realizált amortizációt a vállalat folyamatosan pótlólagos állóeszközök beszerzésére fordítja. Ezzel a vállalaton belüli bővített újratermelésnek — a tőkés felhalmozásnak — egyik forrása nyílik meg. Az Engels által vázolt 100 textilgépes példa alapján a tízéves használati idő végén, *a pótlás után* kb. 60 százalékkal több gép áll rendelkezésre (I. eset, lásd a táblázatot).

A magyar gyakorlat Dániel Tamás úttörő számításaira építve (lásd

Dániel Tamás: Állóeszköz-gazdálkodás és vállalati önállóság. Közgazdasági Szemle, 1965. 12. sz.) az amortizáció 60 százalékát hagyja meg a vállalatnál, abból kiindulva, hogy a pótlás (egyszeri újratermelés) biztosításához ez elégséges. Gondosabb elemzés azonban azt mutatja, hogy a gondolatmenet téves, ugyanis összekeveri az amortizációs és a pótlási folyamatot. Az amortizáció — az előző példát továbbfolytatva — évi 10 százalék, viszont a hazai gyakorlat szerint ebből évi 6 százalék felett rendelkezhet a vállalat. Így elvileg ennyivel növeli a használati idő alatt évenként az állóeszköz-állományt. A pótlási idősorban a tizedik év végén, az eredeti állóeszköz-állomány pótlása után csak az eredeti állomány 69 százaléka — tehát az eredetinel 31 százalékkal kevesebb állóeszköz — áll rendelkezésre (II. eset — uo.). Ennek fényében úgy tűnik, hogy — *ceteris paribus* — a jelenlegi 60 százalékos vállalati pótlási hányad nem biztosítja a szinttartást, hanem az állóeszköz-állomány összezsugorítására, a vállalat termelőképességének fokozatos csökkentésére, a vállalati kapacitások visszafejlesztésére vezet.

Az érvelési és számítási módszer belső logikáját tiszteletben tartva, ahhoz, hogy az engelsi pótlási ciklus végére az eredeti állóeszköz-állomány álljon rendelkezésre — a feltételek változatlansága mellett — az amortizációnak mintegy 70 százalékát kellene a vállalatnál hagyni (III. eset — uo.).

„Száz textilgép” tízéves amortizációja különböző pótlási arány mellett

Megnevezés	I. eset	II. eset	III. eset
Beszerzés	100,—	100,—	100,—
1. évi állomány	110,—	106,—	107,—
2. évi állomány	121,—	112,36	114,49
3. évi állomány	133,1	119,10	122,50
4. évi állomány	146,4	126,25	131,08
5. évi állomány	161,04	133,82	140,25
6. évi állomány	177,14	141,85	150,07
7. évi állomány	194,85	150,36	160,57
8. évi állomány	214,34	159,38	171,81
9. évi állomány	235,77	168,94	183,84
10. évi állomány	259,35	179,08	196,71
Kiselejtezés:	100,—	100,—	100,—
Marad:	159,35	79,08	96,71

- I. eset: az amortizáció teljes egészében a vállalatnál marad, és folyamatosan újrabefektetésre kerül (a Marx—Engels-levelezés példáján),
 II. eset: az amortizáció 60 százaléka marad a vállalatnál,
 III. eset: az amortizáció 70 százaléka marad a vállalatnál.

A táblázat adatai arra utalnak, mintha vállalataink termelőképességét az adott amortizációs rendszerrel hosszú idő óta akaratlanul szűkítették volna. A három eset összehasonlítása alapján bocsánatos bűnnek tűnik az a vállalati gyakorlat, amely a nálunk alkalmazott II. esethez kapcsolódva az amortizáltnál kevesebb állóeszközt selejtez ki. Ebből azonban még értelmetlen, hogy az átlagos 8 százalékos, valójában vállalati szinten ($8 \times 0,8$), kb. 6,4 százalékos amortizációnál miért lett 2 százalék a kiselejtezés évi átlaga.

Ha a korábbi gondolatmenetben a *ceteris paribus*-feltételezést felold-

juk, akkor mindenképpen figyelembe kell venni az erkölcsi kopást, a termelőeszköz-piacon a piaci kereslet tendenciáit és az ártrendet.

A *technikai haladás* azzal jár, hogy azonos termelőberendezés előállítása *termelékenyebben*, gazdaságosabban történhet, ami feltehetően a korábbihoz képest csökkenti az árat, tehát azonos amortizációs alapból *több* állóeszköz pótolható. A műszaki fejlesztés hatására *korszerűbb berendezések* jönnek létre, amelyek leértékelik a korábban beszerzett állóeszközöket. A műszaki fejlődés ütemével lépést tartó — „termelési kapacitás egyenértékű” — pótlási alap kell ahhoz, hogy a használati idő végén kiselejtett állóeszköz helyettesíthető legyen. A korszerűbb rendszerint drágább, mivel az újszerűséget az árban érvényesítik, ezért is feltehető, hogy azonos amortizációs alapból *kevesebb* termelési kapacitás pótolható. A technikai haladás, a társadalmi fejlődés struktúramódosító hatása következtében egyes termékek, technikai eljárások *túlhaladottá válnak*. Következésképpen a nem konvertálható termelési kapacitások leértékelődnek, nem képesek a termelés megújításához szükséges amortizációt realizálni, önmaguk pótlási alapját előteremteni. Ilyen esetben a realizálható amortizáció hiánya *csökkenti* a pótlási lehetőségeket. Sajátos vonása korunk technikai haladásának, hogy világszerte egyre sürgetőbben kell kivédeni a technikának az emberre gyakorolt veszélyes és káros hatását. A környezeti ártalmakat megelőző és korlátozó beruházások, a dolgozó ember biztonságát és egészségvédelmét szolgáló berendezések is *szűkítik* a beruházás és a pótlás kereteit.

Számolni kell az energia- és az alapanyagárak világméretű emelkedésével és ennek olyan kapcsolódó hatásaival, mint például a jobb kizozatalú, energiatakarékos termelőberendezések átlagot meghaladó drágulása. Hazánkban a beruházási előirányzatok túllépése, a több ágazatban (legutóbb a textiliparban) végzett rekonstrukciók többletköltsége indokaiként első helyen az importberendezések világpiacon áremelkedése szerepelt. Amennyiben a *világpiacon infláció* üteme meghaladja a hazait, és ezt devizaárfolyamaink, importterheink (vám stb.) nem ellensúlyozzák, ez is hozzájárul a pótlás drágulásához, adott amortizációból a *pótlási lehetőségek szűküléséhez*.

Mindezek *együttes* hatása *adott pótlási alapról viszonylag csökkenő pótlást*, egyre kisebb kapacitásszint fenntartását teszi csupán lehetővé. A felsorolt hatások következtében az amortizációból a *vállalatnál maradó — átlagban 60 százalékos — hányad jelenlegi rendszere nemcsak önmagában nézve kevés, hanem a pótlást felértékelő tendenciák miatt is szűkös, és nem biztosít elégséges pénzalapot*.

Tovább növeli az ellentmondást, hogy éppen a vázolt okok miatt az állóeszközök *eredeti beszerzési árai időben előrehaladva nem fejezik ki az illető állóeszköz aktuális értékét: a nominális értékelés elszakad a reálértéktől*. A reálértékhez képest egyre csökkenő nominális értékű állóeszköz értékcsökkenése és így a pótlási alap is összezsugorodik. A külföldi gyakorlat lehetővé teszi, hogy az állóeszközök beszerzési értékét módosítsák azok reálértékének megfelelően az országos statisztikák árindexei szerint. Így lehetőség nyílik arra, hogy reális amortizáció képződjék. Elvileg erre hazánkban is mód van. A múltban néhány alkalommal sor került a vállalati állóeszközök tételes, illetve globális árindexekkel való újraértékelésére. Rendelkezés biztosítja, hogy folyamatosan korrigálható az állóeszköz-értékelés, de a gyakorlatban erre nem került sor. Megoszlanak a nézetek arról is, hogy a beszerzéskor érvényben volt (bruttó) eredeti állóeszköz-értékek módosítan-

dók, vagy az amortizáció-elszámolás rendszerében érvényesüljenek a kigazítások.

A tendenciák bármilyen pontos felvázolása sem helyettesítheti a számszerű arányokat, azoknak a nagyságrendeknek a felmérését, amelyek alapján a jelenlegi helyzet megítélhető. Kétségtelen azonban, hogy a tendenciák ismerete alapján *vitába kell szállni azzal a nézettel, hogy az amortizáció 60 százaléknak a vállalatoknál való hagyása megnyugtató biztosítékot nyújt a termelőkapacitások szinttartását lehetővé tevő állóeszköz-pótláshoz.*

A vállalatok kapacitásgazdálkodása

A gazdaság intenzív irányú fejlesztését mind a külső körülmények, mind a belső feltételeink kikényszerítik. Az extenzívből az intenzív irányba való orientációt a „négy T” ellentmondása jelzi: *teljes* foglalkoztatás és beruházási *túlkereslet* mellett *túlberuházás* és a *termelőkenység* nemzetközileg viszonylag alacsony színvonalra jellemzi gazdálkodásunkat.

Az első „T”, a *teljes foglalkoztatottság* kialakulása a hetvenes évek kezdetére tehető. Azóta egyre csökken a foglalkoztatás növelésének lehetősége, és a következő öt éves terv időszakában ez a tendencia még fokozottabban érvényesül. *Kezdetét vette az a fejlett ipari országokat jellemző folyamat, amely a munkaerő- és a munkahely-struktúra változásában nyilvánul meg, másrészt pedig abban, hogy a tercier szektor erősödő munkaerő-kereslete a mezőgazdaságon kívül az iparból is elszívja a felszabaduló létszám egy részét.*

A második „T” a piacon és különösen a beruházások piacán kialakult *túlkereslet*. A beruházási pénzforrások tartósan meghaladják az anyagi hátteret: az építőipari kapacitást, a hazai gépbeszerzési lehetőségeket, valamint a devizahelyzet miatt korlátozott importot. *A beruházási piacon állandósult az áremelkedési tendencia.* Az eladók piacán a túlkereslet következtében a szállítók válogathatnak a rendelések között, a beruházások megvalósítása elhúzódik, lazul a kivitelezésben a műszaki-technológiai fegyelem. Mivel mindig egyszerre több beruházási javaslatot fogadnak el és kezdenek meg, mint amennyi befejeződik, ezért tartósan nagy a megvalósítás alatt levő, befejezetlen beruházások száma és volumene, az elhúzódások stb. miatt pedig alacsony és csökkenő a beruházások hatékonysága, ami egyebek közt a folyamatosan fokozódó tőkeintenzitás viszonyait termeli újjá. Egységnyi nemzetijövedelem-növekmény eléréséhez mind nagyobb beruházási volumen szükséges.

A harmadik „T”, a *túlberuházás* annak következtében jött létre, hogy a foglalkoztatott munkaerőnél gyorsabban nő a beruházások révén keletkező új munkahelyek száma. Ezért csökkent az átlagos műszakszám, romlott a termelőberendezések extenzív kihasználása. A létszám és a kapacitások közötti olló szétnyílásához az iparban hozzájárult, hogy a termelőlétszám a kapacitáshoz mérten nemcsak relatíve, de abszolúte is csökkenő, másrészt az új termelőberendezések használatba vételével nem tart lépést a meglévők kiselejtezésének az üteme.

A negyedik „T” a *termelőkenység*, amelynek növelésével összefügg lehetne zárni a zsugorodó létszám és a növekvő kapacitások szétnyíló ollóját. Az elmúlt évek azt mutatták, hogy a termelésnövekedés döntő részét, sokszor teljes egészét a termelőkenység emelkedése biztosította. Valójában

azonban ennél többre lenne szükség a jövőben. *Olyan foglalkoztatási-beruházási politikára, amelynek révén a termelékenység jobban nő, mint a termelés, és ezzel létszám szabadul fel ott, ahol ez a leginkább szükséges, és segíti az élő munka géppel való helyettesítését. Átírányítja és tereli a munkaerőt a magasabb termelékenységű, korszerű ágakba is (strukturális termelékenységnövelés!). Ezzel hozzájárul ahhoz, hogy az adott — viszonylag szűkülő — termelőlétszám a minél hatékonyabb és az új technikát alkalmazó ágakba áramoljék, és ezzel elősegítse a gazdaság szerkezeti átalakítását.*

Valójában a négy „T” bűvös kört alkot, amelyben az adott feltételek a kívánatostól eltérő sajátos mozgásformát és növekedési pályát alakítottak ki. Ennek megfordításában jelentős szerep vár többek között a szabályozókra, valamint gazdaságirányításunk intézményi rendszerének korszerűsítésére.

A teljes foglalkoztatottság feltételei között a vállalati érdek a meglévő létszám megtartására, illetve annak olyan arányú felszabadítására irányul, amennyi a vállalatnál belépő új termelési kapacitások üzembe helyezéséhez szükséges. A vállalatok létszám-tartalékolásban érdekeltek, hogy tartalék-kapacitások üzemeltetésével hidalják át az anyagellátás, a kooperáció ütemtelenségét, a rendelkezés és a gyártás lökésszerűségeit.

A gazdasági ösztönzés bázisszemlélete elősegíti, hogy a vállalatok ne a létszámtartalékok gyors leépítésében legyenek érdekeltek, hanem abban, hogy fokozatosan mozgósítsák tartalékaikat. A bázisszemlélet fékezi, lassítja a műszaki és szervezési innovációt, az új technika alkalmazását, a gyártmánycserélődést és -korszerűsítést, mivel az átállással kapcsolatos költségtöbbletek és átmeneti termelés kiesés nehezen illeszthető bele az éves szemlélet feltételrendszerébe.

A kellően ki nem használt termelési kapacitások nem jelentenek tartós terhet a vállalatoknak. Sőt, a növekvő termelési kapacitások többletköltsége hosszabb távon kifejezetten előnyös a vállalatok számára. Ha az árképzés — alapjában véve — a ráfordításokból indul ki, az emelkedő termelési költség végső fokon magasabb árat biztosít eladópiaci viszonyok között. Megegyezéses áraknál a kapacitások többletköltsége közvetlen áremelő tényező, illetve az árszabályozás körébe tartozó termékeké, az áremelés hivatkozási alapja, exportáraknál pedig az állami támogatás elnyerésének indoka. A vázolt tendenciák a kompetitív árképzéssel gyengülnek ugyan, de nem szűnnek meg teljesen.

Mivel a termelőberendezések tartásával kapcsolatos költségek többségében fix költségek, ezért az állandó jellegű költségek részarányának növelése a termelés növelése esetén automatikus költségsökkentést biztosít. Az árakba már beleszámított többletkapacitás nemcsak „ingyenbe van”, hanem a vállalat számára többletnyereséget is hoz. Még a magasan dotált létszám-növelés is kifizetődik, mivel a termék előállítása határkölségen történik. Ilyenkor három tényezőtől összegeződik a jövedelmezőség. Ezek: az átlag-költségből képzett árban foglalt nyereség, az átlagköltségben elismert többletkapacitás és a többletkapacitás kihasználása során az átlagköltségnél alacsonyabban kialakuló határkölség.

Új kapacitások létesítése azért is kifizetődő a vállalatnak, mivel bővíti a kapacitásbővítés pénzalapját. Nagyobb értékű termelőberendezés több amortizációt jelent, amelynek a vállalat fejlesztési alapját növelő része növeli a beruházási lehetőségeket. Azonkívül, hogy a vállalat beruházási lehetőségeit növeli, ha saját pénzalapján kívül állami eszközöket vagy bank-

hitelt vehet igénybe, csökken a beruházás kockázata, hiszen az állami szándékokkal egyező, államilag is támogatott beruházás kedvezőtlen kimenetele esetén inkább igényelhető állami támogatás, preferencia vagy kedvezmény.

Az adott rendszerben a vállalat jóformán attól függetlenül érdekelt kapacitások kiépítésében, hogy azokat mennyire használja ki. A vállalati foglalkoztatási politika elválik a kapacitásgazdálkodástól. A vállalatok a termelési feladatokat nem aszerint osztják el a termelőberendezések között, hogy melyiken végezhető el olcsóbban és termelékenyebben (ilyen számítási eljárásokat nem is igen alkalmaznak), hanem hogy adott rendelésállomány és termelési feltételek (például anyagellátás) mellett miképpen biztosítható a dolgozók számára kellő foglalkoztatás és jövedelem. Ezzel a munkaerő és a beruházás *együttes* hatékonysága helyett azok *külön-külön vett* hatékonyságához fűződő szempontok, érdekek lépnek. (Az eltérő értékű forintok problémája, valamint a dologi megtakarítások közvetlen jövedelemmé konvertálhatóságának teljes lehetetlensége stb.) Így fordulhat elő, hogy például az iparban a dolgozó alacsonyabb termelékenységgű berendezésen magas jövedelemhez juthat, miközben a magas termelékenységgű gépek kapacitáskihasználása alacsony.

Mindezek az összefüggések nem adnak magyarázatot arra az ellentmondásra, hogy amíg a tőkés gazdaságokban a tőkésállamnak kell a magántőkét beruházásra *ösztönözni*, addig a szocialista gazdaságban a beruházás túlkereslete, *túlberuházás* és ezzel együtt az állami vállalatok beruházási kedvének fékezése a jellemző. Egyik feltétlenül érvényesülő hatás a szocialista jövedelemelosztás jellegéből ered, amely a termelt javak számára széles fogyasztói kört, állandó keresletet biztosít. Azaz a fokozott beruházási hajlandóság és kedv önként következik a szocialista gazdaság fokozott dinamizmusából. Érthetővé teszi az előbbieket, bár nem ad rá magyarázatot a beruházások ciklikussága.

Az egyik magyarázat, hogy a *piacérzékenység*, a piaci (dezinvesztíciós megtérülési) következmények *kevésbé* érvényesülnek beruházásainknál. Minél hosszabb a befektetés megtérülési ideje, annál nehezebben mérlegelhető a várható kockázat és számítható ki, hogy a beruházás kifizetődik-e az adott és a várható piaci feltételek között. Tőkés gazdaságban, amelyre a vevők piaca jellemző, mód van a beruházások kivitelezési idejének lerövidítésére. Az adópolitika (például a gyorsított, degresszív amortizáció) segíti a befektetés gyors megtérülését. Az állami kedvezmények (például beruházási támogatás) rögzített volta is arra kényszeríti a beruházót, hogy mindezeknek az *előre rögzített* tényezőknek a számításba vételével a várható piaci—értékesítési—megtérülési feltételekre irányítsa figyelmét. A szocializmusban a beruházási túlkereslet miatt kitolódik a megvalósítási idő, az amortizációs politika hosszú távú és lineáris elvre épül, ami növeli a megtérülési időt, és megnehezíti a várható piaci kockázat és hatások számítását. Mindez hozzájárul ahhoz, hogy 1. az állam akarva, nem akarva átvállalja a kockázat egy részét; 2. az állami kedvezmények *nem előre rögzített tényezők*, hanem a piaci—értékesítési—megtérülési feltételektől függő, *utólag* kialakítható ellensúlyozó eszközökké válnak. Azaz — kissé eltúlozva — *míg a tőkés-vállalat elsősorban a piaccal áll szemben, addig a szocialista vállalat a piacon is az állammal alkudozik.*

Az amúgyis gyenge piaci kontroll még kevésbé érvényesül a nem kompetitív ágakra. Közismert, hogy a közületi beruházásokat a tőkés gazdaság-

ban korlátozzák, fékezik. Szocialista viszonyok között is megfigyelhető, hogy a beruházás a termelést alapozó bányászatban, valamint az alapanyag- és energiatermelő ágakban a legélénkebb. Ez a tendencia erősödött az elmúlt években az olajválság következtében. Az alapvető különbség a kompetitív, tehát fogyasztóra és exportra orientált ágak és az alapanyagtermelő intermedier ágak beruházásai között, hogy míg az elsónél a piacutatás, a piacismeret, a fogyasztóra orientált termékpolitika az alapja a beruházás sikerének, utóbbinál a felhasználók szükséglete, az anyagi-technológiai koefficiensek a meghatározók. Utóbbi esetben lényegesen kisebb a kockázat, hiszen a népgazdasági anyagmérlegek egyensúlyba hozatalának szükségessége önmagában biztosítja a piaci háttérret. Sőt, ha a felhasználók nem takarékoskodnak az anyag- és energiafelhasználással, akkor nő ezek iránt a piaci kereslet és ezzel a beruházási volumen. A beruházások többségénél a döntés elégséges tényezői az anyagforrások (például szén, földgáz), a telephelyek (például Dunántúl, Mátavidék) és a technológiai (mélyművelés, külszíni fejtés) közötti választás.

Nyilvánvalóan a piaci tényezők könnyebben ítélhetők meg a vállalatok és a beruházást jóváhagyó, pénzügyileg támogató szervek számára is az alapanyag- és energiaellátás fejlesztését szolgáló beruházásoknál, mint a kompetitív jellegű fejlesztések esetében. Feltehetően ennek is szerepe van abban, hogy az ipar beruházásainak döntő többségét a termelést alapozó ágak, beruházások teszik ki. A mezőgazdasági és élelmiszeripari ágakban hasonló arányú a mezőgazdasági beruházások részesedése. *A termelést alapozó beruházásokkal a népgazdaság „önfogyasztását” növeljük, szemben a kompetitív és exportorientált beruházásokkal, amelyek külkereskedelemre utalt gazdaságunkban a „kibocsátást” növelik. A nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódást a termelést alapozó beruházások legfeljebb passzívan (importmegtakarítás útján) segítik, míg a kompetitív szféra beruházásai révén bővülnek exportlehetőségeink.*

A vállalati beruházási politika irányának meghatározásában alapvető szerepe van a *létszámhádnynak*. A következő időszak vállalati tervezésében a létszámot nemcsak korlátként, hanem csökkenő tényezőként is kell figyelembe venni. Induljunk ki a közismert alap-összefüggésekből: a termelés a létszám és a termelékenység szorzata, a termelékenység pedig a munka technikai felszereltségének és a termelés eszközigényének a hányadosa. Csökkenő létszám esetén a termelés csak úgy növelhető, ha növekszik a termelékenység, illetve ha növekszik a technikai felszereltség és/vagy javul az eszközhatékonyság. Ebből az alapállásból nézve a tervezés célja a hatékonyságnövelés forrásainak, lehetséges kombinációinak a feltárása.

Feladatunk, hogy a kívánatos hatások érvényesülését a gazdasági szabályozókkal ösztönözzük.

A vállalati tervezés korábban a növekvő termelési feladattól indult ki, és ehhez tervezte meg a létszám és a termelékenység növekedését, valamint a beruházásokat. A következő évek vállalati tervei számára a létszámcsökkenés egyértelmű korlát. A növekvő teljesítményi feladatokat tehát csak a többi tényező megfelelő — intenzív irányú — fejlesztésével lehet ellensúlyozni. Amennyiben szűkösek a beruházási lehetőségek is (a munka technikai felszereltsége nem fokozható), akkor az eszközök kihasználását kell növelni, és a folyamatokat termelékenyebben kell megszervezni.

A közgazdasági szabályozók szerepe az adott helyzetben megváltozik.

Egyrészt erősítenie kell a létszámcsökkentéshez vezető folyamatokat, például a létszám-felszabadítást annak premizálásával, a létszámnövelés külön adójával, vagy az intenzív irányú fejlesztést a műszaki-szervezési intézkedések támogatásával stb. Másrészt az átszervezésekből eredő átmeneti hatékonyságcsökkenést ellensúlyozni lehet például tartalékalap-felhasználással, vagy az érdekeltség hosszabb távú vonásainak erősítésével.

Beruházások és a fizetési mérleg egyensúlya

A beruházási struktúra alakításában számunkra alapvetőek a külgazdasági összefüggések, a komparatív előnyök és hátrányok.

Importhelyettesítő beruházással importmegtakarítás érhető el, exportképességünket pedig exportkapacitások létesítésével javíthatjuk. Ilyenkor abból szokás kiindulni, hogy ha a hazai előállítás költségei az importárnál alacsonyabbak, vagy azzal azonosak, akkor az importmegtakarítás kifizetődő. Amennyiben az egységes árfolyamon, illetve az általános támogatással növelt árfolyamon számított exportbevétel meghaladja a hazai termelési költségeket, akkor az exportfejlesztés gazdaságos. *Ez a gondolatmenet azonban, mint látni fogjuk, új kapacitások, beruházások elbírálásánál téves következtetésekre vezet, mivel nem számol az eszközigényességgel és a fizetésimérleg-hatásokkal.*

Látszólag az importmegtakarítás és az exporttöbblet egyenértékű, ha összegük azonos, hiszen a *külkereskedelmi mérleg egyenlege* szempontjából egyre megy, ha az importot növeljük, és ezzel azonos mértékben nő az export, vagy ha a kieső exportot ezzel azonos összegű importpótló belföldi termeléssel helyettesítjük. Meglevő kapacitások esetén elfogadható ez az érvelés, mivel itt *folyó ráfordítások* hasonlíthatók egymáshoz. Egészen más azonban, ha a külkereskedelmi mérleget érintő *beruházásokról, társadalmi méreteiben „hiánycikknek”* tekinthető egyszerű ráfordításokról van szó. *Könyvnyen belátható, hogy a külkereskedelmi mérleg egyensúlyba hozása, illetve javítása szempontjából társadalmilag előnyösebbek az alacsonyabb eszközigényű fejlesztések.* Ezekkel ugyanis a viszonylag szűkös felhalmozási lehetőségek-ből — anyagi és pénzforrásokból — *kevesebb beruházással a külkereskedelmi mérleg nagyobb mértékben javítható.* Az alábbi eljárás számol a külkereskedelmi mérleg és a beruházásigényesség kapcsolatával.

A termelőkapacitások külkereskedelem-hatékonysága, $\frac{KME}{\bar{A}}$ (1) azt fejezi

ki, hogy a hazai termelő-, szolgáltató stb. kapacitások, állóeszköz-struktúra alapján a külkereskedelmi mérleg miként alakul. A mutató reciproka, a *külkereskedelmi mérleg egyenlegének eszközigénye,* $\frac{\bar{A}}{KME}$ (2) pedig arra ad választ, hogy a mérleg adott színvonalához milyen állóeszköz-állomány kapcsolódik (ahol KME = a külkereskedelmi mérleg egyenlege és \bar{A} = az állóeszközök értéke).

Mindkét mutató rendkívül *összevont.* Ugyanis egyrészt magában foglalja az adott termelési *kapacitással* előállítható *termelést,* illetve a termelési volumenhez szükséges állóeszköz-volument és -struktúrát, másrészt kifejezi, hogy a *termeléshez* milyen arányú *külkereskedelmi forgalom* kapcsoló-

dik, ezen belül milyen hányadú az *export*, és mekkora a termelés importigénye [lásd a (3) és (4) kifejezést].

$$\frac{KME}{\dot{A}} = \frac{T}{\dot{A}} \cdot \frac{E - I}{T} = \frac{E - I}{\dot{A}} \quad (3)$$

$$\frac{\dot{A}}{KME} = \frac{\dot{A}}{T} \cdot \frac{T}{E - I} = \frac{\dot{A}}{E - I} \quad (4)$$

ahol T = termelés, E = export, I = import.

A vázolt összefüggések *relációk* szerint mind más megítélést követelnek. Ezek szerint beszélhetünk a szocialista irányú és a nem szocialista — tőkés, fejlődő országokkal kapcsolatos — külkereskedelmi mérlegről, valamint ezek export és import összetevőiről.

$$\frac{KME_{\sigma}}{\dot{A}} = \frac{KME_{s_z} + KME_T}{\dot{A}} = \frac{(E_{s_z} - I_{s_z}) + (E_T - I_T)}{\dot{A}} \quad (5)$$

ahol σ = összes, s_z = szocialista, T = tőkés relációk.

A két alapösszefüggés mind *állapotjelző*, mind *változást* kifejező. A termelőkapacitások külkereskedelem-hatékonysága, illetve a külkereskedelmi mérleg állószközigénye értelmezhető az *adott időszakban érvényes struktúráként*, de felfogható a *beruházási politika külkereskedelmi hatásaként* [lásd a (6) kifejezést]

$$\frac{KME_{t_1}}{\dot{A}_{t_1}} - \frac{KME_{t_2}}{\dot{A}_{t_2}}, \text{ illetve } \frac{\Delta KME}{B} \quad (6)$$

További *strukturális* elemzés adódik abból, ha egy meglévő termelőkapacitásnak, beruházásnak a külkereskedelmi mérlegre gyakorolt összehatását a meglévő, vagy a létesítendő *termelési kapacitás teljes élettartamára* vizsgáljuk. Ebben az esetben *négy* egymástól szignifikánsan eltérő külkereskedelmi mérlegre ható *tényezővel* kell számolni. Az első a termelőkapacitás létesítésével kapcsolatos *egyszeri* jellegű importigény (gépek, műszerek és egyéb beruházási szükségletek). A második a működő termelőkapacitás termelése, pontosabban a termelésből exportálható, illetve *exportra kerülő és évenként folyamatosan jelentkező teljesítmény*. Sok tényezőtől függ, hogy a termelőkapacitásból származó exportteljesítmény mekkora. A termelés megszlik a belföldi piac szükségletei és a külpiaci igények között. Bizonyos határok között az exporthányad alakítható a termelési választék módosításával, az exporttermékek versenyképességének, korszerűségének, kerszettségének növelésével stb. A harmadik hatás a *folyamatos termelési import-szükséglete*, a termeléshez szükséges importanyagok, kellékek formájában. Ez importhelyettesítéssel részben csökkenthető. A negyedik hatás *periodikus* jellegű és ugyancsak *importot* jelent, a termelőberendezések működéséhez szükséges alkatrészek importját. Az egyszeri és a folyamatos tényezők összesített hatását a külkereskedelmi mérlegre a (7) kifejezés mutatja.

$$\frac{\sum_{i=1}^n KME_i}{\dot{A}} = -\frac{I_e}{\dot{A}} + \frac{\sum_{i=1}^n E_f}{\dot{A}} - \frac{\sum_{i=1}^n I_f}{\dot{A}} - \frac{\sum_{i=1}^n I_p}{\dot{A}} \quad (7)$$

i = termelőkapacitás élettartama, e = egyszeri, f = folyamatos, p = periodikus export, illetve import.

Természetesen adott esetben nem közömbös az export- és importreláció, ezért érdemes vizsgálni a relációk szerinti külkereskedelmimérleg-hatásokat, valamint az egyik relációból a másikba való áttérés lehetőségét, illetve kényszerűségét. A relációs arányok és a kapacitások relációs vonzatait azért is tisztázni kell, mivel a rubel és a dollár világgpiaci árfolyamai és a hazai kitermelési költségek, normatív jellegű devizaárfolyamok, állami külkereskedelmi költségek (például vámok) és a közöttük levő eltérések jelentősen befolyásolják az előnyök és a hátrányok megítélését.

Az itt vázolt módszer a beruházások és az adott kapacitás-struktúra megítélését közvetlenül a világgpiaci értékképlet, az exportlehetőségek és az importterhek alapján elemzi, és ezzel némileg kiküszöböli a hazai árrendszer torzításait. Ugyanakkor azonban figyelembe veszi a hazai kapacitások létesítési költségeit az exporthatásokban — a devizakitermelés költségeiben —, illetve az importhelyettesítésnél az importpótló beruházás létesítési és működési költségei révén.*

A külkereskedelmi mérleg egyenleg jellegű, nettó mutató, az export- és importvonzatok különbözeteiként jön létre. Korábban egyes esetekben néhány szakma megítélésében már a nettó devizaegyenleg-mutatót alkalmazták — elsősorban a folyó termelés megítélésében. Gyógyszeriparunk 1968 előtti megítélésében néhány éven át a szocialista és nem szocialista devizaegyenleg kiemelt mutatóként szerepelt, ugyanis a gyógyszeriparban mint főként külföldi (jórészt tőkéspiaci) nyersanyagot késztermékké alakító ágazatban mód nyílik a teljes külkereskedelem, az import és az export belső arányainak a megfigyelésére és alakítására. Hasonló megfontolások alapján tűzte ki a papíriparban a papírgyártó gépsorok programozási modellje célfüggvényként a devizaszaldó javítását — számos más tényező figyelembevételével mellett (például hazai kapacitások kihasználása, optimális költség szinten előállított papírfajták).

Népgazdasági szinten mindenkor abból kell kiindulni, hogy tartósan csak *addig nyújthatunk, ameddig a takarónk ér*: kompetitív, társadalmi méretekben *kifizetődő exporttal kell előteremteni* a bővített újratermeléshez szükséges — *a termelést és a bővítést egyaránt biztosító* — *import fedezetét*. Ilyen értelemben tartósan és hosszabb távra nézve *az export, illetve az exportképesség az import felső korlátja*. A globális összefüggések azonban csak akkor érvényesíthetők, ha azokra a részfolyamatok mérlegelésekor is tekintettel vagyunk. Vegyünk néhány nagyvonalú példát az egy-egy szakmára leszőkített tendenciák érzékeltetésére!

A bauxit—timföld—alumínium vertikum fejlesztésében az, hogy az *alumíniumkohászat* energiaigényes vertikumát nem kellett fejlesztenünk, magas szerves összetételű ágazatban beruházási forrást szabadított fel más, alacsonyabb szerves összetételű ágazatok exportorientált fejlesztésére. Eltértelete a folyó költségekben importként jelentkezik, mint a timföld—alumíniumtömb csereprogram a Szovjetunióval.

* Berend Iván 1975. évi számításai szerint az alapanyag- és energiaágazatok eszköz-igényessége 2,55—3,57, az elsődleges feldolgozó ipar (vas- és alumíniumkohászat, szervesetlen vegyipar, építőanyag-ipar, kőolaj-finomítás, papíripar) eszközigényessége 1,09—1,63, és a másodlagos feldolgozó ipar (például a gépipar, az élelmiszeripar, a gyógyszeripar, a ruházati ipar) eszközigényessége 0,49—0,61.

Berend Iván: Fejlesztési-beruházási politika. (Kossuth Könyvkiadó, 1975. 42. l.)

A könnyűipari rekonstrukció megítélése is egyszerűbb, ha a külkereskedelmi mérlegre gyakorolt hatásból indul ki. Importként — a külkereskedelmi mérleget rontó tényezőként — jelentkeznek a beruházások egyszeri ráfordítása, s a periodikus alkatrészimport. A kapacitások exportteljesítménye — az importanyaghányad levonása után — maga a folyamatosan realizálódó külkereskedelmimérleg-javító teljesítmény. A vázolt séma szerint a kétféle elem egybevetése segít képet adni a rekonstrukció sikeréről, lehetőséget ad arra, hogy más fejlesztési—beruházási—rekonstrukciós döntésekkel szembesítsük.

Az elmúlt években rendszeresített *exportnövelő bankhitel-konstrukció*, amelynek célja az exportpiacokon keresett, versenyképes termékek gyártása, az itt vázolt módszerrel értékelhető.

Hasonló módon értékelhető az utóbbi időben sokat vitatott import-helyettesítő koncepció, amely szerint az emelkedő világpiaci olaj- és energiaárak mellett kifizetődőbb számunkra pillanatnyilag a hazai szénvagyon fokozott kiaknázása és az ehhez kapcsolódó erőműépítés. (Az energiatakarékosság lehetőségeit a továbbiakban figyelmen kívül hagyjuk.) *Az egyik változat az eocénprogram, azaz mélyművelésű szénbányák nyitása és az erre telepített gyűjtőerőmű, ahol a viszonylag alacsony kalóriájú szén közvetlenül áramtermelésre használható. Ez a változat folyamatos olajimport-megtakarítást tesz lehetővé, de közvetlen exportárualap-teremtő képessége nincsen.* (Az elemzés kvalitatív jellege megengedi, hogy első lépésben eltekintünk a bányák és az erőmű-beruházás egyszeri és periodikus importigényétől.) *A másik változat szerint a már felépített Adria kőolajvezetéken át biztosítjuk pótlólagos olajigényünket. Az így megtakarítható beruházási költség exportnövelő fejlesztésekre fordítható. Az ilyen elemzés és kérdésfeltevés azért fontos, mivel jelenleg ipari beruházásainknak mintegy a fele az energetikai bázist szolgálja, és minden megtakarítás a feldolgozó ipar exportképességét növelheti.* A bányászati-energetikai beruházások fajlagos eszközigénye az exportképességünk javítása szempontjából elsősorban számításba jövő gépipari, élelmiszeripari beruházásoknál 4—6-szorosan nagyobb. Ha abból indulunk ki, hogy a gépipar és az élelmiszeripar beruházás révén növelt terméktöbbletének kétharmada-háromnegyede exportképes, akkor is azonos beruházási összegből a két exportágazat az egyszeri befektetésnek 3—5-szörösét adja *folyamatosan exportra*, javítja a külkereskedelmi mérleget. Ezzel szemben áll a drága tőkés relációjú olajimport, amely folyamatosan — a hazai szén + erőmű termelésnél (feltehetően) jobban — terheli külkereskedelmi mérlegünket, csökkentve az exporttöbblet mérlegjavító hatását. A vázolt elemzési mód ebben az esetben feltehetően újszerű következtetésekre vezethet.

Mindezek alapján érzékelhető, hogy *amennyiben a külkereskedelmi mérleg alakulását és a felhalmozási források hatékony felhasználását együttesen érvényesítendő kritériumoknak tekintjük, akkor a beruházási döntéseknél együtt kell mérlegelni az exportképesség (importigény) és az eszközigény összevont hatását.*

FERENCZI TIBOR:

Béremelés és műszaki fejlesztés a mezőgazdasági vállalatokban

Az életszínvonal-fejlesztés összetett feladatai közül a reálbérek folyamatos emelése végső soron a termelővállalatokra hárul: ők hajtják végre közvetlen feladatként a vállalati kollektívák nominálbérének a növelését, közvetett feladatként pedig az egész társadalom reáljövedelmének növelése végett javítják a munka termelékenységét. Milyen szerepet játszik ebben a gazdasági irányítás? A nominálbérek emelkedésében az irányítás is közvetlen szerepet játszik, amennyiben meghatározza a nominálbérek emelésének szabályait, lehetőségeit és feltételeit. A munkatermelékenység növelésére az irányítás eddigi gyakorlata (például a bértömeg-szabályozás) közvetlenül is hat ugyan, de *szerepe inkább áttételesnek tekinthető.*

Munkahelyettesítő fejlesztések és az irányítás

Marx A tőke első kötetében, a „Gépi berendezés és nagyipar” című fejezetben a következő meghatározást adja a hatékonyság követelményeinek megfelelő gépesítésről: „Ha a gépi berendezéseket kizárólag a termék olcsóbítására szolgáló eszköznek tekintjük, használatának határát az szabja meg, hogy önmaga megtermelésének kevesebb munkába kell kerülnie, mint amennyi munkát alkalmazása helyettesít.”* A továbbiakban Marx bemutatja, hogy a tőkés társadalomban a munkaerő értékétől országonként, termelési áganként, időszakonként stb. különböző mértékben elmaradó munkabérek fékezik a műszaki fejlesztéstől várható munkamegtakarítások realizálódását a költségmegtakarításokban, s ez korlátozza a műszaki fejlődést. E gondolatok kapcsán vetíti előre Marx, hogy „Egy kommunista társadalomban ezért a gépi berendezésnek egészen más játéktere lenne, mint a polgári társadalomban.”**

Erdős Tibor szerint „...a szocializmusban mindig sokkal nagyobb annak a lehetősége, hogy . . . ne csak költségmegtakarító, vagy költség- és alapmegtakarító, hanem munkamegtakarító technikai fejlődés is végbemenjen . . . , mert itt a pillanatnyi költség- és jövedelmezőségi viszonyok a technikai fejlesztést kevésbé befolyásolják . . .”***

* Marx: A tőke. Marx—Engels Művei. 23. kötet. Kossuth Könyvkiadó, 1967.

360—361 l.

** Ua. 361. l.

*** Erdős Tibor: A termelés korszerűsödése és a gazdasági növekedés. Kossuth Könyvkiadó, 1974. 237. l.

A központi beruházási források nagy összege valóban előrelendítheti egy ország technikai korszerűsödését, s ezen keresztül gyorsíthatja növekedési ütemét. Az erőforrások túl nagy részének veszteséges ágazatokban való lekötése azonban esetenként jelentősen korlátozhatja a gazdasági növekedést. Ezért akkor is tisztán kell látni az egyes termelőágak, ágazatok költség- és jövedelmezőségi viszonyait, ha a termelő beruházások központi forrásainak elosztásában nem is mindig ez az elsőrendű szempont. A tisztánlátást azonban különösen zavarja, hogy az árak nem tükrözik az áruk értékét. Ez nemcsak a gazdaságirányítás számára probléma, hanem a gazdálkodásban is hátrányokkal jár. Például értékesebb, de alacsony árú termékekkel pazarlóan bánhatnak (s ennek nyomán áruhiány léphet fel), a kevésbé értékes, de magas áron forgalmazott termékek pedig méltánytalanul magas jövedelemhez juttatják a termelésükkel foglalkozó vállalatokat. A jövedelmezőségnek és a gazdaságosságának ez a szétválása arra vezet, hogy a költség- és jövedelemmutatók nem tükrözik a tényleges értékmozgásokat. A társadalmi értékítéletnek az áralakulásban játszott csekély szerepe azt eredményezi, hogy a gazdasági mechanizmus automatizmusa egyre több problémát vet fel, s ezért egyre több központi intézkedés válik szükségessé.

Ismeretes, hogy az utóbbi 5–10 évben a gazdasági mechanizmust közvetve vagy közvetlenül elég sok bírálat érte. A gazdasági problémák, nehézségek nagy részét sokan a mechanizmusreform hatásának tulajdonították. Csak kevesen gondoltak arra, hogy az értékarányos árrendszer bevezetésének a mechanizmusreform idején elhatározott 10–15 éves elhalasztása milyen mértékben vezetett gazdasági életünk feszültségeihez. A vállalati nyereségnek „komplex hatékonysági mutató”-kénti elismerésére és az érdekeltég centrumába állítására anélkül került sor, hogy a termelői árak tükröznék a társadalmilag *valóban* szükséges ráfordításokat.

A Marx által meghatározott munkahelyettesítési kritérium jelenlegi körülményeink között sem érvényesül automatikusan. A vállalatok, ha jövedelmüket akarják fokozni, nyilván nem a számukra elvont, de a gazdasági növekedést ténylegesen megalapozó társadalmi tiszta jövedelem növelésére törekzenek, hanem az aktuális pénzügyi összefüggéseket tartják szem előtt. Ebben a helyzetben a munkamegtakarító technikai fejlesztések selektivitása nagyrészt spontánul alakul, attól függően, hogy a szabályozórendszerben számukra milyen feltételek adódnak. A gazdasági irányításnak ama törekvése, hogy megóvja a vállalatokat a világpiacon áremelkedésektől, konjunkturális ingadozásoktól, sok területen torzítja a vállalati magatartást.

A vállalatok a piaci igényekhez csak kisebb-nagyobb késéssel igazodnak, s főként a piaci értékítéleteket sokszor alig közvetítő szabályozórendszerhez alkalmazkodnak. Így a vállalati magatartás energiái nem a piachoz való alkalmazkodásban hasznosulnak, hanem vagy elszunnyadnak, vagy a szabályozóknak a központi irányításban nem tervezett mellékhatásait, lehetőségeit aknázzák ki. Többnyire népgazdasági károk keletkeznek, ami indokolja, hogy a napilapok az ilyen magatartást tanúsító gazdasági vezetőkről mint ügyeskedőkről, a szocialista erkölcs megsértőiről írjanak. (Különösen a mezőgazdasági termelőszövetkezetek köréből találkozhattunk a napilapok hasábjain több példával.) Pedig bizonyára kedvezően befolyásolná a gazdasági növekedést, ha a vállalatok közvetlenül éreznék a piaci értékítélet hatását, s a szocialista erkölccsel együtt a piachoz való közvetlen alkalmazkodás követelménye is kényszerítené őket a tudományos kutatások,

konjunktúraelemzések eredményeinek aktív felhasználására, a műszaki fejlesztés hatékonysági feltételeinek megteremtésére.

A vállalati szférában nehezíti a tervszerűséget az a körülmény, hogy a gazdálkodás környezeti feltételeit alakító szabályozórendszer változásai alig becsülhetők előre. Így a vállalatok magatartása esetivé válik, s szükségyszerűen kerülnek előtérbe a fejlesztésekre vonatkozó közvetlen irányítószervi beavatkozások, utasítások. Bármilyen széles körű piackutatást végez is a vállalat, ez önmagában nem biztosítja távlati jövedelmezőségét. A megalapozott konjunktúrakutatás mellett azt is ismernie kellene, hogy a szabályozórendszer hogyan, milyen időrendi eltolódással, és milyen mértékben közvetíti a piac igényeit és értékítéletét. Enélkül hiába lenne meggyőződve arról, hogy fejlesztése távlatilag is kedvező hozzájárulást biztosít a társadalmi tiszta jövedelemhez, ha a fejlesztéshez fűződő vállalati nyereség, vagy legalábbis ennek mértéke alig becsülhető előre. Így azután könnyen háttérbe szorul a vállalati piackutatás, a találmányok, újítások, tudományos eredmények felhasználása, s a fejlesztéseket sem elsősorban jövedelmezőségi szempontok diktálják. Ez utóbbi kérdést tekintve azonban a népgazdaság egyes ágai eltérő helyzetben vannak.

Termelői árképzés — hatékony műszaki fejlesztés

A műszaki fejlesztés követelménye és hatékony kihasználása nem azonos mértékben jelentkezik az ipari és mezőgazdasági vállalatok érdekeltségében.

Az a tény, hogy a mezőgazdasági vállalatok árutermelésüknek csaknem 90 százalékát hatósági (fix vagy behatárolt) áron értékesítik, előtérbe helyezi a termelési költségek körültekintő elemzésén alapuló gazdálkodást. A termelési költségeknek viszonylag csak kis hányada kerül normatív úton felosztva az önköltségbe. A termelés valós ráfordításait kifejező „közvetlen költség” kategóriája a mezőgazdaságban a termékek összköltségének 60—80 százalékát teszi ki.

Termelői áremelkedések a mezőgazdaságban nem vállalati kezdeményezésből, hanem csak akkor fordulnak elő, amikor az árhatósági intézkedések (főként egy-egy termék termelésének visszaesése után) elismerik a termelési költségek növekedését. 1968—1975 között például a mezőgazdasági termelői árak csak 21 százalékkal, a nem mezőgazdasági eredetű anyagok beszerzési árai pedig 25 százalékkal emelkedtek, a beruházási javak jóval nagyobb mértékű áremelkedései közepette. Ugyanebben az időszakban az átlagbérek az állami gazdaságokban 50 százalékkal, a mezőgazdasági termelészövetkezetekben pedig 60 százalékkal nőttek. Belátható tehát, hogy a *mezőgazdasági vállalatok a ráfordítások növekedésétől lényegesen elmaradó termelői árak alakulásának kedvezőtlen hatását csak a ráfordítások összetételének megváltoztatásával, vagyis megfontolt vállalati gazdálkodással ellensúlyozhatják*. A termelői árindexnél két és fél—háromszor nagyobb mértékű átlagbér-emelkedések a *technikai fejlesztések szerepét hangsúlyozzák a mezőgazdaságban*.

A termelési értékhez viszonyított nyereségráta (mérlegadatok szerint) 1968—75 között — a gazdálkodás fejlesztésére szorító hatások ellenére is — a termelészövetkezetekben mintegy felére, az állami gazdaságokban pedig kétharmadára süllyedt. Nőtt a mezőgazdasági termelés eszközigényessége is,

de a hatékonysági mutatók alakulására rányomja bélyegét a termelői árrendszert kötöttsége mellett az alapanyagok, beruházási javak, külső szolgáltatások árainak folyamatos emelkedése s a vállalati magatartás korlátai.

Mi a helyzet az iparvállalatok esetében? Itt a termelői árkalkuláció szabályai a ráfordítások értéknövekedése esetén nem kényszerítenek a ráfordítási összetétel megváltoztatására, a műszaki fejlesztés eredményeinek gyümölcsöztetésére. Az 1. sz. táblázat szematikusan példát közöl arról, hogy egy iparvállalat hogyan érvényesítheti árkalkulációjában közvetlen anyagköltségeinek emelkedését, hogy azután felügyeleti szerveitől áremelést kérhessen, vagy azt saját hatáskörében végrehajthassa. A példa a vásárolt alapanyagok áremelésére épül, de a bérek megnövekedése is — például átlag-

1. sz. táblázat

Közvetlen költségemelés tükröződése az árkalkulációban

Megnevezés	Régi áron	Új áron	Különbség
Közvetlen anyag	250	300	+ 50
Közvetlen bér	50	50	—
Közvetlen egyéb	30	30	—
Közvetlen költség	330	380	+ 50
Üzemi általános költség ¹	120	140	+ 20
Szűkített önköltség	450	520	+ 70
Vállalati általános költség ²	225	260	+ 35
Műszaki fejlesztési és garanciális alap ³	100	115	+ 15
Eszközlektetés	25	25	—
Teljes önköltség	800	920	+120
Nyereség ⁴	200	230	+ 30
Termelői ár	1000	1150	+150

Megjegyzések: ¹ A közvetlen költség 40 százaléka.

² A szűkített önköltség 50 százaléka.

³ A termelői ár 10 százaléka.

⁴ A termelői ár 20 százaléka.

Forrás: Jávorka Edit: Műszaki fejlesztés—hatékonyság—árak. Kossuth Könyvkiadó, 1978. 92. l.

béremelés létszámcsökkentés nélkül — ugyanezt az eredményt érheti el: a vállalat 50 egységnyi közvetlen költségnövekedéssel 150 egységnyi termelői áremelést tud igazolni, mégpedig mindennemű gazdálkodási javulás, műszaki fejlesztés nélkül! Hacsak rendkívüli intézkedések nem tiltják e „rárakódást”, a termelési folyamatok minden változtatása nélkül, a pusztán alapanyagár-emelés hatására jelentősen megnőhet a műszaki fejlesztési alap, a nyereség, s javul a hatékonyság vállalati mutatója. A termelés számított eszköz-igénye az idézett példában 0,50-ről 0,43-ra süllyed. Nyilvánvaló, hogy e mutatóknak nincs közük a népgazdasági hatékonysághoz, hiszen a termelés ráfordításhányada — elfogadva a „régien áron” vett kalkuláció realitását — 80 százalékról 85 százalékra emelkedik a példa adatai szerint. A társadalmi hatékonyság fenntartása vagy romlásának mérséklése csak a gazdálkodási színvonal javításával képzelhető el, például az üzemi vagy vállalati általános költségekben levő tartalékok megszüntetésével, olyan technikai fejlesztéssel, amely megváltoztatja az élő- és holtmunka-ráfordítások arányait.

Ez utóbbi erőfeszítések vállalati eredményei azonban bizonytalanok. A vállalatot nem éri hátrány a termelői árak emelésével. A gazdálkodási színvonal fejlesztésében való érdekeltségnek sok területen nincs kényszerítő ereje.

Hogyan érinti ez a rendszer az ágazati kapcsolatokat? A saját árkalkulációt végző vállalatok sokszor érdekeltek, vagy legalább is közömbösek a magas alapanyagárak iránt. Ez azt jelenti, hogy nincs kizárva egy olyan „költség-érdekeltségi láncolat” kialakulása, amelyben egy vállalat szívesebben vásárol drágább alapanyagokat, mert ezzel a termelői árat tényleges költségemelkedésénél jóval magasabb szinten alakíthatja ki. Ezáltal javulnak mérleg szerinti eredményei. Ez a törekvés találkozik a vertikum következő szakaszán működő vállalat érdekeltségével is. Hasonlóképpen hatnak a béremelések is.

Ebben a rendszerben felettébb kedvezőtlen helyzetbe kerülnek azok a vállalatok, amelyek termékeiket nem saját árkalkulációval, hanem árhatósági intézkedéssel kialakított termelői árakon értékesítik. Termékeik értékesítésében nem tudják érvényesíteni sem béremeléseiket, sem vásárolt termelőeszközök folyamatos áremelkedéseit. Ezért műszaki fejlesztéssel, tartalékok mozgósításával, a termékstruktúra módosításával kénytelenek ellen-súlyozni ráfordításaik értéknövekedését. *A műszaki fejlesztésnek a vállalati jövedelemezőségre gyakorolt hatása azonban a nem prognosztizálható árak miatt bizonytalan, a vállalati szférában alig tervezhető.* Így fordul azután elő, hogy több, a népgazdaság számára fontos termék előállítása az alacsony hatósági ár miatt, az árdiszparitás romlása következtében visszaszorul. Az időszakos termékhány mellett további hátrány, hogy a termelés szintjének visszaállítására már nagyobb hatósági áremelésre van szükség, mintha az árkalkuláció a termelési költségeken alapulva folyamatosan követte volna a termelőeszközök áremelkedéseit.

A népgazdaságnak tipikusan ilyen termelési ága a mezőgazdaság, amelyben gyakoriak az időjárási változások mellett gazdasági okokra is visszavezethető termelési ingadozások. A mezőgazdasági vállalatok nem tudták megakadályozni, hogy a vállalati jövedelmezőség ne csökkenjen. Ez a mezőgazdasági vállalatok többségét az alaptevékenységen kívüli tevékenység jelentős fokozására készítette: az állami gazdaságokban ennek értéke 1968—75 között alig másfél százalékról 14 százalékra, a termelőszövetkezetekben pedig 14 százalékról 21 százalékra nőtt (a halmozott termelési értékhez viszonyítva). Ez persze újabb feszültségeket szült. Több iparvállalat joggal panaszkolt, hogy megbecsült dolgozók, otthagynak régi munkahelyüket, a mezőgazdasági vállalatok melléküzemágaiban helyezkednek el, jóval magasabb munkabérért. E problémák objektív alapokon nyugszanak: a melléktevékenység súlyának emelése nélkül az árdiszparitás romlását a mezőgazdasági vállalatok még kevésbé tudták volna ellensúlyozni.

Az említett problémákat, újratermelődésük lehetőségének objektív okait konzisztens, egységes szabályozórendszer elháríthatná. A feszültségek feloldásának útja — a mai irányítás és vállalati struktúra mellett — a termelői árképzés egységes alapelveinek a megteremtése lehet. A mezőgazdasági termelés ingadozásainak a konjunkturális hatásoktól való megtisztításában nagy előrelépést jelentene, ha a mezőgazdasági árképzés is — szakítva az eddigi gyakorlattal, nem a kereslet-kínálat nagyobb feszültségeinek hatására, hanem — *a termelési költségek alapján végzett árkalkulációk szerint* történe. Ennek objektív és szubjektív feltételeit a Mezőgazdasági és Élel-

mezésügyi Minisztérium ma már megteremtette a mezőgazdasági termékek ráfordításainak, költségeinek széles körű reprezentatív vizsgálatával és sokoldalú elemzésével.

Hosszabb távon a műszaki fejlesztés akkor válnék a vállalatokban belső kényszerítő erővé, ha a termelés egyik szakaszában sem lenne lehetőség a költségemelkedések automatikus továbbhárítására, ha a vállalatok érdekelték lennének az önköltség-emelkedés fékezésében, s a piaci árak prognosztizálhatók lennének.

Felszereltség és termelési hatékonyság

A továbbiakban tisztázandó, hogy a technikai fejlesztések milyen irányú változást idéznek elő az élő- és holtmunka-ráfordítások alakulásában. A kérdést legegyszerűbben a vállalatok technikai felszereltségi színvonalával együtt járó munkatermelékenység és eszközhatékonyság vizsgálatával közelíthetjük meg.

A munka technikai felszereltségének (az 1 főre jutó álló- és forgóeszközértéknek) a növekedése általában megváltoztatja a munkaerő és a termelési alapok, valamint a termelés arányát. A felszereltség növelésével javul a munkatermelékenység, mégpedig alacsonyabb fokról indulva gyorsabban, majd csökkenő mértékben. Az összefüggést tehát jól közelíti a következő hatványfüggvény:

$$Y_1 = a_1 X^{b_1}, \quad (1)$$

ahol Y_1 — munkatermelékenység (e Ft/fő)

X — a munka technikai felszereltsége (e Ft/fő)

A 2. sz. táblázat értékei azt mutatják, hogy azokban az ágazatokban, ahol a felszereltség növekedése alig vagy egyáltalán nem idézi elő a munkatermelékenység emelkedését, ott a kapcsolat is rendkívül laza. Általában a felszereltségi szint 1 százalékos emelkedéséhez tartozó 0,4—0,5 százalékos munkatermelékenység-növekedés (vagyis 0,4—0,5 értékű hatványkitevő) mellett szignifikáns a kapcsolat.

Az eszközök termelési hatékonyságát úgy szintén kifejezhetjük a felszereltség függvényében. [Az (1) összefüggéssel analóg Y_2 .] Ebben az esetben azt találjuk, hogy a vizsgált ágazatokban a hatványkitevő (b_2) negatív, (3. sz. táblázat), és a kapcsolat általában erős. A negatív hatványkitevő azt jelenti, hogy a felszereltség emelkedésével romlik az eszközök termelési hatékonysága.

A két táblázat értékeiből megfigyelhető, hogy azokban az ágazatokban, amelyekben a felszereltség hatására erőteljesen nő a munkatermelékenység, ott az eszközhatékonyság romlása mérsékeltebb, és fordítva, az eszközhatékonyságnak a technikai felszereltség hatására bekövetkező nagyobb arányú romlása a munkatermelékenység emelkedésének alacsonyabb szintjével jár együtt.

A munka technikai felszereltségének növekedése kiugróan emelte a munka termelékenységét a közlekedési eszközök gyártásában, a malomiparban és a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben. A mezőgazdaság állami gazdaságai és szövetkezeti társulásai ugyancsak jól hasznosítják munkájuk felszereltségét. A húsipar, tejipar, valamint a sütő- és tésztaipar ágazataiban azonban a termelés hatékonysága alig kötődik a munka technikai

Munkatermelékenység a technikai felszereltség függvényében

Ágazat	n_1	r_1	a_1	b_1
Vaskohászat	15	0,242230178	154,3202602	0,126881737
Gépek és gépi berendezések	19	0,410911941	15,65905231	0,528034128
Közlekedési eszközök	23	0,403272280	6,632690482	0,717305359
Villamos gépek és készülékek	30	0,201393086	176,8948247	0,168467846
Híradás- és vákuumtechnika	34	0,557939841	39,7987164	0,588958748
Műszeripar	30	0,289265560	352,6779926	—0,155776677
Fém-tömegcikk-ipar	53	0,201815161	354,8520986	—0,088404989
Húsipar	23	0,019001526	653,5145660	0,017459356
Tejipar	23	0,303920814	321,6857714	0,163243514
Malomipar	21	0,904859817	2,2375101	0,885885790
Sütő- és tésztaipar	43	0,147318308	163,4903299	0,085031465
Állami gazdaságok	138	0,484245304	9,4509145	0,530278807
Mezőgazdasági tsz-ek	1470	0,754276673	2,789371244	0,736036035
Szövetkezeti társulások	55	0,782227280	9,4314752	0,562355990

Forrás: A KGM iparvállalataiban 1974–1975. évek átlagaiból, a mezőgazdaságban és az élelmiszeriparban 1976. évi adatokból végzett szerzői számítások; Palla G.: A KGM-hez tartozó vállalatok és gyáregységek összehasonlítása. Kézirat. TDK dolgozat a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Ipari Üzemszervezési Tanszékén, 1977., továbbá „Állami gazdaságok évi gazdálkodásának értékelése.” II. kötet. ÁGOEK, Budapest, 8/1971, 11/1974, 13/1975, 17/1977., valamint „A MÉM felügyelete alá tartozó vállalatok 1976. évi termelési érték szerinti rangsorolása és hatékonysági mutatói.” „STAGÉK 1977” kiadványok felhasználásával.

Eszközhatékonyság a technikai felszereltség függvényében

Ágazat	n_2	r_2	a_2	b_2
Vaskohászat	15	0,824279121	162,3452258	—0,915325948
Gépek és gépi berendezések	19	0,372716517	15,28234220	—0,471047705
Közlekedési eszközök	23	0,1717411271	6,7321977	—0,283786507
Villamos gépek és készülékek	30	0,714718008	184,1188533	—0,837961311
Híradás- és vákuumtechnika	34	0,600458839	15,0279343	—0,417360138
Műszeripar	30	0,915265107	365,9501863	—1,164483482
Fém-tömegcikk-ipar	53	0,924010788	345,6058732	—1,078083015
Húsipar	23	0,730706109	669,6520667	—0,987297561
Tejipar	23	0,853167198	325,7873227	—0,839446050
Malomipar	21	0,257752133	2,1856374	—0,111355976
Sütő- és tésztaipar	43	0,848524946	164,6783211	—0,917188380
Állami gazdaságok	138	0,440105391	9,4642316	—0,469950442
Mezőgazdasági tsz-ek	1470	0,321727364	2,2326484	—0,225813497
Szövetkezeti társulások	55	0,699679570	9,5710840	—0,441724645

Forrás: Lásd 2. sz. táblázat.

felszereltségéhez. A gépipari ágazatok hatványkitevőit érdemes az 1962-es szelektív fejlesztésre irányuló határozatok nyomán bekövetkezett fő változások tükrében áttekinteni. A közlekedési eszközök gyártásában a termék-szerkezet alapjaiban átalakult az elmúlt másfél évtizedben. Megnövekedett a súlya a híradás- és vákuumtechnikai iparnak, amelyek szintén kedvezően hasznosítják a munka technikai felszereltségét. A gépek és gépi berendezések gyártása arányának csökkenése nyomán hasonlóan jó eredményt mutat. Gyenge hatékonysággal érvényesül a munka technikai felszereltsége a villamos gépek és készülékek gyártásában, valamint a vaskohászatban. Az utóbbi ágazat helyzete azért is figyelmet érdemlő, mert mint háttér-iparnak fontos szerepe van a jelenlegi közép- és hosszú távú tervekben. A fémtömegcikk-ipar aránya csökkent az elmúlt másfél évtizedben. Ennek ellenére sem mutatkoztak meg a technikai felszereltség előnyei az ágazatban. Ugyanez a helyzet a súlyában erősödött műszeriparban is.

A béremelés és a technikai fejlesztés vállalati összhangjának modellje

A 3. sz. táblázat negatív hatványkitevője azt is jelenti, hogy a magasabb technikai felszereltség a termelés nagyobb eszközigényével jár. Ez akkor idézi elő a termelés anyagráfordításai hányadának magasabb szintjét, ha az eszközök évi elhasználódási aránya változatlan vagy növekvő. A jövedelmezőség romlását pedig akkor váltja ki, ha a magasabb technikai felszereltséggel együtt járó anyagköltséghányad-növekmény nagyobb a munkatermelékenység magasabb szintjéből következő bérhányad-csökkenésnél.

A technikai fejlesztés hatékonysága tehát a vizsgált két összefüggés együtteséből következik. Vizsgáljuk a két függvény reciprokát, hogy ezáltal könnyen kezelhető, egyszerű modellt nyerjünk! Ekkor a termelés munkaerős és eszközigényességét ábrázoljuk a felszereltség függvényében.

Ahhoz, hogy a termelés jövedelmezőségével teremtünk kapcsolatot, az összefüggésekben a termelés bér- és anyagi ráfordításigényességét fejezzük ki:

$$\frac{MB}{T} = \frac{1}{a_1} B \left(\frac{E}{M} \right)^{-b_1} \quad (2)$$

$$\frac{ED}{T} = \frac{1}{a_2} D \left(\frac{E}{M} \right)^{-b_2} \quad (3)$$

ahol M — átlagos létszám

B — évi átlagos munkabér

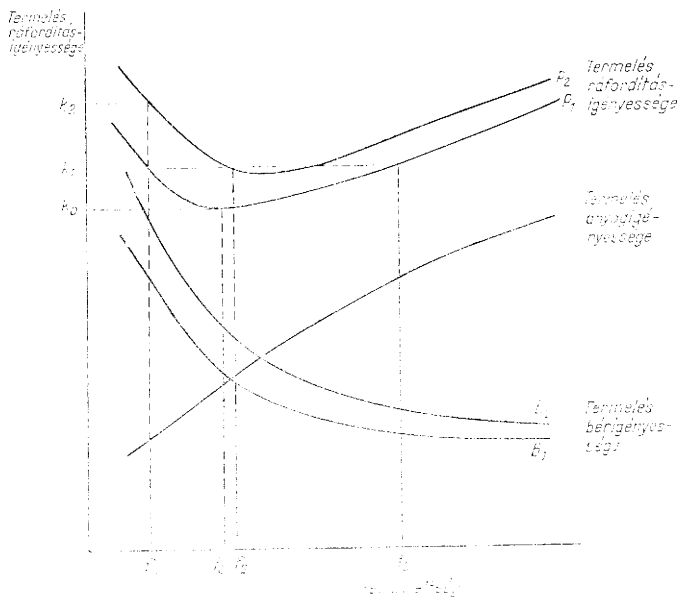
T — évi bruttó termelés

E — álló- és forgóeszközlektetés

D — eszközök évi átlagos elhasználódási aránya.

Ezek a függvények B , illetve D adott értékei esetén fejezik ki a ráfordítások szintjeit. Az 1. sz. ábrán látható, hogy a magasabb munkabérszinthez a bérigény görbéje magasabban helyezkedik el a koordináta-rendszerben, s minden bérigénygörbe egymáshoz hasonló alakú. Ugyanúgy viselkedik az anyagi ráfordítás görbéje D értéke szerint. (Megjegyzendő, hogy a termelői árindex növelése süllyeszti ezeket a görbéket.)

A felszereltség és ráfordításigényesség modellje

A termelés ráfordításigényességének összefüggését a két függvény, illetve a két görbe összeadásával nyerjük. Az összefüggéseket az 1. sz. ábrán a gyakorlati tapasztalatoknak megfelelően ábrázoltuk. Vagyis a bérigényesség függvényében a felszereltségnek negatív hatványkitevője van, az anyagi ráfordításigényesség függvényében pedig pozitív. Ebben a leggyakoribb esetben a termelés ráfordításigényességét parabolászerű görbe ábrázolja, amelynek (optimumként is értékelhető) szélső értéke van.

Tételezzük fel, hogy egy vállalat a parabola „1” pontjában van, ami azt jelenti, hogy felszereltsége f_1 , s ezáltal k_1 ráfordításszinten termel. Ha az f_0 pontig növeli a felszereltségét, akkor tisztajövedelem-hányada nő, ezután azonban ismét csökken, úgy, hogy az f_3 ponton túl már az eredetinel is rosszabb helyzetbe kerül, természetesen csak akkor, ha a többi tényező változatlan marad. A munkabérek növekedésének szükségszerűségével azonban számolni kell. Ez azt jelenti, hogy a vállalat mozgásterét a p_1 paraboláról áttevődik a p_2 parabolára, amely a (magasabb) B_2 bérszínvonalnak felel meg. Láthatjuk, hogy fejlesztés nélkül a vállalat jövedelmezősége jelentősen visszaesne, hiszen ráfordításigénye k_2 -re emelkedne. Csupán úgy tud megmaradni a korábbi jövedelmezőségén, ha fokozza felszereltségét (f_2 -pontig).

A modell tehát azt az összefüggést írja le, hogy a bérszintnövelés jövedelmezőségi hátrányát fejlesztéssel kompenzálják, ami növeli a munkatermelékenységét, s így megalapozza az átlagbérek emelését. Ugyanakkor a felszereltség növelése meg is követeli a bérszínvonal emelését, hiszen a munka összetettebbé, bonyolultabbá válik, s egyúttal magasabb szakképzettséget igényel.

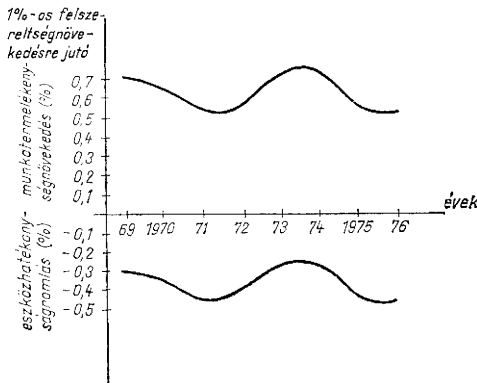
Egy vállalatnak az 1. sz. ábra szerinti modellben való mozgását, s így felszereltségi optimumát is több külső és belső tényező befolyásolja. Közülük csupán kettőt említek, mégpedig a fejlesztésialap-ellátottságot és a munkaerőhiányt. A *fejlesztési alap szűkös* volta megakadályozhatja az f_0 felszereltségi ponttal együtt járó k_0 ráfordítási szint elérését, és meg kell elégednie az anyagi lehetőségeinek megfelelő f_1 felszereltségi szinttel, amivel a magasabb k_1 ráfordítási szint jár együtt. A *munkaerőhiány* is akadályozhatja az f_0 felszereltségi szinten való megmaradást, mert például csak az f_3 szinten lehet biztosítani a termelés zavartalanságát. Ez a k_0 -nál magasabb, kedvezőtlenebb ráfordítási szintet (k_1) hoz magával, amelyet megfelelő munkaerő-ellátottság esetén sokkal alacsonyabb felszereltséggel (f_1) is el lehet érni. Vállalati munkaerő-felesleg vagy a túlzottan magas fejlesztési alapok szintén zavarhatják az optimum megvalósítását.

A modell összefüggései arra utalnak, hogy a *folyamatos átlagbéremelések technikai fejlesztések útján alapozhatók meg*. Most már csak az a kérdés, hogy a modell mennyire adja vissza az életben lejátszódó folyamatokat. Más szóval, eredményes lehet-e egy vállalatnak az 1. sz. ábra szerinti magatartása?

A kérdést a mezőgazdaság állami gazdaságainak kiragadott példája alapján vizsgáltam. 1969–76 között minden évre meghatároztam a 2. és 3. sz. táblázat szerinti értékeket, s azt tapasztaltam, hogy a hatványkitevők hullámzó értékeket vesznek fel (2. sz. ábra). További vizsgálatot igényel annak megállapítása, hogy szabályos ciklikusságról van-e szó, s melyek a meghatározó tényezők.

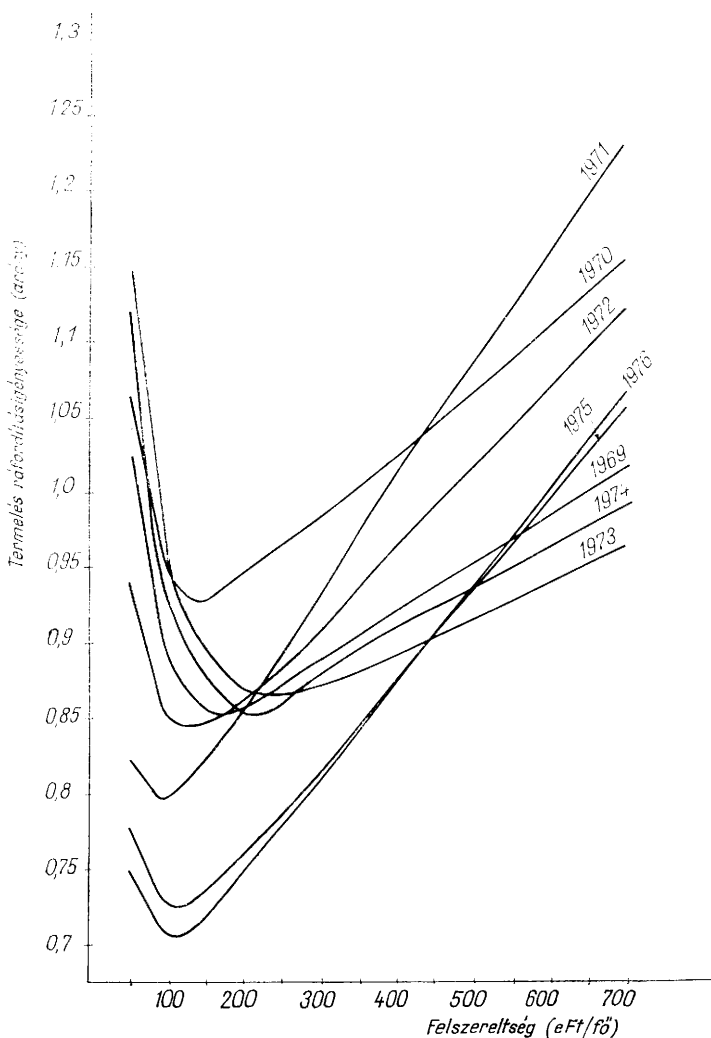
2. sz. ábra

Felszereltségi függvények hatványkitevői

A modell paramétereinek segítségével meghatározhatók az állami gazdaságok ráfordításigényességét leíró parabolák (3. sz. ábra). Az ábra szerint a felszereltség függvényében a termelés ráfordításigénye egészen változóan alakul. Vannak olyan évek (1969, 1973, 1974), amikor a parabola emelkedő szakasza viszonylag mérsékelt meredekségű, s a süllyedő szakasz egy része is az értelmezési tartományba esik. A többi évben azonban a parabola szélső értéke után helyezkednek csak el a gazdaságok, s ez az emelkedő szakasz

A termelés ráfordítási igényessége a felszereltség függvényében
(Támogatások, elvonások nélkül)

rendkívül meredek. A vizsgálat azt mutatja, hogy a *felszereltség optimum-pontja az állami gazdaságokban alig értelmezhető*. (Csupán egy-két évben fordult elő, hogy gazdaságok nagyobb csoportja megközelítette volna a számára „optimális” felszereltséget.)

Az állami gazdaságok számára tehát olyan feltételek érvényesülnek, amelyek nem teszik lehetővé a felszereltségi „optimum” megvalósulását. A legtöbb évben nem is alakul ki optimum, vagy ha kialakul, az rendkívül labilis, a következő évre általában el is tűnik. Az állami gazdaságok példája

megerősíti a tervszerűség vállalati szintű érvényesülésének korlátairól tett korábbi megjegyzéseimet. A példa tükrözi azt az ellentmondásos helyzetet, hogy a műszaki fejlesztés eredményei általában hosszabb távon jelennek meg, gazdasági szabályozóink viszont inkább rövid távú érdekeltségre épülnek. A vállalat a szabályozórendszer által determinált pillanatnyi helyzete alapján választja meg fejlesztési irányát, amelynek vállalati jövedelmezősége alig becsülhető előre, s természetesen néhány év alatt gyökeresen megváltozhat. Ez a folyamat a 3. sz. ábrán úgy szemlélhető, hogy egy vállalat például 1973-ban fejlesztést indít, amitől azt reméli, hogy felszereltségének növekedésével termelésének ráfordításigényessége csökkenni fog (az 1973-as parabola alapján). Mint az ábra mutatja, a helyzet egy-két év alatt teljesen átalakul, s a vállalat tevékenysége a *támogatások és elvonások kiegyenlítő szerepe nélkül* még veszteségesbe is átszaphat.

A gazdaságirányítás eddigi gyakorlata nem kényszerítette a vállalatokat a műszaki fejlesztés eredményjavító hatásainak a kihasználására, még a mezőgazdaságban sem. A népgazdaság más ágaiban, ahol az árkalkuláció szabályai a társadalmilag valóban szükséges és az indokolatlan ráfordítások elszámolását egyaránt lehetővé teszik, ott adott a lehetőség arra, hogy az eredménytelen műszaki fejlesztések költségeit a fogyasztókra hárítsák, tehát a hatékony kihasználásra kényszerítő erőről itt sem beszélhetünk.

Terjedelmi korlátok nem teszik lehetővé, hogy részletesen bemutassam a bér- és árszínvonal alakulásának, valamint az eszközök elhasználódási hányadának hatását a modellben. Mindenestre e tényezők segítségével az 1969-es függvényparaméterek alapján megközelíthetők a későbbi esztendőök parabolái. E három tényező előrevetítésével tehát némiképp javítható a 3. sz. ábra kaotikus állapota. Az áttekintést bizonyos mértékben nehezíti az is, hogy az állami gazdaságok változatos profilú vállalatok: ágazataik hatékonysági mutatói a termelési sajátosságoknál fogva rendkívül eltérők. Az ágazatokon belüli felszereltségi hatások szintén különböznek. Számításaim szerint a kukorica, a burgonya, a sertés és kisebb mértékben a szarvasmarha ágazatok paraméterei javuló tendenciát mutatnak, viszont a szőlőtermelés helyzete rosszabbodott. Annak ellenére, hogy a paraméterek egyik évről a másikra nem mutatnak nagy eltérést, meg kell említeni a terméssingadozások szerepét. A terméssingadozás némiképp megváltoztatja a felszereltség mutatóját is (az alacsonyabb termeléssel összefüggő kisebb munkaerő és egyéb ráfordítások), de a hatékonysági mutatókra nagyobb hatást gyakorol. Ez a körülmény mint mezőgazdasági sajátosság a termelésbiztonsággal összefüggően csökkenti a felszereltség és a hatékonyság kapcsolatát. A felszereltség növekedésével azonban a termelésbiztonság is nő.

Bérezés és a technikai fejlesztések eredményessége

Vizsgálataim eredményeim tehát arra utalnak, hogy a *vállalati gazdálkodásban az átlagbérek növelésének jövedelmezőségi alapját technikai fejlesztések nehezen teremthetik meg*. Ellenkezőleg: sok gyakorlati tapasztalat inkább arra mutat, hogy a fejlesztések rontják a termelés jövedelmezőségét. E problémát központi intézkedések áthidalhatják (az árképzés rendszere, beruházási támogatások, hitelfeltételek stb.), de a tervszerű és hatékony vállalatfejlesztés érdekeltségi motivációja így is háttérbe szorul.

A technikai fejlesztések problémáit más oldalról világítja meg az az — ismét az állami gazdaságok példájával szemléltethető — jelenség, hogy egy-egy éven belül a vállalatok körében a felszereltségi szint emelkedéséhez egyre kisebb mérvű átlagbér-növekedés tartozik. (Lásd a 4. sz. táblázatot.)

Ez azt jelenti, hogy — az állami gazdaságok példáján — *az összetettebb munkát jelző nagyobb felszereltség mind kisebb mértékben jut elismerésre az átlagbérekben.* Vagyis korábbi hipotézisem, a jövedelmezőség fenntartására szolgáló bér—felszereltség—bér összefüggés második szakasza sem igazolódott be. Mégpedig olyan körülmények között nem, amikor *a magasabb munkatermelékenység is egyre kevésbé jut kifejezésre az átlagbérekben.* Ez azt jelenti, hogy a szabályozórendszer kiegyenlítő hatása az átlagbérek differenciáltságában a teljesítmények helyett a véletlen elemek szerepét erősítette. A bérezés alakulása az állami gazdaságokban mind a felszereltségtől, mind pedig a munkatermelékenységtől függetlenedett. Különös figyelmet érdemelne, hogy más népgazdasági ágakon belül hogyan számszerűsíthetők ezek a tendenciák.

Ez utóbbi probléma megítélésével kapcsolatban sok közgazdász olyan véleményt képvisel, mely szerint — Falusné Szikra Katalin markáns megfogalmazásával — *„népgazdasági szinten törvényszerű kapcsolat van a bérek és a termelékenység növekedése között. A bérek — a reálbérszínvonal — növekedésének a lehetősége a termelékenység emelkedésétől függ. Alacsonyabb — ágazati, vállalati, egyéni — szinten ilyen függőség nem állhat fenn.”** Ezzel az eléggé elterjedt véleménnyel szemben Nagy Lajos — bár elismeri az összefüggés makroszintű prioritását — részletesen kifejti, hogy *„...vállalati szinten is kapcsolatot lehet és kell teremteni a termelékenység és a bér között. Hiszen a makroszintű gazdasági kategóriák és jelenségek, ha nem is pusztán »összegei« a mikroszintűnek, de nem is függetlenek ezektől. A bérarányok gyakran nem tükrözik megfelelően a termelékenységi arányokat. Mégsem az a helyes, hogy emiatt eltekintünk ettől az összefüggéstől, hanem ellenkezőleg az, hogy ezt helyreállítsuk.”***

Véleményem szerint a kérdésben annak megfelelően lehet állást foglalni, hogy a vállalati szinten kimutatható termelékenység miképpen szolgálja a népgazdaság egészét. Nyilvánvaló, hogy minél jobban kifejeződik az árrendszer alakulásában a társadalom értékítélete, minél jobban kifejezi a vállalati nyereség a társadalmi hasznosságot, annál inkább érvényesíthető mikroszinten a termelékenységnek és a bérszínvonalnak az összefüggése.

Mindeddig nem alakult ki olyan piaci ármechanizmus, amely biztosítaná, hogy a vállalati nyereség a társadalmi termelékenység szerinti rangsor szerint alakuljon, és emiatt a nyereségnek az új gazdasági mechanizmusnak megfelelően döntő szerepe számos feszültség forrása lehet a vállalati struktúrában és a termékszerkezetben. Ennek ellenére egy-egy népgazdasági ágon belül — tendenciaszerűen — érvényesül a vállalati munkatermelékenység és a társadalmi termelékenység kapcsolata. Éppen ebből a szempontból a társadalmi termelékenység szempontjából káros, ha a nivellálásra törekvő központi bérpolitika hatására az egyes népgazdasági ágakban a

* Falusné Szikra Katalin: A termelékenység és hajtóerői. Kossuth Könyvkiadó, 1975. 170. l.

** Nagy Lajos: Munkatermelékenység és személyi jövedelmek a mezőgazdaságban. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1976. 305. l.

**A felszereltség—munkabér, munkatermelékenység—munkabér kapcsolata
az állami gazdaságokban**

Év	1 százalékos felszereltségnövekedésre jutó munkabér-növekedés (százalék)	r	1 százalékos munkatermelékenység-növekedésre jutó munkabér-növekedés (százalék)	r
1969	0,192058844	0,524	0,195102966	0,672
1970	0,176566373	0,438	0,165362934	0,606
1971	0,137782936	0,362	0,147423838	0,531
1972	0,127654203	0,382	0,174034574	0,661
1973	0,111758848	0,381	0,130923858	0,579
1974	0,096391270	0,355	0,132882734	0,665
1975	0,094823420	0,107	0,099980223	0,507
1976	0,038451442	0,188	0,095098822	0,512

Saját számítások az $Y = aX^b$ hatványfüggvény alapján (ahol X = felszereltség, illetve munkatermelékenység; Y = évi átlagbér). Az alapadatokat a 2. sz. táblázatnál említett ÁGOK-kiadványokból merítettem.

vállalati átlagbérek differenciáltsága egyre jobban függetlenedik a munka összetettségétől és hatékonyságától, mert a hatékony vállalati fejlesztések irányában ható ösztönző erő mindinkább gyengül.

A népgazdaság érdeke azt kívánja, hogy egy-egy népgazdasági ág vállalatainak mind nagyobb része közelítse meg a számára optimális felszereltséget, illetve műszaki fejlesztése az optimum újratermelésével haladjon előre. Csakhogy a gazdaságirányításnak bonyolult körülmények között kell fő funkcióira koncentrálnia, s így a munkamegtakarító technikai fejlődés vállalati automatizmusának feltételeiben sok a labilis és spontán elem. Ez önmagában is bővíti a központi intézkedések körét, s ezt az ösztönző erő gyengülése ugyancsak indokolttá teszi.

A növekedésnek még jelentős tartalékai vannak a vállalati érdekelttség hajtóerejének a technikai fejlesztésekhez való fokozott bekapcsolásában. Ehhez azonban a gazdaságirányításban kell megteremteni a feltételeket. Számottevő előrehaladást a szocialista piacgazdaság fejlődésétől, az árrendszer gyökeres megjavításától remélhetünk. Addig azonban be kell látnunk a központi intézkedések erősödésének létjogosultságát és szükségességét.

A bérezés és a műszaki fejlesztés vállalati összhangjának megteremtésére kedvező lehetőségek nyílnak. Az MSZMP Központi Bizottsága 1978. áprilisi határozatában egyértelműen leszögezte: „Az ár- és bérendszernek olyan irányban kell fejlődnie, hogy e kettő együtt hatékonyabban segítse a tényleges teljesítmények, a társadalom számára hasznos munka elismerését, s ezáltal szolgálja jobban alapvető politikai célunkat, a dolgozók élet-színvonalának rendszeres emelését.”*

* A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága 1978. április 19—20-i ülésének dokumentumai. Kossuth Könyvkiadó, 1978. 67. l.

Irodalom

- [1] Agrárgazdaságtan (Szerk.: *Vági Ferenc*) Kossuth Könyvkiadó, 1968.
- [2] Agrárközgazdasági szekcióülés korreferátumai. A Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem 30 éves jubileumi ülésszaka. Kézirat, 1978. (Agrárközgazdasági Tanszék)
- [3] Állami gazdaságok évi gazdálkodásának értékelése. II. kötet, 8/1971., 11/1974., 13/1975., 17/1977. (ÁGOK-kiadványok)
- [4] A gazdasági építőmunka közvetlen és távlati feladatai. Kossuth Könyvkiadó, 1977.
- [5] A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága 1978. április 19—20-i ülésének dokumentumai. Kossuth Könyvkiadó, 1978.
- [6] A mezőgazdaság és az élelmiszeripar helyzete, továbbfejlesztésének feladatai. Kossuth Könyvkiadó, 1978.
- [7] A MÉM felügyelete alá tartozó vállalatok 1976. évi termelési érték szerinti rangsorolása és hatékonysági mutatói. STAGEK-kiadvány, 1977.
- [8] *Csikós-Nagy Béla*: Az értékárnyos ár. Népszabadság, 1978. jún. 20.
- [9] *Csizmadia Ernő—Vági Ferenc*: A mezőgazdaság az ágazati kapcsolatok tükrében. Mezőgazdasági Kiadó, 1977.
- [10] *Erdős Tibor*: A termelés korszerűsödése és a gazdasági növekedés. Kossuth Könyvkiadó, 1974.
- [11] *Falusné Szikra Katalin*: A termelékenység és hajtóerői. Kossuth Könyvkiadó, 1975.
- [12] *Jávorka Edit*: Műszaki fejlesztés—hatékonyság—árak. Kossuth Könyvkiadó, 1978.
- [13] *Marx*: A tőke. Marx—Engels Művei. 23. kötet. Kossuth Könyvkiadó, 1967.
- [14] *Nagy Lajos*: Munkatermelékenység és személyi jövedelmek a mezőgazdaságban. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1976.
- [15] *Palla Géza*: A KGM-hez tartozó vállalatok és gyáregységeik összehasonlítása. Kézirat, 1977. (TDK-dolgozat az MKKE Ipari Üzemszervezés Tanszékén.)
- [16] *Vági Ferenc*: A termelés alapigényessége, az alapok termelési hatékonysága iparosodó mezőgazdaságunkban. Közgazdasági Szemle, 1974. 11. sz.

Joseph A. Schumpeter:

A GAZDASÁGI FEJLŐDÉS ELMÉLETE

Az osztrák születésű Joseph A. Schumpeter századunk egyik legjelentősebb polgári közgazdásza. Élete fő művében a közgazdaságtan egyik igen fontos és még ma sem kellő mélységben tárgyalt területének klasszikus munkájával ismerkedhet meg az olvasó, méghozzá egy rendkívül eredeti gondolkodású és enciklopédikus műveltségű tudós tollából. A művet az teszi egyedülálló alkotássá, hogy szerzője — a neoklasszikus elemzés feltevéseiből kiindulva — olyan elméleti rendszert épít fel, amelynek központi kategóriája a gazdasági fejlődés, az új kombinációk megvalósulása. Az első fejezetben a gazdasági élet adott és változatlan pályát befutó körfolyamatát tárgyalja. A második fejezetben bemutatja azt a gazdaságon belüli erőt, amely a rendszert kimozdítja feltételezett változatlanóságából. A harmadik fejezet a hitel és a tőke szerepével foglalkozik. A negyedik fejezetben bemutatott vállalkozói nyereség — akárcsak a vállalkozói funkció — szintén az új kombinációk megvalósításához kapcsolódik. A tőkekamatról szóló ötödik fejezetben Böhm-Bawerk ismert elméletével polemizálva fejti ki azt a tételt, hogy a kamat a stationer gazdasági körfolyamatnak nem lényeges eleme, hanem csak az új termelő kombinációk megvalósítása hozza létre azt az értékalapot — a vállalkozói nyereséget —, amelyből a kamatot fizetik. A hatodik fejezetben a konjunktúra-ciklus rövid vázlatát adja.

296 oldal, fűzve 38,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

Kína gazdasága az 1970-es évek végén

Tizenkilenc évi szünet után, 1979 júniusában tett közzé ismét hivatalos közleményt az előző évi népgazdasági terv teljesítésének eredményeiről a Kínai Népköztársaság Állami Statisztikai Hivatala.¹ Ezt követően a kínai sajtó teljes terjedelemben közölte Jü Csiu-li miniszterelnök-helyettesnek, az Állami Tervbizottság elnökének az 1979. évi népgazdasági terv tervezetéről az V. Országos Népi Gyűlés (továbbiakban: ÖNGy) 2. ülészakának 1979 júniusi ülésén elhangzott beszámolóját,² továbbá Csang Csing-fu pénzügyminiszternek ugyanazon ülésen az 1978. évi államháztartási mérlegről és az 1979. évi állami költségvetés tervezetéről tartott beszámolóját.³ Így lényegében véget ért a kínai gazdaság mindenkori helyzetére, tényleges termelési képességére vonatkozó „becslések” kis híján két évtizedig tartó időszaka. Ha a közölt adatok — az éves tervjelentés korlátozott terjedelméből és jellegeből adódóan — nem is teszik lehetővé a gazdasági tevékenység valamennyi területére egyaránt kiterjedő, mélyebb elemzések elvégzését és különösen az elmúlt két évtizedben bekövetkezett gazdasági fejlődés tényleges menetének teljes nyomon követését, a kínai gazdaság mai helyzetének és középtávú fejlődési perspektívájának a felméréséhez jelenleg lényegesen kedvezőbbek a feltételek, mint e sorok írójának korábbi — hasonló jellegű — vállalkozásai idején.⁴

E tanulmányban — a most már rendelkezésre álló hivatalos kínai statisztikai adatok alapján — részletesebb áttekintést igyekszem nyújtani a kínai gazdaság 1978-ban elért teljesítményeiről és fejlettségi szintjéről, rámutatva egyúttal a még meglevő súlyos aránytalanságokra és feszültségekre.

A kínai gazdaság 1978. évi teljesítménye

Az 1978-as év a Kínai Kommunista Párt 1977 augusztusában megtartott XI. kongresszusán meghirdetett „nagy rend” megteremtésére irányuló program végrehajtásának első, döntő fontosságúnak nyilvánított éve volt. Az alapvető gazdasági cél ebben az évben — az előző évhez hasonlóan — az ún. négyek bandája által okozott károk helyrehozatala, a termelési

¹ Zsenmin Zsipao, 1979. VI. 28.

² Zsenmin Zsipao, 1979. VI. 29.

³ Zsenmin Zsipao, 1979. VI. 30.

⁴ Lásd Hidas Gábor: Kína gazdasága a 70-es évek elején. Nemzetközi Szemle, 1971. 8. sz.; Hidas Gábor: Kína gazdasága az 1970-es évek közepén és fejlődésének perspektívái. Közgazdasági Szemle, 1975. 11. sz.

rend és fegyelem helyreállítása, valamint a korábban elért termelési szint és hatékonysági mutatók mielőbbi újbóli elérése volt. E célt az év folyamán csak részben sikerült elérni. Hua Kuo-feng miniszterelnök, a KKP elnöke az V. ONGy 1979 júniusában megtartott 2. ülészakán kénytelen volt bejelenteni, hogy a népgazdaság „kiigazítása, megreformálása, konszolidálása és színvonalának emelése” — az idei évet is számítva — még három esztendeig fog tartani, azaz átnyúlik az 1981—1985-ös éveket felölelő V. ötéves terv időszakába.⁵

A nyilvánosságra hozott statisztikai adatokból megállapíthatóan Kína gazdasága 1978-ban dinamikusan és a korábbi éveknél lényegesen kiegyensúlyozottabban fejlődött. Ez elsősorban a mezőgazdaság — a természeti csapások ellenére is — kitűnő terméseredményeinek tudható be. Az ipari és mezőgazdasági termelés együttes bruttó értéke 569 milliárd jüant tett ki, azaz az előző évi szinthez képest 12,3 százalékkal nőtt. Ezen belül az ipari termelés összértéke 423,1 mrd, a mezőgazdasági termelésé pedig 145,9 mrd jüan volt, ami a két fő termelési ág együttes értékén belül 75,4 : 24,6 aránynak felel meg. Az ipari termelés értékbeli növekedése 1978-ban 13,5, a mezőgazdaságé 8,9 százalékot ért el. (Ilyen mértékű növekedés a kínai mezőgazdaságban az 1970-es években egyetlen egyszer sem fordult elő!) A nemzeti jövedelem a múlt évben 12 százalékkal emelkedett, ami számottevően meghaladta az előző — 1977-es — évben elért 8 százalékos növekedést. Még ennél is gyorsabb ütemben nőtt a beruházási tevékenység, valamint az áruszállítás és áruforgalom volumene.

Ipar

Az ipari termelés terén a múlt évben elért eredmények mennyiségi szempontból kielégítőnek mondhatók. Számos fontos ipari termék 1978. évi termelési mennyisége jelentősen meghaladta a korábbi évek legmagasabb termelési szintjét, egyes termékek esetében pedig már a világtermelési ranglistán is elég előkelő helyet biztosító nagyságrendet ért el. Ezek közül itt csak néhányat említünk meg. 1978-ban Kínában 618 millió tonna kőszenet, 104,1 millió tonna nyersolajat, 256,6 milliárd kWó villamos energiát, 31,8 millió tonna acélt, 65,2 millió tonna cementet, 11 milliárd folyóméter pamutszövetet termeltek. Tekintettel arra, hogy az ország népessége a múlt év végén — a tervjelentésben közzétett hivatalos adat szerint (abból Tajvan lakosságát leszámítva) — 958 millió fő volt, e termékekből az egy főre jutó termelés mennyisége 1978-ban a következőképpen alakult: kőszen — 645 kg, nyersolaj — 109 kg, villamos energia — 268 kWó, acél — 33 kg, cement — 68 kg, pamutszövet — 11,5 fm. Bár a cukorgyárak termelése a múlt évben csaknem 25 százalékkal emelkedett, a 2,3 millió tonnás termelés egy lakos számára átlagosan mindössze 2,4 kg cukor évi fogyasztását teszi lehetővé.

A viszonylag gyors mennyiségi fejlődés ellenére továbbra is igen jelentős az elmaradás az ipari termelés minőségi és hatékonysági mutatói tekintetében. Hua Kuo-feng miniszterelnök júniusi parlamenti beszédének tanúsága

⁵ Zsenmin Zsípao, 1979. VI. 26.

szerint a központi irányítás alatt működő kulcsvállalatok által előállított fontosabb ipari termékek 43, illetve 55 százalékánál mind ez ideig nem sikerült helyreállítani a minőségi mutatóknak és a fajlagos anyagfelhasználási normáknak e vállalatok által utoljára 1965—66-ban elért szintjét, amely azóta is „csúcsteljesítménynek” számít a kínai iparban. Emiatt a most következő hároméves „rendezési” szakaszban — a meglévő aránytalanságok és feszültségek kiküszöbölése mellett — a termelés minőségének javítása és hatékonyságának fokozása a fő feladat az iparban. Ez a törekvés már szemmel láthatóan tükröződik az 1979. évi népgazdasági terv mérsékelt és visszafogott ipari termelésnövelési irányzataiban is.

Az ismertetett termelési volumenek közül lényegében csak a villamosenergia-termelés elért nagysága okozott nagyobb meglepetést a kínai ipar fejlődését figyelemmel kísérő külföldi szakértőknek. Ezek ugyanis — e sorok íróját is beleértve — korábban 145—155 mrd kWó közötti nagyságúra becsülték a KNK 1978. évi villamosenergia-termelését, s ennek megfelelően csak 1985-re prognosztizálták a most már 1980-ra reális célként kitűzhető, 300 mrd kWó-s termelési szint elérését. Ez a több mint 100 mrd kWó — vagyis 65—78 százalékos — eltérés elsősorban a helyi kezdeményezésre és döntően helyi erőforrásokból (gyakran helyileg előállított áramfejlesztő berendezésekkel) létesített törpe vízi- és hőerőművek, falusi villanytelepek tényleges áramfejlesztő kapacitásának alulbecsléséből adódhatott. De hozzájárultak ehhez azok a kínai megnyilatkozások is, amelyek az utóbbi időben viszonylag gyakran utaltak és utalnak a fűtőanyag- és energiaellátásban mutatkozó feszültségekre és hiányokra, amelyek miatt számos energiaigényes ágazatban és vállalatnál csökkenteni kellett a műszakok számát, egyes helyeken pedig napokra, sőt hetekre teljesen le kellett állítani a termelést. Valójában arról van szó, hogy a kitermelt szénhez hasonlóan⁶, a megtermelt villamos energia mennyiségének is legfeljebb csak 60 százaléka kerülhet központilag elosztásra és az ipari körzetekben felhasználásra, vagyis megközelítőleg annyi, amennyire a külföldi szakértők Kína egész villamosenergia-termelését becsülték.

Az iparban foglalkoztatottak számáról a Statisztikai Hivatal közleménye nem közölt adatokat. Csupán arról számolt be, hogy 1978 végén a munkások és alkalmazottak összlétszáma 95 millió fő volt (3,9 millió fővel több, mint egy évvel korábban), s hogy közülük 74,5 millió (78,4 százalék) az össznépi tulajdonban levő állami vállalatokban, 20,5 millió (21,6 százalék) pedig a kollektív tulajdonban levő városi kisipari szövetkezeti vállalatokban dolgozott. Egy nemrég megjelent újságcikkből azonban már azt is megtudhattuk, hogy 1978-ban a foglalkoztatott munkások és alkalmazottak több mint 40 százaléka, azaz mintegy 40 millió fő dolgozott az iparban.⁷ E létszámadat nem tartalmazza a falusi népi kommunák ipari részlegeiben foglalkoztatott paraszt-munkásokat és alkalmazottakat, akiknek számát korábbi közlések

⁶ Jü Csiu-li miniszterelnök-helyettesnek, az Állami Tervbizottság elnökének az 1979. évi népgazdasági terv tervezetéről tartott beszámolójában a következőket olvashattuk: „Az idén 106 millió tonna nyersolaj kitermelését tervezzük, 1,9 százalékkal többet, mint a múlt évben, szénből pedig nagyjából a tavalyi színvonalnak megfelelő 620 millió tonnát. Ez utóbbiból a központilag elosztásra kerülő mennyiség 354—366 millió tonna lesz, 3,5—7 százalékkal több, mint a múlt évben.” (Zsenmin Zsípao, 1979. VI. 29.)

⁷ Zsenmin Zsípao, 1979. VII. 13.

alapján 1978 végén már legkevesebb 28 millió főre becsülhetjük.⁸ Ilyenformán ipari jellegű termelőtevékenységgel Kínában a múlt év végén kb. 68 millió ember foglalkozhatott, vagyis a közel 400 millió főt kitevő munkaerő-létszám 17 százaléka. Ebből 33 millió (48,5 százalék) az állami szektorban, 6,8 millió (10 százalék) a városi kisipari és kézműipari szövetkezetekben, a fennmaradó 28,2 millió (41,5 százalék) pedig a falusi kommunaiparban dolgozott.⁹ Ha figyelembe vesszük, hogy az állami szektor ipari vállalatai és üze­mei között is nem csekély számban található­k manu­faktúra jellegű üze­mek, az iparban foglalkoztatottak nagyobb része — közel 43 millió fő — minden valószínűség szerint még mindig a kínai ipar tradicionális módsze­rekkel és technikával dolgozó üzemegységeiben tevékenykedik. Így a modern nagyiparban foglalkoztatottak száma legfeljebb 25 millió fő lehetett 1978 végén. Miután az állami és szövetkezeti vállalatok, valamint ez utóbbiak közül a városi kézműipar és a falusi kommunaipar bruttó termelési értéke­nek az ország ipari termelése összértékén belüli részesedéséről ma már hiva­talos adatok, illetve becslések is rendelkezésre állnak,¹⁰ kiszámítható az egy foglalkoztatottra jutó bruttó termelési érték hozzávetőleges nagyságrendje a kínai ipar egyes szektoraiban. (Lásd az 1. sz. táblázatot¹¹.)

Az egy foglalkoztatottra jutó átlagos bruttó termelési érték *1. sz. táblázat*
a kínai ipar különböző szektoraiban 1978-ban

Megnevezés	A foglalkoztatottak száma		A termelés bruttó értéke		Egy foglal­koztatottra jutó bruttó termelési érték (jüan)
	(millió fő)	(százalék)	(mrd jüan)	(százalék)	
Ipar összesen	68	100,0	423	100,0	6 200
Ebből:					
állami vállalatok	33	51,6	333	78,7	10 000
— modern nagyipar	25	39,1	280	66,2	11 000
— manufaktúra-ipar	8	12,5	53	12,5	6 600
szövetkezeti vállalatok	35	48,4	90	21,3	2 600
— városi kézműipar	7	10,9	44	10,4	6 300
— falusi kommunaipar	28	37,5	46	10,9	1 600

⁸ 1977 végén Kína falusi körzeteiben már közel 1,4 millió ipari vállalat, illetve üzemegység működött, amelyek bruttó termelési értéke 39,1 mrd jüant tett ki. (Zsenmin Zsipao, 1978. XII. 1.) Ez az összeg az 1977. évi ipari termelés összértékének 10,5 százaléka. Egy korábbi közlés szerint 1977 elején még csak 1,1 millió ilyen vállalat működött, összesen 17 millió foglalkoztatottal. (Az Új Kína Hírügynökség 1978. I. 3-i jelentése.) Eszerint egy üzemegységre átlagosan 15 foglalkoztatott jut, vagyis 1,4 millió üzemegység esetén a létszám már 21 millió körül lehetett. Egy nemrég megjelent közlés szerint a kommunák ipari részlegében foglalkoztatott parasztok száma 1978-ban már meghaladta a 28 millió főt. (Zsenmin Zsipao, 1979. IX. 10.)

⁹ Zsenmin Zsipao, 1979. VII. 19. és VII. 30.

¹⁰ „Jelenleg az ország munkásainak és alkalmazottainak $\frac{1}{3}$ -a kollektív tulajdonban levő vállalatokban dolgozik, s e vállalatok termelésének összértéke az ipari termelés összértékének kb. $\frac{1}{5}$ -ét teszi ki.” (Zsenmin Zsipao, 1979. VII. 30.) „A kézműipari termelés összértékének az ország ipari termelésének összértékéből való részesedése meghaladja a 10 százalékot.” „A kézműipari szervezetben összesen 6,8 millió munkás és alkalmazott dolgozik.” (Zsenmin Zsipao, 1979. VII. 19.)

¹¹ A táblázatban az állami szektorhoz tartozó vállalatok szétbontása modern nagyiparra, illetve manufaktúra-iparra — mind a létszám, mind pedig a termelés értékét illetően — becslésen alapul.

Ha a kínai ipar hagyományos termelési módszerekkel és technikával működő három szektorát (manufaktúra-ipar, városi kézműipar, falusi kommunaipar) együtt vizsgáljuk, az ott dolgozó 43 millió foglalkoztatott mind-egyikére átlagosan közel 3300 jüan bruttó termelési érték jut, vagyis a modern és a hagyományos termelés termelékenységének aránya — e mutató alapján — 1978-ban 3,4 : 1 volt, ami tulajdonképpen kedvező, ha figyelembe vesszük a modern ipari termelőkapacitások létesítésével és működtetésével járó lényegesen magasabb beruházási és üzemeltetési költségeket, nem is beszélve a hagyományos iparnak az egyre súlyosabb foglalkoztatási gondok megoldásában játszott kiemelkedő szerepéről.

Mezőgazdaság

A mezőgazdasági termelés terén — a megelőző három év lényegében azonos szinten mozgó terméseredményei után — 1978-ban kiugróan jó eredményeket sikerült elérni, annak ellenére, hogy az év közepéig számos tartományból kedvezőtlen időjárási viszonyokról és súlyosnak ígérkező természeti csapásokról érkeztek jelentések. A legnagyobb meglepetést a népelelmezés szempontjából még ma is a legfontosabbnak számító gabonatermés okozta. A múlt év végén a lapok ugyanis még arról számoltak be, hogy az 1978. évi gabonatermés mennyisége — az első felmérések alapján — az előző évi 285 millió tonnás szinthez képest mintegy 10 millió tonnával emelkedett, s ilyenformán 295 millió tonnát tett ki.¹² Ugyanebben a közlésben említés történt arról is, hogy a gabonatermés évi tervét nem sikerült teljesíteni. Egy fél évvel később a Statisztikai Hivatal közleménye viszont már arról számolt be, hogy a gabonatermés az elmúlt évben 22 millió tonnával nőtt, s így az 1977. évi 282,75 millió tonnával szemben 1978-ban 304,75 millió tonnát tett ki, megközelítve az éves tervben kitűzött szintet. Ez a korábbi számbavételi módszer szerint kb. 290 millió tonnának felel meg, amennyiben a gabonatermés össz mennyiségébe újabban beszámított szójababtermés a múlt évben megközelítette a 15 millió tonnát. Ennek megfelelően az egy főre jutó gabona évi mennyisége — szójával, illetve anélkül — 1977-ben 300, illetve 285 kg, 1978-ban pedig 318, illetve 303 kg volt, ami 1977-ben az 1955. évi szint elérését, 1978-ban pedig az 1958. évi — azaz két évtizeddel korábbi — rekordszint megközelítését jelentette.¹³

A gabonatermés összetételére vonatkozóan a tervjelentés nem közölt adatokat. Emiatt az emberi táplálkozásra felhasznált gabonafélék mennyiségéről csak közvetett információink vannak.¹⁴ Eszerint a városi munkások és alkalmazottak családjai havonta átlagosan 14—16 kg élelmiszer-gabonát (rizst, kölest, kaoliangot, esetenként batátát) és gabonaőrleményt vagy -készítményt (búza- és kukoricaliszt, tésztafélék stb.) vásárolhatnak családtagonként. Míután a cereáliák hányada a kínaiak kalória-fogyasztási mérlegében átlagosan 70 százalék körüli, a gumósokkal (batáta, burgonya, ma-

¹² Zsenmin Zsipao, 1978. XII. 27.

¹³ E tényt kínai közgazdászok is elismerték. Hu Csiao-mu ismert kínai közgazdász, a KNK Társadalomtudományi Akadémiájának elnöke, a múlt év őszén egyik cikkében szó szerint a következőket írta: „1977-ben egy lakosra az 1955. évi színvonalnak megfelelő gabonamennyiség jutott.” (Zsenmin Zsipao, 1978. X. 6.)

¹⁴ Egy nemrég megjelent cikkben az egy főre jutó gabonafogyasztás évi mennyiségét 200 kg-ra becsülték. (Zsenmin Zsipao, 1979. VIII. 1.)

nióka) együtt pedig közel 80 százalék, a városi lakosság e rétegeinél a napi kalória-fogyasztás személyenként 2100—2300 kalória között lehet. A 120 millió fős városi lakosság étel-miszer-ellátásának e szinten való tartásához az utóbbi években már több mint 7 millió tonna gabona (búza, kukorica, szójabab) importálása szükséges. A falusi településeken lakó mintegy 840 millió ember étel-miszerekkel — s nem utolsósorban gabonával — való ellátása még nagyobb gondot okoz. Li Hszien-nien miniszterelnök-helyettes ez év júniusában egy sajtókonferencián kénytelen volt elismerni, hogy „a KNK több mint 960 millió fős lakosságából mintegy 10 százaléknak, azaz közel 100 millió embernek nem jut elegendő étel.”¹⁵ Az alultápláltság elsősorban Kína egyes vidéki körzeteire jellemző, ahol az étel-miszer-fejadagok egyrészt csak a két legfontosabb étel-miszer-alapanyagot (gabona, étolaj) tartalmazza, másrészt ezek színvonala — az adott körzet terméseredményeitől függően — gyakran jóval a városi ellátottsági színvonal alatt mozog. Bár a sertésállomány a múlt év végén — a tervjelentés adatai szerint — már meghaladta a 300 millió darabot, az egy főre jutó húsfogyasztás évente — egy nemrég megjelent cikk szerint — országosan csak 3,5 kg-ot tett ki.¹⁶ E mennyiség közel kétszeresét biztosítják a városi dolgozók számára a havi 0,5 kg körüli húsfejadagok keretében. A tojásfogyasztás még ennél is kevesebb, a tej- és tejtermékfogyasztás pedig Kínában szinte teljesen ismeretlen. Ennélfogva az állatifehérje-fogyasztás zöme sertés- és baromfi-húsból, valamint halból és más halászati termékekből áll. Az utóbbi időben egyes nagyvárosokban is kielezettebbé vált az ellátási helyzet, részben a munkanélküli családtagok, részben pedig a vidékről illegálisan visszatért fiatalok növekvő száma miatt. Az utóbbiak a városokban étel-miszerjegyekhez sem juthatnak.¹⁷

A tervjelentés szerint 1978-ban jelentős mértékben javult a kínai mezőgazdaság agrotechnikai felszereltsége és gépekkel való ellátottsága. A nagy és közepes traktorok száma 90 ezer, a kézi vezérlésű kis (kerti) traktoroké pedig 280 ezer darabban nőtt, s így a mezőgazdasági erőgépek év végi állománya a nagy és közepes kategóriában 557 ezer, a kis traktorokból pedig 1370 ezer darab volt. Ennek az állománynak éves átlagban kb. 70 százaléka volt üzemképes. Mivel a traktorállományra vonatkozó adatokat ezúttal valószínűsítő darabszámokban és nem 11 kW-os egységekre átszámítva adták meg, nem állt módomban — nemzetközi összehasonlítás végett — az egy hektárra jutó gépi vonóerő átlagát kiszámítani. Ennek azonban amúgy is csak eszmei jelentősége lett volna, mivel számos cikk tanúsága szerint a gazdaságok többségében a nagy és közepes méretű traktorokat nagyjából vontatóként, teherszállításra és csak kisebb részben szántóföldi munkák végzésére használják. Ebben — számos egyéb tényező (például különleges talajviszonyok, árasztott földek, a ráfüggeszthető munkagépek hiánya stb.) mellett — nyilvánvalóan a viszonylagos agrár-túlnépesedés is szerepet játszik. Míg 1949-ben még 0,2 ha szántóterület jutott egy lakosra és 0,5 ha egy mezőgazdasági aktív keresőre, addig 1978-ban már csak 0,1, illetve 0,3 ha! Az ország mintegy 100 millió hektárnyi szántóterületéből jelenleg már közel 47 millió ha öntözhető. A hagyományos gravitációs öntözési rendszerek mellett ma már

¹⁵ Economic developments in the Chinese People's Republic. International Currency Review, 1979. 3. sz. 50. l.

¹⁶ Zsenmin Zsípao, 1979. VII. 31.

¹⁷ A városokban munkalehetőséget keresők számát hivatalos szervek 1979 közepén kb. 20 millió főre becsülték, s további 2-3 millió főre a korábban falura küldött, de onnan megszökött fiatalok számát.

egyre gyakoribb a szivattyúkkal történő öntözés is. A szivattyúberendezések teljes kapacitása 1978 végén 48,1 millió kW volt, 10 százalékkal több, mint egy évvel korábban. Az egy hektár szántóterületre eső műtrágya-felhasználás átlaga — 100 százalékos hatóanyagra átszámítva — a múlt évben már megközelítette a 90 kg-ot, azaz 25 kg-mal haladta meg az előző évi szintet.

A mezőgazdasági termelés kapcsán végezetül az 1978. évi termelés összértékére vonatkozóan 145,9 milliárd jüanban megjelölt adat igényel kissé részletesebb elemzést és magyarázatot, annál is inkább, mivel a közölt hivatalos adat több mint 50 százalékkal magasabb a szintetikus értékmutató általam korábban számított 95 milliárd jüanos nagyságánál. A probléma tulajdonképpen nem is a számottevő különbségben, hanem abban van, hogy a most közölt értékadatról — számszerű nagyságán kívül — nem rendelkezünk semmiféle közelebbi információval. Nem tudjuk például, hogy folyó áras vagy változatlan áras összegről van-e szó, s ha az utóbbiról, akkor vajon melyik év árain számították azokat. Az sem ismeretes, hogy ennek a bármi-féle makroökonomiai számítás szempontjából alapvető szintetikus értékmutatónak jelenleg mi a pontos tartalma, s hogy vajon a „melléktevékenység” címszó alatt nem tartalmazza-e a falusi népi kommunák — kommunák, illetve brigádszintű — ipari részlegeiben folytatott termelőtevékenység bruttó termelési értékét, amelynek összege 1978-ban már legkevesebb 46 milliárd jüant tett ki. Ez esetben ugyanis a most megadott értékösszeg ezen ipari jellegű termelési értékkel csökkentve (100 mrd jüan) már csak 5 százalékkal térne el az általam 1957-es változatlan áron számított mezőgazdasági termelési összértéktől.¹⁸ Valószínűleg azonban nem erről van szó, hanem hogy a tervjelentésben megadott értékösszeget a jelenleg érvényben levő „változatlan áron” — 1975-ös vagy esetleg 1977-es áron — számították, amikor a mezőgazdasági termékek statisztikai elszámolási átlagárainak színvonala már legkevesebb 50 százalékkal meghaladta az 1957. évit. Legalábbis erre enged következtetni a „Gazdasági Kutatás” (Csingcsi Jencsiu) című gazdasági-elméleti folyóirat egyik idei számában megjelent cikk, amely arról számol be, hogy „az országalapítás óta használatos ‚változatlan ár’ kategória hosszabb időszakra visszatekintve ‚változó ár’, mivel az elmúlt 20 évben már háromszor változott, s ezután is változtatásra szorul”.¹⁹

Valószínű, hogy a mezőgazdasági termelés összértékének a jelenleg érvényben levő „változatlan áron” való meghatározásakor a mezőgazdasági termelés értékének ma is kb. 43—44 százalékát kitevő gabonatermés értékbeli számbavételénél 210 jüan/t szint körüli statisztikai elszámolási átlagárral számoltak, szemben a két évtizeddel korábban — az 1957-es „változatlan árra” való átszámítás során — használt 140 jüan/t szintű átlagárral. Tekintettel arra, hogy a KKP KB 1978 decemberi plenáris ülésén hozott határozatnak megfelelően, a gabonatermesztés gazdaságosságának fokozása és a termelés ösztönzése céljából az idén betakarított gabona felvásárlási árát — az eladásra kötelezően előírt mennyiségnél 20, az azon felül eladott

¹⁸ Kínában a statisztikai számbavétel szempontjából a „mezőgazdaság” címszón 5 termelőtevékenység gyűjtőfogalmát értik: 1. földművelés; 2. erdőművelés; 3. állattenyésztés; 4. melléktevékenységek; 5. halászat. A „melléktevékenységek” közé, a háztáji mellékfoglalkozások mellett, korábban a falusi kézműipari, illetve háziipari tevékenységet is besorolták. Jelenleg a népi kommunák zárszámadásainál az „ipari tevékenységet” elkülönítve tüntetik fel. Ez arra enged következtetni, hogy az országos statisztikákban ennek értékét az ipari termelés összértékének a részeként számolják el.

¹⁹ Csingcsi Jencsiu, 1979. 4. sz. 47. l.

mennyiségnél pedig 50 százalékkal — ismételten felemelték, a feltehetően 1980-ban vagy 1981-től bevezetésre kerülő újabb „változatlan ár” e fontos alkotóeleme már a 260—270 jüan/t körüli szintet is elérheti.

A hivatalos közlések szerint a vidéken foglalkoztatott munkaerő létszáma 1977-től kezdődően meghaladta a 300 millió főt, vagyis a jelenleg mintegy 400 millió foglalkoztatott több mint $\frac{3}{4}$ -e a mezőgazdasági népi kommunákban tevékenykedik. Ebből a kb. 305 millióra tehető falusi munkaerő-állományból mintegy 45 millióra becsülhető azoknak a száma, akik részint a népi kommunák ipari és szolgáltatási részlegeinél, részben pedig ezek kulturális, oktatási, egészségügyi, jóléti és közigazgatási intézményeinél dolgoznak, vagyis nem mezőgazdasági jellegű termelőtevékenységet, illetve nem termelőtevékenységet végeznek. Ilyenformán 1978-ban a kínai mezőgazdaságban kb. 260 millió teljes értékű munkaerő dolgozott. Közülük egy foglalkoztatottra átlagosan csak 560 jüan bruttó termelési érték jutott, azaz az egy ipari foglalkoztatottra jutó átlagos értéknek kb. $\frac{1}{11}$ része és a modern ipar egy foglalkoztatottjára jutó átlagos értéknek kerekén $\frac{1}{20}$ része. De csaknem 3-szor kevesebb ez az egy mezőgazdasági foglalkoztatottra jutó átlagos bruttó termelési érték annál az értéknél is, amit a falusi népi kommunák ipari részlegeiben foglalkoztatott paraszt-munkások és alkalmazottak 1978-ban egy főre számítva előállítottak. Ezek az egy foglalkoztatottra vetített bruttó termelési értékek — e mutató halmazást tartalmazó természeténél fogva — a kínai gazdaság jelenlegi fejlettségi és szervezetségi szintjén mintegy kétszer nagyobbak mutatják az iparban és a mezőgazdaságban foglalkoztatott munkaerő eleven munkájának termelékenységében meglévő tényleges különbségeket. Éppen ezért később — az 1978. évi nemzeti jövedelem hozzávetőleges értékbeli nagyságának meghatározásakor — a nettó termelési érték alapján is elvégezzük majd ezt az összehasonlítást.

Egyéb ágazatok

Az anyagi termelés egyéb ágazatai és területei közül lényegében csak az áruforgalom területéről vannak tartalmilag világos és egy népgazdasági mérlegbe is beilleszthető értékadatok. A többi területről csak közvetett értékadatok vagy természetes teljesítményadatok állnak rendelkezésre.

Az építőipar teljesítményére legfeljebb az 1978. évi beruházások összegből (47,9 mrd jüan) vagy a népgazdasági állóalapok értékének növekedéséből (35,5 mrd jüan) következtethetünk, feltételezve, hogy a beruházási ráfordításoknak valamivel több mint fele (kb. 25 mrd jüan) építőipari termelés formájában valósul meg.

Az áruszállítás területén csak a modern szállítóeszközökkel történt szállítás teljesítményéről vannak tonnakilóméterben kifejezett, összesített adatok. Ezek szerint a vasúton, közúton, valamint vízi és légi úton összesen 941 mrd tonnakilóméteres volt az 1978. évi szállítási teljesítmény, amelyből a vasút 56,8 (533 mrd tkm), a közúti szállítás 2,9 (27,4 tkm), a vízi úton történt szállítás 40,3 (378 mrd tkm) és a légi úton történt áruszállítás 0,0 százalékkal (0,1 mrd tkm) részesedett. A modern szállítóeszközökkel lebonyolított szállítás összteljesítménye 1978-ban az előző évhez képest 24 százalékkal nőtt.

A belkereskedelem területén a kereskedelmi szerek által az ipari és mezőgazdasági termelőegységektől felvásárolt áruk összértéke 1978-ban

174 milliárd jüanra rúgott, azaz 11,1 százalékkal haladta meg az előző évit. Ebből az összegből az ipari eredetű áruk 128 mrd jüannal (73,6 százalékkal), a mezőgazdaságból és a falusi melléktevékenységekből származó áruk viszont 46 mrd jüannal (26,4 százalékkal) részesedtek. A kiskereskedelmi eladások értéke a múlt évben közel 153 mrd jüan volt, 8,3 százalékkal több, mint 1977-ben.

A külkereskedelem volt az elmúlt évben a gazdasági tevékenység egyik legdinamikusabban fejlődő területe. Az export és import együttes értéke — csaknem négy évig tartó stagnálás után — 1978-ban 33 százalékkal nőtt, s belföldi valutában kifejezve 35,5 milliárd jüan nagyságrendet ért el. Ez az adott évi hivatalos valutaátszámítási átlagárfolyamon (157,71 jüan = 100 USA-dollár) számítva 22,5 milliárd dolláros összforgalomnak felel meg. Ezen belül az export — a 20 százalékos növekedés következtében — 16,76 mrd jüant (10,63 mrd \$-t), az import pedig — 41,1 százalékos növekedés mellett — 18,74 mrd jüant (11,88 mrd \$-t) tett ki. A behozatal tehát 1,98 mrd jüannal (1,25 mrd \$-ral) meghaladta a kivitelt. Mivel a kereskedelmi forgalmon kívüli devizabevételek a múlt évben 2,1 mrd jüannal (1,33 mrd \$-ral) felülmúlták az ilyen jellegű kiadásokat, az ország devizamérlege lényegében egyensúlyban volt, sőt az év végén már némi többlettel zárult.

A kínai gazdaság 1978. évi színvonalának fő jellemzői

A *nemzeti jövedelem* abszolút értékét a tervjelentés nem közölte. Másfél hónappal később azonban Csen Mu-hua miniszterelnök-helyettes „A négy modernizálás megvalósítása érdekében tervszerűen ellenőriznünk kell a népesség növekedését” című cikkében az elmúlt három évtized öt kiválasztott évére vonatkozóan — az Egyesült Államokkal és Japánnal való összehasonlítás céljából — közölt egy főre jutó nemzetijövedelem-adatokat USA-dollárban.²⁰

2. sz. táblázat

Az egy főre jutó nemzeti jövedelem (dollár)

Országok	1950	1955	1965	1970	1976
Kína	28	49	78	95	139
Egyesült Államok	1746	2194	3245	4352	7028
Japán	195	245	785	1630	4193

A Kínára vonatkozó számsor első két adata már az 1956—57-ben megjelent kínai publikációkban is szerepelt — igaz, dollárra való átszámítás nélkül —, s így újdonság erejével elsősorban az utóbbi három adat hatott. Ezek közül az 1965-re és 1970-re megadott értékek alig térnek el az általam korábban végzett nemzetijövedelem-számítások során nyert egy főre eső értékektől (72, illetve 97 dollár). Az 1976-ra megadott 139 dollár esetében már valamelyest nagyobb az eltérés, miután számításaim szerint ez az összeg 152 dollár körül lehetett. Saját számításaimra támaszkodva nem tartom alaptalannak azt a feltételezést, hogy az említett cikkben 1976-ra megadott 139 dolláros adat célzatosan alábecsült érték, amit — úgy látszik — hozzájavi-

²⁰ Zsenmin Zsípao, 1979. VIII. 11.

tottak a KNK kormánya által 1979 nyarán az ENSZ illetékes szerveinek — a kínai tagdíjbefizetési összeg csökkentése céljából — megadott 130 dolláros egy főre eső nemzeti jövedelem értékéhez. Már önmagában az is furcsa és az efféle kételyeket még inkább erősítő körülmény, hogy egy ilyen nemzetközi összehasonlításhoz a kínai gazdaság fejlődésének legutóbbi időszakából a minden szempontból legkedvezőtlenebb 1976-os évet választották ki.

Ha a nemzeti jövedelemnek az említett cikkben 1976-ra megadott 139 dollár egy főre jutó értékéből indulunk ki, ez az adott évben — 930 millió lakossal számolva — közel 130 milliárd dollár összegű nemzeti jövedelmet jelent, amely az akkori hivatalos átlagárfolyamon (1,88 jüan = 1,00 USDollár) 243 Mrd jüannak felel meg. Ezen az alapon — az 1977-re és 1978-ra hivatalosan megadott 8, illetve 12 százalékos növekedést figyelembe véve — a nemzeti jövedelem összege 1977-ben 262, 1978-ban pedig 289 Mrd jüanra emelkedett, amely az adott évek átlagárfolyamán számítva 151, illetve 183 Mrd dollárt tesz ki. Ennek megfelelően az egy főre jutó nemzeti jövedelem ezekben az években 160, illetve 191 dollár lett volna.

Amennyiben viszont az ipari és mezőgazdasági termelés bruttó és nettó értékének 1977. évi arányaiból indulunk ki, úgy az ipari termelés 373 Mrd jüant kitevő bruttó termelési értékének 33 százaléka rúgó 123 Mrd jüan nettó termelési értékkel, a mezőgazdaságban pedig a 134 Mrd jüan bruttó termelési érték 66 százaléka képező 89 Mrd jüan nettó termelési értékkel számolva az ipari és mezőgazdasági nettó termelési érték 58 : 42 arányához jutunk. Ez — az egyéb termelési ágazatok kb. 26 százalékos részesedését feltételezve — 1977-re 286 Mrd jüan nemzeti jövedelmet eredményez, ami a már ismert — 8 és 12 százalékos — növekedési mutatók alapján 1976-ban 265, 1978-ban pedig 320 milliárd jüan összegű nemzeti jövedelmet jelent.

Az adott évek hivatalos átlagárfolyamán átszámítva ezek az összegek 1976-ban 141, 1977-ben 165, 1978-ban viszont már 200 milliárd dollárt is meghaladó összeget képviseltek, amelyekből az egy főre jutó összeg 152, 175, illetve 211 dollár volt. A kétféle számítás közötti eltérés tehát 9,4 százalékos.

Számításaim szerint az 1978. évi kereken 320 Mrd jüan összegű nemzeti jövedelem termelésében az ipar 43,7, a mezőgazdaság 30,0, az egyéb termelési ágazatok pedig 26,3 százalékkal részesedtek. Az ipar nettó termelési értéke 1978-ban kb. 140 Mrd jüant tett ki, amely összeghez — becslésem szerint — az állami nagyipar 82, az állami manufaktúra-ipar 19, a városi szövetkezeti ipar 18, a kommunai ipar pedig 21 milliárd jüannal járult hozzá. A mezőgazdasági termelés nettó értéke a múlt évben 96 Mrd jüan körül volt. Ilyenformán az egy foglalkoztatottra jutó nettó termelési érték átlagos nagysága az iparban 2190, ezen belül a modern nagyiparban 3280, a manufaktúra-iparban 2350, a városi szövetkezeti kisiparban 2640, a vidéki kommunai iparban pedig 740 jüan lehetett. A mezőgazdaságban ez a mutató 1978-ban kb. 370 jüant ért el. Ennélfogva a foglalkoztatott munkaerő eleven munkájának átlagos termelékenysége az iparban közel 6-szorosa, ezen belül a modern nagyiparban közel 9-szerese, a városi manufaktúra- és szövetkezeti iparban több mint 6-, illetve 7-szerese, a vidéki kommunai iparban pedig 2-szerese volt a mezőgazdaság átlagos termelékenységi szintjének. Ezek a többszörös különbségek élesen rávilágítanak a kínai társadalmi termelés hagyományos szektoraiban foglalkoztatott hatalmas tömegű munkaerő elevenmunka-ráfordításainak alacsony hatékonyságára. Ez mindenekelőtt

a mezőgazdaság termelésére jellemző, s döntően az ott foglalkoztatott munkaerő továbbra is szegényes technikai felszereltségének és szakképzetlenségének a következménye.

A nemzeti jövedelem felhasználását illetően csak az állami költségvetés keretében elosztott összeg rendeltetés szerinti megoszlásáról ismerünk hivatalos adatokat. Ez az összeg azonban 1978-ban az egész nemzeti jövedelemnek alig több, mint $\frac{1}{3}$ -át tette ki. A nemzeti jövedelem elsődleges elosztásáról, valamint a felhalmozási és fogyasztási alap tényleges nagyságáról továbbra is csak becslésekre szorítkozhatunk. Ehhez némi támpontot adhatnak az olyasféle kínai közlések, amelyek szerint például a falusi kommunák minden egyes tagjára a múlt évben mindössze 74 jüan kollektív gazdálkodásból származó jövedelem jutott, vagy hogy a munkások és alkalmazottak évi beralapja közel 57 mrd jüan, az állami vállalatok és intézmények dolgozóinak átlagbére éves szinten 644 jüan volt. A költségvetés 112 mrd jüan összegű bevételéből 40 százalékot (45 mrd Y) az ipari és kereskedelmi adóbefizetések, további 39 százalékot (44 mrd Y) pedig az állami vállalatok nyereségbefizetései szolgáltattak. A kiadások oldalán a legnagyobb tétel a beruházások finanszírozására fordított közel 49 mrd jüan volt, ezt követte a meglévő üzemek és vállalatok felújítására és működésük bővítésére, továbbá a honvédelmi kiadásokra fordított, egyaránt közel 17-17 mrd jüan, valamint a kulturális, egészségügyi és tudományos célokra és a közigazgatási feladatok ellátása költségeinek a fedezésére szolgáló 11, illetve 5 mrd jüan. A mezőgazdaság fejlesztésére és a népi kommunák támogatására az állami költségvetésből a múlt évben közel 8 mrd jüant fordítottak. Ez a tétel az idei — az előző évvel azonos összegű — költségvetési kiadásokban már több mint 17 mrd jüannel szerepel. Ezzel egyidejűleg azonban 20 milliárd jüan fölé emelkednek idén a katonai kiadások is, amelyekhez még legalább ekkora összegű — más forrásokból fedezett vagy más tételek alatt elszámolt — hadiipar-fejlesztési és -korszerűsítési kiadások párosulnak, amelyek együttes összege a nemzetközi stratégiai kutatóintézet szakértőinek számításai szerint 1979-ben már megközelíti a 37—38 mrd dollárt.²¹ Mindezt figyelembe véve számításaim szerint az 1978. évi 320 mrd jüan összegű nemzeti jövedelemből a fogyasztási alap mintegy 62 százalékkal (kb. 200 mrd jüan) részesedett, s így a felhalmozási hányad még mindig igen magas, kb. 38 százalék.

Azt a tényt, hogy a nemzeti jövedelem felhasználásából a felhalmozási alap részesedése az utóbbi években a — kínai viszonyok között még indokoltnak mondható — 30 százalékos arányt messze felülmúlta, sőt egyes években 40 százalék fölé is emelkedett, a közelmúltban egyes kínai szerzők is elismerték.²² Így az egy lakosra jutó fogyasztás még 1978-ban sem érte el a 210 jüant, ami kb. 132 dollárnak felel meg.

Az egy főre jutó nemzeti jövedelemnek, illetve fogyasztásnak ez a 210, illetve 132 dollár körüli nagysága nagyjában-egészében a külső megfigyelő számára is érzékelhetővé teszi a kínai gazdaságnak az 1970-es évek végére elért általános fejlettségi szintjét, s azt a továbbra is rendkívül nyomasztó és lehangoló elmaradottságot, amelynek leküzdése nyilvánvalóan még hosszú évtizedeken át a kínai társadalmi-gazdasági fejlődés központi kérdése marad.

²¹ The Military Balance, 1978—79. 57. l. (A londoni Stratégiai Kutatások Nemzetközi Intézetének éves kiadványa.)

²² Hung-csi, 1979. 6. sz. 18. l. és Csingcsu Jencsiu, 1979. 5. sz. 9. l.

BERTÓTI LÁSZLÓ:

Az értéknagyság kérdéséhez

Az itt következő cikkben néhány általam fontosnak tartott gondolattal szeretnék hozzájárulni az értéknagyság problémájának tisztázásához. Vita-cikkről lévén szó, e gondolatokat Bródy András téziseihez kapcsolódva, azokat bírálva fejtem ki.

Bródy András vitáirásában¹ arra a kérdésre keresi a választ, hogy miképpen lehetne *a)* egy adott ország két, egymástól távoli időpontban érvényes értékmutatóit, illetve *b)* több — igen különböző technikai színvonalon álló és eltérő társadalmi berendezkedésű — ország adott időpontban érvényes értékmutatóit összevetni. Eközben — véleményem szerint — meglehetősen vitatható módon értelmezi Marxnak az értéknagyságra adott meghatározásait. Az általa szóba hozott kérdés második fele a nemzetközi (világpiaci) értékkel kapcsolatos. A nemzetközi érték problémáját Marx munkáiban csak szórványosan érintette, s utalásaiból nem derül ki egyértelműen, mi ebben a kérdésben az álláspontja. A marxista irodalomban sem alakult ki mind ez ideig egységes felfogás a világpiaci érték nagyságának meghatározására vonatkozóan. Jogos tehát a téma napirenden tartása.

Ami a Bródy András által felvetett kérdés első felét illeti, az — én legalábbis úgy látom — megnyugtatóan megválaszolható, ha helyesen értelmezzük Marx értéknagyság-meghatározásait. Bródy András értelmezésében ezzel kapcsolatban a következőket tartom vitathatónak, pontosabban helytelennek.

1. A 312. lapon közölt fiktív számpéldájában a munkamennyiséggel jellemzett értéknagyságot szerinte nem lehet egyértelműen meghatározni, mivel a három év alatt, éppen a tárgyévre elkészült termék 6 egységnyi munkát tartalmaz, az egy év múlva elkészülő (tehát a jelenleg még a gyártási folyamatban levő) 4 egységnyit, az pedig, amelynek a gyártása a tárgyévben indul, 3 egység munkát tartalmaz majd, ha két év múlva elkészül. Bródy András szerint tovább növeli bizonytalanságunkat, hogy a tárgyévi ráfordítások összege (a $t=0$ sorban) 5. Vagyis a tárgyévi ráfordításokat vitapartnerünk attól függetlenül összegezte, hogy a termék készen van-e, vagy még csak készül.

2. Bródy András ellentmondást lát — bár csak *látszólagosat* — a következő két tétel között. 1. „... *a termelékenyebb munka nem változtatja meg az adott munkamennyiséggel termelt árutömeg értékét — ezért csökkenti az áru egységének értékét.*” 2. „... *a legtermelékenyebb munka az adott munkamennyiséggel termelt árutömeg értékét növeli — ezért az áru egységének az értékét akár válto-*

¹ Bródy András: Az értéknagyságról. Közgazdasági Szemle, 1979. 3. sz.

zatlanul is hagyhatja” (313. l.). Sőt, ezek a tételek „...nemcsak egymásnak, hanem önmaguknak is ellentmondanak” (313. l.).

3. A munka termelékenységi, bonyolultsági és intenzitási fokában meglevő vagy kialakuló különbségeket Bródy András úgy tárgyalja az értéknagyság vonatkozásában, hogy nem világlik ki: *a)* mikor van szó *különböző termékek* összehasonlításáról egy adott időpontban, és *b)* mikor *azonos termék* értékének *időbeli* változásáról. Úgy véli, hogy az adott árura fordított munka termelékenységének általános növekedése az áruegység értékét hosszabb idő alatt sem, vagy legalábbis a termelékenység növekedésével nem arányosan csökkenti. Továbbá azt a tételt, amely szerint a bonyolultabb, intenzívebb munka azonos idő alatt több értéket termel, nemcsak egy *adott időpontra vonatkoztatva értelmezi azonos vagy különböző termékek* értéknagyságának összehasonlításában, hanem *egyazon termék időbeli* értékváltozásában is. Vitapartnerünk csak a cikke végén jut el arra a következtetésre, hogy „...helyesnek tűnik a térbeli és az időbeli összehasonlítás problémájának szétválasztása” és „Az időbeli összehasonlítás problémája fogasabb kérdésnek tűnik” (323. l.).

4. Azt a tényt, hogy az értéktöbbletráta növekedése (ha egyáltalán növekszik) nem arányos a létfenntartási eszközök termelésében kifejtett munka termelékenységének emelkedésével, Bródy András úgy állítja be, mint ami valószínűsíti, hogy a termelékenység emelkedése nem feltétlenül jár az áruegység értékének csökkenésével. Ez tűnik ki a következő megfogalmazásaiból: „a munkaerőnek, mint árunak a »termelékenyebb előállítás« ... szintűgy nem járt feltétlenül a »termék«, itt a munkaerő értékének csökkenésével. Ezt a lehetőséget már Marx is jelezte, amikor a történelmi-társadalmi elem szerepét hangsúlyozta” (320. l.).

Bródy eddig körvonalazott értelmezései vonatkoznak mind a nemzetközi értékre (különböző országok értékmutatói összehasonlítására adott időpontban), mind pedig adott országban az értéknagyságok térbeli és időbeli változásaira. Én a két viszonylatot szétválasztom, és egyelőre eltekintek a külkereskedelemtől. Ugyancsak külön tárgyalandónak tartom a következő kérdéseket: 1. a termelékenység és az értéknagyság, 2. a munka intenzitási és bonyolultsági fokában mutatkozó eltérések és az értéknagyság, 3. a munkatermelékenység, a munkaerő értéke, valamint az értéktöbbletráta közötti összefüggés.

A tömörség kedvéért tézisszerűen fogalmazok, de remélem, ezt senki sem értelmezi úgy, hogy „ex cathedra” kijelentésekkel akarom a felmerült kérdéseket elintézni.

A termelékenység és az értéknagyság

1. Ha X áru termelésében a termelékenység *átlagos* színvonala nő, akkor X egységének értéke ezzel arányosan esik (a termelékenység növekedését az áru előállítására fordított holt és eleven munka együttesére értelmezem). Ebben az értelemben tehát a munkatermelékenység átlagos növekedésének mértéke egyenlő az áruegység értéke csökkenésének mértékével.

2. Az átlagosnál *rosszabb*, illetve *jobb* feltételek között előállított X termék egységeinek *egyéni* értéke a *társadalmi* értéknél *nagyobb*, illetve *kisebb*. Az utóbbi esetben (tehát amikor az *egyéni* érték kisebb a *társadalmi* érték-

nél) a *kivételes* (az átlagosat meghaladó) *termelékenységgű* munka azonos idő alatt több értéket termelt.

Bródy András csak másképp fogalmazza meg ezt a két tételt, de valójában itt *egy és ugyanazon* tétel két oldaláról van szó, amelynek ellentmondásos voltát semmiképpen sem tudom belátni. Ha egyszer azt mondjuk, hogy az X áru piacra vitt együttes tömegét *több* termelő *eltérő feltételek között* állította elő, és az egész árutömeg értéknagysága a termelésében felhasznált munkamennyiséggel egyenlő, akkor X egységének értéke (ha az értéknagyságot eleve a termékben testet öltő *átlagos* munkamennyiséggel határoztuk meg) egyenlő:

$$\frac{\text{az X termelésében kifejtett munka}}{\text{X egységeinek száma}}$$

Ebből logikusan következik az egyéni és a társadalmi érték megkülönböztetése. Miközben tehát X egységének társadalmi értéke a munkatermelékenység átlagos növekedése miatt folyton-folyvást esik, fennmarad az egyéni és a társadalmi érték különbsége, ha X-et továbbra is több termelő állítja elő. Fennmarad az a társadalmi érték csökkenésének egyáltalán nem ellentmondó összefüggés is, hogy az a termelő, aki a társadalmi átlagot meghaladó termelékenységgel termel, időegység alatt nagyobb értéket állít elő, mint az átlagos termelők.

Bródy szerint Marx az első tételt (a termelékenység emelkedése csökkenti az áru egység értékét) a következő példával támasztja alá: „... Angliában a gőzszövőszék bevezetése után elegendő volt talán feleannyi munka, mint azelőtt, hogy adott mennyiségű fonalat szövetté változtassanak.”² Ha ezt az indoklást — írja Bródy — a második tétel szellemében folytatnánk, akkor a következtetésünk az lenne: „a szövőmunka így kétszerte termelékenyebbé vált, s így, ceteris paribus, kétszer annyi értéket is hozott létre” (313. l.). A dilemma, hogy melyik tétel szellemében folytassuk a példát, csak akkor merül fel, ha megfelelkezünk az *átlagos* és a *kivételes* termelőre jutó munka különbségéről. Ha Marx itt arról beszél, hogy a *szükséges munkamennyiség* (vagyis az átlagos munkamennyiség) csökkent a felére, miközben még megmaradtak hagyományos háziszövők is, akkor egyáltalán nem meglepő a marxi folytatás: „Az angol kéziszövőnek valójában ugyanannyi munkaidő kellett ehhez a változtatáshoz, mint azelőtt, de *egyéni* munkaidőjének terméke most már csak fél *társadalmi* (kiemelések tőlem — B. L.) munkaidőt jelentett meg, és ezért korábbi értékének felére csökkent.”³ Ha már mindenképpen két tételről akarunk beszélni, akkor itt Marx inkább a Bródy által másodikként megfogalmazottat (*és nem az elsőt!*) indokolja: ha valamely termelő az *átlagoshoz* képest kétannyi munkát fordít terméke előállítására, munkája azonos idő alatt csak feleannyi értéket adhat.

Az 1. és a 2. pontban megfogalmazott tételek — véleményem szerint — csak *azonos* és csak a *már elkészült*, eladásra váró termékre vonatkoztathatók. Bródy fiktív számpéldájában csak egy db X termék van készen a tárgyidőszakban, s ez 6 egységnyi munkát tartalmaz. Ha úgy értelmezhetnénk a példáját, hogy a tárgyidőszakra, mondjuk, 3 egység X készült el, az egyik

² Idézi Bródy András: I. m. 313. l.

³ Idézi Bródy András: I. m. 314. l.

1+1+1, a másik 2+2+2, a harmadik 3+3+3 munkaráfordítással, akkor a fent adott értelmezés alapján az összes ráfordítás $3+6+9 = 18$ és az átlagos $\frac{18}{3} = 6$. Így világosan kitűnik az egyéni és a társadalmi érték

különbsége is.

Csakhogy Bródy András nyilvánvalóan valami másra akar rámutatni. Egy termelőegységben belül is folyton változik a technológia. Minden termelőegységben, minden időpontban van egy bizonyos mennyiségű múltbeli technológiával termelt, *elkészült* termék, miközben *készülőben* levők is vannak. Ez utóbbiak termelése már egy ideje folyik, vagy csak éppen most indul. Így merül fel az a gondolat, hogy egy adott termék értéknagyságának kiszámításakor esetleg nemcsak azt a munkát kell figyelembe venni, amely a már elkészült termékekben tárgyiasult, hanem azt is, amely ugyan szintén testet öltött, de félkész- vagy befejezetlen termékekben, tehát olyan termékekben, amelyek csak részben készültek el.

Tudjuk, hogy a termelők versenye nélkül nem alakulnak ki ráfordításarányos árak szabadversenyos viszonyok között. De nem maradhatunk meg az azonos terméket előállítók vetélkedésénél. Az „iparágon belüli” konkurrenciára csak az egységes ár kialakulásának irányzatát magyarázhatja meg, de semmit sem mond arról, hogy a *különbőféle* termékek *egységes* árai *miért ráfordításarányosak*. Erre a közismert válaszunk: azért, mert a ráfordításarányoktól eltérő árarányok a különféle termelési területeket eltérő jövedelmezőségűvé teszik, a termelőerők a jövedelmezőbb ágakba áramlanak.

Az előbb említett kérdés tehát így is feltehető: az egyes termelőágak jövedelmezőségi szintjének mely ráfordításokhoz képest kell kiegyenlítődniük? Ennek elemzése meghaladja e cikk kereteit. Annyit mindenesetre leszögezhetünk, hogy X, Y, Z stb. árufajták termelésében a gyártási technológia fejlődése nyilván eltérő ütemű. Ezt figyelembe véve az eddigiekben kétféle módon értelmezett ráfordításarányok nem vágnak egybe. Az is nyilvánvaló, hogy az azonos terméket előállítók is eltérő ütemben fejlesztik technológiájukat, és az élenjárókat már számba vehetik a készülő termékek gyártásában alkalmazott technológiájukat az árversenyben. Végül, de nem utolsó sorban azt is le kell szögeznünk, hogy *nem a konkurrenciából kell levezetnünk az értéknagyságot*. A verseny a kapitalizmusban például már eleve értékarányostól eltérő árarányokat hoz létre, de azért még nem változtatjuk meg az értéknagyság meghatározását. Egyelőre úgy látom: *a már elkészült árúban tárgyiasult átlagos munkaráfordítás az értéknagyság helyes értelmezése*. Nem vagyok ebben teljesen biztos, és az is kétséges, jól értelmeztem-e a Bródy András által felvetett kérdést (túlságosan tömören írja le ugyanis a példáját).

3. Még mindig a termelékenység-értéknagyság problémájánál maradva: úgy látom, hogy marxista alapon értelmezhetetlen az a tétel, amely szerint adott időpontban X, Y, Z stb. termékek termelésében kifejtett munka *termelékenységi szintje* eltérő. *Ami eltérő, az a különböző termékfajták előállításában kifejtett munka termelékenységének növekedési üteme egy bizonyos időszak alatt*. Így az értékarányok folyton változnak, és a verseny létrehozza azt az irányzatot, hogy az értékarányok és az árarányok egybeessenek. (Vannak, akik abból következtetnek a különféle termelési területek termelékenységi szintjének adott időpontban fennálló eltérésére, hogy az érvényes árakon ki-

mutatott egy főre jutó termelési érték termelési területenként más és más. Ez azonban olyan mutató, amely áron mér és hasonlít össze, a termelékenység viszont a *használati* értékre vonatkozik. Nem beszélve arról, hogy az egy főre jutó termelési értékek különbségei — az ár és az érték állandóan fennálló eltérése miatt — nem is a valóságos értékarányokat tükrözik).

A munka bonyolultsági fokában, valamint a munka intenzitásában fennálló különbségek és az értéknagyság

1. Ha adott országban, adott időpontban eltérő az X, Y, Z stb. áruk termelésében a munka bonyolultsági és intenzitási foka, akkor ennek megfelelően eltér az e területeken azonos idő alatt termelt értéknagyság is. Ez azonban nem termelékenységbeli eltérés. Ezért szükséges a termelékenység és értéknagyság összefüggését külön tárgyalni.

2. Ha adott országban hosszabb idő alatt — a napi munkaidő rövidülése mellett — a munka átlagos bonyolultsági és intenzitási foka, tegyük fel, megkétszereződik, akkor ennek alapján célszerűtlen olyan következtetést levonni, hogy a munka értéktermelő képessége is kétszeresére emelkedett. Ez csupán annyit jelent, hogy *ma* más munka számít egyszerű munkának, mint sok évvel ezelőtt. Úgy látom, Marx is erre utal a következőkben idézett mondataival: „Maga az *egyszerű átlagmunka* ugyan a különböző országokban és a kultúra különböző korszakaiban más-más jellegű ugyan, de egy meglevő társadalomban adva van. A bonyolultabb munka csak *hatványozott*, vagyis inkább *megsokszorozott* egyszerű munka. . .”⁴ Marx egyébként nem tulajdonított különösebb jelentőséget ennek a problémának. Azt hiszem, nem is gondolt arra, hogy valaha is szükség lenne az áruérték munkaórákban való kiszámítására. Szerinte a piac dolga, hogy a bonyolult munkát többszörös egyszerű munkára visszavezesse. Marx azt is világosan látja, hogy ez a visszavezetés nagyon tökéletlenül megy végbe. „A magasabb fokú és az egyszerű munka, a »skilled« (tanult) és »unskilled labour« (tanulatlan munka) közti különbség részben puszta illúziókon alapul, vagy legalábbis olyan különbségeken, amelyek már régen nem reálisak, és már csak a hagyományos megállapodásban élnek tovább. . . a durva, nagy izomerőt megkövetelő munkák általában magasabb fokúvá lesznek a sokkal finomabb munkákhoz képest, ezek pedig az egyszerű munka fokára süllyednek. . .”⁵

Tehát a *mindenkori* egyszerű munka *egy órája egy órának megfelelő értéket* termel.

Tőkés viszonyok között a munkaidő szükséges és többletmunkára oszlik. Ha bevezetjük a munka értéktermelő képessége növekedésének tételét, ebben az összefüggésben csak ahhoz juthatunk, hogy mind a szükséges, mind a többlet-munkaidőnek adunk egy azonos szorzószámot. Egy tört egyszerűsítésével szemben az ellentétes műveletet hajtottuk végre. Más a helyzet, ha olyan országokat hasonlítunk össze, amelyekben a munka bonyolultsági és intenzitási foka eltérő ütemben emelkedett egy bizonyos időszakot tekintve. Ilyenkor beszélhetünk arról, hogy az egyik országban érvényes

⁴ Marx: A tőke. Marx—Engels Művei. 23. kötet. Kossuth Könyvkiadó 1967. 49—50. 1.

⁵ Ua. 186. 1.

egyszerű munka bonyolultnak számít egy másik ország egyszerű munkájához képest. Ez azonban már az értéktörvény nemzetközi érvényesülésének fogas kérdéséhez tartozik, amit külön kell megvizsgálni.

A munkatermelékenység és a munkaerő értéknagysága, valamint az értéktöbbletráta

1. Amilyen mértékben emelkedik a munka termelékenysége a „bérjavak” termelésében, olyan mértékben csökken ezek értéke. Ezzel arányosan a munkaerő értéke is csökken, figyelembe véve az egyes fogyasztási cikkek súlyát a munkaerő értékmeghatározásában.

2. A munkaerő értékének csökkenése ellen két fontos tényező hat: *a*) a szükséges képzettségi szint emelkedése (ez ahhoz vezet, hogy mérséklődik a kiképzési költségek csökkenése, vagy egyenesen növekszik ez a költség); *b*) a munkaerő értéke történelmi-társadalmi elemének változása (a „bérjavak” köre bővül, választéka módosul). Az ellenható tényezők figyelembevételével is esnie kell a munkaerő értéknagyságának. Ha a munkanap 12-14 órától 7-8 órára rövidült, akkor a szükséges munkaidőnek is (tehát a munkaerő értéknagyságának is) csökkennie kellett.

3. Az értéktöbbletráta növekedése ellen két lényeges körülmény hat: *a*) a munkaidő rövidülése és *b*) a munkaerő értékének a termelékenység növekedési üteménél kisebb ütemű csökkenése. Bródy András csak a *b*) tényezőre utal, mert számára az a tétel a fontos, hogy az áruérték a termelékenység növekedésével nem csökken arányosan. Csakhogy e tétel igazolására a 2. pontban elmondottak miatt az értéktöbbletráta időbeli alakulásának vizsgálata teljesen alkalmatlan. Ha a munkaerő értéke harmadával esik, és a napi munkaidő ugyancsak harmadával csökken, akkor az értéktöbbletráta változatlan. Az persze az előbb mondottak miatt igaz, hogy a munkaerő értéknagysága lassúbb ütemben csökken, mint ahogyan a munka termelékenysége a „bérjavak” termelésében emelkedik. A munkaerő — a többi között — ebben is különbözik a közönséges áruktól. Vagyis nemcsak az értéktöbbletráta alakulásából, hanem a munkaerő értéknagyságának változásából sem következtethetünk más áruk értéknagyságára.

4. A rendelkezésre álló statisztikai adatokból számított értéktöbbletrátára hivatkozni már csak azért sem meggyőző, mert az adatok nem tartalmaznak a marxi értelemben vett *v-t*. A számítások ezért csak nagyon durva becsléseként fogadhatók el. Biztosan hamis eredményt kapunk, ha *v-nek* a „munkával szerzett jövedelmeket”, vagy a „bérek és fizetések” rovatot vesszük. Úgy gondolom, hogy az $\frac{m}{v}$ nevezőjébe szűkebb értelemben azon munkások nettó jövedelme tartozik, akik az anyagi szférában működő tőkés vállalatokban dolgoznak. (Ennyit kaptak meg az általuk létrehozott új értékből.) Tágabb értelemben *v-nek* vehetjük mindazon jövedelmeket, amelyekhez a bármely területen működő tőkés vállalatok munkásnak számító dolgozói jutnak. (Ennyit kaptak meg a tőkésosztály által foglalkoztatott munkások a nemzeti jövedelemből.) Ha a tágabb értelemben vett *v* alapján számítunk értéktöbbletrátát, akkor az *anyagi* javakként, illetve anyagi szolgáltatásként felfogott nemzeti jövedelem szempontjából halmozott adatokból indulunk ki (mivel a nem anyagi szolgáltatást végzők jövedelme az

anyagi szférából származik). De nemcsak a nevező, hanem a számláló is halmozottan szerepel, és feltehető, hogy a nem anyagi szolgáltató vállalatokban a jövedelem megoszlása m -re és v -re nem tér el lényegesen az anyagi szférában kialakult arányoktól. Csakhogy az m jórésze a következő lépcsőben bérre-fizetéssé, munkával szerzett jövedelemmé változik. A tőkések ugyanis nemcsak maguknak fizetnek bért (ha egyúttal saját vállalataik alkalmazottai is), hanem a személyi szolgálatra alkalmazott dolgozóknak is. (A luxusjacht matróza akár többet is dolgozhat, mint az a matróz, akit egy tankhajón foglalkoztatnak, a jövedelme mégis az m rovatba sorolandó, szemben az utóbbiával, amely v . Ugyancsak az m rovatba tartozik a tőkés házicseléségének a bére, az állami alkalmazottak, a miniszterek, a táborno-
kok fizetése és az ebből kifizetett — további halmozódást okozó — szolgál-
had bére stb.). Ha tehát az $\frac{m}{v}$ nevezőjében a munkával szerzett jövedelme-
ket szerepeltetjük, akkor makroszinten hamisan alacsony értéktöbbletrátát mutatunk ki, mert a bérre-fizetéssé vált m -részt a v -be soroljuk át.

A munka bonyolultsági, intenzitási és termelékenységi szintjében való eltérések a nemzetek között

1. A munka bonyolultsági és intenzitási fokában mutatkozó eltérések értékelméleti szempontból ugyanúgy értelmezhetők nemzetek között is, mint egy országon belül. Az átlagosnál intenzívebb és a bonyolultabb munka azonos idő alatt több világpiaci értéket termel. Ám a fejlettebb országok mai egyszerű munkája a fejletlenebbekéhez képest a világpiacon bonyolultnak számít. Vajon célszerű lenne ebből következően az értéktermelő egyszerű munkát nemzetközi viszonylatban értelmezni a világpiaci forgalomban részt vevő áruk vonatkozásában? Megítélésem szerint így sem kapnánk azonos mércét a belföldi és a nemzetközi viszonylatokra, hiszen nem minden áru tárgya a világpiaci forgalomnak. Ebben a túlságosan spekulatívnek tűnő kérdésben nincs kialakult álláspontom.

2. Több gondot okoz a termelékenységbeli különbségek értelmezése. Tegyük fel, hogy X árut három ország (országcsoport) exportál a világpiac valamelyik szférájába. Ha azt is feltesszük, hogy a három ország átlagos technikai fejlettségi színvonalja azonos, akkor sem valószínű, hogy az X áru egységét azonos költségekkel állítják elő. Meghatározhatunk-e olyan nemzetközi értéknagyságot, amelytől X termék világpiaci ára nem lehet független? Kettőt is: 1. X nemzetközi értéke az exportáló nemzetek munkaráfordításainak az exportált mennyiségekkel súlyozott átlaga; 2. a nemzeti értékek átlagát úgy számítjuk ki, hogy súlyként a vizsgált országokban külön-külön termelt X teljes mennyiségét vesszük, nem pedig csak a *kívülről* termékmennyiséget. Mind a két álláspont megtalálható a közgazdasági elméletben. Az 1. mellett az az érv szól, hogy az exportáló országok a világpiacon árutermelőkként csak az exportált mennyiségekkel jelennek meg, a többi áru az önfogyasztásuk. A 2. mellett azzal lehet érvelni, hogy a hazai piacra termelt mennyiség is részt vesz a világpiaci konkurenciában, hiszen bármikor külföldre irányítható, ha ott jövedelmezőbbben lehet eladni. Persze, amint már az előbb hangsúlyoztuk, nem a konkurenciából és nem az ennek következtében kialakult piaci árakból vezetjük le az értéknagysá-

got. De az értéknagyság meghatározása helyességének fontos kritériuma, hogy a versenyben kialakuló *árrányok lényeges meghatározója legyen*. Ez mind az 1., mind a 2. módon meghatározott értéknagyságról bizonyítható. Azonos világgpiaci árat feltételezve az az ország nyer többet X exportján, amelyik a többihez képest kisebb költséggel állítja elő annak egy egységét. Ha emiatt a többinél jobban növeli exportját, a nemzetközi átlagos ráfordítás is csökken, de a kínálat is nő, amely a világgpiaci ár süllyedésének irányában hat. (Itt egyelőre elvonatkoztattam a komparatív költségek elméletétől. Vagyis olyan árut tétéleztem fel, amelynek a termelésében a komparatív előnyöket tekintve nincs különbség az exportáló országok között.)

Bonyolultabb a kérdés, ha nem azonos, hanem különböző fejlettségű országok exportjáról van szó, és bekapcsoljuk a komparatív költségek (előnyök) elméletét is. Lehetséges ugyanis, hogy a fejletlenebb ország ugyan nagyobb költséggel termeli a szóban forgó árut, de éppen ennek exportjából élvezi a legnagyobb komparatív előnyt, más exporttermékeihez viszonyítva. Komparatív előnye nemzeti munkában mérve a fejlettebb országokéhoz képest is nagyobb lehet. A közismert ricardói példában a fejlettebb Portugália, miközben 80 egység munkával termelt bort ad 100 egység munkával termelt angol posztóért, nemzeti munkában mérve 10 egység komparatív előnyre tesz szert, szemben az angolok által realizált 20 egységnyi munkamegtakarítással. Ha az alacsonyabb fejlettségű országok egymással versenyezve növelik a kivitelüket, akkor az is lehetséges, hogy a meghatározásunk szerinti világgpiaci érték emelkedik, miközben az ár a kínálat növekedése miatt csökken. Egy azonban biztos: a világgpiaci ár nem mozoghat a végtelenségig az előbb meghatározott nemzetközi érték változásával ellentétes irányban, mert így egyre gazdaságtalanabbá válna az export. Vagyis: a világgpiaci árrányok sem szakadhatnak el a nemzetközi kereskedelemben részt vevő áruk valóságos ráfordításarányaitól.

Tovább bonyolítja a kérdést, hogy a közgazdászok nemcsak ugyanazon áru vonatkozásában beszélnek arról, hogy az egyik országban magasabb a termelékenységi szintje, mint a másikban, hanem kijelentik, hogy általában a termelékenyebb nemzet egy órai munkája több világgpiaci értéket termel, legyen szó bármely árurol. Egyáltalán, hogyan lehet megbecsülni a nemzetgazdaságok termelékenységi szintjeinek különbségeit? Ha ragaszkodunk a termelékenység eredeti — a használati értékekre vonatkozó — fogalmához, akkor ez csak összehasonlító „termékkosár” alapján lehetséges. Vagyis olyan áruk munkaráfordításait kell összevetnünk, amelyeket minden országban termelnek. Mi jögon mondhatjuk azonban az így kapott eredmények alapján, hogy a „kosárból” kimaradt áruk termelésében is a fejlettségi skála szerint változik az egy órai munka értékkeremtő képessége? *Zelkó Lajos* egyenesen arra a következtetésre jut,⁶ hogy a világgpiacon az árrányok törvényszerűen ellentétesen alakulnak a nemzeti értékarányokkal, ha a különbség az országok fejlettségi szintjében nő. Vagyis minél lassabban fejlődnek az amúgy is elmaradott országok, a világgpiacon ugyanazokért az importtermékekért egyre több árut kell adniuk. Ha „... két ország fejlettségbeli különbsége nő... akkor a cserearányok a fejletlenebb ország számára szükség-szerűen rosszabbodnak és megfordítva”.⁷ Elméletileg ezt a tételt spekulatív

⁶ Lásd *Zelkó Lajos*: Nemzetközi érték, nemzetközi árak. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1973.

⁷ *Zelkó Lajos*: I. m. 68. l.

módon azzal a feltételezéssel támasztja alá, hogy tiszta szabadversenyessé modelltben olyan világpiacon árvonzáspont érvényesül, amely biztosítja a kereskedő országok egyenlő részesedését a realizálódó komparatív előnyökben. (Megjegyzni azonban, hogy ezt nem tudja egyértelműen, egzakt módon bizonyítani.) Hivatkozik továbbá arra, hogy miközben nőtt a két országcsoport fejlettségbeli különbsége, ezzel párhuzamosan a cserearány a valóságban is a fejletlenebb országok kárára alakult. Az érvelés így sem meggyőző számomra. Egyrészt azért nem, mert a cserearányromlás más okokra is visszavezethető (monokultúrás országok egymással folytatott versenye, a fejlett országok keresleti szerkezetének megváltozása stb.). Másrészt Zelkó Lajos fejtegetései számomra azért sem bizonyító erejűek, mert ha törvényszerűnek tekintjük a világpiacon cserearányok ilyen alakulását, akkor a lassabban fejlődő országok hosszabb távon gazdaságilag lehetetlen helyzetbe kerülnek, kiszorulnak a világpiacon. Ha az országok valamelyik csoportjának termelésében nagy súllyal szerepelnek olyan exportra előállított áruk, amelyeknek értéke a termelőerők adott fokán más árukéhoz képest csak lassabban csökkenthető (például déligyümölcsök), és ezekből egyre többet kell az exportáló országoknak adniuk azokért a fejlett országok által előállított termékekért, amelyek előállításának költsége gyorsan csökken, akkor előbb-utóbb a kínálat csökkentésére kényszerülnek, s ez áremelkedést vált ki. Az ilyen országok tehát vagy önellátásra rendezkednek be, vagy — ha nem akarnak kikapcsolódni a világkereskedelemből — megváltoztatják exportszerkezetüket. Az értéktörvény termelést szabályozó funkciója tehát kérésztezi a cserearányromlás Zelkó Lajos által megfogalmazott „törvényét”.

Annak a kérdésnek az értékelméleti megválaszolása is gondot okoz, hogy miért értékelődik le a fejletlenebb nemzet munkája olyan áruk vonatkozásában is, amelyeket a fejlettebbek nem, vagy csak igen nagy hazai ráfordítással állíthatnának elő (például melegházakban). *Gacsályi István* ugyancsak elméleti modell alapján, de meggyőzőbben (nem a komparatív előnyökben való egyenlő részesedés elvével) érvel. Álláspontjának illusztrálására a következő példát hozza: „Tegyük fel, hogy egységnyi világpiacon árbevétel valamely fejlett országot fél óra, egy elmaradott országot két óra nemzeti munkával termelt árumennyiségért ér el átlagosan, azoknak az áruajtáknak az értékesítésével, amelyeket mindkettő termelnek. Ha bizonyos áruajtát az elmaradott ország egyedül termel, és ennek világpiacon ára olyan magas lesz, hogy két órai munka 2 egységnyi (vagy esetleg 4 egységnyi) árbevételt hoz, akkor ez erősen ösztönzi ezen termék termelésének bővítését az adott országban. Az átáramlás mindaddig folyik, amíg a megnövelt kínálat miatt a világpiacon árak olyan mértékben nem csökkennek, hogy megszűnjön a többi áruajtához viszonyított kiemelkedő jövedelmezőség.”⁸ Persze ha a tőkés termelők a tőke egy részét kivonják a kevésbé jövedelmező ágakból, és átviszik a jövedelmezőbb exportágakba, akkor az is lehetséges, hogy a többi áru kínálata a belső piacon csökken, az áruk pedig emelkedik. Ha a kiinduló feltételezésekhez képest a nominálszámok változatlanok, akkor a reálberek esnek, és a belföldre termelt áruk jövedelmezősége emelkedik. Vagy akár azt is mondhatjuk (kiiktatva a példából a reálbér csökkenését), hogy csak olyan ágakban indul be a belföldi kereslet kielégítését szolgáló termelés, amelyek jövedelmezősége már eléri az exportágak jövedelmezőségét. Így — a fejlett

⁸ A kapitalizmus politikai gazdaságtana. Kossuth Könyvkiadó, 1978. 549. l.

országokéhoz képest jóval alacsonyabb reálbérek mellett — a tőkéseknek egyformán jövedelmező lehet a belföldre és a külföldre irányuló termelés anélkül, hogy a Gacsályi István által vélelmezett módon menne végbe az elmaradott nemzet munkájának leértékelése. Ez a leértékelés most abban jelenik meg, hogy az elmaradott országok azonos munkával kevesebb nemzeti jövedelmet hoznak létre, de a tőkések nem realizálnak kevesebb profitot azonos tőkére vetítve. A tőkések — a munka alacsonyabb termelékenysége ellenére — az alacsonyabb reálbér miatt versenyképesek a nemzetközi kereskedelemben. Az elmaradott nemzet munkájának leértékelődési tendenciája, úgy látszik, valóban érvényesül bármely termék vonatkozásában, de ha ezt nem „bánhatja” a tőkések reálprofitja, akkor a munkások reálbére bánja.

Vagy fogadjuk al *Erdős Tibor* álláspontját, amely szerint az *általános* árszínvonal a különböző fejlettségű országokban pontosan egyforma lehet, akár aranypénzben, akár ugyanabban a papírvalutában kifejezve.⁹ Aranypénz esetében ez azért lehetséges, mert a fejlett országok — import révén — az aranyat kevesebb munkával szerzik meg, papirospénz esetén pedig azért, mert a valuták árfolyama a vásárlóerő-arányokhoz igazodik. Így egy pénzegységért átlagban minden országban azonos árumennyiség kapható, de az azonos árumennyiségekben eltérő nemzeti munkamennyiségek tárgyasulnak. Így is azt kapjuk, hogy az elmaradottabb országok nemzeti munkája leértékelődik, és ezekben az országokban a reálbéreknek ennek megfelelően alacsonyabbaknak kell lenniök.

Az a kérdés is felmerül, hogy az ilyen áralakulási irányzatok miatt a nemzetközi értéknagyság meghatározását kell-e megváltoztatnunk, vagy mondjuk azt: a világpiacon az exportáló országok együttesének átlagos munkaráfordításával egyenlő, de ettől a világpiacon átlagos árak eltérnek, mégpedig több ok miatt és más módon, mint ahogyan a hazai árak eltérnek a nemzeti értéktől a belföldi piacon. Úgy látom, hogy ez utóbbi a helyes álláspont.

Ehhez még hozzá kell tennünk: a nem egyenlő nemzeti munkák cseréje önmagában nem jelenti azt, hogy a külkereskedelmi forgalomban az egyik ország elvonja a másik nemzeti jövedelmének egy részét. Ez könnyen belátható a komparatív költségek elmélete nélkül is. Induljunk ki abból, hogy két ország között a csere egy bizonyos időpontban a nemzeti munkaráfordításokkal arányos. Legyen ez a cserearány: $A = 2B$. Ha most a B -t termelő ország a munka termelékenységét kétszeresére emeli, a nemzeti munkákban mért egyenlő csere $A = 4B$ lenne. Ha ezzel szemben $A = 3B$ tényleges cserearány alakul ki, akkor $3B$ kevesebb nemzeti munkát tartalmaz, mint egy A . Ennek ellenére a korábbihoz képest azonos munkával eggyel több B -t szerez meg az A -t termelő ország.

Ha pedig a komparatív költségek elméletéből indulunk ki, akkor is azt kapjuk, hogy az elmaradott és a fejlett országok között lehetséges egy bizonyos sávon belül nemzeti munkát megtakarító csere annak ellenére, hogy az egyik ország több saját nemzeti munkát ad a másik kevesebb nemzeti munkájáért.

⁹A kapitalizmus politikai gazdaságtana. Kossuth Könyvkiadó, 1975. 398—399. 1.

Vita az ún. megfelelő technológiáról

Az utóbbi évek során meglehetősen éles vita bontakozott ki arról, hogy a termelőerők fejlesztését milyen módon, milyen ütemben valósítsák meg a fejlődő országok. A fejlesztés ütemét és annak célját illetően két, egymással szemben álló álláspont kristályosodott ki. Az egyik álláspont a „megfelelő technológia” kialakítását hangsúlyozza, míg a másik a „csúciparágak” fejlesztését tekinti célnak. Az utóbbiról túl sok mondanivalónk nincsen, mert ez azt a hagyományos javaslatot tartalmazza, hogy a fejlődő országok olyan új termelési eljárásokat vásároljanak meg a legfejlettebb országoktól, amelyek versenyképessé teszik őket a világpiacon, és amelyek a legmodernebb technikával ismertetik meg a hazai szakembereket. Ez a megközelítés voltaképpen megfelel annak a gyakorlatnak, amelyet a fejlett országok alkalmaznak saját beruházási döntéseik meghozatalakor, s amelyet például hazánk is megvalósítani igyekszik.

A másik álláspont szerint, amelynek első megfogalmazása *Julia Porter* és *Alfred Latham Koenig* (mindketten a Schumacher vezette londoni *Intermediate Technology Development Group* munkatársai) nevéhez fűződik, a technika fejlesztésének a célja ne elsősorban versenyképes iparágak kialakítása, hanem olyan fejlesztés legyen, amely az illető társadalom belső problémáinak a megoldását segíti elő. Mivel a népszaporulat igen magas rátája és az oktatásra fordítható erőforrások csekély volta miatt a fejlődő országokban nagyszámú — nagyrészt a vidékről

munkalehetőség és megélhetés hiányában a városokba özönlött — szakképzetlen munkaerő van, akiket a legmodernebb csúciparágak egyáltalán nem tudnak felszívni, Porter és Koenig szerint a fejlesztés elsőrendű célja szükségszerűen e szakképzetlen munkástömegnek a termelésbe való bevonása. Az olyan technológiát nevezték aztán „megfelelő”, vagy inkább „alkalmas” (*appropriate*) technológiának, amely ezen országok számára e feladatot teljesíteni tudja.

A „megfelelő technológia” álláspontján álló kutatók szerint a legmodernebb automatizált gyártelepek nem képesek ennek a követelménynek megfelelni, hanem ehelyett inkább az alacsonyabb tőke/munka aránnyal dolgozó, kevésbé korszerű, akár használtan is beszerzett termelési eszközök alkalmazása a cél elérésére.

Megfelelő technika vagy csúcstechnika?

Ezt a vitát *E. J. Nwosu* nigériai kutató a Tokióban megjelenő *Developing Economies* című, igen színvonalas elméleti folyóirat hasábjain a következőképpen foglalta össze:*

A megfelelő technológia mellett szóló érvek:

1. A tőkeintenzív technika a nyugati igényeinek a kielégítésére készült, s már

* E. J. Nwosu: Some Problems of „Appropriate” Technology and Technological Transfer. *Developing Economies*, Tokió, 1975. március.

ezért sem alkalmas a fejlődő országok számára.

2. Nagy költségekkel járó hiba volna ezt a technológiát átültetni a kevésbé fejlett országokba.

3. A fejlődő országoknak múltjukkal nem gyökeresen és nagy megrázkódta-tások árán, hanem fokozatosan kell szaki-taniuk.

4. Tőkehiány esetén a legfejlettebb technika alkalmazása csak néhány gyár létrehozását teszi lehetővé, míg a munkaintenzív technika alkalmazása ennél jóval többét.

Az ellentábor érvei a következőképpen hangzanak:

1. A fejlett technológia húzóerőt jelent az egész gazdaság számára.

2. A beruházásoknak a jövőt és nem a jelent kell figyelembe venniük.

3. Tekintetbe kell venni a magasan fejlett technika demonstrációs hatását is.

4. A legnagyobb növekedési potenciált éppen a legfejlettebb iparágak képezik.

Nwosu említett cikkében igen helyesen figyelmeztet arra, hogy nem minden esetben kell használni („second-hand”) gépeket érteni a megfelelő technológián, valamint arra is, hogy az egyes iparágak számára „megfelelő” technológia más és más. Így például a vas- és acélgégyártás, a petrokémiai ipar és az építőipar számára minden esetben a legkorszerűbb és magas tőke/munka arányt képviselő technológia a megfelelő, míg például a mezőgazdaságban, a háziiparban és a szolgáltatásokban valóban létjogosultsága van az alacsonyabb tőke/munka arányt képviselő technikának is.

A termelőerők fejlesztésének elemzését természetesen nem szakíthatjuk el a termelési viszonyok kérdésétől, már csak azért sem, mert a társadalom életének e két vetülete kettős, dialektikus kapcsolatban is áll egymással: a ter-

melőerőkben bekövetkező változások a termelési viszonyokban is változásokat idézhetnek elő, s fordítva, a termelőerők változtatásának, fejlesztésének, a hagyományos törzsi és félféudális társadalmakban minden esetben elengedhetetlen előfeltétele a társadalmi viszonyok előzetes átforgalmazása, átalakítása.

A megfelelő technika és a társadalmi háttér

R. H. Brown, a marylandi egyetem professzora, ugyancsak a *Developing Economies* hasábjain 1977 novemberében közölt cikkében* éppen azt a hiányzó láncszemet igyekezett megtalálni. Ezért írásában elsősorban a fejlődő országokban megvalósított technikai fejlesztés *társadalmi következményeivel és követelményeivel* foglalkozik. Gondolatmenetét érdemes egy kissé részletesebben is követni.

Fejtegetéseinek az a kiindulópontja, hogy a legtöbb harmadik világbeli országban, különösen Afrikában és Latin-Amerikában szinte három ország él együtt: a modern XX. századbeli városok, a XVII. századi falvak és a ki nem aknázott és gyakran még fel sem fedezett határvidékek. A gazdaság rendszerint egy viszonylag kicsiny városi kisebbség kezében összpontosul. A társadalom rendelkezésére álló tőkét főként néhány nagyobb városban levő nagyobb ipari vállalkozásba ruházzák be. A külföldről jövő segélyek és az idegen tőke általában szintén e kicsiny modern szektort részesíti előnyben — amely képes a beruházásokat és a technikai segítséget felszívni magába —, rendszerint annak a feltevésnek az alapján, hogy az ország többi része is fokozatosan beolvad ebbe a szektorba.

* *R. H. Brown: Appropriate Technology and the Grass Roots. Developing Economies, Tokió, 1977. november.*

A nyugati közgazdasági elméletek korlátai

A fejlődő országokkal foglalkozó nyugati szakértőkben Brown szerint rendszerint már kialakult modell él a fejlődésről. Ezek a modellek rendszerint a klasszikus vagy neoklasszikus és keynesi gazdasági elméletekből származnak. Az effajta gondolkodásmód alapvető előfeltevése az, hogy a társadalom minden egyes egyede magasabb jövedelemre vágyik, továbbá, hogy az emberek automatikusan keresik termelési hatékonyságuk növelésének a módjait. Ha nem ezt teszik, akkor valamiféle akadály gátolja meg őket ebben. A doktrína lényege a következő:

— a nemzeti fejlődés központi problémája a gazdasági növekedés;

— a gazdasági növekedés központi problémája a tőkeképzés; és

— ha van megfelelő mennyiségű tőke, akkor minden ország rendelkezik olyan emberi képességekkel, társadalmi, illetőleg viselkedési feltételekkel, amelyek a gazdasági fejlődés továbbviteléhez szükségesek, ha pedig nem rendelkezik ilyenekkel, megszerezheti azokat.

Az ilyen modellek az első pillantásra megfelelő kiindulópontnak tűnnek a nemzeti fejlesztés tervezése számára. De még az elméleti közgazdászok is gyakran érzik, hogy a változások forrásai és céljai nem a gazdasági rendszeren belül keresendők. Miért van az például, hogy az egyik nemzet több termelési erőforrást fedez fel és alkalmaz, mint a másik? Miért van az, hogy az egyik társadalom megtakarít, míg a másik pazarol? *Alfred Marshall*, a híres neoklasszikus közgazdász még úgy vélte, hogy a takarékoság valami olyan dolog, amit az emberek automatikusan gyakorolnak, mikor az az „érdekükben áll”. Más közgazdászok azonban már nyíltabban utaltak a nem közgazdasági tényezők szerepére.

Noha a polgári — neoklasszikus vagy

keynesi — elméletek jelentős mértékben különböznek egymástól, ezek mindegyike feltételezi, hogy létezik egy „homo oeconomicus”, akinek az egyetlen célja a rendelkezésre álló anyagi javak legésszerűbb növelése. Más szóval a racionális gazdálkodáson kívül minden tényezőt állandónak tekintenek. A történelemben természetesen igen sok olyan példát találhatunk olyan társadalmi jelenségekre vonatkozóan, amelyek gazdasági szempontból szélsőségesen irracionálisak voltak. Még a történelemhez sem kell fordulnunk azonban, hiszen például napjaink nem ipari társadalmában is a legszegényebb osztályok jövedelmük legalább egy részét olyan dolgokra költik, amelyek nincsenek közvetlen kapcsolatban fizikai létszükségleteikkel. Ugyanezen országok magasabb jövedelmű csoportjai pedig jövedelmeik igen jelentős hányadát költik el ilyen „nem lényeges” dolgokra. Egy „homo oeconomicus” bizonyára tartózkodna az ilyen viselkedéstől, noha az emberiség nagy része ilyen nem gazdasági megfontolások alapján cselekszik és fog cselekedni a jövőben is.

Az institucionalista elmélet felfogása a fejlődő országokról

Egy másik polgári szociológiai-közgazdasági modell, a változások strukturális-funkcionális elmélete már *figyelembe veszi* az intézményi tényezőket. Ez az elmélet *Talcott Parsons* nevéhez fűződik. Parsons terminológiájában az ipari társadalmakra nagyobb fokú önmagára irányultság, funkcionális specifikáció, egyetemesség és előmenetelre orientáltság jellemző, míg a hagyományos társadalmakra a nagyobb közösségre orientáltság, a funkcionális szétosztottság, a partikularizmus és a „beleszületettség” tisztelete. Ez gyakorlatilag azt jelenti, hogy egy fejlett országban az embert például aszerint ítélik meg, hogy mit tud csinálni (mi az

előmenetele), s nem aszerint, hogy hova született (ez utóbbi lenne a beleszülettség tisztelete); a modern társadalmakban bárki bármely társadalmi pozícióért versenyezhet (egyetemesség), míg a hagyományos társadalmakban kasztszerűen kötődik szerepéhez (partikularizmus). A modern társadalmakban az emberek kapcsolatait meghatározza és korlátozza adott feladatuk (ez a funkcionális specifikáció), míg a hagyományos társadalmakban az emberek a rokonság, a vallási kapcsolatok stb. alapján kötődnek inkább egymáshoz (ez a funkcionális szétszórtság).

Ez a felosztás, akárcsak a többi, ehhez hasonló elmélet, alkalmas lehet arra, hogy tovább finomítsa a társadalmi változások többtényezős vizsgálatainak néhány fontosabb fogalmát. Nem hagyjuk magunkat becsapni azonban, és nem hisszük azt, hogy az ilyen modellek pontosan leírják az ipari és a hagyományos társadalmak közötti különbségeket, vagy hogy, ami még fontosabb, megmagyarázzák a gazdasági növekedés tényét. Annak megvilágítására, hogy miként jut el egy társadalom a veszteglésből a növekedés szakaszába, Parsons a fajok biológiai fejlődésének arisztotelészi doktrínáját alkalmazta. A hagyományos és modern társadalmak közötti különbségeket egy lineáris idősorba rendezte, és így meghatározta a „totális” társadalom „szociokulturális fejlődését”. Parsons magyarázata tehát a „társadalom” — vagyis az általában vett emberiség — fejlődésére vonatkozik. Az egyes népek különös történelme, illetőleg az egyes népek eltérő feltételei vagy kiegyenlítődnének, vagy beleolvadnak a logikai-időbeli fejlődésnek az ausztráliai primitív társadalmaktól a modern amerikai társadalomig tartó fejlődési láncolatába. Amikor a gazdasági fejlődésről vagy a modernizálás bekövetkezéséről van szó, nem történik más, mint hogy megvalósulnak a társadalom természetében rejlő belső törvényszerű fejlődési irá-

nyok. Így tehát empirikus magyarázatra tovább már nincs szükségünk. Ha viszont nem valósul meg a fejlődés, akkor azt valamiféle véletlenszerű akadályok gátolják, amelyek viszont éppen véletlenszerűségük miatt nem alkalmasak empirikus elemzésre. Így tehát Parsons még a klasszikus közgazdászokon is túltesz, mert míg azok csak a nemzetgazdasági változokról tekintettek el, addig Parsons sémájában gyakorlatilag az összes empirikus vizsgálat kiesik.

Az említett elméleteket azért kellett röviden áttekintenünk, mert azok alkotják a nyugati fejlesztési tervezés gyökereit. Ahogy például R. H. Brown a *Developing Economies*-ben megjelent cikkében írja*, a parsonsi osztályozás felhasználói gyakran jutnak arra a következtetésre, hogy éppen a fejlett országok említett jellemzői tették őket fejlettekké. *Kindleberger* professzor például a Világbank jelentéséhez fűzött kommentárjában a következő buktatókat mutatta ki ebben a hibás okoskodásban: „Gyakorlatilag a komparatív statika uralkodik ezekben a tanulmányokban. A kutatók elviszik a fejletlen országokba azt a képet, milyen egy fejlett ország. Majd megvizsgálják az illető fejletlen országot. Ezután kivonják az előbbiből az utóbbit, és a különbség a fejlesztési program. A kutatók nagy része olyan fejlett országokból jött, ahol számtalan bonyolult intézmény létezik a társadalmi, gazdasági, politikai célok elérése érdekében. Az etnocentrikus megközelítés feltétlenül oda vezet, hogy a fejlett országokéhoz hasonló tőkeképzés, termelékenység és fogyasztás eléréséhez meg kell szerintük duplázni itt is ezeket az intézményeket”.**

Levonhatjuk azt a következtetést, hogy mind a közgazdasági, mind a szociológiai fejlesztési modellek, amelyek a nyugati gondolkodás lényegi jegyeit

* R. H. Brown: *Appropriate Technology and the Grass Roots. Developing Economies*, Tokió, 1977. november

** Idézi R. H. Brown idézett művében

viselik magukon, hajlamosak előre feltételezni egy politikailag és ideológiai-
lag „szűz” környezetet, amelyben az
összes nem gazdasági tényezőről egy-
szerűen „elfeledkeznek”. Brown már
említett cikkében annak a véleményé-
nek ad hangot, hogy e kutatók, ahe-
lyett, hogy a politikai valóság és az
adott ország céljainak, törekvéseinek
tudatában készítenének programokat,
tisztán racionális, technikai tervezete-
ket javasolnak, leginkább az otthoni
gondolkodásmód alapján. A szakértők
a gyengén fejlett, elmaradott országo-
kat egyszerűen szegénynek írják le, ahol
az ország minden törekvése ellenére
erőforrásai hiányával küzd. Így hát úgy
vélik, hogy csak igen csekély javulás
érhető el a munka, a föld, vagy akár
a tőke termelékenységének javításában
anélkül, hogy az országban szűkösen
levő erőforrásokat nem egészítenék ki.
Mivel az erőforrásokat az országon be-
lül nem lehet előteremteni, és mivel az
illető ország elszánta magát arra, hogy
növekedését „természetes” üteműre
gyorsítsa fel, ezért csak nagymennyi-
ségű külföldi tőke és know-how import-
jával lehet kimenekülni az „erőforrás-
szűkösség csapdájából”, és lehet a fej-
lődés következő szakaszába lépni. Ha
ezen elmélet szerint ezt a hiányzó erő-
forrástömeget „bepumpálják” az or-
szágba, akkor a haladás többé-kevésbé
magától beindul. Az új erőforrások
ugyanis nagyobb kibocsátást tesznek
lehetővé a már meglévő erőforrások
maximális kihasználása révén.

Brown szerint ebből a gondolkodás-
módból néhány jólismert tervezési alap-
elv és megoldás fakad. Először is e sze-
rint a koncepció szerint a szegény or-
szágokban pótlólagos munkaerő a mező-
gazdaságban állítólag nem hoz több-
lettermelést. Az ipari fejlődésnek —
amelyet ismét külföldről finanszíroz-
nak — ezért fokoznia kell a termelést
és fel kell szívnia a „többlet” munka-
erőt. A második alapelv az, hogy a sze-
gény országoknak pótlólagos külföldi

tőkére van szüksége ahhoz, hogy
infrastruktúrát — utakat, erőműveket,
csatornákat stb. — hozzanak létre, mi-
előtt bármihez is hozzá tudnának kezde-
ni. Harmadszor feltételezik, hogy az
életszínvonal annyira a létminimum kö-
zelében van, hogy a termelés növelését
azonnal a fogyasztás bővítésére fordít-
ják. Ebből következően a szegény or-
szágokban állítólag nincs lehetőség meg-
takarításra és a saját fejlődés önerőből
történő finanszírozására.

A helyi elit gyakran osztja ezt a né-
zetet, és hasznot is húz belőle. A nap-
jainkban uralkodó monetáris-ipari meg-
közelítés következtében hatalmas tár-
sadalmi kereslet jön létre a tőke és a
modern ipari technológia iránt, ame-
lyet a nagytőkések és a kormányzati
hivatalnokok kisajátítanak. Továbbá
ez a helyi elit gyakran a gazdag orszá-
gokban tanult, és hajlamos a nyugati
mérceét alkalmazni saját országára is.
Büszkeség számára nehéz traktorokat
venni könnyű vetőgépek helyett; és
autópályákat építeni, mielőtt még a
gazdaságokat a piacokkal összekötő
utak elkészültek volna.

Brown úgy látja, hogy a nemzeti füg-
getlenség hívei is gyakran alkalmazzák
a materialista-ipari megközelítést, ha
azt szocialista frazeológiával leöntve
tudják előadni. Elfogadván azt az elő-
feltevést, hogy a gazdaság erőforrások
hiányától szenved, úgy hiszik, hogy fej-
lesztési terveikhez elengedhetetlenül
szükség van drága felszerelések és gé-
pek megvásárlására, illetve arra a ke-
mény valutára, amelyért ezek besze-
rezhetők. A kemény valutát azonban
főként az elsődleges termékek, mint
például réz, ón, nyersolaj, kávé, cukor
vagy banán eladása útján lehet meg-
szerezni. Ezek árai azonban — különö-
sen korábban — általában nem tartot-
tak lépést a szükséges import tőkejavak
és fogyasztási cikkek árainak az emel-
kedésével. A helyi elit, hogy megpró-
báljon kitorni ebből a körből, olyan
gyorsan igyekszik iparosítani, amilyen

gyorsan csak lehetséges. Ennek az eredménye azonban — csaknem minden esetben — a külföldi tőkétől, sőt még az importált élelmiszerektől való függés fokozódásában és az Egyesült Államoktól való „kedvezőbb elbírálás” iránti kérelmekben jelentkezik. Közben pedig a szegények viszonylagosan, de gyakran abszolút értelemben is még szegényebbek lettek. Bár az egy főre jutó GNP emelkedett, mégis tovább fokozódott a gazdasági és a társadalmi lehetőségek polarizálódása mind nemzetközileg, mind az országon belül. Mivel a falusi szegénységet nem sikerült legyőzni, tovább folytatódik a városokba való felvándorlás, azokba a „nyomorövezetekbe”, amelyek mind fizikailag, mind politikailag megfojtással fenyegetik azokat a központokat, ahol a viszonylagos jómód, a normális életfeltételek már kialakultak. Az olyan városokban, mint Saõ Paulo, Lagos, vagy Manila, a városi bñnözés egyaránt nõ, és a városi tanács kasszája mind gyorsabban ürül, abban a mértékben, ahogy a politikai vezetők igyekeznek adományokkal és kirakat-lakótelepek építésével lecsillapítani a szegényeket.

Gazdasági függetlenség és fejlesztés

Nyilvánvaló, hogy — minden fogyasztókossága ellenére — a tőke- és technológia-intenzív megközelítés nagyhatalmú csoportok érdekében áll, fõként azon tőkésekében, akik a globális, nemzetközi vállalkozások tulajdonosai és irányítói, valamint azoknak az érdekében, akik a világvállalatok fejlõdõ országokban levõ ügyfelei. Ezeket az érdekeket a helyi milíciák, nemzeti hadseregek és az imperialista hatalmak fegyveres ereje által képviselt hatalmi központok is alátámasztják.

A függetlenségre törekvõ nemzeti vezetõknek Brown szerint mindenképpen szembe kell nézni azzal a kérdéssel, hogy gazdasági függetlenségük milyen

természetû és mértékû legyen. Ebben az összefüggésben — véleménye szerint — hasznos lehet az a konzervatív neoklasszikus modell, amely összehasonlítja a gazdag és a szegény nemzetek integrációjából, illetve elkülönülésébõl fakadó hátrányokat, illetve elõnyöket. E modellben a gazdag országok exportálják a tőkét és a technológiát, amellyel viszonylag bõségeen rendelkeznek, míg a szegény országok a nyersanyagokat és — ahol az lehetséges — a munkaerõt szállítják.

„Nacionalista” módon eljárva azonban úgy ér el az egyik csoport függetlenségét, hogy megtiltja a másikkal való ügyleteket. Egy ilyen döntés azonban a kereskedelmi elõnyökrõl való lemondással egyértelmû. E modellben a gazdag ország munkaereje és a „nacionalista” ország tőkéje nyer a dolgon, míg a gazdag ország tőkéje és a szegény ország munkaereje az elõbbiek nyereségénél nagyobb arányban veszít. Az összesített hozam mindkét országban csökken.

Egy ilyen elemzés azt sugallja, hogy a nemzetközi kereskedelem nem zéró összegû játék, hanem éppen ellenkezõleg, minél nagyobb az elkülönülés, annál nagyobb a feláldozott szakosodás és csere révén elvesztett hozam. De amint arra már utaltunk, a politikai, erkölcsi és pszichológiai tényezõket adottságként kezelve, a konzervatív modell jelentõsen leegyszerûsíti a dolgot. Az egyenlõtlen felek közötti „szabad verseny” sem nem szabad, sem nem verseny. Ezen túl az „alternatív költségeket” (opportunity cost) is figyelembe kell venni. Így például gazdaságilag igen racionális lehet egy munkaerõ-intenzív terményre szakosodni, de az önellátó farmerek számára, akik a piacon kívül helyezkednek el, egy ilyen választás egyrészt kivihetetlen, és létfenntartásukat veszélyeztetné. Másrészt a nacionalista megközelítésbõl fakadó ideológiai és kulturális energiák gyakran kiegyenlítik vagy még le is

győzik annak gazdasági hátrányait. Továbbá egészen mások a kereskedelem politikai következményei a nagy, szerteágazó gazdaságok számára, mint a kicsiny, egyetlen terméket eladók részére. Az előbbieknél sok kereskedelmi partnere és terméke van, és hatalmas tőkebázisán igen valószínűtlen, hogy bármelyiktől is túlzottan függjön. De egy erősen „szakosodott” kicsiny gazdaság könnyen válhat egyetlen olyan partner kiszolgáltatóttjává, amely számára a külföldi fizetési eszközök egyetlen forrása. Ez akkor is igaz, ha egy kis szerszámkészítőről van szó, aki csak a Sears-művek számára termel, akkor is, ha egy városi gettó egyetlen terméke — amelyet a környező gazdaság számára felkínálhat — a munkaerő, vagy ha egy banánköztársaság csak az United Fruit számára termel.

Miközben a gazdasági nacionalisták sietnek kimutatni a függőség hátrányait, rendszerint elmulasztják figyelembe venni az autarchia „termelési költségeit”. Minthogy a politikai hatalom is végső soron azon nyugszik, hogy mennyire szilárd a gazdasági alapja, ez a szűklátókörűen nacionalista megközelítés végső soron még politikai céljaiban is vereséget szenvedhet. Valóban, rendszerint a leggazdagabb és legerősebb gazdaságok azok, amelyek a legtöbbet importálnak és exportálnak. Másrészt viszont a gazdasági nacionalizmus célja politikai autarchia és gazdasági önellátás is lehet — vagyis egy olyan zárt gazdaság létrehozása, ahol a politikai döntéseket nem befolyásolja a kereskedelem. Ilyen helyzet alakult ki például Japánban az 1695-ös megszorító rendelkezések után egészen 1853-ig, vagy Kubában a forradalom után. Kuba esetében kísérlet történt arra, hogy az importot hazai cikkekkel helyettesítsék, de hamarosan kiderült, hogy sok késztermék esetében olcsóbb volt azokat készen megvenni, mint amennyibe a hazai előállításához szükséges nyersanyag került. „A mező-

gazdaságban — idézi Brown Guevarrát — alapvető tévedést követtünk el azzal, hogy lebecsültük alapvető termékünk, a cukor jeletőségét”.*

Másrészt viszont a gazdasági nacionalizmus politikai autonómiát és gazdasági szakosodást is jelenthet egy nagyobb kereskedelmi rendszeren belül, ahogyan azt a mai Kuba és Japán példája mutatja. Az elsőként bemutatott példa a „befelé néző autarchia”, míg az utóbbi a „kifelé néző autonómia” példája volt. A gazdasági nacionalizmus utóbbi megközelítése — vagyis a szakosodással együtt járó autonómia — feltételezi, hogy a politikai függetlenség és a gazdasági virágzás nem lehet egyidejűleg „maximális”, hanem meg kell kísérelni e kettő együttes optimalizálását. Ez az álláspont a hazai tulajdont és a hazai ipart igyekszik kialakítani, valamint a korábban importált javak hazai termelésére törekszik, de csak azokon a területeken, ahol a hazai termelés a külfölddel szemben versenyképes lehet. Ezen szemlélet szerint nagy hangsúlyt kell fektetni az emberi és szervezeti erőforrások mozgósítására, valamint a termelés lehető legnagyobb mértékű diverzifikálására is.

A külső beruházókat be kell hívni — amint azt Tanzánia is teszi —, de csak olyan mértékben, hogy az összhangban álljon a helyi ellenőrzéssel, a közösség mozgósításával és a termelés diverzifikációjával. Nem valószínű, hogy a nagymérvű helyi foglalkoztatás, a termelés diverzifikálása és a lehető legnagyobb mértékű közösségi részvétel elérhető a tőke- és technika-intenzív világvállalkozásokra jellemző, „felülről lefelé haladó” megközelítéssel. Ugyanakkor azonban igen kevés nemzetgazdaság létezik — még ha az központilag irányított is —, amely elegendő erőforrással rendelkezne egy hosszú távú, gyors fejlesztés fenntartásához anélkül, hogy ne vonna be külföldi

* Brown: I. m. 262. 1.

fizetési eszközöket. A „kifelé néző autonómia” számára tehát *megfelelő iparágakra* van szükség, amelyek versenyképesek a nemzeti és a nemzetközi gazdaságban, és amelyek összhangban állnak az illető szegény ország és az illető különös közösség igényeivel és erőforrásaival.

A megfelelő technológia szerepe a fejlesztésben

Az a fejlődési minta, amely nagy szerepet szán a tőkének és a bonyolult technológiának, Brown véleménye szerint igen alkalmas lehet a már iparosított országok (például az Egyesült Államok vagy a nyugat-európai országok) számára. A nem vagy csak *félíg* iparosított országokban azonban az ehhez szükséges erőforrásokat csak a külső beruházóktól való függés (és ellenőrzés) által lehet előteremteni. Az ilyen nemzetek hatalmas gazdasági potenciálja a 40—80 százalékban mezőgazdasági népesség alig vagy nem foglalkoztatott munkaerejében, egyszerű technikai ismereteiben, földjében és nyersanyagai-
ban rejlik.

E szegény nemzeteknek éppen a legfontosabb szükségletei — vagyis az élelmiszer, a mezőgazdasági termékek, az építőanyagok, a ruházat, az utak és az iskolák — állíthatók elő ezeknek a meglévő egyszerű erőforrásoknak a felhasználásával. Ha ezeket az erőforrásokat képesek megfelelő méretekben mozgósítani, akkor egy új, hatalmas erőt állítanak a fejlesztési folyamat szolgálatába.

Ennek a megközelítésnek a kulcsa a foglalkoztatásban rejlik, mivel a munkaerő a harmadik világ egyik — még meg nem csapolt — legnagyobb erőforrása. A szegény emberek számára a munka szükséglete valamennyi szükségletük közül a legerősebb, s még a rosszul fizetett vagy viszonylag nem termelékeny munka is vonzóbb, mint

a semmittevés. Így hát a közgazdászok számára a tőkeintenzív nehéziparban oly fontos „egy főre jutó kibocsátás” mutatója másodlagos jelentőségű lesz, s ehelyett a minél több munkahely valólik fontossá.

Más szóval tehát ez a megközelítés egy olyan struktúra megteremtését tartja szükségesnek, amely révén a helyi kezdeményezések és vállalkozások bevonhatók a fejlesztés átfogó folyamatába. Hogy egy ilyen folyamatot mozgásba hozzunk, mindenekelőtt arra van szükség, hogy az emberek olyan munkát kezdjenek végezni, amely bizonyos jutalmat hordoz magában; legyen az bármely csekély pénzbeli juttatás vagy helyi közmunka által eredményezett valamiféle környezeti javulás. A lényeg az, hogy az emberek tapasztalják, hogy a munkájuknak értéke van, mert ez kelti fel az érdeklődésüket aziránt, hogy munkájuk értékesebb és termelékenyebb legyen. Általában tehát fontosabb, hogy sok ember egyszerű gépekkel termeljen, semmint hogy kevés ember bonyolult gépeken megcsináljon mindent, még ha az előbbi esetben a termelékenység alacsonyabb is. E követelményt szem előtt tartva a kibocsátás nem marad sokáig alacsony, mivel a részvétel a gazdaságban olyan dinamikus folyamatokat indít majd be, amelyek széles bázison gyors növekedést tesznek lehetővé.

Néhány példa

A stagnáló gazdaságok példái Brown és Porter nézetei szerint azt bizonyítják, hogy a magas technikai színvonalú iparágak nem képesek megteremteni a szegény területek számára szükséges munkahelyek millióit. A legmagasabb szintű technikán alapuló megközelítés még a külföldi tőkétől és technikától való legerősebb függés esetén sem alkalmas a tőkében szegény, de munkaerőben gazdag országok számára. Puer-

to Rico esete, amelyet gyakran idéznek a monetáris-technikai modell példajaként, jól mutatja ezt:

„A modern gyárüzemi termelés csak korlátozottan járult hozzá a foglalkoztatáshoz. A puerto ricói fejlesztési program szokatlanul dinamikus és sikeres volt, de ennek ellenére 1952 és 1962 közt az IDA-finanszírozta gyárakban a foglalkoztatás csak évi 5000 fővel nőtt. A munkaerő jelenlegi foglalkoztatottsági szintje mellett — az Egyesült Államokba való nettó kivándorlástól eltekintve — Puerto Rico munkaerőforrásának évi növekménye viszont 40 000 fő körüli lenne.

A gyáriparon belül szükség lenne kísérletű, jobban decentralizált, inkább munkaintenzív szervezeti formák alkalmazására, olyanokra, amelyek Japán gazdaságában mind a mai napig megtalálhatók, és amelyek hozzájárultak annak gyors növekedéséhez.”*

Hasonlóan meggyőző példákat más elmaradott térségekből is lehetne hozni. Törökország, India és a Fülöp-szigetek igen nagyratörő ötéves tervei például, amelyeket még ha úgy is teljesítettek, ahogy azt hivatalosan jelentették, a tervperiódus végére rendszerint nagyobb munkanélküliséget „eredményeztek”, mint amilyen a tervidőszak elején volt. A rendelkezésre álló statisztikák szerint ugyanez érvényes a legtöbb fejlődő országra.

Ezen irányzat megfordításának egyik módja az lehet, ha a munkalehetőségeket viszik az emberekhez, a nyersanyagokhoz és a helyi piacokhoz, vagyis ha decentralizálnak. A termelési egységek mérete ez esetben a helyi piacoktól, közlekedési és természeti feltételektől függ majd. Néhány ezer ember túl kevés ahhoz, hogy egy ilyen gazdasági szakosodást és cserét lehetővé tegyen, de néhány százezer — még ha igen primitív technológiával is rendelkezik — már képes ilyen gazdasági alapegységként működni.

* Brown: I. m. 264. l.

Ideális esetben minden körzetben ki kell alakulnia valamiféle társadalmi kohézióknak és „identitásnak”. Körzetenként szükség van továbbá legalább egy olyan városra, amely a kereskedelmi kapcsolatok, a felsőbb szintű oktatás és a kulturális tevékenységek központja, és amely a technikát szolgáltatja.

Ahogy a fogyasztás természetes egysége a körzet, úgy a helyi közösségek önkéntes egyesülései és a városok a termelés megfelelő egységei. Azok az emberek, akiket a fejlesztési programok el akarnak érni, kis közösségekben élnek és dolgoznak. A társadalom tagjainak a kis közösségek szintjén kifejtett tevékenysége, részvételük minősége és élénksége meghatározza a magasabb szintű gazdasági, társadalmi és politikai struktúrák iránti fogékonyságukat is. Így, ellentétben a felülről lefelé épülő nagy regionális tervekkel, az új megközelítés során azt a sokezer „kis tervet” kell ösztönözni, amelyek — helyi szinten — emberek millióinak a gondolatait és energiáit mozgatják meg az üzleti vállalkozásokon, szövetkezeteken, önszervező klubokon és más közösségi szervezeteken keresztül. Nem kell tehát a fizikai infrastruktúra kiépítését hangsúlyozni. Az infrastruktúrát elsősorban olyan körzetekben kell fejleszteni, ahol a helyi csoportok olyan magasrendű programokkal rendelkeznek, amelyek már igénylik a fejlettebb technológiát, a komplex szervezést és összehangolást. Viszonylag rövid idő alatt jelentős népi bázisa alakulhat ki a technikai és szervezeti ismereteknek. Ezen a bázison sokkal inkább képesek e társadalmak tőkeintenzív vállalkozásokat felhasználni a jövőben, mint napjainkban, amikor inkább elpusztulnak e vállalkozásoktól.

A demonstrációs hatás

Nyilvánvaló, hogy a fejlesztés e „közvetlen” vagy „közösségi” megközelítése nem járhat sikerrel, ha nem

a megfelelő technológiát alkalmazzák. A szakadék az elmaradott országokban a városokban levő új gyárak „10 000 dolláros” technológiája és a falusi szektor földműveseinek és nádvágoinak a „10 dolláros” technológiája közt olyan mély, hogy az egyikről a másikra való közvetlen átmenet lehetetlen anélkül, hogy az tönkre ne tenné a munkahelyek és az emberek tömegeit. Így hát, jelképesen szólva, a „megfelelő technológia” elmélete szerint olyan technológiára van szükségünk a 100-tól 1000 dollárig terjedő sávban, amely sokkal termelékenyebb, mint a helyi, régi eljárások, viszont jóval olcsóbb, mint a modern ipar nagy tökeigényű technológiája. A tőkésedés ilyen módja esetén számtalan új munkahely teremthető viszonylag rövid idő alatt.

A kezdeti sikerek további demonstrációs hatást fejtenek ki, mivel hasonló lehetőségek a körzet haladóbb és vállalkozó kedvű emberei és közösségei számára is elérhető messzeségben vannak. A 10 000 dolláros technológia demonstrációs hatása ugyanakkor teljesen negatív, mivel az emberek számára ez teljesen elérhetetlen messzeségben van. Így rendszerint egyszerűen feladják a küzdelmet, és gyakran felhagynak régi foglalkozásukkal is. A 100 és 1000 dolláros technológia elérhető szinte mindenki számára, nemcsak pénzügyileg, de a képzettség, gyakorlati ismeret és szervezési képesség tekintetében is.

Alkalmazkodás a helyi követelményekhez

A megfelelő technológia sokkal könnyebben alkalmazkodik, az elmélet hívei szerint, az olyan egyszerű környezethez, ahol nagytömegű „munkaerőforrás” él, a tőkének viszont szűkében vannak. A felszerelések ekkor sokkal egyszerűbbek, s így könnyebben használhatók, fenntarthatók és javíthatók a helyszínen, anélkül, hogy nagymértékű függés

alakulna ki a képzett technikusoktól és az importált tartalék-alkatrészeketől. Sokkal kevésbé tiszta nyersanyagokkal és jóval pontatlanabban lehet folytatni a termelést, amelynek eredményeit is elsősorban a körzetben értékesítik. A termelés ily módon sokkal kevésbé függ a nemzetközi kereskedelem ingadozásaitól, a közlekedési és szállítási zavaroktól és egyéb, nem befolyásolható, külső tényezőktől. Az embereket sokkal könnyebb kiképezni, ellenőrizni és megszervezni, s a termelési tevékenység általában azoknak a képességeihez szabható, akik folytatják azt.

Csaknem az összes szegény országban a legnagyobb megcsapolatlan erőforrást a munkaerő jelenti. Így aztán az alkalmazott technológia megfelelő voltát azaz lehet mérni, hogy milyen mértékben optimalizálja ezt az erőforrást. Más szóval a *technológia alkalmas vagy alkalmazatlan* volta azon mérhető, hogy milyen az összes beruházott erőforrás és az általuk teremtett új munkahelyeknek az aránya. Így például egy automatikus fafeldolgozó üzem, amely 50 embert foglalkoztat 10 000 dollár/új munkahely beruházási költség mellett, kevésbé megfelelő a „megfelelő technológia” elmélete szerint, mint egy elektronikus összeszerelő üzem, amely hús vagy ötven munkahelyet teremt 1000 dollár/új munkahely költséggel. Hasonlóképpen megfelelő technológiával még az olyan alapanyagok, mint az ammónia vagy az olaj termelése is megfelelő méreteket érhet el, és helyileg versenyképesen folytatható. Brown említett cikkében két ide vonatkozó példát idéz a harmadik világból: „Az első példa arra az új irányzatra vonatkozik, amelyet a legtöbb afrikai, ázsiai és latin-amerikai ország kormánya annak érdekében követ, hogy bármilyen kicsi is otthoni piaca, saját területén olajfinomítókat építsen. Ebben a folyamatban a nemzetközi cégekkel kis olajfinomítókat építettek alacsony beruházás/kibocsátás aránnyal és alacsony

összkapacitással (kb. 5000—30 000 barrel napi teljesítménnyel). Ezek az egységek legalább olyan hatékonyak és alacsony költségűek, mint a nagyobb és tőkeintenzívebb hagyományos tervezésű finomítók.

A második példát — szintén az utóbbi időkben — a kisebb piacokra dolgozó ammóniát termelő üzemek szolgáltatják, amelyeknek a beruházási költsége — 60 t/nap kapacitás mellett — kb. 30 000 dollár/tonna, míg a hagyományos egységek napi kapa-

citása 100 t (ami egy hagyományos gyár esetében még kicsi is), de ez utóbbi 50 000 dollár/tonna beruházási költséget igényel.”*

Az ilyen technológiák nem egyetemesek ugyan, de valóban ideálisak lehetnek minden olyan esetben, amikor valamire sürgősen szükség van; például élelemre, lakásokra, utakra vagy iskolákra.

Árva László

* Brown: I. m. 267. l.

Csikós-Nagy Béla:

A MAGYAR ÁRPOLITIKA

(Az 1979—80. évi árrendezés)

A szerző az 1979—80. évi árrendezés szemszögéből nézve vizsgálja a stabilizáció utáni magyar árrendszer fejlődésének a történetét, elemezve annak legjelentősebb szakaszait 1946-tól egészen 1979-ig. A történeti elemző rész után tér rá az 1979—80. évi ármechanizmus kialakításának kérdéseire. Az ármechanizmus továbbfejlesztése az árpolitika egyik legfontosabb kérdése. A szerző jelentős teret szentel e kérdés vizsgálatának. Megismerheti az olvasó a könyvből azt is, hogy a világgpiaci árhatások miként juthatnak érvényre az új árrendszerben. Ismerteti az ár-, a jövedelem- és a költség szerkezetben végbemenő változásokat, az egyes szakterületeken végrehajtott árváltozásokat, azok kiváltó okait és várható hatásait, valamint közli az új árrendszerrel kapcsolatos vitákat, a különböző nézeteket. A nemzetközi irodalomban sem ismeretes a nemzeti árpolitikának ilyen átfogó, alapos és elmélyült elemzését tartalmazó mű. Mindemellett a könyv stílusa olvasmányos, még a legnehezebb összefüggéseket is világosan tárja az olvasó elé.

Kb. 290 oldal, kötve kb. 50,— Ft (Sajtó alatt)

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

Tudományos emlékülés Varga Jenő születése 100. évfordulójának tiszteletére

1979. november 5-én az MTA Felolvasó termében a Magyar Tudományos Akadémia, az MSZMP KB Párttörténeti Intézete és a Magyar Közgazdasági Társaság tudományos emlékülést tartott. Az ülés elnökségében foglalt helyet *Varga Mária*, Varga Jenő lánya, *Nyers Rezső* az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének igazgatója, *Vass Henrik*, a Párttörténeti Intézet igazgatója, *Garamvölgyi Károly* oktatási miniszterhelyettes, a Magyar Közgazdasági Társaság főtítkára, *Göncöl György* a közgazdaságtudományok doktora, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének tudományos tanácsadója, valamint *Valentyina Vasziljevna Ljubimova* és *Jakov Alekszandrovics Pevzner*, a közgazdaságtudományok doktora, a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Világgazdasági és Nemzetközi Kapcsolatok Intézetének tudományos főmunkatársa.

Kulcsár Kálmán akadémikus, az MTA Gazdaság- és Jogtudományi Osztályának elnöke elnöki megnyitójában hangsúlyozta, hogy Varga Jenő annak a nemzedéknek volt a tagja, amelyik Jászi Oszkárt, Lukács Györgyöt és Szabó Ervint adta a magyar társadalomtudományoknak. Varga Jenő nemcsak a közgazdaságtudományoknak volt kiemelkedő személyisége, hanem a munkásosztály és a parasztság helyzetének a vizsgálatával a szociológia területén is úttörő munkát végzett. Tudományos kutatásai ragyogó példái annak, hogy a marxista társadalomtudományok nemcsak megismerni kívánják a valóságot, hanem meg is akarják változtatni. Ezután átadta a szót *Göncöl Györgynek*, aki emlékelőadásában vázolta Varga Jenő életútjának főbb állomásait a forradalmi mozgalomban, és méltatta tudományos tevékenységének kimagasló teljesítményeit.

Varga Jenő a politikai és társadalmi élet azon kivételes egyéniségei közé tartozott — állapította meg —, akiknél az életút és az életmű szorosan egybefonódik. Tudományos munkái mindenkor a cselekvő, politikus ember útjelzőjeként értékelhetők. Varga életútjának legfontosabb állomásai (1919-ben a Magyar Tanácskörtársaság népbiztosa, a Legfelsőbb Gazdasági Tanács elnöke; Lenin megbízásából a Komintern gazdasági szakértője; 1927-ben a Népszövetség világgazdasági konferenciáján a szovjet küldöttség gazdasági szakértője; 1945-ben a Potsdami Konferencián részt vevő szovjet küldöttség gazdasági tanácsadója; 1946-tól a magyar kormány és a kommunista párt fontos ügyekben felkért tanácsadója stb.) nem véletlenül esnek egybe a korszak sorsdöntő fordulataival.

Varga szellemileg-lelkileg felkészülten, teljes ideológiai vértetben nézett szembe korának problémáival. Felkészültségéről tanúskodik mindjárt az a marxista analitikus remeklés, amely olyan emlékezetessé teszi a magyar kartellekről szóló híres fiatalkori művét. Erről a műről állapítja meg Szabó Ervin: „A magyar történelemnek munkásszempontról való, vagyis a gazdasági és társadalmi harcokat földelő, tehát helyesebben szociologikus földolgozása a legfontosabb elméleti és gyakorlati feladatok egyike... Nincs teoretikus számára marxistább feladat Magyarországon, mint az ország közgazdaságának... analízise és fejlődési irányának kijelölése. Csakis ezen az alapon lehet majd valóban gyakorlati, mert a tényeknek megfelelő programot alkotni a magyar munkásmozgalom számára...” Varga kutatási módszeréről elismerően jegyzi meg: „ez egyképpen tudományos és

gyakorlati tett; és elméleti és gyakorlati hatása sokkal gyümölcsözőbb, mint azoké a vértelen teóriáké, amelyeknek a való élethez való közét kibogozni külön stúdium.”

Rendkívül figyelemre méltó Varga kartellkutatásainak végső kicsengése, az osztályharc szempontjából levont politikai következtetése. Kautsky álláspontjáról mi sem természetesebb, mint hogy a kartellek uralmát a gazdaság felett a haladó kapitalizmus olyan vívmányának tekintse, ami ellen nincs apelláta. Eszerint a munkásosztály saját jól felfogott érdekében nem utasíthatja el a kapitalista fejlődésnek ezt a csúcsteljesítményét.

Varga már marxista fejlődésének ebben a kezdeti szakaszában is a gazdaság kartellszervezetét nem egyszerűen a kapitalista haladás csúcsteljesítményének tekinti, hanem a kapitalista fejlődés olyan végkifejletének, amely megkondítja a kapitalizmus lélekarangját. „A kartellek és a trösztök által teremtett óriási termelőerőket nem szabad visszafejleszteni, mint azt a reakciós kispolgári felfogás véli — írja Varga —, hanem a rendelkezést ki kell venni a maroknyi tőkés had kezéből és az óriási termelőerőket az egész dolgozó népközösség javára hasznosítani... A kartellkapitalizmusnak az egész polgári társadalommal együtt kell elpusztulnia.”

Varga utolsó műve, mint minden megelőző munkássága, azzal a kimagasló, ritka erénnyel ékeskedik, hogy problémafelvető és tudatformáló. Varga éleslátása és szókimondása szellemileg felvértező és felrisszító és marxizmus—leninizmus forrásai éltetik. A Tanulmányok a kapitalizmus politikai gazdaságtanának problémáiról című utolsó művében Varga sajnálkozva állapítja meg: „Meg kell vallanunk, hogy az infláció rendkívül bonyolult problémáit az elmúlt tizenöt esztendőben csak hiányosan, gyakran felületesen, az e területen tapasztalható új jelenségek figyelembe vétele nélkül dolgozták fel nálunk.”

Varga az inflációt mint a kapitalizmus általános válságának körtünetét és ennélfogva nem egyszerűen mint monetáris, hanem mint közgazdasági és mindenkéltől mint az osztályharc új kényszerűségeiből folyó politikai jelenségeket ábrázolja. „A kapitalizmus általános válságának korszakában, különösen a második világháború után, az infláció, amely valamennyi tőkésországra kiterjedt, akut gazdasági és politikai kérdéssé vált, mely különösen erősen érinti a munkásosztályt, megváltoztatva életének és harcának feltételeit. Éppen ezért tisztáznunk kell, milyen gazdasági és politikai feltételek idézik elő ezt az általános inflációt, miért kénytelen valamennyi burzsoá állam ... nagy összegű fölös pénzt forgalomba dobni.”

A monopolizáció értékesítése közvetlenül ütközik az újratermelés társadalmi követelményeibe. Ez a kapitalizmus általános válságának gazdasági lényege és alapvonása. És ehhez mindjárt hozzátehetjük: éppen ezt az égbekiáltó, a monopolizáció profitszükséglete és az újratermelés társadalmi követelményei közötti ellentmondást hivatott a tartós infláció úgy-ahogy áthidalni — az értéktörvény durva megsértése által.

Varga frappánsan összegezi a tényállást: „Ily módon az árak összege ténylegesen a termelési árak összege és az érték összege fölé emelkedik...” Levonja a további következtetést: „Mindezek a problémák további tanulmányozásra szorulnak. Mindamellet nyilvánvaló, hogy az infláció igazi oka nem a forgalom csatornáinak papírpénzzel való túltelítődése, hanem a reális és névleges nemzeti jövedelem között a második világháború idején és annak befejezte után mutatkozó eltérés.”

A dollár leértékelésére 1971-ben került sor. Nyolc évvel e jelentős fordulat, az általános válság e nagy jelentőségű mozzanata előtt, Varga pontosan megjósolta a bekövetkezését (akárcsak annak idején az 1929-es válság kitörését), előzményeivel és következményeivel egyetemben: „Előre látható, hogy a dollár mesterséges, nem az értéktörvénynek megfelelő (hivatalos árfolyamon alapuló) aranyparitását a nem távoli jövőben likvidálják majd, és az értéktörvény nem csak kerülő úton fogja meghatározni a dollárnak az aranyhoz való viszonyát, mint ahogy ez ma történik.

A dollár abnormálisan magas értékelése addig maradhatott fenn, amíg az Egyesült Államok gazdasági hatalma rákényszerítette az összes tőkésországot a dollár túlértékelésére.”

Íme, monetáris szempontból ez a háború utáni kapitalizmus lázgörbéje. Ezeknek a fejleményeknek a diagnózisát adta meg Varga, akiről elmondhatjuk, hogy a kapitalizmus igaz ellensége volt világszerte, és képes volt a szocializmus ügyéért széles tömegeket mozgósítani — térben messze túl szűkebb pátriáján, és időben messze túl saját nemzedékén.

László Andor, a Magyar Nemzeti Bank nyugalmazott elnöke, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem tanára „Varga Jenő és a stabilizáció” címmel tartott korreferátumot.

Amikor Varga Jenő 1946-ban Magyarországra érkezett, a stabilizáció programját nagyjából már kidolgozták. Bár néhány tényt ismerünk, a tudomány nem tárta még fel Varga közvetlen részvételét a stabilizációban. Egyik hivatalos (a párt főtitkárának szóló) levelében már áprilisban tervezetet küldött, amelyben részletesen ismertette a hiperinfláció megfékezésére és az új pénzegység bevezetésére vonatkozó javaslatát. A stabilizáció mintaképe az 1923. évi németországi stabilizációt tekintette. Hangsúlyozta, hogy a lejáratott pengő helyett feltétlenül új pénznemet kell teremteni, amelynek értékét az amerikai dollár kerek hányadával célszerű meghatározni. Az átváltási árfolyam legyen magas, vagyis az új pénz vásárlóereje feleljen meg a feketepiaci dolláráraknak, vagy legyen még valamivel magasabb. Így elérhető, hogy túlkereslet alakuljon ki az új valuta iránt, ami lehetővé teszi a költségvetési deficit papírpénzzel való fedezését, újabb infláció veszélye nélkül. A forgalomhoz szükséges bankjegymennyiséget előre meg kell határozni, és semmiképpen sem szabad ennél többet kibocsátani. Az államháztartás egyensúlyának helyreállításához új adórendszerre van szükség: nem célszerű azonban vagyondézsmát szedni, mert az ebből származó bevétel magasabb jövedelemadó segítségével is behajtható. A pénzügyi kérdések mellett Varga Jenő a közgazdasági előfeltételekről sem feledkezett meg. Hangsúlyozta, hogy a stabilizáció elengedhetetlen feltétele a fogyasztásnak a termelés szintje alatt tartása. Az új pénz bevezetésének időpontját több tényezőtől teszi függővé. Ilyenek: az aratás minősége, a jóvátételi fizetések rendezése, a békekötés, egy amerikai kölcsön megszerzése stb.

Júniusban és júliusban Varga Jenő a stabilizációt előkészítő bizottság több ülésén részt vesz. Ekkor döntenek az árszínvonal magasságáról és az arányok kérdéséről is. Elhatározzák, hogy a gabona ára a „békebelinek” 110, az iparcikkeké 150—200, a lakbérek 40—80 százalékát tegyék ki.

A forint megszületésekor Varga Jenő megbízást kap, hogy vegyen részt az új valuta működésének ellenőrzésében. A forint léte azonban több, mint gazdasági kérdés: elsőrendű politikai kérdés is. Varga a forint melletti propagandából tevékeny részt vállal. 1946. augusztus 3-án a Szabad Nép vezércikke, „A parasztság és az árólló”, az ő tollából származik. Ebben elismeri, hogy a parasztság panaszai bizonyos mértékig megalapozottak, különösen ami az iparcikkek túlzott drágulását illeti. Egyes áruk, amelyeket a háború előtt egy métermázsza búza árért lehetett megkapni, most csak másfél métermázsza búza árából szerezhetők meg. Bár elismeri az arányok felülvizsgálatának a szükségességét, hangoztatja, hogy az árólló felszámolása még nem időszerű, mert az „nem használna a parasztságnak, és csak a forint elértéktelenedéséhez vezetne”. A parasztság ugyanis a nagyobb árbevételből származó több pénzért nem tudna több iparcikket vásárolni, mint amennyit az ipar termelni képes. A túlkereslet pedig szükségképpen az árak emelkedéséhez vezetne. Emellett nemcsak a parasztság helyzete romlott: a munkás is 75 százalékos munkateljesítményéért csak 50 százalék reálbért kap, a tisztviselők és tanárok fizetése pedig a háború előttinek a felét sem éri el. Magyarország miniszterelnöke pedig 1350 Ft-os havi fizetésével a békebeli fizetésnek körülbelül csak $\frac{1}{8}$ részét kapja.

Még ebben a hónapban több Varga-cikk is megjelenik a forint védelmére. Az egyikben (az augusztus 11-iben) az iparcikkek árának leszállítását követeli, mert a kisgazdapárti vezetés alatt álló árhivatal „olyan magas árakat szab meg, hogy ezek mellett minden ipari vállalat továbbra is jól megélhessen”. Egy nagygyűlésen tartott felszólalásában leleplezi a tőkésök hangulatkeltő manővereit: a GYOSZ vezetői, akik azelőtt minden fillérre, amit a munkásoknak kellett volna adni, rendkívül vigyáztak, most alacsonynak tartják a munkabéreket. Határozottan leszögezi: „...semmiféle politikai rendszer, sem a tőkés termelés, sem a proletárdiktatúra, sem semmi közbeeső forma nem tud többet elosztani, mint amit az ország termel”.

Varga Jenő részvétele a magyar stabilizációban szerves folytatása volt elméleti munkásságának, hiszen a fenti elvek legtöbbször már az 1919-es proletárdiktatúra idején találkozhattunk.

Különösen időszerű Varga inflációval kapcsolatos nézeteinek a felidézése. A Társadalmi Szemle 1946. évi 7. számában *Infláció és stabilizáció* címmel publikált tanulmányában olvashatjuk, hogy „...az államháztartási hiány fedezésére sem szabad több névértékű bankjegyet forgalomba hozni, mint ami az áruforgalom lebonyolításához szükséges”. A beruházásokat sem szabad a „bankjegyforgalom szaporításával” finanszírozni. És rámutatott arra, hogy a külföldi kölcsönök sem segítenek akkor, ha több pénz kerül országosan forgalomba, mint amennyi az áruforgalom lebonyolításához szükséges.

Az előadó végezetül hangsúlyozta: ma is óvnunk kell pénzügyi rendszerünket. A társadalom gazdasági folyamatainak jobb megszervezése érdekében vigyázni kell az árak és árárányok helyes kezelésére, el kell kerülni az infláció veszélyét felidéző szándékokat és módszereket. „Az a pénzügyi rendszer, amely elszakad ezektől a feltételektől, amely ezeknek a követelményeknek nem tud eleget tenni, emlékeztet a mitológiai Anteuszra, aki elszakadva a saját valóságától, a gazdaságtól, erőtlenné válik.”

Valentyina Vasziljevna Ljubimova, Varga Jenő egykori munkatársa felszólalásában tájékoztatta az emlékülésen megjelenteket arról, hogy november első két napján Moszkvában tudományos ülészakot tartottak Varga elvtárs születésének 100. évfordulójának alkalmából, és tolmácsolta az ülés valamennyi résztvevőjének Inozemcev akadémikusnak, a Világ gazdasági és Nemzetközi Kapcsolatok Intézete igazgatójának, valamint az ülészakot szervező intézeti tudományos tanácsnak forró üdvözlését. A moszkvai Varga-emlékelőadást Inozemcev akadémikus tartotta. Ezen kívül tizenhárom előadás hangzott el, amelyek mind az intézet folyóiratában, mind az évforduló alkalmából kiadott kötetben hamarosan olvashatók lesznek.

Ljubimova elmondta, hogy nemcsak dolgozott a Varga Jenő vezette intézetben (még hozzá csaknem 20 éven keresztül), hanem ott is volt aspiráns, így Varga Jenőre nemcsak a beosztott, hanem a tanítvány szemszögéből is emlékszik. Varga elvtárs a politikai gazdaságtan foglalkozások keretében tanította a fiatalokat arra, hogyan kell elemezni a tőkés világgazdaság és világpolitika változásait. Állandóan és szigorúan megkövetelte, hogy hallgatói a marxizmus klasszikusai mellett azok műveit is ismerjék, akiket ők bíráltak. Szigorúsága ellenére szívesen vette, ha a fiatalok vitába szálltak vele.

Varga Jenő intézeti igazgató munkáját is fáradhatatlan szorgalommal látta el, minden tanulmányt elolvasott, és rendkívül aprólékos javaslatokat tett a szerzőknek a tökéletesítésre.

Az Intézetben Varga Jenő vezette be az ún. konjunktúra-megbeszélés intézményét. Ezeken a megbeszéléseken a gazdaság és politika kulcskérdéseit vitatták meg, például a 30-as évek gazdasági válságáról a sajátos depresszióra történő átterét vagy a 30-as évek nyugati munkásmozgalmának bonyolult problémáit. Ezek a konjunktúra-megbeszélések a legdemokratikusabb módon folytak, mindenki hozzászólhatott és elmondhatta a véleményét, amelyhez azután Varga elv-

társ megjegyzéseket fűzött. A munkaértekezletnek ez a formája ma is élő gyakorlat a Világgazdasági és Nemzetközi Kapcsolatok Intézetében.

Ezután Ljubimova arról beszélt, hogy saját szűkebb kutatási területén, a fejlett tőkésországok munkásosztálya társadalmi-gazdasági helyzetének elemzésében mekkora segítséget jelent a Varga Jenőtől tanult módszer. Varga ugyanis a világgazdasági válságról a szervezett kapitalizmus polgári elméletének kritikájáig valamennyi munkájában állandóan nagy figyelmet fordított a munkásosztály helyzetében végbemenő változásokra és az állammonopolista uralkodó körök politikai mesterkedéseire, amelyek arra irányultak, hogy megőrizték a burzsoázia hatalmát, és letérítsék a proletárokat a forradalmi harc útjáról.

Jakov Alekszandrovics Pevzner szintén Varga Jenő intézetében dolgozott. Rövid felszólalásában Varga Jenőre, a tudósra és vezetőre emlékezett. Elmondta, hogy egyáltalán nem volt könnyű dolog az irányítása alatt dolgozni, mert nemcsak a munkabírása volt határtalan, de munkatársainak is magasra állította a mércét. A beosztottjairól alkotott véleményének mindig az volt az alapja, ki mennyit és hogyan tud dolgozni. Nem elégedett meg azzal, ha ismerték a klasszikusok műveit; a saját fejükkel is tudniuk kellett gondolkodni. Irtózott a frázispufogatástól, nem állhatta a banalitásokat.

Mély optimizmusa nem gátolta meg abban, hogy lássa a nehézségeket. Lenin szellemében a valóság objektív elemzését tűzte ki célul, még akkor is, ha az a valóság olykor keserű volt. Különösen ügyelt az általa felhasznált adatok pontosságára: az üléseken, értekezleteken mindig újságkivágásokkal jelent meg.

Szívesen tartott előadást mindenféle közönségnek. A korabeli Moszkva nagy előadótermei mindig zsúfolásig megteltek, ha Varga-előadás szerepelt a programjukon. A háború elején különösen sok időt szánt az agitációra. 63 évesen a körülzárt Leningrádba utazott, hogy beszélhessen a katonákhoz.

Varga Jenő elmúlt negyven éves, amikor Szovjet-Oroszországba érkezett. Tökéletesen soha nem tudta elsajátítani az orosz nyelvet: hibásan, idegen akcentussal beszélt. Óriási szókincsét, nyelvének gazdagságát tekintve azonban hamarosan túlszárnyalta a született oroszokat is.

Varga Jenő nem szerette, ha ünnepelték. Háromszor tüntették ki Lenin-renddel, sőt egy alkalommal Lenin-díjat is kapott. Kitüntetéseit azonban csak egyszer lehetett látni: a temetésén.

Varga Lajos, a történettudományok kandidátusa, a Párttörténeti Intézet tudományos munkatársa Varga Jenőnek a Magyarországi Szociáldemokrata Párt tagjaként kifejtett tevékenységéről beszélt.

Varga Jenő 1906-ban lépett be az MSZDP-be, és ettől kezdve — szakadatlan önálló marxista elméleti munkálkodása mellett — állandó agitációs és propaganda-tevékenységet folytatott. Hamarosan szerkesztője lett a Népszava vasárnapi számában hétről hétre visszatérő másféloldalas „Közgazdasági Szemle” rovatnak. Az MSZDP elméleti folyóiratában, a Szocializmusban a marxizmus legfontosabb elméleti kérdéseit ismertette. Rendszeresen jelentek meg írásai a Huszadik Század hasábjain, és mondhatni „külső munkatársa” volt a Die Neue Zeitnek, módot teremtve arra, hogy Európa szocialistái is megismerkedjenek a magyar viszonyokkal.

Az elsők között elemezte a magyarországi tőkés fejlődést, amelyet többek között az önálló vámrendszer hiányából fakadóan lassúnak, elmaradottnak tartott. A vámterület kérdéséről szóló munkáiban és beszédeiben hangsúlyozta, hogy a közös vámterület további fenntartása Magyarországot másodrendű, mezőgazdasági szállítói szerepre kárhoztatná, és így az ipari munkásság kialakulását, illetve fejlődését is gátolná. Hasonló meggyőződésből tiltakozott a Németországgal való vámközösség gondolata ellen. Vámvédelem hiánya esetén „Németország iparcikk fölöslege önköltségen aluli áron árasztaná el az egyedüli védtelen ország piacát, és ott minden gyáripari termelést tönkretenne”. Mind gazdasági, mind politikai okokból elvetette a Közép-Európa-tervet, sőt 1918-ban már azzal is tisztában volt, hogy az

Osztrák — Magyar Monarchia még esetleges demokratizált formájában is táptalaja lehetne a nemzetiségi és irredenta mozgalmaknak, amelyek — behatólva a proletariátus soraiba — rendkívül nagy kárt okozhatnának.

Varga Jenő nagy súlyt fektetett a munkás-paraszt szövetség létrehozására. „A szociáldemokrata mozgalomnak számolnia kell a ténnyel, hogy belátható időn belül a mezőgazdasági kisüzemek száma lényegesen csökkenni nem fog, tehát egy igen erős parasztosztály fog fennállni, amelyet a szociáldemokrata mozgalomnak meg kell hódítania” — fogalmazta meg 1912-ben a szövetségi politika szükségességét. Hangsúlyozta, hogy a föld államosítását a parasztság akarata ellenére nem lehet végrehajtani, ugyanakkor felvetette, hogy a parasztság egyéni vagy kollektív társulási formában állami földek bérlője legyen. Támogatta a nincstelen parasztok és törpebirtokosok nagybirtok elleni mozgalmát.

Ezután Varga Jenőnek az 1910-es évek pártharcairól vallott véleményéről szólt az előadó. Varga Jenő a polgári radikális gondolkodás eszmevilágától jutott el a marxista alapon álló szocialista munkásmozgalomig — alapította meg —, és hangsúlyozta, hogy a valóban haladó értelmiségnek a helye nem a radikálisok táborában van, hanem a munkásosztály pártjában.

Péteri György, az MTA Történettudományi Intézetének tudományos segédmunkatársa előadásában Varga Jenő 1918—1919-es tevékenységén belül az államosított gazdaság eszméjéhez és gyakorlatához fűződő viszonyával foglalkozott.

Varga az őszirózsás forradalom időszakában még a szociáldemokratákhoz tartozott: a Népszava „Közgazdasági Szemle” rovatában (amelynek sok éven át vezetője volt) november 10-én megjelent cikke munkást és tőkést egyaránt dologra szólít, de hozzáteszi: „ha a tőkésék, amire némi hajlam mutatkozik, most amerikázni akarnának, elvárjuk a népkormánytól, hogy kíméletlen eréllyel kényszerítse a tőkéséket a termelésre”. Az államtól azonban mást is — és egyre többet — várt. December elején még arról ír, hogy az államnak egyrészt helyes adópolitikával kell visszaszereznie a közösségnek a magántulajdonban levő termelőeszközökkel szerzett profit tetemes részét, másrészt erélyes szociálpolitikai intézkedésekkel kell szabályoznia magát a profittermelést. Február végétől viszont már a gazdaság teljes átalakítását, vagyis a termelésnek az egyes tőkésék magánérdekeitől független újjászervezését sürgeti. Az államosítást (mert hiszen ez az újjászervezés mi mást jelentene) a központi bürokrácia — a hivatalnoki-értelmiségi réteg — létszámának és szerepének kiterjesztésével kívánta összehangolni. Szovjet-Oroszország gazdasági helyzetének akkori romlásából ugyanis azt a következtetést vonta le, hogy a proletárforradalom megszilárdulásának sarkköve, az „újfajta, nem kényszeren alapuló termelőfegyelem” a munkásság és a hivatalnokok közötti meg nem értés miatt nem tudott kialakulni, és ez végveszélybe sodorhatja magát a forradalmat. Ezért tartotta rendkívül fontosnak a magyar diákság és értelmiség szocialista szellemű nevelését.

Varga elméleti rendszerében a gazdaság forradalmi átszervezése nemcsak a magántulajdon, hanem a vállalati elszigeteltség, sőt elkülönültség tagadását is jelentette, mert az „irracionalisan atomizálttá” tette a gazdaságot. Azaz a tőkés gazdaság centralizációs folyamatának a kollektív tulajdon talaján történő továbbvitelét szorgalmazta: „amint már a kapitalista termelőrendszerben is az üzemi organizációk felett voltak nagy kapitalista organizációk, voltak központok, kartellek, trösztök, a termelést szervező nagybankok — mondta tanácskongresszusi előadásában —, annak analógiájára nekünk is új szervezeteket kellett létesítenünk, az ún. ipari szakosztályokat, amelyek az egyes iparágakban a szocializált üzemek termelését vezetik”.

A Tanácsköztársaság kikiáltása előtti hónapokban az államosítás végrehajtásában a felülről indított akciók híve. A helyi kezdeményezéseket, a vállalati munkástanácsok létrehozását „helytelen, fejtelten gyári puccsok”-nak minősítette. Nem nyerte el a gazdasági racionalitás és hatékonyság követelményét szem előtt tartó Varga Jenő tetszését, hogy ezeknek a demokratikus szerveknek a működése a vál-

latali munkáskollektívák ellenőrzését jelentette a vállalati szakirányítás felett. Ez a nézete akkor sem változott, amikor már a proletárdiktatúra egyik legfontosabb posztját foglalta el. Véleménye továbbra is az maradt, hogy alsó szinten az irányításnak kizárólag a munkafegyelem biztosítása a feladata, hiszen a technikai vezetést a műszaki szakemberek, a gazdálkodás irányítását pedig az ágazati központok látják el. A munkások közvetlen beleszólási jogától az előadó szerint Varga azért óvakodott, mert közte (illetve a szociáldemokraták) és a kommunisták között bizonyos politikai kérdések megítélésében ellentétek feszültek.

A proletárforradalom győzelme után az átalakulás főbb vonalait, alapelveit illetően Varga és a kommunisták vezetői között már nem volt különbség. A Legfelsőbb Népgazdasági Tanács élére állva, Varga Jenő érvényesítette korábbi törekvéseit. Így a gazdaság működésének meghatározó szintje az ágazati gazdálkodás lett, ami együtt járt a vállalati forma felszámolásával. A vállalati különérdekek ágazatokon belül feloldódtak. Az elkülönültségi viszonyok fő hordozójává az ágazatok váltak, amelyek a termelési erőforrások és a hitelek elosztásában egymás rovására is érvényesíteni kívánták érdekeiket.

Szabó Ágnes, a történettudományok kandidátusa, a Párttörténeti Intézet tudományos főmunkatársa „Varga Jenő a két világháború közötti időszak kommunista mozgalmában” című korreferátumát a Tanácsköztársaság bukását követő osztrák emigráció legfontosabb munkájának, A proletárdiktatúra gazdaságpolitikájának az elemzésével kezdte.

Ez a mű hatalmas nemzetközi visszhangot váltott ki keleten és nyugaton egyaránt. Néhány része, különösen a Tanácsköztársaság agrárpolitikájáról szóló fejezet és az a gondolat, hogy a proletárdiktatúra a tanácsformán kívül más formában is működhet, Lenin figyelmét és tetszését is kiváltotta.

1920 nyarán Varga Kun Bélával együtt a Szovjetunióba kerül, ahol részt vesz a Kommunisták Internacionálé II. kongresszusán. 1921 tavaszától — a Magyar Tanácsköztársaságban szerzett tapasztalatai, valamint közismert irodalmi tevékenysége alapján — a Komintern valamennyi kongresszusán ott van, sőt a VI. és VII. kongresszuson a vezető testületbe is beválasztják. 1921-ben kapja először azt a később sokszor visszatérő megbízatást, hogy készítsen elemzést a világgazdasági helyzetről. Ezek az elemzések a kapitalizmus általános válságának talaján végbemenő új jelenségeket vizsgálták, és ezek a szocialista forradalom győzelemre vitele legmegfelelőbb módjának kiválasztásához kívántak segítséget nyújtani. Bár ezeket a gazdasági helyzetjelentéseket balos támadások érik (a forradalmi helyzet elkenődésével, eltagadásával vádolják Varga Jenőt), kétségtelen, hogy általuk hatalmas tényanyag birtokába jut a nemzetközi forradalmi munkásmozgalom.

Varga már 1927-ben felhívja a figyelmet a készülődő világgazdasági válságra. Abban az évben nevezik ki a Világgazdasági és Világpolitikai Intézet igazgatójává. Az 1930-as évek eleje az Intézet munkájának megszervezésével és a nagy válság vizsgálatával telik.

1934 nyaratól részt vesz a Komintern VI. kongresszusát előkészítő bizottság munkájában. Ekkor kezd formálódni az a nézet, hogy a kapitalizmus elleni harc szükségszerű periódusa az antifasiszta, általános demokratikus szakasz. Ezzel kapcsolatban a szociáldemokrácia megítélésében alakult ki a leghevesebb vita. Varga keserű emléket őrzött a jobboldali szocdem vezetők szerepéről a magyarországi forradalmat illetően, és így a szociáldemokráciával (de nem a szociáldemokrata munkástömegekkel) szemben foglalt állást.

Varga a két világháború közötti időszakban is megkülönböztetett figyelmet szentelt az agrárkérdésnek, különösen miután (1922-ben) beválasztották a Komintern programját kidolgozó bizottságba. A munkás-paraszt szövetség mellett a földkérdést helyezi az agrárprogram középpontjába. „A munkánk középpontjában a földkérdésről elfogadott álláspontnak kell állnia, mivel a földéhség a legnagyobb hajtóerő minden forradalmi mozgalom számára a Földön” — mondta

felszólalásában a Komintern IV. kongresszusán. Az agrárkérdésről 1924-ben és 1925-ben kiadott tanulmánykötetei útmutatásul szolgáltak a Paraszt Internacionálé számára is, és számos ország (köztük hazánk) forradalmi munkássága is felhasználta őket helyes agrárpolitikájának kidolgozásához.

Jóllehet Varga Jenőt a két világháború közötti időszakban elsősorban a szovjet és a nemzetközi munkásmozgalom, valamint gazdaság kérdései foglalkoztatták, nem szakad meg a kapcsolata a magyarországi, illetve az emigrációban élő magyar kommunistákkal sem. Módot talál rá, hogy gazdasági elemzései és politikai értékelései eljussanak a magyar munkásokhoz is. Tudományos munkájának eredményeit összefoglaló rövid cikkei magyar nyelven is megjelentek, részben külföldön, részben a hazai sajtóban.

Kovács János Máttyás, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének tudományos munkatársa az ún. Varga-vitáról tartott korreferátumot. Előljáróban elmondta, hogy az egyes közgazdász-nemzedékek tagjaiban meglehetősen különböző kép él Varga Jenőről. A második világháború után induló korosztálynak, alighogy megismerte a nemzetközi munkásmozgalom gazdasági stratégiáját, máris el kell ítélnie őt „reformizmusáért” az 1948–49-es, „Varga elvtárs hibái” ellen folytatott kampány keretében. Nevével ezután alig találkozunk. Az 1970-es évek elején induló nemzedék számára Varga Jenő már nem a húszas-harmincas évek Varga-jelentéseinek készítője, hanem „eretnek” gondolatokat is hangoztató teoretikus. A köztes generáció még ennyit sem tud Vargáról: a megbélyegzésről lekésték, ahhoz viszont túl korán születtek, hogy az iskolapadban érje őket az oktatásban történt elismerése.

A két nemzedék Varga Jenő-képe között kieső másfél évtized — részletes Varga-életrajz és a szocialista közgazdaságtani elmélettörténet hiányában — úgyszólván teljes homályba vész. Erről a korszakról a hivatalos értékelő közlemények is „szemérmes” hallgatásba burkolóznak. Ebből úgy tűnhet, mintha komoly irányváltás következett volna be Varga Jenő munkásságában, holott ekkor is a tőkés konjunktúra folyamatának friss szemű, invenciózus ismerője marad. Nem a tudományfelfogása változik, hanem a tudományos státusza, mégpedig gyökeresen. „A tőkés gazdaság a II. világháború után” című könyvének bírálata nyomán a politikát befolyásolni képes világgazdasági szakértő hirtelen a „magas tudomány berkeiben” találja magát.

Az ún. Varga-vita (mert a Komintern-ben több Varga-vita is kialakult — az agrárkérdéstől a válságelméletig számos kérdésben) 1947 és 1949 között folyt a Szovjetunióban. A vitát a nyugati közgazdaságtan is kommentálta, gyakran magasabb elméleti színvonalon (például E. Domar hozzászólása).

A szóban forgó könyv keltette vihar a következő megállapítások körül kavargott: az állam szerepének növekedése a tőkés gazdaságban, az ún. új demokráciák államkapitalista fejlődési útja, a gyarmatok gazdasági kötelékének lazulása, az európai tőkésországok elszegényedése a háborúban, a tőkés gazdaság végzetes megrázkódtatásoktól mentes fejlődése a háborút követő évtizedben.

Hogy Varga Jenő félreállítása egyértelműen politikai okokból és nem a könyvében olvasható téziseinek helytelen voltából ered, azt az is bizonyítja, hogy a könyv nagy része először cikkeik formájában jelent meg, de akkor (1944–45-ben) semmiféle kedvezőtlen reakciót nem váltott ki. Amikor viszont a demokratikus tőkésországok és a Szovjetunió közti korábbi jobb viszonyt a hidegháború váltja fel, alapvetően megváltozik a visszhang.

Az előadó ezután részletesen ismertette a Varga-vita menetét, amelynek során az intézetét beolvasztották a Közgazdaságtudományi Intézetbe, megszűntette a folyóiratát is, és amely szokatlanul hosszú idő, két év elteltével zárult a kozmopolitizmussal, szervilizmussal, ökonomizmussal, sőt antimarxizmussal vádolt Varga Jenőnek Az imperializmusról szóló munkákban megnyilvánuló reformista irányzat ellen című cikkével.

Mihalik István, a közgazdaságtudományok kandidátusa, a Marx Károly

Közgazdaságtudományi Egyetem docense „Varga Jenő a szovjet gazdaságról és a szocializmus politikai gazdaságtanáról” című korreferátumában Varga munkásságának a nemzetközi irodalomban alig, a magyarban pedig egyáltalán nem tárgyalt vonatkozásaival foglalkozott. Utalt arra a kutatásra, amelyet a munkatársaival folytatott a teljes Varga Jenő-bibliográfia elkészítésével kapcsolatban. Ennek során bizonyították, hogy a közhiedelemmel ellentétben Varga műveinek nem egy, hanem közel húsz százaléka született a Szovjet-Oroszországba érkezése előtt.

Varga Jenő érdeklődését ott először a szovjet gazdaság legsajátosabb eleme, a tervgazdálkodás kelti fel. Helyteleníti az akkori gyakorlatot, amely az ágazati tervek összegét emelte a népgazdasági terv rangjára. A tervgazdálkodás megvalósításához ugyanis elengedhetetlenül szükségesnek tartja: 1. a társadalmisított gazdaság egységes felső vezetését egy központi intézményből; 2. pontosan meghatározott, egységes, általános gazdasági tervet, amelynek át kell fognia az ország egész termelését. Tehát a termelési program csak a népgazdaság egészéből kiinduló gazdasági terv alapján készíthető el. Az ágazati tervek elsődlegessége akadályozza azok teljesítését, mivel minden elosztási szerv külön tervét és saját fontossági rangsorolását követi. Az előadó kitért a centralizáció-decentralizáció kérdéskörére is. Varga Jenő 1920–21-ben tett megállapításai — mondotta — egyrészt az adott időszak konkrét tervezési gyakorlata egyes hibáinak kiküszöbölését célozták, másrészt olyan elvek kimondását jelentették, amelyek az akkoriban kialakuló tervgazdálkodás alapjává váltak, és amelyeket ma már minden tervezéssel foglalkozó közgazdász közhelynek tekint.

Varga Jenő véleményt nyilvánított a pénz nélküli gazdaság értékmérésének kérdéséről is. Szerinte ez a feladat elméletileg megoldható. Igen elvont modellt dolgozott ki, amely a nyersanyag nélkül dolgozó ágazatok (a kitermelő ipar) termékeinek előállításába fektetett munkaráfordításoktól kezdve összegezi a további fázisok hozzáadott munkamennyiségét. A modelljét fokozatosan konkretizálva az értéknagyság meghatározásába bevonja a felhasznált termelési eszközök amortizációjának, a munkások eltérő képzettségi szintjének, a munkaintenzitás különbségeinek, a szállításnak, a paraszti munka téli szünetelésének, a rossz táplálkozási viszonyoknak és végül az eltérő természeti körülményeknek az értéknagyságra gyakorolt hatását.

Az előadó ezután Vargának a hadikommunizmus szükségességéről vallott nézeteiről beszélt. Elmondta, hogy a Komintern VI. kongresszusa hosszas viták eredményeképpen arra az álláspontra helyezkedett, hogy a szocialista forradalom győzelme után a NEP-jellegű szakasz léte a szükségszerű, klasszikusnak tekinthető fejlődési út, és csak a sajátos szovjet körülmények tették elkerülhetetlenné a pénz nélküli hadikommunizmus bevezetését. Varga ezzel szemben azt hangsúlyozta, hogy a hadikommunizmus az általános, a NEP a kivételes gazdaságpolitika. Hozzá kell azonban tenni, hogy kommunistához méltó módon később belátta tévedését. 1938-ban a következőket írta: „A *hadikommunizmus* politikáját a polgárháborúk és a gazdasági romlás váltotta ki. Ez *nem lehetett az a politika, amely megfelel a proletárdiktatúra gazdasági építő feladatainak.*

Az emlékülés *Kulcsár Kálmán* zárszavával ért véget, aki kiemelte: úgy érzi, hogy az ülészak és az elhangzott színvonalas előadások nemcsak méltó megemlékezést jelentettek Varga Jenőről, hanem számos új, eddig nem ismert tényre és összefüggésre hívták fel a résztvevők figyelmét.

Halm Tamás

Falufejlesztési ankét Keszthelyen

A Magyar Agrártudományi Egyesület 1979. október 23—24-én falufejlesztési ankétot szervezett a Keszthelyi Agrártudományi Egyetemen. *Varga Jánosnak*, az egyetem rektorának megnyitó szavait követően *Csáky Csaba*, az Egyesület főtitkára az „Agrárértelmiség a szocialista faluért” mozgalomról, majd *Várady János* egyetemi tanár, az Egyesület Gépesítési Társaságának elnöke a *Falufejlesztési Bizottság* céljairól, tevékenységéről szolt. Ezután *Tomory László* tanszékvezetőnek, a Falufejlesztési Bizottság vezetőjének előadása következett.

Az előadó elmondta, hogy a Bizottság eddigi és további munkájával s ezzel az ankéttal is segítséget kíván nyújtani az említett mozgalomnak, hozzá kíván járulni a falvak fejlesztéséhez, megszilárdulásához, a falun élők életkörülményeinek javításához.

A falukérdés vizsgálatának Magyarországon értékes hagyományai, ma is élő szakirodalma s számos művelője van. Mivel a falufejlesztés szerteágazó, összetett feladat, azért csak valamennyire egyeztetett álláspontokon alapuló, összehangolt intézkedésektől várhatunk átütő eredményt. Az ankét egyik feladata éppen a falu problémáival más-más szemszögből foglalkozó szervek és személyek nézeteinek valamelyes koordinálása: ezért szerepelnek a meghívottak között a falu társadalmi-gazdasági és műszaki szakértői mellett építésszek és szociológusok, népművelők, közigazdászok, közigazgatási és közegészségügyi szakemberek.

A jövőben még szorosabb együttműködésre kell törekedni a falukérdést vizsgáló szervekkel és tudományos műhelyekkel. Az ankét fontos feladata az is, hogy megfelelő támpontokat nyújtson azoknak az agrár-szakembereknek és helyi vezetőknek, akik munkakörüktől függetlenül aktívabban kívánják társadalmi munkájukkal szolgálni a falu fejlesztését.

Az ankét három vitaindító előadással folytatódott.

Bitó János egyetemi docens (Budapesti Műszaki Egyetem) előadásában a mai magyar falu egyik nagy problémájaként jelölte meg a településrendszer tisztázatlanságát. Az ősi, csoportos udvarú beépítés az elmúlt közel kétszáz évben fokozatosan átadta a helyét a ma is megtalálható ún. fésűs beépítésnek, ahol az utca felől először a ház a lakóudvarral (tisztá zóna), majd az állattartó udvar (szennyezett zóna), végül a kiskert következik. Ebből a szerkezetből fejlődött tovább az utóbbi néhány évtizedben az a sátortetős falukép, amely mind esztétikai, mind funkcionális szempontból annyi jogos bírálatot kapott. E fejlődés ésszerű magva, hogy miközben az életszínvonal emelkedése nagyobb lakóteret követelt, eközben hátul az állattartó egység, elől az utca szabott határt a bővítésének. (Sok helyen még szélesítették is az utcát.) Így a korábban hosszanti alaprajzú házak helyébe négyzetest építettek; ennek viszont logikus lefedési módja a sátortetős. Szerepet játszott a sátortetős építés elterjedésében a falusi háztípus lebecsülése s a dzsentri-polgári villa mint státuszszimbólum példaképpé válása. Elterjedésének szintén fontos gyakorlati oka, hogy a falusi építőmesterek családi munkaerő segítségével tömegesen tudtak ilyen házakat felépíteni. Jellemző ugyanakkor a hagyományos szemlélet makacsságára, hogy sok helyütt inkább két épületszint kialakításával, semmint a tetőtér beépítésével növelik a lakóterületet — szemben a tőlünk nyugatra és északra fekvő országokban megtalálható gyakorlattal.

Hogyan alakul vagy alakítható a jelenleg annyira zavaros falukép? Tovább-lépünk-e a mezővárosok zárt sorú (ún. „L”-beépítésű) utcái, illetve a bérház jellegű beépítés felé, vagy — legalább a falvak egy csoportja számára — sikerül olyan települési formát találni, amelyik a családi házak mainál szebb és célszerűbb rendszerét egyesíti a korszerűbb infrastruktúrával? Ilyen követelményeket kielégítő faluképre az iparilag lényegesen fejlettebb országokban számos példát találhatunk.

A továbblépéshez először is meg kell változtatnunk egy sor adminisztratív előírást. (Például az utca felőli előkert a ház homlokzatát a réginel öt méterrel bel-

jobb kényszeríti.) Emellett több és könnyebben kivitelezhető, ízléses és praktikus típustervet kell készíteni és megfelelően népszerűsíteni, megteremtve az ilyen lakóházak építésének támogatását (beleértve ebbe a hitelezést és az anyagellátást is). S nem utolsó sorban: a társadalmi és állami szervek, valamint a tömegkommunikációs eszközök segítségével hathatósabb ízlésformáló propagandát kell folytatni a falusi lakosság körében.

Jó néhány példát találunk falvainkban a modern csoportházas, láncházás, sorházas beépítésre. Ez a közművesítést megkönnyítő beépítési mód ott lehet előnyös, ahol a városias településszerkezet kialakítása a cél. Tudomásul kell viszont vennünk, hogy ilyen beépítés mellett higiéniai szempontokból nem folytatható háztáji állattartás.

Az előadó végül néhány vitakérdést jelölt meg: Milyen fejlődési alternatívák állnak a várossá sohasem váló falvak előtt, milyen irányban kell a szerkezetüket, épületeiket fejleszteni? Milyen körben s meddig kell a háztáji állattartás igényeit szem előtt tartani a falusi porták kialakításában, a lakásépítésben? A tennivalók meghatározásához — szögezte le végül — a településfejlesztési koncepciókban világosabban kell megfogalmazni az egyes falvak jövőjét.

Szép Iván egyetemi tanár (Gödöllői Agrártudományi Egyetem) az ember és a természet viszonyával foglalkozott a falufejlesztés szemszögéből. Az évezredek ökológiai egyensúlyt a modern városiasodás felborította. Előbb a városok, majd fokozatosan a falvak is „biológiailag sérültté” válnak azáltal, hogy mérgező anyagok kerülnek a levegőbe, a vízbe, a talajba. A mezőgazdaság gyorsuló iparosodása és a falu gyors technikai fejlődése ebben a térségben is felveti az eddig jobbra csak a városokkal kapcsolatban emlegetett környezetvédelmi problémákat.

Különös veszélyt jelent a mezőgazdaság kemizálása; az anyagcsere bomlástermékei (metabolitok) összegeződhetnek, csökkenthetik az ember természetes ellenállókéességét, befolyásolhatják neurohormonális szabályozását, sőt genetikai anyagait is. A nagyarányú kemizálás következtében egyes vidékeken az ásott kutak szennyeződnek, s ez különösen a csecsemőkre veszélyes. De hasonló jelenség tapasztalható olyan vidékeken is, ahol az ipar szennyezi a falvak vizét és levegőjét (például Ózd környékén). A kiszórási technikától nagyban függ a szennyezés; e tekintetben a repülőgépes szórás a legkedvezőtlenebb, s a talajközeli szórófejek alkalmazása a legkedvezőbb.

Az állattenyésztő telepek hígtrágyatermelése is fertőző lehet; gondatlan kezelés esetén — a trágya öntisztulásának hiányában — egyes szalmonella-törzsek az évszaktól függően 23—345 napig is életben maradnak.

Az ipari üzemek tevékenysége is több környezeti veszélyt rejt magában a falvakban, mint a városokban. Hiszen sok helyütt hiányzik a megfelelő csatornázás, s a falusi lakosság kevésbé figyelt még fel olyan környezeti ártalmakra, mint a füst, a rezgés, a zaj stb. Itt említendő a háztáji állattartás, amelynek fennmaradása népgazdasági érdek, de amellyel szemben szintén szigorúbb higiéniai követelményekkel kell fellépni, mint a korábbi hagyományos állattartásnál.

Az elmondottak alapján megállapítható, hogy a fejlődés folyamatát szabályozó gazdasági törekvések és hatások nemritkán ütköznek az ökológiai törvényszerűségekkel; divatos kifejezéssel: az ökonómiai és az ökológiai szempontok esetenkénti szembekerüléséről beszélhetünk. Márpedig a falu modernizálása csak az ökoszisztémával összehangolva képzelhető el. Ezért az infrastruktúra ésszerű fejlesztése mellett növelni kell a lakosság biológiai ismereteit, szigorítani a környezetvédelmi ellenőrzést. A mezőgazdasági szakemberek az új eljárások bevezetése előtt ne csak azok ráfordítás- és hozamvonzataira ügyeljenek, hanem a várható környezeti hatásokra is.

A falu fejlesztését e tekintetben is tudatosabban kell irányítani, külön figyelmet fordítva a háztáji gazdálkodásra irányuló ajánlásokra, amelyek a korszerűsítést összekapcsolják a szennyezések elkerülésével. Ez bizonyos mértékig

elválaszthatatlan a háztartási és a lakáskultúrától, a falusi telepek berendezésétől s a család életmódjától, amely a háztáji termelést és a háztartást egyaránt magában foglalja; ennyiben a problémák az előző előadás témájához is kapcsolódnak. Bár az említett fennvalók nemcsak a mezőgazdasági dolgozókra, hanem a falu majd minden lakójára vonatkoznak, kiemelendő a szerepe a mezőgazdasági szakembereknek és a falvak vezetőinek. A falu valamennyi tudatformáló és döntésre jogosult szervének és személyének fokozott gondot kell fordítania az ökoszisztéma megvédésére.

Gönczi Iván egyetemi tanár (Gödöllői Agrártudományi Egyetem) a falufejlesztés társadalmi-gazdasági kérdéseivel foglalkozott. A magyar falu az elmúlt egy-másfél évtizedben hihetetlenül nagyot fejlődött az anyagi javak előállításában, a lakosság életszínvonala s a foglalkozási struktúra átalakulása terén egyaránt. Ugyanakkor a falu átalakulása — vidékenként különböző mértékben és módon — kritikus szakaszba lépett. Nálunk az ország lakosságának csökkenő hányada, de még mindig kb. a fele falun él. Sok szó esett az utóbbi években a falvak városiasodásáról, de ennek tartalmát nagyon különféle módon értelmezik. Fokozatosan minden tekintetben várossá válnak-e a falvak, vagy megtarthatják sajátos értékeiket és arculatukat, ötvözve az elvárható komforttal?

Népgazdasági szempontból kétséges, vajon győzzük-e anyagi erőforrásokkal a gyors ütemű városba áramlás infrastrukturális (ezen belül lakás-) igényeinek kielégítését, figyelembe véve, hogy nálunk a városi életforma azt is jelenti, hogy a lakosság minden anyagi-szolgáltatási igényét központi erőforrásból szeretné kielégíteni. A legfejlettebb ipari országokban az emberek általában menekülnek a nagyváros ártalmaitól, és a természet, és a falu felé fordulnak. Vajont nekünk is végig kell haladnunk az általuk bejárt kanyargós úton? Ha a kanyart átvágjuk, nem fordíthatnánk-e a javunkra a történelmi elmaradásunkat a városiasodás terén?

A népesség csökkenése persze nem egyformán jellemző valamennyi falura. Leggyorsabban csökkent a kisebb (3000 főnél kevesebb lakosú) falvak népessége. Növekedett viszont a népesség a nagy ipari központok közelében, a járási székhelyeken és azokban a bázisközségekben, amelyekben a centrális szemléletű településfejlesztési koncepció több beruházást, jobb ellátást eredményezett. Ugyanakkor a nagyobb községek arra törekszenek, hogy minden tekintetben várossá alakuljanak, mert így több támogatást kapnak. Presztízsszempontok is a várossá válásra ösztönzik őket. A „bérházi” életforma térhódításával viszont visszazorol a népgazdasági szempontból igen fontos háztáji gazdálkodás. Képesek vagyunk-e lelassítani (s ha igen, miképpen) a falvakból való elvándorlást? A kérdés megválaszolásához abból kell kiindulni, hogy mind kevésbé jellemző az olyan eset, amikor fiatal vagy középkorú ember a jobb keresetért hagyja el a falut. Taszítóak lehetnek viszont a munka- és az életkörülmények, helyenként az idősebb korosztály konzervatívizmusa, az öntevékeny falusi közélet fogyatékosságai. Növeli az elvándorlási hajlomot, hogy a tömegkommunikáció is a falusi fiatalok számára az emberhez méltó modern életformaként mindinkább a nagyvárosi életet sugallja.

Bizonyos, hogy a gyors javulás ellenére a falusi infrastruktúra nem versenyezhet a városival. Nem számíthatunk arra, hogy az infrastrukturális beruházásokat a falvakban központi forrásokból gyorsítani lehetne. Ha viszont fokozottabban támaszkodni kívánunk a helyi lakosság hozzájárulására (nem adózás, hanem öntevékenység formájában), akkor támogatnunk kellene a személyi jövedelem közelebra való elköltését. Nagy szükség van a tudatformálásra is, hogy csökkenjenek a pazarló költségek (lakodalomra, sírkőre stb.), s egyidejűleg növekedjék a hozzájárulás a falu anyagi fejlődéséhez. E téren — éppen úgy, mint a helyes építkezés és életmód terjesztésében — döntő szerepe lehet a falusi vezetők, az értelmiség példamutatásának.

A falut sokáig azonosították a mezőgazdasággal. Ez a nézet ma visszavonulóban van. A falu azonban továbbra is telephelye a mezőgazdaságnak, szoros a kölcsönviszonyuk, a jó gazdaságok körzetében a falvak is módosabbak. Közvélemé-

nyünk ugyanakkor nehezen veszi tudomásul, hogy ma már a mezőgazdaságban is mindinkább jelentkezik a munkaerőhiány. 100 hektár mezőgazdasági területre nálunk kevesebb dolgozó jut, mint a két Németországban, Hollandiában vagy Csehszlovákiában. A mezőgazdaságnak — amely népgazdaságunk fontos szektora — érdeke az elvándorlás lassítása, a falvak stabilizálása, a falusi élet korszerűsítése.

Számos körzetünkben a kistalvak megszűnésével fokozatosan felszámolódik a mezőgazdasági termelés is (például Észak-Borsodban, az Őrség, a Gerecse vidékén stb.). De a falvak centralizációja szintén növeli a gazdálkodás nehézségeit, még gépesítés esetén is, hiszen a földtől való távolság növekedésével csökken a lehetősége a családtagok idénymunkába vonásának. Az is tapasztalható, hogy egyes vidékeken, ahol az adottságok jók munkaigényes, de exportképes termékek előállítására, a munkaerő egy minimális szint alá csökkenése esetén eltorzul a termelési szerkezet.

Szerepet játszik az elvándorlásban a mezőgazdasági munka presztízsének csökkenése is a falusi szülők körében. Ezt mutatják az iskolázási statisztikák is. Ha a mezőgazdasági szakmunkások a leggyengébb képességű fiatalokból rekrutálódnak, úgy szakadék keletkezik a mezőgazdaság korszerű technikája s a kiszolgálóinak szakmai színvonala között. A magyar falunak társadalmi-gazdasági szempontból jövője van. Fejlesztésük azonban nem épülhet bukolikus faluromantikára, hanem a tények tárgyilagos elemzésére.

Az előadásokat vita követte.

Szaszko László (az MSZMP Ipari, Mezőgazdasági és Közlekedési Osztálya) alá húzta annak fontosságát, hogy a falut az összes érintett szakterületek összefogása útján fejlesszük. Az eddigi falufejlesztés forrása a mezőgazdaság szocialista átszervezése volt, anyagi téren évszázados lemaradást hoztunk be. A jövőben azonban nem számíthatunk a beruházások korábbinál nagyobb tempójú bővülésére, következésképpen az intenzifikálás fő forrása a lehetőségek jobb kihasználása lesz. A falu jövőjével mindenképpen foglalkozni kell; ez már osztársadalmi gond, hiszen a falun lakók családjainak mindössze 17 százaléka a tisztán mezőgazdasági foglalkozású, s az ipari munkásságnak közel fele falun él.

Gáspár László (Közúti Közlekedési Tudományos Kutató Intézet) arról szolt, hogy az utak jelentősége nem kisebb, mint az épületeké. A kistalvak lemaradása részben az úthálózat fejletlenségére vezethető vissza. A központosító fejlesztésnek sem lenne ennyi kedvezőtlen hatása, ha jó úthálózat kötné össze a kis- és a nagy falvakat, illetve városokat. Hiba, hogy csak beton- vagy aszfaltútban tudunk gondolkodni, pedig sok olyan anyagunk van (ilyen például a pernye), amelyből tűrhető minőségű és olcsó utakat lehetne vidéken építeni. Ebben kellene a helyi kezdeményezést mozgósítani és központilag is támogatni.

Koltai József (Országos Vízügyi Hivatal) is arról beszélt, hogyan lehetne a társadalmi összefogással gyorsabban fejleszteni a falusi infrastruktúrát. Jó példaként említette a vízügyi társulások több évtizedes működését. Az ivóvíz falun még mindig nagy gond. Igaz ugyan, hogy ma már 1 millió falusi él folyóvízes lakásokban, viszont mintegy 400 faluban nincs kifogástalan ivóvizet adó közkút. 1985-ig ezt meg kell oldani.

Enyedi György (MTA Földrajztudományi Kutatóintézet) a falu — város kategóriák elhatárolásával foglalkozott, amelyet — mint megjegyezte — a jelenlegi közigazgatási terminológia nem tükröz eléggé. A falu a társadalmi szervezet térbeli megjelenésének sajátos formája. Más, mint a város, de sem foglalkozási struktúrában, sem gazdasági funkcióiban nem alsóbbrendű. A falun a lakóhelyi és szolgáltatási funkciók tekintetében elmaradás van, mert a termelési funkciók gyorsabban változtak, mint a lakótelepi funkciók. A falusi térségek heterogének; másként ítéltetők meg a dinamikus, a stagnáló és a hanyatló falvak. Nagy a különbség a tanyás területek között is. A gyengébb termőhelyeken települt aprófalvak vannak a legrosszabb helyzetben, pedig nagy részüknek az adottságai a KGST-országok átlagához képest nem is olyan kedvezőtlenek, így nagyobb támogatást érdemelnének. A

megoldást segítené: 1. a gazdasági és jogi szabályozás azon elemeinek a felülvizsgálata, amelyek egyoldalúan kedveznek a falvak koncentrálódásának; 2. a településfejlesztési alapok ésszerűbb elosztása, a helyi erők jobb mobilizálása; 3. átfogó településfejlesztési s ezen belül falufejlesztési koncepció kidolgozása, figyelemmel az utóbbi évtizedben bekövetkezett változásokra.

Körmendy Klára (Építésügyi és Városfejlesztési Minisztérium) elmondta, hogy van komplex településfejlesztési koncepció. Ennek kimunkálása során figyelembe vették az iparilag fejlettebb országokban kialakult irányzatokat. Az erőforrásokat nem lehet szétaprózni, nem lehet minden községnek iskolát, kultúrházat stb. juttatni. Bizonyos alapellátást azonban mindenütt biztosítani kell, s gondoskodni kell arról, hogy a különbségek e tekintetben csökkenjenek. A városokat és falvakat együtt kell térbelileg tervezni. Az ingázás még sokáig megmarad, de a törekvés az, hogy a városok 45 percnyi utazást igénylő ingázási körzete fedje le az egész országot. Bejelentette, hogy kiadvány készül a települési-szolgáltatási modellekről.

Bernát Tivadar (Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem) szerint az országos településfejlesztési koncepció mostohán kezeli a falvakat: a 130 kiemelt települést központilag finanszírozza, a többiekét viszont a tanácsokhoz utalja, ahol kevesebb a pénz, s ebből is előnyben részesülnek a városok. A kérdés megoldása sürgős, modern mezőgazdaságot nem lehet fejleszteni korszerű települések nélkül. A falu mindinkább több funkciójú településsé válik. De tudati problémák „lent” is vannak: ellentmondás van a személyi jövedelmek növekedése és a korszerű igények kialakulása között. Felül kell vizsgálni a települési koncepciót s különösen az ún. centrumfalvak kijelölését.

Szekeres Béla (Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium) a falufejlesztés és a mezőgazdasági szakmunkásképzés viszonyát elemezte. Gyorsan fejlődik a szakmunkásképzés, ez is szerves része a falusi művelődésnek. Társadalmi és gazdasági szempontból egyaránt érdekünk a falu művelődési hátrányainak leküzdése.

Gerő Istvánné (Országos Tervhivatal) megítélése szerint a tanácskozáson számos olyan gondolat és indítvány hangzott el, amelyet érdemes felsőbb szervek elé terjeszteni, és keresni az utat a továbblépésre. A környezetkultúra tekintetében nem választható szét a falu és a mezőgazdasági nagyüzem. A falu nálunk egyes vidékeken idegenforgalmi funkciót is betölt, ezért sokkal nagyobb gondot kell fordítani a higiénéiára, a környezet esztétikumára, s nem utolsósorban az épületek, de az egész település vonzóerejének megőrzésére. Számos országban a hatóságok nem engedélyezik ízlésrontó épületek kivitelezését. Felvetette, hogy az Egyesület írjon ki pályázatot a mezőgazdasági nagyüzemek környezeti kultúrájának fejlesztésére.

Lengyel Zsuzsa (az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete) rámutatott, hogy a város—falukülönbségek mellett igen nagy a falvak differenciáltsága is. Anélkül, hogy romantikus nosztalgiával szemlélnénk a pusztuló kislelőket, figyelmünket jobban rájuk kell irányítanunk. Ezekben a községekben akadózik vagy megoldatlan a hús-, a kenyérellátás, a kisközségekből fokozatosan kivonul a kereskedelem és a szolgáltatás. Társadalmi igény e hátrányos helyzetű falvak segítése kulturális szempontból is. A múltbeli örökség miatt éppen ezekben alacsony szintű az idősebbek iskolázottsága, s emiatt a fiatalok kulturálisan szegényebb környezetben nőnek fel. Egy megyében végzett vizsgálat szerint a mezőgazdasági dolgozók 30—35 százalékának nem volt meg a 8 osztályos általános iskolai végzettsége. A női szakmunkások aránya évek óta 8 százalék körül stagnál. A fiatal szakmunkások jelentős része elhagyja a mezőgazdaságot, viszont az állattenyésztő szakmunkások 70—90 százaléka felnőtt fejjel szerez képesítést. Mindez arra figyelmeztet, hogy vizsgáljuk felül szakmunkásképzésünk rendszerét s a termelési rendszerek gyakorlatához hasonlóan vigyük közelebb a nagyüzemekhez.

Juhász Pál (Szövetkezeti Kutató Intézet) szerint az ankét témája igen fontos, de rendkívül nagy, talán túlságosan is nagy komplexumot kíván felölelni. A településfejlesztést csak a költségvetés irányítja, alulról lényeges módosulást nem lehet

elérni. A falu ott fejlődik, ahol teret kap; jogszabályok, közigazgatási intézkedések sokszor korlátozzák a fejlődés lehetőségét. Kérdés, vajon a Magyar Agrártudományi Egyesület illetékes-e a felvetődő problémák koordinálására; vajon lehet-e központilag olyan mintákat kialakítani, amelyek a falu problémáit megoldják. A falu fejlődése attól függ, vonzóvá tudjuk-e tenni az emberek számára, ez pedig nem megy a folyamatos fékező intézmények és jogszabályok bírálata nélkül.

Szentes Béla (Biatorbágyi Községi Tanács) szerint a tanács funkciója kettős: egyfelől az államigazgatási feladatok végrehajtása, másfelől az önkormányzati munka segítése. Úgy tűnik, a falvak fejlesztése is megköveteli a tanács munkájának nagyobb megbecsülését. Csökkenteni kell egyes ügyek túlszabályozását, ugyanakkor erősíteni a helyi munka társadalmasítását.

Márkus Rudolf (Komárom megyei Földhivatal) utalt arra, hogy a falu fejlesztése összefonódik a földvédelemmel is. Miközben csökken a mezőgazdasági hasznosítású terület, némely körzetben nő a nyaralótelkek iránti igény. A falu jövője most formálódik, s e tekintetben kulcskérdés, hogy a falut a város kihívásával szemben vonzóvá tudjuk tenni. Nagyobb gondot kell fordítani a rendre, a tisztaságra. A hagyományos faluban mindez köztűgy volt, ma viszont sok helyütt a szemét eltakarítása és tárolása is megoldatlan.

Czenzhe Zoltán (AGROBER) vetített képekkel illusztrálta, mennyi értékes épület található a falvakban, amelyek azonban évről évre pusztulnak. Fenntartásuk csak úgy képzelhető el, hogyha használják őket — a nagyobbakat közületek, a kisebbeket pedig olyan magánszemélyek, akik vállalják az épület állagának és építészeti értékeinek megőrzését. Ehhez azonban jogszabályainkon is változtatni kell.

Csemez Attila (Kertészeti Egyetem) a porták és az utcakép zöldebbé, virágosabbá tételének fontosságáról szólt. Valaha a legszegényebb faluban is gondot fordítottak erre. Bár ma is van ilyen mozgalom, az emberek fejében azonban a kovácsoltvas kerítésnek nagyobb az értéke, mint egy muskátlis ablaknak.

Sípos Zsuzsa (Népművelési Intézet) hangsúlyozta, hogy a falusi iskolarendszer fejlesztése napjainkban szorosan kötődik a településfejlesztés centrális szemléletéhez. A kisebb falvakból kivonult az iskola, ami — minden erőfeszítésünk ellenére — hátrányosan hat a művelődésre. Az intézetben végzett vizsgálatok azt bizonyítják, hogy a szerényebb feltételek között működő kisebb iskolák esetenként kiváló pedagógiai eredményeket érnek el. Ezért az Egyesület és az agrár-szakemberek segítségét is felhasználva tisztázni kellene, hogyan lehetne lassítani a kis falusi iskolák elhalását.

A vitában külföldi szakemberek is felszólaltak.

T. Wicziorek (a Varsói Agráregyetem Tanárképző Intézetének igazgatója) rámutatott arra, hogy a lengyel és a magyar mezőgazdaság közötti eltérések ellenére a fiatalok náluk is tömegesen vándorolnak el a falvakból. Az általános iskolából kimaradók többsége viszont falun marad.

E. Gajda (Lengyel Mezőgazdasági Mérnöktovábbképző Intézet) szintén a fiatalok elvándorlásáról szólt. Ennek fő oka, hogy az igények gyorsabban nőnek, mint a lehetőségek és a falusi szakképzés. Megítélése szerint szorosabb kapcsolatot kell teremteni az általános és a szakképzés szervezetei között.

F. Jesselmayer (az Osztrák Mezőgazdasági Kuratórium titkára) vetített képes előadásában azt dokumentálta, milyen nagy gondot fordítanak az osztrák falvakban a higiénia és az új épületek küllemére. Nemcsak általános falufejlesztési megfontolásból, de idegenforgalmi érdekekből is szigorúan ellenőrzik a házépítéseket és átalakításokat. A tanácsadás mellett az építési hiteleket nyújtó bankok is beleszólnak az épülettervekbe, illetőleg ha kifogásolható a felépíteni kívánt háztípus, akkor végső esetben a helyi vezetés megtagadja az építkezés engedélyezését.

Az ankét *Tomory László* zárásával ért véget. Az ankétot eredményesnek minősítette. Mint mondotta, sikerült elérni, hogy a falu fejlesztésével foglalkozó különböző szakterületek művelői kölcsönösen megismerjék egymás szempontjait.

Gondoskodnak arról, hogy a vitában felmerült közérdekű ajánlások eljussanak az illetékes szervekhez.

A vitában közreműködő szakemberek bevonásával szélesíteni fogják a Falu-fejlesztési Bizottság munkáját — mondotta —, s szorosabban igyekeznek együttműködni más egyesületekkel és társadalmi szervezetekkel. A következő hasonló rendezvény színhelyéül valamely megyeszékhelyet tervezik, ahol a falu most vitatott általános problémái a helyi szakemberek közreműködésével az adott körzet viszonyaira konkretizálhatók.

G. I.

Cserearány-változások és a gazdasági növekedés mérése

Manapság alig találunk olyan, országunk egészére vonatkozó gazdasági elemzést, amelyben valamilyen módon ne szerepelnének cserearány-változásokra való hivatkozások. Az 1973–74-es világpiaci árrobbanás után a kapitalista országokban is nagymértékben megélnék az érdeklődés a téma iránt. A Nemzetközi Jövedelem- és Vagyonkutató Társaság (IARIW) 1979 augusztusi, pörtschachi (Ausztria) konferenciáján egésznapos szekciót szentelt a cserearány-változásokkal kapcsolatos mérési problémák tanulmányozásának. Az alábbiakban rövid összefoglalót próbálok adni a benyújtott tanulmányokban tükröződő, valamint a vita során kialakult véleményekről.

Abban, hogy a cserearány-változásokat mérni és publikálni kell, teljesen egységesek voltak az álláspontok. Abban azonban már megoszlottak a vélemények, hogy a jelenlegi cserearány-változási (terms of trade) indexek megfelelőek-e, vagy sem. A vita nem akörül forgott, hogy a számítás képlete megfelelő-e; abban mindenki egyetértett, hogy a cserearány-változás indexe az export árindexének és az import árindexének a hányadosa. A vélemények abban különböztek egymástól, hogy eléggé megbízhatók-e a számítás alapját képező export- és importárindexek.

A magyar olvasók előtt talán kevésbé ismeretes az a tény, hogy sok, egyébként igazán fejlett statisztikával rendelkező nyugati országban a külkereskedelmi árindexek nem valóságos, hanem átlagár- (unit value) indexek. Eltérően a fogyasztói vagy akár ipari termelői árindexektől, amelyek részletesen specifikált, minőségileg körülhatárolt egyedi termékek árainak a változásain alapulnak, az export vagy import átlagárindexe nem egyedi árak indexeinek, hanem csoportokra vonatkozó átlagárak indexeinek az átlagolásán alapul. Az átlagárindex tehát nemcsak valóságos árváltozásokat tükröz, hanem a csoportokon belüli összetétel-változások hatását is. Ha például a tranzisztoros rádiók alkotnak egy (további részekre nem bontott) csoportot, a tranzisztoros rádiók átlagos árának a változásában nemcsak annak hatása fejeződik ki, hogy az egyes rádiófajták árai változtak, hanem az is, hogy megváltozott az arány a különböző fajtájú tranzisztoros rádiók exportja között, például a tárgyidőszakban sokkal több nagyteljesítményű, drágább készüléket exportáltak, mint a bázisidőszakban.

Az átlagárindexek ostroma, a valóságos árindexek számítása szükségességének a hangoztatása már évtizedek óta tart. Az átlagárindexek elméleti alapon aligha védhetők, hiszen az összetétel-változtatás hatása valami egészen más, mint az árváltozás, s akár áralakulás elemzésére, akár volumenindexek számítására, akár cserearány-változások mérésére akarják is felhasználni az árindexeket, egyértelműen jobb, ha azok csak a tiszta árváltozásokat tartalmazzák. Az átlagárindexeket mégis életben tartja az a tény, hogy az átlagárak eleve rendelkezésre állnak a vámbizonylatokból, míg a valóságos árindexek számításához külön megfigyeléseket kellene szervezni.

A pörtschachi konferencián kiderült, hogy ha történt is bizonyos fejlődés a valóságos árindexek számításában, a fejlett tőkésországok jelentős részében még mindig csak *unit value* indexeket számolnak. Különösen azok az országok voltak aktívák az átlagárindexek kritizálásában, amelyek rendszeresen számítanak igazi árindexeket is (például a Német Szövetségi Köztársaság, Hollandia), számszerű eredményekkel érzékeltetve azt, hogy milyen jelentős torzításokat okoz az összetétel-változás. Az is kiderült, hogy az átlagárindexek csoportosítási mélységének növelése csak keveset enyhít ezeken a problémákon; a vámbizonylatok sohasem tudnak olyan mélységű részletezést biztosítani, amely elhanyagolhatóvá tenné az összetétel-változások torzító hatását.

Az igazi vita azonban nem is annyira a cserearány-változások mérése körül forgott, hanem aköré koncentráldott, számítsanak-e az egyes országok cserearány-változások hatásával korrigált növekedési indexeket.

Ennek a problémának hosszú előtörténete van. Már az 50-es évek végén, a 60-as évek elején is élénk viták folytak (jelentős részben éppen az IARIW keretén belül) arról, hogy lehet-e, kell-e a cserearány-változások hatásával korrigált növekedési indexeket számítani, s ha igen, mi legyen ennek a módja. Ezek a viták azonban akadémikus jellegűek maradtak. Bár a vitázók szinte kivétel nélkül szükségesnek látták a cserearány-változások hatásával korrigált növekedési indexek számítását (egyések *csak* ilyen indexek számításának a létjogosultságát ismerték el), ezek a viták jóformán semmiféle hatást sem gyakoroltak az egyes országok statisztikai gyakorlatára, ahol továbbra is csak szigorú értelemben vett változatlan áras (tehát cserearány-változások hatását nem tartalmazó) indexeket számítottak. Nem volt ezeknek a vitáknak hatása a nemzetközi statisztikai ajánlásokra sem: időközben (1968-ban) bekövetkezett az ENSZ nemzetgazdasági számlarendszerének, az SNA-nak a revíziója, új világszervezeti ajánlások születtek a volumen- és árindexek számítási módjáról, anélkül azonban, hogy a cserearány-változások hatásának kérdésével egyáltalán foglalkoztak volna.

Mi volt az oka ennek az ennyire negatív reakciónak? Véleményem szerint az lehetett itt a legfontosabb tényező, hogy ezekben az években a cserearány változásának hatása csak viszonylag csekély volt, ugyanakkor az export és az import árindexek pontatlansága (az *unit value* torzítása) pedig nagy. Nyilván nem lenne sok értelme a cserearány-változások hatásával korrigálni a növekedési indexeket, ha ez a hatás csekély, esetleg jóval kisebb, mint az árindexek számításának a normálhibája.

Az 1973–74-es világpiaci árrobbanás után azonban lényegesen változott a helyzet. A cserearány-változások hatása az országok egész sora számára jelentőssé vált, s időközben — bár ma sem tekinthetők kielégítőnek — valamit javultak az árindex-számítási módszerek is.

Az érdeklődés a téma iránt ugrásszerűen megnőtt. A cserearány-változások hatásának a mérése körüli vita valóságos reneszánszát éli. Egyes országok (például az Egyesült Királyság, Hollandia, az NSZK) statisztikai hivatalai hozzákezdtek a cserearány-változások hatásának, valamint a cserearány-változások hatásával korrigált növekedési indexeknek a rendszeres publikálásához. Nemzetközi szervezetek (például az OECD) is napirendre tűzték az ezzel kapcsolatos metodikai kérdések tisztázását.

Mindez nagyon is érthető. Elég csak arra gondolni, hogy mi lenne akkor, ha az olajtermelő országok, például Kuvait vagy Szaúd-Arábia legutolsó évtizedben elért fejlődését *csak* olyan indexekkel jellemeznénk, amelyekben nincsen benne a cserearány-változások hatása. Biztos, hogy az így kapott kép nem fejezné ki helyesen a realitásokat. De említethetném azoknak az országoknak a példáját is, amelyek nem nyertek, hanem veszítettek az árrobbanás során bekövetkező cserearány-változásokkal; itt sem lenne teljes a kép, ha nem számítanánk cserearány-vesztésekkel csökkentett növekedési indexeket is.

Fontos jellemzője a most folyó vitáknak, hogy mindazok, akik a cserearány-változások hatását is tartalmazó növekedési indexek számítását javasolják, nem

a hagyományos (változatlan áras) index helyett, hanem azok mellett kívánják a korrigált indexet alkalmazni. Mint már említettem, a korábbi viták során nem egészen ez volt a helyzet, többen a hagyományos indexeket kifejezetten rossznak tartották, s csak a cserearány-változások hatását is tartalmazó indexek számítását vélték indokoltnak.

A vitákban elhangzottakból egy sokkal általánosabb tanulság is kibontakozik. Valahogy mintha túlságosan hozzászoktunk volna egy dichotómiához az értékben történő mérésrel kapcsolatban. Vagy folyó áron mérünk, s akkor minden árváltozást benne hagyunk az eredményekben, vagy pedig változatlan (összehasonlító) áron, akkor minden árváltozást kiszűrünk. A kettő között átmeneti megoldást nem alkalmazunk. A tapasztalatok azonban azt mutatják, közbülső megoldásoknak is van értelme. Árváltozások és árváltozások között különbségek vannak, és számos vizsgálat szempontjából egészen más jelentősége van az általános árszínvonal változásának (például az inflációnak), mint a relatív árváltozásoknak (árárányváltozásoknak). Érdeemes ezért olyan indexeket is számítani, amelyekben tükröződik az árárányváltozások hatása, de nem tartalmazzák az általános árszínvonal-változást. A cserearány-változások hatásával korrigált növekedési indexek is ebbe a kategóriába tartoznak.

A téma újjáéledése során az is felszínre került, hogy a 60-as évek vitái befejezetlenek maradtak, nem volt (s tulajdonképpen még ma sincs), aki koordinálta volna a cserearány-változás hatása mérésének metodikai kérdéseit. Miként minden indexszámításban, a cserearány-változás hatásának a számításában is vannak konvencionális elemek, sőt itt a lehetőségek száma még jóval szélesebb körű,* mint a közönséges árindexeknél vagy volumenindexeknél. Ezért már a hatvanas években is 6–7 különböző módszer versengett egymással, s nem volt semmiféle testület, amely „összevetette” volna a különböző eljárásokat egymással, s állást foglalt volna valamelyikük alkalmazása mellett.

A 60-as évek vitáinak befejezetlensége az árrobbanás után azzal ütött vissza, hogy amikor 1975 körül némely országok hozzákezdtek a konkrét cserearány-változásokból származó hatás számításához, zavarban voltak, melyik módszer szerint történjék is ez. Ennek egyik következménye az volt, hogy egyes országok (például az Egyesült Királyság) többféle formulát is alkalmazott, ami nem éppen kedvezően hatott az áttekinthetőségre. A másik következmény pedig abban jelentkezett, hogy különböző országokban különböző módszereket alkalmaztak, s az eredmények (például Dánia és a Német Szövetségi Köztársaság között) nem voltak egymással összehasonlíthatók.

A pörtschachi konferencia egyik következtetése abban fogalmazható meg, hogy kívánatos lenne, ha valamilyen nemzetközi szerv — ha lehet, az ENSZ — koordinálná a cserearányhatás számításának a metodikai kérdéseit. Hogy erre mennyire szükség van, jól érzékelteti az, hogy magán az ENSZ statisztikai rendszeren belül is ellentmondások vannak a cserearány-változásokból származó hatások kezelésének tekintetében.

Ami az időbeli összehasonlíthatóságokat illeti, az ENSZ csak olyan növekedési indexeket (bruttó hazai termék, nettó hazai termék stb.) ajánl, amelyek nem tartalmazzák a cserearány-változásokból származó hatást. Az ENSZ-nek ugyanez a statisztikai hivatala azonban, ha nem időben, hanem térben hasonlítja össze a bruttó hazai terméket vagy valamilyen más hasonló mutatót (például az ENSZ nemzetközi összehasonlító programjában, az ICP-ben) már olyan módszert alkalmaz, amely tartalmazza a cserearány-különbségek hatását is.

Megpróbálom érzékeltetni ezt a problémát egy erősen leegyszerűsített példával. Két országot hasonlítunk egymással össze, ahol minden teljesen azonos,

* Itt ugyanis nemcsak az a kérdés vetődik fel, hogy a tárgyi vagy a bázisidőszakra alkalmazunk-e valamilyen feltételezést (Laspeyres, illetve Paasche formula), hanem az is, hogy az exportra vagy importra, esetleg annak valamilyen átlagára vonatkozzék-e a hatás meghatározása.

kivéve egyetlen egy dolgot: „A” országban 10 tehenet termelnek és exportálnak, hogy áráért egy gépkocsit importáljanak, „B” országban 11 tehenet termelnek és exportálnak egy ugyanolyan gépkocsi importjáért. Azonos-e a két ország GDP-je vagy sem? Az ENSZ összehasonlító programjának módszere szerint azonos, mert igaz ugyan, hogy „B” országban 1 tehenel többet termeltek, de ezt a többletet az az ország elveszíti kedvezőtlenebb cserearányai miatt.

Most változtassunk a dimenzió, a teret az idővel cseréljük fel. Az, ami az előbb „A” ország volt, legyen a bázisidőszak, a „B” ország pedig a tárgyidőszak. Növekedett-e a GDP vagy sem? Ugyancsak az ENSZ-statisztika szerint a válasz az lesz, hogy növekedett, mert 11 tehen több, mint 10 tehen, a cserearányok romlását pedig ennél a számításnál nem vették figyelembe.

Mindez nemcsak egyszerű szépséghiba, hanem valóságos, élő konfliktus, ami minden esetben felszínre kerül, ha a két dimenzió valahogy találkozik. Ez fordul elő például az ICP-ben akkor, amikor a valamilyen meghatározott évre kapott térbeli indexet időbeli indexekkel továbbvezetik (ahogy mondani szokták: extrapolálják). Az eredeti térbeli indexek tartalmazták a cserearányhatást, logikusan ezeket csak olyan indexekkel lehetne továbbvezetni, amelyek szintén tartalmazzák ezt. Az országok GDP-indexei azonban (legalábbis azok, amelyeket az ENSZ ajánlásai szerint számítanak) nem tartalmazzák ezt a hatást.

Némi vita folyt a terminológia kérdéseiről is. Az Egyesült Királyságban például (s ezt a szóhasználatot több más ország is átvette) a cserearány-változások hatását nem tartalmazó, tehát hagyományos GDP volumenindexet reáltermék- (real product) indexnek nevezik. A cserearány-változások hatásával csak a nettó nemzeti termék, más néven nemzeti jövedelem indexét korrigálták, s a kapott eredményt reáljövedelem- (real income) indexnek nevezik. A real product és a real income indexek között tehát nemcsak a cserearány-változás hatása okoz különbséget, hanem a bruttó és nettó közötti eltérés (az amortizáció) és a hazai és nemzeti közötti eltérés is (a külföldről, illetve külföldre áramló transzferek egyenlege). Az eddigi tapasztalatokból még nem derült ki, hogy miként neveznék azt az indexet, amely a bruttó hazai termék indexét korrigálja a cserearány-változások hatásával. A reál bruttó hazai jövedelem indexe látszana erre a leglogikusabbnak (szemben a korrigálatlan reál bruttó hazai termék indexével), eddig azonban még nem jutott el a nézetek egyeztetése. Mindez, amit itt elmondottam, az SNA eredeti terminológiájára vonatkozik; a magyar mérlegrendszer terminológiájában, ahol például nincs hazai-nemzeti megkülönböztetés, s ahol például a jövedelem szónak (lásd nemzeti jövedelem) egészen más jelentése van, mint az SNA-ban, amúgy is más kiutat kell keresni.

★

Érdeemes rövid áttekintést adni a cserearány-változás hatásának számítására javasolt módszerek azonos és eltérő vonásairól. Ez a kérdés sokkal bonyolultabb annál, semhogy itt teljes képet lehetne adni az eltérések tartalmi vonatkozásairól, a leglényegesebb különbségek azonban röviden is összefoglalhatók.

Valamennyi javasolt módszer közös képletre hozható, amely a következőképpen írható fel:

$$T = \frac{X - M}{p} - (x - m),$$

ahol T = a cserearány-változásból származó hatás (nyereség, veszteség)
 X = a tárgyidőszak exportja folyó áron,
 M = a tárgyidőszak importja folyó áron,
 x = a tárgyidőszak exportja bázis áronon,
 m = a tárgyidőszak importja bázis áronon,
 p = valamilyen árindex.

A cserearány-változás hatása tehát nem más, mint a valamilyen módon deflált (árindexszel elosztott) folyóáras exporttöbblet és a bázis áron számított export mínusz import különbsége. Az egyes módszerek közötti különbséget éppen az képezi, hogy milyen árindexet használunk a folyóáras exporttöbblet deflálására.

A javasolt és/vagy a viták során felmerült módszerek a következők (ahol a módszer valamilyen szerző nevéhez kapcsolódik, ott azt adom meg):

Elnevezés	Exporttöbblet deflálásakor felhasznált árindex
A) Nicholson (exportra vetítő)	$p = p_m = \text{import árindexe}$
B) Geary 1 (kisebbre vetítő) ha $X > M$ ha $X < M$	$p = p_x = \text{export árindexe}$ $p = p_m = \text{import árindexe}$
C) Importra vetítő	$p = p_x = \text{export árindexe}$
D) Geary 2	$p = p_g = \text{export árindex és import árindex súlyozatlan átlaga}$
E) Courbis-Kurabayashi	$p = p_k = \text{export árindex és import árindex súlyozott átlaga}$
F) Export és import átlagára vetítő	$p = p_t = \text{export árindex és import árindex súlyozatlan harmonikus átlaga}$
G) Stuvél	$p = p_s = \text{nettó hazai termék piaci áron implicit árindexe}$
H) Godley-Cripps	$p = p_c = \text{bruttó hazai termék (factor cost áron) implicit árindexe}$
I) Abszolút árhatás	$p = 1 = \text{nincs deflálás}$

★

Befejezésül a nagyságrendek érzékeltetése végett néhány számítási eredményt mutatok be különböző forrásmunkák és konferenciára benyújtott anyagok felhasználásával.

**1. Szaúd-Arábia cserearány-változásból származó nyeresége 1970 után,
a bruttó hazai termék százalékában és millió dollárban**

(Minden év viszonyítási alapja 1970)

Módszer	1971	1972	1973	1974	1975	1976
<i>A bruttó hazai termék százalékában:</i>						
Nicholson	3	7	13	57	58	66
Geary 2	4	8	15	104	135	111
<i>Millió dollárban:</i>						
Nicholson	154	381	791	5109	5364	6571

Forrás: Pierre Gutmann OECD-tanulmánya. (Kézirat)

2. Egyes fejlett tőkésországok cserearány-változából származó nyeresége, illetve vesztesége 1970-hez viszonyítva a bruttó hazai termék százalékában

(Geary 2 módszer)

Ország	1971	1972	1973	1974	1975	1976
Kanada	—	—	1,1	3,0	2,1	2,7
Egyesült Államok	—	-0,3	-0,5	-1,5	-1,4	-1,4
Japán	0,1	0,2	-0,8	-2,9	-3,7	-4,3
Franciaország	0,2	0,6	0,8	-2,2	-1,0	-1,1
Német Szövetségi Köztársaság	0,6	0,9	—	-1,2	—	-0,7
Olaszország	-0,2	-0,5	-2,3	-5,3	-4,5	-5,8
Egyesült Királyság	0,2	0,4	-1,6	-4,8	-3,1	-3,2

Forrás: Pierre Gutmann OECD-tanulmánya. (Kézirat)

3. Egyes fejlett tőkésországok cserearány-változások hatásával nem korrigált (hagyományos) és korrigált bruttó hazai termék volumenindexei

(Növekmény százalékában az előző évhez viszonyítva, korrigálás a Geary 2 módszer alapján)

Ország	Index	1971/70	1972/71	1973/72	1974/73	1975/74	1976/75
Kanada	Hagyományos	7,0	5,8	7,5	3,6	0,9	5,2
	Korrigált	6,6	5,5	9,5	5,6	1,0	4,7
USA	Hagyományos	2,9	5,8	5,4	-1,3	-1,0	5,8
	Korrigált	2,8	5,5	5,2	-2,3	-0,8	5,9
Japán	Hagyományos	7,3	8,9	9,8	-1,0	2,4	6,0
	Korrigált	7,5	9,2	8,7	-3,2	1,6	5,4
Franciaország	Hagyományos	5,3	6,1	5,4	2,8	0,7	5,4
	Korrigált	5,5	6,6	5,6	-0,2	1,8	5,3
NSZK	Hagyományos	3,2	3,7	4,9	0,5	-2,6	5,6
	Korrigált	3,8	4,0	4,0	-0,7	-1,4	4,9
Olaszország	Hagyományos	1,6	3,1	6,9	3,9	-3,5	5,6
	Korrigált	1,4	2,9	4,9	0,7	-2,6	4,2
Egyesült Királyság	Hagyományos	2,8	2,4	6,6	-0,6	-1,6	2,6
	Korrigált	3,0	2,7	4,4	-3,8	0,3	2,4

Forrás: Pierre Gutmann OECD-tanulmánya. (Kézirat)

**4. A Német Szövetségi Köztársaság cserearány-változából származó nyeresége,
illetve vesztesége különböző módszerek szerint, milliárd márkában**

(Viszonyítási alap: 1970)

Módszer	1971	1972	1973	1974	1975	1976
Nicholson	4,1	6,9	0,1	-10,6	-0,4	-5,5
Geary 1	3,7	6,2	0,1	- 8,8	-0,3	-5,0
Geary 2	3,9	6,6	0,1	- 9,7	-0,3	-5,3
Courbis-Kurabayashi	3,9	6,6	0,1	- 9,6	-0,3	-5,3
Stuvel	3,2	5,1	-1,2	- 9,1	-0,7	-5,4

Forrás: Pierre Gutmann OECD-tanulmánya. (Kézirat)

**5. Az átlagárindex és az árindex egymástól való eltérései
az NSZK-ban az árindex százalékában**

Év	1971	1972	1973	1974	1975	1976	1977
Export	-0,7	-1,6	-3,7	-4,4	-0,7	-1,8	-1,5
Import	-1,7	-3,5	-6,7	-5,9	-4,2	-6,3	-5,9

Forrás: Oswald Angermann (NSZK) IARIW-konferenciára benyújtott tanulmánya.

**6. Cserearányváltozás-hatások az előző évhez viszonyítva
a bruttó nemzeti termék százalékában az NSZK-ban
(Geary 2 módszer) a számításokhoz felhasznált árindex
formulája szerint**

Év	Paasche	Laspeyres	Átlagár- index szerint
	típusú árindex szerint		
1971	0,4	0,5	0,6
1972	0,9	1,0	1,3
1973	0,1	0,0	0,8
1974	-1,3	-1,9	-1,0
1975	-0,2	-0,8	0,5
1976	-0,8	-1,4	0,2
1977	-0,8	-1,5	0,3

Forrás: Oswald Angermann (NSZK) IARIW-konferenciára benyújtott tanulmánya.

Drechsler László

O. Bogomolov: A KGST-országok és a fejlődő államok

(Mezsdunarodnaja Zsizny, Moszkva, 1979. 6. sz.)

A nemrégben még gyarmati és félgymarmati sorban levő államok szerepe a nemzetközi életben jelentősen megnőtt. Komoly fejlődés tapasztalható az országokon belül is: növekszik a gazdaságban az állami szektor szerepe, fokozatosan felszámolják a feudális maradványokat, nacionalizálják a külföldi vállalatokat, és mind nagyobb mértékben ellenőrzik természeti erőforrásait. Mindez kedvező talajt teremt a szocialista és a fejlődő országok közötti gazdasági kapcsolatok bővítésére. A két országocsoport érdekei számos kérdésben megegyeznek. A szocialista országok támogatják azt a reformprogramot, amely „új nemzetközi gazdasági rend” néven ismert, és amely felöleli a nemzetközi kereskedelem, a tudományos-technikai együttműködés és a valutáris-pénzügyi szféra kérdéseit. A szocialista országok, támogatva a világ-gazdasági kapcsolatok demokratizálását, hangsúlyozzák, hogy a gazdasági elmaradottság felszámolása döntően nem a külső feltételektől, hanem a fejlődő országok belső erőfeszítéseitől függ.

A szocialista és a fejlődő országok gazdasági kapcsolatainak alapvető formája a *külkereskedelem*. A két országocsoport közötti áruforgalom állandóan növekszik: amíg 1960-ban 1,7 milliárd rubelt tett ki, addig 1977-ben elérte a 16 milliárd rubelt. Ebben az időszakban az évi átlagos növekedési ütem 12,1 százalékos volt. Ugyanakkor a KGST-országok és a fejlődő világ közötti kereskedelem részaránya a világkereskedelemben meglehetősen szerény, nem éri el a 2 százalékos, azonban növekvő irányzatú. Amíg 1960-ban a

KGST-országok külkereskedelmében a fejlődő országok részaránya 6,9 százalékos volt, addig 1977-ben meghaladta a 10 százalékos. A fejlődő országok külkereskedelmében a KGST-országok részesedése 1977-ben meghaladta az 5 százalékos. Ennek a mutatóknak az értéke azonban nem elég állandó, nagymértékben függ a világpiaci konjunktúrától. A két országocsoport kereskedelmének földrajzi megoszlása az elmúlt 10–15 évben alig változott: az egymás közötti áruforgalom több mint 50 százaléka az ázsiai országokkal, 35 százaléka az afrikai országokkal (az afrikai országok részaránya igen lassan nő) és 10–15 százaléka a latin-amerikai országokkal bonyolódik le. A kölcsönös kereskedelem egyenlege a szocialista országok javára aktív, s ez az aktívum növekszik.

A fejlődő országokba irányuló szocialista exportban tartósan a gépek foglalják el a vezető helyet. Az 1970-es években a szocialista export egyharmada gépekből és berendezésekből áll. Évről évre nő a komplett berendezések szállítása. A fejlődő országok könnyűiparának fejlődése következtében az oda irányuló szocialista fogyasztási-cikk-export az elmúlt 15 év alatt a felére csökkent, s jelenleg a fejlődő világba irányuló szocialista exportnak csak mintegy 15 százalékát teszi ki. A KGST-országok a fejlődő országokba nyersanyagokat, energiahordozókat és élelmiszereket is exportálnak. E termékek fő szállítója a Szovjetunió. A fejlődő országokból származó szocialista import felét továbbra is az élelmiszerek alkotják, elsősorban a déligyümölcs, a kávé és a kakaó. Nagyon erőteljesen növekedett a szocialista országok fűtőanyag-importja. Amíg 1965-ben a teljes behozatalnak ez csupán 0,2 százalékát tette ki, addig 1976-ban aránya már elérte a 22,5 százalékot. Jelentősen csökkent azonban a KGST-országok nyersanyagimportja a fejlődő or-

szágból. 1960-ban e termékek részaránya az onnan származó importnak 62,5 százalékát tette ki, 1976-ban viszont csupán 18,7 százalékát. Meg kell azonban jegyezni, hogy ezen belül nő az ásványi nyersanyagok részaránya. A jövőben — annak révén, hogy a fejlődő országokban erősödik a természeti erőforrások nemzeti ellenőrzése, és állami vállalatokat hoznak létre a bányászatban — a fejlődő országoknak feltehetően nagyobb lehetőségük lesz arra, hogy fűtőanyagból és nyersanyagokból kielégítsék a szocialista országok importszükségletét.

Jelentős tartalékok vannak a fejlődő országokból származó ipari termékek, elsősorban a fogyasztási cikkek importjának növelésében. A 70-es évek elején már megindult egy ilyen irányú folyamat. A KGST-országok többszörösére növelték vásárlásaikat a fejlődő országokban ezekből a cikkekből, elsősorban textíliából, készruhából és cipőből. Növekvő tendenciát mutatnak a nehézipari termékvásárlások is, elsősorban a fejlettebb országoktól, Indiától, Braziliától, Argentínától és más államoktól. Növekszik a gépek és berendezések vásárlása is, azonban ezek részaránya még nem éri el a fejlődő országokból származó import 1 százalékát.

A két országcsoport közötti forgalmat mind nagyobb mértékben az egyéb gazdasági együttműködési formák határozzák meg. A szocialista és a fejlődő országok gazdasági kapcsolatait elemző UNCTAD-dokumentumok szerint a kereskedelem ezek között az országok között mind nagyobb mértékben a gazdasági és technikai segítségnyújtást, az ipari és egyéb együttműködést felölelő kapcsolatrendszer részévé válik.

A gazdasági együttműködés formái az elmúlt időszakban változtak. Az 1950-es években a gyakorlat az volt, hogy a KGST-országok gépeket és berendezéseket szállítottak a fejlődő országok ipari létesítményei számára. A későbbiekben áttértek az ún. kulcsra-kész üzemek építésére. Jelenleg ennél is tovább léptek, és a szállító már magára vállalja az objektum felépítése mellett a szakemberek kiképzését, valamint a termelés beindítását is. A KGST-országok mintegy négyezer gaz-

dasági objektum építésében vettek, illetve vesznek részt a fejlődő világban. Ezek jelentős részét már üzembe helyezték. A két országcsoport közötti szerződések alapján lehetővé válik, hogy a fejlődő országok az acéltermelést évi 30 millió tonnával, az olajtermelést 60 millió tonnával, az olajfeldolgozást több mint 30 millió tonnával, a villamos erőművek kapacitását 16 millió kW-tal növeljék. A szocialista országok jelentős segítséget nyújtanak a fejlődő országoknak a gépipar fejlesztésében. Indiában például az állami szektorban a KGST-országok közreműködésével létrehozott vállalatok adják a gépipari termelés 80 százalékát és a villamos gépi berendezések termelésének 60 százalékát. A szocialista országok nemcsak egy-egy ipari üzem létesítésében vesznek részt, hanem területi-ipari komplexumok kialakításában is közreműködnek. Erre példa az a komplexum, amelyet Indiában szovjet és csehszlovák segítséggel létesítettek, és amely több jelentős üzemet foglal magában (kohászati berendezések, préskovács-berendezések, olajipari berendezések, fémmegmunkáló gépek, öntvények stb.). A KGST-országok műszaki segítségnyújtása elsősorban az állami szektorra összpontosul, ott is az alapvető iparágak kiépítésére, amely különösen lényeges a gazdasági és politikai függetlenség megszilárdítása szempontjából. A tőkés hatalmak elsősorban az infrastruktúra kiépítésében és a nyersanyag-kitermelésben működtek közre, s csak azután bővítették az együttműködés körét, miután a szocialista országok és a fejlődő államok együttműködése a nemzetközi gazdasági kapcsolatok számottevő tényezőjévé vált. Jelenleg a szocialista és fejlődő országok együttműködésére az jellemző, hogy fokozatosan áttérnek az egy-egy iparág komplex fejlesztésére, azaz közös beruházásokat valósítanak meg a nyersanyagbázis megteremtésétől a késztermék-kibocsátásig tartó teljes vertikumban. Ilyen együttműködésben vesz részt a Szovjetunió, Bulgária, Magyarország és Csehszlovákia Irak kőolajiparában. Fejlődik az együttműködés a mezőgazdaság területén is. A Szovjetunió 149 mezőgazdasági ob-

jektum fejlesztésében vesz részt, ebből 73 már elkészült. A szocialista országok közreműködésével 3 millió hektárra növelik az öntözött területet.

A fejlődő országok gazdasági fejlesztésében való közreműködés a legtöbb esetben hitel segítségével történik. Az 1950-es évek elejétől napjainkig a KGST-országok több mint 15 milliárd rubel összegű hitelt nyújtottak gazdaságfejlesztési célokra a fejlődő világnak. Ennek mintegy 75 százaléka az iparba és az energetikai ágazatokba irányult. A hiteleket kedvező feltételek mellett nyújtják, évi 2,5 százalékos kamattal 10–15 évre. A szocialista országok által nyújtott hitel kevesebb, mint a fejlett tőkésországoaktól „segély” formájában kapott összeg. Figyelembe kell venni azonban azt is, hogy a tőkés országok mind nagyobb összeget szivattyúznak ki (kamat, nyereség és egyéb jövedelmek formájában) a fejlődő országokból. 1977-ben a nem olaj-exportáló fejlődő országok kamatfizetésre és földcsontörlesztésre 25 milliárd dollárt fordítottak, azaz exportbevételeük 21 százalékát, ugyanebben az évben a fejlett tőkésállamok „segélye” 14,8 milliárd dollár volt. Amíg a fejlődő országok 1973-ban a fizetési mérlegük deficitjét teljes mértékig finanszírozni tudták a külső segélyekből, addig 1975-ben már csak a deficit 50 százalékát fedezte ez a forrás. Ennek következtében a fejlődő országok adósságállománya állandóan növekszik, s jelenleg elérte a 250 milliárd dollárt. A külföldi magántőke nyereség formájában évente mintegy háromszor nagyobb összeget von ki a fejlődő országokból, mint az új magántőke-befektetések összege.

Fokozatosan fejlődik a *szakosítás és kooperáció* is a szocialista és a fejlődő világ között. Ez a fejlődő országok számára azért hasznos, mert növeli exportlehetőségeiket egy biztos és nagy befogadóképességű piacra, továbbá azért, mert megkönnyíti kölcsöneik visszafizetését. A szocialista országok számára is előnyös a kooperáció, ugyanis a számukra szükséges termékek beszerzésének biztos forrását jelentik a fejlődő országok, növekszik a gép- és berendezésexport lehetősége, a kapcsolatok elő-

segítik a korszerű termékstruktúra kialakítását és a meglévő termelőkapacitások kihasználásának fokozását. Mindkét országocsoport számára kedvező eredményeket nyújt a kompenzációs alapon történő ipari és műszaki együttműködés.

A szocialista és a fejlődő országok gazdasági együttműködésének jellemző vonása, hogy azokkal az országokkal a legerőteljesebb a kapcsolat, amelyek politikai irányzata haladó, amelyek a legaktívabb szerepet játsszák a nemzeti felszabadító mozgalmakban, azaz Angolával, Afganisztánnal, Irakkal, Mozambikkal, Szíriával és Etiópiával. A KGST partnerei között fontos helyet foglalnak el a nagy gazdasági potenciállal rendelkező, fejlettebb országok is, így például India, Törökország, Pakisztán, Argentína, Peru, Brazília és más országok.

A szocialista gazdasági integráció bővíti a KGST-tagállamok és a fejlődő országok együttműködésének a lehetőségét. A Nemzetközi Beruházási Bankban speciális hitelalapot hoztak létre a fejlődő országoknak nyújtandó gazdasági és műszaki segítség finanszírozására. Intézkedéseket tesznek azért, hogy harmadik országoknak megkönnyítsék a részvételt a transzferábilis rubelben történő elszámolásokban, valamint hogy ezek az országok, illetve vállalataik bekapcsolódjanak a nemzetközi gazdasági egyesülések tevékenységébe. A sokoldalú együttműködés új formája a KGST és Irak, illetve Mexikó által aláírt együttműködési egyezmény, valamint az Angolával és Etiópiával való sokoldalú együttműködés. A sokoldalú együttműködés csupán kiegészíti, de nem helyettesíti a kétoldalú kapcsolatokat. A kétoldalú kapcsolatokban a továbblépés a — 10–15 évtartamú — gazdasági együttműködésről szóló egyezmények aláírása. A Szovjetunió ilyen egyezményt kötött 1973-ban Indiával, 1975-ben Afganisztánnal és 1977-ben Törökországgal.

A szocialista és a fejlődő országok közötti együttműködés egyik formája a *vegyes vállalatok létrehozása*. Jelenleg mintegy 200 ilyen vállalat működik, Magyarország részvételével 17, román részvétellel 33, míg Jugoszlávia 64

ilyen vállalkozásban érdekelt. Ezek egy része termelőtevékenységgel foglalkozik. A szocialista országok és a fejlődő országok közgazdászai szerint ezen a területen is tovább lehetne lépni, s az eddigi, viszonylag nem nagy vállalatokkal szemben a jövőben nagyméretű, szakosított társaságokat lehetne létrehozni, elsősorban a kőolajipar, a gépipar és a vegyipar területén.

(Ism.: Varga Irén)

Újra időszerű téma: az arany

(Handelsblatt, Düsseldorf, 1979. május 17., 28., június 9—10, 11., 13., 27. Blick durch die Wirtschaft, Frankfurt, 1979. május 14., 31., 30., június 15., október 10. Frankfurter Allgemeine Zeitung, Frankfurt, június 6. Neue Zürcher Zeitung, Zürich, 1979. május 4., 27—28., június 14.)

Az arany 1971. évi de jure demonetizálása óta rendkívül *ellentmondásos* helyet foglal el a nemzetközi pénzügyekben. Ezt legjobban *árának* a várakozásokkal ellentétes irányú mozgása mutatja, amelyben a *világméretű politikai és gazdasági* kiegyensúlyozatlanság tükröződik. (Londonban az arany ára 1978—1979 fordulóján 200 dollár/uncia körül mozgott, majd 1979 elején 250 dollárra szökkent fel, február 8-án 254 dollár/uncia volt, május 16-án 256,50 dollár/uncióval újabb rekord született.) Ezután két héten keresztül naponta új meg új rekordot regisztráltak, míg július 18-án átlépte a bővösnek mondható 300 dollár/unciát. Majd rövid ideig tartó áresések után, heves árrobbanás következett be, és minden előzetes becslést meghazudtolva, már októberben felülmúlta a 400 dolláros elérhetetlennek látszó szintet is (október 2-án: 437 dollár/uncia). Azóta lefelé mozog az ár, de csak lassan, meg-megtörpánva és egyáltalán nem olyan látványosan, mint ezt megelőzően felfelé szökkent. Időnként ismét 400 dollár fölé ugrik. Alsó határa 370 dollár körül van. *Merő-*

ben új jelenség tanúi vagyunk: a dollárnak a közelmúltban bekövetkezett megszűlárdu-lásával párhuzamosan aranyhossz is bekövetkezett. Első ízben mutat a dollár és az arany párhuzamos mozgást. Ennek leg-főbb oka feltehetően a dollár tartós javu-lásába vetett bizalom hiánya, pontosabban ama meggyőződés, hogy a javulás jobbára csak átmeneti tényezőknek köszönhető.

Számos vezető cég és személyiség 1978 végén ismertetett aranyprognó-zisában a világgazdasági és világpo-litikai kilátások *bizonytalan voltát* hang-súlyozta, s ezekből kiindulva elemezte a várható irányzatokat. Noha egyesek szerint az arany árát már annyira fel-hajtották, hogy a piac megérett a ko-moly árzuhanásra, mások úgy vélik, hogy az iráni helyzet, az amerikai inflá-ció és az erőteljes közel-keleti kereslet következtében az ár tovább nőhet, sőt, még újabb rekordok is születhetnek. Merész jóslatokban elhangzott, hogy komoly válság esetén egyik napról a másikra 500 dollár/uncia lélegzetelállí-tó ár is bekövetkezhet!

Az utóbbi években bekövetkezett aranyár-emelkedés méretei valójában akkor tűnnek ki, ha a dollár devalváló-dását az arannyal, illetve az erős valu-tákkal (svájci frank, DM) vetjük össze. Az arany unciánkénti ára a valutaárfo-lyamok szabad lebegtetésének általá-nossá válása idején, azaz 1973. március elején, 68 dollár volt, az 1979. január végén jegyzett 234 dollárral szemben, így ebben az időszakban az arany 243 százalékkal értékelődött fel a dollárral szemben. Ugyanebben az időszakban, a dollár svájci frankban kifejezett ár-folyama 3,56 svájci frankról 1,69 svájci frankra esett vissza, tehát a svájci va-luta felértékelődése a dollár viszony-latában „csupán” 110 százalék volt. A DM esetében a felértékelődés (1 dol-lár = 3,48 DM-ről 1 dollár = 1,86 DM-re) ennél is kevesebb, „mindössze” 86 százalék. Ez mutatja, hogy az *arany nemcsak a dollárral, hanem az erős va-lutákkal szemben is nagymértékben fel-értékelődött.* Ez fémjelzi azt a folyama-tot, amelyre az arany történetében elő-ször került sor. Az arany rögzített árának megszüntetése elindította a lavinát a dollárral ellentétes mozgás irányába. Ez azt mutatja, hogy a sárga fém iránti

bizalom nem csökkent, hanem nőtt a legutóbbi időben.

Az arany hivatalos árának 1975. évi megszűntetése azt a törekvést tükrözte, hogy kiszorítsák a tőkés nemzetközi pénzügyi rendszerből, s helyette legfőbb tartalékeszközzé az SDR válhasson. Azóta azonban jelentős gondot okoz, hogy az IMF-tagállamok központi bankjai milyen alapon értékeljék aranytartalékaikat. Mivel ebben a kérdésben nem született egységes döntés, vannak olyan országok, amelyek a legutolsó hivatalos áron — 42,22 dollár — számítják készleteiket. Mások 35 SDR/unciaival értékelik. Néhány ország saját nemzeti valutájában határozza meg aranykészletét. Legutóbb egyes vezető tőkésországok áttértek a tényleges piaci árbázisra. Japán azonban például nem közli, hogy milyen áron számítja ki hivatalos aranytartalékai értékét.

Az aranytartalékok nagysága tehát nem hasonlítható össze. Ha minden állam egységesen áttérne az aranypiaci áron való értékelésre, az aranyhányad az összes tartalékon belül nyilvánvalóan felszökne. Mivel ez az irányzat figyelhető meg, szaporodik azoknak a tagállamoknak a száma, amelyek az *arany jelenlegi rekordárának fennmaradásában, vagy csupán csekély mértékű esésében érdekeltek.*

Az év elején egyes prognózisok — így a Merrill Lynch amerikai tőzsdéügynökségé — még azt jósolták, hogy 1979 folyamán az aranyár eléri a 300 dollárt, mivel rövid távon újabb támadások érhetik a dollárt a devizapiacokon. Más szakértők szerint az infláció a jövőben kiterjed az úgynevezett keményvalutájú országokra is. Mivel ezekben az országokban is erőteljesen felgyorsul a forgalomban levő pénzmennyiség növekedése a nagymértékű dollártámogatások következtében, mindez tovább fokozza az aranyvásárlásra irányuló törekvéseket.

A világ *aranytermelése* az utóbbi időszakban évről-évre csökkent. 1979-re az aranyszakértők az aranytermelés újabb — de az elmúlt évekhez viszonyítva kisebb mértékű — visszaesését várják. A világ legnagyobb aranytermelője 1978-ban is Dél-Afrika volt. 1970-ben termelése még meghaladta az 1000 ton-

nát, azóta azonban folyamatosan csökkent. Tavaly bizonyos stabilizálódás következett be: a termelt mennyiség az 1977. évihez hasonló volt (706 tonna). A világranglistán második helyen álló Szovjetunió aranytermelése kb. évi 5 százalékkal nőtt, ennek alapján 1978-ban mintegy 450 tonnát tett ki.

Az elmúlt évben a Szovjetunió aranyeladásai rekordmennyiséget értek el (410—430 tonna). Ezzel a szovjet eladások a nemzetközi piacon értékesített arany $\frac{1}{4}$ -ét tették ki. Ez a feltűnően nagy volumenű eladás azzal magyarázható, hogy a Szovjetunió a keményvalutájú országokkal szembeni, mintegy 3,5—3,6 milliárd dollárra becsült külkereskedelmi deficitjét ezúton kívánta kiegyenlíteni. Az arany átlagos ára 1978-ban 193 dollár/uncia volt, szemben az 1977. évi 48 dollár/unciaival. Így a Szovjetunió becslések szerint legalább 2,6 milliárd dollár bevételhez jutott. A várakozások szerint a Szovjetunió 1979 folyamán tovább növeli aranyeladásait. 1950—1960 között a szovjet aranytartalékok az akkori eladások miatt rohamosan csökkentek, s ezért csak a 70-es évek elején jelent meg újra eladóként a nemzetközi aranypiacokon. Jelenlegi tartalékait 2000—3000 tonnára becsülik. A valószínűbbnek tűnő alsó határt — 240 dollár/uncia árat — véve figyelembe, a 2000 tonna tartalékmennyiség kereken 15 milliárd dollárnak felel meg. Ez a nyugattal szembeni eladósodás megnyugtató fedezete — hangsúlyozzák tőkés körökben. Ehhez járul még, hogy a Szovjetunió a világ legnagyobb — még ki nem aknázott — aranymezőivel rendelkezik. Becslések szerint ezeknek az aranyelő helyeknek a tiszta aranytartalma 125—155 ezer tonna.

Az *aranytermelés költségei* az elmúlt években jelentős mértékben megnöttek. (1976. március: 72 dollár/uncia; 1977. március: 86 dollár/uncia; 1978. március: 104 dollár/uncia). Ez különösen Dél-Afrikában jutott kifejezésre, ahol mindennek ellenére még mindig sokkal olcsóbb a termelés, mint a világ többi részén. Amennyiben az árak erőteljesen esnének, csak kevés bánya lenne érdekelt a termelésben.

Erre az évre a — termelésből és a

tartalékokból származó — teljes aranykínálatot 2000 tonnára becsülik. Ez várhatóan alatta marad a keresletnek. A termelés visszaesésének üteme valószínűleg lassul, mivel — tekintettel az erőteljesen megemelkedett aranyárra — számos bányát ismét üzembe helyeznek, illetve újakat nyitnak. A 220—230 dolláros aranyár az az alsó határ, amely a számottevően megnövekedett költségek ellenére még biztosítani tudja ezek nyereségességét. A hivatalos amerikai aranyeladások 1979 folyamán is folytatódnak, de a havi eladások mennyiségét 1,5 millió unciáról 750 000 unciára csökkentették. A Nemzetközi Valuta Alap június 6-tól — ha nem is nagymértékben de — csökkentette a havonta elérveztett mennyiségeket (440 000 unciára). Ezek a lépések destabilizáló hatásúak az arany árára. A Szovjetunió a várakozások szerint továbbra is jelentős aranyeladóként jelenik meg majd a nemzetközi piacokon. A szakértők megfigyelései szerint azonban a Szovjetunió nem csupán komoly aranytermelő, hanem az arany piac „spekulánsa” is. Alacsony áron vásárol és magas ár mellett — viszonylag nagy tételekben — elad. Ezzel a tevékenységgel az arany árára stabilizáló hatást gyakorol.

*Keresleti oldal*on erre az évre mintegy 1400 tonnás szükséglettel számolnak az ipar, és legalább 200 tonnás igénnyel a magánfelhalmozók részéről, ugyanakkor élénkül egyes nemzeti pénzügyi hatóságok kereslete is. Az Anglo—American Gold Investment Corp. legutóbbi jelentésében megállapítja: az arany piaci keresletet a hivatalos amerikai eladások nélkül aligha lennének képesek kielégíteni.

Figyelemre méltó, hogy az *OPEC-országok aranyvásárlásai tovább fokozódnak*. Leértékelődő dollárkészleteik arra kényszerítik őket, hogy biztonságosabb befektetési eszközöket keressenek. Erre mindaddig számítani lehet, amíg az amerikai valuta nem szilárdul meg tartósan, aminek az a feltétele, hogy megvalósuljon az amerikai energiatakarékossági program, és javuljanak a kilátások az amerikai folyó fizetési mérleg egyensúlyba hozására, valamint az infláció megfékezésére. Az amerikai

pénzügyminiszter, Miller szerint a jelenlegi 13-14 százalékos inflációt csak 1985-re sikerül majd 5 százalék alá lecsorítani.

Az *amerikaiak*, akiket nem érint a dollár külső értékvesztése, aranyvásárlással kereshetnek a dollár értékcsökkenésén, s egyidejűleg ezzel védekezhetnek az infláció ellen. Az *európai kereslet* aránya ezzel szükségszerűen csökken. A viszonylag erős valutájú és alacsony inflációs ütemet felmutató országokban az aranyhoz való menekülésnek nincs nagy vonzereje; itt inkább az ékszerkereslet növekedése várható.

Mivel a kereslet jelentős része spekulációs jellegű, és sok spekuláns jelenleg a nyereségzónában van, egyes szakértők szerint ez lavinaszerű hatást indíthat meg, és az aranyár zuhanásához vezethet. Ennek a bekövetkezése azonban rövid távon aligha valószínű.

Bizonytalan a — közelmúlthán erőteljesen megnövekedett — spekulatív határidős aranyügyletek hatása is. Az aranyár szempontjából továbbra is fontos a nemzetközileg érvényes kamatláb alakulása. Az aranyba való befektetés, amely rendszeren vagy hitelből vagy hitel helyett történik — állandó árnyeregség nélkül — annál költségesebb, minél magasabbak a kamatok. Figyelemmel a kiemelkedően magas amerikai kamatszintre, a közeljövőben a kamat csökkenését valószínűsíthetjük, s ez feltehetően nem marad hatás nélkül az aranyár alakulására.

További aranyvásárlásokra lehet számítani a központi bankok részéről is, mert — az amerikai dollár után — végül is jelenleg még az arany marad a legfontosabb tartalékeszköz. Emellett válságos időkben az arany fizetőeszköznek számít, mivel saját értéke van, míg a dollár értéke végső soron Washington politikájától függ.

Legutóbb az amerikai kincstár havi árverési mennyiségét a felére csökkentette. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a dollár alapvetően stabilizálódott volna. Az amerikai kormánynak nyilvánvalóan nem kerülte el a figyelmét, hogy számos jegybank érdekelt az aranyvásárlásban, a többi között a dollárkockázat csökkentése miatt is.

Az újabb aranyvásárlási láz során a

piacot rendkívül meglepte, milyen élesen reagáltak a közel- és távol-keleti olajországok az iráni eseményekre. Azok a spekulánsok, akik eddig a dollárra és a magas New York-i kamatokra tettek, s ezért áresésre számítva aranyat adtak el, sietve leálltak. A sejk-ségek és Szaud-Arábia kormányai és külkereskedelmi bankjai elkezdtek *dollárt aranyra váltani*.

Az *aranyvásárlás indokai* sokfélék, alapjuk azonban minden esetben az az igény, hogy a vásárlók olyan biztonságos befektetési eszközt találjanak, amelynek értékét világszerte elismerik, és amelyet válság idején is elfogadnak fizetési eszközként.

Az aranyat azért is vásárolják, mert nem bíznak az amerikai dollárban. S mivel hivatalosan az Egyesült Államok rendelkezik a világon a legnagyobb aranytartalékokkal, a tartalékok újratelékelése nagymértékben fokozná hitelképességét. Az Egyesült Államok esedékes külföldi tartozásait azonban csak 400 dolláros aranyár mellett fedeznék aranytartalékai. A nyilvánosság előtt az sem ismeretlen, hogy az amerikai arany tisztasága hagy némi kívánnivalót maga után. Egyesek szerint az átlagos tisztaság kisebb, mint 90 százalékos. De kétségek vannak a megadott mennyiséget illetően is. A készleteket ugyanis több mint 40 évvel ezelőtt mérték fel, a kincstár vonakodik egy újabb leltártól, amelynek következménye az eddig feltételezettnél jóval alacsonyabb tartalékállomány lenne.

Az aranytartalék mindig védelmet jelentett az *inflációval szemben is*, amely az Egyesült Államokban jelenleg inkább gyorsul, mintsem lassul. Az arany iránti keresletet sok országban az említettekén túl a politikai ingatagság is növeli. A legnyilvánvalóbb példa erre Irán. Mivel a vázolt feltételek hosszabb távon is érvényesek, az arany és más nemesfémek árának az emelkedésére lehet számítani.

Egyesek szerint „technikai áresések” lehetségesek, s az arany esetében kb.

220 dollár az a határ, ameddig az ár csökkenhet. Ez, vagy akár egy ennél is alacsonyabb szint bekövetkezése azonban csak abban az esetben valószínű, ha Iránban, illetve a Közel-Keleten visszatér a nyugalom — ami rövid távon aligha valószínű.

Az arany ára a jövőben is a dollár-árfolyam mozgása szerint alakul majd. Attól függően, hogy az inflációs ráták mérsékelésében sikerül-e számottevő eredményt elérni vagy sem, ingadozás mindkét irányban lehetséges. Az arany árának további növekedését csak a központi bankok közös intervenciója tudná egyértelműen megakadályozni. Ez sokkal hatásosabb lehet, mint az USA jelenlegi havi aukciói. Hasonló hatást érhetne el az amerikai infláció normalizálása, ehhez azonban időre van szükség. Az amerikai valutába fektetett bizalom hiánya, az aranyhoz való menekülés akkor csökken lenyegesen, ha az USA-ban ismét „erős” kormány lesz, s a nemzetközi valutáris helyzet „rendeződik”.

Ami az aranynek a *nemzetközi monetáris rendszerben elfoglalt helyét* illeti: a következő években aligha valószínű, hogy újból központi helyet foglaljon el abban. *Szerepe ettől függetlenül jelentős marad:* továbbra is tartalékeszközként fog funkcionálni, de mint fizetési eszköz csupán másodlagos szerepet tölt be.

Még ha az amerikai aranyeladások folytatódnak is, az arany iránti kereslet a közeljövőben erőteljes marad. Az a tény, hogy Dél-Afrika Szaud-Arábiának arannyal fizet ezentúl az olajért, önmagában árfelhajtó tényező. A központi bankok oldaláról is jelentős kereslet várható, mivel egyre több ország tér át a hivatalos aranytartalékoknak a világpiacon történő értékelésére.

Az aranykereskedelemmel foglalkozó bankok szerint régebben túlnyomórészt a magánosok vásárlásain nyomták fel az arany árát, most azonban „*politikai jellegű hosszról*” van szó, amihez központi bankok és a kormányok is hozzájárultak.

(Ism.: Szabályár Péterné)

Tájékoztató

szerzőinknek a Közgazdasági Szemle szerkesztőségéhez beküldött kéziratok formai követelményeiről

1. A kéziratot 2-es sorközzel gépelt, 30 soros, soronkénti 60 betüleütéses, ún. normál oldalon, két példányban kérjük beküldeni. A cikk teljes terjedelme (táblázatokkal, ábrákkal együtt) nem haladhatja meg a 30 oldalt.

2. A táblázatokat és ábrákat külön lapokon, szintén két példányban kell mellékelni, és helyüket a kéziratban megjelölni.

3. A cikk rövid, legföljebb 1 oldalas tartalmi kivonatát két példányban kérjük csatolni az orosz és angol nyelvű tartalmi ismertető elkészítése céljából.

4. Az idézetekkel és hivatkozásokkal kapcsolatosan a következő elvek a mértékadóak:

a) Szó szerinti idézéskor rendre a mű szerzője, címe, kiadója, a kiadás éve — és külföldi forrás esetében — a kiadás helye, továbbá az oldalszám jelölendő meg.

b) Tartalmi idézet vagy hivatkozás esetében oldalszámokat csak akkor kell feltüntetni, ha a cikk, illetve tanulmány olyan forrásból származik, amelynek nincs tartalomjegyzéke (például napilapok).

c) Ha a forrásmunka szerzője és a kiadvány magyar, akkor a szerző teljes nevét, ha külföldi, akkor csak vezetéknevét, majd — tőle vesszővel elválasztva — utónevének kezdőbetűjét kell megadni.

d) Ötnél kevesebb hivatkozás esetén a forrásokat lábjegyzetben jelöljük meg, egyébként a cikk végén „Hivatkozások” címszó alatt soroljuk fel őket. Ez utóbbi megoldás alkalmazásakor a „Hivatkozások”-ban feltüntetett sorszámot és az oldalszámot kell az idézet után zárójelben megemlíteni. Például ([4] 29. 1.)

e) A marxizmus—leninizmus klasszikusainak idézésekor a legutóbbi teljes Kossuth-kiadás (Marx—Engels Művei, Lenin Összes Művei) lap-számait adandók meg.

5. A Magyar Tudományos Akadémia elnöksége 1978. június 27-i határozatának megfelelően (megjelent a Magyar Tudomány 1978. 10. számában) felhívjuk szerzőink figyelmét, hogy cikkeikben fokozottabban ügyeljenek a nyelvezet magyarosságára, szabatoságára, közérthetőségére és mellőzzék a nélkülözhető, felesleges idegen szavakat.

6. A 8/1976. (IV. 27.) MT rendelet (megjelent a Magyar Közlöny 1976. évi 34. számában) a nemzetközi mértékegységrendszerhez (SI) történő csatlakozásunk következményeképpen 1980. január 1-től néhány eddig közkeletű mértékegység használatát megtiltotta. Ezért kérjük, hogy a beküldött kéziratokban az új rendszernek megfelelő mértékegységben megadott mennyiségeket használjanak.

7. Kérjük szerzőinket, hogy a kézirat végén közöljék tudományos fokozatukat, beosztásukat, munkahelyüket és lakcímüket.

Kérjük szerzőinket, hogy a fenti szempontok lehető legteljesebb figyelembevételével megírt kéziratokat küldjenek szerkesztőségünkbe.

A szerkesztőség

Ligeti István—Sivák József: Növekedés, szabályozás és stabilitás a gazdasági folyamatokban

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1978. 430 l.

A könyv tudományos igényű megírt munka. Olvasásához, megértéséhez a közgazdaságtan és a matematika egyetemi szintű ismerete szükséges. A matematikai nyelv mellett a közgazdasági interpretáció is megtalálható.

A szerzők a témát rendszerszemléletű megközelítésben tárgyalják. A folyamatok leírásának két különböző típusú megközelítésével is dolgoznak. Az első megközelítésre jellemző a rendszer passzív szemlélete, amely eltekint a beavatkozástól. Ez az egyensúlyelmélet és a klasszikus növekedésemélet szemlélete. A második megközelítés a rendszerre aktív ráhatást tételez fel, amely a szabályozó egység funkciója. Ezen belül a késleltetés ideje és a döntéshozó tevékenység alapján több szabályozási megoldás vizsgálható. Ez utóbbi megközelítés a tervezéseméletben használatos.

A könyv első része a közgazdasági elmélettörténeten fut át. Logikai rendet itt nem a történetiség ad, hanem egyrészt az időtényező megjelenése és a folyamat-szemlélet térhódítása, másrészt pedig a stabilitási vizsgálatok kialakulása és következetes alkalmazása az egyensúlyi és növekedési modellek esetében.

Az időtényező szerepét már a klasszikusok felismerték. Műveiben Marx következetesen a folyamatszemlélet talaján állt, bár a matematikai megformálásig nem jutott el. A megfelelő matematikai eszköz alkalmazási problémáinak bemutatására a szerzők külön fejezetet szentelnek. Modellelemzésük meggyőzi az olvasót, hogy lehetséges mind a differenciálszámítási, mind a differenciaszámítási eszköztár alkalmazása, de az eredmények magyarázatakor ezek eltérő tulajdonságainak tudatában szabad csak a következtetéseket levonni. A könyv hátralevő részeiben többször is visszatér a folytonos és diszkrét idő megkülönböztetése. A párhuzamos kifejtés szép példáját látjuk viszont a készletjelzésen alapuló szabályozási modell ismertetését tartalmazó fejezetben.

A stabilitás, az egyensúlyelmélet és a növekedésemélet viszonyával három fejezet foglalkozik.

Megismerhetjük a stabilitásnak a fizikában, a műszaki tudományokban, a politikában és a mindennapi nyelvben használatos jelentéstartalmát. A könyvben a gazdasági folyamatok dinamikus rendszerként való leírása és a matematikai apparátus alkalmazása maga után vonja a matematikai stabilitás fogalmának kizárólagos használatát. Ljapunovnak még a múlt század végén született eredményei jelentik a klasszikus alapot a differenciálegyenletek stabilitásvizsgálatához.

A növekedés és stabilitás témakör történeti áttekintése Marx újratermelési elméletével kezdődik, amelynek matematikai elemzését Morishima végezte el. Szintén ő formalizálta a termelési ár kialakulásának marxi gondolatát és mutatott rá arra a tudománytörténeti érdekességre, hogy a Marx által adott megoldások két későbbi matematikai tétel (Frobenius sajátérték-tétele és egy Markov-láncokkal kapcsolatos tétel) megsejtésének tekinthetők. A múlt század végén kibontakozó egyensúlyelmélet száműzte az időt a közgazdasági vizsgálatokból. A figyelem visszafordulásának első jeleivel az 1920-as évek végén találkozunk. A szocialista tervezés központi problémája a gazdaságfejlesztés volt, ez tükröződik Feldman 1928-ban megjelent modelljében is. A polgári közgazdászokat is foglalkoztatták a gazdasági növekedés kérdései, erre adott ösztönzést az első szocialista állam megjelenése, továbbá az 1929—33. évi gazdasági válság. A könyv ismerteti a növekedési iskolák kialakulását, megtaláljuk Keynes gondolatait, aki a növekedési elmélet előkészítőjének tekinthető, továbbá a neoklasszikus iskolából Harrod és Domar modelljeit. A neoklasszikus növekedési iskola az 1940-es években jelentkezett,

a könyvben ismertetett képviselői Meade és Solow. A szerzők kitérnek a többszektoros növekedési modellek egyensúlyi növekedési pályáinak stabilitási kérdéseire.

A második rész négy fejezete a gazdasági növekedés tervezésével foglalkozik. Rámutat a növekedési modellek tervezési alkalmazásának lehetőségeire, a modellezés és tervezés viszonyára. Két fejezet konkrét tervezési feladatokhoz kidolgozott modelleket ismertet, kitérve a számítási eredmények bemutatására és értékelésére is. Ezek között találjuk a hazai középtávú tervezésben is felhasznált „tervszonda”-modellt és a háromszektoros szabályozási modellt. A hatékonyság elmaradhatatlan kísérője a gazdasági növekedés kérdéskörének. A fogalom sokszínűségéről és a mérés nehézségeiről győz meg a második rész zárófejezete.

A szerzők alkotó módon vettek részt a népgazdasági tervezés módszereinek továbbfejlesztésében. Munkásságuk az egzakt módszerek alkalmazásában segített, mely területen hazánk értékes hagyományokkal rendelkezik. A gyakorlati tapasztalatokra épülő általánosítás igényével íródott a második rész kezdő fejezete. A növekedési modellek tervezési alkalmazásának elvi indoklását az adja, hogy a tervezés egyik tudományos alapját képező újratermelési elméletben fontos módszertani szerepet kapnak ezek a modellek. A mai alkalmazási lehetőségeket több tényező is segíti, így a tekintélyes hosszúságú bázisidőszak, a kifejlesztett matematikai módszerek széles eszköztára és a jó statisztikai bázis. A tapasztalatok azt bizonyítják, hogy a vizsgálati időhorizontot a középtávú tervezés igényei szerint célszerű megválasztani, de a fő tendenciák figyelembevétele érdekében természetesen hosszabb távra is megnyújtva azt.

A növekedési modellek egyik alkalmazási területe a növekedési pályák szimulációja. Itt szimuláción azt a passzív vizsgálati módszert kell érteni, amikor az adott matematikai modellel a szisztematikusan változtatott paraméterek mellett a megoldások sorozatát állítják elő. A szerzők a nemzetközi irodalomból átvett modelleket is bemutatnak, így a fejlődő országok esetére kidolgozott Harrod—Domar típusú modellt; egy konkrét modellt Izrael fejlesztési alternatíváinak előrejelzésére; többszektoros, input-output technikán alapuló dinamikus modellt, amelyet Korea, India és Chile gazdaságának vizsgálatára használtak fel.

A modellépítés műhelytitkaiba is bepillantást engedve, részletes ismertetés található a magyar tervezési gyakorlatban is felhasznált tervszondázó modellről, és a szabályozási elmélet alapján felépített háromszektoros növekedési modellről.

Ez utóbbi bevezetéseként rendszerezett módon ismerhetjük meg a szabályozáselméletben használatos matematikai modellt, a szabályozási feladat pontos megfogalmazását, a megoldás módszerét. A magyar gazdaságra kidolgozott háromszektoros modellben a szabályozó szerepét a beruházás szektorok közötti allokációja tölti be. A konkrét modell érdekessége, hogy numerikus megoldása egyszerűbb módszerrel, a lineáris programozás módszerével is kiszámítható.

A gazdasági folyamatok szabályozásának modellezése az utóbbi évtized közgazdasági kutatóinak lett a témája. A könyv harmadik része bepillantást nyújt erre az új területre, kibővítve a stabilitás vizsgálatát a szabályozóeszközökre is.

A könyv utolsó fejezetében a szerzők beszámolnak a készletjelzésen alapuló szabályozás témakörében végzett kutatásaik eredményeiről.

Az irodalomban megtalálható eredeti modell transzformációja segített abban, hogy a vizsgált gazdasági rendszer és egy ismert fizikai rendszer közötti analógia felismerhetővé váljék. Az itt alkalmazott rendszerszemlélet gyümölcsöző eredménye a modell továbbfejlesztési irányainak megtalálása volt.

A könyv tartalmának vázlat szerű ismertetéséből látható, hogy a mű saját kutatási eredményeket és nemzetközi áttekintést egyaránt tartalmaz. Ez a szerzők tudományos felkészültségét, valamint azt a képességét és határozott törekvését bizonyítja, hogy a magasszintű elméleti ismereteiket a gyakorlatban is gyümölcsözőtessék. Mindebből következően a könyv a tervezés elméletével és gyakorlatával foglalkozó közgazdászoknak, matematikusoknak, oktatóknak és egyetemi hallgatóknak egyaránt ajánlható.

Hoós János

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

Ласло Хорват

Экономическое регулирование — 1980 г.

В статье автор констатирует, что основные принципы реформы хозяйственного управления, введённой в 1968 году, а также предпринятые с тех пор изменения оказались правильными. Некоторые предположения не сбылись: в особенности изменение ценовых пропорций в мировом хозяйстве и монетарный кризис привели к помехам. Автор останавливается на взаимоотношениях между планом и системой регулирования. Первоочередность плана не подвергается сомнению, однако в нём устанавливаются лишь главные взаимосвязи и указания относительно определённых периодов, в то время как система регулирования действует в любой срок и на все процессы посредством того, что ею освещаются для действующих лиц экономической жизни их экономические интересы.

Важнейшим основным принципом системы регулирования, вступающей в силу в 1980 году, является нормативность. Под этим следует понимать то, что посредством регулирования хозяйственные организации дифференцируются на основе эффективности. Нормативная система цен следует за международными ценовыми пропорциями таким образом, чтобы ею отражались различия в эффективности, измеряемые международным мерилом. Система регулирования доходов, учитывая это, не производит вторичного разделения: предписания относительно регулирования заработной платы и прочих заработков дифференцируются на основе показателя эффективности.

В статье даётся отчёт о важнейших изменениях: упраздняются производственные налоги, плата за фонды, налог с заработной платы; прекращается также предоставление различных льгот, как например, экспортных субвенций, производственных дотаций. Увеличится налог с прибыли — до 45%, но в то же время сократится величина обязательного резервного фонда, стали более гибкими правила его использования.

Более общераспространённым стало регулирование относительного фонда заработной платы, зависящего от результатов, хотя в некоторых специальностях продолжает существовать форма централизованного регулирования уровня заработной платы.

Более гибкой стала система прогрессивных налогов, связанных с повышением уровня заработной платы, и по-прежнему представляется возможность для образования резервного фонда заработной платы, а с 1981 года даже для предоставления аванса. Регулированием инвестиций предоставляется большая роль кредитованию, а для динамично развивающихся предприятий предоставляется возможность также для получения государственного капитала в счёт платы ренты.

Новая черта состоит в том, что указываются стабильные и гибкие элементы регулирования — так например, стабильными являются системы налогов и оплаты труда, и, как правило, будут гибко изменяться валютные курсы, цены, процентные ставки кредитов.

От новой системы регулирования следует ожидать улучшения конкурентноспособности, быстрого роста экономической эффективности.

Йозеф Шивак

Вычислительная техника в модернизации методов народнохозяйственного планирования

В первой части статьи автор рассматривает, как развивалась за последние десять лет условия применения вычислительной техники в планировании. Наряду с вводом в действие собственных ЭВМ у центральных органов планирования значительным результатом является то, что были подготовлены специалисты в этой области.

Во второй части статьи обобщается опыт, накопленный в области применения вычислительной техники в планировании. В народнохозяйственном планировании главными областями применения стали снабжение информацией, решение математических моделей, механизация повседневных традиционных плановых расчётов. За последний период произошла постепенная интеграция традиционных методов и математических методов с применением вычислительной техники.

В заключительной части статьи автор, исходя из накопленного опыта, а также актуальных и перспективных задач, стоящих перед народнохозяйственным планированием, представляет основные направления дальнейшего развития.

Усложнение взаимозависимостей экономической действительности, появление ряда новых задач в области планирования требуют дальнейшей модернизации плановых методов, а это невозможно без сознательного, организованного применения возможностей вычислительной техники. О том, как в свою очередь воздействует модернизирующая роль вычислительной техники на теорию планирования, необходимо провести анализ в рамках дальнейших исследований.

Иштван Гергей

Капитальные вложения предприятий и экономическое равновесие

В статье рассматриваются условия, взаимозависимости равновесия в развитии предприятий и народнохозяйственного равновесия.

Рост предприятий определяется развитием народного хозяйства, характером данной отрасли и динамикой самого предприятия. С точки зрения предприятия капитальные вложения представляют собой такую систему, в которой необходимо одновременно и взаимозависимо обеспечивать равновесие в развитии предприятия, его постоянную платёжеспособность, а также инвестиционный и дезинвестиционный процесс конкретного объекта капиталовложений. Это затрудняется тем, что хотя предприятия осуществляют сложную деятельность в области развития, требующую координации ряда действий в различных областях, начиная с исследовательских и конструкторских работ и кончая рыночной реализацией продукции, всё же различные источники финансирования развития предприятий — необоснованно — обособлены друг от друга и не координируются между собой.

Некоторые утверждают, что чрезмерный спрос на рынке капитальных благ объясняется экспансивной деятельностью предприятий. В то же время этой ситуации в большой мере способствует система экскертизы, финансирования капиталовложений, относящихся к сфере принятия решений центральными государственными

органами. Автор в своей статье доказывает, что амортизационные отчисления, остающиеся у предприятий, недостаточны для замены износившихся основных средств. Под воздействием системы заинтересованности и стимулирования в промышленности наряду с обеспечением полной занятости и напряжённого положения на рынке капитальных благ сложились чрезмерные инвестиции и относительно низкий в международном масштабе уровень производительности труда. Тому, чтобы эта тенденция повернулась в обратную сторону, могут способствовать предлагаемые изменения в области планирования и экономического регулирования.

Помимо рентабельности капиталовложений значительным, но не достаточно взвешиваемым фактором их оценки с народнохозяйственной точки зрения является воздействие, оказываемое ими на платёжный баланс страны. В данном случае инвестиционная политика, способствующая экспансии экспорта, может быть более выгодной, чем политика, направленная на замену импорта. В отраслях с более низкой капиталоемкостью, но способных экспортировать (в обрабатывающей промышленности), капиталовложения улучшают платёжный баланс даже в том случае, если из-за этого в отраслях с более высокой капиталоемкостью (в горнодобывающей и энергетической промышленности) приходится откладывать осуществление капиталовложений, что может вызвать необходимость в дорогостоящем дополнительном импорте.

Тибор Ференци

Повышение заработной платы и техническое развитие на сельскохозяйственных предприятиях

В статье рассматриваются взаимосвязи между повышением средней заработной платы на предприятиях и техническим развитием в свете оптовых цен. Анализ показывает, что в хозяйственной деятельности венгерских предприятий рентабельность, обосновывающую повышение средней заработной платы, трудно достигнуть посредством технического развития. А многочисленный практический опыт показывает даже как раз противоположное. Проблематику технического развития с иной стороны освещают взаимозависимости, согласно которым в кругу предприятий с повышением уровня оснащённости связано всё меньшее повышение средней заработной платы, и более высокая производительность труда также находит всё меньшее отражение в средней заработной плате. Вследствие выравнивающего эффекта системы регулирования в дифференциация средней заработной платы вместо производительности укреплялась роль случайных элементов.

Интересы народного хозяйства должны бы проявляться в том, чтобы как можно большая часть предприятий отдельных народнохозяйственных отраслей приближалась к оптимальному для них уровню оснащённости, чтобы их техническое развитие осуществлялось при воспроизводстве оптимума. Однако хозяйственное управление вынуждено концентрировать своё внимание на выполнении основных функций в сложных обстоятельствах, и, таким образом, среди условий автоматизма технического развития, направленного на экономно рабочей силы, на предприятиях имеет место ряд нестабильных и стихийных элементов. Это уже само по себе приводит к расширению круга центральных мер, что мотивируется также и ослаблением стимулирующих сил.

Габор Хидачи

Экономика Китая в конце 1970-ых годов

Настоящая статья представляет собой органическое продолжение прежних аналогичных трудов автора, в которых он представил положение, структурные пропорции и уровень развития экономики Китая, сложившиеся к началу и середине 1970-ых годов. На этот раз автор на основе данных, взятых из материалов последней сессии Народного Собрания КНР и бюллетеня Государственного статистического управления о выполнении народнохозяйственного плана на 1978 год, даёт подробный обзор о настоящем положении китайской экономики, её потенциале и уровне развития, указывая на всё ещё имеющие место диспропорции и напряжённые моменты. По расчётам автора национальный доход КНР в 1978 году составил около 320 миллиардов юанов, что — по официальному курсу того периода — отвечало более чем 200 миллиардам долларов. Принимая во внимание численность страны в приблизительно 960 миллионов человек, национальный доход в расчёте на душу населения в прошлом году составлял около 210 долларов. В 1970-ых годах среднегодовой прирост объёма промышленной продукции составил 8,8%, сельскохозяйственной продукции — 3,1%, а национального дохода — 6,6%, что во всех аспектах отстаёт от среднего темпа роста, достигнутого в период между 1949—1978 годами.

Ласло Бертоши

К вопросу о величине стоимости

Андраш Броди неправильно трактует Маркса, приходя к выводу, что в результате повышения производительности труда величина стоимости товаров не уменьшается ему пропорционально. Тезис о том, что более сложный и интенсивный труд за тот же отрезок времени создаёт по сравнению с простым трудом больше стоимости, неправильно толковать таким образом, как будто бы сегодняшний простой труд стал сложным и более интенсивным по сравнению с выполненным много лет назад, и поэтому он за час создаёт больше стоимости. Упомянутый тезис может толковаться только в пространственном разрезе. Исходя из динамики нормы прибавочной стоимости, Броди делает неправильный вывод относительно изменения величин товаров во времени, с одной стороны потому, что рабочая сила как товар является специфичной и в том, что в её стоимости входит изменяющийся историко-социальный элемент, а с другой стороны потому, что норма прибавочной стоимости зависит и от продолжительности рабочего времени. Неправильно также, исходя из расхождений в стоимости продукции, приходящейся на человека, делать вывод относительно различного уровня производительности труда отдельных производственных отраслей. О различиях в производительности труда отдельных национальных хозяйств можно иметь представление лишь на основе «корзины товаров». Величина стоимости данного товара на мировом рынке определяется средней национальной стоимостью экспортующих стран, однако между ценой мирового рынка и стоимостью мирового рынка имеется более косвенная, менее прочная связь, чем между стоимостью и ценой на внутреннем рынке. Стремление к использованию сравнительных преимуществ также является фактором, действующим в направлении расслабления связи между ценой мирового рынка и международной стоимостью. Национальный труд отстающих в развитии стран, действительно, девальвируется на мировом рынке, однако если усиление отставания сопровождается также и ухудшением условий торговли, то раньше или позже должна начать действовать регулирующая производство функция закона стоимости, или же отстающая страна будет вытеснена с рынка.

SUMMARY OF THE ARTICLES

László Horváth:

Economic regulators in 1980

The article states that the basic principles of the 1968 reform of economic control and management and the modifications made in the meantime have proved to be mostly correct. Some of the expected conditions have not come true; particularly the changes in relative world market prices and the monetary crisis etc. caused disturbances. The author discusses the relationship between the plan and the control system. The priority of the plan is unchallenged, but it only grasps the main interrelations and disposes only periodically, while the control system exerts its effect at any moment and affects all processes by rendering clear their economic interests to every participant of economic life.

The most important principle of the control system effective as from 1980 is normativity. By this it is meant that the regulators differentiate the economic organizations generally on the basis of efficiency. The normative price system follows the international relative prices in such manner that it should express the differences and proportions measured by international standards. The system of incomes control does not effectuate secondary distribution with a view to the above, the rules concerning the regulation of wages and earnings differentiate according to the indicator of efficiency.

The article reports on the major changes: the production taxes have been in general abolished, together with the charge on assets, the wage tax, and a whole series of supports as e.g. export subsidies and production subsidies. The latter can be paid only in agriculture; temporarily also in industry for the purposes of structural transformation. The profit tax will be higher—45 per cent—but the part to be put into reserves will be smaller and the rules governing the use of the reserve fund will be more flexible.

The relative wage-bill control linked to performance will become general, though in some trades also the central wage control or wage-level control will remain.

The progressive taxation controlling the wage level has become more flexible and there is a possibility to build up reserves for future wage rises and—beginning with 1981—even for advancing wages. The regulations governing development give a greater role to credit, and also allow that dynamically developing enterprises should be allocated capital by the state against payment of a rent.

It is a new feature that the stable and the flexibly varying elements of the system have been fixed in advance—thus the systems of taxation and wage payments are stable but exchange rates, prices, rates of interest etc. will change in a flexible manner.

The new control system is expected to bring about an improvement in competitiveness and a fast growth in efficiency.

József Sivák:

Computer techniques in modernizing the methods of economy-wide planning

The first part of the article examines the development of conditions for the application of computer techniques in economy-wide planning over the last ten years. Beside putting into operation the own computers of central planning, the emergence of a body of experts is an important result.

The second part sums up the main experience of the application of computer techniques in planning. The main fields of application are: supply of information, solution of mathematical models, mechanization of everyday traditional plan computations. In the course of years a gradual integration of the traditional methods with the mathematical and the computerized methods has taken place.

The third part concludes on the main direction of further progress from the experience and from the topical and long-term tasks facing economy-wide planning.

Since economic reality is becoming increasingly complicated and ever newer planning tasks are emerging, further modernization of the planning methods is required. This, however, cannot be implemented without a deliberate and organized use of computer techniques. Further research is needed to study the reaction of the modernizing role of computer technology on the theory of planning.

István Gergely:

Enterprise investments and economic equilibrium

The article examines the conditions of and the interrelations between balanced enterprise development and the equilibrium of the national economy.

The growth of enterprises is determined by that of the economy, the nature of the trade and the dynamism of the firm. From the aspect of the enterprise investment is such a system in which the development equilibrium of the firm, its liquidity and the investment and desinvestment processes of actual projects have to be secured together and in harmony with each other. This is difficult because, although the development activity of the firm is complex and requires the coordination of several activities beginning with R & D and ending with the sale of the product on the market, yet the monetary resources of the firm serving development are—unjustifiedly—separated and uncoordinated.

There are opinions which attribute the excess demand on the investment market to the expansion of enterprises. The system in which the investments belonging to the scope of government decisions are judged, financed etc. greatly contributes to the emergence of excess demand. As against the established practice, the article proves that the part of depreciation allowance left with the firms is not sufficient for the replacement of fixed assets used up. Under the effect of interestedness and stimulation, with full employment and an overheated investment market excess investment and an internationally low level of productivity have developed in the industry. The modifications proposed in planning and control may help to reverse the trend.

Beyond the profitability of investments an essential, though not sufficiently considered factor in their judgement on national level is their effect on the balance of international payments. In certain cases an investment policy promoting export expansion is more advantageous than one substituting imports. Investments into manufacturing industries capable of exporting improve the balance of payments even if, on account of them, expensive additional imports become necessary in the basic materials and energy producing sectors with higher capital intensity.

Tibor Ferenczi:

Raising wages and technological development in agricultural enterprises

The study examines the interrelations between the rise in average wages and technological development in the context of producer prices. The investigations show that the profitability basis for raising average wages can be created in the Hungarian enterprises through technological development with difficulty. In fact, much practical experience points to the opposite. The problem of technical progress is illuminated from another aspect by the interrelations according to which the raising of the level of technological equipment involves a diminishing rise in average wages and even higher labour productivity is less and less expressed by average wages. The levelling effect of the control system strengthened the effect of random factors instead of performance in the differentiation of average wages.

The interest of the national economy would require that a growing part of the enterprises in some branch of the economy should approach the optimal equipment, and that their technological development should proceed by reproducing this optimum. But also economic control has to concentrate on its main functions amidst complicated circumstances and thus there are many unstable and spontaneous elements in the conditions of the enterprise automatism of technological development. This in itself expands the scope of central interference, also justified by the weakening of the incentive power.

Gábor Hidásti:

China's economy in the late seventies

The study is an organic continuation of the author's earlier works, in which he presented the situation, structural proportions of and development level attained by the Chinese economy in the early and the mid-seventies. This time, relying on the materials of the National People's Assembly of the People's Republic of China for this year's session and on the publication of the State Statistical Office of the PRCh on plan fulfilment in 1978, he gives a detailed survey of the present situation of the Chinese economy, its capacity and development level, pointing out the still existing disproportions and tensions. According to the computations of the author the national income of the PRCh amounted in 1978 to about 320 billion yuans, which—at the then prevailing official rate of exchange—is more than 200 billion US dollars. Considering the almost 960 million population of the country, per capita national income might have been around 210 dollars last year. In the seventies industrial output attained an annual average growth rate of 8.3 per cent, agriculture 3.1 and national income 6.6 per cent, which are in every respect below the average growth rates attained between 1949–1978.

László Bertóti:

Contribution to the problem of the size of value

András Bródy interprets Marx incorrectly when he reaches the conclusion that the rise in labour productivity does not reduce the size of commodity value proportionally. The theorem that more complex and more intensive labour turns out greater value during the same time relative to simple labour should not be interpreted to mean that today's simple labour is more complex and more intensive than it was many years ago and thus produces greater value in an hour. The theorem mentioned can be interpreted only in a spatial approach. From the development of the rate of surplus value Bródy draws incorrect conclusions on temporal changes in the size of value of commodities, partly because the labour power commodity is special also in that respect that its value has a changing historico-social element, partly because the rate of surplus value also depends on the length of worktime. Similarly, it is incorrect to conclude from the deviations in per capita value of output on deviating productivity levels of individual branches of production. Conclusions regarding productivity differences between individual national economies can be drawn only on the basis of comparable "product-baskets". The size of the world market value of a commodity is determined by the average of the national values of the exporting countries, but the relationship between world market price and world market value is realized through several transmissions, and is looser than the relationship between price and value on the domestic market. Also the effort at utilizing comparative advantages is a factor loosening the relationship between international price and international value. True, the national labour of countries lagging behind in development is devalued on the world market, but if the growing lag involves also a deterioration in terms of trade, sooner or later the production control function of the law of value has to become operative, or the lagging country is squeezed out of the world market.

ВОПРОСЫ ЭКОНОМИКИ

1979. 10. sz.

Bacsurin, A.: Az öt éves terv és a gazdasági mechanizmus

Atlasz, M.: Lenin eszmei öröksége és a jelenkor („A Gazdaság és politika a proletárdiktatúra időszakában” című mű megjelenésének hatvanadik évfordulójára)

Zuszman, L.: A népgazdaság fém (vas)-mérlege

Ivanova, N.: A fémgyártmányok minőségének és struktúrájának javítása

Mihejev, G.—Markova, N.: A munkahelyek, munkaerőforrások és beruházások kiegyensúlyozottsága (Módszertani kérdések)

Korolev, L.: Munkaerőforrások az ipari körzetben (a Szovjetunió európai részén és az Urálban)

Paszhaber, B.: Az agrártermelés hatékonyságának integrális mutatója

Szamszov, L.: A kereskedelmi ellátás hatékonysága és minősége

Jevsztyignyjejev, R.: A vállalati evolúció: az európai KGST-országok tapasztalatai

Frumkin, B.: A KGST-országok élelmezési profiljának kialakítása

Lebegyev, A.: A Közös Piac „keleti politikája”, valamint a KGST és az EGK kapcsolatainak perspektívái (Angol és amerikai irodalom alapján)

Gorbunov, É.: Szociális beruházások: szervezés, finanszírozás, hatékonyság

Ivancsenko, V.—Szobrovin, A.: A tudományos-műszaki haladás irányítása

Belova, Sz.: Az arányok és a társadalmi termelés hatékonyságának fokozása (Koordinatív tanácskozás, Dusanbe, 1979. március)

Kedrova, K.: A tudományos-műszaki haladás ösztönzése (Tudományos szimpozion, Moszkva, 1979. március)

Kurcev, I.: A gépesítés, villamosítás és automatizálás fejlesztése a mezőgazdasági termelésben (Tudományos ülészak a SZUTA Agrárgazdasági Intézetében, 1979. május)

Haltrina, V.—Rjabkov, V.: Tudományos konferencia Magnyitogorszkban (az első öt éves terv kidolgozásának és a kombinát létrehozásának ötvenedik évfordulójára, 1979. május)

Tudományos kutatások a fejlett szocialista gazdaság antimarxista nézetei bírálatának területén (Tudományos tanácskozás Alma-Atában, 1979. május)

PLÁNOVANÉ HOSPODÁŘSTVÍ

1979. évi 9. sz.

Merhaut, J.: Történelmi jelentőségű ülés (A KGST XXXIII. ülészakaja)

Cerhonek, J.: A csehszlovák népgazdaság fejlődésének időszerű kérdései

Tomek, J.: A vállalati anyagellátás ésszerűsítésének irányai

Vlasák, J.: Az acélhulladék kezelése és feldolgozása a világon és Csehszlovákiában

Pytel, J.: A társadalmi termék előállításának értékmutatói a mezőgazdaságban

Tkadleček, E.: A szocialista életmód társadalmi kialakulásának problémái

Stádková, J.: Az importált és exportált termékek belföldi árának problematikája

Fejgl, J.: Az állóeszközök selejtezése az iparban és az építőiparban

Hoffmann, P.: A területi munkamegosztás tökéletesítésének néhány vonatkozása

wirtschafts wissenschaft

1979. évi 9. sz.

Stiemerling, K.-H.: Az NDK harminc éve: A növekvő teljesítmény — a növekvő élet-színvonal alapja

A pénzügyek aktív szerepének felhasználása a szocialista gazdaság teljesítőképességének további fokozásában

Luft, H.: A szocializmus gazdasági alaptörvényének szerepe a fejlett szocialista társadalom felépítésében

Zopf, H. R.: A tudomány—technika—termelés ciklus összehangolása a külkereskedelemmel és ennek hatása a marketing-munkára

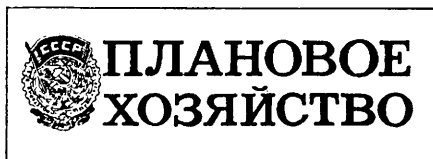
Schauer, S.: Néhány összefüggés a tervező ipari átváltozások és az új gyártmányok árának képzése között

Hagedorn, H.—*Heinrich, R. stb.*: A növény-és állattenyésztés közötti kapcsolatok tervező alakítása a takarmánygazdaság területén

Fabiunke, G.: A törvények és törvényszűrűségek mint a politikai gazdaságtan történetének tárgya

Graupner, K.-H.—*Krzyzanowski, W.*: Az NDK Tudományos Akadémiája Közgazdasági Tanácsának 28. ülése (Berlin, 1979. V. 29.)

Donnert, H.-J.—*Eckert, L.*: A hulladékok és másodnyersanyagok gazdaságának irányítása, tervezése, megszervezése és ezek hatása a környezetvédelemre (Üzemgazdasági tanácskozás Hallóban)

1979. 10. sz.

Bacsurin, A.: A tervezés tökéletesítésének új szakasza

Sztepun, A.: A beruházások tervezésének tökéletesítése — fontos gazdasági feladat

Ivanov, N.: Az állami normatívák kidolgozásáról

Rogovszkij, N.: A munka hatékonysága fokozásának kérdései

Krilov, P.—*Sadijev, A.*: A termelés gépesítése és a kézi munka csökkentésének problémái

Milovidov, A.: A munkaerőforrások képzettségével és kihasználásával kapcsolatos sajátos vonások számbavétele a társadalmi-gazdasági tervezésben

Demcsuk, V.—*Csulocsnikov, N.*: Szovjetunió—NDK: az együttműködés útjain

Krojger, Ja.: Komplex kísérlet a hatékonyság és a minőség szabályozására

Ivanov, V.: A határterület komplex gazdaságfejlesztésére irányuló tervek kidolgozásának tapasztalataiból (Krasznojarszk példáján)

Szmirnov, A.: A falusi kereskedelem gazdasági és tervezési problémái

Ivascsenko, V.—*Szpicin, A.*: Meliorizált földek kihasználási hatékonyságának mutatói

Dobrohotoz, Sz.: Az agrár-ipari egyesületek tevékenységének tervezéséről

Cserkaszov, N.—*Melnyikov, Ju.*: A KGST-országok integrációjának mechanizmusa — a burzsoá értékelések és a realitás

Palterovics, D.: A berendezés-kihasználási hatékonyság fokozásának útjai

Djukova, E.: Az állóalap-hatékonyság értékelése

Jegorova, E.: A társadalmi termelés hatékonyság-fokozásának, valamint a munka- és a termékminőség javításának gazdasági emelői (Tudományos konferencia a Moszkvai Pénzügyi Intézetben)

Sohin, A.—*Kuranov, G.*: A népgazdasági folyamatok perspektivikus tervezése és prognosztizálása (Fiatl tudósok ösztönszövetségi tudományos konferenciája a GOSZPLAN Közgazdasági Kutatóintézetben, 1979. február)

Szergejev, G.: A gazdaságos fémfelhasználás tartalékainak kiaknázásáról

1979. 10. sz.

Janvarev, V.: A gazdasági alaptörvény struktúrája az általános rendszerelmélet fényében

Moszkovszkaja, V.: A tervszerűségnek mint termelési viszonyoknak a vizsgálata

Poljakova, T.: Az improduktív szféra népgazdasági hatékonyságának meghatározása
Arhangelszkaja, G.—*Szokolovszkaja, G.*: A gazdasági mechanizmus tökéletesítése (Cikk-szemle)

A fejlett szocialista társadalom gazdasági mechanizmusának struktúrája és tökéletesítésének útjai (Szerkesztőségi cikk)

Misvildadze, G.: A termelőeszköz-gyártás elsődleges növelésének törvénye és a termelés hatékonysága

Jevsztratov, P.—*Romicin, V.*: A társadalmi munka össztermelőkenysége

Valentej, D.: A Szovjetunió hosszú távú komplex népességnövelési programjának általános módszertani alapjai

*Abalkin, Sz.—Belikova, I.—Veszelszka-
ja, N.:* A lakosság kulturális ellátásának né-
hány társadalmi-gazdasági mutatója

Uljahin, V.: Államkapitalista vállalkozás
a fejlődő országok belső áru piacán

Szaprikova, ...—Szaminszkaja, T.: Állami
szektor a latin-amerikai gazdaságban

Nurmuhametov, R.: A szocializmus poli-
tikai gazdaságtanának alap kategóriája ke-
letkezés-történetének kérdéséhez

Reznikova, N.: A nemzeti jövedelem kate-
góriája a húszas évek szovjet közgazdasági
irodalmában

Csupaskin, V.: Burzsoá agrár-ipari komple-
xum-konceptiók és társadalmi tartalmuk

Demin, A.: Az állammonopolista kapitaliz-
mus fejlődése (Oktatási segédanyag)

Szlepcev, N.: A fiatal tudományos káde-
rek elméleti felkészültsége növelésének for-
mái

Talmina, P.: A gazdaságos erőforrás-ki-
nasználás emelői (Össz-szövetségi tudomá-
nyos konferencia, Moszkva, 1978. december)

Lebegyev, V.: A munka politikai gazdaságtani
problémái a szocializmusban (Tudomá-
nyos konferencia — Marx Károly Közgaz-
daságtudományi Egyetem, Budapest, 1979.
április)

Jaszko, A.: Olvasókonferencia Volgográd-
ban (1979. május)

Jezsov, A.: Időszerű politikai gazdaságtani,
gazdaságtörténeti és világ gazdasági problé-
mákkal foglalkozó doktori disszertációk jegy-
zéke

Szerkesztőségi posta: A hadi költségvetés
mint a társadalmi-gazdasági rendszer tükör-
képe

1979. évi 5. sz.

Bradisztulov, D.: A gazdasági mechaniz-
mus mint gazdasági kategória

Detkov, H.—Petrova, T.: A gazdálkodó
szervezetek önálló tevékenysége

Kovacsev, Asz.: A gazdaság strukturális vi-
szonyainak módszertani kérdései

Posztolov, J.: A pénzügyi ellenőrzés meg-
szervezésének tökéletesítése

Judanov, Ju.: Az Amerikai Egyesült Álla-
mokban irányuló nyugatnémet közvetlen be-
ruházások sajátos vonásai

Conev, N.: A maoista gazdaságpolitika
„kiigazításának” valódi céljai

Kömaliev, T.: Az értékesítendő áruk ár-
dinamikai elemzése pontosításának és bőví-
tésének lehetőségei

Rangelova, R.: Ágazati kapcsolati mérle-
gek ráfordítási együtthatóinak stabilitás-
vizsgálata

Lakov, K.: A Bolgár Népköztársaság ener-
giakomplexuma

economia y desarrollo

45. sz.

Gonzales, F. Ch.: A szarvasmarha-álla-
mány takarmányozási mérlegének optimali-
zálása

Gonzales, C.: Rugalmassági együtthatók a
beruházások műszaki-gazdasági értékelésé-
ben

Carriazo, M. G.: A külkereskedelem gaz-
dasági hatékonysága

Baro, H. S.: A polgári politikai gazdaságtan
és a kapitalizmus általános válsága (II)

Aguilar, M. A.: A kapitalizmus jelenlegi
szakasza Mexikóban

Gonzales, M. L.: Egy lineáris programo-
zási modell optimális megoldásának vizsgálata

Jam, M. A.—Ortiz, C. E.: A variáncszámí-
tási rendszerek és alkalmazásuk a külkeres-
kedelem tervezésében

Prada, P. A.: Néhány megjegyzés az in-
tegrált vezetési rendszerekről

Quesada, L. J.—Cortinas, M. E.: 170 As-
cota szalag előállítása CID—201—B számí-
tógéphez

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Ласло Хорват</i> — Экономическое регулирование — 1980 г.	1
<i>Йожеф Шивак</i> — Вычислительная техника в модернизации методов народнохозяйственного планирования	12
<i>Иштван Гергей</i> — Капитальные вложения предприятий и экономическое равновесие	22
<i>Тибор Ференци</i> — Повышение заработной платы и техническое развитие на сельскохозяйственных предприятиях	42
<i>Габор Хидаши</i> — Экономика Китая в конце 1970-ых годов	57
ДИСКУССИЯ	
<i>Ласло Бертои</i> — К вопросу о величине стоимости	68
ОБЗОР	
Полемиа о т. н. соответствующей технологии (<i>Ласло Арва</i>)	78
НАУЧНАЯ ИНФОРМАЦИЯ	
Научная сессия в честь столетия со дня рождения Енэ Варги (<i>Тамаш Халм</i>)	89
Совещание о развитии сёл в Кестхее (<i>И. Г.</i>)	98
Изменение условий торговли и измерение экономического роста (<i>Ласло Дрехслер</i>)	104
ОБЗОР ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ	111
КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ	
Иштван Лигети—Йожеф Шивак «Рост, регулирование и стабильность в экономических процессах» (<i>Янош Хош</i>)	119
Резюме статей на русском и английском языках	121
ИЗ СОДЕРЖАНИЯ ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ	125

Főszerkesztő: *Zsarnóczai Sándor*
Szerkesztőségi titkár: *Kovács Lajos*
Olvasószerkesztő: *Halm Tamás*
Rovatvezetők: *Balázs Sándor*
Gábor R. István
Molnár Ferenc
Sinkovics Alfréd
Szabó Katalin
Vági Ferencné
Tördelőszerkesztő: *Csehiné Bánhatmi Andrea*

KÖZGAZDASÁGI SZEMLE

A tartalomból

RÁCZ LÁSZLÓ:

Az új árrendszer

ÁBEL ISTVÁN—RIECKE WERNER:

Árfolyam, nyereségérdekeltség és külkereskedelmi hatékonyság

**HUSZÁR ISTVÁNNÉ—SURÁNYI
BÁLINT:**

Emberi tényező és struktúraalakítás

VARGA GYÖRGY:

Alvállalkozás és specializáció

EHRlich ÉVA—SZILÁGYI GYÖTGY

Infrastrukturánk nemzetközi összehasonlításban
(1960—1974)

VIDMANN MIHÁLY:

Gondolatok a termelőszövetkezetek vállalati
érdekeltségéről

2

XXVII. évfolyam

1980. február

A szerkesztő bizottság tagjai:

AUGUSZTINOVICS MÁRIA, BOGNÁR JÓZSEF, CSIKÓS-NAGY BÉLA, CSIZMADIA ERNŐ, ERDŐS PÉTER, FALUSNÉ SZIEKA KATALIN, FEKETE FERENC, GANCZER SÁNDOR, HETÉNYI ISTVÁN, HORVÁTH LÁSZLÓ, HUSZÁR ISTVÁN, KÁPLÁR JÓZSEF, KESERŰ JÁNOSNÉ, KORNAI JÁNOS, MEGYERI ENDRE, NAGY TAMÁS, NYERS REZSŐ (elnök), SIPOS ALADÁR, SZABÓ KÁLMÁN, SZAMUELY LÁSZLÓ, VINCZE IMRE, ZSARNÓCZAI SÁNDOR (főszerkesztő)

TARTALOM

<i>Rácz László</i> : Az új árrendszer	129
<i>Ábel István—Riecke Werner</i> : Árfolyam, nyereségérdekeltség és külkereskedelmi hatékonyság	142
<i>Huszár Istvánné—Surányi Bálint</i> : Emberi tényező és struktúraalakítás	156
<i>Varga György</i> : Alvállalkozás és specializáció (A japán gépipar példája és néhány következtetés)	171
<i>Ehrlich Éva—Szilágyi György</i> : Infrastruktúránk nemzetközi összehasonlításban (1960—1974)	187

V I T A

<i>Vidmann Mihály</i> : Gondolatok a termelőszövetkezetek vállalati érdekelttségéről	208
--	-----

S Z E M L E

Az EGK-országok értékbeli mutatóinak összehasonlítása (<i>Drechsler László—Szarvas Péter</i>)	226
---	-----

FOLYÓIRATSZEMLE

V. Kuznyecov: A tőkés gazdaság szabályozórendszerének válsága — Pascal Salin: Felejtsük el Keynest!	241
---	-----

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

Sárközy Tamás: A gazdaságirányítás és a vállalatok (<i>Halmai Gábor</i>)	247
--	-----

A cikkek orosz és angol nyelvű rövid tartalmi kivonata	252
--	-----

E SZÁM SZERZŐI:

Ábel István, a Pénzügyminisztérium gyakornoka; **dr. Drechsler László**, a közgazdaságtudományok doktora, az Országos Tervhivatal Tervgazdasági Intézetének igazgatóhelyettese; **dr. Ehrlich Éva** kandidátus, az MTA Világgazdasági Kutató Intézetének tudományos főmunkatársa; **dr. Halmai Gábor**, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem tudományos segédmunkatársa; **Huszár Istvánné**, az Országos Tervhivatal Tervgazdasági Intézetének tudományos főmunkatársa; **dr. Rácz László**, az Országos Anyag- és Árhivatal fősztályvezetője; **Riecke Werner**, a Számítógéppalkalmazási Kutató Intézet tudományos segédmunkatársa; **Surányi Bálint**, az Országos Tervhivatal Tervgazdasági Intézetének tudományos munkatársa; **Szarvas Péter**, az Országos Tervhivatal Tervgazdasági Intézetének főlőadója; **dr. Szilágyi György** kandidátus, a Központi Statisztikai Hivatal osztályvezetője; **dr. Varga György** címzetes egyetemi docens, a Figyelő főszerkesztő-helyettese; **dr. Vidmann Mihály**, az Állami Gazdaságok Központja Bács-Kiskun megyei fősztályának közgazdásza.

Az új árrendszer

1979 és 1980 a magyar árrendszer fejlődése szempontjából meghatározó jelentőségű évek. Ebben az időszakban határozott lépést teszünk abban az irányban, hogy az ipari árakat a nemzetközi versenyárak (a számunkra irányadó külkereskedelmi árak) közvetlen ellenőrzése alá helyezzük, zárt határidős programot dolgozva ki az ipari termékek nemzetközi árarányainak a hazai árrendszerben való általános érvényesítésére.

A végrehajtott változások nyomán javul az árrendszer *egysége*. Az ipar és az iparon kívüli területek árainak összehangolt fejlesztésével az *egész árrendszer* a korábbinál jobban közvetíti a termelő szervezetekhez a gazdaságunkat érő hatásokat. A változások a termelés és a fogyasztás egészét érintik; helyreállt az árrendszer pozitív kétszintűsége.

Ezekhez a változásokhoz szükség volt a termelői és a fogyasztói árak központilag irányított egyszeri rendezésére. Az árrendezés szerepét nem lehet eléggé hangsúlyozni. De tapasztalatból tudjuk, hogy bármely árrendezés csak akkor szolgálja *tartósan* a népgazdaság előrehaladását, ha összhangban van az objektív gazdasági adottságokkal, és ha az irányítás intézményi rendszere — ezen belül a létrehozott ármechanizmus — lehetővé teszi az árak koncepció szerinti *fejlődését* is.

A külkereskedelmi árak arányainak a belföldi árakban való érvényesítésére már a múltban is tettünk erőfeszítéseket. Egy-egy árrendezés után azonban viszonylag gyorsan elvesztettük azt a helyes orientációt, amelyet az új árak eredetileg jelentettek. Így volt ez az 1973—74-es világszerte árrögzítést követő árrendezések esetében is, amikor az árarányokat rendeztük, de az ármechanizmus változatlan maradt, tehát a gazdaságot nem készítettük fel a nemzetközi árarányokhoz való folyamatos alkalmazkodásra. Ennek hátterében további okok húzódnak meg: 1. a túlelosztás miatt a realizálási kényszer népgazdaságunkban nem kellően erős; 2. a nemzetközi mércével mért gazdaságosság nem vált kellő mértékben a gazdálkodás sikerének kritériumává. Ilyen körülmények között maga a gazdaság sem fejlődhetett megfelelően. Gazdaságunk gyengeségei és az intézményi rendszer — benne az árrendszer és az ármechanizmus — egymással kölcsönhatásban akadályozták a nemzetközi gazdasági változásokhoz való gyors alkalmazkodást.

A nemzetközi versenyárak érvényre juttatásának feltételei a jelenlegi körülmények között részben kedvezőbbek, részben kedvezőtlenebbek a korábbiaknál. Kedvezőbbek azért, mert a túlelosztás felszámolására határozott intézkedések történtek és történnek a jövőben is, s így a realizálás kényszere mindinkább érezhetővé válik. A gazdaság *fejlődésének* alapvető

feltételévé pedig egyértelműen a nemzetközi versenyképesség vált. Számos intézkedés történt annak érdekében, hogy a nemzetközi versenyképességet kifejező áruk alapján kialakuló gazdasági pozíciókat (jövedelmezőséget, beruházási és bérfejlesztési lehetőségeket stb.) ne lehessen szubjektív alapon módosítani. Az ár- és a pénzügyi mechanizmus normatívabbá vált. Gazdaságilag és politikailag is érettebbek lettünk a változó áruk befogadására és azok pozitív hatásainak kihasználására. Az új helyzetben az áruk érték-mérő és jövedelemelosztó szerepe egyaránt erősödött.

Kedvezőtlenebbek viszont a feltételek azért, mert az éles nemzetközi versenyben sokkal nehezebb ezekhez az árakhoz alkalmazkodni, s mert erőforrásaink nagy részét leköti a cserearány-veszteségek kiegyenlítése; ez egyebek között korlátozza a vállalati alkalmazkodás segítésére (például a termelés korszerűsítésére) irányuló akciók finanszírozását. Az adott viszonyok között nem lehet számítani az importverseny kibontakozására sem. A kereslet-kínálat egyensúlya egyes részterületeken olykor rendkívül zavaró módon bomlik meg, a fenyegető hiányok elhárítása céljából a hatóságok egyedi beavatkozásokra kényszerülnek.

A nemzetközi versenyárak hazai adaptálásának sikeres végrehajtásához az is szükséges, hogy a magyar gazdaságfejlesztés preferenciális irányai (amelyek például a KGST-hez való tartozásunkból, illetve szocialista társadalmi berendezkedésünkben adódnak) és a gazdaságpolitikai preferencia eszközei kellően ki legyenek dolgozva. A pártnak a termelési és a külkereskedelmi struktúra átalakítására vonatkozó határozatai megszabják a gazdaságpolitika fő irányait. De még nem történt meg kellően annak elemzése, hogy ezt a gazdaságpolitikát hogyan lehet összeegyeztetni a hatékonyságról a nemzetközi áruk által közvetített információkkal; nincs tisztázva, hogy milyen eszközöket lehet és kell igénybe venni a preferenciális célok megvalósítása érdekében; hogyan érhető el, hogy ezek ne gyengítsék, hanem erősítsék a nemzetközi versenyviszonyok érvényre jutását hazánkban. (Például az olyan típusú fejlesztések, mint az elektronikai ipar kiépítése, igényelnek-e — és ha igen, milyen — kivételes elbánást az árpolitikában?)

Ilyen körülmények között született döntés az nemzetközi versenyárak arányainak átvételére. Ebben a döntésben alapvető súllyal esett latba, hogy a magyar gazdaságnak *égető szüksége van* olyan árrendszerre, amely a termelési ágakat, vállalatokat nemzetközi mérce alapján rangsorolja; mely az eddiginél nagyobb, „erőszakosabb” készletet ad az energia- és anyagtakarékosságra, a műszaki fejlődésre és a szerkezet hatékonysági ismérvek szerinti alakítására. Ezek a szempontok pedig a külkereskedelmi árakkal való azonosulást, nem pedig a különbségek keresését helyezik előtérbe. Az árrendszer vonatkozásában hozott döntés tehát szervesen illeszkedik abba a programba, amelynek célja a gazdasági hatékonyság gyors növelése és a külkereskedelmi egyensúly mielőbbi helyreállítása.

A nemzetközi versenyár minden önálló forgalomra képes fázisban ellenőrzi a termelés hatékonyságát. Nyílt gazdaságban a verseny általában az export- és az importár között hozza létre az egyensúlyt. A belső verseny feltételeinek hiányában az új árképzési rend *központi* intenciók szerint hol az export-, hol az importár szintjén „vezérli” az árakat. Ezt a hatóságilag vezérelt megoldást kellett választani, mert másképp nem lett volna mód a külkereskedelmi árarányok érvényesítésére. A belföldi ármozgásnak a külkereskedelmi ár által való korlátozása pedig — a koncepció szerint — ha-

talmas energiákat képes felszabadítani, amelyek jelentős lökést adhatnak a valós piaci viszonyok fokozatos kialakításához, ami viszont kedvezőbb külső feltételeket teremt a hatósági vezérlés merevségének feloldásához.

Abban, hogy a gazdaságpolitika a külső feltételek előzetes maradéktalan biztosítása nélkül is vállalkozott a külkereskedelmi árák adaptálására, benne rejlik az az eltökéltség is, hogy a gazdaságnak a nemzetközi versenyviszonyokat egyre jobban tükröző belső árviszonyok közt kell fejlődnie úgy, hogy az árrendszer és a gazdaságfejlesztés *egymást erősítve* emeljék a gazdálkodás színvonalát.

Mindebből következik, hogy az új árrendszer létrehozása nem tekinthető múlt epizódnak gazdaságunk életében. A gazdálkodó és az irányító szerveknek egyaránt számolniuk kell a nemzetközi versenyárak arányaihoz való igazodás követelményének folyamatos érvényesülésével; azzal, hogy az új árák által keltett vagy közvetített gazdasági nyomás elől sem a külkereskedelemmel érintkező, sem az azzal nem érintkező területeken nem lehet kitérni sem az árák „fellazításával”, sem másféle módon.

Az eddigiekből persze az is következik, hogy a koncepciót kielégítő árrendszer az ez évi árrendezéssel még korántsem tekinthető teljesen kialakultnak, kiforrottnak. Minden bizonnyal szükség lesz még az árkialakítás egyes szabályainak kiigazítására is. (Az árák árrendezéskori hibáinak korrigálását a kormány külön is előírta.) Végül soron a nemzetközi versenyárak hazai adaptációjához az árrendszer tökéletesítését is magában foglaló komplex gazdaságfejlesztési program sikeres végrehajtása teremt majd szilárd alapot.

A nemzetközi versenyárak érvényesülése

A nemzetközi árárányok átvétele másként történt az energetika és az ipari nyersanyagok, valamint a nagyvolumenű féltermékek, és másként a feldolgozóipari termékek körében.

Az energia- és nyersanyagárakat általában a nem rubel viszonylatú importárak alapján állapították meg. Egyes, jelentős mennyiségben exportált anyag jellegű termékek belföldi ára az exportban elért árák alapján alakult ki. Ezzel megszűnt az 1959 óta alkalmazott „kevert anyagárak” rendszere. Ebben az a felismerés jut kifejezésre, hogy a pótlólagos anyagforrások egyre növekvő része tőkés import, továbbá hogy célszerű a feldolgozó ipart a versenytársakéval azonos anyagbázisról indítani a nemzetközi gazdasági versenyben.

Az 1980. évi — és az azt megelőző években megvalósult — áremelések után az ipari alapanyagok és az anyag jellegű ipari félkész termékek árai általában összhangban vannak a külkereskedelmi árárányokkal. Az 1979 második felében bekövetkezett — és azóta tartósan bizonyuló — külpiaici áremelkedések beépülését a hazai árrendszerbe azonban folyamatosan — de mielőbb — meg kell oldani.

Az árrendszer egyik legjelentősebb új vonása a feldolgozóipari vállalatok árainak folyamatos hozzákapcsolása a nem rubel relációjú exportárakhoz. Ez a gyakorlatban úgy történik, hogy a vállalatok belföldi árszintje nem lehet magasabb, mint exportjuk (forintra átszámított) árszintje, illetve hogy a belföldön értékesített árualapok nyereségszintje — összességében — nem lehet magasabb annál, amit a vállalatok az exportban folyamatosan elérnek.

A feldolgozó ipar áttérését az exportban érvényesülő árányokra nem lehetett egy ütemben megvalósítani. A korábbi évek árrendezéseivel szemben most nem egyszerű irányelvként kerültek kiadásra az árrendszer továbbfejlesztésének céljai, hanem már induláskor határozott programban rögzítve van, hogyan kell — kinek-kinek a saját területén — hozzáigazítani a belföldi árakat a nemzetközi piacokon elért árakhoz.

A külkereskedelmi árakhoz igazodó árképzés az ipari termelés mintegy 65—70 százalékánál, főleg a nagy termelővállalatoknál érvényesül. Nem lehetett viszont bevezetni ezt az árképzést azoknál az ipari vállalatoknál és szövetkezeteknél, amelyek exportja a belföldi értékesítés 5 százalékát sem éri el.

Nem lehetett közvetlenül érvényesíteni a világpiaci árak belföldi árat meghatározó szerepét a mezőgazdaságban és általában az élelmiszer-termelésben sem. Ezen a területen ugyanis a nemzetközi árak erősen manipuláltak, a belső árakat a legtöbb ország támogatja, s így a világkereskedelem áraival való versenyeztetés nálunk sem lett volna reális.

Nincs lehetőség a nemzetközi árakkal való ütköztetésre a szolgáltatásoknál, továbbá az építés és szállítás területén sem.

Az élelmiszer-termelésben és a fontosabb szolgáltató ágazatokban a hatósági árak aránya túlnyomó (70—80 százalék) marad. Ezekben a területeken a hatósági áraknak kell éreztetniük a gazdálkodó szervezetekkel az egész népgazdaságot érő gazdasági nyomást. Megjegyzendő, hogy ez sem történet a múltban szokásos rutinműszerekkel, hiszen a hatósági árak megállapítását is, azok folyamatos karbantartását is az új követelményekkel összhangban, feszítetten, de a változó körülményekhez rugalmasan igazodva kell elvégezni.

Az új árviszonyok között különös gondot kell fordítani arra, hogy ezeken a (nem kompetitív) területeken ne alakuljanak ki a kompetitív (külkereskedelmi árakhoz igazodó) árképzés területén érvényesülőnél „lazább” árak. A hatósági árakon keresztül megvalósított árvezérlésen kívül ezt mindenképp előtt az állami piacszabályozás módszereivel kell elérni.

Az árak rendezésekor általában sikerült megfelelő jövedelmezőségi arányokat létrehozni a külkereskedelmi árakhoz igazodó és az egyéb területeken. A felmérések szerint az egyes ágazatokban az 1. sz. táblázatban látható induló jövedelmezőségi arányok jöttek létre.

1. sz. táblázat

Az induló árak jövedelmezőségi arányai az ágazatokban
(1980. I. 1.)

Megnevezés	Nyeresség az eszköz-+bér százalékában
Energiatermelés, kohászat, vegyipar	10,0
Gépipar	9,0
Könnyűipar	8,5
Élelmiszeripar	6,0
Ipar összesen	9,0
Építőipar	9,0
Mező-, erdő- és vízgazdálkodás	6,0
Szállítás, hírközlés	9,0
Kereskedelem	9,5

Ezek az induló nyereségszintek magasabbak annál, ami a termelés visszafogott ütemű fejlődése mellett a gyors korszerűsítésre (a nem rentábilis eljárások vagy üzemrészek megszüntetésére, az eszközök jobb kihasználására, az anyaggal való takarékosagra) kényszerítene. A nyereségszintek azonban — az árak 1980. I. félévi felülvizsgálata kapcsán — korrigálhatók lesznek.

Bár az ágazati nyereségarányok erősen nivelláltak, az egyes ágazatokon belüli nyereségarányoknak — a nemzetközi versenyárhoz való igazodás folytán — erősen differenciálódniuk kell, az iparban jellemzően a külkereskedelmi árak és a ráfordítások viszonyától, a többi ágazatban pedig általában a ráfordítások szóródásától függően. Az árrendezéssel — különösen az ipar kompetitív területein — ezt még nem lehetett azonnal létrehozni. Nagyon sok vállalat az árrendezéskor maga is nivellálta a piacon eltérően versenyképes termékeinek árait, nehéz helyzetet teremtve ezzel saját jövőbeli fejlesztési döntéseinek finanszírozásához. Az állami gazdaságirányítás fontos feladata olyan körülmények kialakítása, amelyek között a termékárak a mikroszférában a termékek piacképessége szerint differenciálódnak.

Az energia- és anyagárak változása

Az energia- és iparinyersanyag-gazdálkodás szempontjából a nemzetközi árakhoz való igazodástól az várható, hogy segítse a belső anyagforrások feltárását és az anyagtakarékos technológiák elterjesztését.

1980-tól újra jelentősen emelkedtek az energia- és anyagárak. Ez további eltolódást jelent az anyagok és a késztermékek árarányaiban. Az anyag jellegű ipari termékek árszintje 30 százalékkal nőtt, a feldolgozóipari termékeké viszont 10–12 százalékkal csökkent: a relatív arányváltozás 46 százalékos az anyagárak, ezen belül 75 százalékos az energiahordozók javára.

Az anyagárak relatív növekedése 1975-től jellemzi árrendszerünk fejlesztését. 1973–74 óta az anyagárak színvonala a késztermékek árához képest 110 százalékkal nőtt, s ennek az emelkedésnek csaknem a fele 1980. I. 1-én következett be. Az árarányok 1980. évi változása tehát nagyobb bármely korábbi árrendezéskor megvalósultnál. Az egész ár- és irányítási rendszerben pedig minden eddigit meghaladó energia- és anyagtakarékosságra ösztönző, sőt kényszerítő hatással van az, hogy a felhasználók nagy részének árszintjét a nemzetközi versenyárak korlátozzák.

Az energetikai és az anyag jellegű termékek termelőiár-változásai a 2. sz. táblázatban bemutatott árindexekkel jellemezhetők.

Az anyagárak változásai nagy hatással vannak az egyes feldolgozóipari vállalatok versenyképességének változására. Az energiaigényes termékek, az alumíniumfeldolgozó és a cipőipari vállalatok az anyagárak emelkedése folytán az eddiginél jóval kedvezőtlenebb versenyhelyzetbe kerültek, míg például a textilruházati vállalatok piaci helyzete viszonylag javult.

Az anyagárak színvonala az egész népgazdaság árszintjét, egyes anyagok ára pedig — kompetitív árképzés esetén — az azokat feldolgozó iparok jövedelmezőségét befolyásoló tényező. Érdeklünk az anyagárak rugalmas mozgása, mivel — a késztermékeknek a nemzetközi versenyár által korlátozott belföldi ára mellett — a mozgó anyagár erős érdekeltséget teremt az anyagtakarékosságban és a beszerzésnek a kedvező árak időszakára való időzítésében. Az új árrendszer így mind a műszaki és a szervezési, mind

Energetikai és anyag jellegű termékek termelőár-változásainak indexei

Megnevezés	Árindex 1980/1979	Megnevezés	Árindex 1980/1979
Energiahordozók	156	Vaskohászati termékek	115
Szén	164	Alumínium termékek	160
Villamos energia	122	Réz	92
Tüzelőolaj	175	Építő- és faanyagok	120
Vegyipari alapanyagok	130	Papíripari nyersanyagok	94
Etilén	221	Textilipari nyersanyagok	100
Marónátron	97	Pamut, hosszúszájú	114
Kénsav	106	Pamut, középszálú	94
Nyers- és műgumi	114	Finomgyapjú	70
PVC-por	120	Cellulózalapú rost	79
		Bőrananyagok	190

pedig a kereskedelmi munkában rejlő lehetőségek jobb kihasználására ösztönöz.

A feldolgozó ipar reális versenyhelyzete a külpiacokon csak *mozgó anyagárak* mellett erősödhet meg. A korábbi évek árrendszerében sokszor került sor az anyagárak emelésére, a feldolgozó iparban mégsem javultak a nemzetközi árakhoz való alkalmazkodás feltételei. A textilipari nyersanyagok belföldi árát például utoljára 4 évvel ezelőtt emelték. Azóta ezek az árak változatlanul maradtak, noha két nagy árhullámmal vonult végig a világpiac. Így az anyagárak hol túlságosan feszített, hol meg indokolatlanul laza versenypozícióba hozták a textilipart.

Az anyagárak rugalmas változása nem jelenti azok *folytonos* mozgását. Az ármechanizmusra vonatkozó jogszabályok ugyan az energiaárak kivételével minden más anyagár megállapítását vállalati feladattá tették, de (a gazdasági munka szervezéséhez szükséges viszonylagos stabilitás érdekében) a belföldi anyagárak változtatását a világpiacon tartós — legalább negyedévre előre látható — mozgásához kötötték. (Az indokolatlanul gyakori ármozgások elkerülését segíti a vállalati árkülönbözeti tartalékalap.) A hatóságok ennek az irányelvnek az érvényesítése céljából a fontosabb anyagok áremelésének előzetes bejelentésére kötelezték a vállalatokat. Az áremelési szándék bejelentésekor mód van annak központi mérlegelésére, hogy az anyagárak mozgása nem a tőkés árak általános inflatorikus emelkedését jelzi-e — amit árfolyam-intézkedésekkel célszerű távol tartani gazdaságtól —, s hogy valóban tartós avagy csak átmeneti változásról van-e szó. A központi szervek felkészültek arra, hogy rövid időszakonként átfogóan elemezzék a világpiacon végbemenő árváltozásokat. Vétőjogukkal élve csak az olyan világpiacon árváltozások begyűrűződését tervezik megakadályozni, amelyek annyira átmeneti jellegűek, hogy a feldolgozóipari termékek külső piacain sem éreztetik hatásukat, és hazai adaptálásuk a vállalatok anyagbeszerzési politikájának befolyásolásához is szükségtelen.

Az erőforrások arányai

Az önköltségi árelv visszaszorulásával nőtt az *erőforrások értékelésének* jelentősége is. Ha ugyanis az ár korlátos, akkor döntő kérdéssé válik, hogy az anyaggal, a bérrel avagy az eszközökkel érdemes-e inkább takarékoskodni, illetve hogy az optimális megoldás az erőforrások milyen kombinációját kívánja meg.

Az új árrendszer az erőforrások értékelésében a következő rangsorolást erősítette: 1. anyag, 2. bér, 3. eszköz. Az anyagköltségek aránya az eszközök és a bérek együttes költségéhez viszonyítva 22 százalékkal nőtt. A termelői és a fogyasztói árrendezés (és az utóbbihoz kapcsolódó bérszintemelés) következtében mintegy 30 százalékkal nőtt a bérköltségek önköltségen belüli aránya az eszközök költségéhez viszonyítva. Az új árak mellett az anyag igen drága erőforrás lett, azon belül is kiemelkedően nőtt a költséggazdálkodásban az energiaköltségek súlya. Alacsonyabbá vált az anyagfelhasználás bérral vagy eszközfelfordítással való kiváltásának határa, mint ahogy élő munkát is gazdaságosabban lehet eszközzel kiváltani. Mindemellett az eszközökkel sem lehet pazarolni, hiszen a nyereségráta csökkent, növelése ár-emelésekkel a múltbelinél sokkal erősebb korlátokba ütközik, és a befektetés finanszírozása csak hatékony termelő- és/vagy kereskedelmi munkával lehetséges.

Feldolgozóipari árak

A feldolgozóipari árszint különösen a gépiparban és a textiliparban csökkent. A textiliparban az árszintcsökkenés döntő tényezője az volt, hogy az anyagárszint nem nőtt, és így a termelésben elszámolt adók csökkentése az árszint mérséklését eredményezte. A gépipar által felhasznált anyagok árszintje (különösen az importanyagoké) nőtt ugyan, de a tiszta jövedelem csökkenése ezt bőven ellensúlyozta.

3. sz. táblázat

A feldolgozóipari vállalatok termelőiár-indexei

Megnevezés	Árindex 1980. I. 1./ /1979	Megnevezés	Árindex 1980. I. 1./ /1979
Gépgyártás	85	Pamutipar	84
Közlekedésszükség- gyártás	89	Gyapjúipar	74
Villamosgépgyártás	88	Kőtszővőipar	80
Híradástechnikai ipar	80	Rövidáruipar	80
Műszeripar	83	Textilruházati ipar	82
Fémtermékek- ipar	88		

A feldolgozóipari jellegű vállalatok termelői árszintje a vegyi, fa- és építőanyag-szakmákban, valamint a bőrfeldolgozásban már nem mutat ilyen egységes képet. Egyes esetekben néhány százalékos csökkenés tapasztalható (például a gyógyszer-, a gumi-, a műanyag-feldolgozó, a bútoriparban), máskor pedig emelkedés (például az üvegyiparban vagy a háztartási vegyiparban). A nyersanyagárak emelkedése miatt számottevően nőtt a cipőipari és az épületasztalos-ipari termékek, valamint a festékek ára.

Az új árak alapján általában jelentősen javult a könnyű- és a gépipari termelési ágak exporthatékonyasága. A népgazdaság átlagos exporthatékonyaságához viszonyított változások — az 1978. évi export szerkezetével számolva — a következők:

A feldolgozóipari vállalatok exporttevékenységének változása
(1980. I. 1./1979)

Megnevezés	A devizakitermelési mutatóban a népgazdasági átlaghoz viszonyítva bekövetkezett változás (százalék)		Az induló árak nyereségtartalmának eltérései az átlagtól (százalékpont)
	+	-	
	(romlás)	(javulás)	
Gépgyártás		12	—
Közlekedésszköz-gyártás		8	—
Híradástechnikai ipar		15	—
Műszeripar		10	+2
Gumiipar		8	-1
Cipőipar	15		-4
Pamutipar		12	-2
Gyapjúipar		39	-3
Kötszővőipar		15	-1
Textilruházati ipar	2		+4

Mint látható, a javulás „ára” egyes iparágakban az alacsony nyereség lett, míg például a textilruházati ipar pozíciójának „romlása” a nagyobb nyereségből adódik. A jóváhagyott program szerint az átlagtól való eltérés 1985-re általában a nyereség szóródásában fog kifejeződni.

Az új árrendszer legizgalmasabb kérdése az, hogy milyen hatásokkal működtethető a feldolgozó ipar külkereskedelmi árakhoz igazodó árképzése. A kiadott szabályok szerint az árak vezérlése a feldolgozó iparban autonóm módon történik. Ezen azt értjük, hogy 1. a feldolgozóipari árszint többé nem automatikus függvénye az anyagárak alakulásának, továbbá 2. a vezérlést maguk a vállalatok végzik, saját külkereskedelmi árpozíciójuk alapján. Ezt a módszert kellett választani, mert a késztermékek ármozgása a külső piacokon is sokkal kiegyenlítettebb az anyagokénál, s csak a késztermékek árak korlátossága teremtheti meg a beszerzés—termelés—értékesítés nálunk több évtizeddel ezelőtt megbomlott és az 1968 óta tett erőfeszítések ellenére még mindig hiányzó harmóniáját.

A feldolgozóipari vállalatok a jogszabályok szerint a következő kritériumok alapján szervezik árpolitikájukat:

1. A belföldi ár centruma az exportnyereséggel kalkulált ár. Az árcentrumot hosszabb időszak átlagára (például egy évre, hosszabb átfutású termék esetén ennél hosszabb időre) lehet értelmezni; a konkrét időtartamot a vállalat saját árképzési szabályzatában rögzíti;

2. Az árcentrumtól az egyes termékek, választékok árának kialakítása-kor a piaci viszonyok alapján el lehet térni. Felfelé az eltérést a jog annyiban korlátozza, hogy a megfelelő tőkés importból származó termék áránál magasabb (használatiérték-eltérés esetén az ennek figyelembevételével számított arányosnál magasabb) árat felszámítani tilos. (Az ennél magasabb ár tisztességtelennek minősül.)

3. A vállalat belföldre értékesített termékeinek összesített árszintjét csak exporttermékeinek árszintjével arányosan emelheti, annak csökkenése esetén pedig egész árszintjét csökkentenie kell. (Az árszintemelés persze csak

lehetőség, amelynek érvényesítését a hazai áralkuban még ki kell harcolni; az árszintcsökkentés viszont kötelezettség.) Az egyes termékek 1. és 2. pont alatti árképzését az exportárszint-ellenőrzés szabályának alárendelten lehet csak megvalósítani.

4. Az exportáló vállalatnak rendszeresen, jelentős mennyiségben anyagot szállító vállalat — ha egyébként árait nem köteles a külkereskedelmi árakhoz igazítani — az exportőr nyereségéből részesedhet. Az anyagszállítók árképzését tehát az exportőrök „vezérlik”. Ha ez az anyagszállítónak nem megfelelő (például mert hatékonyabban tud exportálni), saját exporttal kialakíthatja belföldi árképzésének kedvezőbb centrumát, és a felhasználóval ezen az alapon folytathat áralkut.

Ezekkel a szabályokkal összefüggésben néhány alapvető kérdés kínálkozik:

— *Vajon lehetővé teszik-e a fenti árképzési elvek olyan belső arányok folyamatos fenntartását, amelyek a hazai keresleti—kínálati viszonyokkal összhangban vannak?*

Erre a kérdésre a gyakorlat ad majd végleges választ. Árpolitikai szempontból az a fontos, hogy miként minősíti a jog az arányosságot, milyen lehetőség van a konzisztens arányok alakítására — és mely szerv feladata az arányosítás — akkor, ha több vállalat is gyárt azonos vagy rokon (helyettesítő) terméket, de nem mindegyikük exportál, vagy az exportpiacokon nem egyformán sikeresen lépnek fel. A jelenlegi szabályok alapján erről a következő kép adható:

Az arányosságot a kompetitív árképzés alá eső területeken az a vállalat vezérli, amely kompetitív árképzésre kötelezett. A többi vállalat és szövetkezet árai a kompetitív árképzés alá eső vállalat áraihoz képest — természetesen figyelembe véve a használatiérték-különbségeket — nem lehetnek aránytalanul magasak.

Ha két vagy több kompetitív árképzésre kötelezett vállalat gyárt azonos vagy hasonló, illetve helyettesítő terméket, akkor a külpiacon kedvezőbben fellépő vállalat magasabb belföldi árakat is érvényesíthet, mint hazai versenytársai. Ez utóbbiak (tehát a kedvezőtlenebb exportárakat elérő vállalatok) egyes termékek árait — az exportárszint-korlát miatt — csak akkor emelhetik fel a jobb exportárakat elérő hazai termelő által érvényesített szintig, ha az ésszerűség azt diktálja, hogy egyéb termékeiknél csökkentsek áraikat. A kedvezőbb pozícióban levők számára azonban a magasabb exportár nem mindig érvényesíthető. Például ha a termék belföldön az exportár szintjén nem, vagy nem kellő mennyiségben adható el (például mert a másik vállalat hasonló terméke olcsóbb), akkor az alacsonyabb árhoz arányosodnak az árak.

Versenypiac hiányában bizonyára előfordul majd, hogy az exportárhoz való igazodás egy-egy termékcsoportban, vállalatnál a kereslettel arányban nem álló alacsony belföldi árszintet eredményez. A hiányhelyzet egyoldalú kihasználása és az áraknak ezen a címen való emelése sem a kompetitív árképzés alá tartozó, sem egyéb területeken nem megengedett, az ilyen ár tisztességtelen.

A tipikusan kereskedelmi forgalomba tartozó termékek (például fogyasztási cikkek) arányosítását a kereskedelem végezheti. Aránytalanul magas árat a kereskedelem sem érvényesíthet, de a hatóságilag vezérelt kompetitív árképzés merevségeit ésszerűen mérsékelheti.

— *Vajon nem szorul-e háttérbe a belföldi célú termelés korszerűsítése amiatt, hogy a belföldi termelés ár- és nyereségszintje egyedül az exportpiaci fellépéstől függ?*

Ez a kérdés az árrendezés előkészítése közben gyakran felvetődött. A belföldi célú termelés korszerűsítésének elhanyagolását elsősorban a kompetitív árképzés kettős ellenőrző rendszere hivatott megakadályozni. Eszerint a belföldi ár kialakításakor ugyan az exportban elért *nyereségből* kell kiindulni, de az exportnyereség növekedése csak akkor és abban a mértékben jogosít fel a belföldi célú termékek árának emelésére, ha és amilyen mértékben az exportár emelkedett. Ha tehát a nagyobb exportnyereség forrása az önköltség csökkentése, de a vállalat belföldre kerülő termékeinek önköltségét nem csökkentette exporttermékei önköltségével azonos mértékben, akkor ezeken az árualapjain meg kell elégednie az exportban elértnél kisebb nyereséggel.

— *Vajon nem vezet-e az exporthatékonyság javítása az exportvolumen csökkentésére vagy a volumennövekedés korlátozására* (például azért, mert a rosszabb hatékonyságú — de népgazdasági szempontból még mérlegjavító — exportjaikat felszámolják)?

Erre a kérdésre válaszolva először is le kell szögezni, hogy az export növelésében való érdekeltséget nem lehet egyedül az árképzéstől várni. Sőt, az export növelése nem is pusztán érdekeltség kérdése. 1978-ban például a tőkés exportban nagyobb nyereséget lehetett elérni, mint a többi értékesítési irányban, exportunk mégsem nőtt kielégítően.

Az export iránya és volumenének növelése az egész tervezési-irányítási rendszeren múlik. A kérdést csak úgy lehet felvetni, hogy vajon nem kerszezi-e az ár a rendszernek a tőkés export fokozására irányuló hatásait.

A kedvezőbb exportár-pozíciónak (az exportnyereség vagy az exportár emelésének) önmagában kedvezőbbé kell tennie a vállalat számára az export *bővítését* is.

Másfelől persze a vállalatokat nyilvánvalóan nem lehet korlátozni abban, hogy nem jövedelmező exportjaikat abbahagyják. Ha ez a jobban jövedelmező export növelésével vagy a kieső exportot meghaladó importcsökkenéssel jár, akkor ez a termelési volument is növeli, meg a külkereskedelmi mérleg szempontjából is előnyös. Probléma akkor keletkezhet, ha az exportot csupán azért korlátozzák, hogy kedvezőbb belföldi árat érjenek el. A vállalatokra ható összes tényező ismeretében feltehető, hogy erre ritkán kerül majd sor. De az árpolitikának fontos feladata, hogy kezdettől fogva figyelemmel kísérje, nem lép-e fel ilyen — vagy más — negatív jelenség is a kompetitív árképzés hatására, és szükség esetén megfelelő megszorító szabályokat adjon ki. Erre a kiadott rendelkezések lehetőséget teremtenek.

— *Vajon nem veszélyezteti-e az iparcikkek árainak stabilitását az új árképzési módszer, nem járhat-e az egész népgazdaságra kiterjedő árhullámzásokkal? Nem bizonytalanodik-e el így túlzottan a tervezési munka?*

A külpiazi árak mozgásával való összhang sokféleképpen valósulhat meg. Mint említettem, a központi irányelvek egyéves vagy annál hosszabb idő távlatban követelik meg a szintek azonosságát. Ez azonban megvalósítható 1. tartósan stabil árakkal, ha a külkereskedelmi ár \pm irányban változik; 2. enyhén, de fokozatosan emelkedő vagy csökkenő árakkal, ha a külkereskedelmi árak hullámzásában tartósan ilyen irányzat érvényesül; 3. gyakoribb árváltozásokkal, ha a külső piacok árirányzata bizonytalan, és a be-

következő konkrét változások követése nélkül a vállalat nem látja biztosíthatónak az árszintelőírás betartását.

Azt, hogy melyik megoldást alkalmazza, a vállalatnak magának kell eldöntenie. Saját termékei külső piaci ármozgásait ismerve csak arról kell árképzési szabályzatában nyilatkoznia, hogy ármagatartását milyen időtávlatban tartja ellenőrizhetőnek.

Ebben a kérdésben az eligazodást a szerződéses rendszer is segíti. A külkereskedelmi megállapodások árklauzulái alapján a belföldi árképzés lehetőségei is feltárulnak: a vállalati tervezés ezen az alapon történhet. Egy-egy nagyobb akció (beruházás, kooperáció) végrehajtása után látni lehet, hogy nemzetközi mércével mérve a vállalat helyzete javult-e vagy romlott. Ez szilárdabb bázist adhat a tervezéshez, mint amit a korábbi túlzottan autark feldolgozóipari árak jelentettek.

Az iparcikkek árai valószínűleg gyakrabban, esetleg nagyobb mértékben fognak mozogni, mint eddig. Az ármozgások a pénzügyi rendszer normativitásából kifolyólag a fogyasztói árakban is érződni fognak. A népgazdasági tervek számolnak is ezzel a körülménnyel. Az árváltozások fogyasztói árszínvonalra gyakorolt emelő hatását a központi szervek nem becsülik nagyobbra annál, mint ami az 1979-et megelőző években megvalósult. A jövedelmek kiáramlását összehangolják az árszint változásával. Ezen belül a \pm irányú ármozgásokat az árualap tervezésekor kell figyelembe venni, ami a belső piacokon is szükségessé teszi a kereslethez való gyorsabb alkalmazkodást.

Az iparon kívüli területek árképzése

Az árrendezés nyomán a *mezőgazdasági* felvásárlási árak több mint 10 százalékkal — ezen belül a növényi termékek árai 7 százalékkal, az állati eredetű termékeké 13 százalékkal — nőttek. Döntően ez — és az anyagárak elszámolásában korábban volt kedvezmények megszüntetése — okozta az *élelmiszerek* termelési árszintjének 11 százalékos növekedését.

A mezőgazdasági árszint kialakításakor mérlegelésre kerültek a hazai és a külföldi ráfordítási viszonyok, a világpiaci árak, a földjádék (földadó) jelentőségének növekedése, valamint az ipari és a mezőgazdasági élő munka újratermelési költségei. Ezek közül több kérdést a szocialista árelmélet még nem tisztázott kellően. Így végül is az a gyakorlati szempont került előtérbe, hogy a mezőgazdaság önfinanszírozó képességét — a belső fogyasztói és a külpiaci árak által szabott korlátok miatt — csak részben lehet megteremtteni.

A felvásárlási árszint emelkedésével párhuzamosan a mezőgazdaság üzemviteli célú állami támogatása mintegy 70 százalékkal csökkent, egyben a mezőgazdasági ráfordításokba beépültek az iparival azonos költségelemek (nőtt az SZTK-járadék, emelkedett az amortizáció stb.). Az árarányok közeledtek a kialakult hazai ráfordításokhoz, bár az állati eredetű és a növényi termékek jövedelmezősége így sem egyenlítődtött ki. A nagyobb árarányváltozást az is korlátozta, hogy nemzetközi összehasonlításban a nagyüzemi állattenyésztés termelési színvonala és hatékonysága elmaradottabb a növénytermesztésénél. Az állattenyésztési árak tehát hozamnövelési, illetve költségcsökkentési követelményt is jelentenek.

A külpiazi árakon keresztül történő nemzetközi összehasonlítás a mezőgazdaságban így másodlagos rendező elvnek bizonyult, és a belső árarányok kialakításakor több terméknél (napraforgóolaj, vágójuh, cukorrépa, gyapjú, tojás) erőteljesen közre is játszott.

A mezőgazdasági árszint emelése és a feldolgozóipari árszint csökkentése kedvezőtlenül befolyásolta a mezőgazdaság és az élelmiszeripar versenyképességét a külső piacokon. Míg a mezőgazdaság egységnyi devizabevételtre jutó ráfordítása a régi árrendszerben az átlagnál 3—6 százalékkal alacsonyabb volt, addig az új árrendszerben kb. 6 százalékkal az átlag fölé került. Az élelmiszeriparban +2 százalékról +10 százalékra nőtt az átlaghoz viszonyított devizakitermelési költségeltérés.

Az árrendezés a szokásos módon, a költségarányokhoz igazodva ment végbe a *közlekedésben*, a *kereskedelemben* és a *lakossági szolgáltatásoknál*. Mindhárom területen elismertek az árakban olyan ráfordításelemeket, amelyek az igények korszerű szinten, jó minőségben való kielégítéséhez szükségesek. A kereskedelemben — a régi ár- és pénzügyi viszonyok közt fizetett jelentős adóktól való mentesítéssel egyidejűleg — az árrés mintegy 14 százalékkal csökkent. A közlekedésben és a lakossági szolgáltatásoknál viszont — a megfelelő jövedelmezőség kialakítása céljából — jellemzően 10—20 százalékos árszintemelkedésre került sor.

Az *építési* árszint csökkent, bár elég nagy szóródással. Az építőipari árrendszerben viszonylag kevés változás történt, mégis az új előírások megszüntetik a nyereségelharmozódást (anyag után nyereség ezentúl — a többi ágazat szabályaival azonosan — nem számítható fel), és beépültek az árképzésbe olyan elemek, amelyek a kivitelezés gyorsítását hivatottak előmozdítani.

Az építőipari árképzést az építési munka vállalkozás jellegének érvényesítését szem előtt tartva tervezik javítani. Ehhez kedvező feltételt jelent az építés-szerelés kerelet-kínálati helyzetében eddig fennállott feszültségek csökkentése, a mennyiségi növekedés korlátozása.

Fogyasztói árak, kétszintűség

Az árpolitika távlati céljai között szerepel a fogyasztói árak *értékarányosságának* megteremtése. (Ezen a fogyasztói árak és a termelői árak arányainak összhangját és ezeknek az áraknak a folyamatos együttmozgását kell érteni.) A mostani árrendezéssel ezt nem lehetett elérni. Csupán egy nagyobb lépést lehetett tenni efelé. Az értékarányosság megteremtését korlátozta, hogy a termelői árak főleg ott nőttek, ahol már eddig is jelentős állami fogyasztóiár-támogatások bontották meg a termelői és a fogyasztói ár egy-ségét.

Az árrendezés céljai között szerepelt az árrendszer természetes *kétszintűségének* megteremtése. (Ezen azt kell érteni, hogy a fogyasztói árakat érzékelhető nagyságú forgalmiadó-sáv válassza el a termelői áráktól.)

Az új árrendszer termelői és fogyasztói árainak kialakítása két nagyobb ütemben ment végbe: 1979. július 23-án és 1980. január elején.

Az új árakkal globálisan helyreállt az árrendszer pozitív kétszintűsége. Az iparcikkek fogyasztói árában nagy területeken egységes forgalmiadó-kulcsok érvényesülnek. Az alapvető élelmiszerek és szolgáltatások támo-

5. sz. táblázat

A fogyasztói és a termelői árszint különbsége százalékban

Megnevezés	1979. I. félévben	1980-ban
Élelmiszerek	-18	-14
Élvezeti cikkek	+39	+45
Ruházati cikkek	+ 5	+19
Tüzelőanyagok	-42	-67
Egyéb iparcikkek	+ 4	+12
Fogyasztásicikk-kereskedelem	+ 4	+ 9,5
Villany, gáz, távfűtés	-34	-49
Kommunális, kulturális és közlekedési szolgáltatások	-84	-97
Egyéb szolgáltatások	- 1	- 1
Lakossági fogyasztás összesen	- 1	+ 3

gatottak maradtak ugyan (sőt, az alapvető szolgáltatások támogatása még nőtt is), de a személyi és javító szolgáltatások nagy többségét nem kell dotálni többé.

A fogyasztói árak értékarányosságának további javítása az árrendszer egyik távlati célja. A közeli években azonban mindenekelőtt az 1980-ra megteremtett arányosság megőrzését, és egyes kisebb belső aránytalanságok kiküszöbölését lehet célul kitűzni. A nemzetközi árak változásait követő termelői árak mellett ez is a fogyasztói árak eddiginél nagyobb mozgását igényli. A fogyasztói árak mozgása természetesen továbbra is előzetes ellenőrzés mellett, az életszínvonal-politikával összehangolt módon fog megvalósulni. Az árpolitika ezt az ártervezés, árvezérlés és árelőzetes ellenőrzés eszközeivel, az árinformációs rendszer fejlesztésével is elő fogja mozdítani.

Árfolyam, nyereségérdekelttség és külkereskedelmi hatékonyság

A külkereskedelem gazdasági szabályozásáról a hazai irodalomban időről időre megjelenő publikációk arról tanúskodnak, hogy e kérdésben a vélemények rendkívül eltérőek, sőt még a használt fogalomrendszer sem egységes. Ezért indokoltnak látszik bizonyos elméletileg tisztázottnak tekinthető összefüggések ismételt leírása és rendszerezése.* Erre teszünk kísérletet ebben a cikkben, amelyben a külkereskedelem elméletének a pénzügyi szabályozórendszerhez közvetlenül kapcsolódó elemeivel foglalkozunk. Abból indulunk ki, hogy a pénzügyi szabályozórendszer feladata a hatékonysági követelmények közvetett módszerekkel való érvényesítése, s hogy a vállalat a mindenkire egyaránt érvényes szabályozók által befolyásoltan maga dönt az exportra termelés, az import és az importhelyettesítés főbb kérdéseiben.**

A hazai irodalom mellett támaszkodunk *Witold Trzeciakowski* műveire [9], [10], [11], amelyek a szocialista gazdaságelmélet novozsilovi elveit alkalmazzák a külkereskedelem modellezésére, egy közvetett irányítási rendszer feltételei között.

Az árfolyammal szinonim fogalomként használjuk a devizaszorzó, exportszorzó és importszorzó kifejezéseket.

A következőkben először azt vizsgáljuk, hogyan hat az árfolyam, ha egymaga határozza meg a devizák értékelését (vagyis ha nincsenek árfolyamkiegészítő pénzügyi hidak), utána azt tárgyaljuk, milyen hatást gyakorolnak a kereskedelmi forgalomra az árfolyam és a jelenleg alkalmazott pénzügyi hidak együtt, végül rátérünk arra, hogy egy optimálisnak tekinthető külkereskedelmi szabályozásban milyen pótlólagos szabályozók képzelhetők el az árfolyam mellett.

Az érvek és az ellenérvek ismertetésekor logikai rendszerben haladunk, függetlenül felmerülésük körülményeitől, a vitában betöltött konkrét súlyuktól és szerepüktől. Ahol nem élünk az irodalmi hivatkozás lehetőségével, ott is biztos lehet az olvasó, hogy a megfelelő gondolat a vitában már felmerült.

W. Trzeciakowski modellje

A társadalom kétféleképpen szerezheti meg a szükségletei kielégítéséhez szükséges javakat: vagy közvetlenül maga termeli meg azokat, vagy a kül-

* A kézirat elkészülte után jelent meg Lakos István és Obláth Gábor [5] cikke, mely sok ponton találkozik e cikk gondolatmenetével.

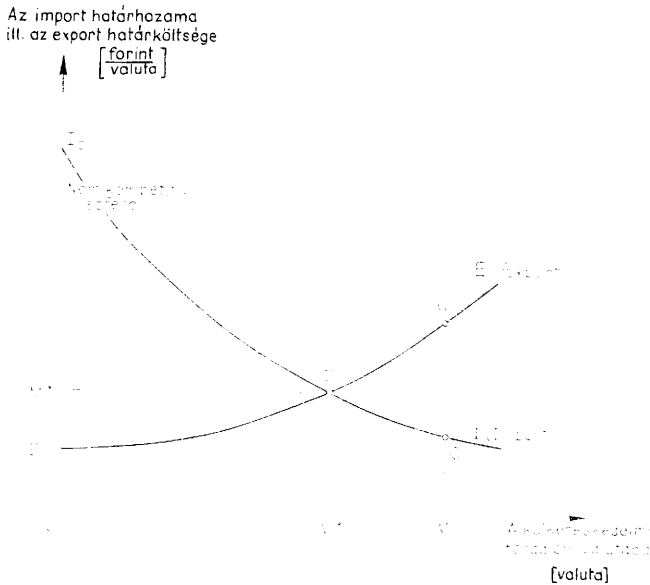
** Ennek kapcsán most tudatosan elvonatkoztatunk attól, hogy a gazdaság szabályozására közvetlen eszközöket is felhasználunk.

kereskedelmi csere útján, közvetve, saját exportcikkei ellenében jut hozzájuk. A külkereskedelem volumene és szerkezete akkor optimális, ha adott ráfordítással az osztársadalmi szükségletek maximálisan elégíthetők ki. (A feladat ekvivalens megfogalmazásainak részletes elemzése megtalálható Nagy András [7], [8] cikkeiben.)

Növekvő határköltséget feltételezve, a gazdaságnak mind nagyobb hazai ráfordítással elérhető pótlólagos exporttermeléssel kell egy-egy pótlólagos valutaegységet megszereznie. Ezt az összefüggést érzékelteti az 1. sz. ábrán

1. sz. ábra

Az import határhozamának és az export határköltségének alakulása a külkereskedelmi forgalom növekedésével

a növekvő E_0E görbe. Az $OVHE_0$ terület az OV valutaösszeg megszerzéséhez szükséges hazai összes ráfordítást fejezi ki forintban. A görbe pontjai az egy-egy pótlólagos valutaegység kitermeléséhez szükséges hazai ráfordítások nagyságát szemléltetik.

Az import költségeit azért vállaljuk, mert ezek fejében megtakarítjuk az importtal helyettesített hazai áru termelési költségeit. Más szavakkal: azért importálunk, hogy az importtermékekkel azonos vagy azokhoz hasonló javakat ne kelljen itthon megtermelni. Az import hozamának ilyen módon történő meghatározása persze már a javak azon szférájában is fiktív, ahol a hazai előállítás szóba jöhet (kompetitív szféra), s még inkább az a nem kompetitív javak esetében. (Nem kompetitív javaknál az import hozamát azon helyettesítő javak hazai termelési költségei jelentik, amelyek az import elmaradása esetén alkalmasak lennének a felhasználói szükségletek azonos mértékű kielégítésére.) A kompetitív és a nem kompetitív import között természetesen nem lehet éles választóvonalat húzni. Az átmenet inkább fokozatos; vannak termékek, amelyeknél az import és a hazai ter-

melés közötti versenyt csak az árakban és a költségekben levő különbségek határozzák meg; ezeket követik azok a javak, ahol az importtal szemben a hazai termelés csak helyettesítőket kínál; egyes (kevésbé kompetitív) importtermékek hiánya már a fogyasztási szerkezet módosítását vagy a termelési technológia változtatását kényszerítené ki; végül lehetnek olyan import-szükségletek is, amelyek kielégítését a gazdaságosságtól független szükségességnek tekintik.

Az így meghatározott hozam persze csak potenciális, hatása a gazdálkodásban azonban így is egyértelmű.

Az import csökkenő határhozamát feltételezve a pótlólagos valutaegységnyi import által megtakarítható hazai termelési költséget érzékelteti a csökkenő I_0I görbe az 1. sz. ábrán.* A külkereskedelmi forgalmat addig érdemes növelni, amíg az export határköltsége nem haladja meg az érte beszerezhető import határhozamát. Ezt jelöli az 1. sz. ábrán a V^* pont. A külkereskedelmi forgalom ezen optimális szintjének az M^* árfolyam felel meg. Ekkor a gazdálkodó egységek számára gazdaságos minden olyan termék exportja, amelynek devizakitermelési költségei nem haladják meg ezt a szintet, vagyis amelyekre vonatkozóan az export határköltsége az E_0D görbeszakaszon helyezkedik el. Hasonlóan gazdaságosnak mutatkozik minden olyan termék importja, amelynek hozama (az import révén megtakarítható hazai ráfordítás) meghaladja az árfolyammal átszámított beszerzési költséget. (Ez a helyzet az importgörbe I_0D szakaszán.)

A társadalom haszna a külkereskedelemből addig nő, amíg a pótlólagos import hozama nem válik kisebbé az import ellentételezéséhez szükséges pótlólagos export költségénél. A társadalom az E_0DI_0 -val jelzett területnek megfelelő részt nyeri a külkereskedelmen.** M^* árfolyam mellett ennek a haszonnak E_0DM^* részét az exportálók realizálják, M^*DI_0 részét pedig az importfelhasználók. A DGH terület az optimálisnál nagyobb V forgalom melletti veszteséget jelöli.

Egységes vagy differenciált árfolyam?

Az árfolyam meghatározását elméletileg két oldalról közelíthetjük meg: az import és az export oldaláról. Alacsonyabb árfolyam nagyobb, magasabb árfolyam kisebb importvolumen mutat gazdaságosnak. A 2. ábrán M^* és M^I jelöli az importban érvényes árfolyam két lehetséges mértékét. Az OV^*DM^* terület, illetve az OV_1GM^I terület jelöli azt a forintösszeget, amelyet az importőrök fordítanak a V^* , illetve a V_1 importvolumen beszerzésére.

* Az E_0E , illetve az I_0I görbék alakja már feltételezi, hogy az exportálható, illetve importálható termékek költségek szerinti sorbarendezése megtörtént. A nyereségérdekeltségen alapuló szabályozás biztosítja ezt a sorbarendezést. A két görbe a lehetséges export- és importprogramok közül tehát csak a hatékony programok halmazát ragadja meg. Hatékonynak akkor nevezhetünk egy export- vagy importprogramot, ha egy rosszabb valutahozammal rendelkező exporttermék vagy kisebb hazai helyettesítési költséggel rendelkező importtermék csak az esetben kapcsolódik be a külkereskedelemben, amennyiben az ennél kedvezőbb termékeknél már kimerült minden bővítési lehetőség.

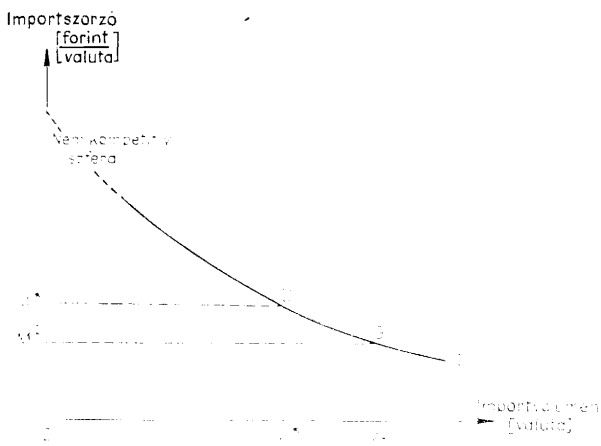
** Ez a társadalmi nyereség nem jelent hagyományos értelemben vett pénzügyi nyereséget. Arról van szó, hogy a külkereskedelem bekapcsolódásával a társadalom azonos munkaráfordítással nagyobb termékhalmazhoz jut, vagy azonos termékhalmazt kevesebb munkával állít elő.

Hasonlóan a magasabb exportszorzó nagyobb, az alacsonyabb pedig kisebb exportvolumen mutat gazdaságosnak. A 3. sz. ábrán M^* és M^E jelölik az exportban érvényesíthető árfolyamok két lehetséges szintjét. Az OV^*DM^* terület, illetve az OV_EHM^E terület azt a forintösszeget jelöli, amelyet az exportőrök kapnak az export valuta-árbevétele után.

Az általános megközelítés alapján nem tudhatjuk, hogy az M^* árfolyamról az M^E importszorzóra való áttérés esetén hogyan változik az importőrök forintbefizetésének az összege. Rugalmatlan importkereslet mellett az import olcsóbbodik anélkül, hogy az import volumene lényegesen nőne — az összeg tehát csökken. Ha az import árrugalmassága pontosan -1 , akkor az importvolumen annyi százalékkal nő, amennyivel egységnyi import belföldi

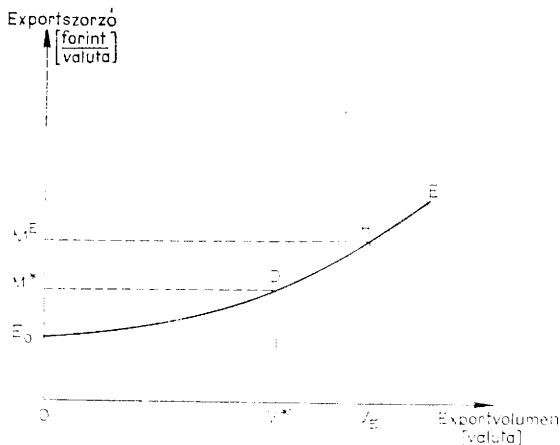
2. sz. ábra

Az importszorzó és az importvolumen

3. sz. ábra

Az exportszorzó és az exportvolumen

ára csökken — az összeg tehát változatlan. Ha az importkereslet nagyon rugalmas, akkor az importőrök forintbefizetésének összege értelemszerűen nő. Ezzel szemben az exportszorzó növelése esetén mindenképpen nő a gazdaságba kiáramló pénzmennyiség, csökkentése esetén pedig csökken.

Az ábrákon jelölt területek összevetésével belátható, hogy az M^* árfolyamról az M^I importszorzóra való áttérés esetén az importőrök forintbefizetésekének összege nőhet, csökkenhet, vagy változatlan is maradhat. (Ez az import árrugalmasságától függ: ha az árrugalmasság pontosan -1 , akkor a befizetett összeg változatlan.) Ezzel szemben az exportszorzó növelése esetén mindenképpen nő a gazdaságba kiáramló pénzmennyiség.

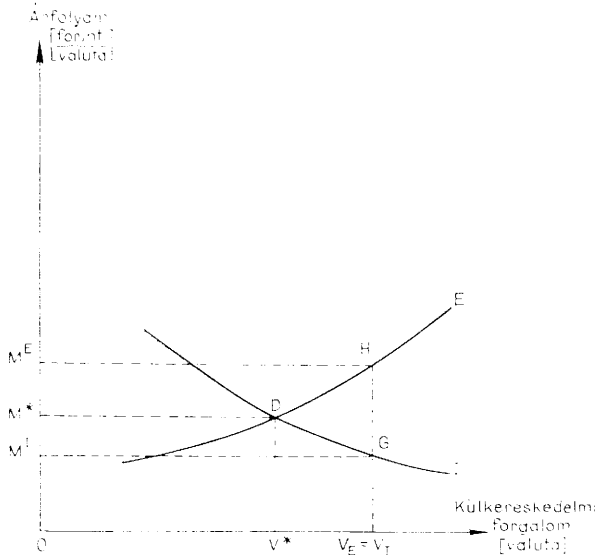
A *kettős árfolyam* érvényesítésének hatását a 2. és a 3. sz. ábra egymásra vetítése mutatja. (A példát úgy konstruáltuk meg, hogy a külkereskedelem egyensúlyban legyen: $V_E = V_I$.)

Az előzőekben kimutattuk, hogy a külkereskedelem túlzott kiterjesztése esetén a DGH területnek megfelelő veszteség éri a népgazdaságot. Ez a veszteség a népgazdaság makrofolyamataiban többféle módon jelenhet meg. Tegyük fel például, hogy a korábban érvényben volt M^* árfolyamról áttérünk az M^E , M^I kettős árfolyamra. (Lásd a 4. sz. ábrát.) A kiindulópályában a

4. sz. ábra

A kettős árfolyam érvényesítésének hatása

$M^E > M^* > M^I$ és $V_E = V_I$ esetben

külkereskedelem belföldi elszámolásában aktivált pénzösszeg azonos volt az exportban és az importban. Az importőrök az OV^*DM^* területnek megfelelő összeget fizették az importhoz szükséges valuta megszerzéséért, és ugyanezt az összeget kapták az exportőrök exportbevételként. Az új helyzetben az exportőrök forintbevétele megnőtt — részben a magasabb exportszorzó, részben pedig az export kiterjesztése miatt.

A növekmény az exportőröknél:

$$\Delta P^E = OV_E HM^E - OV^* DM^*$$

Hasonló okoskodással az importőrök befizetéseinek a változása:

$$\Delta P^I = OV_I GM^I - OV^* DM^*$$

Végül a kettő együttes hatása:

$$\Delta P = \Delta P^E - \Delta P^I = OV_E HM^E - OV_I GM^I = M^I GHM^E.$$

Ez a pótlólagos pénzmennyiség a belső piacon akkor fejt ki inflatorikus hatást, ha az export bővítése a belföldi célú termelés rovására ment végbe. Ez esetben ugyanis a többletexport ($V_E - V^*$) árut vont el a belföldi piactól, amit a többletimport ($V_I - V^*$) éppen pótol. Így a változatlan belföldi kínálatl szemben egy ΔP -vel megnövekedett kereslet áll szemben.

Az árfolyamváltozás hatásai természetesen az itt tárgyaltnál bonyolultabbak is lehetnek, különösen ha az export és az import nincsenek egyensúlyban. Mindenképpen fenntartható azonban az az állítás, hogy az árfolyam változása a keresletre gyakorolt hatásán keresztül hat a belső piacra, vagyis csak annyiban módosít a helyzetet, amennyiben a keresletet változtatja. A kérdés aktuális vonatkozásait részletesen elemzi Hagelmayer István [4] cikke.

Tehát az árfolyam emelése nem „eredményezheti” az export növelését, ha a belső piac leköti a kapacitásokat. Árszintemelkedést sem okoz, ha a vásárlóerő aktiválódása a belső piacon nem támaszt igényt sem az exportra szánt árualapokra, sem az import növelésére. A hazai árrendszer és a jövedelemfelhasználás kérdései azonban túlvisznek mostani témánkon.

A kettős árfolyamnak egyéb következményei is vannak. A magas exportszorzó és az alacsony importszorzó arra ösztönzik a vállalatokat, hogy az exportcikkek importtartalmát növeljék. Az importcikkek reexportja vagy bármily csekély feldolgozottsági szinten történő exportja ugyanis GH bevételekhez juttatja a vállalatot. Ha a reexportált áru nem értékesíthető beszerzési áron, akkor az inflatorikus hatás valamivel kisebb, de a népgazdaságot ez esetben tényleges valutavesztés éri. A veszteségek a két árfolyam közlítésével csökkenthetők, és egységes árfolyam esetében válnak nullává. Természetesen fel kell tételeznünk, hogy a kettős árfolyamot világpiacon és/vagy belföldi okok hatására kellett vállalni. Megint más kérdés, hogy a külpiaci hatások ily módon történő „kivédését” helyeselhetjük-e. Például ha az importált termékek valutaára gyorsabban emelkedik, mint az exporttermékeké, akkor az importtermékek belföldi árszínvonalának tartásához és az export bővítéséhez egyaránt növelni kell az import és az export támogatását. A növekvő támogatások hatására a korábban egységes árfolyam felbomlik az M^I és M^E import-, illetve exportszorzóra. Mindeme változások szükségessé tehetik, hogy az egységes árfolyamhoz való visszatérés a korábbitól eltérő szinten valósuljon meg.

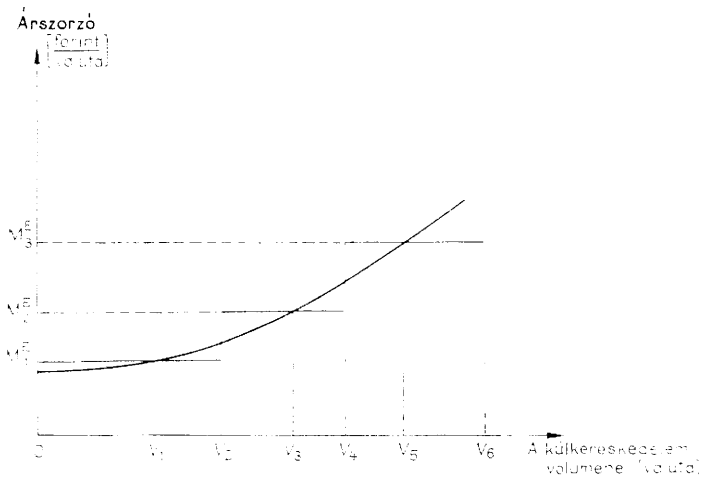
A kettős árfolyam hatása természetesen más abban az esetben, ha az importszorzó magasabb az exportszorzónál ($M^I > M^* > M^E$). A hatás lényege ekkor az, hogy a külkereskedelmi volumen mesterséges visszafogása miatt a külkereskedelemben rejlő komparatív előnyök egy részét nem használják ki.

Többes árfolyamrendszer az exportban

A kettős árfolyamrendszer a gyakorlatból jól ismert jelenség. (Ehhez nincs szükség különböző hivatalos árfolyamokra az exportban és az importban; elegendő, ha a formálisan egységes árfolyam mellett a pénzügyi hidak következetesen alulértékelik az importot és/vagy felülértékelik az exportot.) A gyakorlatból jól ismert az exportban alkalmazott többes árfolyamrendszer is. A többszörösen differenciált (többes) árfolyamrendszer azt jelenti, hogy az exportgörbe mentén sávonként más és más exportszorzó érvényesül.

5. sz. ábra

Az export határköltségének alakulása és eltérő exportszorzó egyidejű alkalmazása a termelés különböző területein

Az 5. sz. ábra azt szemlélteti, hogy az OV_2 költségsávban dolgozó exportőrökre az M_1^E exportszorzó érvényes, a V_2V_4 sávban az M_2^E szorzó, végül a V_4V_6 sávban dolgozó exportőrök az M_3^E exportszorzó szerint válthatják át az exporttal szerzett devizabevételüket. (Hasonló a helyzet akkor is, ha minden exportőr a belföldi árak megfelelő forintbevételezést jut, függetlenül a külpiacon elért ártól.) Ha feltesszük, hogy csak akkor exportál, ha a termelési költségek számára az exportban is megtérülnek, az export a következőképp alakul:

$$V_E = OV_1 + V_2V_3 + V_4V_5$$

Nyilvánvaló, hogy ez a rendszer nem lehet optimális. A vállalatok nem használják ki a V_1V_2 sávban levő exportlehetőségeket, de a V_2V_3 sávban levőket igen. Ugyanúgy a V_3V_4 sávban veszteséges az export, miközben a lényegesen drágább V_4V_5 export az M_3^E exportszorzó mellett nyereséges.

E rendszer legsúlyosabb következménye talán az, hogy az exportszerkezet megmerevítéséhez vezet. A több exportszorzó egyidejű alkalmazása ugyanis akadályozza az erőforrások átcsoportosítását, ami pedig egységes árfolyam mellett feltétele az optimumhoz való közelítésnek. A differenciált

exportszorzók minden vállalatot (vagy ágazatot) „tiszteséges” exportnyereséghez juttatnak. Ugyanakkor a szorzók differenciáltsága nem teszi lehetővé az eltérő sávba eső exportőrök költségeinek az összemérését. Az exporttermékek sorbarendezeése valutahozamuk alapján tehát csak parciálisan történik meg minden egyes sávban. Nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy ez a rendszer mennyire ellentétes a külkereskedelmi hatékonyság növelésének a követelményével. (Létezhet azonban egy fordított oksági összefüggés is: ha a szabályozórendszer és az intézményrendszer nem teszi lehetővé az erőforrások rugalmas átcsoportosítását, akkor ez előbb-utóbb kikényszeríti a differenciált szorzók rendszerét még akkor is, ha az egységes árfolyam deklarált gazdaságpolitikai cél.)

A konkrét hatások a belföldi jövedelemelosztásra, a külkereskedelmi egyenlegre, a rendszerből fakadó társadalmi veszteség — mindez függ a sávok kijelölésétől, az exportra kerülő termékek termelési költségeinek a megoszlásától, főleg pedig a vállalatok ágazati besorolásától (ha az exportszorzók ágazatonként kerülnek megállapításra, vagy az egységes alapszorzót ágazatilag differenciált támogatások egészítik ki).

Az átlagszorzók és a komparatív előnyök

Korábban már bizonyítottuk, hogy a külkereskedelem optimális volumenével és szerkezetével az M^* árfolyam van összhangban. A gazdaság ezen állapotára megállapíthatjuk az export *átlagos valutakitermelési költségét* (K_E) és az import révén belföldön *átlagosan megtakarított költséget* (K_I) is. Az átlagos valutakitermelési költség (K_E) az export belföldi ráfordításainak és az exportban elért valuta-árbevételnek a hányadosaként adódik. Eddig használt fogalmaink szerint ez az exportköltség-görbe alatti területnek és az exportvolumennek a hányadosa.

Dimenziója: $\left[\frac{\text{forint}}{\text{valuta}} \right]$. Az 1. sz. ábra jelölésével:

$$K_E = \frac{OV^*DE_0}{OV^*}.$$

Ha az $E(V)$ függvény jelöli az exportköltség görbét, akkor azt is írhatnánk:

$$K_E = \frac{\int_0^{V^*} E(V)dV}{\int_0^{V^*} dV}$$

Tehát az átlagos kitermelési költség a részkitermelési költségeknek a valutában kifejezett volumenekkel súlyozott átlaga.

A meghatározásból adódóan nyilvánvaló, hogy $K_E \cong M^*$. Az egyen-

* A képlet a *hatékony exportprogramok* átlagos valutakitermelési költségeit hasonlítja össze az M^* árfolyammal. Ugyanez vonatkozik import esetén K_I és M^* viszonyára.

lőség akkor lehetséges, ha a kitermelési költség minden egyes valutaegységre azonos.

Térjünk át az importtal elérhető átlagos megtakarításra (K_I)! Ezt az importtermékek belföldi hozamának (az importtal feleslegessé tett belföldi termelés költségének) és az importvásárlások valutában kifejezett vételárának hányadosaként kapjuk.

A K_E meghatározásához hasonló okoskodással:

$$K_I = \frac{OV^*DI_0}{OV^*} \quad \text{vagy} \quad K_I = \frac{\int_0^{V^*} I(V)dV}{\int_0^{V^*} dV},$$

ahol $I(V)$ az importnak az 1. sz. ábrában megrajzolt hozamgörbéjét jelöli. Mint K_E esetében, ezt is értelmezhetjük súlyozott átlagként. Meghatározásából adódóan $K_I \cong M^*$, s egyenlőség akkor lehet, ha a valutaegységre jutó helyettesítési költség minden importterméknél azonos.

Az átlagos importmegtakarítási költség (K_I) meghatározásával kapcsolatos alapvető kérdéseket Bródy András cikke taglalja [3]. Helyesen állapítja meg: „A kölcsönösen előnyös kapcsolatok . . . szükségképpen abban tükröződnek, hogy az országok devizakitermelési kulcsai alacsonyabbak, mint importszorzóik.” (439. l.) Vagyis a mi jelölésünkkel: $K_E < K_I$. Az importszorzó kifejezés ugyan félreérthető, mert ezt inkább az általunk M^I -vel jelölt árfolyamra szokták alkalmazni. Bródy definíciójából azonban egyértelműen következik, hogy ő K_I -ről beszél.

Nem világos, miért kívánja Bródy hozzákapcsolni M^I -t K_I -hez, vagy is a gazdaság szempontjából előnyös importértékelést az import hazai helyettesítési költségeihez. Végül azonban nem keveredik téves következtetésekbe, mert csak azt mondja: „helyes volna a devizakitermelés átlagos kulcsánál magasabb importszorzókat alkalmazni.” (I. m. 440. l.) Saját jelöléseinkkel kifejezve ez annyit tesz, hogy $K_E < M^*$, ami (figyelembe véve, hogy $K_E = M^*$ gyakorlatilag nem fordul elő) megegyezik az általunk mondottakkal.

Az elméletnek tehát a legcsekélyebb szüksége sincs az átlagárfolyamra. Definiálása nem módosítja — nem szűkíti, de nem is bővíti — a következtetések érvényét. Mindezek alapján azt kell hinnünk, hogy Bánfi Tamás nem az általunk értelmezett határárfolyamról mondja: „A határárfolyamnak szuverén elvi alapja nem volt, hisz az átlagárfolyamot tekintették kiindulópontnak, és ahhoz képest kívánták felfelé eltéríteni a tényleges devizaárfolyam mértékét.” ([2] 37. l.)

Vizsgáljuk most meg, hogy milyen hatást gyakorol az export átlagos kitermelési költségéhez igazított árfolyam!

Ez az árfolyam veszteséget jelent akkor, ha a kereskedelmi mérlegnek egyensúlyban kell lennie, és ezért V_I^V -nek megfelelő exportnak kell az importtal szemben állnia. A veszteséget a 6. sz. ábrán a DGH terület szemlélteti. (Természetesen további probléma, hogy K_E nagyságú árfolyam mellett hogyan érhető el V_1 -nek megfelelő export.)

Veszteség keletkezik akkor is, ha az importot igazítjuk a V_E exporthoz (például importkontingensek bevezetésével). Ekkor a G'DH' területnek meg-

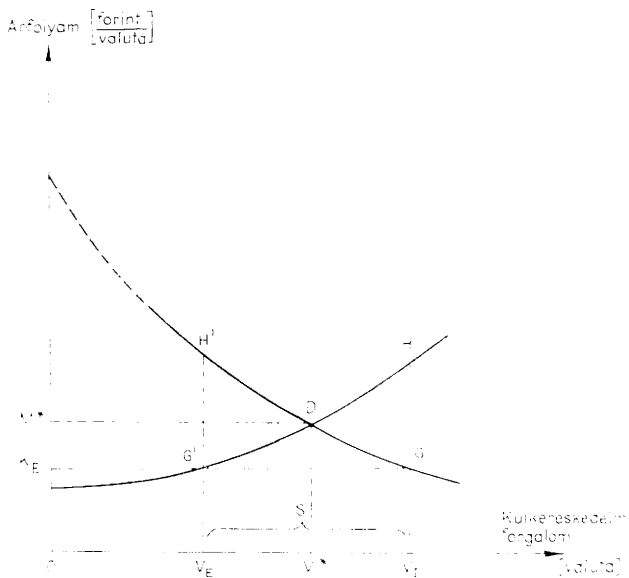
felelő nagyságban nem realizálódnak a külkereskedelemben rejlő előnyök.

A harmadik lehetőség az, hogy nem avatkozunk be a K_E árfolyam mellett kialakuló export- és importtevékenységbe. Ekkor viszont S nagyságú külkereskedelmi mérleghiány keletkezik adott időszak alatt.*

A K_E átlagkitermelési szintű árfolyam mellett gyakran elhangzik az az érv, hogy az ennél magasabb árfolyam a népgazdaság érdekei ellen van azzal, hogy az átlagnál rosszabb exporttevékenységet is nyereségesnek tünteti fel. Az első részben tárgyaltak alapján egyet kell értenünk Balázsy Sándor megállapításával:

6. sz. ábra

Az átlagos kitermelési költségekhez igazított árfolyam hatása

„... az átlagosnál rosszabb exportbővítést, illetve importhelyettesítő termelést is előnyösnek, gazdaságosnak, a népgazdaság érdekében állónak tartom, ha a többletexport lehetővé teszi az exportban felhasznált társadalmi munkánál nagyobb mennyiségű más munka megtakarítását, akár úgy, hogy módot ad még drágább exportról való lemondásra, akár pedig azáltal, hogy lehetővé teszi gazdaságtalanabb, importtal előnyösen helyettesíthető belföldi termelés beszüntetését”. ([1], 706. l.)

A másik eset, az átlagos importmegtakarítási költségekhez igazított árfolyam ($K_I > M^*$) esete már röviden tárgyalható. A K_I árfolyam — K_E -vel ellentétben — mesterségesen élénkíti az exportot, miközben az importot az optimális szint alá szorítja. Ezek nyomán nemcsak a külkereskedelmi mérleg

* Érdeemes figyelni ennek a mérleghiányos külkereskedelemnek a deflációs hatására. Az exportőrök forintbevételei ugyanis $OV_E G^1 K_E$ nagyságúak, az importőrök forintbefizetései viszont az $OV_1 G K_E$ területnek felelnek meg, így módon adott időszak alatt $S \cdot K_E$ mennyiségű belföldi kereslet „tűnik el” (azaz nyer kielégítést adósság árán beszerzett importból).

válk aktivvá, de inflatorikus hatás is fellép: az exportörök bevételeiből származó kereslet nagyobb, mint az importörök forintbefizetései.

Az aktív külkereskedelmi mérleg természetesen gazdaságpolitikai cél is lehet, de az M^* -nál magasabb árfolyam alkalmazásából adódó negatív következmények ekkor aligha kerülhetők el.

Árfolyam és nyereségérdekeltség

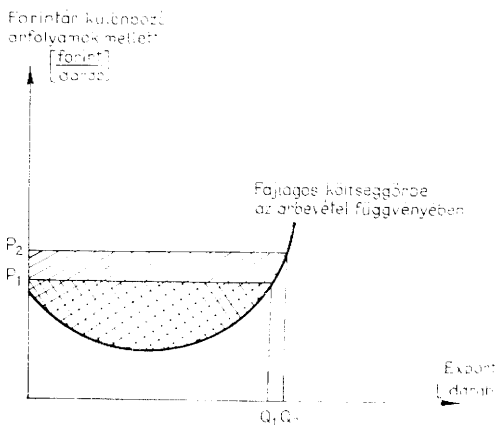
A továbbiakban azt vizsgáljuk, hogyan működik a nyereség maximálásához fűződő vállalati érdekeltség a különböző árfolyamok mellett, s milyen hatást gyakorol az árfolyam változása a vállalat termelési és értékesítési döntéseire.

Induljunk ki abból, hogy ha a vállalat külföldi versenypiacon értékesíti az exporttermékeit, és piaci részesedése kicsi, akkor az ár független a vállalat kínálatának volumenétől! Tegyük fel továbbá, hogy ezen a piacon elhanyagolhatjuk a konjunkturális hatásokat!

A nyereség maximálására törekvő vállalat addig növeli az exportot, amíg a külföldi értékesítés növeléséhez kapcsolódó költségnövekmény kisebb, mint az árbevétel növekménye. (Mivel a vállalat minden piacon hasonlóan jár el, fel kell tételeznünk, hogy a többi piac felvevőképessége nem teszi lehetővé a vállalatnak, hogy exportcélú termelésének ezekre a piacokra való átáramoltatásával még nagyobb nyereséget érjen el.)

7. sz. ábra

Az árfolyam és a vállalat exportja közötti összefüggés

A valutában kifejezett külpiaaci ár — feltevésünk szerint — konstans, így a 7. sz. ábránkon P_1 , illetve P_2 a különböző árfolyamoknak megfelelő forintárakat jelölik. P_1 -nek megfelelő árfolyam mellett Q_1 exportvolumen adja a maximális nyereséget, P_2 esetén Q_2 . Az elért nyereséget a kétszeresen, illetve az egyszeresen vonalkázott terület jelöli.

Ilyen költségörbék és vállalati célfüggvények mellett az exporttermékek határköltsége mindig egybeesik a termék árával, vagyis *adott, egységes árfolyam mellett a devizakitermelés határköltsége mindegyik exportörnél azonos.*

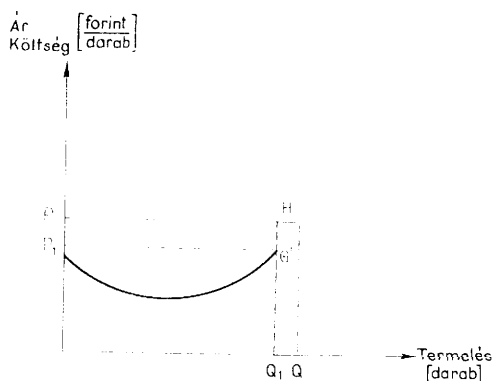
Analóg összefüggés létezik a *kompetitív importra* vonatkozóan. Itt az import tényleges és lehetséges helyettesítésének költséggörbéjét kell összehasonlítani az importált termékek devizaáraival. A hazai vállalat addig terjeszti ki a termelését, amíg a termék határköltsége el nem éri a vele versengő importtermék árát.

Ekkor mind az export, mind az import határhozama minden vállalatnál azonos; ti. az árfolyammal megegyező. A leírt összefüggések realitását persze lehet vitatni, azon az alapon, hogy csak akkor igazak, ha a gazdasági erőforrások átcsoportosíthatók, a versenyképes árakon folytatott export kiterjesztése értékesítési korlátokba nem ütközik, s ha az árfolyam vagy más feltételek változása esetén az alkalmazkodás rövid idő alatt megtörténik. E feltételek pedig gyakran hiányoznak, s ilyenkor a kivitel megállhat egy, az árfolyamnál alacsonyabb határköltségű szinten.

Ez az ellenérv azonban korántsem erőltleníti el az előzőekben kifejtetteket. Ekkor is igaz marad ugyanis, hogy a kivitel nyereségnövelő módon való bővítésére — az erőforrások átcsoportosításának elmaradása vagy különféle korlátok miatt, az adott időszakban — nincs lehetőség, bár a még megvalósuló marginális export nyereséges. Ezt az esetet szemlélteti a 8. sz. ábra.

8. sz. ábra

Költséggörbe a gazdaságos exportbővítési lehetőség kihasználatlansága mellett

De bárhol szakad is meg a költséggörbe, az exportra termelő vállalat nyereséghez jut, feltéve, hogy átlagos termékköltsége alacsonyabb az árfolyam által lehetővé tett határköltségnél. (Ez a feltétel csak akkor nem teljesül, ha a költséggörbe vízszintes egyenes, a költség szint pedig pontosan az árfolyamszintnek megfelelő.)

E nyereség mértéke (a termelési árbevételhez, illetve a termeléshez felhasznált erőforrásokhoz viszonyított aránya) természetesen vállalatonként többé-kevésbé eltérő. A nyereség eltérése végső soron a vállalati költséggörbék eltéréseire vezethető vissza.

Általános tapasztalat szerint az emelkedő egységköltség-görbe (s így a csökkenő határhozam) csak a kitermelő iparra jellemző, míg a feldolgozó iparban a volumen növelésével a határhozam nő, s ennek realizálását az erőforrások lassú átcsoportosítása és/vagy az értékesítési korlátok bővítésének nehézsége akadályozzák.

Az adott struktúrához tartozó határkölségre fedezetet nyújtó árfolyamot éppen az teszi indokolttá, hogy e határkölség nem szorítható le — rövid időn belül — a gazdaságosabb export kiterjesztésével és a legdrágább exportok egyidejű kiiktatásával. A gazdaságosan (a határkölségnél alacsonyabb átlagos kölségszinten) termelő exportőrök nyeresége tehát az árfolyamszinttől függ, ez utóbbi pedig attól, hogy milyen mértékben sikerül az exporton belül gazdaságosabb termékekkel kiszorítani a legkölségesebbeket. Ezért az exportnyereség végső soron a gazdaságos export kiterjesztését fékező korlátoknak (természeti erőforrás szűkössége, piaci korlát, kapacitáshiány, kapacitásbővítés nehézsége) tulajdonítható, s ennyiben járadék jellegű jövedelem.

E járadék elvonása indokolt, de az elvonás csak akkor racionális, ha nem akadályozza az exportnak a határkölség eléréséig tartó kiterjesztését. Ez pedig kizárja a lineáris exportadó (vagy hasonló jellegű jövedelemelvonási forma) alkalmazását, kivéve azt az esetet, ha a termelőtől független (természeti vagy egyéb) okok eleve megakadályozzák a termelőt a termelés bővítésében. Az árbevétel-arányos exportadónak (vagy -támogatásnak) egyébként ugyanaz a hatása, mintha a vállalatnak alacsonyabb (vagy magasabb) árfolyam mellett kellene gazdálkodnia. Ezért az árbevétel-arányos exportadóra ugyanaz a bírálathoz vezet, mint a többes árfolyamrendszerre.

Összefoglalás és következtetések

A külkereskedelemnek van optimális volumene és szerkezete, amely mellett az ország maximálisan kihasználja a komparatív előnyöket. A külkereskedelem optimális volumenéhez hozzárendelhető egy árfolyam, amely a nyereségérdekeltség rendszerében működő vállalatokat ösztönzi ezen optimális szerkezet megvalósítására.

Ez az árfolyam rendelkezik a határárfolyam tulajdonságával: gazdaságossá teszi a társadalmilag még szükséges legrosszabb exportot is, egyúttal gazdaságossá tesz minden olyan importhelyettesítést, amelynek elmaradása esetén az importot még drágább exporttal kellene ellentételezni. Minden ettől eltérő árfolyam vagy az export és az import eltérő értékelése csökkenti a külkereskedelem révén elérhető társadalmi összhasznot.

Az optimális külkereskedelmi volumenhez és szerkezethez tartozó árfolyam szükségképpen magasabb az ugyane szerkezethez és volumenhez tartozó átlagos valutakitermelési kölségnél. Ebből azonban nem következik, hogy az optimális árfolyam a tényleges, megvalósult exportkitermelési kölségnél is magasabb. Ha a tényleges exportszerkezet és az optimális szerkezet között nagy a távolság, akkor elvben alacsonyabb is lehet az optimális árfolyam ([6] 16. l.). Ha a vállalatok döntéseit a nyereségérdekeltség vezérli, és az árfolyam minden vállalat számára egységes, akkor az exportügyletek szemszögéből minden árfolyam határárfolyam abban az értelemben, hogy az ennél rosszabb kitermelési kölséggel rendelkező export veszteséges a vállalatok számára, az árfolyamnál kisebb vagy azonos kölséggel valutát kitermelő export viszont megvalósul, mert összhangban van a vállalatok nyereségérdekeltségével. Ilyen szempontból elvi képtelenség az export átlagos kitermelési kölségeinek megfelelő árfolyam. Átlagárfolyam mellett ugyanis vagy megszűnik az export egy része, mert veszteséges (és akkor ez az árfolyam máris megfelel az export határkölségének), vagy pedig széles körű

támogatási rendszert kell bevezetni (ez esetben viszont már nem beszélhetünk egységes árfolyamról).

A legfontosabb következtetés számunkra az, hogy a vállalati nyereség-érdekeltség következetes érvényesítése alapvető feltétele a külkereskedelmi hatékonyság növelésének. Enélkül az árfolyam konkrét, számszerű értékének sincs igazán jelentősége. Ha érvényesül egy következetes, normatív szabályozáson alapuló nyereségérdekeltség, akkor a gazdasági vezetés számolni tud a szabályozó változtatásával járó gazdasági reálfolyamatokkal.

Irodalom

- [1] *Baldzsy Sándor*: A devizaárfolyam-vitához. Pénzügyi Szemle, 1965. 8—9. sz.
- [2] *Bánfi Tamás*: A valutaárfolyam meghatározásának elméleti alapjairól. Külgazdaság, 1979. 5. sz.
- [3] *Bródy András*: Az importtermékek hazai árának megállapításához. Közgazdasági Szemle, 1964. 4. sz.
- [4] *Hagelmayer István*: A külső infláció és a cserearány-romlás belső hatásai. Közgazdasági Szemle, 1975. 7—8. sz.
- [5] *Lakos István—Obláth Gábor*: A valutaárfolyam és a külkereskedelmi árszorító. Külgazdaság, 1979. 6. sz.
- [6] *Nagy András*: A külkereskedelmi forgalom optimumának megközelítése. Közgazdasági Szemle, 1970. 1. sz.
- [7] *Nagy András*: A külkereskedelmi forgalom optimális volumene és a gazdaságosság kritériuma. Közgazdasági Szemle, 1965. 1. sz.
- [8] *Nagy András*: A külkereskedelem optimalizálása és az ösztönzés. Közgazdasági Szemle, 1965. 2. sz.
- [9] *Trzeciakowski, W.*: A külkereskedelem optimalizálása tervgazdaságban. Közgazdasági Szemle, 1962. 5. sz.
- [10] *Trzeciakowski, W.*: Systems of Indirect Management in a Planned Economy — Effectiveness Models and Their Applications in Poland. University of Łódź, Łódź, 1973.
- [11] *Trzeciakowski, W.*: Foreign Trade Planning and Management in Poland. Teaching Paper. Advanced Course in National Economic Planning, Warsaw, 1973. Vol. 15.

BABANÁSZISZ SZTERIOSZ—DENKE GÉZA:

A TUDOMÁNYOS-TECHNIKAI FORRADALOM ÉS A MUNKÁSOK

Az álláspontok sokszínűsége, a tudományos-technikai forradalom értelmezésének rendkívül sok válfaja ellenére — vagy talán épp emiatt — a szakirodalomban alig található olyan munka, amely kísérletet tenné a téma rendszerezett kifejtésére, az olyan írások pedig különösen hiányoznak, amelyek kilépnének a tudományos-technikai forradalom tisztán közgazdasági szempontú elemzéséből, és összekapcsolnák ezt a társadalmi folyamatok — mindenekelőtt a társadalmi szerkezet változásainak — elemzésével. A jelen mű szerzői lényegében erre a feladatra vállalkoztak — bár egy tematikusan korlátozottabb, de egyben körülhatároltabb kérdésfeltevéssel: egyrészt a társadalmi szerkezet változásával kapcsolatban mindenekelőtt a munkásosztályt illető strukturális átalakulásokra terjed ki elemzésük, másrészt pedig a tudományos-technikai forradalom munkásokra gyakorolt hatásait vizsgálják. Statisztikai adatokra támaszkodva tárják fel a tudományos-technikai forradalomnak a munkásokra a munkahelyen és azon kívül gyakorolt hatásait, olyan kérdésekre is válaszolva, hogy a tudományos-technikai forradalom miként befolyásolja a munkásosztály szükségleteinek és fogyasztási szerkezetének alakulását.

390 l., kötve 76,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

Emberi tényező és struktúraalakítás

A magyar tervgazdálkodás a közvetlen helyreállítási időszak befejezése után határozott struktúrapolitikai elképzeléseken alapult. A kelet-európai növekedési koncepció lényege az volt, hogy az anyagi és emberi erőforrásokat a termelékenynek ítélt ágazatokba kell áramoltatni. Az emberi erőforrás ebben az időszakban legnagyobb részt a mezőgazdaságból, illetve a háztartásokból kilépő alacsony iskolázottságú, szakképzetlen munkavállalókat jelentette. A fiatal munkavállalók iskolázottsági szintje is hosszabb időszakon át számottevő arányban jelentett olyan munkába lépőket, akikkel a törvényes előírásokkal ellentétben még az általános iskolát sem sikerült elvégeztetni. Ehhez a tömeges folyamathoz a szakképzési és egyéb mobilitási utak egész sora csatlakozott.

A munkaerő-gazdálkodás alapvető feladatait ebben az időszakban a toborzás, az elosztás, a betanítás és a szakképzés jelentették. A munkaerő-tervezés szemlélete és metodikája ezeket a feladatokat szolgálta. Ilyen körülmények között a globális létszámtervezés és annak ágazati-alágazati (iparági) „lebontása” látszott a legfontosabb feladatnak, s ehhez kapcsolódott a munkaügyi nómenklatúra és a szakképzés szervezeti rendje is.

Az ismert történelmi körülmények között a munkaerő mennyisége nem jelentett korlátot a szándékolt struktúraváltoztatás végrehajtásában. A szakképzés a maga kompromisszumaival együtt szintén lehetővé tette a tervezett szükséglet kielégítését. A minőségi követelmények számottevő korlátként sohasem fogalmazódtak meg: az extenzív jellegű szakképzés megfelelő megoldásnak látszott.

Ma már tudjuk, hogy a leggyakrabban szocialista iparosításnak vagy extenzív szakasznak nevezett periódusban a nyersanyagok és késztermékek közötti világpiaci árányok — ki nem mondva — háttérét jelentették ennek a fejlesztési politikának. Valójában tehát nem egyszerűen a gazdasági autarchia, hanem az általános világgazdasági helyzet engedte meg a feldolgozó ágazatok fejlesztésében a szigorúbban vett hatékonysági szempontok háttérbe szorítását.

Az ún. intenzív szakaszra való áttérés, de a világpiaci árányváltozások lehetősége, majd tényre teljes következményrendszerének fel nem ismerése nálunk a csillapíthatatlan munkaerőhiány, a felszínen mutatkozó általános munkaerőhiány tünetei közepette jelentkezett. A gazdaságfejlesztési stratégia átértékelése késett, illetve nem elég mélyrehatóan történt meg. Változtatlanul az ágazati arányok módosításával igyekeztünk a növekedést biztosítani, s a technikai, technológiai fejlettségünk kérdéseit továbbra is a sematikus kezelt ún. követő stratégia jegyében képzeltük megoldani.

A munkaerő-tervezés egyre inkább előrejelző jellegűvé vált, illetve csak tudomásul vette a bekövetkező eseményeket, változásokat. A szakképzés a társadalompolitikai és gazdaságfejlesztési szempontok kompromisszuma következtében mindinkább elszakadt egyfelől a lakossági, másfelől a munkahelyi igényektől, s a népgazdaság távlati igényeit sem tudta át gondoltan szolgálni.

Természetesen az ilyen rövid és ezért szükségképpen vázlatos áttekin-téssel nem kívánjuk azt mondani, hogy a közgazdasági szakirodalomban és a munkaerő-tervezésben új gondolatok egyáltalán nem kaptak hangot. Többen hangsúlyozták az általános műveltség megnövekedett gazdasági szerepét a tudományos-technikai forradalom korában. A képzési rendszerben a merev keretek lazítására a szakmacsoportos képzés irányában történt elmozdulás, szó esett a permanens képzés térhódításának szükségességéről, átképzési programokról. Mindez azonban nem alakította át a gazdaság-fejlesztésre és ezen belül a munkaerő szerepére vonatkozó mérlegszemléletű felfogást.

Ahhoz, hogy saját álláspontunkat kifejthessük, különösebb elméleti igény nélkül, több oldalról is át kell tekintenünk bizonyos feltételezéseket, gondolatmeneteket az emberi tényező és a gazdaságfejlődés kapcsolatára vonatkozóan. Nem hisszük azt, hogy problémafelvetésünk nyomán akár a gazdaságpolitika, akár a munkaerőt tervezők szempontjából rövid idő alatt kész eredményekhez lehet eljutni. Úgy véljük azonban, hogy a jelenleg uralkodó, több elemében ki nem mondott előfeltevésekre alapított koncepció hosszabb távon is akadályozhatja a fejlődést. Ezért vállaljuk inkább a vitatható, esetleg megcáfolható problémafelvetések kockázatát, amelyek előmozdítják a szemlélet és a tervezési módszertan megújulása hosszabb folyamatának sikerét. Minthogy mondandónkat időszzerűen érezzük, vállalunk bizonyos vázlatosságot is, mert a különféle (ismert és kevésbé ismert) kérdésfelvetések egy gyűjtőpontba gyűjtését előbbre valónak látjuk a tüze-tesebb kifejtésnél.

Ember és szakma

A társadalmi munkamegosztás történetét ismertnek feltételezve csupán néhány mozzanatot szeretnénk kiragadni. Az egyik az, hogy bármiféle szakma bármilyen korszakban való alapos elsajátítása kifejleszti és gazda-gítja a teljes emberi személyiség bizonyos elemeit, de ennek ára általában a többi potenciális képesség háttérbe szorítása, esetleg elsorvasztása. A má-sik, hogy társadalmi értelemben csak azt lehet szakmának tekinteni, amit mind a gyakorlói, mind a társadalom többi tagja egymástól markánsan megkülönböztetnek. A harmadik, hogy ezeknek a szakmáknak tartóságuk, viszonylag nehezen megtanulhatóaknak vagy sajátos készséget igénylők-nek kell lenniük, s a tapasztalatnak, gyakorlatnak számottevő jelentőségű-nek kell lennie. Mindezek együttes előfordulása teremt nagyfokú azonosságot az ember és a szakember között, mind az önmagukról alkotott kép, mind a társadalmi elfogadás tekintetében. Természetesen a különféle történeti korokban különféle eszközökkel korlátozták az egy-egy szakmát megta-nulni, illetve gyakorolni hivatottak körét, ami azt mutatja, hogy a szak-ma és ember szoros összetartozása tisztán természetes úton ritkán áll meg a lábán.

Az addigi technikai és társadalmi munkamegosztást megkérdőjelező történelmi változások idején minél inkább azonosul valaki szakmai mivoltával, illetve minél inkább azonosítják mások, érdekeit — érthető módon — elsősorban a szakmai szolidaritáson keresztül igyekszik érvényesíteni. Az ilyen alapon kibontakozó társadalmi harc kimenetele a gazdasági fejlődés egyik meghatározója. Vagyis a technikai fejlődés és a munkamegosztás között nincs olyan értelemben automatikus viszony, hogy abban a társadalmi erőviszonyoknak, harcoknak ne lenne lényeges módosító szerepe.

A mai korban a szakmák nagyfokú specializációja szinte egyetlen tényre, a hosszú tanulási időre redukálódik, az összes egyéb ismérv tekintetében a szakmák közötti határok bonyolultabbá válása, illetve elmosódása a jellemző. Ugyanakkor számos társadalmi érdek konzerválja a hagyományos szakmai elrendezést. Ilyen értelemben a technikai munkamegosztás nem minden tekintetben oka, hanem bizonyos vonatkozásokban következménye a társadalmi munkamegosztásnak, illetve az ezen alapuló osztály- és rétegsztruktúrának.

A szocializmus útjára lépett országok az ismert okokból jelentős gazdasági hátránnyal indultak. A kezdeti — sok tekintetben utópisztikus elemeket is tartalmazó — elképzelések után, amelyek a technika és a munkamegosztás teljes felforgatását tartották volna természetesen, mindenütt számot vetettek a gazdasági realitásokkal. E realitások közé tartozik az is, hogy a munka termelékenysége és a technikai színvonal tekintetében bizonyos tőkésországok magasabb szinten vannak. Ehhez a magasabb technikai szinthez tartozó technológia és termékskála viszont már nem független a termelés és a fogyasztás társadalmi közegétől. Míg tehát a technika területén a vívmányok elsajátítása és átvétele magától értetődő feladat, a többi tekintetben helyénvaló, sőt szükséges az alternatívákban való gondolkodás.

Nem vállalkozhatunk annak felvázolására, hogy a fejlett tőkésországok mai munkamegosztási rendszerében mik a technikai és mik a társadalmi okokra visszavehető sajátosságok. Ám ahogy egy monopolhelyzetben levő nagyvállalat bizonyos keretek között szabadon dönthet egy találmány bevezetéséről vagy elfektetéséről, nyilvánvaló, hogy van bizonyos szabadsága abban a tekintetben is, mit automatizál, és mit végeztet emberrel; hogyan osztja meg a munkát különböző szakképzettségű emberek között; mit gyárt otthon és mit külföldön; mit termel, és mit importál. Természetesen ami technikai szempontból esetleges, az társadalmi-politikai szempontból korántsem az. Az a tény, hogy egyfelől az országok egy főre jutó nemzeti jövedelme, másfelől a foglalkoztatottsági struktúra között a tőkésországokban az 1960—1975 közötti években igen szoros volt az összefüggés, nem a technikai szükségszerűséggel, hanem a társadalmi körülményekkel magyarázható.

A második világháborút követő időszakban a gyors gazdasági növekedés mind a fejlett tőkés-, mind a szocializmus útjára lépett országok képzési rendszerében gyors expanzióval járt együtt. Változtak a szakmai arányok és részben maguk a szakmák is, de a korábbi elrendezés lényegében megmaradt. A fejlett tőkésországok bérből és fizetésből élő dolgozói számára a hagyományos szakmákon belüli differenciálódás, a szakmai határok oldódása, másfelől bizonyos munkaköröknél önkényesnek vagy indokolatlannak látszó képesítési előírások bevezetése a fellendülési időszakban azért nem okozott különösebb nehézségeket, mert mindez a növekvő képzés, a magas szintű

foglalkoztatottság, a dinamikusan növekvő fogyasztás, a csökkenő munkaidő és a javuló szociális ellátás körülményei között ment végbe. Természetesen ez nem valami automatizmus volt, nem is a technológiai fejlődés spontán következménye, hanem a nemzeti és nemzetközi társadalmi harcok, erőviszonyok eredője. A fellendülési időszak kúszó inflációjának a gyorsuló inflációba való átváltása idején a vásárlóerő megőrzése éles politikai harc kérdésévé vált.

A munkanélküliség térhódítása később egyre inkább a szakmai érdekvédelem hagyományos szemléletét és módszereit állította előtérbe.

Ugyanebben az időszakban a szocialista országok eleinte az extenzív jellegű oktatási-képzési átállítással voltak elfoglalva. A felsőfokú képzés területén felvételi keretszámokkal kellett gondoskodni a tervezett szakemberigény kielégítéséről, minthogy a teljes foglalkoztatottság alkotmányos garanciáján túl az államok magukra vállalták a szakképzettségnek megfelelő foglalkoztatás biztosítását is. A középfokú szakképzettséget illetően ugyanez kevésbé sarkítottan jelentkezett. Az állam és a dolgozók között olyan esetekben adódtak feszültségek, amikor bizonyos szakmák, munkakörök, munkahelyek nem voltak kellően vonzóak. Ilyenkor még a megfelelő szakképzettséggel rendelkezők is inkább a népgazdaság más területein kerestek maguknak munkát az éppen érvényes munkajogi szabályozás adta lehetőségek között, s így a munkahelyek és a formális végzettség tervezett összhangja helyett néhány kritikus ponton hiány keletkezett.

Az eddig bekövetkezett struktúraváltás alapvető iránya és a munkavállalók saját törekvései — nem elszakítható módon a fokozódó munkaerőkereslettől — alapjában egybeestek. A legnagyobb létszámot leadó mezőgazdaságban elegendőnek bizonyult az elvándorlási hajlandóság. A visszafejlesztés Magyarországon kivételesnek számított, s a bányászat esetében (éppen szokatlansága, valamint az érintettek korábbi relatív bérhelyzete miatt) árantalanul nagy visszhangot és sajátos megoldási módszereket hívott életre.

Mindeddig azonban mind a tervezés, mind a gazdálkodás, mind az egyes munkavállalók szemléletében érintetlen maradt az az elképzelés, amely egyfelől embert és szakmát élethossziglan összetársított, másfelől a munkakör és az elvárt képzettség között létesített egyértelmű formális kapcsolatot, s az élet által diktált „korrekciókat” vagy hallgatólagosan vette tudomásul, vagy kifejezetten visszássággként értelmezte, akármennyi is volt az ennek ellentmondó gyakorlati eset, érdek, törekvés, sőt ideológiai elem.

Természetesen a szocialista fejlődés e szakaszának itt is csak nagyon vázlatos és egyoldalú képét adtuk. Még egyszer hangsúlyozni szeretnénk azonban, hogy itt egy nagyon gyors, tervezett struktúraváltozásról volt szó. Ennek során képzési feladatokat is meg kellett oldani. A magunk részéről azonban eltúlzottnak érezzük azt az egyoldalú szerepet, amelyet a közfelfogás a képzésnek, ezen belül elsősorban a szakképzésnek tulajdonít. A gyors gazdasági növekedés és struktúraváltozás feltételét mi elsősorban az *emberek képességeiben meglévő tartalékoknak* tulajdonítjuk, amelyeket az új körülmények komplex hatásmechanizmusa mozgósíthatott. Utalunk például a magyar mezőgazdaság utóbbi két évtizedére. Az ágazati keretet el nem hagyva mind a közös gazdaságokban, mind a háztájiban a mezőgazdasági népesség a termelési technológiát rövid idő alatt gyors egymásutánban többször is

megújította. Ebben a folyamatban a felső- és középfokú szakemberek, valamint a hagyományos értelemben nem mezőgazdasági munkát végző szakmunkások szerepe ugyanúgy kiemelkedő fontosságú volt, mint a mezőgazdaságban szerzett szakképzés és a belépő fiatalok általános műveltsége. Mégis a képességbeli tartalékok voltak azok, amelyeket a sok egyéb tényező a hatékony fejlődés szolgálatába tudott állítani, noha ehhez még a mezőgazdasági népeség hagyományos konzervativizmusát is le kellett győzni.

Anélkül, hogy a képességet és a képzettséget mesterségesen szembe akarnánk állítani, úgy érezzük, vitatkoznunk kell a közkeletű sematikus felfogással. Minden képzés képességeket használ fel és fejleszt olyan módon, hogy azt az eredetileg szándékolttól eltérő helyen és formában is hasznosítani lehessen. Az általános képzés vonatkozásában ezt elvben senki nem tagadja, bár nyilvánosan sokan lebecsülik ezt az összefüggést. A magunk részéről minden ilyen szakképzést bizonyos értelemben szintén potenciálisan „konvertibilisnek” tekintünk. Legyen szabad igen esetleges, illusztratív példaként a Bábolnai Mezőgazdasági Kombinát néhány idevágó tapasztalására utalni.

A kombinát csúcsvezetőségében ma több állatorvosi képzettségű szakember dolgozik olyan munkakörökben, amelyek vitathatatlanul agrármérnöki (esetleg agrárközgazdász) végzettséghez társíthatók. Ennek oka minden bizonnyal a személyi alkalmasságban keresendő. Nyilvánvaló, hogy az állatorvosi egyetem szorosan vett tananyagának számottevő része ezekben a munkakörökben csak holt ismeret lehet, ahogy a „kongruensnek” tartott diploma esetén is alighanem hasonló lenne a helyzet. De a személyi alkalmasság és az állatorvosi végzettség között valamelyes összefüggés is van: az érintettek tanulmányaik során olyan szellemi, személyiségbeli és tárgyi-ismereti fejlődésen mentek keresztül, amely később részévé vált az alkalmasság komplex fogalmának.

A képzettségi hierarchia másik pólusára ugorva, jellegzetesnek tarthatjuk azt, hogy a kombinát időt, szervezést, pénzt és rábeszélést nem sajnálva, évente mindent megtesz azért, hogy például a gépkocsivezetők mezőgazdasági jellegű képzésben vegyenek részt. Nyilvánvaló, hogy az így szerzett ismeretek első közelítésben nem hasznosulhatnak. A kombinát vezetői azonban tudják azt, hogy bizonyos, a baromfira vonatkozó szakmai ismeretek birtokában a napocsibéket szállító gépkocsivezető más módon vezeti járművét, mint az átlagos tehergépkocsi-vezető, mégpedig anélkül, hogy alkalmanként erre külön felhívnák a figyelmét.

Végül a betöltendő munkakör, a szakképzettség és az alkalmasság bonyolult viszonyát jól jellemzi a baromfinevelő házak lényegében művezetői funkcióinak betöltése. Korábban a hagyományos felfogás szerint mezőgazdasági technikus állt az ilyen házak egy-egy csoportja élén. A gyakorlat azt mutatta, hogy a kötött technológia következtében kifejezetten állattenyésztői jellegű beavatkozásra szinte alig van szükség. A fellépő hibák elsősorban szerelési jellegű beavatkozást követelnek, amelyre a középszintű mezőgazdasági szakember maga nem képes. Először ideiglenes megoldásként szerelőket állítottak egy-egy ilyen ház élére, akik a szükséges minimális állattenyésztési és egyéb, a bábolnai technológiához tartozó ismereteket a vállalati tanfolyamokon már korábban amúgy is elsajátították. A kísérlet bevált: az új vezető helyben van, bizonyos hibákat személyesen el tud hárítani, mások esetében szakszerűbben tud műszaki segítséget kérni, s ráadásul az új

vezetők a baromfigondozók toborzásában és egyéb ügyek intézésében is eredményesebbeknek bizonyultak elődeiknél.

A kiragadott példák a képesség- képzettség- munkakör kérdéscsoport több vonatkozását is megvilágítják gyakorlatias szemszögből. A személyi képesség és a végzettség, valamint az előírt végzettség és a tényleges munka között elég hozzávetőleges a kapcsolat, s a formális megfelelések helyett mi a tartalmi tényezőknek tulajdonítunk nagyobb szerepet.

A munkaerő- és az oktatástervezés a maga módján hasonló megfontolásokat követett, amikor a tanulás és képzés iránt megnövekedett társadalmi igényeket a rendelkezésre álló eszközökkel a szakmunkásképzés irányába terelte. Tudta, sőt kimutatta, hogy erre a képzettségi struktúrára a népgazdaságnak sem most, sem a jövőben nem lesz szüksége. Úgy ítélte azonban, hogy részint a különösebb szakképzettséget nem igénylő, részint a népszerűtlen szakmák munkahelyeit így tudja a legkisebb társadalmi feszültség útján, önkéntes mozgásokkal, viszonylag legkönnyebben kielégíteni. Emellett a közvetlenül nem hasznosuló szakképzettségnek bizonyos személyiségfejlesztő szerepet is tulajdonított.

Bár mi a fiatal generáció egészének és egyes tagjainak képességfejlesztését némileg más módon közelítjük meg, a technikai munkamegosztás természetes velejárójának tartjuk azt, hogy — viszonylag kisszámú kivételtől eltekintve — a képességekből elvben mindig többre telne, mint amit az adott munkahelyek megkövetelnek, illetve hasznosítani tudnak. Ez azonban csak az egyik oldalról sajnálatos, más oldalról ebben mi gazdasági tartalékot is látunk.

A képességekben rejlő tartalékok kibontása semmiképpen sem szűkíthető le a formális képzettségre, illetve az azt igazoló papírra. A bizonyítvány nem megfelelő jellegű, színvonalú, ellenőrzésű képzés esetén kevesebbet nyújt, mint amire egy állandóan fejlődő gazdaság számít, a képességek viszont a feltételek megfelelő komplex összeszervezése esetén a formálisan elvárhatónál többre is lehetőséget adnak.

E tényleges lehetőségek megvalósítása szempontjából viszont egyáltalán nem közömbös sem a képzési rendszer szervezete és tartalmi munkája, sem pedig a képzések és a foglalkoztatási előfeltételek szabályozásának módja. Egyszersmind felül kell tehát vizsgálni az ember és szakma élethossziglani összetársításának társadalmi gyakorlatát.

A munkaerő értékelésének néhány szempontja

Szakirodalmunkban a munkaerő értékelése elméletileg megoldatlan kérdés. Megragadása az elmúlt évtizedekben némileg „tudathasadásos” volt. Az egyik pillér az a kiinduló tétel volt, hogy nálunk a munkaerő nem áru, s ez bizonyos értelemben ki is zárja, hogy értékéről beszélhessünk. Másfelől véget nem érő kísérletek történtek „a szakmák közötti helyes bérarányok” megállapítására, ami burkoltan azt a feltételezést rejti magában, mintha objektív relatív érték létezne, s ez éppen a szakmákhoz lenne köthető. Részben ehhez kapcsolódva olyan vonulata is volt a munkaerő értékelésének, amely a szakképzés számított költségeiből indult ki, s ezen a nyomvonalon keresett gazdaságosságot és hangsúlyozott a „túlképzésből” adódó népgazdasági veszteségeket.

A magunk részéről nem kívánunk ezekkel a kérdésekkel foglalkozni. Azt azonban felvetjük, hogy a nemzetközi munkamegosztásban külpiaconézópontból egyértelműen van értéke a hazai munkaerőnek; ha egyediségében nem is, összességében mindenesetre. Egy ország lakosságának tág értelemben vett életszínvonala — eltekintve most a belső szóródástól — jól orientál a komparatív költségek tekintetében. Egyszerűsítve a kérdést: azonos termelékenységet feltételezve azonos cikkeknel előnyben vagyunk minden nálunk magasabb életszínvonalú, s hátrányban az alacsonyabb életszínvonalú országokkal szemben a munkaerőköltségek tekintetében.

Bármennyire is leegyszerűsített ez a fogalmazás, népgazdasági szinten alighanem igaz. S ehhez még hozzátehetjük, hogy nem is törekszünk e költségcsökkentésére, hanem ezt az életszínvonal, az életkörülmények fejlesztésével növelni is kívánjuk. Ez viszont azt jelenti, hogy a nemzetközi árucserében számunkra csak abban lehet perspektíva, hogy nálunk gazdagabb országokkal próbálunk kínálatunkkal versenyezni. Ilyen értelemben távlati struktúrapolitikáknak a munkaerőt nem az egyéb meggondolásokhoz kell utólagosan hozzárendelnie, hanem a jelzett szemlélet fényében azt egyenesen középpontba kell állítania.

Az emberi tényező alkalmasságának tervszerű befolyásolása a dolog természetéből következően eleve hosszú átfutású. Rövidebb távon az adottságok és korlátok nyilván jobban megkötik a reálisan lehetséges döntések szabadságát. A rövid távú korlátoknak azonban nem szabad a távlati törekvések megfogalmazását eltorzítaniuk.

A megváltozott világgazdasági helyzet a korábbinál élesebben vetette fel a hazai gazdaságtalan termelés visszaszorításának elodázhatatlanságát. Véleményünk szerint, ha ez a munkaerő-kínálat szűkösségét bizonyos időszakban enyhítené, vagy akár meg is szüntetné, igen helytelen lenne emiatt visszatérni ahhoz az állásponthez, hogy nálunk a munkaerő olcsó, nem kell takarékoskodni vele. Aligha igazolható egy olyan struktúrapolitika, amely nem támaszt folyamatosan magas követelményeket a munka termelékenysége fokozására.

A feldolgozó ipar bizonyos területeinek áthelyezése fejlődő országokba, ahol a munkaerő olcsó, éppen néhány korábban általunk jelzett összefüggés alapján történhetett. Az ilyen földrajzi áthelyezést az is segítette, hogy a kevésbé fejlett országokban olyan személyes képességű embereket lehetett egy adott munkára beállítani, amilyenek egy fejlettebb, iskolázottabb országban ennél sokkal igényesebb munkaköröket látnak el. Az oktatás és a képzés gazdasági jelentőségét tehát mi abban látjuk, hogy az embereket bonyolultabb, igényesebb munkafeladatok ellátására teszi képessé, mint amilyent képzés nélkül, csupán egyéni képességükre támaszkodva el tudnának végezni.

Ilyenformán a teljes munkaerőnk értékét nemzetközi összehasonlításban költségoldalról az egész lakosság (tehát nemcsak az aktív keresők) tág értelemben vett életkörülményeinek újratermelése, az elvárható teljesítmény oldaláról pedig a komplex értelemben vett képzettségi-alkalmassági színvonala határozza meg.

Mindezt a továbbiakban már aligha lehet a szakmastruktúra hagyományos fogalmával azonosítani. Emögött az elképzelés mögött ugyanis — kimondva vagy kimondatlanul — az a séma húzódtott meg, hogy minden országnak lényegében azonos utat kell bejárnia, mind az ágazati szerkezet,

mind a munkaerő vertikális és horizontális struktúrája tekintetében. Ez a koncepció nemcsak a lemaradást, illetve annak fokozatos felszámolását tartotta tervezendőnek és tervezhetőnek, hanem biztosítékot ígért arra nézve is, hogy a szakmastruktúra tekintetében nálunk fejletlenebb országok rövid idő alatt nem válhatnak versenytársunkká. Az utóbbi ígéretet a valóság számunkra kedvezőtlen módon máris megcáfolta, s ez mindenképpen indokolja a hagyományos értelemben vett követő stratégia elméleti alapjának felülvizsgálatát is.

A teljes foglalkoztatottság néhány összefüggése

A teljes foglalkoztatottság folyamatos biztosítását alapkövetelménynek tekintjük. Minden munkaképes korú, munkavégzésre alkalmas állampolgár méltán formálhat jogot a megfelelő megélhetésre, amelyet a számára biztosítandó társadalmilag hasznos munkája ellentételeként realizálhat. Ezt képességek szerinti munkavégzésnek szoktuk nevezni, s a gyakorlatban a szakképzettségnek megfelelő munkakörrel szokásos azonosítani. Véleményünk szerint az alapelv feltétlen tiszteletben tartásának híveként a szokásos értelmezést nem lehet kritikátlanul elfogadni.

A szakma és a képesség azonosítása elvileg mindig is hibás volt, a modern körülmények között azonban gyakorlatilag is egyre kevésbé tartható. Ám ha mi egy nyomdásznak nem azon az alapon garantálunk biztos megélhetést, hogy ő nyomdász, hanem azon, hogy ő állampolgár, akinek meghatározott szintű és jellegű munkavégző képessége van, akkor reálisan nem lehet probléma az, ha például a műszaki fejlődés a korábbi nyomdai szedő szakmát a munkafolyamatból kiiktatja. Kapitalista körülmények között érthető és jogos, ha a szakma az a szervezeti és hivatkozási alap, amelyre támaszkodva a létbiztonságot a dolgozók ki akarják harcolni. A mi körülményeink között azonban ez a kettős biztosítás értelmetlen, és gátolja a társadalmi-gazdasági fejlődést. Természetesen magától értetődő, hogy egy technikailag mégoly indokolt váltás is sok személyes probléma, konfliktus forrása lehet, s hogy az ilyenfajta változtatásokat nem lehet technokrata hozzáállással intézni. Éppen mert az a véleményünk, hogy az ember munkavégző képessége potenciálisan több, értékesebb, mint a szakmája, elvileg megvan a lehetősége annak, hogy megfelelő szervezéssel, átképzéssel stb. egyéni szinten is kielégítően megoldhatóak legyenek az átállítás gondjai.

Kétségtelen azonban, hogy sem a nevelésben, sem a közfelfogásban nem lehet kettős álláspontra helyezkedni a szakma és az ember összekapcsolása kérdésében. Nem lehet tehát a szakmával való azonosulást hirdetni és elvárni, majd azt egyik napról a másikra megkérdőjelezni és elbagatellizálni. (Egyébként hasonló a helyzet a munkahelyhez való kötődést illetően is.) Egészséges megoldás csak akkor képzelhető el, ha a tervezési-munkaügyi szféra és maguk a dolgozók azonos hullámhosszon vannak. Olyan munkaterületeken tehát, ahol a stabilitás hosszú távon is valószínű, és a munkavégzésnek a hivatástudat komoly előfeltétele, a nevelésnek és a létszámtervezésnek változatlanul a hagyományos szakember-kategória fogalomvilágában kell maradnia. Minden egyéb területen azonban mind a dolgozók önmagukban kialakuló azonosság-tudatának, mind az általános munkaügyi

szemléletnek sokkal oldottabbá, rugalmasabbá kell válnia. Nem szabad, hogy a számbavételhez szükséges kategóriarendszer a tervezésre és gazdálkodásra indokolatlanul rátelepedjék. Természetesen az élet realitásai ezt a rugalmasságot sok tekintetben már eddig is megvalósították, de a hagyományos szemlélet alapján mind a dolgozók, mind az állami szervek előállhattak merev kongruencia-igényükkel. Ennek a változó, szerepcserékkel tarkított érdekkonfliktusnak a feloldása csak egy átfogóbb szemléletváltozás keretében képzelhető el, amely a változásokat ígérő közeljövőben az eredményes struktúrapolitika egyik nélkülözhetetlen feltétele.

A hangsúlyt alighanem a teljes foglalkoztatottság jelentőségére kell helyezni, s ennek keretében arra, hogy minél kevesebb ember végezzen egészségét veszélyeztető vagy személyiségét szegényítő, igénytelen munkát, s a gazdasági és társadalmi lehetőségek adta korlátok között minél többen bontakoztathassák ki képességeiket.

A munkavégzéssel szemben támasztott ilyen követelmény visszaatal arra a kiindulóponttra, hogy mind a nagyobb távú struktúrapolitikában, mind pedig a fejlesztési és visszafejlesztési döntésekben technológiai választási lehetőségek vannak, s olyan gazdaságossági szemléletet (és számításokat) kell alkalmaznunk, amelyekbe ez a foglalkoztatáspolitikai nézőpont is szervesen beleépül.

A teljes foglalkoztatottság alapkövetelményként való hangsúlyozása és az árutermelő szféra magas termelékenységének megkövetelése nem társítható ellentmondásmentesen egymással. A rendelkezésünkre álló erőforrások, a piaci lehetőségek és egyéb tényezők nem mindig teszik lehetővé, hogy az árutermelő ágazatokban valahol felszabaduló létszámot megfelelő hatékonysággal lehessen lekötni, ugyancsak az árutermelő szférán belül. A probléma megoldására többféle lehetőség is kínálkozik. Felvetjük például, hogy a fogyasztási cikkek termelésében nem kell okvetlenül a tőkés gazdálkodás logikájából következő pazarlást, a valóságos és ál-újítások vagy a divat révén az élettartam mesterséges megrövidítését meghonosítani. Amennyiben a szakemberek úgy ítélik meg, hogy egy adott termék fejlesztésében lényeges újítás belátható időn belül nem várható, akkor egy korszerű és tartós termékkel nemcsak a hazai fogyasztók igényét tudjuk hosszabb időszakra kielégíteni, hanem a nemzetközi munkamegosztás és bizonyos mennyiségben a világpiaci verseny-szféra is e megbízható termék vásárlója lehet. Ilyen fejlesztés esetén viszont fajlagosan sokkal több munkaerőt igényel a javító—szerviz-hálózat, mint az olcsóbb, de eldobandó termékekre alapozott fogyasztás esetében, amely a javító tevékenységet mint gazdaságtalant erősen korlátozza. Az ilyenfajta munkavégzés viszont nem csupán gazdaságossági szempontból érdemel mérlegelést, hanem abból a nézőpontból is, hogy a hibakeresés és elhárítás viszonylag gyakran találkozik az azt végzők személyes igényeivel. (A hivatásos szervizhálózat mellett a hozzáértő bar-kácsolók értékes szabadidő-eltöltésétől most el is tekintünk.)

A szolgáltatások egyre bővülő körének színvonalasabb elvégzéséhez alighanem a jelenleginél eleve több és jobb munkaerőre lenne szükség. Az infrastruktúrára is vonatkozik azonban az, hogy az ideális működéshez nem célszerű az adott szinten a szükségesnél sem kevesebb, sem több munkaerőt foglalkoztatni. E tevékenységkörön belül viszont kijelölhetők olyan területek is, ahol a funkcionális érdek sérelme nélkül a munkaerő-állomány

viszonylag szabadon növelhető vagy csökkenthető annak megfelelően, hogy az árutermelő ágazatok létszámigénye, illetve a pillanatnyi demográfiai helyzetből adódó munkaerő-kínálat hogyan alakul.

A társadalmilag szükséges munkaidő alakulásának kérdéséhez

Nemzetközi összehasonlításban sem fogyasztásunk átlagos színvonalával, sem a törvényes munkaidő hosszával nem lehetünk elégedettek. Talán kimondhatjuk, hogy lakosságunk fogyasztási igénye erősebben fejlett, mint a szabadidőre (s ennek segítségével személyisége fejlesztésére) vonatkozó igénye. Az okok és a változási, változtatási lehetőségek vizsgálata messze vezetne. Akárhogyan is állnak az igények, a munka termelékenységének a fejlődésével a nemzetközi irányzatoknak megfelelően) és meghirdetett céljaink szerint is) a jövőben tovább fog csökkenni a törvényes munkaidő. Mi itt a kérdésnek csupán egyetlen vonatkozását szeretnénk felvetni.

A permanens képzés szükségességéről mind gazdasági, mind társadalmi vonatkozásban egyre többször szó esik. A legtöbb munkahelyen azonban ez egyes egyének továbbképzése vagy átképzése formájában jelentkezik, s a törvényes előírások szerint bonyolódik le. Éppen mert egyedi kérdés, nem vetődik fel a munkaidőalappal való összefüggése. Vannak azután meghatározott foglalkozások, munkakörök, ahol valóban tömeges permanens képzés folyik. Ilyen például a számítógépes programozók esete, ahol viszont természetesnek tartják, hogy egy tanfolyamon való részvétel éppen olyan munka, mint amit egyébként végeznek. Tehát a képzést a munkaidő rendszeresen visszatérő, állandó részének tekintik. Van azután néhány munkahely, ahol az összes dolgozó permanens képzésével foglalkoznak — természetesen szintén saját munkaidőalapjuk terhére. Úgy véljük, nagyobb távlatokban ennek tömegessé válásával kell számolni, mégpedig a tervezés szintjén is. A társadalmi összmunkaidő-alap növekvő részét kell a permanens képzés céljaira fordítani. Így nem csupán a csökkenő törvényes munkaidő, hanem a növekvő képzési idő is fogyasztja a munkaidőalapot, tehát fedezésére a teljes foglalkoztatottság fenntartása mellett a munka termelékenységének jelentős növelése is szükséges. Véleményünk szerint a permanens képzésben való részvétel nemcsak a dolgozók egyéni joga, hanem egyben munkahelyi követelménynek is kell lennie.

Az öncélúság, a formalizmus azonban itt sem megoldás. Olyan képzés, amelynek eredményét a gyakorlat vagy a szűkebb munkahelyi környezet nem követeli meg, aligha hatékony. A jelenlegi iskolázási, képzési rendszernek is az az egyik alapvető fogyatéka, hogy ami az oktatásban fontosnak minősül, az a munkahelyen gyakran feleslegesnek vagy legalábbis nélkülözhetőnek bizonyul. Más kérdés, hogy bizonyos munkahelyi igényeket pedig az oktatás nem elégíti ki, részben indokoltan, részben indokolatlanul.

S itt vissza kell térnünk a képesség-képzettség-munkavégzés kérdéskörére. Fejttegetéseinkben eddig óhatatlanul a tárgyi tudásanyag ilyen vagy olyan volta került előtérbe. A valóságban azonban nevelésen és képzésen legalább annyira a személyiség és viselkedés meghatározott formáinak elsajátítását, az emberek közötti érintkezés, együttműködés adekvát kialakítását értjük, mint konkrét ismeretek megszerzését. Amikor a potenciális emberi képességek oldaláról igen derűlátóan ítéltük meg az emberi tényező szerepét

gazdasági fejlődésünk jövőjében, a mai tényleges kulturális színvonal már inkább korlátként jelentkezik. Ezt — természetesen a maga koordinátái között — vezetőkre és beosztottakra, felső szinten képzetekre és szakképzetlenekekre (a tiszteletre méltó kivételektől eltekintve) egyaránt érvényesnek tartjuk. Mindez természetesen összefügg a korábbi struktúraváltás gyors ütemével és a minőségi követelmények háttérbe szorulásával. Ha reálisan vetünk számot valóságos helyzetünkkel, akkor a permanens képzésnek igen sok helyen nem annyira maguknak az új ismereteknek a megszerzésére kell irányulnia, hanem ezekhez kapcsolódva az igényesebb, pontosabb, fegyelmezettebb, önérzetesebb munkavégzés előmozdítását kellene megcéloznia. Mindez természetesen nem szakadhat el a munkának a mainál sokkal színvonalasabb megszervezésétől, hiszen az önmagában is igen hatásos nevelő tényező, helyenként egyenesen a legfontosabb.

Azért tartjuk fontosnak a permanens képzést a társadalmi munkaidő-alaphoz közvetlenül hozzákapcsolni, mert csak így tehető általánossá, tömegeket érintővé. Igaz, hogy a mai oktatás semmilyen szinten nem készít fel megfelelően a permanens képzésre, de a már eleve magasabb képzettségűeket mégiscsak könnyebb megnyerni és ránevelni, mint az alacsonyabb képzettségűeket. Márpedig mind a társadalom demokratizmusának, mind a munkaerő-állomány egésze kulturáltságának, minőségi teljesítőképességének fokozásához a tömegesség nélkülözhetetlen követelmény. Nem szabad a rövid távú hasznosságtól vezetettve a kérdést az átképzés és továbbképzés koncentrált időszakaira leszűkíteni. Az, hogy mindenkit folyamatosan munkaidőben, vagy legalábbis részben munkaidőben képezni akarunk, természetesen nem azonosítható sem az uniformizáltsággal, sem a formalizmussal. Hogy ki, mikor, mit és mennyit tanuljon, abban a munkahelyi igényeknek és az egyéni hajlandóságnak egyaránt szerephez kell jutnia. Nem a kényszernek, hanem a légkörnek és a tényleges lemaradástól való félelemnek kell a személyes motiváció alapjául szolgálnia. Ezt alkalmas módon anyagi ösztönzés is kiegészítheti. A szórványos gyakorlati példák egy ilyen rendszer működőképességét szerény keretek között hazánkban máris igazolták.

Mínthogy a munka termelékenysége a közkeletű szóhasználatban a termelés és a létszám valamilyen mutatószámának hányadosaként szerepel, kimondatlanul adottnak véve a törvényesen előírt munkaidőt, az általunk jelzett kérdés bekapcsolása feltétlenül indokoltnak látszik a távlati tervezési gondolkodásmód kialakításában. Így ugyanis tudatosítható, hogy a közvetlenül munkára fordítható időalap a munkaidő-csökkentésnél nagyobb mértékben fog csökkenni, ezzel szemben esélyt nyerünk arra, hogy értékesebb munkaerő-állományunk legyen, amelytől az eredmény vonatkozásában is joggal remélhetünk többet.

Bár mindvégig a teljes munkaerő-állomány színvonalának emeléséről beszéltünk, valójában az idősebb korosztályok megújulási készségét viszonylag kisebb eséllyel kísérhetjük meg fejleszteni, mint a fiatalabbakét. Az erőfeszítés azonban minden korosztály és képzettségi szint tekintetében indokolt és szükséges. Egy ilyen megújulási szellem meghonosítása esetén a közoktatás reformjától is több valóságos eredményt várhatunk, mintha a munkahelyek követelményrendszere és szelleme csak szerény mértékben változik. Kedvező folyamat esetén a fiatal korosztály egészét tekintve is magasra lehet tenni a mércét.

Az elképzelt és várható jövőben tehát a munkaerő egészének *minősé-*

gében bővített újratermelés szükséges, amit a fogyasztás és a szabadidő mellett e törvényes munkaidő részét jelentő permanens képesséssel lehet megalapozni.

Néhány következtetés

A struktúraátalakítás nagyobb léptékű koncepciójának kialakítása során az elmondottak alapján alighanem szembe kell nézni az ún. követő stratégia kérdésével. Biztos, hogy ezen különböző emberek mást és mást értenek. Ha mi vitatkozunk e stratégia bizonyos értelmezésével, elképzelhetőnek tartjuk azt is, hogy mások e fogalomba mindazt bele tudják érteni, amire mi tanulmányunkban kitértünk. Abból a tényből ugyanis, hogy nem mi diktáljuk a világnak a tudományos és technikai haladást, korántsem következik, hogy struktúrában és technológiában más országok korábbi állapotait kellene megvalósítanunk. Annál kevésbé, mert gyökeresen más dolog valamit úgy termelni, hogy az a világon élenjáró, mint ugyanazt már meghaladott terméként előállítani. Kicsi s gazdaságilag nyitott országként az utóbbi két évtizedben addig már eljutottunk, hogy a szakosodásban, illetve a szelektív fejlesztésben lássuk előrehaladásunk útját, ezzel a „követés” leginkább földhözragadt, szinte ál-természettudományos értelmezését már eleve kiselejteztük. Az újságnyelvben elterjedt jelszó, hogy világszínvonalon álló termékeket kell előállítanunk, további elemében haladja meg a követő stratégiát. Ezért szerintünk ma már maga a szóhasználat nem alkalmas lehetőségeink, feladataink jellemzésére, teendőink megfogalmazására, talán a „szelektíven felzárkózó stratégia” jelszó lenne szerencsés.

Egész fejtegetésünk legfontosabb célja az volt, hogy szembenézzünk azzal a hol kimondott, hol kimondatlan aggálllyal, hogy a hazai munkaerő ilyen fejlesztési stratégiára nem alkalmas. Munkaerő-állományunk számos ismert, mért vagy mérhető paramétere s egyéb, a kulturáltság fogalmába sorolható sajátosságai persze jelentős fékezőerőt képviselnek, ezért légváratkat nem szabad építeni. Állítjuk azonban, hogy az utak, módszerek alternatíváinak egész sora áll előttünk, s a köztük való választás nem eleve meghatározott. Így a célok kitűzésében és az eszközök megválasztásában hosszabb távon viszonylagos szabadságunk van, amelynek az emberekben meglévő potenciális képességek adják a fedezetét. Egy merev, hagyományos tervezői szemlélet a valóságos nehézségek és akadályok mellé még mesterségeket is emel, s ezáltal az előrehaladás már valóban csak kinkeserves lehet.

Viszonylag könnyű egy, a követő stratégia gondolkörében maradó perspektívának az egzaktság, tudományosság látszatát kölcsönözni, mert a korlátok egyértelműbben formalizálhatók, mint egy előre nem ismerhető dinamikus folyamat jelzőszámai. A módszertani kényelem azonban aligha lehet optimális stratégiaválasztási kritérium, amely a népgazdaság távlati tervezésében elsőrendű szerepre tarthatna igényt.

A világgazdaságnak az utóbbi évtizedben felerősödött változékonysága még azt is nehezé teszi, hogy az újabb tendenciákat a hagyományos módon értelmezzük, és ennek megfelelően reagáljunk rá. Ha korábbi fejtegetéseink talán leglényegesebb elemét úgy fogalmazzuk meg, hogy fejlesztéspolitikánk-nak a kompetitív szférában a magyar munka minél magasabb értékben való

külföldi elismertetésére kell törekedni, ezt nem fordíthatjuk le egyszerű módon a cselekvés nyelvére. Így például túl egyszerű lenne azokat a tevékenységi területeket bővíteni, amelyek ma viszonylag tömegesen igényelnének szakképzett munkát. Feltehető ugyanis, hogy a tőkés vállalkozók éppen a magasabb munkabérgéni miatt ezeken a területeken fogják az élő munka gépi helyettesítésének lehetőségét keresni és bevezetni. A szemléletváltozás tehát nem egyszerű sorrendcserét igényel a fejlesztéspolitikában: az ágazat—alágazat-, vagy termékcentrikus gondolkodás helyébe (amelyből korábban a munkaerő-szükséglet levezethető volt) nem lehet a struktúratervezésbe hasonló sémájú tevékenységcentrizmust állítani.

A szemléleti és módszertani problémák mellett különösen nehezé teszi a népgazdasági tervezőmunkát egy sok szempontból érthető magatartásbeli sajátosság is. A maradi, kockázatkerülő beállítottság ugyan hosszú távon biztosan gazdasági lemaradáshoz vezet, de ennek a lemaradásnak nincs gazdája, s könnyű különféle „objektív korlátokra” hárítani az ódiomot. S valóban: az elmulasztott lehetőségeket csak a „mi lett volna, ha...” érveléssel lehet utólag számon kérni, ezt pedig a feltételeltsége miatt könnyű visszautasítani. A meghozott és megvalósított döntéseknek viszont inkább van gazdájuk, és ezért az általuk kiváltott feszültségek visszaháramlanak a döntéshozókra. Ez az oka, hogy például egy szűkebb területen, a munkaügyi szférában hosszabb ideje nagyobb fenyegetést látunk a „túlképzésben”, mint a képzés fogyatékoságaiban, a nem kielégítő kulturális fejlődésben. A jogosítványként funkcionáló bizonyítványok rendszerének keretei között nem, vagy nehezen hasznosítható képzettséggel rendelkezők, illetve az általuk ostromlott munkáltatók könnyen adnak hangot a tervezéshez címzett elégedetlenségüknek. Ugyanez a másik irányban, tehát az elmulasztott vagy nem kellő színvonalú képzés esetén korántsem ilyen kiélezett, jóllehet az efféle veszteség nagyságrendjét tekintve összehasonlíthatatlanul súlyosabb — bár forintban nehezebben kifejezhető —, mint a „túlképzés” költségei.

Az elmulasztott lehetőségek kérdése az emberi tényező tekintetében különleges megfontolást érdemel, mert a képességek kibontakoztatására fordított költség és energia sajátos természetű. Minthogy a gyermek- és fiatalkor évei sokkal döntőbbek, mint a későbbi életek, az oktatás-szoktatás fogyatékoságai — származzanak bármilyen objektív vagy szubjektív okból — lényegében a teljes munkában töltött életszakaszra, vagyis mintegy negyven évre behatárolják az egyes korosztályok társadalmi és gazdasági teljesítő-képességét. Sőt, a hatás túlnyúlik ezen az időtartamon: mint szülők és mint munkatársak az idősebb korosztályok jellegzetességeik számottevő részét továbbörökítik. Így kiindulópontjában vitatható az a munkaerő-tervezés, amely a munkába lépő korosztályokat olyan vertikális és horizontális szakmai összetétellel kívánja útjukra bocsátani, amilyen foglalkozási keresletet a munkába lépés időpontjára előrejelez. Akkor is vitatható, ha történetesen jó a prognózis, nem is beszélve arról az esetről, ha „lefelé” téved.

A várható és kívánt fejlődés folyamatosan mind igényesebb, alkalmazkodóképesebb munkaerő-állományt igényel. A hagyományos képzési hierarchia és a társadalom által is nagyrészt elfogadott kongruencia-követelmény óriási objektív fékje az általános képzés hatékonyságának, s ezáltal széles tömegeket hosszú évtizedekre mélyen potenciális képességeik alá terel. Az oktatás hatékonyságát ugyanis a képzés színvonala mellett nagymértékben meghatározza a perspektíva és a környezet. Így mindaz a fék, amit

az emberi tényező minőségbeli kibontakoztatásába beépítünk, nehezen korrigálható és tartósan ható elmulasztott lehetőség.

Az elmondottak alapján felvethető, hogy vajon nem magát a munkaerővel kapcsolatos bármiféle tervezőmunkát kívánjuk-e megkérdőjelezni, s hogy nem merő utópia-e az a jövőkép, amelyre szemléletünket építjük. Mindkét kérdésre tagadólag kell válaszolnunk. Először is csupán a reszortfeladatként értelmezett munkaügyi távlati tervezés módszertanát kérdőjeleztük meg, az emberi tényezőnek viszont éppen a tervezőmunka középpontjátá állítását tartjuk szükségesnek, s ezáltal a távlati tervezés hagyományos logikáját érezzük átértékelendőnek. Nyilvánvaló, hogy a mérlegmódszeren alapuló és az ágazatokból kiinduló metodika nyelvére nem lehet lefordítani az általunk jelzett követelményeket.

Az eddig alkalmazott koncepció és módszertan a tervezési feladatok egy korábban kialakult értelmezéséhez igazodik. A tervezési hierarchia csúcán itt az egy főre jutó nemzeti jövedelem szintje és az ahhoz tartozó növekedési ütem helyezkedik el. A követő stratégia jegyében ezt lehet lefordítani struktúrára, közelebbről minisztériumi tagozódásnak megfelelő makrostruktúrára. A munkaügyi tervezők az ágazatok (tárcák) ilyen módon levezetett igényeiből indulnak el, ez a „távlati szakemberszükséglet” mérlegszerű elszámolásának kiindulópontja. A demográfiai előreszámolások problémákat jelezhetnek a mennyiségi igények vonatkozásában, a várható képzési kibocsátás előrevetítése pedig a hierarchikus és horizontális arányok tekintetében teszi meg ugyanezt. A „várható szakemberszükséglet” és a „várható állomány” azonos szerkezetű táblázatokba foglalása után az egy főre jutó nemzeti jövedelem tekintetében előttünk járó országok foglalkoztatottsági szerkezetére való hivatkozással sor kerülhet a „szükséglet” szerény közelítésére a másik mérleghez. Az így át nem hidalható eltérések pedig várható inkongruenciaként szerepelnek a távlati elképzelésekben. Az itt túl tömörítetten jelzett eljárás sajátossága, hogy a munkaerő-tervezésnek önálló célrendszere nincs, az ágazati igények kielégítését, s ezzel a célidőpontra vonatkozó tervek konzisztenciáját, a majdani feladatok megoldását tekinteti feladatának. Ebből következőleg egyrészt egyértelműen függ azoknak a terveknek a minőségétől, amelyekhez igazodik, másrészt a maga részéről elő is mozditja ezeknek a terveknek az igazolását. Vagyis abban az esetben, ha a távlati tervek túlzottan a múlthoz-jelenhez kötöttek, akkor a munkaügyi tervezés értelemszerűen segíti ezeket önteljesítő jóslattá válni. Az emberi tényező valóban felső korláttá és egyben struktúramerevítő hatásúvá válik, s visszamenőleg igazolja a prognózist.

A magunk részéről a távlati tervezés feladatát nem egyszerűen a jövő feladatainak mai megoldásaként értelmezzük, hanem legfontosabb szerepét annak a tervszerű biztosításában látjuk, hogy a majdani teendők elvégzésének feltételei mennél kedvezőbbek legyenek. Ez természetesen számos területen nyitottabb, rugalmasabb tervezői szemléletet és módszereket feltételez, s ezen belül a munkaügyi tervezésben viszonylag önállóbb célrendszer kialakítását kívánja meg. Ilyen önálló feladat annak biztosítása, hogy az emberi tényező — mint legnagyobb potenciális gazdasági tartalékunk — kibontakoztatásában ne legyenek elmulasztott lehetőségek. Ennek megvalósításához sokrétű, átgondolt, tervszerű tevékenység szükséges, amely az intézményrendszer és a társadalmi mozgás olyan összehangolását eredményezi, amely valóban el is vezet a sokoldalúan képzett, kezdeménye-

ző, alkalmazkodókész és fegyvelmezett munkaerő-állományhoz. Ilyen dolgozók esetében sem a munkamegosztás, sem a kongruencia nem abban a formában vetődik fel, mint ma, s a mindenkori szükséges, illetve lehetséges struktúraváltoztatás legfontosabb előfeltétele valósul meg. Másfelől viszont egy ilyen munkaerő-tervezés nem lehet egyszeri, illetve periodikusan visszatérő aktus, hanem olyan folyamat, amely a mai specializáltabb tervezési mozzanatok mellett szabályozási, irányítási, gazdálkodási jellegű feladatokat is magába olvaszt. Ennek kimunkálása sok kísérletet, gyakorlati próbát igénylő hosszabb folyamat, amelynek módszertani eredményeit aligha lehet spekulatív úton megelőlegezni.

Utópia lenne persze a jövőt úgy elképzelni, hogy a munkahelyi feladatok majd a sok irányban kibontakozott képességek alkalmazására tömegmértékben fognak módot adni. Míg tehát az a véleményünk, hogy a gazdasági fejlesztésnek hosszú távon érdeke is, kötelessége is összhangba kerülnie egy mind kulturáltabb, szellemileg és fizikailag egyaránt fejlett munkaerő-állomány lehetőségeivel és igényeivel, egy-egy adott pillanatban a dolgozóknak kell alkalmazkodniuk a konkrét munkahelyi igényekhez. Ha ez az alkalmazkodás időleges, nem pedig életre szóló, inkább adott az ésszerű kompromisszumok feltételei. Nem kell tehát sem a társadalmi munkamegosztás újratermelésének egyre inkább anakronisztikus mechanizmusát működtetni, sem pedig egyoldalúan az adminisztratív kényszerre alapozni a dolgozók elosztását a munkahelyek között. A túlfutástól pedig, sajnos, amúgy is megvéd a jelenlegi gyakorlat számos nehezen kiküszöbölhető, még évtizedek múlva is ható eleme és munkaerő-állományunk mai színvonala.

Az elmondottak alapján nyilvánvaló, hogy a termelési szerkezet átalakításán nem csupán egy korszakváltáshoz való egyszeri alkalmazkodást értünk, hanem egy ezt követő állandó folyamatot. Úgy véljük, hogy az emberi tényező ma Magyarországon nem különösebben könnyíti meg a váltást, mert sem a munkaerő-állomány tudásszintje, sem a munkakultúra nem múlja felül számottevően jelenlegi fejlettségi szintünket. Viszont jelentősnek tartjuk az emberek képességében levő potenciális tartalékokat, amelyeket más-más eszközökkel, mind rövid távon, mind távlatilag mozgósítani lehet a környezet, a követelmények és a képzés megújításával. Ehhez azonban szemléletváltás és az intézményes keretek alkalmas módosítása egyaránt szükséges. Ennek részeként az ember és szakma, a munkakör és szakma összetársításában az eddiginél sokkal nagyobb nyitottságra és rugalmasságra van szükség. Egy ilyen átfogó értelemben vett, a termelési struktúrát mindig alakító folyamat mind a társadalom egészének, mind az egyénnek távlatot nyit, de egyben számos korábbi kényelmes biztosíték kiiktatását igényli. A nagyobb szabadsággal és felelősséggel a jövő érdekében mind a tervezőknek, mind a dolgozóknak szembe kell nézniük a célok kitűzésére és a jelenésekre való reagálás tekintetében egyaránt.

Alvállalkozás és specializáció (A japán gépipar példája és néhány következtetés)

Egy-egy ország vállalatainak méret szerinti összetétele a társadalmi-gazdasági tényezőktől (a termelőerők fejlettségétől, az adott ország által „befutott” történelmi pályától, az országra jellemző természeti adottságoktól) függ. Ezek a tényezők mélyrehatóan befolyásolják a vállalatok közötti munkamegosztás rendszerének, a közöttük kialakuló kapcsolatoknak a jellegét és tagoltságát.¹

Minél mélyebbre hatolunk a vállalatok méret szerinti szerkezetének, illetve az erre ható tényezőknek az elemzésében, annál inkább konkretizálódnak a fenti tényezők, s ha kiemeljük a termelési folyamat egy-egy részletét, s azt mintegy felnagyítva vizsgáljuk, különös jelentőségűvé válnak a specifikus műszaki-gazdasági tényezők. Ezek közül különös szerepet tölt be a *specializáció*, illetve annak fejlettsége.

A specializációnak a vállalatok nagyság szerinti struktúrájára, valamint a vállalatközi kapcsolatokra gyakorolt hatása jól tanulmányozható a japán gépiparban.²

A témát egyrészt a gépipar legdinamikusabban fejlődő ágazatában, az elektronikában vizsgálom, másrészt funkcionális megközelítésben, az ipari komplett rendszerek előállítására területén.

A japán kormány mellett működő Ipari Struktúra Tanács 1978-ban készült beszámolója és stratégiai terve kiemeli, hogy a kiterjedt alvállalkozói rendszer számottevően hozzájárult a gépipar versenyképességéhez. Ez ugyanis nem kis részben az alvállalkozók közötti éles konkurrenciaharcnak a következménye. Ezért — mielőtt elhatároznák bizonyos alkatrészek „házon belüli” előállítását — a nagyvállalatok jól teszik, ha gondosan megvizsgálják a termék alvállalkozásba adásának a lehetőségeit.

A beszámoló felhívja a figyelmet a *szabványosítás* fontosságára is, mégpedig nemcsak a fődarabok vonatkozásában, hanem az intermedier típusú termékekre általában. A szabványosítás fontos feltétele a specializációban rejlő gazdasági előnyök kihasználásának, s egyre fontosabbá válik a *software* szolgáltatásokban, a program-modulokban stb. is.

¹ E tényezők részletes kifejtését tartalmazza Varga György „Vállalati méretstruktúra a magyar iparban” című cikke a Gazdaság 1979. 1. számában.

² Az adatok egy részét és az esettanulmányokat a Japán Gépipari Fejlesztési Társaság Gazdaságtudató Intézete bocsátotta rendelkezésemre.

A Struktúra Tanács stratégiai terve kiemeli a kis és közepes méretű vállalatok korszerűsítésének fontosságát. A kisvállalatoknak is lépést kell tartaniuk azokkal a műszaki változásokkal, amelyeket a nagyvállalatok az utóbbi időben bevezettek. A nagyvállalatoknak *segíteniük kell* alvállalkozóikat a műszaki megújulás realizálásában (közvetlen műszaki segítség-adással, kooperációval és a piaci munka javítása révén).

Különösen a gépiparban tapasztalható, hogy számos kis- és közepes méretű vállalat szabadulni szeretne a bolygóvállalati szférából, és *önálló, specializált vállalattá igyekszik válni*. Ezt a törekvést a Struktúra Tanács támogatja.³

E korszerűsítési program kidolgozására azért került sor, mert a japán gépipar alkatrészeket, részegységeket, gépelemezeket, fődarabokat gyártó bedolgozó, alvállalkozó szektorát nemzetközi összehasonlításban nem tartják eléggé korszerűnek (kivételesen az elektronikai iparág).

Az ipari termelés általános menete a következő: nyersanyagtermelés → feldolgozás → részegység- (alkatrész-) gyártás → összeszerelés → rendszer. A japán iparpolitika az 1955—1964 közötti évtized első felében a *nyersanyag*-termelésre helyezte a súlyt, majd az évtized második felétől az *összeszerelési* folyamat fejlesztésére. Ennek eredményeként az erőforrásokat fogvasztó tömegtermelés és a tömegtermelésre alapozott gépipari ágazatok gyors ütem-

A japán és az amerikai gépipar adatainak összehasonlítása
a termelés főbb szakaszaiban, 1972*

1. sz. táblázat

Megnevezés		A foglalkoztatottak száma és százalékos megoszlása	Kibocsátás, 100 millió jen és százalékos megoszlás	Hozzáadott érték, 100 millió jen és százalékos megoszlás	Egy főre jutó hozzáadott érték, 1000 jen
Japán	Összesen	4 034 396	278 957	114 273	2 833
	Nyersanyagtermelés	260 283	12 681	5 690	2 186
	Feldolgozás	1 224 433	63 833	28 447	2 323
	Összeszerelés	2 549 680	202 443	80 136	4 143
	Összesen	100,0	100,0	100,0	—
	Nyersanyagtermelés	6,5	4,5	5,0	—
	Feldolgozás	30,3	22,9	24,9	—
	Összeszerelés	63,2	72,6	70,1	—
USA	Összesen	6 046 000	814 751	422 326	6 985
	Nyersanyagtermelés	563 000	55 375	30 203	5 366
	Feldolgozás	1 268 000	111 311	69 174	5 455
	Összeszerelés	4 215 000	648 065	322 949	7 662
	Összesen	100,0	100,0	100,0	—
	Nyersanyagtermelés	9,3	6,8	7,2	—
	Feldolgozás	21,0	13,7	16,4	—
	Összeszerelés	69,7	79,5	76,4	—

* 1 USA \$ = 308 jen

³ A japán kormány rendeletben intézkedett a kisvállalatok fejlesztésére és korszerűsítésére irányuló „korszerűsítési terv” megvalósításáról.

ben fejlődtek, ám viszonylag elmaradt a fejlődésben a feldolgozási és a részegységgyártó fázis. A részegység-, alkatrész- stb. termelés hatékonyságának megítélésére nem állnak rendelkezésre közvetlen adatok. Csak a nyersanyagfeldolgozási és a részegység-, illetve alkatrészgyártásra vonatkozó összevont adatok (a „feldolgozás”) alapján közelíthető a vertikum viszonylagos helyzete.

Amint az az összehasonlításból kiderül, a *jelentősen nagyobb méretű amerikai gépipar végső termelési fázisát lényegében ugyanannyi munkaerő „szolgálja ki” a feldolgozásban, mint amennyi munkaerőt a japán feldolgozási fázis leköt.* Az amerikai feldolgozási szektor kibocsátása közel kétszerese, az egy főre jutó hozzáadott érték pedig több mint kétszerese a japán értékeknek.⁴

A nyugatnémet és a japán gépipar termelékenységeinek eltérései

Az NSZK gépiparával történő összehasonlítás adataiból az derül ki — ugyancsak 1972-re vonatkozóan —, hogy a nyugatnémet gépipar összes kibocsátásának és a feldolgozási fázis kibocsátásának az aránya a megfelelő japán adat 57 százaléka, míg a nyersanyagtermelés és mindenekelőtt az összeszerelési fázis súlya nagyobb.

A feldolgozási fázis viszonylagos elmaradottsága fontos szerepet játszik abban, hogy bár a japán gépipar szerkezete lényegében vagy közelítően azonos az Egyesült Államok vagy az NSZK gépiparának szerkezetével, *a gépiparban a hozzáadott érték aránya kisebb, mint az utóbbi két országban.* (A hozzáadott érték a bruttó termelési érték százalékában kifejezve 1972-ben Japánban 37,6, az Egyesült Államokban 51,6, az NSZK-ban 72,7 százalék volt.)

A japán gépiparban *a kis és közepes méretű vállalatok aránya igen magas:* rájuk jut a vállalatok 98,5, a foglalkoztatottak 30,7, a termelés 33,6 és a hozzáadott érték 37,3 százaléka. (A járműipar koncentrátsági foka viszonylag a legnagyobb.)

Míg az NSZK gépiparában a hozzáadott érték aránya a különböző nagyságú vállalatok csoportjai közt nem mutat jelentős szóródást, addig a japán gépiparban a vállalatnagyság és a hozzáadott érték aránya fordított összefüggést mutat. Ennek az az oka, hogy minél kisebb a vállalat, annál nagyobb az élőmunka-igényesség. Így a termelés mennyisége alapján kifejezett termelékenységi különbség Japán és az NSZK gépipara között nagyobb, mint a hozzáadott érték alapján számított termelékenység különbsége.

Az egy foglalkoztatottra jutó beruházás vállalatnagyság szerinti alakulása is eltérő képet mutat a két ország gépiparában. Az NSZK gépiparára az jellemző, hogy a legfeljebb 500 főt foglalkoztató vállalatok között e tekintetben nincs számottevő különbség, az 500 vagy annál több személyt foglalkoztató vállalatok között viszont jelentős különbségek tapasztalhatók a fajlagos beruházások tekintetében.

A japán gépipari vállalatoknál a kisebb vállalatok között is jól érzékel-

⁴ Megjegyzem, hogy az Amerikai Egyesült Államok feldolgozó iparában az 1972. évi iparstatisztikai felvétel adatai szerint 253 500 bejegyzett vállalatot tartottak nyilván. Ezek 69 százalékában a foglalkoztatottak száma 1—19 fő volt. A vállalatok 88 százaléka foglalkoztatott 1000-nél kevesebb munkavállalót. (Forrás Carson: Small Business in The American Economy. U. S. Government Printing Office. Washington, 1973.)

A kis- és közepes méretű vállalatok* a japán gépiparban, 1973-ban

Megnevezés		Feldolgozó ipar összesen	Gépipar összesen	Gépgyártás	Villamosgépipar	Járműipar	Műszeripar
Vállalati központok száma	Összesen	708 447	116 786	55 418	30 106	20 847	10 412
	Kis- és közép-vállalatok	704 127	115 017	54 993	29 391	20 415	10 278
	Százalékos arány	99,4	98,5	99,1	97,6	97,9	98,7
A foglalkoztatottak száma (1000 fő)	Összesen	11 961	3 837	1 193	1 399	985	261
	Kis- és közép-vállalatok	8 254	1 944	770	695	324	154
	Százalékos arány	69,0	50,7	64,6	49,7	32,8	59,1
Termelés (100 millió jen)	Összesen	1 050 672	336 553	96 684	107 960	117 320	14 589
	Kis- és közép-vállalatok	545 954	113 134	49 434	35 174	21 606	6 920
	Százalékos arány	52,0	33,6	51,1	32,6	18,4	47,4
Hozzáadott érték (100 millió jen)	Összesen	379 368	123 548	39 388	41 357	36 638	6 615
	Kis- és közép-vállalatok	204 773	46 128	21 463	13 430	8 038	3 197
	Százalékos arány	54,0	37,3	54,5	32,5	21,9	48,3

* A kis- és közepméretű vállalatok kategóriájába a legfeljebb 300 főt foglalkoztató vállalatok tartoznak.

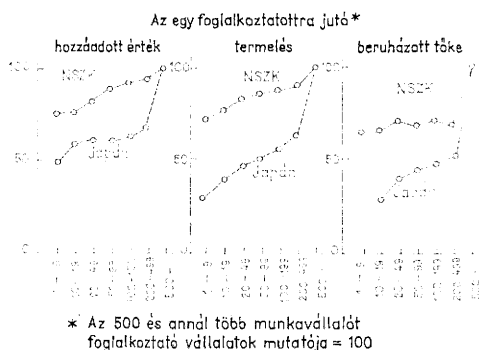
hető eltérés mutatkozik az egy főre jutó beruházásban, bár a jelentős különbségek itt is a nagyobb vállalatok csoportjában vannak (lásd az ábrát).

A fentiekkel magyarázható, hogy az *NSZK gépiparában nincs olyan számottevő különbség a kis- és a nagyvállalatok munkatermelékenysége között, mint a japán gépiparban*. (Például az NSZK műszer- és optikai iparában gyakorlatilag nincs eltérés a nagy- és a kisvállalatok termelékenysége között, sőt esetenként a kis- és a közepes vállalatok termelékenységi színvonala meghaladja a nagyvállalatokét. (Forrás: A kisvállalatokról szóló Fehér Könyv, Tokió, 1976.)

A veszteség áthárításának elve és gyakorlata

A japán *elektronikai ipar* egyik kiemelkedően fontos gyártmánya a színes televíziókészülék. A termelés 1976-ban tetőzött 10,5 millió darabbal, elsősorban az exportexpanszió következtében. 1976-ban az előző évinél 1,9-szer többet exportáltak, az 1975. évi 2,76 millió készülékkel szemben 5,25 millió készüléket. Ugyanezen évben a rádiók, tv-k és akusztikai berendezések gyártásában 47 (!) százalékkal nőtt a termelékenység, elsősorban

Termelékenységi különbségek a japán és a nyugatnémet gépiparban a vállalatnagyság kategóriái szerint

a színes televízió gyártásában bevezetett integrált áramkörök hatására: a korábbi gyártási eljárásokhoz viszonyítva számottevően csökkent a beépítésre kerülő alkatrészek száma, az összeszerelő folyamatokban pedig nagyobb lehetőség nyílt automatikus elven működő ún. alkatrészbeültető gépek, berendezések alkalmazására. Így a foglalkoztatott — főleg női — munkaerő száma jelentősen csökkent.

Tajvan és Dél-Korea 1977 óta növekvő versenyt támaszt Japánnak a színes tv-készülékek világpiacán. (1978-ban, 1977-hez viszonyítva, az Egyesült Államokba exportált japán készülékek száma 25 százalékkal csökkent, ám a tajvani készülékeké 220, a dél-koreaiaké 342 százalékkal nőtt.) Az éleződő verseny időről időre *megújulásra* készíti a színes televíziót gyártó japán vállalatokat, a gyártmány, a gyártás és a vállalati szervezet tekintetében egyaránt. Óriási versenyfutás kezdődött a költségek csökkentése érdekében.

A legnagyobb japán cégek⁵ ellenőrzése alatt nagyszámú kis- és közepes méretű alvállalkozó működik. Ezek ugyan formálisan nem függenek a nagy társaságoktól, gyakorlatilag azonban mindenben kénytelenek alkalmazkodni a nagy megrendelők szabta feltételekhez.

Az elektronikai iparág nagyvállalatai ugyanúgy rászorulnak a nagyszámú alvállalkozóval és alkatrészgyártóval való együttműködésre, mint például a gépkocsipari vállalatok. Az elektronikai iparban azonban a kapcsolatok nem horizontális jellegűek, míg a gépkocsiparban ez a jellemző.

A japán alvállalkozók egy-egy *nagy összeszerelő vállalat által teremtett rendszerben integrálódnak*, amelyet az integráció csúcán álló vállalat irányít. A japán rendszer sajátossága, hogy a *veszteség áthárításának elvére és gyakorlatára épül*. A nagyvállalat gyakran úgy hárítja át veszteségeit a rendszer alsóbb fokán álló, rendszerint gyengébb alvállalkozóira, hogy a nála veszteségesé vált vagy váló gyártást „odaprofilozza”. A nagyvállalat — a versenyárból kiindulva — termelési költségeik csökkentésére szorítja alvállalkozóit. A ter-

⁵ A Hitachi, a Tokyo Shibaura Electric, a Matsushita Electric, a Sony, a Nippon Electric, a Fujitsu és a TDK Electronics.

melés racionalizálására vonatkozó műszaki és szervezési ajánlásokat sok esetben maga a megrendelő nagyvállalat dolgozza ki.

A termelési költségek csökkentése érdekében a termelési lánc valamennyi tagja racionalizálta termelését, és ennek nem kis szerepe volt a japán elektronikai ipar, s ezen belül a színes tv-készülékek versenyképességének javulásában. Az ilyen típusú vállalatközi kapcsolat persze azt jelenti, hogy a nagy profitok a nagyvállalatoknak jutnak, míg az alvállalkozók állandó bizonytalanságban élnek.

Lássuk ezek után közelebbről az alvállalkozói rendszer fejlődését és működését az elektronikai iparágban!

A Tokiótól északnyugatra, mintegy 200 kilométer távolságban elterülő Nagano prefektúra területén 1466 elektronikai vállalat működik: a nagyméretű elektronikus részegységgyártóktól a kis alvállalkozókig.

A városokban 1965 óta munkaerőgondokkal küzdő japán ipar egyre inkább a vidék viszonylag bővebb és olcsóbb munkaerőforrásából igyekszik meríteni. Így történt, hogy Nagano prefektúra három központi régiójában az elektronikai ipar gyors ütemben fejlődött, a nagyvállalatok ellenőrzése alatt működő leányvállalatok, bolygóvállalatok és alvállalkozók révén.

A három régió közül kiemelkedik Kami-ina, 1977-ben itt működött a prefektúra egész területén levő összes elektronikai vállalat 23 százaléka, szám szerint 341 cég. Ezek közül 98 vállalat ellenállásokat, 52 vállalat kondenzátorokat, 37 vállalat áramkörök alkatrészeit, 73 vállalat funkcionális részegységeket (mikromotorokat stb.) készített. Ezenkívül ebben a régióban működött még 23 modulkészítő és 58 (akusztikai, távközlési berendezéseket stb.) összeszerelő vállalat.

Az úgynevezett aktív alkatrészek és részegységek (például tranzisztorok, integrált áramkörök stb.) mellett valamennyi vállalat gyárt általános (passzív) alkatrészeket és részegységeket is, többségük áramkör-alkatrészeket, mindenekelőtt ellenállásokat és kondenzátorokat. A specializáció fő iránya ebben a gyártási ágban a kevésbé kockázatos *technológiai specializáció*.

A Kami-ina régió azért válhatott az elektronikus részegységek áramkörei és funkcionális részegységei gyártásának központjává, mert ide települt néhány vezető cég központja és egy-egy nagyvállalata is.

E vezető cégek közül említésre méltó a „T” Tsushin Kogyo Co. Ltd., amelynek számos vállalata, gyára, bolygóüzeme működik a régióban. A konszern e piramis tetején helyezkedik el, számos alvállalkozót és bedolgozót ellenőrizve.

Az alvállalkozás kifejlődése

A vállalati struktúra elemzéséből kiderül, hogy a régióban néhány ellenálláskészítő kis- és középvállalaton kívül mindössze négy nagy elektronikus részegységgyártó cég készít közvetlenül *piaci értékesítésre* szánt gyártmányokat. *A vállalatok többsége egyszerű alvállalkozó.* Ezek a „négy nagy” kívánóságának megfelelően gyártják az egyes alkatrészeket. Gazdaságilag az alvállalkozók többsége a „lökésgátló” funkcióját is betölti: felfogják azokat a gazdasági megrázkódtatásokat, amelyek a piramis tetején levő anyavállalatban kárt okozhatnak.

Figyelemre méltó a vállalatok számának jelentős növekedése; az 1484 vállalat többsége elektronikai alkatrészeket vagy nagy pontosságú műszere-

3. sz. táblázat

A Kami-ina körzetben működő vállalatok és foglalkoztatottak száma, 1965 és 1973

Megnevezés	A vállalatok száma		A foglalkoztatottak száma (fő)	
	1965	1973	1965	1973
Feldolgozó ipar összesen	798	1 484	18 711	29 054
Ebből:				
Villamosgépipar	166	350	5 422	10 195
Optikai eszközök és alkatrészek	78	252	2 769	5 556
Egyéb gépipar és fémfeldolgozás	67	308	3 311	5 585

Forrás: Industrial Statistics of Nagano Prefecture, 1974.

ket (mikroszkópokat, fényképezőgépeket stb.) gyárt. Többségük 20 munkásnál kevesebbet foglalkoztat. Az új vállalkozások (alvállalkozók) többségét nem a városokban, hanem vidéken alapították, a mezőgazdasági műveléshez kedvezőtlen adottságú területeken.

Az alvállalkozók eladták szarvasmarháikat, juhaikat, és forgácsoló vagy présgépeket vásároltak; istállóikból, juhodályaikból pedig ipari termelésre

4. sz. táblázat

A paraszti gazdaságok számának alakulása a jövedelmek fő forrása szerint, 1965—1975

Megnevezés		A gazdaságok száma		
		1965	1970	1975
Ina város	Összes paraszti gazdaság	6 242	6 056	5 871
	Ebből:			
	Teljesen mezőgazdasági jellegű A fő jövedelemforrás a mezőgazdaság	787	711	510
	A fő jövedelemforrás nem a mezőgazdaság	2 929	2 233	1 150
	A fő jövedelemforrás nem a mezőgazdaság	2 526	3 112	4 211
Komagane város	Összes paraszti gazdaság	2 934	2 868	2 751
	Ebből:			
	Teljesen mezőgazdasági jellegű A fő jövedelemforrás a mezőgazdaság	366	217	145
	A fő jövedelemforrás nem a mezőgazdaság	1 372	1 235	638
	A fő jövedelemforrás nem a mezőgazdaság	1 196	1 416	1 968
Kami-Ina körzet	Összes paraszti gazdaság	12 304	11 177	11 571
	Ebből:			
	Teljesen mezőgazdasági jellegű A fő jövedelemforrás a mezőgazdaság	1 674	1 255	906
	A fő jövedelemforrás nem a mezőgazdaság	4 744	3 798	1 713
	A fő jövedelemforrás nem a mezőgazdaság	5 886	7 024	8 952

Forrás: Mezőgazdasági census. Mezőgazdasági és Erdészeti Minisztérium, Tokió, 1965, 1970, 1975.

alkalmas műhelyeket alakítottak ki. Vállalkozásuk eredeti célja az volt, hogy a viszonylag alacsony hatékonyságú mezőgazdasági tevékenység *mellett kiegészítő* tevékenységet: ipari melléktevékenységet is folytassanak, jövedelemkiegészítés céljából. Az idő múlásával azonban a *paraszti gazdaságokban egyre inkább az ipari tevékenység vált a fő jövedelemforrássá.*

A kami-inai körzetre vonatkozó census adatai mindenekelőtt a parasztgazdaságok számának csökkenését jelzik, de témánk szempontjából figyelemre méltóbb a megmaradó gazdaságok átalakulása: a mezőgazdasági tevékenység háttérbe szorulása és az ipari tevékenység előtérbe kerülése. *10 év alatt 57 százalékkal nőtt azoknak a gazdaságoknak a száma, amelyekben a jövedelem fő forrása nem a mezőgazdasági tevékenység, miközben az összes gazdaságok száma 6 százalékkal csökkent.*

A census további bontásával betekintést nyerhetünk az állandóan és az átmenetileg végzett tevékenységek arányváltozásába is. E szerint a kami-inai régióban azon gazdaságok közül, amelyekben a fő jövedelemforrás a *mezőgazdasági tevékenység, a folyamatosan mezőgazdasági tevékenységet folytató gazdaságok száma 1965—1975 között 57 százalékkal csökkent, míg az ipari melléktevékenységet is folytató gazdaságok száma 21 százalékkal nőtt.*

Azon gazdaságok közül viszont, amelyekben a *fő jövedelemforrás nem a mezőgazdasági tevékenység, 1965 és 1975 között a folyamatosan nem mezőgazdasági tevékenységet végző gazdaságok száma 85 százalékkal, az egyéb melléktevékenységet folytató gazdaságok száma 38 százalékkal nőtt.*

A paraszti gazdaságok belső termelési (és jövedelmi) szerkezetének ez a nagyarányú átalakulása a 60-as, 70-es években mindenekelőtt az ipar szivóhatásával, terjeszkedésével, valamint az ipari munkával elérhető nagyobb jövedelemmel magyarázható. 1975. évi adatok szerint a paraszti háztartások munkaképes korú tagjainak már csak 22 százaléka végzett „főleg mezőgazdasági munkát” (ezen belül a férfiak 16, a nők 31 százaléka), míg a „főleg egyéb tevékenységet” végzők aránya 66 százalék (a férfiak 72, a nők 58 százaléka). A „csak egyéb tevékenységet végzők” aránya 4,3 százalék.

A paraszti háztartások munkaképes korú tagjainak többsége tehát már elszakadt a földtől; olyan iparossá, illetve gyári munkássá vált, aki ugyan még földtulajdonos is, de aki már csak szabad idejében végez mezőgazdasági munkát.

Az ipar térhódításának egyik útja, hogy a paraszti gazdaságok maguk alapítanak kisipari műhelyeket. Kezdetben csak részidőben, szezonálisan íztek ipari tevékenységet. A vizsgált régióban 1975-ben 2547 „egyéb tevékenységet” folytató paraszti háztartás volt (a halászatot és az erdőgazdálkodást folytatókat nem számítva). Ez a szám nemcsak az iparúzó, hanem a kereskedelmi tevékenységet folytató háztartásokat is tartalmazza. Így a kisipari műhelyekkel rendelkező háztartást, amely melléktevékenységet is folytatott, s bér munkásokat is alkalmazott, ipari alvállalkozónak tekinthetjük. Megjegyzendő, hogy 10 év alatt 514-gyel nőtt a bér munkásokat alkalmazó, melléktevékenységet is folytató gazdaságok száma.

A mezőgazdasági üzemekben folytatott ipari melléktevékenység azért bontakozhatott ki éppen az elektronikai iparban és a műszeriparban, mert a gyártási műveleteket mindkét ágazatban oly mértékben sikerült szinte *elemi részekre* bontani, s így specializálni, hogy a gazdálkodók viszonylag kevés műszaki ismerettel és tapasztalattal, szerény tőkebefektetéssel vállal-

kozhattak a gyártásra. Például Ina városában az ellenállásokat gyártó 36 vállalat közül 27-nek, a 29 kondenzátorkészítő vállalat közül pedig 23-nak a létszáma húsz főnél kevesebb. Mindkét területen csak egy-egy vállalatnak a létszáma haladja meg a 300 főt. A vállalatok több, mint fele 2 millió jennél kevesebb befektetett tőkével rendelkezik.⁶ A műszeriparban már fél-millió jen alaptőke elegendő volt egy kisüzem alapításához. Ne feledjük: Japánban egy új üzemalapítás tőkeköltésében igen nagy hányadot tesz ki a föld (a telek) és az épület. E költségeket a mezőgazdasági üzemek keretében létesített ipari vállalkozások teljes egészében vagy részben megtakarították. Az alvállalkozási rendszernek ez a fejlődési iránya nagymértékben hozzájárult a japán ipar versenyképességének javulásához.

Racionalizálási kényszer

Az olajválság következményeinek ellensúlyozására az elektronikai iparban erőteljes racionalizálást hajtottak végre. A nagy részegységgyártó vállalatok automata alkatrész-beültető gépeket helyeztek üzembe. A színes televíziók gyártásában az elektroncsöveket tranzisztorok, majd integrált áramkörök, később nagy bonyolultságú integrált áramkörök helyettesítették. Így az áramkörök alkatrészeinek (ellenállásoknak, kondenzátoroknak stb.) a száma nagymértékben csökkent. Egyik-másik tv-típus alkatrészeinek száma 1971 és 1976 között kevesebb mint a felére (!) csökkent (2334-ről 1006-ra). Az automata alkatrész-beültető gépek 0,24 másodperc alatt építenek be egy bizonyos alkatrészt, míg korábban a kézi munkaidő 5—10 másodperc volt. Az új gépek 80 különféle alkatrész beépítését végzik el folyamatosan. Így a szerelőfolyamatban foglalkoztatottak száma az egytizedére csökkent.

Az összeszerelő technológiák átalakulása természetesen az alkatrészgyártásban is további tipizálást és szabványosítást követelt. A költségcsökkentés eredményeiről meggyőzően tanúskodik, hogy a fontosabb elektronikus részegységek árszínvonala 1970 és 1977 között — az infláció ellenére — lényegében nem változott Japánban.

A szerelés automatizálása és a tipizálás mindenekelőtt a kondenzátortekercs-gyártást érintette. Az „S” Távközlési Berendezések Rt. nagyságát tekintve Japán harmadik kisméretű elektrolitikus alumínium kondenzátort gyártó cége. Működési helye a kami-inai régió. Az ugyanezen régióban működő 52 kondenzátorkészítő vállalat többsége vagy a társaság leányvállalata, vagy annak alvállalkozója. A vállalatközi kapcsolatokra a különböző vertikális szintek tipikus piramis jellegű felépítése a jellemző.

Ina városában 30 alvállalkozó közvetlenül a részvénytársaság központjával van kapcsolatban. A legnagyobb alvállalkozónak 18 alkalmazottja van. Az alvállalkozók többsége a mezőgazdasági tevékenység mellett folytatja az ipari melléktevékenységet.

Az elektrolitikus alumínium kondenzátor készítése 10 műveleti szakaszt foglal magában. A gyártás kiinduló szakaszát — a tekercselést és a magkészítést, azaz a közvetlen belső szerkezet kialakítását — a nagyvállalat, az ezt követő műveleteket az alvállalkozók végzik.

Az olajárrobbanás előtt az alvállalkozók viszonylag egyszerű gépeket

⁶ 1 USA \$ = 180 jen (1975. évi árfolyam)

használtak, ezt követően azonban a megrendelő vállalat által támasztott racionalizálási követelmények hatására mind több félautomata gépet helyeztek üzembe. Például a tokozásban a termelékenység (1 munkás 8 órára számított teljesítménye alapján) 12 ezer db/főről 16 ezer db/főre nőtt.

A 70-es évek második felében a technika tovább fejlődött. Az egyes részműveletek elvégzésére automata gépeket szerkesztettek, amelyek termelékenysége kétszeresen-háromszorosan is meghaladta a hagyományos gépek teljesítményét. Ezek a gépek természetesen sokkal drágábbak, mint a hagyományos vagy akár a félautomata gépek. Számos paraszti gazdaság nem képes a korszerű berendezést megvásárolni. Ezért a megrendelő vállalat úgy döntött, hogy azok az alvállalkozók, akik egy főre számítva nem eszközölnek legalább 5 millió jen értékű beruházást, nem kaphatnak több megrendelést. Így egyre több alvállalkozó kényszerül — akarva, nem akarva — további befektetésre. *Ez a fejlesztési láncreakció elsősorban a megrendelő nagyvállalat pozícióját és versenyképességét erősítette.* Az alvállalkozók helyzete viszont bizonytalanabbá vált, mert jelentősen megnöttek fix költségeik, miközben az elektronikai alkatrészek gyártásában a konjunkturális ingadozás meglehetősen nagy.

Az egyik alvállalkozó 1967-ben nyitotta meg üzemét melléktevékenységként. Most 18 alkalmazottja van, és az elmúlt 5 évben mintegy 80 millió jent fordított automatizálásra. Ennek eredményeként a 18 munkás teljesítménye 100 munkás 10 évvel ezelőtti teljesítményével azonos. 1977 derekán azonban a megrendelő vállalat, exportnehézségekre hivatkozva, olyan mértékben csökkentette megrendeléseit, hogy alvállalkozónk csak 65 százalékban tudta kihasználni kapacitásait. Mégsem ment tönkre, és pedig azért nem, mert 30 *házi bedolgozót* is alkalmazott, s amikor a felhasználó nagyvállalat rendelései visszaestek, az alvállalkozó mindenképp a házi bedolgozóknak adott megbízásait vonta vissza. Jelenleg ez az alvállalkozó teljesen automatizált üzemet tart fenn, házi bedolgozókat pedig többé nem foglalkoztat: a 30 bedolgozó helyett két, úgynevezett mini alvállalkozónak ad megbízást. A viszonylag magas állóeszköz-költségek, az esedékes hitel-törlesztések és kamatterhek miatt az alvállalkozók pénzügyi sebezhetősége jelentősen nő.

Ipari rendszerek és a vállalatok közötti munkamegosztás fejlődése

A specializáció új típusát képviselik az *ipari rendszerek*. A vevő (különösen, ha ez a „vevő” a társadalom, az állam) egyre kevésbé vásárol egyedi, egymástól független termékfunkciókat; mindinkább rendszert alkotó funkciók (egészségügyi, oktatási, levegő- vagy víztisztító rendszerek stb.) megszerzésére törekszik.

A különböző funkciók szolgáltatásainak rendszerbe foglalása erőteljes hatást gyakorol az ipari technológiák fejlődésére; de hatást gyakorol a vállalatok együttműködésére és a vállalati csoportosulásokra is, képessé téve ezeket bizonyos rendszerekbe foglalt funkciók szolgáltatására. Például a vas- és acélgyártó vállalatok egyre gyakrabban „viszik” piacra gyártási eljárásaikat, azt a technikát és technológiát, amellyel ők maguk versenyképesen állítják elő a vas- és acélipari termékeket. Különösen az *engineering* (műszaki tervezési) ismeretek értékesítése gyakori.

Egyre több japán vállalat látja a növekedés lehetőségét az *engineering szolgáltatások* fejlesztésében. Ez a múlthoz viszonyítva kétségtelenül a vállalati stratégiák módosulását jelenti; a *hardware*-re orientált hagyományos gondolkodási módot a vállalatok kiegészítik a *software* jellegű megfontolásokkal. Kiinduló példánknál maradván: a gépipar és az acélgégyártás integrálásáról, másként kifejezve az engineering és a kohászat egyesítéséről van szó.

De vehetünk más példát is. A japán hajógyártás azzal reagált a gazdasági visszaesésre, hogy tevékenységét kiterjesztette a gyárépítésre és a nehézgépgyártásra. A hajógyártásban felhalmozódott engineering tapasztalatokat ugyanis kamatoztatni lehet a nehézgépgyártásban és a gyárépítésben is.

Erőteljesen fejlődött a gépgyártás és az elektronika integrálódása is, nevezetesen a gépek összekapcsolása elektronikus számítógépekkel. A számítógépekkel vezérelt rendszerek — például diagnosztikai, kórházi rendszerek, forgalomirányítás stb. — gyors ütemben terjednek.

Mindezen példák a műszaki-technológiai kapcsolatokban végbemenő átalakulásról, a specializáció fejlődéséről, tartalmának átértékelődéséről tanúskodnak. Az iparvállalatok és ipari ágazatok együttműködése egyes rendszerek megteremtése céljából egyre komplexebbé válik.

Az ipari rendszerek általában két alappilléren nyugszanak: *a technológiával összefüggő engineeringen és a számítógépes technikán*. Ahhoz, hogy a rendszert alkotó egyesített technológiákkal előállítandó gyártmányokat kifejlesszék, értékesítsék és ellássák az eladás utáni szolgáltatásokat, az *iparszervezés hagyományos formáit is meg kellett reformálni*.

A megújítás alapja az, hogy a korszerű iparvállalat — a szóban forgó rendszer részeként — másoknak engedi át a tömegtermelést, majd pedig a speciális igények kielégítését végző, egyedi gyártásra orientált szervezetté válik.

Ebben az esetben a vevő, a felhasználó kívánságait a gyártó cég *közvetlenül a gyártmányfejlesztésben* érvényesíti. Az ipari szervezetnek tehát mindenképp a felhasználói igények közvetlen érvényesítésére kell alkalmasnak lennie. A tömegtermelést folytató ipari szakágazatokban — mint azt a színes tv-készülék gyártásának példáján már láttuk — az összeszerelő nagyvállalat megteremti a maga alvállalkozói rendszerét; ebben a rendszerben az egyes részegységeket, alkatrészeket előállító alvállalkozók vesznek részt. A részegységeket a nagyvállalat specifikációja szerint állítják elő. E rendszerre a megrendelő és az alvállalkozók közötti *merev, hierarchikus, vertikális kapcsolat a jellemző*.

A nagyvállalatok szerepe

Ezzel szemben az ipari rendszerek fejlesztésére alakult ipari szervezetek viszonylag *lazábbak*, amolyan funkcionális csoportok. A rendszer szervezője — a Japánban honos elnevezés szerint — a *magvállalat* (core firm), amely a rendszer alkotórészeit előállító vállalatokból egy célra, funkcióra orientált vállalati csoportosulást hoz létre. Mivel egy-egy rendszer fejlesztése általában egyedi jellegű, a vállalatok közötti funkcionális kapcsolatokat is esetről esetre alakítják ki.

Emellett a rendszerfejlesztés keretében *tartós kooperációs kapcsolatok* is létrejönnek. A rendszer-engineering alapját képező műszaki feltételekkel

rendelkező magvállalat gyakran speciális technikával rendelkező vállalatoknak ad megbízást a rendszer egyes elemeinek fejlesztésére és előállítására. Összegezve, *a vállalatközi kapcsolatok formája igen változatos*: lehet egyszerű kereskedelmi ügylet (vásárlás) vagy sokoldalú tartós kooperáció; lehet közös vállalkozás (a magvállalat részesedik a többiek részvénytőkéjéből); gyakori a magvállalat és a bolygóvállalatok igazgatóiból alkotott közös testület életre hívása stb.

A rendszerfejlesztés lényeges minőségi jellemzője, hogy *a funkcionális csoportot alkotó valamennyi vállalattól elvárják a kreativitást, az innovációt.*

A rendszerszervező magvállalatok *mérete igen különböző lehet*: nagyvállalat és kisvállalat is betöltheti ezt a funkciót. A vállalatok komplex vagy specializált jellegűek lehetnek; a rendszerfejlesztés szempontjából az előbbiek töltik be a kulcspozíciót, míg az utóbbiak a bolygóvállalatok szerepét.

A magvállalat és a bolygóvállalat közötti kooperációban általában az utóbbiak rendelkeznek speciális ismeretekkel és technikával. A közepes méretű vállalatok mindkét szerepet betölthetik.

Japánban a *magvállalat nem feltétlenül nagyvállalat*. A kis és a közepes méretű vállalatok is betölthetik a rendszerszervezői funkciót. A kifejlesztendő rendszerek többségének jellegét és nagyságrendjét figyelembe véve azonban a kis- és közepes méretű vállalatok ritkábban vállalkoznak a magvállalat szerepére, mert nem rendelkeznek elégséges engineering kapacitással, anyagi erőforrással és munkaerővel. A tapasztalatok azonban azt bizonyítják, hogy ha a kis- és a közepes méretű vállalatok kapacitásaival összhangban levő speciális rendszerek fejlesztését bízzák e vállalatokra, jobban (hatékonyabban) megbirkóznak a feladattal, mintha nagyvállalat vállalná a rendszerszervező funkciót.

Ilyen esetekben a kis- és közepes méretű vállalatok is lehetnek rendszer-szervezők, s ebben az esetben a nagy, komplex vállalatok specializált vállalatokként végzik az alrendszerek, részegységek beszállítását. Ebben az értelemben tehát a *magvállalattá válásnak nem előfeltétele bizonyos vállalati nagyságkategóriába való tartozás*. Ebből a szempontból a munkaerő szakképzettsége és tapasztalata (főleg a rendszertervezésben), valamint a vállalat pénzügyi ereje a legfontosabb.

Különösen a specializált vállalatok részéről figyelhető meg olyan vállalatpolitikai törekvés, hogy egyidejűleg több komplex tevékenységet folytató vállalat számára dolgozzanak. Például a Nihon Koden Kogyo Ltd. (mint egészségügyi rendszerek egyes részegységeire specializálódott közepes méretű cég) egyidejűleg van kooperációs kapcsolatban a Hitachi és a Toshiba csoporttal, illetve e csoportokhoz tartozó tagvállalatokkal. E vállalatpolitika célja az, hogy a Nihon Koden Kogyo (vagy más specializált vállalat) a két nagy, egymással versenyző ipari csoportosulás között mintegy egyensúlyt tartva, elkerülje, hogy akár egyik, akár másik csoportosulás bolygóvállalattá váljék.

A specializált és a komplex vállalatok között kialakult új típusú, rugalmas kapcsolatok is hozzájárultak ahhoz, hogy Japán rendszerexportja elérte az évi 8 milliárd dollárt (1976. évi adat), a gépipari kivitel mintegy 27 százalékát. Japán bonyolítja le az OECD-országok összes rendszerexportjának közel 9 százalékát (1974. évi adat).

Néhány következtetés

A magyar vállalatok méret szerinti struktúrájára vonatkozóan nincs szándékunkban messzemenő következtetéseket levonni a japán tapasztalatokból. Bizonyos megállapításokat azonban tehetünk, bizonyos feltételezésekkel élhetünk anélkül, hogy a külföldi tapasztalatok mechanikus átvételének hibájába esnénk. Ezt azért is hangsúlyozni kell, mert Japán társadalmi-gazdasági viszonyai még az iparilag fejlett tőkésországok között is sajátosak. E fenntartással élve kíséreljük meg összefoglalni a japán tapasztalatokból levonható következtetéseket!

1. Mindenekelőtt bizonyítható, hogy a termelési vertikumban a *feldolgozási* (részegységeket, alkatrészeket gyártó) *fázis hatékonysága érzékenyen befolyásolja a végső kibocsátás hatékonyságát*.

2. Sem Japánban, sem más országban *nem használják a „háttéripar” kifejezést*. A japán esettanulmányok azt bizonyítják, aligha dönthető el, hogy a gazdasági élet vérkeringésében, a bonyolult technológiai kapcsolatok rendszerében mi minnek a „háttére”.

A „háttéripar” megnevezéshez nálunk a másodrendűség, a kisebb fontosság fogalma kapcsolódik. A „háttéripar” kifejezésben az a társadalmi értékítélet tükröződik, hogy az e szférába tartozó tevékenységek kevésbé fontosak, mint az „előtérben” levő nagy volumenű összeszerelő tevékenység, a végtermékgyártás. Harminc év tapasztalata arra utal, hogy ez elsősorban nem szemantikai, hanem szemléleti, magatartásbeli kérdés, és nem véletlen, hogy nálunk éppen ez a sajátos kifejezés honosodott meg. Az erőforrások elosztása során a végtermékgyártás, valamint a fűtő- és nyersanyag-kitermelés, illetve -előállítás fejlesztésével szemben az ipari termelésnek ez a közbülső szférája úgyszólván minden időszakban háttérbe szorult.

A „háttéripar” kifejezés azért is vitatható, mert a háttérrel csak az *anyag*i termelés bizonyos szférájára szűkíti le, márpedig korunkban a korszerű termelési szerkezet kísérőjelenségeként egyre nagyobb jelentőségűvé válnak a *software* típusú szolgáltatások.⁷

3. A vállalatközi kapcsolatoknak *csak egyik lehetséges, mégpedig fejlett formája a kooperáció*. A mi kifejezésvilágunkban és gyakorlatunkban elmosódott a specifikus vállalatközi kapcsolatot jelző fogalom sajátos tartalma. A magyar ipar fejlesztésének egész háború utáni időszakát végigkísérte a kisebb-nagyobb arányú szerkezeti egyenetlenség. Az anyag- és alkatrészhiány az ötvenes években gyakran okozott kényszerleállásokat. Ezeknek a kényszerítő körülményeknek — és részben a tervutasításos rendszernek — volt a szüleménye a vállalatok közötti kooperáció sajátos értelmezése. A kooperáció lett volna hivatva helyettesíteni a szokásos vevő—szállító kapcsolatokat. Előfordult, hogy „kooperációs” keretekbe akartak kényszeríteni egyszerű kereskedelmi ügyleteket is. Figyelemre méltó, hogy a „kooperációk” szükségességének hangoztatása és az erősítésükre irányuló erőfeszítések mindig akkor kerültek előtérbe, *amikor a népgazdaságban kiéleződtek az egyensúlyi problémák*, amikor egyes területeken szűk keresztmetszetek alakultak ki. Gyakran a kooperációk erőltetésével vagy kényszerkooperációkkal kívánták áthidalni a szerkezeti egyenetlenségeket, aránytalanságo-

⁷ A „háttériparnak” mint kategóriának a használatával kapcsolatosan lényegében hasonló következtetésre jut Laki Mihály (lásd A „háttéripar” fejlesztése. Konjunktúra- és Piackutató Intézet, 1979.)

kat. Az a törekvés, hogy a szállító és vevő közötti kapcsolatokat lehetőleg a kooperáció — egyébként viszonylag kötött — keretei közé tereljék, objektíve a felhasználók, a vevők választási lehetőségeit növelő „szabad” piaci kapcsolatok korlátozásával is járt. Végül is, a „kooperáció” nálunk csak részben fedi a szó igazi tartalmát: *valamilyen közös cél érdekében a kölcsönös érdekeken alapuló tartós együttműködést és erőfeszítést.* (Az, hogy A vállalat B vállalattal szerződik valamilyen gyártmány szállítására, akkor sem kooperáció, ha a szerződés 100 évre szól.)

4. *Elsődleges szerepe nem a vállalati nagyságnak, hanem a szakosodás és a szabványosítás fejlettségének van.* A japán vállalati méretstruktúra anyagi alapja a termelési eljárások olyan fokú specializációja, elemekre bontása és szabványosítása, amely lehetőséget teremt a széles körű és mélyen tagolt munkamegosztás kifejlődéséhez. Technológiai alapok nélkül, azok hiányában a méretstruktúra javítása, arányosabbá tétele vajmi kevés eredménnyel kecsegtet. Az is igaz azonban, hogy a változatos méretű vállalkozások létezésének *lehetősége* ösztönzi a szakosodás elmélyítését.

A vállalati méretösszetétel javításában a műszaki-technológiai feltételek fejlődésével, a specializált termelés feltételeinek megteremtésével összhangban célszerű előrehaladni, figyelembe véve a piaci lehetőségeket is, a technológiai specializáció vagy a termék (gyártmány) szerinti szakosodás útját követve. A gazdaságilag fejlett kis országok tapasztalatai arra utalnak, hogy a kisüzemek általában abban az esetben követik a gyártmány — a közvetlenül a piacon értékesíthető végtermék — szerinti specializációt, ha a gyártmány jellemzői — pontosság, tartósság, teljesítmény, forma, divat — tekintetében valóban egyedülálló, tehát különleges. Az *ilyen típusú* kisvállalatokban a vállalkozói törekvések rendszerint magasan kvalifikált szellemi és szakmunkával párosulnak. Más esetekben — és ez a többség — a kisvállalatok a nagyobb manőverezési lehetőséget kínáló és kevésbé kockázatos technológiai specializáció gyakorlatát követik.

5. A termelés különböző vertikumait vizsgálva megállapítható, hogy a *legerőteljesebb szervezeti mobilitás* — vállalatalapítás és megszűnés — *a specializált, részegységgyártást folytató* (vagy végtermékgyártó) *kis- és középvállalati szférában tapasztalható.* A magyar ipar a maga egyoldalú, túlzottan centralizált szervezeti rendszerével lemond a mobilitásban rejlő előnyökről, a szervezeti alkalmazkodásban rejlő hatékonysági tartalékok kiaknázásáról; de lemond arról is, hogy a gazdasági kockázatok egy részét a koncentrált termelést folytató nagyvállalatokról a viszonylag rugalmasabban alkalmazkodó kis- és középvállalati szférára helyezze át. Ezért nálunk a nagyvállalatokra hárulnak olyan alkalmazkodási követelmények (s következőképpen kockázatok) is, amelyek nem férnek össze a nagy szervezetek természetével, jellegével.

Arra is rá kell azonban mutatni, hogy a specializált termelést folytató kisvállalatok a diverzifikált termelést folytató nagyvállalatoknál sebezhetőbbek. Különösen nehezen viselik el a „normatív”, az előre kalkulálható kockázatoknál nagyobb bizonytalanságot okozó olyan megrázkódtatásokat, amelyek hirtelen fellépő anyagellátási nehézségekből, a szállító—felhasználó kapcsolatokat módosító intézkedésekből (profilozás, létszámgazdálkodásra vonatkozó megkötések stb.) fakadnak.

6. A nagy- és a kisvállalatok közötti viszonyra Japánban nem a szembenállás, hanem a különböző feltételek között kialakuló együttműködés a

jellemző, akkor is, ha ez hierarchikusan felépített kapcsolati rendszerben valósul meg. Nem elhanyagolható azonban, hogy éppen a 70-es években egyre több kisvállalat szakadt ki a bolygóvállalati szférából, és vált önálló, vevőit és felhasználóit szabadon megválasztó vállalattá.

A magyar iparban *a kis- és a nagyvállalatok viszonya kevésbé kooperatív jellegű*, akár bedolgozó, akár önállóan piacra termelő vállalatokról van szó. Igaz, nálunk a nagyvállalatok közötti „szolid üzleti kapcsolatok” sem eléggé fejlettek, ami arra utal, hogy ebben a vonatkozásban a vállalati méretek másodlagos szerepet játszanak, s *az együttműködési zavarok általánosabb okait* kell kutatnunk.

Ezzel kapcsolatosan emlékeztetek arra, hogy az ipari rendszerek létrehozásában — mint láttuk — a magvállalat és a körülötte tömörülő specializált vállalatok együttműködése a rendszer funkciójának, jellegének megfelelő célszerű formában valósul meg. A fővállalkozó (a magvállalat) és *a fővállalkozás elsődlegesen nem jogi, hanem gazdasági-vállalkozási kategória*. Az ipari rendszerek létrehozásának vállalati háttere csak a különböző ágazatokhoz tartozó vállalatok rugalmas érdekszövetségét létrehozva teremthető meg.

7. A paraszti gazdaságokban kifejlődő specializált kiszolgáló (alvállalkozói) ipari tevékenység a „háttéripár” (részbeni) megteremtésének *tőke- és munkaerő-takarékos módja*. Úgy tűnik, hogy a viszonylag erőteljesen iparosított magyar mezőgazdasági nagyüzemek e tekintetben még jobb lehetőségekkel is rendelkeznek, mint a viszonylag kicsiny japán paraszti gazdaságok. A magyar mezőgazdasági nagyüzemek dolgozóinak viszonylag tekintélyes hányada eleve ipari jellegű munkát végez; a meglévő infrastruktúra is előnyösen és viszonylag hatékonyan hasznosítható az ipari melléktevékenység kifejtésére.

Különös figyelmet érdemelnek a *kedvezőtlen természeti adottságok között gazdálkodó mezőgazdasági üzemek*. Ezek életben tartása nagy társadalmi áldozatot követel, s mezőgazdasági tevékenységük hatékonysága ezen áldozatok ellenére alacsony. Elsősorban ezekben a gazdaságokban lenne célszerű az ipari tevékenység nagyobb arányú fejlesztése, lehetővé téve számukra, hogy idővel ipari-mezőgazdasági üzemekké váljanak.

A mezőgazdasági tevékenység mellett kifejlődő ipari tevékenység gazdasági és szociális szempontból is előnyös módon tenné lehetővé a helyi munkaerő — mindenekelőtt a nők — foglalkoztatását. A kényszerű elvándorlás vagy a gazdaságilag és társadalmilag káros ingázás is ily módon mérsékelhető lenne.

Az elmondottakat összegezve, *az úgynevezett háttéripári probléma valójában a struktúrapolitika és a gazdaságirányítási rendszer általánosabb érvényű kérdéseit veti fel*. Ha valóban csak „háttéripári” problémáról lenne szó, lehetséges, hogy valamilyen szűk keresztmetszet feloldására irányuló központi akció célravezető lenne. *Néhány* területtől eltekintve ezekkel az akciókkal azonban legfeljebb ideig-óráig lehetne megszüntetni vagy mérsékelni bizonyos hiányokat, amelyek — új szükségletek jelentkezése esetén — előbb-utóbb újratermelődnek. Különösen így lenne ez a termelési szerkezet gyorsabb ütemű átalakulása esetén. Joggal vethető fel az is, hogy vajon adott esetben hogyan lehetne biztosítani a központilag elhatározott „háttéripári” fejlesztések ipari hátterét. Ha ismét kiemelünk néhány gyártmányt, s ezek előállítására létrehozzuk a termelőkapacitásokat, nem teremtünk-e

újabb „háttéripari” gondot most már például ezek alapanyagainak, termelőberendezéseinek előállításában? (Csak emlékeztetni szeretnék a 60-as évek elején elhatározott „kiemelt” fejlesztések sorsára, jóllehet ezek részben éppen a félkész jellegű gyártmányokkal való ellátás megoldását célozták, például a műszer- és a híradástechnikai iparban.)

További gond, hogy *nálunk az alkatrész-, a részegység- vagy a kellékgyártás és a végtermék-előállítás között hiányzik a kölcsönösen egymásra ható ösztönzés, amely a műszaki haladás egyik hajtóereje.* Ennek részben az az oka, hogy iparunkban ez a kiszolgáló szféra igen szűk körű, a végtermékgyártó vállalatokba integrálódott, és így szerepe marginálissá vált. A gyártmányfejlesztés lényegében a végtermékek fejlesztésére irányul, s csak szűk körben folyik a részegységek, alkatrészek, kötőelemek, kellékek stb. fejlesztésére, tökéletesítésére irányuló munka. *Lényegében elveszítjük azt a mozgékonyt, amelyet a kiszolgáló iparokban végbemenő műszaki fejlesztés révén elérhetnénk.* „Háttéripari” problémáink többnyire elsősorban mennyiségi kérdésként merülnek fel. Azt hiszem, ez téves megközelítés. Hiszen éppen ebben a szférában lehetünk tanúi a leggyorsabb ütemű műszaki fejlődésnek (gondoljunk például az elektronikai alkatrésziparban végbemenő lélegzetelállító fejlődésre, amely egész iparágak gyártmányszerkezetének átalakulását eredményezte). Szeretnék visszautalni a 2. pontban érintett témára, arra, hogy az ipari háttér nem csupán *hardware*, hanem *software* típusú „ipart” is magában foglal. A világgpiacokon folyó versenyben a műszaki, szervezési, és marketing-ismeretek, illetve szolgáltatások kínálata, minősége az áralku egyre fontosabb tényezőjévé válik.

Ebből az is következik, hogy az utóbbi években kiéleződő szerkezeti aránytalanságok *nem oldhatók fel a világgazdaságba való integrálódás nélkül.* A gazdaságilag fejlett kis országokban, így Magyarországon is, a diverzifikált és tudományigényes ipari tevékenységek csak abban az esetben fejlődhetnek ki és válhatnak versenyképesé, ha a világgazdaságba integrálódva jönnek létre. Ez az alapvető magyarázata annak, miért lehetnek versenyképesek az egyébként szűk belső piacokkal és viszonylag szűkös erőforrásokkal rendelkező gazdaságilag fejlett kis országok. A világgazdaságba való integrálódás hiányában éppen a tudományigényes iparágak nem fejlődhetnek ki, vagy a megteremtésük érdekében hozott áldozat nem lesz arányban az eredményekkel. Ezért az úgynevezett háttéripari probléma a nemzetközi munkamegosztás problematikájába (is) torkollik.

Nézetem szerint nem a kiszolgáló iparok hiányának megszüntetésére — mint olyanra — kell törekedni, hanem *a magyar ipar* (a vállalati szféra) *piacérzékenységének és a vállalkozás* (az alapítás, diverzifikálás, eszközátcsoportosítás, eszközkiadás megszüntetése stb.) *lehetőségének az erősítését kell megoldanunk.*⁸ Nem az éppen jelentkező „aktuális hiányok” megszüntetésére, hanem *a vállalatok alkalmazkodóképességének és a nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódásának érdemi javítására kell törekedni.* Minden egyéb technikai vagy szervezeti jellegű kérdés, legyen az bármilyen fontos, csak másodlagos szerepet játszhat a probléma megoldásában.

⁸ Az erre vonatkozó elgondolások kifejtését tartalmazza Varga György idézett műve.

Infrastruktúránk nemzetközi összehasonlításban (1960—1974)

Négy évvel ezelőtt megjelent könyvünkben* mintegy százéves időszakot (1860—1968) felölelve vizsgáltuk az infrastruktúra fejlődését, nemzetközi vonatkozásban felismerhető tendenciáit. Most — lényegében ugyanazokkal a módszerekkel, mint a könyvben — egy rövidebb időszakot, másfél évtizedet veszünk szemügyre oly módon, hogy az 1960—1974-es időszakból három évet emelünk ki: a kezdő- és végpontot, valamint egy közbeni évet, az adatok hozzáférhetőségétől függően általában 1968-at vagy 1970-et.** Könyvünk tárgyalásmódjához hasonlóan mondanivalónkat két metszetben adjuk elő:

1. Az infrastrukturális állományt és teljesítményeket szintetizáló, natúrális mutatókra épülő ún. infrastrukturális pontszámok alapján;

2. A termelési tényezők alapján, amikor is egyfelől a munkaerő, másfelől — a nemzeti vagyona vonatkozó nemzetközileg összehasonlítható adatok hiányában — a beruházások oldaláról mutatjuk be az infrastruktúra súlyát és belső arányait.

Az infrastruktúra színvonala és szerkezete

Az országok infrastrukturális színvonalát mennyiségileg egy meglehetősen durva, de célunknak megfelelő becsléssel, az infrastruktúra pontszámával fejezzük ki, amelyet az infrastruktúra egészére, valamint az itt vizsgált infrastrukturális területekre értelmünk. Vizsgálatunk e részében a következő infrastrukturális területeket különböztetjük meg: közlekedés, hírközlés, lakásellátottság és -felszereltség, egészségügyi ellátottság, oktatási és kulturális színvonal.

A pontszámot az infrastruktúrára jellemző 23 mutatószám (jegyzéküket lásd a cikk végén) alapján állapítottuk meg.*** Valamennyi mutatószám esetén az országok közül a maximális értékkel bíró adatot 100 pontnak véve az egyes értékeket e maximum százalékában fejeztük ki. Az így kapott mu-

* Csernok Attila—Ehrlich Éva—Szilágyi György: Infrastruktúra. Korok és országok. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1975.

** A szerzők ezúton is köszönetet mondanak Lukács Margitnak és Ráth Szabolcsnak, a KSH munkatársainak a tanulmányhoz szükséges adatgyűjtési és számítási munkák elvégzéséért.

*** A módszertan részletes ismertetésére, előnyös és hátrányos oldalainak vizsgálatára itt nem térünk ki, erről lásd Csernok—Ehrlich—Szilágyi: I. m. 56—75. l.

tatónkénti pontszámokat előbb infrastrukturális területekre (közlekedés, lakás stb.) átlagoltuk, majd ezek átlagaként megállapítottuk az egyes országok pontszámát az infrastruktúra egészére. Az infrastrukturális pontszám tehát 0—100 között helyezkedik el. A maximális értéket, 100-at az az elméletileg elképzelhető ország venné fel, amely a számításához figyelembe vett valamennyi mutatószám tekintetében a legkedvezőbb értékkel rendelkeznék. Az egyes országok pontszámai az infrastrukturális színvonalat ezen elméleti ország százalékában fejezik ki.

Az infrastruktúra egésze

Az országok sorrendjét és infrastrukturális pontszámát az infrastruktúra egésze tekintetében a három kiemelt évre vonatkozóan az 1. sz. táblázat mutatja.

Nem különösebben meglepő, hogy e 14 év alatt az országok infrastrukturális sorrendjében nem következtek be robbanásszerű változások. Néhány

1. sz. táblázat

29 ország infrastrukturális sorrendje és pontszáma 1960-ban, 1968-ban és 1974-ben

Ország (1974. évi sorrend szerint)	1960		1968		1974	
	sorrend	pontszám	sorrend	pontszám	sorrend	pontszám
Svédország	2	75	2	77	1	81
Egyesült Államok	1	82	1	78	2	80
Kanada	3	72	3	70	3	73
Dánia	5	68	6	67	4	71
Új-Zéland	6	66	5	68	5	69
Norvégia	8	64	7	65	6	69
Svájc	4	70	4	69	7	68
Egyesült Királyság	9	62	9	58	8	63
Japán	8	42	11	52	9	62
Ausztrália	7	64	8	62	10	62
Finnország	16	45	13	51	11	62
Hollandia	10	55	10	55	12	61
Belgium	11	54	12	51	13	59
NSZK	12	51	14	51	14	59
Franciaország	15	47	16	47	15	55
Ausztria	13	48	15	48	16	54
Olaszország	19	39	19	42	17	48
Írország	21	34	20	41	18	48
NDK	14	47	17	46	19	48
Csehszlovákia	17	43	18	43	20	47
Spanyolország	22	33	22	34	21	44
Magyarország	20	34	21	34	22	40
Görögország	25	29	24	32	23	40
Bulgária	23	33	23	34	24	39
Lengyelország	24	32	25	29	25	37
Portugália	26	28	26	26	26	33
Jugoszlávia	27	26	27	26	27	33
Románia	28	23	28	24	28	31
Törökország	29	10	29	14	29	20

lényeges sorrendi módosulás (közülük nem is az élen bekövetkezett Egyesült Államok—Svédország helycsere a legfigyelemreméltóbb) mellett azonban nem mehetünk el szó nélkül. Ilyen például Japán előretörése a 18.-ról a 9., Finnországa a 16.-ról a 11. helyre. Más fejlett tőkésországok helyzete viszont romlott, például Svájcé, Ausztráliáé és Ausztriáé három-három hellyel. A másik szembevetendő változás a pontszámok skálájának bizonyos összehasonlíthatóságának, elsősorban a lista második felében elhelyezkedő országok pontszámának számottevő emelkedése.*

A *szocialista országok* infrastrukturális pontszáma 1960 és 1974 között általában nőtt. Az emelkedés jórészt az 1968—1974-es időszakra esik. A pontszámemelkedést azonban nem a sorrendben elfoglalt helyzet javulása, hanem stagnálása, vagy egy-két hellyel való visszaesése kísérte. Az utóbbi években tett erőfeszítések tehát, ha mégoly jelentősek voltak is, és nagy fejlődést hoztak az egyes országokon belül, nem voltak elegendőek a relatív helyzet javítására, mert ezalatt a többi (főleg a hasonló fejlettségű tőkés-) ország infrastruktúrája is hasonló vagy fokozottabb mértékben fejlődött.

Magyarország infrastrukturális pontszáma 34-ről 40-re nőtt, s mégis a sorrendben (a 29 ország között) a 20-ról a 22. helyre esett vissza. Pontszámunk növekedése különösen akkor jelentős, ha figyelembe vesszük, hogy az teljes egészében az 1968—1974-es időszakban következett be, és tükröződik benne az infrastruktúra népgazdasági szerepének felismerésén alapuló gazdaságpolitika és annak megvalósulása. Alapvető és örökölt infrastrukturális elmaradásunk felszámolására azonban ez a néhány év természetesen nem volt elegendő.

1974-re az országok valamivel szélesebb körére, 38 országra rendelkezünk adatokkal.

Kézenfekvőnek látszik ezeket a pontszámokat összefüggésbe hozni a gazdaság általános színvonalával. Erre szolgál az 1. sz. ábra. Anélkül, hogy itt most mélyebb fejtegetésekbe bocsátkoznánk a gazdaság általános színvonalának fogalmáról és mérési módszereiről, az egy lakosra jutó bruttó hazai termék egy 1970-re vonatkozó összehasonlító becslését használjuk fel**, amelyet az egyes országokban 1970 és 1974 között végbement növekedéssel továbbvezettünk 1974-ig. Itt most nem szeretnénk ismételt vita tárgyává tenni a GDP-összehasonlítás ma még távolról sem nyugvóponton levő problémáit, ezekben itt és most nem is kívánunk állást foglalni. Az adott cél szempontjából maga a GDP-mérés nem elsődleges kérdés. Az ábrán a bruttó hazai termék becslésének számos változata közül azt használtuk, amelynél annak kiszámításában csak az ún. flow jellegű naturális mutatók játszottak szerepet (az ún. stock jellegű nem). E változatban ugyanis a termelő és a végső fogyasztás elemei jutnak kifejezésre a GDP-adatokban, vagyis azok a folyamatok, amelyeket az infrastruktúra hivatott szolgálni.*** E mutatót a továbbiakban „flow-szint”-nek nevezzük.

* Hangsúlyozni kell, hogy a pontszámemelkedés nem jelenti feltétlenül az infrastruktúra-színvonalának ennek megfelelő abszolút növekedését, mivel a pontszám mindig függ a viszonyítási alapul szolgáló (maximális értékkel rendelkező) ország színvonalától.

** Ehrlich Éva—Pártos Gyula—Csorba Miklósné—Szarvas Péter: Fejlettségi szintek, arányok, szerkezetek. OT Tervgazdasági Intézet. Kézirat. 1977.

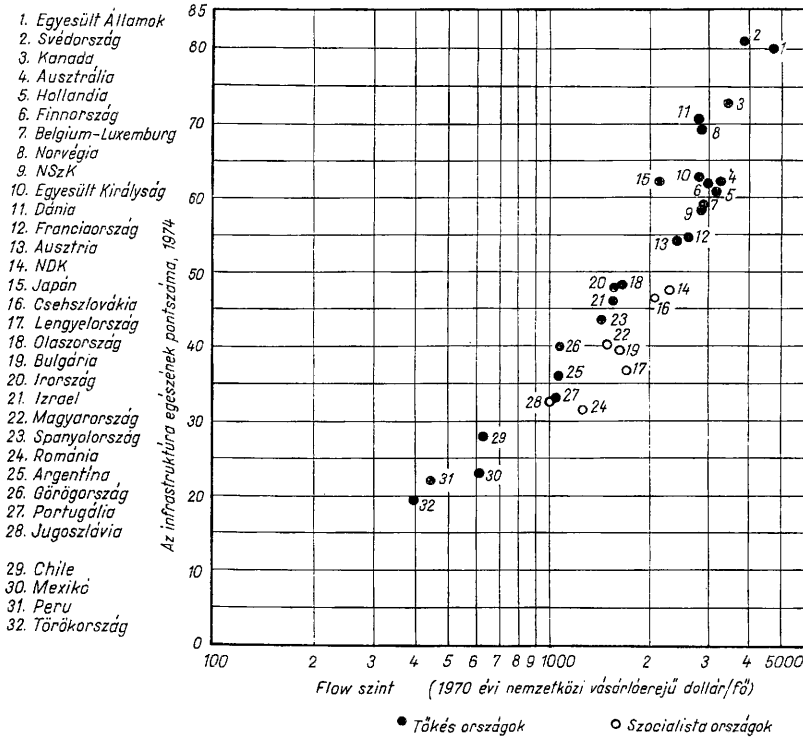
*** A fejlettségi változó tehát az 1974. évi, egy lakosra jutó flow jellegű hazai végtermék 1970. évi nemzetközi vásárlóerejű dollárban.

38 ország infrastrukturális sorrendje és pontszáma

Ország	1974	
	Sorrend	Pontszám
Svédország	1	80,9
Egyesült Államok	2	80,0
Kanada	3	72,9
Dánia	4	70,5
Új-Zéland	5	69,4
Norvégia	6	69,3
Svájc	7	68,4
Egyesült Királyság	8	62,7
Japán	9	62,3
Ausztrália	10	62,0
Finnország	11	61,9
Hollandia	12	61,0
Belgium	13	59,0
NSZK	14	58,8
Franciaország	15	54,7
Ausztria	16	54,4
Olaszország	17	48,4
Írország	18	48,3
NDK	19	47,7
Csehszlovákia	20	46,5
Izrael	21	46,2
Spanyolország	22	43,8
Magyarország	23	40,2
Görögország	24	39,8
Bulgária	25	39,4
Lengyelország	26	36,7
Argentína	27	36,2
Portugália	28	32,9
Jugoszlávia	29	32,9
Dél-Afrika	30	31,5
Románia	31	31,3
Chile	32	28,0
Brazília	33	24,7
Mexikó	34	23,1
Peru	35	22,0
Egyiptom	36	20,9
Törökország	37	19,9
India	38	16,9

Mint az 1. sz. ábrából leolvasható, az országokat jelző pontok viszonylag keskeny sávban helyezkednek el, jeléül annak, hogy a „flow-szint” és az infrastrukturális színvonal között szoros kapcsolat van. Általában minél magasabb valamely ország flow-szintje, annál magasabb infrastrukturális színvonala is. E szoros kapcsolat is igazolja a gazdasági növekedés és az infrastruktúra kölcsönhatását. A jól kiépített infrastruktúra kedvező teret biztosít az általános gazdasági fejlődésnek a szűk keresztmetszetek felszámolásával, a növekedéshez szükséges tárgyi és emberi tényezők rendelkezésre bocsátásával és a piacbővítéssel, a gazdasági növekedés pedig forrást jelent az infrastruktúra további fejlesztése számára.

Az infrastrukturális pontszám és a flow-szint összefüggése 1974-ben

A ponthalmaz azonban mégis csak egy sávban és nem egyetlen vonal mentén helyezkedik el. Ez nemcsak azért van, mert az ilyen és ehhez hasonló közgazdasági változók közt általában is „csak” sztochasztikus és nem egyértelmű függvényszerű kapcsolat van, hanem azért is, mert nem várható, hogy az infrastruktúra színvonala teljesen következetesen együtt haladjon a flow-szinttel. A fejlődésben mindig viszonylagos késések és viszonylagos előreszaladások, aminek következtében az egyik időszakban ez, a másik időszakban az az ország „lóg ki” az összefüggés ponthalmazának a sávjából. A sávtól lefelé való eltérés azt mutatja, hogy a kérdéses ország infrastrukturális pontszáma kevesebb, mint ami a nemzetközi átlagok és arányok alapján az adott flow-szintű országtól elvárható. Az ellenkező irányú eltérés pedig a flow-fejlettséghez viszonyítva előbbretartó infrastruktúrára utal.

Az általános tendenciától a szocialista országok némileg eltérnek, illetve legalábbis a sáv alsó határa közelében foglalnak helyet, jelezve, hogy infrastrukturális színvonaluk még ma is alacsonyabb a flow-szintjük és a nemzetközi tendenciák alapján várhatónál. Az eltérés mértéke nem különösebben nagy, de érdemes utalni arra, hogy az ebben megnyilvánuló mennyiségi lemaradással szemben a minőségi tényezők elmaradása számottevőbb.

Az infrastrukturális fejlődésnek az iparosítással összefüggésben három

típusa különböztethető meg:* *a)* Az ún. megelőző típus (Anglia és számos nyugat-európai ország az iparosodás kezdetén), amelyben az infrastrukturális keretek mintegy készen várták a gazdasági fellendülést; *b)* Az ún. láncszerűen egybekapcsolódó típus (Egyesült Államok), ahol az infrastruktúra az ipar terjedésével egyidőben, a termelő és a fogyasztó ágazatok által támasztott szükségletek folyamatos kielégítésével jött létre; *c)* Az ún. utólagos fejlődési típus, amely a szocialista országokra jellemző a II. világháború után, és amelyben az infrastrukturális fejlettség az iparosítás kezdetén történelmileg jelentősnek mondható időszakra háttérbe szorul az általános gazdasági fejlesztés-fejlődés mögött. Az 1. sz. ábra világosan mutatja, hogy Magyarország gazdasága az utóbbi évtizedben elért — már említett — fejlődése ellenére is ma még az utólagos infrastrukturális fejlődési típusba tartozik.

Infrastrukturális területek

Közlekedés

A közlekedés pontszáma alapján (amelyet 8 közlekedési mutató pontszámának átlagaként képeztünk) az országok lényegében az infrastruktúra egészének megfelelő sorrendben helyezkednek el. Szembetűnő kivétel, hogy itt Kanada áll az első helyen, Svédországnak pedig az 5. hely jut.

A közlekedés általános fejlődését a II. világháború után egyrészt az automobilizmus nyugat-európai tömegméretűvé válása, a vasúti közlekedés mennyiségi visszafejlődése, másrészt az egész közlekedés technikai rekonstrukciója jellemzi. Mutatószámainkban és a segítségükkel képzett pontszámokban inkább a mennyiségi hatások tükröződnek, míg a rekonstrukció jellegű elemek nem, vagy alig jutnak kifejezésre.

A szocialista országok közlekedési pontszáma valamivel alacsonyabb, mint infrastrukturális főátlaguk, jelölül annak, hogy a közlekedés ezekben az országokban mennyiségileg is a kevésbé fejlett infrastrukturális területek közé tartozik. A jelenlegi színvonal azonban számottevő javulást tükröz. A szocialista országokban 1960-ig ugyanis inkább a közlekedés színvonalának viszonylagos romlása volt tapasztalható (az NDK és Jugoszlávia kivételével). E folyamat az 1960-as években állt meg, és ekkor, ha lassan is, de megindult az úthálózat korszerűsítése és a közlekedési munkamegosztás szerkezetének átalakulása: a közúti közlekedés gyors előretörése és a vasút szerepének a csökkenése. Napirendre került a vasúthálózat korszerűsítése, a géppark modernizálása, meggyorsult a villamosítás és dieselesítés. Ennek következménye, hogy a szocialista országok többségének a sorrendben elfoglalt helye 1960 és 1968 között már nem romlott tovább, hanem ezek az országok is lépést tudtak tartani a többi ország közlekedésfejlesztésének az ütemével. 1968 után ez a folyamat általában felgyorsult, különösen a vasúti közlekedés és a hajózás terén. A szocialista országoknak nemcsak a közlekedési pontszáma nőtt jelentősen, hanem a helyezésükben is van némi javulás: Csehszlovákia és Románia öt, Lengyelország két hellyel lépett előre, a többi ország helyzete nem változott. Magyarország helyzete a közlekedésben a jelentős pontszámnövekedés ellenére sem javult, mivel más országok-

* Az okokra itt nem térünk ki, ezekről lásd Csernok—Ehrlich—Szilágyi: J. m. 75—90. 1.

**29 ország közlekedési infrastruktúráis sorrendje és pontszáma
1960-ban, 1968-ban és 1974-ben**

Ország (1974. évi sorrend szerint)	1960		1968		1974	
	sorrend	pontszám	sorrend	pontszám	sorrend	pontszám
Kanada	1	51	2	55	1	58
Egyesült Államok	5	43	1	56	2	53
Dánia	2	47	10	42	3	52
Új-Zéland	11	34	3	48	4	52
Svédország	3	45	7	43	5	51
Japán	18	21	6	43	6	51
Belgium	12	31	13	35	7	49
Norvégia	9	36	8	43	8	47
Írország	7	38	12	36	9	45
Ausztrália	4	43	5	45	10	45
Svájc	6	41	4	47	11	45
Hollandia	10	35	9	43	12	45
NSZK	14	23	16	30	13	44
Egyesült Királyság	8	37	11	37	14	43
Franciaország	13	29	14	34	15	43
Csehszlovákia	19	20	21	23	16	40
Finnország	15	23	19	24	17	40
NDK	21	16	17	26	18	39
Ausztria	16	22	15	30	19	39
Olaszország	20	18	18	24	20	35
Lengyelország	23	12	23	18	21	33
Görögország	17	22	20	24	22	32
Románia	28	6	28	9	23	31
Magyarország	22	15	22	21	24	31
Bulgária	25	11	25	14	25	30
Portugália	22	11	26	13	26	28
Jugoszlávia	26	10	27	12	27	27
Spanyolország	27	9	24	15	28	26
Törökország	29	4	29	4	29	14

ban (elsősorban Romániában és Lengyelországban) erőteljesebb volt a növekedés.

A közlekedés valamennyi mutatója közül a személygépkocsi-állomány növekedése a legdinamikusabb, különösen a szocialista országokban, ahol 1968 és 1974 között általában több mint kétszeresére nőtt a kocsi száma. (Hasonló mértékű a növekedés Görögországban és Spanyolországban.) Más kérdés azonban, hogy a személyautózás infrastruktúrája (javítóhálózat, üzemanyagtöltő állomások, garázs- és parkolóhely-hálózat stb.) mennyire tud lépést tartani e mennyiségi fejlődéssel. Szűk keresztmetszeteket szép számmal találunk. Az autóközlekedés másik fontos tényezője, az úthálózat nem változott számottevően az utóbbi években. Az a sorrend, amely az országok között az útsűrűség tekintetében több évtizede kialakult, meglehetősen szilárdnak bizonyult, azaz nem következett be lényeges változás — bizonyos közeledés ellenére sem — a fejlett és a kevésbé fejlett úthálózattal rendelkező országok között. A rekonstrukciós hatások számszerűsítésének hiánya azonban itt némileg torzítja a képet. Az útépitések egy része a meglévő

útvonalak bővítését, korszerűsítését jelenti, ami az úthossz mérőszámában nem jut kifejezésre. Ezért előfordulhat, hogy egyes országok nagy volumenű útépitési tevékenysége nem növeli e tevékenységnek megfelelő mértékben az útsűrűséget, másutt pedig kis mennyiségű útépités is növelő tényezőként jelentkezik.

Hírközlés

A hírközlés színvonalát csak egyetlen mutatóval, a lakosságszámhoz viszonyított telefonkészülékek (beszélőhelyek, fő- és mellékállomások) számával tudjuk jellemezni. E mutató skálája széthúzottabb, mint az infrastruktúra más területeié. Viszonylag nagyok a különbségek a különböző fejlettségű országcsoportok között. E rangsorban a szocialista országok igen kedvezőtlen helyet foglalnak el, és alacsony színvonalat képviselnek.

4. sz. táblázat

**29 ország hírközlési infrastrukturális sorrendje és pontszáma
1960-ban, 1968-ban és 1974-ben**

Ország (1974. évi sorrend szerint)	1960		1968		1974	
	sorrend	pontszám	sorrend	pontszám	sorrend	pontszám
Egyesült Államok	1	100	1	100	1	100
Svédország	2	86	2	91	2	94
Svájc	4	75	3	80	3	88
Kanada	5	74	4	78	4	81
Új-Zéland	3	76	5	77	5	71
Dánia	6	57	6	57	6	63
Ausztrália	7	50	7	52	7	56
Egyesült Királyság	9	38	9	43	8	54
Finnország	11	33	11	40	9	53
Japán	20	14	14	32	10	53
Hollandia	10	34	10	42	11	51
Norvégia	8	50	8	50	12	50
NSZK	13	28	12	36	13	45
Belgium	12	31	13	35	14	40
Ausztria	14	24	15	31	15	39
Olaszország	17	18	17	27	16	36
Franciaország	16	23	16	28	17	35
Görögország	25	7	22	16	18	31
Spanyolország	19	14	20	21	19	30
Csehszlovákia	18	18	18	23	20	25
NDK	15	24	19	22	21	21
Írország	21	14	21	17	22	19
Portugália	22	11	23	13	23	17
Magyarország	23	10	24	12	24	14
Bulgária	26	5	26	8	25	12
Lengyelország	24	8	25	9	26	11
Jugoszlávia	27	3	28	5	27	8
Románia	28	3	27	5	28	8
Törökország	29	0,3	29	3	29	3

A 14 év alatt a szocialista országok helyzete a hírközlésben nem javult, sőt egyeseké (különösen Csehszlovákiáé és az NDK-é) még romlott is. A mennyiségi növekedés igen mérsékelt, jóval alatta marad a hasonló fejlettségű tőkésországokénak, sőt néhány olyan ország is, amelyek távbeszélő-sűrűsége eleve többszörösen meghaladta a szocialista országokét, gyorsabb növekedést tudott felmutatni még 1968 és 1974 között is.

Magyarországon a növekedés még a többi szocialista országhoz mérten is lassú. A hírközlés az infrastruktúra olyan területe, amely — amellet, hogy hagyományosan elmaradott — nemzetközi méretekkel mérve túl keveset fejlődött, és ezért elmaradottsága fokozódott.

Lakásellátottság és -felszereltség

A pontszámok és a sorrend a tőkésországok között hagyományosan kialakult arányokat őriznek. Szembetűnő az észak-európai országok kedvező helyzete, amelyben ezeknek az országoknak általánosan ismert magas lakáskultúrája jut kifejezésre. A szocialista országok közül az NDK a közép-

5. sz. táblázat

26 ország lakásellátottsági és -felszereltségi infrastrukturális sorrendje és pontszáma 1960-ban, 1968-ban és 1974-ben

Ország (1974. évi sorrend szerint)	1960		1968		1974	
	sorrend	pontszám	sorrend	pontszám	sorrend	pontszám
Egyesült Államok	1	94	1	95	1	92
Norvégia	4	86	2	95	2	90
Kanada	6	83	6	88	3	89
Svédország	7	71	7	80	4	88
Egyesült Királyság	2	92	5	89	5	88
Dánia	3	91	3	95	6	79
Belgium	8	69	9	69	7	77
Svájc	5	86	4	92	8	77
NSZK	10	64	10	68	9	74
Japán	11	57	13	56	10	70
Ausztria	12	53	12	57	11	69
Hollandia	9	65	8	71	12	68
Franciaország	13	53	14	55	13	65
Olaszország	16	45	11	57	14	62
NDK	14	50	16	48	15	61
Finnország	17	37	18	44	16	57
Spanyolország	15	46	15	51	17	56
Csehszlovákia	18	36	19	43	18	52
Görögország	22	27	17	44	19	42
Magyarország	24	24	21	30	20	39
Lengyelország	21	28	24	22	21	38
Jugoszlávia	20	30	22	28	22	38
Bulgária	23	26	23	27	23	37
Portugália	19	30	20	34	24	30
Törökország	26	—	26	—	25	22
Románia	25	—	25	—	26	21

mezőnyben foglal helyet, a többi ország helyzete az általános infrastruktúrális pozíciónak felel meg.

A lakásellátottság pontszáma viszonylag kevésbé széthúzott. 1960 és 1974 között a skandináv országok amúgy is kedvező helyzete tovább javult. A legfigyelemreméltóbb azonban a szocialista országok fejlődése, különösen az 1968—1974-es időszakban. A felzárkózás a lakások számának a tekintetében a legnagyobb, ami persze — új lakásokról lévén szó — az ellátottság minőségi tényezőinek a javulását is magával hozza. Ez utóbbi téren azonban (mint például a vízvezetékekkel való ellátottság, a zsúfoltság, a háztartási villamosenergia-felhasználás mint a háztartások gépesítettségi fokának jellemzője) jóval nagyobb a különbség a szocialista és a tőkésországok között (az NDK kivételével), mint a pusztán mennyiségi lakásállományban. Ez azzal is összefügg, hogy a meglévő régebbi lakásállomány felújítása, de különösen modernizálása nem tart megfelelően lépést az új építkezések ütemével.

Az egész időszakban a szocialista országok közül Magyarországon volt a lakásellátottság és a -felszereltség fejlődése a leggyorsabb. 1960—1974 között hazánk négy hellyel lépett előbbre, amelyhez hasonló változás a vizsgálatunkban szereplő országok egyikénél sem található. Persze ez az igen kedvező fejlődés sem helyezte országunkat a 20. helynél magasabbra.

Egészségügyi ellátottság

Az egészségügyi ellátottság színvonalát négy mutatószám pontszámának átlagával jellemezzük. Az országok sorrendje és pontszáma jelentősen más, mint akár a gazdasági fejlettség, akár az infrastruktúra egésze tekintetében.

A legkedvezőbb az észak-európai országok helyzete, az első öt helyből négyet ezek foglalnak el. Ezzel szemben például az Egyesült Államoknak a 9., Kanadának a 10. hely jut. Az Egyesült Államok lemaradása lényegében az 1950-es évtizedre esik. Az észak-amerikai országokban az állam jóval később tűzött ki számottevő egészségügyi programokat, mint az európai országok többségében, és a társadalombiztosítás ma sem olyan általános, mint Európában.

Az 1950-es és 1960-as évtizedben számottevően csökkent a szocialista országok és a fejlett tőkésországok egészségügyi helyzete közötti különbség. Ebben kifejezésre jutnak az egészségvédelem gyors és hatékony javítására irányuló nagy arányú erőfeszítések. Csehszlovákia, az NDK, Magyarország, Bulgária és Lengyelország egészségügyi ellátottsága — legalábbis a mennyiségi oldalról — közelebb áll a fejlett nyugat-európai országok színvonalához, mint az infrastruktúra egyéb területei. Viszont az utolsó néhány évben az egészségügyi ellátás színvonala Nyugat-Európában igen előrelendült, és így a szocialista országok erőfeszítései nem vezettek a relatív helyzet számottevő javulásához.

Az 1960—1974-es időszakban a tőkésországok körében kisebb-nagyobb átrendeződések következtek be. A szocialista országok helyzete lényegében nem változott, bár a táblázatból úgy tűnik, mintha az 1968-as helyzet néhány ország tekintetében számottevően jobb lett volna, mint az 1974-es. Ennek azonban csupán az az oka, hogy mutatószámaink közé 1974-ben sikerült felvenni az egészségügyi személyzet létszámát, míg korábban csak

**29 ország egészségügyi ellátottsági infrastrukturális sorrendje és pontszáma
1960-ban, 1968-ban és 1974-ben**

Ország (1974. évi sorrend szerint)	1960		1968		1974	
	sorrend	pontszám	sorrend	pontszám	sorrend	pontszám
Svédország	1	97	1	89	1	100
Finnország	15	71	2	78	2	89
Norvégia	3	85	9	70	3	82
Új-Zéland	6	82	10	69	4	82
Dánia	4	83	7	70	5	80
Japán	17	67	4	74	6	79
Ausztrália	5	82	8	70	7	77
Hollandia	8	80	21	55	8	75
Egyesült Államok	10	79	17	73	9	74
Kanada	14	75	13	64	10	72
Svájc	2	91	6	59	11	72
Franciaország	18	67	20	56	12	72
NSZK	9	79	14	63	13	71
Írország	28	33	11	67	14	69
Egyesült Királyság	7	81	16	61	15	67
Csehszlovákia	11	77	3	75	16	66
Ausztria	13	76	15	62	17	62
NDK	12	76	5	74	18	61
Belgium	16	71	18	57	19	60
Magyarország	20	63	19	56	20	59
Bulgária	19	64	12	66	21	58
Olaszország	22	63	22	53	22	58
Lengyelország	23	59	23	53	23	56
Spanyolország	21	63	26	39	24	53
Görögország	25	51	25	42	25	51
Románia	24	58	24	49	26	50
Jugoszlávia	27	41	27	36	27	45
Portugália	26	47	28	29	28	44
Törökország	29	12	29	19	29	32

az orvosok száma állt rendelkezésre. Az orvosszám a szocialista országokban kiemelkedően jó. Az orvosokat kiszolgáló, munkájukat hatékonyabbá tevő egyéb egészségügyi személyzet tekintetében azonban távolról sem ez a helyzet. Véleményünk szerint az 1974-re alkalmazott mutatók reálisabban jellemzik az egészségügyi helyzetet, mint az 1968-as mutatószámkészlet.

Magyarország viszonylag magas átlagpontszáma (59) ellenére sem mehetünk el szóltanul olyan minőségi tényezők mellett, mint a kórházak egyre súlyosabb és ma már széles körben ismert helyzete. E téren a hosszú idő óta elhalasztott fejlesztés jelentős társadalmi veszélyeket rejt magában.

Oktatás és kulturális ellátottság

Az oktatás és a kulturális ellátottság színvonalában a különböző korosztályok iskolába járási foka, a tanerő-ellátottság, továbbá a tv-készülékek állománya és a kiadott könyvek száma jut kifejezésre. A II. világháború

után általánosan előtérbe került az oktatásnak mint a gazdasági fejlődés egyik legfontosabb feltételének jelentősége, és mint ilyennek fejlesztése az állam egyik központi feladatává vált. A fejlett tőkésországokban a munkaerőképzés legfőbb követelménye a magas általános műveltségi színvonalra épülő nagyfokú szakmai mobilitás. Az általános gazdasági és műszaki fejlődés mindinkább a „konvertibilis” munkaerőt értékeli nagyra. A szocialista országokban a világháború után beállt döntő fordulat leglényegesebb vonása a széles társadalmi rétegek bevonása a középfokú- és felsőoktatásba. Jelen-tősen nőtt az oktatásra fordított kiadások aránya is.

7. sz. táblázat

28 ország oktatási és kulturális ellátottsági infrastrukturális sorrendje és pontszáma 1960-ban, 1968-ban és 1974-ben

Ország (1974. évi sorrend szerint)	1960		1968		1974	
	sorrend	pontszám	sorrend	pontszám	sorrend	pontszám
Egyesült Államok	1	92	2	80	1	81
Dánia	10	62	3	70	2	78
Norvégia	12	62	5	66	3	78
Svédország	3	75	1	81	4	71
Finnország	16	59	4	69	5	71
Belgium	4	71	9	62	6	69
Hollandia	13	60	6	65	7	67
Kanada	2	76	7	63	8	64
Ausztria	6	64	10	61	9	64
Egyesült Királyság	8	63	8	62	10	62
Új-Zéland	7	63	11	60	11	61
Svájc	18	56	17	54	12	61
NSZK	15	60	15	57	13	61
Franciaország	11	62	12	60	14	60
Japán	21	53	14	58	15	59
Magyarország	17	56	18	52	16	59
Ausztrália	14	60	16	57	17	56
NDK	5	70	13	60	18	56
Spanyolország	27	35	25	44	19	54
Olaszország	20	54	20	51	20	51
Csehszlovákia	9	63	19	52	21	50
Írország	22	50	24	45	22	49
Jugoszlávia	24	44	22	47	23	48
Románia	23	48	21	49	24	47
Portugália	25	40	26	40	25	45
Lengyelország	19	54	23	45	26	45
Görögország	26	40	27	36	27	44
Törökország	28	25	28	29	28	29

E tendenciák lényegében ma is érvényesek. Az iskolázottság mértéke az egész világon fokozódik. A fejlett tőkésországokban azonban már határozott jelei mutatkoznak annak, hogy az oktatási ágazat „kibocsátása” — legalábbis bizonyos szakmákban — kezdi meghaladni a társadalom tényleges szükségleteit. A tanulási lehetőségek demokratizálódása (ami iránt nagy a társadalmi nyomás, és amit országonként különböző mértékű és formájú ösztöndíjrendszerek is segítenek) szélesre nyitja az iskolaválasztás és diplomaszerezés lehetőségeit, a képzettségnek megfelelő elhelyezkedéshez

azonban természetesen nem segít hozzá. Ily módon egyre több területen lépnek fel olyan feszültségek, amelyeket általában strukturális munkanélküliségnek nevezünk. E jelenség egyes országokban valóban „csak” strukturális: a különböző képzettségű emberek nem a végzettségüknek megfelelő, hanem annál általában alacsonyabb színvonalú (és bérű) munkakörben helyezkednek el. Más országokban a munkanélküliség abszolút mértékben is fellép: a diplomások azért nem vállalnak munkát, mert a munkahelykínálat nem felel meg a képzettségüknek. A strukturális munkanélküliség fékezését a gazdaság szükségletei és az oktatás közötti koordináció, illetve tervezés hiányában csak egy sok éves késéssel ható mechanizmus biztosítja: az elhelyezkedési nehézségek előbb-utóbb megszüntetik a szóban forgó iskolák, szakterületek vonzását.

Magyarországon az oktatásnak a munkaerő-szükségletből kiinduló tervezése, a felvételi rendszer (amelyet az utóbbi időben sok bírálat ért, létjogosultságát azonban úgyszólván senki sem vitatja) lehetőséget nyújt a „túloktatás” és az ebből eredő strukturális munkanélküliség elkerülésére. E lehetőség adta keretek optimális kitöltése azonban nem automatikus: egyfelől a gazdaság tényleges jövőbeli szakember-szükségletével összhangban levő oktatási struktúra, másfelől a műveltség és képzettség állandó növelése iránti — egyébként felbecsülhetetlen értékű — igény nincs feltétlenül összhangban, és a kettő együttes kielégítése csak az egyik vagy a másik irányban tett engedmények árán oldható meg. Nem kis feladata ez az ésszerű előrelátásnak és távlati tervezésnek.

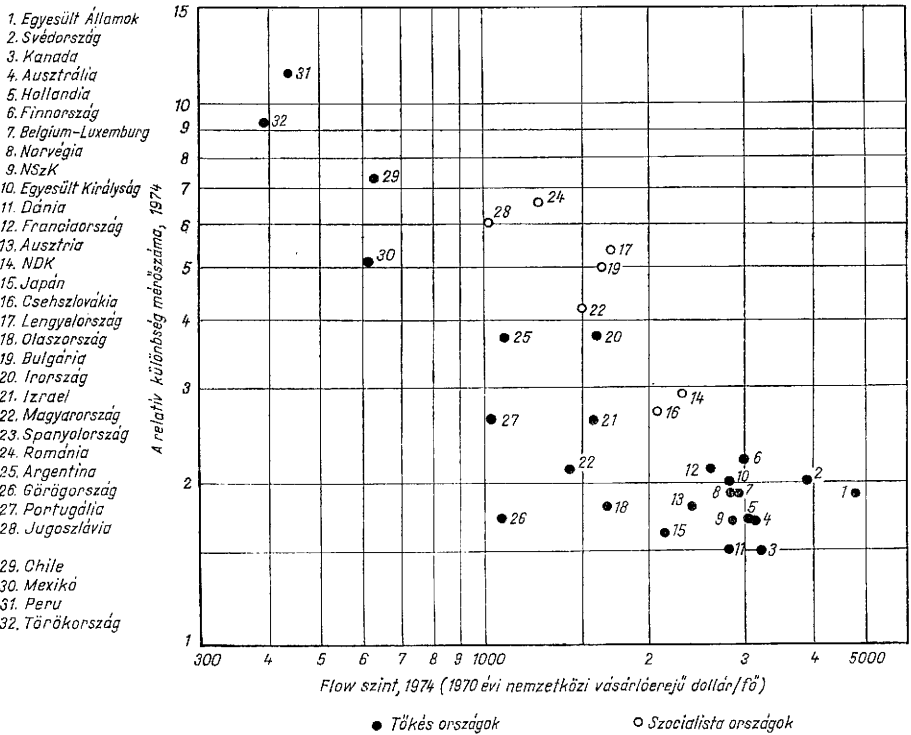
Magyarország valamennyi infrastrukturális terület közül az oktatást és a kulturális ellátottságot illetően van a legkedvezőbb helyen: 28 ország közül a tizenhatodikon.

Szerkezeti megállapítások a pontszámok alapján

Az infrastruktúra egésze és az egyes területek szerinti színvonal áttekintése után indokolt megvizsgálni, hogy az egyes országok infrastrukturális szerkezete mennyire kiegyenlített, illetve milyen mértékű viszonylagos aránytalanságok találhatók benne. E kérdésre a relatív különbség mérőszámával próbáljuk megadni a választ. E mérőszám egy ország legnagyobb és legkisebb pontszámú infrastrukturális területének pontszám-hányadosa. Minél nagyobb az így kapott számérték, annál nagyobb az adott országban az infrastrukturális területek színvonala közötti szóródás. E hányados összefüggése az általános gazdasági fejlettséggel a 2. sz. ábrán látható.

A magasabb flow-szintű országokban általában kiegyenlítettebb az infrastrukturális szerkezet, mint az alacsonyabb szintűekben. Az infrastrukturális területek színvonala közötti különbség tehát általában kisebb a kiépítettség magasabb fokán álló gazdaságokban. A szocialista országok relatív különbségének mérőszáma valamivel nagyobb, mint a hasonló fejlettségű európai tőkésországoké. Ezek az arányok különféle jellegű tényező hatására jöhetnek létre, átmenetileg még kedvezőek is lehetnek a gazdasági fejlődés vagy egy-egy probléma megoldása szempontjából, tartósan azonban lényeges ellentmondások forrásaivá válhatnak. Ezen ellentmondások fokozatos enyhülésére mutat az is, hogy a relatív különbség mérőszáma a szocialista országokban határozott csökkenést mutat.

A flow-szint és a relatív különbség mérőszámának összefüggése 1974-ben

8. sz. táblázat

A relatív különbség mérőszámainak alakulása a szocialista országokban

Ország	1960	1968	1974
NDK	4,6	3,4	2,9
Csehszlovákia	4,3	3,4	2,9
Magyarország	6,2	4,6	4,2
Lengyelország	7,8	5,6	5,4
Bulgária	12,0	8,1	5,0
Jugoszlávia	13,0	9,4	6,0
Románia	22,1	9,2	6,6

A szocialista országokban az infrastrukturális területek közül általában az egészségügy áll az első, és a hírközlés az utolsó helyen.

Az infrastrukturális pontszámokról mondtak összefoglalásaként a következőkben Magyarország általános és területenkénti pontszámát és sorrendjét mutatjuk be.

Magyarország infrastrukturális sorrendje* és pontszáma 1968-ban és 1974-ben

Megnevezés	1968		1974	
	sorrend	pontszám	sorrend	pontszám
Az infrastruktúra egésze	21	34	22	40
Közlekedés	22	21	24	31
Hírközlés	24	12	24	14
Lakásellátottság	21	30	20	39
Egészségügyi ellátottság	19	56	20	59
Oktatási és kulturális ellátottság**	17	52	16	59

* 29 ország közül

** 28 ország közül

Az infrastruktúra a termelési tényezők oldaláról

Munkaerő

Az infrastruktúra népgazdasági súlya és belső ágazati szerkezete a munkaerő oldaláról vizsgálva meglehetősen éles megvilágításba kerül. A vizsgálható kérdés csoportok közül kettőt emelünk ki:

a) az infrastruktúra népgazdasági súlya a munkaerő oldaláról, az infrastrukturális munkaerő forrásai;

b) az infrastruktúrában foglalkoztatott munkaerő szerkezete és néhány erre ható tényező.

Az infrastruktúrában foglalkoztatott munkaerő nagysága

Az általános gazdasági aktivitás vizsgálata azt mutatja, hogy — néhány kivételtől eltekintve — a fejlett tőkés- és a szocialista országokban az 1960-as évek és az 1970-es évek eleje-közepe közötti 10—15 éves időszakban a gazdasági aktivitás mértéke már nem, vagy alig változott.*

Az újonnan munkába lépők tehát nem képezik számottevő forrását az infrastrukturális munkaerő bővítésének.

Ily módon a forrás lényegében a meglévő munkaerő-állomány lehet. A kérdés tehát úgy vetődik fel, hogy melyik ágazatból (a primer vagy a szekunder szektorból) és milyen mértékben kerül át a munkaerő az infrastruktúrába. A terciér szektorban foglalkoztatottak aránya meglehetősen szoros kapcsolatban van a gazdasági szinttel. A fejlett nyugat-európai országokban ez az arány 45—58 százalék között van, az Egyesült Államokban 64, Kana-

* Itt most nem térhetünk ki a foglalkoztatottsági hányad stagnálásának a részletes vizsgálatára és különösen nem azoknak a differenciált okoknak a bemutatására, amelyek egyrészt a fejlett tőkés-, másrészt a rendkívül heterogén összetételű fejlődő országokban ezen arány viszonylagos stabilitása irányában mutatnak.

dában 66 százalék. A változás mértéke az utóbbi években a legfejlettebb országokban aránylag kicsi, a kevésbé fejlettekben nagyobb. Mivel a fejlett tőkés világban a mezőgazdasági foglalkoztatottak aránya már elérte vagy megközelítette az ország természeti és társadalmi adottságai által behatárolt (4-5 százalékos) minimumot, a tercier szektor munkaerőforrása lényegében az ipar. A szekunder szektor aránya ezekben az országokban az utolsó évtizedben változatlan, illetve a gazdaságilag legfejlettebb országokban csökkent.

A szocialista országokban jóval alacsonyabb az infrastruktúrában foglalkoztatottak aránya. Csak az NDK-ban éri el a 40 százalékot, a többi országban 28—35 százalék között van. A változás azonban a vizsgált másfél évtizedben jelentős, és ezen belül is figyelemreméltó fordulatot állapíthatunk meg az 1960-as és 1970-es évek között:

a) Az 1960-as évtized folyamán a szocialista országok többségében jelentősen csökkent a mezőgazdasági foglalkoztatottság aránya (az NDK-ban kisebb mértékű volt a csökkenés, de itt e szint már lényegében a fejlett tőkés-országokénak felel meg). A munkaerő legnagyobb részét azonban nem a tercier, hanem a szekunder szektor szívta fel. Csak az NDK-ban és Csehszlovákiában volt fordított a helyzet.

b) 1970 és 1974 között a tercier ágazat már nemcsak a primer, hanem a szekunder szektorból is merített mint munkaerőforrásból, sőt egy ország (Románia) kivételével a mezőgazdaságból felszabaduló létszám nagyobb hányada jutott a tercier, mint a szekunder szektornak.

Ebből is következik, hogy a tercier ágazat fejlődése most már szoros függvénye a többi ágazatban végbemenő átalakulásnak, mintegy feltételezi az ipari szerkezet lényeges átrendeződését is.

A következő táblázatban hét szocialista országra vonatkozóan a három szektor közötti áramlás mértékét mutatjuk be.

10. sz. táblázat

Munkaerő-áramlás a fő ágazatok között az összes foglalkoztatott százalékában*

Ország	1960—1970			1970—1974		
	Primer	Szekunder	Tercier	Primer	Szekunder	Tercier
	ágazat			ágazat		
NDK	— 4,3	+ 1,3	+3,0	—1,5	+0,1	+1,4
Csehszlovákia	— 7,6	+ 0,9	+6,7	—2,4	+1,1	+1,3
Magyarország	—12,5	+ 9,2	+3,3	—3,1	+0,8	+2,3
Lengyelország	— 9,5	+ 5,4	+4,1	—3,3	+1,5	+1,8
Bulgária	—19,8	+11,7	+8,1	—5,6	+2,0	+3,6
Románia	—16,3	+10,8	+5,5	—9,3	+6,9	+2,4
Jugoszlávia (1961—1971)	—12,7	+ 9,7	+3,0			

* Forrás: Sztatyisztyicseszki j ezsegodnyik sztran-cslenov SZEVI, 1975. Moszkva. Jugoszláviára vonatkozólag Yearbook of Labour Statistics. ILO, Geneva. 1976.

Az infrastruktúrális munkaerő ágazati szerkezete

A közlekedés és a hírközlés (a továbbiakban közlekedés) létszamaránya (itt és a továbbiakban a teljes munkaerő százalékában) a fejlett tőkésországokban általában 7 százalék körül, inkább az alatt van*, kivételt képeznek azok az országok (Norvégia, Ausztrália, Új-Zéland), ahol különösen nagy a hajózás jelentősége.

Ez az arány a szocialista országok némelyikében 7 százalék felett, másoknál a 7 százalékhoz igen közel áll, ismét másoknál pedig, ha nem is éri el azt, mindenesetre magasabb a fejlettségi szint alapján várhatónál. E viszonylag magas hányad azonban nem a közlekedés ténylegesen magas népgazdasági arányára utal, hanem egyrészt arra, hogy ennek az — egyik legfőbb igényesebb — infrastruktúrális ágazatnak technikai felszereltsége ezekben az országokban viszonylag elmaradott, és a többletmunkaerő egy része ezt az elmaradottságot hivatott pótolni. Másrészt a viszonylag magasabb létszám mögött ténylegesen van egy szállítási teljesítménytöbblet. E többlet azonban a népgazdaság adott szerkezetének, illetve a szerkezet bizonyos fogyatékoságainak tulajdonítható. Ilyenek például:

— a nyersanyag-kitermelés elhelyezkedésének és telepítésének örökölt, illetve létrehozott adottságai;

— a szállításiigényes és műszakilag nem elég korszerű termelési struktúra;

— a gyakorta felmerülő áruhiány miatt is kikényszerített irracionális szállítások és végül

— a nem eléggé korszerű szállításszervezés fogyatékoságai.

A kereskedelem foglalkoztatottak aránya a tőkésországokban gyorsan nő. Jelenleg a tengerentúli, legfejlettebb tőkésországokban 21—26, az európai fejlett tőkésországokban 20 százalék körül van. A szocialista országokban a kereskedelem foglalkoztatottak aránya jelenleg is igen alacsony, csak Jugoszláviában éri el a 16 százalékot, a többi országban 10 százalék körüli, illetve jóval az alatti. E különbségben nagyon élesen jut kifejezésre a szocialista országok üzlethálózatának nem kellő sűrűsége, az áruellátás hol átmeneti, hol tartósabb zavarai, tehát olyan tényezők együttese, amelyek az életszínvonalra is számottevő hatást gyakorolnak (anélkül azonban, hogy az életszínvonal mérőszámaiban megfelelően kifejezésre jutnának). A kereskedelemre nehezedő nyomást a hazai lakosság növekvő igényein kívül az idegenforgalom ugrásszerű fejlődése is fokozza. Mindez elkerülhetetlenné teszi a kereskedelmi ágazat olyan fejlesztését, amelyben a hagyományos és modern forgalmazási formák úgy ötvöződnek, hogy a források és a kielégítésre váró igények a lehető legnagyobb összhangba kerüljenek.

Az ún. egyéb ágazat tartalma rendkívül heterogén. Ide tartozik többek között az egészségvédelem, az oktatás, a kutatás és a közigazgatás. Nagy vonásokban azt mondhatjuk, hogy minél magasabb a gazdasági fejlettség szintje, annál magasabb ennek az ágazatnak a súlya a munkaerő-állományban. E hányad azonban országonként erősen szóródik, sokkal nagyobb mértékben, mint a közlekedésben vagy a kereskedelemben. Az ágazat növekvő súlya egyrészt az itt szereplő tevékenységek jó részének (például az egészség-

* E 7 százalékos arány kialakulásáról és stabilitásáról lásd Csernok—Ehrlich—Szilágyi: I. m. 31—33. l.

védelemnek és az oktatásnak) növekvő társadalmi jelentőségével, másrészt ezen ágazatok viszonylag alacsony technikaérzékenységevel, természet-szerűen csekély termelékenységnövelési lehetőségeivel és ezzel összefüggő munkaigényességével magyarázható.

Beruházások

Az infrastrukturális beruházások egyik jellegzetessége, hogy az összes beruházásban elfoglalt arányuk csak meglehetősen lazán függ össze a gazdasági fejlettséggel. Ez nem azt jelenti, hogy a fejlettségi skálán egymástól nagyon távol eső országok azonos mértékű és fajtájú infrastrukturális beruházásokat valósítanak meg, hanem csupán azt, hogy a fejlettségi szint itt nem meghatározó tényező.*

Megjegyzendő, hogy a 70-es évek közepének gazdasági visszaesése ezekben a beruházási arányokban még nem, vagy alig érezteti a hatását. Ma még nincs átfogó képünk arról, hogy a válság befolyásolta-e az infrastrukturális beruházások alakulását.

11. sz. táblázat

Az infrastrukturális beruházások* aránya az összes beruházásból (százalék)

1974

Egyesült Államok	66,1	Japán	68,5
Svédország	60,8	Olaszország	59,3
Kanada	63,5	Portugália	53,3
Hollandia	67,8	Csehszlovákia	48,2
Egyesült Királyság	65,9	Magyarország	51,2
Franciaország	70,4	Lengyelország	41,2
Norvégia	59,3	Bulgária	42,5
Finnország	57,2	Románia (1963)	30,5
Belgium	66,4	Jugoszlávia	51,8

* Infrastrukturális beruházásokon az infrastrukturális ágazatokban eszközölt beruházásokat értjük. Az adatok között nem szerepel az energia—víz—gáz ágazat, mivel a szocialista országok statisztikájában ezek együtt vannak a termelőágazatokkal. E táblázat adatainak forrása: U.N. Yearbook of National Accounts Statistics 1976.

A két országcsoport összehasonlításából a számszerűség minden bizonytalansága ellenére is szignifikáns különbségek bontakoznak ki. A tőkésországokban az infrastrukturális beruházások aránya 50—70, a szocialista országokban 40—50 százalék között ingadozik.

A közlekedési és hírközlési beruházások aránya a tőkésországokban 10—20 százalék közötti, tehát mintegy kétszerese ugyanezen ágazat munkaerőben elfoglalt hányadának. Ebben kifejezésre jut a közlekedés és hírközlés általában magas tőkeigénye és technikaérzékenysége. 10 százaléknál alacsonyabb közlekedési beruházásarányt csak olyan országokban találunk,

* Az infrastrukturális beruházások nemzetközi vizsgálatának lehetőségei eléggé korlátozottak. Az ENSZ nemzetgazdasági mérlegrendszerének (SNA) reformja óta ugyanis a beruházások osztályozásának nem elsődleges ismérve az ágazati hovatartozás. Ezért a beruházások ágazati megoszlása csak másodlagosan és meglehetősen bizonytalan becslések útján határozható meg. Emiatt nincs lehetőség az olyan évekkal való összehasonlításra sem, amelynek adatai csak a régi rendszerben állnak rendelkezésre. Nehézséget okoz továbbá a tőkésországok beruházási szerkezetének összehasonlítása a szocialista országokéval a némileg eltérő ágazati osztályozás miatt. Bizonyos tendenciák azonban még a korlátok mellett is nyilvánvalóak.

ahol a közlekedés és hírközlés nagyon kiépített. A szocialista országokban az arány 10—15 százalék közötti, de ez ma — figyelembe véve az ágazat műszaki elmaradottságát — alacsonyabb a szükséges fejlesztésekhez elegendőnél.

A lakásberuházások aránya abban a néhány tőkésországban, ahol az számszerűen megállapítható, az összes beruházás mintegy egynegyedét (néhány helyen egyötödét) teszi ki. A szocialista országokban a lakásberuházások aránya 7—13 százalék között szóródik, kivétel Magyarország, ahol 1974-ben 19 százalék volt.

Összefoglaló megjegyzések Magyarország infrastrukturális helyzetéről nemzetközi összehasonlításban

Az utolsó másfél évtizedre, különösen pedig a jelenlegi időszakra vonatkozó nemzetközi összehasonlítások megállapításait Magyarország oldaláról értékelve leszögezhetjük, hogy infrastrukturánkra az általános gazdasági fejlettséghez, az iparosodottság fokához képest még ma is az utólagos fejlődés-fejlesztés a jellemző. Egyidejűleg azonban azt is meg kell állapítani, hogy ebben a másfél évtizedben, de különösen annak második felében rendkívül sok történt infrastrukturális elmaradottságunk csökkentésére, felszámolására.

Az infrastrukturális fejlesztés gazdaságpolitikai célkitűzéseink integráns részévé vált. Gazdaságpolitikánkban az 1960-as évek óta mind nagyobb nyomatókat kap a lakosság életszínvonalának a növelése, és ez számos, az életszínvonalhoz közvetlenül kapcsolódó infrastrukturális területen érezeti hatását. Első helyen ezek közül a lakásépítés áll — mértéke a hetvenes években különösen erősen nő —, de más területeken — belkereskedelem, kultúra, a rádió tömegessé válása, a tv rohamos elterjedése, a közlekedési motorizáció megindulása és gyors fejlődése — is csökkentek a mennyiségi hiányok, sőt bizonyos minőségi javulásról is beszélhetünk. Súlyos, sőt, egyre nehezedő hiányok maradtak fenn azonban olyan területeken, mint például a kórházi ellátás.

A termelő infrastruktúrában jelentős előrelépés történt például az úthálózat korszerűsítésében, az ország első autópályájának megépítésében, a modern benzinkút-hálózat kialakításában stb. A termelő infrastruktúra egészét tekintve azonban nem beszélhetünk számottevő javulásról. Bizonyosra vehető, hogy ennek is igen jelentős szerepe van termelő szektoraink alacsony termelékenységű színvonalában.

Az infrastruktúra terén az 1960-as évek végétől mind a foglalkoztatottak száma, mind aránya növekedésnek indult. Figyelembe véve, hogy a lakosság aktivitásának foka (a foglalkoztatottak aránya) ebben az időszakban már stabilizálódott, az infrastruktúra foglalkoztatottjainak aránynövekedését az 1970-es évektől — természetesen különféle áttételeken keresztül, de — lényegében a mezőgazdasági foglalkoztatottak aránycsökkenése biztosította. Az infrastruktúra növekvő létszámigénye is hozzájárult ahhoz, hogy az 1970-es években az ipari létszám aránya már nem növekszik.

Az infrastrukturális szféra létszámnövekedése azonban — a nemzetközi tendenciáktól eltekintve — az ún. technikára érzékeny infrastrukturális területeken (közlekedés, hírközlés, kereskedelem, raktározás, lakásellátás)

is bekövetkezett, noha ezekben a többi infrastrukturális területhez képest nagyobb a lehetőség az élő munka holt munkával való helyettesítésére. Ily módon az infrastrukturális területek fejlődése szinte mindenütt jelentős, jobbára más ágazatokból származó munkaerő bevonása útján ment végbe.

Az 1960-as évektől kezdve az infrastrukturális beruházások volumene és aránya is folyamatosan emelkedett. E beruházások aránya az 1960-as évek végéig mindenekelőtt a kitermelő ipar rovására, az 1970—1975. években, a IV. ötéves terv időszakában pedig elsősorban a feldolgozó ipar terhére nőhetett.

A feszültségek azonban az előrehaladás ellenére is jelentősek mind a munkaerő, mind a beruházások oldalán. A meglevő — a történelmi örökségből is származó —, s az előrehaladással mind erőteljesebben jelentkező mennyiségi és minőségi elmaradás behozásához, valamint az időközben fellépő új és növekvő, a termeléshez és az életszínvonalhoz egyaránt kapcsolódó szükségletek kielégítéséhez jelentős erőforrásokra lenne szükség. Az sem mindegy azonban, hogy a meglevő vagy az infrastruktúra felé irányított pótlólagos erőforrásokkal hogyan gazdálkodunk. Számos jele van annak, hogy e gazdálkodás távol van az optimálistól. Egyes szolgáltató ágak például egy idő óta kedvezményeket, különleges támogatást élveznek. E kedvezmények jelentősen javították az illető ágazat vállalatainak a gazdálkodási helyzetét, jövedelmezőségét, anélkül azonban, hogy ez a tényleges ellátás, szükségletkielégítés ugyanilyen mértékű javulásához vezetett volna.* Kétségtelen, hogy a modern infrastruktúra jelentős részével szemben nem lehet a gazdaságosság és jövedelmezőség olyan követelményét felállítani, mint a termelő ágazatok mindegyikével szemben. Az infrastruktúrának ez a része nem önmagában gazdaságos, „hatékony”, hanem a gazdaság egészének a működését teszi hatékonyabbá. Más részével szemben azonban közvetlenül is felléphetünk a gazdaságosság követelményével, azzal, hogy ésszerűen és hatékonyan használja fel a rendelkezésre álló erőforrásokat. Az infrastruktúra optimális fejlesztésének egyik „titka” valószínűleg e két típus közötti helyes különbségtételben rejlik.

A cikkünk alapját képező vizsgálatot — a nemzetközi adatok hozzáférhetőségéhez alkalmazkodva — az 1974. évvel zártuk. Az ezután következő évek (lényegében tehát az V. ötéves terv eddig eltelt évei) már nem kaptak helyet e vizsgálatban. Így nem tehattük nemzetközi összehasonlítás tárgyává az 1973—1974-től kialakult új helyzetet, illetve külső és belső gazdasági nehézségeinket. Kétségtelen, hogy e helyzet némileg behatárolja infrastruktúrafejlesztésünk mozgásterét, sőt azt imitt-amott kényszerpályára is tereli. Ezen azonban nem az infrastruktúra fejlesztéséről való lemondást kell érteni. Gazdaságpolitikai célkitűzéseinkben az infrastruktúrafejlesztés fontossága és helye ma már világosan megfogalmazódik. Az új helyzetben azonban az eddiginél is fontosabb a sokféle igény közötti helyes prioritás megválasztása. Nem kevésbé fontos olyan gazdálkodási formák, szervezetek kialakítása és fokozatos elterjesztése sem — nemcsak és nem is elsősorban az infrastrukturális, hanem inkább az infrastruktúrát felhasználó ágazatokban —, amelyek mellett az infrastruktúrafejlesztés viszonylagos maximuma és az abba befektetett erőforrások legjobb hasznosítása, hasznosulása érhető el.

* Lásd részletesebben Vigh Éva: „A szolgáltatások sajátos szabályozásának gyakorlati megvalósulása” című munkájában (egyetemi dolgozat, 1978).

Függelék
Az infrastruktúra nemzetközi összehasonlításához felhasznált mutatószámok

A mutató megnevezése	Melyik időszak jellemzésére használtuk
<i>Közlekedés</i>	
100 km ² -re jutó úthossz	1960, 1968, 1974
100 ezer lakosra jutó úthossz	1960, 1968, 1974
100 km ² -re jutó vasútvonalhossz	1960, 1968, 1974
100 ezer lakosra jutó vasútvonalhossz	1960, 1968, 1974
Villamosított vasútvonalak aránya	1960, 1968
1000 lakosra jutó kereskedelmi hajópark (bruttóregisztertonna)	1960, 1968, 1974
Motorhajók aránya a kereskedelmi hajóparkból	1968, 1974
1000 lakosra jutó személygépkocsik száma	1960, 1968, 1974
1000 lakosra jutó autóbuszok, teherautók és motorkerékpárok száma	1960, 1968, 1974
<i>Hírközlés</i>	
1000 lakosra jutó telefonkészülékek száma	1960, 1968, 1974
<i>Lakásellátottság és -felszereltség</i>	
Egy lakószobára jutó személyek száma	1960, 1968, 1974
Vízvezetékes lakások aránya	1960, 1968, 1974
Egy lakosra jutó háztartási villamosenergia-fogyasztás	1960, 1968, 1974
1000 lakosra jutó lakásállomány	1974
<i>Egészségügyi ellátás</i>	
Csecsemőhalandóság	1960, 1968, 1974
Születéskor várható átlagos élettartam	1974
Egyéves korban várható átlagos élettartam	1960, 1968
1000 lakosra jutó kórházi ágyak száma	1960, 1968, 1974
1000 lakosra jutó orvosok száma	1960, 1968
Egy fő egyetemi végzettségű egészségügyi dolgozóra jutó egyéb egészségügyi alkalmazott	1968
1000 lakosra jutó egészségügyi személyzet	1974
<i>Oktatási és kulturális ellátottság</i>	
Alsó- és középfokú iskolai tanulók a megfelelő korú népesség százalékában	1960, 1968, 1972
Egy tanóra jutó tanulók száma az alsófokú iskolákban	1960, 1968, 1972
Középiskolai tanulók száma a megfelelő korú népesség százalékában	1969, 1972
Főiskolai és egyetemi hallgatók száma a megfelelő korú népesség százalékában	1960, 1969, 1972
Oktatási kiadások a bruttó hazai termék százalékában	1968
1000 lakosra jutó rádiókészülékek száma	1960
1000 lakosra jutó tv-készülékek száma	1968, 1973
100 ezer lakosra jutó kiadott könyvek száma	1968, 1973

VIDMANN MIHÁLY:

Gondolatok a termelőszövetkezetek vállalati érdekeltségéről

A közgazdasági szabályozóeszközökre épített gazdaságirányítási rendszer bevezetése óta eltelt időszak gazdag tapasztalatokkal és értékes tanulságokkal szolgált. Helyesnek bizonyult az a döntés, hogy a termelő és a forgalmazó vállalatoknál — lényegében a mezőgazdasági szövetkezetek kivételével — a vállalati érdekeltség és a központi szabályozás közti kapcsolatot a vállalati nyereségen keresztül kell megteremteni. A vállalatok gazdálkodásának fejlődésében — bizonyos, itt nem érintett kedvezőtlen jelenségek elismerése mellett — a nyereségérdekeltség ösztönző és kényszerítő hatására mozduló vállalati kezdeményezőkézség növekvő kibontakozásának jelentős szerepe van.

A kapcsolódó elméleti kutatások már eddig is sokrétűen elemezték és bizonyították a vállalati gazdálkodás szabályozásában és irányításában a nyereségérdekeltség létjogosultságát. Rámutattak, hogy a nyereséghez fűződő vállalati érdek és az ezt elismerő közgazdasági szabályozórendszer tud a legeredményesebben közvetíteni a társadalmi és az egyéni érdek között. *Faluvégi Lajos* e témakörben például így fogalmaz: „A vállalatok gazdálkodásának hatékonyságát a nyereség fejezi ki. Irányítási rendszerünk alapelve szerint a nyereségérdekeltség az az alkalmas eszköz, amely a vállalatokat a hatékony gazdálkodásra, a kereslet kielégítésére készíti... Az elmúlt időszak tapasztalatai alapján bebizonyosodott, hogy a nyereség valóban alkalmas a vállalatok értékelésére és irányítására. A nyereség azért is a legmegfelelőbb vállalati érdekeltségi mutató, mert ez a népgazdasági értelemben vett vállalati hatékonyság legszintetikusabb jelzője.”¹

Az állami vállalatokhoz képest *sajátos* — mind elméleti szempontból, mind a közgazdasági szabályozás alapjait tekintve — a mezőgazdasági szövetkezetek vállalati jövedelmi érdekeltségének a tartalma. Amíg az állami vállalatoknál a nyereségmutató jelenti a gazdálkodásban az orientáló mércét,² és a szabályozás is lényegében ehhez igazodik, addig a mezőgazdasági szövetkezeteknél a szövetkezeti bruttó jövedelem (munkadíj + nyereség) lett az elfogadott alapvető érdekeltségi mutató, s ennek elismerése érvényesül a jövedelemszabályozásban is.

Az érdekeltség eltérő jövedelmi tartalma s az ehhez kapcsolódó jövedelemszabályozás a szövetkezetek sajátos helyzetéből, kötelezettségeiből, lehetőségeiből fakadóan magyarázható volt.

¹ *Faluvégi Lajos*: Állami pénzügyek és gazdaságirányítás. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1973. 94. l.

² A szakirodalomban találkozunk olyan véleménnyel is, amely szerint az állami vállalatoknál is a bruttó jövedelmi érdekeltség érvényesül. Lásd *Sinkovics Alfréd*: A vállalkozás irányítása, költséggazdálkodása és árpolitikája. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1977.

A mezőgazdaság szocialista átszervezését követő években — lényegében az 1960-as évek végéig — az akkori gazdálkodási tapasztalatok, a nagyüzemi termelés feltételrendszerének az állapota egyértelműen megerősítették azt az elméleti elképzelést, amely szerint a termelőszövetkezeti gazdálkodás befolyásolását szolgáló közgazdasági eszközrendszernek úgy kell működnie, hogy az az egy főre jutó bruttó jövedelem maximalizálásában való érdekeltiségnek teremtsen mozgásteret. Teljes mértékben egyet lehet érteni az ezen időszak közgazdasági körülményeinek az elemzésére támaszkodó, a bruttó jövedelmi érdekeltiség fontosságát képviselő nézetekkel és az érvényesülését bizonyító érvelésekkel. „Amikor a termelőszövetkezetek arról döntenek, hogy mit és miből mennyit termeljenek, akkor elsősorban az egyes cikkek termelésével elérhető bruttó jövedelmet mérlegelik . . . elsőrendű érdekük — a tagok normális mértékű foglalkoztatása mellett — az egy főre jutó bruttó jövedelemnek a maximális nagyságra való emelése . . .”³

„A szövetkezeti gazdaságokban a tagok egyéni részesedése a gazdálkodás eredményeitől függ. Márpedig olyan körülmények között, amikor az egyéni munka utáni díjazás a gazdálkodás eredményének nem meghatározója, hanem következménye, akkor nem lehet szó arról, hogy a termelésben az anyagi érdekeltiséget a tiszta jövedelem fejezi ki.”⁴

A bruttó jövedelmi érdekeltiség mint a szövetkezeti gazdálkodás alapvető érdekeltiségi kategóriája nem volt általánosan elismert mutató az agrárközgazdasági körökben. A szakirodalomban határozott elvi állásfoglalásokkal találkozunk a nettó jövedelem (nyereség) elsődlegességének a hangsúlyozásával. „A tiszta jövedelem ismeretére feltétlenül szükség van a termelőszövetkezetekben . . . A számottevő termelőeszköz-állomány létrehozásához, bővítéséhez rendszeres és viszonylag nagyméretű felhalmozásra van szükség. A felhalmozás forrása pedig tartósan csakis az üzemi tiszta jövedelem lehet. Ezért mindenképpen és elkerülhetetlenül szükséges a tiszta jövedelem kimutatása és elemzése a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben . . .”⁵ „A népgazdaságnak nagy tagsűrűség esetén is a nettó jövedelem szempontjából optimális belterjesség az érdeke . . . A tagság érdekének nem kell feltétlenül sírmetetnie a nettó jövedelmi gazdálkodás miatt, mert hiszen a kiosztott $v + m$ kisebb számú, de termelékenyebb munkanappal is lehet ugyanakkora, mint nagyobb, de kevésbé termelékeny v -vel.”⁶

Az új gazdaságirányítási rendszer bevezetésével a szövetkezetek gazdálkodási feltételei — különféle gazdasági intézkedések segítségével — gyökeresen megváltoztak. A nagyüzemi termelés és üzemszervezés fejlesztésének a lehetőségei több alternatívában tágabb és biztatóbb perspektívát tártak a közös gazdaságok elé. Az új és egyre korszerűbb technika beáramlásával mind magasabb színvonalú anyagi-műszaki bázis jön létre. A korábban oly nyomasztó „foglalkoztatási kényszer” ma már nem szorít, az elért bruttó jövedelem már viszonylag stabil, és évenként növekvő színvonalú munkadíj kialakításának a feltételeit teremti meg. Ilyen gazdasági és jövedelmi helyzetben egyre gyakrabban találkozunk olyan szövetkezeti dön-

³ Csendes Béla—Vági Ferenc: Jövedelmezőség és termelés a szövetkezeti gazdaságokban. Kossuth Könyvkiadó, 1964. 16. l.

⁴ László János: Bruttó vagy nettó jövedelem? Közgazdasági Szemle, 1966. 2. sz. 232. l.

⁵ Önköltség a szocialista mezőgazdaságban. Szerkesztette: Erdei Ferenc—Fekete Ferenc. Akadémiai Kiadó, 1965. 156. l.

⁶ Thrig Károly: A termelőszövetkezetek tagsűrűségének gazdasági következményei. Akadémiai Kiadó, 1968. 23. l.

tésekkel, amelyek indítéka nehezen illeszthető a bruttó jövedelmi érdekelt-ség által körülhatárolt keretekbe. E jelenségek okainak a tanulmányozása folytán megélnékült a termelőszövetkezeti érdekeltiségi centrum körüli vita, és kibővült azoknak a köre, akik véleményt nyilvánítanak. „Tudományosan megalapozott és a gyakorlati élet által is igazolt formában a bruttó jövedelmi érdekeltiség bizonyult megfelelőnek. A szabályozórendszer és az árrendszer ugyanis arra ösztönzi az üzemeket, hogy a lehetőségeiket — munkaerőt, földet, az álló- és forgóeszközöket — úgy hasznosítsák, hogy a termelés során az új érték abszolúte és egy főre vetítve is a legmagasabb legyen.”⁷ *Laczó Ferenc* viszont azt írja, hogy: „Ma már a szövetkezeti gazdaságok többségére az a jellemző, hogy a vállalati érdekeltiség elsősorban az egyes termékek termelésével elérhető nettó jövedelemhez kapcsolódik.”⁸

Ebbe a konstruktív vitába kívánok a tanulmány adta lehetőség mértékéig bekapcsolódni. Előljáróban annyit szeretnék leszögezni, hogy a szövetkezeti gazdaságok fejlődésének figyelemmel kísérése, a fontosabb — szerkezetmódosulást is eredményező — döntések indítékainak a konkrét vizsgálata, valamint a szövetkezeti érdekviszonyokat formáló tényezők üzemi szintű elemzése alapján a *bruttó jövedelmi érdekeltiség meghatározó szerepének további érvényesülésével szemben a nyereségérdekeltiség mind teljesebb kibontakozásának az elismerésével s a nyereségérdekeltiséget szem előtt tartó közgazdasági szabályozással értek egyet.*

Az érdekeltiségi centrum módosulását bizonyító vizsgálódásban a szektorszinten érvényesülő változások elemzése mellett öt különböző adottságú termelőszövetkezet fejlődésének a tapasztalatait és tanulságait is hasznosítani kívánom. A tanulmányban arra a két tényezőre és a velük kapcsolatosan megváltozott körülményekre koncentrálok, amelyek megítélésem szerint a szövetkezeti nagyüzemi gazdálkodás kezdeti időszakában — lényegében az 1960-as évek végéig — a legmarkánsabban fejezték ki a bruttó jövedelmi érdekeltiség elismerésének a szükségességét. Emellett annak bizonyítására is szeretnék kísérletet tenni, hogy napjainkban a bruttó jövedelmi érdekeltiség nem tud érdemi partnere lenni a szövetkezeti vezetőknek a termelékenység változtatását és a fejlesztést érintő döntésekben.

Gondolataimat Csendes Béla és Vági Ferenc „Jövedelmezőség és termelés a szövetkezeti gazdaságokban” című könyvében foglaltakkal polemizálva fejtem ki. Erre az összehasonlító és hivatkozó elemzésre — azt hiszem — a szerzők azon álláspontja is feljogosít, illetve teret hagy, mely szerint „... a szövetkezeti gazdaságok a termelési struktúrát illetően nem igazodhatnak a termékek tiszta jövedelmének abszolút összegéhez, de még az önköltség százalékában kifejezett rátájához sem. *E mutatók nemcsak a termelési struktúra megválasztásában, hanem napi gazdálkodásuk szervezésében sem lehetnek elsődlegesen irányadók mindaddig, amíg a termelőszövetkezetek és az állami gazdaságok között lényeges különbségek lesznek, s a szövetkezeti csoporttulajdon nem emelkedik az állami tulajdon rangjára.*”⁹ E „fel-tételek” teljesítésében a termelőszövetkezetek ebben az évtizedben nagyot léptek előre, mint ahogy az MSZMP XI. kongresszusán a Központi Bizottság beszámolója is kiemeli: „A mezőgazdasági termelőszövetkezetek szo-

⁷ *Potoczky János*: Érdekelttség és hatékonyság. Figyelő, 1977. szeptember 28.

⁸ *Laczó Ferenc*: Korszerű-e mezőgazdasági árrendszerünk? Közgazdasági Szemle, 1977. 3. sz. 321. l.

⁹ I. m. 55. l.

cialista jellege az elmúlt 4 évben tovább erősödött... felzárkóztak az iparhoz, a népgazdaság más ágaihoz.”¹⁰

A munkadíj-színvonal és a szövetkezeti bruttó jövedelem kapcsolata

Az 1960-as évek végéig a termelőszövetkezetekben realizálódott jövedelem más népgazdasági ágazatokhoz képest rendkívül alacsony volt. A szövetkezetek jövedelmi helyzetének bizonytalanságát és a jövedelem nagyságának elégtelen voltát — a tagság közösből származó alacsony részeseése mellett — az is bizonyítja, hogy például a tulajdonukban levő elhasználódott állóeszközök pótlására nem voltak képesek. A termelőalapok szűkössége és korszerűtlensége, a tapasztalatlanság, a tagság közös gazdaság iránti hiányos felelősségérzete, valamint a közgazdasági környezet „blokkoló” hatása együttesen eredményezték, hogy elég hosszú ideig nem tudott kialakulni stabil nagyüzemi szervezeti rendszer és erre épülő korszerű gazdálkodási gyakorlat.

A realizált bruttó jövedelem évenként erősen ingadozott. A jövedelem-bizonytalanság és az évenkénti ingadozás teremtett olyan helyzetet, hogy „... a termelőszövetkezetekben nincs általánosan kialakult, mindenhol és mindenkor érvényes munkabér-színvonal, másfelől az adott taglétszám mellett foglalkoztatni kell a meglevő munkaerőt, emelni kell a tagság jövedelmét, a bruttó jövedelemnek alapvető fontossága van a termelőszövetkezetekben.”¹¹

A bruttó jövedelem alakulása és a tagság jövedelmének a nagysága közti — nyugodtan megkockáztatom — szinte függvényszerű kapcsolatot a gyakorlat többszörösen alátámasztotta. A különböző tényezők együttes hatásaként képződő rendkívül alacsony egy főre jutó bruttó jövedelem kényszerítő erővel vonszolta maga után — vagy előre, vagy hátra — a személyes jövedelmi színvonalat. Önálló mozgásra a személyes jövedelem nem lett volna képes, hiszen a növekvő személyes jövedelem is csak töredéke volt a más népgazdasági ágazatok bér- és jövedelem-színvonalának. Felismerve a jövedelemkülönbségekben rejlő veszély társadalmi-politikai és gazdasági következményeit, az MSZMP IX. kongresszusa határozatban jelölte meg a szükséges teendőket. „Arra törekszünk, hogy végső fokon megsűnjön a különbség a munkásosztály és a szövetkezeti parasztság életszínvonala között. A következő években jelentékeny lépéseket teszünk azért, hogy a parasztság életszínvonalát és ellátottságát tovább közelítsük a munkásosztályéhoz.”¹² Az 1. sz. táblázat kellőképpen szemlélteti a különbséget és csökkenésének a folyamatát.

Az új gazdaságirányítási rendszer ismert (önfinanszírozó-képességet előmozdító, vállalatyszerű gazdálkodást megalapozó, és egyéb fontos) intézkedései a termelőszövetkezeti munkadíjazást is új alapokra helyezték. Az MSZMP IX. kongresszusa eldöntötte a továbbfejlesztés irányát, amelynek főbb összefüggéseit Fehér Lajos a kongresszusi felszólalásában a következők szerint foglalta össze: „Továbbfejlesztjük a jövedelemelosztási módszereket

¹⁰ Az MSZMP XI. kongresszusának jegyzőkönyve. Kossuth Könyvkiadó, 1975. 84. 1.

¹¹ Csendes Béla—Vági Ferenc: I. m. 15. l.

¹² Az MSZMP IX. kongresszusának jegyzőkönyve. Kossuth Könyvkiadó, 1967. 456. l.

Kereseti mutatók alakulása a népgazdaság néhány területén

Megnevezés	1960	1964	1970	1974	1976
	években				
Egy munkavállalóra jutó éves átlagkeresetek, Ft					
iparban	14 404	21 108	27 025	34 375	38 617
építőiparban	19 668	21 804	30 696	37 633	42 176
állami gazdaságokban	16 848	18 640	28 356	33 528	37 128
Egy dolgozó tagra jutó személyes jöv. a tsz-ekben	8 258	11 437	20 904	30 732	35 172

Forrás: Mezőgazdasági Statisztikai Zsebkönyv, 1965, 1945–1975, 1977, Statisztikai Évkönyv 1975, 1977.

is. Előremozdítjuk, hogy a szövetkezetek az évi részesedés nagyobb részét — legfeljebb azonban 80 százalékát — termelési költségként számolják el, és már év közben garantáltan és rendszeresen munkadíjként kifizethessék a teljesített munka után tagjaiknak. A mostoha természeti körülmények között gazdálkodó gyenge szövetkezeteknek az állam segítséget nyújt ahhoz, hogy tagjaiknak — a közös munkában való részvétel mértékétől függően és annak előmozdítására — az adott viszonyoknak megfelelő munkadíjat garantálhassanak, illetve fizethessenek, s az évi részesedés nagyobb részét — legfeljebb 80 százalékát — ők is garantálhassák, illetve kifizethessék.”¹³ (Korábban a mindenkori kötelezettségek rendezése után maradó bruttó jövedelem nagysága szabott határt a személyes jövedelemnek. Ennek volt a következménye a személyes jövedelem tömegének és színvonalának évenkénti nagymértékű ingadozása is.)

A IX. kongresszus határozatát állami vonalon megfelelő jogszabályok kiadása követte, amelyek szabályozták az előző két évi átlagos részesedés 80 százalékának tárgyévben előlegként történő kifizetési lehetőségeit, s ennek állami garantáltságát. Később némileg bővült a kifizethető előleg mértéke, mivel az új kapacitás üzembe helyezése miatti munkadíjigény 80 százaléka növelte az előbbieket szerint kialakított munkadíj tömegét. Az állami garancia gyakorlatilag azt jelentette, hogy az olyan közös gazdaságban, amely nem volt képes az adott évben arra, hogy a bevételeiből fedezze a kiadásait, ott az *elismert* munkadíjtömeg a kötelezettségek között szerepelt. Az elismerés olyan lehetőséget takart, hogy a munkadíj összegének veszteségbe való beszámításával történt (és történik) a szanálási eljárás lefolytatása, a veszteség pénzügyi rendezése, a hitelképesség helyreállítása. A munkadíj állami garantáltsága — bár az első években az előző két évi átlagrészesedés 80 százaléka viszonylag alacsony színvonalú munkadíjra teremtett lehetőséget — konkrét lépés volt az állami vállalatoknál kialakult stabil munkadíjazási módszer felé. E központi intézkedésnek az érdekeltségi centrum módosulását befolyásoló hatása szempontjából gondolatátársítás-ként érdemes feleleveníteni László Jánosnak a már idézett művében meg-

¹³ Az MSZMP IX. kongresszusának jegyzőkönyve. Kossuth Könyvkiadó, 1967. 381. l.

fogalmazott gondolatát: „Persze más lenne a helyzet, ha az állami vállalatok dolgozóihoz hasonlóan a szövetkezetekben is társadalmilag elfogadott és garantált jövedelemelosztási rendszer érvényesülne... Ha a termelési feladataik teljesítése közben (mármint az állami vállalatoknál — V. M.) felmerült kiadásai nem térülnek meg termékeik értékesítésével, akkor veszteségtérítésben részesülnek... Ha a szövetkezetek vonatkozásában is ilyen gazdálkodási rendszer érvényesülne, akkor már nem beszélhetnénk bruttó jövedelmi érdekeltiségről...”¹⁴ (Kiemelés tőlem — V. M.)

Igazában a jogszabály szellemében történő díjazás (előlegezés) kezdetől fogva nem tudott gyakorlattá válni; a szövetkezetek év közben általában ennél többet, illetve nagyobb részarányt fizettek ki. A tapasztalatok szerint a közös gazdaságok arra törekedtek, hogy a szövetkezeti szinten bizonyos munkafolyamatokra megállapított díjtételeket teljes egészében számfajtsák, kifizessék és ezzel párhuzamosan költségként elszámolják. Az év végi kiegészítő részesedés — az évközi munkabér-színvonal összrészese- désen belüli arányának a fokozatos növekedésével — egyre jobban az állami vállalatoknál kialakulthoz hasonlóan az éves nyereségből fizetett nyereségrészesedés jellegét ölti, és (mivel nem munkadíjként jelenik meg) jövedelmi tartalmában is mindinkább hasonlít hozzá. Az alacsony arányú év végi részesedés (változását és arányát jól mutatja a 2. sz. táblázat) jövedelmi tartalmának módosulását és a fentiek szerinti gyakorlati jelentőségét csak aláhúzza az 1960-as évek tapasztalatait összegező azon megállapítás, amely a már tárgyalt jövedelmi alapokra építve úgy foglal állást, hogy „...a termelőszövetkezetekben nincs egységes munkadíj, hanem a nyereségrészesedés összege munkadíjként vesz részt... A garantált munkadíj színvonalát a termelőszövetkezetek rendszerint alacsonyan szabják meg, attól indíttatva, hogy azt még abban az esetben is rendszeresen ki tudják fizetni, ha történetesen kedvezőtlen időjárási viszonyok hatására a tervezett termelési színvonalat nem tudják elérni.”¹⁵ Ezek az akkori idő konkrét üzemi gyakorlatával és problémáival megalapozottan alátámasztott gondolatok — éppen az alapok megváltozása miatt — a mai munkadíjazási döntéseknél már nem jönnek számításba.

2. sz. táblázat

A személyes jövedelemből év közben kifizetett munkadíj részaránya (százalék)

Megnevezés	1973	1975	1977
	években		
Termelőszövetkezetek összesen	88,2	90,9	92,4
Ebből:			
Petőfi Tsz	78,4	78,1	86,0
Vörös Október Tsz	92,4	89,7	91,0
Vörös Csillag Tsz	94,5	99,0	95,6
Tiszagyöngye Tsz	100,0	99,7	98,1
Szikra Tsz	92,0	94,9	93,1

Forrás: Mezőgazdasági szövetkezetek gazdálkodása a számok tükrében. TOT-kiadvány, 1977, 1978, illetve az érintett szövetkezetek zárszámadási mérlegei.

¹⁴ László János: I. m. 237. l.

¹⁵ Csendes Béla—Vági Ferenc: I. m. 127. l.

A tagság részére a közös gazdaságból biztosított jövedelem évközi kifizetési részaránya évenként, de főleg gazdaságonként jelentősen differenciálódik. A magasabb szintű előlegezést, amelyet ma már nyugodtan nevezhetünk a kialakított egységnyi díjtételek és a munkadíj-szabályzat szerinti teljes összegű fizetésnek, kezdetben még a Magyar Nemzeti Bank sem ismerte el a folyó évi gazdálkodás finanszírozásában, és csak a jogszabály szerinti mértékig „vette tudomásul”. Ezt a kötöttséget a szövetkezetek a hiteltervek összeállításánál, a napi likviditás tartásában könnyűszerrel át tudták hidalni, s ahol a bank stabil pénzügyi helyzetet talált (nem volt várható veszteség vagy a fejlesztési túlkötés miatt alaphiány), ott általában a jogszabály szerinti előlegezési lehetőség túllépése miatt nem foganatosított különféle korlátozásokat. Lényegében ezen ellentmondás feloldását szolgálja napjainkban a banknak az a rendelkezése, amely a hitelezés oldaláról is elismeri a megváltozott körülményeket, s a finanszírozó bankrendszernek is nagyobb szabadságfokot ad. „A fedezeti elv érvényesülése a legfontosabb. Ha a bruttó jövedelem lehetővé teszi, a bank nem akadályozhatja a termelőszövetkezet olyan döntését, hogy tartalékolási stb. kötelezettségeinek teljesítése után jövedelemnövekmény-adó fizetése árán is növelje a szövetkezeti dolgozók személyi jövedelmét. *Megfelelő fedezet esetén a hitelnyújtás korlátozása nem indokolt.* A bankszervek kísérik különös figyelemmel a jövedelmek alakulását azokban a szövetkezetekben, amelyek az 1978. évben a megelőző két év átlagos személyi jövedelmének 90—95 százalékát meghaladó munkadíj kifizetését irányozzák elő.”¹⁶ (Kiemelések tőlem — V. M.)

Az éves jövedelem előlegként való kifizetésének a lehetősége és a fejlődés által kiváltott igényeket követő rugalmas banki igazodás gyakorlatilag megszünteti azt az aggrályt, amelyet a jogszabálynak a „finanszírozási gyakorlatban való szó szerinti érvényesítése” eredményezne a dinamikus fejlődő gazdaságokban. Joggal vetette fel e szabályozás kezdeti tapasztalatai alapján Szakonyi László a 80 százalékos előlegezés anyagi érdekeltségre való potenciális veszélyét 1975-ben, amikor megállapította, hogy „Az előző két évi jövedelemszínvonal figyelembevétele okoz feszültséget, mert a termelés és a jövedelemnövekedés ellenére a bérszínvonal-változást bizonyos mértékig befagyasztja, és az így befagyasztott bérszínvonal természetesen nem tudja követni a gazdasági helyzet változását. A tagság pillanatnyilag nem érzékeli — az előleg nagyságán keresztül — a kedvezőbb jövedelmi pozíciókat személyes érdekeltségében. Ellentmondást fedez fel a jövedelem felhalmozódási és az évközi jövedelem szintjének átmeneti változatlanosságában.”¹⁷ Ez a vélt gond — mint említettük — már nem élő sem a finanszírozási gyakorlatban, sem az útkeresési megoldásokban.

A szövetkezetek többségében az évközi munkadíj-színvonal kialakításában elsősorban a más népgazdasági ágak kereseti viszonyaihoz való igazodás volt a meghatározó tényező. Az év végi kiegészítő részesedés jelentősége a dolgozó kollektíva anyagi érdekeltségében a korábbi években kialakult súlyához képest fokozatosan háttérbe szorul. A kiegészítő részesedés arányának csökkenésére természetesen hatott a központi szabályozás is,

¹⁶ MNB Élelmiszer-gazdasági Hitel-főigazgatóság: Útmutató a hitelpolitikai irányelvek érvényesítésére az élelmiszeriparban, a mező-, erdő-, fafeldolgozó gazdaságokban és a vízgazdálkodásban.

¹⁷ Szakonyi László: Mezőgazdaságunk termelésfejlesztésének néhány időszerű közzgazdasági kérdése. Tudomány és mezőgazdaság, 1979. 1. sz. 49. l.

hiszen a növekvő munkadíj mellett némileg kompenzáló tényező volt a kiegészítő részesedés szerényebb növekedése.

Az év végi részesedés kialakításában a jövedelemadózás befolyásoló szerepének a jelentőségét (egyéb, például fejlesztési célú tartalékolási törekvés mellett) alátámasztja az a körülmény is, hogy a személyi jövedelem, és ezen belül az év végi részesedés növelésének a szövetkezetek többségében nem voltak jövedelmi korlátjai, kivéve természetesen a veszteséges és az alaphiányos gazdaságokat. A realizált jövedelem oldaláról tekintve a nyereség lényegesen magasabb év végi kiegészítő részesedés kifizetésére teremtett fedezetet, mint amilyenre a szövetkezetek vállalkoztak (lásd a 3. sz. táblázatot).

3. sz. táblázat

Az év végi kiegészítő részesedés nyereséghez viszonyított részarányának alakulása az 1973—1977. években (százalék)

Megnevezés	1973	1975	1977
	években		
Termelőszövetkezetek összesen	17,1	15,0	12,5
Ebből:			
Petőfi Tsz	16,1	17,6	8,5
Vörös Október Tsz	8,3	10,3	10,3
Vörös Csillag Tsz	7,5	2,1	8,0
Tiszagyöngye Tsz	—	0,2	0,3
Szikra Tsz	11,9	7,9	14,0

Forrás: ua. mint a 2. sz. táblázatnál.

Az év végi kiegészítő részesedés arányának táblázat szerinti alacsony volta és változásának tendenciája rendkívül elgondolkodtató. Több érintett szövetkezeti vezetővel folytattunk konzultációt az alacsony színvonal indokoltágáról. A vélemények megdöbbentőek és egyben igazolók. Amíg korábban — tehát az 1960-as években — rendkívül nagy jelentősége volt az év végi kiegészítő részesedésnek, addig napjainkban ezt (egy szélsőséges véleményt idézve) „szokásjog” alapján kapott év végi járandóságnak tekintik. Nagyságának, illetve változásának — főleg azon gazdaságokban, ahol kis részarányt képvisel — nincs különösebb jelentősége, általában a szintentartásra vagy minimális növelésre törekszenek a gazdaságok. A szövetkezeti vezetők szerint a tagok közös gazdasághoz való viszonyában ugyanúgy a havi „fizetés” a meghatározó, mint a népgazdaság többi ágazatában.

Mindezek után nézzük meg, hogy milyen hatása van — a munkadíj oldaláról tekintve — a megváltozott körülményeknek a vállalati érdekelt-ség jövedelmi tartalmának a módosulásában! Ennek megvilágításához, úgy gondolom, az eddig elmondottakon túl a 4. sz. táblázat összefüggéseinek mélyreható elemzése is szükséges.

A 3. sz. táblázatból látható, hogy az év végi kiegészítő részesedés a realizált nyereségnek rendkívül kis részarányát képviseli. A 4. sz. táblázat már azt is bemutatja, hogy évenként a tagság részére kifizetett jövedelem általában növekszik, annak ellenére, hogy a szövetkezeti bruttó jövedelem évenként még jelentősen hullámszik. A személyes jövedelem tömegének visszaesése két gazdaságnál csak egy-egy évben következett be. A Vörös

A bruttó jövedelem és a személyes jövedelem alakulása az 1974—77. években
(Az előző évi színvonal százalékában)

Megnevezés Év	Term. szöv. össz.	Petőfi	Vörös Október	Vörös Csillag	Tisza- gyöngye	Szikra
<i>Bruttó jövedelem:</i>						
1974-ben	105,4	113,2	112,3	116,7	116,9	103,6
1975-ben	97,7	87,3	114,1	84,0	112,3	97,1
1976-ban	101,2	114,0	78,1	102,2	126,1	92,3
1977-ben	118,3	113,5	136,4	101,9	132,5	114,4
<i>Személyes jövedelem:</i>						
1974-ben	105,1	101,9	110,2	115,0	95,3	100,5
1975-ben	101,9	101,6	112,9	96,5	102,0	100,8
1976-ban	115,2	104,5	103,5	100,3	125,4	101,4
1977-ben	94,3	104,5	109,9	102,1	108,2	115,8

Forrás: ua. mint a 2. sz. táblázatnál.

Csillag Termelőszövetkezethél az 1975. évi személyes jövedelem tömegének a visszaesése a termelési szerkezet változásának az eredménye. A teljesített munkanapok száma ugyanis 8,2 százalékkal csökkent, a munkadíj színvonalára viszont 5,1 százalékkal növekedett. Hasonló tényezők játszottak közre a Tiszagyöngye Szövetkezethél is 1973-ban és 1974-ben, amikor az a munkanapok számának 8,9 százalékos csökkenése mellett 4,1 százalékos munkadíj-színvonal-növekedést ért el. E két konkrét mutató mélyebb vizsgálatára azért térünk ki, hogy világosan érzékeljük a tendencia érvényesülését, vagyis a tagság életkörülményeinek a munkadíj-színvonalon keresztül való javulását, a munkadíj tömegének esetleges, de mindenképpen *tudatos elhatározás következtében beálló csökkenése* mellett is.

A dinamikus viszonyszámok alakulása *minőségi változást* jelez a tagság személyes jövedelme és a szövetkezeti bruttó jövedelem kapcsolatában. Az teljesen világos, hogy a szövetkezeti bruttó jövedelem teremt jövedelmi alapot a tagság személyes jövedelmének, és mindenkor mértéke teremt *lehetőséget és korlátot* a személyes jövedelem nagyságának és esetleges növelésének.

Az előbbi táblázatok szerint a közelmúlt években a szövetkezeti bruttó jövedelem a gazdaságok döntő többségében nem állított korlátot a személyes jövedelem növelése elé. A személyes jövedelem ésszerű és a szövetkezet érdekeinek megfelelő növelését főként a közzgazdasági szabályozás befolyásolja, mivel a preferált színvonal-emelkedésen túl az adó progresszivitása az egyéb érdekeltégi alapok (például fejlesztési alap) terhére eredményezne fokozottabb elvonást.

Napjainkban már nem feltétlenül mozog együtt a személyes jövedelem és a bruttó jövedelem változása. A termelőszövetkezetek bruttó jövedelmi színvonala már olyan nagyságrendű, és az önálló vállalatszerű gazdálkodáshoz olyan szabadságfokot biztosít, amely mentesíti a kialakított munkadíj-színvonalat a bruttó jövedelem esetleges évenkénti ingadozásának a hatásától. E szabadságfok jövedelmi alapja a szövetkezet nyeresége, amely a szövetkezeti bruttó jövedelem és a kifizetett alpmunkadíj különbözete.

A termelőszövetkezetek számára az állami vállalatokhoz hasonlóan csak az év során realizált nyereség az a jövedelemforrás, amelynek felhasználásáról — jogszabályi keretek között — dönthetnek. A bővített újratermelés, az önfinanszírozás mértéke szempontjából is a nyereség az a jövedelemforrás, amely a gazdasági cselekvésnek és kötelezettségvállalásnak a lehetősége és korlátja lehet. A bruttó jövedelem — miután jelentős része, vagyis a munkadíj lényegében determinált — az ésszerű vállalati magatartás alakítása és megítélése szempontjából csak a *nyereségmutató után*, mint minősítő tényező jöhet számításba. Csak bizonyos korrekciókkal lehet a bruttó jövedelem változása alapján érdemi következtetéseket levonni akár a gazdálkodás hatékonyságára, akár az önfinanszírozó-képesség változására vonatkozóan is.

E megállapítás alátámasztásához vizsgáljuk meg az elemzés körébe bevont két szövetkezet jövedelmi mutatóinak az alakulását és változását az 1976—1977. évek viszonylatában! A Petőfi Termelőszövetkezetben a bruttó jövedelem tömege 1977-ben az 1976. évi szinthez képest 13,5 százalékkal (6 112 ezer forinttal) növekedett. Az egy főre jutó bruttó jövedelem 24,5 százalékkal haladta meg az előző évit. A munkadíjtömeg mindössze 1,5 százalékkal (259 ezer forinttal) volt több, de úgy, hogy közben — a létszámcsökkenés hatásaként is — az egy főre jutó munkadíj-színvonal 35 364 Ft-ról 39 398 Ft-ra — 11,4 százalékkal — emelkedett. A 100 Ft munkadíjra jutó nyereség 31 Ft-tal (19,4 százalékkal), a 100 Ft eszközökötésre jutó nyereség 2,30 Ft-tal (14,6 százalékkal) volt több 1977-ben, mint 1976-ban. A bruttó jövedelem alapján számított eszközhatékonyság 7,8 százalékkal javult.

A Szikra Termelőszövetkezetben is mind a bruttó jövedelem tömege, mind az egy főre jutó bruttó jövedelem dinamikusán, 14,4 százalékkal (3985 ezer forinttal), illetve 18,3 százalékkal növekedett. A növekmény jelentős részét — 70 százalékat — a munkadíj növelésére fordította a szövetkezet, s ezáltal az egy főre jutó munkadíj 29 230 Ft-ról 33 431 Ft-ra — 14,4 százalékkal — emelkedett. A nyereség szerényebb ütemben bár, de dinamikusán (12,4 százalékkal) nőtt. A 100 Ft munkadíjra jutó nyereség 1,9 százalékkal csökkent, a 100 Ft eszközökötésre jutó nyereség 3,3 százalékkal volt több, mint 1976-ban. A bruttó jövedelmi mutató alapján számított eszközhatékonyság viszont 14,1 százalékkal emelkedett, tehát e mutató szerint kedvezőbbnek lehetne minősíteni a fejlődést ebben a szövetkezetben.

E néhány mutató összehasonlításából is látható, hogy a két szövetkezet sem a munkadíj-színvonalban, sem a jövedelmezőségi mutatókat tekintve nem ugyanazon alapról indult 1977-ben. Az is világos, hogy az utóbbi gazdaságnak a munkadíj-színvonalban mutatkozó lemaradását 1977-ben enyhíteni kellett, s ez nagyobb mértékű fejlesztést követelt. Mindezek nem mondanak ellent annak, hogy a gazdálkodás fejlődésében, a lekötött erőforrások hatékonyságának a változásában az elsőként értékelt szövetkezet lényegesen többet produkált, mint az utóbbi. A különbséget kellően érzékeltetik a nyereségmutató alapján számított viszonyszámok, de ezt tükrözi az önfinanszírozó-képességben bekövetkezett színvonalkülönbség növekedése is. A bruttó jövedelem változása alapján számított mutató nem támasztja alá a nyereséghez kötődő jövedelmezőségi mutatók által reprezentált — és a valóságban is meglevő — fejlődésbeli különbségeket.

A munkadíj a szövetkezetekben (ugyanúgy, mint más vállalatoknál) éppen olyan költségtényező, mint bármely más költségnem. Az újratermelési folyamatban a termelőszövetkezeti tagok mint munkavállalók az élő munka hordozóiként vesznek részt, s munkájuk ésszerű szervezése a hatékony gazdálkodás szerves része. Az önfinszírozás színvonalát fenntartó vagy növelő és a vállalatszerű gazdálkodást megalapozó nyereségorientáció ugyanis nagyon sokszor olyan döntéseket is eredményezhet (ebben a munkaerő-ellátottság és a különböző központi befolyásolás is természetesen közrejátszik), amelyek a bruttó jövedelmen belül az összetevők átrendeződéséhez vezetnek a nyereség javára és a munkadíj terhére, vagy fordítva. Ilyen strukturális változások esetén a munkadíjtömeg mozgása, esetleges csökkenése nem okoz problémát a gazdálkodásban, az érdekeltség alakulásában, különösen, ha a munkadíj-színvonal ezzel párhuzamosan emelkedik. Élénk reagálás a nyereségtömeg változása esetén figyelhető meg, mivel ennek mindenkori nagysága befolyásolja a gazdálkodás egyensúlyát, a tagok pillanatnyi és jövőbeli érdekeit érintő érdekeltségi alapok színvonalát, a tervezett fejlesztések pénzügyi megalapozását.

Egyes vélemények — elsősorban a nyereségérdekeltséget vitatók — szerint a munkadíj költségként való elismerése azért is okoz gondot a gazdasági kalkulációban és a szövetkezetek közti összehasonlításban, mert a munkadíj színvonala szövetkezetenként más és más. A szóródás kétségtelenül fennáll, de a színvonalkülönbség állandóan csökken, egyrészt a jövedelmi helyzet fokozatos javulásával, másrészt a szabályozás differenciáltságot tompító hatásának az érvényesülésével. Napjainkban a munkadíj-színvonalban meglevő különbségek már annyira mérséklődtek, hogy alig térnek el például az állami gazdasági munkabérek szóródásától. A vizsgált szövetkezetekben és néhány állami gazdaságban 1976-ban egy 10 órás munkanapra jutó munkadíj és munkabér szélső értéke 120 és 132 Ft, illetve 140 és 150 Ft között alakult. Joggal vetődik fel, hogy ha a népgazdaság más területén nem zavarja a gazdasági tisztánlátást, a költségelemzést a bért-színvonal-különbség, akkor a termelőszövetkezeti gazdálkodásban miért kellene ezt eredményeznie.

A foglalkoztatási „kényszer” és a jövedelmi érdekeltség tartalmi módosulásának a kapcsolata

A termelőszövetkezeteknek a csoporttulajdon jellegéből fakadóan — amelyet a termelőszövetkezeti törvény is szentesít — alapvető kötelezettsége, hogy tagjainak folyamatos munkalehetőséget és ezen keresztül biztonságos megélhetést biztosítson. Ennek a követelménynek a közös gazdaság csak úgy tud eleget tenni, ha olyan termelésszerkezetet alakít ki — a közigazgatási szabályozórendszer befolyásolásához is igazodva —, amely mind a jövedelmi, mind a munkalehetőség oldaláról alátámasztja a csoporttulajdonosi jelleg sajátos érdekeltségi viszonyait.

Azt hiszem, akik ismerik a termelőszövetkezeti gazdálkodást, jól tudják, hogy milyen összetett és bonyolult feladat e célkitűzés szeltemében szervezni a munkát, s a különböző érdekeket a változó adottságok szem előtt tartásával összehangolni. Való igaz, hogy a követelményrendszer teljesítése a szövetkezeti gazdálkodás színvonalának és ezáltal

eredményességének a meghatározó mércéje. Így volt ez — a feladat és teljesíthetőségének bonyolultságát illetően egyaránt — a mezőgazdaság szocialista átszervezését követő időszak többnyire „kisüzemi” szervezési felteteleiben és gyakorlatában, s ezek a gondok feszítenek napjainkban is, amikor a mezőgazdasági termelés iparosodása (a maga szervezési, gazdálkodási problémáival) mindjobban tért hódít. A két időszak közti különbséget és az „igazodási pólust” alapvetően a megváltozott közigazdasági feltetelek, a mezőgazdasági termelés korszerűsödésének a következményei, és — nem utolsósorban és döntően az előbbieket hatásaként — az érdekeltég nyereségorientációjának a kiteljesedése eredményezte.

Nézzük meg a következőkben, hogy a szövetkezet alapvető „kettős” feladata foglalkoztatási oldalról milyen változásokat élt át, ezeket milyen befolyásoló tényezők formálták, és ez mennyiben működött közre az érdekeltég jövedelmi tartalmának a módosulásában!

A mezőgazdaság szocialista átszervezését követő időszakban a termelőszövetkezeti munkaerő-gazdálkodásra és annak szűk keresztmetszetére meghatározó jelleggel egyrészt a magas agrár-népsűrűség, másrészt az alacsony jövedelem-színvonal nyomta rá a bélyegét. A szövetkezeteknek meg kellett teremteniük a tagság és családtagjaik számára a munkalehetőségeket a viszonylag folyamatos foglalkoztatáshoz, és természetesen a megélhetést biztosító jövedelem-színvonalat is. Ebben az időszakban egyetlen ésszerű megoldás lehetett olyan mezőgazdasági felvásárlási árarány és árszínvonal kialakítása, amely a bruttó jövedelmi érdekeltég elvének az érvényesülését támasztotta alá. (A bruttó jövedelmi érdekeltég elvének érvényesülése — mint ismeretes — gyakorlatilag azt jelenti az árarányok és árszínvonal kialakításában, hogy a nem élőmunka-igényes kultúráknál a munkanapra jutó bruttó jövedelem viszonylag magas, területegységre viszont más kultúrákhoz képest alacsony, míg az élőmunka-igényes kultúráknál fordított a helyzet, vagyis az egy munkanapra jutó bruttó jövedelem viszonylag alacsony, és a területre jutó viszonylag magas összegű.) Az egy főre jutó bruttó jövedelem maximalizálásának igénye és a foglalkoztatási kötelezettség teljesítése olyan struktúra mellett valósulhatott meg, amelyben a „... jól jövedelmező termékek termelését kevésbé jól jövedelmezőkkel kell helyettesíteni a munkaerő egyenletesebb foglalkoztatása végett. Gyakorlati tapasztalatok bizonyítják ugyanis, hogy egy-egy adott gazdaság egy főre jutó számított jövedelme akkor lesz nagyobb, ha a munkaerőt az év folyamán egyenletesebben foglalkoztatja.”¹⁸

A tagság és családtagjaik egyenletesebb foglalkoztatásának „kényszere” természetesen azt eredményezte az adott körülmények között, hogy rendkívül leszűkült a termelés ésszerű specializációjára és a jövedelmezőségi tényezők teljesebb körű figyelembevételére irányuló törekvés realitása. A magas „élő munka” adta korlátok mellett további szorítást jelentett még a kibontakozással szemben, hogy a termelőszövetkezetek csak a mezőgazdasági jellegű tevékenység keretében vezethették le az így létrejött feszültséget, hiszen „... a gazdaságok keretei nem bővíthetők tetszés szerint, s a termelőszövetkezetek tevékenységüket más népgazdasági ágra nem terjeszthetik ki.”¹⁹ Nagyon sok esetben a feszültség feloldására nem a közös gazdaság talált megoldást, hanem a tagok és családtagok egyéni érdekük-

¹⁸ Csendes Béla—Vági Ferenc: I. m. 35. l.

¹⁹ U. a. 22. l.

től vezérelve oldották meg, többnyire más népgazdasági ágazatban való munkavállalással.

A fejlődéssel a termelőszövetkezeti gazdálkodás feltételei is javultak. A gazdálkodás munkaerőgondjai jelentősen enyhültek a közös gazdaságok tevékenységi körének fokozatos bővítésével, elsősorban új, nem mezőgazdasági jellegű, úgynevezett kiegészítő üzemágak szervezésével. A kiegészítő tevékenység dinamikusan fejlődött, és súlya mind a termelésben, mind a munkaidőalap lekötésében, mind pedig a nyereség realizálásában megnőtt. A fejlődést jól reprezentálják az 5. sz. táblázat adatai.

5. sz. táblázat

A tsz-ek bruttó termelési értékének és a teljesített munkaidőnek a megoszlása mezőgazdasági alaptevékenység és az egyéb tevékenység között (százalék)

Megnevezés	1966—1970 évek átlaga	1974	1975	1976	1976. évi színvonal az 1970. évi százalékában
		években			
<i>Bruttó termelési érték</i>	100	100	100	100	174,1
Ebből:					
mezőgazdasági tevékenység	83,3	77,1	76,4	77,0	174,4
nem mezőgazda- sági tevékenység	16,2	22,9	23,6	23,0	173,0
<i>Ledolgozott munkaidő</i>	—	100	100	100	80,5
Ebből:					
mezőgazdasági tevékenység	—	81,1	80,1	79,8	77,1
nem mezőgazda- sági tevékenység	—	18,9	19,9	20,2	97,7

Forrás: Statisztikai Évkönyv 1975, 220. l., 1976 202. l. Mezőgazdasági termelőszövetkezetek gazdálkodása a számok tükrében, 1977. 63. l.

A mezőgazdasági termelés élőmunka-szükségletének csökkenése még szembetűnőbb az 1961. évihez viszonyítva. A statisztikai adatok szerint 1961-ben egy növénytermelési dolgozóra még csak 7 hektárnyi termőterület jutott, 1976-ban már 25 hektár.²⁰

A munkaerő mezőgazdasági termelésben való csökkenését két tényező alakítja. Először: az iparosodó, a korszerű üzem- és munkaszervezési módszerek iránt egyre jobban érdeklődő, s alkalmazását illetően is vállalkozóbb szellemű mezőgazdasági nagyüzemekben állandóan nő a munka termelékenysége. Másodsor: egyre kevésbé okozott problémát már ebben az időszakban a mezőgazdasági termelésben felszabaduló munkaerő foglalkoztatása, hiszen vagy a kiegészítő üzemágak szívták fel, vagy a természetes csökkenés vont el jelentős mennyiségű élő munkát a nagyüzemi termeléstől.

A termelőszövetkezetek munkaerő-gazdálkodása tehát minőségileg változott. Gyakorlatilag megszűnt a foglalkoztatási kényszerből fakadó ter-

²⁰ A mezőgazdasági termelőszövetkezetek gazdálkodásának differenciáltsága 1961-ben a Központi Statisztikai Hivatal, valamint a „Mezőgazdasági szövetkezetek gazdálkodása a számok tükrében” 1977. évi TOT-kiadvány alapján számolva.

melésspecializálási és jövedelmezőségi feszültség. A termelőszövetkezeteket döntéseik meghozatalában az vezérelheti, hogy sajátos lehetőségeik és adott-ságaik mellett olyan termelésszerkezetet állítsanak össze, amely a legnagyobb nyereség elérését teszi lehetővé.

Termelésszerkezet és nyereségérdekeltség

A termelőszövetkezeti gazdálkodás közgazdasági feltételrendszerében bekövetkezett változások csak *keretet* adnak a szövetkezeti érdekeltség jövedelmi tartalmának a módosulásához. A keretet a szövetkezetek konkrét szerkezetváltoztatási gyakorlata tölti ki, amely gyakorlati bizonyítékát is szolgáltatja az érdekeltségi centrummal kapcsolatos elméleti hipotéziseknek.

Már előzetesen annyit megjegyezhetünk, hogy az 1970-es években a szövetkezetek által végrehajtott termelésszerkezeti változásokat nehéz összegegyeztetni a bruttó jövedelmi érdekeltség alapján álló érdekeltségi centrummal.²¹ A közös gazdaságok a IV. és az V. ötéves tervidőszakban a döntések sorozatával bizonyították, hogy a termelés struktúrájában és fejlesztésében a népgazdasági érdekeket képviselő, s a bruttó jövedelmi érdekeltséget is szem előtt tartó mezőgazdasági felvásárlási árrendszer egyre kevésbé felel meg a szövetkezeti csoportérdekeknek. Ebben az árrendszerben az árarányok és ezen keresztül a nyereségrealizálási lehetőség úgy alakulnak, hogy az élőmunka-intenzív, viszonylag alacsony technikai színvonalon termelt növényi kultúráknál területegységre számítva viszonylag magas bruttó jövedelem elérését teszik lehetővé, amelyen belül a nyereség részaránya az alacsonyabb. Az élőmunka-extenzív kultúráknál a területre jutó bruttó jövedelem alacsonyabb, de magasabb a bruttó jövedelemen belül a nyereség súlya. A jövedelmi arányokat és a színvonal-szóródásokat néhány növénytermelési kultúra összehasonlításában az 1977. évi mutatók alapján a 6. sz. táblázat szemlélteti.

6. sz. táblázat

Néhány növény egy hektárra jutó bruttó jövedelmének alakulása és megoszlása 1977-ben

Megnevezés	1 hektárra jutó bruttó jövedelem (Ft)	Bruttó jöv.-ből a nyer. aránya (százalék)	100 Ft munkadíjra jutó nyereség (Ft)
Búza	3 574	95,2	1974
Kukorica	2 084	92,9	1307
Cukorrépa	6 354	74,4	296
Burgonya	12 592	62,2	165
Dohány	27 873	45,4	82
Paradicsom	27 043	43,9	78
Zöldpaprika	35 993	42,7	75

Forrás: MÉM Stagek. 1977. évi ágazati eredményszámítás.

²¹ Lásd Laczó Ferenc: Új vonások a mezőgazdasági termelőszövetkezetek vállalati érdekeltségében. Közgazdasági Szemle, 1979. 2. sz.

Hozzátartozik az igazsághoz, hogy az érdekeltségi centrum változását alátámasztó termelés szerkezet-módosítást több tényező is befolyásolta. Példaként említsünk néhányat: sok szövetkezetben a kertészeti és egyéb munkaigényes (például cukorrépa, burgonya) kultúrák termelését teljesen felszámolták volna, ha a felügyeleti szervek a népgazdasági érdekre hivatkozva nem végeznek eredményes meggyőző munkát.

Ezekben az ágazatokban 1977—1978-ban javult a termelési kedv, amit a felvásárlási árak emelése és a támogatásokban adott jövedelmezőségjavulás váltott ki. Növekedett a termőterület, jobban odafigyelnek a termelés mennyiségi és minőségi jellemzőire, aminek eredménye a növekvő átlaghozam és a javuló minőség. Fokozódott az érdeklődés a technológia korszerűsítését és az élő munka helyettesítését szolgáló gépesítés iránt.

Az ültetvények, illetve az állattartási ágazatok esetében a termelés csökkentése vagy megszüntetése még nagyobb akadályokba ütközött volna. Az ültetvénykivágás engedélyhez volt kötve, emellett a telepítéshez folyósított támogatást is vissza kellett volna fizetni. Hasonló volt az állattartási ágazatok helyzete is. A termelés visszafejlesztése az ágazat beruházásaihoz nyújtott támogatás visszafizetését vonta maga után. Ezeket a terheket az üzemek általában nem vállalták, és folytatták a termelést alacsony jövedelmezőség, sőt még veszteség mellett is.

Meggyőződésem, hogy a nyereségérdekeltség hatásának különböző eszközökkel való tompítása helyes és szükségszerű volt. Mindez azonban nem mond ellent annak, hogy az érdekeltségi centrum tartalma módosult, s nem cáfolja azt, hogy a nyereségérdekeltség a szövetkezetek ésszerű gazdálkodásának a formálásában mind nagyobb szerepet tölt be.

A szövetkezetekben tehát a termelés struktúrája eltolódott az élőmunka-extenzív kultúrák javára. Egyre határozottabban körvonalazódik a közös gazdaságok döntéseiben, hogy már nem meghatározó a minél több bruttó jövedelem realizálása, hanem sokkal vonzóbb az erőforrások hatékonyabb kihasználását is magában foglaló nyereségtömeg elérése. A nyereségtömeg növelésére irányuló szándék és törekvés a szövetkezeti gazdálkodás alapvető érdekéből fakad. Az alacsony jövedelmezőségű ágazatoknál időközben végrehajtott felvásárlási áremelések elsősorban a nyereségre voltak hatással. Ez a hatás indította el ismételten a magasabb színvonalú termelést, és a szövetkezet szempontjából csak másodlagos a bruttó jövedelem alakulása.

A bruttó jövedelemnek és a nyereségnek mint érték kategóriának a kapcsolatában az érdekeltségi centrum a bruttó jövedelemtől fokozatosan eltolódott a nyereség felé. Nem biztos ugyanis, hogy a bruttó jövedelem növekedése esetén a nyereség is növekszik, vagy a nyereség növekedésével a bruttó jövedelem is emelkedik. E két jövedelemmutató dinamikus változásában a „szabályozó szelep” a költségként elszámolt és kifizetett munkadíj.

A munkadíjtömeg változását napjainkban két tényező befolyásolja. Az egyik: még nem fejeződött be a mezőgazdasági munkaerő csökkenésének a folyamata, így számolni lehet — egyes gazdaságok kivételes helyzetének az elismerése mellett — a további létszámcsökkenéssel. A másik: a munkadíj-színvonalat saját jól felfogott érdekében nem emelheti tetszés szerint a gazdaság, mert akkor növekvő kulcsú, progresszív adót kell fizetnie. A tapasztalatok szerint e két tényező együttes hatására a munkadíjtömeg

egy-két százalékos növekedése mellett a munkadíj-színvonal 6—7 százalékkal növekszik, olyan belső átrendeződéssel, hogy a létszám, illetve élőmunka-csökkenés elsősorban a hagyományosan élőmunka-intenzív kultúráknál a technológia korszerűsítésével vagy a termelésük csökkentésével következik be. Az így felszabaduló munkadíjtömeg részben forrása lehet a szövetkezeti munkadíj-színvonal emelésének. E sajátos helyzet alapján mondhatjuk, hogy az élőmunka-intenzív kultúráknál az áremelés szinte teljes mértékben a nyereséget érintette, és a nyereségváltozás dinamikáját a bruttó jövedelem hasonló mutatója csak követheti.

Mindezek után vizsgáljuk meg, hogy miként reagált az elemzési körbe bevont egyik közös gazdaság az érdekeltségi centrum módosulására a vétes szerkezetének az alakításával! (Lásd a 7. sz. táblázatot.) Látható, hogy az 1973—1977-es évek között jelentősen egyszerűsítette a szövetkezet

7. sz. táblázat

A Vörös Október Termelőszövetkezet szántóföldi növénytermelése néhány mutatójának alakulása

Megnevezés	1973	1974	1975	1976	1977
	években				
<i>Terület (ha)</i>					
őszi búza	469	316	399	281	426
takarmánygabona	157	308	253	288	180
kukorica	305	341	333	334	420
dohány	50	—	—	—	—
pritaminpaprika	58	67	44	—	—
fűszerpaprika	40	52	46	47	—
<i>Egy hektárra jutó bruttó jövedelem (Ft)</i>					
őszi búza	4 149	5 769	2 614	3 932	3 702
takarmánygabona	4 433	2 779	2 071	2 302	7 500
kukorica	3 475	3 472	4 117	707	4 038
dohány	7 500	—	—	—	—
pritaminpaprika	31 724	19 612	25 500	—	—
fűszerpaprika	19 225	11 846	18 609	11 191	—
<i>Egy hektárra jutó nyereség (Ft)</i>					
őszi búza	3 966	5 554	2 298	3 313	3 521
takarmánygabona	4 019	2 643	1 905	1 920	7 061
kukorica	3 325	3 290	3 874	595	3 952
dohány	3 840	—	—	—	—
pritaminpaprika	10 466	7 343	11 227	—	—
fűszerpaprika	3 550	4 076	10 000	3 100	—
<i>100 Ft munkadíjra jutó nyereség (Ft)</i>					
búza	2 163	2 581	728	535	1 948
takarmánygabona	971	1 938	1 148	489	1 609
kukorica	2 204	1 810	1 592	538	4 611
dohány	105	—	—	—	—
pritaminpaprika	49	60	79	—	—
fűszerpaprika	23	53	116	77	—

Forrás: A tsz ágazati költségvetései.

a vetés szerkezetét, olyan módon, hogy folyamatosan kiiktatta a tevékenységéből az élőmunka-igényes kultúrákat, és a terület kihasználása végett növelte a nagyüzemileg nagyon jól termelhető és viszonylag kevés élő munkát igénylő kultúrákat. A területegységre jutó nyereség a termelésben tartott növényeknél jóval alacsonyabb, mint amelyet a megszüntetett kertészeti ágazatoknál már elért. A nyereségérdekeltség területi fajlagos mutatója egyáltalán nem indokolná a kertészeti ágazatok kiszorulását a termelésből, hiszen például a pritaminpaprika egyes években területre vetítve — éppen az utolsó termelési évben — nyereségben a többszörösét produkálta, mint a továbbra is termelésben tartott növények között a legnagyobb nyereséget adó búza. Milyen érvek alapján döntött a területre jutó alacsonyabb bruttó jövedelmet és nyereséget realizáló ágazat termelésben tartása és fejlesztése mellett a szövetkezet a magasabb jövedelmezőségi mutatójú ágazatokkal szemben? Nincsen talán elegendő munkaereje az élőmunka-igény kielégítésére?

Új érv szólt a szövetkezetben a struktúra átalakítása mellett. Az élőmunka-igényes kultúrák termelése során az élőmunka-értékesülés (100 Ft munkadíjra jutó nyereség) töredéke az élőmunka-extenzív növényeknél megvalósult értékesülésnek. E szövetkezetben a szerkezetváltoztatási döntések arra irányulnak, hogy a rendelkezésre álló munkaerővel és eszközökkel minél magasabb összegű nyereséget érjenek el. Mivel az ültetvény-kultúráknál — amelyeket változatlanul üzemben tartanak — nincs mód a szántóföldi növénytermeléshez hasonlóan gyors váltásra, ezért született így a döntés, és történt a végrehajtás. (A felszabaduló élő munka jobb értékesülési területre való átirányítása nem okozott gondot.)

A szerkezetváltoztatást motiváló tényezők tanulmányozása alapján egyre jobban kirajzolódnak a nyereségérdekeltségben azon elemeknek a körvonalai, amelyek az élő munka és a termelési eszközök (együttesen nevezük őket erőforrásoknak) hatékonyabb kihasználását eredményezik, miközben a területegységre jutó nyereség maximalizálására irányuló törekvés háttérbe szorul. A területre jutó nyereség maximalizálásában való érdekelttség háttérbe szorulását eredményező üzemi magatartás bizonyos fokig magyarázható.

Először: a szövetkezetek termelési tevékenységi körének a bővülésével, valamint a létszám csökkenésével fokozatosan vékonyodik az a „köldökszinór”, amely a szövetkezetben dolgozó tagoknak, alkalmazottaknak és családjaiknak az anyagi körülményeit és megélhetését a rendelkezésre álló földterület jövedelemtermelő képességéhez kötötte. Amíg a tagság számára a meghatározó jövedelmi forrást a földterület megművelése és a kapcsolódó állattenyésztés jelentette, addig egyértelmű volt, hogy a folyamatos foglalkoztatás kötelezettsége és a területen elérhető maximális jövedelem szervesen kapcsolódott egymáshoz. A mellék- és kiegészítő üzemek létesítése hozzájárult a területre jutó maximális jövedelem mutatója orientáló szerepének az átértékeléséhez. Az átértékeléssel párhuzamosan új minősítő tényező jelent meg: mennyi nyereséget lehet elérni a rendelkezésre álló erőforrásokkal. A növénytermelési kultúrák és az egyéb tevékenységek jövedelmezőségi jellemzőit állítják szembe egymással, s döntenek — az élőmunka-ellátottságtól függően — a növénytermelés szakosodásának az irányáról és mértékéről.

Másodszor: Annak ellenére, hogy a termőföld jelenti az alapját

a mezőgazdasági termelésnek, napjainkban gazdálkodási szempontból, a gazdasági kalkulációkban nem úgy veszik számításba, mint az élő munkát vagy a termelési eszközöket. A földnek a szövetkezeti gazdaságokban (és az állami mezőgazdaságban is) csak használati értéke van, értéke lényegében nincs. A gazdaságok számára a föld a mezőgazdasági termelés feltétele, de egyéb konzekvenciái nincsenek: a földhasználattal kapcsolatos terhek (földadó) elenyészőek. Éppen ennek hatására csak olyan és annyi földet művelnek meg a gazdaságok, amennyivel a másik két termelési tényezőt hatékonyan felhasználhatják. Az ésszerű földhasználat hiányának közgazdasági hátterét a „földértékelés” megoldatlanságában, a földhasználat és földlekötés ingyenességében kell keresni.

A nettó jövedelmi, vagyis a nyereségérdekeltség létét vitatók és a bruttó jövedelmi érdekeltség mellett síkra szállók egyik legfőbb érve, hogy bárhogy is alakul a termelőszövetkezetek munkaerő-ellátottsága, nekik intézményesített feladatuk és kötelezettségük a tagok folyamatos foglalkoztatása feltételeinek a megteremtése, és a társadalmi szinten kialakult jövedelem-színvonal biztosítása. E követelményeknek csak úgy tudnak megfelelni — állítják —, ha a szövetkezet az egy főre jutó bruttó jövedelem maximalizálását állítja az érdekeltség középpontjába. Nyereségérdekeltség esetén — úgy gondolják — a „nyereség-hajszolás” érdekében még a munkadíj-színvonal csökkentésétől, a nyereségcentrikus termelésszerkezet miatt esetleg feleslegessé váló munkaerő drasztikus csökkentésétől sem riadnának vissza.

Kétségtelen tény, hogy az ilyen lépések potenciális veszélye is fennállhatna, ha az áru- és pénzviszonyok és az erre épülő kategóriák a piac törvényei szerint *szabadon*, semmitől nem korlátozva fejthetnék ki hatásukat. Ez azonban nem lehetséges a szocialista tervgazdálkodás funkcionálása mellett, mivel a piaci automatizmusok spontán szabályozó és befolyásoló hatása csak tudatosan meghatározott keretek között és a központi irányítás által körülhatárolt korlátok mellett érvényesülhet. Ebből eredően a nyereségérdekeltség érvényesülési és hatóköre szűkebb, mintha csak a piaci automatizmusok szabályoznák a termelést. E kategóriáknál is „be kell tudni” a különböző társadalmi ráhatásokat, népgazdasági érdekeket, amelyek bizonyos területeket kikapcsolnak a nyereségérdekeltség befolyásolási köréből.

A termelőszövetkezeti gazdálkodás érdekeltségének a jövedelmi tartalmában bekövetkezett módosulás okát és feltételét a következők szerint lehet összegezni: a munkaerő-gazdálkodásban végbement fordulat teremtett mozgásformát és teret a nyereségérdekeltségnek, és ezzel párhuzamosan a bruttó jövedelmi érdekeltség fokozatos visszaszorulásának. A jövedelmi viszonyok változása pedig megalapozta az önálló vállalatszerű gazdálkodást, az önfinanszírozás lehetőségét, amelynek fejlődése magasabb szinten termeli újra a nyereségérdekeltségre épülő korszerű termelésszerkezetet és a hatékonyabb gazdálkodást. Ennek megvalósulásához viszont elengedhetetlen a közgazdasági szabályozás új alapokra helyezése.

Az EGK-országok értékbeli mutatóinak összehasonlítása

A KGST és az ENSZ mellett az Európai Gazdasági Közösség Statisztikai Hivatala is nagyszabású erőfeszítéseket tesz az értékbeli mutatószámok tagországok közötti összehasonlításának létrehozásáért. Ennek eredményeként jelent meg 1978 végén az első átfogó munka az EGK-országok gazdasági fejlettségének összehasonlításáról.¹ Történt már korábban is kísérlet a tagországok — abban az időben még „hatok” — 1970-es mutatóinak egybevetésére, de az akkori vizsgálat adatait az EGK Statisztikai Hivatala hivatalosan nem tette közzé. Az összesített eredmények a szakajtóban jelentek meg.²

Módszertani-technikai okokból nem lehetséges a más forrásból — elsősorban az ENSZ Nemzetközi Összehasonlító Programjából — rendelkezésre álló magyar adatokat mintegy hozzárendelni az EGK-összehasonlítás eredményeihez, s így „magyarcentrikussá” tenni elemzéseinket. Az EGK-eredmények bemutatása a magyar olvasók számára mégis hasznosnak látszik, mert a kilenc nyugat-európai ország gazdasági fejlettségéről, különböző metszetű struktúrájáról, árrendszeréről kibontakozó kép sokrétű információt szolgáltat a legfontosabbak közé tartozó tőkés gazdasági-kereskedelmi partnereinkről.

Különleges időszerűséget és érdekességet kölcsönöz az eredményeknek az a tény, hogy a hasonló módszerű összehasonlítások közül ez az első, amely a tőkésországoknak a *világ gazdasági átalakulások utáni*, 1975-ös helyzetét tükrözi. A bemutatásra kerülő pillanatkép

tehát már a megváltozott világpiacon arányok, a gazdasági válság és az infláció körülményei között készült, máig jellemző gazdasági környezetben.

Elemzésünk első részében röviden vázoljuk a legfontosabb módszertani kérdéseket, és összevetjük az EGK összefoglaló eredményeit az ENSZ-összehasonlítás megfelelő eredményeivel; a második részben közöljük és interpretáljuk az EGK-összehasonlítás legfontosabb összefoglaló adatait, majd a harmadikban a fogyasztás és a felhalmozás volumeneinek és árainak részletesebb szerkezetét mutatjuk be.

1. Az EGK-összehasonlítás néhány általános kérdése

1.1. Az alkalmazott módszer rövid jellemzése

Az EGK-tanulmány az ENSZ Nemzetközi Összehasonlító Programjához (ICP) hasonlóan a gazdasági fejlettséget az egy főre jutó bruttó hazai termék (GDP) szintje alapján határozza meg. A bruttó hazai termék fogalma az EGK számlarendszerében (az ESA-ban) gyakorlatilag teljesen ugyanaz, mint az ENSZ számlarendszerében (az SNA-ban). Főbb összetevői a magánfogyasztás (gyakorlatilag a lakosság fogyasztása), a kormányzat kollektív fogyasztása (gyakorlatilag a magyar szóhasználat szerinti közösségi fogyasztásnak felel meg), a bruttó felhalmozás (a magyar felhalmozástól csak annyiban különbözik, hogy az amortizációt is tartalmazza) és a kiviteli (behozatali) többlet.

A fejlettségi szintnek az egy főre jutó bruttó hazai termék volumenindexeivel való összehasonlítása mellett a tanulmány másik alapfeladata az egyes orszá-

¹ Comparison in Real Values of the Aggregates of ESA, 1975. Statistical Office of the European Communities, Luxembourg, 1978.

² Comparaison réelle du produit intérieur brut de la Communauté européenne. Analyse et Prévision, 1974. 6. sz.

gok pénznevei vásárlóerejének összehasonlítása volt. Ez a számítás is a bruttó hazai terméket és annak főbb összetevőit vette alapul (például hány francia frankot ér egy angol font a bruttó hazai termék egészénél, a fogyasztásban stb.).

Mint más hasonló nemzetközi (ENSZ, KGST) összehasonlításoknál, a számítás itt is tételes átárazásokon alapult. Ehhez első lépésként mintegy 1000 reprezentáns termék és szolgáltatás árindexét határozták meg úgy, hogy minden ország árszínvonalát minden más ország árszínvonalával összevetették. Minthogy az így kapott összesített indexek még nem tesznek eleget a tranzitív követelményének (például a francia/olasz és olasz/holland indexek szorzata nem adja ki a francia/holland indexet) a páronkénti összehasonlítások eredményei csak a további számítások kiindulásául szolgáltak.

Végso soron a volumenek összehasonlítása átlagos EGK-árakon történik, az ún. *Gerardi-képlet* alapján. Az ENSZ-összehasonlításoknál alkalmazott módszerrel szemben a leglényegesebb különbség az, hogy itt az eredményeket nem befolyásolják az EGK-n kívüli országok árárányai. Az ICP-összehasonlítás más bázisú (1970 és 1973) is vonatkozott, mint az EGK-tanulmány (1975); a két tanulmányban kapott Franciaország-NSZK, Franciaország-Olaszország, stb. indexek eltéréseiben azonban az is szerepet játszott, hogy míg az előbbiben az Egyesült Államok, Japán, Magyarország, Kenya stb. árárányai is hatottak az eredményekre, az utóbbiban csak a Közös Piac országainak árárányai befolyásolták a számításokat.

A tranzitív vásárlóerő-paritásokat a nemzeti valutában megadott értékadatok hányadosainak a fenti volumenindexekkel történő elosztásával határozták meg. A vásárlóerő-paritások és a hivatalos valutaárfolyamok hányadosaként speciális árindexeket nyertek, amelyek azt fejezik ki, hogy egy-egy

adott termékcsoport a hivatalos valutaárfolyamokat alapul véve mennyivel drágább vagy olcsóbb, mint valamely másik EGK-országban vagy az EGK átlagában.

1.2. A legfontosabb módszertani eltérések az ENSZ-összehasonlítástól

Ha alapvető céljuk tekintetében nincs is lényeges különbség az EGK és az ENSZ összehasonlítási programja között, néhány módszertani eltérésre célszerű a figyelmet felhívni, mert ezek az eredmények összehasonlíthatóságára is hatnak.

Mint már említettük, az EGK-munka a közösségen belüli zárt összehasonlítás, amelynél az egységesként választott mércében csak a *Közös Piacon belüli* árárányok játszanak szerepet. Az ENSZ-összehasonlítás ugyanakkor a „világ-átlagos” árárányokon történt, vagy legalábbis a programban részt vevő országok átlagos árárányain. A zártabb összehasonlítás realisabb régióon belüli eredményeket biztosít; ugyanakkor viszont nehezebb ezeket az eredményeket más, az EGK-n kívüli országok színvonalával összehasonlítani. Az előny alighanem nagyobb, mint a hátrány. Érdemes ezzel kapcsolatban megjegyezni, hogy az ENSZ összehasonlítási programjával szemben is az egyik legjelentősebb kritikai észrevétel az volt, hogy nem adott kellő súlyt a régiókon belüli összehasonlítások követelményeinek, s várható, hogy e munka folytatásában e tekintetben lényeges módszerbeli változások következnek be.

Arra is utaltunk már, hogy az EGK-összehasonlítás a Gerardi-képlet alapján történt, az ENSZ *Geary—Khamis-képletével* szemben. Mindkét módszer biztosítja a sokoldalú nemzetközi összehasonlításoknál oly fontos tranzitívítás (körpróba) és additivitás (átlagpróba) követelményének az érvényesülését; nem jelentéktelenek azonban a

közöttük levő különbségek sem. A Gerardi-képlet mértani átlagolással határozza meg a közös árárányokat, a Geary—Khamis-képletnél ugyanez számtani átlagolással történik. A jelentősebb különbség a két módszer között azonban az, hogy míg a Geary—Khamis-módszernél az országok nagyságrendje is kihatással van az átlagos árárányok kialakítására, a Gerardi-képletnél az átlagolás nem súlyozott, hanem súlyozatlan, minden országnak — lakosságától, gazdasági fejlettségétől függetlenül — egyforma szerepe van a közös mérce kialakításában. Ez is inkább előnye, mint hátránya a Gerardi-képletnek, különösen régiókon belüli összehasonlításoknál, mert súlyozás esetén a nagy országok árárányai elnyomhatják a kis országok árárányait, ez pedig — az indexméletnek az árárányok és volumenarányok közötti negatív korrelációról szóló régóta ismert tétele alapján — torzítást okozhat.

Míg az ENSZ összehasonlításainál az alapinformációt minden országnak az Egyesült Államokkal történő kétoldalú összehasonlítása biztosította, az EGK alap-összehasonlításai „körmérvézés”-szerűek: minden országnak minden más országgal szemben van egy kiinduló összehasonlítása. $\binom{9}{2} = 36$ kiinduló

összehasonlításon alapul tehát a számítás.) Míg az ENSZ-összehasonlítás reprezentáns áruhálistája erősen többoldalú, addig az EGK-összehasonlításnál a reprezentánsok nagyobbik fele kétoldalú jellegű volt (egy-egy adott kétoldalú összehasonlításnál szerepelt csak), ami nagyobb rugalmasságot biztosított a jobb összehasonlíthatóság elérésére való törekvésekben. A többoldalú reprezentánsok kiválasztását országról országra utazgató többnemzetiségű munkacsoportok végezték.

Különbségek vannak a két összehasonlítás között az eredmények közlésének formájában is. Az ENSZ-összehasonlítás az abszolút értékeket ún.

nemzetközi dollárban fejezte ki, ami átlagos amerikai dollár-vásárlóerőt, de nemzetközi (nem egyesült államokbeli) árárányokat tükrözött. Az EGK — sajátos helyzete miatt egy semleges pénzegységre törekedve — egy átlagos EGK-valutában fejezi ki az abszolút értékeket. Ezt a fiktív valutát az egyes valuták vásárlóerejének súlyozott átlagolásával nyerik. 1974 óta használják ezt a fiktív valutát az EGK statisztikai kiadványaiban, EUA (European Unit of Account=európai elszámolási egység) elnevezéssel. A nemzetközi összehasonlítás eredményeit is ebben a valutában fejezik ki, de minthogy itt az értékeket nem a hivatalos valutaárfolyamokkal való átszámítással, hanem átárázással nyerték, megkülönböztetésül a PPS (Purchasing Power Standard =vásárlóerő standard) jelölést alkalmazza az EGK tanulmánya.

Végül különbség van a viszonyítási alapon is. Míg az ENSZ-tanulmány általában az Egyesült Államok megfelelő adatának százalékában fejezte ki az egyes országok gazdasági fejlettségét, az EGK-összehasonlításnál — megint csak a „semlegesség” szempontjaira való tekintettel — az EGK átlagos színvonala az általános bázis.

1.3. Az ENSZ- és az EGK-összehasonlítás eredményeinek összevetése

Az ENSZ Nemzetközi Összehasonlító Programja második fázisának eredményei 1973-ra vonatkoznak ugyan, de a bruttó hazai termék viszonylagos színvonalára vonatkozó adatokat 1975-ig továbbvezették,³ így hat országra rendelkezésünkre állnak mind az

³ Kravis—Heston—Summers: International Comparisons of Real Product and Purchasing Power. Baltimore, London, 1978, és Szarvas Péter: Az ENSZ Nemzetközi Összehasonlító Programja második szakaszának néhány eredménye. Országos Terhivatal Tervgazdasági Intézete, 1979.

1. sz. táblázat

Az ENSZ- és az EGK-összehasonlítás GDP-eredményeinek egybevetése

Megnevezés	NSZK	Franciaország	Belgium	Hollandia	Egyesült Királyság	Olaszország
EGK	100	96,8	93,4	93,2	81,1	62,5
ENSZ	100	100,4	98,9	89,0	78,3	59,5
Az ENSZ-érték az EGK-érték százalékában	—	104	106	95	97	95

EGK-, mind az ENSZ-összehasonlítás eredményei, amelyeket az NSZK százalékában fejezünk ki. (Lásd az 1. sz. táblázatot.)

Az előzőekben bemutatott módszertani különbségek és az ENSZ-adatok továbbvezetett jellege ellenére megállapítható: *nincs lényeges különbség* a két vizsgálat legátfogóbb eredménye, a hazai végtermékszint-arányok között. A kb. ± 5 százalékos eltérés az ilyen típusú számítások normális hibahatárát alig haladja meg. A legnagyobb különbség Belgium és Hollandia vonatkozásában tapasztalható: míg az EGK-összehasonlítás gyakorlatilag azonosnak mutatja a két ország színvonalát, az ENSZ-tanulmány Belgium fejlett-

ségét mintegy 11 százalékkal magasabbra teszi.

2. Fejlettség és globális szerkezet

Mielőtt az eredmények ismertetésére rátérnénk, célszerűnek látszik néhány átfogó, *nemzeti valutában* kifejezett gazdasági mutató segítségével bemutatni, milyen is volt az 1975-ös év az EGK-országokban. (Lásd a 2. sz. táblázatot.)

Az előző évhez képest a bruttó hazai termék minden országban csökkent, Franciaországban stagnált. Még nagyobb mértékű volt a recesszió az ipari termelésben. A gazdasági visszaeséssel

2. sz. táblázat

Néhány gazdasági mutató alakulása nemzeti áron 1975-ben
(1974=100)

Ország	A GDP alakulása	Az ipari termelés alakulása	Fogyasztói	Nagykereskedelmi	Költségvetési többlet (+) vagy hiány (—) nemzeti valutában (milliárd egység)	
	változatlan áron		árindex		1974	1975
NSZK	97,5 ¹	93,9	105,9	104,7	—10,12	—34,10
Dánia	98,2	94,3	109,6	107,5	—	—
Franciaország	100,1	90,9	111,7	108,2	+4,31	—43,01
Luxemburg	96,5	78,1	110,7	—	—	—
Belgium	98,0 ¹	90,4	112,7	101,2	—59,3	—109,3
Hollandia	96,3 ¹	95,2	110,2	107,5	—0,96	—6,35
Egyesült Királyság	98,6	95,2	124,2	124,1	—3,49	—8,38
Olaszország	96,5	90,8	116,9	108,5	—89,61	—165,23
Írország	—	93,0	120,9	124,5	—0,35	—0,50

Forrás: International Financial Statistics 1978. Supplement
¹ GNP

párhuzamosan viszont felgyorsult az infláció, és ugrásszerűen megnőtt a költségvetési deficit.

2.1. Az EGK-országok fejlettségi színvonala

Az összehasonlítás végeredménye az egyes országok egy főre jutó GDP-értékei, az EGK fiktív valutájában, az ún. PPS-ben kifejezve.⁴ (Lásd a 3. sz. táblázatot.)

A Közös Piac tagországainak fejlettsége eléggé kiegyensúlyozott, a legnagyobb különbség (NSZK-Írország) nem egészen kétszeres. Jellegzetesebb az a tény, hogy a szintek „szórása” nem egyöntetű. Az országok határozottan két csoportra oszlanak: az átlagot jelentősen meghaladó „gazdagokra” (NSZK, Franciaország, Dánia, Bene-

⁴ A továbbiakban minden táblázat forrása a „Comparison in Real Values of the Aggregates of ESA, 1975.” című kiadvány.

lux), amelyek között a különbség csekély; és az átlagtól tetemesen elmaradó „szegényekre” (Írország, Olaszország). Az Egyesült Királyság fejlettségét tekintve közbülső, átmeneti helyet foglal el, de — mint látni fogjuk — szerkezeti sajátosságait tekintve sok vonatkozásban inkább az utóbbi csoporthoz sorolható.

A fejlettség által kijelölt választóvonal a volumen- és árstruktúra különböző metszeteiben is megjelenik, sőt a szerkezet a fejlettségi szintnél helyenként élesebb, helyenként enyhébb országok közötti különbségeket mutat. A továbbiakban igyekszünk e jelenségre külön figyelmet fordítani, hiszen a szint és a szerkezet összefüggéseinek puszta bemutatása is okulásul szolgálhat a magyar gazdaság számára.

A fajlagos színvonalkülönbségek mellett érdemes egy pillantást vetni az országok gazdasági erejében, teljesítő-képességében mutatkozó eltérésekre is. (Lásd a 4. sz. táblázatot.)

Az EGK-országok egy főre jutó GDP-je 1975-ben
(vásárlóerő-standard)

3. sz. táblázat

Megnevezés	NSZK	Francia-ország	Olaszország	Hollandia	Belgium	Luxemburg	Egyesült Királyság	Írország	Dánia	EGK
GDP	4891	4736	3059	4556	4570	4709	3967	2561	4743	4202
EKG-átlag = 100	116,4	112,7	72,8	108,4	108,8	112,1	94,4	60,9	112,9	100

Az EGK-országok GDP-jének abszolút értéke 1975-ben

4. sz. táblázat

Megnevezés	NSZK	Francia-ország	Olaszország	Hollandia	Belgium	Luxemburg	Egyesült Királyság	Írország	Dánia
Milliárd vásárlóerő-standard	302,4	249,8	170,8	62,2	44,8	1,7	222,3	8,0	24,0
Százalékos megoszlás	27,8	23,0	15,7	5,7	4,1	0,1	20,5	0,7	2,2

A bruttó hazai termék és fő összetevőinek megoszlása, valamint volumenindexe 1975-ben
(százalék)

Megnevezés	EKG	NSZK	Franciaország	Olaszország	Hollandia	Belgium	Luxemburg	Egysült Királyság	Írország	Dánia
Lakossági volumenindex	100	113	110	75	107	108	114	94	69	109
fogyasztás megoszlás	61,9	60,4	60,4	63,6	61,4	61,0	63,0	64,7	69,9	59,9
Kormányzati volumenindex	100	98	104	74	97	100	85	124	57	144
fogyasztás megoszlás	16,5	13,8	15,2	16,8	14,8	15,1	12,5	21,8	15,4	21,0
Állóeszköz-volumenindex	100	121	130	73	106	117	150	72	59	117
felhalmozás megoszlás	21,3	22,1	24,5	21,4	20,9	23,0	28,6	16,4	20,6	22,2
Belső felhasználás (készletváltozás nélkül)	100	113	113	74	105	109	121	97	65	115
99,8	96,4	101,7	100,2	96,6	99,6	104,2	102,9	105,9	103,1	
Készletváltozás volumenindex	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
megoszlás	-0,8	-0,4	-1,0	-0,7	-0,7	-0,6	3,0	-1,1	-0,9	-2,0
Kiviteli többlet volumenindex	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
megoszlás	1,0	4,0	0,8	-1,1	4,1	1,0	-7,1	-1,8	-5,0	-1,1
Bruttó hazai termék volumenindex	100	116,4	112,7	72,8	108,4	108,8	112,1	94,4	60,9	112,9
megoszlás	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

2.2. *A bruttó hazai termék szerkezete*

A szerkezeti elemzés első lépéseként a GDP fő aggregátumainak — fogyasztás, állóeszköz-felhalmozás és állami kiadások — arányait tekintjük át. Ezt kétféle módon is megközelíthetjük. Egyrészt volumenindexekkel, amelyek „az” EGK-országokhoz (a kilenc tagállam átlagához) viszonyítják a megfelelő dezaggregátumot. Így képet kapunk aggregátumonként az országok közötti arányokról. Másrészt megoszlási viszonyszámok (lásd 5. sz. táblázat) segítségével feltárul, hogy milyen az egyes összetevők súlya egy-egy adott ország GDP-jében.

A volumenindexek jelzik, hogy az egyes aggregátum-arányok az országok GDP-arányaitól jelentősen eltérnek. Határozottan nagyobbak az országok közötti különbségek az állóeszköz-felhalmozás és a kormányzati fogyasztás terén, viszont némileg mérsékeltbbek a fogyasztásban.

Az egyes országok bruttó hazai termékének szerkezetében kétségtelenül tükröződnek azok a gazdasági folyamatok, amelyekre az 1975-ös pillanatkép bemutatásánál már utaltunk. A válság nyomán természetesen lankadt a beruházási kedv, viszont ugrásszerűen nőtt a költségvetési deficit. E tendenciák nyilvánvalóan „benne vannak” az EGK-összehasonlítás eredményeiben. Mindenekelőtt szembetűnő, hogy más összehasonlítások eredményeihez képest igen magas a kormányzati fogyasztás, és igen alacsony a felhalmozás rész-

aránya, ami feltehetően annak következménye, hogy a magánberuházások visszaesését ellensúlyozandó a kormányok fokozták kiadásait. A módszertani és időbeli különbségek ellenére érdemes megjegyezni, hogy az ENSZ Nemzetközi Összehasonlító Programjának 1973-as adatai szerint a kormányzati kiadások részaránya a *legnagyobb* — a mindkét vizsgálatban szereplő országok közül — az Egyesült Királyságban volt, s itt is mindössze 10 százalék. Ez kevesebb, mint a legkisebb 1975-ös adat! (Luxemburg: 12,5 százalék.) Hasonlóan nagy a különbség a két összehasonlítás között a *felhalmozási hányad* tekintetében. Az összehasonlíthatóság végett az EGK-eredményeket kissé átcsoportosítottuk: az állóeszköz-felhalmozást, a készletváltozást és a kiviteli többletet összevontuk. A felhalmozás részarányát a GDP-ben a két vizsgálat szerint a 6. sz. táblázat mutatja be.

Az adatok szemléletesen mutatják a felhalmozás részarányának visszaesését.

A *lakossági fogyasztás* GDP-n belüli részaránya országonként csak kismértékben ingadozik, mindenütt 60 és 65 százalék között mozog. Az egyetlen kivétel Írország (70 százalék).

Ez a részarány a másik két kevésbé fejlett ország (Olaszország, Egyesült Királyság) esetében is némileg meghaladja az átlagot. Így elmondható, hogy a lakosság fogyasztási színvonala valamivel kiegyenlítettebb, mint a GDP. A legnagyobb különbség kétszeresről 1,6-szeresre csökkent.

6. sz. táblázat

A felhalmozási arány a bruttó hazai termék százalékában

Megnevezés	NSZK	Francia-ország	Belgium	Hollandia	Egyesült Királyság	Olaszország
ENSZ (1973)	36	31	26	32	20	24
EGK (1975)	25,7	24,3	23,4	24,3	13,5	19,6

2.3. A belső felhasználás és a bruttó hazai termék

Az EGK-összehasonlításban a készletfelhalmozás nélküli belső felhasználást (lakossági fogyasztás, plusz kormányzati fogyasztás, plusz állóeszköz-felhalmozás) feltüntető táblák is szerepelnek. E „rész-összesen” és a teljes GDP közé két tétel illeszkedik: a készletváltozás és a külkereskedelmi mérleg egyenlege (kiviteli többlet).

A készletváltozás összehasonlító értékelését nehezíti, hogy erre a „termékcsoportra” nem készült külön árosszehasonlítás. Annyi mindenesetre megállapítható, hogy Luxemburg kivételével a készletek mindenütt csökkentek. Ez figyelmet érdemel, hiszen a termelés csökkenése (válság) és a vele párhuzamos készletcsökkenés ellentmondó folyamatok. Elméletileg azt várhatnánk, hogy az értékesítési nehézségek nyomán visszaeső termelés nem alkalmazkodik elég gyorsan, és így nőnek a készletek. Különösen inflációs viszonyok között, amikor a készleteknek érték-megőrző szerepük is van.

A készletcsökkenés valószínűleg arra utal, hogy a termelésben gyors alkalmazkodási folyamat ment végbe, sőt a termelés visszafogása bizonyos mértékig meghaladta a kereslet szűkülését, ami utat nyitott a készletcsökkenésnek. Ehhez még hozzájárult az is, hogy az árrobbanás nyomán 1974-ben megnőtt a nyers- és fűtőanyag-készletek értéke és így a termeléshez viszonyított aránya. Gazdaságilag kényszerítővé vált a készletek csökkentése.

A készletállomány csökkenése — Luxemburg kivételével — szembetűnő jelenség volt 1975-ben. A nemzeti adatok szerint mind az ezt megelőző, mind az ezt követő években a készletek az EGK-országokban növekedtek. Az 5. sz. táblázat jól érzékelteti az EGK-országok külső egyensúlyi helyzetében kialakult különbségeket is. Az NSZK-ban és Hollandiában a GDP kb. 4 százalékkal

meghaladta a belső felhasználást, amit az exporttöbblet tett lehetővé. Franciaország és Belgium lényegében biztosította az egyensúlyt, míg az összes többi ország külkereskedelme mérleg-hiányos volt. Jelentős mértékben nőtt a hiány Luxemburgban és Írországbán. A rendkívül szűk belső piac és az egyoldalú gazdasági szerkezet (Luxemburgban túlfejlett és válságba jutott acélipar, Írországbán a kevésbé dinamikus mezőgazdasági-élelmiszeri és könnyűipari ágazatok nagy súlya) magyarázza a helyzetet.

További három országnak (Dániának, az Egyesült Királyságnak és Olaszországnak) is deficités volt a külkereskedelmi mérlege. Összefoglalva tehát megállapítható, hogy ha nincs is túl szoros kapcsolat a fejlettségi szint és a külkereskedelmi mérleg 1975-ös eredménye között, a fő tendencia az volt, hogy a kevésbé fejlett EGK-országok külkereskedelmi mérlege vált nagyobb mértékben deficitessé.

2.4. Árfolyam és vásárlóerő-paritás

Az EGK-összehasonlítás eredményeinek másik csokra a tényleges vásárlóerő-paritásokról s ezeknek a valutaárfolyamhoz viszonyított arányáról ad képet. Ugyanakkor információt kapunk a GDP különféle összetevőire vonatkozó árindekről, vagyis az EGK-országok árrendszerének különbségeiről. (Lásd a 7. sz. táblázatot.)

Az Európai Gazdasági Közösségen belül is érvényesülni látszik az az összefüggés, hogy a fejlettségi szint erőteljes hatást gyakorol a vásárlóerő-paritás és az árfolyam közötti különbségre. Általában minél fejlettebb az ország, annál inkább meghaladja a vásárlóerő-paritás az árfolyamot, illetve minél alacsonyabb a fejlettség, annál inkább felülmúlja az árfolyam a vásárlóerő-paritást.

Mindezt úgy is megfogalmazhatjuk, hogy az EGK fejlett országainak nem-

A bruttó hazai termék főbb összetevőinek viszonylagos árszínvonala
(A hazai termék árszínvonala=100)

Ország	Lakossági fogyasztás	Kormányzati fogyasztás	Állóeszköz-felhalmozás	Külkereskedelmi egyenleg
NSZK	102	105	94	91
Franciaország	103	96	95	94
Olaszország	106	83	97	123
Hollandia	91	124	101	95
Belgium	99	111	97	92
Luxemburg	95	120	102	97
Egyesült Királyság	101	83	122	123
Írország	101	89	114	126
Dánia	103	100	89	85

zeti valutája felülértékelt, a viszonylag fejletleneké pedig alulértékelt a tényleges vásárlóerő-paritásukhoz képest. Látható, hogy Dánia, az NSZK, Franciaország és a Benelux országok árszínvonala meghaladja az átlagot, a másik három „szegény” országé pedig lényegesen elmarad attól. (Lásd a 8. sz. táblázatot.)

Ami viszont a GDP fő összetevőinek *arányát* (lásd 7. sz. táblázat) illeti, meglehetősen tarka a kép. Míg Franciaországban, Olaszországban, Dániában és az NSZK-ban a lakossági fogyasztás árszintje számottevően felülmúlja az állóeszközök felhalmozását, addig a Benelux országokban, az Egyesült Királyságban és Írországban épp fordított

az arány. Kiemelkedően magas a kormányzati fogyasztás árszínvonala a Benelux országokban, aminek oka az állami alkalmazottak viszonylag magas bérszínvonala. A bérek teszik ki egyébként az ilyen irányú kiadások több mint kétharmadát.

3. Részletesebb szerkezeti különbségek

Továbbhaladva a dezaggregáció útján, feltárul a bruttó hazai termék összetevőinek belső szerkezete, részletgazdagabb képet kapunk az EGK-országok fogyasztásának és felhalmozásának összetételéről, a hasonlóságokról és a különbségekről.

8. sz. táblázat

A vásárlóerő-paritás és a valutaárfolyamok aránya

(Az EGK egészének árindexe=100¹)

Ország	Árindex
NSZK	112
Franciaország	108
Olaszország	83
Hollandia	107
Belgium	110
Luxemburg	105
Egyesült Királyság	83
Írország	81
Dánia	119

¹ Az NSZK 112-es értéke például azt fejezi ki, hogy az EGK egészét véve alapul a német márka 1975-ben 12 százalékkal felülértékelt volt valóságos vásárlóerejéhez képest. (A vásárlóerő-paritást a teljes GDP figyelembevételével számolták.)

3.1. A fogyasztás szerkezete

A lakossági fogyasztás belső szerkezetéről a 9. sz. táblázat nyújt képet.

A struktúra-adatokból első pillanásra is megállapítható, hogy a lakossági fogyasztás szerkezetében az EGK-országok közötti különbségek nem számottevők. Legnagyobb a különbség az NSZK és Luxemburg között, de itt is — ebben a bontásban — a fogyasztásnak 80,8 százaléka azonos: a legkisebb a különbség Franciaország és Belgium, valamint Franciaország és Hollandia között, ahol a szerkezeti azonosság mutatója 93,2 százalék. Ez a kiegyensúlyozottság nyilván sokrétű okokra vezethető vissza, amelyek közül csak emlékeztetni akarunk a társadalmi, a földrajzi-éghajlati hasonlóságokra, a gazdaságok szoros összefonódottságára. Ugyanakkor az is szerepet játszik, hogy — miként azt a 2.2. pontban kimutattuk — a lakossági fogyasztás hazai végerterméken belüli részaránya a viszonylag fejletlen országokban magasabb, így a fogyasztási színvonalak különbségei kisebbek, mint a GDP egészénél.

Csupán néhány országban mutatkoznak kirívó jelenségek. Feltűnően alacsony az egészségügyi kiadások részaránya Luxemburgban és Dániában, valamint a művelődési, oktatási és kulturális fogyasztás súlya Olaszországban és Luxemburgban. Az átlagnál lényegesen magasabb viszont az élelmi-, ital- és dohányfogyasztás hányada Olaszországban.

3.2. Az állóeszköz-felhalmozás szerkezete

A fogyasztáshoz hasonlóan vizsgálható az állóeszköz-felhalmozás összetétele, egyrészt gépi beruházások és építkezések, másrészt — ezeken belül — gépek, közlekedési eszközök, illetve lakóépületek és egyéb épületek vonatkozásában. (Lásd a 10. sz. táblázatot.)

Mint a táblázathól kitűnik, az állóeszköz-felhalmozás országokénti összetétele lényegesen heterogénebb, mint a fogyasztásé. Ez természetes is, hiszen a fogyasztás szerkezete rövid távon meglehetősen stabil, kevésbé függ a konjunktúrától és az állam gazdasági intézkedéseitől. Az állóeszköz-felhalmozás viszont nagyon érzékeny a változókra. S minthogy ez utóbbiak országoként általában különböznek — 1975-ben a gazdasági visszaesés mértéke, a válaszként hozott gazdaságpolitikai intézkedések jellege és hatékonysága eltérő volt —, az állóeszköz-felhalmozás összetétele erőteljesen differenciált képet mutat.

A gépi beruházások részaránya az állóeszköz-felhalmozáson belül 30 és 50 százalék között mozog. A legmagasabb az NSZK-ban, Hollandiában, Dániában és az Egyesült Királyságban. Az utóbbiban ez valamelyest ellensúlyozza a felhalmozás GDP-n belüli alacsony részarányát. A másik három országban, ahol a felhalmozási hányad átlagos, minden bizonnyal előnyként könyvelhető el a gépi beruházások nagyobb aránya.

Az állóeszközök felhalmozásán belül a gépek, berendezések, felszerelések hányada — Luxemburg és Olaszország kivételével — közel azonos. Viszont számottevően különbözik a közlekedési eszközök részaránya. Ahol ez az arány magas — Dánia, Hollandia, az Egyesült Királyság —, ott a hajók és egyéb vízi járművek üzembe állítása jóval meghaladja az átlagot.

Az építkezések szerkezete is országoként rendkívül változatos. A lakásépítés terén Franciaország és Olaszország áll elől. Megjegyzendő, hogy Franciaországban a lakásépítésre fordított kiadások egy főre vetített abszolút összege a nagyarányú állami bérlakás-építkezések eredményeként messze a legnagyobb.

A nem lakóépületek közé tartoznak az ipari, mezőgazdasági, kereskedelmi

A lakossági fogyasztás szerkezete 1975-ben egységes EKG-árak alapján
(százalékos megoszlás)

Ország	Élelmi- szer, ital, dohány	Ruházat, cipő	Lakás, fűtés, villágítás	Bútor, háztartási cikkék	Egység- ügyi ki- adások	Közleke- zés, hír- közlés	Szórako- zás, okta- tás, kultúra	Egyéb javak és szolgál- tatások	Lakossági fogyasztás összesen
NSZK	20,8	11,1	13,6	12,6	12,4	11,4	9,3	8,7	100,0
Franciaország	25,7	7,3	14,5	11,0	12,2	11,9	6,2	11,4	100,0
Olaszország	35,0	9,1	12,9	5,6	10,4	11,5	5,0	10,4	100,0
Hollandia	26,7	9,4	13,8	11,0	11,0	9,0	9,1	10,1	100,0
Belgium	27,8	8,3	13,7	12,5	7,8	12,4	5,2	12,2	100,0
Luxemburg	26,3	7,6	15,6	2,4	4,9	13,7	4,4	18,0	100,0
Egyesült Királyság	23,1	8,5	16,6	7,2	6,2	15,4	9,9	15,3	100,0
Írország	28,4	9,3	10,4	8,3	8,8	8,8	6,5	19,3	100,0
Dánia	30,8	8,7	15,2	9,0	5,0	14,1	8,9	8,2	100,0
EKG összesen	25,6	9,1	14,4	9,7	10,3	11,8	7,8	11,3	100,0

Az állóeszköz-felhalmozás szerkezete 1975-ben
(százalékos megoszlás)

Megnevezés	NSZK	Francia- ország	Olasz- ország	Hollandia	Belgium	Luxem- burg	Egyesült Király- ság	Írország	Dánia	EKG
Gépi beruházások	47,0	36,3	32,1	44,4	38,8	29,1	47,3	38,9	44,4	41,2
ebből: gépek	34,1	29,7	23,9	30,1	29,7	22,3	32,8	30,0	31,2	30,6
közlekedési eszközök	12,9	6,6	8,2	14,3	9,1	6,8	14,4	8,9	13,2	10,6
Ípítkezések	53,0	63,7	67,9	55,6	61,2	70,9	52,7	61,0	55,6	58,8
ebből: lakóépületek	16,7	34,5	34,5	27,8	23,9	24,1	20,9	28,9	21,0	26,0
egyéb épületek	12,6	19,6	23,8	17,4	26,6	33,4	21,9	16,7	22,1	18,9
út- és közmű	23,7	9,7	9,6	10,4	10,7	13,4	9,9	15,4	12,5	13,9
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

épületek, irodák, iskolák, szállodák. Ezen a területen Belgium és Luxemburg vezet, ahol ezek adják az építkezések 40 százalékát.

Luxemburg esetében ebből nem szabad messzemenő következtetést levonni, hiszen az ország kis méreténél fogva az összehasonlítási bizonytalanságok eleve nagyobbak, és az adott évben megvalósított egyetlen nagyobb beruházás is alaposan átformálhatja a szerkezetet.

A vizsgált részarány viszont különösen alacsony az NSZK-ban, ami még inkább valószínűsíti a nagyarányú gépi beruházások rekonstrukciós jellegét. Ha nem is ennyire markánsan, de ugyanez jellemző Hollandiára is. Úgy tűnik, ezek az országok partnereikhez képest hatékonyabb, a termelési szerkezet átalakítását jobban szem előtt tartó felhalmozási szerkezet létrejöttét tudták ösztönözni, elősegíteni. Ez a megváltozott gazdasági környezethez való gyors alkalmazkodás jele, s mint ilyen egyik magyarázata a két ország sikereinek.

Megállapításunkat alátámasztani látszik, ha összevetjük a gépekre, illetve épületekre fordított kiadásokat, vagyis a termelő beruházások két fő elemét — a gépeket és az építkezéseket — viszonyítjuk egymáshoz. (Meg kell jegyezni, hogy a „nem lakóépületek” kategóriája

nem csak termelő célú építményeket tartalmaz.) Ez az arány messze a legmagasabb az NSZK-ban, magas továbbá Hollandiában és Írországban, viszont nagyon alacsony Luxemburgban és Olaszországban.

Talán nem felesleges a *volumenindexeket* is bemutatni (lásd a II. sz. táblázatot), amelyek kifejezik, hogy az egyes országok az EGK-átlaghoz (végül is egymáshoz) képest mennyit költöttek az állóeszköz-felhalmozás két fő elemére.

Az egy főre jutó gépi beruházásokra fordított kiadások volumene a legmagasabb az NSZK-ban, Dániában, Franciaországban és Hollandiában, a legalacsonyabb Írországban, Olaszországban és az Egyesült Királyságban. Nem csak egyszerűen arról van szó, hogy a nagyobb „GDP-tortából” nagyobb szelet jut a felhalmozásra, s abból gépekre, a kisebbből pedig kisebb. Ezek a volumenarányok jóval nagyobb szórást mutatnak, mint a GDP- és az állóeszköz-felhalmozási arányok. Vagyis a viszonylag fejlettebb országok 1975-ben többet fordítottak gépekre, mint amennyi fejlettségük alapján várható lett volna. A viszonylag fejletlenebbek pedig annál rendre kevesebbet.

Az iménti gondolatokat megfelelő óvatossággal kell kezelni, hiszen egyet-

11. sz. táblázat

Az állóeszköz-felhalmozás egy főre jutó volumenindexei 1975-ben

(Az EGK egésze=100)

Ország	Gépi beruházások	Építkezések	Állóeszköz-felhalmozás összesen
NSZK	138	109	121
Franciaország	114	140	130
Olaszország	57	84	73
Hollandia	114	100	106
Belgium	110	122	117
Luxemburg ¹	(106)	(181)	(150)
Egyesült Királyság	83	65	72
Írország	55	61	59
Dánia	126	111	117

¹ A zárójel arra utal, hogy Luxemburg esetében a beruházási javakra nem készült önálló árosszehasonlítás, hanem a belga árakat alkalmazták.

A lakossági fogyasztás termékcsoportjainak árindexei 1975-ben
(EGK = 100)

Ország	Élelmi- szer, ital, dohány	Ruházat, cipő	Lakás, fűtés, világítás	Bútor, háztartási cikkék és szolgá- latások	Egészség- ügyi kiadások	Közle- kedés, hírközlés	Szóra- kozás, oktatás, kultúra	Egyéb javak és szolgá- latások	Lakossági fogyasztás összesen
NSZK	114	101	128	107	115	117	105	117	113
Franciaország	104	123	115	108	102	113	120	118	111
Olaszország	92	83	91	95	72	83	106	82	88
Hollandia	97	99	99	100	103	109	95	110	101
Belgium	97	114	125	110	109	102	114	115	109
Luxemburg	97	111	111	106	118	90	93	91	100
Egyesült Királyság	90	85	84	84	81	87	74	78	84
Írország	84	85	80	86	75	93	67	76	81
Dánia	130	120	96	114	143	126	122	142	123
EGK	100	100	100	100	100	100	100	100	100

A lakossági fogyasztás termékcsoportjainak relatív árindexei 1975-ben
(A lakossági összefogyasztás árindexe = 100)

NSZK	101	89	113	95	102	104	93	104	100
Franciaország	94	111	104	97	92	102	108	106	100
Olaszország	105	94	103	108	82	94	120	93	100
Hollandia	96	98	98	99	102	108	94	109	100
Belgium	89	105	115	101	100	94	105	106	100
Luxemburg	97	111	111	106	118	90	93	91	100
Egyesült Királyság	107	101	100	100	96	104	88	93	100
Írország	103	105	99	105	92	114	83	94	100
Dánia	105	98	78	93	116	102	99	115	100

Az állóeszköz-felhalmozás termékcsoportjainak árindeksi 1975-ben
(EGK = 100)

Ország	Gépi beruházások	Ebből:		Építkezés	Ebből:			Állótöke- felhalmozás összesen
		Gépek	Közlekedési eszközök		Lakó- épületek	Egyéb épületek	Utak, közmvévek	
NSZK	102	107	90	107	100	96	105	
Franciaország	104	104	104	102	109	107	103	
Olaszország	99	98	101	71	69	78	80	
Hollandia	108	113	99	108	126	113	108	
Belgium	103	104	101	109	101	112	107	
Luxemburg	103	104	101	109	101	112	107	
Egyesült Királyság	98	100	95	104	103	108	101	
Írország	94	90	108	83	99	93	92	
Dánia	99	99	99	113	115	102	107	
FGK összesen	100	100	100	100	100	100	100	

Az állóeszköz-felhalmozás termékcsoportjainak relatív árindeksi 1975-ben
(Az állóeszköz-felhalmozás árindeksi = 100)

NSZK	97	102	86	102	95	91	100
Franciaország	101	101	101	99	106	104	100
Olaszország	124	123	126	89	86	98	100
Hollandia	100	105	92	100	117	105	100
Belgium	96	97	94	102	94	105	100
Luxemburg	96	97	94	102	94	105	100
Egyesült Királyság	97	99	94	103	102	107	100
Írország	102	98	117	98	108	101	100
Dánia	93	93	93	106	107	95	100

len év szerkezeti arányaiból nem következtethetünk a folyamatra. Annyi mindenesetre megállapítható, hogy a felhalmozás struktúrájában jóval markánsabbak az országok közötti különbségek, mint a GDP szintjén, mégpedig a legkevésbé fejlettek hátrányára.

3.3. Különbségek az árszerkezetben⁵

A fogyasztás (felhalmozás) struktúrájához hasonlóan vizsgálhatók az egyes fogyasztási (felhalmozási) termékcsoportok árárányai. Ehhez a tórbeli árindexeket és a viszonylagos árindexeket használjuk fel. (Lásd a 12. és a 13. sz. táblázatot.) Az előbbiek azt fejezik ki, hogy egy adott országban a szóban forgó termékcsoport árai hány százalékkal magasabbak vagy alacsonyabbak az EGK egészének áraihoz képest. A relatív árindexek pedig azt mutatják meg, hogy valamely országban egy adott termékcsoport (rész-aggregátum) árindexe hány százalékkal tér el az egész aggregátum (például lakossági fogyasztás) árindexétől.⁶

Mindenekelőtt megállapítható, hogy az egyes termékcsoportok árának országok közötti különbségei lényegesen kisebbek, mint a volumenkülönbségek. (Bár nem rendelkezünk pontos összehasonlítósi lehetőségekkel, annyi „rá-

nézésre” is megállapítható, hogy az EGK-n belüli árszerkezeti különbségek kisebbek, mint a KGST-országok közöttiek.) Ennek oka az, hogy a köttőtségektől mentes, kiterjedt áruforgalom, a földrajzi közelség erősíti a piaci automatizmusokat, határt szab a lehetséges árkülönbségeknek.

Az EGK-átlaghoz viszonyított árindexekből kitűnik, hogy — az érvényes valutaárfolyamok alapján — a *fogyasztás* árszintje kiugróan magas Dániában. Ennek nyomán szinte majd minden termékcsoportban a dán árák a legmagasabbak. Hasonlóan magasak az árindexek az NSZK-ban, Franciaországban és Belgiumban. Ezzel szemben az ír, az angol és az olasz árindexek jelentősen alacsonyabbak, mint a többi országban.

Az *állóeszköz-felhalmozás árindexei* még a fogyasztásnál is kiegyensúlyozottabbak, a magas árszintű országok sinesenek távol az átlagtól. Ez érthető is, ha arra gondolunk, hogy az állóeszköz-felhalmozás számottevő részét alkotó gépi beruházások a kompetitív javak közé tartoznak. Ennek megfelelően itt a legkisebb az árindexek szóródása. Pontosan ez közömbösíti az építési beruházások terén mutatkozó nagyobb eltérést. Meglehetősen egyértelműséggel igazolódni látszik a kompetitív és nem kompetitív javak áralakulásáról szóló elmélet, miszerint az előbbieken a nemzetközi verseny folytán az árák egységesednek, míg az utóbbiban — és az építőipar mint a nemzetközi cserében csekély mértékben részt vevő ágazat, ide tartozik — az árákat a belső költségshíznvonal határozza meg. Ahol a belső árszínvonal alacsony (lásd a 7. sz. táblázatot), következképpen a költségek is viszonylag mérsékelték (Olaszország, Írország), ott az építkezések árszínvonala is viszonylag alacsony.

Drechsler László—Szarvas Péter

⁵ Ebben a részben megváltozik a módszer a 2.4. alfejezethez képest. Ott az aggregátumok árindexét a GDP-szintű árindex viszonylatában fejeztük ki, itt viszont külön-külön tekintjük a GDP két fő összetevőjét — a fogyasztást és a felhalmozást —, és ezek képezik az árindexek összehasonlításának alapját.

⁶ A 12. sz. táblázat első oszlopának első sorában szereplő 114 példálut azt fejezi ki, hogy az NSZK-ban az élelmiszerek 14 százalékkal drágábbak, mint az EGK egészében (az abban az évben érvényes valutaárfolyamok alapján). A táblázat alsó részében az ugyan-ezen a helyen álló 101 pedig azt, hogy az NSZK-ban az élelmiszerek még a lakosság egész fogyasztásánál is 1 százalékkal drágábbak (itt is az EGK egészéhez viszonyítva).

V. Kuznyecov: A tőkés gazdaság szabályozórendszerének válsága

(Mirovaja Ekonomika
i Mezsdunarodnije Otnosenyija,
Moszkva, 1979. 8. sz.)

Az 1970-es évtized gazdasági válsága a tőkésországok közgazdasáit és politikusait válaszütt elé állította: Milyen irányú változtatásokkal kísérletezzenek? Fokozzák-e a piac szerepét azokon a területeken, ahol eddig a legerősebb volt az állami beavatkozás? Vagy éppen ellenkezőleg; szorítsák-e még inkább háttérbe a piaci automatizmusokat, szabályozzák-e erőteljesebben a nemzeti és a nemzetközi monopóliumok tevékenységét? Hozzanak-e létre központi tervező szerveket?

A fenti kérdésekre sokféle válasz érkezik mind a tudomány, mind a gyakorlat embereitől. A válaszokból úgy tűnik, a kormányok nem nagyon akarják levonni a szükséges következtetéseket a termelőerők fejlődéséből.

A tőkés világgazdaság jelenlegi állapotának az elemzések a monopóliumok tevékenységéből kell kiindulni. A monopóliumok, mint köztudott, bizonyos tervszerűséget visznek a gazdaság működésébe: tervszerű a monopóliumon belüli, a saját vállalatai közötti munkamegosztás, tervszerűséget tükröz a szervezeti felépítés. Az árutőke realizálásakor, illetve a pénztőke termelészközzé változtatásakor, azaz a nyersanyag- és gépvásárláskor, valamint a munkások alkalmazásában viszont a monopólium csak törekszik a tervszerűsége, mivel az igazi egyeduralkodói helyzet ritkaságszámba megy. A tervszerűségnek és versenynek ez az együttélése különösen éles és mély ellentmondásokhoz vezet, mert végső soron a vállalati tervszerűségnek kell alkalmazkodnia a piac spontán változásaihoz.

A hetvenes évek válságának azonban

csak az egyik oka az újratermelésnek ez a sajátossága. A másik ok a II. világháború utáni gazdasági szabályozás módjában rejlik.

Az 1970-es évek világgazdasági szerkezetváltozásának az alapja tulajdonképpen ugyanaz az irányzat, amit Lenin az imperializmus kialakulásának az okaként említ: egyfelől a termelés és a kereskedelem nemzetközivé válása, másfelől a termelés és a tőke koncentrációja. (Természetesen ezek a folyamatok a II. világháborút követő időszakban teljesen más környezetben játszódtak le, mint a századforduló idején.)

Napjaink monopóliumai azonban jelentősen különböznek a századfordulótól: 1. összehasonlíthatatlanul nagyobb a tőkeerejük; 2. esetükben gyakran párosul a tulajdon egysége (a különböző országokban működő vállalatokat egy anyavállalat tartja kézben) a termelés egységével (az adott csoporthoz tartozó vállalatok technológiai, illetve kölcsönös áruszállítási kapcsolatban állnak egymással); 3. a sok évtizedes tapasztalatokra, valamint a vállalatvezetés tudományának legújabb eredményeire támaszkodva a mai cégek sokkal szervezettebben tevékenykednek, és sokkal tökéletesebben szabályozzák a termelést, az értékesítést, továbbá a tőkék nemzetközi forgalmát.

A nemzeti és a nemzetközi monopóliumok hatalmának a növekedése, a termelés és a kereskedelem nemzetköziesedésével együtt, fokozta a tőkés valuták elértéktelenedését, meggyorsította a Bretton-Woods-i rendszer összeomlását, és végső soron előidézője volt az ágazati és az újratermelési aránytalanságok kialakulásának. A nemzetközi társaságok olyan pénzösszegek felett rendelkeznek, amelyek gyakran meghaladják egy-egy kisebb ország valutatartalékait. Különösen az árfolyamok lebegtetése óta lehetőségük nyílik arra, hogy befolyásolják az egyes valuták árfolyamváltozásának az irányát, sőt a mértékét is. Több polgári közgazdász szerint az infláció az elsőd-

leges akadálya a beruházások és a termelés növekedésének. Az áruk és szolgáltatások gyors és előre nem jelezhető mértékű áremelkedése ugyanis lehetetlenné teszi a profit tervezését, és fokozza a termelés aránytalanságait.

A tőkés gazdaság ellentmondásai nem csak a világpiacon szabályozó mechanizmus említett változásai miatt éleződtek ki; ehhez hozzájárult az is, hogy az egyes tőkés kormányok *más módon avatkoztak be* a gazdasági életbe, mint eddig. A nyugati közgazdasági irodalomban már a 60-as években egyre többet olvashattunk az állami beavatkozás bevett módszereinek a csődjéről. Kuznyecov szerint ennek az oka szintén a termelés és a kereskedelem nemzetközivé válásában és a tőke fokozódó monopolizációjában keresendő. Ezek a következőképpen hatottak az állami szabályozás rendszerére: 1. a külkereskedelem összforgalmon belüli arányának a növekedése miatt csökkent az állami szabályozás hatóterülete (az exportágazatokra, illetve az importált termékekre az állam csak jóval csekélyebb mértékben hathat, mint a „belső” termelésre); 2. a nemzetközi monopóliumok számának és súlyának a növekedése (az állam mind a székhely szerint külföldi, mind a „saját” óriásvállalatokkal szemben jóformán tehetetlen); 3. a 60-as évek közepétől nem a gazdaság egésze, hanem csak az ipari és bankmonopóliumok képezik a szabályozás fő tárgyát. A kormány az utóbbiakat tekinti a „nemzeti versenyképesség” megtestesítőinek, és tisztában van azzal, hogy az ország világgazdasági helyzete elsősorban ezektől a cégektől függ.

Mindezek következtében az állam nagyon óvatosan bánt és bánik az összereslet szabályozásának eszközével. Ehhez a tartózkodó magatartáshoz az is hozzájárult, hogy a költségvetési és hitelpolitika hatékonysága nyitott gazdaságban jóval kisebb, mint a zárt gazdaság körülményei között. A kamatláb csökkentése például nemcsak a beruházási kedvet, hanem a tőke kivittelt is fokozhatja. A pénzkínálat növekedése az árszínvonal emelkedéséhez vezet, ami rontja a kivitt áruk versenyképességét, ezért például 1974—1977 között az

Egyesült Államok és Japán a bruttó nemzeti termékétől elmaradó ütemben növelte a gazdaságnak nyújtott hiteleket. (A válság előtt a helyzet fordított volt.)

Az államnak a termelés támogatásától is tanácsos tartózkodnia, mivel ez a normálnál alacsonyabb árakat eredményez. A gazdaságok nyitottabbá válásával ezeknek a támogatott termékeknek egyre nagyobb része kerül külföldre, így az adófizetők végső soron idegen állampolgárok fogyasztását is finanszírozzák.

A gazdaságot serkentő állami intézkedések csak az inflációt fokozták, de nem adtak lendületet a gazdasági növekedésnek. Ennek, valamint a tartósan nagyarányú munkanélküliségnek a magyarázatára mind a keynesi, mind a neoklasszikus iskola képtelen. Nyugati kormánykörökben nem váltottak ki túlzott lelkesedést a monetaristák primitív receptjei sem, így a gazdaságpolitika irányítói kísérletezésre kényszerülnek.

Az 1974—1975. évi válságot követő próbálkozások három csoportba sorolhatók: a) az eddigiekhez hasonló erőteljes beavatkozás, az összereslet szabályozása, aktív jövedelempolitika révén, b) egyes ágazatok vagy vállalatok támogatása a válság hatásainak leküzdésében, a tulajdoni és termelési szerkezet átalakítása, c) kísérletek a nemzeti tervezés bevezetésére, ahol ilyen eddig nem volt, vagy a meglévő formális tervezés valóságos tervezéssé való fejlesztésére.

Az első csoportban említett eszközök-höz folyamodott az Egyesült Államok, Japán, valamint az NSZK, és 1976—1978 között sikerült is kedvező eredményeket elérniök. A legtöbb fejlett tőkésországban azonban nyilvánvalóvá vált ennek az útnak a járhatatlansága, és itt a jövedelempolitika kapta a legnagyobb hangsúlyt. Ennek a szabályozási módnak az (volt) a fő célja, hogy a bérek és a profit arányát ez utóbbi javára tolja el. Ettől egyrészt a beruházások növekedését (és ezen keresztül a munkanélküliség csökkenését), másrészt az infláció megfékezését várták. Végső soron azonban e gazdaságpolitikai irányzatok egyikének sem sikerült elérnie a

kitűzött célt. Ennek az az oka, hogy mindkét szabályozási politika azonos (és hibás) alapelvől indul ki: a termelésben szabad verseny érvényesül. Ez azonban korántsem áll fenn, hiszen a termelés egyre monopolizáltabb, és a monopóliumoknak nem jelent kellő ösztönzést a *pillanatnyilag* magas jövedelmezőség. Ők a beruházások amortizálódásának az egész időszakát veszik figyelembe, és hosszabb távra bizony nem túl kedvezőek a profitkilátások. Nagyobb jövedelmeiket vagy az olcsóbb hiteleket ezért valuta- vagy nyersanyag-spekulációra, illetve jó beruházási „éghajlatot” nyújtó (például az Egyesült Államok) vagy gyors megtérülést biztosító országokban (a harmadik világ egyes államai) fektetik be.

A termelésbe való közvetlen állami beavatkozásra általában csak a kapitalizmus alapvető ellentmondásának a kiéleződésekor kerül sor, mivel azt a vállalkozás „szent” szabadsága elleni intézkedésként értékeli mind maguk a tőkésék, mind a tőkés állam.

Az 1970-es években erősödő közvetlen beavatkozásnak számos módja különböztethető meg: az állam vállalkozói tevékenysége, a tudományos kutatások pénzforrásainak biztosítása, a tudomány- és tőkeigényes termelési ágak támogatása, a csőd szélére került vállalatok vagy ágazatok átszervezése, az energiahordozók és a nyersanyag termelésének és fogyasztásának orientálása és ésszerűsítése stb. Az állami tervezés vagy programozás is a versenyt háttérbe szorító elveket „visz be” az erőforrások elosztásának folyamatába.

Az állami beavatkozás a hetvenes években nem nagyon terjedt ki az ún. közmunkákra, jöllehet ezek a nagy válság idején igen elterjedtek voltak. Ennek fő okát abban kereshetjük, hogy az építőiparban dolgozók zöme vendégmunkás, és az ő foglalkoztatásukért a kormányok nem kívánták az amúgyis túlterhelt költségvetés hiányát és ezzel az infláció ütemét tovább növelni.

A tudományos kutatások állami finanszírozása a múltban elsősorban a katonai szektorra szorítkozott, napjainkra azonban a polgári élet szinte minden területén igen jelentős az állami kutatások aránya, sőt ezek szer-

kezeti elemévé váltak a nemzeti tőke újratermelésének. Így gyakorlatilag anticitikus eszközként sem használhatók fel, annál is inkább, mert hányaduk a bruttó nemzeti termékben belül csökken.

Új eszköznek tekinthető az egyes ágazatok vagy vállalatok állami kezdeményezésre történő átszervezése. Ilyen intézkedésekre a válság idején, illetve azt követően elsősorban a vaskohászatban, a textiliparban és a hajógyártásban került sor. Az egyik legfontosabb ágazatban, az energiatermelésben kivétel nélkül minden tőkésországban állami programokat dolgoztak ki az olajárrobbanást követő helyzethez való alkalmazkodásra.

A legtöbb tőkésországban már korábban is létezett valamilyen központi tervezés. A válság következtében azonban még az olyan „liberális” országokban, mint az Egyesült Államok és a Német Szövetségi Köztársaság, felismerték, hogy a tőkés termelés ellentmondásainak a kiéleződése elkerülhetetlenné teszi a tervezést.

Az állami beavatkozás erősítését igényli a szociálpolitikai helyzet romlása is. Az OECD-tagországokban az elmúlt években 17–18 millió munkanélkülit tartottak számon, és nőtt az egyes társadalmi rétegek közötti jövedelmkülönbség, ami igen komoly politikai feszültségek forrásává is válhat. Egy sor európai ország kormánya ezért arra kényszerült, hogy bizonyos társadalmi politikai célokat vegyen fel programjába. Ezek (például a minimális bérek gyorsabb növelése, a dolgozók részletetése a vállalati profitban) azonban nem alkalmasak a munkanélküliség és az egyéb társadalmi bajok felszámolására, és valódi céljuk csupán az, hogy bizonyítsák a tőkés állam „osztályok felettségét”.

A termelés nemzetköziesedése megteremti a nemzetközi szabályozás anyagi alapját. A nemzetközi szabályozás persze nem mentes az imperialista hatalmak közötti gazdasági, társadalmi, politikai és nemzeti érdekütköztetésektől, sőt csak azok fényében elemezhető.

Korunkra jellemző a különböző globális és regionális szervezetek számá-

nak a gyarapodása, illetve tevékenységüknek a kiszélesedése. Ezzel együtt azonban az is tény, hogy ezeknek a döntéseit a tagországok egyre kisebb hányada valósítja meg a gyakorlatban is. Így a tőkés világ valójában nem a kollektív centralizmus felé vezető úton halad, amelynek keretében közösen elfogadott döntések születnek, hanem inkább „oligarchikus” centralizmus alakul ki, amely rákényszeríti akaratát a többségre. A nemzetközi szervezetek jelentősége a 70-es években nem azért nőtt, mert új jogosítványokat kaptak a nemzeti gazdaságpolitikába való beavatkozásra, hanem azért, mert a tőkésállamok vezetői tanácstalanok voltak a teendőket, és bizonytalanok a kilátásokat illetően. Ez az oka annak is, hogy egyre népszerűbbek lesznek az OECD vagy a Világbank előrejelzései.

A válság következményeként értékelhető az is, hogy a nemzetközi szervezetek (például az Európai Gazdasági Közösség) tevékenységében a gazdasági elem rovására erősödött a politikai elem.

Az említett irányzatok ismeretében nyilvánvaló, hogy — több polgári közgazdász álláspontjával ellentétben — a fejlett tőkésországok nem térnek vissza a gazdasági liberalizmushoz, hanem éppen ellenkezőleg: az 1970-es években súlyos gondokkal küszködő állami monopolkapitalizmus mozgósítani igyekszik tartalékait, és a termelőerők fejlődését az állami beavatkozás útján próbálja szabályozni.

(Ism.: *Halm Tamás*)

Pascal Salin: Felejtsük el Keynes!

(Banque, Párizs, 1979.
július—augusztus)

Negyven évvel az „Általános elmélet” megjelenése után a Keynes által tanácsolt politikai-gazdasági útmutatások (különösképpen ahogyan Samuelson értelmezi azokat) már nem alkalmazhatók. Óriási szakadék van a mindennapi politikai gyakorlat és a gazdasági valóság között.

A keynesi elméletben — a hagyományos magyarázat szerint — az alulfoglalkoztatásnak három oka lehet, és pedig

— a munkapiaccal kapcsolatos monetáris illúzió;

— a monetáris csapda, vagyis az, hogy a reálkamatláb alacsony szintjén minden pótlólagos pénzbeáramoltatás a gazdaságba a felhasználatlan pénzkészletek lekötését és nem az értékpapírok felvásárlását eredményezi;

— a kamatozó beruházások rugalmatlansága.

A monetáris csapda és a kamatozó beruházások rugalmatlansága önmagában még nem kimerítő magyarázata az alulfoglalkoztatásnak a keynesi típusú gazdasági modellben. Egyedül a monetáris illúzió feltételezésével lehet magyarázni a munkapiacra az alulfoglalkoztatást.

A monetáris illúzió alapján a munkanélküliséget általános keresletelégtelenséggel lehet megokolni. Ebből természetesen következik, hogy a teljes foglalkoztatottság az általános kereslet emelkedésével függ össze („általános újraélesztési politika”).

Hagyományosan különbséget tesznek az állami-közületi kereslet emelkedése és a magánkereslet emelkedése között: az előbbi eszköze a pótlólagos költségvetési deficit, utóbbié az expanziós monetáris politika. Ezek a hipotézisek egyedül arra jók, hogy bizonyítsák: az expanziós *monetáris* politika nem hatásos eszköz a munkanélküliséggel szemben, mert, ellentétben a *költségvetési* politikával, nem az általános kereslet emelkedését eredményezi.

Ha elfogadjuk Keynes magyarázatát az alulfoglalkoztatásra, akkor az általános kereslet újraélesztésének politikáját kell alkalmazni. Ha ellenben nem fogadjuk el, expanziós pénzügyi politikát ajánlatos folytatni.

Éppen azért alapvető fontosságú, hogy megvizsgáljuk a munkapiac működésére vonatkozó keynesi feltételezést.

A munka iránti kereslet

Hangsúlyoznunk kell, hogy Keynes megtartja azt a hagyományos függ-

vényt, amelynek értelmében a munka iránti kereslet (más néven a munkahelykínálat) és a reálbér között fordított arány van. Ezt a tételt a közgazdászok sohasem cáfolták, mert jól világítja meg a valóságot. A függvény következményei igen fontosak: a foglalkoztatás szintjének emelése csak olyan mértékben lehetséges, amilyen mértékben csökken a reálbér. Ez természetesen csak abban az esetben érvényes, ha a munkatermelékenység nem emelkedik, vagyis ha az adott országban nincs gazdasági fejlődés.

Ha a valóságot jobban meg akarjuk közelíteni, akkor azt mondhatjuk, hogy a foglalkoztatás szintjének emelése csak olyan mértékben lehetséges, amilyen mértékben a reálbér emelkedése alatta marad a munkatermelékenység emelkedésének. Ez másképpen fogalmazva azt jelenti, hogy a munkanélküliség olyan mértékű, amennyivel gyorsabb a reálbér növekedése a munkatermelékenységénél.

Keynes és más közgazdászok között lényeges eltérés nem a munkakereslet kezelésében, hanem a munkakínálat kérdésében van.

A munkakínálat

A keynesi elmélet alapfeltételezése a monetáris illúzió, vagyis az, hogy a bérből élők a nominálbérrre érzékenyek, nem pedig a reálbérrre. Minthogy a konjunkturális munkanélküliség kizárólag a reálbér csökkenése árán apadhat le — a nominálbér csökkenését ugyanis a dolgozók nem fogadják el —, csak egy megoldás lehetséges a teljes foglalkoztatás politikája érdekében: az általános árszínvonal emelése. Minthogy a bérből élők nem érzékenyek a vásárlóerejük egy bizonyos szintig történő csökkenésére, ezért a termelők többet termelhetnek, és a munkanélküliség csökken. Ebből a szempontból nézve, az általános kereslet emelésének politikája közvetett módszer a reálbér csökkentésére.

Keynes úgy határozza meg a munkanélküliséget, hogy a dolgozók, akik a fennálló (nominális) bérért akarnak dolgozni, nem találnak munkát. Ezek sze-

rint úgy is lehetne fogalmazni, hogy a munkanélküliség önkéntes. Tulajdonképpen nem is lehet nem önkéntes munkanélküliségről beszélni, csak a bérből élők magatartásának inkoherenciájáról.

Ezen az alapon a keynesi elméletet eleve elítélhetnénk, minthogy az egyének irracionális cselekvésének feltételezésére van szükség ahhoz, hogy az elmélet téziseit el lehessen fogadni. Így a keynesi tanok ellentétbe kerülnek mindazokkal az eredményekkel, amelyeket a közgazdaságtudomány eddig felmutatott.

A jelenlegi helyzetben, amikor infláció és munkanélküliség van, a keynesi tételt a következőképpen lehet megfogalmazni: a foglalkoztatás emeléséhez elegendő, ha az egyébként emelkedő irányzatú nominálbér kevésbé nő, mint a munkatermelékenység emelkedésének és az inflációnak az összege. Ha a munkanélküliek dolgozni óhajtanak, csak rajtuk áll, hogy a gazdasági feltételekkel összhangban álló bért fogadjanak el.

Keynes irracionálitáson alapuló elméletével szemben a dolgozók ésszerű gazdasági magatartásával kell számolni. Minden egyén arra törekszik, hogy a lehető legmagasabb életszínvonalat érje el, figyelembe véve a rendelkezésre álló információkat. A dolgozók által kívánt nominálbér egyfelől a kívánt és lehetséges reálbér függvénye, másfelől tulajdonképpen inflációs előrejelzés. Így ha a dolgozók nagyobb inflációra számítanak, mint amekkora valójában ki fog alakulni, nem tudják a kívánt nominálbért kifizetni nekik anélkül, hogy munkanélküliséget ne okoznának. A keynesi elmélet ilyen értelmezése közelebb áll a munkanélküliségről alkotott újabb felfogáshoz, különösen ahhoz, amelyet Friedman vall, akinek nagy érdeme a várokozások szerepének meghatározása. Ezért a monetáris illúzióról szólva nem kellene irracionálitásról beszélni, csak hiányos információról. Mindamellett Keynesnek ez a felfogása nem hatalmaz fel bennünket arra, hogy az általános kereslet emelésének politikáját javasoljuk a munkanélküliség azon eseteiben, amelyek az információ hiánya miatt jönnek létre.

Felmerül a kérdés, vajon szükség van-e az általános kereslet emelésére. Feltételezzük, hogy a gazdaság egy olyan deflációt él át, amelyben az árak csökkenésének (negatív) rátája nagyobb, mint a munkatermelékenység emelkedésének rátája, olyannyira, hogy a nominálbérnek csökkennie kell ahhoz, hogy megakadályozható legyen a munkanélküliség emelkedése. A bérből élő dolgozónak nincs meg az a biztonsága, hogy a termelékenység emelkedése csökkentő hatással lesz az eladási árakra, és joggal fél attól, hogy esetleg rosszszul jár, ha elfogad egy alacsonyabb nominálbért, és ugyanakkor az árak nem csökkennek hasonló mértékben.

Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a munkanélküliség azért keletkezik és növekszik, mert a bérből élők egy — a korábbi monetáris politikának „köszönhető” — tényleges árcsökkenéssel szemben kevésbé jelentős árcsökkenéssel számolnak. Ezt a fajta munkanélküliséget csak olyan mértékben lehet kikerülni, amilyen mértékben a pénzügyi hatóságok olyan monetáris politikát folytatnak, amely igazolja ezt a számítást. Mindaddig, amíg ezeket az anticipációkat nem módosítják, érvényesül a Phillips-görbében megfogalmazott összefüggés: a munkanélküliség csak nagyobb infláció árán csökkenhet.

A keynesi politikát a következőképpen magyarázzák: annak érdekében, hogy a termelők többet termelhesse-
nek, nagyobb felvevőpiacra van szükségük. Vagyis a felvevőpiacok mindig léteznek, mert a kifizetett bérek és fizetések mindig megfelelnek a fogyasztási

és a beruházási javaknak. Ha mégis munkanélküliség áll fenn, akkor ennek az az oka, hogy az árfeltételek nem ösztönzik a termelőket több termelésre.

Keynes szemében a „monetáris illúzió” tartós, ezért a munkanélküliség nem küszöbölhető ki az általános kereslet növelésének politikája nélkül. Friedman értelmezésében éppen megfordítva, az információ nem merev, hanem a monetáris illúzióval együtt változik, vagyis a téves anticipációk létezése nem állandósulhat. De mi történik infláció esetében? Az általános kereslet növekedése — és még inkább a pénztömegé — módot ad az inflációs anticipációk megvalósulására. A vásárlóerő túltengése lehetővé teszi az árak emelését, és kiküszöböli a munkanélküliséget, aminek az az oka, hogy eltérés van az infláció anticipált és tényleges rátája között. Ilyen értelemben valóságos a Phillips-görbe, vagyis az infláció növekedése lehetővé teszi a munkanélküliség csökkenését. Ez azonban csak rövid távon érvényes. Inflációs helyzetben a keynesi recept nem alkalmazható. A pillanatnyi haszon ára a gyorsuló infláció és egy, esetleg a korábbinál súlyosabb munkanélküliség visszatérése, amikor is újra fel kellene venni a harcot az infláció ellen, amely addigra teljesen szétzilálja a gazdaságot.

Keynes gondolatai elavultak. A gazdaságpolitika irányítói mégis változtatlanul ezek alapján döntenek. A mai helyzetben ez csak ártalmára van a világgazdaságnak.

(Ism.: *Kálmán Endréné*)

Sárközy Tamás: A gazdaságirányítás és a vállalatok

Kossuth Könyvkiadó, 1979. 174 l.

A „szocialista vállalat” címet viselő, kormány szinten kiemelt kutatási főirány keretében 1972—1977 között nagy tudományos apparátussal és ambícióval végzett jogi munkáról Sárközy Tamás, a téma felelőse 1977-ben vaskos végtanulmányt írt. „A központi gazdaságirányítás és az állami vállalatok jogi kapcsolatrendszere” című munka gerincét a gazdaságirányítás és a vállalati szervezet továbbfejlesztésére vonatkozó távlati jogi elméleti elképzelés alkotta. Ennek a végtanulmánynak a rövidített és az újabb fejleményeket is figyelembe vevő változatát jelentette meg a Kossuth Könyvkiadó a múlt év nyarán.

Az átdolgozás nem hagyta érintetlenül a címet sem. Valószínűleg nem véletlen, hogy e jogtudományi kiadvány borítóján nem szerepel a „jog” kifejezés. Ezt látszik igazolni a szerzőnek az az előszóban tett megjegyzése, hogy bár témáját jogi oldalról közelítette meg, könyve mégsem elsősorban jogászokhoz kíván szólni. Márpedig a tapasztalatok azt mutatják, hogy ehhez a (jogi) tudományos ismeretterjesztéshez szükség van effajta kegyes csalásokra. A közvéleményben ugyanis — mint ahogyan azt Sárközy Tamás több fórumon is kifejtette már — a jog feladatait illetően meglehetősen leegyszerűsítő felfogás uralkodik. Eszerint a jog szerepe egyrészt az állami erőszak megvalósítása felelősségrevonás, büntetés útján, másrészt perbeli viták megoldása. (Jól példázza ezt a magyar televízió, ahol a jogász vagy mint a Kék fény büntetőjogi szakértője, vagy mint a Jogi esetek konfliktusmegoldója szerepel.) A gazdaság területén ehhez járul még egyfajta „íródeák”-státusz, amelynek keretében a jogász megfogalmazza és írásba foglalja (paragrafusokba szedi) a gazdasági döntéseket.

Sárközy szemléletében viszont a jog a társadalom (és ezen belül természetesen a gazdaság) átfogó irányításának, tervezésének az eszköze. Ahogyan ezt néhány éve egy közgazdasági szakcikkből (lám, nem általános jelenség a jog lebecsülése!) olvashattuk, a jog szerepe a gazdaságban ahhoz hasonló, amit a futballban a játékszabályok betöltnek. A rosszul megválasztott szabályok ugyanis a legélvezetesebb játékokat is tönkreteszik. Miként a játékszabályok helyes kialakítása is feltételezi a játéknak, az eszközöknek stb. az ismeretét, úgy a vállalatirányítási és vállalati struktúra továbbfejlesztésére vonatkozó jogtudományi elképzelések is csak több tudományágat átfogó kutatások során alakíthatók ki. A gazdaságirányítás szervezeti felépítései, a vállalati szféra kialakításakor figyelembe kell venni a gazdasági szükségszerűségeket, a termelőerők fejlődésének objektív folyamatait. Ugyanakkor az államszervezet alkotmányos modelljeinek fejlődési irányzatait, a jogrendszer felépítésének öntörvényű szabályait sem lehet számításon kívül hagyni.

Különösen a közgazdaság- és a szervezéstudomány eredményeinek figyelembevétele követhető nyomon a könyvnek mind a négy fejezetén. Ezen kívül a negyedik fejezetben található fejlesztési elképzelések egyrészt az 1968 utáni magyar gazdaságirányítási gyakorlat (szociológiai módszerekkel megvalósított) empirikus vizsgálatára, másrészt tőkés és szocialista összehasonlító elemzésekre épülnek.

Az első fejezetben a szerző — elsősorban a hazai közgazdaság- és szervezés-tudomány eredményeire támaszkodva — a gazdaságirányítás intézményrendszere megváltoztatásának elkerülhetetlenségét igyekszik bizonyítani. Az európai szocialista országok intézményi szerkezete ugyanis — amely a Szovjetunióban az 1930-as években alapvetően az ágazati termelési-területi elv alapján jött létre — távlatilag egyre alkalmatlanabbnak bizonyul a szocialista gazdaság irányítására. Magyarország esetében is az okozta a legtöbb problémát, hogy 1968-ban az új gazdaságirányítási rendszer a régi szervezeti keretek között vezették be, és a helyzet lényegében azóta is változatlan.

A gazdaságirányítási rendszer távlati fejlesztése szempontjából a döntő kérdésnek Sárközy Tamás az ágazati alá- és fölérendeltségi viszonyokon alapuló vállalatirányítás túlsúlyának megszüntetését, és ezzel párhuzamosan a közigazgatási, a tulajdonosi és az üzemeltetői feladatok fokozottabb szétválasztását tekinti. Persze — éppen az államszervezeti és a jogi sajátosságok miatt — nem olyan mértékben, mint néhány közgazdasági szerző pusztán gazdasági megfontolásokra hivatkozva azt javasolja. A tervlembontás megszüntetésével már tulajdonképpen 1968-ban megteremtődtek ennek elvi feltételei, mégis 1972—1976 között — több vonatkozásban — visszacsúszást figyelhetünk meg a korábbi hierarchikus ágazati irányítás felé. A második fejezetben a szerző elsősorban ennek a visszacsúszásnak az okait keresi. E fejezetben Sárközy Tamás a vállalatirányításra és a vállalati jogállásra vonatkozó 1967—1977 közötti jogfejlődés elemzését nyújtja. A könyv e legterjedelmesebb fejezete — miközben nyomon követi e tíz év jogfejlődését — az egész társadalomtudományi elmélet szempontjából is figyelemreméltó kritikai feldolgozást adja gazdasági mechanizmusreformunknak.

Végső következtetése, hogy az 1967—1968-as elképzelések és a későbbi gyakorlat közötti eltérés az eredeti szabályozásnak az ágazati irányítás, a vállalatfelügyelet és a nagyvállalati jellegű tömörülések, illetve a középirányítás kérdésében tapasztalható bizonytalanságaival is magyarázható. Ebben az eleve bizonytalan helyzetben két ellentétes torzító tendencia is érvényesült: 1968—1972 között főként a vállalati önállóság túlhajtása okozott gondot, míg 1972—1976 között ellentétes irányú torzulásokat figyelhetünk meg. Ez utóbbiak következtében egyes területeken létrejött egy jogilag tervutasítás nélküli, de ténylegesen sok vonatkozásban tervutasításként ható, naturális jellegű ágazati hierarchikus vállalatirányítási rendszer, nem egy esetben a gazdasági törvényesség megsértésével. Megítélésem szerint e szakaszolás és az ezzel kapcsolatos kritikai elemek egyike-másika nem mentes bizonyos szubjektívizmustól. A reform tíz évének első és második fele kétségtelenül sok szempontból megkülönböztethető. (Ezt erősíti a közgazdasági irodalomban Friss István, Berend T. Iván, Szabó Béla és mások vélekedése is.) Sárközynek az a véleménye azonban, amely az első szakasz fő jellegzetességének jogi szempontból a vállalati önállóság túlhajtását tekinti, nem elég megalapozott.

A harmadik fejezetben tárgyalt nemzetközi tapasztalatok jelentősége jóval nagyobb a valamiféle zárt kapuk mögül való, ma már kötelezőnek tekintett összehasonlító jogi „kukucsálásnál”. E tapasztalatoknak termékenyítően kellett hatniuk a fejlesztési elképzelésekre, hiszen — ahogyan Sárközy írja — csak egy olyan belső vállalatirányítási rendszer lehet gazdaságpolitikai céljaink számára távlatilag megfelelő, amely egyrészt alkalmas a KGST-integráció elmélyülésének elősegítésére, másrészt nem zárja ki hazánkat a kelet—nyugati kereskedelmi kapcsolatokból sem. Különösen vállalatipízálási javaslaataiban jónéhány tőkés, illetve szocialista megoldás ismerhető fel. Konzern elnevezésű nagyvállalat-kategóriája például a nemzetközi tőkés nagyvállalatok felépítésének tapasztalatait vegyíti a főleg a Szovjetunióban és az NDK-ban alkalmazott kombinátok jellegzetességeivel. A vállalkozás kategóriájában a jugoszláv gyakorlat bizonyos jegyei ismerhetők fel stb.

A könyv negyedik fejezete tartalmazza az eddigiekben is legtöbb vitát kiváltott új vállalatkezelési és ehhez kapcsolódó vállalatirányítási elképzelést.

Sárközy bírálói általában nem tartanak kialakíthatónak olyan közgazdasági szabályozórendszert, amely minden vállalat típusra alkalmazható. Ezzel szemben Sárközy a differenciált vállalatirányítás igényéből indul ki. Magáévává teszi a közgazdasági szakirodalomban — főleg Hoós János és Kozma Ferenc munkáiban — olvasható azon véleményeket, amelyek megkülönböztetendők tartják a gazdaságnak azt a szféráját, ahol a központi szabályozás és tervezés keretein belül a szabályozott piaci automatizmusoknak meghatározó szerepük lehet, azoktól a területektől, ahol ezek az automatizmusok csak szűkebb körben érvényesülhetnek. A szerző azt bizonyítja, hogy a teljesen „egynemű”, egységes vállalati jogálláson alapuló vállalatirányítás legfeljebb az elméletben létezett, a számos egyedi kivételt már régen áttörte ezt az egységességet. Vagyis az általa javasolt differenciálás valójában sokkal inkább az egységesítés irányába mutatna, mint a felületes szemlélő számára egyformának tűnő, ám a gyakorlatban rendkívül sokféle vállalati jogállás.

Sárközy közgazdasági alapról kiindulva, de jogi szempontból három állami vállalatípust különböztet meg.

a) A konszern elnevezésű nagyvállalati típus kormányzati (a kormány, esetleg az Állami Tervbizottság) alárendeltségben működne, s igazgató tanács vezetné kollektív módon. Ennek megfelelően nem tartozna egyetlen ágazati minisztérium hierarchikus irányítása alá sem. Ezt indokolja az is, hogy a korszerűen kialakított konszern ágazatközi jellegű. A nagyvállalat tevékenységében leginkább érdekelt ágazati és funkcionális szervek képviselői az igazgató tanács tagjai lennének. Konszernszerűen azonban nemcsak a felsőbb szervek által alapított állami vállalati típus működne, hanem az említett — szoros értelemben vett — „közhatalmi” konszernváltozathoz csatlakoznának a szerződéses, mellérendeltségi, vállalati társulással létrehozható vállalati tömörülések (egyesülések) is.

b) A vállalkozási típusú állami vállalat, amely elsősorban kis- és középvállalati méretekre „szabott”, nem állna hierarchikus államigazgatási alárendeltségben, a felsőbb szervek csak a törvényességet ellenőrző államigazgatási felügyeletet érvényesítenék felette (ez vagy az illetékes ágazati miniszter, de még inkább az ilyen vállalatokat alapító pénzügyminiszter feladata lenne). A jogilag biztosított vállalati önállóság terjedelme ennél a vállalat típusnál volna a legnagyobb, a szabályozórendszer az átlagosnál nagyobb anyagi eszközöket hagyva a vállalatoknál.

Az állam által alapított ilyen jellegű vállalatok mellett ebbe a mozgékony vállalkozási kategóriába sorolhatók a szerző szerint a vállalati jellegű szövetkezetek, valamint a vállalatok társulással létrehozott hazai és nemzetközi közös vállalatai is.

c) A mérsékelt önállóságú állami vállalatok az ágazati minisztériumok vagy kivételesen a regionális irányító szervek (tanácsok) hierarchikus alárendeltségében működnének. E lényegében „nem profit szférába” tartoznának a közszolgáltató, a kommunális, a helyi ellátást biztosító ipari, kereskedelmi és szolgáltató, valamint az egészségügyi, a művelődésügyi és a szociálpolitikai vállalatok, a vállalatszerűen gazdálkodó intézetek és a külkereskedelmi vállalatok egy része. Csökkentett önállóságúak lennének még Sárközy szerint a társadalmi szervezetek és egyesületek által alapított vállalatok is.

Véleményem szerint a fenti vállalat kategóriák gyakorlati bevezethetősége vitatható. Ellentmondásosnak látszik a nagy szervezetek, a közigazgatási alárendeltség nélkül működő vállalkozások, és a „nem profitszféra” „békés egymás mellett élése” egy népgazdaságon belül stb.

A vállalati kategorizáláshoz idomítja a szerző a gazdaságirányítás szervezetenyszerűre és módszereire vonatkozó javaslatait is. Elvi kiindulópontja e tekintetben, hogy a gazdaságirányítást viszonylagosan önállóítani kell a hagyományos politikai közigazgatástól. Helytelennek tartja ugyanis azt a jogdogmatikában je-

lenleg is elfogadott megoldást, amely a politikai közigazgatás jogelméletét és dogmatikáját szinte változtatás nélkül alkalmazza a gazdaságirányításra is. Megkíséreljük röviden „összeválni” a gazdaságirányítási jog három fő elemével kapcsolatban a szerzőnek a könyv különböző fejezeteiben leírt véleményeit. E három elem: a jogszabály, a jogviszony és a jogi felelősség.

a) A szocialista gazdaságirányítás jogszabályainak egyik döntő sajátossága, hogy azok elsősorban az állami szervek, illetve a vállalatok jogviszonyait szabályozzák. A szervezetekhez szóló jogszabályoknak viszont más követelményeik vannak alkalmazóikkal szemben, mint azoknak a normatíváknak, amelyek csak az egyes állampolgárokat kötelezik valamilyen magatartásra. A „szervezeti jogtudat”, illetve a „szervezeti jogkövetés” is egészen más, mint az állampolgároké.

Sárközy megpróbálja eloszlatni azt a — főleg közgazdászok körében elterjedt — tévhitet, amely kizárólag a hagyományos magatartásszabályokat, a „ne lopj” szankcionáló szabálytípusát, a tiltást tekinti jogszabálynak. Ez a felfogás ugyanis régóta elterjedt a gazdaságirányításban, és szinte nem is vesz tudomást a reform után különösen nagy súlyt kapott feladatmeghatározó, ajánló, szervező és egyéb, a hagyományos magatartásszabályoktól eltérő jogi normákról.

b) Az állami vállalatok jogállását alapvetően az a jogi kapcsolat határozza meg, amely ezeket a gazdálkodó szerveket a gazdaságirányítást ellátó, zömmel államigazgatási szervekhez köti. Ezt a kapcsolatot azonban csak elvételre nevezik a jogirodalomban jogviszonynak. Pedig — ahogyan azt Sárközy Tamás kifejti — önmagában az a tény, hogy a vállalatirányítás szükségképpen bizonyos hatalmi viszonyt teremt a központi gazdaságirányítás és az állami vállalatok között, egyáltalán nem jelenti azt, hogy a vállalatirányításnak jogilag szinte teljesen szabályozatlan formában kellene végbemennie, és azt sem, hogy ne jöhetnének létre valóságos jogviszonyok a vállalatirányító szervek és az állami vállalatok között. Hiszen — mint ahogy a legújabb szervezetszociológiai vizsgálatok rámutatnak — minden hatalmi kapcsolatban — az egyoldalúság mellett — jelentkezik a kölcsönösség is. Vagyis ebben a felfogásban a vállalatoknak nemcsak kötelezései, hanem jogai is vannak az irányító szervekkel szemben. Mindez főleg azért számít viszonylag úttörő elképzelésnek, mert az államigazgatási jog még mindig nem értékeli megfelelően az állami vállalat központi gazdaságirányítástól való relatív elkülönülését, hanem azt csak hierarchikus láncolatban, alanyi jogok nélkül tudja elképzelni. Ettől a felfogástól meglehetősen távol áll a szerző által vázolt jogi konstrukció, amely az irányító szerv, illetve az állami vállalatok közötti jogviszonyt a jogvédelmi eszközök kiépítettsége alapján szabályozná, biztosítókat, jogvédelmi eszközöket is adna a vállalatoknak a törvényellenes minisztériumi beavatkozásokkal szemben.

c) A gazdaságirányítás és a vállalatok felelősségi viszonyai alapvetően két irányban merülnek fel a könyvben: az egyik a gazdaságirányító szervek felelőssége vállalatirányító tevékenységükért, a másik az állami vállalatok jogi felelőssége a gazdaságirányítással szemben. Az utóbbi az elmélet és a gyakorlat által viszonylag jobban megoldott kérdés, ezért Sárközy Tamás kevesebb gondot fordít rá. Annál több problémát vet fel a gazdaságirányító szervek felelősségének kérdése. Ez tovább bontható egyrészt e szerveknek felfelé, a kormányzati szervek, másrészt lefelé, a vállalatok irányában érvényesülő felelősségére.

A szerző fejlesztési elképzelései szerint mind az ágazati, mind a funkcionális miniszterek felelőssége felfelé, a kormányzati gazdaságpolitikai irányítás rájuk tartozó részének végrehajtásáért állna csak fenn. Vagyis az ágazati miniszterek felelőssége nem lenne eredményfelelősség valamifajta ágazati tervért és különösen nem konkrét vállalati termelési eredményekért. Vagyis gyökeresen eltérne attól a politikai jellegű eredményfelelősségtől, amely 1972 után a gyakorlatban fokozatosan kialakult.

Az irányító szerveknek a vállalatok irányában érvényesülő felelősségét az anyagi hátrányt okozó rendkívüli intézkedések vetik fel. Sárközy ilyen esetekre

az irányító szerv kártalanításra kötelezését javasolja. Ezt a javaslatot a vállalati törvény részben figyelembe veszi, amennyiben azt az elvi álláspontot képviseli, hogy a vállalatfelügyeleti szerv köteles a veszteség kiküszöböléséről gondoskodni. A megoldás azonban felemás, mert — tekintettel arra, hogy a kártalanítás kifizetésére szolgáló alapokkal a minisztérium nem rendelkezik — a törvény nem biztosított a vállalatoknak bíróság előtt is érvényesíthető kártalanítási igényt.

A szerzőnek a gazdaságirányítási szférára vonatkozó javaslatai megfontolandók. Mindenesetre számos vitára ösztönző is van közöttük. Nem világos például az ágazati minisztériumokkal kapcsolatos álláspontja. Úgy tűnik, hogy ezek megszüntetése, illetve összevonása elengedhetetlen feltétele a fejlesztési elképzelések megvalósításának. Kifejezetten ilyen javaslattal mégsem találkoztunk a könyvben. Nem eléggé meggyőző az az érvelés sem, amely a Tanácsi Minisztérium felállításának szükségességét igyekszik bizonyítani.

Befejezésül rendhagyó módon megemlíteném a Sárközy-féle elképzeléssel kapcsolatos tudományos vita néhány bíráló észrevételét, minthogy ezekkel jórészt egyetérték, bár a dolgok sajátos dialektikája folytán e hiányosságok némiképp dicséretre méltó erények is. Vegyük sorra e hibákat!

1. Sárközy, ahelyett, hogy egy közgazdasági-szervezési modellre „rakná fel” a jogot, fordítva cselekszik. Nyilván maga Sárközy is szívesebben járt volna el a javasolt módon, ha egyáltalán rendelkezésére állt volna az államszervezési-jogi megjelenítéshez szükséges kidolgozottsági fokú közgazdasági-szervezési modell. Így hát kényszerűségből marad számára a „magad uram, ha szolgád nincsen” módszere, bár az kétségtelen, hogy a szerző igyekszik valamennyi — sokszor egymással ellentétes — magyar közgazdasági elképzelést figyelembe venni.

2. A szerző „prekonceptió” alapján dolgozik. A tudományos kutatásnak ez a módszere kétségtelenül rejt magában veszélyeket akkor, ha a kutató a vizsgálatok során nem hagyja magát és elképzeléseit befolyásolni a tények és a tudományos eredmények által. E könyv esetében azonban, úgy gondolom, alapvetően nem ez történt, hiszen részben az előfeltevés is más tudományágak által igazolt volt, részben pedig — mint láttuk — a javasolt fejlesztési elképzelések igen alapos, tudományközi kutatásokra támaszkodtak.

3. Végül: Sárközy könyvében az ötletek egész sorát tárja fel, amelyeknek nagy részét azután nem dolgozza ki részletesen. Ez a kritikai észrevétel is helytálló. A jogtudományi kutatásnak valóban nem szabad azonosnak lennie az ötletgyártással. Megjegyzendő azonban, hogy alapkutatást folytató kutatótól feltétlenül elvárható új megoldások felvetése még akkor is, ha azok konkrét gyakorlati kivitelezésével azután nem foglalkozik.

Halmai Gábor

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

Ласло Рац

Новая система цен

Автор в своей статье даёт анализ мотивов изменения цен в 1979—1980 годах, характеризуя главные черты новой системы цен. Он указывает на то, что венгерская система цен в 1980 году сделала большой шаг вперёд на пути к действию международных конкурентных цен, однако этот пересмотр цен ещё не означает установления системы цен, полностью удовлетворяющей концепцию. В конечном счёте твёрдый фундамент под отечественное применение международных конкурентных цен может подвести успешное выполнение комплексной программы хозяйственного развития.

Контроль по отношению к международным ценам осуществляется в отношении приблизительно 65—70%-ов промышленной продукции. Автор разъясняет, каким образом посредством совместного действия ценовых пропорций, сложившихся в результате пересмотра цен, и механизма цен ощущается экономическое давление, оказываемое внешними рынками на венгерские производственные организации.

В дальнейших частях статьи представляются изменения ценовых пропорций за 1979—80 годы, а также изменения, происшедшие в оценке ресурсов и двухступенчатости системы цен. В заключение автор подробнее останавливается на важнейших актуальных вопросах механизма цен обрабатывающей промышленности.

Иштван Абель—Вернер Рике

Валютный курс, заинтересованность в прибыли и внешнеторговая эффективность

Рассматривая элементы теории внешней торговли, непосредственно связанные с системой финансового регулирования, авторы в своей статье подытоживают опыт дискуссии, проводившейся в стране относительно экономического регулирования внешней торговли, валютных курсов. Анализ роли и влияния различных валютных курсов и их систем проводится ими по системе соображений, применяемой В. Тжеяковским, но с учётом доводов и контрдоводов отечественной дискуссии.

Авторы приводят обоснованные доводы в пользу того, что с оптимальными объёмом и структурой внешней торговли можно связать такой курс, который в системе заинтересованности в прибыли будет поощрять предприятия в направлении осуществления этой оптимальной структуры, и что такой курс обладает свойствами предельного курса.

Иштванне Хусар—Балинт Шуран

Человеческий фактор и преобразование структуры

В статье преобразование структуры рассматривается как непрерывный процесс, призванный обеспечивать приспособление страны к перемене эпох в мировой экономике. Цель состоит не просто в пассивном приспособлении, а одновременно и в улучшении жизненных условий населения в широком трактовании как по абсолютной шкале, так и по относительной — в сопоставлении между странами. Вследствие условий нашей страны это требует постоянного улучшения в отношении международного признания отечественного труда.

Венгрия в отношении своих природных ресурсов располагает минимальными возможностями для реализации относительных преимуществ. Поэтому наиболее существенным потенциальным ресурсом является человеческий фактор. Для того, чтобы рассматриваемый в комплексном аспекте культурный уровень стал движущей силой, необходимо фундаментально пересмотреть традиционную связь между человеком и профессией, способностями и подготовкой. По мнению авторов, гарантирование полной занятости для граждан страны не следует связывать с прежней — хотя и противоречивой, однако декларированной — практикой гарантирования обеспечения занятости в данной специальности. Устранить социальные напряжённые моменты, вытекающие из перемены условий, можно лишь прогрессивным путём, посредством применения действительной практики последовательной переподготовки. Это в свою очередь требует в частности того, чтобы время, обращаемое на переподготовку, считалось ограниченной частью общественно необходимого рабочего времени и последовательно учитывалось таким образом.

Авторы, критикуя прежние механически детерминистичные взгляды и основанную на них «стратегию следования», касаются и того вопроса, какие последствия имеет существенная перемена в подходе с точки зрения перспективного планирования, вообще, и преобразовании планирования рабочей силы в особенности.

Дьёрдь Варга

Субподряд и специализация

Автор на примере японского машиностроения представляет взаимозависимости развития различных форм субподряда. Он сопоставляет взаимосвязь между величиной предприятий и технической оснащённостью, производительностью и прибавленной стоимостью в машиностроении Японии и ФРГ.

Автор в статье подробно анализирует сложившуюся в электронной промышленности систему субподряда, вертикальный характер интеграции предприятий. Он представляет, как посредством преобразования мелкокредиторских хозяйств развилась система субподрядного производства на дому.

Новый тип специализации представляют промышленные системы, в рамках которых преобразуются также и традиционные формы промышленной организации и связей между предприятиями. Создание промышленных систем благоприятствует развитию горизонтальных связей между предприятиями. В статье

представляются формирование и характерные черты разделения труда между так называемыми предприятиями-ядрами («жорн-фёрмс») и предприятиями-сателлитами.

На основе изучения конкретных японских примеров автор делает выводы и относительно масштабной структуры предприятий. Он критикует концепцию развития т. н. промышленности-фона как самостоятельную задачу промышленной политики и организации, указывая на то, что в противоположность величине предприятий первостепенная роль принадлежит развитию специализации; он делает ссылку на то, что наиболее гибкой организационной мобильностью обладают малые и средние предприятия, от выгоды которых мы — в силу их отсутствия — вынуждены отказаться. Автор указывает и на то, что промышленная деятельность, развивающаяся в сельскохозяйственных крупных хозяйствах, представляет собой способ развития промышленности при экономии капитала и рабочей силы. Копенным выводом статьи является то, что устранение узких мест в т. н. промышленности-фоне можно решить не посредством прекращения актуальных в данное время нехваток, а путём улучшения способности предприятий приспосабливаться к условиям и их готовности предпринимать.

Ева Эрлих—Дьёрд Силади

Инфраструктура Венгрии в международном сопоставлении (1960—1974)

В статье развитие инфраструктуры, его тенденции в международном аспекте изучаются на период, охватывающий полтора десятилетия (1960—1974 гг.). При этом используются данные 29 стран (22 капиталистических и 7 социалистических). Выводы излагаются в двух разрезах: 1.) На основе количества т. н. инфраструктурных очков, синтетизирующих объём инфраструктуры и строящихся на натуральных показателях; 2.) На основе производственных факторов, то есть устанавливая количественный вес и внутренние пропорции инфраструктуры со стороны рабочей силы и капиталовложений.

Наряду с изучением общих тенденций особо подчеркивается анализ инфраструктуры социалистических стран, в том числе Венгрии. Синтез 23 натуральных показателей, служивших для определения количества инфраструктурных очков, свидетельствует о том, что за пятнадцать лет в распоряжении стране не произошло бурных изменений. Хотя количество очков социалистических стран и увеличилось, это не привело к изменению их порядка, так как за этот же период инфраструктура капиталистических стран с подобной степенью развитости развивалась такими же или более высокими темпами.

Глобальная картина дополняется международным сопоставлением пяти важных инфраструктурных областей: транспорта, связи, жилищного снабжения, здравоохранения, а также обучения и культуры.

Представив потребности инфраструктуры в рабочей силе и её капиталоемкость, авторы в последней части статьи обобщают выводы относительно инфраструктурного положения в Венгрии. В середине шестидесятых годов в Венгрии инфраструктурное развитие стало интегрированной частью шель экономической политики. В ряде областей инфраструктуры (например, в жилищном снабжении) были приложены значительные усилия и достигнуты результаты. Однако вопреки этому имеют место существенные напряжённые моменты, которые выражаются в том, что в Венгрии инфраструктура попрежнему следует типу т. н. «развития с запазданием».

Михай Видман

Некоторые соображения в связи с заинтересованностью производственных кооперативов как предприятий

В отношении роли дохода в заинтересованности сельскохозяйственные кооперативы отличаются от государственных предприятий. Также и в отношении экономического регулирования: ориентиром мерил в хозяйственной деятельности государственных предприятий является прибыль, в случае же кооперативов — показатель валового дохода.

С учётом отличающейся роли дохода в заинтересованности кооперативов и — в связи с этим — своеобразного регулирования их доходов, экономических условий деятельности кооперативов, их обязанностей по отношению к своим членам, а также их возможностей можно категорически утверждать, что в первой фазе кооперативного движения практика хозяйствования полностью подтвердила правомерность принципа заинтересованности в валовом доходе.

После введения нового хозяйственного механизма постепенно развивались и изменялись и экономические условия хозяйственной деятельности производственных кооперативов. Сокращение занятых в кооперативах рабочей силы — отчасти вследствие её перегруппировки в другие области народного хозяйства, отчасти же под влиянием естественного убывания —, а также принуждение обеспечения занятости кооперативных членов посредством расширения круга деятельности кооперативов уже не означают такой воздействующей силы в перестройке производственной структуры, как в начальном периоде. Торможение специализации производства со стороны обеспечения занятости членов представляется совсем незначительным, а в некоторых случаях возможность осуществления целей развития ограничивается как раз недостатком в рабочей силе.

Другим важным фактором в изменении центра заинтересованности является изменение во взаимосвязи между валовым доходом и оплатой труда. Валовый доход сегодня уже достигает в производственных кооперативах такой величины, что он, с одной стороны, уже может служить источником такого уровня личных доходов кооперативных членов, которым обеспечивается заинтересованность членов в работе коллективного хозяйства. С другой стороны, сверх такой оплаты труда кооперативы могут реализовать столько прибыли, которой обеспечиваются условия для создания фондов заинтересованности, служащих самофинансированию. Ежегодное изменение оплаты труда как правило не связывается с изменением валового дохода, как это делалось ранее, а большей частью стабильно повышается каждый год. Ежегодные колебания оплаты труда в основном связаны с величиной прибыли.

Практикой хозяйственной деятельности кооперативных хозяйств, формирующей изменение производственной структуры, подтверждается всё более широкое развёртывание заинтересованности в прибыли. Принимаемые ими решения направляются на то, чтобы при помощи имеющихся в распоряжении рабочей силы и средств производства можно было достичь как более высокой суммы прибыли.

Причину и условие изменения, наблюдающегося в роли дохода в заинтересованности производственных кооперативов при осуществлении ими хозяйственной деятельности, можно обобщить следующим образом: поворот, наступивший в использовании рабочей силы, создал форму реализации и сферу действия для заинтересованности в прибыли, изменение же отношений доходности в свою очередь возобновало возможность самофинансирования, развитие которого на более высоком уровне воспроизводит возможность осуществления современной производственной структуры и эффективного хозяйствования на базе заинтересованности в прибыли. Для реализации этого, однако, необходимо создать новые основы для экономического регулирования.

SUMMARY OF THE ARTICLES

László Rácz:

The new price system

The author analyses in his study the motives of the 1979–1980 price changes and the main characteristic features of the new price system. He points out that with 1980 the Hungarian price system will make a great step towards the assertion of international competitive prices, but with the present arrangements the price system cannot be said to satisfy the conceptual requirements completely. In the final analysis only the successful implementation of the complex economic development program can provide a firm basis for the domestic adaptation of international competitive prices.

The control of international prices asserts itself in about 65–70 per cent of industrial output. The author explains how the relative prices and the price mechanism created with the price reform combine to transmit the economic pressure of external markets to the productive organizations in the whole economy.

Further parts of the study present the changes in relative prices in 1979–80 as well as the modifications in the evaluation of resources and in the two-level nature of the price system. Finally, the author discusses in greater detail the major topical problems of the price mechanism in the manufacturing industry.

István Ábel—Werner Riecke:

Rate of exchange, profit motive and foreign trade efficiency

Discussing the elements in the theory of foreign trade most closely related to the system of financial control, the article summarizes the experiences of the Hungarian debates about the economic control of foreign trade, and about the exchange rate. The authors expound the analysis of the role and effects of various exchange rates and exchange rate systems by using the conceptual framework of W. Trzeciakowski, but by relying also on the arguments and counter-arguments used in the Hungarian debates.

The article proves with fundamental arguments that to the optimal volume and pattern of foreign trade an exchange rate can be assigned which stimulates the enterprises operating in a system of profit motive to realize this optimum pattern and that this rate possesses the properties of a marginal exchange rate.

Mrs. István Huszár—Bálint Surányi:

The human factor and structural transformation

The study considers structural transformation to be such a permanent process which is called upon to secure the adaptation of Hungary to the change of era in world economy. The purpose is not simple adaptation, but improvement of the living circumstances of the population in the broadest sense, both in absolute terms and relative to other countries. Owing to our endowments and conditions this requires us to constantly improve the international acknowledgement of Hungarian labour.

In respect of natural resources Hungary has only a minimum chance for asserting comparative advantages. Therefore, the most important potential resource is the human factor. For the cultural level, taken in a complex sense, to become a driving force, the traditional links between man and trades, talents and qualifications have to be thoroughly revised. The standpoint of the authors is that the guaranty of full employment for the citizens can in the future no longer be coupled with the earlier—contradictory but still declared—guaranty of employment in the (same) trade. Resolution of the social tensions arising from the change-over is possible only by introducing the true practice of permanent training. This requires, among other things, that the time spent on permanent training should be considered as an organic part of the socially necessary worktime and handled consistently accordingly.

Criticizing the earlier mechanically deterministic approach and the “follow-up strategy” based on it, they also outline the consequences of this major change in approach for long-term planning in general and for the transformation of manpower planning in particular.

György Varga:

Subcontracting and specialization

The author uses the example of the engineering industry of Japan to show the interrelations in the development of the various forms of specialization and subcontracting. He compares the engineering industries of Japan and the German Federal Republic in respect of the size of enterprises, technological equipment, productivity and value added.

The study analyses in detail the subcontracting system established in the electronic industry, the vertical nature of the enterprise integrations. It shows how the system of outworkers developed through the transformation of small peasant farms.

A new type of specialization is represented by the industrial systems which transform also the traditional relations between industrial organization and the enterprises. The creation of industrial systems favours the evolution of horizontal relations between firms. The study presents the emergence and characteristics of the division of labour between the so-called core firms and the satellite firms.

Relying on Japanese case studies the author draws some conclusions also on the structure by size of the Hungarian enterprises. He criticizes the so-called background industry concept as an independent task of industrial policy and industrial organization and points out that the development of specialization has a primary role over the size of the enterprise. He indicates that the greatest organizational mobility may be seen in the sphere of small and medium firms, and, in lack of such, we have to renounce their advantages. He also indicates that the industrial activities emerging in the large-scale farms are a capital-saving and labour-saving mode of industrial development.

The final conclusion of the study is that the abolition of so-called background industry bottlenecks can not be solved through eliminating the shortages just appearing, but only by improving the adaptability of the enterprises and by boosting the enterprising spirit.

Éva Ehrlich—György Szilágyi:

The Hungarian infrastructure in international comparison

Covering a period of fifteen years (1960–1974) the article examines the development of infrastructure and its aspects which can be recognized in international tendencies. For the statements data of 29 countries (22 capitalist and 7 socialist) are used. The message is shown in two cross-sections: 1) on the basis of so-called infrastructural points, relying on physical indicators, which synthesize the stock and the performance of infrastructure; 2) on the basis of the production factors, that is, by quantifying the weight and internal proportions of infrastructure from the aspect of labour and investments.

Beside investigating the general tendencies the analysis of infrastructure in the socialist countries and particularly in Hungary obtains special emphasis. The synthesis of 23 physical indicators serving to establish the infrastructural points testify that in fifteen years there were no explosion-like changes in the order of the countries. Although the number of points of socialist countries increased, this caused no change in ranking, because in the same period the infrastructure of capitalist countries on similar level of development increased at the same or at a faster rate.

The global picture is complemented by the international comparison of five important areas of infrastructure: transport and communications, housing, the health service, education and cultural situation.

After presenting the labour requirements and investment proportions of infrastructure, the concluding part of the article summarizes the statements regarding the infrastructural situation in Hungary. In the mid-sixties the development of infrastructure became in Hungary an integral part of economic policy objectives. In several infrastructural areas (e.g. housing supply), significant efforts and progress were made. Nevertheless, tensions are still important, which also expresses that Hungary's infrastructure continues to develop along the "follow-up" line.

Mihály Vidmann:

Reflections on the enterprise interestedness of producers' cooperatives in agriculture

The income contents of enterprise interestedness in agricultural cooperatives is different from that in state-owned enterprises. As regards economic control, the orienting standard in state enterprises is profit, while in cooperatives it is the indicator of gross income.

In the first phase of the cooperative movement—essentially till the late sixties—we may unambiguously state that, in view of the economic conditions of the cooperatives, their commitments to the membership and their possibilities, the principle of interestedness in gross income was fully supported by economic practice.

Following the introduction of the new economic mechanism the economic conditions of management gradually changed and developed in the cooperatives. The reduction of employment—following partly from regrouping to other areas of the economy and partly from natural decrease—and under the effect of the expanding scope of cooperative activities the compulsion to employ members does no longer mean such influencing force as it did in the initial period. The brake on employing the membership arising from specialization in production seems to be negligible, and, in fact, in some cases labour shortage sets a limit to the implementation of development objectives.

Another important factor causing modification in the focus of interestedness is the change in the relationship between gross income and remuneration for work. Gross income in cooperatives is already of such order of magnitude that on the one hand it can be a source of such level of personal income which creates interest in members for work in the common activities of the farm. On the other hand, the cooperative can realize above remuneration for work such profit as will create the conditions for the formation of funds serving also self-financing. Yearly changes in remuneration for work are usually not related to changes in gross income, as was earlier the case, it is mostly stable and increasing over years. Fluctuations in gross income affect basically the size of profit.

The management practice of cooperative farms shaping the structure of production supports increasingly the evolution of interest in profit. Decisions are aimed at attaining the highest possible profit with the available manpower and means of production.

The causes and conditions of modification in the income contents of interestedness in cooperative farming may be summed up as follows: the change in labour management has created a form of movement and a scope for interestedness in profit, while the changes in income relations have provided the foundation for independent enterprise-like management, the possibility of self-financing, whose development reproduces more efficient management aimed at up-to-date product pattern and relying on the profit motive on a higher level. For its implementation, however, it is indispensable to place the economic regulators on new foundations.

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Ласло Рац</i> — Новая система цен	129
<i>Иштван Абел—Вернер Рике</i> — Валютный курс, заинтересованность в прибыли и внешнеторговая эффективность	142
<i>Иштванне Хусар—Балинт Шурани</i> — Человеческий фактор и преобразование структуры	156
<i>Дьердь Варга</i> — Субподряд и специализация (Пример японского машиностроения и некоторые выводы)	171
<i>Ева Эрлих—Дьердь Силади</i> — Инфраструктура Венгрии в международном сопоставлении (1960—1974)	187
ДИСКУССИЯ	
<i>Михай Видман</i> — Некоторые соображения в связи с заинтересованностью производственных кооперативов как предприятий	208
ОБЗОР	
Сопоставление стоимостных показателей стран ЕЭС (<i>Ласло Дрехслер—Петер Сарваш</i>)	226
ОБЗОР ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ	241
КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ	
Тамаш Шаркези «Хозяйственное управление и предприятия» (<i>Габор Халмаи</i>)	247
Резюме статей на русском и английском языках	252

Főszerkesztő: *Zsarnóczyai Sándor*
Szerkesztőségi titkár: *Kovács Lajos*
Olvasószerkesztő: *Halm Tamás*
Rovatvezetők: *Balázs Sándor*
Gábor R. István
Molnár Ferenc
Sinkovics Alfréd
Szabó Katalin
Vági Ferencné
Tördelőszerkesztő: *Csehiné Bánhalmi Andrea*

KÖZGAZDASÁGI SZEMLE

A tartalomból

O. T. BOGOMOLOV:

A KGST-országok hosszú távú gazdaság-
fejlesztési stratégiájáról

GOLDPERGER ISTVÁN:

Műszaki-gazdasági kritériumok alkalmazása
a fejlesztési döntések előkészítésében

HUNYADI LÁSZLÓ:

A rövid távú tervezés ökonometriai modellje

PRÁGER LÁSZLÓ:

Központi elképzelések és a vállalati gyakorlat

SZÉNAY LÁSZLÓ —

KAPRONCZAI ISTVÁN:

Termelőszövetkezetek a jövedelemérdekeltségről
és a szabályozásról

GÁBOR R. ISTVÁN:

Szükségszerű-e a munkaerőhiány a szocialista
gazdaság mai modelljében?

3

XXVII. évfolyam

1980. március

A szerkesztő bizottság tagjai:

AUGUSZTINOVICS MÁRIA, BOGNÁR JÓZSEF, CSIKÓS-NAGY BÉLA, CSIZMADIA ERNŐ, ERDŐS PÉTER, FALUSNÉ SZIKRA KATALIN, FEKETE FERENC, GANCOZER SÁNDOR, HETÉNYI ISTVÁN, HORVÁTH LÁSZLÓ, HUSZÁR ISTVÁN, KÁPLÁR JÓZSEF, KESERŐ JÁNOSNÉ, KORNAI JÁNOS, MEGYERI ENDRE, NAGY TAMÁS, NYERS REZSŐ (elnök), SIPOS ALADÁR, SZABÓ KÁLMÁN, SZAMUELY LÁSZLÓ, VINCZE IMRE, ZSARNÓCZAI SÁNDOR (főszerkesztő)

TARTALOM

<i>O. T. Bogomolov</i> : A KGST-országok hosszú távú gazdaságfejlesztési stratégiájáról	257	
<i>Goldperger István</i> : Műszaki-gazdasági kritériumok alkalmazása a fejlesztési döntések előkészítésében	264	
<i>Hunyadi László</i> : A rövid távú tervezés ökonometriai modellje	278	
<i>Práger László</i> : Központi elképzelések és a vállalati gyakorlat	291	
<i>Szénay László—Kapronczai István</i> : Termelőszövetkezetek a jövedelemérdekeltségről és a szabályozásról	306	
V I T A		
<i>Gábor R. István</i> : Szükségszerű-e a munkaerőhiány a szocialista gazdaság mai modelljében?	315	
S Z E M L E		
Az építőipari vállalatok anyagi-műszaki ellátása és annak fejlesztése (<i>Soldos László</i>)	324	
TUDOMÁNYOS TÁJÉKOZTATÓ		
Szocialista kisvállalatok létrehozása — egyéni kezdeményezés alapján (<i>Juhász Pál—Prugberger Tamás</i>)	338	
Francia—magyar agrárgazdasági kollokvium (<i>Nagy Ágnes</i>)	347	
A magyar szocialista statisztika harmincéves útja	355	
FOLYÓIRATSZEMLE		358
Vincent Claustre: Kis- és középvállalatok a nemzetközi versenyben — H. A. Simon: Racionális döntés a gazdasági szervezetekben — H. Siebert: A természeti erőforrások szükségességének mutatói		
SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ		
Benet Iván: Mezőgazdaság, élelmiszer-gazdaság, agrár-ipari komplexum (<i>Marillai Vilmos</i>)	367	
Iziken Hedri Gabriella: Magyarország a kelet—nyugati gazdasági kapcsolatokban (<i>Halm Tamás</i>)	371	
A cikkek orosz és angol nyelvű rövid tartalmi kivonata	376	
KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK TARTALMÁBÓL	380	

E SZÁM SZERZŐI:

Bogomolov, O. T. akadémikus, a Szovjet Tudományos Akadémia Szocialista Világgazdasági Intézetének igazgatója; **dr. Gábor R. István**, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem adjunktusa, a Közgazdasági Szemle rovatvezetője; **Goldperger István**, az Országos Tervhivatal Tervgazdasági Intézetének osztályvezető-helyettese; **dr. Halm Tamás**, a Közgazdasági Szemle olvasószerkesztője; **Hunyadi László**, a Számítógéppalkalmazási Kutató Intézet osztályvezetője; **Juhász Pál**, a Szövetkezeti Kutató Intézet tudományos munkatársa; **dr. Kapronczai István**, a Szövetkezeti Kutató Intézet tudományos segédmunkatársa; **dr. Marillai Vilmos**, az Agrárgazdasági Kutató Intézet tudományos igazgatóhelyettese; **Nagy Ágnes**, a Konjunktúra- és Piackutató Intézet munkatársa; **dr. Práger László**, a LIGNIMPEX Külkereskedelmi Vállalat gazdasági igazgatója; **dr. Prugberger Tamás**, a jogtudományok kandidátusa, a Szövetkezeti Kutató Intézet tudományos főmunkatársa; **dr. Soldos László**, a Könnyűipari Szerelő és Építő Vállalat gazdasági tanácsadója; **dr. Szénay László**, a mezőgazdaságtudományok kandidátusa, a Szövetkezeti Kutató Intézet tudományos tanácsadója.

A KGST-országok hosszú távú gazdaságfejlesztési stratégiájáról

A szocialista közösség országaiban napjainkban a pártkongresszusok, illetve előkészítésük van napirenden. A soron következő kongresszusok a gazdaság új jelenségeinek mélyreható elemzése mellett arra is hivatottak, hogy megadják a megérett problémák stratégiai megoldását.

A szocialista világ fejlődése állandó, gazdasági fejlődésének üteme meghaladja a tőkésországokét, nemzetközi pozíciója erősödik. Egyre erősödő hatása a világ térképén pozitív változásokhoz, az enyhülési politika megvalósulásához vezet.

Ezzel egyidejűleg napjainkban az egyes szocialista országok, illetve egész közösségünk gazdasági helyzetét egy sor alapvetően új tényező jellemzi. Megváltoztak a KGST-országok fejlődésének belső gazdasági feltételei, a legtöbb országban kimerültek az extenzív fejlődés forrásai, s a növekedés egészen középpontjába olyan bonyolult kérdések kerültek, mint a fejlődés intenzifikálása, a hatékonyság és a gazdálkodás minőségi színvonalának emelése, mindezek érdekében a tudományos-műszaki haladás eredményeinek, a nemzetközi munkamegosztás — különösen a szocialista integráció — lehetőségeinek jobb kihasználása, a dolgozók szakképzettségének növelése, alkotóképességük kibontakoztatása.

Érthető, hogy a szabad munkaerőforrások kiapadása, a nyers- és fűtőanyagok megdrágulása és ebből következően beszerzésük megnehezedése, világpiaci árak emelkedése folytán a dinamikus gazdasági növekedés feltételeinek biztosítása bonyolultabbá vált. Ráadásul a kemény telek és a nyári szárazságok az utóbbi években az átlagosnál gyakrabban sújtották a szocialista országokat, okoztak nehézségeket. Ezek, mondhatni, olyan objektív kedvezőtlen tényezők, amelyeket feltétlenül ellensúlyozni kell a növekedés új forrásainak feltárásával. Hogy ez lehetséges, arra nem kevés bizonyíték van. Utalhatok például a mezőgazdasági termelés intenzifikálásában elért jelentős eredményekre Bulgáriában, Magyarországon, az NDK-ban és Csehszlovákiában, ahol a gabona hektáronkénti terméshozama eléri vagy megközelíti a 4 tonnát; vagy az egységnyi nemzetijövedelem-termelés fajlagos fém- és energiaigényének csökkentésére Magyarországon (ez a KGST-átlag 70 százaléka, alacsonyabb, mint az NSZK-ban), vagy a fémtakarékos ságra az NDK-ban.

Ugyanakkor a szocialista országok többségében a jelenlegi helyzetre jellemző olyan tipikus jelenségek figyelhetők meg, mint egy sor fontos gazdasági arány kiegyensúlyozatlansága, némely áruk és beruházási eszközök hiánya, a beruházások alacsony hatékonysága, a lakossági pénzjövedelmek

növekedését nem megfelelően követő áruellátás s — mintegy ezek következményeként — a fogyasztási cikkek árának kényszerű emelkedése.

Mindez bizonyítja, hogy egy sor gazdasági folyamat irányítása nem kellően tervszerű (elsősorban a beruházások, az import, a lakossági jövedelmek és az árképzés területén), illetve hogy a szocialista gazdasági és szervezeti viszonyok korszerűsítésében közismerten elmaradtunk. E helyzet megváltoztatása érdekében a testvérpártok a gazdasági mechanizmus tökéletesítésére vonatkozó intézkedéseket fogadtak el. Így pártunk nagy jelentőséget tulajdonít annak, hogy a gyakorlatban megvalósuljon az SZKP Központi Bizottságának és a Szovjetunió Minisztertanácsának a múlt év nyarán „A tervezés javításáról és a gazdasági mechanizmusnak a termelés hatékonyságára és a munka minőségére irányuló hatásának erősítéséről” hozott határozata.

Ezzel kapcsolatban is egyre időszerűbbé válik a megváltozott körülményeknek megfelelő hosszú távú fejlesztési célok kiválasztása, a társadalmi-gazdasági haladás stratégiájának megalapozása.

Mivel országainkban a közgazdaságtudomány a gyakorlati szükségletekből indul ki, a maga sajátos módján igyekszik a gazdasági tevékenység javítását, az intenzifikálás lehetséges útjait és a távlati célokat elméletileg megalapozni.

Nem véletlen, hogy az utóbbi időben e témában számos cikk és könyv jelent meg azzal a céllal, hogy hozzájáruljon az állam gyakorlati politikáját, stratégiáját megalapozó tudomány, a politikai gazdaságtan továbbfejlesztéséhez. Nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy történelmileg éppen e feladattal kapcsolatos e tudománynak maga a létrejöttje is.

A szocialista országok gazdaságpolitikájának stratégiai döntéseit az különbözteti meg a folyó, mindennapi döntésektől, hogy hatalmas sikereken, a termelés hatékonyságán és műszaki színvonalán, illetve az anyagi jólét minőségi emelésén alapulnak. Ilyen stratégiai döntést kíván a gazdasági növekedés ütemének kijelölése a meglévő és hozzáférhető erőforrások alapján — oly módon, hogy az lehetővé tegye az anyagi és kulturális javak szükséges szintjének elérését — a termelési szerkezet átalakítása, a beruházások megfelelő elosztása, a fogyasztás volumenének és szerkezetének és a jövedelemelosztásnak az irányítása, árukészletek és termelőkapacitások képzése, a prioritások meghatározása a tudományos-műszaki fejlesztésben, irányadás a termelés koncentrációjában, a külgazdasági kapcsolatokban stb.

Nem szükséges külön bizonyítani a kormányzó pártok és államok gazdaságpolitikát formáló aktív szerepét a szocializmusban. A társadalmi élet szocialista szervezetenek nagy előnye, hogy az állam tervszerűen tudja irányítani a gazdasági fejlődés folyamatait, megvalósulásukat alá tudja rendelni a szocializmus céljainak, s biztosítani tudja céljaink lehetőségeinknek leginkább megfelelő módon történő elérését.

Skolasztikus az a napjainkban is folyó vita, hogy melyik tényezőnek: az állam jó gazdaságpolitikájának, a megfelelő fejlesztési stratégiának vagy a gazdasági mechanizmusnak — azaz a gazdaság működési mechanizmusának, a gazdaság tervezésének, irányításának — van-e meghatározó szerepe a fejlődés intenzifikálásában. A közgazdasági emelők és ösztönzők semmilyen rendszerre nem mentheti fel önmagában a szocialista államot annak szükségszerűsége alól, hogy helyesen jelölje ki a fejlesztés stratégiai céljait, illetve hogy kézben tartsa e célok elérésének eszközeit.

Elgondolkodtató, hogy a KGST-országokban a gazdasági mechanizmusok korszerűsítésének gazdag és sokoldalú tapasztalatai ellenére egy sor probléma — így a gazdasági egyensúly biztosítása, az innovációs folyamat meggyorsítása, a beruházások hozamának növelése, a termelési specializáció és kooperáció elmélyítése — közös, és régóta fennáll. Nem azt bizonyítja-e ez, hogy a megoldást nem csak a gazdasági mechanizmus tökéletesítésétől kell várunk? Egyértelmű, hogy a megoldás elsősorban az ilyen vagy olyan gazdasági stratégia megválasztásától, illetve attól függ, hogy rendelkezik-e az állam tényleges eszközökkel e stratégia gyakorlatba való átültetéséhez.

A gazdaságfejlesztés helyes stratégiai orientálása — ahogy arra országaink több közgazdásza is rámutat — azt követeli, hogy figyelmünket e folyamat legfontosabb tényezőire, illetve azok legteljesebb aktivizálására fordítsuk. A fejlődéshez megfelelő források (munkaerő, termelőalapok, természeti kincsek) szükségesek, ezek alkotják azt a tényezőcsoportot, amellyel a tervezés során dolgoznak, s amely számszerűen értékelhető. A másik csoportba a hatékonysági (minőségi) tényezők tartoznak — így a tudás, az emberek termelésben elfoglalt helye és tehetsége, a technika, a termelés szervezete, a nemzetközi együttműködésből fakadó előnyök kihasználása —, és ezek, akárcsak hatásuk, nagyon nehezen mérhetők. Sőt igen nehéz elválasztani az egyiket a másiktól, és megmondani, hogy alap vagy felépítmény jellegűek-e. Viszont annál nagyobb e tényezők szerepe a fejlődés távlatainak kijelölésében.

A szocialista országok hosszú távú gazdasági stratégiájának kiindulópontja a dinamikus fejlődés, a szakadatlan, mindenoldalú haladás szükségessége, továbbá, hogy fel kell számolnunk a vezető tőkésországoktól való gazdasági lemaradásunkat. A szocializmus — azon belül is a fejlett szocializmus — növekedési lehetőségei hatalmasak. Ezért a növekedési ütem fékezésére vonatkozó különböző koncepciók aligha fakadhatnak objektív gazdasági törvényekből, hanem inkább az átmeneti nehézségekkel, az új problémák megoldásában való tapasztalatlansággal magyarázhatók. Ahogy eddig, úgy a jövőben is a szocialista társadalom, a párt és az állam politikája eredményességének egyik fő kritériuma a népgazdaság dinamikus és harmonikus fejlődése lesz.

A KGST-országok gyakorlata azt mutatja, hogy a gazdasági növekedés rövid és hosszú távú üteme vonatkozásában a taktikai és részben a stratégiai megfontolások különbözőek. Esetenként, mint például Romániában, valamennyi, köztük a növekedés minden extenzív tényezőjének mozgósításán, a gyors növekedési ütemen van a hangsúly, még ha ennek a „növekedés minősége”, a gazdaság részterületeinek kiegyensúlyozatlansága is az ára. Más országokban a gazdasági egyensúly, a beruházási tevékenység korlátozása az elsődleges szempont még akkor is, ha ennek a növekedési ütem csökkenése az eredménye. Lengyelország gazdaságpolitikája a 70-es évek első felében a dinamikus fejlődésre irányult, ugyanakkor a belső piacon, illetve a külgazdasági kapcsolatok szférájában kialakuló aránytalanságok arra késztették a lengyel elvtársakat, hogy lépéseket tegyenek a gazdasági egyensúly helyreállítására — a magas növekedési ütemről való lemondás árán.

Világos, hogy ez a szükségesség vált ütemcsökkentést sem elégíthet ki, s annak mind az elméletet, mind a politikai gyakorlatot a kivezető utak és eszközök aktív keresésére kell ösztönöznie.

A növekedési ütemet tarthatjuk megfelelőnek vagy nem megfelelőnek.

Mindenesetre nem a szubjektív kívánságokból és elképzelésekből, de még nem is a megelőző időszakokkal való összehasonlításból kell kiindulni — hiszen minden szakaszt sajátos feltételek, a fejlődés sajátos kritériumai jellemeznek —, hanem az új társadalmi rendben rejlő objektív feltételekből, a rendelkezésre álló hatalmas anyagi-műszaki bázisból.

Igazuk van azoknak a közgazdászoknak, akik szerint már pusztán a felszíni tartalékok jobb kiaknázása és a számos veszteségforrás felszámolása egy sor szocialista országban a hatékonyság színvonalának, illetve a termelés volumenének a növekedési ütem szempontjából nagyon fontos bővülését jelentené. Ezért a növekedés dinamikáját nem abból a nézőpontból kell megítélni, hogy az nekünk „magasnak” vagy „alacsonynak” tűnik egyáltalában, hanem azon tény alapján, hogy a szocialista országoknak jelentős ún. termelésen belüli tartalékaik vannak munkaerőben, a munka intenzifikálásában, a szakképzettség emelésében, s lehetőség van a nyersanyagok feldolgozottsági fokának növelésére, felhasználásuk ésszerűbbé tételére, a termelőkapacitások jobb kihasználására stb.

A szocializmusban a haladás számos tényezője között az első helyen az ember áll, aki az új társadalom tudatos építője, minden gazdagságának gazdája. Ezért a hosszú távú fejlesztési stratégiában az egyik központi helyet az emberi tényező dinamizálásának kell kapnia. Egyet kell értenünk Pajestka lengyel közgazdással abban, hogy a termelőkapacitások, nyersanyagok stb. jobb kihasználása mellett még nagyobb figyelmet kell fordítanunk a magában az emberben — a fejlődés legfőbb mozgató erejében, a gyors növekedés legfontosabb tartalékában — rejlő lehetőségek realizálására. Az emberi képességek népeink hatalmas tőkéje, amelyet nem szabad kihasználatlanul hagynunk.

Egész sor ország tapasztalata bizonyítja, hogy a haladást meggyorsító emberi tényezők és társadalmi erők mozgósításához mindenekelőtt megfelelő feltételeket kell teremteni az emberek számára, érdekeltté kell tenni őket a fejlődés intenzifikálásában. Ebben az összefüggésben stratégiai jelentőségű egyrésről a jövedelmek növekedése és a fogyasztás között kölcsönhatás, másrésről az egész társadalmi termelés bővülése. Számos bizonyítéka van annak, hogy a fogyasztás, a társadalmi szükségletek kielégítésének gyors növekedése fontos, az egész gazdasági fejlődést dinamizáló tényező.

A leegyszerűsítést elkerülendő tudnunk kell, hogy e kölcsönhatásban elméleti tisztázásra vár ma még sok kérdés, például: hogyan gyakoroljon hatást az állam a lakossági szükségletek alakulására, a gazdasági tevékenységre ható erkölcsi és anyagi tényezők erősítésére.

Az emberek tevékenységi motivációjának tudatos befolyásolása megköveteli a szocialista társadalmi viszonyok szervezeti oldalának kiépítését és azt, hogy hatékony formákat találjunk a szocialista verseny számára.

A szocialista társadalom tagjai fogyasztási szerkezetének célirányos és ésszerű alakításának problémája még nem foglalta el az öt megillető helyet a tervezési gyakorlatban, illetve a gazdasági stratégiában. A társadalmi igazságosság felismerése és az ember termelésben betöltött aktív szerepe mindenesetre nagymértékben függ a szükségletek rangsorától, illetve a szükségletkielégítés módjától.

A társadalmi igazságosság felismerése nemcsak erkölcsi, hanem gazdasági kérdés is. Az új társadalmi rend a történelemben először erősíti meg a gyakorlatban a szocialista igazságosságot, a lehetőségek egyenlőségét, az

emberek társadalmi felemelkedését, a végzett munka, illetve annak társadalmi hasznossága szerinti jutalmazást. A társadalmi igazságosság felismerése munkára lelkesít, felszabadítja az emberek kezdeményező kedvét és alkotó energiáját — s ezáltal a gazdasági növekedés tényezője. A társadalmi igazságosság tehát nemcsak a szocializmus eszmei alapja, hanem a haladás hatalmas emelője is.

Ebből érthető, hogy mennyire fontos a társadalom tagjainak a gazdasági fejlődésnek a legnagyobb mértékben megfelelő értékelése, érdekeiknek arra való irányítása, ami a társadalomnak különösen hasznos. Mindez megköveteli az elosztásban az indokolatlan egyenlősítő tendenciák megszüntetését és a jövedelmeknek a végzett munka mennyisége és minősége, illetve társadalmi hasznossága szerinti szigorú differenciálását. Látható tehát, hogy a hosszú távú gazdasági stratégia kiinduló alapja nem lehet az elosztásbeli egyenlőségi koncepciója, noha abban is egy meghatározott társadalmi gondolat ölt testet.

A szükségletek mind teljesebb kielégítésének alanyai egyben ösztönzői is a fejlődésnek olyan körülmények között, ahol azokat nem a burzsoá ideáloknak — mint például a „fogyasztói társadalom” — megfelelően, hanem sokkal szélesebb alapon veszik figyelembe. Mindenekelőtt a szükségletek humanitárius értelmezéséről, a nem anyagi szükségletek szerepének növeléséről, kedvező erkölcsi légkör kialakításáról van szó.

A szocializmus magasabbrendűsége — ahogy azt több szerző is hangsúlyozza — nemcsak a gazdasági eredményekben mutatkozik meg, hanem abban is, hogy mennyire tud a személyiség minőségi jegyeinek kibontakozása számára kedvező feltételeket teremteni. Ha a hangsúlyt magának az embernek a tökéletesítésére, képzettségének, kulturális színvonalának, szaktudásának emelésére helyezzük, megváltozik az eredményesség kritériuma, a személyiség követelése a társadalomról önmagára tevődik át. Ilyen összefüggésben a beruházási stratégia is új elemekkel bővül, tekintettel kell lennie arra, hogy a népgazdasági alapok növelése mellett az ember tökéletesítését szolgáló feltételeket is meg kell teremtenie, miután ezeket a beruházásokat is a termelőszférához tartozónak tekinthetjük.

Úgy is tűnhet, hogy a társadalmi és erkölcsi kategóriák elemzése — azaz a gazdasági növekedés stratégiájának szociológiai nézőpontja — kívül esik a gazdasági elmélet keretein. Ugyanakkor a szocialista országok mai tevékenységében a politika és a gazdaság, az alapszint és a felépítménybe tartozó viszonyok szorosan összefonódnak és áthatják egymást. Ez pedig arra kötelezi a politikai gazdaságtant, hogy gazdagítsa a társadalmi-gazdasági haladás tendenciái és tényezői elemzésének módszertanát.

A műszaki haladás felgyorsulása és eredményeinek népgazdasági hasznosítása következtében nagyon sok múlik az általános társadalmi-gazdasági stratégián, azon az alapvető elvi hozzáálláson, amely elvezet a fejlett szocialista társadalom gazdasági-társadalmi és szervezeti viszonyainak tökéletesítéséhez. Ennek a következő fő vonásokkal kell rendelkeznie: az új iránti fogékonyság, az ésszerűsítésre való állandó törekvés, az alkotó szellem. Nem egyszerűen a technikáról van szó. Az innováció folyamatát ma nemegyszer sokkal szélesebben értelmezzük, az új technika bevezetésén túl az új gazdasági-szervezeti döntéseket is beleértjük.

Egy sor közgazdász véleménye szerint a múltban, a gazdasági mechanizmusok tökéletesítése során az állandó újító tevékenységnek ezt a meg-

határozott mértékben alulról kiinduló spontán szükségletét alulértékelték, ugyanakkor a felülről történő részletes tervezés lehetőségét túlértékelték.

A tudomány és a termelés közötti kapcsolat, a tudományos-műszaki haladás társadalmi fejlődésnek való alárendelése problematikájának megoldását szemmel láthatóan nem elég a műszaki-tudományos politikában, a tudományos kutatás apparátusának reformjában, az új technika előállítására ösztönzőinek szférájában keresni, hanem legalább annyira a fejlesztés stratégiáját, a gazdasági mechanizmust, a káderképzést, a társadalmi tudatra gyakorolt hatásokat, a politikai és szervezeti viszonyokat magában foglaló komplex tevékenységben.

A tudományos-műszaki és a struktúrapolitika hosszú távú tervezése során a prioritások eldöntésének kérdése az egyes országok korlátozott lehetőségeivel és a nemzetközi együttműködés perspektíváival együtt merül fel.

A helyes tudományos-műszaki stratégia óriási vívmányokat eredményezhet, ha az emberi és anyagi erőforrásokat a legnagyobb népgazdasági hasznot hozó feladatokat megoldására használják fel.

A szocialista országok külgazdasági stratégiájának kidolgozására ható különböző megfontolások között meg kell említenünk a Nyugattól való technikai-gazdasági függőségnek és a szocialista gazdaság sebezhetőségének a fokát, miközben mély és válságos megrázkódtatások érik a tőkés világ-gazdaságot. Az is világos, hogy a nem szocialista országokkal folytatott — kétségkívül előnyös — együttműködés nem biztosíthatja a KGST-országok számára ugyanazokat az előnyöket, mint a tervszerű szocialista gazdasági integráció, az együttműködés hosszú távú célprogramjai. Országaink, de egyben a világ tapasztalata is az, hogy az iparilag fejlett tőkésországokból származó technológiai importra nem szabad szilárdan építeni. A tőkés vállalatok általában akkor adnak el technológiát, ha ők maguk már fejlettebbel rendelkeznek. Ezért az lehet a legsikeresebb stratégia, amely a saját kutató- és tervezői-konstruktóri bázison továbbfejleszthető technológiák megvásárlását feltételezi.

Bármilyen fontosak legyenek is a külkereskedelmi kapcsolatok az egyes országok gazdasági fejlődésében, nem szabad azokat a gazdasági növekedés alapvető tényezőinek tekinteni. Ezért a gazdasági stratégia kidolgozásának kulcsfontosságú problémája a növekedés dinamizálása külső és belső forrásai viszonyának meghatározása.

A szocialista országok tudósai közötti eszmecsere rávilágított a fejlett szocialista gazdaság stratégiai orientációjának még egy problémájára. A nagy-, a közepes és a kisvállalatok viszonyáról, gazdálkodásuk feltételeinek kiegyenlítéséről és a hatékonysági mutatókról van szó. Sok tény szól amellett, hogy gazdasági és műszaki értelemben korántsem minden esetben és távolról sem minden körülmények között a nagy- és közép nagyságú vállalatok a legésszerűbbek, így az állam részéről sem kell feltétlen prioritást élvezniük.

A nem nagy vállalatok esetében a modern technika meghonosítása, a komplex gépesítés és automatizálás, az átállás specializált termékek kibocsátására kivezeti ezeket a kisvállalatok kategóriájából, és szerkezeti értelemben a nagy egyesülések szintjére emeli őket.

A termelésük mérete szerint kis- és közepméretű, alapokkal jól ellátott vállalatok megőrzése nemcsak nem mond ellent a specializáció és koncentráció progresszív formái fejlesztésének, hanem e folyamat elmélyítésének fon-

tos előfeltétele. Emellett helyes azért is, mert az objektív törvényszerűségeknek megfelelően a nagy- és a kisvállalatok közötti kapcsolatok jelentős mértékben növelik a szocialista gazdaság manőverezőképességét és a gyorsan változó feltételekhez való alkalmazkodás képességét.

Mindezek csupán néhány aspektusát jelentik a témával választott problémakörnek. A közelmúltban a közgazdaságtudomány még meglehetősen kevés figyelmet fordított a gazdasági stratégia elméleti kérdéseire. Ez a hiányosság mindaddig nem jelentkezett élesen, amíg a fejlődés intenzív típusára való átmenet nem követelt új elméleti megközelítést és gyakorlati döntéseket, amelyekre a hagyományos értelemben vett újratermelési elmélet nem adja meg a szükséges választ.

A stratégiai célok lényege, a fejlődési szakaszoknak megfelelő konkretizálásuk, objektív megalapozásuk és a megengedhető mértékű szubjektív elvárások — ez az első kérdéscsoport, amely ma a legfontosabb gazdasági kísérletezések középpontjában áll. A második csoportba a gazdasági mechanizmus kérdései tartoznak. Nem húzhatunk valamiféle éles határvonalat a stratégiai kérdések és a gazdasági mechanizmus kérdései közé, és még kevésbé szabad szembeállítanunk őket. Amennyire a stratégia nem pusztán cél, hanem megvalósításának eszköze is, annyiban a gazdasági mechanizmus jellemzői a stratégia fogalomkörébe tartoznak. De a célok és eszközök közötti dialektikus kölcsönhatásnak van egy másik oldala is, mégpedig az, hogy a célkitűző tevékenység — amennyiben tudományosan megalapozott, és nem viseli magán a voluntarizmus jegyeit — maga is függ a reálisan bevezethető gazdálkodási módszerektől. Ebben az értelemben helyes az a megállapítás, hogy céljaink nagyságrendje függ attól a gazdasági mechanizmustól, amellyel rendelkezünk, illetve rendelkezni fogunk. Vagyis a maga oldaláról a gazdasági mechanizmus részben eleve meghatározza a stratégiai döntéseket, bár ez utóbbiak megőrzik elsőségüket.

Lantos Imre—Lőrincné Istvánffy Hajna:

A NEMZETKÖZI VALUTÁRIS KAPCSOLATOK FEJLŐDÉSÉNEK ÚJ TÉNYEZŐI

A mű elsőként azokkal a problémákkal foglalkozik, amelyek szorosan összefüggnek a tőkés és szocialista világgazdaság fejlődésével, így a fejlett tőkésországok, a szocialista országok és a fejlődő országok fizetési mérleg- és valutáris kérdéseivel. A mű gerincét a 70-es évek kezdetétől a nemzetközi pénzügyi rendszerben jelentkező új fejleményeknek a bemutatása, értékelése és a várható jövőbeli tendenciák felvázolása képezi. Hasonlóan fontos része a könyvnek a szocialista gazdasági közösség pénzügyi rendszerének az elemzése, valamint a szocialista országok és a tőkésországok — az utóbbi időben egyre fontosabbá váló — pénzügyi kapcsolatainak az ismertetése, az új fejlemények értékelése.

468 oldal, kötve 73,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

Műszaki-gazdasági kritériumok alkalmazása a fejlesztési döntések előkészítésében

A termelési szerkezet fejlesztésében új, a korábbinál nagyobb igényű feladatok állnak a gazdaságirányítás és a vállalatok előtt. A lényegesen hatékonyabb termelés, a versenyképes színvonal elérése a mainál több területen egy komplex feltételrendszer teljesítését követeli meg a fejlesztési folyamatban. Ezért a döntések előkészítésében és a fejlesztések végrehajtásában olyan módszereket kell alkalmazni, amelyek segítenek ezt a komplex feltételrendszert teljesíteni, és a versenyképes színvonal eléréséhez szükséges lépéseket összehangoltan megtervezni. Az elmúlt évben a műszaki-gazdasági kritériumrendszer megfogalmazásával kialakultak az ilyen döntéselőkészítési szemlélet lényeges elemei. A kritériumrendszer azon alapul, hogy a termékekkel és a szolgáltatásokkal szemben a világgiacon támasztott igényeket, valamint a ráfordításoknak a világgiacon által elismert színvonalát egy-egy szakmában, árucsoportban a világgazdaságban élenjáró termelők diktálják. Hatékonyan termelni és értékesíteni, a nemzetközi munkamegosztásba eredményesen bekapcsolódni csak olyan termelők tudnak, akiknek a technikája, szervezete, valamint termelési és piaci kapcsolati rendszere lépést tart azokkal. Ezért minden fontos fejlesztési döntés előtt hozzájuk kell mérni, velük kell összehasonlítani magunkat.

A versenyképesség feltételei rendkívül sokrétűek, a fejlesztés, a termelés és az értékesítés valamennyi mozzanatával összefüggnek. A gazdasági tevékenység nagyszámú jellemzőjét úgy tehetjük kezelhetővé, hogy a gazdálkodás és a fejlesztés belső összefüggéseire építve kiemeljük azokat az átfogóbb ismérveket, amelyek a hatékonyságot és a versenyképességet döntő mértékben befolyásolják, és a részleteket ezekhez rendszerezve kritériumcsoportokat képezünk.

A gyakorlati tapasztalatok alapján négy ilyen kritériumcsoport kristályosodott ki:

— A termelés megfelelő tömegszerűsége (a nemzetközi verseny diktálta változásokat is előrebecsülve).

— A termelés műszaki színvonala és szervezési, vezetési kultúrája (a termelés tárgyi és személyi feltételeinek színvonala).

— A piaci és kereskedelempolitikai pozíciók (a már elért szint stabilitása, illetve a pozíciók javításának realitása).

— A gyártási ág háttere (az egybekapcsolódó termelési folyamatok értékelése).

Az e szempontok szerint végzett elemzés eredményeinek alapvetően befolyásolniuk kell a döntés tárgyát képező gazdasági terület sajátosságának

megfelelően — mind a „szakmák”, termelési kultúrák átfogóbb fejlesztési irányainak a kijelölésére vonatkozó döntéseket, mind pedig a konkrét fejlesztési akciók kidolgozását; egységes szemléletű követelményrendszert kell jelenteniük a népgazdasági és a vállalati szintű fejlesztési döntések számára egyaránt.

Mindezeket részletesebben az Országos Tervhivatal és az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság együttes közleményével megjelentetett *Útmutató*¹ ismerteti, bemutatva a népgazdasági és a vállalati döntéselőkészítési eljárás fontosabb feladatait.

A kritériumrendszerből egyes elemzési szempontokat részletesebben kibontott, az alkalmazáshoz módszertani javaslatokat adott, és a döntéselőkészítés fázisában alkalmazandó soroló kritériumokkal egészítette ki a rendszert az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság 19—7704. sz. téma-bizottsága keretében végzett munka eredményeit összefoglaló kötet.²

A kritériumrendszer kidolgozásának előzményei

A hatékony fejlesztés piaci, műszaki, szervezeti, emberi feltételeit összefüggő rendszerként vizsgáló, távlatban, nemzetközi kitekintéssel is mérlegelő döntéselőkészítési eljárás a hazai közgazdasági irodalomban a vállalati stratégiai tervezés kérdéseivel foglalkozó írásokban, elsősorban *Horváth László* munkáiban jelent meg a hatvanas évek végén, a hetvenes évek elején. A fejlesztési lehetőségek közötti választáskor alkalmazandó mérlegelési szempontokat összegyűjtve először az OMF által 1972-ben megjelentetett tanulmány nevezte kritériumrendszernek.³ Az itt alkalmazott szempontok megfogalmazása, csoportosítása ugyan még eltért a kritériumrendszer mai formájától, szemlélete azonban ebbe az irányba mutatott. Ezt a kritériumrendszer azt akkor néhány konkrét fejlesztés utólagos elemzésében kipróbálták, és a tapasztalatok alapján módosították,⁴ szélesebb körű gyakorlati alkalmazására azonban az első években nem került sor.

A kritériumrendszer tényleges „bevetése”, valóságos döntéselőkészítési feladatok megoldására való felhasználása első ízben a vállalati gyakorlatban történt. Ezzel a megközelítéssel dolgozták ki a 70-es évek első felében a Taurus Gumiipari Vállalatnál a termékstruktúra fejlesztésének stratégiáját.⁵ Ebben a munkában a kritériumokat a korábbinál világosabban, markánsabban csoportosították. Az alkalmazásban szerzett tapasztalatok egyértelműen bizonyították, hogy a hosszabb távú fejlesztési döntések kidolgozásában a versenyképességet meghatározó tényezők sokoldalú elemzése elengedhetetlen.

¹ Útmutató a termelési szerkezet fejlesztésének döntéselőkészítési módszereihez. Tervgazdasági Értesítő, 1978. 4. sz.

² A termelési szerkezet fejlesztésének műszaki-gazdasági kritériumai. Kossuth Könyvkiadó, 1978.

³ A szelektív iparfejlesztési politika elvei és megvalósításának módozatai. Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság, 1972.

⁴ Az OMF-tanulmányban megfogalmazott kritériumrendszer tartalmát, a továbbfejlesztés lényegét részletesebben ismerteti Bontó László és Orosz László „Szelektív iparfejlesztés” című könyve. (Kossuth Könyvkiadó, 1978. 115—132. l.).

⁵ Horváth László: A gyártmányszerkezet átalakításának kérdőjelei — gyakorlati tapasztalatok. Gazdaság, 1975. 2. sz.

Közvetlenül ennek az elemzésnek a tapasztalatai szolgáltatottak alapot az MSZMP KB által szervezett és 1975 őszén megalakult „Struktúra Bizottság” egyik részletesebb vizsgálati módszerének a kidolgozásához. (Emellett természetesen más globális jellegű, makroökonomiai és nemzetközi elemzések is folytak.) A termelési szerkezet minősítéséhez az ágazati minisztériumok számára kidolgozott módszertani irányelvek a mainak megfelelő tartalommal és csoportosításban tárgyalták a műszaki-gazdasági kritériumokat. Az ágazati munkacsoportok a Struktúra Bizottság módszertani irányelvei szerint gyártási áganként elvégezték az ipar és a mezőgazdaság termelési szerkezetének első átfogó elemzését és minősítését. A gyártási ágak ilyen széles körű, minősítő céllal történő vizsgálata úttörő jellegű volt, a termelési szerkezet elemzésének újszerű megközelítését jelentette, és a kezdeti nehézségek és hiányosságok ellenére pozitív tapasztalatokkal járt. Bebizonyította, hogy a műszaki-gazdasági kritériumok a hatékony, versenyképes termelés leglényegesebb tényezőit ragadják meg, azokat a tényezőket, amelyek jellemzőek a termelési szerkezet minőségi vonatkozásaira. Megmutatta továbbá, hogy a gyártási ág — mint a homogén termelési szerkezet kerete — alkalmas csoportosítási egység a termelési szerkezet szelektív fejlesztésével kapcsolatos gazdaságpolitikai megfontolások kidolgozásához és a globálisabb jellegű (tehát nem csupán egy vagy két termékre vonatkozó) fejlesztési-visszafejlesztési, illetve szelektív döntésekhez szükséges összefüggések feltárásához.

A munka tapasztalatainak jelentőségét az is jelzi, hogy az MSZMP KB 1977. október 20-i határozatában állást foglalt ezeknek a szemléleti elveknek a további alkalmazása mellett.

A Struktúra Bizottságban végzett elemzések tapasztalatait is felhasználva az Országos Tervhivatal Tervgazdasági Intézetében⁶, valamint az OMF B említett témabizottságában 1977-ben megkezdődött a kritériumrendszer részletesebb kidolgozása a népgazdasági és a vállalati tervezőmunkában való rendszeres alkalmazás céljából.

E munkák eredményét foglalja össze a már említett „Útmutató” és a Kossuth Könyvkiadó tanulmánykötete. A műszaki-gazdasági kritériumok szerinti elemzések végzését előírták az állami döntésű fejlesztések felülvizsgálatában, a vállalati stratégiai és középtávú tervezésben, és a minisztériumok termelési szerkezetet elemző munkájában, így az ötéves népgazdasági terv megalapozásához készülő koncepciók kidolgozásában is.

A tapasztalatok szerint a gyakorlati alkalmazás ilyen széles körében a módszer lassan hódít teret. Akadályt jelent például, hogy kevés az olyan információ, amely vállalati mélységben és széles körben felhasználható a termelőtevékenységek nemzetközi összehasonlításához. Lassan terjed az elemzésekhez alkalmazható módszerek használata. Az ilyen gyakorlati jellegű problémák mellett a kritériumrendszer bevezetését gyakran elvi ellenvetések kísérték, amelyek arra vezethetők vissza, hogy a közgazdasági közvélemény egy része számára nem egészen világos, hol van a helye a műszaki-gazdasági feltételek módszeres nemzetközi összehasonlításának a fejlesztés komplex folyamatában.

Ennek a kérdésnek a gondolati tisztázása erősítheti az alkalmazás szándékát, a szélesedő gyakorlat tapasztalatai pedig remélhetőleg az információk bővülését és a megfelelő módszerek terjedését fogják eredményezni.

⁶Goldperger István: A gazdasági szerkezetátalakítás tervezési módszereinek néhány kérdése. Tervgazdasági Intézet. Kézirat, 1978.

Kritériumrendszer a hatékonysági számítások helyett vagy azokkal együtt?

Gazdaságpolitikánk általános törekvése a hatékonyság javítása. Ebből kiindulva a közgazdászok egy része úgy véli, hogy a fejlesztési döntések egyedüli szempontja a tervezett fejlesztés értékmutatókkal mért hatékonysága lehet, minden más döntési kritérium felvetése gyengíti a hatékonysági követelmény érvényesítését a gazdaságban. Ez meglehetősen elavult álláspont. Elég emlékeztetbe idézni a hatékonyság javítása érdekében évtizedek óta alkalmazott funkció—költség-elemzés (vagy közismertebb nevén érték-elemzés) módszerét, amelyik sajátos övezete a műszaki és az ár—költség-(érték-) szemléletnek. Ez a módszer jól példázza, hogy nem elég a ráfordítások és a bevételek értékelemét vizsgálni, foglalkozni kell kívánatos változásuk műszaki feltételeivel is. Hasonló a feladat a fejlesztések tervezése során is, ezért belátható, hogy a műszaki-gazdasági elemzésekre nem azért van szükség, mert a hazai árak nem szolgáltatnak megfelelő információt a népgazdaság valóságos ráfordításairól és a piac értékítéletéről a (mai) hatékonyság számításához, hanem azért, mert a fejlesztéseink hatékonyságát meghatározó tényezők: a költségek, az árak, az értékesíthető mennyiségek a döntés időpontjában nem a gazdaság valóságos tényei, hanem egy fejlődési folyamatnak (részben külső körülményektől, részben saját döntésektől függő) jövőben bekövetkező eredményei, amelyeket előrebecsülni, így a jövőbeli hatékonyságot megbízhatóan prognosztizálni csak a fejlődési folyamat törvényszerűségeinek követésével lehet.

Az értékmutatóval kifejezett hatékonyság — mint döntési kritérium — olyan fejlesztési akciók esetében értelmezhető, amelyeknek konkrét műszaki tartalma már kialakult, kapcsolata az egyszeri és a folyó ráfordításokkal stabilizáltnak tekinthető.

Ha azt akarjuk, hogy egy termelési kultúrában (gyártási ágban) a *jövőben* hatékonyan termeljünk, versenyképesen értékesítsünk, *ma* kell dönteni a kutatási-fejlesztési kérdésekben, intézkedéseket kell tenni az alkalmas műszaki szakember- és munkásgárda megszerzése, illetve megtartása érdekében, áldozatokat kell hozni a piaci pozíciók megszerzéséért, illetve a meglévők megőrzéséért stb.

Hosszabb távon fejlődésünk jelentős mértékben attól függ, helyesen ítéltük-e meg ezeket a fejlődési elemeket, és megfelelően koncentráltuk-e erőforrásainkat a tartós fejlesztési célokra. A döntéseinktől várható eredményt mégsem lehet közvetlen módon, tételesen kifejezni, mert az előkészítő munka ebben a fázisban még nem konkrét beruházási létesítményeket tervez, nem szűkül le egy-egy meghatározott termékre, hanem a korszerűbb termékek bevezetésének stratégiáját (komplex feltételeit) vizsgálja, s a munkatermelékenység növelésének, a piaci pozíciók erősítésének általános feltételeit kell tisztázni.

Amikor tehát a népgazdasági tervezésben a tartós fejlesztési irány kijelöléséről (megerősítéséről vagy megváltoztatásáról) kell dönteni, vagy amikor egy vállalat stratégiai tervet dolgoz ki, és arra akar válaszolni, hogy milyen tevékenységi körben vonuljon vissza, illetve profilját milyen irányban fejlessze, az első lépés az lehet, hogy a műszaki-gazdasági kritériumrendszer gondolatmenetét követő elemzéssel megvizsgálja: reálisan lehet-

séges-e az adott területen a versenyképes színvonal elérése, a hatékony termelés feltételeinek a megteremtése.

A következetes elemzés a tevékenységek egy részét eleve kizárja az eredménnyel biztató fejlesztési irányok közül. Ezekben indokolt megkezdni a visszafejlesztést, és legfeljebb konjunkturális előnyök kihasználására építő, taktikai termelésre szabad berendezkedni.

A fejlesztendő területek kijelölése természetesen bonyolultabb feladat. A versenyképes színvonal csak számottevő fejlesztési ráfordítással és befektetéssel érhető el, illetve tartható fenn. A rendelkezésre álló erőforrások mindig szűkösek, ezért többnyire nem lehetséges valamennyi olyan tevékenységi irányt, termékcsoportot fejleszteni, amelyet a kritériumok szerint végzett elemzés pozitívan minősített. Ilyen esetekben további, „finomabb” szelekció szükséges. Ebben érvényesíteni kell az ún. soroló kritériumok által kifejezett egyéb szempontokat is, például a KGST-munkamegosztással összefüggő kötelezettségeket és lehetőségeket, a fejlesztésnek a termelési kapcsolatokra gyakorolt hatását, az ebben mutatkozó korlátokat és pótlólagos eredményeket, sőt — a műszaki határok ismeretében — előzetes becsléseket kell készíteni a beruházási és a termelési költségekre.

A döntéselőkészítésnek ebben a fázisában már lehetséges és szükséges hatékonysági számítást végezni a tervezett fejlesztést jellemző értékek alapján. Csak ez az elemzés mutathatja meg, hogy a várható gazdasági feltételek között a tervezett fejlesztés műszaki, szervezeti, piaci megoldásai *összhatásukban* ígérnek-e megfelelő nyereséget. Emellett az ilyen számítások képesek csak az eltérő változatokat kifejezni, sok esetben más gyártási kultúrákkal való összehasonlítás alapjait megteremteni a makroszintű tervezés számára.

A műszaki-gazdasági kritériumok alapján folyó vizsgálat és az értékekkel végzett hatékonysági számítások eredményének *együttes* ismerete már csak azért is nélkülözhetetlen, mert ha egy tartósan jónak ítélt fejlesztési irány területén a konkrét fejlesztési akcióktól várható hatékonyság nem megfelelő, akkor ez rendszerint azt jelenti, hogy az adott terv még nem elég érett arra, hogy erőforrásokat kössön le. Következésképpen visszacsatolható információhoz jutunk, amely vagy az előzetesen jónak minősített fejlesztési irányt, vagy a megvalósítás elképzelt módját kérdőjelezi meg. Ha például valamely terület konkrét fejlesztési akciói rendszeresen „fennakadnak” a hatékonyság szűrőjén, akkor magát a fejlesztési orientációt is felül kell vizsgálni. Vagy javítani kell az itt folyó fejlesztő munkát, vagy vissza kell fejleszteni ezt a területet, kivonva onnan az erőforrásokat.

Az, amit az eredménytelenség miatt megszüntetett fejlesztési irányra addig ráköltöttünk, persze veszteség. A népgazdaság egésze szempontjából azonban még nagyobb veszteség lenne, ha nem vállalnánk az ilyen fejlesztési irányok kijelölésének a kockázatát, és a konkrét akciókat koncentrált fejlesztőmunka nélkül kívánnánk megvalósítani.

A konkrét fejlesztési döntések időpontjához közeledve a döntéselőkészítés elmélyültebb lesz. A komplex műszaki-gazdasági elemzés és a hatékonysági vizsgálatok között szoros logikai összefüggés lévén, az előkészítésnek erre is ki kell terjednie. A számításokhoz több évre előre meg kell becsülni a költségeket és a bevételeket. Ezekről megbízható prognózis csak akkor készíthető, ha részletesen elemezzük a tervezett termékek, a felhasználandó anyagok és más termelőeszközök piacának általános fejlődési tendenciáit

(ideértve a műszaki fejlődést is). Így adhatunk csak választ arra a kérdésre, hogy termékünk műszaki színvonala, minősége, a szállítás feltételei stb. hogyan viszonyulnak a piacon megjelenő hasonló termékekhez, milyen termelészervezéssel és milyen sorozatnagyságban gyártják a konkurens árukat, milyen piaci részesedést érhetünk el, mennyit értékesíthetünk stb. Ezek tulajdonképpen a kritériumrendszer kérdései, amelyek segítenek felderíteni, hogy mennyire reálisak a költségekre, az értékesítési árakra, valamint a termelt, illetve értékesített termék mennyiségére vonatkozó feltételezések.

A döntési folyamat e vázlatos leírása is bizonyíthatja, hogy a fejlesztési döntések a műszaki-gazdasági kritériumok és az értékszámításokon alapuló hatékonysági vizsgálatok együttes alkalmazásával készíthetők elő. A kritériumrendszer létjogosultságával kapcsolatos vita tehát pozitív eredménnyel, a hatékonysági követelmény sérelme nélkül lezárható, s a továbbiakban figyelmünket az alkalmazás mikéntjére kell fordítani.

A konkrét összehasonlítás szükségessége

Az eddigi tapasztalatok szerint a kritériumok mint értékelési szempontok a tervezési és beruházási munkaanyagokban megjelennek, a hozzájuk fűzött értékelések azonban gyakran csak általánosságokat tartalmaznak. Ez a fajta alkalmazás távol áll a műszaki-gazdasági elemzés lényegétől, és nem kevés veszélyt rejt magában.

A kritériumrendszer ugyanis — mint minden módszer — csak akkor ad megbízható választ kérdéseinkre, ha az értékelés a tényleges, illetve potenciális versenytársakkal való konkrét összehasonlításon és a piac konkrét elemzésén alapul, vagyis az értékelés „minőségileg” nem kifogásolható. Ez az elemzést végző embereken múlik. A fejlesztési döntések megalapozásához természetesen a *jövőbeli* versenyképességi pozíciót kell előrebecsülni, a *várható* hatékonyságot kell prognosztizálni. A prognózis azonban könnyen irreálissá válik, ha nem a tényhelyzetből indul ki. Ezért a kifejezetten fejlesztési célú vizsgálatok sem nélkülözhetik a mai állapotra vonatkozó összehasonlítást. Gazdaságunk helyzetét figyelembe véve a fejlesztési döntés többnyire a jelenlegi pozíciók megváltoztatását célozza. Minden ilyen döntés realizálásának előfeltétele azonban, hogy pontosan ismerjük azt a távolságot, amely az élenjáró versenytársaktól *ma* elválaszt, és hogy világos ítéletünk legyen az elmaradás okairól. Az elemzések értéke mindig kétséges, ha az anyagok „általában kielégítő”, „megfelelő szintre fejleszthető” stb. jelzőkkel pótolják a tárgyyszerű pontosságot, a konkrétságot. A pontos, tárgyyszerű megállapításokhoz szükséges információk megszerzése természetesen sok gondot okoz. Egyebek között ezért is kell az elemzésekben világos határvonalat húzni a tények és a készítőik ítélete közé, bemutatva ismereteink korlátait, további információk megszerzésére ösztönözni, és a döntési folyamat későbbi fázisai számára érzékelteni az ismeretek hiányából származó bizonytalanságot.

Néhány értelmezést igénylő kérdésről

a) A termelés tömegszerűségének szerepe

Már említettük, hogy a versenytársakkal való konkrét összehasonlítás nélkül a kritériumok szerinti minősítés nem megalapozott. Ez az állítás valamennyi kritériumcsoportra vonatkozik, de leginkább talán az első kritériumcsoport, a *tömegszerűség* értelmezése körüli félreértések világítanak rá e követelmény fontosságára.

Az összehasonlításokat elmulasztva ugyanis ez a kritérium egyeseket ahhoz a képtelen feltételezéshez vezetett, hogy csak azok a termékcsoportok lennének kedvezőek a termelési szerkezet fejlesztése szempontjából, amelyeket nagy tömegben állítanak elő, azok a termelési területek pedig, amelyeken a kis és közepes szériák jellemzők, kizárhatók a jelentősebb fejlesztés köréből. (Ez a nézet valószínűleg még a régi „gigantomániás” szemlélet maradványaival is kapcsolatban van, a tömegszerűségi kritérium vitatása pedig az ezzel való szembenállásból származik.)

A kritériumrendszer előzőekben említett megfogalmazásainak semmilyen tétele nem ad alapot az ilyen következtetéshez. A tömegszerűségi kritérium nem állít mást, mint hogy nagy valószínűséggel azok a termelők tudnak versenyképes költség szinten termelni, és versenyképes feltételek mellett értékesíteni, akik termékeiket az élenjáró versenytársakéhoz hasonló tömegszerűséggel állítják elő. Ráadásul a megfelelő tömegszerűség nem vállalatnagyságot jelent, hanem a termék jellegétől függően optimális üzemenagyságot (reakcióteret) vagy optimális termelési sorozatnagyságot (darabszámot). A kritériumrendszer megfogalmazása hangsúlyozza, hogy az optimális sorozatnagyság sok esetben nem a végtermékre, hanem a végtermék gyártásához felhasznált anyagok, alkatrészek, részegységek termelési mennyiségére vonatkozik. Ezt a különösen fontos megjegyzést egyesek figyelmen kívül hagyják.

A tömegszerűségi kritérium alapján tehát a nagy, a kis és a középsorozatban készülő, valamint az egyedi gyártású termékeket kibocsátó termelési kultúrák egyaránt lehetnek a termelési szerkezet előnyösen fejleszthető területei, ha az eredményesen működő termelők másutt is hasonló tömegszerűséggel állítják elő — belátható ideig — az összehasonlítás tárgyául választott termékcsoportot, és ha azok az egyéb kritériumok szerint is kedvezőnek minősülnek.

A termelési tevékenység (tehát nem mindig a végtermék) megfelelő tömegszerűsége ezenkívül nem határozható meg egyetlen szigorú számértékkel, hanem inkább egy sávval, amelyen belül a hatékony termelési feltételei biztosíthatók. Ettől a sávtól nem lehet büntetlenül túlságosan messzire távolodni, az optimum körüli mozgás azonban — a körülmények más elemeit mérlegelve — lehetséges. Ha a tipikusan tömegtermelésre való termékek technológiáját és költség szerkezetét nézzük, ott persze a fajlagos költségek érzékenyen reagálnak az optimális termelési szériáktól jelentősen elmaradó termelési volumenre. Éppen ezt az érzékenységet kell tudnunk megbecsülni, mielőtt döntünk ezek ügyében, és ennek megfelelően kell levonni a következtetéseket. Tehát itt sem csupán a darabszám az egyetlen döntő mérce!

Gazdaságunknak vannak olyan területei is, ahol ma éppen az optimá-

lisnál magasabb tömegszerűség a hatékonyság fokozásának, a (minőségi) javulásnak egyik lényeges akadályja. Azoknál a termékeknél, amelyek piaci árában döntően esik latba az egyedi igények kielégítése, a gyors, rugalmas szállítás, a nagyobb sorozatú termelésre berendezkedett termelők rugalmatlanságuk miatt nehezen tudnak e követelményeknek megfelelni, és a hatékony termelést biztosító árat realizálni.

A magyar gazdaság piaci adottságai és fejlesztési erőforrásainak korlátai mellett az egyedi gyártással vagy kisebb sorozatban is „megfelelő tömegszerűséggel” gyártható termékek szép számmal kínálnak fejlesztési lehetőségeket, miközben a versenyképes színvonal elérése egyenként kisebb beruházásokat kíván, a piaci igények követése pedig kevesebb kockázattal jár.

b) Műszaki színvonal, szervezési-vezetési kultúra

Ez a kritériumcsoport külön is jelzi a kritériumrendszer egészét is jellemző komplex szemlélet fontosságát. A műszaki színvonal ugyanis több fontos tényező együttes változása útján fejlődik. Egy-egy termelőtevékenység esetében az alkalmazott technológia jellemzői — a felhasznált állóeszközök összetétele és színvonala, a munkaerő szakmai struktúrája, képzettsége, begyakorlottsága, munkafegyelme, a kutatás-fejlesztés tárgya, eredményei, a kutató-fejlesztő kapacitás innovációs és adaptációs képessége, a kutatásnak a termeléssel és a piaccal való kapcsolata, a termelés üzemen belüli szervezettsége és az adott terület termelési kapcsolatainak fejlettsége — együttesen határozzák meg, hogy az adott területen milyen összetételű és használati értékű termékek előállítása lehetséges, és a termelés várhatóan milyen fajlagos költségek mellett folytatható.

A műszaki színvonal egyes elemeinek természetesen önálló szerepük is van a fejlesztési folyamatban. Egy-egy termelési terület, termelőegység alapos vizsgálata megmutatja, hogy az adott helyzetben mi a műszaki színvonal „szűk keresztmetszete”, mely tényezők fejlesztésével lehet a termelés hatékonyságát leginkább javítani. Hosszabb fejlődési folyamatban azonban valamennyi tényező komplexitását vizsgálni kell, mert ha megbomlik az összhang a műszaki színvonal különböző elemei között, ennek a termelés hatékonysága látja a kárát.

Alátámasztja ezt a magyar ipar meglehetősen széles körére érvényes és általánosan ismert tapasztalat, amely szerint a munka termelékenységében érzékelhetően nagyobb az elmaradásunk az élenjáró színvonaltól, mint amit a termelés technikai felszereltsége indokol, a felhasznált anyagok és a termék kivitele által meghatározott minőség pedig gyakran lerontja a konstrukció színvonalát is.

A termelési szerkezet vizsgálatában a döntések előkészítésekor gyakran kiesik a látótérből, vagy indokolatlanul háttérbe szorul a *termelési kultúra emberi oldala*, pedig ez a műszaki teljesítőképeségnek is szerves része! Ilyenkor egyértelműen a vezetés hibáival állunk szemben, amely (kényelmi vagy érdekeltségi okból) elmulasztja az emberi tényezők tárgyilagos vizsgálatát. A technika tárgyi tényezőiben levő lehetőségeket kihasználni, bármilyen igényes fejlesztési tervet végrehajtani csak akkor lehet, ha a vezetés és a dolgozó kollektíva keresi az újat, képes azt befogadni és megvalósítani; rendelkezik az ehhez szükséges szakképzettséggel, informáltsággal, szervezési

kultúrával, és szervezeti rendje, fegyelme s belső érdekviszonyai is alkalmassá teszik a nagyobb követelményekhez való alkalmazkodásra.

A követelményrendszer alkalmazásakor a szervezési és vezetési kultúra konkrét felmérését, állapotának leírását tehát akkor sem lehet mellőzni, ha tisztában vagyunk azzal, hogy a hatékony és versenyképes termelés feltételei közül általában ezen a területen a legnagyobb mérvű az elmaradásunk. Az általános igazság ismerete ez esetben azért is kevés, mert nem lehet reá konkrét (a témához és helyhez kötött) intézkedési terveket építeni. Bár mely konkrét fejlesztés műszaki-gazdasági terveinek végrehajtása feltételezi, hogy a szakmai, szervezeti és vezetési adottságokat a fejlesztésre kijelölt területeken előzetesen biztosítják.

c) A piaci tényezőkről

A fejlesztési döntések előkészítésének gyakorlatában még ma is a *piaci és kereskedelempolitikai pozíciók* vizsgálata a leggyengébb színvonalú. Ez a szempont sok olyan anyagból hiányzik, amelyik a kritériumrendszer fogalmaival operál, és egyes kritériumok szerint értékelő megállapításokat tartalmaz. Ezért fel kell hívni a figyelmet arra, hogy hiányos az az elemzés, amelyik nem válaszol a feladat jellegének megfelelő valószínűséggel arra a kérdésre, hogy mely piacon, milyen mennyiségben, milyen áron (milyen árpozícióban) lehet a termelést értékesíteni.

A „mely piacon” kérdés jól érzékelteti, hogy a különböző kritériumok kölcsönösen feltételezik egymást. Ahhoz ugyanis, hogy a termékek műszaki színvonalát meg lehessen ítélni, a versenyképes minőségi szintet előre lehesse jelezni, annak a piacnak az igény szintjéből kell kiindulni, ahol a termelést értékesíteni kívánjuk, az ott megjelenő versenytársak fejlődésével kell tudnunk lépést tartani.

A piaci kritérium leegyszerűsített értelmezése leggyakrabban „a termék eladható” minősítésben jut kifejezésre. Ez a minősítés nem ad választ arra, hogy *milyen áron* értékesíthető a termék (olyan áron-e, amely mellett a termelés hatékony), s hogy kihasználjuk-e azokat a lehetőségeket, amelyeket a piac kínál, azaz elérjük vagy megközelítjük-e a hasonló terméket szállító versenytársak árpozícióit. Sok vállalatnál érvényesül az a nézet, hogy árengedménnyel minden termék „versenyképessé” tehető. Eltekintve attól, hogy az ilyen „engedmény” népgazdasági és vállalati veszteség, a szokásosnál alacsonyabb ár sok esetben eleve bizalmatlanná teszi a vevőt, emellett egyre gyakrabban váltja ki a versenytársak protekcionista ellenlépéseit, s így a piac elvesztésének a veszélyét is felidézi.

Az alacsonyabb árral elért eladhatóság legsúlyosabb hátránya az, hogy elkényelmesíti a termelőt, elhárítja a rendszeres fejlesztés, a versenytársakkal való lépéstartás kényszerét, így a relatív veszteséget állandósítja. Ezért is nagyon fontos, hogy olyan közgazdasági szabályozórendszer működjék, amely megakadályozza, hogy a vállalatok tartósan a versenyképes ár alatt, állami támogatással exportáljanak. Az ár vizsgálata a döntéselőkészítésben tehát kettős funkciót tölt be. Amikor az árat a versenytársak által elért árakhoz viszonyítjuk, a termékek árfekvését, árpozícióját fejezzük ki. Ez összefoglaló jellemző, amelyet csak a piaci pozíció többi tényezőjének ismeretében lehet értelmezni.

A termelés, illetve a fejlesztés ráfordításaival összefüggésben azonban az ár már a hatékonysági vizsgálat domináns eleme. Ezt az összefüggést azért nem soroljuk a kritériumrendszer tényezői közé, mert — mint korábban kifejtettük — a *hatékonysági vizsgálat* nem a kritériumok szerinti elemzés egyik részfeladata, hanem a *döntés előkészítésének* a kritériumrendszerrel összefonódó, de *önálló metodikai eleme*. Emlékeztetni kell azonban arra is, hogy a hatékonysági vizsgálat elvégzéséhez szükséges számszerűsések, így az áradatok megalapozott előrebecslése csak a műszaki-gazdasági elemzés segítségével lehetséges.

A termék- és termelési szerkezet fejlesztésének piaci megalapozása szempontjából határozottan meg kell különböztetni a konjunkturális keresletre alapozódó, netán az élenjáró termelők elhagyott profiljaiban „söpörgető” értékesítési pozíciót a progresszív területek dinamikus keresletére építő, lehetőség szerint hosszú lejáratú együttműködéssel megalapozott piaci pozíciótól. Jóllehet az előbbi csoportba sorolt termékek exportja is lehet átmenetileg gazdaságos, és szolgálhatja a népgazdasági egyensúly javítását, az így szerzett bevételek pedig forrásul szolgálhatnak a hosszú távon is hatékony fejlesztésekhez, az ilyen piaci orientációról pontosan tudnunk kell, milyen mértékig aknázhatók ki belőle az adott gazdasági színvonaluk keretein belüli strukturális előnyök. Vagyis meddig jelentenek előrelépést számunkra, és körülbelül mikor kell váltani az ilyen piaci és termelői politikában.

Ami a versenyképességben a hazai termelőktől függ, az termékeink ára, korszerűsége, minősége, a nyújtott szolgáltatások stb. Az ezek alapján megítélt értékesítési lehetőséget azonban lényegesen módosíthatja, hogy az egyes országok, országcsoportok piacán milyen korlátozások, kontingensek, vámok vonatkoznak termékeinkre. A piaci kritériumcsoport elemzésének lényeges feladata tehát a *kereskedelepólitikai pozíciók* feltárása. Ezeknek a körülményeknek a megismerése egyúttal azt is megmutatja, milyen az a feldolgozottsági fok, áruösszetétel, amely mellett egy-egy árucsoport termékei kedvező feltételek mellett exportálhatók.

d) A gyártási ág háttérének értelmezése

A gyártási ág háttérének vizsgálatakor figyelembe vehető tényezők nagyon szorosan összefüggenek a termelés műszaki színvonalával, szervezétével. Határvonalat húzni egy termelési kultúra és háttére között annak alapján lehet, hogy a háttérnek tekintett területről származó termelési tényezők rendszerint több gyártási ágban kerülnek felhasználásra, így a felhasználás oldaláról esetleg *különbféle* igényeknek kell megfelelniök, és a fejlesztést is ezen igényeknek a népgazdaság egésze szempontjából mérlegelt kielégítésével kell tervezni. Ilyen megfontolás alapján kerültek egy kritériumcsoportba a termelési háttér, az infrastrukturális háttér és a munkaerő-ellátás általános feltételei.

Hangsúlyozni kell azonban, hogy a gyártási ág és háttére közötti elkülönülés viszonylagos, a társadalmi munkamegosztás kialakult rendszerének egy sajátos cél érdekében megfogalmazott értelmezését tükrözi, és erősen befolyásolja az adott gazdaságban már kialakult termelőszervezet. Itt tehát a kritériumrendszer nem törekedett tudományos értékű (felfogású) csoportosításra.

A háttér-kritériumcsoport alkalmazásakor, úgy látszik, abból ered a legtöbb szemléleti és módszertani probléma, hogy az adott termelési kultúrában működő szakemberek úgy érzik, elemzési tevékenységük az adott gyártási ágban végrehajtott fejlesztéseknél véget ér. A *háttér* helyzetét — minthogy azt kevésbé képesek befolyásolni — nem nekik kell tisztázni. Ez a felfogás és a munka illetően megszervezése a biztos kudarc forrása a *tervezési szemléletű* munkában. A tervezés szemléletű munkát ugyanis nem szabad összekeverni az irányítási-befolyásolási, vagyis vezetési pozíciót szem előtt tartó munkával. E probléma meg nem értése sajnos vezetési kérdésekre utaló teendőkhöz vezet. A vezetésnek kell ugyanis megtalálni a komplexitásokat követni tudó szakembereket, és ugyancsak neki kell megbízásuk célját megfelelően világos szemléletben megfogalmazni.

Hangsúlyozni kell, hogy egy termelési ág vagy termékcsoport „háttér-ipari” nem korlátozódnak a hazai gazdaság teljesítményeire, hanem részét képezi a külföldi termelési kooperáció és az import is.

Különösen fontos a háttér-kritérium részletes kidolgozása azokban az elemzésekben, amelyek a népgazdasági tervezés megalapozása céljából készülnek. Ezek az elemzések tárhatják fel a tervezés számára a népgazdaságban meglévő és a továbbfejlődés feltételét képező lényeges termelési kapcsolatokat, szolgáltathatnak alapot a fejlesztések összehangolásához, és teszik lehetővé olyan fejlesztési feladatok meghatározását, amelyek indokoltsága és hatékonysága egy-egy termelési kultúra, gyártási ág szintjéről nem tekinthető át.

A homogén csoportok képzésének problémáiról

A kritériumrendszer egységes értelmezésének lényeges feltétele annak tisztázása, hogy milyen egységeket lehet vizsgálni a kritériumok szerinti elemzéssel, mire vonatkoznak a következtetések. A kritériumrendszer az egyes értékelési szempontok kapcsán termelési kultúráról (gyártási ágakról) és termékekről, termékcsoportokról egyaránt beszél. A gyakorlatban viszont találkozni olyan nézetekkel, hogy a kritériumrendszer csak termékekre, illetve termékcsoportokra értelmezhető. Mindez a homogenitás ismert gondjaihoz vezet, amelyek gyakran megkeserítik a közgazdászok életét.

A célravezető eljárás megvilágítása érdekében vissza kell térnünk a kritériumok szerinti elemzés általános gondolatmenetéhez. Eszerint az elemzés voltaképpen *összehasonlítás*. Az összehasonlítás egyik oldala az élenjáró versenyársak jelenlegi helyzetének és várható fejlődésének jellemzőiből általánosított élenjáró nemzetközi színvonal, mondhatjuk úgy is: *követelményszint*. A másik oldala a vizsgált termelési terület helyzete a hazai gazdaságban, illetve egy adott vállalatnál és a feltárt adottságok alapján meghatározható fejlődési potenciál. Ezt némi egyszerűsítéssel *tényszintnek* nevezhetjük. Az a kérdés: mi lehet az a vizsgált termelési terület, amelyre az ilyen összehasonlítás viszonylag egyértelműen elvégezhető.

A termelés megfelelő tömegszerűsége leginkább a gyártási technológia függvénye. Mivel a technológia a homogén termelési kultúrának, gyártási ágának leglényegesebb csoportképző ismerve, ez az egység alkalmasnak tűnik a tömegszerűségi kritérium követelményszintjének jellemzésére, és a minősítés többnyire termékmélységben is megbízhatóan kapcsolható ehhez.

Jelentősebb értelmezési gondot itt az okoz, hogy egyes termékfajtáknak gyakran eltérő felhasználási igényeket kell kielégíteni, ami a termékek árában is kifejezésre jut. (Például az általános rendeltetésű és a speciális járművek, a fogyasztási célú és a professzionális híradástechnikai cikkek optimális szérianagysága különbözik.)

A termékek korszerűségének megítéléséhez a versenytárs termékeinek műszaki paramétereit is ismerni kell, ezek pedig időben változnak. A konkrét termék összehasonlítására mégis szükség van. A termékparaméterek ítéletünkkel úgy kapcsolódnak a globálisabb gyártási ág csoportosításhoz, hogy több termék jellemzőinek vizsgálata általánosabb következtetésekre is lehetőséget ad. Megmutatja, melyek azok a műszaki jellemzők (konstrukciós elvek, anyagminőség, megmunkálási pontosság, fajlagos teljesítmény stb.), amelyek mellett nemcsak egy adott termék korszerű, hanem általában a piaci igényeket kielégítő, magas műszaki színvonalú termékeket lehet előállítani egy egész gyártási ágban. Így tehát már nemcsak egy terméket, hanem szinte egy egész termelési kultúrát jellemezhetünk. Hosszabb idő távlatában voltaképpen nincs is más megközelítési mód a termékorszerűség értelmezésére, hiszen a termékösszetétel rendszeresen változik, a termékek cserélődnek. Az előbbi tényezőkön kívül a második kritériumcsoportba tartozó termelési technológia, gépi felszereltség, kutatási-fejlesztési igény, szakképzettség, szervezési és vezetési kultúra már kiindulásképpen sem rendelhetőek egy-egy termékhez, hanem globális megközelítésben vizsgálандók, ami a gyártási ág szintjén jobban biztosítható.

A piaci és kereskedelem-politikai pozícióknál is azt találjuk, hogy a konkrét termékhez ennek a kritériumnak is csak egy kis része kapcsolható. Az eredményes értékesítés feltételei tehát itt is leginkább a meghatározott műszaki tartalmú termékcsoport (vagy csoportok) szerint megszerezhetőek. Az ilyen termékcsoportoknak a homogén termelési kultúrával, a gyártási ággal való összefüggése viszonylag könnyen kimunkálható, ha a termékcsoport és a gyártási ág határa nem is mindig esik egybe.

A termelési, infrastrukturális és munkaerő-háttérrel összefüggő kritériumok már teljesen egyértelműen gyártási ágakra vonatkoznak, ami ezeknek a tényezőknek az előzőekben ismertetett fogalmi meghatározásából is következik.

Összefoglalóan megállapítható tehát, hogy a kritériumvizsgálatok legáltalánosabb érvényű kerete a homogén termelési kultúra, ami értelem szerűen nem jelent abszolút homogenitást, hanem olyan nagyvonalú keretet, amelyre vonatkozóan még reális következtetésekre lehet jutni. Ez a megállapítás voltaképpen azt jelenti, hogy a homogén termelési kultúrára vonatkozóan létezik, és megfelelő információk birtokában megismerhető egy értékelhető követelményszint, amely az adott területhez tartozó termelési tényezők leglényegesebb minőségi jellemzőit általánosítja.

Természetesen a gyártási ághoz tartozó konkrét termékek, termékcsoportok részletesebb korszerűségi és versenyképességi követelményei a jelenben és rövidebb idő távlatában egyedileg is megfogalmazhatók. A színvonalas vállalatvezetés ezt mindig meg is teszi, mert az operatív döntésekhez is tudni kell differenciálni, és minden lépést konkrétan megtervezni.

Az egy gyártási ághoz sorolható, de más-más vállalatnál, illetve különböző telephelyen folyó termelés korszerűsége rendkívül különböző lehet, a vizsgált körbe tartozó termékek, termékcsoportok versenyképessége nagy-

mértékben eltérhet. Ez azonban semmiképpen sem jelenti azt, hogy a különböző színvonalú részek minősítésekor eltérő kritériumokat kellene alkalmazni. Ellenkezőleg, éppen az egységes követelményszinttel való összehasonlítás szolgáltat alapot a gyártási ág (vagy vállalat) belső termékszerkezetének javítására, az erőforrásoknak a különböző színvonalú vállalatok és telephelyek közötti kooperációs, fejlesztési, együttműködési stb. javaslatok kidolgozására.

Az, hogy a termékek egy részét hosszabb vagy rövidebb távon fejleszthetőnek, más részét megszüntetendőnek ítéljük, annak az általános törvényszerűségnek a tükröződése, hogy a szükségleti struktúra változik, és a termékek egy részének rendszeresen át kell adnia a helyét (kapacitásait, erőforrásait) a szükségleteket korszerűbb módon, hatékonyabban kielégítő termékek gyártásának. Ha a vállalatvezetés (szélesebb összefüggésekben az iparvezetés) nem tud elég határozottan differenciálni ebben a vonatkozásban a termékek között, az a termelés fejlődése és hatékonyságának javítása eléve korlátokat állít.

A termékszerkezet változása az egyes termelési kultúrákban más és más dinamikával megy végbe. A termelési szerkezet fejlesztésére ható hosszabb távú fejlesztési elgondolások, koncepciók kidolgozása szempontjából éppen az a kérdés, hogy a piac és a hazai termelők adottságai milyen rendszerességgel és milyen dinamikában teszik lehetővé a hatékonyan termelhető és értékesíthető termékek megjelenését. Hosszú távon a fejlesztés indokoltsága szempontjából tehát nem az a fő kérdés, hogy melyek lesznek a dinamikusan fejleszthető termékek, hanem az, hogy mennyire leszünk képesek a termékszerkezet megújítására. Ez pedig alapvetően a homogén termelési kultúrának azon jellemzőitől függ, amelyek a kritériumok szerinti minősítésben tükröződnek.

A homogén termelési kultúra (gyártási ág) tehát a hazai adottságok és a fejlődési potenciál szempontjából is értelmezhető egység, amely a korszerűséget, versenyképességet meghatározó minőségi tényezők komplex rendszerének tekinthető. Nélkülözhetetlen, hogy a gazdaságpolitikát és a termelés fejlesztésének tervezését megalapozó elemzések ilyen komplex egységben vizsgálják ezeket a tényezőket. Az is célszerű, ha a vállalatok tervezőmunkájuk során az adott gyártási ág összefüggéseibe helyezve végzik el termékszerkezetük vizsgálatát, minősítését.

Vitathatatlan annak a fontossága, hogyan határoljuk el a termelési szerkezet elemzésekor a homogén termelési kultúrákat. Mégsem indokolt a megfigyelési egységekről folytatott hosszadalmas vitákkal késleltetni az ilyen elemzések elvégzését. Amennyiben ugyanis a kérdéseket helyesen tesszük fel, a vizsgálat során feltáruló objektív összefüggések maguk mutatják meg, hogy a termelésnek milyen részeit tekinthetjük a stratégiai döntések szempontjából egy egységnek, illetve az alapul választott gyártási ágakban milyen, a távlati fejlesztés követelményrendszerére alapján össze nem tartozó elemek vannak. Így a gyakorlati tapasztalatok alapján alakulhat ki a tervezőmunka számára legalkalmasabb csoportosítás.

Amit a műszaki-gazdasági kritériumrendszer általános érvennyel tartalmazhat, az nem egyéb, mint *szemlélet, gondolkodási rendszer*. Ahhoz, hogy konkrét gyártási ágak, termékesoportok, termékek minősítését elvégezhes-

sük, olyan műszaki és gazdasági *elemzési módszereket* kell alkalmazni, amelyek a vizsgált terület szakmai sajátosságainak megfelelően képesek jól leírni a termelés és az értékesítés lényeges jellemzőit, és képesek értékelhető módon kifejezni az összehasonlítás eredményét.

A termelési szerkezet műszaki-gazdasági elemzése sokféle vizsgálati módszer ismeretét és hozzáértő alkalmazását igényli. A módszertani eszköztár kialakításakor támaszkodni lehet a műszaki-üzemgazdasági, piaci elemzéseket ismertető szakirodalomra. Segítséget jelenthet, ha az egyes szakmai intézetek összegyűjtik az egy-egy szakterület, ágazat sajátosságainak megfelelő módszereket, és ezeket az irányító szerveknél, illetve a vállalatoknál folyó vizsgálatokhoz rendelkezésre bocsátják. Illúzió lenne azonban olyan általános, vagy legalábbis széles körű érvénnyel bíró módszertani ajánlás kidolgozását várni, amely az elemzés feladatait egy metodika szempontjainak a mechanikus követésére szűkítené le. A konkrét körülményekkel adekvát módszerek megválasztása és az elemzésből következő ítélet megfogalmazása mindig az elemzést végző szakemberek feladata és felelőssége marad.

Az információk gyűjtését, rendszerezését, feldolgozását meg kell szervezni. Az is világos, hogy erre csak a legnagyobb vállalatok képesek önállóan. A vállalatok nagy többsége számára — különösen a kis- és középvállalatoknak — az lenne a járható út, ha a szakmailag specifikus információk megszerzését közösen szerveznék meg. Egy szélesebb szakmai kör, alágazat, ágazat szempontjából érdekes általánosabb információknak az ágazati műszaki és gazdasági intézetek lehetnének a gazdái. Az OMF-ben folyamatban van egy olyan munka is, amely a műszaki-gazdasági elemzéshez szükséges információk mibenlétéről, forrásairól, kezelésének módjáról ad majd általános tájékoztatást.

A külgazdasági informáltság általánossá válásában leglényegesebb előrelépést az hozhat, ha egyre több helyen törekednek a műszaki-gazdasági elemzések igényes, a kritériumrendszer szemléleti elveivel összhangban levő elvégzésére. Ha a gyakorlati szakemberek ilyen elemzések keretében megfogalmazzák azokat a kérdéseiket, amelyekre a külgazdasági információtól választ várnak, ha igénybe veszik a szakmájukkal kapcsolatos műszaki és közgazdasági kutatóhelyek, valamint külkereskedők ismereteit, ha előveszik az egyszer átfutott, de fel nem dolgozott szakirodalmi olvasmányaikat, akkor fokozatosan kialakulnak majd a külső feltételekre és a versenytársakra vonatkozó információk forrásai.

Ami a kritériumokkal kapcsolatos munkafeladatokat illeti, a feladat jellege és a már ismert nemzetközi tapasztalatok is arra mutatnak, hogy az ilyen munkákat „team”-rendszerben lehet csak jól elvégezni. Nem célravezető tehát ragaszkodni a vállalati vagy intézményi hierarchiához, szűk szervezeti keretekkel behatárolva a munkát végzőket. A siker nemcsak egyes emberek szaktudásán, hanem a célra orientált munkaszervezésen is múlik.

A rövid távú tervezés ökonometriai modellje

A modellezés célja, a modell kialakításának alapelvei*

A rövid távú tervezés módszerei kevésbé kialakultak, mint például a középtávú tervezéséi. Jórészt ennek tulajdonítható az is, hogy míg a korszerű számítástechnikán alapuló matematikai-tervezési módszerek a középtávú tervezésnek elismert és metodika által is rögzített elemévé váltak, a rövid távú tervezésben jelenleg csak a koordinációs számításoknál alkalmaznak — input-output elemzésen alapuló — matematikai-számítástechnikai eszközöket. Modellezésünk alapvető célja így az volt, hogy az éves tervezésnek a koordinációt megelőző szakaszában is megkíséreljünk olyan számításokat végezni, amelyek lehetővé teszik a tervezők információellátottságának fokozását, és ezen keresztül a tervezési módszerek hatékonyságának a további javítását.

Modellünket úgy igyekeztünk kialakítani, hogy *igazodjék a rövid távú terv és tervezés sajátosságaihoz*. Ezeket — elsősorban természetesen a modellezés szempontjából — röviden az alábbiakban foglalhatjuk össze. Az éves tervezés egyik legfőbb jellemzője az *operativitás* és a *rugalmasság*. Ez azt jelenti, hogy gyorsan kell reagálni a népgazdaság külső és belső körülményeiben bekövetkező változásokra; felmérve ezek tovagyűrűző hatásait, meg kell hozni azokat a gazdaságpolitikai intézkedéseket, amelyek rövid távon az egyensúly megőrzését, illetve helyreállítását, valamint az egyes folyamatok kedvező irányú alakítását segítik elő. Ez természetesen azt is feltételezi, hogy a rövid távú tervezés során folyamatosan figyelni kell a főbb népgazdasági mutatók alakulását, fel kell dolgozni az újabb információkat, és ezek függvényében szükség esetén folyamatosan módosítani kell az intézkedéseket. A rövid távú tervezés számára rövid idő áll rendelkezésre a legfontosabb információk beszerzésétől — azok feldolgozásán keresztül — a döntések meghozataláig, s ez már önmagában is szükségessé teszi a korszerű matematikai-közgazdasági módszerek alkalmazását.

Az eddig említett, jobbára módszertani vonatkozások mellett az éves tervezésnek még egy tartalmi jellegű sajátosságára kell felhívni a figyelmet, mégpedig arra, hogy rövid távon a népgazdasági folyamatok alakításának, befolyásolásának a lehetősége erősen korlátozott. Az éves tervezésnek —

* A modell az Országos Tervhivatal Közgazdasági Főosztályának és a SZÁMKI Ökonometriai Főosztályának a közreműködésével készült. A modell módszertani elemeit, adatbázisát, szerkezeti-felépítési kérdéseit, valamint az eddig elkészült számítási eredményeket több munkaköri jelentés ([16], [17], [18]) tartalmazza. A modellezési munkában Neményi Judit, Subicz Péter és Fiala András működött közre. Szigitasz Povilaitisz, valamint Nagy Csaba és Dömötör László a számítások lebonyolításában voltak segítségünkre.

éppen intézkedési program jellegéből fakadóan — részletesen fel kell tárnia az egyes folyamatok várható, illetve kívánatos alakulását, a külső és belső *adottságok* egész sorával kell számolnia, amelyek a terv egyes részeit, fejezeteit szinte determinálják, s amelyek figyelmen kívül hagyása súlyos hibákhoz vezethet.

A modellel főként a tervezés első, *konceptcionális szakaszának*, a kiinduló elgondolások kialakításának munkáját kívántuk segíteni, így a modell előrejelző szemléletű. Rugalmasan kezelhető, az eredmények folyamatos ellenőrzésére és korrekciójára, valamint a pillanatnyi problémák függvényében újabb és *újabb* számítások, *változatok* készítésére alkalmas modellt igyekeztünk kidolgozni.

Fontos szempont volt az is, hogy a tervezési *adatbázisra*, vagy azzal konform adatbázisra épüljön, és részletezettségében, a vizsgált mutatószámok tartalmában, összefüggéseiben a lehető legnagyobb mértékben igazodjék a rövid távú tervezés metodikai előírásához. Ebből konkrétan az következett, hogy részletes, nagyméretű, folyó áras és általában szervezeti bontású (illetve egyes esetekben cikkszoportos elhatárolású) modellt építettünk. A *modell szerkezetének* kialakításakor is a már említett sajátosságokat tartottuk szem előtt: egyfelől viszonylag sok azonosság, mérlegfeltétel beépítésével a számítások konzisztenciáját és koordináltságát kívántuk megteremteni, másfelől a modell típusának és belső arányainak a megválasztásával igyekeztünk figyelembe venni az éves folyamatok determináltságát. Ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy a modell (mint általában az ökonometriai modellek) az egyes folyamatok összefüggéseit jellemző struktúrának a jövőre vonatkozó változatlanságával számol (*ceteris paribus*-elv), továbbá azokat a folyamatokat, amelyek rövid távon befolyásolhatatlanok (például munkahelyzet), a modellezés szempontjából külsődleges tényezőként kezeli.

Végül említést érdemel a modellezés még egy sajátossága, nevezetesen az, hogy oly módon is közeledni kívántunk a tervezés folyamatához, hogy a *passzív előrejelzések mellett* lehetővé tettük a *tervek, célok, lehetséges eszközök beépítését*, és így bizonyos értelemben aktiváltuk a modellt. A modell tehát egyes változataiban olyan prognózisok készítésére is alkalmas, amelyekben impliciten szerepel a terv húzóereje, vagy amelyek alkalmasak a tervek és a szabályozó elemek (például a pénzügyi szabályozó eszközök) összhangjának az elemzésére. A modell említett specifikumai tehát annak *tervmodell jellegét* hangsúlyozzák, amit az is alátámaszt, hogy a modell kidolgozásának időbeli ütemezése is alkalmazkodott a népgazdasági tervezés szigorú időrendjéhez.

A modellel kapcsolatos munkák 1977 elején kezdődtek el, és 1978 májusára — az 1979. évi éves tervmunka első szakaszának kezdetére — elkészültek a modell első, 1978-ra és 1979-re vonatkozó számítási eredményei. 1978 közepén — felhasználva a korábbi tapasztalatokat, valamint az 1977. évi végleges adatbázist és az 1978. első félévi tényadatokat — a modell egy újabb, javított változatát dolgoztuk ki, amelynek felhasználásával 1978 szeptemberében készültek el az 1978. évi várható teljesítésre, valamint az 1979. évi folyamatok főbb tendenciáira vonatkozó újabb előrejelzések és elemzések. 1978 végén — az 1979. évi gazdaságpolitikai irányelvek ismeretében — megismételtük az 1979. évre vonatkozó számításokat*, megvalósítva ezzel alap-

* Ezek a számítások már nem voltak részei a SZÁMKI és az OT Közgazdasági Főosztálya közti együttműködésnek.

vető célunkat: azt, hogy a modell „élő” legyen, azaz tegye lehetővé az újabb információk folyamatos feldolgozását.

Mielőtt a modell szerkezetét és a kapott eredményeket részletesebben ismertetnénk, utalni kell arra, hogy ennek a munkának milyen *módszertani előzményei* voltak, hiszen ökonometriai modelleket már évtizedek óta építenek a világ számos országában. Ehelyütt szándékosan csak a szocialista országokban folyó kísérletekre utalok, hiszen elsősorban ezek azok, amelyek — a gazdasági környezet hasonlósága miatt — párhuzamba állíthatók munkánkkal. A *hazai gyakorlatban* a KSH Ökonometriai Laboratóriumában kidolgozott modellek [3], [4], [5] világítottak rá az ökonometriai modellek népgazdasági alkalmazási lehetőségeire; ezek nyomában több — részben átfogó [2], részben csupán egy-egy részletkérdéssel foglalkozó — ökonometriai modell látott napvilágot [10], [11]. Ezek sorából ki kell emelni a középtávú tervezés megalapozásául szolgáló K—3 ökonometriai modellt [6], amely a tervezés igényeihez kapcsolódó ökonometriai modellezés első kísérlete volt. A *szocialista országok* közül elsősorban Lengyelországban [9], [13], a Szovjetunióban [8], Csehszlovákiában [19], [21] és az NDK-ban [15] készültek hasonló modellek.

Ezek, valamint a mi modellünk közös sajátossága, hogy hasonló eszközökkel és jobbára hasonló szerkezeti kapcsolatok modellezésével vizsgálják a népgazdaság múltbeli összefüggéseit és várható jövőbeli tendenciáit. Modellünknek az említett képest eltérő sajátossága, hogy míg ezek általában a megfelelő statisztikai apparátusra épülve statisztikai elemzéseket adnak, a mi *modellünk a tervezési rendszerre épül*, figyelembe veszi annak sajátosságait és előírásait. Ennélfogva a modellben sok olyan kötöttséget kellett figyelembe venni, amelyek egyfelől nehezítik a munkát, másfelől viszont segítik az eredmények közvetlen gyakorlati alkalmazását.

A modell szerkezete, felépítése, megoldási módja

A modellt — a hasonló modellekhez viszonyított nagy részletezettsége és ennélfogva nagy mérete következtében — *kétszintűen, particionáltan* építettük fel. A legfontosabb népgazdasági folyamatok alakulásának aggregált vizsgálatára közepes méretű, lineáris, dinamikus ökonometriai modellt dolgoztunk ki, amelyet *központi részmodellnek* neveztünk. Ebben a legfontosabb népgazdasági aggregátumok összevont értékei szerepelnek; egyedül a külkereskedelmi forgalom leírásánál alkalmaztunk főviszonylati bontást. A központi részmodell jellemzője a viszonylag sok azonosság (definíciós- és mérlegösszefüggés), az egyes folyamatok közti interdependens kapcsolatok széles köre, valamint az, hogy a reálfolyamatok leírása mellett a főbb jövedelmi folyamatokat és az áralakulást is figyelembe veszi. A központi részmodell szerkezetét az 1. sz. ábra blokkisméjája mutatja, ahol a körök a predeterminált, a téglalapok pedig az endogén folyamatokat, illetve változókat jelölik.

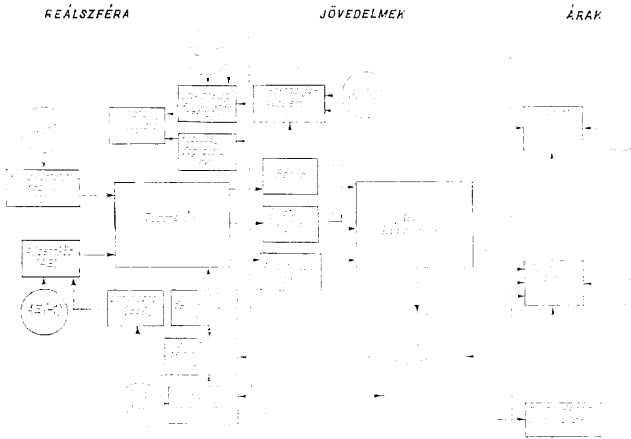
A központi részmodellhez kapcsolódik az *ágazati részmodell*, amely az egyes szférák ágazati, illetve cikks csoportos bontású egyenleteit tartalmazza. Az ágazati bontásnál 12 anyagi ágat, valamint egy összevont nem anyagi ágat specifikáltunk, de ezt a bontást teljeskörűen csak a legfontosabb szféráknál vezettük végig. A lakossági fogyasztás, valamint a külkereskedelmi forgalom részletes vizsgálatánál a tervezésben alkalmazott árufőcsoportos,

illetve cikksorozat (KGST-) nómenklatúrát használtuk. Az ágazati részmodell egy nagyméretű, dinamikus ökonometriai modell, amely nem lineáris összefüggéseket is tartalmaz. Fontos tulajdonsága, hogy a központi részmodell eredményei bemenő adatokként szolgálnak az ágazati számításokhoz, de az ágazati számok aggregációjából adódó mutatók visszacsatolása a központi szintre nincs megoldva. Ez tehát olyan tervezési-irányítási rendszernek felel meg, ahol a központi irányítási mutatók a mérvadók, és ezek alsószintű ellenőrzésére a modellen belül nincs lehetőség.

Egy ilyen modellszerkezet — bár hasonló modellek esetében elterjedt — torzítások forrása lehet, de a gyakorlati eredmények azt mutatták, hogy az ágazati és központi számítások inkonzisztenciáját jellemző aggregációs hiba igen kicsi, általában 2 százalék alatt marad.

1. sz. ábra

A modell főbb összefüggéseinek bloksémája

Míg tehát az ágazati részmodell a központi részmodell *térbeli* dezaggregációját jelenti, a *negyedéves számítások időbeli* dezaggregációt visznek a modellbe. Bár a rövid távú tervezés metodikája nem ír elő negyedéves vagy féléves számításokat, a legfontosabb népgazdasági folyamatokra vonatkozóan elkészítettük a negyedéves alakulásukat leíró függvényeket. Ezek elsősorban a kapott éves prognózisok éven belüli ellenőrzését, folyamatos korrekcióját és a tervek várható teljesítésének viszonylag pontos becslését teszik lehetővé, s így végső soron növelik a modell rugalmasságát. A negyedéves számítások sajátos módszereit egy korábbi cikkben [7] ismertettük.

A központi részmodellhez *optimalizációs megoldási módot* is kidolgoztunk, amely a számítások során kettős célt szolgált. Azáltal, hogy célváltozókat és eszközváltozókat alakítottunk ki és építettünk be a modellbe, egyrészt megteremtettük a lehetőséget arra, hogy a tervek várható megvalósítására, ennek körülményeire és az azt előmozdító eszközökre vonatkozó elemzéseket is végezzünk, másrészt a *lineáris programozáson* alapuló technika lehetővé tette bizonyos külső információknak a modell rendszerébe való szer-

ves beépítését, továbbá ezen külső információk tovagyűrűző hatásának a felmérését. Az ökonometriai modell struktúrájára épülő lineáris programozási feladat részletes leírását és a vele végzett elemzéseket is egy külön cikk [12] mutatta be.

A modell már említett elemein kívül meg kell említenünk azokat a *kiegészítő számításokat* is, amelyekre egyfelől a szorosabb értelemben vett modellszámítások megkezdése előtt, illetve ezek befejezése után kerülhet csak sor. Az adatbázis megfelelő kialakítását, a szükséges korrekciók elvégzését, az exogén változók előrebecsült értékének a meghatározását, ideértve a feltételezhető változások alsó és felső határát stb., illetve a nem modellezett, de a tervezés számára szükséges mutatószámok kiszámítását, az utólagos korrekciók, a felhasználói táblák elkészítését stb. Mivel ezeknek részletes ismertetésére itt nem térhetünk ki, csupán megemlítjük, hogy ezeknek a számításoknak a jó része azért volt szükséges, mert a tervezés adatbázisa a több éves és alapvetően sikeresnek mondható közeledési kísérlet ellenére még mindig nem teljes mértékben konzisztens a publikált statisztikai adatrendszerrel.

A modell tehát — mint láttuk — részfeladatok és részszámítások bonyolult rendszeréből áll, amelyet a 2. sz. ábra blokk-sémáján mutatunk be.

A modell adatbázisa az 1960—1977 közötti időszakra vonatkozó éves és az 1968—1977-es időszakra vonatkozó negyedéves megfigyeléseket tartalmazza. Az exogén változók előrejelzésénél egyrészt saját számításainkra támaszkodtunk, másrészt a várható *külgazdasági változásokra* vonatkozó — az előrejelzések elkészítésénél nélkülözhetetlen — prognózisokat a KOPINT-től kaptuk; a KOPINT-tal való megfelelő együttműködés ily módon a munka elvégzésének nélkülözhetetlen előfeltétele volt.

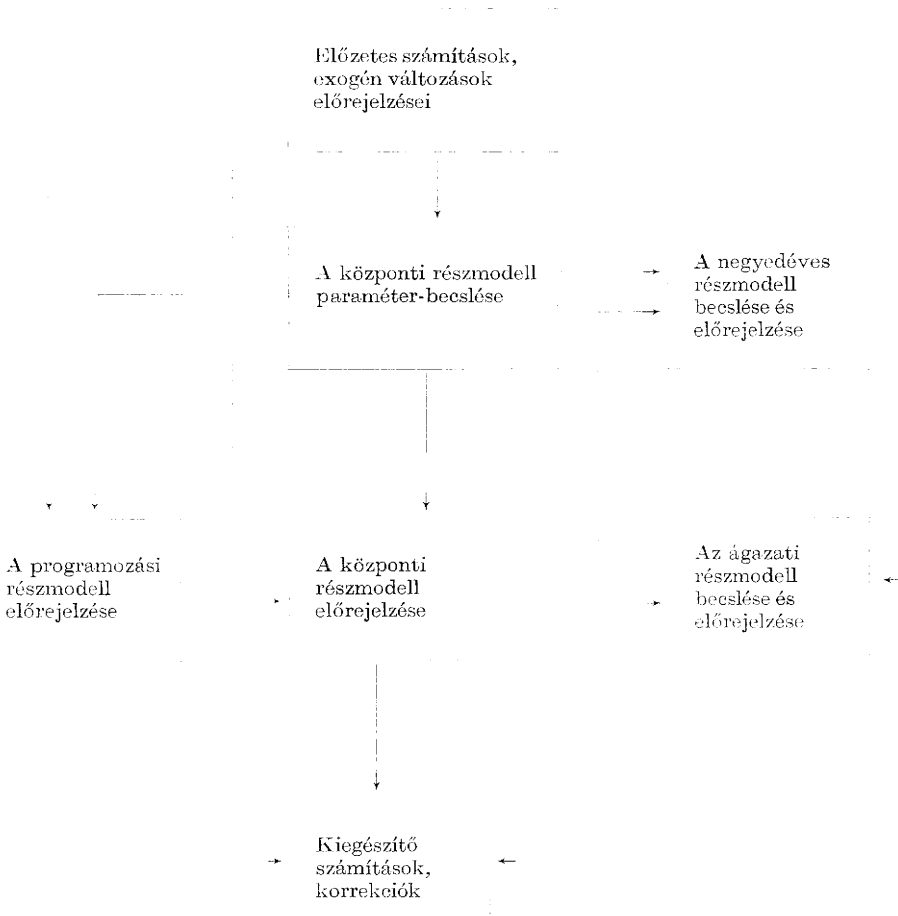
Bár a modell leírásához szorosan hozzátartozik az alkalmazott módszerek ismertetése, ezt itt csak felsorolásszerűen adjuk meg. A *paraméterek becslésére* az iteratív legkisebb négyzetek módszerét használtuk fel, amely nagyméretű modellek számszerűsítésére különösképpen alkalmas és hatékony eljárás [14]. Az előrejelzéseket a hagyományos redukált forma és a lineáris programozási eljárás felhasználásával készítettük el. A modellel kapcsolatos nagy volumenű *számításokat* az OT Számítástechnikai Központjának ICL System 4/70 gépén bonyolítottuk le.

A modell fontosabb számítási eredményei és azok értékelése

A modell számítási eredményeit három csoportba sorolhatjuk. Először a múltbeli összefüggéseket elemeztük statisztikailag, megkerestük a vizsgált folyamatokra ható főbb tényezőket, kialakítottuk a modell statisztikailag releváns struktúráját. Ezeket az elemzéseket és a belőlük levonható főbb következtetéseket a továbbiakban bázisvizsgálatoknak nevezzük. A számítássorozat következő lépése a várható jövőbeli tendenciák, előrejelzések, *prognózisok* készítése volt. Végül a modellel végzett vizsgálatokat a *változatok elemzése* zárja be. Ennek az volt a célja, hogy felmérjük a különféle jelenségek, intézkedések várható hatásait, következményeit.

Az itt tárgyalásra kerülő eredmények a modellből kapott eredményeknek csak kis hányadát alkotják. Kiválasztásukhoz két szempontot vettünk figyelembe. Egyrészt azokra a gazdasági folyamatokra vonatkozó elemzése-

A modell egyes részeinek kapcsolatát kifejező blokkéséma

ket és előrejelzéseket ragadtuk ki, amelyek a jelenlegi gazdasági helyzetben az érdeklődés középpontjában álló, halaszthatatlanul megoldásra váró problémákkal kapcsolatosak. Másrészt, bár a modell statisztikai mutatói az ágazati számítások esetében is jók, itt főként a központi részmodell eredményeit mutatjuk be, ezek ugyanis a többszöri ismételt ellenőrző számítások alapján megbízhatóbbak. Főként minőségi következtetéseket fogalmazunk meg, amelyek az egymástól kismértékben eltérő számítások esetén közösek, így elfogadhatónak tekinthetők. Végül nem foglalkozunk itt a modell programozáson alapuló megoldásának vizsgálatával; ezeket az eredményeket máshol fogjuk értékelni.

a) *Bázisvizsgálatok*

A *termelés* alakulásával kapcsolatban — ezt a modellben a bruttó termelési értékkel, illetve a bruttó nemzeti termeléssel mértük — az volt a legfontosabb tapasztalatunk, hogy a hagyományos (a termelés alakulását a kapacitások oldaláról magyarázó) megközelítés az esetek jó részében helyesebbnek mutatkozott, mint a keresleti szemlélet, ahol a termelés iránti igényeket (például fogyasztás, kivitel stb.) vettük figyelembe. A hagyományos — a meglévő állóeszköz-állományt és a foglalkoztatott létszámot, valamint esetünkben a termelői árindexet is magyarázó változóként szerepeltető — termelési egyenletek esetében a foglalkoztatott létszám negatív előjellel szerepel. Ez persze önmagában még magyarázható, hiszen stagnáló vagy csökkenő létszám esetén is növekvő termelést, azaz gyorsan növekvő termelékenységét jelent, de valójában oksági elemzésre nem alkalmas. Mivel a termelési egyenletek az ökonometriai modellek legfontosabb egyenletei, célszerűnek látszik a hagyományos ökonometriai megközelítés alapos felülvizsgálata és olyan módosítása, amely megadná azokat az ökonometriailag releváns makroökonómiai összefüggéseket, amelyek segítségével a termelés alakulása leírható.

A *lakossági fogyasztás* egyenleteinél a korábbi években elért fogyasztási szintet találtuk kiemelkedő fontosságú meghatározó tényezőnek, olyannyira, hogy a jövedelemváltozások és az árváltozások szerepe modellünk szerint csak másodlagos. Nem vezetett jó eredményre az a Friedmann-féle permanens jövedelem elméleten nyugvó specifikáció sem, amely a fogyasztás fő meghatározójának a korábban tartósan elért legmagasabb jövedelemszínvonalat tekinti. (Ez a szocialista országokban a nominál- és reáljövedelmek állandó emelkedése miatt egyébként egybeesik az egy évvel késleltetett jövedelemváltozó alkalmazásával.) Ez persze lehet annak a következménye, hogy mind a jövedelmek, mind pedig a viszonylag nagy aggregáció miatt a fogyasztói árak túlságosan egyenletesen alakulnak, s a fogyasztás is túlságosan aggregált módon szerepel a modellben. Ebből adódik, hogy — bár modellünk alkalmas az összfogyasztás és a cikkesoportonkénti fogyasztás megbízható előrejelzésére — az ár- és jövedelemváltozásoknak a lakosság egyes rétegeit különbözőképpen érintő hatásait más, külön e célra kialakított eszközökkel kell felmérni.

A *lakossági jövedelmek* alakulását a bérek és az egyéb juttatások függvényében vizsgáltuk. A *béregyenletek* elemzésénél azt tapasztaltuk, hogy a késleltetett fogyasztói árak jelentős húzóerőt gyakorolnak a bérekre, de — érdekes módon — a bérköltések árnövelő szerepe lényegesen kisebbnek mutatkozik a vártnál. Ennek egyik oka az, hogy a fogyasztói árak alakulása meglehetősen gyenge kapcsolatban van a termelői árak alakulásával. Így, bár a számítások a népgazdaságunkban érvényesülő ár-bér spirált statisztikailag kimutatják, sőt számszerűsítik is, ennek mértéke olyan csekély (1 százalékos fogyasztói áremelés a következő évi termelői árakra mintegy 0,1 százalékos emelő hatást fejt ki), hogy az a további elemzések során elhanyagolható.

A *felhalmozási folyamat* vizsgálatánál először arra kerestünk választ, hogy milyen mértékben járul hozzá a vállalati alapok ingadozása a beruházási ciklus létrejöttéhez. Az elemzés egyik igen fontos következtetése, hogy statisztikailag nem mutatható ki szignifikáns kapcsolat sem ágazati, sem

népgazdasági szinten a megfelelő vállalati alapok és a beruházások alakulása között. A beruházások ciklikus alakulása mélyebb okokra, egyebek között a külkereskedelmi forgalom hullámzására, a központi támogatások alakulására, valamint a készletezési politikára és általában az irányítási rendszerre vezethető vissza. Az okok részletes kimutatására ez a modell nem tudott vállalkozni, de arra felhívta a figyelmet, hogy a beruházási ciklusokkal számolni kell, és a statisztikai-ökonometria számítások az elemzés hatékony eszközei lehetnek.

A *rubelelszámolású külkereskedelmi forgalomról* az volt a legfontosabb megállapításunk, hogy a behozatal nem annyira a termelés vagy a fogyasztás szükségleteihez igazodik, hanem sokkal inkább a kiviteli mozgását követi, ami a KGST-tagországok közötti, alapvetően bilaterális elszámolási rendszer hatásának a megnyilvánulási formája. A *nem rubelelszámolású forgalomban* is kimutatható az export és az import együttmozgása, ami elsősorban az export magas (feltehetően a belföldre való termelését meghaladó) importtartalmával magyarázható.

A *nem rubelelszámolású behozatalt* modellünk szerint a bruttó nemzeti termelés alakulása befolyásolja döntő módon. Ebben az egyenletben a világpiaci konjunktúrát kifejező nyersanyagár-index hatása gyenge, fontos szerepet tölt be azonban a mindenkori devizahelyzet jellemzésére beépített kumulált, nem rubelelszámolású külkereskedelmi egyenleg. Ez utóbbi paraméterének pozitív együttthatója azt mutatja, hogy egyre halmozódó (negatív) külkereskedelmi egyenlegünk — különféle áttételeken keresztül — az import visszafogását teszi szükségessé, mivel azonban az együtttható értéke jóval kisebb 1-nél, ez a hatás gyengén érvényesül, és a múltban gyakorlatilag nem jelentett korlátot az import növekedése számára.

A *nem rubelelszámolású kivitelnél* megpróbáltuk modellezni a kivittelt ösztönző támogatások (állami visszatérítés, kereskedelempolitikai támogatás, adóvisszatérítések stb.) hatását is. Ezeknek a változóknak a statisztikái nem alakultak a várakozásnak megfelelően. A kapott mutatók alapján arra következtethetünk, hogy *valójában az export alakulása befolyásolja a támogatásokat, és nem fordítva*, azaz a múltban alkalmazott exportösztönzési rendszer csak utólag, késve, a kialakult veszteségek térítésén keresztül szabályozott; a forgalom tervszerű alakítására, befolyásolására nem volt alkalmas.

Bár az itt felsoroltak csak egy-egy mozzanatot mutatnak be a bázisvizsgálatok eredményeiből, de már ezek is nyilvánvalóvá teszik azt az általános következtetést, hogy a magyar népgazdaságban a különféle gazdasági folyamatok alakulása túlságosan nagy autonómiát mutat. Ez azt jelenti, hogy az összetartozó vagy egymással elvben szoros kapcsolatban levő folyamatok — összefüggésben a szabályozás gyenge hatásfokával és hosszú átfutásával — egymástól függetlenül alakulnak, illetve csak jelentős késéssel igazodnak egymáshoz; jó részüknél hiányzik vagy csak gyengén érvényesül a visszacsatolás. Ez mutatkozik meg az 1978. évi, alábbiakban vizsgált tendenciákban is.

b) Előrejelzések

Modellünkkel az 1978. és az 1979. évre készítettünk előrejelzéseket. Ebben a cikkben a főbb népgazdasági folyamatok 1978. évi alakulására vonatkozó előrejelzéseinket ismertetjük részletesen, mivel jelenleg már ismere-

tesek az 1978. évre vonatkozó előzetes ténytípusok, s így lehetőség nyílik prognózisaink megbízhatóságának az értékelésére.

A modell számszerűsítésének első szakaszában (1978 májusában) előrejelzéseinket az 1960—1977-ig terjedő idősorok felhasználásával becsült struktúra alapján készítettük el. 1978 szeptemberében az alapmodellel újabb számításokat végeztünk, amelyek célja az előrejelzések javítása és pontosítása volt. E két számítássorozat eredményeit a továbbiakban májusi, illetve szeptemberi változatnak nevezzük. A javított, szeptemberi változatban (a negyedéves egyenletek felhasználásával 1978 első félévére készített előrejelzéseink és a rendelkezésre álló féléves ténytípusok eltérését korrekciós tényezőként felhasználva) újabb becsléseket készítettünk az éves folyamatok várható alakulására.

Az alábbi táblázatban összefoglaltuk a két számítási szakasz fontosabb eredményeit, és feltüntettük a megfelelő terv- és az előzetes ténytípusokat is.

Néhány népgazdasági mutató alakulása 1978-ban
(1977 = 100)

Megnevezés	Terv	A modell előrejelzései		Tény (előzetes)
		májusi változat	szeptemberi változat	
Bruttó nemzeti termelés	107,5	111,9	109,2	109,0
Termelő felhasználás	107,4	113,9	110,3	109,2
Hozzáadott érték	107,6	109,3	107,7	108,6
Amortizáció	106,7	111,8	110,8	111,5
Nettó nemzeti termelés	107,8	108,9	107,2	108,2
Lakossági fogyasztás	107,2	108,0	107,9	108,3
Bruttó felhalmozás	106,1	113,6	108,3	121,6
ebből beruházások	103,3	106,7	109,0	108,5
készletfelhalmozás	136,4	188,8	101,0	263,0
Bérek és egyéni jövedelmek	107,2	109,6	107,2	110,0
Nyeresség	109,8	112,6	110,0	108,4
Tiszta jövedelem	109,6	109,6	108,7	107,9
Kivitel összesen	n. a.	110,7	101,5	100,9
Behozatal összesen	n. a.	108,0	108,0	112,6
Külkereskedelmi egyenleg	n. a.	85,7	162,0	209,8

A táblázatból látható, hogy *előrejelzéseink mindkét számítási szakaszban a tényhez viszonyítva némiképp magasabb növekedési ütemet prognosztizáltak a főbb népgazdasági szintű folyamatokra vonatkozóan*. Ez elsősorban a magas szintű felhalmozás és termelő felhasználás kapacitásnövelő hatásának az érvényesüléséből fakadt, ami a termelési változók (legfőképpen a nettó nemzeti termelés) nagy növekedését eredményezte. A féléves tények figyelembevételével készített *korrekciós változat előrejelzései lényegesen közelebb kerültek a tényekhez, bár az is látható, hogy már az 1978 májusában készített első előrejelzések is néhány nagyon fontos — a tervezettől eltérő — tendenciára (például a felhalmozási folyamat aránytalanságai) hívták fel a figyelmet*.

Külön kell foglalkoznunk a *készletfelhalmozással*. A májusi változatban a tervezettnél lényegesen magasabb, az 1977. évi kétszeresét megközelítő készletfelhalmozást jeleztünk előre. Ez az érték azonban a tervezőkkel való

konzultáció alapján teljesen irreálisnak tűnt. Ezért a modell specifikációját módosítottuk, és a bruttó felhalmozás egyenletében a dinamikusabban növekvő bruttó nemzeti termelés helyett a hozzáadott értéket szerepeltettük, ami — mint az a modell logikája szerint várható is volt — a bruttó felhalmozás és így a reziduális tételként adódó készletfelhalmozás alacsonyabb értékére vezetett. A tények azt bizonyították, hogy az eredeti előrejelzés volt a helyesebb. A továbbiakban feltétlenül törekednünk kell a készletfelhalmozásra vonatkozó magatartási egyenlet felírására, hiszen eredményeink alapján látható, hogy reziduális tételként való kezelése semmiképpen sem megfelelő.

Modellünk előrejelzései az 1978. évre vonatkozóan általában helyesen tükrözték a valós folyamatokat; a tényektől való eltérések magyarázata minden esetben megadható. Eredményeink rávilágítottak arra, hogy az 1978. év sajátos szerepet töltött be gazdasági fejlődésünkben. Egyrészt a gyors, de nem kiegyensúlyozott növekedés felszínre hozta azokat a problémákat, amelyek megoldása nélkül a további növekedés és stabilitás elképzelhetetlen. Másrészt modellünk 1979-re vonatkozó előrejelzései — melyeket itt nem részletezünk — rámutattak arra, hogy az 1978-ra kialakult feltételek mellett is lehetséges a korábbiaknak megfelelő, egyensúlyinak tekinthető pályához való visszatérés.

c) Változatok

Az 1978. évben kialakult helyzet nagymértékben következik az egyes gazdasági folyamatok tehetetlenségéből, a szabályozás nem kellő hatásköréből (hiszen például a beruházások volumenének csökkentését írta elő az éves terv!) és végül véletlen tényezők (beruházási hullám és a külkereskedelmi feltételek rosszabbodása) egybeesésétől. Az ebben a kritikus gazdasági helyzetben felvetődő kérdések megválaszolása nem lehetséges egy ilyen modell keretein belül. A kiváltó okok vizsgálatára és a problémák megoldására hozott intézkedések várható hatásának a felmérésére azonban bizonyos mértékig modellünk is alkalmas volt. Erre a célra változatokat dolgoztunk ki, amelyek közül itt mindössze kettőt emelünk ki.

Az egyik változat arra keresett választ, hogy az 1978-ra kialakult kritikus helyzetnek mi volt a fő előidéző oka, a másik változat pedig azt vizsgálta, hogy egy restriktív jellegű gazdaságpolitika és az 1979. évi terv milyen kialakítása segítené elő a fő célok valóra váltását. Az *első változattal* azt a helyzetet elemeztük, amely akkor állt volna elő, ha 1977-ben a beruházások a tervezettnél megfelelően, nem pedig azt mintegy 10 százalékkal meghaladó ütemben nőttek volna. A *második változatban* pedig a gazdasági növekedés és a belső felhasználás ütemének tervszerű lassítását tételeztük fel, és azt vizsgáltuk, hogy ez milyen növekedéshez vezetne elsősorban a külkereskedelmi forgalom és a külkereskedelmi mérleg vonatkozásában.

Ennek a két változatnak az együttes vizsgálata megmutatta, hogy az 1978. évi igen kielezett egyensúlyi helyzet fő oka az 1977. évi beruházási hullám volt. A beruházások 1977. évi tervnek megfelelő alakulása esetén ugyanis a termelés 1,2, a beruházás 3, a behozatal pedig 7 százalékkal lett volna alacsonyabb 1978-ban. Az 1977. évi kiugróan magas beruházások hatása több irányú volt. A hullám áthúzódott az 1978. évre is, ennél fogva

viszonylag magas volt az 1978. évi beruházási volumen. A beruházások egy sor új kapacitást hoztak létre, amelyek a termelés gyorsuló ütemű növekedését tették lehetővé. Egyfelől maguk a beruházások, másfelől pedig az általuk létrehozott új kapacitások olyan többletimport-igénnyel léptek fel, amely a számítások szerint is, de a valóságban még inkább kritikussá tették külkereskedelmi egyensúlyunkat. A problémát csak tetézte, hogy az export importigénye is fokozódik, így a növekvő exportkapacitások újabb importot tesznek szükségessé.

A számítások azt is kimutatták, hogy az 1977. évi beruházási hullám 1979-re mérséklődik, sőt tovagyrúzó hatásai is elülnek, így 1979 mindenképpen kedvező év lesz arra, hogy a folyamatokat jó irányba fordítsuk.

Ennek módját hosszú viták előzték meg; mi csupán arra utalunk, hogy számításaink szerint a gazdasági növekedés gyorsított üteme fokozná a meglévő gondokat, így rövid távon feltétlenül egy visszafogott gazdaságpolitika látszik célszerűnek, azonban már itt utalnunk kell arra, hogy hosszú távon a visszafogott gazdaságpolitika nem alkalmas a népgazdaság fejlesztésére vonatkozó távlati célok elérésére. A második változat számításai szerint egy ilyen gazdaságpolitika — figyelembe véve az 1979-re a folyamatok belső törvényszerűségeiből adódó, kedvezőnek ígérkező tendenciákat — igen előnyös lenne a külkereskedelmi forgalom és a külkereskedelmi egyenleg alakulása szempontjából. Számításaink szerint a főbb feladatok [20] teljesítése exportunkban 12,2 százalékos növekedést jelentene, importunk pedig az 1978-as szinten maradna, és így kedvező irányba változna a nem rubelel-számolású külkereskedelmi egyenlegünk.

Jól kell azonban látni, hogy ez a kedvező irányú változás, bár számottevő mértékű, csak viszonylagos és gyakorlatilag ugyanazt a helyzetet alakítja ki 1979-re, amely az 1978. évi káros tendenciák nélkül jött volna létre. Ez a gazdaságpolitika és ezek az intézkedések tehát csak az 1978. évi zavarok helyreállítására szolgálhatnak, de nem oldhatják meg a szerkezeti problémákból adódó, tartós gondokat. Mivel a népgazdaság szerkezeti átalakulása, rugalmasságának fokozása stagnáló vagy lassan növekvő termelés és felhalmozás, vagy import mellett aligha valósítható meg, úgy látszik, hogy hosszú távon a restriktív gazdaságpolitika aligha vezethet a kívánt eredményre. A pillanatnyi gondok megszüntetését szolgáló intézkedések és a távlati fejlődés követelményei tehát — a növekedési ütem tekintetében is — egymással ellentétbe kerültek, de ennek a problémának a megoldása nem várható egy rövid távú prognózismodellettől. Nagy szerepe lehet azonban a közgazdasági elemzések által feltárandó reális alternatívák következményeinek, várható hatásainak az értékelésében.

Összefoglalás

A szocialista népgazdaságnak — különösen a jelenlegi bizonytalan világgazdasági környezetben — szüksége van rendszeres elemző, értékelő prognózisokra, hiszen enélkül a gazdaság irányítása csak bizonyos késéssel tudna reagálni a felvetődő problémákra. A szabályozás késése pedig a hatékonyság rovására megy. E prognózisok feladata ugyanis elsősorban az, hogy — feltárva a gazdasági folyamatoknak belső törvényszerűségeikből következő jövőbeli alakulását — rávilágítsanak azokra a pontokra, ahol szükségessé

válí a központi beavatkozás. Az előrejelzések akkor lehetnek igazán jók, ha a modellezők ismerik a gazdaságirányítás törekvéseit és intézkedéseit. Ennek alapján elmondható, hogy a megbízható prognózisok kidolgozásának és megfelelő hasznosításának elengedhetetlen előfeltétele a modellezőknek a tervezéssel és a gazdaságirányítással való szoros együttműködése.

Modellező munkánk tapasztalatai alapján elmondhatjuk, hogy népgazdaságunkban a gazdasági folyamatok viszonylag nagy autonómiát mutatnak. Időben véletlenszerű alakulások mögött határozott tendenciák vannak, s így idősoros modellezésünk általában jó eredményekre vezet. Az egyes folyamatok közötti kölcsönhatások azonban viszonylag gyengén érvényesülnek, s ezt a modellt kialakításakor nem szabad figyelmen kívül hagyni. Ez a szocialista gazdaság ökonometriai modelljének egyik fontos jellemzője.

Első számítási eredményeink alapján feltérképezhetők azok a feladatok, amelyek megoldásával az ilyen jellegű számítások a jövőben a tervezés és a gazdaságirányítás hasznos segédeszközévé válhatnak. Mindenekelőtt szükség van a modellező munkát megalapozó közgazdasági elméleti kutatómunka továbbfejlesztésére, az adatszolgáltatás további javítására, az egyes részfeladatokhoz kapcsolódó módszertani kutatások folytatására és a számítástechnikai kivitelezés fejlesztésére. Modellünknek már az első — e cikkben ismertetett — eredményei arról tanúskodnak, hogy a — speciális követelmények figyelembevételével — kidolgozott ökonometriai modellek a szocialista tervgazdálkodás körülményei között is hasznosan illeszkednek be a gazdasági elemzés eszköztárába.

Hivatkozások

- [1] *Balassa Ákos*: Pályamódosítás. Figyelő, 1978. 50. sz.
- [2] *Bánkői György—Valiczky József—Ziermann Margit*: A népgazdaság főbb folyamatai interdependens rendszerének vizsgálata és előrebecslése dinamikus faktormodellekkel. OT TGI-SZK, 1978.
- [3] *Halabuk László—Kenessey Zoltán—Theiss Ede—Kotász Gyuláné—Nyári Zsigmond*: A magyar népgazdaság M—1 statisztikai makromodellje. Nemzetközi Módszertani Füzetek 7. sz. KSH, 1965.
- [4] *Halabuk László—Hulyák Katalin—Nyári Zsigmond—Kotász Gyuláné*: A magyar népgazdaság M—2 ökonometriai modellje. Akadémiai Kiadó, 1973.
- [5] *Hulyák Katalin*: Az M—4 ökonometriai modell felépítése és eredményei. Szigma, 1975. 3. sz.
- [6] *Humyadi László*: A K—3 jelű ökonometriai modell leírása és a számítási tapasztalatok értékelése. OT Tervgazdasági Intézet, 1975.
- [7] *Humyadi László—Neményi Judit*: Éves és negyedéves ökonometriai modellek összekapcsolásának egy módszere. Szigma, 1978. 3—4. sz.
- [8] *Jemeljanov, A. F.—Kusnyirszki, F. I.*: Ekonomiceszkaja model razvityija narodnovo hozjajsztva Ukrainskoj Sz. Sz. R. Kijev, 1972.
- [9] *Maciejewski, W.—Kalinin, D.—Zajdowski, J.*: The plan in an econometric model of a socialist economy — Paper presented at the III. International Symposium: „Models and Forecast '76”. Jachranka, 1976.
- [10] *Simon András*: A lakosság kiadásainak és megtakarításainak vizsgálata ökonometriai módszerrel. Ökonometriai prognózismodell számításainak eredményei. I. KOPINT—OT Tervgazdasági Intézet, 1977.
- [11] *Simon András*: A termelés és a külkereskedelem kapcsolatának vizsgálata ökonometriai módszerrel. Ökonometriai prognózismodell számításainak eredményei. II. KOPINT—OT Tervgazdasági Intézet, 1978.
- [12] *Subicz Péter*: Ökonometriai modell megoldása matematikai programozással. Szigma, 1978. 3-4 n.

- [13] *Welfe, W.—Czyżewski, B.—Debski, W.*: The W—3 Economic Models of the Polish Economy. University of Lodz, Lodz, 1974.
- [14] *Wold, H.*: A fix-point theorem with econometric background I—II. *Archiv für Mathematik*, 12—13. sz.
- [15] *Wölfing, M.*: Ein ökonomisches Modell der Volkswirtschaft der DDR, Akademie Verlag, Berlin, 1977.
- [16] A rövid távú tervezés ökonometriai prognózismodelljének munkaanyagai és eredményei I. A modell szerkezetére, főbb összefüggéseire, megvalósítási módjára vonatkozó elgondolások. OT és SZÁMKI, 1977.
- [17] A rövid távú tervezés ökonometriai prognózismodelljének munkaanyagai és eredményei IV. A modell első számítási eredményei. OT és SZÁMKI, 1978.
- [18] A rövid távú tervezés ökonometriai prognózismodelljének munkaanyagai és eredményei V. A modell módosított változatával végzett és az 1978. I. féléves adatokat tartalmazó számítások eredményei. OT és SZÁMKI, 1978.
- [19] Analyticko-prognostický model ekonomiky CSSR. VVS, Bratislava, 1977.
- [20] Közlemény az MSZMP KB 1978. december 6-i üléséről. *Népszabadság*, 1978. december 8.
- [21] Prognostické modely narodného hospodárstva. VVS, Bratislava, 1973.
- [22] Razrabotka teoreticeszkih i metodologiceszkih principov kompleksnovo sztatyiszticeszkovo analiza i prognozirovanyija na osznove avtomatyizirovannih bankov dannih. (Glavnij doklad na szeminara po zadace No. 23. Plan rabot SZKSZ SZEVI) Bratislava, 1976.
- [23] Statisztikai Havi Közlemények. Központi Statisztikai Hivatal, 1979. 1. sz.

N. N. CONSTANTINESCU:

AZ ELLENTMONDÁS PROBLÉMÁJA A SZOCIALISTA GAZDASÁGBAN

A könyv az utóbbi évek román közgazdasági irodalmának egyik legjelentősebb alkotása, a hazai szakirodalomban meglehetősen újszerű tanulmány. Abból az alaptételből indul ki, hogy a társadalmi-gazdasági jelenségek, folyamatok ellentmondásainak tudományos feltárása a szocializmusban alapvető fontosságú a gazdaságpolitika és a gazdasági gyakorlat számára, mert a feloldásukra irányuló erőfeszítések a gazdasági-társadalmi fejlődés fő hajtóerői. A mű a szocializmus politikai gazdaságtanának szinte valamennyi lényeges kérdését ebben a sajátos megközelítésben — az ellentmondások szemszögéből — vizsgálja. A szerző részletesen tárgyalja a termelőeszközökön belüli, a termelőerők és a termelési viszonyok közötti ellentmondásokat, valamint a szocialista tulajdon és a gazdasági érdekrendszer belső ellentmondásait. Foglalkozik a szocialista ártermelés jellemzőivel, a terv és a piac viszonyával, illetve az ebből fakadó ellentmondásokkal. Jelentős teret kapnak a műben a munka szerinti elosztás törvénye és az elosztás konkrét formái közötti ellentmondások, valamint az ezzel szorosan összefüggő anyagi érdekeltiségi és ösztönzési rendszer problémái. A könyv — amelynek értékét elsősorban a szocialista gazdaságra jellemző ellentmondások jelenlétének, jellegének és megoldási módzatainak filozófiai megalapozása adja — az elméleti közgazdászok, egyetemi oktatók és hallgatók, valamint a gazdaságirányítás területén dolgozó szakemberek számára egyaránt hasznos olvasmány.

300 l., kötve 31,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

Központi elképzelések és a vállalati gyakorlat

(A szabályozás első és második áttétele)

A fejlődésünk problémáit tárgyaló elméleti írásoknak és a gyakorlati tevékenységnek is az egyik leggyakrabban tárgyalt területe a *szabályozás*. Az elmélet és a gyakorlat behatóan foglalkozik a központi szabályozással, a központi szervek és a vállalat mint egységes egész közötti kapcsolatokkal. *A szabályozásnak ezt az első lépcsőfokát a szabályozás első áttételének nevezem.*¹

Megítélésem szerint súlyához mérten *elhanyagolt* terület a másik oldal, *a vállalaton belüli szabályozás, a szabályozás második, végső és meghatározó áttétele*. Pedig ha az elmélet mércéje a gyakorlat, vagy ha visszacseng a túlságosan is gyakorta emlegetett megállapítás az elmélet, a szabályozás elvileg vett jóságáról és a gyakorlat, a végrehajtás hibáiról, belátható, hogy a vállalaton belüli mechanizmus kérdéseinek elhanyagolása vagy akár csak elnagyolt kezelése is súlyos problémákat vihet a teljes *megvalósuló* mechanizmusba.

Úgy vélem, a központi és a vállalatok közötti, valamint a vállalaton belüli mechanizmuslépcsők összecsengése vagy eltérése, a homogenitás vagy annak megsértése, *a két áttétel szabályozórendszerének párhuzamos vagy nem párhuzamos mozgása* a szabályozórendszer egészének az alapkérdése.

A szabályozórendszer áttételei végső soron emberek, emberek kollektívái közötti áttételek. Mégis talán úgy fogalmazhatunk, hogy az első áttételrendszer (központ — vállalat) ha nem is teljesen, de valamennyire személytelen: *intézmények, szervezetek közötti áttételek* rendszere, míg a vállalaton belüli mechanizmusban különös erővel hatnak a kollektívába tömörült *emberek*, emberi kapcsolatok összetevői. Már ez az alaphelyzet is jelzi, hogy önmagában, *induló* adottságként objektívebb, a legfőbb társadalmi összefüggéseket, folyamatokat jobban, befolyásmentesebben képes regisztrálni, összefoglalni az első áttétel, mint a szubjektív közegtől, környezettől jobban befolyásolt második. Más közelítésben: az első áttétel esetében tisztábban megfogalmazhatók a „társadalmi ember” céljai, a másodikban — különösen, ha a felső szabályozás nem eléggé határozott — a felsőbb elképzelésekkel szemben túlságosan is előtérbe kerülhet a „konkrét-egyedi-különös ember”. A két szintet,

¹ Természetesen ez a most „első áttételnek” nevezett szabályozási fázis közelebről vizsgálva önmagában is többszintű. Magában foglalja a felső politikai, gazdaságpolitikai szinteket, de felfogásom szerint a minisztériumi, tárcaszintű (gyakorta már végrehajtási fázisnak nevezett) kört is. Azaz az „első áttétel” önmagában is több áttétel, a közös jellemzők mellett lényegesek és elemzendők az eltérések is. Mégis a később kifejtendő „második áttétellel” szemben jól elhatárolható specifikumai vannak. Ez az elméleti tény, valamint a gyakorlat oldaláról jelentkező kérdések teszik indokolttá — legalábbis e cikk megközelítési módszerében — a két fázis hangsúlyozott különválasztását, illetve összefüggéseik vizsgálatát.

a gazdasági működés egészét tekintve, az jellemzi, hogy az *elsőben fogalmazódnak meg a politikai, gazdaságpolitikai célok, és a második áttételrendszerben válnak valósággá vagy hiúsulnak meg.*

Persze az „elvi” és a „gyakorlati” szint *relatív* megkülönböztetés. Egy elképzelt gazdasági döntési piramis csúcsától lefelé haladva általánossá válik, hogy minden szint (és majd minden egyén) egyben a kérdések elvi megfogalmazója, vizsgálója a döntés egyik láncszemén, és a végrehajtási funkció képviselője is a másikon. *Vagyis az áttételrendszer homogenitása már ebből adódóan is* — úgy tűnik — *rendkívül erős törvény.* Az összecsengés, a hasonlóság mellett ugyanakkor — lesz még szó róla — a két áttételrendszer specifikumai is jelentősek.

A végrehajtás biztosításának kritériuma

A szocialista gazdasági-politikai irányítás szerepe nem csupán a fennálló viszonyok (termelőerők és termelési viszonyok) állapota alapján megfogalmazott elvi célok, hanem egyben *gyakorlati* (kivitelezhetőségi) vonatkozásokat is magukban hordozó *irányítási-szabályozási funkciók* ellátása. Az irányítás-szabályozás „létrehozói” egyben a felelősek a végrehajthatóságért is, még konkrétabban: felelősek a döntési hierarchiában alájuk rendelt egységek szabályozhatóságáért. Ily módon a *gazdaságirányítás* feladatának, eszközszerkezetének (például a szabályozórendszer vagy ezen belül az árrendszer, bérszabályozás stb.) kialakítása *akkor helyes, ha gyakorlatilag megvalósítható.* Vagy korábbi fogalmazásunkat követve: *ha az első áttételrendszer céljai, az általa létrehozott szabályozási rendszer áttehető a második áttételrendszerbe.* Az, hogy igen avagy sem, végső soron a teljes irányítási-szabályozási rendszeren múlik.

Emellett azonban a vállalaton belüli mechanizmusok vizsgálatának és a *szabályozás* fehér foltjainak van egy másik, a vállalatokat terhelő oldala is, ugyanis „A vállalatoknál igen erős érdekek hatnak a belső problémák, ellentmondások elpalástolása irányában. Így a konkrét helyzetre vonatkozó jelzések csak bizonyos »szűrővel« kerülnek a »külvilágba«”.² E „szűrőmechanizmus” átszövi a társadalmi-gazdasági hierarchia minden szintjét, tehát nemcsak az első áttételben (például minisztérium—vállalat stb. szinten), hanem vállalaton belüli (osztály—csoport, vállalat—főosztály stb.) is jelentkezik. Mind politikai, mind gazdasági fejlődésünkben alapvető feladat e szűrőmechanizmus semlegesítése, illetve tudatos figyelembevétele. Úgy is mondhatjuk: a második áttételrendszer (a vállalaton belüli mechanizmus) visszajelzéseivel vagy éppen „vissza nem jelzéseivel”, esetenként szűrt és torzított „képével” visszahat az első áttételrendszerre, sőt bizonyos értelemben (helyesen vagy helytelenül) informálja, „eligazítja”, végső soron orientálja is azt, vagyis egy kétoldalú, dialektikus kapcsolatrendszer érvényesül.

Az elvek és a gyakorlat konzisztenciáját érdemes kicsit behatóbban, irányítási szintek szerint is megvizsgálni. *Az elvek és a felső szintű gyakorlat* tekintetében a funkciók ésszerű megosztása biztosított, illetve ennek az egységnek az újratermelése áll a gyakorlati és elméleti munka középpontjában.

² Sinkovics Alfréd: A szocialista vállalkozásokról. Közgazdasági Szemle, 1977. 10. sz. 1153. l.

A vállalatvezetés és a tárcavezetés kapcsolata is egyértelmű; lefelé haladva az alsóbb szinteken a központi irányítás céljainak a vállalat felé való közvetítésben a kérdések sűrűsödnek. Összességében messze *nem megnyugtató a második áttétel, a vállalatban belüli mechanizmus* irányítotttsága, szervezettisége.³ Pedig az elmélet és a gyakorlat összhangja, a szabályozórendszer hatása itt és döntően csakis itt dől el: végső soron a *népgazdaság vállalatok* (intézmények, szövetkezetek stb.)⁴ *szabályozott összessége*, és eredményei vagy problémái is a vállalati tevékenységek eredményeinek vagy hibáinak bonyolult összefüggésrendszerben megvalósuló szintézise.

Egyrészt a *központi irányítás felelős a vállalatban belüli mechanizmus* kialakításáért, elemzéséért, *szabályozásáért*, így a második áttételrendszer működéséért és működtetéséért. A központi irányítás mellett azonban a vállalat önmagában is felelős⁵ — a mindenkori keretek, szabályozások vagy szabályozáshiányok mellett is — a vállalatban belüli mechanizmus tökéletesítéséért. É két oldalnak, kölcsönös „találkozásuknak” vagy eltérésüknek a kérdésében fontos, hogy találkozzék a népgazdasági és vállalati nyereség, e kettő ne válják külön.

A vállalati és a népgazdasági „nyereség” egysége és kettéválása

A gazdasági fejlődés biztosításának alapeleme az — egyben cél és eszköz — egyes ember, az emberek szervezett közösségének szabályozhatósága, szabályozása, ösztönzése, ezen belül érdekeltté tétele anyagilag és erkölcsileg. Gazdasági mechanizmusunkban alapvető tényező az *egyén* (az egyéni érdekelttség), a *vállalati kollektíva* (vállalati érdekelttség) és a *társadalom* hármas összefüggésének vizsgálata, illetve az összefüggés biztosítása. Az egyéni érdekelttség *anyag*i tartalmát tekintve, *egyéni nyereség nélkül* nincs értelme a vállalati nyereségnek. A vállalatot alkotó egyének nyereségének a vállalati nyereséggel összhangban, mégpedig szoros összhangban kell állnia. Ha ezt elfogadjuk, *eltérő* vállalati jövedelmek esetén a vállalat dolgozóira vagy a dolgozók egy részére (például a vezetőkre) vonatkozóan is *vállalni kell* az ennek megfelelő differenciálódást. Döntő azonban, hogy e differenciálódás — mint különböző gazdasági mozgások (például munkaerő-átcsoportosítás) indítója és célja — objektív legyen. Más szóval: a vállalati nyereségnek és a népgazdasági, társadalmi (utóbbi nemcsak közgazdasági kritérium) *nyereségnek* (és célnak) „fednie” kell egymást. Ebből megfogalmazható a feltételrendszer néhány lényeges eleme: *A vállalati nyereségtől elválasztott egyéni, de legalábbis vezetői nyereség* — de fordítottja is — *értelmetlen*. Másrészt *társad-*

³ E gondolatokhoz, a fázisok elválásának és kapcsolódásának kérdéséhez tartozik Kovács Antal megállapítása, amely szerint „az irányítás valamennyi lépcsőfokán azonos irányú vezérlést kell alkalmazni”. Kovács Antal: Összehangolt vállalati tevékenység. Pártétel, 1979. 1. sz. 28. l.

⁴ A következőkben a „második áttételrendszer” említésénél a *vállalat* megnevezést, kategóriát használom, azzal a megjegyzéssel, hogy beleértem — specifikus eltéréseiknek meg-megfelelően — a második áttételrendszer különböző formáit és szintjeit is.

⁵ Felvetődik itt persze a vállalat, a vállalatvezetés kategóriájának tartalmi meghatározottsága is. Ha nem eléggé szabályozott *központi*lag a vállalati mechanizmus, véletlenszerű *eltérések* jöhetnek létre a vállalatokon belüli mechanizmusokban (a döntési mechanizmus, a gazdasági és társadalmi szervek munkamegosztása, a vállalatban belüli érdekelttség fő irányai terén stb.). Ezekről a későbbiekben még lesz szó.

dalmilag hatékony ösztönzési rendszer akkor és csakis akkor valósítható meg, ha a vállalati nyereség egyben népgazdasági nyereség is. Ez a fő biztosítéka annak is, hogy a vállalati belső szabályozás és ösztönzés, valamint a vállalat „külső” szabályozása egy irányba mutató, egymásra épülő lehessen. A vállalati és a népgazdasági nyereség (cél) egybeesésének legfőbb feltétele viszont a valódi piac, a versenyhelyzet léte.

A szabályozás középpontjába állított bér- és jövedelempolitikával elválaszthatatlanul összefügg a nyereség kategóriájának a léte vagy nemléte, objektív tartalmi meghatározottsága. Más szóval: nincs bér- és jövedelempolitika megfelelő nyereségszabályozás, s nincs nyereségszabályozás megfelelő verseny nélkül. Ez utóbbi hiányában ugyanis a nyereségnövelés legkönnyebb módja az áremelés, a belső monopolhelyzetből adódó áremelési lehetőség kihasználása. És itt eltér egymástól a vállalati és a társadalmi nyereség kategóriája. A gondolatot végigvive: hazánk objektív adottságait, a kis belső piacot és ugyanakkor helyenként az optimális koncentrációra, termelési nagyságrendre való törekvést tekintve *kiemelt fontosságú a külkereskedelem, a három piac versenyezetése*.⁶ Magyarország objektíve nem képes és nem is lesz képes csak a belső piac mobilizálásával ésszerű, közgazdaságilag optimális belső versenyhelyzetet megteremteni. Ehhez a külkereskedelem nagy súlyának, a két fő relációnak versenybe „hívására” van szükség. A lényegbevágó kérdés, hogy rövid vagy középtávon az egyensúlyi követelmények mennyire teszik lehetővé e versenyezetést. Látszólag „ördögi körhöz” értünk: a stabilitás hiánya a jelek szerint az amúgy is szerény mértékű verseny mérséklésének irányában hat, ez utóbbi pedig tovább torzítja a nyereség objektivitását, lassítja a gazdasági fejlődést.

Szabályozórendszer és „elvárások”?

A gazdaságirányításnak korlátoznia kell a szabályozásba nem illő, illetve az alapszabályozással megnyugtatóan nem irányítható gazdasági eseményeket. A kivételek felvetődése megkérdőjelezi, hogy vajon valóban végre kell-e hajtani a szabályozáson keresztül veszteségesnek mért, de valamilyen egyéb megítélés szerint „fontos” (ahogy általában időnként megfogalmazzák: „népgazdaságilag előnyös”) gazdasági döntést. Valamely gazdasági tevékenység „jóságának” első objektív mércéje a (jó) szabályozórendszer. Valószínű, hogy gyakorlatunkban a reálisnál több gazdasági esemény minősül valamilyen szubjektív megfontolásból az olyan-amilyen szabályozórendszeren keresztül mért veszteségesége ellenére végrehajtandónak, sőt mi több: *cél-nak*. Úgy tűnik, összességében lényegesen csökkenteni kellene ezeknek a már-már az általánosnál nagyobb számú kivételeknek a számát. A népgazdasági célokra való hivatkozás valószínűleg sokszor különböző vállalati, tröszt, minisztériumi stb. szintű *szubjektív megítélést* fejez ki. A szabályozórendszer *mindkét áttételében* létrejöhetnek ilyen szubjektív megítélések. A kérdés természetesen bonyolult. Nem helyes azonban, ha — önmagunkat becsapva — „mechanizmusítani” akarjuk ezeket az eseményeket, jóvá, eredményessé értékeljük át őket úgy, hogy a központi direktívákat anyagi szabályozóba fogalmazzuk, és a szabályozók torzításával gazdaságossá tesszük

⁶ A külkereskedelem közvetítését is *magába foglaló* versenyhelyzet szükségességéről lásd Veress Péter: Népgazdaságunk és a külkereskedelem. Közgazdasági Szemle, 1973. 4. sz.

őket. Így jöhet és jöhetett létre egyrészt a védő preferenciák, árkiegészítések, visszatérítések, másrészt a „behatárolások”, az elvonások, a mértéken felül progresszív vagy többszörösen adóztatott eredmények tömege. Mindez visszahatott a szabályozásra, gyengítette azt, csökkentette általános jellegét, hatásmechanizmusát. Úgy is fogalmazható: kialakultak az adott mechanizmus érvényesülését, az első és a második áttétel párhuzamosságát korlátozó sajátos „*fékképzékek*”, amelyek között az előbb említettek alapvetőek. Amennyiben a kivétel érvényre juttatására valóban szükség van, esetenként helye lehet a direkt utasításos megoldásnak is. Egyik végponton a gazdasági szabályozórendszer, a másik végponton a direkt utasítások között *sajátos helyet vintak ki maguknak az ún. „elvárások*”. A szónak nemcsak nyelvtanilag érezhető a negatív zöngéje. Az „elvárások” felelősségi kérdése homályos. A döntést például nem a minisztérium hozza, de nem is a vállalat, a konkurenciákat sem teljesen a vállalat viseli, de nem is a minisztérium. A mai gazdasági helyzetben alapvető fontosságú a döntések határozottsága, az egységes gondolkodás és az egységes cselekvés. Az egyik legnagyobb veszély a döntéshozó *fejek megkettőződése*, az anyagi szabályozókban és az elvárásokban párhuzamosan gondolkodó vezetőtípus kialakulása. Az elvárásokkal a gazdasági folyamatok szabályozási mechanizmusa *heterogénné* vált. A fő veszély az, hogy az első áttételrendszerben nem (vagy nem mindig) tűnik elő, fogalmazódik meg a heterogenitás. A második áttételrendszerben azonban a mechanizmus, az anyagi érdekelttség, illetve az elvárások közötti aránytalanul gyakori „váltogatások” a vállalaton belüli mechanizmusban (döntési rendszerben, érdekelttségben, irányításban) igen erős fékképzéket hoznak létre. Ráadásul a gazdasági szabályozás homogén rendszere viszonylag egyszerűen lebontható a vállalaton belüli mechanizmusban. Az „elvárásokat” viszont nem lehet a vállalaton belül lebontani.

Az első áttételrendszer, amely az anyagi szabályozást megalkotja, de attól közvetlenül *független*, látszólag viszonylag egyszerűen fogalmazhatja meg „elvárásait” vagy akár direktíváit — általában az irányító tárcán keresztül — a vállalatnál mint egészszel, illetve a vállalat felső szintű gazdasági vezetésével szemben. E látszólagos egyszerűség oka egyrészt a tárca anyagi hatásoktól való közvetlen „függetlensége”.⁷ Másrészt „technikailag” és munkajogilag a legfelső vállalati gazdasági vezetés az első áttétel, ezen belül a tárca kinevezési, értékelési hatáskörébe tartozik. Az elvárások zömmel nem az anyagi szabályozás elsődleges mutatóihoz (a nyereségmutatókhoz) kapcsolódnak, hanem különböző minőségi és mennyiségi (például termelési, értékesítési, a külkereskedelemben kereskedelmimérleg-szemléletű, szaldó-középpontú) „eredményekhez”.⁸ Emiatt a legfelső vállalati vezetés gondolati, cselekvési, határozási és döntési rugói rendkívül *összetetté* válnak. Elsődlegesen a vállalati vezetők az első áttétel, ezen belül például a szaktárca elvárásainak a teljesítésében érdekeltek. (Ennek — bár nem túl erős — anyagi vonzatai is vannak.) Ezt akkor is közvetíteniük (és végrehajtaniuk) kell a második áttételrendszerben, a vállalaton belüli mechanizmusban, ha

⁷ E gond már az 1968-as mechanizmusra való felkészülés időszakában is felmerült, felvetve akkor az irányító szerv anyagi felelősségét is. Lásd Csanádi György: Az állami vállalati jogi helyzete az új mechanizmusban. Közgazdasági Szemle, 1966. 12. sz.

⁸ Érdekes, sok elméleti-gyakorlati tapasztalatot nyújtó vizsgálat lenne a „Kiváló Vállalat” címek odaítélése, a munkaversenyben elért helyezések, valamint az anyagi szabályozásban mért eredményességi sorrendek párhuzamának vagy eltéréseinek felmérése például az elmúlt évtizedben.

az a belső érdekelttséggel, az anyagi ösztönzéssel ellentétes is. A végrehajtás során együttműködnek a politikai, társadalmi szervekkel. De közvetlenül is „találkoznak” a *teljes vállalati kollektívával*, amely — a jelenlegi mechanizmus szabta keretek között — alapjában a szabályozásnak megfelelő gazdasági magatartásban érdekelt.⁹

A vállalatvezetés úgy kísérli meg teljesíteni az anyagi szabályozókba be nem épített, vagy azokkal éppen ellenkező elvárásokat, hogy egyúttal (a rendelkezésre álló eszközökkel) nyereséget is elérjen, és így teljesítse a kollektíva érdekeit is.

Mindez korántsem problémamentes (vagy társadalmilag optimális) tevékenységgel, valamint rugalmassággal, kompromisszumokkal, a hatáskörök esetenkénti keveredésével valósul meg a gyakorlatban.

A kritériumrendszer eklektikus volta tompítja a végrehajtás és végrehajtás felelősségét, lehetőségét, eszközrendszerét, megtöri az első és a második áttétel egységét. Az anyagi érdekelttségi rendszer követelményeinek és az elvárásoknak a keveredése megnehezíti a vállalatban belüli helyes gazdasági döntések meghozatalát, illetve a döntéshozatal *decentralizálódását*. A vállalatban belüli demokratizmusnak pedig, amely az optimális eredményességgel jól összecsend, a centralizáció-decentralizáció optimális aránya felel csak meg. Úgy tűnik, hogy a szabályozás homogenitását, ezzel együtt a vállalatban belüli folyamatoknak a szabályozottságát és szabályozhatóságát az egyedi, valóban kivételesen alkalmazott direkt utasítások kevésbé bontják meg, mint a megfoghatatlan „elvárások”. Az elvárások ugyanakkor sok esetben „önmagukból adódó”, kötelező társadalmi törvények. Legyen tehát e téren a megfogalmazás, a döntéshozatal egyértelmű, s a döntési szinthez tartozó felelősség meghatározott.

Eltérő feladatok, közelítő működési mechanizmusok a különböző szinteken

A második áttételrendszer, a vállalatban belüli mechanizmus egyik alapvető fontosságú vonása, hogy egy helyen megy végbe a vállalatpolitikai elvek kialakulása, a döntések meghozatala és végrehajtásuk; egy szervezeti egységben, *egy kollektívában koncentrálódik az elvi irányító, a szabályozó és a végrehajtó funkció*. Mindez két fontos kérdéskörre irányítja a figyelmet, mégpedig a vállalatban belüli *célrendszer* tartalmára, valamint e célok megvalósítójára és akit mindezek szolgálnak; magára az *emberre*. A közgazdaságtan behatóan foglalkozik e célrendszer összetettségével, az anyagi és nem anyagi, az egyéni és kollektív célok kölcsönhatásaival.¹⁰

Igen lényeges, hogy a második áttételrendszer, a „vállalat” céljai önmagukban is rendkívül „rétegzettek”. A vállalat céljainak a rétegeiből elegendő csupán néhányat kiemelni: tartalmazza a felsőbb szinten a vállalat mint egész számára megfogalmazott és abszorbeált célokat, a vállalati felső

⁹ A jelzett ellentétes hatások feloldásában természetesen fokozottabb szerepük lehet a nem anyagi ösztönzés különböző formáinak. Lásd Nyikos László: Az iparvállalati belső mechanizmus két időszerű problémájáról. Közgazdasági Szemle, 1978. 5. sz.

¹⁰ Lásd Román Zoltán: A szocialista vállalat céljai. Közgazdasági Szemle, 1973. 4. sz.; Rózsa László: Érdek és morál. Népszabadság, 1979. április 22.; Zelkó Lajos: Szocialista vállalatelmélet, politikai gazdaságtan, gazdaságirányítás. Közgazdasági Szemle, 1976. 12. sz.

vezetés (részben tárgyal) céljait, a vállalati gazdasági és társadalmi vezetés céljainak az eredőjét, az egyes politikai-társadalmi szervek céljainak a súlypontjait, valamint a teljes kollektíva, a dolgozók összességének a céljait. Nyilvánvaló, hogy az *alapcélokban a szocialista társadalom* biztosítja az összecsengést, a célok harmóniáját. Az is nyilvánvaló, hogy nem csupán társadalmi, hanem a vállalati szintű célokban is *döntő az egységesség* a gazdasági vezetés, a szakszervezet mint a vállalati kollektíva képviselője, a pártszervezet vagy a KISZ-szervezet, illetve a vállalati kollektíva között. De ugyanakkor *törvényszerű a konkrét részkérdésekben az esetenkénti eltérő megközelítés is*, például a gazdasági vezetés és a kollektívát képviselő érdekvédelmi szervezet, vagy az egy korosztályt képviselő ifjúsági szervezet és a vállalat egésze között.

A vállalati „háromszög”, illetve „négyyszög” (gazdasági vezetés, pártszervezet, szakszervezet, KISZ) számára a felettes központi szerveknek a társadalmi összérdek megvalósítását szolgáló irányítása egyrészt a konkrét cselekvésig le nem bontott *irányvonalakban, direktívákban, elvárásokban*, másrészt a konkrét cselekvést behatároló *szabályozásokban*, az anyagi szabályozórendszerben jelentkezik. Mindezek embereken, emberek csoportján keresztül hatnak, fogalmazódnak vállalati valósággá, és vállalatonként a *belső erőviszonyokbeli és felfogásbeli* különbségek szerint a helyi adottságoknak, a szervezetek összetételének megfelelően részleteikben is eltérően jelentkezhetnek.

Míg a központi célok elvárásokon, irányelveken keresztül továbbított része szubjektívebb áttételeken keresztül hat a vállalaton belüli mechanizmusra, addig a gazdasági szabályozás egységesebben, közvetlenebbül, direkterben. Adott területeken a vállalati optimum e szervek véleményének összehangolásán vagy ütköztetésén keresztül, közös döntési rendszerben jön létre. A vállalat politikai, gazdaságpolitikai, a kollektíva egészét érintő kérdései e szervek együttes, koordinált, a sajátos szempontokat kompromisszumba foglaló testületi határozataiban fogalmazódhatnak meg és dőlhetnek el.

A vállalat azonban gazdasági vállalkozás. Tevékenységében nagyobb részt képviselnek a tisztán gazdasági döntések, a gazdaságpolitikai feladatok, szemben azzal, ahogy a feladatok az első áttételrendszerben, a felső vezetésben jelentkeznek.

A központi irányítás, benne a gazdasági szabályozórendszer a szocialista társadalomban mindig olyan, hogy a társadalom alapcéljait (beleértve politikai, társadalmi, elosztási stb. céljait) *összességében éppen a szabályozórendszer érvényesítésével biztosítja.*

A központi vezetés alapfeladata a politika, ezen belül a gazdaságpolitika (amely mindig társadalompolitika is) meghatározása, illetve (végrehajtó) szabályozásban, mechanizmusban, irányítórendszerben való megfogalmazása. A vállalat feladata az e politikát, társadalompolitikát és gazdaságpolitikát magában foglaló *szabályozórendszer céljainak valósággá tétele, végrehajtása.*

A vállalaton belüli mechanizmusban nem kell „újrakezdeni” e célok megfogalmazását. Végrehajtásuk a feladat, amely elsősorban hatékony, egyértelmű gazdasági részdöntéseket, gazdasági döntések megvalósítását kívánja.

Tény, hogy az első és a második áttételrendszer működési mechanizmusa biztosan nem akkor optimális, ha hasonló. Márpedig a második áttétel-

rendszerben, a vállalati gyakorlatban a szükséges központi irányítás nem kellő erőssége, a rosszul értelmezett vállalati önállóság következtében az *elmúlt években bekövetkezett a központi, felsőbb szintű irányítórendszer szervezeti* (de vállalatonként eltérő specifikumok mellett megvalósított) *másolása*, következésképpen bizonyos funkciók keveredése. Össztársadalmi szempontból ennek a jelenségnek a helyessége megkérdőjelezhető.

A második áttételrendszer specifikuma, hogy benne az összefüggések, a szabályozás olyan összetett közegben érvényesül (vagy nem érvényesül), mint amilyen maga az ember. Azaz a vállalatban belüli mechanizmus magában foglal társadalmi, társadalmi-gazdasági, szociológiai és társadalompszichológiai tényezőket is.¹¹ A vállalatoknál, ahol a szocialista termelés megvalósul, ahol a központi elképzelések ténnyé, valósággá, cselekvéssé válnak, a folyamatok szabályozása és „szabályozódása” ilyen *bonyolult közegben valósul meg*.¹²

A *szabályozórendszer működésének*, érvényesülésének kulcsa a munkaerő és a termelőeszközök szervezésének, „mozgósításának” a színvonala, hiszen az elmélet mércéje a gyakorlat, *szabályozórendszerünk*, szabályozáselméletünk „jóságának” *mércéje végső soron a végrehajtás, a végrehajthatóság*.

Ezzel függ össze az a fő kérdés, hogy a második áttételrendszerben miképpen jelentkezik a társadalmiember-központúság, *mennyire képes a vállalati belső mechanizmus visszaadni, tükrözni az első áttételrendszer, a központi vezetés és irányítás megfogalmazta célokat*.

A szocialista társadalom *társadalmiember-központúsága* jelentkezik-e, vagy erőteljesebb a *csoporthag-ember*, az egyes ember, az „*egyéni ember*” és a vele kapcsolatos csoport- vagy egyéni érdeknek a jelentkezése? Ehhez a kérdéshez kapcsolódva a vállalatban belüli és a vállalatok közötti mozgások némely tényét tekintjük át, közülük is kiemelten a munkaerő-mobilitás kérdéseit.

Munkához vagy munkahelyhez való jog?

Tökés gazdasági környezetben a munkaalkalom, a munka megszerzése, *a munkahely megtartása az egyén központi, alapvető célja*. A szocialista társadalomban mindenkinek joga van a munkához. Mint *Román Zoltán* írja: „Ezzel megszűnt hatni egy sok keserűséget és nyomort okozó, de egyben munkafegyelemre kényszerítő és teljesítményre ösztönző tényező.”¹³ Véleményem szerint meg kell vizsgálni, módosítani, illetve „szűkíteni” kell a *munkához való jog* szocialista társadalombeli értelmezését, *gyakorlatát*. Úgy tűnik, hogy a munkához való jogot (a végzett munkától függetlenül) az adott munkahelyhez való jog kezdi felváltani. Mindehhez kapcsolódnak Timár János megdöbbentő erejű adatai, amelyek szerint a „munkahelyváltogatás . . . kb. 90 százaléka nem a ‚vállalat’ — a foglalkoztató szerve-

¹¹ E cikk keretében e kérdéskört behatóbban nem elemzem. Azt azonban szükségesnek tartom elmondani, hogy a magyar szakirodalmat tekintve, de méginkább a gondolkodást, a problémamegközelítést szemlélve nem lehet azt állítani, hogy nem folyik megfelelő intenzitású és színvonalú tudományos elemzés a már említett összetevőkre, a közgazdasági, a szociológiai, a pszichológiai tényezőkre vonatkozóan. A hiányosság inkább az, hogy e területek vizsgálódásai *elkülönülnek*, hiányoznak az *integrált kutatások*.

¹² Részletesebben foglalkozik e témával Tóth Tamás „A vállalati külpiaci politika és eszközei” című könyvében. (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1977.)

¹³ Román Zoltán: I. m. 398. l.

zet —, hanem a dolgozók kezdeményezésére történik”.¹⁴ Ez a szinte egyoldalúvá váló *munkaerő-áramlási szabadság a felszínen rendkívül demokratikusnak tűnhet*, mégis, megítélésem szerint, a szocialista osztársadalmi érdekekkel jelenleg szemben álló tényezők közül ez az egyik legerősebb és legdurvább hatású.

Mindez tarthatatlan állapot. Ha képesek vagyunk a szocializmus alapeszmeinek megfelelően az osztársadalmi célokat az esetek döntő részében érvényesíteni az egyéni érdek felett, *érthetetlen és osztársadalmilag elfogadhatatlan az a lassú és bátortalan társadalmi érdekképviselet*, amely a munkaerő-gazdálkodás területén érvényesül. Semmiféle szabályozórendszer (és ezen belül semmilyen bér- és jövedelemszabályozás) nem lesz képes szerepét betölteni a munkaerő-vándorlás racionálisabb szabályozása, a *kétoldalúság* (dolgozói, illetve vállalati kezdeményezés) nélkül.

Hiába jön létre az első áttételen belül például a létszám-takarékosságra ösztönző — ma már a magyar gazdaság döntő részére vonatkozó — *bértömeg-gazdálkodás*, hiába szerepel a vállalati béremelkedést meghatározó képlet nevezőjében az eredményt terhelő „L” (létszám), ha a második áttételrendszer szabályozása, illetve az elmúlt évtizedben létrejött (és inkább e helytelen irányban továbbösztönzött) vállalaton belüli öntörvények a vállalati cselekvésben e *társadalmi igény* kielégítése ellen hatnak.

Negatívan hat a vállalati kollektív összetartozási érzet torzulása, amit „nagycsalád-effektus”-nak lehet nevezni, a testületi döntések túlzott előtérbe kerülése, a szürke kompromisszumok kialakulása stb.

Úgy vélem, elmarasztalható a *munkajogalkotás és -szabályozás is*. *Munkajog-rendszerünkben az egyes ember humánusnak tűnő jogvédelme túlsúlyba került a társadalmi érdeket közvetítő vállalati (munkajogi) érdekekkel szemben.*¹⁵

A *termelési struktúra változásának* elengedhetetlen feltétele a *szakmasztruktúra* változása. Ezt a csupán egyoldalú, munkavállalói indíttatású átrétegződés nem biztosítja. Ha mindezt — a vélt egyéni érdek túlhangsúlyozásával — nem vesszük tudomásul, nem valósulnak meg a termelési szerkezet változtatására vonatkozó leghatározottabb elképzelések sem.

Marx megállapítása, amely szerint az ember a legfőbb lény az ember számára, nem csak a társadalmi (gazdasági) célrendszer kijelölésénél igaz, a *végrehajtásnak és a végrehajthatásnak is emberközpontúnak kell lennie.*¹⁶

A központi irányítás, az első áttételrendszer — céljaiban, szabályozásaiban — összességében képes megfogalmazni a „társadalmiember”-központúságot, úgy tűnik azonban, hogy nem sikerül biztosítani ennek megfelelő, párhuzamos konkrét célrendszert és működési mechanizmust a vállalaton belül. E második fázisban mintha a „társadalmiember”-központúsággal szemben az egyedi, a kivételes „egyes emberi” érdeket túlhangsúlyozottan védenénk. Belátható, hogy megfelelő szabályozórendszer mellett a társadalmi és az elismerendő (!) egyéni érdek nem ütközik.

¹⁴ Timár János: Foglalkoztatáspolitikánkról és munkaerő-gazdálkodásunkról. Közgazdasági Szemle, 1977. 2. sz. 148. l.

¹⁵ Ma egy-egy munkajogi vita a vállalatok számára olyan időigényes, időben elhúzódó, olyan bizonyító apparátust igényel, hogy emiatt a vállalatok zöme (elfogadhatatlanul) a „szürke kompromisszumok” irányába lép: távoltartja magát a munkavállalóval történő „ütközésektől”. Mindez nem áll meg a fegyelmik és az elbocsátások kérdéskörénél, a vállalaton belüli differenciálásra is féket tesz a minél konfliktusmentesebb helyzet elérésére való törekvés.

¹⁶ A célrendszer emberközpontúságát sokoldalúan tárgyalja Vereczkei Lajos „Filozófia, ember, szaktudományok” című cikkében. (Társadalmi Szemle, 1979. 2. sz.)

A gyakorlat (a mögöttes szabályozórendszerrel) jobbára a kívánatos iránnyal éppen ellentétes. Ismeretes, hogy *valamennyi típusú* munkahelyváltoztatásra végső soron az *egyéni bérek* növekedése a jellemző. Ezzel szemben az évenkénti háromnegyed milliárdnyi munkahelyváltoztatás jelentős része nem társadalmi szintű kívánalmakat követ, sőt veszteségei, a vele járó (beilleszkedési, betanulási stb.) költségek emelkednek. Mindez nem „csupán” közgazdasági ellentmondás, hanem a munkajoggal kapcsolatban említett problémákat erősítve *korlátozza a határozott vállalatban belüli irányítást*, munkaszervezést, munkafegyelmet, pozitív stabilitást, a differenciálás vállalását.

A munkaerő-gazdálkodásban a szocialista társadalom egésze, de a vállalatok számára sem elviselhetőek már a szocialista vállalatok közötti „munkaerő-licitálások”, a „szürkeszférában”, a magánsektorban, a szövetségi szektorok egy részében kialakuló jövedelemszintek munkaerőt elvonó hatása. Mi több, e „szürkeszféra” *terjed az állami szektorban belül is a béren kívüli jövedelmek*, a borravalók, hálapénzek, eszűszópénzek, valamint az adott pozíciókból származó előnyök stb. révén. Úgy vélem, a munkaerőmozgás gazdasági szabályozása nélkül nincs megfelelően működő mechanizmus, de ugyanígy a „szürkeszféra” szabályozása, „megfogása” nélkül nincs munkaerő-gazdálkodás.

Az elmondott problémák megoldása mellett a helyes irányú munkaerőmozgásnak két alapfeltétele van: az egyik *a vállalatok közötti* (sokat vitatott) differenciálódás (nyilvánvalóan a társadalmilag „elviselhető”, de egyben szükséges keretek között)¹⁷, a másik a tulajdonképpeni *vállalatban belüli differenciálódás*, amely végső soron fő eszköze a munkaerő vállalati kezdeményezésű mozgásának. Nyilvánvaló ugyanis, hogy nem a jogi, fegyelmi jellegű „elbocsátás” a célszerűen adódó vonal, hanem a gazdasági-közgazdasági értékrendszeren, értékelési rendszeren keresztül kikényszerített mozgás.

A vállalati, végső soron azonban a „népgazdasági” indíttatású munkahely-változtatások részarányának véleményem szerint erőteljesen növekednie kell az összes munkahely-változtatáson belül.¹⁸ Ez az a pont, ahol a szubjektíven vagy éppen demagóg módon értelmezett vállalati kollektív érdekre vagy — hamisan — a kibontakozó demokratizmusra hivatkozva a központi (azaz társadalmi) akarat *helyi eldeformálódása a legveszélyesebb lehet*.¹⁹

A társadalmi és a munkahelyi demokratizmusról

A magyar társadalmi valóság egyik leglényegesebb előrelépése, fejlődése az elmúlt években a *demokratizmus kiszélesedése*. Ennek egyik alapötlete az, hogy az ember dolgozó, értéket *termelő* ember, és egyúttal az értéket-használati értéket felhasználó, *fogyasztó* társadalmi-biológiai lény. Ebből

¹⁷ A kérdésről részletesen ír Révész Gábor, kifejtve, hogy „éles társadalmi ellenállást” tapasztalunk a béremelési lehetőségek vállalatok közötti differenciálódásával szemben. (Keresetszabályozásunkról. Közgazdasági Szemle, 1978. 7—8. sz.)

¹⁸ A létszám-át csoportosítás bonyolult politikai, gazdasági és emberi vonatkozásaival foglalkozik Hoós Jánosnak „A gazdasági fejlődés minőségi tényezői” című cikke. (Pártélet, 1979. 1. sz.)

¹⁹ Igen érdekes e szempontból is Egerszegi Csabának „Miben érdekelt a bolti eladó?” című cikke. (Népszabadság, 1979. május 27.) Az ösztönzőbb jellegű differenciálódást egy nagyáruházban a szakszervezet kezdeményezésére kellett megszüntetni, a válaszoló szerint az osztályvezetői szubjektívizmus, illetve az egyenlősítit követelő munkaerőhiány miatt.

fakad, hogy a *demokratizmus kiszélesítése, az egyén lehetőségeinek a kiszélesítése társadalmi igény, de egyben az egyes ember igénye is.*

A szocialista társadalomban az emberi célok nem csupán az anyagi termelés és fogyasztás szférájában meghatározható célok; a társadalmi igények ennél bővebbek, tágabbak. Például maga a társadalmi igazságosság, a biztonság, az optimizmus, a család, a munkahely harmóniája mind a szocialista társadalom, a *társadalomban élő ember* céljai. Úgy vélem, az első áttételrendszerben megfelelően megvalósul a „társadalmi ember” elsőbbsége az „egyes emberrel” szemben, határozottabb, egységesebb a *funkciók megosztásának*, a feladatok megfogalmazásának, lebontásának a mechanizmusa. A társadalmi demokratizmust, a társadalmi célok érvényesülését a politikai-társadalmi irányítás biztosítja. A gazdasági szabályozórendszer, a rendszer működését biztosító szervezet az előbbire épül. De ami lényeges, e „ráépülés” *önálló tevékenység, önálló (politikailag ellenőrzött) döntési hatáskörrel.*

A vállalati mechanizmusban, a második áttételrendszerben ezzel szemben a funkciók korábban sosem tapasztalt módon keverednek és fedik át egymást. Erre nem elégséges az az önmagában megnyugtatónak látszó válasz, hogy az informáltság, az „önbelátás”, a hozzáállásbeli, felfogásbeli tényezők fejlődése, a „felnőtté válás” önmagában biztosítaná a vállalatban belüli helyes munkamegosztást, a döntési funkciók keveredésének a feloldását. A vállalati belső mechanizmusban — ha nincs kellő, határozott központi iránymutatás — öntörvényei szerint e keveredés inkább növekszik, mintsem csökkenne.

Az elmélet, a központi irányítás általában megfelelően látja e helyzet elvi vonatkozásait, de esetenként kissé túlzottan (és megalapozatlanul) optimista a vállalati belső önszabályozás irányának és fejlődésének a megítélésében. Zsarnóczai Sándor cikkében²⁰ elméletileg letisztultan, a vállalati (és társadalmi) mechanizmus optimuma szempontjából — úgy vélem — reálisan közelíti meg a demokrácia és a centralizmus gazdasági életben elfoglalható helyét. Megállapítja: a gazdasági életben demokrácia és centralizmus is van, de ez nem azonos a demokratikus centralizmus fogalmával. „A demokratikus centralizmus a gazdasági életben nem biztosítana megfelelően gyors manőverezést, rugalmasságot, jobb alkalmazkodást a gyorsan változó piaci feltételekhez.”²¹ Teljesen egyetértek Zsarnóczai Sándorral a kérdés felfogását illetően, hozzátéve: kérdéses, hogy mindez a mai gazdasági, pontosabban vállalatgazdasági szerkezetben és mechanizmusban — az elmélet tisztaságának megfelelően — a gyakorlatban is megvalósulna.²²

Elméletileg világos, hogy a *társadalmi demokrácia*, amely nemcsak a munkatevékenységet, hanem a teljes emberi-társadalmi létet (például a közélet, a művelődés demokratizmusát, a kritika, az egyén társadalmilag elismerendő szabadságát) is magában foglalja, éppen a *termelő tevékenység, a munkatevékenység határozott és egységes irányításán* keresztül valósulhat

²⁰ Zsarnóczai Sándor: A demokratikus centralizmus és a gazdasági élet. Közgazdasági Szemle, 1978. 5. sz.

²¹ Zsarnóczai Sándor: I. m. 536. l.

²² A kérdés jelenlétét mutatja, hogy a „Mérleg” című lap (KPVDSZ) 1979. áprilisi számában a Kérdés-felelet rovatban felteszi: „Hogyan érvényesül egyidejűleg az egyszemélyi vezetés és az üzemi demokrácia?” A feleletből: „A termelő tevékenység irányítása egyszemélyi vezetést követel. Ugyanakkor a vállalatvezetésben érvényesül a helyi pártszervek felelőssége, a szakszervezetek önállósága és a dolgozók döntésekben való részvétele is. A vállalati kollektíva tehát részt vesz minden alapvető kérdés eldöntésében.”

csak meg. Vagy eddigi megfogalmazásunkat használva: *akkor és csak akkor teremthető meg a teljes társadalmi demokrácia feltételei, ha a termelő szférában, a második áttételrendszerben határozott, célra irányuló, összefogott és pontosan elhatárolt döntési-végrehajtási rendszer* valósul meg. Csak akkor, ha a társadalmi demokrácián belül ma oly sokat emlegetett „*munkahelyi demokrácia*” helyesen fogalmazódik meg.

Véleményem szerint a döntések „kollektivizálása” nem járható út, a helyes út az egyes döntési szférák elhatárolása. Általában *sem szabad a döntéshozatalt „sokszemélyesíteni”* (vagy „testületesíteni”), hanem szükség van az önálló döntések megfelelő *telepítésére*.

A munkahelyi demokráciának például nem úgy kell érvényesülnie, hogy a bérekre és prémiumokra vonatkozó név szerinti javaslatokat négy személy — többségében kompromisszumot takaró — egyetértése, „megnyugvása” eredményeként alakítják ki. Valószínű, hogy ez a „szürke kompromisszumok”, a differenciálódás lefékezése, az *egyenlődsdi* felé vezet.

A szocialista vezetével szembeni hármass kövételmentyinek eleget tevő vezetőknek — a mechanizmus korai szakaszának túlságosan vezetőcentrikus szemléletét nem visszahozva — *nagyobb lehetőséget kell adni a munka értékelésére vonatkozó döntésekben*, egyúttal fokozottabban biztosítani kell az *egyszemélyi felelősség* és a *testületi döntések* közötti, gyakran rendezetlen jogi, működési viszonyt. De ugyanilyen fontos a másik oldal, amely csak a vállalati „totális kompromisszumok” nélkül biztosítható: a „négyezőeknek” folyamatosan és határozottabban kell ellenőrizniük, véleményezniük, hogy a gazdasági vezetés tevékenységében, döntéseiben mennyire objektív, mennyire tud megfelelni a vele szemben támasztott gazdasági, politikai, társadalmi kritériumoknak. Mindez hozzájárulhat a kívánatos *vezetői mozgások*, a vezetők közötti differenciálódás fokozásához.

Fontos tehát e funkciók és a döntések keveredésének a megakadályozása, az önálló, „egyszemélyi” döntések előtérbe helyezése. A funkciók keveredése, a munkamegosztás gyengülése ui. „fordítva” is jelentkezik: a vállalatoknál a társadalmi szervek vezetése a „*vállalati totális kompromisszum*” közegében üléseire, döntéseihez gyakran „visszahívja” a gazdasági vezetést, ily módon közös döntéseket és felelősségvállalást alakítva ki. Azaz a *politikai-társadalmi szervek* önállósága is csökkent a vállalati gyakorlatban az ellenkező előjelű központi elképzelések ellenére. A határozott munkamegosztás, a funkciók letisztítása nemcsak a gazdasági, hanem a *társadalmi-politikai vállalati szervek döntési önállóságát is növelné*.

A jelenlegi gyakorlat, a szabályozatlanság kedvez a most már több személyből, szervekből álló, az egymás közötti egyensúlyt minden más elé helyező sajátos „több vonalú vállalatvezetés” létrejöttének. Úgy vélem, az „együtt döntünk” elmélete gyakorlati elhatalmasodásának a feltételei között végső soron sem a gazdasági, sem a politikai, sem az érdekvédelmi vállalati vezetés (személy, testület) már nem felel meg annak a „megbízatásnak”, amelyet a társadalomtól, a központtól kapott, amely az első áttételrendszerben megfogalmazódott.

Az „együtt döntünk” veszélye: a szürke kompromisszumok térnyerése

Az előbbi döntési rendszerben a fő veszély az, hogy a döntések a mindenkiket kielégítő szürke *kompromisszumok* felé tolnak el. Mindez a gazdasági döntéseknél, a káderdöntéseknél, a munkaerő-kérdéseknél, a differenciálás-

nál stb. a könnyebb ellenállás, a minden vonal, a minden résztvevő számára gyorsan elfogadható rutinmegoldások irányában hat. Túlburjánzottak a testületek, a testületi közös döntések is, ami a formális részvétel irányában hat. A sokszor a demokratizmus jelszavával irreálisan tágra bővített létszám inkább erősíti a vita nélküli, az álláspontok ütköztetése nélküli megoldásokat. Meg kell állítani annak a lábra kapó gyakorlatnak a térnyerését — amely sok esetben éppen a vállalati gazdasági vezetéstől indul el —, hogy a vállalati gazdasági döntések meghozatalába automatikusan — ha kell, ha nem — önvédelmi jelleggel bevonják a társadalmi szerveket, és kiterjesztik a döntési kört.²³

A funkciók keveredése, az együttesen hozott döntések térnyerése a második áttételrendszerben kitermel egy talán mindennél erősebb (és a szocialista ösztársadalmi fejlődésre nagyon veszélyes) belső célrendszert: az önmagáért való „konszolidáltságot”, a hierarchikus felépítés, a munkaszervezet, a tevékenység, a munkaerő-gazdálkodás stb. „nyugalmát”.²⁴ Sajnos e tényezők hosszú ideig az első áttételrendszer értékrendszerében (a vállalatok központi megítélésében) is domináns (pozitívként értékelt) tényezők voltak, és csupán az utóbbi időszakban érezhető — most már igen határozottan — e szemlélet fejlődést zavaró fék-szerepének hangsúlyozása.

Rendkívül sokat jelentene a gazdasági vezetés és a politikai-társadalmi szervek közötti együttműködési, ellenőrzési, érdekképviseleti funkciók tisztulásában, a „szürke kompromisszumok” csökkentésében, ha szigorú elvként érvényesülne, hogy a vállalati társadalmi-politikai szervek vezetésében magasabb beosztású gazdasági vezető (főosztályvezető, főosztályvezető-helyettes) nem kapna helyet. A káros vállalati kompromisszumok számát, lehetőségét mindez nagyban mérsékelné, és egyúttal növelné a politikai, a társadalmi, a gazdasági döntések önállóságát.

Cikkünk mondanivalójából egy összefüggő követelményláncolat fogalmazható meg. Mint ahogyan azt a Központi Bizottság dokumentumaiban is megfogalmazták, társadalmi-gazdasági fejlődésünk csak a gazdasági szerkezet jelentős átalakításával biztosítható. Mindez csupán párhuzamosan (vagy közel párhuzamosan) a munkaerő megosztásának változásával és intenzív munkaerőmozgással valósulhat meg. A termelési szerkezet változását követő és annak egyúttal alapfeltételeit is alkotó munkaerőmozgás első feltétele a (népgazdasági) gazdaságosságát valamilyen módon nyereségdifferenciálódás, illetve a képződő források — a termelés szempontjából elsődleges — a fejlesztési alap — megfelelő differenciálódása.

Véleményem szerint a kívánatos munkaerőmozgás mellett azonban van még egy alapvető tényező: a vállalaton belüli mechanizmusok egységes volta. Azaz a teljes mechanizmus homogenitásának (nem kellően figyelembe vett)

²³ A pártszervezetek és a gazdasági vezetés tevékenységének az összefüggéseivel is foglalkozik Havasi Ferenc „Gazdasági építőmunkánk soronlevő feladatai” című cikkében, rámutatva a pártszervek feladatára: „a pártszervek támogassák a megújulásra képes kezdeményező vezetői magatartást. Munkálkodjanak a differenciált fejlődés politikai-társadalmi feltételeinek kialakításán, s e törekvéseket bátorítsák.” (Társadalmi Szemle, 1979. 1. sz. 14. l.)

²⁴ „Olyan felső vállalati szinten ösztönözzét s viszonylag széles vállalati rétegek által támogatott stratégia alakul ki, amely a belső érdekkellentéteknek nem megoldására, hanem tompítására, esetleg elhallgatására irányul. E stratégia egyik legjobb eszköze a szervezet belső viszonyainak lehetőség szerint változatlanul tartása” — írja Andics Jenő és Rozgonyi Tamás. (A vállalati konfliktusok és a hatékonyság. Társadalmi Szemle, 1979. 5. sz. 56. l.)

feltétele: a második áttételrendszer működésének az egységessége, amely csak határozott központi irányítással érhető el.

Amennyiben a vállalati munkaerő-gazdálkodásban (például a korábban „nagy család-effektusnak” nevezett tényező), a bér-gazdálkodásban, a vállalati jövedelempolitikában, e politikák összességében, valamint ennek kivetítődéseként a munkafegyelem szintjében szubjektív okokból helyi eltérések vannak (és jelenleg vannak), akkor is, ha megfelelő a vállalatok mint egészek közötti differenciálódás, az eltérő vállalaton belüli mechanizmusok torzíthatják, lefékezhetik, semmissé tehetik az előbbieket hatását, sőt egyenesen ellentétes mozgások jöhetnek létre. (A munkaerőmozgás nem követi a népgazdasági érdeket és kívánalmakat még akkor sem, ha különben a vállalatok mint egységes egészek nyereség alakulása a tényleges népgazdasági nyereség, illetve tiszta-jövedelem-hozammal párhuzamos is!)

Azt pedig hiba lenne vitatni, hogy *indokolatlanul széles skálán mozgó erőviszonybeli és felfogásbeli eltérések adódtak a vállalatok között a gazdasági vezetés struktúráján belül, és a gazdasági, valamint a társadalmi vezetés súlyát tekintve is. Ezek végtelenül „eltéríthetik” a központi nyereségszabályozásnak a munkaerőmozgásra gyakorolt hatását.*

Csak néhány — a munkaerőmozgás szempontjából — kiemelt tényezőt említve: vállalati döntés szerint a létrehozott, megtermelt részesedési alap vezetők és beosztottak közötti arányaiban²⁵ (bizonyos központi „elvárások” keretein belül) jelentős eltérések lehetnek a helyi gazdasági és társadalmi vezetés, valamint a kollektíva álláspontjától függően.²⁶ A bérfelvezetés (hierarchikus és munkaköri) rétegekre történő lebontása szintén lényegesen eltérhet a helyi megítéléstől, erőviszonyoktól, a vállalat (társadalmi és gazdasági) vezetésén belül kialakult kompromisszumok jellegétől, a munkamegosztás, a csoport és a társadalmi érdek képviselőiténél esetenként eltérő súlyától függően.

★

Úgy tűnik, a mai magyar gazdasági valóságban, a második áttételrendszerben, a vállalati tevékenység szinte minden területén a szükségesnél nagyobb az eltérések. Pontosabban az eltérések nem az objektív helyzet, feladatok miatt jönnek létre, hanem nagyrészt véletlenszerű vállalaton belüli hatásokból adódnak. Ezek az eltérések megjelennek a vállalat szervezeti felépítésében, a vállalatvezetés gyakorlatában, a gazdasági és társadalmi szervek viszonyában, a döntések jellegében, magában a vállalati eszközök felosztásában stb. A második áttételrendszer belső és az első áttételrendszerhez viszonyított heterogenitása — véleményem szerint — nehezíti az első áttételrendszerben megfogalmazott célok megvalósítását a vállalati mechanizmusban.

²⁵ Sinkovics Alfréd „A szocialista vállalkozásokról” című cikkében elvileg helyesen jegyzi meg, hogy a vállalkozás vezetőinek jövedelme nagyobb mértékben függjön a jövedelmezőség mértékétől, mint a beosztottaké. Hangsúlyozni kell azonban, hogy mindennek akkor van értelme, ha a vezető megfelelő végrehajtó (irányító, differenciáló, munkajogi) hatásköre is biztosítva van. (Közgazdasági Szemle, 1977. 10. sz.)

²⁶ Elméletileg és gyakorlatilag is érdekes vállalati „helyzetpárok” alakulhatnak ki, például: 1. hangsúlyozott vállalaton belüli vezetői nyereségösztönzés a vállalaton belül nem megfelelően biztosított vezetői hatáskör mellett; 2. a vezetői ráhatás biztosítása „stabil” (nyereségtől nem függő) vállalaton belüli vezetői ösztönzés mellett stb.

Cikkemben néhány kiragadott példával érzékeltetni kívántam a vállalaton belüli mechanizmus kérdőjeleit. Szerintem a gazdasági mechanizmussal kapcsolatos gondolkodásunkban, elemzéseinkben természetszerűleg első lépésben mindig az első áttételrendszernek nevezett központi szabályozást kívántuk és kívánjuk tökéletesíteni, de indokolatlanul kis súlyt kapott a második áttételrendszer: annak kérdése, hogy a vállalat mint egységes egész számára megfogalmazott szabályozást az mennyire képes torzításmentesen belső szabályozására, feltételeire (köztük kiemelten az emberi és munkaerő-vonatkozásokra) „lefordítani”. Úgy vélem, a következő időszak *fejlődésének legnagyobb tartalékai* a vállalaton belüli mechanizmus javításában, a határozott gazdasági vezetés biztosításában vannak.

A *társadalmi demokrácia egységes* vállalati érvényesítésének és értelmezésének a biztosítása az eddiginél kissé hangsúlyozottabban a központi szabályozás, az *első áttételrendszer* feladata (amely megfogalmazás a vállalaton belüli mechanizmusban valósul meg), a *második áttételrendszerben* a *gazdasági feladatok végrehajtásának* a *határozottságára* kell az eddigieknél *egyértelműbb, kedvezőbb feltételeket biztosítani*, megfelelő helyi társadalmi-politikai ellenőrzés mellett.

Az elméletnek és az irányítás gyakorlatának jelentős pótolni valói vannak a vállalaton belüli mechanizmus nyitott problémáinak a tisztázásában. Csak az vezethet a szürke kompromisszumok, a negatív hatású látszatstabilitásra törekvő visszaszorításához, a munkaszervezés, a munkaintenzitás, s az ehhez szükséges — káros kompromisszumok nélküli — vállalaton belüli differenciálódáshoz.

Berend Iván:

ESZKÖZIGÉNYESSÉG ÉS FEJLESZTÉSI POLITIKA

A mű gazdasági fejlődésünk egyik kulcskérdésével, az igen aktuálissá és jelentőssé váló eszközigenységgel foglalkozik. A szerző tárgyalja az eszközigenység fogalmát, vizsgálja az elmúlt negyedszázad eszközigenység-változásának okait, és előrebecslések alapján felvázolja a várható jövőképet. A témát több oldalról közelíti meg. Egyfelől technikai-gazdasági felfogásból vizsgálja az eszközigenység volumenének változását, másfelől kísérletet tesz olyan gazdasági értékfelfogás bemutatására, amelynek alapján munkaidőre visszavezetve kimutatható, hogy a különböző ágazatok termelékenységének változásai milyen módon befolyásolják az eszközigenység alakulását. Ezeket az elemzéseket a szerző hosszú idősorokra támaszkodva végzi el, és a magyar gazdaság jelenlegi és jövőbeli problémái szempontjából is fontos következtetésekre jut. A mű eddigi részei a szakember számára jelentenek elsődlegesen fontos ismereteket. A könyv viszonylag terjedelmes utolsó fejezete még a nem szakember számára is rendkívül érdekes olvasmány. Ebben a szerző az előzőekben ismertetett vizsgálódások, illetve elvi megállapítások alapján figyelemre méltó gazdaságpolitikai következtetéseket von le, s a jövő fejlesztéspolitikájának kialakításához számos elméleti és gyakorlati adalékkal járul hozzá. A mű elsősorban elméleti közgazdászok, kutatók, gazdaságpolitikuskok, irányító szervek dolgozói körében hasznosítható.

299 l., kötve 67,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

Termelőszövetkezetek a jövedelemérdekeltségről és a szabályozásról

Az elmúlt évben a Szövetkezeti Kutató Intézetben a termelőszövetkezeti jövedelemszabályozás hatásmechanizmusát vizsgáltuk. A kiindulás alapja az volt, hogy a szabályozórendszer hatását végső soron a termelőszövetkezetek vezetésének gyakorlati reagálásán lehet lemérni. A gazdaságirányítás illetékes szerveinél, valamint a különböző kutatóműhelyekben elvégzett számszerű elemzések tapasztalatait tehát a vezetők közvetlen reagálásának az értékelésével egészítettük ki. A hatvan termelőszövetkezetben elvégzett reagálásvizsgálat néhány részletének közgazdasági és vállalatgazdasági következtetéseit foglaljuk össze cikkünkben.

A reagálásvizsgálatok célja és módszere

Ismeretes, hogy a termelőszövetkezeti gazdálkodás és a termelés tervszerű irányításának egyik fő eszköze a jövedelemszabályozás rendszere.

A legutóbbi évtizedben a termelőszövetkezetek gazdálkodásában s az erre ható közgazdasági környezetben olyan változások mentek végbe, amelyek a tervcélok elérésének jövedelmi hátterét is befolyásolták. Ezek közül különösen jelentős volt a termelés területi koncentrációjának a növekedése, amely a technikai és technológiai korszerűsítéssel együtt valósult meg. E változás mögött, vele kapcsolatban tovább csökkent a termelőszövetkezetekben foglalkoztatottak, de nőtt a magasabb képzettségű dolgozók száma. A technikai, technológiai fejlődés nyomán nőtt az ipari eredetű ráfordítások összege és aránya. Az iparból származó termelési tényezők árváltozása az előző tendenciával együtt növelte a költségeket.

Az 1970-es évtized második felében a termelőszövetkezeteket is egyre erősebben érintették azok a hatások, amelyek a népgazdaság egészében az intenzív gazdaságfejlesztés feladataiból, valamint a hatékonysági követelményekből adódtak. E hatások egy részét jobban, nagyobb részét viszont kevésbé közvetítette a termelőszövetkezetek megváltozott jövedelemszabályozási rendszere.¹

A megváltozott gazdasági körülményeket maguk a termelőszövetkezetek sem ismerték fel időben és kellő alaposítással. Az V. ötéves terv időszaka-

¹ Megjegyezzük, hogy itt és a továbbiakban is a jövedelemszabályozási rendszert tágabb értelemben vesszük, tehát nemcsak a jövedelem felhasználására, hanem a jövedelem realizálására is gondolunk.

kára készített középtávú termelőszövetkezeti tervek sem számoltak megfelelően a belső és külső gazdasági tényezők változásával és azok hatásával.

A szabályozórendszer hatásmechanizmusának reális értékelése az elmondottak miatt éppen napjainkban fontos feladat. Ennek fontosságát erősítette a szabályozórendszer 1980. évi változását előkészítő munka.

A számszerű elemzések azonban nem mindig tükrözik megfelelően a termelőszövetkezeti reakciókat. Ennek több oka is van. Köztük lényegesek az egyes gazdaságok sajátosságainak és kialakult termelési struktúrájának a kötöttségei, valamint a vezetők képzettségéből, helyi érdekeiből adódó viselkedési, felismerési készségek. Elsősorban ezek miatt vált szükségessé a gazdaságok gyakorlati, gondolati, döntési és cselekvési reagálásának vizsgálata.

Arra törekedtünk, hogy a szabályozás felismerésében beosztásuknál fogva, valamint a döntési felelősség szempontjából legilletékesebb termelőszövetkezeti vezetők (elnökök, helyettesek, főkönyvelők, üzemgazdasági vezetők) konkrét reakcióit figyeljük meg. Legcélszerűbbnek látszott az interjú-módszer alkalmazása. Az interjú-módszerekből nem a személyes meghallgatást, hanem az alaposan előkészített kérdőíves rendszert ragadtuk ki. A kérdőív a szabályozás elemzésének témacsoportjai szerint tartalmazta a kérdéseket, helyet biztosítva a személyes véleményeknek is.

Az interjút 1979 áprilisában fejeztük be 60 termelőszövetkezetben. A termelőszövetkezeteket úgy válogattuk ki, hogy a jövedelemszabályozás szempontjából megfelelően differenciált válaszokat kapjunk. Ezért arányosan szerepelnek az átlagnál gyengébb, a közepes és a jó tsz-ek. A területi elhelyeződés, valamint a természeti adottságok és a vezetési színvonal eltéréseit is figyelembe vettük. Így a hatvan termelőszövetkezet a reagálásvizsgálat kielégítő reprezentánsa.

A jövedelemérdekeltség és a gazdaságok céljai

A termelőszövetkezetek jövedelemszabályozási rendszere — a korábbihoz hasonlóan — ma is a termelőszövetkezetek bruttójövedelem-érdekeltségén alapszik. Más szóval arra az elvre épül, hogy a tsz-ek általában a bruttó jövedelem maximalizálásában érdekeltek. Ismerjük az e kérdésben mintegy két évtizede folyó elméleti vitát. A szabályozórendszer gyakorlata alapján azonban nincs szándékunkban a vitába belemenni. Mégis szükségesnek tartottuk a nyilatkozó termelőszövetkezetek vezetőit a jövedelem-érdekről vallott felfogásukról megkérdezni.

A kérdés felvetése: „A működő szabályozórendszer a termelőszövetkezeti sajátosságokból adódóan a szövetkezeti gazdaságok vállalati érdekeit a bruttó jövedelem növelésében való törekvésben ismeri el. Véleményük szerint alapvetően milyen a termelőszövetkezet jövedelemérdekeltsége, s az ezt kifejező törekvések?” A válaszvariációk közül 4 domináns lehetőséget adtunk meg úgy, hogy adott esetben egyetlen gazdaság vezetői több válasszal fejezhették ki véleményüket. A válaszvariációk a következők voltak:

1. az egy főre jutó bruttó jövedelem minél nagyobb legyen;
2. az egy hektárra jutó bruttó jövedelem minél nagyobb legyen;

3. minél több eredmény², nyereség elérése érdekében alakítják ki a termelési céljaikat;

4. a tagsági személyi jövedelem indokolt szintjének az elérése a fő cél, s másodlagosan az ennek jövőjét megalapozó fejlesztésekhez szükséges nyereség.

A hatvan gazdaság vezetői 77 választ adtak. Közülük 17 gazdaság adott kettős választ. Utóbbiak közül (az előbbi válaszvariációk sorrendjében) 5 gazdaságban az 1. és a 3., hat esetben a 3. és a 4., négy esetben a 2. és a 3., egy-egy tsz-ben pedig az 1., 4. és a 2., 4. választ kapcsolták össze. A válaszok összekapcsolásának nagy része azok logikai összefüggéseiből ered, hiszen például az egy főre jutó bruttó jövedelem maximalizálásának a célja együtt járhat a nyereség növelésének az igényével. A válaszkapcsolódás kisebbik része utal arra, hogy a termelészövetkezeti vezetők kis hányadában az érdekfelismerés nem eléggé tudatos. Ezek gazdálkodásukat elsősorban a tagság megnyerése, a földhasználat szabályozása és a technológiai gyakorlat alapján szervezik.

A gazdaságok jelentős része (60 tsz.-ből 27) a 3. választ emelte ki. A többi gazdaság vagy egyetlen válaszban, vagy azok kapcsolódásában a bruttó-jövedelem-érdekeltség felfogását vallja. Ezek közül 10 tsz-ben, tehát a gazdaságok egyhatodában foglalnak állást az egy főre jutó bruttó jövedelem maximalizálásának igénye mellett, zömükben egyúttal megjelölve a nyereségigényt is. Utóbbi érhető is, hiszen — *Vági Ferenc* szavaival élve — „Az egy főre jutó bruttó jövedelem maximálásának követelményében tehát egyszerre fejeződik ki a mai megélhetést szolgáló munka utáni részesedés, valamint az ennek növelését alátámasztó felhalmozás gazdasági fejlettség szerinti biztosításának az igénye.”³

A vizsgált termelészövetkezetek érdekeltségi álláspontjának kisebb-nagyobb eltérései kapcsolatban vannak az egyes gazdaságok adottságaival (földminőség, tagsűrűség, eszközfelszereltség, termelési szerkezet), valamint gazdálkodási színvonalával és pénzügyi helyzetével. Erről úgy győződünk meg, hogy a válaszcsoporthoz hozzárendeltük a gazdálkodásra vonatkozó mutatókat.

Érdekes tanulság, hogy az egy főre jutó bruttó jövedelmi érdek felismerése a gazdaságilag fejlettebb termelészövetkezetekben erőteljesebb. A 20 jó⁴ termelészövetkezetből 7, a közepesekből csupán 1, az átlag alattiakból pedig kettő vallotta alapvető érdekorientációjának az egy főre jutó bruttó jövedelmet. A nyereségorientációt hangsúlyozó tsz-ek viszont az interjú szerint nagyobb arányban kerülnek ki a gyengébb, átlag alatti gazdaságok közül.

Az említett jellegű véleményeltérés mögött részben az húzódik meg, hogy a gyengébb és a közepes gazdaságok előrelépésének éppen a veszteség vagy az igen alacsony nyereségszint az akadálya. Számukra tehát a nyereség növekedésének a reménye adja a felemelkedés útját, ami viszont a mai szabályozási és egyéb közgazdasági körülmények között nem, vagy alig lehet-

² Mérleg szerinti eredmény

³ Vági Ferenc: Változott-e a termelészövetkezetek vállalati jövedelmi érdeke és érvényesítésének módja. Közgazdasági Szemle, 1979. 3. sz. 335. l.

⁴ Az egy főre jutó 1978. évi bruttó jövedelem nagysága alapján a 60 termelészövetkezetet három egyenlő részre, jó, átlagos és átlagon aluli csoportra osztottuk, illetve a kiválasztást eleve így határoztuk meg.

séges.⁵ A bruttó jövedelmen belül a nyereség arányának és összegének növelését célzó struktúraátalakító, korszerűsítő vagy egyéb beruházásokhoz már eleve kevés a felhalmozási forrás ezekben a gazdaságokban.

Felvetődik természetesen a kérdés, hogy az említett véleményeltérések és azok gazdasági háttere mellett általában (tehát a jó tsz-ekben is) jelentős a nyereségi érdekeltség hangsúlyozása. Valóban észrevehető, hogy a korábbihoz képest az utóbbi években nagyobb szerepet kapott a termelőszövetkezeti vezetők körében a nyereségigény figyelembevétele a gazdálkodás, illetve egyes ágazatok szervezésében.

Ez a tudatos vezetői törekvés egyrészt szorosan összefügg a termelés korszerűsítése folytán megnövekedett eszközigénnyel. Másrészt kapcsolatban van azzal a törekvéssel, hogy a személyes jövedelemnek a munkaerő-megtakarítás összegét jóval meghaladó növekményét felhalmozással kívánják megalapozni.

A kapott információknak és a gazdálkodás számszerű vizsgálatainak az egybevetése több kérdést is felvet. Érdekes közülük megemlíteni, hogy a vezetők érdekeltségének megismerése nem lehet független a szövetkezeti vállalatban belüli érdekstruktúra hatásaitól. Erről is kérdeztük a szövetkezeti vezetőket. A többi között közölték álláspontjukat abban a kérdésben, hogy „Van-e lényeges érdekeltség a tsz-en belüli (felső vezetés, kerületek, üzemegek, önálló ágazatok, üzemek vagy más egységek) érdekláncolatában?” A válaszvariációkat (zárójelben a válaszok számával⁶) a következőkben foglaljuk össze:

- a) lényeges eltérés van (5),
- b) kisebb eltérés tapasztalható (29),
- c) nincs ütközés az érdekláncolatban (16),

d) a lényeges különbségeket a belső szabályozás — például a teljes önelszámolás, céltudatos brigád- és egyéni munkadíjazás stb. — kiküszöböli (14).

Az érdekláncolat ellentmondásait érintő véleményeltérések jelzik a gazdaságok zömében a belső szabályozás problémáit a vezetők által rögzített vállalati érdek érvényesítésében. Ezen általános következtetés mellett a válaszok két részlete is figyelemre méltó.

Egyrészt a gazdálkodási színvonal szerint csoportosított válaszok jelzik, hogy az eredményesebb gazdaságok között nagyobb azoknak a száma, amelyekben a belső érdekstruktúra szervezett és problémamentes. (A gyenge, átlagos, illetve jó termelőszövetkezetből a b) választ adók száma sorrendben 13, 10, illetve 6 volt.)

Másrészt a c) és d) válaszok száma (együttesen 30) érzékelteti, hogy a termelőszövetkezetben belüli érdekláncolat megoldásának a (szervezési, szervezeti, munkadíjazási stb.) módszerei a termelőszövetkezetek mai gyakorlatában már megtalálhatók. Ezek általánossá válása a szabályozórendszer határfokának, a népgazdasági, vállalati és a személyes érdek jobb összekapcsolásának az egyik fontos tartaléka.

⁵ Ennek igazolására itt nem térünk ki, hiszen több agrárközgazdasági publikáció is foglalkozik a problémakörrel. (Például *Huszár József*: Segítség az egyensúly felé. Figyelő, 1979. 12. sz.; *Vági Ferenc*: A népgazdasági érdek és a vállalati fejlesztés megalapozása. Gazdálkodás, 1979. 1. sz.)

⁶ E kérdéskörben is voltak a logikai összefüggés szerint értelemszerűen megjelölt kettős válaszok. Ily módon a 60 gazdaság 65 választ adott.

A belső érdekszerkeztúra vonatkozásában a zártkörű válaszokon kívüli, egyéb vélemények is tanulságosak. Csupán néhány érdekesebbet emelünk ki: „Az ágazat eredményérdekltsége miatt kisebb ütközés tapasztalható”; „Az üzemek közötti áttételezés belső szabályozása szükséges”⁷; „A jelenlegi bérszínvonal-szabályozás mellett a belső mechanizmus fejlesztése is éppen azért nehéz, mert az érdekláncolatban rendkívüli feszültségeket hozna létre”; „Az önelszámolás rendszerét kötelező számviteli előírásokkal kellene a termelés hatékonyságának szolgálatába állítani” stb. A belső érdekszerkeztúra problematikájának egy általánosabb kérdését veti fel a következő vélemény: „központi elvárások kielégítése, egyre dráguló termelés mellett, alsóbb szinten elszívóhatás, bércentríkusság”. Ez utóbbi álláspontot csupán azért emeltük ki, mert a népgazdaság és a vállalati érdek kapcsolódásának egyik sajátos kérdéséből kiindulva a tervszerű szabályozás problematikájára is utal.

A termelészövetkezetek vállalati érdekének és a belső érdekszerkeztúrának a kölcsönhatásaira vonatkozóan további kérdéseket is feltettünk. Megemlítjük, hogy a tagsági személyes érdekltségek problémái ma is igen jelentősek, továbbá a tagsági érdekszerkeztúra és a vállalati célrendszer egyeztetésének gazdasági eszközeiben és a vállalati demokráciában egyaránt vannak kritikus pontok.

A termelészövetkezeti vezetők szemlélete a gazdaságok működésére és a gazdálkodás színvonalára erősen rányomja bélyegét. Különösen fontos a vezetői szemlélet a gazdaság célrendszerének a kialakításában. Az erre vonatkozó gyakorlati véleményeket ezért szintén érdemes kiemelni (a véleményvariációk mellett zárójelben találjuk a válaszok számát):

1. A vezetők elsődlegesnek tartják a termelészövetkezet adottságainak ésszerű, hatékony felhasználását a vállalati és a személyes jövedelem növelésében (47).

2. A vezetők — a rájuk háruló tagsági nyomás miatt — a tagsági személyes jövedelem biztosítását helyezik előtérbe, s ehhez szabják a termelési, fejlesztési, gazdálkodási célokat (7).

3. A vezetők jelenlegi személyes érdekltsége és elismerése nem elegendő az eredményesebb, minőségileg magasabb szintű gazdálkodásra való törekvésben (16).

4. A tagság személyi jövedelmének elsődleges érdeke a vezetők érdekeit is meghatározza (5).

5. A vezetők erős függőségi viszonya jellemző a tagsággal szemben (4).

6. A helyi adottságok nyújtotta lehetőségek kihasználását személyes okokból sokszor alárendelik a külső szervek ún. elvárásainak (15).

A vélemények átfedése nem véletlen, hanem azok árnyaltságát jelzi. Ezért értelemszerűen egyes gazdaságok vezetői több véleményt adtak (összesen 94 vélemény a 60 tsz.-ből). Az általános kép igazolja azt az elvi feltételezést, hogy a termelészövetkezeti vezetők törekvéseit erősen motiválják — szakmai és politikai képzettségükön túlmenően — a belső és külső tényezők. A befolyásoló tényezők között ma már meghatározó a természeti és közgazdasági adottságok kihasználására való törekvés, pedig a vezetők ebben való személyes érdekltsége sem kielégítő.

⁷ Megjegyezzük, hogy a véleményt adó itt elsősorban a belső vertikálításra (például takarmánytermelés, állattenyésztés) hivatkozik.

A 2. és 4. számú vélemények arra hívják fel a figyelmet, hogy a vezetőknek a tagságtól való függése a vezetők koncepcióit jelentősen befolyásolhatja. Ez ugyan logikusan következik a termelőszövetkezetek sajátosságai-
ból, de eltorzulása gátolhatja a helyes szakmai és közgazdasági vezetői koncepciók kialakítását. Itt külön érdemes megjegyezni, hogy ez a vélemény elsősorban a gyenge termelőszövetkezetekben jellemző.

Az említett vélemények különbözőségét tekintve el kell mondanunk, hogy a vezetők szemléletének belső és külső tényezők által történő motivált-sága a jó gazdaságtól a gyengék felé erősödik.

A jövedelemhatás és a szabályozás néhány összefüggése

Vizsgálatunkban a jövedelemérdekeltség és a szabályozás összefüggéseire számos kérdésben részletesen kitértünk. A válaszok értékelése későbbi publikációkban várható. Itt csupán néhány — a szó szoros értelmében ki-
ragadott — témáról lehet szó.

Az önálló vállalati gazdálkodás alapvető hajtóereje a vállalati és személyes jövedelemérdek. Ha ez tisztán érvényesülne, valószínűleg a hatékonysági követelmények kielégítését, ezzel együtt a jövedelemtartalékok vállalati feltárását is gyorsítani lehetne.

A gyakorlatban, az ismert okok egész sora miatt, a jövedelemhatás nem érvényesül egy irányban. Egyebek között a mezőgazdasági vállalatok belső kapcsolatai hatásának a mértéke is motiváló tényező. Ezért figyelembe kell vennünk (a szabályozórendszer alakításánál is), hogy a jövedelemérdeket csupán közvetve érintő belső gazdálkodási érdekek érvényesülése a termelőszövetkezetek mai gyakorlatában mennyire érzékelhető. Az erre vonatkozó kérdésekből hármat emelünk ki:

a) „Az egymással összefüggő ágazatok (például az azonos géprendszert használó növénytermesztési ágazatok) között megtartják-e azok méretét is, amelyek nem jövedelmezőek?” Az „igen”, illetve „nem” válaszok számát gazdaságcsoportonként tüntetjük fel:

	Igen	Nem
Átlagon aluliak	6	14
Átlagos gazdaságok	11	9
Jó gazdaságok	4	16
Összesen	21	39

Általában is megfigyelhető a válaszok alapján, hogy a tsz-ek jelentős hányada olyan struktúrával rendelkezik, amelyben az ágazati összefüggések a jövedelmezőség termelésszerkezeti hatásait módosítják. Ez egyrészt előnyösnek ítélnélhető, hiszen a konvertálható eszközök jobb kihasználása a jövedelmező ágazatok eredményét is javítja. Másrészt a kérdésnek kevésbé előnyös háttére is van. A szakosodásban kevésbé előrehaladott gazdaságokban erősebb a belső kapcsolatok érvényesülése. Márpedig az ésszerű szakosodás a hatékonyság növelésének, egyben a jövedelmezőbb termelésnek is egyik fontos feltétele. A válaszok csoportosításából látható, hogy a közepes gazdaságokban legerősebb az ágazati kapcsolatok hatása. Ebben a csoportban

általában a „vegyes” struktúra, a sokoldalú termelés jellemző. Ez is gátolhatja a gazdaságok termelési színvonalának az emelését.

b) A veszteséges, egyúttal át nem váltható termelési kapacitások megítélésére vonatkozóan a vizsgált gazdaságok válaszai (zárójelben a válaszok számával) a következők:

- sürgős megszüntetésére törekszenek (16);
- népgazdasági fontosság esetén távlatilag is megtartják (16);
- megtartás esetén minimális ráfordítással működtetik, az ágazat termelési színvonalának csökkentésével együtt (10);
- megtartás esetén pótlólagos ráfordítással és jobb szervezéssel a termelési színvonal növelésére törekszenek, s így csökkentik a veszteséget (26);
- a kapacitás amortizálódása után kívánják felszámolni az ágazatot (4).

A válaszok itt is összefüggnek egymással, és differenciáltan csoportosítottuk őket. Érdekességként is megemlíthető, hogy a „jó” csoportba tartozó 20 gazdaság közül 5 nem válaszolt, mert már nem tart fenn veszteséges ágazatot. Persze az is igaz, hogy az átlag alatti és a közepes gazdaságokban nem jövedelmező ágazatok jó része — éppen a magasabb termelési színvonal, gyakran a jobb adottságok miatt — a jó gazdaságokban jövedelmező.

A termelőszövetkezetek jelentős része bízik abban, hogy a termelési színvonal emelését — s ezzel a veszteséges ágazatok helyzetének a javítását — pótlólagos ráfordításokkal és szervezettebb munkával megoldhatják. Ez különösen jelentős a népgazdaságilag fontos, az adott gazdaságban pedig az adottságoknak megfelelő, hagyományokkal rendelkező ágazatokban (például néhány gazdaság juhászatában, vagy a marhahizlalásban stb.). Érdemes tehát a közvetett és a direkt szabályozás útján segíteni ezeket a törekvéseket.

Találkoztunk még olyan esetekkel, amelyekben a veszteséges vagy nem kielégítő jövedelmezőségű ágazatot — népgazdasági fontossága miatt, esetleg „külső elvárás” hatására — úgy tartják fenn, hogy a szükséges ráfordításokkal ésszerűtlenül takarékoskodnak. A vonatkozó ágazat termelési színvonalának, a termelőkapacitás kihasználásának csökkenése kíséri az ilyen igyekezetet, s végül is a veszteség növekszik. Ez a jelenség arra figyelmeztet, hogy a rosszul választott direkt beavatkozás hibás reagálást válthat ki, és gazdaságtalan döntésekre készítheti a vállalatokat.

c) A termelőszövetkezetek feladatai közé tartozik ma is a tagság foglalkoztatása. Korábban az ún. foglalkoztatási kényszer sok esetben fenntartott nem jövedelmező, de a munkaerőt foglalkoztató ágazatokat. Mára már ez a helyzet annyiban változott, hogy a technikai előrehaladás, valamint a taglétszám csökkenése, általában a munkaerőhelyzet változása nyomán mérséklődött a foglalkoztatási törekvés jövedelmi hatást alakító nyomása. Kérdés azonban, hogy a változás ellenére mennyire apadt ennek a jelentősége. A kérdés erre vonatkozóan így hangzott az interjú során: „Gazdaságukban vannak-e még olyan ágazatok, amelyek a nyereségtől függetlenül a tagság foglalkoztatását célozzák?” A válaszok és azok száma a jó, közepes és gyenge tsz-ekben:

	Jó	Közepes	Gyenge
Igen	2	5	13
Nem	3	6	11
Nem számottevő	5	7	9
Összesen	10	18	33

A jövedelemhatás, a tervcélok és a jövedelemszabályozás összhangjának számos részletkérdését is felvetettük az interjú alkalmával. Közülük itt csupán kettőt említünk.

A népgazdasági feladatok és a termelőszövetkezeti jövedelemszabályozás megfelelésére vonatkozik ez a kérdés: „Véleményük szerint az V. ötéves terv mezőgazdasági céljai és a termelőszövetkezetre vonatkozó jövedelemszabályozási rendszer (ár, támogatás, hitel, elvonás, alapképzés) összhangban vannak-e?” A válaszok, illetve vélemények sorrendben (és természetesen itt is egymással összefüggésben) a következők:

1. igen (0),
2. fő vonalaiban igen (28),
3. a termelőszövetkezet népgazdasági célokkal egyező törekvései is ütköznek a szabályozórendszerrel (12),
4. a mennyiségi céloknál jó az összhang (4),
5. a hatékonyság népgazdasági követelményeit nem közvetítik megfelelően a szabályozók (26),
6. nagyjából a termelőszövetkezeti vezetők szakmai és politikai öntudatán alapszik a népgazdasági célok megvalósítása (25).

A válaszokhoz és azok arányaihoz talán először azt illik hozzáfűzni, hogy a válaszvariációk, éppen az állásfoglalás biztosabb rögzítése végett, kissé kiélezettek. Az igaz, hogy e körben a valóság jóval bonyolultabb, sem hogy azt a cikkben kellő mélységben értékelhetnénk. Akadnak azonban figyelemreméltó tanulságai a válaszoknak.

Az 1. választ egyik tsz vezetői sem vallották. Észert a teljes összhangot még véletlenül sem regisztrálták, hiszen gyakorlatilag ez nem is valósítható meg egy középtávú tervidőszak éveiben, de rövidebb időtartam alatt sem. Tulajdonképpen a 2. válasznál várhattuk a legtöbb csatlakozást, hiszen a szakmai és a politikai értékelések, határozatok, publikációk ezt állapítják meg. A gyakorlati reagálásban is jelentős ez a vélemény, de korántsem általános, amint az összes válasz idevonatkozó hányada (kerekén 34 százalék) ezt érzékelteti. A termelőszövetkezetek a gyakorlatban valóban több problémát éreznek a tervcélok és a jövedelemszabályozás eszközei közötti összhang megvalósulásában, mint az az általános köztudatban látszik. Ez kiemelten húzza alá a szabályozórendszer, benne a jövedelemszabályozás továbbfejlesztésének az igényét, amelynek egyik általános megfogalmazását *Romány Pál* összefoglalásából idézhetjük: „A szabályozás támassza alá a gazdaságpolitikai, agrárpolitikai célokat, és engedjen teret a hatékonyabb termelékenység kialakulásának, gazdaságosan működő nagyüzemek fejlődésének. Egyidejűleg mérsékelje a gazdaságok indokolatlan jövedelem-differenciálódását”.⁸

Az előbbi válaszokból az is kiderül, hogy a népgazdasági célok, illetve a tervek teljesítését célzó szabályozók problémáit enyhíti, az összhang hiányát részben pótolja a termelőszövetkezeti vezetők szakmai és politikai öntudatára épülő célszerű tevékenység. Ennek jelentőségét példázza a 6. pontban megjelölt válaszok száma.

A politikai és a szakmai öntudat hajtóereje közismert, s valójában a gazdaságirányítás is számol vele. Itt mégis azért érdemel figyelmet, mert ezt

⁸ *Romány Pál*: Mezőgazdaságunk a hetvenes évek végén. Közgazdasági Szemle, 1979. 5. sz. 522. l.

a hajtóerőt az erkölcsi és anyagi ösztönzés katalizátorával lehet kellő hatásokra emelni. Erről pedig, sajnos, nem beszélhetünk a termelőszövetkezetek többségében sem az erkölcsi megbecsülés, sem az anyagi elismerés vonatkozásában. Az utóbbi különösen élesen vetődik fel a kedvezőtlen adottságú gazdaságokban, ahol az eredmény korlátai az anyagi megbecsülést is behatárolják, pedig talán e vezetők gondoljai és erőfeszítései nagyobbak, mint a jó adottságok között dolgozókéi.

A jövedelemszabályozás és a termelési célok, valamint az érdekek közötti összefüggés második kérdéseként a személyes jövedelem szabályozásának egyik körét, a személyes jövedelem és az eredmény közötti kapcsolatot emeljük ki. Az interjú során ugyanis bebizonyosodott, hogy a népgazdasági, vállalati és személyes érdekek kapcsolódásának a láncolatában, a bérszínvonal, illetve a személyi jövedelem szabályozásában igen sok problémát látunk a gyakorlatban. Az erre vonatkozó részletkérdések és válaszok értékelésére már nem térhetünk ki, ezért csupán arra utalunk, hogy a munka utáni jövedelem differenciáltságának hiányosságait, valamint az eredmény és a munkadíj nem kielégítő kapcsolatát egyaránt jelzi a gyakorlati reagálás. Igazolódik *Vendégh Ferenc* álláspontja, miszerint „...nem eléggé közvetlen a kapcsolat a személyes jövedelmek és az eredmény alakulása között” ... illetve „a nyereség alakulásától függő jövedelemdifferenciálást a személyes jövedelmek szabályozása nem teszi lehetővé”.⁹ E probléma azért is foglalkoztatja a vezetőket, mert gondoskodniuk kell a jövőbeli személyi jövedelem megalapozásához szükséges nyereségnövelésről.

Interjú-módszeren alapuló reagálási vizsgálatainkból e rövid tanulmány keretében úgyszólván csak szemelvényekre volt lehetőségünk. Reméljük, hogy ezzel is sikerült alátámasztani vagy kiegészíteni a témakörben végzett számszerű elemzések következtetéseit.

⁹ Vendégh Ferenc: Jövedelemadóztatás a mezőgazdaságban. Figyelő, 1979. május 16. 11. l.

GÁBOR R. ISTVÁN:

Szükségszerű-e a munkaerőhiány a szocialista gazdaság mai modelljében?

A Közgazdasági Szemle 1979. februári számában megjelent cikkemben igyekeztem deduktív logika segítségével elméleti magyarázatot adni a munkaerőhiány újratermelődésére a szocialista gazdaság mai modelljében.¹ E modell egyik lényeges jegye, hogy a gazdaság intézményrendszere — nevezetesen: a gazdaságirányító központ és a gazdálkodó egységek hierarchikus viszonya a társadalmi tulajdon talaján — garantálja a makroökonómiai racionalitást (közvetlen és közvetett eszközök együttes alkalmazásán alapuló) tudatos érvényre juttatásának a lehetőségét.²

Kiinduló tétele — amelyre az egész fejtegetés épül — az, hogy a szocialista gazdaságban a nemzeti jövedelem, illetőleg a (nagyobbrészt munka-jövedelemből fedezett) lakossági fogyasztás növelése mint a makrogazdasági célrendszer központi eleme³ szempontjából ésszerű a „határtermelékenységi” alatti termelékenységi színvonalú munkaerő, illetőleg munkahelyek működtetése. Ebből vezettem le, hogy a szocialista gazdaság általam vizsgált modelljében a maguk szempontjából ésszerűen viselkedő gazdasági szerep-

¹ A munkaerőhiány a valóságban persze nem önmagában létezik, hanem része egy általánosabb jelenségkörnek: a hiánygazdaság jelenségeinek. Ezért okainak teljességre törekvő kifejtése sem képzelhető el másként, mint ebbe az általánosabb jelenségkörbe ágyazva. Elemzésemben azonban a munkaerőhiány újratermelődésének olyan sajátos végső okára összpontosítottam a figyelmet, amely a tartós munkaerőpiaci túlkeresletet a hiányjelenségek általános keletkezési mechanizmusain túl magyarázza.

Az általános mechanizmusoktól, illetőleg a többi piac egyidejű hiányjelenségeitől való elvonatkoztatás természetesen még egy ilyen deduktív fejtegetésben is csak fenntartásokkal fogadható el, s teljes következetességgel meg sem valósítható, amit mutat — s egyben utólag talán menti is az eljárást —, hogy az elemzés, sajátos kiindulópontja ellenére, számos vonatkozásban találkozott a hiánygazdasági jelenségek általános magyarázatának az 1968 utáni magyar gazdaságra vonatkoztatható fejtegetéseivel. (Lásd *Kornai János: A hiány újratermelése. Közgazdasági Szemle, 1978. 9. sz.*)

² Eszerint az ún. centralizált és decentralizált modell (lásd *W. Brus „A szocialista gazdaság működésének általános problémái”* című könyvében — Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1967.), illetőleg a Kornai János által vizsgált „klasszikus” típusú tervgazdaság s a hazai mechanizmuskoncepcióban körvonalazott modell az elemzett modellen belüli változatoknak tekinthető.

³ A fogyasztás, s ezen belül a munkajövedelmekből fedezett fogyasztás növelésének cél jellegéből adódóan, a bér és a bér fejében végzett munka közötti viszony a szocialista gazdaságban mintegy tükröképe a tőkés gazdaságbelinek. Ott a tőkés vállalkozó számára a bér az a költség, amelynek ellenében munkához jut, míg itt a munka a társadalom költsége, amely megteremti a reálbérek növelésének az árufedezetét. Ha pedig a munka a költsége a reálbérnövelés mint társadalmi cél megvalósításának, s nem fordítva, akkor a bérszínvonal alakulása nem magyarázható a munkaerő újratermelési költségeiből — még ha (természetesen) a munkaerő nagyrészt a bérekből fedezett fogyasztás révén termelődik is újra. Ez a szocialista gazdaságra általánosan vonatkoztatható elméleti következtetés a gyakorlat szempontjából is nagy horderejű. Rávilágít ugyanis a bérekkel való ésszerű vállalati gazdálkodás (egységnyi bérért minél több munka, és illetőleg egységnyi munkáért minél kisebb bér) érvényesítésének korlátozott lehetőségére az általunk vizsgált modellben.

lők — értsd: gazdaságirányító központ, gazdálkodó egységek (vállalatok), munkavállalók⁴ — magatartásának (döntéseinek) eredőjeképpen előbb-utóbb fellép, s a gazdaság működésének „normális” menetében újratermelődik a munkaerő iránti globális túlkereslet. Így jutottam arra a végkövetkeztetésre, hogy a munkaerőpiacon állandósuló keresleti túlsúly időről időre az irányító központ lényegében közvetlen beavatkozásait teszi szükségessé a vállalatok működésébe.

Cikkem befejezésekképpen utaltam olyan szocialista gazdaságmodellek elméleti kimunkálására irányuló hazai kísérletekre, amelyek nem jellemezhetők az általam bemutatott modell jegyeivel, s így a következtetésem sem vonatkozathatók rájuk.

Felfogásomat a cikk megjelenése óta szóban és írásban sokan vitatták.⁵ A szűkre szabott terjedelem arra kényszerít, hogy válaszomat a végkövetetés szempontjából legdöntőbb vitakérdésekre, az ezekről ma vallott álláspontom tömör összefoglalására korlátozzam — a téma iránt érdeklődő olvasókra bízva megállapításaim tételes egybevetését a bírálók nézeteivel és érveivel.

A kiinduló téziszről

„A tőkés vállalkozó, akit egyedül a profitelv vezérel, csak abban az esetben vesz fel munkásokat, ha lehetősége van érték-többlet előállítására. A proletárállam számára ezzel szemben az a fontos, hogy lehetőség szerint minden munkaképes állampolgár termelőmunkát végezzen, még akkor is, ha munkájának terméke kisebb értékű, mint a bér. Tőkés szempontból az ilyen munka veszteséges, a proletárállam számára azonban hasznos, hiszen az államnak mindenképpen el kell tartania minden munkást. Éppen ezért kívánatos, hogy mindenki, aki munkaképes, dolgozzon, még ha munkájának termelékenysége alacsony is.” (Varga Jenő: A proletárdiktatúra gazdaságpolitikája. Kossuth Könyvkiadó, 1976. 241. l.)

Bírálóim közül többen felvetették: figyelmen kívül hagyom, hogy adott felhalmozási és pótlási erőforrások nagyobb számú, de kevésbé termelékeny vagy kevesebb, de termelékenyebb (magasabb technikai színvonalú, jobban felszerelt) munkahelyben ölthetnek testet. Következésképpen a foglalkoztatható munkaerő-tartalékok lehető legteljesebb kiaknázása nem szükségképpen ésszerű makroökónómiaiilag. Hogy az-e vagy sem, ez attól függ, hogy a többletfoglalkoztatás nemzetijövedelem-hozama meghaladja-e a munkahelyek kisebb átlagos termelékenységéből fakadó nemzetijövedelemkiesést, vagyis alacsonyabb foglalkoztatási szinten, a munkahelyek magasabb átlagos termelékenysége folytán, nem lenne-e nagyobb a nemzeti jövedelem tömege. Eszerint legalábbis lehetséges tehát, hogy nem a maximális foglalkoztatás a mindenkor ésszerű változat.

⁴ A modell jellemző jegyei közé tartozik, hogy a dolgozók mindennapi munkájukban nem a termelési eszközök tulajdonosaiként, hanem munkavállalókként viselkednek.

⁵ Ezúton szeretnék köszönetet mondani mindazoknak, akik bírálataikkal, észrevételeikkel felfogásom újbóli átgondolására, a cikkemben kifejtett összefüggések és érvek alaposabb tisztázására készítettek. Közülük is elsősorban Antal Lászlónak, Kornai Jánosnak és Révész Gábornak, továbbá a Közgazdasági Szemle 11. számában megjelent vitacikk (Szükségszerű-e a munkaerőhiány a szocializmusban?) szerzőinek, Oroszi Lászlónak és Veress Józsefnek tartozom köszönettel.

A munkahelyek száma és technikai színvonala—felszereltsége (s ebből adódóan a termelékenységé) közötti vázolt kapcsolat az elvonatkoztatás adott szintjén természetesen nem vonható kétségbe. Csakhogy ilyen kritérium alapján a maximálisnál kisebb foglalkoztatás abban az — általánosnak aligha tekinthető! — esetben is csak látszólag előnyösebb, ha feltételezzük, hogy a munkahelyek termelékenysége a létesítés—fenntartás költségeit meghaladó arányban nagyobb. (Például kétszer akkora ráfordítással háromszoros termelékenységű munkahely hozható létre.) Hiszen ebben az esetben is célszerű a fennmaradó munkaképes és munkára hajlandó népességet valamiképpen — akár a nullához közeli létesítési költségű, alacsony termelékenységű munkahelyeken — foglalkoztatni, vagyis bevonni a *társadalmilag szervezett* termelésbe.⁶ (Mint a vitatott tanulmányomban jeleztem, az egész elemzés — maga az elemzés alapjául szolgáló modell — eltekint a „második gazdaság” lététől; a következtetések a szocialista gazdaság ilyen értelemben „tisztá” modelljére vonatkoznak. Ugyanakkor a „második gazdaság” kiépülésének—újratermelődéésének és ellentmondásos beilleszkedésének vizsgálataira irányuló elméleti kutatómunkánkban ezek a következtetések fontos kiindulópontok. A kutatómunka eredményei alapján végezhető majd el a „tisztá” modell továbbépítése s a belőle levont következtetések szükséges módosítása a „második gazdaság” tartós jelenléte mint tény figyelembevételével.)

A nagyobb arányú foglalkoztatás — s ebben igazuk van a bírálóknak — ugyan kétségkívül bizonyos többletigényt támaszt az infrastruktúra némely ágaival szemben (közlekedés, gyermekintézmények stb.). Infrastrukturális igények azonban a nem dolgozó státuszhoz is tapadnak. (Gondoljunk a szabad idő eltöltésével összefüggő vagy a társadalmilag szervezett termelésből való kirekesztettség ellensúlyozását célzó szolgáltatásokra stb.) Adott fogyasztási színvonalat feltételezve, nemcsak a magasabb, hanem az alacsonyabb foglalkoztatási szintnek is van tehát — igaz, más szerkezetű — infrastrukturális többletigénye.

Végül igaz, hogy a magasabb foglalkoztatási szint (a munkahelyek alacsonyabb átlagos technikai színvonala, gyengébb felszereltsége) folytán kisebb termelékenység mellett egységnyi hazai munka a külkereskedelemben kevesebb valutabevétellel ellentételeződik. Csakhogy a külkereskedelmi tevékenység végső célja nem a valutafelhalmozás, hanem az árucseré. Az árucseréből származó előnyök pedig — mint közismert — nem a technikai fejlettségi szint függvényei. A komparatív előnyök a belső és a külpiazi árszerkezetnek (értékviszonyoknak) az eltérő fejlettségből adódó különbözősége révén realizálhatók.⁷

⁶ Nem idetartozó szempont, de ha már a vitában felmerült, megjegyzem: nincs kellő alapunk feltételezni, hogy az „elidegenedés” mértéke negatív kapcsolatban van a munkahely technikai színvonalával.

⁷ Már csak ezért sem fogadható el az az elterjedt felfogás, amely szerint a hazai árszerkezetet — akárcsak a külkereskedelmi fogalomban részt vevő áruk körében — a világpiazi árarányokhoz kellene igazítani. (Az árreformmal kapcsolatos legutóbbi döntések sem ezt tűzték ki célul. Elvi lényegük: a tényleges önköltségre vetített vállalati nyereségkulcs s ezen keresztül a hazai értékesítési árak összekapcsolása a világpiazi értékviszonyokkal, illetőleg áralakulással.) A cél csak az lehet, hogy a gazdaság szereplői jobban érzékeljék, s döntéseikben — ezen belül a külgazdasági tevékenységet érintő döntésekben — vegyék figyelembe a kétféle árendszer közötti eltéréseket.

Az elmondottak alapján úgy gondolom: bár a gazdasági fejlesztés mindenkori súlypontjainak kijelölésében, a fejlesztési eszközök elosztásában, felhasználásuk kívánatos koncentrációjának meghatározásában stb. valóban nem hagyható figyelmen kívül, hogy a munkahelyek létesítésére, korszerűsítésére fordítható alapok a gazdaság mely területein mekkora termelékenységnövekedést, illetőleg — exportágazatok esetében — milyen külkereskedelmi előnyöket tesznek lehetővé. Ha nincsenek szabad munkaerőtartalékok, akkor ilyen mérlegelések alapján időről időre szükségessé válik — az újonnan létrehozandó munkahelyek létszámigényének mértékéig — munkahelyek (elsősorban természetesen a viszonylag alacsony termelékenységű munkahelyek) megszüntetése is.

Ez azonban nem teszi kérdéssé a teljes foglalkoztatás ésszerűségét a szocialista gazdaságban. Ezekből ugyanis nem következik, hogy a határtermelékenység alatti — az átlagos termelékenység s a reálbérek emelkedésével, módosuló összetételben, állandóan újratermelődő! — munkahelyeket általában lenne ésszerű felszámolni. Többségük szervesen épül be a legkülönbözőbb termelékenységű termelőszervezetekbe (például kézi erővel történő anyagmozgatás). Így a munkamegosztás összefüggései folytán nemcsak fontosak lehetnek (a kiiktatásuk okozta fennakadások rontanak a határtermelékenység feletti munkahelyek s ezen keresztül lényegében az egész termelőszervezet termelékenységét), hanem ugyanilyen okból csak közvetett módszerekkel, bizonytalanul azonosíthatók mindaddig, amíg az adott tevékenységek objektíve feleslegessé nem válnak, vagy pedig e tevékenységek ellátására és a felszabaduló munkaerő foglalkoztatására hatékonyabb lehetőség nem kínálkozik. Csakis ennek mértékében tekinthető makroökonomiailag ésszerűnek az alacsony termelékenységű munkahelyek kiváltása — megszüntetése, az itt dolgozók átcsoportosulása korszerűbb, termelékenyebb munkahelyekre.

Nemcsak ideológiai-politikai megfontolásokból, hanem főként az itt említett okok miatt kétséges minden olyan esetleges központi lépés ésszerűsége, sőt gyakorlati megvalósíthatósága, amely a munkafegyelem gyengeségeinek orvoslására s ezen keresztül a munkaerőhiány enyhítésére mintegy mesterségesen próbálna valamelyes munkanélküliséget teremteni és fenntartani.

Megítélésem szerint a munkafegyelem gyengesége nem a munkaerő-túlkereslet következménye vagy fordítva. Ezért sem a mesterségesen teremtett munkaerőhiány nem lehet eszköze a munkafegyelem javításának, sem pedig a munkafegyelem javítása a munkaerő-túlkereslet megszüntetésének. Az emberek nem azért nem „hajtanak” (ha nem „hajtanak”), mert nincs munkanélküliség, hanem mert vagy nincsenek meg a munkahelyükön a feltételei az intenzívebb munkának, vagy nem éri meg nekik intenzívebben dolgozni. Legalábbis erre a következtetésre kell jutnunk, ha feltételezzük, hogy a szocialista gazdaság dolgozói nem eleve „önkímélő” beállítottságúak, hanem a munka során kifejlesztett erőfeszítéseikkel a fogyasztásuk növelésére törekszenek.

Úgy vélem tehát, hogy a gyenge munkafegyelem és a munkaerő-túlkereslet nem egymás következményei, hanem mindkettő közvetlen közös oka a vizsgált modellben működő vállalatok érdekeltisége a növekedési tartalékok — ezen belül a létszám- és teljesítménytartalékok — állandó újratermelésében. Végső okuk pedig éppen a szóban forgó, nemzetgazdasági síkon

érvényes ésszerűségi kritérium, amelyet, ha nem vitatunk, akkor a munkanélküliség létrehozását indítványoznunk nem egyéb naiv óhajnál.⁸

Mindezek a kérdések természetesen egészen másként vetődnek fel, ha a szocialista gazdaságra is a foglalkoztatásnak a tőkés vállalkozó által érvényesített ésszerűségét fogadjuk el a racionális foglalkoztatás kritériumaként. E kritériumból természetesen alacsonyabb foglalkoztatási szint, munkanélküliség adódik. Egy ilyen elképzelés elméleti megalapozásához azonban a tőkés gazdaság marxista kritikájának egy sor alapvető tételét kellene felülvizsgálni, amire — tudomásom szerint — eddig még nem került sor.

Megítélésem szerint tehát a szocialista gazdaságban a maximális foglalkoztatással szemben — még ha utólag (a vélt és valóságos következményei láttán) „gyanúsnak” találjuk is az *ex ante* helyesnek vélt kritériumot — a foglalkoztatásnak nem jelölhető meg alternatív ésszerűségi kritériuma. Ilyen kritérium híján az általam vizsgált modellben a gazdaságirányítás nem akadályozhatja meg a munkaerőhiány spontán újratermelődését; a vállalati szféra globális munkaerő-keresletének nincs, és nem is lehet gazdasági korlátja. A munkaerő-felhasználás mértékére vonatkozó döntéseket maga a hiány, a természetes értelemben vett szűkösség szabályozza.

A fejtegetés vitatott pontjairól

„Akár egy halom hasított fa,
hever egymáson a világ,
szoritja, nyomja, összefogja
egyik dolog a másikat,
s így mindegyik determinált.” (József Attila: Magad emésztő. . .

A tanulmányomat ért bírálatok általában nem vonták kétségbe az egyes gondolatmenetek logikailag helytálló voltát; a következtetéseket a hibásnak ítélt kiinduló tétel alapján kritizálták. Így válaszomat tulajdonképpen le is zárhatnám, várva a kiinduló tétel mellett felhozott érvekkel szembeni további ellenvetéseket. A bírálatok egyik-másik megállapítása azonban arra enged következtetni, hogy a cikkemben nem mindenütt sikerült elég világosan érzékeltetnem az okok és következmények szoros egymásra épülését. Ebből is adódhat, hogy a bírálatokban a munkaerőhiány megszüntetésének lehetőségét illetően olyan koncepciók körvonalazódnak, amelyek feltevései az adott modellben — csak részben — a kiinduló tételből adódóan — megítélésem szerint nem reálisak. Ez készlet arra, hogy felfogásom legvitatottabb pontjait logikailag egybefüggően s a bírálatokkal közvetlenül szembesíthető módon és terminológiával — kissé sarkított megfogalmazásban — az alábbi két gondolatmenetben foglaljam össze.

⁸ Hiszen csupán olyasmit állíthatunk, hogy jó a maximális foglalkoztatás, csak lenne mindig egy kicsit kisebb, mint amekkorára a munkaerő-kínalat lehetőséget nyújt; de hogy mekkora legyen a foglalkoztatás szintje, vagy hogy milyen kritériumok szerint ítéltető adott foglalkoztatási szint megfelelőnek, arról nem mondhatunk semmit. Gazdasági kritériumok híján viszont miképpen lehetne az adott modellben megakadályozni, hogy a munkanélküliség megteremtése céljából felszabadított munkaerőt a gazdálkodó egységek felszívják? Ha megszüntethetők lennének azok a spontán mechanizmusok, amelyek a munkaerőhiányt ma újratermelik, akkor nyilván fel sem merülne annak szükségessége, hogy mesterségesen teremtünk munkanélküliséget. Ha pedig nem szüntethetők meg, akkor egy ilyen vállalkozás eleve kudarca van ítéelve az egyéb piacok hiányjelenségeit élező következményei miatt.

I. gondolatmenet:

1. A határtermelékenységi pontnál kevésbé termelékeny munkahelyek fenntartása — a működésük bérköltségeinek fedezése — kiterjedt állami „deficitfinanszírozást” tételez fel.

2. A kiterjedt állami „deficitfinanszírozás” (feltéve, hogy a rendszere áttekinthető) megfelelő árak esetén nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy a — különböző termelékenyséjú munkahelyeket más és más arányokban magukban foglaló — gazdálkodó egységek hatékonysága megítélhető legyen.

3. Kiterjedt „deficitfinanszírozás” közepette azonban a gazdálkodó egységek törekvése nem egyszerűen a piaci versenyben való helytállás, hanem emellett vagy ehelyett állami támogatások megszerzése. A kétféle törekvés nem párhuzamosan, hanem egymás ellenében érvényesül. Támogatási igényeik jogosságát ugyanis a vállalatok éppen a piaci versenyben való helytállásuk tőlük független nehézségeire hivatkozva ismertethetik el.

4. Ilyen körülmények között viszont — tehát a piaci verseny szabályozta offenzív vállalati magatartás híján — nem működhet az értéktörvény: az árak spontán alakulása nem vezet ésszerű árrendszerhez.⁹

5. Márpedig ésszerű árrendszer hiányában nem ítéhető meg gazdasági kritériumok alapján az egyes gazdálkodó egységek (tevékenységek, munkahelyek) hatékonysága. Nem lehet megállapítani, hogy mely egységek jövedelmezők, illetőleg melyek és milyen mértékben nyereségesek vagy veszteségesek.

6. Emiatt a vállalati érdekeltséget nem lehet a hatékonyság *szintjéhez* (a többlettermék-előállító képességhez) kapcsolt automatizmusra bízni. A vállalatokat a hatékonyság megfelelő *alakulásában* kell — lehet — érdekeltté tenni.

7. Lásd: II/3.

II. gondolatmenet:

1. A tőkés gazdaságban az értéktörvény érvényesülése feltételezi, hogy a tőkések, illetőleg a vállalatok működését ténylegesen irányító megbízottak a profit tömegének növelésére törekszenek. E törekvés megnyilvánulása

⁹ Elvileg — bár erre nincs történelmi tapasztalat — egy tudatosan irányított gazdaságban az értéktörvény piaci jelenségek nélkül is érvényesülhet. (Más kérdés, hogy egy ilyen elképzelés gyakorlatba való átültetése belátható időn belül nem képzelhető el.) Ugyanakkor piaci jelenségek létezésének az értéktörvény működése nélkül. (Gondoljunk csak a kapitalizmust megelőző — ezen belül az antik — társadalmak piacaira.) Ezért elemi hiba a kettőt összekeverni, s a mai szocializmusban az értéktörvény érvényesülésének korlátozásáról beszélni akkor, amikor valójában a piaci jelenségek korlátozásáról van szó — gyakran éppen az értéktörvény érvényesítése végett. Valószínűleg a piaci jelenségek és az értéktörvény hibás azonosításának tudható be, hogy miközben a mai szocialista gazdaság kritikái elemzéseiben nagy hangsúlyt kapnak a piac működését korlátozó tényezők (monopolhelyzetek, a tőkeáramlás korlátozottsága, a munkaerő-szerkezet tehetetlenségi ereje, az árszabályozás merevségei stb.), hiányzik azoknak az — először a történelemben a tőkés gazdaságban létrejött — alapfeltételeknek a módszeres tisztázása, amelyek mellett az értéktörvény a spontán piaci mozgásokban végső soron kifejezésre jut. Mindaddig, amíg ezek a feltételek (amelyeket Marx A tőke III. kötetében fejt ki — lásd Marx—Engels Művei, 25. kötet. Kossuth Könyvkiadó, 1974., főként a 188—199. l.) hiányoznak, a piaci mozgások szabadabbá tétele nem jelenti egyben az értéktörvény fokozottabb érvényesülését a spontán gazdasági folyamatokban, s nem vezet — tendenciájában sem — piaci egyensúlyhoz.

a profit tőkésítése és a tőkék áramlása a jövedelmezőbb területek felé. (Az értéktörvény nem működhetne, ha a vállalatok — vállalkozók — számára a profit tömege közömbös lenne, vagy csak másodrendű a profitrátához képest.)

2. A szocialista vállalat nem tulajdonosa sem a tőkéjének, sem a működéséből származó profitnak. Ahhoz, hogy ezeket növelni akarja, gazdaságilag érdekeltté kell tenni a növelésükben. Pontosabban szólva a növekedésre irányuló, a szervezetekre általánosan jellemző törekvést gazdasági érdekeltégi alapokra kell helyezni. Csak így lehetséges, hogy a növekedés ne öncélú folyamatként, hanem a gazdasági racionalitásnak alávetve menjen végbe. Enélkül ugyanis nem érvényesülhet a növekedésre törekvésnek a vállalatok „autonóm” döntésein keresztül működő fékje.¹⁰

3. A vállalatok termelés- és hatékonyságnövelési lehetőségei — adminisztratív módon meghatározott és behatárolt profil esetén — egyebek között a profiljukba tartozó termékek iránti kereslet oldaláról objektíve különbözőek. Az e tekintetben rosszabb helyzetben levő vállalat lehet ugyanakkor hatékony, és fordítva. Ebből következik, hogy a növekedésben való érdekeltiséget megteremtő szabályozásnak az egyes vállalatokra gyakorolt hatásait tompítani, s kiterjedten és rendszeresen korrigálni kell — a hatékonyság szintjéhez igazodóan. (Tovább lásd az I/6-ot, illetve.)

4. Amennyiben a vállalati profilt adminisztratív módon nem korlátoznák (vagyis szabadabbá tennék a vállalatok közötti tőkeáramlást), akkor nem jelentkeznének a növekedési lehetőségek előbb említett — vállalatoktól független — eltérései. A vállalatközi tőke mozgás szabadabbá tétele azonban — eltekintve most a stratégiai megfontolások diktálta tudatos állami beavatkozásoktól a tőkepiac folyamataiba — csak akkor eredményezhet gazdaságilag ésszerű tőkeáramlást, ha az árak ésszerűek.¹¹ (Tovább lásd az I/4-et.)

Ha e vázlatosan ismertetett, a modell jegyeiből és a kiinduló tételből szervesen következő két gondolatmenet logikailag helytálló, akkor minden további magyarázat nélkül is világos, hogy egy sor, a gazdaság működésének szempontjából ésszerűtlennek, diszfunkcionálisnak tekintett jelenség valójában szoros, bonyolult, többdimenziós összefüggésrendszerbe ágyazódik be.

¹⁰ A lényeg mindenestre az, hogy a gazdasági szervezetek természetes növekedési hajlama csak akkor vezethet — a bővített újratermeléshez szükséges — tényleges növekedési törekvéshez, ha ezt a szervezetek gazdasági érdekei nem keresztezik. A növekedésben való gazdasági érdekelttség tehát akkor is szükséges, ha feltételezzük a szervezetek tértől és időtől független növekedési hajlamát. Ez ugyan abban az esetben is növekedésre való törekvést eredményez, ha gazdasági érdekek nem támasztják alá, de nem is keresztezik (vagyis a gazdasági érdekek oldaláról közömbös a szervezet mérete). Ekkor azonban a növekedési törekvések „parttalanná”, szabályozhatatlanná válnak.

¹¹ A racionális árrendszer szükséges jegyeiről, feltételeiről régóta folyik a vita a szocialista országok közgazdaszai körében. Itt racionális árrendszeren azt értem, hogy a mindenkori árarányok mellett piaci egyensúly van, vagy legalábbis a gazdasági folyamatok piaci egyensúly kialakulása felé mutatnak. Ebből következik, hogy az árrendszer ésszerűségének megítélése nem köthető formális kritériumokhoz (például világgpiaci árarányok; az árak nyereségtartalma stb.), következésképpen nem lehet ilyen árrendszert „létrehozni”. Ezért döntő kérdés egy gazdasági rendszer működésének vizsgálatában, hogy megvannak-e benne a feltételei annak, hogy az „értéktörvény uralkodjék a piaci árak felett”. Ha ezek a feltételek hiányoznak, úgy mesterséges árak alkalmazására kerülhet sor, ami azonban határt szab a gazdasági szabályozásnak (a szó rendszerelméleti értelmében). A konstruált árrendszerben az árarányokról általában sem az nem állítható, hogy alapvetően hasonlóak az értéktörvény uralta piacon kialakuló árakhoz, sem az, hogy alapvetően különbözének tőlük, hiszen nincsenek tértől és időtől függetlenül „racionális” — értéktörvény diktálta — árak.

Ezt az összefüggésrendszert figyelembe véve megállapítható, hogy az érték-törvény aktív szerepén alapuló gazdasági önszabályozás előfeltételei nem adóttak, illetőleg nem termelődnek újra. A gazdaság működésébe való állami beavatkozásokkal kell időről időre létrehozni a rendszer kiegyensúlyozott működéséhez szükséges feltételeket. (Ez a legfőbb oka annak, hogy a polgári vállalatgazdaságtani modellekből levont következtetések érvényessége nem terjeszthető ki a mai szocialista gazdaság vállalataira. A gazdaság önműködésének megértése szempontjából nem „releváns” a — szocialista vállalatokra alkalmazott — vállalatgazdaságtani modellekből s általában a vállalatok viselkedéséből való kiindulás.¹²)

Ezáltal viszont újratermelődnek a modell eredeti jegyei, ezen belül a gazdaság alá-fölérendeltségre való felépülése. Vagyis a modell a centralizáció—decentralizáció, a közvetlen és közvetett irányítási módszerek stb. közötti mozgásai közepette tartósan megőrzi önmagával való lényegi azonosságát. Ebben a rendszerben a szabályozás nem lehet „konzisztens”; inkonzisztenciájában végső soron a modell lényegi, belső ellentmondásai jelennek meg.

Ennélfogva igaz ugyan, hogy a bírálatokban megfogalmazott bizonyos előfeltevéseket elfogadva („kemény” költségvetési korlát; ésszerű árrendszert stb.) tanulmányom számos részmegállapítása cáfolható, illetőleg részleges érvényűnek tüntethető fel. Ezek az előfeltevések azonban, az elmondottak értelmében, így együtt s a gazdaság folyamatos működésére vonatkoztatva — önkényesek.

Megszüntethető-e a munkaerőhiány a vállalati létszám központi szabályozásával?

„... ha a társadalom nem kívánja korlátozni a munkahely-választás szabadságát és kényszerrendszabályokkal irányítani a munkavállalást, akkor a különböző típusú ágazatokban és földrajzi helyeken fizetett béreknek nagyrészt, sőt talán túlnyomóan a kínálati viszonyok szerint kell differenciálódniuk, attól is függően, hogy a termelési terv a munkaerőnek milyen irányú átáramlásait kívánja meg... a szocialista gazdaság itt tárgyalandó típusára jellemző ... a szakmaválasztás és munkavállalás szabadsága, és ezzel kapcsolatban olyan munkabér-politika, amely a bérkülönbségek szerkezetét a munkaerő-kínálat fő szabályozójának tekinti.” (*Dobb, M: A jóléti gazdaságtan és a szocializmus gazdaságtana. Kossuth Könyvkiadó — Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1973. 168—170. l.*)

A létszámalakulás vállalatokra lebontott központi szabályozását tanulmányomban direkt gazdaságirányítást s a munkavállalói szabadság számot-

¹² Ilyen — szerintem vitatható — alapon fűz kritikai észrevételeket Oroszi László és Veress József az „önfelszámoló” vállalati magatartásra vonatkozó feltételezésemhez. Még ha elfogadom is a megközelítésmódjuk jogosságát, ellenérveiket két további okból sem tekinthetem megállapításom cáfolatának. Egyrészt azért nem, mert miközben a bírált fejtegetéseim hangsúlyozottan olyan feltételezett esetre vonatkoztak, amelyben a vállalatok érdekeltsége kizárólag a hatékonyság szintjéhez (mondjuk a „profitrátához”) fűződik, eközben bírálóim a nyereség tömegének a maximálására törekvő vállalatot vesznek alapul. Másrészt érvelésükben az önfelszámolást a gyártott sorozatok nagyságának, az üzemméretnek a csökkentésével azonosítják. Magam önfelszámolás alatt elsősorban nem ezt értettem, hanem a kevésbé hatékony munkahelyek, részlegek, termékek stb. „kirostálásának” egyoldalú, a vállalati (de nem feltétlenül az üzem-!) méretet szűkítő s a korábbinál egysíkúbb termelőszervezetek kialakulása felé mutató folyamatát.

tevő megnyirbálását feltételező, alkalmatlan módszerek minősítettem a vállalati munkaerő-túlkereslet megfékezésére. Ez a felfogásom szintén nem talált osztatlan egyetértésre.¹³ Ez késztet arra, hogy utólag vázoljam a mögötte meghúzódó megfontolásokat.

1. A vállalati létszámok szabályozása az egyes vállalatok sorsáról *központilag* hozott döntéseket feltételez. (Mivel a vállalatok jó részének telephelyei az országban szétszórtan találhatók, e döntések még csak területi szinten sem hozhatók meg.)

2. Minthogy a munkaerő a vállalati működés szempontjából több lényeges jegy alapján (szakképzettség—iskolázottság, nem, életkor, lakóhely stb.) strukturált erőforrás, ezért nem elegendő, ha a vállalatok sorsáról központilag kialakított elképzelések alapján előírt létszámcsökkenések és létszám-növekedések *globális* egyenlege nulla. Ahhoz, hogy a létszámcsökkentésre kötelezett vállalatok a növekedésre kijelöltek szükségleteinek megfelelő összetételű munkaerőt adjanak le, a leépítendő létszám legfontosabb ismérvek szerinti *megoszlását* is elő kellene írni.

3. A létszámcsökkentésre kötelezett vállalatok nyilvánvalóan a leggyengébb dolgozóiktól igyekeznének megszabadulni, akiknek a felvétele rontaná a létszámfejlesztésre kijelölt vállalatok gazdasági pozícióját. Egy ilyen folyamatot csak a munkavállalói szabadságot korlátozó, *adminisztratív átirányítás* alkalmazásával lehetne megakadályozni.

4. Ennek híján — s feltételezve, hogy a vállalatok sorsáról hozott döntések gazdasági szempontokon alapultak — e folyamat bizonyos pontján kiderülhet, hogy a létszám bővítésre kijelölt vállalatok *kevésbé* életképesek, mint az eredetileg létszámcsökkentésre kötelezettek.

5. Ha a dolgozók különböző kategóriáinak fizethető *keresetek vállalatok közötti differenciálásával* „vezényelnék le” az előirányzott méretű, irányú és összetételű létszám-átcsoportosulást, ez mit sem változtatna a megoldás direkt irányítási rendszerhez „simuló” jellegén. A különbség a két megoldás között inkább csak annyi, hogy míg az előbbi módszer alkalmazása esetén a vállalatok sorsát illetően eredetileg helyes (gazdaságilag ésszerű) döntések rendre megkérdőjeleződnének — ti. a „kedvezményezett” vállalatok munkaerő-állományának minőségi romlása s ennek a vállalati gazdálkodás eredményeiben jelentkező következményei folytán —, addig az utóbbi módszer bevetésével éppen ellenkezőleg: a *hibás* döntések is utólag *helyesnek* tűnnek fel. Tudniillik a létszámleépítésre ítélt, bérezési lehetőségeikben hátrányosan megkülönböztetett vállalatok „lecsúsznának”.

Összefoglalva azt mondhatjuk: az egyes vállalatok létszámalakulásának központi szabályozása — függetlenül a választott konkrét módszertől — nemcsak lemondást jelentene a spontán „önhelyreigazító” mechanizmusokról, hanem egy idő után lehetetlenné tenné az újabb és újabb hasonló központi döntésekhez szükséges gazdasági tisztánlátást.

¹³ Lásd az MTA Munkatudományi Bizottsága vitájának ismertetőjében Pogány György hozzászólását (Közgazdasági Szemle, 1979. 9. sz. 1123—1124. l.).

Az építőipari vállalatok anyagi-műszaki ellátása és annak fejlesztése

Az anyagi-műszaki ellátás helyzete

Az építőipari vállalatok önköltségében a legjelentősebb tényező a felhasznált anyagok értéke. Ennek szerepe nem csökken, hanem növekszik, mivel az anyagok értéke a termelés üteménél gyorsabban emelkedik. Ugyanez áll fenn készletezésükénél is: azonos készletszinten az áremelkedések és a korszerűbb, de drágább új anyagok alkalmazása miatt csak kisebb volumenű anyag készletezhető.

Nagy a jelentősége tehát az ésszerű és hatékony vállalati anyagi-műszaki ellátásnak, jóval nagyobb, mint az a súly, amelyet az anyagellátási szervezetek a vállalati hierarchiában betöltenek.

A vállalati készletgazdálkodásra természetesen hatással van a vállalat környezete is: a világpiac, a népgazdasági beruházás rendszere, a különféle szabályozók, a termékforgalmazás rendje, a kereslet és kínálat egyensúlyi helyzete, a népgazdasági készletek elhelyezkedésének struktúrája, az építőipari ipari háttere, a szállítói magatartás és még számos tényező. A hangsúlyt a továbbiakban a vállalat *belüli* tényezőkre helyezem, ahol az anyagi ellátás feltételeit a termelés határozza meg.

Bár a munkaszervezés hiányosságai nem objektív jellegű okok, mégis olyan tényezőkről van szó, amelyek az anyagi ellátást akadályozzák.

A vállalati alrendszerek kölcsönhatása

A vállalati alrendszerek és az anyagi-műszaki ellátás viszonyából elsősorban

a veszteségforrásokat emelem ki. Ezek legtöbbje tervmódosítás, programváltozás, akadályoztatás, termeléslemaradás. Tény, hogy az építőipari tömeganyagok nagyobb hányada nem — vagy csak rövid időre — válik elfekvő készletté, mert ezeket más építmények kivitelezésénél felhasználják. *Az egyedi anyagok, gépi berendezések, szerkezetek* — és ezek az értékesebbek — azonban rendszerint *hosszabb ideig raktáron maradnak, és 30—40 százalékban terhelik az építőipar anyagkészleteit.*

Az építőipari vállalatok között alig akad, amely saját tervezőirodával rendelkezne. Mégis a műszaki tervezés az első tényező, amely gyakran tesz szükségessé a későbbiek során tervmódosítást, mivel a tervezőintézetek és az ipari háttér kapcsolata nem kellően szervezett.

A tervezési költségeket ez ideig a tervezett létesítmény értéke után számlázzák, ezért a *tervező* érdekelt volt abban, *hogy a legkorszerűbb — egyben legdrágább — anyagokat alkalmazza.* Ilyenkor a kivitelező raktárában bőségesen rendelkezésre álló, műszakilag megfelelő anyag sorsa a *selejtezés*, vagy kedvezőbb esetben *áron aluli értékesítés.*

A beszerzési tevékenységet bizonyos esetekben akadályozza a tervezői dokumentáció *szakaszos* szolgáltatása is, amelynek következtében a kivitelezők éppen a leghosszabb beszerzési időt igénylő befejezési munkák anyagszükségletét nem ismerhetik meg idejében.

A tervdokumentációk már másfél-három évesek, amikor a műszaki előkészítő kezébe kerülnek. Nagy tehát annak a valószínűsége, hogy néhány tételt módosítani kell. De egyetlen

módosítás is a további módosítások láncreakcióját indíthatja el.

További törést okozhat a termelési folyamatban, ha a szerződésben vállalt befejezési határidők az anyagbiztosítási lehetőségekkel nincsenek összhangban.

Viszonylagos biztonságot nyújt az a helyenként alkalmazott gyakorlat, amely szerint a rendelés elfogadása után — de még az elhúzó *szerződéskötés előtt* — a kivitelezési határidő lerövidítése érdekében a beruházóval megállapodva, ennek veszélyére megrendelik az egyedi és importanyagokat, gépi berendezéseket, szerkezeteket. Ha a szerződés nem jön létre, a kivitelezőt nem éri kár, mert a beruházó átveszi, és a forgóalapja terhére kifizeti a viszonylag kis értékű előrendelt anyagokat.

A kivitelező készletgazdálkodása számára — paradox módon — mégis az a kedvezőtlenebb, ha ilyenkor a szerződés létrejön. Az előkészítőnek ugyanis a szerződéskötés előtt még csupán jóhiszemű elképzelései lehetnek a kivitelezés időpontjára vonatkozólag. A szerződés esetleg csak hónapok múlva kerül tető alá, amikor az előrendelt anyagok már készleten vannak, és ott is maradnak, mert a szerződésben vállalt befejezési határidő az eredeti elképzeléshez viszonyítva lényegesen eltolódik.

A műszaki előkészítés idején gyakorlata még nem ismert, hogy melyik alvállalkozó vesz részt a kivitelezésben, sőt még az sem, hogy annak melyik ütemét kivitelezi. Ilyenkor az előkészítő a létesítmény teljes anyagszükségletét megigényli, és beérkezése után számlázás mellett átadja az alvállalkozóknak. Ezeknek az anyagoknak az értéke hónapokig terhelheti a vállalatot, amíg az alvállalkozó fizet. Ha fizet. *Előfordul ugyanis, hogy nem is tart igényt arra, hogy a fővállalkozó anyaggal segítse.*

Hasonló kellemetlen meglepetés éri a kivitelező anyagellátóit, ha a munka „csúszik”, és az alvállalkozó a negyedév utolsó napján bizonylatilag visszater-

heli a számára korábban átadott anyagokat.

A műszaki szervek tehát — mint láthattuk — nagy értékű egyedi és importanyagokat, berendezéseket igényelnek, előírják az anyagbiztosítási határidőt, amely az anyagbeszerzést annak betartására kötelezi. Ugyanakkor az anyag felhasználásának tényleges időpontja még bizonytalan. *A műszaki előkészítés és a termelésirányítás közötti szervezett összhang számos esetben nem megfelelő.*

Általános jelenség az is, hogy az operatív termelési terveket bizonyos ráteremtéssel állítják össze, ami végül is a zárókészletet növeli. A tervszerűség ugyan csorbát szenved, de „hozzák” a termelési értéket, és ilyenkor a tervszerűség is bocsánatos bűn, mivel a készletgazdálkodáshoz fűződő kisebb hátrányok nincsenek arányban a termeléshez, árbevételhez kapcsolódó ösztönzőkkel. Így érthető, hogy a vállalatok, illetve műszaki szervezeteik miatt tekintik *másodrendű problémának* a készletgazdálkodást.

Közismert az építőipar szűk kapacitása. Vállalkozásait részben korlátozzák a kijelölések, a kiemelt beruházások. Gyakran a felettes szervek is „elvárják”, „kérik” egy-egy munka elvállalását vagy előbbre sorolását, de maguk a kivitelezők is módosítják az operatív tervet, ha valamilyen okból érdekük — esetleg egy-egy nagyobb eredménnyel kecsegtető kivitelezés — úgy kívánja. Ez minden esetben időszakos immobil készletek képződésével jár.

A kivitelezés során leggyakrabban hangoztatott és legkézenfekvőbb akadályozó tényező az anyaghány, amely a termelés kiesés mellett a dolgozók munkahelyi közérzetét is súlyosan terheli. *Az esetek nagyobb hányadában azonban az anyaghány nem piaci eredetű, hanem munkaszervezési hiányosság következménye.* A munkahelyen anyaghányra panaszkodnak, holott az anyag a raktárban van, de nem hívták le idejében, vagy a raktár nem készítette ki,

vagy szállító-, illetve rakodóeszköz hiányában nem szállították a munkahelyre; esetleg későn rendelték meg, vagy későn igényelték stb.

Kétségtelenül előfordul persze piaci anyagihiány is. Oka a legtöbb esetben az idényjellegű anyagfelhasználás miatti igénycsúcs, szállítási korlátozások, fuvareszköz-, vasúti kocsihány, az import késedelme. Nem hagyható figyelmen kívül az ipari háttér viszonylagos elmaradottsága sem. A szocialista országok közül az elmúlt évtizedekben a magyar népgazdaság fordította az összes beruházás legkisebb hányadát építőipari jellegű beruházásokra.

A pénz—áru—termelés—áru (befejezett létesítmény)—pénz körforgás következtében szoros a kapcsolat a vállalat pénzügyi és anyaggazdálkodása között. Likviditási zavarok esetén a vezetés gyakran folyamodik radikális készletleépítéshez. Ilyenkor nem a százszáz tételből álló immobil készleteket számolják fel, hanem néhány nagy értékű, a piacon kurrens anyagot adnak el.

Ez az eljárás már csak azért is helytelenítendő, mert a többi készletelemmel (befejezetlen, félkész-, késztermék) nem gazdálkodnak, pedig ezek tervszerűbb alakulására is kellene szervezeti intézkedéseket tenni. Ezek hiányát igazolja, hogy a vállalatok befejezetlen termelésének értéke az 1976. évi mérési időpontokban hatalmas — gyakran 300 százalékos — ingadozásokat mutatott.

Ugyanez a helyzet a vevőállomány-nál is. A kivitelezési munkák befejezési határidejét rendszerint az évnegyedek végére tűzik ki, és így az ellenérték a fordulónapra már nem folyhat be. Az e téren tapasztalható értékingadozások a befejezetlen állományét is meghaladják.

Az előbbiekhöz képest az anyagkészletek és fogyóeszközök alakulása stabilnak mondható. Értékük 1976 folyamán

átlagban csupán 10—20 százalékos határok között ingadozott.

Az anyagellátás rendkívül információigényes, de lényegében csak az anyagkönyvelésre támaszkodhat, amely az iparágban mindenütt gépesített. *Elsősorban a könyvelés igényeit elégíti ki, és csak kevés vállalat anyagellátása tudta saját szempontjait érvényesíteni.* A negyedéves zárás eredményeit általában 15—40 nap múlva kapják kézhez, amikor az döntéselőkészítésre már alig használható.

Az anyagi-műszaki ellátás folyamatának gépesítése, elektronikus feldolgozása lényegében hiányzik. Néhány próbálkozásról van tudomásom, ezek azonban még csak kezdő lépéseknek tekinthetők. Integrált, termelésirányítási döntéseket közvetlenül alátámasztó, gazdálkodási modellek még sehol sem működnek.

Az információs rendszer szegénységére utal, hogy olyan átfogó információs rendszer sehol sincs — sem kézi, sem gépi —, amely folyamatosan tükrözné a teljes ellátási folyamat tervidőszak alatti változásait: az igény- és rendelésállományt és az anyagmozgatót. *A vezetők döntéseiknél csupán a műszaki szervek sürgetésére, spontán értesülésekre és rutinjukra támaszkodhatnak.*

Az anyagelszámoltatás sem egységes az építőiparban. Vannak vállalatok, amelyeknél a munkahelyre kiszállított anyagot egyenesen felhasználásként könyvelik. Záráskor a „leltárt” visszakönyvelik az anyagkészletre. Akad olyan vállalat is, amelynél csak bizonyos értékhatáron felüli kivitelezés esetén számoltatják el a munkahelyet. A többség azonban ellenkezőleg: grammra és centiméterre követeli. Ez azzal a következménnyel jár, hogy az anyagfelhasználási bizonylatokat nem a tényleges felmérés alapján, hanem a kiszállítási bizonylatokról állítják ki. Az anyagelszámoltatás így csupán formai.

A kivitelező vállalat csak azt vizs-

gálja, hogy a beruházó műszaki ellenőrének aláírása szerepel-e a „felmérésben”. A beruházó pedig nem akadékoskodik, mert örül, hogy talált kivitelezőt. Még a költségvetést meghaladó kisebb többlet felhasználást is igazolja. E módszerek teret adnak a befejezett és befejezetlen termelés, valamint a felhasznált anyag értékével való „játékra”.

Az anyagellátás

Az anyagellátási szervezet az építőiparban általában osztály, elvértve csak főosztály. Vállalati elhelyezkedését tekintve részben a műszaki igazgató (főmérnök), részben a termelésirányító, részben pedig a gazdasági (kereskedelmi, anyagellátási) igazgató, illetve a főkönyvelő alá rendelt. Figyelemre méltó, hogy azon vállalatok zömének anyagkészlet-normanapja, amelyeknél az anyagellátást a műszaki szervek irányítják, 1976 végén mintegy 25–30 százalékkal volt magasabb azokénál a vállalatokénál, amelyeknél az irányítás a gazdasági vezetők kezében volt. Ezzel nem kívánom azt sugallni, hogy a második szervezeti felépítés az üdvözítő. Meggyőződésem azonban, hogy amíg a termelésirányítás anyagilag nem érdekelt a készletalakulásban, addig a vállalati készletgazdálkodás problémái megoldhatatlanok.

Az anyagellátás szervezeti funkciói közé sorolandó az anyaggazdálkodás, a beszerzés, a raktározás, a belső anyagmozgatás, a szállítás, ritkábban az anyagátvétel és az anyagellenőrzés. Az építőipari vállalatok között e szempontból is lényegesek az eltérések. Csúpan a beszerzés és az anyaggazdálkodás az — de ez is csak korlátozottan —, ami minden anyagellátási szervezetben megtalálható.

Gazdaságirányítási rendszerünk bevezetésével az ésszerűség azt kívánta volna, hogy a vállalatok továbbfejleszték anyaggazdálkodásukat, és gazda-

sági számításokkal megalapozott — viszonylag alacsony — készletet tartsnak, amelyből a termelés kellő biztonsággal ellátható. *Ehelyett jelentős hányaduk* — és éppen a nagyobbak — megszüntette az anyaggazdálkodást mint az anyagellátási szervezet különálló szervezeti alegységét, és a funkciót a beszerzési tevékenységbe olvasztották.

A készletgazdálkodásban így a beszerzésre tolódott a súlypont. Tűzoltó jellege miatt látványosabb és ezért megbecsültebb is. Még azoknál a vállalatoknál, amelyeknél meg is maradt az anyaggazdálkodás, annak szakmai tekintélye nem vetekedhet a beszerzésével. Ezt alátámasztja az a tény is, hogy a beszerzők átlagjövedelme 25–30 százalékkal meghaladja az anyaggazdálkodókét. Elenyésző azoknak a vállalatoknak a száma, amelyeknél az anyaggazdálkodók jövedelme — alig néhány százalékkal — a magasabb. Azokban a szervezetekben is, melyek működő anyaggazdálkodással rendelkeznek, ez a tevékenység meglehetősen egysíkú.

A vállalatok többségénél a beszerzés részben decentralizált. Ezen azt kell érteni, hogy a termelőegységek, műszaki szervek a beszerzési apparátus megkerülésével is rendelnek anyagot. Ez a tevékenység korlátok közé szorított: csak meghatározott anyagfélésekre vonatkozik, illetve rögzített értékhatárok között érvényesülhet. Látványosan nem nagy jelentőségű, azonban súlyos következményekkel jár: a műszaki osztályok minden korlátozás nélkül, közvetlenül megrendelhetik a kooperációban készülő, nagy értékű berendezéseket, szerkezeteket és gyártóeszközöket, melyek az anyagkészletet terhelik. Ez a vállalatok nagyobb hányadára jellemző.

Nem lehet csodálkozni tehát, hogy a decentralizált beszerzéssel dolgozó vezetők a centralizálás mellett törnek lándzsát, pedig a decentralizált forma önmagában — a kellő feltételek megléte esetén — nem elvetendő. *Sokszor tehát a szervezési és vezetési hiba okozza*

a készletgazdálkodás zavarait, és hiúsítja meg a tervszerű készletgazdálkodást.

Az anyagellátási osztályok vezetőinek többsége 20—25 éves szakmai gyakorlattal, és mintegy harmadrészüik felsőfokú végzettséggel rendelkezik. Ez felveti a közeli őrsváltás gondolatát. A szobajöhető utódok legtöbbje azonban nem fiatal, hanem a vezetőkhöz hasonlóan 15—20 éves szakmai gyakorlattal rendelkező, tehát középkorú dolgozó. A többi beosztott átlagban öt év körüli gyakorlattal rendelkezik. Iskolai végzettségük — a nyolc általánostól az egyetemig — széles skálán mozog. *A jelenlegi besorolási rendszer a magasabb képezéssel rendelkező fiatalokat nem ösztönzi arra, hogy ezt a munkaterületet válasszák.* Kérdéses, hogy miért nem kötik szakmai képezéshez az anyagellátási munkakörök betöltését. Ha egy arasznyi darabon össze akarunk hegeszteni két acéldarabot, a dolgozótól megköveteljük a szakmunkás képezést, de *azoktól, akik a vállalat sokszáz millió forint értékű anyagait beszerzik, azzal gazdálkodnak, raktározzák, kezelik, semmiféle képezést nem kívánunk.* Hihetetlen ellentmondás!

Örvendetes eredmény, hogy az ÉVM felújítja az 1959-ben elrendelt kötelező szakmai képzést. Ez előreláthatóan 1980 folyamán kezdődik. Ugyanakkor előírják bizonyos munkakörökhöz a megkívánt (felsőfokú) végzettséget.

Az ésszerű anyaggazdálkodás nagy tartaléka a vállalati gazdálkodásnak, ennek fontosságára eddig még nem figyeltek fel kellően a vállalatok vezetői. Hogy ez mennyire így van, azt alátámasztja az a tény is, hogy *a vállalatok döntő többségénél semmiféle intézkedés nem követte az ÉVM 1977. II. 10-én, az anyaggazdálkodás fejlesztése érdekében kiadott irányelveit.*

A szakmai megbeesülés hiányát jelzi, hogy a vállalatok kis hányadánál vannak csak be a kivitelezési munkák vállalását eldöntő zsűribe az anyagellátás vezetőjét. A szerződések megkötésekor

sem kéri ki véleményüket a vállalt határidők realitása, illetve a hosszú beszerzési átfutású anyagokkal kapcsolatban. De *a termelésirányítás is anélkül állítja össze operatív tervét, hogy ellenőrizné, egyeztetné: biztosított-e vagy egyáltalán biztosítható-e a beállított munkák anyagszükséglete.*

Persze az anyagellátás maga is hozzájárul ehhez a „szakmai súlytalansághoz”. Saját belső *információs rendszere is gyenge*, és vezetője soha sem érezhet biztos talajt a lába alatt a döntéshozatalban. Ezzel eljártsza annak lehetőségét, hogy szervezetének megfelelő szakmai súlyt biztosítson.

Operatív gazdálkodás

Nemcsak a termelésben, de az anyagellátásban is sok a bizonytalansági tényező, nagy a kockázat. Ezek bizonytalansági faktorként érvényesülnek a kivitelezésben is. Lássuk tehát, miként oldják meg feladatukat az építőipari vállalatok anyagellátási szervezetei!

Anyagellátási terv

Az anyagellátási terv — a kitűzött célok megtestesítője — a készletgazdálkodás egyik legfontosabb információs bázisa. Az anyagtervezés összetett feladat, célja a szükséglettervezés, valamint az átlagkészlet és beszerzési terv-előirányzat kimunkálása. A szükséglettervezés egyértelműen műszaki tevékenység, és így a műszaki előkészítés feladata lenne. A gyakorlatban azonban ehhez vagy még nem áll rendelkezésre a dokumentáció, vagy még nincs műszakilag előkészítve akkor, amikor a beszerzésnek a szállítókkal az éves előszerződések meg kell kötnie, sőt némi anyagféleségre a konkrét műszaki paraméterekkel ellátott anyagmegrendeléseket is fel kell adnia. *Az anyagtervezéshez szükséges információkkal, mű-*

szaki anyagnormákkal, normatívákkal a kivitelező vállalatok döntő többsége nem rendelkezik.

Előfordul, hogy egy-egy anyagcsoport tervezett szükségletét közlik az anyagellátással, azonban ez inkább csak becsült szám, semmint műszakilag kimunkált adat. A műszaki szervek, elsősorban a műszaki előkészítés védelmében azonban el kell mondani, hogy a megvalósítandó beruházásokról, a szükséges hitelről általában később döntenek, mint ahogyan a népgazdaságban kialakult gyakorlat az anyagszükséglet meghatározását igényli. (A tervezett szükséglet kimunkálásához — a vállalatok többségénél — még használható bázisadatok sem állnak rendelkezésre.) Az előkészítés így részben nem képes arra, részben pedig mintegy felmentve érzi magát az alól, hogy valamilyen módon megkísérelje megtervezni az anyagszükségletet.

Az anyagellátási szervezet tehát kénytelen azt maga megbecsülni. Ennek pontosságát nagyban meghatározza a kiviteli munkák homogenitása. Egy építőanyag-ipari, házgyári lakásépítő vagy útépítő vállalat, amelynek termelése viszonylag homogén, a feladat nagyságrendje és a kapacitás ismeretében pontosabban „tervezheti” és rendelheti meg a termelési feladathoz szükséges anyagokat, mint egy ipari beruházáson dolgozó vállalat. *Ezek után nem is tekinthetünk nagy várakozással az így készülő „anyagtervek” megbízhatósága elé.* A vállalatok döntő többségénél nem is készül a teljes vállalati anyagstruktúrát felölelő mérlegszerű anyagterv. Némelyek néhány kiemelt anyagcsoportra kimunkálnak ugyan anyagtervet, ez azonban többnyire formális. A kiemelt anyagcsoportok egyébként sem fedezik a teljes vállalati anyagfelhasználás felét sem. A kiemelés sem közgazdasági módszerekkel folyik, a közismert „ABC-analízist” csak elvétve alkalmazzák. *Kivitelező építőipari vállalataink anyagtervezése tehát nem több,*

mint a következő tervidőszakra megrendelhető anyagmennyiségek jó-rossz megbecsülése.

Az anyagterv második meghatározó tényezőjét, az átlagkészletet a vállalatok gazdasági vezetése globális, diktált értékben határozza meg. Az ilyen *globális számok azonban anyag-gazdálkodásra alkalmatlanok*, mert elszikkad bennük a lényeg: az anyag.

Előszerződések — beszerzés

Az építőipari vállalatok mindegyike az „anyagterv” alapján éves előszerződések kötetét köt a gyártó művekkel és az ÉPTEK-kel, de a biztonságos ellátás érdekében kisebb mértékben más TEK-vállalatokkal is. Ezek a szerződések többségükben cikkcsoport, illetve cikkcsoport bontásúak, és lényegében csak keretet biztosítanak, amelyet — meghatározott időpontokban, rendszerint negyedévenként — a konkrét igények töltenek majd ki. *Az építőipari vállalatok éves anyagszükségletüknek átlagosan 40—45 százalékát kötik így le előszerződésekkel.*

Az anyagellátás dolgozóinak szakmai hozzáértését dicséri, hogy ezek egészükben, értékben 5 százalék körüli eltérés mellett megegyeznek a tényleges szükséglettel. Részleteiben azonban már nem ilyen kedvező a helyzet: előfordul, hogy a tervév előtt lekötött cikkcsoportnak csak tizedét vagy más esetben akár többszörösét veszik át az ÉPTEK-től.

Az anyagellátók munkáját segíti, hogy az ÉPTEK 1973-ban bevezette, és évenként dinamikusán fejleszti a konténeres szállítást, amely mind a népgazdaság, mind a kivitelező vállalatok számára rendkívül kedvező. Javul az áru minőségvédelme, csökken a szállítási költség, és megvalósítható a korszerű, *komplettírozott* szállítás. *Ez utóbbi ez idő szerint még csak a lakásépítéshez kötődik.*

Nem kedvező, hogy az éves anyagszükségletnek csupán 40—45 százalékát

kötik le előre. Ez népgazdasági szinten is súlyos következményekkel jár: a gyártóművek, a felügyeleti hatóságok és állami irányító szervek a felhasználók anyagszükségletének csupán 40—45 százalékát ismerhetik meg idejében, azonban még ez a korlátozott információ sem fedi összetételében a valóságot. Az irányító szervek a megtévesztő adatok következtében csak *utólag* hozhatnak zavarelhárító intézkedéseket. *Az ipar tehát nem annak gyártására készül fel, amire valóban szükség van; a szállítók a későbbiekben jelentkező konkrét igényeket, melyekre nincs fedezetük, csökkentett mennyiségben igazolják. Ez a felhasználóknál kezdetben csupán hiánypsichózist szül, majd a készletek felvásárlása tényleges piaci hiányt idéz elő. A megalapozatlan szükséglettervezés amellett, hogy népgazdasági kárt okoz, a felhasználóra is visszaut.*

Bármilyen megközelítő pontosságú is a cikksorozat bontású előszerződés, csak akkor segítheti a termelést, ha a beszerzés a rendelésseladások előírt időpontjában rendelkezik a részletezett (specifikált) igényekkel. Ezeket — a vállalatok ügyrendjétől függően — a műszaki előkészítésnek vagy a főépítésvezetésnek kell az anyagellátás rendelkezésére bocsátania. Egyedi anyagok, gépi berendezések vonatkozásában ez így is van. Az anyagellátási szervezet ezeket kizárólag a műszaki igények alapján rendeli meg. Nem ilyen egyértelmű a helyzet a tömeganyagok igénylésénél és megrendelésénél. Ezek legtöbbjét meghatározott időpontokban kell megrendelni. Az anyagellátás ezért közli az ún. igénylési naptárt az illetékes műszaki szervekkel. *A vállalatok harmadánál azonban ezt teljesen figyelmen kívül hagyják. Átlagban az anyagigények közel harmadát olyan időpontban kapják kézhez az anyagellátási szervezetek, amikor azok biztonságos beszerzésére alig van lehetőség.*

Az anyagellátás kénytelen tehát a tömeganyagok várható szükségletét is megbecsülni, abban a reményben, hogy a becslés alapján megrendelt anyagmennyiség majd fedezi a megkésített igényeket. Reményük azonban — az anyagminőségek és méretek széles választéka miatt — csak a legkritkább esetben teljeseedik. *A valóság: kapkodó, tűzoltásszerű beszerzés.* A következmény szinte törvényszerűen: állandó anyaghiány a tervidőszak folyamán, a tervidőszak végén pedig készletnövekedés.

Ennek ellenére (vagy talán éppen ezért) *a beszerzés az anyagellátási szervezet legdinamikusabb részévé vált.* Tevékenységében az operativitás uralkodik: a megrendelt anyagok lehívásával, sürgetésével, módosításával, prompt-rendelések gyors intézésével, régebbi rendelések határidejének eltolásával vagy rendelések törlésével, a már beérkezett és feleslegessé vált készletek kereskedelmi úton történő felszámolásával igyekszik a termelés folyamatosságát és a készletek előírt szintjét biztosítani.

A beszerzés erőfeszítései ellenére a szállítók általában 10—25 százalékban nem tartják be a szerződéses határidőket, és ami nagyobb hiba: az esetek nagy hányadában *akadályt sem közölnek.* Ennek ellenére a megrendelőknem kívánják a monopolhelyzetet élvező szállítókkal kialakult kapcsolataikat veszélyeztetni, és az esetek döntő hányadában *nem élnek kötbérezési jogukkal.* Az előszállítás mint költségnövelő tényező többnyire elhanyagolható, mert csak a legkritkább esetben olyan mérvű, hogy a fordulónapi zárókészleteket 0,5—1 százalékkal megemelné. A szállítói lemaradásból eredő anyaghiány készletnövelő szerepe azonban már nem hagyható figyelmen kívül. *A komplettírozási akadályoztatásból* adódó készletnövekedés a kooperációs munkák elterjedésével egyre nagyobb jelentőséget kap.

Raktározás

Az építőipar raktározását a nagy mennyiségek, a szabadtéri tárolás és a szűk kapacitás jellemzi. A tárolási körülmények nem kielégítőek. Olyan anyagokat is szabad téren kényszerülnek tárolni, amelyek fedett vagy zárt raktárt igényelnének. Az anyagmozgató gépesítése sürgető feladat, talán nem is annyira a raktárak számára, mint inkább a termelésbe irányítandó munkaerő szempontjából.

A telepi raktárakban a raktározás szakszerűsége — eltekintve a fedett és a zárt tér hiányától — kielégítő. Nem így áll a helyzet a munkahelyi készleteknél.

A beérkező anyagokat szemrevételezéssel veszik át. Műbizonylatok nem kísérik az árut, ezek az esetek nagyobb hányadában csak 8—14 nap múlva postán érkeznek a felhasználóhoz, amikor az anyagot esetleg már beépítették. Anyagfoglalási rendszert csak kevés vállalat, és csupán néhány egyedi anyagfélésekre, berendezésekre alkalmaz.

Néhány évtizeddel ezelőtt még jóformán csak a cement, kő, folyami kavics, betonacél, téglák és fűrészáru jelentette az építőipar anyagstruktúráját, de ez az utóbbi években lényegesen átalakult. Ezt az új anyagstruktúrát a komplexitás jellemzi, ami azt jelenti, hogy a szigorú technológiai előírások következtében egyik anyag használata vonzza a másikat, és a különféle anyagoknak pontosan meghatározott időben és sorrendben kell együtt lenniük. Egyes anyagok eltarthatósága — elsősorban az építőipari termékek esetében — korlátozott. Jellemző még a nagy volumen mellett a fizikai kopás (elszóródás, porlás, beszáradás) és a gyors erkölcsi kopás is.

Intézményes minőség- és választék-szűkítés egyik vállalatnál sem folyik. Álláspontjuk szerint — és ezzel részben egyet kell értenünk — ez mindaddig

csak meddő kísérlet lehet, amíg azt a tervezőintézetek nem kezdik el. A *típiálás* fontos téma, ha eddig nem is fordítottunk rá kellő figyelmet. Az elburjánzó választék szükségtelenül bonyolulttá teszi a raktárterület cikk-elemenkénti tagozódását, az anyag-gazdálkodás adminisztrációját és nyilvántartásait, *s elsősorban megnöveli a beszerzési határidőket, továbbá készlet-növelő tényezőként is hat.*

A raktározás témájához kapcsolódnak a munkahelyi készletek. Az egyidejűleg működő részlegek száma nagy, és így az *anyagkészletek elaprózódnak*. Általában a készletek 35—40 százalékát tárolják a munkahelyeken, amely felett az anyagellátási szervezet gyakorlatilag alig rendelkezik. A tranzitálási lehetőségek aránya a vállalatok anyagstruktúrájától — ez pedig termelési profiljuktól — függően 10—70 százalék között változik. Az arány a szerelő és szakipari vállalatoknál kisebb.

Szállítás

A munkahelyek anyaggal való ellátása — ez már az eddigiek alapján is nyilvánvaló — nemcsak raktározási kérdés, hanem a beszerzés és szállítás szférájába is tartozik. Ellentmondásnak látszik tehát, hogy az építőipari vállalatok nagyobb hányadánál a *szállítás nem tartozik az anyagellátási szervezethez*. A szállítási költségek — a termeléshez felhasznált anyagmennyiség és a szállítási költségek viszonylatában — nagyon eltérőek. A vállalatok kis hányadánál csupán 3—8 százalék, a többségnél 15—20 százalék, de vannak olyan vállalatok is, amelyeknél ennél jóval több. A költségek arányát lényegesen befolyásolja a gazdálkodó szervezet területi hatásköre (országos vállalat, tröszt stb.), a munkahelyek, illetve részlegek száma, azoknak a központi teleptől való távolsága és természetesen a közúti járművek kihasználtsági foka is.

A szállítási tevékenység másik fontos területe a vasúti fuvarozás, amely ellen a vállalatok számos kifogást emelnek, mert vasúti kocsi hiánya vagy forgalmi korlátozás gyakran akadályozza a folyamatos ellátást.

Belső ellenőrzés

A vállalatok belső ellenőrzése 2—4 évenként vizsgálja az anyagellátást, de ez rendszerint csak magára az anyagellátási szervezetre, ezen belül a bizonylatokra, kötbérezésekre vagy adminisztratív jellegű hiányosságok feltárására szorítkozik. Nem terjed ki azonban a teljes anyagi-műszaki ellátási folyamatra, így nem derítheti fel a folyamat hibáit, veszteségforrásait.

Az anyagi-műszaki ellátás fejlesztése

Az építőipari vállalatok anyagi-műszaki ellátásáról vázolt kép nem megnyugtató. Felmerül a kérdés: *szükség-szerűen vált-e ülyenné* az anyagi-műszaki ellátás? Mielőtt választ adnánk erre, röviden összegezzük és tekintsük át a helyzetet!

— Az anyagellátási tervek készítése és az éves anyagbiztosítási szerződések megkötése idején — bár a kivitelezési igények meghaladják az ipar kapacitását — *a műszakilag feldolgozott dokumentációk rendszerint még nem állnak rendelkezésre.*

— *A műszaki szervek nem rendelkeznek az éves anyagtervezéshez felhasználható műszaki anyagnormákkal, normatívakkal, sőt kellő időben ehhez még részinformációkat sem szolgáltatnak.*

— A vállalatok még a tervéven belül sem lehetnek biztosak feladataikban, *a termelési program évközben is változik, gyakran felborul.*

— Az anyagellátási szervezet meg-
alapozott tervezés helyett csupán meg-

becsüli a tervidőszakra megrendelendő anyagmennyiséget.

— Szervezési hiányosságok miatt *nincs kellő összhang* a műszaki előkészítés és a programozás munkájában. Emiatt az anyagellátási szervezet ügyintézésében lévő konkrét anyagigények megbízhatósága — azok felhasználási időpontját illetően — megalapozatlan.

— Kellő szervezettség hiányában *az anyagellátási szervezet tudomása nélkül* műszaki szervek is rendelnek anyagjellegű berendezéseket, szerkezeteket, gyártóeszközöket, amelyek súlyosan eltorzítják a vállalati anyagkészleteket.

— A készletgazdálkodás színvonala általában nem elégíti ki az igényeket. Az anyagi-műszaki ellátás veszteségforrásai jelentős részben — függetlenül a népgazdasági környezet adottságaitól — *szervezési hiányosságokra* is visszavezethetők. A külső gazdasági adottságok tehát nem menthetik fel a vállalatokat a szervezettebb és eredményesebb gazdálkodás kötelezettsége alól. Megerősít ebben a meggyőződésben az a huszonhét építőipari anyagellátási vezető, akikkel módomban volt részben az anyagellátás színvonalának felmérése során, részben a megoldási lehetőségekről tartott értekezleteken beszélgetéseket folytatni. *Szervezettebb anyagi-műszaki ellátás mellett valamennyien lényegesen kisebb, gazdaságosabb készletből is képesek lennének a termelést finanszírozni.*

Az anyagi-műszaki ellátás javítása igen bonyolult feladat. Az anyagi-műszaki ellátás ugyanis olyan komplex vállalati tevékenység, amelyben minden olyan alszervezet érdekelt, amely valamilyen formában az anyaghoz kötődik.

Ez a funkció — bár fő hordozója kétségtelenül az anyagellátási szervezet — *megoszlik* az érintett szervek között. Ha az ellátási folyamatból rájuk háruló feladatokat nem határozzák meg pontosan, nem határolják el élesen, s ezeknek nem tesznek eleget, ak-

kor a vállalat egésze sem működhet eredményesen. Ennek hiánya az oka, hogy ha a készletek nemkívánatos módon növekednek, a műszakiak és az anyagellátók egymásra mutogatnak, de sohasem állapítható meg, ki a felelős. Ez is alátámasztja, hogy a készletalakuláshoz fűződő anyagi érdekeltségi rendszerek megalapozatlanok, és ezért hatástalanok is. Az alrendszerek munkája szorosan összefonódik. Gyenge, kapkodó anyagellátás mellett a termelés sem lehet elég hatékony, de fordítva is: ha a többi vállalati alrendszer szervezeten, az anyagellátás sem képes feladata megfelelő ellátására.

Nem táplálhatunk hiú reményeket az iránt, hogy a vállalatok szemlélete az anyagi-műszaki ellátással kapcsolatban egyik napról a másikra gyökeresen megváltozik, hogy a vállalati tevékenységben az anyagellátás elnyeri azt a szakmai megbecsülést és súlyt, amely a vállalat hatékony működésében betöltött szerepe alapján megilleti. Arra sem számíthatunk, hogy a vállalatok rövid időn belül megteremtik norma- és normatíva-bázisukat, amely a szükséglettervezésnek megbízható alapot jelentene. Pedig az idő sürget: *az ésszerű és hatékony anyagi-műszaki ellátás megvalósítása nem tűr halogatást.*

Eredményesen szervezni csak a teljes folyamatot és csak rendszerszemléletűen lehet. Az előzőek alapján azonban erre — rövid távon — alig látok lehetőséget. Lehetőségként marad a „dominó” szervezés. Ennek azonban úgy kell végbemennie, hogy szervesen illeszkedjék a teljes vállalati rendszerbe. Az eddigiekből azt szűrtem le, hogy a legrövidebb idő alatt a legnagyobb eredmény úgy érhető el, ha az anyagellátási szervezetnek azt a résztvevőkénységét újítjuk fel, amely az anyagi-műszaki ellátás folyamatának aránylag a legszélesebb szakaszát fogja át. *Ez az anyagtervezés és az anyagellátási szervezet belső információs rendszere.*

Olyan anyagtervezési metodikára és az operatív készletgazdálkodás olyan információs rendszerére van szükség, amely realisan számol a mai adottságokkal, rövid időn belül beindítható, és ugyanakkor biztosítja a további lépcsőzetes fejlesztést is. Az ilyen anyagterv lényegesen eltér a vállalat többi — árbevételi, termelési, eredmény- stb. — tervétől. Ezeket a tervidőszak folyamán csak nyomós indok esetén módosítják; az anyagtervnek azonban rugalmasan követnie kell a termelés változó anyagigényét, és szükség szerint akár hetenként is módosítandó! *Ez a permanens anyagtervezés.*

Megvalósításának egyetlen, az anyagellátási szervezet működési körén kívülálló feltétele, hogy a vállalatvezetés a tervezett anyagszükséglet kimunkálásában — a folyamatos finomítás lehetősége mellett — *egyértelműen meghatározza a műszaki előkészítés szerepét.* Ha ezt nem teszi, akkor le kell mondanunk arról, hogy a vállalat anyagi-műszaki ellátásában rejülő hatalmas tartalékokat hasznosíthassuk. Ugyanakkor egyetlen ilyen intézkedés nyomán a készletgazdálkodás eredményessége megsokszorozható!

Anyagellátási terv

Nincs lehetőségem, hogy itt az anyagtervezés teljes metodikáját kifejtssem. Csupán néhány szempontot elemzek. Ezek segítséget nyújthatnak azoknak, akik egyetértenek abban, hogy az építőipari vállalatok anyagellátásának jelenlegi alacsony színvonalra nem viselhető el a továbbiakban.

Első lépésként a teljes anyagválaszték normasorokba való rendezését javasolom, mint a tervezési és az anyagellátási információs bázis kialakításának előfeltételét. *Egy-egy normasorba egy-egy cikkfőcsoport, cikkcsoport vagy akár egyetlen cikkelem is tartozhat, aszerint, ahogy az anyagválaszték*

mélyégi bontását gazdálkodási (ABC-analízis!), tervezési vagy adatszolgáltatási megfontolások indokolják.

Normasoronként munkálandó ki:
— a tervezés (tervezett anyagszükséglet, tervezett átlag- és zárókészlet, tervezett beszerzés);

— az operatív nyilvántartás (anyagigény-, rendelés- és készletmozgásnyilvántartás).

A normasorok száma a vállalati anyagválasztéktól függően változhat. A „kevesebb” előnye, hogy megkönnyíti a tervezési munkát, viszont nem elégti ki a gazdálkodási — esetleg adatszolgáltatási — igényeket. Kompromisszumos megoldásként ajánlható a normasorok kisebb anyagcsoportokra való bontása.

Az anyagellátási terv — ellentétben a jelenleg diktált globális értékekkel — *a normasorokra, alulról felfelé épül, tehát a normasorok összegéeként alakul ki.*

Szükséglettervezés

A tervezett anyagszükséglet az anyagtervezés gerince, és kimunkálása a műszaki előkészítés feladata. Ez különös gondot igényel, mert *ehhez viszonyítva* határozzák meg az átlagkészletet és a beszerzendő anyagmennyiséget.

A tervezett szükségletet mindig globális értékben kell meghatározni. *Ez egy-egy normasorba tartozó cikkelemeknek a tervidőszakra vonatkozó szükségletét tartalmazza.* Kidolgozása háromféleképpen: 1. a műszaki tervdokumentáció alapján, 2. normák és normatívák, valamint 3. bázisadatok segítségével történhet. Fokozza a tervezés pontosságát, ha a terv kimunkálása — ahol lehetséges — természetes mértekegységben és értékben történik.

A műszaki dokumentáció adatainak feldolgozása csak számítógéppel látszik megvalósíthatónak, de amíg nincsenek műszakilag feldolgozott dokumentációk, addig a számítógépre a szükség-

lettervezés területén nem lehet számítani. A számítógép alkalmazása olyan szervezethez tartozó szintet feltételez, amellyel jelenleg a vállalatok még nem rendelkeznek.

Elterjedt gyakorlat, hogy a már rendelkezésre álló dokumentációkból ki- gyűjtik a tényadatokat, és a bázis- adatokkal kiegészítik őket. Lényegében ez is bázistervezés. A sok tízezer adat kimunkálásába fektetett kézi munka azonban még akkor sem állna arányban az eredménnyel, ha a tervezéskor a dokumentációk már a teljes terv- időszak anyagszükségletét tartalmaznák. A program — és ezzel az anyag- felhasználás ideje — ugyanis feltétlenül változik.

Műszakilag megalapozott és a tervezés számára is használható információ- t biztosít a műszaki normák, normatívák segítségével kidolgozott anyagszükség- let. Lényege, hogy a vállalat által kivitelezett építmények struktúrájára ki- munkálják azok anyagfelhasználási normatíváit. Elősegítené ezt, ha a kivitelező vállalatok erőteljesebben formálnák profiljukat, és azt offenzív piacpolitikával érvényre is juttatnák. Így szerződések és fel nem dolgozott dokumentációk nélkül is olyan mély- ségű információkkal láthatnák el az anyagellátási szervezetet, amelyek alkalmasak az éves tervek kidolgozására és a szállítókkal az előszerződés meg- kötésére.

Ilyen normákkal, normatívákkal a kivitelezők döntő többsége még nem rendelkezik — bár az OMF B és az ÉGSZI kezdeményezésére biztató kísér- leteket végeznek. Megítélésem szerint rövid időn belül e módszer általános alkalmazására nem számíthatunk. *Más lehetőség egyelőre nincs tehát, mint a terv- időszak anyagszükségletének kidolgozása bázisadatok segítségével.* E „laza” mód- szernek is nagyban fokozható a bizton- sága, ha azt nem csupán az eddig alkal- mazott egy-két tényezőre — fajlagos anyaghányad, árbevétel — alapozzák,

hanem számos más információra is. Nem hagyható figyelmen kívül a termelési profilban, technológiában vagy a kivitelezési munkák jellegében beálló változás új anyagok alkalmazása, vagy eddig használatosak elmaradása, tehát mindaz, ami az anyagfelhasználás összetételét volumenben vagy választékban megváltoztathatja. Az ilyen bázisterv részleteiben minden bizonynyal még számos eltérést tartalmaz, egészében azonban megfelel.

Ezeket az elemzéseket normasoroként kellene elvégezni, mivel információtartalmuk nem minden normasornál azonos. A megalapozatlan és túlzott igényeket kívánja korlátok közé szorítani — mintegy szűrőt képezve — az a követelmény, hogy a tervezett anyagszükségletnek és a tervezett termeléshez kapcsolódó anyaghányadnak vállalati szinten értékben egyeznie kell.

Egy-egy anyagra vagy anyagcsoportra vonatkoztatva e módszer nem megbízható. A vállalat teljes anyagszükségletére vetítve azonban feltétlenül használható támpontot nyújt, ha a technológia lényegesen nem változik.

A negyedéves szükséglettervek nem egyszerű számszaki lebontásai az évesnek. A műszaki előkészítésnek a legfrissebb információk alapján, a műszaki dokumentáció felhasználásával, a többé-kevésbé véglegesnek tekinthető negyedéves operatív terv ismeretében *újból ki kell azt dolgoznia*. A negyedéves terv így egy második szűrőt alkot a megalapozatlan igények kiiktatására, biztosítja a megváltozott feltételek visszacsatolását, a tervnek a tényleges helyzethez való alakítását, és ezzel *a terv dinamizmusát*. Az éves és negyedéves tervszámok közötti összhang hiánya, az eltérések kiváltása az anyagellátási szervezet számára ilyenkor még nem okoz különösebb nehézséget.

Sajnos a vállalatok döntő többsége nem követi ezt vagy az ehhez hasonló gyakorlatot, sőt a műszaki szakemberek egyenesen tiltakoznak az ilyen informá-

ciószolgáltatás ellen. Meggyőződésem, hogy ha ehhez megfelelő segítséget — például termelőegységre bontott anyagfelhasználási bázisadatokat — kapnának, úgy az ellentét békés úton rendezhető lenne.

Átlagkészlet

A tervezett éves átlagkészletet, a műszaki előkészítéstől kapott tervezett szükségletre alapozva, az anyagellátási szervezet dolgozza ki. Negyedéves terveknl átlagkészlet helyett zárókészletet terveznek. A negyedévek tervezett zárókészletei kronológikus átlagának meg kell egyeznie a tervezett éves átlagkészlettel.

A tervezéshez fel kell használni a bázisév — vagy hosszabb időszak — zárókészletének adatait, ezeknek a készletnormanapját, forgási sebességét, ezek irányzatát. Döntő tényező az utánpótlási idő, de nem közömbös a beszállítások gyakorisága, a normasorba tartozó cikkelemek száma, piaci prognózisok, sőt még az anyaggazdálkodók szubjektív véleménye sem. Az átlagkészlet tervezése előtt fel kell tárnai az immobil készleteket, és szűkíteni kell a választékot, különben ezek *beépülnek* a tervbe, és indokolatlanul magasabb átlagkészlet meghatározásához vezetnek. A normasorokba tartozó cikkelemek nagy számának óvatosságra kell intenie, mert növekszik a „leülepedés”, az immobil készletek képződésének a veszélye.

Az utánpótlási idő nem csupán azért döntő, mivel a készletmeghatározásnál elsődleges szempont a termelő és felhasználó üzemek termelése közötti *ritmuskülönbség* kiegyenlítése. Döntő azért is, mivel a gazdálkodók túlzott óvatosságból hajlamosak minden normasornál a leghosszabb utánpótlási idővel számolni. Vállalati szinten ez súlyos készlettorzulást okozhat. Ajánlatos a legfontosabb, az ABC-analízis

alapján kiemelt anyagoknál, anyagcsoportoknál az átfutási időt (a prompt beszerzéseket sem figyelmen kívül hagyva) súlyozva kiszámítani. Ezeket az elemzéseket is normasoronként kell elvégezni.

Jogos kérdés: Van-e értelme, hogy az anyagellátás az átlagkészleteket ilyen munkaigényes módszerekkel dolgozza ki, ha a vállalatvezetés ugyanakkor *bázisalapon diktált értékben* határozza azt meg? *A válasz egyértelmű igen.* Ezt az ellentmondást ugyanis éppen az anyagellátási szervezetnek kell feloldania. Erre pedig csak akkor képes, ha gazdaságilag megalapozott ellenjavaslattal él a diktált értékkel szemben.

Kompromisszumos megoldást jelenthet a vezetés és az anyagellátás között az az alapelv, amely szerint *a tartós anyagkészlet növekedése — változatlan termelési struktúra esetén — a termeléshez kapcsolódó anyagfelhasználás növekedési ütemének csak 50—70 százalékáig terjedhet.* Ha a vállalatok vezető szakemberei ehhez tartják magukat, akkor a véleményeltérések elkerülhetők. Ez a százalékos érték szerelőipari és ipari egységeknél megközelítheti a felső határt, míg a homogén létesítményeket kivitelező vállalatoknál alacsonyabb.

Beszerzési keretszám

A tervezett anyagszükségletnek és az átlagkészletnek — negyedéves terveknel a zárókészletnek — a nyitókészlettel való összevetése meghatározza azt a mennyiséget, illetve értéket, amely a tervidőszakban a normasorba tartozó anyagokból a termeléshez be kell szerezni, s amely nem fenyeget felesleges készletnövekedéssel. Minden indokolatlan beszerzés a vállalat pénzügyi stabilitását veszélyezteti.

A nyitókészletből, beszerzési keretszámból (egyéb növekedés), tervezett

felhasználásból (egyéb csökkenés) és átlag- (záró-) készletheől alakított mérleg sor *az anyagterv.*

Értékelés, elemzés

A zárókészlet egészének vagy az egyes normasorok elemzése során kialakított mutatók — normanap, forgási sebesség, az anyagkészlet és a forgóalap, árbevétel vagy eredmény viszonyszámai és az ezekből képzett idősorok — összefüggéseinek vizsgálata nélkül nem szerezhetők olyan szakmai tapasztalatok, amelyek az anyaggazdálkodást, a beszerzést s az erre vonatkozó döntéseket megalapoznák.

A tervteljesítés értékelése során meg kell állapítani, hogy az egyes normasorok zárókészlete mennyiben tér el a tervtől. Sokszor nem szabad az elsődleges okkal megelégedni. Készletnövekedés származhat például egy-egy munka csúszásából, lemaradásából. Ilyenkor azt is meg kell állapítani, hogy vajon a kivitelezés a lemaradást a következő tervidőszakban pótolja-e, vagy behozhatatlan akadályoztatásról van szó. Az első esetben csupán fáziseltolódásról beszélhetünk, mely operatív intézkedést nem tesz szükségessé. A másodikban azonban a túllépés mértékéig csökkenteni kell a bekövetkező tervidőszak beszerzését, vagy ugyanennyit kell értékesíteni a készletekből.

Szükségesnek tartom a tervidőszak alatti (többszöri) anyagértékesítés felülvizsgálatát is. Ez olyan jelenségekre deríthet fényt, amelyek a zárókészletben már nem mutatkoztak, de a vállalat pénzügyi helyzetét mégis rontották. Az immobil készletek feltárásáról, felszámolásáról beszélni már közhely, inkább ezek *okainak a felderítését* hangsúlyozom. A készletgazdálkodás mai módja s annak globális értékei nem teszik lehetővé a készletösszetétel vizsgálatát, a veszteségforrások feltárását. Ez az oka annak, hogy napjainkban csupán a vál-

latalati anyagkészletek növekedésének okát kutatják (?), pedig az egyes normasorokba tartozó anyagkészlet csökkentése mögött is meghúzódhatnak olyan tényezők, amelyek tervmódosítást vagy operatív beavatkozást igényelnek.

Az operatív gazdálkodás és információi

Az anyagi-műszaki ellátás információi több forrásból erednek, és sokrétűek. Ha ezeket az anyaggazdálkodás oldaláról vizsgáljuk, akkor nyilvánvalóan azok a legfontosabbak, amelyek *a tervezett anyagszükségletre*, illetve ennek módosulásaira vonatkoznak. Az anyagterv minden más tényezőjét ezekhez kell igazítani, és ha szükséges, operatív döntéseket kell hozni. A második csoportba a *készletutánpótlás* információi tartoznak, melyek a rendelésállományban csapódnak le. Harmadikként a raktári *készletmozgás* adatai egészítik ki a készletgazdálkodás információbázisát.

Az anyagellátási szervezet akkor hasznosíthatja eredményesen ezeket az információkat, ha nyilvántartásuk sokoldalú. Az anyagigények mennyiségben és értékben cikkelem, igénylő termelési egység, munkahely, normasor, tervidőszak szerinti bontásban; a rendelésállomány rendelési szám, szállító, termelőegység, munkahely, normasor, esedékesség szerinti bontásban tartandó nyilván. A készletmozgás információi normasori bontásban: nyitókészlet, szállítói teljesítés, visszáru, kivételezés, felhasználás, értékesítés, selejtezés, és végül: készlet a felmérés idején.

Az anyagszükségletre vonatkozó információ első megjelenési formája a tervszám, amelyet a későbbiekben a konkrét anyagigények töltenek meg tartalommal. Ezeket az anyagigényeket az anyagellátási szervezet összeveti

a tervszámmal, és ha ezt meghaladják, *egyeztetést kezdeményez* az igénylő műszaki szervekkel. Ez gazdálkodási metodikánk harmadik, de még nem utolsó szűrője, mely a terv és az operatív készletgazdálkodás összhangját biztosítja.

Alig fordul elő, hogy a rendelésfeladás és a tárgynegyedév kezdete közötti időszakban ne változzék az anyagszükséglet. Ezért hasznos, ha a műszaki szakemberek a tárgynegyed elején újból felméri, véglegesítik az anyagszükségletet; az anyagellátás pedig állapítsa meg a források és az igények közötti eltéréseket. Ha szükséges, ezek elhárítására fogatosítson intézkedéseket. Növeli az egyeztetés hatékonyságát, ha az nemcsak a tárgynegyedév anyagszükségletére terjed ki, hanem mindig két negyedévre, azaz átlapolva folyik. Jó szervezethez esetén még *kézi módszerekkel is*, kevés munkaráfordítással olyan jól áttekinthető tájékoztatást kaphat az anyagellátási szervezet vezetője, akár hetenként is, amelyből időben megbízható képet kap a készletgazdálkodás helyzetéről. A beérkezések a rendelésállománnyal, a kivételezések az igényekkel összevetve hasznos információkat adnak.

Úgy vélem, sikerült alátámasztanom, hogy a jelenlegi sürgető helyzetben a vállalati anyagi-műszaki ellátási folyamat egy részterületének felújításával az egész folyamat hatékonysága is lényegesen növelhető.

Nem nélkülözhető az *ágazati vezetési hathatós irányító és szervező közreműködése* sem. Enélkül a vállalatok anyagi-műszaki ellátása nem mozdítható ki jelenlegi holtpontról.

Az idő sürget, előre kell lépünk. Meggyőződésem, hogy a vállalati anyagi-műszaki ellátás hatékonysága jelentékeny segítséget ad az állami irányító szerveknek is, hogy megoldják a termékforgalmazás népgazdasági szintű problémáit.

Soldos László

Szocialista kisvállalatok létrehozása — egyéni kezdeményezés alapján

A Szövetkezeti Kutató Intézet tudományos tanácsa 1979. november 13-án külső szakértők részvételével megvitatta Kotz László jogász vitaanyagát. Ennek és az elhangzott hozzászólásoknak a főbb gondolatait ismertetjük az alábbiakban.

A vitaanyag szerzője abból indult ki, hogy a népgazdaság vállalati szerkezete torz: kialakultak a nagyvállalatok, megmaradt a középvállalatok egy része, és gyakorlatilag felszámolódtak a kisvállalatok (vállalaton a szocialista szektor gazdálkodó szervezeteit — az állami vállalatokat, az állami gazdaságokat, a szövetkezeteket, illetve az ezek integrálódásából létrejött gazdasági szervezeteket — értve).

A kisvállalati szerepkört a *magánszektor* egymagában nem tudja ellátni. Vállalkozóinak — kisiparosok, kiskereskedők, egyéni gazdálkodók, szellemi szabadfoglalkozásuk stb. — tevékenységét ugyanis határok közé szorítják az engedélyek kiadásának feltételei, ezek szigorú profilhoz kötöttsége; a szocialista szektor számára felvállalható munka értékének limitjei és adminisztratív feltételei; az alkalmazható létszám korlátozása (a kisiparosok legfeljebb 2–3 szakmunkást és ugyanennyi ipari tanulót alkalmazhatnak); a progresszív adóterhek. Némely munkagép (például fuvarszközök) használata tilalom alá esik. A jogszabályok a magánszektor társulásai elé is korlátokat szabnak. (Például csak két kisiparos tartós társulására van mód, s ehhez is hatósági engedély szükséges; az építkezéseken legfeljebb hat különböző szakmában dolgozó kisiparos társulhat — esetleg.) A magánszektor tevékenységébe vonható tőkének viszont nincs adminisztratív előírt felső határa. A magánszektor vállalkozóin kívül ezért nagy a jelentősége a *félmagánszektornak* — ti. azoknak, akik a fő tevékenységüket a szocialista szektor dolgozóiként végzik, s mellette (szabad idejükben) legálisan vagy illegálisan önálló vállalkozókként is ténykednek. A félmagánszektor jelentősége viszonylag nagy a mezőgazdaságban (háztáji és kiegészítő gazdaság), ahol az legális és integrált része a szocialista szektornak. A mezőgazdaságon kívül, az ipari és egyéb területeken ez a forma csökevényesen alakult ki (állami alkalmazásban állóknak kiadott ipari működési engedélyek, orvosok magánpraxisa, szakértői megbízások stb.). Ezek a tevékenységek legálisan folynak, és elsősorban az adóztatás szempontjából szabályozottak. A hiánygazdálkodás talaján virulnak az illegális vagy az állami szabályozás szempontjából közömbös tevékenységek is (például barkácsolás), amelyek gazdaságilag meglehetősen fontosak.

Ha a kisvállalatok hiányából adódó űrt a magánszektor új dimenziójú, nagyobb szabású fejlesztésével kívánánk — részben — kitölteni, ez az államnak és a magánszektor tagjainak a szempontjából egyaránt gondos vizsgálatot és több generáción át érvényben maradó stabil rendezést követelne. A szabályozás változékonysága ugyanis gátja a tevékenységek tartós, élethivatásszerű vállalásának, aminek természetes következménye a tisztességes és társadalmilag hasznos egyéni

vállalkozók életfeltételeit is megnehezítő, harácsoló konjunktúralovagok elszaporodása.

Ami a kisvállalatok állami vállalatként vagy szövetkezetként, illetve gazdasági társulásként való létrehozását illeti, ennek adottak a jogszabályi feltételei, s az anyagi feltételeket is a szocialista szektor általában különösebb nehézség nélkül elő tudná teremteni. Csakhogy akik ilyen szervezetek alapítására jogosultak, nem érdekeltek a kisvállalatok létesítésében. Ehhez eredeti elképzelések, ötletek, vállalkozói kedv, felelősség és kockázatvállalás, óriási erőfeszítés, szívós munka szükséges. Miközben egy kisvállalat működésének minden fogyatékosága azonnal érződik, és a felelősség is nyilvánvaló, eközben nincsenek meg az eredmények ellentételezésének előfeltételei, és a tudati előkészítés is hiányzik.

Mindebből következik, hogy a jelenlegi gazdasági és társadalmi körülmények között, a megszokott módokon nem várhatunk a már működő szocialista szektorbeli szervezetektől ésszerű kezdeményezéseket szocialista kisvállalatok létesítésére. (Ha viszont értékelési szempontként szabnák meg azt, hogy létesít-e valamely gazdálkodó szervezet kisvállalatot, akkor ott is létrehozónak ilyeneket, ahol semmi szükség sincs rájuk. Ez pedig meglevő anyagi erőink pazarlását jelentené.)

Igy vetődik fel az olyan feltételek megteremtésének szükségessége, amelyek lehetővé tennék, hogy bárki létrehozhasson kisvállalatokat. Ehhez számításba kellene venni, hogy: 1. az újonnan megalakuló vállalat kezdetben esetleg egészen kicsi, s csak később válik fokozatosan nagyobb méretűvé; 2. személyi jövedelmekből származó megtakarításokat vonna be az anyagi alapok előteremtéséhez; 3. általános szabályként a szocialista szektorra érvényes szabályozórendszer előírásai szerint működne; 4. az elérhető anyagi előnyök mértéke érdekeltté tenne a kezdeményezésekkel járó kockázat vállalásában.

Ennek lehetséges módjait a szövetkezeti mozgalom keretei és működési szabályai között célszerű keresni. Hiszen a szövetkezet az a történelmileg kialakult forma, amelynek létrehozása és működtetése egyszerre támaszkodik a tagok személyes közreműködésére és vagyoni hozzájárulására.

A hazánkban működő szövetkezeti típusok közül a mezőgazdasági és az ipari a termelőszövetkezeti tagok személyes közreműködésére helyezi a hangsúlyt. A vagyoni hozzájárulás mértéke, valamint az azután járó osztalék kicsi. Az ezektől eltérő típusú fogyasztási szövetkezetek és a takarékszövetkezetek közül az előbbiekben szintén korlátozott a vagyoni hozzájárulás, s az osztalék alatta marad a hivatalos kamatnak. Az utóbbiakban viszont a vagyoni hozzájárulás mértéke (betét) elvileg korlátlan, a kamatláb pedig azonos az OTP-nél elhelyezett lakossági betétekével. A tagok személyes közreműködése a fogyasztási szövetkezetben elsősorban azon alapszik, hogy főként a szövetkezetük boltjaiban vásárolnak, annak szolgáltató egységeit látogatják. A takarékszövetkezet tagjai pedig szükség esetén hitelt kaphatnak. Tehát sem a fogyasztási szövetkezeteknél, sem pedig a takarékszövetkezeteknél nem beszélhetünk a tagok állandó, folyamatos közreműködéséről, hanem csupán a szövetkezet által nyújtott szolgáltatások eseti igénybevételéről. Szemben a termelőszövetkezeti típusal, ahol a működés meghatározó tényezője az állandó személyes részvétel, a fogyasztási és a takarékszövetkezetben a vagyoni hozzájárulás a fő elem.

E két alapvető szövetkezettípusnak a személyes közreműködés és a vagyoni hozzájárulás viszonylagos jelentőségétől függően különféle kombinációi alakultak ki. A jelenlegi szabályozás szövetkezettípusoktól függően előírt bizonyos arányokat, és ezekre a sémákra alapítodnak a szövetkezetek. E rögzített arányok mellett azonban nyilvánvalóan más — közbülső vagy éppen bizonyos részletmegoldásaikban eltérő — változatok is indokoltak lehetnek.

A vitaanyagban a szerző ebből a felismerésből kiindulva javasolja, hogy a személyes közreműködés és a vagyoni hozzájárulás arányát ne írják elő rendelettel, és a szövetkezeti alapszabályban se határozzák meg mereven. A helyzettől és a körülmények változásaitól függően — a szövetkezet létrejöttékor, működésé-

nek, fejlődésének különböző szakaszaiban — legyen mód az arány rugalmas és célszerű alakítására, illetőleg arra, hogy az alapításkor egyes tagoknál inkább a vagyoni hozzájáruláson, másoknál a személyes közreműködésen lehessen a nagyobb hangsúly. Az idő múlásával a vagyoni hozzájárulás jelentősége szorulhasson vissza, kerüljön előtérbe a személyes közreműködés. Ilyen új, rugalmas szövetkezeti formát lenne célszerű kialakítani *találmányok, újítások megvalósítására, importot helyettesítő termelésre, exporttermékeket előállító vállalkozások számára*. De gondolhatnak például bölesőde- és óvodaszövetkezetek vagy akár nyugdíjasokat gondozó, illetőleg foglalkoztató szövetkezetek megvalósítására is.

Egy ilyen forma lényegében nem lépné túl a mai termelőszövetkezeti, illetve fogyasztási szövetkezeti rendezés kereteit. A gyakorlatot kellene — a jogszabályok adta lehetőségeknek megfelelően — életszerűbbé tenni, a keletkezés, a kibontakozás, az átalakulások és a megszűnés mint egy fejlődési folyamat természetes állomásainak elismerésével.

A jelenlegi szabályok szerint legalább 15 tag szükséges ahhoz, hogy fogyasztási szövetkezetet alapíthassanak. A kis fogyasztási szövetkezetek azonban integrálódtak, illetőleg felszámolódtak, s ma már az emberek nemigen gondolnak új fogyasztási szövetkezetek létesítésére, még ha szükség is lenne rájuk. Ha elégtelen a hálózat, ezt a meglévő állami kereskedelmi vállalatok vagy fogyasztási szövetkezetek számlájára írják, vagy éppen a tanácsokat szidják a kiskereskedelmi engedélyek korlátozott kiadásáért.

Az ipari termelőszövetkezetek alapításához is legalább 15 tag szükséges. Ez a feltétel az 1940-es évek végén — amikor a községekben minden nehézség nélkül lehetett ilyen számban találni azonos vagy különböző szakmájú, a szükséges munkaeszközökkel és kialakult üzletkörrel rendelkező kisiparost — teljesíthető volt. A jogszabályt azonban a gyakorlat ma is úgy értelmezi, hogy az alapítás időpontjában a 15 tag együtt legyen, személyes és állandó közreműködésre vállalkozzon, valamint a működéshez szükséges minimális alapokat előteremtse. Ezzel — kimondatlanul — azt követelik meg a tagoktól, hogy az üzletkört is hozzák magukkal, és egyidejűleg biztosítsák a vállalkozás teljes hátterét. Különbözően a 15 tag munka nélkül lézenghet, fizetheti a különböző adókat, és élhet korábbi személyes megtakarításai terhére, várva a jószerecsézt.

Az élet természetes rendjét (kicsiből lesz a nagy) elismerve, a gyakorlatot — a jogszabály szövegével összhangban — úgy kellene alakítani, hogy a 15 tag vagyoni hozzájárulásával — amely fedezi a működéshez szükséges álló- és forgó-alapokat — létrejöhessen a szövetkezet. Az alapító tagokból megalakulhassanak a szövetkezetnek azok a szervei, amelyek a működést, az irányítást és a társadalmi ellenőrzést lehetővé teszik. A tagok személyes közreműködésére pedig olyan mértékben kerülhessen sor, ahogyan a szövetkezet kialakuló és felfejlődő tevékenysége lehetővé teszi. Így tehát az is elképzelhető, hogy az alapító tagok állami vállalat vagy más szövetkezet alkalmazottai maradnának, és emellett ún. egyéb munkavégzésre irányuló jogviszony keretében végeznék el a szövetkezetnél szükséges munkákat. Amikor azután kellő biztonsággal állandó elfoglaltságot lehet teremteni, akkor növekedhetne a szövetkezetben a személyes közreműködés aránya és jelentősége.

Az így létrejövő szövetkezetek tagjaiknak módot nyújtanának másutt nem hasznosítható szakmai tudásuk, sajátos képességeik kiaknázására. A kis települések lakosságának egyre korszerűbb mezőgazdasági és ipari kultúrája is megfelelő szervezeti keretek közé kerülhetne, s nem kényszerülnének a falvak lakói oly nagy arányban városokba költözni, „élvezve” ott — a többi között — a lakáshiányból adódó szociális és politikai feszültségeket.

Ma az ipari termelőszövetkezetek tagjainak vagyoni hozzájárulása minimális — az egyhavi munkabérnek megfelelő összeg, a fogyasztási szövetkezeteknél pedig 500 Ft. Az osztalék mértékét a jogszabály nem eléggé differenciáltan határozza meg, s az irányított gyakorlat nem igazodik a tagok érdekeihez. A jelen-

legi gyakorlaton úgy kellene változtatni, hogy a szövetkezet típusától vagy éppen a konkrét szövetkezetek sajátosságaitól tennék függővé az osztalékot, mégpedig a szövetkezet adott fejlődési szakaszában ténylegesen érvényesülő kockázat mértékéhez igazodóan. Elképzelhető olyan szövetkezet, amelyek egyáltalán nem fizetnek osztalékot (például óvodaszövetkezet), míg másutt, ahol a kockázat nagy (például találmány, újítás megvalósítására alakult szövetkezet), az osztalék mértéke a jelenleginél magasabb lenne.

Célrészszegek kibocsátása is indokolt lehet. A célrészszegek megfelelő mértékű kockázati prémiumot élvezhetnének. (Vagyis ha valamelyik tag a kötelező vagyoni hozzájáruláson túl, mondjuk 100 ezer Ft értékű célrészszeget vált, akkor — természetesen a törvényes kamatnak megfelelő osztalékon felül — e célrészszegek alapján maximálisan ugyancsak 100 ezer Ft kockázati prémiumhoz is juthat.) Ennek szükségessége logikusan következik abból, hogy a szövetkezet veszteséges gazdálkodása esetén a tagok részszegekkel és célrészszegekkel felelnek a szövetkezet adósságaiért, tehát esetleg a célrészszegekbe fektetett összeg pénzüket elve-szíthetik. (A célrészszegeket a későbbiekben a szövetkezet vissza is vásárolhatná — esetleg a célrészszegekkel rendelkező tagok kívánságára is — olyan időpontban, amikor ez nem sérti a szövetkezet érdekeit.)

Meg kellene fontolni egy olyan megoldás jogi szentesítését, hogy bizonyos — feltaláló, újító, vállalkozó — feladatokra a szövetkezet kivételesen vagyoni hozzájárulás nélkül is vehessen fel tagokat úgy, hogy a szövetkezet számára értékes képességeiket, tevékenységüket meghatározott névértékű célrészszegekben ismerné el — természetesen megfelelő feltételekkel, korlátokkal és biztosítékokkal. Az is elképzelhető, hogy például a feltalálók eszmei hozzájárulását vagyoni hozzájárulásként (célrészszegek) bankok vagy más állami, szövetkezeti gazdálkodó szervezetek megelőlegezzék a szövetkezetnek — a számított szabadalmi díj stb. mértékéig. Ilyen esetben a keletkezett nyereségből a szövetkezet mindenekelőtt a feltaláló szabadalmi díját egyenlíthetné ki, aki e díjból megvehetné a más szervezetek által megelőlegezett célrészszeget — ugyanolyan feltételekkel (kockázati, prémiumi felelősség a szövetkezet adósságaiért, a szövetkezeti célrészszegek-visszavásárlás lehetősége), mint amilyenekkel a szövetkezet többi tagjai vásárolták célrészszegeket.

Elméleti szempontból érdemes megjegyezni, hogy a szövetkezeti nyereségből fedezett felhalmozásnak csupán egy része (tartalékalap, jóléti alapok stb.) minősíthető csoporttulajdonnak. A célrészszegek visszafizetéséből (visszaváltásából) keletkező közös vagyont, s a nyereségből származó egyéb vagyonyarapódást társadalmi tulajdonnak lehet tekinteni. Ennyiben az itt körvonalazott megoldás jól példázza, hogy a személyi, a csoport-, valamint a társadalmi tulajdon egyetlen jogintézményben oly módon kapcsolható össze, hogy ugyanakkor ésszerűen el is különíthetők.

Ha a változtal elképzelés főbb elemei találkoznak az illetékesek elvi egyetértésével, úgy hozzá lehet fogni egy ilyen új, rugalmas és dinamikus szövetkezeti forma részletesebb kidolgozásához, s a hatályos jogszabályok megfelelő módosításainak előkészítéséhez.

A vitában elsőként *Göndör György*, a Vegyi KISZÖV elnöke szólalt fel. Társadalmi és gazdasági fejlődésünk jelenlegi szakaszának egyik lényeges kérdése — mondotta — a kis méretű, rugalmas vállalatok létrehozása. A szövetkezeti szektorban ennek különös jelentőséget kölcsönöz az a tény, hogy az üzemi méretek növekedése óhatatlanul magával hozta a szövetkezet elidegenedését a tagságtól. Ez olyan ellentmondás, amelyet fel kellene oldani.

A vitaanyag alapvető értéke, hogy a szövetkezeteket keletkezésük, fejlődésük, átalakulásuk és megszűnésük folyamatában vizsgálja. A javaslat csak egyik megoldási módja a problémának, amely mellett más megoldások is elképzelhetőek.

A szövetkezeti formákat két irányban kellene bővíteni. Az egyik irány a kis-termelők szövetkezése bizonyos tevékenységek (anyagbeszerzés, ár-, adó-, társadalombiztosítási, nyugdíjügyek intézése, a rendszeres javítások, kisebb beruházások lebonyolítása, továbbképzés) közös megszervezésére úgy, hogy e szolgáltatások igénybevételéért a tagok fizetnének. A közvetlen termelő-szolgáltató tevékenység kisipari jellege megmaradna. Ez a forma részben segítené a kisipart és a kiskereskedelmet tevékenysége továbbfejlesztésében, részben mintát adna a szolgáltatási profilú termelőszövetkezetek rugalmasabbá válásához.

A másik irány az egyesülési, egyesítési folyamatokon alapuló centralizálódás helyett „szövetkezeti konzorciumok” létesülésének kezdeményezése. Annak következtében ugyanis, hogy az elmúlt évtizedben a szövetkezetek „fejlődése” gyakorlatilag a méretek növekedését jelentette, s ezt a „szocialista jelleg” erősödésének tekintették, valójában szűkültek a szövetkezeti önkormányzat lehetőségei, és erősödött a szövetkezet elidegenedése a fogyasztótól is. A meglévő nagy szövetkezetek átalakulása sajátos konzorciumokká, a megmerevedett bürokratikus szervezetek ilyen módon történő lebontása rugalmasabbá, hatékonyabbá tenné a részlegek együttműködését.

Az új formák kialakítását s a régiek rugalmasabbá tételét a gazdasági szabályozás, a szövetkezeti törvény némely rendelkezése és a munkaügyi szabályozás is akadályozza. Jellemző e tekintetben, hogy az utóbbi évtizedben — a nyilvánvaló szükségletek ellenére — nem alakultak új szövetkezetek. A problémák gyökere, hogy a mai szabályozási rendszer a vállalati autarchia, a méret növelése, az autonómia és a vállalkozásellenesség irányában fejt ki nyomást a szövetkezetekre. Tekintetbe véve a tagokra háruló komoly anyagi kockázatot, a javasolt szövetkezeti forma is csak akkor lehet működőképes, ha kionyíják a jövedelemszabályozás általános rendszeréből, amelyben a szövetkezet többszínűségének túlnyomó részét adóként elvonják. Fontos kérdés, vajon elháríthatók-e a javasolt — egyébként helyes — intézményi forma gyakorlatba való átültetésének akadályai.

Zsarnóczai Sándor egyetemi tanár, a Közgazdasági Szemle főszerkesztője kedvezőbbnek ítélte meg a javaslat és általában az egyéni kezdeményezés hasznosításának lehetőségeit. Szerinte a probléma és a megoldási módok elméletileg is érdekfeszítőek. Társadalmunk a szocializmus fejlődésének sajátos történelmi szakaszába jutott el, amelyben a termelőerők fejlődése lehetővé tette, hogy a teljes foglalkoztatás, a társadalombiztosítás általánossá tétele és egyéb eredményeink mellett a társadalom elég széles rétegeinél összességében jelentős személyi tulajdonú vagyon halmozódjék fel. Egyidejűleg állampolgáraink olyan szellemi értékek hordozóivá váltak, amelyek kibontakoztatásához és társadalmi értékévé való átalakításához alapvető érdekeink fűződnek. Ma már konkrét szükségletté vált annak megoldása, hogy mindezeket bevonjuk a szocialista termelőerők fejlesztésébe. Választ kell tehát keresnünk arra a kérdésre, miként mobilizáljuk a személyi vagyont, s tegyük társadalmi erővé a szellemi értékeket, ismereteket és az alkotásvágyat. Szervezeti, jogi intézményeinknek meg kell felelniük fejlettségünk mai igényeinek, aminek feltétele a társadalmi és a gazdasági folyamatok törvényeinek világos felismerése. A szóban forgó probléma nemcsak nálunk, hanem valamennyi szocialista országban időszzerűvé vált. Ezért a konkrét megoldások keresése nemcsak saját országunk, hanem a többi szocialista ország érdekeit is szolgálhatja, ők is érdeklődnek a mi új tapasztalataink iránt. Az útkeresésnek — mint ezt több tudományos mű megjelenése is igazolja — nincsenek ideológiai akadályai.

A legutóbbi években csupán a Közgazdasági Szemle két olyan tanulmányt közölt, amely ezt a megállapítást alátámasztja. (Hegedüs András—Márkus Mária: A kisvállalkozó és a szocializmus. 1978. 9. sz., valamint Falusné Szikra Katalin: A magas személyi jövedelmekről. 1979. 10. sz.)

Főleg az utóbbi világos helyzetelemzést ad, és bizonyos megoldási módok felvázolására is törekszik. Az említett szempontokon túl, a szocialista demokrácia kibontakoztatása ugyancsak azt igényli, hogy az uniformizálással felhagyva, sok-

színű, a tényekkel reálisan számot vető, ésszerű megoldásokat keressünk a szövetkezeti mozgalomban is.

Jelenlegi gazdasági helyzetünkben minden ezt akadályozó tabuval szemben fel kell lépünk. Látnunk kell, hogy a mostani szabályozási változások még nem tudták keresztülvinni a párt által deklarált, gazdaságunk megújítását célzó irányelveket. A továbblépés lehetőségeit különféle jogi, szociológiai és gazdasági kutatóintézetekben keresik, és az elmélet oldaláról sokoldalú javaslatok születtek. Ezeket integrálni és a gyakorlat felé fordítani halaszthatatlan kötelességünk. Ebbe az irányba mutat a mostani értekezlet tárgyát képező javaslat is, amelyből azonban nem tűnik ki eléggé világosan, mi tenné vonzóvá a pénzeszközzel rendelkezők számára a részvételt az ilyen jellegű vállalkozásban.

Igaz, hogy a gazdasági szabályozás egyes előírásai nem felelnek meg a rugalmasabb intézményrendszer céljainak. Így például a szövetkezeti törvényben minimálisan előírt 15 fő a gyakorlatban még nem is elég egy termelőszövetkezet létrehozásához, mivel igen sok a kötelezően betöltendő tisztség, a különböző jogszabályok által előírt feladat. A kutatásnak a gyakorlat átfigó vizsgálatára, s ezen belül az ilyen akadályok elhárítására is kell irányulnia, hogy a javaslatok bevezetésének konkrét lehetőségei és feltételei tisztázódjanak. A politikában ugyanis nem lehet vállalni a kiszámíthatatlanságot. Esélyeink jók arra, hogy megtaláljuk az új formákat a vállalkozói kedv és a személyi tulajdonban felhalmozódott vagyon társadalmi célokat szolgáló mobilizálására.

Szamos Pálné, az OKISZ közgazdasági főosztályának vezetője hangsúlyozta, hogy a javaslat a gondolkodás előterében álló problémák megoldását célozza. A Konjunktúra- és Piackutató Intézetben Laki Mihály tanulmánya kapcsán a háttérpar kérdéseiről szervezett vitában is felmerültek a kisvállalatok hiányából adódó gondok. Persze a háttérpar és a szocialista kisvállalatok kérdése nem esik egybe, hiszen nagyvállalat is részt vehet — ideális szerkezetet feltételezve is — a háttérpari tevékenységben, és kisvállalat is termelhet végső felhasználásra.

Be kellene mutatni, hogy az egyéni pénzeszközök bevonásán túl mi a célja a javasolt új formának — például a háttérpar erősítése, a kisvállalati szféra bővítése, az ipar területi elhelyezkedésének javítása. Azonban akármelyik is közülük az alapvető cél, nem lehetünk túl optimisták. A vállalati szerkezetet ugyanis a politikai és gazdasági közeg alakította olyanná, amilyen. Ez kényszerítette például az ipari szövetkezeteket egyesülésekre, és ez a közeg a létrehozandó kisvállalatokat is előbb-utóbb arra készítetné, hogy nagy egységekbe integrálódjanak.

A problémák megoldásához gazdaságirányítási munkánkon kellene javítani, következetesen fel kellene számolni a gazdaságtalan tevékenységeket, érvényt kellene szerezni a struktúra átalakítására vonatkozó határozatoknak. Így megfelelő kapacitások szabadulhatnának fel az eddig kielégítetlen igények fedezésére. Nagyok a kihasználatlan lehetőségek az ipari szövetkezeteknél is. A legsürgetőbb lépés a már működő szövetkezetek hatékonyabbá tétele az ésszerűtlen akadályok felszámolásával. Ennek megfelelően a javasolt formát — bár nem ellenzi — nem tartja ma elsődleges kérdésnek.

Nyers Rezső, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének igazgatója szerint is elsődleges feladat a meglévő szövetkezetek és vállalatok rugalmasabbá tétele, de ezzel összefüggő és szintén elsőrendű fontosságú a különböző magánkezdeményezések, így az itt javasolt forma ügyének előbbrevitele, mégpedig a következők miatt:

— Nincs még megoldásunk arra, miként hasznosuljanak a népgazdaságnak megfelelő szerkezetben a személyi megtakarítások. A bankrendszer a centralizált intézményekhez kötve, tökéletlenül tudja ezt megoldani. Célszerűbb olyan formát keresni, amely a megtakarítások felhasználását össze tudja kapcsolni az egyéni aktivitás fokozásával.

— Ameddig hiánygazdaság van, addig nem lehet a hatékonysági elv szerint szabályozni. A hiányok és a hiányokat előidéző okok megszüntetése csak a vállal-

kozási szféra jelentős kiterjesztésével lehetséges. Így ez a hatékonysági elv szerinti szabályozásnak is előfeltétele.

— Az ún. második gazdaság méretei népgazdaságunkban jelentősek. Bár erről a nemzetijövedelem-kimutatások nem tudnak számot adni, jólétünk foka nem érthető meg a második gazdaság jelentőségének figyelembevétele nélkül, hiszen itt jön létre a társadalmi termék 16—18 százaléka. A második gazdaságba tartozó tevékenységeket és szerveződési formákat nem célszerű, és nem is lehet megszüntetni, hanem be kell vonni a tervezési rendszerbe, azaz ösztönözni kell, és jogilag ellenőrizhető keretek közé kell terelni. A második gazdaság szerepét még fokozhatja is, ha a szocialista iparból kiküszöbölünk olyan gazdaságtalan tevékenységeket, amelyek elvégzése előnyös lehet a második gazdaságban.

A ma már jelentős méretű második gazdaságot a tervezésközpontú eszközeivel csak részben tudjuk befolyásolni, irányítani, mederben tartani és ellenőrizni. A javasolt formában lehetőség mutatkozik arra, hogy az eddig ellenőrizhetetlen tevékenységek egy része törvényes és ellenőrizhető keretek közé kerüljön, és szervesen bekapcsolódjék társadalmunk gazdasági folyamataiba. Elsősorban ezeket a vonatkozásokat kellene áttekinteni és kimunkálni.

Az elképzelés szerinti szövetkezeteknél a tagok kockázatvállalása roppant nagy. Mivel ezt lehetetlen anyagilag arányosan honorálni, valamilyen formát kellene találni arra, hogy a kockázatban a szövetkezeti szervek és az állam is részt vállaljon. Lehetőséget kellene teremteni arra, hogy hiteleket nyújtsanak ilyen szövetkezetek alapításához és működéséhez. A javasolt forma felhasználásával önelszámolóvá, önállóvá lehetne tenni a már meglévő szövetkezetek egyes részeit is. Ezt a „szövetkezeteken belüli szövetkezetek” gondolatot természetesen közgazdaságilag és jogilag konkretizálni kellene. Azt a formát, amelyre a mezőgazdasági szövetkezetek melléküzemei nyújtottak mintát, általánosítani lehetne például úgy, ahogyan ma az a harminc-negyven szövetkezet teszi, amelyik önelszámoló, sőt önálló érdekeltségű egységekben szervezte meg tevékenységét.

Egyetértett azzal, hogy a szövetkezés új formáit a beszerzés, a kisipar, a kis-kereskedelem megújítására is használják fel úgy, hogy a gazdaság egyes szektorai (állami, szövetkezeti, magán-) szervesen kapcsolódjanak egymáshoz. A javaslat ennek egyik lehetséges módját tárja fel.

Intézményrendszerünk továbbfejlesztése elsősorban nem ideológiai kérdés, hanem gyakorlati probléma. S a felmerülő gyakorlati problémák megoldására nemcsak mi kísérletezünk új formákkal és a régi formák megújításával, hanem a többi szocialista ország is. Szívós munkával és bátorsággal a kezdeményező gyakorlat irányába kell terelnünk az érdekelt szerveket, hogy a szövetkezeti mozgalom még jobban szolgálhassa szocialista céljainkat.

Szabó Kálmán akadémikus, a Közgazdaságtudományi Egyetem tanszékvezető egyetemi tanára hangsúlyozta, hogy a téma „A szocialista vállalat” kutatási főirány szempontjából is jelentős. A kutatások során eddig más irányból közelítettek a hatékonyabb gazdasági szerkezet kialakításához. Így a többi között az úgynevezett személyes vállalkozású szocialista szervezetek létrehozását javasolták. Egy ilyen javaslat például egyes állami tulajdonú kereskedelmi egységek bérbeadását jelentené. De a bérleti-kisvállalkozói rendszer általánosabban is felhasználható.

A most tárgyalt javaslat a szövetkezeti formát helyezi előtérbe, nyitva hagyva az utat az integrálódás, valamint a magántulajdonból szövetkezeti tulajdonba, illetve szövetkezeti tulajdonból állami tulajdonba való átlépés felé. Kétségtelen, hogy egy ilyen elképzelés ideológiai szempontból is mérlegelendő, de az is igaz, hogy amíg nincsenek konkrét tapasztalatok, addig az elmélet sem fejlődhet és tisztulhat. Ideológiánkban harci kérdés a gyakorlat, ezért a gyakorlati tapasztalatszerzést központi kérdéssé kell tenni.

A probléma megoldásának indítékaira térve, utalt arra, hogy nagy összegű pénz gyűlt össze személyi tulajdonban. Arra kell törekedni, hogy ezt ne presztízis-

fogyasztásra fordítsák, azaz ne pazaroló fogyasztást fedezzen. Hiánygazdálkodásban élünk, a hiányokat kell kiküszöbölni. A Nyers Rezső által a második gazdaságról mondottakat azzal a szemponttal egészítette ki, hogy meg kell teremteni az emberi képességek kifejlesztéséhez, az alkotó emberek önmegvalósításához szükséges mozgási szabadságot. A javasolt forma, úgy tűnik, ennek egyik megoldási módja lehet. A javaslat szerinti szövetkezetek létrehozását és működését a banknak is támogatnia kellene, és a szabályozórendszerben talán másképpen kellene kezelni ezeket a szövetkezeteket (legalább átmenetileg), hogy értékelhető tapasztalatokra lehessen szert tenni.

Egyetértett azzal, hogy elsősorban innovációs célokra és a hiányok megszüntetésére hozunk létre kis szövetkezeteket, de hozzátette: a megoldás kiterjeszhető lenne egyéb szolgáltatási feladatok megoldására is (lakásfelújítás, -fenntartás stb.). Jogilag garantált befektetési, vállalkozási lehetőségek megteremtésével az is elérhető lenne, hogy a magas jövedelmű kisiparosok ne pazarolják el a pénzüket. Tudomásul kell vennünk, hogy sok kérdésnek nincs nagyüzemi megoldása, márpedig nekünk mindent, ami az igények jobb kielégítését szolgálja, bátorítanunk kell. Új formákat kell találnunk, és ki kell próbálnunk őket. Lépéseket kell tennünk a nagyvállalati formák rugalmasabbá tétele, a vállalatok és szektorok közti harmonikusabb együttműködés irányában is. Lehetetlen dolog, hogy a szocialista vállalatok könnyebben tudjanak együttműködni tőkés cégekkel, mint egymással. Ebben is a Nyers Rezső által megjelölt irányban kell haladnunk, még azt is lehetővé téve, hogy ne csupán „szövetkezet legyen a szövetkezetben”, hanem „vállalat is a vállalatban”.

Seres Imre egyetemi tanár írásban eljuttatott hozzászólásában jó kiindulópontnak minősítette a javaslatot, de nem a vagyoni funkcióját tartja jelentősnek, hanem azt a szerepet, amelyet a vázolt formában megvalósuló tevékenységek a lakosság fogyasztási igényeinek jobb kielégítésében játszanak. Szerinte a mezőgazdasági termelőszövetkezetek a kialakult jogi kereteken belül jobban kielégíthetnék a falusi lakosság igényeit, különböző tevékenységek kiegészítő üzemi megszervezésével. Ehhez lehetne mozgósítani a tagok vagyoni tartalékait a szövetkezet és a tagság önkéntes vagyoni kapcsolatainak a szövetkezeti törvényben szabályozott megoldásaival.

Prugberger Tamás, a Szövetkezeti Kutató Intézet tudományos főmunkatársa szerint a koncepció új lehetőségeket teremt a szövetkezeti tevékenység számára. A jelenlegi szövetkezeti jogi szabályozás azonban bizonyos vonatkozásokban kétségtelenül gátolja e koncepció megvalósulását. Véleménye szerint a jelenlegi jogi szabályozásnak abból az előírásából adódó tagszervezési nehézségeket, amely szerint a szövetkezetalapításhoz legalább 15 tag szükséges, át lehetne hidalni egy olyan kiegészítéssel, hogy a szövetkezeti törvényességi felügyeletet gyakorló szerv ennél kisebb taglétszám esetén is — eseti elbírálás alapján — engedélyezhesse a szövetkezet megalakulását. Emellett a szövetkezetek típusba és ágazatba sorolásának meglehetősen kötött szabályait is rugalmasabbá kellene tenni. A hozzászóló különféle hasznos kezdeményezéseket említett — például a KIOSZ keretében szervezett nyersanyagellátó irodákat, amelyek a kisiparosok egyes csoportjainak önkéntes tömörülésén nyugszanak, továbbá barlangkutató és búvár-szakosztályoknak azt a szándékát, hogy egymással kooperáló tagjaik kisebb szövetkezeti tömörüléseket alkossanak, toronyházak falainak és ablakainak munkaidő utáni tisztítására. A jogi szabályozásban keresztül kellene vinni, hogy különféle munkaközösségek és gazdasági társulások, ha működésük tartalma a szövetkezeti elveken nyugszik, szövetkezetként jelenhessenek meg a gazdasági életben. Évgett azt a korlátozást is meg kellene szüntetni, hogy szövetkezetnek csak természetes személy lehet tagja, jogi személy nem.

Juhász Pál, a Szövetkezeti Kutató Intézet tudományos munkatársa szerint intézményrendszerünk forma- és funkciógazdagságának fokozása nem halasztható tovább. A második gazdaság két tevékenységi kört is jelöl: azt, amelyik ki-

egészíti az úgynevezett szocialista vállalati struktúra termelési szerkezetét és azt, amelyik lehetővé teszi a nagyvállalatok kooperációját az írott jog szabályaival gyakran ellenkező, de legalábbis attól eltérő módon. Az intézményrendszer gazdagításának legkézenfekvőbb módja a második gazdaságban a szokás által kialakított formák beépítése a jogrendbe. Az egyik ilyen létező forma sok lehetséges funkciót szolgáló legalizálási kísérletének tekinti a javaslatot.

Két elv alakult ki a formagazdagság jogi kifejezésére. Az egyik a bérlői-kisvállalkozói, a másik a szövetkezeti formakincs felhasználását célozza. Bár végső konzekvenciájában a kettő között vannak ellentétek, a mai gyakorlat továbbfejlesztését mindkét irány szolgálja. Intézményes gyakorlatunk azonban ma még a törvényes formák kihasználását sem segíti. Így például a szövetkezeti célrész-jegy, a tagsági hitel és a tagsági kölcsön jogintézményében rejlő gazdag lehetőségeket is alig használják ki, s így féltő, hogy a javaslat elfogadása után sem számíthatunk az új forma kellően széles körű elterjedésére.

Bak József, a Szövetkezeti Kutató Intézet tudományos tanácsadója kétségesnek tartja, hogy — a gazdaságpolitika, ezen belül a szövetkezetpolitika, illetőleg a kisipar kezelésének változékonyságát látva — akár kisiparosok, akár más magánszemélyek mernének-e efféle vállalkozásokban, társulásokban vagyoni hozzájárulást kockáztatni.

Ugyanakkor valóban megfontolandó a kisiparosok számára egyrészt bizonyos lazább szövetkezeti formák, másrészt a megfelelő ipari szövetkezetekkel való együttműködés kialakítása.

A tervezetben jelzett gazdasági problémák megoldásában már az is nagy haladás lenne, ha az ipari (és más) szövetkezetek „visszaléphetnének” az állami vállalatéhoz hasonló mozgási pályájukról a szövetkezeti jellegű fejlődési útra, melynek lényege: a szövetkezet és a tagok jelenleginél közvetlenebb érdekeltisége a jövedelmezőségben; tényleges rendelkezés a szövetkezeti tulajdon és annak működtetése fölött; szövetkezeti demokrácia, azaz — túlmenően az „üzemi”, pontosabban állami vállalati demokrácián — a tagsági kollektíva tényleges hatalmi pozíciója a szövetkezet gazdasági, személyi és státuszügyeiben (például az elnöki tisztségre való jelölésre 1974 óta előírt „hűségigazolás” kötelezettségének eltörlésével); a szövetkezet (viszonylagos) autonómiája, vagyis valóságos önkormányzat — az állam által jogilag meghatározott keretek között. Enélkül kihasználatlan maradnak a szövetkezetben mint gazdasági szervezeti formában rejlő történelmi lehetőségek. Külön kiemelendő probléma a szövetkezetek egyesülése, pontosabban gyakran külső hatásokon alapuló egyesítésének folyamata. Mivel a kialakult nagy méretek gyengítették a demokráciát, s ugyanakkor a gazdasági hatékonyságot sem javították, nem elegendő megállítani ezt a folyamatot. Nem kizárt, hogy a szövetkezetek jelentős hányadában szétválásokra lenne szükség, amire egyébként törvény adta lehetőség van. Természetesen nem feltétlenül az eredeti — az egyesítéseket megelőző — helyzet visszaállítására kell gondolni, hanem a túl nagy vállalatoknak a jelenlegi realitásokhoz igazodó széttagolására.

Kérész Gyula, a Szövetkezeti Kutató Intézet tudományos főmunkatársa szerint itt két probléma fonódik össze. Az egyik az, hogy kevés a kisvállalat. Ennek súlyát most érzik a nagyipar, amikor át kell alakítani a termékszerkezetet. Nyilvánvalóan sokkal nehezebb az átállás, ha a nagyvállalatok maguk gyártják a pár darabos alkatrészeket is. Általában elmondható, hogy a monolit szervezeti rendszerek dinamikus változó korban különösen sebezhetőek. Ezért gazdagítani kell a szervezeti formákat — esetleg olyasféle szervezetekkel is, mint a lengyel (munkaidő után tevékenykedő) orvosi, nyelvtanári szövetkezetek, amelyekkel ellensúlyozhatók az alapvető szervezetek működési fogyatékosai (a szabad orvosválasztás hiánya stb.).

Csakhogy a szervezeti formák gazdagítását célzó eseti döntésekkel szemben — s ez a másik kérdéskör — a gazdálkodás rugalmasságának, dinamizmusának kulcsa sokkal inkább abban rejlik, hogy állandóan születnek és részben elhalnak,

részben növekednek az iparvállalatok és más gazdasági szervezetek, amibe beletartozik a vállalkozás, illetve szövetkezés mint állandóan zajló folyamat. Ennek számos lehetséges célja, motívuma közül a hozzászóló a kérdést a találmányok kivitelezésének elősegítése oldaláról vizsgálta. Ha a kockázati veszteség az innovációra épülő szövetkezetek alapításában részt vevő személyeket terheli — mondotta —, akkor ez a forma jelentősen hozzájárulhat a magas személyi jövedelmek lecsapolásához. A sikeres vállalkozás pedig nemcsak anyagiakkal, hanem vonzó — az egyén érdeklődésének, törekvéseinek megfelelő — munkakörbe helyezéssel is honorálható. Továbbá a lényeg nem az, hogy az egyén mekkora anyagi haszonra tesz szert, hanem hogy ennek milyen hányadát fordítja személyes célokra. Sok feltaláló beérné kisebb díjazással is, illetve hasznát újra befektetné, ha találmányát kipróbálhatná, és részt vehetne a találmánnyal kapcsolatos fejlesztési döntésekben, módja lenne megválasztani a munkatársait stb.

A vita *Gyenes Antal*nak, a Szövetkezeti Kutató Intézet igazgatójának a zárszavával ért véget, aki elmondta, hogy az MSZMP KB Szövetkezetpolitikai Munkaközössége szükségesnek látja a lakosság anyagi részvételének fokozását gazdasági és társadalmi céljaink megvalósításában. Ezért is vállalkozott a Szövetkezeti Kutató Intézet a vita megrendezésére. Az Intézet Nyers Rezsónék, az MTA Közgazdaságtudományi Intézete igazgatójának az indítványára tervbe vette a javaslat átdolgozását a vita alapján és az új változat jogszabályjavaslati célú megvitatását a Pénzügyminisztérium, a Magyar Nemzeti Bank, a SZÖVOSZ és az OKISZ vezető állású szakértőinek részvételével.

Juhász Pál—Prugberger Tamás

Francia—magyar agrárgazdasági kollokvium

A mai francia agrárgazdasági iskola a mezőgazdaságot nem társadalmi-gazdasági környezetéből kiszakítva vizsgálja, hanem társadalmi-történeti képződményként, belehelyezve a nemzet- és a világ gazdaságba. Az 1979 októberében Budapesten tartott francia—magyar agrárgazdasági kollokvium egyik nagy tanulsága éppen az, hogy így vizsgálva egy ágazat közgazdasági kérdéseit, elkerülhető mind a technokrata, mind a bürokrata szemlélet csapdája.

Az eszmecsere a párizsi Agrárgazdasági és Szociológiai Intézet¹ és az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének élelmiszergazdasági osztálya közötti másfél évtizedes tudományos kapcsolat jelentős állomása volt. A kollokvium hazai résztvevői a francia vendégek² előadásai és a feltett kérdésekre kapott válaszok alapján megismerkedhettek a francia mezőgazdaság változó nemzetgazdasági szerepével, gazdálkodási és szervezeti sajátosságaival, legégetőbb problémáival.

A mezőgazdaság szerepe a francia gazdaság fejlődésében

A francia agrárfejlődés jellegzetességeiről, a sajátos fejlődés okairól és társadalmi-gazdasági jelentőségéről *M. Gervais* tartott előadást. Az elmúlt száz évet — a gazdasági fejlődés változásaira-váltásaira alapozva — három periódusra bontotta: az 1880—1950, az 1950—1975 közöttire, valamint az 1975-tel kezdődőre — hozzátéve, hogy a konkrét éveknek mint határoknak a megválasztása némileg önkényes. Mindhárom időszakban a francia agrártermelés családi gazda-

¹ A párizsi Országos Agrárgazdasági Kutatóintézet, az I. N. R. A. (Institut National de la Recherche Agronomique) keretében működik.

² A francia delegációt C. Servolin, az Agrárgazdasági és Szociológiai Intézet igazgatója vezette. Tagjai: M. Gervais, P. Mathal, B. Schaller, C. Viau és B. Wolfer voltak.

ságokon³ alapszik. Az alapok változatlansága mögött azonban a francia mezőgazdaság látványos szerepváltásai húzódnak meg: az ágazat tőkeforrásból munkakerőforrássá, önellátóból árufelszívóvá és árukibocsátóvá vált. Ez a folyamat az európai tendenciákhoz képest időeltolódással, de a francia társadalom és gazdaság egészének fejlődésével összhangban és kölcsönhatásban zajlott le.

1880-tól 1950-ig Franciaországban nyomát sem találjuk annak a mezőgazdasági népességelvándorlásnak, amely a többi gazdaságilag élénjáró európai országban zajlott, illetve már lezajlott. A mezőgazdaságban az aktív népesség nagyon lassan, évente körülbelül 1 százalékkal apadt. 1902-ben Franciaországban 100 keresőből 43 dolgozott a mezőgazdaságban. Németországban 1882-ben, Hollandiában pedig 1849-ben volt ilyen arányú az agrárfoglalkoztatottság. Franciaországban még 1946-ban is az aktív lakosság 35 százaléka dolgozott a mezőgazdaságban. Hogy a nagyarányú agrárnépesség ellenére a francia fejlődésnek ezt az időszakát mégis az imperializmus győzedelmes korszakaként („l'époque de l'impérialisme triomphant”) jellemezhetjük, ezt egyrészt a francia imperializmus sajátos volta, másrészt a mezőgazdaságnak, a családi gazdaságoknak ekkori funkciója magyarázza.

A francia imperializmus ereje az uzoratókéből és a gyarmatbirodalomból fakadt. Mindkettő létrejöttének és fenntartásának jelentős „forrásai” voltak a francia gazdálkodók: pénzt és katonát „adtak”. A mezőgazdasági lakosság megtakarításai — elsősorban földvásárlások és bérletek útján — a nagyobb birtokosokhoz, onnan meg a bankokba kerültek. A bankok pedig kölcsönöket, elsősorban államkölcsönöket nyújtottak külföldre — főképp fejletlenebb európai országoknak, mindenekelőtt Oroszországnak —, ahonnan a kölcsönök nyomán a francia ipari vállalatok aztán rendeléseket kaptak. Így a francia ipar, amelynek hatékonysága elmaradt az angol és a német iparé mögött, éppen ennek a fináncióknak a támogatásával állhatta a vérsenyet.

A francia parasztok ugyanekkor a nagyarányú megtakarítások „kényszere” miatt jórészt önellátók maradtak. Ezért nem jelentettek különösebb piacot az iparnak sem mint fogyasztók, sem mint beruházók. Ez természetesen ártermelésük növekedését is korlátozta.

1889—1914 között mindössze 1 százalékkal és 1924—1950 között is ugyanennyivel nőtt évente a mezőgazdasági ártermelés. A második világháború előtt Franciaország saját gabona- és borszükségletének 90 százalékát termelte meg, és csak néhány luxusfogyasztást szolgáló élelmiszert exportált.

A második világháború után, amikor be kellett illeszkednie a világgazdaságba, sőt alkalmazkodnia kellett a világpiacon uralkodó követelményekhez, a mezőgazdaság szerepe megváltozott.

Meggyorsult az elvándorlás: 1946-ban az aktív népesség 35, 1954-ben 31, 1975-ben már csak 9,3 százaléka dolgozott a mezőgazdaságban. A „már csak” helyett egyesek „még mindig”-et mondanak — figyelmeztet M. Gervais —, mivel a legfejlettebb országokban ez az arány alacsonyabb. Hollandiában már 1960-ban tíz százalék alatt volt a mezőgazdasági keresők aránya.

Az egyre kevesebb agrártermelő egyre többet termel: 1950—1975 között évi 3 százalékkal növekedett az ártermelésük. A francia gazdaságnak erre nagy szüksége volt, mert lankadatlanul nőtt a belső fogyasztás, s ehhez még tömeges exportigények is társultak. A belső fogyasztás növekedéséhez az is hozzájárult, hogy rohamosan csökkent a mezőgazdasági népesség önellátásának foka, vagyis az agrárnépesség vásárlóként jelentkezett az élelmiszerpiacon is.

A francia mezőgazdaság ártermelésével nemcsak kielégíti a mennyiségben és minőségben megnövekedett hazai igényeket, hanem az Egyesült Államok után a második legnagyobb exportórré vált. Mint ilyen, jelentős mértékben járul hozzá Franciaország külső gazdasági egyensúlyának fenntartásához.

³ A családi gazdaságok kialakulása a nagy francia forradalom idején kezdődött, amikor a jakobinusok a föld jelentős részét a parasztság birtokába juttatták.

1950 után tehát a francia mezőgazdaságot hozzáadomították a megváltozott belső és külső gazdasági feltételekhez. Többé nem mint tőkeakkumuláló szerepel a népgazdasági mérlegben (tőkeátadóból átvevővé vált), hanem munkaerő-kibocsátóként és árutöbblet-termelőként járul hozzá a gazdaság egészének növekedéséhez.

A mezőgazdaság szerepe a francia gazdaságban 1975 után tovább módosul. Az árutermelő mezőgazdaság viszonyai között a világgiazi és a hazai verseny arra ösztönzi a termelőket, hogy egyre intenzívebben, mind több ipari eredetű eszközzel termeljenek. A gazdálkodók korszerűsíteni, beruházni, vásárolni akarnak. De nincs megtakarított pénzük, s ezért egyre többen és egyre több hitelt akarnak. 1978-ban a mezőgazdaság adóssága a mezőgazdasági termelés (új) értékéhez viszonyítva 140 százalékot tesz ki, beleszámítva a földvásárlásra felvett hiteleket is. Ugyanez a mutató a Német Szövetségi Köztársaságban 115, Hollandiában 105 százalék. A francia gazdák eladósodásának megítélésekor nem lehet elsiklani afölött, hogy az adósságok 50 százaléka a gazdálkodók 14 százalékát terheli, mégpedig a legmodernebb gazdaságokat, amelyek az új technika alkalmazásával idővel nagyon nyereségesekké válhatnak. Ezek nyitották meg a mezőgazdaságot az ipar előtt; olyan mezőgazdálkodást honosítanak meg, amely az iparra épül, és kizárólag árut termel. M. Gervais szerint nem tévedhetünk túlságosan, ha ezt az eladósodást az új technika meghonosításának áráként fogjuk fel.

Ilyen körülmények között már komoly gond a francia társadalomban a mezőgazdasági tőkeprofit kérdése. A családi gazdaságok évtizedeken át ruháztak be úgy, hogy nem mérlegelték a tőke hozamát. 1952—1972 között, miközben a munkatermelékenység a leggyorsabban a mezőgazdaságban nőtt, a tőketermelékenység sokkal kevésbé, az egy főre jutó tőkeállomány viszont sokkal jobban emelkedett, mint más ágazatokban. Ez érthetővé teszi, hogy a mezőgazdasági befektetések a nem mezőgazdasági tőke számára nem vonzóak. Ezért mezőgazdasági hiteleket elsősorban az állami pénzügyintézetek adnak, mégpedig növekvő mennyiségben.

Kérdés azonban, meddig hajlandóak még a gazdálkodók anyagi áldozatot hozni. A mezőgazdasági termelők száma törvényszerűen tovább csökken. 1968-tól 1975-ig több mint 1 millió aktív dolgozó hagyta el a mezőgazdaságot. Mind kevesebben maradnak ebben az ágazatban, amely ötven évvel ezelőtt még a franciák többségét foglalkoztatta. 1975-ben a 30 évnél fiatalabb aktív keresőknek már csak 5,2 százaléka élt a mezőgazdaságból, a 25 év alattiakból pedig 5 százaléknál is kevesebb.

1976 és 1983 között — becslések szerint — 300 ezer lehet az először munkába lépő mezőgazdasági fiatal, de csak körülbelül 100 ezer találhat ott munka-, illetve gazdálkodási alkalmat. A többi másutt kereshet magának helyet.

M. Gervais szerint mind a mezőgazdaságban maradó fiatalok, mind az onnan eláramlók komoly társadalmi konfliktusokat okozhatnak. Ezt nem cáfolja az, hogy a francia társadalom és gazdaság viszonylag zavarmentesen szívta fel a háború után a mezőgazdaságból sokkal nagyobb számban távozó felesleges munkaerőt, és az képes volt alkalmazkodni drasztikusan megváltozott élet- és munkakörülményeihez.

Az akkor távozók jó része ugyanis az iparban akart dolgozni, és könnyebb megélhetést remélhetett, a maradók pedig mindent elkövettek, hogy modern gazdálkodókká váljanak. A ma munkába lépő fiatalok viszont egészen más szociális-kulturális környezetben nevelődtek, más a műveltségük és a politikai magatartásuk. Lehet, hogy nem tudnak más ágazatba menni — lévén kevesebb felszabaduló és új munkahely, mint az iparban és a szolgáltatásban munkát keresők száma —, de lehet, hogy nem is akarnak: ragaszkodnak a nagyobb függetlenséget nyújtó gazdálkodáshoz. De kétséges, vajon ha gazdálkodók lehetnek, hajlandók-e majd nagyobb áldozatot vállalni (vagyis alacsonyabb életszínvonalal megelégedni) a gazdaságuk korszerűsítéséért, mint a más ágazatokban dolgozók.

Persze erre a 4—5 százalékos munkanélküliséggel „zavartalanul” működő mai kapitalista rendszer kényszerítheti őket. Másfél milliós munkanélküliség mellett bizonyára a francia parasztfiatalok is rákényszerülnek majd arra, hogy vagy a vendégmunkások⁴ egy részének a helyét foglalják el, vagy gazdálkodói függetlenségükért nagyobb árat fizessenek. Ha pedig áldozatot hoznak áhított függetlenségükért, akkor tovább élhetnek paradox helyzetükben: önállóak és alárendeltek egyszerre. Önálló kistermelők, de integráltak, piaci szervezetek alárendeltjei, nemegyszer kiszolgáltatottjai.

Koncentráció és specializáció

A második világháború után nemcsak a mezőgazdasági népesség, de a mezőgazdasági üzemek száma is erőteljesen csökkent. Másfél évtized alatt — 1955 és 1970 között — több mint félmillió mezőgazdasági üzem szűnt meg, főképp 20 hektár alattiak. Az 1970-es mezőgazdasági összeírás⁵ szerint még 1 millió 587 ezer mezőgazdasági üzem volt az országban. 1970 és 1975 között a számuk évi 3,4 százalékkal, 1975 és 1977 között évi 2,5 százalékkal csökkent, és 1977-ben 1 millió 265 ezer üzem működött.⁶ A birtokstruktúra a következő volt:

A francia mezőgazdaság birtokszerkezete

Birtoknagyság (ha)	A gazdaságok		A hasznosított terület	
	száma (ezer db)	aránya (százalék)	nagysága (ezer ha)	aránya (százalék)
5 alatt	342	27,0	650	2,2
5—10	174	13,8	1 274	4,3
10—20	252	19,9	3 687	12,6
20—50	354	28,0	11 099	37,9
50—100	110	8,7	7 362	25,1
100—200	28	2,2	3 734	12,7
200 fölött	5	0,4	1 507	5,2

Forrás: az 1977. évi EPEXA

Az üzemek számának csökkenésével a birtokstruktúra változása, földkoncentráció járt együtt. Az átlagos birtoknagyság az 1955. évi 14 hektárról 1977-ig 23 hektárra növekedett. A földkoncentrációt, amíg az az apró gazdaságok felszámolódását és a középüzemek⁷ túlsúlyának kialakulását szolgálja, a francia agrárpolitika támogatja, sőt kényszerítő gazdasági eszközöket alkalmaz. Csaknem elképzelhetetlen, hogy egy kisüzem új birtokosa ugyanakkora földterületen gazdálkodjék tovább. Nem pusztán a piaci verseny miatt, hanem az intézményesített hivatalos agrárpolitika miatt sem.

P. Mathal hangsúlyozta, hogy a földkoncentráció a francia mezőgazdaságban

⁴ Jelenleg az iparban dolgozók 20 százaléka vendégmunkás. Az iparban a hatvanas évek óta a legnehezebb munkákat portugál és afrikai parasztok végzik. Annyi portugál dolgozik a francia iparban, mint magában a portugálban.

⁵ Recensement Général de l'Agriculture (RGA).

⁶ Az 1975. és 1977. évi Echantillon permanent d'exploitations agricoles — EPEXA (mezőgazdasági üzemek állandó mintája) alapján.

⁷ Közepes méretű családi gazdaságnak a francia agrárpolitika azt tekinti, amelynek üzemeltetése két ember — rendszerint a gazda és felesége — számára biztosít teljes foglalkoztatást (munkaidejük teljes kihasználását).

nem tipikus kapitalista koncentráció, mert nem vezet tőkés nagyüzemek létrejöttéhez. Az ilyen vállalkozások a mezőgazdaságban ritkák,⁸ és teljesen elkülönítve kezelik őket. A földkoncentrációval Franciaországban az életképesnek ítélt kis és a közepes gazdaságok területe nagyobbodik.

A mezőgazdasági foglalkoztatottság szerkezetének változása is ezt igazolja. 1970-ben a nyilvántartott másfél millió gazdaságból mindössze 157 ezerben volt a bér munkának valami jelentősége. De még ezek zöme sem tipikus tőkés vállalkozásként működött: e 157 ezer gazdaság felében a családi munka jelentősebb volt, mint a bér munka.

A bér munkást foglalkoztató üzemeknek legfeljebb 5 százaléka tekinthető igazából tőkés vállalkozásnak. Túlnyomó többségük a Párizsi medencében gabona vagy más növények nagyüzemi termelésével foglalkozik, de semmiképpen sem állattenyésztéssel. Jelentős a szerepük abban, hogy Franciaország „a Közös Piac gabonahombárja” nevet kapta, és kivitele mintegy 10 százaléka a világ gabona-exportjának.

A családi gazdaságokat támogató agrárpolitika eredményeként a bér munkásokat foglalkoztató üzemek száma csökken. 1967-ben még az összes üzemek 13,4 százaléka alkalmazott bér munkást, 1977-ben a 9 százaléka. A gazdaságokban mindinkább főleg a gazdálkodó és felesége dolgozik. Az összes mezőgazdasági munkából 1963-ban 44,3 százaléket, 1975-ben 50,4 százaléket a gazdálkodó és házastársa végzett. A családtagok munkájának aránya ugyanakkor 43,4 százalékról 33,8 százalékra csökkent. A bér munkások által végzett munkahányad változatlanul tekinthető: 11,9, illetve 11,8 százalék.

A területileg megnagyobbodott gazdaságok az elmúlt évtizedekben kétféle értelemben szakosodtak:

1. *Termelésük nyersanyagtermeléssé vált.* Felhagytak a hagyományos és elsősorban az önellátásukat szolgáló feldolgozó tevékenységgel; a termelőeszközeiket már nem maguk állítják elő.

2. *Nyersanyagtermelésük skálája szűkült.* Egyes termékek, esetleg termékcsoportok árutermelésére tértek át.

A szakosodott gazdaságok száma kevésbé csökken, mint az üzemek száma. (Az adatfelvételek azokat a gazdaságokat tekintik szakosodott gazdaságnak, amelyekben a termelési érték kétharmada egyetlen árufajtából származik.) A széles termelési skálával rendelkező üzemek száma, de különösen azoké, amelyekben szarvasmarhatartás és gabonatermesztés együtt folyt, és azoké, amelyekben többféle állat — szarvasmarha, sertés és baromfi — tartásával foglalkoztak, 1970 és 1977 között gyorsan, az átlagost jóval meghaladó mértékben csökkent. Számottevően növekedett viszont a gabonatermesztésre szakosodott üzemek száma.

A szakosodás iránya szerint nagyok a különbségek az üzemek méreteiben, a foglalkoztatott bér munkások arányában, valamint az üzemek jövedelmében. Állattenyésztésre elsősorban a kis- és középüzemek szakosodnak, gabonára viszont a nagy gazdaságok. Bér munkásokat főképp a szőlő- és borkortermelésben, továbbá a zöldség- és gyümölcsstermelésben alkalmaznak. A jövedelmi színvonal az állattenyésztő gazdaságokban a legalacsonyabb, a gabona- és a cukorrépa termelésében a legmagasabb.

Az élelmiszeripar hatása a mezőgazdaságra és fejlődési feltételei

B. Schaller azzal foglalkozott, milyen szerepet játszik az élelmiszeripar a mezőgazdaság integrálásában és koncentrálásában, s milyen fokú a koncentráció magában az élelmiszeriparban.

⁸ Mint a táblázatból kitűnik, 1977-ben a gazdaságok 0,4 százaléka rendelkezett 200 hektárral vagy nagyobb területtel, és művelte az összes mezőgazdasági terület 5,2 százalékát.

Az urbanizáció, a női munkavállalás, a szabad idő növekedésével és a mezőgazdasági népesség önellátásának csökkenésével növekszik az élelmiszeripar súlya a lakosság élelmiszer-ellátásában. 1955-ben a mezőgazdasági termékek 40—45 százalékát dolgozta fel az élelmiszeripar, 1975-ben körülbelül a 60 százalékát. Egyes ágazatokban ez az arány sokkal nagyobb. Például a tej és a sertéshús 90 százaléka ipari feldolgozás után kerül a fogyasztóhoz.

Egyes termékekből és egyes vidékeken az élelmiszeripar a mezőgazdasági termékek kizárólagos felvásárlója lett, s mint ilyen, nemcsak a mezőgazdaság termelését hangolja össze a fogyasztói kereslettel, hanem arra is törekszik, hogy befolyásolja az agrárpolitika kialakítását és alkalmazását. Erre annál inkább szüksége van, mert szüntelenül küzdenie kell egy olyan átlagprofit eléréseért, amely mellett még érdemes a tőkének az élelmiszer-termelésben maradnia.

A tejipari vállalatok nem kötnek a termelőkkel szerződést, hanem az árral és az árhoz kapcsolt prémiummal szabályoznak. A prémium nagysága attól függ, mennyi és milyen tejet adott át a termelő. Minél többet, annál magasabb a prémium. Túl kis mennyiségeket egyszerűen nem vesznek át. Megtehetik, mert a tejipar koncentrációja folytán egy-egy körzetet uraló vállalatok jöttek létre, s így a körzeten belül megszűnt a verseny. Egy adott körzetben az alapár minden tejtermelő számára azonos, a prémium meg differenciált.

Ezt a felvásárlási mechanizmust a tejiparban működő minden vállalat alkalmazza, akár magánvállalat, akár szövetkezeti. 1977-ben a 602 tejipari vállalat közül 202 volt szövetkezeti, és ezek aránya növekvő. A magyarázat az, hogy az alacsony tejipari profit miatt megszűnő magántőkés üzemeket általában szövetkezetek vásárolják fel. A szövetkezetek magatartása és üzletpolitikája azonban nem különbözik a magántőkés vállalatokétól, sem azokban a körzetekben, ahol túlsúlyban vannak, sem másutt. A piac, a piaci verseny erre a viselkedésre kényszeríti őket. Ha a pozíciójukat tartani akarják, a piac törvényeinek megfelelően kell viselkedniük. Velük szemben a termelők mégis elnézőbbek, mint a magánvállalatokkal. Jobban elfogadják, ha a szelektív prémiumokat azzal indokolják, hogy ezzel a jobb minőséget és a nagyobb befektetéseket honorálják a többet termelőknél, és a specializálódásra ösztönöznék.

A baromfiipar — a tejipartól eltérően — szerződéses rendszerrel szervezi a termelést, hangolja össze a termelők, a vágóhíd és a kereskedelem igényeit, s alkalmazkodik végső soron a fogyasztói kereslethez. A szerződések pontosan meghatározzák az átadandó mennyiséget, a minőséget és az árat. Különböző módszerrel tehát, de mindkét iparág szervezi és alapjaiban szabályozza a mezőgazdasági termelést.

Az agrárpolitika irányítói, felismerve az élelmiszeripar fontos szerepét a mezőgazdasági termelés szervezésében és fejlesztésében, 1960 óta támogatják annak fejlesztését. A támogatás azonban — a kitűzött célokhoz képest — nem volt elegendő. A tőke még mindig szívesebben megy más iparágakba. A külpiacon is versenyképes, nagy élelmiszeripari vállalatok kialakítása nem sikerült.

Az élelmiszeriparban végbement koncentrációt — az üzemek számának csökkenését — főképp technikai okok eredményezték. Például a tejiparban, ahol az elmúlt 20 évben a régi üzemek kétharmada szűnt meg, nem ment végbe ezzel párhuzamosan jelentős tőkekoncentráció. Itt sem kielégítő a magánvállalkozás, és elhanyagolható a nemzetközi nagyvállalatok szerepe.

Nagyvállalat a francia élelmiszeripar egészében sincs sok. A nemzetközi nagyvállalatoknak az egész élelmiszeripari árbevétel körülbelül 15 százaléka jut. Elsősorban azokban az ágazatokban találkozunk velük, ahol a tőkehozadék magasabb az élelmiszeripari átlagnál. Ilyen például a cukor-, a szesz- és az üdítőital-gyártás.

A hatvanas években elkezdődött ugyan a francia és amerikai magántőke bevonulása az élelmiszeriparba, de a folyamat az alacsony profitráta miatt hamarosan megfordult: a magántőke kivonul.

Ebből is adódik a szövetkezetek növekvő szerepe az élelmiszeriparban. Né-

hány ágazatban különösen dinamikus a térhódításuk. A tejiparban például 15—20 évvel ezelőtt a szövetkezeti tejfeldolgozók szerepe még szerény volt, de azóta éppen a magántőkések üzemek rovására egyre nő. Ugyanazt a modern technikát alkalmazzák, ugyanolyan üzletpolitikát folytatnak, mint a magántőkések vállalkozások, de megelégszenek alacsonyabb profittal is. Az utóbbi évek adatai is a szövetkezetek további élelmiszeripari terjeszkedéséről tanúskodnak. 1974-ben összesen 535 szövetkezeti élelmiszeripari vállalat volt, 1977-ben pedig 578. Ugyanekkor a magánvállalatok száma 3704-ről 3313-ra csökkent.

Az agrárpolitika

Az elmúlt húsz év során a francia agrárpolitika arra kereste a választ, miként lehetne egy kisüzemi mezőgazdaságot — a maga szűkre szabott lehetőségeivel — úgy integrálni az egyre nyitottabb nemzetgazdaságba, hogy az egyrészt ellássa a lakosságot élelmiszerrel, másrészt növekedjék az exportképessége. Ezt az útkeresést elemezte *B. Wolfer*.

Az 1947-től 1958-ig tartó időszakban a francia agrárpolitika két alapvető törekvése: a termelékenység növelése és a francia termelők védelme. A termelékenység növelése végett a háborút követő újjáépítés idején támogatták a gépesítést, és olyan mezőgazdasági törvényt hoztak, amelyik a korábbinál nagyobb biztonságot adott a bérlőknek. Ez a törvény alapul szolgált a családi gazdaságok megerősödéséhez. A protekcionizmus eszköze elsősorban az ártámogatás volt, ezzel biztosították a francia termelőknek a hazai piacot.

Az agrárpolitika 1958 után, vagyis az Ötödik Köztársaság létrejöttével sokat változott. Uralkodóvá vált az a nézet, hogy az ártámogatás, mivel nem segíti elő a termelékenység növekedését, kedvezőtlen hatású agrárpolitikai eszköz. Az agrárstruktúra és a termelés korszerűsítéséhez a gazdaságok területének növelését látták szükségesnek. Ennek érdekében a mezőgazdasági elvándorlás elősegítésére helyezték a hangsúlyt. Mindkettőre lehetőség nyílt az 1960-ban hozott mezőgazdasági orientációs törvény és annak 1962. évi kiegészítése alapján.⁹ Az agrárstruktúra átalakítását, a gazdaságok területének növelését szolgálta az erre a törvényre alapozott földbirtok-politika, amely az apró üzemeket felszámolni, a közepeseket erősíteni, a nagyokat korlátozni kívánta.

Azok a kisgazdaságok, amelyek nem rendelkeztek a törvénynek megfelelő, a megye sajátosságai megkívánta minimális földterülettel, nem kaptak hitelt. Ezért előbb-utóbb kénytelenek voltak eladni vagy bérbe adni a földjüket. Magas nyugdíjkiegészítés folyósításával ugyanerre ösztönözték a kis- és középzemek idősebb gazdáit is. A piacra kerülő földeket elsősorban középzemek szerezheték meg. A nagyüzemek ugyanakkor korlátozták a földszerzésben, mivel a törvény a megyéknek lehetőséget adott a maximális földterület¹⁰ megszabására is. A maximális földterületnél többet a gazdaság szabadpiaci földvásárlás útján sem szerezhettek — legfeljebb kivételesen, külön engedéllyel.

A földbirtok-politika végrehajtására külön intézményt hoztak létre: a SAFER-t.¹¹ Feladata elsősorban az volt, hogy kizárja a földpiaci spekuláció lehetőségét, akadályozza a nagyüzemek földvásárlását. Ez utóbbit nagyon fontosnak tekintették, mivel a nagyüzemi földkoncentrációt akkor elkerülhetetlennek látták.

A SAFER közvetlenül is beavatkozott a földpiacon. Megvette a felkínált földet, s eladta vagy bérbe adta — néha előbb talajjavítást végezve — a jogosult igénylőknek. 1963 és 1977 között 1 millió hektárt vásárolt fel, és adott tovább.

⁹ Loi d'Orientation Agricole és Loi Complementary.

¹⁰ Ez 30 és 100 hektár között változik, a mezőgazdasági körzettől függően. Átlagosan 50 hektár.

¹¹ Société d'Aménagement Foncier et d'Etablissement Rural. A SAFER-ek speciális korlátozott felelősségű társaságok: nem profitszerzők, és kormányfelügyelet alatt állnak.

Ezzel a mezőgazdasági ingatlanforgalom 30 százaléka — az összes ingatlanforgalom 12 százaléka — került a kezébe.

A földátrendezés 1963 és 1978 között összesen 10 millió hektárt, az egész mezőgazdasági terület egyharmadát érintette. 560 ezer gazdálkodó kapott nyugdíjkiegészítést a FASASÁ-alapból.¹² Ugyanebből az alapból juttattak átképzési segélyeket a mezőgazdaságot elhagyóknak, és segítették a földnél maradók mobilitását.

A mezőgazdasági orientációs törvény másik célja a gazdaságok korszerűsítésének elősegítése volt. Megvalósításához a költségvetésből is juttattak hiteleket. Megerősítették a mezőgazdasági hitelszövetkezeteket. Ezek bankként működnek, de a termelők szervezetei. Az államkassza a Crédit Agricole-tól átvállalta a kamatfizetés egy részét, és ezzel lehetőséget nyújtott neki kedvezményes hitelek folyósítására.

A földbirtok- és hitelpolitika elvein és gyakorlatán kívül a piacsabályozás jelenlegi rendszere is az 1960—1962-es törvényeken alapul. Kiépítésében fontos szerepe volt a FORMÁ-nak,¹³ az általános piacsabályozási alapnak és a -különöző termékek piacsabályozásával foglalkozó ágazati szervezeteknek, amelyek a felvásárlások vagy a kínálat növelése útján szabályozták az áralakulást. Ma a nemzeti piac mellett ezekhez a szervezetekhez tartozik az Európai Gazdasági Közösség piacsabályozó intézkedéseinek a végrehajtása is.

Az 1960. évi mezőgazdasági orientációs törvényt nemcsak azért hozták, mert többet akartak termelni, hanem azért is, hogy a mezőgazdasági jövedelmek elérjék az ipari átlagjövedelmet. Ezt is a termelékenység javításával gondolták megvalósítani. Látták azonban, hogy ehhez a mezőgazdasági dolgozók társadalombiztosítását részben az államnak kell vállalnia. Ma a Mezőgazdasági Minisztérium költségvetésének a felét fordítja erre a célra.

A társadalom azért vállalja a mezőgazdaság támogatását — mondotta B. Wolfer —, mert átmenetinek tekinti; hisz abban, hogy a közepes nagyságú családi gazdaságok a korszerűsítések eredményeként majd lábukra állnak.

Mind Wolfer, mind C. Servolin hangsúlyozta, hogy a francia agrárpolitika nem kizárólag a francia állam agrárpolitikája, hanem széles társadalmi mozgalom eredője. Mégpedig egy olyan mozgalomé, amelyben a mezőgazdasági termelők érdekképviseleti és egyéb szervezetei fontos szerepet játszanak. Ennek az agrárpolitikának az egyik legeredetibb vonása, hogy kialakítása és végrehajtása egyaránt a termelők szervezeteinek igen aktív közreműködésével történik.

A széles társadalmi bázisra épülő agrárpolitika nem jelentéktelen tényezője a francia mezőgazdaság sikerének. Ennek a mezőgazdaságnak évtizedek alatt kialakított és folyamatosan módosulni képes rendszere nagyon jól és hatékonyan működik: a lakosság élelmiszer-ellátását magas színvonalon és elfogadható áron biztosítja, s fontos szerepet tölt be az exportban.

A sikeres agrárpolitikát kialakító és az azt megvalósító szervezetek összefonódtak: horizontálisan és vertikálisan át- meg átszövik az egész mezőgazdaságot. Képviseleik, helyzetüknél fogva, egy-egy problémát idejekorán felismerhetnek és tisztázhatnak, s így megalapozott agrárpolitikai következtetéseket vonhatnak le.

Országos szinten a Mezőgazdasági Minisztériummal a Mezőgazdasági Kamara, az általános és ágazati érdekképviseleti szervek, a Szövetkezetek Országos Központja és az Agrárhitel-szövetkezet közösen munkálja ki a mezőgazdaságot érintő intézkedéseket, mégpedig megyei szervezeteik véleményére és javaslataira támaszkodva.

A Mezőgazdasági Minisztérium megyei képviselője a megyei mezőgazdasági igazgató. A többi szervezetnek megyei központja van. A mezőgazdasági hitel-

¹² Fonds d'Action Social pour l'Aménagement des Structures Agricoles — Szociális (akció-) alap a mezőgazdasági struktúra fejlesztésére.

¹³ Fonds d'Orientalion et de Régularisation des Marchés Agricoles.

banknál a megyei munkában már a gazdálkodók is részt vesznek, az igazgatótanács tagjait a helyi gazdák választják.

A Mezőgazdasági Kamara tagjait ugyancsak a termelők választják. A Kamara szerepe sokrétű. A legfontosabbak közé tartozik a technikai fejlődés terjesztése, a termelés szakmai segítése. Erre a célra sok tanácsadót foglalkoztat.

Az általános és ágazati érdekképviseleti szervek dolgozói „hivatásosak” ugyan, de őket is a helyi gazdák választják. Mind a helyi szervek, mind az országos központjuk kapcsolata igen szoros az állami intézményekkel.

Ez a horizontálisan és vertikálisan több dimenzióban tagolt intézményrendszer szövi át a francia mezőgazdaságot, gyakran többszörösen is összefonódva. Több képviseleti szervezetben ugyanazok vagy egymással és a nem képviseleti intézményekkel szoros kapcsolatban levő emberek foglalnak helyet. Minden agrárpolitikai intézkedés az együttműködésük — vitáik és kompromisszumaik — eredményeként születik.

Ugyanígy az egyetlen gazdálkodót érintő döntés is nem egy esetben ezeknek a szervezeteknek közös döntése. Például, ha a gazda hitelt akar felvenni, kérelmével a helyi hitelszövetkezeti fiókhöz fordul. A bank kéri, hozzon a gazdálkodásáról nyilatkozatot a Kamarától. Ha a gazda tagja szövetkezet(ek)nek, a szövetkezet is tájékoztatja a Kamarát és a Bankot, hogy támogattja-e a kérelmet. A gazdának tehát mindenképpen számos szakvéleménnyel kell rendelkeznie ahhoz, hogy érdemben foglalkozzanak az ügyével.

Hogyan tovább?

A francia élelmiszer-gazdaság általános vonásait, jelenlegi helyzetét és működését figyelembe véve — mint azt C. Servolin kifejtette — nagyon nehéz következtetni arra, milyen lesz a jövő francia élelmiszer-termelése.

A mezőgazdaság szerkezetének átalakulása másfél évszázados folyamat volt, amelyben gazdaságok tíz- és százazrei jöttek létre és szűntek meg. Aki felhagyott a gazdálkodással, a természetes szelekció áldozata volt.

A mai rendszer is szelektáló. A gazdaságát modernizálni akaró paraszt hitelért, tanácsért a jelenlegi intézményrendszerhez fordul, amely azt vagy megadja, vagy megtagadja. Ha földje nem éri el a minimális birtokhatárt, eleve nem számíthat sikerre. Ez a szelektáló rendszer nem spontán, mint a régi volt, hanem ésszerűen irányított.

Ma a francia gazdálkodók állandó nyomás alatt élnek. A társadalom minden rétege szüntelenül korszerűsödésre akarja készíteni a mezőgazdaságot, egészen a mai gazdaságok eltűnéséig. Annyi hatása ennek máris van, hogy a mezőgazdaság egyre termelékenyebb. Bizonyos idő után elérkezhetünk ahhoz is, hogy a hagyományos paraszti gazdaságok eltűnnek. A jövő azonban — fejezte be C. Servolin — nyitott; nehéz ma megmondani, miként fejlődik tovább Nyugat-Európa mezőgazdasága a következő évtizedekben.

Nagy Ágnes

A magyar szocialista statisztika harmincéves útja*

(...) 1948-ban ünnepelte hazánk a magyar polgári forradalom centenáriumiát és az önálló magyar hivatalos polgári statisztika létrehozásának 80. évfordulóját. (...) Bár kétségtelen, hogy a magyar statisztika történeti kialakulásához a megfelelő tudományos bázis inkább csak a XIX. század második felétől kezdve jött létre, még ezt figyelembe véve is szinte érthetetlennek tűnik, miként tett meg

a szocialista magyar statisztika harminc év alatt olyan nagy utat, amely az évszázados korábbi eredményeket is messze túlszárnyalja.

(...) A magyar szocialista statisztika eredményes harmincéves útját döntően befolyásolta: a megváltozott gazdasági és társadalmi alap, a magyar szocialista tervgazdaság és a rá felépülő szocialista társadalom kialakulása; az új szükségleteknek megfelelő állami statisztikai szervezet létrehozása, amelyet a párt- és állami irányítás a statisztikai jogszabályokon, főleg a két statisztikai törvényen keresztül alakított ki; a Szovjetunió hivatalos statisztikai szolgálatának testvéri és baráti segítsége, amely főleg a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsában jelentkező statisztikai együttműködésben ért el magas szintet és nem csupán a bilaterális hivatalos statisztikai és tudományos együttműködésben; hazánk bekapcsolódása az egész világot behálózó nemzetközi szervezetek statisztikai munkásságába; végül, a tudomány és a gépesítés eredményeinek egyre fokozottabb felhasználása, sőt alapul vétele a magyar szocialista statisztika fejlődésének alakításában.

(...) Kétségtelen, hogy bár hazánk gazdasági viszonyai már a harminc év kezdetén, nagyjából 1949-ben újra elérték a második világháború előtti szintet, az elmúlt harminc év alatti szocialista fejlesztés évszázados mulasztásokat pótolta be. (...) Ennek a nagyszabású gazdasági átalakulásnak a bázisán, amelyet a szocialista tervgazdálkodás tett lehetővé, ennek megfelelő kulturális forradalom ment végbe, megsokszorozva a kiművelt emberfők számát, akár munkás, akár értelmiségi dolgozóról legyen is szó, és ezek között csupán az első évtizedben a magasan képzett statisztikusok ezrei is szerepelnek.

(...) Párt- és állami vezetésünk felismerve a statisztika jelentőségét, alapvető fontosságú jogszabály, új statisztikai törvény kialakítását szorgalmazta a megfelelő statisztikai szervezet létrehozása érdekében, amely az 1952. évi VI. törvény alakjában jött létre. Ezt a törvényt — a kor követelményeinek megfelelően — még a centralizációs törekvések jellemezték, kialakítva ugyanakkor hazánkban először a tanácsi államigazgatási szervezetnek megfelelő területi statisztikai szervezetet is, továbbá a minisztériumi-vállalati beszámlálási rendszert a Központi Statisztikai Hivatal beszámolási rendszere mellett, hogy a tervgazdálkodás követelményeinek eleget lehessen tenni. Ennek megfelelően a hivatalos statisztikai munka gazdaságcentrikussá vált a korábbi népességcentrikus jelleg helyett, ami természetesen nem jelentette ez utóbbi vonal elhanyagolását. A számos új gazdaságstatisztikai terület bekapcsolása mellett, amelyek közül talán elegendő e helyütt csak a belkereskedelmi, az építőipari és a beruházási statisztikára hivatkozni, e harminc év többek között három lebonyolított és egy teljesen előkészített népszámlálással, számos nagyszabású mezőgazdasági stb. összeírással, teljes körű és reprezentatív felvétellel büszkélkedhet. Mindezt — akárcsak a gazdaságstatisztikában a népgazdasági mérlegszámítások és az input-output analízis bevezetését — korszerű gépesítés is nagymértékben alátámasztotta, lehetővé téve a hivatalos statisztikai szolgálat számára, hogy először adjon a párt- és állami vezetés kezébe olyan operatív jelentéseket, amelyek átfogó népgazdasági és társadalmi szempontokon alapuló elemzéseket és következtetéseket tartalmaznak.

E munkában felbecsülhetetlennek bizonyultak különösen módszertani szempontból azok a tapasztalatok, amelyeket a KGST keretében a magyar statisztikusok a szocialista nemzetközi jellegű statisztikai munkában szereztek a bilaterális jellegű és úgyszintén intenzív hivatalos baráti kapcsolatok mellett. Fontos hang-

* Részletek az évforduló alkalmából a Statisztikai Szemle 1979 októberi számában megjelent szerkesztőségi cikkből.

súlyozni, hogy hazánk e szervezet alapító tagjaként végigélte a szervezet fejlődésének valamennyi állomását, és annak statisztikai munkájából is intenzíven vette ki részét, előbb a főleg külkereskedelem-, majd általában gazdaságcentrikus szakasztól kezdve a jelenlegi társadalomcentrikus szakaszig. Nagy szerepet játszott ebben a Statisztikai Állandó Bizottság létrehozása 1962-ben, valamint ezen belül 1963-ban az Ügyvitel- és Statisztikagépesítési Állandó Munkacsoport (mely 1969 óta az Automatizált Statisztikai Információfeldolgozási Állandó Munkacsoport nevet viseli) megalakulása.

A KGST Statisztikai Állandó Bizottsága keretében kidolgozott ajánlások, a végrehajtott közös kutatási programok, az ezekre épülő publikációk és az ezek mögött meghúzódó tudományos elemző és módszertani munka két előnnyel is járt a közös feladatok megoldása mellett. Elmélyítette egyrészt a hazai statisztikai munka színvonalát tudományos szempontból is, másrészt tágította nemzetközi látóhatárát, sőt nemegyszer összekötő hidat alkotott a világszintű nemzetközi szervezetek, elsősorban az ENSZ és annak specializált szervezetei statisztikai munkájában való részvételhez is. Erre talán a szocialista és a tőkés népgazdasági mérlegrendszerek közelítése érdekében tett módszertani erőfeszítések, az MPS és az SNA összehasonlíthatóságán való munkálkodás lehet példa.

A magyar szocialista statisztika fejlődésének nagy eredményei különösen az 1970-es évek elejére váltak annyira beéretté és szembeszökővé, hogy a hivatalos statisztikai rendszer korszerűsítése is szükséges lett. Így került sor a második szocialista statisztikai törvény megalkotására, az 1973. évi V. törvény kidolgozására. A magyar szocialista statisztikának ez a kartája jól tükrözi a megtett út legfőbb állomásait, midőn konszolidálja a hatalmasan kifejlődött gazdasági szervezetre épülő társadalmi-gazdasági beszámoló és tájékoztató rendszer eddigi eredményeit, és azt az integráció jegyében szabályozza. E fejlődés motorja volt az élenjáró magyar iparstatisztika, (...) nagy szerepet játszott továbbá a főosztályokon folyó tudományos munka kiterjesztése, elmélyítése mellett a Népeségtudományi Kutató Intézet, a Gazdaságkutató Intézet, a Számítógéppalkalmazási Kutató Intézet létrehozása. A látóhatár ilyen tudományos kiszélesítésének kétségtelenül szerepe volt abban, hogy az 1970-es évek elejétől kezdve a magyar szocialista hivatalos statisztikai szolgálat a társadalomcentrikus statisztikai problémák iránt is nagyobb fogékonyságot tudott tanúsítani, valamint a környezetvédelem statisztikai kérdéseit is felvette munkaprogramjába.

Nem lenne ez a megemlékezés teljes, ha nem utalnánk legalább néhány szóval az emberi tényező szerepére e rohanó és hatalmasan átalakuló korban a statisztikai fejlődés terén is. Kétségkívül a pionírmunka e téren a Központi Statisztikai Hivatal 1948 és 1969 között volt elnökének, Péter Györgynek jutott, akinek vezetési képességei, tehetsége a statisztikusi gárda kiformálására, jelentős tényezője volt már a kezdet kezdetén a sikereknek, és a későbbi fejlődéshez is igen jelentékeny mértékben járult hozzá. E közismerten nagy egyéniség által a statisztikai szolgálat újjászervezése, a szocialista statisztikai gyakorlat és tudomány fejlesztése, a statisztikai oktatás terén elért jelentős eredmények szilárd alapot teremtettek a további hivatalépítő munkához, a mind minőségileg, mind mennyiségileg egyre nagyobb és nehezebb feladatok sikeres megoldásához.

(...) Köszönet illeti a magyar szocialista statisztika minden munkását, akik az elmúlt harminc év eredményeihez hozzájárultak, és elismerés mindazoknak, akiknek munkája ma is a szocialista statisztika szilárd alapja és jövő fejlődésének záloga.

Vincent Claustre: Kis- és középállalatok a nemzetközi versenyben

(„Futuribles 2000”,
Párizs, 1979. 27. sz.)

A gazdaságban polarizálódás következett be: az egyik oldalon a gazdasági életet nemzetközivé változtató hatalommal rendelkező csoportok, a másik oldalon a „rabszolgák”, a helyi gazdaság képviselői állnak. Ez a tétel azt jelentené, hogy a kis- és középállalatok a gazdaság „szélére szorulnak”, és csupán kisegítő szerepük lehet.

A kis- és középállalatok teljesítő-képességét gyakran jelentéktelennek festik le, és azt állítják, hogy nem fejlődőképeseek. Ez az egyoldalú szemlélet számításon kívül hagyja a többi között Franciaország, az NSZK és számos más ország kis- és középállalatainak azt a képességét, hogy alkalmazkodni tudnak az új gazdasági adottságokhoz.

A Közös Piacon működő kis- és középállalatok nagy része már olyan fejlettségi fokon van, hogy a teljes Közös Piacot gyakorlatilag belföldi piacnak tekintheti.

A nagyítócsés csoportok által uralt nagyvállalatok csaknem monopol jellegűek, ők kapják az állami/közületi megrendeléseket (fegyverkezés, energiatermelés, hírközlés stb.). De éppen azért, mert nem kell részt venniük a versenyben, elkényelmesednek. Ugyanakkor a kis- és középállalatok csak saját erejükre támaszkodhatnak, s ez serkenti tevékenységüket.

A kis- és középállalatok piacát a nagy cégek helyzete határozza meg. A kis- és középállalatok bizonyos tí-

pusai számára még a verseny alapvető feltételei sem állnak fenn. Alkalmasak azonban az újításra, s így meg tudják változtatni profiljukat, sőt egészen új struktúrák létrehozására is képesek.

A kis- és középállalatok különböző formákban illeszkedhetnek be piaci környezetükbe. Vagy úgy, hogy a nagy cégekével azonos színvonalú vagy azokéhoz hasonló termékeket, szolgáltatásokat nyújtanak, és erre azért képesek, mert a nagy cégekével azonos vagy azokéhoz hasonló technológiát alkalmaznak. A szakosodás ebben az esetben a termelt gyártmány sorozat fontossága és nagysága szerint jön létre. Ez a leggyakoribb eset és különösen fogyasztási cikkeknel találkozunk sokszor ezzel a formával (divatcikkek, bútor stb.). De vonatkozhat ez a forma műszaki cikkekre is (például műszerek, továbbá mérték utáni halászhálók, sátrak, egyedi biztonsági berendezések, egyedi kandallók, versenylovak felszerelése is hasonló).

Más esetben a kis- és középállalat egynemű termékkel vagy specialitással lép a piacra. A profilszétválasztás ezekben az esetekben technológiai ismervekkel kapcsolatos. Többnyire magas színvonalú műszaki cikkekről van szó, amelyek bizonyos esetekben csak alkatrészei egy általában automatikus vagy vegyi eljárásokhoz nélkülözhetetlen terméknek. Ezekben az esetekben a kis- és középállalatok résztermékeiket eleinte rendszerint egy szűk körnek szállítják, később azonban tágabb vevőkörük is kialakul (például légiközlekedési vállalatok vagy automatikus szállítási rendszerek előállítói). Az alkatrészek készítői számára hűsbavágó, hogy megrendelőikkel közvetlenül áll-

janak kapcsolatban, igényeiket pontosan ismerjék, és módjuk legyen a felhasználókat megtanítani az alkatrész kezelésére. Eladás után is ismerniük kell a vevők problémáit, hogy részt vegyenek az árucikkek adaptálásának folyamatában, hogy rendszeres utólagos szervízt nyújtsanak stb.

A kis- és középvállalat sok esetben mint szállító jelenik meg a piacon. Ilyen a nagy üzletházak, a csomagküldő áruházak és hasonlók részére dolgozó kis- és középvállalat.

Ugyanaz a kis- és középvállalat gyakran a kisvállalatok több típusát egyesíti magában, több formájában is jelen van a piacon. Ez a mozgékony magatartás technológiai fejlődést és offenzív üzletpolitikát eredményez.

Mindezen lehetőségek ellenére tény, hogy vannak olyan kis- és középvállalatok, amelyek nem tudnak fennmaradni, azonban mind több az olyan, amely forgalmát megtöbbszörözi.

Hátrányos helyzetben vannak a nagy cégekkel szemben a kis- és középvállalatok a kutatás területén. Ugyanakkor pedig az utóbbiaknak is lépést kell tartaniuk a fogyasztási cikkek divatváltozásával.

A fejlett országokban az utolsó évtizedben jellemző volt a fogyasztás gyors „szabványosítása”. Bizonyos tömegigényt kielégítő cikkeknel ez az irányzat ma is tart.

A fogyasztási szokások egységessé válása a különféle társadalmi rétegek-nél nem azonos ütemű. Bizonyos felszerelések piaca telített, és újabb vonzerőt csak a fogyasztás differenciálásával lehet elérni. Új fogyasztási irányzat az autonóm fogyasztási formák előtérbe kerülése. Új igény jelentkezett például a szabad idő kihasználására és hasonló, mind „értékesebb” tevékenységekhez szolgáló cikkek iránt. Érdeemes megfigyelni, hogyan élednek fel ismét a városközpontok üzletei, miután egy ideig a nagy bevásárlóközpontok elnyomták őket.

Természetesen a nagy cégek is igyekeznek az új követelményekhez alkalmazkodni, és elkaparintani az üzletet a kis- és középvállalatoktól. Ezért azt az üzletpolitikát folytatják, hogy a nagy szériákat szétszórják az egész világon. Ebből az következik, hogy ma már minden országban igen széles az áruválaszték, mégis mindenütt ugyanaz.

A kis- és középvállalatok is egyre inkább kilépnek az országhatárokon túlra. Ez csapás a nagy cégek számára. Egyes nagy német üzlethálózatok bevásárló irodákat létesítettek Párizsban és a Távol-Keleten, hogy a helyi szállítókat szem előtt tarthassák. A kis cégek azonban, amelyek ezeken a piacokon vásárolnak, jobban kihasználják a szállítók nemzeti sajátosságaiból eredő előnyöket, jobban alkalmazkodnak idegen üzletfelek exportlehetőségeihez, bankhálózatához, információs rendszeréhez, munkapiacához.

Ha most a kis- és középvállalatokat exportjuk alapján vizsgáljuk, többféle típusukat különböztethetjük meg.

Vannak olyan kisvállalatok, amelyek egynemű vagy csaknem egynemű cikket visznek külföldre. Ezek a piacnak csak egy kis részét uralják, teljesítő-képességüktől függően. Azon igyekeznek, hogy üzlethálózatukat mind jobban megerősítsék, és technológiájukat tovább finomítsák. Ezek a cégek nem szívesen támaszkodnak a nagytőkés csoportokra, mert fennáll a veszély, hogy ez utóbbiak elnyelik őket.

Más kis- és középvállalatok jó minőségű, sajátos exportcikkeikkel, amelyeket kis mennyiségben, versenyképes áron szállítanak, offenzív üzletpolitikát folytatnak (például a sportfelszerelések piacán).

Megint mások nem újítják meg termékeiket, hanem hagyományos cikkeket szállítanak, szükség esetén azonban új piacokat keresnek (például az építőiparban felhasználásra kerülő cikkek).

Sok kis- és középvállalat dolgozik más cégek irányítása alatt.

A kis- és középvállalatok felsorolt típusai valamennyien megtalálják a módját a lehetőségek és a saját profiljuk összehangolására. Gyakran egymással is társulnak időlegesen, konkrét exportrendelések teljesítésére (termelés és eladás), többnyire regionális, de gyakran szélesebb körben.

A kis- és középvállalatok is igényt támasztanak az állami intézmények részéről történő támogatásra. A kis- és középvállalatok érdekeinek védelme a liberális társadalmak politikájához tartozik. De nemcsak politikai szempontok indokolják a kis- és középüzemek támogatását, hanem a kereslet és a kínálat sokfélesége, a foglalkoztatottsági és az életszínvonal-, vagyis a társadalmi-gazdasági szempontok és a kis- és középvállalatok támogatása irányában hatnak.

A nemzetközi verseny az elmondottak szükségességét mindinkább alátámasztja. Egyre több igény jelentkezik az intézményes támogatásra. Támogatni kell a kis- és középvállalatok üzleti elgondolásait, el kell látni őket információkkal, jó bank- és hitelhálózatnak kell rendelkezésükre állnia. Ennek fejében a kis- és középvállalat lépést tart az egyre emelkedő igényekkel, technológiailag versenyképes, jó minőségű árut állít elő, illetve forgalmaz, újító tevékenységet fejt ki, és tőkáját gyorsan beruházásokká változtatja.

Mint hogy a kis- és középvállalatok szétszórtaan működnek, ezért a fejlődésüket ösztönző erőfeszítések az állami intézmények decentralizációját kívánják meg.

A kis- és középvállalatoknak összehangban kell lenniük a fejlett gazdasággal, amely — megtalálva a kellő egyensúlyt — egységbe ötvözi a koncentrált eszközökre épülő központi hatalmat és az önálló gazdasági egységeket.

(Ism.: Kálmán Endréné)

H. A. Simon: Racionális döntés a gazdasági szervezetekben*

(The American Economic Review,
Menasha, Wisconsin, USA.
1979. 4. sz.)

A döntéelmélet

— a közgazdaságtan egyik ága

A közgazdaságtudomány birodalmában a népszerűség nagyon egyenetlenül oszlik el: azon a viszonylag kicsiny központi területen, amelyen a nemzetgazdaságokkal és a világgazdasággal foglalkozó normatív tudomány fekszik (e tudományág — amelyet politikai gazdaságtannak nevezünk — figyelmét az erőforrások teljes felhasználására, optimális allokációjára és a megtermelt javak igazságos elosztására összpontosítja) nyüzsgönek a kutatók, míg számos távoli „településen” alig néhány tudós létezik. Az előadás az egyik ilyen kolóniát, a döntéelméletet kívánja leírni és normatív szempontból jellemezni.

Természetesen nem lehet kétségbe vonni a normatív tudomány alapvető jelentőségét csak azért, mert a mindennapi élet által felvetett kérdésekre keresi a választ. Azonban az is téved, aki úgy véli, hogy a gyakorlat számára (legalábbis egyelőre) semmit sem adó alap kutatás haszontalan. Kevesen esnek ebbe a hibába, ha a természettudományokról van szó, de úgy látszik, a közgazdaságtudomány esetében más a helyzet.

A politikai gazdaságtan művelői gyakran azzal érvelnek a döntéelmélettel szemben, hogy az ő elméleteik sokkal egyszerűbbek. Való igaz, hogy a profit vagy a hasznosság maximalásának a tétele jóval könnyebben és rövidebben fogalmazható meg, mint a megelégedésre törekvés tétele, de két elmé-

* A cikk annak az előadásnak a szövege, amelyet a Carnegie-Mellon Egyetem professzora a közgazdasági Nobel-díj átvételkor tartott Stockholmban, 1978. december 8-án.

let közül csak akkor választhatunk a „takarékoság” elve alapján, ha azok egyébként azonos következtetésekre jutnak. Emellett a neoklasszikus közgazdaságtan frappáns és elegáns megállapításai úgy születhettek meg, hogy kigondolóiknak fel sem kellett kelniük karosszékeikből: elegendő volt számukra a döntési környezet jellemzése, mert szerintük ez és a döntést hozó tökéletesen racionális magatartása eleve meghatározta a döntés kimenetelét. Az ésszerű választás behaviorista elméletei (azaz a korlátozott racionalitás teóriái) nem dicsekedhetnek ilyen egyszerűséggel, ezért azonban kárpótolják híveiket azzal, hogy jóval kevesebb irreális feltételezéssel kell élniök mind a cselekvő ember informáltságát, mind számolási/számítási képességeit illetően. Azonkívül a korlátozott racionalitás elmélete azt sem állítja, hogy a döntéshozók a határon kiegyenlítik a hasznot és a költségeket.

A neoklasszikusok szerint a behaviorista döntésemélet tételei csak akkor állják meg a helyüket, ha azok alapján a makroökonomiai jelenségek is megmagyarázhatók. Ennek az igénynek a jogosságát nem ismerhetjük el, hiszen megfelelő eszközzel rendelkezünk a döntési folyamat minden egyes elemének a megfigyelésére, és ez éppen elég a verifikáláshoz. Egyébként a neoklasszikus elmélet állításait sem sikerült még ellenőrizni. Így csak annyit mondhatunk róla, hogy a neoklasszikus elmélet elég jó igazodási alap az olyan helyzetek elég széles skáláját illetően, amelyekben a bizonytalanság nem játszik szerepet. Ha azonban nem a viszonylagos stabilitás és egyensúly állapotában levő gazdaságot vizsgáljuk, akkor a neoklasszikus elmélet használhatatlan, hiszen soha nem is volt célja az ilyen helyzetek leírása. A statisztikai döntésemélet a szubjektív várt hasznosság (subjective expected utility) fogalmának a bevezetésével, továbbá a játékelmélet óriásit lendítettek a bizonytalan körülmények

megismerésének ügyén, anélkül azonban, hogy kielégítően leírták volna a valóságos emberi magatartásokat.

A döntésemélet nemcsak a politikai gazdaságtan megalapozását vagy a bizonytalan helyzetek önmagában is izgalmas feltárását szolgálhatja, hanem közvetlenül is támpontot adhat a gazdasági és közigazgatási döntésekhez. A II. világháború idején erősen megnőtt az érdeklődés e tudományág iránt, amelyet a katonai kérdésekkel foglalkozó matematikusok és statisztikusok „operációkutatásnak” kereszteltek el. Ez a szakterület azonban olyan távollattal a közgazdaságtantól, hogy a közgazdászoknak új diszciplínát kellett létrehozniuk, amelyet vezetéstudománynak (management science) neveztek el. A vezetéstudománynak olyan modellekkel kellett segítenie a döntéshozókat, amelyek a valóság ismert adataiból indulhattak ki, és amelyek megoldhatóak voltak asztali számológéppel, később számítógépekkel. Ezen a területen ugyanis nem sok haszna lehetett azoknak az idealizált modelleknek, amelyek optimumra törekvő vállalkozói magatartást, a valóság tényeinek (nincs bizonytalanság!) vagy legrosszabb esetben a bizonytalan események pontos valószínűségeloszlásának tökéletes ismeretét tételezték fel.

Az újfajta modellek nem vetették el teljesen az optimalizálás elvét, de olyan optimumot kerestek, amelyet valóban ki lehetett számítani. Ilyenkor azonban egyszerűsítő feltételeket kellett beépíteni a modellekbe. A modellek másik típusának felépítésekor olyan kielégítő megoldásokat kerestek, amelyek (a számítás költségeit is figyelembe véve) megfelelő alternatívát ajánlottak a döntéshozóknak. Másképpen fogalmazva: a döntéshozó vagy egy leegyszerűsített helyzetben optimálja magatartását, vagy a valósághoz közelebbi körülmények között keres kielégítő alternatívát. A modelleknek ez a két fajtája ma is békésen megfér egymás mellett

a vezetéstudomány eszköztárában és módszertanában, mely utóbbi abban hasonlít a leíró döntésemlethez, hogy inkább a döntéshozatal mikéntjét, semmint a döntés kimenetelét kutatja.

A korlátozott racionalitás jellemzése

A behaviorista vállalatelmélet legfontosabb elméleti előfutára az institutionálizmusnak nevezett áramlat volt. Ennek sokféle képviselőjét az hozza közös nevezőre, hogy mindnyájan egyetértenek abban: a közgazdaságtant azoknak a társadalmi és jogi struktúráknak a figyelembevételével kell újraalkotni, amelyek közepette a piaci tranzakciók végbemennek. Az egyik legkiemelkedőbb amerikai institutionalista *John R. Commons*, ő nevezte el a viselkedés alapegységét tranzakciónak. Nagy hatást gyakorolt *Chester I. Barnardra*, aki változatos vezetői pályafutásának tapasztalatait „A vezető funkciói” című, a döntésemlethez alapműnek számító könyvében foglalta össze. Eredeti ötletei a szervezetek hatalmi mechanizmusának természetéről, valamint arról, hogy mi motiválja az alkalmazottakat a szervezet céljával való azonosulásra, kiállták a gyakorlat próbáját. Barnard reálisan írta le a döntéshozatali folyamatot a szervezetben, amelyet „opportunistaként” jellemezett. Megállapításai jelentősen befolyásolták Simon kutatásait.

Egyik legjelentősebb könyvében, az „Administrative Behavior”-ban, ami inkább csak „bevezető” volt döntésemlethez, Simon leszögezte, hogy a döntés „...az igazgatás lelke, és a közigazgatás elméletét az emberi választás logikájából és pszichológiájából kell vezetni...” Az általa kidolgozott elmélet több jelentős ponton különbözik a klasszikus döntésemlelettől. A klasszikus modellt ugyanis mindinkább olyan modellekkel kellett felváltani, amelyek útmutatásul szolgálnak

a döntéshozónak akkor, amikor a döntési alternatívákat külön fel kell kutatni, és az egyes választási lehetőségekhez kapcsolódó következmények csak nagyon pontatlanul ismertek (egyrészt a számítási lehetőségek korlátozott volta, másrészt a külvilág bizonytalanságai miatt), továbbá amikor a döntéshozó nem rendelkezik konzisztens hasznossági függvénnyel a heterogén alternatívák összehasonlítására.

Számos eljárás született az ilyen feladatok közötti döntés elősegítésére. Az egyik a már említett módszer, amelynek a lényege, hogy az optimális megoldás helyett érjük be a ki-elégítővel. A másik szerint ne elvont, általános célokat kövessünk, hanem olyan alárendelt célokat, amelyek elérése megfigyelhető, mérhető. Egy harmadik módszer felosztja a döntési feladatokat, és megfelelő kommunikációs és alá-fölrendeltségi viszonyok keretében hangolja össze a szakemberek munkáját.

A korlátozott racionalitással kapcsolatosan két fogalom érdemel különös figyelmet. Az egyik a keresés (search), a másik a megelégedés (satisficing). Ha a döntéshozó a döntés igényének felmerülésekor nem ismeri az összes választási lehetőséget, akkor fel kell kutatnia azokat. Így a döntésemlethez a keresés elméletét is magában kell foglalnia. Simon modelljében az egyén várakozásokat alakít ki magában, és ha az alternatívák számbavétele során olyanal találkozik, amelyik eléri aspirációinak a szintjét, akkor nem folytatja tovább a kutatást. A döntési lehetőségek közötti választásnak ezt a módját Simon megelégedésre való törekvésnek (satisficing) nevezte el. A keresés és a megelégedés elméleti megmutatták, hogyan lehet kevés információ és számítás alapján is választani anélkül, hogy szükség lenne a lehetetlen megvalósítására: az optimalizálási folyamat végrehajtására.

A fenti elméletek kidolgozása alap-

ján az ötvenes évek közepére egy olyan rendszer bontakozott ki, amely — az empirikus megfigyelések szerint is — sokkal alkalmasabb volt a valóság leírására, mint a neoklasszikus teória.

A neoklasszikus elmélet feléléése

Úgy látszott tehát, hogy az ötvenes évek közepétől a valósághoz jobban illeszkedő behaviorista döntésemélet viszonylag gyorsan háttérbe szorítja a neoklasszikus elméletet. Úgy tűnik azonban, hogy ez másképp játszódik le. Egyesek metodológiai okokból igyekeztek megvédeni a közgazdaságtudományt a behaviorizmustól. Másrészt a neoklasszikus elmélet a statisztikai döntésemélettel, illetve a Neumann és Morgenstern által kifejlesztett játék-elmélettel megerősítve a bonyolultság és elegancia eddigénél is magasabb fokára hágott, sőt (bár meglehetősen leegyszerűsített formában) a bizonytalanságot és az információk hiányos voltát is figyelembe tudja venni.

A neoklasszikus gondolkodók három témakörben különösen nagy erőfeszítést tettek a célból, hogy leküzdjék elméletük korlátait, sőt még azt is megkísérelték, hogy megkérdőjelezzék a behaviorizmus létjogosultságát.

a) A keresést és az információáramlást költségekkel járó, illetve hasznot hajtó gazdasági tevékenységként kezdték kezelni, amelyet így beilleszthettek a klasszikus termelési függvénybe. A döntéshozóknak ezentúl nemcsak keresleti és kínálati függvénye alakját kell kiszámítania, hanem ráadásul azt is, hogy milyen költségekkel és előnyökkel jár, ha növeli e számítások pontosságát.

b) A racionális várakozások neoklasszikus elmélete a vezetéstudomány egyik kezdeti kísérletének a továbbfejlesztése, amely azonban elveti a döntési folyamat vizsgálatának a szükségességét. Még korai lenne kimondani a

végző szót felette, hiszen a gyakorlati igazolás még hátravan.

c) A statisztikai döntésemélet és a játékelmélet szintén fontos tényezői a neoklasszikus elmélet újraeledésének. Az előbbi célja az, hogy „bevigye” a bizonytalanságot, pontosabban a kockázatot a döntési modellekbe. A játékelmélet — egyszerűen fogalmazva — arra hivatott, hogy segítsen kitalálni, hogyan reagálnak az egyik gazdálkodó alany döntéseire a többiek. A játékelméletnek igen elegáns apparátusa ellenére is csak azt sikerült bemutatnia, hogy gyakorlatilag lehetetlen meghatározni az ilyen helyzetekben racionális magatartás kritériumait.

A behaviorista elmélet újabb eredményei

A korlátozott racionalitás és a behaviorista vállalatelmélet meglehetősen csekély szerepet játszott a közgazdaságtan második világháború utáni történetében, jóllehet mindkettő nagy fejlődésen ment keresztül az említett időszakban.

A laboratóriumi kísérletek és a megfigyelések cáfolták azt a neoklasszikus elképzelést, hogy az emberek a szubjektív várt hasznosság alapján döntenek. Némely esetekben a korábbi tapasztalatok kifejezetten determinálták a döntést, más esetekben azonban csak a pillanatnyi helyzet volt a meghatározó. A döntéshozók nemcsak hogy nem a szubjektív várt hasznosság elméletének megfelelő módon gondolták végig választási lehetőségeiket (ezt a neoklasszikusok soha nem is állították), de a döntés eredménye sem volt olyan, mintha aszerint választottak volna.

Az elmúlt húsz évben gazdag tényanyag gyűlt össze arra vonatkozóan, hogyan oldják meg az emberek a bonyolult problémákat, és miként hozzák meg a komplex döntéseket. Ezeknek az elméleti összegezését Simon és

Newell végezték el a „Human Problem Solving” című könyvükben, és ennek az új tudományterületnek az „információfeldolgozás pszichológiája” nevet adták. Az idevágó tapasztalatok és felvetések jól algoritmizálhatók, és szimulációs modellek segítségével ellenőrizhetők. A kutatások azt is megmutatták, hogy a választást nemcsak a döntési helyzet objektív adottságai határozzák meg, hanem szót kap maga a szubjektív (heurisztikus) döntési folyamat is.

Sokféle olyan vállalati modell született, amelyben fellelhetjük a behaviorizmus elemeit. Ezekben a modellekben az a közös vonás, hogy mindegyikük eltér valamiben a tökéletes racionalitás klasszikus feltételeitől. Legtöbbjük szakít a rövid távú profitmaximalizálás elvével, és hosszú távú célokkal helyettesíti azokat — vagyis többé vagy kevésbé megelégedésre törekvő modelleknek tekinthetjük őket. Mind a leíró, mind a normatív politikai gazdaságtannak figyelembe kell vennie, hogy a gazdaságpolitikai intézkedések hatása és eredménye nem független a vállalati döntéshozatali mechanizmus milyenségétől.

(Ism.: *H. T.*)

H. Siebert: A természeti erőforrások szűkösségének mutatói

(Wirtschaftsdienst,
Hamburg, 1979. 8. sz.)

A Római Klub jelentései és a kőolaj-ár-emelések nyomán mind többen vetik fel a kérdést, vajon szűkösebbé válnak-e a jövőben a természeti erőforrások. Ha beigazolódnának a szűkösségről kialakult elképzelések, rendkívül nehéz alkalmazkodási folyamatoknak kellene elébe néznünk. A szűkösségi elméletek vizsgálatának ezért döntő gazdaságpolitikai jelentősége van.

Földünk hatalmas űrhajóként száguld a világűrben, védőburokként a légkör veszi körül, s a „fedélzetén” korlátozott (?) élelmiszer-, illetve erőforrás-tartalékokat és fenyegetett klíma-„berendezést” visz magával. Körülbül e hasonlattal jellemezhetjük a Római Klub ismert jelentését, amely az erőforrások kimerülését jósolta meg. A „Föld-űrhajó” képzete, a Római Klubnak a természeti erőforrások fokozódó szűkösségét meghirdető jelentése — és ennek nyomában tanulmányok egész sora — azt a következtetést sugallta vagy mondta ki nyíltan, hogy a gazdasági növekedés egy ponton túl áthághatatlan korlátokba ütközik. Bár milyen érzékletes azonban az említett kép, a hasonlat sántít, mert a Föld semmiképpen sem zárt egység, mint az űrhajó, hanem eleven kapcsolatban áll a Naprendszerrel, s e kölcsönhatás adja fennmaradásának biztosítékát.

A Római Klub „A növekedés határai” című jelentésének és az újabb világmodelleknek is közös hibájuk, hogy zárt rendszert feltételezve, adott növekedési irányzatokat vetítenek ki a jövőre, miközben a természeti erőforrások változatlanlanságát tételezik fel, s nem vetnek kellően számot sem a kutatás és termelés fejlődésével, sem pedig a keresletnek a változó viszonyokhoz való alkalmazkodásával.

A *Meadow-modell* növekedéskorlátozást hirdető borúlátásához képest a *Mesarovic—Pestel-modell* szerves fejlődést feltételező tézisei már előrelépést jelentenek, *Bariloche* pedig már a kívánatos gazdaságpolitikai magatartásra is javaslatot tesz (az alapvető szükségletek kielégítésének elsőbbsége, növekedés és újraelosztás összekapcsolása stb.). Mivel e világmodellek nem adnak megnyugtató választ a természeti erőforrások iránti szükséglet jövőbeli kielégítésére vonatkozó égető kérdésekre, más kritériumokat és mutatókat kell keresnünk.

*Szűkösek-e
a rendelkezésre álló tartalékok?*

A szűkösségi koncepciók szerint egy természeti erőforrás akkor válik szűkösebbé, ha az ismert (feltárt) készletek mennyisége lassabban nő, mint a kitermelés. Kérdésük: hány évre elegendők az ismert meg nem újuló erőforrások, a fogyasztás változatlan alakulását feltételezve. Kijelentéseiket megdöbentő formában fogalmazzák meg: az elkövetkező 30 évben a világon akkora fémfelhasználás várható, mint az emberiség egész eddigi történetében. Egy szélsőséges extrapoláció szerint az Egyesült Államok fémfelhasználásának 1970. évi növekedési ütemét kivetítve, s feltételezve, hogy a fejlődő világ országai felzárkóznak ehhez az ütemhez, az ércek kitermelésének az ezredfordulóig 30-szorosára kellene nőnie. E koncepciók közös hiányossága, hogy nem számolnak a termelésben és a fogyasztásban végbemenő alkalmazkodási folyamatokkal. Arra azonban mégis alkalmassak, hogy — bár torz formában — jelezzék az alkalmazkodás szükségességét. Egy egyszerű példa: tételezzük fel, hogy egy erőforrás adott fogyasztás mellett 1 milliárd évre elegendő. Ha a fogyasztás állandóan évi 3 százalékos ütemben nő, az erőforrás élettartama 600 (!) évre csökken.

A geológusok is jelentősen hozzájárulnak az alkalmazkodás szükségességének tudatosításához. *Bender* számításai szerint a Föld szilárd területe $1,49 \cdot 10^8$ km². 1 km mélységet és 2,7 tonna/m³ közetsűrűséget véve felületegységenként $4,023 \cdot 10^{17}$ tonna érchez jutunk. A földkéreg 45,2 százaléknyi oxigént, 27,2 százalék szilíciumot, 8 százalék alumíniumot, 5,1 százalék kalciumot, 2,8 százalék magnéziumot, 2 százalék nátriumot, 0,9 százalék titánt és 1 százalék egyéb anyagot tartalmaz. Ebből kiszámítható a rendelkezésre álló ércartalékok abszolút határa. Ezek az adatok a ma ismert és

kiaknázott készletekhez képest csillagászati mennyiségeket jeleznek. A kiaknázhatóság és a tényleges felhasználás elsősorban a kutatástól, a technológiai fejlődéstől, a költségek és árak alakulásától függ.

A természeti erőforrásokat a gazdasági kiaknázás szempontjából csoportosítva 1. ismert és feltárt, 2. azonosított, de feltáratlan és 3. feltételezett erőforrásokat különböztethetünk meg.

A technikai-technológiai fejlődés a kitermelésre döntő hatást gyakorol: 1700 körül a kitermelt réz érc tartalma kb. 13 százalék volt, 1900-ban már 2,5—5 százalék, ma pedig már 0,4 százalék érc tartalmú réz kibányászása is lehetséges és kifizetődő a ráfordítás és az ár alakulásának függvényében. A szűkössé váló erőforrás megdrágulása újabb lelőhelyek bevonását teszi gazdaságossá, ezért nőhet a kínálat.

Az áremelkedés fontos hatásai: 1. új lelőhelyek feltárására és kitermelésére ösztönöz, 2. érdemessé válhat alternatív források felkutatása, 3. hatást gyakorol a fogyasztásra.

A visszaforgatás, az újrafelhasználás lehetősége és gazdaságossága a fémeknél szembeötlő: az alumínium hulladékból való előállítás az érből való kinyeréshez képest mindössze 5 százaléknyi energiát igényel.

Az anyagok újrafelhasználásával három legyet üthetünk egy csapásra: takarékoskodhatunk a szűkös erőforrásokkal, energiamegtakarítást érhetünk el, és előmozdíthatjuk a környezetvédelmet is.

*A kitermelés költségei
és a nyersanyagok reálára*

A kitermelés gyorsan növekvő költségeinek oka, hogy a kereslet megnövekedése miatt növelni kell a gyengébb minőségű (például alacsonyabb érc tartalmú) nyersanyagok arányát a kitermelésben, és szükség van kedvezőtlen-

nebb földrajzi fekvésű és mélyebb lelőhelyek feltárására is. A kitermelés reálköltsége csökkentésének irányában hat viszont a technikai haladás. A technikai haladással technológiailag lehetőségessé és hatékonyá válik új telepek termelésbe vonása. A fogyasztáshoz viszonyított tartalékok mennyisége (években kifejezve) nem csökkent, a felhasználás utóbbi évtizedekben végbement gyors növekedése ellenére sem. A kitermelés és kutatás rendszerint párhuzamosan halad. A helyettesítési költségek tana nem ad eligazítást a tartalékok reálértékének jövőbeli alakulásáról, semmit sem mond arra nézve, hogy milyen értéket képvisel egy erőforrás a jövő nemzedékek számára.

A kitermelés költségeinek alakulását egyébként is fenntartásokkal kell kezelni. A tökéletesedő halászati technika következtében csökkenő költségek a halászat bővüléséhez, de ezzel egész hal-fajok kipusztulásához vezethetnének, ha más szempontok és a szabályozás nem érvényesülne.

A nyerstermékek reálárainak meghatározói között a kitermelési költségek alakulása csak az egyik tényező. Az erőforrás jövőbeli várható árát a kitermelő diszkontálja, és szembeállítja a mai piaci árral. Ha kiinduló feltételként eltekintünk az inflációtól és a kitermelési költségek változásától, s a kitermelő a jövőben magasabb árat vár, mint a jelenlegi ár+annak tőkésített kamata, akkor nem érdemes a jelenben kitermelnie. A fogyasztói kereslet viszont nő, mert a fogyasztók szá-

mára kifizetődő a tartalékképzés. Az eredmény az ár növekedése.

A szűkösség sokszor a kedvezőtlen szállítási feltételekből adódik. Történelmi példa erre a só szűkössége. Ezt a problémát a szállítás korszerűsödése oldotta meg.

A nyersanyagok és késztermékek közötti cserearány alakulásából következőket szoktak levonni a nyersanyagok szűkösségére vonatkozóan. E cserearány alakulását azonban a feldolgozó ipar fejlődése, versenyképességének alakulása és a termékei iránti kereslet is befolyásolja. Vizsgálatok egész sora foglalkozott a nyersanyagok reálárával. *Barnett* és *Morse* szerint 1870–1957 között a nyerstermékek reálára a feldolgozóipari termékekéhez képest enyhén mérséklődött. *Nordhaus* pedig a reálbérékhez viszonyítva mutatja ki ugyanezt az irányzatot.

A természeti erőforrások szűkösségének alakulását *Siebert* szerint az opciós kereslet koncepciója tükrözi megfelelően. Ez — a jelenlegi helyettesítési költségek mellett — figyelembe veszi, hogy az x célra történő jelenlegi felhasználás és az y célra történő jövőendő felhasználás milyen arányban állnak egymással. (Például a jelen bányaművelés gazdasági haszna vagy a jövőbeli természeti park helyreállítási költsége.)

Az opciós keresletről végül is a ma élő generáció dönt, a jövő generációk sorsát a mi felelősségteljes döntésünk alakítja.

(Ism.: *Kőrösi István*)

Benet Iván: Mezőgazdaság, élelmiszer-gazdaság, agrár-ipari komplexum

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1979. 271 l.

Benet Iván könyve az iparosodó mezőgazdaság gazdag jelenségvilágába vezet, sikeres szakirodalmi vállalkozás. A téma időszerűsége és izgalmasága, a tartalmas mondanivaló, a jó szerkezeti felépítés egyaránt hozzájárul ahhoz, hogy a műben figyelemreméltó alkotást üdvözljünk. Kiemelendő a könyv átfogó, összefoglaló jellege. Annál is inkább, mert a tudományos szakosodás gyorsuló sodrában egyre nagyobb hiányát érezzük a részösszefüggések sűrűjén felülemelkedő, fontos mondanivalót közlő, átfogó műveknek.

Benet Iván könyve az iparosodó mezőgazdaság makroökonómiai összefüggéseit tárja fel. A könyv minden lapján érződik a forradalmi változások küszöbét még csak átlépő mezőgazdaság, tágabban pedig az élelmiszer-gazdaság (agrokomplexum) viharos változásainak minden jegye, s emellett cselekvésre ösztönző ismeretekhez jutunk a legfontosabb fejlődési tendenciák csapásirányainak tartalmáról. A szerző törekvését az anyagi, társadalmi valóság objektív törvényszerűségeinek célratóró tanulmányozása, az ebben választott eszközök alkalmaságának mérlegelése és végül a jó hittel végzett munka eredményében jogosan érezhető kedv jellemzi.

A könyv két nagy részből — s a módszertani kérdéseket tisztázó bevezetőből — áll.

Az első részben a szerző több mint egy évszázados időtávban tudománytörténetileg tekinti át a műve mondanivalójához kapcsolódó fogalmak keletkezésének előzményeit. Az eszmetörténeti áttekintésben tulajdonképpen azt kísérhetjük nyomon, hogy miként vált napjainkra kérélneményrendszerre a mezőgazdaság iparosodási folyamatai nyomán a komplex ágazati szemlélet és tervezés. A könyv e része érdekes gondolatokat közöl *Kautsky* idevágó munkásságából, valamint az 1920-as évek szovjetunióbeli közgazdasági vitáiból a földművelés és az ipar előre látott szintézisére vonatkozóan. Már itt utal a szerző a jelzett folyamat és ennek mikrogazdasági jelenségeit tárgyaló szakirodalom szoros kapcsolatára, a vállalatközi struktúrák, mindenekelőtt az integráció fontos ismertetőjegyeire. A téma polgári közgazdaságtani alapjait *John Davies* és *Ray Goldberg* „agrobusiness” koncepciójának jellemzésében, illetve az ebből levont tanulságokban olvashatjuk.

E részben található az agrár-ipari komplexum és az élelmiszer-gazdaság mai, korszerű marxista közgazdasági felfogásában tért hódító nézetek felidézése. Az agrár-ipari komplexum koncepciójának kibontakozását a magyar, a szovjet és más szocialista országok közgazdaságtanában is nyomon kísérhetjük a kötet e lapjain. Világossá válik az olvasó számára, hogy a termelőerők fejlődése nyomán kialakuló szakosodás és koncentráció folyamatpárja, a nemzetgazdasági méretekben megfigyelhető tevékenységi és szervezeti újratagozódás mind a szocialista, mind pedig a tőkés gazdasági fejlődésben bekövetkező tendencia. A szerző hangsúlyozza; „az egyes nemzetgazdaságokon belül az agrár-ipari komplexum nem valamiféle elkülönülő egység, hanem a végtermék-szemléletben megragadható számos népgazdasági komplexum egyike. Kiemelendő tanulság, hogy e komplexum makroszintű formálódása mikroszinten a szervezeti és kapcsolati formák és megoldások sokféleségén alapul. Az egyszerűbb kooperációs kapcsolatok mellett szerepet kapnak az agrár-ipari kombinátok, egyesülések, különféle vállalatközi szervezetek. Ezek közül nem célszerű egyik formát sem kizárólagossá tenni.” (76—77. l.)

Az élelmiszer-gazdaság, illetve az agrár-ipari komplexum kategóriájának már az ökonomiai méréshez szükséges fogalmát a szerző az első rész 4. fejezetében

tárgyalja. Arról van szó, hogy végül is az agrár-ipari komplexum, illetve élelmiszer-gazdaság fogalomkörébe mely társadalmi tevékenységeket soroljuk be. Nagyon érdekesen, szemléletesen tárgyalja az esetenként egymástól igen jelentősen különböző nézeteket. Az igen tág értelmezéstől a közgazdasági „kezelhetőség” gyakorlatiasabb okán a szűkebb felfogásokig terjed e nézeteskála. De nemcsak nézetekről van szó, hanem az adott nemzetgazdaságok elért fejlettségi színvonalán kialakult kapcsolatok kiterjedtségéről, jellegéről és színvonaláról a mezőgazdaság és a nép-gazdaság többi ága között. Például: az agrár-ipari komplexummal kapcsolatos számításoknál azokban az országokban, ahol a mezőgazdasági eredetű nyersanyagot feldolgozó könnyűipar súlya jelentős (így van ez az Egyesült Államokban és a Szovjetunióban is), e kapcsolatot alapján a könnyűipar e fogalmi körbe beletartozó. Ahol viszont e kapcsolat viszonylag jelentéktelen — nevezetesen az európai szocialista országokban —, a könnyűipart egyre kevesebben tekintik a komplexumba tartozónak.

Egyetérthetünk a szerzővel, amikor a fogalmi meghatározás nehézségeiben megannyi kérdőjellel találkozva megállapítja: „az egyik legnagyobb probléma a kereskedelmi (forgalmazási) tevékenység értelmezése és konkretizálása. Mind a hazai, mind pedig a nemzetközi irodalom talán ezen a téren a legbizonytalanabb, a legkiforratlanabb.” (81. l.) Mindezek okán „a marxista közgazdaságtudományban a komplexum (élelmiszer-gazdaság) értelmezésében és definiálásában léteznek lényegbevágó különbségek, és nagyon sok árnyalatú eltérés található”. (82. l.) Igaz ez a megállapítás akkor is, ha maga a szerző idézi fel a szocialista országok agrárökonómiai kutatóintézetei által 1974 májusában Székesfehérvárott tartott konferencián egységesen elfogadott nemzetközi tudományos meghatározást. Mindezek birtokában fejt ki a szerző állásfoglalását és indoklását az élelmiszer-gazdaság, illetve az agrár-ipari komplexum fogalmával kapcsolatban. „Élelmiszer-gazdaságon az elmúlt 10 évben e könyv szerzője mindig a mezőgazdaságot, az élelmiszeripart, az élelmiszer-kereskedelmet (forgalmazást) együtt értette.” (89. l.) Az agrár-ipari komplexumot hármass tagozódás jellemzi. Észereint a szerző „az ellátó ágazatokat a mezőgazdaságra korlátozza, és az ipari termelésből a műtrágya- és a növényvédőszer-gyártással, az állatgyógyászati eszközök és koncentrátumok termelésével, a mezőgépgyártással, valamint a mezőgazdaság anyagi-technikai ellátását végző szervezetek tevékenységével konkretizálja. Ide tartozónak tekinti az élelmiszer-gazdaság szervezetében megvalósuló ellátó jellegű ipari tevékenységeket is.” (89 l.). Ezek szerint tehát a magyar agrár-ipari komplexum szerkezetét a szerző három szférára: az ellátó ágazatra (I.), a mezőgazdasági termelésre (II.) és a feldolgozásra (III.) építi.

Felfogása — mint látható — élelmiszer-centrikus, vagyis a könnyűipart figyelmen kívül hagyja, és együttesen alkalmazza a tevékenységi, valamint a szervezeti elvet. A sokcélú rendeltetésű tevékenységek, amelyek a komplexum működését feltételezik, de közreműködésük fő célja nem maga az élelmiszer-végtermék előállítása, a számításokban és elemzésekben nem szerepelnek.

A magunk részéről rendkívül fontosnak tartjuk e fejtegetések végén a szerzőnek azt az állásfoglalását, amely az agrár-ipari komplexum vonásai között, az azon belül kibontakozó kapcsolatok minőségi oldalait, a kooperáció, az integráció különböző formáinak a térhódítását hangsúlyozza. Úgy is fogalmazhatunk, hogy ezek a kapcsolatok képezik az agrár-ipari komplexum, illetve az élelmiszer-gazdaság fejlettségének, színvonalának, sőt életképességének és fejlődési dinamikájának minőségi kérdéseit. Szellemes megállapítás, hogy az élelmiszer-gazdaság, most már függetlenül szűkebb vagy tágabb értelmezésétől „mindenképpen állomás a mezőgazdaság után és az agrár-ipari komplexum előtt”. (91. l.) Ugyancsak lényegbevágó az az állásfoglalás, hogy az agrár-ipari komplexum (élelmiszer-gazdaság) nem szervezeti, hanem tervezési, strukturális és gazdaságpolitikai — tegyük hozzá a magunk részéről — szemléleti egység.

Az agrár-ipari komplexum és az élelmiszer-gazdaság fogalmához a szerző számos indokot sorakoztat fel, egyidejűleg érzékelteti a hazai és a nemzetközi

szakirodalomban változatlanul meglevő bizonytalanságot és vitákat. Fontos érdeme azonban, hogy e vitákból csak a valóban lényeges szempontokra tér ki.

E rész záró gondolatai között még szükségesnek tartjuk kiemelni, hogy a szerző az agrár-ipari komplexumot a népgazdaság élelmiszer-termelő vonalának tekinti, a népgazdaság több más komplexuma gyártóvonalának társaságában. Nem zárt, hanem éppen hogy egyre gazdagodó kapcsolatban áll a népgazdaság egyéb ágazataival és alágazataival, ami végül is a „közgazdaságtudomány nagy problémája, tudniillik az, hogy bizonyos esetben hol húzza meg a határt”. (106. l.)

A könyv második része tartalmazza öt fejezetben a magyar agrár-ipari komplexum szerkezetének vizsgálatát az 1961 utáni másfél évtizedben. Az első fejezetben a magyar agrár-ipari komplexum formálódásának jeveit tekinthetjük át a termelőerők fejlődésével és szerkezeti módosulásával összefüggésben. Részletes és szintetizáló adatok és mutatók jellemzésével kapunk információt a földterület, a munkaerő és az állóeszközök nagyságának változási irányairól.

A mennyiségi változások természetesen a termelőerők szerkezetének minőségi változásaihoz vezettek. Ezek sorában különleges helyet foglal el a rendszer-szemlélet megjelenése és elterjedése, mindenekelőtt a géprendszerek kialakulása. A szerző jelentőségének megfelelően nagyra értékeli mezőgazdaságunk iparosodásában a termelési rendszerek térhódítását. Való igaz, hogy ezzel — mindenekelőtt a gabonatermelésben, valamint a sertéshús- és baromfi-hús-termelésben — az adott időszakban hazánk az élenjáró nemzetközi színvonalhoz csatlakozott. A mezőgazdasági termelőerők minőségi módosulásainak jellemzése után olvasható az egyik legfontosabb mondanivaló. Itt az anyagi termelés más ágaival való összehasonlító vizsgálat módszerét követve állapítja meg a szerző a mezőgazdasági munka technikai felszereltségének minden más ágat meghaladó növekedését (természetesen nyersanyagtermelő és -feldolgozó jellegű ágazatokkal történő egybevetés alapján). Ezzel párhuzamosan a termelés fajlagos élők munkáigénye kevesebb mint felére esett vissza a vizsgált másfél évtizedben. Jóllehet a feldolgozó ágazatokban ez a csökkenés kb. 50 százalékos, mégis „a mezőgazdaság még mindig élők munkáigényes ágazat mind a nyersanyagtermeléssel, mint a feldolgozással összehasonlítva”. (124. l.) A vizsgálatok alapján egyértelműen igazolható a mezőgazdasági állóeszköz-igényesség erőteljes növekedése.

A mezőgazdaság iparosodási folyamata jelentősen megváltoztatta a mezőgazdaság vertikális és horizontális kapcsolatait. A mezőgazdaság önálló jellege csökken, a nem mezőgazdasági eredetű anyagfelhasználás nagymértékben nő. Ezzel együtt — éppen a megnövekedett termelőerő következtében — emelkedő tendenciájú az amortizáció aránya, és csökkenő a nettó termelés aránya. Ez a tendencia hosszú távon „a gazdaságpolitika számára egyre nagyobb problémákat okoz, hiszen összefüggésben a tőkeigényesség növekvő tendenciájával, a mezőgazdaság növekedési képességének beszűkülése irányába mutat”. (130. l.) A fejezetnek ez a része szektorális bontásban is alátámasztja e megállapítást.

A mezőgazdaság horizontális ágazati kapcsolatai szempontjából szembevetendő, hogy végső fogyasztásra történő kibocsátása nem lényegesen csökkenő, míg a termelő fogyasztásra kerülő kibocsátása egyre nagyobb része kerül az élelmiszeriparba.

A termelőerők fejlődése (szerkezeti átalakulása) és a technikai-gazdasági kapcsolatok változásai módosítják a társadalmi-gazdasági viszonyokat, de ez a hatás kölcsönös. Első megközelítésben szembevetendő az üzemi szerkezet átalakulása, mindenekelőtt a vállalati méretek növekedése. Más oldalról jelentős mértékben kibővült a mezőgazdasági üzemek tevékenységi köre. A termelés és gazdálkodás alapegységei, a mezőgazdasági vállalatok gazdálkodásának méreteiben, illetve szerkezetében bekövetkezett változások mellett ezzel azonos értékű módosulást hozott az ágazatban a vállalkozói szervezetek (termelési rendszerek, gazdasági társulások stb.) kialakulása és fejlődése. Nem kétséges, hogy ez utóbbiak a tulajdonviszonyok tekintetében is új jegyekkel gazdagították a társadalmi-gazdasági viszonyokat, jóllehet a szektorális egyneműség idejétmúlt vonása e szervezeteknek.

A második rész ezt követő fejezetében a magyar agrár-ipari komplexum szerkezetét öt lépésben vizsgálja a szerző. Elsőként a magyar komplexum szerkezetében bekövetkezett változások fő jellemvonásai, a második lépésben az 1975. évi szerkezet részletekbe menő vizsgálata olvasható. A magyar agrár-ipari komplexum jövőbeli fejlődését is jelentősen meghatározza az a körülmény, miszerint az ellátó funkció igen jelentős részben az élelmiszer-gazdaság szervezetén belül marad. Nemcsak történeti tanulság, hanem nagyszabású gazdaságpolitikai vonalvezetés kérdése is, hogy a magyar ipar fejlesztési koncepciójában a mezőgazdaságot modern termelési eszközökkel ellátó iparágak milyen színvonalon és ütemben fejlődjenek. Az iparosodó mezőgazdaság követelmény- és feltételrendszerében a magyar ipari háttér részvétele aggasztóan csekély. Megjegyezzük, hogy ez a probléma szorosan összefügg a magyar agrár-ipari komplexum külgazdasági teljesítőképességével, lehetőségeinek kibontakoztatásával, melyet a könyv e részének harmadik fejezete sokoldalú részletezettségben tárgyal.

A struktúravizsgálat harmadik lépésében kapcsolódik be az árrendszer befolyásoló szerepe, melyet a negyedik lépésben a nemzeti jövedelem termelésének vizsgálata követ. Az ötödik lépés az állóeszköz-struktúra és technikai felszereltség vizsgálata. Összességében ez a fejezet a sajátos hazai vonások mellett a nemzetközileg is megfigyelhető tendenciák változásaira hívja fel a figyelmet.

A külkereskedelem szerepét tárgyaló második rész harmadik fejezete a nemzetközi munkamegosztás fő jellemvonásainak bemutatásával indul. Az igen figyelemre méltó nemzetközi statisztikai anyagból levont következtetéseknél az olvasóban óhatatlanul bizonyos hiányérzetek keletkeznek. A nemzetközi munkamegosztás fejlődése kétségkívül szakadatlanul előrehaladó folyamat. De éppen a szakosodás e nemzetgazdasági méretekben megfigyelhető tendenciája igényelné leginkább a tervszerű átfogást vagy egybefoglalást. A nemzetközi munkamegosztás, pontosabban a nemzetgazdasági struktúrákban megfigyelhető szakosodás kialakulása ma még nem párosul a tervszerű integráció adta előnyökkel.

A végtermék-szemléletű szerkezetvizsgálatot tartalmazó negyedik fejezet az élelmiszer-gazdaság belső blokkjait, ezek nagyságrendi jellemzőit, valamint a termelési szerkezet 1968 utáni változásait tartalmazza. Bizonyítja a szerző, hogy a magyar élelmiszer-gazdaság strukturális változásainak lényegét a mezőgazdaságban bekövetkezett szerkezetváltozás adja. A fő vonások és meghatározó jelenségek megragadásával szemlélteti a szerző az 1961—75 közötti fejlődés eredményeit. Nehéz feladat volna e hallatlanul izgalmas másfél évtized tanulságaiból akárcsak néhányat is kiemelni, de a szerző tudományos eredményeken nyugvó valóság-látásának szemléltetésére — a magunk véleményével egyezően — két témát hangsúlyozunk.

Az egyik a termelési rendszerek szerepének, eredményeinek, súlyának és továbbfejlesztésük néhány — ma már világosan látható — szükséges irányának a kezelése. A szerző a termelési rendszerek térhódítása nyomán a termelési, szervezési stb. eredmények mellett sokkal mélyebbre ható jelentőségükre utal, vagyis arra, hogy a termelési rendszerek térhódításával új szemlélet áramlott a magyar mezőgazdaságba. A másik — az elemzés időtávját átható — nagy gazdaságpolitikai felismerés és egyben eredmény: a nagyüzem-kisüzem közötti tervszerű munkamegosztás életképes rendjének kiépítése, az ebben érvényesített következetesség az irányítás részéről.

A könyv záró fejezete Benet Iván vizsgálatainak és következtetéseinek legjavát foglalja össze. Figyelemre méltóak a vizsgálataiból leszűrt gazdaságpolitikai tanulságok. Ilyenek a termelés alapigényességének növekvő tendenciájával kapcsolatos kérdések, a mezőgazdaság fejlődési erélyének beszűkülése, az ipari háttér (és ehhez fűződően a külgazdasági potenciál) fejlesztésének, a kisüzemi termelés jövőbeli helyének és szerepének nagy kérdései.

A könyv fejtegetéseit és az elemzéseket hatalmas számítási és táblázatos anyag, terjedelmes irodalmi forrásjegyzék egészíti ki.

A könyvet az agrárökonómiát művelők körén kívül is ajánljuk a makrogazdasági és a kapcsolódó ágazati kérdésekkel foglalkozó közgazdászoknak. De nem csupán kutatóknak, hanem a gazdaságpolitika felső és középső irányító szintjein dolgozóknak, a módszertani értékek miatt és szemléletformálás céljából pedig az egyetemi oktatásban való felhasználásra is.

Marillai Vilmos

Izikené Hedri Gabriella: Magyarország a kelet—nyugati gazdasági kapcsolatokban

Kossuth Könyvkiadó, 1979. 265 l.

Az 1970-es évek változásai alaposan módosították a gazdálkodás feltételeit külföldön és hazánkban egyaránt. Az enyhülési folyamat felgyorsulása, kibontakozása, majd megtorpanása, a nemzetközi árarányok maradandó, szerkezeti eltolódása, a tőkés világ gazdasági válsága és az ebből fakadóan szigorúbbá váló piaci feltételek elkerülhetetlenné tették és teszik Földünk csaknem valamennyi nemzetgazdasága és így a szocialista közösség országai számára is gazdasági stratégiájuk felülvizsgálatát. Ez utóbbi országsoport helyzetét az is bonyolítja, hogy ebben az időszakban fölerősödött a gazdaságukat a fejlődés „intenzív” útjára szorító kényszer. Gazdasági és pártvezetésünk felismerte a cselekvő alkalmazkodás szükségességét: napjaink legégetőbb feladata éppen az azt szolgáló határozatok és programok végrehajtása.

A kelet—nyugati gazdasági kapcsolatok alakulása azonban nem csak a közelmúltban lezajlott változások miatt tarthat igényt *minden* magyar közgazdász (tehát távolról sem csak a külkereskedelemmel foglalkozók!) megkülönböztetett figyelmére. Hatékonyságbeli, műszaki és általában a versenyképesség vonatkozásában meglevő lemaradásunk felszámolása — vagy legalábbis mérséklése —, fizetési mérlegünk, sőt népgazdaságunk egésze egyensúlyának a helyreállítása nem kis mértékben a tőkésországokkal fenntartott kereskedelmi, termelési és műszaki-tudományos kapcsolatok milyenségétől függ. És mivel ez a megállapítás többé-kevésbé csaknem minden szocialista országra érvényes, a kelet—nyugati kereskedelem tényleges (és ne feledjük: politikai!) jelentősége lényegesen nagyobb, mint azt pusztán a világkereskedelemből való néhány százalékos részesedése alapján gondolnánk.

Izikené Hedri Gabriella (aki korábban nemcsak elméleti kutatóként, hanem tőkés kereskedelempolitikánk gyakorlati alakítójaként is foglalkozott Magyarország nyugati gazdasági kapcsolataival) tehát olyan témát dolgoz fel könyvében, amely alapvető fontosságú az első számú népgazdasági gondunk szempontjából.

A szerző főként a kereskedelempolitika felől közelíti meg a vizsgált kérdéskört, de — a téma jellegéből természetszerűleg adódóan — politikai és a külkereskedelem hagyományos felfogásának a kereteit messze meghaladó komplex gazdasági problémákat is taglal. Ez a teljesség gondolatmenetéből és végkövetkeztetéseiből egyaránt fakad: a külső és a belső feltételek kihívására népgazdaságunk egészének kell válaszolnia.

A könyv két, egymástól élesen elhatárolódó részre tagolódik. Az elsőben a kelet—nyugati gazdasági együttműködéssel általában, a másodikban pedig Magyarország nyugati gazdasági kapcsolataival ismerkedhetünk meg. (Azt tehát, amit a könyv címe ígér, tulajdonképpen a második részben kapja meg az olvasó.)

A két világrendszer együttműködésének tárgyalása a *dramatis personae* bemutatásával indul. A tőkés szereplők itt persze nem személyek, de még csak nem is csupán nemzetállamok: a ténylegesen ható, „érezhető” kereskedelempolitika a kormányok, a nemzetközi társaságok és az integrációs szervezetek (gyakorlatilag az Európai Közösség) stratégiájának az eredője. Az utóbbi egy-két évtizedre a

harmadik, de még inkább a második összetevő hatásának az erősödése jellemző. (A nemzetközi monopóliumok alapvető szerepének az elismerése, a másik két tényezővel azonos „rangra” emelése, úgy érezzük, feltétlenül indokolt, annál is inkább, mert ez közgondolkodásunkban még nem tudatosult eléggé.) A másik oldal, a szocialista közösség csak a hetvenes évekre vált kezdeményező, valóban aktív félle. A korábbi időszakra a tőkésországok protekcionista és diszkriminációs politikája, illetve intézkedései elleni szakadatlan harc nyomta rá bélyegét.

Rendkívül izgalmas és tanulságos a két világrendszer érdekeltiségi viszonyainak a feltárása. Ennek során a szerző párba állítva mutatja be a kelet—nyugati gazdasági kapcsolatok fejlesztését ösztönző, illetve gátoló tényezőket, és ezáltal több, általánosan elfogadott (tankönyvekben is leírt) feltételezést kérdőjelez meg. Igaz például az, hogy a szocialista országok biztos és bővülő piacot jelentenek a tőkésvállalatok számára, de az előbbieket csak 4—5 százalékkal részesednek az utóbbiak értékesítésében. Vagy bár Nyugat-Európa és Japán erősen érdeklődik a Szovjetunió ásványkincsei, különösen energiahordozói iránt, a nyugati tőke elsősorban mégsem ide, hanem az ebben a tekintetben még korántsem kiaknázott Egyesült Államokba és az arab országokba áramlik. Jóllehet az embargópolitika egyszer már leszerepelt a kelet—nyugati kapcsolatokban (és a nyugati fél belátta, hogy a gyakorlatilag ügyis kivitelezhetetlen „technikai elzárkózás” miatt kár lemondania a szocialista országokkal folytatott kereskedelem előnyeiről), máig sem sikerült meggyőzni a technika eladását politikai megmondolásokból ellenzők táborát. Ezeknek (és az ezekhez hasonló) érv—ellenérv pároknak az áttekintése után a szerző azt a következtetést vonja le, hogy bár „az érdekstruktúrák problematikájával foglalkozó kutatás eddig csak meglehetősen szerény eredményekkel szolgált” (mivel „a két országcsoport közötti munkamegosztás tényezői nagyrésztben adottak”), „a tőkésországok érdekeltisége a szocialista országokkal való gazdasági kapcsolatokban az enyhülési folyamattal kölcsönhatásban növekedik”. (66. l.) Az enyhülés erősödése azonban természetesen nem mechanikusan hat a kelet—nyugati gazdasági kapcsolatokra: a tőkés konjunktúraciklus alakulása, az egyes iparágak eltérő helyzete módosítja az általános politikai légkör által meghatározott feltételeket.

Izické Hedri Gabriella szerint a két világrendszer gazdasági kapcsolatainak közelmúltját és jelenét három új, hatásában igen fontos tényező kibontakozása jellemzi. Az első faktor a mélypontját 1974—1975-ben elérő, de napjainkban is tartó *tőkés világgazdasági válság*. E válság — az országok közötti együttműködés (egyik) keretét jelentő nemzetközi pénzügyi rendszer szétzilálódásával és a protekcionista intézkedések elburjánzásával — megtörte a kelet—nyugati gazdasági kapcsolatoknak a megelőző évek tapasztalatai alapján várható fejlődési dinamikáját.

(Bár a könyv témájának a szempontjából sokadrangú kérdés a válság kibontakozásának az oka, a szerző következő megállapítását kissé sommásnak érezzük: „S ha annak idején olyan neves közgazdász, mint Jevons, a napfoltok változására vezette vissza a XIX. század végi Anglia 9—10 éves gazdasági ciklusait (ebben az időszakban ugyanis a csillagászat a napfolttevékenység tízéves váltakozását feltételezte), nem is csodálhatjuk, hogy Nyugaton igen elterjedt az a nézet, amely szerint az energia- és nyersanyagárak robbanásszerű emelkedése az oka a válságjelenségeknek.” (79. l.) Való igaz, hogy a válság kiváltó okát semmiképpen sem a nyersanyagok árának ugrásszerű megemelkedésében kell keresnünk, a két jelenség közötti összefüggés azonban talán mégis erősebb a Jevons által feltételezett kapcsolathoz képest.)

A mai helyzetet meghatározó tényezők sorában a gazdasági válság mellett a helsinki konferenciával „intézményesített” *enyhülési folyamatot* és az *új világgazdasági rend* kialakítására irányuló törekvéseket emeli ki. S ha ez utóbbit első látásra kissé távolinak érezzük a kelet—nyugati gazdasági kapcsolatok kérdéskörétől, az alfejezet végére a szerző meggyőz minket arról, hogy a világgazdaság átszervezése, igazságosabb és egyenlőbb alapokra helyezése témánk szempontjából

sem másodlagos jelentőségű: „Valójában ugyanis a két eltérő gazdasági és társadalmi rendszer erőviszonya dönti el az új nemzetközi gazdasági rend kérdését is. A fejlettség és az elmaradottság harca ilyen értelemben „kelet—nyugati” (nem pedig „észak—déli”) probléma.” (98. l.)

Onálló fejezet foglalkozik a két európai integráció kapcsolatával, illetve az integrációs irányzatok hatásával a kelet—nyugati gazdasági együttműködésre, a többi között a Magyar Külügyi Intézet keretében működő NIKÁM (Nyugat-európai integrációs folyamatot kutató állandó munkacsoport) kutatási eredményeire támaszkodva. A legutóbbi fejlemények közül az EK mezőgazdasági politikájának funkciózavarairól eredő behozatali korlátozásokról olvashatunk részletesebben. Igen érdekes az a gondolat, hogy mivel a kibővült EK és a „maradék” EFTA-országok egymás közti iparcikk-kereskedelme vámmentes, a szocialista országokkal a „legnagyobb kedvezmény” elve alapján bonyolított árucserre diszkriminatív vámokkal és paratarifális korlátozásokkal sújtottnak tekinthető. Ezért „kézenfekvő megoldás volna a KGST-országok bekapcsolódása a vámmentes ipari kereskedelembé”. (105. l.)

A KGST és az EK közötti hivatalos kapcsolatfelvétel jogi és tartalmi vonatkozásainak az elemzése alapján Izikné Hedri Gabriella arra a következtetésre jut, hogy a kapcsolatfelvétel megvalósításának útjában csak a nyugati fél által támogatott akadályok állnak: a tőkésországok erőpozícióból akarnak tárgyalni az egyes KGST-tagállamokkal, és egyoldalú előnyöket igyekeznek biztosítani a maguk számára, noha — lévén a szocialista országok termelőerőinek szintje alacsonyabb a nyugatiakénál — az engedmények aszimmetriájának a keleti fél javára kellene alakulnia. A kelet—nyugati együttműködés számára az eddigiekben a Finnország és a KGST között létrejött szerződés biztosítja a legmegfelelőbb keretet, ezért a szerző szerint ezt a megállapodási formát kellene alkalmazni.

Nagy figyelmet érdemel a szerzőnek az a javaslata, hogy a szocialista integráció országainak az eddiginél sokkal jobban ki kellene használniuk az együttes fellépésből származó előnyöket, harmadik országbeli importszükségleteiket koncentrált beszerzéssel lenne helyes kielégíteni: „A nyugati üzletpolitikák összehangolásával országaink tetemes mennyiségű devizát takaríthatnának meg. Ez nem új dolog, hanem a tőkés ár- és egyéb kartellek bevált gyakorlata.” (129. l.)

A könyv második részében (amely a „Magyarország nyugati gazdasági kapcsolatai” címet viseli) történik meg hazánk „beillesztése” az első részben nagyon alaposan és részletesen elemzett kelet—nyugati kapcsolatrendszerbe. A szerző itt is először a gazdasági kapcsolatok történetét tekinti át, majd néhány súlyponti kérdésről fejti ki véleményét.

A tőkés külkereskedelmünk és a nemzeti jövedelem növekedésének összefüggését taglalva megállapítja, hogy „tőkés importunk bővülése végeredményben azért haladta meg a nemzeti jövedelem növekedési ütemét, mert egyre nagyobb arányban szereztünk be nyersanyagokat nyugati piacokon, kivitelünk pedig a bővülő importot lényegében anyagok, félkész termékek és mezőgazdasági áruk szállításának emelkedésével ellensúlyozhatta”. (163. l.) Feldolgozó iparunk nem tudott (és sajnos, ma sem tud) megfelelően helytállni a világpiaci versenyben. Cserearányváltozásra visszavezethető veszteségeink kiküszöbölése ezért bizonyul hosszú távú gondnak.

Nyugati kereskedelmünk összetételét vizsgálva a szerző (a könyv belső arányaival összhangban az árufőcsoportok megoszlására szorítkozva) hangsúlyozza az *áruszerkezet* előnytelen voltát. A külkereskedelemmel közvetlenül nem foglalkozó közgazdászok számára talán kevésbé ismert az a tény, hogy a technikai korszerűsítést szorgalmazó gazdaságpolitikai irányvonal ellenére tőkés importunkban nem a műszaki haladást megtestesítő gépek, hanem az anyagok vannak túlsúlyban. Exportunk összetétele sem felel meg annak a sokat emlegetett képnek, amely szerint „Magyarország nyersanyagokban szegény ország”, hiszen kivitelünknek csaknem a fele ipari és mezőgazdasági nyersanyag, illetve félkésztermék. Gép-
iparunk a népgazdaságban betöltött szerepénél jóval kisebb arányban képviselteti

magát exportunkban. Ily módon „... figyelembe véve technikai importigényünket, az aktívumképzés középtávon az agrár- és a fogyasztásicikk-szektorra hárul. Amíg az áruszerkezet nem módosul, addig nyugati kereskedelmünk egyensúlya azon múlik, hogy a fogyasztási iparcikk és a mezőgazdasági többlet mennyiben kompenzálhatja a nyersanyag- és géphiányt.” (175. l.)

További hiányosságként emeli ki a szerző, hogy a nyugatról importált termékeket nem dolgozzuk fel megfelelően, azaz a *hozzáadott érték* nagysága nem kielégítő. *Termelési kooperációink* mértéke is messze elmarad a kívánatostól.

A könyv utolsó három fejezete a külgazdasági politika kérdéseivel és nyugati gazdasági kapcsolataink távlataival foglalkozik. „A hosszú távú külgazdaságpolitikát és a termelés szerkezet fejlesztését összehangoló koncepció” fejezeteim arról tanúskodik, hogy a szerző világosan látja: a korábbiakban elemzett cserearányromlás nem más, mint tünet, méghozzá a magyar gazdaság szerkezeti (első sorban termékszerkezeti) gyengeségeinek a megnyilvánulása. A gyógy mód csak a termelés szerkezetének alapos átalakítása és népgazdaságunk egyfajta dinamizálása lehet. Vagy ahogyan azt *Charles P. Kindleberger* az „érett” gazdaságról tartott előadásában mondotta, a cserearányromlás az egészséges gazdaság számára az alkalmazkodás elkerülhetetlenségére figyelmeztető jel, míg az alkalmazkodást nehéznek találó gazdaság számára csak a jólét szintjében, a fizetési mérlegben vagy mindkettőjükben bekövetkező negatív értelmű változásként jelentkezik.*

Izickné Hedri Gabriella nyomatékosan figyelmeztet arra, hogy a tőkésországokkal fenntartott gazdasági kapcsolataink csak akkor fejlődhetnek a kívánatos mértékben és módon (vagyis elkerülve a nyugati partnerektől való, politikailag is kedvezőtlen következményekkel járó egyoldalú függést), ha egész népgazdaságunkat „ráhangoljuk” a világ gazdaság követelményeinek hullámhosszára. Ez a „... külkereskedelmi orientáció központi stratégiát igényel, hosszú távú, a forgalom és a termelés szféráját egyaránt felölelő koncepciót”. (194. l.) Ez a megállapítás tulajdonképpen egybevág gazdaságvezetésünk határozatokban is tetést öltött felismerésével, de több „részletkérdésben” a szerző véleménye és a gazdaságpolitika intézkedései eltérőek.

Az egyik ilyen különbség az optimális *árrendszer* megítélésében mutatkozik: „Az árak orientáló funkciójával szemben támasztott követelményt hiba volna a belső árányok nemzetközi árányokhoz való automatikus közelítésével azonosítani” — olvashatjuk a 197. lapon. A közelítés helytelenségét a szerző a multinacionális vállalatok ártorzító gyakorlatával („ami a tőkés inflációval párosulva szétzilálta a világszertei árányokat. . .” — uo.), valamint azoknak a tőkésországoknak a helyzetével indokolja, amelyek árszabályozása a lehető legliberálisabb (például Angliáé), de versenyképességük elmarad számos hasonló fejlettségi szinten álló országétól. A nemzetközi árányok átvételétől a szerző azért óvja a gazdaságpolitikát, mert az ilyenfajta igazodás véleménye szerint a hazai árszínvonal gyors emelkedésének a veszélyét idézi fel. Mivel „a termékek túlnyomó részének nincs is világszertei ára, már ezért is teljesen hibás volna az az elképzelés, hogy amennyiben a magyar termelői árak automatikusan és folyamatosan követnék a nemzetközi ármozgásokat, közelebb kerülnének céljainkhoz”. (198. l.) A könyv írásakor még csak csírájában létezhetett az 1980. január 1-én életbe léptetett új árrendszerünk, amely köztudomásúlag iparunk jó részében a világszertei árányok belföldi érvényesülését célozza. Bár — tapasztalatok híján — még nem lehet véleményt mondani az új árképzési rendszer működőképességéről és előnyeiről, bízunk benne, hogy felépítése megvédi a könyvben említett káros következményektől, és így mégiscsak „közelebb kerülünk céljainkhoz”. Teljesen egyetértünk viszont a szerzőnek azzal a megállapításával, hogy árpolitikánkat a múltbelinél dinamikusabb árfolyampolitikának kell támogatnia, s így könnyebb lesz megvédeni gazdaságunkat az árszínvonal túlzott emelkedésétől.

* Kindleberger, Ch. P.: *The Aging Economy*. *Weltwirtschaftliches Archiv*, 1978. 3. sz.

Megfontolandó, de csak részben „vigasztaló” fizetési mérlegünk alakulásának néhány Magyarországhoz hasonló országéval való egybevetése, amiből Izikné Hedri Gabriella az alábbi következtetést vonja le: „... indokoltnak látszik az a feltételezés, hogy az iparosodás útjára, a gazdasági fejlődés fejlettebb fokára későbbén érkező országok külső erőforrások bevonása nélkül nem képesek meggyorsítani gazdaságnövekedésük ütemét”. (200. l.) Amiért csak részben vigasztaló ez a megállapítás, az az, hogy „... az egyenleg alakulásában alapvetően a történelmileg késői iparosodás tükröződik, de motiválja ezt a termelési hatékonyság nem kellő foka”. (uo.) A fizetési mérleg passzívumát a szerző — nagyon helyesen — nem tartja önmagában hátrányos és kerülendő jelenségnek. Más kérdés, hogy a szocialista országok kölcsöntőke-importjának mostani mértékét sem ítéli túlzottnak (102—104. l.), amiről viszont már erősen megoszlanak a vélemények a hazai szakemberek körében. A szerző rámutat arra is, hogy túlságosan gyakran alkalmaztuk a legdrasztikusabb — és valljuk be: legkönnyebben alkalmazható — eszközt: „... a beruházás gyakran meghaladta az előirányzatot, befejezése elhúzódott, és a termelés szférájába behatoló eredményes intézkedések helyett az import korlátozásához folyamodtunk. Valamiféle „egyensúlyhiány”-tól való rettegés jellemezte politikánkat akkor is, amikor nem a mérleghiány csökkentése lett volna a távlati szempontból is célszerű megoldás.” (201. l.)

Külgazdasági stratégiánk kidolgozásához természetesen nem elegendő pusztán a gazdasági szempontok figyelembevétele. *Kozma Ferenc* nyomán Izikné Hedri Gabriella is hangsúlyozza, hogy gazdasági stratégiánk megválasztásakor *társadalmunk sajátosan szocialista vonásairól*, a társadalom jellegéből fakadó igényekről sem szabad megfeledkeznünk. Bármennyire is takarékosan kell bánnunk például az energiával, a falu kulturális és szociális színvonalának az emeléséhez elkerülhetetlen a további villamosítás. „A külgazdasági stratégiának a társadalmi fejlődést oly módon kell szolgálnia, hogy egyben a társadalmi differenciálódás ellen hasson.” (203. l.)

A könyv zárófejezete a dinamikus külgazdasági egyensúly elérését lehetővé tevő termékek és termelési kultúrák kijelölésére vállalkozik. A sorban a *gépipar* fejlesztése áll az első helyen. Külön hangsúlyt kap az alkatrészek és részegységek gyártása. *Vegyiparunk* különösen gyógyszerek és növényvédő szerek exportjával javíthatja tőkés mérlegünket. *Mezőgazdaságunk* elsősorban feldolgozott, illetve tartósított élelmiszerekkel jelentkezhethet a nyugati piacokon, de a gabona- és vágóállatexportunk is fontos tétel marad.

Mind a devizaszerzés, mind az új technika megvásárlása szempontjából egyre nő a termelési együttműködések szerepe, amelyekben az eddiginél jobban kell szorgalmaznunk az alkatrészek előállítására irányuló kooperációt. Ezek gyártása ugyanis kevésbé igényes, életciklusuk viszont hosszabb, mint a bonyolultabb késztermékeké.

Hazánk részvétele a kelet—nyugati gazdasági kapcsolatokban, illetve a német területeken már kibontakozóban levő, egész *földrészünket átfogó együttműködésben* (a tőkésországok részéről jelentkező diszkrimináció felszámolásának, valamint az enyhülési folyamat előrehaladásának ütemén kívül) attól is függ, mennyire tudjuk erősíteni a szocialista integrációt, és mennyire vagyunk képesek hazánk legfőbb exportképes „természeti kincsét”, népünk tehetségét és szorgalmát hasznosítani.

Úgy véljük, Izikné Hedri Gabriella „Magyarország a kelet — nyugati gazdasági kapcsolatokban” című (igen világos tagolású, olvasmányos, a szerző széles körű tájékozottságáról tanúskodó) könyve hasznos segítség lehet mindazok számára, akik a nap mint nap hozzánk özönlő információk mélyebb összefüggéseire is kíváncsiak.

Halm Tamás

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

О. Т. Богомолов

О стратегии долгосрочного экономического развития стран-членов СЭВ

Хотя темп развития социалистического мира превышает темп развития капиталистических стран, наши народные хозяйства сталкиваются с рядом внешних и внутренних трудностей. Вследствие того, что иссякли свободные ресурсы рабочей силы, подорожали сырьевые и топливные материалы, появились трудности в связи с их приобретением, обеспечение условий динамического роста стало более сложным процессом. Не обеспечивается сбалансированность ряда важных экономических пропорций, неудовлетворительно снабжены некоторыми товарами и инвестиционными средствами, низкой является эффективность капитальных вложений, поднимаются розничные цены.

Все эти обстоятельства принудили большинство социалистических стран к сокращению темпа роста. По мнению автора, такое замедление роста помимо объективных трудностей объясняется также и неопытностью в разрешении новых проблем.

Экономический рост наших стран, однако, располагает резервами, которые до сих пор были использованы лишь частично. Главным из них является сам производитель. Поэтому важной задачей долгосрочного экономического развития является обеспечение заинтересованности трудящихся в интенсификации развития.

Много задач предстоит решить и в области хозяйственного управления и планирования: необходимо усилить восприимчивость по отношению к новшествам, к инновации. Необходимо стремиться к тому, чтобы наша научно-техническая стратегия не опиралась чрезмерно на перенятие западной технологии, так как таким путем невозможно приобрести новейшую технику.

Из числа организационных вопросов автор особо важным считает вопрос величины предприятий. Он подчеркивает, что не следует любой ценой стремиться к увеличению размеров предприятий, так как в определенных случаях предприятия малой и средней величины в большей мере способны приспосабливаться к изменяющимся условиям.

Иштван Гольдпергер

Применение технико-экономических критериев при подготовке решений о развитии

В 1978 году в Венгрии была издана т. н. система технико-экономических критериев, охватывающая требования конкурентоспособного развития, применение которой требуется в плановой работе в масштабах как народного хозяйства, так и отдельных предприятий. В статье автор останавливается на принципиальных и практических вопросах, возникающих при анализах, выполняемых с помощью этих критериев.

Автор доказывает, что применение системы критериев соответствует стремлениям, направленным на экономически эффективное развитие. Ею расширяется горизонт времени экономического прогнозирования, представляется возможность для обоснования принятия решений о развитии на этапе, когда ещё расчёты по экономической эффективности не способны дать надёжных результатов. В дальнейшем эта система служит обоснованию расчётов по экономической эффективности посредством прогнозирования факторов, определяющих эффективность производства, издержек, цен, реализуемых количеств на основе анализа закономерностей развития.

В статье на примерах освещаются экономическое содержание и значение отдельных критериев в оценке шансов конкурентоспособного развития. Автор представляет, что уровень требований конкурентоспособности, охарактеризованный согласно системе критериев, может комплексно трактоваться относительно однородных производственных культур. В этих исследованиях могут квалифицироваться и меньшие единицы отечественной области (предприятия, виды продукции) в международном сопоставлении, однако перспектива развития может быть оценена также в отношении однородной производственной культуры.

Ласло Хуняди

Эконометрическая модель краткосрочного планирования

Вследствие ускорившихся в последние годы изменений в мировом хозяйстве потребовалось более глубоко анализировать взаимозависимости, тенденции краткосрочных народнохозяйственных процессов, а также возможные способы воздействия на них. С учётом этих задач была разработана крупногабаритная динамическая эконометрическая модель, важнейшие структурные вопросы и результаты которой представляются в статье. Так как модель пригодна для решения ряда частных задач планирования и анализа, её структура, а также применяющиеся для решения задач методы сложны. Это представляется при помощи блок-схем в первой части статьи. Из числа результатов исчислений сначала производится статистический анализ взаимозависимостей прошлого, в связи с которыми в статье представляются некоторые своеобразные черты функционирования венгерского народного хозяйства. Прогнозы вскрываются тенденции, ожидаемые на 1978 и 1979 годы, и указывается на то, что в результате использования более подробных (квартальных) информационных увеличивается точность расчётов — этим подчёркивается важность выполнения последовательных модельных исчислений. В заключение при помощи вариантов делается попытка вскрытия причин отдельных прогнозируемых тенденций, и — в первую очередь посредством динамики внешнеторгового баланса — даётся оценка ожидаемого выполнения концепции хозяйственной политики и плановых задач на 1979 год.

Ласло Прагер

Соображения центральных органов и практика предприятий

Автор в своей статье останавливается на внутреннем механизме предприятий. По его мнению, в то время как в последнее десятилетие проводились значительные и успешные исследования в отношении системы центрального регулирования, не уделялось достаточного внимания анализу внутреннего механизма предприятий. А ведь залог экономического развития состоит в том, каким образом можно осуществить цели, сформулированные центральными органами и встроенные в систему регулирования, внутри предприятий. Иными словами: насколько возможно соответствующим образом организовать связи между центральными органами и руководством предприятий, предприятиями в целом, с одной стороны, и между различными уровнями внутри предприятий, с другой стороны, то есть употребляя терминологию статьи: *первую и вторую трансмиссии* регулирования. Соответствующий образ не означает тождественного: народнохозяйственный оптимум как раз требует регулирования, системы принятия решений и разделения труда, отвечающих специфическим чертам двух уровней, во многом отличающихся друг от друга. Первая трансмиссия регулирования означает главным образом связи между различными организациями, учреждениями, в случае же второй трансмиссии процессы протекают посредством непосредственных человеческих отношений в рамках механизма предприятий, в гораздо более субъективной среде. Всё это требует совместного, интегрированного анализа, учёта экономических, социологических, психологических и т. п. факторов. В регулировании внутри предприятий особенно важно точно определять задачи, сферу влияния различных политических, общественных органов. По мнению автора, в прошедший период вследствие несоответствующего центрального управления, неправильно трактованной самостоятельности предприятий произошли ранее не наблюдавшиеся путаница, параллелизм в этих функциях. Всё это — по мнению автора — действует в направлении ослабления как категоричности принятых хозяйственных решений, так и осуществления функций политического, общественного контроля. Решения, в чрезмерной мере принимаемые коллективами, лозунг «мы коллективно принимаем решения» приводят к серым компромиссам. Наибольшая угроза, которую сулит это явление, состоит в том, что главной целью предприятия становится не прогрессивное развитие, а покой, консолидация, вместо решения проблем — сглаживание противоречий друг другу интересов. В статье констатируется: один из небольших резервов социально-экономического развития кроется в единообразном урегулировании механизма внутри предприятий, чтобы он действовал в направлении осуществления общественных целей.

Ласло Сенаи—Иштван Капронцаи

Производственные кооперативы о заинтересованности в доходе и о регулировании

В статье представляются фрагменты опыта исследований, проведенных в Кооперативном НИИ в связи с практическим реагированием на механизм действия регулирования доходов производственных кооперативов. Исследования проводились при помощи метода интервью в 60 производственных кооперативах, с использованием анкет, составленных с учётом выполненных ранее количественных анализов и практического опыта.

В статье подводятся итоги опроса относительно взаимозависимости между заинтересованностью в доходе и системой целей производственных кооперативов. Авторы указывают на то, что у большинства кооперативов наблюдается определённое направление опознания заинтересованности в доходе, однако во многих хозяйствах это не однозначно. Экономические выводы касаются и некоторых проблем взаимосвязи между заинтересованностью в доходе и регулированием доходов.

В дальнейшем в статье говорится о взаимодействии и расхождении между регулированием доходов и их эффектом. В частности рассматривается, в какой мере продолжают хозяйства заниматься нерентабельными отраслями, и в какой степени мотивируются позиции относительно производственной структуры принуждающей силой требования обеспечения полной занятости. В связи с этим авторы указывают и на некоторые проблемы взаимосвязки эффекта дохода, плановых целей и регулирования доходов.

Иштван Р. Габор

Является ли нехватка рабочей силы в сегодняшней модели социалистического хозяйства объективной необходимостью?

В февральском номере журнала «Кэзгазлашаги Семле» за 1979 год автор попытался при помощи дедуктивной логики дать теоретическое объяснение воспроизводству нехватки рабочей силы в сегодняшней модели социалистического хозяйства. С тех пор, как была опубликована его статья, многие оспаривали как устно, так и письменно изложенные в ней соображения.

В данной статье автор обобщает свою позицию в отношении оспариваемых с точки зрения конечного вывода вопросов, в логической взаимосвязности. Таким образом он выявляет, что при нормальном, консолидированном функционировании рассматриваемой модели воспроизводство нехватки рабочей силы следует считать естественным. Этому при помощи средств центрального регулирования, прямого вмешательства в деятельность предприятий можно воспрепятствовать лишь временно.

SUMMARY OF THE ARTICLES

O. T.: Bogomolov

On the long-term economic development strategy of CMEA countries

Although growth rates of CMEA countries are higher than those of the capitalist world, our economies have to face many external and domestic problems. Because of the depletion of labour power resources, the increase of raw material and energy prices, it has become more difficult to ensure the conditions for dynamic economic development. A series of disequilibria has arisen, the supply of some commodities and investment goods is insufficient, the efficiency of investment is low, consumer prices are on the rise.

These factors induced most CMEA countries to lower their growth rates. In the opinion of the author this is due to objective difficulties on the one hand and to lack of experience in solving the new problems, on the other hand.

Our economic development, however, can still rely on tremendous untapped resources. The most important of these is the productive man himself. Hence it is very important to increase the interest of working people in the intensification of development.

A lot is to be done in the field of planning and management as well.

We should not rely overwhelmingly on the import of western technology since the most up-to-date ones are often not sold to us.

Among organizational problems, the author stresses that we should not in all cases increase the size of enterprises since the smaller firms are often more elastic in adapting themselves to the changing conditions.

István Goldperger:

Application of technico-economic criteria in the preparation of decisions on development

In 1978 a system of so-called technico-economic criteria summing up the requirements of competitive development projects was worked out in Hungary, whose application is obligatory both in economy-wide and enterprise planning. The article discusses the problems of principle and of practice emerging in analyses made with the system.

The author proves that the use of the system of criteria is in harmony with the efforts at efficient development. It expands the horizon of economic foresight and allows to found decisions on development in a phase when conventional efficiency computations can not yet yield reliable results. By prognosticating the factors determining the efficiency of production—costs, prices, saleable volumes—relying on an examination of the tendencies of development, it serves the foundation of further efficiency computations.

The article illuminates with examples the economic contents of individual criteria and their importance in judging the chances of the project from the aspect of competitiveness. It also shows that the level of requirements of competitiveness as characterized by the system of criteria can be interpreted for a homogeneous culture in a complex manner. Smaller units of the domestic area compared to the international level (establishments or products) can be also qualified in the examination, but the development perspective can be judged in the context of the homogeneous production culture.

László Hunyadi:

An econometric model for short-term planning

The world economic developments accelerating in recent years have made it necessary to analyse more intensively the interrelations of short-term economic processes, their tendencies and the ways of their possible influencing. It was for these purposes that a large-size dynamic econometric model was constructed whose major constructional problems and results are examined in the article. Since the model is suited for solving several partial planning and analytical tasks, its structure and the methods used for estimations and for the solution are complex. The first part of the article reviews these with the aid of flow charts.

From among the computational results first a statistical analysis of past interrelations is presented. The article shows in its framework some peculiar features in the functioning of the Hungarian economy. The prognoses explore the expectable tendencies in 1978 and 1979 and point out that reliance on more detailed (quarterly) information increases the accuracy of computations, stressing thereby the importance of continual model computations. Finally, the variants attempt to reveal some causes of the tendencies prognosticated, and evaluate—mainly through the balance of trade—the expected implementation of the economic policy conception of the annual plan for 1979.

László Práger:

Central ideas and enterprise practice

The author examines the mechanism within the enterprise. In his opinion, while in the last decade there have been important and successful theoretical researches related to the system of central control, the investigation of the mechanism within enterprises has not obtained adequate attention. As a matter of fact, economic development much depends on how the centrally formulated objectives built into the control system can be implemented in the medium of enterprises. In other words, on how successfully the relationship between central organs and enterprise management, the enterprise as a whole on the one hand, and the relationships among the various levels within the enterprise on the other hand, or, using the terminology of the article: the first and the second transmissions of control can be made to correspond to each other.

Correspondence does not mean identity: economy-wide optimum assumes precisely a system of control, decision and division of labour corresponding to the specific features of the two levels and thus one deviating in many respects as between these levels. The first transmission of control involves decisively relationships between organizations and institutions, while with the second transmission, in the enterprise mechanism, processes take place through immediate human relations, in an essentially more subjective medium than the former one. In the author's opinion recently an earlier not observable mixing and overlapping of functions has come about, as a consequence of insufficient central control and incorrectly interpreted enterprise autonomy. All that weakens in his opinion both the resoluteness of economic decisions and the assertion of the political and social checking function. The exaggeratedly collective decisions, the slogan of "we decide in common" work towards grey compromises. Their greatest danger is that they make not progressive development but calm and consolidation into the main objective of the enterprise: instead of solving the problems they damp conflicts of interest. The article states that one of the greatest reserves of socio-economic development over the next period lies in the homogenization of the intra-enterprise control mechanism, in putting it at the service of the objectives of society as a whole.

László Szénay — István Kapronczai:

Cooperatives on income motives and on control

The article reviews the experience of a survey of the practical reactions on the mechanism of income control in agricultural cooperatives, made in the Cooperative Research Institute. The survey was carried out by interviewing members in 60 cooperatives, relying on questionnaires constructed on the basis of earlier numerical analyses and practical experience.

The article sums up the lessons of practical answers to questions asked about the interrelation between the income-motive and the goal-system of cooperatives. The authors illuminate that the majority of cooperatives indicate that they recognized the definite direction of the profit motive, but in many cooperatives this recognition is not unequivocal. The economic conclusions also raise some problems regarding the interrelations between income-motive and income control.

The further part of the article discusses the links and deviations between income control and income effect in cooperatives. It examines, among other things, to what extent the cooperatives maintain non-profitable branches, and to what extent the tendency to employ members influences the standpoints on production patterns. It is here that the authors raise some problems of harmony between income-effect, plan objectives and income control.

István R. Gábor:

Is labour shortage a necessity in today's model of socialist economy?

In his article published in the February 1979 issue of *Közgazdasági Szemle* the author attempted to provide a theoretical explanation with the aid of deductive logic for the reproduction of labour shortage in today's model of socialist economy. Since the publication of his model may have challenged his standpoint both in words and in writing.

In this article he sums up his standpoint about the debated and refuted questions, as regards the final conclusions, in a logical context. He shows that in the normal, consolidated operation of the model the reproduction of labour shortage should be considered as natural. With the tools of central control and through direct interference with the operation of the enterprises this can be hindered at most temporarily.

K. J. Arrow:

EGYENSÚLY ÉS DÖNTÉS (Válogatott tanulmányok)

A gyűjteményes kötet része annak a sorozatnak, amelyet kiadónk a Nobel-díjas közgazdászok munkásságának megismertetésére öt évvel ezelőtt elindított. A válogatás tükrözi Arrow több mint negyedévszázados közgazdasági tevékenységét, amelyet nemcsak ökonometria, hanem számos elmélet-történeti és gazdaságpolitikai témájú mű is jellemez. A kötet a szerző valamennyi alkotói korszakából kiemeli a legjelentősebb tanulmányokat, elsősorban azokat, amelyek a közgazdasági irodalomban úttörő szerepet játszottak. A kötetbe foglalt tanulmányok foglalkoznak a készletpolitikával, a felsőoktatás szerepével, az információknak a gazdasági életben betöltött funkciójával, valamint ismertetik a hatvanas évek elején kidolgozott CES-függvényt, mely jelentősen hozzájárult a közgazdaságtanban kiemelkedő szerepet játszó termelési függvények elméletéhez. Ugyancsak eredeti gondolatokkal gazdagodhat a magyar olvasó a társadalmi diszkontrátáról, a „jelen-jövő” tehermegosztásáról írott cikkeket olvasva, amelyek adalékkul szolgálhatnak a tervezéseméleti kérdésekhez. A kötetet elsősorban tudományos kutatók, modellezéssel foglalkozó közgazdászok részére ajánljuk, de hasznos a Közgazdaságtudományi Egyetem oktatói és hallgatói számára is.

401 l., kötve 85,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

ВОПРОСЫ ЭКОНОМИКИ

1979. évi 11. sz.

Medvegyev, V.: A szocialista termelés tényezőiről

Dorohina, T.: A szocialista életmód közgazdasági aspektusa

Disszon, V.: Tudományos—műszaki programok a népgazdasági tervekben

Szidorova, Zs.: A termelés tartalékainak kiaknázása és komplex értékelése

Pavlov, V.—*Szpektor, A.*: Az anyagigényesség tervezése és a tartalékok hatékony kiaknázása

Martinov, F.: A regionális természetfelhasználás módszertani problémái (A kuzbaszki területi-termelési komplexum példáján)

Gorlov, V.: A termékeny talajok rekultivációja és kihasználási hatékonysága

Luvssandorsz, P.: A realizálás elmélete és az integráció gyakorlata (a Mongol Népköztársaság példáján)

Prohorov, G.: A KGST- és a fejlődő országok termelési együttműködése

Troickij, E.: A mai forradalmi demokrácia ideológiai és politikai nézetei a tulajdonviszonyokkal kapcsolatban

Ivanov, I.: A nemzetközi korporációk polgári elméletei

Otszaszon, R.: A társadalmilag szükséges munkaráfordítások és az árképzési normatívák

Vilenszkij, M.—*Felzenbaum, V.*: Az új technika társadalmi-gazdasági hatékonysága

Fedorusz, I.: A húsipar és a mezőgazdaság integrációja

Stundjuk, V.: A határidős pénzügyi segélyek tartalékai az iparvállalatoknál

Galkin, E.: A szerződéses fegyelem és az ösztönzés

A SZUTA „A beruházások és az új technika gazdasági hatékonysága” nevű tudományos tanácsának tevékenysége (az 1979 márciusában tartott elnökségi ülés napirendjén)

Lobacsev, N.: „A szocialista munkaverseny a termelési hatékonyság fokozásának komplex rendszerében” (Össz-szövetségi tudományos—gyakorlati konferencia, Krasznodar, 1979. június)

Ivan Ivanovics Kuzminov (1924—1979) nekrológja

PLÁNOVANÉ HOSPODÁŘSTVÍ

1979. évi 10. szám

Angelov, A.: A Bolgár Népköztársaság dinamikus fejlődésének 35 éve

Židek, K.: Jubilál az NDK

Roesler, J.: Az NDK népgazdaságának tervszerű irányítása 1949—1979 között

Prokugyin, V. A.: A KGST-tagországok tudományos-technikai együttműködése: sikerek és távlatok

Kuráň, J.: A geológiai bázis fejlődése Szlovákiában

Blatný, M.: A technikai haladás néhány problémája és néhány javaslat

Gubin, B. V.: A társadalmi termelés irányítási rendszerei fejlesztésének komplex programjai

Pevzner, A. G.: A termelésirányítás fejlesztése tervezésének módszertani kérdései és az automatikus irányítási rendszerek kiépítése

Lichnovský, J.: A fémalap szerepe a cseh-szlovák népgazdaságban

Ambros, P.: Az intenzitásbeli különbségek hatása a termelés hatékonyságára és jövedelmezőségére a szlovák termelőszövetkezetekben

Pospíšil, S.: A közös vasúti teherkocsi-park

Weltwirtschaftliches Archiv

1979. évi 4. sz.

Genberg, H.—*Kierzkowski, H.*: A gazdasági zavarok közvetlen és perspektivikus hatásai egy dinamikus valutaárfolyammodellben

Giersch, H.: Növekedési aspektusok, strukturális változások és a foglalkoztatás (J. A. Schumpeter interpretálásában)

Junger-Dittel, K.-O. — *Reisen, H.*: Stabilitáshiány az importban és a fejlődő országok reagálása. Veszít stabilitásból a tőke és a félkész termékek beáramlása

Hitiris, T.: A protekció és a koncentráció hatása a munkaintenzitás alakulására a brit iparban

Tower, E.: A társadalmi közömbösségi görbék geometriája

Riezman, R.: Egy vámunió-elmélet. Három ország — kétféle termék esete

Yu, E. S.: A kereskedelmi forgalmon kívül levő termékek és egy vámunió-elmélet

Vastrup, C.: Választás két tarifa és kvóta között bizonytalanság esetén

Haan, W. A.—Visser, P. E.: Az import-tarifák és -kvóták ismérvei, és a metzleri paradoxon. Egy alternatív megközelítés

Wijnbergen, S.: Egy teljesen szabad tőke-áramlás mellett gyakorolt fiskális politika ismérvei a két országból álló keynesi világban

Brodsky, D. A.—Sampson, G. P.: Az export stabilitásának hiánya és a gazdasági struktúra: kelet—nyugati összehasonlítás

Pearson, Ch. S.: Kereskedelmi expanzió a gyengén fejlett országokkal

Grauwe, P.: A fejlődő országokkal folytatott kereskedelem expanziója

Планово стопанство

1979. évi 8. sz.

Najdenov, N.: Automatizált tervezési rendszer létrehozása

Pantelejev, Z.: Automatizált tervszámítási rendszer „jogellátásának” problémái

Peneva, B.: Hatékonyság és mérlegek

Sarenkov, Sz.—Draganov, E.: A nemzetgazdasági komplexum strukturális tökéletesítésének problémái a szocialista gazdasági integráció feltételei között

Tankova, D.: A környezet védelme és újratermelése — a tervezés és az irányítás komplex problémája

Arszov, Sz.: Mélyreható forradalmi átalakulások az élet minden területén

Draganova, I.: A tarifális viszonyok helyzete és tökéletesítésének irányai a mezőgazdaságban

Kosztov, K.: Településrendszerek lakosságának mezőgazdasági termékekből való önellátása

Szamalijeva, A.—Panajotova, G.: Néhány ártervezési kérdés a nemzeti agrár-ipari komplexumban

Tonkova, Sz.: Területi rendszerek társadalmi-gazdasági fejlődésének modellezése és elemzése (Tudományos szeminárium a SZUTA Limnológiai Intézetében, Lisztvjanka na Bajkal, 1979. május 21—25.)

1979. évi 6. sz.

A népi Lengyelország harmincöt éve

Secomski, K.: Strukturális változások Lengyelország harmincöt éves fejlődése során

Chotaj, H.: A fejlett szocialista társadalomhoz vezető úton

Baka, W.: A tervezési és irányítási rendszer fejlődése a népi Lengyelországban

Głiński, B.: A szocialista gazdálkodó szervezet — a hatékony gazdálkodás kulcszereplője.

Madaj, Z.: A pénzügyi eszközök tökéletesítése

Zienkowski, L.: A nemzeti jövedelem az 1945—1978 közötti időszakban

Wojciechowski, B.: A külkereskedelem a népi Lengyelország harmincöt éve alatt

Musiał, M.: Az Odera-mente a népi Lengyelországban

Kołodziejewski, J.: Tengergazdálkodás a népi Lengyelországban

Fedorowicz, K.: A műszaki infrastruktúra fejlődése

Goryński, J.: A lakásépítési politika fő irányai a népi Lengyelországban

Glapa, Z.: Társadalombiztosítás Lengyelország harmincöt éves fejlődése során

1979. évi 7—8. sz.

Główniak, S.: A szocialista kisipar fejlesztésének céljai és irányai 1979—1985-ben

Jakobsche, J. Zb.: A Visztula-program — feladat a területi tervezés számára

Plowiec, U.: A külkereskedelem tervezésének problémái a nyolcvanas években

Nawrocki, S.: Az agrotechnika fejlődése és hatása a mezőgazdasági termelés specializációjára és a falu urbanizációjára

Szemberg, A.: Változások a földhasználatban — prognózis-kísérlet

Luszniewicz, A.: A társadalmi mutatószámok statisztikai vizsgálatának szükségessége

Tober, J.: Intézményi tényezők és a termelési szerkezet átalakítása

Rutkowski, J.: A termelés nemzetközi szakosításának feltételei

Kohlert, P.—Schönknecht, D.: A szocialista gazdasági integráció mint a vállalati újratermelési folyamat intenzifikálásának tényezője

Kantecki, A.: A fogyasztás mint a hosszútávú terv alrendszere

Jakóvik, W.: A kereskedelmi szolgáltatások irányításának parametrikus rendszere

Czarski, E.: Munkaerővándorlás a bányászásban

Milic-Czerniak, R.: A fogyasztási formák megválasztása a kereső háztartások tagjai fogyasztási szükségleteinek kielégítésében az alsó-szilárd agglomerációban

1979. évi 6. sz.

Balabanov, I.: A konkrét munka termelésben való funkcionálásának gazdasági formája és ennek irányítása

Papazov, E.: Tudományos-műszaki integráció a Bolgár Népköztársaság és a KGST-tagországok között

Szamarzsijeva, V.: A minőség és a hatékonyság problémái az oktatásban és az egészségügyben

Pileva, M.: A városi és falusi életmód és ellátás közelítésének társadalmi-gazdasági szempontjai

Andrejev, D.—Kosztov, Sz.: A Bolgár Népköztársaságban végzett geológiai feltérési munkák gazdaságföldtani hatékonysága meghatározásának módszertana

Ninov, G.: A szállítási szerviz tökéletesítése a mezőgazdaságban

Totev, A.: A bolgár lakosság külső és belső migrációja

Kodinov, Sz.: Az EGK-országok gazdaságnövekedési üteme és integrációja

Igov, N.: Beruházások területi tervezésének modelljei

The ECONOMIC JOURNAL

1979. évi júniusi szám

Prest, A. R.: A jövedelemadóztatás szerkezete és reformja

Peckerman, W.: A „jövedelemfenntartási segélyek” (Income Maintenance Payments)

hatása a szegénységre Nagy-Britanniában, 1976-ban

Creedy, J.—Hart, P. E.: Életkor és a fizetések megoszlása

Frsund, F. R.—Hjalmarsson, L.: A hatékonyság Farrell-féle mérése a svéd tejüzemekben

EKONOMISTA

1979. évi 3. sz.

Józefiak, C.: A külföldi beruházási hitelek megtérülése

Dziewulski, J.: Jelenkori viták Rosa Luxemburg gazdasági és politikai nézeteiről

Kozyr-Kowalski, S.: A társadalmi osztályok közgazdasági identifikációja

Rogozinski, K.: A szükségletek kategóriája a közgazdasági elméletben

Swaller, L.: A gazdálkodó szervezetek költségvetési kapcsolatai mint a gazdasági-pénzügyi rendszer része

Dobozi István: A gazdaságpolitika nyersanyagellátási megalapozása Nyugat- és Kelet Európában

Winiacki, J.: Az infláció gyökerei a tőkés gazdaságban

Kleer, J.: Külső tényezők és fejlesztési stratégia a harmadik világban

wirtschafts wissenschaft

1979. évi 10. sz.

Pawloff, M.—Stieler, R.: A szocializmus anyagi-műszaki bázisának tökéletesítése, valamint a munka szocialista jellegének további erősítése a fejlett szocialista társadalom létrehozásának folyamatában

Peters, H.-J.: A KGST-országok termelési struktúrájának tökéletesítése a szocialista gazdasági integráció folyamatában

Mitternacht, W.: A népgazdaság potenciáljának erősítése a tudományos-műszaki haladás és a beruházási tevékenység szorosabb kapcsolatának révén

Wolf, I.: Az ipari kombinátok és üzemek építésének alapvető feladatai a szocializmus anyagi-műszaki bázisának minőségi tökéletesítésében az NDK-ban

Grundmann, S.: A városok szerepe a város és falu közötti szociális különbségek csökkentésében az NDK-ban

Kolloch, E.—Thümmler, W.: Vita az arany-nak a tőkés nemzetközi valutáris kapcsolatokban betöltött szerepéről

Donda, A.: A számvitel és a statisztika mint a szocialista irányítás és tervezés tárgya (Konzultáció)

Kollokvium az értékelmélet kérdéseiről, különös tekintettel a társadalmi ráfordításokra (a Lipcei Marx Károly Egyetem mellett működő Franz Mehring Intézet „A szocialista áru- és pénzvviszonyok tervszerű felhasználása” nevű munkacsoportjának ülése, 1979. V. 2.)

Kiskemper, W.: Az anyagi-műszaki bázis társadalmi-gazdasági kritériumai (Az NDK Tudományos Akadémiája mellett működő Központi Közgazdaságtudományi Intézet emlékülése Marx Károly születésének 161. évfordulója alkalmából, 1979. május 17.)

Rosenberg, Ch.: A kombinátok és az üzemek fejlesztése a fő- és a mellékfolyamatokra vonatkozó gazdaság- és irányításszervezési intézkedések révén (Kollokvium a Freibergi Bányakadémia Szocialista Gazdaságirányítási Intézetében, a bányászati és kohászati napok keretében, 1979. június 28.)

POLITICKÁ EKONOMIE

1979. évi 8. sz.

Tepper, T.: A tudomány helye a társadalmi termelőerőinek rendszerében

Klaccck, J.—Stáimer, M.: Energiaigény és gazdasági növekedés

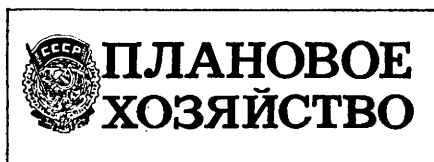
Nikl, M.: A maoista belső gazdaságpolitika alapproblémái

Landa, V.: A fejlődő országok Európai Gazdasági Közösséghez történő társulásának elméleti vonatkozásai

Fedorenko, Ny. P.: A szocialista termelés alapegységéről

Jelen, V.: A nemzetközi piacutatásról

Kociánová, H.: A bérmeghatározás hosszútávú változási tendenciái a fejlett tőkés-országokban

1979. évi 11. sz.

Scserbickij, V.: Az SZKP gazdasági stratégiája: a társadalmi termelés struktúrájának és telepítésének tökéletesítésével kapcsolatos problémák

Lebegyinszkij, N.: A népgazdasági tervezés és az automatizált tervszámítási rendszer (ASZPR) fejlődése

Krotov, Ju.: A normatív tiszta termelés mutatója alkalmazásának lényege

Deminov, A.—Potapenko, F.—Kovalenko, V.: A tiszta termelés mutatójának alkalmazása a gazdálkodási tevékenységben

Mergelov, G.: A nyereségelosztás gazdasági normatívájának alkalmazásával kapcsolatos tapasztalatok a műszergyártásban

Ljubinyeckij, Ja.—Szalimov, V.: Egységes tudományos—műszaki fejlesztési alap képzésének normatívái

Fegyinyin, V.: A gazdasági mechanizmus és a szocialista verseny

Szokolov, I.: Az automatizált irányítási rendszer korrelációjának problémái

Bregyihin, N. stb.: A petrokkémiai ipar fejlesztésére és telepítésére való ösztönzés gazdaságmatematikai módszerei

Zsenatov, A.: Az agrárvállalatok termelőkapacitásai

Jakusev, A.: Jobban használjuk ki az állatiermék-gyártás növelésének tartalékait!

Peksev, Ju.: A KGST-tagországok hosszú távú együttműködési célprogramja a köz-szükségleti cikkek gyártásának területén

Szavin, A.: Az árképzés mint a társadalmi termelés hatékonyság-fokozásának emelője

Andruhovics, L.—Zvjagin, A.: A tudományos kutatási és műszaki fejlesztési munkák gazdasági hatékonyságának megosztása a közös felhasználó szervek között

Pokrovskij, V.—Disszon, B.: Szovjet—lengyel szimpózium a tudományos-műszaki haladás problémáiról (Varsó, 1979. május)

Módszertani útmutatás a normatív tiszta termelési mutató kidolgozásának és tervezésben való alkalmazásának rendjéről

Gucalo, B.: A szerződéses kötelezettségek teljesítésének értékelése

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Богомолов, О. Т.</i> — О стратегии долгосрочного экономического развития стран-членов СЭВ	257
<i>Иштван Гольдпергер</i> — Применение технико-экономических критериев при подготовке решений о развитии	264
<i>Ласло Хуняди</i> — Эконометрическая модель краткосрочного планирования	278
<i>Ласло Прагер</i> — Соображения центральных органов и практика предприятий	291
<i>Ласло Сенаи—Иштван Капронцаи</i> — Производственные кооперативы о заинтересованности в доходе и о регулировании	306
ДИСКУССИЯ	
<i>Иштван Р. Габор</i> — Является ли нехватка рабочей силы в сегодняшней модели социалистического хозяйства объективной необходимостью?	315
ОБЗОР	
Материально-техническая оснащенность строительных трестов и ее развитие (<i>Ласло Шолдош</i>)	324
НАУЧНАЯ ИНФОРМАЦИЯ	
Создание социалистических малых предприятий — на основе индивидуального почина (<i>Пал Юхас—Тамаш Пругбергер</i>)	338
Французско-венгерский коллоквиум по аграрной экономике (<i>Агнешь Надь</i>)	347
Тридцатилетний путь венгерской статистики	355
ОБЗОР ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ	358
КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ	
<i>Иван Бенет</i> «Сельское хозяйство, пищевкусовое хозяйство, аграрно-промышленный комплекс» (<i>Вильмош Мариллаи</i>)	367
Габриэлла Хедри, Изикне «Венгрия в экономических связях между Востоком и Западом» (<i>Тамаш Халм</i>)	371
Резюме статей на русском и английском языках	376
ИЗ СОДЕРЖАНИЯ ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ	380

Фőszerkesztő: *Zsarnóczai Sándor*
Szerkesztőségi titkár: *Kovács Lajos*
Olvasószerkesztő: *Halm Tamás*
Rovatvezetők: *Balázs Sándor*
Gábor R. István
Molnár Ferenc
Sinkovics Alfréd
Szabó Katalin
Vági Ferencné
Tördelőszerkesztő: *Csehiné Bánhalmi Andrea*

KÖZGAZDASÁGI SZEMLÉ

A tartalomból

BURGERNÉ GIMES ANNA:

A magyar gazdaság növekedése a 70-es években

POGÁNY GYÖRGY:

Gondolatok az ember teljesítményét módosító tényezőkről

KOMONYI ZOLTÁN:

Rugalmas vállalati tervezés

VÁGI FERENC:

Vállalatnagyság és vállalati struktúra az állami gazdaságokban

KRASZNAI ZOLTÁN:

A kisebb európai KGST-országok tőkés külkereskedelmének szerkezeti sajátosságai

CSABA LÁSZLÓ:

Kelet—nyugati együttműködés és gazdasági mechanizmus

BOTOS BALÁZS:

Struktúrapolitika és beruházásirányítás az NSZK-ban

MIHALIK ISTVÁN:

Lenin reagálása Rosa Luxemburg „A tőkefelhalmozás” című könyvére

4

XXVII. évfolyam

1980. április

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

A szerkesztő bizottság tagjai:

AUGUSZTINOVICS MÁRIA, BOGNÁR JÓZSEF, CSIKÓS-NAGY BÉLA, CSIZMADIA ERNŐ, ERDŐS PÉTER, FALUSNÉ SZIKRA KATALIN, FEKETE FERENC, GANCZER SÁNDOR, HETÉNYI ISTVÁN, HORVÁTH LÁSZLÓ, HUSZÁR ISTVÁN, KÁPLÁR JÓZSEF, KESERŰ JÁNOSNÉ, KORNAI JÁNOS, MEGYERI ENDRE, NAGY TAMÁS, NYERS REZSŐ (elnök), SIPOS ALADÁR, SZABÓ KÁLMÁN, SZAMUELY LÁSZLÓ, VINCZE IMRE, ZSARNÓCZAI SÁNDOR (főszerkesztő)

TARTALOM

<i>Burgerné Gimes Anna</i> : A magyar gazdaság növekedése a 70-es években	385	
<i>Pogány György</i> : Gondolatok az ember teljesítményét módosító tényezőkről	398	
<i>Komonyi Zoltán</i> : Rugalmas vállalati tervezés	414	
<i>Vági Ferenc</i> : Vállalatnagyság és vállalati struktúra az állami gazdaságokban	427	
<i>Krasznai Zoltán</i> : A kisebb európai KGST-országok tőkés külkereskedelmének szerkezeti sajátosságai	438	
<i>Csaba László</i> : Kelet—nyugati együttműködés és gazdasági mechanizmus	452	
<i>Botos Balázs</i> : Struktúrapolitika és beruházásirányítás az NSZK-ban	467	
<i>Mihalik István</i> : Lenin reagálása Rosa Luxemburg „A tőkefelhalmozás” című könyvére	479	
TUDOMÁNYOS TÁJÉKOZTATÓ		
A világelelmezés és az élelmiszerhelyzet vizsgálatának módszertani kérdései (Nemzetközi tanácskozás Lipcsében) (<i>Váczy Mária—Czágány László—Tóth László</i>)	491	
FOLYÓIRATSZEMLE		494
M. von Hoffmeyer—J. V. Schrader: Drágulási hullám a nemzetközi nyersanyagpiacokon — D. Hamman: A Phillips-görbe, a racionális várakozások és a munkaerőpiac szerződéselméleti szemlélete		
SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ		
Tömpe István: Struktúraalakító beruházási döntések (<i>Richter Sándor</i>)	499	
Vadász László: A műszaki fejlődés hatása a dán mezőgazdaságra (<i>Pálovics Béláné</i>)	500	
A cikkek orosz és angol nyelvű rövid tartalmi kivonata	503	
KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK TARTALMÁBÓL	508	

E SZÁM SZERZŐI:

Dr. Botos Balázs, a Magyar Tudományos Akadémia Ipargazdaságtani Kutatócsoportjának tudományos munkatársa; **Burgerné dr. Gimes Anna**, a közgazdaságtudományok doktora, a Kertészeti Egyetem tanszékvezető egyetemi tanára; **dr. Czágány László** kandidátus, az MSZMP Csongrád megyei Bizottsága Oktatási Igazgatóságának tanára; **dr. Csaba László**, a Magyar Tudományos Akadémia Világgazdasági Kutató Intézetének munkatársa; **dr. Komonyi Zoltán**, a Vizsgadalkodási Intézet tudományos főmunkatársa; **dr. Krasznai Zoltán**, a Konjunktúra- és Piackutató Intézet tudományos munkatársa; **dr. Mihalik István** kandidátus, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem docense; **Pálovics Béláné** kandidátus, az Országos Tervhivatal tanácsosa; **dr. Pogány György** kandidátus, az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének tudományos tanácsadója; **Richter Sándor**, a Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Intézetének tudományos segédmunkatársa; **dr. Tóth László** kandidátus, a Szegedi József Attila Tudományegyetem docense; **dr. Váczy Mária**, a Szegedi József Attila Tudományegyetem adjunktusa; **dr. Vági Ferenc**, a közgazdaságtudományok doktora, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem tanszékvezető egyetemi tanára.

A magyar gazdaság növekedése a 70-es években

A 70-es évek végének, a 80-as évek elejének növekedéséről élénk viták folytak és folynak a magyar közgazdaságtudományban és gazdaságpolitikában. [1] A gazdasági vezetésben ma már általánossá vált az a nézet, hogy a 70-es években megváltozott nemzetközi gazdasági környezet, az egyre dráguló import és a nehezülő export miatt bekövetkezett egyensúlyi nehézségeinket a termelő és nem termelő felhasználás csökkentésével, illetőleg az eddiginél lassúbb növelésével és ezzel összefüggően lassúbb gazdasági növekedéssel kell helyrehoznunk.

A népgazdasági terv a korábbinál kisebb növekedési ütemet ír elő, és számos olyan intézkedés jelenik meg, amely a beruházások, a termelő felhasználás, az import és a lakossági fogyasztás korlátozására irányul. A kitűzött célok szerint a felhasználás korlátozásával lelassított gazdasági növekedési ütem mellett nagyobb lehetőség lesz a megváltozott nemzetközi gazdasági helyzethez való alkalmazkodásra, a gazdaságtalan termelés visszaszorítására, a gazdasági szerkezet átalakítására, a jobb minőségű áruk előállítására, az exportképesség fokozására.

A közgazdászok közül többen különféle érvek alapján vitatják a népgazdasági növekedés visszafogásának koncepcióját, illetőleg bizonyos, ez irányban ható korlátozások célszerűségét. [2]

Cikkemben azt kívánom bizonyítani, hogy a magyar gazdaság növekedési ütemének lelassulása elkerülhetetlen következménye az objektív külső és belső gazdasági körülményeknek. Éppen ezért úgy vélem, hogy az amúgy is bekövetkező lassulást nem célszerű restriktív intézkedésekkel elő is mozditani. Azon a véleményen vagyok, hogy a *gazdaságos* termelést a mostaninál jobban kellene ösztönözni, az ehhez szükséges termelő felhasználást pedig nem kellene korlátozni. Továbbá, ha nemzetközi fizetési mérlegünk egyensúlyának helyreállítása érdekében egyes korlátozó intézkedések elkerülhetetlenek is — elsősorban a beruházások növekedésének és a velük kapcsolatos importnak a korlátozása terén —, *sokkal inkább a gazdaság élénkítését előmozdító gazdaságpolitikára kellene törekedni, semmint a növekedés visszafogását előidézőre*. Véleményem alátámasztására a gazdasági növekedés alakulásának nemzetközi jelenségeiből indulok ki.

A gazdasági növekedés lassulásának okai a fejlett tőkésországokban

Az 1970-es évek visszaesését és a növekedés tartós lassulását általában az energiahordozók 1973-as áremelkedésének tulajdonítják. Valójában már korábban is utaltak bizonyos jelek arra, hogy a háború utáni nagy fellendü-

lés a végéhez közeledik. A 60-as évek végétől növekedett a munkanélküliség, az infláció felgyorsult, és a korábbinál gyakoribbá vált a termelés ciklikus visszaesése.

A növekedés lassulását előidéző tényezők közül valószínűleg a következők a legfontosabbak. [3]

1. *A műszaki fejlődés megtorpanása.* A háború utáni gyors növekedés egyik jelentős forrása a műszaki-tudományos forradalom volt. A második világháború, majd az azt követő koreai és vietnami háború, továbbá a hidegháborús hadiipari fejlesztés rendkívüli technikai haladással járt együtt. A hadiiparban elért technikai eredményeket részben hasznosítani lehetett a békés termelést szolgáló ágazatokban is. A békés iparágak fellendülése és a termékeik iránt gyorsan növekvő kereslet tovább lendítette a műszaki fejlődést.

Az élvonal mögött elmaradó országokban a gyors fejlődés számottevő tényezője volt a technika átvétele az élenjáróktól (például Japán és az európai tőkésországok jelentős része az Egyesült Államoktól vehette át a legkorszerűbb technikát), majd a későbbiekben annak továbbfejlesztése.

A gyors technikai fejlődés az elmúlt években mind az Egyesült Államokban, mind a többi fejlett országban lelassult. Ennek jelzői a többi között, hogy több országban csökkent a kutatásra és a fejlesztésre fordított költségek összege, kevesebb az új találmány, a bevezetett új eljárás. A lassulás okaiként említik a rossz gazdasági helyzetet és kilátásokat, az állami költségvetés megnövekedett terheit, a magánvállalatok alacsony profitját, a növekvő környezetvédelmi kiadásokat stb. Mások úgy vélik, hogy a megtorpanás egy új műszaki forradalom kezdődő kibontakozásával kapcsolatos az elektronika, az energiahordozók stb. területén, amelynek jelei az ipart várakozásra, egyes fejlesztések elhalasztására készítetik. Bármi is azonban a lassulás oka, maga a lassulás kétségtelenül tapasztalható.

2. *A munkaerőkortlát.* A növekedés egyik alapvető tényezője a munkaerő. A termelés növelése létszámbővítést vagy gépesítéssel, illetőleg egyéb technikai eszközökkel történő munkaerő-helyettesítést igényel. Kaldor szerint Angliában a 60-as években 1 százalékos ipari termelésnövekedés 0,5 százalékos munkaerő-növekedést igényelt. [4] Ha a növekedéshez szükséges munkaerő nem áll rendelkezésre, akkor — adott technikai szinten — fokozott mértékű munkaerő-helyettesítést kell végrehajtani, ami megnöveli a tőkeefficienciát, csökkenti a termelőeszközök hatékonyságát és ezáltal a profitrátát is.

A National Accounts Statistics és az OECD statisztikái alapján végzett számításaink szerint a 60-as évtized vége óta sok tőkésország ipari, építőipari ágazataiban nő a tőkeefficiencia, részben az említett okok, részben a lanyguló kereslettel összefüggően kihasználatlanul maradt kapacitások következtében. A mezőgazdaságban már korábban is növekvő tőkeigényességi együttható viszont a 60-as évek vége óta már csak lassúbb emelkedést mutat, a gépekkel való telítettség és a csökkenő beruházási kedv miatt.

A munkaerőhiányra utaló magyarázatnak látszólag ellentmond a fejlett tőkésországokban a 60-as évek vége óta növekvő munkanélküliség és a szinte korlátlan vendégmunkás-forrás. Figyelembe kell azonban venni, hogy a munkanélküliség jellegzetesen strukturális volt, és hogy a vendégmunkásokkal éppen a leginkább hiányzó kvalifikált munkaerőforrást lehet a legkevésbé bővíteni. A növekedés nem akármilyen létszámbővítést, hanem megfelelő

szaktudással rendelkező munkaerőt igényel. A képzettség a technikai fejlődéssel egyenrangú növekedési faktor. (A munkanélküliség csak tartós gazdasági visszaesés után terjedt ki a képzett fiatal munkaerőre a rosszul prosperáló, hanyatló ágazatokban.)

3. *Az ágazati átrétegződés.* A szakképzett munkaerő szűkössége az iparban a harmadik szektor bővülésével is kapcsolatos. Ma a fejlett tőkésországokban a teljes munkaerő-létszám 40—60 százalékát foglalkoztatják a szolgáltatási ágazatok. A mezőgazdaságból már alig szabadítható fel munkaerő, és ami felszabadul, annak nagy része a harmadik szektorba vándorol. Sőt az iparból is ide áramlik át a munkaerő.

A népgazdaság növekedése viszont az ipari növekedés és a többi népgazdasági ágazat rendszerint lassúbb növekedésének a (súlyozott) átlaga. Minél nagyobb az iparénál kisebb növekedésű népgazdasági ágazatok aránya, annál kisebb népgazdasági növekedést eredményez az adott ipari növekedési ütem. Ha pedig az ipari termelés növekedése valamilyen okból lelassul (munkaerőhiány, lassú technikai fejlődés stb.), akkor ez tovább csökkenti a népgazdaság növekedési ütemét.

4. *A keresleti korlát.* A gazdasági visszaesések legfőbb okát a marxizmus elmélet — és más indokok alapján a keynesi közgazdasági elmélet is — a termelés keresleti korlátjában látja.

A termelőeszközök és a fogyasztási cikkek keresletének lanygulása már az 1973—75-ös visszaesést megelőzően is megmutatkozott. A legtöbb tőkésországban a 60-as években befejeződött az iparnak, a mezőgazdaságnak és a többi ágazatnak a meglévő korszerű technika alapján történő strukturális átalakítása, a még újabb technika alapján történő újabb megújításra pedig egyelőre kevesen vállalkoznak.

A fogyasztási cikkek piacán is tapasztalhatók telítődésre utaló jelek, legalábbis az eddigi fogyasztásicikk-kínálat mellett.

A korábbi expanziót — akár a termelőeszközök, akár a fogyasztási cikkek terén — egyre újabb termékek kínálatával is nehéz fenntartani, a technikai fejlődés lassulásával pedig még kevésbé lehet. A lanyha kereslet és a korábbinál alacsonyabb profitok viszont nem serkentenek új termékek, eljárások kifejlesztésére.

A belső piacok viszonylagos telítettsége fokozott protekcionizmusra és egyidejűleg exportbővítő erőfeszítésekre készítette és készíteti az egyes tőkésországokat, illetőleg regionális csoportosulásait (EGK). E két, a nemzetközi kereskedelemben egymásba ütköző magatartás a világszerte éleződésére, majd a nemzetközi kereskedelem növekedési ütemének csökkenésére vezetett.

Jelentős piacbővítést a fejlődő országokkal való fokozott kereskedelem és együttműködés tenne lehetővé. Erre már számos kísérlet és kezdeményezés történt. A fejlődő országok vásárlóereje azonban — az olajtermelőket kivéve — viszonylag csekély.

5. Végül a fenti tényezők hatását kiélezte, erősítette, sőt új feszültségeket is keltett az *olaj és az egyéb energiahordozók árának drágulása*. A termelői és a fogyasztói árak gyors növekedése következtében nőttek a termelési költségek, csökkentek a profitok, számos termékből csökkent a fogyasztói kereslet, csökkent ezek gyártása, kihasználatlanul maradtak a kapacitások, a rossz profitkilátások csökkentették a beruházási kedvet, nőtt a munkanélküliség, csökkentek a reálbérek, tovább csökkent a kereslet stb. Mindez

a 30-as évek óta tapasztalható legmélyebb, 1974—75-ös válsághoz vezetett. Az utána következő gyenge és rövid megélénkülést napjainkban újabb hanyatlás váltotta fel.

A növekedés lassulása az európai szocialista országokban

Az európai szocialista országok egy részében szintén csökkent a növekedés üteme a 70-es években. A prognózisok valamennyi KGST-országban további ütemcsökkenést jeleznek az elkövetkező évekre, összhangban azok terveivel és az ENSZ becsléseivel.

Stark Antal cikkében [5] a növekedés lassulásának főbb okait a termelési hatékonyságot leginkább fokozni képes (főként ipari) ágazatok külső (elsősorban a mezőgazdaságból származó) *munkaerőforrásának kimerülésében, a beruházásra rendelkezésre álló eszközök korlátozottságában és az eszközhatékonyság romlásában látja. Az utóbbit főként a kevésbé hatékony infrastrukturális ágazatok népgazdasági súlyának növekedésével, a Szovjetunió vonatkozásában pedig a nyersanyag-lelőhelyek távolabbra helyeződésével magyarázza.*

A távol-keleti területeken a korábbinál nagyobbak a kitermelési, és onnan a szállítási költségek. Hacsaturov [6] szerint a távoli lelőhelyeken többnyire a nyersanyag minősége is gyengébb, mint a régebbieken. A távoli lelőhelyekre történő ipartelepítés azért is drágítja a termelést, mert az ipari létesítmények mellett a teljes infrastruktúrát is ki kell építeni, sokszor zord éghajlati viszonyok között.

Valamennyi KGST-országban *növekszenek a környezetvédelem költségei* is, elvonva az eszközöket a termelés növelését célzó beruházásoktól.

Csökkenti a hatékonyságot, és lassítja a növekedést, hogy a szocialista országokban az eddiginél gyorsabban fejlesztik a mezőgazdaságot, és ez nagy munkaerő-helyettesítő, a termelést nem vagy kevésbé növelő beruházási szükségletet is támaszt. Mindamellett szinte valamennyi KGST-ország gazdaságát — talán a Szovjetunióét kivéve — sújtja az *importált energia-hordozók drágulása* és a tőkés export lehetőségének korlátozottabbá válása.

Valószínűleg hozzájárul a növekedés lassulásához az is, hogy a *gazdaság-irányítás* a legtöbb országban nem alkalmazkodik elég rugalmasan a megváltozott körülményekhez; így a gazdasági környezet nem kedvez annak, hogy a vállalatok kiaknázzák a hatékonyság növelésében rejlő tartalékaikat, és rugalmasabban igazodjanak a belső és a külföldi kereslethez.

A magyar gazdaság növekedése

A magyar népgazdaság növekedése erősen függ külkereskedelmétől, annak növekedésétől és a cserearányoktól. A kedvezőtlenebb külgazdasági feltételek következtében egyrészt emelkedtek az általunk importált termékek árai, másrészt az exportlehetőségek is romlottak. A lassabban növekvő gazdaságú országokban ugyanis kevésbé gyorsan nő a kereslet, és így kisebb az importigény is, mint a gyorsabban növekedőkben. Nagyobb az importszelekció, fokozódnak a követelmények a minőség, a korszerűség, a választék iránt, az exportverseny pedig éleződik.

Magyarországnak köztudottan kevés olyan gazdaságosan exportálható

terméke van, amely a jelenlegi tőkés világgazdasági adottságok mellett is jól állná a versenyt. Az exporttal nem ellentételezhető import ideig-óráig fedezhető hitelekkel, de a hitelfelvételt előbb-utóbb csökkenteni kell. Az import csökkenése — illetőleg nem megfelelő növekedése — fékezi a termelés növekedését is. Ugyancsak fékezőleg hatnak a termelésre az exportálási nehézségek, amelyek gátolják az exportra termelő és az azokhoz kapcsolódó vállalatok termelésének növekedését.

E növekedést lassító tényezők azonban nálunk is részben a múltban gyökereznek. A múltbeli okok a következők:

1. *A gazdaságirányítás 1968. évi reformja nagy gazdasági tartalékokat szabadított fel.* A 60-as évek elejének viszonylag lassú növekedése 1968 után felgyorsult, a termelés a korábnál jobban igazodott a szükségletekhez. *A reformintézkedések azonban nem voltak teljes körűek.*

A beruházásoknak a vállalatok hatékonyságától, piacérzékenységétől és fejlődési képességétől lazán függő központi elosztási rendszere csak részben módosult. [7] A saját fejlesztési alapok ugyan növekedtek, de felhasználásuk továbbra is jórészt központi döntéstől, a támogatás vagy hitel formájában adott állami hozzájárulástól függött, sőt a fejlesztési akciók nagy részét központi szervek kezdeményezték. A vállalatoknak sem fejlődési, sem újratermelési — foglalkoztatási, bérezési stb. — lehetőségeik nem függtek szorosan attól, hogy hogyan állják meg a helyüket a bel- és külföldi fogyasztókért folytatott versenyben. A hatékonyabbak működését és növekedését elvonásokkal korlátozták, a gyengébbeket támogatásokkal előmozdították. Ily módon nem erősödhetek meg eléggé a versenyképes vállalatok, és nem hódítottak teret azok termékei.

1972-ben jórészt kimerültek azok a tartalékok, amelyeket az irányítás 1968-as reformja mozgósíthatott. A gazdasági életben különféle nehézségek mutatkoztak. Ehhez járult még az akkor tetőző beruházási hullám és a beruházási túlkereslet csökkentését célzó korlátozó intézkedések sorozata. Mindez megtorpanáshoz vezetett a gazdasági fejlődésben.

A zökkenőmentes továbbhaladás érdekében előbbre kellett volna lépni a vállalati önállóság biztosításában, és arra ösztönözni a vállalatokat, hogy megállják helyüket a hazai és a nemzetközi versenyben. Ehelyett a központi irányítás közvetlen elemeinek erősítésével kívánták orvosolni a bajokat. A piaci igényekhez való igazodás gyengeségének az lett a következménye, hogy termékeink többségét ma nehéz értékesíteni a kieleződött exportversenyben.

Úgy tűnik, igazuk van azoknak a közgazdászoknak, akik azt állítják, hogy a kedvező nemzetközi viszonyok időszakát nem használtuk ki eléggé fejlődésünk számára. [8] Kevés olyan gazdaságos exportcikkre szakosodtunk, amely a jelenlegi világgazdasági körülmények között is állja a versenyt. Viszonylag kis tőkeigényű, hagyományos vagy potenciális ipari exportágazatainkat (gyógyszeripar, elektroakusztika, könnyűipar, élelmiszeripar stb.) kevésbé vagy elkésve fejlesztettük, közben pedig — a világpiaci verseny kieleződésének időszakára — a fejlődő országok komoly versenytársainkká váltak az említett ágazatokban.

2. *Iparfejlesztésünk iránya sokáig elsősorban munkaerő-bővítő volt.* Nem használtuk ki eléggé a legkorszerűbb technika és termelési módszerek át vételéből és alkalmazásából meríthető előnyöket. [9]

3. *A műszaki elmaradás együtt járt a tudományos elmaradással.* Bár

nemzeti jövedelmünkől viszonylag sokat (4,4 százalékot) költünk kutatásra, *keveset fordítunk a tudományos kutatás eredményes megszervezésére és a kutatási eredmények gyakorlati felhasználására. Viszonylag keveset költünk a kutatás legolcsóbb és legeredményesebb módjára: a külföldi eredmények átvételére, adaptációjára és továbbfejlesztésére.* Ezzel függ össze, hogy kevesen tanulnak országunkból külföldön, kevés szakemberünk dolgozik hosszabb-rövidebb ideig (néhány évet vagy néhány hónapot) külföldi intézetekben és vállalatoknál, kevés a nyelvet tudó szakemberünk, viszonylag kevesen olvasnak külföldi szakirodalmat. Mindez csökkenti a külföldi eredmények átvételének kézenfekvő lehetőségét. Nem elégséges a tudományos intézetek és laboratóriumok korszerű műszerekkel való ellátottsága, felszerelése sem.

4. *Elmaradt a korszerű szükségletek mögött az általános és a szakképzés is.* Az általános, közép- és főiskolákban tanulók és tanítók számát illetően ugyan felvesszük a versenyt a világ bármelyik országával (a keresők $\frac{1}{5}$ -e rendelkezik érettségivel vagy annál magasabb képzettséggel), a képzés színvonalát és hatékonyságát tekintve azonban már kevésbé kedvező a kép. Ez részben a tudományos ismeretanyag és a termelési háttér elmaradásával függ össze, részben azonban annak következménye, hogy a tehetséges fiatalok és a jó szakemberek közül egyre kevesebben választják a tanári pályát, annak más foglalkozásokhoz viszonyítottan immár több évtizede elmaradó bérszínvonala miatt. Holott az újat nemcsak feltalálni, de a korszerűt befogadni és alkalmazni is csak korszerű képzettség alapján lehet.

5. Az extenzív fejlesztés, az elmaradó műszaki-tudományos és szervezési színvonal következtében *termelészközeink kihasználása sem eléggé hatékony.* 1960—65 között csökkent, 1965—70 között törtértékkel (0,5 százalékkal) nőtt, majd 1970-től újra csökkent az eszközhatékonysági együttható az iparban. Az anyagi ágazatok összességében hasonló volt a tendencia. Emiatt az állandó ütemű növekedés fenntartásához (egyes időszakokban gyorsításához) időről időre növelni kellett a nemzeti jövedelemből beruházásokra fordított részarányt. Népgazdasági átlagban mindvégig a beruházások nőttek jobban, mint a nemzeti jövedelem. Az ipari ágazatok hatékonysága nem volt elég magas ahhoz, hogy kompenzálja más ágazatok — köztük a mezőgazdaság — beruházásainak nemzeti jövedelmet meghaladó növekedését. (A mezőgazdaságra, építőiparra, szállításra, egyéb infrastrukturális ágazatokra a nálunk fejlettebb európai országokban is az iparénál alacsonyabb hatékonyság jellemző.)

6. Munkaerő-igényes fejlesztésünk, nem eléggé korszerű felszereltségünk és termelészervezésünk következtében nálunk *a fejlettség alacsonyabb fokán lépett fel a munkaerőhiány*, és vált akadályává az extenzív növekedésnek, mint a fejlett tőkésországokban. A munkaerőhiány nemcsak az iparban, az építőiparban és a szolgáltatásokban, de a foglalkoztatottak kerekén 20 százalékát lekötő mezőgazdaságban is tapasztalható. Pedig ez utóbbi — megfelelő munkaerő-helyettesítő beruházások esetén — még jelentős munkaerő-létszám felszabadítására lenne képes. Gyors műszaki fejlődés nélkül azonban ez sem elegendő a növekedés útjában álló népgazdasági munkaerőhiány megszüntetésére. Emellett nemcsak a népgazdasági munkaerőkorlát fékezte a növekedést, hanem a munkaerő vállalatok közötti nehézkes mozgása is. Sem a szabályozórendszer, sem egyéb tényezők nem ösztönözték, hogy a munkaerő-felesleggel rendelkező vállalatok átadják nélkülözhető munkásait a munkaerőhiánnyal küzdőknek.

7. Figyelembe kell vennünk azt is, hogy a termelői és fogyasztói szolgáltatást végző ágazatok fejlődése elmaradt a termelés és a reáljövedelem növekedésével együtt járó szükségletnövekedés mögött. *Általános fejlettségi színvonalunk* (az egy főre jutó nemzeti jövedelem, ipari és mezőgazdasági termelés, reáljövedelem) *a strukturális átalakulást, a szolgáltató ágazatok fokozott növekedését kívánja meg.* Az utóbbiak termelékenységében azonban általában kevésbé nő, és számottevő részük eszközhatékonysága is alacsonyabb, mint az ipari ágazatok többségéé. Népgazdasági növekedést fékező hatásukat az iparnak kellene kompenzálnia, illetőleg maguknak a szolgáltató ágazatoknak is korszerűsödniük, műszakilag fejlődniük kellene ahhoz, hogy egyrészt jobban segítsék a többi ágazat növekedését, másrészt maguk is gyorsabb ütemben növekedhessenek.

Mindeme növekedésünket lassító tényezők a nemzetközi gazdasági környezet kedvezőtlené válását megelőzően is halmozódtak már, de az energia-hordozók árainak emelkedése után váltak érezhetővé. A növekedés végső és legfőbb akadályává természetesen az inflációval, gazdasági bajokkal küzdő tőkés és a szintén egyensúlyi nehézségekkel vívódó szocialista nemzetközi gazdasági környezet vált. A kedvezőtlen külső tényezők hatására 1975 óta lassabbá vált a növekedésünk (kivéve az 1977-es évet, amikor az a nemzetközi gazdasági megélénkülés és a hazai korlátozások feloldását követően felgyorsult), és csökkent a nemzeti jövedelem növekményéből hazai felhasználásra jutó részarány.

A korlátozó politika

Miért nem javít a helyzeten a növekedés további lassulását előidéző korlátozó politika?

Ennek magyarázatára újra a múltba kell tekintenünk, visszanyúlva a korábbi évek tapasztalataihoz. Magyarországon ugyanis bizonyos hagyományai vannak a korlátozó politikának, főként a beruházások terén.

A tervidőszakokhoz kapcsolódó állami vagy államilag ösztönzött szocialista beruházási tevékenység ciklikus alakulása közismert. [10] A központilag tervezett beruházások többnyire egyszerre indulnak — nálunk a vállalati beruházások nagy része is —, mert egyidőben folyósítják számukra a hiteleket, a támogatásokat és az egyéb pénzügyi eszközöket, továbbá egyszerre oldják fel a korlátozásokat. A nagyjából egyidőben induló, ezért a munkaerőt és az eszközöket szétforgácsoló, ráadásul a tervezett ráfordításokat rendszerint meghaladó beruházási tevékenység egy idő után kifulladásra, mert sem a munkaerő, sem az anyagok, gépek, alkatrészek kínálata nem fedezi a felfokozott keresletet.

A munkaerőhiány gyorsítja a bérek emelkedését, nő a vásárlóerő és így a fogyasztási cikkek iránti kereslet is. Ezzel összefüggésben a fogyasztási cikkeket, továbbá a számukra termelőeszközöket, anyagokat gyártó vállalatok termelése is emelkedik, és ezekben is növekszenek a bérek. A beruházási és fogyasztási cikkek iránt gyorsan emelkedő kereslet következtében erősödik az inflációs nyomás.

Az állam, hogy a hiányt fedezze, az import fokozására és sok esetben hitelfelvételre kényszerül, majd a megbomlott egyensúlyt előbb-utóbb korlátozó intézkedésekkel kénytelen helyreállítani. A beruházási tevékenység

felforrósodását rendszerint beruházási, import-, továbbá bér- és jövedelempolitikai korlátozások követik.

A korlátozások a fentebb leírt folyamattal ellenkező hatást váltanak ki. Bár azt célozzák, hogy az elegendő anyaggal, eszközzel, munkaerővel nem rendelkező tevékenység csökkenjen, tolvagyűrűző hatásaik olyan tevékenységekre is fékezően hatnak, amelyekhez az erőforrások rendelkezésre állnak. Hasonlóképpen, a széles körű importkorlátozás nemcsak a beruházásokat és az importanyagot, -alkatrészt felhasználó vállalatok termelését, illetve annak növekedését szorítja vissza, hanem azokat is, amelyek az illető vállalatok vevői és szállítói. Emellett az importkorlátozás természetesen gátolja a közvetlenül vagy közvetve importanyagot felhasználó exporttermelést is.

A bér- és jövedelemkorlátozások következtében a fogyasztási cikkek iránti kereslet is csökken, ami kihat a fogyasztási cikkeket termelő és a nekik szállító vállalatok tevékenységére egyaránt. A termelés kisebb növekedése miatt egyébként is kevésbé nőnek a bérek és a bér jellegű jövedelmek.

A korlátozások rendszerint a meglévő munkaerő és termelőeszközök kapacitásának csökkent kihasználásához és ezáltal a hatékonyság romlásához, a termelés drágulásához vezetnek.

A korlátozás időszakai mind ez ideig rövidek voltak. Az állam elég gyorsan feloldotta a korlátozásokat, így azok nem okoztak nagyobb, tolvagyűrűző visszaesést. A beruházási tevékenység rövid idő után újra felgyorsulhatott, és a termelés növekedése is helyreállt.

A 70-es években — 1979-et megelőzően — két ilyen restriktív időszak volt: az 1972-es és az 1976-os. Az utóbbi már nemcsak a beruházások túlfűtöttségének volt a következménye, hanem az energiahordozók drágulásának is.

Mindkét említett időszakban visszaesett a termelés növekedése. 1972-ben elsősorban az eladhatatlan készletek nőttek, 1976-ban csak 3 százalékkal nőtt a nemzeti jövedelem az előző évi 6 százalékkal szemben.

A beruházások, a reáljövedelmek és a fogyasztás együttmozgását, kölcsönhatását bizonyítja a következő táblázat:

A beruházások, a reáljövedelmek és a kiskereskedelmi forgalom indexei
(előző év = 100)

Év	Beruházások	Egy főre jutó pénzbeli reáljövedelem	Kiskereskedelmi forgalom
1971	110,5	104,2	107,4
1972	99,2	103,0	103,3
1973	104,0	104,5	105,8
1974	108,9	106,4	109,2
1975	113,2	104,2	105,4
1976	99,9	100,3	101,4
1977	113,0	105,0	106,2
1978	105,0	102,8	103,9

Forrás: Statisztikai Évkönyv 1978. KSH.

Az élénkülő beruházási tevékenység rendszerint növekvő reáljövedelmekkel és kereslettel, ezzel összefüggésben (habár sokszor időeltolódással) növekvő ütemű termeléssel jár együtt, a csökkenő ütemű viszont kevésbé növekvővel.

Az 1979-es (pénzügyi, import-, bérpolitikai stb.) korlátozások, amelyek már nem elsősorban a beruházások túlfűtöttségével, hanem a külkereskedelmi és a fizetési mérleg egyensúlyának helyreállítására irányuló törekvésekkel voltak kapcsolatosak, érezhetően fékeztek a termelés dinamikáját. A Központi Statisztikai Hivatal jelentése szerint a nemzeti jövedelem a tervezett 3—4 százalék helyett csak 1—1,5 százalékkal nőtt 1979-ben, az ipari termelés pedig a tervezett 4 százalék helyett csak 2,8 százalékkal. Ez csak részben magyarázható azzal, hogy a mezőgazdasági termelés a kedvezőtlen időjárás miatt egyáltalán nem növekedett. Az ipar növekedése — az élelmiszeripar nélkül számítva is — hosszú évek óta nem volt ilyen alacsony. Igaz, az export mennyisége 1979-ben 13 százalékkal több, az importé pedig 3 százalékkal kevesebb volt az előző évinél. Az export növekedése azonban csak a termelés megfelelő emelkedése mellett lehet tartós. Ha a korlátozó politika tovább folytatódik, sőt fokozódik, akkor a termelés növekedése még inkább lelassulhat — az iparé és a mezőgazdaságé egyaránt —, az import- és a hazai termékek hiánya miatt. Emellett mind a hazai, mind az exporttermelés megdrágulhat a ki nem használt kapacitások következtében, tehát csökkenhet annak gazdaságossága is.

A gazdaság élénkítése

A fenti gondolatmenetből az a következtetés vonható le, hogy a tartós korlátozás politikája nemcsak a növekedés csökkenéséhez, hanem — a multiplikátor- és az akcelerátor-mechanizmus hatására — a termelés tartós visszaeséséhez is vezethet. [11] A jelenlegi nehéz gazdasági helyzetben — amikor korábbi fellendülésünk kétségtelenül megtört — a gazdaság élénkítésére kellene törekednünk. Ennek természetesen nem mond ellent az ésszerű takarékoság, amelyet egyébként sok esetben a korlátozó intézkedések sem biztosítanak kellőképpen.

Mindenekelőtt az importot és a hazai gyártású termékeket egyaránt nagy tömegben igénylő nagy termelő beruházásokkal indokolt takarékoskodni. (Nem kívánom megismételni, hogyan vezet időről időre a beruházási túlfűtöttség a hazai és importált termelőeszközök és fogyasztási cikkek felhasználásának túlzott növekedéséhez.)

A gazdaság élénkítésének nem a termelés minden áron való növelésében kellene megnyilvánulnia, hanem lehetőségeink ésszerű kiaknázásában. A gazdaság élénkítésére szolgálhat a többi között:

1. a meglévő vállalatok korszerűsítése;
2. a meglévő vállalati kapacitások gazdaságos belföldi és kiviteli célú termeléssel való kihasználásának ösztönzése;
3. a viszonylag kevés beruházást igénylő kistermelés és szolgáltatások fejlesztése.

A korszerűsítés

Tudomásom szerint nem alakult még ki egységes koncepció a magyar gazdaság szerkezeti átalakítására. Egy nagyszabású szerkezetátalakítási program végrehajtása bizonyára sok beruházást, hazai és importterméket, munkaerőt stb. igényelne, tehát óhatatlanul a növekedés — és egyben az eladósodás — felgyorsulásához vezetne. Ha tehát arra törekszünk, hogy gyorsan növeljük a korszerű, gazdaságos és exportképes termelés arányát,

ugyanakkor takarékoskodni kívánunk erőforrásaikkal, akkor csak a sok kis lépés politikáját folytathatjuk.

Véleményem szerint elsősorban nem új ágazatok kifejlesztésére kellene törekedni, hanem a meglévők korszerűsítésére. Azokkal értek egyet, akik a rekonstrukciós fejlesztés elsődlegességét hangsúlyozzák. [12] A meglévő fejlődőképes ágazatokat és vállalatokat kellene elsősorban korszerűsíteni, elavult termelőeszközeit újakkal pótolni, megteremteni — illetőleg továbbfejlesztetni — a zavartalan működésükhöz szükséges kiszolgáló ágazatokat és háttéripart, megjavítani termelésük, illetőleg kooperációjuk szervezését, és így tovább. Kívánatos a már viszonylag fejlett és exportképes ágazatok továbbfejlesztése, köztük a mezőgazdaság és a kapcsolódó élelmiszeripari, valamint a számukra termelőeszközt gyártó ágazatoké. Utóbbiak további korszerűsítése és színvonaluk fenntartása jóval kevésbé költséges, mint más ágazatok kifejlesztése. (Ha a már többé-kevésbé korszerű ágazatok további fejlesztésétől elvont eszközöket újakra fordítanák, ismét csak az eszközök elaprózódása és további extenzív fejlődés következne be.) Így az elkövetkező években — új nagy beruházások helyett — a meglévő termelési bázis technikai, technológiai hátrányát és a kapcsolódó, kiszolgáló ágazatok elmaradását kellene lépésről lépésre felszámolni.

Az ösztönzés

A beruházásokkal és a folyó termelő felhasználással való takarékosagra elsősorban a nagyobb vállalati önállóság készítheti a vállalatokat. Az általános korlátozási politika egyenlősítő jellegű. A minden vállalatra kiterjedő importkorlátozás gátolja a hatékony, fejlődőképes és piacra orientált vállalatok tevékenységét, és akadályozza exportjuk növekedését is. Ugyanakkor még mindig túlzott mértékű importot tesz lehetővé a gazdaságtalan, nem a külső és belső piaci igények szerint termelő vállalatok számára. Az általános fejlesztési, bér- és jövedelemkorlátozás hasonlóan hat. Vegétálni engedi a gyengéket, és nem teszi lehetővé a jóknak, hogy kiemelkedjenek. Az 1980-as bérszabályozás valamivel nagyobb bérnövelést engedélyez a hatékonyságukat jobban növelő vállalatoknak, de — úgy tűnik — még mindig keveset ahhoz, hogy a vállalatokon belüli teljesítménytartalékok felszínre kerüljenek. Lehetővé kellene tenni, hogy a jobb teljesítményeket arányosan jobban díjazhassák a vállalatok, a vezetők kockázatvállalását is beleértve. Az ebből származó többletbért ellensúlyozná a nemzeti jövedelem így elérhető többlete és a gyengébb teljesítmények kisebb díjazása.

A központi munkaerő-korlátozási intézkedésekkel hasonló a helyzet. A munkaerőhiánnyal küzdő hatékony, fejlődőképes vállalatok (de kutatóintézetek, szolgáltató intézmények is) nem jutnak elegendő új munkaerőhöz, sőt leépítésre kényszerülnek. Ugyanakkor a gyengék a korlátozó intézkedések ellenére is a kelletnél több munkaerővel rendelkeznek. *Az állam átgondolt munkaerő-átcsoportosítási tervvel*, szervezett átképzéssel és átirányítással segíthetné az egyes munkahelyeken különbözőképpen jelentkező munkaerő gondok megoldását.

Mindenknek a megvalósítása nem igényelne a mostaninál több egyedi beavatkozást a vállalatok ügyeibe az irányító szervek részéről, sőt kevesebb is elég volna. *Olyan szabályozórendszert kellene kidolgozni*, amely arra ad módot a vállalatoknak, illetőleg arra kényszeríti őket, hogy saját bevételeikből éljenek meg, fizessenek bért és fejlesszenek, továbbá, hogy eszköz- és munkaerő-

kapacitásait jól kihasználják. Ha pedig erre képtelenek, akkor kényszerüljenek leépítésre, szervezzék át, szükség esetén szanálják őket. Amennyiben viszont az átlagosnál nagyobb bevételekre tesznek szert, mert hatékonyabban a többenél, és jobban alkalmazkodnak a hazai és a külföldi igényekhez, ne szorítsák vissza őket a sorba „büntető” adók és elvonások fizettetésével.

Ez az elképzelés nem új, ez felel meg az 1968-as gazdaságirányítási reform szándékainak. A szándékot azonban mindeddig habozó és következetlen végrehajtás követte. Az 1980-ban bevezetett kompetitív árak az ipari vállalatok piacerzékenységet hivatottak erősíteni. Hatásuk azonban csak akkor válhat érezhetővé, ha a szabályozórendszer többi eleme is erősíti működésüket.

A fenti érvelésből kitűnik, hogy a bér- és jövedelempolitikai korlátozásokat sem tartom célravezetőeknek. Nem csupán politikai és szociálpolitikai megfontolásokból — bár ezek sem lényegtelenek —, hanem főleg gazdasági következményeik miatt.

Csak részben igazolható az az elképzelés, hogy a vásárlóerő csökkenése nyomán több áru szabadulhat fel exportra. A hazai fogyasztásból felszabaduló termékek többsége nem, vagy csak nagyon gazdaságtalanul értékesíthető külföldön, legalábbis azokban az országokban, amelyekből jelentős kölcsönöket vettünk fel. Ezeknek a termékeknek részben a minősége nem felel meg a külföldi kívánalmaknak, részben importkorlátozások alá esnek. Leginkább még a hazai fogyasztásból kivont élelmiszertöbblet lenne exportálható. Az élelmiszer-fogyasztásra hat azonban a legkevésbé a jövedelmek visszafogása. A kis jövedelemrugalmasságú élelmiszerek kereslete csak kevésbé érzékeny a jövedelemváltozásokra. Csökkenő vagy stagnáló életszínvonal esetén a lakosság csak utolsónak korlátozza élelmiszer-vásárlásait. Először a nagyobb jövedelemrugalmasságú termékek és szolgáltatások igénybevételét csökkenti — ruházati és tartós fogyasztási cikkek, vendéglő stb. —, még abban az esetben is, ha az élelmiszerek ára emelkedik. Ezért a vásárlóerő csökkenése esetén — ha a felszabaduló kapacitások nem fordíthatók maradéktalanul exporttermelésre — a termelés visszaesése elkerülhetetlen. Ez esetben a kihasználatlanul maradt kapacitások és a bérükért nem teljes ellenértéket termelő munkások többé kerülhetnek a népgazdaságnak a termelés drágulása miatt, mint a jövedelemkorlátozással megtakarított bér.

A fentieken túl figyelmet érdemel, hogy az általános jövedelemkorlátozás, illetőleg az életszínvonal stagnálása csökkenti a dolgozók munkakedvét is. A helyes politika a valóban differenciált bérezés megvalósítása lenne: a jó munkát végző dolgozók bére, illetve az ilyen vállalatok beralapja korlátozás nélkül emelkedhessék, a rosszul dolgozóké viszont maradjon el a többiekétől.

A teljesítménnyel fedezett arányos béremelkedés növekvő export mellett sem okozhat túlzott vásárlóerő-kiáramlást.

A kistermelés

Figyelembe veendő, hogy a vásárlóerő fedezésére nemcsak a szervezett szocialista kereskedelem árualapja szolgál. A jelenlegi gazdasági helyzetben a korábbinál is nagyobb jelentőségűek lehetnek a szolgáltatások, a melléktevékenységek és a kistermelés. Az utóbbiak szerepe a lakosság ellátásában viszonylag kevés ráfordítással növelhető. Támogatásuk javít-

hatja az ellátást, élénkítheti a gazdasági életet, sőt az exportot is fokozhatja. Növelni kellene a kisebb ipari és mezőgazdasági szövetkezetek szolgáltató és ipari tevékenységét is. Tágabb teret kellene adni annak, hogy az állami vállalatok egységeiket — pl. vendéglőket — magánbérletbe adják. Kisebb adókkal, nagyobb kölcsönökkel gyorsan bővíteni lehetne a magán kistermelést és szolgáltatást, egyúttal versenyre is szorítva a kistermelőket.

Ezzel kapcsolatban figyelmet érdemel az ún. második gazdaság termelő, illetőleg szolgáltató tevékenysége is. [13] A második gazdasággal foglalkozó szerzők ezt a témát eddig elsősorban mint lakossági jövedelemszerzési lehetőséget kezelték, bár Falusné Szikra Katalin említést tesz a kínálat növelésében betöltött szerepükről is. [14]

Gazdaságunkban olyan munkaszervezet alakult ki — helyesen vagy helytelenül, ezt most ne vitassuk, de mindenesetre csak hosszabb idő alatt megváltoztathatóan —, amelyben a termelő és szolgáltató tevékenységek egy részét az egyének mellékfoglalkozásként, a vállalatok pedig melléktevékenységként végzik.

A szervezett állami és szövetkezeti kereskedelmi, ipari és szolgáltató hálózat kínálata bizonyos termékekből, szolgáltatásokból nem megfelelő mennyiségű vagy minőségű. Ezt a hiányt pótolják részben vagy egészben a melléktevékenységet folytatók. Köztudomású, hogy Magyarországon az emberek többsége hozzákeres a bérehez vagy a fizetéséhez. Az értelmiségieknek másodállásuk van, megbízásos munkát végeznek, nyelvet tanítanak, könyvet, cikket írnak stb. A munkások túlóráznak a munkahelyükön, „fusznak” vagy engedéllyel dolgoznak a munkavégzés után. Mások magánkisiparosnál vállalnak néhány órás napi munkát. A pincérek, fodrászok, taxisofőrök borravalót kapnak, a háziasszonyok szobát adnak ki és ellátást adnak turistáknak, mások magánkocsijukkal taxiznak, és így tovább.

A különkeresetek jelentős része olyan termelésnek, illetőleg szolgáltatásnak az ellenértéke, amely állami és szövetkezeti üzeink, intézményeink keretében nem, vagy hiányosan jön létre, vagy amelyet a „magánszolgáltatók” a szokásosnál jobb minőségben nyújtanak. De maguk a vállalatok is végeznek ilyen hiánypótló tevékenységet. Az állami vállalatok jelentős része túlóráztatja dolgozóit. Az anyaghiány vagy szervezési hiányosság miatt elmaradt termelést a dolgozók időről időre túlórában hozzák be, és bérük a túlórapótlékokkal együtt jóval magasabb, mint anélkül lenne. A szövetkezeti parasztlakások háztáji gazdálkodással egészítik ki szövetkezeti keresetüket és egyben a szövetkezeti közös termelést. (Sőt a munkás-alkalmazotti családoknál is jelentős a saját termelésből származó fogyasztás. A zöldséggyümölcsfélékből pl. az összes fogyasztás 25—30 százaléka.) Mezőgazdasági nagyüzemeink is végeznek hiánypótló tevékenységet. Jövedelmüknek több mint egyharmada olyan ipari tevékenységből (pl. részegység- és alkatrészgyártásból) és szolgáltatásokból (köztük lakásbentartásból és ablaktisztításból) adódik, amely többnyire nem, vagy alig kapcsolódik a mezőgazdasági, illetőleg élelmiszer-termelő tevékenységhez. Így magasabb jövedelmet biztosíthatnak dolgozóiknak, mintha csupán az alacsony árszínvonalú és jövedelmű mezőgazdasági termékeket és élelmiszereket értékesítenék. Ugyanakkor pótolják a kis- és középzemek hiányából adódóan nem vagy nem kellő mennyiségben gyártott termékeket, és a hiányzó szolgáltatásokat.

A hozzáadott érték és a nettó nemzeti termék mérlege részben tartal-

mazza e többlettevékenységek eredményét, de csak azokét, amelyek statisztikailag megfoghatóak, mérhetőek. (Ezeknek jelentős részét is alacsony hatósági vagy becsült áron veszik számba.) Ugyanakkor számos „láthatatlan”, de létező tevékenység és eredmény egyáltalában nem szerepel a mérlegekben. A statisztika szerint a lakossági jövedelmek mintegy 30 százaléka származik kisüzemi és kiegészítő tevékenységből. Ebben azonban csak a nyilvántartott, adózott tevékenységek szerepelnek. Ezen felül még jelentősök a különféle nem nyilvántartott vagy alábecsült volumenű tevékenységek.

Nem volna kívánatos az ilyen tevékenységekből származó jövedelmeket korlátozni. A jövedelem korlátozása ugyanis bizonyosan e kiegészítő tevékenységek visszaeséséhez vezetne, és az eredmény kisebb mennyiségű és romló választékú termék és szolgáltatás lenne. Támogatásuk viszont növelhetné a kínálatot, és egyben ellene hatna a gazdasági növekedés lassulásának is. Az adóteher mérséklése és az állami kölcsön az illegális tevékenységek egy részének legalizálását is elősegítené. Növekedne a működési engedélyt kiváltók száma és egyben a verseny. Ez valószínűleg csökkenené a kiugróan magas kereseteket is.

Összefoglalva: a külső és a belső körülmények következtében amúgy is lassuló ütemű gazdasági növekedésünket nem tovább lassítani, hanem élénkíteni kellene. A növekedés lassítása csak időlegesen enyhítheti az egyensúlyhiánnyal kapcsolatos gondokat, a későbbiekben viszont még súlyosabb gazdasági következményekhez vezethet.

Hivatkozások

- [1] Lásd például *Huszár István*: A gazdasági növekedés és az egyensúly dilemmája. Gazdaság, 1978. 1. sz.
- [2] *Nyers Rezső—Tardos Márton*: Milyen gazdaságfejlesztési stratégiát válasszunk? Gazdaság, 1979. 1. sz.
- [3] *Steindl, J.*: Stagnation theory and stagnation policy. Cambridge Journal of Economics, 1979. 3. sz.
- [4] *Kaldor, N.*: Causes of the slow rate of growth of the United Kingdom. Cambridge University Press, 1966.
- [5] *Stark Antal*: Az európai KGST-országok gazdasági növekedése. Közgazdasági Szemle, 1979. 5. sz.
- [6] *Hacsaturov T.*: Putyi povisenyija efektyivnosztyi kapitalnih vlozsenyij. Voproszi Ekonomiki, 1949. 7. sz.
- [7] *Kornai János*: A hiány újratermelése. Közgazdasági Szemle, 1978. 9. sz.
- [8] *Kádár Béla*: A fejlett tőkésországokba irányuló magyar kivitel fő szakosodási irányzatai. Gazdaság, 1978. 2. sz.
- [9] *Drecin József*: A műszaki fejlődés szerepe a gazdasági növekedésben. Gazdaság, 1976. 3. sz.
- [10] A téma bő irodalmából lásd *Goldmann, J.—Kouba, K.*: Bevezetés a szocialista gazdaság növekedési elméletébe (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1970.) és *Berend Iván*: Fejlesztési-beruházási politika (Kossuth Könyvkiadó, 1975.).
- [11] *Keynes, J. M.*: A foglalkoztatás, a kamat és a pénz általános elmélete. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1965.
Harrod, R.: Dinamikus közgazdaságtan felé; *Domar, E. D.*: Az expanzió és a foglalkoztatás. „A gazdasági fejlődés feltételei” című kötetben (szerk.: Szakolczai György, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1963.)
- [12] *Berend Iván*: A termelőerők történelmi fejlődésének tapasztalatai. Termelési szerkezet és gazdasági hatékonyság. Kossuth Könyvkiadó, 1979. 28—56. l.
- [13] *Gábor R. István*: A második gazdaság. Valóság, 1979. 1. sz.
- [14] *Falusné Szikra Katalin*: A magas személyi jövedelmekről. Közgazdasági Szemle, 1979. 10. sz.

Gondolatok az ember teljesítményét módosító tényezőkről

A munkaerő-gazdálkodás az elmúlt évtizedben gazdasági „reszortfeladattól” a gazdasági fejlődésünk ütemét meghatározó és így politikai kérdéssé vált. Az V. ötéves terv elejére egyrészt a pótlólagos munkaerőforrások elapadása, másrészt a munkahelyeknek — köztük jelentős részben korszerűtlen munkahelyeknek — a keresők számát meghaladó mennyisége kiélezte az ellentmondást a munkaerőforrás és a munkaerő-szükséglet között. Ezt az ellentmondást tovább mélyítette a munka gyenge szervezettsége, valamint elégtelen intenzitása és fegyelme.

Munkaerőhelyzetünk feszültségeinek a feloldása, de legalábbis a mérséklése feltételezi, hogy a gazdaságpolitika egésze az adott munkaerőhelyzetet meghatározónak tekinti. Ugyanez a feladat a foglalkoztatáspolitikában, illetve a munkaerő-gazdálkodásban sokirányú, jól átgondolt, elméletileg megalapozott intézkedéssorozatot igényel, amelynek elő kell segítenie:

- a foglalkoztatott munkaerő-kapacitás hatékonyabb igénybevételét és a munkafegyelem megszilárdítását;
- a rendelkezésre álló munkaerőforrás lehetséges bővítését;
- a munkaerőforrás és -szükséglet mennyiségének és minőségének jobb egyeztetését népgazdasági, ágazati, területi és vállalati szinten, illetve a vállalatokon belül.

E feladatokhoz az eddiginél tudatosabban és összehangoltabban kell hasznosítani a munka- és üzemszervezést, a teljesítményt módosító sokféle tényezőben s a gazdálkodási eszközökben rejlő lehetőségeket. A megnövekedett, illetve megváltozott feladatok elkerülhetetlenné teszik néhány elfogadott tétel felülvizsgálatát és szükség esetén a módosítását.

A teljesítményt módosító tényezők rendszere

A közgazdasági (munkagazdasági) irodalom zöme a teljesítménynöveledést, illetve a munkaerő ágazatok, területek és vállalatok közötti mozgását megoldhatónak véli az ún. anyagi és erkölcsi ösztönzéssel. (Általában e két csoport valamelyikébe sorolják be mindazokat az eszközöket, amelyekkel a teljesítményre, illetve a dolgozó elhatározására hatni kívánnak.) Más tudományterületek árnyaltabban tárgyalják e kérdést. Így a munkapszichológia meghatározott iskolája, illetve képviselői ösztönzőnek tekintik magát a munkát és a munkakörülményeket is (Maslow, Herzberg, Jadov stb.). Hasonló értelemben tárgyalja a tudományág a munkára (pályára) való alkal-

massagot és néhány más kategóriát. De — legalábbis az általam ismert munkapszichológiai forrásmunkákban — csak közvetve és egyes szerzőknél vetődik fel, hogy a teljesítmény nem minden esetben ösztönzés hatására jön létre; például hogy a jutalmazás mellett, illetve azzal együtt a büntetés (a „negatív ösztönzés”) is hat a teljesítmény alakulására (Taylor, Mayo). Ugyanakkor esetenként hallgatólagosan túl szélesen értelmezik e fogalmat, és akkor is ösztönzésről beszélnek, amikor például a szükségletek által kiváltott kényszer valamilyen — általában gazdasági — formája a teljesítményt módosító ok. A valóság részletesebb vizsgálata azonban egyértelműen szükségessé teszi, hogy *a teljesítményt módosító tényezőkön belül a kényszernek — a társadalmi berendezkedéshez szervesen kapcsolódó és időben változó — különféle formáit közvetlenül és más tényezőktől elkülönítve is figyelembe vegyük.* Ennek egyes — zömében a munkafegyelemhez kapcsolódó — részével a munkajog foglalkozik. (Magyarországon lásd például Szász István, Weltner Andor, Nagy László munkáit.)

Az ösztönzés és a kényszer által kiváltott teljesítménynek, illetve a munka okozta fizikai és pszichikai terhelésnek, a munkaintenzitásnak és nem utolsósorban a rossz munkakörülményeknek van az ember által tartósan elviselhető olyan (részben objektív, részben szubjektív) mértéke, amely a teljesítménynöveléstől, illetve magától az adott tevékenységtől visszatartja a dolgozók számottevő hányadát. Ez azt jelenti, hogy *az emberben tevékenység-, illetve teljesítménygátló mechanizmus is működik.* Az ember nem és kor szerint differenciált rövid és hosszú időtartamú fizikai terhelhetőségének objektív határát, a kedvezőtlen munkakörülmények meghatározott formáinak (hő- és zajhatás) eltűrhető mértékét, a munka és pihenőidő élettanilag kívánatos változását stb. a munkafiziológia (Lehmann, Hamar stb.) vizsgálja. E diszciplína részlegessége a tárgyából következik, amennyiben e tudományág csak az objektív fiziológiai jelenségekkel foglalkozik. A munkaterhelésnek, illetve munkakörülményeknek azonban — mint említettem — szubjektív tűréshatára is van, amely a dolgozók általános és szakképzettségével, a munkafeltételek javulásával, a munkalehetőségek bővülésével fordított irányban változik.

A szélesebb körben ismert munkaszociológiai vizsgálatokból — a többi között — megismerhető a munkahelyi formális és informális csoportok szerepe a teljesítmény módosításában (növelésében vagy csökkentésében), a munkával, a munkatársakkal, a vezetőkkel, a munkahellyel való elégedettség szintjének hatása a teljesítményekre stb. Ezen belül kell megemlíteni (és egyben a teljesítménygátló tényezőktől meg kell különböztetni) a szocializmus viszonyai között is létező teljesítmény-visszatartás jelenségét. (Erről lásd a Héthy—Makó szerzőpár munkáit.)

Tekintettel arra, hogy a teljesítmény módosításában az említett (és számos nem említett) tényezők mindegyike — ha nem is azonos intenzitással, de — részt vesz, szükségesnek tűnik megkísérelni a teljesítményt módosító tényezők eddigieknél átfogóbb rendszerének a felvázolását. Ez természetesen nem helyettesítheti a kapcsolódó tudományágak (munkapszichológia, munkaszociológia, munkafiziológia, munkajog) részletező és elmélyítő vizsgálatait. Egy tudományközi hipotézis azonban ma — még ha csak részleges eredmény várható is tőle — talán hasznosabb, mint az egyoldalú munkagazdasági megközelítés.

Kiinduló hipotézisként a dolgozók teljesítményét módosító tényezők

három fő típusát javaslom megkülönböztetni: 1. a kényszerítő (és így —általában — az elidegenítő); 2. a gátló (a korlátozó) és 3. az ösztönző típusú tényezőket.

E három típusú módosító tényező — legalábbis a modern árutermelő társadalmakban — többé-kevésbé együtt létezik, együtt hat, a köztük levő határ nem abszolút, nem egyszer és mindenkorra adott. Ugyanakkor egyes tényezők előtérbe kerülése vagy háttérbe szorulása, jelentősége, szerepe és hatása függ a társadalom berendezkedésétől, a dolgozó nemétől, szak-képzettségétől, korától, az általa végzett munka jellegétől, közvetlen és tágabb környezetétől stb. Történelmileg a teljesítménymódosító tényezők a nyílt fizikai kényszerszertől (rabszolgamunka) a gazdasági kényszeren át a teljesítményre való ösztönzés különböző formái felé mutatnak.

A teljesítménymódosító tényezők tartalma

Az egyes teljesítménymódosító tényezők történelmileg több fejlődési szakaszon mentek át. Ez a helyzet a *kényszerítő*, ezáltal általában a *munkától elidegenítő típusú* tényezőkkel is.

— A tőkés rend előtti osztálytársadalmakban a *fizikai* (a gazdaságon kívüli) *kényszer* volt a jellemző. Ilyen volt a rabszolgamunka és a munkajáradék (robot) formáját öltő jobbágmunka. Ennek bizonyos — zömében másodlagos — formája túlélte a feudalizmust, és esetenként még ma is fellelhető (például a családon belüli kényszerrel kiváltott munka). De Magyarországon a gazdasági cselédeket még a XX. században is hatóságilag lehetett munkavégzésre kényszeríteni.¹ A fizikai kényszerrel kiváltott munkát azonban a monopoltőkés állam is habozás nélkül alkalmazza, ha megvan rá a lehetősége. Az I. és a II. világháború alatt több országban voltak kényszermunkára utaló jelenségek (hadiüzemek, munkaszolgálat). A kényszermunka legaljasabb formáját a fasiszta Németországban láthattuk. A fizikai kényszerrel kiváltott munka meghatározott formái — a múlt örökségeként — egyes fejlődő országokban is fellelhetők.

— A gazdaságon kívüli kényszer másik formája a *jogi kényszer*. Itt a munka- és a termékjáradék tényleges (a feudalizmusban kialakult) állapotának törvénybe iktatása jelenti a kényszerszert. Ez a folyamat már megkezdődik a termékjáradék formánál. „A termékjáradék . . . abban különbözik a földjáradék megelőző formájától, hogy a többletmunkát már nem természetbeni alakjában, tehát nem a földesúr vagy képviselői közvetlen felügyelete és kényszerszere alatt kell végezni; ellenkezőleg, a közvetlen termelőnek nem egyenes kényszerszertől, hanem a viszonyok erejétől, nem korbáctstól, hanem törvényes rendelkezéstől hajtva, saját felelősségére kell teljesíteni a többletmunkát.” ([12] 748—749. l.) Még inkább ez a helyzet a pénzjáradéknál.

A jogi kényszer e formái történelmileg túlhaladtak, de bizonyos formái ma is fellelhetők. Így például az Egyesült Államokban meghatározott

¹ A mezőgazdasági munkások helyzetét szabályozó 1907. XLV. sz. törvényben maradt az 1876-os és 1898-as törvényekből „azon rendelkezés, hogy ha a munkás a szerződés teljesítését megtagadja, a gazda kivánságára a cselédet szolgálati helyére *karhatalommal állítják elő*. Ha még ekkor sem kezdi meg a munkát, a cselédet nemcsak elzárás és pénzbüntetés sújtja, hanem a gazdának így okozott károkért is felelőssé teszik.” ([7] 50. l.)

esetekben az elnöknek joga van a sztrájkot törvényellenesnek nyilvánítani és a sztrájkjog megvonásával munkára kényszeríteni a dolgozókat. A jogi szabályozással kapcsolatban *Szászy István* megállapítja: „A tőkés jogrendszerekben is a dolgozó fő kötelezettsége a *munkavégzési kötelezettség*. Emellett terheli a dolgozót a *hűség kötelezettség* (Treupflicht) is, aminek következtében nem szabad a munkáltatónak konkurenciát csinálnia (vö. német HGB 60. §.), nem szabad üzleti vagy üzemi titkot elárulnia...” ([17] 287. l.) A szocialista országokban érvényesülő kapcsolódó jogi szabályozáson belül *Weltner Andor* megkülönbözteti a munkavégzési kötelezettség „általános” és „különös” tartalmát. Kifejti, hogy a szocialista társadalomban a munkavégzési kötelezettség általános tartalma abban jelenik meg, hogy a dolgozó „... annak az általános alapelvi követelménynek tesz eleget, amely szerint minden munkaképes állampolgár köteles részt venni a társadalom munkájában”.² ([18] 436—437. l.) Úgyanakkor különös esetként — folytatja a szerző — „A dolgozó — szervezeti és jogi formát illetően — egy szocialista vállalattal fennálló munkajogviszony alapján, a vállalati kollektíva keretei között teljesíti munkavégzési kötelezettségét.” (Uo.) Napjaink jogi kényszere tehát már erőteljesen korlátozott és részleges. Nagyon lényeges, hogy a *dolgozó munkavégzési kötelezettségéről csak akkor lehet szó, ha az adott személy és a munkáltató között munkaszerződés van*. Csak ebben a keretben beszélhetünk jogilag szabályozott kötelezettségekről. De korlát még ezen belül is létezik. Éppen ezért hangsúlyozhatja Szászy a szocialista országok gyakorlatát általánosítva: „A szocialista jogok szerint a dolgozót sem bírói ítélettel, sem hatósági határozattal, sem semmiféle jogi szankcióval nem lehet közvetlenül a munka elvégzésére kényszeríteni. Erre a célra kizárólag közvetett szankciók állnak rendelkezésre, általában a fegyelmi büntetések, a munkaviszony megszüntetésének lehetősége a munkáltató részéről, esetleg a dolgozó anyagi felelőssége.” ([17] 287. l.)

Ily módon tehát a jogi kényszernek — bár jelentős korlátok között — mind a szocialista, mind a tőkésországokban van bizonyos funkciója a teljesítményalakításban anélkül, hogy elsődleges szerephez jutna.

A jogi kényszer tehát a modern árutertermelő társadalmakban nem meghatározó. Mint Marx tanítása nyomán jól ismert, a tőkés társadalom termelője jogilag szabad, tőle is függ, hogy bérmunkás lesz-e. De mivel nemcsak jogilag szabad, hanem a termelési eszközöktől is, így csak bérmunkás-ként képes biztosítani maga és családja megélhetését. E mechanizmus következtében a tőkés társadalombeli teljesítménykiváltásban az elsődleges szerep az ún. *gazdasági kényszernek* jut. Ez a társadalom hozta létre a kényszernek azt a formáját, amely a termelési eszközöktől megfosztott (kétszeresen is „szabad”) embert munkaerejének eladására kényszeríti. Ezáltal „... a munkás tehát tárgyanak szolgáljává lesz, először, hogy *munkájának tárgyát*, azaz hogy *munkát* kapjon, és másodsor, hogy *létfenntartási eszközöket* kapjon.” ([10] 46. l.) Ily módon a munkás elidegenül a munkájának termékétől és a termelés aktusától. Ennek következménye „... az embernek az embertől való *elidegenülése*. Mikor az ember önmagával áll szemben, akkor

² A szerző az idézet első felében feltehetően az alkotmányban rögzített munkakötelezettségre utal. Emellett a Btk. közveszélyes munkakerülés esetére pénzbírság, sőt — különösen veszélyes esetekben — szabadságvesztés kiszabását is lehetővé teszi. Erre azonban csak akkor kerül sor, ha az illető munkakerülő életmódot folytatva potenciális bűnöző (a megélhetése nem biztosított).

a *másik* ember áll vele szemben. Ami áll az embernek a munkájához, munkája termékéhez és önmagához való viszonyáról, az áll az embernek a másik emberhez, valamint a másik ember munkájához és munkájának tárgyához való viszonyáról.” ([10] 51. l.)

A gazdasági kényszer nem merül ki abban, hogy csak munkából lehet megélni. A gazdasági kényszer a tömegek termelési eszközöktől való megfosztásával, a bérmunkássá válás egyik fő feltételével kezdődik, és mindig megtartja ezt a jellemzőjét. De a gazdasági kényszer feltételezi, illetve magában hordja a pénzbüntetéseket, az elbocsátást stb. is. Közismert, hogy a tőkés társadalomban érvényesülő gazdasági kényszer egyik legkirívóbb formája a létbiztonság állandó fenyegetettsége, amelynek hatása sokkal erőteljesebb, mint azt a munkanélküliség tényleges mértéke alapján gondolnánk.

A gazdasági kényszer a szocialista társadalomban is fellelhető, sőt a szocializmusnak már a programja is tartalmazza, hogy „aki nem dolgozik, az ne is egyék”. Ennek ellenére a szocializmusbeli gazdasági kényszer korlátozottabb, és más a tartalma, mint a tőkés társadalombelinek. Ennek legfőbb oka, hogy szocialista viszonyok között nem alakul ki munka nélküli tartaléksereg, e társadalomban a dolgozó nincs megfosztva a termelési eszköztől. Ezzel megszűnt a dolgozó kiszolgáltatottsága a tőkésnek. Ily módon — minden látszólagos hasonlóság, illetve a gazdasági kényszer léte ellenére — lényegileg más módon (a bérmunkásnál jóval szabadabb, nagyobb létbiztonságot élvező, a termelésben tulajdonosi minőségben részt vevő dolgozókkal) valósul meg a munkaerő és a termelési eszköz egyesítése.

A tőkés társadalom a munkára való kényszerítésre létrehozta a *technikai-szervezési kényszert*. A technikai-szervezési kényszer valójában a gazdasági kényszeren (a már létrejött bérmunkás viszonyon) belül működik, és a teljesítménynövelés igen hatékony formája. (Lásd a futószalagos munkaszervezési módszert, a kötött ütemű termelési technológiákat, és az ún. tudományos munkaszervezési módszereket, amelyek társadalomspecifikus voltáról más helyen már szóltam.³) A szocialista társadalomban is van az alkalmazott technikának és szervezési módnak munkaintenzitást és termelékenységi szintet befolyásoló, sőt esetenként meghatározó szerepe, de ez — a meglevő ellentmondások és a hasonló megjelenési formák ellenére — sem céljaiban, sem módszereiben nem azonos a tőkés társadalom céljaival és módszereivel.

— Végül a teljesítménymódosítás e tényezői közé sorolható a *társadalmi kényszer*. Ez a forma elsődlegesen a szocialista viszonyok között jelentkezik. E társadalmi kényszer létét — a többi között — az mutatja, hogy a dolgozók — egy szűkebb rétegtől eltekintve — a munkát társadalmilag nélkülözhetetlennek, sőt szükségesnek tekintik, a munka nélküli életet, az „ügyeskedést”, a harácsolást széles körben elítélik. A teljesítménymódosításra ható társadalmi típusú kényszernek lényeges, esetenként meghatározó kerete a kiscsoport, a munkabrigád. (Ez esetenként különböző — például nemzedéki — ellentétet is okoz.)

A kényszerítő típusú teljesítményt módosító tényezők külső okok által meghatározottak.

³ E módszerek társadalomspecifikus voltával részletesen foglalkoztam [15] munkámnak „A szocialista munkaszervezés specifikumai” című fejezetében.

A teljesítménymódosítás második formáját a gátló (korlátozó) típusú tényezők jelentik, amelyek részben belsőleg, részben külsőleg meghatározottak.⁴ A belső típusú tényezők működése adott területeken és mértékben szükséges és elengedhetetlen. Az ember munkavégző képessége intenzitásának, fizikai teljesítőképességének, monotoniatűrésének mind rövidebb, mind hosszabb időtartamban vannak általános és egyedi határai. Ezek a határok időben, a társadalmi-gazdasági és a technikai fejlődés hatására különböző mértékben változhatnak. A gátlások mértéke, illetve ezek változásának oka lehet objektív és szubjektív, és különböző formában nyilvánulhat meg.

Az első megnyilvánulási forma a *fiziológiai, fizikai típusú gátlás*. Ez akadályozza, hogy a dolgozó egészségi állapotának, teherbíró képességének stb. meg nem felelő munkát végezzen. De valójában e csoportba sorolható a munka túlzott (vagy túlzottnak érzett) intenzitásával való szembenállás is. A fiziológiai, fizikai gátlás határa azonban ily módon — a differenciált objektív mértéken belül — szubjektív és változó. (Más fiatalabb és más idősebb korban, más a nőknél és más a férfiaknál és más egyénenként stb.) Ugyanakkor — részben társadalmi, részben műszaki-technikai fejlődés hatására — a mai dolgozók többsége nyilvánvalóan rendszeresen kisebb fizikai terhelést kénytelen és hajlandó vállalni, mint az ötven-száz vagy akár az öt-tíz évvel ezelőttiek.⁵

A másik, egyre gyakrabban megjelenő forma a *pszichikai típusú gátlás*. Ennek fontos megjelenése a monoton, az egyhangú, a kellemetlen, a tisztátlan, az egészségre ártalmas típusú munkától való idegenkedés. (Jól ismert, hogy a dolgozók monotoniatűrése távolról sem egyforma.) De pszichikai gátlást vált ki az adott területen elszenvedett kudarc, a valódi vagy vélt alkalmatlanság.

Mind a fiziológiai, fizikai, mind a pszichikai gátlás eredménye lehet, hogy a dolgozók meghatározott munkákat nem, vagy csak számottevően magasabb jövedelemért vállalnak, s a több műszaktól, a nagy mennyiségű túlórától idegenkednek stb.

A *külső okok által meghatározott gátlásokat, illetve korlátozásokat* már általában sem lehet szükségesnek tekinteni. Ezeknek is több jól ismert formája van. Így a teljesítménynövelés *gazdasági gátja* például az átlagosnál lényegesen alacsonyabb jövedelemszint, az egyenlődsdi, a más módon szerezhető, munkával nem arányos jövedelem. *Technikai-szervezési gátlást*, illetve korlátozást okoz a gyenge szervezettség, továbbá/vagy az elégtelen technikai felszereltség. Külső eredetű a *társadalmi típusú gátlás* is. Ez elsődlegesen meghatározott tevékenységektől, illetve munkáktól (például takarítástól, utcasepréstől) való idegenkedésben nyilvánul meg. Széles körű a fizikai munka minden formájától való idegenkedés vagy legalábbis az ilyen munka lebecsü-

⁴ E tanulmány még érintőleg sem kíván személyiségelméleti kérdéseket vizsgálni, így azt sem, hogy a tevékenységet módosító külső tényezők az egyes személyiség-típusokat milyen mértékben befolyásolják. Ennek ellenére egyes alapvető belső meghatározókkal foglalkoznunk kell.

⁵ A KSH egy 1977. évi felvétel alapján megállapította, hogy „A munka nehézségi fokának minősítésében az utóbbi években tapasztalt társadalmi megítélés-változásra jellemző, hogy — a megfigyelési feltételek azonossága ellenére — a vizsgálatba vont 60 ágazat közül 25-ben 10,1—50 százalékponttal magasabb volt a nehéz fizikai munkát végzők aránya 1977-ben, mint öt évvel korábban.” ([1] 20. l.)

lése.⁶ Gyakori — különösen szocialista viszonyok között —, hogy a fiziológiai, fizikai, illetve pszichikai típusú gátlás társadalmi méreteiben túlmegy az egészségügyi és más tényezők által indokolható mértéken, és ily módon társadalmi típusú gátlásként jelenik meg. Hasonlóképpen társadalmi típusú gátlás, amikor egy, a másik nem által is elvégezhető tevékenységet a közvélemény női vagy férfi munkának tekint, és ily módon objektíve akadályozza, hogy az adott területen egészségessé váljék a nemek aránya. Társadalmi típusú gátlást eredményezhet a mikrokörnyezet is, amikor rendszeressé válik, hogy egy-egy dolgozót az adott szervezet, csoport nem fogad be, illetve különböző klikkek, érdekcsoportok ütközőpontjába kerül, amikor elmarad a jogos erkölcsi elismerés stb.

Esetenként az ilyen típusú konfliktusok a munkahely elhagyásához vezetnek. A különböző típusú gátlások már a munkahely megválasztását is meghatározhatják. Ez következménye lehet az adott szervezet biztosította elégtelen anyagi vagy más lehetőségnek, esetleg a szervezet múltjának, feladatának vagy akár az elnevezésének is.

A gátló, ezen belül különösen a belsőleg meghatározó gátló tényezők létezése, illetve hatásának tudomásulvétele azonban nem jelentheti a munkaellenesség valamiféle elméleti alátámasztását, nem okozhat passzív beletörődést. Gépesítéssel, munkaszervezéssel, a munka pszichikai és fizikai ártalmainak különféle módon való korlátozásával, a munkakörülmények javításával, differenciált bérezéssel stb. folyamatosan csökkenteni kell az objektív alapokon nyugvó belső és külső típusú gátló tényezők hatásfokát, neveléssel, felvilágosítással pedig a szubjektív jelenségek visszaszorítását kell elősegíteni. Világosan kell látni, hogy a munkához való új viszony kialakítása nem képzelhető el a munkával szembeni gátló tényezők objektív és szubjektív feltételei meghatározott részének felszámolása nélkül.

A teljesítményt módosító tényezők harmadik típusa az ösztönzés. Mint ismeretes, általában anyagi és erkölcsi ösztönzőket szokás megkülönböztetni. Ez azonban nem elégséges. A pályaválasztási, munkahely-változtatási indítékok elemzése és a presztízsvizsgálatok megmutatják, hogy az előbbi formákon kívül számottevő ösztönző hatása lehet magának a munkának, és létezik tudati típusú ösztönző hatás is. Az ösztönzés szükségszerűen külső eredetű, hatásossága esetén a dolgozóban belső motivációt vált ki.

— *Az anyagi ösztönzés* köztudottan túlmutat a munkabéren, illetve a bér jellegű jövedelmen, bár nyilvánvaló, hogy az elsődleges hatást ezeknek kell kifejteniük. E csoportba sorolhatók a jutalmak, a prémiumok, a nyugdíj, a táppénz, esetenként az üdülési lehetőség, a lakásépítés támogatása stb.

Az anyagi ösztönzés a szocializmusban elválaszthatatlan a munka szerinti elosztástól. A munka szerinti elosztás és az anyagi ösztönzés jelentő-

⁶ Egy gyakran idézett egyesült államokbeli foglalkozási presztízsvizsgálat során a megkérdezett személyektől az értelmiségi foglalkozások a lehetséges 100 pontból 67 pontot vagy annál többet értek el. Ez alól csak két foglalkozás: az „áruházi tisztviselő” és az „énekes egy lakásban” volt kivétel (58, illetve 52 pont). Ezzel szemben a fizikai jellegű munkát végzők csupán 33—66 pontot értek el. (A két határeset: rendőr — 66 pont; cipőpucoló — 33 pont.) A más országokban végzett vizsgálatok lényegében hasonló eredménnyel végződtek. (Lásd [13] 48—51. l.)

sége, szerepe ismert, a marxista társadalomtudomány és gyakorlat által általánosan elfogadott.⁷

Az anyagi ösztönzés, illetve a munka szerinti elosztás (és a gazdasági kényszer) kapcsolata nem tekinthető tisztázottnak. E három kategóriát, illetve a hatását még a szakemberek sem mindig különböztetik meg, pedig munka szerinti elosztás lehetséges anyagi ösztönzés nélkül (egyenlő juttatás egyenlő teljesítmény mellett), és az anyagi ösztönzés sem csak munkára, hanem számos más típusú tevékenységre — például a sportra — is vonatkozhat. Gazdasági kényszer is kialakulhat munka szerinti elosztás vagy anyagi ösztönzés nélkül. (Az első forma a tőkés társadalomra, a másik a szélsőségesen egalitárius elosztásra jellemző.) Az anyagi ösztönzés lehetséges a munka szerinti elosztás határán belül és azon túl is. *Az anyagi ösztönzés az árutermelés általános kategóriája, a munka szerinti elosztás törvénye azonban a szocializmus specifikuma.*

Az anyagi ösztönzéssel kapcsolatos tartalmi nehézségekre, ellentmondásokra, a megoldatlan kérdésekre csak részletesebb elemzés során lehet kitérni. Jelenlegi feladatunk csupán az lehet, hogy felhívjuk a figyelmet az e téren fellelhető ellentmondásokra és (részben) azok jellegére. Annyi mindenesetre megállapítható, hogy az anyagi ösztönzés napjainkban a legfontosabb ösztönző szerepét tölti be. Ennek ellenére — és ezzel viszonylag részletesebben szükséges foglalkozni — az anyagi ösztönzők önmagukban nem képesek feloldani a teljesítménynövelés és a munkaerő-gazdálkodás, illetve általában a gazdálkodás területén levő ellentmondásokat, és így az ellentmondások lényege nem is zárul le a munkaerő-gazdálkodás és a bérezés határán.

⁷ A munka szerinti elosztás elvének szocialista viszonyok közötti szükségességét Marx A gothai program kritikája című munkájában fejtette ki. A Szovjetunió és az európai szocialista országok lényegében mindvégig ebből az alapelvből kiindulva határozták meg elosztási és ösztönzési politikájukat, még ha időnként jelentkeztek is visszahúzó nézetek, illetve e téren még ma sem tekinthető minden tisztázottnak. Más szocialista országok lényeges kitérőkkel jutottak el a munka szerinti elosztás elvének alkalmazásához. Ilyen kitérőt tapasztalhattunk Kubában. Che Guevara 1964-ben kifejtette: „Igen, az anyagi ösztönzés akadályozza a tudat fejlődését, de nagy emelő a termelési eredmények elérésében . . . mi azt állítjuk, hogy viszonylag rövid idő alatt a tudat fejlődése többet adhat a termelés fejlődése számára, mint az anyagi ösztönzés.” ([2] 37. l.) Lényegében ezzel a nézettel kapcsolatban állapította meg önkritikusan Fidel Castro: „Amikor azt hittük, hogy most már közel járunk a kommunista termelési és elosztási formákhoz, a valóságban eltávolodtunk a szocializmus építésének helyes módszerétől.” ([5] 90. l.) Ezzel szemben az anyagi ösztönzés elutasítása Kínában (illetve a Pol Pot-rendszer bukásáig még kiélezettebb formában Kambodzsában) összefüggő elméletté vált. Így például Mao már 1958-ban kifejtette: „Meg kell szabadulni a polgári jogban megfogalmazott világnézettől. Olyan jelenségek, mint például a karrierizmus, a rang és az előjogok utáni hajszá, a túlórapótlék követelése, a magasabb munkadíj a szellemi és alacsonyabb munkadíj a fizikai munkáért — mindez a burzsoá világnézet maradványa.” [8] Majd két nappal később: „Fontolóra kell venni a pénzbeli fizetés rendszerének elvetését és az ingyenes ellátás rendszerének helyreállítását. Régen a katonák nem kaptak pénzbeli ellátmányt, nem mentesültek a szolgálat alól vasárnap, és nem nyolcórás napi munkarend szerint dolgoztak.” [9] (Polonyi Péter szíves segítségére alapján.) Kínában az említett nézetek, ha nem is kizárólagosan, de ma is hatnak. Így például „Hua Kuo-feng az egész népet felszólította a tacsingi jelszavak, többek között a »tíz nem« aktív támogatására: 1. ne félj a nehézségektől, 2. ne félj a haláltól, 3. ne tórekedj személyes dicsőségre, 4. ne tórd magad az előnyökért, 5. ne fordíts figyelmet a munkafeltételekre, 6. ne nézd a munkaidő hosszát, 7. ne számíts jutalomra stb.” (Zsenmin Zsipaó, 1977. június 13. Idézi: [14] 48. l.) Megjegyezzük, hogy 1977 közepe óta Kínában e kérdésekkel kapcsolatban bizonyos változásokra utaló jelek is vannak. Így például hosszú idő után 1977 végén, elsősorban az alacsonyabb fizetési kategóriákban, viszonylag széles körű fizetésemelésre került sor.

Az elmúlt évtized tapasztalata alapján fel kell ismerni, hogy az anyagi ösztönzők hatásfoka korlátozott. Számos, anyagi ösztönzéssel megoldható-nak vélt ellentmondás megmaradt, illetve újratermelődött. Ugyanakkor azt is látni kellett, hogy az anyagi javakban, jövedelmekben való differenciáltság mértéke egyidejűleg túlságosan alacsony, ha a termelés követelménye oldaláról közelítjük meg a kérdést, és túl magas, ha a társadalmunk jellege, a tömegek számottevő részének — így különösen az alacsony jövedelműeknek — az életszintje, jogos igényei oldaláról vizsgálódunk. Más szóval, mindmáig megválaszolatlan az a nagy jelentőségű elméleti és gyakorlati kérdés, hogy a szocialista társadalom milyen mérvű anyagi differenciálást bír el, illetve — és ez az előbbivel legalábbis azonos fontosságú — hogy milyen mérvű anyagi differenciálás szükséges. Hol van az a határ, amely alatt nincs anyagi ösztönzés, és hol van az a másik határ, amelynek az átlépése már társadalmi konfliktusokat okoz? De azzal is szembe kell néznünk, hogy társadalmunk, illetve gazdasági életünk számos vonatkozásban rugalmatlanabb, mint a tőkés gazdaság. Nem lehet véletlennek, a mindenkori mechanizmus hibájának tekinteni, hogy az ösztönzők hatása gyakran éppen ellentétes az eredeti céllal, hogy az új módszereket, eljárásokat, újításokat és találmányokat lassan és nehezen lehet megvalósítani, hogy a döntések körülményesen és általában káros kompromisszumokkal terheltlen szülnének.

Ezen ellentmondásoknak feltehetően nem egyetlen oka van. Része van bennük az emberi gyengeségnek, a megszokotthoz, a kényelmesebbhez való ragaszkodásnak, a felelősség elhárításának, sőt az irigységnek is, de természetesen része van bennük az ösztönzési rendszer hibájának, a bázisszemléletnek, a kitűzött célok megvalósítására hivatottak érdektelenségének, sőt esetenként ellenérdekeltségének.

A legfőbb ok azonban nem ezekben, hanem a *társadalmunk jellege és az értéktörvény, illetve az árutermelés közötti* belső ellentmondásban jelölhető meg. Más szóval: bár az árutermelést és így az értéktörvényt fejlettségünk jelenlegi szakaszán nem nélkülözhetjük, nem „kapcsolhatjuk ki”, ugyanakkor e törvényt — részben jövedelemdifferenciáló hatása, részben a termelést utólagosan szabályozó jellege miatt — nem is engedhetjük teljesen szabadon működni. Az értéktörvény elsődlegesen a kapitalista társadalomnak megfelelő, vele adekvát törvény. A kommunista társadalmi formáció szocialista szakaszában azonban ez a megfelelés nem teljes, mivel e törvény egyidejűleg segíti és korlátozza e társadalmat. Mindez óhatatlanul belső ellentmondásokat, nehézségeket okoz.

Ezzel kapcsolatban rá kell mutatni, hogy az elméleti tisztázatlanság fő oka valójában *nem az, hogy nem igazolódott a klasszikusoknak az árutermelés, illetve az érték kategóriák megszűnésével kapcsolatos várákozása.* A valóságban Marx a kommunista társadalmi formáció szocializmus szakaszát „keletkező” társadalomként tárgyalva, tételtezte ugyan az árutermelés és az érték kategória megszűnését,⁸ de a munka szerinti elosztást egyenértékek cseréjeként tárgyalta, és éppen a megszűnő-megmaradó társadalmi viszonyok miatt szolt a „polgári jog” (a polgári, tehát a formális egyenlőség)

⁸ „A termelési eszközök köztulajdonán alapuló, kollektív társadalomban a termelők nem cserélik ki termékeiket; éppígy a termékekre fordított munka itt nem e termékek értékeként, egyik dologi tulajdonságaként jelenik meg...” ([11] 17. l.)

megmaradásáról: „...az egyes termelő — a levonások után — pontosan visszakapja a társadalomtól, amit ad neki... Ami... a fogyasztási eszközöknek az egyes termelők közötti elosztását illeti, ugyanaz az elv uralkodik, mint áruegyenértékek cseréjénél, ugyanannyi egyik formában levő munka cserélődik ki ugyanannyi másik formában levő munkával.” ([11] 18. l.) Marx tehát *egyidejűleg* tételezte az árutermelés és az értéktörvény megszűnését, valamint az egyenértékek cseréjének fennmaradását a munka szerinti elosztás formájában. (Az „ugyanannyi” munka feltételezi a munkák mérhetőségét, azonosra való visszavezethetőségét. De amíg ez az azonosság nem lehet a munkaidő, addig csakis az érték lehet.)

A szocializmus több évtizedes gyakorlata megmutatta, hogy az érték-kategória megszűnése-megmaradása dialektikájában a megmaradás iránya az erőteljesebb, a határozottabb.⁹ De ez a dialektikus kapcsolat létező és működő ellentmondást takar. Éppen ezért okoz a gyakorlati gazdaságpolitikának alapvető nehézséget, hogy a szocializmus politikai gazdaságtana mindmáig nem volt képes teljesen tisztázni az értéktörvény szocializmusbeli természetének lényegét és az ebből adódó követelményeket. Ez volt az oka annak, hogy a szocialista országok gazdaságpolitikája e vonatkozásban lényegében végletek között mozgott. Vagy feltételezték az értéktörvény működésének nagymértékű (esetenként szinte teljes) nélkülözhetőségét, vagy a lehetségesnél nagyobb mértékben erre támaszkodva vélték szabályozhatónak a gazdaság egészét. De a két elgondolás kompromisszuma sem hozhat eredményt, ha az nem a működő törvény igazi természetének a felismeréséből indul ki. Ez az ellentmondás elsődlegesen abban mutatkozott meg, hogy elmaradt az elmélet szükséges segítsége mind az ár-, mind a bér- és jövedelempolitika s ezen keresztül általában a gazdasági döntések megalapozásában.

Az érték „polgári gazdasági törvényként” való fennmaradása, valamint szükségessége és ugyanakkor — objektív okokból — korlátozott működtethetősége, a két követelmény optimális egyeztetésének megoldatlansága részben nem segíti (nem segítheti) megfelelően a gazdaságirányítás hatékonyságát, részben társadalmi ellentmondásokat okoz. Az említetteknek túl nyilvánvalóan nincs jó hatással az életmódra, ösztönzi a presztízfogyasztást és így a pazarlást, a pénzhajszolást, szélsőséges esetekben a korrupció különböző formáira¹⁰ és más törvénytelen cselekedetekre ösztönöz, máskor (például hiányzó lakás esetén) magasabb kereset hajszolására kényszerít. Ezek a tendenciák csökkentik a munka belső értékének érvényre jutási lehetőségét, és — mivel jövedelemhez nemcsak a több és a jobb munka alapján lehet jutni — szükségszerűen korlátozzák az anyagi ösztönzés hatásfokát is.

Marx — mint láttuk — a munka szerinti elosztást az értéktörvény analogiájaként, mint a kommunista társadalmi formáció szocialista szakaszának teljesen megfelelő elosztási formát tárgyalta (megfelelő levonások után mindenki annyi munkát kap a társadalomtól, amennyit ő ad annak). Ez feljogosít bennünket arra, hogy a munka szerinti elosztást mint az érték-

⁹ Anélkül, hogy a kérdést túlzottan részletesen vizsgálánánk, világosan látnunk kell, hogy az értéktörvény, illetve az árutermelés hatóköre a szocializmusban jóval szűkebb, mint a tőkés társadalomban. Így például a szocializmusban nem áru a föld mélyén levő természeti vagyon, a gyár stb.

¹⁰ Erről lásd Hankiss Elemér tanulmányát. [4]

kategória egy specifikus (a szocializmusra jellemző), ellentmondásos megjelenési formáját fogjuk fel.

Az ellentmondás elsődlegesen abban jelenik meg, hogy bár a szocializmus dolgozója nincs megfosztva a termelési eszköztől (pontosabban e társadalomban a dolgozó egyben tulajdonos is), mégis munkabérért dolgozik, és hogy a munkájóvedelem bérformát vesz fel.¹¹

Ezt az ellentmondást végiggondolva, arra a következtetésre kell jutni, hogy *a szocialista tulajdonviszonyokat nem lehet megérteni, illetve teljesértékűen leírni, ha nem vizsgáljuk a munkaerő-tulajdon milyenségét, illetve a termelési eszközök és a munkaerő-tulajdon kapcsolatát és ellentmondását.*

A munkaerő-tulajdon valamennyi társadalmi formációban lényeges és meghatározó, de a termelési eszközök tulajdona mellett másodlagos fontosságú. A fő kérdés mindig — és ma is — az, hogy ki a termelési eszközök tulajdonosa, és ki nem az. A tőkés termelési módban a termelőerő mindkét eleme magántulajdonban volt (és van). Ha a termelés e két tényezője egy személy magántulajdona, akkor kisárutermelővel van dolgunk, aki a teljes új értéket elsajátíthatja. De ha a termelőerő e két eleme egymást kizáró magántulajdonban jelenik meg, akkor a tulajdonosok eltérő helyzete miatt eltérő lesz a résztvevők helye a termelésben és a társadalomban, illetve ennek következtében szükségszerűen eltérő típusú (bérmunkás, illetve kizsákmányoló jellegű) jövedelemhez jutnak.¹² Amíg azonban a szocialista forradalom — érthetően és szükségszerűen — a kizsákmányoló termelési eszközét kollektív tulajdonba vette, addig a dolgozók munkarejével nem tette, nem is tehette azt. *A szocialista társadalomban tehát a termelőerők mindkét eleme a dolgozók tulajdonában van, de a tulajdon jellege nem egységes. Ezt nevezem a termelőerők kettős tulajdonának, ami egyben megkülönbözteti a szocializmust minden más társadalomtól. A kollektív tulajdonban levő termelési eszköz feltételezi a társadalmi elsajátítást és a dolgozók tulajdonosi részesedését, az egyéni tulajdonban levő munkaerő pedig a munkabér- (tehát a nem tulajdonosi) elosztást.* Ezáltal a termelési eszközök és a munkaerő tulajdonosai közötti tőkés társadalombeli antagonisztikus osztályellentét helyébe a szocializmusban a termelőerők kettős tulajdonával rendelkező dolgozókon (tehát valójában minden egyes dolgozón) belüli, azaz nem osztály típusú ellentmondás lépett.

Ez olyan ellentmondás — és ugyanakkor egység —, amely szükségszerűen következik a szocialista társadalom belső felépítéséből. Éppen a dolgozók ebből adódóan *kettős tulajdonos* voltának felismerése teszi lehetővé számos létező ellentmondás valódi gyökerének feltárását. A termelési eszközök köztulajdona lehetetlenné teszi a kizsákmányolást, és feltehetően a

¹¹ „A munkabér feltételezi a bérmunkát, a profit a tőkét.” ([12] 830. l.)

¹² „A tőkés termelési mód például azon nyugszik, hogy a dologi termelési feltételek tőketulajdon formájában nem dolgozóknak jutnak, míg a tömeg csak a személyi termelési feltételeknek, a munkaerőnek tulajdonosa. Amikor a termelés elemei ily módon oszlanak meg, ebből magától adódik a fogyasztási eszközök mai elosztása. Amikor a dologi termelési feltételek maguknak a munkásoknak a kollektív tulajdonában vannak, ebből éppúgy adódik a fogyasztási eszközöknek a maitól különböző elosztása.” ([11] 20. l.) Marx a termelési eszközök társadalmazása utáni szakaszban már csak a dologi termelési feltételekről beszélt, de ezt megelőzően a munkaerő személyhez rögződöttségéről egyértelműen kifejtette: „... az egyenlő jog — egyenlőtlen jog egyenlőtlen munkáért. Nem ismer el osztálykülönbségeket, mert mindenki csakúgy munkás, mint a másik; de hallgatólagosan elismeri természetes kiváltságként a munkások egyenlőtlen egyéni tehetőségét és ennek folytán *egyenlőtlen egyéni teljesítőképességét.*” (Ua. 18. l. Az én kiemelésem — P. Gy.)

munkaerő egyéni tulajdona okozza a munkaerő áru jellegét és a munkaerő-piac létét, amely éppen a termelési eszközök köztulajdona (tehát a termelési eszközökkel való rendelkezés meghatározott módja és formája) miatt — a hasonló vonások ellenére — nem azonos a tőkés társadalom munkaerő-piacával és a tőkés társadalombeli bér munkás munkaerejének áru jellegével.

A vázolt ellentmondás fontos oka annak, hogy az anyagi ösztönzés napjainkban a munkára való ösztönzés legfontosabb, de csak korlátozott hatásfokú eszközének szerepét tölti be. Ezzel visszatértünk a szűkebb témánkra. Itt abból kell kiindulni, hogy mivel a szocialista társadalom számára nem közömbös a dolgozó által végzett munkának sem a mennyisége, sem a minősége (bár az egyes összetevők jelentősége időben változik), ennél fogva a munkáért élvezett jövedelem nagyságának függnie kell e tényezőktől. Ezért a *munka szerinti* elosztás meghatározó — bár nem kizárólagos és nem ellentmondásmentes — jellemzője a szocialista elosztásnak. Ugyanakkor a több és jobb munkára történő *anyagi ösztönzésnek* be kell épülnie a munka szerinti elosztás rendszerébe. Ez egyben azt is jelenti, hogy a *munka szerinti elosztás feltételezi mind a gazdasági kényszer, mind a különböző típusú ösztönzők által kiváltott teljesítménymódosító tényezők működését.*

A szocialista elosztás e sarkalatos pontjai igénylik, de csak korlátozottan teszik lehetővé az egységes és összehangolható elosztási és ösztönzési rendszert. A gyakorlatban ugyanis — mint azt sokan és sokszor kifejtették — az elosztási és az ösztönzési funkcióknak ellentétes követelménye is van, és az elosztási funkció túltengése szükségszerűen korlátozza a munkából származó jövedelmeknek mind az ösztönző, mind a munkára kényszerítő hatását. Ellenkező esetben viszont a szociális feszültségek éleződnek ki. Az elosztás és az ösztönzés ellentétének egyik leglátványosabb megjelenése az egyenlődsdi és a differenciálás a bér- és jövedelempolitikában.

Az *erkölcsi típusú ösztönzésnek* is különböző formái vannak. Ez lehet a dolgozó munkájának hivatalos és nem hivatalos megbecsülése, a különböző formában megnyilvánuló előrejutás (címek, rangok, kitüntetések, kedvezmények odaitélése) stb. Ugyanakkor az erkölcsi ösztönzést nem lehet leszűkíteni az említett formákra. Valójában mindaz része az erkölcsi megbecsülésnek, illetve mindaz mutatja a megbecsülés szintjét, ami a végzett munka mennyiségétől, minőségétől függ. Ily módon a munkabér, a jutalom nem csupán anyagi ösztönzés, a beosztás sem csupán munkakör, hanem egyben része (esetenként nulla vagy negatív hatékonyságú része) az erkölcsi ösztönzőknek. Ezzel együtt sem lenne azonban helyes valamennyi (vagy az összes nem anyagi jellegű) teljesítménymódosító tényezőt feloldani az erkölcsi ösztönzésben. A különböző típusú ösztönzőknek megvan a maguk jól értelmezhető funkciója, amelynek figyelmen kívül hagyása csökkenti a teljesítményeket. Közülük is különleges szerep jut a munkának és a munkakörülményeknek.

A *munka* önmagában *akkor válik ösztönző erővé*, ha a jellege, kultúrája, szakképzettségi, ügyességi stb. igény szintje, tartalma, fontossága, minősége, szervezethez, a megvalósítással kapcsolatos követelmények olyanok, hogy a munka örömet, elégedettséget, fontossági érzést kelt a dolgozóban, létrehozza az önmegvalósítás tudatát. Hasonló hatást fejt ki az is, ha a dolgozó az adott területen sikert ért el, eredményes, hasznos munkát fejt ki, ha az adott munkát lehet szeretni. A munka motiváló hatása nem a távoli jövő reménye. Már ma is nagyon sok olyan példát ismerünk, ahol

a munka szeretete — és ami talán még fontosabb: a munka szükséglete — segít olyan esetekben, ahol az anyagi ösztönzés nem hatékony, illetve nem is hat.

A munka ösztönző szerepe szükségszerűen ellentétes az elidegenítő hatásával. Ezért lényeges kérdés, hogy a munkának van-e, és főként mely társadalomban van ösztönző szerepe. Herzberg kijelenti, csak egyetlen út van a munkavállaló motiválására: *igényes munkát kell neki adni, amelyért felelősséget vállalhat*.¹³ Ezzel a nézettel nem mindenki ért egyet. Így M. Fein, aki tanácsadó mérnökként dolgozik, kijelentette: „A dolgozó embereknek legfeljebb 15—20 százaléka motiválható... a többit a munka nem érdekli, és a foglalkozás során csak a pénzt nézi.” Majd később: „...a munkás a munkájától nem kielégülést, hanem ellenszolgáltatást vár”. (Uo.) Úgy vélem, hogy a vagy-vagy szemlélet mindkét szerzőt egyoldalúságba hajtotta. A munka még a szocialista társadalomban sem lehet az egyetlen motivációs tényező. Csak egyik — bár egyre jelentősebb — a mozgatórugók közül. A számtalan szociológiai esettanulmány nyilvánvalóvá teszi, hogy ez még fokozottabban áll a tőkés társadalomra, ahol a kizsákmányolás tudata is csökkenti a munka motiváló funkcióját. (Bár a jövőbeli munka megítélése szempontjából figyelemre méltó, hogy a munkának még a tőkés társadalomban is van motiváló szerepe, és úgy tűnik, hogy a kizsákmányolás nélküli társadalmakban a munkának ez a szerepe még határozottabb.)¹⁴

A modern osztálytársadalomban azonban teljesen nyilvánvaló a „vagy anyagi, vagy munkaösztönzés” felvetés irreális volta. Az anyagi ösztönzést általában nem pótolja a munkaösztönzés, de az anyagi ösztönzés is csak részeredménnyel, egyoldalú hatással jár más eszközök, így különösen a munkaösztönzés nélkül. A munkaszükségletet, a munka szeretetét, örömet az emberek nagy részéből kiölte a bérmunkás viszony, valamint az ezzel együtt kialakult munkakörülmények és munkafeltételek. A munkát igazában „humanizálni” csak a kommunista társadalmi formáció képes, de ez csak hosszú idő alatt, fokozatosan és főként tudatosan valósítható meg. A munka általános humanizálásában — részben a gazdaságok viszonylagos fejletlensége, részben a feladat alapvető fontosságának nem kellő felismerése következtében — a szocialista országokban is sok a megoldásra váró feladat. Azt is látni kell, hogy ez nem azonos egyszerűen a gépesítéssel vagy az automatizálással. A hosszú távú cél a *termelés egésze kulturáltságának minőségi megjavítása*.

A munkaszervezési gyakorlatban a munka humanizálására — ha nem is azonos okból — számos szocialista és tőkésvállalat törekszik. Ezeknél a vállalatoknál a munka megváltoztatása (a túlságos elaprózottság megszüntetése) a törekvés fő célja. Emellett (de tőle függetlenül, vele nem egységesen) előtérbe került a munkaeszközök módosítása, ember méretűvé alakítása is (ergonomia). E törekvések különböző mértékben terjedtek ki a munka-

¹³ Herzberg: Hogyan motiváljuk a munkavállalókat. Idézi E. Dedera [3]

¹⁴ Az antropológusok egész sora állítja, hogy az ember „természetes” viselkedése éppen az ellenkezője annak, amit az árutermelő társadalom rákényszerít. E kérdéssel részletesen foglalkozik Polányi Károly tanulmánygyűjteménye [16], amely több megállapítást idéz. Ezekből négy: „Az olyan nyereség, amely civilizáltabb közösségekben gyakran szerepel a munka indítékaként, a bennszülöttek eredeti körülményei között sohasem hat a munkára ösztönző tényező gyanánt.” (72. l.); „Munkát végezni magának a munkának a kedvéért, ez állandó jellegzetessége a maori iparnak.” (74. l.); „Egy személy társadalmi értékének általános mutatója a kertművelésben elért tökéletesség.”; „Az Andaman-szigetiek a lustaságot társadalomellenes viselkedésnek tekintik.” (E két utóbbi: 75. l.)

környezetre; a világításra, a gépek, berendezések, műhelyek megfelelő színezésére, a munka és a munka közbeni szünetek optimális ritmusára, a pihenők esztétikus berendezésére stb. A Szovjetunió számos vállalatánál nagy figyelmet fordítanak a munkaruhák változatosságára, az öltöző barátságos külsejére, az üzem, a vállalat tisztaságára, rendezettségére, fásítására, a termelés egész folyamatának kultúrájára.¹⁵

A termelés kulturáltságának növelése részben (például a jobb világítás, a rendezett környezet, a munka jobb megszervezése) közvetlenül is növeli a munka termelékenységét, részben (mint például a barátságos, télen jól fűtött öltöző, a jobb étkezés) a munkakedv, a megfelelő teljesítmény kialakításának feltétele, azaz oly módon hat, hogy kiesik vagy csökken a fizikai, pszichikai, illetve a társadalmi típusú gátlás objektív vagy szubjektív alapja. A kulturálatlan termelési feltételek viszont óhatatlanul kiváltanak ilyen típusú gátlásokat.

Mindezek következtében a termelés kulturáltságának növelése lényegesen hat a dolgozó teljesítményére. Elősegíti, hogy a munka egyre inkább létszükségletté váljék, örömet, önmegvalósítást jelentsen, s hozzájárul ahhoz, hogy a fizikai és a szellemi munka presztízse, azok szűkebb és tágabb környezete és feltételei között, illetve általában a munkamegosztáson belül csökkenjenek a lényeges különbségek. Társadalmunkban nem szabad sajnálni az e célok megvalósításához elengedhetetlenül szükséges anyagi és szellemi erőfeszítéseket, mivel mindez igen fontos része azon területeknek, ahol mindenképpen meg kell haladnunk a tőkés rendszert.

Végül létezik *tudati ösztönzés* is. Ez — a munka ösztönző szerepével ellentétben — egyértelműen csak a szocialista társadalomra jellemző (de itt sem általános). Ennek jelentős a politikai tartalma is, és feltétele a társadalommal, a társadalom céljaival való fokozódó azonosulás, a tulajdonosi érzés, a szocialista tudat, a beleszólás lehetősége, a munkahelyi demokrácia növekvő színvonala és az ezeken az alapokon kibontakozó munkamozgalmak létrejötte. Fontos szerep jut a munkában kialakuló közösségeknek, kollektíváknak, példamutatásoknak. A társadalmi-politikai típusú tudati ösztönzés nem egyszerűen a társadalmi kényszer ellentéte vagy annak kiégésítője. Az előbbinél a munkakerülő életmóddal szemben különböző formában megnyilvánuló elitélő véleményalkotás, az utóbbinál a feltételek biztosítása, a példamutatás, a nevelés, a társadalmi norma tudatos betartása, sőt ilyen követelmények aktív támogatása az alapja a megkülönböztetés lehetőségének.

Megállapítható, hogy a súlypont az anyagi ösztönzésről — részben a jövedelem emelkedésével, részben a szocialista tudat fejlődésével párhuzamosan — fokozatosan (bár nem ellentmondásmentesen) áttolódik az erkölcsi és a tudati típusú meghatározókra, ezzel egyidejűleg növekszik az eddig nagyon elhanyagolt, illetve csak korlátozott mértékben figyelembe vett munkaösztönzők szerepe. Az ösztönzés különböző formáinak mind ma, mind a közeli és a távolabbi jövőben egyre nagyobb a jelentősége, mivel — mint Marx hangsúlyozta — „...az ember még a fizikai szükséglettől szabadon is termel, és az attól való szabadságban termel csak igazán.” ([10] 50. l.)

¹⁵ A Szovjetunióban 1970-ben Lenin születésének 100. évfordulójára megrendezték a Termelési Kultúra Össz-szövetségi Társadalmi Szemléjét, amely nagy lendületet adott e tevékenységnek.

Néhány következtetés

A teljesítménymódosító tényezők rendszerének áttekintése után célszerű hangsúlyozni, hogy — egy-két történelmileg túlhaladott formától, illetve változattól eltekintve — e mozgatók együttesen (bár nem azonos mértékben) hatnak a teljesítményre. Így szükségszerűen egyik sem valósul meg a maga tiszta (egy tényezős) formájában. A kölcsönös kapcsolatok sematikusan úgy értelmezhetők, hogy adott teljesítménymódosító impulzushoz szükséges ösztönző és kényszerítő típusú tényezők (az ösztönző mozgatók térhódító jellegének a bázisán) meghatározott körülmények között és főként adott határokon belül képesek egymást helyettesíteni és kiegészíteni, bár alkalmazhatóságuk, illetve hatékonyságuk nem azonos. Velük szemben hatnak a gátló típusú tényezők. Ily módon *e három típusú tényező szoros kölcsönhatásban alakítja ki a tényleges teljesítményt.*

A teljesítménymódosító tényezők távolról sem csupán a termelési-gazdasági céljaink elérését segítik. *A szocialista társadalom létezési feltétele a dolgozók szocialista tudatának fejlesztése.* Ez pedig feltételezi, hogy a dolgozó tudja: ő is tulajdonosa a termelési eszközöknek, hogy megtalálja a munka értelmét, a munka örömét, hogy a több és jobb munka együtt járjon a dolgozó és családja életszínvonalának emelkedésével, a munka kulturáltágának és körülményeinek javulásával stb. Mindezek tételezik valamennyi típusú mozgató egyidejű figyelembevételét, hatásuk komplexitását. A teljesítményt módosító tényezők sokoldalú igénybevételének természetesen feltételei vannak — nem utolsósorban az, hogy a megvalósításukra fordított erőfeszítéseket és ráfordításokat a különböző szinten dolgozó gazdasági, műszaki és személyzeti vezetők ne tekintsék feleslegesnek. E téren általában is, de különösen a munkaügyi-személyzeti típusú feladatot ellátóknál egyaránt számottevő a kívánt szinttől való tudásbeli és szemléleti elmaradás.

A dolgozók teljesítménynövelésre való késztetésének feltételeivel a szocialista társadalom mindmáig távolról sem foglalkozott jelentőségének megfelelően. A szocialista társadalomban a munkára való gazdasági, de különösen a társadalmi típusú kényszer tagadhatatlan léte ellenére e formák teljesítménynövelő szerepe korlátozott, mivel ebben a rendszerben a létbiztonság nincs veszélyeztetve, és a megélhetés (esetenként indokolatlanul alacsony teljesítmény mellett is) biztosított. Ez viszont feltételezi a teljesítményt módosító mozgatók összességének a hasznosítását, ideértve a fegyelmet munkát biztosító ösztönző és kényszerítő típusokat is. „...ha nem akarunk utópizmusba esni, nem szabad azt képzelnünk, hogy az emberek, miután megdöntötték a kapitalizmust, egy csapásra megtanulnak a társadalom érdekében dolgozni *minden jogszabály nélkül*, azonfelül a kapitalizmus megszüntetése az *ilyen* változás gazdasági előfeltételeit *sem teremti meg* egy csapásra.” ([6] 86. l.)

Felmerül a kérdés: *Vajon a különböző típusú teljesítményt módosító tényezők együttesének segítségével megoldhatók-e az említett ellentmondások, ezen belül a társadalom munkaerő-szükséglete és a rendelkezésre álló munkaerőforrás mennyiségi és minőségi összehangolása?* Az elmúlt három évtized pozitív és negatív tapasztalatai alapján — legalábbis hipotetikus jelleggel — ki lehet mondani, hogy e téren az ösztönzőktől, illetve általában a teljesítményt módosító tényezőktől továbbra is csak részleges megoldás várható. Az ösz-

tönzök — ezen belül elsődlegesen az anyagi ösztönzök — szűk spektrumúak. Csak jól körülhatárolt és nagyjából azonos természetű cél esetén várható tőlük megfelelő eredmény. Különösen illuzórikus az ösztönzőktől — és még inkább az egyéb típusú tényezőktől — várni a munkaerő ágazatok, vállalatok, területek és munkakörök közötti társadalmilag kívánatos mozgásának, illetve a munkaerő általános és szakképzettsége szükséges szintjének egyidejű biztosítását, valamint a vásárlóerő szabályozását. Mindez azt jelenti, hogy míg a teljesítménynövelés alapjában megoldható az ösztönzök elsődlegessége mellett a kényszerítés szükséges felhasználása és a gátló tényezők messzemenő figyelembevételénél, addig a *foglalkoztatáspolitikai kialakítása, illetve a munkaerő-gazdálkodás megvalósítása során nem elégséges még a teljesítményt módosító tényezők teljes skálájára sem támaszkodni. Fel kell használni a vállalatok és a központi irányítás rendelkezésére álló gazdálkodási típusú lehetőségeket is.* Ennek megfelelően a munkateljesítmény fokozására alkalmas — a szocialista társadalom jellegétől nem idegen — valamennyi teljesítménymódosító tényezőt és gazdálkodási módszert együttesen és egyidejűleg kell használni, illetve az ezekből adódó lehetőségeket és feladatokat a mai feltételek messzemenő figyelembevételével ismételtelen és következetesen át kell gondolni.

Hivatkozások

- [1] A fizikai foglalkozásúak végzett tevékenységük jellege szerinti arányai az iparban, 1977. Központi Statisztikai Hivatal, 1978.
- [2] *Che Guevara, E.*: Ökonomie und neues Bewusstsein. Wagenbach, Berlin, 1969.
- [3] *Dedera, E.*: Die wahren Triebfedern der Leistung. Fortschrittliche Betriebsführung, 1974. 1. sz.
- [4] *Hankiss Elemér*: Változatok a korrupcióra. Valóság, 1978. 6. sz.
- [5] Kuba Kommunista Pártjának I. kongresszusa. Kossuth Könyvkiadó, 1976.
- [6] Lenin Összes Művei, 33. kötet. Kossuth Könyvkiadó, 1965.
- [7] *Lőrincz Ernő*: A munkaviszonyok szabályozása Magyarországon a kapitalizmus kezdetétől az első világháború végéig, 1840—1918. Akadémiai Kiadó, 1974.
- [8] Mao Ce-tung felszólalása a pejtajhói értekezleten, 1958. augusztus 19-én.
- [9] Mao Ce-tung felszólalása a pejtajhói értekezleten, 1958. augusztus 21-én.
- [10] *Marx, K.*: Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből. Kossuth Könyvkiadó, 1970.
- [11] *Marx, K.*: A gothai program kritikája. (Marx—Engels Művei, 19. kötet, 1969.)
- [12] *Marx, K.*: A tőke, III. kötet. (Marx—Engels Művei, 25. kötet, 1974.)
- [13] National Opinion Research Center: Állások és foglalkozások: a köznapifelfogás. Megjelent „A foglalkozások presztízse” című kötetben. Szerkesztette: Léderer Pál. Gondolat Könyvkiadó, 1977.
- [14] *Naumov, I. N.*: Voproszi matyerialnovo polozsenijja trudjascsihszja v polityike novovo kitajszkovo rukovodsztva. Problemi Dalnyevo Vosztoka, 1978. 2. sz.
- [15] *Pogány György*: A munkamegosztás rendszere és fejlődése. Kossuth Könyvkiadó, 1979.
- [16] *Polányi, Károly*: Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet. Gondolat Könyvkiadó, 1976.
- [17] *Szászy István*: Nemzetközi munkajog. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1969.
- [18] *Weltner Andor*: A szocialista munkaszerződés. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1965.

Rugalmas vállalati tervezés

A VI. ötéves terv kidolgozása már folyik, s aligha szükséges bizonyítani: a vállalati tervezés *rugalmissága* gazdaságunk jelenlegi helyzetében fontosabb, mint bármelyik korábbi tervidőszakban volt. Ugyanakkor a rugalmas tervezés lényegét, célját stb. illetően legtöbb vállalatunknál nagy a bizonytalanság. Ebben a cikkben — ötven hazai és négy angol vállalati tanulmányozásából szerzett tapasztalataimra támaszkodva — megkísérlem összefoglalni a rugalmas vállalati tervezéssel kapcsolatos legfontosabbnak látszó megállapításokat.

Abból kell kiindulnunk, hogy a tervezés feladata nálunk — rugalmas tervezés esetén is — kettős. Egyrészt a vállalatok meghatározott köre részt vesz a népgazdasági terv megalapozásában, másrészt a vállalatok olyan „saját” tervet dolgoznak ki, amely a középtávú tervidőszakban *a vállalati cselekvések akcióprogramja*. E két — az Országos Tervhivatal irányelvei szerinti — feladatból az is kitűnik, hogy mi nem a terv fő feladata: a terv elsődlegesen nem „mérce”, hanem a hatékony — vállalati és népgazdasági — vezetés alapvető eszköze.

A két feladat közül a komolyabb gondok az utóbbinak a megvalósításában tapasztalhatók. Ennek egyik legfőbb oka sok ötéves terv „*elavulása*”, a másik pedig a tervek *kötött határideje*, amelynek következtében a terv időközben „elfogy”. (1980 januárjában vállalataink már csak *egyéves*, decemberében pedig csupán *egy hónapos „ötéves tervvel”* rendelkeznek.) Joggal merül fel a kérdés: mennyiben egyeztethető ez össze a tervgazdálkodás gondolatával vagy azzal, hogy a vállalati cselekvések vezérfonalául a hosszabb távra szóló tervek szolgáljanak. Úgy vélem, az ellentmondás nyilvánvaló.

Ennek az ellentmondásnak az egyik következménye, hogy sok vállalat magatartását, főbb döntéseit az ötéves tervidőszak második felében nem a — már elavult — középtávú terv irányítja. Ez pedig erősíti a rövid távú szemléletet, s akadályozza a stratégiai koncepció lehetőségeinek kiaknázását. Tervezésünk nagyobb rugalmasságának feltétele, hogy a középtávú terv *az újabb eseményekkel is számolva* irányozza elő a vállalat további cselekvéseit. Ezt az ésszerű igényt még inkább alátámasztják egyes 1980-tól érvényes szabályozóváltozások. Például az ármechanizmus „*rugalmisságának fokozása*”: az a törekvés, hogy az árak ne „*öregedjenek el*”, hanem mozgásaik juttassák kifejezésre a ráfordítások, a külkereskedelmi árak és a belső piaci értékítélet változásait. [4] Figyelmet érdemel az is, hogy a tervek aktualizálását a tervgazdálkodást nem folytató, iparilag fejlett tőkésországok vállalatainak a többsége is alkalmazza. Így például az általam meglátogatott négy angol nagyvállalat* mindegyike készít ötéves tervet, s

* A National Coal Board, a Rolls-Royce, a British Steel Corporation és a Shell International Petroleum Company.

mindegyikük felülvizsgálja és folyamatosan meghosszabbítja azt. A négyvállalat közül három félévenként, egy pedig évente végzi el tervének a felülvizsgálatát; hasonló gyakorlatot folytat az angol nagy- és középvállalatok zöme. Lényegileg azonos képet mutat Konó vizsgálata az amerikai, illetve a japán vállalatokról. [8]

Az általa vizsgált vállalatok zöme — Japánban 74, az Egyesült Államokban 83 százaléka — rendszeresen meghosszabbítja, illetőleg itt is, ott is a vállalatok 96 százaléka folyamatosan felülvizsgálja és korszerűsíti középtávú tervét. A vállalatok nagy része mindkét tevékenységet évenként végzi.

A vállalatok megoszlása az egy évnél hosszabb időtávú tervek időhorizontja szerint
(százalék)

Időtáv	Távlati terv		Ha két terv van, a rövidebb időtávú terv	
	USA	Japán	USA	Japán
7 év vagy ennél hosszabb	13	6	—	—
5 vagy 6 év	74	56	—	—
2—4 év	13	38	13	30

Forrás: Long Range Planning, 1976. október

A rugalmas középtávú tervezés jellemzői

A rugalmasság a tervezésnek olyan sajátossága, amely valamely vállalat tervezésében kisebb vagy nagyobb mértékben érvényesülhet. A tökéletesen rugalmas vagy a tökéletesen rugalmatlan (teljesen merev) tervezés olyan absztrakció, amely a valóságban nem létezik. Így értelmezve a rugalmas tervezés megjelölését, ennek *három fő kritériuma* van:

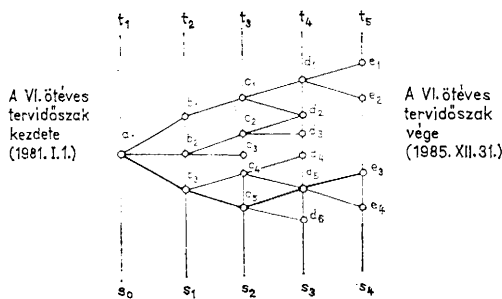
- „többszakaszos” tervdöntések érvényesítése;
- a vállalati rugalmasság három fő lehetősége közül legalább egynek a megvalósítása;
- a tervdöntések vertikális és horizontális kölcsönhatásainak érvényesítése.

Többszakaszos tervdöntések

A többszakaszos tervdöntések során a tervező korábbi állásfoglalásait, a döntéseket az újabb információk alapján felülvizsgálja, s ha szükséges, módosítja. Ezt szemlélteti a következő lapon levő sematikus ábra.

A középtávú tervfeladat ebben a megfogalmazásban az, hogy a t_1 időpontban a vállalati célrendszer szempontjából az optimálist minél inkább megközelítő döntési lépéseket (részdöntéseket) válasszunk. Az ábrán ezek programja (amelyet vastagabb vonal jelöl) az a_1 , a b_3 , a c_5 , a d_5 és az e_3 döntési pontoknál hozott részdöntésekből tevődik össze. A többszakaszos döntéshozatal eredményesebb, ha a tervezéskor több döntési alternatívát elemeznek, s a tervidőszakban megőrzik a tervezés időpontjában — a megvalósítás szempontjából — hátrább sorolt alternatívákat is.

A középtávú tervdöntés szakaszainak döntési fája

A rugalmas tervezés során hozott döntések zöme *feltételes jellegű*: nem minden részletükben eleve véglegesnek, megmásíthatatlannak tekintett elhatározások. Amennyiben a jövőre vonatkozó, a döntésben alapul vett feltételezések nem igazolódnak, új, váratlan körülmények alakulnak ki, ésszerű a korábbi tervelképzelés felülvizsgálata. Indokolt tehát különbséget tenni a tervezés során hozott feltételes és végleges döntések között. Tervezni több változatban célszerű; véglegesen dönteni (a variációk közül választani) viszont csak akkor ésszerű, amikor már rendelkezésre állnak a szükséges információk.

A hosszabb távra szóló döntést esetenként indokolt részprogramokra bontani. A részprogramokra bontás ugyanis elősegíti a középtávú tervezés rugalmasságát, feltéve, hogy:

1. az időben egymást követő felülvizsgálatok (ha szükséges: az újabb, módosított döntések) *megbízhatóbb, valóságghűbb információk* alapján történnek, mint amilyenek a korábbi döntéskor rendelkezésre álltak;

2. az egymást követő döntési időpontokban a döntéshozó az eredetileg tervezett alternatívától *eltérő változatok közül* is választhat.

ad 1. Tegyük fel, hogy n -féle jövőbeli esemény következhet be (E_1, E_2, \dots, E_n), mégpedig rendre X_1, X_2, \dots, X_n „előzetes” (az első tervkészítés időpontjára vonatkoztatott) valószínűséggel. Tegyük fel továbbá, hogy a tervezést követően érkező újabb hír az előzetes bekövetkezési valószínűségeket rendre y_1, y_2, \dots, y_n -re módosítja („utólagos” valószínűségek). Az újabb hír várható információtartalmát I -vel jelölve, ennek értéke az alábbi összefüggéssel fejezhető ki [11]:

$$I(y : x) = \sum_{i=1}^n y_i \log \frac{y_i}{x_i} . \quad (1)$$

A gazdasági tervezés igényét ez az összefüggés csak a hír „szubjektív” információértékével együtt elégíti ki. A rugalmas tervezéskor azonban nemcsak azt kell vizsgálni, hogy a szándékolt döntésekhez milyen információk szükségesek, hanem azt is, hogy a rendelkezésre álló információkból *milyen döntések* hozhatók. (Ez utóbbi képezi Ansoff rugalmas tervezési koncepciójának az alapját. [2])

ad 2. Az alternatívák közül való választást tárgyi (objektív) és alanyi (szubjektív) tényezők határozzák meg. Az *objektív* tényezők (körülmények) közül a legfontosabb az, hogy mely alternatívák közül választhat a vállalat.

Ez függ attól, hogy *korábban milyen alternatívákat választott*, és hogy a választás időpontjáig *a környezet hogyan alakult*. Szubjektív szempontból a választást elsősorban az határozza meg, hogy a tervező milyen cselekvési lehetőségeket, döntési alternatívákat lát maga előtt; milyen célok vezetnek az alternatívák értékelésekor; hogyan ítéli meg az egyes alternatívák hatását, a lehetséges stratégiák közötti választásának következményeit. Nagyon lényeges, hogy a tervező vizsgálja meg a főbb lehetséges alternatívákat.

Hazánkban a szakemberek véleménye megoszlik abban a kérdésben, hogy a különféle alternatívák, variánsok megjelenjenek-e *a tervben*, vagy *csak a tervezés fázisában* kell foglalkozni velük. Mindenesetre — vizsgálatunk tapasztalatai szerint — a legtöbb vállalat az V. ötéves terv kidolgozása során, mind az előbb említett, mind egyéb vonatkozásokban, valójában *csupán egyetlen alternatívát* vizsgált érdemben. (Több esetben a második, harmadik „alternatíváról” eleve nyilvánvaló volt, hogy lényegesen kedvezőtlenebb, mint az első.*) A vállalati tervezőmunka rugalmasságának és eredményességének *feltétele* az „alternatív tervezés” elterjedése. Ezt segítheti a számítógépes tervmodellek alkalmazása is. Szemben a hagyományos módszerekkel, a számítógépes tervmodellek alkalmazása növeli a tervek *konzisztenciáját*, és lehetővé teszi a valamilyen célfüggvény szerinti *optimális programok* összehasonlítását. [9]

A rugalmasság fő lehetőségei

A rugalmasság legfőbb ismérve, hogy a vállalat az előre nem látott új helyzetek és környezeti hatások által *megbolygatott egyensúlyi helyzet visszaállítására, céljai megvalósítására* az eredetileg előirányozottól eltérő eszközöket, magatartásformákat is igénybe vesz. A merev vállalati viselkedést (éppen ellenkezőleg) az előre nem látott, váratlan helyzetekben az *eredetileg tervezett cselekvésekhez* való ragaszkodás jellemzi. Az efféle formális tervszerűség a kitűzött célok elérését is veszélyeztetheti. Nagyfokú rugalmasság jellemez például sok angol vállalatot: a középtávú terv félévenként végzett vizsgálatakor — ha ezt a feltételek változása indokoltá teszi — a tervet jelentősen módosítják. Így például a Rolls-Royce-nál tett látogatásomkor, 1977 májusában elkészült ötéves tervben több motortípusból a tervezett értékesítés csak *mintegy 60—80 százaléka* volt a félévvel korábbi ötéves tervben előirányozottnak. A vállalat marketing részlege ugyanakkor meg volt győződve róla, hogy mindkét esetben az akkor legrealisabb információkból indult ki, és ezekből megalapozott értékesítési előirányzatot határozott meg.

Az impulzus és a reagálás összefüggése alapján a rugalmas vállalati magatartás három fő típusa különböztethető meg. Az első esetben a vállalat a tervében figyelembe nem vett, de *ténylegesen bekövetkezett*, a másodikban a *jövőben várható* eseményekhez igyekszik alkalmazkodni. A harmadik esetben viszont nem magatartását alakítja az eseményekhez, hanem arra törekszik, hogy céljainak megfelelően befolyásolja a jövőbeli *eseményeket*. A rugalmas magatartás első típusát az eseményeket követő, a másodikikat előretekintő, a harmadikat aktív rugalmasságnak nevezhetjük.

* Hasonló megállapításra jutottunk a VI. ötéves tervidőszakra készített legtöbb *ágazatfejlesztési koncepció* 1979. évben kidolgozott változatainak tanulmányozása során is.

A követő, illetve az előretekintő rugalmasság közös ismérve, hogy a vállalat az új helyzetekhez igyekszik a lehető legkisebb (idő- és költség-) áldozattal alkalmazkodni. Ugyanakkor az eredmény nyilvánvalóan függ attól, hogy a reagálás időpontja *megelőzi-e* — *s ha igen, mennyivel* — az esemény bekövetkezését, illetve egybeesik-e azzal, vagy csak utólag következik be. Ilyen értelemben beszélhetünk a reagálás „optimális” időpontjáról.

A középtávú tervezés során egy sor olyan kérdésben kell állást foglalni, melyeknél még nem érkezett el az optimális időpont. Ilyenkor célszerűek a *többszakaszos, feltételes döntések*, ha lehet, a végleges döntés *halasztása*, a döntés és a tervezés bizonyos *szétválasztása*, amikor is a tervező elsősorban a változások *tendenciáit* igyekszik megállapítani. Természetesen nemcsak az elhamarkodott döntés, hanem a késlekedés is súlyos következményekkel járhat, hát még ha a vállalat nemcsak elhalasztja, de el is mulasztja a szükséges döntést. Ilyen jelenséget tapasztaltunk néhány vállalatnál az elavult termékek gyártásának megszüntetésével kapcsolatban — tudniillik ezek a vállalatok megvárták, amíg a termékre egváltalán nincs megrendelés.

Amíg a követő, illetőleg előretekintő rugalmasság esetében a vállalat *információk fogadója*, addig aktív rugalmasság esetében *információk kibocsátója*. Az információk forrása a rugalmas stratégia, illetve a középtávú terv olyan változtatása, amely a jövő alakulásának befolyásolását célzó folyamatokat indít el. A cél lehet kedvezőbb helyzet kialakítása vagy jövőbeli veszély elhárítása. Aktív rugalmasságot nem minden vállalat érvényesíthet. Lehetőségei — egyebek között — függenek termékei értékesítésének irányától, valamint a versenyhelyzetétől.

A rugalmas tervezés három típusa egyidejűleg alkalmazható. Eredményessége a környezeti hatások mellett *vállalaton belüli tényezőktől* is függ, mindenekelőtt a vállalati szervezettől, a termelőkapacitások konvertálhatóságától, a beszerző részleg „kapcsolataitól”, a megévő anyagkészlet összetételétől, az egyes anyagok felhasználási lehetőségeinek változatosságától, a több irányú szakképzettséggel, gyakorlattal rendelkező munkások és alkalmazottak hányadától s a szaktudásuk jellegétől, a raktárra termelhető árumennyiségtől, ezen belül a raktári kapacitástól, a vállalat érvényes szállítási szerződéseitől, a vállalat pénzügyi erőforrásaitól stb. Mindezek a vállalaton belüli tényezők sokoldalúan meghatározzák a vállalat rugalmas reagálásának lehetséges mértékét és tempóját. A szabad raktárkapacitás hiánya például akkor is a legyártott termékek azonnali értékesítésére kényszerítheti a vállalatot, ha a körülmények alakulása vagy alakítása más értékesítési magatartást parancsolna. Így tekintve a rugalmas tervezés feladata kettős: egyrészt a követő, az előretekintő és az aktív rugalmasság érvényesítése a vállalaton belüli *adottságok kihasználásával*, másrészt a rugalmasságot segítő belső tényezők kívánatos mértékű és ütemű *fejlesztése*.

A tervdöntések kölcsönhatásai

A *tervezést* mint döntési folyamatot az egyéb döntési folyamatoktól elsősorban az különbözteti meg, hogy a tervezés során valamely kívánt jövőbeli állapot elérése végett különféle döntések kölcsönhatásait kell vizsgálni. A rendszer általános meghatározásából kiindulva, a döntések bizonyos cso-

portja akkor alkot rendszert, ha mindegyik döntést befolyásolja egy vagy több másik döntés. Ebből következően a szükséges döntések halmaza nem bontható független részhalmozokra, s így a tervezési probléma sem tagolható szét egymástól független részproblémákra. [1] A döntések összefüggéseit vizsgálhatjuk adott időpontra (például a terv jóváhagyásának időpontjára) vonatkoztatva. Ekkor a tervdöntések időben *vertikális* kölcsönhatásainak vizsgálatáról beszélhetünk. Ha azt is értékeljük, hogy a múlt, a jelen és a jövő döntései miképpen befolyásolják egymást, akkor időben *horizontális* elemzést végzünk.

A tervdöntések közötti időben vertikális kölcsönhatások figyelembevételének szükségessége jól ismert a szakirodalomból. A gyakorlatban végzett tervezések azonban többnyire csak a legfőbb kölcsönhatásokat tudják értékelni anélkül, hogy meg lehetne állapítani, hogyan összegeződnek a döntések rendszerén belüli egyéb kölcsönkapcsolatok, és milyen befolyást gyakorolnak a különféle tervfejezetekben kialakított koncepciókra, végeredményben pedig a tervcélok elérésére.

Ami a *tervdöntések időben horizontális kölcsönhatásait* illeti, ezekre alig találni utalást a szakirodalomban. Pedig a racionális középtávú terv nemcsak adott időpontban hozott döntések konzisztens rendszere. Az időben *egymást követő* döntések között is szerves kapcsolatoknak kell lenniük. Ugyanis a vállalat csak akkor választhat az adott időpontban lehetséges alternatívák közül a leginkább ésszerűen, ha figyelembe veszi, hogy az egyes alternatívák választása miképpen befolyásolja a *későbbi választási lehetőségeket*. [6] Ehhez pedig az szükséges, hogy a vállalat a *jövőbeli cselekvéseit* meghatározó döntéseket a jelenlegi cselekvéseivel *összhangban hozza meg*. Ez a feltétele annak, hogy a különféle valószínűséggel várható *környezeti változásoknak megfelelően dönthessen a jövőben*. Ugyanakkor az olyan tervezés, amely ugyan a mai és a jövőbeli akciókról egyidejűleg dönt, de nem veszi figyelembe, hogy a jelen döntés (például egy gépsor megvásárlása) milyen jövőbeli döntéseket tesz lehetetlenné, valójában merev tervezés.

A rugalmas tervezés tehát nem csupán annyit jelent, hogy az idő múlásával az újabb és újabb változásoknak, értesüléseknek megfelelően módosítják a középtávú tervet. A rugalmas tervezés fogalmát nem meríti ki annak felismerése sem, hogy egy későbbi időpontban ésszerű lehet egy eredetileg okkal elvetett cselekvési változat választása. Beletartozik a rugalmas tervezésbe az is, hogy bizonytalan körülmények között (amelynek a jelentősége együtt nő a tervezés időtávjával) a korábbi döntést is *a későbbi alkalmazkodási és döntési lehetőségeket figyelembe véve* kell meghozni.

A bizonytalanság „kezelése”

Az információelméletben a bizonytalanságot a várható információérték duáljának tekintik. [11] A $H(x_i)$ hír várható információtartalma

$$H(x_i) = x_i h(x_i) = - \sum_{i=1}^n x_i \log x_i. \quad (2)$$

ahol x_i = az i -edik esemény bekövetkezésének valószínűségével. Bizonyít-

ható, hogy a várható információ értéke akkor maximális, ha minden esemény egyenlően valószínű.

Eszerint a bizonytalanság annál nagyobb, minél nagyobb a lehetőségek száma, és minél kisebb a különbség a bekövetkezésük valószínűsége között. Azonos (n) számú alternatíva esetén tehát a bizonytalanság akkor a legnagyobb, ha az alternatívák egyformán valószínűek ($x_i = \frac{1}{n}$).

A tervezés bizonytalanságának kedvezőtlen gazdálkodási következményei főként két módon mérsékelhetők: 1. *magának a bizonytalanságnak a csökkentésével*; 2. *a bizonytalanság számításba vételével*. Az előbbi főbb eszközei: a prognózisok készítése, a népgazdasági szinten megalapozott tervezőmunka, a sokoldalú és alapos informálódás és a jelentős gazdasági folyamatok, tevékenységek hosszabb távra szóló szabályozása.

A vállalatok főképpen a tervezés során felhasznált *adatok* (hírek) *információtartalmának*, „*értékének*” a növelésével, továbbá az adatok gondos gyűjtésével és szelektálásával, valamint annak biztosításával csökkenthetik a bizonytalanságot, hogy a tervező könnyen és gyorsan hozzájusson az adatokhoz. Mindezeknek a legfőbb „eszköze” az információrendszer. Újabban egyes szerzők külön tervezési információrendszerről írnak. Úgy gondolom, ez nemcsak elvileg téves, hanem a gyakorlati szervezőmunkát is helytelenül orientálhatja. A tervezésben felhasznált legtöbb adat ugyanis nemcsak tervezési célra, hanem a vállalati folyamatok irányításához, ellenőrzéséhez is szükséges. Ezért nem külön tervezési információrendszernek, hanem sokféle gyakorlati igényt egyszerre kielégítő *vállalati információrendszernek* a kialakítására célszerű törekedni. A vállalat így több erőt fordíthat az adatok információtartalmának a növelésére. Az ilyen értelemben integrált információrendszer létrehozása mellett szól — miközben kétségtelenül egyben meg is nehezíti a kialakítását — az *információ-, a döntési és a szabályozórendszer* szoros kapcsolata. Ugyanakkor az integrált információrendszer koncepcióját az utóbbi években a szakirodalomban visszaszorította a *vezetési információrendszer* gondolata. Ennek célja átfogó „lekérdezőrendszer” létrehozása, kimondottan a felső vezetés számára.

A bizonytalanság mérséklésének egyik — főként a tőkésvállalati gyakorlatban alkalmazott — módszere az ún. *hárompontos előrejelzés*. Ennek célja az, hogy segítségével a vállalat több évre előre felbecsülje forgalmának, nyereségének stb. a maximális, a legvalószínűbb és a minimális nagyságát. A vizsgált japán vállalatok például főként az országon belül eladható összes mennyiséget, az import arányát, valamint a saját vállalat részarányát becsülik meg ilyen módon. Miután meghatározzák a három jellemző értéket, a vállalat — számszerű előirányzatokat is tartalmazó — „mértékadó” terve a legvalószínűbb feltételezés alapján készül. E módszer alkalmazásával *csökken annak a veszélye*, hogy a középtávú terv túlzottan kedvező (vagy kedvezőtlen) feltételezéseken alapuljon; illetőleg jó előre *fel lehet készülni* a körülmények kedvezőtlen alakulása esetén követendő legcélszerűbb lépésekre.

A bizonytalanság csökkentésének határt szab eszközeink tökéletlensége és lehetőségeink korlátozottsága. De még ezen belül is a bizonytalanság csökkentésében a tervezés során *csak addig a határig kívánatos elmenni*, ameddig az ehhez szükséges áldozatok (például az információk megszerzésének és feldolgozásának költsége) nem haladják meg a bizonytalanság mér-

sékléséből származó előnyöket. Az ésszerű határ némelykor számszerűen is meghatározható. (Például amikor kiszámítható, hogy mekkora információ-hibák befolyásolnak, és mekkorák nem egy optimális programot.)

Számvetés a tervezés bizonytalanságával

A bizonytalanság csökkentésének elvileg *lehetséges* és gyakorlatilag *ésszerű* határa közötti különbségtétel azért is fontos, mert az ésszerűségi határhoz közeledve egyre gyorsabban nőnek a tervezés előkészítésének, az információk megszerzésének, javításának a *költségei*. Ezért fontos a tervezésben — a bizonytalanság csökkentése mellett — a bizonytalansággal való számolás.

A *klasszikus bizonytalanságelmélet* — amely 1950-ig, *Wald Ábrahám* könyvének [13] megjelenéséig volt jellemző — előre adottnak tekintett cselekvési programváltozatok közül igyekezett megtalálni a bizonytalan körülmények mellett célszerű alternatívát. Eszerint a vállalatvezetés először kidolgoz egy sor lehetséges akcióprogramot, majd ezeket „rangsorolni” kell a — szóban forgó bizonytalanságelmélet keretében kidolgozott — döntési kritériumok szerint, s végül ennek alapján kiválasztani azt a programot, amelyik a vállalati célok tükrében a legkedvezőbb. Hogy ez valóban a legcélszerűbb akcióprogram-e, azt nem lehet eldönteni. (Az sem biztos, hogy az optimális program szerepel a kidolgozott akcióprogramok között.)

A „modern” *döntésemélet* célja ezzel szemben olyan módszerek keresése, amelyekkel a *valóság előzetes ismerete nélkül* lehet hatékony döntéseket hozni. Az egyik csoportba azok a módszerek tartoznak, amelyek a jövőbeli eseményekre úgy tekintenek, mint amelyeket egy ésszerűen viselkedő ellenfél alakít. A helyes magatartás meghatározására különféle játékelméleti módszerek szolgálnak. A módszerek másik csoportja nem tételez fel ilyen ellenfelet; ide tartozik a *rugalmas tervezés* is. Az ide sorolható eljárások sem zárják azonban ki egyes játékelméleti módszerek (például versenymodellek) alkalmazását.

A bizonytalanság „kezeléséhez” tartozik egyfelől azoknak a főbb tendenciáknak a megállapítása, amelyek *stabilnak* tekinthetők. Másfelől annak a megvizsgálása, hogy milyen fontos területeken kell *váratlan változásokra* számítani. Fontos, hogy a vállalatok ne csak a nagy valószínűséggel bekövetkező eseményeket értékeljék. Hiszen semmiféle biztosíték nincs arra, hogy nem egy kevésbé valószínű helyzet fog bekövetkezni. Elsősorban a legvalószínűbb eseményektől való eltérés *nagyságának*, a döntések ebből adódó *kockázatának* a vizsgálata fontos. A vállalatnak mérlegelnie kell, hogy valamely döntés kockázatát megengedheti-e magának, vagy sem.

Mivel a bizonytalanság teljesen nem küszöbölhető ki, s az erre irányuló törekvés csak bizonyos határig ésszerű, a tervezésnek inkább arra kell törekednie, hogy a vállalat csak ott és annyiban kötelezze el magát véglegesen valamely cselekvési változat mellett, ahol és amennyiben a *végleges döntés halasztása csökkentené* a vállalat tevékenységének gazdaságosságát. A rész-döntéseket a vállalat a rugalmas tervezés előbbiekben tárgyalt ismervei szerint végezze.

A rugalmas tervezés megvalósítása során lényeges, hogy se a *tervezési folyamat*, se ennek „végterméke”, a *terv* ne kapjon a másik rovására túlzott hangsúlyt. A hazai vállalatoknál az előbbi hiba a gyakoribb. Ilyenkor a tervezés során nem jut kellő szerephez a különféle vállalati területeken dolgozó

vezetők véleménycseréje. Márpedig a termékeny véleménycserék jobban segítik a tervdöntések megalapozását, az eltérő nézőpontok összehangolt érvényesítését a tervdöntésekben, mint bármely formális módszer vagy ügyrendi koordináció.

Célok, stratégia

A rugalmas tervezés — mint bármely tervezés — célok megvalósítására irányul. Ezért is lényeges, hogy a középtávú terv kidolgozásakor a vállalat *ne korábbi tevékenységének előrevetítéséből, hanem a céljaiból* induljon ki.

A vállalati célok magukban foglalják mind a vállalat elé állított követelményeket, mind a dolgozók törekvéseit. A vállalat mint szervezet céljai ezek összehangolt érvényesítésére irányulnak. [10] Sok vállalat az elérhető „legjobb” céloknál *kevésbé ösztönző* célokat tűz maga elé. Az „optimális” tervek készítését segíthetik a számítógépes tervezési módszerek is. Ezekkel egyrészt rendszerint fontos, de nem végső tervcélok optimumát keressük, másrészt csak számszerűsíthető célok optimumának meghatározására használhatjuk őket.

A célokat a rugalmas tervezés során általában nem módosítjuk: A rugalmasságot a tervezés olyan sajátosságaként értelmezzük, amelynek eredményeképpen a vállalat a tervezési feltételezések változása esetén a tervezett utakat, eszközöket a *változatlan célok* elérése érdekében módosítja.

Ez a megállapítás azonban nem abszolút érvényű. Hiszen a gördülő vagy folyamatos tervezés során az „eredeti cél” megjelölés vizonylagos. Továbbá az időtáv ismételt meghosszabbítása természetesen ésszerűvé teheti a célok bizonyos fokú tartalmi módosítását. Kivételesen az is előfordulhat, hogy a korábbi tervkészítés óta bekövetkezett események annyira eltérnek a feltételezésektől, hogy magán az adott középtávú tervidőszakon belül is indokolt a célon — de nem a végső tervcélok! — módosítani. Csak a „közbenső célok” módosítása lehet — éppen a végső célok elérése végett — a rugalmas tervezés keretében ésszerű. Indokolt lehet végül valamely előnyben részesített cél megvalósítása érdekében feláldozni egy kevésbé fontosnak tekintett célt. A rugalmas tervezés hasonló módosítást tehet szükségessé a feltételi kapcsolatban levő célok esetében.

Mind a szocialista, mind a tőkésországok szakirodalmában elfogadott felfogás, hogy a középtávú tervezés során először a vállalati fejlődés fő irányát meghatározó *stratégiai fejlesztési koncepciót* célszerű elkészíteni. Nem ilyen egységesek azonban a vélemények a kidolgozás szempontjait, sőt e koncepció kidolgozásának elsődleges célját illetően sem.

Az egyik nézet szerint a vállalati középtávú terv közvetlen előkészítése a stratégiai koncepció fő célja. Ebből adódik, hogy az utóbbinak megfelelően konkrétan és részletesnek kell lennie. A középtávú terv ennek pontosabban kidolgozott és funkciókra, esetleg a vállalat szervezeti egységeire lebontott változata. A vállalati középtávú tervben tervszámok formáját öltő stratégiai koncepció mellett szokás érvként felhozni, hogy az könnyebben ellenőrizhetővé, érzékelhetővé teszi a megvalósítás mértékét. A vállalati tervek ágazati (vagy magasabb) szintű összesítése is leginkább egységes táblázatokként kidolgozott tervszámok összesítésével valósítható meg.

Mások viszont a középtávú terv fő feladatát abban látják, hogy a

— már említett — legfontosabb stratégiai kérdésekben foglaljon állást, hogy meghatározza a vállalatok fejlesztésének irányát és módozatait, továbbá a súlyponti feladatokat, biztosítsa a célok és az ezek eléréséhez rendelkezésre álló korlátozott eszközök összhangját. Az utóbbi nézetten levők egyik legfőbb érve, hogy a vállalatok középtávú terve — főként a bizonytalanság miatt — nem terjedhet ki olyan részletkérdésekre, amelyekre csak a rövid távú tervben, a tényleges piaci körülmények és az operatív gazdálkodási feltételek teljes ismeretében lehet megalapozott döntéseket hozni.

Van olyan vélemény is, amely szerint a részletes, számszerű tervezés *csökkenti*, a nem pontos értékeket, hanem tendenciákat, sávokat előírányzó terv pedig *növeli* a tervezés rugalmasságát. Figyelemre méltó, hogy az Országos Tervhivatal elnökének a középtávú vállalati tervezésre vonatkozó irányelvei — véleményem szerint helyesen — kiemelik a vállalati középtávú terv *stratégiai jellegét*, a túlzott részletezettség *indokolatlanságát*, a tervezőmunka eredményei összefoglalásának, a lényeges és tartós célok, feladatok kiválasztásának, majd mindezek tervjavaslattá formálásának a fontosságát.

Adott vállalatnál meglehetősen szoros a kapcsolat a rugalmasság és a vállalati stratégia jellege között. Például a dinamikus fejlődést célul kitűző, „keresletteremtő” (vagy ugrásszerű fejlődésre törekvő) stratégiájú vállalat tervében az aktív rugalmasság nagyobb szerepet kap, mint a megmaradásra törekvő vállalatében.

Akárcsak a célokat, *a vállalati stratégiát sem indokolt gyakran változtatni*. Amíg azonban a középtávú vállalati tervcélok módosítására csak egészen kivételesen kerülhet sor,* addig a stratégia módosítása *kevésbé alapvető változások esetében is* indokolt lehet. A módosítás ilyenkor többnyire éppen a változatlan célok eléréséhez szükséges. Ugyanakkor gyakori módosítások esetén a stratégia — minthogy a vállalatnál készülő többi terv kiindulópontja — nem tudja megfelelően ellátni tervezésorientáló szerepét. Ezért nem kívánatos, hogy a vállalatvezetés — a vállalat pozícióját meghatározó külső és belső feltételek várható alakulása alapján — a stratégiában kijelölt fő fejlődési irányokat nyomó sindokok nélkül megváltoztassa.

Természetesen a célokhoz hasonlóan — itt is különbséget kell tenni a stratégiai koncepció *egészét* (amelybe a „közbenső” célok is beletartoznak) és a koncepció *részeit* (például a koncepció megvalósításának lehetséges alternatíváit) érintő változtatások között. A koncepció egészének módosítására volt példa egyes szénbányák leállítására — majd az olajár-emelkedés hatására a széntermelés növelése. Lényeges rámutatni, hogy még ezek a rendkívüli fejlemények sem kényszerítették a szénbányászati trösztöket *végső céljaik* — a hatékonyság fokozása, a fogvasztói szükségletek kielégítése, a nyereség növelése, szociális és munkavédelmi célok stb. — megváltoztatására; inkább csak ezek egy részének a mértéke módosult. Ugyanakkor az új helyzet szükségessé tette a középtávú terv (és az alapját képező *stratégia*) átértékelését.

A stratégia módosítását szükségessé tevő tényezők köre jóval szűkebb, mint a számszerű előírányzatokat tartalmazó tervek esetében. Ugyanakkor a súlyponti stratégiai feladatokra épülő középtávú tervek rugalmas alakítása könnyebb, mint a kvantitatív jellegű középtávú terveké.

* Ha a céloknak a gördülő tervezés során „hozzátervezett” új időszakok új feladatai következtében kell módosulniuk, akkor természetesen a stratégia változtatásának a szükségességét is meg kell vizsgálni.

Hogyan segíthető elő a tervezés rugalmassága?

A tervezés rugalmasságát többféle módszer egyidejű alkalmazásával lehet megalapozni. Egyrészt azzal, hogy a középtávú tervezést már a *konkrét változtatási igény felmerülését megelőzően* rugalmassá teszik. (Főként ezt szolgálja a súlyponti tervezés és a többféle jövő tervezése.) Másrészt azzal, hogy biztosítják annak feltételeit, hogy az igény felmerüléskor a tervezőnek *lehetősége* legyen rugalmas döntésekre. (Ennek legfőbb eszköze a fokozatos döntéshozatal.) Végül szükséges, hogy a rugalmas döntések „keresését” és megvalósítását ne kivételes és kampányszerű beavatkozásként végezzék, hanem *az a tervezési folyamat részét* képezze. (Erre irányul — a többi között — a tervek felülvizsgálata, korszerűsítése és továbbvezetése.)

A *súlyponti tervezés* esetében a középtávú terv „magva” annak az öt-tíz feladatnak a kijelölése, amelyek döntően meghatározzák a célok elérését. Amerikai és japán vállalatok középtávú tervezésének vizsgálata azt mutatja, hogy a stratégiai terv fő összefüggéseire és főként a kiemelt feladatokra való összpontosítás *növelő*, a számszerű tervelőirányzatok nagy száma viszont *csökkenti a tervezés rugalmasságát*.

A súlyponti tervezés gyakori hibája, hogy a kijelölt feladatok nem alkotnak komplex tervet. Ennek elkerülésére 1. a fejlesztés súlyponti feladatait nem szabad elválasztani az újratermelés egészének tervezésétől; 2. a súlyponti feladatok összehangolt tervét több lépésben — iteratív módszerrel — kell kialakítani; 3. a súlyponti feladatok terveit — a további részletesebb tervezéstől függetlenül — kiemelten kell kezelni; végül 4. a részletesebb tervezés során sem célszerű pontos értékeket előírni, hanem — határértékekkel számolva — „sávokat” kell kijelölni (ami a rugalmas, alkalmazkodóképes gazdálkodásnak is nagyobb teret enged), és „középtávra” csupán a lényeges kérdésekről helyes a tervben dönteni.

A *többféle jövő tervezése* az utóbbi néhány évben hódított tért, mégpedig főként azért, mert a körülmények bizonytalanabbá válása megnehezítette az alternatívák közötti választást. Az egyetlen alternatívára építő vezető indokolatlan kockázatot vállal. Korábban az volt az általános felfogás, hogy többféle változat nagyvonalú kidolgozása után ki kell választani közülük a legvalószínűbbet, s erre kell felépíteni a középtávú tervet. Ma viszont az látszik helyesnek, ha a vállalat több — más-más jövőbeli körülményekre szóló — alternatívát dolgoz ki részletesebben, s — bár (a tervfelülvizsgálatok alkalmával esetleg ismételt) választania kell közülük — szinte egyenrangúan kezeli őket.

A többféle jövő tervezése sok országban egyelőre szinte ismeretlen; főként az Egyesült Államokban terjedt el. (A tanulmányozott amerikai vállalatok 57 százaléka alkalmazta.) Hazánkban a középtávú tervezésnek ez a módja csak szűk körben ismert. Megjegyzem, hogy a többféle jövő tervezésébe nemcsak különböző „utak”, hanem különböző teljesítményeket, eredményeket ígérő programok tervezése is beletartozik.

A többféle jövő tervezésével a vállalat gyorsan képes cselekedni, hiszen előre felkészült a körülmények esetleges — kedvezőtlen vagy előnyös — változására. A már korábban kidolgozott programok alapján végrehajtott akciók rendszerint sikeresebbek is. Az alternatív tervek eredményesebbé teszik a középtávú tervek megvalósítását, s ezáltal a középtávú tervezéssel szembeni fenntartásokat, kétségeket is csökkenthetik. Ugyanakkor — mint-

hogy ezeket sem dolgozzák ki részletekbe menően — nem teszik túlzottan bonyolulttá a tervezést.

A fokozatos döntéshozatalt az teszi lehetővé, hogy a középtávú tervezés során hozott legtöbb döntés több szakaszra bontható. Lényege, hogy a vállalat lehetőleg kevésbé kötelezi el magát előre: új helyzetekre csak részleges kötelezettséget vállal. Közben gyűjti azokat az információkat, amelyek mérlegelésével megalapozottabban hozhat végső döntéseket. Újabb, nagyobb kötelezettségeket csak akkor vállal, ha az előző döntés ésszerűnek bizonyul. A fokozatok döntéshozatal számos eszköze közül megemlíthető a két különböző időhorizontú középtávú terv, az opciós megállapodás stb.

A középtávú tervek teljesítésének átfogó mutatókon alapuló vizsgálata gyakran csupán jelentéktelen eltéréseket mutat, a részletesebb elemzés viszont a tervekhez képest többnyire számottevő eltéréseket tár fel. Ennek rendszerint az előre nem látott jelentős változások az okai, valamint az ezeket „kivédő” tervreagálás csekély rugalmassága. A középtávú terv elavulása főképpen a terv rendszeres *felülvizsgálatával, korszerűsítésével* orvosolható. Ugyancsak fontos az évek során „elfogyó” terv *időhorizontjának folyamatos meghosszabbítása*. A gördülő (vagy folyamatos) tervezést hazánkban eddig csak néhány vállalat kísérte meg. A népgazdasági szintű távlati tervezésben ugyanakkor már alkalmazzuk a hosszú távú (15—20 éves) tervek korszerűsítését — újratervezését — és időtávuk meghosszabbítását. [3] Sok fejlett tőkésországban ennek ellenkezője tapasztalható. Miközben a hosszabb időtávra szóló „nemzeti fejlesztési terveknel” vitatják a folyamatos tervezés szükségességét, eközben a középtávú vállalati tervezésben eléggé elterjedten alkalmazzák. (Már utaltam arra, hogy a vizsgált japán és amerikai vállalatok zöme — Japánban 74 százaléká, az Egyesült Államokban 83 százaléká — évente vagy gyakrabban meghosszabbítja, illetőleg a vállalatok 96 százaléká *folyamatosan felülvizsgálja és korszerűsíti középtávú tervét*. Hasonló az angol vállalatok gyakorlata is.) (Lásd a 426. lapon lévő táblázatot.)

A rugalmasság halára

A vállalati tervecélok viszonylagos stabilitása nemcsak feltétele a rugalmas tervezésnek, hanem egyben a fő biztosítéka annak is, hogy *a tervezés rugalmassága ne lépje túl a kívánatos határokat*. Lényeges, hogy a tervek rugalmas alakítása végső fokon *társadalmi céljainkhoz* segítsen közelebb jutni. A vállalati célok jelentősége éppen abból fakad, hogy bennük társadalmi céljaink jelennek meg a vállalatok előtt. Ezért a középtávú tervezés rugalmasságának legfőbb ésszerű *korlátja a szocialista tervszerűség*. Az előre kitűzött célok elérése, a célok és a tényleges gazdasági fejlődés közelítő egybeesése a szocialista gazdaság tervszerűségének formai oldala. A szocialista tervszerűség tartalmi oldalát a hatékonysági követelmények megvalósítása jellemzi. A szocialista gazdasági fejlődés tervszerűségének, a szocialista tervszerűség fogalmának ez a két oldala egységet alkot. [5]

A vállalati tervezés rugalmassága tehát nem öncél. Ebből adódik, hogy népgazdasági érdekből szükségessé válhat a vállalatok meghatározott csoportjában a tervezés rugalmasságának bizonyos fokú korlátozása. Így például az *országos jelentőségű* vállalatoknál a rugalmas tervezés lehetőségei több vonatkozásban szűkebbek, mint a kis- és középvállalatoknál.

A vállalati tervezési tevékenység rugalmasságának néhány jellemzője

Megnevezés	A vállalatok megoszlása (százalék)	
	Egyesült Államok	Japán
A tervet évenként felülvizsgálja („korszerűsíti”), és egy évvel meghosszabbítja	79	56
A terv rögzített határidejű (meghatározott időszakra szól); a terv tartalmát évenként felülvizsgálja	0	11
A terv rögzített határidejű; tartalmát a szükséges időpontokban felülvizsgálja	13	11
Mind a terv határidejét, mind annak tartalmát a szükséges időpontokban felülvizsgálja	4	18
Sem a terv határidejét, sem tartalmát nem módosítja	4	4
Összesen	100	100
Az összes vállalat közül a fontos programokat a távlati tervtől függetlenül felülvizsgálja	22	20

Forrás: [8]

Hivatkozások

- [1] *Ackoff, R. L.*: A Concept of Corporate Planning. Wiley New York—London, 1970.
- [2] *Ansoff, H. J.*: From Strategic Planning to Strategic Management. Wiley New York—London, 1976.
- [3] *Augusztinovics Mária*: Kvantitatív szintézis a távlati tervezésben. Közgazdasági Szemle, 1977. évi 7—8. sz.
- [4] *Csikós-Nagy Béla*: Az 1980. évi árrendezés. Gazdaság, 1979. 2. sz.
- [5] *Ganczer Sándor* és munkatársai: Gazdasági fejlettségünk tervszerűsége. Sokszorosítás, 1974.
- [6] *Hax, H.—Laux, M.*: Flexible Planung — Verfahrensregeln und Entscheidungsmodelle für die Planung bei Ungewissheit. Zeitschrift für betriebswirtschaftliche Forschung, 1972. 5. sz.
- [7] *Ivancsenko, V.*: Az öt éves terv a tervirányítás rendszerében. Voproszi Ekonomiki, 1975. 1. sz.
- [8] *Konó, T.*: Long Range Planning — Japan-USA — A Comparative Study. Long Range Planning, 1976. október.
- [9] *Komonyi Zoltán*: Számítógép alkalmazása a rugalmas tervezésben. Közgazdasági Szemle, 1977. 7—8. sz.
- [10] *Román Zoltán*: A vállalati középtávú tervezés időszerű kérdései. Pénzügyi Szemle, 1975. 11. sz.
- [11] *Theil, H.*: Közgazdaságtan és információelmélet. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1970.
- [12] *Vándorffy József*: Az iparvállalati középtávú tervek „jóságának” ellenőrzése. Vezetéstudomány, 1977. 7. sz.
- [13] *Wald, A.*: Statistical Decision Functions. Wiley New York—London, 1950.

Vállalatnagyság és vállalati struktúra az állami gazdaságokban

A mezőgazdasági szakembereket már hosszabb idő óta foglalkoztatja a vállalati koncentráció és a hatékonyság kapcsolata. A mezőgazdaság fejlődése kiváltotta a vállalati koncentráció töretlen és gyors ütemű erősödését, a hatékonyság alakulásában azonban nem ilyen egyértelmű a fejlődés. Ez alkalommal a koncentrátság, a vállalatnagyság és a fejlődőképesség összefüggését vizsgálom, egyelőre csupán az állami gazdaságok szektorában.

A vállalatok nagyság szerinti tagozódása, a koncentráció növekedése

Az állami gazdaságok a köztudatban eleve mint nagy gazdaságok, illetve vállalatok ismertek. Viszont az állami gazdaságok nagyság szerinti tagozódásában igen erőteljes az átalakulás. A vállalatnagyságot a termelési értékkel mérjük. Az egy gazdaságra jutó termelési érték növekedését erősítette, hogy az állami gazdaságok száma 1967 és 1977 között mintegy 35 százalékkal, 204-ről 133-ra csökkent. A gazdaságok egyesítése az 1969., 1970. és 1973. évekre összpontosult. Más években legfeljebb 2-3, illetve 1972-ben, majd 1977-ben 5 az egyesítések száma. A koncentráció azonban az egyesítések számának jelentős csökkenésével egyidejűleg tovább erősödött. Ezt igazolják 128 gazdaságnak az 1. sz. táblázatban található adatai.

1. sz. táblázat

A koncentráció a termelés és a nyereség mutatói alapján

Egy gazdaságra jutó termelési érték (millió Ft)	1974-ben				1977-ben			
	Gazdaságok száma		Részesezés százaléka		Gazdaságok száma		Részesezés százaléka	
	db	százalék	a termelési értékből	a nyereségből	db	százalék	a termelési értékből	a nyereségből
—80	17	13,3	3,8	4,2	7	5,5	1,0	0,7
80—150	44	34,4	18,5	16,0	29	22,6	8,5	8,6
150—250	32	25,0	21,9	14,9	33	25,8	15,9	14,5
250—350	19	14,8	19,7	18,9	21	16,4	15,0	13,1
350—600	9	7,0	13,6	15,9	22	17,2	21,7	21,0
600—	7	5,5	22,5	30,1	16	12,5	37,9	42,1
	128	100,0	100,0	100,0	128	100,0	100,0	100,0

Az egy gazdaságra jutó termelési érték alapján csoportosítva, a gazdaságokat hat kategóriába soroltuk.

Az első két kategóriába tartozó, tehát a legkisebb termelési értékű gazdaságok csoportjában a vállalatok száma, valamint a termelésből és a nyere-

ségből való részesedésük 1974 és 1977 között csökkent. Ennek a fordítottja érvényesült a két utolsó kategóriában, a legnagyobb termelési értékű gazdaságok csoportjában. A két középső kategóriában a változás szerényebb, s az ide sorolt gazdaságoknak — némi számbeli gyarapodásuk ellenére — a szektor termelésében és nyereségében való részesedése csökkent. A legkisebb gazdaságok súlya jelentősen csökkent, a legnagyobbaké viszont számottevően nőtt. A koncentráció tehát az összevonásoktól függetlenül is állandóan és gyorsan halad előre. A legnagyobb gazdaságok szerepe a szektor termelésében állandóan fokozódik, s ehhez igazodóan erősödik termelésük hatékonyságának és jövedelmezőségének meghatározó hatása az egész szektor vonatkozásában.

Az állami gazdaságok nagyság szerinti tagozódásának változására az összevonások mellett a vállalatok belső fejlődése is hatott. *A belső fejlődés hatása legalább akkora vagy még nagyobb is volt, mint az összevonásoké.* A koncentráció úgy ment végbe, hogy az egy gazdaságra jutó terület viszonylagos szórása csökkent, az egy gazdaságra jutó termelési érték szórása pedig nőtt. (Az előbbi mintegy 16 százalékkal volt kisebb, az utóbbi pedig 22 százalékkal volt nagyobb 1977-ben, mint 1967-ben.) Ez nemcsak azt jelenti, hogy a vállalati koncentrációban a földterület növekedésének a meghatározó szerepe gyengült, s a nagyságrendi viszonylatok alakulásában általában nem érvényesül. Azt is jelenti, hogy a földterületben meglévő különbségek mérséklődése ellenére, a vállalatnagyság szerinti differenciáltság az állami gazdaságok szektorában elmélyült. Az egy gazdaságra jutó termelési érték alapján az átlagosnál nagyobb gazdaságoknak a kisebb gazdaságokkal szembeni előnye fokozódott. A koncentráció minden kategóriában nőtt, ennek hatására a nagyság szerinti tagozódás, az egyes csoportok összetétele is alaposan megváltozott. Ez azonban mit sem változtat azon, hogy 1977-ben a nagy gazdaságok a náluk kisebb gazdaságokhoz képest viszonylagosan is nagyobb anyagi erővel rendelkeztek, mint az 1967-ben. Az állami gazdaságok nagyság szerinti tagozódásának legjelentősebb változása a differenciáltság fokozódása. Minthogy ez folyamatos előrehaladásban, a vállalati differenciált anyagi erő talaján kibontakozó belső fejlődés eredőjeként valósult meg, *viszonyaink között a differenciáltság erősödését tendenciaszerűen érvényesülő objektív folyamatként kell elismerni, törvényszerűségnek kell elfogadni.*

Milyen gazdasági vonások jellemzik ezt a differenciáltságában elmélyült koncentrációt? Milyen különbségek mutatkoznak a termelőerők alkalmazásában és hasznosulásában, valamint a fejlődési erőben a koncentráció különböző fokozatai szerint? Ezek ismeretében mérlegelhetjük, hogy van-e elégséges ok arra, hogy az állami gazdaságok között ne csak mennyiségi, hanem minőségi természetű megkülönböztetést is tegyünk koncentrátságuk alapján. Felvetődhet-e a kis- és közép-, valamint a nagyvállalatok megkülönböztetése, mint az iparban, illetve a népgazdaság más ágaiban?

A felhalmozási erő összpontosulása a legnagyobb gazdaságok csoportjában

Az állami gazdaságoknak — koncentrátságuktól függetlenül — az állóeszközök amortizálódásának adott rendszerében mintegy 25 évre van szükségük ahhoz, hogy munkaeszközeiket lecseréljék, teljesen megújítsák. Az amortizációs alap képződése így nyilván nem lehet elegendő az elhasználódó

eszközök pótlására, még akkor sem, ha a lecserélésben a technikai fejlődés is kihasználják. Tapasztalati tény, hogy a technikai fejlődés rendszerint a pótlást is drágítja, s ezáltal feltehetően némileg lassítja is. Bizonyosra vehető, hogy a beruházási árkiegészítések döntően az elhasznált állóeszközök pótlására szolgálnak. Az amortizációs alap képződése terén a különböző koncentrátságú vállalatok azonos helyzetben vannak, de abból a szempontból már nem, hogy a beruházási árkiegészítés mennyire egészíti ki a pótlásukat. Ez a beruházások teljes volumenének és összetételének a függvénye, s ebben a nagyobb, koncentráltabb gazdaságok előnyben vannak a kisebbekkel szemben. A fejlesztési források együttes összegéből az amortizációs alap aránya a legkisebb gazdaságokban csaknem 80, a legnagyobbakban mintegy 40, míg a többiben 50—57 százalék. Minél kisebb a vállalat, beruházásainak megvalósítása annál inkább az amortizációs alapon nyugszik. Az állami irányítás fejlesztéseket szabályozó rendszere, a visszafogott amortizálás, a beruházási árkedvezmények, a hitelezés gyakorlata stb. viszonylag kedvezőbb a nagyobb, mint a kisebb gazdaságok számára. Ezt bizonyos mértékben ellensúlyozza a kedvezőtlen adottságok miatt adott támogatás, amely viszont a kisebb gazdaságokban összpontosul.

A 2. és a 3. sz. táblázat a koncentráció és a hatékonyság néhány jellemző mutatóját tartalmazza 1977. évi adatok alapján. (Lásd a 430. és a 431. lapon.)

Kiemelkedő helyet foglalnak el a 600 millió Ft-nál nagyobb termelési értékű gazdaságok. Az összes gazdaságnak mintegy 12 százaléka tartozik ebbe a csoportba, de a szektor termelési értékének több mint egyharmada, nyereségének s benne fejlesztési alapjának több mint 40 százaléka itt összpontosul. A termelőerőkből való részesedésük arányszámai ennél jóval kisebbek, tehát gazdálkodásuk hatékonyabb, s ezért jövedelmezőbb is, mint az egész szektoré. Az eszközökre jutó nyereség alapján gazdálkodásuk hatékonysága 1977-ben 45 százalékkal haladta meg az egész szektorét. Ha feltételezzük, hogy a javukra mutatókozó hatékonysági előnyt fejlesztéseikben is megtartják, akkor reális felhalmozási erejüket még a szektor fejlesztési alapjából való részesedésüknél is nagyobbának ítéelhetjük. Az 1977. évi eszközhatékonyságuk alapján a nyereségből képzett fejlesztési alapjukból kb. 18 év alatt kétszerezhetnék meg termelőeszközeiket.

Termelési szerkezetükre jellemző, hogy 1977-ben árbevételüknek mintegy 45 százaléka állattenyésztésből, 40 százaléka pedig a nem alaptevékenységi ágazatokból származik. Az állattenyésztésben kiemelkedő volt a sertés ágazat aránya. A szőlő- és bortermelés ágazatának részesedése 8, a növénytermesztésé mindössze 7 százalékot tett ki. Bizonyosra vehető, hogy a csoport gazdálkodásának nagyobb hatékonysága javarészen a szektorétől eltérő, hatékonyabb termelési szerkezetnek tulajdonítható. Ennek alapját viszont az abszolúte és viszonylagosan is nagyobb anyagi eszközeik és felhalmozó erejük teremtette meg.

A legnagyobb koncentrátságú állami gazdaságok és kombinátok a következők: Agárd, Bábolna, Baja, Boly, Cegléd, Dalmand, Hortobágy, Hosszúhegy, Kiskunhalas, Komárom, Környe, Lajta-Hanság, Mezőfalva, Mezöhegyes, Monor, Tokajhegyalja.

Hatékonyság és jövedelmezőség tekintetében jelentősen különböznek, sorrendjük kisebb-nagyobb mértékben évente átrendeződik, mert az időjárási viszontagságokra ezek a gazdaságok is érzékenyek, méghozzá termelési szerkezetük sajátosságai folytán eltérő mértékben.

A termelői és a fejlesztési lehetőség összpontosulása az állami gazdaságokban 1977-ben

Megnevezés	Mérték- egység	Egy gazdaságra jutó termelési érték (millió Ft)					600-nál több	Összes állami gazdaság
		80-nál kevesebb	80—150	150—250	250—350	350—600		
Gazdaságok száma	db	9	31	33	22	22	16	133
<i>Egy gazdaságra jutó:</i>								
földterület	ha	3 323	4 410	5 759	8 058	8 820	15 071	7 287
munkaerő	fő	315	603	802	1 008	1 304	2 406	1 043
állóeszköz	mFt	116	184	286	374	481	887	370
összes eszköz	mFt	152	250	391	535	683	1 341	528
bruttó termelés	mFt	55	120	202	298	414	992	319
nettó termelés	mFt	15	43	63	77	118	288	91
nyereség	mFt	3,6	11,3	17,5	23,8	38,3	105,5	30,2
nyereségből képzett fejlesztési alap fejlesztési alap és amortizáció	mFt	1,4	5,7	8,8	12,4	19,4	57,2	15,7
	mFt	6,1	13,2	20,5	27,7	39,1	93,5	30,8
<i>Egy gazdaságra jut az állag százalékában:</i>								
földterület		45,6	60,5	79,0	110,6	121,0	206,8	100,0
munkaerő		30,2	57,8	76,9	96,6	130,8	230,7	100,0
állóeszköz		31,4	49,7	77,3	101,1	130,0	239,7	100,0
összes eszköz		28,8	47,3	74,1	101,3	129,4	254,0	100,0
bruttó termelés		17,3	45,1	63,3	93,4	129,8	311,0	100,0
nettó termelés		16,5	47,3	69,2	84,6	129,7	316,5	100,0
nyereség		11,9	37,4	57,9	78,8	126,8	349,3	100,0
nyereségből képzett fejlesztési alap fejlesztési alap és amortizáció		8,9	36,3	56,1	79,0	123,6	364,3	100,0
		19,8	42,9	66,6	89,9	126,9	303,6	100,0

3. sz. táblázat

A termelőerők kihasználásának hatékonysága az állami gazdaságokban, 1977-ben

Megnevezés	Egy gazdaságra jutó termelési érték (millió Ft)						Összes állami gazdaság
	80-nál kevesebb	80—150	150—250	250—350	350—600	600-nál több	
<i>Egy dolgozóra jutó termelés</i>							
abszolút értékben (ezer Ft)	176	198	252	296	303	413	306
az átlag százalékában	57,4	64,8	82,4	96,8	99,2	134,8	100,0
<i>Ezer Ft állóeszközértékre jutó termelés:</i>							
abszolút értékben (Ft)	478	651	707	798	861	1119	863
az átlag százalékában	55,4	75,4	81,9	92,5	99,8	129,7	100,0
<i>nyereség:</i>							
abszolút értékben (Ft)	31	61	61	64	80	119	82
az átlag százalékában	37,8	74,4	74,4	78,0	97,6	145,1	100,0
<i>fejlesztési alap:</i>							
abszolút értékben (Ft)	12	31	31	33	40	65	43
az átlag százalékában	27,9	72,1	72,1	76,7	93,0	151,2	100,0
<i>fejlesztési és amortizációs alap:</i>							
abszolút értékben (Ft)	53	72	72	74	81	105	84
az átlag százalékában	63,8	86,3	85,9	88,6	97,2	126,2	100,0

4. sz. táblázat

A termelőerők, valamint a termelés és a fejlesztési alap vállalatnagyság szerinti megoszlása 1977-ben (százalék)

Megnevezés	Egy gazdaságra jutó termelési érték (millió Ft)						Állami gazdaságok összesen
	80-nál kevesebb	80—150	150—250	250—350	350—600	600-nál több	
Gazdaságok száma	6,8	23,3	24,8	16,5	16,5	12,0	100,0
Földterület	3,1	14,1	19,6	18,3	20,0	24,9	100,0
Munkaerő	2,0	13,5	19,1	16,0	21,6	27,8	100,0
Állóeszköz	2,1	11,6	19,2	16,7	21,5	28,9	100,0
Összes eszköz	1,9	11,0	18,4	16,7	21,4	30,6	100,0
Bruttó termelés	1,2	8,7	15,7	15,5	21,5	37,4	100,0
Nettó termelés	1,1	10,9	17,2	14,0	21,4	35,4	100,0
Nyereség	0,8	8,7	14,4	13,1	21,0	42,0	100,0
Fejlesztési alap	0,6	8,5	13,9	13,0	20,4	43,6	100,0
Fejlesztési és amortizációs alap	1,4	10,0	16,5	14,8	20,9	36,4	100,0
Kedvezőtlen adottság miatti támogatás	20,2	42,4	4,6	29,7	3,1	—	100,0

A hatékonyság és a jövedelmezőség a csoportban felettébb differenciált. 1977-ben például négy gazdaság hatékonysága volt kiugróan jónak minősíthető. Ezzel szemben három gazdaság hatékonysága lényegesen alatta maradt az állami gazdaságok országos átlagának is. A hatékonyság differenciáltsága természetesen nemcsak ebben a csoportban, hanem a koncentráció

többi fokozatában is érvényes, bár feltehető, hogy a hatékonyság szórása szűkebb szélső határok közé szorul, mint a legnagyobb gazdaságok esetében.

A 350—600 millió Ft-os termelési értékű vállalatok csoportjában az egy gazdaságra jutó átlagos termelési érték mintegy 30 százalékkal haladja meg az állami gazdaságok országos átlagát. Ezt, valamint a csoportba tartozó gazdaságok viszonylag nagy számát tekintve, a 350—600 millió Ft-os csoportot méltán tekinthetjük önálló koncentrációs fokozatnak. Alapvető jellemzője a csoport koncentrátságának, hogy a szektor termelőerőiből, valamint nettó termeléséből és nyereségéből való részesedésének aránya nagyon közel esik egymáshoz (bár az utóbbiak részesedésének százaléka valamivel kisebb, mint az előbbieké). A csoport vállalati koncentrációja tehát átlag fölötti, gazdálkodásának a hatékonysága viszont átlag alatti. Hozzá kell tennünk azonban, hogy ez a hatékonyság mintegy 25 százalékkal jobb, mint az alacsonyabb koncentrációs fokozatokban. Ez a különbség feltehetően jobb gazdálkodásszervezést is kifejez.

A csoport *termelési szerkezete* alapjaiban hasonlít a legnagyobb vállalatokéhoz. Lényeges eltérés abban van, hogy az árbevételben az állami gazdaságok átlagánál nagyobb a növénytermesztés s a szőlő- és bortermelési ágazat, kisebb viszont az állattenyésztés aránya. Az állattenyésztésben itt a szarvasmarha nagyobb, a sertés és a baromfi viszont kisebb súllyal szerepel. Ez bizonyára hozzájárul ahhoz, hogy hatékonyságuk az állami gazdasági átlag alá szorul. 1977. évi hatékonyságuk és a nyereségből képződő fejlesztési alapjuk szerint eszközeik megkétszerezése mintegy 25 év alatt lenne lehetséges.

A további csoportok közül a 80—150 millió Ft-os termelési értékű gazdaságok kategóriájában az egy gazdaságra jutó átlagos termelési érték mintegy 55, a 150—250 milliók kategóriájában 37, s a 250—350 milliók gazdaságcsoportban mintegy 7 százalékkal kisebb az országos átlagnál. Ez utóbbi esetben a különbség oly kicsi, hogy a 250—350 millió Ft-os termelési értékű gazdaságok csoportját úgy is tekinthetjük, mint amelyik az állami gazdasági szektorban az *átlagos* vállalati koncentrátságot testesíti meg.

E három csoport mindegyikére jellemző, hogy nagyobb arányban részesednek a szektor termelési tényezőiből — a földterületből is —, mint termeléséből és nyereségéből. Gazdálkodásuk hatékonysága tehát alacsonyabb az állami gazdasági átlagnál. Ha a termelési tényezőkre jutó *termelési értéket* vesszük, akkor e három koncentrátsági fokozatban az alacsonyabbtól a magasabb felé haladva a termelési érték nem is jelentéktelen növekedése, tehát nagyobb hatékonyság mutatkozik. Ha viszont a termelési tényezőkre, mindenekelőtt a leginkább mérvadó eszközértékre jutó *nyereséget* tekintjük, akkor a különbség elenyésző, illetve fordítottan alakul, mint a termelési érték esetében.

A most vizsgált három koncentrációs fokozat termelésének szerkezetében a fő ágazatok arányaiban nincs jelentősebb különbség, kiváltképp nincs a két kisebb termelési értékű kategória között. Az árbevételben mindhárom kategóriában viszonylag mérsékelt a nem alaptervekenységi ágazatok aránya. A gazdaságok termelési struktúrájában az állattenyésztés s benne a szarvasmarha ágazat a jellemző. Ennyiben hátrányban vannak az átlagosnál nagyobb koncentrátságú, legnagyobb vállalatokkal szemben. Ezekben a koncentrációs fokozatokban az elmondottakból következően érthetően gyenge a felhalmozó erő. Az 1977. évi hatékonyságot és a nyereségből képzett fej-

lesztési alapot figyelembe véve a termelőeszközök megkésztetéséhez mindhárom csoportban mintegy 33 évre lenne szükség. Ez a felhalmozási erő is a kedvezőtlen adottságok miatt kapott állami támogatással jön csak létre. E külön támogatásnak felettébb nagy szerepe van a költségmegtérülésben és a felhalmozási erő alakulásában.

A kis- és közép-, illetve a nagyvállalatok elhatárolódása

A 80 milliónál kevesebb termelési értékű gazdaságok a nagyság szerinti tagozódásban a legnagyobb gazdaságok ellentétpárjának tekinthetők. Ezen az értendő, hogy a vállalatokra a szektor átlagától való nagyarányú eltérések csakúgy jellemzőek, mint a legnagyobbaknál, de fordított előjelekkel. Ebben a csoportban az a jellemző, hogy a termelésből, a nettó termelésből, a nyereségből, a fejlesztési alpból való részesedési arányuk kisebb a termelőerőkből való részesedésüknél. Az egész szektorban itt a legalacsonyabb a gazdálkodás hatékonysága, s a nyereség szempontjából legkedvezőtlenebb a termelési szerkezet. Ezekben a gazdaságokban az állattenyésztési irányzat mellett minimális a kiegészítő tevékenység. A csoportnak van ugyan némi nyeresége, de az ebből képzett fejlesztési alpból az amortizációs alappal és a beruházási árkiegészítésekkel együtt sem futja többre, mint az elhasználódó eszközök pótlására. Felhalmozási erejük nem lévén, csak az eszközök pótlásában rejlő fejlesztési lehetőségeket használhatják ki a vállalati növekedésben. A kedvezőtlen adottságok miatt kapott állami támogatás 1977-ben egyező összegű volt a fejlesztési alapjukkal.

Az állami gazdaságok nagyság szerinti tagozódásában az átlagos és az átlagosnál kevésbé koncentrált gazdaságok az összes gazdaságok 71 százalékát képezik. A termelőerőkből mintegy 50 százalékkal, a termelésből 40—42 százalékkal részesednek. Ezzel szemben a nyereségnek 37, a nyereségből képződő fejlesztési alapnak 36, a fejlesztési és amortizációs alapnak 43 százaléka jut rájuk.

A hatékonyság csak a legnagyobb vállalatok csoportjában haladja meg a szektor átlagát, noha nemcsak ezeknek a gazdaságoknak a koncentrált-sága nagyobb az átlagosnál. Ez a jelenség a koncentrált-ság és a hatékonyság közti feszültséget, ellentmondást tükrözi. Azt jelzi ugyanis, hogy a nagyobb gazdaságok javarésze egyáltalán nem, vagy nem kellően tudja érvényesíteni nagyobb koncentrált-ságát a gazdálkodás hatékonyságában és jövedelmezőségében. Ez a 250—350 és a 350—600 millió Ft-os termelési értékű fokozatokra, az állami gazdaságok egyharmadát kitevő csoportra érvényes.

Jellemző továbbá az is, hogy bizonyos minimális szinten gyakorlatilag valamennyi koncentrációs fokozatban adódik fejlesztési lehetőség. Az átlagosnál nagyobb koncentrált-ságú vállalatok az állami gazdaságok 28,5 százalékát teszik ki, s náluk összpontosul a szektor fejlesztési alapjának 64, a pótlási és fejlesztési lehetőségének pedig 57 százaléka. A pótlási, s kiváltképp a felhalmozási források képződésében és felhasználásában egyidejűleg jelentkezik az elaprózódás meg az erőteljes koncentrált-ság is. Ez ugyan szükséges lehet, de magában rejti annak veszélyét, hogy a fejlesztések megvalósításában a hatékonysági követelmények elsikkadnak. Egyrészt a fejlesztési források elaprózódása fejlesztéseket eredményez a vállalatok teljes frontján. Másrészt a koncentráltan adódó fejlesztési lehetőség a vállalatokban több

fejlesztés egyidejű megvalósítására csábít, ezáltal a beruházások túlajtására s egyben szétforgácsolására is vezet. Mindez az állami gazdaságok beruházási tevékenységében ma is megfigyelhető.

Az állami gazdaságok szektorának egészében kialakuló nagyfokú vállalati koncentrálttság kétségtelenül megkönnyítette a megnövekedett beruházási kiadások finanszírozását. A nyereség s a fejlesztési alap képződése a vállalati koncentrációval egyenes arányban növekszik. Ha a koncentráció a hatékonyság javulásával jár, akkor a nyereség, illetve a fejlesztési alap növekedése (ezáltal a finanszírozási képesség fokozódása) nagyobb lesz, mint a vállalati koncentráció előrehaladása. Ennek megfelelően az állami gazdaságok finanszírozási képessége koncentráltságuk és hatékonyságuk különbözősége szerint kedvezőbb a nagyobb vállalatokban, mint a kisebbekben.

A fejlesztések jelentős része, kiváltképp az állattenyésztésben, nagy összegű egyszeri beruházási kiadást igényel.* Bizonyos, hogy nagy beruházásokra csak az átlagosnál nagyobb gazdaságok vállalkozhatnak, de azok sem valamennyien. E szempontból fontos választóvonal van tehát az átlagos és az átlagosnál kevésbé koncentrált, valamint az átlagosnál nagyobb gazdaságok között. A finanszírozási képességben meglévő különbség így nem egyszerűen csak mennyiségi, de minőségi természetű is.

Hangsúlyozni kell azonban, hogy a vállalatoknak az egyszeri beruházásokat finanszírozó képessége befolyásolja ugyan a fejlődőképességet, de azt korántsem határozza meg. Az eszközök gyarapítását ugyanis a finanszírozási képesség csak közvetve érinti. Maga a fejlesztés, az eszközök gyarapítása a hatékonyságtól, az eszközértékre jutó nyereség alakulásától függ. Az állami jövedelemszabályozás is az eszközök értékének és a felhalmozási alapnak az egymáshoz való viszonyára épít, s a mai szabályozás némileg kedvezőbb helyzetet teremt a koncentráltabb, mint a kevésbé koncentrált vállalatok számára. Ezen túlmenően, a vállalati fejlesztések közvetett állami szabályozói (késleltetett amortizálás, beruházási árkiegészítések, hitelfelvételi lehetőségek) ugyancsak befolyásolják a fejlődési képességet. Ezek azonban gazdasági irányításunk adott rendszerében inkább erősítik a fejlesztési alap és az eszközérték hányadosához kötődő fejlődési képességet.

Az elmondottak alapján a fejlődési erőt és a fejlesztési képességet illetően is választóvonal van az átlagos és az átlagosnál kisebb koncentráltságú, valamint a többi állami gazdaság között. Ez gyakorlatilag abban nyilvánul meg, hogy az előbbi csoportban alapvetően rekonstrukciós fejlesztéseket valósíthatnak meg, míg az utóbbiban kimondottan kapacitást bővítő beruházások is jellemzőek. Az első csoportban a termelőeszközöknek ún. *dinamikus színtentartása valósul meg*, ami azonban nem zárja ki, hogy a termelésüket akár lényegesen is növeljék. A gyakorlatból ismert, hogy a rekonstrukciós fejlesztések hatékonyabbak lehetnek a kapacitásokat is bővítőknél. Ettől függetlenül, fejlődési képességük alapján az átlagos, az átlagosnál kisebb s részben még az átlagosnál valamivel nagyobb gazdaságok is mint *kis és középüzemek* illeszkednek be a szektor gazdaságainak nagyság szerinti

* Néhány példa az állami gazdaságok beruházásaiból: egy 936 férőhelyes tehenészeti telep bekerülési költsége mintegy 66 millió Ft, s a hozzá kapcsolódó trágyakezelő és -hasznosító mintegy 23 millió Ft. Egy 4840 férőhelyes juhászati telep beruházásának és tartós forgóeszköz-igényének összege meghaladta a 34 millió Ft-ot, egy 972 kocás szakosított sertéstelep csaknem 110 millió Ft-ba került. Vannak természetesen kisebb összegű beruházások is: egy takarmánykeverő üzem 15, egy terményszárító és -tároló 13 millió Ft-ért.

tagozódásába. Az pedig értelemszerűen adódik, hogy az átlagosnál nagyobb gazdaságok döntő része és a legnagyobb gazdaságok *nagyüzemekként* helyezkednek el az állami gazdaságok vállalati struktúrájában.

A kis- és a nagyüzem dilemmája, az állami gazdaságok ipari vállalatokénál nagyobb koncentrátsága

A kis- és közép-, valamint a nagyvállalatok problémája napjainkban főként az ipar vonatkozásában a tőkésországokban is az érdeklődés előterébe került. Elsősorban arra keresik a választ, hogy a gyors technikai átalakulások időszakában a kis- és középvállalatok miként tudják magas számarányukat megtartani, és fontos szerepet betölteni a gazdasági életben. Ezt a kérdést a mezőgazdaságra nem vetik fel, a kis- és középgazdaságok nagy arányát és a termelésben való túlsúlyát eleve természetesnek tekintik. Ezzel kapcsolatos az a mind elterjedtebb felfogás, hogy a mezőgazdaságban a kis- és nagyüzemi jelleg kialakulásában nem is a koncentráció, hanem a termelés módszere a döntő, történetesen az, hogy az iparosított módszerű termelés mennyiben valósul meg.

A kis- és középvállalatok nagy számbeli arányát az iparban és a népgazdaság egyéb ágaiban azzal indokolják, hogy ezek alkalmazkodni tudnak a fogyasztók speciális igényeihez, szemben a nagyvállalatokkal, amelyek a tömeges méretű, egyöntetű minőségű áruk keresletét elégíthetik ki. A kis- és középzemek főként olyan termékeket termelnek, s a termelést olyan módszerekkel folytatják, amelyek a nagyvállalatok termelési szerkezetébe és technológiáiba nem illeszkednek, amelyek a nagyvállalatokban nem kifizetődőek.

Azt már láttuk, hogy az állami gazdaságok szektorában az átlagos és az átlagosnál kisebb gazdaságok termelési szerkezete a hatékonyság és a jövedelmezőség alakulására nézve nem előnyösebb, hanem egyenesen hátrányosabb. S mi a helyzet a termelés technológiájával kapcsolatban? Ebből a szempontból mindenekelőtt a munka technikai felszereltsége s a termelés alapigényessége adhat számunkra eligazítást.

A munkaerőre jutó állóeszközök értéke alapján a *technikai felszereltség* koncentrációs fokozatonként alig különbözik egymástól. Ezzel szemben a *termelés alapigényessége* a nagyobb koncentrátságtól a kisebb felé haladva rendre — s jelentősen — fokozódik. A munka technikai felszereltségének és a termelés alapigényének összevetéséből is látható azonban, hogy az állami gazdaságok szektorában az ágazatok technikai és technológiai alapjai a vállalati koncentrátságtól függetlenek; legyen kisebb vagy nagyobb a vállalat, az ágazatok termelése általában azonos technikákkal és technológiákkal szervezett és fejlesztett. Ez pedig hátrányt jelent az átlagos és az átlagosnál kisebb gazdaságoknak a nagyobbakkal szemben csakúgy, mint a termelési szerkezetben az alaptevékenységnek, s benne az állattenyésztésnek, kiváltképp a szarvasmarha-tenyésztési ágazatnak a nagyobb aránya. Mindenesetre a termelés egysíkú technikai és technológiai szervezése megérett a változtatásra, érdemes vizsgálni, hogy mennyiben s hogyan lehet ezt megtenni.

A „Small Business Administration” (a kisüzemek irányító szerve az Egyesült Államokban) a kis- és középvállalatok meghatározó jellemzőjét a mezőgazdaságban évi 275 ezer dollárnál nem nagyobb forgalmi értékben

jelöli meg, míg az építőiparban 9,5 millió, a kiskereskedelemben 2—7,5 millió dollár az értékhatár.*

A mezőgazdaságra megadott áruforgalmi érték mindössze 10—11 millió Ft-nak felel meg. Ezt hazánkban nemcsak az állami gazdaságok, hanem a termelőszövetkezetek éves árbevétele is szinte kivétel nélkül minden esetben meghaladja. Érthető, hogy mezőgazdaságunk vállalati struktúrájának a tőkésországokéval történő tudatos vagy ösztönös összehasonlítása alapján nemcsak az gyökeresedett meg közvéleményünkben, hogy termelőszövetkezteink és különösen állami gazdaságaink *nagyvállalatok*, hanem az is, hogy *egyöntetűen* azok, koncentráltóságuk bárminő megkülönböztetése nélkül.

Az eddigi vizsgálatokból azonban nemcsak az derül ki, hogy a kis- és középvállalatok nagysághatára termelőáganként más és más, hanem az is, hogy azonos mérce esetén is különbözik termelőáganként és ágazatonként a vállalatok nagvság szerinti tagozódása. Az ipari vizsgálatokban szinte egyedülállóan a foglalkoztatott létszámot használják a vállalati méretek jellemzésére, nyilván azért, mert ez nyújt leginkább lehetőséget nemzetközi összehasonlításokra is. A kis- és középvállalatok munkaerő-létszámának felső határát az esetek legnagyobb részében adják meg, s ezt az ipar ágazataira nem differenciálják. Ezt különösebben nem indokolják, legfeljebb azt teszik hozzá, hogy ilyen létszámú egység felügyelete, ellenőrzése a vállalat felső vezetése által közvetlenül megvalósítható.

Az ebből az alapállásból végzett vizsgálatokból kiderül, hogy a vezető tőkésországok iparában a nagyvállalatok szerepe a kohászatban, a vegyiparban és a gépiparban jelentős, viszont a textiliparban és az élelmiszeriparban kisebb a súlyuk. Ez a termelési érték alapján végzett vizsgálatból igazolódott hazai viszonylatban is.**

Számunkra ebből most az az érdekesebb, hogy a vállalatok ágazatonként eltérő nagyság szerinti tagozódását nemcsak a tulajdonviszonyok, hanem a termelés technikai, technológiai alapjainak, valamint alkalmazásuknak sajátosságai is alakítják. Például az Egyesült Államok mezőgazdaságában sem csak a tulajdonviszonyokkal magyarázható az iparéhoz viszonyítva alacsony fokú koncentráltóság. A tulajdon koncentráltóságát akadályozta a föld tetszés szerint nem szaporítható volta, hogy a termelésnek területi kiterjedése is van, s ennek fizikai értelemben is határt szab az alkalmazható termelőerők fejlettsége, a termelés belterjesítésének, az iparszerű termelés meghonosításának ipari bázisa.

Nálunk a meglevő föld vállalati összpontosításának társadalmi korlátai az állami gazdaságok vonatkozásában szinte teljesen elesnek, természeti és technológiai korlátok viszont a termelőerők adott színvonalához és alkalmazásának módjaihoz kötődően itt is vannak, még ha konkrétágukban ezeket kellően nem ismerjük is.

Miután a földterület összpontosításában az állami gazdaságok alaposan előrehaladtak, s termelésükben jellemző az ipari természetű technológiák és módszerek alkalmazása, reális gazdasági tartalma van az állami gazdasági szektor és az ipar e szempontból való összehasonlításának.

Az állami gazdaságokban legfeljebb 1000 fő foglalkoztatása az átlagos és az átlagosnál kisebb koncentráltóságú vállalatokra jellemző. Hogy ez a

* Lásd „Kis- és középvállalatok az USA-ban”. Figyelő, 1979. április 11.

** Lásd Horváth Csongor „A vállalati nagyságról” című cikkét (Közgazdasági Szemle. 1979. 4. sz.).

fentebb említett — a fejlődési képesség alapján megjelölt — elhatárolódással majdnem egybevág, véletlennek tekinthető. A legfeljebb 500 fő foglalkoztatása elsősorban a legkisebb gazdaságokra jellemző, esetleg ide tartozhat még a következő koncentrációs fokozatból a gazdaságoknak egy kisebb része, a foglalkoztatottak mintegy 22 százalékával. Ennek megfelelően a legfeljebb 500 főt alkalmazó vállalatok foglalkoztatják a szektor munkaerőlétszámának 5 százalékát, az 500—1000 főt alkalmazók 46, míg az 1000 főnél többet alkalmazók 49 százalékát. Az iparban a megfelelő arányszámok: 70, 11 és 19 százalék.

A munkaerővel többé-kevésbé egyező a termelés megoszlása is, azzal az eltéréssel, hogy a nagyobb koncentrációnál a termelés részesedési aránya némileg meghaladja a munkaerőét, és megfordítva.

Az állami gazdaságok és az ipar adatai tehát lényegesen különböznek. Az állami gazdaságok szektorában az átlagos vállalati koncentráció nagyobb, a nagyvállalatok súlya a termelőerők kézben tartásában, s még inkább a termelésben sokkal jelentősebb, mint az iparban, és a kisvállalati méretnek a szektorban nincs valószínű szerepe.

Nehéz kérdés, hogyan ítélendő meg, és hogyan értékelendő ez a helyzet. Egyrészt, mert az állami gazdasági szektor nem önálló termelőág, mint az ipar, hanem csak része a mezőgazdaságnak. Másrészt, mert a mezőgazdasági termelés eszközigénye kiváltképp az állami gazdaságokban nőtt meg, s közeledett jelentősen a kitermelő iparágakéhoz. Nem tisztázott, hogy ebből milyen következtetés adódik a vállalati koncentrációra vonatkozóan. Azt viszont el kell ismerni, hogy az állami gazdaságok szektorának vállalati koncentrációja túlhajtott. Nincs jele annak, hogy a természeti-technológiai sajátosságok koncentrációt korlátozó hatásait a gazdálkodásban felismerték volna. A túlkonzentráltságnak valós hátrányai viszont megmutatkoznak. Egyrészt az átlagos és az átlagosnál kisebb koncentráltágú vállalatok gazdálkodása sem a termelés szerkezetében, sem az ágazati technológiákban nem idomul a kis- és középvállalati lehetőségekhez. Másrészt pedig az átlagosnál nagyobb és a legnagyobb vállalatokban a nagyobb vagyoni erejükhöz kötődő jobb lehetőségeket nem használják ki. Mindkét körülmény az objektíve lehetséges hatékonyság kihasználatlanságát okozza. Lehetséges és szükséges is elismerni az állami gazdasági szektorban is a kis- és közép-, valamint a nagyvállalatok elhatárolódását. A kisvállalatok rosszabb hatékonyságát ugyanis nem lehet úgy megszüntetni, hogy a kisebb vállalatokat nagyvállalatokká alakítják át. A gyakorlat — inkább ösztönösen, mint tudatosan — ezt az utat követte, ez vezetett a vállalati koncentráltág bemutatott túlhajtásához. A vállalati és a népgazdasági irányításban egyaránt elismerést kell kapnia annak, hogy a hatékony és jövedelmező gazdálkodás követelménye a méretekhez való alkalmazkodás, és a különböző nagyságú vállalatok léte reális előnyöket nyújt a termelőerők kihasználásában. Ennek a folyó gazdálkodás és a fejlesztések szervezésében való érvényesítéséhez konkrét személyi és tárgvi feltételek kapcsolódnak. A mezőgazdasági vállalatok számára ezek most nem ismertek, és nem is adóttak, hisz a differenciált vállalatnagyság lehetőségének elismerése hiányzott, a különböző vállalatnagysághoz kötődő előnyök kihasználására irányuló törekvés pedig még nem alakult ki.

A kisebb európai KGST-országok tőkés külkereskedelmének szerkezeti sajátosságai

A világgazdaság felgyorsult szerkezeti változásaihoz való alkalmazkodás feladata a korábbinál élesebb formában veti fel az egyes országok nemzetközi versenyképességének a kérdését. Ez elsősorban abban nyilvánul meg, hogy a „vízválasztó” 1973-as év előtti helyzethez képest megnőtt a kereskedelmi áruszerkezet külpiazi versenyképességet befolyásoló szerepe. Olyan időszakban ugyanis, amikor a heves világpiaci ármozgások hatására nemzetközi méretekben átértékelődött a nemzetgazdaságok teljesítménye, az exportszerkezetének és külpiazi pozícióinak változásaiban fejeződik ki — a többi között — az egyes országok alkalmazkodóképességének intenzitása.

A KGST-országok alkalmazkodása a világgazdasági változásokhoz nem problémamentes — külső és belső egyensúlyhiányaik fokozódása tanúskodik erről. Az alkalmazkodási problémák különösen a kisebb KGST-országok esetében vetődnek fel élesen, hiszen gazdasági növekedésük intenzívvé válása s ezzel együtt külkereskedelmi érzékenységük fokozódása többé-kevésbé egybeesett a világgazdasági szerkezetváltozás felgyorsulásával. Ehhez járultak még a kisebb KGST-országok sajátos problémái, az, hogy Románia és Lengyelország kivételével nem nyersanyagexportőrök, sőt függőségük a külső nyersanyagforrásoktól jelentős. Ezek a problémák gazdaságpolitikai prioritássá avatták számukra az exportszerkezet fejlesztését, az importszerkezetből adódó sebezhetőség mérséklését, más szóval a világgazdasági változásokhoz való minél gyorsabb és fájdalommentesebb alkalmazkodási mód megtalálását.

E kérdés megoldása annál is égetőbb, mivel a kelet—nyugati kereskedelemnek az elmúlt évtizedben tapasztalt rendkívül dinamikus növekedése (az összforgalom értéke közel megnyolcsorozódott 1965 és 1976 között) ellenére a kisebb európai KGST-országok részesedése az OECD-országok importjában 2,4 százalékról 2,3 százalékra csökkent. Jelentősen megnőtt ugyanezen idő alatt a KGST-régió részesedése a fejlett tőkésországok összkivitelében (3,8 százalékról 6,2 százalékra), a kisebb KGST-országok esetében azonban mérsékeltebb a javulás (2,5 százalékról 3,1 százalékra). *A pozícióromlás irányzata még szembetűnőbb az iparilag fejlettebb, de nyersanyagokban szegény három kisebb KGST-ország — az NDK, Csehszlovákia és Magyarország — esetében.* Részesedésük nemcsak a tőkésországok behozatalában csökkent (1,1 százalékról 0,9 százalékra), hanem — a többi KGST-országgal ellentétben — kivitelében is (1,3 százalékról 1,2 százalékra). Ez arra utal, hogy a KGST-régió jelentőségének növekedését a tőkésországok külgazdasági kapcsolataiban elsősorban a kedvező természetföldrajzi adottságok

— már ahol ezek megvannak — eredményezték, nem pedig a KGST-országok fokozottabb bekapcsolódása a nemzetközi ipari munkamegosztás áramlataiba.¹

Ugyanezt a következtetést támasztja alá más oldalról az, hogy csökkent a KGST-országok részesedése a fejlett tőkésországok iparcikk-behozatalában, fokozódott lemaradásuk a fejlődő országok csoportja mögött.

E fejlemények előtérbe állítják a kisebb KGST-országok tőkés forgalmának áruszerkezeti vizsgálatát. A következőkben hat kisebb KGST-ország áruszerkezetének sajátosságait vizsgálom. Közülük Magyarország, Csehszlovákia és az NDK mint iparilag fejlettebb szocialista országok, Románia és Lengyelország pedig mint jelentős nyersanyagtermelők és -exportőrök érdemelnek figyelmet. (Az NDK esetében a statisztikai adatok ugyan csak az NSZK nélküli tőkés forgalom vizsgálatát teszik lehetővé, de nem érdektelen a szerkezeti változások nyomon követése a nem sajátos helyzetű tőkés partnerkapcsolatokban.)

A kisebb KGST-országok tőkés forgalmának fő arányai

Az 1965—76-os időszakban — a kelet—nyugati kereskedelem tendenciájával összhangban — e hat KGST-ország tőkés forgalma dinamikusan növekedett. A növekedés felgyorsulása az időszak második felében — 1970 és 1976 között — jelezte, hogy fokozódott a hat ország gazdasági növekedésének világgazdasági orientáltsága.

A gyors forgalomnövekedéssel egyidejűleg *jelentős, bár országonként eltérő mértékű változások mentek végbe tőkés külkereskedelmük szerkezetében*. Behozatalukban és kivitelükben egyaránt csökkent a nyersanyagok részesedése, és nőtt a késztermékeké.²

A szerkezetváltozás azonban nem volt problémamentes. Míg behozataluk dinamizmusát döntően a késztermékek, főként a gépek és a vegyipari cikkek importjának gyors növekedése határozta meg — gazdasági növekedésük intenzívvé válásának, illetve intenzív jellege fokozódásának megfelelően —, addig *kivitelük gyarapodását ellentmondásos fejlemények kísérték*. Figyelemre méltó, hogy az ellentmondások éppen az 1970 utáni időszakban jelentkeztek, amikor tőkés exportjuk növekedése meggyorsult, másrészt a világgazdaságban felerősödött a nemzetközi méretű szerkezeti átalakulás folyamata. A kivitel bővülése ugyanis nem járt együtt a kiviteli szerkezet azonos mértékű javulásával, sőt éppen *az iparilag legfejlettebb két KGST-ország — az NDK és Csehszlovákia — esetében az adatok az exportstruktúra javulási tendenciájának megtörését, illetve lefékezését mutatják*. A másik négy ország kevésbé fejlett kiviteli szerkezete ugyan fő arányait tekintve tovább javult, azonban itt — mint látni fogjuk — a késztermékexport összetételén belül mutatkoztak a világgazdaság szerkezeti változásának időszakában a kisebb KGST-országok illeszkedési problémáiról árulkodó kedvezőtlen jelenségek. (Lásd az 1. sz. táblázatot.)

¹ A világgazdaságban végbemenő szerkezeti változásokról, illetve ezek tükröződéséről a kelet—nyugati kapcsolatokban részletesen lásd Kádár Béla: Szerkezeti változások a világgazdaságban (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1979.).

² A szerkezeti megoszlást a nemzetközi összehasonlíthatóság érdekében a Standard International Trade Classification (SITC) bontása szerint vizsgálom.

Hat KGST-ország tőkés forgalmának növekedése és fő szerkezeti arányai (százalék)

1. sz. táblázat

Megnevezés	Kivitel					Behozatal							
	Növekedés		Szerkezeti megoszlás			Növekedés		Szerkezeti megoszlás					
	1970/65	1976/70	1965	1970	1974	1976	1970/65	1976/70	1965	1970	1974	1976	
NDK^{a)}													
Összesen	57,5	166,2	100,0	100,0	100,0	100,0	46,9	201,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
A ^{b)}	39,7	227,0	23,9	21,2	26,1	26,0	34,1	207,7	54,3	28,2	23,7	28,3	28,3
B	61,4	149,9	76,1	78,8	73,9	74,0	130,7	198,4	45,7	71,8	76,3	71,7	71,7
Lengyel-ország													
Összesen	67,1	239,4	100,0	100,0	100,0	100,0	78,8	536,6	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
A	49,4	198,6	74,4	66,5	60,5	58,5	32,5	397,7	37,2	29,0	18,0	22,7	22,7
B	118,6	322,6	25,6	33,5	39,5	41,5	102,1	593,5	62,8	71,0	82,0	77,3	77,3
Cseh-szlovákia													
Összesen	69,4	137,4	100,0	100,0	100,0	100,0	74,6	167,9	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
A	34,0	128,5	39,7	31,4	30,0	30,2	15,1	125,4	37,0	21,9	21,0	20,5	20,5
B	92,7	140,7	60,3	68,6	70,0	69,8	116,4	181,6	63,0	78,1	79,0	79,5	79,5
Magyarország													
Összesen	90,7	169,5	100,0	100,0	100,0	100,0	112,7	192,2	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
A	70,5	96,3	62,3	55,7	43,0	40,6	69,3	73,5	29,4	23,3	17,2	13,9	13,9
B	124,1	261,8	37,7	44,3	57,0	59,4	131,0	228,3	70,6	76,7	82,8	86,1	86,1
Románia													
Összesen	94,4	256,9	100,0	100,0	100,0	100,0	118,6	188,6	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
A	34,8	188,4	85,4	59,2	56,6	47,8	168,8	330,0	14,4	17,6	18,0	26,3	26,3
B	443,3	356,1	14,6	40,8	43,4	52,2	110,4	158,3	85,6	82,4	82,0	73,7	73,7
Bulgária													
Összesen	49,5	107,1	100,0	100,0	100,0	100,0	48,0	187,4	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
A	34,4	61,8	66,5	59,9	44,5	46,8	0,5	187,8	21,0	14,0	13,1	14,2	14,2
B	79,3	174,7	33,5	40,1	55,5	53,2	60,9	187,4	79,0	86,0	86,9	85,8	85,8

^{a)} Az NSZK-val folytatott forgalom adatai nélkül.

^{b)} A = nyersanyagok

B = késztermékek

Forrás: OECD Statistics of Foreign Trade, „C” széria több száma.

Az exportszerkezet változásai és az alkalmazkodási problémák

A hat KGST-ország kiviteli szerkezetében a hatvanas években mutatókülönbségek fokozatosan mérséklődtek. Magyarország, Lengyelország, Románia és Bulgária tőkés exportjában fokozatosan *csökkent a nyersanyagok hányada*, megszűnt a kivitel agrár jellege. A változások egyrészt kedvezőtlen külső tényezőkre vezethetők vissza (az EGK importkorlátozásai, amelyek legfontosabb agrárpiacik beszűküléséhez vezettek), másrészt késztermék-exportjuknak az összkivitelét meghaladó bővülésével magyarázhatók. E változások hatására ezen országok tőkés kivitelében — Lengyelország kivételével — túlsúlyba kerültek a késztermékek, és így az export fő arányai közeledtek a már korábban is magas késztermék-hányadú NDK és csehszlovák struktúrához. A lengyel kivitelben fennmaradt, de jelentősen mérséklődött a nyersanyaghányad túlsúlya.

A hat ország késztermékexport-növekedésének motorja 1970-ig elsősorban a gépek, továbbá a vegyipari cikkek (Magyarország, Bulgária és Románia), valamint az egyéb iparcikkek (Bulgária és Románia) dinamikus bővülése volt. *E változások összhangban voltak a világkereskedelem általános fejlődési tendenciáival*, s a tőkésországok növekedésének „aranykorában” azok dinamikus keresletéhez igazodtak.

Az 1970 utáni időszakban, de különösen az 1973-as olajárrobbanást követően, amelynek szétsugárzó hatásai felgyorsították a világgazdasági struktúraváltozás folyamatát, *kedvezőtlen változások* mentek végbe a hat KGST-ország tőkés exportjában. Az NDK és Csehszlovákia kivitelében — mint az előzőekben láttuk — megtorpant, illetve lelassult a késztermék-hányad növekedése. A másik négy ország kivitelében viszont folytatódott a struktúrajavulás folyamata, sőt a javulás Románia és Lengyelország kivitelében az adatok által sugalltnál nyilvánvalóan erőteljesebb, hiszen a kivitelükben jelentős fűtőanyagok (olaj, illetve szén) árának növekedése, és ennek következtében az árarányok módosulása nagyrészt elfedi a feldolgozóipari export dinamikus bővülését. Ugyanakkor azonban kedvezőtlen tendenciák mutatkoznak a kivitel összetételében: *a húzóágak szerepét a világpiacon átváltások rövid távú hatásai szempontjából kedvezően érintett nyersanyagok* (SITC 0—4), *illetve az egyéb iparcikkek* (SITC 8) *vették át*, amelyek importkereslete a fejlett tőkésországokban visszaszorulóban van, illetve már hosszabb ideje mérsékelt növekedést vagy stagnálást mutat. 1970 és 1976 között az NDK kivitelében az élelmiszerek aránya 9-ről 13 százalékra, a lengyel exportban a szén részesedése 21-ről közel 32 százalékra, a román kivitelben az olaj súlya 10-ről 28 százalékra nőtt. A nem dinamikus keresletű ipari fogyasztási cikkek részesedése különösen a magyar, a román és a bolgár kivitelben nőtt meg jelentősen, de növekedési ütemük Csehszlovákia tőkés exportjában is meghaladta, az NDK-éban pedig megközelítette a gépekét. Ezzel egyidejűleg ugyan fokozódott a magyar és a bolgár vegyipari export dinamikája is, és valamennyi kisebb európai KGST-országban — Csehszlovákia kivételével — fennmaradt a gépkivitelnek az összkivitel növekedési ütemét meghaladó bővülése, azonban *e dinamikus tőkés kereslettel rendelkező ágazatok elmaradtak növekedésükben az „új” húzó ágazatoktól*. (Lásd a 2. sz. táblázatot.)

A dinamikák eltérésének hatására konzerválódott, sőt az NDK kivételével tovább nőtt a hat ország tőkés exportjában a munka- és anyagigényes

Hat KGST-ország fejlett tőkés exportjának szerkezete
(százalékos megoszlás)

Árucsoport	Év	NDK ^{a)}	Lengyel- ország	Cseh- szlovákia	Magyar- ország	Románia	Bulgária
Élelmiszerek	1965	7,4	42,8	14,0	46,4	34,8	41,9
	1970	9,0	30,0	10,6	38,9	25,0	35,5
	1974	11,6	18,5	7,9	29,3	18,8	22,0
	1976	12,7	15,5	6,0	26,2	12,0	21,6
Ital, dohány	1965	0	0,3	0,4	1,4	0,5	11,9
	1970	0,2	0,8	0,4	1,3	0,6	6,7
	1974	0	0,4	0,3	1,0	0,4	8,0
	1976	0,0	0,6	0,3	1,6	0,8	12,9
Nyersanyagok	1965	9,6	16,0	17,0	9,7	28,3	11,0
	1970	6,6	13,2	12,8	11,6	19,2	12,8
	1974	8,4	10,6	12,7	8,9	8,2	7,9
	1976	6,6	9,6	11,5	8,7	5,5	6,5
Energiahordozók	1965	6,5	15,3	8,2	3,2	18,7	0,6
	1970	5,1	22,0	7,4	2,6	10,3	0,4
	1974	5,4	30,7	8,9	2,3	24,2	2,9
	1976	6,4	32,5	12,3	3,4	27,9	4,6
Növényi és állati olajok és zsírok	1965	0,4	0	0,1	1,6	3,1	1,1
	1970	0,3	0,5	0,2	1,3	4,1	4,5
	1974	0,7	0,3	0,3	1,6	5,0	3,7
	1976	0,3	0,3	0,2	1,3	1,6	1,2
Vegyszerek	1965	18,4	5,7	6,3	4,2	3,0	3,4
	1970	16,4	4,7	6,5	5,3	6,6	7,6
	1974	17,0	5,2	8,4	6,7	5,5	8,5
	1976	14,1	4,3	6,6	8,4	6,5	10,0
Feldolgozott nyersanyagok	1965	22,9	12,5	26,0	18,6	7,6	26,6
	1970	24,2	17,0	30,6	20,5	18,3	18,3
	1974	18,5	16,9	30,9	21,8	15,2	28,3
	1976	18,5	14,0	31,0	21,4	16,5	25,0
Gépek	1965	20,2	2,4	15,7	4,2	0,6	1,8
	1970	22,5	5,8	18,8	6,4	5,4	5,5
	1974	22,9	8,4	15,3	7,0	5,7	7,5
	1976	23,9	13,4	16,1	9,8	7,7	8,7
Egyéb iparcikkek	1965	14,4	4,4	11,5	9,6	2,1	1,3
	1970	15,0	5,2	11,6	11,1	10,0	8,0
	1974	15,3	8,0	14,0	20,1	16,5	10,3
	1976	17,2	9,1	14,3	18,8	20,9	8,4
Nem specifikált tétélek	1965	0,3	0,6	0,8	0,9	1,4	0,3
	1970	0,3	0,8	1,2	0,9	0,6	0,8
	1974	0,3	0,9	1,1	1,1	0,5	0,9
	1976	0,4	0,8	1,6	0,9	0,7	1,1

^{a)} Az NSZK-val folytatott forgalom adatai nélkül.

Forrás: OECD Statistics of Foreign Trade, „C” széria több száma.

iparcikkek (ipari féltermékek és fogyasztási cikkek — SITC 6. és 8. kategória) viszonylag jelentős — 20—40 százalékos — részesedése. (Az NDK exportjában — nem árt emlékeztetni rá — nem a gép-, illetve vegyicikk-hányad növekedése okozta a többi iparcikk részesedésének mérséklődését, hanem az élelmiszerek hányadaé.) Így az ipari féltermékek és a fogyasztási cikkek együttes súlya 1970 és 1976 között 22-ről 24 százalékra nőtt Lengyelország tőkés exportjában, 42-ről 45 százalékra Csehszlovákiáéban, 28-ról 37 százalékra Romániáéban, 32-ről 40 százalékra Magyarorszáéban, 26-ről 33 százalékra Bulgáriáéban, illetve 40 százalékról 36-ra mérséklődött az NDK-éban. Ugyanakkor viszont az iparcikkexporton belül a gépek és vegyipari cikkek, illetve az erősen munka- és anyagigényes iparcikkek közötti arányok 1976-ban is makacs következetességgel az 1970-es helyzetet tükrözték. Az ipari féltermékek és a fogyasztási cikkek még a tőkés export struktúráját tekintve legfejlettebb NDK esetében is változatlanul az összes iparcikkexportnak mintegy a felét, Lengyelország, Csehszlovákia és Románia esetében kétharmadát, Bulgária és Magyarország (!) esetében pedig háromnegyedét tették ki.

Az „új” húzó ágak hatására a hat KGST-ország tőkés exportjának és exportnövekményének jelentős része a világkereskedelemnek abban a sávjában összpontosul, ahol a világgazdasági szerkezetváltozási folyamat egyik következményeként a hatvanas évek közepe-vege óta a legerőteljesebben jelentkezik a fejlődő országok versenye. Ez elsősorban abban nyilvánul meg, hogy a munka- és anyagigényes termékek piaci értékesítési feltételeit — növekvő piaci részesedésük folytán — egyre inkább ezek az országok határozzák meg. Ugyanakkor e piacokon a fejlett tőkésországok importkereslete mérséklődő dinamikájú, ami tovább csökkenti az amúgy is alacsony árszínvonalat. Jellegetessége még e termékek világkereskedelmének, hogy a fejlődő országok jelentős preferenciákat élveznek a fejlett tőkésországok piacán. Mindennek következtében a KGST-országok ipari féltermék- és fogyasztási-cikk-exportja egyre kevésbé versenyképes a fejlődő országok modern tömegtermelésre alapozott, alacsony árú és importpreferenciát élvező kivitelével szemben. Ezzel magyarázható, hogy a *jelentős exportdinamika ellenére a hat KGST-ország pozíciói a fejlett tőkésországok piacán kivitelük szempontjából fontos árucsoportokban lényegében nem, vagy csak alig javultak 1970-hez képest.* (Lásd a 3. sz. táblázatot.)

Viszonylag számottevő pozíciójavulást a kisebb KGST-országok — elsősorban Magyarország, Románia és Lengyelország — a ruházati cikkek piacán értek el 1970 és 1974 között. Ebben egyrészt a korábban kialakult késztermékexport-szerkezet tehetetlenségi ereje³, másrészt a ruházati cikkek területén létrejött tőkés kooperációk hatása mutatkozik meg. A pozíciójavulás azonban e területen nem ítéltető kedvezőnek, mivel a vizsgált anyag- és munkaigényes termékek közül éppen a konfekciótermékek piacán a legerősebb a fejlődő országok versenye, és legmérsékeltebb a tőkésországok importkereslete. A növekedést elősegítő kooperációk is nagyrészt bérmunka jellegűek, nem pedig gyártmányszakosításra épülnek. A hátrányos versenyhelyzet következményei 1974 után egyre erősebben érvényesültek, s az 1976-os adatok már a kisebb KGST-országok piaci pozícióinak erőteljes

³ E három ország fogyasztási-cikk-exportjában a ruházati cikkek részesedése 1974-re elérte, illetve meghaladta az 50 százalékot, Csehszlovákia esetében pedig a 33 százalékot.

**A munka- és anyagiényes iparcikkek exportjának tőkés piaci pozícióváltozásai
1970 és 1976 között**

(A fejlett tőkésországok importjának százaléka az adott áru-, illetve cikkesoportban)

Megnevezés	NDK ^{a)}			Lengyelország			Csehszlovákia		
	1970	1974	1976	1970	1974	1976	1970	1974	1976
Ipari féltermékek	0,03	0,2	0,2	0,5	0,6	0,5	0,6	0,6	0,5
ebből									
textilipari cikkek	0,02	0,2	0,2	0,4	0,5	0,4	0,6	0,8	0,6
kohászati termékek	0,3	0,2	0,3	0,6	0,8	0,5	0,6	0,5	1,0
Fogyasztási iparcikkek	0,4	0,4	0,3	0,4	0,6	0,5	0,5	0,6	0,4
ebből									
ruházati cikkek	0,02	0,2	0,1	0,6	1,6	0,9	0,7	1,0	0,5

Megnevezés	Magyarország			Románia			Bulgária		
	1970	1974	1976	1970	1974	1976	1970	1974	1976
Ipari féltermékek	0,3	0,3	0,3	0,3	0,3	0,3	0,1	0,1	0,1
ebből									
textilipari cikkek	0,3	0,4	0,3	0,2	0,3	0,4	0,03	0,04	0,03
kohászati termékek	0,4	0,4	0,5	0,4	0,3	0,4	0,2	0,3	0,3
Fogyasztási iparcikkek	0,4	0,8	0,5	0,4	0,7	0,7	0,1	0,1	0,06
ebből									
ruházati cikkek	0,9	2,2	1,1	0,7	1,8	1,2	0,5	0,5	0,2

^{a)} Az NSZK-val folytatott forgalom adatai nélkül.

Forrás: OECD Statistics of Foreign Trade, „C” széria több száma.

lemorzsolódásáról tanúskodnak. E tendencia — mérsékeltebben ugyan és kivételekkel — a textilipari és a kohászati termékek piaci helyzetét is jellemezte. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy ezekben az árucsoportokban a piaci pozíciók megőrzése is csak állandóan romló exporthatékonyság mellett érhető el.

A fejlemények ilyen irányú alakulása tükrözi azokat a nehézségeket, amelyekkel az ipari munkamegosztás kereteibe megkésettben beágyazódott szocialista országok kerültek szembe a hetvenes évek közepének megváltozott világgazdaságában. Az „árrobbanás” és következményei megtorpedózták a szocialista országok és a fejlett tőkésországok között éppen hogy kibontakozó ipari munkamegosztás kezdetleges formáit, illetve e formák elégtelennek bizonyultak ahhoz, hogy mozgásteret biztosítsanak a világgazdaság lázas változásainak levezetésére. Ilyen körülmények között a kis szocialista országok tőkés exportjában *kényszerhatások jelentkeztek*, amelyeket egyrészt a megdrágult import ellentételezésének szükségessége váltott ki, másrészt azonban kifejeződik bennük az is, hogy ezek az országok képtelenek voltak a megváltozott körülményekre struktúrájuknak a dinamikus keresletű cikkek irányában való módosításával reagálni. Éppen ezzel ellentétes előjelű változások következtek be: kiviteli szerkezetükben elsősorban a munka- és anyagiényes termékek hányada nőtt meg. Ily módon a hat KGST-ország

exportszerkezeti változásai fáziskésésbe kerültek a világgazdasági változásokhoz képest, tőkés kivitelük bővülése nem nemzetközi versenyképességük fokozódásából, hanem a kivitelük szerkezetében a világgazdasági változások rövid távú hatásai által kedvezően érintett árucsoportok (élelmiszerek, energia-hordozók), illetve az ún. lemaradó termékek hányadának növekedéséből fakadt. E szerkezetmódosulás viszont hosszabb távon megnehezíti a felzárkózást, s tartósíthatja a fáziskésés következményeit.

Tanulságos, hogy az alkalmazkodási problémák elsősorban a két legfejlettebb kiviteli strukturájú KGST-országban, az NDK-ban és Csehszlovákiában jelentkeztek. Ez exportszerkezetük javulásának megtörésében, illetve megtorpanásában fejeződött ki. Mindez arra utal, hogy e két ország gazdasági fejlődésével a nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódásuk üteme nem tartott lépést, s így feldolgozóipari termékeik exportdinamikája megtört a kelet—nyugati kereskedelemnek az ágazatok közötti forgalmat hagyományosan akadályozó tényezőin.⁴

Részben az anyag- és munkaigényes termékek kiviteli hányadának növekedésével s az exportfejlesztési erőfeszítések és források emiatti dekoncentrációjával függ össze, hogy *a fáziskésésből fakadó problémák különös éles-séggel mutatkoztak meg a dinamikus tőkés piaci keresletű, kutatás- és fejlesztés-, illetve magas szakképzettség-igényes cikkcsoportok* (gyógyszer, műtrágya, műanyagok, villamos és nem villamos gépek, közlekedési eszközök, műszerek) *exportjában az 1970 és 1976 közötti időszakban.*

A kisebb KGST-országok nemzetközi versenyképességének romlására, illetve a nemzetközi munkamegosztás új tendenciáihoz való alkalmazkodás hiányára utal, hogy éppen a gazdasági és műszaki fejlettségi szintjüket kifejező, *a világméretű strukturális fejlődés fő sávjába eső termékekben nem sikerült jelentős javulást elérniük.* Sőt egyfajta „despecializációt” mutat, hogy az NDK és Csehszlovákia kivitelében a fentebb felsorolt hét cikkcsoport részesedése, amely a másik három KGST-országhoz képest viszonylag magas hányadot ért el a hatvanas évek végére, 1976-ra némileg visszaesett a munka- és anyagigényesebb termékek javára (33-ról 32, illetve 20-ról 18 százalékra). Eredetileg is jóval kisebb súlyuk valamelyest megnőtt ugyan a lengyel, magyar, román és bolgár kivitelben (11—15 százalékra), de még így is alatta marad az NDK, illetve Csehszlovákia exportjabeli hányadnak.

A kisebb KGST-országok más és más termékcsoportokra szakosodtak a dinamikus importkeresletű termékcsoportok közül. Magyarország kivételével 1976-ra valamennyi kisebb KGST-ország *vegyipari* exportjában megnőtt a gyógyszerek, a műanyagok és főként a műtrágyák részesedése. (A magyar vegyipari exportban ezzel szemben az egyszerűbb, munka- és anyagigényesebb vegyipari cikkek súlya gyarapodott.)

A kisebb KGST-országok *tőkés gépexportját* a hatvanas években — Magyarország kivételével — az autarchiás fejlesztésből fakadóan a nem villamos gépek túlsúlya jellemezte. 1970 után három különböző irányban bontakozott ki a tőkés gépexport specializációja. Az ipari „túlfejlettségnek” a nem villamos gépek magas kiviteli hányadában megnyilvánuló bizonyítéka jelentősen mérséklődött az NDK, Lengyelország, Csehszlovákia gépkivitelében, és tovább csökkent Magyarorszáგében is. 1976-ban ezen országok

⁴ Más hazai kutatások arra utalnak, hogy a fenti tendenciák az NDK-nak az NSZK-ba irányuló kivitelében is jelentkeztek. Lásd Inotai András: A KGST-országok késztermék-exportjának ágazati sajátosságai az NSZK piacán. *Gazdaság*, 1977. 4. sz.

tőkés gépexportjának átlagosan már csak 30—40 százalékát tették ki a nem villamos gépek, kivéve Csehszlovákiát, ahol részesedésük a csökkenés ellenére még mindig 60 százalék körül volt. Ezzel egyidejűleg az NDK és Lengyelország gépkivitele a közlekedési eszközökre szakosodott (részesedésük az árufőcsoport kivitelében 1976-ra 30, illetve 50 százalékra nőtt), miközben a villamos gépek súlya lényegében változatlan maradt (30, illetve 12 százalék). Ezzel szemben a magyar és kisebb mértékben a csehszlovák gépkivitel a villamos gépekre való specializáció jellemezte. 1970 és 1976 között a Nyugatra irányuló magyar gépexportban a villamos gépek súlya 49-ről 56 százalékra nőtt, Csehszlovákiában 10-ről 16 százalékra. A román és bolgár kivitelben folytatódott a nem villamos gépek részesedésének növekedése (52, illetve 60 százalékra), miközben a villamos gépek és a közlekedési eszközök súlya változatlan maradt vagy csökkent.

A szakosodásra is építő exportoffenzíva azonban — szórványos kivételektől eltekintve — nem hozott látványos piaci sikereket. E termékek tőkés piacát ugyanis az átlagosnál nagyobb mértékben jellemzi a mikroszférában végbemenő vállalati szintű integrálódás s ezen belül a nagy monopóliumok, elsősorban a multinacionális vállalatok oligopolisztikus piacpolitikája, amely alapvetően meghatározza az értékesítési feltételeket. Ugyanakkor egyes piacokon (például villamos gépek, műtrágyák, gyógyszerek) egyre erősebb az alacsony költség-színvonalú és a multinacionális vállalatok ágazaton belüli munkamegosztási rendszerébe bekapcsolódó fejlődő országok exportoffenzívája. Mindennek következtében a KGST-országok exportja egyre hátrányosabb versenyhelyzetbe kerül.

Ezzel magyarázható, hogy az export fokozására tett jelentős erőfeszítések — főként 1974 után — csak néhány szórványos esetben voltak elegendők arra, hogy megjavítsák az egyes országok pozícióit a dinamikus keresletű cikkcsoportok tőkés piacán. 1974 és 1976 között Lengyelország és Románia pozíciói viszonylag számottevően javultak a műtrágyapiacra, s ugyancsak nőtt valamelyest a lengyel részesedés a tőkésországok közlekedésszükség- (hajó-) importjában. Ugyanakkor az esetek többségében még a szakosodási erőfeszítések ellenére sem javultak, sőt esetenként még romlottak is a kisebb KGST-országok piaci pozíciói. Különösen feltűnő az 1970-ben még viszonylag jelentős NDK pozíciók romlása a műtrágyák és a műszerek piacán. Az sem tanulság nélküli, hogy az egyik legdinamikusabban növekvő kivitelű cikkcsoport, a villamos gépek területén sem sikerült kitörni a korábban kialakult piaci pozíciókból.⁵ (Lásd a 4. táblázatot.)

A piaci részesedések befagyása vagy lemorzsolódása egyértelműen negatív tendencia, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy közben más régiók (főként a fejlődő országok, de a dél-európai tőkésországok is) erőteljesen növelték piaci részesedésüket.

Különösen elgondolkoztató, hogy sem az ipari fejlettség magasabb

⁵ A villamos gépek kivitelén belül azokban a termékcsoportokban, amelyeknek termelése a leginkább integrált, erősen munkaigényes és tömegtermelésre beállított, s ahol a hetvenes évek első felében a fejlődő országok exportja különösen nagy dinamizmussal jelentkezett, és ért el jelentős piacrészesedést (távközlési berendezések, alkatrészek, villamos mérő- és ellenőrző műszerek), a hat KGST-ország egyáltalán nem volt képes javítani piaci pozícióit. A szórványos javulás példái csak azoknál a termékcsoportoknál figyelhetők meg, ahol a fejlődő országok előretörése kevésbé volt erőteljes. Így 1970 és 1974 között Lengyelország 0,1 százalékról 0,4 százalékra növelte piacrészesedését a villamos erőgépek, Magyarország pedig 0,1 százalékról 0,3 százalékra a villamos háztartási gépek tőkés piacán.

A dinamikus keresletű iparcikkek exportjának tőkés piaci pozícióváltozásai
1970 és 1976 között

(A fejlett tőkésországok importjának százalékáa az adott cikkcsoportban)

Cikkcsoport	NDK ^{a)}						Magyarország						Románia						Bulgária						
	1970		1974		1976		1970		1974		1976		1970		1974		1976		1970		1974		1976		
Gyógyszerek	0,1	0,07	0,05	0,2	0,3	0,2	0,2	0,3	0,2	0,2	0,2	0,3	0,3	0,4	0,3	0,3	0,07	0,04	0,06	0,05	0,1	0,07	0,05	0,1	0,07
Műtrágyák	3,1	2,7	2,1	0,1	0,4	1,2	-	-	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,2	0,3	1,4	0,5	2,1	0,5	0,03	0,5	0,03	0,03	0,5
Műanyagok	0,2	0,2	0,15	0,1	0,04	0,03	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,04	0,1	0,2	0,2	0,2	0,05	0,01	0,01	0,05	0,01	0,01
Nem villamos gépek	0,2	0,2	0,2	0,1	0,2	0,3	0,4	0,3	0,3	0,3	0,3	0,3	0,06	0,06	0,07	0,06	0,06	0,06	0,1	0,02	0,03	0,04	0,02	0,03	0,04
Villamos gépek	0,3	0,2	0,2	0,08	0,1	0,15	0,1	0,2	0,1	0,2	0,1	0,1	0,1	0,2	0,2	0,2	0,05	0,06	0,04	0,04	0,05	0,04	0,04	0,05	0,04
Közúti járművek	0,06	0,1	0,1	0,1	0,2	0,4	0,2	0,1	0,1	0,2	0,1	0,1	0,02	0,02	0,06	0,06	0,06	0,07	0,09	0,01	0,0	0,0	0,01	0,0	0,0
Műszerek, optikai cikkek	1,0	0,3	0,3	0,07	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,07	0,06	0,05	0,01	0,02	0,01	0,02	0,02	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0

^{a)} Az NSZK-vel folytatott forgalom adatai nélkül.

Forrás: OECD Statistics of Foreign Trade, „C” sorátia több száma.

szintje (NDK, Csehszlovákia), sem pedig a kelet—nyugati kooperációkban való fokozottabb részvétel (Magyarország, Lengyelország, Románia) sem tudott kellő lendületet adni ahhoz, hogy a kisebb KGST-országok átléphetésék a marginális piaci pozíciók küszöbét. A kivétel ez esetben is csak erősíti a szabályt, mert a lengyel és román előretörést a műtrágyák piacán nagyrészt az ún. kompenzációs ügyletek alkalmazása segítette elő. A Nyugaton „demonetizált” kapcsolati formáknak⁶ nevezett árucserre gyakorlatával szemben fokozódó ellenállás azonban azt a következtetést sugallja, hogy az így elért pozíciójavulás nem lehet tartós.

A fentiek alapján szükségesnek látszik némiképpen átértékelni a kelet—nyugati ipari kooperációk eddig kialakult formáinak hatékonyságáról és célszerűségéről kialakult véleményt. A hetvenes évtized első fele közismerten a kelet—nyugati kooperációs kapcsolatok nagymértékű fellendülésének időszaka volt. A kooperációk főbb típusai a licenccsere megállapodás, a komplett üzemszállítás, a fővállalkozás és a gyártmánymegosztás voltak. Az ENSZ Európai Gazdasági Bizottságának felmérése szerint a kelet—nyugati ipari kooperációk „éllovasai” éppen a vizsgált kis KGST-országok, elsősorban Magyarország, Lengyelország és Románia. Ugyanakkor a megkötött kooperációs szerződések túlnyomó része — több mint 75 százaléka — éppen a gép- és a vegyipar területén működött. Mindez *nem volt elég sem az említett országok, sem pedig a kooperációk terén élenjáró ágazatok exportja számára piaci pozícióiknak a marginális helyzetből való kilendítésére*. Másfelől nézve a kérdést, a nemzetközi munkamegosztás világgazdasági modellje (ágazaton belüli termelési összefonódás) a piaci pozíciók javítása szempontjából jóval hatékonyabbnak bizonyult — példa rá a fejlődő és a dél-európai tőkésországok esete — mint a kelet—nyugati munkamegosztás (kooperációs) modellje. *A fáziskésés tehát nemcsak a kisebb KGST-országok exportszerkezetének alakulásában következett be, hanem a hatékony nemzetközi munkamegosztási formák kiválasztása terén is.*

Az is szembevetendő, hogy az egyes KGST-országok gazdaságirányítási rendszerében mutatkozó különbségek ellenére tőkés exportszerkezetükben hasonló jellegű alkalmazkodási problémák mutatkoznak. Ez nem azzal magyarázható, hogy a tőkés exportjukban mutatkozó feszültségek kizárólagosan gazdaságpolitikai természetűek, vagy csupán kis ország voltuk jellegzetességeiből fakadnak, és közömbösek az irányítási rendszer sajátosságaival szemben. Éppen ellenkezőleg! *Arról van szó, hogy a világgazdaság megváltozott közegeiben e sajátosságok elégtelennek bizonyultak a szükséges exportszerkezeti változások előidézésére, sőt — éppen Magyarország esetében — a külgazdasági feszültségek fokozódása a centralizált irányítási rendszerre jellemző döntési mechanizmus visszaépülését eredményezte.*⁷ Ez azért kedvezőtlen, mert abban az időszakban, amikor az árucserre hagyományos ágazatok közötti formáját felváltja az ágazaton belüli munkamegosztás, amely az egyszerű külkereskedelmi cserével ellentétben jóval bonyolultabb műszaki, tudományos, termelési, értékesítési és pénzügyi kapcsolódásokat feltételez, jelentősen megnövekszik annak szükségessége, hogy az irányítási rendszerek alkalmasak legyenek e kapcsolódások megteremtésére és folyamatos újratermelésére.

⁶ Lásd Devaud, E.: Bilan des échanges Est-Ouest au printemps 1979. Párizs. Előadás az 1979. évi magyar—francia közgazdász-találkozón.

⁷ Lásd Antal László: Fejlődés — kitérővel. (A magyar gazdasági mechanizmus a 70-es években) Pénzügykutató Intézet tanulmányai, 1979. 1. sz. 56—76. l.

Az importszerkezet változásai

A világgazdasági változásokhoz való alkalmazkodás meggyorsításának egyik lényeges forrása a kisebb KGST-országok számára modern a technológiák átszivattyúzása a tőkés külkereskedelem csatornáin keresztül. A nemzetközi méretű struktúraváltozás időszakában várható lett volna *a tőkés technológia importjának a növekedése*, ez azonban *Lengyelország kivételével nem következett be* a vizsgált országokban. Az 1970-ben is már magas késztermékhányad ugyan tovább nőtt, a kisebb KGST-országok tőkés importjában, és 1976-ra megközelítette vagy meg is haladta a 80 százalékot. A késztermékhányad növekedése azonban általában nem a technológiaiimport szempontjából lényeges gépek súlyának növekedéséből, hanem a feldolgozott nyersanyagok, főként a kohászati termékek és a vegyszerek importrészesedésének emelkedéséből fakadt. A géphányad csak a lengyel importban nőtt, az NDK, a bolgár és a román behozatalban csökkent, míg a csehszlovák és a magyar importban stagnált 1970 és 1974 között. Szembetűnő, hogy a gépek alacsony részesedése a magyar behozatalban csak 1974 után, a világgazdasági struktúraváltási hullám válságba sodró időszakában kezdett javulni. Ugyancsak csökkent — ezúttal Csehszlovákia kivételével — a műszerek importrészesedése.

A gépimport hányadának csökkenése, illetve növekedésének lefékezése csak részben tükrözi a nyersanyagok áremelkedésének hatását. Nagyonbbrészt az egyes KGST-országok belső termelés szerkezeti és szakosodási problémáira vezethető vissza, amelyek megoldása jelentős tőkés importtöbbletet igényelt (főként félkész termékekből és élelmiszerekből), s ezáltal éppen a technológiaiimport beszerzési forrásait szűkítette. (Lásd az 5. sz. táblázatot.)

Úgy tűnik tehát, hogy *a világgazdasági struktúraváltáshoz való alkalmazkodás zavarai a vizsgált kisebb KGST-országok importszerkezetében is éreztették hatásukat*. Ez abban mutatkozott meg, hogy az exportszakosodás és a megfelelő munkamegosztási formák terén bekövetkezett lemaradás miatt természetszerűleg elmaradt azok egyébként bekövetkező importvonzata: a gépek, de főként a részegységek és alkatrészek behozatalának dinamikus növekedése. Nem ösztönözte — másfelől — a technológiaiimport jelentősebb növelését a megelőző 1965—70-es időszakban az egyes országok külgazdasági politikája sem, amelynek rövid távú szemlélete meg sem kérdőjelezte az akkori kedvező világgazdasági feltételek fennmaradását, s így nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy nem jöttek létre sem a technológiaiimport, sem a nemzetközi munkamegosztási formák területén bekövetkezett változásokhoz való alkalmazkodás feltételei.

Néhány következtetés

A hat kisebb európai KGST-ország tőkés kivitelének szerkezetében, amely 1965 és 1970 között nagyjában-egészében a világkereskedelem fejlődési tendenciájával összhangban fejlődött, 1970 után törés következett be. *A világgazdaság szerkezeti változásaira exportstruktúrájuk megmerevedéssel, a munka- és anyagigényes termékek kiviteli hányadának növelésével válaszolt*. A technikai fejlődést biztosító és a világkereskedelem növekedésében meg-

Hat KGST-ország fejlett tőkés importjának szerkezete
(százalékos megoszlása)

Árucsoport	Év	NDK ^{a)}	Lengyel- ország	Cseh- szlovákia	Magyar- ország	Románia	Bulgária
Élelmiszerek	1965	41,3	17,3	21,3	11,8	3,5	12,2
	1970	12,7	13,3	11,3	11,3	4,7	7,8
	1974	10,4	8,6	8,9	8,7	7,3	8,2
	1976	15,9	14,8	9,9	5,9	11,0	9,0
Ital, dohány	1965	3,6	2,4	1,9	1,0	0	0,2
	1970	2,6	0,8	1,3	1,1	0,2	0,3
	1974	2,7	0,5	1,0	0,5	0,1	0,3
	1976	2,3	0,6	1,3	0,9	0,1	0,9
Nyersanyagok	1965	7,9	15,7	12,3	15,1	9,4	8,0
	1970	8,5	11,3	8,4	9,7	7,6	5,9
	1974	9,5	7,4	10,4	6,8	7,5	3,8
	1976	9,1	5,8	7,8	6,3	10,4	3,7
Energiahordozók	1965	0,8	0,5	0,6	0,3	1,3	0,1
	1970	3,9	1,1	0,4	0,7	4,7	3,9
	1974	0,5	1,0	1,3	0,7	2,1	0,5
	1976	0,3	0,8	1,1	0,6	4,2	0,4
Növényi és állati olajok, zsírok	1965	0,8	3,3	0,9	1,2	0,2	0,5
	1970	0,5	2,5	0,5	0,5	0,4	0,1
	1974	0,6	0,9	0,7	0,5	1,0	0,3
	1976	0,7	0,6	0,4	0,3	0,6	0,2
Vegyszerek	1965	4,7	15,3	15,5	18,8	11,4	10,7
	1970	8,8	14,1	13,7	18,8	9,4	13,5
	1974	21,1	11,0	21,3	26,6	14,8	16,9
	1976	15,1	11,2	18,3	23,7	11,8	13,7
Feldolgozott nyersanyagok	1965	20,3	19,4	18,6	25,6	26,6	32,4
	1970	23,6	24,8	14,9	29,9	31,3	33,5
	1974	28,5	33,2	16,8	28,5	28,7	38,5
	1976	25,0	25,9	20,6	27,4	32,0	24,7
Gépek	1965	18,7	21,5	24,7	22,3	44,3	32,4
	1970	36,6	27,8	32,8	22,4	38,0	31,2
	1974	22,1	33,5	32,8	22,8	35,2	27,2
	1976	28,5	36,1	34,0	29,4	26,5	43,0
Egyéb ipareikkek	1965	1,6	2,8	3,7	3,4	2,6	3,3
	1970	2,6	3,5	5,9	5,2	3,2	3,2
	1974	4,1	3,2	6,3	4,4	2,7	3,9
	1976	2,9	3,4	5,8	5,2	2,9	3,6
Nem specifikált tételek	1965	0,3	1,9	0,6	0,6	0,7	0,2
	1970	0,1	0,7	0,5	0,4	0,4	0,6
	1974	0,3	0,7	0,6	0,3	0,5	0,5
	1976	0,2	0,7	0,8	0,6	0,5	0,8

^{a)} Az NSZK-val folytatott forgalom adatai nélkül.

Forrás: OIBD Statistics of Foreign Trade, „C” széria több száma.

határozó szerepet játszó termékek piacán exportnövelési erőfeszítéseik ellenére — néhány kivételtől eltekintve — lemorzsolódtak vagy jobb esetben konzerválódtak marginális piaci pozícióik. Alacsony piacrészesedésük korlátait a tőkés exportjuk jelentős hányadát kitevő ipari féltermékek és fogyasztási iparcikkek terén sem tudták tartósan áttörni. Emiatt a hetvenes években jelentős hátrányba kerültek a fejlettebb fejlődő országokkal szemben.

A kisebb KGST-országok *alkalmazkodási problémáinak fokozódását*, kiviteli szerkezetüknek a nemzetközi munkamegosztás leszálló ágához való idomulását bizonyítja a tőkés külkereskedelmük egyre gyorsuló mérleghiánya is. Kialakulni látszik egy olyan bűvös kör, ahol a szerkezeti alkalmazkodásban bekövetkezett lemaradás strukturális eladósodást szül, amely azután tovább rontja — immár szélesebbre növelve az időbeli szakadékot — a szerkezeti alkalmazkodás lehetőségét és feltételeit.

Noha éppen a vizsgált időszak második felében (1970 és 1976 között) és a dinamikus iparágakban (gép- és vegyipar) vett lendületet *a kelet—nyugati ipari kooperációk létrehozása*, ez sem eredményezte az egyes KGST-országok tőkés piaci pozícióinak számottevő javulását.

A lemaradás tünetei sajátos módon leginkább a két legfejlettebb kis KGST-ország, az NDK és Csehszlovákia esetében jelentkeztek. Exportszerkezetük további fejlődése megtört a megkésett ipari munkamegosztás hagyományos keretein és formáin. Középtávon ugyanez a perspektíva jelentkezhet a másik négy ország számára is, megtévezve a szerkezeti alkalmazkodási zavarai következtében felhalmozódó egyensúlyhiányaik bajaival. *E kedvezőtlen tendenciák fennmaradása* további struktúrarontó (vagy ami a gyorsan változó világgazdasági feltételek mellett ezzel egyenértékű: struktúrakonzerváló) hatásokat válthat ki, ami *a kisebb KGST-országok számára felidézi szerkezeti egyensúlyzavaraik kiéleződésének, gazdasági növekedésük további lassulásának, valamint világgazdasági pozícióik romlásának veszélyét.*

E tendenciák megváltoztatásához figyelembe kell venni, hogy *a jelenlegi szerkezetben és értékesítési szervezetben nem biztosítható a kisebb KGST-országok tőkés exportjának lényeges növelése, strukturális mérleghiányaik felszámolása.*

Az exportszerkezet jelentős mértékű és hosszabb távra is dinamikus növekedést biztosító megváltoztatása feltételezi a nemzetközi munkamegosztás hatékonyabb formáinak alkalmazását. Ezt azért fontos hangsúlyozni, mert ma már a külpiazi versenyképesség fokozásának hagyományos eszközei (például a kisebb KGST-országok belső tartalékainak feltárása, tőkés piaci együttműködésük fokozása, a piaci értékesítés feltételeinek a javítása) önmagukban nem képesek megfordítani a nemzetközi szerkezetváltozási folyamat felgyorsulása miatt tovább élesedő exportverseny keretei között a kedvezőtlen tendenciákat. A nemzetközi szerkezeti átalakulás fő áramlataihoz való felzárkózás az új feltételek között elválaszthatatlan a szoros vállalatközi s gyakorta tőkebefektetési kapcsolatokra épülő munkamegosztástól, illetve az ehhez szükséges belgazdasági (gazdaságirányítási) feltételek megteremtésétől.

Kelet—nyugati együttműködés és gazdasági mechanizmus

A kelet—nyugati gazdasági kapcsolatok elemzése több szempontból lehetséges. Ilyen a forgalom áruszerkezeti elemzése, a kétoldalú kapcsolatok vizsgálata, a két- és többoldalú forgalom elhelyezése a világkereskedelem egészében és az egyes országok gazdaságában, valamint esettanulmány jellegű vizsgálat akár az export-, akár az importcikkek oldaláról. Számos konkrét elemzés készült az utóbbi időben, amely a kelet—nyugati, közelebbről a magyar—nyugati kapcsolatok mikroökonómiai vizsgálata közben a vizsgált jelenségek makrogazdasági jellegű okaira utalt. Vonatkozik ez mind a fontosabb nyugati exportpiacaink és exportcikkeink helyzetének elemzésére, ([34] és [35]) mind a hazai műszaki fejlesztés és a technológiaimport hasznosulásának esettanulmányos vizsgálatára, ([13], [26], [31]) amelyek a kereskedelmi és műszaki fejlesztési kérdések, gondok mögött rejlő *gazdálkodási feltételrendszer* jelentőségére irányítják a figyelmet. Megfogalmazták a külgazdasági egyensúlyhiány és a fejlesztéspolitika összefüggés- és követelményrendszerét is, [25] ezért a következőkben csak a növekvő jelentőségű kelet—nyugati kapcsolatok és a szocialista országok, mindenekelőtt hazánk belső gazdasági mechanizmusának *néhány* összefüggéséről lesz szó.

A kelet—nyugati gazdasági kapcsolatoknak a nemzeti fejlesztési stratégiára ható főbb elemei

A kelet—nyugati gazdasági kapcsolatok jelentőségét ebben az összefüggésben két tényező adja meg. Az egyik az a sajátosság, amit Gerschenkron nyomán a megkésett iparosítás korszakában levő országok általános jellemzőjének tekintenek: ez — az állam nagyobb fejlesztési szerepe mellett — *a külső források bevonása*. A kelet-európai országok közgazdasági irodalmában kialakult általános vélemény szerint az önerőből végrehajtott, erőltetett iparosítás korszakában csak mennyiségileg sikerült létrehozni a fejlett termelőerőket. Ahhoz, hogy ezt a nemzetközi piacon is el tudják ismertetni, tőkeimportra van szükségük, mivel az iparosítás idején elhanyagolt területek — infrastruktúra, szolgáltatások — felfuttatása a termelőerők további fejlesztésének, minőségi és szerkezeti átalakításának mind fontosabb feltétele. Más szóval: az átállás az intenzív fejlesztés időszakára lassú és költséges folyamat, amelyet célszerű külső források bevonásával meggyorsítani. Az pedig, hogy e források honnan vonhatók be, általában nem választás kérdése.

A másik, stratégiát meghatározó tényező: törekvés az ún. utolérési effektus kihasználására. Mint Erdős Tibor bemutatta, [10] maga a viszonylagos műszaki lemaradás ténye is pótlólagos növekedési tényező, mert a korszerűbb technika alkalmazása a korszerűsödési rátánál nagyobb arányú termelékenységnövekedést tesz lehetővé. Ezt a technológiatranszfer mögött

álló közgazdasági összefüggést, a gazdasági modernizálást az elmúlt néhány évben a közgazdasági irodalomban kissé fetisizálták. Eléggé elterjedt az a nézet, amely szerint az európai szocialista országoknak a fejlett tőkésországok mögötti viszonylagos lemaradása *elsősorban* a technikai apparátus fejletlenségéből fakad, így a szocialista országok fő feladata az, hogy a technikai megújulást gyorsabban kell végrehajtaniuk, mint az csupán saját termelőerőikre támaszkodva lehetséges lenne. Ezért „át kell szivattyúznunk a fejlett tőkésországok *technikájának* eredményeit, meghonosítani és megteremteni az elterjesztés és továbbfejlesztés alapjait”. [23]

Itt a fetisizálás alapja a tervutasításos gazdálkodást szükségképpen jellemző naturális — a feldolgozó iparban egyoldalúan műszaki — szemlélet, amely az ilyen gazdaság viszonyait megfelelően tükrözve, a reálfolyamatok primátusát hirdeti a „nem reál” pénzügyi, általában gazdasági folyamatokkal szemben. Megfelelően tükrözi a naturális mutatóknak az értékbeliekkel szemben meghatározó szerepét és a gazdasági közegnek a mikroszférában, a vállalaton belüli viszonyait, amelyeket a műszakiaknak a főkönyvelővel és a revizorral azonosított gazdaságiakkal szembeni feltétlen és szociológiailag is felmérhető elsőbbsége jellemez a gazdasági alapegység hatalmi viszonyaiban.¹

A fetisizálás ténye pedig annak, a vállalatelméletben nyilvánvaló összefüggésnek az elhanyagolásában jelentkezik, amely szerint *a termelésben alkalmazott technológia végső soron árkérdés*, és így *csak közvetve és részlegesen van köze a versenyképességhez*, amely döntően *kereskedelmi-gazdasági* kérdés. A piacképességnek csak egyik, nem is minden feltétel mellett lehetséges formája a termék kiváló műszaki paraméterein alapuló versenyképesség. A vállalat gazdasági helyzetét, adottságait — amelybe beruházási forrásainak nagysága, műszaki fejlesztőgárdájának képességei, termelésének szervezettsége, a közvetlen termelők szakképzettségi szintje stb. tényleges értékeként, korlátokként, nem pedig kívánatos lehetőségekként számíthatnak be — reálisan mérlegelve dönt arról, hogy a sikeres piaci működés végett milyen vállalkozói stratégiát alkalmazzon. A termék műszaki paramétereivel való versenyzés mellett lehetséges, de teljesen másféle stratégiai döntés a termék árával való versenyzés, amely — ha a nemzetközi kereskedelem-politika megtűri — alapulhat a tömegtermelésből eredő alacsony egységköltségen, de a termék egyszerűsége miatti szakmai igénytelenségén is, ami például a bőséges, de szakképzetlen munkaerővel rendelkező vállalat versenyképességének legvalószínűbb megvalósítása. Sőt lehetséges olyan stratégia is, amely sem a szakképzettséget, sem a műszaki paramétereket illetően nem igényel különleges adottságokat, mivel hiánycikkeket termel. Láttható, hogy a versenyképesség reális vállalati stratégiai döntés eredménye, amelynek egyik, de korántsem legvalószínűbb esete a *legkorszerűbb* műszaki paraméterekkel rendelkező „holnapai technika” termékeinek *nagy szorozatban* való gyártásán alapuló versenyképesség. Ez általában csak a legfejlettebb országok legnagyobb vállalatainak stratégiáját jellemzi.

Ezt a mikroökonómiai eredményt alátámasztja a makroökonómiai vizsgálat is. Mint ismeretes, a műszakilag élenjáró termékek a K+F-igényes termékek. A szűkebb értelemben K+F-igényes termékek hányada az Egyesült Államok kivételében 1965-ben 14,5, 1974-ben pedig 18,5 százalék volt,

¹ Lásd [27], továbbá Laky Teréz kandidátusi értekezését, amelyben empirikus felmérések alapján sokoldalúan igazolja ezt.

míg a fejlett tőkésországok csoportjában átlagosan 11,6 százalék volt 1974-ben, vagyis a legfejlettebb államok kivételének is csupán szerény része.

Ugyanezen vizsgálódásból derül ki az is, hogy a nemzetközi szerkezeti átalakulás felgyorsulása során *nem feltétlenül* a műszaki-strukturális fejlődés *élvonalába* tartozó termékek exportja a leginkább, a belgazdaságilag lemaradó ágaké pedig a legkevésbé *dinamikus*. Az átlagosnál dinamikusabb termékcsoportok zöme a hetvenes években már nem a nemzetközi műszaki-strukturális fejlődés élenjáró szintjét, hanem középsávját képviselte. [19]

Mindebből következik, hogy a népgazdasági fejlesztési stratégia kialakítása során óvakodni kell a műszaki fejlődés és a szerkezeti átalakulás fővonalát fetisizáló szemlélettől. Ez különösen a kelet—nyugati kereskedelemnek a technikatranszferre leszűkített értelmezésével összefüggésben érvényes. Időszerűségét messzemenően indokolja, hogy a szocialista gazdaságfejlesztés elméletében és gyakorlatában is elterjedt egy olyan növekedési modell, amely a külgazdasági nyitást, a jórészt hitelből finanszírozott gazdasági modernizálás stratégiáját a centralizált gazdasági mechanizmus reformjának *alternatívájaként* fogja fel. Más szóval, a gazdaság alacsonyabb fejlettségi szintjét az előző felfogáshoz hasonlóan elsősorban „reálgazdasági” jellegűnek tartja, mintha ez független lenne a „reálgazdaságra” rakódó áru—pénz kategóriák „burkától”, s így megváltoztatása az utóbbiak aktivizálása nélkül, sőt azt megelőzően, annak mintegy előfeltételeként is lehetséges lenne. Ez elméletileg a szocialista árutermelés létének és szükségszerűségének bizonyítására használatos közismert gondolatmenet alapján vonható kétségbe, gyakorlatilag pedig a szocialista országok eladósodása, pontosabban az eladósodás jellege és mértéke ébreszt kételyeket a fenti „alternatívát” illetően. Ugyanis, bár vitatható, hogy elégséges mértékben és megfelelő formákban-e, de vitathatatlan, hogy a hetvenes évtizedben csaknem valamennyi európai KGST-ország jelentős nyugati technikaimportot valószínűleg meg, más szóval gazdasági növekedésének fenntartásához, illetve fokozásához részben nyugati hitellel finanszírozott, fejlett technológiát használt fel, a szocialista országokról mégsem állítható, hogy sikeres export-offenzívát hajtottak volna végre.

Határozottan leszögezhető azonban, hogy a hetvenes évtizedben valamennyi európai KGST-ország technikaimportja egészében véve ésszerű volt. A kelet-európai országok gazdaságfejlesztési programjaiban — köztük a közös beruházásokban — a nyugati technika jelentős mérvű felhasználása korszerű termelőkapacitásokat eredményezett, s az olyan nagy technikaimport-programok, mint például a Zsiguli-gyár felépítése Togliattiban, érezhetően hozzájárult az európai KGST-országok lakossága életszínvonalának emeléséhez. Hasonlóképpen nagy és pozitív szerepet játszik a — még Magyarországon is a tőkés viszonylatú behozatal csupán nyolc százalékát kitevő — nyugati fogyasztáscikk-import, amely a szocialista országok belgazdaságában mind az ár- és jövedelempolitika, mind a választékbővítés, mind a hiánypótlás, mind a közhangulat szempontjából fontos tényező. Egyértelmű pozitívum tehát, hogy a technikaimport eredményeképpen korszerűbb és hatékonyabb termelési bázis és fogyasztási szerkezet jött létre, mint nemzeti vagy KGST-szinten autark fejlődés mellett történt volna. Ugyanakkor arra is rá kell mutatni, hogy a fejlett tőkésországokba irányuló kivitelben sem szerkezeti, sem mennyiségi vonatkozásban nem ment végbe olyan változás, amely lehetővé tette volna a kelet—nyugati kereskedelem

kedvezőbb fejlődését, amelyben nemcsak a KGST-országok bevitele, hanem kivitele is dinamizáló szerephez jutna. A KGST-országok — mint arra több elemzés is rámutatott² — OECD-viszonylatú kivitelük dinamikájában és exportszerkezetük átalakulásában, „nemesedésében” elmaradtak az évtizedünkben ugyancsak technikaimporttal a nemzetközi ipari munkamegosztásba bekapcsolódó s ott egyre jelentősebb szerepet játszó délkelet-ázsiai és latin-amerikai fejlődő országok, részben pedig az egykori európai tőkés periféria gyorsan iparosodó országai, Spanyolország, Görögország, Írország teljesítménye mögött. Tehát a belgazdasági fejlődésben kétségtelenül pozitív szerepet játszó technikaimport hasznosulása a hetvenes évek felgyorsult világgazdasági fejlődésében nemzetközi összehasonlításban elégtelennek tűnik.

A statisztikai vizsgálatok szerint a szocialista országok világkereskedelmi részaránya csökken. Részesedésük a világexportból 1960-ban 11,7, 1977-ben pedig 8,3 százalék volt, a világimportból 1960-ban 11,9, 1977-ben 10,6 százalékkal részesedtek. Ezt a hosszabb távon megfigyelhető irányzatot tehát a kelet—nyugati kereskedelem fellendülése a hetvenes évek elején csak tompította.[19] Mivel az európai KGST-országok fizetésiiméreg-hiányát — amelyet ma már több szocialista ország (így hazánk, az NDK és Lengyelország) gazdaságvezetése a jelenlegi fejlődési szakasz feladatait meghatározó tényezőnek tekint — jórészt épp a kelet—nyugati forgalom kiegyensúlyozatlansága váltotta ki, különösen a világimportbeli részarányesökkenés elgondolkoztató.

Az exportoffenzíva elmaradását átfogóan szemlélteti, hogy a részarányesökkenés a világexportban nagyobb mértékű, mint a világimportban, és hogy az egyes országok dollár viszonylatú kiviteli szerkezetének javulása nem kielégítő. Mindez azt a következtetést sugallja, hogy a technológiaimport az adott feltételrendszerben nem járul hozzá növekvő mértékben az egyes országok — jórészt a modernizálás kiváltotta — fizetésiiméreg-hiányának csökkentéséhez. Más szóval: a technológiaimport nem elég hatékonyan hasznosul, és nem jelentkezik kielégítően a külpiazi versenyképesség fokozódásában. Ezt a fentiek alapján valószínűsíthető tételt rendkívül nehéz lenne statisztikailag bizonyítani, hiszen ez — minthogy például a gépipari importtechnológia adott esetben a textilipari kivitel fokozódásában hasznosul — egész esettanulmány-sorozatot igényelne. Az eddigi elemzések eredményei azonban Magyarországot tekintve alátámasztják e következtetést.³

A technológiaimport, a gazdaságirányítás és a műszaki fejlődés kapcsolata

Nem felesleges összefoglalni azokat a tényezőket, amelyek alapján már a hatvanas évek közgazdasági irodalmában megfogalmazták azt a gondolatot, hogy a centralizált gazdasági mechanizmus még tökéletesített válto-

² Részletesebben lásd [3], [15] és [21].

³ „A műszaki fejlesztés módját is tekintve, az átlagosnál gyakrabban szerepeltek a sikertelen termékek között a *tőkés licencvásárlásra*, valamint a *vállalati műszaki apparátus fejlesztési tevékenységére* alapozott termékek, ezzel szemben az átlagosnál ritkábban a vállalat műszaki apparátus továbbfejlesztő tevékenysége, a külföldi termelési eljárások (know-how) alkalmazása, valamint az új termékek adaptálása nyomán (bérmunka- és kooperációs szerződés útján) gyártottak. A sikertelen termékeknel alkalmazott műszaki-fejlesztési eljárások között tehát több a *műszaki kultúrában*, a *szervezettségben kisebb-nagyobb ugrást kívánó forma*, s ritkábban fordultak elő a fokozatos haladást igénylő műszaki-fejlesztési módok esetében.” (Kiemelések tőlem — Cs. L.) [26], 1297. l., lásd még [31].

zataiban sem kedvező közege a békés célú műszaki fejlesztésnek, ha pedig ez igaz, akkor ez érvényes a külföldről származó műszaki újdonságok gazdasági hasznosulására is. Azaz a technológiatranszfer *nem helyettesítheti* az érdekeltséget a műszaki fejlesztésben, hiszen az átszivattyúzott technika hatékony fölhasználásának *előfeltétele* a műszaki fejlesztésben való elégséges egyéni és kollektív érdekeltség és felelősség megteremtése. *A technológia átvételére* és továbbfejlesztésére gyakorlatilag *a termelési kooperáció* a legalkalmasabb. Épp a továbbfejlődés érdekében kell felhívni a figyelmet az eddigi gyakorlat néhány ismétlődő fogyatékoságára. Néhány kelet—nyugati kooperáció esetében megfigyelhető, hogy ha kudarccal végződik, vagy nem hozza meg a várt eredményt, az ok esetleg nem a nyugati partner felelőtlensége vagy a szállított technológia másodrendűsége (bár erre is van példa), hanem a rossz szervezés, a megalapozatlan beruházási, licencvásárlási, műszaki fejlesztési döntés, a kiképzés és a munkaszervezés hiányosságai stb. Egyes nyugati vélemények szerint reális a veszély, hogy egy nyugati vállalat csak a csőd elkerülésének utolsó lehetőségeként lép kelet-európai vállalattal kooperációba.[9] Azonban nem hagyhatjuk figyelmen kívül azokat az eseteket sem, amelyekben a tőkés devizáért megszerzett műszaki megoldás vagy találmány már természetes egységben mérve is kevesebbet termel a szocialista országban, mint az anyavállalatnál, vagy pedig minősége annyival gyengébb az eredetinel, hogy kemény valutáért csak viszontvásárlási szerződés keretében (vagy még úgy sem) értékesíthető. Hogy függ ez össze a gazdasági mechanizmussal?

A szocialista tervgazdálkodás utasításos rendszerének klasszikus formáját elemző irodalomban csaknem közhelyszámba megy az a tétel, hogy *új termék bevezetése veszélyes vállalkozás a vállalatvezetés számára*. A vállalatoknak részben nem érdekük az új technika bevezetése — írja a Plano-voje Hozajsztvonak az árrendszer tökéletesítésével foglalkozó vezércikke —, amennyiben az az értékesítés és a nyereség mutatójának csökkenésével jár. Márpedig az 1976—1980-as szovjet árképzési elvek „a technikai haladás ösztönzése érdekében” az új gépek árának csökkentését szorgalmazták. ([33] 3. és 6. l.)

Ismeretes az is, hogy a tervutasításos rendszerben mindennapos a termelési és az anyagi-műszaki ellátási terv előírásainak ütközése. Ez a természetes tervezési módszer velejárója. A ténylegesen előforduló termékek, termékcsoporthok és változataik száma meghaladja a tervezhetőt, így gyakorlatilag *lehetetlen* a termékek közti nagyszámú bonyolult kölcsönkapcsolatot is figyelembe vevő *konzisztens termelési és ellátási-szállítási tervet készíteni*. E helyzetben, amely ellen a központi szervek általában a „tervfigyelem erősítésével” (az erre való felhívásokkal) és a mutatók részletezettségének fokozásával, újabb és újabb mutatók és rendelkezések kiadásával védekeznek, gyakorlatilag lehetetlen valamennyi részmutatót egyidejűleg teljesíteni. Ezért a hozzájuk kapcsolódó anyagi érdekeltségtől függően szükségképpen kialakul a kötelező tervmutatók sajátos, hierarchikus rangsora, amelynek csúcán a klasszikus esetben a mennyiségi (feltétlenül természetes) tervmutató áll. Így a gyakorlatban a kiemelt mutatókat a nem kiemelt rováására teljesítik, és mindennapos a statisztikai tervtúltesítés, valamint a tényleges tervszerűség nagyfokú eltérése. Tapasztalatilag bizonyítható az is, hogy a részmutatók teljesítésének foka fordítottan arányos a terv feszítettségével, és az említett tervmutató-hierarchiában az *elhanyagolt célok*

közé a jövőre orientált és a nehezen számszerűsíthető (elsősorban a minőséggel kapcsolatos) mutatók kerülnek. ([12] 18—19. l.) A műszaki fejlesztés már csak azért is elkerülhetetlenül a háttérbe szoruló célok közé kerül, mert bevezetési ideje alatt minden újítás kifejezetten rontja a folyó terv fő mutatóinak teljesítési fokát, amihez a vállalatvezetés anyagi érdekeltsége fűződik.

Nem segít ezen az áldatlan állapotban az sem, ha a gazdaságvezetés a műszaki fejlődés ösztönzésére külön alapot képez középirányítói szinten, és/vagy külön kötelező tervmutatóként írja is elő az új technika bevezetését.

A mutató azért nem segíthet, mert a műszaki fejlődés általában közvetlenül nem mérhető. Az intézkedések száma pedig közismerten fordítottan arányos jelentőségükkel és hatékonyságukkal.

A középirányítói szinten létrehozott műszaki fejlesztési alap szerepe szükségképpen korlátozott, mivel

1. a vállalat eredményeitől függetlenül képződik, és csak a felsőbb szervek jóváhagyásával használható fel;

2. az újítás bevezetéséből adódó átmeneti költségtöbblet vagy veszteség fedezésére fölhasználható, de nem használható fel a folyó vállalati terv teljesítésének nehézségeiből származó veszteségek fedezésére. De — mint láttuk — épp ez (a rövid távú tervek és sikermutatók túlsúlya) a műszaki fejlesztés egyik legfőbb akadályja. [8]

A műszaki fejlesztésnek a centralizált — a gazdálkodó szubjektumnak a gazdasági részfolyamatok közvetlen meghatározására is törekvő államapparátustól való közvetlen, hierarchikus függőségét jelentő — rendszerrel konform gyakorlati ösztönzési formáinak bírálata után azt kellene kimutatni, hogy a műszaki fejlődést nem a konkrét szabályozási konstrukció, hanem maga a rendszer gátolja. Ez azért van így, mert *elméletileg sem lehet olyan tervmutatót szerkeszteni (ösztönző és nem szankcionáló mutatót!), amelyben a műszaki fejlődés komplex módon fogalmazódik meg, s hozzá lehetne (enne érdemes) kapcsolni az anyagi érdekeltséget.*

Ez végső soron az árutermelő munka kettős jellegéből és abból is következik, hogy a műszaki fejlődés közvetlenül nem mérhető.

Világos, hogy a műszaki fejlesztés ösztönzésénél is az eladhatatlan termékekben megtestesülő technikai haladás okozza a fő problémát. Mivel az eladhatatlan terméket a „szükségletek előzetes, közvetlen számbavételével” a központi tervezőszerv részint a strukturált érdekviszonyok miatt (melynek részese ő maga is), részint a tervezés technikai nehézségei következtében sem elvileg, sem gyakorlatilag nem képes kiküszöbölni, így a piaci cserében valósul meg a munka társadalmi jellegének kontrollja.

Ezért a műszaki fejlesztés célszerűen nem ösztönözhető elkülönülten, másrészt ösztönzését szintetikus, komplex mutató szolgálhatja jól. Belátható, hogy ez a mutató „értékarányos” piaci jelleggel funkcionáló árrendszer és általa motivált allokációs mechanizmus esetén a nyereség.

Kérdés, hogy mennyire ösztönzi a műszaki fejlesztést a nyereségérdekeltség, ha a nyereség csak egy a sok kötelező mutatószám közül. Ez lényegében két esetben lehetséges:

1. Alapvetően naturálsan tervezett rendszerben, ahol a terv teljesítéséhez és túlteljesítéséhez kapcsolódó, arra ösztönző „értékbeli emelő” a nyereség. Ez az eset hatásaiban nem különbözik az előzőekben tárgyalt folyamatoktól.

2. Centralizált indirekt irányítási rendszerben, ami azt jelenti, hogy egyedi naturális szabályozás helyett egyedi pénzügyi szabályozás érvényesül, [14] más szóval a terv és a gazdasági szabályozók *kölcsönhatása* helyett a terv egyoldalú primátusa érvényesül azáltal, hogy a nyereséget a tervben előzetesen (naturális alapon) eldöntött konkrét fejlesztési feladat teljesítéséhez szükséges mértékben egyedileg és előzetesen határozzák meg, azaz a vállalati jövedelmeket előzetesen a tervcélokhoz igazítják.⁴ E rendszerben a műszaki fejlesztés ösztönzését a nyereség ösztönzési funkciója és sikermutató jellege általános korlátozottságának megfelelően igen szűk körűen tölti be, hiszen benne e kategória lényege és értelme, a társadalmi *ex post* ellenőrzés nem jut kifejezésre. (Hiszen ha kifejezésre jutna, ez a jövedelmi viszonyok átrendeződését jelentené, vagyis azt, hogy a jövedelmi helyzeteket nem lehet előzetesen, központilag meghatározni.)

Mégsem állítható, hogy a centralizált gazdasági mechanizmus semmilyen műszaki fejlődés ösztönzésére nem képes, hiszen a Szovjetunió centralizált tervgazdasági rendszerben vált a világ két legerősebb katonai hatalmának egyikévé, mégpedig a műszaki fejlődés csúcsait képező haditechnika eredményeit sikeresen hasznosítva. A tőkés technika importja hozzájárult a szocialista országok gazdaságának a modernizálásához és a lakosság élet-színvonalának az emeléséhez. Ugyanakkor megállapítható az is, hogy a világ-gazdasági korszakváltásként jellemezhető jelenségkomplexum következtében a szocialista közösség külső gazdasági feltételrendszere alapvetően megváltozott. Ez az új helyzet — különösen a kisebb európai KGST-országok esetében — rendkívül megnövelte az adaptációs készség jelentőségét. Ezért úgy tűnik, hogy a nyolcvanas években sürgető igény olyan gazdasági közeg kialakítása, amely teljes mértékben kihasználja a nyereségérdekeltségnek a műszaki fejlesztést a gazdálkodó egységek normális öntevékenységen keresztül ösztönző, előrevivő hatását, mindenekelőtt pedig azt, hogy saját lényegéből következően, *külön intézkedések nélkül is* kedvező feltételeket teremt a műszaki fejlesztés hazai és importált eredményeinek hatékony adaptálására.

Kelet—nyugati hitelegyütműködés és gazdasági mechanizmus

A külső források bevonását célszerű mind a hitelező, mind a hitelfelvevő oldaláról megközelíteni. A hitelező oldaláról két sajátos tényezőt érdemes kiemelni: a kockázatot és az érdekeltséget.

A szocialista országoknak nyújtott hitel kockázatai közé tartozik, hogy a szuverének fizetőképességének meghatározására alkalmazott hagyományos mutatók meglehetősen rosszul tájékoztatnak a hitelezési kockázat megítélésében. Ezért bankkörökben eléggé elterjedt az a vélemény, hogy e hagyományos mutatók helyett inkább az ország általános gazdasági és politikai helyzetének megítélése és komplex elemzése ad megfelelő eligazítást a kockázatról.[4]

A hitelezőknek a további hitelnyújtásban való érdekeltségéből következik, hogy fizetéseképtelenség előidézése nem érdekük, egyrészt, mert az tovagyűrűzhet, másrészt, mert a fizetéseképtelenség az adósságállományt kiterítő eszközök határozatlan, illetve a tervezettnél lényegesen hosszabb ideig tartó befagyasztását jelenti, s az ebből eredő veszteség valószínűleg meg-

⁴ Ennek legújabb eszköze a vállalat (és a vállalatra lebontott terv) „testére szabott” egyedi — azaz tulajdonképpen lebontott — ármegállapítás. (Lásd Figyelő, 1979. 26. sz.)

haladja az átütmezésből származót, illetve az elmaradó hasznot is, végül pedig — különösen „dominó-hatás” érvényesülése esetén — további hitelézési lehetőségektől esnek el.[29] A KGST-országok esetében ehhez járul még, hogy a hitelnyújtás politikai kockázata kicsi — mert valamennyi hitelfelvételért végső soron a kormány vállal garanciát. Ez különösen bő likviditás és lanyha gazdasági tevékenység mellett megfelelően indokolja a hitelezők érdekeltségét a további kölcsönzésben.[28]

Mindez azonban nem jelenti azt, hogy a hitelfelvételnek a *felvevő* részéről ne lenne *abszolút gazdaságossági* korlátja, s hogy felelőtlen, mértéktelen eladósodás állna érdekében. A korlátot nem a különböző konvenciók és ideológiai töltetű hiedelmek képezik. Ezek megbízhatatlansága eléggé szembeűnő, ugyanis a döntő kérdés, a mérték végső soron szubjektíve határozódik meg, s a hagyományos mutatók nem tükrözik azt sem, hogy azonos adósságállomány különböző adósságszerkezet mellett adott időpontban nagyságrendileg eltérő adósságszolgálati terhet jelenthet, vagyis nem adnak felvilágosítást arról, hogy az eladósodottság, illetve a további eladósodás gazdaságilag még ésszerű-e. Objektíve sem érdeke ugyanis egy országnak a további eladósodás attól kezdve, hogy a pótlólagos hitelfelvétel miatt megnőtt adósságszolgálat összege meghaladja a nemzeti jövedelemnek a hitelek fölhasználásából adódó évi növekményét. Elképzelhető, hogy az eladósodás a nemzetközi pénzpiac igen bő likviditása vagy más okok miatt e ponton túl is folytatható, de már nem érdemes.

A nemzeti vagy KGST-szinten autark módon létrehozott és nemzetközileg még mindig nem kellően versenyképes gazdasági szerkezet átalakítása már csak a szocialista országok említett világkereskedelmi részarány-csökkenése⁵ következtében is (arra való reagálásként is) láthatóan elkerülhetetlenné válik. Szerkezeti átalakulás pedig sosem megy végbe meg-rázkódtatások és a korábban kiépült gazdasági szerkezet megbontása, valamint a régi, a lemaradást konzerváló struktúra fönntartásához fűződő érdekek sérelme nélkül. Ez egyrészt a változás irányában ható érdekeket ösztönző gazdasági mechanizmus megteremtését igényli, részben viszont *a struktúráváltással járó átmeneti* — de esetenként jelentős — *költségek, veszteségek fedezését*, illetve ezek enyhítését szolgáló közép- és hosszú lejáratú külföldi hitelek igénybevetését. Rendkívül lényeges, hogy hiteleket a versenyképtelen szerkezet *megváltoztatására*, nem pedig *megvédésére* célszerű fölvenni, hiszen utóbbi esetben a visszafizetés feltételei később sem terem-tődnek meg.

A hosszú távon a hitelegyüttműködés bővítése irányában ható okok között megemlíthető a nemzetközi munkamegosztás földrajzi szerkezetének átalakulása. A hidegháború és az embargópolitika elmúltával *az általuk kikényszerített* magábazárkózást feladva lehetővé vált, hogy a szocialista országok a nemzetközi munkamegosztás előnyeit globális szinten optimalizálják. Ez a korábban ésszerűtlenül alacsony szintre visszazorított kelet—nyugati gazdasági kapcsolatoknak nem „szükséges rossz” vagy kiegészítő jellegű, hanem *fejlesztési célú* figyelembevételét indokolja. Ennek a gazdaságossági

⁵ Ezt jogos világgazdasági térvesztésként értékelni, mert a versenytársak — a délkelet-ázsiai és a latin-amerikai fejlődő országok — épp a hetvenes években nyertek tért, mégpedig jórészt az európai KGST-országok korábbi pozícióinak elhódításával, illetve potenciális kiviteli lehetőségeik megszerzésével a hagyományos nyugat-európai partnerországok piacán. Vö. [15].

alapon kialakuló — és technika-, know-how- és anyagimportot is tartalmazó — forgalomnak a finanszírozási igénye a kelet—nyugati hitelegvűtt-működés fokozását kívánja mind egyes létesítmények finanszírozása, mind fináncitel formájában.

A tőkés importot helyettesítő beruházások, illetve általában az import-helyettesítő iparosítás kiváltotta pótlólagos behozatal is megemlítendő. Utóbbi többnyire nem ellentételezi a nemzetközi piac igényeit kimondottan semmibe vevő („önálló” fejlődést biztosítani kívánó) fejlesztések eredménye. Jelentős részben ez nyilvánul meg a cserearányaink romlásában is. [25]⁶

Ugyanezt, az eladósodásnak a belső gazdálkodással való összefüggését világítja meg más oldalról az a tény, hogy a *nyersanyagban gazdag KGST-országok esetében ugyanúgy jelentkezik, mint azoknál, amelyeknek cserearányai romlottak*. Mindez messzemenően valószínűsíti, hogy a világgazdaságban az elmúlt években végbement változások és a nyugati eladósodás fokozódása *nem* a nyersanyag-ellátás (és annak biztonsága) kérdéseit és a cserearányromlást, hanem a belső gazdálkodás hatékonyságát és a világpiacon való rugalmas alkalmazkodást lehetővé tevő exportorientált fejlesztéspolitika és decentralizált gazdaságirányítás kialakítását állítják a gazdaságstratégia középpontjába.

Ellátásbiztonság vagy hatékony alkalmazkodás?

A nyersanyag- és energiaellátás biztosítása természetesen rendkívül nagy jelentőségű gazdasági kérdés. Alapvetően téves lenne azonban, ha az alapanyag- és energiatermelés kérdéseit, az exportorientált gazdaságstratégia és a fejlesztéspolitika összefüggéséből kiragadva „biztonsági” (értsd: nem gazdaságossági) kérdésnek tekintenénk,⁷ s erőforrásaink jelentős részét a „hazai bázis fejlesztésére”, az „ellátásbiztonság fokozására”, azaz nemzeti vagy KGST-szintű importhelyettesítésre kötnénk le, mintha ennek az árucsoportnak az esetében — a többitől eltérően — indokolt lenne a nemzeti vagy a KGST-szintű autarchia. Ennek a rendkívül eszközigenyes területnek a kiemelt fejlesztése ugyanis — a halaszthatatlanná vált infrastrukturális feladatokkal és a már meglévő szociálpolitikai elkötelezettséggel együtt — *lényegében meghatározná a következő egy-két ötéves tervidőszak beruházásainak szerkezetét, amelyben így az alkalmazkodási folyamat és az adósságtörlesztés valóban központi, stratégiai céljaira csak a népgazdasági beruházások töredéke jutna*.

Ráadásul a fenti prioritásokkal jellemzett fejlesztési politika érvényesülése — érvényesíthetősége — a szabályozórendszer alárendelt, másodlagos, kiszolgáló szerepének fenntartása melletti döntést is jelenti, hiszen a gazdasági mechanizmus jellegét ez esetben a döntő részben központi prog-

⁶ Az importhelyettesítő fejlesztés behozatalnövelő hatását jól érzékeltetik a tőkés világ konjunktúráis ingadozásaitól való függetlenedést célzó KGST közös beruházások, amelyeknek tőkés importtartalma Magyarország esetében a IV. és az V. ötéves tervidőszakban 54,5 százalék volt. Mivel a közös beruházások termékeit reexportálni tilos, a tőkés devizakiadások megtakarítását célzó fejlesztés nettó pénzügyi kihatása nyilvánvaló. Vö. [22].

⁷ A biztonság, illetve a kockázat szintén számszerűsíthető gazdálkodási tényezők, amint azt például a hitelezés kapcsán már láttuk, és magasabb ár, rövidebb lejárat, magasabb kamat stb. kategóriákban fejeződnek ki, míg a „biztonsági” vagy „stratégiai” kezelés a gazdaságossági szempontok — ha úgy tetszik, az értékoldal — nyílt semmibevevését jelenti.

ramokkal megvalósított, természetes alapon kiválasztott beruházások már eleve meghatározzák. És fordítva: a terv és a gazdasági szabályozók aktív és egyenrangú kölcsönhatásán alapuló gazdaságirányítási rendszerben ([1] 16—25. és 43—52. l.) eleve nem valószínű, hogy a fenti irányú és mértékű, gazdaságosságot háttérbe szorító gazdaságfejlesztési politika, hiszen a pénzügyi-hatékonyági kritériumok (korlátok) már a célok kiválasztásánál jelen vannak⁸, és így a gazdaságilag indokolt mértékben behatárolják az importhelyettesítő—alapanyagtermelő beruházások körét, amelyek általában nem felelnek meg az exportorientáció igényelte magas megtérülési követelményeknek, vagyis a fentebb jellemzett decentralizált gazdasági mechanizmus kialakítása mind az eladósodás mérséklését középpontba állító fejlesztési politika, mind pedig az ehhez szükséges versenyképesség- és hatékonyságnövekedés megvalósíthatóságának feltétele.

Világgazdasági korszakváltás, KGST és gazdaságirányítás

A világgazdaság változásai tehát azt a követelményt támasztják a gazdaságirányítási rendszerrel szemben, hogy fokozottan ösztönözze a reálgazdaság valóságos alkalmazkodását a megváltozott és ma is változó világgazdasági feltételekhez. Erre számos tényező miatt csak a decentralizált, nem természetesen tervezett⁹ piaci mechanizmus alkalmas.

Közismert, hogy a nemzetközi munkamegosztás fejlődését hosszabb távon az jellemzi, hogy a természeti adottságok eltérésén alapuló ágazatközi munkamegosztás részaránya fokozatosan visszaszorul az ágazaton belüli munkamegosztás javára, és a világkereskedelem bővülésének fő hajtóereje a nemzetközi ipari munkamegosztás. A Szovjetunióon kívüli európai KGST-országok dollár viszonylatú kivitelének 50—70 százaléka már ma is késztermék, s különösen a nyersanyag-szegény országok számára nincs is más lehetséges gazdaságfejlesztési út, mint a feldolgozóipari kivitel dinamikus bővítése. Ennek igen fontos része a feldolgozóipari vállalatközi együttműködés.¹⁰

Ez sajátos új igényeket támaszt a tervezési rendszerrel szemben. Mint ismeretes, az egyes gazdasági tevékenységek jellegüknél fogva eltérően tervezhetők. Az egy vagy néhány nagyvállalatban gyártott homogén termékek termelése ugyanis természetesen jól tervezhető. Ilyen mindenekelőtt a nyersanyag- és az energiatermelés. A termék egynemű, a gyártási folyamat egy központból jól átlátható és közvetlenül irányítható, az elengedhetetlen horizontális kapcsolatok száma és a termék piaci munka iránti igénye csekély. Ez a külkereskedelemre is érvényes: a homogén termékek külke-

⁸ Nem pedig természetesen meghatározott tervcélokhoz rendelődnek hozzá, mint jelenleg, az értékkategóriák. Lásd például [1], [16], [18], [37] és [38].

⁹ Természetesen minden tervezési döntés érinti a kibocsátás természetes szerkezetét. Természetesen az olyan (vállalati, népgazdasági) tervezés tekinthető, amelyben ez a független változó, míg a nyeresóorientált piactervezés esetén a kibocsátás természetes szerkezete a függő változó.

¹⁰ Ez egyébként a Szovjetunióra is érvényes, hiszen a nyersanyag-kitermelés egyre nehezebb természeti feltételek közt folyik, gazdaságossága csökken, s így bővítése természeti és gazdaságossági korlátokba ütközik. Mivel a belső felhasználás nő, ez nyilvánvalóan a konvertibilis export-árualap bővítését is korlátozza, ha a nyersanyagokat nem helyettesítik a világpiacon versenyképes feldolgozóipari termékekkel. A feldolgozott termékek exportbeli részarányának növelésére irányuló szovjet törekvés már eddig is megügyvelhető volt a KGST-országokkal folytatott kereskedelemben is.

reszkedelme központilag jól irányítható, eredményessége néhány egyszerű, nemzetközi összehasonlítást lehetővé tevő műszaki és gazdasági paraméter alapján egyértelműen lemérhető és elbíráható. E javak kereskedelme megfelelő specifikáció esetén kontingensekkel jól szabályozható, a nemzetközi együttműködés kívánatos formái pedig nem terjednek túl a viszontvásárlási üzleteken, illetve a beruházási hitelnyújtáson, elsősorban létesítményfinanszírozás formájában. A kooperáció azonban itt sem problémamentes, hiszen a hitelnyújtónak „profilidegen” termékeket kell átvennie, amelynek az értékesítéséhez többletmunkát és -költséget kell vállalnia, amit természetesen partnerére hárít, s ezáltal mind eladási árait, mind piaci hírnevét rontja. [6]

Más a helyzet a feldolgozó iparban, mindenekelőtt a gépiparban. Itt a termékek száma igen nagy, a termék nem egynemű, piacképessége néhány paraméterrel nem minősíthető, a gyártók, felhasználók és továbbfelhasználók sokan vannak, horizontális és vertikális kapcsolatok szövevénye alakul ki közöttük, a vevő—szállító—bedolgozó kapcsolatok szerepe fokozott, mivel az alkatrész- és részegység-kooperáció elengedhetetlen. A termékek közvetlen kapcsolatának jelentőségét jól mutatja, hogy a gépipari végtermékek előállításában a kooperálók száma 100—400 között van. Márpedig 100 vállalat kölcsönös szállítási kapcsolataiban, ha csak azt feltételezzük, hogy mindegyikük csupán 1 százalékos valószínűséggel nem teljesíti kooperációs szállítását, akkor durván minden három kooperációs kapcsolat közül kettőben számíthatunk a „szállítási szerződés megsértésére”. [30] Ez jó magyarázata a napi sajtó által is gyakran ostromozott „laza kooperációs fegyelemnek”. Ez a jelenség halmozódik, s ezáltal magyarázza a centralizált gazdasági mechanizmusban megfigyelhető immanens autarchiás törekvést, amely éppen a kooperációs kapcsolatok megbízhatatlansága miatt üzemi, vállalati, egyesületi, ágazati, népgazdasági és KGST-szinten egyaránt szükségképp kialakul. Hiába próbál ez ellen a centralizált gazdaságirányítás a gazdálkodó egységek nagy, középírányító-szervi vagy mammutvállalati egységekbe tömörítésével védekezni: ezáltal ugyan számos, addig „külső” kooperációs kapcsolat „belsővé” válik, az említett önellátási tendenciát kiváltó okok azonban nem szűnnek meg, népgazdasági szinten alkatrész sem lesz több, s így a probléma — immár az irányítás magasabb szintjén — újratermelődik. Azaz most már nem a vállalat, hanem az egyesülés vagy a nagyvállalat próbál védekezni a kooperációs szállítások megbízhatatlansága ellen azáltal, hogy új (nagyobb) keretekben törekszik lehetőleg mindent maga előállítani, és minél kevesebbet hagyni a megbízhatatlan „külső” szállítókra.¹¹ Mindezek következtében a feldolgozó iparban az egy központból történő naturális tervezés lehetőségei különösen korlátozottak. Márpedig a nemzetközi munkamegosztás hosszú távú irányzatai a kelet—nyugati gazdasági kapcsolatokban konkrétan is a feldolgozóipari tevékenységcserek részarányának a növekedése irányában tolnak el. A vállalatközi kooperáció (különösen a gépiparban és a finomvegyiparban) a nemzetközi munkamegosztás fő hajtóereje, s a világkereskedelemnek mintegy a fele már ma is

¹¹ Azt, hogy ez valóban a centralizált gazdaságirányítás immanens velejárója, jól szemlélteti az a tény, hogy amikor a 60-as évek elején a Szovjetunióban a területi elvű irányításra való áttéréssel (népgazdasági tanácsok) próbálták fölszámolni az ágazati iparirányításból származó közismert problémákat, az említett „önellátási”, „függetlenedési” tendenciák a terület szintjén jelentkeztek, ezért visszaállították a központi szervek (előbb a Goszplan, majd az ágazati minisztériumok) hatáskörét. [5]

„vállalkozói kapcsolat-érzékeny”, s ez az arány a jövőben még emelkedik. E területen azonban nemcsak a természetes tervezés, hanem a centralizált gazdaságirányítás sem járható út. Ez utóbbi — mindenekelőtt a minisztériumi iparirányítás — ugyanis közvetlenül is akadályozza a vállalkozói kooperáció fejlődését: a természetes tervezés szükségletei hozták életre, és mivel létéből fakad a „profilidegen” tevékenységek „kitisztítására” irányuló törekvés, ez a törekvés a nem szolgálati út jellegű horizontális kapcsolatok minimálisra szorítását, vagy ami ezzel egyenértékű, szolgálati utassá való átalakítását célozza. Ez az irányító szervek gyakorlatában közvetlenül is megfigyelhető. Eközben a nemzetközi gazdasági fejlődés éppen ellenkező irányú változást igényel. Különösen így van ez a gépiparban, ahol a technológia adaptálása, a know-how értékesülése aligha lehetséges közvetlen és tartós vállalkozói, vállalkozói—termelési—értékesítési kapcsolatok kiépítése nélkül. Ez teszi csak lehetővé a fejlett vállalatvezetési módszerek átvételét, továbbá a — részben felosztott — piacokra való bejutást, általánosabban pedig a jelentős piaci munkát igénylő termékek külső értékesítési feltételeinek a megteremtését. Ez természetesen nem jelenti enklávé jellegű külgazdasági szektor kialakulását; ez elsősorban a feldolgozó ipar említett sokrétű belső kooperációigényéből következik.

A gazdasági mechanizmus változtatását azonban *nemcsak egyes KGST-országoknak* a kelet—nyugati gazdasági kapcsolatokkal összefüggő érdekei indokolják, hanem a belgazdasági feszültségek, továbbá a szocialista gazdasági integráció kölcsönös érdekeknek megfelelő továbbfejlesztése is. E vonatkozásban azt kell megvizsgálni, hogy *miként hatottak a világgazdasági változások a KGST-közösségre mint egészre.*¹²

A stagfláció a KGST-országok elé két fő elem, a recesszió és az infláció elleni védekezés kettős és *egymásnak ellentmondó* feladatát tűzte. A világpiacon stagfláció elemzéséből elméletileg kétfajta reagálás következhet. Az *infláció begyűrésének kivédését legfőbb feladatként kitűzve*¹³ a KGST-országok visszatérhetnek a centralizált rendszerhez, fokozottan támaszkodva az adminisztratív intézkedésekre a közgazdasági eszközökkel való szabályozással szemben, és ismét felvetődhet gazdaságuk külvilágtól való elzárásának kísérlete. Ez a választás szükségképpen megerősítené az ország- és a KGST-szinten jelentkező autark tendenciákat.

Nehezebb a tőkés kivitelt fokozni, ha az ehhez szükséges import költsége nő. Ez súlyos probléma, mert a KGST-országoknak nemzeti jövedelmükhöz és még inkább ipari termelésükhöz viszonyított *importugalmassága igen nagy*, s nem csupán a nyers- és fűtőanyagoknál, hanem a gépek-

¹² A következő gondolatmenethez felhasználtam Z. M. Fallenbuchl tanulmányát. [11] Tudomásom szerint a koncepció első változatát Tardos Márton vázolta fel egy 1976. májusi moszkvai konferencián tartott előadásában. [36]

¹³ Hogy gyakorlatilag ez a prioritás tudatos választásként érvényesült, és valóban a jelzett következményekkel járt, továbbá hogy a két jelenség közt oksági összefüggés van, jól tükröződik az MSZMP KB 1978. áprilisi ülésének határozatában: „A szocialista gazdaság erejét bizonyítja, hogy az állam a magas világpiaci árak begyűrtő hatását központi eszközökkel fékezni tudta, biztosította gazdaságunk dinamikus fejlődését, népünk életszínvonalának további emelését. *Emiatt viszont* olyan helyzet alakult ki, hogy jelenleg a termelői árszínvonal — az állami támogatások és elvonások bonyolult rendszere következtében — meghaladja az általános fogyasztói árszínvonalat. A termelői és a fogyasztói árak nem tükrözik a valóságnak megfelelően a ráfordításokat, ami nehezíti a tisztánlátást, a hatékony gazdálkodást, a termékszerkezet átalakítását, a gazdaságpolitikai célok megvalósítását népgazdasági méretekben s az üzemknél egyaránt.” (Kiemelés tőlem — Cs. L.) [32]

nél és berendezéseknél is. A jelenlegi nehéz konjunkturális helyzetben a KGST-országokban is fogytán lévő nyers- és fűtőanyagokon *kívül* más cikkek kivitelének növelése végett valószínűleg célszerűbb lenne, hogy *ne minden áron* törekedjenek a világpiac nyomásától elszigetelni a gazdaságukat. Inkább *a gazdaságirányítási rendszert kellene továbbfejleszteni, hogy rugalmasabban tudjon reagálni a külső piaci kereslet változásaira.*

Amíg a második alternatíva elfogadásának nem kell akadályoznia az integrációs folyamatot (mivel nő a versenyképes termékek aránya az egész gazdaságban, így a KGST-n belüli kereskedelembe is nagyobb arányban kerülnek), a szűk, szoros, kollektív önellátást célzó integráció kétségkívül negatív hatással lenne a közösség fejlődésére. A KGST-integráció előrehaladása ez esetben gyenge minőségű termékek nem hatékony termelők közötti cseréjének gyors növekedésétől függne. A növekedési ütemek impozánsak lehetnének, a tagországok lakosságának életszínvonala azonban alacsonyabb lenne.

Az ésszerű alternatíva kiválasztása aligha lehet kétséges. „Jelenleg a magyar gazdaság számára és nemzetközi szempontból is kedvező alternatívát jelentő külgazdasági stratégia esetén — mutatott rá Bognár József akadémikus — a gazdasági kapcsolatok erőteljes növekedését az integráció bizonyos kifelé fordulása követné.” ([7] 19. l.) Kérdéses azonban, hogy milyen is lenne ez a világgazdasági integrálódás?

Van olyan vélemény, amely szerint „*létérdekünk* óvakodni attól, hogy a tőkés világ munkamegosztásába jelenlegi gazdasági teljesítőképességünk alapján kapcsolódjunk be. A szocializmus ügyének mérhetetlen károkat okozna, ha az elkövetkező évtizedekben az európai szocialista közösségben a fejlett tőkésországok nyersanyagszállító, élelmiszer-szállító és olcsó, közepesen képzett »bedolgozó« munkaeróbázist építhetnének ki maguk mögé, amely egyoldalúan függ a nyugati tőkétől és technológiától. Ebből a kelet—nyugati gazdasági kapcsolatok olyan formái, mértéke és mechanizmusa következnek, amely *nem veti alá* egyetlen szocialista ország fejlődését sem a tőkés világpiac egyensúlyi és strukturális követelményeinek, hanem *öntörvényei alapján* megy végbe.” ([24] 40. és 43. l.)

Ezzel az — első olvasásra fölöttébb vonzó — gondolatmenettel kapcsolatban sorozatos nehézségek merülnek fel.

1. A jelenlegi exportkínálati profil következtében a KGST-országok ma már — az elmúlt két évtizedtől eltérően — nem annyira a fejlett tőkésországok lemaradó ágaival versenyeznek, amelyekkel szemben a viszonylag alacsony bérszínvonal még bizonyos komparatív előnyöket biztosított, hanem egyre inkább a bérköltség, nyersanyagbázis és kereskedelempolitikai elbánás szempontjából kedvezőbb versenyhelyzetben lévő fejlődő országokkal. Vagyis ezt a helyzetet nem létérdekünk elkerülni, mivel máris benne vagyunk, mégpedig olyan fejlesztési stratégia eredményeképpen, amely sok mindennel vádolható, de a tőkés világ strukturális és piaci igényeihez való túlzott alkalmazkodással nem, és az „öntörvényű” fejlesztés szempontjának elhanyagolásával sem.

2. Mivel az ártermelés *más* számára való termelést jelent, meglepő, hogy egyes szerzők azt javasolják a termelőnek, hogy *ne* a fogyasztó igényei szerint termeljen.

3. Közepesen fejlett kis országok számára az exportorientált fejlesztésben gazdaságszerkezeti oldalról az az út látszik reálisan járhatónak, amely

makroszinten a legfejlettebb tőkésországok által már leadott, de a fejlődő országok által felvenni még nem tudott tevékenységekre irányuló szakosodást jelent.¹⁴ Ez természetesen nagyfokú rugalmasságot és a változásokhoz való *folyamatos alkalmazkodást* (nem pedig egyszeri importkorlátozást) igényel.

4. A magyar gazdaság esetében mindezt egy sajátos szemponttal kell kiegészíteni. A magyar külkereskedelem mintegy fele a KGST-piacon bonyolódik. Egyes népgazdasági jelentőségű vállalatok (például Íkarus, MHD) tevékenységének egésze vagy döntő része eleve a KGST-piac igényeire fejlődött ki. Ezért a következő ötéves tervidőszakban is kiemelt szerepe lesz a szocialista országokkal folytatott együttműködésnek. Úgy tűnik, legalább a következő ötéves tervidőszakra valószínűsíthető, hogy a KGST-együttműködés jelenlegi mechanizmusának *meghatározó vonásai* nem változnak meg alapvetően. *Ebből* az együttműködési mechanizmusból (és nem az országok adottságaiból, fejlettségi szintjéből vagy nemzeti sajátosságaiból) következik az a gyakorlati műszaki és kereskedelmi szakemberek körében közismert tény, hogy a KGST-piac igényei és azok megjelenésének ideje, formája, követelményei, változásai, szokásai, határidői, szállítási feltételei, szabványai, csomagolása, elszámolása — jellegzetesen eltérnek a tőkés világpiacétól. Már ez felsorolásból is látható, hogy ez az eltérés lényegesen sokrétűbb annál, semmint hogy csupán megfelelő árfolyam- és devizapolitikával összhangba hozható lenne. Következésképp *kétoldalú alkalmazkodási folyamat* alakul ki.

Ez a körülmény tehát hazánk esetében módosítja a szabályozott piaci mechanizmus kialakításának gyakorlati feltételeit olyan értelemben, hogy a központi döntések — utasításos vagy piacokonform eszközökkel meghatározó — szerepét az optimális mechanizmusmodellben kijelölhetőnél magasabb szintre emeli. Ez a tény azonban a nemzetközi versenyképesség kialakítására ösztönző magyar gazdaságirányítási rendszernek nem meghatározó, hanem módosító elemeként értelmezhető. Meghatározó tényezőként felfogva („mechanizmusunkat *elsősorban* a többi KGST-országban jelenleg érvényes irányítási rendszertől való *eltérések csökkentése* érdekében kell tökéletesíteni”),¹⁵ ugyanis centralizált, utasításos mechanizmust követelne meg, amelyről történetileg és logikailag belátható, hogy sem a tőkés, sem a szocialista nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódást nem segíti célszerűen elő, mert jellegénél fogva alapvetően autark. Részben épp ennek az összefüggésnek a felismerése miatt határozták el megreformálását tizenégy évvel ezelőtt.

¹⁴ E koncepció első kifejtését lásd Kádár Béla: A nemzetközi ipari struktúraátalakulás irányzatai. *Gazdaság*, 1977. 2. sz. Erről bővebben [2] és [21].

¹⁵ Legutóbb N. N. Inozemcev mutatott rá egy jelentős konferencián, hogy a tervgazdálkodás valamennyi szocialista országban azonos alapelvei *nem* indokolják a tervgazdasági mechanizmusok mesterséges egységesítését. A konferencia ismertetését lásd [17].

Hivatkozások

- [1] *Antal László*: Fejlődés — kitérővel. (A magyar gazdasági mechanizmus a 70-es években). Pénzügykutatási Intézet Tanulmányai, 1979. 1. sz. 16—25. és 43—52. l.
 [2] *Balassa Béla*: Policy Reform in Developing Countries. Pergamon Press, Oxford, 1977.
 [3] *Balassa Béla*: A magyar gazdasági reform tíz év után. Valóság, 1978. 7. sz.

- [4] A szuveréneknek nyújtott hitelek kockázatai. *The Banker*, 1977. 1. sz.
- [5] *Bauer Tamás—Szamuely László*: Az ipar ágazati irányításának sajátosságai az európai KGST-országokban. Néhány tanulság. *Közgazdasági Szemle*, 1979. 1. sz.
- [6] *Birman Erzsébet—Köves András*: A kelet—nyugati kooperációk — partnereink szemszögéből. *Közgazdasági Szemle*, 1978. 4. sz.
- [7] *Boqnár József*: Világgazdasági korszakváltás és a magyar külgazdasági stratégia. *Valóság*, 1977. 2. sz.
- [8] *Brus, W.*: Economic incentives, technical progress and the evolution of the socialist system. In: *Brus, W.*: *The Economics and Politics of Socialism*. Routledge and Kegan Paul. London, 1973.
- [9] Hungary Analyses Cooperation Failures. *Business Eastern Europe*, 1977. július 22.
- [10] *Erdős Tibor*: Gazdasági növekedés a fejlett tőkésországokban. *Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó*, 1972.
- [11] *Fallenbuchl, Z. M.*: L'intégration économique en Europe de l'Est. *Revue d'Études comparatives Est-Ouest*, 1977. 2. sz.
- [12] *Granick, D.*: Enterprise Guidance in Eastern Europe. Princeton University Press, Princeton, 1975.
- [13] *Hamar Judit*: A magyar cipőexport struktúrája, ipari és világpiacon háttér. I—II. KOPINT, 1978. április.
- [14] *Horváth László*: A szabályozórendszer fejlesztése. *Figyelő*, 1979. 14. sz.
- [15] *Inotai András*: Az európai KGST-országok késztermékkivitelének néhány sajátossága az NSZK piacán. *Gazdaság*, 1977. 4. sz.
- [16] *Jakovec, J. V.*: Árak a tervgazdaságban. Kossuth Könyvkiadó, 1976.
- [17] *Jevsztyignyjejev, R. N.*: Szblizsényije hozjajsztvennih mehanyizmov sztran SZEVE. *Voproszi Ekonomiki*, 1978. 11. sz.
- [18] *Karagedov, R. G.*: Hozjajsztvennij rascosot: Miszli i szuzgyenyija. EKO, 1978. 2. sz.
- [19] *Kádár Béla*: Az iparcikkekexport-szakosodás sajátosságai a fejlett tőkésországokban. *Kül-gazdaság*, 1977. 12. sz.
- [20] *Kádár Béla*: A világkereskedelem viszonylati szerkezetének átalakulása. *Kül-gazdaság*, 1978. 5. sz.
- [21] *Kádár Béla*: Szerkezeti változások a világgazdaságban. *Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó*, 1979.
- [22] *Kevevári Béla*: A beruházási hozzájárulások aktuális kérdései. Pénzügykutató Intézet, 1977. július.
- [23] *Kozma Ferenc*: A „két Európa” gazdasági kapcsolatai és a szocialista nemzetközi együttműködés. *Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó*, 1970.
- [24] *Kozma Ferenc*: Gazdasági integráció és gazdasági stratégia. *Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó*, 1976.
- [25] *Köves András*: A világgazdasági integrálódás és a gazdaságfejlesztés iránya. *Gazdaság*, 1977. 4. sz.
- [26] *Laki Mihály*: Téves üzleti döntések. *Közgazdasági Szemle*, 1976. 11. sz.
- [27] *Laky Teréz*: Érdekvizonyok a vállalati fejlesztési, döntési eljárásokban. *Gazdaság*, 1976. 4. sz.
- [28] *Lavigne, M.*: Échanges Est-Ovest: Conditions d'une reprise. *Le Figaro*, 1979. március 24—25.
- [29] *Levcik, F.*: An dem 30^{en} Jahreswende des RGW. *West-Ost Journal*, 1979. 2. sz.
- [30] *Liberman, E. G.—Hajkin, V. P.*: Kak zasciscsaty intereszi predpriyatij-potrebitelej? EKO, 1978. 2. sz.
- [31] *Major Iván*: Vállalati eredményesség eltérő gazdasági rendszerekben. *Közgazdasági Szemle*, 1979. 3. sz.
- [32] Az MSZMP KB 1978. áprilisi ülésének határozata. *Népszabadság*, 1978. április 23.
- [33] Szoversensztvovanyije cenoobrazovanyija kak faktor povisenyija effektivnosztyi upravlenyija. *Planovoje Hozjajsztvo*, 1977. 9. sz.
- [34] *Réti Pál*: Magyar fogyasztási cikkek az NSZK piacán. I—III. *Világgazdaság*, 1978. nov. 27—29.
- [35] *Schweitzer Iván*: Sikeres exporttermékeink az angol piacon I—III. *Világgazdaság*, 1979. február 1—3.
- [36] *Tardos Márton*: A KGST-országok kapcsolatainak fejlődése. *Kül-gazdaság*, 1978. 2. sz.
- [37] *Wojciechowska, U.*: Rola instrumentow finansowych. *Zycie Gospodarcze*, 1979. 7. sz.
- [38] *Plöntzke, H.*: Zur Einheit der materieller und finanzieller Planung. *Sozialistische Finanzwirtschaft*, 1978. 3. sz.

Struktúrapolitika és beruházásirányítás az NSZK-ban

A gazdaság szerkezeti kérdéseit mindig a növekedési politika fontos részeként tartották számon az NSZK-ban. A hatvanas években alkalmazott állami struktúrapolitika alapelvét igen jól érzékeltetik a következők: „A kockázat a vállalkozókra hárul mintegy a nyereség ellentétéleként, de nemzetgazdasági szempontból hibás lenne elmulasztani a közbelépést ott, ahol az állami segélyintézkedések nemzetgazdaságilag hasznos hatása jelentős mértékben túlszárnyalja a beavatkozás gazdasági, pénzügyi költségeit.” [13] E struktúrapolitika elsődlegesen ágazati, területi, illetve vállalati szinten fejtette ki hatását, és szükségességével úgyszólván mindenki egyetértett. Vitathatatlan az is, hogy hatékonysága sok tekintetben felülmúlta más nyugat-európai országok struktúrapolitikai törekvéseinek hatékonyságát. Az 1973—1975-ös visszaesés azonban az NSZK gazdaságát is érzékenyen érintette. A sokak által szerkezeti válságnak nevezett események egyik következménye, hogy a gazdaságpolitikán belül a korábbinál jóval több figyelmet szenteltek a struktúrapolitika kérdéseinek.¹

Azt továbbra sem vitatta jóformán senki, hogy szükség van állami struktúrapolitikára. A kormány, a pártok, a szakszervezetek, a tőkések és a szakmai közvélemény többé-kevésbé abban is egyetértettek, hogy az NSZK előnyös külkereskedelmi pozíciójának, versenyképességének fenntartása, a strukturális változások okozta szociális problémák enyhítése, a technikai haladás káros következményeinek visszaszorítása stb. végett a korábbi gyakorlat javítására van szükség. A viták középpontjában a „hogyan” kérdése állt, s egyre gyakrabban merült fel a beruházástervezés, beruházásirányítás témája.² Az aktív struktúrapolitikát kívánók eszköztárában ugyanis — az egyéb, magyar szaksajtóból is jobban ismert eszközök (például a szektorális politika) mellett — növekvő hangsúllyal szerepel a magánberuházások valamiféle központi koordinálása, tervezése.

Természetesen mindez nem nyugatnémet sajátosság, mégis a 70-es években a legnagyobb érdeklődés a beruházásirányítás kérdései iránt az NSZK-ban nyilvánult meg. A szaksajtóban és az egyéb fórumokon folyó vitá-

¹ Az érdeklődés mértékét jelzi, hogy egy folyóirat, összeállítva a struktúrapolitikával foglalkozó, az NSZK-ban megjelent cikkek és egyéb kiadványok közel sem teljes jegyzékét, több mint 300 publikációt sorolt fel. E publikációk jelentős része 1972—1976 között jelent meg. [17]

² A beruházásirányítás, -ellenőrzés, -befolyásolás, -tervezés (Investitionslenkung, -kontrolle, -steuerung, -planung) kifejezések egyaránt használatosak a nyugatnémet szaksajtóban. A különböző kifejezések esetenként ugyan tartalmi különbségekre is utalnak, használatuk azonban nem következetes. Így e cikkben általánosságban a beruházásirányítás fogalmát használom, megkülönböztetve a beruházástervezéstől.

ban közgazdászok és jogászok, kutatók és a gyakorlati szakemberek ugyanúgy részt vettek, mint a politikai pártok és a szakszervezetek képviselői. A következőkben igyekszem rövid áttekintést adni a beruházásirányítás célját, formáit, szervezeti és egyéb feltételeit illető főbb álláspontokról, nézetekről. Erre lehetőséget ad, hogy a különböző nézőpontok ma már tisztábban fogalmazódnak meg, mint korábban. Az 1973—1977 közötti évek élénk vitái után lanyhult az érdeklődés, s a témakör háttérbe szorulása megkönnyíti az erőviszonyok megítélését.

Itt szeretnék utalni arra is, hogy a kétségtelenül figyelmet keltő tartalmi motívumok értékelése, elhelyezése saját fogalomrendszerünkben megfelelő körültekintést kíván. A vitában használt egyes fogalmak ugyanis — az esetleges alaki egyezőség ellenére — tartalmukban lényegesen különböznek a szocialista tervgazdálkodás kategóriáitól.

A beruházásirányítás szükségessége: érvek és ellenérvek

A beruházásirányítás — vagyis a magánberuházók döntéseinek valamilyen cél(ok) érdekében történő befolyásolása — nem új dolog. Valószínűleg nem túlzás azt állítani, hogy csaknem olyan régi, mint maga a piacgazdaság. Az idők folyamán azonban természetesen sokat változtak formái, eszközei, lehetőségei és nem utolsósorban jelentősége. A második világháború politikai és gazdasági következményei, a szocialista gazdálkodási rendszer és a tervgazdaságok megerősödése egyfelől, másfelől az állami monopóliumok és a nemzetközi nagytőke befolyásának fokozódása ösztönözték elsősorban a tőkésországokban a beruházásirányítással való intenzív foglalkozást.

Ismert a francia példa. Franciaországban az újjáépítés időszakában alakult ki a középtávú központi tervezés. A francia ötéves tervek nemcsak a fejlődés ütemére, hanem szerkezetére is kiterjednek. Nemcsak a piacgazdaság globális befolyásolására törekszenek, hanem a tervek megvalósítását az állami beruházásoktól, a beruházási hitelek elosztásának ellenőrzésétől és szabályozásától, a beruházásokat ösztönző adókedvezményektől stb., tehát a beruházásirányítás egyéb módszereitől is várják. A beavatkozás pedig nem csupán a gazdasági szektorok, hanem esetenként vállalatok vagy konkrét beruházások szintjén hat.

A hatvanas évek elején számos nyugat-európai ország mutatott érdeklődést a francia tervezési tapasztalatok iránt. Angliában, Belgiumban, Olaszországban szakértői bizottságok vizsgálták, hogyan lehet alkalmazni az adott ország sajátos körülményei között a Franciaországban kialakított módszereket. Részben azonban az egyes országok eltérő adottságai, részben a francia erőfeszítésekkel szemben álló eredmények szerény volta miatt, az elképzelésekből a gyakorlatban nem sok valósult meg. A hetvenes évek elején jellemző álláspont szerint „...ha el is kell ismernünk, hogy vége annak a korszaknak, amikor az olasz ipar fejlődését a nagy magánvállalatok beruházási döntései határozták meg, az sem vitatható, hogy nem sikerült még megfelelő központi döntési mechanizmust találni”. [19]

Az előbb leírtak tükrében joggal merülhet fel az a kérdés, hogy miért éppen az NSZK-ban, miért elsősorban a hetvenes évek elejétől, és főként miért éppen a beruházásirányítás került az állami struktúrapolitikai viták középpontjába.

Az NSZK-ban az 1966—1967-es visszaesés óta az állammonopolista gazdaságpolitika az úgynevezett globális gazdaságirányítás útját választotta, amely mellett megjelentek a struktúrapolitika bizonyos elemei is. Ezt az utat tulajdonképpen Keynes jelölte ki, hangoztatva, hogy a kapitalista rendszer fejlődésének biztosítékát az állam gazdasági beavatkozása jelenti. A keynesi „globális irányítás” arra törekszik, hogy a mikroszféra közvetlen befolyásolása nélkül tartsa fenn és támogassa a magántőke fejlődését. Tekintve, hogy a globális irányítás formáit az NSZK-ban 1967 végén, illetve 1968-ban (tehát a fellendülés kezdetén) kezdték alkalmazni, úgy tűnhetett, hatékony módszert sikerült találni. A gazdasági helyzet ismert alakulása, az első ízben valóban komoly problémákat okozó 1973—1975-ös válság azonban hamarosan szétfoszlatta ezeket az illúziókat.

A stabilitást célzó politikai befolyásolások megerősítését, a társadalmi célok elsőbbségének biztosítását az egyéni célokkal szemben, a decentralizált szabályozás, illetve önszabályozás negatív következményeinek kiküszöbölését nem várhatták csupán az eddig alkalmazott módszerektől. Vajon miért fordult az érdeklődés a beruházásirányítás felé? A választ a különböző szakírók másként fogalmazva, de lényegileg azonos értelemben fejtik ki.

K. Zinn szerint a beruházási döntések számottevő részét ma különféle érdekek által befolyásolt egyéni (csoport-) szándékok irányítják. Pedig akik a beruházásokról döntenek, nagyban meghatározhatják az egész gazdaság fejlődését. [20] Hasonlóan vélekedik *A. Schunk* is: a beruházási döntések a foglalkoztatási struktúrát, a munka szervezetét és tartalmát, a munkahelyi feltételeket, a szakképzési követelményeket ugyanúgy meghatározhatják, mint a termelés mennyiségét és minőségét. Elkerülhetetlen tehát ezeknek a döntéseknek a jelenleginél tudatosabb, célravezetőbb összehangolása. [15] Végül *D. Rohwedder* véleményét idézem, aki szerint: „Minden nyugati kormány többé vagy kevésbé explicit módon meghatározott célkatalógust állított fel, amelyben a teljes foglalkoztatottság, a növekedés, az árstabilitás, a gazdasági egyensúly stb. szerepelnek. Mindazon gazdaságpolitikai stratégiáknak, amelyek ezeknek a céloknak a megvalósítását szolgálják, a magánberuházások jelentik a sarkpontját. . . . Ezért kell a beruházási törekvéseket valamiféle állami politika szemszögéből is figyelemmel kísérni.” [11]

A Szociáldemokrata Párt 1973. évi kongresszusa foglalkozott első ízben komolyabban a beruházásirányítás kérdéseivel. A kongresszus egy bizottság feladatává tette, hogy vizsgálja meg „. . . a beruházásirányítás lehetőségeit a piacgazdálkodás keretében”. A párt következő évben kiadott, hosszú távra szóló programja (*Orientierungsrahmen '85*) már leszögezi annak szükségességét, hogy a vállalatok beruházási döntéseit a globális irányítás keretein belül, a korábbinál erősebben kell befolyásolni.

A vitában a különféle szakszervezetek, illetőleg a Szakszervezeti Szövetség (DGB) egyértelműen a beruházásirányítás valamilyen formája mellett foglalnak állást. Érveik között a következők szerepelnek: A hibás vállalati beruházások körének szűkítése — központi koordináció révén — segítheti a társadalmi szükségletek jobb kielégítését. A beruházásirányítás szükségességét az is alátámasztja, hogy a multinacionális nagyvállalatok „semlegesíthetik” a nemzeti gazdaságpolitikai intézkedéseket. Nem vitás az sem, hogy a gazdaság számos fontos területén (energiagazdálkodás, környezetvédelem stb.) az egymással kevésbé összehangolt részintézkedések ma már

nem vezethetnek eredményre. Összehangolásuk viszont elképzelhetetlen a fejlesztési tevékenység egészének figyelemmel kísérése nélkül.

A demokratikus erők, így a kommunista párt (DKP) véleménye szerint a beruházásirányítás a társadalmi viszonyok megváltoztatásának egyik elősegítője lehet. A DKP ebből kiindulva a beruházások állami irányításának követelését a tervgazdálkodáson alapuló demokráciáért vívott antimonopolista harc keretei közé illeszti.

Már itt hangsúlyozni kell azonban, hogy — ami a vitából is kiderült — a beruházások *tényleges* állami irányítását (befolyásolását) kívánók az NSZK-ban kisebbségben voltak és vannak. Különösen érvényes ez a termelőszférára vonatkoztatva. A monopolizáció képviselői — de nemcsak ők — a beruházásirányítást a centralizált tervezéssel azonosítják. A központi beruházástervezés — állásfoglalásuk szerint — elveiben mond ellent a piacgazdálkodásnak. E gondolatmenet folytatása az, hogy kikapcsolva egy rendszer lényeges elemét (adott esetben a szabad beruházási döntéseket) magának a rendszernek (jelen esetben a piacgazdaságnak) a léte kerül veszélybe.

Ugyancsak a beruházásirányítás ellen, de lényegében az előbbi érveket cáfolva lépett fel *W. Engels*. Véleménye szerint az NSZK-ban már most túlsúlyban vannak azok a beruházások, amelyek így vagy úgy központi befolyás alatt állnak. Becslése szerint a beruházásoknak csak mintegy 20 százaléka tekinthető autonóm döntés eredményének. Értelemszerűen közvetlenül irányítják az állami beruházásokat. Ezenkívül az állam tulajdonos vagy jelentős részvényes a vállalatok mintegy $\frac{1}{5}$ -ében (beleértve a vasutat és postát is). Sajátos előírások és szubvenciók mellett folyik a teljes lakásépítés, s ugyanez érvényes a mezőgazdasági építkezésekre, a hajó- és repülőgépgyártásra, a bányászatra is. Végül a magánberuházások jelentős részét befolyásolják a szektorokat érintő vagy regionális intézkedések. [3]

A beruházásirányítást nem kevesen a tervezést folytató országok kedvezőtlen tapasztalataira hivatkozva vetik el. Az ilyen véleményekre, amelyek általában egyoldalúan csak a gazdasági problémákat emelik ki, jó példa a következő: „A tapasztalatok szerint ma nem kevesebb, hanem több bizalommal kell lennünk a piac iránt, és több bizalmatlansággal kell a tervezés felé fordulnunk.” [2] *H. Höller* — elsősorban a francia beruházástervezést elemezve — szintén olyan következtetésre jutott, hogy az állami beruházási terv alkalmazásából származó előnyök nagyon vitathatók. Megállapítja, hogy a magánberuházók elvárásai a kereslet alakulását, a technikai haladás irányát, a kapcsolódó beruházásokat és a versenytársak beruházásait illetően valóban gyakran hibásnak bizonyulnak. Ez a veszély azonban az állami tervezés rendszerében nem kisebb, hanem nagyobb. Az ebből eredő kapacitásbeli és szerkezeti aránytalanságok sokkal kiélezettebbek, mint az elszigetelt egyéni döntések miatt fellépő aránytalanságok. [6]

A beruházásirányítás lehetséges formái

Természetesen a beruházásirányítást szorgalmazó kisebbség sem egyékes. A körükben meglevő nézeteltérések mögött a beruházásirányítás módszereinek, formáinak megítélésében fennálló véleménykülönbség húzódik meg.

A következőkben áttekintem, hogy a vitában a beruházásirányítás mellett állást foglalók milyen módon képzelték el annak megvalósítását. A meglehetősen eltérő nézetek ismertetése előtt fel kell hívni a figyelmet arra, hogy az egyes álláspontoknak közel sem volt (van) azonos nagyságú tábora. A beruházásirányítás itt következő alapvető formáit abban a sorrendben sorolom fel, amelyet híveik száma, a mellettük lándzsát törők táborának nagysága határoz meg.

1) A jelenlegi befolyásolási eszközök (ezek lényegében fejlesztési, kutatási, esetleg termelési szubvenciók) jobb összehangolását, bejelentési kötelezettséget, illetőleg egyes területeken (például a környezetvédelemben) ajánlásokat és tilalmakat tartalmazó *közvetett* (vagy intervencionista) beruházásirányítás.

2) A beruházásirányítás *közvetlen* formája, a szükséges szervezeti és eljárási feltételek biztosításával.

3) A teljes hitelapparátus államosítása vagy imperatív ellenőrzése, kiegészítve adó- és értékpapír-szabályozással, illetőleg a struktúrameghatározó (nagy-) vállalatok államosítása és egy beruházásokat koordináló intézmény hatásköre alá helyezése. Összefoglalva: a döntések *centralizációja*.

A beruházásirányítás fő formái — ebben a csoportosításban — csak az elvi alapállásokat tükrözik, a gyakorlatban elhangzó javaslatok sok esetben összekapcsolják az egyes formákhoz tartozó elemeket. Nézzük meg most közelebbről az említett három beruházásirányítási formát!

1) A beruházásirányítás elsőként említett változatát elsősorban a szociáldemokrata párt és a szakszervezetek képviselői támogatják. Hangoztatják ugyan, hogy az államnak az eddigieknél erősebben kell a beruházási tevékenységet befolyásolnia, azonban ezt a kapitalista gazdaság alapvető viszonyainak az érintetlenül hagyásával képzelik el. *Schlecht* államtitkár például elveti a közvetlen beruházásirányítást, és egy „rendszerhez illeszkedő” beruházásbefolyásolást kíván a globális állami irányítás keretein belül. [12] Hasonló értelemben foglalt állást *Schmidt* kancellár is: „Azon a véleményen vagyok, hogy ki kell építeni a fontosabb beruházási döntések szektorális és regionális szempontok szerinti tervezésének és összehangolásának eszközrendszerét avégett, hogy biztosítsuk az általános érdekek érvényesülését.” Ugyanakkor azonban hozzátette: „Gazdasági csodák nincsenek. Még »új eszközök« sem képesek erre. . . De nem szabad a vállalatokban felesleges félelmet kelteni, hiszen beruházásaik a jövőbe vetett bizalmon alapszanak.” [14]

A beruházásirányítás ezen formájának egy jellemző koncepcióját *W. Meissner* fejtette ki. [10] Eszerint a vállalkozók beruházási döntéseinek befolyásolását elsősorban a szokásos közvetett eszközök, másodsorban a megfelelő információszolgáltatás révén éri el az állam, s csak kivételes esetekben kerülne sor beruházási tilalmakra. A bejelentési kötelezettség azonban teljes körű lenne. A beruházási tervezés a beruházók szintjén történne, tehát az állami (közületi) beruházások kivételével decentralizáltan. Végül a beruházások előbbi módokon történő befolyásolásához azokat a kritériumokat kell mérvadónak tekinteni, amelyek részben a gazdasági programokban rögzített prioritásokból, részben más alapvető normatívákból (pl. környezetvédelem) adódnak.

A szerző felfogása szerint az „intervencionista” beruházásirányítás jóval nagyobb rugalmasságot biztosít a döntéshozóknak, mint a tervgazdálkodás.

Egyébként úgy véli, hogy az egész általa javasolt rendszer semmi olyan új elemet nem tartalmaz — kivéve a beruházási tilalmat — amelyet a struktúrapolitika már régen nem alkalmazott volna.

2) A közvetlen beruházásirányítás koncepciójának kidolgozói abból indultak ki, hogy a kizárólag beavatkozásra épülő formák ma már nem biztosíthatják a célok elérését. Ezért továbblépve arra alapozzák elképzeléseiket, hogy a beruházási tevékenységet a „társadalmi szükségleteknek” megfelelően koordinálni és irányítani kell. Evégett pedig a tervezés bizonyos formáit, továbbá megfelelő döntési hatáskörökkel rendelkező állami (központi vagy regionális) intézményeket kell létrehozni. Ezeket az elképzeléseket vagy legalábbis ezeknek egy-egy elemét is többen támogatják. Táboruk — amely elsősorban az SPD szociálreformista szárnyának és a szakszervezetek egy részének képviselőiből áll — azonban már jóval kisebb, mint a közvetett beruházásirányítás híveié. Egyébként a szakmai közvélemény jelentős része is elveti ezeket az elgondolásokat, mint látni fogjuk, nem elsősorban politikai okokból.

A továbbiakban a beruházásirányítás e formájának kifejtésekor K. Zinn elképzeléseiből [20] indulunk ki. Zinn szerint a beruházásirányítás első lépésője megfelelő *hosszú távú koncepciók kialakítása* alapvetően a tudományos-technikai fejlődésnek és az abból fakadó társadalmi hatásoknak az előrejelzésével. E koncepciók alapegységeként a „kiegészítő javak komplexumát” javasolja.³ Jelenleg e komplexumok fejlődése igen széttagoltan és szűk keresztmetszetekkel nehezítve megy végbe. Az ilyen egységek meghatározása, kijelölése után kerülhet sor a második lépcsőre: *a prioritások rögzítésére*, vagyis egy szükségleti rangsor kialakítására. A szükségleti rangsoroknak mindig a jövőre kell vonatkozniuk, így a mai beruházási döntéseket a jövőbeli szükségleti struktúrára orientáltan ellenőrzik.

Az említett feltételek megteremtését követheti a tényleges beruházásirányítás *szervezeti és eszközrendszerének megteremtése*. A beruházások tervezésével és bejelentési kötelezettségével a későbbiekben külön foglalkozom, itt most azokat a döntési kritériumokat emelem ki, amelyek alapján az irányítást végző intézmény választhat a beruházások között. Az elképzelések szerint elsősorban a következők figyelembevételére van szükség:

- a tervezett szükségleti struktúra,
- a termelékenység és jövedelmezőségi mutatók,
- a környezetvédelem szempontjai,
- a jövőbeli infrastruktúra igénybevétele,
- az ágazat átlagos kapacitáskihasználtsága,
- külgazdasági szempontok,
- a kapacitások rugalmassága.

A beruházásirányítás szervezetének és működésének, a helyi, a regionális és az országos közigazgatási hatóságokhoz fűződő kapcsolatának megítélése két nézőpont szerint történhet. Egyrészt biztosítani kell a beruházásirányító szervezet működésének rugalmasságát és gyorsaságát, másrészt ki kell elégíteni a beruházók információs igényeit.

³ Egy példa az idézett fejlesztési alapegységre a személygépkocsi-közlekedés. Ide sorolható a gépkocsigyártás, a szervizzsolgálat, az üzemanyag-hálózat, a garázsépítés, a biztosítás, az útépités, a közlekedésszabályozás, a környezetvédelem (lárma, légszennyeződés stb.). E területeket tehát csak együttesen, vagy legalábbis az eddiginél sokkal jobban összehangolva lehet fejleszteni.

A közvetlen beruházásirányítás eddig vázolt, illetőleg az ezekhez hasonló formáinak hívei szerint az össztársadalmi tervezést igénylő beruházásirányítás a tőkés piacgazdasági rend gondjait mérsékelheti azáltal, hogy e módszer lehetővé teszi a beruházási döntések társadalmi (nemzetgazdasági) költségeinek pontosabb figyelembevételét, a hibás beruházások részbeni kiküszöbölését. Ugyanakkor a közvetlen beruházásirányítás támogatói hangsúlyoztatják, hogy a beruházások tervezése sem a decentralizált döntések rugalmasságát, sem a határköltségen alapuló árképzés elvét nem helyettesíti. Az elképzeléseket vázolóknak az is kiemelik, hogy a szükségleti rangsorok elsősorban ugyan a hazai igényekből indulnak ki, de két szempont nem hagyható figyelmen kívül. Az egyik a külgazdasági kapcsolatok jelentősége, a másik a közös piaci kötelezettségek.

A közvetlen irányítási formát számos ellenvélemény kísérte és kíséri. E kritikák egy része általánosságban vitatja a módszer célszerűségét és hatékonyságát, ([4], [5]) mások viszont az alapelvek elfogadása mellett a megoldatlan részkérdésekre, technikai problémákra utalnak. ([1], [7], [8], [16], [18])

A beruházási tevékenység újratermelési folyamatban játszott szerepének eltűlése lehet csak azon reménységek alapja, hogy a beruházásirányítás révén felszámolhatók a piacgazdálkodási rendszerek alapvető problémái. Másrészt a vállalati döntések — így a beruházások — külső befolyásolása mindig kivált mellékhatásokat is. Ezek a hatások annál problematikusabbak, minél közvetlenebbül érintik az egyes vállalatokat. Egy vállalat beruházási döntéseinek közvetlen befolyásolása például kényszerűen e vállalat fejlődésében viselt felelősség (részbeni) átvállalását jelenti — hangzanak az általánosabb ellenvetések.

A részproblémákkal foglalkozók megállapítják, hogy feltétlenül szükség van a beruházások társadalmi szükségleteknek megfelelő elosztására, de az eddig kialakított elképzelések igen sok kérdésre még nem adnak megnyugtató választ, és úgy tűnik, elvileg is nehezen lehet a szükségleteket központilag meghatározni. Így vitatható, hogy

- ki határozza meg a szükségleti rangsort (pártok, szakszervezetek, a kormány, népszavazás);
- hogyan lehet e beruházásokra ösztönözni;
- hogyan lehet a magánberuházásokat az állami (infrastrukturális) beruházásokkal összehangolni;
- hogyan dönt az illetékes hatóság, ha több (egyébként a kritériumoknak megfelelő) beruházásra kérnek jóváhagyást, mint amennyire az eszközök rendelkezésre állnak;
- lesz-e joga az illetékes hatóságnak beruházásokra kényszeríteni a vállalatokat; ha nem, mi a biztosítéka a szükségleti struktúra lefedésének; ha igen, lesz-e pénze is ezen beruházások finanszírozásához;
- ha a különféle döntési kritériumok nem azonos irányba mutatnak, hogyan értékelhető egy beruházás stb.

Van olyan vélemény is, amely szerint szükség van ugyan a termelés társadalmi szükségletekhez való igazítására, de a célok elérésében a fogyasztásirányításnak legalább olyan szerepe van, mint a beruházásirányításnak. Így a beruházási tevékenység befolyásolását egy átfogó reklámellenőrzésnek, illetőleg részleges reklámtilalomnak, a reklámkiadások társadalmi igények-

nek megfelelő átcsoportosításának, a reklámkiadásoknak a fogyasztókról a termelőre való átterhelésének kell megelőznie,

3) Bár az NSZK iparának állami ellenőrzés alatt álló része más közös piaci országokhoz viszonyítva nem túl jelentős, az állami szektor eddigi befolyása sem volt elhanyagolható. Szakírók szerint az állami vállalatok a kormány struktúra- és konjunktúrapolitikájának támogatásában fontos erőt képviselnek. Így nem véletlen, hogy az állami érdekeltséget a beruházásirányítás vitájában is gyakran érintették.

Azt igen sokan elismerik, hogy a beruházásirányítás hatékonysága szempontjából általánosságban célszerű lehet az államosítás eszköze. Azonban — sok esetben a szocialista országok szerintük negatív tapasztalataira való hivatkozással — többen ellenzik, mint támogatják ezt a formát. Az SPD már említett hosszabb távú programja például — a beruházási tilalom mellett — a bankszervezet államosítását is elveti. Csupán kisebb radikális baloldali csoportosulások léptek fel olyan elképzelésekkel, amelyek a beruházásirányítást (és -tervezést) a termelő és hitelszféra széles körű államosításával kapcsolják össze. Ezeknek az elképzeléseknek részletesebben kidolgozott koncepciói azonban nem ismertek.

Bejelentési kötelezettség

A közvetett forma egyes koncepcióin kívül valamennyi beruházásirányítási elképzelésben fontos szerepet kap a beruházások bejelentési kötelezettségének kérdése. E követelés lényegében arra irányul, hogy legyen egy „hivatal”, amelynek a beruházások egy részét vagy esetleg teljes körét a vállalatoknak be kell jelenteniük. Bár az elképzelést több oldalról is kifejtették, a legvilágosabb álláspontot e tárgyban a szakszervezetek képviselték: „A DGB X. rendes kongresszusa felszólítja a szövetségi kormányt egy állami beruházási bejelentő hivatal létesítésére, amelyet a nagyvállalatok és a konszernek beruházásaikról időben és teljes körben értesíteni kötelesek. Bejelentéskötelesek mindazok a vállalatok és konszernek, amelyek a következő kritériumokból kettőt kielégítenek: legkevesebb 2000 foglalkoztatott, 25 millió DM nyereség, 150 millió DM évi forgalom. Az adatokat nyilvánosságra kell hozni.”⁴

Ugyanakkor hangsúlyozzák, hogy nem elégséges a bejelentési kötelezettséget csupán csak a több vagy jobb információ forrásaként értékelni. A bejelentési kötelezettség szükségszerű része az aktív — és ma már elengedhetetlen — struktúrapolitikának. A javaslatokban a Montánunió példájára hivatkoznak, ahol ilyen bejelentési kötelezettség már régóta érvényben van, és a tapasztalatok igen kedvezőek. (A szén- és acéliparhoz tartozó vállalatoknak nemcsak minden megközelítőleg 18 millió DM felüli költségű beruházást, hanem a kapacitások esetleges csökkentését is be kell jelenteniük.)

Elégé eltérőek egyébként a vélemények arról, hogy kinek milyen beruházást kelljen bejelentenie. A szakszervezetek szerint — mint már láttuk — a nagyvállalatoknak valamennyi beruházásukat. Az SPD szerint a

⁴ Az IG Metal 59. sz. javaslata a DGB Szövetségi Kongresszusnak, 1975. (Lásd K. Mehrens: Zum Problem der Investitionsmeldestelle. WSI-Mitteilungen, 1976. 12. sz. 743 l.)

beruházások bizonyos nagyságkategóriáját kell a bejelentési kötelezettség meghatározásakor figyelembe venni, függetlenül a beruházóktól. Meissner ismertetett koncepciója teljes körű kötelezettséget javasol. A zinni elképzelések szerint csak a gyakorlat fogja eldönteni, hogy milyen nagysághatártól érdemes figyelemmel kísérni a fejlesztéseket, s ugyanez vonatkozik a bejelentési és jóváhagyási kötelezettség alá eső, illetve az ilyen kötelezettség alól mentesített beruházások megkülönböztetésére is. Mindenképpen bejelentési kötelezettség alá kell vonni azokat a beruházásokat, amelyekre a következő szempontok valamelyike érvényes:

- környezetromboló vagy más társadalmi költséget okozó beruházás,
- az anyagi és szociális infrastruktúrát fokozottabban igénybe vevő beruházás,
- a beruházásnak a nagysága, illetve a jellege miatt össztársadalmi vagy struktúrameghatározó jelentősége van,
- azon termékek gyártására irányuló beruházás, amely a társadalmi szükségleti rangsor szerint kevésbé sürgős vagy nem kívánatos (elvileg a nem kívánatos beruházásokra tilalmat javasol a szerző),
- olyan ágazatok beruházásai, amelyek különböző okok miatt visszafejlesztendők (termékeik a fejlődő országokból importálható, vagy a közös piaci struktúrapolitikai elképzelések szerint más országban gyártják majd).

Ezen elképzelések abban egyetértenek, hogy a bármilyen formában kapott információ a termelői kapacitás alakulásáról (a szűk és a felesleges kapacitásokról) jobb és gyorsabb képet ad, mint a piaci visszajelzések. A beruházási adatok mellett azonban fontosak lehetnek azok az információk is, amelyek a beruházások foglalkoztatási kihatásairól, az energia- és nyersanyagszükségletekről adnak tájékoztatást.

Beruházásirányítás és beruházástervezés

Az elképzelésekben igen kevésbé tisztázottak a beruházásirányítás és a beruházástervezés kapcsolatának kérdései. Vannak olyan nézetek, amelyek szerint a beruházásirányításnak egyben tervezést is kell jelentenie, mások szerint az irányítást követő, de nem szükségszerű lépés a tervezés. Magának a tervezésnek a kialakítása, tartalma is eléggé különböző. Azt viszont egyértelműen hangoztatják a szakértők, hogy az NSZK-nak sokat kell tanulnia más nyugat-európai és a szocialista országok tapasztalataiból mind a tervezés technikai, mind tartalmi vonatkozásait tekintve.

Azok a nézetek, amelyek szerint csak a központi beruházási tervezés lehet a beruházásirányítás megfelelő kiindulópontja, ma még mindenképpen kisebbségben vannak. Érdekes lehet azonban egy ilyen koncepció közelebről való megismerése. *U. Steger* véleménye szerint a beruházástervezés a következőket foglalja magában [16]:

- az állami beruházások vonatkozásában rögzíti a beruházási kereteket az egyes feladatok szerint;
- a magánberuházások területén két alternatíva lehetséges: rögzítheti a terv minden szektorban (tehát nem vállalatok szerint) a pótló, a bővítő és az ésszerűsítő beruházási igényeket a kívánatos termelési szerkezetnek megfelelően. Másik lehetőség, hogy csak az 500 leg-

nagyobb vállalat beruházásait tervezik központilag, s a kisebb vállalatok beruházási tevékenységét a hitelszféra révén befolyásolják.

Mindkét esetben a vállalatok önfinanszírozó képességét az adó- és illetékszabályozással olyan keretek közé kell szorítani, hogy a kívánatos beruházási volument megvalósíthassák ugyan, de a vállalatok megfelelő mértékben függjenek az államilag ellenőrzött bankrendszer hiteleitől.

A szerző javaslata a tervezés időbeli szintjeit illetően a következő:⁵

— Egy 15—20 évről szóló, prognózisokra épített célterv, amely a teljes gazdaság vonatkozásában a fejlődés fő irányaira és az erőforrások nagy vonalakban történő felosztására irányul. Ez a hosszabb távú koncepció minden középtávú tervidőszak folyamán továbbfejlesztendő.

— A *középtávú terv* egy-egy törvényhozási időszakot foghat át. Tartalmaznia kell minden lényeges feladatot: a beruházások kívánatos növekedési ütemét, a beruházások felosztását a társadalmi és egyéni szükségletek szerint, a kívánatos szerkezetváltozásból fakadó beruházási igényeket, a területi elosztást stb.

— A tervezés harmadik szintjét az *éves tervek* jelenthetik. Szerepük alárendelt a középtávú tervhez képest. Feladatuk elsősorban a jövőből eredő bizonytalanság miatt szükséges rugalmasság biztosítása.

A javaslat szerint a központi tervezés igen sok előnyt biztosítana a zinni elképzelésekhez képest. Az így tervezett beruházásoknál a szűk keresztmetszetekből, a kívánatos technológiai irányokból, a területi egyenlőtlenségektől stb. fakadó igények közvetlenül figyelembe vehetők. Az elsősorban hiteleszközökkel — tehát közvetetten — irányított beruházási rendszernél mindehhez egy sor kritérium alkalmazására van szükség. Ezeket pedig nem könnyű a döntésekbe beépíteni. A beruházástervezés tehát a piácgazdaságban elvileg megoldható, a gyakorlatban azonban még igen sok kérdés tisztázását igényli. Az a tény ugyanis, hogy a döntő fontosságú kategóriák (szükségletek rangsora, struktúrameghatározó beruházások stb.) nem pontosan tisztázottak, túlságosan tág játékteret biztosíthat a politikai és gazdasági erőik számára.

Megoszlanak a vélemények a tervek jellegét illetően is. Az egyik nézőpont szerint a tervek prognózis jellegét kell kiemelni. A tervnek azt kell jelezni (mégpedig nagy valószínűséggel), hogy mi várható a tervidőszakban. Minthogy a jövőre vonatkozó adatok mindig bizonytalanok, célszerű a terveket több változatban elkészíteni. A másik nézőpont inkább a tervek normatív jellegének szükségességét hangsúlyozza. Arról kell tehát a tervnek információt adnia, hogy mi történjék a jövőben. Ehhez viszont meghatározott célfüggvényeket kell kidolgozni, ami a szükségletek jelenleginél sokkal pontosabb előrejelzést kívánna meg. A beruházástervezés kérdése tehát nehezen választható el a tervezésnek a gazdaságirányítás egészében betöltött szerepétől.

A tervezést elutasítók sokszor hivatkoznak a tervek megvalósításának kérdőjeleire is. Nem világos — mondják —, hogy ha a vállalati beruházási szándékok nem felelnek meg a tervcéloknak, mi módon lehet a vállalatokat elképzeléseik megváltoztatására bírni. Példaként a francia beruházásterve-

⁵ Hangsúlyozottan szerepel a javaslatban a magyar beruházási tervezés ilyen vonatkozású gyakorlati tapasztalatainak felhasználása.

zést idézik, amelyben ritkán sikerült megvalósítani a decentralizált termelőegységek terveinek és a központi elképzeléseknek a konvergenciáját. [9] Mások olyan aggódnak, hogy a vállalatok csak azért fognak a tervhez jól illeszkedő beruházásokat megvalósítani, mert így remélhetik, hogy az állam gazdaságpolitikai eszközökkel (elsősorban szubvenciókkal) támogatja fejlesztéseik megvalósítását. A hibás fejlesztések valószínűsége pedig annál nagyobb lesz, minél aktívabban avatkozik be az állam a terv megvalósításába.

A struktúrapolitikáról — s ezen belül a beruházásirányításról — folyó vita 1978—1979-ben kétségtelenül elcsitult az NSZK-ban. A kormány álláspontja és gyakorlata alapjaiban nem változott. Eszerint a struktúrapolitika a termelőszférában szubvenciók révén segíti az energiaproblémák megoldását, a kutatás-fejlesztés kiválasztott irányainak megvalósítását, a különböző iparágak gyorsabb alkalmazkodását a változó körülményekhez, a hatékonyabb környezetvédelmet stb. Olyan, az eddiginél aktívabb és jobban szelektáló szerkezetpolitika, amely a konjunktúrapolitikával egyenrangúan, azt kiegészítve jut érvényre, egyelőre csak papíron létezik.

A beruházásirányítás hívei és ellenzői közötti erőviszonyokat tulajdonképpen már az is jelzi, hogy — az évekig tartó heves viták után — a gyakorlatban semmi sem történt ebben a vonatkozásban. A vita megerősítette azt a vélekedést, hogy nemcsak alapvető fogalmi eltérésekről van szó, hanem meghatározott érdekcsoportok állásfoglalásainak eltéréseiről is. Ezek az érdekellentétek pedig olyan lényegesek és úgy összefonódtak a politikai konstellációkkal, hogy a különböző elképzelések közös nevezőre hozása igen nehéz lenne.

A beruházásirányítást támogatók között jelentős tábora csak a közvetett (intervencionista) formának van. Ez a forma ugyanis az autonóm piaci mechanizmusok veszélyeztetése nélkül kívánja megvalósítani a beruházások befolyásolását, illetve összehangolását, így szélesebb körben elfogadható egy olyan országban is, mint az NSZK.

Az elmondottak arra is utalnak, hogy a beruházásirányítás témaköre számos irányból megközelíthető. E cikkben elsődlegesen a közgazdasági oldalról felvetődött kérdésekről igyekeztem képet adni. A felmerülő problémák jelentős részét kétségtelenül „kívülállókként” szemlélhetjük. Beruházási rendszerünk ismert kérdőjelei indokoltá teszik azonban a tapasztalatok lehető legszélesebb körének áttekintését.

Hivatkozások

- [1] *Adebahr, H.*: Eine Fortentwicklung der Marktwirtschaft? Wirtschaftsdienst, 1973. 10. sz.
- [2] *von Bathmann, K.*: Wirtschaftstag der CDU. Süddeutsche Zeitung, 1974. III. 28. 23. l.
- [3] *Engels, W.*: Strukturpolitik: die ordnungspolitische Sicht. A „Probleme des Strukturwandels und der Strukturpolitik” című kötetben [J. C. B. Mohr (Paul Siebeck) Tübingen, 1977.]
- [4] *Franke, K.*: „Globalsteuerung der Wirtschaft” oder „Investitionskontrolle und -lenkung”? IPW-Berichte, 1975. 5. sz.
- [5] *Henschel, R.*: Investitionssteuerung im dezentralen Entscheidungssystem. WSI-Mitteilungen, 1974. 8. sz.

- [6] Höller, H.: Staatliche Investitionsplanung und Wirtschaftswachstum. Westdeutscher Verlag, Köln-Opladen, 1969.
- [7] Krüper, M.: Qualitative und quantitative Investitionssteuerung im Kapitalismus. WSI-Mitteilungen, 1973. 8. sz.
- [8] Leminsky, G.: Ansatzpunkte für eine Investitionslenkung. WSI-Mitteilungen, 1973. 8. sz.
- [9] Meier, R.: Gesamtwirtschaftliche Investitionsplanung in Frankreich: Darstellung und Beurteilung des theoretischen Modells. Konjunkturpolitik, 1979. 2. sz.
- [10] Meissner, W.: Investitionslenkung als Strukturpolitik. A „Probleme des Strukturwandels und der Strukturpolitik“ című kötetben, Tübingen, 1977.
- [11] Rohwedder, D.: Investitionen und die Rolle der Regierung. Europäische Rundschau, 1977. 1. sz. 67. l.
- [12] Schlecht, O.: Investitionskontrolle gegen die Konzerne? Reinbek b. Hamburg, 1974.
- [13] Schlecht, O.: Strukturpolitik in der Marktwirtschaft. FIW-Schriftenreihe, 46. füzet Köln—Berlin—Bonn—München, 1968. 24. l.
- [14] Schmidt, H.: Langzeitprogramm, 5. Bonn—Bad Godesberg, 1973. 14. l.
- [15] Schunk, A.: Investitionslenkung und Gewerkschaftspolitik. WSI-Mitteilungen, 1974. 8. sz.
- [16] Steger, U.: Ökonomische Probleme der Investitionslenkung in der Marktwirtschaft. Wirtschaftsdienst, 1973. 10. sz.
- [17] Strukturpolitik: Literaturverzeichnis. WSI-Mitteilungen, 1976. 12. sz.
- [18] Tofaute, H.: Zur Problematik volkswirtschaftlicher Investitionslenkung durch öffentliche Unternehmen. WSI-Mitteilungen, 1976. 1. sz.
- [19] Vaccá, S.: Crisi strutturale e non solo crisi ciclica. Mondo Economico, 1971. 42. sz. 21. l.
- [20] Zinn, K.: Investitionskontrollen und -planung. Wirtschaftsdienst, 1973. 6. sz.

Pécsi Kálmán:

A MAGYAR—SZOVJET GAZDASÁGI KAPCSOLATOK 30 ÉVE

A szerző a két ország gazdasági kapcsolatait a KGST-együtműködéssel és — tágabb értelemben — a világgazdasági folyamatok egészével összefüggésben vizsgálja. A mű első részében a kapcsolatok elvi kérdéseit, jelentőségét tárgyalja. A két ország kapcsolatait mint a nagy és kis országok együtműködésének egyik példáját mutatja be, ennek kapcsán mindenekelőtt azokat a kérdéseket és problémákat hangsúlyozza, amelyek kifejezetten a szocialista országok között jelentkeznek a kölcsönös érdekeket, az egyenlő értékek cseréjét érvényesítő gazdaságpolitikák összehangolása terén. Ezt követően a kapcsolatok fejlődésének történeti áttekintését adja a kölcsönös segítségnyújtás, a tapasztalatátadás és a hatékonysági elv érvényesítése tükrében, majd a magyar—szovjet és a KGST-együtműködés összefüggéseit vizsgálja. A második rész a pénzügyi-valutáris elszámolások, az áralakulás és a kölcsönös előnyök szerepét elemzi. A harmadik rész az együtműködés konkrét területeit — a külkereskedelmi forgalom alakulását és a műszaki-tudományos együtműködést — vizsgálja. A magyar—szovjet külkereskedelmet nemcsak a kétoldalú adatok tükrében elemzi, hanem sokrétű összehasonlítást tesz a KGST és a világpiac adataival. Végül a hosszú távú együtműködés fejlesztésének lehetőségeit vázolja fel saját elképzelése alapján azzal a szándékkal, hogy vitára és további kutatásokra ösztönözze a szakembereket. A könyv első sorban gazdaságpolitikuskok, gazdaságtörténészek, a nemzetközi kapcsolatokkal foglalkozók, elméleti közgazdászok és a pártszervezetek érdeklődésére tarthat számot.

300 l., kötve 62,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

Lenin reagálása Rosa Luxemburg „A tőkefelhalmozás” című könyvére

Mint köztudott, Lenin személyesen ismerte Rosa Luxemburgot.

Emigránsként Münchenben — a legszigorúbban betartva az illegalitás szabályait — találkozott Rosa Luxemburggal. Amikor az OSZDMP V. kongresszusára utazott, Berlinben találkoztak. 1909 májusában elküldte „Materializmus és empiriokriticizmus” című művét Luxemburnak, azt kérve tőle, hogy a „Die Neue Zeit”-ben jelenjék meg valamilyen híradás a mű kiadásáról. Ez később meg is történt. Mindketten aktívan részt vettek a nemzetközi munkásmozgalomban, és vezető szerepet tölthettek be. Hol együtt léptek fel, hol egymással vitázva. Így például a II. Internacionálé stuttgarti kongresszusán együtt nyújtottak be kiegészítő javaslatokat Bebel „A militarizmus és a nemzetközi konfliktusok” című határozattervezetéhez. Közismert, hogy a nemzetek önrendelkezési jogával kapcsolatban Lenin és Rosa Luxemburg álláspontja lényegesen eltért egymástól, és Lenin több művében bírálta is Luxemburg nézeteit. Műveiben gyakran hivatkozik Luxemburgra, hol egyetérve vele, hol kritizálva őt. Az 55 kötetes Lenin Összes Művei 35 kötetében esik szó róla, és az összes művekről készült útmutató I. részében a „Rosa Luxemburg és nézetei” címszó több mint 150 utalást tartalmaz. [1]

Teljesen nyilvánvaló tehát, hogy *Rosa Luxemburg* alapvető közgazdasági műve, a „Die Akkumulation des Kapitals” — amely végre a Kossuth Könyvkiadó gondozásában magyarul is megjelent — *nem kerülhette el Lenin figyelmét*. Lenin egyik — 1913. január első felében írt — levelében tett először említést a könyvről. A „Bremer Bürger-Zeitung” szerkesztőségének küldött levelében a többi között a következőket írta: „Nagyon leköteleznie, ha elküldené nekem a »Bremer Bürger-Zeitung«-nak azt a két számát, amelyben a Rosa Luxemburg könyvéről szóló recenziót közli. . .

Nagyon örülök, hogy Ön a fő kérdésben ugyanarra a következtetésre jutott, amelyet Tugan-Baranovszkijjal és a »Volkstümmler«-ekkel (a narodnyikokkal — A szerk.) szemben 14 évvel ezelőtt én képviseltem, nevezetesen, hogy az értéktöbblet realizálása »tisztá kapitalista társadalomban« is lehetséges. Még nem láttam Rosa Luxemburg könyvét, de *elméletileg* Önnek ebben a pontban feltétlenül igaza van. Csupán úgy vélem, hogy Ön nem eléggé hangsúlyozta Marx egyik igen fontos passzusát (A tőke II. kötet 442. l.) — nevezetesen azt, ahol Marx azt mondja, hogy az évente reprodukált termékérték elemzésekor teljesen *főlösleges* belekevernünk a külkereskedelmet (egy orosz fordítás alapján idézek). Luxemburg »dialektikáját« (ugyancsak a »Leipziger Volkszeitung«-ban megjelent cikk alapján) *eklekti-*

kának tartom. Közölt-e még valamilyen lap recenziót Rosa Luxemburg könyvéről? »A Hamburger Echo«?, a polgári lapok?» [2]

Itt Lenin még csak különböző recenziókra alapozta a véleményét. Magától értetődik, hogy mások értékítélete őt nem elégitette ki, és az eredeti művel is meg kívánt ismerkedni. Egyértelműen kiderül, illetve bizonyítható, hogy Lenin már március vége előtt elolvasta Rosa Luxemburg könyvét. Kamenyevhez intézett levelében — amelyet a Marxizmus—Leninizmus Intézet szerint 1913. március 29. előtt írt — a következő sorokat találjuk: „Elolvastam Rosának a »Die Akkumulation des Kapitals« című új könyvét. Teljesen melléfogott! Meghamisította benne Marxot. Nagyon örülök, hogy Pannekoek is, Eckstein is, O. Bauer is egyöntetűen elítélte, és azzal érvelt vele szemben, amit én 1899-ben mondtam a narodnyikok ellen. Írni szándékozom Rosáról a »Proszvescsenyije« 4. számába.” [3]

1913 március—áprilisában a Krakkó melletti Poroninban Lenint a Luxemburgról írandó cikk gondolata foglalkoztatta. Ismételten áttanulmányozta „A tőke” kötetét, kivonatokat készített, táblázatokat állított össze. A tervezett cikk azonban a sajtóban sohasem jelent meg, és mind ez ideig kézirata sem került elő. Véleményünk szerint valószínűbb, hogy a cikk végül nem is készült el. A tőkefelhalmozás, az újratermelés és a realizálás fontos elméleti kérdések. Az adott időszakban azonban más kérdések kerültek előtérbe, váltak politikailag fontosabbá a nemzetközi munkásmozgalom szempontjából, és Lenin ezekre összpontosította figyelmét. Leninnél az elmélet, illetve az elméleti vita sohasem volt öncél, hanem — amint ezt egész tevékenysége is tanúsítja — a mozgalom előtt álló konkrét feladatok megoldásának elősegítője. A 90-es években Lenin azért foglalkozott oly sokat az újratermelés kérdéseivel, a narodnyikokkal, és a „legális marxistákkal” folytatott vitában azért írt erről a problémakörrel olyan szenvedélyesen, mert az arra a kérdésre adott válasz, hogy mi lesz a „kapitalizmus sorsa Oroszországban”, egyben a munkásosztály jövőjének, önálló forradalmi pártja létjogosultságának elismerését (marxisták, Lenin) vagy tagadását (narodnyikok, „legális marxisták”) is jelentette. [4] Az I. világháború előestéjén az önálló munkáspártok létjogosultsága többé már nem vita-kérdés, hanem tény. A marxizmus „tisztaságát” sem Rosa Luxemburgtól kellett elsősorban féltetni, hanem a II. Internacionálé, illetve a német szociáldemokrácia más vezető személyiségeitől. Feltételezhetően ezért nem készült el végül is a cikk.

Ilyen körülmények közt viszont csak Lenin kézirati hagyatékára, pontosabban néhány kéziratredékre szorítkozhatunk az adott kérdéssel kapcsolatban.

Lenin cikkírási szándékáról nemcsak a Kamenyevnek írt levél tanúskodik, hanem a „Rosa Luxemburg sikertelenül egészíti ki Marx elméletét” című cikk megmaradt tervezete is. A cikktervezet megtalálható a Leninszkij Szbornyik 1933-ban megjelent XXII. kötetében, [5] valamint az 1975-ben megjelent XXXVIII. kötetében is. [6] A cikktervezet eredeti szövege a következő:

(S.322)

Etwa:

- I. vor 14 Jahren. Нрд. – ки vs Мсты, Лега мсты и сд.
- II. Verdrehung bei RL
- III. Stellung des theor Problems

IV. Rosa Luxemburg's Kritik. Antikritik

V. Rosa Luxemburg's „Ergänzung”. Fehlschlag.

V. bis. Нем сд пресса и »склочка«.

VI. Dialektik Eklektik

VII. Импизм и реализм Мв. (Rothstein etc.)

Az „S.322” utalás Rosa Luxemburnak arra az állítására, hogy az egyszerű újratermelés marxi elemzése implicite tartalmazza a felhalmozási probléma megoldását is, és ez lehetővé teszi, hogy kiegészítsék (zu ergänzen) az elemzést azzal, ami a sémából hiányzik. [7]

A cikktervezet szövege — a rövidítések feloldásával — magyarul a következőképpen adható vissza.

I. 14 évvel ezelőtt. A narodnyikok a marxisták ellen.

A legális marxisták és a szociáldemokraták

II. Rosa Luxemburg ferdítései

III. Az elméleti probléma beállítása

IV. Kritika Rosa Luxemburg részéről. Antikritika

V. Rosa Luxemburg „kiegészítése”. Sikertelen kísérlet

V. bis. A német szociáldemokrata sajtó és az „intriha”

VI. Dialektika és eklektika

VII. Az imperializmus és az értéktöbblet realizálása (Rothstein stb.).

A cikktervezet csak sejtetni engedi, hogy Lenin milyen fő kérdésekkel akart foglalkozni, az azonban ismeretlen számunkra, hogy konkrétan mit is írt volna. Ezért különös figyelmet érdemel a Lenin Összes Műveiben sem szereplő két anyag: 1. Lenin megjegyzései Rosa Luxemburg „A tőkefelhalmozás” című könyvéhez; 2. a társadalmi termék szerkezetváltozását társadalmi-gazdasági formációnként szemléltető táblázatok.

A „*Magjegyzések R. Luxemburg »A tőkefelhalmozás« című könyvéhez*” című anyag a Leninszkij Szbornyik XXII. kötetében látott napvilágot. [8] Lenin „A tőkefelhalmozás” olvasásakor duplán összehajtott papírlapokra írta megjegyzéseit. A megtalált és közzétett anyag nem vonatkozik az egész könyvre. Nem kerültek elő a könyv 32—159 és 168—243 lapjáig (az első német nyelvű kiadás lapszámai) terjedő részeire vonatkozó megjegyzések. Valószínű, hogy a feljegyzéseknek ez a része elkallódott. A kék és piros irónnal írt jegyzeteket egyértelműen a könyv olvasásakor vetette papírra Lenin. Sok esetben csak egyes szavakat, kifejezéseket emelt ki a könyv eredeti szövegéből, hol „!?” , hol „!!” jelekkel, hol pedig a jól ismert „NB” jelével és néha bármely utaló jel nélkül. Máskor megjegyzései kissé részletesebbek, azaz értelmezésre vonatkoznak, illetve tényleges megjegyzések. A megjegyzéseket nagymértékben rövidítve, német és orosz szavakat keverve írta le. A Leninszkij Szbornyikban Lenin megjegyzéseit előbb eredeti formájukban (4 lapnyi terjedelemben) közlik, majd ezeket lefordítva „tükörösen” egybevetik „A tőkefelhalmozás” azon részeivel, amelyekre vonatkoznak (41 próbetűs, nagy formátumú oldal). Ezt a Közgazdasági Szemle nem közölheti teljes terjedelmében. Ehelyett rövid áttekintést adunk Lenin mintegy 60 megjegyzéséről. Néhány általunk fontosabbnak ítéltet szó szerint ismertetünk, utalván Rosa Luxemburg könyvének oldalszámaira a magyar kiadás alapján.

Lenin megállapítja, hogy „A tőkefelhalmozás”-ban szereplő *több idézet*

(például a 28—29., a 30., a 33—34., a 285—287., a 288. lapokon) szó szerint megtalálható „*A kapitalizmus fejlődése Oroszországban*” című művében, és kijegyezte ezeket a helyeket.

Ugyancsak — mint helyében bárki más is tette volna — kiemeli a *V. Iljinre*, azaz a rá vonatkozó megállapításokat, olyanokat, mint például hogy V. Iljin „nem veszi észre” az igazi problémát Sismondinál (149. l.), V. Iljin kimutatta N-on és Sismondi hasonlóságát (263. l., 74-es jegyzet). A „V. Iljin »egyébként« »helyesebb« magyarázatát adja a külső piacnak, mint Sztruve és Bulgakov” (243. l., 98-as jegyzet) megállapításnál két felkiáltójelet tett a helyesebb szó után, és megjegyezte, hogy ez „nem világos, talányos kifejezés”. A Bulgakov, Tugan-Baranovszkij és Iljin nagy tévedése (251. l.) kitételhez az „NB” jelet rakta, feltehetően azt nehezményezve, hogy Luxemburg kikkel vonta őt egy csoportba, és ugyancsak „NB” jellel látta el azt az idézetet, amelyet Rosa Luxemburg tőle közöl a $\frac{c}{v}$ -ről a 250. lapon.

Lenin gúnyosan konstataálta — „ha-ha” megjegyzéssel és a nevek mellé tett felkiáltójelekkel —, hogy Luxemburg orosz *marxistának* minősíti Iszajevet, Kablukovot, Manuilovot (216—217. l.).

Több megjegyzésben szerepel az, hogy Rosa Luxemburg *ellentmond önmagának*, mai szóhasználattal öngólt rúg. Így például a 274. lapon a 4. ponthoz Lenin „NB R. Luxemburg ellen” megjegyzést fűzte, a 274—276. lapokon szereplő Marx-idézeteket a szerző ellen szólóknak tartotta. A 280. lapon közölt sémáról a kéziratban egy erős — a 30-as években az értelmező szótáraktól eltekintve nyomtatásban nem szereplő — kifejezés található, melyet a Marxizmus—Leninizmus Intézet „a példácska nem vág egybe” kifejezéssel helyettesített. A 362. lappal összefüggésben pedig Lenin a következőket jegyezte meg: „Egyiptom pusztulása Rothstein stb. alapján igen jó. Következtetés: vizilóbőr-korbács. Pontosan! Önmagát vágja R. Luxemburg! Nem az értéktöbblet realizálásáért, hanem a *kényelmesebb* kizsákmányolásért (korbács, olcsó munka stb.) áramlott be a tőke a vad országokba. Nagyobb a jutalék! Ennyi az egész. Földrablás (ingyenes ajándék), kölcsön 12—13 százalékos kamatra stb. stb. — íme, itt a *lényeg*. (Állami garanciák) stb. stb.”

Leninnél két olyan megjegyzés is található, amelyek *egy-egy fejezetre vonatkoznak*. Az egyik: „Furcsa!” 28. fejezet: Az árugazdaság kialakulása. Az elején: az értéktöbblet realizálása (S. 359. 2. sora a fejezetnek) (a magyar kiadás 319. lapja) — és elbeszélés az *ópium* erőszakos meghonosításáról Kínában! Az elbeszélés nagyon, de nagyon érdekes, részletes: hány dzsunka sülyedt el 1839. XI. 7-én stb.! Oh, tudományosság! A másik: „29. fej. Az ópium Kínában — idézet N-on-tól a bonanza farmról stb.-ről — viharok, a négerék kínzása Dél-Afrikában stb. Élénk, színes, tartalmatlan.”

Lenin jónéhány (kb. 15) megjegyzésében *helytelenített* valamit Luxemburg szövegében. Mivel azonban csak utalásokról van szó, ezek érthetően nem tartalmazzák annak indoklását, hogy Lenin miért nem értett egyet ezen esetekben a szerzővel. Így például a többi közt a 24—25. lapokon kifejtettekkel kapcsolatban megjegyezte, hogy „helytelen kérdésfelvetés: *individuatís*. Nem ez a vizsgálódás tárgya.” Luxemburg a 151—152. lapon a ricardiánusok (MacCulloch) „cselvágása”-ként tünteti fel, hogy azok az $A-P-A-t A-A$ -ként értelmezik. Lenin ehhez „nem ez a lényeg” meg-

jegyzést fűzte. Luxemburnak a 277—278. oldalon található — a bővített újratermelés marxi sémájára vonatkozó — eszmefuttatását, amelyet „ha a bővített újratermelés sémáját éppen a marxi elmélet szempontjából vizsgáljuk meg, akkor be kell látnunk, hogy ez több vonatkozásban ellentmondásban van az elmélettel” mondattal zárt le, Lenin „kezdettről — üres fecsegés” megjegyzéssel minősítette. Luxemburnak ahhoz a kitételéhez, hogy egyáltalán nem látható be, miért kellene minden termelési és fogyasztási eszközt csak tőkés módon előállítani (296. l.), Lenin csak annyit fűzött, hogy „nem tőkés módon!!!”. Ahhoz a luxemburgi megállapításhoz, amely szerint a tőkés termelési mód főleg az iparra korlátozódik (297. l.), Lenin a „ha-ha!!!” megjegyzést fűzte. A 299—301. oldalon kifejtettekkel kapcsolatban Lenin véleménye: „ez aztán a zagyvaság!!!”. Lenin ostobaságnak minősítette Luxemburnak azt a fejtegetését, hogy a nem tőkés környezet felvevőpiac az értéktöbblet számára (305. l.), illetve hogy a külföldi kölcsönökbe és részvényekbe történő tőkebefektetés szerepe a legjobb kritikai illusztrációja a felhalmozás marxi sémájának (354. l.), valamint a 29. fejezet végén (344—345. l.) az „itt kezdődik azonban a zsákutca” mondat utáni részt. Ehhez még azt is hozzáfűzte, hogy „Marx, Engels nem ismerete. Hibás.” Lenin szerint „gyökerében hibás!” a 25. fejezet bevezetőjében a korábbi vizsgálatoknak az a tömör összegezése, hogy „az első szakaszban már megállapítottuk, a felhalmozás marxi sémája nem ad választ arra a kérdésre, kinek a számára megy végbe tulajdonképpen a bővített újratermelés. Ha a sémát szót szerint vesszük úgy, ahogy a második kötet végül is kifejti, ez azt a látszatot kelti, mintha a tőkés termelés kizárólag a saját összértéktöbbletét realizálná, és a tőkésített értéktöbbletet saját szükségleteire fordítaná. Ezt a séma elemzésekor Marx is megerősíti, mivel ismételtlen megkísérli e séma körforgását csak pénzeszközökkel, vagyis a tőkések és munkások keresletével leírni, és ez a kísérlet végül oda vezet, hogy kénytelen deus ex machinaként bekapcsolni az aranytermelőt az újratermelésbe.” Az állandó tőkének a változó tőke rovására történő növekedésével kapcsolatban a 251—253. lapokon kifejtettekhez Lenin annyit tett hozzá, hogy „ez aztán a badarság!!!”, „(zagyvaság)”.

Több olyan megjegyzés található, ahol az *írásjelekből* (felkiáltó- vagy kérdőjelekből) *következtethetünk* arra, hogy Lenin nem értett egyet Rosa Luxemburggal. Például a 235—236. lapon kifejtettekben Lenin a „Bulgakov *szolgái módon!* követi Marx sémáit” kifejezést emelte ki, ami véleményünk szerint azt jelenti, hogy Lenin másként ítélte meg Bulgakovot, mint Rosa Luxemburg. A 283—285. lapokhoz, ahol Luxemburg a marxi újratermelési séma és a két osztály növekedése közötti kapcsolatot elemzi, Lenin a következőket fűzte: „Marxnál kifejezetten kizárja az I-nek > növekedését a II-nél”; „az I-nek a II-höz viszonyított gyorsabb fejlődése egyáltalán nem érhető el???”; „a séma kizárja az ugrásszerű bővülést!!! ellentmond a III. kötetnek!!!!”. A 303—304. lapokon a belső és külső értékesítési piac fogalmait tárgyalja Luxemburg, és ehhez „a külső piac = nem tőkés társadalmi környezet!!!” megjegyzést tette Lenin. „A tőkefelhalmozás” utolsó bekezdéséhez (385. l.) pedig négyszeres melléhúzással és NB-jellel a következőket írta: „A kapitalizmus »az első *propagandisztikus erejű* gazdasági forma«!!!”; „???” — és »az első, amely nem tud egyedül létezni a többi gazdasági forma nélkül«.”

A lenini megjegyzések közül — mint említettük — több mellett nem

található *semmiféle utaló jel* sem, és ezért nehezen dönthető el, hogy ezekben az esetekben Lenin egyetértett-e Luxemburggal, vagy esetleg hibáztatta őt. Példaként csak néhány ebből a csokorból: „általános *inkongruencia*» (NB) (válság)” (14. l.); „egyszerű újratermelés Kínában és az őskommunizmus” (19—20. l.); „a kapitalizmusban a bővített újratermelés új jellegzetességekre tesz szert” (20. l.); „A legális marxisták közül *(egyetlen kivételtől eltekintve)* senki sem került a forradalomban a proletariátus táborába” (217. l.); „A szocializmusban a termelési eszközök: fogyasztási cikkek arány *még gyorsabban* fog (kell) nőni” (252—253. l.); „a probléma megoldása a két szélsőség között” (303. l.) stb.

Nyomatékosan szeretnénk felhívni a figyelmet arra, hogy *a lenini megjegyzésekre* — különösen az utaló jel nélküliekre — csak igen *óvatosan hivatkozunk*, és így használjuk fel őket érvként vitapartnerünkkel szemben. Nem a legszerencsésebben járt el például A. I. Paskov sem, amikor „Lenin 90-es években írt közgazdasági munkái” című művében — amely egyébként az adott kérdés egyik legértékesebb szovjet monográfiája — a következőket írja: „Végül emlékeztetnünk kell V. I. Lenin azon közvetlen kijelentésére, hogy a szocializmusban a termelési eszközök termelésének gyorsabban kell növekednie, mint a fogyasztási cikkeknek. Rosa Luxemburg »Tőkefelhalmozás« című könyvével kapcsolatos, 1913-ban keletkezett megjegyzéseiben V. I. Lenin a kérdést érintve ezt írta: »A szocializmusban Pr(o)d(uktions)-m(ittel): K(o)ns(umtionsm(ittel)) még gyorsabban növekszik (muss)«, azaz a szocializmusban a termelési eszközöknek a fogyasztási cikkekhez képest még gyorsabban kell növekedniök. Igaz, hogy Leninnek ezeket a szavait inkább lehet úgy értelmezni, mint R. Luxemburg megfelelő szövegének egyszerű kijegyzetelését. Lenin megjegyzésének ilyen értelmezése esetén is igen fontos azonban az a tény, hogy Lenin, leírván Rosa Luxemburnak ezeket a kijelentéseit, se nem bírálja, se nem vonja kétségbe azokat, amit rendszerint nem tett meg R. Luxemburg azon kijelentéseivel, melyekkel nem értett egyet.” Majd a polgári közgazdászokkal foglalkozó bekezdés után így folytatódik a szöveg. „Néhány évvel ezelőtt a Szovjetunióban megérdemelten bírálták a szovjet »gyásközgazdászoknak« azt a csoportját, akik szerint a termelési eszközök termelése gyorsabb ütemű növekedésének törvénye állítólag csak a kapitalizmusban érvényes, a szocializmusban pedig ilyen törvény nincs. B. *Minc* lengyel közgazdász az utóbbi években írt műveiben tagadja ennek a törvénynek a létezését mind a kapitalizmusban, mind a szocializmusban. A termelési eszközök termelése gyorsabb ütemű növekedése törvényének tagadása a törvényre vonatkozó lenini tételek durva elferdítésén alapul.” [9]

Lenin Paskov által idézett megjegyzése a „A tőkefelhalmozás” 294. lapjára (a magyar kiadás 252—253. lapjára) vonatkozik. Néhány oldallal előbb Rosa Luxemburg arról ír, hogy a társadalomnak a rendelkezésére álló munkaidő egyre nagyobb hányadát kell termelési eszközök termelésére fordítania a fogyasztási cikkek termelésére fordított időhöz képest. Lenin szerint ez „kása”, azaz zagyvaság.

A másik anyagról — „A társadalmi össztermék szerkezetváltozását társadalmi-gazdasági formációnként szemléltető táblázatok”-ról — a szovjet társadalomtudományi irodalomban először 1974-ben esik szó. P. Fedoszejev, a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának alelnöke, „A fejlett szocialista társadalom felépítése a Szovjetunióban — a leninizmus eszméinek győzelme”

című cikkében a szocialista újratermeléssel foglalkozván a többi közt megjegyezte: „Nagy jelentőségűek ezzel kapcsolatban a nemrég megtalált és a Marxizmus—Leninizmus Intézetben megfajított, a közgazdasági elmélet kérdéseire vonatkozó új lenini anyagok. Ezek a Lenin által kidolgozott újratermelési sémák.” [10] A következő évben, 1975-ben, megjelenik a Leninszkij Szbornyik XXXVIII. kötete a Politizdat gondozásában, melyben megtalálható az a négy táblázat, séma, melyet Lenin mintegy „A tőkefelhalmozás” XXIII. fejezetében kifejtetteken elmélkedve, azokra adott válaszként állított össze. Ez az anyag magyar nyelven is megtalálható az OM Marxizmus—Leninizmus Oktatási Főosztálya gondozásában megjelenő „Tájékoztató” című időszakosan megjelenő kiadvány 1977. évi I. számában. A közgazdasági irodalomban az újratermeléssel foglalkozó tanulmányokban egyre gyakrabban hivatkoznak a szerzők ezekre a lenini táblázatokra. Egymás után jelennek meg a csak ezekkel a táblázatokkal foglalkozó cikkek. Az utóbbiak közül az olvasók figyelmébe ajánljuk P. Pavlov „A társadalmi termék újratermelésének lenini táblázatai” (Leninszkije tablici voszproizvodsztnva obščesesztvennovo produkta), [11] B. Braginszkij „A gazdasági fejlődés üteme és arányai a lenini újratermelési sémákban” (Tyempi i proporciji ekonomicseszko razvityija v leninszkij szhemah voszproizvodsztnva), [12] Dankó László „Lenin 1913-as írása a szocializma bővített újratermelésről, [13] V. Birjukov—V. Lebegyev „A lenini újratermelési táblázatok és a szocializmus közgazdasági elméletének néhány kérdése” (Leninszkije tablici voszproizvodsztnva i nyekotorije voproszi ekonomicseszkoj tyeorii szocializma) című tanulmányokat. [14]

A négy táblázatból az első három piszkozat, részváltozat, a negyedik pedig az összefoglaló tisztázat. Lenin a táblázatokban a számadatokat néhányszor megváltoztatva kereste a legmegfelelőbb variánst. Elvonatkozott a népesség növekedésétől, adottnak tételezte fel az 1 millió fős lakosságot. A táblázatokban a társadalmi-gazdasági formációk hármas bontásban szerepelnek: 2000 év prekapitalizmus (rabszolgaság és hűbériség), 200 év kapitalizmus és 100 év szocializmus. Az I. táblázatban a termelési eszközök és a fogyasztási cikkek arányát, illetve növekedésüket vizsgálta. A kapitalizmust megelőző társadalmakban mind a termelési eszközök, mind a fogyasztási cikkek a 2000 éves időszak alatt 100 százalékkal növekedtek, az évi növekedési ütem (számtani) átlaga tehát 0,05 százalék. A kapitalizmusban a termelési eszközök 1000 százalékkal, a fogyasztási cikkek 100 százalékkal növekedtek, az évi növekedési ütem ennek megfelelően 5, illetve 0,5 százalék. A szocializmusban mind a termelési eszközök, mind a fogyasztás 2000 százalékkal növekszik, azaz az évi növekedési ütem számtani átlaga 20 százalék, mértani átlaga 4,6 százalék.

A II. táblázat a társadalmi termék értékszerkezetét, az m -ből felhalmozásra fordított részt és a $c:v$ arányt tünteti fel. Az $m:v$ hányados a prekapitalista társadalomban 100 százalék $\left(\frac{100}{100}\right)$, a kapitalizmusban 150 százalék $\left(\frac{300}{200}\right)$ és a szocializmusban 200 százalék $\left(\frac{3000}{1500}\right)$. A prekapitalizmusban az m 50 százalékát, a kapitalizmusban 33 százalékát, a szocializmusban pedig 66 százalékát fordítják felhalmozásra. A $c:v$ hányados pedig 1:1, 5:1, $6\frac{2}{3}$:1. Ezeket

A társadalmi termék szerkezetváltozását társadalmi formációkként szemléltető táblázat

Megnevezés	"Állandó tőke" c	"Változó tőke" v	"Érték-többlet" m	Társadalmi össz-termék	Az m felhalmozásra kerülő része	A mun. tárgysz. tása	c:v	A munkások részesedése az új értékből	A kizsákmányolók tárgysz. tása	A személyes fogyasztás teljes nagysága*
2000 év rab-szolgaság és jobbágyság	2A +	2A +	2A =	6A	1/2A ^d	2A	1 : 1	50%	1 1/2A ^k	3A ^l 3,5A ^p
200 év kapitalizmus	100A +	10A +	20A =	130A	10A	10A	10 : 1	33%	10A	20A 21A
100 év szocializmus	10 000A +	500A + +700A ^a az m-ből = 1200A ^b	1000A =	11 500A	300A ^e	1200A ^h	20 : 1	67% ^j	—	1200A ^m 1025A ^r
Növekedés a szocializmusban a kapitalizmus-hoz viszonyítva	1 : 100	1 : 50 1 : 120 ^c munkások össz-fogyasztása	1 : 50	1 : 88	1 : 30 ^f	1 : 120 ⁱ				1:60 ⁿ 1:50 ^s
Növekedés a kapitalizmusban a prekapitalizmus-hoz viszonyítva	1 : 50	1 : 5	1 : 10	1 : 22	1 : 20 ^g	1 : 5				1:70 nem helyes, mert a felhalmozottm egy része is fogyasztás

Megjegyzés:

- a) első változat: 500A
- b) első változat 1000A
- c) első változat: 1: 100
- d) első változat: 1A
- e) első változat: 500A
- f) első változat: 1: 50
- g) első változat: 1: 10
- h) első változat: 1000A
- i) első változat: 1: 100
- j) a véglegesben 80 százaléknak kellene lennie.
- k) első változat: 1A
- l) a véglegesben 3 1/2 A-nak kell lennie
- m) első változat: 1000A
- n) első változat: 1: 50
- o) a véglegesben 1: 6-nak kell lennie
- p) a véglegesben 4A-nak kell lennie
- r) a véglegesben 1214A-nak kell lennie
- s) a véglegesben 1: 58-nak kell lennie
- t) ezt az arányt Lenin nem számította ki

* Lenin eredeti kéziratában ez az oszlop át van húzva. (A szerk.)

az arányokat a III. és IV. táblázatban azonban Lenin már megváltoztatta. Az I. és II. táblából is kitűnik azonban egy nagyon lényeges gondolat. A munkások fogyasztása a kapitalizmusban egybeesik a v -vel, a szocializmusban viszont ennél nagyobb. Mivel a szocializmusban ismeretlen a tőkésék fogyasztása, ezért az m felhalmozási hányada feletti rész a munkások személyes fogyasztását növeli. Ezt a gondolatot Lenin következetesen végigvitte mind a négy táblázatban.

A III. táblázat más abszolút számokkal és arányokkal megismétli a II. táblázatot, illetve azon túl tartalmazza a munkások részesedését az új értékből (Wertprodukt), valamint a társadalmi termék értékreszeinek növekedési arányát a megelőző társadalmi formációkhoz képest. A III. táblázat változatlanul beépül a IV. táblázatba, ezért adatait nem ismertetjük.

Mint már említettük — a IV. táblázat (lásd a 486. lapon) a tisztázat. Lenin ebben a táblázatban is több (11) javítást eszközölt. A személyes fogyasztás teljes nagyságának kiszámításakor Lenin először egyszerűen összegezte a v -t és az m -ből a felhalmozás után maradó részt, pontosabban a munkások fogyasztását, majd figyelembe vette, hogy a felhalmozott m egy része szintén a személyes fogyasztás bővítését szolgálja. Ezután így számította ki az utolsó oszlopot, de végül is az egészet áthúzta. Az állandó tőke, a változó tőke és az érték többlet idézőjelben való szerepeltetése arra utal, hogy a kapitalizmust megelőző és a kapitalizmus utáni társadalmakban Lenin más tartalmat tulajdonít ezeknek a fogalmaknak, mint a kapitalizmusban. A táblázatban az „A” bizonyos munkaidőnagyságot, illetve -egységet jelöl.

Nem feladatunk a táblázat részletes elemzése. Ez megtalálható az előbb már említett négy cikkben. (Lásd a 11—14. jegyzetet.) Csak néhány vonatkozásra szeretnénk felhívni a figyelmet. A szocializmus a kapitalizmusnál lendületesebben fejlődik. Minden növekedési arány a szocializmus fölényét mutatja, a szocializmus növekedési üteme nagyobb mértékben haladja meg a kapitalizmusét, mint a kapitalizmusé a prekapitalista formációét. Például a társadalmi termék esetében ez az arány a szocializmus és a kapitalizmus összevetésekor 88:1, a kapitalizmus és a kapitalizmust megelőző társadalmak összevetésekor 22:1, a nemzeti jövedelemnél ugyanezek az arányok 50:1, illetőleg 7,5:1, a munkások fogyasztásánál 120:1, illetve 5:1. Különösen ez az utóbbi lényeges. A II. táblázatnál már utaltunk arra, hogy — mai szóhasználattal élve — a szocializmusban mi az oka a munkabérialap és a fogyasztási alap eltéréseinek az utóbbi javára. További figyelmet érdemel az, hogy a nemzeti jövedelemnek a kapitalizmushoz viszonyított ötvenszeres növekedése a nemzeti jövedelem társadalmi terméken belüli arányának csökkenése mellett megy végbe. A nemzeti jövedelem a kapitalizmusban a társadalmi termék 23 százaléka, míg a szocializmusban 13 százaléka. A $c:v$ a szocializmusban igen magas, 20:1. A termelés „szerves összetétele” azonban a szocializmusban lényegében lassabban növekszik, mint a kapitalizmusban. A kapitalizmusban a megelőző társadalmakhoz viszonyítva tízszeres a növekedés (a prekapitalizmus 1:1-éről 10:1-re) a szocializmusban a kapitalizmushoz viszonyítva pedig csak kétszeres (a kapitalizmus 10:1-éről 20:1-re). A szocializmusban az m -ből történő felhalmozás rátája csökken a kapitalizmusbelihez képest. A kapitalizmusban 50 százalékos, a szocializmusban 33 százalékos. A táblázat nagyon lényeges mondanivalója, hogy a szocializmusban kiemelkedő szerepe van a hatékonyságnak. Ha ugyanis a szocializmusban a kapitalizmushoz képest a társadalmi

terméken belül csökken a nemzeti jövedelem hányada, a nemzeti jövedelemen belül csökken a felhalmozási ráta, de a társadalmi termék a kapitalizmuséhoz képest mégis megnyolcvannyolcszorozódik, akkor ez csak úgy lehetséges, ha nő a felhalmozás, illetve a termelés hatékonysága. Fontos következtetések vonhatók le a táblázatból az I. és II. osztály növekedési ütemére vonatkozóan is. *Lenin lényegében nem ért egyet Rosa Luxemburg azon állításával, hogy a szocializmusban az I. és a II. osztály növekedési üteme különbségének még nagyobbnak kell lennie, mint a kapitalizmusban, a két osztály növekedési üteme szerinte közeledik egymáshoz.*

Az eddig elmondottakból világosan kiderül, hogy Rosa Luxemburg „A tőkefelhalmozás” című műve komolyan foglalkoztatta Lenint. Az újratermelés kérdése 1913 elején ismét figyelmének középpontjába került, és *Lenin nem tekintette sikeresnek a marxizmus elmélet luxemburgi kiegészítését.*

Lenin igen nagyra értékelte Luxemburgot minden hibája és személyes nézeteltérései ellenére. Az Októberi Szocialista Forradalom győzelme után Lenin fontosnak tartotta Luxemburg műveinek összegyűjtését és kiadatását. Ezt egyértelműen bizonyítja az 1918. október 15-én Berzinnnek írt levele, illetve 1919. február 19-i távirata. Lenin a levélben „NB” széljegyzettel arra kéri Berzint — aki ekkor a svájci szovjet misszió vezetője —, hogy „Szedje össze a »Spartakus« teljes gyűjteményét, . . . s adja ki az egész gyűjteményt 4 nyelven. Junius* és Liebknechtet is”. [15] A táviratban pedig a lett szovjetkormány elnökének, Sztucskának és művelődésügyi népbiztosának, Berzinnnek a következőket írja: „Üdvözlöm a rigai német munkásoknak azt az elhatározását, hogy füzetekben kiadják Liebknecht és Luxemburg összes művét. Remélem, Önök mindenben segítségükre lesznek, és meggyorsítják ezt a dolgot, nekem pedig küldenek egy példányt.” [16] Rosa Luxemburgról, illetve életéről, tevékenységéről Lenin az „Egy publicista jegyzetei”-ben ad átfogóbb értékelést: „Paul Levi most nagy buzgalommal igyekszik érdemeket szerezni — írja Lenin 1922-ben — a burzsoázia és következképpen annak ügynökei, a II. és a II 1/2-es Internacionálé előtt azzal, hogy Rosa Luxemburnak éppen azokat a műveit adja ki újból, amelyekben nem volt igazsága. Erre egy orosz mese két sorával felelünk: a sas néha alacsonyabbra száll, mint a tyúkok, de a tyúk sohasem érheti el a sast. Rosa Luxemburg tévedett Lengyelország függetlenségének kérdésében; tévedett 1903-ban a mensevizmus megítélésében; tévedett a tőkefelhalmozás elméletében (kiemelés tőlem — M. I.); tévedett, amikor 1914 júliusában Plehanovval, Vanderveldével, Kautskyval és másokkal egyetemben, a bolsevikoknak a mensevikekkel való egyesülése mellett kardoskodott; tévedett 1918-as börtönleveleiben (de a börtönből való kiszabadulás után, 1918 végén és 1919 elején maga javította ki tévedései nagy részét). De a tévedései ellenére is sas volt, és az is marad; s nemcsak emléke lesz mindig drága az egész világ kommunistái számára, hanem életrajza és műveinek teljes gyűjteménye is (amellyel lehetetlen módon késlekednek a német kommunisták, akiknek csak részben szolgálhat mentésül az, hogy nehéz harcuk annyi áldozatot követelt) igen tanulságos lesz a kommunisták számos nemzedékének nevelése szempontjából szerte a világon.” [17]

Szovjet-Oroszországban fontosnak tartják Luxemburg műveinek újradatását, illetve orosz nyelven való megjelentetését. 1919-ben „Az általános sztrájk és a német szociáldemokrácia” valamint a „Társadalmi reform vagy

* Rosa Luxemburg álneve

forradalom”; 1921-ben „A tőkefelhalmozás” (1935-ig *hat* kiadást ért meg); 1922-ben „A tőkefelhalmozás, illetve mit csináltak az epigonok Marx elméletéből (Antikritika)”, valamint „Az orosz irodalom lelke”; 1923-ban „A szociáldemokrácia válsága”, „Koalíciós politika vagy osztályharc”, valamint a „Levelek a börtönből”, továbbá a „Levelek Karl és Luisa Kautskynak”; 1925-ben „Bevezetés a politikai gazdaságtanba” című művei láttak napvilágot orosz nyelven.

„A tőkefelhalmozás”-t megjelenése óta számosan értékelték és igen különbözőképpen. Már 1913-ban megjelent az első magyar nyelvű recenzió róla. „A könyv egy dogma-történelmi munka — írta a recenzens *Varga Jenő* —, minden reális elemzés nélkül, és emellett egész gondolatmenete teljesen hamis alapon épül fel. Ennek ellenére vannak érdekes részei, és olyanok számára, akik közgazdasággal speciálisan foglalkoznak, ha nem is pozitív tanulságokat, de igen sok anyagot nyújt a gondolkodásra.” [18] Vargát egyáltalán nem lelkesítette az, hogy „a műnek középpontját, gerincét szerzőnek a Marx által nyújtott megoldási kísérletek elleni polémiája képezi”. [19] Teljesen helytelennek és tarthatatlannak minősítette azt a tételt, hogy „a kapitalista akkumuláció tehát csak az esetben haladhat előre, ha nem kapitalisztikus piacokat lehet megnyitni és a kapitalizmus keretén belül el nem helyezhető, vevőt nem lelő árumennyiséget ott eladni.” [20] Ezzel ellentétesen ítélte meg „A tőkefelhalmozás” jelentőségét a 20-as évek elején *Lukács György*. A könyvet, amely „klasszikus és a forradalmi mozgalom kárára még mindig nem eléggé ismert és értékelt mű” [21] Luxemburg élete főművének tekintette, amelynek „tartalma az imperializmusnak mint a kapitalista fejlődés új, végső szakaszának elemzése; visszatérés Marx *igazi* módszeréhez; kísérlet annak *szelleme* segítségével megérteni az új idő problémáját; melyet az opportunisták Marx *betűire* támaszkodva nem tudtak és nem akartak meglátni.” [22] „Paradoxonnak hangzik — írta Lukács 1924-ben —, mégis azt kell mondanunk, hogy Leninnek az imperializmusról kialakított elképzelése egyrészt jelentős elméleti teljesítmény, másrészt viszont mint tisztán közgazdasági elmélet, kevés valóban új dolgot tartalmaz. . . Tisztán közgazdaságtani szempontból nem is hasonlítható a marxí újratermelési elmélet Rosa Luxemburgtól származó csodálatosan mély és nagyarányú továbbfejlesztéséhez.” [23] A két magyar szerző eltérő álláspontjához hasonlóan a nemzetközi közgazdasági és elmélettörténeti irodalomban — mind a marxistában, mind a polgáriban — Rosa Luxemburg művének a legkülönfélébb értékeléseivel találkozhatunk.

A Kossuth Könyvkiadó is méltóképpen járult hozzá a kiváló forradalmár emlékének ápolásához azzal, hogy a „Válogatott beszédek és írások” után végre magyar nyelven is hozzáférhetővé tette „A tőkefelhalmozás”-t, amely *fontos állomás* a modern közgazdaságtan fejlődéstörténetében, és amely közgazdász berkeinkben minden valószínűség szerint nagy érdeklődést vált majd ki, számos alkotó eszmecsere elindítója lehet, és gondolkodásra készíttet mindannyiunkat.

Hivatkozások

[1] Szpravocsnij tom, k polnomu szobranijju szocsinyenyij V. I. Lenina. 1. rész. Izdatyelsztvo Polityiceszknoj Lityeraturi, Moszkva, 1969. 347—348. l.

[2] Lenin Összes Művei, 48. kötet. Kossuth Könyvkiadó, 1976. 156—157. l.

- [3] Lenin Összes Művei, 48. kötet. Kossuth Könyvkiadó, 181. l.
- [4] Részletesebben lásd Mihalik István—Szigeti Endre: „Fejezetek a marxista—leninista közgazdaságtan történetéből”. Kossuth Könyvkiadó, 1970. 303—321. l.
- [5] Leninszkij Szbornyik, XXII. kötet. Partijinoje Izdatyelsztvo, Moszkva, 1933. 347—348. l.
- [6] Leninszkij Szbornyik, XXXVIII. kötet. Izdatyelsztvo Polityiceszkoy Lityeraturi, Moszkva, 1975. 86—87. l.
- [7] Lásd Rosa Luxemburnak „A tőkefelhalmozás” című könyvét. Kossuth Könyvkiadó, 1979. 291—292 l.
- [8] Leninszkij Szbornyik, XXII. kötet. Partijinoje Izdatyelsztvo, Moszkva, 1933. 348—390.
- [9] Paskov, A. I.: *Ekonomiceszkije raboti V. I. Lenina 90-h godov. Szocekgiz*, Moszkva, 1960. 167—168. l.
- [10] *Fedoszejev, P.*: *Posztrojenyije razvitovo szocialiszticeszkovo obscsesztva v SZSZSZR — torzsosztvo igye leninizma. Kommunyszit*, 1974. 2. sz. 24. l.
- [11] *Voproszi Ekonomiki*, 1976. 4. sz. Magyarul: Tájékoztató, 1977. 1. sz.
- [12] *Voproszi Ekonomiki*, 1976. 4. sz. Magyarul: Tájékoztató, 1977. 1. sz.
- [13] *A Politikai Főiskola Közleményei*, 1976. 3. sz.
- [14] *Ekonomiceszkije Nauki*, 1978. 1. sz.
- [15] Lenin Összes Művei, 50. kötet. Kossuth Könyvkiadó, 1977. 217—218. l.
- [16] Lenin Összes Művei, 50. kötet. Kossuth Könyvkiadó, 1977. 293. l.
- [17] Lenin Összes Művei, 44. kötet, Kossuth Könyvkiadó, 1975. 417. l. (A mese két sorát az eredeti orosz szöveg alapján újr fordítottuk.)
- [18] *Varga Jenő*: „A tőke akkumulációja.” *Husadik század*, XXVII. kötet. 1913. 521. l.
- [19] *Uo.* 522. l.
- [20] *Uo.* 524. l.
- [21] *Lukács György*: *Történelem és osztálytudat. Tanulmányok a marxista dialektikáról.* Berlin, 1923. Lásd Lukács György: *Történelem és osztálytudat.* Magvető Könyvkiadó, 1971. 596. l.
- [22] *Lukács György*: *Rosa Luxemburg: Tömegsztrájk. Előszó.* Bécs, 1921.
Lásd Lukács György: *Történelem és osztálytudat, Magvető Könyvkiadó, 1971. 181. l.*
- [23] *Lukács György*: *Lenin. Tanulmányok gondolatainak összefüggéseiről.* Bécs, 1924.
Lásd Lukács György: *Történelem és osztálytudat. Magvető Könyvkiadó, 1971. 50—51. l.*

Berend Iván:

ESZKÖZIGÉNYESSÉG ÉS FEJLESZTÉSI POLITIKA

A mű gazdasági fejlődésünk egyik kulcskérdésével, az igen aktuálissá és jelentőssé váló eszközigenységgel foglalkozik. A szerző tárgyalja az eszközigenység fogalmát, vizsgálja az elmúlt negyedszázad eszközigenység-változásának okait, és előrebecslések alapján felvázolja a várható jövőképet. A témát több oldalról közelíti meg. Egyfelől technikai-gazdasági felfogásból vizsgálja az eszközigenység volumenének változását, másfelől kísérletet tesz olyan gazdasági értékfelfogás bemutatására, amelynek alapján a munkaidőre visszavezetve kimutatható, hogy a különböző ágazatok termelékenységeinek változásai milyen módon befolyásolják az eszközigenység alakulását. Ezeket az elemzéseket a szerző hosszú idősorokra támaszkodva végzi el, és a magyar gazdaság jelenlegi és jövőbeli problémái szempontjából is fontos következtetésekre jut. A mű eddigi részei a szakember számára jelentenek elsődlegesen fontos ismereteket. A könyv viszonylag terjedelmes utolsó fejezete még a nem szakember számára is rendkívül érdekes olvasmány. Ebben a szerző az előzőekben ismertetett vizsgálódások, illetve elvi megállapítások alapján figyelemre méltó gazdaságpolitikai következtetéseket von le, s a jövő fejlesztéspolitikájának kialakításához számos elméleti és gyakorlati adalékkal járul hozzá. A mű elsősorban elméleti közgazdászok, kutatók, gazdaságpolitikuskok, irányító szervek dolgozói körében hasznosítható.

299 l., kötve 67,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

A világelelmezés és az élelmiszer-helyzet vizsgálatának módszertani kérdései

(Nemzetközi tanácskozás Lipcsében)

A szocialista országok tudományos akadémiáinak sokoldalú együttműködése keretében „A mai kapitalizmus” című témakörben rendszeres közös kutatás folyik. E munkához kapcsolódott a „Nemzetközi Agrárcsoport” 1979. december 3–8. között Lipcsében tartott XII. szimpoziona. A tanácskozáson öt ország agrárközgazdászai vettek részt, közöttük a Sipos Aladár akadémikus vezette öttagú magyar küldöttség.

Az állandó munkacsoport megalakulásakor a fejlett tőkésországok agrár-problémáinak vizsgálatát tűzte ki célul. Az eddigiek során két — egymással szorosán összefüggő — témakörben: a mezőgazdaság iparosításáról, valamint a vertikális integráció problémáiról folyt közös kutatás, illetve konzultáció. Az összehangolt munka eredményeit tanulmánykötetek, monográfiák és közös állásfoglalások tartalmazzák.

A lipcsei szimpozionon az elkövetkező öt év feladatait jelölték ki. Új, nagy téma került a programba: „A világelelmezés helyzetének problémái a kapitalizmus általános válságának körülményei között”. A decemberi tanácskozás fő feladata az volt, hogy módszertani elveket dolgozzon ki a konkrét vizsgálódásokhoz. 1980-ban Budapest lesz a tanácskozás színhelye, ahol a mezőgazdasági termelőeszközök és az élelmiszerek világpiacának alapvető tendenciái kerülnek napirendre a világelelmezés problémájával összefüggésben. Az 1981-ben, a Szovjetunióban megtartandó szimpozion tárgya „A mezőgazdaság iparosítása, valamint az élelmiszer-termelés és -fogyasztás strukturális változásai a fejlett tőkésországokban”, 1982-ben Bulgáriában pedig arra keresnek majd választ, hogy milyen hatásokat gyakorol a világelelmezési helyzet a nemzetközi gazdasági és politikai viszonyok fejlődésére. Ezt követi 1983-ban a lengyelországi tanácskozás, ahol a nemzetközi monopóliumoknak az élelmiszer-termelésben betöltött szerepéről lesz szó.

★

A lipcsei tanácskozáson tizenegy előadás hangzott el. Egy részük a szűkebb értelemben vett módszertani kérdésekkel foglalkozott, más részük a fejlett tőkésországok agrárkérdéseit tárgyalta, s voltak olyan előadások, amelyek a fejlődő országok agrárviszonyainak elemzéséből kiindulva vázolták fel a világelelmezési helyzet kutatásának lehetséges módjait, útjait.

V. A. Morozov „A világelelmezési probléma elemzésének lényege és módszere” című előadásában rámutatott arra, hogy a szocialista országokban az élelmezési probléma kutatásában mindeddig a történeti szemlélet uralkodott. A következően marxista történeti szemlélet segít elkerülni a téves felfogásokat, amelyek egyoldalúan túlhangsúlyozzák a termeléstechnikai, demográfiai stb. tényezők szerepét. A történeti szemléletű elemzés mutat rá arra, hogy az élelmiszer-ellátás „örök” gondja a legutóbbi évtizedekben a mezőgazdasági termelés társadalmaso-

dásának felgyorsulása, a kapitalizmus általános válságának elmélyülése, a tőkés világgazdaság átrendeződése stb. nyomán vált globális problémává. A jövőben az eddigieknél nagyobb figyelmet kell fordítani a jelenlegi helyzet mélyebb, sokoldalúbb elemzésére és a megoldások keresésére. Ez csak dialektikus módszerekkel és szemléletmóddal lehetséges. A legkülönbözőbb keretszempontokban fel kell tárni a világelelmélet témakörét, ha úgy tetszik, annak „funkcionális anatómiájára” van szükség. Elég arra utalnunk, hogy például a világelelmélet egyidejűleg gazdasági, társadalmi és politikai természetű, más vetületben nemcsak termelési, hanem forgalmi, elosztási és fogyasztási kérdés is. Alapvető jelentőségű az a felismerés is, hogy az élelmélet — habár lényegesen más tartalommal — nemcsak a fejlődő, hanem a szocialista és a fejlett tőkésországoknak is problémája.

A szintén szovjet *V. D. Martinov* előadása szorosan kapcsolódott Morozov előadásához. „A világelelméleti helyzet problémái” címmel előterjesztett tanulmány a téma főbb kérdéseinek rendszerezése nyomán jutott el a módszertani elvekhez, és főként a konkrét kutatási tematika összeállításához nyújtott hasznos adalékokat.

A szimpozion résztvevői nagy figyelmet szenteltek az élelméleti probléma polgári elemzésének. Ezzel kapcsolatban élénk érdeklődésre és kedvező visszhangra talált *Váczy Mária* „Az élelméleti probléma a világmodellekben” című előadása. Az előadás részletesen foglalkozott azzal, hogyan kezelik a polgári világmodellek az élelméleti kérdést, és ezen probléma megoldásának általuk felvázolt útjaival, módjaival. A vita résztvevői egyetértettek abban, hogy kutatásaink szempontjából fontos a polgári nézetek ismerete, mert nemcsak elemeznünk kell a világelelméleti helyzetét, hanem pozitív, az élelméleti probléma megoldását szolgáló stratégia kidolgozását is vállalnunk kell a szocialista világregiszterben.

A tanácskozás lengyel résztvevői a világelelméleti helyzet vizsgálatában felhasználható statisztikai eljárásokról, mutatókról szóló előadásokat tartottak. Munkájukban nagymértékben támaszkodtak a különböző ENSZ-szervezetek és -tanácskozások, mindenekelőtt a FAO anyagaira.

J. Rowinski „A világelelméleti helyzet mutatói” című referátumában abból a kézenfekvő ötletből indult ki, hogy egyes országok, illetve régiók élelméleti

helyzetét elvileg egy $\frac{z}{p_0}$ hányadossal lehetne jellemezni, ahol z az időegység alatt rendelkezésre álló élelmiszerkészlet, p_0 pedig az ugyanazon időegység alatti fiziológiai szükségletet jelenti. Rámutatott azonban arra, hogy a gyakorlatban egy ilyen mutató nem számszerűsíthető. Különösen nehéz feladat a fiziológiai szükséglet tudományos pontosságú meghatározása. Ez utóbbival kapcsolatban érdekes volt *G. Dybowski* tanulmánya, amely az emberi fehérje-szükségletekkel kapcsolatos nézetek fejlődéséről adott rövid áttekintést. Mindkét előadás és az őket követő vita fontos tanulsága volt, hogy a világelelméleti kutatása eredményesen csak interdiszciplináris alapon művelhető.

S. Münch berlini professzor — az élelméleti kérdés rendkívül összetett voltának hangsúlyozása mellett — azt emelte ki, hogy alapvetően társadalmi problémával állunk szemben. A szocialista forradalom ugyan objektíve lehetővé teszi az élelméleti probléma megoldását, ez azonban nem automatikusan következik be.

G. Müller (NDK) „A mezőgazdasági termékek termelésének növekedési potenciálja és társadalmi korlátai az imperialista országokban” című előadásában áttekintette a fejlett tőkésországok mezőgazdaságának mintegy harmincéves fejlődését. Az elemzés kiterjedt a termelőerők fejlődésére is, de elsősorban azt bizonyította, hogy az élelméleti probléma társadalmi jellegű. Kiemelte azokat a kérdéseket, amelyekre különös gondot kell fordítani a téma kutatóinak. Érdekes volt az állammonopolista agrárpolitika és a világelelméleti helyzet összefüggéseinek tárgyalása. Élénk vitát váltott ki az előadónak az a megállapítása, hogy a mező-

gazdasági termelés kellő ütemű növelésének „ideológiai” korlátai is vannak, amelyek ugyan levezethetők a társadalmi-gazdasági alaphól, bizonyos értelemben mégis önálló szerepet játszanak.

Nagy teret kapott a tanácskozáson a fejlődő országok helyzetének, jövőjének elemzése. Az e tárgykörben elhangzott előadások főként módszertani elveket igyekeztek tisztázni. A vita indokoltságát tanúsítja, hogy három referátum címe előzetesen átfedéseket, ismétléseket ígért, valójában mindhárom előadó önálló — bár elvileg nem különböző — módszertani ötleteket adott. Így *H. Schilling* (NDK) „Az élelmiszerkérdés kieleveződése a fejlődő országokban a neokolonializmus viszonyai között”, *V. G. Rasztyannyikov* (Szovjetunió) „A fejlődő országok élelmiszer-problémájának természetéről” és *L. Angelova* (Bulgária) „Az élelmiszer-probléma elvei, lényege és következményei a fejlődő országokban” című tanulmánya.

Ma már teljesen nyilvánvaló, hogy a fejlődő országok élelmiszer-problémáját csak nemzetközi keretekben lehet megoldani. A fejlett tőkésországok erre irányuló kísérletei eddig lényegében eredménytelenek voltak, annak ellenére, hogy a „zöld forradalom” a neokolonializmus egyik mozgásformájaként helyenként látványos eredményeket mutatott fel. Az utóbbi időben aktivizálódtak azok a fejlett tőkésországok is, amelyek korábban nem voltak gyarmattartók. Nem tisztázott a multinacionális vállalatok szerepe sem a világelelmiszerkérdésében.

A marxista kutatóknak az eddigieknél nagyobb figyelmet kell fordítaniuk a demográfiai és az élelmiszer-probléma összefüggéseire. Érdekes párhuzamot vont *Rasztyannyikov* ebből a szempontból az ipari forradalom időszaka és a fejlődő világ jelene között. Az akkori élelmiszer-probléma „megoldását” a polgárság számára Malthus elmélete jelentette. A probléma lényegét tekintve akkor sem egyszerűen demográfiai jellegű volt, hanem összefüggött az iparosodás nyomán átrendeződött társadalmi termelés adott szerkezetével, a felgyorsult városiasodással. A fejlődő országokban ez ma is fontos tényezője az élelmiszer-probléma fokozódásának. A fejlődő világ lakosainak már ma is 26 százaléka él városokban, arányuk az előrejelzések szerint 1985-ben már mintegy 35 százalék lesz. Ez a körülmény önmagában új követelményeket támaszt a mezőgazdasági termeléssel, elosztással és forgalmazással szemben. Fontos összetevője az élelmiszer-probléma az urbanizációval együtt felgyorsult elszegényedési folyamat is.

A fejlődő országok hosszú távon sem képesek önerőből megoldani lakosságuk élelmiszer-ellátását. Érdekes viszont, hogy a fejlődő országok egy része (azok, amelyek a „zöld forradalom” révén viszonylag jelentősen növelték élelmiszer-termelésüket) súlyos élelmiszer-problémákkal szembe — fizetési mérlegük javítása végett — a gabona nagy részét exportálni kénytelenek.

J. Kleinsorge és *A. Siebert* (NDK) „Az NSZK agrárközgazdasági elméleteivel szembeni harc a fejlődő országok élelmiszer-problémájának összefüggésben” című referátumukban éppen a fenti megközelítések fontosságára mutattak rá.

A lipcei szimpozion nem alakította ki a világelelmiszer-probléma kutatásának egyedül alkalmazható módszertani rendszerét. Szükséges és hasznos volt azonban ahhoz, hogy a Nemzetközi Agrárcsoport munkája a következő években hasznos és gyümölcsöző legyen.

Váczy Mária—Czagyán László—Tóth László

M. von Hoffmeyer—J. V. Schrader: Drágulási hullám a nemzetközi nyersanyagpiacokon

(Die Weltwirtschaft, Tübingen,
1979. 2. sz.)

1979-ben a nemzetközi nyersanyagpiacokat a kereslet gyors növekedése és az előző évinél magasabb ütemű ár-emelkedés jellemezte. Ezt az irányzatot csak a legutóbbi hónapok romló konjunktúrája törte meg: a gazdasági tevékenység menetének változására érzékeny ipari nyersanyagok árszintje csökkent, aminek közvetlen oka a készletek felhasználása volt. 1979-ben — több tényező együttes hatásának következményeként — a korábbiakat meghaladó mértékben ingadoztak a fémárak: nőtt a bizonytalanság; sok országban erősödött az infláció; nyomottak voltak az árfolyamok az értékpapírtőzsdéken, s ez széles körű spekulációhoz vezetett. 1978/1979-ben számottevően módosultak a valutaárfolyamok, a többi között a nyersanyagárak jegyzésében főszerepet játszó dolláre és font sterlingé is.

Az 1979. év ismét jelentős áremelkedést hozott az *energiahordozók* piacán. A legjelentősebb energiaforrás, a kőolaj mintegy 70—80 százalékkal lett drágább. Ez alaposan megnövelte a színesfémek feldolgozásának a költségeit is. Ami a mezőgazdasági nyersanyagokat illeti, az energia megdrágulása a természetes anyagok előállításainak kedvezett: a szintetikus anyagok (műgumi, műszálak) előállításához ugyanis igen sok energiára van szükség. Ez utóbbinak a megdrágulása ha megfordítani nem is tudta, de mindenesetre lelassította a természetes eredetű anyagok háttérbe szorulásának folyamatát.

Az energiahordozók és a nyersanyagok ára hosszabb időt tekintve is eltérően alakult: míg 1973 második negyede és 1979 novembere között a nyersolajárak (dollárban) 700 százalékkal növekedtek, addig a színesfémek ára átlagosan csak 75 százalékkal emelkedett. A két termékcsoport árai csak nagyon rövid időn keresztül, az 1973. évi fellendüléskor haladtak egymás mellett, amikor az óriási kereslet a nyersanyagok árait is magasra hajtotta. A nyersanyagárak azonban a válság következtében erőteljesen visszaestek, s így az előállításuk során sok energiát igénylő színesfémek sem drágultak jobban, mint a többi nyersanyag.

(Megjegyzendő, hogy — a várakozásokkal ellentétben — az energiaköltségek rendkívüli növekedése nem vezetett a másodlagos felhasználás arányának ugrásszerű emelkedéséhez: hiába jár tehát óriási energiamegtakarítással a „recycling”, más jövedelmezőségi szempontok eddig útját állták elterjedésének. Az újbóli felhasználás aránya a színesfémek közül az ólom esetében a legnagyobb, 55 százalék, a cinknél a legkisebb, 15 százalék.)

A színesfémpiacokon 1979 folyamán lelassult az 1978 közepén kezdődött áremelkedés. 1979 novemberében a londoni jegyzések átlagosan 17 százalékkal haladták meg az egy évvel korábbi szintet. Meglehetősen nagy eltérést figyelhettünk meg a londoni és a New York-i árakululás között. Az eltérés elsősorban a font dollárárának a változásaira vezethető vissza. Az amerikai tőzsdén — a piac oligopolisztikus jellege miatt — az árak hullámozása jóval enyhébb volt, mint a szabadabb londoni piacon. A korábbi évek gyakorlatától eltérően jelentős vásárlókként jelentek meg néhány színesfém (különösen az ólom és az ón) piacán a szocialista országok, elsősorban a Szovjetunió.

1979-ben változás állt be a *mezőgaz-*

dasági nyersanyagok árirányzatában. A fejlett tőkésországok konjunktúrája alakulásának következményeként csak kismértékben nőtt a kereslet, míg a kínálat dinamikusan bővült. Az árak így a nyár elejéig elért értékek körül ingadoztak, és összességükben csak 10 százalékkal haladták meg az 1978. végi szintet.

A *gyapot* termelése jelentősen nőtt, amiben a kínálat 30 százalékát adó Egyesült Államok jó termése játszott a főszerepet. Ugyanakkor a legfontosabb piacok felvevőképessége nem követte a kínálat bővülését, ezért növekvő készletfelhalmozásra kell számítanunk.

A gyapotkereslet jövőbeli alakulását — a fejlett tőkésországok gazdasági növekedése mellett — alapvetően a műszálak által támasztott verseny befolyásolja. Mivel ez utóbbiak előállítási költsége az energia megrámulása miatt nőtt, valószínű, hogy a pamutszálak háttérbe szorításának irányzata legalábbis lelassul. (1978/79-ben a pamutszálak a textilipar felhasználásának 47,5 százalékát tették ki.)

A *gyapjú*nak nemcsak a kínálata, hanem a kereslete is csökkent. Az utóbbi csökkenése azonban meghaladta az előbbiét, így az ár nem növekedett. Ausztrália és Új-Zéland, a két legfontosabb exportőr igyekezett feltölteni készleteit. A juhállomány azonban már túljutott a korábbi mélypontra, és ezért középtávon a gyapjúkínálat dinamikusan növekedése várható.

A *kaucsuk* árának 1976 óta tartó emelkedése is megtört, mert a világ gépkocsipara jóval kisebb keresletet támasztott az abroncsok alapanyagául szolgáló kaucsukkal szemben, mint a korábbi években. Így az addig nem került sor nagy áresésre, az kizárólag annak tudható be, hogy (a gyapottal kapcsolatban elmondottakhoz hasonlóan) a helyettesítő anyagoknak, a műguminak az ára is érzékenyen reagált az energia-költség növekedésére. A természetes kaucsuk árának stabilitására csak akkor van remény, ha az 1979 októberében az UNCTAD keretében létrehozott Nemzetközi Kaucsukegyezmény résztvevői az árakat a várható irányzatok

szigorú figyelembevételével határozzák meg. A korábbi nyersanyagegyvezmények példája ugyanis arra figyelmeztet, hogy a túl magas ár a szükségletekhez képest túlságosan megnöveli a termelési kedvet, így az ár fenntartására pótlólagos pénzforrások bevonására van szükség.

A *gabonatermelés* az 1978/1979-es csúcshoz képest a folyó gazdasági évben előreláthatólag csökkenni fog: a búzáé 10 százalékkal, a takarmánygabonáké kevésbé, mindössze 2 százalékkal. Mivel a fogyasztás várhatóan tovább nő, a készletek a korábbi szintről, a világtermelés 25 százalékáról 20 százalékra esnek vissza. A takarmánygabonáknál a kereslet és a kínálat kiensúlyozottabb.

Az összesített adatok mögött jelentős területi eltérések állnak. Az Egyesült Államokban például rekordtermést takarítottak be, míg a Szovjetunióban a termés a megelőző évek mintegy háromnegyedére esett vissza. Kelet-Európa több államában szintén a vártnál rosszabb eredmények születtek, így a búza világkereskedelme 1979/1980-ban mintegy 11 százalékkal nő, és eléri a 180 millió tonnát. A legnagyobb mennyiséget, 110 millió tonnát az Egyesült Államok exportálja. A Szovjetunió importigénye kb. 32 millió tonna. Az eddig ismertté vált adatok birtokában különösen a búza vetésterületének a növekedésére számíthatunk, ami azonban a készletezés rugalmassága miatt nem eredményezi az árak lemorzsolódását.

(A Szovjetunió elleni gabonaszállítási embargót Carter a cikk elkészülte után hirdette meg, az árak ezért a szerzők által előrejelzettől eltérően alakulnak. — A szerk.)

A *cukor* termelése sem éri el a fogyasztás mértékét, így (1973/1974 óta először) csökkennek a készletek, amelyek 35 százalékos értékükkel jóval meghaladják a szokásos szintet. A nagy készletek ellenére az ár 1979 közepe óta csaknem 80 százalékkal emelkedett, és most lépte át először a Nemzetközi Cukoregyezményben előírt fontonkénti 11 centes árküszöböt. A cukorkínálat csökkenése elsősorban az egyesült ál-

lamokbeli, a brazíliai és az indiai termelés visszaesésének tudható be. Brazília termelését a Cukoregyezmény szellemében korlátozza, ugyanakkor határozott lépéseket tesz a cukornádból történő alkoholelőállítás meggyorsítására, hogy olajbehozatalát ezáltal is korlátozza. (Megjegyzendő, hogy ilyen kísérletek több más országban is folynak. Egyelőre azonban csak akkor tekinthető jövedelmezőnek a növények energetikai felhasználása, ha olyan szempontokat is figyelembe veszünk, mint az ellátás biztonsága és a devizatakarékosság. Amennyiben a hagyományos energiahordozók tovább drágulnak, nem kizárt, hogy a megművelt földterület egyre nagyobb hányadát fogják az élelmiszer-termelés helyett ilyen célokra fordítani.)

Az *olajos magvak* és az olajpogácsa termelése az előző évihez képest 10 százalékkal nő majd. Az Egyesült Államok átmenő szójababkészlete a tavalyi 4,1 millió tonna helyett az idén 10,3 millió tonna lesz. Ennek ellenére az árak nem csökkennek, ami egyrészt az Egyesült Államok készletezésének, másrészt a nagy állatállomány miatti erős keresletnek tudható be.

Noha a *marhahústermelés* 5 százalékkal csökkent, az árak 1979 eleje óta alig változtak. Ennek oka a részben a jövedelmi hatások, részben a sertés- és baromfi-hús növekvő kínálata miatt mérséklődő marhahúskereslet. Mivel azonban 1980-ban a sertés- és a baromfi-állomány növelése várható, s ezért kisebb mennyiséget értékesítenek sertés- és baromfi-húsból, a marhahús ára ennek hatására valószínűleg enyhén emelkedni fog.

Az egyes *élvezeti cikkek* ára eltérően alakult. A kávé 1979 végén másfélszer annyiba került, mint ugyanannak az évnél az elején. A kakaó ára ugyanakkor 15, a teáé 10 százalékkal csökkent. Brazília kávétermelése tovább nőtt, és elérte a világtermelés 28 százalékát, de ez még mindig elmarad az 1976/1977-es katasztrofális fagykárok előtti mennyiségtől. Az időjárás 1979-ben is kárt tett a cserjékben, aminek következtében 1980/1981-ben újabb termelés-csökkenés várható. Az árak

ezért magasba szöktek, de a kereslet visszaesése miatt 1980-ban valószínűleg mérséklődni fognak.

Az 1980. évi kilátásokat összegezve a következőket állapíthatjuk meg:

1980-ban nem várható jelentős ár-emelkedés a nemzetközi nyersanyagpiacokon. A drágulás átlagos mértéke mindenképpen az 1979. évi 18 százalék alatt marad. Legalábbis erre következtethetünk Nyugat-Európa gazdasági növekedésének lelassulásából és az Egyesült Államok várható recessziójából. A kereslet tehát általában csökken, míg a kínálat növekedése tovább tart. A színesfémek piacán az 1979-ben kibontakozó irányzat tovább erősödik, azaz árcsökkenésre számíthatunk. A mezőgazdasági nyersanyagok piacán nagyjából változatlan lesz az árszint, de — különösen az élvezeti cikkek esetében — inkább enyhe áresés valószínű.

(Ism.: *Halm Tamás*)

D. Hamman: A Phillips-görbe, a racionális várakozások és a munkaerőpiac szerződésméleti szemlélete

(Konjunkturpolitika, Berlin, 1979. 3. sz.)

Hamman tanulmányában részletesen elemzi a Phillips-görbével kapcsolatos kutatások fejlődésének folyamatát, és azt a jelentős tudományos vitát mutatja be, amely immár több mint két évtizede tart, s az elméleti közgazdászok egész sorát foglalkoztatja.

A. W. Phillips 1958-ban állította fel tételét, amely szerint negatív kapcsolat van a nominálbérek emelkedésének üteme és a munkanélküliség szintje között. Ezt az összefüggést ábrázolja grafikusan a róla elnevezett görbe. *Lipsey* 1960-ban továbbfejlesztette a Phillips vizsgálódásának empirikus eredményeiből levont következtetéseket a túlkezesre vonatkozó modellje segítségével.

Samuelson és *Solow* vizsgálatokat

végzett a nominálbér-növekedés és az árszínvonal növekedése közti kapcsolatról. Megállapításaik a tőkés gazdaságpolitika számára a gazdasági beavatkozás gyakorlati receptjét kínálták: ha az infláció és a munkanélküliség között negatív kölcsönhatás van, akkor a gazdaságpolitikuskok választhatnak, melyiket tartják a súlyosabb bajnak, s azt orvosolhatják a másik rovására. Ennek feltétele a Phillips-görbe időbeli stabilitása.

Elsőként *Friedman* bírálta a Phillips-görbével leírt „trade-off” hatás időbeli változatlanóságának feltételezését. *Friedman* szerint a trade-off hatás csupán addig létezik, amíg a munkavállalók várakozásaikban csak a nominálbér emelkedésével számolnak, kivéve az árszínvonal addigi alakulását. Mihelyt azonban a munkavállalók az árszínvonal emelkedésével is számolnak, a munkaerő-kínálat visszaesik, és a munkanélküliség üteme ismét a régi, *friedmani* „természetes” szintre áll be. A munkanélküliséget csak rövid időre lehet az ún. természetes ráta alá szorítani. Az egyetlen, ami bekövetkezik: az infláció ütemének emelkedése a bér- és áremelések nyomán. A munkanélküliséget *Friedman* szerint a reális tényezők határozzák meg; a reáljövedelmek, a piac tökéletlensége, a preferenciák és a technológiai adottságok, s ezért csak akkor változik, ha ezek megváltoznak. A munkanélküliséget hosszú távon nem befolyásolhatjuk pusztán a nominális nagyságok megváltozásával.

Muth 1961-ben fogalmazta meg a *racionális várakozások* hipotézisét, amelyvel hozzájárult az infláció és a munkanélküliség kapcsolatát tárgyaló vita elmélyüléséhez. A racionális várakozások hipotézise szerint a gazdasági alanyok következetesen összehasonlíthatnak minden lényeges információt várakozásaik alakításában. A várakozások nem pszichológiailag meghatározott nagyságot jelentenek, hanem az adott t időpontban rendelkezésre álló lényegbevágó információk alapján matematikai modellek által meghatározott értékeket.

A Phillips-görbe továbbfejlesztéséhez döntő ösztönzést nyújtott *Lucas*, *Sargent* és *Wallace* is. Kutatásaikban arra törekedtek, hogy a tényleges nö-

vekedés és a trend eltérését, valamint a munkanélküliségi rátának a „normálistól” eltérő alakulását megmagyarázzák.

Samuelson mutatta ki, hogy nincs „autokorreláció” a múltbeli ármozgások és az árak jövőbeli alakulása között, ezért az utóbbiak nem prognosztizálhatók. A mindenkori árakat az adott időpontra jellemző olyan adottságok is befolyásolják, amelyeket előzőleg nem lehetett figyelembe venni: gazdaságpolitikai lépések, természeti tényezők, a spekuláció hatásai, külpiazi változások stb. Ezzel megmagyarázhatók a trendtől és a természetes munkanélküliségi rátától való véletlen eltérések, a hosszú távúak és tartósan egyirányúak azonban már nem. A gyakorlat azonban éppen ezt mutatja: a termelési kapacitások éveken át tartó viszonylagosan nagymérvű kihasználatlanságát és tartós munkanélküliséget.

Az ún. *szerződéselméletek* abból indulnak ki, hogy a munkavállalók és a munkaadók különböző okokból szűkségesnek tartják a munkaviszony hosszabb időre történő szabályozását. *Okun* ún. aukciós és nem aukciós munkaerőpiacot különböztet meg. A szakképzettséggel arányos a munkaviszony tartósabb szabályozásának igénye. A munkavállaló számára fontos, hogy nagy költség- és időráfordítással megszerzett szakképzettségét biztos, tartós állásban használhassa. A munkaidő is hasonló igénnyel jelentkezik; a felelősségteljes és hosszú ideig tartó kiképzést igénylő posztokat tartósan kívánja betölteni. Arra számít ugyanis, hogy nem mindenkor találhat megfelelő, tapasztalt szakembert. (A bizonytalanság elkerülésére irányuló törekvést a közönséges áruk piacán is megfigyelhetjük: a bonyolult termékek piacán a megrendelő megszokott és megbízható szállítójától rendel. Az ár helyett itt az elsődleges szempont a pontos szállítási határidő, a minőség, a vevőszolgálat és a szerviz. A termelési szerkezet gyors átalakítását az átalás magas költségei akadályozzák. A bonyolult termelőberendezéseken meghatározott technológiával, adott terméket lehet csak termelni.) A munkavállalók helyzete a szakképzettségtől függ. A segéd- és a betanított

munkások mobilitása nagyobb, a szak-képzettség hiánya miatt nem kötődnek az adott munkahelyhez. A munkáltató is könnyebben bocsátja el őket, részint az automatizálás miatt, részint pedig azért, mert a konjunktúra hanyatlásakor elbocsátott segédmunkások helyébe fellendülés idején könnyen toborozhat újakat.

A szakképzett munkaerő mozgékony-sága korlátozottabb, viszont megszer-zett pozíciója is szilárdabb. Szakkép-zettsége meghatározott, viszonylag szűk területen biztosít előnyt számára, hiszen eredeti szakmáján kívül más szak-mához nem ért, az átképzés pedig idő-és költségigényes.

A képzett munkás ugyanakkor kép-zettsége, tudása és tapasztalata miatt nehezebben pótolható, mint szakkép-zetlen társa, ezért nagyobb foglalkoz-tási biztonságot élvez.

Grossmann ennek megfelelően elkü-lönlítve elemzi a szakképzett és a szak-képzetlen munkaerő piacát, amelyeket „aukciós”, illetve „nem aukciós” mun-kaerőpiacként jellemez.

Milyen következmények adódnak a racionális magatartás hipotéziséből a stabilitást szolgáló politika számára?

Sargent és Wallace szerint a pénzügy-politikának számolnia kell azzal, hogy

a gazdasági alanyok a pénztömeg vál-tozását előbb-utóbb észlelik, s várako-zásaik kialakításakor figyelembe ve-szik, ezért a pénzügypolitika mozgás-tere korlátozott. A magánszektor a pénztömeg bővülésére áremeléssel is reagálhat (a gazdaságpolitika által el-várt mennyiségi alkalmazkodás he-lyett), ha az árrugalmasság ezt lehetővé teszi.

A stabilizációs politika azzal a furcsa hatással jár, hogy az árak és a bérek merevsége fokozódik (bérgaranciák és garantált árak; például a mezőgazda-ságban), ezzel párhuzamosan felerősöd-nek a konfliktusok, ami inflációhoz ve-zet.

A munkahely-keresési és a szerződési elmélet viszonyát elemezve megállapít-hatjuk: a két elmélet tartalmát illetően egymást kiegészítő jellegű, de időhori-zontjuk eltérő. A munkahely-keresési elmélet a rövid távú alkalmazkodásra irányít reflektorfényt, míg a szerződés-elmélet a tőke- és a munkaerőpiac hosz-szabb távú mozgását írja le. A szerző-déselmélet — a bérek és az árak rövid távú merevségéből kiindulva — a meny-nyiségi alkalmazkodás szükségességét bizonyítja.

(Ism.: *Kőrösi István*)

KOVÁCS GÉZA:
JÖVŐKUTATÁS ÉS TÁRSADALMI TERVEZÉS

A mű a szerző ugyancsak kiadónknál megjelent korábbi két könyvének folytatása. (A nagy távlatok és a tervezés — 1970; A jövő kritikus elágazási pontjai — 1975.) Ebben a könyvében Kovács Géza a jövőkutatás újabb kérdésfeltevéseit a tervezés-sel oly szoros összefüggésben tárgyalja, hogy a népgazdasági tervezés körét társa-dalmi tervezéssé tágítja. A feldolgozott témák rendkívül időszerűek, a felvetett prob-lémák évek óta — s egyre inkább — foglalkoztatják a társadalmi irányítás gyakor-latában, a gazdasági vezetésben, a tervezésben dolgozókat. Külön figyelmet érdemlő részek: az N-dimenziós terv ezés; a mérhetőség, az utópia és a jövőkutatás viszonya; a politikai prognózisok; a jövőtudat; az infláció és a tervezés összefüggései.

364 l., kötve 54,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

Tömpe István: Struktúraátalakító beruházási döntések

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1979. 327 l.

A szerző könyvében többre vállalkozik, mint ami a cím alapján sejthető. Bár az előszóban is elsősorban a gazdasági szerkezetet befolyásoló beruházási döntések elemzését ígéri, az olvasó ennél jóval többet kap: bőséges ismeretanyaghoz jut az 1968-as gazdasági reformtól napjainkig terjedő, sőt az azt megelőző évek beruházáspolitikájának összes lényeges kérdéséről.

A mű vezérfonala az alapvető világgazdasági változásokhoz, az új külső környezeti feltételekhez való alkalmazkodás gazdaságpolitikai, mechanizmusbeli, intézményi feltételeinek vizsgálata a beruházáspolitikai szemszögéből. A beruházási döntési rendszer alapelveit illetően a szerző messzemenően időszerűnek tartja az MSZMP 1966. évi IX. kongresszusának állásfoglalását, azt, hogy a beruházási döntést ott kell meghozni, ahol a legtöbb az információ, hogy alapvető szempont legyen a fejlesztések gazdaságossága, hogy növekedjék a verseny alapján igénybe vehető beruházási források aránya. A szerző terjedelmes elemzésben szembesíti a reformelképzeléseket napjaink realitásával: „A régi és az új mechanizmus talán a beruházások terén volt a leginkább folytonos... a technikai felszereltséghez képest a nemzetközi tapasztalatok alapján kétszeres-háromszoros a kivitelezési idő, a III–IV. ötéves terv során a szabadon felhasználható, de hitelversenyyel meghirdetett pénzeszközök gyakorlatilag nem működtek, tovább folytatódott a beruházások ötéves tervciklusa és hároméves belső (stop-go) ciklusa... Nem javult kellőképpen a tervszerűség... folytatódott a hiánygazdálkodás a beruházási piacon, megmaradt a vállalati és központi célinfláció.” (66. l.)

Mi a helyzet a struktúraátalakító beruházások területén? A szerző a beruházásokat céljuk szerint választja külön struktúraátalakító beruházásokra és rugalmasságnövelő, háttérfejlesztő beruházásokra. Értelmezésében struktúraátalakító beruházásnak a kompetitív szférában megvalósuló nagy volumenű központi fejlesztések számítanak. Az adott gazdaságirányítási feltételek között a gazdasági szerkezet átalakítását célzó törekvések eddig döntően a beruházások e típusában testesültek meg, míg a folyó termelés átrendezése hatékony eszközrendszer hiányában rendre elmaradt. Az évtizedek óta érvényesülő gyakorlat a döntéshozókat „hozzászoktatta” ahhoz, hogy a bármilyen szinten jelentkező feszültségeket ilyen típusú beruházásokkal oldják fel. Az állam — nem bízza a struktúra spontán átalakulásának gyorságában és kedvező irányában — tulajdonosi jogával élve beavatkozik a gazdasági folyamatba. Beavatkozása szükségszerűen csökkenti a nyereség szempont érvényesülését, ezáltal háttérbe szorítja a folyó termelés hatékonyságára irányuló követelményeket. A nyereségérdekeltség gyengülése arra kényszeríti a vállalatokat, hogy átvegyék a központ beruházási preferenciáit, és azonosulva a felsőbb szintű irányítás céljaival, azok vonalába illő saját beruházási javaslatokkal álljanak elő, így próbálva elverni a beruházási pénzek „felügyelőinek” jóindulatát.

Az állami beavatkozás fokozatos növekedése mutatkozott meg abban is, hogy a beruházási hitelezés gyakorlata eltért az eredeti — 1968-as — szándékoktól. A reform lényeges szerepet szánt, elsősorban a vállalati, dinamikus szinten tartó, háttérfejlesztő beruházások finanszírozásában, a hitelmechanizmusnak.

Ténylegesen azonban a hatékonyság szerinti rangsorolás helyett a naturáliákban tervező-gondolkodó központ preferenciái határozták meg a hitelek elosztását. Népszerű megfogalmazásban: a hiteleket „megpántlikázták” — azaz úgy állapították meg a hitelkontingenseket, hogy azok mindjárt a potenciális felhasználók szűk körét is meghatározzák. Emiatt 1969-től 1975-ig nem volt nyílt hitelverseny Magyarországon. Változást az 1975-ben meghirdetett „45 milliárdos” hitelakció hozott. Ez a tőkés piacokon is versenyképes árualapok bővítését célzó hitelverseny jelzi annak a felismerését, hogy a súlyosbodó külgazdasági helyzetben a korábbinál nagyobb teret kell adni a hatékonysági rangsorolás alapján eldöntött, gyorsan megtérülő beruházásoknak. A hitelversenyt meghirdető Magyar Nemzeti Bank a beérkező fejlesztési javaslatokat az eszközarányos nyereség, valamint — exportra szánt árukról lévén szó — a devizakitermelési mutató és a nettó dollárbevételekből való megtérülés alapján rangsorolta.

A sorolási mutatók helyes kiválasztása átvezet a beruházásgazdaságossági mutatók problematikájához. A szerző bemutatja a lehetséges megközelítések egész sorát, majd részletesen ismerteti az 1969 óta minden nagyberuházásra kötelezővé tett beruházásgazdaságossági számítást, az úgynevezett D-mutatót. E mutató azt jelzi, hogy az adott beruházás révén létrejövő kapacitás hányszor térül meg saját árbevételéből működésének első tizenöt évében.

Mellékletbe került, de mégis nagyon fontos a könyvnek az a része, amely a beruházási döntések és a KGST-piacok összefüggéseit vizsgálja. A KGST-együttműködés egyik nagy érdeklődésre számot tartó, sokat vitatott területe a beruházási hozzájárulások kérdésköre. A szerző részletesen bemutatja a beruházási hozzájárulások neuralgikus pontjait: az árproblémát, a kamatok nagyságának, funkcionálásának kérdéseit. Véleménye szerint annak eldöntésében, hogy bekapcsolódjon-e Magyarország valamely külföldi beruházásba, egyetlen gazdasági szempontnak kell érvényesülnie: az akció gazdaságosságának. A beruházási hozzájárulást nyersanyagproblémáink megoldásának egyik lehetséges, de jelenlegi formájában semmiképpen sem egyedüli formájának tartja.

Összefoglalva, a könyvnek erénye a téma széles körű áttekintése, a problémák lényegét kereső-feltáró tárgyalása. Gyengéje viszont a helyenként zavaróan elnagyolt kifejezőmód. A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó Időszerű közgazdasági kérdések sorozatának jó hagyományait folytatva, érdekes kézikönyv ajánlható nemcsak a beruházások problémáival nap mint nap találkozó, hanem az egyéb területeken dolgozó közgazdászoknak, valamint az egyetemi hallgatók részére is.

Richter Sándor

Vadász László: A műszaki fejlődés hatása a dán mezőgazdaságra

Akadémiai Kiadó, 1980. 394 l.

Ezekben a napokban jelenik meg a könyvesboltokban Vadász László új könyve. Témája a dán agrártermelés fejlődése, amelynek kivételes, élenjáró példája évtizedek óta joggal foglalkoztatja mind az agrár szakembereket, mind a közgazdászokat, mind pedig a szélesebb közvéleményt.

Ezt a kivételes, élenjáró példát segít megismerni a szerző munkája, mégpedig úgy, hogy közben magunkról, a magyar mezőgazdaságról is sok mindent megtudunk. Ígéretes és több szempontból sikeres vállalkozás eredményeinket a nemzetközi élvonalhoz tartozó ország mércéjével összevetni. Különösen korunkban, amikor új utakat keresünk: hogyan alkalmazkodjék élelmiszer-termelésünk a világgazdasági változásokhoz, amelyek közepette léteznie, sőt virágoznia kell.

Társadalmi és gazdasági téren igen sok eltérés van a dán és a magyar viszonyok között. Emeljük ki azonban azt a közös vonást, hogy mindkét ország szégyen bányakincsekben, ipari nyersanyagokban, és ezt jelentős részben exportképes mezőgazdasági termeléssel ellensúlyozza!

Vadász László rámutat arra, hogy az 5 millió lakost számláló Dánia évente 15 millió ember számára elegendő állati eredetű élelmiszert termel. Ennek kétharmadát — vagyis a teljes magyar népesség évi szükségletét — külföldön értékesíti. Sorra veszi, mik a dán mezőgazdaság világviszonylatban kiemelkedő teljesítményének forrásai.

Szemlélteti, hogy a dán mezőgazdaság sikerének egyik legfőbb titka: a farmerek kemény munkája.

Egy másik tényező, amelyet szintén bármely ország hasznosíthat: a takarékoság. A dán mezőgazdaság jellemzője a hagyományos természeti és más erőforrások maximális kihasználása. Ehhez azonban — a könyvben részletesen kifejtett körülmények folytán — a modern technikát képviselő eszközök alacsony kihasználása párosul. Feltehetően ez utóbbi a dán mezőgazdaság műszaki fejlődésének — a tulajdonviszonyok szabta korlátokkal összefüggő — legnagyobb ellentmondása.

Válasszunk ki néhány példát a könyv gazdag ismeretanyagából arra, hogyan használják ki adottságaikat a dán farmerek!

Dánia termőtalajának átlagos minősége, természetből kapott eredeti termékenység — a szerző vizsgálatai szerint — 15—20 százalékkal rosszabb a magyar talajokénál. A szilán talajt azonban emberöltőkön keresztül gondosan művelték, táperejét céltudatosan fokozták, a talaj vízháztartását költséges, de a többletjövedelemből megtérülő beavatkozásokkal szabályozták. A talaj táperő-visszapótlása — a kisebb műtrágyahasználat ellenére — bőségesebb és olcsóbb, mivel területegységre számítva fél évszázada háromszor annyi istállótrágyát hasznosítanak, mint mi.

A mezőgazdasági területhez viszonyított állatlétszám Dániában mintegy háromszorosa a magyarországinak, s az egy számosállatra jutó hozam is 26 százalékkal nagyobb. A magasabb takarmányhozamok és az állatállomány eltérő szerkezete mellett ennek megalapozásában a takarmányimporttal csaknem azonos súlya van a melléktermékek: a szalmafélék, a fölözött tej, a savó, a leveles répafej stb. felhasználásának. A tápértékben számított takarmányszükségletnek 14—15 százalékát importból, 12 százalékát melléktermékekből fedezik.

Az éghajlati adottságok miatt sok épületre van szükség. Az átlagosan 20—30 hektáros gazdaságok túlgépesítettek, gépeiket csak felelőre vagy még annál is kisebb mértékben használják ki. Az épületeket azonban hosszú ideig, 40—60 évig, sőt gyakran 100 éven át használják. Az épületberuházásra fordított összeg egyharmadát a meglevő épületek korszerűsítésére költik. A gépeket az eszmei elhasználódáson túl, esetenként 15—16 évig is működtetik.

Bemutatja a szerző a dán mezőgazdaság helyzeti előnyét is. Hangsúlyozza a dán gazdaság tőkeerejét, befektetésre váró pénzeszközeit, amelyek az agrártermelésben gyümölcsözően, magas kamattal voltak elhelyezhetők. Rendkívül nagy előny a fejlett infrastruktúra, a szolgáltató hálózat, az ipari háttér. A mezőgazdaságban a termelés, feldolgozás, értékesítés szövetkezeti szervezésével biztosították a kellő anyagi érdekeltiséget és egyöntetű, kimagasló minőségű áruk termelését. A mezőgazdasági keresők száma rohamosan csökkent, az aktív népesség 7 százalékára mérséklődött. Ez és a magas munkabér-színvonal igen erőteljesen ösztönözte a munkatermelékenység növelésére.

Az agrártermelés fontos tényezője volt a tejtermékek — elsősorban a vaj — és a baconsertés angliai piaca. Egészen a legutóbbi évtizedig a dán mezőgazdaság a világpiacon hatásoknak kitéve fejlődött, s csak a Közös Piac keretében vált általánossá a mezőgazdaság állami támogatása.

A könyv három fejezetből áll. Az első fejezet a dán mezőgazdaság adottsái-

gait, háttérét ismerteti. Vázlatos áttekintést ad a magyar nyelven hozzáférhető forrásmunkákról, Dánia természeti, történelmi, gondolkodásbeli múltjáról és jelenéről.

A második fejezet magasabb hőfokra emeli az érdeklődést. A növénytermelés, az állattenyésztés, a gépesítés és az élelmiszer-feldolgozás fejlődésének ismertetése bővelkedik elemzésekben, értékelésekben, következtetésekben. Kár, hogy az élelmiszer-feldolgozásról szóló részben nem kapunk eléggé konkrét képet arról, hogyan működik az a kapcsolati rendszer, amely a külföldi vevőtől a mezőgazdasági termelőig magas színvonalon szervezi a termelést.

A közgazdász olvasó nagy érdeklődéssel lát a harmadik fejezethez: a dán mezőgazdaság hatékonyságának vizsgálatához.

A dán mezőgazdaságban világviszonylatban is kiemelkedően magas az élő munka termelékenysége. A befektetések műszaki-gazdasági hatékonysága azonban egyre kedvezőtlenebb: 1950 óta csökken az egységnyi befektetésre jutó termelési érték. Ennek egyik igen jelentős tényezője a modern technika alacsony fokú kihasználása. Ugyanakkor a felhasznált termelőeszközök és a mezőgazdasági termékek árárányai hosszabb távon is a mezőgazdaság rovására módosulnak.

Az intenzív állattenyésztésre specializált dán mezőgazdaság 1 hektár mezőgazdasági területről mintegy kétszer annyi árut bocsát ki, mint a magyar. 1960 és 1975 között azonban, az értékesítési nehézségek és a gazdasági hatékonyság nagyfokú romlása miatt, a dán mezőgazdasági termelés lényegében azonos szinten maradt. Szerkezete azonban a gabona, a cukor és valamelyest a sertés- és baromfihús javára változott. Táplálkozástudományi megfontolások miatt nem növekszik az egy főre jutó élelmiszer-fogyasztás sem. Pedig a munkabérekhez képest az élelmiszerárak alacsonyak, mivel a munkatermelékenység mind a mezőgazdaságban, mind az annak termelőeszközeit gyártó iparágakban magas.

Tanulságos a több évtizedes fejlődés áttekintése. Hiányoljuk, hogy a legutóbbi évek fejleményeit a szerző még nem dolgozhatta fel. Így nem kapunk választ arra, hogyan tud szembenézni a dán mezőgazdaság az energiaköltségek és általában az ipari eredetű termelőeszközök árának növekedésével, továbbá az állati eredetű termékek nemzetközi piacának szűkülésével.

A könyv leíró jellegű, de igen sok elemzés, átfogó értékelés, következtetés található benne. Az elemzések nagyfokú szintetizálási készségről tanúskodnak. Bár esetenként kifogásolható a többszörös átszámítással közös nevezőre hozott adatok egybevetése, a segítségükkel általánosított következtetések azonban még ez esetben is helytállóan bizonyulnak. A gondolkodást jól segítik a szemléletes, derűs, mondhatnánk, „gondolkodtató” ábrák. Közülük némelyik szinte magáért beszél, mások viszont kevésbé kézzelfogható összefüggéseket mutatnak be. Mintegy 100 kép és ábra, több párbeszédű interjú mozgatja meg a képzeletünket, és segít ahhoz, hogy mindvégig érdeklődéssel olvassuk Vadász László sokoldalú, átfogóan értékelő munkáját.

Pálovics Béláné

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

Анна Гимеш, Бургерне

Рост венгерского хозяйства в 70-ых годах

В статье рассматривается, какие факторы привели в 70-ых годах к замедлению экономического роста в Венгрии. Автор развивает мысль о том, что причины, вызвавшие замедление, проявлялись уже в период, предшествовавший внезапному повышению цен на энергоносители. Часть их привела к замедлению роста мирового хозяйства и к сокращению или умеренному повышению спроса в мировом масштабе. Другая часть их была связана с внутренними экономическими обстоятельствами и обострилась в неблагоприятной международной экономической обстановке. Замедление роста — уже до повышения цен на энергоносители — вызвали следующие важнейшие внутренние факторы: негибкое приспособление предприятий к условиям международной конкуренции, замедление технического и научного развития, экстенсивный характер роста, иссякание требующихся для экстенсивного развития резервов рабочей силы и, наконец, недостаток в ресурсах рабочей силы и капиталовложений, требующихся для расширения третичного сектора. Упомянутые факторы ослабляли экспортную способность и после снижения спроса в импортирующих странах способствовали нарушению равновесия венгерского платёжного и внешнеторгового баланса.

Во второй части статьи рассматривается, при помощи какой экономической политики можно преодолеть трудности. Автор полемизирует с взглядом, согласно которому равновесие следует восстановить при помощи рестрикционной политики, дальнейшего замедления роста. По её мнению, при лучшем использовании возможностей, предоставляемых более ограниченными, чем ранее, ресурсами, как раз необходимо было бы достигнуть более оживлённого роста.

Дьердь Погань

Размышления о факторах, влияющих на человеческую деятельность

Автор, опираясь на результаты наук, занимающихся вопросами труда, различает при основных типах и нескольких подтипах факторов, влияющих на человеческую деятельность.

В числе первой группы факторов — факторов *принудительного типа* — он различает *физическое* (внехозяйственное) *принуждение*, которое было характерным для классовых обществ, предшествовавших капиталистическому строю; *юридическое принуждение*, характерное для позднего феодализма, которое, однако, имеет определённую (не определяющую) функцию как в капиталистическом, так и в социалистическом обществе. В капиталистическом обществе первостепенным средством влияния на человеческую деятельность является *экономическое принуждение*, имеющее место в видоизменённой форме и при социализме. Хотя и в различной степени и различным образом, как при капиталистическом, так и при социалистическом строе влияет *технико-организационное принуждение*. Наконец, при социализме существует *принуждение общественного характера*, связанное с тем, что общественное мнение осуждает тех, кто живёт не за счёт труда.

В формирующейся результате результатов человеческой деятельности значительная роль принадлежит другой группе факторов: *факторами препятствующего (органичивающего) типа*. Такими являются *тормозящие факторы физиологического, физического и психического типов*, а также тормозящие факторы *экономического, технико-организационного и общественного типов*.

Наконец, имеются *факторы стимулирующего типа*, в числе которых следует различать *материальные, моральные и связанные с трудом стимулы*, а также *стимулирование психологического типа*.

Влияющие на человеческую деятельность факторы — не считая одну-две устаревшие формы — оказывают воздействие более или менее совместно (хотя и не одинаковым образом, не в одинаковой степени и не в одинаковом направлении). Эффективность, значительность и роль отдельных факторов зависит от общественного строя; от квалификации, пола трудящегося; от характера выполняемого им труда и т. д.

Остановившись на материальных стимулах, автор констатирует, что при социализме трудящийся является собственником вдвойне. С одной стороны, он является участником государственной (коллективной) собственности на средства производства, а с другой стороны он является индивидуальным собственником своей рабочей силы. Общественная собственность на средства производства предполагает общественное усвоение, индивидуальная собственность на рабочую силу — разделение в форме заработной платы (т. е. не на основе собственности). Социалистическая коллективная собственность на средства производства одновременно исключает возможность эксплуатации, а товарный характер и наличие рынка рабочей силы при социализме предполагает связанны с индивидуальной собственностью на рабочую силу. Изложенное имеет определяющее значение в том отношении, что эффективное управление социалистическим хозяйством возможно только с использованием всей совокупности факторов, влияющих на результаты человеческой деятельности, а также возможностей хозяйственного типа, имеющихся в распоряжении предприятий и центрального управления.

Золтан Коломи

Гибкое планирование на предприятиях

Автор в своей статье исходит из опыта 50 венгерских и 4 английских предприятий. Он останавливается на трёх основных вопросах: 1. На *характерных чертах* и причинах гибкого планирования. 2. На сокращении *неопределённых моментов* в планировании и «подходе» к ним. 3. На *методах* и органичивающих факторах гибкого планирования. Гибкость планирования относительна: нет совершенно гибких или совершенно твёрдых планов. Для гибкого планирования характерно следующее: 1. «*Многозатяжное*» *принятие плановых решений*. Это рационально в том случае, если следующие друг за другом пересмотры и изменённые решения осуществляются на основе информации более надёжных, более близких к действительности, чем были те, которые имелись в распоряжении при принятии предыдущих решений; а также если принимающий решение имеет возможность выбирать из вариантов, отличающихся от оригинальной альтернативы. 2. Обеспечение «*следующей*», «*считающейся с будущим*» и «*активной*» *гибкости*. 3. Учёт вертикальных и горизонтальных *взаимозависимостей* между принимаемыми плановыми решениями. В случае венгерских предприятий обеспечению этого препятствуют «старение» среднесрочных планов и их твёрдые сроки. (96% изученных американских, японских и английских предприятий постоянно уточняют свои среднесрочные планы.)

Нешелесообразно любыми средствами стремиться к сокращению неопределённых моментов планирования. Поэтому имеют большое значение методы теории принятия решений, при помощи которых можно

принимать эффективные решения *без знания действительности*. Гибкость означает в первую очередь динамическое формирование количественных планов; стратегия изменяется редко, «промежуточные» цели — лишь в исключительных случаях, конечные цели не подвергаются изменениям. Из числа методов планирования внимания заслуживают главным образом *планирование различных вариантов будущего и планирование важнейших моментов*, а также *постепенное принятие решений*.

Ференц Ваги

Величина предприятий и концентрация в государственных хозяйствах

В усилении концентрации сельскохозяйственных предприятий понизилось влияние их объединений, и усилилось воздействие внутреннего накопления отдельных предприятий. В формировании величины предприятий изменение земельных площадей уже не находит отражения. Для быстрого прогресса концентрация предприятий характерно, что в 1977 году в 16 крупнейших госхозах (12% -ых общего числа хозяйств) было сконцентрировано около 26—28% производительных сил сектора, и они давали 37% общей продукции и 42% прибыли.

С точки зрения прибыли в расчёте на фонды эффективность хозяйственной деятельности крупнейших хозяйств превысила общий уровень эффективности всего сектора на 35%. В соответствии с этим их способность осуществлять развитие гораздо выше средней по сектору. На основе валовой продукции можно различать малые и средние, а также крупные хозяйства. Малые и средние хозяйства могут — главным образом за счёт своего амортизационного фонда — осуществлять инвестиции по замене использованных средств, то есть реконструкцию. Расширение мощностей при помощи крупных сумм капиталовложений характерно скорее для предприятий больше средних. В средних и меньших хозяйствах не наблюдаются характерные различия ни в производственной структуре, ни в технологии производства.

Концентрация госхозов превышает промышленную концентрацию. Условия использования преимуществ, вытекающих из расхождений в величине предприятий, отсутствуют как в экономической политике, так и в хозяйственной деятельности предприятий.

Золтан Краснаи

Структурная специфика внешней торговли малых стран-членов СЭВ с капиталистическими странами

В структуре экспорта шести стран-членов СЭВ (Болгарии, Чехословакии, Венгрии, ГДР, Польши, Румынии) в капиталистические страны, развивавшейся в период между 1965 и 1970 годами более или менее в соответствии с тенденцией развития мировой торговли, после 1970 года произошла перемена. В ответ на структурные изменения мировой торговли структура экспорта этих стран стала менее гибкой, повысилась доля вывоза более трудоёмкой и материалоёмкой продукции. С произошедшей таким образом деконцентрацией усилий по развитию экспорта и служащих этому ресурсов связано то, что на рынке товаров, играющих с точки зрения роста мировой торговли решающее значение, (машин и оборудования, химикатов) — за исключением некоторых видов продукции) — их позиции ослабли или в лучшем случае остались незначительными. Не удалось им устойчиво выйти за границы низкой доли рынка и в области промышленных полуфабрикатов и товаров широкого потребления, имеющих высокой удельный вес в их капиталистическом экспорте. Вследствие этого в 70-ых годах они попали в весьма невыгодное положение по отношению к «более развитым» развивающимся странам.

Проблемы неприспособленности сказались не только на экспортной структуре малых стран-членов СЭВ, но и в области выбора эффективных форм международного разделения труда. И хотя как раз во второй половине рассматриваемого периода — между 1970 и 1976 годами, и именно в динамичных промышленных отраслях — машиностроении и химической промышленности — развернулся процесс создания промышленных коопераций между Востоком и Западом, это не привело к значительному улучшению позиций отдельных стран-членов СЭВ на капиталистических рынках.

Бросается в глаза и тот факт, что вопреки различной степени гибкости систем управления в отдельных странах-членах СЭВ в структуре их капиталистического экспорта наблюдаются тождественные проблемы в приспособлении к обстоятельствам. Это указывает на то, что специфические черты систем управления оказались недостаточными для того, чтобы вызвать требующиеся структурные изменения в экспорте, наоборот — как раз в случае Венгрии — усиление напряжённых моментов во внешней экономике привело к возвращению механизмов принятия решений, характерных для централизованной системы управления.

Продолжение действия этих неблагоприятных тенденций может вызвать дальнейший эффект ухудшения структуры. Создаётся такое впечатление, что складывается заколдованный круг, в котором отставание, происшедшее в структурном приспособлении, порождает структурную задолженность, в свою очередь ухудшающую шансы и условия структурного приспособления.

Значительное изменение экспортной структуры, причём обеспечивающее динамичный рост и на более длительную перспективу; подключены к важнейшим тенденциям международного структурного преобразования в новых условиях неотделимы от тесного разделения труда между предприятиями, причём зачастую строящегося на участии в капиталовложениях, а также от создания требующихся для этого условий во внутренней экономике (системе управления).

Ласло Чаба

Сотрудничество между Востоком и Западом и система хозяйственного управления

В статье автор рассматривает, какая взаимосвязь имеется между положением, значением и перспективами экономических отношений между Востоком и Западом и внутренним хозяйственным механизмом социалистических стран, прежде всего — Венгрии. Он указывает на то, что ввоз капитала имеет по крайней мере такое же значение, как импорт технологии. В наше десятилетие импорт технологии сам по себе позволил осуществить существенную модернизацию, однако не был достаточным для балансирования внешнехозяйственного банса. Это в частности связано с отсутствием гибкости во внутреннем хозяйственном механизме, так как в основном централизованная система натурального планирования не способна обеспечить достаточно быструю адаптацию результатов технического развития в мирных целях. Степень сотрудничества в области кредитов имеет рациональные границы, определяемые как со стороны кредитора, так и дебитора. Задолжение выгодно только с целью осуществления структурных изменений, в противном случае оно приводит лишь к более позднему решению и усугублению экономических трудностей. Одностороннее выдвигание на передний фон сырьевого вопроса не обосновано, это лишь приводит к ограничению возможностей структурного приспособления к мировому хозяйству, а также к законному хозяйственного механизма. Выдвижение на

передний фон обмена деятельностью обрабатывающей промышленности потребовало бы децентрализованных форм управления; это способствовало бы и эффективному сотрудничеству в рамках СЭВ, так как разделение труда внутри СЭВ и между Востоком и Западом не являются альтернативными решениями. В венгерской экономике и в механизме хозяйственного управления начинается процесс *двустороннего* приспособления, в котором решающую роль должны приобрести объективные тенденции и требования международного экономического развития.

Балаж Ботош

Структурная политика и управление инвестиционной деятельности в ФРГ

Структурная политика и в ФРГ представляет собой важную составную часть государственной экономической политики. Под влиянием спада 1973—74 годов правительство, партия, общественное мнение были одного мнения о том, что необходимо улучшить прежнюю практику. В центре дискуссии стоял вопрос «каким образом?», и в этой полемике всё чаще поднимался вопрос планирования и управления инвестиционной деятельностью. Ибо в арсенале желающих активной структурной политики важную роль приобрела какая-либо форма центрального координирования, планирования и т. п. частных инвестиций. В статье даётся обзор о дискуссии, затронувшей вопросы цели, форм, организационных и прочих условий управления инвестиционной деятельностью. Он представляет соображения о косвенном (интервенционном) управлении инвестиционной деятельностью, имеющие наиболее широкий лагерь сторонников; прочие формы; мнения относительно обязательного заявления предпринимаемых инвестиций и их планирования. Заодно автор указывает на фундаментальные противоречия, из-за которых в этой области ничего не произошло несмотря на острые полемики, длившиеся уже несколько лет.

Иштван Михалик

Как реагировал В. И. Ленин на книгу Р. Люксембург «Накопление капитала»

В данной статье, написанной в связи с 110-ой годовщиной со дня рождения В. И. Ленина и выходом в свет на венгерском языке произведения Р. Люксембург «Накопление капитала», автор анализирует, как реагировал В. И. Ленин на эту книгу. Весной 1913 года Ленин серьёзно намеревался написать статью об этой книге. Но запланированная статья в печати не появилась, и рукопись её тоже не была найдена. По мнению автора эта статья не была написана Лениным, так как в тот период с точки зрения международного рабочего движения на первый план выдвинулись не теоретические проблемы накопления и реализации, а более насущные политические проблемы, на которых Ленин и сосредоточил своё внимание. Вследствие этого факта рукописные материалы Ленина приобретают очень большое значение. С тремя из них автор статьи знакомит читателей. Эти материалы следующие: 1. План статьи «Неудачная попытка Р. Люксембург дополнить теорию Маркса», опубликованный в Ленинском сборнике (XXII том, стр. 347—348) в 1933 году и в XXXVIII томе (стр. 86—87) в 1975 году. 2. «Замечания по поводу книги Р. Люксембург «Накопление капитала» (Ленинский сборник, том XXII, стр. 349—390). Автор подробно анализирует замечания В. И. Ленина, поскольку они до сих пор не были опубликованы на венгерском языке. Автором рассматривается около 60 замечаний Ленина; на некоторые из них он лишь ссылается, а некоторые, наиболее важные, приводит дословно. В то же время даются ссылки на те страницы книги Р. Люксембург, к которым относятся замечания В. И. Ленина. Автор настоятельно подчёркивает, что с замечаниями Ленина, особенно с теми, где отсутствуют его собственные пометки, следует обращаться очень осторожно, а тем более использовать их в качестве доказательств в дискуссиях. 3. «Таблицы, иллюстрирующие изменение структуры совокупного общественного продукта по общественно-экономическим формациям» (Ленинский сборник, XXXVIII том, стр. 88—91). Автор коротко рассматривает вышеуказанный материал, поскольку с анализом этих таблиц читатель может познакомиться на венгерском языке в статье П. Павлова, Б. Брагинского и Ласло Данко. По мнению автора, из таблиц можно сделать тот вывод, что Ленин не согласен с утверждением Р. Люксембург, что при социализме разница в темпах между I и II подразделениями должна быть ещё больше, чем при капитализме.

На основании рассмотренных рукописных материалов В. И. Ленина автор делает вывод, что книга Р. Люксембург «Накопление капитала» вызвала большой интерес у Ленина, и в начале 1913 года проблемы воспроизводства опять оказались в центре внимания Ленина. Хотя В. И. Ленин и считал неудачными дополнения Р. Люксембург к теории Маркса, всё же несмотря на все ошибки и расхождения во взглядах с Р. Люксембург, он высоко оценивал её заслуги.

SUMMARY OF THE ARTICLES

Mrs. Burger, Anna Gimes:

Growth of the Hungarian economy in the seventies

The article examines the factors causing a slowing down of growth of the Hungarian economy in the seventies. It explains that the causes releasing the slowdown were present already before the period of sharp price rises in the primary energies. Part of these has led to a slowdown of the growth of world economy and to the reduction or decelerating growth of world demand. Another part emerged from internal economic conditions but was felt more sharply in the unfavourable international economic environment. Deceleration was caused—already prior to the price rise in primary energy—by the following major domestic factors. Inflexibility of enterprises in adapting to the international conditions of competition, a slowing down of technical and scientific progress, the extensive nature of development while the labour reserves for such development became exhausted, and, finally, the scarcity of labour and investment resources for the expansion of the tertiary sector. These factors weakened export capacity and following the decline in the demand by importing countries they much contributed to the disequilibrium of the balances of trade and payments.

The second part discusses the economic policy to overcome these difficulties. The authoress challenges the view that equilibrium should be restored by means of a restrictive policy, by further slowing down growth. She is of the opinion that by well using the possibilities inherent in the more restricted resources growth should be precisely boosted.

György Pogány:

Reflections on the factors modifying human performance

Relying on the results of labour sciences the author distinguishes three main and several subordinated types of factors modifying performance.

Within the first group of factors, those of the coercive type, he distinguishes *physical* (extra-economic) coercion characteristic of the class societies prior to the capitalist order, *legal coercion* characteristic of late feudalism, but which, in restricted and specific forms, also has some (not determinant) function in both the capitalist and the socialist societies. In a capitalist society the primary tool for modifying performance is *economic coercion*, to be found in modified form also under socialist relations.

Though to different extent and in different ways, the *technical-organizational coercion* acts in both the capitalist and the socialist systems. Finally, under socialist relations there exists the *social coercion* deriving from the fact that public opinion detests living without working.

In the development of performance a considerable role is allotted to the other group of factors, those of the *hindering (restricting) type*. Such are the *physiological, physical and psychical inhibitions*, as well as the *economic, technical-organizational and social inhibitions*.

Finally, there are *factors of incentive type*, within which, again, the *material*, the *moral* stimulation as well as that *related to work* and the *stimulation of psychological type* have to be distinguished.

Apart from one or two obsolete forms, the factors modifying performance are acting in combination (though not in the same way, or to the same extent or in the same direction). The degree of efficiency of the individual factors, their importance and role depend on the organization of society, on qualification, sex, the importance of the work done etc.

When discussing the material incentives, the author states that the worker in socialism is owner in a double sense. On the one hand, he shares in the state (collective) ownership of the means of production and, on the other hand, he is private owner of his labour power. The means of production in socialist collective public ownership assume social expropriation, while labour power in private ownership assumes distribution of wage-type (and not of owner-type). Simultaneously, public ownership of the means of production makes exploitation impossible, and it is presumably the private ownership of labour power that causes the commodity character and the existence of the labour market in socialism.

Those outlined are determinant in that respect that the socialist economy can be effectively controlled only by using all factors modifying performance and the totality of management possibilities available to enterprises and to central control.

Zoltán Komonyi:

Flexible enterprise planning

The article sets out from the experiences of 50 Hungarian and 4 British firms. It discusses three major groups of problems: 1) The characteristics and causes of flexible planning. 2) The reduction of planning uncertainty and its handling. 3) The methods and limitations of flexible planning. The flexibility of planning is relative: there exists no completely flexible or completely rigid planning. The characteristics of flexibility are: I) The assertion of "multi-stage" plan decisions. This is rational if the subsequent revisions and modified decisions are made on the basis of more reliable information, truer to reality, than the informations that were available at the date of the earlier decision. Further, when the decision maker can choose also from variants different from the one originally planned. II) The assertion of a "closing-up", "forward looking" and "active" flexibility. III) Consideration of the vertical and horizontal mutual effects of the plan decisions. Their assertion is rendered difficult in the Hungarian firms by the "obsolescence" of medium-term plans and their fixed term. (The medium-term plans are continually updated in 96 per cent of the American, Japanese and British-firms investigated.)

It is not expedient to reduce the uncertainty of planning with every means available. This is why the methods of decision making theory are important with whose aid efficient decisions can be made even without the knowledge of reality. Flexibility means first of all the shaping of quantitative plans; the strategy is rarely modified, and "intermediate" goals only exceptionally, while final objectives not at all. From among the methods it is mainly the planning of several futures, the planning of points of emphasis and gradual decision making that deserve increased attention.

Ferenc Vági:

Size of the enterprise and concentration in state farms

In the growing concentration of enterprises the effect of the amalgamation of firms has diminished and that of the rising internal accumulation of enterprises has increased. Changes in land area are no longer expressions of the size of the enterprise. The fast advance of enterprise concentration may be characterised by the fact that in 1977 the 16 largest state farms (12 per cent of all farms) concentrated about 26–28 per cent of the productive forces of the sector, contributing 37 per cent of output and 42 per cent of profits.

By the size of profit per assets the efficiency of management of the largest firms exceeded the average efficiency of the sector by 35 per cent. Accordingly, they can better develop than the sector on average. By the value of output small, medium, and large farms may be distinguished. The small and medium farms make investments mostly from their depreciation allowance funds replacing their assets used up, so-called reconstruction investments. Expansions of capacity to be implemented with major investment are characteristic rather of farms which are larger than average. In the average farms and in those below the average no characteristic differences can be shown either in the structure of production or in its technology.

State farms are more concentrated than the industry. The conditions for exploiting advantages deriving from differences in the size of the farms are missing from both economic policy and enterprise management.

Zoltán Krasznai:

Structural characteristics of smaller CMEA countries in their trade with capitalist countries

In the trade of the six smaller OMEA countries (Bulgaria, Czechoslovakia, Hungary, GDR, Poland, Romania) with the West—developing between 1965 and 1970 on the whole in harmony with the development tendencies or world trade—a structural break occurred after 1970. To the structural changes in world economy they responded with a rigid export structure, by increasing the weight in their exports of labour and materials-intensive products. It was related to this deconcentration of export efforts and resources that their marginal market positions on the market of products securing technical progress and playing a determinant role in the growth of world trade (machines, chemicals) became eroded or conserved at the best—with a few exceptions. They could not break the limits of their low market shares for some longer time even on the market of industrial intermediary and consumer goods which have important shares in exports to the

West. As a consequence, in the seventies they got into a disadvantageous position relative to the "more developed" developing countries.

Problems of adjustment appear not only in the export structures of the minor CMEA countries, but also in their selection of the efficient forms of international division of labour. Although the process of bringing about East-West cooperations gained impetus precisely in the second half of the period investigated (between 1970-1976) and particularly in the dynamic industries—engineering and chemicals—this did not result in any considerable improvement of the western market positions of some CMEA countries.

It is also conspicuous that, in spite of the varying flexibility of the control systems in particular CMEA countries, the problems of adjustment in the structure of their exports to capitalist countries are of similar nature. This indicates that the particularities of the control systems proved to be unsatisfactory for bringing about the necessary changes in the structure of exports, and—precisely in the case of Hungary—mounting foreign trade tensions brought about a return of a decision mechanism characteristic of the centralized control system.

The persistence of these unfavourable tendencies may release further effects impairing the structure. A vicious circle seems to emerge where a lag in structural adjustment produces structural indebtedness, which further impairs the possibilities and conditions of structural adjustment.

A considerable changing of the export structure that would secure dynamic growth also for the longer perspective, catching up with the mainstream of international structural transformation is inseparable under the new conditions from a close inter-enterprise division of labour frequently related to capital investment and from the creation of domestic (economic control) conditions needed for this.

László Csaba:

East-West cooperation and the system of control

The article examines how the situation, importance and perspectives of East-West economic relations related to the internal economic mechanism of the socialist countries—first of all Hungary. It points out that the import of capital is at least of an equal rank to the import of technology. In our decade the import of technology has itself allowed considerable modernization, but it has not been sufficient to restore the balance of trade. This is also related to the rigidity of the internal economic mechanism, since the basically centralized planning system reasoning in physical terms is incapable of a sufficiently fast adaptation of the achievements of peaceful technical progress. The extent of credit cooperation has definite and sound limits on part of both the party extending and the one raising the credit. Running into debt is advantageous only if the aim is to promote structural changes, else it can only delay and aggravate the problems of the economy. A one-sided emphasis on the raw material problem cannot be justified, and would only delimit the possibilities of structural adaptation to the world economy. At the same time, it would rigidify the economic mechanism. The coming to the fore of exchanges of manufacturing activities would require decentralized forms of control. This manufacturing activities would require decentralized forms of control. This would promote also efficient cooperation within the CMEA, since division of labour within the CMEA and between East and West are no alternatives for each other. In the Hungarian economy and in its economic mechanism a bilateral adaptation process started in which the objective tendencies and requirements of the international economic development have to obtain determinant roles.

Budász Botos:

Structural policy and direction of investments in the German Federal Republic

Structural policy is an important part of government economic policy also in the GFR. Under the effect of the 1973-74 recession the government, the parties and public opinion agreed that the earlier practice had to be improved. The debates were centred around the question how this should be done, and the planning and direction of investment emerged with growing frequency. Namely, in the instrumentary of those wanting an active structural policy some kind of central coordination, planning of private investments obtained an important role. The article reviews the debate about the purpose, forms, organizational and other conditions of directing investments. He presents the ideas about indirect intervention in investments, the supporters of which are most numerous, the other forms, the obligation to give notice, and the standpoints regarding the planning of investments. At the same time he points out the basic contradictions on account of which nothing has happened in practice after the sharp debates of long years.

István Mihálik:

Lenin's comments on Rosa Luxemburg's book: „The Accumulation of Capital”

Related to the 110th anniversary of Lenin's birth and the publication in Hungarian of R. Luxemburg's book: "The Accumulation of Capital" the author presents in his article Lenin's reaction on the book. In spring 1913 Lenin seriously contemplated to write an article about R. Luxemburg's book. But the planned article never appeared in print, nor was its manuscript found. In the author's opinion it was not written at all, since at the date in question Lenin concentrated on problems more important for the international worker movement—although the accumulation of capital and its realization are otherwise important in themselves. Under such conditions, the manuscripts found in Lenin's heritage are particularly important from the aspect of the history of theory. The author reviews three of them. 1) The draft of an article: "Rosa Luxemburg's unsuccessful attempt at complementing Marx's theory", published in the *Leninskij Sbornik* (Vol. XXII, pp. 347-348 in the 1933 edition and Vol. XXXVIII, pp. 86-87 in the 1975 edition). 2) "Lenin's comments on the book by Rosa Luxemburg entitled "The Accumulation of Capital" (*Leninskij Sbornik*. Vol. XII, pp. 349, 390). The author reviews Lenin's comments in greater detail, since they have not yet been published or reviewed in Hungarian. He surveys about 60 comments of Lenin, some only by references, some quoting *verbatim*, indicating the pages in R. Luxemburg's book to which the comments refer. The author emphatically warns that the Leninian comments, particularly those without page reference should be handled cautiously and used with care as arguments in a debate. 3) "Tables reviewing the changes in the structure of the gross social product by socio-economic formators." (*Leninskij Sbornik*, Vol. XXXVIII, pp. 88-91). These the author discusses but briefly, since the Hungarian reader may become acquainted with them from the articles by P. Pavlov, B. Bragin'skij, L. Dankó. In the author's opinion from the tables the conclusion may be drawn that Lenin did not agree with the statement of R. Luxemburg according to which the difference between the growth rates of Department I and Department II has to be even greater in socialism than it is in capitalism.

From the manuscripts the author establishes that Lenin was seriously engaged in R. Luxemburg's: "The Accumulation of Capital". The problem of reproduction came in early 1913 again into the focus of his interest and he did not regard successful R. Luxemburg's attempt at complementing the Marxian theory, although he held high esteem for her in spite of her faults and their differing views.

ВОПРОСЫ ЭКОНОМИКИ

1979. évi 12. sz.

Hacsaturov, T.: A beruházások tervezésének és ösztönzésének feladatai

Gavrilov, R.: A normatív tiszta termék a vállalat gazdasági mutatóinak rendszerében

Zikov, Ju.: Az új technika népgazdasági, társadalmi-gazdasági hatékonysága

Glicsev, A.—Kotlikov, Ja.: A termékminőség javításának ösztönzése

Ljhtenstajn, V.: A termelés technikai színvonal tervezésének tökéletesítése

Sepotko, L.: A kolhozok és szovhozok gazdasági mechanizmusának közelítése

Szavosztjanov, V.: A külgazdasági kapcsolatok hatékonyságszámítási módszertanának megalapozása

Szakov, M.: Logikai módszer a politikai gazdaságtanban

Oblomszkaja, I.—Radajev, V.: Gazdasági érdekek a fejlett szocializmus viszonyai között

Ljagaj, K.—Fokina, L.: A KGST-tagországok közötti kereskedelem struktúrája

Olszevics, Ju.: A szocialista világ gazdasági polgári koncepciói

Buzdalov, I.—Szemenov, A.: A tudományos-műszaki haladás és az agrártermelés hatékonysága

Lagutin, N.—Trunov, Sz.—Homjacsenko, N.: Az I. öt éves terv elfogadásának félévszázados jubileuma (Tudományos-gyakorlati konferencia, Moszkva, 1979. május 17—18.)

Dinkin, A.: Szovjet—svéd közgazdász-szimpozium (Stockholm, 1979.)

POLITICKÁ EKONOMIE

1979. évi 9. sz.

Dvořák, J.: Önálló elszámolás, terv és gazdaságirányítási rendszer

Bunyics, P. G.: A fejlett szocialista társadalom irányítása gazdasági mechanizmusának lényege és jelentősége

Kruliš, Zd.: A nemzetközi szocialista kamat elméleti kérdései

Klausová, L.: A valutatartalékok problémái a modern kapitalizmusban

Fárek, J.—Vraný, J.: A nemzetközi gazdasági kapcsolatok átrendeződése és az ENSZ fejlesztési stratégiája

Kluson, V.: Célok és kritériumok a stratégiai tervezésben

Hába, Zd.: Közgazdasági elmélet és tudományos-technikai haladás

Černá, A.—Tošovská, E.: Az emberi környezet közgazdasági problémái

1979. évi 10. sz.

Bunyics, P. G.: A fejlett szocialista társadalom gazdaságirányítási mechanizmusa modelljeinek blokkrendszer

Mervart, J.: A tudományos-technikai haladás tervszerű irányítása és a gazdasági fejlődés céljaival való összekapcsolásának fő problémái

Klaus, V.—Rudlovčák, V.: Lakossági megtakarítások és valutáris kritériumok

Klusoň, V.: A stratégiai tervezés módszerei

Kroll, H.: A KGST-országok közötti tervezési együttműködés és a népgazdasági tervek belüli integráció-tervezés közötti kapcsolatokról

Sůsa, J.: A tulajdon elmélete Misesnél

Romanec, A.: A politikai gazdaságtan szakos diplomás szakemberek képzésének egyes kérdései

Duchoň, B.: A technikai haladás gazdasági hatékonyságának kiszámításáról

ИКОНОМИЧЕСКА МИСЪЛ

1979. évi 7. sz.

Sztancsev, I.: A gazdasági rendszerek struktúráját meghatározó kapcsolatok hatásának elemzése

Georgijev, I.: A tudományos-műszaki haladás gazdasági ösztönzésének tökéletesítése

Csalkov, A.: A termelés fejlesztési és automatizálási szintje meghatározásának módszertani problémái

Toncsev, C.: A turizmus gazdasági hatékonysága meghatározásának kritériumai és mutatói

Völseva, T.: A különleges lehívási jogok mint nemzetközi pénzügyi forma

Teneva, Sz.: Az ázsiai és afrikai fejlődő országok nemzetközi kormányközi szerveze-

tei: társadalmi-gazdasági és politikai tartalmuk

A tudományos-technikai forradalom, valamint a mai kapitalizmus gazdasági és társadalmi-politikai ellentmondásainak elmélyülése (A SZUTA Világgazdasági Intézetének tézisei)

Grozdanov, K.: Az állandó gazdasági és társadalmi fellendülés (A Bolgár Népköztársaság harmincöt éves fejlődésének eredményei)

Sztojanova, K.: A szocialista életmód mint komplex kutatási tárgy (Tudományos konferencia, Szófia, 1979. június 25.)

Angelov, H.: A Bolgár Népköztársaság és a szocialista gazdasági integráció (Tudományos konferencia a bolgár szocialista forradalom harmincöt éves évfordulója alkalmából)

1979. évi 9. sz.

Bobrowski, Cz.: Középtávú tervek kialakítása és megvalósulása

Baka, W.: A fejlődési stratégia ésszerűsítésének társadalmi mechanizmusai

Polaczek, S.—Zdanowicz, J.: A szocialista országok sokoldalú tudományos együttműködése

Wójcik, P.: Szükségletek, érdekek és tervszerű társadalmi-gazdasági fejlődés

Sadowski, Z.—Kotowicz, J.—Cwalina, K.: A népgazdaság növekedési arányainak „MO-DO” kísérleti modellje

Brocza-Palacz, B.: Az állóeszközök újratermelésének jellege és a strukturális változások az iparban

Głiński, P.: A nemzetközi szakosítás foka az iparcikkexportban

Witek, T.: A mezőgazdasági termőterület ésszerű hasznosításának elvei

Suchta, J.: A községek területi gazdaságfejlesztési tervei az agrárpolitika megvalósításában

Komorowski, S.: Az európai tőkésországok és az USA gazdasági helyzetének kulcskérdései

Muszyński, N.: Törökország gazdasági fejlődésének IV. ötéves terve 1979—1983-ra

1979. évi 10. sz.

Bialczyński, H.: A társadalom családpolitikája a Családügyi Tanács tevékenységének fényében

Kleer, J.—Zacher, L.: Technológiatranszfer a KGST-országokból a fejlődő országokba

Borkowska, S.: Az egyéni bérek növekedésének mechanizmusa

Padowicz, W.: A foglalkoztatási struktúra változásának tendenciái — prognózis 2000-ig

Miastkowski, L.: A fogyasztói árak problémái Lengyelországban 1971—1977-ben

Kaja, J.: A háztartások számának előrejelzése mint a hosszú távú tervezés eleme

Olszewska, Z.: A munkahelyek költségei mint a termékek és ipari szolgáltatások termelési költségét meghatározó tényezők

Macias, J.: A kutatási-fejlesztési intézmények munkája továbbfejlesztésének problémái

Brzoza, T.: Az ENSZ nemzetközi intézményeinek tevékenysége a lakásépítés fejlesztésében

Планово стопанство

1979. évi 9. sz.

Szobev, I.—Kalinov, Sz.—Videnov, Sz.: Ipari gazdálkodó szervezetek irányításának tökéletesítése

Mircsev, A.: A beruházási szerkezet tökéletesítése és a termelésfelfutási normák

Nikolova, K.: A nem termelő állóalakok dinamikája és a nem termelő szféra intenzifikálása

Ceneva, I.: A termelőkapacitások számításai és kihasználásuk tervezése

Mutaficsev, L.: A gépkocsiszállítások optimális operatív tervezésének néhány problémája

Lazarova, M.: Élelmiszeripari vállalatok szezonális termelésének gazdaságmatematikai modellezése

Todorova, D.: Többfaktoros matematikai modellek alkalmazása a tejelőszarvasmarhatermelés termelékenységének prognosztizálására

Kermedcsiev, K.: A mezőgazdasági munkaerő problémái Haszkovo esetében

Petrunova, P.: Az ársztoznók hatása a tudományos-műszaki haladásra és a termékminőség alakulására (Nemzetközi konferencia, Szófia, 1979. október 2—4.)

Djakov, M.: Ipari együttműködés a szocialista és a fejlődő országok között (Nemzetközi találkozó a III. UNIDO-konferencia előkészítésének alkalmából, Szófia, 1979. szeptember 4—8.)

The ECONOMIC JOURNAL

1979. évi szeptemberi szám

Sen, A. K.: A személyi szolgáltatások és a közmegítélés, avagy mi a hibája a jóléti közgazdaságtannak?

Auquier, A.—Caves, R. E.: Monopolisztikus export-iparágak, kereskedelmi adók és optimális versenypolitika

Morley, R.: Profit, árarányok és munkanélküliség

Moroney, J. R.: Kevesebbet keresnek-e a nők a kapitalizmusban?

Maqat, W. A.: Technológiai fejlődés az innovációs lehetőségek kimerítésével — a tényezők részarányának dinamikáját érintő hatások

Nguyen, D. T.—Martinez-Saldívar, M. L.: A földreform hatása a mezőgazdasági termelésre, a foglalkoztatásra és a jövedelemelosztásra a mexikói államokban (Statistikai vizsgálat, 1959—69)

wirtschafts wissenschaft

1979. évi 11. sz.

A Szovjet—NDK Közgazdasági Vegyesbizottság 5. ülése:

A szovjet—NDK tudományos-műszaki és gazdasági együttműködés fejlődésének perspektívái és elméleti problémái a szocialista gazdasági integráció feltételei között

Bogomolov, O. T.: A KGST harminc éve, valamint a szovjet—NDK tudományos-műszaki és gazdasági együttműködés

Kunz, W.: A szocialista gazdasági integráció feltételei között végbemenő NDK—szovjet tudományos, műszaki és gazdasági együttműködés néhány elméleti problémája és perspektívája

Svirjajev, J. Sz.: A szocialista integráció és a munka nemzetközi szakosítása fejlődésének két- és sokoldalú szempontjai

Stiemerling, K.-H.: A szocialista gazdasági integráció — a fejlett szocializmus építésének és tökéletesítésének elengedhetetlen feltétele

Fröhlich, G.—Kühn, E.—Salecker, W.: Az ötödik szovjet—NDK Közgazdasági Vegyesbizottsági ülésen elhangzott felszólalások

Ludwig, M.: A statisztikai adatszolgáltatás biztosítja a tervezés és az elszámolás egységét (konzultáció)

Klöpper, H.-J.—Maischak, K.-D.: Tudományos kollokvium (a Freibergi Bányászati Akadémia Gazdaságirányítási Intézetének szervezésében, 1979. május 31.): Az állóalap-újratermelés intenzifikálása és a tudományos-műszaki haladás

1979. évi 11. sz.

Kamajev, V.: A gazdasági mechanizmus tökéletesítésének új szakasza és a politikai gazdaságtan oktatása színvonalának emelése
Pokrovszkij, V.—Kirejev, Sz.: A társadalmi gazdálkodás szervezeti kerete

Golin, É.: A politikai gazdaságtan és a gazdaságtörténet: a tudományos kutatás logikája
Zajcev, V.: A beruházások tervezésének tökéletesítése

Alekszandrov, V.: Az amortizáció keletkezésének természete és mechanizmusa

Titov, V.: A beruházási „lag” (késedelmi idő) számítási módszertanának tökéletesítése

Borovszkij, B.: A regionális természetfelhasználási struktúra új aspektusa

Martinov, F.: A természetfelhasználás gazdasági mechanizmusának tökéletesítéséről szóló kérdéshez

Szazsina, M.: Az állammonopolista szabályozás válsága az USA-ban

Geraszimov, V.: A beruházási társaságok új szerepe az ipar finanszírozásában (az USA adatai alapján)

Jevdokimov, A.: A „kis Európa” mezőgazdaságának államközi szabályozása

Havina, Sz.: A fejlett szocialista gazdaság áru- és pénzviszonyairól vallott polgári fel fogások tarthatatlansága

Linkov, A.: Az imperializmus gyarmati rendszerének összeomlása. A felszabaduló országok gazdaságának sajátos vonásai (Ok-tatási segédlet)

Kulesov, V.: A szocializmus politikai gazdaságtana által kitűzött feladatok megvalósítása a műszaki főiskolákon. (A tapasztalatokról)

Scserbakov, V.: Az oktatás hatékonyság-fokozásának útjai az előadók kvalifikáltóságának emelésére irányuló szakokon (A Moszkvai Pénzügyi Főiskola tapasztalatai)

Kukuskín, M.—Barabanov, A.: A kommunizmus anyagi-műszaki bázisának létrehozásáról szóló kérdéshez

Pabuzin, V.: A szocialista világgazdaság és a szocialista világrendszer fogalma

Babajev, B.—Razgon, V.: A rekonstrukció fogalmának tartalma

Kozlenko, M.—Laskov, I.—Mermond, M.: A gazdasági hatékonyságról, keletkezésének és realizálásának szférái szerint

Szukov, V.—Filippov, N.: A népgazdaság munkaerőforrásainak ésszerű kihasználásáról és elosztásáról (Koordinatív tanácskozás a Szverdlovszki Népgazdasági Intézetben 1978 végén)

Zvereva, N.—Mojsejeenko, V.: A szocialista országok demográfusainak szemináriuma (Humboldt Egyetem, Berlin, 1978 vége)

Jezsov, A.: Időszerű politikai gazdaságtani és világgazdaságtani kérdésekkel foglalkozó doktori disszertációk jegyzéke

A többletermék normájának és volumenének dinamikájára ható tényezők

Nyikolaj Sztjepanovics Buzulukov (1905—1979) nekrológja

PLÁNOVANÉ HOSPODÁŘSTVÍ

1979. évi 11. sz.

Frk, M.—Ziman, B.: Együttműködés a Szovjetunióval az elektronika fejlesztésében

Nebeský, M.: A szociálpolitika néhány vonatkozása Csehszlovákiában

Vávra, F.: A csehszlovák hírközlés harminc éve

Nemynář, B.: A programok helye a népgazdaság tervszerű irányításában

Liška, E.—Cerhonek, J.: A célprogram-szemléletű tervezés elmélyítése

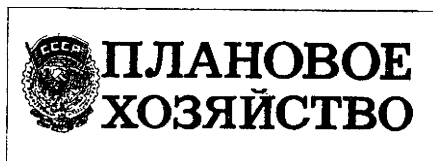
Molitoris, S.: A beralakulás tendenciái és az ágazati ösztönzési és differenciálási programok megvalósítása Szlovákiában

Hetzer, Z.: Az állóeszközök újratermelésének tervszerű irányítási rendszeréről

Novotná, M.: A textilipar fejlődésének egyes tendenciái

Ehrenhaft, B.—Šimuničová, V.: A lakosság ételmezésének ésszerűsítésére vonatkozó célok megvalósulása Szlovákiában a 6. ötéves tervben

Motyka, Z.—Dlabač, V.: A vállalati szféra hatása a készletek nagyságára

1979. évi 12. sz.

Rjabov, Ja.: A tudományos-műszaki haladás és a termelés hatékonysága

Komin, A.: A nettó termék és az árképzés

Asztafjev, V.—Kaszjanov, A.—Hajkin, V.: Az új technika kidolgozásának és bevezetésének ösztönzése

Palij, V.: Termeléselemzés a normatív tiszta termék alapján

Sztrelnyikov, V.—Orinicev, K.: A tiszta-termék-mutató alkalmazásának tapasztalatai

Brjacsihin, A.: A tervmutatók elérésének meggyorsításához vezető utak

Mocsalov, P.—Szpoludennij, L.: A rekonstrukció — a termelési hatékonyság fokozásának reális útja

Szibikin, Ju.: Az üzemanyag-tartalékok kihasználásának hatékonysága a gépgyártásban

A környezetvédelem — fontos népgazdasági feladat

Poletajev, P.: A gazdasági fejlődés és az ökológia

Kukuskín, G.: A föld és a föld méhe — védelmük és kincseik ésszerű kiaknázásának tervezése

Zencsenko, N.: A nem feketeföldi övezet munkaerőforrásai

Gogol, B.: Az árukészletek irányításának problémái

Lejno, K.: Kubai Köztársaság: a gazdasági irányítás és tervezés tökéletesítésének útjai

Dobrovolszkij, A.: A vegyes társaságok mint a KGST-tagországok és a fejlődő országok együttműködése hatékonyság-fokozásának lehetséges formái

Jefimov, K.: A fejlett szocializmus és a tudományos műszaki haladás

Krjilov, Sz.: A termelés intenzív jellegre és intenzifikálására utaló mutatók tervezése

Kozlov, N.: Az analógiák módszerének alkalmazása a vállalati munkatermelékenység elemzésében és tervezésében

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Анна Гимеш, Бургерне</i> — Рост венгерского хозяйства в 70-ых годах	385
<i>Дьердь Погань</i> — Размышления о факторах, влияющих на человеческую деятельность	398
<i>Золтан Комони</i> — Гибкое планирование на предприятиях	414
<i>Ференц Ваги</i> — Величина предприятий и концентрация в государственных хозяйствах	427
<i>Золтан Краснаи</i> — Структурная специфика внешней торговли малых стран-членов СЭВ с капиталистическими странами	438
<i>Ласло Чаба</i> — Сотрудничество между Востоком и Западом и управления хозяйственного система	452
<i>Балаж Ботош</i> — Структурная политика и управление инвестиционной деятельности в ФРГ	467
<i>Иштван Михалик</i> — Как реагировал В. И. Ленин на книгу Р. Люксембург «Накопление капитала»	479
 НАУЧНАЯ ИНФОРМАЦИЯ	
Методические вопросы изучения проблем мирового питания и продовольственного положения (Международный симпозион в Лейпциге) (<i>Мария Вацш—Ласло Цагань—Ласло Тот</i>)	491
ОБЗОР ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ	494
 КРИТИКА А БИБЛИОГРАФИЯ	
Иштван Темпе «Принятие решений по капиталовложениям, формирующим структуру» (<i>Шандор Рихтер</i>)	499
Ласло Вадас «Влияние технического развития на сельское хозяйство Дании» (<i>Белане Палович</i>)	500
Резюме статей на русском и английском языках	503
ИЗ СОДЕРЖАНИЯ ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ	508

Főszerkesztő: *Zsarnóczyai Sándor*
Szerkesztőségi titkár: *Kovács Lajos*
Olvasószerkesztő: *Halm Tamás*
Rovatvezetők: *Balázsy Sándor*
Gábor R. István
Molnár Ferenc
Sinkovics Alfréd
Szabó Katalin
Vági Ferencné
Tördelőszerkesztő: *Csehiné Bánhalmi Andrea*

KÖZGAZDASÁGI SZEMLE

A tartalomból

**A MAGYAR SZOCIALISTA MUNKÁSPÁRT
XII. KONGRESSZUSA GAZDASÁGI
ÉLETÜNKRŐL**

SÁRKÖZY TAMÁS:
A gazdaságirányítás és a jog

**ZSUFFA ERVIN —
ZSUFFA ERVINNÉ:**
Változó körülmények, növekvő követelmények
a mezőgazdaságban

KÖVES ANDRÁS:
A fejlett tőkésországokkal folytatott magyar és szovjet
külkereskedelem: közös és eltérő problémák

HIDASIGÁBOR:
A kínai gazdaság növekedése a 70-es években
és perspektívái 1985-ig

5

XXVII. évfolyam

1980. május

A szerkesztő bizottság tagjai:

AUGUSZTINOVICS MÁRIA, BOGNÁR JÓZSEF, CSIKÓS-NAGY BÉLA, OSIZMADIA ERNŐ, ERDŐS PÉTER, FALUSNÉ SZIKRA KATALIN, FEKETE FERENC, GANCSER SÁNDOR, HETÉNYI ISTVÁN, HORVÁTH LÁSZLÓ, HUSZÁR ISTVÁN, KÁPLÁR JÓZSEF, KESERŰ JÁNOSNÉ, KORNAI JÁNOS, MEGYERI ENDRE, NAGY TAMÁS, NYERS REZSŐ (elnök), SIPOS ALADÁR, SZABÓ KÁLMÁN, SZAMUELY LÁSZLÓ, VINCZE IMRE, ZSARNÓCZAI SÁNDOR (főszerkesztő)

TARTALOM

A Magyar Szocialista Munkáspárt XII. kongresszusa gazdasági életünkről	513
<i>Sárközy Tamás</i> : A gazdaságirányítás és a jog	561
<i>Zsuffa Ervin—Zsuffa Ervinné</i> : Változó körülmények, növekvő következmények a mezőgazdaságban	578
<i>Köves András</i> : A fejlett tőkésországokkal folytatott magyar és szovjet külkereskedelem: közös és eltérő problémák	594
<i>Hidasi Gábor</i> : A kínai gazdaság növekedése a 70-es években és perspektívái 1985-ig	607
FOLYÓIRATSZEMLE	622
V. Muszatov: A fiktív tőke és a látszatreformok demagógiája — Jean-Pierre Daubigney: A vállalat belső munkapiaca — Herbert Giersch: A világgazdaság jövőjéről — David Clutterbuck: A rövidebb munkaidő előnyei és hátrányai	
SAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ	
V. P. Maszlennyikov: A szövetkezeti mozgalom szerepe az afrikai országok társadalmi-gazdasági fejlődésében (<i>Durkó László</i>)	632
Simon Nora—Alain Minc: A számítógépesített társadalom (<i>Koltai Tamás</i>)	635
A cikkek orosz és angol nyelvű rövid tartalmi kivonata	641
KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK TARTALMÁBÓL	644

E SZÁM SZERZŐI:

Durkó László, a Szövetkezeti Kutató Intézet műszaki-gazdasági vezetője; **Hidasi Gábor** kandidátus, a Világgazdasági Tudományos Tanács tagja; **Koltai Tamás**, az Országos Tervhivatal Számítástechnikai Központjának csoportvezetője; **dr. Köves András** kandidátus, a Konjunktúra- és Piacutató Intézet tudományos főmunkatársa; **dr. Sárközy Tamás**, a jogtudományok doktora, egyetemi tanár, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa; **Zsuffa Ervin**, a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának osztályvezetőhelyettese; **Zsuffa Ervinné**, az AGROBER Mezőgazdasági és Élelmiszeripari Tervező és Beruházó Vállalat szakfőmérnöke.

A Magyar Szocialista Munkáspárt XII. kongresszusa gazdasági életünkről

A következőkben válogatást közlünk a Magyar Szocialista Munkáspárt XII. kongresszusának anyagából. A közlés alapjául a Népszabadság 1980. március 25., 26., 27., 28. és 29-i számait használtuk fel.

KÁDÁR JÁNOS

a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának első titkára:

A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának beszámolója (részletek)

III. A gazdasági építőmunka feladatai

Régen feltárt igazság, hogy a társadalom fejlődését döntően két tényező határozza meg, a politikai hatalom és a gazdasági alap. Ebből következik, hogy jelenleg, a mi viszonyaink között, amikor a munkásosztálynak és szövetségeseinek a politikai hatalma szilárd, minden társadalmi kérdés megoldása, az életszínvonal emelése, a kultúra fejlesztése, honvédő képességünk és általában a fejlett szocialista társadalom sikeres építése a gazdasági munka eredményeitől függ. A gazdasági feladatok megoldása viszont csak az egész társadalom céltudatos erőfeszítéseinek eredménye lehet. Ebben fontos szerepe van a gazdaságban dolgozókon kívül a tudományos, a művelődési, az egészségügyi, az igazgatási és minden más területen tevékenykedők közös munkájának. A Központi Bizottság a beszámolási időszakban ennek megfelelően foglalkozott a gazdasági feladatokkal. A XI. kongresszus által jóváhagyott gazdaságpolitikát követtük, az V. ötéves terv valóra váltásáért dolgoztunk a feltételezettnél lényegesen nehezebb és bonyolultabb körülmények között.

Jelenthetjük a kongresszusnak, hogy a beszámolási időszakban a párt és a nép közös erőfeszítései nyomán a gazdasági építőmunkában is számottevő eredmények születtek. Fejlődtek a termelőerők, erősödött szocialista társadalmunk anyagi-műszaki bázisa. Gyarapodott a nemzeti vagyon, javultak az életkörülmények. Ha az idei népgazdasági terv előirányzatai teljesülnek, a nemzeti jövedelem öt év alatt 21—22, az ipari termelés 24—25, az építőipari termelés 13—14 százalékkal nő, a mezőgazdasági termékek termelése 15—16 százalékkal lesz nagyobb, mint a megelőző öt évben.

A munka termelékenysége a termelésnél gyorsabban emelkedik. Kezdeti eredmények vannak a gazdaságtalan termelés gazdaságossá tételében, illetve megszüntetésében. Az elmúlt öt esztendőben mintegy 80 olyan — egyenként a félmilliárd forintot meghaladó — beruházás valósult meg, amely lehetővé tette a termelés bővítését, és segítette a termelési szerkezet átalakítását is. Fejlődött a közlekedés és a szállítás. Fokozódott részvételünk a nemzetközi munkamegosztásban.

Mindemellett azt is jelentenünk kell, hogy a megtett erőfeszítések ellenére, döntően a számítotttnál is kedvezőtlenebbül alakult feltételek miatt,

gazdasági fejlődésünk várható eredményei elmaradnak az V. ötéves terv előirányzataitól; a nemzeti jövedelem és ennek következtében az életszínvonal emelkedésének üteme is lassúbb a tervezettnél. A helyzet ma bonyolultabb, a gazdasági munka az eddiginél nagyobb erőfeszítést, szervezettséget követel. A nemzetközi gazdasági életben 1973—74 óta végbemenő gyökeres és tartós változások, a világgiazi árarányok bennünket hátrányosan érintő módosulása, egyes tőkés országok diszkriminációs intézkedései kedvezőtlenül hatnak a magyar népgazdaságra is. Szocialista népgazdaságunk alapjainak szilárdságát és életképességét bizonyítja, hogy az elmúlt három évtized legsúlyosabb külső gazdasági hatását is képesek voltunk elviselni.

Látnunk kell azt is, hogy a külső gazdasági feltételek kedvezőtlen megváltozása élesebben megmutatja gazdaságunk gyenge pontjait, munkánk hibáit. Felismertük ugyan, hogy a feltételek kedvezőtlen alakulásával szemben a termékszerkezet változtatásával, a szelektív iparfejlesztéssel kell és tudunk hatásosan fellépni, a gazdasági irányítás gyakorlata azonban nem tudott megfelelő mértékben, elég gyorsan és rugalmasan alkalmazkodni a megváltozott körülményekhez. Az intenzív gazdálkodásra való áttérés, a termelés hatékonyságának javulása, a termelési és a termékszerkezet korszerűsítése elmarad attól az ütemtől, amit a helyzet megkövetel, s amit népgazdaságunk jelenlegi műszaki, technikai színvonala már lehetővé tesz.

A XI. kongresszust követően a párt vezető testületei rendszeresen figyelemmel kísérték a fő gazdasági folyamatokat, és több célszerű határozatot hoztak a gazdasági munka javítására. A Központi Bizottság állásfoglalásai közül fontossága és átfogó jellege miatt kiemelkedik a termelési szerkezettel és a külgazdasággal foglalkozó 1977. évi októberi határozat, amely az új körülményeknek megfelelően hosszú távra szólóan rögzíti a gazdaságfejlesztés irányelveit. Az 1978. évi decemberi határozat megjelölte mind a belső, mind a külső egyensúly helyreállításának érdekében követendő gazdaságpolitikai és irányítási gyakorlatot. A párt a cselekvés számára megfelelő programot dolgozott ki. A párthatározatok alapján számos jó kormányzati intézkedés született.

Az elmúlt esztendő t sikerének tekinthetjük abból a szempontból, hogy meggyorsult a kedvező tendenciák kibontakozásának, a világgiazi viszonyokhoz való alkalmazkodásnak a folyamata. Mindezek eredményeképpen 1979-ben javult a népgazdaság egyensúlya. Az idén és a jövőben is ezen az úton kell következetesen tovább haladni. A következő években is nehéz külső gazdasági feltételekkel kell számolni. A világgazdaságtól nem tudjuk magunkat függetleníteni, de munkánk megjavításával lényegesen csökkenthetjük a kedvezőtlen hatásokat.

A Központi Bizottság javasolja a kongresszusnak: a VI. ötéves terv időszakában a gazdaságpolitika fő célja az legyen, hogy lassúbb fejlődési ütem mellett, a gazdasági fejlődés minőségi tényezőinek kibontakoztatásával, a termelés nemzetközi versenyképességének fokozásával javítsuk a népgazdaság egyensúlyát, és szilárdítsuk meg az elért életszínvonalat. Most, átmenetileg, reálisan ezt a célt tűzhetjük ki magunk elé. A következő évek nagyon fontos feladata, hogy gazdaságpolitikánk következetes gyakorlati érvényesítésével javítsuk külkereskedelmi és fizetési mérlegünket, a költségvetési egyensúlyt, az árualap és a vásárlóerő, a munkaerő és a munkahelyek, a beruházásra fordítható összegek és a kivitelezési kapacitások összhangját. Ezeknek a céloknak kell alárendelni az ipari termelés növekedési ütemét,

a nemzeti jövedelem belső felhasználását és elosztását. Az ipari termelés erőteljesebb növelése csak abban az esetben engedhető meg, ha jelentős eredményt sikerül elérni a termékszerkezet korszerűsítésében, a termelés és az értékesítés hatékonyságának javításában, s így számunkra kedvezőbb cserearányokat tudunk létrehozni a külkereskedelemben.

Az V. ötéves terv végrehajtása ez év december 31-én fejeződik be. Ennek eredménye adja meg a reális alapot az új középtávú népgazdasági terv kidolgozásához. A Központi Bizottság ezért nem tartotta célszerűnek, hogy a kongresszus elé terjessze az új ötéves tervre vonatkozó, most még kellően meg nem alapozott fő mutatószámokat. Jelenlegi becsléseink szerint a VI. ötéves terv időszakában a nemzeti jövedelemnek mintegy 15—17 százalékos növekedése látszik megvalósíthatónak. A mérsékelt növekedési ütem arra is lehetőséget ad, hogy műszakilag és minden más tekintetben megalapozzuk a későbbi lendületesebb, kiegyensúlyozottabb előrehaladást. Az már most is teljesen nyilvánvaló, hogy a népgazdaság fejlesztésének fő irányaként a következő ötéves tervidőszakban is a hatékonyság és a minőség javítását, a nemzetközi versenyképesség növelését kell megjelölnünk. A termelésnek rugalmasan kell alkalmazkodnia a belső és a külső piaci igényekhez. A tartósan veszteséges termelést gazdaságossá kell tenni, vagy meg kell szüntetni.

Gazdasági fejlődésünket alapvetően befolyásolja a nyersanyag- és energiahelyzet. További erőfeszítéseket kell tenni az iparban, a mezőgazdaságban, a közlekedésben, a szolgáltatások, az egész népgazdaság területén a nyersanyag- és energiatakarékosságra. Fokoznunk kell energiaforrásaink, szénvagyonunk feltárását, gazdaságos hasznosítását.

Az ipar termelői alapjai az elmúlt években lényegesen korszerűsödtek, a műszaki színvonal, a dolgozók szakmai tudása, hozzáértése emelkedett. Iparunk és építőiparunk termeli a nemzeti jövedelem 61 százalékát. A kép még egyenetlen, de jó látni és tudni, hogy vannak már olyan ipari vállalatok — s számuk növekszik —, amelyeknek munkája és termékei megfelelnek a kor követelményeinek, kiállják a nemzetközi összehasonlítást is. Az ipari termelést adottságaink figyelembevételével az eddiginél differenciáltabban kell fejleszteni. Mindenekelőtt azoknak a termékeknek az arányát kell növelni, amelyek kevésbé anyag- és energiaigényesek, illetve importmegtakarítást, nagyobb népgazdasági jövedelmet tesznek lehetővé. Minden ipari vállalat annak tudatában alakítsa termékszerkezetét, hogy a hazai és a világpiac egyaránt a hatékony munkát, a korszerű, jó minőségű, versenyképes terméket értékeli megfelelően. Csakis az ilyen termelésnek van jövője.

Egész társadalmi fejlődésünk szempontjából nagy jelentősége van a mezőgazdaságnak. Az élelmiszer-termelés jelentősége világszerte növekszik. Kérdés nélkül, mégis büszkén szólhatunk történelmi vívmányainkról, a szocialista alapokra helyezett, lendületesen fejlődő magyar mezőgazdaság eredményeiről. Az országban jelenleg 131 állami gazdaság működik 143 ezer dolgozóval, 1350 termelőszövetkezet 618 ezer dolgozóval. A mezőgazdaság a szocialista átszervezés előtti évekhez viszonyítva jelenleg 7 százalékkal kisebb földterületen, 48 százalékkal kevesebb dolgozóval, 61 százalékkal több terméket ad az országnak. A fejlődésről szólva elég arra utalni, hogy az V. ötéves tervidőszak átlagában évenként az egy főre jutó kukorica- és kalászosgabona-termés együtt keréken 1200 kilogramm, a hústermelés pedig

ugyancsak egy főre számítva vágósúlyban 190 kilogramm volt. Ez már a világszínvonalhoz mérve is élenjáró eredmény.

Hazánk kedvező természeti adottságaival és a szocialista nagyüzemi gazdálkodásban rejlő lehetőségekkel még jobban élve, a mezőgazdaság és az élelmiszeripar dolgozóinak odaadó munkájára támaszkodva, az eddiginél is nagyobb eredményeket érhetünk el.

Folytatjuk bevált agrár- és szövetkezeti politikánkat. Az állami gazdaságokra és a termelőszövetkezetekre alapozva, a háztáji és kisegítő gazdaságok lehetőségeit is kihasználva az egész élelmiszer-termelést összehangoltan fejlesztjük. Hasznosítani kell az iparszerű termelési rendszerekben, valamint a gazdasági együttműködés más formáiban rejlő lehetőségeket. A mezőgazdaságban is a fő feladat a hatékonyság növelése, a minőség javítása, a lakosság szükségleteinek jó kielégítése, a gazdaságos kivitel növelése. Ez megköveteli a termelő alapoknak, mindenekelőtt a termőföldnek a védelmét és ésszerű felhasználását. Folytatni kell a rekonstrukciót, az anyagi-műszaki bázis korszerűsítését, a mezőgazdasági termelés és az élelmiszeripar, a tárolás és a feldolgozás összehangoltabb fejlesztését. A mezőgazdaság megfelelően el van látva korszerű gépekkel, berendezésekkel, dolgozói pedig gazdag tapasztalatokat szereztek a technika, a vegyi anyagok, a tudomány eredményeinek alkalmazásában.

A gazdasági építőmunkában előttünk álló feladatok sikeres megoldása megkívánja, hogy minél teljesebben feltárjuk és hasznosítsuk azokat a tartalékainkat, amelyek minden termelő és gazdálkodó egységben, a társadalmi tevékenység minden területén fellelhetők. Bánjunk ésszerűen és takarékosan szellemi és anyagi erőforrásainkkal. A takarékoságnak — amely az okos, ésszerű gazdálkodás követelménye — át kell hatnia egész tevékenységünket, s a gazdálkodás szerves részévé, életünk általános normájává kell válnia.

A beruházásokra fordítható anyagi eszközök a következő öt éves tervidőszakban is jelentősek lesznek, a növekedési ütem azonban mérséklődik. Ez is szükségessé teszi a gazdaságosan üzemeltethető gépek, berendezések több műszakos működtetését, amely már számos vállalatnál gyakorlat. De elgondolkodtató, hogy a gépiparban a kapacitásokat átlagosan alig több mint egy műszakban használják ki. Abba sem nyugodhatunk bele, hogy még mindig sok anyagot és energiát használunk fel egységnyi termék előállítására. Nagy lehetőségek vannak az üzem- és munkaszervezés színvonalának emelésében, az üzemek közötti kooperáció javításában.

Fejlődésünk mai szakaszában különösen nagy jelentőségű, hogy fokozottan támaszkodjunk a tudomány erőire. A kutatási eredmények gyorsabb és szélesebb körű gyakorlati alkalmazása csak a kutatóintézetek és a termelő, gazdálkodó egységek jó együttműködésével oldható meg. Növelni kell a kölcsönös érdekeltséget a kutatási eredmények hasznosításában. Több figyelmet kell fordítani a külföldi és nálunk is hasznosítható szellemi termékek átvételére, hazai alkalmazására és továbbfejlesztésére; ez kapjon megfelelő helyet és elismerést a kutatók, a műszaki fejlesztéssel foglalkozó szakemberek tevékenységében. A tudományos és műszaki eredményeket gyorsabban kell alkalmazni a gyakorlatban.

Jobban kell gazdálkodnunk legfontosabb erőforrásunkkal, a munkaerővel, az emberek tudásával, szorgalmával nemcsak a termelésben, hanem az élet minden területén. Az utóbbi időben már több vállalatnál ésszerű

munkaerő-átcsoportosítást hajtottak végre. Csökkent a munkaerőigény, kevesebb az indokolatlan munkahely-változtatás. Meg kell szüntetni azt a visszás helyzetet, hogy lényegesen több a munkaalkalom, mint a munkaerő, s míg egyes helyeken felesleg van, addig a népgazdaság más fontos területein hiányzik a munkásköz.

Rendszerünk nagy vívmánya a teljes foglalkoztatottság. Ez így lesz a jövőben is. A gazdálkodás mai követelményei azonban szükségessé teszik a munkaerő hatékonyabb foglalkoztatását, a munka jobb megszervezését és a fegyelem megszilárdítását. A termelési és termékszerkezet átalakításával, a gazdaságtalan termelés visszaszorításával egyidejűleg gondoskodni kell a munkaerő tervszerű átcsoportosításáról, a dolgozók szervezett átképzéséről és továbbképzéséről. Ezeket a feladatokat nagy körültekintéssel és következetesen kell végrehajtani, a párt- és társadalmi szervek nyújtsanak ehhez messzemenő segítséget.

Gazdasági fejlődésünk, országunk adottságai egyaránt azt igénylik, hogy fokozzuk részvételünket a nemzetközi munkamegosztásban. Gazdasági, külkereskedelmi kapcsolataink ma is széles körűek, mintegy 150 országra terjednek ki. Exportunk elérte a nemzeti jövedelem 50 százalékát.

Gazdasági fejlődésünkben kiemelkedő jelentőségű a szocialista országokkal folytatott sokoldalú együttműködés. A szocialista országok részese-dése Magyarország külkereskedelmi forgalmában az utóbbi években több mint 50 százalék. Külkereskedelmünknek megközelítően egyharmadát a Szovjetunióval, csaknem egynegyedét pedig a többi szocialista országgal bonyolítjuk le.

Arra törekszünk, hogy tovább erősödjék és szélesedjék a fejlődésünkben oly nagy szerepet betöltő gazdasági, tudományos és műszaki együttműködésünk a Szovjetunióval. Számunkra létfontosságú, hogy a Szovjetunió hatalmas felvevő piacára hosszú lejáratú szerződések alapján nagy mennyiségű árut exportálhatunk, ez elősegíti a hazai termelés biztonságát, gazdaságossá tételét. A Szovjetunióból szerezzük be a jövőben is a szükséges energia és nyersanyag, a műszaki fejlődést szolgáló gépek, berendezések és technológiák nagy részét. Sok kiemelt beruházásunk, köztük a paksi atomerőmű is szovjet tervek és technológia alapján épül.

Tavaly megemlékeztünk a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa fennállásának 30. évfordulójáról. Megelégedéssel állapíthatjuk meg, hogy a KGST keretében megvalósuló együttműködés jelentős mértékben hozzájárul a tagállamok, köztük hazánk gazdasági fejlődéséhez. Hazánk alapvetően érdekelt a KGST tevékenységének továbbfejlesztésében, tökéletesítésében. A Magyar Népköztársaság továbbra is kezdeményezően vesz részt a közös munkában, a hosszú távra szóló célprogramok megvalósításában.

A jövőben is azon munkálkodunk, hogy hazánknak a tőkés országokkal fennálló gazdasági kapcsolatai a kölcsönös előnyök és az egyenjogúság alapján tovább fejlődjenek. A hagyományos külkereskedelem mellett fejlesztetni kívánjuk a termelésre és az értékesítésre is kiterjedő együttműködést. Ez megfelel népünk érdekeinek és a békés egymás mellett élés gyakorlati megvalósítására irányuló politikánknak is.

A világgazdaságban egyre nagyobb szerepet játszanak a fejlődő országok, amelyekkel hazai feladatainkkal és az egyes országok sajátosságaival összhangban alakítjuk együttműködésünket. A forgalom és a gazdasági együttműködés lényeges bővítésére törekszünk. A kölcsönösen előnyös gaz-

dasági együttműködés révén is segítjük a volt gyarmati országokat termelőerőik fejlesztésében, gazdasági önállóságuk megteremtésében.

Gazdasági építőmunkánk sikere nagymértékben attól függ, hogyan tudunk a termelésben és a külkereskedelemben alkalmazkodni a külgazdaságban végbemenő gyors ütemű változásokhoz. Erősíteni kell a külkereskedelmi és a termelő vállalatok közös érdekelttségét. A nemzetközi munkamegosztásban való hatékonyabb részvétel nagy feladatokat ró a külkereskedelemre a piacok megtartásában és bővítésében. A vállalt kötelezettségnek, a minőségi követelményeknek és a szállítási határidőknek a pontos megtartásával is elő kell segíteni, hogy vállalatainkat megbízható partnernek tekintsék mindazokban az országokban, amelyekkel gazdasági, kereskedelmi kapcsolatban állnak.

Gazdasági fejlődésünk megköveteli, hogy irányítási rendszerünket is jobban hozzáigazítsuk a változó viszonyokhoz. Gazdaságirányítási rendszerünk, amelynek alapelveit csaknem másfél évtizede dolgoztuk ki, figyelembe veszi a szocializmus építésének általános érvényű törvényeit és országunk sajátosságait. A társadalmi tulajdonra alapozott szocialista tervgazdálkodás, összekapcsolva a vállalatok és a szövetkezetek önállóságával, a csoportérdeket és az egyéni anyagi érdekeltséget is érvényesítve, jól segíti gazdaságpolitikánk megvalósítását. Gazdaságirányítási rendszerünk működése azonban néhány tekintetben kívánnivalót hagy maga után. Az irányítás, a népgazdasági tervezés, a szervezeti rendszer nem alkalmazkodik elég rugalmasan a változó feltételekhez, nemegyszer késnek a szükséges döntések.

Hatékonyabbá kell tenni a kormányzati szervek működését, világosan meghatározva felelősségüket az alapvető gazdaságpolitikai feladatok megoldásában, a tervek kidolgozásában, egyeztetésében és a végrehajtás feltételeinek megteremtésében. A központi gazdaságirányítás váljék rugalmasabbá és hatékonyabbá; következetes magatartással, a gazdasági döntések összehangolásával, a szükséges operativitással szervezze, irányítsa a fő gazdasági folyamatokat. Javítani kell a döntést hozók munkáját, csökkenteni a sok áttételt az irányításban, jobban meghatározni az egyes szervek feladatkörét és felelősségét.

Irányítási rendszerünk önállóságot biztosít a vállalatoknak és a szövetkezeteknek, érvényesíti a magasabb teljesítményhez fűződő anyagi érdekeltségüket. Mind az ideai esztendő, mind a következő évek gazdasági feladatainak sikeres teljesítése döntő módon függ a vállalatok és a szövetkezetek önálló munkájától, vállalkozó szellemétől, gazdálkodásának eredményességétől, szervezetének tökéletesítésétől.

A szocialista építés korszakának is megvannak a maga szigorú gazdasági törvényei, amelyeket nem lehet figyelmen kívül hagyni. Irányítási rendszerünk lényege a szocialista tervgazdaság, amely számol azzal is, hogy az áru-, a pénz- és a piaci viszonyok szerves alkotó részei gazdasági életünknek. A termelés hatékonyságával, a jövedelmező gazdálkodással és az anyagi érdekeltséggel a szocialista gazdaság törvényszerűségeinek megfelelően foglalkozunk.

A gazdasági folyamatok szabályozásában fontos szerepe van az árrendszernek. Az áraknak megfelelően tükrözniük kell a társadalmilag szükséges és indokolt ráfordításokat. Ez nélkülözhetetlen feltétele a gazdasági tisztánlátásnak, a jó gazdasági döntéseknek, a termelés és a fogyasztás megfelelő szabályozásának. A világpiacon értéktételét is kifejező, reális termelői árak

alapján ítélni meg a termelés gazdaságosságát. Csak az ilyen árakon alapuló jövedelmezőség ösztönzi megfelelően a gazdasági egységeket a hatékonyság növelésére, a műszaki fejlesztésre, a minőség javítására. Ezt figyelembe véve került sor az év elején a termelői árak átfogó rendezésére.

A fogyasztói árakat illetően nálunk szabály, hogy az alapvető léfenn tartási termékek és szolgáltatások árát központilag, az életszínvonal alakulását meghatározó döntésekkel összhangban állapítják meg. Az árrendszer azonban csak akkor töltheti be eredményesen gazdasági szerepét, ha szerves a kapcsolat a termelői és a fogyasztói árak között; tartósan nem szakadhatnak el egymástól. Ez fontos feltétel ahhoz, hogy a fogyasztás és annak összetétele gazdasági lehetőségeinkkel összhangban alakuljon.

A szocializmus építésének gazdasági törvényeiből és az előttünk álló feladatokból kiindulva alkalmazzuk a gazdasági szabályozókat, amelyek az irányítás nélkülözhetetlen eszközei. Ezek az utóbbi időben minden vállalat számára szigorúbbak lettek. Tartósan már egyetlen gazdálkodó egységet sem menthetünk fel a követelmények teljesítése alól. A vállalatoknak, a szervezeteknek végzett munkájuk arányában kell boldogulniuk. A jövőben még inkább arra kell törekedni, hogy a gazdasági szabályozás, az érdekeltégi rendszer a hatékonyan működő vállalatok, szervezetek gyorsabb fejlődését segítse, és jobban ösztönözzön a tartalékok feltárására, a jövedelmező gazdálkodásra. A szabályozók azonban önmagukban nem mindenhatóak, nem szabad csupán automatikus működésükre hagyatkozni.

A feladatok megoldásában különösen nagy terhek nehezednek a gazdasági vezetőkre. Túlnyomó többségük helytáll, megfelel a magasabb követelményeknek. A gazdasági feladatok színvonalasabb megoldása nagymértékben rajtuk múlik. A gazdasági vezetők megítélésében is nagyobb hangsúlyt kell kapniuk az olyan tulajdonságoknak, mint az új iránti fogékonyság, a felelősségvállalás, a végrehajtás színvonalas megszervezésének és ellenőrzésének a képessége. Külön is szólni kell arról, hogy növelni kell a termelés közvetlen irányítóinak, a művezetőknek a hatáskörét és — munkájukkal, felelősségükkel arányosan — anyagi, erkölcsi megbecsülésüket. Övezze nagyobb társadalmi elismerés azokat a vezetőket, akik törődnek az emberekkel, kezdeményeznek, fegyelmezettek, a nép rájuk bízott vagyonával jól gazdálkodnak, a termelési követelményeket jól teljesítik, akik a rendet, a fegyelmet másoktól is megkövetelik.

A gazdasági építőmunkában és a társadalmi tevékenység más területein is most az a legközvetlenebb feladatunk, hogy minden tőlünk telhetőt megtegyünk az ideik, az 1980. évi népgazdasági terv sikeres teljesítéséért, és jó alapokat teremtsünk a hatodik ötéves terv megkezdéséhez.

IV. Az életszínvonal alakulása

Politikánk alaptétele, hogy a szocializmus építésének menetében rendszeresen emelkednie kell a dolgozók életszínvonalának. Szabály az is, hogy előbb meg kell termelni a javakat, s csak azután lehet elosztani és fogyasztani. A megfelelő ellátási színvonal fontos feltétele, hogy egyenlőség legyen az árualap és a vásárlóerő között. Pártunk, kormányzatunk az életszínvonalra vonatkozó politikáját megvalósította, vállalt kötelezettségeit teljesítette.

A szocializmus építésének legutóbbi két évtizedére visszatekintve azt látjuk, hogy az ország lakossága anyagiakban és szellemiekben jelentősen gyarapodott. 1960 óta a lakosság fogyasztása és az egy főre jutó reáljövedelem több mint kétszeresére nőtt. Felépült mintegy másfél millió lakás. Az ország lakosságának csaknem a fele új otthonba költözött. Általánossá vált a háztartási gépek: mosógép, porszívó, hűtőszekrény, továbbá a rádió, a televízió, a magnetofon és más tartós fogyasztási cikkek használata. Csaknem minden negyedik családnak van gépkocsija. Népünk élelmezési színvonala, öltözködési kultúrája nemzetközi összehasonlításban is jó. Egészségügyi, szociális ellátási rendszerünk összhangban van gazdasági fejlettségünkkel. Társadalmi juttatásokra — reálértékben — ma négyszer annyit fordítunk, mint két évtizeddel ezelőtt.

Az építőmunka eredményeként az elmúlt öt évben, a gazdasági nehézségek közepette is, érezhetően emelkedett az életszínvonal, javultak népünk életkörülményei. Az V. ötéves tervben kitűzött célokat nem érjük el teljesen, de az egy főre jutó reáljövedelem 9 százalékkal, a lakosság fogyasztása 14 százalékkal nő. Az áruellátás alapvetően kiegyensúlyozott. A termelőszövetkezeti tagok nyugdíjkorhatára ez évtől azonos a munkásokéval és az alkalmazottakéval. Felemelték a legalacsonyabb nyugdíjakat. Általánossá vált a 44 órás munkahét. Az idei előirányzatot is beleszámítva, a mostani ötéves tervidőszakban felépül 440—450 ezer új lakás, továbbá 107 ezer óvodai és 17—18 ezer bölcsődei hely. Fejlődik az egészségügyi hálózat, javul a tömegközlekedés és a szolgáltatás.

Még nem tudtunk kielégíteni minden, önmagában indokolt igényt, de népünk életszínvonala az elmúlt öt évben is emelkedett. Ismerjük a lakásra váróknak, a pályakezdő, családalapító fiataloknak, az alacsony nyugdíj és más okok miatt nehezen élő embereknek a feszítő gondjait. Ezek megoldása nem kerülhet le a napirendről. Helyzetünket mérlegelve azonban megállapíthatjuk: népünk létbiztonságban, elfogadható életszínvonalon él, van mit féltetni, megőrizni és megvédeni. Van mire építeni a jövőt.

Gazdasági helyzetünket, fejlődésünk előrelátható lehetőségeit felmérve a VI. ötéves terv időszakában az életszínvonal stabilizálását, az elért eredmények megőrzését, a további emelés feltételeinek megteremtését tűzhetjük csak ki reális célként. Mai ismereteink szerint a VI. ötéves terv időszakában az egy főre jutó reáljövedelem mintegy 6, a lakosság fogyasztása körülbelül 8 százalékkal nőhet.

Az életszínvonal-politika fő célja változatlan: a létbiztonság fenntartása a teljes foglalkoztatottság biztosításával és a szociális juttatások révén; a bérek teljesítmény szerinti differenciálása és a családi jövedelmek közötti indokolatlan különbségek további fokozatos mérséklése; az osztályok és a rétegek arányosan növekvő részesedése a társadalmi javakból.

Az elért életszínvonal megszilárdításának, jelenlegi ismereteink szerint tervezhető szerény emelésének egyetlen forrása a munka, a hatékony termelés és gazdálkodás. Tennivalóink mérlegelésekor figyelembe kell vennünk azt is, hogy az elmúlt öt évben az aktív keresők száma 3 ezerrel csökkent, a nyugdíjasok, a gyermekgondozási segélyen levők, a tanulók és más eltartottak száma viszont 204 ezerrel növekedett. Hazánkban jelenleg az 5 millió 83 ezer aktív keresőre 5 millió 627 ezer nyugdíjas, gyermekgondozási segélyben részesülő, illetve eltartott jut.

Különösen nagy az időszerűsége, hogy a munka szerinti bérezés szo-

cialista elve következetesebben érvényesüljön. Határozottan szembe kell fordulnunk az egyenlősi tetszetős felfogásával és kényelmes gyakorlatával. A társadalmi igazságosságnak az felel meg, hogy a jelenleginél nagyobb különbségek alakuljanak ki a munka díjazásában a teljesítmények, a végzett munka mennyisége és minősége alapján. A munkabér nem lehet jelenléti díj. El kell érni, hogy a munkamegosztás minden szintjén, a beosztottnál és a vezetőknél egyaránt érzékelhető különbség legyen a munkából származó jövedelmekben aszerint, ki hogyan dolgozik.

Önkritikusan meg kell mondani, hogy a pozitív törekvések és erőfeszítések ellenére még nem tudtunk kellő eredményt elérni a becsületes embereket joggal felháborító antiszociális jelenségek, az ügyeskedés, az élődiség felszámolásában. Szocialista elveink következetes érvényesítése megköveteli, hogy korlátozzuk és szorítsuk vissza a munka nélküli vagy a vele arányban nem álló jövedelemszerzés lehetőségeit. Határozott intézkedésekkel gátat kell emelni az olyan jövedelmeknek, amelyek spekulációból, visszaélésből erednek, amelyek mögött nincs tisztességes munka.

A Központi Bizottság azt javasolja, hogy ha jobb munkával, a munkaidő teljesebb kihasználásával, a szervezettség javításával meg tudjuk teremteni a feltételeit, akkor a VI. ötéves terv időszakában a bérből és fizetésből élőknel — a jelenlegi munkaidőalap csökkentése nélkül — térjünk át az ötnapos munkahétre.

Változatlan törekvésünk, hogy a lakosság fel tudja használni jövedelmét szükségleteinek kielégítésére, személyi tulajdonának gyarapítására. Fejlődjék tovább a kereskedelmi hálózat, szűküljön a hiánycikkek köre, bővüljön a választék, javuljon a kiszolgálás. A jövőben is támogatjuk az állami vállalatok, a szövetkezetek, a kisiparosok és más szakemberek szolgálatói tevékenységét.

A lakáshelyzet javítását pártunk változatlanul fontos társadalompolitikai, szociális feladatnak tekinti. A VI. ötéves terv időszakában folytatódik a második 15 éves lakásépítési program megvalósítása. Az új lakások építése mellett jelentős számú régi lakás felújítására és komfortossá tételére kerül sor. A családalapító fiatalok és az egyedülálló vagy másodmagukkal élő idős emberek részére meghatározott számú kisebb és olcsóbb lakást is szükséges építeni. Ugyanakkor növelni kell a nagyobb alapterületű lakások arányát is a több gyermekes családok, valamint az együttélő több nemzedék lakásigényének kielégítésére. Állami intézkedésekkel a jövőben is ösztönözni, segíteni kell a saját erőből történő lakás- és családház-építést.

Az ország lakásállománya hatalmas érték, megóvására, korszerűsítésére az eddiginél nagyobb erőt és gondot kell fordítani. A lakáselosztási rendszert úgy kell fejleszteni, hogy még jobban igazodjék a családok vagyoni, jövedelmi viszonyaihoz. Segítse elő, hogy különösen Budapesten és az ipari központokban a munkások, valamint a fiatalok lakáshelyzete tovább javuljon.

Hazánk népesedési helyzetének alakulása nagy fontosságú nemzeti és társadalmi ügy, ezért állandó figyelmet igényel. Most ismét olyan szakaszba érkeztünk, amikor — jórészt a 60-as évek első felére jellemző alacsony népszaporulat következményeként — a születések száma csökken. Mindent meg kell tennünk, hogy e kedvezőtlen tendencia megváltozzék, és hazánk népessége egyenletesen gyarapodjék, különösen a háromgyermekes családok száma növekedjék. A jövőben is sokoldalúan kell gondoskodni a gyermekek

családokról, emelni kell a családi pótlékot — elsősorban a három- és több gyermekes családokét —, és mérsékelni a fiatalok családalapításának anyagi terheit.

A következő években gyorsabb ütemben kell javítani az egészségügyi ellátást, különös tekintettel az alapellátásra, a betegségek megelőzésére, a rehabilitációra, a lakosság egészségügyi kultúrájának emelésére.

Társadalmunk nagy erőfeszítéseket tesz, hogy megfelelően gondoskodjék azokról az idős emberekről, akik az elmúlt évtizedekben becsületes munkájukkal hozzájárultak a szocializmus építéséhez. Nyugdíjrendszerünk, az egészségügyi és a szociális ellátás megadja nekik az alapvető létbiztonságot, de nem pótolja, nem pótolhatja családjuk, gyermekeik figyelmét és segítségét. Az idősekről társadalmunknak és a családoknak együttesen kell gondoskodniuk. A VI. ötéves terv időszakában fel kell emelni az alacsony nyugdíjakat. Fejlesztetni kell az idős emberek életét könnyítő szociális intézményeket.

Az életkörülmények javításában nagy szerepük van a helyi kezdeményezéseknek is. A jövőben még inkább támaszkodni kell a lakosság öntevékenységére, a helyi erőforrásokra az áruellátás és a szolgáltatások javításában. A párt- és a társadalmi szervek, a tanácsok ösztönözzék, támogassák az erre irányuló törekvéseket. Arra is nagy figyelmet kell fordítanunk, hogy okosan, kulturáltan éljünk, és óvjuk, ápoljuk, szépítsük otthonunkat, épületeinket, környezetünket. Pártunk mindent megtesz azért, hogy népünk a jövőben is biztonságban, kiegyensúlyozott, nyugodt alkotó légkörben élhessen és dolgozhasson.

VESZPRÉMI ISTVÁN

a Szocialista Munka Hőse, a Tatabányai Szénbányák Vállalat
brigádvezető vájára:

Gazdaságosan hasznosítsuk szénvagyonunkat

A felszólaló elsősorban a tatabányai szénbányászok helyzetét, gondjait elemezte. — Ma jobb a helyzetünk, mint öt évvel ezelőtt volt — mondta. — Akkoriban a jövőnk kilátástalan volt, az új bányák nyitására nem voltak döntések. A helyzet azóta javult, bár a megye bányászainak a jövője megnyugtató módon még most sem biztosított.

A XI. pártkongresszus egyértelmű határozatot hozott a hazai szénvagyon fokozottabb kiaknázására, majd állami intézkedések is történtek. Ez *eocénprogram* néven vált ismertté. A program kezdetben egyértelműnek tetszett. Arra számíthattunk, hogy mire a régi bányák kimerülnek, addigra elkészülnek az újak, ily módon a megye szénbányászatának a jövője egyértelműen biztosítottnak látszott. Sajnos a múlt év nem hozta meg a várt döntéseket, azt tapasztaljuk, hogy a kezdeti lendület megtorpant.

Amióta csak létezik Tatabányán bányászkodás — folytatta —, sohasem voltak kicsik a feladatok, és azokkal mindig meg is birkóztunk. Nem azt akarom mondani, hogy nem veszítettünk el egy-egy csatát. De a döntő ütközetekből mindig győztesen kerültünk ki. Így volt ez a szénecaták idején, de akkor is, amikor szinte már temetni akarták a szénbányászatot. Tata-

bányán több mint 80 éve kezdődött meg a széntermelés, ez idő alatt csaknem 180 millió tonna szenet küldtünk a felszínre. Nagyon sokan vagyunk, akik azzal a meggyőződéssel kezdtük a bányásmunkát itt Tatabányán, hogy ez a munka egész életünkre biztos megélhetést és jövőt jelent. Ma ez nem ilyen egyértelmű. Az új bányák feltárásának lassulása azzal fenyeget, hogy két-három év múlva több ezer bányász munkahelye veszélybe kerülhet.

Tudjuk, hogy a népgazdaságnak szüksége van az általunk kibányászott szénre, tudjuk, hogy az energiaszükséglet állandóan növekszik, tudjuk, hogy az olaj és a gáz ára mind emelkedik. Azt is tudjuk, hogy a népgazdaság teherbíróképesége nem végtelen. Ezek után nem értjük, hogy a XI. pártkongresszus egyértelmű határozata után miért van még mindig vita a szénről, mint az itthon levő és forintért előállítható energiahordozóról. Tudjuk, hogy a jövő a szénhidrogéneké és az atomé. De amíg odáig eljutunk, addig itt van a szén is. Megyénk adottságaiból fakadóan is *javasoljuk, hogy fokozzuk szénvagyonunk gazdaságos hasznosítását* a villamosenergia-termelés és egyéb, szénrel is megoldható energiaszükséglet kielégítése, valamint az energiainport csökkentése céljából.

Nem akarom azt a látszatot kelteni, mintha nekünk csak gondjaink lennének. Ha lassan is, de épülnek az új bányák, és ez a legfontosabb. Sok mindennel gazdagodott megyénk, városunk. A bányász sem olyan ma már, mint azelőtt. Mert nemcsak a gépek korszerűsödtek a bányákban, hanem mi magunk is. Erre azért is szükség van, mert a még meglévő bányákban mind nehezebb körülmények között lehet dolgozni. Egységben a műszaki vezetéssel azon törjük a fejünket, hogyan lehetne még teljesebben lefejtani az itteni szénvagyonot.

Befejezésül a következőket mondta: — Bízunk abban, hogy mostani pártkongresszusunk is megnyugtató határozatokat hoz minden tekintetben, és köztük arról, ami minket legközvetlenebbül érint, az energiahordozókról. De van egy kérésünk. A kongresszusi határozat után fordítsunk több gondot a végrehajtásra. A bányászok kemény, edzett emberek, de azért nekik is jólesik gondjaik megértése, az elismerés, a biztatás, különösen a mostani időkben.

HOSSALA JÓZSEF

a Csepel Vas- és Fémművek Csőgyárának hengerésze:

Szakképzettség, fegyelem: eredményesebb munka

A felszólaló előljáróban a csepeli kohászok nehéz munkakörülményeiről, az utánpótlás égető hiányáról beszélt, majd szűkebb munkaterületéről, az ország legnagyobb csőgyáráról és az ott dolgozó kommunisták példamutatásáról szólt.

— Dicsékvés nélkül mondhatom, területünkön a termelés eredményeiben, a munkafegyelem megszilárdításában egyaránt mérhető a kommunisták jelenléte — mondta. — Tagságunk élen jár a minőség javításában, a technológiai fegyelem megtartásában, az anyag- és energiatakarékosságban,

a munkahelyi légkör és az emberi viszonyok alakításában. Üzemünk az 1979. évi feszített tervét száz százalék fölött teljesítette; igaz, a korábbi évekhez képest radikálisan csökkent létszámunk, ma már csak kétszázötven dolgozónk van, és köztük kilencven kommunista. Komoly eredmény és erő, hogy párttagságunk valamennyi tagja képezi magát, szakmai-politikai területen egyaránt. Hadd dicsekedjem vele, hogy huszonnégy elvtársunk velem együtt a forgatóvilla mellé érettségi bizonyítványt is szerzett. Tanulunk azért is, mert bízunk a körülmények javulásában. Vállalatunknál ugyanis jelenleg több mint egymilliárdos szinttartó beruházás folyik, ami üzemi helyzetünkön javít, igaz, gondjainkat még nem oldja meg teljesen, csak könnyít rajtuk. Elsősorban olyan területeken, ahol ma már nagyon hiányzik a munkaskéz. Persze hogy a hatodik ötéves tervet hányan dolgozzuk végig, az még számunkra nyitott kérdés. Egy biztos: a népgazdaságnak szüksége van a különböző, jó minőségű csövekre. És ezeket nekünk kell megtermelnünk. Amit mi tehetünk a vonzó munkahelyi légkör megteremtésén túl, az az, hogy nem tekintjük előírásnak a hagyományos kohász „szamárletrát”: ha van hozzá szeme és szíve az új dolgozónak, két-három év alatt akár kormánypadkezelő is lehet nálunk. Aki ismeri egy kicsit a kohászatot, az tudja, hogy ez karrier!

Amit még teszünk a tehetünk a nagyobb feladatok mellett, az az, hogy kiemelten foglalkozunk az egyes emberek gondjaival, problémáival. Mindent megteszünk, hogy jól érezzék magukat a munkahelyükön, és legyen örömük a magánéletükben is. Mi ugyanis pártmunkánk szerves részének tekintjük az óvodai, a bölcsődei, a lakáskérélmek igényeinek kielégítését. Büszkéek vagyunk rá, hogy a jogos kéréseknek az utóbbi években száz százalékban eleget tudtunk tenni. Ez nemcsak a mi érdemünk, hanem a Csepel Művek közösségének, áldozatkész erőfeszítéseinek is nagy része van benne.

Végül arról szolt, hogy néhány évvel ezelőtt még elképzelhetetlen lett volna, hogy ha például egy-egy szakember betegállomány vagy szabadság miatt hiányzik, akkor szakmai besorolástól függetlenül átmenetileg bárki a helyére álljon. Ma már ott tartanak, hogy brigádon belül mindenki megtanul minden területen és minden beosztásban dolgozni.

HÁRY BÉLA

a Győr-Sopron megyei pártbizottság első titkára:

Bátorítsuk, védjük a kezdeményező vezetőket

Felszólalása elején azt hangsúlyozta, hogy általánossá kell tenni közéletünkben a kezdeményezőkézség, a vállalkozókedv bátorítását, ösztönzését, s ha kell, védelmét is. Elmondotta, hogy a Rába Magyar Vagon- és Gépgyárban már a hatvanas évek elején a szocialista integrációban kialakult közútijármű-program alapján kibontakozott és a gyakorlat által igazolódott a termékszerkezet-váltás. A vállalat vezetői felismerték a közútijármű-programban rejlő nagy lehetőségeket. Nemcsak alkalmazkodtak e programhoz, hanem kezdeményező, előrevívő szerepet is betöltöttek. Csak az tette lehetővé, hogy termékeik, különösen a futóművek, ma mindenütt — szo-

cialista és kapitalista országokban egyaránt — keresettek, gazdaságosan értékesíthetők. A megye könnyűipari üzemének egy részében az elmúlt években már nagyon komoly gondok jelentkeztek. Egyes gyárakban a vezetők jó felismerése, kezdeményezése alapján azonban olyan termékszerkezetváltás és ehhez kapcsolódó műszaki, technológiai fejlesztés történt, amelynek alapján a jelenlegi világgazdasági helyzetben is megállják a helyüket, többet fizetnek az államkasszába, mint amennyit kivésznek belőle.

A felszólaló további példákkal illusztrálta a kezdeményezőkétség hasznosságát, majd megállapította:

— A kezdeményező, vállalkozó, kockázatot vállaló vezetőknek az a véleménye, hogy a felsőbb szervektől támogatást kapnak. Érdekes azonban megjegyezni, hogy véleményük szerint ez az egyes ágazatokban eltérő módon jelentkezik. Az ipari szövetkezetek vezetői szerint az OKISZ-től gyors és hatékony támogatást kapnak. A könnyűipari vezetők a minisztérium támogatásáról elismerőleg nyilatkoznak, de már nem tartják elég hatékonynak más tárcák segítségét. A mezőgazdasági vezetők egy része szerint nagy szerepe van a kezdeményezések elbírálásánál a személyes kapcsolatoknak is.

Általában bírálat tárgya, hogy a kezdeményezés gazdasági hatékonyságát csökkenti egyes irányító szervek apparátusának bürokratizmusa. Sokszor előfordul, hogy a döntések után hónapok telnek el a már jóváhagyott importtétel behozatalával.

Engedjenek meg ezzel kapcsolatban egy példát: a Győri Szeszipari Vállalatnál eredményes kísérletek folytak a folyóvizet szennyező melléktermékből szarvasmarha-takarmányozásra alkalmas vinasz nevű termék előállítására. Pályázat alapján erre a célra bankhitelt kaptak. A hitel engedélyezése után több mint két évig tartott a huzavona, amíg engedélyezték, hogy egy finn cégtől megvehessék a berendezést. A két év alatt több mint tízezer tonna ilyen takarmányt termelhettek volna, nem szennyezték volna tovább folyóinkat, és csak megjegyzem, hogy két év alatt a berendezés ára közel 30 százalékkal emelkedett.

Megyei pártértekezletünk egyértelmű állásfoglalása volt: a következő évek nagy politikai feladata, minden állampolgárunkkal megértetnünk, hogy meglevő életszínvonalunk stabilizálásáért mindenkinek, bárhol dolgozik is, többet kell tennie. Hogy ez általánossá váljék, ahhoz szükséges, hogy a vezetői munkában a kezdeményezés, a vállalkozókedv az élet minden területén általánossá váljék.

VERESS PÉTER

külkereskedelmi miniszter:

Kutassuk fel tartalékainkat

A külkereskedelmi miniszter bevezetőben a sikeres gazdasági kibontakozás néhány, elsősorban bennünk rejlő lehetőségére mutatott rá. Hangsúlyozta: — Be kell látnunk, hogy a világgazdaság megváltozott feltételei, a cserearányok nem változnak meg javunkra pusztán attól, ha csak bíráljuk őket. Felismerhettük, hogy az egykor eredményes munkamódszerek ma már

nem mind állják meg a helyüket. Széles körű összefogás szükséges ahhoz, hogy vállalni tudjuk a változtatás terheit és felelősségét. Ne támogassunk olyan kivételeket — mondotta —, amelyek gátolják a közösen elfogadott szándékok keresztülvitelét.

Külkereskedelmünkben végig meghatározó szerepet töltött és tölt be a jövőben is a KGST-országokkal, köztük elsősorban a Szovjetunióval kialakult politikai, gazdasági, műszaki, tudományos kapcsolatunk. Kölesönösen előnyösnek tekinthetjük forgalmunk szerkezetét a fejlődő országokkal is.

Látványosan fejlődött a gépi ágazatba sorolt termékek kivitele a nem rubelviszonylatokba, de még így is csak 12—13 százalékkal részesedik nem rubelelszámolású kivitelünkéből. Persze önmagában a géparány nem perdöntő. A gép is lehet gazdaságtalan — gyakran az is. Alapvető követelmény, hogy a népgazdaság számára szükséges termékek ellenértékét gazdaságosan előállított, a piac igényeinek megfelelő, kedvező áron értékesített árukkal termeljük ki. A korszerűtlen, rossz megjelenésű, hanyagul csomagolt árura fordított munkát a külső piac nem ismeri el, nem fizeti meg.

A világgazdaságban bekövetkezett változások megdrágították behozatalunkat. A gazdasági fejlődés megváltozott belső és külső feltételei még inkább felerősítették a gazdaságban korábban is meglévő strukturális feszültségeket — hangsúlyozta a külkereskedelmi miniszter.

— A nehezebbé vált helyzet kikényszerítette, hogy felkutassuk saját tartalékainkat. Ezek ma elsősorban a fejlettség emberi tényezői, a meglévő műszaki tudás, az új iránti fogékonyság, a munkakultúra, a lelkesedés, a jobb technológia és munkafegyelem, a szervezettebb, korszerűbb vállalati munka.

Szocialista forgalmunk — ezen belül a szovjet viszonylat — marad továbbra is külgazdasági kapcsolataink meghatározó eleme. A szocialista integráció erősödése legfontosabb biztosítékunk a tőkés gazdaság- és kereskedelempolitika számunkra hátrányos változásaiával szemben.

Az utóbbi hónapokban bonyolultabbá vált nemzetközi helyzet ellenére mindent megteszünk, hogy gazdasági kapcsolataink a fejlett tőkés országokkal normálisan fejlődjenek. A tőkés országokkal a kölcsönös előnyök alapján kereskedünk. Gazdaságot gazdasággal, jogot joggal, előnyöket előnyökkel, és ha ránk kényszerítik, a megkülönböztetéssel megfelelő ellenlépéseket állítunk szembe. Tőlünk nem indul ki gazdasági kapcsolatokat gyengítő törekvés vagy lépés.

Az irányelvek feladatul szabják többek között, hogy váljék szorosabbá a termelő- és külkereskedelmi vállalatok együttműködése, növekedjék közös érdekeltségük, erősödjék a szállítási fegyelem, javuljon a piaci munka, gyorsabban, rugalmasabban kövessük a piac változásait.

Az 1979. évi külkereskedelmi eredmények biztatóak, de elbizakodottságra nincs okunk. A termelésben és a külkereskedelemben dolgozóknak megvan a képesség arra, hogy feladataikat eredményesen hajtsák végre.

MARTOS ISTVÁN

a Medicor Művek vezérigazgatója:

A legeredményesebb módszer a kölcsönös bizalom

A felszólaló előjáróban az orvostechnikai ágazat növekvő szerepéről, a nagy múltú vállalat eredményeiről és gondjairól beszélt, majd rátért arra, hogy a következő időszak minden eddiginél nagyobb erőfeszítést igényel a nemzeti jövedelem termelése, a külgazdasági egyensúly javítása szempontjából kulcsszerepet betöltő ipari vállalatoktól és azok vezetésétől.

— Állítom, hogy a vállalatok jelenlegi körülményei között is lehet eredményesebben dolgozni, nagyobb hatékonyságot elérni — hangsúlyozta a felszólaló. — Mégis úgy érzem, hogy pártunk kongresszusa az a hely, ahol fel lehet vetni azokat a problémáinkat, amelyek a mi viszonyaink között gátolják a gyorsabb előrehaladást. Az elmúlt években minden gazdasági témájú párthatározat, a Központi Bizottság kongresszusi beszámolója hangsúlyozta a differenciálás szükségességét, azt a követelményt, hogy a jobbak gyorsabban fejlődjenek, a rosszabbak szoruljanak vissza. Az 1980-as szabályozó rendszer működéséről még nincsenek megfelelő tapasztalataink, de amit eddig látunk, az nem bizonyítja ezt a törekvést. Meg lehet érteni azt a költségvetési jellegű szemléletet, amely szerint csak azoktól lehet elvenni, akiknek van. Ennek az elvnek további alkalmazása azonban nem ösztönöz a fejlődésre. Ezért elengedhetetlenül szükséges meggyorsítani a differenciálás helyes elvének gyakorlati végrehajtását minden területen.

Tapasztaljuk azt is — folytatta a szónok —, hogy a vállalatokat irányító állami szervek határozataiban, magában a gazdasági szabályozásban is sok esetben bizalmatlanság nyilvánul meg a végrehajtással szemben. Ez az alapállás egyrészt sérti azokat a vállalatokat — és szerintem ezek vannak többségben —, amelyek nem szolgáltak erre rá, másrészt viszont ennek hatására nő a bürokratizmus, és nem egy esetben „ellenbizalmatlanság” is tapasztalható. Míg a vállalaton belül a fontos döntések előtt a dolgozók mind szélesebb rétegét vonjuk be az előkészítésbe, addig felügyeleti szerveink nem eléggé támaszkodnak a vállalati vezetők véleményére és tapasztalataira. Nem azt mondom, hogy minden esetben egyetértésre kell törekedni, azt azonban igen, hogy módunk legyen időben kifejtteni véleményünket a tervezett fontos döntésekről. Ez mindenképpen javítja a meghozott határozatok minőségét és végrehajthatóságát. Itt is legyen igaz az az elv, hogy ne döntsenek rólunk — nélkülünk. Érdemes gondolkodni azon is, hogy a vállalatok hatáskörébe tartozó fontos döntésekben fokozatosan nem kellene-e módosítani az egyszemélyi döntés elvét, és helyette bizonyos területeken testületi döntést életbe léptetni.

Végül a vezérigazgató arról beszélt, hogy a magyar gazdaság fokozatosan kikerül a mai nehéz helyzetből, bár nem szabad azt hinni, hogy ez gyorsan fog menni.

— Ettől azonban nem vagyunk pesszimisták, keressük a mindenkori helyzethez legjobban illő hatékony módszereket, és hogy ezek megtalálhatóak, arra van példa a mi vállalatunknál éppen úgy, mint sok más vállalatnál. Ezért szükséges a vállalatokkal szemben támasztott bizalmatlanság fel számolása.

LÁZÁR GYÖRGY

a Magyar Szocialista Munkáspárt Politikai Bizottságának tagja,
a Minisztertanács elnöke:

Szervezettebbé kell tennünk, meg kell újítanunk munkánkat

A Minisztertanács elnöke bevezetőben kifejezte egyetértését mind a Központi Bizottság, mind a Központi Ellenőrző Bizottság beszámolójával és az előterjesztett dokumentumokkal, majd így folytatta:

— Az elmúlt évek kormányzati munkájában az a szándék vezetett bennünket, hogy eleget tegyünk a XI. kongresszus határozatainak, s legjobb tudásunk szerint dolgozva megfeleljünk pártunk és népünk bizalmának. Munkánkhoz folyamatos segítséget kaptunk a Központi Bizottságtól, az országgyűléstől. Az elmúlt években is elvszerű és gyümölcsöző volt a kormány és a szakszervezetek együttműködése. Mindvégig élveztük a Hazafias Népfrent, a KISZ és a többi társadalmi szervezet támogatását.

A Központi Bizottság beszámolója a kormány számára megtisztelő elismeréssel szolt erőfeszítéseinkről, de munkánkat bíráló észrevételeket is tett. Ezekkel teljes mértékben egyetérttek. Magam is úgy látom, hogy a kormányzati munkában van fejlődés, de a megnövekedett követelményekhez még nem mindenben tudtunk felzárkózni.

A kormányzati munkában az utóbbi öt évben azok a társadalmi és szabályozási kérdések foglalták el a fő helyet, amelyek gazdaságpolitikai céljaink elérését, a gazdaság hatékonyabb működését voltak hivatva szolgálni. Emellett — folytatta Lázár György — az utóbbi években is nagy figyelmet fordítottunk a szocialista demokrácia, a tudomány, a közoktatás, a kultúra, a közművelődés fejlesztésére. Ezt kell tennünk a jövőben is.

Fontos feladatunknak tekintettük *az államélet demokratizmusának fejlesztését*. A Hazafias Népfrent, a SZOT, a KISZ és a Magyar Nők Országos Tanácsa közreműködésével kiszélesítettük a törvények előkészítésének társadalmi bázisát. A helyi feladatok és a lakosság ügyeinek eldöntésében növeltük a tanácsok hatáskörét. Intézkedéseket tettünk az igazgatás szervezeti rendszerének javítására, az ügymenet korszerűsítésére. Mégsem állíthatjuk, hogy az állampolgárok és a közösség életét nemegyszer megkeserítő — politikai rendszerünk lényegétől, a szocialista közigazgatás szellemétől idegen — bürokráciát mindenütt sikerült volna megszüntetni.

A rendezett viszonyokhoz természetesen kellenek a különböző szabályok. Ez még nem bürokrácia. A bürokrácia ott kezdődik, ahol a hivatal, nem pedig a köz érdekei határozzák meg a szabályok tartalmát és az ügyek menetét. A kormány felfogása szerint a szabályozás nem arra való, hogy gúzsba kösse az életet — mint ahogy ez sajnos még nemegyszer előfordul —, vagy konzerválja a társadalmi, a gazdasági viszonyokat, hanem hogy teret engedve az újnak, ésszerű megoldásokra ösztönözzön, és csak azt korlátozza — ha szükséges, tiltsa —, ami sérti a társadalom érdekeit.

A közzolgálat dolgozóinak többsége szerencsére nem hivatalnokszellemen, hanem a nép ügye iránti elkötelezettséggel végzi munkáját. Ez azonban még nincs mindenütt így. Ezért jogosnak tartom, ha a Központi Bizottság közvéleményünkkel egyetértve sürgeti, hogy az állampolgárokat

jobban vonjuk be a közügyek intézésébe és ellenőrzésébe, hogy további lépéseket tegyünk az igazgatás egyszerűsítésére és szakmai kultúrájának növelésére.

Pártunk helyes gazdaságpolitikájának, népünk szorgalmának, egyre növekvő tudásának köszönhetjük, hogy az elmúlt fél évtizedben a sok gond és nehézség ellenére *tovább fejlődött népgazdaságunk*. Gyarapodott a nemzeti vagyon. A termelés bővítésére számos létesítményt adtak át rendeltetésének. A korábban is kiemelkedő teljesítményt nyújtó üzemek és szövetkezetek, mint a *Rába Magyar Vagon- és Gépgyár*, a *Kőbányai Gyógyszerárugyár*, a *Fejér megyei Állami Építőipari Vállalat*, a *Bábolnai Mezőgazdasági Kombinat*, a *nádudvari Vörös Csillag* vagy a *dunavarsányi Petőfi Termelőszövetkezet* mellé örvendetes módon újabbak sorakoznak fel, és szereznek maguknak jó hírnevet.

Figyelemre méltó, hogy jó néhány ipari és mezőgazdasági termék egy lakosra jutó termelésében — így például a bauxittermelésben, az autóbusszgyártásban, a hús és a szemes termények termelésében — a világ élmezőnyébe, az első tíz ország közé kerültünk. Egyre több olyan termékünk van, amelyek keresettek és haszonnal értékesíthetők a világpiacra. Ezek sorát a legutóbbi időkben is tovább bővítették a termékszerkezet korszerűsítésében eredményt felmutató olyan vállalatok — hogy csak néhányat említsük —, mint a *Magyar Hajó- és Darugyár*, a *Graboplast Győri Pamutszövő- és Műbörgyár*, a *Medicor Művek* vagy a *Szegedi Kenderfonó- és Szövőipari Vállalat*.

A megelőző öt évhez képest, ha szerényebben is, tovább javultak népünk anyagi és kulturális életkörülményei. Teljesítjük, sőt várhatóan némileg túl is teljesítjük a lakásépítés tervét, számos új szociális és egészségügyi, oktatási, kulturális intézmény szolgálja a lakosság jobb ellátását. Ezek nem kis eredmények, ha meggondoljuk, hogy ugyanezekben az években a világ sok országában a termelés stagnált vagy visszaesett, magas arányt ért el a munkanélküliség, csökkent az életszínvonal.

Gazdasági fejlődésünkről szólva azt sem hallgathatjuk el, hogy teljesítményünk egésze elmarad a tervezettől, a mai szigorú követelményektől és a saját reális lehetőségeinktől is. Munkánk gyengeségei mindenekelőtt abban tükröződnek, hogy a hatékonyság s ennek következtében a nemzeti jövedelem sem éri el a tervezett mértéket. Az előirányozottnál kedvezőtlenebb az egyensúlyi helyzet, nem valósul meg a reálbér és a reáljövedelem tervezett növelése.

Vajon azt jelenti ez, hogy a vállalatok és a szövetkezetek kollektívái rosszabbul dolgoztak, mint a megelőző ötéves terv időszakában, amikor a teljesítés jobban megközelítette a kitűzött célokat? Nem. Munkánk javult, de nem annyival, amennyivel a megváltozott világgazdasági feltételek miatt magasabbra került a mérce, nem annyival, amennyivel számoltunk, s amennyire valójában képesek lehettünk volna.

Az okokat keresve hiba lenne úgy megosztani a felelősséget, hogy a kormányzati irányító munka mindenben megfelelő volt, s csak a végrehajtás volt elégtelen. Ugyanígy hiba volna az is, ha csak a központi irányítás gyengeségeit okolnánk az elmulasztott vagy a kelloen ki nem használt lehetőségekért. Az igazság azt kívánja, hogy a kritikából és a felelősségből is a kormány vállaljon többet.

Elsősorban a kormányzati munka gyengeségeire vezethető vissza, hogy késlekedve reagáltunk a világgazdaságban lezajló változásokra, alábecsül-

tük azok várható hatását. Erre alapozva, túlzott védeettséget tartottunk fenn vállalatainknak. Amikor pedig felismertük, hogy a kedvezőtlenebb feltételekkel tartósan számolni kell, gazdaságirányítási gyakorlatunk nem tudott gyorsan és elég rugalmasan alkalmazkodni a megváltozott körülményekhez. Többek között ezért következett be az egyensúly jelentős romlása.

Amikor a Központi Bizottság 1978 decemberében elemezte a helyzetet, két lehetőség között választhatott: vagy folytatjuk a korábbi gazdasági gyakorlatot, vagyis változatlanul mindennél előbbrevalónak tekintjük az ötéves terv számszerű előirányzatainak teljesítését, vagy mérsékelve a növekedés ütemét, a minőségi követelményeket helyezzük előtérbe, és az elosztást is jobban alárendeljük a fő célnak — az egyensúly javításának. A realitás ez utóbbit követelte.

Az 1979-es év gazdasági mérlege azt mutatja, hogy a Központi Bizottság helyesen döntött. A mérsékeltebb növekedés, a folyamatosabb irányítás és a következetesebb végrehajtás együttes hatására megkezdődött az egyensúlyt javító irányzatok kibontakozása. Pozitív folyamatok indultak el a termelési szerkezet korszerűsítésére, a vállalati gazdálkodás jobban igazodott az új követelményekhez. Újabb vállalatok léptek arra az útra, ami a *Bakonji Bauxitbányák Vállalatnál*, a *Zalaegerszegi Ruhagyárban* már évek óta jó eredményeket hoz, s ma is példát mutat a munkaerő-gazdálkodás megjavításában, a korszerű munkaszervezésben.

Az intézkedések végrehajtását — amelyek között a fogyasztói árak felemelése is szerepelt — megkönnyítette, hogy ezeket, mint szükséges lépéseket, népünk magas fokú politikai érettségről tanúskodó megértéssel fogadta, sőt cselekvő módon támogatta is. Ismét bebizonyosodott, hogy a dolgozók bizalma, a tőlük kapott támogatás a mi legnagyobb erőforrásunk, amire mindig építhetünk, de amivel — Kádár elvtárs szavaival élve — visszaélni sohasem szabad.

Az, hogy 1978-hoz képest jelentősen mérséklődött a behozatali többlet, és a tőkés viszonylatú külkereskedelem mérlege kedvezőbben alakult, előnyös feltételeket biztosított folyó évi tervünk indulásához is, de ahhoz, hogy az idén újabb lépéseket tehesünk az egyensúly helyreállítására, még jobb munkára, igen nagy erőfeszítésekre van szükség.

A jövő terveinek kialakításakor felelős választ kell adnunk arra a kérdésre, hogy mire vállalkozhatunk, milyen célokat tűzhetünk magunk elé. Lehetőségeinket számba véve úgy látjuk, hogy a hatodik ötéves terv időszakában is azt az utat kell járnunk, amelyre 1979-ben léptünk, *s továbbra is az egyensúly javítását kell a követelmények középpontjába állítani*. Emellett, vívmányainkat megőrizve, meg kell szilárdítanunk az elért életszínvonalat, erőnkhez mérten igyekeznünk kell javítani a szociális, az egészségügyi ellátást, segíteni a sokgyermekes családokat, az otthont alapító fiatalokat, és enyhíteni az idős emberek gondjain.

Szelektív fejlesztést

A gazdálkodás minőségének és hatékonyságának javításában csak akkor érhetünk el sikert, ha a Központi Bizottság 1977. októberi határozatának szellemében olyan *szelektív fejlesztési politikát* valósítunk meg, amely megfelel adottságainknak, és jól beilleszthető a szocialista gazdasági integrációba

is. Továbbá ha a beruházásra fordítható eszközöket, a szűkös devizaforrásokat nem az eddig megszokott, a „mindenkinek jár” hibás gyakorlatát követve osztjuk fel, hanem a legtöbb eredményt hozó, a hatékonyság gyors növelését elősegítő fejlesztésekre összpontosítjuk.

Az egyensúly helyreállításának, a későbbi gyorsabb növekedéshez szükséges erőgyűjtésnek az is fontos feltétele, hogy nagyobb figyelmet fordítsunk meglévő erőforrásaink — a munkaerő, a hatalmas értéket képviselő technika, a termőföld, természeti kincseink, és egyetértve Veszprémi elvtárssal, szénvagyonunk — jobb hasznosítására. Ehhez azonban a munkakultúra általános növelése mellett arra is szükség van, hogy polgárjogot kapjon az a felfogás, ami szerint *a munkaerővel, a pénzzel, az anyaggal és a folyamatosan dráguló energiával való szigorú takarékoság nem a szükség, hanem az értelem parancsa.*

A gazdálkodás hatékonyságának növelésében minden eddiginél nagyobb szerephez jutnak *az emberi tényezők.* Egész társadalmunknak alapvető érdeke, hogy még jobban felkaroljuk a tehetségeket, sehol ne tűrjük meg a sablonos, a fél szívvel végzett rutinmunkát. Mindig is érdekünk volt, most azonban még inkább az, hogy több megbecsülésben részesítsük az újtó kedvű műszakiakat, munkásokat, a feltalálókat, azokat támogassuk, akik szenvedélyesen, megalkuvás nélkül harcolnak a régi, az elavult ellen, és nyughatatlanul keresik az előrevivő, az új megoldásokat. Nem békélhetünk meg a gyenge minőségű munkával, a gazdaságtalan termeléssel. Fokozatosan meg kell szüntetnünk a rossz hatásfokkal dolgozó vállalatok mesterseges védettségét.

Mindez megköveteli, hogy *színvonalasabbá tegyük a kormány hatáskörébe tartozó népgazdasági tervezést, a gazdasági fő folyamatok összehangolását és irányítását, következetesebben ellenőrizzük a határozatok végrehajtását.* Ugyanakkor elhatározott szándékunk, hogy a közgazdasági szabályozás célszerűbb érvényesítése közben a jövőben is biztosítjuk, sőt *fejlesztjük a vállalatok és az üzemek önállóságát.* Egyetértek Hány elvtárssal: szervezeti és más intézkedésekkel több támogatást, nagyobb mozgásteret kell adnunk a kezdeményező, a felelősen dolgozó, de az ésszerű kockázatot is vállaló vezetőknek.

A munkakollektívákban, a szocialista brigádokban nagy a tetterekészség, a segíteni akarás. Mindenekelőtt az illetékes vezetők feladata, hogy a tennivalók konkrét kijelölésével lehetővé tegyék e nagy erőforrásunk okos hasznosítását. Ehhez arra is szükség van, hogy mindenütt jól működjének a demokratikus fórumok, hogy döntéseik előkészítésekor a vezetők igényeljék és vegyék figyelembe a kollektíva véleményét és javaslatait. Az erre fordított munkát senki ne tekintse tehernek vagy szívességnak. *Ez minden vezető kötelessége.*

A hatékonyabb és a jobb minőségű munka fontos feltétele a helyesen orientáló, jó irányba ösztönző *közgazdasági szabályozás.* Ezen belül az ár-és érdekeltségi rendszert úgy kell továbbfejlesztelnünk, hogy a minőségileg jobb és a több eredményt hozó törekvések kapjanak elsőbbséget és támogatást. Azok a termelő kollektívák, egyének jussanak nagyobb erkölcsi és anyagi elismeréshez, amelyek és akik fel akarnak és fel is tudnak nőni a magasabb követelményekhez.

A fejlesztési eszközök és a jövedelmek differenciálása nem új keletű igény. Érvényesítésében azonban alig-alig jutottunk előbbre. Ebben a kor-

mányzati irányítás gyengeségei és a szabályozás következetlenségei egyaránt szerepet játszanak. De mondjuk meg nyíltan: az okok közé sorolható az a nem kevés helyen élő sajátos szemlélet is, amelynek képviselői, amikor másokról van szó, mélységesen egyetértenek, sőt sürgetik is, hogy legyünk következetesebbek elveink gyakorlatra váltásában. De ha arra került a sor, hogy az általánosságban helyeselt elveket konkrétan, náluk, illetve rájuk is alkalmazzuk, ezernyi magyarázattal szolgálnak arra, hogy éppen az ő helyzetükben ezt miért *nem* tehetjük meg.

Tudatában vagyunk, hogy elveink következetesebb érvényesítése, így a fejlesztési eszközök és a bérek differenciáltabb elosztása a társadalmi, a csoport- és az egyéni érdekek között több ütközést fog kiváltani, mint amennyivel korábban talákoztunk. Ezeket vállalnunk kell, de — különösen, ha emberi sorsokat érintenek — szocialista módon kell megoldanunk. Meggyőződésem, hogy az igényesebb, fegyelmezettebb munka követelménye, a javak szocialista elveink szerint való elosztása találkozik a tisztességgel és odaadással dolgozó, a társadalom túlnyomó többségét képviselő emberek helyeslésével és támogatásával. A becsülettel dolgozó többség helytállása megadja számunkra az erkölcsi alapot ahhoz, hogy a korábbinál erélyesebben lépünk fel az egyéni érdekeiket a közösség érdekei elé helyezők, a szocialista normákat megsértők ellen, s ha a jó szó már nem használ, a fegyelmező szigorral is élünk velük szemben.

Népgazdasági terveink megvalósításában eddig is pótolhatatlan segítséget jelentett *a szocialista országokkal folytatott sokoldalú műszaki-tudományos és gazdasági együttműködés*. A nemzetközi körülmények, a közös és a nemzeti érdekek most még inkább sürgetően követelik a szocialista gazdasági integráció elmélyítését, a KGST munkájának magasabb színvonalra emelését.

Számunkra különösen nagy fontossága van *a Szovjetunióval* kiépített és egyre bővülő gazdasági együttműködésnek. Ezért is örvendetes és nagy fontosságú fejlemény a gyártás szakosításának és a kooperációnak a közelmúltban Budapesten aláírt hosszú távú programja. Ez és a hozzá kapcsolódó konkrét ágazati programok tovább növelik tervezésünk biztonságát, újabb nagy távlatokat nyitnak hazánk és a Szovjetunió együttműködése előtt.

A békéért, a társadalmi haladásért

Kormányunk *külpolitikáját* az a törekvés hatotta át, hogy a lehető legkedvezőbb külső feltételeket biztosítsa népünk békés, szocialista alkotó munkájához, nemzeti céljaink eléréséhez. Ennek szellemében az elmúlt esztendőekben is aktív nemzetközi tevékenységet folytattunk.

Békénk, nemzeti függetlenségünk és szuverenitásunk zálogának tekintjük azokat az erős szálakat, amelyek összefűznek bennünket a Szovjetunióval, a szocialista közösség országaival. Közös eszméink, nemzeti érdekeink egyaránt arra ösztönöznek, hogy e testvéri, internacionalista kapcsolatokat tovább mélyítsük és szélesítsük. Úgy, mint eddig, ezután is munkálkodni fogunk a szocialista országok egységének, a Varsói Szerződés erejének továbbbiztosításáért, részt vállalunk közös szervezeteink tevékenységéből, s hiánytalanul eleget teszünk a szerződésekből és megállapodásokból ránk háruló kötelezettségeknek.

Internacionalista elveinknek megfelelően *a jövőben is támogatjuk a fejlődő országok haladó törekvéseit*. Nemzetközi munkánkkal, kapcsolatainknak a kölcsönös érdekeken alapuló fejlesztésével a jövőben is meggyőzően tanúsítani kívánjuk, hogy megbízható partnerei vagyunk ezeknek az országoknak a politikájában, a diplomáciájában és a gazdaságban egyaránt.

Mint a békés egymás mellett élés elkötelezett hívei, meg vagyunk győződve, hogy a béke nem csupán a háború nélküli állapotot, hanem a politikai, a gazdasági, a pénzügyi, a tudományos, a kulturális és az egyéb kapcsolatok sokoldalú fejlesztésének a lehetőségét is jelenti. Ezért a nemzetközi politika színterén a jövőben is a béke megőrzéséért, *a különböző társadalmi rendszerű országok együttműködésének fejlesztéséért szállunk síkra*.

Sajnálatosnak tartjuk, hogy az utóbbi időben a szélsőséges imperialista körök újult erővel támadnak az enyhülés folyamata ellen, s ennek nyomán nőtt a világban a feszültség. Emlékeztünk rá: a legagresszívabb reakciós erők, a hadiipari komplexumok érdekeit képviselő körök kezdtől fogva elleneztek a békés egymás mellett élést, mindent elkövettek a hidegháború fennmaradásáért, mert a fegyverkezés növekvő profitot jelentett és jelent ma is számukra.

Mesterkedéseik és a haladó erők visszaszorítását célzó kísérleteik átmenetileg megzavarhatják a normális, kiegyensúlyozott nemzetközi légkört. Próbálkozásaik azonban kudarcra vannak ítélve. Az idő nekünk dolgozik. Tíz- és százmilliókban, a különböző világnézetű, de reálisan gondolkozó politikusokban egyre inkább szilárd meggyőződéssé érlelődik, hogy *a békés egymás mellett élésnek nincs értelmes alternatívája*. A nemzetközi helyzet ugyan változott, de az alapvető nemzetközi erőviszonyok nem változtak.

A Magyar Népköztársaság — területét, lakóinak számát tekintve — kis ország. Állásfoglalásának mégis súlya, szavának hitele és tekintélye van a nemzetközi életben. Elsősorban azért, mert pártunk vezetésével olyan társadalmat teremtettünk, amelyet egész népünk magáénak vall. Olyan országot építettünk fel történelmileg rövid idő alatt, amely létbiztonságot, felemelkedést, társadalmi igazságosságot és lelkesítő perspektívát nyújt állampolgárainak. Hazánk és szövetségeseink, a szocialista országok olyan politika elkötelezettjei, amely mindenkor a béke, a társadalmi haladás ügyét szolgálja.

Bizonyos, hogy pártunk vezetésével nagy tettekre képes munkásosztályunk, szövetkezeti parasztságunk, értelmiségünk baráti szövetségben és szoros nemzeti egységbe tömörülve, sikerrel fogja végrehajtani a XII. kongresszus határozatait.

A magunk elé tűzött cél vonzó és világos: tovább építjük a fejlett szocialista társadalmat. Most nehéz útszakaszhoz érteztünk. Hogy mielőbb sikerrel túljussunk rajta, szakítanunk kell mindazzal, ami idejétmúlt és korszerűtlen. *Meg kell újítanunk, szervezettebbé kell tennünk munkánkat*, s elsősorban nem a külső körülmények kényszerítő hatása miatt, hanem mert társadalmi rendszerünk lényegéből fakad a jobbítás igénye.

A kormány és a közszolgálat dolgozóinak nevében biztosíthatom önöket, hogy megtisztelő köteleességünket teljesítve minden tőlünk telhetőt megteszünk a kongresszus határozatainak végrehajtásáért.

BÓDI BÉLA

a Gagarin Hőerőmű Vállalat vezérigazgatója:

Korszerűsítsük a döntési rendszert

A felszólaló Heves megye növekvő energetikai szerepére hívta fel a figyelmet. Jelenleg a hazai szénből termelt villamos energia 40 százalékát a Gagarin Hőerőmű adja. Ennek a villamos energiának minden kilowatt-órája, amelyet Visontáról a népgazdaságnak adnak, alig egyharmadába kerül annak, mint amelyet import tüzelőanyagból előállítani kényszerülünk. Gazdálkodásunk eredményét azonban rontja, hogy a bányaeőmű technológiai kapcsolatából hiányzik a nyers lignit tisztítását szolgáló széndúsító berendezés. Emiatt erőteljesen nő a berendezések káros igénybevétele, és a termelés sem bővíthet eléggé. A nálunk energetikailag gazdagabb, fejlettebb országok ezt nem engedik meg maguknak. Mégis miért állhat elő ez a helyzet? Mert a szén dúsítását, ami az erőmű 40 milliárdos értékének mindössze 2 százalékába kerülne, ma még az egyoldalúan értelmezett „takarékosági szemlélet” akadályozza. Meggyőződésem, hogy ezzel alapvető népgazdasági érdekeket sértünk, túl drágán takarékoskodunk.

A vezérigazgató arról szólt, hogy a jelenlegi társadalmi-gazdasági intézményrendszerünk mennyire képes a népgazdasági érdekek helyes és szükséges érvényesítésére.

— Sajnos csak részben képes erre — mondta —, mert a részérdekek ma még könnyebben gazdára találnak, mint a népgazdaság érdekei. A villamosenergia-termelésnek például velejárója, hogy az erőmű hűtési rendszerén keresztül sok alacsony hőmérsékletű hulladékhő kerül a szabadba. A Gagarin Hőerőmű esetében annyi, mint a magyar mezőgazdaság évi összes energiafelhasználásának 30 százaléka. Alapvető népgazdasági érdek tehát, hogy ennek a sok hulladékhőnek legalább egy részét visszanyerjük. Mi kísérleti jelleggel 3000 négyzetméter alapterületen bebizonyítottuk a hulladékhő növényházi hasznosításának lehetőségét. S bár a kísérlet sikerült, még mindig a tanulmányok értékelésénél, a zsűrizéseknél, felesleges vitáknál tartanánk, ha a megyei pártvezetés konkrétan nem karolta volna fel kezdeményezésünket. Erre azért volt szükség, mert működő gazdasági intézményrendszerünkben ez a fontos népgazdasági érdek nem talált gazdára. Ezért a kongresszusi dokumentumokkal összhangban nagyon szükségesnek tartjuk a jelenlegi döntési rendszer korszerűsítését.

CSIKÓS ISTVÁN

a Mezőgép Vállalat hegesztője, pártalapszervezeti titkár:

Nagy feladatokat csak művelt emberek képesek megoldani

— Az elmúlt öt évben a szolnoki Mezőgép Vállalat életében is jelentős események történtek — kezdte a felszólaló. — Aktív és cselekvő részesei voltunk a termékszerkezet átalakításának, a népgazdasági egyensúlyt javító

erőfeszítéseknek. Szűkebb kollektívánkban naponta találkoztunk azokkal a kérdésekkel és gondolatokkal, amelyek a közvéleményt foglalkoztatják.

Igaz, hogy tompítottan, de munkánk során mi is naponta tapasztaljuk a háttérpar kiépítetlenségéből, az anyagellátás nehézségeiből adódó gondokat. Küszködünk a belső és a külső kooperáció gyengeségeivel. Nálunk is gondot okoz a termelés folyamatosságának a biztosítása, a munkafegyelem megszilárdítása, a munkaidő ésszerű kihasználása, a nagy értékű termelőberendezések több műszakos üzemeltetése és így tovább. Az irányító párt-szervek útmutatásain túl az élet is arra kényszerít minket, hogy az alapszervezeti pártélet különböző fórumain behatóan foglalkozzunk ezekkel a kérdésekkel.

Politikai mozgósító munkánkban — folytatta — visszahúzó erő az egyenlősdiene az elmúlt évtizedekben megrögződött szemlélete, amelynek a felszámolásáért harcolunk. A differenciált bérezéssel elvben mindenki egyetért. A végrehajtásról azonban korántsem ilyen egyértelmű a vélemény. Sokan úgy gondolják, mint egyes sportolók — bocsánat a hasonlatért —, hogy nem feszítjük meg magunkat, hiszen anélkül is meg lehet élni. Az ilyen „dolgozatunk és keresgetünk” felfogás helytelen szemléletre és közfelfogásra vall. Sérti a munkájukat szerető, szorgalmas emberek önértését. A társadalmi élet minden területén érvényt kell szerezni a szocialista elveknek, normáknak. Ebben alapvető szerepe van a munkának, a munka megbecsülésének, a munka szerinti elosztás következetes érvényesítésének.

Pártalapszervezetünk hangsúlyt helyez a dolgozók magatartásának formálására, befolyásolására, szemléletük alakítására. Meggyőződésünk, hogy az előttünk álló feladatokat csak művelt emberek képesek megoldani. Tisztaban vagyunk azzal, hogy az eddigieknél is nagyobb figyelmet kell fordítanunk munkastilusunk javítására és a dolgozókat érdeklő problémákra.

TAKÁCS IMRÉNÉ

az Ajkai Üveggyár technológusa:

Káros divat a gazdasági vezetők kritizálgatása

A felszólaló elemezte az Ajkai Üveggyár munkáját. Az elmúlt öt évben a gyár termelési értéke 43 százalékkal emelkedett, 84 százalékkal nőtt a nem rubelelszámolású export. Ezeket az eredményeket a termelékenység növelésével érték el. A világpiaci igényeknek megfelelően korszerűsítették a termékszerkezetet, ma a tőkés export aránya meghaladja a 72 százalékot. A kevésbé gazdaságos termékek gyártását csökkentették.

— Sikereink értékét növeli az a tény — mondta a felszólaló —, hogy a gyár önerejéből érte el ezeket az eredményeket, a fejlesztéshez külső anyagi támogatást nem kapott. Ez az Ajkai Üveggyár viszonylatában nem kis dolog. Aki ismeri gyárunkat, az tudja, hogy nálunk a kézi munka dominál. Homokból állítjuk elő a csodálatos ólomkristályokat. Azt lehet tehát mondani, hogy munkát exportálunk.

Ezután gyári példákkal méltatta a gazdasági vezetők munkáját. — Bizonyos vagyok benne — mondta —, hogy a gazdasági vezetők több-

sége az egész országban jól dolgozik. Ezért nekem személy szerint nagyon nem tetszik, hogy divattá vált a gazdasági vezetőket kívülállóként nemcsak kritizálni, hanem okolni is sok mindenért. Most, amikor a külső tényező hatására megbomlott gazdasági egyensúlyunk, kiléptünk, mert ki kellett lépnünk a megszokott mederből, sokasodtak a másokra mutogatás tévékenységéről, munkájáról. Nem tudja, például — ezt egy nagy gyár munkanap-fényképezésének eredményeiből idézem —, hogy az ottani igazgatósági vezetők napi tiszta munkaideje az átlagos nyolc órával szemben 10,7 óra. És ebben még nincs benne a társadalmi tevékenység.

Persze vannak ellenkező példák is. Vannak olyan gazdasági vezetők, akik csak nehezen látják meg a népgazdaság érdekeit, sőt olyanok is, akik visszaélnak a lehetőséggel, a hatalommal, vagy alkalmatlanok a vezetésre. Az ilyen esetekben a pártvezetőségeknek is tenniük kell, hiszen a pártvezetőségeknek a hatáskörükbe tartozó káderek személyi kérdéseiben kezdeményezési joguk van. Élünk ezzel, ne csak a kinevezésekkor, hanem a leváltásokkor is.

A továbbiakban a felszólaló elmondta, hogy a kongresszusi előkészületek során igen sok vezetőségválasztó taggyűlésen volt jelen. Ezekből azt a meggyőződését vonta le, hogy az irányelvekkel a párttagság egyetért, de hozzátette: — A felszólalók hangsúlyozottan felhívták a figyelmet a határozatok eddigénél következetesebb végrehajtására.

HORVÁTH JÓZSEF

a Diósgyőri Gépgyár esztergályosa:

Újszerűbben kell termelni

A felszólaló részletesen beszélt arról, hogy a Diósgyőri Gépgyár néhány évvel ezelőtt súlyos gazdasági helyzetbe került. Mára viszont a nagy múltú vállalat kollektívájának erőfeszítései nyomán jelentős sikereket értek el a munkaszervezés és a -fegyelem javításában, a termékszerkezet átalakításában és így az exportban is. A termékváltás nemcsak műszaki, gazdasági gondokkal járt együtt, hanem a célok valóra váltását nagyban befolyásolták az emberi tényezők is.

— A termékszerkezet átalakításához kapcsolódó munkaerő-átcsoportosítás személy szerint engem is érintett, így módom van saját tapasztalataimról is számot adni — mondta. — A vezetőkkel történt közös megegyezés alapján két fiammal, akik szintén esztergályosok, átkerültünk egy új gyártmányt előállító üzembe. Nagyok voltak az ambícióink, de nem tudtunk leküzdeni némi szorongást sem. A korábbinál lényegesen korszerűbb, programvezérlésű gépen vállaltunk munkát. Az új mesterfogások elméleti és gyakorlati elsajátítására a vállalatvezetés külön tanfolyamon adott módot. Így mára megfelelő színvonalon végezzük munkánkat, és az elmúlt időszakban szokásos normaidő fele alatt gyártjuk az alkatrészeket. De az új műszaki és technikai ismereteken túl még sok minden mást is meg kellett és kell szokni az új környezetben. Többek között az üzem egész légkörét.

Ebben általában megvan a közös igyekezet, de vannak olyan körülmények és szokások is, amelyeket az ember nem tud máról holnapra átvenni, vagy úgy ítéli meg, hogy az a jobb, amit ő hozott magával. Érdekes, hogy ahogy újabb tempót váltottunk, az üzem régebbi dolgozói körében is megváltozott a vélemény. A tanulságokat sokszor és sok helyen levontuk már, s a jövőre nézve sem felejtethjük el, hogy gondjaink jelentős része szubjektív eredetű. Ezek az irányításban, a vezetésben, a munkások szemléletében, magatartásunkban is fellelhetők. A szubjektív visszahúzó erők még ma sem szűntek meg teljesen, s ha nem vigyázunk, újra is termelődhetnek. Ezért tartom nagyon fontosnak, hogy ne általában foglalkozzunk saját hibáinkkal, tenni-valóinkkal, hanem konkrétan, mert csak ez visz bennünket előbbre.

A felszólaló ezután azt elemezte, milyen feladatok várnak a DIGÉP-re a következő években, külön kiemelve a vezetés módszereinek korszerűsítését és a belső tartalékok feltárását. Végül hangsúlyozta:

— Alapkövetelmény, hogy napról napra többet, jobbat, újszerűbben kell termelni, korszerűbbet kell nyújtani, hogy lépést tarthassunk a versenyben. Az új azonban mindig harcban születik, ezt vállalni — beleértve a pillanatnyi népszerűtlenséget is — ez az a többlet, ami tőlünk, kommunistáktól elvárható.

SZABÓ ISTVÁN

a nádudvari Vörös Csillag Tsz elnöke, a TOT elnöke:

Mezőgazdaságunknak már sok terméke versenyképes

— A kongresszus határozattervezete olyan politikát tükröz, mely joggal tarthat igényt minden dolgozó osztály, réteg, így a termelészövetkezeti parasztság helyeslésére, együttműködésére is. Egyértelművé teszi a határozattervezet azt is, hogy gazdasági helyzetünket csak az eddigi teljesítmények fokozásával javíthatjuk. Ehhez viszont szükséges minden alkotó erő felszabadítása.

A termelési szerkezet és a termékszerkezet kérdése a mezőgazdaságban bizonyos mértékig sajátosan alakul, hiszen szinte minden mezőgazdasági termékre szükség van, ha azt elfogadható áron állítjuk elő. A táji, természeti adottságokat meghatározóknak kell tekinteni. Mezőgazdasági nagyüzemeink azonban — a hatékonysági követelményekhez képest — a szakosodásban, a termőhelyi adottságokhoz való igazodásban csak lassan haladnak előre.

Jelenlegi helyzetünkben szükségszerű, hogy a szabályozók és az érdekeltségi rendszer elsősorban a hatékonyan működő vállalatok fejlődését segítsék. De mivel a gyengébb minőségű földek termésére is szükségünk van, a kedvezőtlen adottságú tsz-ekben is fenn kell tartanunk az újratermelés elemi feltételeit.

Az elmúlt évtizedek gyakorlata azt igazolja, hogy mezőgazdaságunk a párt gazdaságpolitikájában megfelelő helyre került.

Helyesen nyitottunk teret a gazdaságilag előnyös társulásoknak, a termelési rendszereknek, az olyan zártabb együttműködési formáknak, mint az agráripari egyesülések.

Ezután részletesen szólt Szabó István arról, hogy több mint két év-

tizede agrárpolitikánk, szövetkezetpolitikánk változatlan, és a lenini alapelveken alapszik. — Az elvek stabilitása és a valóság állandó változása jól összefér.

Mezőgazdaságunk már versenyképesen természet gabonát és még néhány más fontos terméket. Szép eredményeket értünk el a hústermelésben is. Állattenyésztésünk azonban még sok kívánnivalót hagy maga után. Összeségében mezőgazdasági termékeink még költségesek, drágák ahhoz, hogy minden piacon sikerrel állják a versenyt.

Jóllehet az elmúlt öt esztendőben nehezebb körülmények között dolgoztunk, nagyobb terheket viseltünk, mint azelőtt, megértünk két aszályos esztendőt is, mégsem fékeződött le agrárfejlődésünk.

Javult a mezőgazdasági nagyüzemek teljesítőképessége, a termelőszövetkezetek tagjainak érdekeltsége erős. Életképesek a háztáji és kiegészítő gazdaságok. Szocialista nagyüzemeink, köztük a termelőszövetkezetek segítik, szervezik a háztáji és kiegészítő gazdaságok termelését. A szövetkezeti parasztság jó politikai légkörben, biztonságtudatban él és dolgozik.

Végül hangsúlyozta Szabó István, hogy a tsz-ek tagjai, vezetői, a tsz-ek területi szövetségei és a Termelőszövetkezetek Országos Tanácsa eddig is mindent megtettek agrár- és szövetkezetpolitikánk megvalósításáért. Így lesz ez a jövőben is.

KETTLER PÁL

az Épületasztalosipari és Faipari Vállalat vezérigazgatója:

A legnagyobb tartalék: az erők jobb kihasználása

— A fejlődés az építőiparban szó szerint ellentmondásos — kezdte felszólalását a küldött. — A legnagyobb erőfeszítéssel sem tudtunk megfelelően felnőni az elérhető korszerű technikához, s az építők nagy eredményei gyakran sok utánjavítással születnek meg.

Az elmúlt két esztendő különösen bebizonyította, hogy nem elég a kerítésen belül rendet csinálni, a szakmák közötti együttműködés az építőiparon belül és kívül egyaránt nagy szerephez jutott. Az építőiparban dolgozó kommunisták előtt egyértelművé kezd válni, hogy egyetlen lehetőségünk a legnagyobb tartalék: a meglévő erők összefogása, kihasználása.

A mi vállalatunknak — mondta Kettler Pál —, különösen az építőipar helyszíni befejező munkáit kell segítenie, átvállalnia. E feladatot részben már megoldottuk. Különösen az ablakok minőségének javításában sok még a tennivalónk. Egyre nagyobb lesz a jelentősége a munkamegosztásnak, és megjavultak a feltételei annak, hogy a munkaerőt a nagy termelékenységű üzemekbe csoportosítsuk át. A helyzet azonban mégis lassan változik, mert nincs, aki ezt az átcsoportosítást megszervezze. Sőt az új szabályozók a létszám növelését akkor is büntetik, ha nagy termelékenységgel dolgozó vállalatról van szó.

A felszólaló ezután árkérdésekről szólva kifogásolta a hazai gyenge minőségű fák árának emelkedését. A szabályozók kritikai elemzése kapcsán elmondta: nem lehet ugyan minden vállalatra egyformán testre szabott szabályokat kialakítani, de elfogadhatatlan, hogy míg a vállalatunknál egy

négyzetméter ablak elkészítésének közvetlen munkabére 14 forint, addig az ablak tisztításáért az állami és szövetkezeti vállalatoknak többet számítanak fel, mint az ablak készítésének munkadíja.

A küldött ezután arról szólt, hogy mit tesz vállalatuk a ráfordítások csökkentéséért. Nagy lehetőségnek nevezte olyan ablakok készítését, amelyek jobb szigetelőképességükkel fűtési energiát takarítanak meg. Több vállalat összefogásával a korábbi fejlesztések most beértek és az idén ezzel mintegy 25 millió forint értékű fűtési energia takarítható meg, s jövőre, illetve később ez a megtakarítás a többszörösére növekedhet. A legnagyobb megpróbáltatás azonban idegekkel bírni az új térhódításának lassúságát. A legnehezebb elérni azt, hogy mindenki átérezze, a helyzet változtatása, javítása elsősorban rajtunk múlik.

A küldött ezután az üzemi demokráciában rejlő lehetőségek hatékonyabb kihasználásáról beszélt, majd felszólalását a következő gondolattal fejezte be: — Nekünk, kommunistáknak, különösen a vezetőknek és az állami segítséggel kiművelt mérnököknek, közgazdászoknak, technikusoknak úgy kell az élre állnunk, és példát mutatva dolgoznunk, hogy mindenki előtt nyilvánvalóvá váljék: nem a vezetési fogyatékok miatt mozgósítunk, hanem a megnövekedett feladatokhoz hívjuk segítségül a dolgozókat.

BALÁZS PIRI ERZSÉBET

a Bajai Mezőgazdasági Kombinát sertéstenyésztési brigádvezetője:

Lelkiismeretesen látjuk el minden feladatunkat

— Ránk a Bajai Mezőgazdasági Kombinát sertéstelepén négyezer koca 90 ezer malacának a nevelése vár születésüktől 28 napos korukig.

Mi azt tartjuk: ha ismerjük az állatokat, és tőlünk telhetően jól gondozzuk őket, az eredmény nem maradhat el. Sajnos sok helyütt — nemcsak nálunk — a tervezők, az építők nem gondoltak eléggé arra, hogy a technológiát a sertések élettani tulajdonságaihoz kell igazítani, fordítva nem várhatunk sikert. Ebből gondok származtak, folyamatosan cserélni kell a berendezéseket, és ez sokba kerül.

Nagyüzemünk termelése már elérte az 1,3 milliárd forintot. Csak kiragadva hadd mondjam el, évente 7500 tonna húst, hétmillió liter tejet, sok bort, hibridkukorica-vetőmagot és más terméket adunk az országnak. Erősödött a bajai kukoricatermesztési rendszer is, mely az ország 130 gazdaságában, 200 ezer hektáron szervezi, segíti a termelést.

Néhány szót szeretnék mondani azokról az asszonyokról — a 41 főnyi Zrínyi Ilona szocialista brigádról —, amelynek vezetője vagyok. A mi dolgunk a malackák felnevelése; nagy felelősség. Ez az alapja a hizlalásnak, végső soron itt eldőlhet az ágazat eredményessége is.

Ezt a munkát csak az tudja hiánytalanul ellátni, aki az állatokat szereti, és úgy is bánik velük. Az én brigádom tagjai ilyenek, ezért öröm együtt dolgozni velük. Ezek az asszonyok ünnepnapjaikat is feláldozva ellátják a kis állatokat. Munkájuk még nagyobb megbecsülést érdemel. Célul tűztük ki, hogy az elhullásokat tovább csökkentjük, hiszen minden egyszázalékos javulás csaknem ezerrel több malac felnevelését eredményezi.

Segítjük a háztáji sertéshizlalást is, tavaly csaknem 19 ezer malacot adtunk dolgozóinknak hizlalásra.

Sertésünk van bőven, ezért nagy jelentőségű, hogy végre felépült a Bajai Húskombinát. Szinte egyedülálló, hogy az új üzem a 200 ezres vágási teljesítményéhez 30 kilométeres körzetből megkapja az alapanyagot.

Befejezésül megállapította, hogy ma gazdaságuk dolgozóinak többsége mind felelősségteljesebben gondolkozik. Brigádjuk is tisztában van azzal, hogy a következő években még nagyobb megújulásra, még több lelkesedésre lesz szükség.

BEKE IMRE

az abádszalóki termelőszövetkezet elnöke:

Szükséges a vállalkozói kedv növelése

— A Központi Bizottság beszámolójában a mezőgazdaság eredményeiről nagy elismeréssel esett szó. Meggyőződésem, hogy a magyar mezőgazdaság sikereinek ilyen magas szintű értékelését a mezőgazdaságban tevékenykedő dolgozók és vezetők jóleső érzéssel fogadják.

Ez nem elbizakodottságot, hanem elsősorban nagyobb felelősséget vált ki bennünk, és az eredményesség további növelésére, hatékonyabb munkára kötelez valamennyiünket. A jövőben a mezőgazdasági termelésben is előtérbe kerül — mint ahogyan más ágazatokban is —, hogy mit és mennyiért termelünk, milyen lesz a tevékenység eredménye.

Szövetkezetünk a Tisza mentén — a Tisza II. vízlépcső és -tározó tó szomszédságában — több tsz egyesüléséből, 11 ezer hektáron gazdálkodik. A jogelőd üzemek kiváló eredményekkel váltak ismertté. Munkánkat ma is becsülettel és nagy szorgalommal végezzük. Mégis, az utóbbi években gondjaink megszorodtak. Gazdálkodásunk eredményessége lényegesen csökkent.

A továbbiakban részletesen ismertette a felszólaló a kiskörei főmű és a kapcsolódó létesítmények hatására kialakult helyzetet. A térségben a vízhiány megszűnt, de ezzel együtt a tározó tó mentén megnehezült, egyes területeken lehetetlenné vált a mezőgazdasági tevékenység. Most ugyanis a régi holtágak és folyómedrek nyomvonalán és még távolabb is megjelenik a fakadó víz. Megemelkedett a talajvízszint magassága, megnehezült a belvizek elvezetése, és károsodik a talaj.

A megváltozott viszonyokhoz igyekezett a tsz alkalmazkodni. Átalakították a termelésszerkezetet, megváltoztatták a talajművelés módszereit, és növelték a nem mezőgazdasági tevékenységet is. Mindezek az erőfeszítések azonban csak rövid távon és korlátozottan mérsékeltek gondjaikat. Önerőből nem képesek nehézségeik leküzdésére.

— Mi, a térség dolgozói azonban nem akarunk a népgazdasági eltartottjai lenni — folytatta az abádszalóki tsz-elnök —, az előrelépést a népgazdasági feladatokból való részvállalással kívánjuk elérni. Ehhez szükséges viszont a vízlépcsőt kiegészítő meliorációs beruházások mielőbbi megvalósítása. Véleményünk szerint e fontos munkák befejezése nélkül a várt ered-

mény nem következik be. Most, amikor újabb tiszai vízlépcső építéséről halunk, úgy ítéljük meg, hogy sürgetőbbnek látszik a Tisza—II. befejezése.

Befejezésül a megváltozott paraszti életformáról szolt, majd kijelentette:

— Szövetkezetünk parasztsága szövetségesként támogatja pártunk politikáját, azonosul vele, dolgozik érte. Értelmileg és érzelmileg kötődik ahhoz, mert sorsa jobbitását, személyes boldogulását eddig is annak köszönhetette.

GULYÁS SÁNDOR

a hevesi Rákóczi Termelőszövetkezet elnöke:

Kiemelkedő eredmények a hevesi zöldségtermesztésben

Heves megye mezőgazdasága és élelmiszeripara az utóbbi években céljainkkal összhangban, a megyére jellemző fontosabb ágazatokban pedig az országos átlagot is meghaladó ütemben fejlődött — kezdte felszólalását a hevesi termelőszövetkezet elnöke. — Sajnos néhány területen céljainkkal ellentétes tendenciák is érvényesültek. A kenyérgabona- és a tejtermelésben mi is adósai vagyunk a népgazdaságnak. Eredményeinkkel így korántsem vagyunk elégedettek.

Zöldségtermelő gazdaságaink az ötödik ötéves tervben jelentősen fejlődtek. A szövetkezeti szektorban a zöldség vetésterülete a korábbi mélypontról kimozdulva, megnövekedett. Egyidejűleg a hozamok jelentősen gyarapodtak. Biztató a jövőre nézve, hogy a termelési színvonal növekedése és az állami kedvezmények eredményeként a zöldségtermesztés megyénk egyik legjövedelmezőbb ágazatává vált. A lakossági igények kielégítése mellett Heves megyéből jelentős mennyiség került exportra is.

A hevesi Rákóczi Termelőszövetkezetben évenként több mint ezer hektáron termelünk zöldségfélét. E viszonylag nagy területen is élenjárunk a fajlagos hozamokban, és kimagasló eredményeket értünk el a paradicsom, a paprika, a dinnye- és a zöldségvetőmag termesztésében. Nem félünk az újtól. Igyekszünk a legkorszerűbb eljárásokat alkalmazni. Az utóbbi öt évben azonban gondjaink is adódtak. Szövetkezetünk zöldségtermesztési modellgazdaság. Teljes joggal várják el tőlünk a jó minőséget, a hatékony gazdálkodást. A termelés koncentráltóságából adódóan a munkacsúcsok e térségben sokkal élesebben jelentkeznek. Az egy időben szállításra váró, nagy tömegű áru fogyasztóhoz való eljuttatása csak a termelő, a felvásárló és a szállító legjobb együttműködésével érhető el. A felvásárlásban mutatkozó legkisebb fennakadás jelentős károkat okozhat. Sajnos erre bőségesen volt példa. Többször előfordult, hogy a belföldi vagy az exportpiac kielégítése vasúti vagy közúti szállítóeszközök hiánya miatt akadozott vagy leállt.

Ezután a felszólaló arról beszélt, hogy a hatodik ötéves tervben több kezdeményezésre, bátrabb kockázatvállalásra lesz szükség a feladatok teljesítéséhez. Hibát követ el az, aki a bonyolultabb feladatok megoldásához a felsőbb szervektől vár készen meglévő módszereket. A mi felelősségünk abban van, hogy a vezetés megalapozott döntések kimunkálásával, következetes számonkéréssel, segítségnyújtással, emberségesen álljon a posztján.

PÁL LÉNÁRD

akadémikus, az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság elnöke:

Becsüljük jobban a műszaki értelmiség alkotómunkáját

— Túlzás nélkül állíthatjuk, hogy soha ilyen nagy szükség nem volt a gazdasági építőmunkában a műszaki fejlesztésre és az ezt megalapozó kutatásra, mint éppen most — mondta a felszólaló. — Ebből következik, hogy nagy szerep vár a műszaki értelmiségre. Ezt a kongresszusi határozattervezet is világosan deklarálja: „*A tudományos haladás, gazdaságunk korszerűsítése egyre nagyobb követelményeket támaszt a műszaki és a természettudományos értelmiséggel szemben.*” Azt hiszem, hogy ezeket a követelményeket műszaki értelmiségünk jelentős része felismerte, és ennek megfelelően azon tevékenykedett, hogy a műszaki fejlesztésben és a tudományos kutatásban elért hazai és külföldi eredmények minél több hasznot hozzanak. Voltak-e ebben sikerek? Igen, voltak, azonban *jóval több sikerre lett volna és még többre lesz szükség.* Sajnos, voltak elszalasztott lehetőségek is, amikor a siker kulcsa kézben volt, de ez csak akkor derült ki, amikor a siker lehetőségére már mások is ráébredtek. Néha *megengedhetetlenül lassúak és körülményeskedők vagyunk* döntéseinkben, ragaszkodunk a régi formákhoz és idegenkedünk az újtól. Mindez fékezheti a műszaki értelmiség — nyugodtan mondhatom, az egész értelmiség — legjobbjainak alkotókedvét.

A legjobbak életeleme az alkotás, és vannak iránymutató kezdeményezések. Például a Dunai Vasmű műszaki kollektívája, nem várva központi intézkedésekre, részben eredeti, részben külföldről átvett műszaki megoldásokkal elérte, hogy a hengerelt áru késztermékekre jutó fajlagos energiafelhasználás a felére csökkent.

Ez jó dolog, de az is igaz, hogy az ilyen kezdeményezések megkésve és tétován bontakoztak ki. Nyilvánvaló, hogy az energiafelhasználásban, a gazdaságosságot elsősorban racionális árpolitikával lehet segíteni, de az is világos, hogy *szükség van az energetika műszaki-tudományos tényezőinek alapos újragondolására.* A helyzet az, hogy a tudományos kutatás és a műszaki fejlesztés teljes spektruma valamilyen formában kapcsolatban van az energiaforrások bővítését, az energia átalakítását, továbbítását, tárolását és felhasználását érintő kérdésekkel. Ebben az újragondolásban nagy szerepe van a műszaki értelmiségnek.

Sok tennivaló vár műszaki szakembereinkre az atomenergetika, a szénfelhasználás, a kohászat, a nehézipar, a gyógyszer- és növényvédőszergyártás, a mikroelektronika, a számítástechnika, az információs technika, az automatizálás, a gépgyártás-technológia, a szerkezeti és alapanyagok, valamint alkatrészek gyártása, a rendszerelvű komplex berendezések előállítására, a környezetvédelem és még számos fel nem sorolt fontos területen.

Úgy hiszem, ahhoz nem férhet kétség, hogy a magyar műszaki értelmiség döntő része érti, magáénak vallja és végrehajtja a szocialista gazdasági építőmunka kis és nagy, de nehéz feladatait. A valóságban azonban ennél többről van szó: a feladatokat maga is alkotó módon alakítja, továbbfejleszti, új feladatokat fogalmaz meg, hogy szellemi erőforrásainkat minden területen jobban, gazdaságosabban, gyorsabban és szervezettebben hasznosíthassuk. *Indokolt, hogy — munkájuk eredményességétől függően — társadalmi*

és egyéni megbecsülésük az élet minden területén fokozódjék. Különösen fontos, hogy a kiemelkedő munkát végző, legértékesebb műszaki szakembereinket *megkülönböztetett* erkölcsi és anyagi elismerésben részesítsük, hiszen alkotásaikra, kezdeményező, vállalkozó kedvükre és kritikájukra nagy szüksége van hazánknak.

ROMÁNY PÁL

mezőgazdasági és élelmezésügyi miniszter:

A hatékonyság tényezői a mezőgazdaságban

— Az utóbbi években országunk mezőgazdaságában több új termelési módszert, új technológiát terjesztettünk el, új fajtákat, szervezeti formákat honosítottunk meg. Szinte mindenből többet termeltünk, mint eddig bármikor. A vágóállat-termelésben — ahogyan ezt a Központi Bizottság elismeréssel értékelte — meghaladtuk az évi kétmillió tonnát, a gabonatermelésben is új szintekre jutottunk.

Mégis, ezekben az években láttuk meg igazán — jelenlegi hatékonyságunk, struktúránk mellett — a növekedés korlátait. Látni kellett a költségek növekedésének, a felhasznált ipari anyagok beszerzésének, a nálunk nem termelt javak megvásárlásának terheit és felkészültségünk határait. De láthatóvá váltak az új követelményeket kielégítő hatékonyságot javító tényezők is.

Részletesen szolt a továbbiakban a miniszter néhány olyan tényezőről, mely számottevően hozzájárulhat a hatékonyság javításához. Megemlítette, hogy az agrártermelés minden területén emelni kell a szakmai követelményeket. — Nekünk főleg az oktatás gyakorlatiasságában, a középvezetők, technikusok, művezetők képzésében van sürgős pótolnivalónk.

Különös gondot kell fordítani a munkában résztvevők személyes anyagi érdekelttségére. A nagyon változatos mezőgazdasági munkafeltételek között ez igen fontos követelmény.

A jobb gazdasági eredmények elérésének útján égetően szükséges az új tudományos eredmények gyorsabb, gyakorlati alkalmazása is. Lehetőségeink jobb hasznosítását segítheti az is, ha a termeléspolitikában, a tervezésben gyorsan és megfelelően számításba vesszük mindazt, ami a mezőgazdasági struktúrára, technológiára lényeges hatást gyakorol.

Népgazdaságunkban a hatékonysági követelmény erőteljes érvényesülését akadályozza még sok régi beidegződés, szemlélet, akadály. Számbavételi, értékelési rendszerünk sok tekintetben még a mennyiségi, a hagyományos mutatókhoz tapad. Ha egy szövetkezet, vállalat rangsorát megállapítjuk, akkor szükséges, hogy a „legnagyobb” helyébe a legjobbat állítsuk. Legyen mérce az egy hektáron elért legjobb eredmény, az egy dolgozó által gazdaságosan elért legnagyobb jövedelem, s nem a létszám, vagy a terület nagysága.

A gazdaságosságot fokozhatja, ha a merev — a különféle jogcímeiket előtérbe állító — elhatárolásokat feloldjuk és utat nyitunk olyan gazdasági érdekek érvényesülésének, együttműködésnek, melyek társadalmi céljainkkal egybeesnek. Nagyszerű hajtásai ennek az új szemléletnek a mezőgazdasági termelési rendszerek, melyekben mezőgazdasági vállalatok és szövetkezetek, ipari vállalatok és kutatók is részt vesznek.

Befejezésül az ésszerű takarmánytakarékoság és energiatakarékoság fontosságát hangsúlyozta és felhívta a figyelmet a bevált, követendő takarékosági módszerekre.

Végül megállapította Romány Pál, hogy a Magyar Szocialista Munkáspárt marxista—leninista agrárpolitikáját alapvetően a szövetkezeti parasztság iránti bizalom jellemezte és jellemzi. A szorgalmas, tisztességes munkával elért eredmények, a munkás-paraszt szövetség alapozta meg ezt a bizalmat. Bizonyos, hogy — a megváltozott feltételek között — igényes felkészüléssel, a népgazdaság minden ágazatának együttes munkájával a mezőgazdaság dolgozói új eredményekkel felelnek erre a bizalomra.

SCHMIDT ERNŐ

a Nyugat-magyarországi Fagazdasági Kombinát Állami-díjas vezérigazgatója:

Legyen jellemző a bátor, kezdeményező munkastílus

— A mai gazdasági helyzetben különösen megnőtt a fa értéke és jelentősége. A fa ipari nyersanyagként és energiaforrásként egyaránt hasznosítható anyag. Tovább növeli jelentőségét az az adottsága, hogy újratermelhető. Sőt bővítetten újratermelhető — kezdte beszédét a felszólaló.

Az ország területének 18 százalékát borítja erdő. Hazánk tavaly 7,5 millió köbméter fát termelt. Ez a mennyiség kétszerese annak, mint amit az erdők harminc évvel ezelőtt adtak. A vágásra érett erdőkben jelenleg 40—60 millió köbméter famennyiség vár kitermelésre, ennek értéke okos, átgondolt hasznosítás esetén több milliárd dollár értékű exportot vagy importmegtakarítást tesz lehetővé. Az állami erdőgazdaságok és az erdővel rendelkező tsz-ek most még felkészületlenek arra, hogy ezt a jelentős fatartalékot hatékonyan hasznosítsák. Hiányzik a technika, a gép, s főként a fafeldolgozáshoz szükséges ipari háttér. A mai fatermelés 30 százalékos növelése esetén az említett fatartalékot két évtized alatt lehetne hasznosítani. *Ezzel a lehetőséggel mindenképpen élni kell!*

Ma a világ és hazánk gazdasági életében nagyon sok az előre meg nem határozható tényező — folytatta a felszólaló. — Egy azonban biztos: a nyersanyagoknak és köztük a fának a szerepe és jelentősége növekedni fog. Célszerű volna tehát fokozni az országban az erdőtelepítést, és ezzel az ország fatermesztő képességét.

A továbbiakban arról beszélt, hogy a termékszerkezet korszerűsítésében, a termelés hatékonyságának javításában gyors haladást csak akkor várhatunk, ha a vállalatoknál és az irányító szervezeteknél egyaránt határozott lesz *a törekvés az újra, a korszerűre*. Ma még nem általános a gazdasági és a gazdaságirányítási munkában a bátor, kezdeményező munkastílus. Talán azért nem, mert erre még nincs kellő kényszerítő erő. A továbbfejlesztett szabályozó rendszer már határozottan törekszik ennek a kényszerítő erőnek a létrehozására.

A gazdasági feladatok bonyolultsága miatt ma mind jobban előtérbe kerül a kollektívák szerepe. Fontos, hogy a vezető mellett a közösség többi tagja — a munkás, a művezető, az üzemvezető, a minisztériumi előadó is — értse, hogy mi a feladata a közös csapatmunkában.

A kezdeményezőkézség fejlesztésének másik fontos lehetősége az, hogy az irányító szervek szoros együttműködést alakítsanak ki az élenjáró vállalatokkal. Nagyjában-egészében ma az a gyakorlat, hogy az irányító szervek azoknak a vállalatoknak a segítségére sietnek elsőként, amelyeknél a szabályozók valami miatt nehézségeket okoztak. *A jó vállalatokra kevesebb figyelem jut.* Nagyobb hatásfokú lehetne az irányító szervek munkája, ha fordított arány alakulna ki a vállalatokkal való együttműködésben. Nem istápolást, bábáskodást, hanem *együttgondolkodást* kellene kialakítani a progresszív vállalatokkal. Olyan együttgondolkodást, amely a vállalati és a népgazdasági érdek szerencsés ötvözését hozza egy-egy bátor kezdeményezés megvalósítására.

SZATMÁRI LAJOS

a Várpalotai Szénbányák Vállalat aknásza:

A szénbányászat visszakapja a régi rangját

A bányászegyenruhába öltözött fiatal küldött felszólalása első részében a kongresszus és a felszabadulási évforduló tiszteletére indított munkaverseny sikereiről tájékoztatta a tanácskozást. Nemcsak a várpalotai, hanem a tatabányai és a többi Veszprém megyei szénbánya dolgozói is tettekkel fejezték ki egyetértésüket pártunk politikájával.

— A szénbányászat fejlesztését szolgáló párthatározatok és kormányintézkedések alapján úgy érezzük — mondotta egyebek között —, hogy a szénbányászat mindjobban visszakapja régi rangját, a gazdasági építőmunkában betöltött szerepének megfelelő megbecsülésben részesül.

Beszámolt róla, hogy kedvező irányban változott a bányászok szemlélete, amiben nagy a szerepe a kommunisták személyes példamutatásának is. Javultak az élet- és munkakörülmények. A bányászlakás-építési akcióval kapcsolatban megjegyezte: szükség van bizonyos jogi problémák rendezésére, hogy valóban azok kapják a kedvezményes lakásokat, akik megérdemlik, akik hosszú ideig hűek maradnak a bányászathoz. Jogos büszkeséggel szólt a várpalotai szénbányászok technikai fejlesztő tevékenységéről. Például korszerűbb pajzstípusokat és diszpécserközpontot fejlesztettek ki; ezeket nagy termelékenységgel és sikerrel alkalmazzák az ország más bányáiban, sőt külföldön is.

Kritikus és önkritikus hangon szólt arról, hogy a szénbányászatot érintő korábbi, azóta megváltoztatott döntések kedvezőtlen hatása bizonyos mértékig ma is érződik; elmaradtak egyes pótlólagos beruházások, az elvesztett létszám is nehezebben pótolható. Nem kielégítő a gépesítés üteme és az új szénmezők felkutatása. Mindezek következtében a Várpalotai Szénbányák az utóbbi öt esztendőben csak kétszer tudta teljesíteni évi tervét. A szénbányászat fejlesztésének egyik akadálya az is, hogy az ágazatot sokan veszteségesnek ítélik meg. Pedig közvetlen tapasztalataik vannak róla, hogy világpiaci árakon számolva a szénbányászat a jövedelmező ágazatok közé tartozik. A gondok ellenére bizakodó hangon fejezte be felszólalását:

— Optimizmussal tölt el bennünket pártunk következetes politikája, az,

hogy kritikusan és tárgyilagosan felmérte a szénbányászatban levő fogyatékosságokat, és helyesen jelölte meg a soron következő tennivalókat. Az irányelvek következetes végrehajtásától gondjaink megszüntetését és a szénbányászat gyorsabb ütemű fejlesztését várjuk. Minden erőnkkel igyekszünk az irántunk megnyilvánuló bizalomnak hiánytalanul megfelelni.

FARMOSI IMRE

a mezőkövesdi ÁFÉSZ elnöke:

A háztáji gazdaságok javítják az áruellátást

A küldött felszólalásában elsősorban a háztáji és kisegítő gazdaságok termelésével foglalkozott. Elmondta, hogy Mezőkövesden és környékén — ahol a természeti adottságok kétségtelenül kedvezőek — a háztáji és a kisegítő gazdaságok termelése évről évre tervszerűen fejlődik, és jól bizonyítja e tevékenység gazdasági és társadalmi hasznosságát. A területen 35 mezőgazdasági termelő és tenyésztő szakcsoport működik, több mint 2500 taggal. Ezek közül is kiemelkedik a sertésenyésztők és -hizlálók munkája. Sikeres kezdeményezés volt a korszerű fólia alatti kisüzemi zöldségtermesztés is. Szervezetten, ugyancsak szakcsoport formában termelnek csonthéjas gyümölcsöt, tenyésztenek nyulat galambot.

Az így létrehozott árualap jól szolgálja a helyi ellátást, és szerződéses kapcsolatok alapján rendszeresen szállítunk, főleg primőr zöldséget és gyümölcsöt a Zöldért Szövetkezeti Vállalatnak és más nagy felhasználóknak, egyebek között konzervgyáraknak, de jut exportra is. A múlt évben több mint tízmillió forint értékű vágónyulat, húsgalambot, primőr zöldséget, mákot stb. értékesítettünk exportra. E tevékenység gazdasági hasznosságát bizonyítja az is, hogy nem igényel központi forrásból anyagiakat, a kistermelést összefogó nagyüzemek támogatása és a kistermelők saját anyagi erőforrásai garantálják, hogy ez a termelés korszerű és tervszerű legyen. Jelentős ez a munka a jövedelemkiegészítés szempontjából is.

A mi gyakorlatunk is bizonyítja, hogy a háztáji és a kisegítő gazdaságok termelése csak ott vezet jó eredményre, ahol azt egy-egy nagyüzem, szövetkezet szervezi, támogatja, és saját tevékenységéhez kapcsolja. A felszólaló ezután rámutatott, hogy az értékesítés rossz megszervezése vagy a termelői érdekeket sértő módszerek alkalmazása visszaveti a kistermelést.

Az áru felvásárlására és értékesítésére a termelőszövetkezetek és egyéb forgalmazó állami vállalatok mellett nagy gondot fordítanak a fogyasztási szövetkezetek. A kisebb feldolgozóüzemek segítik a kistermelésből származó áruk értékesítését, így a termelői biztonságot is.

Fontos feladat a kistermelők anyag- és eszközellátásának javítása, mert néhány — különösen nagyobb értékű — eszköz gyakran nehezen szerezhető be. Motoros kerti kapából, kistraktorokból, motoros permetezőkből nem tudjuk kielégíteni a keresletet.

A háztáji és kisegítő gazdaságokkal és általában a kistermelés szerepével, jelentőségével kapcsolatban a párt útmutatásai világosak. Szükséges

azonban, hogy ezt az útmutatást egységes cselekvés is kísérje. Ez a tevékenység része a tervszerű szocialista gazdálkodásnak, nagy vívmánya szocialista mezőgazdaságunknak, és jelentős mértékben hozzájárult a lakosság jobb ellátásához.

KOMÓCSIN MIHÁLY

a Csongrád megyei pártbizottság első titkára:

Nagyobb követelmények, magasabb mérce

— Megyénk több mint ezer pártalapszervezetében a kongresszusi irányelvek megvitatásakor, a párt politikájával egyetértve, sokan elmondották: értik, tudják, hogy a jelen időszakban nagyobb követelmények állnak előttünk — kezdte felszólalását Komócsin Mihály, és megjegyezte, hogy a kongresszus munkáját is minden vonatkozásban ez jellemzi. — Személyes emlékeinkből, a fiatalabb generáció tagjai pedig történelmi utunk tapasztalataiból ismerik, hogy a felszabadulás óta minden jelentős feladatunkat csak úgy tudtuk megoldani, hogy mind magasabbra és magasabbra állítottuk a mércét. Ez jutott kifejezésre az újjáépítés, a munkáshatalom megteremtése, majd — a Szovjetunió segítségével — annak megvédése idején, a szocialista tulajdonviszonyok kialakításában és továbbfejlesztésében, három és fél évtizedes szabad életünk minden jelentősebb vívmányának megvalósításában.

Vannak kételyek: vajon reális-e nagyobb követelményeket támasztani ma, és meg tudunk-e azoknak felelni? Történelmi tapasztalataink alapján tudjuk, hogy nehezebb helyzetekben mindig voltak ilyen kételyek — emlékeztetett rá a felszólaló, és rámutatott, hogy a valóságos eredmények ezeket mindig megcáfolták.

Hangot adott annak, hogy Csongrád megye dolgozói is szeretnék, ha szűkebb hazájuk a jelenlegi nehezebb körülmények között is az utóbbi tíz-tizenöt évben megszokott, gyors ütemben fejlődhetne. Megértik azonban, hogy a népgazdaság jelenlegi helyzetében az eddig megszokottól sokban el kell térni. A helyi, területi vagy vállalati érdekeket alá kell rendelni a társadalmi érdekeknek. Kéri azonban, hogy más területek igényei se élvezzenek indokolatlan előnyt, esetleg jobb személyi kapcsolataik vagy ügyeskedés révén.

Sokoldalúan elemezte, hogy a nagyobb követelmények fogalma mit jelent konkrétan a politikai, a gazdasági, a társadalmi és a kulturális élet, valamint a pártmunka különböző területein. Figyelemre méltó gondolatot fejtett ki az ésszerű takarékoságról:

— Gyakorlati példák mutatják, hogy ha a beruházók, a tervezők és a kivitelezők a fantáziát nem a látványosabb, hanem a takarékosabb megoldásra összpontosítják, a célt rövidebb idő alatt és eredményesebben el lehet érni. Meg kell tanulnunk, hogy a szerénység ne csak az emberi magatartásban, hanem a beruházásokban is jelentkezzen. A szerénység nem jelent okvetlenül szürkeséget. Nem ésszerűtlen takarékoságot kívánunk, mert az sokszor pazarlást von maga után a másik oldalon.

Összefoglalóul ismételten leszögezte:

— Az alkotómunka minden területén meg kell értenünk, hogy a pártunk XII. kongresszusa által megjelölt feladatok országosan és helyileg is teljesíthetők, és teljesíteniük is kell őket.

HORVÁTH TERÉZIA

a Videoton sárbogárdi üzemegységének művezetője, pártvezetőségi titkár:

Az ipar átformálja a közösséget

A Sárret vidékének küldötte a munkássá válás, a munkássá nevelés folyamatával foglalkozott felszólalásában. A Videoton tíz évvel ezelőtt telepített Sárbogárdra egy kis üzemegységet. Kezdetben csupán háromszáz ember dolgozott itt. Néhány szakember jött az anyavállalattól, a többiek a mezőgazdaságból, háztartásokból vagy az iskolapadokból kerültek az üzembe. Nehéz volt az átállás, de ma már ezerhatszázan dolgoznak a gyáregységben. Eleinte kisebb, egyszerű alkatrészeket gyártottak, mára viszont elsajátították a legbonyolultabb elektromos egységek készítését. A jelen és a jövő pedig a televíziós modulprogram végrehajtása, amelynek Sárbogárd a bázisa.

— A gyárban nemcsak a modern technikával találkoztunk, hanem a dolgozó emberről való sokoldalú gondoskodással is — mondta. — Megismerjük a szervezethez, az egymásra utaltság és az egymásért cselekvés fogalmait. Erősödött politikai tudatunk, kialakultak a munkásmagatartás jegyei. Úgy vélem, a munkahelyi rendet és fegyelmet hamar megszoktuk. Felismerjük, hogy ezt a munkát tanulás nélkül lehetetlen folytatni. Ma már dolgozóink ötöde szakmunkás, és kétszázharmincnyegen felnőtt fejjel végezték el az alapműveltséget jelentő általános iskolát, míg százötvenhárman középiskolai képesítést is szereztek. Büszkéek vagyunk rá, hogy 1977 óta a gép- és híradástechnikai szakközépiskola kihelyezett tagozata működik Sárbogárdon. Tíz év alatt huszonötszörösére emelkedett termelésünk, de nemcsak ilyen értékteremtő munka folyik gyárunkban, hanem az emberi értékek gyarapítása is.

Ezután a brigádmozgalom jelentőségéről szolt:

— A brigádokban kialakult közszellem — párosulva a brigád erős belső demokratizmusával — jelentős személyiségformáló hatású. Az egyén alkalmazkodik a közösséghez, és igyekszik eleget tenni a vele szemben támasztott követelményeknek. Ezért munkásaink legjobbjai szívesen vállalnak társadalmi megbízatást, nagy számban töltenek be párt-, állami, tömegszervezeti tisztségeket, s jól képviselik a különböző fórumokon gyáregységeinket. Munkájuk kisugárzik a környezetre, társadalmi tevékenységük nyomán fejlődik Sárbogárd. Nem mondom azt, hogy nálunk minden rendben van. Gyakorta kísért a formalitás. Néhányan úgy képzelik el a munkást, hogy ha végzett a munkájával, és moziba vagy színházba megy, könyvet vesz a kezébe, akkor áll kell vezetni a brigádnaplóban is a termelési rovatból a kulturális rovatba. Pedig az életben nincsenek ilyen „rovatok”, és ne is legyenek. Az emberi értékeket együtt kell látni — hangsúlyozta felszólalása végén a művezető.

KÁDÁR JÁNOS

Vitaösszefoglaló beszéd (részletek)

Célunk a hatékonyság, a minőség javítása, a takarékoság

A múltkoriban Bábólnán jártam, s feltűnt nekem két dolog. Az egyik: délelőtt 11 órakor értünk a nagyközségbe. Nézem az utcát, az üzleteket — egy teremtet lélek sem látható sehol. Bábólnán három és fél ezer ember él, ötezer ember dolgozik, de ebben a nagyközségben délelőtt utcán sétáló, lötyögő embert — se öreget, se fiatal — nem lehet látni. (*Taps.*) És mégis jól érzik magukat az emberek, mert aki jól dolgozik, az jól keres, aki jól keres, az jól él. Talán ebből is lehet valamit tanulni.

A másik: a házigazda üdvözölt a vezérkarával. Nézem őket, hát elvtársaim, meg kell mondanom, a „veterán” a vezérigazgató volt, a vezérkar tagjainak — igazgatóknak és hasonló beosztásúaknak — a legöregebbje 43 éves, a legfiatalabbja 37 éves. Ez is tanulságos volt: a fiatalokra, a fiatal emberekre kell építeni! Feladatokat kell rájuk bízni. Őket külön is fűti az az ambíció, hogy megmutassák: jobban meg tudják csinálni. Engedjük hát, hogy megmutassák, mit tudnak. (*Taps.*)

A tájékoztatóban elhangzott, milyen kilátásaik vannak Bábólnán a nyereségre. És elmondták: most több az a bizonyos központi elvonás, különben nagyobb lenne a nyereség. Ezzel kapcsolatban megemlítem: van az irányelvek vitájának egy általános tapasztalata, amit ez a kongresszus megerősített. Azt kérik tőlünk az emberek, hagyjuk már békén őket a nehézségek felsorolásával, a nyersanyagproblémákkal, az árrobbanással, a kedvezőtlen világpiaci árakkal. Hadd fűzzem hozzá: az igazgatók is hagyják abba a számítgatást, hogy ha csak a tavalyi elvonás lenne, mennyivel több volna az idei nyereségük. A nemzetközi gazdasági környezettel úgy kell számolnunk, ahogyan van. Ilyen a helyzet, így kell élni, dolgozni és boldogulni. Az üzemek igazgatóit pedig külön kérem, hogy számítsanak rá: jövőre sem lesz kevesebb az elvonás. (*Derűltég.*) Ha jól teljesítik az idei tervet, akkor ennyi marad, ha nem jól teljesítik, lehet, hogy még szigorúbb lesz.

Már eleget magyaráztuk, hogy milyen körülmények között élünk. Az emberek azt mondják: már hallottuk, hogy hatékonyan kell termelni, takarékoskodni kell, rossz a fizetési mérleg, és hogy csak szerény életszínvonal-emelésről lehet szó. Ehelyett joggal igénylik: mondják meg nekik, hogy mit kell csinálni! Ezt követelik vezetőiktől az emberek, és nekik kötelességük, hogy határozott választ adjanak rá.

Néha elgondolkodom rajta: miért megy olyan nehézkesen egy-egy határozat végrehajtása? Csak azzal vigasztalódhatom, hogy a bibliai legenda szerint Mózes már évezredekkel ezelőtt átvette a tízparancsolatot — talán ez volt az első „párthatározat” —, de a végrehajtása még mindig csak folyamatban van. (*Nagy taps, derűltég.*) A szükség is szorít minket, hogy egy kicsit nagyobb tempóban dolgozzunk.

Kongresszusunkon a legkülönbözőbb munkaterületeken dolgozók mondtak véleményt arról, hogy mit kell tenni a munka jobb megszervezéséért, a jobb munkafeltételek megteremtéséért. Sokan beszéltek róla, a kormány

álláspontját is hallottuk erről, és most, a kongresszuson korábban nem ismert, nagyszerű emberek is kifejtették a véleményüket, akik közvetlenül a termelésben dolgoznak. A mi célunk a hatékonyság és a minőség javítása, a takarékoság. A fiktív számolgotások helyett a valódi költségeket kell számolni, meg a valódi nemzetközi árat, vagyis azt, hogy mit mennyiért tudunk beszerezni és mennyiért tudunk eladni. Ennek a követelménynek kell eleget tenni. Teljes mértékben csatlakozom ahhoz a kongresszusunkon végig uralkodó igényhez, hogy a pártnak teljes erejével támogatnia kell a kezdeményező kollektívákat és a kezdeményező vezetőket. (*Taps.*) A termelői és a fogyasztói árak összefüggésével kapcsolatos konkrét kérdéseket meg kell vizsgálni, magán az árrendszeren azonban nem kívánunk változtatni. Ami pedig a fogyasztói árakat illeti: bizonyos alapvető közszükségleti cikkek árának megállapítása továbbra is központi kézen van, de ezeknél is szerves kapcsolatnak kell lennie a termelői és a fogyasztói árak között. Máskülönbent képtelenek lennénk a vásárlóerőhöz megfelelő fogyasztási alapot teremteni, pedig ez szintén óriási vívmányunk, amelyet meg kell őrizni.

A gazdasági szabályozókat karban kell tartani. De nagyon igaza van annak is, aki szóvá tette, hogy a mezőgazdaságban ne év közben és ne is évenként változtassanak, hanem vegyék figyelembe azt a bizonyos biológiai ciklust, amivel ott számolni kell. Úgy törekedjenek stabilitásra, hogy a rugalmasságot is vállalják.

A fejlődési ütem bizonyos fokú lefékeződése szükségszerű realitás, és nem öröm számunkra. Ugyanakkor lehetőséget ad és serkent arra, hogy javítsunk a munka minőségén. Sem a szabályozó rendszer, sem pedig a csökkent fejlődési ütem senkinek a dolgát sem végzi el automatikusan, nekünk kell kiaknáznunk tartalékainkat.

Az építőiparról sokszor annyi rosszat tudunk összehordani, hogy az ember utána csak bámul: honnan ez a gigászi építkezés ebben az országban? Öt év alatt 80, egyenként több mint félmilliárdos beruházást helyeztünk üzembe; lakónegyedek, városnak beillő lakótelepek születtek. Így hát mégiscsak dolgozik valahogyan az építőipar. Ugyanakkor az építési igény és a kapacitás valóban nem állt arányban egymással; az igény harminc, negyven, sőt több százalékkal is meghaladta a kapacitást.

Nekem mondhatnak a kereskedelemről bármit, egy régi, még gyerekkoromból való megfigyelésem igazsága egész életemben végigkísér: ha kevés a hús, a vevő köszön, ha sok a hús, a hentes köszön! A fejlődési ütem csökkenése is így, ösztönzően hat majd. Most kevesebb beruházó nyüzsög az építőipari vállalatok háza táján. Azután meglehet, néha a kooperálóknál is rendelésihiány mutatkozik. A kereskedelemben sem mindig jönnek sűrű, tömött sorokban a vevők. A vendéglátóipar bizonyos osztályú üzleteiben már mostanában is üresség támadt. Mindez ösztönözni fog az igazi gazdasági munkára.

Most a legfontosabb az elért életszínvonal megszilárdítása

Az árakat is be kell szabályozni, és még olyasmi is előfordulhat — elő is kell fordulnia —, hogy bizonyos termelői árak és bizonyos fogyasztói árak nemcsak emelkednek, hanem lefelé is mennek. Mert az árak így is mozoghatnak, ha becsületesen és jól dolgozunk. Általános tendencia persze nem

lehet, mert a nyersanyag, az energia drágul. A fejlődési ütem csökkenése és bizonyos feszítések megszűnése jó irányba fogja majd befolyásolni a vállalatokat, az ágazatokat és az embereket.

Az életszínvonallal kapcsolatban fenntartom, amit a Központi Bizottság beszámolójában mondtunk: a fő erőnket az elért eredmények megszilárdítására kell fordítani. Bizonyos szerény fejlődés lesz, de a további fejlődés megfelelő feltételeit az előttünk álló években kell megteremteni. Valószínűleg nem lesz „össznépi” egység a teljesítménybérézésben és annak érvényesítésében sem. Ezt is oda sorolom, elvtársak, ahová jó szó kell, amiért agitálni kell, politikai munkát kell végezni.

Meg kell szűnnie az olyan jövedelmek kibocsátásának, helyenként az olyan bérek kifizetésének, amelyek mögött nincs teljesítmény. Ha ezt rendszeren végezzük, a szocialista építés általános szabálya fog érvényesülni. Ahogyan a szocialista építés előrehalad, úgy emelkedik rendszeresen a dolgozók életszínvonala. De mindenki tanulja meg a munkahelyét is, a munkáját is, a keresetét is becsülni.

Az okos gazdálkodás szocialista kötelesség

Aki dolgozik, az érezze magát biztonságban, és legyen nyugodt, mert ezután is boldogulni fog. Aki azonban munkaképes korú, egészséges ember léteére nem akar tisztességgel dolgozni, az csak legyen nyugtalan. Ennek a törekvésünknek a része az is, hogy — amint a beszámoló is említette — határozottabban és keményebben kell fellépni a közvagyon károsítói és az élősdiek ellen. Mi a beszámolóban azt mondtuk: a munkabér vagy a munkadíj nem jelenléti díj. Erre odafigyeltek az emberek, s őszinte rokonszenvvel fogadták. Ennek szabálynak kell lennie.

A tőkés sajtó most a kongresszussal kapcsolatban is felemlgette — s ennek korábban egész irodalma volt —, hogy a Magyar Népköztársaságnak ilyen-olyan gazdaságpolitikája, irányítási rendszere van, és bátran alkalmazza a kapitalista módszereket. Ők így „dicsérnek” minket. Belekötöttek, hogy nyereséget számolunk, aztán belekötöttek a győri vagongyárba, mert megvált feleslegessé vált dolgozóitól. Én erre a világnézetem alapján tudok válaszolni: ezek nem kapitalista módszerek, ezek szocialista módszerek. Először is alapvető kérdés az, hogy a burzsuj javára takarékoskodnak-e vagy a nép javára. Ha a munkás a burzsuj javára kénytelen takarékoskodni, az burzsoá módszer, ha a munkás a nép javára takarékoskodik, az szocialista módszer, ha a munkás a nép javára takarékoskodik, az szocialista módszer. Ha kiszámítjuk, hogy hatékony-e a termelés — ez szerintem szocialista módszer. Az, hogy jó minőségű munkát kell végezni — szerintem ez a szocializmus követelménye, mert nem mindegy, hogy a kapitalistának termelem-e a jót, a jobbat, vagy a szocialista rendszernek.

A szocialista rendszerben okosan kell gazdálkodni a nép javaival, ezekkel takarékoskodni — forradalmi, szocialista kötelesség, a szocialista állam normája! Ez nincs összefüggésben a fizetési mérleg helyzetével, amivel most nem dicsekedhetünk, legfeljebb azzal — s ez nem csekélység —, hogy tavaly, sok év után először, javítottunk rajta egy kicsit, és már ezt is becsülni kell. Szerintem ezek a szocialista normák akkor is megmaradnak, amikor a nemzetközi fizetési mérleg tovább fog javulni.

Örvendetes módon — és nemcsak a szakemberek részéről — szóba került a közoktatás, a képzés, a kultúra, az emberi tényezők szerepe. Gazdasági céljaink eléréséhez nagyobb tudású szakemberekre, szinte folyamatos továbbképzésre van szükség. Erre gondolva is üdvözlöm a közoktatás, a tudomány dolgozóit, a kultúra képviselőit. A tegnapi szünetben volt velük egy kis találkozó. Kongresszusunkon a magyar szellemi élet színe-java vesz részt, részben vendégként. Itt vannak párton kívüli szövetségeseink, barátaink. Összetartozunk! Ugyanannak a népnek a fiai vagyunk, egy a hazánk, együtt élünk, együtt boldogulunk, gondjaink is egyek.

Elvtársak! A feladatok nagyok, de aki a kongresszus munkáját figyelemmel követte, és a határozati javaslatot ismeri vagy tanulmányozni fogja, az látja, hogy nemcsak nagyok, nehezek, hanem világosak is. Már ez is jó indítás a munkához.

A Magyar Szocialista Munkáspárt XII. kongresszusának határozata a párt munkájáról és a további feladatokról (részletek)

III. A gazdasági építőmunka

A népgazdaság az V. ötéves terv időszakában tovább fejlődik. Bővülnek és korszerűsödnek a szocializmus anyagi-műszaki alapjai. Gyarapodik a nemzeti vagyon. A nemzeti jövedelem növekedése teljes egészében a munka termelékenységének az emelkedéséből származik. Az ötödik ötéves terv főbb előirányzatait nem tudjuk teljesíteni, ennek ellenére az elért eredmények jelentősek.

Az ipari termelés mérsékeltebben, de számottevően nő. A központi fejlesztési programok, a rekonstrukciók, a vállalati beruházások segítették a termelési és termékszerkezet korszerűsítését, a műszaki haladást és a hatékonyság javulását.

A mezőgazdaság magasabb színvonalon elégítette ki az ország, a lakosság igényeit. A növénytermesztés és az állattenyésztés hozamai emelkedtek, a termelés növekedése várhatóan eléri a tervezett szintet. Több év átlagában jók az eredmények a kenyérgabona-, a kukorica- és a hústermelésben.

A külső gazdasági feltételek, a nemzetközi ár- és értékesítési viszonyok az utóbbi években a számítotttnál is kedvezőtlenebbül alakulnak. Gazdasági nehézségeink nagyrészt ebből adódnak. Ugyanakkor nem megfelelő ütemben bontakoznak ki a külső feltételekhez és az intenzív gazdasági fejlődés követelményeihez igazodó belső folyamatok. A gazdaságirányítás nem elég következetes a gazdaságpolitikai célok, a gazdasági feltételek és eszközök összehangolásában, a végrehajtás szervezésében. A szükségesnél és a lehetségesnél lassabban korszerűsödik a termelési és termékszerkezet, nem javul kielégítően a hatékonyság, a minőség. Mindezek együttes hatására a nemzeti jövedelem növekedésének és ennek következtében az életszínvonal emelkedésének az üteme kisebb a tervezettnél.

1. A gazdaságpolitikának a VI. ötéves terv időszakában a valóságos

helyzetből kiindulva, a távlati célokhoz és a változó körülményekhez igazodva kell biztosítani a népgazdaság tervszerű fejlődését.

— A nemzeti jövedelem a VI. ötéves terv idején — 1981 és 1985 között — olyan mértékben növekedjék, hogy összhangban a fejlődés minőségi tényezőivel, a termelés nemzetközi versenyképességével, segítse a népgazdaság külső és belső egyensúlyának javítását. A növekedés teljes egészében a munkatermelékenység emelkedéséből, a hatékonyság javulásából származék. A nemzeti jövedelem elosztása tegye lehetővé a termelés bővítéséhez és korszerűsítéséhez nélkülözhetetlen beruházásokat, az elért életszínvonal megszilárdítását, valamint a további fejlődéshez szükséges feltételek megteremtését.

A VI. ötéves tervidőszak egyik legfontosabb feladata a külkereskedelmi és nemzetközi fizetési mérleg egyensúlyának javítása. Ebben alapvető szerepe van a belső egyensúlyi tényezők megszilárdításának, s ez különös figyelmet érdemel. A legfontosabb a költségvetési kiadások és bevételek, az árualap és a vásárlóerő, a munkaerő és a munkahelyek, valamint a beruházásokra fordítható összegek és a kivitelezési kapacitások jobb összehangolása.

A népgazdaság fő ágazatait — az ipart, a mezőgazdaságot, a termelő és a nem termelő szolgáltatásokat — egymással összehangoltan, a hazai adottságok és a nemzetközi együttműködési lehetőségek figyelembevételével kell fejleszteni.

A gazdaságban a fő tennivaló a hatékonyság erőteljes növelése. Következesebben kell folytatni a termelési és a termékszerkezetnek adottságainkhoz igazodó korszerűsítését, a költségek csökkentését, a minőség és a jövedelmezőség javítását. Mindebben nagyobb mértékben kell támaszkodni az egyre inkább termelőerővé váló tudományra. Javuljon a népgazdaság előrehaladását segítő műszaki és agrárkutató és -fejlesztés. Tökéletesíteni kell a tudományos eredmények alkalmazásának gyakorlatát, gyorsítani az új, korszerű hazai és külföldi technológiák bevezetését. Az eddiginél határozottabban kell támogatni az újító kezdeményezéseket. A hazai szükségleteknek megfelelő és a nemzetközileg versenyképes, gazdaságos termelés dinamikusabban fejlődjék. A gazdaságtalan, tartósan veszteséges termelést a társadalmi érdekekkel összhangban, a munkaerő és az eszközök tervszerű átcsoportosításával gazdaságossá kell tenni, vagy fokozatosan meg kell szüntetni, gondoskodva azonban a lakosság megfelelő ellátásáról. A területfejlesztésben is jobban érvényesüljenek a hatékonyság követelményei.

2. Az ipari termelés differenciáltabban fejlődjék, szerkezetét, gyártmányösszetételét jobban hozzá kell igazítani a gazdaságosság követelményeihez és a piaci igényekhez.

Az iparnak elsősorban azok az ágai fejlődjenek, amelyek gazdaságos exportnövelést, importmegtakarítást, nagyobb népgazdasági jövedelmet tesznek lehetővé, illetve kevésbé anyag- és energiaigényesek.

A szocialista országokkal együttműködve gazdaságunk fűtőanyag- és energiaellátása hosszabb távon is biztosítható. Ennek feltétele a tudatosabb, határozottabb és takarékosabb energiagazdálkodás. Megépítjük a paksi atomerőművet. További erőfeszítéseket igényel a hazai energiaforrások — szénvagyonunk, kőolaj- és földgázkészletünk — feltárása, kiaknázása, gazdaságos hasznosítása. Folytatni kell a geológiai kutatásokat.

Az alapanyaggyártásban fő feladat a megkezdett fejlesztések mielőbbi befejezése, a feldolgozóipar versenyképességét jobban megalapozó, a minő-

ség és választék javítását eredményező korszerűsítések előtérbe helyezése. Jelentős ásványkincsünk, a bauxit kitermelésének fokozása, valamint a timföldgyártás bővítése alapozza meg az alumíniumipar gyorsabb fejlődését.

A feldolgozóipar fejlesztését az eddiginél jobban alá kell rendelni a hatékonyság és a külgazdasági egyensúly követelményeinek. A termelési és értékesítési lehetőségekhez igazodó arányokat kell kialakítani a féltermék-, alkatrész- és részegységgyártás, illetve a késztermékek gyártása között.

A gépiparnak belül kapjanak nagyobb súlyt az elektronikai és vákuumtechnikai termékek, az energetikai, mezőgazdasági, élelmiszeripari és szerszámgépek, a közúti járművek, az orvosi műszerek gyártásának egyes területei. Növekedjék a magasabb fokon feldolgozott alumíniumtermékek aránya. Fokozódjék a gyógyszeripar versenyképessége. A könnyűipar növelje a jövedelmező, korszerű, jó minőségű, magasabb fokon feldolgozott áruk arányát. Kiemelten kell fejleszteni a gazdaságosan exportálható élelmiszerek termelését. Az élelmiszeripari feldolgozás, a tároló- és hűtőkapacitás a mezőgazdasági termeléssel összehangoltabban fejlődjék.

Az építő- és építőanyag-iparnak, valamint ezek háttériparának termelése a népgazdaság előtt álló feladatokhoz és a lakosság igényeihez igazodva növekedjék. A termelést szolgáló beruházások, a lakás- és a kommunális építkezések mellett az építőipar tekintse kiemelt feladatának az ország épületvagyonának megóvását, felújítását és korszerűsítését. Az építőipar fokozza a munka hatékonyságát, szervezettségét, javítsa a minőséget, alkalmazzon olcsóbb lakásépítési technológiákat. Fejleszteni kell az építőipar műszaki bázisát.

3. Hazánk természeti adottságai indokoltá és lehetővé teszik a mezőgazdaság kiemelt fejlesztését. A mezőgazdaság és az élelmiszeripar termelésének bővülése biztosítsa a kiegyensúlyozott belföldi ellátást és a gazdaságos export fokozását. Mind a növénytermesztésben, mind az állattenyésztésben a fő teendő a hatékonyság és a minőség javítása, a hozamok növelése, a költségek csökkentése, a természeti feltételek ésszerűbb kihasználása. Tovább kell fejleszteni a mezőgazdaságunkban meghatározó jelentőségű gabona- és kukoricatermelést. Nagy gondot kell fordítani az állattenyésztés színvonalának emelésére, a hústermelés növelésére, a takarmány takarékos felhasználására, az anyagok és a melléktermékek jobb hasznosítására. Biztosítani kell a termelőalapok — mindenekelőtt a termőföld, az erdők — védelmét, ésszerű felhasználását, a rekonstrukció előtérbe állításával a mezőgazdaság és a feldolgozás, a tárolás anyagi, műszaki bázisának szélesítését és korszerűsítését. Különös figyelmet kíván a gazdaságos eredményt adó növény- és állatfajták kiválasztása, meghonosítása, a megfelelő termelési eljárások elterjesztése.

Mezőgazdaságunk fejlődése azt követeli, hogy a nagyüzemek munkája váljék hatékonyabbá. Támogatjuk az állami vállalatok és a termelőszövetkezetek gazdaságilag előnyös társulásait, a hatékonyan működő termelési rendszereket, az anyagi és szellemi erők ésszerű hasznosítását szolgáló együttműködési formákat. Az élenjáró állami gazdaságok és termelőszövetkezetek továbbra is fejlődjenek dinamikusán, mutassanak példát a korszerű termelési és gazdálkodási módszerek alkalmazásában; mozgítsák elő ezek általánossá válását. A közepesen gazdálkodó, jó adottságú szövetkezetek közül minél többen és minél előbb ériék el az élenjárók színvonalát.

A kedvezőtlen természeti viszonyok közepette működő üzemeket to-

vábbra is segíteni kell az adottságaiknak jobban megfelelő termelési szerkezet kialakításában. Támogatni kell a mezőgazdasági vállalatoknak, a szövetkezeteknek népgazdasági szempontból is hasznos kiegészítő tevékenységét. Változatlanul ösztönözni kell a háztáji és kisegítő gazdaságok termelését. Elő kell segíteni szorosabb együttműködésüket a nagyüzemekkel, valamint a felvásárló vállalatokkal és a fogyasztási szövetkezetekkel.

4. A szövetkezetek fontos szerepet töltenek be gazdasági életünkben. Szövetkezetpolitikánkat folytatva a jövőben is arra törekszünk, hogy a mezőgazdasági, ipari, fogyasztási, értékesítési, takaréknak-, lakásépítő és -fenntartó szövetkezetek — a népgazdasági és a társadalmi célokkal összhangban — fejlődjenek, eredményesen szolgálják tagságuk érdekeit, javítsák termelésük gazdaságosságát, szolgáltatásaik minőségét, kulturáltságát.

5. A termelés bővülése, növekvő szakosodása, a hazai kooperációs kapcsolatok és a nemzetközi gazdasági együttműködés kiszélesedése fokozza az igényeket a közlekedéssel szemben.

A közlekedés különböző ágait összehangoltan kell fejleszteni. A távolsági áru- és személyszállításban növekedjék a vasút szerepe. Az áruszállítást jobb munkamegosztással, nagyobb szervezettséggel, jelentős üzemanyag-megtakarítással kell lebonyolítani. Továbbra is fontos feladat a vasút korszerűsítése, a kőutak kiépítése, a vízi szállításokban rejlő lehetőségek jobb kihasználása.

A személyszállításban a jövőben is a tömegközlekedés kapjon elsőbbséget: folytatódjék a nagyvárosokban a hálózatok bővítése, a fővárosban a metró építése. A személygépkocsik száma a népgazdaság lehetőségeivel összhangban növekedjék.

A hírközlés tovább korszerűsödjön, bővüljön a telefonhálózat; javuljanak a postai szolgáltatások.

6. A gazdaságfejlesztéssel összhangban nagyobb figyelmet kell fordítani a környezetvédelemre, a levegőszennyeződés csökkentésére, a vízkészlet tisztaságának és minőségének megőrzésére, a lakosság egészséges ivóvízellátására, a tervszerű vízgazdálkodásra. Válgék társadalmi üggyé természeti értékeink védelme, a rendezett, kulturált lakó- és munkahelyi környezet kialakítása, megóvása.

7. A nemzeti jövedelem növelése, a termelés korszerűsítése, az élet- és munkakörülmények javítása megköveteli, hogy továbbra is nagy összegeket fordítsunk beruházásokra. A népgazdaság termelőalapjainak műszaki fejlesztését a beruházások mérsékeltebb növelése mellett is szükséges biztosítani. Beruházások megtakarítása és az építési hányad csökkentése céljából fokozni kell a korszerű berendezések több műszakban történő kihasználását, a régi üzemek rekonstrukcióját.

A társadalmi, gazdasági célok, valamint a rendelkezésre álló anyagi eszközök és a beruházási kapacitások között jobb összhangot kell teremteni. A népgazdasági érdek elsődlegessége alapján mind a termelő, mind a nem termelő beruházásokat egyértelműbben kell rangsorolni. Kapjanak elsőbbséget az olyan, gyorsan kivitelezhető és rövid idő alatt megtérülő központi és vállalati beruházások, amelyek a termelési és a termékszerkezet korszerűsítését szolgálják, az exportképességet javítják, és a hatékonyságot növelik. A beruházási tevékenységben nagyobb megalapozottságra és tervszerűsége van szükség. Szigorúan érvényesüljön az engedélyező, a tervező, a beruházó, a kivitelező felelőssége abban, hogy a jóváhagyott beruházások a tervezett

határidőre és az előírt gazdaságossággal, jó minőségben, a költség-előirányzatokon belül valósuljanak meg. Ezt a megfelelő érdekelttség megteremtése is segítse elő.

A beruházási munka hatékonyságának javítását, a kivitelezési idő rövidítését segítse elő a jobb műszaki-gazdasági előkészítés, a döntési és finanszírozási rendszer tökéletesítése, a határozottabb állami irányítás és ellenőrzés. Minden beruházásnál érvényesüljön a célszerűség és a takarékoság. Az erőket a népgazdasági szempontból legfontosabbak gyors befejezésére kell összpontosítani.

8. Az előttünk álló feladatok megoldásának fontos feltétele a munkaerőnek a jelenleginél hatékonyabb foglalkoztatása. Kormányzati és helyi intézkedésekkel — céljainknak és elveinknek megfelelően — nagyobb összhangot kell teremteni a munkahelyek száma és a rendelkezésre álló munkaerő között. A termelési és a termékszerkezet átalakításával összhangban kell megvalósítani a munkaerő üzemen belüli és üzemek közötti körütekintő, szervezett átcsoportosítását, átképzését. Ez segítse elő a dolgozók felkészültségének, tapasztalatainak, képességeinek jobb hasznosítását. A gazdasági vezetők mindenütt és minden beosztásban követeljék meg a munkaviszonnyal járó kötelezettségek teljesítését, a fegyelmezett és jó minőségű munkát. Ebben a párt- és társadalmi szervek határozottan támogassák őket.

9. Országunk adottságai, népünk érdekei egyaránt igénylik, hogy fokozódjék részvételünk a nemzetközi munkamegosztásban. Gazdasági fejlődésünknek alapvető feltétele, hogy bővítsük és elmélyítsük együttműködésünket a Szovjetunióval és a többi KGST-országgal. Aktívan részt veszünk a szocialista gazdasági integráció kibontakoztatásában, a hosszú távú célprogramok megvalósításában. A nemzetközi gazdasági körülmények és a közös érdekek sürgetően követelik, hogy a KGST-országok gazdaságfejlesztési politikája összehangoltabbá, együttműködésük tervszerűbbé, hatékonyabbá váljék, a szocialista gazdasági integráció eredményesebb legyen. A két- és többoldalú kapcsolatok elmélyítése során arra törekszünk, hogy újabb, hosszabb távú gazdaságos együttműködési lehetőségeket tárjunk fel, és fokozzuk a termelésnek alkatrészekre és részegységekre is kiterjedő egységesítését, szakosítását, a kooperációt.

Az egyenjogúság és a kölcsönös előnyök alapján szélesítjük a gazdasági kapcsolatokat a fejlett tőkés országokkal. Az áruforgalom bővítése mellett előtérbe helyezzük a — piackutatásra és a korszerű termelészervezésre is kiterjedő — hosszú távú termelési együttműködést.

Tovább erősítjük a kölcsönösen előnyös gazdasági kapcsolatokat a fejlődő országokkal. Lehetőségeink arányában támogatjuk őket abban, hogy megszilárdítsák gazdasági önállóságukat. A fejlődő országokkal a külkereskedelmi forgalom az átlagosnál nagyobb mértékben növekedjék.

A nemzetközi munkamegosztásban való hatékonyabb részvételünk nagyobb feladatokat ró mind a termelő, mind a külkereskedelmi vállalatokra. Fontos, hogy szorosabbá váljék a termelés és a külkereskedelmi tevékenység kapcsolata. Növelni kell az arra alkalmas termelővállalatok külkereskedelmi szerepét, erősíteni a termelő- és a külkereskedelmi vállalatok közös érdekelttségét. Erősödjék a szállítási fegyelem, javuljon a piaci munka, a termelő- és kereskedelmi tevékenység gyorsabban és rugalmasabban kövesse a piac változásait.

10. Gazdaságpolitikánk egyaránt figyelembe veszi a szocializmus épí-

tésének törvényszerűségeit, valamint az ország adottságait. A termelési eszközök köztulajdonára és a szocialista tervgazdálkodásra alapozva számol azzal, hogy a szocialista gazdasági életnek is szerves része az áru-, pénz- és piaci viszonyok. Ebből kiindulva fejlesztjük bevált gazdaságirányítási rendszerünket, a tervezést, a szabályozást, a gazdaságvezetés intézményeit és a gazdálkodó egységek szervezetét. Alapvető feladat mind a központi irányításnak, mind a vállalatok, szövetkezetek önállóságának, kezdeményezőkézségének egyidejű erősítése.

A központi irányítás váljék rugalmasabbá és hatékonyabbá, az érdekek és a gazdasági döntések jobb összehangolásával, következetes magatartással, a szükséges operativitással szervezze, irányítsa és ellenőrizze a fő gazdasági folyamatokat. Pontosabban kell meghatározni az irányító szervek feladatkörét, felelősségét, és javítani együttműködésüket.

Az országos feladatok kialakításában és megoldásában is jobban kell építeni a vállalatokra, a szövetkezetekre, mert önálló munkájuktól, vállalkozó szellemüktől, gazdálkodásuk eredményességétől döntő módon függ előrehaladásunk. Korszerűsíteni kell belső irányítási és ösztönzési rendszerüket. Kerülni kell a döntési körükbe való szükségtelen beavatkozást. Politikai, jogi és gazdasági eszközökkel elő kell segíteni a vállalatok közötti együttműködés lényeges javítását.

A gazdasági munka magasabb színvonalra emelésében, eredményességében meghatározó szerepük van a vállalatok, szövetkezetek vezetőinek. Teremtsék meg a feltételeket a munka megjavítását célzó törekvésekhez. Éljenek bátrabban hatáskörükkel. Az eddiginél jobban kell támogatni a kezdeményező, az új iránt fogékony, a felelősséget és ésszerű kockázatot vállaló, a munka színvonalas megszervezésére és következetes ellenőrzésére képes vezetőket. A fokozódó követelményekhez igazodva emeljék képzettségük színvonalát.

A gazdasági szabályozás, az érdekeltiségi rendszer elsősorban a hatékonyan működő vállalatok, szövetkezetek gyors fejlődését segítse, és ösztönözzön lehetőségeik, tartalékaik jobb kihasználására, a jövedelmezőbb termelésre. A gazdálkodás eredményessége tükröződjék jobban a vállalatok alapjainak képződésében, valamint a dolgozók keresetének alakulásában.

A gazdasági fejlődésnek fontos feltétele, hogy az árrendszer célszerű gazdálkodásra, megalapozottabb döntésekre és ésszerű fogyasztásra késztesse. A termelői árak fejezzék ki jobban a világpiac árváltozásait, ösztönözzenek a hatékonyság növelésére, a műszaki fejlesztésre, a minőség javítására és a takarékosagra. A termelői árak mozgása a jövőben is hatással lesz a fogyasztói árak alakulására, tartósan nem szakadhatnak el egymástól. Az alapvető fogyasztási cikkek és szolgáltatások árát — életszínvonalpolitikánknak megfelelően — továbbra is központilag kell szabályozni. Az állami és a társadalmi ellenőrzés javításával meg kell akadályozni az indokolatlan áremeléseket, a fogyasztók bármilyen megkárosítását.

11. A társadalmi tevékenység minden területén az eddiginél is fontosabb feladat a belső tartalékok feltárása és hasznosítása, a munka termelékenységének gyorsabb növelése, a termelési költségek mérséklése. Különösen fontos az önköltség, az energia- és anyaghiány csökkentése. Nagy tartalék rejlik az irányítás, az üzem- és munkaszervezés, a kooperáció javításában, a szerződéses fegyelem erősítésében, a munkaidő teljesebb kihasználásában, a fegyelmezettebb munkában. A takarékoság hassa át egész

tevékenységünket, válják életünk általános normájává és a gazdálkodás állandó elemévé, érvényesüljön a termelési folyamatokban, mutakozzék meg a társadalmi szervezettség magasabb fokában és a feladatok célszerűbb megoldásában.

IV. Életszínvonal, életkörülmények, szociális ellátás

Az V. ötéves terv időszakában a nehezebb gazdasági feltételek között is emelkedik az életszínvonal, növekszik a reáljövedelem és a fogyasztás. Javulnak az életkörülmények, választékosabb és alapvetően kiegyensúlyozott az áruellátás. A dolgozók széles köre központi béremelésben részesült, a nyugdíjak is emelkedtek. A terv előirányzatai teljesülnek a lakások, a bölcsődék, az óvodák, az iskolák építésében, a tömegközlekedés javításában, a kommunális és egészségügyi ellátás fejlesztésében.

Az életszínvonal megszilárdításának, majd további szerény javításának alapvető feltétele, hogy jobban oldjuk meg a gazdasági feladatokat.

A VI. ötéves terv időszakában az életkörülmények javítását szolgáló eszközöket úgy kell felhasználni, hogy ösztönözzék a termelést, és tegyék lehetővé a legfontosabb szociális igények kielégítését. Mindezt segítse elő a munka szerinti elosztás elvének következetes érvényesítése, az egyéni jövedelmekben jobban fejeződjék ki a végzett munka minősége és mennyisége, társadalmi hasznossága. A társadalmi juttatások jobban igazodjanak a szociális körülményekhez, elsősorban az idősek, a több gyermekes családok és a családalapító fiatalok helyzetét javítsák. Az életkörülményeket közvetlenül befolyásoló beruházások továbbra is növekedjenek.

1. A bér- és jövedelempolitika, valamint az erkölcsi elismerés az eddiginél eredményesebben ösztönözzön a társadalom számára hasznos, jobb minőségű, fegyelmezett munkára. A keresetek a valóságos teljesítmények alapján differenciálódjanak, és segítsék elő a munka termelékenységének gyorsabb növekedését. A bérezésnek a jelenleginél jobban kell a teljesítményhez igazodnia. A keresetek nagyobb különbségeiben is tükröződjék a végzett munka. Határozott intézkedésekkel gátat kell emelni az olyan jövedelmeknek, amelyek spekulációból, visszaélésből erednek, amelyek mögött nincs tisztességes munka.

2. Az életkörülmények alakításában fontos szerepe van a kiegyensúlyozott áruellátásnak. Az elért színvonal megtartására, a lehetőségekhez igazodó javítására és a választék bővítésére kell törekedni, ügyelve arra, hogy legyen elegendő olcsóbb tömegfogyasztási cikk is. Válják kulturáltabbá a kereskedelmi munka. Fejlődjék, korszerűsödjék az állami és szövetkezeti üzlethálózat.

Az életkörülmények javítása megköveteli a szolgáltatások iránti igények jobb kielégítését. A minisztériumok, a tanácsok, a vállalatok, a szövetkezetek fordítsanak nagyobb figyelmet e fontos tevékenység fejlesztésére. Közgazdasági eszközökkel ösztönözzék, rugalmasabb szervezeti formákkal mozdítsák elő, hogy bővüljön a szolgáltatások köre, és javuljon minősége.

A magánkiszipar és -kiskereskedelem a valóságos igényekkel összhangban járuljon hozzá a lakosság áruellátásának kielégítéséhez, a szolgáltatások javításához.

A szocialista nagy-, közép- és kisüzemek gazdálkodásának fejlesztésé-

vel, munkaidőalapjuk hatékony kihasználásával egyidejűleg támogatni kell az egyéni és családi munkaerő-tartalékok jobb kiaknázását. A dolgozók nagy hányada szabad idejében olyan munkát és kereső tevékenységet is végez, ami hasznos mind a népgazdaságnak, mind az egyénnek. Ez fejlődésünk olyan kiegészítő forrása, amely hozzájárul a bővülő és gyorsan változó szükségletek rugalmas kielégítéséhez, a nemzeti vagyon gyarapításához. E tevékenység gazdasági, jogi, irányítási, ellenőrzési feltételeit a társadalmi érdekekkel összhangban kell szabályozni, és gondoskodni kell róla, hogy kapcsolódjék a szocialista üzemekhez. Szélesebb körben kell alkalmazni a bedolgozás módszerét.

3. A törvényes munkaidő jobb kihasználásával, a munka szervezethez javításával meg kell teremteni annak a feltételeit, hogy a VI. ötéves terv időszakában a bérből és fizetésből élőknel a jelenlegi munkaidőalap csökkenése nélkül át lehessen térni az ötnapos munkahétre.

4. A lakáshelyzet javítása továbbra is fontos társadalompolitikai feladat. A VI. ötéves terv időszakában folytatódjék a második tizenöt éves lakásépítési program megvalósítása. Nagyobb erőt kell fordítani a lakásvagyon megóvására, a lakások karbantartására, felújítására és korszerűsítésére. Határozottabban kell törekedni arra, hogy az új lakótelepekkel egyidejűleg készüljenek el a közművek, a kereskedelmi, egészségügyi, oktatási és kulturális létesítmények. Az állami intézkedések a jövőben is ösztönözzék és segítsék a saját erőből történő építkezést. Figyelmet kell fordítani arra, hogy a lakásépítési terv keretében megfelelő számban épüljenek a fiatal házaspárok és az idős emberek szükségleteit kielégítő kisebb és olcsóbb lakások. Ugyanakkor növekedjék a több gyermekes családok és a több nemzedék együttélésére alkalmas nagyobb lakások száma. Mind az építésben, mind a fenntartásban jobban ki kell használni a szövetkezésben rejlő előnyöket.

A lakásépítésben és -fenntartásban arányosabbá kell tenni az anyagi teherviselést az állam és a lakosság, valamint a lakosság különböző rétegei között. A lakáselőirányítási rendszer jobban vegye figyelembe a családok jövedelmi viszonyait és vagyoni helyzetét. Változatlanul a legfontosabb feladat a munkások, a több gyermekes és a fiatal családok igényeinek kielégítése, lakáshoz jutásuk feltételeinek javítása. Erősíteni kell az ingatlanforgalom állami ellenőrzését, szélesíteni a tanácsok szerepét a lakások szervezett cseréjében.

5. A népesedés fontos társadalmi és nemzeti ügy, amelyre továbbra is nagy figyelmet kell fordítani. A népesség egyenletesebb gyarapodása érdekében javítani kell a gyermeknevelés feltételeit, fokozni kell a több gyermekes családok támogatását. Emelni kell a családi pótlékot — elsősorban a három- és több gyermekes családokét, s bővíteni a bölcsődei helyek számát. Az óvodai hálózat fejlesztésével a VI. ötéves tervidőszak végére közel kerülünk az igények kielégítéséhez. Gyors ütemben folytatódjék az általános iskolai tantermek építése, a napközi otthonok, a gyermekétkeztetés bővítése.

6. A párt változatlanul fontos feladatnak tekinti a nyugdíjasok s általában az idősek helyzetének javítását. Államunk, társadalmunk sokoldalúan gondoskodik róluk. A velük való törődésben növekedjék a családok szerepe és felelőssége. Volt munkahelyük társadalmi szervei is tartsanak velük rendszeres kapcsolatot. Arra törekszünk — elsősorban az alacsony nyugdíjak emelésével —, hogy az idős emberek anyagi biztonságban éljenek. Támogat-

juk a nyugdíjasok aktívabb részvételét a termelésben és a közéletben. Tapasztalataik hasznosítása szocialista fejlődésünk egyik fontos erőforrása az élet minden területén.

7. A VI. ötéves terv éveiben az eddiginél gyorsabban bővüljenek, korszerűsödjenek az egészségügyi intézmények, javuljon felszereltségük. Nagyobb figyelmet kell fordítani az alapellátásra, a betegségek megelőzésére, a munkahelyi, környezeti ártalmak kivédésére, a rehabilitációra, a lakosság egészségügyi kultúrájának fejlesztésére. Bővíteni kell a szociális otthonok hálózatát, emelni a gondozás színvonalát. Az egészségügyi irányítás és a szervezettség javításával, az orvostudomány új eredményeinek alkalmazásával növekedjék a megelőző és gyógyító munka határfoka.

8. Az egészség megőrzésében, a fizikai erőnlét fejlesztésében fontos szerepe van a testnevelésnek, a testedzésnek, a sportnak. Egyre nagyobb tömegeket fog át az ifjúság testnevelése és a tömegsport. A verseny- és élsport egyes területein jó eredményeket értek el, visszaesés mutatkozik azonban számos, korábban nemzetközileg is eredményes sportágban.

A testnevelési és sportmozgalom előrehaladásának kulcskérdése a tömegsport támogatása, különösen az iskolai testnevelésnek s általában az ifjúság sportjának a fejlesztése. Ezen az alapon növelhetők az élsport eredményei is. Több figyelmet kell fordítani az utánpótlásra, a nevelői és a szakmai munka színvonalának emelésére. Hatékonyabbá és összehangoltabbá kell tenni a sport állami és társadalmi irányítását, szélesíteni tömegbázisát, növelni a szakmai vezetés önállóságát és felelősségét. Jobban ki kell használni a sportlétesítményeket, ésszerűbben kell gazdálkodni a sportcélokra rendelkezésre álló anyagi eszközökkel.

9. A szabad idő tartalmas hasznosítása fontos szerepet játszik a fizikai és szellemi képességek megőrzésében, az öntevékenység fejlesztésében és a személyiség formálásában. Ezért fokozott gondot kell fordítani a művelődést, a sportolást, a szórakozást, a pihenést, az üdülést szolgáló intézmények jobb kihasználására és bővítésére, a hazai turizmus feltételeinek javítására, valamint a természetjárás támogatására. Továbbra is ösztönözzük a szabad idő kulturált eltöltését.

10. Az idegenforgalom erőteljesen növekedett, egyre több külföldi keresi fel hazánkat. Figyelembe véve az idegenforgalom jelentőségét, bővüljön a szállodai hálózat és a turizmussal összefüggő más szolgáltatás. Tömegessé vált a magyar állampolgárok utazása más országokba; ezt a lehetőségekkel összhangban a jövőben is támogatni kell.

A gazdaságirányítás és a jog

A központi állami gazdaságirányítás és a vállalatok jogi kapcsolatát „felülről” és „alulról” egyaránt tárgyalhatjuk. E tanulmányban a témát alapvetően felülről, a gazdaságirányítás oldaláról szeretném megközelíteni*.

A népgazdaságra általában, különösen pedig a gazdaságirányításra és a vállalatokra vonatkozó *alapkodifikáció* 1977—1979 között az állami vállalati törvénnyel, a Polgári Törvénykönyv intézményes módosításával, a gazdasági társulások jogi szabályozásával, a szövetkezeti törvény módosításával, a pénzügyi törvénnyel, illetve az ágazati irányításról szóló kormányrendelet átdolgozásával *lényegében lezárult*. Mégis úgy gondolom, hogy továbbfejlesztési jellegű feladat akad azért bőven. Ugyanakkor egyetértek azzal a gondolattal is, hogy munkánk során nagyobb figyelmet kell fordítanunk *felfogásbeli, értelmezési kérdésekre*.

A gazdaság és a jog viszonya általában

1. Az utóbbi időben a nemzetközi jogi irodalomban megalapozottan bírálták „a gazdaság alap — a jog felépítmény” tétel vulgáris értelmezését. Általános jelleggel azt mondhatjuk, hogy a termelőerők gyors fejlődése folytán kimerülőben van a tradicionális gazdálkodás ereje, a gazdálkodás szervezetszerűvé vált, tömeggyártással, szakosodással, hihetetlen kiterjedésű kooperációs láncolatokkal állunk szemben. A tudomány termelőerővé válása együtt jár az innovációk állandó végiggyűrűzésével a gazdaságon, a népgazdaságban a kölcsönös függések rendszere alakul ki, amelyet a makro- és mikroszinten jelentkező nemzetköziesedési irányzatok tovább táplálnak. Mindezekből következik az az általános tendencia, hogy az alap és a felépítmény közötti távolság csökken. Döntő szerephez jutnak a vegyes, alap—felépítményi jelenségek (így elsősorban a gazdálkodási formák), a gazdaságban nő a felépítményi és ezen belül a jogi elem jelentősége. Lukács György „Ontológiá”-jában helyesen hangsúlyozza, hogy a gazdaságnak mint alapnak az ontológiai elsődlegessége *nem határoz meg egyben értékhierarchiát a joggal* mint felépítményi jelenséggel szemben. A jog önálló ideológiai tételezési rendszer, amely társadalomirányítási feladatát elsősorban akkor töltheti be megközelítőleg optimálisan, ha öntörvényű sajátosságait a gazdaságban is a lehető leggazdagabban tudja kibontakoztatni.

* A tanulmány a Magyar Jogász Szövetség 1979. évi „Gazdaság és jog” című országos munkaértekezletén elhangzott előadás alapján készült.

Sürgősen fel kell hagynunk a jog pozitivistá szemléletével: a jog ugyanis nem azonosítható a tételes jog paragrafusával. A jog társadalmi jelenség, a jogtudomány társadalomtudomány. A jog — miközben „elvársolva transzformálja” a társadalmi viszonyokat — maga is sajátos társadalmi viszony, tehát a jogszabály általánosított jogviszony. A jog a saját törvényszerűségeinek megfelelően „egyneműsítetten” tükrözi bizonyos fokig a gazdaságot, bizonyos mennyiségi és minőségi különbségeket nem tud kifejezni, ugyanakkor azonban sajátos jogági, jogintézményi tagoltságával, dogmatikájával, technikai eszközeivel finomíthatja is a gazdaságpolitikai elképzeléseket, megvalósításukra több alternatívát kínál, más-más előnyökkel és hátrányokkal.

2. A szocialista népgazdaság eddigi fejlődéstörténete során — a sajátos körülmények következtében — huzamosabb időn át beszűkültek a gazdaságirányításban és a vállalati gazdálkodásban a jog funkciói. Ebben — a szocialista elméleti hagyományok nyomán — szubjektív oldalról közrejátszott az, hogy jó ideig a jogot csak az áruviszonyokhoz kötötték. Ennek megfelelően úgy gondolták, hogy — szervezési-technikai eszközökkel — jog nélkül is lehet a gazdaságot irányítani. Amikor pedig — lényegében csak az 1930-as évek közepén — a Szovjetunióban győzött az az álláspont, amely szerint a népgazdaságnak is szüksége van jogra, ez nem vonta maga után a jog széles körű alkalmazását a gazdaságirányításban. A direkt tervlebotásos rendszer által megkívánt merev alá- és fölérendeltség, a rendkívül széles körű állami tulajdon, illetve e tulajdon olyan felfogása, amely szerint az állam lényegében közvetlen termelő, találkozott a közigazgatási jog alá- és fölérendeltségi, illetve a civiljog korlátlan tulajdonjogi dogmatikai hagyományával. Ezek együtt vezettek ahhoz, hogy az 1960-as évek elejéig a gazdaságirányításban a jogot igen korlátozottan hasznosították.

A jog, illetve a jogász előtt — mind a gazdaságirányítás, mind a vállalat szintjén — ebben a rendszerben lényegében *hármás* feladat állt: *a)* a gazdaságpolitikai, illetve vállalati döntések *megfogalmazása*, *b)* az állami erőszak legitimálása (*szankcionáló*, felelősségre vonó szerep), végül *c)* a *konfliktusok feloldása* (perek lebonyolítása). E feladatmeghatározás következménye a népgazdaságban megjelenő, ma már anakronisztikusnak tekinthető jogászai „ideáltípusok” kialakulása. A vállalati jogtanácsosok részben a vállalati „ügyész”, részben a vállalat „ügyvédje” szerepkörében jelentkeztek, és így sokszor ma sem azok, akiknek ténylegesen lenniük kellene; nevezetesen joggal foglalkozó vállalati középvezetők, a vállalatvezetés jogi alátámasztói.

Az 1960-as évek közepétől — összefüggésben a szocialista gazdaságtársadalmi reformokkal — mind gazdaságirányítási, mind vállalati szinten a jog funkciójának jelentős kibővülését figyelhetjük meg. A gazdaságirányítás szintjén ténylegesen elismerésre került, hogy a jog nemcsak konfliktusfeloldó és szankcionáló jellegű, hanem a társadalomirányítás olyan eszköze is, amely *szervező*, *folyamatszabályozó* normáival orientálja a gazdasági szervezeteket. Ennek megfelelően a jog *stabilizáló funkciót lát el* (szervezeteket, döntési jogköröket határol körül, hatásköröket állapít meg), a jog *formalizál* (eljárési módozatokat nyújt például a gazdaság számára), a jog *ajánl*, *magatartásmintákat kínál* (lásd például a vállalati szerződésekre vonatkozó diszpozitív szabályokat), a jog *védő*, *jogosító rendelkezéseket ad* (példát szolgáltatnak erre a vállalati törvény vállalati jogokra vonatkozó szabályai), a jog *integrál* (lásd a társulásokra, termelési rendszerekre vonatkozó szabá-

lyokat), a jog *feladatokat határoz meg* (például az ágazati irányításról szóló kormányrendelet meghatározza az ágazati miniszter feladatait), végül a jog *racionalizál* (például megosztja a kockázatot az egymással kooperáló vállalatok között). Hagyományos jogi elméleti alapon állva azt mondhatnánk, hogy ezek a szervező, folyamatszabályozó normák atipikusak. Kétségtelen, hogy ha ezeket az előbb tárgyalt normákat a tradicionális magatartásszabályozó jogszabályokhoz viszonyítjuk (amelyeknek hipotézisük, diszpozíciójuk és szankciójuk van), akkor ez elvileg így is van. Ugyanakkor azonban e szervező, folyamatszabályozó normák egyáltalán nem ritkák a gazdaságirányítás gyakorlatában, sőt itt egyenesen többségben vannak, jellemzőnek tekinthetők.

Ebből a fejlődésből természetesen új problémák is származnak — igaz, némileg más módon, de — Nyugaton és Keleten egyaránt. Az egyik ilyen probléma a *túlszabályozás és az alulszabályozás* problémája. Az alacsonyabb rendű szabályok jogszabályinflációt okozó özöne áttekinthetetlené és ellentmondásossá teszi a gazdasági joganyagot: egymással, illetve magasabb rendű jogszabályokkal szemben álló alacsony szintű jogszabályok kiadásához vezet. A joganyag túl gyorsan változik, módosul, nem ülepszik le az érdekeltekben, tudatosulása információelméleti képtelenség. Ezek a jelenségek természetesen súlyosan veszélyeztetik a gazdasági törvényességet és a jogrendet, a gazdaságpolitikai döntésekben és a jogban egyaránt inflációt okoznak, és ezáltal devalválják mindkettőt. Ez ellen a veszély ellen a jövőben szerintem a kormányzatnak határozottabban kellene fellépnie. Ehhez a fellépéshez egyébként az 1974. évi 24. sz. tvr. és végrehajtási rendelkezései tulajdonképpen megadták a megfelelő alapokat. Ugyanakkor azonban a szervező, folyamatszabályozó normákkal való visszaélések nem feledtethetik azt, hogy e normák elterjedése és kibontakozása visszafordíthatatlan folyamat. A jog a klasszikus magatartásszabályozástól a gazdaságirányításban szükségképpen eljutott a folyamatszabályozásig. Ez a jogi elmélettel szemben új feladatokat támaszt; nevezetesen például, hogy kidolgozzuk a technikai normákkal szembeni új követelményeket, megállapítsuk e normák azonosságait és különbségeit a hagyományos magatartásszabályozó normákkal szemben, megteremtjük hatékony alkalmazásuk feltételeit.

A jog új funkciói vállalati szinten is megjelentek. A vállalati jogtanácsos legfontosabb feladatává megítélésem szerint a döntéselőkészítés, a vállalat egész működésének *jogi szempontból való alátámasztása* vált. A vállalati jogász sajátos vállalati középvezető, akinek nemcsak a vállalati törvényességet kell a *vállalaton belül* biztosítani, hanem fel kell tárnia a vállalati vezetés előtt a jogszabályokban rejlő lehetőségeket, a vállalati politika számára nyitva álló *gazdaság- és jogpolitikai alternatívákat*, az azokkal járó előnyöket és hátrányokat. Megjegyzem, hogy számos vállalatnál már kialakult ez a preventív gyakorlat, vannak tehát pozitív tapasztalatok is. Hozzá kell azonban ehhez tenni azt is, hogy a gazdasági vezetőknek, a vállalati igazgatóknak *igényelniük* is kell a jogtanácsos eme új típusú „szolgáltatait”. Erősíteni kell a gazdasági vezetők jogtudatát, nem egyszerűen csak a jogi ismeretek bővítésével, hanem abban a vonatkozásban is, hogy a *jogot mint vezetési funkció*t használják. A Minisztertanács határozata nyomán az országos vezetőképzés keretében erőteljesebben meginduló jogi oktatás remélhetőleg jelentősen hozzájárul a gazdasági vezetők jogtudatának fejlődéséhez.

3. Hangsúlyozni kell azt, hogy a gazdaságpolitika és a jogpolitika

mellérendelt viszonyban állnak egymással, egymásnál bizonyos szempontból *tágabbak*, más szempontból *szűkebbek*. E vonatkozásban a tudományos kutatás jelentősen elmaradt az igényektől. Nem sikerült még elméletileg, tehát a napi problémákon túlmutatóan kidolgozni a gazdasági jogpolitika általános törvényszerűségeit, sajátos *kettős köttéttségét*, nevezetesen, hogy egyfelől beilleszkedjék a gazdaságpolitika egészébe, másfelől a jogpolitika fő irányzataiba. A gazdaságpolitikusoknak tudomásul kell venniük, hogy a rosszul megválasztott jogi eszközök a legjobb gazdaságpolitikát is deformálják, másrészt azonban a jogtudománynak is be kell látnia, hogy a „legszebb” jogi technika is értelmét veszti, ha nem igazodik a gazdasági valósághoz. Általában megállapítható az, hogy ha a gazdaságban diszfunkcionális jelenségek mutatkoznak, ezek jórésztben *gazdaság- és jogpolitikai hibák közös eredőjeként* keletkeznek. E negatív jelenségek azonban a felszínen sokszor csak jogi hibának látszanak, mivel a jog az utolsó lépcső: a gazdaságpolitikai döntés paragrafusokban jelenik meg. Ebből származik azután az a gyakori hiányosság is, hogy alapvetően jogi eszközökkel próbálnak elsődlegesen gazdasági eszközökkel megoldható problémákat rendezni. (Meg kell említeni, hogy ez a káros jelenség sokszor a tömegkommunikációs eszközök nyomásával is összefügg.)

A vállalati kooperáció mai problémái például alapvetően a vállalati struktúra torzulásaiából, a hiánygazdálkodás jelenségeiből, a korábbi gazdaságpolitikai hibákra visszavezethető relatív egyensúlyhiányokból adódnak. A kooperációban jelentkező kedvezőtlen jelenségeket a tisztességtelen haszon miatt kirótt gazdasági bírságokkal, a szerződési fegyelem adminisztratív megszilárdításával csak tűzoltó jelleggel lehet enyhíteni. Az ezzel kapcsolatos újabb jogszabályi rendelkezések csak lázcsillapítók. Az igazi orvosság a vállalati struktúra átalakítása, továbbá korszerűbb, rendszerelméleti alapokon nyugvó kooperációs szisztéma bevezetése, végül erősebben egyensúlyra törekvő gazdaságpolitika lenne. Nem feltétlenül azt akarom mondani ezzel, hogy e lázcsillapítókra nincs szükség. Ha valakinek 40 fokos láza van, a lázat le kell nyomni. Nem szabad azonban abba a hibába esnünk, hogy azt hisszük, sőt másoknak is azt sugalljuk, hogy a lázcsillapító gyógyít.

4. A jelenlegi gazdaságirányítási gyakorlat számos diszfunkcionális jelensége arra vezethető vissza, hogy nem tudtuk kialakítani *a gazdaságirányításban használt politikai, közgazdasági, szervezési és jogi eszközök dialektikus egymásra hatásának elméletét és gyakorlatát*. Nem sikerült kimunkálnunk ezen eszközök szerves, totális egységét, amely egységen belül mindegyik tényező öntörvényű sajátosságait a lehető legjobban, de csak az egységen belül, a többivel együttműködve, azokkal *kiegészítő, helyettesítő és halmozási* viszonyban bontakoztathatja ki. Sajnos ma a politikai, a közgazdasági, a szervezési és a jogi eszközök — szükségyszerű eltéréseiket meghaladó mértékben — sokszor *kifejezetten ütik egymást*.

Ebbe a körbe tartozik például az ún. *egyedi elvárások*, illetve az *általános direktívák* (úgynevezett iránymutatások) problémája. Mindkettő a politikai-szociológiai irányítási eszközök családjába tartozik, szükség is van rájuk, de nem a törvényes keretek kijátszásaként. A vállalati vezetők ösztönzési rendszere például sokszor kifejezetten a közgazdasági és jogi szabályozórendszer ellen hat. Az „elvárásokat” hordozó direktívák jelentős része áll ellentétben a tétéles jogszabályokkal. Sajnálatos módon a vállalatfelügyeleti és pénzügyi ellenőrzések során a közlemények, leiratok, állásfoglalások stb.

betartását erőteljesebben ellenőrzik, mint a jogszabályokét. Megítélésem szerint mind az egyedi információk kapcsolatokra, konzultációkra, megbeszélésekre, ajánlásokra, mind pedig az általános jellegű iránymutatások különböző fajtáira szükség van, ezeket az eszközöket azonban csak mértéketlenül szabad felhasználni, és csak úgy, hogy ne ütközzenek jogszabályokba. A direktívák továbbá nem normatívák, nem kötelezők, betartásukat nem lehet a vállalatoktól „kvázi jogszabályként” számon kérni. A vállalatnak — ha körülményei eltérnek a direktívában feltételezett tipikustól — nemcsak hogy joga van a direktívától való eltérésre, hanem indokolt is, hogy eltérjen attól.

5. A társadalomtudományokban egyelőre még *nem alakult ki egységes gazdaságirányítási és vállalati elmélet*. Ezt bizonyítják a különböző érintett tudományágak kategóriái közötti jelentős tartalmi különbségek is. A feladat egy egységes marxista gazdaságirányítási és vállalati elmélet kialakítása. Természetesen ebből a jogi elmélet sem hiányozhat, a jogot be kell építeni az egységes társadalomtudományi gazdaságirányítási és vállalatelméletbe.

Azonban a különféle tudományágakat átfogó gazdaságirányítási és vállalati elméletben a jogtudomány csak akkor tölthet be megfelelő szerepet, ha képes megvalósítani *saját belső interdiszciplinaritását* is. A gazdaságpolitikai irányítást nem érdekli a jogi elmélet hagyományos — sajnálatosan eltűzött — jogági tagozódása. A különféle jogi eszközöket egységükben akarja a gazdaságpolitikai célok elérésére felhasználni. Mit érünk akár a legjobb kodifikációval is, ha a problémát csak polgári jogi vagy csak munkajogi vonatkozásban oldja meg, a gazdaságpolitikai dilemma másik része viszont jogilag nyitva marad?

A népgazdaság jogi tükröződésével sokkal erősebben és sokkal komplexebb módon kell foglalkoznunk, mint eddig. Ezen a területen az eltelt 10—15 évben nem mutatkozott javulás, holott szinte valamennyi e tárgyú jogászkongresszuson hangsúlyozták, hogy mind az egyetemi oktatásban, mind a gyakorlatban, mind a kodifikációban, mind pedig a jogi elméletben *nagyobb komplexitásra* van szükség. Most már nemcsak beszélnünk kellene e kérdésről, hanem cselekednünk is. Ezért tartom nagy jelentőségűnek, hogy a közelmúltban megjelent a gyakorlat támogatására Kálmán Györgynek és munkaközösségének „A gazdaság jogi szabályozása” című átfogó kézikönyve. Ugyanakkor azonban megítélésem szerint az *elméletben* is szükség van gazdaságirányítási és vállalati jogra. Ez az új felfogás ugyan nem töri át a hagyományos alapjogágazatok dogmatikai egységét, de azokból merítve *másodlagos, keresztülfekvő jogággként* magába foglalja *a)* a gazdaságirányítás és a vállalatok vertikális jogviszonyait, *b)* a vállalati jogállásra vonatkozó joganyagot, tehát a vállalati jogokat és kötelezettségeket, a vállalatok tipizálási lehetőségét (e körben például az állami vállalatok, a szövetkezetek és a gazdasági társulással keletkező vállalatok azonosságait és eltéréseit), *c)* a vállalati kooperáció alapvető problémáit, ideértve a tipikusan vállalati szerződéseket, de a vállalati együttműködési, piaci és versenymagatartás jogi szabályozását is, végül *d)* a vállalati belső szervezési és működési viszonyok — munkaviszonyon, illetve tagsági viszonyon túllépő — jogi kérdéseit, különös tekintettel a vállalati vezetés szerveire és a vállalaton belüli önálló egységek kapcsolataira. Az ily módon felépített vállalati jogi elmélet mint tudományos diszciplína nem érinti sem az államigazgatási jog, sem a polgári jog, sem a munkajog, sem a szövetkezeti jog

önálló jogági létét, nem ezek elszegényesítését, hanem ellenkezőleg — az alkotó visszahatás révén — gazdagításukat célozza.

Gazdaságirányítási problémák

1. Az érdekstruktúra hármasságának elismerése a gazdasági reform után — nevezetesen, hogy most már nemcsak állami (össztársadalmi) és egyéni érdekről beszélünk, hanem megjelent egy harmadik érdekszint, a *vállalati*, azaz általában a szervezeti, vagy ahogyan leegyszerűsítve mondani szokták, a csoportérdekek szintje — megítélésem szerint nagy jelentőségű előrelépés. A gazdaságirányítási és vállalati szabályozás továbbfejlesztésekor azonban *mélyebben tagolt* érdekstruktúrából kell kiindulnunk. E tekintetben mind a gazdaságpolitikának, mind a jogpolitikának figyelembe kell vennie a következőket: *a)* A népgazdasági érdek nem homogén, a különböző időtávot átfogó, különböző jellegű, tartalmú népgazdasági érdekek egymással is ütköznek (a rövid távú népgazdasági érdek ütközhet a hosszú távon érvényesülővel, a belső ellátási érdek a külkereskedelem érdekével). *b)* A népgazdasági érdek folyamatos felismerés terméke. Annak, hogy helyesen ismertük-e fel a népgazdasági érdeket, nincs abszolút ismérve, rendszerint utólagosan bírálható el, és csak viszonylag megalapozottan. *c)* A vállalati érdeklettség nemcsak csoportérdeklettség, a vállalat nyereséges működése főszabályként népgazdasági érdek is. *d)* A központi gazdaságirányító szervezetnek is van saját igazgatási (csoport-) érdekük. Ennek érvényesítése nem feltétlenül diszfunkció, de az ágazati, funkcionális, területi érdek megvalósítása befolyásolja a népgazdasági érdek érvényesítési módját, és adott esetben azzal ellentétesen is hathat. *e)* A különféle irányító szervek, gazdasági szervezetek és egyének érdekeiket megideologizálják, népgazdasági érdekként tüntetik fel az ágazati, a funkcionális, a területi, a vállalati, sőt a személyes érdekeiket is. *f)* A népgazdasági és a vállalati érdekek kölcsönösen függenek egymástól, s ebből fakadóan állandó egyeztetésekre van szükség. Az érdekek összehangolása közben sor kerül ütközésekre is. Az érdekütközés önmagában nem diszfunkció, de a konfliktusokat megfelelő módon fel kell oldani. *g)* A vállalati érdek nemcsak anyagi, hiszen a vállalat társadalmi jelenség is. *h)* A vállalati érdekek egy vállalaton belül is ütköznek, továbbá a vállalati érdekek számos alérdek, a vállalat különféle szervezeti egységei, illetve a különféle foglalkozási csoportok érdekeinek eredőjeként alakulnak ki. A vállalaton belüli alérdekek sem esnek teljesen egybe egymással, belső összhangjuk megteremtésére tehát a vállalaton belül is szükség van.

2. E „finomabb” érdekstruktúrát alapul véve — megítélésem szerint — a gazdaságirányítás vonatkozásában az alábbi főbb tételekből kell kiindulni:

a) Tévhit az, hogy az állam gazdaságirányító tevékenysége azonos az államigazgatással, az államigazgatási szervek, tehát a kormány és a minisztériumok tevékenységével. Valójában a gazdaságirányítás ennél jóval tágabb. Feltétlenül növelni kell — részben a már létező tendenciák felerősítésével — a központi államhatalmi szervek, tehát az országgyűlés és az Elnöki Tanács, továbbá a tanácsok, végül az ügyészség és a bíróság gazdaságirányító tevékenységét. Erősíteni kell az országgyűlés és az Elnöki Tanács

magas szintű gazdasági jogalkotó és az államigazgatás gazdaságirányító szerveit beszámoltató tevékenységét — a többi között a parlamenti bizottságok további aktivizálásával is. A megyei tanácsok gazdasági vonatkozásban is legyenek gazdái régiójuknak, bontakozzék ki regionális gazdaságirányító tevékenységük. Az ügyészségnek megítélésem szerint — *a gazdaságirányítás törvényességének biztosítása végett* — fel kellene lépnie a felsőbb jogszabályba ütköző, a miniszterinél alacsonyabb szintű gazdaságirányítási normákkal, illetve direktívákkal szemben. A jelenlegihez képest nagyobb szerepet játszhatna a monopolhelyzetekkel, a szerződési blankettával való visszaélésekkel szembeni küzdelemben is. Nagy szükség lenne arra, hogy a bíróság fokozza — részben a konkrét perekből függetlenül is — elvi, gazdaságpolitikai iránymutató tevékenységét. Lényegesnek tartom végül, hogy az államigazgatási eljárási törvény folyamatban levő módosításakor emelkedjék azoknak a vállalati gyakorlat szempontjából is jelentős ügyeknek a száma, amelyekben az államigazgatási úton hozott határozatot a bíróság előtt meg lehet támadni. A gazdaságirányító államigazgatás ugyanis nem lehet zárt: különböző csatornákon keresztül intézményes ellenőrzést kell biztosítani felette.

b) Fontos tétel, hogy a vállalatok államigazgatási úton történő gazdaságirányítása eszközeiben, módszereiben *nem lehet azonos a hagyományos politikai-közhatalmi igazgatással*. Minthogy a gazdaságirányítás is jórészt államigazgatás, bizonyos alapelvek természetesen azonosak. Ugyanakkor azonban a gazdaságirányítás sajátosságai még a hatósági jogkörben történő irányításnál is megnyilvánulnak, de különösen lényegesek a gazdasági szabályozók jogi megjelenítésekor, illetve az irányítási viszonyokban. Ebben az irányban a jogi elméletnek is az eddiginél nagyobb erőfeszítéseket kell kifejtenie a jövőben.

c) A gazdasági államigazgatás nemcsak az államigazgatási joggal, hanem más jogágakkal, így a polgári joggal, a pénzügyi, a munkajoggal és a szövetkezeti joggal is dolgozik. A vállalati igazgató jogállását például részben államigazgatási jellegű vállalatfelügyeleti jogosítványok, részben munkajogi jogosítványok határozzák meg. Ezért is kell a jogági komplexitást fokoznunk. A hibalehetőségek kiküszöbölése érdekében minden esetben vizsgálni kell a különböző jogági eszközök arányát, egymáshoz kapcsolódását.

d) *Differenciált* megközelítéssel kell kiválasztani azokat a területeket, ahol a gazdaságirányítás hatékonyságának emelése végett korlátozni kell az államigazgatást, mert egyáltalán nincs szükség állami beavatkozásra, vagy államhatalmi, ügyészi, bírói eszközökkel célszerű helyettesíteni azt. Ugyanígy, bizonyos területeken az államigazgatási jogot polgári joggal, vállalati joggal, munkajoggal, szövetkezeti joggal stb. kell felcserélni. Ki kell választani azonban azokat a területeket is, ahol éppenséggel erősíteni kell a gazdasági államigazgatás, illetve az államigazgatási jog hatását. A fő tendenciának szerintem a következő években *az államigazgatási jelleg csökkenésének* kellene lennie, de azokon a területeken, ahol kivételesen az államigazgatás erősödésére kerül esetleg sor, ott sem mehet ez végbe egyszerűen mennyiségi növekedés formájában. A gazdasági *államigazgatásnak sokoldalúbbá kell válnia*, új, kifinomultabb eszközöket kell kidolgoznia és alkalmaznia.

3. Mit jelent a gazdaságirányítási jog finomítása? Szervezeti oldalról megítélésem szerint a *hierarchikus államigazgatási irányítás jelentős csökken-*

tésében, a vállalati törvény által már tükrözött *kormányzati sokcsatornás vállalatirányítási rendszer* megvalósításában kell ennek megnyilvánulnia. A hierarchikus vállalatirányítást nem kell eltörölni, de az kétségtelen, hogy a jelenlegihez képest jelentősen vissza kell szorítani. A vállalatirányítási rendszer élén a kormány álljon. A vállalatirányítást *három* (belülről is differenciált) *csatornán* kell végrehajtani. Ez a három csatorna: *a) a funkcionális* irányítás, amely a kormányzati irányítás *gazdaságossági* szempontból való alátámasztása; *b) az ágazati* irányítás, amely a *szakszempontokból* történő alátámasztást szolgálja, és végül *c) a regionális* irányítás, amely a *területi* szempontokat érvényesíti. Ez a három csatorna keresztezheti egymást, itt is lehetnek érdekkonfliktusok, ezeket azonban világosabb hatásköri leírásokkal, jobb és rendezettebb gazdaságirányítási munkamegosztással jórészt fel lehet oldani. Mindhárom irányítási formában vegyülnie kell a hierarchikus és a nem hierarchikus irányítási elemeknek, de a döntő súly szerintem az utóbbiakra kell helyezni.

A hierarchikus szervezeterányítás, jelenlegi nevén nevezve az ún. vállalatfelügyelet elvileg már jelenleg is csak *része* az ágazati és a regionális irányításnak, sőt a vállalati törvényből, illetve az ágazati irányításról szóló kormányrendeletből megállapíthatóan nem is elsődleges része. A gyakorlatban, főleg az 1970-es évek elejétől kezdve az ún. felügyeleti irányítás önállóodott, és az ágazati irányítás középpontjába került ún. tulajdonosi irányításként. Ez a mechanizmusreform elvi alapjait érintő diszfunkció. A vállalatfelügyeleti szervek nem léphetnének fel az állam mint tulajdonos teljes körű képviselőjeként a vállalatokkal szemben. Az állami tulajdonjogot ugyanis nem lehet polgári jogi szemlélettel értelmezni, egy szervhez telepíteni. Az állami tulajdonjogból származó gazdaságirányítási jogosítványoknak csak egy szelvényét gyakorolják a vállalatfelügyeleti szervek. Az állami tulajdonosi irányítás a kormányzati, a funkcionális, a nem hierarchikus ágazati és területi irányításban is megnyilvánul, a szervezeti rendszer egésze által valósul meg. A gazdaságirányítás távlatilag tervbe vett szervezeti fejlesztése remélhetőleg képes lesz a kormányzati irányítást ágazatilag széttagoló, túlzottan önállósuló, túl hierarchikus ágazati vállalatfelügyeleti irányítás zavaró elemeinek a kiküszöbölésére.

A módszerek oldaláról a hierarchikus irányítás „visszahúzódása” alapvetően az operatív egyedi beavatkozások, a konkrét utasítások számának csökkentését feltételezi. A direkt tervirányításos rendszerben szükség volt az utasítások elsődlegességére. Az alapját tekintve indirekt rendszerben viszont a finomabb eszközök sokszor *hatékonyabbak*. E helyütt hangsúlyoznánk az államigazgatási szervek és a vállalatok együttműködéséből származó új teendőket és lehetőségeket. E körben a *gazdaságirányítási szerződés* különböző fajtáinak meghonosítása lenne célszerű elsősorban (például az állami támogatások esetében). A gazdaságirányítási szerződés a gazdaságirányítási-vállalati érdekegyeztetés jogilag intézményesült formája. E szerződésben — eltérően a polgári jogi szerződéstől — a felek nem teljesen egyenrangúak. A gazdaságirányító szerv többletjogosítványai útján jelentős befolyásoló hatást tud elérni, ugyanakkor viszont a vállalat is ellenszolgáltatáshoz jut.

Tárgyi oldalról arra kell rámutatni, hogy a hierarchikus és a nem hierarchikus gazdaságirányítási elemeket a *vállalatok különböző típusaihoz kell igazítani*. Számomra például kétségtelen, hogy a legnagyobb vállalatok (trösztök, ipari nagyvállalatok) esetében elkerülhetetlen az alapvető straté-

giai kérdésekben (de csak ezekben!) a gazdaságirányító és a vállalatvezető tevékenység bizonyos összefonódása. Ezért e vállalatok ezen ügyeiben a hierarchikus alárendeltségi elemeknek — a kormányzati irányításhoz kötődve — a jelenleginél erősebben kell jogilag is megnyilvánulniuk. Ezzel szemben a kompetitív szféra kis- és középvállalatainál megítélésem szerint csökkentendő a hierarchikus államigazgatási irányítás súlya. E körben lényegében a szövetkezetek és a gazdasági társulások felett gyakorolt (törvényességi felügyeleti tartalmú) gazdaságirányításhoz hasonló irányítás kialakítása lenne távlatilag szükséges. Ugyanakkor viszont a közszolgáltatási, kommunális, illetve az elsődlegesen nem gazdasági célú, valamint az ágazati infrastruktúrát biztosító vállalatoknál korlátozottabb vállalati önállóságra és erősebb hierarchikus ágazati vagy területi (tanácsi) irányításra van továbbra is szükség.

4. A vállalatokkal való kapcsolatok oldaláról a továbbfejlesztés követelménye az, hogy a *vállalatirányítás minden formájának, minden eszközének jogilag szabályozottan kell megnyilvánulnia*. Az állami tulajdon nem szolgálhat a gazdaságirányítási önkény igazolásául. A törvényes kereteket valamennyi vállalatirányítási formában meg kell tartani. Más kérdés, hogy a törvényes keretek nem lehetnek túl szűkek, biztosítaniuk kell a *gazdaságpolitika rugalmasságát*.

A gazdaságirányítás és a vállalatok között olyan *jogviszony* kialakítására van szükség, amely a kapcsolatok egy részénél *kölcsönös jogokat és kötelezettségeket* jelent. A vállalatoknak jogai lehetnek az irányító szervekkel szemben, és az irányító szervezetnek kötelezettségeik a vállalatokkal szemben. Ez egyben szükségessé teszi a jogviszonyok biztosítékaként a *garanciák, a jogvédelmi eszközök* kialakítását a vállalatok számára. E jogvédelmet egyelőre alapvetően a jelenlegi formákon belül kell keresni, tehát az Elnöki Tanács, a bíróság és az ügyészség alkotmányos jogkörében foglalt lehetőségekkel kellene ténylegesen is élni. Elméletileg és nagyobb távlatban azonban egyéb jogvédelmi eszközök kidolgozására is sor kerülhet.

A gazdaságirányítási törvényességet megítélésem szerint jelentős mértékben fokozni kell. Nem is annyira a vállalati önállóság védelmében, hanem éppen a központi gazdaságirányítás hatékonyságának növelése végett. Egy gazdaságban a *fegyelem és az etika csak egységes lehet*. Nemcsak a gazdálkodó szervezeti, valamint a szerződéses fegyelmet kell megkövetelni, hanem a gazdaságirányítási fegyelmet, törvényességet és etikát is. Az a körülmény például, hogy a gazdaságirányító szervek jelentős része a trösztök, illetve más vállalatok alapító levelét nem a kormány által meghatározott határidőn belül, hanem jóval később (részben a mai napig sem) rendezte, legalább olyan hátrányos a népgazdasági érdekek szempontjából, mint a vállalati szerződések késedelme vagy hibás teljesítése. Ez persze szemléleti kérdés is, a tradíciók hatása ebben a vonatkozásban jelentős. Sok esetben nem sikerül az irányító szervekkel megértetni, hogy a vállalatokat bizonyos viszonyokban egyenrangú partnerüknek kell tekinteni. Talán bízhatunk azonban abban, hogy a kulturális, a szakmai-oktatási színvonal emelkedésével, az ezirányú új rutin megszerzésével a gazdaságirányító szervek belátják, hogy a látszólagos jogcsökkentés, a tetszőleges mértékű *bonus pater familias*-i, „családfői” hatalom csökkentése a gazdaságirányításban növeli tevékenységük hatékonyságát, ahogyan a nagytőkés csoportok profitját is növelte a menedzserek emancipációja, a tulajdonosi jogok egy részéről való lemondás.

A gazdasági szabályozórendszer és a jog

I. A gyakorlatban eléggé élesen vetődik fel a kérdés: Mennyiben kötelesek a vállalatok a szabályozórendszeren túli kötelezettségeknek eleget tenni? Sokszor hallhatjuk a kérdésre azt a vulgáris és az 1972-es tervtörvénnyel *ellentétes* választ, hogy a vállalatokra a népgazdasági terv közvetlenül kötelező. A vállalatok — e hibás értelmezés szerint — ágazati terv alapján népgazdasági tervkötelezettek, tehát a szabályozórendszeren túl — saját csoportérdekeik terhére is — kötelesek a népgazdasági érdekek elsődlegessége alapján cselekedni. Mi ezzel szemben az elvi gazdaságpolitikai dokumentumok által meghatározott jogi helyzet ebben a kérdésben? A népgazdasági tervet a magyar gazdaságirányítási reform után szabályozók (persze nemcsak közvetett szabályozók, hanem kivételes esetekben operatív beavatkozások) közvetítik a vállalatokhoz. A népgazdasági terv az 1972. évi VII. törvény értelmében közvetlenül csak a gazdaságirányító szerveket köti, ágazati terv pedig jogilag nem is létezik. A közgazdasági szabályozó azonban csak jogi úton nyilvánulhat meg, magyarul szólva a szabályozórendszer nemcsak közgazdasági, hanem egyben jogi szabályozást is, törvényes keretet is jelent. Nincs közgazdasági szabályozó jogszabályi forma nélkül, amiből az is következik, hogy ha a vállalat a szabályozót követi, *a jogot is követi*.

Kétségtelen, hogy tökéletes szabályozórendszert nem lehet kidolgozni, továbbá a körülmények is változnak. Ugyanakkor azonban a vállalatok joggal feltételezhetik, hogy a szabályozórendszer által előnyben részesített nyereségesség egyben — főszabályként — népgazdasági érdek is. A szabályozórendszernek azokat a vállalati célokat, illetve érdekeket kell támogatnia, amelyek összhangban vannak a népgazdasági érdekekkel. Honnan kellene a vállalatnak egyéb népgazdasági érdekekről értesülnie? Az olyan közgazdasági szabályozórendszer, ami főszabályként azt teszi vállalati csoportérdeké, ami a népgazdaságnak rossz, megítélésem szerint hibás.

Már említettem, hogy kizárólag közvetett szabályozókat tartalmazó jogszabályokkal nem lehet kellő hatékonysággal gazdaságot irányítani, még akkor sem, ha e jogszabályok szükségképp korlátokat, tilalmakat is tartalmaznak. Az általános normatívák mellett egyedi, operatív beavatkozásokra ugyancsak szükség van.

Hatályos jogunk — a szervezéstudományok álláspontjával egyezően — ezzel kapcsolatban a „kivételes beavatkozás” elvét érvényesíti. A megszokottá vált túlzottó jellegű utasítási gyakorlat lényegében „vállalatfelügyeleti gazdálkodást” jelent vállalati gazdálkodás helyett. Az effajta beavatkozások összemoszák a közigazgatási és a vállalati érdeket, elmoszák a döntésekért való felelősséget, gátolják a tervszerű termelést, az üzemi demokrácia kibontakozását. Ezért népgazdaságunk alapvető érdeke az egyedi utasításokra vonatkozó jogszabályi rendelkezések betartatása. Konkrét vállalatfelügyeleti utasításra csak kivételes népgazdasági érdekből, a jogszabályi előfeltételek megléte esetén, a kormányzati irányítás által ellenőrzöttessen kerülhessen sor.

A vállalatfelügyeletet ellátó ágazati miniszternek az operatív beavatkozásokra vonatkozó törvényes korlátok tiszteletben tartása esetén viszont nem lehet ellátási felelőssége. Ellátási felelősséget a jogszabályok nem is rónak rá — tegyük hozzá, hogy a közüzemi szférán kívül a vállalatokra sem. Az ellátási felelősség gazdaságpolitikai értelemben a gyakorlatban — aligha helyeselhetően — mégis létrejött.

A népgazdaság operatív zavarelhárító szolgálatát — a jelenlegi adottságainkhoz igazodó mértékben — alapvetően a funkcionális szerveknek kellene átvenniük az ágazati minisztériumoktól (például az Országos Anyag-és Árhivatal piacfelügyeletének). A mai zűrzavaros ellátási felelősség érvényesítése helyett pedig a vállalati tevékenységi körök új típusú meghatározásával és az iparhatósági jogkörök jelentős kiterjesztésével kellene a valóban indokolt ellátási követelményeknek megfelelni.

Azt is hangsúlyozni kell, hogy a szabályozórendszer elemeinek egymással összhangban kell lenniük. Ha ez az összhang nem jön létre, a jogrendszer is ellentmondásos lesz. Néhány példa az effajta ellentmondásokra.

a) Az állami nagyberuházásokkal kapcsolatos döntési rendszer és a szerződési kényszer nincs egymással tartalmi összhangban. A legtöbb hiba kétségkívül a beruházások államigazgatási előkészítésekor történik, a sajtóban (de másutt is) mégis főleg a vállalati, szerződési hibákat pécézik ki. A nagyberuházásoknál az állami és vállalati beruházási döntések egészségtelen összefonódása tapasztalható. Ha például a beruházási szakirodalomból egyértelműen kiderül, hogy erősíteni kell a beruházásokat előkészítő tervezési tevékenységet, miért járnak jobban a tervező vállalatok akkor, ha közvetlenül kivitelezési tervdokumentációt készítenek?

b) A *tartós vállalati kapcsolatok*, illetve a *termékszerkezet átalakítása*, valamint az *árstabilitás* nem hozhatók egymással teljesen összhangba. Nem lehet csodálkozni azon, hogy a vállalatok nem a gazdaságpolitika által előnyben részesített tartós kapcsolatokra törekszenek, hanem éppen minél rövidebb távú szerződéseket szeretnének kötni, akkor, ha — mint ismeretes — a szerződés megkötése után az árakat rendkívül nehéz módosítani. Csak akkor növelhetjük a tartós vállalati szerződések számát, ha módot nyitunk a *clausula rebus sic stantibus*nak az árak vonatkozásában is (például a csúszóár-klauzula alkalmazásával). A tartós szerződés bizonyos mértékben tehát szükségképpen az árstabilitással összefüggő népgazdasági érdekekkel szemben hat, és megfordítva: az árstabilitás megkövetelése akadályozza a tartós vállalati szerződéses kapcsolatokat. A gazdaságpolitikának kell eldöntenie — az előnyök és a hátrányok gondos mérlegelése alapján —, hogy mikor melyiket részesíti előnyben. Mindkét cél teljes mértékű párhuzamos megvalósításának igénye azonban megítélésem szerint aligha reális.

2. Az előző példa is mutatja, hogy a jog a gazdaságpolitika számára különböző alternatívákat kínál. Mindegyik alternatíva előnyökkel és hátrányokkal is jár. Nincs olyan megoldás, amelynek csak előnyei vannak, és nem is helyes, ha a gazdaságpolitikai vezetést ezzel áztatjuk. Aki a tröszt helyett az egyesülés formáját választja, élvezi ugyan az önkéntes vállalati integráció előnyeit, de „le kell nyelnie” a lassabban kibontakozó vállalati kooperációt, az operatívítás bizonyos mértékű hiányát. Itt különös nyomatékkal szeretném felhívni a figyelmet a *visszaélés-centrikus felfogás tévesseégére*. Visszaélés mindig volt és lesz, a visszaéléseket teljesen lehetetlenné tevő jogi szabályozás egyszerűen képtelenség. A visszaélést meg kell büntetni, a szabályozásnak azonban nem a visszaélési lehetőségekből kell kiindulnia. Ennek kapcsán hadd térjek vissza a jelenlegi legneuralgikusabb pontra, a vállalati kooperációk problémáira.

Szó esett már arról, hogy a vállalati kooperáció zavarainak alapvető oka az eltorzított vállalati struktúra. Minden alaposabb gazdaságtörténeti, közgazdasági, szociológiai és jogi vizsgálat ezt bizonyítja. A gazdaságpolitika is

felismerte ezt, különféle kutatások is megindultak, a jelenlegi költségvetési egyensúlyi helyzetben azonban rövid távon jelentősebb vállalati szervezeti reformokra aligha vállalkozhatunk (változtatásokra azonban igen!). A megoldás a távolabbi jövőre nézve nyilvánvalóan a vállalati struktúra átalakítása. Ezzel kapcsolatban több távlati fejlesztési elképzelés (köztük jogi megközelítésű is) készült. Egyelőre azonban a gyakorlatban tudomásul kell venni a jelenlegi helyzetet.

Mi jellemzi ma a vállalati struktúrát? Az, hogy nagyon sok ágazatban néhány nagyvállalat van csak. Ez a monopolhelyzet és gazdasági erőfölény zömmel nem vállalati elhatározás nyomán alakult ki, hanem korábbi gazdaságpolitikai döntések következményeként. Mondhatnám azt is, hogy ebben a vállalatok általában vétlenek. A nagyvállalat létéből következik a gazdasági erőfölény, és az ezzel való élés önmagában nem visszaélés. Ha valaki beenged a ringbe egy nehézsúlyú ökölvívót egy légsúlyúval szemben, akkor ugyan lehet a szorítón kívül kiabálni (mint jelenleg ezt sokszor tesszük), hogy ne üsse meg, de előbb-utóbb a nehézsúlyú kinyújtja a kezét. Ráolvasással ezt a helyzetet megváltoztatni nem lehet. Ha valakinek van nyolc ajánlata, és azok közül a számára legkedvezőbbet fogadja el, az még akkor sem visszaélés, ha a másik hét ajánlattevő számára ez előnytelen.

Ha a nagyvállalat a „normális” erőkihasználáson túlmenően csalárdíjjal, minőségrontással valóban visszaél a joggal, azt persze gazdasági bírsággal és más módon is szankcionálni kell. A gazdaságban azonban sokszor adódik ún. relatív monopolhelyzet is, amely állandóan változik, részben a korábbi gazdaságpolitikai hibákból származó, visszatérő egyensúlyhiányok miatt is. Azon sem lehet csodálkozni, hogy az állandó kooperációs zavarok miatt erősödött a vállalatok önellátásra való törekvése, a vállalatok megmégkíséreltek tartalékolni, készleteket felhalmozni. A nagyvállalatok körül nem alakult ki a kis- és középvállalatok megbízható, tartós kooperációs lánc. Bár a gazdaságpolitika huzamosabb ideje hangsúlyozza a kis- és középvállalatok szükségességét, a 70-es évek tényleges gyakorlatában folytatódott a kis- és középvállalatok számának csökkenése, folytatódott a koncentráció nélküli centralizáció.

Mindezen jelenségek együtt hatásának a következménye a szerződési és kooperációs zavarok állandósulása. Ebben csak kismértékben hatnak közre szerintem a vállalatok alacsonynak vélt szerződési kultúrája, a valóban tapasztalható vállalati visszaélések. A jelenlegi Polgári Törvénykönyvben kodifikált szerződéses rendszer sok és egyenrangú felet, piaci egyensúlyt tételez fel, és ha ez nincs, a szerződési rendszernek szükségképpen fel kell borulnia. A kérdés ezután csak az, hogy mit tehetünk. Megítélésem szerint tévedés lenne a korábbi tervszerződési rendszer elemeihez való visszatérés, még ha pusztán jogi szempontból olykor logikusnak tűnhet is — ugyanis nem hátra, hanem előre szeretnénk haladni. Ami az előrelépést illeti, úgy gondolom, rövid távon csak egy kompromisszumokon, a különféle eszközök kombinálásán alapuló utat választhatunk. Ebbe a körbe tartozik a kis- és középvállalatok erősítése, a szövetségi vállalati gazdálkodásnak, a gazdasági társulások különböző formáinak (beleértve a nemzetközi *joint venture*-t) támogatása, illetve a banki és a tanácsi vállalatalapítás kiterjesztése. A gazdasági szabályozórendszernek előnyben kellene részesítenie a vállalatok társulásait, a közös vállalkozásokat, különféle ipari-mezőgazdasági termelési és fejlesztési rendszereket. A vállalatok individuális gazdasági önállósága mind

inkább csak illúzió: egész vállalatcsoportok mint rendszerek látnak el korábban önálló vállalati funkciókat. Ma azonban a szabályozórendszer — az 1980-ban hatályba lépett is — sajnos jobban értékeli az individuális vállalkozást, mint a kollektívét. Megítélésem szerint a jövőben előtérbe kellene helyezni a társulásokat, a közös vállalkozásokat, rövid távon akár bizonyos áldozatokat is vállalva például a hitelpolitika vagy a banktechnika vonatkozásában.

Korszerűsíteni kell a nagyvállalati belső mechanizmust, fokozni kell a trösztökön, ipari nagyvállalatokon belüli egészséges belső decentralizációt. Újabb trösztök létrehozására (az ipari nagyvállalatok trösztté való átalakítását leszámítva) csak kivételesen kerüljön sor. A nyilvánvalóan indokolatlanul működő trösztöket meg kellene szüntetni, illetve társulássá alakítani. Az ezirányú döntések megalapozottságához azonban a vállalati (üzemi) méretkutatások jelentős felgyorsulására lenne szükség.

Végül keményebb gazdaságirányítási és politikai felelősségre vonásra is szükség van a szerződési rendszer fogyatékoságaival *nyilvánvalóan és kirívóan visszaélőkkel szemben*. Ennek megfelelően helyeselhető a vállalatok gazdaságirányítással szembeni sajátos államigazgatási felelősségének általánosítása, a gazdasági bírság intézményének 1979. évi erősítése. Ha viszont a gazdasági bírságot valódi felelősségre vonással kívánjuk tenni, akkor a szankcionáláskor meg kell követelni a vállalati felróhatóságot (vétkességet), és előbb-utóbb a vállalatokkal szemben alkalmazott más államigazgatási szankciókat (például a környezetvédelmi bírságok egy részét) is be kell építeni a gazdasági bírságot rendszerébe. A gazdasági bírságot természetesen fel lehet használni a vállalati kooperációs jogokkal nyilvánvalóan és kirívó módon visszaélőkkel szemben is — a joggal való visszaélés általános szabályának megfelelően. Nem lenne helyeselhető azonban az, ha a gazdasági bírságot kampány jelleggel öltene, és önkényes lenne, tehát elvileg bármilyen vállalati szerződésszegéssel, szerződéskötés-megtagadással vagy igény nem érvényesítésével kapcsolatban diszkrecionálisan számba jöhetne. A bírság nem lebeghet Damoklesz kardjaként a vállalatok felett, mert ez gátolná az egészséges kockázatvállalást, a gazdasági vállalkozások lebonyolítását.

A gazdasági bírság azonban utólag érvényesülő eszköz. A gazdasági bírsággal kapcsolatos rendelet módosítása után sem érezhetjük azt, hogy mindent megtettünk, ami a jortól e tekintetben tellett. A jog igazi feladata ebben a vonatkozásban az, hogy megállapítsa a vállalati *gazdálkodó szervezeti magatartás*, ezen belül a piaci és versenymagatartás jogi normáit. A jogszabályi követelményeken túl azonban csak a szocialista gazdálkodási elvek nyilvánvaló és kirívó megsértése esetén lehet a szerződési hibák miatt gazdasági bírsággal fellépni, hiszen *normális körülmények között a szerződéses szankcionálásnak a polgári jogon belül kell maradnia*. Hangsúlyozni kell, hogy a *polgári jog nem büntet*, a polgári jog reparál. A kötbér nem bírság, hanem kártérítési átalány, amely nem tölthet be adminisztratív büntető funkcióit. A szerződés elsődleges funkciója az árucseré közvetítése, és csak másodlagos, esetleges vonása, hogy fel lehet használni a népgazdasági tervezés alátámasztására vagy a vállalatok ellenőrzésére is. Nem helyes az, ha minden igény érvényesítésénél pereskedést kényszerítünk ki a gyorsabb vállalatközi *egyeztetési megoldások* helyett. Nem lenne helyes, ha a blankettaszerződésekkel való visszaélés lehetősége miatt nem igyekeznénk elterjeszteni a blankettaszerződéseket mint a *szerződéskötés standardizálásának* lényeges eszközeit.

Nem helyes, ha az esetleges visszaélések miatt teljesen elvetjük a költségkímélő, bürokráciamentes *tényleges* (nem írásbeli) *szerződéseket*. Nem fegyveremre van szükségünk magáért a fegyveremért, hanem *rendezett, korszerű vállalati kooperációra*.

A jog és a vállalatszervezés

E témakörben hadd utaljak néhány félreértésre.

1. Mindenekelőtt tisztáznunk kell a közhatalmi és a társulási vállalat-tömörítés minőségi különbségét. A *tröszt* nagyvállalat, amely irányítja a benne működő vállalatszerű egységeket. Az *egyesülés* vállalati integráció — vállalatok közötti tartós koordinációra irányuló társulási szerződés alapján. Az egyesülés esetében tehát a vállalatok irányítják az egyesülési apparátust, és nem fordítva. E két minőségileg különböző szervezet összekeverése, összetévesztése okozta 1967 és 1977 között az egyesülési anomáliákat, és közrehatott abban, hogy jelenleg mind a gazdaságirányítás, mind a vállalatok meglehetősen tartózkodóan ítélik meg az egyesülésben rejlő lehetőségeket. Pedig az egyesülés a vállalati kooperáció, önkordináció alapvető eszköze lehetne. A népgazdaságban meg kell teremtenünk a két különböző típusú vállalati integráció, a közhatalmi és a társulási tömörítés egyensúlyát, ágazatilag is optimális arányát. Mind a kettőnek vannak ugyanis előnyei és hátrányai is. Az egyesülés nagy előnye az, hogy *ágazatközi, szektorközi vállalati integráció* jogi formája is lehet, amire az államigazgatási nagyszervezet-alapítás természetesen csak korlátozottan képes.

2. A tröszt *vállalat közvetlenül nem állami vállalat, hanem, ahogy a vállalati törvény mondja, tröszt *vállalat**. Itt az igazi állami vállalat maga a *tröszt*, amelyen belül *korlátozott önállóságú* vállalati egységek működnek. Ez akkor is igaz, ha a vállalati törvény biztosítja a tröszt *vállalatok trösztön* belüli belső önállóságát és jogi személy voltát. A tröszt integrált egység, gazdasági komplexum, ebből a tényből kell levezetni a tröszt *vállalatoknak* a tröszt központjával, továbbá az egymás között, végül a külső szervezetekkel fennálló viszonyait. Ebből mindenekelőtt az következik, hogy a tröszt *vállalatok egymás közötti szerződésai* jelentős részben nem eshetnek ugyanazon szabályok alá, mint a kívülálló vállalatokkal való szerződések. Sajnos hatályos jogunk ezzel az elvvel ellentétes. A valóban indokoltan fennmaradó trösztöknél szerintem a tröszt *vállalatok* közvetlen költségvetési kapcsolatainak erőltetése téves. Más kérdés, hogy nagyvállalati kritériumoknak is megfelelő szervezeti egységeket helytelen tröszt *vállalattá* „lefokozni”.

3. A jogilag nem létező ún. ipari nagyvállalatok és a trösztök között közgazdaságilag a jelenlegi gyakorlatban nincsenek lényeges különbségek. Véleményem szerint ezért az indokoltan fenntartandó ipari nagyvállalatokat tröszt *jogállásba* kellene helyezni. Ez a „trösztösítés” éppenséggel a vállalati önállóságot növelné: a gyáregységek tröszt *vállalati jogálláshoz* jutnának, a tröszt *belső mechanizmus* pedig jóval korszerűbb, mint az ipari nagyvállalatoké. Ez azzal az előnnyel is járna, hogy így nagyszervezeteket a magyar jogban kizárólag minisztertanácsi jóváhagyással lehetne létrehozni.

4. Az utóbbi időben ismét felmerült az ún. *ipari központok* létrehozásának lehetősége. Törvényességi oldalról szemlélve a dolgot, fel kell hívni a figyelmet arra, hogy a vállalati törvény 53. §-a csak egyedi jelleggel teszi lehetővé speciális vállalatiirányító szervek minisztertanácsi határozattal való

létrehozását. Ebből következően ipari központot mint új *típust* szerintem a vállalati törvény alapján létrehozni nem lehet. Más kérdés azonban az, hogy a törvényt módosítva nem lenne-e célszerű e formát intézményesíteni.

Érdemben az a véleményem, hogy meg kell akadályozni a cégtábla puszta átfestését, trösztök ipari központként való álcázását. Az pedig a vállalati törvény alapelveinek súlyos sérelme lenne, ha az ipari központot adminisztratív középírányító szervként fognánk fel, amelynek több joga lenne operatív beavatkozásra, mint amennyi magának a vállalatfelügyeleti szervnek van.

Szerintem a tröszti szabályozás — helyesen — igen differenciált. Az alapító határozatok megformálásával széles skálán lehet mozogni: az erősen centralizált trösztöktől az igen laza trösztökig bezárólag. Csak ki kellene használni ezt a jogi lehetőséget. Mégis úgy gondolom, hogy előfordulhatnak olyan kivételes esetek, amikor még a leglazább tröszt is túl erősnek látszik, az egyesülési forma pedig a vállalatok között feszülő érdekellentétek miatt vagy egyéb okokból nem alkalmazható. Ugyanakkor a vállalati tömörülés közhatalmi fenntartására szükség van, az egyébként önálló vállalatokat egy-két vonatkozásban (főleg nemzetközi vagy fejlesztési kérdések lehetnek ilyenek) *döntési joggal is* rendelkező szervezet alá kell rendelni. Ez esetben jöhet számba az ipari központ intézménye, amelyet kár lenne jogi szabályozással formalizálni; szervezetét mindig az alapító minisztertanácsi határozattal kellene kialakítani. Így az adottságokhoz igazítva lehetne jogi személy, de nem kellene feltétlenül annak lennie, központi jogokat adhatnának a tömörülés egyik vállalatának is stb.

Ha a központ a tröszt helyett jön létre, akkor éppenséggel növekszik a vállalati önállóság. Ugyanakkor viszont felhasználható lenne közhatalmi ágazatközi tömörítések kivételesen alkalmazott eszközeként is.

5. Utalnom kell a vállalati szervezettel összefüggésben bizonyos *szervezeti „lyukakra”* is. Tekintettel arra, hogy a vállalati törvény kimondta: a törvény hatálya nem vonatkozik a *pénzintézetekre*, a pénzintézetek (bankok) többsége végképp *ex lex állapotba* került. Ezt súlyosítja az, hogy a pénzintézetek egy része a felszabadulás előtti, illetve közvetlenül a felszabadulás utáni, meglehetősen elavult jogszabályok alapján működik. A pénzügyi törvény sem rendezte ezt a visszás helyzetet. Reméljük, hogy az új bankfunkciók tervbe vett esetleges intézményesítése kapcsán (üzleti, kereskedelmi bankok, bankok által történő vállalat alapítás, bankrészvétel társulásokban) a gazdaságirányítás ezt a problémát megoldja, speciális jogállást biztosítva a pénzintézeteknek.

Problematikus továbbá az is, hogy mind közös vállalat, mind állami vállalat működhet kereskedelmi társaság formájában, de hogy mit jelent ez tartalmilag — különösen az állami vállalatokra nézve —, azt egyáltalán nem tudjuk. Az elavult, háború előtti kereskedelmi társasági rendelkezések — úgy gondolom — sem belföldön, sem a nemzetközi *joint venture* vonatkozásában nem nyújtanak alkalmas jogi formát a korszerű kooperáció számára.

A szervezeti rendezetlenség utolsó példjaként említsük meg a *vállalat-szerűen gazdálkodó kutatóintézeteket!* E kutatóintézeteknek — a gazdaságpolitikai követelmények alapján — gazdasági (főleg ágazati) irányítást alá-támasztó *háttérintézmények*ként kellene működniük. Jogi helyzetük azonban — részben az 1979-es új pénzügyi szabályozás után is — bizonytalan, és bizonyos fókig egyenesen ellentétes háttérintézmény-funkciójukkal.

6. Röviden hadd térjek rá a vállalati vezetéssel és belső mechanizmussal kapcsolatos jogi problémákra is. Itt mindenekelőtt abból kell kiindulni, hogy a *vállalati igazgató nem közalkalmazott, hanem szocialista menedzser*. Mint ilyen kettős kötöttségben áll; egyfelől a kinevező gazdaságirányító szervvel, másfelől a vállalattal van jogviszonyban, maga is a vállalati kollektíva tagja. Ha a szabályozás a vállalati igazgatót elválasztja a vállalattól, mintegy kiragadja onnan, érdekeltségét, megítélését szembehelyezi a vállalati kollektíva értékelésével, az helytelen, mivel csak diszfunkcionális jelenségeket okozhat. Lényeges továbbá az is, hogy a munkajogi és a felelősségi szabályozás a jelenleginél nagyobb mértékben *tegyen különbséget vezető és végrehajtó tevékenység között*. Nem szerencsés egy egyébként jól gazdálkodó vállalati vezető döntései közül egy-két rosszul sikerült döntést kiragadni, és azt elkülönítetten jogi felelősségi megítélés alá vonni. Erősíteni kell véleményem szerint a vállalati igazgatók méltányos jogvédelmét, amely tekintetében például a Büntető Törvénykönyv és a szabálysértési kódex 1979. évi módosítása szerintem feltétlenül előrelépést jelent (a pazarló gazdálkodás bűncselekményének megszüntetése, a vállalati igazgatónak csak másodlagos felelőssége a vállalati gazdálkodás során elkövetett szabálysértésekkért). Ezzel szemben a Munka Törvénykönyve utóbbi módosításai során a vállalatvezetők anyagi felelőssége — helyesen — jelentősen fokozódott.

Tudomásul kell tehát vennünk, hogy az *egyszemélyi felelős vezetés* merev érvényesítése (különösen a nagyobb vállalatoknál) *anakronizmus*. Az egyszemélyi és a kollektív vezetést egymással *kombinálva* kell alkalmaznunk. Természetszerűen ehhez a jelenleginél erősebb elvi alapokon álló szabályozásra van szükség jogi vonatkozásban is. (Lásd például a döntési jogkörrel rendelkező trösztii igazgatótanács és a vezérigazgató rendezetlen jogviszonyát.) Az viszont feltétlenül előrelépés, hogy a vállalati törvény nem használta az „egyszemélyi vezető” kitéltet a igazgató vonatkozásában.

Szerintem a távolabbi jövőben a közüzemi jellegű, ágazati vagy területi függésben maradó, csökkentett önállóságú vállalatokat leszámítva a vállalatvezetői kinevezést el kellene választani a „vállalatfelügyelettől”. A nagyvállalatok esetében a vállalatfelügyelet a kormányzati irányításhoz telepítendő (ez a nemzetközi irányzat is), a kisvállalatok esetében viszont elképzelhető, hogy e jogosítványt a vállalati kollektívára bizzuk, sajátos gazdaságirányítási ellenőrzési jogok biztosítása mellett.

7. Nagyon lényeges fejlemény, hogy — a vállalati törvény nyomán — létrejöttek a *vállalati belső szervezet és működés kialakításának jogi lépcsői*. Az első lépcsőt a vállalati törvényben foglalt alapgaranciák képezik, a másodikat az egyes részstátusokra vonatkozó jogszabályok (amelyek például a személyzeti vezető, a belső ellenőr vagy akár a jogtanácsos státuszát szabályozzák). Ezt követi harmadik lépcsőként az alapítólevél, amelynek a jövőben a vállalat alapvető struktúrájára utaló statútummá kell változnia (a trösztöknél ez már meg is történt), és végül, negyedikként, a vállalat részletes szervezeti és működési rendjét rögzítő *szervezeti és működési szabályzat*. A szervezeti és működési szabályzat sajátos vállalon belüli jogforrás jellegét el kell ismernünk. Olyan társadalmi normának kell tekintenünk e szabályokat, amelyet ugyan nem az állam alkot, de betartása felett őrködik, és amelyek ezért jogi normát is képeznek. A közeljövő feladata a szervezeti és működési szabályzat, illetve a kollektív szerződés *elvi alapokon nyugvó egymástól való elhatárolása*.

A jogi szabályozásnak jobban kell építenie a szervezetszociológia — belső érdekviszonyokra, belső érdekesoportokra vonatkozó — legújabb kutatási eredményeire. Ezen alapszik a vállalati belső jogi elmélet e tanulmányban nem részletezhető felfogása, amely a különböző vállalati szervek egymás közötti jogviszonyait kívánja kiépíteni, bizonyos mértékben a szövetkezeti jogban használt megoldások mintájára, ahol a közgyűlés, a vezetőség stb. egymáshoz való jogviszonyai már régóta intézményes vizsgálat tárgyát képezik. A vállalati igazgató megítélésem szerint csak kifelé képviselője a vállalatnak, a vállalaton belül *maga is sajátos vállalati szerv*. Mint ilyen más vállalati szervekkel, például a vállalaton belül a szakszervezeti szervekkel, sajátos jogviszonyokban állhat. A vállalati *szakszervezeti szerv* jogosítványaival kapcsolatban intézményesen vizsgálunk kell, hogy a szakszervezet vállalati vezetésben való részvételének mi az optimális szintje, meddig lehet ezt bővíteni például anélkül, hogy ez a másik alapvető szakszervezeti funkció, az érdekvédelmi funkció kárára ne váljon. Elvi alapon kell továbbá tisztáznunk azt, hogy ha az *üzemi demokrácia közvetlen fórumainak* hatáskörét növeljük, úgy az miként hasson vissza a szakszervezet vállalati vezetés jogosítványainak tartalmára. A vállalati belső jogi elmélet alapvetően azonban főleg a *vállalaton belüli önálló egységek jogalanyiságának* és egymáshoz való kapcsolatainak kialakítása terén kívánja a jogelméletileg és gyakorlatilag senki földjének számító területet meghódítani.

Blahó András:

A TRANZNACIONÁLIS VÁLLALATOK AZ ÚJ VILÁGGAZDASÁGI HELYZETBEN

A transznacionális monopóliumok vizsgálatát különösen időszerűvé teszi az új világgazdasági körülmények között a nemzetközi kereskedelemben játszott — napjainkban egyre jelentősebb — szerepük. A könyv részletes elméleti bevezetés után, széles adatbázisra támaszkodva tárja fel a transznacionális monopóliumok típusait, tevékenységét, hangsúlyozottan kitérve az érdekszférák meghatározásának, a nemzetközi fináncetke szerepének kérdéseire. Az első fejezet témája az elméleti kutatások bemutatása, a másodiké a fináncetke és a transznacionális monopóliumok nemzetközi szintű összefonódása. A harmadik fejezet elemző ismereteket ad a transznacionális monopóliumok valutáris és pénzügyi politikájáról. A negyedik fejezet témája a „világgazdasági monopóliumok” nemzetközi kereskedelmi tevékenységének ismertetése. Az ötödik fejezet a felgyorsult tudományos haladás tükrében vizsgálja az említett monopóliumokat, a hatodik pedig a fejlődő országokhoz való viszonyukról szól. Végül a hetedik fejezet a szocialista országok és a transznacionális monopóliumok kapcsolatainak néhány kérdését részletezi, gyakorlati és elméleti szempontból egyaránt. A könyv a gyakorlati szakemberek és a témát inkább elméleti szempontból vizsgáló közgazdászok érdeklődésére egyaránt számíthat, ugyanakkor a közgazdasági felsőoktatásban is igen jól használható.

Kb. 190 l., füzve kb. 30,— Ft (Sajtó alatt)

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

Változó körülmények, növekvő követelmények a mezőgazdaságban

Az utóbbi időben egyre gyakrabban hallható, hogy az 1980-as évek mezőgazdaságában nem lehet változatlanul megismételni a hetvenes évtized gyakorlatát. Az ágazat vezetőinek ez év januárjában tartott gödöllői országos tanácskozásán is ez volt az egyik jellegzetes gondolat.

Az elmúlt évtizedben a mezőgazdaság kiemelkedő sikereket ért el. Bizonyította életképességét a szocialista nagyüzemi gazdálkodás. Számos állami gazdaság és termelőszövetkezet ma már a világ élvonalában is megállja a helyét. Folytatódott, néhány ágazatban felgyorsult a termelés növekedése. Javult a termelékenység, növekedtek a fajlagos hozamok, egyre több termelési ágban nemcsak rekorderedményeket érnek el, hanem az átlagos színvonal is elismerést érdemel.

A dinamikus növekedés eredményeként *élelmiszer-fogyasztásunk* — csaknem kizárólag hazai termelésre alapozva — a népgazdaság átlagos fejlettségéhez viszonyítva magas színvonalú. A fogyasztás volumene a következő években előreláthatólag csak mérsékelten növekszik. Főként a választékot kell bővíteni, és a minőséget, illetve az ellátás egyenletességét szükséges javítani. Ez elsősorban az élelmiszeriparral szemben támaszt fokozott követelményt, hiszen a mezőgazdaság szerény termelésbővítéssel is elő tudja állítani a szükséges alapanyagot. A korábbi ellátási nehézségek megszűnése után viszont szükségszerűen nagyobb hangsúlyt kap a termelés gazdaságossága.

Bonyolultabb a helyzet az export megítélésében. A mezőgazdasági és az élelmiszeripari termékek kivitele fontos része nemzetközi kereskedelmünknek. Az élelmiszerek világgazdasági jelentősége is fokozódik, még ha ez nem is mindig fejeződik ki az árakban és az árarányokban. Magyarország adottságai ebből a szempontból kedvezőek, az élelmiszer-termelés növekvő exportra képes, sőt a hazai ellátás elért színvonala következtében a termelési többlet nagyobb része exportárualap lehet. Ezt a lehetőséget ki is kell használni, hiszen a külkereskedelmi egyensúly megteremtése fontos népgazdasági érdek, a mezőgazdasági- és élelmiszeripari termelés egyenlege pedig pozitív. Meg kell azonban állapítani, hogy a mezőgazdasági és élelmiszeripari termékek fizetőképes piacain is éleződik a verseny. Egyre nagyobbak a követelmények, és sajnos élelmiszerexportunk átlagos gazdaságossága sem tartozik a legjobbak közé.

A következő években arra lehet számítani, hogy növekszik a kivitel fokozása iránti igény, növelni kell a versenyképes exportárualapot. A versenyképesség alapvető feltétele viszont a minőség és a gazdaságosság javítása. Mindezt olyan időszakban kell teljesíteni, amikor a termelés fejleszté-

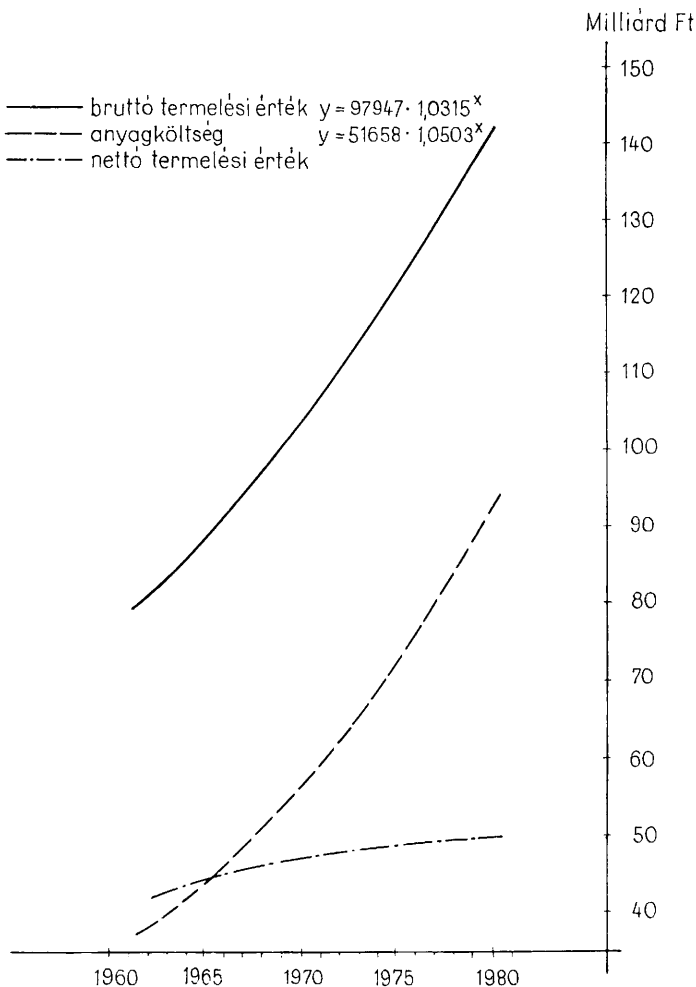
séhez a korábbiaknál szűkösebbek az anyagi eszközök. Nagyon fontos tehát a termelőerők legcélszerűbb hasznosítása. A feladatok pontosabb körvonalazása sokrétű elemzést igényel. E cikk keretében a mezőgazdaság fejlődésének néhány — általunk kulcsfontosságúnak ítélt — problémáját kíséreljük meg bemutatni.

A fejlődés sajátosságai

A legutóbbi két évtizedben megtett út jellegzetes vonása a *termelés gyors mennyiségi növekedése*. Az ütem az 1970-es évek első felében felgyorsult, majd az évtized második részében valamelyest mérséklődött. Kiemelkedő eredmény azonban, hogy a mezőgazdaság szocialista átszervezését követő csaknem két évtized évi átlagos növekedése is meghaladja a 3 százalékot. (Lásd az 1. sz. ábrát.)

1. sz. ábra

A termelési érték és az anyagköltség trendje
(1968. évi változatlan áron)

A dinamikus termelésbővülést az anyagi-műszaki ellátás gyors javulása alapozta meg. Az eszközállomány gyorsabban gyarapodott, mint a termelés volumene, vagyis az eszközigényesség fokozódott. A folyóráfordításokat tekintve sem kedvező a helyzet. A vizsgált időszakban az anyag jellegű költségek¹ átlagosan több mint 5 százalékkal növekedtek. Az 1. sz. ábrán látható, hogy a termelés és az anyagi ráfordítások volumene csaknem azonosan nőtt, s ennek következtében a *nettó termelési érték csak mérsékelten emelkedett*. A kialakult tendencia miatt a mezőgazdaság sok — részben jogos — kritikát kapott.

Az anyagköltség növekedése a fejlett mezőgazdaság kialakulásának nemzetközileg is általánosan jellemző vonása. Legfontosabb, legáltalánosabb oka az élő munkának holt munkával, illetve az igaerőnek gépekkel való felváltása. Erősíti a folyamatot egyes országokban a termelési szerkezet változása (általában az állattenyésztés részarányának növekedése), a csökkenő termőterület anyagi ráfordításokkal való pótlása. Az anyagi ráfordítások hasznosulását több tényező rontja. Ilyenek: a termelési tényezők összehangolatlansága, a vállalati szervezés alacsony színvonala stb.

Az eszközigényesség növekedése a mezőgazdaságban szükségszerűnek látszik. Felvethető azonban, hogy ennek következtében nem romlik-e a termelésben a hatékonyság. Az anyagi eszközök szükségessége, a gazdaságosság nélkülözhetetlen javítása miatt az a kérdés is nagyon érdekes, hogy a költség-szint emelkedésének mértéke reális-e, a kialakult tendencia folytatható-e.

A termelés hatékonyságát sokan az anyagi ráfordítások hasznosulása-ként értelmezik, és változásának vizsgálatát ennek elemzésére szűkítik le. Ez a megközelítés csak egyik vizsgálati szempontként fogadható el, mert a hatékonyság komplex fogalom, így a *hatékonyság vizsgálatánál a termelés összes ráfordításait együttesen kell számításba venni*. (Ezen belül természetesen külön figyelmet érdemel az állóeszközök és általában az anyagi ráfordítások hasznosulása is.) A mezőgazdasági termelés teljes hatékonyságát és annak változását azonban nehéz értékelni, mert a termelés legfontosabb és egymástól merőben eltérő jellegű tényezői ellentétes irányban és mértékben mozdultak el. Ennek következtében a részleges hatékonysági mutatók más-más következtetések levonására adnak lehetőséget. A mezőgazdasági keresők létszámának csökkenésével összefüggésben például a termelékenység gyors növekedése mutatható ki. Hasonlóképpen kedvező a helyzet a terület-egységre jutó eredmények tekintetében is. Ezzel szembenáll viszont a növekvő eszközigényesség, illetve az anyagköltség termelési értékhez viszonyított arányának növekedése.

A teljes hatékonyság értékelésére hazánkban is többféle módszert dolgoztak ki. Általánosan elfogadott, minden szempontból meggyőző számítási eljárás azonban nem alakult ki. Többen nem is tartják helyesnek ilyen komplex mutatók kiszámítását. Nekünk az a véleményünk, hogy a nehézségek miatt nem lenne helyes erről lemondani. Bár teljesen pontos eredmény nem várható, a *változások irányának megállapítása, azaz a gazdasági folyamat jellemzése egyszerű eljárással is lehetséges*.

Számításunkban a munkaerőt, az állóeszközöket, az igásállatokat, a mezőgazdaság termelő felhasználását és a termőföldet vettük figyelembe.

¹ A következőkben anyagköltségnek nevezzük a termelő felhasználás és az amortizáció együttes összegét.

Valamennyi tényezőt forintban fejeztük ki, s egységesen az éves termelésben hasznosult részét vettük alapul.² Az elemzést az állami gazdaságok adataival végeztük el, egyrészt azért, mert hosszabb időszakban teljeskörűen csak ezek állnak rendelkezésre, másrészt azért, mert az eszközigényesség és az anyagfelhasználás növekedése főként az állami gazdaságokban volt nagymértékű. (Lásd az 1. sz. táblázatot.)

1. sz. táblázat

A termelési tényezők hasznosulása az állami gazdaságokban

Megnevezés	1000 Ft ráfordításra jutó bruttó termelési érték		
	1966—70	1971—75	1976—78
	átlagában		
1968. évi áron			
— a termőterület beszámításával	891	963	—
— a termőterület értékelése nélkül	1044	1105	—
1976. évi áron			
— a termőterület beszámításával	—	901	942
— a termőterület értékelése nélkül	—	1031	1056

A termelési érték — az adott árszinten — csak a föld értékelése nélkül számított mutatóknál haladja meg a ráfordításokat. Meg kell azonban jegyezni, hogy a termelői árakban a földlekötés nincs is számításba véve. Különösen a jövő szempontjából biztató viszont, hogy az adatok egyértelműen az összes ráfordítás hasznosulásának lassú javulását mutatják, tehát az anyagköltség gyors növekedését a termelés többi tényezőjénél elért megtakarítás ellensúlyozta.

Az anyagköltség növekedésére ható tényezők

A folyamat pontosabb megismerése végett megkíséreltük kimutatni, hogy az anyagköltség növekedésében milyen szerepe volt a termelési szerkezet változásának, a szektorok közötti arány eltolódásának és a mezőgazdasági termelés iparszerűvé válásának.³

² Az árváltozások hatásának kiszűrése végett változatlan áras adatokkal dolgoztunk. A statisztika által kimutatott munkaidőt az 1968., illetve az 1976. évi átlagos keresettel értékeltük. Megjegyezzük, hogy hasonló vizsgálatoknál általában az álló- és forgóeszközök bruttó értékével számolnak. Mi reálisabbnak tartjuk az eszközök tárgyévvel terhelő részének, az amortizációnak a beszámítását. Nem mindegy ugyanis, hogy a lekötött eszköz értéke 4 vagy esetleg 25 év alatt megy át a termék értékébe. A termőföldnél származtatott értékkel dolgoztunk. Az egységnyi termőterület pótlásához szükséges beruházás értékét vettük alapul, s az állóeszközök átlagos amortizációjával számítottuk az értékesítőket. Egy hektár termőterület értékét 1968. évi áron 70 000 Ft-ra, 1976. évi áron 100 000 Ft-ra becsültük.

³ A rendelkezésre álló változatlan áras adatokhoz alkalmazkodva az átszervezés óta eltelt időszakot két szakaszra osztottuk. A termelési szerkezet módosulását szektoronként, azon belül azonban az adatbázishoz igazodóan egyszerűsítve csak a két főágazat közötti arány eltolódásaként vizsgáltuk. Az egyszerűsítés következtében mutatkozó pontatlanságot elhanyagolhatónak tartjuk, mert a két főágazaton belül például a sertés és baromfi ágazat anyagköltsége között sokkal kisebb az eltérés, mint a növénytermelés és az állattenyésztés költségei között.

Közismert, hogy mind az állattenyésztés arányának növekedése, mind a nagyüzemek gyorsabb fejlődése szerepet játszik a mezőgazdaság anyagköltségének növekedésében. Ez számszerűen is kimutatható. A számítások azonban — különösen az 1970-es években — sokkal kisebb hatást szemléltetnek, mint azt előzetesen feltételeztük. (Lásd a 2. sz. táblázatot.)

Szembevetendő, hogy a növekménynek csak mintegy 60 százaléka vezethető vissza a termelés bővülésére. Kedvező jel viszont, hogy az 1970-es években ez az arány valamelyest (59 százalékról 61 százalékra) emelkedett. Ezt az tette lehetővé, hogy egyrészt a termelőszövetkezetekben a növénytermesztés ebben az évtizedben lépést tartott az állattenyésztés növekedésével, másrészt a háztáji és kiegészítő gazdaságokat támogató agrárpolitika eredményeként a különféle szektorok aránya a korábbinál kisebb mértékben módosult. Az adatokból az is látható viszont, hogy az *anyagköltség növek-*

2. sz. táblázat

Az anyagköltség növekménye

Megnevezés	1961—1971 között 1968. évi áron		1971—1978 között 1976. évi áron	
	millió Ft	megoszlása (százalék)	millió Ft	megoszlása (százalék)
A termelési volumen növekedésének hatására	13 110	59	21 264	61
Az állattenyésztés gyorsabb fejlődése miatt	2 081	9	659	2
A szektorok közötti arány változásával összefüggésben	1 599	7	1 460	4
Egyéb ok következtében	5 449	25	11 360	33
Összesen	22 239	100	34 743	100

ményének egyharmada „egyéb ok” következménye. Külön figyelmet érdemel, hogy ennek részaránya 25 százalékról 33 százalékra nőtt.

Feltételezhető, hogy az anyagi ráfordítások szintjét a mezőgazdasági termelés „iparosodása” növelte. Ezt az összefüggést ugyancsak a KSH adatainak felhasználásával vizsgáltuk. A költségnomenként csoportosított adatokból kiemeltük azokat, amelyek valamilyen módon összefüggnek az élő munka holt munkával való felváltásával. Ezek a növénytermelésben a következők: gépfenntartás, amortizáció, energiaköltség, a növényvédő- és a gyomirtószerek költsége, igásállatok takarmányozása, szolgáltatási díjak. Az állattenyésztésben ugyancsak elvégezhető hasonló vizsgálat. Itt az épület- és gépfenntartást, az amortizációt, az energiaköltséget és az állategészségügyi költséget vettük számításba. Az időbeli összehasonlítás végett valamennyi tételt 1000 Ft termelési értékhez viszonyítottuk. A kapott eredményt mutatja a 3. sz. táblázat.

3. sz. táblázat

**A mezőgazdasági termelés „iparosodásával”
összefüggő költségek változása***
(1968. évi változatlan áron)

Megnevezés	1000 Ft bruttó termelési értékre jutó kiemelt költségek (Ft)		
	1961	1968	1975
Növénytermesztés	152	120	162
ebből:			
állami gazdaságok	188	190	228
termelőszövetkezetek	192	132	191
Állattenyésztés	27	70	135
ebből:			
állami gazdaságok	56	134	262
termelőszövetkezetek	51	123	208

* Megjegyzés: a teljes időszakot nem tudjuk vizsgálni, mert csak 1975-ig vannak meg a szükséges részletezettségű adatok.

A 3. sz. táblázat adatai szerint a növénytermesztésben a termelés gépesítése, kemizálása a vizsgált időszakban csak minimális mértékben növelte az anyagi ráfordítások arányát. Figyelemre méltó viszont, hogy ez a növekedés 1968 után és nem az átszervezést követő években következett be. Az állattenyésztésben a vizsgált időszak egészében az iparosodással összefüggő *kiemelt költségek fajlagos növekedése mutatható ki*. A változások helyes értékeléséhez annak ismerete is fontos, hogy az élő munka kiváltása eredményes volt-e. Ennek megállapítása végett az előzőekben ismertetett kiemelt költségek mellett az élőmunka-megtakarítást, illetve az élő munka költségét is számba vettük. Ezt a vizsgálatot sajnos megbízható és teljes körű adatok hiányában ismét csak az állami gazdaságokra vonatkozóan tudtuk elvégezni. A kapott eredmény azonban így is figyelmet érdemel. (Lásd a 4. sz. táblázatot.)

4. sz. táblázat

**Az élő munka holt munkával való felváltásának
hatása az állami gazdaságokban**
(1968. évi változatlan áron)

Megnevezés	1000 Ft bruttó termelési értékre jutó költség (Ft)		
	1961	1968	1975
Növénytermelés			
kiemelt költség	188	190	228
az élő munka költsége*	274	207	116
Összesen	462	397	344
Állattenyésztés			
kiemelt költség	56	134	262
az élő munka költsége*	220	144	93
Összesen	276	278	355

* Megjegyzés: Az élőmunka-költséget a teljesített munkaidő és az 1968. évi átlagos kereset alapján számítottuk.

A kiemelt költségek és a felhasznált élő munka együttes számbavétele azt érzékelteti, hogy *a technológiai fejlesztés a növénytermesztésben eredményes volt, az állattenyésztésben azonban a költségek növekedéséhez vezetett.*

Tudjuk, hogy számítási módszerünk nem teljesen pontos, hiszen a fajlagos költségek alakulását például a biológiai tényezők változása is befolyásolja. A kapott eredményt mégis reálisnak tartjuk. A növénytermelésben meggyőző az a tény, hogy az összes költség alakulása is kedvező. Az állami gazdaságokban, amelyek a legnagyobb anyagi ráfordítással termelnek, az 1000 Ft termelési értékre jutó összes anyagköltség a változatlan áron számított keresettel együtt az 1971. évi 710 Ft-ról 1975-re 640 Ft-ra csökkent. Az állattenyésztésben viszont 1075 Ft-ról 1146 Ft-ra növekedett. Minden adat és a gyakorlati tapasztalat is azt támasztja alá, hogy ez a főágazat a vizsgált időszakban még nem tudott a nagyüzemi termelés feladataival sikeresen megbirkózni: a ráfordítások hatékonysága alacsony.

A bemutatott elemzéssel szemben felvethető, hogy az alkalmazott árak (árarányok) torzítják az eredményt. Ez lehetséges, de véleményünk szerint nem valószínű, hogy emiatt a következtetések is vitathatók volnának. Ezt arra alapozzuk, hogy több nemzetközi összehasonlító árelemzés egybeeső eredménye szerint a növénytermelés hazai árszintje nyomott, az állattenyésztés árszintje viszont nagyon közel áll a mértékadó európai országok termelői áraihoz. Ez is arra utal tehát, hogy az állattenyésztésben tapasztalható kisebb jövedelmezőség nem a termelői árak alacsony színvonalának a következménye.

A sokat vitatott árdiszparitás sem ad magyarázatot a feszültségekre. A vizsgált összefüggéseket ugyanis nem az ipari és a mezőgazdasági termelői árak viszonya, hanem az anyagok, eszközök támogatással csökkentett mezőgazdasági beszerzési árainak és a mezőgazdasági termelői áraknak az aránya befolyásolja. A nemzetközi összehasonlítások pedig a mezőgazdasági beszerzési, illetve termelői árainak viszonyát tekintve nem mutatnak számukra kedvezőtlen — meghatározó mértékű és tendencia jellegű — eltéréseket.

Azt viszont meg lehet állapítani, hogy a mezőgazdasági termelés nagyobb zavarok nélkül nem viselné el az árolló számottevő nyitását, a termelőeszközök árainak a mezőgazdasági termelői áraknál tartósan gyorsabb emelkedését. Ilyen intézkedés mérlegelésére csak a hatékonyság növekedését követően, vagy szűk körben, egyes anyagokkal (például az energiahordozókkal) való takarékoság ösztönzése végett kerülhet sor.

Az ellentmondásos fejlődés okai

Megkíséreltük a kialakult helyzet néhány nem számszerűsíthető okát is figyelembe venni. Abból indultunk ki, hogy a hatékony termelés feltétele a termelési tényezők, illetve a termelőerők és a termelési viszonyok összhangja.

A magyar mezőgazdaságban az elmúlt húsz évben korszakos változás zajlott le. Létrejött, majd megerősödött a mezőgazdaság szocialista nagyüzemi rendszere. Az átszervezés új utat nyitott a fejlődésben, s megbontotta a termelőerőknek a kisparaszti mezőgazdaság viszonyai között alacsony színvonalon kialakult egységét. Az új összhang kialakulása viszont szükség-szerűen hosszabb időt vesz igénybe, s ez az egész mezőgazdasági termelésben

még nem jött létre. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a nagyüzemi termelés még nem minden részletében valóban korszerű. Ezt az is jelzi, hogy a mezőgazdaságban már sok felkészült szakember, fejlett termelőeszköz található, nagy hatású növényvédőszerünk vannak, de még számottevő a kisüzemi jellegű technika, a kézi munkaerő és a hagyományos technológia szerepe is.

A problémák egy része a *termelőeszközökkel* függ össze. A termelés mai színvonalán a munka eredményessége nagymértékben függ a használt eszközöktől. Sajnos az ipari termékek használati értéke (korszerűsége, műszaki színvonala, üzembiztonsága) nagyon különböző, a fejlesztés egyenlőtlen. Alapvető gond, hogy a nagy értékű eszközállomány csak bizonyos termelési ágazatokban, illetve bizonyos szakosított gazdaságokban teljes. Általános hiba, hogy összehangolatlan a termelési folyamatban részt vevő gépek teljesítménye, gyakori a részleges épület-, gép-, illetve forgóeszköz-hiány. Egyre nagyobb nehézséget okoz az infrastruktúra elmaradottsága is, ami a mezőgazdaságban még az átlagosnál is gyengébben fejlett, s kevés kivételtől eltekintve meg sem közelíti a termelőkapacitások színvonalát.

Különösen a biológiai sajátosságok miatt időigényes folyamat a megfelelő *termelési technológia* kidolgozása. Korszerű nagyüzemi technológia a növénytermesztésben (elsősorban a gabonatermesztésben) és a baromfi-tenyésztésben alakult ki. A legtöbb állatfajnál viszont az eredmények még csak részlegesek, azt is mondhatjuk, hogy az útkeresés állapotában vagyunk. Ennek következménye az is, hogy a növénytermesztésben a realizált jövedelem nagyobb, s termékeink egy része az ár tekintetében is versenyképes a nemzetközi piacokon. Ezzel szemben az állattenyésztésben még nehezen térülnek meg a ráfordítások.

A mezőgazdasági termelés két főágazatának eltérő fejlettsége nem hazai sajátosság, hasonló gondokkal küzdenek más országokban is. Növénytermelésünk színvonalának gyors emelkedését az a tette lehetővé, hogy a nagyüzemi termelésben használható gépek, vegyszerek, technológiák a külföldi gyakorlatból ismertek voltak, és a fejlesztés lépést tartott a követelményekkel. Ezek a korszerű eszközök, termelési eljárások pedig kedvező, sokszor származási helyüknél is jobb működési teret kaptak mezőgazdasági nagyüzemeinkben. Az állattenyésztésben viszont — a baromfi ágazat kivételével — alig volt átvehető, a mi adottságainknak megfelelő nagyüzemi tapasztalat. A nagyüzemi termelés eszközeit, megoldásait tulajdonképpen az elmúlt egy-két évtizedben, menet közben kellett más országokkal együtt kialakítani. Némi egyszerűsítéssel azt is mondhatjuk, hogy növekvő termelési feladataink következtében rá voltunk kényszerítve a nagyüzemi méretekben folytatott kísérletezésre.

Az eredményes nagyüzemi termelés megszervezését nehezíti, hogy a *biológia* csak némely ágazatban (például a gabonatermesztésben, a baromfi-hús- és tojástermelésben) tudott lépést tartani a műszaki fejlődéssel. A ráfordításokat jól hasznosító, a technológiával összhangban levő fajták hiányában viszont a termelőeszközök növekvő mértékű használata nem jár nagyobb hatékonysággal, sőt átmenetileg költségnövelő hatása is lehet.

Az említett nehézségeken túl problémát okozott, hogy a *mezőgazdaságban dolgozók felkészültsége, tudati színvonala* a kezdeti időszakban elmaradt a műszaki fejlődés iramától. A lépéshátrány leküzdése a képzés, a rendszeres továbbképzés hatására a hatvanas-hetvenes évtized fordulóján kezdődött meg. Ennek kedvező hatása a gazdálkodásban máris érezhető. Az egész me-

zőgazdasági termelésre jelentős hatást gyakorló, a szemlélet változását kiváltó fordulat volt az iparszerű termelési rendszerek megjelenése. Ezek keretében vált tudatossá a törekvés a termelési tényezők komplex összehangolására, a technológiai fegyelem megszilárdítására. Átmenetileg azonban a költségszintet emelő hatásuk is jelentkezett. Megjelenésük idején volt leg-erőteljesebb a termelés mennyiségi növekedése, ugyanakkor viszonylag olcsók voltak az energiahordozók és a termelőeszközök. A vizsgált időszakban a fejlesztési források korlátozott volta — sokszor helytelen szemléletet tükrözve — arra készítette a gazdaságokat, hogy beruházás helyett a költségek között elszámolható felújítást, az előregedett gépek, berendezések indokolatlan javítását helyezték előtérbe. Végül indokolt megemlíteni a mezőgazdaságban lezajlott nagymértékű koncentrációt (részben centralizációt). Ez a folyamat kedvező keretet teremtett a termelőerők működéséhez. A gazdaságok belső szervezetének fejlődése azonban a végbement koncentrációtól érthető módon elmaradt. Ez a körülmény viszont rontotta a termelési tényezők hasznosulását.

Mi várható a következő években?

Az anyagi ráfordítások gyors növekedése az előttünk álló időszakban nem folytatható. Az anyagköltség szintjének növekedését szükséges és néhány éven belül lehetséges is megállítani.⁴ Ezt a véleményünket a népgazdaság szűkös erőforrásait eleve beszámítva a következőkre alapozzuk.

A mezőgazdaság legfontosabb, sajátos termelőeszközének, a termőföldnek további csökkenését megszüntetni sajnos nem tudjuk. Erőteljes ráhatással (ha kell, adminisztratív korlátozással) azonban mérsékelhető a kivonás. A meliorációs munkák meggyorsításával pedig — legalábbis részlegesen — ellensúlyozni lehet a terület csökkenését. Ha viszont kevesebb terület esik ki a művelésből, akkor a pótlásához is kevesebb eszköz kell.

Új helyzet alakult ki a *munkaerő-gazdálkodásban*. Az eddigi gyors csökkenéssel szemben 1979 végén majdnem 1 százalékkal több volt a mezőgazdasági aktív keresők száma, mint egy évvel korábban. Nem valószínű, hogy a létszám a következő években gyarapodik. Ha azonban tartósan megáll vagy minimálisra mérséklődik a csökkenés, egészen más lesz a fejlesztés lehetősége. Az elmúlt két évtizedben a műszaki fejlesztés részben kényszer volt, a hiányzó munkaerőt kellett valamilyen módon pótolni. A termelékenység növelése nyilvánvalóan ezután is fontos feladat. Döntő különbség azonban, hogy a gazdaság reális alternatívák között választhat, s feltehetően csak akkor cseréli fel az élő munkát holt munkával, ha az gazdaságosabb. Az sem lebecsülendő előny, hogy a mezőgazdasági termelésben felszabaduló munkaerőt az állami gazdaságok, termelőszövetkezetek más területen (kiegészítő tevékenységben) tudják foglalkoztatni, s így a munkacsúcsok idején bevonható, a feladatokat ismerő tartalékot képezhetnek. Ez a veszteségek csökkentését és — főleg a kertészeti ágazatokban — a minőség javítását teszi lehetővé.

Ma már az igaerő gépekkel való felváltása gyakorlatilag befejezettnek tekinthető. (A hatvanas évtizedben ennek is szerepe volt az eszközigényesség növekedésében.)

⁴ Természetesen ezt a mennyiségi arányokra értjük. Folyó áron az árváltoztatásoktól függően más tendencia is érvényesülhet.

Mindhárom említett összefüggés közös vonása, hogy az eddiginél kevesebb eszközt igényel a kieső termelési tényezők pótlása. Ez a körülmény kedvező hatást gyakorolhat az anyagi ráfordítások hasznosulására.

Kevesbé konkrét, de jól érzékelhető lehetőséget nyújt *a termelőeszközök és a termelési technológia korszerű szemléletű fejlesztése*. A mezőgazdasági termelés gépmunka-igénye eddig gyorsan nőtt. Valószínű, hogy a szükséglet további növekedését legalábbis össze lehet hangolni a termelés bővülésével. Ezzel kapcsolatban azt lehet mérlegelni, hogy a gyakorlatra általában az élő munka holt munkával való felváltása, a kézi munka gépesítése volt a jellemző. Ezen a szakaszon azonban a legtöbb területen már túljutottunk. Előtünk álló feladat a hatékonyabb, sokszor elvileg is új megoldások kidolgozása, esetenként a már ismert módszerek elterjesztése. Ezt a folyamatot szemlélteti például a talajművelés átalakulása. Az ekének ló helyett traktorral való vontatása — nagy előnyeit számba véve — sem jelentett elvileg más megoldást. Ma azonban — meghatározott területeken és ágazatokban — gyakorlati tény a sokkal takarékosabb szántás nélküli talajművelés. Új utat nyitott a nagy erőgépek megjelenése is. Ezek lehetővé teszik összetett feladatok elvégzésére képes gépek szerkesztését, üzemeltetését, a fajlagos költségek csökkentését.

Döntő tényező a nagymértékben megnőtt *szellemi kapacitás*. Nagyüzemeinkben igen sok felkészült szakmunkás, közép- és felsőfokú képesítéssel rendelkező szakember dolgozik. Az elmúlt évek növekvő követelményeihez történő alkalmazkodás során sokat változott a szemlélet is. A kiváló eredményeket elérő termelési rendszereket például évekig a hozamok mindenáron való növelése jellemezte. Az utóbbi időben viszont tért hódít a ráfordítás—hozam viszony optimalizálása. Kézzelfogható, értékelhető eredményei vannak az energiával való ésszerű gazdálkodásnak is. E folyamat erősödésére minden bizonnyal az ipari eredetű anyagok, eszközök jelentős árcemelelése is kényszerítőleg hat.

Feltételezhető, hogy a következő években nem gyorsul fel a mezőgazdasági nagyüzemek összevonása, és javul az üzemi szervezet. Hasznosítjuk a szervezéstudomány eredményeit, a gyakorlat tapasztalatait. A szükségletekhez igazodik a belső irányítási, érdekeltségi, információs stb. rendszer.

Megemlítjük még a *szektorok arányának* változását. A nagyüzemi termelés részaránya várhatóan tovább növekszik. Ha azonban következetesen tovább folytatjuk a háztáji és kisegítő gazdaságok támogatását, termelésük integrálását, akkor nagyobb arányeltolódásra, ebből eredő költségtöbbletre nem kell számítanunk.

Mindezek alapján úgy véljük, megalapozott az a hazai szakirodalomban az utóbbi években olvasható vélemény, hogy *az anyagi ráfordítások romló hatásfokú hasznosulása az eszközigényesség növekedése mellett sem törvényszerű és nem állandó jelenség a mezőgazdasági termelésben*.

A gyakorlati tapasztalatok alátámasztják ezt a feltételezést. A legjobb mezőgazdasági nagyüzemek eredményei alapján megállapítható, hogy *van már olyan technika, technológia, amelynek általános alkalmazása megváltoztathatja a mai viszonyokat*.

A legtöbb feszültség — mint ismeretes — az állattenyésztésben mutatkozik. A gazdaságok egy részében sok gond van a szaporulattal, nagyok az állategészségügyi költségek (és ennek ellenére jelentősek a veszteségek), de

mindenekelőtt kedvezőtlenek a takarmányhasznosítás mutatói. Örvedetes viszont, hogy az élenjáró állami gazdaságok és termelőszövetkezetek sok problémára már a gyakorlatban is megtalálták a megoldást. Ezt szemlélteti, hogy a termelési színvonalat jelző különböző fajlagos mutatóik sokszor 15—20 százalékkal jobbak az országos átlagnál. A feladat tehát kissé változott. A természetesen továbbra is nélkülözhetetlen kutatás és fejlesztés mellett nagyobb súlyt kaphat az eredményes módszerek, eljárások elterjesztése, illetve az ehhez szükséges eszközök, berendezések előteremtése. Hangsúlyozni kell, hogy ez sem könnyű és általában további beruházást igénylő feladat. Biztosítékot jelent azonban, hogy ezekben az esetekben már nem kockázatos „kísérletről”, hanem a gyakorlatban kipróbált megoldásokról van szó.

Az elmúlt évtized statisztikai adatainak elemzése is azt mutatja, hogy mindez nem csupán feltételezés. Az állattenyésztés az anyagi ráfordítások hasznosulását tekintve a hetvenes évek közepén volt mélyponton, azóta fejlődés tapasztalható. (Lásd az 5. sz. táblázatot.)

5. sz. táblázat

**Az állattenyésztés nettó termelésének aránya
a bruttó termelésben
(százalék)**

(1976. évi változatlan áron)

Év	Állami gazdaságok	Szövetkezetek	Egyéb	Mezőgazdaság összesen
1970	11,8	9,5	50,4	29,4
1971	16,4	7,3	44,8	26,9
1972	9,5	2,8	42,5	23,1
1973	6,9	4,9	44,7	24,5
1974	3,1	3,5	40,6	20,9
1975	7,8	—0,6	42,1	21,1
1976	7,6	2,0	44,5	22,4
1977	11,5	4,9	40,5	22,3
1978	12,6	6,7	37,4	21,7

Különösen örvedetes, hogy az állami gazdaságokban a nettó termelés aránya 1978-ban újra elérte az 1970-es színvonalat. Az 5. sz. táblázat szektoronként erősen különböző adatai egyben a szövetkezetek lehetőségeit is érzékeltetik. Úgy látszik tehát, hogy számíthatunk a nagyüzemi állattenyésztés eddigénél hatékonyabb fejlődésére. Emellett fel kell figyelni arra a jelenségre, hogy az „egyéb” (túlnyomórészt háztáji és kisegítő) gazdaságok nettó termelési értékének aránya — bár még mindig kedvező, de — folyamatosan csökken.

A fejlesztés lehetőségei

A mezőgazdaság várható feladatainak körvonalazásakor abból lehet kiindulni, hogy a felső ellátás — a minőség javításán, a választék bővítésén túl — számottevő többletet nem igényel, de a népgazdaságnak szüksége van versenyképes exportárulapra. Ennek megfelelően a *termelésfejlesztés*

céljait alapvetően az export követelményeiből lehet levezetni. Figyelembe kell venni azt is, hogy a következő években valószínűleg változatlan összegű, viszonylagosan azonban az eddigiéknél szűkösebb beruházási lehetőséggel, eszközellátással kell számolni. Döntő kérdés tehát a termelőerők minél eredményesebb hasznosítása.

Nemzetközi piacokon a versenyképességet a minőség, a szállítások pontossága, a rugalmas alkalmazkodóképesség nagymértékben meghatározza. A terméknek azonban az árat illetően is versenyképesnek kell lennie, s ez önmagában is szükségessé teszi a termelés fajlagos költségeinek csökkentését. Ebből következően olyan fejlesztést célszerű előírni, amelynek során *egyidőben lehet a termelés mennyiségét növelni, a minőséget és a gazdaságosságot javítani.* Kérdés azonban, hogy ezen összetett feladat megoldására milyen lehetőségeink vannak.

A szakemberek egy része a termelés változatlanul gyors ütemű növekedése, lényegében az eddigi út folytatása mellett érvel. A 3 százalékos körüli vagy azt meghaladó növekedési ütem elvileg elérhető. Ennek erőltetése azonban a bemutatott kedvezőtlen tendenciák folytatódásával jár: elkerülhetetlennek látszik az eszközigényesség növekedése, a termelőkapacitás gyors bővítése is sok beruházást tenne szükségessé, és a nemzeti jövedelem létrehozásához való nagyobb hozzájárulás sem valószínűsíthető.

A másik lehetőség a hatékonyság fokozására építő fejlesztés. Ezt úgy lehet jellemezni, hogy tulajdonképpen a termelés minőségi mutatóinak javulása eredményezhet mennyiségi növekedést. Ez a változat az eddiginél valamivel kisebb ütemű, de feltehetően gazdaságosabb termelésbővítést jelenthet. Nem látszik irreálisnak olyan, eddig elérhetetlennek vélt cél megfogalmazása sem, hogy ez esetben a nettó termelési érték a termeléssel azonos ütemben növekedjék. Felvethető viszont, hogy ez a változat kevesebb exportálható árualapot ad. Csak a mezőgazdasági termelést tekintve ez az érv helytálló. Nem biztos azonban, hogy ezzel együtt az összes élelmiszerexport és a termeléshez szükséges import *egyenlege* is csökken. További mérlegelési igénylő körülmény, hogy a szükséges exportárualapot a feldolgozás növelésével, az élelmiszeripar gyorsabb fejlesztésével is meg lehet termelni. E megoldásnak nem lebecsülendő előnye, hogy növeli a változó kereslethez való rugalmasabb alkalmazkodás lehetőségét, a külpiazi értékesítés biztonságát.

Véleményünk szerint az a célszerű, ha a *mezőgazdasági termelés intenzív fejlesztésére alapozva dinamikusan növekszik az élelmiszeripar teljesítménye.* Az ilyen típusú fejlesztés azonban összetett feladat. A gondosabb, szakszerűbb munkán túl mindenekelőtt azt igényli, hogy a beruházási források nagyobb részét a hatékonyság javítására — a veszteségforrások, a szűk keresztmetszetek megszüntetésére — és ne a termelőkapacitás extenzív jellegű bővítésére használjuk fel. Ezt a törekvést — ha elfogadható — már a terv és a szabályozórendszer kidolgozása során meg kell alapozni.

További kérdés, hogy mit célszerű fejleszteni a mezőgazdaságban. Elsősorban a két főágazat arányai, lehetőségei tekintetében van vita. A növénytermesztés (ezen belül elsősorban a gabonatermesztés) mellett szól, hogy azonos termelési értéket kevesebb ráfordítással lehet megtermelni. Nem elhanyagolható, hogy ebben a főágazatban az export gazdaságossága is kedvező. Az állattenyésztés mellett főként az szól, hogy a takarmányokat feletetve és ezeket az állatokat, állati termékeket exportálva mintegy kétszer akkora valutabevétel érhető el.

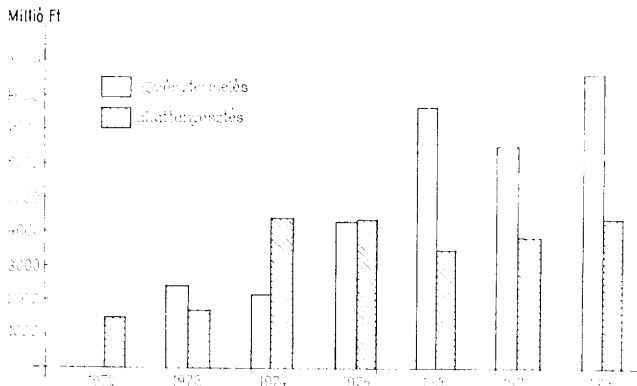
A növénytermesztés fejlesztésének célszerűsége nem vitatható. Ennek érdekében mindent meg kell tenni. Úgy látjuk azonban, hogy a termelés növelésének sokkal korlátozottabb a lehetősége, mint ahogy azzal sokan számolnak. A jelenleg rendelkezésre álló fajták, termelőeszközök, termelési technológiák ismeretében nincs okunk feltételezni, hogy a növénytermelésben a fejlődési ütem meggyorsítható. A költségek elemzése azonban figyelmeztet az erőltetett fejlesztés veszélyeire. A 2. sz. ábrán azokat az anyagköltségeket szemléltetjük, amelyeket nem indokol a termelés mennyiségének a növekedése. Szembetűnő, hogy a hetvenes évek második felében ugrásszerűen megemelkedtek az ilyen jellegű költségek, ami egyértelműen jelzi, hogy a termelés megalapozatlan növelésére irányuló törekvés a ráfordítások egyébként figyelemreméltó hatékonyságát gyors ütemben rontja.

Az ábra egyben azt is szemlélteti, hogy az állattenyésztés ésszerű fejlesztése javíthatja az anyagköltség arányát. A hetvenes évek második felében ugyanis változott a tendencia, az anyagi ráfordítások a termelésnél kisebb mértékben növekedtek. Azt is indokolt felvetni, hogy a takarmányok

2. sz. ábra

Az anyagköltség 1971. évi bázishoz viszonyított növekményének a termelés bővítésével nem indokolt része

(1976. évi változatlan áron)

jobb hasznosítása ugyancsak jelentősen növelheti az exportárualapot. Hazai és nemzetközi összehasonlító vizsgálatok azt mutatják, hogy egységnyi állati termék előállítása a jelenleginél mintegy 10 százalékkal kevesebb takarmány felhasználásával is lehetséges, ha a takarmányok beltartalmi értékét és a felhasználók többségénél a takarmányozási feltételeket jelentősen javítani tudjuk. Mivel évente mintegy 10 millió tonna abraktakarmányt etetünk fel, 10 százalék megtakarítás egymillió tonna gabona, vagy hazai felhasználása esetén ennek megfelelő további állati termék exportját teszi lehetővé. Az exportárualap növelése ezen az úton reálisabbnak és gazdaságosabbnak látszik, mint a növénytermesztés növekedési ütemének meggyorsításával.

Fejlesztési döntéseket egyébként sem helyes adott állapotra, az ered-

mények statikus vizsgálatára alapozni. Kétségtelen, hogy egységnyi ráfordítás a növénytermesztésben jelenleg is nagyobb hozamot ad, mint az állattenyésztésben. Az utóbbi években kibontakozó folyamatok viszont különösen a fejlesztés súlypontját képező nagyüzemekben az állattenyésztés mellett szólnak. A pótlólagos ráfordítások hasznosulása ugyanis egyértelműen az állattenyésztés előnyét mutatja. (Lásd 6. sz. táblázatot.) Véleményünk szerint a *hatékonyság növelését* legjobban a két főágazat kiegyensúlyozott és mérsékelt ütemű fejlesztése szolgálhatja.

6. sz. táblázat

**A pótlólagos anyagi ráfordítások hasznosulása
1975 és 1978 között**

(1976. évi változatlan áron)

Megnevezés	1000 Ft anyagköltség- növekményre jutó bruttó termelési érték (Ft)	
	növény- termelés	állat- tenyésztés
Mezőgazdaság összesen	749	1349
ebből:		
állami gazdaságok	315	1421
szövetkezetek	732	2087

Az előző nagy súlyú kérdések közé nem sorolható, mégis megemlítjük, hogy a következő években nagyobb figyelmet kellene fordítani az értékes, de kisebb mennyiségben termelt termékekre. Példaként a vetőmagvak vagy a különböző prémes állatok említhetők meg. Előnyük, hogy azonos terület vagy eszköz lekötése esetén általában nagyobb érték termelhető meg, a termék pedig általában biztonságosan értékesíthető, sőt keresett cikk (vetőmag, méz, nyúl stb.). Az eddigi eredményekből úgy ítélhető meg, hogy külkereskedelmi jelentőségük sem lebecsülendő.

A vázolt célok elérése megköveteli az erőforrások mind teljesebb kihasználását. Ennek legfontosabb feladatai a következőkben jelölhetők meg.

Alapvető a föld célszerű hasznosítása. Mindenekelőtt a *termőterület* csökkenését kell mérsékelni. A tapasztalatok szerint az eddig megtett központi intézkedés ehhez nem elég. Társadalmi összefogásra, a termőföldet nem kímélő szemlélet és gyakorlat megváltoztatására van szükség. A kivonás korlátozása mellett nagy jelentősége van a termőképesség javításának, a meliorációs munkák meggyorsításának. A források szűkösségét figyelembe véve a viszonylag gyorsan megtérülő befektetéseket kellene előnyben részesíteni. Különösen a belvízkárok megszüntetése indokolt a jó minőségű területeken. A földhasználat eredményességét a növények célszerű területi elhelyezése is növelheti. Nagyobb termelésszerkezeti változásokra, illetve területi átrendezésre nem számíthatunk. Az adottságokhoz alkalmazkodó, a ráfordítás—hozam viszonyt mérlegelő területi elhelyezés azonban a növénytermelésben a fajlagos költségeket is mérsékelheti. További lehetőség, hogy a rétek és a legelők, illetve a melléktermékek jobb hasznosítása útján, a be-

takarítási és tárolási veszteségek csökkentésével szántóföld szabadítható fel az árunövények számára. Ez régi javaslat, amely nehezen valósul meg. Új helyzetet jelent azonban, hogy a technika fejlődése újra, a nagyüzemekben is megteremtette a melléktermékek, illetve a tömegtakarmányok gazdaságos, kevés munkaerőt igénylő felhasználásának lehetőségét. Ha a talajjavítás és az említett területek felszabadítása ellensúlyozni tudja a területkivonást, akkor lehetőség nyílik a gabona vetésterületének szintentartására, s esetleg egy-két ipari növény területének kisebb növelésére.

Az állattenyésztésben — mint jeleztük — döntő a takarmánygazdálkodás fejlesztése. Ez látszólag egyszerű, valójában azonban igen bonyolult feladat. Mindenekelőtt lényeges minőségjavulást kell elérnünk a takarmánytermelésben, s biztosítaniuk kell, hogy a beltartalom a betakarítás, tárolás folyamán se károsodjon. Nagyon fontos láncszem a keveréktakarmány-gyártás korszerűsítése. A takarmányfelhasználás nagymértékben javulhat, ha az állatok a fajta, a korcsoport igényének, illetve a tényleges teljesítményeknek megfelelő összetételű, mennyiségű takarmányt kapnak. Fontos továbbá a kevés kézi munkaerőt igénylő, energiatakarékos s egyben az állatok biológiai igényeinek is megfelelő takarmányozási technológia kialakítása. Mindez a szakemberek előtt ismert feladat. Vannak is részleges eredmények. Véleményünk szerint azonban az előrelépéshez átfogó programra, korszerű eszközökre és következetes végrehajtásra van szükség. Gyorsabb előrehaladás csak az egyes — egymástól gyakran szervezetileg is elkülönített — láncszemek összehangolt fejlesztésével érhető el. A másik nagy feladatkör vagy, ha úgy tetszik, „tartalék” az állattenyésztésben a szaporulat és általában a hozamok növelése, az elhullások és egyéb veszteségek csökkentése, a termelési ciklus lerövidítése. Ezen az úton a meglévő telepek árukibocsátása számottevően növelhető.

Várható anyagi lehetőségeinkkel összhangban a *fejlesztés fő útja* általában a meglévő kapacitás korszerűsítése (rekonstrukciós jellegű bővítése), a szűk keresztmetszetek, veszteségforrások megszüntetése, a gyenge pontok megerősítése lehet. Figyelembe kell vennünk ugyanis, hogy a kiselejtezésre kerülő eszközök egyszerű pótlása is nagy összeget köt le. A megszokottnál szűkebb körben azonban feltétlenül szükséges új termelőkapacitások létesítése is. Az új épületek, telepek építésénél igen fontos a fajlagos beruházási költségek, illetve az üzemeltetés energiaköltségének csökkentése, az állatok élettani igényeinek következetes figyelembevétele. Erre az elmúlt évek tapasztalatai alapján reális lehetőség van. Az egész fejlesztési gyakorlatban nagyon fontos, hogy a meglévő alapra építsünk. Ne az elképzelhető ideális megoldásra, hanem az adott viszonyok között reális gazdasági optimumra törekedjünk. Mindezt fenntartva hangsúlyozni kell, hogy az erőforrások egy részét új technika kipróbálására, az új megoldások bevezetésére kell koncentrálni, mert a mai feszültségek feloldása mellett a jövő megalapozását sem hanyagolhatjuk el.

Az előreláthatólag nagy súlyú, összetett feladatokat a mezőgazdaság csak akkor tudja teljesíteni, ha ehhez a szükséges feltételek is biztosíthatók. A mezőgazdasági termelés viszonylagos önállósága végérvényesen megszűnt. A termelés és különösen annak eredményessége nagymértékben függ az ipari eredetű anyagoktól, eszközöktől. Legalább ilyen fontos azonban, hogy a megtermelt értéket hogyan lehet realizálni. Így megnövekedett a feldolgozó ipar és a forgalmazás — főként a külkereskedelem — jelentősége. Mindez

elengedhetetlenné teszi a blokk-szemléletű fejlesztést, az egymásra épülő tevékenységeknek a tervezésben, a szabályozásban, illetve a gyakorlatban való összehangolását.

A teljes blokknak, a tágan értelmezett vertikumnak ma több viszonylagosan gyenge pontja van, amelyek megerősítése a hatékonyság növeléséhez nélkülözhetetlen. A feladatok közül kiemelhető:

— A tényleges igényeknek, a mai fejlettségi szintnek megfelelő anyagok, eszközök (géptípusok, vegyszerek) biztosítása. Ehhez a hazai ipar fejlesztése mellett a nemzetközi munkamegosztás erősítése is szükséges. Nagy lehetőség és előny az ipar számára, hogy a nagyüzemi mezőgazdaság biztos és nagy felvevőképeségű piaca a korszerű termékeknek.

— A növény- és állatfajok genetikai kapacitásának növelése, az energia- és anyagtakarékos műszaki megoldások, technológiák kidolgozása, a tudományos eredmények minél gyorsabb adaptálása, elterjesztése.

— Az élelmiszeripar viszonylagos elmaradásának mielőbbi megszüntetése, a feldolgozó- és tárolókapacitás arányos fejlesztése.

— Az exportpiacok bővítése, a külkereskedelmi szervezetek aktivitásának fokozása, a termelő és a piac kapcsolatának szorosabbra fűzése.

Külön említjük meg az infrastruktúrát. A közlekedési, illetve a hírközlési hálózat fejlesztése ma már a mezőgazdaságban is alapvető feltétele a korszerű üzem- és munkaszervezésnek, a kapacitások jobb kihasználásának.

Végül hangsúlyozni kell, hogy a legfontosabb tényező a dolgozó ember. A megnövekedett feladatokat csak fegyelmezett, szakszerű és jól szervezett munkával, a változó körülményekhez való rugalmas alkalmazkodással lehet teljesíteni. Döntő az alkotó légkör, a helyes megoldások állandó keresése. Meg kell teremteni a biológiai, műszaki, ökonómiai szemlélet harmonikus egységét. Mérsékelni szükséges a termelési színvonalnak az adottságokkal nem indokolható differenciáltságát. A jó munkát azonban ösztönözni is kell. Nagyon fontos ezért a teljesítmények következetes erkölcsi, anyagi elismerése.

Irodalom

- [1] *Bethlendi László*: Iparosodás és hatékonyság a mezőgazdaságban. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1979.
- [2] *Csepely-Knorr András—Szakonyi László*: A termelésfejlesztés hatékonysági vonatkozásai a mezőgazdaságban. Pénzügyi Szemle, 1976. 2. sz.
- [3] *Csizmádia Ernő*: A hatékonyság növelésének tartalékai a mezőgazdaságban. Tudomány és Mezőgazdaság, 1974. 5. sz.
- [4] *Gönczi Iván*: A tudományos-technikai forradalom és a mezőgazdaság. Közgazdasági Szemle, 1979. 9. sz.
- [5] *Gönczi Iván*: Üzemi rendszerek iparosodó mezőgazdaságunkban. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1977.
- [6] *Hont János*: Az élelmiszergazdaság növekedésének és szerkezetének fejlesztési alapelvei. Közgazdasági Szemle, 1979. 6. sz.
- [7] *Mentényi Miklós*: Mérlegen a hatékonyság. Figyelő, 1979. 8. 22.
- [8] *Szabó Gábor*: A mezőgazdasági termőföld gazdasági értékelése. Akadémiai Kiadó, 1975.
- [9] *Varga László*: A műszaki fejlesztés hatékonysága a mezőgazdaságban. Akadémiai Kiadó, 1975.
- [10] *Vass István*: A tömegtakarmányozás és a szarvasmarha-ágazat gazdaságossága. Magyar Mezőgazdaság, 1977. 37. sz.
- [11] *Vági Ferenc*: A termelés alapigényessége, az alapok termelési hatékonysága iparosodó mezőgazdaságunkban. Közgazdasági Szemle, 1974. 11. sz.
- [12] *Vági Ferenc*: A népgazdaság és a mezőgazdaság érdeke a gabona-vertikum harmonikus fejlesztésében. Magyar Mezőgazdaság, 1979. 51—52. sz.

A fejlett tőkésországokkal folytatott magyar és szovjet külkereskedelem: közös és eltérő problémák

A szocialista országok fejlődésének általános törvényszerűségeivel és nemzeti sajátosságaival foglalkozó elméleti vagy gyakorlati szakember bőségesen meríthet anyagot az egyes KGST-országok fejlett tőkésországokkal folytatott kereskedelmének tanulmányozásából.* A közgazdász, ha megkísérlí elemezni e kereskedelem tényeit, ugyancsak gondban van. Nehéz eldöntenie, mit bizonyít több adat: azt, hogy az európai KGST-országok — köztük a Szovjetunió és Magyarország — nagyon hasonló gondokkal néznek ma szembe a fejlett tőkésországokkal folyó kereskedelemben, avagy ennek éppen az ellenkezőjét: azt, hogy gondjaik más-más területeken jelentkeznek, igen eltérő jelleggel és formában, s ezért megoldásuk módszereinek is szükségképpen különbözniük kell.

A KGST-országok és a világméretű munkamegosztás

Korábban Magyarországon elsősorban a különbségeket hangsúlyozták. Azt emelték ki, hogy a Szovjetunió helyzete a nyugati országokkal folytatott kereskedelemben merőben más — jóval könnyebb —, mint a többi európai KGST-országé. E vélemény elsősorban azon alapult, hogy a szovjet gazdaság az utóbbiaknál kevésbé külkereskedelem-igényes (az ipari és mezőgazdasági termelés jóval kisebb részét exportálja, s a belső felhasználás kisebb része ered importból).

A kisebb és nagyobb országok eltérő külkereskedelem-intenzitásának figyelembevétele nélkül a magyar és a szovjet külkereskedelem mindenfajta összehasonlítása közgazdaságilag tartalmatlan lenne. Mégis: e különbségeket abszolutizálnunk sem szabad. Egy nagyobb ország más feltételek között, esetleg más területeken és más módszerekkel kapcsolódhat be a nemzetközi munkamegosztásba, mint egy kisebb, de arról szó sincs, hogy ne fűződnének nagyon is súlyos érdekei ahhoz, hogy élvezhesse a világméretű munkamegosztásban való részvétel előnyeit.

Egy kisebb, külkereskedelem-érzékeny országban a gazdasági élet egésze és valamennyi részterülete elválaszthatatlan a külkereskedelemtől. Minden, a gazdaságpolitikára vagy a gazdasági mechanizmusra vonatkozó dön-

* A cikk az „Együttműködés és összehangolt tevékenység lehetőségei a szocialista országok (Magyarország és a Szovjetunió) között a harmadik országokkal folytatott gazdasági együtt működés területén” című magyar—szovjet tudományos tanácskozáson, 1979. november 26-án elhangzott előadás alapján készült..

tésnek és elhatározásnak közvetlen és jelentős külkereskedelmi következményei vannak (vagy megfordítva: a külkereskedelem léte, a nemzetközi gazdasággal való szoros összefonódás nagyon nagy mértékben meghatároz minden belgazdasági döntést). A nagyobb országokban más a helyzet: a külgazdasági folyamatok a gazdaságnak csak kisebb részét érintik közvetlenül. Ez a döntő különbség azonban nem zárja ki, hogy a külkereskedelem egy nagy országban is — viszonylag alacsony külkereskedelem-intenzitása ellenére — éppen a legfontosabb problémák megoldásában, az elsődendő, a gazdaságpolitika által leginkább szorgalmazott célok elérésében fontos, sok esetben nélkülözhetetlen szerepet játszzék.

Ha például egy országban a gépi beruházások mintegy 60 százaléka (1978-ban 57,4 százaléka) importból származik, mint Magyarországon ([7] 108. lap alapján számítva), akkor nem lehet olyan beruházási döntést hozni, amely ne hatna ki a külkereskedelemre is. Ha a gépi beruházásokban az importhányad csak 15 százalék (mint a Szovjetunióban, [6] 36. l.), akkor nincs ennyire szoros kapcsolat beruházáspolitikai és külkereskedelem között. De a fejlett tőkésországo kból származó gépipport ebben az esetben is nagyon jelentős hozzájárulhat a legkorszerűbb polgári ágazatok élenjáró műszaki színvonalának meghatározásához, általában a gazdaság korszerűsítéséhez és a termelési szerkezet javításához, nem utolsósorban az export növeléséhez.

A KGST-országok gazdasági fejlődésének mai szakaszán e hozzájárulás a korábbinál jelentősebb lehet. A múltban ugyanis, amikor a gazdasági növekedés forrása nagyrészt a foglalkoztatottak létszámának és a beruházások volumenének a növekedése volt, kevésbé élesen jelentkezett az a követelmény, hogy a műszaki fejlesztést a gépipport — így a tőkésországo kból származó gépbehozatal — fokozásával is elő kell segíteni. Amikor azonban az extenzív fejlesztés lehetőségei kimerülnek, s a gazdasági fejlődés egyre inkább attól függ, hogy miként sikerül megoldani a minőség, a hatékonyság, a termelékenység növelésének feladatait, akkor mind fontosabb, hogy a műszaki fejlesztést, a hatékonyság növelését — az elsődendő fontosságú belgazdasági feltételek megteremtése mellett — a korszerű technika importja is elősegítse.

Ma a KGST-országok elsősorban csak olyan termékeket importálnak Nyugatról, amelyeket a KGST-országokban nem — vagy nem elegendő mennyiségben, nem megfelelő minőségben vagy választékban — állítanak elő (vagy amelyeket előállítanak ugyan, de az országokon belüli vagy az együttműködési mechanizmus nem kielégítő működése folytán a szükséges időpontban mégsem lehet beszerezni). A felgyülemlett egyensúlyhiányok miatt ezt az importot is súlyos tehernek érzik. Még e helyzetben sem lehet azonban figyelmen kívül hagyni, hogy a termelés és a világkereskedelem felgyorsult szerkezeti változásai, a termelés világméretben lezajló szakosodási folyamatai világosan jelzik: az a törekvés, amely azt tűzi ki célul, hogy egy-egy ország (vagy akár egy-egy országsoport) maga állítson elő minden olyan szükséges terméket, amelynek előállítására képes, vagy amelynek előállítását hosszabb-rövidebb idő alatt, nagy erőfeszítések árán meg tudja szervezni, elkerülhetetlenül alacsony hatékonysághoz vezet (miközben több mint kétséges, hogy hozzájárul-e az import csökkentéséhez).

Különösen megfontolandó, hogy éppen az import fent említett kezelése — amikor a KGST-n kívüli országokból csak a KGST-ból be nem sze-

rezhető árukat hozzuk be — vezet a mai gazdasági helyzet súlyos dilemmájához. Ebből az importszemléletből ugyanis az következik, hogy — a helyes és indokolt takarékosági és ésszerűsítési törekvések ellenére — csak korlátozottak lehetnek a KGST-országok lehetőségei arra, hogy a Nyugattal szembeni adósságterhek növekedésének úgy vegyék elejét (vagy úgy szorítsák le az adósságállomány növekedési ütemét), hogy a korábban a tőkésországokban vásárolt árukat KGST-beli partnereiktől szerezzék be, vagy maguk állítsák elő. A tőkésimport helyettesíthetőségének ilyen korlátai egyben azt is jelzik, hogy az import tartós és számottevő visszaszorulása kedvezőtlenül hatna a KGST-országok gazdasági életének egészére: hozzájárulna a gazdasági növekedés további lassúbbodásához, a műszaki fejlesztés gondjaihoz, fokozná az ellátási nehézségeket, és akadályozná a KGST-beli együttműködési tervek megvalósítását is.

Az említett világ gazdasági változások arra is felhívják a figyelmet, hogy a legszélesebb értelemben vett világpiacra való termelés az ország nagyságtól függetlenül számottevő előnyökhöz juttathat minden országot. A belföldön nem vagy csak túl drágán előállítható javak külföldön való megvásárlása akkor hozhatja a legnagyobb hasznot minden népgazdaság számára, ha együtt jár azon áruk exportjával, amelyek előállításában viszont ő rendelkezik számottevő előnyökkel. Csak ha sikerül exportunk szerkezetét így kialakítani, akkor változhat meg az a helyzet, amelyben úgy tűnik, hogy a nemzetközi munkamegosztásba való fokozódó bekapcsolódásnak „csak a hátrányait élvezhetjük ... számunkra abban a részvétel alapvetően kényszerűséget, fokozódó kiszolgáltatottságot jelenthet” ([5] 42. l.), s derülhet ki, hogy valójában a nemzetközi munkamegosztás óriási előnyök forrása, rendkívül fontos lehetőség, amely számottevően hozzájárul a gazdasági fejlődéshez, a növekedést zökkenőmentesebbé, kevésbé költségessé teszi.

A fejlett tőkésországokkal való kereskedelem megélénkülése: tények, okok, következmények

Azt, hogy a növekvő részvétel a világméretű munkamegosztásban minden országra érvényes, objektíve szükségszerű folyamat, a fejlett tőkésországokkal folytatott magyar és szovjet külkereskedelem tényeinek és tendenciáinak a vizsgálata is alátámasztja. A hidegháborús időszak elmúltával már a hatvanas években a magyar és a szovjet külkereskedelemben is megnőtt a fejlett tőkésországok részaránya. A hivatalos statisztikai adatok szerint a magyar külkereskedelemben ez az arány valamivel magasabb volt, mint a szovjetben. 1960-ban a magyar importnak 24,7, a szovjet importnak 19,8 százaléka származott fejlett tőkésországokból. Az exportban 1970-re nagyobb különbség alakult ki: a magyar exportnak 28, a szovjetnek mindössze 18,7 százaléka jutott erre az országcsoportra. Ugyanis míg a magyar exportban a hatvanas években a fejlett tőkésországok részaránya folyamatosan emelkedett, a szovjet exportban e növekedés minimális volt.

De a KGST-országok fejlett tőkésországokkal folytatott összes kereskedelmének már a hatvanas években is több mint egyharmada (1965-ben az import 32, az export 40 százaléka, 1970-ben az import 37, az export 41 százaléka) a Szovjetunióra jutott. Ott is az import volt a forgalom dinamikus eleme. Ezért az is érthető, hogy egyetlen évet (1967) kivéve a szovjet

külkereskedelem mérlege sem zárult többlettel a fejlett tőkésországokkal való forgalomban. Az évtized közepének számottevő gabonaimportja, majd a gépimport későbbi, a Volgai Autógyár építésével kapcsolatos nekilendülése ellenére mégis úgy tűnt, hogy a Szovjetunió importszükségletei a kisebb KGST-országokénál kevésbé égetőek, fejlett tőkésországokba irányuló exportját pedig — szükség esetén — könnyebben tudja növelni, mint a kisebb KGST-országok. A feszültségek ellen számottevő aranykészletei is biztosítékot nyújtottak. Ezért Magyarországon általános volt a vélekedés, hogy a szovjet gazdaságpolitikának sokkal kevesebb gondot okoz a Nyugattal való kereskedelem fejlesztése, mint nekünk.

A helyzet a hetvenes években sok tekintetben megváltozott. A kelet—nyugati kereskedelem egyik központi kérdése lett, hogy hogyan alakulnak a Szovjetunió gazdasági kapcsolatai a fejlett tőkésországokkal. Valamennyi kisebb KGST-országban — így Magyarországon is — nagy jelentőséget tulajdonítottak annak, hogy a Szovjetunióban 1972—73-ban — a nemzetközi enyhülési folyamat haladásával párhuzamosan — elhatározták e kapcsolatok erőteljes fokozását. S ha az akkor szöbakerült óriási szovjet—nyugati együttműködési tervekről hamarosan ki is derült, hogy megvalósításuk az elgondoltnál nehezebb, hosszabb időt vesz igénybe, és a nemzetközi légkör további megjavítását feltételezi, maguk ezek az elgondolások — a fejlett tőkésországokból származó szovjet import- és hitelfelvételi politika aktivizálódása mellett — erősen befolyásolták a többi KGST-országnak a tőkésországokkal való gazdasági kapcsolatok fejlesztését célzó elképzeléseit.

A kelet—nyugati kereskedelem közeli jövőjével kapcsolatos, 1973 körül kialakult túlzott optimizmust — az amerikai törvényhozás 1974. végi szovjetellenes döntései láttán — kijózanodás váltotta fel. Ehhez hozzájárult, hogy 1975-ben csaknem minden KGST-országban kiéleződtek az egyensúlyhiány okozta gondok. De ugyancsak fontos a hetvenes évek kelet—nyugati kereskedelmi folyamatainak megértéséhez annak a ténynek az ismerete, hogy az amerikai kormányhiteleknek csaknem teljes megtagadása nemcsak nem eredményezett negatív fordulatot a fejlett tőkésországokkal folytatott szovjet kereskedelemben, hanem a köztük levő gazdasági kapcsolatok még tovább élénkültek.

A hetvenes években a Szovjetunió kereskedelme a fejlett tőkésországokkal gyorsabban nőtt, mint a legtöbb KGST-országé. 1978-ban az európai KGST-országok Nyugatról származó importjának már 45, oda irányuló exportjának 48 százaléka jutott a Szovjetunióra. Megnőtt a fejlett tőkésországok részesedése a szovjet külkereskedelemben: az importban 1975—76-ban elérte a 36-37 százalékot, és az ezt követő visszaesés után is csak 31,8 százalékra süllyedt 1978-ban; az exportban a csúcspot 1974-ben érte el 30,2 százalékkal, majd 24,4 százalékra csökkent — ami még mindig csaknem 6 százalékponttal több az előző évtized jellemző adatainál.

A Nyugattal való kereskedelem gyors növekedése úgy ment végbe, hogy az import dinamikája (akárcsak Magyarország és a többi KGST-ország esetében) erősen meghaladta az exportét, s az évtized folyamán — főleg 1975 óta — jelentős külkereskedelmi hiány halmozódott fel. A hiányok mértéke persze különböző volt. 1975—78 között a Szovjetunióknak mintegy 10 milliárd dollár összegű deficitje halmozódott fel a fejlett tőkésországokkal való kereskedelemben, és importjának mintegy 82—83 százalékát fedezte az ezekben az országokban irányuló áruexportból; a nyugati országok-

kal folytatott, jóval kisebb volumenű magyar külkereskedelem deficitje 2,7 milliárd dollár volt, az importfedezettségi arány pedig csak 70 százalék ([4] alapján számítva). E számok megítélésekor azt is figyelembe kell venni, hogy a Szovjetunióknak Magyarországnál jobbak a lehetőségei arra, hogy e hiányt más konvertibilis valutában jelentkező bevételeivel — aranyeladásokkal, a fejlődő országokba irányuló exporttal stb. — ellentételezze. Ennek ellenére a tőkésországokba irányuló szovjet export és az onnan származó import alakulásának vizsgálatából arra kell következtetni, hogy a növekvő import exporttal való fedezése a Szovjetunióban is nagy népgazdasági erőfeszítéseket kíván.

Nemcsak az import, az export és a mérlegegyenlegek alakulásában figyelhetők meg hasonlóságok Magyarország és a Szovjetunió között. Fontosabb, hogy az összes európai KGST-országban *számos nagyon hasonló ok* idézte elő a fejlett tőkésországokkal folytatott kereskedelem alakulásának fenti irányzatait. A gazdaság növekvő, diverzifikálódó igényeit országaink nemcsak a legkorszerűbb termékekből, hanem igen sok anyagból, fogyasztási cikkből és mezőgazdasági termékből is a korábbiánál kisebb mértékben tudják belső termelésből vagy KGST-importból kielégíteni. Még a KGST-beli áruszállítások gyorsabb növelését célzó kölcsönös törekvések is a Nyugatról származó import fokozódását váltják ki. A KGST-n belüli kereskedelem növekvő tőkésimport-tartalma és a KGST-országok közös beruházásainak tőkésimport-szükséglete miatt ugyanis szoros kapcsolat alakult ki a KGST-n belüli együttműködés fejlődése és a kívülálló országokkal folytatott kereskedelem között.

A hatékonyságnövelés ismert gondjai, a lassuló gazdasági növekedés (beleértve a fűtő-, nyers- és alapanyag-termelő ágazatok termelésének nem kielégítő növekedését és fejlesztésük fokozódó terheit), az ismétlődően kedvezőtlen mezőgazdasági termés fokozták a KGST-n kívülről származó import iránti igényeket, és nehezítették az exportárualapok előteremtését is. A külgazdasági feszültségek körülményei közt az egyes országok egyre erősebben törekszenek arra, hogy a konvertibilis valutaért értékesíthető árualapjaikat ténylegesen konvertibilis valutaért, s ne a KGST-együttműködés hagyományos keretei közt értékesítsék. A KGST-n belüli kereskedelem ismert szerkezete miatt ez a törekvés elsősorban a kisebb KGST-országokban növeli a kívülálló országokból származó import iránti igényt (bár áttételesen ez utóbbi országok csökkenő szállítóképessége miatt a szovjet importigények növekedésére is kihat).

Mindezt a mai gondokra kihegyezve: a tőkésimport visszafogásának feladatát még inkább nehezíti, hogy egy éppenséggel ellenkező irányú importhelyettesítési folyamat zajlik le: egyre több, korábban a KGST-országokban megkapható árut is fejlett tőkés- (vagy fejlődő) országból kell beszerezni.

Ez érthetően elsősorban az 1973 után bekövetkezett világgazdasági változásoktól is sújtott országokat érinti érzékenyen. A magyar külkereskedelem kedvezőtlen irányzatai elválaszthatatlanok attól, hogy a világpiaci árarányok átrendeződésével összefüggésben cserearányaink romlottak, a közös piaci agrárprotekciónizmus a korábbiánál sokkal súlyosabb akadályokat gördített mezőgazdasági kivitelünk növelésének útjába, és iparcikk-exportunk elhelyezési lehetőségeit az 1974—75. évi válság, illetve az azóta is bizonytalan konjunktúra nehezíti. Így a külső egyensúlyi helyzet meg-

romlott, noha a fejlett tőkésországokból származó import *volumene* viszonylag mérsékelt ütemben — 1970 és 1978 között kétszeresére —, a nem szocialista (fejlett tőkés- és fejlődő) országokból származó összes import volumene pedig csak 80 százalékkal nőtt. ([3] 15. l.)

A Nyugattal való szovjet külkereskedelemnek viszont — mivel abban a kőolajexport jelentősége meghatározó — a világpiac alakulása az 1973 óta eltelt időszakban rendkívüli módon kedvezett, s az egyensúlyromlás cserearány-javulás mellett, az import volumenének — a belső szükségletek által meghatározott — gyors növekedése miatt következett be (a fejlett tőkés- és a fejlődő országokból származó szovjet import volumene 1970 és 1978 között 2,5-szeresére nőtt). ([9] 18. l.)

Az eddigiek érthetővé teszik, hogy valamennyi KGST-országban — Magyarországon és a Szovjetunióban is — egyre inkább előtérbe kerül, hogy a fejlett tőkésországokba irányuló export fokozásához kell a korábbi-nál kedvezőbb feltételeket teremteni. Alapvető kérdés új export-szemlélet-mód kialakítása. Olykor ugyanis még mindig felbukkan egy, még a harmincas évekből származó nézet: a szocialista gazdaságban az import az elsődleges, az export népgazdasági jelentősége kisebb. Máskor, ilyen vagy olyan formában, azt hangsúlyozzák, hogy különböző okokból a szocialista országok nem is tudhatnak hatékonyan exportálni a tőkés piacokra, s ez teszi szükségessé az importhelyettesítő politika továbbfolytatását. Magyarország esetében ezt néha még alátámasztják azzal, hogy a világpiaci árváltozások is emellett szólnak. E nézetek azzal a még ma is előforduló gyakorlat-tal függnek össze, amely a kelet—nyugati kereskedelem alacsony szintjén, a Nyugatról származó import viszonylag lassú növekedésekor alakult ki. Az import ellentételezéséhez elégnék látszott azt exportálni a fejlett tőkés-országokba, ami a belső igények és a KGST-partnerek igényeinek kielégítése után (ezeket az igényeket persze korlátozva és visszaszorítva) megmaradt. A tőkés export növelésével mint a gazdaságfejlesztés irányával, módszereivel összefüggő problémával nem foglalkoztak. (Lásd bővebben: [1].) Az import gyors növekedésével azonban éppen az export ilyen kezelése vezetett a külkereskedelmi mérleg-hiány fokozódásához. Tudjuk, hogy elsősorban éppen a tőkés exportra alkalmas árualapok hiánya okozza a kelet—nyugati kereskedelem feszültségeit, s ez akadályozza a KGST-országok egymás közötti kereskedelmének gyorsabb bővítését is. Ezért van szükség — a KGST-együttműködés továbbfejlesztésének szempontjait is szem előtt tartva — a világpiacra való termelés követelményeit messzemenően figyelembe vevő gazdaságfejlesztési politikára.

A külkereskedelem szerkezete és a gazdaság feladatai

Az, hogy a világpiacra való termelés milyen követelményeket támaszt valamely ország gazdaságpolitikájával szemben, a külső — világgazdasági — feltételek mellett a gazdaság adottságaitól: fejlettségi szintjétől, termelési szerkezetétől és hagyományaitól, a külkereskedelem-intenzitás fokától és számos egyéb tényezőtől függhet. Nagy a jelentősége a külkereskedelem áruszerkezetének is.

Az országok konkrét adottságától függően külkereskedelmi szerkezetük (ezen belül főleg exportjuké, de emellett importjuké is) természetesen kü-

lönböző. Az adott, történelmileg kialakult áruszerkezetet az egyes országok kedvezőnek vagy kedvezőtlennek, fenntartandónak vagy megváltoztathatódnak ítélik meg. Gazdaságpolitikusok és közgazdászok gyakran hangoztatják, hogy valamely ország exportstruktúrája „nemesítésre” szorul. Ezen azt szokás érteni, hogy növelni kell az exportban a korszerű technikát megtestesítő gépek, a magasabb feldolgozottsági fokú termékek vagy általában a világpiacon keresett, jól értékesíthető árucikkek arányát. Csakhogy ezek az általában helyes megfontolások önmagukban még nem igazítanak el a tekintetben, hogy egy adott ország *milyen módon* növelheti exportját a legkönnyebben és a legésszerűbben. Nincs ugyanis semmiféle, minden országra egyetemesen érvényes „ideális” és „korszerű” exportszerkezet. Csak az exporteredmények mutatják meg, hogy valamely ország exportszerkezete valóban korszerű-e. A korszerűsítés irányai és módozatai pedig csak a létező szerkezetből kiindulva határozhatók meg. Ha a fejlett tőkésországokkal folytatott szovjet és magyar kereskedelem fejlesztési lehetőségeit akarjuk szemügyre venni, akkor is csak a mai áruszerkezetükből indulhatunk ki.

1. sz. táblázat

A Szovjetunió fejlett tőkésországokkal folytatott kereskedelmének áruösszetétele
(Összes export, illetve import = 100)

Megnevezés	Export				Import			
	1965	1970	1975	1977	1965	1970	1975	1977
Élelmiszer, ital, dohány	5,9	5,3	1,8	1,6	23,2	8,1	17,0	13,8
Nyersanyagok	38,6	34,4	25,0	19,9	10,0	4,9	3,2	4,6
Ásványi tüzelőanyagok	28,2	33,4	54,0	56,5	0,1	0,2	0,3	0,4
Vegyipari termékek	2,3	3,1	3,9	6,0	12,3	10,1	7,8	8,9
Alapanyagok szerint								
csoportosított ipari termékek	22,9	18,6	9,8	11,6	17,2	27,7	30,8	28,1
Gépek és szállító berendezések	1,9	3,6	4,4	3,1	32,6	40,0	36,6	39,1
Különböző iparcikkek	0,4	0,7	0,6	0,6	3,7	8,5	3,8	4,4
Fajták szerint nem								
csoportosított áruk	0,2	0,9	0,5	0,6	0,6	0,6	0,6	0,6

Megjegyzés: A kerekítések miatt az oszlopok összege nem feltétlenül 100.

Forrás: OECD Foreign Trade „C” széria alapján számítva.

További vizsgálódásaink alapja a két bemutatott tábla. A szovjet és a magyar importot vizsgálva rögtön szembetűnik, hogy mindkét országnál a gépek és szállító berendezések (SITC 7) a legnagyobb tétel. A szovjet import géphányada azonban 1965 óta mindig jóval magasabb, mint a magyaré. Ez jelzi, hogy a szovjet import fejlesztési jellege kifejezettebb a magyarénál. Ezt az is alátámasztja, hogy a fejlesztésben és a folyó termelésben felhasználásra kerülő termékeket tartalmazó, *alapanyagok szerint csoportosított ipari termékek* (SITC 6) kategóriájában — amely mind a szovjet, mind a magyar importban a második legnagyobb árucsoport — a szovjet vásárlások nagy része beruházási célú: ide tartozik például az acélcső, a Nyugatról származó szovjet import egyik legnagyobb tétele. A fejlesztési import *jelleget* tekintve is van különbség. A szovjet gépimport gyorsan nő, a szovjet ipar mind több ágazatának fejlődéséhez járul hozzá, vagyis diverzifikálódik. Ennek ellenére a legnagyobb szerepet a népgazdaság fejlesztésében ki-

Magyarország fejlett tőkésországgal folytatott külkereskedelmének áruszerkezete
(Összes export, illetve import = 100)

Megnevezés	E x p o r t				I m p o r t			
	1965	1970	1975	1977	1965	1970	1975	1977
Élelmiszer, ital, dohány	48,0	40,1	32,8	28,0	12,8	12,5	7,4	6,5
Nyersanyagok	11,3	12,9	9,9	10,2	16,3	10,2	6,1	6,6
Ásványi tüzelőanyagok	3,2	2,6	2,0	4,4	0,3	0,7	0,3	0,3
Vegyipari termékek	4,3	5,1	7,2	8,5	18,8	18,8	24,3	22,2
Alapanyaguk szerint								
csoportosított ipari termékek	18,6	20,4	18,0	18,6	25,6	29,9	30,8	27,0
Gépek és szállító berendezések	4,3	6,4	9,3	10,1	22,3	22,4	25,7	31,2
Különbféle iparcikkek	9,7	11,1	19,6	19,3	3,3	5,2	4,6	5,2
Fajták szerint nem								
csoportosított áruk	0,8	0,9	1,1	0,9	0,6	0,3	0,5	0,9

Megjegyzés: A kerekítések miatt az oszlopok összege nem feltétlenül 100.

Forrás: OECD Foreign Trade „C” széria alapján számítva.

emelkedő jelentőségű beruházások és az iparfejlesztésben elsőbbséget élvező ágazatok gépellátásában játssza. A magyar gépiport — az iparfejlesztés eltérő sajátosságai miatt — némileg más jellegű. A különféle központi fejlesztési programok és nagyberuházások is erősen támaszkodnak a fejlett nyugati technika importjára. A Nyugatról származó gépiport legnagyobb része azonban a kisebb, nem központi, hanem vállalati döntési körben megvalósuló beruházások gépellátásához járul hozzá. Ennek — mint látni fogjuk — a magyar export szerkezete folytán nagy jelentősége van az export-árualapok előteremtésében.

A fejlett tőkésországo kból származó mezőgazdasági és élelmiszerimport (SITC 0 és 1) a Szovjetunióban jelentős (elsősorban az állandósult — és a kedvezőtlen termésű években nagyon nagy mennyiségű — gabonaimport miatt). Magyarországon ez csökkenő irányzatú, de fontos a szerepe a takarmányellátásban. A különféle iparcikkek (SITC 8) árucsoportjában, amely főleg *ipari fogyasztási cikkekből áll*, mind a magyar, mind a szovjet behozatal viszonylag csekély. Ez a helyzet ma már kevésbé tulajdonítható annak a korábbi álláspontnak, amely szerint a fejlett tőkésországo kból való fogyasztási célú import helytelen és káros, hanem inkább az import növelésének határt szabó mérlegfeszültségeknek tudható be.

A magyar import Achilles-sarka kétségtelenül a termelésben felhasznált óriási anyag jellegű import. Míg a KGST-n kívülről származó nyers- és fűtőanyagimportunk nagy részét a fejlődő országok adják, a fejlett tőkésországo któl nagy mennyiségben vásárolunk különböző ipari anyagokat, féltermékeket, alkatrészeket és részegységeket. E termékek a Nyugatról 1977-ben származó importunknak csaknem a felét tették ki. Nem véletlen, hogy a tőkés import belső termelésből vagy a KGST-együttműködés fejlesztésével való helyettesítésének lehetőségeiről gondolkozva Magyarországon többnyire az is felvetődik, hogy az említett termékek nemkívánatosnak, „hibásnak” minősített rendkívül magas importarányát csökkenteni kell.

Az anyagimport problémája szorosan kapcsolódik a nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódásról általában kifejtettekhez. Az ilyen

importanyagok jelentős része korszerű vagy legalábbis a szocialista országokban nem gyártott minőségű vagy választékú: a Nyugatról vásárolt gépek felhasználása, a nyugati licencen alapuló termelés, a nyugati cégekkel kooperációban folyó gyártás, esetleg „egyszerűen” a korszerű és jó minőségű termék előállítását követeli meg ezeknek az anyagoknak és alkatrészeknek a felhasználását. Az anyagimport jókora részét már ez is megmagyarázza. De nemcsak erről van szó, hanem arról is, hogy egy olyan kis országban, mint Magyarország, különösen kedvezőtlen volna, gazdasága hatékonyságát, külső versenyképességét csökkentené, a termékszerkezet korszerűsítését és a műszaki fejlesztést gátolná az a törekvés, hogy az amúgy is túl széles profilú belső termelés sávját még inkább kiszélesítsük. Ismeretes az is, hogy a KGST-együttműködésnek az alkatrész- és részegység-gyártási kooperáció az egyik leggyengébb láncszeme.

Szemben az importtal, amelynek összetétele sok tekintetben hasonló, a fejlett tőkésországokba irányuló szovjet és magyar export szerkezete markánsan különböző. A szovjet export háromnegyed része nyers- és fűtőanyagokból (SITC 2-3-4) áll, az iparcikkek (SITC 5—8) részesedése alig haladja meg a 20 százalékot, az élelmiszerek aránya pedig, amely korábban is kicsiny volt, a hetvenes évek közepe óta a minimálisra csökkent. A magyar exportban viszont az iparcikkek dominálnak. Részarányuk az 1965. évi 37 százalékkal szemben 1977-ben meghaladta az 56 százalékot. Az agrár-export — amely 1965-ben még a vezető tétel volt a fejlett tőkésországokkal folytatott magyar kereskedelemben — csökkenő részaránya ellenére továbbra is az exportbevételek számottevő forrása. A nyers- és fűtőanyagok hányada változatlanul 14—15 százalék, ami az ártrendek figyelembevételével csökkenő volumenrészesedést takar.

Az 1. sz. táblázat azt mutatja, hogy a szovjet exportban az elmúlt tízegynéhány év legjelentősebb változása a fűtőanyagexport részarányának megkétszereződése. E változás egyértelműen a kőolajexportból eredő bevételeknek az olajárrobbanás miatti megugrásával magyarázható. (1969-ben a Nyugatra irányuló fűtőanyagexportnak még egynegyedét a szén és a koksztette ki, ma már csak mintegy 7 százalékát; a földgáz részesedése pedig az utóbbi évek gyors növekedése ellenére még mindig alacsonyabb a szilárd fűtőanyagokénál.) A fűtőanyagexport részarány-növekedése a többi nyersanyag részaránycsökkenése mellett ment végbe.

A szovjet nyersanyagtermelés, elsősorban a kőolajtermelés növelésének gondolatai ismertek. A termelés növekedése egyre nehezebben tart lépést a gazdaság növekvő nyersanyag- és energiaszükségletével. Ezért utközik nehézségbe a KGST-országok növekvő igényeinek kielégítése is. Mindezt mi is úgy véljük: a távolabbi jövő exportnövelési perspektíváit elsősorban az iparcikkexport fejlesztési lehetőségei fogják meghatározni, s a Szovjetunió számára is egyre fontosabb azoknak — a nyersanyagértékesítés módzataitól eltérő — utaknak és módszereknek a megtalálása, amelyek az iparcikkexport dinamikus növelését lehetővé teszik. Rövid távon azonban más a helyzet. A fejlett tőkésországokba irányuló szovjet kivitelben még alacsony az iparcikkek hányada. Így az iparcikkexportnak a mainál jóval gyorsabb növekedése sem lenne elegendő az exportárbevételek szükséges növeléséhez. (Egyébként a különböző iparcikkexportok közül ma csak a vegyi cikkek exportja mutat egyértelműen dinamikus növekedést.) Egyelőre tehát a fejlett tőkésországokba irányuló szovjet exportot illetően az a döntő

fontosságú, hogy mennyi nyersanyagot (elsősorban kőolajat) lehet e célra kijelölni, és milyen árat lehet érte kapni. Különösen a világpiaci ártrendek ismeretében érthető, hogy az SZKP XXV. kongresszusán a Központi Bizottság beszámolója kiemelte: a szovjet exportban még tovább kell növelni a legjövödelmezőbb nyersanyagok arányát. ([8] 7. l.)

A mai piaci helyzetben a nyersanyagexportnak — különösen a fűtőanyagexportnak — általában csak a rendelkezésre álló árualapok *mennyisége* szab határt. Ezért az export növelése (a belső felhasználás mellett) elsősorban a termelés növelési lehetőségeitől függ. Ez magyarázza a nyersanyagokat exportáló KGST-országok (a Szovjetunió kivül Lengyelország) nagyfokú érdekeltségét a nyugati technika importját és az exportot közvetlenül, naturálisan is összekötő *kompensációs ügyletekben*, amelyek keretében nagy összegű hitelek felvétele is elősegíti az energia- és nyersanyagtermelés és -szállítás fejlesztési terveinek megvalósítását. Érthető, hogy a Szovjetunióban a nyugati országokkal való külgazdasági kapcsolatok legfontosabb új formájának tekintik a kompensációs ügyleteket. (Uo.) Az 1978-ig megkötött mintegy 60 ilyen ügylet bizonyítja, hogy a Szovjetunióban ma hatalmas beruházások szolgálják az export távlati fejlesztését, vagyis az ország nyugati irányú exportpolitikáját hosszú távra igyekszik megalapozni. ([6] 136. l.)

Ha az export döntő hányada mindössze néhány homogén, nagy mennyiségben szállítható termékből áll, amelyekkel kapcsolatban a piaci igényekhez való alkalmazkodás különösebb gondot nem okoz, és a belföldi kooperáció problémái sem igen vetődnek fel, a kereskedelmet hosszabb távon is eredményesen lehet növelni viszonylag korlátozott számú, az előkészítés, a megkötés és a megvalósítás fázisában is központilag áttekinthető és közvetlenül irányított „nagy” ügylet révén. (Ugyanebben az irányban hat az importnak a kiemelt fejlesztési és más feladatokra való koncentráltága.) Ez megfelel annak a koncepciónak, amely azokat a külkereskedelmi ügyleteket kívánja elsősorban előnyben részesíteni, amelyeknek önmagukban is össznépgazdasági kihatásaik vannak, például számottevően befolyásolják egy-egy iparág vagy ágazat termelését. Különösen akkor részesítik őket előnyben, amikor jelentőségük folytán a gazdasági vezetés figyelmének középpontjában álló ágazatok export- vagy importügyleteiről van szó. A kompensációs ügyleteket elsősorban éppen ezekben az ágazatokban szorgalmazzák.

Ha azonban az export összetétele diverzifikált, s nagy súllyal szerepelnek benne iparcikkek és mezőgazdasági termékek, az export nagyon sok kis tételből áll, s a siker titka gyakran nem is annyira a tömegszerű gyártás előnyeinek kihasználása, hanem a differenciált igényekhez való gyors alkalmazkodás, a jó minőség, a szállítóképesség, az értékesítés megfelelő megszervezése, a piaci változásokra való reagálás képessége, miközben az exportőr a hazai beszállítók tuatjaitól függ, akkor az export fokozása másfajta követelményeket támaszt, más feladatok elé állítja a gazdaságot.

E feladatok megoldásában a központi döntések szerepe nem lehet ugyanaz, mint a nyersanyagexport növelésében, ahol bizonyos kitermelő és szállító kapacitások megteremtése, a beruházásoknak az adott területre való koncentrálása (ha lehetséges) közvetlenül tükröződhet az exporteredményekben. A magyar tapasztalatok is arra utalnak, hogy diverzifikált iparcikk- és agrárexport esetén ez a megközelítés nem kielégítő. A költséges

központi programok elsősorban nem is a tőkés export növelését, hanem a hazai ellátást és a KGST-viszonylatú exportot szolgálták. De valamely ágazat vagy alágazat bármilyen program keretében történő előnyben részesítése, bármilyen új gyár vagy üzem létrehozása még akkor is kevésnek bizonyulhat a sikerhez, ha a program éppen a tőkés export növelését hivatott szolgálni. Önmagában a legkorszerűbb termelőberendezések üzembe helyezése sem szavatolja, hogy e berendezéseken minden szempontból exportképes és gazdaságosan exportálható termékeket fognak előállítani. Egy-egy ágazat, gyár vagy üzem műszaki-technológiai korszerűsége még nem azonos a gyártmányszerkezet korszerűségével és piacképességével.

A korszerű termék- (export-) szerkezet kialakítása és folyamatos fenntartása természetesen fejlesztési feladat, amely beruházásokat követel. A központi beruházási programokat is az exportfejlesztés szolgálatába kell állítani. Égető állami feladat egyebek között a világpiacon versenyképesség infrastrukturális feltételeinek biztosítása. A tőkés exportra való termelés azonban gyakran elsősorban nem az egy-egy ágazatot rekonstruálni vagy újonnan megteremteni hivatott nagy volumenű, központi programok keretében megvalósuló beruházásokat igényli, hanem éppenséggel a kisebb, de gyorsabban, vállalati döntési körben megvalósíthatókat. A vállalatoknak kell olyan feltételek között működniük, hogy e beruházási döntéseket a népgazdaság egyensúlyi helyzetéből fakadó követelményekkel összhangban hozhassák meg.

Általánosabban megfogalmazva: a hatékony exportszerkezet kialakítása nemcsak beruházási feladat; a helyes gazdasági döntésekre orientáló gazdasági mechanizmus létrehozása a dinamikus exportnövelés első számú feltétele. Az exportstruktúra javításának a meglévő termelőberendezések jobb kihasználásával, az exportra termelés minőségének javításával, a választék bővítésével vagy éppen szűkítésével kell kezdődnie; nem választható el az értékesítés jobb megszervezésétől, a piaci igények felmérésétől és az így kapott jelzések folyamatos érvényesítésétől a fejlesztési politikában. Az exportáló vállalatok szerteágazó belföldi kooperációs kapcsolatai miatt nem választható el ennek a mechanizmusnak az *egész gazdaságban* való érvényesítésétől sem.

Egy kicsit más szempontból megközelítve a mondottakat: a fejlett tőkésországokba irányuló magyar exportban ma igen különböző ágazatok termékei játszanak fontos szerepet (gépipar, kohászat, vegyipar, könnyűipar, mezőgazdaság és élelmiszeripar). Feltehető, hogy közülük valamennyi — vagy csaknem valamennyi — ágazatnak szerepet kell vállalnia az export jövőbeli növelésében, már csak azért is, mert kiesésüket nagyon nehéz lenne más területek exportjának megfelelően erőteljes növelésével ellensúlyozni. Ezért az exportnövelés szempontjából a mikrostruktúra, a termékösszetétel javításának tulajdonítunk elsősorban jelentőséget, ez pedig jellegénél fogva vállalati szinten megoldandó feladat.

Ma valamennyi KGST-ország a hatékonyságnövelés gondjaival küszködik. Mindannyian a hatékonyság növelését, a minőség javítását tekintik a jelen időszak legfontosabb gazdasági feladatának. A mai problémák azonban jórészt éppen abból fakadnak, hogy hosszú időn keresztül elsősorban új, nagy „zöld mezős” beruházásokkal igyekeztek megoldani a gazdaság korszerűsítésének, a termelés növelésének, a hiányok és szűk keresztmetszetek kiküszöbölésének a feladatát, s nem fordítottak kellő figyelmet a működő

gazdaság állandó műszaki fejlesztésére, a növekvő és változó igényeknek, a fokozódó minőségi követelményeknek, egyebek között a nemzetközi piac követelményeinek megfelelő termékváltásra. Azok a nehézségek, amelyekbe ma valamennyi KGST-ország a Nyugatra irányuló iparcikkexport növelésére törekedve beleütközik, ugyancsak arra figyelmeztetnek, hogy nem vezethet megfelelő eredményre, nem lehet elég hatékony, ha az exportot elsősorban a beruházási erőforrások valamilyen kiválasztandó fejlesztési célokra való — akár nemzetközi méretekben történő — összpontosításával kívánjuk megoldani. Nemcsak az új, nagy objektumok létrehozásának számottevő idő- és forrás- (egyebek között tőkésimport-) igényességére gondolunk, ami ellentmondásba kerülhet a külső és belső egyensúlyi helyzet haladéktalan javításának követelményeivel és azzal a ténnyel, hogy a világgazdasági helyzet és a KGST-együttműködés feltételeinek megváltozása miatt a beruházási forrásoknak amúgy is a korábbinál nagyobb részét fordítjuk egyéb, az exportorientációval nem összefüggő, inkább importhelyettesítő célokra, így energetikai fejlesztésre. Nem is csupán arról van szó, hogy az ilyen létesítmények gazdaságosságát milyen körülményes megítélni. Ennél is sokkal inkább arról, hogy a nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódás mai fokán a gazdaság helyzetét, külső egyensúlyát hosszú távon a gazdaság *egészének* teljesítőképessége határozza meg. Még a legsikeresebb exportnövelő célú nagyberuházások sem javíthatják lényegesen a mérleghelyzetet, ha a többi gyár és üzem továbbra is a mai hatékonysági színvonalon fog működni, termékszerkezete nem javul, és Nyugatról csak importál, de oda nem exportál.

Néhány további következtetés

A magyar export ismertetett áruszerkezetéből további következtetések is adódnak. Ebből a struktúrából következik például, hogy a tőkésországokkal való kereskedelem bővítésében Magyarországon nagyon fontos az *ipari kooperáció* továbbfejlesztése.

A nemzetközi kereskedelem újabb irányzatainak vizsgálatából egyre nyilvánvalóbb tanulság ugyanis, hogy az iparcikkexport növelésének számos területen, mindenekelőtt a gépipar több ágazatában rendkívül fontos feltétele a tartós érdekközösségen alapuló közvetlen vállalatközi kapcsolatok létrehozása.

Az is nyilvánvaló, hogy Magyarországot — exportszerkezeténél fogva — erősen sújtják a nyugati, például a közös piaci importkorlátozások. Ezek — mint ismeretes — a mezőgazdasági termékekre és az iparcikkre terjednek ki. Jóllehet az elmúlt 10—15 évben e korlátozások valamelyest enyhültek, ezt a kedvező folyamatot más — számunkra hátrányos — fejlemények ellensúlyozták. (Részletesen lásd: [2].)

Miközben a legtöbb KGST-ország egészében 1976-ig — amikor a KGST kezdeményezte a Közös Piaccaal való szerződés kötést — legfeljebb csak bizonyos rész kérdésekben megkötendő szektorális, ún. technikai megállapodást igyekezett elérni a Közös Piaccaal, számos más (fejlődő, dél-európai stb.) ország eredményesen törekedett arra, hogy rendezze gazdasági kapcsolatait az EGK-val, egyebek között megállapodjon oda irányuló exportjának problémáiról. Amilyen mértékben koronázta siker az ő törekvéseiket, olyan mértékben növekedtek versenyhátrányaink velük szemben.

Ez a kérdés elválaszthatatlan a Közös Piacra irányuló iparcikkexportunk összetételétől. Az, hogy exportunkban viszonylag kevés a differenciált egyedi igényeknek megfelelő, kiváló minőségű korszerű gép és más iparcikk, különösen korlátozás-érzékennyé tesz bennünket. Nyugatra szállított termékeink között előkelő helyet foglalnak el olyan árérzékeny tömegcikkek (például ruházati cikkek), amelyek más országok EGK-ba irányuló exportjának is fontos tételei. Vagyis éppen ama iparcikkek exportjánál, ahol a piaci kereslet lassú bővülésével, számos áru importjának mennyiségi korlátozásával, a legmagasabb közös piaci vámtételekkel amúgy is meg kell küzdeni, még a Közös Piac nyújtotta preferenciákat növekvő mértékben élvező országok erősödő versenyével is szembekerültünk.

Ebből két következtetés adódik: 1) sürgető feladat kivitelünk kereskedelempolitikai feltételeinek javítása, sürgetőbb, mint 1974-ben, amikor a kérdés az egyes KGST-országok és a közös piaci országok közötti kereskedelmi egyezmények lejártával napirendre került; 2) le kell vonni a kritikai következtetéseket mai exportszerkezetünk elemzéséből.

Nem vállalkozhattunk a fejlett tőkésországokkal folytatott magyar és szovjet külkereskedelem átfogó összehasonlítására. Célunk csupán néhány fontos és időszerű kérdés felvázolása volt. Azok a problémák, amelyekkel országaink a Nyugattal való kereskedelemben szembekerültek, differenciált, körültekintő, előregyártott sablonoktól mentes megközelítést igényelnek. Egyaránt fontos felhívni a figyelmet arra, hogy a szocialista országok gondjai a kelet—nyugati kereskedelemben közös tőről fakadnak, kapcsolódnak gazdasági fejlődésük mai szakaszának jellegzetességeihez, együttműködésük nehézségeihez, valamint arra, hogy az egyes országok helyzete sok tekintetben el is tér. Eltérő helyzetük — mint az élet számos más területén — a Nyugattal való gazdasági kapcsolatokban, az export növelését célzó erőfeszítésekben olykor különböző megoldásokat is kívánhat.

Hivatkozások

- [1] *Köves András*: A KGST-országok és a kelet—nyugati kereskedelem, Gazdaság, 1979. 2. sz.
- [2] *Köves András*: A KGST-országok és az EGK tagállamok kereskedelme. Külgazdaság, 1979. 11. sz.
- [3] Külkereskedelmi Statisztikai Évkönyv, 1978.
- [4] OECD Statistics of Foreign Trade, „A” széria különféle számai.
- [5] *Pásztor Sára*: A gazdasági nyitottságról (A gazdasági nyitottság tényezői, e tényezők szerepe a magyar gazdaságban). Pénzügykutató Intézet tanulmányai, 1978. 4. sz.
- [6] *Smeljov, N. P.*: Szocializm i mezsdunarodnije ekonomicseszkije otnosenija. Moszkva, 1979.
- [7] Statisztikai Évkönyv, 1978.
- [8] Az SZKP XXV. kongresszusa, Kossuth Könyvkiadó, 1976.
- [9] Vnyesnyaja torgovlja SZSZSR 1978. Moszkva.

A kínai gazdaság növekedése a 70-es években és perspektívái 1985-ig

E tanulmányban az 1970-es években a kínai népgazdaság két fő termelési ágában és a nemzeti jövedelem termelése terén elért növekedési ütemet igyekszem meghatározni, és egybevetni a korábbi fejlődési szakaszok növekedési ütemével. Céлом, hogy a rendkívül egyenetlen és szerfölött gyakori periódusváltásokkal szétzördelt, három évtizedes fejlődési folyamatból kiválasszam azokat a hosszabb-rövidebb szakaszokat, amelyeknek fejlődési trendjei alapján a legnagyobb valószínűséggel jelezhetők előre az elkövetkező 5—6 év gazdasági növekedése és szerkezeti változásai. Megkísérlem a kínai gazdaság fejlődésének eddigi tapasztalataiból kiindulva a gazdasági növekedésre ható belső és külső, objektív és szubjektív tényezők és adottságok gondos mérlegelésével előrejelezni a fő népgazdasági termelési ágak teljesítőképességének fentiek figyelembevételével elérhető növekedését.

A növekedés üteme a 70-es években

Az V. Országos Népi Gyűlés tavalyi második ülészsaka kapcsán közzétett növekedési mutatók az ipar területén csak az 1976—1978 közötti évek, a mezőgazdaság területén viszont csak a megelőző két év (1977—78) bruttó termelési értéke nagyságának a kiszámítását teszik lehetővé. Ettől függetlenül — a felszabadulást követő nyolc évben közölt megbízható statisztikai adatokon és a Csou En-laj által 1975 januárjában a IV. ONGY első ülészsakán az 1965—1974 közötti növekedésre vonatkozóan közölt számokon túlmenően — a legutóbbi másfél-két év során a kínai sajtóban megjelent különböző cikkekből tudomást szerezhettünk az 1949 és 1977 közötti 28 év alatt, az 1958—1960 között, valamint az 1963—65-ös 3 éves rendezési szakaszban, továbbá az 1958—1962-es II. az 1966—1970-es III. és az 1971—1975-ös IV. ötéves terv időszakában bekövetkezett ipari fejlődés átlagos évi növekedési ütemére vonatkozó, hivatalosnak tekinthető adatokról. [1] Ugyanilyen növekedési mutatók a mezőgazdasági termelés bruttó értékét illetően csak az 1958—1960-as és az 1963—1965-ös három éves időszakról állnak rendelkezésre. Így a kínai gazdaság három évtizedes fejlődésének statisztikai idősoraiban még továbbra is sok a különféle számításokkal és becslésekkel csak nehezen áthidalható hézag és a bizonytalanság. E szempontból az elmúlt több mint két évtized gazdasági fejlődésének leghomályosabb szakaszai az 1958—1962-es II. ötéves terv időszakára, amely maga is két élesen elhatárolható szakaszra: a „nagy ugrás” három évére (1958—1960) és a „nagy visszaesés” két évére (1961—62) tagolódik,

valamint az 1976-os esztendő, amikor is a kínai népgazdaság — Hua Kuo-feng szavaival élve — „az összeomlás szélére jutott”. Vizsgálódásunk szempontjából különösen az utóbbi évben bekövetkezett visszaesés mértékének a megállapítása a fontos, mivel e hiányzó láncszem nélkül az 1970-es évek átlagos növekedési ütemét nem lehet kiszámítani.

Ami az ipari termelés összértékének az 1970-es években való alakulását illeti, kiindulási alapul a Csou En-laj által 1970 decemberében Edgar Snow-nak adott interjújában közölt 90 milliárd dolláros értékösszeg szolgál,¹ amely az akkori hivatalos valutaárfolyamon 216 mrd jüannak felelt meg, s feltehetően az adott évre jellemző „változatlan áron” adta meg az ipari termelés bruttó értékét.² E bázison — a IV. ötéves terv időszakára vonatkozóan évi 9,1 százalékbán megadott átlagos ipari növekedési ütem mellett — az ipari termelés összértéke 1975-ben 333,5 mrd jüanos szintet ért el. Ezzel szemben az 1976. évi ipari termelési összérték — az 1977. évi 373 mrd jüanos összeg és 14,3 százalékos évi növekedés alapján számítva — 326,4 mrd jüant tett ki, vagyis az előző évi sinthez képest mindössze 2,2 százalékkal csökkent. Nagyobb csökkenés csak úgy lenne elképzelhető, ha az 1975. évi ipari termelési érték — az adott évre jellemző „változatlan áron” — lényegesen magasabb lett volna az 1970-es árakon számított értékénél. Ez azonban a korábbi árszintcsökkenési tendenciával ellentétes irányú árszintmódosítást jelentett volna, ami csaknem kizártnak tekinthető.

Az 1976. évi és az azt megelőző évek ipari termelése összértékének árszintbeli egybevetetőségét egy viszonylag egyszerű közelítő számítással is ellenőrizhetjük. Tulajdonképpen annak a kijelentésnek ellenőrzéséről van szó, amit Hua Kuo-feng miniszterelnök még 1978 tavaszán, az V. ONGY első ülészakán tett, a kormány munkájáról szóló beszámolójában. E szerint, „1974 és 1976 között, a „négyek bandájának” beavatkozásai és szabotázsza következtében az ország mintegy 100 milliárd jüan ipari termelési értéket, 28 millió tonna acél, 40 milliárd jüan pénzügyi bevételt veszített, s az egész népgazdaság az összeomlás szélére jutott”. [4] Eltekintve az okok közelebbi vizsgálatától — amiből igen hamar kiderülne, hogy az 1974-et követő fejlődési ütemcsökkenés és az 1976. évi megtorpanás korántsem kizárólag a „négyek” műve —, s csupán e veszteségek kiszámítási módját elemezve, rendkívül érdekes és tanulságos eredményekre juthatunk.

Ha a Hua Kuo-feng által közölt és azóta már mások által is sokat idézett veszteségek említett értékeit tüzetesebb vizsgálat alá vesszük, úgy

¹ Ennek az adatnak az értelmezése körül vita alakult ki a Kína-szakértők között. Snow „ipari és szállítási” termelési értékről beszél, ami annál inkább valószínűtlen, mivel Csou En-laj előzőleg „az ipar és mezőgazdaság együttes termelési értékét” 120 mrd dollárban adta meg, amely összegből 30 mrd a mezőgazdaságra jutott. Egyesek szerint a 90 mrd-os értékben valamennyi mezőgazdaságon kívüli termelőágazat termelése bennfoglaltatik. Szerintem ez csak az ipari termelésre vonatkozik.

(Edgar Snow: *The Long Revolution*. Vintage Books, New York, 1972. 155—156. l.)

² Az ipari termelés dinamikájának mérhetővé és összehasonlíthatóvá tétele végett, az egyes fejlődési periódusokban használatos és 5—10 évenként változó „változatlan ár” szintjei között jóval kisebbek az eltérések, mint a mezőgazdaság esetében. Az 1970-es évek második felében használt „változatlan ár” szintje például mindössze 30 százalékkal alacsonyabb az 1952-es „változatlan ár” szintjénél, miközben e csökkenés több mint $\frac{1}{3}$ -a (11,1 százalék) még az 1957-es „változatlan árra” való áttérés során történt. Több jel arra mutat, hogy a következő nagyobb méretű ipari árszintcsökkenés az 1960-as évek első felében volt, s ezt követően már csak kisebb kiigazításokra került sor.

néhány iterációs művelet után kiderül, hogy ezekhez az eredményekhez úgy juthatunk el, ha a szóban forgó években ténylegesen elért termelési szintet olyan feltételezett (vagy tervezett) szintekhez viszonyítjuk, amelyeket az ipari termelés értékének évi 10,5, az acéltermelés mennyiségének pedig évi 13 százalékos átlagos növekedése esetén érhetett volna el a kínai ipar az egyes években.³ A feltételezett átlagos évi növekedési ütem mindkét esetben csaknem teljesen egybeesik az V. ONGY 1978. februári, első ülészakán elfogadott, az 1978—1985-ös időszakra szóló gazdaságfejlesztési programban előírányzott 10 százalék feletti, illetve 12,3 százalékos ütemmel. Ebből egyben arra is következtethetünk, hogy az 1978—1985-ös időszakra szóló középtávú tervben annak készítői lényegében ugyanazokat a növekedési ütemeket irányozták elő, amelyek az 1971—1975-ös időszakot felölelő IV. ötéves tervben egyszer már szerepeltek, de amelyeket akkor — különböző okok folytán — csak a tervidőszak első felében sikerült megvalósítani. Előző számításunk után azonban abban már nincs okunk kételkedni, hogy a Csou En-laj által 1970-re megadott 216 mrd jüanos ipari termelési érték megfelelő kiindulási alapul szolgálhat az ipar 1970-es években elért átlagos évi növekedési ütemének kiszámításához. Ennek az összegnek az 1978. évi ipari termelési értékkel (423,1 mrd jüan) való egybevetéséből az 1971—1978-as nyolcéves időszakra közel 96 százalékos, azaz évi átlagban 8,8 százalékos ütemű növekedés adódik.

A mezőgazdaságban bekövetkezett fejlődés méretének és ütemének megállapításánál a Csou En-laj által ugyanakkor megadott 30 milliárd dolláros termelési értékkel, sajnos, nem tudunk mit kezdeni. Ez ugyanis — ugyanazon az árfolyamon (2,4 jüan = 1 dollár) átszámítva — csak 72 mrd jüan, ami egy 1957-es „változatlan áras” értékadatokat tartalmazó idősorba ugyan jól beleillik, de az 1978. évi közel 146 mrd jüant kitevő hivatalos értékadattal egybevetve a mezőgazdasági termelés több mint kétszeresére való növekedését, azaz évi átlagban még az iparénál is magasabb — 9,2 százalékos — növekedési ütem elérését jelentené. Márpedig minden jel arra mutat, hogy a mezőgazdasági termelés növekedése ebben az évtizedben a korábbiaknál is lassúbb ütemű volt, annak ellenére, hogy az 1970-es években nem következtek be katasztrofális visszaesések. Eppen ezért célszerűbb az 1977. évi 134 mrd jüanos mezőgazdasági termelési ér-

³ A számítás menete a következő volt:

Év	Ipari termelés értéke (mrd jüan)			Acéltermelés mennyisége (millió t)		
	10,5 százalékos növekedés esetén	Tényleges érték	Különbség	13 százalékos növekedés esetén	Tényleges mennyiség	Különbség
1970	216,0	216,0		17,8	17,8	
1971	238,7	237,6		20,1	21,0	
1972	263,7	265,0		22,7	23,0	
1973	291,4	287,2		25,7	25,5	
1974	322,0	310,6	—11,4	29,0	23,8	— 5,2
1975	355,8	333,5	—22,3	32,8	26,0	— 6,8
1976	393,2	326,4	—66,8	37,0	20,5	—16,5
1974—76 különbsége összesen			—100,5			—28,5

tékből kiindulva, a mindenkori gabonatermelés értékének a jelenleg érvényben levő statisztikai elszámolási átlagáron (210 jüan/t) való számbavétele alapján meghatározni a korábbi évek termelési értékét, vagyis a jelenlegi „változatlan ár” szintjén fejezni ki a mezőgazdasági termelés értékét. E számítási módnak bizonytalansági tényezője és egyben kb. 5—6 százalékos határon belüli lehetséges hibaforrása: a gabonatermés értékének becsült részesedési aránya a mezőgazdasági termelés összértékén belül. A számítás eredményeként 1970-re 114 mrd jüan, 1975-re pedig 131,5 mrd jüan értéknagysághoz jutottam, ami azt jelenti, hogy a mezőgazdasági termelés értéke a nyolc év (1971—1978) alatt összesen 28 százalékkal, azaz évi átlagban 3,1 százalékkal emelkedett.

A két fő termelési ág termelési értékének növekedési mutatói alapján a két ágazat együttes termelési értékének átlagos évi növekedési üteme is könnyűszerrel kiszámítható. Az ipar és a mezőgazdaság együttes bruttó termelési értéke 1971—78 között 72,4 százalékkal, vagyis évente átlagosan 7 százalékkal nőtt. A nettó termelési érték nagyságának előzetes meghatározása alapján számított nemzeti jövedelem — a jelenlegi „változatlan árak” szintjén — 1970-ben 192, 1975-ben pedig 266 mrd jüant ért el, 1976-ban pedig mindössze egymilliárd jüannal maradt alatta az előző évi értéknek. Így a nemzeti jövedelem nyolc év alatti növekedése közel 67 százalék, azaz évi átlagban 6,6 százalék volt. Ennél lényegesen kisebb mértékben nőtt az egy főre jutó nemzeti jövedelem (43 százalékkal, illetve 4,6 százalékos évi ütemben), a népesség mintegy 16 százalékos növekedése és a természetes szaporulat közel 2 százalékos évi rátája miatt.

A kínai gazdaság növekedési ütemének ilyen alakulása az 1970-es évtizedben döntően annak az ütemcsökkenésnek és részleges visszaesésekkel is tarkított fejlődésbeli megtorpanásnak a következménye, amely a kínai iparban 1974—1976 között, a mezőgazdasági termelésben pedig — egyéves eltoldódással — 1975—1977 között jelentkezett. A jelenlegi kínai vezetés a növekedési ütem lelassulásáért, az ipari és mezőgazdasági termelés átmeneti visszaeséséért, illetve stagnálásáért a felelősséget — mint már említettük — teljes mértékben az 1976 októberében letartóztatott szélsőbalos vezetőkre, az ún. négyek bandájára igyekszik hárítani. Nyilvánvaló, hogy a probléma ilyen beállítása annyira egyoldalú, leegyszerűsített és tendenciózus, ami megengedhetetlen bármiféle közgazdasági elemzés számára, s csak arra alkalmas, hogy átmenetileg elterelje a figyelmet a kínai gazdaságban kialakult aránytalanságok és feszültségek tényleges okairól, az elmúlt két évtized gazdaságfejlesztési koncepcióinak és gazdaságpolitikájának — a „Mao Ce-tung-i eszmékben” gyökerező — alapvetően téves elméleti és ideológiai alapjairól s igazi indítékairól. Mint rövidesen látni fogjuk, az 1970-es évek egyetlen, megtorpanásokkal és visszaesésekkel tarkított gazdasági fejlődése a KNK fennállása óta nem először fordult elő, s még csak nem is az ún. kulturális forradalom kezdetétől (1966) jellemző jelenség, hanem az 1958 óta követett „sajátos út” szükségszerű velejárója és következménye. De előbb még néhány szót a külkereskedelem és a külgazdasági kapcsolatok alakulásáról és növekedési üteméről az 1970-es években!

Az általános gazdasági fejlődéshez hasonlóan, a kínai külkereskedelem és a külgazdasági kapcsolatok alakulása is meglehetősen egyenetlen volt ebben az évtizedben. Az 1971—74-es évek gyors fellendülését a következő

három évben némi visszaeséssel is tarkított stagnálás követte, és újabb fellendülés csak 1978-tól kezdődően következett be. Miközben a külkereskedelmi forgalom összege (folyó áron) az 1970. évi 4,3 Mrd dollárról 1978-ra 22,5 Mrd dollárra, vagyis több mint ötszörösére emelkedett, ugyanez az 1978. évi export-import forgalom 1970-es áron kb. 11,5 Mrd dollárt tett ki, vagyis a forgalom volumene nyolc év alatt nem egészen 2,7-szeresére nőtt. Ez évi átlagban mintegy 13 százalékos növekedés. Az összforgalmon belül a szocialista országok részesedése az 1970. évi 20 százalékról 13—14 százalékra csökkent, miközben a fejlett tőkésországoké 51-ről 60 százalék fölé emelkedett. 1978-ban a KNK Japánnal több mint 5 milliárd, az Egyesült Államokkal 1,1 milliárd, a Közös Piac tagországaival pedig közel 3 milliárd dolláros forgalmat bonyolított le, vagyis a tőkés világ gazdaság e három erőközpontja 40 százalékkal részesedett a kínai külkereskedelmi forgalomban. Korántsem teljes adatok szerint, csupán 1973 és 1977 között a KNK összesen 66 szerződést kötött 9 fejlett tőkésország cégeivel komplett gyárberendezések szállítására, csaknem 2,7 Mrd dollár értékben. [3]

Hogy a kínai gazdaság fejlődése az elmúlt három évtizedben valójában mennyire egyenetlen és hullámzó volt, azt a következő lapon levő táblázat szemlélteti legjobban.

E táblázatból látható, hogy az elmúlt 30 évben — az első ötéves terv időszakát leszámítva — alig volt a KNK gazdasági fejlődésében olyan, három évnél hosszabb szakasz, amelynek során a népgazdaság valamennyi területén egyértelmű és normálisnak mondható (tehát nem helyreállítás jellegű) gazdasági növekedésnek lehettünk tanúi.⁴ Ennélfogva rendkívül nehéz és szerfölött kockázatos vállalkozás ebből az újabb és újabb nekilendülésekkel és visszaesésekkel tarkított és gyakori „periódusváltásra” kényszerített három évtizedes fejlődési folyamatból kiválasztani azokat a hosszabb-rövidebb szakaszokat, amelyeknek növekedési trendjei és arányai többé-kevésbé támpontul szolgálhatnak az elkövetkező 6—7 év gazdasági fejlődésének és szerkezeti változásainak prognosztizálásához. Ez annál is nehezebb feladat, mivel a most következő időszakban, s különösen annak első három évében — 1979 és 1981 között — a KNK vezetői egy újabb „rendezést” kívánnak végrehajtani a gazdasági élet szinte valamennyi területén, abból a célból, hogy *kiigazítsák* a megbomlott népgazdasági arányokat, *megreformálják* a gazdaságirányítás eddigi rendszerét, *konzolidálják* a termelést és a gazdálkodást, s ahol csak lehet, egyidejűleg *színvonal-emelésre* is törekedjenek. A „kiigazítás, megreformálás, konszolidálás és színvonal-emelés” most meghirdetett politikája sok tekintetben a „nagy ugrás” kudarca és az ezt követő súlyos gazdasági visszaesés hatására bevezetett „kiigazítási politikára” emlékeztet, a most tervezett intézkedések azonban átgondoltabbaknak tűnnek az akkoriaknál, nem annyira a kényszerítő körülmények, mint inkább a józan felismerések hatására születtek, s remélhetően hosszabb ideig is lesznek érvényben, mint az 1960-as évek első felében bevezetett hasonló intézkedések.

Mindent egybevetve és számolva a kínai gazdasági vezetés előtt álló bonyolult és politikai-ideológiai szempontból is igen kényes feladatokkal,

⁴ A táblázat 5. sorában feltüntetett III. ötéves tervidőszakon belül is elkülöníthettem volna az ún. kulturális forradalom éveit (1966—1969), melyeknek során 1967-ben az iparban számottevő visszaesés következett be.

**A népgazdaság két fő ágazatának és a nemzeti jövedelem termelésének
átlagos évi növekedési üteme a KNK gazdasági fejlődésének különböző szakaszaiban
(százalék)**

A szakaszok megnevezése	Évei	Az ipari termelés bruttó értéke	A mezőgazdasági termelés bruttó értéke	Az ipar és mezőgazdaság termelése együtt	Nemzeti jövedelem
1. Helyreállítási időszak	1950—1952	34,8*	14,1*	21,1*	19,3*
2. Az I. öt éves terv időszaka	1953—1957	18,0*	4,5*	10,9*	8,9*
3. A II. öt éves terv időszaka	1958—1962	3,8*	—4,3*	—1,0*	—2,0
Ezen belül:					
a) a „nagy ugrás” évei	1958—1960	14,7*	—7,2*	3,6*	0,8
b) a „visszaesés” évei	1961—1962	—10,7*	0,0	—7,5*	—6,0
4. A „rendezés” évei	1963—1965	17,9*	11,1*	15,6*	13,5
3b+4. A „kiigazítás” évei	1961—1965	5,5	6,5	5,8	5,3
5. A III. öt éves terv időszaka	1966—1970	11,7*	4,0	8,6	5,8
6. A IV. öt éves terv időszaka	1971—1975	9,1*	2,9	7,1	6,7
7. A „négyek” befolysának évei	1974—1976	4,3	3,3	3,9	4,0
8. A „rendteremtés” évei	1977—1978	13,9*	4,7	11,4	10,0*
A) A szocialista építés 8 éve	1950—1957	24,0*	8,0*	14,6*	12,6*
B) A voluntarizmus 20 éve	1958—1977	9,5	2,6	6,6	4,4
C) A KNK 29 éve	1950—1978	13,5*	4,2	8,7	6,7
D) Az első évtized	1951—1960	23,9	3,2	11,4	10,4
E) A második évtized	1961—1970	6,6	6,6	6,6	4,6
F) Az 1970-es évek	1971—1978	8,8	3,1	7,0	6,6

Megjegyzés: A * jellel megjelölt adatok hivatalos kínai forrásból származnak. A többi a szerző számításain és becslésein alapul.

a kínai gazdaság fejlődésének fenti szakaszaiból végeredményben az 1970-es évek első nyolc esztendeje tekinthető olyan periódusnak, amely — részben időbeli közelsége, részben pedig alapvető külpolitikai és külgazdasági orientációja miatt — bizonyos mértékig figyelembe vehető a most következő, 1985-ig terjedő időszak gazdasági növekedésének előrejelzésekor.

Fejlesztési kilátások az 1980-as évek közepéig

Csaknem két évtizedes hallgatás után, 1978 tavaszán fordult elő először, hogy a Kínai Népköztársaságban néhány konkrét számot és pontosabban körvonalazott célokat hoztak nyilvánosságra a párt- és állami vezetés középtávú gazdaságfejlesztési terveiről és elképzeléseiről. Ez akkor

a szenzáció erejével hatott, hiszen a külföldi megfigyelők és Kína-szakértők 1960 óta egyetlen egy kínai ötéves vagy ennél hosszabb időtartamú gazdasági terv célkitűzéseit és fő feladatait sem ismerték.

Az V. ONGY — 1978. február végén és március elején lezajlott — első ülészakáról kiadott közleményekből s mindenekelőtt Hua Kuo-feng teljes terjedelemben közzétett beszámolójából értesült a világ arról, hogy Kínában a kormányzervek már 1975 tavasza óta dolgoztak az 1976—1985-ös évekre szóló, tízéves népgazdaság-fejlesztési terv kidolgozásán és összehangolásán, e terv fő vonásokban való kidolgozására azonban — a „népgyek bandájának” szabotázsja következtében — csak 1977 közepétől kezdve kerülhetett sor.

A tízéves terv közzétett adatai szerint Kínában 1985-re a gabonatermés mennyiségének 400 millió tonnára, az acél termelésének pedig 60 millió tonnára kellene emelkednie. A terv az 1978—1985 közötti nyolcéves időszakra a mezőgazdasági termelés értékének évi 4—5, az ipari termelés értékének viszont évi 10 százalék feletti átlagos növekedését irányozza elő. Ugyanezen idő alatt — a terv szerint — az állami bevételek és a népgazdasági beruházásokra fordított kiadások összege a megelőző 28 év alatt befolyt bevételek és kiutalt beruházási kiadások teljes összegével kb. azonos nagyságot ér el. [4] Li Hszien-nien miniszterelnök-helyettes japán üzletemberek előtt tett kijelentése szerint az eredeti elképzeléseknek megfelelően, az 1985-ig előirányzott népgazdasági beruházások értéke elérné az 1 billió jüant, ami a jelenlegi valutaárfolyamon (150 jüan = 100 dollár) 666 milliárd dollárnak felel meg. [5]

A terv beruházási fejezetében 120 kiemelt nagy létesítmény szerepel. Közöttük: 10 vas- és acélmű, 9 színesfém-kohászati üzem, 8 nagy szénbánya, 10 új kőolaj- és földgázkitermelő hely, 30 nagy teljesítményű erőmű, 6 új vasútvonal és 5 kulcsfontosságú kikötő. Ezek elkészülte és üzembe helyezése után — a kormánybeszámoló szerint — Kína 14 viszonylag erős és viszonylag ésszerűen elhelyezett ipari bázisterülettel fog rendelkezni. Ezekhez az új nagy létesítményekhez a termelőberendezések egy részét a fejlett tőkésországokból szeretnék beszerezni, részben a szokásos árucserforgalom, részben pedig konstrukciós ügyletek és hitelmegállapodások keretében.⁵

A terv a mezőgazdaság fejlesztése terén is egész sor konkrét intézkedést irányoz elő, amelyek egyrészt a gazdálkodás feltételeinek és a munka szervezethez való javítását, másrészt a hozamok növelését és az agrotechnika színvonalának emelését célozzák. Az előbbi vonatkozásban lényeges előrelépést jelentenek a KKP XI. kongresszusán megválasztott Központi Bizottság 1978 decemberében megtartott 3. plenáris ülésén elfogadott intézkedések, amelyek a falusi népi kommunákban a termelőcsapatok alsó szintű tulajdonát tekintik a „háromszintű” tulajdonviszonyok alapjának,

⁵ Egyes kínai vezetők 1978 őszén még úgy nyilatkoztak, hogy a tervezett beruházási program végrehajtásához szükséges import értéke a 200 milliárd dollárt is elérheti, s ezen belül a termelőberendezések értéke 60 százalék körül lesz. Ugyanezen vezetők azonban 1979 tavaszán már pesszimistábban nyilatkoztak. Li Hszien-nien miniszterelnök-helyettes például japán újságírók előtt „önkritikusan” beismerte: „Néhányan, köztük én is elhamarkodottan ítéltünk, azt képzeltük például, hogy az acéltermelés évi 60 millió tonnás tervét 1985-ig teljesíteni tudjuk. Most úgy tűnik, hogy ezt a tervcél is le kell szállítani.” (Reuter, 1979. III. 10.)

s amelyek megtiltják a termelőcsapatok jövedelmének és tulajdonának önkényes átcsoportosítását a brigád szintű vagy kommuna szintű vállalkozások és gazdálkodási tevékenységek folyó költségeinek vagy beruházásainak finanszírozására.⁶ Ezzel egyidejűleg — a termelőcsapatok gazdálkodása tervszerűségének és jövedelmezőségének fokozása céljából — a kötelező gabonafelvásárlás normatíváit az 1971—1975-ös években elért termelési átlagok alapján öt évre változatlan szinten hagyják, miközben a felvásárlási árakat 1979 nyarától a kötelező mennyiségre 20, az azon felülre pedig 50 százalékkal felemelték. Az agrotechnikai ellátottság és a termelés biztonságának növelése céljából a terv előírja, hogy a fontosabb mezőgazdasági munkák gépesítettségi színvonalát 1985-re 85 százalék fölé kell emelni, és el kell érni, hogy minden egyes mezőgazdasági lakosra legalább 1 mu (azaz 15 lakosra 1 hektár), az időjárási viszonyoktól függetlenül egyenletesen magas hozamot biztosító termelőterület jusson.

Egyes kínai vezetők különböző megnyilatkozásaiból és a kínai sajtóban 1978—1979-ben megjelent gazdaságpolitikai cikkeiből kitűnik, hogy a KNK jelenlegi vezetése az 1985-ig terjedő 7—8 évet, s ezen belül is különösen az első 3—4 évet, kulcsfontosságúnak tekinti a már korábban meghirdetett „négy modernizálás” megalapozása és sikeres végrehajtása szempontjából. Ennek a „négy modernizálásnak” — mint ismeretes — az alapvető célja, hogy a mezőgazdaság, az ipar, a honvédelem, valamint a tudomány és a technika korszerűsítésének teljes megvalósításával Kínát még ebben az évszázadban a világ élvonalába, azaz egy tényleges világhatalom rangjára és színvonalára emeljék.

E cikkben nem kívánok a kínai vezetés hosszú távú gazdaságfejlesztési elképzeléseinek realizálásával foglalkozni. Most csupán Kína gazdaságának középtávú fejlődési lehetőségeit vizsgálom, s elsősorban arra a kérdésre keresem a választ, hogy a Mao utáni kínai vezetés vajon realitásban közelíti-e meg a gazdasági problémákat, képes-e valóban elérhető gazdaságfejlesztési célokat kitűzni, vagy gazdasági tervezését továbbra is alapvetően a szubjektívizmus és a voluntarizmus jellemzi. Ha figyelembe vesszük, hogy Mao Ce-tung már több mint két évtizeddel ezelőtt, 1958-ban, néhány évi folyamatos „nagy ugrással” évi 500 millió tonnás gabonatermelés és évi 100 millió tonnás acéltermelés elérését tűzte ki célul, a jelenlegi 400, illetve 60 millió tonnás tervelőirányzatok 1985-re kétségtelenül jóval szerényebbek és realizistikusabbaknak tűnnek. A voluntarizmus és a realizmus között azonban felmérhetetlen a távolság, s így a valóságtól elrugaszkodott, vágyálmokat kergető célkitűzésektől való visszalépés önmagában még nem elégséges bizonyíték a jelenlegi tervcélok elérhetőségére és reális megalapozottságára. Ezért a kérdés megválaszolásához a kínai gazdaság aktuális helyzetéből, teljesítő- és felhalmozó képességének jelenlegi színvona-

⁶ A Kínai Népköztársaságban a falusi népi kommunákban a kollektív tulajdon három formája létezik, ami a népi kommunák három — egymásra épülő — termelésirányítási és gazdálkodási szervezete szintjének felel meg. Az alsó szinten helyezkednek el a termelőcsapatok (30—40, többnyire azonos jellegű munkát végző parasztcsalád), a középső szintet az ezeket tömörítő termelési brigádok vagy nagycsapatok jelentik, amelyek között már ipari vagy más termelőtevékenységgel foglalkozó egységek is találhatóak. Végül a felső szint a termelési brigádokat összefogó és irányító népi kommunák szervezete, amelyből az országban kb. 50 000 van.

lából, szerkezeti aránytalanságainak és torzulásainak mai állapotából, vagyis abból a helyzetből kell kiindulni, amelyet a közelmúltban publikált cikkemben [6] próbáltam — a hozzáférhető statisztikai adatok alapján számszerű mutatók segítségével is — bemutatni és elemezni.

Az eddig elmondottakból világosan látható, hogy az 1985-re előirányzott fejlesztési célkitűzések elérése Kínában a gazdasági tevékenység összes, az előzőekben megvizsgált területén (ipari és mezőgazdasági termelés, felhalmozás és beruházások, valamint külkereskedelem és külgazdasági kapcsolatok) az 1970-es években elért fejlődési ütem jelentős fokozását igényelné. Egy ilyen ütemnövekedést azonban a kínai gazdaság jelenlegi helyzetében belső erőforrásokra támaszkodva lehetetlen elérni. Ezt lényegében ma már a kínai vezetők józanabb része is felismerte, s ezért az eredetileg 1985-re kitűzött célok későbbi időpontra való halasztását s a feladatok végrehajtási idejének 3—5 évvel való meghosszabbítását javasolták. Egyesek azonban még mindig azon a véleményen vannak, hogy az eredetileg kitűzött célok reálisak, mivel a kínai gazdaság növekedési üteme a külső erőforrások nagyobb arányú igénybevételével számottevően meggyorsítható, hiszen a fejlett tőkésországok — politikai és gazdasági megfontolásokból — hajlandók nagy volumenű és hatékony anyagi, műszaki és pénzügyi támogatást nyújtani a KNK modernizálási terveinek megvalósításához. Ennélfogva a kérdés még nem dőlt el, a vita még folyik, s bár az V. ONGY 1979. évi második ülészakán elfogadott 1979. évi népgazdasági terv és egy sor egyéb intézkedés (pl. a hároméves „rendezési szakasz” meghirdetése) arra mutat, hogy 1979 tavaszán a „mérésékelt” irányzat került többségbe, az első ülészakon elfogadott tízéves gazdaságfejlesztési terv célkitűzéseit hivatalosan továbbra sem módosították. Ezért e célkitűzésektől egyelőre nem vonatkoztathatunk el, s így indokolt, hogy a kínai gazdaság 1985-ig várható fejlődésének prognosztizálása során — ahol lehet — saját előrejelzéseinket továbbra is e meghirdetett célokhoz viszonyítsuk.

Valójában arról van szó, hogy az elmúlt két évtized nagy hatalmi és hegemonista célokat követő, voluntarista politikája a kínai gazdaságban olyan feszültségek, aránytalanságok és ellentmondások kialakulásához és krónikussá válásához vezetett, amelyek fokozatos megszüntetése az eddigiektől gyökeresen eltérő gazdaságfejlesztési koncepciót és politikát, merőben más fejlesztési prioritásokat s ennek megfelelően jelentős eszközátcsoportosításokat igényelne. Az elmúlt két évtized gazdaságfejlesztésének elsőrendű célja ugyanis a kínai nagy hatalmi státusz anyagi-műszaki alapját és jelképét képező nukleáris fegyverek és rakéták gyártásához szükséges ipari és tudományos háttér megteremtése volt, vagyis egy olyan hadiiparközpontú, erőltetett iparfejlesztés, amely ma is mind több eszközt von el a népgazdaság termelő ágazataitól, alapvetően improduktív célra. Egyelőre semmi jelét sem látni annak, hogy a jelenlegi vezetés a közeli jövőben változtatni kívánna ezen a politikán. Az azonban már látható, hogy a kínai közigazdászok és politikusok egy része — akik közül nem egy csak az elmúlt évben jutott publikációs lehetőséghez az ún. kulturális forradalom kezdete (1966) óta — jól érzékeli a problémát. Ezek a népgazdaság „komplex egyensúlya” megteremtésének szükségességét hangsúlyozzák, s az ehhez vezető utat a „mezőgazdaság—könnyűipar—nehézipar” fejlesztési sorrend érvényre juttatásában látják. Ez mint követelmény már 1956-ban, majd

1961—1963 között is felmerült, de megvalósítására mind ez ideig nem került sor.⁷

A *mezőgazdaság gyorsabb ütemű fejlesztése* valóban a kínai gazdasági fejlődés kulcskérdése. Amíg az egy főre jutó élelmiszer-termelés szinten tartása a munkaképes lakosság csaknem $\frac{2}{3}$ -ának — azaz közel 300 millió embernek — a mezőgazdaságban való foglalkoztatását igényli, nem lehet szó összetársadalmi és népgazdasági értelemben vett kiegyensúlyozott fejlődésről. E 300 millió embernek a népgazdasági felhalmozáshoz való hozzájárulása — az alacsony felvásárlási árak és a szélesre nyitott agráröllő ellenére is — túlságosan alacsony, számításaim szerint nem éri el a felhalmozási alap $\frac{1}{3}$ -át. Ez elsősorban annak a következménye, hogy a kínai mezőgazdaságból a népgazdasági árucseré-forgalomba kerülő hányad a termelés értékének alig több mint 30 százalékát teszi ki (a gabonánál kevesebb mint 20 százalékot), s ez az alacsony árutermelési hányad eleve behatárolja az árollón keresztül történő jövedelemelvonás nagyságát. A mezőgazdasági egyenes adó viszont a termelési értéknek csak kb. 5—6 százalékéa. Így a mezőgazdaságból közvetlen és közvetett úton évente elvont mintegy 36 milliárd jüan körüli összeg, valamint az ágazat saját fejlesztésére fordított 7—8 milliárdnyi belső felhalmozás együttvéve is csak akkora, hogy egy foglalkoztatottra vetítve kb. 140 jüannak felel meg, szemben a népgazdaság egyéb termelési ágazataiban foglalkoztatottak átlagosan kb. 1000 jüant kitevő egy főre jutó felhalmozásával.⁸

Ma már a kínai gazdasági szakemberek előtt is nyilvánvaló, hogy a mezőgazdaság gyorsabb ütemű fejlesztése és felhalmozó képességének növelése nem oldható meg az „önerőre támaszkodás” és „a mezőgazdaság tanuljon Tacsajtól” jelszavak szellemében folytatott beruházási politikával, amely az állam által a mezőgazdaságtól elvont felhalmozási és fejlesztési eszközöknek csak egy elenyésző hányadát juttatta vissza állami támogatás formájában. Ilyen körülmények között a „mezőgazdaság korszerűsítése” üres jelszó maradna, és a mezőgazdasági termelés évi átlagos növekedési üteme továbbra sem haladhatná meg a 2—3 százalékot, az alapvető mezőgazdasági munkák 80—85 százalékos gépesítése pedig 20—25 évig is elhúzódna. Itt jegyzem meg, hogy a kínai mezőgazdaság korszerűsítésének, azaz az alapvető munkák teljes gépesítésének a költségeit kínai szakemberek — egy-egy kommuna, illetve járás tapasztalatai alapján — 800—900

⁷ Jól érzékelteti ezt az 1978 decemberében rehabilitált Lu Ting-ji — múlt év tavaszán — megjelent cikke, amelyben ez olvasható: „1956-ban Mao Ce-tung elvtárs elkészítette ismert tanulmányát »A tíz nagy kölcsönviszonyról«, és rámutatott, hogy a népgazdaságban a mezőgazdaságot kell alapnak, az ipart pedig vezető tényezőnek tekinteni, s meghatározta a „mezőgazdaság—könnyűipar—nehézipar” beruházási sorrendet. Minden a legnagyobb rendben ment. Ha a fejlődés e vonalon haladt volna tovább, országunk most (1979-ben) évi 50—60 millió tonna acélt termelhetne, s a 900 milliós nép élelmezési problémája is megoldódott volna. 1958-ban azonban a dolgok hirtelen megváltoztak. Az úgynevezett »nagy ugrás« jelszava alatt az acéltermelés mennyiségét az 1957. évi 5,8 millió tonnáról 1962-re ugrásszerűen 25 millió tonnára akarták emelni. Vagyis, a »mezőgazdaság—könnyűipar—nehézipar« sorrendet »nehézipar—nehézipar—nehézipar« sorrendre változtatták. Más szóval: a népgazdasági tervben lyukakat hagytak, s az egyensúly megteremtése helyett az egyensúly állandó felborítását akarták.” (Ez utóbbi félmondat utalás Mao Ce-tung ismert tézisére, mely szerint „az egyensúlytalanság az állandó és abszolút, az egyensúly csak időleges, relatív”). (Zsenmin Zsípao, 1979. III. 8.)

⁸ E számításoknál a vidéki kommunaiipart termelési értékével és foglalkoztatottjaival együtt a mezőgazdasági termelészférához soroltuk, mivel szervezetileg is oda tartozik, s termékei is túlnyomórészt a mezőgazdasági szektorban kerülnek felhasználásra.

milliárd jüanra (azaz 530—600 mrd dollárra) becsülik, tehát csak 10—20 százalékkal kevesebbre, mint amennyi a felszabadulás óta eltelt 30 év alatt, a népgazdaság valamennyi ágazatának és területének fejlesztésére fordított beruházások kb. 1 billió jüant kitevő teljes összege. [7]

Számításaim szerint az 1985-re kitűzött mezőgazdasági tervcélok — így a többi között a 400 millió tonnás gabonatermés és a 85 százalékos gépesítés — határidőre történő eléréséhez a mezőgazdasági beruházásoknak és a különféle állami támogatásoknak a korábbi években mindössze 7—8, 1979-ben viszont már 17 milliárd jüant kitevő összegét 1985-re fokozatosan 35—40 milliárd fölé kellene emelni. Ez azt jelentené, hogy a következő 5—6 évben a népgazdaság és a honvédelem fejlesztésére fordítható kb. 600—700 milliárd jüannak mintegy $\frac{1}{3}$ -át kellene a mezőgazdaság közvetlen támogatására felhasználni, nem is beszélve egy ilyen intenzív mezőgazdaság-fejlesztési politika megvalósításához szükséges egyéb, mezőgazdaságon kívüli (gépipari, vegyipari és infrastrukturális), járulékos beruházás eszközigényéről. Ilyen igények tartósan csak akkor lennének kielégíthetők, ha egyrészt az elkövetkező években lényegesen csökkentenék a mezőgazdaságból elvont eszközök és jövedelmek volumenét, s így növelnék a mezőgazdaság saját felhalmozó képességét, másrészt az elvont eszközök nagyobb részét is a mezőgazdaság korszerűbb termelészköz-ellátását szolgáló iparágak (mezőgazdasági gépjárműgyártás, növényvédőszer- és műtrágyagyártás stb.) fejlesztésére fordítanák. Effajta elképzelésekkel ma már egyes kínai gazdasági cikkekben is találkozhatunk, s lényegében ilyen irányú lépésnek tekinthető az 1978 végén bejelentett döntés is, amely 1979 nyarától a mezőgazdasági felvásárlási árak számottevő emelését és egyes — a mezőgazdasági termeléshez szükséges — ipari termékek árának csökkentését irányozta elő. Ennek ellenére ma még meglehetősen nagy és elég megalapozottnak látszó kételyeink vannak a tekintetben, hogy a kínai gazdaság fejlődése a közeli jövőben ilyen fordulatot vehet. Ez ugyanis a katonai célokra fordított összegek olyan mértékű csökkentését igényelné, amire a kínai vezetés jelenlegi személyi összetétele és politikája mellett aligha lehet számítani. Márpedig a mezőgazdasági fejlődés felgyorsításához szükséges 15—20 milliárd jüan többlet más forrásokból való előteremtése vagy az állami költségvetésen belüli átcsoportosítása nemigen képzelhető el. Ezért legnagyobb valószínűséggel az prognosztizálható, hogy a mezőgazdaság fejlesztése terén 1985-re kitűzött célokat csak 2—3 éves késéssel, 1987—1988 körül érik majd el, s így 1985-ben legfeljebb 370—380 millió tonna gabonatermésel számolhatunk. A mezőgazdasági termelés tehát a tervezett 4—5 helyett körülbelül 3—4 százalékkal nő majd évente, figyelembe véve a felvásárlási árak emeléséből származó értéknövekedést is. Az alapvető mezőgazdasági munkák gépesítettségi foka a jelenlegi 25—30-ról 50—60 százalékra emelkedhet, az 1978. évi géppark erőgéppállományának kb. 2—2,4-szeresére való növelésével. A műtrágya-felhasználás terén — hatóanyagban számolva — a jelenlegi 90 kg-mal szemben, 1985-ben várhatóan 180—200 kg műtrágya jut majd 1 hektár vetésterületre. Az állattenyésztés részesedése a mezőgazdasági termelés értékében a jelenlegi 14 százalékról 20 százalék fölé emelkedhet. Ezzel egyidejűleg a sertésállomány az 1978. évi 300 millióról feltehetően 450 millió darabra nő.

Az ipari termelés fejlesztése terén az 1985-ig előirányzott, évi 10 százalékos fölötti növekedési ütem nyolc éven át semmiképpen sem biztosítható, még

akkor sem, ha ehhez jelentős külföldi műszaki segítséget vennének igénybe. Egy ilyen magas növekedési ütem ugyanis még jobban kiélezné a kínai gazdaság amúgy is már alig elviselhető aránytalanságait, s ez — az eddigi gyakorlathoz hasonlóan — néhány éven belül az ipari termelés újbóli lefékeződését vagy visszaesését eredményezné. A mezőgazdasági termelés tervezett évi 4—5 százalékos fejlesztése önmagában olyan feladat, amely csak az ipari termelés növekedési ütemének jelentős, legfeljebb 6—7 százalékra történő leszállításával és a fejlesztési eszközök gyökeres átcsoportosításával lenne megoldható. Mivel azonban fentebb a mezőgazdasági termelés évi 3—4 százalékos átlagos növekedését prognosztizáltuk, ez az ütem — az arányok jelentősebb romlása nélkül — az iparban 7—8 százalékos vagy esetleg 9 százalékos megközelítő átlagos évi növekedést tesz lehetővé, attól függően, hogy az ipar mely ágazatainak fejlesztése kerül előtérbe.

Jelenleg elsősorban a fűtőanyag-, energia- és alapanyag-termelés, illetve -ellátás terén tapasztalhatók hiányok és feszültségek. Ezek leküzdése jelentős volumenű és csak lassan megtérülő beruházásokat igényelne. Kérdés, hogy az erre irányuló iparfejlesztési és beruházási programot milyen ütemben, milyen eszközökkel, milyen forrásokból és főleg milyen hatékonysággal tudják majd megvalósítani. Teljesen kizártnak tartom, hogy az 1978 elején elfogadott tízéves (illetve: gyakorlatilag nyolcéves) tervben előírányzott 120 ipari és infrastrukturális nagy létesítmény beruházási költségeinek finanszírozását 1985-ig meg tudják oldani. Ezek költsége ugyanis az eredetileg tervezett összesen 1 billió jüan körüli beruházási költségnek kb. 70 százalékára rugott volna, azaz mintegy 700 mrd jüant (kb. 450 mrd dollárt) tett volna ki. Mint már korábbi cikkemben említettem, Kína az 1979. évi 112 mrd jüan összegű költségvetési keretből gazdasági és katonai célú kiadásokra mintegy 80 mrd jüant fordított, s ehhez jöhetett még mintegy 20 mrd jüan helyi forrásokból fedezett fejlesztési ráfordítás. Így az eredetileg tervezett beruházási program végrehajtása (figyelembe véve, hogy a népgazdaság teherbíró- és felhalmozó képességének növekedésével párhuzamosan, a realizálás során a tervezett költségek is emelkedni fognak) legkevesebb 10—12 évet vesz majd igénybe. A beruházások és üzembe helyezések ütemét az első öt évben némileg gyorsíthatja, ha a KNK a fejlett tőkés nemzetektől importált technológiai berendezések egy részét közép- és hosszú lejáratú hitelnyújtás keretében kapja meg, ez azonban a beruházási összegnek a legjobb esetben is csak kb. 10 százalékát érheti el az elkövetkező 10—12 évben. Ez azt jelentené, hogy mintegy 60—70 milliárd dollár hitelt kellene felvenniük 1990-ig, ami — a hitelfelajánlások eddigi ütemét tekintve — nem látszik elérhetetlennek. Ennek az összegnek mintegy felét (kb. 35 mrd dollárt) várhatóan már az elkövetkező 2—3 évben megállapodásokban is rögzítik. 1979 végéig összesen 28 milliárd dollár értékben írtak alá hitel-szerződéseket tőkésországok kormányaival, illetve kereskedelmi bankjaival.

Az elmondottakból következik, hogy az 1985-re előírányzott évi 60 millió tonnás acéltermelési szint elérése is néhány évvel később — 1987-88 táján — várható, s ezért 1985-re csak 50 millió tonna körüli acéltermelés prognosztizálható. A széntermelés mennyisége 1985-re várhatóan megközelíti majd a 900 millió tonnát, ami — egyéb energiahordozókat és -forrásokat is figyelembe véve — évi 400 mrd kWó körüli villamos energia előállítását teszi lehetővé. A kőolajkitermelés — tőkés olajvállalatok közreműködésével — évi 11—13 százalékos ütemben emelkedhet, s így a kiter-

melt kőolaj mennyisége 1985-re a 200—220 millió tonnás szintet is elérheti. A belső szükséglet ugyanezen idő alatt a jelenlegi évi 90 millió tonnáról feltehetően 180—190 millió tonnára emelkedik, ami évi 20—30 millió tonna olaj exportálását tenné lehetővé. A cementtermelés várható mennyiségét 120 millió tonnára becsülöm. A műtrágyagyártás 1985-re 100 millió tonna fölé emelhető, ami hatóanyagra átszámítva kb. 20 millió tonnának felel meg. Ez a mennyiség már elég lesz a belső szükséglet kielégítéséhez, sőt néhány százaléka kivitelre is kerülhet.

A kínai gazdaság 1985-re várható fejlettségi szintje

A mezőgazdasági és ipari termelés vázolt fejlődése alapján a nemzeti jövedelem 1985-ben — 1979-es változatlan árakon — kb. 500 milliárd jüant ér el. Ez hét év alatt közel 7 százalékos évi átlagos növekedést jelent. Feltelevze, hogy erre az időre a KNK lakosainak száma mintegy 1040 millió lesz,⁹ az egy főre jutó nemzeti jövedelem 480 jüan körül lesz (a jelenlegi hivatalos árfolyamon számítva 320 dollár). A nemzeti jövedelem termelésében az ipar részesedése a jelenlegi 43—44 százalékról csak 46 százalékra emelkedik, a mezőgazdaságé viszont a mostani 30-ról 24 százalékra csökken. Az egyéb termelő ágazatok és a szolgáltatások részaránya 26-ról 30 százalékra nő. A felhasznált nemzeti jövedelemben a felhalmozás részesedése 30 százalék alá süllyed.

A főbb ipari és mezőgazdasági termékek egy lakosra jutó mennyisége 1985-ben várhatóan a következő lesz: villamos energia 384 kWó, szén 865 kg, nyersolaj 192—212 kg, acél 48 kg, cement 115 kg, gabona 356—365 kg.

Becslésem szerint az iparban foglalkoztatottak száma 1985-re megközelíti a 100 milliót, ezen belül azonban a vidéki kommunaiparban dolgozó paraszt-munkások száma (kb. 40 millió) nagyjából azonos lesz az állami iparban foglalkoztatottak számával. Ez utóbbiak közül a modern nagyiparban foglalkoztatottak száma 30 millió körül lesz. A mezőgazdaságon belül a növénytermesztésben foglalkoztatottak száma körülbelül a jelenlegi szinten marad, az állattenyésztésben és a kisegítő üzemágakban viszont a dolgozók száma valamelyest emelkedni fog. A városi lakosság száma a jelenlegi 120 millióról kb. 140 millióra nő.

A külkereskedelmi forgalom és a hitelfelvétel várható alakulása

Az elmúlt egy-két évben Kína gazdasági diplomáciai tevékenysége soha nem tapasztalt megélnkülésének lehettünk tanúi. 1978 áprilisában a KNK kereskedelmi megállapodást írt alá az Európai Gazdasági Közösség brüsszeli Bizottságával. Ezt követően hosszú lejáratú kereskedelmi szerződés megkötésére került sor Japánnal, amely 1985-ig 10—10 milliárd dollár értékben irányoz elő kölcsönös szállításokat. 1978 tavaszától a kínai kereskedelmi küldöttségek tucatjai járják a fejlett tőkésországokat, s még

⁹ 10 ezrelékes átlagos évi természetes szaporodással számolva. A kínai vezetés deklarált törekvése az, hogy a népesség szaporodásának rátáját az 1978. évi 12 ezrelékről 1985-re 5 ezrelékre szorítsa le. Ez esetben a KNK népességének száma 1985-ben — Tajvan nélkül — 1013 millió lenne.

nagyobb a Kínába látogató tőkés politikusok és üzletemberek száma. Tavaly márciusban az Egyesült Királysággal 5 évre szóló közléplejártatú kereskedelmi egyezményt kötöttek, 14 milliárd dollár értékben. 1979 júliusában pedig — a néhány hónappal korábbi vagyoni jogi megállapodást követően — az Egyesült Államokkal írtak alá 3 évre szóló kereskedelmi egyezményt, amely a felbontás igényének külön jelzése nélkül újabb 3 évre érvényben marad.

Mindezek az események — különösen eleinte — meglehetősen nagy optimizmust keltettek egyes tőkésországok üzleti köreiből, sőt kormányköreiből is. A nemzetközi irodalomban ma már ezt „második kínai eufóriának” nevezik, arra utalva, hogy hasonló lelkesedéssel már az 1970-es évek elején, Richard Nixon emlékeztető kínai látogatását követően is találkozhattunk. 1979 február végén azonban — a Vietnam elleni kínai fegyveres támadást követően — jelentős mértékben lehűtötte a kedélyeket, hogy a kínai fél „bizonytalan időre” — felfüggesztette 32 olyan szerződés aláírását, amelyet japán cégekkel már teljeskörűen megtárgyaltak, a szállítási és fizetési feltételekben is megállapodtak, s amelyeknek együttes értéke megközelítette a 2,8 milliárd dollárt. Az ok a kínai beruházási program felülvizsgálása volt, mivel hamarosan kiderült, hogy ha a külföldi gyárak, komplett berendezések, egyedi gépek és felszerelések, valamint fontos anyagok megrendelését és vásárlását az eddigi ütemben folytatják, a KNK külföldi adósságai rövidesen 100 milliárd dollárt érnének el. Ekkora tartozást a kínai gazdaság exportképességének várható növekedése mellett az ezredfordulóig sem tudnának kiegyenlíteni rendes kereskedelmi szállítások keretében.

Egyes kínai vezetők legutóbbi — óvatosabb — megnyilatkozásai szerint a kínai import évi összege — 1979. évi világpiaci árakon — 1985-re 25—30 milliárd dollár közötti vagy körüli nagyságot érhet el, vagyis 1978 és 1985 között éves átlagban 12—15 százalékkal növekedne. Ennek legkevésbé $\frac{1}{5}$ -ét — azaz mintegy 5-6 milliárd dollárt — olaj- és szénzállításokkal szeretnék ellentételezni. Számításaim szerint azonban még így is fennmaradna mintegy 3—10 milliárd dolláros kereskedelmimérleg-hiány, mivel a kínai export ugyanezen idő alatt kb. 10—12 százalékos évi átlagos növekedéssel mintegy 20—22 milliárd dollárra emelkedhet. Ilyenformán a 7 év alatti kínai export 104—114 milliárd dolláros teljes összegével szemben 128—137 milliárd dolláros import állna, vagyis 14—33 milliárd felhalmozódó mérleghiányt kellene részint pénzügyi műveletekkel, részint pedig nem kereskedelmi forgalomból származó devizaeszközökkel a fizetési mérlegben kiegyensúlyozni. Ez csak olyan mértékű tőkés eladósodást jelentene, ami további hitelfelvételek esetén sem haladná meg a KNK teherbíró képességét, s amire lényegében a fedezet jórészt már az eddig megkötött hitelegyezmények alapján is megvan. Ennél nagyobb mértékű — 15-20 százalékos — importnövekedési ütem is elképzelhető, ez azonban már igen feszültté és csak nehezen kiegyensúlyozhatóvá tenné az 1980-as évek közepére és második felére a KNK fizetési mérlegét.

A kínai külkereskedelmi forgalomban ebben az időszakban várhatóan tovább növekszik a fejlett tőkésországok részaránya, amely import oldalon elérheti a 70 százalékos mértéket is. Amennyiben azonban a kínai vezetésen belül a mezőgazdaság elsődleges fejlesztését szorgalmazók tovább erősítenék pozícióikat, és fokozatosan háttérbe szorítanák a kitermelő és a hadiipari ágaza-

tok kiemelt fejlesztését követő ún. szélsőséges pragmatista irányzatot (amire a jelenlegi kiélezett nemzetközi helyzetben egy ideig aligha kerülhet sor), a fejlett tőkésországok súlyának ilyen mértékű megnövekedése nem lenne szükségszerű. Sőt feltételezhető, hogy mivel a mezőgazdaság elsődleges fejlesztése valójában csak a hadiipari ágazatok és általában a hadsereg fejlesztésének és korszerűsítésének rovására lenne megvalósítható, egy ilyen gazdaságfejlesztési irányvonal és gazdaságpolitika a külpolitikában is kedvező változásokat hozna, és minden valószínűség szerint a Szovjetunióval való éles szembenállás mérséklése irányában hatna.

Ilyen körülmények között lehetőség nyílna a KNK és a szocialista közösség országai közötti államközi kapcsolat normalizálására és fokozatos fejlesztésére, ami elsősorban az országaink közötti kereskedelmi forgalom és műszaki-tudományos együttműködés kiszélesedésében, továbbá a gazdaságirányító szervek és a különböző vállalatok közötti kapcsolatok újbóli kiépülésében és erősödésében jelentkezne. Ez annál is inkább indokolt lenne, mivel az elkövetkező években már halaszthatatlanná válik az 1950-es évek második felében létesített termelőkapacitások teljes műszaki felújítása, a meglévő termelőberendezések cseréje. Ezt természetesen könnyebben és olcsóbban oldhatnák meg az eredeti szállítóknál eszközölt vásárlásokkal, mint teljesen más technológiai rendszerek behozatalával. Így tehát nemcsak politikai, de gazdasági érvek és érdekek is szólnak amellett, hogy a KNK vezetésének célszerű felülvizsgálnia az utóbbi két évtizedben folytatott külpolitikáját, és — a belső gazdaságpolitikában hozott ésszerű intézkedésekhez hasonlóan — megfelelő intézkedéseket tenni a jelenlegi egyoldalú kül-gazdasági orientáció megszüntetésére. A szocialista közösség országai készek a Kínai Népköztársasággal való államközi kapcsolatok normalizálására és fejlesztésére, amennyiben Kína jelenlegi vezetői komolyabb tanújelét adják ilyen irányú szándékaiknak, és megváltoztatják szomszédaik iránti barát-ságtalan, sőt ellenséges magatartásukat.

Hivatkozások

- [1] Hungcsi, 1978. 1. sz. 12—13. l. és 1979. 5. sz. 4. l., Csiaohszüe jü jencsin 1979. 6. sz. 64. l. és Zsenmin Zsipao 1980. február 1.
- [2] Zsenmin Zsipao, 1978. III. 7.
- [3] Chinese Economy Post-Mao. A Compendium of Papers Submitted to the Joint Economic Committee, Congress of the United States, Volume 1. Policy and Performance. Washington, 1978. 738—740. l.
- [4] Zsenmin Zsipao, 1978. III. 7.
- [5] China Trade Report, 1978. december 2. l.
- [6] Hidasi Gábor: Kína gazdasága az 1970-es évek végén. Közgazdasági Szemle, 1980. 1. sz.
- [7] Hungcsi, 1979. 6. sz. 2. l.

V. Muszatov: A fiktív tőke és a látszatreformok demagógiája

(Voproszi Ekonomiki, Moszkva, 1980. 1. sz.)

Köztudott, hogy korunk kapitalizmusában a működő tőke nagy részét tulajdonosaik nem közvetlenül, hanem részvények formájában birtokolják. A részvénytulajdon azonban csak fiktív tőkének tekinthető, mivel valójában nem a tulajdonos tényleges rendelkezési jogát, hanem a meghatározott osztalékra szóló jogcímet testesíti meg. A tőkés termelési mód XX. századi történetére jellemző, hogy a részvényeknek egy — nem túl jelentős — hányada egyre több (nemcsak a tőkésosztályhoz tartozó) tulajdonos között oszlik meg.

A részvénytulajdon decentralizálódási irányzatában azonban az elmúlt évtizedben alapvető változás következett be: nem nőtt, hanem csökkent a részvénytulajdonosok száma. Az Egyesült Államokban például, ahol pedig nagy erők bevetésével reklámozták a kistrészvények intézményének elterjedését, 1973 és 1975 között 7 millióval csökkent a (különösen a legalacsonyabb jövedelmi kategóriákba tartozó) kistrészvényesek száma. Az ötezer dollárnál kevesebb évi jövedelemmel rendelkező részvényesek száma ebben az időszakban kétharmadára esett vissza. Ezzel párhuzamosan egyre több részvény összpontosult a pénzintézetek, az ún. befektető (biztosító- és nyugdíjintézetek, beruházási) társaságok kezében. Megtakarításaikat a pénzintézeteknél elhelyezve a korábbi kistrészvényesek mind nagyobb hányada „kisbetétessé” vált.

A részvénytársaságok ideológiájában ezt a változást a „népi kapitalizmus”

elméletének bizonyítékaként igyekeznek feltüntetni. Arra hivatkoznak, hogy e társaságok és intézmények betéteseivel továbbra is részvénytulajdonosok maradnak, csak a tulajdon feletti rendelkezés válik közvetetté. Ha a részvényesek közé számítjuk az ilyen „közvetett részvényeseket” is, akkor a New York-i értéktőzsdének egymagának is több mint százmillió ügyfele van! A valóság az, hogy a kisbetétesek számának a növekedése a fináncoligarchia „a tőke kényszerű demokratizálódása” jegyében végrehajtott akciójának legfontosabb eleme. A dolgozók a létbizonytalanság miatt arra törekednek, hogy a biztosítóintézetek ügyfeleivé, azaz kisbetétesekké váljanak. Ezáltal azonban pénzeszközök a fináncoligarchia közvetlen ellenőrzése alá kerülnek.

P. Drucker, a kérdés egyik legismertebb amerikai szakértője az 1977-ben megjelent könyvében (Az észrevétlen forradalom. Hogyan jött létre a nyugdíjintézeti szocializmus Amerikában) a dolgozók munkaadók általi nyugdíjbiztosításának az elterjedését az amerikai társadalom egészét átalakító változásként igyekszik feltüntetni. A nyugdíjintézetek forradalmasító szerepét mindenekelőtt abban látja, hogy az utóbbi évtizedekben tapasztalható elszaporodásuk a régi értelemben vett profit megszűnéséhez vezetett. A vállalatok mind nagyobb összegeket fizetnek be a nyugdíjintézetek pénztáráiba, így a profit a dolgozók nyugdíjává változik. Ennek eredményeképpen az Egyesült Államok a világ első valóban szocialista országává lett. Ennek a meglepő állításnak az a sokat ismételt tétel szolgál alapjául, amely szerint napjainkra annyi részvény halmozódott fel a nyugdíjintézetek birtokában, hogy e részvénytömeg már ellenőrző pakettnek tekinthető.

Drucker adatai szerint az 1970-es

évek közepére a nyugdíjintézetek rendelkeztek az amerikai társaságok részvénytőkéjének több mint egynegyedével, és ez az arány 1985-ig 50–60 százalékra nő. Ekkorra a nyugdíjintézetek a gazdaságilag aktív népesség kétharmadát fogják majd át. Drucker ebből az alábbi meglepő következtetést vonja le: Mivel a nyugdíjintézetek biztosítják a dolgozók tulajdonjogát a tőke felett, általánossá válásukkal elmosódik a tőkés- és a munkásosztály közötti határ, más szóval a két szembenálló osztály összeolvad.

Drucker állításaiból csak a pénzintézetek növekvő részvénytulajdonának a tényét fogadhatjuk el. Következtetései azonban csupán a kiserésztvényesek és a kisbetétesek megtévesztését szolgálják: a valóságban ugyanis ez utóbbiak semmiféle beleszólási lehetőséggel nem rendelkeznek a vállalatok üzleti tevékenységét és beruházásait illetően. A cégek irányítása továbbra is a tőkésék megbízottjai, a menedzserek, illetve a bankok kezében marad. A nyugdíjbiztosító intézetek valójában a fináncoligarchia hatalmának a fenntartói, működésük annak a kihasználásán alapszik, hogy a dolgozók szeretnének nyugodt és anyagiilag gondtalan öregséget biztosítani maguknak. A dolgozókat így gazdasági kényszer hajtja abban az irányban, hogy kisbetétesekké legyenek. Szó sincs tehát arról, hogy a nyugdíjintézetek tőkerészesedésének a növekedése a fináncoligarchia hatalmának a végét jelentené.

Drucker elméletéhez hasonló gondolatokkal, elképzelésekkel már korábban is találkozhattunk. *O. Schick* például 1969-ben azt javasolta, hogy a vállalatok profitjából hozzanak létre központi nyugdíjalapot a szakszervezetek irányítása alatt. Ez az alap — a javaslat szerint — 25 év alatt megszerezné az összes részvények 10 százalékát. Egy, az OECD-hez benyújtott dán tervezet szerint különleges adót kellene kivetni a társaságokra, amelyet új részvények kibocsátásával kellene fedezniük. Az új részvények központi alapba kerülnének, amelynek irányítói a dolgozók érdekében szólnának bele a vállalatok működésébe, sőt (megfelelő tőkerészesedés esetén) a dolgozók kép-

viselőjét még a vállalati igazgató tanácsba is bejuttathatnák.

1977-ben megjelent könyvében (A bizonytalanság kora) *J. K. Galbraith* is állást foglal a „részvénytársadalom” kérdésében. Úgy véli, hogy a részvényeket meg kellene vásárolni a jelenlegi tulajdonosoktól, akik kötvényeket kapnának értük cserébe. A részvények tulajdonosa a társadalom lenne, őt illetné meg az osztalék is. Ezzel — Galbraith szerint — már meg is valósulna a szocializmus. [Galbraith egyébként azt állítja, hogy a monopóliumokban már megtestesült a szocializmus, mert azok maguktól társadalmosodnak: egyrészt véget vetnek a tőke- (részvény-) tulajdonos hatalmának, másrészt pótolhatatlan szolgálatot tesznek, megoldván a legjelentősebb gazdasági problémákat.] A két elmélet közös vonása az, hogy mindkettő szocialista mázban jelentkezik, és látszólag szakít a „népi kapitalizmus” koncepciójával. A fiktív tőke azonban eltérő szerepet játszik Drucker és Galbraith elméleti rendszerében: míg az elsőként említettben a fiktív tőke valóságos mozgása adja az alapot a „nyugdíjintézeti szocializmus” térhódításának bizonyítására, addig a másodikban a részvények eredeti, irányítási funkciójának a lassú megszűnésére történik utalás. A részvénytőke léte tulajdonképpen akadály Galbraith előtt a modern tőkés társadalom szocialista jellegűvé nyilvánításában.

A legtöbb polgári közgazdász még az álszocialista elméleteket is elutasítja: félnek Druckernek a tőkés rendszerre valójában ártalmatlan „nyugdíjintézeti szocializmusától”, és Galbraith-t túl radikálisnak tartják.

A burzsoá ideológusok többségét nyugtalanosságot tölti el a részvények decentralizálódási folyamatának a visszájára fordulása. A fiktív tőkét közvetlenül hirtokló kiserésztvényesek sokkal kiszolgáltatottabbak a fináncoligarchiának, mint a pénzintézetek kisbetétesei, és így az előbbiek kedvezőbbnek ítéltetnek a tőkés termelési mód fennmaradásának szempontjából. Ezért nem lankadnak a burzsoá közgazdaságtudományban azok az erőfeszítések, amelyek a nyugati társadalom

„teljes részvényesítésének” különféle tanait igyekeznek kidolgozni.

A legtöbb fejlett tőkésország munkásosztályára nem hatnak túlzottan a „népi kapitalizmus” elméletei. A munkások és az alkalmazottak körében nem sikerült valódi vágyat ébreszteni a részvényvásárlás iránt, még az 50-es és a 60-as évek tartós árfolyamnövekedéseinek idején sem. Nem csoda tehát, hogy a 70-es évek közepétől, azaz a „népi kapitalizmus”-elméletek reneszánszától kezdve (ami időben egybeesett a részvényárfolyamok válság miatti esésével) egyre gyakrabban találkozhatunk a dolgozók *kötelező*, kényszerű részvényhez juttatásának a gondolatával. Ha mindenki részvényessé lenne — állítják —, a kapitalizmus alapvető ellentmondása átadná a helyét a „részvényesek társadalma” harmóniájának.

J. Albus olyan beruházási intézmény létrehozását szorgalmazza, amelynek minden felnőtt állampolgár automatikusan a tagja lenne. Ez az intézmény — az állam megszabta keretek között — azokba az ágazatokba fektetné a tőkét, amelyek termékeire a társadalomnak a legnagyobb szüksége van. A beruházások fő indítéka azonban a tudomány és a technika legújabb eredményeinek termelésbe való bevezetése volna. A profitból minden 18. évét betöltött amerikai részesedne: a társadalomban az osztalék jelentené a fő jövedelemforrást. Így megszűnne a munka kényszer jellege: mindenki elsősorban személyisége kibontakoztatása vagy pótlólagos jövedelemszerzés végett dolgozna. Ily módon jutna el az Egyesült Államok a tulajdon és a gazdasági hatalom decentralizálódása útján harminc év alatt a „népi kapitalizmusba”.

Albusnak (mint a „népi kapitalizmus” többi hívének is) az az egyik legnagyobb korlátja, hogy nem tud elszakadni a tőkés gazdasági valóság profitközpontúságától, és a jövő társadalmának modelljét is erre az elvre építi.

Érdekes jelenség a kapitalizmus demokratizálódását hirdető ideológusok körében, hogy míg azelőtt kizárólag a részvényesek számának a növelésével kívánták „megreformálni” a tőkés ren-

det, addig napjainkban a tudományos-műszaki fejlődés alapján létrejövő posztindusztrializmust és más egyéb divatos futurologiai modelleket is beépítenek jövőképükbe.

Mivel a társadalom „teljes részvényesítése” nem vág egybe a fináncoligarchia azon szándékaival, hogy a kiserészvényesek kisbetétesekké váljanak, a burzsoá közgazdaságtan más megoldási módok után is kutat. Ennek az utkeresésnek az eredményeképpen bukkanhatott ismét fel az 1950-es évek végének és az 1960-as évtizednek egyik legreakciósabb burzsoá közgazdájának, L. Kelsonak az elmélete, illetve annak S. Speiser által átdolgozott, „továbbfejlesztett” változata. (L. Kelso egyébként annyira szélsőséges javaslatokkal lépett fel — például a teljes foglalkoztatás és a minimális munkabér garانتálásának a megszüntetését követelte —, hogy a maga idejében még tőkés körökben sem reklámozták túlzottan elméletét.)

Speiser megtartotta Kelso „egyetemes kapitalizmus” teóriájának a módszerét: a vállalatokat kötelezni kell, hogy beruházásaikat kizárólag új részvények kibocsátásával finanszírozzák. A részvények megvásárlásához mindenki kaphatna hitelt a kereskedelmi bankoktól. Ezt a hitelt az állam garantálná, és így tulajdonképpen ő dönthetné el, hogy mennyi legyen az „új kapitalisták” száma. Amíg ezeknek a részvényeknek a jövedelme alatta maradna a kamattehernek, a részvények a bankok tulajdonában lennének, és csak azután kapnák meg őket a kiserészvényesek. Az „új kapitalisták” (és ez Speiser újítása) nem hagyományos részvényt kapnának, hanem olyan értékpapírt („tőketulajdoni igazolást”), amely csak osztalékra jogosít, de nem biztosít lehetőséget a vállalat tevékenységébe való beleszólásra.

A „népi” és az „egyetemes kapitalizmus” elméletei közötti különbség nyilvánvaló: míg az előbbieket a kiserészvényesek számának a szaporításával a *tőketulajdon* „demokratizálását” tűzték zászlójukra, addig az utóbbiak azt a látszatot igyekeznek kelteni, hogy a dolgozók a *tőke jövedelméből* részesednek. Drucker javaslata semmi-

féle új intézkedést nem követel a nagytőkétől, míg az „egyetemes kapitalizmus” megvalósításához újabb értékpapírok kibocsátására van szükség. Egyelőre még nem dőlt el véglegesen, melyik változat megvalósítását tartja majd megfelelőbbnek az Egyesült Államok uralkodó elitej: lehet, hogy a kapitalizmus megmentése érdekében az utóbbi megoldással járó költségeket is vállalja.

Az mindenesetre tény, hogy 1976-ban az Egyesült Államok törvényhozása határozatot fogadott el arról, hogy csökkenteni kell a tőke tulajdoni koncentrációját, azaz növelni kell a kisrészvényesek számát. Ez a Kelso-féle elképzeléshez közel álló intézkedés nem aratott nagy sikert a vállalatok körében. (A munkásosztály egyébként sohasem lelkesedett az értékpapírok tulajdonáért, legyenek azok akár részvények, akár „tőketulajdoni igazolások”.) A monopóliumok vonakodása érthető: ha megindítják a részvényeknek a vállalati alkalmazottak tulajdonába való átadását, mivel tudják indokolni, hogy nem az összes részvény kerül a dolgozók birtokába?

(Ism.: *Halm Tamás*)

Jean-Pierre Daubigney: A vállalat belső munkapiaca

(Revue d'Economie Politique,
Párizs, 1979. szeptember-október)

A munka adásvétele a munkapiacokon történik. A munkát vásárló cég szempontjából van külső és belső munkapiac. Az utóbbi időben a belső munkapiacról számos tanulmány készült.

A belső munkapiac elmélete feltételezi a képesítést, valamint a vállalati saját belső képzés megvalósulását is. A munka árát mind a külső, mind a belső munkapiac befolyásolja.

A technológiai fejlődés új vonása, hogy meghatározott cégek termelési eljárásai az adott cégek sajátjai, másutt nem alkalmazzák őket. Az egy-egy cég által igényelt munkaerő-minőség tehát nem azonos a más cégek által igényel-

tekkel. Emiatt elkerülhetetlen a vállalatok dolgozóinak a vállalatok által irányított szakmai képzése, amelynek költségét a cég viseli, és amelynek tartalmát meghatározza, függetlenül attól, hogy a képzés a cég kebelében történik-e, vagy sem.

Avégett, hogy a munkaerő tulajdonosát (a dolgozót) ösztönözzék arra, hogy alávesse magát a képzési folyamatnak, anyagi ellenértékkel kell őt kárpótolni. A képzett dolgozónak jobb bért kell kapnia, mint a képzetlennek. Amelyik cég ezt nem fizeti meg, nem jut munkaerőhöz.

Ha azonban a dolgozó szakmai képzettsége specifikus, ha csak egy adott cégnél hasznosítható, akkor nincs biztosíték arra, hogy a dolgozót kárpótolják. Az ilyen képzettség nem váltható át, nem ösztönzi a munkaerő tulajdonosát az adott sajátos ismeretek megszerzésére, ezért a képzés költségeit kénytelen a cég viselni.

A cégek nagy része saját munkaerőtoborzást folytat. Ezen az értendő, hogy bizonyos munkahelyeket a cégnél már alkalmazásban levő dolgozók át-helyezése vagy előléptetése útján töltenek be. Ez elsősorban a különleges technológiát alkalmazó cég számára előnyös, mert így jelentősen csökkenthető a képzési költségek.

Az előző munkahely ugyanis egyben kiképzést nyújt a következőhöz, ezért gazdaságos. Belső toborzás esetén a cég megtakarítja a munkaerő kiválasztásával járó költségeket is.

A technológia sajátos volta és ennek következménye, a sajátos képzettség, a konkurrensok szempontjából különleges struktúrát jelent, és egyben létrehozza a cég belső munkapiacát.

Azt lehetne gondolni, hogy a munkaerőt keresők között e tekintetben nincs konkurrencia, hiszen az a cég, amelynek egy adott minőségű munkára van szüksége, nem verseng más vállalatokkal a munkaerő piacán.

Ez a megfontolás azonban csak kivételesen ritka esetekre érvényes, amikor a dolgozó kizárólag olyan képességekkel rendelkezik, amelyeket egy adott cégnél tud csak hasznosítani. Ha azonban olyan képességekre is szert tesz, amelyeket más cég is felhasználhat, ak-

kor a munkaerőt kereső cég versenyben áll más vállalatokkal a munkaerő nem specifikus részének a „piacán”, vagyis a képzettség általános részének a megszerzését illetően.

A munkaerő-kínálat oldalán ugyanakkor a dolgozó az általános rész felkínálása tekintetében konkurrensé valamennyi más dolgozónak, akikkel képzettségének általános része tekintetében azonosítható.

A saját munkaerő-toborzást végző cégek béropolitikájának azt kell elérnie, hogy a dolgozó számára kívánatossá tegye az áthelyezést, az előléptetést, hogy a munkavállaló érdekében álljon a szükséges belső szakképzés elfogadása, továbbá hogy ne akarja elhagyni a céget. Ennek a béropolitikának ellensúlyoznia kell azt a tényezőt, hogy a dolgozó képzettségének általános része a külső munkapiacra is kelendő lehet. Ez határozza meg a vállalat által felkínálható minimális bért, amelynek legalább akkorának kell lennie, mint a külső piac más vállalatai által fizetett bér.

Ugyanakkor vállalaton belül is differenciálni kell a bérek vonatkozásában a hierarchia magasabb, illetve alacsonyabb lépcsőfokain elhelyezkedő állások között. Ez történhet ún. előléptetési-áthelyezési-képzési bérpótlékkal, amely elméletileg pozitív, negatív vagy közömbös hatású lehet, aszerint, hogy a belső kínálat kisebb, azonos nagyságú vagy nagyobb, mint a munkaerő iránti kereslet. A munkaerő abszolút értéke, vagyis a munkabér összege függ attól a különbségtől, amely a munkaerő-kínálat és a -kereslet között van, továbbá a kínálat bérrugalmasságától.

Végül a vállalatnak a munkahelyek stabilitására kell törekednie, és fel kell vértéznie magát a munkaerőmozgás negatív költségkihatásaival szemben.

A munkaerő alkalmazása a cég számára költségekkel jár (bér, szelektálási költség, toborzási költség, kiképzés az adott munkahely céljára). Ugyanakkor a munkaerő hozzájárul a cég értéktermelő tevékenységéhez, az ő munkájának is része van az eladásra kerülő termékmennyiség és a cég bevételei nö-

velésében. E hozzájárulást a dolgozó határtermékével mérjük. Az új munkaerő a cégnek kevesebbe kerül, mint amennyi értéket termel.

A cég amortizálja a szelekció, a toborzás és a kiképzés költségeit, és pedigg éppen a kifizetett bér és a dolgozó határterméke közötti különbözetből. A cég érdeke, hogy a dolgozó legalább annyi ideig maradjon a vállalatnál, ameddig alkalmaztatása nyereségesebb, mint a pótlása.

A dolgozó önkéntes kilépéséből adódó veszteség csökkentése végett a képzési, szelekciós, toborzási költségeket részben áthárítják rá — anélkül, hogy észrevenné. A betanulási idő alatt, valamint alkalmaztatása kezdetén a munkavállaló alacsonyabb bért kap, mint amekkora képzettségének általános része alapján a külső piacon megilletné őt. E csökkentett keresetért a cégnek később kárpótolnia kell őt, és pedigg a külső piacénál magasabb bérrel.

Az önkéntes kilépéstől való elriasztás és az alkalmaztatás stabilitása jegyében olyan intézkedések születnek, amelyek költségessé teszik a kilépést a dolgozó számára. Így stabilitásra ösztönöz az, hogy az alkalmaztatás kezdetén csökkentett keresetért a dolgozó szakaszosan végrehajtott béremelések formájában tornáztatja fel a normális szintre. Ez a kompenzáció csak évtizedek múlva, az utolsó szakaszban teljes. Az önkéntes távozás költségei a dolgozó számára annál nagyobbak, minél rövidebb a cégnél eltöltött ideje. A cégnél eltöltött éveket ezenkívül számításba veszik bizonyos nem pénzbeli juttatásoknál, amelyek önkéntes kilépés esetén elvesznek.

A belső munkapiac vázolt elmélete egy sor feltevésen alapszik. Hipotézis a technológia és a szakképzettség közötti összefüggés, valamint a belső munkapiac itt leírt működése is. Ez nem az egyetlen elmélet ebben a tárgyban, azonban eddig a legalkalmasabbnak tűnik a jelenségek magyarázatára.

(Ism.: *Kálmán Endréné*)

Herbert Giersch: A világgazdaság jövőjéről

(Aussenwirtschaft, Zürich,
1979. március)

A gazdasági fejlődést a tudásvágyból eredő kutatás, minden újnak az adaptálása és minden felhasználhatónak új terméké, illetve termelési eljárásá váló átalakítása mozgatja. Ez jellemzi a nyitott gazdaságokat.

Természetesen minden ország számára hasznos, ha nyersanyaglelőhelyei vannak, de hogy ezek a gazdasági prosperitáshoz nem elengedhetetlenek, arra a legjobb példa Svájc és Japán. A mérsékelt égöv éghajlata sokat ér, de kiküszöbölhető a trópusi meleg hátrányos hatása is, ha megfelelő légkondicionáló berendezések állnak rendelkezésre. Az anyagi tőke magas reálbértet tesz lehetővé, s anyagi tőke rendkívül gyorsan létrejöhet, mint ahogyan az például a Német Szövetségi Köztársaság újjáépítése mutatja. A fejlődésbeli hátrányok, elmaradások leküzdéséhez csak az a fontos, hogy az emberi tőke (beleértve a tudásvágyat és a cselekvőképességet) minél magasabb rendű, illetve gyors fejlődésre alkalmas legyen.

Enélkül hosszú távon még az olajlelőhelyek is értékelenek. Ez abból is kitűnik, hogy egyes országok esetében a gyarmatok kizsákmányolása sem válhat a növekedés alapjává. Ha ez nem így volna, a portugálok gazdagabbak lennének a svédekénél. Minden helyettesíthető: a gyarmatok, az anyagi vagy, még az éghajlat is. A jólét tényezői közül egyedül az emberiség teremtette szellemi tőke nem helyettesíthető.

A világgazdaság növekedési ütemét a gazdag országokban végbemenő növekedés határozza meg. A rövid lejáratú konjunkturális összefüggések vonatkozásában ez a tétel mint a „három mozdony elmélete” vált ismertté. Ha az Egyesült Államok, Japán és az NSZK expanzív konjunkturapolitikát folytatnak, és ezáltal emelik termelési alapjaik kihasználtságát, akkor többet importálnak, és kevesebbet exportálnak. Ez azt jelenti, hogy a világ többi részén

nő a kereslet. Eltekintve az ez esetben jelentkező inflációs hatástól, amit a „három mozdony elmélete” a rövid lejáratú változatában nem vesz figyelembe, hosszú távra vonatkozóan ez az elmélet az összefüggéseket a feje tetejére állítja. Ha ugyanis a gazdag országok keresletének növekedése miatt teljesítménymérlegük passzívává válik, akkor a világ többi részéből több erőforrást szívnak magukhoz, vagy kevesebb erőforrást adnak át. A meg nem újítható erőforrások esetében ez hosszú távon végzetes lehet. A megújítható erőforrások esetében pedig azt jelenti, hogy kevesebb tőkét exportálnak olyan országokba, amelyekben a tőke szűkösen áll rendelkezésre a munkához viszonyítva. Így a gazdag országok egyre gazdagabbak, a szegények pedig egyre szegényebbek lesznek. Habár a nyersanyagot szállító országok nagyobb exportbevételekhez jutnak, miközben cselekedéseik előnyösebbé válnak, arra kényszerülnek, hogy mindig csak nyersanyagot termeljenek és exportáljanak.

Amint tehát a „három mozdony elméletét” nem a kínálat, hanem a kereslet oldaláról vesszük szemügyre, olyan orvosság válik belőle, amely csak átmenetileg segít, hosszú távon vakká tesz mindennel szemben, ami a növekedést és a növekedéshez szükséges struktúraváltozást elősegíti.

Felmerül a kérdés, hogy szükséges-e további növekedés, és ha igen, úgy milyen formában. Ennek a megválaszolásakor arra is figyelemmel kell lenni, hogy bár a fejlődés lelassulása normálisnak tekinthető, a beruházási kedv csökkenése miatt a munkanélküliség veszélye fenyeget. Ez arra vezethetne, hogy az emberek nem dolgozhatnának annyit, amennyit szeretnének. Ilyen körülmények között ésszerűsíteni kellene a munkát, hogy mindenkinek jusson belőle, olyannyira, hogy esetleg az állam kizárólagos jogává válhatna a munka elosztása. Ezt az elképzelést „nulla végösszeg”-mentalitásnak nevezik. Ez a rendszer ugyanúgy, mint a középkori céhrendszer vagy az élelmezésről alkotott koncepció, nem arra irányul, hogy újat teremtsen, hanem a meglévő tulajdonviszonyok megóvására, a piacok begubózására, a rendelkez-

zésre álló javak felosztására, az újrafelosztás igazságosságára törekszik. Ez szinte természetes minden olyan esetben, amikor a jövő kevés eséllyel kecsegtet. Minthogy ez a gondolkodásmód megbénítja a növekedést, ördögi kör alakul ki, amelyben már nehéz elválasztani egymástól az okokat és a következményeket.

A hatvanas években Európa centrumában utolérési folyamat ment végbe, részben Európa perifériájának terhére, amely emberi tőkét adott át a centrumnak a vendégmunkások képében. Ma ezek a perifériák gyorsabban fejlődnek, mint az előregedett Európa-centrum. Az EGK kiterjesztése ezt a folyamatot még fokozhatja, de az is lehetséges, hogy ez védekező reakciókat vált majd ki Európa magjában.

A defenzív reakciók veszélye annál kisebb, minél inkább sikerül az Európa központjában levő érett országoknak egy új növekedési politikát megvalósítani, vagyis az emberi tőke teljes termelékenységét potenciálját kihasználni. Az innovációra mindenképpen szükség van, mert új munkahelyeket csak ez teremt, és pedig olyan javak előállításában, amelyek luxuscélokot szolgálnak. Az innovációs nyereségek-ből azonban bizonyos rész jut a munkavállalóknak is.

Innovációs verseny alakulhat ki a lakásépítésben, mert ezen a területen még nincsenek kihasználva a lehetőségek. További innovációra nyílik mód sok műszaki cikk miniaturizálásában, az energiatakarékosságban (mind fűtési, mind szállítási-közlekedési, mind egyéb területen), új energiaforrások kiaknázásában (nap-, geotermikus, tengeri energia), a nyersanyagok újrafelhasználásában, a tengerfenéken folytatandó bányászathatban, a környezetvédelemben, a távközlésben, az irdoi munkában stb.

A vállalkozók, akik a nemzetközi verseny során nem bújhatnak ki sem a termék-, sem a technológiai innováció alól, csak a jövedelmük csökkenése és a „helyi” innováció között választhatnak. A „helyi” innováció nem más, mint az anyagi és az emberi tőke eddigi formáinak kombinációja más országok olcsóbb munkaerejével és „helyi” minőségével.

Az egy országon belüli „helyi” innovációk infrastrukturális beruházásokat, kisebb környezetvédelmi követelményeket és alacsonyabb munkabéreket jelentenek. A „helyi” innovációkra főleg akkor kerül sor, ha a centrumban túlszűfoaltság, túlzott környezeti megterhelés keletkezett, vagy ha a hagyományos iparágakat a kevésbé fejlett országok támasztotta verseny fenyegeti.

A harmadik világ országai az ezredfordulóra a világ ipari termelésének 25 százalékát akarják adni a jelenlegi 7 százalék helyett. Ennek következményei óriásiak a mai fejlett ipari országok gazdaságára. A fejlett országokban csak azok az iparágak maradnak versenyképesek, amelyek a legtöbb és legmagasabb rendű emberi tőkét adják a felhasználó nyersanyaghoz.

Ezen világgazdasági irányzat ellen vámsorompókkal védekezni végzetes hiba lenne. Minthogy a fejlődést visszatartani nem lehet, a gazdag országok számára csak egy út marad: *a megelőző alkalmazkodás*. Ennek a gazdaságpolitikának az irányvonalait kell mielőbb kidolgozni.

Az erőforrások világgazdasági elosztásával kapcsolatban a helyzet a hatvanas évekhez képest megváltozott. Az akkor szilárd dollár fejében az Egyesült Államok javakat, szolgáltatásokat és jogokat tudott vásárolni. A keynesi foglalkoztatáspolitikája is magas import-hajlamot fejlesztett ki az Egyesült Államokban. Európa és Japán termelési szerkezete az USA importigényeihez igazodott.

Jelenleg sok a felesleges dollár a világgazdaságban, nem csökkent az Egyesült Államok importigénye és Európa, valamint Japán exportképessége. Ugyanakkor a harmadik világnak, beleértve Latin-Amerikát, erőforrásokra van szüksége, hogy munkahelyeket teremtsen. Az erőforrásokat tehát a harmadik világba kell áramoltatni, és pedig „testre szabott” formában, vagyis nem tőkeigényes, hanem munkaerő-igényes technológiák továbbadása révén.

Minthogy nem országok közötti ajándéka ckiokról, hanem magángazdasági ténykedésről van szó, gondoskodni kell

az erőforrástranszfer ellentételezéséről, illetve megfelelő biztosítékokról is.

Az Észak—Dél ellentétet csak minden érdekelt fél számára hasznos együttműködéssel lehet feloldani. Ez a „nulla végösszeg”-mentalitás felszámolásának egyetlen útja.

(Ism.: *Kálmán Endréné*)

David Clutterbuck: A rövidebb munkaidő előnyei és hátrányai

(International Management,
Berkshire, 1979. július)

Sok fejlett ipari országban az elmúlt évtizedekben jelentős mértékben csökkent a dolgozók munkaideje. Az NSZK-ban az 1953. évi 48 órától 1978-ra 40,2 órára, Nagy-Britanniában 1956 és napjaink között 44,6-ról 39,9 órára szállították le a kötelező heti munkaidő órák számát.

A csökkenés időközönként és rendszerint a szakszervezetek nyomásának köszönhetően ment végbe; az utóbbi időben ismét fokozódik az erre irányuló követelés.

Ausztráliában az elektromos ipar dolgozóinak a jelenlegi 40 órás heti munkaidő 37, a nyolcvanas évek közepére pedig 35 órára történő csökkentésére irányuló mozgalma elkeseredett vitát váltott ki a szakszervezetek és a kormány, illetve a helyi hatóságok között. Egyiptomban és Japánban egyre türelmetlenebbül követelik a heti munkanapok hatról ötre történő csökkentését. A párizsi értékpapírtőzsde a minap bezárt, mert 2300 alkalmazottja sztrájkba lépett; követeléseik között szerepelt a heti munkaidő 35 órára való leszállítása is.

A beavatottak közül sokan úgy vélik, hogy a munkaidő csökkentésére irányuló fokozódó nyomás indítékai jelenleg alapvetően különböznek a korábbiaktól. *Robert Harrison* angol szakszervezeti kutató szerint korábban a követelések időben egybeestek a gazdasági fellendülés időszakával. A dol-

gozók megpróbálták a munkaidő lerövidítésével nagyobb részt szerezni az általuk megtermelt nagyobb jövedelmekből. A jelenlegi nyomás, ha lehet, még erőteljesebb, mint bármikor, miközben az iparnak az alacsony jövedelmezőség miatt egyre kevésbé van módjában eleget tenni a követeléseknek. Ennek a nyilvánvaló ellentmondásnak az oka az, hogy a fejlett ipari országok szakszervezetei úgy vélik: a munkaidő csökkentése fontos lépés lehet a jelenlegi magas szintű munkanélküliség leküzdésére. A nyugat-európai vasutaszakszervezetek például megállapították, hogy a 35 órás munkahét bevezetésével 150 ezer új munkahelyet lehetne teremteni.

A munkáltatók szervezetei azonban sok országban úgy érvelnek, hogy az esetek többségében ennek éppen az ellenkezője következne be. Nagyfokú leegyszerűsítésnek minősítik azt az egyenletet, amely szerint 20 munkás munkaidejének 5 százalékos csökkentése egy új munkahely teremtésével egyenértékű. Valójában a munkaidő leszállítása megnövelné a bérköltségeket, csökkentené a jövedelmezőséget, és ezáltal csökkenne a gazdasági növekedés üteme. A lassúbb gazdasági fejlődés miatt pedig még kevesebb munkahely jutna a munkanélkülieknek. A megnövekedett bérköltségek miatt sok vállalatnál — amelyeknél ez jelenleg még nem gazdaságos — bevezetnék, illetve kiterjesztenék az automatizálást.

Az angol munkáltatók szövetségének becslése szerint a 38 órás munkahét 2—3 százalékkal növeli meg a bérköltségeket; a 35 órás munkahét költségnövelő hatása 6—8,5 százalékos lenne. A műszaki jellegű ágazatokban mindez 14—20 százalékot tenne ki. Más érvek szerint a szakszervezetek számfutásaikban figyelmen kívül hagyják a munkaerő szakképzettségi struktúráját. Sok ágazatban már most is hiány van egyes szakemberekben; ez a helyzet csak romlana, tovább csökkentve ezzel a termelékenységet. Feltehető továbbá, hogy a napi munkaidő csökkentése növelné a dolgozókra nehezedő stresszhatást. Egyre kevesebb lehetőség lenne munka közben szünetek tartására. A vállalatok egyre inkább „olimpiai vá-

logatotthoz" fognak hasonlítani, ahol a 25 és 55 év közötti, legkiválóbb munkakerők kapnak helyet, figyelmeztet *Terriet* professzor, a nyugat-németországi kesseli egyetem tanára.

A nyugatnémet orvosok szövetsége nemrégiben megállapította, hogy a munkanap egy órával történő megrövidítése sokkal kevésbé hasznos a munkavállaló szempontjából, mint az évi szabadság meghosszabbítása.

Mindezekről az érvektől eltekintve is, a munkáltatók mindeddig alig reagáltak a szakszervezetek fokozódó követeléseire. Bár a vállalatok jelenleg még kitarthatnak, a nyolcvanas évek elején azonban kénytelenek lesznek beadni a derekukat. A technológia jelentős, a foglalkoztatottság szintjére csökkentő hatást gyakorló változásai és az alacsony növekedési ütem következtében egyre nehezebben lehet majd ellenállni azoknak a követeléseknek, amelyek a meglevő munkalehetőségek munkavállalók közötti megosztására vonatkoznak — állítja egy angol egyetemi kutató.

Már most is vannak nemzetközi szintű törekvések a Közös Piacon belül a munkalehetőségek bizonyos fokú megosztása tekintetében. Kormányképviselők, ipari és szakszervezeti vezetők jöttek össze Belgiumban, hogy megvitassák, milyen gyakorlati lépéseket lehetne tenni.

Az e tárgyban készült tanulmányok sora igazolja, hogy a helyzet sokkal összetettebb annál, mint ahogy azt bármelyik fél feltünteti. A nyugatnémet gazdaságkutató intézet, a WIFO elemzése szerint például az ipari munkahelyeknek csak 10 százaléka alkalmas arra, hogy több műszakban vagy részidőben foglalkoztatottakkal legyen betölthető. A vizsgálat azt is kimutatta, hogy a munkaidő 5 százalékos csökkentésére a vállalatok 54 százaléka a túlórák számának növelésével reagálna. Mintegy 45 százalék ésszerűsítési programot vezetne be, 24 százalék megváltoztatná a munkamódszert, 19 százalék csökkentené a részidőben foglalkoztatottak számát, 18 százalék a teljes időben foglalkoztatottak számát építené le, 9 százalék termelésének egy részét külföldre telepítené. Sokan ezen

lehetőségek együttesét alkalmaznák. A vizsgált vállalatok számításai szerint csak 2,5 százalékkal növelnék alkalmazottaik kieszését a rövidebb munkaidő okozta kiesés kiegyenlítésére.

A Közös Piac illetékes intézménye 1977-ben felmérte, vajon a munkások rövidebb munkaidőt vagy több fizetést akarnak-e inkább. A megkérdezettek több mint a fele a rövidebb munkaidő mellett szavazott. Egy kaliforniai vizsgálat hasonló eredményre jutott. Ahol már bevezették a rövidebb munkaidőt, a dolgozók szempontjából kedvező és kedvezőtlen tapasztalatok egyaránt vannak. Belgiumban például országos intézkedéssel 38 órára szállították le az olajfinomítók dolgozóinak heti munkaidejét; a konkrét végrehajtást az egyes vállalatokra bízta. Ennek során például egy vállalatnál a napi munkaidőt 24 perccel csökkentették. Egy másik finomítónál viszont 12 újabb pihenőnapot vezettek be.

Annak ellenére, hogy a munkaidő lerövidítése a szakszervezetek szerint a munkalehetőségeken való osztozkodás legnépszerűbb módja, nem az egyetlen számításba vehető módszer. Ez egyébként a vállalatok számára egyben a legkevésbé vonzó alternatíva is. Az NSZK-ban például az IFO szerint a vállalatok inkább hosszabb szabadságot biztosítanak dolgozóiknak, vagy csökkentenék a nyugdíjkorhatárt. Egy 1977-ben végzett IFO-felmérés azonban arra is fényt derített, hogy igen kevés vállalat ellensúlyozná a hosszabb szabadságot új munkaerő felvételével. A cégek 58 százaléka nyilatkozott úgy, hogy szabadságon levő dolgozóikat racionalizálási program kidolgozásával kisorsolják meg helyettesíteni. Hasonló véleményen voltak a nem ipari ágazatok, tehát a bank-, a biztosítási, a kis- és nagykereskedelmi szektor képviselői is.

A meglévő munkahelyeken történő osztozkodásra a legtöbb esély a túlórák számának csökkentésében van — véli az oxfordi egyetem egy kutatója. A Közös Piac megbízásából készült felmérések is ezt igazolják. Ezek szerint például, ha Angliában az összes fizikai dolgozó heti 40 órát dolgozna túlórák nélkül, akkor a felszabaduló munkaórák száma meghaladná a jelenleg munka

nélkül tengődők számára szükséges munkaórák számát. Néhány országban máris törvényt hoztak a túlórák számának korlátozására. Ezek azonban nem túl népszerűek a vállalatok szempontjából, mivel a túlóra a legrugalmasabb eszköz a piaci kereslet és a rendelkezésre álló munkaerő összehangolására.

További lehetőség, amely megfelelően rugalmas módszer a munkáltatók szempontjából is, „kutatóév” lehetővé tétele a munkások számára. Egyes jelek szerint egyre inkább kezd tért hódítani ez a gondolat. *Josef Stingl*, a nyugatnémet Szövetségi Munkaügyi Hivatal vezetője szerint két év „kutatóév” mindenki számára, aki erre igényt tart, biztosítható lenne karrierje derekán. Az ezzel kapcsolatos költségek egy részét egy újonnan alapítandó állami biztosító társaság fedezhetné. *Stingl* becslése szerint az NSZK-ban évente mintegy 100 ezer ember venné igénybe ezt a lehetőséget, ugyanennyi helyet szabadítva fel a munkanélküliek számára.

Még merészebb javaslattal él a svéd fémmunkások szakszervezete. Főtitká-

ra szerint 40 óras lenne a munkahét a fiatalok és egyedülállók számára; 25 vagy 30 óra azoknak a szülőknek, akik kicsi gyermekeket nevelnek és mindkét fél dolgozik; majd ismét 40 órát kellene dolgozni hetente, és ahogyan a dolgozó idősebbé válik, 30, 20, majd végül 0 lenne a kötelező munkaórák száma. Újabbán egy svéd törvény lehetővé teszi, hogy a kisgyermekes szülők rövidebb munkaidőben dolgozzanak; az NSZK-ban pedig egy, a munkáltatók és a szakszervezetek között létrejött megállapodás alapján a dohányiparban a 60 éves és ennél idősebb dolgozók számára lehetővé teszik a 20 óras munkahetet.

A jövőben a munkáltatók és a szakszervezetek között a munkaidő hosszára vonatkozó vitában egyre inkább előtérbe kerül majd a munkaidő beosztása, és háttérbe szorul a tényleges munkában eltöltött idő hossza — állítja *Teriet*, s úgy véli, hogy a rövidebb munkaidőért folytatott jelenlegi harc minden bizonnyal az egyik utolsó, klasszikus formában vívott harc.

(Ism.: *Láng Erzsébet*)

Pálos István—Arányi Emil:

SZOLGÁLTATÁSOK MAGYARORSZÁGON

(Időszerű közgazdasági kérdések sorozat)

Pálos István, a könyv első részének a szerzője jelentős mennyiségű nemzetközi és hazai anyagot összegyűjtve ismerteti a szolgáltatások fogalmával, osztályozásával, továbbá a szolgáltatások alakulásának nemzetközi trendjeivel kapcsolatos álláspontokat. Széles statisztikai bázisra támaszkodva történeti áttekintést nyújt a szolgáltatások magyarországi helyzetéről a századfordulótól napjainkig. Részletesen elemzi a szolgáltatások iránti kereslet és kínálat meghatározó tényezőit. A könyv második része — *Arányi Emil* munkája — a szolgáltatási blokkból kiemelve részletesen ismerteti a lakossági javító-karbantartó és személyi szolgáltatásokat a szervezettől kezdve a tervezésig és a szabályozásig. A szerzők a magyar közgazdasági szakirodalomban ez ideig feldolgozatlan témát elemeznek tudományos igényességgel. A tevékenységét és irányítását tekintve nagyon heterogén terciér szektorról teljes körű képet adnak. Könyvük egy részét segíti napjaink gyakorlatát, másrészt kiindulási alapja lehet további kutatásoknak.

Kb. 230 l., füzve kb. 40,— Ft (Sajtó alatt)

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

V. P. Maszlennyikov: A szövetkezeti mozgalom szerepe az afro-ázsiai országok társadalmi-gazdasági fejlődésében

(Rol kooperatyivnovo dvizsenyija v szocialno-ekonomiceszkom razvityii afro-aziatszkih sztran)

Ekonomika, Moszkva, 1978. 208 l.

A legutóbbi években szembetűnően megélnék az érdeklődés a fejlődő országok szövetkezeti mozgalmának kérdései iránt. Sok neves tudós és szakértő számos említésre méltó publikációt jelentetett meg az idevágó kérdésekről. Ezek sorába illeszkedik be V. P. Maszlennyikovnak, a Moszkvai Szövetkezeti Intézet rektorának könyve.

Amint ezt a könyvhöz írott előszóban világossá teszi, a szerző azért választotta témájául a szövetkezeti mozgalmat, mert — másokhoz hasonlóan — úgy tekint rá, mint a társadalmi és gazdasági élet fellendítésének lehetőségére a gyarmati sorból felszabadult, a nemzeti függetlenség és a fejlődés útjára lépett afrikai és ázsiai országokban. Ezekben a fiatal nemzeti államokban fontos feladat a függetlenség erősítése gazdasági és politikai síkon egyaránt s az új társadalmi struktúra kialakítása, amely lehetővé teszi a harcot a haladásért, az imperializmussal szemben. Jelenleg ugyanis a világ lakosságának mintegy a $\frac{2}{3}$ -a él a fejlődő országokban, viszont messze elmarad ettől az aránytól mind az ipari, mind a mezőgazdasági termelésük. Az ENSZ hivatalos felmérései szerint az afro-ázsiai országokban csaknem 800 millióan éheznek. Súlyosbítja a helyzetet, hogy a népesség növekedésének üteme jelentősen meghaladja a mezőgazdasági termelését, továbbá az eladósodás és az infláció is fokozódóan veszélyezteti ezekben az országokban a gazdasági életét.

Hogyan számolható fel az elmaradottság? Hogyan lehet meggyorsítani a társadalmi-gazdasági fejlődés folyamatát? Ezeknek a mindennél fontosabb, életbevágó kérdéseknek a megoldásához nyújthat jelentős segítséget a szóban forgó országokban a szövetkezeti mozgalom, amelynek napjainkban csaknem 220 millió tagja van. A szövetkezeti mozgalom igen fontos szerepet játszhat a fejlődő országok infrastruktúrájának fejlesztésében, s egyidejűleg a lakosság különböző cikkeivel való ellátásának javításában.

A szerző részletes áttekintést nyújt a szövetkezeti mozgalom társadalmi és gazdasági szerepéről az egyes fejlődő országokban, s ismerteti a különféle szövetkezeti típusok kialakulását és tevékenységét. Könyve hasznos eligazítást nyújthat mindenkinek, aki érdeklődik a fejlődő országokban végbemenő társadalmi változások iránt, s különösen a szövetkezeti oktatás és továbbképzés előadóinak, a nemzetközi szövetkezeti kapcsolatokban érdekelt szakembereknek. Hatékony segítséget jelenthet a könyv azoknak a szövetkezeti szférán kívüli kutatóknak és oktatóknak is, akik az afro-ázsiai népek és nemzetek társadalmi és gazdasági életének alakulásával bármilyen vonatkozásban foglalkoznak.

A könyv hat fejezetből áll.

Az I. fejezet az ázsiai és afrikai fejlődő országok szövetkezeti mozgalmának induláskori körülményeit és kezdeti próbálkozásait, eredményeit tárgyalja.

E mozgalmak több országban (India, Szíria, Thaiföld, Algéria, Tanzánia,

Ghana, Zambia stb.) már a gyarmati függőség és elnyomás éveiben megindultak. Később, a gyarmati függőségből való felszabadulás után, e mozgalmak fejlődése felgyorsult. Jól szemléltetik ezt az India, Sri Lanka és Uganda szövetségi mozgalmát bemutató statisztikák.

A szövetségi szervek működésére jelentős hatást gyakorol a társadalom szerkezete, például a parasztgazdaságok nagyság szerinti megoszlása. Fontos tényező továbbá a nemzeti értelmiség és a haladó pártok összefogása a reakciós egyházi és a gazdagparaszi ellenállással szemben. Marxtól, Engelstől és Lenintől vett idézetek mellett gyakran hivatkozik a szerző a nemzeti függetlenségi mozgalmak vezetőinek e kérdésekkel kapcsolatos állásfoglalásaira.

A II. fejezet az állam és a szövetségi szervezetek közötti kapcsolatokat tárgyalja.

A szövetségés ösztönzésére — mutat rá a szerző — több fejlődő országban (például Szíriában, Kenyában, Irakban, Burmában, Tanzániában, Indiában, Líbiában) állami törvényeket hoztak, külön intézkedéseket tettek, speciális szerveket és anyagi alapokat létesítettek.

Azokban az országokban, amelyek a kapitalista fejlődés útját járják, az állam általában korlátozza, visszaszorítja a tevékenységi körüket, sőt gyakran felosztatja vagy alapvető politikai kérdések eldöntéséből kizárja őket. Ez történt Indonéziában, Thaiföldön, Jordániában, a Jemeni Arab Köztársaságban, Törökországban (ahol pedig az első szövetséget már 1863-ban megalakult!). Az állami adópolitika, a magántőke és főként a transznacionális monopóliumok állami védelme súlyos teherként nehezedik a szövetségek gazdasági tevékenységére. Politikai tevékenységüket pedig arra hivatkozva korlátozzák vagy tiltják, hogy a szövetséget nem polittizáló szervezet.

A szocialista fejlődés útját választó országokban viszont az állam hatékony támogatásával dinamikusan fejlődnek a szövetségek, elősegítve a nemzeti felemelkedést. Folyamatosan szélesedik a tevékenységi körük, új szövetségi formák meghonosítására kerül sor. Így van ez Algériában, Irakban, Burmában, a Jemeni Népi Demokratikus Köztársaságban, Tanzániában. Ezekben az országokban a szövetségek jelentős részt vállalnak a társadalmi és gazdasági célok megvalósításában, és aktívan támogatják a kormány politikáját.

A III. fejezet témája a szövetségi tulajdon sajátosságai a fejlődő országokban.

Az állami és a szövetségi tulajdon kialakulásának — az országok hagyományainak, sajátosságainak megfelelően — többféle útja, formája létezik. A különbségeknél azonban jóval lényegesebbek a közös tulajdonságok.

Az állami és a szövetségi szektornak meghatározó szerepe van a tulajdonformák sokféleségéből eredő nehézségek leküzdésében. Nagyon fontos, hogy a szövetségi tulajdon ne legyen a kizsákmányolás folytatója, amint az néhány fejlődő országban történt. Alapvető különbség van a fejlődő országokban kialakított állami és szövetségi tulajdon, valamint a szocialista tulajdon között. A Szovjetunió baráti támogatást ad a fejlődő országok állami és szövetségi szektorának egyaránt. De természetesen fennmarad a magántulajdon is; versenyképességének erősítéséhez segítséget nyújtanak a kapitalista országok.

A fejlődő országokban alapvető fontosságú a mezőgazdasági termelés felendítése. Ennek feltétele a szövetségi tulajdon létrehozása és fejlődése az agrár népesség körében. A földterületek újrafelosztása elengedhetetlen, de számos egyéb intézkedésre is szükség van. A könyvnek ez a fejezete részletesen szól az egyes országokban hozott konkrét intézkedésekről, különösen a földtulajdon szabályozásáról és az agrárreformokról.

A IV. fejezet mutatja be a különböző szövetségi típusokat és működésüket. A gazdasági környezet különbözősége magyarázza, hogy míg Ázsiában a hitel-szövetségek, addig Afrikában az értékesítő-beszerző szövetségek voltak az első szövetségi típusok, s ezekből alakult ki később a többi típus.

Jelenleg a fejlődő országokban a szövetkezés fontosabb fajtái a következők:

1. *Értékesítő és beszerző szövetkezetek.* Főként mezőgazdasági termékek felvásárlásával és a termeléshez szükséges eszközök forgalmazásával foglalkoznak. Tagjaik zömmel kisparasztok. Egyaránt elterjedtek Afrikában és Ázsiában.

2. *Hitelszövetkezetek.* Lényeges szerepük van a különféle szövetkezetek és tagjaik közötti pénzügyi műveletek lebonyolításában, a pénzforrások átcsoportosításában, a termelés meghitelezésében, a krónikus mezőgazdasági tőkehiány leküzdésében. Főként Ázsiában működnek.

3. *Mezőgazdasági termelőszövetkezetek.* Az eredeti — a szövetkezés előtti — tulajdonjog megőrzésének foka szerint többféle válfajuk ismeretes. A kollektív gazdálkodáson keresztül fontos szerepet játszanak a mezőgazdasági munka termelékenységének növelésében, elősegítik a munkaerőforrások átcsoportosítását. Elsősorban a haladó társadalmi berendezkedésű fejlődő országokban alakultak ki.

4. *Több célú szövetkezetek.* Ilyen több szövetkezet funkcióját egyesítő szövetkezeteket általában az elmaradott területeken alakítottak ki a mezőgazdasági népesség többoldalú megsegítésére.

5. *Kisipari szövetkezetek.* Ezeket a helybeli kisiparosok, háziiparosok, kézművesek és kistermelők hozták létre. A helyi kistermelői, szolgáltatási, javítási igények kielégítésére, az ellátási nehézségek csökkentésére szolgálnak. Megtalálhatók Ázsiában, Afrikában egyaránt.

6. *Fogyasztási szövetkezetek.* Ez a legrégebb és a legnépesebb szövetkezeti típus. A fogyasztók keresletének jobb és olcsóbb kielégítését segítik. A szövetkezeti oktatás és továbbképzés kiszélesítésére iskolai fogyasztási szövetkezetek is létesültek. Ezek jelentős szerepet játszanak a társadalmi átalakulás előmozdításában, a szövetkezeti eszme terjesztésében.

7. *Lakásszövetkezetek.* Ez a legfiatalabb szövetkezeti ágazat. Városi, illetőleg ipari településeken jöttek létre, tagjai munkások és értelmiségiek. A tulajdonjog és a lakáshasználat szerint több fajtájuk alakult ki. Legújabban falvakban is próbálkoznak a bevezetésükkel.

A felsorolt típusok mellett megemlíthetők az egészségügyi, illetőleg a malária leküzdésére alakult szövetkezetek.

A könyv V. fejezete részletesen ismerteti a fejlődő országok szövetkezeti szervezetei által végzett káderképzés rendszerét és társadalmi-gazdasági jelentőségét. A képzési skála az írástudatlanság felszámolásától a felsőfokú oktatásig tart.

A szövetkezeti szervezetek részére végzett szakemberképzésben figyelembe kell venni az adott ország oktatási rendszerét, az átlagos iskolázottsági szintet s az egyén képzettségét, továbbképzésének lehetőségét. Nagy jelentőségű a szövetkezeti tagok képzése és továbbképzése, az ifjúság bevonása a szövetkezetekbe speciális kézműves tanfolyamok szervezése útján. Az átfogó káderképzési programhoz jelentős anyagi eszközökre és jól felkészült oktatókra van szükség.

Ezért is értékes az a segítség, amelyet a szocialista országok nyújtanak a fiatal államok szövetkezeti kádereinek felkészítésében. A Szovjetunióban eddig 15 000 hallgató fejezte be, s jelenleg 13 500 folytatja tanulmányait. A Centroszozjusz intézetében évente 200 hallgató végez. A Szovjetunió támogatja a fejlődő országokban folyó oktatást is. Eddig 23 főiskolát és 24 technikumot építettek szovjet segítséggel.

A Moszkvai Szövetkezeti Intézetben afrikai, ázsiai és latin-amerikai barátaink a képzés mellett megismerkednek a szovjet szövetkezetekkel, személyes kapcsolatba kerülnek ezek tagjaival. Tapasztalataikat hazatérésük után jól hasznosítják. Hasonló tanfolyamokat a többi szocialista országban is szerveznek. Emellett rendszeresen küldenek szövetkezeti szaktanácsadókat a fejlődő országok szövetkezeti mozgalmának támogatására.

Nyugat-Európában és az Egyesült Államokban is folyik ugyan hasonló oktatás, de a végzett hallgatók többnyire nem térnek haza. Sőt, a szellemi tőke

elszívása otthon végzett szakembereket is érint. Az így okozott kár eléri a 10 milliárd dollárt.

A nemzetközi szervezetek (ENSZ, Nemzetközi Munkaügyi Szervezet, Szövetkezetek Nemzetközi Szövetsége) is tartanak fenn oktatási központokat a fejlődő országokban és fogadnak ösztöndíjasokat. Az SZNSZ évenként szemináriumokat rendez, és létrehozta az AGITCOOP munkacsoportját, amelynek feladata, hogy elősegítse és összehangolja a fejlődő országok szövetkezeti káderképzését, oktatókat és tananyagokat küldjön, tapasztalatokat, információkat adjon át.

Az utolsó fejezetben a szerző az egyenjogúságon és az együttműködésen alapuló kapcsolatokról ír. A szocialista országok baráti közössége és a felszabadult államok szövetkezeti szervezetei között kitűnőek a gazdasági, kereskedelmi kapcsolatok — állapítja meg —; ezeket a kölcsönös előnyök alapján alakították ki. Számos esetben szaktanácsadással, hitelnyújtással segítenek a szocialista partnerek.

A társadalmi-gazdasági kapcsolatok változatos formái alakultak ki: megállapodáskötések, küldöttségek cseréje, közös beruházások, információ- és tapasztalatcserék. Létrejöttek a szocialista országok szövetkezeti külkereskedelmi szervezetei, amelyek aktívan támogatják a fejlődő országok szövetkezeti mozgalmait. Közös érdekünk harcolni a tőkés monopóliumok által folytatott kizsákmányolás ellen, az új gazdasági világrendszer programjának megvalósításáért, az általános felemelkedésért — szögezi le a szerző.

A könyv meggyőzően bizonyítja, hogy a fejlődő országok gazdasági életében, különösen a mezőgazdaságban fontos szerep vár a szövetkezeti mozgalmakra a földreform véghezvitele, a falvak hitel- és áruforgalmának megszervezése, a munkanélküliség megszüntetése, a társadalmi problémák megoldása terén. Természetesen a nagybirtokosság és a gazdagparaszti réteg harcot folytat a szövetkezetek ellen. A szövetkezetek e harcát azonban támogatják a nemzeti kommunista és munkáspártok s a szocialista országok baráti közössége.

A szerző behatóan elemzi a fejlődő országok szövetkezeti mozgalmait, és példák, adatok tömegén érzékelteti fejlődésüket és szerepüket, s rámutat a gyorsabb fejlődés gátjaira is. Talán a szükségesnél kevesebbet foglalkozik a további teendőikkel; megállapításai e tekintetben túlságosan általánosak.

A könyv kétségtelen erénye a benne foglalt gazdag statisztikai és lexikális tényanyag. Az adatok sokfélesége azonban néhol nehezíti az objektív összehasonlítást. Az is hiányossága a könyvnek, hogy a szövetkezeti mozgalmakat, ezek eredményeit nem az adott ország gazdasági életébe ágyazta, hanem különállóan tárgyalja. Kevés olyan adatot tartalmaz, amelyből érzékeltetni lehetne a szövetkezeteknek a nemzetgazdaságok egészében betöltött helyét. Érdeme viszont a könyvnek az ügyes szerkesztés, a jól tagolt, érthető és ismétlésektől mentes kifejtés, továbbá a fejlődő országok csaknem mindegyikét felölelő illusztrációs anyag.

Durkó László

Simon Nora—Alain Minc: A számítógépesített társadalom

Statisztikai Kiadó, 1979. 139 l.

Érdekes tanulmány jelent meg a Statisztikai Kiadó jóvoltából alig egy évvel az eredeti után — Európában negyedikként — magyarra fordítva. A tanulmány, vagy ahogy szerzői, a két jeles francia közgazdasági-pénzügyi szakember saját munkáját nevezte: jelentés, a francia köztársasági elnök, Giscard d'Estaing felkérésére és számára készült, hogy a társadalom számítógépesítésével kapcsolatos gondol-

kodásmódot előrevigye, és nagyobb pontossággal határolja körül egy esetleg életre hívandó (kormány-) bizottság vizsgálódásainak körét.

Bár társadalmon itt napjaink és holnapjaink francia társadalmát kell érteni (a szerzők is hangsúlyozottan konkrét francia viszonyokról beszélnek), a tanulmány jó néhány megállapítása csak általános érvényvel és globális méretekben értelmezhető — vagy globális méretekben vitatható.

A szerzők hozzáállásával és fő mondanivalóival mindjárt a bevezetőben találkozunk. Ennek címe: „A francia válság és az informatika” is jól tükrözi a gyakorlatias és politikáló megközelítést. A válság gyökerét az importált energia jelentős és ugrásszerű drágulásában keresik, és az okok mélyén — a közgazdasági gondolkodás számára ugyan kissé misztifikáltan — *a civilizációs válságot* látják, amely a „hagyományos értékek közötti konfliktusokhoz, ... a hatáskörök ... megosztásához, ... a tudás és emlékezet szétválasztásához vezet”. (15. l.) A válság középpontjában a szerzők szerint a társadalom növekvő számítógépesítése áll, amely vagy elmélyíti azt, vagy pedig hozzájárulhat megszüntetéséhez.

Ezt a megállapítást arra alapozzák, hogy az eddig lezajlott technikai, technológiai forradalmak mind komoly társadalmi változásokkal jártak, és az „informatikai forradalomnak ... még szélesebb területeket átfogó következményei lesznek, ... mert egyesíti magában mindazokat a tényezőket, amelyek lehetővé tesznek és meggyorsítanak más fejlesztéseket”. (17. l.) Az informatikai forradalmat az olcsó és nagy teljesítményű kisszámítógépek robbantják ki. Ezek teremtenek alapot a tömeginformatikához, mely a jövőben az elektromossághoz hasonlóan át fogja itatni, be fogja hálózni a társadalmat. A számítógépek tömeges elterjedésén kívül ebben döntő szerepe annak van, hogy az eddigi elszigeteltség helyett a gépek összekapcsolva, kommunikációs hálózatokhoz csatlakozva fognak működni.

A számítógépeknek és a távközlésnek ez a szimbózsza, a távinformatika merőben új távlatokat nyit. E távlatok megismerésére a számítástechnika születésétől napjainkig húzódó fejlődési vonulat bemutatásával indulnak a szerzők. Megállapításaik a szakmabelinek nem sok újat mondanak. A teljesítmény nő, az árak csökkennek, a felhasználók köre bővül, a *hardware* és a *software* összefonódnak, az alkalmazások színskáája gazdagodik, a használat egyszerűsödik stb.

Érdekesebbek a távközlés fokozatos átalakulásáról kifejtett gondolataik. Az egyirányú, nem valódi kommunikációra, inkább csak informálásra szolgáló rendszerek (rádió, televízió) és a tényleges kommunikációt jelentő klasszikus távközlési rendszerek (telefon, távíró) eddigi tökéletes magukba zárttsága kezd felszakadozni. A digitalizálás terjedésével a különbségek tűnedeznek. Igaz, hogy az adóhoz képest szűkebb lehetőségekkel, de manapság már mód van visszajelzési lehetőségekre mind a rádiós, mind a televíziós hálózatokban. A televízió képe, a rádió hangja, az informatikai adatok vagy a telefonbeszélgetések éles megkülönböztetésének időszaka a végéhez közeledik.

A műholdak adatátviteli eszközként való alkalmazása utat nyit az igazán nagyméretű és globális informatikai hálózatok kialakításához. Ezek a villamos hálózatokhoz hasonló módon bármelyik fogyasztót azonnal és megfizethető áron olyan és annyi információhoz juttatják, amire és amennyire csak szüksége van. A jövőben az informatika a társadalom egészét átfogja, és beleolvad mindennapi életünkbe.

A technikai jellegű megállapítások mellett a politikai, társadalmi megfontolások is tág teret kapnak. A magyar olvasót meglepi, hogy például a tervezés, tervgazdálkodás jelentőségét hogyan értékelik a (szocialista gondolkodásának nem igen nevezhető) szerzők, pedig saját szavaikkal is „a jövő ilyen céltudatos, tervtől függő megvalósítása ... a legjobban meggyökeresedett szokásokat és ideológiákat helyezi hatályon kívül”. (23. l.) Ugyancsak érdekesek a jövőbeli (francia) államról szóló fejtegetéseik is. A szerzők szerint az állam rá fog kényszerülni, hogy „fenntartások nélkül vállalja hatalmi funkcióinak gyakorlását, és ... ne csupán egyik előkelő szereplő legyen a társadalmi színtéren”. (23. l.) Ez a társadalmi

színtér az, ahol meg kell küzdeni a jelen kihívásaival. Ez a fejezetcímként is szereplő kifejezés azoknak a problémáknak az összességére utal, melyeket a számítógépesítés és a számítógépesedés kapcsán a szerzők szerint meg kell oldani.

A kérdések felvetése természetesen a polgári demokratikus francia állam szemszögéből történik, és a válaszok is szigorúan e kereteken belül maradnak.

Az új informatika egyik lényeges következménye a termelékenység nagyfokú emelkedése. Az emiatt felszabaduló erőforrástöbblet hasznosításának lehetőségeit részletesen vizsgálják a szerzők. A foglalkoztatottság szempontjából úgy látják, hogy az automatizált információfeldolgozás egyre nagyobb elterjedése miatt a szolgáltató szférából és a nagyiparból a kapacitás növelése mellett is munkaerő fog felszabadulni, és hogy új munkahelyeket lényegében csak a jövőben létesítendő kis és középnagyságú ipari vállalatok fognak teremteni. A nagyobb termelékenység más oldalról viszont a külkereskedelem számára is nagyobb lehetőséget jelent. (Ezzel kapcsolatos gondolataik egyébként kísérletiesen megegyeznek a magyar népgazdaság gondjairól napjainkban hallható, olvasható hazai véleményekkel.) A foglalkoztatottság és a külkereskedelem ellentmondásainak feloldásához — állapítják meg a szerzők — az informatika szükséges, de nem elégséges eszköz. Bármiféle technológia határait sokkal inkább a társadalmi fejlődés szabja meg, mint fordítva.

Az egymásra hatások dialektikájáról sem feledkeznek meg a szerzők. Ezt tanúsítja a jelentés talán legizgalmasabb része, „A táv-informatika és a hatalom új eszközei” című fejezet. Ebben az informatika a szervezeteknek vagy általánosabban a kapcsolatok, viszonyok rendszerének meghatározójaként szerepel. Ez utóbbiak összességét nevezik a szerzők *kis hatalmaknak*, szemben a társadalom irányításának módozatait, *a piacot, a terveket, az osztályviszonyokat magába foglaló hatalommal*, ami kockán forog. A kis hatalmak vonatkozásában döntő fontosságú, hogy az eddigi, központosításra törekvő és azt elősegítő informatikával szemben a jövőben mód van más struktúrájú informatikára is. *E más* struktúrákat a szerzők az „osztott”, „decentralizált”, „önálló” jelzőkkel jellemzik. A struktúrák közötti választás szabad, az „új informatika elkerüli a sorsszerűséget... akarattól függ, és nem a korlátoktól”. (58. l.) Ez viszont azt jelenti, hogy mind a gazdasági, közigazgatási, mind a társadalmi csoportok, szervezetek rá vannak kényszerítve a számukra legmegfelelőbb kiválasztására, ami a tényhelyzeteket és az elért pozíciókat vonja kétségbe. Ez viszont veszélyezteti a mikrohatalmakat, és ily módon ellenállásba ütközik. Ez a lényege annak a gondolatmenetnek, amellyel a szerzők a társadalom bizonyos fokú ellenállását magyarázzák a növekvő számítógépesítéssel szemben.

Elgondolkodtató, bár részleteiben sok tekintetben vitatható a szerzők azon megállapítása, hogy az új informatika mennyiben változtatja meg a gazdasági szervezetek versenyképességét. Az elektronikus pénzkezelés, a helyfoglalási hálózatok és a romlandó élelmiszerek piacának számítógépesítési példáival bizonyítják az erőviszonyok megváltozását, az ebből fakadó összeütközéseket, melyek végső soron a „nagyok” és a „kicsik” ellentétében csúcsosodnak ki, szerintük a nagyok kárára és a kicsik előnyére.

Hasonló gondolatmenettel elemzik az informatika új lehetőségeinek határait a különböző társadalmi csoportokra, kiemelten az orvosi és oktatói testületekre vonatkozóan.

Okfejtésük különösen az egészségügy vonatkozásában tűnik megalapozatlannak. A szakosodás szétrebbantásával, az orvos és az asszisztens közötti határ elmosódásával, a szakmai tevékenység csökkenő színvonalával számolnak, a szolgáltatásokban és a társadalmi hierarchiában szerényebb pozíciót jövendölnek az orvosok számára.

Az oktatásüggyel kapcsolatos jövőképüket maguk a szerzők is hipotetikusnak minősítik. Bár úgy tartják, hogy a tanulók képzése nem korlátozódik egyszerűen a szakinformációk átadására, és semmiféle gép nem helyettesítheti az oktató és

oktatott közötti vitákat, beszélgetéseket, mégis alapvető változásokat várnak a számítógéptől. A szakoktatás és a tudományos képzés merev hierarchiája megszűnik, a mechanikusabb pedagógiai feladatokat alacsonyabb képesítésű vagy képzés nélkül oktatószemélyzet fogja ellátni, és a társadalom egésze el fog jutni addig a pontig, hogy önmagát alakítsa.

Az új informatikának a szakképzettségre általában gyakorolt hatásáról ki-mondottan falanszter hangulatú vázlatot kapunk.

Rímelt erre az okfejtésre az informatika és a szabadság viszonyának elemzése. A „nyilvántartásba vételből” fakadó antidemokratikus tendenciák a szerzők szerint megfelelő ellenhatáskörök biztosításával és a titoktartás intézményesítésével ellensúlyozhatók. Felhívják viszont a figyelmet azokra a veszélyekre, melyeket általában a modern irányítási módszerek rejtenek magukban. Szerintük ezek leginkább a véletlen vagy szándékos zavarok iránti érzékenység megnövekedésében és a társadalmi szintér gyengébb szereplői számára az autonómia és a felelősségtudat elvesztésében jelentkeznek.

Külön fejezetet szentelnek a szerzők annak, hogyan nehezíti meg az új informatika a nemzeti függetlenség fenntartását. Ebben a részben áttekintik a számítógép- (és elektronikai) ipar világméretű fejlődését, és azt sommásan úgy ítélik meg, mint az amerikai ipar, azaz elsősorban a IBM befolyásának szűkítése irányába ható nemzeti törekvéseket. Ezek mára már befejezett harcok, melyek többé-kevésbé fejlett műszaki potenciált, de egyenlőtlen exportteljesítményeket, az informatikai ágazatok egyenlőtlen fejlődését eredményezték egy sor országban.

A harc befejeződését a távinformatika megjelenése jelentette a téteteknek, a harc mezejének és a verseny jellegének átalakulásával, új ellentmondások születésével együtt. A szerzők szerint ezek részben az IBM és az egyes államok között, részben az IBM-en belül csúcsosodnak ki, mert „az államok nemtörődömsége olyan úrt teremtene, amelyet rövid időn belül betöltene az IBM spontán dinamizmusa”, viszont (az IBM) „hatáskörének a közigazgatás területére való kiterjesztése ... ellenállást váltana ki, és rossz útra terelné kereskedelmi hatékonyságát”. (72. l.)

A nemzeti függetlenség zálogát a szerzők a távinformatika hálózataiban látják, és véleményük szerint az államoknak arra kell törekedniük, nehogy egy (az IBM), esetleg néhány, kartellbe tömörülő vállalat tartsa kézben őket. Fontos szerepet játszhat ebben a szabványosítás, mely az egyes vállalatok vagy nemzeti intézmények kezéből nemzetközi szervezetek fórumaira bíz fontos döntéseket.

Megegedhetetlennek tartják, hogy akár a műholdak, akár az adatbankok vonatkozásában teljesen az Egyesült Államokra hagyatkozzék egy ország (Franciaország): az „amerikai adatbankokra hagyni ezen kollektív emlékek megszerzésének gondját... egyenlő a kulturális elidegenedésbe való beleegyezéssel.” (77. l.) Szorgalmazták tehát mind a nemzeti műholdprogram kidolgozását és végrehajtását, mind nemzeti adatbankok létrehozását mint a szuverenitás szükség-szerű feltételeit.

Az új informatika kihívásainak felvázolása után a szerzők megpróbálnak a maguk felvetette kérdésekre válaszolni, vagy legalábbis rámutatni azokra a támpontokra, amelyek segíthetnek a válaszadásban. Hosszasan foglalkoznak a távközlési intézmények francia rendszerével, melyet a szétforgácsolt felügyelet, a szabályozott hatáskör, de az összekuszált végrehajtás jellemez, és a kiutat egy Kommunikációs Minisztérium felállításában látják.

Az informatikai forradalom alapját képező számítástechnikai és távközlési ipar, a kutatások és a *software* szolgáltatások jelenlegi színvonalát és fejlesztési alternatíváit elemezve a szerzők arra a megállapításra jutnak, hogy a meghatározó tényező itt az, hogy az állam képes-e a számítógépesítés színterén az irányító szerepét játszani.

Tanulságos az, ahogy a közigazgatás számítógépesítéséről vélekednek. Példákkal illusztrált, nem túl hízelt képet festenek a francia közigazgatás számítógé-

gépesítésének eddigi történetéről. „Jelenleg nem működik egyetlen rendszer sem, melyet ne a 60-as évek vége előtt terveztek volna. . . Túlszaporodás és átfedés, az eszközök bősége az egyik helyen, kielégítetlen szükségletek máshol, és költségvetési igények mindenütt.” (109—110. l.)

Különösen veszélyesnek látják azt az egyenlőtlen fejlődést, mely a közigazgatás különböző szféráiban eddig is megmutatkozott. Azt mondják, hogy ha ez az elrendeződés továbbra is érvényben marad, akkor semmiféle politikai döntés vagy hatóság nem lesz képes a közigazgatás elkövetkező 20 évét más irányba befolyásolni.

Figyelemre méltó a gazdaságirányítással kapcsolatos elképzelésük. Eszerint az informatika a legellentmondóbb tervek megvalósításához bocsát rendelkezésre eszközöket, s irányítása egyenlő egy adott társadalmi modell kiválasztásával. Felvetik az állami mindenhatóság koncepcióját, melyet „napjainkban néhány szovjet közigazgász rendkívüli módon értékel”, ugyanakkor „Franciaországban senki sem merné dicsérni”, pedig sok probléma természetesen ehhez a megoldáshoz vezet. Alternatívaként a decentralizációt említik, mely az állam olyan átalakulását jelenti, melyhez „maga szervezné meg a saját jogairól való lemondást”, de ez „ellentmond a mélyebb megfontolásoknak”. (111. l.)

A polgári ideológiák talaján maradvá végül is ehhez a megállapításhoz jutnak: „élesen el fognak különülni a szükséges erővel érvényesített kincstári funkciók és a perifériára fokozatosan áttett közösségi funkciók”. (115. l.)

Hasonlóan korlátozottan, kissé naivnak tűnik a marxista filozófiában valamennyire is járatos olvasó számára a jelentés záró fejezete, mely a kissé távolabbi jövővel kapcsolatos kérdéseket vet fel, és — szándékosan — zömében megválaszolatlanul hagy.

A kérdések közös gyökerét az informatikának a termelékenység növekedésére gyakorolt hatásában látják, melynek eredményeként „az összeütközések tere fokozatosan kiterjed a társadalmi élet minden részére, a kulturális modell összes alkotóelemére”, például a nyelvre és a tudományra is. (118. l.)

A nyelv területén a számítástechnika hatására bekövetkező változások — az egyszerűsödés, a forma előtérbe kerülése a tartalommal szemben, a precizitás az árnyaltsággal szemben, a kodifikáló hajlam elterjedése — fokozni fogják a társadalmi csoportok szembenállását, a nyelv kulturális tétté fog átalakulni.

A tudás, a tények ismerete helyett egyre inkább a kutatásban-keresésben és a felhasználásban való jártasság fog számítani.

Érdekesen vetik fel a szerzők a társadalom rétegződése és a kulturális tényezők alakulása közötti kapcsolatot. Ezek a hatások a burzsoáziát a könyv, a „technokráciát” a közigazgástudomány, a szociológia, a pszichológia, a hatalommal összefüggő tudományok kialakulásához kötik. Hasonló jelentőségűnek látják a távinformatika megjelenését, aminek a következményeit azonban kiszámíthatatlannak tartják.

Egyaránt elutasítják a szóhasználatuk szerint liberálisnak, illetve marxistának mondott szemléletmódoknak megfelelő elemzéseket. Véleményük szerint az információs társadalom túllép a termelés világán, értékei bizonytalan kimenetelű versengés tárgyává lesznek, és kialakul a talaj nélküli, bizonytalan társadalom.

Ebből a sötétre festett világból, melyben a történelmet egyre több ember formálja, akik egyre kevésbé tudják, hogy milyen történelmet alkotnak, a kivezető utat a szerzők az információ társadalmisításában látják. Ettől várják, hogy kialakuljanak azok a mechanizmusok, „amelyek útján megvalósul a korlátozások és a szabadságjogok, az állami terv és az önálló csoportok törekvéseinek irányítása és összehangolása”, az állami terv és az önálló csoportok összekapcsolásával „a társadalom és az állam nem csupán elviselik, hanem kölcsönösen alakítják is egymást”. (128. l.)

Ennek a nem túl szépre kerekített utópisztikus társadalomnak a kialakulásához a szerzők szerint még hosszú idő kell. Befejezésül ezért teszik fel a költői kérdést: vajon a francia társadalom megkapja-e az informatika számára azt a haladéket, amelyre a felnövekedéshez szüksége van?

A kérdés végül is megválaszolatlan marad, ahogy az olvasóban is ottmarad a könyvet a kezébe adó kíváncsiság — kielégítetlenül.

Nagyobb baj, hogy nemcsak a kíváncsi laikus, de az — akár a számítástechnikát a jövőtől, akár a jövőt a számítástechnikától féltő — szakember szorongásait sem enyhíti a tanulmány. Lehet, hogy Simon Nora és Alain Minc éppen erre az egyre növekvő bizonytalanságra gondoltak, amikor jelentésük egyik fejezetének mottójául ezt írták:

„A válasz: igen, de bocsásson meg, mi is volt a kérdés?”

Koltai Tamás

A Magyar Tudományos Akadémia Munkatudományi Bizottsága és a Munkaügyi Minisztérium a vállalati munkaügyi tevékenység leírására kiírt pályázatának nyertes pályaművei a következők:

- I. díj — „Munkaügy rendszerszemléletben 79”
Deák János
NIM Ipargazdasági és Üzemszervezési Intézet
Budapest
- II. díj — „Mónika”
dr. Márton Ferenc
MKKE Ipari Üzemszervezési Tanszék
Budapest
- III. díj — „Vállalatszervezés”
Gyenes Gyuláné és Kecskeméti László
Dunai Vasmű Szervezési és Számítástechnikai Főosztály,
Dunaújváros
- „MTM”
Nagy Lajos
Ingatlankezelő és Közvetítő Vállalat
Zalaegerszeg
- Külön díj — „Emberközpontú, korszerű munkaügy”
Betyár Ferenc és Várkonyi László
TAURUS
Budapest
- „Kohász 14—00”
Szabó Károly és Mede Sándor
Salgótarjáni Kohászati Üzemek,
Salgótarján
- „Panoráma”
dr. Sibelka György
Panoráma Szálloda és Vendéglátóipari Vállalat
Eger

Budapest, 1979. december 20.

MTA Munkatudományi Bizottság
Munkaügyi Minisztérium

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

Тамаш Шаркэзи

Хозяйственное управление и право

В первой части статьи автор занимается ролью права и юридической политики в хозяйственном управлении. Он подчеркивает, что в случае более выраженного обеспечения специфических законов право можно было бы обеспечить более высокую эффективность хозяйственной политики. Для этого, однако, требуются определённые изменения и во внутренней системе права. Автор рассматривает государственно-административный характер хозяйственного управления и вносит предложения по его усовершенствованию. В отношении организационной структуры хозяйственного управления он предлагает уменьшить иерархический надзор над предприятиями и ввести многоканальную, по существу не иерархическую организационную систему. Далее автор занимается юридическим отражением экономических средств регулирования и правовыми условиями оперативных вмешательств. Он останавливается на возможных юридических средствах укрепления кооперации между предприятиями. В заключительной части статьи автор занимается отношением между правом и организационной системой предприятий, в связи с этим останавливаясь главным образом на организационных формах интеграции предприятий: анализируя правовое положение трестов, объединений и промышленных центров. В статье даются также предложения по усовершенствованию юридического регулирования руководства предприятий, а также их внутренней организационной структуры и деятельности.

Эрвин Жуффа—Эрвинне Жуффа

Изменяющиеся обстоятельства, растущие требования в сельском хозяйстве

Авторы в статье останавливаются на развитии сельского хозяйства, занимаясь анализом сложившегося положения, а также возможностями и задачами будущего.

Для развития последних двух десятилетий — в соответствии с потребностями — был характерен быстрый количественный рост. Однако почти тождественный рост производства и материальных затрат позволил лишь умеренное повышение чистой продукции.

Авторы детально анализируют рост материальных затрат. Они констатируют, что первостепенная причина этого обстоятельства состояла в замене живого труда прошлым. Развитие, индустриализация производства в растениеводстве оказались успешными, в животноводстве же привели к повышению издержек. Соответственно исследованиям авторов эффективность совокупных затрат показывает медленное улучшение. Повышение затрат на материалы компенсировалось экономией остальных факторами производства.

В последующие годы необходимо будет сдерживать повышение уровня затрат на материалы. Анализируя возможности этого, авторы приходят к выводу, что количественный рост необходимо и возможно базировать на улучшении удельных показателей производства. Наиболее благоприятные результаты может дать одинаковое и несколько более умеренное развитие растениеводства и животноводства.

В заключение в статье указываются условия выполнения задач, стоящих перед сельским хозяйством.

Андраш Кёвеш

Внешняя торговля Венгрии и СССР с развитыми капиталистическими странами — проблемы общие и различные

Автор обращает внимание на то, что проблемы, с которыми сегодня сталкиваются социалистические страны в торговле с развитыми капиталистическими странами, имеют общий корень, однако различное положение стран может иногда требовать различных решений и в вопросах торговли с Западом, в выборе наилучших методов увеличения экспорта.

Этот вывод подтверждается анализом товарной структуры венгерского и советского экспорта в развитые капиталистические страны. В то время как три четверти советского экспорта составляют сырьё и топливо, в венгерском экспорте преобладают промышленные и сельскохозяйственные товары. Если подавляющая часть экспорта страны состоит всего из нескольких товаров однородного состава, поставляемых в больших количествах, в отношении которых приспособление к запросам рынка не вызывает особых забот и проблемы внутреннего кооперирования также незначительны, то создание определенных мощностей добычи и транспорта, сосредоточение капиталовложений в экспортирующих отраслях (если возможно) могут отразиться на результатах экспорта. Такой подход, однако, не дает удовлетворительных результатов, когда речь идет об экспорте промышленных и сельскохозяйственных товаров. В последнем случае — как считает автор — создание эффективной экспортной структуры является не только задачей, осуществимой посредством капитальных вложений: не в меньшей мере необходим и хозяйственный механизм, ориентирующий на правильные экономические решения.

Трудности, с которыми в настоящее время сталкиваются все страны СЭВ в своем стремлении к увеличению экспорта промышленных товаров в страны Запада, предупреждают о том, что невозможно достичь ожидаемых результатов, добиться необходимой эффективности, желая увеличить экспорт в первую очередь путем концентрации — даже и в международных масштабах — инвестиционных ресурсов на те или иные цели. Создание новых крупных объектов требует много времени и огромных ресурсов (в том числе и импорта из капиталистических стран). Дело не только в известной всем сложности определения эффективности таких проектов. Речь идет прежде всего о том, что в перспективе положение и внешнеэкономический баланс обуславливаются мощностью и эффективностью хозяйства в целом. Даже и наиболее успешные крупные капитальные вложения в экспортное производство не могут значительно улучшить балансовые позиции, если остальные заводы и фабрики и впредь будут работать на сегодняшнем уровне эффективности.

Габор Хидаш

Рост китайского хозяйства в 70-ых годах и его перспективы до 1985 года

Статья представляет собой продолжение статьи автора, опубликованной в первом (январском) номере нашего журнала за текущий год под заглавием «Экономика Китая в конце 70-ых годов». В этой статье автор пытается определить темп роста, достигнутый в 1970-ых годах в двух основных производственных отраслях китайского хозяйства, а также в области производства национального дохода и внешнеторгового оборота, при помощи различных расчётов, так как в этом отношении не были опубликованы официальные данные. Полученные таким образом результаты он сопоставляет с темпами роста, достигнутыми китайском хозяйством в этих областях в предыдущие периоды развития. При этом он ставит перед собой целью выбрать из процесса тридцатилетнего развития, чрезвычайно подразделённого исключительно неравномерными и частыми изменениями периодов, те более или менее длительные периоды, тренды развития которых могут быть приняты в качестве основы при прогнозировании экономического роста и структурных изменений на последующие 5—6 лет.

Автор на период между 1980—85 годами предполагает среднегодовой рост в промышленности — в 7—8 процентов, в сельском хозяйстве — в 3—4 процента, в области национального дохода — в 6—7 процентов, по экспорту — в 10—12 процентов, по импорту — в 12—15 процентов. При таком росте к 1985 году в Китае будет производиться 50 миллионов тонн стали, 200—220 миллионов тонн нефти, 370—380 миллионов тонн зерна, а национальный доход на душу населения — с учётом текущих цен и настоящего валютного курса — может превысить 300 долларов. В производстве национального дохода к середине 80-ых годов на промышленность будет приходиться около 46 процентов, на сельское хозяйство — около 24 процентов, а на остальные производственные отрасли — приблизительно 30 процентов.

За этот же период Китай использует не менее 35 миллиардов долларов средне- и долгосрочных кредитов от развитых капиталистических стран, в то время как среднегодовая сумма его экспорта достигнет к 1985 году 30—32 миллиардов долларов. Доля развитых капиталистических стран в импорте суммой в 25—30 миллиардов долларов может достигнуть 70 процентов.

SUMMARY OF THE ARTICLES

Tamás Sárközy:

Economic control and the law

The first part of the study discusses the role of law and legal policy in economic control. It emphasizes that a stronger enforcement of the own particular features of law would be suited for securing also a greater efficiency of economic policy. For this, however, certain changes would be needed in the internal system of law, too. The author examines the administrative nature of economic control and makes proposals on some refinements. In respect to the organization of economic control he proposes to reduce the hierarchical setup of enterprise supervision and the introduction of a fundamentally non-hierarchical multi-channel organizational system. He discusses the legal reflection to the economic regulators and the legal conditions for operative interference. The legal instruments eligible for strengthening cooperation between enterprises are also discussed. The closing part of the study treats the relationship between law and enterprise organization and, in this scope, mainly the organizational forms of enterprise integration. Thus, the legal status of trusts, unions and industrial centres is discussed. The author advances proposals for further improvements in the legal regulation of enterprise management and the internal organization of enterprises and their operation.

Ervin Zsuffa — Mrs. Ervin Zsuffa:

Changing conditions and rising requirements in the Hungarian agriculture

The article discusses the development of Hungarian agriculture, analyses its present situation, its future possibilities and expectable tasks.

Development in the last two decades was characterized by quick quantitative growth in harmony with needs. But, since output and material inputs increased almost at the same rate, net output could rise only moderately.

The authors analyse the growth of material inputs in detail. They state that the primary reason is the exchange of living labour for embodied labour. Development, the industrialization of production was successful in plant cultivation but caused costs to rise in animal husbandry. According to the investigations made the effectiveness of total inputs shows a slowly rising tendency. The higher material costs are counterbalanced by savings in the other factors of production.

In the next years the rise in material costs has to be braked. Analysing the options the authors state that quantitative growth must and can be based on improvements in the per unit indicators of output. The most favourable result might be expected from developing plant cultivation and animal husbandry at almost identical rates but more moderately than up to now.

Finally the article outlines the conditions for meeting the tasks facing agriculture.

András Köves:

Hungarian and Soviet trade with the developed capitalist countries: common and different problems

Although the concerns of CMEA countries related to East-West trade have common roots, the in many respects different position of some countries in economic relations with the West may frequently demand different solutions also in connection with efforts aimed at boosting exports.

The author proves this theorem through his analysis of the commodity pattern of exports to developed capitalist countries of Hungary and the Soviet Union. In Soviet exports raw materials are dominating, while in the Hungarian ones this role is played by industrial articles and foodstuffs.

If the decisive part of exports consists merely of a few products of homogeneous composition and to be supplied in large quantity, in connection with which adaptation to market requirements causes no particular difficulties and in domestic cooperation no problems arise, the boosting of exports depends mainly on the concentration of investments to the exporting industries. But Hungarian experiences indicate that in the export of industrial articles it usually does not produce adequate results if their boosting is attempted merely with the aid of investments. In the case of a country exporting industrial articles the bringing about of a dynamic external equilibrium depends much more on implementing an economic mechanism that promotes adaptation to the world economy.

The difficulties into which every CMEA country now runs in trying to boost its exports of industrial articles to the West similarly warn that it will not lead to satisfactory results nor will it be efficient enough if they wish to solve the export problems by concentrating investment resources on some selected development objective—even if this happens on an international scale. The author has in mind not only the considerable time and resources (among others imports from the West) needed for the creation of new large projects, which may conflict with the requirements of immediately redressing external and internal equilibrium. Nor is the only problem that the efficiency of such projects is highly difficult to judge. The problem is much more that in the long run the position of the economy and its external equilibrium are determined by the capacity of the economy as a whole. Even the most successful large investments aimed at increasing exports cannot substantially improve the equilibrium position if the other factories and plants continue to operate on the present level of efficiency and if their product-mix does not improve.

Gábor Hidas:

Growth of the Chinese economy in the seventies and its perspectives up to 1985

The article is a continuation of the author's article in the January issue of this periodical under the title: "China's economy in the late seventies". In the present article the author attempts first to establish with various computations the growth rates attained in the seventies in the two main production branches of the Chinese economy, in the production of national income and in foreign trade, since no official data were published on them. Then he confronts the data obtained with growth rates attained in the same fields in earlier development periods of the Chinese economy. His purpose is to select from the development process of three decades—which had been extremely broken and full of changes of periods—those smaller or longer periods whose development trends may serve with best probability as bases for forecasting economic growth and structural changes in the next 5–6 years.

For 1980–1985 the author reckons with a growth rate of 7–8 per cent in industry, with 3–4 per cent in agriculture, with 6–7 per cent in national income, with 10–12 per cent in exports and with 12–15 per cent in imports. With such growth rates by 1985 the output of steel might attain 50 million tonnes annually, of crude oil 200–220 million tonnes, of grain 370–380 million tonnes, and per capita national income—at today's prices and exchange rates—might rise above 300 dollars. In the mid-eighties industry may contribute about 46 per cent, agriculture about 24 per cent, and the other branches of production about 30 per cent to national income.

During the same period China will raise at least 35 billion dollars in medium and long-term credits from the developed capitalist countries, while its annual exports will rise by 1985 to 20–22 billion dollars. Within the imports of about 25–30 billion dollars the share of developed capitalist countries might attain even 70 per cent.

Stark Antal:

A SZOCIALISTA TERVGAZDÁLKODÁS NEMZETKÖZI GYAKORLATA

(Az európai KGST-országok gazdasági fejlődése 1945—1980)

A szerző vizsgálja a felszabadulás utáni helyreállítási tervek időszakát, kitér a 1950-es évtized gazdasági fejlődésére. Az 1960-as évek elemzésében kiemelten foglalkozik az egyes országok gazdaságirányítási reformtörekvéseivel. A könyv az 1970-es évek elején bekövetkezett világgazdasági változások hatásának elemzésével, az 1976—80-as népgazdasági tervek ismertetésével, teljesítésük elemzésével, valamint a várható fejlettségi szint előrevetítésével zárul. A gondolatmenet itt a lehető legközvetlenebbül kapcsolódik a vizsgált országok legégetőbb gondjaihoz: a növekedési ütem lassulásából, az energiahelyzet súlyosbodásából és a cserearányok romlásából származó gazdasági nehézségekhez. E nehézségek ismertetésén és az enyhítésük érdekében hozott gazdaságpolitikai intézkedések bemutatásán túl a szerző megfogalmazza saját előrejelzéseit, és jónéhány ponton gyakorlati intézkedéseket is javasol. A munka a gazdaságpolitikusokon, a közgazdászokon, a KGST kérdéseivel foglalkozókon kívül érdeklődésre számíthat az egyetemi és a felsőfokú politikai oktatásban részt vevők körében is.

Kb. 240 l., kötve kb. 45,— Ft (Sajtó alatt)

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

ВОПРОСЫ ЭКОНОМИКИ

1980. évi 1. sz.

Abalkin, L.: A gazdasági mechanizmus és a párt gazdaságpolitikája

Ancsiskin, A.: A gazdasági fejlődés progresszívításának módszertana

Gatovszkij, L.: A tudományos-műszaki haladás hatékonyságának irányítása

Szitarjan, Sz.: A nyereségelosztási és költségvetési beízetési rendszer tökéletesítése

Asztafjev, V.: Az új technika ösztönzési rendszere (Tapasztalatok, eredmények, fejlesztési perspektívák)

Batkajev, R.—Veller, M.: Kollektív munkaszervezési és bérezési formák

Dmitrijev, Ju.—Zenkovics, A.: A komplex gazdasági és szociális fejlesztési terv területi aspektusai (A Vladimiri terület példáján)

Sztern, V.: A falu átalakulásának perspektívái

Míttag, G.: Az NDK gazdasági fejlődése, valamint a szovjet—NDK együttműködés elmélyülése

Muszatov, V.: A fiktív tőke és a látszatreformok demagógiája (A burzsoá koncepciók bírálata)

Kraszovszkij, V.: Az eszközhatékonyság gazdasági problémái

Gercovics, G.—Drobiseva, L.: A műszaki haladás irányítása az európai KGST-országokban

Bozsedomov, A.: A járadékfizetések stabilizálása a petrokémiai iparban

Monokrovics, É.: Hidrometeorológiai információk felhasználása a termelés hatékonyságfokozásának céljára

Ribin, V.: Tudományos szeminárium a termelési hatékonyság fokozásának kérdéseiről (Picunda, 1979. május)

Ljvsic, N.: A tudományos-műszaki haladás hatékonyságának fokozása (A SZUTA tudományos tanácsának ülése, 1979. november)

Dejnisz, A.—Logacsev, V.: A tudomány és a termelés integrálásának mai útjai (Tudományos konferencia — Vilnius, 1979. április)

Vardul, V.: A szovjet—NDK közgazdasági vegyesbizottság ülése (Moszkva, 1979. június 11—16.)

Kogan, E.: A SZUTA „A népességalakulás

társadalmi-gazdasági problémái” tudományos tanácsának ülése (Moszkva, 1979. június)

Dinkin, A.: Az V. szovjet—amerikai közgazdasági szimpozion (Mount-Sisco, New York, 1979. június 11—13.)

A Lengyel Tudományos Akadémia Kopernikusz-díjának odaítélése T. Sz. Hacsaturov akadémikusnak, 1979. december 6-án

ИКОНОМИЧЕСКА МИСЪЛ

1979. évi 8. sz.

Raskov, R.: A szocialista alkotás reális mérése

Duskov, K.—Radonova, E.: A társadalmi aktivitás mint a gazdasági mechanizmus eleme

Alekszandrov, K.: A kereskedelmi vállalatok dolgozó kollektíváinak szociális fejlődése

Sztoilov, Sz.: Néhány elképzelés a gazdasági integrációs profiljáról

Dakov, M.: Az erdőipar hatékonyságának fokozása

Mirov, G.: A hosszú távú együttműködési célprogramok megvalósításának néhány problémája

Kovacsev, A.: A strukturális viszonyok értelmességének egybevetése — időben és országok szerint

A tudományos-műszaki forradalom, valamint a mai kapitalizmus gazdasági és társadalmi ellentmondásainak elmélyülése (A SZUTA Világ gazdasági Intézete által kiadott tézisek folytatása)

Pisev, O.: Fejlődő országok: az iparosítás és a társadalmi munkamegosztás

Ninov, G.: A szállítási szerviz tökéletesítése az építőiparban

Mladenov, M.: Burzsoá koncepció a költségek növekedése által előidézett inflációról

Dimitrov, A.: A hetedik nemzetközi input-output-konferencia (Innsbruck, Ausztria, 1979. április 9—13.)

Rangelova, R.—Minaszjan, G.: Az IKOMO (Gazdaság-Matematika-Optimum Társaság) fennállásának ötödik évfordulójára megrendezett szeminárium (Az 1978. október—1979. június időszakra kidolgozott és vitára bocsátott tézisekről)

POLITICKÁ EKONOMIE

1979. évi 11. szám

Bálek, A.: Új jelenségek az újratermelési folyamatban Csehszlovákiában a hetvenes években

Fjodorov, V.: A szocializmus gazdasági alaptörvénye fogalmának kikristályosodása
Gál, F.—Majtán, M.—Vykopal, F.: Az életszínvonal dinamikájának modellje

Vejvoda, J.: Kritikusan a társadalmi önköltség és nyereség megjelenéséről a termelői árban

Spišiak, J.: A célprogramok költségvetési

Mervart, J.: Az invenció ötletek és innovációs javaslatok létrejöttéről

Tošovská, E.—Černá, A.: Az emberi környezet közgazdasági problémái II.

Bachár, V.: A fiskális és monetaris politika két megközelítése a jelenkori polgári politikai gazdaságtanban

1979. évi 12. szám

Křížek, M.: A szocialista termelési mód mint logikai rendszer elemzéséhez

Urban, L.: A nemzetközi licenckereskedelem közgazdasági vonatkozásai

Orlíček, Z.: A termelés szükséges tényezőinek allokációja és felhasználása a csehszlovák feldolgozó ipar exportképességének fokozására

Vobořil, J.: A prognosztika intuitív megközelítéséről

Tíkal, S.: Az energiahelyzet és az Európai Közösségek energiapolitikája

Afanaszjev, V.: A burzsoá irányításmélelték apologikus funkciójáról

EKONOMISTA

1979. évi 4. sz.

Cheliński, R.: Minőségi változások a lengyel gazdaságban

Nasiłowski, M.: Az intenzív növekedés típusai és tendenciái. A modell verifikálása

Mujžel, J.: Allokációs direktívák a tervgazdaság működésében

Płowiec, U.: A lengyel külkereskedelem működése megjavításának irányai

Semkow, J.: A „gazdasági” fogalmáról

Drabowski, E.: A vásárlóerő-paritás elméletének új értelmezése

Rumińska, E.: A francia gazdasági tervezés fejlődése

Lamentowicz, W.—Zacher, L.: A szociálreformizmus liberális változata R. L. Heilbronner felfogásában

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ

1979. évi 12. sz.

Tyimofejev, E.: A tervezőmunka színvonal-emelésének főbb irányai napjainkban

Csunkov, Ju.: Az objektív és szubjektív kölcsönhatása a gazdaságban

Nyikolajeva, G.: A közvetlenül társadalmi munkaviszonyokról a szocializmusban

Cserednyicsenko, G.: A szocializmus politikai gazdaságtanának tárgyát tagláló kérdés kidolgozásának történetéhez

Poljanszkij, F.: A feudalizmus politikai gazdaságtanának módszertani problémái

Petrov, A.: Az „összmunkás” fogalmának lényege és fejlődése

Szovetova, A.: A kollektív munka kooperációja — a társadalmi munka funkcionálásának formája

Szamođurova, M.: A kolhozok és szovhozok munkaerőforrásaiban beállott változásokról

Balandin, V.: Gazdasági döntésváriánsok összehasonlítása

Rubinstejn, M.: A tudományos-műszaki haladás ösztönzési formái

Roznyeva, L.: A kutatási-fejlesztési tevékenység „termékének” jellegéről szóló kérdéshez

Portjanko, M.: A társadalmi fogyasztási alapok főbb elosztási módzatai

Lemondzova, P.: A természeti erőforrások ésszerű kihasználásának néhány gazdasági problémája

Sirin, D.: A gazdasági együttműködés a szocialista és a fejlett tőkésországok között — a jelenkori társadalmi fejlődés törvényszerűsége

Peftijev, V.: Gazdasági viszonyok a gyarmatosítás előtti Afrikában

Szedov, V.: Az ökológiai válság és a polgári közgazdasági elméletek zsákutcái

Vjatkin, G.: Termelésirányítási kérdések a politikai gazdaságtani tanfolyamokon

Korocskin, V.: A Moszkvai Állami Egyetem mellett működő Társadalomtudományi Oktatókader Továbbképző Intézet fennállásának harmincéves évfordulójára

Andrejev, V.—Telnov, V.: „Az érett szocializmus termelési viszonyai fejlődéskutatásának módszertana” (Tudományos tanácskozás, Penza, 1978 vége)

Mazurova, T.: A fiatal tudósok harmadik egyeteme (Szocsi, 1979. február)

Userov, I.—Halturina, V.: Tudományos konferencia Magnyitogorszkban (az első szovjet népgazdasági terv készítésének ötvenéves évfordulójára, 1979 májusában)

Jezsov, A.: Időszerű politikai és világ-gazdaságtani kérdésekkel foglalkozó doktori disszertációk jegyzéke

Kuterjeva, G.: A fogyasztási alap és az élet-színvonal

wirtschafts wissenschaft

1979. évi 12. sz.

Langendorf, G.: Az anyagi-műszaki bázis és a gazdasági törvények hatása a fejlett szocializmus felépítésére az NDK-ban

A matematika, valamint az elektronikus adatfeldolgozás alkalmazása a szocialista üzemek és kombinátok munkájának intenzifikálásában

Khalatbari, P.: A népesedési mozgalom általános törvénye

Puschmann, M.: Az osztályharc időszerű kérdései az NSZK-ban a gazdasági válság utáni időszakban

Berger, D.—Radecke, W.: Az állóalpok komplex számbavételének fejlesztése

Reinecke, G.—Unterwörfer, D.: A költség-ellenőrzés és -elemzés mint a vezetői tevékenység szerves része a kombinátokban és az üzemekben

Ebbecke, H. D.—Otte, W.: A vezetési struktúra fejlesztési tendenciái és tökéletesítése az üzemekben és a kombinátokban (Tudományos kollokvium a „Carl Schorlemmer”, valamint a Leuna-Merseburg Szocialista Gazdaságirányítási Intézetének, illetőleg a Lípcei

Építőipari Főiskolának a rendezésében, 1979. április 19-én)

Richter, H. J.—Schmidt, G.: Feladatok és ráfordítási irányértékek az üzemi kutatási-fejlesztési tevékenységben (Tudományos kollokvium a Wisnari Műszaki Főiskola szocialista üzemgazdasági szekciójának, az NDK Tudományos Akadémiája Szocialista Üzemgazdasági Tanácsának, valamint a Műszaki Kamarának a szervezésében, Schwerin, 1979. június)

1980. évi 1. sz.

Schliesser, W.: A gazdasági törvények bemutatásának módszertani problémái „A szocializmus politikai gazdaságtana” című főiskolai tankönyvben

Gick, G.—Ronte, K.: A kutatási-fejlesztési tevékenység további társadalmisítása — a gazdasági potenciál növelésének forrása

Peske, P.—Radtke, R.: A tudomány anyagi-műszaki bázisának megszilárdítása — út a jobb kutatási eredmények irányában

Peters, U.: Az érték és az értéktörvény természetéről felhasználásának néhány szempontja a szocialista gazdasági integráció folyamatában

Polten, H.—Pomeranke, H.: A szocialista nemzetközi termelési kooperáció és termelészakszokások mérve és fejlődési tendenciái a szocialista gazdasági integráció folyamatában

Rudolph, G.: Az ún. neokonzervativizmus ideológiai és szociálökonomiai aspektusai

Hellmund, E.—Worm, H. J.: A főkönyvelő mint állami ellenőr, statisztikai és számviteli szervező a kombinátokban és az üzemekben

Lochmann, B.: Szovjet szerzők a termelőberendezés-felújítás és ezzel kapcsolatban a gépiparral szemben támasztott követelmények problémáiról

Graf, D.: A természetes környezetre gyakorolt társadalmi hatások értékelése (Tudományos szimpozium a bitterfeldi agglomerációs övezetben, 1979. szeptember)

The ECONOMIC JOURNAL

1979. évi decemberi szám

Meade, J. E.: Munkaszövetkezetek alkalmazkodási folyamatai konstans volumenhozadékkal és tökéletes verseny mellett

Peel, D. A.—Metcalfe, J. S.: Divergens várakozások és egyes egyszerű makroökonomiai modellek dinamikus stabilitása

Newbery, D. M. G.—Stiglitz, J. E.: A termékek stabilizálására vonatkozó szabályok elmélete: jóléti vonatkozások és kínálati reakciók

Pissarides, C. A.: Munkahelyek illeszkedése állami foglalkoztatási ügynökségek révén és taláalomra keresés

Hadzsipetrova, E.: A szakemberszükséglet felmérésének néhány módszertani problémája a középkaderek képzésében

Zaharijev, Sz.: A termelőkapacitások meghatározásának módszertani problémái a ruházati iparban

Szavova, D.: A szocialista munkaszervezés tökéletesítése a gabona- és takarmánytermelésben

Szvoljannikov, A.: A szovjet gazdasági mechanizmus tökéletesítésének fő irányai a mai szakaszban

Vlagyimirova, K.: Nemzetközi konzultatív tanácskozás a KGST-országok központi tervező szerveinek részvételével („A gazdaság-növekedési ütemek és tényezők tervezésének, prognosztizálásának módszertana” — Minszk, 1979. szeptember 23—30.)

Klaszova-Beleva, Sz. V.: „Árképzési problémák a bolgár személyszállításban” (Marx Károly Közgazdasági Főiskola, 1979. júl. 3.)

Планово стопанство

1979. évi 10. sz.

Völkov, V.: A szállítás irányításának új gazdasági megközelítése

Kirov, H.: A gazdálkodó szervezetek és a termelési alegységek gazdasági önállósága

Gozesz, H.: Az anyagi erőforrások gazdaságos felhasználása — a magas hatékonyság tényezője

Bonev, Sz.: A tervezés tudományos színvonalának emelése a hatvanas években

Sztefanov, L.: A termelés szerkezetének és területi telepítésének tervezése az agrár- ipari komplexumok speciális gabonatermelő és állattenyésztő üzemeiben

Borozdin, Ju.: A tudományos-műszaki haladás ösztönzése és a termékminőség javítása az árak révén a szovjet népgazdaságban

Vöcsovszki, H.: A fűrészáru-felhasználás tendenciái Bulgáriában

1980. évi 1. sz.

Bulgária 1980. és 1981. évi társadalmi-gazdasági fejlesztési terve — az alkotó munka és a mindenoldalú fellendülés programja

Matvejev, G.: Bulgária gazdasági fejlődésének és a szocialista gazdasági integrációban való részvételének speciális problémái

Golubarev, C.: A szerződéses árak tervszerű képzésének néhány problémája a KGST-ben

PLÁNOVANÉ HOSPODÁŘSTVÍ

1979. évi 12. szám

Věrtelář, V.: A csehszlovák gazdaság távlati fejlesztésével kapcsolatos munkák programja

Veselý, M.: Aggregált árak az építőiparban

Rous, J.: A KGST-országok külkereskedelmének hatékonyságáról

Souček, O.: Gépipari termékmérlegek

Vebrová, L.—Kolařík, M.: Az állóeszköz-gazdálkodás és a beruházások tervszerű irányításának problematikájához

Baláz, V.: Kiút az alacsony műszakszám-ból

Czesaný, S.: A fejlesztési folyamatok intenzifikálása az élelmiszer-gazdaságban

Horváth, Š.: Hatékonyabb beruházásokat!

Churánek, M.: A tőkés pénzrendszer válságának fő vonásai és lefolyása

СОДЕРЖАНИЕ

ХII съезд Венгерской социалистической рабочей партии о нашей экономической жизни	513
<i>Тамаш Шаркёзи</i> — Хозяйственное управление и право	561
<i>Эрвин Жуффа—Эрвинне Жиффа</i> — Изменяющиеся обстоятельства, растущие требования в сельском хозяйстве	578
<i>Андраш Кёвеш</i> — Внешняя торговля СССР и Венгрии с развитыми капиталистическими странами — проблемы общие и различные	594
<i>Габор Худаши</i> — Рост китайского хозяйства в 70-ых годах и его перспективы до 1985 года	607
ОБЗОР ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ	622
КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ	
В. П. Масленников, «Роль кооперативного движения в социально-экономическом развитии афро-азиатских стран» (<i>Ласло Дурко</i>)	632
Саймон Нора—Ален Минк «Общество, оснащённое вычислительной техникой» (<i>Тамаш Колтаи</i>)	635
Резюме статей на русском и английском языках	641
ИЗ СОДЕРЖАНИЯ ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ	644

Főszerkesztő: *Zsarnóczai Sándor*

Szerkesztőségi titkár: *Kovács Lajos*

Olvasószerkesztő: *Halm Tamás*

Rovatvezetők: *Balázs Sándor*

Gábor R. István

Molnár Ferenc

Sinkovics Alfréd

Szabó Katalin

Vági Ferencné

Tördelőszerkesztő: *Csehiné Bánhalmi Andrea*

KÖZGAZDASÁGI SZEMLE

A tartalomból

CSIZMADIA ERNŐ:

Élelmiszer-gazdaságunk a 80-as évtized küszöbén

HÁMORI BALÁZS:

„Nem árujavak és szolgáltatások”
a szocialista árutermelő gazdaságban

FORGÁCS T. KATALIN:

A környezetgazdaságtan néhány kérdéséről

SIMÁN MIKLÓS:

A szolgáltatások sajátosságairól

ÉLIÁS ANDRÁS—GAJDOS GÉZA:

A mezőgazdaság és az élelmiszeripar
exportorientált irányításáról

ENYEDI GYÖRGYNÉ:

Az iparszerű termelés hatása a mezőgazdaság
területi szerkezetének módosulására

XXVII. évfolyam

1980. június

AUGUSZTINOVICS MÁRIA, BOGNÁR JÓZSEF, CSIKÓS-NAGY BÉLA, CSIZMADIA ERNŐ, ERDŐS PÉTER, FALUSNÉ SZIKRA KATALIN, FEKETE FERENC, GANCZER SÁNDOR, HETÉNYI ISTVÁN, HORVÁTH LÁSZLÓ, HUSZÁR ISTVÁN, KÁPLÁR JÓZSEF, KESERŰ JÁNOSNÉ, KORNAI JÁNOS, MEGYBRI ENDRE, NAGY TAMÁS, NYERS REZSŐ (elnök), SIPOS ALADÁR, SZABÓ KÁLMÁN, SZAMUELY LÁSZLÓ, VINCZE IMRE, ZSARNÓCZAI SÁNDOR (főszerkesztő)

TARTALOM

<i>Csizmadia Ernő</i> : Élelmiszer-gazdaságunk a 80-as évtized küszöbén	649
<i>Hámori Balázs</i> : „Nem árujavak és szolgáltatások” a szocialista áru-termelő gazdaságban	668
<i>Forgács T. Katalin</i> : A környezetgazdaságtan néhány kérdéséről ...	684
<i>Simán Miklós</i> : A szolgáltatások sajátosságairól	699
<i>Éliás András—Gajdos Géza</i> : A mezőgazdaság és az élelmiszeripar exportorientált irányításáról	714
<i>Enyedi Györgyné</i> : Az iparszerű termelés hatása a mezőgazdaság területi szerkezetének módosulására	725

S Z E M L E

A fejlett tőkésországok gazdasága 1979-ben és az 1980. évi kilátások (<i>Pócs Ervin</i>)	739
---	-----

TUDOMÁNYOS TÁJÉKOZTATÓ

Doktori értekezés vitája (<i>Jónás Anna</i>)	756
Kandidátusi disszertáció védeése (<i>Szabó Katalin</i>)	759

FOLYÓIRATSZEMLE

J. James—S. Lister: Galbraith nézeteinek felülvizsgálata: a reklám a szegény társadalmakban — I. Geldner: Utópia felé vezet-e a kiút a válságból?	763
---	-----

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

Sándor Imre: A reklám funkciói a szocialista gazdaságban (<i>Tóth Tamás</i>)	767
--	-----

A cikkek orosz és angol nyelvű rövid tartalmi kivonata	769
--	-----

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK TARTALMÁBÓL

E SZÁM SZERZŐI:

Dr. Csizmadia Ernő akadémikus, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem rektora; **dr. Enyedi Györgyné**, az Országos Tervhivatal Tervgazdasági Intézetének főelőadója; **dr. Éliás András** kandidátus, az Agrárgazdasági Kutató Intézet tudományos fősztályvezetője; **dr. Forgács T. Katalin**, a „Figyelő” Szerkesztőségének munkatársa; **dr. Gajdos Géza**, az Országos Tervhivatal Tervgazdasági Intézetének tudományos főmunkatársa; **dr. Hámori Balázs**, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem adjunktusa; **dr. Jónás Anna** kandidátus, az Országos Tervhivatal Tervgazdasági Intézetének osztályvezetője, a Közgazdasági Szemle rovatvezetője; **Pócs Ervin**, a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának munkatársa; **Simán Miklós**, a Központi Szolgáltatásfejlesztési Kutató Intézet igazgatója; **dr. Szabó Katalin** kandidátus, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem docense, a Közgazdasági Szemle rovatvezetője; **dr. Tóth Tamás** kandidátus, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem tanszékvezető egyetemi docense.

„Gondosan kell tanulmányoznunk az új hajtásokat, a legnagyobb figyelmet kell tanúsítanunk irányukban, minden eszközzel elő kell segítenünk növekedésüket. . .”
(Lenin Összes Művei, 39. kötet. Kossuth Könyvkiadó, 1973. 20. l.)

Élelmiszer-gazdaságunk a 80-as évtized küszöbén

Szűkebb kutatási területemen, az agrárfejlődésben a változások az utóbbi időben különösen felgyorsultak. Két évtized alatt többet változott a falusi társadalom és a mezőgazdasági termelés, mint korábban fél évszázad alatt. Tudományos munkám lényege kezdettől fogva ezeknek a változásoknak a nyomon követése: a kibontakozó újnak a kutatása. Ez indított arra, hogy mottóul Lenin itt idézett gondolatát válasszam. A mai alkalommal mégsem pusztán az „újat” szeretném hangsúlyozni, *hanem a folytonosságot és a változásokat együttesen*.*

Agrárfejlődésünk és agrárpolitikánk tartóoszlopai ma ugyanazok, mint 1957—1959-ben vagy a hatvanas évek közepén, illetve a hetvenes évek első felében voltak. Közülük a leglényegesebbek:

— A mezőgazdasági termelés növelésével, a többtermeléssel együtt a gazdaságos hozamnövelés megvalósítása, tehát a hatékonyság fokozatos előtérbe kerülése és a szocialista viszonyok együttes fejlesztése.

— A mezőgazdasági termelés anyagi-műszaki alapjának gyökeres megújítása, állandó korszerűsítése.

— A társadalmi, az egyéni és a csoportérdekek következetes összehangolása. A mezőgazdasági dolgozók, köztük a szövetkezeti parasztság életszínvonalának lényeges emelése, az élet- és a munkakörülmények tartós javítása, a kulturális színvonal és a szakképzettség növelése. Az anyagi ösztönzésnek a termelés (a munka) eredményével történő szoros összekapcsolása az ezt szolgáló, a helyi adottságoknak legjobban megfelelő munkadíjazási formák alkalmazásával. Mindezekkel együtt az erkölcsi megbecsülés fokozása, a paraszti tudat és magatartás fokozatos átalakítása, a szocialista erkölcs és gondolkozásmód erősítése.

— A szocialista nagyüzemek gyors ütemű fejlesztésével együtt a háztáji és a kisebítő gazdaságok termelésének céltudatos segítése, a nagyüzemi és a kistermelés összehangolása; technikai és technológiai oldalról nézve pedig a korszerű és a hagyományos módszerek összehangolt alkalmazása.

— A mezőgazdaság szocialista átalakítása lenini alapelveinek — az önkéntességnek, a fokozatosságnak, a szocialista demokrácia erősítésének,

* A cikk a szerző 1980. április 18-án megtartott akadémiai székfoglalója alapján készült.

az állami támogatás elvének — az adott körülményekre adaptált, a feltételek változásához hozzáigazított következetes alkalmazása.

— A mezőgazdaság és az élelmiszeripar, valamint a kapcsolódó ipar és áruforgalmazás összehangolt fejlesztése. (Ez az, amit röviden az élelmiszer-gazdaság, illetve tágabban az agrár-ipari komplexum fejlesztésének mondunk!) Az ezzel kapcsolatos tennivalóknak egész társadalmi és gazdasági fejlődésünkbe történő beágyazása, tehát az agrárkérdéseknek társadalmi és gazdasági életünk egészébe jól illeszkedő, a szocialista fejlődést szolgáló megoldása.

Mindezek azt mutatják, hogy a nyolcvanas évek agrárfejlődése kipróbált úton halad előre. Képletesen szólva: *a kipróbált pályát építjük tovább, de mindig a változó körülményekhez igazítva*. Különösen hangsúlyozni kell ezt napjainkban, mert az *utóbbi években olyan területre érkezünk, ahol az alapozási, az építési és az egyéb feltételek mások, mint a korábbi szakaszon voltak*. Ezért elkerülhetetlen a „pályamódosítás”. A helyesen választott és kipróbált úton ugyanis *a megváltozott körülmények között nem lehet lényeges korrekciók nélkül továbbhaladni*.

I.

Hazánkban a mezőgazdasági és élelmiszer-termelés növekvő szerepet tölt be a lakosság ellátásában, az exportban és mindezek alapján a kiegyensúlyozott és arányos gazdasági fejlődésben.

Hat évvel ezelőtt bizonyos hivatalos körök részéről súlyos bírálatot kapott ez a megállapítás. Sőt akadtak, akik a KSH ezzel kapcsolatos dokumentációját sem fogadták el bizonyítékként, hanem önálló számításokba kezdtek gazdaságpolitikánk e sarkalatos tételének a megcáfolására.

A gyakorlat igazolta állításunk helyességét, mégsem árt azonban hangsúlyozni, hogy azokban az országokban, ahol a belső élelmiszer-ellátást is importból fedezik, egész más helyet foglal el a mezőgazdasági és élelmiszer-termelés a nemzetgazdaságban, mint az önellátó vagy az élelmiszer-exportőr országokban — mint amilyen hazánk is. Az egyik helyen ugyanis az élelmiszerimporthoz szükséges devizát is iparcikkek exportjával teremtik elő, a másik helyen fordítva: a mezőgazdasági és élelmiszerexport által létrehozott forrásokból az élelmiszer-termelés mellett bővítik az ipart is, illetve, ahol az adottságok ehhez kedvezőek, ezt a forrást is igénybe veszik a gazdasági és a társadalmi fejlesztéshez. Hazánk ez utóbbi országok közé tartozik. Nálunk éppen ezért a mezőgazdaságnak és az élelmiszeriparnak a lakosság élelmiszer-ellátásában betöltött szerepe — legalapvetőbb feladata — mellett még további kézzelfogható funkciói:

— az élelmiszerexport növelése révén *gazdasági fejlődésünk forrásainak a bővítése;*

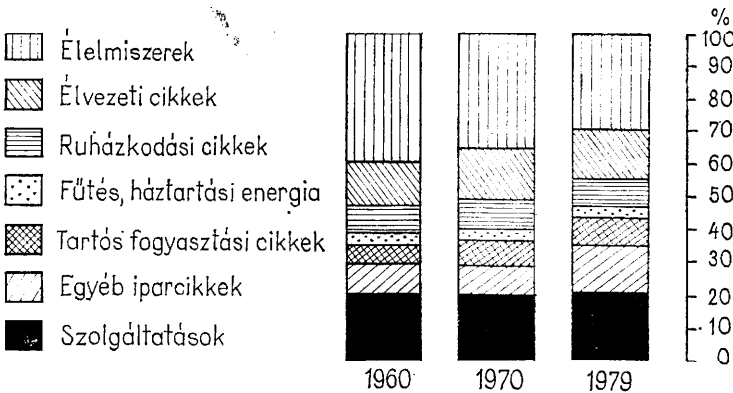
— a mezőgazdasági és élelmiszerexportra alapozott importforrások bővítése révén — részben a mezőgazdasági eredetű nyersanyagtermelés növekedésével is — *az egész gazdasági fejlesztés szolgálata;*

— a mezőgazdasági és élelmiszer-külkereskedelem aktív egyenlege, tehát a növekvő nettó devizahozam révén, továbbá a lakosság élelmiszer-ellátásának a javításával *a kiegyensúlyozott és arányos gazdasági fejlődés alapjainak erősítése.*

A közepes fejlettségű országokban, ahol az adottságok ehhez kedvezőek, a gazdasági stabilitás egyik alapvető összetevője a mezőgazdasági és élelmiszer-termelés alakulása, a gazdaságos agrártermelés. Ez érthető. Amíg a lakosság minden fogyasztásra kiadott forintjából harminc-negyven fillért költ élelmiszerekre, nyilván igen érzékenyen reagál minden olyan változásra, amely a fogyasztása — sőt életszínvonala — döntő részét kitevő tégeket érinti. Ennek belpolitikai jelentőségét nem szükséges részletezni.

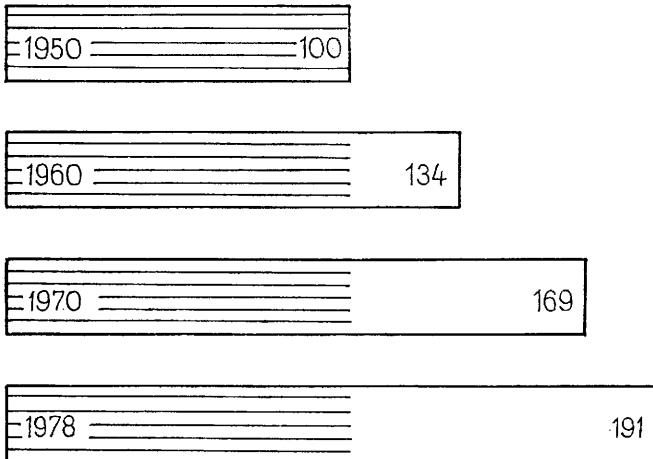
1.a sz. ábra

A fogyasztás összetétele

1.b sz. ábra

Az egy főre jutó élelmiszer-fogyasztás alakulása

Az egy főre jutó élelmiszer- és tápanyagfogyasztás

Megnevezés	1970	1975	1979
Húsfélék összesen (kg)	60,4	71,2	73
Tej- és tejtermékek ^a (kg)	109,6	126,6	157
Tojás (darab)	247	274	324
Zsiradékok összesen (kg)	27,7	29,1	30
Ebből: vaj (kg)	2,1	1,7	2
étolaj, margarin (kg)	2,8	4,6	6
Liszt (kg)	124,1	117,9	118
Rizs (kg)	4,1	4,3	
Burgonya (kg)	75,1	66,8	60
Cukor (kg)	33,5	39,4	36
Kávé (gramm)	1645	2614	270
Tea (gramm)	72	81	9
Bor (liter)	37,7	34,2	35
Sör (liter)	59,4	72,3	86
Égetett szeszes italok ^b (liter)	5,4	7,2	9
Dohány (kg)	2,2	2,3	2,2
Napi tápanyagfogyasztás			
Kilojoule (kJ)	12 971	13 574	13 600
Fehérje (gramm)	97,9	100,7	103,5
Zsír (gramm)	115,5	127,7	133,0
Szénhidrát (gramm)	419,2	425,1	411,0

a) Vaj nélkül

b) 50°-os szeszre átszámítva

Forrás: Magyar Statisztikai Zsebkönyv, 1980.

Továbbá, amíg az exportban számottevő szerepe van a mezőgazdaságnak és élelmiszer-termelésnek, jó termésű években kiegyensúlyozottabb az export-import egyenleg, rosszabb időjárású években az export kiesése vagy az import növekedése kedvezőtlenül hat a külkereskedelmi egyensúly alakulására is. A magyar tapasztalatok ezt kézzelfoghatóan mutatják, hosszabb időszakban csakúgy, mint az utóbbi években.

Élelmiszer-gazdaságunknak a külkereskedelemben betöltött szerepét jól szemlélteti a 2. sz. táblázat és a 2. sz. ábra.

Igaz, hogy a gazdasági fejlődés motorja egyetlen iparosodó és ipari országban sem a mezőgazdaság, hanem az ipar. Az is figyelemreméltó tapasztalat azonban, hogy a legfejlettebb ipari országokban egyúttal igen korszerű és magas színvonalú a mezőgazdaság, továbbá az élelmiszer-termelés is. (Például az iparilag fejlett Egyesült Államok egyik legjelentősebb exportágazata a mezőgazdaság.) Számos példa bizonyítja, hogy fejlett ipar csakis fejlett mezőgazdaságra támaszkodhat, különben az élelmiszer-ellátás indokolatlan mértékben köti le a gyorsabb gazdasági fejlődés forrásait.

A gazdaságilag közepesen fejlett országokban, — mint amilyen hazánk, — ahol az adottságok kedvezőek, a gazdasági növekedés gyorsítása, az erőteljesebb ütemű iparosítás egyik számottevő forrása az élelmiszer-gazdaság. Ez a forrás pedig annál bővebben buzoghat, minél korszerűbb a mezőgazdasági és élelmiszer-termelés.

A külkereskedelmi forgalom áruösszetétele országcsoportonként, 1979-ben
(Százalékos megoszlás)

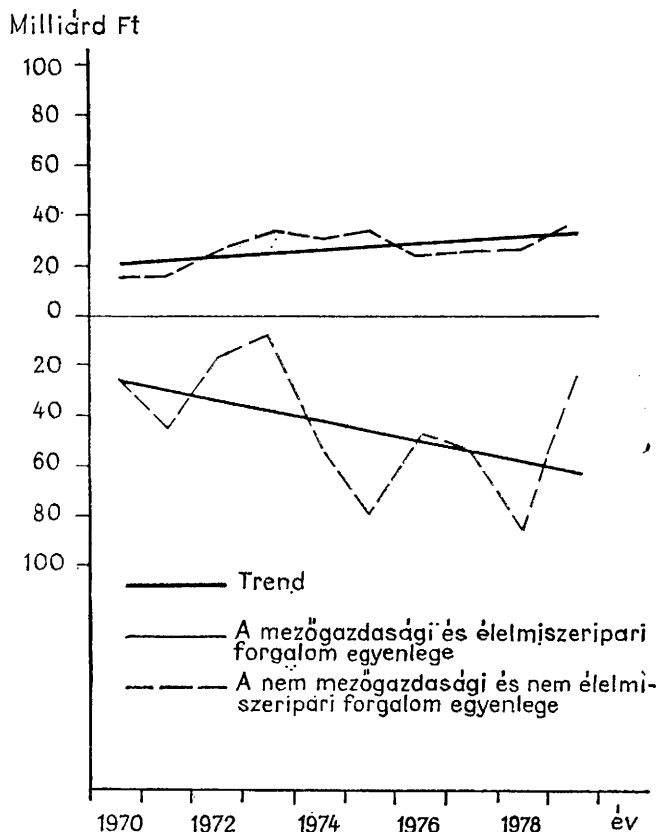
Megnevezés	Szocialista országok	Nem szocialista országok	Összesen
	Behozatal		
Energiahordozók, villamos energia	23,6	4,8	14,8
Anyagok, félkész termékek, alkatrészek	36,1	59,0	46,8
Gépek, szállítóeszközök, egyéb beruházási javak	26,4	17,0	22,0
Fogyasztási iparcikkek	10,8	5,2	8,2
<i>Élelmiszeripari anyagok, élő állatok, élelmiszerek</i>	<i>3,1</i>	<i>14,0</i>	<i>8,2</i>
<i>Ebből: mezőgazdasági termékek, élő állatok, élelmiszeripari termékek</i>	<i>0,4</i>	<i>6,4</i>	<i>3,2</i>
	<i>2,7</i>	<i>7,6</i>	<i>5,0</i>
Összesen	100,0	100,0	100,0
	Kivitel		
Energiahordozók, villamos energia	1,5	6,9	3,8
Anyagok, félkész termékek, alkatrészek	25,7	38,3	31,1
Gépek, szállítóeszközök, egyéb beruházási javak	39,8	11,1	27,6
Fogyasztási iparcikkek	14,5	19,5	16,6
<i>Élelmiszeripari anyagok, élő állatok, élelmiszerek</i>	<i>18,5</i>	<i>24,2</i>	<i>20,9</i>
<i>Ebből: mezőgazdasági termékek, élő állatok, élelmiszeripari termékek</i>	<i>7,7</i>	<i>8,2</i>	<i>7,9</i>
	<i>10,8</i>	<i>16,0</i>	<i>13,0</i>
Összesen	100,0	100,0	100,0

Forrás: Magyar Statisztikai Zsebkönyv, 1980. A dollárelszámolású népgazdasági exportban az élelmiszer-gazdaság aránya 32 százalék.

Minél vontatottabb a mezőgazdaság és az élelmiszeripar korszerűsítése, annál később lehet továbbjutni a közepes ipari fejlettség szakaszából a fejlett ipari társadalomba. Az élelmiszer-gazdaság korszerűsítése viszont gyorsíthatja az egész előrehaladást, mert bővíti forrásait.

Ez a közepesen fejlett ipari társadalom törvényszerű jellemzője, ha csak az ipari fejlesztés nem támaszkodhat a népek testvéri összefogására vagy — éppen ellenkezőleg — a gyarmatosításra, esetleg kimeríthetetlen nyersanyag-forrásokra. Egyébként ez a törvényszerűség elvileg mindaddig érvényesül, amíg az ipar el nem ér arra a szintre, hogy lényegében fedezze saját maga fejlesztési forrásait. Amikor eléri ezt a szintet, akkor már az egész fejlődési ütemet — benne a mezőgazdaságét is — teljes egészében az ipar határozza meg. Ez azonban nem teszi feleslegessé kedvező mezőgazdasági adottságaink kihasználását a távolabbi jövőben sem. Nem szükséges részletezni, hogy az ipari exportnak ilyen esetben egész kivitelünk bővítését

A külkereskedelmi forgalom egyenlegének alakulása 1970—1979 között

kellene szolgálnia, nem pedig a versenyképes mezőgazdasági és élelmiszer-kivite lecserélését, helyettesítését.

Mindebből mi a tanulság?

Leglényegesebb talán az, hogy a mezőgazdasági és az élelmiszer-termelés szerepe gazdasági életünkben nem csökkent, hanem nőtt, sőt előrelátóan növekedni fog a nyolcvanas évtizedben is. Emellett szól az a tény, hogy az élelmiszer az olajhoz és más energiahordozókhoz hasonlóan stratégiai cikké vált. Élelmiszerexportunk szerepe a tőkés külkereskedelemben a konjunkturális ingadozások, egyes országok — illetve országcsoportok — diszkriminatív és protekcionista intézkedései ellenére sem csökkent, hanem növekedett. Az életszínvonal emelkedésével együtt növekszik az élelmiszerek iránti igény a szocialista országokban is, amelyek beszerzésüket fontos nyersanyagokkal, ipari féltermékekkel és konvertibilis devizával fizetik. Ilyen körülmények között pedig a mezőgazdasági és az élelmiszer-termelés kedvező hazai adottságainak fokozottabb kihasználása a reális gazdaságpolitika tartós eleme.

Az itt vázoltak hangsúlyozása egyesek szemében úgy tűnhet, mintha a gyors ütemű iparosítással valamiféle agrárfejlesztést állítanánk szembe, illetve távlatilag nem a korszerű nagyiparra, hanem az élelmiszer-gazdaságra építenénk gazdaságfejlesztési perspektívánkat.

Az „ipari perspektívának” valamilyen „agrár perspektívával” való helyettesítése akár a közeljövőben, akár a távlati fejlesztésben teljesen irreális. Ahogy a történelem kereke nem forog visszafelé, a gazdasági fejlődésen sem lehet erőszakot tenni egyetlen országban, még az élelmiszer-termeléshez legjobb feltételekkel bíró országokban sem.

A gazdasági elmaradottságból való kiemelkedés történelmileg egyedül járható útja az iparosítás. Az élelmiszer-gazdaság mielőbbi korszerűsítése is ennek jegyében ésszerű.

Egész eddigi fejlődésünkéből következik azonban, hogy ne halasszuk a távoli jövőbe azt, amit már tegnap meg kellett volna tennünk. *A korszerű élelmiszer-gazdaság kiépítése a ma és a közeljövő sürgős feladata.* Nem valamilyen öncélú agrárfejlesztés diktálja ezt számunkra, hanem adottságaink reális számbavétele alapján éppen az intenzív iparosítás, a gyorsabb és kiegyensúlyozottabb gazdasági növekedés igénye. Nem az iparfejlesztéssel szemben vagy ahelyett van tehát szükségünk az élelmiszer-gazdaság korszerűsítésére, hanem annak szolgálatában, az ésszerű iparosítás szerves kiegészítéseképpen, és nem is a távoli jövőben, hanem erőforrásainktól függően minél hamarabb.

Fontos tanulság viszont az is, hogy a hetvenes évek közepétől megváltozott külgazdasági körülmények egész gazdasági életünkre kihatnak. Nem kivétel ez alól az agrárszféra sem. Sőt itt, az agrárfejlesztésben, mivel a mezőgazdasági termelés növekményének kétharmada exportra kerül, még kevésbé lehet elfeledkezni a változó külső körülményekről. Az ebből adódó feladatokra a következőkben részletesen is rátérek.

II.

A következő kérdéscsoport, amely mind a folytonosság, mind a változások szemszögéből nézve kulcsfontosságúnak tekinthető, *a mezőgazdaság iparosodása és a hatékonyság.* A mezőgazdaság iparosodásával a tudományos kutatásban és a szakirodalomban az ötvenes évek végén — már a szövetkezetek 1959—1961 közötti tömeges szervezése előtt — találkozhattunk. Először úgy jelent meg ez a kérdés, mint a tudományos-technikai forradalom mezőgazdasági kibontakozásának a vizsgálata, amelyet azonban az agrárközgazdasági szakkörök kezdettől fogva a mezőgazdaság iparosodásaként jellemeztek. Az első időkben ez a megfogalmazás nagy vihart kavart, a viták eredményeként azonban a hatvanas évek végén gazdaságpolitikai körökben is elfogadottá vált. Részletesebben nem kívánok most ezzel foglalkozni, mert kutatóink tudományos alaposággal feltárták a kérdést. A folyamat lényegét azonban szükséges röviden jellemezni.

A mezőgazdaság iparosodásának a következő lényeges összetevői vannak:

Először: A legújabb technikai, kémiai és biológiai tudományos eredmények általános alkalmazása, amely egybekapcsolódik a dolgozók kulturális színvonalának és szaktudásának emelkedésével, amit a közgazdák röviden úgy jellemeznek, hogy a mezőgazdasági munka az ipari munka egyik válfajává válik.

Másodszer: E folyamatba épülve a mezőgazdaságban is kialakul az iparra jellemző, nagy tömegű árutermelés. A vállalati termelés méretei megnövekednek, koncentrációja, szakosodása meggyorsul, és ezzel együtt fokozatosan javul gazdaságossága. A vállalatszervezés a nagy tömegű, koncentrált és gazdaságos termelés szolgálatában korszerűsödik.

Harmadszer: Az iparosodó mezőgazdaság fontos jellemzője mindezzel együtt a kooperáció és az integráció erősödése, amely a mikroszférában a vállalaton belüli tevékenység vertikális bővüléseként, továbbá vállalatok közötti együttműködéséül, a makroszférában pedig az élelmiszer-gazdaság és az agrár-ipari komplexum formálódásaként jelenik meg.

A mezőgazdaság iparosodásának eredményei kézzelfoghatóak. Míg 1961—1965 között a mezőgazdaság összes termelése az előző öt év átlagához képest mindössze 1,4 százalékkal emelkedett, 1966—70 között 3, 1971—75 között 3,5 százalékkal nőtt, s az V. ötéves tervben is várhatóan mintegy 3 százalékkal növekszik. A Világbank adatai szerint a hatvanas években az élelmiszer-termelés növekedésében a világ ranglistáján az első Hollandia, a második Magyarország.

3. sz. táblázat

A mezőgazdasági termelés főbb mutatói

Megnevezés	1938	1950	1960	1970	1975	1978
Összes termelés (%)	113	100	120	146	183	201
ebből növénytermesztés (%)	121	100	121	135	177	186
állattenyésztés (%)	101	100	118	162	193	221
Nemzeti jövedelem (%)	106	100	102	98	110	111
Búza (1000 t)	2688	2085	1768	2723	4005	5678
Kukorica (1000 t)	2662	1820	3543	4072	7088	6581
Cukorrépa (1000 t)	969	1640	3370	2175	4089	4192
Zöldség (1000 t)	739	1009	1364	1517	1632	1945
Gyümölcs (1000 t)	310	587	737	1308	1355	1392
Szőlő (1000 t)	495	611	491	743	813	786
Vágóállat (1000 t)	751	893	1070	1343	1848	1957
Tej (millió liter)	1525	1403	1899	1807	1920	2266
Tojás (millió db)	844	955	1848	3280	4001	4748

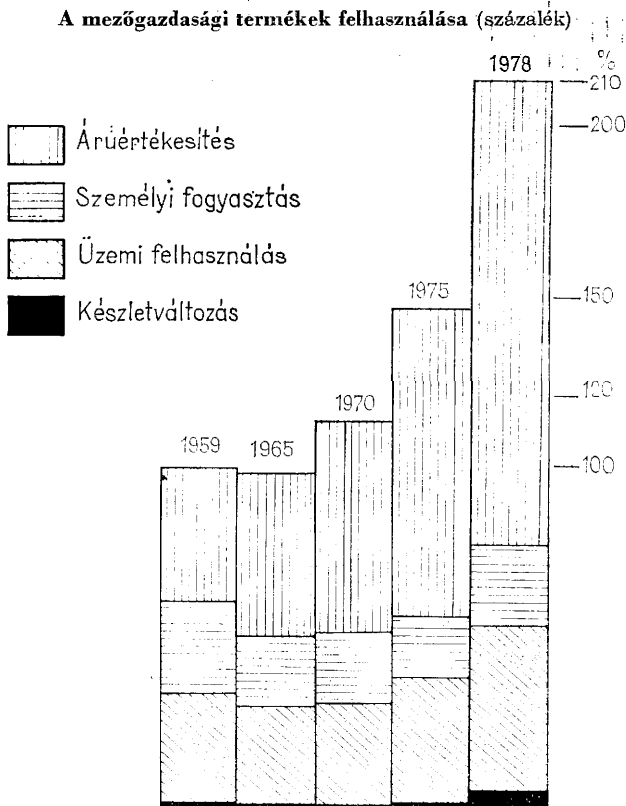
Forrás: Mezőgazdasági Statisztikai Zsebkönyv 1979., Magyar Statisztikai Zsebkönyv 1980.

Néhány kivételtől eltekintve a mezőgazdasági ágazatok túlnyomó többségében számottevően nőttek a hozamok is. A búza- és kukoricatermelésben elért eredményeinket a legjobbak között tartják számon. Lényegesen javult a legfontosabb természeti erőforrás, a termőföld kihasználása, hasonlóképp a munkaerőé is. Két évtizeddel ezelőtt egy mezőgazdasági foglalkoztatott mindössze 5—6 fő részére termelte meg az élelmiszert, az utóbbi években 11—12 fő részére, a korábbinál összehasonlíthatatlanul jobb ellátási színvonalon, miközben a mezőgazdasági és az élelmiszerexport is megsokszorozódott.

Vajon egyszerű mennyiségi fejlődés volt-e az itt jellemzett folyamat? Egyáltalán nem. Ennek is voltak igen jelentős minőségi összetevői. Ezt a kérdést és feleletet azért érdemes megfogalmazni, mert manapság hajlamosak vagyunk a változás lényegét a mennyiség és minőség kérdésére leszűkí-

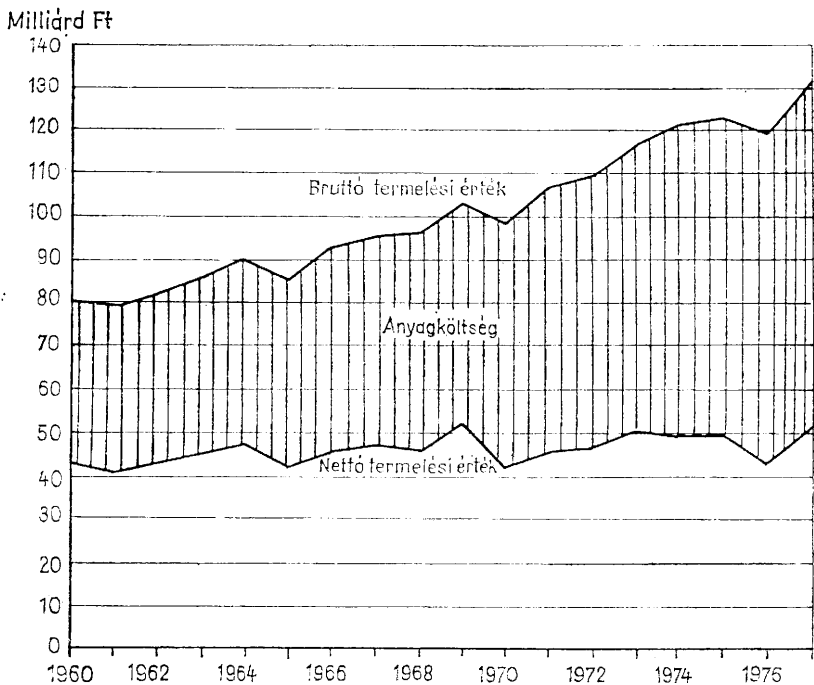
teni. Pedig vita tárgyát sem képezheti, hogy a hektárhozamok számottevő növekedése, az egy foglalkoztatottra jutó termelés ugrásszerű emelkedése, a növekvő árukibocsátás, a lakosság lényegesen jobb élelmiszer-ellátása és a többszörösére emelkedő export egyúttal minőségi mutatók is. Mindez a mezőgazdaság iparosodásának arra a tartós sajátosságára épül, hogy kibontakozásával az igaerőt és a kézi munkát gépi erővel helyettesítik, ami csökkenti a mezőgazdaság saját termelésű fogyasztását. Továbbá az iparosuló mezőgazdaság energia- és anyagigényét növekvő mértékben más népgazdasági ágak elégítik ki, ezért az az erre korábban lekötött forrásait is árutermelésre fordíthatja. Nem is szólva a termőképességnek a földbe fektetett tőke eredményeként bekövetkező javulásáról, a növények és az állatok biológiai teljesítőképességének a növeléséről, kihasználásáról, valamint a korszerűbb termelőeszközökkel ellátott szakképzettebb munkaerő sokkal termelékenyebb munkájáról mint lényeges minőségi mutatókról.

3. sz. ábra

Azt jelenti-e ez, hogy a mezőgazdaságban a hatékonysággal minden rendben van? Nem! Az adatok és a tapasztalatok azt mutatják, hogy a nemzeti jövedelem csak igen mérsékelten emelkedik. Az eszközhatékonyság az iparosodás eddigi szakaszán jóval elmarad a föld és a munkaerő kihasználása mögött. (Lásd a 4. sz. ábrát.)

A mezőgazdaság bruttó-nettó termelése és anyagfelhasználása

Az eszközállomány egységére vetítve viszonylag alacsony termelési értéket kapunk, és annak növekedése is mérsékelt, sőt időszakonként a növekedést csökkenés váltja fel. Az eszközre vetített jövedelem adatai pedig kifejezetten alacsony színvonalú kihasználást mutatnak, és a nagyüzemek jelentős csoportjában csökkenő tendenciájúak.

Kutatóink idejében, már a hatvanas évek végén felhívták erre a figyelmet. Az is megállapítható, hogy a hatékonyság követelménye már a IV. ötéves terv agrár célkitűzései között szerepelt, és azóta se került le a napirendről. Az utóbbi években széles körű vita bontakozott ki, amelybe elméleti és gyakorlati szakemberek egyaránt bekapcsolódtak.

Az eszközhatékonyság növelése tehát nem manapság került napirendre a mezőgazdaságban, hosszabb ideje tartós eleme agrárfejlődésünknek és agrárpolitikánknak. Lényegét korábban is úgy fogalmazzuk és ma is úgy fogalmazzuk meg, hogy nemcsak több élelmiszert, hanem egyúttal gazdaságosan előállított többletekre van szükségünk mind a lakosság ellátásához, mind az exporthoz. Nem pusztán a terméstartalom növelése tehát a célunk, hanem a gazdaságos hozamnövelés. „Ebből kiindulva a következő időszak termelésfejlesztését tömören úgy lehet jellemezni, hogy a termelés minőségi mutatói javulásának kell mennyiségi növekedést eredményezni.”*

* Zsuffa Ervin: A vállalati stratégia lehetőségei a mezőgazdaságban. Társadalmi Szemle, 1979. 10. sz. 29. 1.

Az eszközhatékonyság növelése mint tartós célkitűzés azonban eléggé nehezen ültethető át a vállalati gyakorlatba. Az idő ugyanakkor telik, a körülmények pedig változnak. Az utóbbi években kialakult új körülmények között (ilyenek: a mezőgazdaságban felhasznált ipari eredetű anyagok és eszközök szűkössége, egyúttal nagymérvű drágulása; a beruházások és a fejlesztések mérsékelte, a népgazdaság egészében is behatárolt bővítési lehetőségei; a minőségi követelmények erősödése a hazai és az exportpiacokon stb.) újra kell fogalmazni a hatékonysággal kapcsolatos követelményeket is, hozzáigazítva az egész szabályozórendszerhez.

Mindezek a gazdaságpolitikai és a vállalati gyakorlatban két fontos feladatcsoportra hívják fel a figyelmet. Az egyik, hogy a kapacitások bővítések, illetve új kapacitások létesítések az eszközhatékonysággal párosuló, a versenyképes és nagy tömegű árutermelést szolgáló fejlesztések kerüljenek előtérbe. A másik fontos feladat a gazdaságos üzemeltetés, amely az álló- és forgóeszközök gazdaságos felhasználásával, ésszerű munka- és üzemszervezéssel a lehető legjobban hasznosítja az eszközöket és a munkaerőt.

A korszerű gazdálkodás — beleértve a fejlesztést és az üzemeltetést is — fő követelménye tehát napjainkban a ráfordítások és a hozamok optimális arányának kialakítása. Ennek sok összetevője van. Tartós és változó elemeit egyaránt mérlegelve, részletezés nélkül is elengedhetetlen legalább a következők felsorolása:

- a beruházások és az ipari háttér fejlesztése, az eszközellátás és a technológia színvonalának emelése;
- a biológiai teljesítőképesség ésszerű növelése és kihasználása;
- a munkaerő általános kulturális és szakmai színvonalának emelése és hatékony foglalkoztatása (anyagi ösztönzés);
- a termékminőség és a választék lényeges javítása;
- a termelési szerkezet javítása, az adottságokhoz igazodó szakosítás és vállalati szervezet kialakítása, továbbá a vállalatok közötti együttműködés erősítése;
- a gazdasági szabályozók fejlesztése.

III.

Mezőgazdaságunk korszerű anyagi-műszaki megalapozásában jelentős eredményeket könyvelhetünk el, de még korántsem tekinthetjük befejezettnek. „Úgy is fogalmazhatunk, hogy a nagyüzemi termelés még nem minden részletében valóban korszerű. . . Általános hiba, hogy összehangolatlan a termelési folyamatban részt vevő gépek teljesítménye, gyakori a részleges épület-, gép-, illetve forgóeszköz-hiány. Egyre nagyobb nehézséget okoz az infrastruktúra elmaradottsága is, ami a mezőgazdaságban még az átlagosnál is gyengébben fejlett, s kevés kivételtől eltekintve meg sem közelíti a termelőkapacitások színvonalát. . . Az eredményes nagyüzemi termelés megszervezését nehezíti, hogy a *biológia* csak némely ágazatban (például a gabonatermesztésben, a baromfi- és tojástermesztésben) tudott lépést tartani a műszaki fejlődéssel. A ráfordításokat jól hasznosító, a technológiával összhangban levő fajták hiányában viszont a termelőeszközök növekvő mértékű használata nem jár nagyobb hatékonysággal, sőt átmenetileg költség-növelő hatása is lehet. . . Az említett nehézségeken túl prob-

lémát okozott, hogy a mezőgazdaságban *dolgozók felkészültsége, tudati színvonala* a kezdeti időszakban elmaradt műszaki fejlődés iramától...”*

Számolni kell azzal is, hogy az új eszközök részben a kieső földterületet és munkaerőt, valamint a termelésből fokozatosan kieső korábbi eszközök lecserélését is szolgálják. Ezután sem eredményez tehát minden beruházás bővítést. Az viszont elvárható, hogy csak gazdaságos beruházásokat és fejlesztéseket — beleértve a technológiát is — valósítsunk meg.

A mezőgazdaság iparosodásának technokrata felfogását és gyakorlatát sem hagyhatjuk szó nélkül. A mezőgazdaság iparosodása ugyanis nem szűkíthető az egyre több új épület, gép, eszköz, vegyi anyag körére, sem a más országokban fellelhető „korszerű” technika és technológia sablonos átültetésére. A hatékonyság romlásával együtt járó „korszerűsítést” megkérdőjelezte az élet.

Mindez természetesen felveti az *ipari háttér* problémáját is. A hagyományos módon folytatott, főleg kézi munkára és igaerőre alapozott mezőgazdasági termelésnek minimális volt az ipari eredetű anyagok és eszközök iránti igénye. A korszerű mezőgazdaságban viszont a *műszaki fejlesztés kezdeményezője* és aktív tényezője a *termelőeszközök gyártó ipar*. Az élelmiszer-feldolgozás hatékonysága szintén ennek színvonalától függ. A kis országok ipara természetesen nem vállalkozhat arra, hogy minden, a mezőgazdaság számára szükséges eszközt és anyagot gyártson. A főbbek gyártására azonban — különösen más országok mezőgazdasági piacát is bekapcsolva — bátran vállalkozhat.

A mezőgazdaság és az élelmiszer-feldolgozás nemcsak mennyiségi igényeket, hanem fokozódó minőségi követelményeket is támaszt a termelőeszközt gyártó iparral szemben.

Alapvető követelmény, hogy az ipari eszközök és anyagok minősége kifogástalan, színvonala magas legyen. Alkalmazásuk akkor válhat széles körűvé, tömegessé, ha a gépek vezérlése, üzemeltetése, a különféle anyagok felhasználásának technológiája egyszerű és könnyen elsajátítható.

A másik fontos követelmény a termelőeszközt gyártó ipar *magas fokú termelékenységé*. A mezőgazdaságban hasznosított ipari eredetű termelőeszközöknek ugyanis elvileg hatékonyabbnak kell lenniük annál a munkaerőnél és eszközöknél, amelyek a helyébe léptek. Felhasználásuknak tehát együtt kell járni a hozamnövekedéssel, illetve (nyersanyag-feldolgozás esetén) több hasznosanyag nyerésével.

Vannak országok, ahol a mezőgazdaság lényegesen több ipari eredetű termelőeszközt használ fel, mint például hazánkban, de a mezőgazdaság anyagrafordításai mégsem kötnek le akkora részt a bruttó termelési értékéből, mint nálunk. Ez csak annak az eredménye lehet, hogy *egyrészt* a mezőgazdaságban hatékonyabb gazdálkodás folyik, *másrészt* az ipar termelőanyagokban dolgozik, és nagyobb hatásfokú eszközöket gyárt, *harmadrészt* olyan gazdaságpolitika érvényesül, amely megfelelő súllyal számol ennek a folyamatnak a pénzügyi következményeivel a mezőgazdaság szabályozórendszerében, a vállalati jövedelmek alakításában. Úgy tűnik, hogy mezőgazdaságunkban mindhárom területen bőven van még tennivalónk az iparosodás és a hatékonyság ellentmondásának feloldásában.

* Zsuffa Ervin—Zsuffa Ervinné: Változó körülmények, növekvő követelmények a mezőgazdaságban. Közgazdasági Szemle, 1980. 5. sz. 585. 1.

Szocialista mezőgazdasági nagyüzemeinkben és élelmiszeripari vállalatinkban a hatékonyság fokozásának legfontosabb napirenden levő tennivalói:

- a meglevő állóeszköz-kapacitás minél gazdaságosabb kihasználása (ez a követelmény érvényes a forgóeszközök kihasználására is);
- a munkaerővel való ésszerű gazdálkodás;
- olyan vállalatszervezés, amely közvetve vagy közvetlenül a hatékonyság növelését szolgálja.

A meglevő kapacitások jobb kihasználását segíti *a hagyományos nagyüzemi, a háztáji és az egyéb kisüzemi termelés ösztönzése is*. Ennek az a célja és értelme, hogy a hagyományos, sok esetben kézi munkára alapozott, nagyüzemi keretek között folyó termelés, továbbá a háztáji gazdaságok és az egyéb ház körüli kiskertek termelése ne csökkenjen nagyobb mértékben annál, mint amilyen mértékben a korszerű nagyüzemi termelés azt pótolni tudja. Kedvezőbb esetben pedig az új nagyüzemi kapacitás minél nagyobb részben ne csak pótolja a kieső háztáji termelést, hanem egyúttal a termelés és ellátás bővítését is szolgálja. Mindez a Magyar Szocialista Munkáspárt politikájának az ellenforradalom óta következetesen folytatott gyakorlata s a jövőben is tartós irányelve.

Összegezve az eddigieket: van tehát eredmény, de van bőven tennivaló is. Ezért amennyire helytelen lenne elhallgatni vagy kisebbiteni az élelmiszer-termelésben, -ellátásban és -exportban elért eredményeket, legalább olyan hiba lenne eltúlozni őket, és megfélemlkezni a feladatokról. Nem téveszthető szem elől az sem, hogy mindaz, ami a mezőgazdaságban történt, nem pusztán „paraszi érdem”, hanem a párt helyes politikája alapján egész népünk együttes erőfeszítésének és szorgalmas munkájának a gyümölcse, amely szocialista államunk és munkásosztályunk támogatásával jött létre. Ezen az úton a legutóbbi években átléptünk a mezőgazdaság szocialista nagyüzemi építésének abba a szakaszába, amikor *a szövetkezeti parasztság túlnyomó többsége már véglegesen elfogadja és magáénak tartja a mezőgazdaságban a szocialista nagyüzemi gazdálkodási rendet*. Nemcsak megélhetésük fő forrásának tekintik a termelőszövetkezetet, hanem küzdenek is annak fejlesztéséért. Gyökeresen más magatartás ez, mint a másfél évtizeddel korábbi volt. Eredményeként nemcsak új típusú, korszerű nagyüzemi gazdálkodás, hanem kulturáltabb, szakképzettebb, szocialista módon gondolkodó és élő emberi közösségek formálódnak termelőszövetkezeteinkben. Erősödik szövetkezeti parasztságunk hűsége testvéri szövetségese, a munkásosztály iránt, és fokozódik a párt politikájába vetett bizalma, felelőssége a szocializmus ügyéért. E pozitív tendenciák és nemes törekvések további erősítése, a hiányosságok megszüntetése fontos feladatunk.

IV.

Folytonosság és változások jellemzik agrárfejlődésünk *vállalati szféráját* is.

A mezőgazdaság és az élelmiszeripar vállalati struktúrája változatos képet mutat. Alapvető szervezeti formái: az állami vállalat (állami gazdaság, kombinát), a termelőszövetkezet és a kisgazdaságok (a háztáji és a kiegészítő gazdaságok). Másodlagos szervezeti formák a trösztök (az Állami Gaz-

**A mezőgazdasági nagyüzemek száma
és átlagos területe**

Megnevezés	1961	1970	1975	1979
<i>Üzemek száma év végén:</i>				
Állami gazdaságok, kombinátok	271	184	150	131
Mezőgazdasági termelőszövetkezetek közös gazdaságai	4204	2441	1598	1350
háztáji gazdaságai (ezer)*	994	892	800	767
Társulások összesen	84**	453	526	595
Mezőgazdasági szakszövetkezetek	453***	243	144	70
<i>Egy gazdaság átlagos területe (ha)</i>				
Állami gazdaságok, kombinátok	3740	5548	6602	7598
Mezőgazdasági termelőszövetkezetek közös gazdaságai	1100	1985	3161	3903

* Családok száma. Ennél a háztáji gazdaságok száma valamivel kevesebb, mivel több családnak nincs háztáji gazdasága, ahhoz képes, hogy bizonyos családokban kettő is van, mivel minden tag jogosult háztáji gazdaságra.

** 1965. évi adat

*** Termelőszövetkezeti csoportok és szakszövetkezetek.

Forrás: Ua.

daságok Országos Központja), a társulások — beleértve az agrár-ipari egyesüléseket is — és a közös vállalatok.*

1. *Viszonyaink között a vállalati szervezeti formák változatossága indokolt.* A kialakult szervezeti keretben gondjaink jelentős részét meg lehet oldani. *Legfontosabb tennivalónk az alapvető vállalati formák megszilárdítása és ezzel együtt a megalapozott, fokozatos fejlesztés, új szervezeti megoldások kipróbálása.* Hangsúlyozni kell, hogy a vállalati struktúra fejlesztése nem kampányfeladat, hanem körültekintő, következetes munka, *amelynek fő követelménye a hatékonyság fokozása* és az ezt szolgáló szervezeti stabilítás, illetve fejlesztés. Tennivalóink között különösen nagy figyelmet érdemel a nagyüzemek és a kistermelés összehangolt fejlesztése, a vállalati termelés méretei növekedésének, koncentrációjának és szakosodásának a segítése, továbbá a vállalati együttműködés (kooperáció és integráció) erősítése.

2. **A mezőgazdaságban igen jelentős szerepet töltenek be a szövetkezetek.** (Lásd a 4. sz. táblázatot.) *A termelőszövetkezeti hazánkban nem egyik válfaja a nagyüzemi gazdálkodásnak, hanem a fő és meghatározó formája a szocialista mezőgazdasági vállalatnak.* A termelőszövetkezetek teljesítik a társadalom iránti kötelezettségeiket, s ezzel egyidőben a szocialista állam törvényes keretek között biztosítják vállalati önállóságukat, és segíti, irányítja, ellenőrzi működésüket. A társadalom érdekeit az állam a szövetkezetekben a szocialista tervgazdálkodás alapján és módszereivel, gazdasági befolyással, jogszabályokkal, az állami felügyelet és ellenőrzés útján érvényesíti. Az állami hatósági szervek nem avatkoznak a szövetkezetek gazdálkodásába, helyettük nem gazdálkodnak. A szövetkezetek önállósága — csakúgy, mint az állami vállalatoké — a szocialista tervgazdálkodás rendszerében érvényesül, amelyben viszont biztosított a népgazdasági szintű döntések és tervek elsőlegessége a szövetkezeti (vállalati) döntésekkel és tervekkel szemben.

* Csizmadia Ernő—Székely Magda: Vállalati gazdálkodás és gazdasági irányítás a mezőgazdaságban. Mezőgazdasági Könyvkiadó, 1978. 13—33. l.

Az állami vállalatok és a szövetkezetek kapcsolatának meghatározója az egyenjogúság elismerése, amely a kölcsönös előnyökre és a kockázatvállalásra épül. Az állami vállalatok a szövetkezetekkel szemben hatósági jogkört nem gyakorolnak. Mivel a fejlett szocialista társadalom további előrehaladása nem a szocialista tulajdonviszonyok gyökeres megváltoztatását, hanem az állami és a szövetkezeti tulajdonviszonyok erősítését, továbbfejlesztését igényli, ezért a termelőszövetkezetek a jövőben is társadalmi és gazdasági szerepüknek megfelelően fejlődnek.

3. Viszonyaink között a *nagyüzemi gazdálkodás a mezőgazdaságban szervesen összekapcsolódik a kistermeléssel*. A nagyüzemek kialakulásának első időszakában, az ötvenes években az ezzel kapcsolatos szervező munka főleg a termelőszövetkezeti háttáji gazdálkodásra szorítkozott, s annak szükségességét — a szocialista országok példájára — a tudomány és az agrárpolitika abban jelölte meg, hogy a háttáji gazdaság intézménye megkönnyíti a parasztság belépését a termelőszövetkezetbe, áttérését a nagyüzemi termelésre. Azáltal ugyanis, hogy a háttáji révén bizonyos tere, alapja megmaradt a korábban megszokott egyéni tevékenységnek, ez az intézmény elősegítette az egyéni gazdálkodáshoz való kötődés fokozatos feloldását, a szövetkezeti tagok bevonását a nagyüzemi munkába.

Az 1959—1961 között lezajlott szövetkezetszervezés időszakában a szocialista országokban meghonosodott gyakorlathoz és elmélethez képest a hazai agrárfejlődésben a háttáji gazdaság az ország ellátásában nélkülözhetetlen, a meglévő paraszti termelőkapacitásokat jól hasznosító kistermelésként illeszkedett be. Az agrárpolitika a háttáji gazdaságokat kezdettől fogva a szocialista mezőgazdasági termelés szerves részeként kezelte. Ez a felfogás és gyakorlat a hetvenes évek közepén bekövetkezett ingadozás után az utóbbi 5—6 évben még inkább megerősödött. Lényege, hogy a szocialista mezőgazdasági termelés együttesen alapozódik a nagyüzemi termelésre és a kistermelésre, s bár nagyobb arányt képviselnek benne a nagygazdaságok, a kisgazdaságok is pótolhatatlan szerepet töltenek be. Számos ok játszik közre ebben. A leglényegesebb, hogy a gazdaságos, korszerű nagyüzemi termelés a mezőgazdaságban csakis fokozatosan, a tárgyi és a személyi feltételekkel összehangoltan alakítható ki. Ezért a kisgazdaságok az ellátásban, a lakosság foglalkoztatásában, jövedelmében, a termelői kapacitások gazdaságos kihasználásában nélkülözhetetlenek. Ebből következik, hogy egyetlen járható út van: *a szocialista vállalatoknak integrálniuk kell a kistermelést*. Ez annál is inkább szükséges, mert a hetvenes években végzett statisztikai felmérések kimutatták, hogy a háttáji gazdálkodás hatóköre jóval tágabb a termelőszövetkezeti és a szakszövetkezeti háttáji gazdaságokénál. A kistermelés az aktív keresők és a nyugdíjasok igen széles körét érinti, jelentős rétegek, nagyobb és növekvő részben a mezőgazdaságon kívül foglalkoztatott munkások és alkalmazottak életkörülményeit befolyásolja. Agrárpolitikánk levonta az ebből adódó következtetéseket a mezőgazdasági termelés fejlesztésében.

4. A hetvenes években nagyarányú *vállalati egyesítések* történtek mezőgazdaságunkban. 1970 és 1979 között az állami gazdaságok száma 184-ről 131-re csökkent, átlagterületük pedig 5548 hektárról 7598 hektárra emelkedett. A termelőszövetkezetek száma 2441-ről 1350-re csökkent, átlagterületük pedig 1985 hektárról 3903 hektárra nőtt. A területi koncentrációt nem követte a termelés hasonló arányú koncentrációja és szakosodása, ezek ke-

retei azonban kétségtelenül létrejöttek az összevonásokkal. Az egyesítések a legtöbb esetben egybekapcsolódtak a termelés területi átrendezésével, nagyobb táblák, telepek kialakításával, sőt bizonyos szakosítással is.

A fejlődés fő útja a következő években a kialakult nagyüzemi kereteken belül a természeti adottságokhoz jobban igazodó, ésszerűbb (a gazdaságos termelést segítő) termelési szerkezet kialakítása a helyi adottságok jobb kihasználásával. A fejlesztés lényege nem a termelési szerkezet minden áron való leegyszerűsítése, hanem az, hogy a gazdaságok az adottságoknak legjobban megfelelő termékek gazdaságos előállítására rendezkedjenek be. A sokrétű termelési szerkezet fejlesztése során célszerű előnyben részesíteni a gazdaságos, a konvertibilis export bővítését szolgáló termékeket, mert így a belső ellátással egyidőben növekedhet a kivitel is.

5. Élelmiszeriparunkban trösztök és országos vállalatok működnek, de az előbbiek vannak túlsúlyban. (Lásd az 5. sz. táblázatot.) A tröszt a vállalati gazdálkodás és irányítás széles körben alkalmazott szervezeti formája. A trösztök egyrészt középírányító szervek, másrészt olyan vállalati központok, amelyek hierarchikusan, de egyúttal anyagi érdekeltségen alapuló irányítási kapcsolatban vannak az alárendelt, önálló jogi személyként működő tröszt-i vállalatokkal. A működésükkel kapcsolatos legfőbb kifogás az, hogy a hatáskörök, illetve a vállalati funkciók túlnyomó részét centralizálják, vállalataik önállósága jelentős mértékben formális, a vállalati nyereséget teljes egészében, esetenként túlnyomó részben centralizálják és újraelosztják, ami számos esetben nem közös érdekű fejlesztéseket szolgál, hanem nivellálódást eredményez, a gyengébben gazdálkodók megsegítését célozza, ezáltal nem vállalati kezdeményezésre, kockázatvállalásra ösztönöz, hanem kényelmes-ségre vezet. Ezek miatt felvetődik a tröszt-i szervezet korszerűsítése, amelynek többféle módja lehet. *Egyik járható út a túlzott centralizáció megszün-*

5. sz. táblázat

Az élelmiszeripari trösztök főbb adatai 1978-ban

A tröszt neve	Vállalatok száma	Telephelyek száma*	Termelési érték (milliárd Ft**)	Létszám (éves átlag, fő)
Állatforgalmi és Húsipari Tröszt	23	56	31,5	34 430
Baromfifeldolgozó Vállalatok Trösztje	9	26	7,1	10 893
Tejipari Vállalatok Trösztje	17	97	15,6	18 731
Konzervipari Vállalatok Trösztje	16	73	11,6	26 628
Gabona Tröszt	21	296	20,1	22 305
Cukoripari Vállalatok Trösztje	12	13	8,3	11 226
Szeszipari Vállalatok Trösztje	6	64	3,8	5 858
Borgazdasági Vállalatok Trösztje	7	205	6,0	9 924
Söripari Vállalatok Trösztje	5	25	4,1	8 815
Dohányipari Vállalatok Trösztje	8	44	5,1	6 490

* Ipartelepek száma kutatóintézzettel együtt.

** Csak az élelmiszeripari ágazatba sorolt vállalatok bruttó termelési értéke folyó áron.

Forrás: Gazdasági tájékoztató. MÉM STAGEK, 1979.

tetése, a tröszti vállalatok önállóságának számottevő növelése, az értelmetlen kötöttségek feloldása, a bürokratikus, formális módszerek megszüntetése. Másik *reális megoldásnak* tekinthető — a szervezeti decentralizáció, a vállalatok, gyáregységek teljes önállósítása (a tröszt megszüntetése), illetve a vállalatok egy részének az önállósítása. Ez olyan esetben lehetséges, amikor a szakágazati irányítás gyakorlatilag minimális, a centralizáció számottevő előnyökkel nem jár, a vállalatok gazdálkodása szorosabb koordinációt nem igényel. *További járható út* a tröszti funkciók (a gazdálkodás és az igazgatás) megosztása, a jól körülhatárolt igazgatási feladatok ellátására országos központok létrehozása. Ez a megoldás — amelyhez hasonló az Állami Gazdaságok Országos Központja — ott tartható reálisnak, ahol a tagvállalatok száma nagy, illetve egymásrautaltságuk erős, az országos koordináció egyértelműen előnyökkel jár.

V.

A vállalati kooperáció és integráció emlegetése napjainkban egyre divatosabbá válik, a fogalmak értelmezésében azonban zavarokkal, tisztázatlansággal találkozhatunk.*

1. *A kooperáció*: együttműködés, a termelési, gazdasági kapcsolatok összehangolt rendezése, szorosabbra fűzése, amely a gazdaságilag önálló résztvevők kölcsönös érdekeire épül. Az *integráció*: a kooperáció magasabb foka. Lényege, hogy a részt vevő vállalatok kölcsönös érdekeik alapján tevékenységüket, illetve tevékenységük egy részét nemcsak koordinálják, hanem részben vagy túlnyomórészt alárendelik az integráló partnernek, vagy a közösen létrehozott szervnek. Ezért mondhatjuk, hogy az integráció sokkal szorosabb egymásrautaltságot, kapcsolatot, kötődést jelent, mint a kooperáció, mert lényegét tekintve *önálló (szervezetileg elkülönült) gazdálkodó egységek meghatározott tevékenységeinek egy kézbe fogott vezérlése, egységes lánctalba való összekapcsolása*. Az integrált tevékenységek, illetve döntések kikerülnek az integrációban részt vevők hatásköréből, és velük egyetértésben ugyan, de az integrátor — illetve az ezt a feladatot ellátó szerv — határoz azokban, irányítja, szervezi és segíti megoldásukat.

Az integráció során a tevékenység egyes elemei szorosan kapcsolódnak egymáshoz. Ez a kapcsolódás a termelési egységek önállóságának részleges vagy teljes feladását is jelentheti a jobb együttműködés érdekében. Az integráció a gazdasági életben mégsem egyszerű alá- és fölrendelés, hanem a kölcsönös érdekekre, a kölcsönös előnyökre és a kockázatvállalásra épülő együttműködés.

A horizontális és a vertikális kooperáció, integráció a gyakorlatban igen gyakran összefonódik. Mindkettőnek és összefonódásuknak is igen gazdag változatai vannak. A termékértékesítési szerződéses kapcsolatokban például — amelyekre általában a kooperációs együttműködés jellemző — megjelennek az integrációs kapcsolatok is. Az integráció rendszerint elkülönült szervezeti keretek között bontakozik ki, vagyis az integráció fejlődése magával hozza a korábbi szervezeti keretek változását, *új vállalatközi és vállalati szervezetek megjelenését is*. Az integráció erősödése és a vállalati fejlődés között tehát igen szoros kölcsönhatás tapasztalható, amely a gyakorlatban az integrációs formák gazdag választékát eredményezi.

* Bővebben lásd Csizmadia Ernő—Szekely Magda: I. m. 71—90. l.

2. A kooperáció és az integráció erősödése a vállalaton belül és a vállalatok között egyaránt tapasztalható. A vállalaton belüli szférában egyik figyelemreméltó új vonása az utóbbi két évtized agrárfejlődésének az *ipari tevékenység kialakulása*.

Mezőgazdasági nagyüzemeinkben az univerzális paraszti termeléshez képest szűkül a profil, de egyúttal vertikális irányban bővül, mert a szakosodó gazdaságok a választott profilhoz vertikálisan kapcsolódó ipari tevékenységekre is igyekeznek berendezkedni. Ezek a változások társadalmi és vállalati szempontból egyaránt előnyösek.

— A vertikális irányú fejlesztés mindenekelőtt több árut eredményez, hozzájárul az áruellátás választékának javításához, többek között például a jobb élelmiszer-ellátáshoz; elősegíti a nagymérvű ipari centralizációval egybekapcsolódó áruhiány megszüntetését; bizonyos mértékben pótolja a hiányzó kis- és középvállalatok tevékenységét.

— A belső kooperáció fejlődése, a mezőgazdasági termelést alátámasztó ipari szolgáltatások megszervezése korszerűbb termelést tesz lehetővé, előmozdítja a termelőerők fejlődését, a dolgozók munkaidőalapjának jobb kihasználását.

— Bővülnek a gazdaságok jövedelmi és ezáltal felhalmozási forrásai, aminek eredményeként számos gazdaságban csökkent, sőt megszűnt a mostoha adottságokkal összefüggő állami támogatás.

— Lényegesen előrehalad a vállalati fejlődés, bővülnek a kooperációs kapcsolatok, amelyek pedig a termelés társadalmisítása szempontjából is figyelemre méltóak.

A mezőgazdasági tevékenység vertikális bővítése több irányban is célszerű, egyrészt a szolgáltatásokkal (építés, gépjavítás, takarmányellátás, kemizálás stb.), másrészt az élelmiszer-feldolgozással összekapcsolva, nem utolsósorban pedig a mezőgazdasághoz nem kapcsolódó, de népgazdasági szempontból szükséges ipari tevékenységek fejlesztésével is. A gazdaságok területi méretei lehetővé is teszik az ilyen irányú bővítést, vagy ha nem, akkor több vállalat együttműködésével kitágíthatók a keretek.

3. A termelés koncentrációjában, szakosításában és kooperációjában rejülő előnyök nem korlátozódnak vállalaton belüli folyamatokra. Ma már mezőgazdasági nagyüzemeink egész gazdálkodását, működését átszövik a vállalatközi kapcsolatok. Egyik fontos területe ennek a mezőgazdasági nagyüzemek, a felvásárló kereskedelem és az élelmiszeripar között kialakult *szereződéses kapcsolatok rendszere*, amelyen belül az integrációra jellemző vonások erősödnek. E folyamat lényege az, hogy a szereződéses rendszer a hagyományos kereskedelmi kapcsolatok kereteit átlépve, egyre inkább az egyszerű társulásokra jellemző tartalommal bővül, vagyis a kereskedelmi kapcsolat a kölcsönös előnyökre, a felelősségre és a kockázatvállalásra épülő gazdasági együttműködéssé alakul.

4. A hatvanas évek elején — a szocialista nagyüzemek túlsúlyba kerülésével — megjelentek mezőgazdaságunkban a *társulások*. Kezdetben egyszerű társaságok és közös vállalatok alakultak ki, amelyek főleg a mezőgazdaság ipari hátterének hiányát, illetve hiányosságait pótolták. Később, a hetvenes évek elején megjelentek az *ipari termelési rendszerek*, amelyek működése az egész agrárfejlődést igen kedvezően befolyásolta, az alapvető ágazatokban a termelés fellendülését eredményezte. A hetvenes évek második felében tapasztalatszerzés céljából négy *agrár-ipari egyesülés* is alakult.

A társulások eddigi fejlődését áttekintve a levonható főbb tanulságok a következők:

a) A gazdasági együttműködés változatos formákat mutat mezőgazdaságunkban. Igen lényeges, hogy a *formák gazdag választéka a jövőben is fennmaradjon*, s a gazdasági realitásoknak megfelelően fejlődjön.

b) Nem a forma, hanem az együttműködés tartalma és gazdasági eredménye a döntő. Ennek pedig *legfőbb követelménye a termelés gazdaságos bővítése*, a hatékonyság fokozása, nem utolsósorban a szakosításnak és a koordinációnak a társulások (a kapcsolatok szorosabbra fűzése) révén megnövelhető előnyei realizálásával.

c) Igen lényeges az együttműködők gazdasági *önállóságának megőrzése és anyagi érdekeltségének a biztosítása*. Ez a fő mozgatója a vállalatok összefogásának. A gazdasági együttműködés nem túri a közigazgatási módszereket.

d) Az együttműködés útján *jobban kihasználhatók a gazdaságonként szétaprózott és általában is szűkös fejlesztési források*. Az összefogás azonban nem merülhet ki közös beruházások létesítésében és üzemeltetésében. A társulások keretei között megvalósuló *koordináció* akkor hatásos, ha kiterjed a taggazdaságok egész termelésére, sőt gazdálkodására, ügyelve arra, hogy a társulások központjai ne válhassanak igazgatási (tervlebonató) apparátussá.

e) Az ágazati jellegű társulások (például termelési rendszerek) munkájának javítása, tevékenységének fejlesztése az együttműködés erősítésének továbbra is egyik fő útját képezi. A tájkorzeti adottságok jobb kihasználása és a taggazdaságok tevékenységét átfogó koordináció előnyei viszont *regionális társulások* szervezését és működését is indokoltá teszik. Ezek a résztvevők körétől függően lehetnek mezőgazdasági és agrár-ipari társulások is. Lényeges azonban, hogy a területi kötődés ne eredményezzen területi zárt-ságot, mert ez nem állna összhangban a társulások nyitott jellegével.

f) Eddig főleg a termelőszövetkezetek közötti és a mezőgazdaságon belüli társulások voltak túlsúlyban. Igen lényeges az állami vállalatok és a szövetkezetek, továbbá a mezőgazdasági és az ipari vállalatok együttműködésének a fejlesztése is. Ez utóbbit, vagyis a társulások agrár-ipari jellegét erősíteni lehet a mezőgazdasági nagyüzemek ipari tevékenységet folytató közös üzemeinek a létesítésével, valamint a meglevő iparvállalatoknak a társulásokhoz történő csatlakozásával. Az első változat a gyakoribb, a másodikra eddig az agrár-ipari egyesülésekben került sor, amely azonban a gyakorlatban eléggé formális. Érdemi megoldás lenne, ha az élelmiszeripari vállalatok nem a trösztök tagvállalataiként, hanem önálló vállalatokként vennének részt az agrár-ipari egyesülésekben. Erre a jelenlegi trösztli szervezet továbbfejlesztésével kerülhet sor.

„Nem árujavak és szolgáltatások” a szocialista árutermelő gazdaságban

A szocializmus közgazdasági elmélete Lafargue-tól Leninen és Langén keresztül egészen a kortárs közgazdászokig küszködött azzal a problémával, hogy valamiképpen elhelyezze az árut, az áruviszonyokat a szocializmus gazdasági rendszerében, amíg végül az árujavak nagyjából valóságos gazdasági szerepüknek megfelelő helyet vívtak ki a közgazdasági elméletben is.¹ Alighogy többé-kevésbé megnyugtatóan tisztázódott a szocializmusbeli áru természete, a „nem árujavak”, az árujellegét nem öltő termékek és szolgáltatások közgazdasági megközelítése, szerepük feltárása, a velük való gazdálkodás került a viták homlokterébe² (még ha körülöttük nem dúlnak is olyan heves elméleti csatározások, mint amilyenek az árutermelés és a piac szocializmusbeli szerepe körül zajlottak).

A nem árujavak létezése és súlyuk növekedése a társadalmi terméken belül elméletileg nem tűnik különösen rejtélyes kérdésnek egy társadalmi tulajdonon nyugvó, kollektív gazdaságban. Mégis, e látszólag természetes, magától értetődő jelenség, a gazdaság egy bizonyos részének kikerülése az áruviszonyok, az árugazdaság hatóköréből elméleti és gyakorlati problémák sorát veti fel.

A nem árujavak ismérvei és fajtái

A nem áruszektor egyes részterületeire (oktatás, egészségügy, közigazgatás stb.) irányuló kutatások lényegében intenzívebben csak a legutóbbi egy-két évtizedben indultak meg. Bár eredményeik jelentősek, még távolról sem jutottunk el a politikai gazdaságtani általánosításukig.

Már maga a „nem áru”, „nem áruszektor” meghatározása, körülhatárolása is nehéz. Határozzuk meg a „nem árut” egyszerűen az áru ellentétéként? Vagy keressük a „nem áruk” önálló, az áruktól független meghatározását, amely túlmegy az áruvonások pusztá hiányán alapuló megkülönböztetésen?

¹ Természetesen nem tekinthetjük lezártnak az árutermelés körül zajló polémiait. Csupán a vita egy szakaszának lezárásáról van szó, olyan alapkérdések tisztázásáról, mint például az áruviszonyok léte, valóságossága a szocializmus körülményei között. Inkább ideiglenes nyugvópontokra jutásról beszélhetünk tehát, semmint a különféle megítélések és elképzelések utközésének megszűnéséről.

² Lásd az oktatás, az egészségügy, a lakásgazdálkodás, általában az infrastruktúra körül folyó vitákat és a közgazdasági érdeklődésnek olyan — a „nem áruszektorban” is virágzó, sőt sokszor éppen onnan kiinduló — jelenségek felé fordulását, mint a korrupció stb.

Induljunk el a könnyebb úton, induljunk ki a szokásosan nem áruként kezelt javak és szolgáltatások köréből, s kíséreljük meg felderíteni természetüket!

A hagyományosan nem árunak tekintett javak és szolgáltatások legalább három nagy csoportba sorolhatók:

1. szabad javak;
2. a termelők által elfogyasztott, piacra nem kerülő termékek és szolgáltatások;
3. egyéb javak és szolgáltatások, amelyek a piaci közvetítés megkerülésével jutnak el a termelőktől a fogyasztóig; nem szabad csere tárgyai tehát, hanem valamiféle elosztáséi. Ez utóbbiak egyik típusát a csak közösen fogyasztható javak és szolgáltatások alkotják (például a közvilágítás), másik részét — e tanulmány tulajdonképpeni tárgyát — pedig azok az *egyéniül fogyasztható javak és szolgáltatások, amelyeket a piacot megkerülve osztanak el* (oktatási, egészségügyi és kulturális intézmények szolgáltatásai stb.).

A hármas csoportot szemlélve megállapíthatjuk: aligha lehet — azon a negatív meghatározáson kívül, hogy „nem áruk” — közös vonást találni a tiszta levégő, a kisegítő gazdaságban saját fogyasztásra termelt paradicsom, a vakbélműtét és a katonai radarhálózat között. Egyelőre nem tudunk tehát többet mondani róluk, mint hogy e javak, illetve szolgáltatások nem válnak gazdaságilag elkülönült egyének, illetve szervezetek között végbemenő (viszonylagosan) szabad csere tárgyává, velük kapcsolatban nem értelmezhető a kereslet, a kínálat, az ár fogalma, vagy ha igen, akkor a hagyományostól alapvetően eltérő módon.

A nem árujavak harmadik csoportjába tartozó termékeket és szolgáltatásokat gyakran a központosított *újraelosztáshoz kötik*. Némi leegyszerűsítéssel e felfogás szerint vannak árujavak, és vannak *olyan javak, amelyeket a társadalom nagy központi gyűjtőmedencéjében gyűjtenek össze, majd elosztják őket*, méghozzá oly módon, hogy az *elosztás nem követi a gazdaságosság, a nyereség, az áruviszonyok, a piaci csere logikáját*. Ez a felfogás, megítélésem szerint, pontatlan és félrevezető. Egyrészt azért, mert nem feltétlenül központosított újraelosztás, hanem helyi, esetleg vállalati elosztás révén jutnak el a felhasználókhoz (üzemi étkeztetés, óvoda). Másrészt, ha a központosított újraelosztás is a folyamat kiindulópontja, e javak egy másik, tetemes része több közbeiktatott elosztási mechanizmus áttételén keresztül jut el végső felhasználójához, miközben nem lehet kizárni az áru-, illetve a kvázi áruviszonyok közbeiktatódását sem. (Gondoljunk csak egy állami bérlakás sorsára, amíg az a lakásépítésre fordítható költségvetési összegek és az erre a célra mozgósítható erőforrások meghatározásától — amely valóban központosított újraelosztási aktus — a lakások felépítésén, a tanácsai vagy vállalati bérlőkijelölésen át eljut az ötödik bérlőig! Ezen az úton számtalan másodlagos, harmadlagos elosztási láncszem iktatódik be, sőt áru- és kvázi árucserék zajlanak le, továbbá esetleg ismét csak az áruviszonyok logikája szerint működő albérlési szerződések jönnek létre és szűnnek meg.)

Ugyancsak pontatlan és megtévesztő, ha a szóban forgó javak és szolgáltatások nem áru voltát az eredeti elosztásuk ingyenességéhez kötjük. Hiszen egy részük nem teljesen ingyenes, bizonyos térítést kell fizetni érte. Ha viszont minden olyan jóságot vagy szolgáltatást a nem árujavak e harmadik csoportjába sorolunk, amelyik ha nem is ingyen, de nem „reális áron”,

alacsony térítési díjjal kerül el a fogyasztókhöz, akkor a fogalmat parttalaná tágitanánk. A térítés nagysága, illetve a tényleges ráfordítások és a térítés vagy ár eltérése tehát nem lehet a nem árujavak elhatárolásának végső kritériuma. Ebben a kérdésben csak további vizsgálódások alapján lehet dönteni.

Mi tartozik, avagy mi tartozék a nem áruszférába?

Amikor a nem árujavak és szolgáltatások természetét igyekszünk jobban megismerni, adottságként, tényként kell kezelnünk azt, hogy ez vagy az a szolgáltatás, illetve termék e körbe tartozik, miközben mások (esetleg az előbbiekkal rokon vagy velük azonos szolgáltatások, illetve termékek) az áruvilág elemei. Aligha vitatható, hogy a bölcsődei gondozás, az orvosi ellátás vagy a gazdaságirányítás a lényegét tekintve nem áru jellegű szolgáltatás. De az előbbi két szolgáltatás esetében — egyáltalán a vizsgálatunk elsődleges tárgyát képező, egyénileg fogyasztható szolgáltatások legtöbbjének esetében — szűkebb körben ugyan, de fellelhető az áruvilágba tartozás is (magán-gyermekgondozás, orvosi magánpraxis stb.). Ez arra utal, hogy önmagában a termék vagy a szolgáltatás jellege, természete sem szabja meg, hogy az az áru- vagy a nem áruvilágba tartozik-e.

Némely esetben vitatható, hogy egy adott jószágot vagy szolgáltatást árunak vagy nem árunak tekintsünk (gyógyszerek, telefonállomás felszerelése, ivóvíz stb.). Az igazán fontos tartalmi kérdés azonban nem a határesetek hovatarozásának eldöntése. Sokkal fontosabb a következő alapvető kérdések feltevése: Egyáltalán milyen szempontok, tényezők játszanak közre abban, hogy hol húzódik — adott korszakban — a nem áruszférák határa? Miért ingyenes gyakorlatilag a felsőoktatás, és miért kerülnek pénzbe a könyvek? Miért jelképes az állami bérlakás használatbavételi díja, és miért nem teljesen jelképes a villamosjegyért fizetendő összeg? Általánosabban fogalmazva: Miért tartozik a nem áruszférába?

A nem árujavak körének meghatározása a szocialista gazdasági berendezkedésre való áttéréskor a szociálpolitikai hagyományokon, továbbá a fiatal Marx által „nyers kommunizmusként” bírált egyenlőségeszményen, végül pedig a termelőerők, a gazdaság adott fejlettségi állapotán (helyesebben fejletlenségén) nyugodott, beleértve a szubjektív termelőerő, az ember fejlettségi színvonalát, szokásait, várakozásait, szükségleteit is. Természetesen a nem áruszférák az azóta eltelt évtizedekben nem maradt változatlan sem terjedelmét, sem viszonyait illetően. A változások egyrészt kifejezik a gazdaságunk, illetve társadalmunk fejlődéséből adódó új lehetőségeket és szükségleteket. Másrészt azonban — paradox módon — a hagyományok, illetve a „nyers kommunizmus” eszménye sokszor az újabb keletű juttatásokban is megnyilvánul.

Ami a hagyományokat illeti, a szocializmus fejlődésének kezdetekor egyszerűen azt próbálták besorolni a nem árujavak körébe, amit a munkásosztály egy ellentétes érdekű társadalmi osztálytól, a tőkésosztálytól már korábban kicsikart vagy ki akart csikarni, amely javakat, szolgáltatásokat több évtizedes osztályharc vagy rövid életű forradalmi fellendülések eredményeként többé-kevésbé sikerült kivonnia a tőkés profitfőrekvések érvényességi köréből. Nem kell különösebben bizonygatni, hogy e szociálpoli-

tikai vívmányok nem alkalmazhatók minden további nélkül egy olyan gazdasági környezetben, amelyben példának okáért nincsenek antagonisztikusan szembenálló érdekű osztályok.*

A lakásgazdálkodás ellentmondásaival például az utóbbi években számos cikkben, tanulmányban foglalkoztak a közgazdászok és a szociológusok.³ Az ellentmondások véleményük (és a téma szakértőinek véleménye) szerint részben a probléma történelmietlen, konvencionális megközelítésével is összefüggésbe hozhatók. Még ma is gyakran hagyjuk figyelmen kívül a nem áruszférával összefüggő szociális problémák megítélésakor, hogy óriási különbség van a között, ha 1919-ben költöztetnek be egy munkáscsaládot egy megürült villába, vagy ha most építenek a munkások számára gyakorlatilag ingyenes állami bérlakást. Ugyanígy egészen mást jelent az oktatás ingyenességének hangsúlyozása akkor, ha a jövedelmek tekintetében erősen differenciált tőkés társadalomról van szó, amelyben a dolgozó osztályok gyermekei számára az ingyenesség jelenti a továbbtanulás egyetlen esélyét, és akkor, ha — mint napjaink szocialista társadalmában — a társadalmi-jövedelmi különbségek összehasonlíthatatlanul kisebbek.⁴ Hasonlóképpen: a Tanácsköztársaság vagy a háború utáni évek proletárgyermekeinek talán valóban életszükséglet volt a napi két pohárnyi tej, de ez az „ittfelejtett” juttatás a mai formájában (kedvezményes csecsemőtej) még a legalacsonyabb jövedelmi kategóriák számára sem jelentős segítség,⁵ nem is szólva a magas jövedelmű rétegekről.

A hagyomány tehát véleményünk szerint csak korlátozott érvényű kiindulópont lehet a nem áruszektor határainak ésszerű kijelölésében, bármennyire jelentős súllyal esett is a latba a nem áruszektor mai kereteinek kialakításában, és bármennyire történelmi eredménynek tekinthetünk is bizonyos vívmányokat. A hagyományokba kövült „történelmi ésszerűség” semmiképpen sem takaríthatja meg a közgazdasági-társadalmi vizsgálatokat. Indokolt tehát, hogy eltávolodva a valamikor talán valós társadalmi értékeket, célokat kifejező konvencionális juttatásoktól, mai társadalmi fejlettségi állapotunknak, lehetőségeinknek, a mai fogyasztói magatartásnak megfelelően határozzuk meg a nem áruszektor körét, időről időre felülvizsgálva azt, hogy egy-egy hagyományos juttatás eléri-e célját ma, pontosabban betölti-e a ma neki szánt funkciót.⁶

Amíg a hagyományok — igaz, múltbeli — gazdasági viszonyok kifejezőjeként határozzák meg az árugazdaságból kivont javak és szolgáltatások körét, nem mondható el ugyanaz a másik meghatározó tényezőről: a szocializmusra való áttérés idején érvényes „kommunizmusképről”. Az ezen alapuló társadalmi gyakorlat a szocialista fejlődés első fázisában jócskán

³ A legújabban megjelentek közül például *Breitner Miklós* [4], valamint *Mihályi Péter* [8] cikke figyelemre méltó ebben a tárgykörben.

⁴ E különbségtétel fontosságára hívja fel a figyelmet *Aradi Zsolt* is [1].

⁵ A fiatal generáció felneveléséhez, a családnagyság miatti életszínvonalbeli különbségek mérsékléséhez mintegy 40-féle címen nyújtott juttatással, szolgáltatással járul hozzá a társadalom [9]. Ilyen körülmények között igencsak kérdéses, hogy a kedvezményes árú csecsemőtej, amely kétszeres adminisztrációt igényel a forgalmazáskor, vajon tényleg elkerülhetetlen eleme-e a családok szociális támogatásának. Feltehetően ennek felismerésével függ össze, hogy e természetbeni juttatást felülvizsgálják.

⁶ Itt természetesen figyelemmel kell lenni arra, hogy a már szerzett „jognak” tekintett juttatás megszüntetése nemcsak közgazdasági, hanem mindig politikai kérdés is. A nem áruszektor határainak rendezése, „újramegvonása” ezért nemcsak közgazdasági megfontolásokat, hanem körültekintő politikai vizsgálódásokat is igényel.

túllépett a nagy történelmi egyenlőtlenségek kiküszöbölésének jogos igényén, az általánosan egyenlősdí, mechanikusan korlátozó (még a polgári konkurenciában és irigységben gyökerező) egyenlősítés kiindulópontjává vált.

Korai lenne azt hinnünk, hogy végleg túljutottunk már ezen a szakaszon. Gondoljunk csak a legenyhébb bérddifferenciálás kísérletét is megakadályozó „egyenlősdire” vagy arra az egyre több konfliktust felidéző társadalmi magatartásra, amelynek lényege a társadalomnak a realitások figyelembevétele nélkül, az egyenlőség mint misztifikált elv jegyében benyújtott igényjegyzék a „juttatások” növelésére. Paradoxon, hogy ma a legnagyobb egyenlőtlenségek forrása nem a munka szerinti elosztás szférája, hanem éppen a társadalmi juttatások némelyike.

Milyen racionális politikai-gazdasági megfontolás indokolhatja például azt, hogy a szellemi foglalkozásúak 40 százaléka lakik bérlakásban, míg a munkások nem egész 30 százaléka?⁷ Feszültségeket okozhat az a generációs ellentét is, amelyet a nem áruszektor javainak és szolgáltatásainak elosztásában beállt változások okoznak. (A ma középkorú értelmiségiek, vezetők még ingyen juthattak állami bérlakáshoz, telefonhoz, ma a hasonló helyzetű fiatalok esetében ez majdnem kizárt.) Ráadásul sokszor az időközben alapjukat, létjogosultságukat veszített társadalmi különbségek „öröklődnek”. (A fiatal generáció tagjai közül is „ingyenes” lakáshoz juthat az, akinek szülei korábban valamilyen oknál fogva ahhoz jutottak.) Az ingyenes vagy csaknem ingyenes felsőoktatáshoz is társadalmi számarányuknál jóval nagyobb arányban jutnak hozzá a vezetők, az értelmiségiek gyermekei, szemben — mondjuk — a segédmunkás szülők gyermekeivel.

A társadalmi következményeknél, a nyilvánvaló igazságtalanságoknál és politikai feszültségeknél, amelyeket némely — inkább a tradíciókon és a torz egyenlőségeszményen,⁸ semmint a mai körülmények elfogulatlan mérlegelésén nyugvó — juttatások differenciáló hatása okoz, sok esetben talán még problematikusabbak a gazdasági következmények. Szűkös helyzetben nem mozgósítható az összes rendelkezésre álló erőforrás, amelyekkel e szolgáltatások, illetve javak bővíthetők lennének, az ingyenesség vagy kvázi ingyenesség gyakorta pazarláshoz vezet a felhasználásban. A hiányt ezen a területen egyre magasabb szinten termeljük újjá, hiszen a nullához közelálló „ár”, ha mennyiségileg nem is, de minőségileg számos szolgáltatás vagy jószág esetében végtelen igényt teremt. Ez pedig teret ad a spekulációnak, másodlagos elosztási mechanizmusokat és árucserét hív életre stb., ráadásul az egyenlőségeszmény jegyében.

Az árugazdaság és a nem árugazdaság összefüggései

Hogyan lehetne gazdaságilag ösztönözni a drága, költségvetési eszközökből finanszírozott berendezések jobb kihasználására? Hogyan lehetne biztosítani az eszközök gyors és rugalmas átcsoportosítását? Hogyan lehetne

⁷ Az adatot Breitner Miklós közli [4].

⁸ Pontosabban szólva, az ingyenesség és az egyenlőség hibás logika szerinti összekapcsolás. Azok a hallgatólagos feltételezések, hogy ami ingyenes, ahhoz mindenki hozzájuthat, s így az ingyenesség fenntartása, illetőleg kiterjesztése egyértelmű az egyenlőség érvényesítésével. Ez az illúzió szívósan tartja magát annak ellenére, hogy már sokszorosan bebizonyosodott: szűkös javak vagy szolgáltatások esetében, amelyek tehát nem mindenki számára hozzáférhetően állnak rendelkezésre, az ingyenesség nem feltétlenül az egyenlőség, hanem némelykor éppen a differenciálódás, a privilégiumok érvényesítése irányában mutat.

a nem árujóságot „termelő” egységet serkenteni a felhasznált erőforrásokkal való takarékoskodásra és a kibocsátás minőségének a javítására? Hogyan lehetne a felhasználóknál lefogni a pazarlást, gazdasági eszközökkel ösztönözni az ésszerű fogyasztást? Mi legyen a kritériuma annak, hogy ez vagy az a nem áruszektorban tervezett beruházás előbbre való a többinél? E kérdéseket jogossá és időszerűvé teszi az, hogy a nem áruszférában a javak és az eszközök hatalmas és egyre növekvő tömege koncentráldódik, amelyek gazdálkodást igényelnek.⁹

Érdekes felfigyelnünk arra, hogy ezek a nem áruszektorral kapcsolatos kérdések mennyire hasonlóak azokhoz, amelyek a szocialista árutermelés szükségességét megalapozó elméleti vitákban az áruszektorról és az áruszektorral szemben merültek fel az 50-es, 60-as években vagy még korábban: a 20-as, 30-as évek szovjet vitáiban. A hasonló kérdések hasonló válaszokra csábítanak. Ezt mutatja, hogy sokan szocialista körülményeink között is — aggály nélkül alkalmazva az áruviszonyok sémáit a nem áruszektor sok tekintetben sajátos és eddig még kevésbé kiismert közegében — az emberi tőkébe eszközölt beruházásokról, elmaradt haszonról, a társadalmi szolgáltatások árairól stb. kezdenek beszélni.

Úgy vélem, ahhoz, hogy tisztázhassuk a gazdálkodás alapelveit, s megismerjük a nem áruk társadalmi-gazdasági természetét, mindenekelőtt társadalmi funkcióikat kell tisztán látnunk. Hagyományosan a nem áruszektor működését a következő társadalmi célokkal szoktuk jellemezni [7]:

1. gondoskodás az ifjú nemzedékről, az új generációk felnevelésének társadalmi támogatása, egyenlő vagy megközelítőleg egyenlő indulási esélyek biztosítása a fiatalok számára;

2. a munkához szükséges készségek és tudás kialakítása, a munkalehetőségek megteremtése;

3. az egyéniség, a személyiség kibontakoztatása — a saját és a társadalom jövője érdekében — az oktatási, művelődési-kulturális intézményekben és azok segítségével;

4. a betegségek megelőzése, az egészség helyreállítása;

5. a munkából kiöregedettek, a munkában megrokkantak, a testi és lelki fogyatékoságokban szenvedők anyagi életfeltételeinek biztosítása;

6. a társadalom tagjai tág értelemben vett létfeltételeinek javítása (lakás, környezet stb.) és bizonyos alapszükségletek kielégítésének biztosítása a társadalom valamennyi tagja számára;

7. a társadalmi rendszerünk alapelveiből fakadó humánus „értékek” érvényesítése a fogyasztásban, a társadalom tagjainak életvitelében.

A nem áruszféra létét, illetve fejlesztésének, kiterjesztésének szükségességét főként ezekkel a társadalompolitikai, humánus megfontolásokkal szokás igazolni. Mellettük — legalábbis nyíltan — alig kapnak helyet a gazdasági szempontokra való hivatkozások.

Ugyanakkor a gyakorlatból jól tudjuk, hogy e célok teljesítéséhez, pontosabban teljesülésük határfokához gazdasági feltételek és következmények kapcsolódnak. Erre a felismerésre támaszkodik az a felfogásunk, hogy *társadalmi rendszerünk humanizmusából adódó céljainkat nem gazdasági céljaink ellenében tudjuk érvényesíteni, hanem azokkal egységes rendszerben.*

⁹ Magyarországon a nem áruszektor több mint 7000 önállóan gazdálkodó intézményt foglal magában [2]; több gazdálkodó egységet fog tehát át, mint az árutermelő állami és szövetkezeti szektor.

S megfordítva: humánus céljaink valóra váltásával a gazdasági ésszerűséget is szolgáljuk. (Például a „starthelyzetek” kiegyenlítésével, a családi problémák, nehézségek intézményes, társadalmi segítséggel történő enyhítésével szabadíthatjuk fel az alkotó egyént, hozhatjuk felszínre a tehetséget, ami a gazdasági fejlődés egyik motorja.)

Természetesen ez nem jelenti azt, hogy a humánus-szocialista alapelvek és a gazdasági ésszerűség sohasem ütközhetnek egymással. Ilyen összeütközés lehetősége azonban mindig fennáll a gazdasági célrendszeren vagy a nem áruszektor célrendszerén belül is.

Előrebocsáthatjuk azt az álláspontunkat, hogy a nem áruszektor ráfordításainak és eredményeinek — lehetőség szerinti — számbavétele, az eszközök és a munkaerő e szektoron belüli ésszerű elosztása és felhasználása, a szűkös erőforrásokkal való gazdálkodás, a nem árutermelő tevékenységet végzők eredményekhez fűződő érdekeltségének megteremtése, illetve erősítése csak úgy lesz lehetséges, ha hozzáférhetővé tesszük az e szektorban működő társadalmi mechanizmusokat a közgazdasági elemzés számára, egyszersmind visszahelyezzük a „nem árutermelést” a társadalmi újratermelés, vagyis a gazdaság átfogó összefüggéseinek rendszerébe.

A nem árugazdaság és az árugazdaság szocializmusbeli összefüggéseit vizsgálva hangsúlyozni kell, hogy árutermelésünk sem független általános társadalmi berendezkedésunktől és céljainktól. A szűkebb értelemben vett gazdaság, a szocialista árutermelés sem valamilyen önérdék által vezérelt mechanizmus, és nem árutermelő szektorunk sem követ lényegében más célokat, mint amelyek a szocialista gazdaság működését irányítják. *Karitatív funkciókra, a társadalom egy meghatározott szűk szektorára érvényes „magasztos” elvekre csak ott van szükség, ahol a gazdasági gépezet nem a társadalmi jólét, hanem valamilyen más cél (például a nyereségmaximalizálás) szolgálatában áll.* Ez a kettősség — vagyis a társadalmi jólét szolgálatától függetlenedő, más célokat követő gazdasági gépezet és az ezt ellensúlyozó, a gazdasággal ellentétes célokat követő jóléti intézmények kettőssége — történelmi értelemben legfeljebb átmenetileg, esetleg torzulásként jellemezheti a szocialista társadalmi újratermelést.

Felmerülhet persze az az ellenvetés, hogy a társadalmi célok közvetlenségében kell különbséget tenni az árutermelés és a nem árutermelés között. Valahogy így: Míg az árutermelés közvetlenül nyereségre termelés, s csak közvetve — a nyereségtörekvések helyes társadalmi szabályozása révén — szolgálja a társadalmi jólétet, addig a nem árutermelés esetében nincsenek ilyen közvetítések; e szektorban közvetlenül a társadalmi jólét, a humánus — méltányossági — megfontolások irányítják a döntéseket.

Csakhogy állíthatjuk-e azt, hogy az árutermelő szférát, az árutermelő gazdasági egységeket a nyereségre irányuló, a tiszta árugazdálkodás logikáját tükröző döntések jellemeznék? Túlsúlyban vannak azok a vélemények, amelyek szerint a teljesítményelv helyett e szektorban is az egyenlőségre törekvés, méltányossági és humánus (ha úgy tetszik: karitatív) szempontok uralkodnak például a bérezésben, bármennyire áldatlannak, nemkívánatosnak tekintjük is ezt a helyzetet. A nem áruszektorban pedig megjelennek olyan részcélok, amelyek korántsem a társadalmi jólét közvetlen szolgálatával függnek össze, hanem sokkal inkább hierarchikus és presztízsszemponatokkal. A nem áruszektor intézményeinek részcéljai, intézményi öncéljai is konfliktusba kerülhetnek a társadalmi célokkal, még ha ez az ellentét nem

olyan szembetűnő vagy éles is, mint amilyen a vállalati célok és a társadalmi célfüggvény közötti ellentmondás.

Ezekkel az állításokkal nem akarom elmosni a határt a nem áru- és az áruszektor között, sőt úgy vélem, esetenként e határvonalak erőteljesebb meghúzására lenne szükség. Ugyanakkor azt gondolom, fel kell figyelniünk az áru- és a nem árujavakat elválasztó határ viszonylagosságára, amit sokszálú és intenzív kölcsönös kapcsolatuk, egymás területére való áthatolásuk önmagában is magyaráz. Az áru- és a nem áruszektor szembeállítására már csak azért sem indokolt, mert a szocialista árutermelés is sajátos, nem klaszszikus, haszonelvű árutermelés, amely ha áttételeken keresztül és hátráltató tényezőkkel küszködve is, mégis alapvetően a társadalmi jólét célját követi. Ugyanakkor a nem áruszektorba is behatolnak (törvényes vagy törvénytelen formában) az áruviszonyok. (Erről egyre többet lehet olvasni a szakirodalomban.) Összegezve: csak egyetlen átfogó szocialista újratermelés létezik, amelynek nincsenek kínai fallal elválasztott, homlokegyenest ellentétes célokat követő területei, legfeljebb az egyes szektorok viszonylagos elkülönüléséről, sajátosságairól beszélhetünk. Ebből következően az *áru és nem áru* megkülönböztetés is csak viszonylagos érvényű. Annak a ténynek a fogalmi megragadására szolgál, hogy a valóságos termékek és szolgáltatások (természetüktől, funkciójuktól függően) két eszmei végpont — az áru és a nem áru tiszta típusa — között különféleképpen helyezkednek el. Amikor nem áruszektorról vagy nem árujavakról beszélünk, sohasem a nem áruk valamiféle „ideáltípusára” gondolunk, hanem olyan javakra és szolgáltatásokra, amelyek közelebb állnak a nem áru „tiszta” típusához, mint az áruéhoz.

A nem árujavak és szolgáltatások ökonómiája

Legyen szó akár a felsőoktatásról, akár a lakásgazdálkodásról, akár az öregek szociális otthonáról, a nem áruszektorban is mindig folyt valamilyen gazdálkodás. Hiszen e szektor intézményei korlátozott erőforrásokra támaszkodva kénytelenek szembenézni a társadalom egyre növekvő igényeinek nyomásával. Hogy még a közgazdászok körében is mindmáig bizonyos fenntartásokkal és gyanakvással találkozhatunk a nem árujavak és szolgáltatások körében folyó gazdálkodás tényét és követelményeit hangsúlyozva, ennek egyik magyarázata talán az az elméleti pozíció, amely a gazdaságot az árugazdasággal, a gazdálkodást pedig az árutermelők jövedelemmaximalizáló, költségcsökkentő törekvéseivel, sőt esetleg a nyereséghajszolással azonosítja.¹⁰

¹⁰ Nem egyedül hadakozunk a gazdálkodás fogalmkörének ilyen jellegű szűkítése ellen. „Még ma is általános közvéleményünkben — többnyire a szakmai intézmények körében uralkodó közvéleményben is — az a nézet, hogy a gazdasági jellegű feladatok és problémák úgyszólván kizárólag a termelésben és az úgynevezett produktív szolgáltató szférában jelennek meg. Gazdasági célkitűzéseink megvalósítását, gondjaink megoldását tehát az iparban, az építőiparban, a közlekedésben, a kereskedelemben, a mezőgazdaságban és legjobb esetben az ipari szolgáltatások területén kell biztosítani. Ez a nézet a költségvetési szerveket, a lakosság egészségügyi, szociális, oktatási, kulturális ellátását, a rend- és jogbiztonsági, valamint igazgatási feladataink végrehajtását végző szervezeteket, az úgynevezett intézményeket gazdasági szempontból alábecsüli, és a lényegét túlzott leegyszerűsítéssel eltorzítva, egyszerű fogyasztó gazdaságnak tekinti. Nemcsak teoretikusan, hanem gyakorlati gazdasági megfontolások, a népgazdaság egészenek összefüggései és érdekei talajjáról is vitakozni kell ezzel a nézettel. Be kell bizonyítani tarthatatlanságát, hogy gazdasági cselekvésük ebben a szférában is más, korszerű, a mai követelményeknek megfelelő alapokon nyugodjék” ([2] 420—421. l.).

A másik, nem kevésbé lényeges ok a „mérhetetlenség mítosza”: lemondás a nem áruszektor teljesítményeinek méréséről, ami pedig a racionális gazdálkodás elengedhetetlen feltétele. Ez a megtorpanás a teljesítménymérés valóban nehéz problémái előtt több súlyos gazdasági következményt szül:

1. A cél—eszköz viszony egyik elemének megfoghatatlansága miatt a nem árujavak és szolgáltatások világában a gazdálkodás elsődlegesen takarékoskodást jelent. Ilyen nézőpontból tekintve nem az gazdálkodik jól, aki nagyobb teljesítményt nyújt az adott források mozgósításával, hanem az, aki (nyújtson bizonyos határok között bármilyen teljesítményt) a költségekből lefarag.

2. A pénzeszközök szűkösségére nem feltétlenül a súlypontképzés, egyes feladatok elhalasztása, más funkciók leépítése a válasz, hanem a valamennyi feladat legmegfelelőbb ellátásához szükséges eszközök egyidejű csökkentése, végső soron a feladatmegoldás általános korlátozása. Ilyenkor könnyen előfordulhat, hogy az egyes szűkebb tevékenységi körökön belül a progresszív ágak nem kapják meg a fejlődésükhöz szükséges összegeket, miközben felesleges vagy rosszul működő intézményeket tovább finanszírozzunk.

3. A teljesítmények, a kibocsátás „mérhetetlenségének” dogmája szétaprózottságához vezet, mivel egyetlen funkcióról, munkacsoportról, szolgáltatásnemről stb. sem mondjuk ki, hogy szükségtelen, nem vizsgáljuk időről időre, nem viszonyítjuk a fontosságát más nem árutermelő tevékenységekhez. Ugyanakkor új meg új szükségletek dörömbölnék az ajtón, megállíthatatlanul szaporodnak a funkciók, nő a „szolgáltatások” száma, ami újból csak az egyes feladatokra jutó költségek további lefaragásához vezethet. Kumulatív folyamatról van tehát szó. A felesleges tevékenységek és intézmények megszüntetésének elmaradása, az az állapot, amelyben az intézményeknek, munkacsoportoknak és az egyes munkatársaknak nem kell létüket újra meg újra hasznos teljesítményekkel igazolni, vezet ugyanakkor ahhoz a tendenciához, amelyet „a kiadások lefelé való rugalmatlansága” néven jelölünk.¹¹ A központi költségvetés, „az utalványozó szervek” megújuló törekvése a költségek lefaragására nem zárja ki az összes költségek folyamatos — helyenként és időnként egyenesen robbanásszerű — növekedését.

4. Ezzel függenek össze a területek némelyikén, illetve egyes nem árutermelő egységekben a romló anyagi és munkafeltételek (lásd a fővárosi kórházakat, bizonyos oktatási intézményeket stb.), amelyek a szolgáltatások színvonalának stagnálásához, leromlásához vezetnek a munkaerőnek e társadalmilag fontos területekről való elvándorlásán, a lassú vagy megtorpanó technikai fejlődésen stb. keresztül. Jól példázza ezt az oktatás vagy a lakásgazdálkodás helyzete.¹² Hogy — szerencsére — mégis van e területeken előrelépés, az gyakran nem gazdasági tényezőknek köszönhető.¹³ (A ma-

¹¹ Lásd erről *Rupp András* [12].

¹² Közismert, de mindmáig megoldatlan probléma az oktatás területén dolgozók egyfajta kontrasztelekciója, amelynek kedvezőtlen hatásait csak elmélyíti az oktatás technikai fejlődésének csigalassúsága. Oktatási technikánk — legalábbis sok tantárgy és sok intézmény esetében — alig különbözik a görögökétől vagy a középkori egyetemek módszereitől. Ugyanakkor „nagyüzemi” volta, tömegessége miatt valószínűleg nem éri el azok hatékonyságát.

¹³ „Az oktatók lelkiismeretén kívül alig van biztosíték egyetemi kereteken belül az oktatás javítására, s ez a lelkiismeret csak az adott kereteken belüli valamivel jobb rész-munkára hathat, a struktúrára már nem”. ([3] 28 1.).

gyar egészségügy európai, illetve világviszonylatban is elismert eredményeire bizonyos képzési ágak — művészképzés, matematikusképzés stb. — ugyan-csak „világ színvonalú” teljesítményeire gondolunk.) Mindez azonban nem feledtetheti a nem áruszektorba tartozó intézmények jelentős részének elmaradottságát (legyen szó akár a közkórházakról, akár az iskolákról, akár a bérlakás-állományról, akár a tömegsportot szolgáló sportlétesítményekről), amely ráadásul az általános gazdasági helyzet kedvezőtlenebbre fordulásával várhatóan fokozódik.¹⁴

A nem áruszektor termékeinek és szolgáltatásainak fogyasztói nem tudnak nyomást gyakorolni a nem áruszektor szolgáltatásainak színvonalára — bár végső soron munkájukkal ők a fenntartói e szektoroknak. A társadalom ugyan szavatolja az oktatást vagy az egészségügyi ellátást, azt azonban nem tudja szavatolni, hogy ezek színvonala megfeleljen a kor tudományos és anyagi lehetőségeink, a termelőerők mai fejlettségének.¹⁵ Az egyes fogyasztó bizonyos szolgáltatásokhoz még pénzért sem juthat hozzá. Hiába részesítené valaki előnyben egészségének visszaadását — vagy akár csak a normális kórházi elhelyezést is — az élelmiszer-fogyasztással vagy a nyaraló-építéssel szemben, jövedelmét legfeljebb csak kerülő utakon fordíthatja arra, hogy egyénileg magasabb színvonalú szolgáltatásokhoz jusson. De gyakran még a „második”, pontosabban „harmadik gazdaság” kerülő útjain sem járathatja gyermekét kevésbé zsúfolt iskolába, nem juthat az igényeinek megfelelő sportolási lehetőségekhez, tisztább kórházi helyiségekhez s általában olyan szolgáltatásokhoz jó minőségben, amelyek bővítését és fejlesztését a szocialista társadalom legfontosabb céljaihoz soroljuk.

5. A valós teljesítmények mérhetetlenségének dogmája a nem áruszektorban a kapacitások és a teljesítmények „összekeveréséhez”, mennyiségi szemlélethez, a cél és az eszköz felcseréléséhez vezet.

A mérhetetlenség dogmája ellenére ezen intézmények, szolgáltatók valahogy mégis „megmérődnek”, „értékelődnek”. A szolgáltatások valóságos haszna, a fogyasztók vagy a társadalom igényének kielégítése helyett azonban a kapacitás válik az eredmények mérőszámává.¹⁶ Az oktatás területén például a leadott órák számát, a megírt tankönyveket tekintjük „eredménynek”, amelyek pedig csupán eszközei az oktatásra háruló célok megvalósításának. Hasonló kapacitásmutatókkal helyettesítjük a tényleges teljesít

¹⁴ „Ebben az ötéves tervben (az V. ötéves tervről van szó — A szerk.) az infrastruktúra minden ágának csökken a részesedése az összes beruházásokból. . . Az egészségügy, a szociális ellátás, az ember fizikai állapotának helyreállítása, illetve megvédésére irányuló tevékenység gazdasági hasznossága nem tagadott, de a gazdaság fejlődésére gyakorolt hatása — az egzakt számítások hiánya miatt — ma még nem kellően tisztázott. . . Éppen ezért csábító gondolat erről megfeledkezni, ezt elhanyagolni, és ebben az ötéves tervben ismét hagyjuk magunkat elcsábítani” ([6] 735. l.).

¹⁵ Ez a probléma azért vetődik fel különösen élesen, mert egyéb területeken — különösen az anyagi fogyasztás területén — a szocialista fejlődés időszakában nagyot léptünk előre. Természetes, hogy más igényt támaszt a kórházi elhelyezéssel, ellátással szemben napjaink fogyasztója, aki kulturált körülmények között lakik, és jól étkezik, mint az ötvenes évek fogyasztója, aki mindezt nélkülözte.

¹⁶ A „Szociálpolitika” címmel 1978-ban a Munkaügyi Minisztérium által kiadott statisztikai összeállítás természetbeni szociális ellátásokat és szolgáltatásokat ismertető részének összesen 71 táblázatában például egyetlen teljesítményre, hatékonyságra utaló jelzőszám sincs. Szinte valamennyi táblázat a férőhelyek számát, a szociális intézményekben foglalkoztatottak létszámaival vagy a kapacitáskihasználási mutatókat közli.

ményt az egészségügy vagy a tömegsport és a kultúra területén.¹⁷ A kapacitásszemlélet pedig mindig egyben mennyiségi szemlélet.

6. Fontos jellemző a nem áruszektorban az eszközök átcsoportosításának az áruszektorbelinél is nagyobb mérvű korlátozottsága, az eszközök elégtelen kihasználása,¹⁸ az intézmények közötti — az eszközkihasználás fokozását célzó — kooperáció hiánya.¹⁹

7. Nemcsak az állóeszközökkel, hanem az anyagokkal sem folyik megfelelő gazdálkodás. Hiába az anyagfelhasználás aprólékos normákkal való szabályozása, ha a kibúvók keresése — az anyagfelhasználás szükség szerinti megemlése céljából — más területeken okoz pazarlást. Az a paradox helyzet alakul ki, hogy az anyag- és az állóeszköz-gazdálkodás fékezi a munkaerővel való gazdálkodást, miközben a munkaerő felhasználásának sajátosságai korlátozzák a berendezésekkel való racionális gazdálkodást. A nem áruszektorban gyakorlatilag alig találkozhatunk például a berendezések akárcsak másfél-két műszakos üzemeltetésével, ami pedig gyorsíthatná a megtérülést, a modernizálást. A nem kielégítő eszközkihasználás különösen élesen vetődik fel a technikailag robbanásszerűen fejlődő területeken, például éppen az egészségügyben.²⁰ Itt már csak azért is ösztönözni kellene a kihasználás nö-

¹⁷ Erre a „kapacitásszemléletre” utal például *Pozsgay Imre* a kultúra vonatkozásában: „Nálunk a baj az volt, hogy a kulturális élet tervezésekor mindig anyagi fejlesztésben, és nem a tevékenység tervezésében gondolkoztunk. Kialakultak példák, divatok. »Ne legyen falu művelődési ház nélkül.« Most aztán van itt vagy 2500 művelődési ház, de jó, ha ezekből néhány szövet használunk a korszerű közművelődési elvek szellemében. »Minden megyének legyen szívegy művelődési központja.« Talán kell is. De gyakran nem azt gondolták végig először, hogy mit fogunk csinálni egy megyei művelődési központban, hanem azt, hogy legyen egy palota — aztán abban majd csak lesz valamiféle tevékenység” ([11] 9. l.).

¹⁸ Az eszközkihasználás problémáját persze nem lehet differenciálatlanul kezelni. Az intenzív osztály életmentő készülékeinek esetében nyilvánvalóan senkinek sem jut eszébe felvetni a minél nagyobb fokú kihasználás követelményét. Ezt azonban nem kezelhetjük a nem áruszféra olyan sajátosságaként, amely általában, a szféra egészére vonatkoztatva értelmetlenné teszi az eszközkihasználás mérését. Hiszen az áruterelés területén is számtalan olyan berendezés (például tűzoltó készülék) található, amelyek biztonsági célokat szolgálnak, és az tekinthető kedvező helyzetnek, ha egyáltalán nem használják őket. Az ilyen nem „szabályosan” viselkedő berendezések azonban nem adhatnak menlevelet az eszközeiket rosszul használó gazdasági egységek számára.

¹⁹ A költségvetési szervek állóeszköz-állományának kihasználtságával összefüggésben például a következőket olvashatjuk: „A revizori jelentések arra is felhívják a figyelmet, hogy a gépek és berendezések számottevő része használaton kívül van, még az elhasználódás előtt — gyakran indokolatlanul, vagy felújítási nehézségek miatt — lecserélték, de kiselejtezésükre nem került sor... A terület gép- és műszer-gazdálkodásának egyéb hiányosságai — a gyors fejlesztés mellett is — fékezik az ellátás színvonalának javulását. Az új beszerzések még mindig elég tervszerűtlenek, nem veszik figyelembe a tipizálási követelményeket, a kihasználási lehetőségeket, a környező intézmények birtokában levő gépek és műszerek szabad kapacitását. Gyakori a berendezések szakszerűtlen elhelyezése és kezelése is, amely hozzájárul azok idő előtti elhasználódásához. Még csak elvétve található az intézményi kapacitás szükségletét meghaladó gép- és műszerkihasználás szervezése, pedig ezzel az ellátás javítása mellett jelentős eszközöket lehetne felszabadítani a meglévő berendezések korszerűsítéséhez ([13] 1001. l.).

²⁰ „... nagy értékű berendezések jelentős része péntek estétől hétfő reggelig kihasználatlanul áll, ugyanakkor a leletre váró fekvő vagy járó betegek a kórházi ágyakat terhelve, vagy a táppénzes állományt növelve hosszú napokig várakoznak” — írja *Békési László* ([2] 426. l.). Itt kell megemlítenünk, hogy a folyamatos üzemeltetés hiánya még olyan hallatlanul nagy értékű és közvetlenül életmentő jelentőségű berendezések esetében is gyakori, mint amilyenek a dialízisállások. Itt (a folyamatos üzem helyett) a kétműszakos kihasználást is „eredményként könyvelik el”, miközben az összkapacitás messze alatta marad az össz-

velését, mert az új berendezésnek szinte a megvásárlása pillanatában megjelenik az újabb, a következő generációhoz tartozó gép.

Nemcsak az anyag- és állóeszköz-gazdálkodás, illetve a munkaerő-gazdálkodás között feszülnek ellentmondások. Ellentmondások vannak az egyes területeken belül is, így például a munkaerő-gazdálkodás szférájában. A nem megfelelő technikai arányok a munkaerő különböző fajtái, típusai között fékezik a hatékonyságnövelést célzó törekvéseket. Az orvosi munka hatékonyságát például erősen lerontja a megfelelő segédszemélyzet hiánya. Jellemző, hogy például az NDK-ban — ahol a mienkénél közismerten jóval magasabb az egészségügyi ellátás színvonala — 1972-ben 56-tal több lakos jutott egy orvosra, mint nálunk, viszont az ugyancsak egy orvosra jutó szakképzett és egyéb egészségügyi személyzet többszöröse volt a magyarországinak [10]. Hasonló problémák vetődnek fel az oktatók és a segédszemélyzet vonatkozásában az egyetemeken, és sorolhatnánk még tovább a példákat.

8. A nem áruszektor gazdálkodásának jellemző vonása a nehézkesség, a bürokratikus túlszabályozottság. Ebben nem kis szerepe van a költségvetési finanszírozás merev rovatelhatárolásának. Miközben drága és nem feltétlenül szükséges berendezésekre rendelkezésre áll akár néhány millió forint is, a személyi jellegű kiadásoknál erős megszorítások érvényesülnek. Az ellenőrzés is „rovatellenőrzés”, és a szektorban nem az gazdálkodik okosan, aki a lehető leghasznosabban költi el a rendelkezésre álló pénzt, hanem az, aki nem lépi át a rovatelhatárokat. Az eredmény, amit a nem áruszektor gazdálkodó intézményei az engedélyező, finanszírozó szervek előtt gazdasági tekintetben „felmutathatnak”, csak a precíz könyvelés, a keretek fegyelmezett elköltése lehet. Más oldalról a „felsőbb” szervek is csak itt tudják „megfogni”, e tekintetben tudják „értékelni” az irányításuk alatt álló intézmények „gazdálkodási tevékenységét”.

9. A nem áruszektor ésszerű működését, fejlődését végül erősen fékezi az anyagi ösztönzés tisztázatlansága, illetve hiánya ebben a szférában, ami szintén összefügg a teljesítmények mérhetetlenségének dogmájával.

Támpontok a teljesítmény értékeléséhez a nem áruszektorban

A teljesítmény mérhetetlenségének mítoszát a gazdasági következmények alapján bírálva, természetesen nincs szándékomban lebecsülni a mérés valóságos nehézségeit a nem áruszektorban. Az a gyakorlat azonban, hogy alig történik erőfeszítés a mérési módszerek kidolgozására — pedig még a pontatlan mérés is jobb a „semmilyennél” —, úgy vélem, joggal helytelenné tehető.

Megvallom, nincs a tarsolyomban olyan konkrét módszer, amellyel az ebben a szektorban működő intézmények összességének a teljesítményét értékelni lehetne. Csak néhány olyan alapelv tészisszerű körvonalazására vállalkozom, amelyek talán támpontul szolgálhatnak a helyes megoldás keresésében.

1. A szociális biztonságunk nem mondana ellent a szolgáltatók teljesítményének mérése, értékelése. Jelenleg sem rendíti meg a szociális biztonságot az a tény, hogy ismerjük az orvos által felírt gyógyszerek árát (más kérdés, hogy ez az ár mennyire tükrözi a tényleges társadalmi ráfordításo-

kat), amely azonban nem az egyént, hanem nagyrészt a társadalombiztosítást terheli. A statisztikában „imputált értékelésnek” nevezik azt az eljárást, amely pénzben mért értékeken vesz számba olyan társadalmi eredményeket, amelyeknek nincs valóságos ára, s pénzbeli költségként, levonásként veszi számba azokat a társadalmi veszteségeket, amelyek egyébként nem jelennek meg a szokásos költségek között (például a levegőszennyezés). A statisztikusok tehát, ha nem is kiforrott vagy vitathatatlan, de mindenesetre felhasználásra kész módszereket kínálnak az effajta mérésekhez [5].

2. Egyes nem alapvető, nem a létbiztonságot érintő szolgáltatások esetében fontolóra lehetne venni a valóságos árak érvényesítését, fenntartva az alacsony jövedelmű családok esetében a pénzbeli támogatások, a kompenzálás rendszerét.²¹

3. A szolgáltatások gazdasági értékelésével párhuzamosan teret kellene engedni a fogyasztónak, a szolgáltatást igénybe vevőnek, hogy az eddiginél szabadabban mozogjon az egyes szolgáltatóhelyek között, nagyobb „bevételt” biztosítva — ha nem is saját zsebből — a jobb minőségű szolgáltatások végzői számára. Az egyes fogyasztók értékítéleteinek számbavételére csíraformában már vannak példák (orvosválasztás, esetleg általános vagy középiskolák közötti mozgás), csak éppen — tudomásunk szerint — a szolgáltatások ilyen fogyasztói elismerésének semmi hatása sincs a szolgáltatók bérezésére, illetve az intézmények fejlesztési lehetőségeire.

4. Különösen az erősen korlátozott szolgáltatások — például bölcsődei férőhelyek — esetében fontolóra kellene venni, hogy a fogyasztók nagyobb mértékben járuljanak hozzá a gyermekellátás valóságos költségeihez.²² Ez nem mond ellent a szociális szempontoknak, hiszen továbbra is elképzelhető a differenciált hozzájárulás. A magasabb jövedelműek által befizetett pénzt a szolgáltatás kiterjesztésére és a minőségi színvonal emelésére lehetne fordítani, aminek kedvező következményeiben az alacsony jövedelműek is részesednének.

5. Törekedni kellene a nem áruszektor társadalmi haszonhatásának a ráfordításokkal való összevetésére mind makro-, mind mikroméretben. Ha az értékmutatók alkalmatlanok is a számszerűsítésre (hiszen hogyan is lehetne egy emberi élet megmentésének haszonhatását forintban mérni!), mindenesetre jóval több tere van a számszerű mutatóknak, a mennyiségi értékeléseknek, az egyes területek közötti összehasonlításoknak, mint ahogyan eddig gondoltuk. Az „érték nélküli” nem áruvilágban a tevékenységek gazdasági hatékonyságának mérésére széles körben alkalmazható módszerként — bármilyen paradoxnak tűnik is — az ún. értékelemzés sajátos változata kínálkozik.

²¹ Helytelenítjük azt a gyakorlatot, amely globálisan sorol be egyes szektorokat az alapvető szükségleteket kielégítő ágak körébe (például az oktatást vagy az egészségügyet). Nyilvánvaló, hogy e szektorokban is akadnak olyan tevékenységek, amelyek nem igazán alapvetőek, nem érintik a létbiztonságot.

²² Végeredményben egyes fogyasztók így is arra kényszerülnek, hogy igen magas áron, a szabad piacon „szerezzék be” a szolgáltatást, amely elvileg nem is lehet olyan színvonalas, mint a társadalmilag szervezett változat (a gondozók nem szakképzettek, nincs orvosi felügyelet, szakmai ellenőrzés stb.).

A funkció—költség viszony összevetésének szükségessége a nem áruszektorban

Az értékelemzés árujavak esetében a fizetőképes keresletből, a felhasználói igényekből indul ki. Információit a „mit termeljük?” kérdésre vonatkozóan innen szerzi be. A szükségleteket kielégítő, a fizetőképes keresletnek megfelelő javakat, szolgáltatásokat „funkciókra” bontja, és a továbbiakban már azt vizsgálja, hogy milyen alternatív lehetőségek kínálóznak az adott funkciók ellátására. Hogy a rendelkezésre álló változatok közül melyiket valósítják meg, az attól függ, melyik változat a legolcsóbb, melyik elégíti ki maradéktalanul az adott igényt a legkisebb ráfordítással. Az értékelemzés lényege tehát a haszonhatások, a funkciók és a megvalósításukhoz szükséges költségek egybevetése.

Véleményünk szerint az értékelemzés sajátos változata a nem árujavakra is alkalmazható. Miről is van szó tulajdonképpen? Ésszerűen fel kellene mérni az egy-egy nem árujósággal (szolgáltatással) kielégíthető társadalmi szükségletet, megvizsgálni, hogy létezik-e az éppen adott jószágon vagy szolgáltatáson kívül a szóban forgó szükséglet kielégítésére más lehetőség. Ha igen, milyen módon — „technológiával” — lehet azt a legkényesebben, illetve legolcsóbban kielégíteni (természetesen a funkciók maradéktalan ellátása mellett). Ugyancsak elemezni kell, hogy a választott technológia alkalmazásakor hol keletkeznek „felesleges” költségek, milyen elszívargási csatornák vannak stb.

Az értékelemzés sajátossága a nem áruszektorban abban áll, hogy míg a „közönséges” árujavak esetében a kereslet, a piac informál (még ha nem is tökéletesen) a szükségletekről, egyértelműbben megfogható, számszerűsíthető a társadalmi „igény”, a nem árujavak esetében ez némelykor nem mérhető fel ilyen könnyen, sőt gyakran csak minőségi elemzésre van lehetőség. A szükségletek itt nem vagy nem egyértelműen kvantifikálhatók. Nehezen számszerűsíthető például, hogy milyen teljesítményekre, szolgáltatásokra van szükség az egy-egy adott szakmára való képzésben. Némely esetben viszont még az árujavakénál is világosabban rajzolódik ki a nem áruszférában a társadalmi igény, a társadalmi elvárás. Tudjuk például, hogy hány kórházi ágy, hány óvodai férőhely hiányzik.

További sajátosság a szükségletek rangsorolása, az egyes teljesítmények iránti igény intenzitásának mérése. A szükségletek intenzitását itt értelem szerűen nem mérhetjük azzal, mennyit hajlandó a fogyasztó fizetni az adott szükségletet kielégítő jóságért vagy szolgáltatásért.

Az értékelemzés módszereinek behatolása a nem áruszektorba még akkor is gyümölcsöző lenne azonban, ha a konvencionálisan kialakult szolgáltatások, funkciók szükségességét nem vennék vizsgálat alá, rangsorukat nem állapítanánk meg, csak a megvalósítással, a „technológiával” törőd-nénk. Nem vizsgálnánk például azt a kérdést, szükséges-e egy-egy meggyö-keresedett tantárgy szokásos témaköreit oktatni. Feltételeznénk, hogy az adott témakörökben foglalt ismeretek szükségesek. Még mindig megvizsgálhatnánk azonban, hogy megtanításuk „technológiájában” hol vannak felesleges „költséghegyek”. Egyáltalán: törekednénk arra, hogy felméréseket, összehasonlításokat végezzünk arra nézve, milyen módszerekkel, illetve a módszerek milyen kombinációjával tudjuk célunkat a „legolcsóbban” megvalósítani.

Ha az értékelemzés tapasztalatainak e sajátos felhasználása — az idő-felhasználás és az eredmény még oly tökéletlen és támadható egybevetése — megindulna, jelentős erőforrásokat szabadíthatnánk fel, amelyekre éppen ebben a szektorban igen-igen nagy szükség van.

Mindezek a javaslatok talán azt az érzetet kelthetik, hogy valamiféle piaci automatizmusokat akarunk bevinni e területre, amelyről a szocialista és a tőkésországokban egyaránt bebizonyosodott, hogy a fejlesztése nem bízható piaci automatizmusokra. Azonban szó sincs erről! Az idővel való gazdálkodás, általában az ésszerű gazdálkodás nem azonosítható annak eddigi kétségkívül legkifejlettebb formájával, az árugazdálkodással!

Köztudott, hogy tőkés körülmények között is van néhány „nyomós” gazdasági érv a közületi szektor fenntartására, a piacot megkerülő termék- és szolgáltatásáramlásra.²³ Például:

1. Ingyenessé kell tenni egy szolgáltatást vagy jószágot akkor, ha a felhasználóinak köre nem ismert, illetőleg képtelenség bárkit is kizárni a használatából. Az államnak a levegő vagy a közterületek tisztasága érdekében bevetett szolgáltatásait nem lehet az egyes fogyasztóval megfizettetni.

2. Ingyenessé kell tenni, vagy a reálisnál kisebb árat kell fizettetni a fogyasztóval akkor, ha a nagyszámú fogyasztó bekapcsolása jelentősen csökkenti a határkötségeket (például telekommunikációs hálózat).

3. Az ingyenesség mellett szólhat a jövedelembiztonság elve is. Ez nemcsak jóléti, hanem kifejezetten „gazdaságossági elv”. A jóléti kiadások megszüntetésével párhuzamosan nőne a bűnözés, járványok lépnének fel stb., s így csökkenne a társadalom szellemi és munkaerő-potenciálja. E problémák leküzdése — tovagyrűző hatásai miatt — jóval több eszközt igényelne, mint amennyit a „preventív” jellegű jóléti kiadásokra fordítanak, nem is szólva e kiadások egyéb pozitív gazdasági szerepéről a kapitalizmusban. (Válságban beépített stabilizátorként működnek, rugalmasabbá teszik a kapitalizmus egyik legalapvetőbb korlátját, a keresleti korlátot stb.)

Bár a polgári közgazdászok előszeretettel bírálják a nem árugazdaság működését, ostorozzák alacsony hatékonyságát, nehézkességét, elbürokratizálódását, már régóta nem vitatják e szektor szükségességét.

Amikor az idő takarékos felhasználásáról, a teljesítmények méréséről, ösztönzéséről stb. beszélünk a nem árujavakkal összefüggésben, nem elsősorban az árugazdaság kiterjesztését javasoljuk, hanem a nem árujavak szektorában való racionális gazdálkodást, az áru- és a nem áruszektor kölcsönös összefüggésének fokozottabb figyelembevételét. A közgazdasági összefüggések, az áruszektorral való szerves kapcsolatok figyelembevételé nem sérti társadalmunk humánus alapelveit. Ellenkezőleg: a figyelmen kívül hagyásuk sérti őket. A nem áruszektorban elfecsérelődő anyagok, kihasználatlan gépek, rosszul dolgozó munkaerő égető társadalmi szükségletek kielégítésétől, humánus célok valóra váltásától von el erőforrásokat.

Végül hangsúlyoznunk kell, hogy a nem áruszektor „racionálizálása” nem valamilyen külső szervezési elvek „bevételét” jelenti. Az ésszerűsítés nem nyugodhat máson, mint a nem áruszférában kialakult sajátos érdekvi-

²³ A gazdaság igen jelentős szektora (Svédországban például a bruttó nemzeti termékhez mért arányt tekintve csaknem a fele) tartozik az állami költségvetés szárnyai alá. Erre a szférára — a folyamatos „kommercializálási” és „rekapitalizálási” tendenciák ellenére — a tőkés gazdaság körülményei között aligha lehet jogos az árugazdaság szó használata.

szonyok, társadalmi feltételek, viszonyrendszerek, konvenciók, szokások figyelembevételén. Nem erőszakos átszervezésekkel, hanem a valóságos viszonyokból kiinduló ésszerűsítési törekvésekkel érhetjük el a nem áruszektor teljesítőképességének megnövekedését, a termelőszektorokénál erőteljesebb egyensúlytalanságok enyhítését, a szektorban kialakult viszonyok jobb áttekinthetőségét — egyáltalán azoknak a céloknak a teljesebb megvalósítását, amelyekért a nem áruszektorot működtetjük.

Hivatkozások

- [1] *Aradi Zsolt*: A felsőoktatás finanszírozása. Pénzügyi Szemle, 1975. 12. sz.
- [2] *Békési László*: A költségvetési szervek gazdasági feladatai az V. ötéves terv időszakában. Pénzügyi Szemle, 1976. 6. sz.
- [3] *Bessenyei István—Némedi Dénes*: Egyetemisták, egyetempolitika, cselekvés. Valóság, 1975. 8. sz.
- [4] *Breitner Miklós*: Lakáspolitikánk kérdőjelei. Valóság, 1976. 12. sz.
- [5] *Dániel Zsuzsa*: Gondolatok az életszínvonal és a társadalmi jólét méréséhez. Statisztikai Szemle, 1977. 8—9. sz.
- [6] *Király István*: Az infrastruktúra részesedése a beruházásokból. Pénzügyi Szemle, 1978-10. sz.
- [7] *Lengyel László*: A gazdaságpolitika és a szociálpolitika összefüggéseiről. Közgazdasági Szemle, 1975. 1. sz.
- [8] *Mihályi Péter*: Történeti szempontok a magyarországi lakáshiány értékeléséhez. Valóság, 1977. 5. sz.
- [9] *Molnárné Venyige Júlia*: A szociálpolitika néhány kérdése közgazdasági nézőpontból. Közgazdasági Szemle, 1977. 10. sz.
- [10] *Nagy Béla*: Egy körzeti orvos töprengései. Valóság, 1975. 1. sz.
- [11] *Pozsgai Imre*: Mit akar ez a minisztérium? (Interjú) Valóság, 1977. 8. sz.
- [12] *Rupp András*: Oktatás, költségvetés, nemzeti jövedelem. Pénzügyi Szemle, 1974. 11. sz.
- [13] *Temesi Jánosné*: A költségvetési szervek állóeszköz-állományának alakulása 1965 és 1975 között. Pénzügyi Szemle, 1975. 12. sz.

A környezetgazdaságtan néhány kérdéséről

A külső gazdasági hatásokról és az okozó felelősségről

A környezetszennyezés — következményeit tekintve — mindenekelőtt a természettudományok művelőinek ad feladatokat. A környezetszennyezés keletkezése azonban minden kétséget kizáróan elsősorban a közgazdasági természetű okokra irányítja a figyelmet*.

Bizonyos tevékenységek tetemes kárt okoznak a szennyezőtől független személyeknek vagy csoportoknak. E kívül álló csoportoknál költségek merülnek fel az adott környezetszennyező hatás miatt.

A bizonyos termékek termelése és használata közben felmerülő környezeti károsodással kapcsolatos — és mások által viselt — kiadások iskolapéldái lehetnek annak a jelenségnek, amelyet a polgári közgazdaságtan kiemelkedő alakjai, Marshall és Pigou „kedvező, illetve káros gazdasági hatások” (external economies vs. diseconomies) megjelöléssel illettek.¹

A külső gazdasági hatások logikáját segít megérteni a következő egyszerű példa. Tételezzük fel, hogy egy viszonylag tiszta folyószakasz mentén megfelelő nyereséggel gazdálkodik egy halkitermelő és -feldolgozó szövetkezet. Ám egyszer egy textilüzem létesítését határozzák el a folyó egy fontosabb szakaszán. Ez a textilgyár szennyező anyagokat bocsát a folyóba. Ennek nyomán számottevően károsodik a folyó lentebbi szakaszának halállománya; a halfeldolgozó szövetkezet működése veszteséggé válik, sőt esetleg egész tevékenységét felszámolják.

Gondoljuk át most, hogy társadalmi szempontból milyen károk, s milyen előnyök jelentkeztek az adott eset kapcsán! A gazdaság egésze szempontjából feltétlenül veszteségként könyvelhető el az azelőtt nyereséges halüzem működésének a beszüntetése. Feltételezhetjük ugyan, hogy a textilüzem tevékenysége nagyobb hasznot hoz a halüzem korábbi hasznánál. Ha azonban a népgazdasági szinten mért nettó eredményt akarjuk felbecsülni — a halfeldolgozás megszűnte után —, a textilüzem által hozott haszonból le kell vonnunk a halfeldolgozó üzem hasznát. Az is lehetséges persze, hogy a halfeldolgozó üzem kieső haszna meghaladja a textilüzem hasznát. Ez esetben a társadalmat kifejezetten veszteség éri.

Ha nem két elkülönült gazdálkodóval lenne dolgunk, hanem mind a textilgyár, mind pedig a halfeldolgozó üzem egy vállalkozó tulajdona lenne, akkor a vállalkozó nyilvánvalóan mérlegelné, hogy miképpen hozható ki maximális haszon a két üzemből együttesen. Évéggett a vizet is ugyanolyan ésszerűen próbálná elosztani a két üzem között, mint bármilyen egyéb szükséges erőforrást. Feltehetően valami módon *korlátozná a textilüzem víz-*

* A cikk a szerző hasonló című készülő könyve alapján íródott.

¹ E fogalmak az ő szóhasználatukban azokra az esetekre vonatkoznak, amikor az egyik gazdálkodó tevékenysége a piac körműködése *nélkül* kedvező vagy kedvezőtlen hatást gyakorol egy másik gazdálkodó tevékenységre [1].

szennyező hatását, noha ennek minden bizonyjal költségkihatása lenne — tudniillik valamelyest nőnének a textilüzem termelési költségei. Éppen ez a költségkihatás a környezetszennyezési externáliák alapvető közgazdasági tartalma. Minthogy azonban a kedvezőtlen külső hatások s azok *költségvonzata* másoknál jelentkezik, bizonyos szennyező hatású termelőtevékenységeket (s bizonyos fogyasztói szokásokat is) a valóságosnál alacsonyabb költségszint mellett valósíthatnak meg. Másképpen fogalmazva: e tevékenységet voltaképpen az indokoltnál nagyobb mértékben bővítik. A látzólagosan alacsony költségszint mellett ugyanis (s a termelők ehhez a költségszinthez igazodnak) kifizetődő az adott tevékenységet annál a határnál tovább bővíteni, amit a társadalmi szempontból mérlegelt — ti. a külső gazdasági hatásokkal számot vető — költségek diktálnának.

A példa arra az esetre vonatkozik, amikor — mint a jelenleg érvényes értékelési rendszerek többségében — nem szerepel a kalkulációkban az egyes termékek, illetve tevékenységek eltérő környezetszennyező hatása. A költségek azonban — torz formában ugyan, de — jelentkeznek. Nem tehetünk úgy, mintha egyáltalán nem léteznének. Ezért nagyon helytelen az a felfogás, amely szerint a környezetvédelemre áldozni a gazdag országok kiváltsága. A közgazdász feladata, hogy megtalálja a környezetvédelmi költségek viselésének a társadalom szempontjából leghelyesebb módját. E költségeket oly módon kell viselnie a társadalomnak, hogy az elősegítse az erőforrások minél hatékonyabb elosztását. Tulajdonképpen egy optimalizálási feladattal van dolgunk: ha a társadalom jólétét a megtermelt javak és szolgáltatások értékével, *valamint* az emberi egészségre kedvező környezettel jellemezzük, és ezt óhajtjuk maximalizálni, akkor (másképpen megfogalmazva a feladatot) minimalizálnunk kell a hagyományos javak és szolgáltatások, *valamint* a megfelelő környezet „előállításának” költségeit.

Ez a költségminimalizálás azonban a legritkábban oldható meg csupán a közvetlenül számszerűsíthető, a köztudatban leginkább élő környezetvédelmi kiadások leszorításával. E kiadások lefaragása ugyanis nagyon könnyen a kevésbé jól számszerűsíthető, ám nem kevésbé létező egyéb környezet-szennyeződési költségek megemelkedése formájában üthet vissza.

A környezetvédelem költségein általában csak a már bekövetkezett szennyezés megszüntetése, illetve csökkentése érdekében felmerült kiadásokat szokás érteni. Ez azonban a költségeknek csupán az egyik csoportja.

A teljes körű számbavétel szempontjából helyesnek tűnik a következő csoportosítás:

1. *Megelőző ráfordítások* (valamely potenciális szennyezés kiküszöbölésére).

2. *Szennyezéssel kapcsolatos ráfordítások*, amelyeket két alcsoportra oszthatunk:

a) A már említett és a köztudatban leginkább élő kiadások — valamilyen már bekövetkezett károsodás felszámolására.

b) Azok a közvetett külső költségek, amelyek amiatt merülnek fel, hogy valamilyen típusú környezetszennyezést nem akadályozunk meg. (E költségeket többnyire nem az okozók, hanem kívül álló személyek, illetve csoportok viselik.)

(Az a) és a b) típusú kiadások különbözőségét érzékelteti például az a becslés, amely szerint 1970 és 1974 között az Egyesült Államokban évente átlagosan mintegy 13 dollár/fő körül mozgott a levegőtisztaság védelmével

kapcsolatos kiadások színvonala (1+2.a). Ugyanakkor évente és fejenként mintegy 65 dollárt tettek ki a levegőszennyezés okozta többletkiadások: tisztítói számlák, vakolat-helyreállítási költségek, korróziós károk kijavítása, orvosi számlák stb. (2.b típusú költségek) [2].

Az idevágó becslések szerint Magyarországon 1971 és 1975 között 13—15 milliárd forintot költöttünk környezetvédelemre. Ugyanakkor öt év alatt mintegy 50 milliárd forintra teszik a környezetszennyeződés okozta *közvetlen* kárt.

Amikor a környezetvédelemmel kapcsolatos költségek minimalizálására törekszünk, e három költségtípust együttesen kell mérlegelnünk, e háromfajta kiadás összegét kell a lehető legkisebbre leszorítanunk.

Mód nyílik ugyanis racionális választásra: bizonyos költségek (az 1. és a 2.a típusúak) tudatos vállalásával — elvben — a lehető legkisebbre lehet szorítani a környezetvédelmi kiadásokat. Tudatos költségvállalás lehet például az, hogy bizonyos közismerten szennyező tevékenységek számára szándékosan drágítjuk a működési feltételeket. Rossz döntések révén viszont — például bizonyos beruházások elodázásával — nagyon „megdrágulhat” a környezetvédelem.

Milyen előnyökkel járna, ha valamiképpen bevinnénk a termelők kalkulációjába a környezet használatának „árát”? Ez a teljes körű, a környezet „felhasználását” is figyelembe vevő kalkuláció sokat segíthetne abban, hogy a társadalom ne utólag próbálja helyreállítani a környezeti károkat, hanem *elvé* olyan termelési és fogyasztási struktúra alakuljon ki, amely a leginkább tiszteletben tartja a környezetet. Megváltozna a felhasznált nyersanyagok összetétele, részben megváltoznának a technológiák és a végtermék tulajdonságai.

A környezeti javak használatával járó költségek beszámítása miatt természetesen megemelkedne bizonyos termékek és szolgáltatások ára. Elsősorban a termékek azon körénél számíthatnánk erre, amelyek árai — éppen a környezeti javak eddigi ingyenessége révén — voltaképpen ésszerűtlenül alacsonyak voltak. A gépkocsi, a papír, az energia, a vegyszerek, a műtrágyák mind olyan áron kerültek — és kerülnek — a felhasználóhoz, amelyek nem fedezik az e termékek termelése és használata során keletkező környezeti károkkal kapcsolatos kiadásokat.

Bizonyos mértékű költségemelkedésre mindenképpen számítani kell, akkor is, ha — mint a jelenlegi helyzetben is — számottevő mértékben a költségvetés finanszírozza a környezetvédelmi beruházásokat. A környezetvédelmi kiadások előbb-utóbb így is érvényre jutnak az árarányokban, azzal a hátránnyal, hogy az időbeli eltolódás miatt késve következik be a termelési szerkezet módosulása: egy ideig a számottevő környezetvédelmi kiadások mellett tovább folytatják azokat a tevékenységeket, amelyek környezetkárosító hatását éppen az említett kiadásokkal ellensúlyozzák. A környezetvédelmi beruházások bizonyos nagyságrendje alatt tehát célszerűbb — mert olcsóbb — a környezeti javak használatával kapcsolatos költségek számottevő hányadát tényleges termelési költséggé tenni. Így ösztönözhetik ugyanis folyamatosan a termelőket (illetve a fogyasztókat) a termelési és a fogyasztási szerkezet környezetvédelmi szempontból kedvező irányú változtatására. (Ez az, amit a környezetvédők szaknyelvén úgy szoktak kifejezni, hogy a *közös teherviselés* helyett inkább az *okozó felelősségének* az elvét célszerű érvényre juttatni.)

Ez nem jelenti azt, hogy teljes mértékben tagadni kellene a költségvetési finanszírozás létjogosultságát. Bizonyos beruházási nagyságrend felett a költségvetési finanszírozás eleve szükségszerű. (Ózdon például a kétmilliárdos rekonstrukcióból 550 millió forint környezetvédelmi célokat szolgált.) Ugyanakkor a Magyarországon jelenleg létező állami környezetvédelmi alapok (a Levegőtisztaság-védelmi Alap, a Vízügyi Alap és a Központi Környezetvédelmi Alap) a belőlük folyósított támogatások összegénél jóval nagyobb nagyságrendű környezetvédelmi beruházásokat indukáltak a támogatott vállalatoknál; nélkülük viszont e beruházások a vállalati források szűkössége miatt nem valósulhattak volna meg.

Végül itt kell megjegyeznünk, hogy az egy-egy országban egyoldalúan vállalt környezetvédelmi kiadások emelik az árakat, és a cserearányokon keresztül hatással lehetnek a fizetési mérlegre is. Vagyis — ha minden egyéb feltétel azonos — a szigorúbb környezetvédelmi szabvány hátrányosabb helyzetbe hozza az egyik országot a másikkal szemben. Ezért van jelentősége annak, hogy az egyes országok nem egyforma módszerekkel és nem egyforma arányban hárítják a környezetvédelmi költségeket a szennyezőre, illetve az adófizetőre.²

Közvetlen szabályozás — közgazdasági ösztönzés

A tanulmány első részében amellét érveltünk, hogy a közös teherviselés elve helyett nagyobb teret kellene adni a szennyezést okozó felelőssége elve érvényesítésének, és költséggé kellene változtatni a különösen szennyező tevékenységek esetében a környezeti kincsek használatát. A kérdés: hogyan?

Nem megoldott ugyan a környezeti javak értékelése. A gyakorlatban kivitelezhetetlen az okozott szennyezés miatt felmerülő költségek teljes megfizettetése az okozóval. Nincs elegendő ismeretünk az „elfogyasztott” („elszennyezett”) természeti kincsek valódi újratermelési költségeinek a megállapításához. A szennyeződés forrásai ugyanis rendszerint megszámlálhatatlanok, s a szennyeződés okozta kár is többnyire egyének és közületek sokaságánál merül fel.

Ismerünk viszont néhány eszközt, amelyekkel részben áthidalható ez a probléma. Legalább részlegesen valós, folyó termelési költségekké tehetjük azokat a társadalmi kiadásokat, amelyek a környezetet károsodásával kapcsolatban merülnek fel. Ezt eredményezheti például a tűrőhatárok rögzítése, különféle szabványok életbe léptetése, amelyek költségkihatással járnak a gazdálkodó szervezetek számára. Ugyancsak itt, e hatósági eszközök között említhetjük meg az egyes környezeti javak használatba vételével

² A környezetvédelmi terheket — még akkor is, ha vállalati beruházásokról van szó — a legtöbb ország gyakorlatában csak részben viselik maguk a vállalatok. A költségvetés igen gyakran e terhek jelentős részét átvállalja, mivel különböző szempontok miatt fontos lehet az adott tevékenység fenntartása (foglalkoztatottsági szempontok, világgiazi versenyképesség stb.). Svédországban például az állam már 1969 óta 25 százalékos támogatást nyújt a környezetvédelmi beruházásokhoz; 1971-ben ezt az arányt 75 százalékra emelték. Az Egyesült Államokban azokban az üzemekben, amelyek már 1969 előtt is működtek, a környezetvédelmi célzatú berendezéseket öt év alatt lehet leírni. Az NSZK-ban szintén a már üzemelő vállalatoknál a gépi állóeszközök 50 százalékára, az építmény jellegű állóeszközöknek pedig 30 százalékára alkalmazható a gyorsított leírás. Angliában az üzembe helyezést követő első év folyamán leírható a környezetvédelmi berendezések értékének 40 százaléka, és az úgynevezett fejlődő régiókban 20—22 százalékos állami támogatást is adnak a környezetvédelmi beruházásokra [3].

kapcsolatos díjakat és engedélyezési költségeket is. (Ezekkel az úgynevezett „belépési” költségekkel már jelenlegi gazdasági szabályozásunkban is gyakran találkozunk: mindenekelőtt a vízhasználatnál és a mezőgazdasági rendeltetésű földek használatba vételekor kell számolni az *előzetes engedélyezés* államigazgatási jogi intézményével.)

A jelenlegi gyakorlatot a legtöbb országban a közvetlen jogi szabályozással jellemezhetjük: szennyezési tűrészhatárokat állapítanak meg, s a gazdálkodó szervezeteket kötelezik a normatív értékek betartására.

E direkt jellegű szabályozással szemben véleményünk szerint előnyben kellene részesíteni a közgazdasági jellegű ösztönző eszközöket. Elsősorban az árként funkcionáló, a kibocsátott szennyező anyag *egységére kivetett bírságok* jönnek itt számításba. Ezek a folyamatos ösztönzést és orientációt szolgálhatják. E tanulmány az ilyen típusú bírságokat kívánja élesen szembeállítani az említett direkt típusú szabályozással.

Hatékonyágukat és költségvonzatukat tekintve ugyanis e lehetséges szabályozási változatok lényegesen különbözhetnek egymástól. Nem mindegy tehát, hogy milyen módszert választunk valamely környezetvédelmi cél eléréséhez.

Mit értünk a környezetvédelmi stratégiák hatékonyságán? Talán az a megfogalmazás a leginkább helytálló, amely szerint egy környezetvédelmi eszköz annál hatékonyabb, minél mélyrehatóbb pozitív irányú változásokat eredményez a termelési és fogyasztási szerkezetben, utólagos korrekciók, egyéb eszközök bevetése nélkül.

A környezetvédelmi költségeknek a termelők kalkulációiba való bevitelére az egyik lehetséges eszköz a tűrészhatárok rögzítése. Megállapíthatjuk például, hogy az adott folyószakaszon milyen mennyiségű szennyező anyagot tartalmazhat maximálisan a bekerülő szennyvíz minden literére. A tűrészhatár túllépése esetén pedig bírságot fizettetünk. A magyar szennyvízbírságolás rendszerének is ez a lényege [4].

Az ország vízgyűjtőit 6 kategóriába sorolták. Minden csoportban megszabták, hogy az adott körzetben működő üzemek által kibocsátott szennyvíz literenként hány milligrammot tartalmazhat a legfontosabb szennyező anyagokból. Ha a kibocsátott víz a megadott értéknél szennyezettebb, akkor a rendelet mellékleteként közölt táblázat forint/kilogramm mértékegységben megadja a fizetendő bírságtételt is.

E rendszer kétségtelenül költségeket hárit azokra a termelőkre, amelyek nem képesek a tűrészhatár betartására. E termelőknek tisztítóberendezéseket kell felszerelniük, vagy bírságot kell fizetniük.

A szennyezők egy másik csoportjánál — azoknál, akik képesek szennyvizük szennyezőanyag-tartalmát a megadott határ alatt tartani — e módszer semmilyen költségvonzattal nem jár. Holott lehetséges, hogy ez utóbbiak összességükben nagyobb szennyező hatást fejtenek ki, mint a bírságot fizetők. (A szennyvíz ugyan alacsonyabb koncentrációjú, de nagyobb mennyiségű, s az állandóan jelentkező szennyező hatás egy bizonyos pont után nem lineárisan hat a folyó vízminőségére.) Ám ezért a tévedésért egy későbbi időpontban a társadalomnak fizetnie kell.

A vázolt módszernél hatékonyabbnak tűnik az a megoldás, hogy tűrészhatártól függetlenül, a kibocsátott szennyező anyag *minden egységére* bírságot vetünk ki. Ezzel valamennyi szennyezőforrásnál megfelelően ösztönzünk a szennyezés *állandó* csökkentésére. Döntő tényező természetesen a bírság közgazdaságilag helyes mértékének a megtalálása.

A különböző eljárások — mint említettük — költségvonzatukat tekintve is számottevően különbözhetnek egymástól. Ezt feltétlenül mérlegelni kell. Hiszen a környezetvédelmi költségek — a költségszint túlzott megemelése miatt — végül is a cserearányok romlásához is vezethetnek.

A szennyező anyag egységére kivetett bírság, úgy tűnik, e tekintetben is állja a versenyt a többi stratégiával. Szemléltetés végett nézzünk egy feltelezett példát [5]!

Tegyük fel, hogy egy folyó partján nyolc vállalat helyezkedik el. Valamennyi üzem a folyóba vezeti szennyvizét. A táblázat bemutatja a vállalatok napi szennyezés-kibocsátását.

**A szennyezés alakulása
a vállalatoknál, meghatározott bírságtétel mellett**

Vállalat	Szennyezés (kg/nap)	A szennyezés csökkentésének költségei (fillér/kg)	4,5 filléres bírság alkalmazása esetén a szennyezés nagysága
A	100	2	0
B	200	5	200
C	500	10	500
D	400	4	0
E	400	8	400
F	100	4	0
G	200	2	0
H	500	10	500
Össz.:	2400		1600

Összesen tehát 2400 kg szennyező anyag kerül a vízbe naponta. (Az egyszerűség kedvéért úgy tekintjük, hogy valamennyi üzem szennyező anyaga azonosan hat a víz minőségére.) Tételezzük most fel, hogy egy döntés értelmében ezt a mennyiséget napi 1600 kg-ra csökkenteni kell. A kérdés: hogyan osszuk el a 800 kg-nyi csökkentést a nyolc cég között?

Az egyik lehetőség: valamennyi üzemnek napi 100 kg-mal kell csökkentenie a szennyezőanyag kibocsátását. Nevezzük ezt a módszert „uniformizált csökkentésnek”. E módszer alkalmazása esetén a vízminőség javulásának a költsége:

$2 \text{ fillér} \cdot 100 + 5 \text{ fillér} \cdot 100 + 10 \text{ fillér} \cdot 100 \dots$ összesen 450 forint.

Egy másik lehetséges út, hogy felszólítjuk valamennyi céget: csökkentse egyharmaddal kibocsátását. Nevezzük ezt „uniformizált százalékos csökkentési” eljárásnak. Ennek összes költsége: 560 forint.

$\frac{1}{3} \cdot 100 \cdot 2 \text{ fillér} + \frac{1}{3} \cdot 200 \cdot 5 \text{ fillér} + \dots$

Végül egy harmadik lehetőség az, hogy bírságot vetünk ki a cégekre. Úgy is fogalmazhatnánk: bérleti díjat szedünk be a vállalatoktól annak fejében, hogy szennyezési célokra használják a folyót. Ezt a bírságot a kibocsátott szennyező anyag minden kilogrammja után fizettetnénk a vállalatokkal. A bírság nagyságának helyes megszabásával azt kell elérni, hogy összességében napi 800 kg-mal csökkenjen a folyóba vitt szennyező anyag.

A táblázat adatait tanulmányozva láthatjuk, hogy a bírságnak nagyobb-nak kell lennie 4 filléernél. Ha például 4,5 fillért vetünk ki minden kilogramm-

ra, akkor az A, D, F és a G vállalat számára olcsóbb a szennyezés csökkentése, mint a bírság fizetése, míg a B, C, E és H üzem inkább fizeti a bírságot. A kívánt 800 kg-os csökkenést ezzel a módszerrel mindössze 260 forintos költség árán sikerül megvalósítani.

$$100 \cdot 2 \text{ fillér} + 400 \cdot 4 \text{ fillér} + 100 \cdot 4 \text{ fillér} + 200 \cdot 2 \text{ fillér}$$

Ugyanakkor a környezetvédelmi hatóság a bírságok fejében 720 forintnyi jövedelemre is szert tesz, amelyből környezetvédelmi beruházásokat támogathat. (A 720 forintnyi bírság a társadalom számára természetesen nem költség, csak a vállalatok számára jelentkezik „bérleti díjként”.)

A példa leegyszerűsített: egyes vállalatok teljesen megszüntették a szennyező anyag kibocsátását, míg mások változatlan mennyiségben vittek szennyező anyagot a folyóba. Ezt az eredményt azért kaptuk, mert feltételeztük, hogy a szennyezésesökkentés kilogrammonkénti költsége állandó. (A valóságban természetesen a szennyezés csökkentésének költségei nem így viselkednek: míg a szennyezés néhány százalékos csökkentése igen olcsó, addig például a 60—70 százalékos csökkentés már többnyire nagyon sokba kerül.³)

Az egyszerűsítések ellenére a példa alkalmas arra, hogy bemutassa a szennyező anyag egységére kivetett bírságok előnyös közgazdasági hatásait. A meghatározott környezeti tűrőhatár elérését célzó stratégiák közül az egyik leghatékonyabb megoldás egy speciális ársémára épül fel: a szennyezőkkel a kibocsátás minden egysége után egy bizonyos bírságot („árat”) fizettetnek. Ezt az árat olyan szinten kell megállapítani, hogy a kibocsátók — költségcsökkentésük érdekében — eltérő mértékben ugyan, de összességében végül is mégiscsak annyival csökkentsék kibocsátásukat, hogy a körzetben a kívánt környezeti állapot elérhető legyen. Ugyanezt az eredményt ugyan el lehetne érni úgy is, hogy az egyes szennyezőkre külön-külön a körzeti optimum szempontjából programozott *egyedi kibocsátási tűrőhatárokat* rögzítünk, s e határok túllépése esetén bírságot fizetünk. (Így épül fel például a nagy ipari szennyezők vonatkozásában a magyar levegőszennyezés-bírságolási rendszer [6].) Ehhez azonban igen sok költséges információra van szükség.

A bírságok alkalmazásával vitathatatlanul sok a gond. Csupán ott tekinthetők alkalmas eszközöknek, ahol kevés, jól körülhatárolható szennyezéskibocsátóval van dolgunk. Jól hasznosíthatók például a vizekre települt üzemek vagy a nagy ipari légszennyezők esetében. De már a szilárd hulladékok esetében szinte kivitelezhetetlen feladatnak tűnik a hatékony bírságolási rendszer kiépítése. Itt más megoldásokat kell keresni. A fürdővízzel azonban kár lenne kiönteni a gyereket is, és elvetni a bírságolást ott, ahol bizonyíthatóan jól alkalmazható. Ezeket a területeket igenis érdemes kutatni, elemezni, hogy milyen irányban fejleszhetnének tovább a bírságolási rendszert. (Hangsúlyozni kell az alapvető különbséget, amely az itt ismertetett bírságolás és a jelenleg nálunk is alkalmazott bírságolás közgazdasági természetében mutatkozik. Magyarországon mind a víz, mind pedig a levegő szennyezéséért jelenleg is fizetnek bírságot a vállalatok. Ezek azonban alapvetően különböznek a szennyező anyag egységére kivetett bírságoztól.)

³ A valóságban a bírságok hatására valamennyi cég csökkentené valamelyest a vízszennyeződést: azok a vállalatok, amelyeknek ez kevésbé költséges, nagyobb mértékben, míg azok a cégek, amelyek számára az egységnyi szennyezésesökkentés költségei igen magasak, csak kisebb mértékű csökkentést találnának kifizetődőnek.

A bíróságok továbbfejlesztése révén legalább *néhány* környezeti kár esetében közgazdasági kényszerpályát építhetnénk ki. Nem helyettesíti a kényszerpályát az, hogy az Országos Tervhivatal és az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság által kidolgozott kritériumrendszerben a termelési szerkezet fejlesztésekor a környezeti ártalmak korlátozó tényezőnek számítanak. A feladatok gyakorlati megvalósítása során ugyanis ezek az elvek nem mindig jutnak érvényre kellő következetességgel.

Megítélésem szerint a felvázolt bírágolási modellben hatékonyabban oldhatnánk meg a vállalati környezetvédelmi finanszírozást, mint annak az elképzelésnek a keretében, hogy a műszaki fejlesztési alaphoz hasonlóan a vállalatoknak környezetvédelmi alapot is kellene képezniük [7]. Félő, hogy ezáltal még nem oldódna meg az alapvető kérdés, az ösztönzés kérdése. Márpedig elsősorban abban kellene előrelépni, hogy erősödjék a gazdálkodók érdekeltsége a környezetvédelmi beruházások megvalósításában.

Egyébként is éppen a műszaki fejlesztési alap jelentős összegű *felhasználatlan* maradványai figyelmeztetnek arra, hogy nem feltétlenül célravezető meghatározott felhasználási célhoz kötött, központilag előírt kulcsok függvényében képződő alapok létesítése a vállalatoknál. Általános tapasztalat, hogy az ilyen típusú alapokból nem ott és nem annyi képződik, mint ahol és amennyire szükség lenne. A kötelező alapképzés csak erősíti azt a jelenséget, hogy a vállalatok eltérően értékelik a különböző alapokban található forintokat.

A bíróságok közgazdasági megalapozásáról

A vállalati érdekeltségi rendszer

A magyar vállalati érdekeltségi rendszer reménytelenül lerontja az ösztönzésnek még azt a minimális hatékonyságát is, amelyet már a jelenleg működő bírágolási rendszertől is joggal elvárhatnánk. Magyarországon ugyanis mind a víz-, mind pedig a légszennyezési bírágókat a közelmúltig az általános költségek terhére kellett elszámolni,⁴ míg a környezetvédelmi beruházásokat a vállalatok a fejlesztési alaphól finanszírozzák. A „bírágó vagy környezetvédelmi kiadások” alternatíva eképpen egyszerűen nem valós. Bírágót fizetni ugyanis kézzelfoghatóan „kifizetődőbb” ebben az érdekeltségi rendszerben, mint környezetvédő beruházásokat megvalósítani. Ha a vállalatok nem egyszerűen a nyereség tömegében, hanem annak *növekményében* lennének érdekelték (például úgy, hogy az adózás csak minimális mértékben érintené a növekményt), akkor érdemes lenne a bírágók elkerülése. A jelenlegi érdekeltségi rendszerben azonban a bírágók „megtakarítása” csak minimális mértékben érezteti hatását a vállalati érdekeltségi alapokban.

Nézzünk egy vállalati példát! Az egyik leginkább szennyező iparág a papíripar. A Papíripari Vállalatnak összesen 15 telephelye van, s a 15 telephelyből 10 potenciálisan vízszennyező technológiájú. A vállalat évente 10 millió forint körüli összeget fizet ki környezetszennyezési bírágó címen.

⁴ 1980-tól a 7/1978. (XI. 14.) Á. H. sz. rendelet értelmében már nem állíthatók az árvetésbe a légszennyezési bírágók.

A csaknem 12 milliárdos forgalmat lebonyolító vállalatnál az úgynevezett közvetett költségek (üzemi, gyári, vállalati általános költségek, álló-eszköz-lekötési járulékok stb.) 1977-ben elérték a 3 milliárd forintot. Ebből 64 millió forintot tett ki az „egyéb, nem kalkulálható költségek” címen elszámolt költségtétel, amelybe az említett bírságok is beletartoznak. Ha a 10 millió forintnyi bírság megtakarítása révén nő is a nyereség, a lineáris nyereségadó, a községfejlesztési hozzájárulás, a tartalékképzés után már csak az összeg töredéke jut az osztatlan alapba, s még ennél is kevesebb az érdekeltségi alapokba.

Más a helyzet a „másik zsebbel”, a fejlesztési alappal. Itt ugyanannak a forintnak egészen más a súlya. A fejlesztési alapot — mint szinte minden vállalatnál — a Papíripari Vállalatnál is rendkívüli mértékben terhelik az előző években megvalósított fejlesztések. Az V. ötéves tervidőszakban megvalósított mintegy 6 milliárdos fejlesztési keretből 1,1 milliárdot a szinttartó és a nem termelő jellegű beruházásokra fordítanak. Ebből az összegből 38 millió forint körüli összeg jut a környezetvédelemre. (Ebben nincs benne a dunajvárosi és a csepeli tisztítóberendezés költsége. Ezek egyedi nagyberuházásként, államkölcsonból valósulnak meg. A 38 millió a vállalati forrásból megvalósított beruházásokra vonatkozik.)

Végeredményben leszögezhetjük: hiába képződik a Papíripari Vállalatnál évente mintegy másfél milliárdot kitevő fejlesztésialap-forrás. Az említett 38 milliós összeget sokkal nehezebb kiadni a vállalatnak — öt évre elosztva! —, mint *évente* kifizetnie a 10—15 milliónyi bírságot. Annál is inkább, mert e bírság megtakarításával alig észrevehetően változna a nyereségből évente képződő 400 millió forint körüli fejlesztési alap nagysága.

Vajon, ha a fejlesztési alap egy forintja ennyivel többet ér, mint a költségekből kivett egy forint, megoldást hozhat-e az, ha a jövőben a bírságokat is a fejlesztési alap terhére kellene kifizetni?

Az érzékenység minden bizonnyal nőne, a vállalatok feltehetően sokkal inkább odafigyelnének a bírságok alakulására, mint eddig. Hogy ez maradéktalanul megoldaná-e gondjainkat, az már kétségesebb. A tisztítóberendezések árát és a fejlesztési alapok leterheltségét mérlegelve ugyanis feltételezhetően évek múlnának el, mire a berendezések megvásárlásához szükséges összegek összegyűlnek a vállalati fejlesztési alapokban. A költségvetési finanszírozásra tehát várhatóan a jövőben is szükség lesz.

Ami a vállalati szférát illeti, itt azt az egészségtelen elkülönülést kellene végre felszámolni, amely jelenleg a vállalati költségek, illetve az érdekeltségi alapok között tapasztalható. Egy forintnak ugyanannyit kellene nyomni a latban, akármelyik zsebből vesszük is ki. Ehhez pedig a vállalati nyereség-érdekeltségi rendszer módosítására van szükség. Mindenesetre remélhetően előrelépést hoz az a tény, hogy az 1980-tól érvényes árrendszer számottevően *szűkíti a költségek áthárításának lehetőségét*.

Mekkora legyen a bírság?

A bírságok jobb közgazdasági megalapozottságához az első lépés az, hogy fölmérjük: az adott területen milyen mérvű a meglévő szennyezés (ennek fontos eszköze lehet a következőkben ismertetendő input-output modell). Ezután azt kell megállapítani, hogy a szennyeződés milyen mértékű csökkentésére lenne szükség. Ez utóbbi igen nehéz feladat. Ehhez ugyanis

ismernünk kell az összefüggést valamely környezeti kincs minősége és az adott környezeti jóságba jutó szennyező anyagok között. Ezt sem könnyű megállapítani, mert a levegő mozgása, a víz áramlása messzire elviszi a hulladékokat keletkezésük pontjától. Egyidejűleg bonyolult fizikai, kémiai és biológiai reakciók mennek végbe a szennyezők és a hordozó közeg között. *A hulladékokat tehát nem eredeti mértékességükben kell számba venni, hanem úgynevezett káros anyaggá kell átszámítani őket*, olyan elemmé, amely már jobban meghatározható kapcsolatban áll a környezeti kincs minőségével.

Az élővizek egyik legfontosabb jellemzője például a víz oxigén-ellátottsága, az oldott oxigénszint. A vízminőség másik igen fontos jellemzője az úgynevezett biokémiai oxigénigény: BOI. A vízbe jutott szerves hulladékokat, mint ismeretes, a vízben élő baktériumok szervesen alkotóelemeikre bontják, s közben oxigént fogyasztanak el (a vízben oldott, kötetlen formában jelenlévő oxigénből).

A szerves hulladékok tehát voltaképpen „átszámíthatók” a biokémiai oxigénszükségletre, vagyis arra az oxigénmennyiségre, amelyre a baktériumoknak a lebontáshoz szükségük van. (A BOI-t általában kilogrammban mérik, és a 20 Celsius fok mellett 5 nap alatt felhasznált mennyiséget veszik számba.)

Így már többet tudhatunk arról, hogy az egyes üzemek szennyezőanyag-kibocsátása milyen hatást gyakorol a víz minőségére. S megfordítva: ha tudjuk, milyen oldott oxigénszint biztosítására van feltétlenül szükség, akkor azt is meg tudjuk fogalmazni: a vízbe bevitt BOI milyen mérvű csökkentését kell elérni ahhoz, hogy a víz minősége az említett oxigénszinttel legyen jellemezhető.

Az összefüggéseket a hordozó közeg és a szennyező források között az úgynevezett átalakulási vagy szállítási függvények írják le. E modellek segítségével lehet a következő környezetvédelmi feladatot megfogalmazni: Milyen mérvű kibocsátás-csökkentésre van szükség néhány szennyezőanyag-típusból ahhoz, hogy az adott környezeti közeg minőségében meghatározott javulást tudjunk elérni? (E modellekkel kapcsolatban egyetlen gond, hogy lineárisnak tételezik fel a hulladékok átalakulását káros anyaggá. Alkalmazásukkal azonban mégis legalább közelítő képet kaphatunk a hulladékok károsanyag-tartalmának a környezetre gyakorolt hatásától.)

A legismertebb ilyen egyszerűsített lineáris eloszlási függvény az úgynevezett *Streeter—Phelps*-féle modell [8]. E modell is alkalmas annak felmérésére, hogy milyen összefüggés van valamely adott helyen (nevezzük *okozó helynek*) a környezetbe vitt szennyező anyag, valamint egy másik helyre (nevezzük *fogadó helynek*) jutó káros anyagok között.

A *Streeter—Phelps*-féle egyenlőségek lényegében a biokémiai oxidációt s a víz levegővel való újrafeltöltődését írják le első fokú differenciálegyenletek formájában.

A modellben a folyó z pontján mért oxigénszükséglete lineárisan függ a folyó egy föntebbi szakaszának z^1 pontján a vízbe bocsátott szerves hulladék mennyiségétől. Az oxigénszükségletet azzal az oxigénhiánnyal mérik, amely a hulladék oxigénfogyasztása miatt jelentkezik a z ponton.

Miután fölmértük, hogy mekkora károsanyag-csökkentésre lenne szükség adott környezeti kincs meghatározott minőségének eléréséhez, követ-

kezik az a feladat, hogy — visszautalunk a 689. lapon közölt számszerű példára — stratégiát válasszunk e minőség eléréséhez. Itt kerülhet sor a káros anyag — adott esetben a BOI — egységére kivetett bírság alkalmazására. A bírságösszeg nagyságának megállapításához azt kell tudnunk, hogy mibe kerül a főbb szennyezőknél a BOI-re átszámított szennyező anyag *egységnyi* csökkenése. Az egységnyi bírság összegét ennél valamivel magasabban kell megállapítani, így a vállalat érdekelt lesz a bírságfizetés elkerülésében.

Eredmények a makroszintű elszámolásokban

Mekkora szennyeződéssel kell számolni egy-egy ökológiai egységnek tekintett területen? Ennek felméréséhez ad segítséget — mint erre már utaltunk — a *Leontief*-féle input-output elemzés [9]. Ez nagyon fontos eszköz lehetne a területi tervezők kezében.

A kiindulópont az, hogy a környezet szennyeződése a különféle gazdasági tevékenységek egyik súlyos mellékterméke, és statisztikailag mérhető módon a termelés, illetve a fogyasztás adott folyamatához kapcsolódik. Ily módon számítható és elemezhető. A kedvezőtlen, káros „termékek” ugyanis szintén közvetlenül kötődnek a népgazdasági rendszerének működéséhez elengedhetetlenül szükséges fizikai kapcsolatrendszerhez.

Ha ismerjük a szennyezéskibocsátási koefficienseket tartalmazó mátrixot, a hagyományos input-output elemzés kibővíthető a szennyező anyagok számításba vételével. A szennyeződéskibocsátási koefficienseket tartalmazó mátrix a ráfordítási együtthatók mátrixának példájára épül fel. A mátrix egy eleme azt mutatja, hogy valamely termék vagy iparág egységnyi termelése során az m számú megkülönböztetett szennyező anyag valamelyikéből mekkora mennyiség termelődik.

Leontief ezután feltételezi, hogy az m számú szennyező anyagra m számú „ipart” létesítenek, melyek feladata az adott szennyező anyag megsemmisítése. Ezen iparágak termelési szintje azzal jellemezhető, hogy hány egységnyi szennyezőanyagot képesek megsemmisíteni.

A modell gondolatmenetéhez tartozik, hogy ezen iparágak működéséhez inputokra van szükség a hagyományos iparágakból, továbbá hogy ezek a szennyezés elleni iparágak maguk is szennyeznek, a szennyezés leküzdése gyakran csak a szennyezés típusát változtatja meg — vízből például szilárd anyaggá — s ezt egy újabb együttható mátrix jellemzi.

Ekképpen, mint látni fogjuk, a rendszer négy almátrixból épül fel.

A kiindulópont tehát a hagyományos ágazatok közötti kapcsolatokat kifejező ráfordítási együtthatók $A [a_{ij}]$ mátrixa. (Lásd a következő lapon.)

A mátrix első oszlopának jelentése: ahhoz, hogy az 1. számú termékből egységnyi mennyiséget termeljünk, az 1. számú termékből a_{11} egységnyi, a 2. számú termékből a_{21} egységnyi stb. inputra van szükség. Ha az 1. iparágban akkora termelést akarunk létrehozni, amely kielégíti a többi iparág termelő felhasználását, s a végső keresletet is, akkor a bruttó termelésnek, x_1 -nek a következő egyenlőségnek kell eleget tennie:

$$x_1 = a_{11} x_1 + a_{12} x_2 + \dots + a_{1n} x_n + y_1,$$

ahol: y_1 az 1. számú termékkel szembeni végső kereslet.

	1	2	n iparágak outputja
1	a_{11}	a_{12}	a_{1n}
2	a_{21}	a_{22}	a_{2n}
.	.			
.	.			
.	.			
n	a_{n1}	a_{n2}	a_{nn}

iparágak inputja

Ezt az egyenlőséget átírhatjuk:

$$(I - a_{11}) x_1 - a_{12} x_2 - \dots - a_{1n} x_n = y_1.$$

Az egész mátrixra ugyanezt az eredményt megkaphatjuk, ha kivonjuk az egység mátrixból

$$(E - A) x = y.$$

x_n -re kiírva az egyenlőséget:

$$x_n = a_{n1} x_1 + a_{n2} x_2 \dots + a_{nn} x_n + y_n$$

$$x_n - a_{n1} x_1 - a_{n2} x_2 \dots - a_{nn} x_n = y_n$$

$$- a_{n1} x_1 - a_{n2} x_2 \dots + (I - a_{nn}) x_n = y_n.$$

A Leontief-féle környezetszennyezési input-output modell ábrázolása:

	Közönséges tevékenységek	A környezet- szennyezést csökkentő tevékenységek	
Közönséges inputok	$E - A_{11}$	$- A_{12}$	x_1 } Közönséges outputok
A termelés során keletkező szennye- ződések (amelyeket inputként kezel a modell)	A_{21}	$E - A_{22}$	x_2 } A környe- zetszennye- zés elleni iparágak „outputjai”

$$= \left[\begin{array}{c} \text{---} \quad \text{---} \quad \frac{y_1}{\text{---}} \quad \text{---} \quad \text{---} \\ \text{---} \quad \text{---} \quad \frac{y_2}{\text{---}} \quad \text{---} \quad \text{---} \end{array} \right] \left. \begin{array}{l} \text{A végső felhasználásra} \\ \text{rendelkezésre álló kö-} \\ \text{zönséges javak} \\ \text{A végső felhasználásra} \\ \text{maradó szennyeződések} \end{array} \right\}$$

A javakat vagy iparágakat a következőképpen indexeljük:

$$\underbrace{1, 2 \dots i, j \dots m}_{\text{közönséges javak}} \quad \dots \quad \underbrace{(m+1) \dots k, \dots 1, \dots n}_{\text{szennyeződések}}$$

Az összevont formula: $A^x X = Y$ (A^x tartalmazza a négy almatrixot).

X : az outputok vektora, amelyben a hagyományos iparágak mellett a szennyezéscsökkentő tevékenységek is benne foglaltatnak.

Y : a végső keresletre rendelkezésre álló javak vektora, amely tartalmazza a megmaradt szennyező anyagokat is.

Az A^x mátrix tehát négy almatrixból tevődik össze, amelyek mindegyike ráfordítási együtthatók mátrixa. Értelmezésük a következő:

A_{11} almatrix: a_{ij} az az inputmennyiség az i -edik termékből (vagy iparágból), amelyre a j -edik termék egységnyi outputjához van szükség;

A_{12} almatrix: a_{ik} az az inputmennyiség az i -edik termékből, amelyre szükség van ahhoz, hogy a k -adik szennyezést csökkentő iparág egységnyi outputot bocsáthasson ki;

A_{21} almatrix: a_{ji} azt a j -edik féle szennyezésmennyiséget jelöli, amely egységnyi i -edik termék termelése során keletkezik;

A_{22} almatrix: a_{ki} annak a k -adik szennyezésnek a mennyisége, amely az i -edik szennyezés egységnyi csökkentése során jön létre.

Az A^x mátrixban foglalt egyenlőségrendszer jobb megértése végett írjunk ki néhány egyenlőséget részletesen:

Tételezzük fel, hogy három közönséges iparágunk és két szennyezéscsökkentő iparágunk van, vagyis összesen 5 inputunk és 5 outputunk. Vegyük az első egyenlőséget, amelyet úgy kapunk, hogy az A^x mátrix első sorának minden elemét megszorozzuk az X vektor megfelelő elemével, majd összeadjuk ezeket, megkapva így az Y végső kibocsátás vektorának első elemét, y_1 -t.

$$\begin{bmatrix} 1 - a_{11} & -a_{12} & -a_{13} & -a_{14} & -a_{15} \end{bmatrix} \begin{bmatrix} x_1 \\ x_2 \\ x_3 \\ x_4 \\ x_5 \end{bmatrix} = y_1$$

Másképpen (mivel az a_{ij} és az a_{kk} együtthatókat a modell zérónak tekinti, vagyis egy-egy szektor outputját mindig azon mennyiség nélkül értelmezzük, amelyet saját maga használ fel)

$$X_1 - a_{12} X_2 - a_{13} X_3 - a_{14} X_4 - a_{15} X_5 = Y_1.$$

Ez az egyenlőség egyszerűen azt mondja, hogy az 1. számú iparág összes kibocsátásából levonva azt a mennyiséget, amelyet az X_2, X_3, X_4 és X_5

tevékenységek használnak fel, megkapjuk azt a mennyiséget, Y_1 -et, amely a végső kereslet számára rendelkezésre áll.

Most nézzünk egy egyenlőséget az A^x mátrix alsó részéből, például az n -edik szennyező anyagra. Fontos megjegyezni, hogy mivel a „szennyezés elleni” iparágak kibocsátását szennyezéscsökkentő tevékenységként vesszük számba, az A^x mátrix két alsó almátrixában az elemek előjele ellentétes a két felső mátrix elemeinek előjeleivel. A 695. lapon található

$$-a_{n1} x_1 - a_{n2} x_2 \dots + (1 - a_{nn}) x_n = y_n$$

egyenlőségéből:

$$[a_{51} + a_{52} + a_{53} + a_{54} - [1 - a_{55}]] \begin{bmatrix} x_1 \\ x_2 \\ x_3 \\ x_4 \\ x_5 \end{bmatrix} = Y_5.$$

Vagyis, mivel $a_{55} = 0$,

$$a_{51} X_1 + a_{52} X_2 + a_{53} X_3 + a_{54} X_4 - X_5 = Y_5.$$

Az egyenlőség azt mondja, hogy az X_1 , X_2 , X_3 és X_4 tevékenységek során keletkező 5. számú szennyező anyag mennyiségéből kivonva azt a mennyiséget, amellyel ezt a szennyezést az 5. számú szennyezés elleni iparág csökkenti, megkapjuk azt a mennyiséget, amely a végső kereslet számára ebből a szennyező anyagból „rendelkezésre áll”.

Ezt az Y_5 -t úgy is felfoghatjuk, hogy ez az a szennyezőmennyiség, amelyet még elfogadhatónak tekintünk. Ha ezt ismertnek fogadjuk el, akkor az egyenlőség értelmezése: az 5. számú szennyezés elleni iparág „termelésének” olyan szintűnek kell lenni, hogy az 1., 2., 3. számú hagyományos, valamint a 4. számú szennyezés elleni iparág szennyezéskibocsátását az 5. számú szennyezőanyagból Y_5 nagyságúra csökkentse.

Az elemzés lehetővé teszi, hogy adott termelési és fogyasztási szerkezetekre vonatkozóan nagy vonalakban fölmérjék a hozzájuk tartozó szennyezőanyag-kibocsátást, s ez bizonyos mértékig a szükséges intézkedések kiindulópontjául is szolgálhat. Alapvető követelmény természetesen, hogy ismertek legyenek a fontosabb szennyezési együtthatók (az A_{21} almátrix, valamint az A_{22} almátrix).

Azokban a szektorokban, ahol az ilyen adatokat sikerült felmérni, az input-output elemzés keretein belül meghatározható a szennyezéskibocsátás. 1 millió dollár értékű bútortermelése során például

- 11,7 tonna szilárd részecske,
- 31,1 tonna kéndioxid,
- 3,6 tonna szénhidrogén,
- 4,6 tonna szénmonoxid és
- 5,0 tonna nitrogénoxid keletkezik.

Felmerült néhány ellenvetés az input-output elemzés környezetgazdaságtani kiegészítésével szemben, amelyeket feltétlenül meg kell említeni. A legfőbb kritikai észrevétel, hogy a modellbe a keletkező hulladékokat építették be, márpedig a környezet minősége szempontjából a hulladékkal keletkező káros anyagok a mérvadók. Indokolt lenne tehát egy átalakulási, illetve eloszlási függvény beiktatása (lásd a már említett Streeter—Phelps-féle modellt). További észrevétel az input-output elemzéssel kapcsolatban,

hogy az nem öleli fel a szektorok alkalmazkodását a környezetvédelem költségeihez — márpedig e téren technológiai változások, nyersanyagok helyettesítése stb. folyamatosan mennek végbe, amelyek számottevően megváltoztathatják az egyes szektorok szennyezéskibocsátási együtthatóit.

A modell külön iparágakként kezeli a termelő, valamint a szennyezéscsökkentő tevékenységeket. Ez sem teljesen helytálló, hiszen e tevékenységek az esetek túlnyomó többségében szorosan összefonódnak. Végül, az egyes szektorok szennyezési együtthatói nem sok információt szolgáltatnak a gazdaságpolitikai döntések meghozatalához. Az egyes szektorok ugyanis rendkívüli mértékben különböznek egymástól a nyersanyag-inputok, a technológiai folyamatok s a termékek minőségét illetően.

Vagyis a szennyezési koefficiensek voltaképpen nem összehasonlíthatók: nem mondják meg, hogy abszolút értelemben — saját lehetőségeihez képest — mely iparág mondható erősen szennyezőnek, s melyiket tekinthetjük kevésbé annak.

Ezekkel az ellenvetésekkel együtt is vitathatatlan azonban a Leontief-féle elemzési mód jelentősége. Makroszinten ugyanis még mindig ez a megközelítési mód nyújtja a legtöbb információt arról, hogy milyen — számszerűsíthető — összefüggésekkel kell számolni a gazdaság és a környezet kapcsolatrendszerében. Az input-output elemzés elsősorban a *regionális tervezés* számára lehet hasznos segédeszköz. Segítségével fölmérhető, hogy adott körzetben, adott termelési-fogvasztási szerkezet mellett, meghatározott növekedést feltételezve, milyen nagyságrendű szennyeződéssel kell számolni. Ez az információ feltétlenül szükséges annak eldöntéséhez, hogy egy-egy adott körzetben milyen környezetvédelmi intézkedéseket kell bevezetni, s mennyiben engedhetjük meg környezetszennyező iparágak telepítését a szóban forgó területre.

Hivatkozások

- [1] *Samuelson, P. A.*: Közgazdaságtan. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1976.
- [2] Az Egyesült Államok Környezetvédelmi Tanácsának 9. éves beszámolója. Washington, 1978.
- [3] Közgazdasági Információs Csoport: Környezetvédelmi együttműködés Nyugat-Európában. Kézirat.
- [4] 28/1978 (V. 26.) MT. sz. rendelet.
- [5] *Freeman, M.—Haveman, R.—Kneese, A.V.*: The Economics of Environmental Policy. John Wiley, New York, 1973.
- [6] 1/1973. (I. 9.) MT. sz. rendelet.
- [7] *Forgács Zoltán*: Környezetvédelmi beruházások finanszírozása. Egyetemi Szemle, 1979. 1. sz.
- [8] *Kneese, A. V.*: Economics and the Environment. Penguin, New York, 1977.
- [9] Az ismertetés forrásai: *Barta Barnabás—Vukovich György*: Az emberi környezet statisztikája. KSH, 1976., valamint [8] és [10].
- [10] *Leontief, W.*: Terv és gazdaság. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1977. és a [8].

A szolgáltatások sajátosságairól

A szolgáltatásokról szólva mind a hazai, mind a nemzetközi szaksajtóban különböző értelmezésekkel találkozunk. Ebben a tanulmányban szolgáltatásnak tekintek minden olyan tevékenységet, *amelynek eredménye nem dologi jellegű ipari, illetve mezőgazdasági termék, hanem valamely termelőtevékenység* (ide értve a beruházásokat is) *vagy a lakosság igényeit kielégítő szolgálat.**

A szolgáltatások fejlődése szorosan kapcsolódik az általános gazdasági színvonal, az életszínvonal, az életmód, a kulturális-képzettségi szint növekedésével és a technika fejlődésével fokozódó termelési és társadalmi (háztartás) munkamegosztáshoz. A munkamegosztás intenzitása ezen belül függ az eredményeként elérhető hatékonyságjavulástól, továbbá attól a kockázattól, amit az igénybe vevő számára a munkamegosztás jelent. Ugyanakkor a szolgáltatások fejlődése visszahat mind a termelők, mind pedig a fogyasztók helyzetére.

A szolgáltatások fejlődése századunkban, de különösen a II. világháború óta szembetűnően meggyorsult. Amint az az elemzésekből kitűnik, szoros összefüggés, korreláció van az *országok gazdasági fejlettsége és a tercier szektor aránya között*. Például egy 100 országra végzett elemzés szerint az 1970-es évek elején a tercier szektor aránya a bruttó hazai termékben 32 gazdaságilag fejlett országban 52 százalék, 30 gazdaságilag közepesen fejlett országban 44 százalék, 38 fejlődő országban 31 százalék volt.

Egy másik elemzés szerint fejlettség szempontjából három csoportba lehet sorolni a világ országait:

— Az első csoportban a népesség nagy részét a *mezőgazdaság* foglalkoztatja: jelenleg a világ népességének 73 százaléka ezekben az országokban él.

— A második csoportban az *ipar*, a szekunder szektor a fő foglalkoztató ágazat: ilyen országokban lakik a világ népességének 13 százaléka.

— Végül a harmadik csoportban a tercier szektor köti le a foglalkoztatottak nagyobbik részét: az úgynevezett *szolgáltató gazdaságú* országokban él a világ népességének 14 százaléka.

A gazdaságilag legfejlettebb országokban a tercier szektorban foglalkoztatottak aránya már a 60 százalékos szint fölé emelkedett (Egyesült Államok, Kanada).

* Köszönetet mondok Lengyel Lászlónak, Pálos Istvánnak, Révész Gábornak és Stark Antalnak, hogy kérésre tett észrevételeikkel — ha nem is jutottunk minden kérdésben azonos véleményre — segítették e tanulmány kialakítását. Köszönöm továbbá munkatársamnak, Vigh Évának a főleg az irodalom áttekintéséhez és az adatgyűjtéshez nyújtott segítségét.

A szocialista országokban a terciér szektorban foglalkoztatottak aránya 24 százalék (Románia) és 40 százalék (Szovjetunió, NDK) között van. A beruházásokból a terciér szektor részesedése 32 százalék (Románia) és 46 százalék (Csehszlovákia) közé esik. Hazánkban a *terciér szektor aránya* — a nyújtott mennyiségi teljesítmény alapján — *megfelel gazdasági fejlettségünknek*. Az e területen működő eszközök és foglalkoztatottak aránya azonban alacsonyabb a más hasonló fejlettségű országokban tapasztaltaknál. Ez összefügg a szolgáltatások *nem kielégítő minőségi színvonalával*.

Magyarországon a foglalkoztatottnak mintegy harmada dolgozik a terciér szektorban: ez a szektor köti le az összes eszközök mintegy 60 százalékát (beleértve a lakásállományt is), és innen származik a bruttó nemzeti termék mintegy negyede. A szolgáltatások 40 százalékát a lakosság veszi igénybe, és ez teszi ki a lakossági fogyasztásnak mintegy ötödét.

A szolgáltatások fejlődése töretilen, de a hetvenes években lassúbb, mint a gazdaság növekedési üteme. A szolgáltatások aránya a termelésben stagnál, míg a fogyasztásban némileg növekszik.

A szolgáltatások fejlődését megalapozó erőforrások közül a *létszám állandóan emelkedik* (arányának fokozódása az utóbbi években, amikor a mezőgazdaságon kívül az iparban is megindult a létszámcsökkenés, még gyorsult is). Viszont a *beruházásokból* való részesedése e szektornak — bár a szolgáltató beruházások aránya a legutóbbi öt éves tervidőszakokban némileg emelkedett — jóval alacsonyabb, mint az eszközökből való részesedése. (Ezt csak részben magyarázza, hogy e területen magasabb a hosszabb élet-tartamú épületek aránya.) (Lásd az 1. sz. táblázatot.)

Ismert a szolgáltatásoknak a terciér szektort meghaladó, szélesebb értelmezése is. E szerint szolgáltatás az energiatermelés, a vízgazdálkodás, a tervező és a szervező vállalatok tevékenysége, az elsősorban a lakosság számára végzett ipari, építőipari javító és karbantartó munkák stb. is. Így értelmezve a szolgáltatások körét, az előbbieknél magasabb arányokat kapunk: a bruttó nemzeti termékből 26 százalékkal, a foglalkoztatottak számából 41 százalékkal részesednek a szolgáltatások. (Az ipari és mezőgazdasági célú, ágazaton belüli szolgáltatások — például karbantartás — nélkül.)

Ismerünk még az előbbieknél szélsőségesebb értelmezést is. E szerint minden olyan *tevékenység* — tehát nemcsak gazdasági ág —, amelynek eredménye nem kézzelfogható termék, szolgáltatásnak minősül. Ezt egyebek között azzal magyarázzák, hogy számos szolgáltató tevékenység egybeolvad az árutermeléssel (például gépek helyszíni szerelése).

Ilyen értelemben szolgáltatásnak minősíthető számos ipari és mezőgazdasági vállalat, szövetkezet által végzett tevékenység: a műszaki irányítás, az adminisztráció, a szállítási, javítási-karbantartási, kutatási-fejlesztési, tervezési, raktározási, csomagolási stb. munkák. Ilyen alapon nálunk a foglalkoztatottak mintegy 55—60 százaléka végez *szolgáltatást*. Nyugat-Európában — ottani számtások szerint — ez az arány meghaladja a kétharmadot.

Még szélsőségesebb értelmezés lenne, ha a termelésben közvetlenül dolgozók „szolgáltató” tevékenységét (például anyagátrakás, szerszámélezés stb.) is így vennék számításba.

A szolgáltatások kutatása az utóbbi néhány évtizedben külföldön és hazánkban is felerősödött. A kutatás tárgyát általában a szolgáltatások fogalmának a meghatározása, körüknek pontosabb leírása és a bekövetkezett fejlődési tendenciák vizsgálata — a szolgáltatások összefüggése az általános

A terciér szektor aránya a gazdaságban és fejlődése

Év	Bruttó nemzeti termék	A foglalkoztatottak számában	Az állóeszközök bruttó értékében	A beruházások értékében	A lakossági fogyasztásban
----	-----------------------	------------------------------	----------------------------------	-------------------------	---------------------------

A terciér szektor aránya százalékban

1950	20,7*	25,5	73,1	39,0	20,7
1960	22,8	27,1	64,6	38,9	21,1
1970	23,4	30,4	58,4	40,0	21,6
1978	23,1	35,6	58,1	41,5	23,0

Évi átlagos növekedési ütem százalékban

1950—78 között					
A gazdaság egészében	14,1	1,2	8,0	13,3	8,9
A terciér szektorban	14,8	3,0	6,6	13,7	9,6
1970—78 között					
A gazdaság egészében	9,4	0,2	7,9	10,1	8,0
A terciér szektorban	9,2	4,4	7,8	10,7	8,8

* A nemzeti jövedelem növekedése alapján visszszámított adat.

gazdasági fejlődéssel — képezte. A jelen tanulmányban ezekkel a kérdésekkel nem kívánok foglalkozni.

Gazdaságunk termékeket termelő és ebben gondolkodó gazdaság. Egész irányítási rendszerünk (tehát a tervezés, a szabályozás, a szervezet) és annak működése (tehát gazdálkodásunk) ehhez igazodik. A szolgáltatások jellege viszont sok tekintetben eltérő a termékekétől. Okkal feltételeztük ezért, hogy a szolgáltatások területén a terméktermelésben megszokottól eltérő irányítási és gazdálkodási módszerekre van szükség.

A jelen tanulmány tárgya azon fő sajátosságok vizsgálata, amelyek a szolgáltató ágakat megkülönböztetik a többi, termékeket előállító ágaktól. E sajátosságok vizsgálatát azért tartjuk fontosnak, mivel ismeretük hozzásegít, hogy jobban megértsük a szolgáltatások fejlődési folyamatait, felismerjük a fejlődés akadályait, és kialakíthatjuk azokat a sajátos irányítási módszereket, amelyek eredményesebbé tehetik e gazdasági ágak működését.

A szolgáltatások között sokféle — különböző színvonalú és fejlettségű — tevékenységet találhatunk. Bizonyos szolgáltatások fokozatosan megszűnhetnek, másfelől pedig a változó igényeket követve korábban nem ismert, új szolgáltatásfajták jöhetnek létre.

A különféle főbb szolgáltatáscsoportok arányai — a hazai statisztikai értelmezés szerint — a következők:

2. sz. táblázat

A fő szolgáltatáscsoportok 1978. évi arányai százalékban

Ágazat	A bruttó nemzeti termékből	A foglalkoztatottak számából	Az állóeszközök bruttó értékéből	A beruházások értékéből	A lakosság fogyasztásából*
Szállítás, hírközlés	23,5	22,6	27,6	27,9	5,1
Kereskedelem	33,3	26,6	4,2	8,9	34,4
Személyi és gazdasági szolgáltatás	13,5	9,1	51,7	17,2**	9,0
Egészségügyi, szociális, kulturális szolgáltatás	16,1	25,8	10,7	15,2	24,9
Közösségi, közigazgatási és egyéb szolgáltatás	13,6	15,9	5,8	30,8	26,6
	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

* 1972. évi adat az Ágazati kapcsolatok mérlege alapján

** Lakásberuházás

E cikk egyik fő kérdése: Vannak-e a rendkívül heterogén szolgáltató szektornak közös sajátosságai, és ha igen, milyen következtetéseket lehet ezekből levonni? Az egyes szolgáltató ágak természetesen nagymértékben eltérnek egymástól. Mások a jellegzetességei a fizetett és a nem fizetett, a gazdasági és a társadalmi, az áru és a nem áru jellegű, a lakossági és a termelési szolgáltatásoknak. De még ezeken a csoportokon belül is sokféle sajátosság érvényesül. Hasonló jelenség ez ahhoz, ahogyan az iparon belül is vannak sajátosságai a kitermelő bányászatnak, a szintetikus termékeket gyártó nagy vegyipari egységeknek, az összeszerelő gépiparnak, vagy a kenyérgyártásnak. A sajátosságok mellett azonban ahogyan az iparnak, úgy a szolgáltatásoknak is vannak közös, *általános* jellemzőik. E munkában éppen ezekkel az általános jellemzőkkel foglalkozom. (Természetesen szükség van az egyes ágak konkrét tulajdonságainak az elemzésére is. Mivel pedig a tanulmány témája az ún. lakossági szolgáltatások kutatása kapcsán merült fel, lehet, hogy ezeknek a szolgáltató ágaknak a sajátosságai némileg nagyobb súlyt kaptak e cikkben.)

A szolgáltatások alapvető sajátossága termelésük és elfogyasztásuk időbeli egybeesése. Szolgáltatás csak akkor jön létre, amikor a *fogyasztónak-felhasználónak* közvetlen igénye támad iránta. A *szolgáltatás* nem a folyamat termékké vált végeredményét nyújtja, hanem *eredményeként megváltozik az igénybe vevő vagy az általa birtokolt javak állapota*. Ezért a szolgáltatás mindig konkrét igénybe vevőkhöz kötődik, és általában olyan változást ered-

ményez, amelyet sokszor nehéz pontosan regisztrálni, mennyiségileg jellemezni. E sajátosságból következően:

— a szolgáltatási igényt annak keletkezésekor kell kielégíteni, tehát adott időpontban és helyen, vagyis lényegében sem máshol, sem előbb, sem később nem végezhető, mint ahol és amikor az igény jelentkezett;

— a szolgáltatási folyamat nem függetleníthető az igénybe vevőtől, a „termelési” folyamat szoros kapcsolatban folyik az igénybe vevővel;

— sajátosságos a szolgáltatások erőforrásigénye és ráfordításainak szerkezete, főleg a munkaerő szempontjából.

E sajátosságok részletesebben és következményeiket is kifejtve a következők.

A szolgáltatások és az igénykielégítés

A szolgáltatás mindig konkrét igényhez kapcsolódik. Valamely szolgáltató tevékenységet csak akkor lehet elvégezni, ha iránta konkrét szükséglet jelentkezik. Ezt az igényt azonban sokszor éppen az ezt kielégítőnek kell felkeltenie (például a megelőző egészségügy vagy a kultúra területén). Legtöbbször az elvégzés módja, formája is a konkrét szükséglethez kapcsolódik. Mindebből következik, hogy a *szolgáltatások nem készíthetők.*

A helyettesíthetőség hiánya

A szolgáltató tevékenységek általában *nem helyettesíthetők*, nem kompetitívek. Ez egyaránt vonatkozik a szolgáltató tevékenységnek terméktermeléssel való helyettesítésére és az egyes szolgáltatásoknak egymással való helyettesítésére. (A közlekedési és az egészségügyi igények például egymással nem helyettesíthetők, de általában nem pótolja a gépkocsijavítást az autóttermelés bővülése sem.)

Ez a megállapítás természetesen csak korlátozottan igaz: egyes esetekben lehet az ártermelés szférájában helyettesíteni szolgáltatásokat (például aki mosógépet vesz, nem vagy kevésbé szorul rá a mosodai szolgáltatás igénybevételére; tartósabb, jobban előkészített áruk vásárlása esetén kevesebb javító szolgáltatásra van szükség; adott úticélt többféle közlekedési eszközzel is elérhetünk). Általában azonban mégis jellemző a szolgáltatásokra a helyettesíthetőség (viszonylagos) hiánya.

A helyettesíthetőség hiánya azt jelenti, hogy a szolgáltatási szükséglet lényegében *hazai termeléssel kell kielégíteni*, a szolgáltatások általában nem importálhatók és nem exportálhatók, tehát nem kompetitívek. Igaz, külföldön is lehet hajat vágatni, tanulni, gyógykezelést igénybe venni. De ilyenkor a szolgáltatást igénybe vevőnek is külföldre kell mennie. Egyes szolgáltatásoknál van bizonyos választási lehetőség a tekintetben, hogy a szolgáltatást társadalmilag szervezett tevékenységek igénybevételével elégtük-e ki, vagy házilag, saját munkára, esetleg a családi közösségre, ismerősökre, barátokra támaszkodva.

Következmények:

— A tervezéskor mindig az *adott szolgáltatással* való kielégítést kell megtervezni, számításba véve az ahhoz szükséges kapacitások létrehozását, a [munkaerőigény fedezését is. A tervszerű, arányos fejlődés e területen

fokozott követelmény, amit ha figyelmen kívül hagyunk, számolni kell a társadalmon, gazdaságon belüli arányosság megbomlásával. A tervezést nehezíti, hogy a szolgáltatások iránti szükségletek egy részét *nem társadalmilag szervezett keretek között* elégítik ki, hanem a háztartáson (gazdasági egységen) belül, barátok, ismerősök közreműködésével, esetenként nem teljesen szabályos módon is. E formák aránya sok tényezőtől függ: a szabad idő mértékétől, az általános kulturális színvonalától, a technikai ismeretek szintjétől, az anyagi lehetőségektől stb.

Az egyes szolgáltatások iránti *teljes szükségletet* az igényelt színvonalon, szervezett keretek között általában nem lehet kielégíteni. A teljes kielégítésnek az erőforrások korlátozottsága szab határt. Teljes kielégítés azért sem lehetséges, mert a műszaki fejlődés mindig újabb szükségleteket teremt, amelyeket csak hatalmas eszközbefektetéssel lehetne kielégíteni. (Például az új orvosi diagnosztikai és terápiai eljárásokhoz drága berendezések szükségesek.) Ezért rendszerint politikai döntést igényel, hogy mely szolgáltatási szükségleteket elégítsük ki előbb és magasabb színvonalon, és melyeket később, illetve kevésbé. (E területen, mint arra már utaltam — ellentétben a termékellátással — nincs, vagy alig van lehetőség az igények import útján való kielégítésére.)

— Egyes szolgáltatások kielégítése *össztársadalmi, politikai jelentőségűvé* válik. Ide sorolható például az egészségügyi törvény nyomán az egészségügyi szolgáltatások iránti igények kielégítése, az általános iskolai oktatás, a lakásszükségletek kielégítése, a kulturális szükségletek kielégítése stb. Ezeknél különösen fontos a helyes arányok megtalálása. A mennyiségi vagy színvonalbeli elmaradásnak más területeken is közvéleményformáló, adott esetben zavaró hatása lehet. (Például ha késik a szállítás, soká tart a mosógép javítása vagy a ruha tisztítása.) A szolgáltatások hatása ugyanis nemcsak az adott területen, hanem az igénybevételén keresztül a fogyasztás és a termelés egész területén érvényesül.

— Az a körülmény, hogy a szolgáltatások helyhez kötöttek, annyiban jelent előnyt e területnek, hogy nem kell számolnia a külkereskedelmi hatásokból származó bizonytalansággal. Egyes időszakokban azonban (például napjainkban, amikor a külgazdasági egyensúly helyreállítása olyan nagy hangsúlyt kap) ez a körülmény hátrányt is jelenthet.

— Mivel a szolgáltatások csak hazai termeléssel elégíthetők ki, *az irányításnak*, a szabályozásnak — ezen belül az árrendszernek is — kizárólag a hazai feltételekhez kell igazodnia.

Azokon a területeken, amelyek alapvető társadalmi, politikai szükségleteket elégítenek ki, a jövedelmezőségi szempontok csak másodlagosak lehetnek. Ezért kerülnek ezek *közüzemi jellegű* (közúti közlekedés), illetve *költségvetési* (oktatás, egészségügy) gazdálkodásba. (Megoldatlan viszont ezen tevékenységek gazdaságosságának vizsgálata. Csak a legutóbbi időben kezdenek polgárjogot nyerni olyan tudományterületek, mint az egészségügy vagy az oktatás gazdaságtana.)

A *fizetett* szolgáltatások megfelelő színvonalára akkor lehet számítani, ha azok ára legalább akkora jövedelmezőséget, illetve bér- és eszközfejlesztést tesz elérhetővé saját forrásokból, mint az árutermelés. Ellenkező esetben a munkaerő átáramlik más területekre, a fejlesztés üteme pedig elmarad a szükségéstől. (Eddig a fizetett szolgáltatások nagy része csak állami támogatással együtt ért el minimális nyereséget.)

Ha viszont a szolgáltatások ára túlságosan sok társadalmi tiszta jövedelmet tartalmaz, akkor az igények kielégítése áttolódik az olcsóbb szolgáltatást nyújtó másodlagos gazdaság szférájába.

— A bérszabályozás kapcsán figyelembe kell venni, hogy a terület csak megfelelő *munkaerő-ellátás* esetén fejleszthető, s ezt a keresetszabályozás oldaláról lehetővé is kell tenni.

— Hasonló a helyzet a fejlesztéshez szükséges *eszközök* vonatkozásában is: nem lehet gazdaságossági kérdés, hogy adott szolgáltatás fejlesztéséhez biztosítjuk-e a szükséges eszközöket vagy sem, hiszen másként az igények nem elégíthetők ki. A gazdaságosság csupán azt döntheti el, hogy a szükséglet kielégítése hol, hogyan, milyen technikai megoldásokkal történjék.

A helyhez kötöttség

A szolgáltatásokat általában közvetítés nélkül kell eljuttatni az igénybe vevőkhöz, mivel lényegében *nem szállíthatók*. Ez abból következik, hogy a szolgáltatás mindig állapotváltozást eredményez, ami nem következhet be a változás tárgyának (sokszor az érintett személynek) a jelenléte nélkül. Tehát a szolgáltatások tervezésekor a *helyi* igényekhez kell igazodni.

Természetesen ezt is bizonyos határok között kell értelmezni: a szolgáltatás megvalósulhat úgy is, hogy a szolgáltatást igénybe vevő keresi fel a szolgáltatót (a beteg megy a rendelőbe), de úgy is, hogy a szolgáltatást nyújtó keresi fel a szolgáltatás igénylőjét (az orvos megy a beteghez), illetőleg a terméket szállítják a szolgáltatóhoz (a tisztítandó ruhát a mosodába). Ezek a mozgások azonban csak az esetek kisebb részében, viszonylag kis körzetben végezhetőek el gazdaságosan.

A szolgáltatásokat ezért az azt igénybe vevők közelébe kell telepíteni. Az előzőekben a helyzettesíthetőség hiányával kapcsolatban tett megállapítások területi, helyi viszonylatban is érvényesek.

Következmények:

— A szolgáltatási szükségletek kielégítésében különösen jelentős a területi irányító szervek szerepe. A *tanácsok* rendelkeznek az ezekhez szükséges hatáskörökkel: gazdálkodnak a területi fejlesztési eszközökkel, a helyiségekkel, a költségvetési keretekkel, helyi árszabályozási jogaik vannak, és ellenőrizhetik a szolgáltatások végzését.

— A szolgáltatások tervezésekor számításba kell venni a helyi sajátosságokat, hiszen nyilvánvalóan mások az igények egy városias, mint egy falusias körzetben vagy egy olyan területen, amelynek nagy az idegenforgalma. Ebből következik, hogy különös jelentősége van a *helyi igények* viszonylag pontos megismerésének, felmérésének és a *szolgáltató hálózat* ennek megfelelő kialakításának. Adott esetben a lakókörzetekhez alkalmazkodva célszerű kialakítani a hálózatot, máshol a munkahely, a pályaudvar vagy más intézmények közelébe célszerű telepíteni az egységeket.

— A szolgáltatások területén más az egységek *optimális mérete*, mint az árutermelésben. Kiszámítható, hogy (az adott szükségletekhez igazodva) milyen körzetben milyen méretű egység végezheti tevékenységét gazdaságosan. Ezek sokszor viszonylag kis egységek. A műszaki fejlődés is

olyan irányban halad, hogy a legtöbb szolgáltató területen kis egységek is gazdaságosan működhetnek (különösen, ha figyelembe vesszük a nagyobb egységek esetén felmerülő szállítási, várakozási stb. költségeket).

— A területi tagoltság a szervezetek nagyságával, azok önállóságának mértékével kapcsolatban is követelményeket támaszt: minél közelebb működik az irányító szervezet ahhoz a területhez, amelynek igényeit kielégíti, annál jobban tud alkalmazkodni a helyi sajátosságokhoz és igényekhez. A rugalmas alkalmazkodást megfelelő *szervezeti tagolással, gazdasági önállósággal és ösztönzéssel* lehet elősegíteni.

A dezaggregáltság, a sok kisebb egység tudatos fenntartása célszerűen kombinálható néhány folyamat központosított szervezésével úgy, hogy a tevékenységek eredményét — ellenszolgáltatás fejében — az önálló egységek rendelkezésére bocsátják. Ilyen területek lehetnek például a kutatás, a műszaki fejlesztés, a műszer- és berendezéskölcsönzés, az anyagbeszerzés, a szállítás, a készletezés, a raktározás, az oktatás-továbbképzés stb.

— A szolgáltatások színvonala akkor megfelelő — különösen az ipari szolgáltatási területeken —, ha a fogyasztó választhat több, szükségletének kielégítésére képes szervezet között. Ezt csak akkor tudjuk elérni, ha *verseny* folyik a gazdálkodó egységek, szervezetek között. Ha a szervezetek monopolhelyzetbe kerülnek, és ezzel visszaélnak, rendszerint számolni kell az illegális tevékenységek térnyerésével.

Az időbeli egybeesés

A szolgáltatásokat lényegében mindig az adott kereslet megjelenésének az időpontjában kell nyújtani. Márpedig a kereslet megjelenése időben nem kiegyensúlyozott, függ a fogyasztási szokásoktól, az életritmustól stb.

A szolgáltatások iránti kereslet meghatározott *periodicitással* jelentkezik, lökészerűen változó teljesítményt követel meg, mivel készletekkel az ütemtelenség nem egyenlíthető ki. Az így érvényesülő periodicitás lehet éven belüli, tehát szezonális jellegű, lehet hónapon, héten belüli, napok közötti vagy egy napon belüli, napszakonkénti ingadozás.

Az időben változó kereslet kielégítéséhez való igazodás megfelelő *készenléti kapacitásokat* tesz szükségessé. A készenléti kapacitás elvileg a csúcsidőszakra méretezett, gyakorlatilag általában ennél alacsonyabb. A készenléti kapacitást mind eszközökben, mind munkaerőben — esetenként anyagokban, alkatrészekben — biztosítani kell.

A készenléti kapacitások hiánya a szolgáltatásra való várakozást, tehát a szolgáltatást igénybe vevőknek időkiesést okoz. (Ez a csúcsidőszakokban általában nem kerülhető el teljesen.)

Következmények:

— A szolgáltatások ingadozása miatt tervezésük nem lehet olyan pontos, mint az árutermelésé. Egyes időszakokban sorban állás keletkezik, máskor a kapacitások kihasználatlanok. Ezt a körülményt — tehát a fennálló tartalékokat — a szolgáltatásoknál „szükséges rossznak” kell elfogadni.

— Nagyfokú *rugalmasságra* van szükség a szolgáltatások területén, hogy alkalmazkodni lehessen az időbeli ingadozáshoz. Ez egyes területeken a munkarend megváltoztatását (osztott kamunidőt, csúsztatott kezdést, túl-

órákat stb.) teheti szükségessé, vagy azt, hogy a szolgáltatást a lakosság munkaidőn kívül vehesse igénybe. Máshol a kihasználatlan kapacitásokat profilátcsoportosítással lehet áthidalni, a kieső időben árutermeléssel lehet foglalkoztatni a létszámot stb.

— Fokozott követelmények jelentkeznek tehát a folyamatok *szervezésével*, programozásával kapcsolatban, hogy alkalmazkodni lehessen az ingadozó szükségletekhez.

— A kihasználatlan kapacitások *költségtöbbletet* jelentenek, amelyeket a költségvetések készítésekor, az árkalkulációkban is figyelembe kell venni.

A szolgáltatások és az igénybe vevők kapcsolata

Míg a terméktermelésben a termelési folyamat elkülönül a felhasználástól, a fogyasztástól, addig a szolgáltatásoknál együtt jelentkezik a „termelés”, a szolgáltató folyamat és az igénybe vevő szükségletének a kielégítése. A fogyasztó sokszor maga is részese, alanya a szolgáltatásnak. A szolgáltatások színvonala, annak megítélése, a fogyasztói-felhasználói igény kielégítése erőteljesen függ attól, hogy milyen *közvetlen kapcsolat* alakul ki a *szolgáltatást végzők és az azt igénybe vevők között*.

Következmények:

— Az emberekkel való közvetlen kapcsolat miatt a szolgáltatás *politikai tartalmat* nyer, képes az általános megelégedettség fokozására vagy lerontására.

— Fontos a szolgáltató *kapcsolatteremtő képessége* a szolgáltatást igénybe vevőkkel, sőt az is, hogy képes legyen azonosulni a fogyasztóval, felhasználóval. Ehhez arra is szükség van, hogy a szolgáltatást nyújtók ismerjék a kapcsolatteremtés módját, annak pszichológiáját.

— A szolgáltatások *minőségének* a mérése sokkal nehezebb, mint az áruké. Ezért megoldatlanabb az eredmények minőségének az értékelése, ellenőrzése, a szolgáltatások igénybevétele pedig nagyobb kockázatot jelent, mint a kézzelfogható, mérhető termékeké.

Számos szolgáltatásnál különös jelentősége van a — gyakran személyhez kötődő — *bizalomnak*. (A bizalom sokszor a „minőségellenőrzést” is helyettesíti.) Alapja a nyújtott szolgáltatás állandó, megbízható minősége.

— Különleges igényt jelent a szolgáltatási folyamat *szervezésének* összehangolása a fogyasztó, a felhasználó szükségleteivel, igényeivel, tekintetbe véve azt is, hogy számos szolgáltatást a fogyasztó-felhasználó lakásán kell teljesíteni (például lakáskarbantartás, a háztartási gépek javítása).

— A közvetlen kapcsolat következtében különös szerepet kap a *tájékoztatás, a reklám*, amely a szolgáltatások módjáról, igénybevételi lehetőségeiről, körülményeiről ad tájékoztatást, és befolyásolhatja az igények alakulását, periodicitását stb. Új szolgáltatásoknál például a gyakorlatban kell bemutatni annak előnyeit, lehetővé kell tenni a kipróbálását.

— A *pénzügyi elszámolás*, számlázás tekintetében — amelyik szolgáltatásnál ez jelentkezik — nagy gondot kell fordítani a közérthetőségre, arra, hogy a laikus is kiismerje magát az elszámolásban.

— A közvetlen kapcsolattal függ össze az is, hogy a szolgáltatások pénzforgalmának viszonylag jelentős része *lakosságot érintő pénzforgalom*, egyes esetekben lakosságon belüli pénzforgalom.

— A lakossággal való közvetlen kapcsolat közvetlen *anyagi* kapcsolatot is jelent a szolgáltató személy és a lakosság között (hálapénz, borra-való). Ennek léte teljesen nem küszöbölhető ki, mértéke azonban a társadalmi morált számottevően érinti, ezért befolyásolása — elsősorban a „kínálat” javításán keresztül — fontos feladat.

— A lakossági közhangulatra való hatás miatt különösen fontos, hogy az állami és a társadalmi irányítás megfelelően *tájékozott* legyen arról, hogy a lakosság mennyire *elégedett* a számára nyújtott szolgáltatásokkal.

Szélesebb értelemben mindez az *igénybe vevőkkel való kapcsolatok* különbözőféle módszereinek az alkalmazását jelenti, az igénybevételi lehetőségek megszabásától (például tanácsi fogadóóra) a kulturált helyiségek biztosításáig.

A szolgáltatások és a munka

A szolgáltatások erőforrásainak, illetőleg ráfordításainak összetételére az a jellemző, hogy — egy-két kivételtől eltekintve — viszonylag kevés, de sokféle anyagot használnak fel. Minden területen *meghatározó a munka*, amelyet a területek sajátosságaitól függően különböző — a technikai fejlődéssel egyre hatékonyabb — *eszközök* segítenek.

Munkavégzés és képzettség

A szolgáltató munka jellege eltér az árutermelésben tapasztalható tömeggyártás igényeitől. *A munka egyedi jellege* sok esetben különös megfontolásokat igényel: az adott helyzetben kell megtalálni az egyedi esetre alkalmazható „diagnózt” és utána a „terápiát”.

Következmények:

— A bérezési viszonyok alakításakor figyelembe kell venni, hogy az itt végzett munka *speciális szakértelmet* igényel (hibameghatározás, az alkalmazandó egyedi módszerek felismerése, alkalmazása stb.). Ezt a bérarányok kialakításakor mérlegelni kell.

¶ Másfelől, a szolgáltatások területén a legtöbb az olyan munkakör, amelyhez kisebb erőfejtés is elegendő — ezért magas az e területen foglalkoztatott *nők aránya* —, továbbá leginkább van mód az ún. *töredék munkakerők* (részmunkaidőben, illetve főfoglalkozás, nyugdíj melletti munkát vállalók) foglalkoztatására.

— Számolni kell azzal, hogy az alapképzés a szolgáltatásoknál szükséges teljes ismeretet általában nem tudja megadni, hanem *speciális továbbképzésre* van szükség. A szakképzett munkavállalók megtartása különösen fontos a nyújtott szolgáltatások színvonala és az oktatás költségeinek a megtérülése szempontjából.

— *A helyszínen végzett munka* a körülményekhez való alkalmazkodáson

és a lakossági igényekhez alkalmazkodó munkaidő-beosztáson kívül egyéb szempontokból is eltérő munkafeltételeket jelent a dolgozók számára (például higiéniai, tisztálkodási lehetőségek hiánya stb).

A munkamennyiség mértéke

A munka egyedi jellegéből következik, hogy azt sokszor nem vagy csak kevéssé lehet gépesíteni. Az eszközfejlesztés inkább a *műszerekkel*, kiegészítő berendezésekkel való *felszereltség* fokozását jelenti.

Következmények:

— *A termelékenység emelésének* lehetősége ezen a területen kisebb, mint az árutermelésben, a munka „kézműves” jellege a szolgáltatásban tartósan fennmarad. A termelékenység növelésének túlzott erőltetése a szolgáltatások színvonalának romlását hozhatja magával. Ezt a körülményt a tervezésben számításba kell venni. (Ez természetesen nem jelenti azt, hogy e területen egyáltalában nem lehet szervezéssel, szakosítással, számítógépek alkalmazásával a termelékenységet fokozni.)

— A termelékenység kisebb emelkedése ellenére a béreket itt is hasonló mértékben kell fejleszteni, mint más területeken. Ezért a bérszabályozási módoknak alkalmazkodnia kell a terület sajátosságaihoz.

— A más területekkel arányos bérnövekedés és a termelékenység mérsékelt emelkedése következtében elkerülhetetlen a bérköltségek emelkedése. Mivel pedig a *bérhányad e területen általában magas, számolni kell az árak*, illetőleg (más területeken) *a költségek tartós és állandó emelkedésével*.

Irányítás és gazdálkodás a szolgáltatások területén

Az előzőekben áttekintettük, hogy a szolgáltatások egyes sajátosságainak milyen következményei vannak. A következőkben az irányítás és a gazdálkodás egyes elemei szerint rendszerezük a következményeket.

A tervezés

a) Az egyes szolgáltatások fontossági sorrendje, fejlődésének üteme a tervezés során *nem határozható meg gazdaságossági számítások* stb. alapján, hanem az e területen összesen igénybe vehető erőforrásoktól függően *gazdasági és politikai szempontok, mérlegelések alapján döntendő el*. Ez egyaránt érvényes népgazdasági és területi viszonylatban. A kiemelések, az arányok meghatározása iterációs tervezési folyamatot igényel a szervezeti egységek, a területi, az ágazati és a népgazdasági szintek között. E sokféle érdek általában szubjektív alapokon történő összehangolása nem könnyű feladat. A közigazgatási határok túl merev figyelembevétele a szolgáltatások területén különösen hátrányos lehet, ezért a területi tervezést indokolt regionális méretekben értelmezni.

b) A megtervezett szolgáltatásfejlesztési célokhoz erőforrásokat (munkaerőt, beruházást, építési kapacitást stb.) kell rendelni, mérlegelve a csúcsterhelések miatt szükséges tartalékokat is. A beruházási eszközök ezen a területen előreláthatólag még hosszú ideig *keretgazdálkodás* formájában kerülnek elosztásra. (Figyelembe véve azt is, hogy a területfejlesztés legtöbbször építésigényes, a lakóterület fejlesztéséhez kapcsolódik.) Az egyes szolgáltatási *ágakon belül* azonban már sokszor van *választási lehetőség* a szervezetek, a méretek, a telepítés stb. tekintetében. A szolgáltatási ágakon belüli keretek szétoztásának többféle, viszonylag objektív módja alkalmazható; legcélszerűbb megoldásnak ilyen esetekben talán a javaslatok versenyezetetése látszik. A fizetett szolgáltatások területén egyre nagyobb szerepet kellene kapnia a keresleti—kínálati viszonyok érvényesülésének, a gazdálkodó szervek érdekeltsége és önfinanszírozása alapján történő fejlesztésnek.

c) A szolgáltatást végző egységek tervezésében a hangsúlyt a *hálózat-fenntartási és fejlesztési* (tehát költség-, műszaki fejlesztési, karbantartási, oktatási, beruházási stb.) tervekre kell helyezni. Az igények meghatározása ugyanis kisebb egységekre lebontva olyan mértékig bizonytalan, hogy teljesítménytervet — különösen rövid időszakra — valószínűleg nincs értelme készíteni.

A szervezet

a) A helyi igények kielégítéséhez többségében viszonylag *kisebb egységekre* van szükség. A kis egységek működési kereteit úgy kell meghatározni, hogy az rugalmasan alkalmazkodhasson az igényekhez. A kisebb egységek önálló, gazdaságos működését megfelelő érdekeltség és bürokráciamentes, egyszerű adminisztráció biztosíthatja. A területi igényeket kielégítő kisebb egységek tevékenységét a helyi szervek irányíthatják, ellenőrizhetik.

b) Egyes feladatokat viszont csak nagyobb egységben gazdaságos megoldani. Ezért különösen fontos annak meghatározása, hogy hol, *milyen méretű egységek* fenntartása, létesítése a legcélszerűbb, figyelembe véve azok speciális felszereltségét, továbbá az igénybe vevők utazási távolságát, a várható időkiesést stb. Nagyobb egységek esetén is ügyelni kell arra, hogy a helyi körülményekhez alkalmazkodva szervezzék munkájukat.

c) Mivel az országban egy-egy szolgáltatási területen sok hasonló egység működik, bizonyos kérdésekben *országos, illetőleg* — ahol a gazdasági régiókon belül is sok egység van — *területi koordináció* szükséges, mely a társadalmi szervezethez biztosítja. Ez a koordináció megfelelő szervezeten keresztül a következő főbb témákkal foglalkozhat: ágazati vagy területi tervezés; egységes működési elvek, egyes területeken szabályok kialakítása; pénzügyi elszámolás (például adóközösség); fenntartó, kutató-fejlesztő tevékenységek (beleértve a karbantartásokat, beruházások szervezését, anyag-, alkatrész- stb. ellátást); szakmai oktatás, továbbképzés; munka-, üzem- és ügyvitelszervezés, adatfeldolgozás. A koordináció elvégezhető direkt irányítás útján (vállalat, közigazgatás), vagy önkéntes egyesülés, társulás formájában.

d) Míg az árutermelésben az „ellátási felelősség” csak országos szinten értelmezhető, addig a szolgáltatások területén egyértelmű a *helyi tanácsok*

ilyen irányú kötelezettsége. Ehhez bizonyos eszközökkel is rendelkeznek, ilyenek — a keretelosztáson kívül — a területfejlesztési tervek, a kijelölési (például helyiség), ellenőrzési, felelősségrevonási és esetleg támogatási jogok. A tanácsi irányítás eredményeinek szélesebb körű ismertetése elősegítené a jó tapasztalatok elterjedését.

A gazdálkodási forma

A tevékenység céljától függően három alapvető gazdálkodási forma kerül alkalmazásra. Nincs azonban kidolgozva olyan kritériumrendszer, amelynek alapján megbízhatóan el lehetne dönteni, hogy a három közül melyiknek az alkalmazása a legmegfelelőbb, melyik térnyerését célszerű előmozdítani.

a) Azokon a területeken, amelyeket a lakosság állampolgári jog alapján vesz igénybe, vagy szociális-kulturális célt szolgálnak, a legcélszerűbb megoldás a *költségvetési forma*. (Közigazgatás, egészségügyi ellátás, oktatás stb.) Ezen egységek pénzügyi lehetősége, elszámolási, finanszírozási rendje központilag erősen meghatározott, kevés lehetőség van a helyi kezdeményezésre.

b) Más közszükségleteket kielégítő intézmények (például kommunális ellátás) általában *vállalati formában* működnek, bevételük is van a fogyasztóktól, és támogatásban is részesülnek. A két forrás aránya területenként eltérő. Ezen vállalatokra az a jellemző, hogy nem elsődleges céljuk a jövedelmezőség fokozása, és *nem jellemző rájuk a vállalkozás*, annak ellenére, hogy bevételükből önállóan gazdálkodnak, és alapokat is képeznek.

c) A harmadik területre a *piac érvényesülése, a verseny szükségessége, a vállalkozás kiterjesztésének az igénye a jellemző*. (Ipari, szállítási, kereskedelmi, szervezési stb. tevékenységek.) E területeken is sokszor érvényesül központi, főleg fejlesztési, pénzügyi támogatás, jellemző azonban, hogy a vállalatok bevételükből tartják fenn magukat.

A további két témakörben — értelemszerűen — ez utóbbi formával foglalkozom.

Az árak

a) Az árak *befolyásolják a fogyasztók-felhasználók döntését*, amikor választanak, hogy igénybe veszik-e a szolgáltatást, vagy inkább maguk végzik azt el, esetleg más módon elégítik ki igényüket (például javíttatás helyett cserélnék). Ilyen értelemben a szolgáltatás árversenyben van az árutermelés áraival és az illegális tevékenységekkel. Ezen okok miatt a szolgáltató alacsonyabb ár érvényesítésében érdekelt, mert így javíthatja piaci pozícióját.

b) Az áraknak *biztosítaniuk kell a szolgáltatók működési feltételeit*: meg kell téríteniük indokolt költségeiket (beleértve a kapacitástartalék többletköltségeit), és lehetővé kell tenniük a dinamikus szintentartást. Ebből a szempontból a szolgáltatóknak a magasabb árak az előnyösebbek. (Igaz, eddig ezt a funkciót sokszor a támogatások látták el.) Az árakban érvényesített nyereségnek elsősorban az elvégzett munkához (és nem a felhasznált

alkatrészekhez) kell igazodnia. Esetleg indokoltak lehetnek — a gazdaságossági feltételek miatt — a településméreték szerint eltérő árak.

c) Az áraknak ösztönözniük kell a szolgáltatókat az *igénybe vevők kiélegítésére* (határidőktől függő, illetve szezonárak, speciális minőség, helyszíni munkák esetén felárak stb.). Mindezen tényezők együttes hatására alakulhat ki az „egyensúlyi ár”, amely egyszerre befolyásolja a fogyasztót és a termelőt.

d) A szolgáltatások árai a jövőben valószínűleg a többi áraknál *gyorsabban fognak emelkedni*. (Magas bérhányad, kisebb termelékenységnövelési lehetőség.)

Az érdekelttség

a) A normatív szabályozásnak megfelelő *egységes adózás* a szolgáltatók területén is érvényesül. Ellátatlan területeken célszerű lehet — ha nincsenek eltérő árak — helyi alapokból támogatást nyújtani.

b) Kisebb egységek esetén indokolt *egyszerű, ösztönző elszámolási formák* alkalmazása. Ilyenek lehetnek: egyösszegű adó előírása belső bizonylatolási igény nélkül; kötelező karbantartási alapok képzése; kedvező fejlesztésialap-megelőlekezési lehetőség saját források bevonásával (például hitel kisiparosoknak).

c) A második gazdasággal való szoros összefüggés miatt az általános bérelenőrzési módszerekkel szemben — főleg kis egységeknél — célszerűbbnek látszik a jövedelmezőség általános korlátján keresztül való bérelenőrzés: a bevételekből az anyag-, alkatrész- és rezsiköltségek, továbbá az államnak befizetett adó után fennmaradó rész szolgál az ott dolgozók bérezésére (ilyen módszerrel összeolvadhat a bér és a borralvó). Ilyen bérezési rendszerrel elérhetővé válik a magas kvalifikációnak megfelelő munkabér, továbbá a jelenleg ki nem használt munkaerő hatékonyabb felhasználása, illetőleg a megfelelő munkaerő-ellátás és az illegális tevékenység visszaszorítása.

Marketing, kapcsolat az igénybe vevőkkel

Alapvető kérdés a *bizalom megteremtése* a szolgáltató és a szolgáltatás igénybe vevője között. Ehhez az szükséges, hogy az ellátási körülmények kulturáltak legyenek; a megrendelők minden kívánt tájékoztatást, felvilágosítást megkapjanak; a szolgáltatást az elvárásoknak megfelelően (színvonal, minőség, gyorsaság stb.) teljesítsék; végül, ahol a szolgáltatásért fizetni kell, ellenőrizhető legyen a felszámított ár helyessége.

A szervezeten belüli szabályozás

a) Az igénybe vevővel közvetlenül kapcsolatban álló szervezetek kialakításakor biztosítani kell azok kellően *rugalmas alkalmazkodását* a változó igényekhez.

b) Olyan belső ösztönzési rendszer (teljesítményekhez kapcsolódó bérezés) kialakítására van szükség, amely a *szolgáltatást végzők közvetlen érdekeltiségét* maximálisan biztosítja.

c) A kis egységekben a lehető legegyszerűbb *adminisztrációs eszközökkel* kell az irányítást és az ellenőrzést létrehozni.

d) *Megfelelő oktatással, továbbképzéssel* el kell érni, hogy a szolgáltatást végző dolgozók folyamatosan megismerjék és elsajátítsák mind a lakossági kapcsolatok színvonala javításának eszközeit (pszichológia), mind a diagnózist felállító és a megoldást megtaláló módszereket, mind pedig a technika fejlődésével együtt járó új lehetőségeket.

A szolgáltatások általánosítható sajátosságainak és az irányításra gyakorolt e terület törvényszerűségeit vizsgáló hatásuknak a vizsgálata csak egy lépés a kutatások sorában. Nyilvánvaló, hogy ezután tovább kell lépni, szolgáltatási áganként külön-külön is elemezve a sajátosságokat és hatásait.

A szolgáltatások növekvő jelentőségének felismerése során előtérbe kellene kerülni a népgazdasági hatékonyság és a szolgáltatások fejlődése közötti összefüggések vizsgálatának. Kutatni kellene például, hogy a szolgáltatások lassúbb fejlesztése nem okoz-e több kárt, mint amennyi hasznot az így megtakarított erőforrások máshol történő felhasználásával el lehet érni. Vizsgálni kellene azt is, hol van a munkamegosztás célszerű határa, meddig járul hozzá a nagyobb munkamegosztás — és így a szolgáltatások bővülése — a hatékonyság javulásához, és mettől káros. Végül, e sokrétű kutatási feladatkör kapcsán felmerül e kutatások szorgalmazásának, irányításának, koordinálásának feladata is.

IPARFEJLESZTÉS ÉS IPARPOLITIKA

(Összeállította: Román Zoltán)

Milyen ütemmel, változásokkal, korlátokkal számolhatunk a világgazdaság és a világ iparának további fejlődésében? Mit jelent az egyes országok számára a műszaki haladás és a nemzetközi munkamegosztás átrendeződése? Milyen feladatokat állít az iparirányítás elé a strukturális alkalmazkodás és a versenyképesség követelménye, hogyan próbálnak ennek megfelelni a különböző országok? Ezek a kérdések álltak a II. Nemzetközi Ipargazdasági Konferencia tanácskozásainak előterében, 20 ország és jelentős nemzetközi szervezetek ismert szakértőinek, közgazdászainak, gazdaságpolitikusainak találkozáján. A kötet a konferencián megvitatott valamennyi előadást tartalmazza. Az iparfejlesztés távlatáival foglalkozik többek között az Európai Gazdasági Bizottság és az ENSZ Iparfejlesztési Szervezete, a szovjet Világgazdasági Intézet és a londoni Gazdaságkutató Intézet vezető munkatársainak előadása. Kiváló szakértők elemzik saját országuk — Anglia, Csehszlovákia, Franciaország, Írország, Lengyelország, Magyarország, az NSZK és Svédország — iparpolitikai tapasztalatait. A hasonló és az eltérő megközelítések összevetése segíti a válaszadást iparfejlesztésünk égető kérdéseire. A kötet közreadja Nyers Rezső megnyitó beszédének szövegét és Román Zoltán bevezető tanulmányát is, amely áttekintést ad a konferencia előadásairól, vitáiról és tanulságairól.

368 l., kötve 85,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

A mezőgazdaság és az élelmiszeripar exportorientált irányításáról

Az elmúlt években fokozódott a gyakorlati érdeklődés a külkereskedelem, ezen belül a termelés és a külkereskedelem érdekeltégi kérdései iránt.

A termelés és a külkereskedelem közötti együttműködés fejlesztési kérdéseinek vizsgálatára a Központi Bizottság 1977. október 20-i határozata is nagy figyelmet fordított.

Szakértők bevonásával a külkereskedelemtől az élelmiszer-termelő üzemekig azt vizsgáltuk, hogy az információáramlás hogyan segíti az export célú termelést. A következőkben e vizsgálat alapján a mezőgazdasági és élelmiszeripari termelés és külkereskedelem érdekeltégi rendszerének néhány problémáját vetjük fel a teljesség igénye nélkül, inkább a figyelemfelkeltés céljából. Megfigyeléseink az állati termékek termelésére és értékesítésére szorítkoznak.

A külkereskedelmi tevékenység és a termelés kapcsolatát szabályozó elvek és eredmények

A külkereskedelmi vállalatok 1967 végéig a külföldi piaccal való kapcsolattartásban kizárólagos jogot élveztek. A külkereskedelmi tevékenységet folytató vállalat az előírt állami áron saját számlájára vásárolta meg a külföldön értékesítendő árut. Önállóan járt el a behozatali ügyletek lebonyolításában is.

A külkereskedelem kialakult rendszerében az exportterméket előállító termelő, feldolgozó, illetve belföldi felvásárló, valamint az importtermékeket felhasználó vállalatok, üzemek így intézményesen el voltak zárva a külföldi piaci hatásoktól s a külső piacra vonatkozó hasznos információktól.

1968. január 1-től — a gazdaságirányítási reform céljaival összefüggésben — nem maradt érintetlenül a külkereskedelmi mechanizmus sem: mind világosabbá vált, hogy indokolt esetben célszerű összekapcsolni a külkereskedelmi és a termelési tevékenységet. Határozat született arról, hogy ha az népgazdasági szempontból előnyös, akkor a termelő, a felvásárló és az értékesítő tevékenység — beleértve a külkereskedelmet is — szervezetileg is összevonható.

A belföldi forgalmazási tevékenység bővítése, illetve a verseny további fokozása végett a határozat azt az elvet is rögzítette, hogy esetenként célszerű lehet a külkereskedelmi vállalatot is megbízni belföldi nagykereskedelmi, illetve termelőeszközöket forgalmazó (TEK) funkciókkal. Ehhez ter-

mésztesen a külkereskedelmi vállalatnak megfelelő pénzügyi eszközökkel is rendelkeznie kellene.

Az export-, illetve importjog megadására vonatkozó elvek rögzítése után a határozat kimondta, hogy az önálló külkereskedelmi tevékenységre vonatkozó vállalati kérelmeket a közvetlen felügyeletet gyakorló tárcák javaslata alapján bírálja el a külkereskedelmi miniszter.

A fentiekkel együtt azokat az elszámolási formákat is megjelöli a határozat, amelyeket a hazai partnereknek a külkereskedelmi ügyletek lebonyolítása kapcsán alkalmazniuk lehet (bizományi, pool, améta és saját számlás elszámolás).

Mindezek különböző társulási formákat is eredményeztek a termelő, a felvásárló, illetve a külkereskedelmi vállalatok között. Az ilyen jellegű társulásoknak két fő formája alakult ki: a részvénytársaság, valamint a közös irodák. Ebben a szervezetben a termelővállalatok jelentős szerepet kapnak, és közvetlenül részt vesznek a külkereskedelmi tevékenység irányításában s a termékeikre vonatkozó vállalati üzletpolitika meghatározásában.

A külkereskedelmi szervezet átalakítása során a népgazdaság egészét illetően tehát az egyik legfontosabb szempont a belső termelés és a külső piac közötti közvetlen kapcsolat megteremtése s ezen keresztül a termelés és a külső piac szorosabb szervezeti egységének létrehozása volt. Az export-, illetve az importjogot kapott termelő- és egyéb vállalatok külkereskedelmi tevékenységi jogának megadásánál mérlegelték, hogy képesek-e feladatukat úgy ellátni, hogy tevékenységük mindjobban megfeleljen gazdasági és termeléspolitikai céljainknak.

A gazdaságirányítás új rendszerére való áttérés felvetette a közvetlenebb kapcsolatok megteremtésének a szükségességét az élelmiszer-termelő ágazatban is. 1968 elején azonban az önálló külkereskedelmi jogot még viszonylag kevés termelővállalat kérte és kapta meg. A lassú előrelépést több fontos körülmény befolyásolta:

— A legfontosabb mezőgazdasági termékeket még a mi viszonyaink között is sok mezőgazdasági nagyüzem állítja elő, s ezekhez a háztáji és a kisegítő gazdaságok sokasága csatlakozik. Milyen szervezet kapjon jogosultságot, s ez mennyiben folytathat eredményesebb tevékenységet?

— A mezőgazdasági termelésben — népgazdasági jelentőségére való tekintettel — a termeléspolitikai célok megvalósításában a kedvezőtlen külső piaci tényezők hatását gazdaságpolitikai eszközökkel módosíthatjuk. Így a külföldi piaci hatás lényegében közvetett. Árpolitikánk és mezőgazdasági támogatási rendszerünk a termelés biztonságosabbá tételére irányul.

— Az élelmiszeripari feldolgozó, illetve felvásárló vállalatok tröszti vagy országos vállalati szervezetben tevékenykednek, termelési tevékenységük egészét tekintve függőségén alapuló, nem következetesen önálló gazdálkodó egységek. A nagy egységek kapják meg a külkereskedelmi jogot, hogy tovább erősödjék monopolhelyzetük?

— Bizonyos mezőgazdasági nyerstermékek tőzsdei cikkek, más élelmiszerek pedig egyéb, például lecseréléses ügyleteknek lehetnek tárgyai. Kérdés, hogy rövid időn belül az ilyen ügyletek támasztotta követelményeknek meg tud-e felelni egy nem szakosított külkereskedelmi vállalat.

Az említett néhány kérdést (a felsorolás korántsem teljes) nem sikerült megnyugtatóan megválaszolni. Egyebek között ez is hozzájárult ahhoz,

hogy 1968 januárjában csak a Bábolnai Állami Gazdaság kért és kapott exportjogot a tenyészbaromfira, a tenyésztőjásra, illetve a tenyész- és versenylovakra. (Ez később bővült a bábolnai baromfihús- és bárányhús-termelési rendszerek exportjával.) A nád és nádból készült termékek kivételét a NÁDEX Kft. önálló külkereskedelmi joggal bonyolítja le 1969 óta. A Magyar Hűtőipari Vállalat 1970 óta gyakorol önálló exportjogot.

A korábbi évek gyakorlatához képest észrevehetően javult a termelő, a felvásárló, illetve feldolgozó és a külkereskedelmi vállalatok közötti kapcsolat. Ennek alapján a termelés több külső piaci információval rendelkezik, s a külkereskedelem is jobban ismeri a termelésfejlesztési elképzeléseket, a rendelkezésre álló árualapokat.

Korántsem mondható el azonban, hogy e területen minden rendben van. A mezőgazdasági termelés szférájában különösen akadozik a megfelelő tájékoztatás. A mezőgazdasági üzemek ugyanis annyit tudnak, hogy partnereik közvetítésével állati termékeik jelentősebb része exportra kerül.

Kevés információt kapnak arról, hogy állati termékeik értékesítése milyen eredménnyel járt, és hogy a nagyobb sikerért vagy a gazdaságosabb exportért hol, mit kellene változtatniuk. Ilyen tájékoztatással még a termelési rendszerek, egyesületek és társulások is alig rendelkeznek, amelyek pedig a termelésfejlesztésben, a beszerzésben nem kis szerepet játszanak.

Az exportpiac igényeit a felvásárló országosan egységes minőségi előírásai hivatottak közvetíteni. Ez azonban csak egy „uniformizált” igényszint, amelyben a különböző potenciális piacok igényeit szintetizálják. Ebben az uniformizálásban nem jut érvényre, hogy a terméknek adott piaca van, és annak a piacnak konkrét, szigorú paraméterekkel pontosan körülhatárolható az igénye.

Ilyen körülmények között a termelők közvetlen exportérdekeltsége a vágóállat és az állati termékek értékesítésében gyakorlatilag annyi, amennyi az országos árakban kifejeződik. A külföldi felvevőpiac kedvező vagy hátrányos változásai a termelők számára általában a belföldi partner üzleti magatartásán mérhetők le: a zavartalan, szerződészerű teljesítésen, illetve a termékek késedelmes átvételén, az alaptalan minőségi kifogások szaporodásán.

Az üzemek nem érdekeltek például a nettó devizahozam alakulásában. Végtermékeik importtartalmának és az export devizahozamának egyenlege a vállalati eredményt egyáltalán nem befolyásolja.

Az érdekeltségben levő ellentmondások legtöbbször úgy jelennek meg a felszínen, hogy némely vállalat még ott sem teljesíti információadási kötelezettségeit, ahol erre szerződésben kötelezte magát. A termelők bizonygatják, hogy nem tudnak eleget cikkeik piaci helyzetéről, a piac minőségi igényéről. De a külkereskedelmi vállalatok is joggal vetik fel, hogy nem elég tájékozottak a termelők termelési elképzeléseiről, termelésfejlesztésük irányáról. Az exportáruk előállításra gyakran lökésszerű, az értékesítés körültekintő megszervezésére a külkereskedelmi vállalatok nem tudnak felkészülni. E felvetések mögött alapvető problémaként az érdekeltség hiánya húzódik meg, s emiatt esetenként a fejlettebb elszámolási forma sem mérésékléi eléggé a termelőnek a külső piactól való gazdasági elszigeteltségét, ami akarva-akaratlan a hatékony külkereskedelem kibontakozását nehezíti.

Ezért jogosan vethető fel, lehet-e fokozni, s ha igen, milyen módon a mezőgazdasági és élelmiszeripari termelő ágazat és üzemek exportérdekel-

ségét, és hogy az egymástól szervezetenként elkülönült egységek termelő és külkereskedelmi tevékenysége alkothat-e, s ha igen, milyen feltételek mellett gazdaságilag is egységes egészet.

A hatékony külkereskedelmi tevékenység szükségessége

Mezőgazdaságunk és élelmiszeriparunk a szocialista átszervezés után gyorsan fejlődött, és — a növekvő lakossági szükségletek kielégítése mellett — jelentős árualapot bocsátott a külkereskedelem rendelkezésére.

A magyar gazdasági fejlődés fontos sajátossága, hogy a mezőgazdaság és az élelmiszeripar kivitelével nemcsak a fejlődés kezdeti szakaszában, hanem azóta is tartósan segít egyéb termékek, főleg a nyersanyagok és az energia behozatalának a fedezetét megteremteni.

Mivel a következő években sem csökkennek e tekintetben a követelmények, arra következtethetünk, hogy a hazai ellátás igényeinek kielégítése mellett a jövőben ebben az ágazatban is tovább kell erősíteni a külkereskedelmi orientációt.

A jobb eredmények eléréséhez ma már nélkülözhetetlen a mezőgazdasági és élelmiszeripari termelés és a hozzá kapcsolódó külkereskedelmi munka szervezettebb, komplexebb irányítása. Elő kell mozdítani, hogy a mezőgazdasági termelés, az élelmiszeripari termelés, s a külkereskedelem exporttevékenysége szervezetenként és irányításban is közelebb kerüljenek egymáshoz.

Ez a „közelebb kerülés” szorosabb *gazdasági érdekeltiséget* feltételez a külkereskedelmi értékesítő, az élelmiszert feldolgozó és a mezőgazdasági termelő között.

A szocialista országokban a külkereskedelmi monopólium érvényesítése állami feladat, és a külkereskedelmi tevékenység szabályozott jogi formák között folyik — ami nem képezheti vita tárgyát —, s betartásuk mindazon vállalatok számára kötelező, amelyek e területen tevékenykednek. A monopólium tehát nem a specializált vagy külkereskedelmi jogot élvező termelővállalatok monopóliuma, hanem az államé.

A vállalati kapcsolatokat kedvezőtlenül befolyásoló tényezők

Az állati termékeket a mezőgazdasági termelőszövetkezetek, az állami gazdaságok és a kisárutermelők a meghirdetett árak és kedvezmények mellett termelik.

A termelő tájékozottsága csak a felvásárlási árra, a beruházási és a hitelpolitika ismeretére szorítkozik. Ebből ítéli meg, hogy a termelésből milyen haszna keletkezhet, s ennek alapján szerződik.

A szerződés az átvételi árat és magát az átvételt garantálja. A termelőnek lényegében nincsenek a külföldi vevő igényéről konkrét ismeretei. Nincs olyan információs kapcsolat, amely az igényeket reálisan közvetítené, és a termelésnek irányt mutatna. E kapcsolatrendszer kiépítéséhez szervezési és anyagi feltételek szükségesek.

Nem fogadható el az a szemlélet és gyakorlat, amely nem teremti meg a termelő és a felvásárló megfelelő kapcsolatát, s úgy minősíti a sokrétű állattenyésztést, hogy az nem is képes tartósan exportra termelni. A termelő

természetesen csak olyan információs és szerződéses kapcsolatrendszer keretében tud a külső piaci követelményekhez alkalmazkodni, amely — tényésanyaggal, szakmai, technológiai, műszaki ismerettel és ösztönző árral — lehetővé teszi a kívánt cél megvalósítását. Ez egyes állati termékeknel differenciált termeltetési kapcsolatot is jelenthet, minden uniformizálás, országosan egységes normák (árak, felárak stb.) nélkül.

A termelő és a felvásárló, valamint a felhasználó, feldolgozó közötti kapcsolattípust eltérő tartalma ellenére együtt kell minősíteni, mert az állati termékek felvásárlása és feldolgozása adott szervezetben, lényegében trösztí keretben történik.

A trösztí szervezetre jellemző, hogy az oda tartozó vállalatok ugyan önálló jogi személyek, mégis mint szervezeti, beszámoltatási egységek a legalsó lépcsőfokot képviselik a felelősök hierarchiájában. Legtöbbször ezeknek a felvásárló és feldolgozó egységeknek sincs érdekeltségen alapuló szervezett információs kapcsolatuk a külkereskedelmi vállalattal.

A trösztí gazdálkodást a „tervhez”, az „elváráshoz” kötődő keretgazdálkodásból vezetik le. A terv meghatározza a belföldi szükségletet (a maradék az export, a hiány az import). Ez a szemlélet ránk maradt abból az időszakból, amikor áruszűke volt, és a kevés árut kellett elosztani.

A tröszt addig központilag írta elő a megyék átadás-átvételi forgalmát. A tröszt állapította meg az átadási és átvételi árakat. Az országosan egységes minősítésen kívül a feldolgozónak csak kivételes esetben állt módjában a feldolgozás igényének megfelelő differenciált átvételi és átadási árakat érvényesíteni.

A jobb minőséget nyújtó, pontosabb szállítási határidőt vállaló, rugalmasabban alkalmazkodó vállalatok nem juthattak többletjövedelemhez, sőt az ebből származó többletjövedelmet gyakran azok élvezték, akik nem a piaci követelményeknek megfelelően termeltek.

Az exporttámogatásra biztosított összeggel a tröszt gazdálkodott, de a támogatás csak a vállalatok közötti jövedelemátelosztásban jutott szerephez, és nem volt közvetlen kapcsolatban az exporttevékenység hatékonyságának javításával. A trösztök általában csak az állami visszatérítés egy részét juttatták vissza a vállalatoknak.

A fejlesztési forrásokkal a vállalatok nem rendelkeztek szabadon, még a selejtezésből származó forrásokat is központosították — a trösztí forráshiányra hivatkozva. A trösztíhez tartozó vállalatoknak nem volt beleszólásuk abba, hogy mikor, milyen fejlesztést valósít meg a tröszt, a döntés következményeit mégis nekik kellett viselniük.

A trösztíhez tartozó vállalatoknak nincs kiépített információs kapcsolatuk. A tröszt mint gazdálkodó szervezet csak igen leszűkített, korlátozott formában épít a vállalati kapcsolatokra. Információs kapcsolatai egyoldalúak, így nem tudja hatékonyan felhasználni őket. A trösztí gazdálkodás kialakult keretei között a termékre és a piacok felvevőképességére, valamint az árakra vonatkozó, az exportorientációnak megfelelő információ beszerzése, továbbadása, illetve felhasználása nem kielégítő.

A trösztök jelentős létszámú exportfőosztályokat építettek ki. Ezek állnak kapcsolatban a külkereskedelmi vállalatokkal, amelyek nekik továbbítják a megrendeléseket, és ők továbbítják ezeket a hozzájuk tartozó vállalatokhoz. Ezt tekintik szervezett információnak. A trösztök az információ-

szerzésben még igénnyel lépnek fel, az információ hasznosítása azonban már a trösztői gazdálkodás szintjén gyakran elhal, s az nem jut el a termelőkhoz.

A trösztök a szakágazatokhoz tartozó gazdasági szervezetekkel nem-egyszer az erőfölény birtokában tárgyalnak. Erre törekednek mind-azokon a területeken, ahol monopolhelyzetük még nem teljes, vagy úgy ítélik meg, hogy lazul. Ekkor egyetlen cél, a trösztői érdek a meghatározó. Tapasztalható volt ez azokkal a gazdasági szervezetekkel szemben, amelyek kisebb vágóhidakkal rendelkeznek, vagy ilyeneket szándékoztak létesíteni.

A tröszt engedélye nélkül adásvételi kapcsolat nem hozható létre. A tröszt engedélye szükséges ahhoz, hogy egy vállalat boltokkal, üzletekkel közvetlen ellátásra kapcsolatot teremtsen, és a tröszt határozza meg, hogy mely kereskedelmi szervezetnek szállíthat terméket a vállalat. Csak ott lehet forgalmazni, ahol a tröszt megengedi.

Az eredményes exportorientáció feltételei

Abból kell kiindulni, hogy a külpiacon értékesítő szervezet és az állati termékek felvásárlását, feldolgozását átfogó trösztök lényegében monopol-szervezetek. A jövőbeli kapcsolatformák kialakításánál ezt számításba kell venni.

Az eddig alkalmazott együttműködési formák többször az erőfölény vagy az erőegyensúly kifejezésére voltak alkalmasak, és a hagyományos adásvétel lebonyolítását tették lehetővé.

A külső piaci követelmények kielégítése azt igényelné, hogy a termelési, felvásárlási, feldolgozó szervezetek gazdálkodásának közvetlen elemévé váljon a piaci kapcsolatok kiépítése és fejlesztése. A kockázat viselése pedig legyen megosztott az érdekeltek között, a kalkulációk, a termelési programok a piaci követelményekhez igazodjanak, az érdekeltek a fejlesztéseknél a versenyképesség növelésére törekedjenek.

Hatékonyági kritériumra van szükség, amely szerint megítélhető a várható költségek és bevételek különbsége, az erőforrások szűkössége. Az árak arányainak meg kell közelítenie a külföldi piacokon számunkra elérhető árakat. Nem számíthatunk arra, hogy a döntésekben kellő súllyal szerepel az exporthatékonyág, ha az árak nem orientálóak ebben az irányban. Az exportban az orientáló árak alkalmazásának a hiányát semmi mással nem lehet pótolni.

A piaci igények kielégítése a termelőtevékenység és a szolgáltatások összeegyeztetését, a termelés, a felvásárlás, a feldolgozás és az e körben érintett külkereskedelmi vállalatok szoros együttműködését tételezi fel. Az erőforrások meghatározott beruházások közötti maradéktalan elosztása azt eredményezi, hogy az együttműködéshez szükséges másodlagos és harmadlagos beruházásokra (a piaci alkalmazkodáshoz szükséges szűkös dobozgyártó és tárolóter-kapacitásra stb.) nem jut pénz, új együttműködési kapacitást nem tudnak már létesíteni, és az új piaci lehetőségeket nem tudják kihasználni.

A szerkezetátalakítás új termékek, választékok exportját jelenti, amelyhez a meglévő termékek minőségi és feldolgozási színvonalának emelésével teremtünk alapot. Ez kockázattal jár, ennek ellensúlyozására kell a rugalmas szervezet, a gyors adaptáló- és alkalmazkodóképesség.

A külső piaci igényekhez való alkalmazkodás feltételei a termelés, felvásárlás, feldolgozás és értékesítés körében olyan vállalati kapcsolati formákat igényelnek, amelyek lehetővé teszik a szerződéses kapcsolatok továbbfejlesztését. Ma ennek komoly akadályja a trösztli gazdálkodás kialakult formája. A fölösleges láncolatok kikapcsolása nélkül gyakorlatilag nem lehet a versenyképességet fokozni. A termelő, gazdálkodó egység csak úgy tud alkalmazkodni a piaci feltételekhez, ha közvetlenebbül érzékeli őket.

A szakosított külkereskedelmi vállalatok létjogosultsága

A szakosított külkereskedelmi vállalatok azonos termékcsoporttal foglalkoznak, amelyek azonos marketing tevékenységet kívánnak. E termékcsoporton belül optimálisan használhatják ki a konjunkturális ingadozásokat.

A szakosított külkereskedelmi vállalatok a külföldi piac lehetőségeinek és a belföldi termelési adottságoknak — elvileg — jó ismerői, s eredményesen kezdeményezhetnek különféle speciális külkereskedelmi üzletformákat (lecseréléseket, devizahiteles konstrukciókat, taktikai vásárlásokat stb.).

A szakosított külkereskedelmi vállalatok termelési háttére nálunk egy egész gazdasági ágazat. Forgalmuk volumene nagy, komoly nemzetközi gazdasági tényezők. Konkurrenceiknek számot kell vetniök piaci tevékenységükkel, és számos példa van már arra, hogy keresik a velük való együttműködés lehetőségeit is.

A szakosított külkereskedelmi vállalatok többsége több termelővállalat vagy tröszt sokféle termékét exportálja. Ilyen értelemben részesei vagy érdekeltjei a közvetítésükkel exportáló termelővállalatok marketingpolitikája megvalósításának, de egyben önálló piacpolitikát és üzletpolitikát is folytatnak.

A termékfejlesztési politikát illetően a szakosított külkereskedelmi vállalatok általában a nagyobb volumen, a magasabb árszint és a kisebb külkereskedelmi vállalati költségszintek kialakításában érdekeltek.

Következésképpen a szakosított külkereskedelmi vállalatok a megtermelt értékek realizálásának fontos láncszemei, hatékonyak, elméletileg optimális eredményt biztosító szervezeteknek tekinthetők.

Más oldalról viszont a szakosított külkereskedelmi vállalatok a jelenlegi rendszer szerint csak elenyészően csekély kockázatot vállalnak az újratermelés körfolyamatában. Ennyiben nem egyenjogú partnerei a termelővállalatoknak, ezért kívánatos kockázatvállalásukat növelni.

Az eddigi pool-szerződésekben rögzített külkereskedelmi vállalati eredmény képzésében lényegesen kisebb arányt képvisel a hatékonyabb piaci munka alapján felhalmozódó nyereség, és viszonylag magas a forgalmi jutalék alapján képződő eredmény. Az arányok megváltoztatása a külkereskedelmi vállalatokat hatékonyabb tevékenységre ösztönözné.

A most alkalmazott rendszerben az anyagi termelés minden következménye a termelőnél jelentkezik. A mezőgazdasági és az élelmiszeripari termékekkel kapcsolatban indokoltnak tartjuk, hogy ha valamely termék értékesítése a külkereskedelmi vállalat hibája miatt késik, és ennek következtében ún. tiszta költségek merülnek fel, akkor ezek a költségek a külkereskedelmi vállalat eredményét terheljék. Abból a feltételezésből célszerű

ugyanis kiindulni, hogy a mezőgazdasági és élelmiszeripari termékszerkezet és a termelés volumenének kialakításában nagy szerepet játszanak a külkereskedelmi vállalatok közép- és hosszú távú mennyiségi és minőségi igényei.

Ha a termelővállalat termeléspolitikájában követi ezen igények kielégítését, és a külkereskedelem mégsem tudja a megtermelt termékeket időben értékesíteni, jelentse ez a külkereskedelmi vállalat saját tőkéjének kockázatát, veszteségét, amely a piaci igények helytelen felméréséből származik.

A külkereskedelmi vállalat helytelen konjunktúrajelentéseinek és prognózisainak anyagi következményeit viselje tehát ő maga. Ehhez természetesen megfelelő pénzügyi alapokra van szüksége.

Konjunkturális elhelyezési nehézségek esetén a külkereskedelem is viselje a váratlan kiadások arányos részét, mivel a külkereskedelmi vállalatoknak is érdekelteknek kell lenniük abban, hogy a termelési kedv fennmaradjon, és ne okozzon törést benne egy átmeneti rossz konjunkturális helyzet.

A mai rendszerben a szakosított külkereskedelmi vállalatok nem tudnak érdemleges hatást gyakorolni a termelésre, mert saját pénzeszközük minimális. Megfelelő pénzügyi eszközök biztosításával növelni lehetne a külkereskedelmi vállalatok saját számlás vásárlásainak lehetőségeit is, ahol az célszerű. A külkereskedelmi tevékenység eredménye és kockázata egy ilyen rendszerben tisztábban érvényesülne. Ez esetben a nagy termelőkkel való kapcsolatok közvetlenebbé válhatnak, s mindez kedvezően hatna a termelésre.

Szakágazati társulások, társaságok

Közismert, hogy élelmiszer-termelésünk nagyon koncentrált. A trösztök és az országos vállalatok tevékenysége megalakításuk óta erősen eltorzult.

A tudományos-technikai forradalom rohamos fejlődésének körülményei között a trösztök feladata lenne a hozzájuk tartozó termelőegységek adottságainak optimális kihasználásával, ésszerű munkamegosztás szervezésével a termelés hatékonyságát növelni, a minőségét javítani, így versenyképességüket állandóan fokozni.

A gyakorlat nem ez. A trösztök túl sokat foglalkoznak napi, operatív ügyekkel. Számos esetben a külkereskedelmi vállalattal teljesen párhuzamos szervezeti egységeket hoztak létre. Nemegyszer mesterségesen és erőszakoltan csökkentették a külkereskedelmi vállalatok és a termelők közötti közvetlen kapcsolatot. Sajnálatos jelenség, hogy a külkereskedelmi vállalatoktól megkövetelt külpiazi információkat visszatartják, azokat az érintett termelőkhöz nem továbbítják. Az utóbbi időben pedig az állami gazdaságok, termelőszövetkezetek, a nagyobb és kisebb élelmiszeripari vállalatok joggal várják el a külföldi piacok igényeiről, a kereslet várható tendenciáiról, a termelési struktúrák kívánatos módosításáról a közvetlenebb tájékoztatást.

Az értékesítő szervezet és a trösztök gazdálkodásának egyik napról a másikra való megváltozásával természetesen nem számolhatunk. Csak fokozatosan lehet kialakítani a kívánatos körülményeket.

Mindezzel együtt is *előrelépés lenne kereskedelmi és termelésfejlesztési*

társulások, társaságok létrehozása. A kereskedelmi és termelésfejlesztési társulásban részt vevők gazdálkodási feltételeit úgy kell kialakítani, hogy az alkalmas legyen a vállalatok közötti kapcsolattípusok kiépítésére és a kapcsolatok szervezésére. Ez nem a nyereség valamilyen formájú megosztását igényli, hanem ennél sokkal szervezettebb közvetlen kapcsolatok kiépítését teszi szükségessé.

A kapcsolatok kiépítésekor számításba kell venni, hogy a termelő-felvásárló, a felvásárló-feldolgozó, a feldolgozó-értékesítő kapcsolatban ellentétes törekvésű együttműködőkkel állunk szemben. Az exportorientációnak egy cél — a hatékonyság növelése — érdekében kell összhangot teremtenie az együttműködők között, feloldva vagy tudomásul véve a gazdasági ellentéteket.

Az állati termékek körében a következő cikkekkel foglalkozó kereskedelemfejlesztési társulások létrehozása lehet célszerű: vágómarha és feldolgozott termékek (tejtermékek kivételével); vágósertés és feldolgozott termékek (sonka és téliszalámi kivételével); juh és kecske; nyúl és galamb; nehéz testű baromfi; tyúk és csirke; tenyészbaromfi és tenyésztojás.

A társulásban önálló döntési lehetőséggel bíró élelmiszeripari és külkereskedelmi vállalatok, üzemek, egyesülések, állami gazdaságok, termelőszövetkezetek, szakmailag kapcsolódó kutatóintézetek vehetnek részt. Az így létrejött társulás a tagvállalatok közös tulajdona. A résztvevők maguk döntenek a társulás eredményének felhasználásáról. Termelési programjaikat maguk állítják össze. A jövedelmüket a normatív elvonáson kívül nem csoportosítják át. A bérgazdálkodási feltételeket is az általános szabályok határozzák meg. A népgazdasági tervben rögzített és a termékforgalmazási előírásokon kívül a résztvevők forgalmazását nem korlátozzák.

A társulások apparátusát a külkereskedelmi vállalat, az érdekelt trösztök, iparvállalatok exportosztályaiból lehetne létrehozni, megszüntetve a párhuzamos tevékenységeket. Az értékesítés lebonyolításában, adminisztrációjában a külkereskedelmi vállalat funkcionális szervezeteit lehet igénybe venni.

Az értékesítési és fejlesztési társulás profiljába tartozó termékek árait az exportárak határozzák meg. A termelő, a felvásárló és a feldolgozó árait az exportárakból visszavezetve a társulásban részt vevők közösen alakítják ki. Az exporttámogatás fölött a társulás rendelkezik függetlenül attól, hogy ki az állami visszatérítés címzettje, és ezt figyelembe véve alakítják ki a társuláson belüli arányokat.

A társulásban részt vevők az eredményfelosztás arányában viselik a tevékenység kockázatát, beleértve az értékesítést is. A társulás eredményességétől kellene függővé tenni a társulás dolgozóinak jövedelmét.

Az export célú közös fejlesztésekben való részvétel általában a nyereségből történő osztozkodás arányában történhet, de ettől eltérő megállapodást is létrehozhatnak. A külkereskedelmi vállalat értékesítési eredményrészesedése arányában vesz részt a fejlesztésben. Saját kezdeményezésére ennél nagyobb részt is vállalhat.

A folyamatos értékesítési tevékenység lebonyolításáért a társulás a szokásos árrés összegét számolhatja el ráfordításként.

Az értékesítési programokat a társulásban részt vevők hagyják jóvá. A társulás minden tagjának jogában áll minden, az értékesítéssel kapcsolatos döntésben részt venni. Így az értékesítést végzők számára is biztosí-

tani kell az export célú termelés, felvásárlás, feldolgozás minden kérdésében a közvetlen döntéshozatalban való részvételt.

A társulásban részt vevők minden fejlesztéssel összefüggő kérdésben együttesen döntenek. Együttesen, kölcsönösen vállalnak garanciát a fejlesztési célok megvalósításaért.

Az elért eredményben való osztozkodást a társulás tagjai határozzák meg.

A társulásokat igazgató tanács vezetné.

Az igazgató tanácsok a többi között az alábbi kérdésekben döntenének:

— az export éves és negyedéves piaci programjának mennyiségi összetétele;

— az árpolitikai irányelvek kialakítása;

— reklám- és propagandaterv, valamint -tevékenység jóváhagyása;

— a társulás közös alapjának nagysága és felhasználása.

A nagyobb szakágazati társulások horizontális és vertikális integrációjának tökéletesedése útján az önálló külkereskedelmi tevékenység gyakorlásának a célszerűsége is felvetődhet a későbbi években. Ilyen tekintetben tehát — egyik-másik szakágazatban — a kereskedelmi termelésfejlesztési társulások a teljes integráció megvalósításának első lépései lehetnek.

Az önálló külkereskedelmi jogú szervezetek

A termelő vagy felvásárló szervezetek önálló exportjoggal való felruházása csak akkor indokolt, ha külkereskedelmi tevékenységük így hatékonyabb, mint az előzőekben leírt két formáé. Ahol ez a magasabb szintű eredményesség bizonyítható, a külkereskedelmi jog gyakorlásához szükséges személyi és tárgyi feltételeket érdemes megteremteni. Például élelmiszeripari vállalatoknak, egyesüléseknek, kombinátoknak, rendszereknek vagy az érdekeltek részvételével létrehozott társulásoknak, társaságoknak engedélyezni kellene az önálló külkereskedelmi jog gyakorlását.

Vizsgálataink alapján indokolt lehet az önálló exportjog megadása a nyúl, a galamb, a juh és a kecske, a sertés ágazaton belül a sonka és sonkákészítmények, a téliszalámi, valamint az élőhal és a haltermékek kivételére, illetve a szükséges tenyészanyag behozatalára vállalkozó szervezeteknek, termelő- és feldolgozó vállalatoknak.

A különböző külső piacokról ilyen módon gyűjthető össze a leggyorsabban és leghatékonyabban a változó igény, a piaci, termelési és tenyészési módszer, amely lehetővé teheti az állattenyésztés és az árutermelés különböző fázisaiban a konkrét piacon szerezhető tapasztalatok átvételét, illetve az igényekre való gyors reagálást.

A külkereskedelemnek a mezőgazdasági szervezetekkel, a feldolgozó iparral együtt kell vizsgálnia a teendőket termelésük külpiacon versenyképességének és a piaci munka hatékonyságának javítása végett. Ezzel kapcsolatosan e helyen is szükséges utalni arra, hogy a szervezeti változás csak *segítheti* a gazdasági munkát, de a hatékonyabb külkereskedelmi fejlesztésnek nem a legfontosabb, sőt nem is *általában* célravezető feltétele.

Az előremutató, jó, gyors információknak nagy fontosságuk van a termelő és a külkereskedelmi munka szervezése és irányítása szempontjából. Kár lenne, ha a piaci információk megakadnának a külkereskedelmi

vállalatok, a trösztök és az országos vállalatok központjaiban. Nem könnyű megszervezni a sok termelőegység folyamatos tájékoztatását, de az egyesülések, a termelési rendszerek, a kombinátok tájékoztatása feltétlenül szükséges. Ha nem időben tudja meg a termelővállalat, hogy milyen az általa szállított áruk külső piaci fogadtatása és megítélése, jövőbeli feladatait nem tudja helyesen meghatározni.

A feladatok helyes meghatározásához ki kell dolgozni az agrárkivitel leghatékonyabb szervezeti, illetve irányítási formáit. Az exportorientált termelést előmozdító integrátori feladatra az említett külkereskedelmi formák mindinkább képesek lesznek, ha a szervezeti formáikban, irányítási rendszerükben külkereskedelmi célokat szolgáló, hathatósabb változtatásokat és fejlesztéseket eszközölnék.

A mezőgazdasági termelők és az állati termékek felvásárlását, feldolgozását végző szervezetek közvetlen külkereskedelmi tevékenységének előnyei nem vitathatók. Felbecsülhetetlen haszon származik abból, hogy egy termelő szervezet a piaci igényt, a versenyt közvetlenül érzékeli, és azokra rugalmasan reagálhat. Jó hírnevét megalapozhatja, jobb árat érhet el, és felesleges közvetítő költséget is megtakaríthat. Ezen keresztül nagyobb mértékben lehet a mezőgazdasági termelést a népgazdasági célok, de különösen az exportpiacok maximális kihasználása érdekében integrálni. *Gazdasági érdekeltségen, közgazdasági szabályozáson alapuló vállalati kapcsolatok kiépítése szükséges* a kívánt termelési struktúra kialakításához.

A termelés, a feldolgozás és a külkereskedelmi értékesítés elszámolási és szervezeti formáinak általunk felvetett tökéletesítése, ezen keresztül az exportérdekelttség további fokozása sem biztosíthatja azonban minden mezőgazdasági üzem közvetlen érdekeltségét a különböző termékek export célú előállításában, hiszen a külső piaccal legjobb esetben is csak a nagyobb üzemek, termelési rendszerek, társulások kerülhetnek közvetlenebb kapcsolatba. Ezért a mezőgazdaságban az állati termékek exportcentrikusabb termelésének fejlesztésében továbbra is döntő jelentőségűek a külkereskedelmi igény kielégítésére jobban ösztönző, a minőséget még inkább honoráló felvásárlási árak és szerződéses rendszerek, valamint az ilyen hitel- és beruházáspolitikák. E tekintetben is figyelmet érdemel a szabályozórendszer 1980. január 1-től érvényes módosítása. Meg vagyunk győződve arról, hogy az élelmiszer-termelésben — a középirányító láncolatok, például trösztök, országos vállalatok kiiktatásával — a közvetlen exportérdekelttség fokozásában és a gazdaságosabb kivitel növelésében észrevehető előrelépés tehető, erre az új szabályozás lehetőséget ad. Hatásának vizsgálata ebből a szempontból is elvégzendő feladat lesz.

Az iparszerű termelés hatása a mezőgazdaság területi szerkezetének módosulására

A vizsgálat célja és módszere

A mezőgazdaságban az iparszerű termelés általánossá válása jelentős hatást gyakorol a mezőgazdaság területi szerkezetének alakulására.¹ A mezőgazdaság iparosodása a termelési rendszerekben² teljeseedik ki. A rendszerek bevezetése megkívánja az adott termelési ág — optimális termelési méretének megfelelő — magasszintű termelési koncentrációját, és ugyanakkor maga is segíti a vállalati szakosodás előrehaladását. A vállalati szakosodás erősödése pedig elvben előmozdíthatja a területi szakosodás elmélyítését is.

E munkában arra próbálunk választ adni, hogy a termelési technológiák új rendszerének bevezetése milyen hatást gyakorolt a mezőgazdaság területi szerkezetének alakulására, és előmozdította-e valójában a területi szakosodás elmélyítését.

A termelési rendszereknek és a mezőgazdaság területi szerkezetmódosulásainak összefüggéseit az egyes ágazatok termelési rendszerhez tartozó vetésterületi arányainak megyénkénti eltérései, valamint az adott ágazatok vetésszerkezeten belüli súlyának és területi eloszlásának változásai alapján próbáltuk feltárni.

A termelési rendszerekre vonatkozó megyei számítások a Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium Statisztikai és Gazdaságelemző Központja Információszerzési Igazgatóságának adatgyűjtése alapján készültek, melyet a változtatás jogának fenntartásával bocsátottak rendelkezésünkre.

A legrégebben létrejött termelési rendszerek is viszonylag rövid múltra tekintenek vissza, a területi struktúra változása pedig hosszú távú folyamat, és e folyamat sem jelenik meg azonnal regionális szinten. Ezért e megyei adatokra alapozott vizsgálatunknak a megállapításai csak korlátozottan általánosíthatók.

A termelési rendszerek kialakulása, elterjedése hazánkban

A termelési rendszerek jellemzői, kialakulásuk körülményei

A rendszerszerű gazdálkodás elemei a mezőgazdaságban már régen fellelhetők az egyes termelési *részfolyamatok* megszervezésében. A termelési rendszerek elemei fokozatosan halmozódtak fel a nagyüzemi gazdálkodás során. Ez tette lehetővé a rendszerek gyors elterjedését.

¹ A területi szerkezet módosulását ebben a tanulmányban csak a vetésszerkezeti változások alapján vizsgáljuk.

² A termelési rendszer fogalmán a komplex iparszerű termelési rendszereket értjük.

A mai termelési rendszerek újfajta gazdaságszervezési eljárások. A biológia, a technika és a szervezés folyton megújuló elemeinek optimális összehangolásával valamely termék egész termelési folyamatának komplex megszervezését jelentik. A termelési rendszer önálló vállalatok meghatározott ágazatainak gazdaságos fejlesztését szolgáló integráció, amely a biológiai, a műszaki és a szervezési tudományok eredményeit egységes termelési folyamatná ötvözi, azok üzemi alkalmazását különféle szellemi és anyagi szolgáltatások révén szervezi [9].

A termelési rendszerek fő célja a termelőegységre jutó hozamok gyors, nagyarányú és hatékony emelése [11]. Létrejöttüket az üzemi szakosodás és koncentráció kibontakozása, az ipari eredetű eszközök és anyagok széles körű térhódítása, a nagy teljesítményű technológiai berendezések alkalmazásának általánossá válása, az új — hazai és külföldi — termelési eljárások megjelenése és elterjedése váltotta ki.

Kialakulásuk fő indítékai a következők voltak:

— A műszakilag gyorsan fejlődő — korszerű gépeket, vegyszereket, műanyagokat tömegesen felhasználó — mezőgazdaságban a termelési tényezők s így a gazdálkodás belső összefüggései bonyolultabbá váltak. Szükségessé vált a teljes termelési folyamatok rendszerezése.

— A gyors — és egyenlőtlen — fejlődés következtében a technológiai folyamatok egyes elemei között lényeges fejlettségbeli különbségek alakultak ki. A fejlett elemek bevezetése a ráfordításokat növelte, ám a gazdálkodás hatékonyságát az elmaradott elemek alacsony szinten tartották.

— A termelési technológiák új rendszerének bevezetése és alkalmazása magas fokú vállalati szervezettséget, tudományos felkészültségű irányító szakembereket kíván. A termelési rendszereket bevezetni kívánó gazdaságokban igény támadt szellemi és anyagi szolgáltatások iránt.

— A fejlettebb és méreteiben is nagyobb technika beszerzése és a fogadásához szükséges ágazati koncentráció gyakran meghaladta egy-egy gazdaság erejét, s a vállalati kereteket átlépő termelésszervezési eljárásokat tett kívánatosossá. A termelési rendszerek a vállalati keret korlátait feloldják, a koncentrációt vállalatközi jellegűvé teszik.

A koncentráció minőségi változása távlatilag a mezőgazdaság területi szerkezete alakulásának is fontos tényezője lehet. A termelési rendszerek elterjedésének a hozamnövelésen és a hatékonyságjavításon kívül egyéb hatásai is vannak:

— A termelési rendszerek alkalmasak a világviszonylatban is élvonalbeli termelési eljárások gyors adaptálására (ami egész gazdasági fejlődésünknek egyik kulcskérdése), s egyben magasabb szintű termelési kultúrát és munkaszervezettséget is meghonosítanak.

— A termelési rendszerek segítik a hazai tudományos kutatási eredmények gyors elterjesztését is.

— Az említett kedvező hatások nemcsak a termelési rendszeren belül érvényesülnek, de az érintett mezőgazdasági üzem egész tevékenységét, más üzemekkel való kapcsolatait is befolyásolják. A termelési rendszereknek hatása van népgazdasági ágazatok (például az ipari háttér) további fejlődésére is. Társadalmi hatásuk is jelentős, hiszen új, magasabb képzettséggel járó foglalkozásokat vezetnek be, ami előmozdítja a mezőgazdaságon belüli szakmai-társadalmi átrétegződést, a szakképzett, fiatal falusi munkáerő egy részének helyben történő foglalkoztatását.

A termelési rendszerek elterjedése

1977-ben mezőgazdaságunkban 67 termelési rendszer működött. Ezekből 21 szántóföldi, 27 kertészeti és 19 állattenyésztési rendszer volt. Az állami gazdaságok 86,6 százaléka, a termelőszövetkezetek 78,3 százaléka volt tagja valamelyik termelési rendszernek. A partnergazdaságok 46,6 százaléka tartozott szántóföldi növénytermelési, 39,5 százaléka állattenyésztési, 10,4 százaléka kertészeti és 3,5 százaléka takarmánytermesztő-állattenyésztési rendszerhez. (Egy-egy gazdaság több termelési rendszerben is részt vett.)

1977-ben az ország összes vetésterületének 29,3 százalékán, a nagyüzemileg művelt szántóföldnek pedig 33,4 százalékán folyt rendszerekbe integrált termelés. A nagyüzemi szőlő- és gyümölcsstermesztésben az ültetvényterületnek mintegy ötödére terjedt ki a rendszerek működése. Ami az állattenyésztést illeti, a nagyüzemi kocaállománynak több mint a fele, a tejhasznosítástú tehénállománynak 36,0 százaléka, a húshasznosításúnak pedig 42,6 százaléka tartozott valamelyik termelési rendszerhez.

A felsorolt adatok szerint nagyüzemi gazdaságaink túlnyomó többsége tagja egy vagy több termelési rendszernek, ám ez termelési tevékenységüknek csak kisebb részére terjed ki. A közös állatállománynak nagyobb része tartozik termelési rendszerekhez, mint a közös vetésterületnek, viszont a közös állatállomány mezőgazdasági súlya (a háztáji állatállomány nagy aránya miatt) jóval kisebb, mint a nagyüzemi növénytermesztésé.

A növénytermesztésben a termelési rendszerekhez tartozó növények vetésterületének igen eltérő az aránya. Néhány kisebb jelentőségű árnövény (komló, rostkender, szója, rizs) nagyüzemi vetésterületének több mint 80 százalékán rendszergazdálkodás folyik. A nagyüzemi kukorica-, cukorrépa- és napraforgóterületnek több mint a felén, a búza-, burgonya-, borsó-, és paradicsomterületnek, valamint az almaültetvényeknek mintegy egyharmadán rendszerek szervezik a termelést.

A rendszerekbe bevont összes vetésterület növényenkénti megoszlásában a búza és a kukorica a két vezető növény, a terület $\frac{3}{4}$ részét (36,1, illetve 38,9 százalékát) foglalják el. A területből 5,3 százalékkal részesedik a cukorrépa, 5,5 százalékkal a napraforgó, míg a fennmaradó 14,2 százaléknyi területen a lucerna, a gyepek és a kertészeti ágazatok osztoznak.

A termelési rendszerek kialakulása a technológiailag fejlettebb szántóföldi növénytermelési és állattenyésztési ágazatokban indult meg. A gyakorlatban elsőként a baromfitenyésztésben jött létre, de jogilag az 1971-ben alakult Bábolnai Iparszerű Kukoricatermelő Közös Vállalkozás számít elsőnek. Még 1973-ban is csak öt rendszer működött, valamennyi a kukorica és a cukorrépa termesztésében, és a nagyüzemi szántóföldi területnek alig 7 százalékát foglalták el. A rendszerek gyors terjedése 1974-ben indult meg: területük egy év alatt megkétszereződött, s új rendszerek szerveződtek a növénytermelés más ágaiban és az állattenyésztésben is. A kertészeti ágazatokban 1975-ben kezdődött meg a rendszerszerű termelés. A rendszerek elterjedése igen gyors volt, talán a kívánatosnál is gyorsabb. Némelykor a rendszergazdálkodás szigorú követelményeit nem tartották be, s ezért vált szükségessé a rendszeralakítás központi ellenőrzése.

A rendszerek által irányított növénytermesztésben és állattenyésztésben az átlaghozamok jelentősen meghaladják a rendszeren kívüli gazdálkodásban elért eredményeket. Különösen kiemelkedő — négy-öttszörös! — az

elért hozamtöbblet a gyepgazdálkodásban. A kukoricarendszerek hozamai is következetesen meghaladják a rendszeren kívüli átlagtermés másfélszeresét. A magasabb növénytermelési hozamokhoz az is hozzájárul, hogy a termelési rendszerek a jobb természeti adottságú megyékben a vetésterület nagyobb hányadán szervezik a termelést. A termelési rendszerek hozamnövelő szerepét azonban mindenképpen igazolja az, hogy a termelési rendszerek területi kiterjedésével egyidejűleg a rendszerbe vont terület legnagyobb hányadát kitevő négy növénytermelési ágazat (búza, kukorica, cukorrépa és napraforgó) rendszerben művelt területének átlaghozamai 1975 és 1977 között évről évre egyre nagyobb mértékben haladták meg a rendszeren kívüli gazdálkodásban elért átlaghozamokat.

A mezőgazdaság területi szerkezetének módosulása az új technológiákkal összefüggésben

A technológiai színvonal és a mezőgazdasági területi folyamatok alakulásának néhány általános összefüggése

A területi folyamatok számos tényező kölcsönhatásában alakuló, több, egymással azonos, illetve ellentétes irányban ható részfolyamat eredményeként jönnek létre. Így a technológiai színvonal és annak változásai is gyakran közvetve, más, vele ellentétesen vagy azonos irányban ható folyamatok között fejtik ki hatásukat.

Az egyenlőtlen fejlődés következtében a mezőgazdasági ágazatok technológiai színvonala is különböző és változó. E színvonalkülönbségek hosszú távon meghatározzák a mezőgazdasági ágazatok élőkommunka-igényességének, s jelentős mértékben — az önköltségen keresztül — jövedelmezőségének szóródását is. (A MÉM STAGEK több éven keresztül végzett számításai szerint a tartósan veszteséges ágazatok *általában* a technológiailag is fejletlen, nagy élőkommunka-igényű ágazatok. Ez természetesen összefügg azzal is, hogy a gazdaságpolitika a mindenkor kiemelt ágazatoknak nemcsak az anyagi-műszaki fejlesztését támogatta, hanem termékeik árát és jövedelmüket is emelte.) Az ágazatok között kialakuló élőkommunka-igényességi és jövedelmezőségi arányok pedig — a vállalati érdekeltségre alapozott termelészabályozás mellett, adott munkaerőviszonyok és környezeti feltételek között — alapvetően meghatározzák az üzemek döntéseit termelési szerkezetük kialakításában.

Ha az eltérő ütemű anyagi-műszaki fejlődés az ágazatok technológiai színvonalában túlzott mértékű tartós színvonalkülönbségeket hoz létre, a termékek közötti élőkommunka-szükségleti és jövedelmezőségi arányokban is nagy eltérések alakulhatnak ki. Az erős differenciálódás a következő területi folyamatokban jelenik meg.

Az igen különböző technológiai színvonalú és élőkommunka-igényű ágazatok a nagyüzemi üzemszervezésben már nem illeszthetők gazdaságosan egymás mellé, s így — az egyre csökkenő mezőgazdasági munkaerőlétszám mellett — az üzemek termelési szerkezetükben fokozatosan visszaszorítják az élőkommunka-igényes, alacsony technológiai fejlettségű ágazatokat.

Az ágazatok jövedelmezőségi helyzete között oly mértékű különbségek is létrejöhetnek, hogy — néhány speciális terméket leszámítva — az egy-egy termékek előállításához szükséges ráfordítások területi különbözősége alig változtat a kialakult jövedelmarányokon, tehát eltérő feltételek között is azonos marad a termékek jövedelmezőségi sorrendje. Ilyenkor a gazdaságok mindenhol nagyjából ugyanazon termékek előállításában érdekeltek. Ahol tehát ettől eltérő a struktúra, ott a gazdaságok termelésszerkezetük változtatásával igyekeznek helyzetükön segíteni. A kedvező természeti adottságú területeken viszonylag könnyebb a szerkezet megválasztása, hiszen csaknem minden termék egyaránt sikerrel termeszthető, míg a szűkös természeti adottságú területeken csak néhány termék lel elsőrendű termőhelyre. Így ez utóbbi területeken a termelési szerkezetnek a gazdasági feltételek módosulása miatt bekövetkező kényszerű változásai többnyire a természeti adottságok kihasználásával ellentétes irányban hatnak. Az üzemi szakosodási irányok tehát leszűkülnek a technológiailag fejlettebb, alacsonyabb élőmunka-igényű, jövedelmezőbb ágazatok körére. Az *egyoldalú üzemi szakosodás* nemcsak a mezőgazdaság egészének struktúráját gyengíti (egyes termékekből hiány, másokból felesleg keletkezik), hanem *a területi specializáció elmélyülését is gátolja*, sőt végső fokon *a termelés térbeli kiegyenlítődségi folyamatát váltja ki*. Fékezi az üzemi szakosodás teljes kibontakozását is, mivel azokat a rosszul jövedelmező, belső felhasználást szolgáló termékeket, melyeket áruként nem termelnek (például növedékállatot), minden gazdaság maga kénytelen előállítani, s ez visszahat a területi specializációra is. A termelési szerkezet térbeli kiegyenlítődsége pedig a termelés különböző térbeli feltételeinek — *s köztük a természeti adottságoknak* — *a jobb kihasználását gátolja*.

A mezőgazdasági ágazatok technológiai és jövedelmezőségi differenciálódása nemcsak a termelés térbeli szerkezetének alakulását, hanem az eltérő adottságú területeken folyó gazdálkodás technológiai és termelési színvonalában meglévő különbségeit is befolyásolja. Azokra a területekre, ahol a termelésszerkezetben belül a technológiailag lemaradó ágazatok vannak túlsúlyban, a modern technológia érthető módon lassabban hatol be, s ha a kényszerű — a természeti adottságoknak ellentmondó — struktúraváltozás következtében lassan terjed is, általában alacsonyabb hatásfokú, mint az adott ágazat hagyományos — elsőrendű — termőterületein. Csak azokban az ágazatokban tudják más területekkel fölvenni a versenyt, amelyek természeti adottságaiknak is megfelelnek. (Magyarország talajainak többsége valamilyen termék számára elsőrendű termőhelyet biztosít.) Attól függően kerülnek tehát egyes területek előnyös vagy hátrányos helyzetbe, hogy a technológiai és a jövedelmezőségi színvonal mely területek adottságainak megfelelő ágazatokban fejlődik gyorsabban.

Összefoglalóan megfogalmazhatjuk, hogy az ágazatok technológiai színvonalában mutatkozó különbözőség vagy kiegyenlítetttség, illetve ezek mozgásiránya (differenciálódása vagy nivellálódása) más tényezőkkel kölcsönhatásban *hosszú távon* alapvetően befolyásolja az árutermelő mezőgazdaság fontosabb térbeli folyamatainak alakulását. Ezek a folyamatok a következők:

- a mezőgazdaság területi szerkezetének változása;
- az egyes térségek között a technikai és termelési színvonalban meglévő különbségek változása;

— a területi munkamegosztás erősségétől függően a területek közötti kapcsolatok intenzitása, változása.

Amennyiben az ágazatok technológiai színvonalában nagy eltérések mutatkoznak, akkor a fenti területi folyamatokban a következő tendenciák erősödnek.

— Mivel az üzemek zömmel azonos irányú specializálódásban válnak mindenhol érdekeltté (a technológiailag fejlettebb s jövedelmezőbb ágazatokban), a termelés területi szerkezetének változásában döntően kiegyenlítődési folyamat érvényesül:

— A különböző adottságú területek technikai és termelési színvonala differenciálódik.

— A mezőgazdasági területek közötti kapcsolatok a kívánatosnál lassabban fejlődnek, a gazdaságtalan termékek (például növendékállat) esetében pedig gyakorlatilag meg is szűnhetnek.

Ha az ágazatok technológiai színvonala kiegyenlítettebb, illetve közöttük kiegyenlítődési tendencia érvényesül, akkor viszont:

— A területi specializáció erősödik; az ágazatok kiegyenlítettebb technológiai (és jövedelmezőségi) színvonalán a helyi adottságok, a természeti tényezők termelési szerkezetet differenciáló hatása ismét érvényesülhet.

— Az eltérő adottságú területek technikai és termelési színvonala közelít egymáshoz.

— A területi szakosodás mélyülésével, a termelési színvonal kiegyenlítettebbé válásával a területek közötti kapcsolatok is erősödnek, bővülnek.

Szólnunk kell még a technikai fejlődés természeti feltételeket módosító hatásáról is. Ismeretes, hogy bár a természetes termékenység objektív tulajdonságok összessége, a mezőgazdasági technika fejlettségi fokának is függvénye, s ezért a fejlettségi fok változásával együtt módosul. Ez nemcsak a természeti tényezők egyre fokozódó kihasználását jelenti, hanem azt is, hogy ennek során a különböző adottságú földterületek egymáshoz viszonyított helyzete (rangora) is változhat. Például egy új termék vagy valamilyen új technológia bevezetése, a termőképeség javítása egy adott terület termelési potenciálját nemcsak korábbi állapotához képest növelheti, hanem más területekhez viszonyított helyzetét is megváltoztathatja. Ez hosszabb távon szintén hat a termelés területi szerkezetének és színvonalkülönbségeinek alakulására.

Mindez fölveti annak a lehetőségét, hogy tudatos anyagi-műszaki fejlesztéssel az eltérő (kedvezőtlen) adottságú területek fejlődési ütemét — s ezen keresztül az egész mezőgazdaságét — is befolyásolhatjuk. A mezőgazdaság területileg arányosabb fejlődését, a természeti adottságokhoz jobban igazodó területi szerkezet kialakulását — a gazdaságirányítás jelenlegi rendszerében — csak az ágazatok kiegyenlítettebb anyagi-műszaki, technológiai fejlesztése eredményezheti.

A legutóbbi évtizedben mezőgazdaságunk növekedése rendkívül gyors ütemű volt. A gyors fejlődés következtében érthető módon jelentős szóródás alakult ki az ágazatok technológiai színvonalában, élömunika-igényében, átlaghozamaiban és jövedelmezőségében. A termelési rendszereket megelőző periódusban — az 1960-as években és az 1970-es évek elején — az alapgépesítés időszakában elsőként a viszonylag olcsón gépesíthető szántóföldi kultúrák (a gabona- és a kukoricatermesztés) teljes gépesítése valósult meg. Az utóbbi években a mezőgazdasági munkaerő csökkenésével, a bruttó jö-

vedelemérdekelttség jelentőségének visszaszorulásával és az élő munka drágulásával a jól gépesített ágazatok mind üzemszervezési, mind jövedelmezőségi szempontból nagy előnyre tettek szert a kézimunka-igényes ágazatokkal szemben. (A gabonafélék előnyös helyzetét a közgazdasági szabályozók is erősítették.) Az állattenyésztési ágazatok közül a sertés- és a baromfitenyésztés volt kedvezőbb helyzetben. Általában a természeti adottságokra érzékenyebben reagáló, jobb természeti feltételeket igénylő ágazatok fejlődtek gyorsabban (például kukorica, búza, cukorrépa³), a gyengébb adottságú területek hasznosítására alkalmasabb, illetve a természeti adottságoktól kevésbé függő ágazatok pedig lemaradtak (például szalastakarmány-termelés, szarvasmarha-tenyésztés, juhászat stb.). Ez a fejlődésbeli különbség oly mértékűvé vált, hogy a technológiailag fejletlen, kézimunkaigényes, zömében veszteséges ágazatok (zöldségfélék, burgonya, dohány, cukorrépa, szalastakarmányok, szarvasmarhatartás és a juhászat stb.), mindenhol visszaszorultak, a jól gépesített és kedvező jövedelmezőségű ágazatok (például búza, kukorica) pedig az ország egész területén előretörték. Az ágazatok igen eltérő anyagi-műszaki fejlődése, a *technológiai és a jövedelmezőségi viszonyok differenciálódása hosszabb távon tehát végeredményben a területi specializáció csökkenését, a mezőgazdasági termelés területi szerkezetének kiegyenlítődését és a jobb természeti adottságú területek helyzeti előnyének fokozódását eredményezte* [5], [6]. A termelési rendszerek gyakorlatilag ebbe a folyamatba kapcsolódtak be.

*A termelési rendszerek területi elterjedése
és a területi szakosodás összefüggéseinek általános tendenciái*

A területi szerkezet korábban kialakult változási tendenciáin alapjában véve a termelési rendszerek elterjedése sem változtatott.

A *termelési rendszerek* kialakulása érthető módon a technológiailag legfejlettebb ágazatokban indult meg elsőnek. Ez tovább fokozta az ágazatok közötti amúgy is meglévő túlzott mértékű technológiai és termelési színvonalbeli különbségeket, ami inkább a korábbi folyamatokat — a vetésszerkezet területi nivellálódását és a termelési színvonal differenciálódását — erősíti. A termelési rendszerek első éveiben tehát ezért sem számíthatunk a területi specializálódás erősödésére.

Biztató jel, hogy a technológiai és a jövedelmezőségi szempontból lemaradt ágazatok fejlesztése megindult. Felzárkózásuk bizonyára viszonylag hosszan tartó folyamat lesz. A területi specializáció újbóli erősödésére is csupán ezek felzárkózása után számíthatunk. Amíg tehát az ágazatok közötti túlzott mértékű közgazdasági egyenetlenség a területi szerkezet eltérésének csökkenése irányában hatott, az ágazatok közgazdasági nivellálódása teszi majd lehetővé a termőhelyi adottságokhoz jobban igazodó területi szerkezet kialakulását és az eltérő adottságú térségek közötti színvonal-különbségek mérséklődését.

A termelési rendszerek területi szerkezetet módosító hatása megyei szinten nem mutatható ki. Korábbi vizsgálataink [8] igazolják, hogy az elmúlt kö-

³A cukorrépa-termelés technológiai színvonalának és jövedelmezőségének gyors javulása csak a hetvenes évek elején indult meg. Korábban veszteséges, ma jövedelmező ágazat.

zéptávú tervidőszakban sem a növénytermelés, sem az állattenyésztés területi elhelyezkedésében lényeges átrendeződés nem történt. A mezőgazdaságban a területi szerkezetváltozások az utóbbi években általában lelassultak. A rendszerek által integrált terület legnagyobb hányadát kitevő *négy növény* (kukorica, búza, cukorrépa, napraforgó) mindegyikénél azt tapasztalhatjuk, hogy az egyes megyék az adott növény rendszerbe vont területi arányától függetlenül hol növelték, hol pedig csökkentették az illető növény vetésterületét. (Lásd az 1. sz. táblázatot.) A rendszerszerű termelésben vezető megyék együttesen sem növelték érdemlegesen részesedésüket az említett négy növény vetésterületéből, sőt a kukorica esetében valamelyest még csökkent is jelentőségük.

A 2. sz. táblázat szerint a termelési rendszerek gazdaságaiban a rendszerbe vont fő növények vetésterületi arányának a nagyüzemi átlagtól való pozitív irányú eltérése a rendszerbe lépés előtti időponthoz képest mérséklődött. Ez azt jelenti, hogy a rendszerművelésbe vont terület legnagyobb hányadát elfoglaló növények *vetésterületéből nem a termelés és a rendszer-művelés központi területei (a rendszerek partnergazdaságai), hanem a rendszeren kívüli nagyüzemek növelték részesedésüket.*

A kertészeti és az állattenyésztési rendszerek területi szerkezetet módosító hatásának vizsgálatára nem volt lehetőségünk, de föltehető, hogy az elmúlt egy-két év alatt a kertészeti ágazatoknak mintegy ötödére kiterjedő rendszergazdálkodás a területi szerkezetet még kevésbé alakította át. A rendszerek általános elterjedése azonban a jövőben minden bizonnyal jelentősebb területi mozgásokat is kivált. Az állattenyésztési rendszerek területi koncentráló hatása sem lehet jelentős, mivel a rendszerek szolgáztatása ma még jórészt csak szaktanácsadásra korlátozódik, s az állattenyésztési rendszerek létrejötte óta (1974-ről 1976-ra) Komárom és Pest megye kivételével minden megyében — csaknem azonos ütemben — csökkent a számosállat-sűrűség.

A termelési rendszerek, ha a vetésterület alapján mért területi koncentrációt kevésbé mozdították is elő, az átlaghozamok gyors és nagyarányú emelésén keresztül — a rendszergazdálkodás központi területein — valószínűleg jelentősen megnövelték ezeknek az ágazatoknak a súlyát az összes termelési értéken belül, ami egyben a termelés színvonalát és belterjességét is növelte.

A termelési rendszerek zömmel a növények fő termőterületein a már eleve magas vetésterületi aránnyal rendelkező gazdaságokat igyekeztek bevonni a rendszerszerű gazdálkodásba: olyan gazdaságokat, ahol a jól gépesített ágazatok (főként búza és kukorica) vetésterületi arányai már a rendszerek kialakulása előtt is igen magasak voltak. E növények központi termőterületein ez a koncentráció olyan magas fokú volt, hogy a termelés erőteljesebb bővítése már belső üzemszervezési akadályokba ütközött volna. A termelés központjain kívül eső területeken viszont a bővítésnek ilyen akadályai nem voltak. Nyilván közrejátszott ebben az is, hogy a rendszerbe lépés hatására jelentősen megnövekedett átlaghozamok a terület bővítése nélkül is lehetővé tették a termésmennyiség nagyarányú növelését. *A termelési rendszerek tehát a területi struktúrát nem változtatták, inkább a már kialakult szerkezetet szilárdították meg.* A termelési rendszerek különösen a kertészeti ágazatok esetében igazodnak pontosan a korábbi területi szakosodáshoz. A kertészeti rendszerekhez tartozó gazdaságok háromnegyed része az Alföl-

A termelési rendszerek területi elterjedése és a területi struktúraváltozás* összefüggései megyék szerint

Megnevezés	Búza	Kukorica	Cukorrépa	Napraforgó
A rendszerekhez tartozó vetésterület aránya átlag feletti:				
1. növekvő vetés-szerkezeti arány-nyal, növekvő megyei részesedéssel	Baranya Csongrád	Békés	Csongrád Győr-Sopron Hajdú-Bihar Szolnok	Bács-Kiskun Fejér Hajdú-Bihar Pest Szolnok
2. növekvő vetés-szerkezeti arány-nyal, változatlan megyei részesedéssel	—	Baranya Fejér Komárom	—	—
3. növekvő vetés-szerkezeti arány-nyal, csökkenő megyei részesedéssel	Hajdú-Bihar Pest Somogy	—	—	Békés
4. csökkenő vetés-szerkezeti arány-nyal, csökkenő megyei részesedéssel	Szolnok Tolna	Szolnok	—	Csongrád
A rendszerhez tartozó vetésterület aránya átlag körüli:				
5. növekvő vetés-szerkezeti arány-nyal, növekvő megyei részesedéssel	—	Hajdú-Bihar Bács-Kiskun	Komárom	Komárom Borsod-Abaúj-Zemplén
6. növekvő vetés-szerkezeti arány-nyal, változatlan megyei részesedéssel	Heves	Tolna	—	—
7. növekvő vetés-szerkezeti arány-nyal, csökkenő megyei részesedéssel	—	Vas	Békés Heves	—
8. csökkenő vetés-szerkezeti arány-nyal, csökkenő megyei részesedéssel	Fejér	Veszprém	—	—

* A területi struktúra változását a rendszergazdálkodás induló évétől számítottuk a megyei összes vetésterületen belüli és az országos növényenkénti vetésterületből való százalékos részesedés változása szerint.

Megnevezés	Búza	Kukorica	Cukorrépa	Napraforgó
A rendszerekhez tartozó vetésterület aránya átlag alatti:				
9. növekvő vetés-szerkezeti aránnyal, növekvő megyei részese-déssel	Bács-Kiskun Borsod-Abaúj-Zemplén Komárom Vas Veszprém Szabolcs-Szatmár	Borsod-Abaúj-Zemplén Somogy Szabolcs-Szatmár	Baranya Bács-Kiskun Fejér Nógrád Tolna	Győr-Sopron Heves Nógrád Somogy Veszprém
10. növekvő vetés-szerkezeti aránnyal, változatlan megyei részese-déssel	Budapest Zala	Győr-Sopron	Zala	—
11. növekvő vetés-szerkezeti aránnyal, csökkenő megyei részese-déssel	Békés Nógrád	—	Borsod-Abaúj-Zemplén Pest Somogy Szabolcs-Szatmár Vas Veszprém	Baranya Tolna
12. csökkenő vetés-szerkezeti aránnyal csökkenő megyei részese-déssel	Győr-Sopron	Csongrád Heves Nógrád Pest Zala	—	Szabolcs-Szatmár Vas Zala

dön található, főként Bács-Kiskun, Szabolcs-Szatmár, Csongrád és Pest megyében.

A termelési rendszerek területi elterjedésének más oldalról az is jellemzője, hogy a kedvezőbb természeti adottságokkal rendelkező megyékben a vetésterületnek jóval nagyobb hányadára terjesztik ki működésüket. (Lásd a 3. sz. táblázatot.) E helyzet kialakulása összefügg az érdekeltségi viszonyokkal is. A rendszergazdák a hozamnövelésben érdekelték (ettől függ díjazásuk), a partnergazdaságok a hozamnövelés mellett a jövedelmezőségben is. A hozamok a termékeny talajú térségekben gyorsabban s hatékonyabban növelhetők. De összefügg ez azzal is, hogy a termelési rendszerbe vont terület zömét a búza, a kukorica és a cukorrépa foglalja el — tehát a talaj természetes termőképességére különösen érzékeny növények —, s ezek természetesen eredetileg is a kedvező természeti feltételekkel rendelkező megyékben volt a legelterjedtebb. Az összes vetésterület legnagyobb hányada — több mint 35 százaléka — Szolnok, Baranya, Fejér, Békés, Hajdú-Bihar, Győr-Sopron és Tolna megyében tartozik a termelési rendszerekhez. Ugyanezekben a megyékben, valamint Komárom és Somogy megyében a mezőgazdasági nagyüzemeknek több mint 70 százaléka tagja valamelyik termelési rendszernek.

2. sz. táblázat

**A partnergazdaságok vetésterületi arányának eltérése
a nagyüzemi átlagtól
(százalék)**

Ágazat	A rendszerbe lépés	
	előtt	után
Búza	108,1	88,3
Kukorica	135,3	107,8
Cukorrépa	136,8	113,8
Napraforgó	133,3	106,1

Forrás: MÉM STAGEK adatai alapján számítva.

3. sz. táblázat

**A termelési rendszerekhez tartozó vetésterület területi eloszlása és aránya
az összes vetésterületből
(százalék)**

Megye	A termelési rendszerekhez tartozó vetésterület aránya az összes vetés- területből			A rendszer- hez tartozó	Az összes
				vetésterület megoszlása	
	1974	1975	1977	1977	
<i>Dunántúl</i>	7,5	15,9	30,3	39,5	38,1
Baranya	10,0	32,8	41,2	6,8	4,8
Fejér	10,9	20,7	40,9	7,9	5,6
Győr-Sopron	6,9	9,6	36,3	6,0	4,9
Komárom	5,3	25,5	27,3	2,2	2,3
Somogy	6,0	15,0	32,1	6,4	5,8
Tolna	10,7	16,2	35,8	5,7	4,7
Vas	5,7	6,2	10,0	1,2	3,5
Veszprém	5,6	7,6	17,8	2,3	3,8
Zala	2,4	4,5	11,4	1,0	2,7
<i>Alföld</i>	9,2	18,2	30,9	52,9	50,3
Bács-Kiskun	12,7	16,2	21,9	6,2	8,4
Békés	11,7	27,1	40,2	11,8	8,6
Csongrád	7,4	14,0	29,1	5,5	5,5
Hajdú-Bihar	12,2	19,9	38,3	9,1	6,9
Pest	7,0	11,5	26,0	5,3	6,0
Szabolcs-Szatmár	1,5	7,2	15,0	3,6	7,1
Szolnok	10,1	26,6	42,7	11,4	7,8
<i>Észak</i>	4,0	10,1	19,7	7,5	11,2
Borsod-Abaúj- Zemplén	4,7	10,5	22,0	4,3	5,8
Heves	4,6	12,3	23,3	2,7	3,4
Nógrád	0,7	5,0	7,0	0,5	2,0
<i>Budapest</i>	—	3,4	4,5	0,1	0,4
Összesen:	7,9	16,3	29,3	100,0	100,0

Forrás: MÉM STAGEK adatai alapján számítva.

A termelési rendszereknek a jobb természeti adottságú megyékben történő koncentrálódása föltehetően előmozdítja — a hozamok gyors és nagyarányú emelésén keresztül — a kedvezőbb természeti adottságú területek jobb (belterjesebb) kihasználását⁴, termelési színvonaluk gyorsabb emelését és a modern technológiáknak a jobb természeti adottságú megyékben való koncentrálódását s ezen keresztül az eszközkivhasználás hatékonyságának fokozását.

A modern technológia és a jó adottságú térségek találkozása jelentős átlaghozam-növekedést eredményezett⁵, ami számottevő *területmegtakarítást tesz lehetővé* a gazdaságilag fontos és nagy területi kiterjedésű növényeknél. A kukoricatermelésben a rendszerek elterjedése óta elért átlaghozam-növekedés, például az 1970. évi termésmennyiséggel számolva, az akkori vetésterület egyharmadának felszabadítását tenné lehetővé, vagyis csaknem 450 ezer hektáros extenzív jellegű bővítésnek felel meg.

A termelési rendszerek a rendszerbe vont területeken — s így főként a kedvezőbb természeti adottságú térségekben — a szakemberhiányt is enyhítik, de egyben új igényeket is támasztanak a szakember-ellátottsággal szemben. Kedvezőnek tekinthetjük ezt abból a szempontból, hogy a jobb természeti adottságokkal rendelkező területekre összpontosuló szellemi erőforrás itt hasznosul a leghatékonyabban.

A termelési rendszerek területi koncentrálódásának iránya felhívja a figyelmet arra, hogy ezekben a térségekben — elsősorban a hozamok számottevő növekedése kapcsán — az ágazati infrastruktúra (például a tároló- és szállítókapacitások, terményszárító berendezések stb.) fejlesztésében is gyorsabban kell előrelépni, mert jelentős feszültségek és veszteségek keletkezhetnek. Ez a már beruházott eszközök hatékonyságát is nagymértékben csökkentheti. A modern technológia által támasztott követelményekkel azonban nemcsak az ágazati, hanem az ágazaton kívüli (települési) infrastruktúra fejlesztését is össze kell hangolni.

A termelési rendszerek főként azoknak az ágazatoknak a termelését stabilizálják a jobb természeti adottságú megyékben, amelyeknek átlaghozamai és egységnyi ráfordításai a természeti adottságok függvényében a legerőteljesebben differenciálódnak, s így — a hatékonyság szempontjából — *termelésüket a jobb adottságú területeken kívánatos koncentrálni*.

Felismerhető azonban olyan irányzat is, hogy a termelési rendszerek a jó természeti adottságú megyékben olyan növény termelését is megerősítik — sőt kismértékben még fokozzák is —, amelynek területi koncentrálása a természeti adottságok kihasználása szempontjából a gyengébb adottságú területeken lenne indokolt.⁶ Szolnok megyében például a napraforgó a sokkal talajigényesebb búza és kukorica termelését szorítja ki. Ez a jelenség arra hívja fel a figyelmet, hogy a rendszergazdák érdekeltségi rendszere a

⁴ 1968 és 1974 között a kedvező természeti adottságú térségek egy részében a fejlődés lelassult, extenzívebb jellegű irányba tolódott [7].

⁵ Például a kedvező természeti adottságú Békés megyében, ahol a kukorica vetésterületének rendszerművelésbe vont aránya eléri a 70 százalékot, a rendszerek elterjedése óta a hektáronkénti hozamemelkedés meghaladta a 2,2 tonnát. A gyenge adottságú Nógrád megyében pedig, ahol a rendszerbe vont terület a 10 százalékot sem éri el, az átlaghozam csupán 0,07 tonnával emelkedett ugyanezen idő alatt.

⁶ A martfői növényolajgyár telepítése viszont ezzel ellentétes irányú területi koncentrációt indokol.

jövőben is azt eredményezi, hogy a rendszerművelés elterjesztését csaknem minden ágazat esetében a jobb természeti feltételekkel rendelkező területeken fogják szorgalmazni, tekintet nélkül a térbeli hatékonyság követelményeire.

A termelési rendszereknek a jobb adottságú területeken való koncentráldásával a kedvezőtlen adottságú térségek elesnek a rendszerszerű gazdálkodás előnyeitől, a munkaerő magas színvonalú szakképzése gyors megszerzésének és elterjesztésének lehetőségeitől, s egyáltalán a termelési színvonal gyorsabb növelésének esélyeitől. A közeljövőben tehát még a kedvezőtlen természeti (és gazdasági) adottságú térségek további lemaradásával számolhatunk. *Ez is sürgeti tehát, hogy a technológia fejlesztésében, a rendszergazdálkodás kialakításában és elterjesztésében azoknál az növényeknél is gyorsan lépünk előre, amelyek a természeti adottságokra kevésbé érzékenyen reagálnak, s kedvezőtlenebb feltételek között is sikerrel termeszthetők.* Leggyorsabban a szalastakarmányok termelésében s a csatlakozó állattenyésztési ágazatokban lehetne eredményt elérni. Az igen gyenge talajok (homok és használaton kívüli szikések) intenzív gyepgazdálkodással történő hasznosítására irányuló kutatások a gyakorlati kísérletekben várakozáson felüli eredményeket hoztak. Ezeknek az ágazatoknak a fejlesztése — a struktúraátalakítást elősegítő preferenciákkal egybekötve — a kedvezőtlen természeti adottságú területek jelentős részén előmozdíthatja a termelési szerkezet gyökeres átalakulását, a természeti adottságok jobb kihasználását és a termelési színvonal jelentős növekedését.

A kedvezőtlen természeti adottságú területeken az adottságokhoz jobban igazodó termelési szerkezet önmagában nem elégséges a lemaradás okainak megszüntetéséhez. Az is szükséges, hogy az új struktúra működése hatékony és az üzemek számára is jövedelmező legyen. Ennek egyik fontos meghatározó eleme a technológiai és termelési színvonal. A modern technológiára alapozott struktúraátalakítás és az így kialakított új struktúra azonban nagyon eszközigenyes. Ezért a kedvezőtlen természeti adottságú területek esetében a területfejlesztési célokat is differenciáltan kell megfogalmazni, s nem lehet a térségek hasznosításában mindenhol a kevésbé eszközigenyes ágazatokat előnyben részesíteni. Kívánatos lenne a kedvezőtlenebb természeti adottságú, alacsonyabb átlaghozamú területeken is gazdaságosan alkalmazható — egyszerűbb technológiára alapozott — rendszerszerű gazdálkodás kialakításának és elterjesztésének lehetőségeit mélyebben megvizsgálni.

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy nagyüzemi mezőgazdaságunk elmúlt két évtizedes területi fejlődése nem igazolta azokat az előzetes feltételezéseket, hogy a nagyüzemi gazdálkodás, a mezőgazdaság iparosodása a területi specializáció erősödését, a természeti (termőhelyi) adottságok jobb kihasználását fogja eredményezni. A feltételezés más, nálunk fejlettebb vagy korábban nagyüzemivé vált országok mezőgazdaságának tapasztalataiból indult ki. Nálunk azonban a várakozás ellenére nivellálódtak a területi szerkezet eltérései, és az ország területének jelentős részén a természeti adottságokhoz rosszul igazodó termelési szerkezet alakult ki. E jelenség előtt az agrárökonómia eléggé értetlenül állt: vagy a természeti feltételek jelentőségének csökkenésével magyarázta, vagy a területi tervezés fogyatékoságának tulajdonította. Nézetünk szerint — mint az előzőekben megkíséreltük kifejtetni — e jelenség alapvető oka: mezőgazdaságunk szakaszos

korszerűsítési folyamata, amelynek során roppant technológiai különbségek jöttek létre az egyes mezőgazdasági ágazatok között.

A természeti adottságokhoz igazodó tájtermelés erősítése mezőgazdaságunk hatékony fejlődésének elsőrendű érdeke, fontos belső tartaléka. Ám ezek szakítható el mezőgazdaságunk egész korszerűsítési folyamatától, nem egyszerűen területi tervezési feladat. *Amennyiben az ágazatok technológiai színvonala és jövedelmezősége kiegyenlítettebbé válik, a természeti feltételek termelési szerkezetet módosító hatása ismét érvényesül, az ágazatok az eltérő földrajzi adottságok szerinti — hatékonyabb térbeli — elrendeződésre törekednek.*

Hivatkozások

- [1] A szántóföldi növénytermelési rendszerek 1977. évi működésének értékelése. MÉM STAGEK, 1978. október.
- [2] A szántóföldi növénytermelési rendszerek 1975. évi működésének értékelése. MÉM STAGEK, 1976. október.
- [3] Az 1976. évben működött szántóföldi, kertészeti, állattenyésztési termelési rendszerek fontosabb eredményei. MÉM STAGEK, 1977. május.
- [4] *Csete László—Kovács György—Megyeri Ferenc—Mihály Andrásné*: A főbb mezőgazdasági termékek 1976. évi költségei. MÉM STAGEK, 1977. 2. sz.
- [5] *Enyedi Györgyné*: A gazdasági szabályozók területi orientálásának néhány kérdése és a gazdálkodás fontosabb mutatói a mezőgazdasági nagyüzemekben. MÉM STAGEK, 1969. 8. sz.
- [6] *Enyedi Györgyné—Baksa Ottóné*: Az 1969. évi termelészövetkezeti jövedelmek megyénkénti differenciáltsága. MÉM STAGEK, 1970. 14. sz.
- [7] *Enyedi Györgyné*: Dinamikusan fejlődő agrártársaságok Magyarországon. Közgazdasági Szemle, 1978. 4. sz.
- [8] *Klekner Péter*: A mezőgazdaság és az élelmiszeripar területi szerkezetének változása a IV. ötéves terv időszakában. Tervgazdasági Közlemények, 1977. 2. sz.
- [9] *Kovács István*: A termelési rendszerek feltételei. Figyelő, 1978. 32. sz.
- [10] *Kukovics Sándor—Módos Gyula*: A fontosabb termelési ágazatok területi fejlődése a mezőgazdaságban (1960—1973). Agrárgazdasági Kutató Intézet, 1975.
- [11] *Márton János*: Az integrálódó mezőgazdaság. Mezőgazdasági Kiadó, 1977.
- [12] *Sárkány Pál*: Termelési rendszerek a szántóföldi növénytermesztésben. Mezőgazdasági Kiadó, 1975.
- [13] Tájékoztató a mezőgazdaságban 1974. évben működő iparszerű termelési rendszerekről. MÉM STAGEK, 1975. április.
- [14] Tájékoztató a mezőgazdaságban 1975. évben működő szántóföldi növénytermelési rendszerek vetésállományáról. MÉM STAGEK, 1975. szeptember.

A fejlett tőkésországok gazdasága 1979-ben és az 1980. évi kilátások

Általános helyzetkép

Az 1973—1974. évi világpiaci olaj- és nyersanyag-árrobbanás — belső problémáikkal összefonódva — a fejlett tőkésországokat gazdasági válságba sodorta. A termelés és a fogyasztás csökkent, fokozódott az infláció és a munkanélküliség, visszaesett a beruházás, felborult a belső és a külső gazdasági egyensúly. A gazdasági tevékenység új, nehezebb feltételei tartósnak bizonyultak, így a gazdasági növekedés üteme lassult, a gazdasági egyensúlya ingataggyá, az infláció és a munkanélküliség súlyossá vált, s a válság óta a fellendülések erőtlenné bizonyultak. A kedvezőtlen tapasztalatokból okulva az országok nemzetközileg összehangolt közép-távú gazdaságfejlesztési stratégiát dolgoztak ki. Ebben meghatározták az infláció és a munkanélküliség — mint a legsúlyosabb gondok — mérséklésének programját, a korábbinál erőteljesebb gazdasági növekedés talaján.

Döntéseik, intézkedéseik bár nem hozták meg a várt eredményt, bizonyos fokig konszolidálták az országok gazdaságát. 1978-ban a gazdasági fejlődés fő vonása éppen az volt, hogy a mérsékelt gazdasági növekedési ütem mellett némileg enyhült az inflációs nyomás, átmenetileg megállt a munkanélküliség növekedése, fellendült a beruházási tevékenység, és javult a külgazdasági egyensúly is. A fejlett tőkésországok egészében a folyó fizetések egyenlege hosszabb idő után először vált aktívvá (9 milliárd dollárral az

1977. évi 25 milliárd dollár passzívummal szemben).

Ezekben az 1978. évi eredményekben azonban meghatározó szerepük volt a világpiaci nyersanyag-, élelmiszer- és energiahordozó-árak számukra kedvező alakulásának. Ezek átlagárai 1978 folyamán jelentősen csökkentek, miközben a fejlett tőkésországok exportárai tovább emelkedtek, azaz cserearányaik jelentősen javultak. Az importárak csökkenése lehetővé tette, hogy belföldön a fogyasztási javak árainak emelkedését — a profitok egyidejű növelése mellett — még a bérek növekedésénél is jobban vissza lehessen fogni. A reálbér-növekedés némileg élénkítette a fogyasztói keresletet, a profit pedig a beruházásokat mozdította ki a pangásból.

Az energiahordozók és a nyersanyagok viszonylagos (a feldolgozóipari termékekhez viszonyított) ármérséklődése azonban nem lehetett tartós. Ugyanis az Egyesült Államok, de különösen Nyugat-Európa és Japán 1979 tavaszán erőteljes olajfelvásárlásba és tartalékolásba kezdett. Ez különösen az olaj szabadpiaci árát növelte ugrásszerűen: rövid idő alatt hordónként 20 dollárról 45 dollárra. A magas szabadpiaci ár nagy „húzóerőt” gyakorolt a szerződéses árakra is. A fejlett tőkésországok energiahordozó-ellátása továbbra is az OPEC-országok meghatározó jelentőségű szállításaitól függött. Importfüggőségük lényegesen nem változott, annak ellenére, hogy 1973 és 1978 között jelentős szerkezeti változások

bontakoztak ki a termelésben. Energia-, illetve olajfogyasztásuk a takarékoság kezdeti eredményeként a gazdasági fejlődésnél lassúbb ütemben nőtt; erőfeszítéseket tettek alternatív, illetve az országok területén található energiaforrások kihasználására, az északi-tengeri olajtermelés fokozására.

Az olajpiacokon a korábbi, viszonylagos nyugalmi helyzet megváltozásához elég volt az iráni olaj rövid ideig tartó teljes, majd a termelés mintegy felének tartós kiesése.

A nemzetközi piacokon az 1973—1974. évihez hasonló áremelési hullám kezdődött. A kőolaj hordónkénti szerződéses ára az 1978. decemberi 12—15 dollárról 1979 végére 24—30 dollárra, nagyjából kétszeresére emelkedett. 1980 elején a hordónkénti 28—30 dolláros ár általánossá vált, egyes országok pedig 35 dolláros vagy azt megközelítő áron értékesítik a nyersolajat. Ismét bizonyosodott, hogy az olajpiaci árak monopolárok, ingatagok, gazdasági tényezők mellett a politikai változásokra is rendkívül érzékenyek. 1979-ben az áremelkedés annak ellenére következett be, hogy a kieső iráni olajexportot a többi olajtermelő ország többszázalékosokkal ellensúlyozta, így a termelés növekedése lényegében lépést tartott a fejlett tőkésországok olajfogyasztásának növekedésével.

A gyors olajáremelésekre, az ingatag olajpiaci helyzetre a fejlett tőkésországok azzal „reagáltak”, hogy tokiói csúcskonferenciájukon kidolgozták az olajtakarékoság, az olajimporttól való függőség mérséklésének stratégiáját. A határozatok azonban 1979-ben még nem hozhatták meg a kívánt eredményt. A Nemzetközi Energia Ügy-nökség 20 tagországa (a fejlett tőkésországok többsége) 1979-ben a megelőző évvel egyező mennyiségű, mintegy 1178 millió tonna kőolajat importált. A legfőbb árfelhajtó tényező, a piaci bizonytalanság, a fejlett tőkésországok nem kielégítő olajtakarékosága

mellett azért is fennmaradt, mert egyes olajtermelő országokban a belső helyzet ingatagabbá vált, valamint fokozódott a termelők összefogásának lehetősége az olajtermelés korlátozására.

Az olajexportőr országok kilátásba helyezték:

— az olajtermelés csökkentését néhány országban (például Szaúd-Arábia);

— a nemzetközi olajmonopóliumok szerepének további visszaszorítását a nemzetközi olajkereskedelemben;

— az olajárak további emelését az infláció, a dollár értékvesztésének ellensúlyozása céljából, egészen az alternatív energiahordozók költségshívonalának eléréséig.

A kőolaj árának gyors emelkedése jelentős jövedelemátcsoportosítást idézett elő a tőkés világ gazdaságában. Megnőtt az OPEC-tagországok exportbevétele, folyó fizetési mérlegük aktívuma az 1978. évi 14 milliárd dollárról 65—70 milliárd dollárra nőtt. Az áremelkedések nagy haszonélvezői voltak a nemzetközi — főként amerikai — olajmonopóliumok is. Profitjuk rövid idő alatt ugrásszerűen megnőtt.

A fejlett tőkésországok egészét azonban jelentős, a végtermék (GNP) mintegy 2 százalékát kitevő árvesztés érte. Ez nagyjából megfelelt az 1973—1974. évinek, noha a kőolajárak akkor megnégyszereződtek, míg most e magasabb színvonalhoz képest két, illetve két és félszeresükre emelkedtek.

Az újabb kőolaj-árrobbanás az energiahordozók, illetve a különböző nyersanyagok piacain láncreakciószerű áremelkedések sokaságát váltotta ki. Megdrágultak egyes színesfémek (például az ólom, az alumínium) a vegyipari félkész termékek, egyes könnyűipari nyersanyagok (bőr, gyapot, fa) és egyes élelmiszerek (például a cukor, a gabona, a hús, a növényi olajok).

A fejlett tőkésországokban a gazdasági helyzet romlott, az infláció meggyorsult, az egyensúly nagymértékben megingott. Mindez azonban nem-

csak a kőolaj és egyes nyersanyagok világszertei áremelkedésének volt a következménye. A gazdasági helyzet rosszabbodásában nagy szerepet játszottak a belső problémák, az egyes országok elhibázott gazdaságpolitikai döntései is. Ezek közül a fontosabbak: az állam koordinációs szerepének gyöngülése, a pénzforgalom túlzott bővítése, az indokolatlanul nagy költségvetési deficit, a műszaki fejlődés — ezen belül főként az energiatakarékosság — mérsékeltebb támogatása, a termelési szerkezetnek az adott szinten nem kielégítő alkalmazkodása a változó feltételekhez, egyes területek, ágazatok túlzott védelme, a nemzetközi kereskedelemben a protekcionista irányzatok erősödése, az országok közötti együttműködés gyengéje.

A külső feltételek nehezebbé válásával — főként az olajár emelkedésével — és a belső problémák sokasodásával párhuzamosan a fejlett tőkésországok gazdasági fejlődésében 1979 folyamán fokozatosan háttérbe szorultak az előző évről áthúzódó kedvező elemek, és a kedvezőtlen folyamatok erősödtek fel, illetőleg váltak uralkodóvá. Ezek a következőkben foglalhatók össze:

— Általában fokozódott az infláció: 1979 első félévében a fogyasztói árak 7,5 százalékkal, az év egészében 10 százalékkal haladták meg az 1978-as színvonalat. Az év végére az infláció üteme elérte az évi 12—13 százalékot.

— A belföldi kereslet jelentősen visszaesett. 1979 második félévében a gazdasági növekedés üteme az egy év előttiéig alig a harmadát érte el. Mérséklődött — a gyorsuló infláció hatására — a lakosság fogyasztásának növekedése, amely 1978-ban a gazdasági fejlődés meghatározó tényezője volt. Az importárak emelkedése meggyorsította a költségek növekedését, és mérsékelte a profitokat. Az üzleti élet bizonytalanabbá válásával — néhány ország kivételével — fokozatosan visszaesett a beruházási tevékenység. Az év közepétől csökkent a készletfelhalmozás.

— Jelentősen romlott az országok külgazdasági egyensúlya. 1978-ban a folyó fizetések egyenlegének aktívuma 9 milliárd dollár volt, ami 1979-ben mintegy 30 milliárdos hiányra változott. Ebben a növekvő olajárak mellett jelentős szerepe volt — egyes országokban — az export növekedési üteme visszaesésének is.

Az 1974—1977. években az Egyesült Államok gazdasági növekedése gyorsabb volt a nyugat-európai országokénál. Ez azonban gyorsította az inflációt, és megbontotta a külgazdasági egyensúlyt. Ezért a gazdasági fejlődés lassulása 1979-ben leginkább az Egyesült Államok gazdaságát érintette. Nyugat-Európában, ahol a gazdasági tevékenység élénkítését korábban óvatossággal kezelték, és előtérben maradt

I. sz. táblázat

A fogyasztás, az állóke-beruházás és a készletfelhalmozás hozzájárulása a végtermék növekedéséhez a hét legnagyobb tőkésországban
(Százalékos változás az előző félévhez képest, évi szinten)

Megnevezés	1978. II. félév	1979. I. félév	1979. II. félév
Végtermék	4,6	3,0	2,0
ebből:			
lakossági fogyasztás	2,8	2,0	1,0
magan tőkeberuházások	1,2	1,0	0,7
készletfelhalmozás	0,3	0,8	—0,7

Forrás: OECD Economic Outlook, 1979. december.

a gazdaság megszilárdítására való törekvés, az ütem mérséklődése csekélyebb volt, sőt egyes kisebb országokban (például Ausztriában, Finnországban, Svédországban) az előző évi kedvezőbb konjunktúra hatására átmenetileg ekkor gyorsult fel a gazdasági fejlődés.

— ahol a konjunktúra nagymértékben lanyhult — mérséklődött az ipari termelés növekedése is. Az év egészét tekintve a mintegy 4 százalékos növekedés nem fejezi ki a folyamatokban bekövetkezett tényleges változást. Az év végén az Egyesült Államokban az ipari termelés lényegében az egy évvel ko-

2. sz. táblázat

A végtermék alakulása
(Százalékos változás az előző évhez képest, változatlan áras adatok alapján)

Ország	Az 1963—64 és 1973—74 közötti időszak átlaga	1977	1978	1979	1980 (előrejelzés)
Fejlett tőkésországok összesen	5,0	3,7	3,9	3,0	0—0,5
Anglia	2,7	1,6	3,1	1,4	—2—3
Ausztria	5,2	3,5	1,5	5,2	1,5—2
Belgium	5,0	1,2	2,5	3,0	2,5
Finnország	5,2	0,5	1,4	6,5—7	4,5
Franciaország	5,4	3,0	3,3	3,1	2,0
Hollandia	5,3	2,3	2,4	2,0	1,5
NSZK	4,4	2,6	3,5	4,4	2,0
Norvégia	4,7	4,1	3,5	3,5	4,0
Olaszország	4,7	1,7	2,6	4,3	1—2
Spanyolország	6,6	2,4	3,1	1,5—2	1,0
Svájc	3,6	2,7	0,2	0,6	0,5
Svédország	3,6	—2,5	2,8	4,1	3,5
Egyesült Államok	4,0	4,9	4,4	2,3	—1—2
Kanada	5,4	2,7	3,4	2—3	1,5
Japán	9,4	5,2	5,6	6,0	4,5

Forrás: OECD Economic Outlook, 1976., 1977., 1978. és 1979. december. OECD Main Economic Indicators, 1980. január. National Institute Economic Review, 1979. Wirtschaft und Statistik, 1980. január.

Ipar

A fejlett tőkésországok ipari termelésének korábbi alakulását az jellemezte, hogy az a végtermék ingadozását követte, illetőleg a végtermék ingadozásának mértékét túlszárnyalva mozgott. 1979-ben — miközben a végtermék növekedése mérséklődött — az ipari termelés fejlődési dinamikája az 1978. évi szinten maradt, illetőleg némileg tovább élénkült. A fejlett tőkésországok egészén belül azonban az ipari termelés fejlődésének irányzatai jelentősen megváltoztak. Észak-Amerikában

rábbi szinten volt, míg az első félévben a növekedési ütem még meghaladta a 6 százalékot. Japánban a végtermék-kibocsátás fokozásában a legnagyobb szerepe az ipari termelés előző évinél gyorsabb, mintegy 8 százalékos növekedésének volt. A nyugat-európai országokban a gazdasági helyzet 1978-ról 1979-re alig változott, de 1979 második félévében érezhetően romlott, miközben az ipari termelés növekedési üteme némileg, Ausztriában, Belgiumban, az NSZK-ban, Olaszországban, Svédországban számottevően meggyorsult. (Lásd a 3. sz. táblázatot.) Francia-

Az ipari termelés alakulása
(Százalékos változás az előző évhez képest, változatlan áras adatok alapján)

Ország	1976	1977	1978	1979	1980 (előrejelzés)
Anglia	1,1	1,7 ^a	0,4 ^a	0,4 ^a	-2—3 ^a
Ausztria	6,3	3,6	2,1	5,5	4,0
Belgium	8,8	0,3	1,8	5,0	3,5
Franciaország	8,7	1,2	2,8	3,0	2,0
Hollandia	6,8	-0,1	0,8	3,1	1—2
NSZK	7,3	2,6	1,9	5,2	3—4
Olaszország	12,5	1,1	1,9	6,0	2,5
Svédország	-0,8	-3,0	-0,4	7,2	4,0
Egyesült Államok	10,2	5,6	5,8	4,2	-4,0
Kanada	5,1	4,0	5,7	4,5	0
Japán	13,6	4,2	6,2	8,3	6,0

^a Feldolgozó ipar

Forrás: OECD Economic Outlook, 1976., 1977., 1978. és 1979. december. OECD Main Economic Indicators, 1980. január. UN Monthly Bulletin of Statistics, 1979. november és 1980. február.

országban, Hollandiában és Spanyolországban az ipari termelés növekedésének szerény üteme alig változott, Angliában a termelés növekedése csaknem kizárólag a bányászat növekedésére — pontosabban az északi-tengeri olajkitermelésre — korlátozódott.

Az ipari termelésnek az 1973. őszi olajárrobbanást követő talpraállásában (az 1973. évi válság előtti csúcshívonal elérésében) és továbbfejlődésében meghatározó szerepet kapott a termelés szükséges szerkezeti átalakulása, az új világszerte feltételekhez való rugalmas alkalmazkodás. Egyszerre kellett döntést hozni hosszabb távra, és igazodni — helyenként átmeneti jelleggel — a gyorsan változó feltételekhez. Az eddigi tapasztalatok azt mutatják, hogy az új prioritások a lehetségesnél lassabban alakultak ki, a szerkezeti változások mértéke és gyorsasága 1974—1978 között a legtöbb országban nem volt kielégítő, bár az országok az újabb olajárrobbanást kétségtelenül felkészültebben fogadták, mint 1974—1975-ben. Abban, hogy az eredmények a lehetőségektől és a szükségletektől elmaradtak, nagy szerepe volt annak, hogy a műszaki-tudományos tevékeny-

ség visszaesése, a beruházások hosszabb ideig tartó pangása, az ezt befolyásoló üzleti bizonytalanság, a kormányok elmentmondások beavatkozásai az ipari tevékenységbe, a nemzetközi árucseré bővülése elé gördített akadályok nem kedveztek a szerkezeti átalakulásnak, illetőleg az azokat előkészítő fejlesztéseknek. Teret nyertek a protekcionista tendenciák. Az éleződő nemzetközi versenyben háttérbe szorult, veszteséggé vált vállalatok egy részét a kormányok erőteljes védelemben részesítették, ezzel a régi szerkezet fennmaradását segítették elő. Főként a textilipart, a ruházati- és cipőipart, a kohászatot és a gépipart egyes területeit, (például a hajógyártást, a gépkocsiipart) és újabban a nehézvegyipari termelést támogatták. A válság által legsúlyosabban érintett ágazatok egyike a kohászat volt. Az országok többségében csökkent a kohászat versenyképessége a racionalizálás hatására, felesleges termelőkapacitások keletkeztek a fémfeldolgozásban, főként a jármű- és a hajóipar dekonjunktúrájával összefüggésben mérséklődött az anyagigényesség.

1978-ban és 1979 első félévében a kohászati termelés megélnkülése át-

menetinek bizonyult, az év végi visszaesés már a várhatóan folytatódó gondokat jelezte.

A gépipar és a vegyipar termelése, amely korábban az ipari konjunktúra motorja volt, 1978 második felében az általános javulás hatására vette fel ismét az előrehaladás gyorsabb tempóját, főként az Egyesült Államokban és Japánban. A gépipari keresletet élénkítette a beruházási tevékenység átmeneti fellendülése, az Egyesült Államokban az exportkereslet, amelyet a dollár leértékelődése is elősegített.

Nyugat-Európában az erőteljesebb gépipari fejlődés kibontakozását fékezte az olajexportáló országok keresletének visszaesése, a viszonylag magas költségszínvonal, amely csak bizonyos technológiai szint mellett tett lehetővé élénkebb keresletbővülést. Egyes országok (például Svájc és Svédország) a további specializálódásra és magas szintű technológiai tartalomra alapozták gépipari exportjuk sikeres folytatását.

Az alacsonyabb olajárak miatt Észak-Amerikában az európai országokénál dinamikusabban fejlődött és előnyre tett szert a vegyipar, mindenekelőtt az olajbázisú nehézvegyipar.

A válságból való kilábalást, az ipari termelés élénkebb növekedését 1976-ban főként a termelékenység, a munkaintenzitás, a kapacitáskihasználás emelkedése és a normális hosszúságú munkanapra való visszatérés alapozta meg. Ezt követően azonban a racionalizálás vesztett lendületéből, a beruházási tevékenység nem támogatta eléggé a termelékenység növekedését. 1973 és 1979 között a munka termelékenysége az Egyesült Államokban, Kanadában, Angliában stagnált, Japán, Franciaország és Olaszország korábbi évtizedben tapasztalt növekedési dinamikája kevesebb mint a felére mérséklődött. A munkatermelékenység e kedvezőtlen alakulása volt a jellemző 1978—1979 azon időszakára is, amikor az ipari ter-

melés növekedése átmenetileg megélné. 1979 második felében — amikor az ipari termelés növekedése az Egyesült Államokban és Kanadában ismét visszaesett — folytatódott a foglalkoztatottak számának növekedése, ezért a termelékenység csökkent.

A korábbi évekkel ellentétben 1978-ban és 1979 elején az ipari termelés növekedését a kapacitáskihasználás javulása kísérte. E mutató a nagyobb országok közül Franciaországban, Japánban, az Egyesült Államokban 83-ról 85—86, az NSZK-ban 80-ról 84-re, Olaszországban 72-ről 76 százalékra nőtt.

A kapacitáskihasználás — számottevő növekedése ellenére — nem érte el az 1973-at megelőző évek átlagos színvonalát, és 1979 második felében több országban ismét csökkent (az Egyesült Államokban például az 1979. januári 86,4 százalékról decemberben 84,6 százalékra). A termelés növekedési üteme átmeneti gyorsulásának és a termelékenység kedvezőtlen alakulásának együttes hatására 1977—1978-ban az iparban foglalkoztatottak számának korábbi csökkenése lelassult, illetőleg megállt. A gazdaság egészét tekintve a munkaképes korú népesség és a foglalkoztatottak száma párhuzamosan emelkedett. Így a munkanélküliek tábora 1978 eleje és 1979 nyara között nem változott lényegesen. Később a termelés növekedésének megtorpanása nehezítette a foglalkoztatottak számának növekedését, és a munkanélküliek száma több országban (például az Egyesült Államokban, Angliában, Belgiumban, Franciaországban, Olaszországban) emelkedett. Nem bizonyultak hatékonyak azok az intézkedések, amelyeket a kormányok a közületi szektorban és a magánszektorban a munkalehetőségek bővítésére, a foglalkoztatottság emelésének ösztönzésére hoztak. Több országban a foglalkoztatottság jelenleg alacsonyabb, a munkanélküliség továbbra is magasabb, mint az

4. sz. táblázat

Az ipari termelés alakulása ágazonként
(Százalékos változás az előző évhez képest, változatlan áras adatok alapján)

Megnevezés	Fejlett tőkés-országok			Észak-Amerika			Nyugat-Európa		
	1977	1978	1979. I. fél-év	1977	1978	1979. I. fél-év	1977	1978	1979. I. fél-év
Ipar összesen	4,1	4,2	5,9	4,9	5,8	6,4	2,5	2,5	5,3
<i>Ezen belül:</i>									
bányászat	3,0	3,6	6,8	2,9	1,6	3,8	2,0	7,6	12,5
villamos energia, gáz	2,9	2,7	6,2	4,0	3,4	5,2	1,3	5,2	7,8
kohászat	0	5,0	6,3	1,0	8,1	7,5	-2,0	3,3	4,6
gépipar	5,7	4,9	7,0	8,0	7,9	9,3	2,6	1,4	4,5
vegyipar	5,9	5,2	7,1	8,7	6,5	7,4	3,0	3,0	2,9
textilipar	-1,8	0,1	3,8	0,8	3,0	4,5	-2,7	-2,1	3,9
ruházati és cipőipar	0	-0,1	3,0	0	1,3	0,5	0	-1,6	4,7
élelmiszerek	3,3	3,6	3,9	4,1	3,4	4,1	1,6	4,5	4,3

Forrás: U. N. Monthly Bulletin of Statistics, 1979. november.

5. sz. táblázat

A termelékenység alakulása^a
(Százalékos változás az előző évhez képest, változatlan áras adatok alapján)

Ország	1963—1973	1973—1978	1979	1980 (előrejelzés)
	közötti időszak átlaga			
Anglia	3,0	0	-0,5	-2
Franciaország	4,6	2,6	3,0	2
NSZK	4,6	3,1	3,5	2,5
Olaszország	5,4	1,6	3,5	1,5
Egyesült Államok	1,9	-0,1	-0,5	-1,5
Kanada	2,4	0,3	-1,0	0
Japán	8,7	3,4	4,5	3,5

^a Az iparon kívüli ágazatokkal együtt.

Forrás: OECD Economic Outlook, 1979. december.

1974—1975. évi válság mélypontján volt. Az utóbbi években csupán az NSZK-ban mérséklődött némileg a munkanélküliség. A fejlett tőkésországok egészében a munkanélküliek tábora a hivatalos adatok szerint is meghaladja a 17 milliót. A Közös Piac tagországaiban végzett felmérések szerint a megkérdezettek 13 százaléka volt munkanélküli az utóbbi években (1975—1978 között), és további 36 százaléknak a családjában vagy szűkebb baráti körében fordult elő munka nélküli személy.

A munkanélküliek aránya különösen magas a fiatalok (20—29 évesek) körében.

A nagyszámú munkanélküli és a fogyasztói árak lassúbb növekedése 1976 és 1978 között lehetővé tette a feldolgozóipari átlagkeresetek növekedésének a mérséklését. Az árváltozásokat is figyelembe véve a bérköltések reálértéke a legtöbb országban a munkatermelékenységgel nagyjából párhuzamosan változott, a termékegységre jutó bérköltések korábbi növekedési ten-

denciája 1978-ban általában megszűnt. 1979-ben a termelés növekedési ütemének lassulása, a rosszabb termelékenységi eredmények a bérköltség növekedésének gyorsulásával párosultak, erősítve az inflációs tendenciákat. A feldolgozóipari átlagos órabérek a fejlett

tőkésországok egészében — a fogyasztói árak 10 százalékos növekedésével szemben — mintegy 9,5 százalékkal emelkedtek. A termékegységre jutó bérköltségek növekedése a nagyobb országokban 1978-hoz képest átlagosan 0,5—1 százalékponttal gyorsult. Ettől

6. sz. táblázat

A munkanélküliség alakulása
(1000 fő)

Ország	1976. november	1977. november	1978. november	1979. november
Anglia	1375	1426	1335	1355
Belgium	...	293	297	372 ^a
Franciaország	1041	1183	1330	1480 ^a
Hollandia	206	207	209	207 ^a
NSZK	985	1004	927	762
Olaszország	777 ^a	1598 ^a	1651 ^a	1880 ^b
Egyesült Államok	7095	6346	5629	5781
Kanada	708	840	850	827
Japán	970	1030	1160	1220

^a október^b június

Forrás: OECD Economic Outlook, 1978. és 1979. december. OECD Main Economic Indicators, 1980. január. U. N. Monthly Bulletin of Statistics 1980. január és február.

7. sz. táblázat

Az átlagos órabér és a termékegységre jutó bérköltség alakulása a feldolgozó iparban
(Százalékos változás az előző évhez képest)

Ország	Átlagos órabér					Termékegységre jutó bérköltség				
	1966—1976 évek át- laga	1977	1978	1979	1980 (előre jel- zés)	1966—1976 évek át- laga	1977	1978	1979	1980 (előre jel- zés)
Anglia	12,8	10,3	14,6	15,0	17,0	10,3	11,1	13,1	14,0	16,0
Franciaország	12,8	12,7	12,9	14,0	14,5	6,9 ^a	9,5 ^a	7,3 ^a	9,5 ^a	10,0 ^a
NSZK	8,6	7,5	5,1	6,0	8,0	4,9 ^b	3,6 ^b	2,8 ^b	1,7 ^b	3,5 ^b
Olaszország	15,3	27,9	16,2	18,0	17,0	11,3	17,4	12,0	12,0	14,00
Egyesült Államok	6,7	8,5	8,6	9,0	9,5	4,1	6,6	6,4	7,5	8—8,5
Kanada	9,9	10,8	7,2	9,5	11,0	5,7	5,5	2,2	6,0	8,0
Japán ^c	16,4	9,5	5,9	8,0	9,0	7,3	3,9	-1,9	-2,0	4,5

^a Egész ipar^b Feldolgozó ipar és bányászat^c Havi keresetek

Forrás: OECD Economic Outlook, 1978. és 1979. december. OECD Main Economic Indicators 1980. január.

eltérő tendencia csupán Japánban és az NSZK-ban alakult ki. Az NSZK-ban tovább mérséklődött a termékegységre jutó bérköltség növekedése, Japánban — 1978-hoz hasonlóan — csökkent a bérszínvonal, mindenekelőtt a termelékenység, a kapacitáskihasználás és a — főként az exportból származó — profit kedvező alakulása miatt.

A vállalati profitráták 1979 első felében a keresletcsökkenés, a fokozódó anyag- és bérköltségek ellenére általában fennmaradtak, mivel a termelőknek késztermékeik árában sikerült továbbhárítaniuk a költségnövekedést. Az év második felében a konjunktúra további rosszabbodása mérsékelte a profitot.

Mezőgazdaság

A fejlett tőkésországokban a mezőgazdasági termelés csekély mértékben, alig 1 százalékkal emelkedett, míg a világ többi részén csökkent. 1978-ban Nyugat-Európában a mezőgazdasági termés jó volt, 4 százalékkal nőtt, Észak-Amerikában stagnált. Ezzel szemben a múlt évben a termelésnövekedés csaknem teljes egészében Észak-Amerikára jutott.

A mezőgazdasági termékek világkereskedelme a terméseredményekben mutatkozó jelentős regionális különbségek kiegyenlítése céljából — változatlan áron — mintegy 7 százalékkal növekedett, nagyobb mértékben, mint 1978-ban. Ennek ellenére súlyuk a világkereskedelemben 1979-ben már csak 16 százalékot tett ki, az 1973. évi 19 százalékkal szemben. A gyengébb mezőgazdasági terméseredmények hatására az élelmiszerek és a mezőgazdasági eredetű nyersanyagok árának növekedése meggyorsult, és meghaladta a feldolgozóipari termékekét. A természetes

nyersanyagok árának alakulására növelően hatott — a többi között — az újabb olajárrobbanás és ennek nyomán a szintetikus anyagok árának gyorsabb növekedése is.

A fejlett tőkésországokban tavaly megismétlődött az egy évvel korábbi rekord gabonatermés. Észak-Amerikában a növekvő búzatermés ugyan nem tudta ellensúlyozni a Nyugat-Európában bekövetkezett terméscsökkenést, de a kukoricatermés Észak-Amerikában évről-évre bővül, újabb rekordot ér el, és kiegyenlíti a búzatermés ingadozásait is. Két év alatt a kukoricatermés Észak-Amerikában 167 millió tonnáról 198 millió tonnára emelkedett, a növekmény a nyugat-európai termeléssel egyenlő. A világ gabonakészletei várhatóan kismértékben csökkennek. Aggodalomra az ad okot, hogy a készletek néhány fejlett tőkésországra, mindenekelőtt az Egyesült Államokra és Kanadára összpontosulnak. Ez utóbbiak gabonaembargójukkal máris megzavarták a világ gabonakereskedelmének szokásos üzletmenetét.

Fokozatosan csökken a burgonya-termesztés. 1979-ben jó zöldség- és gyümölcsstermést és kiemelkedő olajmagtermést takarítottak be. Ugyanakkor csökkent a cukortermelés.

Az állattenyésztésben folytatódott a hús- és tejtermelés növekedése, főként Nyugat-Európában. Az állattermékfeleslegcsökkentése végett a Közös Piac tagországaiiban az állatállományt csökkentő érdekeltségi rendszert vezettek be. Ennek eredményességét korábban gátolta a húsarakhoz viszonyítva alacsony takarmányár-színvonal, az állati eredetű termékek értékesítésének támogatási rendszere. A jövőben — a korábbi évekkel szemben — a hústermelést illetően a növekedés lassulását, marhahúshiányt, a magasabb takarmányozási költségek miatt is emelkedő árakat prognosztizálnak.

A mezőgazdasági termelés alakulása
(Százalékos változás az előző évhez képest, változtatlan áron)

Megnevezés	1970— 1976 évek átlaga	1975	1976	1977	1978	1979
Fejlett tőkésországok	2,2	2,8	1,6	2,7	3,5	1,0
<i>Ebből:</i>						
Nyugat-Európa	1,6	-1,1	-1,4	1,0	4,5	0,8
Észak-Amerika	2,8	5,5	4,2	3,4	0,8	3,3

Forrás: FAO Monthly Bulletin of Agricultural Economics and Statistics, 1977. november. FAO Monthly Bulletin of Statistics, 1978. és 1979. november.

A fontosabb mezőgazdasági termékek termelésének alakulása
(millió tonna)

Megnevezés	Észak-Amerika				Nyugat-Európa			
	1976	1977	1978	1979	1976	1977	1978	1979
Gabonafélék	302,5	306,2	314,7	329,6	142,4	153,2	168,3	160,1
<i>Ebből:</i>								
búza	81,9	75,3	70,1	74,9	57,2	53,4	64,2	58,6
kukorica	162,9	167,4	183,9	197,6	24,2	29,6	28,2	31,0
Burgonya	18,6	18,6	19,0	18,2	44,9	54,8	52,7	50,8
Zöldségfélék	25,0	27,0	26,6	27,2	43,7	47,2	47,6	48,5
Gyümölcs	25,3	25,8	25,4	25,0	61,1	51,1	57,1	62,0
Növényolaj	8,3	11,8	12,9	15,7	2,2	2,7	2,7	2,5
Cukor (nyers)	6,2	6,1	5,4	5,6	13,8	15,4	15,6	15,3
Hús	27,7	27,9	27,8	27,9	25,1	25,7	26,4	27,5
Tej	62,6	63,4	63,0	63,4	129,2	131,6	136,2	138,8
Tojás	4,1	4,1	4,3	4,4	5,1	5,1	5,1	5,3

Forrás: FAO Monthly Bulletin of Statistics, 1978. és 1979. november.

**Jövedelmek, árak, fogyasztás,
beruházás**

A fejlett tőkésországokban az utóbbi években az egyik legfontosabb gazdaságpolitikai cél a válság éveiben felgyorsult fogyasztóiár-emelkedés korlátozása volt. 1978-ban a fogyasztói árak emelkedése mérséklődött, amiben jelentős szerepet játszott az energia-hordozók, a nyersanyagok és az élelmiszerek árának stagnálása, illetőleg csökkenése, egyes országokban pedig a

kereseteknek a termelékenységeinél mérsékeltbb növekedése.

A múlt évben erősödtek az inflációs tendenciák a fejlett tőkésországokban. A fogyasztói árak az országok egészében az 1978. évi 8 százalékkal szemben mintegy 10 százalékkal emelkedtek. Az év végére az infláció üteme 12 százalékra gyorsult. A fogyasztói árak növekedésének múlt évi felerősödését csupán részben magyarázza az olajárrobbanás, illetve az importon keresztül annak közvetlen és közvetett hatása a

belföldi árakra. Az inflációs tendenciák kibontakozása ugyanis a különféle ásványi anyagok és fémek árai erőteljesebb emelkedésének hatására már 1978 második felében elkezdődött. 1979 elején a kedvezőtlen téli időjárás, később az élelmiszerárak jelentős emelkedése is az infláció erősödését táplálta. 1978-cal szemben a keresetek növekedése meghaladta a termelékenységet, és az emelkedő bérköltség mellett az anyagköltség növekedése is gyorsult, áthárításuk a késztermékek értékesítési áraiba felerősödött. Az áremelkedések elérték az 1974—1975-ös évek inflációs rekordját.

Az általános inflációs tendencia mögött az egyes országokban jelentős különbségek húzódtak meg. Az Egyesült Államokban, Angliában és Olaszországban a fogyasztói árak növekedése 3—5 százalékponttal gyorsult, és éves szinten elérte a 11—15 százalékot. Ezzel szemben a fogyasztóiár-emelkedések üteme változatlan és az átlagosnál alacsonyabb maradt Japánban, Ausztriá-

ban, Belgiumban, Hollandiában, általánosan mérséklődött a skandináv államokban, és a gyorsulás ellenére még mindig viszonylag alacsony volt az NSZK-ban és Svájcban (4 százalék). Az olaj- és a nyersanyagárak növekedése különösen azokban az országokban okozott nagy problémákat, ott fokozta az inflációs nyomást, ahol már korábban is erőteljes volt a fogyasztói árak emelkedése (Görögország, Írország, Portugália, Törökország).

A fejlett tőkésországok pénzügyi problémáinak középpontjába — a kamatláb emelése, a hitelek, a közkiadások visszafogása révén — az infláció elleni küzdelem került. A belső kereslet bővülése az országok többségében 1978-hoz hasonlóan és főként az év első felében a termelés növekedésének egyik legfontosabb alapját képezte. A lakosság adózás előtti reáljövedelme Nyugat-Európában és Kanadában nagyjából az 1978. évinek megfelelően (3—3,5 százalékkal), Japánban gyorsabb ütemben (mintegy 6 százalékkal) emelkedett.

10. sz. táblázat

A fogyasztói árak alakulása
(Százalékos növekedés az előző évhez képest)

Ország	1961—1970 1971—1976		1978	1979	
	évek átlaga				
Fejlett tőkés- országok összesen	3,4	8,6	8,7	7,9	9,9
Anglia	4,1	13,6	15,9	8,3	13,4
Ausztria	3,6	7,3	5,5	3,6	3,7
Belgium	3,0	8,5	7,1	4,5	4,5
Finnország	5,0	12,1	12,2	7,8	7,5
Franciaország	4,0	8,9	9,4	9,1	10,8
Hollandia	4,1	8,7	6,4	4,1	4,2
NSZK	2,7	5,9	3,7	2,7	4,1
Norvégia	4,5	8,5	9,1	8,1	4,8
Olaszország	3,9	12,2	17,0	12,1	15,0
Spanyolország	6,0	13,0	24,5	19,7	15,4
Svájc	3,3	6,7	1,3	1,1	3,6
Svédország	4,0	8,3	11,4	10,0	7,4
Egyesült Államok	2,8	6,6	6,5	7,7	11,3
Kanada	2,7	7,4	8,0	9,0	9,1
Japán	5,8	11,1	8,1	3,8	3,6

^a 1979. november 1978. novemberhez képest.

Forrás: OECD Economic Outlook, 1978. és 1979. december. OECD Main Economic Indicators 1980. január és február.

A reáljövedelem növekedésében jelentős visszaesés az Egyesült Államokban és Angliában következett be, ahol a jövedelememelkedés az 1978. évnek kevesebb, mint felét érte el. Az adóterhek általában fokozódtak, főként Japánban, Franciaországban és Olaszországban. Az Egyesült Államokban az adózás utáni jövedelem növekedése csaknem egy százalékponttal alacsonyabb volt az adózás előttinél. 1978-cal ellentétben a lakossági megtakarítás mérséklődött (mindenekelőtt Franciaországban és Olaszországban), így a lakosság fogyasztása — a második félévben tapasztalt mérséklődés ellenére — 1979-ben az egy évvel korábbihoz hasonló ütemben nőtt. E területen is jelentősek a különbségek az egyes or-

szágok között. Az Egyesült Államokban, Angliában, Franciaországban, Hollandiában mérséklődött, Japánban, Ausztriában, Olaszországban fokozódott a személyi fogyasztás növekedési üteme.

A fejlett tőkésországok többségében a költségvetések korábban kialakult nagy deficitje miatt és a restriktív pénzügyi politika alapján szigorították a közületi szektor gazdálkodását, így a kiadások az országokban legfeljebb kis mértékben emelkedtek, az Egyesült Államokban, Kanadában stagnáltak, Angliában csökkentek. A kőolaj első világpiaci árrobbanása után egészen 1977-ig a beruházási tevékenység korlátozott maradt, mérsékelten és bizonytalanul bővült. Ebben az általános

11. sz. táblázat

A személyi fogyasztás és az állótőke-beruházás alakulása
(Százalékos változás az előző évhez képest, változatlan áras adatok alapján)

Ország	1977	1978	1979	1980 (előrejelzés)
Személyi fogyasztás				
Anglia	-0,9	5,4	4,0	0—0,5
Ausztria	2,1	-3,4	6,0	1,5—2
Belgium	2,1	2,4	2,5—3	2,5
Franciaország	2,5	4,0	3,0	2,0
Hollandia	4,3	3,7	1—2	2,0
NSZK	3,1	3,4	3,5	1,5
Olaszország	2,1	2,6	4,0	2,0
Egyesült Államok	4,7	4,5	2,0	-1,0
Kanada	2,8	3,0	3,0	3,0
Japán	3,8	4,9	6,0	3,0
Állótőke-beruházások				
Anglia	-3,7	1,5	-3,0	-5,0
Ausztria	0	-3,2	5,5	3,5
Belgium	-0,7	1,9	3,0	1,0
Franciaország	-0,6	0,7	1,5	1,5
Hollandia	10,8	3,1	-1,0	2,0
NSZK	4,1	6,2	7,0	5—6
Olaszország	0,1	-0,4	3,5	2,0
Egyesült Államok	12,4	7,1	1,5	-5,5
Kanada	0,3	-0,1	4,0	3,5
Japán	3,7	10,9	10,0	4,5

Forrás: OECD Economic Outlook, 1978. és 1979. december.

gazdasági és — néhány országban — politikai bizonytalanság, a fogyasztói kereslet pangása, a strukturális változások elhúzódása, a nemzetközi kereskedelemben a forgalom lassú bővülése, a protekcionista magatartás terjedése, a meglévő termelőberendezések kedvezőtlen kihasználása és mindenekelőtt az alacsony profitráta játszott szerepet. 1978-ban és 1979 első felében meggyorsult az állótüke-beruházások növekedési üteme, főként Japánban, az NSZK-ban és az Egyesült Államokban (ahol kb. három évig tartott a beruházások gyors növekedése). Ezáltal az országok többségében a beruházási tevékenység színvonala meghaladta a válságot megelőző csúcspontot. A vállalatok magatartásában bekövetkezett alapvető változást az okozta, hogy 1978-ban a cserearány javulása alapján jelentősen nőttek a profitok, megszilárdult a vállalatok pénzügyi helyzete, átmenetileg megerősödött az üzleti bizalom, és ismét fokozódott a kapacitások kihasználása. A beruházásokon belül az egész időszak alatt emelkedett a gépek és a berendezések aránya. 1979 nyarán az olajárak gyors emelkedésének, illetve a konjunktúra általános romlásának, az alacsonyabb profitok és a magasabb kamatok hatására a beruházások terén — Japán és az NSZK kivételével — ismét a mérséklődés tendenciája bontakozott ki. Az átlagosnál nagyobb mértékű volt a visszaesés az építési beruházásoknál, ezen belül a lakásépítkezéseknél. Egy év alatt (1978 második és 1979 első felében) a fejlett tőkésországok döntő többségében erőteljes — 1973 óta nem tapasztalt — készletfelhalmozás ment végbe. Főként a kőolaj-, a fontosabb ipari alapanyag- és félkésztermék-készletek nőttek. A nagy készletfelhalmozás mögött gyakran spekulációs célzatú vásárlások is meghúzódtak.

Külkereskedelem, fizetési mérleg

A fejlett tőkésországok külkereskedelmi forgalmának bővülését az 1974—1975. évi válság jelentősen visszavetette. A válság kitörése óta a forgalom növekedésének dinamikája csupán mintegy kétharmada a megelőző évtizedbelinek. A forgalom alakulása a végtermékekkel összevetve is kedvezőtlen képet mutat. Míg 1976-ban 1 százalék végtermék-növekedésre több mint 2 százalék importbővülés jutott, ez 1977—1978-ra 1,2 százalékra mérséklődött. Az import bővülésének mérséklődésében nagy szerepe volt az energiahordozók, mindenekelőtt a kőolaj importja kisebb növelésének, továbbá a forgalmat gátló mennyiségi korlátozásoknak, megkülönböztetéseknek, amelyek főként az acélárak, egyes gépipari cikkek, textil- és ruházati termékek exportőreit sújtották, s leginkább a fejlődő és a szocialista országok ellen irányultak.

A világkereskedelem 1979-ben erőteljesen — értékben 25 százalékkal, volumenben 7 százalékkal — bővült. A felülbuzdulásban jelentős szerepet játszottak a fejlett tőkésországok: exportjuk 7 százalékkal, importjuk 8 százalékkal nőtt. Az importnak már az 1978. év végén elkezdődött erőteljes bővülésében meghatározó volt az energiahordozók és az alapanyagok behozatala, amely nagyrészt a készletfelhalmozás alapjául szolgált. Az olajimport kismértékű csökkenése ellenére az import 1979 első felében 9 százalékkal nőtt, ugyanakkor az export dinamikája jelentősen csökkent, főként az olajat exportáló országokba irányuló kivitel komoly, mintegy 30 százalékos csökkenése miatt (az Iránnak szánt exportszállításokat átmenetileg szüneteltették).

A második félévben az exportszállítások — főként az OPEC-országokba —

fellendültek, ugyanakkor az import volumenének bővülése számottevően mérseklődött. A fejlett tőkésországok egymás közötti forgalma a külső forgalomnál gyorsabban bővült.

Az importnak az exportét meghaladó volumennövekedése mellett a cserearányok romlása is hozzájárult ahhoz, hogy a fejlett tőkésországok folyó fizetési mérlege 1979-ben mintegy 40 milliárd dollárral romlott, így 30 milliárd dollár hiánnyal zárult. Exportáraink növekedése nemzeti valutában, illetve dollárban számítva 4 százalékponttal elmaradt az importárak emelkedése mögött. E cserearányromlás nagyobb volt, mint az 1978. évi cserearány-javulás. A romlást teljes egészében az olaj átlagárának emelkedése okozta. Az egyéb behozott nyersanyagok, élelmiszerek árai lényegében a feldolgozóipari exportárokhoz hasonlóan nőttek (nemzeti valutában 8—8,5 százalékkal, dollárban 11—12 százalékkal). 1978-ban az importált nyersanyagok és élelmisze-

rek átlagos árszínvonala jelentősen csökkent, és a fejlett tőkésországok többségében a belföldi árak korábbinál lassúbb emelkedését tette lehetővé. Az olajár újabb növekedését követően azonban az import átlagárak ismét gyorsabban nőttek a belföldi áraknál, így a nemzetközi árucserre is fokozta az inflációt az egyes országokban.

A fejlett tőkésországok egészére jellemző fizetésimérleg-romlásban belül az egyes országok helyzete az export-import volumenek és az árak eléggé eltérő alakulása miatt nagyon különböző. Japán fizetési mérlege szokatlanul nagy mértékben (24 milliárd dollárral) romlott. Egyfelől az export volumenének stagnálása mellett az import volumene jelentősen (mintegy 10 százalékkal) nőtt, másfelől a cserearányok Japánban romlottak az egyik legnagyobb mértékben. A kereskedelmi mérleg egyenlegét így a volumen- és az árfolyamatok nagyjából egyforma mértékben rontották.

12. sz. táblázat

A fejlett tőkésországok külkereskedelmi forgalmának alakulása
(Százalékos változás az előző évhez képest, változatlan áras adatok alapján)

Megnevezés	1976	1977	1978	1979	1980 (előrejelzés)
Összes export	10,5	5,0	6,0	7,0	5—5,5
Export az országsoporton kívülre	5,7	6,0	7,0	2,0	9,0
<i>Ebből:</i>					
OPEC-országokba	15,0	14,0	4,5	—11,0	19,0
a többi fejlődő országba	5,0	6,0	8,5	7,0	5,0
a többi gazdaságilag fejlett (főként szocialista) országba	—4,0	—4,0	8,5	7,5	5,5
Összes import	14,0	4,5	5,0	7,5	2,0
Import az országsoporton kívülről	17,0	5,5	2,0	6,0	—1,0
<i>Ebből:</i>					
OPEC-országokból	13,5	3,5	—4,0	2,0	—6,5
a többi fejlődő országból	23,0	9,0	7,5	8,5	2,5
a többi gazdaságilag fejlett (főként szocialista) országból	13,0	3,5	7,0	9,0	3,0
A fejlett tőkésországok egymás közötti forgalma	12,5	4,0—4,5	6,0	8,5—9	3,5

Forrás: OECD Economic Outlook, 1978. és 1979. december.

A külső és a belső árak alakulása
(Százalékos növekedés az előző évhez képest)

Megnevezés	1977	1978	1979	1980 (előre- jelzés)
A végtermék árszínvonal ^a	7,5	7,5	8,0	9,0
Külkereskedelmi átlagárak nemzeti valutában				
Exportárak	6,2	3,0	9,5	10,0
Feldolgozóipari termékek ára	5,7	3,5	8,5	9,5
Importárak	7,5	1,0	13,5	13,5
Kőolaj (nettó import) ár	7,0	-5,0	31,5	34,0
Külkereskedelmi átlagárak dollárban				
Exportárak	8,0	13,5	13,5	9,5
Importárak	9,0	10,0	17,5	13,0

^a Exportarányokkal súlyozottan számítva.

Forrás: OECD Economic Outlook, 1976., 1977., 1978. és 1979. december.

Nyugat-Európában leginkább az NSZK fizetési mérlege romlott (10 milliárd dollárral). Ebben egyaránt nagy szerepe volt az importvolumen exportét meghaladó növekedésének és a cserearányromlásnak. Angliában a cserearány-javulás ellenére jelentősen nőtt a fizetési mérleg passzívuma, mivel a kissé bővülő export és a gyorsan növekvő import dinamikája között mintegy 10 százalékpontos különbség mutatkozott, és a szolgáltatások máskor aktív egyenlege is kedvezőtlenül alakult.

A japán és a nyugat-európai tendenciákkal szemben az Egyesült Államok külgazdasági egyensúlya javult, a nagyarányú cserearányromlás ellenére (az ezekből adódó árveszteség 15—16 milliárd dollárt tett ki). Az export volumenének növekedése azonban annyival meghaladta az importét, hogy hatása a kereskedelmi mérleg egyenlegére az árveszteségnél is nagyobb volt. Emellett az áruforgalmon kívüli fizetések is javították a fizetési mérleget.

Az 1974—1975. évi válság során — mint ismeretes — jelentősen átalakult a fejlett tőkésországok, ezen belül a Közös Piac tagországai külkereskedelmi forgalmának a szerkezete. E vál-

tozások később lelassultak. Bár az 1979. év egészéről még nem állnak rendelkezésünkre adatok, az első félévi statisztikák alapján megállapítható, hogy a kőolajár változásai és az élénk nyersanyagvásárlások számottevő szerkezeti mozgást idéztek elő az áruforgalomban. Ismét nőtt az energiahordozók, a nyersanyagok és a vegyi áruk hányada a forgalomban. A gépek aránya az egymás közötti forgalomban az 1978. évi átmeneti visszaesést követően ismét emelkedett, a külső forgalomban — az OPEC-országok mérsékeltebb kereslete folytán, főként az exportban — csökkent.

Tovább folytatódott a Közös Piacon kívüli országok tényreése a félkész termékek és az ipari fogyasztási cikkek importjában.

A fejlett tőkésországok valutáinak korábban gyakori és nagymértékű árfolyam-ingadozása 1979-ben némileg mérséklődött. A legjelentősebb változás a yen leértékelődése. Év közben nagymértékben ingadozott az angol font árfolyama. A dollárt illetően nagyobb árfolyamcsökkenés június és október között alakult ki. Folytatódott a nyugatnémet márka felértékelődése.

Előrejelzések 1980-ra

A fejlett tőkésországok a múlt évben jelentkezett mind súlyosabb belső és külső egyensúlyzavarokat, a fokozódó inflációt a gazdasági feltételek szigorításával kísérelték meg korlátozni, kivédeni. Az 1979. évi gazdasági folyamatok, a kormányok gazdaságpolitikája alapján az idén mindenekelőtt a

gazdasági fejlődés további komoly lassulására számíthatunk, sőt egyes országokra a stagnálás, másokra a gazdasági tevékenység csökkenése lesz a jellemző. A gazdasági növekedés múlt évi üteme legfeljebb egyes skandináv országokban (Norvégia, Svédország) érhető el, illetve közelíthető meg. A kőolaj és néhány más nyersanyag már több mint egy éve tartó áremelkedése, a belső gaz-

14. sz. táblázat

A Közös Piac tagországainak külkereskedelmi áruszerkezete
(Százalékos megoszlás)

Megnevezés	1970	1973	1975	1977	1978	1979. I. félév
------------	------	------	------	------	------	-------------------

A Közös Piacon belüli forgalom

Élelmiszerek	13,3	14,4	14,7	14,0	13,2	13,0
Energiahordozók	4,4	4,7	7,0	7,5	6,5	8,3
Nyersanyagok	5,8	5,0	4,9	4,7	4,1	4,6
Gépek, berendezések	30,1	29,2	28,2	29,6	27,6	29,5
Vegyí áruk	9,4	10,0	10,6	11,2	10,2	11,9
Ipari termékek alapanyagai szerint osztályozva	25,3	24,7	22,4	22,1	38,4	32,7
Ipari fogyasztási cikkek és egyéb termékek	10,3	10,6	10,7	10,9		

Import a Közös Piacon kívülről

Élelmiszerek	18,4	17,4	13,6	14,3	13,4	12,1
Energiahordozók	16,6	19,0	30,9	29,3	26,7	26,9
Nyersanyagok	20,1	18,1	13,7	13,7	12,7	13,0
Gépek, berendezések	13,4	14,5	13,3	14,6	17,0	16,5
Vegyí áruk	5,0	4,5	4,3	4,7	5,1	5,4
Ipari termékek alapanyagai szerint osztályozva	20,1	18,2	14,4	15,4	25,1	26,1
Ipari fogyasztási cikkek és egyéb termékek	5,3	7,2	7,0	8,0		

Export a Közös Piacon kívülre

Élelmiszerek	7,2	7,7	6,5	6,4	6,7	7,1
Energiahordozók	2,9	3,1	3,9	4,4	4,2	5,0
Nyersanyagok	2,7	2,8	2,2	2,4	2,2	2,5
Gépek, berendezések	41,6	41,1	43,9	44,1	42,5	41,0
Vegyí áruk	11,2	11,4	11,3	12,0	12,1	12,4
Ipari termékek alapanyagai szerint osztályozva	22,9	22,9	21,8	21,3	32,3	32,0
Ipari fogyasztási cikkek és egyéb termékek	9,8	9,3	8,1	9,4		

Forrás: Eurostat Monthly External Trade Bulletin 1976—1979. évi számai.

dasági feszültségek és a további világpiacon ármozgások hatására a gazdasági visszaesést gyors, egyes országokban a múlt évinél is magasabb fokú infláció kíséri. A nagyobb országok közül Angliában, Franciaországban, Olaszországban, Spanyolországban és az Egyesült Államokban a fogyasztói árak kétszámjegyű növekedésére számítanak. A belső kereslet visszaszorítása azt eredményezi, hogy a lakosság reáljövedelme és fogyasztása nem, vagy alig növekszik. A beruházási tevékenység a magasabb kamatok, a szigorúbb hitel-feltételek, a profit kedvezőtlen alakulása, a kapacitás növekvő kihasználatlansága és az üzleti bizonytalanság miatt — az energiatakarékosság fokozódása, az alternatív technológiák kifejlesztésére való törekvések ellenére — várhatóan visszaesik. Jelentősen csökken a lakásépítés (főként az Egyesült Államokban és Angliában). A visszafogottabb gazdasági tevékenység az előrejelzések szerint a munkanélküliség jelentős növekedésével jár. Várhatóan túlhaladják az 1974—1975. évi válság mélypontján elért munkanélküli létszámot, illetőleg arányt. (Egyes előrejelzések szerint a hivatalosan nyilvántartott munkanélküliek száma az év végén meghaladja majd a 20 milliót, az 1979. végi 17 millióval szemben.) Erősödik a protekcionista nyomás, a mind több válságba került iparág védelme. Azzal is számolnak, hogy az országok egy része a strukturális feszültségek enyhítése, az egyensúlyi problémák megoldása végett a múlt évinél erőteljesebb protekcionista intézkedések alkalmazását is megkísérli.

A nemzetközi kereskedelem bővülése a múlt évinek legfeljebb a felét-kétharmadát éri el. A — főként egyes fejlődő országokba irányuló — export nehézségei fokozódásának, valamint az importköltségek gyors növekedésének hatására a fejlett tőkésországok együttes fizetési mérlege előreláthatólag még a múlt évinél is nagyobb passzívvá válik. Mindezekhez járul a nemzetközi pénzügyi bizonytalanság, a fokozódó spekuláció, az árak és az árárányok gyors változása, jelentős ingadozása, az egyes területeken kibontakozott, világrész méretű kereskedelmi háborúk, több vonatkozásban az együttműködési készség hiánya. Több kormány a gazdasági visszaesés fékezése, illetőleg elkerülése céljából is a fegyverkezés fokozására, az ilyen jellegű költségvetési kiadások növelésére törekszik.

Mozgásterületet korlátozza azonban az inflációs nyomás, a belső és a külső gazdasági egyensúly romlása. A költségvetésből eszközölt fegyverkezéssel ugyanis e gazdasági problémák tovább súlyosbodnak. A gazdasági kibontakozásnak sokkal inkább járható útja a belső gazdasági helyzet megszilárdítása, az országok közötti gazdasági együttműködés fokozása, a bizonytalanság légkörének a megszüntetése, a kelet—nyugati gazdasági kapcsolatok fejlesztése. Az ilyen törekvések egybeesnek a szocialista országok érdekeivel is, amelyeknek az idén a fejlett tőkésországok piacain minden bizonnyal még a korábbi éveknél is több nehézséggel, élesebb versennyel kell megküzdeniük.

Pócs Ervin

Doktori értekezés vitája

1980. március 5-én a Tudományos Minősítő Bizottság nyilvános vitára tűzte ki *Augusztinovics Mária* „Az emberi gazdaság leíró modellje” című doktori értekezését.

A Bíráló Bizottság elnöke *Kornai János* akadémikus, tagjai *Falusné Szikra Katalin* akadémikus, *Nemény Vilmos* és *Szabó Katalin*, a közgazdaságtudományok kandidátusai; az értekezés opponensei *Dancs István*, a matematikai tudományok kandidátusa, továbbá *Kozma Ferenc* és *Nagy András*, a közgazdaságtudományok doktori voltak.

Az értekezés, amelynek már a *tézisei* is felkeltették a vitaülés nagyszámú résztvevőjének érdeklődését, megkísérli áttekinteni és modellben ábrázolni a népgazdasági tervezés tárgyát alkotó gazdasági összefüggésrendszert a maga lehető *legteljesebb voltában*. Alap gondolata abból a felismerésből fakad, hogy az ember gazdasági tevékenysége nem korlátozódik az árugazdaságra, következtésként pedig a tevékenység hiánytalan társadalmi-gazdasági összefüggésrendszere nem építhető fel pusztán a meglévő közgazdasági elmélet kategóriáiból kiindulva.

A teljes összefüggésrendszer leírására szolgáló modell tartalmát és az ábrázolt folyamatok körét tekintve jelentősen különbözik a szokásos makroökonómiai modellektől. A gazdaságot e modell az ember társadalmi műveként ábrázolja. Az emberi életpálya leírásából indul ki, az emberi munkateljesítmény eredményeként jönnek létre a gazdasági áramlások, s ezek visszaható következménye az emberi életet fenntartó fogyasztás.

A modell változói az emberi élet és a gazdaság eseményeit regisztráló áramlások intenzitását, terjedelmét képviselik. Ezek nem kiszámítandó mennyiségek, hanem a valóságban megfigyelt tények. A modellben megfogalmazott cél tehát nem a változó értékek kiszámítása, hanem az ismert mennyiségek közötti összefüggések ábrázolása.

Az áramlások közötti kapcsolatokat lineáris egyenletek írják le, amelyek megmutatják, hogy az áramlás milyen transzformáció révén keletkezik. Az egyenletek által meghatározott kimenő áramlás *output áramlásnak*, a bemenő pedig *input áramlásnak* nevezhető. Az ábrázolt kapcsolatok logikailag előrehaladó jellegűek, de a modellben helyet kapnak visszacsatolós kapcsolatrendszerek is.

Minden transzformációhoz két időszak tartozik. Az első mindig a transzformáció inputjára, a második az outputjára vonatkozik. Időben változik tehát a változó értéke, az egyúthatható nagysága, sőt — mivel bizonyos dolgok megszűnnek, és újak keletkeznek — a változó száma és jegyzéke sem állandó. Az azonos természetű emberi és gazdasági mozgást leíró áramlások együttese az *áramlás-típus*. A modellben mintegy harminc áramlás-típus szerepel.

Az értekezésben Augusztinovics Mária a modell alapváltozata mellett két további változatot, s mindkét változatra két alternatív formát is kifejleszt. A modellváltozatok a kölesönös kapcsolatrendszerek, körforgások kiterjedésében különböznek egymástól.

Az alapmodellben a körforgás csak az ember, a termék és a pénz életpályáján, valamint a piacon észlelhető. Az egyik változatban a termelő fogyasztás is visszacsatolható, tehát megjelenik a termelési körforgás is, a másik változatban pedig az emberi fogyasztás visszacsatolásával teljes körforgás kapcsolja össze az embert és a gazdaságot.

A modell alapformájában minden áramlás intenzitása természetének meg-

felelő mértékegységben van kifejezve. A további változatokban a körforgások ábrázolásához mértékegység-változtatásra volt szükség, s az alapmodell fizikai mértékegységeit valamilyen „közös szubsztanciára” kellett visszavezetni. A változatok alternatív formái aszerint különböznek egymástól, hogy mi ez a közös szubsztancia, közös mértékegység: az emberi munkaidő vagy a piacon realizált érték.

Az értekezés záró fejezete — különböző feltevések alapján — a modellben ábrázolt gazdasági összefüggésrendszer mennyiségi viszonyait vizsgálja.

A tézisek megfogalmazása szerint az értekezés elsősorban *szemléletében, a gazdasági folyamatok körének meghatározásában és ábrázolásuk módjában kíván újat nyújtani*. A mennyiségi törvényszerűségek feltárása távolabbi cél, amelyhez a dolgozat csupán kezdeti lépéseket tett.

Az opponensek ezt az új szemléletet, merőben eredeti témaválasztást, eddigi gondolati-fogalmi rendszerünk átértékelésére készítő közgazdasági gondolatvilágot egybehangzóan az értekezés legnagyobb tudományos értékének minősítették. Kozma Ferenc szerint Augusztinovics Mária a marxi—lenini társadalomfelfogás olyan alapkérdéseit vizsgálja a mai kor igényeinek megfelelően, amelyek mind közgazdasági-szakmai szemléletünk alakítása szempontjából, mind pedig a gyakorlati gazdaságpolitika szempontjából igen nagy jelentőségűek.

Mindhárom opponens helyeslően állította középpontba az értekezés leglényesebb mondanivalóját: a gazdasági és társadalmi folyamatok egységének hangsúlyozását, az ember gazdasági tevékenységének s az ebből származó társadalmi-gazdasági összefüggésrendszernek az árugazdaságon túlmenő, tágabb, teljesebb értelmezését.

Augusztinovics Mária válaszában is kitért erre a kérdésre. Hangsúlyozta, hogy a gazdaságnak az emberi életpályából való származtatása nem valamiféle szentimentális humanizmus, nem is vezethet a közgazdaságtan, valamint a szociológia, a pszichológia és a demográfia közötti határterületek eltüntetéséhez. Célja a közgazdasági felfogás és a megértett gazdasági összefüggésrendszer kiterjesztése a piacon kívüli gazdasági tevékenységekre, amely ma nem határterület, hanem inkább senki földje.

A gazdasági összefüggésrendszer kiterjesztése természetesen számos elméleti és módszertani nehézségbe ütközik. A nehézség lényegét Augusztinovics Mária abban látja, hogy a piac a maga hatókörében mozgásformát biztosít az érték és a használati érték ellentmondásának, a piacon kívül viszont ez a mozgásforma hiányzik.

Nagy András utalt az értekezés egyik sarkalatos pontjára, amelyben a szerző a különféle ráfordítások és az output kapcsolatát megteremtő homogenizálást, a *közös szubsztancia* kérdését tárgyalja. Az értekezés kétféle homogenizálást mutat be: az egyik munkaidőben, a másik pénzben méri a termékvilágot. Nagy András a munkaidőben való mérést — a szerzővel egyetértve — félmegoldásnak tekinti, úgy véli azonban, hogy a pénzbeli mérés esetén nincs szükség közös szubsztancia feltételezésére.

Augusztinovics Mária szerint viszont igaz, hogy a piac közös mértékegységben mérhetővé teszi a különböző tevékenységek eredményeit, de hogy a közös mértékegység, az ingadozó piaci árak mögött van-e egyáltalán közös szubsztancia, s ha igen, akkor az az emberi munka vagy munkaidő-e, avagy az érték, a csereérték, esetleg valami más — ezek már a szűkebb értelemben vett politikai gazdaságtan kérdései. E kérdések nem a gazdasági összefüggésrendszer kiterjesztéséből következnek, s akkor is meg kell oldani őket, ha szigorúan az árugazdaság körében maradunk. A kiterjesztési kísérlet kérdése az, hogy milyen közös mértékegységben fejezhető ki az árugazdaságon belüli és az azon kívüli gazdasági tevékenység. Az erre adott alternatív válaszok közül szerinte a pénzben mért forma csak hiányos képet ad a gazdasági valóságról, a kiterjesztett összefüggésrendszert csak a munkaidőben mért forma ábrázolja megfelelően. Hangsúlyozta továbbá, hogy a mérés, az ábrázolás és a gazdálkodás kérdései összefüggnek, de nem azo-

nosak. A teljes társadalmi munkaidőalappal való ésszerű gazdálkodás objektív szükségesség, s a munkaidő módszertani kérdéseit mielőbb meg kell oldani.

Az opponensek értékes gondolatokat vetettek fel az összefüggésrendszer leíró modell tartalmi gazdagításához és továbbfejlesztéséhez. Nagy András két felvetésével kapcsolatban a megoldást Augusztinovics Mária már ma is világosan látja. Az egyik: az áramlások mellett az *állományok* szerepeltetése. Az állományok modellbe való beépítésével a szerző új módon világíthatja meg a fogyasztás és a felhalmozás problémáját, módosíthatja az arányokról alkotott felfogásunkat és az emberi generációk közötti gazdasági körforgásról kialakult hagyományos szemléletünket.

Ugyancsak megoldható Nagy András másik javaslata: a *nemzetgazdaságok és a külkereskedelem bevezetése*. Ehhez egyrészt a szervezetek országonkénti csoportjait kell definiálni, másrészt egy pénznem helyett több pénzfajtát kell szerepeltetni. Ennek megfelelően módosítani kell a modellben ábrázolt pénzfolyamatokat, esetleg a naturális világot és a pénzvilágot összekapcsoló blokkokat.

Az opponensek — éppen az értekezés gondolatvilágától, teljességre törekvő szemléletétől indítatva — hiányolták a modellben a *természet* megfelelő kezelését. Nagy András megfontolandónak tartotta, hogy a természet beépítésével vagy az emberi gazdaságnak a természetbe „helyezésével” nem tehető-e igazán teljessé a rendszer, amelyben anyagcsere zajlik le az ember és a természet között a gazdaság közvetítésével. Kozma Ferenc — mezőgazdászoktól kölcsönzött ötlet alapján — még további gondolatot is felvetett: talán nem is az ember és a természet közötti anyagcseréről, hanem energiacséről kellene beszélni, s fel kellene vázolni a társadalmi újratermelési folyamat energetikai folyamatábráját.

Augusztinovics Mária válaszában indokoltan és elgondolkoztatónak tartotta ezeket a felvetéseket, bár gyors megvalósításukra nem látott lehetőséget. A modell bizonyos pontjain vannak ugyan bekapcsolási lehetőségek. Nagy András a természetbe irányuló output, Kozma Ferenc pedig a természetből származó input helyét jelölte meg a veszteség, illetve a termelési tényezők helyére utalva. Különösen izgalmas az energiacsere-re vonatkozó gondolat, az a lehetőség, hogy az energia közös szubsztanciaként szerepelhetne az emberi munka és a csereérték mellett a gazdasági körforgás harmadik lehetséges mértékeként. A tudományos feladatot azonban csak sokoldalú természettudományos és műszaki ismeretek alapján, csapatmunkával lehetne megoldani.

A vitaülésen sok elismerő szó hangzott el az értekezésben alkalmazott matematikai eszközökről. Az opponensek szerencsésnek tartották a matematikai megfogalmazást, és értékelték annak rendszerező, fegyvelmező szerepét. Dancs István különösen kiemelte, hogy az értekezés mondanivalója szempontjából ez a kifejezési forma nemcsak egyszerűen hasznos, hanem egyenesen nélkülözhetetlen. Az ábrázolandó gazdasági összefüggésrendszer olyan mérhetetlenül bonyolult, hogy azt pusztán verbális eszközökkel még csak leírni sem lehetne. A közvetett kapcsolatokat, a körkörösen továbbgyűrűző hatásokat csakis a matematika segítségével lehet feltárni és megfogalmazni.

Az értekezésben alkalmazott konkrét forma megválasztását közgazdasági megfontolások befolyásolták. A lineáris egyenlet- és egyenlőtlenségrendszerek alkalmazása megfelelő eszköz nagyszámú strukturális és intertemporális gazdasági összefüggés szimultán kezelésére, a közvetett kapcsolatok felderítésére. Igaz viszont, hogy az alkalmazott matematikai eszközök továbbfejlesztésére is szükség van. Dancs István úgy ítélte meg, hogy a modell számos fogalma az irodalomban található standard eljárások segítségével alig kezelhető. A fogalmak összetettsége, a modell szerkezete folytán a szokásos matematikai megközelítések helyett feltehetően az ismertektől eltérő, új matematikai kezelési módokra lesz szükség.

Augusztinovics Mária válaszában — Dancs István konkrét kérdései alapján — részletesen foglalkozott az általánosított inverz felhasználásának lehetőségeivel.

★

A Bíráló Bizottság javasolta, hogy Augusztinovics Máriának — egész tudományos munkássága, elméleti és gyakorlati szempontból elsőrendű fontosságú kérdéseket és megoldásokat tartalmazó értekezése és a vitában adott válaszai alapján — ítéljék oda a közgazdaságtudományok doktora címet.

Jónás Anna

Kandidátusi disszertáció védése

Bálint József: Társadalmi rétegződés és jövedelmek

Az 1970-es éveket a közgazdászok évtizedének is nevezhetnénk Magyarországon. Az olyan, korábban csak a szakemberek szűk rétegét érintő kifejezések, mint cserearány-változás, devizaszorító, bértömeg-gazdálkodás ettől az időszaktól kezdve nemcsak a közgazdasági viták zöld asztalai felett röpködnek, nemcsak parlamenti székekből és vállalati tanácsstermekben hangzanak el, hanem — a tömegkommunikációs eszközök jóvoltából — úgyszólván családi témák lettek. Bár mennyire fokozódott is azonban közvéleményünk érzékenysége a közgazdasági problémák iránt, ma is nehezen találunk elevebb, húsba vágóbb, vitatottabb témát a jövedelmek, a jövedelemelosztás klasszikus problémájánál. A jövedelemelosztás iránt lankadatlan érdeklődés nyilvánult meg akkor és olyan körben is, amikor és amilyen körben a közgazdaságtan még nem vált divattossá.

Bálint Józsefnek 1980. január 17-én megvédett disszertációja* a jövedelmek problémáját állítja a vizsgálat fókuszába — a másik, ezzel összefüggő, nem kevésbé fontos, nem kevésbé vitatott kérdéssel, a társadalmi rétegződéssel együtt. Így hát nincs szükség arra, hogy hosszasan indokoljuk a témaválasztás időszerűségét, nemcsak a magas jövedelmekről éppen most kibontakozó közgazdasági vita résztvevői, nemcsak a társadalmi rétegződést elemző szociológusok, de a gyakorlatban dolgozó szakemberek, a nem közgazdászok előtt sem.

A disszertáció elbírálására a TMB által kiküldött bizottság elnöke *Vincze Imre*, a közgazdaságtudományok doktora, tagjai *Kozma Ferenc*, a közgazdaságtudományok doktora, *Ferge Zsuzsa* a szociológia, tudományok kandidátusa, *Lökkös János* a közgazdaságtudományok kandidátusa, a bizottság titkára voltak. A felkért opponensek: *Rózsa József* és *Jávorka Edit*, a közgazdaságtudományok kandidátusai. Mindkét opponens — más-más megfogalmazásban — kiemelte a jelölt átfogó szemléletét, a disszertációban foglalt — a kialakult társadalmi-gazdasági tendenciák és a követelmények arányos mérlegetésén alapuló — társadalompolitikai előrejelzés bátorságát.

Jávorka Edit bírálatában egy igen lényeges szempontból húzta alá a munka fontosságát, amikor arra utalt, hogy a társadalmi rétegződésben és a jövedelmi viszonyokban végbement változások hatásai egyre nagyobb helyet foglalnak el társadalmi életünkben, és számos társadalmi konfliktus forrását is e jelenségkörben találhatjuk meg.

Bálint József a téma vizsgálatához nagy mennyiségű tényanyagot, nemzetközi és hazai statisztikai adatot gyűjtött, ezeket jól és áttekinthető módon rendszerezve és alaposan elemezve alakította ki nézeteit, amelyeket mindvégig fegyelmezett és tárgyilagos gondolatmenetben fejtett ki.

A disszertáció különös értéke, hogy a bőséges tényanyag további kutatások forrásmunkájává válhat. Bizonyító anyagait abból a nézőpontból sorakoztatja fel, hogy a magyar társadalom strukturális átalakulásának ugyan feltétele és alapja volt a tulajdonviszonyok radikális megváltozása (a földreform, az államo-

* Az ismertetés Jávorka Edit és Rózsa József opponensi véleményének felhasználásával készült.

sítás és a mezőgazdaság szocialista átszervezése), de ez nem lezárta, hanem elindította a társadalom arculatának megváltozását, és további jelentős társadalmi mozgások kiindulópontjává vált.

Vizsgálatait és megállapításait áthatja az a helyes felismerés, hogy a meggyorsult történelmi fejlődés nem konfliktusmentes, és az ellentmondások nemcsak a múlt maradványaiból fakadnak, hanem az új társadalmi viszonyok talaján keletkező jelenségek is új problémákat hoznak felszínre.

Az értekezés nagy hangsúllyal foglalkozik társadalmunk mobilitásának az alakulásával. Érdekes elemzések alapján a jelölt arra a következtetésre jut, hogy a nagyobb társadalmi mobilitás hatására a társadalom különböző osztályai és rétegei közötti választóvonalak kevésbé élesek, illetve a társadalmi csoportok kevésbé különülnek el egymástól — emelte ki bírálatában Jávorka Edit. Különösen fontos, hogy a vezetők és az értelmiségiek — a munkássághól és a parasztsághól származó folyamatos utánpótlásuk révén — közvetlenül érzékeljék ezen osztályok problémáit és törekvéseit.

Ezzel összefüggésben azonban Rózsa József arra hívta fel a figyelmet, hogy az egyén érvényesülését még ma is jelentősen befolyásolják a családi körülmények, a szülők jövedelme, a szülők szakképzettsége, a családban élők egészségi állapota és még sok más tényező. Ezek a tényezők az értelmiségi és a fizikai foglalkozású családokban egyaránt hatnak.

A „Demográfiai fejlődésünk, demográfiai rétegek” című fejezet, amint azt Rózsa József hozzászólásában kiemelte, ugyancsak értékes információkat nyújt, és sok érdekes megállapítást, következtetést tartalmaz.

Az opponens azonban e fejezet kapcsán vitába szállt Bálint József néhány tézisével.

Kétségtelenül emelkedett — amint azt Bálint József hangsúlyozta — az elmúlt 20 évben a gyermekek után járó családi pótlék, ismerte el Rózsa József is. Be kellett volna azonban mutatni azt is, hogyan emelkedtek ugyanezen idő alatt az árak és a bérek. A helyzet ugyanis az, hogy 1967—1973 között a gyermekszámtól függő családi jövedelemkülönbségek nem csökkentek. Ezt igazolta a KSH-nak az 1977. évről készített felmérése is. A családi pótlék összegének húsz év alatt csaknem négyeszeresére történő emelkedése csak akkor értékelhető igazán, ha bemutatjuk azt is, hogy mindezzel együtt a gyermekszámtól függő családi jövedelemkülönbségek az elmúlt húsz évben lényegében nem változtak, sőt talán még tovább nőttek.

Rózsa József bírálta a népesedéspolitikai intézkedések Bálint József általi értékelését. A disszertációba foglalt elemzés arra utal, hogy népesedési helyzetünkben 1975—1976-ban kedvező változások következtek be, lényegében a korábban hozott népesedéspolitikai intézkedések eredményeként.

Rózsa József szerint ezek az intézkedések helyesnek bizonyultak ugyan, de nem elég eredményesnek. Az élveszületési arányszámnak az 1974. évtől tapasztalt fokozatos emelkedése megítélése szerint nagyobb részt demográfiai adottságok eredménye, nevezetesen a szülőképes korú nők számának emelkedésével függ össze. Közvetve Bálint József is utal erre munkájában. A tapasztalatok azt igazolják, hogy népesedéspolitikai céljainkat nem tudjuk a gyakorlatban maradéktalanul érvényesíteni. E célok — mint ismeretes — tartalmazták a lakosság számának hozzátétleges szintentartását, valamint a demográfiai hullámszám elkerülését. Az első cél megvalósítása többé-kevésbé biztosított, a hullámszám azonban az adatok és az előrejelzés alapján szinte változatlanul fennáll.

A tanulmány szerint a kereső nők termékenysége ma már meghaladja az eltartottak termékenységét. (105. l.) Ehhez hozzátartozik az is, hogy a kereső nők struktúrája gyökeresen eltér a munkaképes korú eltartott nők korstruktúrájától. Ezzel együtt tény, hogy a keresővé válás nincs negatív hatással a termékenységre, éppen a viszonylagosan kiterjedt szociális ellátási rendszer miatt. Éppen ezért nem érthető az az utalás, hogy a termékenységet tovább csökkentheti a nők további munkavállalása. (106. l.)

A nők társadalmi helyzetével foglalkozó színvonalas elemzést Rózsa József néhány megjegyzéssel egészítette ki. A női egyenjogúság fontos feltétele a nők megfelelő gazdasági aktivitása. E tekintetben azonban szerinte helyenként már túlzásokba estünk. Felhívta a figyelmet arra, hogy a nálunk jóval gazdagabb országok többségében (a gazdaságot az egy lakosra jutó bruttó nemzeti termékben mérve) a nők gazdasági aktivitása alacsonyabb, mint nálunk. Úgy tűnik — mondotta —, hogy az aktivitási foknak van egy társadalmi optimuma. (117. l.)

A jelölt a disszertációnak a „Társadalmi rétegek jövedelme és fogyasztása” című részében tudományos bátorsággal foglalkozik a jövedelemelosztás problémáival, az alacsony jövedelmű és magas jövedelmű népességszoptok társadalmi-gazdasági helyzetével, továbbá a vagyon szerepével az egyes rétegek fogyasztási lehetőségeinek differenciálódásában. Az elemzésekben azonban pusztán a hazai jövedelemstatisztika szokványos módszere alapján kimutatott adatokra támaszkodott, és emiatt néhány következtetése hiányos, illetve nem lehet kifogástalan — fejtegette bírálatában az értekezős másik opponense, Jávorka Edit. Közismert, hogy a magyar jövedelemstatisztika ugyan sok vonatkozásában fejlettebb néhány más szocialista országban alkalmazott módszernél, de a lakosság egymás közötti jövedelemáramlását csak igen-igen nagyvonalúan képes bemutatni.

Az értekezős így nem kellően különbözteti meg például a másodlagos gazdaságból eredő jövedelmeket és a jövedelmi devianciákat (borraváló, csúszópénz, korrupció stb.). A másodlagos gazdaságot, amint arra Jávorka Edit felhívta a figyelmet, — gyakran még szakmai körökben is — csak a magas jövedelmek kialakulása s nem a gazdaságban betöltött szerepe, helye szempontjából mérleget és elemzik. Pedig közismert, hogy a népesség teljes munkaalapjának csaknem fele nem társadalmilag szervezett keretekben, hanem háztartási vagy magán-tevékenységként realizálódik.

Ez természetesen együtt jár azzal, hogy a lakosság szocialista szektorból származó jövedelme az egymás közötti forgalomban újraelosztásra kerül. Az ilyen jövedelem-újraelosztás mögött azonban munkateljesítmény van. Kétségtelen viszont, hogy ebben a körben a szabad piac törvényei érvényesülnek. Ha tehát a kínálatot adminisztratív módon korlátozzuk (például csak kevés számú hivatalos engedélyt adunk ki), és ha emiatt hiányhelyzet alakul ki, akkor az árak és a díjak igen magasra szöknek, és emiatt jövedelemaránytalanságok keletkezhetnek. Könnyen belátható — hangsúlyozta Jávorka Edit —, hogy e folyamatban a megoldást nem lehet egyoldalúan a jövedelmek oldaláról megtalálni, hanem indokolt a kínálat fokozását és az e körön belüli egészséges verseny kialakulását ösztönözni.

Az éremnek van egy másik oldala is. A gazdasági hatékonyság növelésének korlátozása irányában hat az a kialakult helyzet, hogy a szocialista szektorban dolgozók (vagyis a fejlett technológiát működtetők) számottevő része a főfoglalkozásán kívül jelentős mértékű — gyakran napi 2–4 óra időtartamú — melléktevékenységet végez.

Az értekezős is bemutatja, hogy a munkások egyharmada, a szellemi foglalkozásúak egynegyede rendelkezik háztartási vagy kiegészítő gazdasággal. A munkások több mint egynegyedének, s az értelmiség ennél nagyobb hányadának van másodállása, mellékfoglalkozása, vagy végez kontár-fusi munkát.

Ebből következik, hogy társadalmunkban egy igen széles réteg — talán azt is lehetne mondani, hogy a többség — naponta mintegy 12 órát dolgozik. Tudjuk azonban, hogy az ember képtelen napi 12 órán keresztül folyamatosan, azonos intenzitással dolgozni. Ha pedig az egyén rangsorolásában a főfoglalkozáson kívüli munkák fontossága megelőzi az előbbieket, akkor mindenképpen a társadalmilag szervezett és a fejlett technikát működtető munka hatékonysága szenved kárt — zárta le ezzel kapcsolatos fejtegetését Jávorka Edit.

Rózsa József hozzászólásában kiemelte a disszertáció ama részét, amelyben a jelölt a rétegek szerinti fogyasztási különbségeket mutatta be. Hiányolta azonban, hogy nem foglalkozik a szerző a családok fogyasztásában — rétegektől függet-

lenül — fennálló különbségekkel. E különbségek ma elég jelentősek. Jelentős azok száma, akiknek fogyasztása nem éri el a társadalmilag elvárható minimális színvonalat, ugyanakkor megjelent a társadalomban a pazarló fogyasztás, a luxus, a presztízs-fogyasztás. Ahogyan a jövedelmek tekintetében foglalkozunk az alsó és a felső szinten elhelyezkedő rétegek jövedelmével, a fogyasztás tekintetében is indokolt volna egy hasonló elemzés. Az opponens nem tartotta elegendőnek annak megállapítását, hogy „az alsó és felső jövedelmi kategóriák közötti relatív különbségek ne nőjenek”, Rózsa József szerint a relatív különbségeknek csökkenniük kell.

Bálint József megköszönte opponensei értékes észrevételeit, és válaszában részletesen kitért az azokban foglalt problémákra.

Jávorka Editnek a lakosság szférán belüli jövedelemáramlással kapcsolatban megfogalmazott észrevételére válaszolva kiemelte, hogy a statisztika ezeket az áramlásokat sajnos még nagyvonalúan sem képes hitelt érdemlően bemutatni. Éppen ezért tartózkodott becslést adatok közreadásától. A disszertációban valóban nincsenek kellően megkülönböztetve a másodlagos gazdaságból eredő jövedelem és a jövedelmi devianciák, kivéve azt a nem lebecsülendő részt, amit a háztáji és kiegészítő gazdaságokról foglalt össze a szerző. Utalt arra is, hogy a jövedelmek újraelosztása sokféle tényezőtől származik, és a disszertáció nem táplálhatott olyan félreértést, mintha a szerző ezt a jövedelemátáramlást egészében devians jelenségnek tartaná. A közeletben fellelhető ilyen félreértés. Aláhúzta, hogy véleménye szerint a lakosság egymás közötti jövedelemáramlása alapján véve, sőt csak néhány kivételtől eltekintve, gazdasági indítékból ered: a gyökér nem a morál torzulásában keresendő. Egyrészt javak cserélnek gazdát pénzért, vagy szolgáltatást végeznek díjazásért. Ezek teljesen tiszta piaci kapcsolatok. Azok a díjazások igényelnek árnyaltabb értelmezést, amelyekért a szolgáltatást végzőt a munkáltatója is és a szolgáltatást igénybe vevő is díjazza. Ez is elsősorban gazdasági természetű ügy. Igen jelentős részben szükségszerű korrekciója valaminek, amit a gazdaság működése nem old meg elég jól, vagy nem lehetséges ez idő szerint jobb megoldás. Lehet ez a kereslet-kínálat egyensúlyhiányának következménye, és lehet esetenként a tökéletlen bérezés spontán társadalmi korrekciója. Ezek után marad még valami áramlás, ami normális ügy. Válaszában Bálint József ismételt aláhúzta, hogy ezeknek a folyamatoknak a mélyebb tisztázását és realiztikus politikai kezelését fontos és időszerű kérdésnek tartja.

Rózsa József észrevételeire válaszolva elismerte, hogy a nők további munkába állását mint termékenységsökkentő tényezőt valóban ellentmondásosan szerepeltette disszertációjában. Ha azonban figyelembe vesszük, hogy ez az állítás a városiasodás és a foglalkozási átrétegződés folyamatával egybekapcsoltan szerepel, akkor a jelzett tendencia prognosztizálása érdemben helytálló, a fogalmazás pontatlansága viszont sajnos tényleg kifogásolható.

Ugyancsak Rózsa József vitatta a népesedési helyzet 1974 utáni átmeneti javulásának a disszertációban adott értékelését. Nincs vita abban, hogy a népessépolitikai célokat — a két- és háromgyermekes családideált és a hullámzások elkerülését — nem értük el. A bírálatban vitatott kérdésben a statisztikai adatok tanúsága szerint 1975-ben a születések számának növekedése 1973-hoz képest nagyobbra a szülőképes korban levő nők számának emelkedéséből, az előrehozott szülésekből és csak kis részben a termékenység javulásából származott.

★

Összefoglalóan a Bálint József disszertációja által kiváltott vita érdekességét nemcsak a kérdés „zsebbe” és „húsba vágó” volta adta, hanem a kérdésfeltevések gondolatgazdagsága, azoknak a problémáknak a felmerülése, amelyek éppen annyira foglalkoztatják a társadalmi-gazdasági vezetést, mint a társadalom jobb megismerésére törekvő tudósokat, s tulajdonképpen mindannyiunkat.

Szabó Katalin

J. James—S. Lister: Galbraith nézeteinek felülvizsgálata: a reklám a szegény társadalmakban

(World Development, Oxford, 1980. 1. sz.)

A reklám kérdését a közgazdászok többnyire a fejlett országok vonatkozásában vizsgálják. A szerzőpár fontosnak találta e téma elemzését a fejlődő országok esetében. A „reklámvitában” részt vevők mindkét oldalon azt bizonygatják, hogy a fejlődő országokban nem létezik reklámprobléma. Ez egyenesen adódik azok gondolatmenetéből, akik szerint a fejlett országokban sem kérdés a reklám. Azonban még azok a közgazdászok is — mint Galbraith —, akik a reklámot életbevágóan fontosnak tartják a fejlett országokban, kizárják ezt a gondot a fejlődő országok vonatkozásában. A szerzők Galbraith eme felfogását cáfolják, és bemutatják, hogy a reklám gyakorlati hatása és jóléti jelentősége a fejlődő országokban milyen mértékben és milyen módon különbözik a fejlett országokban tapasztalhatóól.

Galbraith kineveti a fogyasztói szuverenitás gondolatát, azt, hogy a fogyasztó exogén módon meghatározott kereslete befolyásolja a termelést. Szerinte a termelő teremt olyan vágyakat, amelyek korábban nem léteztek. Az emberi vágyakat azonban csak egy bizonyos fejlettségi szinten lehet kitermelni. A legszükségesebbek (étel, ital stb.) iránti vágy olyan erős az emberben, hogy semmiképpen sem a reklám hatására teremtődik. A reklám akkor jut szerephez, amikor az emberek valójában nem is tudják, mit akarnak. Ilyen feltételek mellett nyitottak a meggyőzés számára. A termékdifferenciálás így egyedül a bőség eredménye. A meggyőzés lehetősége és szükségessége is csak akkor jelentkezik, amikor

az emberek már olyan jómódban élnek, hogy viszonylag lényegtelen vágyaikat is ki tudják elégíteni. Az alacsony jövedelemszinttel jellemezhető társadalmakban kereskedelmi sikere csak az alapvető szükségleteket kielégítő javaknak lehet. E siker eléréséhez azonban nem kell versenyezni, tehát reklámra sincs szükség. Galbraith tehát két dolgot állít: 1) a szegény országokban jelentéktelen a reklám, 2) a reklám költségek színvonalának a gazdaság színvonalával kell együtt mozognia.

A szerzőpár empirikus úton igazolja Galbraith második állításának ellenkezőjét. Az 1974-es adatok alapján az egy főre jutó nemzeti jövedelmet és a reklámnak a nemzeti termékhez viszonyított arányát állítják egymás mellé a fejlett és a fejlődő országok esetében. Kimutatják, hogy számos közép- és dél-amerikai fejlődő ország (Brazília, Peru, Costa Rica, Jamaica, Ecuador, Kolumbia) legalább annyit költ reklámra, mint némely magasan fejlett ország (Belgium, az NSZK, Olaszország, Franciaország).

A másik módszer az alacsony, mindössze 0,31-es regresszióérték megvilágítására a reklámnak a gyáripari termékek arányában való kifejezése. Mindkét módszerrel megállapítható, hogy a reklámkiadások nem pusztán a gazdagságtól függenek. Galbraith tehát tévedett abban, hogy az emberek meggyőzésének igénye és lehetősége csak akkor jelentkezik, amikor az emberek már jómódúak, és képesek viszonylag kevésbé fontos szükségleteiket is kielégíteni. A fiziológiai szükségleteiket éppen csak kielégíteni tudóknak is széles fogyasztásbeli választási lehetőségük van, részben azért, mert ezen alapvető szükségletek is különféle módokon elégíthetők ki, részben pedig azért, mert a pszichológiai szükségletek helyettesíthetők a fiziológiaiakat. (Van, akinek egy könyv megvásárlása megéri az éhezést.)

Galbraith azért nem látja meg a reklám szerepét a fejlődő országokban, mert nem látta előre a jelentős változást a tegnapi és a mai fejlődő országai között. A mai fejlődő országokra különösen nagy hatással van a transznacionális vállalatok gyors növekedése a médiák gyors elterjedésével egyidejűleg. A transznacionális vállalatok egyik legnagyobb monopolisztikus előnye marketing tapasztalatukban rejlik. E vállalatok ezt az előnyüket teljesen ki is használják. Ezt bizonyítják Vernon adatai is. A médiák elterjedése (különösen a tv és a rádió) nagy szerepet játszik a reklám szerepének megnövekedésében a fejlődő országokban, éppen az írástudatlanság miatt. Mindezek ellenére a Galbraith-i megállapítás nem teljesen alaptalan. A szegény országokban is kialakult a gazdagoknak egy szűkebb rétege, akikhez ezek a reklámok elsősorban szólni kívánnak. A gazdagoknak szánt reklámok azonban eléri a szegényeket is, részben közvetlenül, részben a gazdagok magatartása révén. A nyugati — különösen az amerikai — kultúra nagyon rányomja a bélyegét a fejlődő országokra, éppen a transznacionális vállalatok által kiváltott információáramlás révén.

A reklámok általában nem informatív jellegűek, azonban feltétlenül információhordozók. A reklámok a fejlődő országokban sok téves információkat tartalmaznak, többet, mint a fejlett országokban. Ennek oka részben a reklámozási tapasztalatok hiánya ezen országokban, részben pedig az észlelés sajátossága. Egy, az Egyesült Államokban lefolytatott vizsgálat kimutatta, hogy a kis jövedelmű, kevésbé képzett emberek gyakrabban érzik magukat a reklám által becsapottnak, mint a jobb módú, képzettebb fogyasztók. Ennek fő oka a reklám közvetítette információk kételkedés nélküli befogadása. Ugyanez érvényes a fejlődő országok lakosságára is.

Az a Galbraith-i tétel, hogy az alacsony jövedelemszinttel jellemezhető országokban minden kereskedelmi előny pusztán a termék elérhetőségén múlik, ellentétben a gazdag országokban a termékekkel szemben támasztott magas igényekkel, szintén nem helyt-

álló. Ezt támasztja alá, hogy a fejlett országokban a reklám rendszerint oligopolisztikus. Erre utal az a felmérés is, amelyet 400 kenyai és 400 angol fogyasztó megkérdezésével végeztek. A kenyaiak 50 százaléka emlékezett a termékek márkájára, szemben az angolokkal, akiknek csak 2 százaléka tudta megnevezni a márkát.

A tőkésországból érkező termékek egyik fő sajátossága, hogy a fejlett országok piaci számára, elsősorban a magas jövedelmű lakosság igényeinek megfelelően fejlesztették ki őket számos járulékos költséget viselő terméké. Az effajta termékkeladás jellemzője, hogy árucsomagot adnak el. A fogyasztó nem veheti meg a csomag egy részét, hanem belekényszerül a kibővített fogyasztásba, ami az alacsony jövedelműek esetében igen kedvezőtlen hatású. A reklám a fejlődő országokban elfordítja a fogyasztókat a hazai termékektől, a külföldi, számára sokkal költségesebb termékek fogyasztójává, kedvelőjévé teszi őket. Ezenkívül a reklám a generációk közötti jövedelemelosztásra is hatást gyakorol a harmadik világban. Az aggregált fogyasztási hajlandóság növekedése csökkenti a megtakarítást és a beruházást. Ily módon a reklám korlátozza a gazdasági növekedést, és a jövő generációk érdekei ellen hat.

(Ism.: *Ékes Ildikó*)

I. Geldner: Utópia felé vezet-e a kiút a válságból?

(Wirtschaft und Gesellschaft, Bécs, 1979. 4. sz.)

Morus Tamás négy és fél évszázaddal ezelőtt, 1517-ben megjelent „Utópiájá”-ban egy munkára épülő társadalomnak, a kézművesek társadalmának képét tárja elénk. Morus elképzelése szerint a kézművesek napi 6 óras munkájával fedezni lehet a társadalom tagjainak az alapvető anyagi javak iránti szükségletét, a megnövekedett szabad időt pedig képzésre, művészetre, szel-

lemi élvezetekre fordíthatják. Morus gazdasági és társadalmi javaslatainak megvalósítására nemcsak korában, hanem még hosszú évszázadokig gondolni sem lehetett. Az „Utópiá”-t a megvalósíthatatlan álmok birodalmába sorolták. A nyolcórás munkaidőért a munkások és szakszervezeteik még a XIX. század második felében is keserves küzdelmet folytattak Nyugat- és Közép-Európában. A fizetett szabadság törvénybe iktatása a legtöbb európai országban csak századunkban valósult meg. A heti munkaidő fokozatos csökkentése, az évi szabadság meghosszabbítása nemcsak szociálpolitikai szempontból fontos tényező, hanem elosztási és foglalkoztatási hatása miatt is.

A munkavállalók érdekképviseleti szervei és a munkaadók közti bértárgyalásokon a béremelés mellett mindinkább előtérbe kerülnek a munkakörülmények javítására, a munka humanizálására s a munkaidő csökkenésére irányuló igények. A szabad idő növelése egyre nagyobb hangsúlyt kap a jövedelemnöveléssel szemben. A bértárgyalások középpontjára, a bértárgyalással megvalósítandó munkaidő-csökkentés áll. Az órabér növekedése miatti többletbérek legalábbis egyenlőnek kell lennie a munkaidő különbözetére jutó bérral, hiszen a munkavállalók ragaszkodnak a már elért havibérukhoz.

A munkaidő-csökkentés foglalkoztatásra gyakorolt hatásáról megoszlanak a vélemények. A munkaidő rövidülésével lehetőség nyílna több munkaadó foglalkoztatására, de csak akkor, ha ennek feltételei termelési és piaci oldalról biztosítottak. A munkaidő-csökkentés foglalkoztatási hatása függ a strukturális tényezőktől, a termelésnek a technológiai adottságoktól és a munkaszervezéstől függő létszámigénnytől.

Az 1974–1975-ös tőkés világgazdasági válság óta alkalmazott gazdaságpolitika a legtöbb tőkésországban nem tudta orvosolni a munkaerőpiaci problémákat. Bebizonyosodott az is, hogy a mai adottságok mellett középtávon nem biztosítható olyan növekedési ütem, amely mellett az OECD-országok munkaerőpiacának bővülése felszívna a munkaerő-kínálatot. Emiatt kiélező-

dött a foglalkoztatáspolitikai vita a szerkezeti problémákkal küzdő gazdaságokban. Ausztriának eddig sikerült a szerkezeti változások és a konjunktúra kedvező irányú befolyásolása a foglalkoztatással szembeni követelményeknek megfelelően. Ezt a különféle gazdaságpolitikai eszközök kombinációjának alkalmazásával érték el. Napirenden van az a kérdés, vajon az eddiginél nagyobb súlyt kell-e helyezni a jövőben a munkaidő csökkentésére a foglalkoztatáspolitikában.

Mivel az OECD-országokban nem sikerült a kereslet infláció nélküli, illetve alacsony inflációs ráta melletti növekedését elérni, a munkanélküliség elleni küzdelem pedig meglehetősen sikertelen maradt, vizsgálatokat végeztek arról, mi módon lehetne biztosítani a gazdasági növekedés alacsonyabb üteme mellett a munkaerő megfelelő foglalkoztatását. A javaslatok a munkahelyteremtő intézkedéseken kívül a munkaidő rugalmasabb elosztását javasolják mind rövid, mind hosszú távon, s különböző munkaidő-csökkentési formákra hívják fel a figyelmet.

A munkaidő-csökkentéssel kapcsolatban az OECD-szakértők a következő gazdaságpolitikai intézkedéseket tartják ésszerűnek: 1) az iskolai képzés időtartamának meghosszabbítása és a továbbképzés kibővítése, 2) a „job sharing”, a részmunkaidőben való foglalkoztatás kibővítése (például a nők számára), 3) a nyugdíjkorhatár leszállítása, 4) a heti munkaidő csökkentése, 5) az évi szabadság fokozatos meghosszabbítása, 6) a rugalmas munkaidő bevezetése.

Minél magasabb a munkavállalók elért jövedelem- és életszínvonala, annál inkább előnyben részesítik a bértárgyalások során a több szabad időt a magasabb bérral szemben. A hosszabb hétvégi pihenő iránti igény a jövőben a rövidebb pénteki munkaidő bevezetését eredményezheti. Hangsúlyozni kell azonban, hogy a tapasztalat szerint a heti munkaidő csökkenése viszonylag lassú folyamat. A képzésben részt vevők arányának dinamikus növekedése a lakosságon belül, valamint a képzési idő meghosszabbodása az élettartamra vetített munkaidő csökkenéséhez vezet.

A szolgáltatások súlyának növekedése nagy hatást gyakorol nemcsak a foglalkoztatásra, hanem a gazdasági fejlődés egészére is. Az, hogy a nők mind nagyobb számban álltak munkába, növelte az egyes szolgáltatások és a feldolgozott élelmiszeripari termékek iránti keresletet. A szabad idő megnövekedésével bővül a kereslet a szabadidőjavak piacán, aminek következtében egyes iparágakban és főként a szolgáltatási szektorban pótlólagos munkaerőt alkalmazhatnak. A munkaidő-szabályozás nagy lehetőségeket biztosít a foglalkoztatási politika számára, de a differenciált szabályozás veszélyeket is rejt magában; a szakszervezetek nehezebben valósíthatják meg érdekvédelmi feladataikat a szegmentált munkaerőpiacon.

A munkaidő-csökkentés és a foglalkoztatás összefüggése

Geldner szerint Ausztriában a heti munkaidő egy órával történő csökkentése elvben a foglalkoztatott munkaerő létszámának 2,5 százalékos bővítését teszi lehetővé. A gyakorlatban is használható becsléshez azonban csak számos területi és szerkezeti differenciáló tényező figyelembevételével juthatunk. A termelési oldalon szerepet játszik a tőke iparáganként és termelőegységként eltérő összetétele, a munkaintenzitás alakulása, a munkavállalók és a munkaadók reakciója.

Az időben kifejezett munkaráfordítás (munkaidő foglalkoztatottak száma) és a kibocsátott termelés közti kapcsolatot csak a munkatermelékenység és a munkaintenzitás függvényében határozhatjuk meg. A munkaidő változása az utóbbiakra is hatást gyakorol.

Közvéleménykutatás folyt Ausztriában a munkavállalók körében annak megállapítása végett, hogy a munkaidő-csökkentés mely formáját tartják a legmegfelelőbbnek. A megkérdezettek 28 százaléka az éves szabadság meghosszabbítását, 17 százaléka a heti munkaidő csökkentését, 15 százaléka a részmunkaidőben való foglalkoztatást tartotta optimálisnak. Ausztriában a ténylegesen teljesített munkaórák száma az iparban az 1969. évi havi 167,1 óráról 1978-ra 144,7 órára csökkent.

Munkaidő-csökkentés és foglalkoztatáspolitikai

A munkaidő-csökkentés fontos szerepet játszhat a jövőben a szociálpolitikai és a foglalkoztatáspolitikai stratégiában. A bérkiegyenlítőssel megvalósítandó munkaidő-csökkentés a szakszervezeti követelések és a bértárgyalások egyik központi kérdésévé válik. Megfelelő ütemű gazdasági növekedés esetén a munkavállalóknak nagyobb mozgásterük van követeléseik érvényesítésére, arra, hogy a reálbérnövelési lehetőségek egy részét szabad időre váltsák át.

A foglalkoztatáspolitikában is előtérbe kerülhetnek azok a szempontok, amelyek a munkaidő-csökkentés meggyorsításának irányában hatnak. Elképzelhető, hogy a jövőben a termelékenység növekedéséből származó haszon az eddigieknél nagyobb mértékben szolgálhatja a szabad idő növelését. A szociálpolitika előrevitelében és a munkanélküliség elleni harcban a szakszervezetek fontos szerepet töltenek be az OECD-országokban.

(Ism.: *Kőrösi István*)

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

Sándor Imre: A reklám és funkciói a szocialista gazdaságban

Akadémiai Kiadó, 1979. 169 l.

A gazdasági növekedéssel bonyolultabbá válnak a gazdasági kapcsolatok, ezen belül a piaci kapcsolatok. Ez egyre fontosabbá teszi a gyors és egyértelmű kommunikációt.

Sándor Imrének „A szocialista vállalat” sorozatban megjelent tanulmánya a vállalati kommunikáció legfontosabb vonatkozásait vizsgálja. Mondanivalója a szakirodalom alapos ismeretére és elsősorban saját, kisebb részben mások gyakorlati kutatómunkájára támaszkodik. Anyaga nemcsak elméletileg értékes és utat adó, hanem a gyakorlati szakemberek munkáján is jelentősen könnyíthet. Egy ilyen könyv megjelentetése régi adóssága a hazai könyvkiadásnak.

A három fő részből álló tanulmány első része a vállalati kommunikáció általános és specifikus jellemzőit tárgyalja, összekapcsolva a kommunikációt, ezen belül elsősorban az árupiacra irányuló kommunikációt a szocialista vállalat alapfunkcióival, különös tekintettel az adaptációs funkcióra. Szeretném megjegyezni, hogy — tudomásom szerint — a hazai szakirodalomban ez az első kísérlet a szocialista vállalat funkcióinak a vállalati kommunikációval együtt történő tárgyalására.

„A szocialista vállalat adaptációs funkciójának gyakorlása során a szükségletekből indul ki — ez a kutatási szféra —, majd termelő, értékesítő, szolgáltató tevékenységét ezekhez igazítja, illetve tevékenységével szükségleteket teremt, s azokat befolyásolja — befolyásoló szféra. A vállalati kommunikáció a befolyásoló szféra egyik komponense” — szögezi le a szerző. (15. l.) Ebből kiindulva vizsgálja a vállalat kommunikációs tevékenységének speciális vonásait. Így jut el a tanulmány témáját képező reklám definíciójához: „A reklám olyan tájékoztató tevékenység, amelyet határozottan gazdasági célból (meghatározott vásárlásra vagy szolgáltatás igénybevételére való ösztönzés céljából), egy vagy több vállalat — a potenciális fogyasztók (felhasználók) befolyásolására — meghatározott eszközökkel, tervszerűen végez.” (18. l.) A definícióval a szerző tulajdonképpen már el is határolta a reklámot egyrészt a propagandától (ti. a vállalat hangsúlyozásával), másrészt a kapcsolatszervezéstől. Ez utóbbi elhatárolást a továbbiakban részletes elemzéssel konkretizálja.

A vállalati kommunikáció történelmi fejlődésének felvázolásából világossá válik a tájékoztató, befolyásoló és manipuláló funkció kapcsolata, súlyarányaik lényeges eltérése a tőkés és a szocialista vállalatok esetében. A szerző megállapítja: „A reklám közvetlen célja szocialista termelési viszonyok között is az értékesítés előmozdítása, és (de) segítheti a társadalmi célkitűzések megvalósítását, a korszerűbb fogyasztási struktúra és életmód alakítását is.” (25. l.) Ezt a szerintem is helyes megállapítást még egyértelműbbé lehetett volna tenni a propaganda fogalmának bekapcsolásával.

A kapcsolatszervezés tárgyalásának szintén erénye a történelmi megközelítés. Továbbá sikerült a szerzőnek összekapcsolnia a közvéleményformálást az érdekviszonyokkal, s ezen az alapon bemutatnia a tőkés célreklám Janus-arcúságát, a hamis tudat termelésének lehetőségét és eszköztárát. A szerző a kapcsolatszervezés szerepét szocialista körülmények között az érdekösszhang megteremtésében nem elvontan kezeli. Kimondja: „A jelenlegi viszonyok között a közvélemény megnyerése, támogatása és bizalma megszerzésének legfőbb kritériumává a szervezet tényleges tevékenységének színvonala, termékeinek minősége válik.” (31. l.)

A könyv második — számomra legizgalmasabb — része a reklámtevékenység klasszikus területén, a fogyasztási cikkek körében gyakorlati célokból végzett felmérésekre támaszkodva azt vizsgálja, milyen a fogyasztók rekláminformációkat befogadó készsége. Az elemzés alapjául szolgáló felmérés 2500 fogyasztó meg-

kérdésére épül. Ezt egészítette ki egy 500 fős reprezentatív mintán végzett pszichológiai vizsgálat, amely — tudomásom szerint — Magyarországon először dolgozott projektív technikával.

A könyvnek ebben a részében számos olyan empirikusan alátámasztott megállapítással találkozunk, amelyik eddig nem sejtett vagy sejtett, de nem bizonyított összefüggésre hívja fel a figyelmet. Az anyagnak ez a része a gyakorlatban jól hasznosítható segítséget nyújt a szakembereknek bizonyos tipikus hibák elkerüléséhez, illetőleg a hatékonyabb reklámtevékenységhez. Hasznos annak kimutatása, hogy a fogyasztók reklámigénye termékekre irányul. Eredeti a reklám iránti bizalom erősségének mérési módszere. A konkrét eredmények közül örvendetes a reklám kedvező fogadtatásának nemzetközi összehasonlításban igen magas (60—70 százalékos) aránya, vagy például az a tény, hogy hiánycikkek reklámozásáról a megkérdezetteknek kevesebb mint fél százaléka számolt be.

A televízió szinte abszolút vezető szerepe a reklámeszközök között aligha lep meg bárkit is, de az talán igen, hogy a film a vásárlási döntésekre gyakorolt hatását tekintve csupán a hetedik helyen áll. A szerző részletesen elemzi valamennyi reklámeszköz hatásmechanizmusát. Közelítő számításai eredetiek, elmések. A vállalati marketingmunka szempontjából tanulságos, hogy kevés a jól rögződött márkanév, mégpedig jórészt annak következtében, hogy a védjegybevezetés nem párosul kellő reklámozással. Ugyancsak megszívlelendő az a példával alátámasztott megállapítás, amely szerint „... a legátgondoltabb reklámkampány sem képes a gyenge minőség, a nehezen megjegyezhető, rossz asszociációs értékű elnevezés vagy kép ellensúlyozására”. (87. l.)

A második rész lezárásaképpen megismerkedhetünk a reklámeszközöknek a háromféle (emlékezeti, hatékonysági és vásárlást kiváltó) hatás együttes figyelebemvétele alapján kialakuló rangsorával. Sajnálatos, de nem meglepő, hogy a bolti ajánlás, illetőleg az eladó tanácsa egészen hátul kullog a rangsorban. Megfelel a várakozásnak a négy alapeszköz (tv, rádió, sajtó, plakát) nagy fölénye.

A könyv harmadik része a vállalatok információkibocsátó tevékenységével foglalkozik. Az elemzés adatai 355 vállalat megkérdezéséből származnak. Meglepő a piacstabilizálás és az emlékeztetés kis súlya a reklámcélok között (a kettő együtt nem éri el a 30 százalékot), s fontos megállapítás, hogy a reklámcélok nem térnek el lényegesen értékesítési irányonként.

A tanulmánynak talán a legsikerültebb része a reklámmunka tervszerűségének igen konkrét vizsgálata, az éves terv és az akciótérvek módszerének összehasonlítása, a költségtervezés hiányosságainak bemutatása. A gyakorlati szakembereknek tanulságos az a táblázat, amelyik egybeveti a reklámeszközök hatássosságának a vállalati megítélésekből kialakult rangsorát a fogyasztók ítéletei szerinti sorrenddel. Az eltérések egy része könnyen indokolható (például a vásár és a kiállítás jobb helyezése a vállalati rangsorban). Más eltérések viszont (például a rádió lebecsülése a vállalatok részéről) további magyarázatot igényelnek.

Meggyőző a szerző bírálata a reklámszervezetről, döntési mechanizmusáról. A bemutatott vállalati megoldások jól tükrözik nemcsak a reklám, de az egész marketingmunka szervezeti tisztázatlanságát a magyar vállalati gyakorlatban. A reklámmunka döntéshozatali rendszerének bemutatásában a szerző szerencsésen ötvözi a leíró és a normatív megközelítést, javaslati reálisak.

A tanulmány végén a szerző összefoglalja mondanivalójának lényegét, még egyszer rámutat a legfontosabb összefüggésekre, és kijelöli a további kutatási feladatokat. A világos szerkezet és a közérthető fogalmazás mellett ezzel is segíti az olvasót a reklám témakörében való eligazodásban.

A könyv elolvasása a közgazdászok széles körének szolgálhat tanulságokkal. Meggyőződésem, hogy nemcsak a gyakorlati szakemberek hasznosíthatják eredményesen a könyvet a reklámmunka tervezésében és szervezésében, de a téma elméleti kutatóinak is alapmunkaként ajánlatos tanulmányozniuk.

Toth Tamás

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

Эрич Чизмадша

Венгерское пищевкусовое хозяйство на пороге 80-ых годов

Автор в своем реферате по случаю его избрания в члены Академии Наук ВНР представляет, как сложилось и развивалось венгерское пищевкусовое хозяйство. Он подчеркивает, что будущее этой отрасли следует рассматривать как результат взаимодействия постоянных и изменяющихся факторов, так как основные принципы, определяющие её развитие, останутся неизменными с 1957—1959 годов. Развитие пищевкусового хозяйства должно следовать тому же пути, однако большее внимание следует уделять изменениям, наблюдаемым как в нашей стране, так и за границей.

В первой части своего реферата автор указывает на ту определяющую роль, которую пищевкусовое хозяйство играет как в снабжении продовольствием отечественного населения так и в экспорте, подчеркивая, насколько важен вклад этой отрасли в развитие всего народного хозяйства. Он также обращает внимание на то, что замедленное развитие пищевкусового хозяйства задерживает срока перехода с уровня средней промышленной развитости к развитому уровню. Во второй части реферата автор анализирует взаимосвязь между эффективностью и «индустриализацией» сельского хозяйства, указывая на важность оптимизации соотношения затраты/продукция, считая это основной задачей сельского хозяйства. В третьей части реферата автор останавливается на материально-техническом снабжении венгерского сельского хозяйства, на повышающемся уровне образованности работников пищевкусового хозяйства, подчеркивая важность промышленности, снабжающей сельское хозяйство средствами производства.

В заключительной части автор представляет развитие сельскохозяйственных предприятий как дальнейшую область взаимодействия постоянных и изменяющихся факторов. Особенно акцентирует он вопрос равновесия в развитии крупных хозяйств и мелкого производства, растущий объем сельскохозяйственного производства, а также укрепление специализации и кооперации.

Балаж Хамори

«Нетоварные блага и услуги» в социалистическом товарном производстве

Экономическая теория социализма начиная с Лафарга и Ленина до современных экономистов прилагала большие усилия к выяснению природы товара при социализме. Теперь после товаров в центр внимания попали теоретический анализ ввероятных благ и услуг, выходящих за рамки товарного хозяйства; выяснение их природы и их рациональное использование. При определении круга «нетоварных благ» следует выйти за рамки традиций социальной политики и наряду с требованиями, вытекающими из идеи о равенстве нашего общества, — учитывать и аспекты экономической рациональности. Развитие нетоварной сферы зачастую противопоставляется внутренним потребностям хозяйства; при мотивировании развития нетоварного сектора экономическим аспектам уделяется мало внимания. Практика же показывает, что цели, вытекающие из гуманного характера нашего общества, могут осуществляться не в ущерб наших экономических целей, а в единой системе с ними. Благодетельные функции, высокопарные принципы, относящиеся лишь к узкому сектору общества, требуются только там, где экономической механизм поставлен на службу какой-то иной цели (например, прибыль), а не общественного благосостояния. При социализме между нетоварным и товарным секторами нет китайской стены, между «нетоварами» и товарами возможно лишь относительное разграничение. Товарные блага и «нетовары» в чистом смысле представляют собой два теоретических полюса, между которыми — ближе к одному или другому — располагаются существующие в действительности блага. Противопоставление «нетоваров» и товаров, трактовка «нетоваров» как вехозяйственных явлений приводили в хозяйственной деятельности «нетоварной» сферы к ряду противоречий и трудностей. Мифом в возможности измерения результатов ограничивалась возможность их сопоставления с затратами, в то время как это является обязательным элементом любой хозяйственной деятельности. Под рациональной хозяйственной деятельностью в этом секторе подразумевается экономия. Это обстоятельство приводит к распылению средств, к застою уровня услуг, к большому отставанию развития от возможностей, обеспечиваемых производительными силами настоящего момента, и к ряду дальнейших, анализируемых в статье отрицательных последствий. В конце статьи даются предложения по сокращению всех этих отрицательных последствий и в отношении принципов хозяйствования в этом секторе.

Каталин Т. Форгач

Некоторые вопросы экономики окружающей среды

Экономический рост или защита окружающей среды? Противопоставление этих двух вопросов не является редким явлением даже в специальной литературе о защите среды. Защита окружающей среды, однако, гораздо более комплексным образом связывается с производственной и потребительской деятельностью человека: уменьшения загрязнения среды можно достигнуть и в том случае, если экономический рост будет сопровождаться иной производственной и потребительской структурой. Однако, для того, чтобы сложилась такая видоизмененная структура, необходимо, чтобы затраты, связанные с повреждением окружающей среды, учитывались в производственных калькуляциях; чтобы в ценах отдельных видов продукции отражалось и то, в какой мере повреждается окружающая среда производством отдельных товаров. Автор выступает за то, чтобы издержки, связанные с загрязнением среды — где это возможно — покрывались не за счёт госбюджета, а за счёт причиняющего.

Автор в качестве метода внесения загрязнения окружающей среды в число статей издержек предлагает учитывать их в размере штрафа, уплачиваемого за единицу выпускаемого загрязняющего вещества. В статье представляется и то, каким образом ослабляет венгерская система заинтересованности предприятий стимулирующее действие экономических штрафов. Автор пытается коротко изложить, каким образом можно было бы определять экономически более обоснованные штрафы. В заключении в статье представляется анализ «затраты — выпуск» экономики окружающей среды по Леонтьеву, который может послужить исходной базой для экономического стимулирования защиты окружающей среды и стать весьма полезным подсобным средством при районном планировании.

Миклош Шиман

О специфике услуг

Значение услуг в экономике увеличивается как в социалистических, так и в капиталистических странах. Научные исследования в этой области, как правило, занимаются их экономической ролью, значением с точки зрения развития. В данной статье рассматриваются специфические черты услуг. К ним относятся: незаменимость, привязанность к месту, требование удовлетворения потребностей в определённый момент, непосредственная связь с потребителями и, наконец, трудоёмкость и специфические требования в отношении квалификации. Всё это в свою очередь предъявляет требования к управлению: к услугам необходимо применять методы планирования, регулирования, организации и хозяйствования, в некоторой мере отличающиеся от общих. В статье представляются следствия этой специфики и её влияние на методы управления.

Андраш Элиаш—Геза Гайдош

Управление сельским хозяйством и пищевой промышленностью, ориентированное на экспорт

В связи со сбытом продукции сельского хозяйства и пищевкусовой промышленности ряд важных вопросов требует рассмотрения. К их числу относятся вопросы координации процессов производства и сбыта; развития экономических отношений между производственными, скупочными и сбытовыми организациями; постоянного совершенствования учреждений, служащих улучшению этих отношений.

В статье авторы пытаются внести вклад в улучшение сотрудничества между производством и внешней торговлей, внося предложения по развитию и распространению различных форм сотрудничества между ними на основе опыта практики предприятий, занимающихся производством и сбытом животных продуктов.

Авторы указывают на ограничения, связанные с внешними организационными рамками предприятий; на противоречия, вытекающие из отсутствия взаимного течения информации, требующегося для хорошего сотрудничества между производственными и сбытовыми организациями, а также из отсутствия их совместной экономической заинтересованности.

В статье мотивируются правомерность наличия специализированных внешнеторговых организаций; возможности и преимущества создания отраслевых объединений и организаций с самостоятельным правом внешней торговли, а также, вообще, экономические преимущества, связанные с развитием внешнеторговой деятельности в разнообразных организационных формах.

Дьёрдьёс Энеди

Влияние распространения производства промышленного типа на изменение территориальной структуры сельского хозяйства

В сельском хозяйстве всеобщее распространение новых технологий, т. н. замкнутых систем производства требует усиленной концентрации отраслей. Это может способствовать и углублению территориальной специализации. В действительности — как это показал региональный анализ посевных площадей — территориальное распространение замкнутых систем производства отвечало преждему географическому размещению. Дело в том, что условия быстрого распространения этих систем постепенно сложились уже по мере развития крупных хозяйств.

В статье формулируются также некоторые общие теоретические положения относительно взаимосвязи между технологическим уровнем и территориальными процессами. Автор констатирует, что вследствие устойчивой и значительной дифференциации технологического уровня отраслей усиливается процесс территориальной нивелиции производственной структуры, что препятствует лучшему использованию природных условий. В случае пропорционального технологического уровня отраслей отрасли в гораздо большей мере развиваются в соответствии с географическими условиями, и уровень производства движется в направлении территориальной уравновешенности.

SUMMARY OF THE ARTICLES

Ernő Csizmadia:

The Hungarian food economy on the eve of the 80s

In his inaugural lecture at the Hungarian Academy of Sciences the author analyzes the formation and development of the Hungarian food economy. He emphasizes that the future of the food economy has to be considered as a result of the interplay of continuity and changes, since the basic principles determining the development of this sphere of production have remained unaltered since 1957-1959. The food economy has to follow the same path, but with due regard to the new developments both in Hungary and abroad.

In the first part of his lecture the author outlines the determinant role the food economy is playing both in supplying the Hungarian population with food and in export, and stresses the significance of its contribution to the balanced growth of the national economy. He warns that the protracted development of the food economy would impede us on crossing the boundary that lies between the medium and advanced stages of industrial development.

In the second part the author analyzes the relationship between effectivity and "industrialization" of agriculture, pointing to the importance of optimizing the cost/production ratios which he considers as the main task of agriculture.

In the third part he describes the material and technical supply of the Hungarian agriculture, the rising level of erudition of those employed in the food economy, and emphasizes the significance of the industry which produces means of production for the agriculture.

In the concluding part the author presents the development of the agricultural enterprises as a further sphere of the interplay of continuity and changes. Particular emphasis is laid on the harmonized development of big estates and small scale production, on the increasing dimensions of agricultural production and on the strengthening of specialization and cooperation.

Balázs Hámori:

'Non-commodity goods and services' in the socialist commodity-producing economy

Beginning with Lafargue through Lenin right to the contemporary economists the economic theory of socialism made great efforts towards clarifying the nature of commodity under socialism. After commodities, now, the "non-commodities", the theoretical clarification and exploration of the nature of goods and services outside the commodity-economy and the market have come into the focus of interest, together with their management. In determining the scope of the non-commodity goods one has to transcend the social-policy traditions and, beside the requirements deriving from the equality-ideal of our society, also the viewpoints of economic rationality have to be taken into account. Development of the non-commodity sphere is frequently confronted with the inner needs of the economy and economic viewpoints hardly find a place in the justification of the development of the non-commodity sector. But practice seems to verify that the objectives deriving from the humanism of our system cannot be attained against our economic objectives, but only in a consistent system with the latter. Charity functions and lofty principles valid for only a narrow sector of society are needed only where the economic machinery has been put at the service of some objective other than social welfare (e.g. profit). In socialism there is no Chinese wall between the commodity and the non-commodity sectors, commodities can be distinguished from non-commodities only in relative terms. A commodity-good in the pure sense and a non-commodity-good in the pure sense are two theoretical extreme points between which the really existing goods are situated—nearer to the one or the other end. Confrontation of commodities with non-commodities, the handling of non-commodities as phenomena outside the economy have caused several contradictions and difficulties in the management of the non-commodity sphere. The myth about the unmeasurability of performances restricted the confrontation of results with inputs, which is an indispensable element of every kind of economy. In this sector by economy mainly saving should be meant. This fact leads to fragmentation of means, to stagnating levels of services, to a development level lagging far behind the possibilities provided by the forces of production of our times and to several other negative consequences analysed in the article.

At the end of the article the author formulates some proposals aimed at the mitigation of all these negative consequences and relating to the principles of management in the sector.

Katalin T. Forgács:

Some problems of environmental economics

Economic growth or environmental protection? Such confrontation of the two questions is not infrequent even in the literature on environmental protection. But environmental protection is linked to human productive and consumption activities in a much more complex manner than this "either-or" formula would put it: pollution of the environment can be mitigated also if economic growth is coupled with a *different* pattern of production and consumption. But, for the development of this modified pattern it is indispensable that the costs related to the pollution of the environment should be included in the producers' calculations. The prices of products should also reflect that production of the different products has different polluting effects on the environment. The study argues that the costs related to environmental pollution should not be covered by the budget, but—wherever possible—the principle should be asserted that the party causing the pollution should bear the costs.

As a method for including environmental pollution into costs the authoress suggest *finés* imposed on a unit of the polluting material released. The study also shows why the Hungarian system of enterprise incentives impairs the economic stimulating role of fines. The authoress makes an attempt to outline how economically better founded fines could be established. The concluding part of the study reviews Leontief's input-output analysis of environmental economics which may serve as a starting point for the economic stimulation of environmental protection and might be a useful tool for regional planners.

SUMMARY OF THE ARTICLES

Miklós Simán:

On the specialities of services

The importance of the services is increasing both in the socialist and in the capitalist countries. Researches usually centre on the role they are playing in the economy as a whole and especially in economic development. This study analyzes the specialities of the services. These are: the lack of substitutability, their physical immobility, the need to meet the demands for services *justo tempore*, the direct contact between "producer" and consumer, the labour intensity, and the special demands concerning the training of those working in the tertiary sector. All these factors need special planning, control, institutional, and economic methods differing from those generally deployed. The study presents the consequences of these specialities and their effects on the methods of economic control.

András Érkés — Géza Gajdos:

Export-oriented control of agriculture and the food industry

In the context of the sales of agricultural and food products a number of important problems have to be examined. To these belong harmonization of the production and realization processes, development of economic relations among the producing, procuring and selling enterprises and organizations, and continual perfection of the institutional framework serving the improvement of these relations.

The article wishes to contribute mainly to improving the relations between production and foreign trade. By relying on experience drawn from the practice of enterprises engaged in the production and sales of animal products it makes proposals for the development and dissemination of various forms of cooperation.

The authors explore the limits of the present frameworks of enterprise organization, and the contradictions arising from the lack of mutual flows of information necessary for good cooperation and of common economic interests.

They justify the existence of specialized foreign trade firms, the possibilities of forming specialized sectoral unions and autonomous foreign trade organizations, in general, the economic advantages of developing foreign trade activities in diversified forms.

Mrs. György Enyedi:

The impact of industry-like production on the territorial pattern of agriculture

The introduction of new technologies into agriculture and the general spread of closed systems requires a high concentration of branches. This may also promote a deepening specialization by areas. In reality—as shown by an analysis of the regional distribution of sown area—the closed production systems followed the earlier territorial pattern. Namely, the conditions for the fast spreading of closed systems gradually developed already with large-scale farming.

The study also formulates some general theorems regarding the interrelations between technological standards and the territorial processes. It establishes that a lasting and great differentiation of technological standards among branches reinforces the spatial levelling process of the production pattern together with the differentiation process of the production level, which hinders a better exploitation of natural endowments. In case the branches develop proportionally in respect of technology, the branches will be arranged much more according to geographical conditions, and the level of production will move towards spatial levelling.

ВОПРОСЫ ЭКОНОМИКИ

1980. évi 2. szám

PLÁNOVANÉ HOSPODÁŘSTVÍ

1980. évi 1. sz.

Allahverdjan, D.: A termelésirányítás és -ösztönzés önálló elszámolási mechanizmusa
Siskan, N.: A női munka helye a társadalmi termelésben

Boldirev, I.: K. Marx „A tóké”-n dolgozik: 1863—1867

Bunics, P.: Tervmutatók, közgazdasági normatívák, szabályok

Asimbajev, T.: A gazdasági ösztönzési alapok hatékonysága

Kosuta, A.: Az új technika hatékonysága értékelésének kritériumai

Jeszin, A.: Önálló elszámolási viszonyok a gazdaságközi kooperáció adta feltételek mellett

Gogol, B.: A kereskedelmi munka hatékonysága

Kormov, Ju.: A nemzetközi termelés-szakosítás gazdasági hatékonysága

Dimov, A.: A bolgár agrár-ipari komplexumok szerepe a nemzetközi munkamegosztásban

Dubrovskij, V.: A működő vállalatok műszaki rekonstrukciója

Olzevics, Ju.: Burzsoá koncepciók a tudományos-műszaki haladásról

Szidanov, I.—Zarnadze, A.: Az új technika bevezetésének hatékonysága (A villamosenergetika példáján)

Mescerjakov, P.: Elszámoló árak az állattenyésztő gazdaságok közötti kooperációban

Slihter, Sz.: Nemzetközi szállítási konferencia (Moszkva, 1979. október 15—20.)

Lobacsev, N.: Interjú a Kazah SZSZK Tudományos Akadémiája Közgazdasági Intézetének igazgatójával, T. A. Asimbajevvel (az intézet kialakulásáról, helyzetéről, felépítéséről)

Vasziljev, A.: Varga Jenő születésének centenáriuma (Jubileumi ülészak. Moszkva, 1979. november 1—2.)

Nyikolajeva, N.—Tavaszijev, A.: A szocialista gazdasági mechanizmus tökéletesítése (Köztársasági konferencia, Ufa, Baskíria, 1979. szeptember)

Sipilov, V.—Moszkvina, I.: Az Urál városi településeinek fejlesztése (A SZUTA termelő-telepítési problématanácsának uráli szekciójának, Szverdlovszk, 1979. július)

Hůla, V.: A csehszlovák gazdaság fejlődésének fő feladatai 1980-ban

Hnízdil, J.: A vállalat innovációs tevékenysége

Pipal, J.—Borkovec, M.: A 6. ötéves terv teljesítése a belkereskedelemben

Mlčoch, J.: Az irányítás automatizálásának hatékonysága

Jarkovskij, V.: Az anyagmegtakarítás közgazdasági jelentősége

Vácha, S.: Az innovációs folyamatok irányításának célprogram-megközelítése

Hajtš, V. és munkatársai: A munkaracionalizálás irányítási rendszere egyes tényezőinek továbbfejlesztése

Hrdlička, L.: A munka racionalizálása és a tervfeladatok teljesítése

Psutka, J.: Az észak-cseh tartomány szerepe a fűtőanyag- és energiaellátásban

Borodovčák, V.: A háztartások jövedelem-színvonalának alakulása 1965—1976-ban

1980. évi 1. sz.

Bader, V.: A lenini újratermelési elmélet és az újratermelés elemzése a fejlett szocialista társadalomban

Zajcev, V.: A beruházások új gazdálkodási színvonala

Epstejn, D.: A szocialista termelési viszonyok kommunistába való átnövésének sajátos vonásaival kapcsolatos kérdéshez

Marjanovszkij, V.: A társadalmi szervezetek tulajdona a szocializmus gazdasági rendszerében

Sztrelec, P.: A személyiség mint a termelési viszonyok alanya a fejlett szocialista társadalomban

Ildemenov, V.: Különbözeti járadék a szocializmusban

Orlikovszkaja, Ju.: Az integrális készletmutató és az agrártermelés hatékonysága

Lihacsev, V.: Az új technika bevezetéséből eredő gazdasági hatékonyság mutatójának kiválasztása

Horev, B.: A szovjet lakosság letelepedésének irányításával kapcsolatos kérdések

Zsilcov, E.: A káderfelkészítés és -képzés komplex tervezésének tökéletesítése

Szudoplatov, A.: A népességalakulás dinamikája a fejlődő országokban: társadalmi-gazdasági aspektus

Sirokorad, L.: A szocializmus politikai gazdaságtana történetének periodizálása a Szovjetunióban

Kogan, A.: A társadalmilag szükséges munkaidő problémái Marx „A tőke” című művében és ezek tükröződése a húszas évek elején zajló vitában

Kukurudza, I.: A szocialista forradalom előfeltételei: a mítoszok és a valóság

Melnyikov, A.: Az értéktöbblet-törvény hatásának sajátos vonásai a mai kapitalizmus feltételei között (Oktatási segédlet)

Molcsanova, A.—Tretjak, V.: A hallgatók aktivizálásának egyik formája a politikai gazdaságtan tanulmányozásánál

Zajcev, N.: Az oktatófilm alkalmazása a politikai gazdaságtani oktatásban (Tudományos szeminárium, Oblomuc, 1979. április)

Kabakov, V.—Lebegyev, O.: A vezető munkások és a népgazdasági szakemberek kvalifikációjának fokozása (Össz-szövetségi tudományos módszertani konferencia a Leningrádi P. Togliatti Mérnök-Közzgazdász Intézetben, 1979. április)

Versinyin, V.: A Kujbisevi Tervfőiskola politikai gazdaságtani tanszékének 1979/80. évi terve

Jezsov, A.: Időszerű politikai gazdaságtani kérdésekkel foglalkozó doktori disszertációk jegyzéke

Kljacsko, A.: „Depresszió” vagy „pangás”?

POLITICKÁ EKONOMIE

1980. évi 1. szám

Roubal, K.: A CSTA Közgazdaságtudományi Intézetének huszonöt éves évfordulója és a tudományos kutatások hosszú távú koncepciója

A közgazdasági elmélet és gyakorlat kiemelkedő képviselőinek válaszai: Hogyan ér-

tékeli a CSTA Közgazdaságtudományi Intézetének eddigi tevékenységét és mit vár tőle a jövőben?

Snitil, Zd.: A társadalomtudományi kutatások alapjai

Vintrová, R.—Klavec, J.—Kupka, V.: Gazdasági növekedés Csehszlovákiában; korlátai és hatékonysága

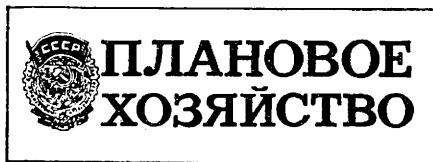
Toms, M.: A társadalmi szükségletek ára és az érték közötti kapcsolat marx elméletéhez

Chvojka, P.: Pénz és árak a KGST-tagországok nemzetközi piacán

Foltyn, J.—Ordnuny, N.: A fejlődő országok megváltozott helyzetének tükröződése a világgazdaság nem marxista prognózisában

Dvořák, J.: Az árrendszer és az anyagi érdekeltség rendszere közötti kapcsolat újfajta megközelítései

Dolejší, B.: Fiatal közzgazdászok a gazdasági elmélet időszerű kérdéseiről

1980. évi 1. sz.

A X. ötéves terv utolsó évének terve

Novikov, I.: A tudományos-műszaki haladás és a beruházási építés irányítása

Kobjakov, A.: A gépipar — a műszaki haladás bázisa

Kaszjan, V.—Trofimov, V.: A vállalati kollektíva szerepe a műszaki haladásért vívott harcban

Smelev, D.: Tárjuk fel és teljesebben használjuk ki a tartalékokat!

Osuplinszkasz, A.—Baranauskasz, V.: Termelési egyesülés — tudományos-műszaki haladás — gazdasági mechanizmus

Klocvog, F.: Az ágazati kapcsolatok mérlegének felhasználása a tervezés gyakorlatában

Szapilov, E.: A termékminőség-javítás tervezésének tökéletesítése

Krutikov, F.: A fizetőképes kereslet prognosztizálásának tudományos alapjai

Otszaszon, R.—Szmironov, V.: Konkrét termékfajták gyártásarányosságának biztosítására irányuló gazdasági mechanizmus tökéletesítésének problémái

Fathutdinov, R.: Bonyolult gépezetek hatékonyságának ösztönzése

Kopanyev, N.: A lenini szövetkezeti terv diadala

Szmírnov, A.: A társadalom szociális fejlődése és a szovjet életmód

Bor, M.—Pavlova, E.: A műszaki rekonstrukció tervezésének kérdése az iparban

Moszkalenko, B.: Új vonások a munkabér tervezésében

Vasziljev, G.—Zotova, L.: A numerikus vezérlésű gépek kihasználásának hatékonysága

Hatkevics, A.: A szilárd háztartási hulladékokkal való környezetszennyezés elleni intézkedések

nin, D.: Külkereskedelem, beruházások, gazdasági növekedés 1981—1985-ben

Miastkowski, L.: Az árak szerepe a termékek korszerűsítésének gazdasági mechanizmusában

Kolarska, L.: Centralizáció és elégtelen eszközállomány

Skiba, L.: A parametrikus eszközök működésének feltételei

Rutkowski, J.: Társadalmi célok a lengyel középtávú tervekben

Monkiewicz, J.: A külkereskedelem Lengyelország társadalmi-gazdasági fejlődésében

Zawada, E.: Optimalizációs modellek alkalmazása a petrolikiában

Muszynski, N. B.: A japán export szerkezetváltozási tendenciái 1990-ig a gazdasági struktúra változásainak talaján

Balcerowicz, E.: Gazdasági tervek Norvégiában

1979. évi 12. szám

Golinowski, K.—Grzenkowicz, N.: A szovjet gazdaság működésének és tervezésének továbbfejlesztése

Szlachcic, F.: A termékek, szolgáltatások, építési munkák és létesítmények minőségéről szóló törvény. A minőség javításának kormányprogramja

Nasitowski, M.: Az intenzív növekedés mérési módszere

Bocian, A.: A gazdasági fejlődés tervezése módszereinek egyes problémái

Gajda, J.: Az ipar regionális specializációja és integrációja

Moscicki, J.: A korszerűsítő beruházások szerepe az ipar megújulásában

Byrski, B.: Kiegészítő-termelési szolgáltatások a gazdasági-pénzügyi rendszerben

Kamińska, E.—Malewicz, A.: A tartós fogyasztási cikkek iránti kereslet viszonylagos telítettségének változásai a fejlettségi szint függvényében

Nowak, A.: A lenipar fejlődésének közgazdasági problémái

Dąbrowski, M.: A magyar gazdasági mechanizmus a hetvenes évek problémáinak fényében

Bochniarz, Z.: A tudományos kutatások szervezése és irányítása Svájcban

1980. évi 1. szám

Az 1980. évi országos társadalmi-gazdasági terv

Maciejewski, W.—Zajchowski, J.—Kali-

Планово стопанство

1980. évi 2. szám

Pehlivanov, V.: Az ágazatközi viszonyokat tükröző nagykereskedelmi árak összehangolása a szerkezeti anyagok világpiaci áraival

Velev, T.: Néhány kérdés a nemzetközi munkamegosztásban való bolgár részvétellel kapcsolatban

Popova, V.: A komplexitás javítása a tudományos-műszaki haladás irányításában

Rangelov, N.: A belkereskedelmi és a szolgáltató tevékenység közgazdasági megközeletése

Gocev, I.: Új momentumok a kül- és a belkereskedelmi szempontból gazdaságos turizmus irányításában

Kalo, E.: A normatív- és a mérlegmódszer alkalmazása a tervezésben

Luft, Ch.: A termelés és a belkereskedelem kapcsolatának megszilárdítása az NDK-ban

Statisztikai információs bázis létrehozása az automatizált ipari termelésirányítás gazdasági hatékonyságának meghatározására (Szemle az EGB titkársága által összeállított anyag alapján)

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Эрнэ Чизмадиа</i> — Венгерское пищевкусовое хозяйство на пороге 80-ых годов	649
<i>Балаж Хамори</i> — «Нетоварные блага и услуги» в социалистическом товарном производстве	668
<i>Каталин Т. Форгач</i> — Некоторые вопросы экономики окружающей среды	684
<i>Миклош Шиман</i> — О специфике услуг	699
<i>Андраш Элиаш—Геза Гайдош</i> — Управление сельским хозяйством и пищевой промышленностью, ориентированное на экспорт	714
<i>Дьердьне Энеди</i> — Влияние распространения производства промышленного типа на изменение территориальной структуры сельского хозяйства	725
ОБЗОР	
Экономика развитых капиталистических стран в 1979 году и перспективы на 1980 год (<i>Эрвин Поч</i>)	739
НАУЧНАЯ ИНФОРМАЦИЯ	
Дискуссия докторской диссертации (<i>Анна Йонаш</i>)	756
Защита кандидатской диссертации (<i>Каталин Сабо</i>)	759
ОБЗОР ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ	763
КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ	
Имре Шандор «Функции рекламы в социалистическом хозяйстве» (<i>Тамаш Тот</i>)	767
Резюме статей на русском и английском языках	769
ИЗ СОДЕРЖАНИЯ ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ	773

Főszerkesztő: *Zsarnóczai Sándor*
Szerkesztőségi titkár: *Kovács Lajos*
Olvasószerkesztő: *Halm Tamás*
Rovatvezetők: *Balázsy Sándor*
Gábor R. István
Molnár Ferenc
Sinkovics Alfréd
Szabó Katalin
Vági Ferencné
Tördelőszerkesztő: *Csehiné Bánhalmi Andrea*

KÖZGAZDASÁGI SZEMLE

A tartalomból

PACH ZSIGMOND PÁL:

Társadalomtudományok és tudományközi kapcsolatok

BEREND T. IVÁN:

Utunk a hetvenes évtizedig

BOGNÁR JÓZSEF:

Strukturális váltásunk társadalmi-gazdasági összetevői és ellentmondásai

KULCSÁR KÁLMÁN:

Gazdasági „kihívás”, társadalmi „válasz”

CSIKÓS-NAGY BÉLA:

Az árpolitika szerepe gazdaságpolitikai céljaink végrehajtásában

MEGYERI ENDRE:

A „versenyárrendszer” és a vállalati nyereségérdekeltség

ÁBEL ISTVÁN:

A külkereskedelmi árhoz igazodó árképzés és a vállalati nyereségérdekeltség

GERGELY ISTVÁN:

Az új árrendszer és a vállalati árpolitika

7-8

XXVII. évfolyam

1980. július—augusztus

9/4

A szerkesztő bizottság tagjai:

AUGUSZTINOVICS MÁRIA, BOGNÁR JÓZSEF, CSIKÓS-NAGY BÉLA, CSIZMADIA ERNŐ, ERDŐS PÉTER, FALUSNÉ SZIKRA KATALIN, FEKETE FERENC, GANCZER SÁNDOR, HETÉNYI ISTVÁN, HORVÁTH LÁSZLÓ, HUSZÁR ISTVÁN, KÁPLÁR JÓZSEF, KESERŰ JÁNOSNÉ, KORNAI JÁNOS, MEGYERI ENDRÉ, NAGY TAMÁS, NYERS REZSÓ (elnök), SIPOS ALADÁR, SZABÓ KÁLMÁN, SZAMUELY LÁSZLÓ, VINCZE IMRE, ZSARNÓCZAI SÁNDOR (főszerkesztő)

TARTALOM

<i>Pach Zsigmond Pál</i> : Társadalomtudományok és tudományközi kapcsolatok	777
<i>Berend T. Iván</i> : Utunk a hetvenes évtizedig	782
<i>Bognár József</i> : Strukturális váltásunk társadalmi-gazdasági összetevői és ellentmondásai	797
<i>Kulcsár Kálmán</i> : Gazdasági „kihívás”, társadalmi „válasz”	814
<i>Csikós-Nagy Béla</i> : Az árpolitika szerepe gazdaságpolitikai céljaink végrehajtásában	831
<i>Megyeri Endre</i> : A „versenyrendszer” és a vállalati nyereségérdekeltség	842
<i>Ábel István</i> : A külkereskedelmi árakhoz igazodó árképzés és a vállalati nyereségérdekeltség	854
<i>Gergely István</i> : Az új árrendszer és a vállalati árpolitika	870
<i>Wiener György—Szoboszlai György</i> : Önkormányzat és gazdaságirányítás	880
<i>Kovács Imre</i> : Az élelmiszeripar helyzete és fejlesztésének iránya az 1980-as években	895
<i>Varga Gyula</i> : A mezőgazdasági kistermelés jelentősége, szabályozottsága és a fejlesztés főbb kérdései	908
<i>Lackó Mária</i> : Feszültségek felhalmozása és leépítése	923
V I T A	
<i>Zalai Ernő</i> : Az érték nagysága és a munka termelőereje	941
S Z E M L E	
A mezőgazdasági keresők aránya — nemzetközi összehasonlításban (<i>Frey Mária</i>)	956
Az európai KGST-országok gazdasági fejlődése 1979-ben és az ez évi tervek (<i>Pócs Ervin</i>)	971
TUDOMÁNYOS TÁJÉKOZTATÓ	
A Magyar Tudományos Akadémia 140. közgyűléséről (<i>M. S.</i>) ...	983
A KGST-országok beruházások területén megvalósuló együttműködésének alapvető formái és gazdasági feltételei (<i>Tesner István</i>)	992
A Nemzetközi Alkalmazott Rendszerelmzési Intézet második konferenciája (<i>J. A.</i>)	995
FOLYÓIRATSZEMLE	
Branko Prnjat: A tudományos-technikai forradalom — kihívás — H. O. Ruding: A hitelnyújtóknak konzultálniuk kellene a Nemzetközi Valutaalappal — H. A. Simon: A döntési folyamatok ésszerűségének határai	997
SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ	
Falusné Szikra Katalin: Munkabér, ösztönzés, elosztás (<i>Szeben Éva</i>)	1003
Bethlendi László: Iparosodás és hatékonyság a mezőgazdaságban (<i>Rácz Károly</i>)	1006
A cikkek orosz és angol nyelvű rövid tartalmi kivonata	1010
KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK TARTALMÁBÓL	1019

A Magyar Tudományos Akadémia 140. közgyűlésének keretében a Nyelv- és Irodalomtudományok, a Filozófiai és Történettudományok, valamint a Gazdaság- és Jogtudományok Osztálya 1980. május 7—8. között együttes ülést tartott „Az 1970-es évtized a magyar történelemben” címmel. A következő négy cikk Pach Zsigmond Pál elnöki megnyitója, valamint Berend T. Iván, Bognár József és Kulcsár Kálmán előadásai alapján készült, amelyek egy része máshol is megjelent.

PACH ZSIGMOND PÁL:

Társadalomtudományok és tudományközi kapcsolatok

Az 1970-es évtized a magyar történelemben — olyan téma, amelyről nemcsak a történésznek, hanem minden társadalomtudományi ág képviselőjének van érdemi mondanivalója. E téma alapos megvitatása s a vitából következők és vizsgálendő összefüggések leszűrése hozzájárulhat ahhoz, hogy a társadalomtudományok kutatói az eddiginél teljesebben feleljenek meg azoknak a várákozásoknak, amelyeket a párt és a kormányzat fűz munkájukhoz, s amelyeket a Magyar Szocialista Munkáspárt XII. kongresszusának határozata abban foglalt össze, hogy *a tudomány fokozottan vegyen részt a döntések megalapozásában, a társadalomtudományok művelői vállaljanak nagyobb szerepet és felelősséget az új kérdések megválaszolásában, a marxizmus—leninizmus pozícióinak erősítésében.*

Az elmondottakkal szoros összefüggésben jelentősnek vélem mai tanácskozásunkat *módszertani* tekintetben is, nevezetesen a társadalmi jelenségek és folyamatok komplex, sokoldalú megközelítése, az ún. *multidiszciplinaritás*, illetve *interdiszciplinaritás* szempontjából. Erről az utóbbi időben igen sokszor beszéltünk; tettünk is egyet-mást valóra váltásának érdekében, de korántsem annyit, amennyi szükséges és lehető lett volna.

Az egyes hagyományosan kialakult tudományágak határainak átlépését, a tudományközi kapcsolatok kibontakoztatását a társadalmi *gyakorlat* igénye és a társadalomtudományok *belső* fejlődése egyaránt mellőzhetetlenné teszi. Ennek a követelménynek a felismerése és elismerése az *1970-es évtizedben* a társadalomtudományok művelőinek körében úgyszólván általánossá vált. Nemigen vehetünk részt olyan társadalomtudományi ankéton vagy vitán, ahol a komplexitás szükségességéről, az interdiszciplinaritás jelentőségéről ne esne szó.

De vajon mennyire hatotta át ez a felismerés *egész tudományszemléletünket*? Vajon nem bujkál-e mögöttes sokunkban mégiscsak olyan vélekedés: éppen az *adott* tudományág, a *saját* szakma nyújt lehetőséget arra, hogy a társadalmat a maga egészében, a maga „totalitásában” ragadjuk meg? Hogy ennek a kérdőjelezésnek van némi jogosultsága, bármelyik társadalomtudományi ág példáján szemléltethetem, hazánkban és határainkon túl egyaránt.

A szovjet *néprajztudomány* kialakulásának időszakában — írja a neves szovjet etnográfus, *Julian Vlagyimirovics Bromlej* „Etnosz és néprajz” című művében — „egyrészt olyan tendencia uralkodott, amely a néprajz feladatkörét csupán az archaikus jelenségekre akarta korlátozni, másrészt olyan

nézet, amely a néprajzot . . . valamiféle *szuperdiszciplínának*, a társadalmi tevékenység majdnem minden formáját kutató tudományágnak tekintette”. S ma is él az a felfogás — teszi hozzá —, amely szerint „a néprajzi tanulmányok felölelik a modern, fejlett társadalmak életének *minden területét*”.

Hallgassuk meg most egy jeles bolgár marxista *szociológusnak* a véleményét, *Niko Jahielnek* „A tudomány szociológiája” című — a közelmúltban magyarul is megjelent — könyvében kifejtett nézeteit. Eszerint a *szociológiai* megismerés a tudomány gazdasági, erkölcsi, lélektani és egyéb társadalmi viszonyait *nem külön-külön* tanulmányozza (mint a tudományos megismerés egyéb ágazatai), hanem valamennyit *együtt*. Így határolódik el — folytatja — ez a megismerési mód a tudomány *egyes* vonatkozásait, *egyes* problémáit tanulmányozó *más* társadalomtudományi ágaktól. S hadd fűzzem hozzá: könnyen hozhatnék fel erre rímelő gondolatmeneteket persze magyar szerzőktől is — gondolatmeneteket, amelyek hangsúlya félő, hogy áttolódik a *szociológiai* „szuperdiszciplína” irányába.

Akadémiánk testületei vagy két éve vitatták meg egy hazánkban újonnan létjogot kívánó — és nyilvánvalóan létjogot is érdemlő — tudomány: a *politikatudomány* (vagy politológia) tárgyáról, feladatáról, módszeréről szóló tanulmányt. Ebből idézek: „a politikai folyamatok *átfogó, komplex* jellegű vizsgálódásokat feltételeznek, amelyek szétfeszítik a jelenlegi tudományok kereteit. Az *egyes* társadalomtudományi ágazatok általában *saját* megközelítési szempontjaiknak megfelelő ismereteket — ebből a szempontból *részismereteket* — nyújtanak; szükség van azonban a *részismeretek szintetizálására*, megfelelő fogalomrendszerben való kimunkálására. Az ilyen kutatói feladatok a marxista *politikatudomány* keretébe tartoznak.”

De nem folytatom más társadalomtudományi szakmák hasonló, önmeghatározó vagy önárulkodó kijelentéseinek csokorba fűzését. Annyival azonban tartozom, ha úgy tetszik, az udvariasságnak, ha úgy tetszik, az önismeretnek, hogy a *magam* tudományszakának szűkebb portáját se hagyjam ki e rövid leltárból. A *Magyar Történelmi Társulat* egyik nemrég kiadványából idézek: „a humán tudományok sorában a *történelem* a legátfogóbb, a legösszegezőbb jellegű, amely az emberi viszonylatok *összességének* megismerését és megismertetését . . . tekinti fő feladatának.”

Az idézett nyilatkozatokban, nyilvánvaló ellentmondásosságuk dacára, van, ami vonzó és rokonszenves. Mindenekelőtt a saját szakma iránti odaadás, lelkes elkötelezettség. Ez minden alkotó munkának előfeltétele. Egy tudományos kutatónak pedig nemcsak azt lehet és kell megbocsátanunk, ha saját tudományát tartja a legfontosabbnak, hanem még azt is, ha saját szaktémáját — amivel éppen foglalkozik . . . De ezen túlmenően, ezek a megnyilatkozások — ha az *interdiszciplináris* hajlandóság tekintetében némi kételyeket ébreszthetnek is — annál meggyőzőbbek a *totalitásigény* eleven erejét illetően. Arról tanúskodnak, hogy a társadalomtudományok művelői közül sokan — bármely szakágban tevékenykednek is — egyre inkább el akarják hárítani maguktól a leszűkített, egyoldalú megközelítésből származó korlátozottságokat, egyszerűsítéseket, s a vizsgált jelenségeket a történeti-társadalmi élet teljességében, sokszálú szövedékében próbálják fejteni.

Ám a totalitásigény mint *tudományos* törekvés — megkülönböztetetlen az iskolai *oktatás* szükségleteitől — nem jelentheti valamiféle *szuper-*

diszciplína formálását, nem jelentheti a társadalomtudomány szakágazatainak feloldását, integrálódását valamiféle *általános* társadalomtudományban. A teljességigény valóra váltásának, vagy szerényebben: megközelítésének reális útja nem a *szuperdiszciplinaritás*, hanem a marxista szemlélet egységén nyugvó *interdiszciplinaritás*. Vagyis: a teljességigény kielégítését csakis az egyes diszciplínák *önálló* és mindinkább *elmélyülő* fejlődése alapozhatja meg, a tudományágak egyre nagyobb mérvű szakosodása, amit a vizsgált jelenségek mind behatóbb elemzésének feladata diktál. A szakági elmélyülés, azaz — ha szabad így mondanom — a „*diszciplinaritás*”: nem ellentéte, hanem — úgy vélem — éppen *alapfeltétele* az *interdiszciplinaritás*nak.

Másrészt, az egyes szakágazatoknak nemcsak *befelé* kell elmélyülniük, de *kifelé* is, egymás iránt mindinkább nyitottnak kell lenniük.

A nyitottság a többi között azt jelenti, hogy az *újonnan színre lépő* vagy formálódó társadalomtudományok jelentkezésére — a Magyar Tudományos Akadémia az utóbbi években két ilyen tudomány igénybejelentésével is foglalkozott: a politikatudományon kívül a kultúrakutatásával is — ne a hagyományos szakma konzervatívizmussal vagy éppen felsőbbrendűség-érzésével reagáljunk, hanem, ha kritikusan is, az új iránti érzék ama frissességével, amely a marxista—leninista tudományosság lényegéből fakad.

A nyitottság azt jelenti, hogy felismerjük korunk tudományos fejlődésének azt a dialektikáját, amely szerint a *differentiálódás* maga is a tudományos *integrálódás* egyik fontos útja lett: az újonnan belépő tudománysszakok, az ún. határtudományok éppen nem hogy elhatárolják, hanem összekötik az egyes szaktudományokat, nem mezsgyét húznak, hanem hidat vernek közöttük. Az *újonnan* jelentkező tudománysszakoknak pedig — csakúgy, mint a *hagyományosoknak* — nem szabad szem elől téveszteniük, hogy valamely kutatási terület súlya-rangja nem az illető terület úgynevezett önállóságán múlik, hanem gondolati anyagának „önállóságán”: eredetiségén, alkotó jellegén.

A nyitottság azt jelenti, hogy korunk talán legdinamikusabban fejlődő és a társadalmi gyakorlatban legközvetlenebbül hasznosuló társadalomtudományai: a közgazdaságtudomány és a szociológia, álljanak ellen annak a kísértésnek, hogy — a történetiség elvét elfogadva ugyan — saját fontosságuk tudatában vagy igézetében csaknem értékhierarchiát állítsanak fel a társadalomtudományokon belül, például oly módon, hogy (a számítás-tudományból nézetem szerint ide nem illően kölcsönzött szóhasználat) önnönmagukat a „*kemény*” társadalomtudományok kategóriájába sorolják; a történelmet, irodalmat, nyelvészetet és egyéb humaniorákat pedig a „*lágy*” társadalomtudományok csoportjába utalják. Ez a terminológia az utóbbi időben gyakran bukkan fel tudományos életünkben, sajátos ellentmondásban egyébként az emberi, a „*humán*” tényező szerepének egyidejű fokozott hangsúlyozásával.

A nyitottság azt jelenti, hogy a társadalomtudomány olyan hagyományos ágazatai, mint a történelem- és az irodalomtudomány, a társtudományok „kihívására” — a kihívás szót itt persze egyáltalán nem pejoratív melléklizel, hanem éppen nagyon is pozitív értelemben, gyors ütemű fejlődésük serkentő hatásának jelzésére használom — ne *önállóságuk* hangsúlyozásával vagy éppen *primátusuk* bizonygatásával válaszoljanak, hanem elsősorban

mindazoknak az új szempontoknak, kérdésfeltevéseknek, módszertani újításoknak és tárgyi eredményeknek gondos tanulmányozásával és alkalmazási lehetőségeinek vizsgálatával, amelyeket számukra a társtudományok nyújthatnak.

A társadalomtudományi ágazatok viszonyának és tudományközi kapcsolatainak azokat a kérdéseit, amelyeket az imént a *marxista* tudományosság, ezen belül a magyar tudomány területéről vett példákkal próbáltam jelezni: ezeket a kérdéseket — *mutatis mutandis* — a *polgári* tudomány köreiből is nemegyszer vetették fel a legutóbbi évek-évtizedek során. Hadd szorítkozzam most csupán egyetlen kérdésre: a történelem és más társadalomtudományok viszonyának, vagy a Nyugaton gyakoribb szóhasználatlaltal: a *történelem és a társadalomtudományok* viszonyának a kérdésére. Ami pedig a válaszokat illeti, hadd korlátozzam a szemlét ezúttal csupán annak a két álláspontnak a jelzésére, amelyek között a válaszok mozognak, és — bár a szoros kapcsolat szükségességét szinte egyaránt hangoztatják — egymástól mégis jelentős távolságban helyezkednek el.

Az egyik álláspontot az 1970. évi Nemzetközi Történelemszövetség kongresszuson „A történész és a társadalomtudományok” című témában polgári részről elhangzott néhány közleménnyel, főleg a nyugatnémet *Theodor Schieder* „Különbségek a történelmi és a társadalomtudományi módszer között” című előadásával jellemezhetem. Idézem: „A történettudomány és a társadalomtudományok közeledése elérte az intenzitásnak azt a fokát, hogy vitatják azt a kérdést, vajon nem nyilvánítható-e a történelem maga is tisztán társadalomtudománynak (*Sozialwissenschaft*), és vajon nem kell-e felbontania hagyományos kapcsolatait — módszertani, egyetemi, tartalmi vonatkozásban — a szellemtudománnyal (*Geisteswissenschaft*). Véleményünk szerint azonban a történettudomány *külön* tudomány, amelynek módszerei *eltérnek* a társadalomtudományok módszereitől.”

A másik álláspont — amelyet a legerőteljesebben a francia *Fernand Braudel* fogalmazott meg már több mint két évtizede (1958) „A történelem és a társadalomtudományok. A hosszú időtartam” című nevezetes tanulmányában — így hangzik: „... a társadalomtudományok hagyják abba egy időre a vitát kölcsönös határaikról, arról, hogy mi társadalomtudomány, és mi nem az... Inkább azt a feladatot tűzzék ki maguknak, hogy... kijelöljék azokat az irányvonalakat..., amelyek a közös kutatást irányíthatják, és a témákat, amelyek lehetővé tennék, hogy az első konvergencia (az első közös konkrét kutatási eredmény) létrejöjjön.”

Az elmondottak után aligha kell hosszasan taglalnom, melyik álláspontot érzem hozzánk közelebb esőnek. Természetesen nem Schieder felfogását, aki — a történelmi módszerről szóló fejtegetéseinek számos (most nem idézhettem) megszívlelendő részmegállapítása mellett — végső soron a *Sozialwissenschaft* és a *Geisteswissenschaft*, a társadalomtudomány és a humán tudomány régi, neokantiánus színezetű ellentétpárjának foglya marad. Természetesen hozzánk közelebb esőnek érzem Braudel álláspontját, aki — Schiederrel szemben — egyáltalán nem elégedett a történettudomány és a társadalomtudományok kapcsolata „intenzitásának fokával”, hanem végre közös kutatási irányvonal és tematika kidolgozását sürgeti.

Az utóbbi álláspontot érzem hozzánk *közelebb esőnek*, de persze a miénk-

kel *korántsem azonosnak*. Mi az, amit mindenképpen hozzáfűznék, amivel kiegészíteném?

Csupán jelzésszerűen. Először is: a közös kutatási irányvonal és tematika kidolgozása, együttes kutatások folytatása, úgy vélem, egyáltalán nem kívánja valamiféle *treuga dei* meghirdetését a teoretikus-tudományelméleti viták területén — sőt egyenesen megköveteli az ilyen viták kibontakoztatását —, annál is inkább, mivel a tudományelméleti és -módszertani vita nálunk eleddig nem duzzadt valamiféle áradó folyamrá, hanem jószerevével csupán bűvópatakaként csörgedezett.

Másodsor: monista materialista *elméleti* alapállásunk csakúgy, mint társadalomfejlődésünk *gyakorlati* igényei és társadalom*politikai* tapasztalataink arra készítetnek, hogy az interdiszciplinaritást ne korlátozzuk a *társadalomtudományok* mégoly széles mezejére, hanem — bármily nehéznek tűnik is — lássunk hozzá az érdemi együttműködés kiépítéséhez egyes *természettudományi* és *műszaki* kutatási irányokkal is. Hiszen — csak példaként — az olyan témák közös vizsgálatát, mint a műszaki fejlődés és fejlesztés társadalmi-gazdasági hatásai és feltételei, az elmúlt 1970-es évtized tanulságai és az előttünk álló nyolcvanas évtized gondjai szinte reánk kényszerítik.

Végül, de nem utolsósorban: a tudományközi kapcsolatok erősítése és kiterjesztése, a multi- és az interdiszciplinaritás nyitottsága és sokszínűsége csak akkor lehet igazán termékeny, ha a *marxista alapállás elvi egységével* és a *diszciplináris elmélyülés szakmai biztonságával* párosul.

Ilyen törekvések voltak az indítékai mai tudományos tanácskozásunk összehívásának, amelyen az 1970-es évtized helyét igyekszünk felmérni a magyar történelemben.

Ezek a törekvések villantják fel a jelzőfényeit annak az útnak, amely a hazai társadalomtudományok újabb fellendüléséhez vezethet, és egyben hozzásegíthet a XII. pártkongresszus határozatában foglalt feladataink megoldásához.

Utunk a hetvenes évtizedig

A történész a legnehezebb helyzetben érzi magát, ha saját korát akarja elhelyezni a történelemben. Nemcsak azért, mert századunk harmadik negyede, amiről szó lesz, túlzottan bonyolult és túlzottan közel van hozzánk. Nem is azért, mert egy-egy rövidebb történelmi periódus is csak a nemzetközi folyamatok és a történelmi előzmények kettős meghatározottságában válhat értelmezhetővé, túlméretezett feladatot hártva a könnyelmű vállalkozóra. Sokkal inkább azért, mert ijesztően ismertek — és mégis oly rejtőzködőek — a tévedés és elfogultság mindenfelől tátongó csapdái. Szemléletünket elkerülhetetlenül befolyásolja korunk, és ahogyan átéltük-átéljük. Elfeledhetjük-e személyes élményeinket, félelmeinket, reményeinket, a közöttünk és bennünk magasodó tilalomfákat és tabukat? Lehet-e egyáltalán a tudományos objektivitás reményével hozzálátni ehhez a vállalkozáshoz?

Kevés, bár némi vigaszt nyújthat, hogy egyáltalán nemcsak saját korunk megítélésénél ágaskodhatnak fel bennünk ezek az elriasztó kérdések. Jól tudjuk, hogy nemcsak Friedrich Meineckét befolyásolta kora, amikor a II. világháborút követően a 20. század német történelmében negyven év tragédiáját, a véletlenek szerencsétlen sorozatát látta, de Theodor Mommsent is, amikor keserves 1848 utáni kiábrándultságában egy Bismarckra várva, Róma történetében a felülről, katonai erővel és cézári géniuszzal végrehajtott egységesítést fedezte fel. Vitathatatlanul igaza van Hauser Arnoldnak, hogy „az a pont, amelyről a történelmet szemléljük, korántsem történelmen kívüli; a múlt szemlélete magának a történelemnek a produktuma”. De igaza van Mannheim Károlynak is, aki e tényből nem vont le pesszimiztikus következtetést, és szellemes példájával arra utalt, hogy más és más életkorunkban más és más jellemképet alkotunk szüleinkről. E változó ítéletek hatására mégis nevetséges lenne azt állítani, hogy a jellem nem megismerhető. Az igazság ezzel szemben az, hogy csak azt ismerjük fel belőle, ami szemléelői fejlődésfokozatunknak megfelel.

A vállalkozás tehát mégsem reménytelen. Az itt következő, madártávlatú képen természetesen nyilván sok pont egyáltalán nem található majd meg, s még több pont elmosódott marad. Mégis remélem, hogy a megismerés egy tégláját szállíthatom az igazi megértés épületének elhúzódo építkezéséhez.

A hetvenes évtizedhez vezető viharos negyedszázados út, mely társadalmat és gazdaságot, tulajdonviszonyokat és szövetségi rendszert, életmódot és településformát egyaránt gyökeresen átalakított-felforgatott Ma-

gyarországon, önmagában is izgalmas téma. Előre kell azonban bocsátanom, hogy most mégsem önmagát az átalakulási folyamatot kívánom vizsgálat tárgyává tenni. Eleve reménytelen lenne valamiféle történelmi leltár készítésére vállalkozni. De el kell tekintenem olyan történelmi korszakfordulók bemutatásától is, mint a felszabadulás, a földosztás, a tőkekesajátítás vagy a mezőgazdaság kollektivizálása. Nem a társadalmi viszonyok átalakítása a tárgya jelen vizsgálódásomnak, hanem az a természetes közeg, amiben *mindazon folyamatok lejátszódtak, melyeknek összefüggését a hetvenes évtizedben jelentkező ellentmondásokkal vizsgálni akarom.*

Ez az évtized ugyanis sajátos-furcsa ellentmondások időszakává vált. A gazdaság növekedése egész történelmünkben erre a periódusra érte el a leggyorsabb, legkiegyensúlyozottabb ütemet, méghozzá olyan körülmények között, amikor a növekedés úgyszólván kizárólagos forrása a termelékenység emelkedése volt. És ugyanezen évtized lett a színtere a negyedszázados erőltetett ütemű menetelés hirtelen lelassulásának, a növekedési ütem hirtelen megtörésének és tartós-jelentős lefékezésének. Ebben az évtizedben nemcsak a jövedelmek leggyorsabb emelkedésének lehettünk tanúi, de a magyar gazdaság egész történetében elért legmagasabb fogyasztási és életszínvonalnak, valamint a legjobb áruellátásnak is. És ugyanezen évtized éppen a magasabb fogyasztás szintjén fogalmazott újra alapvető jövedelemelosztási kérdéseket. Ha a viszonylag elmaradottabb országokban a szocialista átalakulás bizonyos időszakának egyik alapvető konfliktusforrása, hogy az egyenlőségi elveket megalapozni képes magasabb fejlettségi szint eléréséhez vezető úton, a munka szerinti elosztás szocialista elvét alkalmazva kellő ösztönzést, érdekeltséget kíván adni a jobb gazdasági teljesítmény eléréséhez, a gyorsabb előrehaladáshoz, és *egyidejűleg* törekszik a szocialista egyenlőségelvek — adott szinten lehetséges — megvalósítására, akkor nyilvánvaló, hogy a gyakorlatban hol az egyik, hol a másik cél szenved csorbát. Mivel a hetvenes évtizedre a magyar gazdaság kimerítette növekedésének extenzív forrásait (hosszú ideig korlátlanak tűnt munkaerő-tartalékait), márpedig a termelékenység növelésére alapozott fejlesztés képtelenség megfelelő érdekeltség, vagyis teljesítmény szerinti nagyobb jövedelem-differenciálás nélkül, az egyenlőség elve, mely alacsonyabb szinten, a mennyiségi növekedést előtérbe állító periódusban egyszerűbben volt érvényesíthető, úgy tűnt, sérelmet szenvedett. Ugyanakkor ebben a periódusban (éppen a magasabb fogyasztás szintjén) már a társadalmi értékrendek is új, eddig megválaszolatlan kérdéseket vetettek fel: mi legyen a követendő fogyasztási modell?

Növekvő árufogyasztás vagy tartalmasabb életforma, életminőség nemegyszer hamisan szembeállított (hiszen a valóságban és tömegesen, a még le sem küzdött hiánygazdaság közegében egyáltalán nem fenyegetett a túlzott árufogyasztás veszélye), de mégis valóság tartalmú dilemmái jelentkeztek.

Ez a kritikus évtized azonban, anélkül, hogy időt hagyott volna e kérdések megválaszolására, megtorpanást okozott a negyedszázada eredménytelenség követett életszínvonal-politikában is. A jövedelmek lendületes növekedése megtört, és hosszabb időre lehetetlenné vált a megelőző kiegyensúlyozott és tartós emelkedés fenntartása. A hetvenes évtizedig vezető úton lejátszódtott hatalmas társadalmi átalakulás, különlegesen nagy mobilitás, amit a parasztból munkássá válás és az új összetételű értelmiségi és vezető

rétegek kialakulási folyamatai határoztak meg (és ami együtt járt az iskolázás rendkívül nagy arányú kiterjedésével), ugyancsak megtorpant. Nemcsak a nagy, tömeges átáramlási folyamatokra nem nyílt további lehetőség, de a korábbi rendkívüli mobilitás is visszaütött: a generációk szerves-természetes váltakozását megbontó, úgyszólván egyidőben lejátszódó „örsekváltás” a negyvenes-ötvenes évek fordulóján és részben 1956 után olyan méretű volt, és annyira általános fiatalítással járt együtt, hogy húszas-harmincas éveik fordulóján járó emberek professzorok és tábornokek, gyár-igazgatók és lapszerkesztők lettek, a következő értelmiségi generációk számára hosszú időre megmerevítve a pályakereteket, megnehezítve az előrehaladást, széles és kényes társadalmi területeken nagyfokú merevséget, mobilitáshiányt idézve elő. A mobilitás lelassulása egyébként általánossá vált erre az évtizedre, s a megelőző hatalmas, keresztirányú társadalmi osztálymozgások után a társadalom természetszerű konszolidációja figyelhető meg. A „rendes kerékvágásba” zökkenés azonban elkerülhetetlenül új (vagy régi?) ellentmondásokat is kiváltott. Például az iskolázás egész rendszerében nyilvánvalóvá vált a társadalmi különbségek újratermelődése, újra kérdésessé vált a munkából értelmiséggé válás valóban egyenlő lehetőségeinek garanciája, és a korlátlan elhelyezkedési lehetőségek hosszú évtizedei után nemcsak bezárultak bizonyos pályák, de, ha csak gondolatban is, a teljes foglalkoztatás már természetesnek tekintett intézménye is elbizonytalanodott.

A hetvenes évtized felé haladva az állandó változások forradalmas-reformos korszakain mentünk át. A felszabadulást követően számos régi intézmény összezúzásának és újak bevezetésének forradalmas éveit éltük át. Az ötvenes évek elején kíméletlen módszerességgel indult útjára valami új, és az évtized utolsó éveitől megint csak sok mindent előlről kellett kezdenünk. Változtattunk és változtattunk. Rengeteget hibáztunk, s újból és újból korrigáltunk, hogy közben újra tévedjünk, és újra előbbre jussunk. Egy időben a bölcsék kövét kezében szorongató vezetés vak magabiztossága, kész receptek kiválthatóságának és elkészített forgatókönyvek gyors kivitelezhetőségének kényelmes hite, évekre, napokra előírt menetfeladatok teljesítése diktálta a tempót. Később a feltételeket mérlegelő józan vezetés, a valós célok teljesítéséhez reálisan számításba vett érdekek és érdekeltségek belátása és működtetése, a jövő céljainak és a jelen létfeltételeinek kellemesebb harmonizálása, az állandó és valós előrehaladás természetes közérzete adott jobb stabilitást és egyben nagyobb ösztönzést. Ezeket az évtizedeket az állandó változás és változtatni akarás dinamizmusa jellemezte, a hatvanas éveket pedig a sikeres-bevált kísérletek fémjelezték. Az elért új fejlettségi szakaszból, a bekövetkezett változásokból, a világban lejátszódó hatalmas megrázkódtatások által támasztott új feladatokból jelentkező *újabb* jelentősebb reformok igénye a hetvenes évtizedre ismét nyilvánvalóvá vált. Ezek jó részének felismerése tükröződik az elmaradt szolgáltatási ágazatok felzárkóztatását központi feladatként megjelölő nagyszámú tanulmányban csakúgy, mint az oktatáspolitikai, az iparszerkezeti, a külgazdasági stratégia vagy az árrendszer és a gazdaság-szabályozás átalakításának kormányzati döntéseiben. A hetvenes évtizedben azonban mintha változtatási dinamizmusunk korábbi lendülete alábbhagyott volna. A stabilitás, a már elért és megszokott megőrzése, a „csak rosszabb ne legyen” kényelme, a felismert és kitűzött feladatok megvalósí-

tásának lassúsága vagy elmaradása az elöregedés veszélyeit és közérzetét táplálták. A történelmi horderejű gazdasági reformkísérlet elleni félsikerű, de az évtized közepe táján már-már áttörni látszó támadás közvetlen hatásainál súlyosabb általános kérdéseket is megfogalmazott: Mennyire merevedtek meg a kialakult keretek, képesek vagyunk-e a valódi megújulásra?

A hetvenes évtizedhez vezető negyedszázadban a társadalom középső és idősebb generációi, nemcsak általában és egészében, de úgyszólván minden egyedében — még ha mindig voltak és lesznek is „Hábetlerék”, akik mellett valamely a történelem, és akik elmennek a történelem mellett — átélt valamilyen eufóriás felszabadulás-élményt. Felszabadulást a második világháború lidércnyomása alól, felszabadulást a paraszti nyomorúságból, a sárba ragadt tanya elszigeteltségéből, az osztatlan iskolájú, villanytalan falu elmaradottságából, a mindennapi kenyér és a gyerek iskolába járásához szükséges cipő gondjaitól, a társadalmi, kisebbségi megkülönböztetés megaláztatásából, az első hidegháború félelmétől, a hajnali autófékezés és csöngetés rémétől, az ütemes, kötelező lelkesedés nyomásától. Ezeknek a generációknak a tagjai úgyszólván mind átélték valamiféle szárnyalás élményét: a felemelkedés örömét, a megfelelő étkezés jóllakott elégedettségét, a munkássá válás és a korábban kilátástalan diplomaszerezés boldogságát. Egy új lakását, ahol már nem szorul össze három generáció, és nem lavóról kell fürdeni. Az új technikai vívmányok váratlan gyorsaságú térhódításának megdöbbenését, az első televízióközvetítés hitetlenkedő csodálatát, az első autó boldogságát, az első külföldi utazás ajándékát. Ezek a generációk még tudják, hogy volt és lehet is rosszabb. Éppen ezért sokszor értetlenül állnak a harminc év alatti új nemzedék körében oly gyakori frusztrációval, türelmetlen elégedetlenséggel, értetlen követelőzéssel szemben. Márpedig az újabb nemzedék, amely természetes közegként nőtt bele abba, ami az idősebbeknek még élményszerű vívmány volt, nyilvánvalóan többre és másra is vágyik. Önállóságra és szabadabb mozgástérre, kevesebb kioktatásra. Az előző generációk teljesítményorientáltsága is elveszítette vonzerejét, életformája sem példa. Csábító, messzi divatok is vonzzák, szeretné, ha ő is dönthetne, s fel akar tenni olyan kérdéseket is, melyeket az előtte járó nemzedék tagjai óvatosan vagy tapintattal már elkerülnek. Ami az előttük járók történelmi tapasztalata szerint meghatározottság, az számukra nemegyszer természetellenes. Egyáltalán: szeretnék, ha nem az előttük járók ízlését, igényeit, céljait kellene követniük. Önállósodáshoz azonban — akár a gondolkodásban, akár a cselekvésben, vagy „csupán” egy önálló lakás birtoklásában — kínos-keservesen juthatnak csak el, ha ez egyáltalán sikerül.

A gazdasági növekedés lelassulásának és az egyes területeken jelentkező anyagi hanyatlásnak a talaján, új társadalmi és világpolitikai feszültségek közegében, a második hidegháborútól félve, sőt hosszú idő után egy harmadik világháború veszélyét sem teljesen elhessegetni képesen, s mindennek számos terhét máris hordozva, zsigereinkben mindenféle kedvezőtlen fordulat rossz előérzetével, a társadalom és a nemzet kérdéseit egyéni útjától elválasztani képtelen, gondolkodó ember elkerülhetetlenül tesz fel jelent és jövőt fürkésző kérdéseket, sőt újrafoglalmazza a korábban már megválaszoltak tűnteket is. S amikor a jövőre keres választ, a múltat is faggatja. Utunkat a hetvenes évtizedig. Megtaláltuk-e a helyes utakat, tévesztetünk-e ösvényeket?

★

Történelmet éltünk. Egy átalakuló világ nehéz történelmét. Egy kicsiny ország nemzetközi meghatározottságoktól, világviharoktól, világ-erőktől és világpiaci áráktól oly erősen befolyásolt történelmét. Ezek az erők, viharok, változások nem „begyűrűznek”, hanem azt az egyetemes közeget jelentik, amelynek országunk is elválaszthatatlan része, melytől létünk semmilyen területen sem különíthető tartósan el, és e közeg szigorú meghatározottságában utakat kerestünk.

A legegyszerűbb lenne természetesen azt mondani: voltak utak, melyeket a körülmények kínáltak vagy eleve megjelöltek, amelyekkel kapcsolatban tehát az útkeresés kifejezése nem is volna pontos. Továbbá, hogy hosszú menetelésünk során találtunk jó utakat, de tévesztettünk is.

Ez nyilvánvalóan igaz, de nem feledhetjük, hogy ha a történelmi utak meghatározottak is, minden meghatározottság kínál alternatívákat. Ha mást nem, a vélt vagy valós meghatározottság elfogadásának vagy tagadásának válaszutját. A jó és a rossz döntések, a sikeres vagy kudarcos lépések természetes és elkerülhetetlen keveredésének pedig végül is megvonható a mérlege: a tartozik és a követel oldal szembesítése valamilyen egyenleget mutat.

Az 1970-es évtizedhez vezető úton a II. világháború tragédiája, majd az új európai berendezkedés után reális, járható alternatívát, valóságos lehetőséget csakis az kínált, ha belső társadalmi-gazdasági felemelkedésünk munkálásához fordulunk. Előrehaladásunk alapját — a régi társadalmi viszonyok, földbirtokszerkezet és magántulajdon eltakarítása alapján — mindenekelőtt a gazdasági elmaradottság felszámolásában kerestük, ez utóbbi fő feladataként az iparosítást állítva középpontba. Ne feledjük, a 20. század közepéig mindössze mintegy másfél tucat ország érte el, lépte át a magas fokú iparosodottság küszöbét. Magyarország a felszabadulás körül még nem tartozott ehhez a csoporthoz. Statisztikai tény, hogy az 1949. évi népszámlálás a foglalkoztatottaknak még 53 százalékát a mezőgazdaságban, és a lakosság közel kétharmadát falvakban (ezen belül pedig az ország lakosságának mintegy harmadát tanyai szórványtelepüléseken és aprófalvakban) találta. A hetvenes évtizedre viszont az agrár népesség valószínű aránya (mely a mezőgazdasági üzemekben dolgozók mintegy harmadát kitevő ipari foglalkoztatottakat nem veszi figyelembe) már a keresők egyhatodára zsugorodott, a falusi lakosság aránya pedig az összlakosság fele alá szorult (miközben a tanyák és az aprófalvak lakossága az össznépesség 16 százaléka körüli).

Ezek a száraz statisztikai adatok viszont — nem kerülheti el figyelmünket — nemzeti történetünk fordulópontját jelölik: áthaladást az iparosodás korszakán, olyan, a nagy társadalmi formációváltás keretében lejátszódó történelmi horderejű átalakulást, amit a világ több mint másfélszáz országa, nemzete közül napjainkig is csupán mintegy három tucatnak sikerült elérnie. Elsősorban ennek nyomán a gazdaság általános fejlettségi színje is hatalmasat emelkedett. Az egy főre jutó bruttó nemzeti termékben számolva — s hadd használjam az elfogultsággal esetleges tévedései ellenére sem vádolható Paul Bairoch nemzetközi számítási eredményeit — Magyarország 1950-ben és az 1970-es évek elején is kétségtelenül az európai országok középső zónájában helyezkedett el. Csakhogy míg az első időpontban az európai átlagnak csupán 75 százalékát érte el, addig az utóbbiban annak 90 százalékára zárkózott fel. S ha 20 európai ország közül 10

meg is előzi, nem feledhetjük el, hogy az egész európai gazdaság történetének leggyorsabb, leglátványosabb növekedési szakaszában sikerült ilyen mértékben előrenyomulni, s még kevésbé feledhetjük, hogy ezzel a világ gazdaságilag legfejlettebb országainak II. világháború körüli szintjéhez érkeztünk.

Bármilyen nehéz és áldozatos út is ez — az iparosodás történelmi fordulója eddig minden országban, még a történelmileg különösen szerencsés, kedvező helyzetben levő és mások erőforrásait saját javukra kiaknázó országokban is rendkívül nehéz volt, és nagy megrázkódtatásokkal járt —, a hetvenes évtizedre elért eredményei akkor is maradandó értékűek, ha az iparosítás útjának végigjárása közben úgyszólván állandó úttévesztések közepette értünk a jelenhez. Az iparosítás indításának stratégiája — egyoldalú nehézipari-autarchikus és úgyszólván kizárólagosan mennyiségi szemléletével, a más történelmi körülmények és adottság közepette kialakított stratégia minden változtatás nélküli másolásával — nyilvánvalóan nem felelt meg az ország adottságainak és a század második fele által támasztott technikai-szerkezeti követelményeknek. Ha ezt az úttévesztést kicsit már 1953 után, majd 1957-től részben sikerült is korrigálni, a hetvenes évtizedig vezető úton majdnem mindvégig — még a hatvanas években is — kísértett a kényszerű vagy reflexszerű önellátási koncepció, a teljes ipari vertikumok kiépítésének gyakorlata, az erőteljesen anyag- és energiaigényes ágazatok fejlesztésének előtérbe állítása, az újabb és újabb beruházásokkal létesített újabb és újabb munkahelyek extenzív fejlesztési útja. Miközben a hatvanas évtized végére az ipari termelés értékben mért volumene hétszeresére ugrott, addig az egy foglalkoztatottra jutó termelés csak háromszorosára, s míg az ezer lakosra jutó ipari foglalkoztatottak számát tekintve 35 ország között Magyarország az előkelő hetedik helyet foglalta el, az egy lakosra jutó nettó ipari termelés alapján csak a huszonkettediket. Más szavakkal: a nagy ipari át- és előretörés időszakában a termelékenység, a technikai korszerűség tekintetében az ország viszonylagos elmaradása még fokozódott. Ugyanakkor a gazdasági reform előtti egész időszakban a termelés jelentékeny része, egyes periódusokban a nemzeti jövedelem 5-7 százalékát is kitevő hányada, az ipar volumenének hatalmas ütemű növekedése ellenére (és jórészt következtében) felesleges, értékesíthetetlen, selejtes készletek felhalmozódására vezetett, miközben egyidejűleg úgyszólván mindenből hiány volt. A hiánygazdaság jellegzetes tünetei mind a termelés folyamatosságát és gazdaságosságát, mind pedig a lakosság megfelelő ellátását akadályozták.

Az iparosítási áttörés úttévesztéseihez tartozott, hogy az erőltetett mennyiségi iparfejlesztés oltárán egy ideig a lakosság életszínvonalának és a gazdaság más ágazatainak érdekei is áldozatul estek. Az előbbi inkább csak az első ötéves terv időszakára volt jellemző (amelynek egyik évében a munkás- és alkalmazotti reálbérek 22 százalékos csökkenése is előfordult), az utóbbi azonban tartósabban érvényesült. Igaz, hogy a mezőgazdaság beruházási részesedése a kezdeti 13 százalékról 1957 után hamarosan 18-20 százalékig emelkedett, de a háttérágazatok fejlesztési részesedése (ha nőtt is valamelyest a kezdeti egyharmados arányról) a hetvenes évtizedig messze elmaradt attól a szinttől, amely elegendő lett volna ahhoz, hogy az ágazat lépést tarthasson a termelés és az ágazat nemzetközi fejlődési követelményeivel. Míg az úgynevezett termelő ágazatok eszközálló-

mánya a vizsgált negyedszázadban hatszorosára nőtt, addig a termelő szolgáltatásokat végző és a nem termelő ágazatok eszközállománya csak kétszeresére, s az ipar kétszeresére ugró munkaerő-létszámával szemben az ágazat munkaerő-állománya is csak egyharmaddal növekedett. A század második felében lejátszódó valóságos nemzetközi infrastrukturális forradalom következtében tehát az ágazat számos területének viszonylagos elmaradása fokozódott, és ennek következményei hosszabb időszakra is károsan nyomják rá bélyegüket.

Mindettől aligha elválasztható, hogy a különféle termékek és szolgáltatások elégtelensége következtében a leginkább második gazdaságnak nevezett „szektor” kialakulásának spontán folyamata volt csak képes úgyahogy áthidalni a hiányok úrjeit. A munkaidő után (esetenként alatt) végzett ipari javító tevékenység, a háztáji kertekben termelt baromfi és gyümölcs, a hétvégeken vállalt építkező vagy mázó munkák az áruellátás és -javítás, a szolgáltatás rendkívül nagy hányadát adják. Bár a hivatalos statisztikák szerint a termelés és a szolgáltatás 98 százalékát a szocialista szektor állítja elő, egyes becslések szerint a népgazdaság munkaerőalapjának legalább egyhetede-egyhatoda az úgynevezett második gazdaságban realizálódik.

Ezt a szektort a gazdaságpolitika a hatvanas évtizedtől általában nemcsak eltúrte, de esetenként ösztönözte is. Egyes időszakokban azonban éles támadások és kemény szankciók igyekeztek határozottan korlátozni.

Ha az iparosításhoz viszonyítva lassan, nehézkesen is, de a hatvanas évtizedtől már utat találtunk a mezőgazdaság fejlesztésében is. Hangsúlyozni kell azonban, hogy ez esetben még nagyobbak voltak a megelőző vargabetűk. A mezőgazdaság hosszabb ideig úgyszólván kizárólag a felhalmozás és az iparosítás legfőbb tőke- és munkaerőforrása volt. A mezőgazdasági munkaerő felének átáramlása az iparba s az árrendszer révén kialakított agrárról a hetvenes évtized előtt jórészt mindvégig megfigyelhető. A hatvanas évtized közepéig ezért csak rendkívül lassú, évi átlagban 0,7 százalékos, vagyis a nemzetközi agrárnövekedés ütemének egyharmada körül mozgó fejlődést lehetett elérni a mezőgazdaságban. Mind a termelés mennyiségének, mind a termelékenység szintjének viszonylagos elmaradása növekedett. A hatvanas évtizedtől megindított átalakítás, a kollektivizálás történelmi vívmánya során és után alkalmazott úttörő jelentőségű módszerek és ösztönzések, az agrárfejlesztés különlegesen koncepciózus, szívós és eredményes kibontakoztatása az agrárról állandó szűkítésével és a beruházások egyidejű növelésével valóságos fordulatot eredményezett. A hatvanas és a hetvenes évtized fordulója körüli időszakra megindult e hagyományos ágazat kiemelkedése „kézműves” korszakából és iparrá válása. Nemcsak az összes főbb munkafolyamat rohamos ütemű gépesítése, a rövid idő alatt háromszorosára ugró műtrágya-felhasználás, hanem a növénynemesítéssel is összekapcsolt zárt, iparszerű rendszerek meginduló-előrehaladó kiépítése vezet egyetlen évtized alatt a hozamok két-háromszorosra emelkedéséhez és egészében olyan agrárnövekedési ütemhez, amely az iparéval vetekedik, és mintegy kétszeresen meghaladja a nemzetközi átlagot. Az úttévesztés keserves évtizedei után tehát a mezőgazdaságban a hetvenes évtizedre olyan útra lertünk, amely kivételes eredményeket hozott, és a társadalom életének átalakulásában is meghatározó tényezővé vált.

A mezőgazdaságban lejátszódó hatalmas átalakulás ugyanis — az iparosítás hatásaival összekapcsolódva — a falu és a parasztság felemelésének meghatározó tényezője lett. A szegénység, kiszolgáltatottság és elmaradottság évezredes falusi koldusvilága tűnt el egyetlen emberöltő alatt. (Ezen nem változtathat a még előbukkanó, fellelhető maradványainak természetes ténye sem.) A falusi építkezés új életformára utaló gazdagsága, a háztartások gépesítésének térhódítása, a falu szociális ellátásában beállott fordulat kétségkívül a lejátszódott társadalmi átalakulás talán legszembetűnőbb, leglátványosabb eleme. S természetesen a parasztság soraiból volt a legnagyobb az átáramlás is a társadalom más rétegeibe. A volt paraszti társadalom felének ipari munkássá válása, az újonnan formálódó értelmiség jelentős paraszti bázisa és a megmaradt parasztság erőteljes kapcsolódása az egyéb rétegekhez (a két vagy több keresővel rendelkező paraszti családokban a második keresők háromnegyede már nem mezőgazdasági foglalkozású) a társadalom mobilitásának meghatározó hajtóerejévé vált.

Ez a folyamat egyben arra is utal, hogy a társadalom leggyorsabban növekvő osztálya a megkétszereződő és homogénebbé váló munkásság. Az iparban és az építőiparban foglalkoztatottak aránya az összes foglalkoztatott alig több mint egyötödéről közel felére ugrott. Az egységesülés gyors mozgási folyamataira utal, hogy olyan, korábban jelentős proletár réteg, mint a házicselés, gyakorlatilag eltűnt, hogy az ipari munkásság túlnyomó többsége a nagyiparban dolgozik.

Legnagyobbbrészt soraikból került ki — a régi uralkodó osztályok és hatalmi elit rendkívül gyors eltűnése nyomán — az új vezető és értelmiségi réteg. A vizsgált negyedszázad folyamán lejátszódott átalakulásokra utal, hogy a hetvenes évtized küszöbén a budapesti és más városi vezetők 61 százaléka, az értelmiségieknek pedig több mint egyharmada eredetileg más pályán indult, munkás- vagy parasztsorból került ki. A mobilitás még erősebb sodrára utal, ha a nemzedékek közötti átáramlást is figyelembe vesszük, hiszen akkor a budapesti vezető és értelmiségi réteg 78 százaléka nem értelmiségi családból került ki, és 58 százaléka munkás- vagy parasztszaládból származott. A vezető beosztásúak több mint 70 százaléka került ki körükből, méghozzá oly módon, hogy 63 százalékuk régebben maga is munkásként vagy parasztként dolgozott. A mérnökök több mint fele munkás- vagy paraszti, az agrónomusok és az állatorvosok fele paraszti családból származik.

Ilyen különleges méretű társadalmi mobilitás természetesen csak az átalakulás időszakában képzelhető el. Talán ezzel kapcsolatosak az olyan úttévesztések is, amelyek a hatalmas társadalmi változások idején beteges bizalmatlansággal, szűkkeblű doktrinér módon egész rétegek létalapját, társadalmi helyzetét tették kérdésessé. A régi hatalmi elit és uralkodó osztályok felszámolása a kispolgári és értelmiségi egzisztenciák tömegeit is elsodorta, a társadalmi átalakulás során számos esetben indokolatlan és igazolhatatlan módszereket alkalmaztak (kuláklista, kitelepítések). Hozzá kell tenni azonban, hogy a munkásosztály és a parasztság soraiból kiképzett új értelmiséggel szemben is megfigyelhető az indokolatlan bizalmatlanság, a szakmai felkészültséggel szembeállított politikai megbízhatóság, ami oda vezetett, hogy a hetvenes évtizedre kialakult új társadalmi szerkezet ellenére a gazdasági vezető posztok több mint felét, sőt a főmérnöki tiszteknek is mintegy negyedét megfelelő végzettséggel nem rendelkező személyekkel

töltötték be. A rendkívül jelentős, mindent átrendező társadalmi mozgás sietős lázában az elkerülhetetlennél jóval erősebben érvényesült — s ami rosszabb, rögződött — a minőség iránti igénytelenség.

A munkásosztálynak a mobilitásban kifejezésre jutó társadalmi emelkedése azonban korántsem jelentette az osztály legfőbb emelkedési útját. Sokkal nagyobb tömegeket érintett az ez esetben is végbement s az osztály zömére kiható anyagi-kulturális előrehaladás. Az ötvenes évek elejének hanyatlása után, eleinte egyszeri, nagyobb ugrások révén (az 1954-es intézkedések hatására bekövetkezett 18 százalékos reálbér-növekedéssel sikerült újra elérni az 1950. évi szintet, az 1957-es béremelések ismét csaknem 18 százalékos reálbér-növekedést eredményeztek), majd egy évtizeden át mérsékeltebb, de általában kiegyensúlyozott évi 2-4 százalékos ütemet biztosítva, s végül a hatvanas-hetvenes évek fordulója körül évi 4-5 százalékos, történelmünkben példátlan reálbér-növekedési sebességre kapcsolva, a vizsgált negyedszázadban az egy keresőre jutó munkás- és alkalmazotti reálbérek végül is mintegy kétszeresükre emelkedtek. A keresők arányának növekedésével a fogyasztás színvonala ennél is gyorsabban, mintegy háromszorosára ugrott. Az emelkedés — amely a munkás- és a paraszti jövedelmek kiegyenlítésével járt együtt — mindenekelőtt azt eredményezte, hogy az elemi megélhetési gondok rohamosan visszaszorultak. A szegénység, amely a felszabadulás előtt még a lakosság többségét sújtotta, de 1950 körül is mintegy harmadára terjedt ki, a hetvenes évtizedre — a lakosság 10-15 százalékát érintve — egyes különlegesen kedvezőtlen helyzetben levő rétegek, csoportok (kis keresetű, de nagy létszámú családok, régi nyugdíjasok, gyermekeikkel magukra maradt nők stb.) — természetesen még mindig társadalmi horderejű — kérdésévé szűkült. Hozzá kell azonban tenni, hogy ez a réteg jóval szélesebb, ha a megélhetési gondok között a lakásszerzésnek az induló fiatalok számára oly nehéz és sokszor megoldhatatlan gondját is figyelembe vesszük.

Egy sokáig nélkülöző és tömegeiben rosszul táplált nép azonban ezekben az években jutott igazán megfelelő étkezéshez, ami a nemzetközileg is túlzottan magas (napi 3300 kalóriát közelítő) fogyasztás reakciójában is kifejezésre jutott, s ami a húsfogyasztás megkétszereződését, a tejfogyasztás lényeges emelkedését és — történelmünkben először — a cereáliák fogyasztásának meginduló csökkenését is magával hozta.

Ugyanakkor a jövedelem emelkedése a fogyasztás szerkezetének más, lényeges korszerűsödésével is együtt járt. Az élelmiszerhányad fokozatosan csökkent, és a tartós fogyasztási cikkek fogyasztása emelkedett a leggyorsabban. Ezen belül a modern technika betörése a háztartásokba, a televízió hihetetlenül gyors, úgyszólván általános elterjedése (egy olyan országban ahol a háború előtt a rádiókészülékek száma sem érte el a félmilliót!), a gépkocsikorszak beköszöntése mellett különösen az építkezési tevékenység emelkedő lendülete érdemel figyelmet. Nagyobb részben magánépítkezések révén készült el másfél évtized alatt a lakosság egyharmadának új otthon adó egymillió lakás.

E hatalmas történelmi eredmények jócskán kiegészülnek a kulturális és egészségügyi „fogyasztás” ugrásszerű emelkedésével is, amit részben az úgynevezett ingyenes társadalmi juttatások tettek lehetővé: ezek aránya a vizsgált időszakban az összes lakossági jövedelem 15 százalékáról közel 30 százalékra ugrott.

Az ötvenes évek végétől kibontakozó és a hetvenes évek elejére kiteljesedő életszínvonal-politika nyilvánvalóan olyan út megtalálását és követését jelentette, amely vitathatatlan sikerrel alakította át a néptömegek életét.

Ennek ellenére az úttévesztések e területeken sem voltak elkerülhetők. Egy ideig a rendkívül mérsékelt lehetőségek és a feszített ütemű felhalmozás miatt csak azáltal lehetett a legelmaradottabb viszonyok között élő rétegek helyzetén lényegesen javítani, hogy a jövedelmeket radikálisan egyenlősítették. Több munkaterület bérszintje nem emelkedett, korábban jobban fizetett foglalkozások, a kvalifikáltabb munka kiemeltebb bérezése megszűnt, egyes területeken a bérek egyenesen csökkentek. A magasan kvalifikált műszaki szakemberek és a munkások átlagos keresete közötti különbség 50 százalékra zsugorodott, az ápolónő vagy a tanító fizetése 10—30 százalékkal is elmaradt egy átlagos lakatos vagy kőműves fizetése mögött, a rendelői vagy kórházi orvos bére pedig egyharmaddal sem haladta meg azt. A jövedelmi nivellálás, amely a kezdeti szakaszban talán részben elkerülhetetlen volt, a későbbiekben is kimozdíthatatlanná kövesedett. Ezen csak a hatvanas évtized végének reformintézkedései kezdtek részben rést vágni. A magas szakképzettség, a nagy felelősség, a bonyolult munka nem nyerhette el valóságos értékelését, a jobb, áldozatosabb, kiváló teljesítmény nem kaphatott méltánylást és ösztönzést. A bérezési aránytalanságok társadalmilag fontos pályák szakmai színvonalának hanyatlásához, a mellékjövedelmek hajszolásához, korrupcióhoz, a borralaló-rendszer félelmetes terjedéséhez vezettek. Az érdektelenség és az erkölcsi hanyatlás tartósan központi társadalmi kérdéssé, súlyos gazdasági és társadalmi konfliktusok kiindulópontjává vált. Ugyanakkor a meginduló jövedelmi differenciálódásnak gyakran nem sok köze volt a munkateljesítményekhez, miközben a bérezés valóságos differenciálódását nemegyszer a nagyobb és jobb teljesítmények kibontakozását akadályozó vállalati szervezési, valamint anyagellátási gyengeségek akadályozták.

Más nehéz kérdések is válasz nélkül maradtak. Az emelkedő fogyasztási színvonal nem társult valamiféle új típusú fogyasztási modell kialakulásával, a kiterjedt lakásépítkezéseket nem sikerült új lakás- és társaséletmodell kiépítésére alapozni. Bizonyos szociális preferenciák érvényesítése ellenére a szocialista társadalmi ideál elveit — beleértve a fogyasztást, az életformát, a közösségi életet és a lakókörnyezetet — nem sikerült kialakítani. Ilyenek természetesen a gyakorlatban még sehol sem léteztek, hiányuk ennek ellenére is mintha társadalmi konfliktusok forrásává vált volna, hiszen aligha tett mást lehetővé, mint a fogyasztásban és a lakásügyben előbb járó országok útjának megkésétt és alacsonyabb szintű, de hasonló mintájú követését. A terebélyesedő szürke, uniformizált házgyári lakótömbök és az átlagember számára sem teljesen elérhetetlen Trabant természetesen hatalmas előreugrás bizonyítékaivá váltak, de annak jelképeivé is, hogy a joggal elmarasztalt „fogyasztói társadalom” szegényes követésén túl nehéz új utakat találni.

Részben talán indokolatlan, sőt adott esetben a legkülönbözőbb célokra is felhasználható „ál-naiv” utópiákkal állunk szemben? Vagy még az e területen továbbélő voluntarizmussal van dolgunk? Meg kellene vizsgálni, mit és miért kérhetünk számon önmagunktól. Lehetséges-e belátható időn belül másféle áru- és szolgáltatásfogyasztási modell, mint amit (gyen-

gével együtt) ismerünk? Ha nem, akkor szabad-e doktrinér módon keseregni a nemlétező hiányán? Akkor a kollektivitás elvét talán nem annyira a fogyasztás mintáin kellene számon kérnünk, hanem a társadalmi élet olyan szféráin, ahol az élet megoldatlanságai — cselekvést követelve — valódi lehetőségeket kínálnak. A szabadidő-felhasználás kollektív formáinak hiánya feletti eszme-futtatásoknál például nyilvánvalóan reálisabb előrehaladást ígérhet az idős emberek gondjának kollektív (és nem a családokra bízott) megoldása. Nézzünk tehát szembe valóságos lehetőségeinkkel! Mi az, ami a társadalmi kollektívizmusból az iparosodottság és urbanizáltság adott szintjén és a differenciált bérezés igénye közepette valóban megteremthető, s hol haladhatunk valóban valamiféle új modell irányába? Lássuk tisztábban, hogy mit tehetünk, és mit kell tennünk!

Magyarán: az elmaradottság alapkérdéseinek, az elégtelen fogyasztás kínjainak iparosítási, szociál- és életszínvonal-politikai leküzdése, ami történelmi horderejű, korszakra való teljesítmény volt, kiélezve napirendre tűzte a továbbhaladás megoldatlan kérdéseit, a szocialista elveknek igazán itt, a magasabb szinten napirendre kerülő és már nem egyszerűen az elmaradás leküzdésének céljában és a nivellálásban, az alapvető juttatások társadalmasításában érvényesített megvalósítási mintáit.

Mindez természetesen a politika, a társadalmi demokrácia követelményeiben is hasonlóan jelentkezett. Az átalakulás negyedszázadának elején kétségtelenül nagy társadalmi-politikai teljesítmény volt a korábbi uralkodó osztályok, a mindenféle kizsákmányoló és spekuláns, a gyűlölt úri, katonai-hivatali elit felszámolása. A formális és alapvetően tartalmatlan egyenlőség-jogok helyett a társadalmi egyenlőség tartalmi, anyagi oldalai felé fordulás és a társadalmi demokratizmusnak a nagy mobilitás révén kibontakozó vívmánya azonban alapvető emberi jogok megsértésével, törvénytelen-séggel járt együtt. Az ötvenes évek közepétől-végétől hatalmas politikai-társadalmi eredmény volt a korábbi torzulások felszámolása, a munkások elleni tömeges eljárásoknak, megszegyenyítéseknek, a parasztok közel félmillió tömegre kiterjedt bírósági meghurcoltatásának, a kollektivizálás során alkalmazott erőszakos módszereknek és általában a törvénytelen-ségek — a látványos perek-től a mindennapos megfélemlítésekig és meghurcoltatásokig terjedő — széles skálájának a felszámolása. Az egyház és az állam viszonyának, a vallás ügyének rendezése, az egyéni jogok biztosítása, benne az utazás lehetőségeinek megnyitása, az egyetemi felvételeknél alkalmazott megkülönböztetések eltörlése, a kulturális politika elvisége és türelmessége, a sokféleség elfogadása és szabadsága mind megannyi siker és széles népi szövetség megalapozását biztosító utak megtalálását jelentő eredmény volt.

A politikai demokratizmus új, a történelemben kialakult vívmányainak (a polgári szabadságjogoknak) természetes magában foglalását és valóságos realizálási lehetőségeinek anyagi megteremtését kiindulási pontként tartalmazó, ám annál tovább is haladó, a tömegek közvetlen és valóságos, meghatározó részvételét biztosító szövetségi és vállalati-munkahelyi demokrácia, a rossz bürokratizmust kiküszöbölő, ugyancsak közvetlen részvételre alapozott közigazgatás és a kormánypolitika nyitottságát, ellenőrzését biztosító intézményes feltételek megteremtése azonban korántsem tekinthető megoldottnak. A tanácsrendszer korai bevezetése vagy a szakszervezeti jogok újabb lényeges kiterjesztése, az ifjúsági parlamentek bevezetése és több más lépés ehhez nyilván kevés volt. Új utak felfedezése,

már felfedezett vívmányok megfelelő intézményesítése még várat magára. A biztosított szabadságjogok, régi polgáriak és újabb, lényegesen továbbhaladó szocialisták, nem válhatnak gyanús portékává semmiféle propaganda vagy politikai támadás nyomán. A szűk gyalogösvényeket széles úttá köveze, a hiányzó, meg nem talált utakat feltárva-megnyitva, a társadalmi-politikai útépítés további feladatai állanak még előttünk.

A hetvenes évtized felé haladva tehát, kiváló utakat találva, jócskán el is kerültünk (meg sem találtunk) lehetőségeket, gyakran választottunk hibásan, s haladtunk feleslegesen fárasztó kaptatókon is, sőt egyes időszakokban veszélyes szakadékokhoz vezető útvesztőkön is. Mindez számos megoldásra váró ellentmondás felgyülemelésének forrásává vált a hetvenes évtizedben.

Az ellentmondások azonban korántsem csak elkerülhetetlen vagy elkerülhető *hibáink* következményeiként keletkeztek. Jó részük a történeti fejlődés természetes dialektikájának a terméke. A történelmi haladás oly gyakran tapasztalható vulgáris felfogása, mely a lineáris emelkedést, az egy kicsivel mindig jobb állapotot véli természetesnek, vagy a jelen oly sokszor érzékelhető apológiája, mely *napjainkig* fel- és elismeri a fejlődés ellentmondások összeütközésén és harcán keresztül végbemenő folyamatát, de *saját jelenünkben* (a nagy Hegel is elkövette ezt a hibát!) hajlamos az abszolút ész megtestesülését látni, s az ellentmondásokat nem létezőnek vagy szegyélni valónak (még el nem takarított régi szemétnak, kellően ki nem kapart folt nyomának) tekinteni, értetlenül áll az állandóan *újra* keletkező konfliktusok előtt. Márpedig a konfliktusok újratermelődése gazdaságban, társadalomban, politikában és kultúrában, egyszóval a társadalom történetében, természetzerű folyamat és az előrehaladás egyedül lehetséges útja. Hatalmas erőfeszítésekkel, áldozatokkal dolgozunk egy adott ellentmondás megszüntetésén, most abban látjuk előrehaladásunk zálogát, de mire sikerül (ha sikerül) a régi ellentmondást megszüntetni, az elért eredményből új konfliktus keletkezik.

A hetvenes évtizedhez vezető negyedszázados úton — most már elvonatkoztatva az előzőekben jelzett tévedésektől és útvesztésektől — a magyar társadalom korábbi történetében kialakult alapvető ellentmondások feloldására törekedtünk. A gazdasági elmaradottság, a társadalmi egyenlőtlenség, a szociálpolitika súlyos hiányai okozták a társadalom legsúlyosabb zavarait. De ezek feloldása, megszüntetése (amennyiben sikerült) újabb, másfajta konfliktusokat termelt. Tekintsünk, csupán példaként, a szociálpolitikára! Az egészségügyi ellátás korábbi elmaradottsága és a lakosság többségének (60 százalékának) kirekesztése a társadalombiztosításból, a nyugdíj különleges kiváltsága egyes állami és más privilegizált állásokban, de a lakosság túlnyomó többségének mindenfajta nyugdíjbiztosítottságból való kimaradása a létbizonytalanság, elhagyatottság és nyomor fontos forrásai voltak. A szocialista átalakulás évtizedeiben megvalósított szociálpolitikai vívmányok, közöttük az állampolgársággal járó társadalombiztosítás, az általános, ingyenes egészségügyi ellátás és a majdnem ingyenes gyógyszerellátás, a nyugdíjrendszer általánossá tétele, mégpedig igen alacsony korhatáron, nyilvánvalóan a korábbi elmaradottság és társadalmi ellentmondások feloldásának fontos mozzanatai voltak. Hihetetlen jelen-

tőségét a létbiztonság megalapozásában, az egyenlő emberi létfeltételek megteremtésében nem lehet eléggé hangsúlyozni. Ugyanakkor azonban a régi ellentmondás felszámolásával nyilvánvaló új ellentmondás keletkezett. Az általános egészségügyi ellátás bevezetésével — a fejlettség adott szintjén és az iparosítás korszakában, ami az infrastrukturális fejlesztés kereteit erősen beszűkítette — az egészségügy eszközellátottsága, a kórházak, szakrendelők befogadóképessége, felszereltsége és az orvosi ellátás minősége egyáltalán nem tudott lépést tartani a megnövekedett igényekkel. Feszítő ellentmondás keletkezett: a kórházi zsúfoltság, a betegellátás romlása, a néha receptírásra degradálódó orvosi munka és a kórházi ágy, a jobb egészségügyi szolgáltatás megvásárlása. Az ingyenes egészségügyi ellátás egy ponton úgyszólván visszajára fordult. Az általános és nemzetközileg is különlegesen alacsony korhoz kötött nyugdíjrendszer nyomán — az átlagos életkor egyidejű jelentős megnövekedése idején — a nyugdíjas korosztály rohamos (a lakosság egyötödére) növekedése következett be, ami nemcsak a társadalomra hárít a lehetőségeknél nagyobb terheket, de a nyugdíjak szintjét is leszorítja, sajátos, nehéz körülmények között élő, megoldatlan gondokkal küzdő réteget hívva életre, s egyszerre váltva ki új gazdasági és társadalmi ellentmondásokat.

A hasonló példák egész sorát vonulathatnám fel. Az iparosítás és az ezzel együtt előrehaladó, az elmaradott, hagyományos településszerkezetet átalakító városodás, miközben feloldja az elmaradottság régi ellentmondását, hatalmas falusi tömegeket sodorva a városba — ismét a városfejlődés iparosítás által korlátozott körülményei közepette —, különlegesen kielezi a városi lakáshiányt, nehéz, majdnem megnyerhetetlen versenyfutással teszi a lakásigények új városi építkezés útján történő kielégítését, s a nagy mennyiségi igények következtében a rosszabb minőségű, kisebb alapterületű, falanszterszerű tömbökben készülő lakások eluralkodását segíti. Ugyanakkor — az ipartelepítés, a munkahelyek túlzott centralizációjából következően is — megnöveli azoknak a számát, akik, nem jutva városi lakáshoz, távolabbi vidékekre járnak be városi munkahelyükre, az úgynevezett ingázók sajátos csoportját, ismét nehéz egyéni és társadalmi problémát előidézve. Érdemes megjegyezni, hogy a mobilitás korábbiakban kiemelt felgyorsulása, ami a tradicionális családi keretek széttörésében is rendkívül fontos szerepet játszott, maga is hozzájárult a lakáskérdés különlegesen nehéz új társadalmi ellentmondásának kialakulásához. A nagy mobilitás szerepét ugyanis aligha lehet túlbecsülni a hagyományos nagycsaládok és a természetesnek tekintett három generációs együttlakás széttörésében és ezzel a lakásigények hirtelen, ugrásszerű növekedésében. Az is vitathatatlan viszont, hogy a mobilitást és a lakásigényeket indokolatlanul és kedvezőtlenül növelték a tanyasi települések felszámolására, a kisebb falvak összevonására, az érdekeltek ellenére tett és meglévő épületek, települések pusztulásával járó, gyakran meggondolatlan erőfeszítések.

Nem tudunk tehát úgy túllépni valamely régi gazdasági vagy társadalmi nyomorúságon, nem tudunk úgy felszámolni valamely régi ellentmondást, hogy azzal ne keletkezzék új, megoldásra váró gond, új gazdasági vagy társadalmi konfliktus. Ezekre természetesen nyugodtan mondhatjuk, hogy a fejlettség magasabb szintjén jelentkeznek (mert nem ugyanaz, ha a lakosság 60 százalékára nem terjed ki a társadalombiztosítás, vagy ha a lakosság egészére kiterjedő biztosítottság színvonalával van baj), de ezzel

e konfliktusok és ellentmondások mit sem veszítenek kínzó, feszítő erejükből.

A hetvenes évtizedhez vezető úton, amikor számtalan régi ellentmondást leküzdve, korábbi konfliktusokat feloldva birkóztunk gazdasági, társadalmi és politikai feladatainkkal, az új megoldások egyben elkerülhetetlenül megannyi új ellentmondás és konfliktus melegágyává is váltak. A küzdelem állandó feladatával, újból és újból nekifeszülve, a feloldott és keletkező ellentmondások akadályain át vezet a történelem útja.

A felszabadulást követő negyedszázad nagy történelmi teljesítményei és korszakos vívmányai ugyanakkor nem akadályozhatták meg, hogy a hetvenes évtizedhez vezető út egyben az illúzióvesztések, a történelem kemény realitásaival való, gyakran csalódást okozó ütközések útja is legyen. A háborút követő béke beköszöntése és a mindent átforgató, forradalmi újrakezdő hitek naiv illúziókkal keveredő várakozása elkerülhetetlenül súlyos sérülések forrásává is vált. A háborút átélte generációk mennyi mindenről hitték, hogy többé nem ismétlődhet meg. Mennyire várták a népek közötti gyűlölködések és konfliktusok végleges eltűnését, mennyire hitték, hogy a megélt irracionális hihetetlen tobzódása után a tiszta ész uralma kormányozza majd a világot, igazgatja a társadalmat. Amennyire törvényszerű volt azonban az illúziók kivirágzása, ugyanolyan elkerülhetetlen volt azok szertefoszlása is a valóság rögein botladozó előrehaladásunk során. A tiszta ész természetesen ugyanúgy nem juthatott uralomra, mint ahogy az ideálisan megálmodott-eltervezett jövő sem volt úgy berendezhető, mint egy újonnan megkapott lakás. A világ, s a mi világunk is újra élt „soha újra meg nem történhető” irracionálisokat. A háborút követően oly nyomasztóan újra reánk szakadt háborús veszedelem, egész rétegekkel szemben elkövetett igazságtalanságok és tényeket tagadó hazugságok, valótlán perek és kötelezően előírt művészeti ízlés, kétségbevonhatatlan és tiszta elvek leplebe burkolt, de csupán gyakorlati érdekeket megfogalmazó (és a napi gyakorlattal nemegyszer változó) világpolitikai ítéletek, a nyilvánvalóan hibás legjobbnak minősítése csak egyik oka volt az illúziók lefoszlásának. Egy egész nemzedéknek, amely úgy érezte, hogy kedvére formálhat történelmet, és új elvek alapján hat nap alatt teremthet új világot, rá kellett döbennie, hogy a történelem nem puha agyag, hanem bazaltszikla, amin török a véső, túl gyenge ütéstől nem hasad a kő, túl erőstől olyan rétegek is lepattannak, melyeknek maradniuk kellett volna, s a hat nap bizony nagyon kevés idő. Egész nemzedékek élték át elásottnak vélt belső társadalmi ellentétek és előítéletek újraéledését, döbentek rá, hogy a történelemben nincsenek előzményeket eltörlő újrakezdekések. Biztosnak hitt történelmi leckék igazába vetett hitek is megrendültek. Miközben egy nemzedék látott hozzá a legjobb szándékkal az Ady és Bartók életművében eszmei végakaratként kifejezésre jutó Duna-völgyi egymásra találás — az új történelmi helyzetben természetesnek és egyszerűnek tűnő — megvalósításához, miközben makacsul ismételtük, hogy mindenkinek saját múltjával kell szembenéznie, saját nacionalizmusával leszámolva, köröttünk a világban a nacionalizmusok újravirágzására kellett ébrednünk, ami a nemzeti tudat zavaraiiban, a határokon túli magyar kisebbségek sorsa

iránti felelősségre döbbenésben, leküzdöttnek vélt nacionalizmusok és faji előítéletek újrabelbukkanásában egyaránt kifejezési formát talált.

De illúziókat vesztettünk a történelmi előrehaladásunk nyomán jelentkező nem várt ellentmondások következtében is, ami sokakban a haladásba vetett hitet is megrendítette. Miközben behoztuk régi lemaradásokat, nem tudtuk követni mások új elöretöréseit, és új elmaradásokban találtuk magunkat. Miközben új értékeket nyertünk, régieket elveszítettünk. Van, akinek a szemében ez úgy jelentkezik, hogy az iparivá vált és többszörös fejlettségre emelkedett országban sokszor nehéz a kívánt, szükséges iparcikkhez hozzájutni, és rosszabb lett a kenyér vagy a cipő minősége. Mások az életforma ideges sietségét, az emberek egymással szembeni fokozott türelmetlenségét panaszzolják. Ebben a közegben régi meghaladottságok iránti nosztalgiaiák támadnak új életre. Egyesek szemében minden értéket nyer, ami régi, és amit meghaladottnak nyilvánítottunk.

A hetvenes évtizedhez vezető előrehaladás útján egész történelmi korszakot léptünk előre, és egész történelmi korszakra való tennivaló gyülemlett fel.

A hetvenes évtized súlyos nemzetközi megrázkódtatásai, a világgazdaság válságos átalakulása, a világpolitika új feszültségekkel feltöltődő robbanásveszélyes közege, a történelem által reálisan feltett kérdésekre adott oly sok irracionális válasz mindezen belső folyamatokat felerősítette, és új keretbe helyezte. A hetvenes évtizedhez vezető úton megtett nagy előrenyomulás során felgyülemlett ellentmondások és konfliktusok éppen ezen külső hatások nyomán csomósodtak össze. Illúziók nélkül látjuk, hogy nehéz meghatározottságok közegében haladhatunk csak előre, korántsem vonalzóval megtervezett, meghúzott úton, nem a növekvő harmónia, hanem az újraéleződő konfliktusok természetes történelmi folyamataiban.

A hetvenes évtizedhez vezető utunkra visszatekintve megerősödik meggyőződésünk a H. Focillon által szellemes hasonlatba foglalt igazságban: „A történelem... nem hasonlítható folyóhoz, amely az eseményeket és üledéküket azonos sebességgel és azonos irányban sodorja. Az, amit történelemnek nevezünk, éppen az áramlatok sokfélesége.” E sokféleségben, a leküzdött újraéledésében, az elfelejtettnek vélt feltámadásában, az előrehaladással kiváltott konfliktusban és a tévedések keltette feszültségek közepette tennivalóinkban, a gazdaságban, társadalomban, oktatásban és politikában reánk váró teendők, újabb és újabb reformos útkeresések lehetőségébe és az ezekért folytatott harc értelmességébe vetett hittel, a kész receptek és töretlenül egyenes utak illúziója nélkül nézhetünk előre.

Strukturális váltásunk társadalmi-gazdasági összetevői és ellentmondásai

Az MSZMP XII. kongresszusa a nemzeti cselekvés rangjára emelte azt a gazdaságpolitikai koncepciót, amely a magyar gazdaság szerkezeti átrendeződéséről az elmúlt évek során kiforrott. Kiforrását a külső és a belső helyzet, az ésszerű gazdasági cselekvés lehetőségeit és korlátait jelentő gazdasági viszonyok gondos elemzése, valamint az ebből levont következtetések és viták tették lehetővé. Erősítették a koncepció egyes radikálisabb következtetéseinek hitelét azok a negatív eredmények és tapasztalatok, amelyeket a világgazdasági korszakváltás óta kialakult új problémavilág szokásos vagy tüneti kezelésével a gazdasági vezetés elért, illetve szerzett. Erre a *sokkhatásra* — a jelek szerint — még szükség volt ahhoz, hogy a gazdasági vezetés szakítani tudjon néhány olyan, időközben túlhaladottá vált felfogással és módszerrel, amelyek a *megelőző* évtizedben még számos gazdasági eredmény és siker forrását jelentették.

Természetesen a gazdasági koncepció még nem alakult át cselekvési rendszerében, kölcsönös kapcsolódásaiban és hatásaiban is összefüggő, valamennyi fejlődési dilemmánkat (felülről!) megoldó programmá. (Feltehető egyébként, hogy ilyen, „felülről” minden dilemmát megoldó, közepes időszakra szóló program készítése ma nem is lehetséges. De még ha lehetséges is volna, nem lenne ésszerű, hiszen bizonytalan hipotézisek alapján túl sok gazdasági energiát kötné le, és így éppen a változásokhoz történő alkalmazkodást nehezítené meg egy olyan időszakban, midőn a fejlődés felgyorsult, az események bennünket érintő hatásai még nem ismerhetők fel világosan, hatásuk pedig megtöbbszöröződött.) A kongresszus határozatai azonban megjelölik azon alapelveket és (egyéni, vállalati, gazdaságvezetői) magatartásokat, amelyek az egyensúly helyreállításának és a világgazdaságba való előnyösebb beilleszkedésnek előfeltételeit alkotják. Kiemeltek a határozatok bizonyos alapvető célokat és preferenciákat, amelyekhez a többi cselekvést — amennyire a gazdasági viszonyok azt lehetővé teszik — hozzá kell igazítani. Hasznosnak és a jövőre nézve is előremutatónak fogadta el a kongresszus a közgazdasági gondolkodásmód és elemzés azon — a régióket kiegészítő vagy felváltó — módszereit és összetevőit, amelyek a koncepció megkomponálásához szükséges értéktételeket kialakították. Megállapította és hangsúlyozta végül, hogy a koncepcióban foglalt ésszerű cselekvési rendszer — amely a valóságos gazdasági viszonyok tárgyi alapon nyugvó elemzéséből keletkezett — elméletileg is továbbfejlődést jelent a szocialista társadalom és gazdaság (konkrét viszonyok formájában megnyilvánuló) önfejlődésében.

Ismeretes, hogy az új gazdaságpolitikai koncepció kialakítását több, egy időpontban jelentkező, tartalmilag hasonló és ellentétes hatásokat ma-

gában foglaló fejlemény és követelmény tette elkerülhetetlenné. E hatásközpontok, indító motívumok közül hármat szeretnék kiemelni.

A gazdasági fejlődés intenzív típusáról

A gazdasági fejlődés intenzív típusára történő áttérés szükségessé, sőt elkerülhetlenné vált. Ilyen jellegű áttérés megindítható olyan időpontban is, midőn az extenzív típus még viszonylag kielégítően működik, de a gondos és mélyreható tudományos elemzés arra vall, hogy a csúcsponton már túljutottunk. Gazdasági szempontból ez az időpont a legkedvezőbb a változások fokozatos bevezetésére, de nehézséget okoz, hogy a gazdaságpolitikai közvélemény még nincs meggyőződve a változás elkerülhetlenségéről, ezért ellenáll vagy fékez. Ilyen jellegű lehetett volna az áttérés nálunk abban az esetben, ha a mai „reformkorszakba” a mechanizmus-reform kereteinek szerves és fokozatos tágításával nőttünk volna át.

A jelenlegi helyzetben azonban az áttérés elmulasztása már gazdasági összeomlásra vezetne, hiszen az extenzív növekedési típus meghosszabbítása miatt és során olyan egyensúlyhiányok keletkeztek, amelyek ebben a növekedési körforgásban nem számolhatók fel, sőt bővített formában termelődnek újjá. Az intenzív növekedési típusnak azonban más hajtóerői vannak, és ezért a társadalom és a gazdaság mozgásrendszerét olyan módon kell átszervezni, hogy e hajtóerők érvényre juthassanak. E hajtóerők közül a szükségletkielégítési követelményeket (a hiánygazdaság helyett), a szerkezetváltással egybekötött műszaki fejlődést, a racionalizálást, az innovációt és a külgazdaságot említjük meg.

A tapasztalatok meggyőzően igazolják, hogy a szükségletkielégítés nemcsak mennyiségi és minőségi, hanem gazdaságpolitikai jellegű szervezeti probléma is, hiszen termelővállalataink vertikális profilja indokolatlanul szűk, és a szolgáltatások nyújtására alkalmas üzem- és tevékenységfajták széles köre hiányzik a gazdaságból. Ilyen helyzet azért alakulhatott ki, mert nálunk a gazdasági szervezeteket kizárólag a termelésből „lefelé” építették, és sohasem a szükségletekből (piacból, értékesítésből) „felfelé”. A szerkezetváltással és a gyors termékváltással egybekötött műszaki fejlődés viszont nemcsak a „termékszerkezet” átalakítását követeli meg, hanem lényeges társadalmi-politikai változásokat is feltételez.

A *külgazdasági tényezővel* kapcsolatban hangsúlyozni kell, hogy az napjainkban minden gazdaságban *növekedést előmozdító* szerepet játszik, mind a behozatal, mind a kivitel oldaláról. Erre a magyar gazdaság szervezeten belül nem volt eléggé felkészülve. A világgazdasági korszakváltás óta, amely a gazdaságok közötti kölcsönös függőségek és meghatározottságok, az interdependencia rendszerét rendkívül felerősítette, a világgazdasághoz történő kapcsolódásunkban olyan képességeket és tulajdonságokat kell gazdaságunkban kifejlesztenünk, amelyekkel a gazdaságtörténelem eddigi fejlődése során csak a „versenygazdaságok” rendelkeztek.*

* A „versenygazdaságokra” való utalás annyit jelent, hogy a szocialista közgazdaságtudomány a múltéhoz hasonlóan elveti a versenynek azt az értelmezését, amely szerint az a gazdasági körforgásnak a gazdasági egységek között a közjó érdekében szelektáló automatizmusa. A verseny, illetve a versenygazdaság ilyen értelmezése a 19. század második felétől fogva a tőkés gazdaságokban is megváltozott, hiszen létrejöttek a szabad verseny ellenpólusai (szövetkezetek, társulások, szakszervezetek stb.), valamint a verseny megszüntetésére törekvő gazdasági szervezetek.

Kétségtelen viszont, hogy a szocialista gazdaság fejlődésével az elmúlt évtizedekben a verseny elkerülhetetlenségének, sőt pozitív voltának gondolata teret nyert a lakosság fogyasztási cikkekkel történő ellátásával kapcsolatban.

A külgazdasági tényező jelentőségének növekedése viszont felveti annak szükségességét, hogy a világpiacon tevékenykedő gazdasági vállalkozásainknak olyan feltételeket és támogatást biztosítsunk, amelyekre támaszkodva azok eredményesen versenyezhetnek azon vállalkozásokkal, amelyek mögött a tőkés gazdaság rugalmas mechanizmusai állnak.

A világgazdasági korszakváltás hatásairól

A világgazdasági korszakváltás jelenti és fogja jelenteni a jövőben is a második hatásközpontot. *Világgazdasági korszakváltásnak* azon korszakos, alapvető jelentőségű gazdasági és nem gazdasági (demográfiai, társadalmi, politikai, tudományos, nemzetközi stb.) változások összességét nevezem, amelyek az emberiség létfeltételeit és gazdálkodási körülményeit a következő évtizedekben döntően befolyásolják. Ezen alapvető és korszakos (hosszú távú) változások közül elsősorban olyanokra gondolok, mint az ember és a természet új viszonya (szimbiózis korszerű tudományos és technikai bázison), a természeti erőforrások korlátai és egyenlőtlen eloszlása egy interdependens és nagyon érzékeny világban, a világelelmezés problémái (közlekedő válság formájában), a technika veszélyessége (az emberiség először jutott olyan technika birtokába, amellyel megsemmisítheti saját létfeltételeit), „a kölcsönös elrettentés” formáját öltő fegyverkezési verseny, a nemzetközi politikai és gazdasági viszonyok elmaradottsága a világméretű problémákhoz és az általános egymásrautaltsághoz viszonyítva stb. Túlzás nélkül mondhatjuk, hogy az emberiség már a mögöttünk levő évtizedben is a szélsőséges alternatívák korszakába lépett.

Ezek a hatalmas változások nemcsak gazdaságiak, hanem az emberi-társadalmi és nemzetközi viszonyok egész területére kiterjednek. Ennek következtében új tudományos kihívást jelentenek és fokozatosan új gondolkodásmódot érlelnek meg. Erre feltétlenül szükség is van, hiszen régi ismereteinkre és módszereinkre hagyatkozva képtelenek lennénk az új viszonyok megfelelő megértésére.

Természetesen e hatalmas, korszakos és alapvető változásoknak bizonyos összetevői és megjelenési formái már a mai gazdasági viszonyokban is jelentkeznek. Gondoljunk csak az árrobbanásra (árforradalomra) és az inflációra mint a gazdaságok új formában jelentkező, tartós jelenségeire, a súlyos egyensúlyhiányokra, a növekedési ütem csökkenésére, az erőforrásokban mutatkozó hiányokra, a nemzetközi pénzügyi rendszer erősödő anarchikus jelenségeire, a nemzetközi gazdasági kapcsolatok olyan veszélyeztetéseire, mint az amerikai embargó és hasonlók.

A világgazdasági korszakváltás hosszú távú és alapvető hatásai azt is jelentik számunkra, hogy az intenzív fejlődési típusba történő átnövés során csak a korszakváltás követelményrendszerével összhangban álló célokat (célrendszert) alakíthatunk ki, és az ezek elérésére irányuló cselekvésekhez is csak olyan módszereket és formákat választhatunk, amelyek nem ellentétesek e hatalmas követelményrendszerrel.

Az egyensúlyhiány problematikája

A hatásközpontok közül harmadiknak a *gazdasági egyensúlyhiányt* kívánom megemlíteni. Az egyensúlyhiány kialakulásában is több tényező játszik közre, így a többi között:

— az a körülmény, hogy a gazdasági körforgás során nagyobb keresletet támasztunk, mint amennyinek kielégítésére a feltételeket (eszközöket) megteremtjük;

— az állami költségvetés teherbíró képességének túlbecsülése;

— az importszükséglet gyors megnövekedése az intenzív fejlődési típusra való áttérés során;

— a nemzetközi cserearányok számunkra kedvezőtlen alakulása;

— a gazdaságos exporttermelésre alkalmas kapacitások elmaradása a követelményektől.

Az egyensúlyhiány megszüntetésének sajátos cselekvési rendszere van. A szükséges cselekvés tényezői kezdetben inkább korlátozó jellegűek, hiszen az egyensúlyhiányt kiváltó mélyebb okok megszüntetése hosszabb időt és összetett cselekvést követel. Az elkerülhetetlen korlátozásokat tehát nagy körültekintéssel, gondos mérlegelés után kell alkalmazni, nehogy átmeneti rendszabályaink akadályozzák azon energiák, képességek és kapacitások kifejesztését, amelyek segítségével hosszabb távon az egyensúly helyreállítható.

Mérlegelve egyrészt a saját társadalmunk és gazdaságunk tökéletesebb működéséhez fűződő belső és külső érdekek rendkívüli súlyát, másrészt az említett nagy hatásközpontokból érkező áramlások elemi erejét, intenzitását és tartósságát, nyilvánvaló, hogy a magyar gazdaság szerkezeti átrendeződésével kapcsolatos feladataink rendkívül nagyok és bonyolultak.

Nem egyszerű átállásról, nem holmi átmeneti zavarok kiküszöböléséről van szó, hanem a magyar gazdaság működési, cselekvési és irányítási rendszerének olyan gyökeres átalakításáról, hogy az a később várható, gyors és bizonytalan előjelű változásokhoz való rugalmas alkalmazkodásra is képes legyen. Nyilvánvaló azonban, hogy a szocialista gazdaság működési, cselekvési és irányítási rendszerének az új követelményekhez is alkalmazkodó átállítása nemcsak gazdasági kérdés, hanem társadalmi, politikai, kulturális, tudományos és ideológiai (rendszerbeli) probléma is.

Az újraorientálódás jelenlegi sávja az 1968-as reformhoz viszonyítva

Különösen tanulságos lehet, ha a jelenlegi gazdaságpolitikai koncepció megvalósításához szükséges társadalmi cselekvések szélességét, mélységét és tartalmi problémáit az 1968-as reform során mozgásba lendített tényezőkkel vetjük össze. Az 1968-as gazdasági reformunk gazdaságtörténelmi értelemben is kiemelkedő jelentőségű volt a szocialista gazdálkodás történetében.

Ez a reform teljes mértékben felismerte a gazdasági viszonyok jelentőségét a gazdaságnak a *vizióból* (a jövőképből) visszavetített felfogásával szemben. (Csupán zárójelben jegyzem meg, hogy ezáltal visszaadta a köz-

gazdaságtudomány igazi tárgyát: a *valóságos* gazdasági viszonyok és összefüggések elemzését. Ennek köszönhető, hogy a magyar közgazdaságtudomány 1968 óta nemzetközileg is számon tartott eredményeket ért el, új módszereket fejlesztett ki, és iskolák kifejlődését is előmozdította.) Fontos kiindulópontja volt az is, hogy az egyéni, a csoportérdek és a társadalmi közérdek *hierarchikus* rendszerét az érdekek ezen fajtáinak *egymást feltételező és kiegészítő* felfogásával helyettesítette, ezáltal előmozdítva, hogy megfelelő gazdasági körülmények között az egyéni és a csoportérdek a közérdek megvalósulásának hajtóerejévé válják. Lényeges törekvése volt a hiánygazdaság megszüntetése és a szükségletek teljesebb kielégítése, a verseny és az anyagi érdekelttség révén. Ki kell emelni azon intézkedések körét, amelyeket a reform a gazdasági vállalkozások érdekében tett, hiszen a vállalatok csak ebben a keretben váltak kihelyezett minisztériumi osztályok helyett gazdasági egységekké.

Hosszan lehetne még folytatni a 68-as reform eredményeinek felsorolását, de ennek a tanulmánynak nem ez képezi a tárgyát. Kétségtelen azonban, hogy a 68-as reform *szándékosan* csak a gazdasági mechanizmus (az irányítási rendszer) problémáira koncentrált, míg a gazdaságpolitika, illetve az intézményi rendszer kérdéseit csak *közvetve* érintette. Ennek döntően politikai okai voltak. Később többen bírálták a reform „egyoldalúságát”, rámutatva arra, hogy helyesebb lett volna teljesebb (a gazdaságpolitikát és az intézményi rendszert is átfogó) reformot bevezetni. Nem kívánok a bírálókkal vitába szállni; hiszen az a körülmény, hogy egy teljesebb reform bevezetése helyesebb lett volna, még nem jelenti azt, hogy az akkori helyzetben ilyen reform bevezetése lehetséges vagy célszerű is lett volna. (Gondoljunk csak arra, hogy 1968 után a gazdasági reform érdekében folyó tudományos törekvések és készülődések néhány évre mindenütt „befagytak”!)

Az összevetés szempontjából most mégis az a lényeges, hogy a *jelenlegi gazdaságpolitikai (stratégiai) koncepció cselekvési sávja és mélysége lényegesen nagyobb lesz, mint az 1968-as reformé volt*, hiszen a várható változások a gazdaságpolitikára (azon belül a külgazdasági politikára) és az intézményi rendszerre is kiterjednek. Az intenzív korszakba történő átlépés ugyanis önmagában véve is gazdaságpolitikai változásokkal jár, de a szükséges gazdaságpolitikai változások mennyiségét, intenzitását és minőségét a világ-gazdasági korszakváltás követelményei is megerősítik. Az új gazdaságpolitikai koncepció külgazdasági jellege miatt pedig — amit a világgazdasági korszakváltás által meghatározott új körülmények (például a fokozott egymásrautaltság) még fel is erősítenek — *intézményrendszerünk képességei, előrelátása, rugalmassága, döntési és reagálási sebessége stb. is részévé válnak a világgazdaságon folyó gazdasági versenynek*. Erre a kérdésre még a tanulmányban visszatérek; e helyen elegendő azt hangsúlyozni, hogy ilyen körülmények között az intézményi rendszer reformja immár nem halasztható.

Az 1968-as gazdasági reform és a mai (alapelveiben elfogadott) gazdaságpolitikai koncepció összevetése kapcsán még egy lényeges különbségre szeretnék rámutatni. Az 1968-as reform „szabadságfoka” sokkal nagyobb volt, mert kevesebb kényszerítő tényezővel kellett szembenéznünk. A gazdaság viszonylag egyensúlyban volt — noha az egyensúly lényegesen alacsonyabb színvonalon jött létre —, jelentős külföldi adósságaink még nem voltak, külgazdasági függőségünk kisebb volt, energia- és nyersanyagellá-

tásunk biztosítottnak tűnt, a világgazdaság még „aranykorát” élte. Jelenleg azonban racionálisan *csak* az irányelvekben megfogalmazott gazdaságpolitikai koncepciót választhatjuk, alternatíváink inkább e koncepción *bélül* adódnak.

Az alapelvek és az irányelvek társadalmi cselekvéssé történő transzformálása

A szocialista társadalom és gazdaság irányításának az a legfőbb feladata, hogy a valóságos társadalmi-gazdasági viszonyok és a jövő várható tendenciáinak ismeretében a különböző alapelveket, irányelveket és törekvéseket — az érdekvizonyok és -struktúrák figyelembevételével — olyan társadalmi mozgások összefüggő rendszerévé transzformálja, amelyek végül is a kívánatos célok elérésére vezetnek.

A társadalmi-gazdasági mozgások felvázolása során azonban mindig számolni kell azzal a körülménnyel, hogy a *társadalmilag létrejött viszonyok és a gazdaságilag kívánatos viszonyok nem esnek egybe*. Ez fordítva is igaz: elképzelhető, hogy társadalmi, politikai, biztonsági, kulturális vagy ideológiai szempontból másféle gazdasági viszonyok és helyzetek kívánatosabbak lennének.

Cselekvési programok kidolgozása esetén azonban a reális társadalmi-gazdasági viszonyok *teljes* ismeretére van szükség, s e viszonyokat *dinamikájukban* kell elemezni. A társadalmi-gazdasági viszonyoknak mindenféle politikai rendszerben vannak erőteljesebb változásokra képes, rugalmasabb összetevői, s vannak statikusabb, konzervatívabb, merevebb elemei is. Ezeket a valóságos viszonyokból eredő adottságokat természetesen figyelembe kell venni a cselekvési programok kialakításakor.

Felmerül a kérdés: képes-e a mai szocialista közgazdaságtudomány a különféle tudományosan megállapított alapelveknek és törekvéseknek a társadalmi mozgások rendszerébe történő transzformálására az érdekvizonyok és a struktúrák figyelembevételével?

A közgazdaságtudomány legjobb képességei és módszerei a gazdasági valóságról, viszonyokról és összefüggésekről kialakított adekvát ismeretek rendszerében jutnak kifejezésre. Természetesen a viszonyok, körülmények és helyzetek maguk is változnak, és ezáltal *természetük*, jellegük, hatásuk és kapcsolati rendszerük is átalakul. Bővülnek a tapasztalatok, finomodnak a vizsgálati módszerek (ez a finomodás a tudomány belső műhelyeiben történik), és a gazdaságot körülvevő világban is változásokra kerül sor. Ezek a változások azonban mitsem változtatnak azon, hogy a *közgazdaságtudomány elsődleges célja a gazdasági viszonyok dinamikus értelemben vett megismerése volt és marad*.

Ezen ismeretanyag — más tudományágak ismeretanyagához hasonlóan — absztrakt (pontosabban szólva: absztraháló jellegű), azaz abból a feltételezésből indul ki, hogy a gazdasági viszonyokat és folyamatokat csak gazdasági tényezők befolyásolják.*

* Ismeretes, hogy a politikai gazdaságtan kiinduló állásai — e felfogással ellentétben — feltételezik a politikai, társadalmi, kulturális stb. tényezők alapos elemzését is. A gyakorlat azonban más; az utóbbi évtizedekben alig jelent meg olyan közgazdaságtudományi mű, amely a gazdasági helyzetet a politikával, a kialakult társadalmi struktúrák képességeivel, a közvélemény felfogásával összefüggésben, *dinamikában, cselekvés közben* vizsgálta.

A cselekvés szempontjából nézve e feltételezés absztraháló jellegű, de hatalmas jelentősége van; hiszen annyit jelent, hogy a gazdasági viszonyokat csak e viszonyokkal összhangban levő módszerek segítségével lehet megváltoztatni. Tettvagyukról, optimizmusukról és erős értékrendszerükről ismert politikai rendszerek esetén e megállapításnak különleges jelentősége van, hiszen azok gyakran hajlamosak a dinamikusan értelmezett gazdasági viszonyok adminisztratív (államigazgatási) módszerekkel való „átalakítására”, ami rendszerint súlyos gazdasági helyzetek kialakulására és azokból következő kényszercselekvésekre vezet.

Ez történelmileg nem új jelenség, hiszen a modern gazdaság kialakulását olyan évszázadok előzték meg, amelyekben önálló gazdasági viszonyok még nem voltak. Az első közgazdasági elméletek (kameralizmus, merkantilizmus) viszont az állam nem gazdasági (adminisztratív—hatalmi—közigazgatási) módszerekkel történő beavatkozását a gazdasági életbe szükségesnek és racionálisnak vélték. E felfogások elleni intellektuális küzdelemben született meg a klasszikus közgazdaságtudomány, amely a gazdaság belső mozgásvizonyainak olyan önszabályozó erőket tulajdonított, amelyek a közjó érvényesülésére vezetnek.

A gazdasági viszonyok adekvát ismerete mellett azonban felfogásunk szerint *beavatkozásra és irányításra* is szükség van. Beavatkozás és irányítás esetén azonban a gazdasági viszonyok adekvát ismerete nem elegendő, hiszen *a valóságos gazdasági folyamatokban és jelenségekben a gazdasági és a nem gazdasági tényezők keverednek egymással*. Ilyen esetben a gazdasági jelenségek nem eredeti formáikban jelennek meg, más tulajdonságaik, hatásaik és hatásbefogadó képességeik vannak. *Ezért a mai és még inkább a jövő közgazdaságtudományának el kell érkeznie a multidiszciplináris módszerekhez; hiszen ezek nélkül irányítás és befolyásolás nem lehetséges.*

A gazdasági jelenségvilággal keveredő (állami, társadalmi, biztonsági, kulturális és ideológiai) tevékenységsoportoknak saját koncepcióik, értékviszonyaik és (a struktúrában belüli) intézményi központjaik vannak. E koncepciók, érték- és (intézményi) érdekviszonyok előmozdíthatják vagy fékezhetik, hátráltathatják a gazdaságpolitikai koncepciók megvalósítását. A közgazdasági problémák interdiszciplináris alapon történő megközelítésének tehát választ kell adnia arra a kérdésre, hogy a gazdasági koncepcióval leginkább összefüggő intézmények és tevékenységek jellemző mozgásai és magatartásai előmozdíthatják avagy hátráltatják-e a gazdaságpolitikai célok megvalósulását.

Pontosabban és gyakorlatiasabban szólva, lehet-e, illetve miképpen lehet a különböző tevékenységek, intézmények és értékrendszerek mozgását olyan módon transzformálni, hogy azok segítsék és előmozdítsák egymást, hasonló feladatokat összehangoltabb és kooperatívabb módon oldjanak meg (például az intenzív fejlődés problémája nemcsak a gazdaság számára jelent új helyzetet és új követelményeket), egymást támogató törekvéseiket időben és tartalomban egyeztessék, az esetleges konfliktusokat enyhítsék. E követelmények azt bizonyítják, hogy nem elég a közgazdaságtudománynak multidiszciplinárisabbá válnia, szükség van arra is, hogy a többi tudományág (jog- és államtudomány, szociológia, védelmi politika, oktatáspolitikai, ideológia és tudománypolitika) is megtalálja a gazdasághoz vezető kapcsolódási pontokat. Közös és összehangolt kutatásokkal, koncepciók egyeztetésével, vitákkal és megegyezésekkel arra kell törekedni,

hogy a különféle tudományszakok és intézmények cselekvésüket a fő társadalmi cél, illetve célrendszer elérésére összpontosítsák.

A továbbiakban néhány példával szeretném megvilágítani, hogy a XII. kongresszus határozatában elfogadott gazdaságpolitikai koncepció milyen ütközéseket és konfliktusokat okozhat, és milyen átállásokat tesz szükségessé az elfogadott alapelvek társadalmi mozgásokká való transzformálásához. Szeretném hangsúlyozni azonban, hogy az ütközések és konfliktusok *potenciálisak*, azaz az érdekelttek ésszerű cselekvése esetén enyhíthetők. A koncepciók közötti konfliktusok a mi struktúránkban általában „rejtettek”, hiszen a cselekvésben részt vevők intézményrendszerük „szokásos” (eddig kialakult) logikáját és reflexeit is követhetik, anélkül, hogy azt valaki kifogásolná vagy éppen nehezményezné. A konfliktus azonban — a dolog lényegét tekintve — akkor is kialakul, ha a cselekvők egyike szokásos, de korszerűtlen formában jár el.

Ütközések és konfliktusok a transzformálás során

A konfliktusok „felfedezése” azért nehéz, mert a *szokásos* cselekvést a legtöbben eleve és általában konfliktusmentesnek vélik, holott annak megítélése a helyzettől és az időponttól függ.

Ütközés az ideológia és a gazdaságpolitikai törekvések között

A szocialista átalakulás idején az ideológia a politikai harc egyik formáját jelentette belső és külső ellenfelekkel szemben. A szocialista társadalom felépülése és struktúrájának kiépülése után az ideológia a valóság megismerésének és elemzésének egyik formájává is válhat, amely az új problémák megismerésére és korszerű formában történő megoldására serkenti a társadalmat. Ez a lehetőség nálunk nem valósult meg, aminek különféle — fejlődésünk sajátosságaihoz kapcsolódó — okai vannak. Mivel az ideológusok és más elméleti szakemberek a jelen képét nem a konkrét viszonyok elemzése alapján alakították ki, hanem a jövőkép különféle elemeinek a jelenbe történő visszavetítése útján, nyilvánvaló volt, hogy a szocialista közgazdaságtudomány megújulásának (1953 után) nélkülük, sőt csendes vagy hangos ellenállásuk mellett kellett megvalósulnia. A továbbiakban a gazdasági viszonyok konkrét elemzésére törekvő közgazdászok és a jelent a jövőképből felépítő ideológusok között ellentét és kölcsönös bizalmatlanság keletkezett, ami arra vezetett, hogy az elméleti szakemberek egy része csak a már *megtörtént* változásokat volt hajlandó ideológiailag jogosnak elismerni. Súlyosbítja a helyzetet az a körülmény, hogy a nem közgazdászok (politikai, biztonsági, kulturális és tanácsi szakemberek) közgazdasági műveltségüket ettől a rétegtől nyerik.

A gazdasági viszonyok elemzéséből kiinduló közgazdászok és az elmélet művelői között keletkezett ellentét többnyire megghiúsítja, vagy csak nagy idővesztés árán teszi lehetővé a megérett gazdasági reformok bevezetését. Nyilvánvaló, hogy „*versenygazdaságban*” nem engedhetjük meg magunknak azt az idővesztést, hogy reformot csak akkor lehet bevezetni, ha a konzervatív (merev) megoldások részleges csődjükkel már sokkhatást váltot-

tak ki. Szeretném hangsúlyozni, hogy mi nemcsak és nem is elsősorban a reformokért aggódunk, mert azokat tapasztalat szerint mindenképpen meg kell valósítani, ha egyszer a gazdasági viszonyokkal ellentétes megoldások csődbe jutnak, *legfeljebb fordulatszerűen.*

Elsősorban a szocialista gazdaságot féltjük attól, hogy a struktúrában belüli ütközések következtében sok időt veszít egy olyan korszakban, midőn a verseny (a kritikus helyzet) a nemzeti gazdaságokat újra megrostálja, és a fejlődés annyira felgyorsult, hogy néhány év idővesztés is végzetes lehet.

Ütközés a világgazdasággal

A továbbiakban elsősorban azon gazdaságon belüli és kívüli ütközésekkel és problémákkal kívánok foglalkozni, amelyek a magyar gazdaságnak — és természetesen a többi európai szocialista (KGST-) országnak — a világgazdaságba az export oldaláról történő beépülésével kapcsolatosak. (Korábbi írásaimban már utaltam arra, hogy az import oldaláról a beilleszkedés már a hatvanas években megtörtént.)

A világgazdaságba az export oldaláról történő beilleszkedés önmagában is nehéz gazdasági és társadalmi probléma, hiszen új energiák, hajtóerők feltárását és új képességek kialakítását teszi szükségessé. Napjainkban azonban a beilleszkedésnek a világgazdasági korszakváltás bonyolult, ellentmondásos és bizonytalan feltételrendszerében kell megvalósulnia.

Az új világgazdasági körülményekhez történő alkalmazkodás pedig még azon műszakilag és tudományosan fejlett, nagy anyagi erőforrásokkal és tartalékokkal rendelkező országok számára is bonyolult feladat, amelyek a világgazdaságba nemcsak beilleszkedtek, hanem befolyásolják is azt.

Számolni kell azzal is, hogy a gazdasági növekedés dinamikájának lefékeződése miatt a külkereskedelem és az import növekedése is világszerte lassulni fog. Ennek következtében a piacokért folyó verseny rendkívüli mértékben éleződik. Bennünket, a magyar gazdaságot ebben a versenyben kétféle gazdaságstratégiai veszély is fenyeget. Az első veszély abban áll, hogy a tőkésországok technikai fejlődése és szükségleti skálájának átalakulása gyorsabb lesz, mint ahogy exportstruktúránk és exporttermékeink korszerűsége javul. Ez azzal járna, hogy exportunk jövedelmezősége, gazdaságossága stagnálna vagy éppen visszaesne. Ilyen helyzet természetesen a cserearányok romlását jelentené, mivel az energiahordozók és a nyersanyagok árai — ciklikus ingadozások és a túlspekulációból eredő átmeneti ár-csökkenések közepette — tovább emelkednek, a legfejlettebb technika pedig egyre drágább lesz, hiszen termelői az energia- és nyersanyagimportban elszenvedett veszteségük ellensúlyozására törekcsenek. A másik veszély abban van, hogy a fejlődő országok is hatalmas erővel törnek előre a világpiacra — különösen a késztermékek exportjában. Ez a folyamat világgazdaságilag indokolt, ha megnyilvánulási formái esetenként szélsőségesek is. De lehetséges (pontosabban szólva: elképzelhető), hogy e térhódítás — részben — a szocialista országok terhére valósul meg. Ennek objektív feltételei adva vannak, hiszen az iparcikkek exportjában előretörő fejlődő országok népességének érintett része gyorsan tanul, a nyersanyagok rendelkezésre állnak vagy könnyen megszerezhetőek, a költségek (a munka-

bérek alacsony szintje miatt) kisebbek, továbbá a fejlődő országok a fejlett tőkésországok piacain számos preferenciát élveznek.

Természetesen okos és aktív kereskedelempolitika esetén a potenciális versenytársak kooperációs partnerekké válhatnak.

Kérdéses azonban, hogy tudunk-e olyan szervezeti és együttműködési formákat találni, amelyek mindkét fél számára elegendő előnnyel járnak (pontosabban szólva: többel, mint amennyit más lehetséges megoldások adnak), és kielégítő védelmet jelentenek az átmeneti politikai feszültségek és ciklusváltások következményei ellen.

A világpiacon verseny külső és belső összetevőiről

A világpiacon verseny igen sokféle összefüggésre terjed ki, így a többi között:

— a szükségletek, helyzetek és lehetőségek időben történő felismerésére (előrejelzésére) és a felismerést társadalmi-gazdasági cselekvéssé transzformáló döntésekre;

— a műszaki-technikai színvonalra, a minőségre, az árakra, a választékra, a felhasznált alapanyagokra, a munkaerő képességeire és gyakorlottságára, a megrendelő speciális igényeihez való alkalmazkodásra, a szállítási határidőkre, a megbízhatóságra (hírnévre), az utánpótlásra, a szervizre és más szolgáltatásokra;

— az értékesítési (piacon) innovációkra. (Gondolom, szükségtelen bizonyítani, hogy innováció, korszerűség és elmaradás az értékesítési módszerekben is lehetséges, és hogy az értékesítési módszerek erőteljesen visszahatnak a termelésre.)

Ha a világpiacon verseny ilyen sokféle tényezőre és összefüggésre terjed ki, és alakulásától gazdasági fejlődésünk olyan jelentős mértékben függ, akkor nyilvánvaló, hogy az igazi verseny nemcsak áruk és szolgáltatások, árak és minőségek, korszerűség és a felhasználó (vásárló) szükségleteihez történő alkalmazkodás között folyik, hanem azok között a *nemzeti gazdaságok* között is, amelyek dinamikus képességeit a szóban forgó áruk és szolgáltatások tükrözik. Szocialista körülmények között ez az összefüggés nyílt és közvetlen, a tőkésországok esetében áttételesebb és közvetettebb. (Az ezzel kapcsolatos különbségek és eltérések elemzésébe e tanulmányban nem kívánok elmélyedni, mivel azok a tanulmány mondanivalóját és következtetéseit nem érintik.)

Nemzeti gazdaságról szólva, ebben az összefüggésben elsősorban nem a már eddig létrejött és a fejlődés során kumulálódó anyagi javakra gondolok, hanem *azon dinamikus képességekre, amelyek színvonalát a világpiacon megjelenő áruk és szolgáltatások tükrözik. Dinamikus képességeket* említettem, mert nagy jelentőséget kell tulajdonítani a helyzetek és követelmények által megszabott feladatoknak, miközben nyilvánvaló, hogy a képességek és a feladatok között összhangnak kell lennie. A nemzeti gazdaságok dinamikus képességei széles háttérből adódnak; magukban foglalják a társadalmi, politikai, kulturális és ideológiai képességeknek azon összetevőit, összefüggéseit és kölcsönhatásait, amelyek a gazdasággal kapcsolatosak.

Az összefüggések és kölcsönhatások jelentősége mellett hangsúlyozni kell azt is, hogy az említett képességeknek természetesen vannak a gazda-

ságtól független funkcióik, helyzeteik és hatásaik is, és megfordítva: a nemzeti gazdaságok képességeinek alakulásában a nem „tiszván” gazdasági összetevők lényeges szerepet játszanak. Az összefüggések és kölcsönhatások azonban nem korlátozódnak azon esetekre, midőn az említett (társadalmi, politikai, kulturális és ideológiai) képességeket a gazdasági kérdések kapcsán hozzák mozgásba, hanem olyan időpontban és helyzetekben is fennállnak (közvetett formában), midőn e képességeket saját, közvetlen funkcióik keretében fejtik ki. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a gazdaság társadalmi beilleszkedésére a közvetlen funkciók ellátására kialakított célok, eszközök és struktúrák is hatással vannak. Természetesen a társadalmi tevékenység lényegesen szélesebb és összetettebb fogalom, mint a gazdaság, hiszen a társadalomnak nem gazdasági funkciói, mozgásrendszerei és törekvései is vannak. Azonban nyilvánvaló, hogy a társadalmi tevékenységek összefüggéseiben és kölcsönhatásaiban a társadalom által politikai rendszer formájában elfogadott alapelvek és struktúrák, illetve ezek konkrét mozgásai erőteljesen befolyásolják a gazdaság helyét és szerepét a társadalomban. Az oktatási és képzési rendszer nagy hatással van a munkaerő képességeire és készségeire; az irányítási és döntési rendszer meghatározza a gazdasági mozgások kereteit és sávjait; a tudományos kutatás rendje és fejlettsége befolyásolja a gazdaság innovációs képességeit. Nyilvánvaló, hogy az információs rendszerek fejlettsége és sávjai befolyásolják a gazdasági lehetséges áttekintését a világgazdasági folyamatok várható alakulásáról.

Egy-egy nemzeti állam külgazdasági lehetőségeit lényegesen befolyásolja az állam külpolitikai mozgástere és a nemzetközi politikai rendszeren belüli elhelyezkedése.

Az összefüggésekre és kölcsönhatásokra történő — távolról sem teljes — utalások is bizonyítják azon megállapítás helyességét, hogy a világpiaci versenyben a nemzeti gazdaságok nemcsak a szó szűkebb értelmében vett gazdasági képességek és folyamatok alapján vesznek részt. A gazdaságon, illetve a gazdaságokra kifejtett hatásokon (kölcsönhatásokon) keresztül a versenyben részt vesznek mindazon társadalmi, politikai, kulturális és ideológiai tevékenységek (tényezők), amelyek a gazdasági folyamatok kereteit, sávjait és feltételeit kijelölik, illetve befolyásolják. Célszerű még ezt a megállapítást azzal kiegészíteni, hogy a világpiacon megjelenő versenytársak mögött eltérő gazdasági erőviszonyok és fejlettségi színvonalak vannak. Nyilvánvaló, hogy egy viszonylag korlátozott gazdasági erővel rendelkező kis ország — alacsony piaci részesedésével — nem képes befolyásolni a világpiaci feltételeket, illetve a keresleti-kínálati viszonyokat, nem képes új piacok megszerzése, illetve a versenytársak kiszorítása végett előnyös hiteletet kínálni vevőinek. A közepes műszaki színvonalon levő vállalkozások, illetve gazdaságok tisztán gazdasági szempontból eleve hátrányban vannak a nagyobb gazdasági és technológiai hatalommal rendelkező versenytársaikkal szemben. E hátrányokat olyan szférákban, tevékenységekben kell kiegyenlíteniük, amelyek jelentős része nem tisztán gazdasági. Ilyenek a nagyobb rugalmasság, amely a gazdaság számára biztosított cselekvési sávoktól függ; a gyors szállításra való készség, amelyhez megfelelő szabad kapacitások és gyors döntések szükségesek; a munkaerő jobb képzettsége és képességei, ami az oktatási rendszertől is függ; a jobb innovációs képességek, amelyek a tudományos kutatás hatékonyságától is függenek; a jobb informáltság, ami a társadalom információs áramlásaitól is függ.

Az elmondottak alapján nyilvánvaló, hogy a magyar gazdaság versenyképességének erősítésében a verseny *nem gazdasági összetevőinek még nagyobb a jelentőségük, mint a gazdaságilag erősebb országok és vállalkozások esetében.*

A versenyképességünket veszélyeztető tényezők

A továbbiakban gazdaságunk működésének és az azt meghatározó társadalmi feltételrendszernek néhány olyan összetevőjéről szeretnék szólni, amelyek világgazdasági, világpiaci értelemben vett versenyképességünket különösen veszélyeztetik.

a) Gazdasági szervezeteink — mint ismeretes — abban az időszakban alakultak ki, midőn megfelelő tapasztalatok még nem álltak rendelkezésünkre, a szocialista gazdasági viszonyok természetét még nem ismertük, és ennek következtében a jövőkép visszavetítése még döntő szerepet játszott a szervezeti formák kialakításában. A jövőkép visszavetítése az áru-, pénz- és piaci viszonyok alábecsülésével és a termelés szerepének sematikus értelmezésével járt. Ennek következtében a létrejött gazdasági szervezetek termeléspontúak voltak, a szükségletekből és a piaci, értékesítési lehetőségekből történő kiindulást és gazdaságszervezést nem ismerték, horizontálisan (és nem vertikálisan) szerveződtek. Ráadásul az elmúlt évtizedekben a gazdaságszervezés elveiben és gyakorlatában is forradalom ment végbe, amit természetesen a számítástechnika is meggyorsított.

Ily módon versenyképességünk fenntartásának, illetve javításának egyik döntő feltétele a korszerű szervezési elvekkel, technikával és értékesítési módszerekkel összhangban álló szervezeti formák kialakítása.

b) A termelési kapacitásokat túlzottan lekötjük a (közép- vagy rövid távú) gazdasági időszak elején. Ez a jelenség részben a hiánygazdaság pszichózisával, részben a tervszerűség és a gazdasági biztonság sematikus (hamis) értelmezésével függ össze. A hiány arra a logikusnak látszó következtetésre vezet, hogy leküzdéséhez minden kapacitást maximálisan ki kell használni. Ez az okoskodás azonban csak akkor állná meg a helyét, ha a szükségletek és a kapacitások egybeesnének. Nálunk viszont a hiányok jelentős része arra vezethető vissza, hogy nem is rendelkezünk a szolgáltatási vagy árupiacon a széles körű igények kielégítésére alkalmas gazdasági-szervezeti egységekkel és formákkal. A termelési kapacitások teljes terhelése rugalmatlanná és a változásokra érzéketlenné teszi a gazdaságot. Ráadásul a kapacitások minél teljesebb leterhelésére nemcsak a végterméket előállító (összeszerelő) üzemek vonatkozásában törekednek, hanem a félkész termékeket, részegységeket és alkatrészeket előállító teljes vertikumban.

Nyilvánvaló, hogy a világpiaci kereslet rugalmas (szállítási határidőkben és más feltételekben a versenytársakhoz igazodó) kielégítésére nem lehetnek képesek olyan külgazdasági szervezetek, amelyek mögött ennyire rugalmatlan termelési háttér áll.

c) A gazdaság állami irányítása következtében döntési rendszerünk időben lassú, az átfutási idő rendkívül hosszú, a döntések a valóságos gazdasági folyamatoktól távoli, nagyon magas szinten történnek, sok bennük a párhuzamosság és az önismétlés, ami nemcsak a döntésben részt vevő személyek, hanem az intézmények felelősségét is elmosza. A döntést hozó szerveknek a tervidőszak megkezdése után sem reális anyagi eszközök (hitelek és ka-

pacitások), sem munkaerő nem áll rendelkezésükre. A döntések tárgyuk szerint gazdaságiak, de motívumaik szerint nem azok, mert a *döntést hozó* szervezetek nem a gazdasági viszonyok hatása alatt cselekszenek, nincs érdekelttségük, nem érhetnek el nyereséget, nem vállalnak kockázatot, és a következményekben legfeljebb morálisan érdekelttek. Nyilvánvaló, hogy ilyen döntési rendszer nem segíti, hanem hátráltatja azon gazdasági vállalkozások munkáját, amelyeknek részt kell venniük a világgazdasági versenyben. Ezért a döntési rendszert — a közgazdasági követelmények és feltételek szem előtt tartásával — felül kell vizsgálni.

d) A gazdaságot övező és befolyásoló politikai-ideológiai követelmények és a közvélemény elvárásai a múltban nem mindig biztosították a gazdaság számára az ésszerű cselekvéshez szükséges mozgásteret. Eddigi gazdasági fejlődésünk folyamán a gazdasági viszonyokon alapuló racionális cselekvés (természetesen dinamikus értelemben) nem mindig volt összhangban a különféle politikai-ideológiai követelményekkel és társadalmi elvárásokkal. A követelmények és elvárások ugyanis a jövő előrevetítéséből adódtak, nem pedig a gazdasági viszonyok és lehetőségek elemzéséből. Ezek a követelmények és elvárások a gazdasági cselekvés számára korlátokat, tilalmakat és kényszerhelyzeteket jelentettek. Ily módon a fejlődés során — gazdasági szempontból — gyakran került sor elsietett vagy a reális lehetőségeket túlhaladó lépésekre, amelyek hiányokat, egyensúlyzavarokat, illetve „elmaradt hasznot” (elszalasztott nyereséget) idéztek elő. (Az utóbbira elsősorban olyankor került sor, amikor óvatoskodó gazdasági vezetők az időlegesen vagy lokálisan kedvezőtlen politikai megítéléstől tartva elmulasztották olyan lépések megtételét, amelyek számottevő nyereséggel járhattak volna.)

A dolog természeténél fogva vannak és a jövőben is lesznek a gazdasági cselekvésnek „politikailag kényes övezetei”. Súlyos tévedés volna azonban azt gondolni, hogy a politikai és a gazdasági érdekek ütközése vagy látszólagos ütközése esetén — konzolidált társadalmi viszonyok között — a gazdaságnak automatikusan ki kellene térnie, engednie kellene. *Konzolidált társadalomban ugyanis csak a gazdaságilag megalapozott és megtámasztott politikai törekvések érhetnek el sikert.* Másrészt a gazdaság nem megfelelő működése és egyensúlyhiányok esetén a lakosság és a gazdasági körforgás szükségletei nem elégíthetők ki, ez pedig előbb-utóbb politikai bonyodalmakhoz vezet.

Napjainkban a politika és a gazdaság viszonyával összefüggő gondolkodásmód és vélekedések már realisabbak, de azért gondolni kell arra, hogy a jövőben (a következő évtizedekben) is lesznek a gazdasági cselekvéseknek politikailag kényes övezetei; ezért helyesnek látszik — megfelelő tudományos kutatások segítségével — e problémák és helyzetek előrelátása és tisztázása.

A gazdasági fejlődés néhány nem gazdasági összetevőjéről

Befejezésül szólni szeretnék a gazdasági fejlődés néhány *nem gazdasági* tényezőjéről. Ahhoz, hogy a gazdasággal való kapcsolódásuk közelebb kerüljön a kívánatoshoz, szükség van a nem gazdasági tényezők természetében és mozgásrendszerében rejlő lehetőségek és korlátozások újabb átgondolására is.

E közelítésre különösen égető szükség van korunkban, midőn a gazdasági fejlődés annyira bonyolulttá és ellentmondásossá vált, a világgazdaságban korszakos változások mennek végbe, és fejlődésünk más gazdaságokétól való függősége eddig nem ismert mértékűvé vált.

E tényezők közül elsőként a *gazdaság állami irányításával* összefüggő kérdéseket szeretném érinteni.

A gazdaság és a jog viszonyában örvendetes fordulatot jelentett a direkt teremtéses rendszer megszűnése, amely — a dolog természeténél fogva — a jog *kényszerítő* elemeit helyezte előtérbe. Azóta azt tapasztaljuk, hogy a létrejött fejlettebb (azaz bonyolultabb) viszonyok a jog progresszívebb felfogásának és működésének adtak teret. (Természetesen a gazdasággal összefüggő jogi kérdésekre gondolok, mert ez függ össze mondani-valómmal.) A vállalatok irányítása azonban jelentős részben államigazgatási formák között — jogszabályok útján — realizálódik. Sajátossága a helyzetnek, hogy nálunk — több szocialista országtól eltérően — középírányító szervek nincsenek. Ezek a középírányító szervek — első megközelítésben — gazdaságilag tetszetősnek tűnnek, mivel így a gazdasági folyamatok szabályozása inkább gazdasági szervek útján valósul meg. A jog oldaláról nézve ezt a helyzetet „decentralizáltak” nevezik. Mélyebben ásva azonban ezen összefüggésekbe, azt látjuk, hogy a középírányító szervek igen nagy, bürokratikus — monopolisztikus — gazdasági hatalmat testesítenek meg, és nemcsak a vállalati önállóságot veszélyeztetik, hanem a szükségletek kielégítésében, a változó viszonyokhoz való alkalmazkodásban, a rugalmasságban és elhatározásaik sebességében is lassúnak és nehézkesnek bizonyulnak. Emellett nem a gazdaságból épülnek „felfelé”, hanem az államigazgatásból „lefelé”.

Kétségtelen azonban, hogy a felgyorsult és a világgazdaságra orientált gazdasági fejlődés és modell állami irányítása sok objektív problémát vet fel. A jelenlegi helyzetben, illetve a következő évtizedekben csak abból indulhatunk ki, hogy

a) a gazdaság ma nemcsak a lehetőségek, hanem a belső és külső veszélyek forrása is;

b) ebben a helyzetben egyetlen lényeges kérdés sem oldható meg a régi megközelítésben;

c) az irányítási, vezetési és döntési rendszernek alkalmazkodnia kell a gazdaság természetéhez, helyzetéhez és a versenyképesség követelményeihez.

Eme alapelvekből kiindulva indokoltnak látszik, hogy az állami irányítás és a gazdaság viszonyát közös tudományos erőfeszítésekkel, interdiszciplináris módszerekkel újra megvizsgáljuk. Felmerül a kérdés: *Miképpen lehetne, s lehet-e egyáltalán a politikai és gazdasági értelemben vett államiságot úgy szétválasztani, hogy a döntési és irányítási rendszer alkalmazkodjék a gazdaság természetéhez, de az állam, illetve az államiság egysége mégis fennmaradjon?*

Az oktatás és a képzés feladatai gazdasági szempontból

Ismeretes, hogy a munka és a tőke bizonyos sávokon és feladatokban *racionálisan helyettesíthetik egymást*. Külföldi vizsgálatok azt bizonyítják, hogy a termelőképeség és az intelligencia között enyhe korreláció van.

Nyilvánvaló, hogy tőke- és nyersanyagszegény országokban a *magasan kvalifikált* (azaz a legjobb képességekkel rendelkező) munkaerőnek különlegesen nagy szerepe lehet a struktúraváltásban, a technikai fejlődésben és a nemzetközi gazdasági körülményekhez való alkalmazkodásban. Utalni kell arra is, hogy bizonyos szellemi munkák gépesítési rendszerének kiépítése s az igények és lehetőségek szerinti működtetése, a bonyolult világgazdasági összefüggések megértése, valamint a különféle tevékenységek közötti összefüggések és kölcsönhatások áttekintése nemcsak mennyiségileg kíván többet, hanem *minőségileg* is.

Ezek a követelmények arra vallanak, hogy gazdasági szempontból (azaz a társadalmi szükségletek oldaláról) indokolt lenne *oktatási és képzési rendszerünk átfogó felülvizsgálata*.

Az oktatás társadalmi-gazdasági szerepét különbözőképpen foghatjuk fel. Vannak, akik azt emelik ki, hogy a diploma (a képesítés) a szakmai ismeretek megszerzésének bizonyítéka és jogcím (jogosítvány) a magasabb szintű állások betöltésére. Mások — a szocialista országokban ritka ez a felfogás — az oktatást és a képesítést a *szelekció* (szűrés) eszközének tekintik, akkor is, ha a szelekciót nem kötik túlságosan magas és szilárd követelményekhez. A legkorszerűbb és a társadalom szempontjából leghasznosabb felfogásnak azt tartom, hogy az oktatás legfőbb feladata *azon képességek és készségek kifejlesztése*, amelyek előmozdítják, hogy a társadalom tagjai a felgyorsult fejlődés és az egyre bonyolultabb politikai-gazdasági viszonyok közepette racionálisan tudjanak cselekedni és élni. A képességek és készségek fejlesztése jelenti az egyedüli humánus és ésszerű lehetőséget arra, hogy a magasan képzett munkaerő a felgyorsult fejlődés, az ismeretek gyors avulása, a növekvő társadalmi mobilitás és a jelentős feszültségekkel párosuló nemzedékváltás viszonyai között is négy évtizeden keresztül (eny nyit szolgál a diploma megszerzése után) gondolkodásmódjában és magatartásában megújulhasson, és másokat is megújíthasson. Ez egyben azt is jelenti, hogy a túl korai (14 éves korban történő) pályaválasztás nem célszerű, és hogy az iskolarendszeren belül ki kell építeni az egyik rendszerből a másikba vezető összekötő csatornákat.

Különös gondot kell fordítani a *tehetségek szabad kibontakoztatására*. A szocialista társadalomnak és gazdaságnak minél több önállóan gondolkodó, a körülötte levő viszonyokat megértő, alkotó tehetségre van szüksége ahhoz, hogy történelmileg örökölt elmaradását — a történelem, a világpolitika és a világgazdaság változásaihoz is korszerű formában alkalmazkodva — behozhassa.

Természetesen szocialista társadalomban és oktatási rendszerben nem lehet kizárólagos szempont a tehetségek nevelése. Az egyenlő lehetőségek biztosítása mellett ugyanis — humanitárius és szükségleti okokból, a rendszer természetének megfelelően — gondoskodni kell a gyengébbek védelméről és segítéséről is. A tehetségek által alkotóbbá tett légkör pedig előmozdíthatja azt, hogy a közepesek is magasabb színvonalra kerüljenek.

A gazdaság szempontjából mindenesetre hangsúlyozni kell, hogy alkotó, vállalkozó kedvű, a kockázatokat vállalni kész, kombinatív módon gondolkodó szakemberek nélkül a gazdasági versengésben nem lehet helyt állni!

A tudomány új elhelyezkedése a társadalmi struktúrában

Az új gazdasági és társadalmi struktúrák és szükségletek rendszerében új módon kell felfogni a tudomány szerepét is. A tudomány feladata többé nem szorítkozik a tudás pusztá fejlesztésére, a kialakult helyzetek megmagyarázására és értelmezésére vagy a különféle elméletek koherenciájának biztosítására. Fő feladata *a társadalom érdekeit szolgáló cselekvési rendszerek előkészítése*. E feladat ellátására sokkal nagyobb szükség lesz, mint korábban, amikor az értelmes rutincselekvések még hasznosak lehettek. Most olyan korszak áll előttünk, amelyben a kialakult jelenségeket és összefüggéseket alkotó szellemben kell megközelítenünk, hiszen összetevőikben és hatásaikban eltérnek a régebbiektől. A cselekvési rendszerek előkészítésében való közreműködés — amint erre már a közgazdaságtudományról szóló fejtegetések során is utaltam — megköveteli az interdiszciplináris módszerek fejlesztését, nemcsak a társadalomtudományok egyes ágai, hanem a társadalom- és a természettudományok között is. Társadalmi-gazdasági kérdések megoldásában is mindig figyelembe kell venni a természettel való szimbiózistól a nyersanyagok geológiai elhelyezkedésén át a technika növekvő alkalmazásáig terjedő problémák egész körét és hatásait. Másfelől a természettudományi-műszaki vívmányok alkalmazása igen sok társadalmi-gazdasági problémát vet fel, ami nemcsak az alkalmazásban közreműködő iparágakban (gazdasági ágazatokban) mutatkozik meg, hanem a társadalom és a gazdaság alapvető működési feltételeivel és értékrendjével összefüggő problémákban is.

Figyelembe véve még azt a körülményt, hogy a világgazdasági és világpiaci versenyben helyt kell állnunk, és e helytállás feltételei elsősorban a tudománytól függenek, arra a következtetésre jutunk, hogy *a tudománynak a következő évtizedekben tájékoztató, megújító és alkotó szerepet kell betöltenie*.

Ismernie kell közvetlenül és közvetítéssel a társadalmi szükségleteket, és segítenie kell a helyzet megjavítására irányuló cselekvések megtervezésében. Utalni kell arra is, hogy a cselekvésben ezrek és tízezrek vesznek részt; ennek következtében az ismeretközlésnek is új csatornáit kell kiépíteni, nehogy a tudomány és a közvélemény között olyan szakadék keletkezzék, ami demokratikus társadalomban megengedhetetlen.

Utalni kell arra is, hogy a társadalomtudományok megállapításai és következtetései az osztársadalom érdekeit szolgálják, de gyakran beleütköznek a szocialista társadalomban is a kialakult vagy éppen megmerevedett struktúrákba, jól kiépült partikuláris érdekviszonyokba, amelyek hatalmi és ideológiai módszerek kombinációjával védekeznek. Ez a körülmény mindig hátrányt jelentett a társadalomtudományok művelői számára, mivel a természettudományi felfedezéseket — az ipari forradalom óta — mindenki (a hatalmat és a struktúrákat is beleértve) hasznosnak tekintette. (Ez részben azzal is összefüggött, hogy a természettudományi-műszaki felfedezések társadalmi hatásait még nem ismerték, vagy időben távolinak érezték.)

Mindent meg kell tenni tehát a társadalomtudományi kutatások szabadsága érdekében, mert különben minden új tényező bevezetésével 5—10 évet késheetünk, ez pedig a mai nemzetközi és gazdasági körülmények között megengedhetetlen.

A társadalomnak és a politikai vezetésnek viszont tisztában kell lennie azzal, hogy a tudománytól mit várhatunk. A társadalmi-gazdasági fejlődés dialektikája azt bizonyítja, hogy „problémamentes” társadalom nincs. Minden érett kérdés megoldása új problémák keletkezésével jár. Minél nagyobb a tudásunk, annál több összefüggést ismerünk; így a cselekvés bonyolultabbá válik. A növekvő tudás és fejlődés növekvő bizonytalansággal jár; a haladásnak veszélyei és kockázatai vannak. Ez a nagyon bonyolult helyzet azonban a tudomány nagyobb felelősségvállalását és közreműködését követeli meg.

A XII. kongresszus által felvázolt gazdaságpolitikai alap- és irányelvek megvalósítása tehát hatalmas, összehangolt erőfeszítéseket kíván a tudományos kutatástól, a gazdaságtól és a gazdaság helyzetét és mozgásrendszerét befolyásoló intézményektől. Egy olyan érett, szocialista társadalom problematikájával kerülünk szembe, amely a világgazdasági verseny követelményeinek figyelembevételével kíván magasabb fejlettségi fokot elérni. Az érett szocialista társadalom bonyolult problémáinak és összefüggéseinek megoldása azonban nemcsak és nem is elsősorban *lendületet és optimizmust* kíván, hanem hozzáértést, szakértelmet, a viszonyok és értékrendszerek átfogó ismeretét, a nemzetközi gazdasági összefüggések sokoldalú áttekin-tését, alkotókészséget, vállalkozó kedvet és hasonlókat.

A kialakuló gazdasági cselekvési program azonban józan és realista a szó azon értelmében, hogy a lehetőségekkel és a cselekvés korlátaival tisztában van. Nincsenek *korlátlan lehetőségek* a szocialista társadalomban sem, noha a terrorba torkolló romantika korszakában azt hitték, hogy vannak. A lehetőségek a gazdaságban sohasem korlátlanok, hiszen ha azok volnának, nem lenne szükség gazdálkodásra. A fejlődés érdekében *célokat* kell megállapítani (néha már ezek is korlátozzák egymást), és a célokat kell összevetni az eszközökkel, amelyek e véges világban sohasem lehetnek korlátlanok. A korlátok miatt — legyenek azok a gazdaság vagy a politikai hatalom korlátai — nem kell „bosszankodnunk”, mert korlátok nélkül nincs ésszerű cselekvés. Úgy gondolom, hogy a szocialista társadalom érettsége, önismeretének mai foka, viszonyainak átfogó ismerete, a társadalom képességei és készségei a megújulásra alapot adnak ahhoz, hogy az említett nagy nemzeti cselekvési program megvalósításában reménykedhessünk.

Gazdasági „kihívás”, társadalmi „válasz”

Arnold Toynbee angol történetfilozófus a társadalmi mozgást a kihívás és a válasz fogalompárra vezette vissza. A kultúrák keletkezését a kihívásra adott megfelelő válasszal magyarázta, míg hanyatlásukat az elmaradt vagy nem kielégítő válasszal.

A marxista történetfilozófia már kimutatta ennek az elméletnek gyenge pontjait, világossá tette a kihívás—válasz fogalompárnak mint a társadalmi mozgásokat megvilágító általános magyarázó elveknek az elégtelenségét. Ám bizonyos esetekben a kihívás jelenségei valóban kialakulnak, és a válaszadásban — ha összetevői az adott társadalom viszonyai által meghatározottak is — mutatkozhat olyan választási lehetőség, amely a további fejlődést befolyásolhatja.

Úgy tűnik, napjainkban a magyar gazdaságot egészében kihívás érte, és a kihívásra adott válasz próbára teszi reagálóképességét. Mielőtt azonban a reagálóképesség összetevőit kísérelnénk meg felvázolni, röviden foglalkozni kell a kihívás természetével.

Általánosan elterjedt nézet napjainkban, hogy gazdasági életünk problémái a világgazdasági folyamatok alakulása folytán létrejött kedvezőtlen külgazdasági helyzetre vezethetők vissza. A nyersanyagárak robbanása, a cserearányok számunkra kedvezőtlen megváltozása, a nemzetközi pénzügyi helyzetben mutatkozó negatív jelenségek stb. valóban kedvezőtlenül alakították a meglehetősen nyitott magyar gazdaság számára a külgazdasági helyzetet, így a kihívás gazdaságunk alkalmazkodási készségével szemben ezekből a tényezőkből adódva valóban létrejött.

A kihívás azonban nem vezethető vissza csupán a külgazdasági feltételek változására. Pontosabban: a külgazdasági folyamatokból következő hatások csak kedvezőtlenebb helyzetet teremtettek egy másik, alapvetően a magyar gazdaságfejlődésből szervesen következő „kihívásra” adott válasz számára.

A magyar gazdaságfejlődés, kimerítve azokat a lehetőségeket, amelyekre eddig támaszkodott — munkaerő-tartalék, olcsóbb nyersanyag, a mennyiségi növekedést lehetővé tevő beruházások (amelyek gyakran igen nagy ráfordítás árán hoztak csupán mennyiségi növekedést) stb. —, saját fejlődése következtében is olyan szakaszba ért, amelyben megváltoztak működésének feltételei. Ebben a szakaszban nincs munkaerő-tartalék — pontosabban a munkaerő-tartalék feltárása és szükség szerinti átcsoportosítása új gondolkodást, új szervezési lehetőségeket stb. igényel —, hallatlanul megdrágult a nyersanyag és az energia, beszűkültek a beruházási lehetőségek, amennyiben a mennyiségi növekedést nagy beruházá-

sok árán a népgazdaság már nem viseli el,¹ és sorolhatnánk még az új, ám hangsúlyozzuk, a korábbi növekedés által létrehozott feltételeket, amelyek az extenzív fejlődés lezárultát és az intenzív szakaszra való áttérés (inkább minőségi mutatókkal jellemezhető) szükségszerűségét jelentik.

Az átalakulás tehát szükségszerű, ám a vártnál bonyolultabb feltételek között megy végbe. Az eddigi fejlődés során ugyanis nem csupán az intenzív fejlődést „előkészítő” és kiváltó gazdasági sajátosságok halmozódtak fel. Magában a gazdasági életben, struktúrájában (nem is szólva az úgynevezett „második gazdaság” jelenségeiről), a gazdaság irányításában, az irányítás szervezési rendszerében, a gazdálkodás módjában, a munkaerő összetételében stb. is felhalmozódtak olyan jelenségek, amelyek nehezítik a szükséges változásokat. Megváltoztak az átalakulás belső társadalmi feltételei is. Új jelenségek mutatkoznak a társadalom szerkezetében, az osztályok, a rétegek egymáshoz való arányában, belső összetételében, az életmódban, a társadalmi normákban stb. Gazdaságunk működését a külgazdasági folyamatok alakulása tehát akkor nehezíti, amidőn belső fejlődése következtében amúgy is problematikus szakaszába jutott.

A kihívás tehát belülről és kívülről érkezett, pontosabban a belső fejlődésből fakadó kihívást a külgazdasági folyamatok hirtelen világították meg, bizonyos fokig siettettkék is, egyúttal nehezítve a válasz „megfogalmazásának” körülményeit.

A gazdaságfejlődés azonban, midőn belülről létrehozta azokat az összetevőket, amelyek végül is kihívást produkáltak, felhalmozott olyan elemeket is, amelyek (pusztán a gazdaság jelenségeit tekintetbe véve) nehezítik alkalmazkodási készségét. Ezek a jelenségek többé-kevésbé ismertek, itt legfeljebb csak röviden utalhatunk rájuk. Ilyen például az ipari és a mezőgazdasági termelés kialakult aránya, az ipar belső szerkezete, a hiánygazdálkodás és következményei (például a már említett „beruházási hajlam”), bizonyos mértékig ilyen az ipar területi szerkezete, a kialakult szakmastruktúra is.

A gazdaság alkalmazkodási készsége azonban önmagából a gazdaságból nem érthető meg. A kihívásra adott, az új körülményekhez való alkalmazkodásában megmutatkozó válasz társadalmi feltételek között alakul ki. A gazdaság alkalmazkodási készsége tehát jelentős mértékben függ a társadalomtól, a társadalom innovációs készségétől. Röviden szólva, a gazdaságot ért kihívásra a választ a társadalom egésze adja meg.

A magyar társadalom korszerűsítési folyamatának nem egy sajátossága példázza ennek a megállapításnak az igazságát. Mást nem említve gondoljunk arra, hogy ezt a folyamatot az elmaradott társadalmi struktúra a felszabadulást követő alapvető társadalmi változásokig „sikeresen” visszafogta, sőt a szocialista átalakulás történeti feltételeiből adódóan az új társadalomba is beépültek az innovációs képességet korlátozó tényezők.²

A társadalom innovációs készsége tehát távolról sem a jóakarát vagy, általánosan szólva, a szubjektív tényezők kérdése. Az innovációs képesség társadalmi méreteken három szinten nyilvánul meg.

Mindenekelőtt a társadalom makroviszonyainak szintjén, éspedig a technikai, a gazdasági és ezzel összefüggően a társadalmi szerkezet jelenségeiben, a mindezekre ráépülő politikai rendszerben. Megnyilvánul továbbá a társadalom szervezeti síkján, politikai, gazdasági stb. szervezetei-

ben, a bennük és közöttük kialakult struktúra jelenségeiben, végül pedig az egyéni tudat szintjén.

Ha azonban az imént óvtunk attól, hogy az innovációs képességet csak a szubjektív elemre vezessük vissza, most azt kell hangsúlyoznunk, hogy egyrészt az egyéni tudat innovációs képességét a másik két szint jelenségei befolyásolják, másrészt pedig azt, hogy mind a társadalom makroviszonyai, mind pedig szervezeti viszonyai az emberi tudaton átjutva válnak a cselekvést közvetlenül befolyásoló tényezőkké.

II.

Az innovációs készséget és ezzel a sikeres alkalmazkodást nehezítő tényezők közül makroszinten elsősorban a már említett, a gazdasági struktúrába beépült „megfordíthatatlan” tényezők jelentősek. Hiába válhat problematikussá például energia- és nyersanyagszegény országunkban — a megváltozott energia- és nyersanyagszállítási feltételek közepette — néhány korábban olcsó nyersanyagra és energiára épült kohó- és nehézipari vagy vegyipari termék gyártása, hiába válhat problematikussá esetleg nagy munkáslétszámú és jó színvonalú technikával dolgozó üzemek vagy iparágak helyzete, éppen ezeknek a magasan koncentrált, többségükben hagyományos ipari területeken elhelyezkedő nagyüzemeknek más termékfajtákra való átállítását (nem is szólva megszüntetésükről) a gazdaságon kívüli szférában érvényesülő racionális megfontolások mellett határozott és sokrétű érdekviszonyok is akadályozzák. Még a sokkal kisebb — tehát üzemi méretű — termékszerkezet-változásnak is hallatlanul sok gazdasági, belső szervezeti és személyi összefüggései vannak, amelyek gyakran szinte átláthatatlanul bonyolulttá teszik a döntési helyzetet.³ A többé-kevésbé megfordíthatatlan „kötelékek” azonban távolról sem merülnek ki a termék-váltást, ennek szerkezeti változását akadályozó technikai, társadalmi (érdekösszefüggésekkel rendelkező) tényezőkben. Mint említettük, számolni kell olyan nehezen, bár mégis megváltoztatható tényezőkkel is, amelyek elvileg nem lennének megfordíthatatlanok, de egy közepes gazdasági fejlettségű országban megváltoztatásuk mégis nehézségekkel járna. Gondoljunk csak az oktatás szerkezetére, a szakembergárda képzettségének összetételére az egyetemi végzettségűektől a szakmunkásokig, az infrastruktúra adottságaira, a településfejlesztés eddigi eredményeire stb.

Társadalmunk innovációs képességét jelentősen befolyásolják szerkezeti viszonyaiban rejlő feltételei. Az a körülmény, hogy a szellemi dolgozók aránya meglehetősen magas (az 1980. évi népszámlálás előzetes adatai szerint 24,9 százalék), önmagában kedvező feltételt jelent. Ha azonban tudjuk, hogy az 1973. évi mikrocenzus adatai szerint a szellemi foglalkozású dolgozók 31,6 százaléka még középfokú iskolai végzettséggel sem rendelkezett, vagy hogy a felső vezetői beosztásokban (igaz, 1971. évi adatok szerint) műszaki munkakörökben 16,3, gazdasági munkakörben 22,8 százalék nem rendelkezett a megfelelő képzettséggel, és a középvezetők esetében a nem magas szinten kvalifikáltak aránya 60—70 százalékos (munkakörök szerint eltérően), akkor a szellemi dolgozók aránya már nem egyértelműen kedvező. Más tényezők is kedvezőtlenek azonban: például a szellemi dolgozók és ezen belül is az értelmiségiek elosztásának jelenségei; a magasan

kvalifikált értelmiségiek fizetésének aránya más dolgozókhöz képest (ami jelentős részüket másodállásra, mellékfoglalkozásra vagy éppen a „második gazdaságban” végzett munkára készíti). Kedvező a szakmunkások arányának növekedése az iparban (1977. évi adatok szerint 49 százalék), kedvezőtlen azonban a köztük is jelentkező inkongruencia, és kedvezőtlen a segédmunkások aránya (az iparban ugyan csak 12,6, de ha valamennyi ágazatot figyelembe veszünk — a mezőgazdasági termelősövetkezetekben dolgozók nélkül — ez az arány már több mint 20 százalék, és több mint 58 százalékuk nő). Társadalmunk fejlődésének sajátosságaiból az innovációs készség és a gyors alkalmazkodás szempontjából kedvező és kedvezőtlen hatást egyaránt mutató jelenségek is adódnak. Tény például, hogy a munkások összkeresőkön belüli aránya 1980-ban 58,5 százalék. Az is tény azonban, hogy ezeknek több mint a fele mezőgazdasági környezetben lakik, jelentős részük úgynevezett bejáró munkás, és többségük háztáji, illetőleg kiegészítő gazdasággal rendelkezik. A háztáji és a kiegészítő gazdaságok természetesen népgazdasági szempontból elengedhetetlenül szükségesek. Az is bizonyos, hogy tulajdonosaiknak jelentős többletjövedelmet biztosítanak. Ám az is igaz, hogy az innovációs készség szempontjából kedvezőtlen életformát konzerválnak, alkalmazkodási és munkafegyelmi nehézségeket okoznak, kedvezőtlenül hatnak a képzésre.

A társadalom innovációs készsége szempontjából azonban egyértelműen „visszatartó” tényezőt jelentenek azok a társadalmi „rétegek”, amelyeket többoldalúan hátrányos helyzetben levő réteggént⁴ foghatunk fel. E rétegek, csoportok anyagi körülményei, életviszonyai, sajátos társadalmi jelenségei, különösképpen a nagycsaládosok helyzete, egy részük lakóterületi elhelyezkedése (városokban például a leromlott negyedekben) és a deviancióra való „hajlandósága” stb., végül a réteg egy részének önreprodukáló sajátossága bizonyos értelemben ugyancsak visszafogó erő. Nem csupán azért, mert — szociálpolitikai ráfordítás formájában — olyan erőforrásokat köthetnek le, amelyek a magyar társadalom fejlettségi szintjén nem jelentéktelenek, hanem mert helyzetükből fakadó életmódjukkal — legalábbis jelentős részük — olyan tudati állapotot fejlesztenek ki és tartanak fenn (például a képzettség, a műveltségi szint alakulásában, a munkafegyelmemben stb.), amelyek objektíve csökkentik az innovációra való hajlandóságot. E többoldalúan hátrányos helyzetben levő rétegek léte önmagában ugyan nem, de megfelelő anyagi eszközök hiányában éppen a hátrányos helyzetet okozó tényezők felszámolása ütközik nehézségekbe. (Jelentős beruházások nélkül például aligha csökkenthető a segédmunkások aránya.)

A szocialista társadalom fejlődésével foglalkozó nyugati irodalomban az innovációs készséget is érintő változásokat látnak a szakelem jelentőségének fokozódásában az „ideológiai elem” rovására. Feltételezésük szerint az „ideológiai uralommal” szemben „új technokrácia” alakult ki, a régi „pártkáderek” átadják helyüket a fiatal technikai szakembereknek, „a hangsúly a politikai ellenőrzésről a gazdasági korszerűsítésre helyeződik”,⁵ és még sorolhatnánk a hasonló megállapításokat. A változást a szakelem előretörésében látják, a visszafogó erőt az ideológiai kötelékben.

A probléma azonban sokkal összetettebb, semhogy az ideológia és a szakszerűség (nem is mindig reális) fogalompárjában kezelhető lenne. Nem szólva most az ideológiai elemek szükségyszerű (éspedig funkcionális jellegükből fakadó) változásáról — amelyek problémájára még visszatérek —,

és nem ismételve a politika és a szakszerűség viszonyának alakulásáról másutt⁶ már elmondottakat (amelyekből itt csak arra emlékeztetek, hogy a politika szükségképpen szakosodik, és pedig nem csupán a politikai tevékenység mint „szakma” értelemben, hanem a politika által átfogott területeken — gazdaság, kultúra, jog stb. — szükséges szakismereteknek a politikai tevékenységbe való bejutása értelmében is), csak néhány körülményre utalok.

Mindenekelőtt arra, hogy a szocialista társadalomépítés menetében új szakembergárda képződött, amely szaktudásának „ideológiai kontrollja” más jellegű, mint akár egy-két évtizede volt. Ez az „ideológiai (vagy politikai) kontroll” a mai körülmények között inkább az egész társadalom szempontjának és a célok összefüggéseinek „beviteleként” érvényesül a szükségképpen lehatárolt és gyakran szűken felfogott szaktevékenységbe. (Fejlődésünk során tapasztalhattuk már a „műszaki”, majd a „gazdasági” fantázia „szabadon szárnyalásából” fakadó káros következményeket. Ezeknek akkor megvoltak az ideológiai összefüggéseik is. Napjainkban pedig nem elképzelhetetlen, hogy a társadalmi fejlődés teljességének szempontjai éppen a fejlődéssel kapcsolatos politikai-ideológiai szinten fogalmazódjanak meg, és az ilyen elemek segítsék az esetleg csak szakirányú törekvések ellenőrzését.) Mint minden tudati jelenségben, az ideológia alakulásában is jelen lehetnek természetesen olyan szubjektív tényezők — érdekösszefüggéseikkel —, amelyek a szükséges változásokat is nehezítik.

A szocialista társadalomfejlődésben megnyilvánuló korszerűsödési folyamat önmaga belső mozgásából következően hozza létre az értelmiség és a szakemberréteg növekedését, és egyúttal megköveteli e folyamat jelenségeinek szakszerű megközelítését is. A politikusi „nemzedékváltás”⁷ következményei is ebben az irányban hatnak: nem szembeállítják, hanem „közelítik” egymáshoz — mindenekelőtt összetételben — a politikusi és a szakemberi csoportokat.

A társadalom innovációs készségének a kibontakozását inkább olyan rétegek vagy csoportok hátráltathatják, amelyeknek érdekei a meglévőhöz, különösképpen a meglévő szervezeti struktúrához, illetőleg az ebben a struktúrában elfoglalt státushoz kötődnek. A struktúra megváltozása ugyanis anyagilag vagy a hatalmi viszonylatokban való elhelyezkedésükben hátrányosan érintené őket. (Ilyen ellenállás volt tapasztalható például az új gazdaságirányítási rendszer bevezetése után azon vállalati vezetők, közép-szintű irányítók részéről, akik nem tudtak már megfelelni a nagyobb vállalati önállóságból fakadó követelményeknek, féltek a kockázattal együtt járó felelősségvállalástól, illetőleg nem tudták átlátni az ilyen módon gazdálkodó vállalatok irányítását.) Az ilyen „rétegeknek” vagy inkább csoportoknak helyzeti adottságai azonban bizonyos „ideológiai” következményekben is megnyilvánulnak. A saját érdekeik lehetséges sérelme elleni védekezést, a meglévőhöz való ragaszkodást ugyanis többnyire korábban elfogadott eszmék védelméhez kötik, így bizonyos innovatív elemek megjelenését vagy képviselését az „ideológiai integritás” elleni támadásként foghatják fel.

Ebben az érdekviszonylatban azután a magyar társadalom hagyományosan kialakult egyes vonásaiból megmaradt elemek is közrehatnak. Lényegében ezzel függ össze a hatalmi és a szakelem viszonyának alakulása a vezető és az értelmiségi rétegekben. A magyar társadalomfejlődés sajátosságai folytán a hatalmi elemnek általában nagyobb súlya volt ezekben

a rétegekben, s a szakelem háttérbe szorulását a szocialista fejlődés egyes tényezői is segítették.⁸ Ezzel függ össze — különösen a középszintű — döntési folyamatok esetenként sajátos összefüggésrendszere (a személyi kapcsolatokon alapuló vagy éppen „fehér asztal” mellett született döntések), a hatalmi elemhez kapcsolódó és valóban nemegyszer a dzsentri autokratizmust idéző vagy a dzsentri magatartásra emlékeztető életfelfogás összes következményeivel együtt. (Ilyen például a pozíció személyes előnyökre való felhasználása, a hatáskörbe tartozó állások személyi, baráti vagy éppen rokonai alapon való betöltése stb.)

III.

A már kialakult szervezetrendszer konzerváló ereje — mint az innovációt gyengítő tényező — ma már szociológiai közhely, és semmiképpen sem csak a magyar vagy a középkelet-európai viszonyok között érvényesül. Lényegében az is közömbös, hogy a szervezetek — működjenek akár politikai, akár gazdasági területen — valóban a *Max Weber* által kialakított ideáltípust többé-kevésbé teljesen megvalósító módon „bürokratikusak”-e vagy sem. A szervezet „konzervatív” magatartása bizonyos mértékig a szervezet felépítéséből, struktúrájának megbontásával való szembeállásból, az előírásokkal, normákkal való teljes — a célra tekintet nélküli — azonosulásból éppúgy következhet, mint a szakismeret elégtelenségéből fakadó bizonytalanságból, a felelősségtől való félelemből stb.⁹ Következhet azonban a szervezeti konzervativitás a célhoz vagy a funkcióhoz viszonyítva nem megfelelő szervezetrendszerből is. Az a körülmény például, hogy a gazdaságirányítás koncepciójának megváltozását (a központi tervutasításos rendszertől a piaci viszonyok hatásának felhasználása, a vállalati önállóság felé) nem követte a gazdaságirányítás szervezetrendszerének megváltozása, jelentősen közrehatott a vállalatok és az ágazati minisztériumok közötti korábbi hierarchikus függési viszonyok újjáéledésében, azaz a korábbi irányítási mód egyes vonásainak további érvényesítésében. A gazdaság ágazati minisztériális irányításának fennmaradása önmagában is a gazdaságirányítás korábbi jellemzőihez kapcsolódik: a „hierarchikus tervezési rendszerhez”, a mennyiségi növekedésre és a végtermékre való orientáltsághoz. Ez az önmagában is szervezeti nehézséget „termelő” irányítási rendszer (amelynek természetesen megvannak a maga sajátos érdekösszefüggései) konzerválta a közigazgatási és a gazdálkodási elemek összekeveredését, esetenként a gazdálkodásnak közigazgatási tevékenységgel való helyettesítését (nem szólva a „tárcaérdekek” gyakran negatív hatásáról).¹⁰

A meglévő szervezetrendszer konzerváló erejének elsődleges forrására *Michel Crozier* francia szervezetszociológus mutatott rá. „Egyetlen modern szervezet — írja —, legyen az bármilyen, sem kerülheti el a szükséges átalakulást, állandóan arra kényszerül, hogy alkalmazkodjék környezetére, valamint személyzete kevésbé szembeötlő, de legalább annyira mély változásaihoz. Egy szervezet sem maradhat fenn, ha nem elég rugalmas, és nem képes alkalmazkodni.”¹¹ Ebből a követelményből az egyéni kezdeményezésnek, találékonyságnak igen fontos szerepe következne, amelynek kiteljesedése azonban — szinte minden szervezetszociológiai tanulmány szerint — a szervezetekben nehézségekbe ütközik. Ha a változásra való haj-

landóság alacsony szintű a „bürokratikus” szervezetben, sőt a „személyzet” lényegében olyan normák nevelik, amelyek a legkisebb részletekig előírják azt a viselkedési módot, amelynek alapján a szervezet „kvázi gép-szerű” működése legjobban megközelíthető (és ez szükségszerű is, hiszen a szervezet működése a koordinált munkamegosztáson alapszik), akkor — ahogyan Crozier hangsúlyozza — a változó viszonyokhoz való alkalmazkodás nehézsége végül is a valóság elől való menekülést eredményezi: „Mindenestre az összes szervezetben ugyanezzel az erős igyekezettel találkozunk, ami arra irányul, hogy hogyan lehet a valóság elől elmenekülni.

Ez az igyekezet, amibe, legalábbis részben, minden szervezet belebukott, pontosan megfelel az általunk meghatározni szándékozott »bürokrácia« jelenségének. A személytelen előírások, amelyek önkényesen kiküszöbölik a nehézségeket, a centralizáció, amely megakadályozza a tények megfelelő ismeretét, mind megannyi »bürokratikus« eszközt jelentenek, az azelőtt elkerülhetetlennek tűnő alkalmazkodás és változások elkerülésére.” És a következtetés: „Bürokratikus szervezeti rendszernek nevezünk minden olyan szervezeti rendszert, amelyben a hibák, információk, korrekciók sorrendje rosszul működik, és ahol ennek következtében nem korrigálják és nem állítják át — az elkövetett hibákhoz mérten — a lehető leggyorsabban a cselekvési programot. Más szóval, a bürokratikus szervezet az a szervezet, amely nem képes arra, hogy az elkövetett hibákhoz mérten korrigálja magát. Az olyan »bürokratikus« cselekvési modellek, amelyeket ez a szervezet követ, mint például az előírások személytelensége és a döntések centralizációja, oly stabilak, hogy a szervezet belső egyensúlyának integráns részévé váltak, ha pedig egy előírás akadályozza, hogy a tevékenységet adekvát módon elvégezhessék, az ebből a diszfunkcionális helyzetből fakadó nyomás nem azt eredményezi majd, hogy ezt az előírást eltörlik, hanem ellenkezőleg, az előírás kiterjesztéséhez és megszilárdításához vezet.” Végül is „a bürokratikus szervezeti rendszer csak akkor enged a változásnak, ha a rendszer már valóban súlyos diszfunkciókat okozott, és már nem képes szembeszállni velük.”¹²

Crozier tehát a változásra való képtelenségben, illetőleg a változások mindenképpen elkerülésére való törekvésben látja a bürokratikus szervezet lényegét (így bizonyos értelemben összemosza a bürokratikus szervezet-típus sajátosságait és a pejoratív értelemben vett bürokratikus jelenséget).¹³ Pedig a „változásra való képtelenség”, pontosabban annak foka inkább következmény, amely egyrészt a szervezet belső jelenségeinek alakulásától, másrészt a szervezet társadalmi környezetétől függ.

Ami a magyar szervezetek belső jelenségeit illeti, ebből a szempontból meglehetősen súlyosan esik a latba a szak-, illetőleg a hatalmi elem viszonyának eltolódása, a kettő közötti egyensúly hiánya. Minthogy az elvileg a szakszerűsége épített szervezettípusban a szakszerűség gyengesége (a „kvázi szakszerűség” a valódi szaktudás helyett) a pejoratív értelemben vett bürokratizmus fokozódását eredményezi, a változásokhoz való alkalmazkodás és a változásra való képesség gyengül. Könnyen belátható, hogy az esetenként egyáltalán nem létező vagy alacsony fokú szaktudás megnehezíti már magának a változás szükségességének a felismerését is. A megrögzött és idejétmúlt szakismeret pedig gyanúval fogad minden új jelenséget. (A szervezeti rendszerben évtizedek alatt létrejött pozicionális és szervezeti kettőzöttség önmagában is csökkenti a gyors reagáló képességet.)¹⁴

A szervezet társadalmi környezetének jelenségei két szempontból jelentősek a változásra való képességgel összefüggésben. Egyrészt a társadalmi környezet a szervezet „bürokratikus” jellegének szinte „mérőműszere”, amelyben a változásokhoz való adaptációs készsége, tevékenységének sikeres volta „mérhető”. Másrészt a változásra való képesség nemcsak a szervezet belső sajátosságaitól függ, hanem a környezet jelenségeitől is.

A szervezet környezetében történetileg kialakult sajátosságok élnek, amelyek a szervezet számára működési feltételeket jelentenek, segíthetik vagy korlátozhatják a változásokhoz való alkalmazkodási készséget. Ezek a sajátosságok sokszor nehezen foghatók meg a szociológia konkrét fogalmaival, nemegyszer kulturális jellegűek vagy berögzött gyakorlat következményei, más esetben akár politikai „elvárásokban” vagy éppen a szervezet számára cselekvési keretet jelentő jogszabályokban is fellelhetők. (Nehezen várható el a közigazgatási szervezettől például, hogy újítson, eltérjen a „bevett gyakorlattól”, ha vezetői és tagjai felé az óvatosság, a konfliktusok kikerülése vagy döntéseik jónéhány más szervezettel való előzetes egyeztetése mutatkozik elvárásként, s az „eredetiség” esetleg pozitívan veszélyezteti őket. Hasonlóképpen nehezen várható el a kockázatvállalás az „új” érdekében attól a termelővállalattól, amelyet a szabályozórendszer esetleg éppen az ellenkezőjére ösztönöz.)

A szervezeti alkalmazkodást az újhoz jelentősen befolyásolják a környezetében élő érdekviszonyok, illetőleg az a körülmény, hogy azok érintettségüktől függően és érvényesítési képességeiknek megfelelően hogyan jutnak be a szervezetbe, és hogyan hatnak benne: a változás vagy a konzerválódás irányában. Minthogy a szervezet nyitott rendszer, a környezeti érdekösszefüggések a szervezetbe bejutva belül is kifejeződhetnek érdekkonfliktusokban. Ezeknek a konfliktusoknak a feloldása a szervezeten belüli változásban (és ezzel általában a környezethez való alkalmazkodás érdekében) is kifejeződhet. Az érdek érvényesítésének lehetőségét befolyásoló tényezők tehát nem csupán a szervezet belső hatalmi viszonyait alakítják, hanem közrehatnak a szervezet változásra való képességének alakulásában is.

A szervezet és a társadalmi környezet összefüggésében az érdekviszonyok jellege és kifejeződésük lehetősége különösen lényeges a közigazgatási szervezet esetében. Ne vitassuk most azt a kérdést, mennyire funkcionális vagy diszfunkcionális a közigazgatási szervezetnek mint érdekérvényesítési „csatornának” a működése. (Vannak vélemények, amelyek szerint az érdekérvényesítés a közigazgatási szervezetben diszfunkcionális jellegű, s tulajdonképpen a ki nem fejlődött politikai csatornákat pótolja.) Mindenképpen problémánkhöz tartozik azonban az a kérdés, vajon a közigazgatási szervezeti egységek minden esetben reális érdekviszonyokra épülnek-e.

Hosszú ideje problematikus a megyerendszer helye a magyar közigazgatásban. Többször megkérdőjelezték modern jellegét, célszerűségét. Ezúttal azonban csupán az imént említett szempontból utalok a megyerendszer problémájára, ám ez is történeti összefüggésű. *Bibó István* fejtette ki, hogy a magyar vármegye a 19. század közepétől megszűnt az eleven nemesi önkormányzat szervezete lenni, s a hivatalnokokká vált nemesi osztály önfenntartásának és önadminisztrációjának színhelye lett. Felülről nézve a megyei rendszer nehezen ellenőrizhető, tevékenysége nem eléggé elmélyülten szakszerű, alulról nézve túlságosan távoli ahhoz, hogy az egész megye la-

kossága számára organikus érdeket jelentsen, s vonzza a közéletiséget, a megyei közvélemény érdeklődését. Így nem igazi szakigazgatási központ, és nem is igazi önkormányzat. A vármegyei „önkormányzati” képviselőt „hamis” jellegére, arra, hogy „nincs gyökere a közösségben”, már sokkal korábban is rámutattak: *Ferdinandy Gyula* egykori belügyminiszter például 1920-ban benyújtott törvényjavaslatai indoklásában is kijelentette ezt, és pedig a dzsentriuralommal szembeni reformokra törekedve.¹⁵ Bibó István fent összefoglalt fejtegetéseinek lényege is megtalálható már a Nemzeti Parasztpárt 1946. évi közigazgatási reformtervezetében, amely lényegében az ő és *Erdei Ferenc* munkája volt.¹⁶ A „nemesi vármegyét” túlélő megyei szervezet jellegzetes vonásai közül azonban nem csupán az organikus érdekviszonyok hiánya, így „kvázi érdekképviselői” jellege problematikus ma is, hanem megmaradt a hatalmi elem túlsúlya is a szakismerettel szemben. Az elégtelen szakismeret és a kifejtetlen autonómia együttes hatása szervezeti öncélúságot eredményezhet, és ezzel a változásokkal való szembeállást is. Az „Ugocsa non coronat” irracionális muma, ha nem is kijelentve, de tevékenységében még megmaradt lehetőség.

A szervezet innovációs képességének és az érdekérvényesítés lehetőségének összefüggését az üzemi szervezet és társadalmi környezete kapcsolatában végzett hazai empirikus szociológiai vizsgálatok is megerősítik. Az érdekérvényesítés képessége, lehetősége „a szervezeti és végső fokon a társadalmi-gazdasági viszonyok által alapvetően meghatározott, objektíve létező jelenség”, azaz nem értelmezhető az egyének, csoportok, rétegek olyan tudati sajátosságaként (jóllehet tudati elemei is vannak), amely az adott szervezeti-társadalmi helyzetektől, végső soron pedig a társadalmi-gazdasági viszonyoktól független.¹⁷ Az érdekérvényesítés esélyei sem kötődnek egyik vagy másik társadalmi réteghez vagy csoporthoz. Ennek a „képességnek” az alakulása az adott helyzettől függ, és előfordul, hogy egyes helyzetekben akár a „legesélytelenebbnek” tűnő érdekviszonyok döntő hatást gyakorolhatnak a szervezeti tevékenységre. Az sem bizonyos, hogy egyik társadalmi réteg vagy csoport érdekei csak a változást, másoké csak a „stabilitást” szolgálják. Ismét elegendő a magyar üzemszociológiai vizsgálatokra hivatkozni, amelyek igazolják, hogy adott esetben éppen egyes munkáscsoportok érdekeinek érvényesítése került szembe a hatékonyság növelését vagy a műszaki fejlesztést szolgáló szervezeti változásokkal.¹⁸ Különösen kifejezettek lehetnek például a szakemberrétegek érdekei a műszaki-szervezeti fejlesztésben, a környezet más csoportjainak (például a segédmunkások) érdekei viszont a visszafogásban. Ám fordított helyzet is kialakulhat: egyes szakembercsoportok érdekeinek érvényesülése a változással szemben is hathat. (Például ha a szakemberek egy csoportjának helye jelentősen változik a struktúrában, ha a változás elavulttá tesz korábbi szakismeretet, vagy másfajta vezetési stílust igényel stb.)

Ha azonban a szervezeti tevékenység eredményeinek visszacsatoló-dása — mint a környezet megkívánta változás értelmében felfogott alkalmazkodás egyik jelentős összetevője — legalábbis részben érdekviszonyokon keresztül vagy azok által befolyásoltan történik, akkor a változás maga is érdekkötött. A változás és az érdekkötöttség összefüggése azonban ideológiai szinten is megnyilvánulhat, ám az „ideológia” összefüggése a változással nyilvánvalóan nemcsak a szervezet alkalmazkodásával, alkalmazkodási készségével összefüggésben jelentős.

IV.

Az innovációs készséggel szemben a kialakult ideológia esetleges rugalmatlansága, vagy a konzisztenciájának mindenképpen megőrzésére való törekvés társadalmi méreteiben is jelenthet bizonyos kötöttséget. Hangsúlyozzuk, hogy itt az ideológiát funkcionális jellegében fogjuk fel, ahogyan *Lukács György* kifejezte: „az ideológia... a valóság feldolgozásának az a formája, amely arra szolgál, hogy tudatossá és cselekvőképessé tegye az emberek társadalmi gyakorlatát”, és természetesen összefügg a társadalomban kialakuló konfliktusokkal is, hiszen „annak a társadalmi harcnak az eszköze, amely minden társadalomra... jellemző”.¹⁹ Ebből következik, hogy az ideológia bizonyos értelemben eszköz is a társadalmi konfliktusok megoldásában, egyes osztályok, rétegek, csoportok törekvéseinek megvalósításában. Érdekkötöttsége folytán nyilvánvaló, hogy értéktartalmú, funkcionális jellege folytán pedig — ahogyan *Niklas Luhmann* rámutatott — konkrét helyzetekben különböző értékeket hordozó döntési változatok egyikének megalapozása lehet.²⁰

A különböző értékeket hordozó változatok egyúttal különböző érdekeket hordozó változatok is. Az ideológiai elemek egyike-másika tehát, bizonyos esetekben az ideológiának mint eszmerendszernek a konzisztenciájára való hivatkozás is, takarhat nagyon is helyi érdeket. S minthogy egy kialakult ideológiai eszmerendszer létének, konzisztenciájának egyrésztől valóban van kötőereje, másrésztől pedig akár töretlensége is szolgálhat egy-egy történeti helyzetben összetársadalmi érdekeket, az új körülményekhez való alkalmazkodást nem kismértékben befolyásolhatja.

Az innovációs készség szempontjából azonban még két körülményre kell felhívni a figyelmet az ideológiával összefüggésben, amelyek mindegyike problematikus lehet.

Az ideológia mint eszmerendszer történetileg is kötött. Ez a kötöttség egyrészt az adott történeti helyzetből fakad, amely ez ideológia alapvonásait meghatározta, másrészt az eszmék önfejlődésének következményeiből, amelyek folytán az ideológia mint eszmerendszer mindig tartalmaz a társadalom történeti múltjához tapadó (esetenként akár hagyományos jellegű), az adott, a kialakuló és az új történeti helyzethez képest túlélni tekinthető elemeket is. (Ilyen maradvány napjainkban az ipari szerkezeten belül a fejlettségnek a nehézipar arányán való lemérése, az adottságokra való figyelem nélkül. Ilyen az a felfogás, amely a munkásosztály vezető szerepét a közvetlenül az üzemi termelésből vezetői pozícióba került fizikai dolgozók számán méri, vagy amely egyáltalán fenntartja a származás szerinti megkülönböztetésen alapuló preferenciákat.²¹ Ilyen maradvány a bürokratikus jelenségek tudati szinten való kezelése is.)

A túlélés — amelynek megnyilvánulási formája a tudatban való rögzítés (vagy bizonyos helyi érdekek által való fenntartás) — azonban csak az egyik probléma. Legalább ilyen negatív hatású lehet a társadalom innovációs készsége szempontjából az „előrevetítettség”. Az ideológia mint eszmerendszer egészének, gyakrabban egyes elemeinek előrevetítettsége egy társadalmi-történeti helyzet viszonyaiból való „előrelátásból”, pontosabban, ilyen előrelátásnak az igényéből fakad. Ilyen esetben — amidőn a reális életfeltételek hamis tudattal való megítélésének nagy lehetőségei vannak — az innováció szempontjából a veszély a tudatosan alkotott, távoli

jövőképéből a mára való közvetlen visszakövetkeztetés. Azaz: a ma jelenségeinek ilyen, esetenként akár utópisztikusnak is tűnő jövőképhez való viszonyítása, mérése, elemzése és értékelése, illetőleg ilyen jövőképek — amely messzi távlatokban akár reálisnak is tűnhet — a mai viszonyokban való „aprópénzre váltására” irányuló törekvés. Csak példaként: ilyennek ítékelhető az állami funkciók majdan esetleges társadalmasulásában, az állam és a jog jövőbeli „elhalásában” megformált távoli társadalomképből való visszakövetkeztetés a mára, amelynek formája bizonyos állami feladatok „társadalmasítása”. Eltekintve attól, hogy ennek a „jövőt idéző” koncepciónak is megvoltak a konkrét történeti helyzettel összefüggő gyökerei, az eddigi kísérletek azt jelzik, hogy ilyen esetekben többnyire az állami szervezetekhez hasonló elvek és felépítés szerint működő szervezetek jönnek létre. Ezekben a szervezetekben azonban a feladat ellátásához szükséges szakelem alacsonyabb szintű, működésükből következően a vonatkozó állami szabályozás mellett újabb előírások, „kvázi jogszabályok” jöhetnek létre, és mindezekből adódóan a pejoratív értelemben vett bürokratizmus kialakulásának esélyei is nőnek. Megmutatkozik azonban ennek következménye a szervezeti megkettőződésben is, amely ismét költséget és bürokratizmust növelő tényező.

Az említett tényezők összehatásának mint „eredőnek” az értékeléséhez azonban hadd hivatkozzam a modernizációs folyamat egyik legelismertebb kutatójának, *Eisenstadtnak* a megállapítására, amely szerint a politikai, a gazdasági, a jogi, a vallási rétegszférák nem csupán a viszonylag stabil társadalmi viszonyok és intézmények szervezeti aspektusai, nemcsak olyan célok elérésének eszközei, amelyek rajtuk kívül helyezkednének el, hanem önmagukban is „a célok birodalmába” tartoznak.²² Ezeknek a „szféráknak” mint céloknak a funkciója legalábbis kettős. Egyrészt bizonyos, a változásokat kifejező elemekben mint a modernizáció folyamatában elérendő, a folyamat továbbvitelét elősegítő célok jelentkeznek, másrészt beléjük épült a jelenlegi állapotok stabilizálására való törekvés is. Ezek a törekvések nagyon differenciáltan — és a különböző történeti helyzetektől függően — kapcsolódnak a társadalom rétegeinek, csoportjainak érdekviszonyaihoz, következésképpen az ezeket alakító, a társadalom egészében végbemenő folyamatokhoz, jelenségekhez, azaz egy-egy csoport, réteg, szervezet stb. társadalmi környezetéhez. Egy meghatározott gazdasági szerkezet, jogi szabályozás, sőt szervezeti rendszer vagy akár egy adott szervezet is végső soron a társadalom foglalkozási szerkezetében, rétegződésében is kifejeződő struktúrájának fenntartását vagy kisebb-nagyobb változását segíti. Ismert probléma például a szervezetek belső munkamegosztáson alapuló struktúrájának összefüggése — pontosabban kölcsönhatása — a társadalom rétegződésével. A társadalomnak a foglalkozások szerkezetében, arányaiban, egymáshoz viszonyított súlyában, nemkülönben szervezeti rendszerében való felépíttessége egyrésztől a gazdasági folyamatok által alakított, másrésztől történeti kialakulásának jellegzetességeit hordozza. A változásokhoz való alkalmazkodásban ez a „felépíttesség”, a benne megnyilvánuló érdekek még akkor is nagyon jelentősek, ha ezeket az érdekeket a különböző rétegek, csoportok szerinti differenciáltságukban a társadalmi környezet viszonyai határozzák meg, és ennek megfelelően a változásokat vagy éppen a stabilitást erősítik.

V.

Az innovációs készségben közreható tényezők sorában végül tehát a politikai tényezőkhöz jutottunk. A politikai folyamatban összegeződnek ugyanis mindazok a hatások, amelyek a társadalom folyamataiban, jelenségeiben gyökerező érdekvizonyokból igényekként, követeléseként, konfliktusokként, feszültségekként vagy akár „csak” információkként érkeznek. Ezek a hatások a társadalom politikai rendszerében transzformálódnak döntéssé, illetőleg döntések sorozatává, és pedig a politika mechanizmusában súlyozódva, egyeztetve, esetleg polarizálódva. Igaz, a döntések hatékonysága bizonyos idő elteltével és a társadalmi környezetben mutatkozik meg. Ez a helyzet akkor is, ha a döntés a környezetet sikeresen alakítja. Ebből következik, hogy csak a politikai rendszeren belül kialakult érdekek, hatalmi viszonyok szempontjából, tehát a külső hatások belső következményeinek mérlegelésével (és a hatások társadalmi összefüggéseitől eltekintve) egy-egy döntés másképpen, és legalábbis közvetlen politikai összefüggésében más következményekkel mutatkozhat meg, mint hosszú távú társadalmi hatásában. Ám az adott helyzetben szélesebb társadalmi értelemben és távlatilag is helyes politikai döntés jóval „olcsóbb” a társadalom egésze szempontjából (és tulajdonképpen kedvezőbb hatású a politikai rendszer szempontjából is), még akkor is, ha közvetlen politikai összefüggései problematikusak lehetnek. (Minden leegyszerűsítő aktualizálás nélkül elmondhatjuk, hogy például az 1979. évi árpolitikai határozatok hosszú távon kedvezőbbek lehetnek, mint az konkrét összefüggéseikben mutatkozhatott, sőt ha korábban születnek ezek a döntések, még eredményesebbek lehettek volna.) A közvetlen politikai érdekre épülő, ám távlatokban helytelen döntés, amelynek helytelenségét — a jelenségek nem kellő ismerete, az érdekvizonyok nem megfelelő súlyozása, vagy egyszerűen csak a politikai rendszerben is ható helyi érdekek súlya folytán — csupán a döntés diszfunkcionális következményei világítják meg, illetőleg késztetnek a döntés megváltoztatására, végül is közvetlen politikai összefüggésekben is károsak lehetnek. Az utóbbi évek gyakorlatából ilyen döntés volt például a háztáji gazdaságok fokozott adóztatása.

Az a tény, hogy jelentős gazdasági változások a politikai rendszeren keresztül történnek, tehát a gazdaság innovációs képessége a politikától is függ, újabb problémához vezet, és pedig a gazdasági és a politikai ésszerűség összefüggésének kérdéséhez.

E probléma bevezetéséül idézzük *Wiatr* és *Weselowski* lengyel szociológusok megállapítását: „a szocialista társadalom feltételei között a politika bizonyos fokig a klasszikus kapitalizmusbeli piac szerepét tölti be; a társadalmi integráció színtere, amely túlnyomórészt meghatározza a társadalmi folyamat jellegét és lefolyását még a társadalmi élet más, »nem politikai« szféráiban is”.²³

A gazdasági irányítás és szervezet rendszerének strukturális változásában a környezetből érkező hatások — a gazdasági tevékenység fogadásával, a gazdaságban és a társadalomban kialakult folyamatok és jelenségek konkrét visszajelzésével — módosító, változtató szerepe elvileg és a magyar gazdaság fejlődése példájával a gyakorlatban is igazolható. Ebben a folyamatban — legalábbis a magyar szocialista társadalomra vonatkozóan — aligha tagadható a belső, és — egyik szocialista társadalom vonat-

kozásában sem — a nemzetközi piaci viszonyok alakulásának hatása, jóllehet ez utóbbi a magyar gazdaság nyitottsága miatt más országokhoz viszonyítva talán még jelentősebb. Ámbár a környezet visszajelzése a piaci viszonyokon keresztül közvetlenül is megtörténik, a visszajelzést alakítják azok az intézkedések, amelyek a piac hatását tompítják, egyes esetekben szinte kizárják. A visszacsatolás tehát a gazdaságpolitika módosító hatásával történik meg. Gondoljunk csak a termelői árak kialakításában rejlő gazdaságpolitikai tényezőkre, a termelői és a fogyasztói árak közötti viszonyra a gazdaság különféle területein, egyes vállalatok monopolhelyzetére, más esetekben a vállalatok közötti verseny gazdaságpolitikai irányítására, végül a nem nyereséges, az állam által támogatott üzemek helyzetére. A visszacsatolás gazdaságpolitikai „alakítása” a környezeti hatások tudatos csökkentését jelenti — most nem vizsgáljuk, indokoltan vagy indok nélkül —, és mindenképpen a változások ellen, pontosabban a társadalmi környezetben végbement változásokhoz való alkalmazkodással szemben hat. A visszacsatolást azonban általánosabb értelmű politikai tényezők is befolyásolják, pontosabban általánosabb politikai megfontolások válnak gazdaságpolitikai döntésekké, illetőleg alakítják az ilyen döntések tartalmát. Ismét utalok az árrendszer utóbbi évek során végbemenő folyamatos alakítására, amelyben politikai megfontolások hatottak az időbeli és a szintbeli fokozatosság érdekében, vagy abban, hogy az árrendszer melyik elemét mikor és mennyire módosították.

Pusztán az a körülmény tehát, hogy a gazdasági változások jelentős mértékben a politikai rendszeren keresztül történnek, bizonyos értelemben máris megkérdőjelezi a gazdasági döntések racionalitását — ha a Weber-féle terminológiát használjuk. A megkérdőjelezés azonban nem jelenti a folyamat ésszerűtlenségét, hanem sokkal inkább egy másik szféra racionalitásigényének a bekapcsolódását. Könnyen belátható, hogy a gazdasági értelemben ésszerű döntés (ha ezt a gazdasági szférán belül fogjuk fel) adott esetben más szempontok tekintetbe vételét igényli, mint a politikai értelemben ésszerű döntés. A politikai ésszerűség végső mérőeszköze tulajdonképpen az adott politikai-hatalmi struktúra fennmaradása (és ennek érdekében a politika bizonyos történeti helyzetben és átmenetileg gazdaságilag akár teljesen irracionális lépésekre is kényszerülhet). Minthogy azonban a politikai viszonyok stabilitását jelentős mértékben a gazdaság stabilitása biztosítja, ezért a politikai ésszerűség mégsem mehet lényeges elemekben és tartósan a gazdasági ésszerűség rovására. Ezt igazolják egyébként társadalmunk utóbbi három évtizedes fejlődésének eseményei.

Mindebből az következik, hogy a két szférában kialakuló döntések „racionalitásigénye” — az igazán lényeges elemekben és hosszú távon — nem választható el egymástól.

Ha a Weber-féle fogalomrendszerben gondolkodunk, akkor számolnunk kell még az értékracionalitás szempontjaival is a társadalmi változásokban. (Nem térek ki itt — mert Magyarországon csökkent a jelentősége a tudatos társadalmi méretű döntésekben — a hagyományos elem jelentőségére.) Weber szerint a célracionális cselekvés szempontjából minden értékracionalitás ésszerűtlen. Úgy tűnik azonban, hogy az értékracionalitásnak — a társadalom más szféráihoz viszonyítva — kisebb jelentősége van. Az értékracionalitás — mint az értékek maguk — az ideológiai szférához tartozik, és mint ilyen, funkcionális jellegű. Azaz tulajdonképpen és a társadalmi

méretű döntés vonatkozásában elsősorban a politikai ésszerűségeen keresztül érvényesül. Funkcionális vonatkozásában az értékracionalitás tehát a politikai cselekvés célracionális jellegéhez képest sem mindig ésszerűtlen, hiszen „szolgálhatja” a célracionális politikai cselekvést is. Ha azonban más kompetitív politikai erőkhöz és a mögöttük álló társadalmi osztályokhoz, rétegekhez vagy csoportokhoz, illetőleg ezek életviszonyaihoz kötődnek, az értékek korlátozhatják is más viszonylatú politikai célracionális érvényesülését. (Kérdés lehet azonban, hogy a politikai célracionális fogalmába nem illik-e be éppen a társadalom objektív jelenségeivel — és az értékek mögöttes társadalmi erőivel — való számvetés is.)

Am ha a társadalom különböző szféráihoz kötődő, különböző racionalitások létét elismerjük, és ha mindehhez hozzáteszük, hogy a különböző szférákban felhasználható „eszközök” (például a jog mint eszköz)²⁴ ugyancsak sajátos ésszerűséget igényelnek, részben önmagukból, sajátosságaikból, felhasználásuk lehetőségeiből és korlátaiból, részben a társadalom egyes szféráiban való felhasználásukból következően, nem jutunk-e vajon arra az (*Amitai Etzioni* által egyébként már megcáfolt) álláspontra, amely szerint a különböző struktúrákban érvényesülő sokféle racionalitás eredője lenne az alapja a társadalom ésszerű irányításának?²⁵

A racionalitás teljessége természetesen egyetlen szférában sem érhető el. Mindenekelőtt azért nem, mert általában nem állnak rendelkezésre azok az ismeretek a társadalomról, egyes viszonylatrendszeroiról, jelenségeiről és folyamatairól, működéséről, összefüggéseiről, amelyek lehetővé tennék a teljesen ésszerű, megalapozott döntést. A racionalitás teljessége az ismeretek hiánya miatt tehát még akkor sem érhető el, ha feltételeznénk (amit természetesen nem tehetünk), hogy a döntést csak az ismeretanyag befolyásolja, kizárnánk tehát a döntési folyamatban részt vevők érdekvizonyait, a döntés szervezeti összefüggésrendszerét, e szervezet és környezete kapcsolatait stb. Az ismeretek korlátozott voltára tekintettel azonban a döntésnek a társadalom minden szférájában számolnia kell a nem ismerttel, a nem tervezhetővel, a spontán mechanizmusok működésével, és ezek következményei számára „helyet kell biztosítani”. Ezzel a „helybiztosítással” a döntés elvileg bizonyos fokig ésszerűbb lesz ugyan, mert nem tételez mindent ismeretnek és tervezhetőnek, ugyanakkor csökken is a racionalitása. Ezen túl azonban a különböző társadalmi szférák egymástól eltérő racionalitásigényének „találkozása” során — minthogy ezek nem mindig egyeztetethetők — az egyik vagy másik szféra racionalitásigénye csorbulhat, és hosszabb távon kihathat a másik érvényesülésére is. Az értékek közrehatása — a mögöttük álló, eltérő erősségű társadalmi erőkkel — ismét csökkentheti a döntés ésszerűségét.

A társadalom irányítását, alakítását érintő döntések — és az innovatív döntések (a gazdasági természetűek is) — mindenképpen kompromisszumos jellegűek. A kompromisszum létrejöttét jelentős mértékben befolyásolja az a tény, hogy ezeket a döntéseket a politikai rendszeren belül alakítják ki. A politikai rendszeren belül ugyanis az egyes társadalmi szférák „racionálisigénye” is módosulva (a politikai erőviszonyok által, szervezeti tényezőktől, személyi tényezőktől is alakítva) jelentkezik.

A gazdaságot ért kihívásra adott társadalmi válasz végül is — döntések formájában — a társadalom bonyolult jelenségeit és viszonyait transzformáló politikai rendszerben születik.

Ezzel összefüggésben — és végezetül — idézzük ismét Crozier-t: „...Korunk szervezetének innovációs képessége mindenekelőtt attól függ, vannak-e olyan játékszabályok, amelyek jutalmazzák a kooperatív, a konstruktív és az innovatív tevékenységet, ahelyett, hogy az egyensúly, az összhang és az adott viszonyok tartós fenntartására irányuló törekvéseket részesítenék előnyben... Semmiféle formális demokrácia, semmiféle jogilag kielégítő részvétel, ha az egységes egész keretei között nem változtathatunk mélyrehatóan a politikai játékszabályokon.”²⁶ Crozier természetesen a mai tőkés társadalomról beszél, megállapításai azonban — úgy hiszem — nem tanulság nélküliek számunkra sem.

Jegyzetek

¹ Bauer Tamás: Beruházási ciklusok a tervgazdaságban. *Gazdaság*, 1978. 4. sz. 58. és köv. l.

² A korszerűsödési folyamat nem szinonimája sem a „fejlődésnek”, sem az evolúciónak, sem más hasonló fogalmaknak, és — felfogásunkban — távolról sem jelenti a fejlődés egyvonalú (unilineáris) jellegének feltételezését. Véleményünk szerint ugyanis a korszerűsödés tulajdonképpen az „elmaradottság”, a „megkésetttség” és az ezekkel összefüggő, a nyugati tőkés úttól eltérő társadalmi fejlődés „párhuzamos” fogalma, amely valóságos tartalommal csak ebben az összefüggésben, következképpen — legtágabban értelmezve is — csak az utolsó száz esztendőre értelmezhető.

A korszerűsödésnek ugyanis ellenpárja a hagyomány, és pedig napjainkban olyképpen, hogy már kialakult a társadalom bizonyos gyakorlata, amely — gazdasági, társadalmi hatékonyságában, ezzel összefüggő elemeiben stb. — szinte kikristályosult mintául szolgál (s mint „elvont” minta természetesen nem minden elemében él egyformán minden egyes úgynevezett modernizált társadalomban) a hagyományos kötelékből kilépett vagy kilépő társadalom számára. Amidőn a ma fejlettnek nevezett tőkésállamokban az ipari forradalom végbement, akkor egyrészt a hagyományos társadalmi kötelékek átalakulása, eltűnése is többé-kevésbé szervesen ebbe a folyamatba beépülve történt meg, másrészt ez a folyamat maga hozta létre azokat a jelenségeket, amelyeket a korszerűsödés ismérveinek tekinthetünk. Ezzel szemben a különböző okokból megkésett és más fejlődési utat bejárt társadalmak viszonyaiban — régiótól függően — megindult a hagyományos kötelékek bomlása (Magyarországon erősebben, Romániában, Bulgáriában már gyengébben, az ázsiai és az afrikai „fejlődő” országokban sok helyütt alig), de a modern gazdálkodás, igazgatás, szervezés stb. bizonyos értelemben mint minta másutt már kialakult, így viszonyítási alapként is élt. Mindenképpen más történeti helyzetet jelent ez, mint az, amelyben a fejlett tőkés társadalmak „modernizációja” végbement.

³ A termékszerkezet megváltozása — amire egyébként sikeres példák is vannak iparunk területén (például a Magyar Daru- és Hajógyár, a Rába Vagon- és Gépgyár stb. esetében) egyrészt szinte „világgazdasági” méretű közgazdasági gondolkodást, másrészt helyi, „üzemi” méretű szociológiai gondolkodást is igényel. Nem csupán a termékszerkezet megváltozása, de akár egy nagyobb méretű technológiai változás is más szakmaigényekkel jár, átrendezi a szakmunkástruktúrát (annak bér- és presztízssz összefüggéseivel együtt), amelynek azután az üzemen kívül ható következményei is vannak.

⁴ E rétegeket a szociológiai szakirodalomban „relatívé deprivált” rétegnek is nevezik. A „relatív depriváció” fogalmának alkalmazása a többoldalúan hátrányos helyzetben levők csoportjaira Peter Townsend nevéhez fűződik. (Lásd Townsend, P. [Ed.]: *The Concept of Poverty*. London, 1971.) Nyilvánvalóan jelentős különbségek vannak azonban az ilyen helyzetben levő rétegek, csoportok között, a helyzet nem is minden következménye azonos: aligha találunk például devianciára való hajlamot a nyugdíjasok körében. Annyanban azonban közös vonással rendelkeznek, hogy az átlagnál rosszabb életfeltételek között élnek (bár esetleg különböző tényezőik folytán), és így szociálpolitikai „kezelést” igényelnek.

⁵ Lásd erre átfogóan Welsh, W.: *Elites and Leadership in Communist Systems: Some New Perspectives*. Laboratory for Political Research. Reprint Series No. 63. The University of Iowa, 1976. 165. és köv. l. A probléma úgy is megjelenik a nyugati irodalomban, hogyan integrálhatók a szakértők a politikai célok megvalósításába anélkül, hogy ők határozzák meg

ezeket a célokat. (Lásd Field, M. [Ed.]: *Social Consequences of Modernization in Communist Societies*. Baltimore and London, 1976. 39. l.) Ez a szembeállítás is a kérdés helytelen megfogalmazásáról tanúskodik.

⁶ Kulcsár Kálmán: *Társadalom, politika, jog. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1974. 50. és köv. l.*

⁷ A politikusi nemzedékváltás napjainkban megy végbe, amidőn az idősebb — többnyire a munkásmozgalomban, illetőleg a szocialista fejlődés első évtizedeiben kialakult — politikusi nemzedék fiatalabbaknak, általában egy-egy szakterületen is kiképzett korosztálynak adja át a helyét. Itt jegyezzük meg, hogy az új politikusi nemzedék politikai alkotásának sajátosságai jelentősen függenek politikussá váló „szocializálásuk” körülményeitől.

⁸ Itt jegyezzük meg, hogy a hatalmi elem hagyományos túlsúlya a magyar közigazgatásban a szakismerettel szemben sajátos módon mutatkozik meg az alacsonyabb szintű közigazgatási vezetőkkel szembeni társadalmi elvárásokban is. Ezt jelzik Losonczy Ágnes és munkacsoportjának Békés megyében az 1969. évben 2000 családból álló mintán végzett vizsgálatai. A vizsgálatok eredményei szerint a tanácsi vezető felé megnyilvánuló elvárások sorrendje: 1. etikus magatartás, 2. emberi törődés, bánásmód, 3. szakmai hozzáértés, 4. hatékonyság. (Losonczy Ágnes: *Az életmód az időben, a tárgyakban és az értékben*. Gondolat, 1977. 633. és köv. l.) Világos, hogy éppen a leggyakrabban említett elemek a hatalmi helyzettel vannak összefüggésben, és a szakszerű közigazgatás hatékony működésével kapcsolatos elvárások csökkentebbek. Nagyon jellemző továbbá, hogy a foglalkozási rétegezettség szerinti bontás azt jelzi, „minél kiszolgáltatottabb helyzetben van az ember, minél távolabb van a döntés lehetőségétől vagy a beleszólás jogától, annál fontosabb számára az emberi bánásmód, a humanitás, törődés nem tárgyyszerű, nem is érdemi hasznú, hanem emberséges, sőt érzelmileg, erkölcsileg motivált módja. És minél magasabban van... viszonylag alacsonyabb az emberséges bánásmód értéke, és igényes a hatékony, jó és eredményes tevékenységgel szemben.” (Ua. 642. l.)

⁹ Lásd erre Laky Teréz: *Számítógépek hatékony alkalmazásának szociológiai feltételei*. INFELOR kutatási beszámoló, 1972. A szakismeret elégtelensége, a „kvázi szakismeret” jelenléte a szakszerűsége épített szervezetekben egyik legfontosabb forrása a pejoratív értelemben vett bürokratikus jelenségeknek.

¹⁰ Lásd erre Kulcsár Kálmán: *Gazdasági szervezetek, belső és külső környezetük*. Vezetéstudomány, 1977. 3. sz. 8—10 l.

¹¹ Crozier, M.: *Le phenomene bureaucratique*. Editions du Seuil, Paris, 1963. 246. l.

¹² Ua. 247. l. A változások problémájára bővebben: Ua. 257. és köv. l.

¹³ A bürokratikus jelenséget ugyanis három értelemben fogjuk fel: a bürokratikus szervezet (a Max Weber által kialakított ideáltípus értelmében), a pejoratív értelemben vett bürokrácia vagy bürokratizmus, és végül a bürokrácia mint uralmi helyzetben levő igazgatási végrehajtó szervezet. A három értelem megkülönböztetendő, bár nem függetleníthető egymástól: a második jelenség az első, a bürokratikus szervezet diszfunkcionális terméke, a harmadik pedig tulajdonképpen ugyanez, de meghatározott történeti-társadalmi helyzetben következhet be. Lásd Kulcsár Kálmán: *A politikai rendszer és a politikai folyamat*. (Sajtó alatt.)

¹⁴ A szervezeti kettőzöttség kétféleképpen jön létre: egyrészt pozicionális kettőzöttségben, amidőn a pozíciónak elégtelen szakismerettel való betöltése folytán jön létre a feladat ellátására második pozíció, másrészt, amidőn párhuzamos szervezetrendszerek alakulnak ki. Bizonyos fokig ilyen kettőzöttséget vagy többszörözöttséget jelentenek az eredetileg „mozgalmi” szervezetek (szakszervezet, Hazafias Népfront, Vöröskereszt és az úgynevezett réteg-szervezetek, az ifjúsági és nőszervezetek) mellett kifejlődött „igazgatási” jellegű szervezetek, amelyek azután a döntések többszöri egyeztetését igénylik, sőt nemegyszer párhuzamos döntések is születnek, ugyanazon feladatkörön belül.

¹⁵ Csizmadia Andor: *Bürokrácia és közigazgatási reformok Magyarhonban*. 1979. 420. l.

¹⁶ Ua. 542. és köv. l.

¹⁷ Lásd Héthy Lajos—Makó Csaba: *Munkások, érdekek, érdekegyeztetés*. Gondolat, 1978. 167—168. l.

¹⁸ Lásd például Héthy Lajos—Makó Csaba: *Munkásmagatartások és a gazdasági szervezet*. MTA Szociológiai Kutató Intézete kiadványa, 1972.

¹⁹ Lukács György: *A társadalmi lét ontológiájáról* II. kötet. Magvető, 1976. 146. l.

²⁰ Luhmann, N.: *Positives Recht und Ideologie*. Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie. 53. 1967. 540—541. l. A problémára lásd Kulcsár Kálmán: *Az ideológiai változások hatása a jogi struktúrára*. (Kísérlet a szocialista tapasztalatok elemzésére) I—II. Szociológia, 1978. 2—3. sz.

²¹ Magyarországon — a felszabadulás előtti rendi viszonyok maradványaival terhelt társadalomban, és éppen a rendi elemekből következően — a származás mindig fontos té-

nyező volt. Éppen ezért — az objektíve kialakult politikai összefüggéseken túl — valóban bizonyos történeti folyamatosság figyelhető meg a származás tényének további társadalmi jelentőségében: „A rendszer tagadása minden ponton létrejön: ha a származás az ősökig visszamenően a kék vér bizonyításával fontos, akkor az antitézis nem az, hogy a származás nem fontos, hanem a származás mint érték megmarad, de osztálytartalmának másik oldala, ellenpólusa válik fontossá, a hatalom érdekeinek megfelelően.” (Losonczy Ágnes: Az életmód az időben, a tárgyakban és az értékekben. 1977. 258. l.) Ez a sajátos jelenség — amelyet aláhúztak a szocialista átalakulás politikai összefüggései — ma már (esetenként ellenkező előjelűvé is fordulva) mint „értékképző” elem túlhaladott ideológiai vonás társadalmunkban. Itt jegyezzük meg, hogy az ilyesfajta folyamatosságnak más jelenségei is vannak, s Losonczy Ágnes idézett munkájában említ is más példákat.

²² Eisenstadt, S.: Tradition, Change and Modernity. New York, Sydney, Toronto, 1973. 131. l.

²³ Lásd Narojek, W.: A tervező társadalom. 1979. 33. és 42. l.

²⁴ A jog eszköz jellegével kapcsolatban napjainkban is viták folynak a jogtudományban, sokan tiltakoznak az ellen, hogy a jogot „puszta eszközzé” fokozzák le. Holott nem erről van szó. A jog mint évezredek óta fejlődő társadalmi jelenség természetesen viszonylagos önállósággal rendelkezik, saját összefüggései, sőt törvényszerűségei vannak, és éppen sajátosságai teszik lehetővé — vagy ellenkezőleg: akadályozzák meg —, hogy hosszabb távon sikerrel alkalmazzák valamilyen társadalmi probléma megoldására. (Lásd erre Kulcsár Kálmán: A jogszociológia alapjai. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1976. 136—138. l.)

²⁵ „A racionalitás nem lineáris folyamat, amelyben minél nagyobb a cselekvő el nem kötelezettsége, annál racionalisabb lesz döntése. Bizonyos el nem kötelezettség valóban eredményezhet nagyobb racionalitást, a fokozott el nem kötelezettség azonban elhomályosíthatja, esetenként el is törölheti a célt, amelynek érdekében a kalkuláció és az eszközök láncolatát kialakították. Pszichológiai kifejezéssel élve, bármilyen célnak való elkötelezettség emocionális, és ebben az értelemben nem racionális; minél nagyobb azonban az el nem kötelezettség (azaz az érzelmek fokozott elnyomása), annál nagyobb a veszélye annak, hogy a célhoz való elkötelezettség is elnyomódik”. (Etzioni, A.: The Active Society. Mc Millan, London, New York, 1968. 257. l.) Etzioni is hivatkozik Weberre, aki kimutatta az úgynevezett rituális cselekvés, azaz a célt tekintetbe nem vevő rutincselekvés irracionálisitását a szervezetekben. S következtetése: „Nem tartható az a megállapítás, hogy minél nagyobb fokú a cselekvő eszközracionálitása, annál racionalisabb a döntése.” Ua. 258. l.)

²⁶ Crozier, M.: La société bloquée. Paris, 1970. 57. l.

VÁLLALATI MAGATARTÁS — VÁLLALATI KÖRNYEZET

(Összeállította: Tardos Márton)

(Időszerű közgazdasági kérdések sorozat)

A mai gazdasági helyzet különösen időszerűvé teszi a vállalati magatartás és a gazdasági környezet kölcsönhatásáról összegyűlt tapasztalatok közzétételét. A vállalatok működésének, alkalmazkodóképességének vizsgálata ugyanis elsőrendű feladat akkor, amikor a gazdasági növekedés hagyományos forrásai kimerülően vannak, s csak a korábbinál hatékonyabb adaptáció léphet a helyükbe. A kötetben példaként szereplő konkrét vállalatokra ezért kivétel nélkül az jellemző, hogy szembe kell nézniük a termékszerkezet korszerűsítésének feladatával.

Hogy milyen módon képesek ezt megoldani, az elsősorban attól függ, hogy a gazdasági környezet milyen elemei befolyásolják legfontosabb döntéseiket. A szerzők a vállalati reakcióknak típusokba rendezésére vállalkoztak, ezzel is rámutatva arra a fontos tényre, hogy a vállalatok viselkedése nem süríthető egyetlen modell feltételei közé, hiszen — a környezeti kihívásoktól függően — a különböző vállalatok viselkedése rendkívül változatos képet mutat.

Kb. 320 l., kötve kb. 50,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

Várható megjelenés: 1980. III. negyedév

Az árpolitika szerepe gazdaságpolitikai céljaink végrehajtásában

A szocialista gazdaság tervszerű fejlesztésében az árpolitika szerepe különféleképp határozható meg. Az ebben való állásfoglalás egyben meghatározza a terv és a piac egyeztetésének módját, hiszen az árfunkció a piaci mechanizmus szerves tartozéka. A szocialista árutermelés működhet úgy, hogy az állam a népgazdaság irányításában széles alapon támaszkodik a piacra, de úgy is, hogy az állam piacszűkítő politikát folytat. Szocialista tulajdonviszonyok esetén az út megválasztása jórészt kormányzati mérlegelés ügye. Ezen is múlik, mennyire képes a gazdaság optimális ütemben növekedni.

Az árpolitika szerepének tisztázása bonyolult kérdések egész sorát veti fel. Ez a gazdaságpolitika autonóm céljainak hierarchikus rendszeréből adódik. A különféle termelési ágak, azok különféle fázisai és a közöttük létező kapcsolatok a cél—eszköz viszonyok sajátos kifejezői. A társadalmi termelés egyetlen átfogó folyamat, amelyben minden termék a megelőző termelési fázis szempontjából cél, a soron következő fázisnak pedig eszköze. Ugyanakkor a jelen és a jövő fogyasztása szempontjából valamennyi termék eszköz. A kérdés most már az, mi legyen az a rendező elv, amely szabályozza a termelési szerkezetet. Pusztán az állami tervezésre való hivatkozás nem válasz a kérdésre. Ez esetben ugyanis arra a kérdésre kell választ adni, hogy milyen kritériumok vezérlik az állami tervezést. Ezek lehetnek mennyiségi és minőségi. Az előbbi esetben a technikai összefüggések szem előtt tartásával a termékmérlegek rendszerében biztosítanak egyensúlyt. Utóbbi esetben az egyensúly olyan termelési szerkezet mellett adódik, amely a gazdasági hatékonyság tartozéka. Az előbbi esetben az ár struktúrakiszolgáló, az utóbbiban viszont struktúraorientáló.

Gazdaságpolitikánk 1956-ig az előbbi, ezt követően az utóbbi úton haladt. A fordulatot új gazdaságpolitika alapozta meg. A mezőgazdaságban 1957-ben megszűnt a kötelező vetési terv és termékbeadás. Ezzel a felvásárlási ár a pénzügyi mechanizmusokra támaszkodva struktúraalkalmazkodó-ból struktúraalakítóvá vált. A nem mezőgazdasági szektorokban 1957-ben a vállalati bérgazdálkodás és a nyereségrészesedés bevezetése jelezte az árfunkció aktivizálódását, de az alapvető változást az 1968. évi gazdasági reform hozta a kötött termékforgalom megszüntetésével, a vállalati önfinanszírozás kibontakoztatásával és a rögzített árak rendszeréről a vegyes ármechanizmusra való áttéréssel. Ezt az irányzatot erősíti a gazdasági szabályozók 1980. évi változtatása.

Az 1980. évi árreform előzményei és céljai

Az MSZMP Politikai Bizottsága 1976-ban munkabizottságokat alakított néhány időszerű gazdaságpolitikai kérdés elemzésére. A gazdaságpolitika felülvizsgálatát a nemzetközi munkamegosztás feltételeiben bekövetkezett változások, ezekkel összefüggésben a gazdaságnövekedés megnehezült feltételei tették szükségessé. A munkabizottságok ajánlásai alapján született párthatározat

— 1977-ben a hosszú távú külgazdasági politikáról és a termelési szerkezet hatékony átalakításáról;

— 1979-ben pedig az árrendszer távlati fejlesztésének irányelveiről.

Az árrendszer távlati fejlesztésének irányait a párthatározat öt pontban körvonalazta. Ezek összefoglalóan a következők:

a) A belföldi és a világpiaci (külkereskedelmi) árak szerves összekapcsolása annak érdekében, hogy az árak erőteljes nyomást gyakoroljanak az esetenként igen magas hazai termelési költségekre, elősegítsék a hatékony termelőtevékenységek átlagosnál gyorsabb fejlesztését és ezek hatására a népgazdaság termelési szerkezetének hatékony változását.

b) Az árrendszer kétszintűségének visszaállítása és ennek érdekében olyan árrendszer létrehozása, amelyben a társadalmi tiszta jövedelem jelentékeny része a fogyasztási cikkeket terhelő forgalmi adó formájában realizálódik.

c) A termelői árak tisztajövedelem-szerkezetének megváltoztatása a kétszintű árrendszer megteremtésével összhangban; az eszközlektési járulék megszüntetése, a termelői árakban elszámolt bérjárulék csökkentése, valamint a termelői árakban realizálódó eszközarányos nyereség általános színvonalának mérséklése.

d) A fogyasztói árrendszer olyan irányú távlati fejlesztése, amely elősegíti a társadalmi szempontból kedvező fogyasztási szerkezet kialakítását, a kereslet-kínálat egyensúlyának megszilárdulását, megfelelő támpontokat nyújtva a termelés fejlesztéséhez.

e) Az árrendszer rugalmasabbá tétele, hogy az árakban kellően kifejezésre jussanak a külkereskedelmi árak és a belső piaci értékítélet változásai.

Akik egyetértésre jutottak az árrendszer távlati fejlesztésének irányelveiben, azok általában azt is hangsúlyozták, hogy az 1980. évi árrendezés kapcsán maximálisan alkalmazni kell ezeket az elveket. A külgazdasági stratégia és a termelési szerkezet fejlesztésének irányelveiről szóló 1977. évi párthatározat is jelezte egy olyan árrendezés mielőbbi kialakításának szükségességét, amely révén az ár kielégítően töltheti be a racionális gazdasági döntésekben orientáló szerepét. Ennek időpontját az előkészületek munkaidőigénye miatt az árrendezésről szóló párthatározat 1980-ra tűzte ki.

Az 1980. évi árrendezésre és ezzel egyidejűleg új ármechanizmus bevezetésére a VI. ötéves terv stratégiai célkitűzéseinek alátámasztása végett került sor. Ennek megfelelően az 1981—1985 közötti időszakban olyan árpolitikát kell folytatnunk, melynek révén az árak:

— ésszerűbbé teszik a fogyasztás szerkezetét, elsősorban azáltal, hogy a fogyasztói árak következetesebben igazodnak a termelői árakhoz;

— kikényszerítik az energiahordozókkal és a nyersanyagokkal való takarékossgot, és ösztönzik a hazai természeti erőforrások, köztük a másodlagos nyersanyagok feltárására irányuló tevékenységet;

— a lehető legnagyobb mértékben ösztönöznek a külpiacok által is hatékonynak elismert gazdálkodásra, a külkereskedelmi árák és a cserearányok javítására, az irányítás és a szabályozás egész eszközrendszerébe illeszkedve kedveznek a gazdaságos kivitel növelésének és a tőkés import célszerű helyettesítésének;

— orientálnak a gazdasági döntésekben, a szerkezeti átalakulásban, mégpedig az áralakulás folyamatában, és nem csupán az árrendezés napján.

Ezeket a követelményeket csak akkor lehet kielégíteni, ha az árák rugalmasan igazodhatnak a változó világgpiaci árárányokhoz. Ezt az alkalmazkodást az életszínvonal-politika és a viszonylagos árstabilitás szem előtt tartásával kell tudnunk megvalósítani.

Az árfunkcióval szemben azért lehet ma már ilyen magas követelményt állítani, mert az árpolitika egyre inkább az árutermelés törvényszerűségeit figyelembe vevő konzisztens gazdaságirányítás szerves részévé válik. Kedvező kiindulópontot jelent az árpolitika számára, hogy már az elmúlt években megkezdődött a belföldi vásárlóerő-kiráramlás korlátozása, és az 1981—1985 közötti években is a túlkereslet elkerülésére irányuló törekvés lesz a gazdaságpolitika egyik alapvető jellemzője.

Az új ármechanizmus működőképessége szempontjából nagy jelentősége van annak, hogy a vásárlóerő és az árualapok egyensúlyának megszilárdítása mellett szervezeti intézkedésekkel is tovább erősítjük az egészséges gazdasági versenyt, az egyedi megkülönböztetések visszaszorításával pedig megszilárdítjuk a normatív jövedelemszabályozást. Remélni lehet, hogy néhány év alatt megteremtődnek az egységes valutaárfolyam bevezetésének feltételei is.

Az értékarányos árák bevezetését már a hatvanas években fontos feladatnak tekintettük. Az MSZMP Központi Bizottsága 1967-ben szögezte le, hogy két-három ötéves terv alatt olyan árviszonyokat kell kialakítani, amelyek alapján — meghatározott kivételektől eltekintve — a fogyasztó azt az árat fizeti a termékért (az igénybe vett szolgáltatásért), amibe annak társadalmilag szükséges előállítására kerül.

Az 1971—1975 közötti időszakot felölelő IV. ötéves terv árpolitikai koncepciója az értékarányos árákra való áttérés első ütemét tartalmazta. Ez a húsáremelés kivételével végrehajtásra került. A hús fogyasztói árának emelésére késleltetve, 1976-ban került sor. Az értékarányos árákra való áttérés második ütemét az V. ötéves árterv első koncepciója tartalmazta, amit azonban a világgpiaci olajárrobbantás miatt le kellett venni a napirendről.

A megváltozott világgpiaci helyzetben egyrészt növekedett a fogyasztói árák arányainak a ráfordításarányoktól való eltérése, másrészt megváltozott a prioritások rendje. Egyfelől megalapozatlannak tűnt, hogy az 1976—1980-as időszakban valósítsuk meg az értékarányos árákra való teljes áttérést, noha abban egyetértés volt, hogy e téren jelentős előrehaladás történjék. Másfelől azoknak a költségvetési ártámogatásoknak a teljes, illetőleg részleges leépítése tűnt sürgetőnek, aminek révén a fogyasztási szerkezet külkereskedelmi érdekeinkkel összhangba hozható. A prioritások rendjének ilyen értelmű változtatása azért tűnt fontosnak, mert a világgpiaci olajárrobbantás nyomán a külkereskedelmi cserearányok számunkra kedvezőtlenül változtak, ami miatt hosszabb idő óta csak külföldi hitelek igénybevételel vagyunk képesek népgazdaságunk zavartalan működését biztosítani.

Az 1973. évi olajárrobbantás a takarékos anyag- és energiagazdálkodás kérdéseit állította a figyelem előterébe. Az anyag és az energia viszonylagos drágulása azt jelenti, hogy szűkült azoknak a nyereséggel exportálható félgyártmányoknak és készárúknak a köre, amelyek előállításához importált anyagra és energiára van szükség, és csökkent az elérhető nyereség mértéke. Ebben a helyzetben különös jelentősége van annak, hogy az ár erről megfelelő információt adjon, és ösztönözzön a racionális anyaggazdálkodásra, egybeként a másodlagos anyagok és hulladékok hasznosítására.

A kompetitív árképzés

E körülményekre tekintettel tűnt fontosnak, hogy az alapanyagok és az energiahordozók belföldi értékelését a határkölttség (a nem rubel viszonylatú importár) alapjaira helyezzük. Ezzel szemben felhozható, hogy népgazdaságunk anyag- és energiaszükségletének legalább 70 százalékát a hazai termelés, valamint a KGST-n belüli import biztosítja. Két körülményt azonban figyelembe kellett venni. Az egyik az, hogy a KGST-országok közötti forgalomban érvényes szerződéses árak képzésének a tőkés világpiaci ár a bázisa. A másik pedig az, hogy a nyolcvanas években a KGST-n belüli anyag- és energiaimport kontingensének emelésére — a mindenkor világgpiaci árakhoz igazodó szabaddevizás konstrukciókat leszámítva — általában nincs lehetőség. Ily módon a belföldi termelés bővítésének pótlólagos anyag- és energiaszükséglete jórészt csak világpiaci áron fedezhető, következésképpen az import kiváltásban való érdekeltiséget is ilyen alapon célszerű megteremteni.

Az 1980. évi árrendezésnek a korábbiaktól eltérő vonása továbbá az is, hogy a feldolgozó iparban megalapozta a kompetitív árképzést. Kompetitívnek nevezzük ezt az árképzést azért, mert

— a természeti erőforrások (energiahordozók és nyersanyagok) belföldi értékelése a világpiaci (nem rubel elszámolású) importárhoz;

— a készárú belföldi árképzése pedig a világpiaci (nem rubel viszonylatú) exportárhoz igazodik.

Külkereskedelem-érzékeny népgazdaságunkban a termelő beruházás elsősorban exportot előmozdító, illetőleg importot helyettesítő vonatkozásában minősíthető hatékonynak. Következésképpen a gazdasági hatékonyság szorosan kapcsolódik a nemzetközi versenyképességhez, az ár orientáló funkciója pedig ahhoz, vajon képesek vagyunk-e a vállalati eredményt ennek függvényében szabályozni.

Ilyen árképzési rendszerben az ár olyan objektív nagyság, amit a világpiacnak a Magyar Népköztársaságra vonatkozó feltételei, illetőleg az e piacon való helytállásunk szabályoz. Ilyen árrendszerben ez a helytállás minősíti a termelési szerkezetet, hiszen azok az ágazatok és vállalatok érhetnek el csak nyereséget, amelyek, miközben megtérítik az anyag és energia világpiaci árát, exportcikkeik termelési költségét képesek az elérhető exportár szintje alatt tartani. Éppen így módon gyakorol a külkereskedelmi ár nyomást a termelési költségre, és szünteti meg azt az irracionálisitást, amit az önköltségi árrendszerben a költségnövekmény automatikus továbbháríthatósága teremt. Így nézve a kompetitív árképzés úgy orientál a hatékony termelési szerkezetre, hogy egyidejűleg kikényszeríti az anyag- és energia-takarékosságot.

Alapvető érdekünk az exportárakhoz igazodó árképzés széles körű alkalmazása. Erre azonban csak az iparban nyílt lehetőség, és itt sem mindezt. A mezőgazdaságban el kellett tekinteni a kompetitív árképzés bevezetésétől, mivel a mezőgazdasági termékek világpiaci árszínvonala az Európán kívüli területek termelési adottságaihoz igazodik, és ez annyira nyomott árszint, amely mellett Európában belterjes agrárfejlesztésre nincs lehetőség. Ezért kapcsolódott össze a második világháború után Nyugat-Európában a Közös Piac megteremtése közös agrárpolitika bevezetésével, ami a világpiaci áraknál magasabb szinten mozgó regionális árak érvényesítését jelenti. Továbbá ez magyarázza, miért tartanak a mezőgazdasági termékekből külföldön értékesíthető fölösleggel rendelkező szocialista országok is fontosnak a KGST-n belül új közösségi agrár-árpolitika megteremtését, vagyis annak a helyzetnek a megszüntetését, hogy miközben a KGST-országok saját mezőgazdaságuk támogatására a világpiaci áraknál magasabb árakat határoznak meg, sőt ebből a célból költségvetési eszközöket is igénybe vesznek, ettől az integrációs kapcsolatokban elzárkóznak.

Annak érdekében, hogy a kompetitív árképzés a feldolgozó iparban minél szélesebb körben alkalmazható legyen, a rendszert azokban az ágazatokban is bevezettük, ahol a következetes alkalmazáshoz 4-5 év türelmi időre van szükség.

Az 1968. évi árreform megszüntette a minden termékre és szolgáltatásra kiterjedő hatósági árak rendszerét, általánosságban véve pedig az árbefagyasztás politikáját. Ekkor fogadtuk el a rugalmas ármechanizmust, az árak „karbantartásának” elvét. Az elmúlt évtized tapasztalatai nyomán megalapozottnak tűnik az az igény, hogy az ár orientáló szerepe az áralakulás folyamatában jusson érvényre.

Az 1968—1979-es időszakban végrehajtott ármechanizmusbeli változtatások lényegében véve kifejlesztették azokat a módszereket, amelyekre támaszkodva ez a rugalmas ármechanizmus a viszonylagos árstabilitás megőrzésével működtethető. De a dolog természetéből folyik, hogy amikor a népgazdaságon kívül végbemenő események és az azokat tükröző világpiaci ármozgások gyakorolnak szabályozó hatást a magyar árviszonyokra, ez inflációérzékenyebb ármechanizmus, mint amilyent az 1968. évi árreform vezetett be. A világpiaci árviszonyokat az árpolitika persze kiigazításoknak veheti alá, de csak úgy, hogy azok a nemzetközi versenyképességgel mért hatékonyság kifejezhetőségét ne veszélyeztessék.

Az árrendezés három szakasza

Első ízben történik olyan árrendezés, amely nem fejeződött be az új árak életbe léptetésével. Az árrendezés számára eleve három szakaszt határoztunk meg. A modellezés 1979 júniusában, az aktualizálás 1979 decemberében zárult le, a kiigazítási szakasz pedig 1980 szeptemberéig tart.

A *modellezés* a meghirdetett költségszámítási és árképzési irányelveken alapult, mégpedig az energia és alapanyagok 1977. évi nem rubel viszonylatú importárai és 38 Ft/USA \$ átszámítási kulcs felhasználásával. Az *aktualizálás* az energia és az alapanyagok 1980. évre prognosztizált nem rubel viszonylatú importárai alapján és 34 Ft/USA \$ kereskedelmi árfolyam felhasználásával történt. A forintfelértékelés a világpiacon időközben végbement inflációt kívánta közömbösíteni, amit azonban az 1979. évi újabb ár-

robbantás miatt nem sikerült teljesen elérni. A *kiigazítás* feladata azoknak a hibáknak a lehetséges kijavítása, amelyeket a világgpiaci árak előrejelzésében vétettünk, valamint annak biztosítása, hogy a kompetitív szektorokban a nyereség-veszteség — az árpreferenciákkal korrigálva — a nemzetközi versenyképességet tükrözze, és hogy a nem kompetitív szektorok — pusztán az önköltségi árképzés fenntartása miatt — ne kerülhessenek a progresszív iparágaknál jobb helyzetbe.

Az 1980-ban bevezetett gazdaságirányítási szabályozórendszer és az új ármechanizmus első tapasztalatait májusban összegeztük. Ehhez az átárazott 1979. évi vállalati mérlegeket, az 1980. I. negyedévi vállalati mérlegeket és az árstatisztikát használtuk fel. A kialakult árviszonyok elemzése során megállapíthattuk, hogy amíg a fogyasztói árak körében alig van eltérés a tervezettől, a termelői árak körében az eltérés számottevő.

Az 1980. évi árrendezéshez kapcsolódóan a fogyasztói árszínvonal jelentős emelésével járó fogyasztói árváltozások jórészt 1979 júliusában kerültek végrehajtásra. A termelői árrendezés címén 1980 januárjában a fogyasztói árszínvonal csak 0,8 százalékkal növekedhetett. Ezt is figyelembe véve, az 1980. évi intézkedések, illetve az évközi piaci tényezők nyomán a fogyasztói árszínvonal 1980-ban 3,7 százalékkal emelkedhet.

A fogyasztói árszínvonal az év I. negyedévében az 1979. decemberihez képest 1,1 százalékkal emelkedett. Ez csak némileg magasabb a tervezettnél, és két körülményre vezethető vissza. Először, a téli ruházati vásár forgalma az idén a szokásosnál kisebb volt. Másodsor, az idénycikkek fogyasztói árszínvonala az I. negyedévben 35 százalékkal volt magasabb az előző év azonos időszakánál. A magas idényárak az 1980. év egészére számított fogyasztói árszintre lényeges hatással nincsenek, mivel ebben az időszakban a forgalom kicsi. Éves szinten az idénycikkek fogyasztói árszintjének 17—20 százalékos emelkedésével számolunk. Meg kell jegyezni, hogy a világgpiaci árszint nem várt mértékű emelkedése miatt a fogyasztói árszínvonalat csak „rendkívüli” intézkedésekkel (árfolyamcsökkentés, fogyasztói ártámogatás) lehetett a tervezett színvonalon tartani.

Az 1980. évi árrendezés egyik célja az volt, hogy az árrendszer 1978-ban 4 százalékos negatív kétszintűsége megszűnjön, és az új induló árak alapján számolva a fogyasztói árszínvonal 1980-ban 3 százalékkal legyen a termelői árszínvonalnál magasabb. Ezzel az ipari termelői árszínvonal 7 százalékos emelkedése lett volna összhangban. Viszont az első három havi KSH-árindex nem 7, hanem 14 százalékos ipari termelői árszintemelkedést jelzett. A népgazdaság egyéb termelő ágazataiban az árszintek a tervezett mértékben változtak.

Ilyen körülmények között született határozat arról, hogy az árkiigazító munkát hamarabb kell megindítani. Elrendeltük a vállalati önkorrekciót, ami azonban az elképzeltnél szerényebb eredményeket hozott. A különbségek okainak tisztázására végzett ellenőrző számítások szerint a makroszintű input—output-elemzések a korábbinál magasabb anyag- és energiaárak begyűrűző hatását (az ún. halmozási koefficiens) nem megfelelően vették figyelembe, és így adódott a ténylegesnél 3—4 százalékkal alacsonyabb ipari termelői árszintemelkedés. Mivel azonban ez döntően a bányászatban, a kohászatban, valamint a beruházási gépeknél mutatkozik, az árrendszer kétszintűségét alig érinti. Van azonban egy további körülmény, amit figyelembe kell venni. Az új ipari termelői árak életbe léptetését az árak egy negyedévre

történő befagyasztásával kapcsoltuk össze. Az árstop feloldása után a külkereskedelmi árakhoz igazodó árképzés 1980. április 1-től lépett életbe. Ezzel egyidejűleg az árakat az aktuális világpiaci árakhoz igazítottuk azzal, hogy egyes energiahordozók termelői árának módosítására július 1-én került sor. Az áprilisi intézkedés az anyag és az energia világpiaci árszínvonalának az előrejelzettnél nagyobb mértékű emelkedése miatt az ipari termelői árszínvonalat további mintegy 5 százalékkal emelte, noha március 1-én a tőkés devizák árfolyamát 5 százalékkal csökkentettük. Ez már érzékenyebben érinti az árrendszer kétszintűségét. Azzal számolhatunk, hogy a fogyasztói árszínvonal 1980-ban csupán 1-2 százalékkal lesz magasabb a termelői árszínvonalnál.

Az I. negyedévi nyereségszint némileg alacsonyabb volt a tervezettnél. De mivel a tapasztalatok szerint az I. negyedévi nyereségek több átmeneti tényező következtében általában relatíve alacsonyak, és mert a gazdálkodás hatékonysága az év folyamán nő, valószínűsíthető, hogy a nyereségszint eléri az előirányzatot. De ez a helyzet úgy alakult ki, hogy a vállalatok által kialakított induló árszínvonalat a Minisztertanács határozata alapján még 1979-ben 3 százalékkal csökkentettük, és a bérjárulékot a kalkulációnál számításba vett 17 százalék helyett végül is 24 százalékban állapítottuk meg. Úgy tűnik, hogy az árrendezés harmadik szakaszának fő funkciója a vállalatok közötti eredményszóródások kiigazítása lesz, amihez azonban csak az első félévi mérlegek adnak megfelelő információt.

Az új gazdaságpolitika 1957. évi bevezetése óta nem kellett olyan bonyolult árpolitikai feladatot megoldani, mint amit az 1980. évi árrendezés jelent. Ez részben abból folyik, hogy az önköltségi árképzésben nagy rutinnal rendelkező árhatósági és vállalati apparátusnak a nemzeti termék 35 százalékát előállító ágazatokban a versenytárak képzésére kellett berendezkednie. Újszerű feladatot jelent az az elvárás is, hogy az ár folyamatosan orientáljon a gazdasági döntésekben. Ezúttal tehát nem hagyományos árrendezésről, hanem új „kursus” bevezetéséről van szó, amelyben nincs kellő gyakorlatunk.

Az új ármechanizmus információs igénye eltér a régitől. Az önköltségi árképzés információs bázisát a vállalati számvitel biztosítja. Mivel a vállalati számvitel központjában a költségszámítás áll, ez fejlett információs rendszer. Ebben az árképzésben a világpiaci, pontosabban a külkereskedelmi ár csak másodlagos szerepet játszik, illetőleg koncentráltan, egy-egy árrendezés keretei között merül fel. A versenytárrendszerben viszont a világpiaci, illetve külkereskedelmi árak állandó ismerete az ármechanizmus működtetésének legfontosabb feltétele. Ennek olyannak kell lennie, hogy minősíteni lehessen az export- és importár-politikát, továbbá hogy makro-, mezo- és mikroszinten egyaránt kezelhető eligazítást adjon az árpolitika számára. A követelményeket már meghatároztuk, ugyanígy az abban közreműködők felelősségét is. Maga az információrendszer azonban még nem működik kielégítően.

Felmerül az a kérdés is, miképpen minősítsük a világpiacon végbemenő ármozgásokat; mikor fejeznek ki tartós és mikor rövid lejáratú, ciklikus változásokat, amelyekre nem célszerű reagálni. Ezek nehezen kezelhető kérdések, amelyek napjainkban még azokban az országokban is zavart okoznak, ahol a gazdaság hagyományosan piaci árrendszerben működik. Elköveltünk és nyilván még a jövőben is el fogunk követni hibákat, de ezek számát a lehető legkisebbre kell szorítanunk.

Az árbürokrácia csökkentése is konkrétan előttünk álló feladat. Az új ármechanizmus bevezetésével alig változtak a kalkulációs módszerek, a készletértékelés és az egyéb technikai szabályzatok. Most olvan jelek mutatkoznak, hogy az eddigénél gyakrabban módosuló árak adminisztrálása új bürokratikus elemeket visz a gazdálkodásba. A következő időszak egyik fontos feladata, hogy az árhatóságok és a pénzügyi szervek a vállalatokkal együtt keressék a szabályozás egyszerűbb módszereit, amelyek mellett a változó árakhoz nem fűződik nagyobb adminisztrációs igény, mint az eddigi árképzéshez.

Újszerű feladatok adódnak a lakosság tájékoztatása terén is. Ez a probléma 1968 óta napirenden van. Az idő tájt több évre volt szükség, amíg a lakosság tájékoztatásának elfogadható formái kialakultak. Most új helyzet adódott. Nem elsősorban azért, mert valamelyest bővült azoknak a termékeknek a száma, amelyeknél a fogyasztói ár szabad, hanem inkább azért, mert az ipari termelői árakat kevés kivétellel felszabadítottuk, és így a termelői ár nyomása a fogyasztói árakra fokozódott.

Az Országos Anyag- és Árhivatal napirendre tűzte a lakosság tájékoztatásával kapcsolatos újszerű problémákat. Javítani kell a társadalmi közérzetet, illetve fel kell oldani azt a kiszolgáltatottsági érzetet, amit az árak körüli bizonytalanság teremt a vevő és az eladó kapcsolatában. Az ezzel kapcsolatos vizsgálat arra is kiterjed, nem kellene-e meghatározott termékeknel az árak egyébként indokolt változtatásának bizonyos rendjét megszabni.

Összegezve: az árak központi vezérlésének új feltételei közepette olyan problémákkal van dolgunk, amelyeket teljesen nem tudtunk megoldani. Tanulási szakaszban vagyunk, amelyben az Országos Anyag- és Árhivaltól kezdve a vállalatokig mindenkinek megvan a maga feladata. A problémákon mielőbb úrrá kell lennünk. Ez azonban csak akkor sikerülhet, ha mindenki felismeri azt a felelősséget, amit a számunkra megnehezült világgazdasági körülmények közepette népgazdaságunk kibillent egyensúlyának helyreállítása érdekében viselnie kell.

Export vagy import árbázis

Rendelkeznünk kell azzal a képességgel is, hogy a valóságos problémáktól elkülönítsük azokat, amelyeket inkább a kibúvók keresése hoz felszínre. A kritika természetesen a versenyárrendszerre koncentrál. Azt mondják: helytelen a belföldi árakat az exportárak alakulásához kötni, hiszen az exportárszínvonal az állami támogatások miatt a legtöbb országban alacsonyabb a belföldi árszínvonalnál. Ez nálunk is így van, hiszen az árbevétel kiegészül állandó (járadék-visszatérítési) juttatással és átmeneti (korszerűsítési) költségvetési támogatással. Ettől függetlenül az exportárszínvonal a belföldön értékesülő termékek árszínvonalánál — általános szabályként — azokban az országokban alacsonyabb, ahol a belföldi árképzés a termelői fázisokhoz igazodó bruttó vagy nettó forgalmi adóval párosul. Ezt az adót (forgalmi adó, hozzáadott érték adója stb.) az export esetében elengedik, illetőleg visszatérítik. Nálunk viszont a forgalmi adót a kereskedelem rója le.

Azt mondják: az exportárszínvonalhoz igazodó nyomott belföldi árak miatt egyes termékek termelése meg fog szűnni, és akkor az igények csak magasabb árszintű importból elégíthetők majd ki. Ezért az a gondolat is

megfogalmazódott, hogy ne az exportár, hanem az importár legyen a termelői árszínvonal szabályozója. Az importárszint természetesen jóval magasabb az exportárszintnél, hiszen ez esetben a szállítási költség és az importvám külön teherként jelentkezik. Minél jobban védelmezi a termelési struktúrát az importvám, annál kevésbé alkalmas az importár a hatékony struktúrapolitikát orientálni.

Az exportárról az importárra való áttérés gondolatát valójában az a hiedelem is táplálja, mely szerint így az átlagos ipari normatív nyereségráta emelhető lenne. Azt kell tehát mindenekelőtt világosan látni, hogy az átlagos ipari nyereségszint csökkenése nem az exportárat követő ipari termelői árrendszerre való áttérés következménye, hanem ettől függetlenül ment végbe. Az átlagos ipari nyereségráta csökkentése a magyar népgazdaság belső felhalmozóképesége csökkenésének kifejezése, amit a külkereskedelmi cserearány romlása, végső soron a gazdasági növekedés megnehezülése hozott magával.

Az importárral kapcsolatban a kérdés lényege az, hogy ha a vállalat beszünteti valamely termék gyártását, jobb helyzet adódik-e vagy sem a megváltozott termelési szinten, illetve termelési szerkezetben. Ezt csak eseti vizsgálatokkal dönthetjük el. Ezért mondtuk ki azt, hogy amikor valamely termék forgalomba hozatalával egy vállalat az import bizonyíthatóan gazdaságos helyettesítését képes végrehajtani, akkor adott esetben felmentés adható az exportárszint és az exportnyereségszint korlátja alól. Ettől függetlenül, az exportárszínvonal csak a vállalati nyereségrátát szabályozza, és nem a termékek konkrét árát. A belföldön értékesülő termékek árárányai eltérhetnek az exportárak arányaitól, és itt az importár felső korlát.

Az első tapasztalatok és az időszerű tennivalók

Az új árak bevezetését követően az első tapasztalatok összegezésekor egyetértés volt abban, hogy egy, a korábitól alapvetően eltérő ipari termelőiár-rendszert nagyobb zavarok nélkül sikerült bevezetni. Sőt mi több, az elmúlt hónapokban a vártnál nagyobb előrehaladást tettünk a nemzetközi fizetési mérleg egyensúlyának helyreállítása terén. Ez megkönnyíti az új ár- és szabályozórendszer következetes működtetését, a normatív pénzügyi szabályozás erősítését. A leszűrt tapasztalatok alapján és a szükséghez képest fogunk hozzányúlni a szabályozórendszer egyes elemeihez. Komoly esélye van annak, hogy el tudjuk kerülni az 1970-es évek elejétől kialakult gyakorlatot, ami a széles körű vállalati kivételezések rendszerét honosította meg.

Most a fő figyelmet a VI. ötéves terv árpolitikai koncepciójának véglegesítésére fordítjuk. Azzal számolunk, hogy a világpiacon folytatódik az infláció, és még nem zárult le a természeti erőforrások relatív árának emelkedése. Az árelőrejelzések szerint az ötéves tervidőszakban ebből kifolyóan csaknem 8 százalékos külkereskedelmi cserearányromlással kell számolni. Így az infláció importját akkor sem kerülhetnénk el, ha a forintot az exportárszint-emelkedés függvényében felértékelnénk. Arra is figyelemmel kell lennünk, hogy az exportárszint emelkedése az átlag körüli jelentős szóródással megy végbe. Az új ármechanizmusban mindazonáltal az árfolyam-politika az árviszonyok egyik központi szabályozója. Olyan árfolyam-politikát

kell folytatnunk, amely elősegíti a gazdasági, főleg a külgazdasági egyensúly, az exporthatékonyság és az export áruszerkezetének javítását, valamint a viszonylagos árstabilitást.

A VI. ötéves terv árpolitikai koncepciójának központi kérdése a fogyasztói árszintemelkedés előirányozható mértéke. Különbőféle megfontolásokból az tűnik célszerűnek, hogy a fogyasztói árak évi átlagos emelkedése 4—5 százalék körül alakuljon. Ily módon illeszkedik legjobban az árpolitika az életszínvonal-politika keretei közé egy olyan időszakban, amikor a gazdasági növekedés megnehezült feltételei és a külföldi eladósodás mielőbbi megszüntetéséhez fűződő társadalmi érdek miatt nem az életszínvonal és így a reálbérek növelése, hanem azok megtartása a cél. Az állami jövedelempolitika céljai, a vállalati bérszabályozás rendszere és a teljesítményekhez jobban igazodó differenciálódás miatt még ilyen fejlődési szakaszban is végbemegy a bérek évi 4—5 százalékos átlagos növekedése. Ezért az árpolitikának azt a feladatot kell megoldania, hogy miközben az árarányok alakításával a fogyasztási szerkezet igazodik a nemzetközi munkamegosztás változó körülményeihez, a bérnövekedés és az áremelkedés mértéke azonos legyen.

A 4—5 százalékos fogyasztói árszintemelkedés felső határnak is tekinthető, amely még nem befolyásolja negatívan a lakossági megtakarítások, hiteligények kívánatos alakulását. A fogyasztói árszint 4—5 százalékosnál nagyobb évi átlagos emelkedését, ha csak egy lehetőség van, el kellene kerülni. Ez esetben ugyanis elkerülhetetlen lenne a lakossági betétekre nyújtott kamatlábak emelése, vagy azzal kellene számolni, hogy a megtakarítási hajlandóság a már eddig is figyelembe vettnél jobban csökken. Ugyanakkor a lakossági hitelek után fizetett kamat jelentősége egyre inkább kisebbedne, ami növelné a lakosság hitelek iránti igényét. Ezért a feltételezettnél nagyobb világgpiaci infláció esetén a forint megfelelően nagyobb mérvű felértékelését volna célszerű végrehajtani.

Az új ármechanizmus hosszú távú alapelvei képezik a stabil elemét az árpolitikának. Ezek az elvek előre nehezen belátható ármozgásokon keresztül valósulnak meg. Az árterv számszerű részének kidolgozása csupán minden korábbinál nagyobb bizonytalansággal lehetséges.

Az 1981—1985-ös időszak külkereskedelmi cserearányromlásának prognosztizálása a feltételezett általános világgpiaci ártendenciákon alapul. Az árprognózis így nem számol azzal, hogy a marketingpolitika javításával elkerülhetők, de legalábbis lényegesen csökkenthetők azok az árveszteségek, amelyeket az exportkészlet hiánya, a határidők be nem tartása, az ütemtelen szállítás, a minőségi kifogások, az egyenetlen minőség, az alkatrész-utánpótlás és a szervizszolgálat terén mutatkozó hiányosságok, valamint a korszerű együttműködési formák ki nem használt lehetőségei miatt szenvedünk el. Pedig a marketingpolitika javítása nélkül, vagyis pusztán szerkezetátalakítással és a gyártás hagyományosan értelmezett költségcsökkentésével a versenyaráknál 1980-ban átmenetileg bevezetett preferenciák (korszerűsítési támogatások) teljesen nem építhetők le.

A marketingpolitika számára kétségtelenül javuló feltételek alakulnak ki. Mégsem látszik helyesnek ezt az ártervben figyelembe venni. Ez ugyanis azt jelentené, hogy a népgazdasági tervben belföldi felhasználásra reménybeli külgazdasági árnyereséget osztunk el. Ez történt lényegében az V. ötéves

tervben, és vált a túlfogyasztás egyik okozójává. Nem okoz viszont különösebb problémát a terv megvalósításának menetében a valóságban feltáruló pótlólagos erőforrások elosztása.

Az árrendezési irányelvek meghirdetése nyomán a belföldi kereslet visszahúzódása (és így az exportkényszer), valamint a korábbinál aktívabb exportárpolitika már 1979-ben jelezték a feltételezett pozitív hatások megvalósulását. A kereslet visszaszorulását a normatív nyereség meghirdetett csökkentése hozta magával, ami a beruházási döntésekben tette óvatosabbá a vállalatokat. Az exportár-politika felülvizsgálatát a versenyárrendszer meghirdetése tűzte napirendre. Kedvező változások voltak tapasztalhatók az ipar és a külkereskedelem kapcsolatában, amelyek a részletesebb szabályok kiadása óta még erősödtek is.

Az eltelt időszak az árak és a szabályozók hatásainak végleges értékeléséhez nem elegendő. De az már látszik, hogy a vállalatok érzékenyebbé váltak a világpiacon folyó folyamatokra; vásárlásaiknál jobban ügyelnek arra, hogy a termeléshez ténylegesen szükséges nyers- és alapanyagokat igényeljék a külkereskedelemtől, a szükségtelenül magas minőségi paraméterekkel rendelkező drága anyagok helyett. Meggyorsult a társasági kapcsolatok kiépítése az ipar és a kereskedelem között, és sok esetben nem csupán a devizaárahhoz, hanem a devizakitermelési mutató javulásához is kötik a külkereskedelmi vállalat érdekeltységét. Javult a külkereskedelem és az ipar ármunkájának összhangja, és javult információk kapcsolatuk is.

Az ár- és pénzügyi szabályozás egyéb pozitív hatásai is kezdenek kibontakozni: erőteljesebbek a vállalati kezdeményezések az import gazdaságos helyettesítésére és az anyagmegtakarításra, nő a költségérzékenység, erősödik az áralku.

Az ár- és pénzügyi politika következetes folytatására van szükség ahhoz, hogy a pozitív árhatások általánossá váljanak, és felszabaduljanak azok a tartalékok, amelyek a következő évek népgazdasági feladatainak teljesítéséhez szükségesek. Rendkívüli jelentősége van ebből a szempontból annak, hogy a vásárlóerő és az árualapok közötti egyensúly megteremtésével fokozatosan erősítsük az exportkényszert, és a gazdálkodás kedvező eredményeit az ár- és pénzügyi rendszer működését elősegítő versenyfeltételek javítására, ne pedig a tervekben előirányzott jövedelmek fellazítására használjuk fel. Versenyárrendszer működtetése pusztán jogszabályokkal nem lehetséges. Ezt a piaci viszonyokkal folytonosan alá kell támasztani. Csak így biztosíthatók a gyors kibontakozás feltételei.

A „versenyárrendszer” és a vállalati nyereségérdekeltség

Az 1980. évi árreform a termelési költségekre alapozott árrendszert az ipar széles területein az úgynevezett *versenyárrendszerrel* váltja fel. Ebben a rendszerben az energia és az anyag költsége a legdrágább beszerzési forrás árához, a vállalati termelői árszínvonal pedig a szabaddevizás export árszintjéhez igazodik. Ahol ezek az árrelvek nem érvényesíthetők, az arányosítás elvét, illetve a hagyományos önköltségi árképzést alkalmazzák.

A versenyárrendszerre való áttérés már az előkészítés szakaszában és a bevezetése utáni első időszakban több irányú kedvező hatást váltott ki a vállalati szférában. Megerősödött az árak ellenőrzésére, elemzésére, prognosztizálására és tervezésére irányuló tevékenység; egyes helyeken importanyag-bizottságok alakultak, amelyek felülvizsgálják és folyamatosan ellenőrzik a vállalat beszerzési és készletezési politikáját. Ösztönzőleg hat a rendszer a termelési szerkezet korszerűsítésére, valamint az export marketing kifejlesztésére és megerősítésére is. Mindezek a hatások összhangban vannak az MSZMP KB vonatkozó határozataiban megfogalmazott követelményekkel és az árreform céljaival.

Ugyanakkor az exportárat követő versenyárrendszer működése a vállalatok ár- és értékesítési politikáját illetően számos problémát is felvet, amelyek előzetes tisztázása, mint erre Csikós-Nagy Béla is utal, még nem történt meg kielégítően: „Az életbelépett új ár- és pénzügyi rendszer, valamint a külpiazi ár- és konjunkturális helyzet által együttesen teremtett gazdasági feltételrendszer elemei és működési mechanizmusa még bizonytalanságokat tartalmaz. Nem rendelkezünk tapasztalatokkal az ár- és pénzügyi rendszer egészének működéséről, de mindenekelőtt a vállalati reaklási folyamatokról.”¹

A felvetődött problémák egyik legfontosabbika az exporthatékonyság és az exportvolumen növelésében való érdekeltség ellentmondása. Mint ismeretes, az úgynevezett induló árak képzésekor a bér- és eszközarányosan kalkulálható nyereséget a devizakitermelési mutatótól tették függővé. Ennek az elvnek a folyamatos érvényesítése azonban, bár erőteljesen ösztönözne az export hatékonyságának javítására, ellentétbe kerülhet az export volumenéhez fűződő népgazdasági érdekekkel.² Emellett ez az árrelv egyéb káros tendenciákat is kiválthatott volna. Ebben a rendszerben például a vállalat megtehetné, hogy műszaki-szervezési intézkedéseit az exportra koncentrálja, s a termelés 5—10 százalékán ily módon elért jövedelmezőség-

¹ Csikós-Nagy Béla: Az új árrendszer. Pénzügyi Szemle, 1980. 1. sz. 10. 1.

² Csikós-Nagy Béla: Az 1980. évi árrendezés. Gazdaság, 1979. 2. sz. 17. 1.

emelkedést automatikusan a termelés egészére érvényesíti.³ Ezért a termelői árszint mozgását az exportban realizált nyereség mellett az export árszínvonalának alakulásától is függővé tették. Végül is az életbelépett szabályok szerint azok a vállalatok, amelyeknél a szabaddevizás export aránya eléri vagy meghaladja az 5 százalékot, belföldi termelői árakban maximálisan a szabaddevizás export elért árbevétel-arányos jövedelmezőségét (a szabaddevizás export rentabilitását) érvényesíthetik, két korlátozó megszorítással: a belföldi árváltozás mértéke nem lehet nagyobb az export árindexénél, illetve a belföldi eladási ár nem lehet nagyobb az azonos vagy hasonló szabaddevizás importtermék bekerülési áránál. Továbbra is nyitott kérdés, hogy ezek a szabályok milyen hatást gyakorolhatnak a vállalatok ár- és értékesítési politikájára. Cikkemben, egyszerű modellek elemzése alapján, ennek vizsgálatához szeretnék adalékokkal szolgálni.

Az export és a hazai értékesítés optimális aránya

Induljunk ki a klasszikus vizsgálatok egytermékes modelljéből. Tételünk fel, hogy a vállalat a hazai piacon

$$p(x) = a - bx \quad (1)$$

keresleti függvény mellett monopolhelyzetben van, amikor is

$$\begin{aligned} x &= \text{a belföldi kereslet} \\ p(x) &= \text{az adott kereslethez tartozó ár.} \end{aligned}$$

A vállalat exportjában érvényesülő ár—értékesítési függvény⁴ hasonlóan alakul:

$$p(z) = c - gz, \quad (2)$$

ahol $p(z)$ = az export egységára,
 z = az export mennyisége.

Ha különböző piacokkal állunk szemben, akkor az export ár—értékesítési függvénye általában lépcsős szerkezetű. Például a legkedvezőbb piacon eladható z_1 mennyiség p_1 áron, a következő legkedvezőbb piacon z_2 mennyiség p_2 áron stb. Ekkor a (2) ár—értékesítési függvény, mint azt a következőkben példán is érzékelni fogjuk, az átlagár közelítéseként értelmezhető, olyan esetben, amikor a határár kisebb az átlagárnál. Ha az értékesítés egy piacra irányul, s az export ezen a piacon függvénye az eladási árnak, akkor a határár és az átlagár egybeesik. A határár és az átlagár eltéréseinek,

³ Csikós-Nagy Béla: Az új árrendszer. Pénzügyi Szemle, 1980. 1. sz.

⁴ Minthogy vállalataink részesedése a külföldön általában igen alacsony, a „világpiaci ár” velük szemben adottság, nem függ exportjuk volumenétől. A tapasztalat szerint azonban alacsony áron az export növelhető, s ebben az értelemben a vállalati export az eladási árnak is függvénye. Például a pamutiparban, mint erre Fülöp Sándor adatokkal illusztráltan is rámutat, viszonylag nagy az ugyanazon termékeknél különböző piacokon elérhető árak szóródása, ezért a devizakitermelési mutató s az ezzel szoros korrelációban levő fajlagos bruttó nyereség javításának leggyorsabban megragadható lehetősége a piacok és a termékek szelekciója. „A kedvezőtlen árszintű piacokról vissza kell vonulni, ha az árszint piaci munkával nem javítható.” (Az export gazdaságosságának javításáért. Intézkedések, törekvések a Pamutnyomóipari Vállalatnál. Könnyűipari Szemle, 1979. 2. sz.) A fenti ár—értékesítési függvény a z ilyen összefüggéseket didaktikai célból leegyszerűsítve tükrözi.

mint látni fogjuk, a klasszikus nyereségmaximáló modellben van jelentősége, míg a tárgyalt „versenyárrendszer” erre érzéketlen.

Legyen továbbá az összköltség lineáris függvénye a termelésnek:⁵

$$K(x; z) = G + kx + kz, \quad (3)$$

ahol G = az állandó költség összege.

Ha a vállalat a nyereség összegét kívánja maximálni,⁶ s a kapacitáskorlátoktól eltekintünk, akkor kiindulópontunk összetettebb formában a klasszikus nyereségmaximáló modell, melyben a nyereség összege:

$$M(x; z) = xp(x) + zp(z) - G - xk - zk, \quad (4)$$

s az optimális termelés feltétele a határbevétel és a határköltség egyenlősége, melynek alapján a klasszikus

$$x_0 = \frac{a - k}{2b}, \quad (5) \quad \text{és} \quad z_0 = \frac{c - k}{2g} \quad (6)$$

egyenletekhez jutunk, feltéve, hogy a (2) export ár—értékesítési függvényben a határár és az átlagár egybeesik. Először ezt az esetet vizsgáljuk. E modellben az optimális volumenhez tartozó árakat megkapjuk, ha az (1) és a (2) ár—értékesítési függvényekbe behelyettesítjük az (5), illetve a (6) egyenletet.

Igy

$$p(x_0) = \frac{a + k}{2}, \quad (7) \quad \text{és} \quad p(z_0) = \frac{c + k}{2}. \quad (8)$$

Most vizsgáljuk meg, miként változik a hazai értékesítés és az export optima, ha a feltételek annyiban módosulnak, hogy a belföldi termelői árban az export rentabilitását érvényesítjük, amit a nyereségnek az árbevételhez viszonyított arányként definiálhatunk,⁷ azaz

⁵ A gyakorlatban az exporttermék költsége általában nagyobb, mint a belföldi piacra kerülő ugyanazon termékeké. Ez a különbség azonban a vizsgált probléma lényegét nem érinti, ezért ettől a tárgyalás során eltekintek.

⁶ Vállalataink inkább az erőforrások (a bér és a nyereség) súlyozott összegére jutó nyereség növelésében érdekeltek, illetve a 100 Ft közvetlen bérre jutó nyereséget vizsgálják. (Lásd Kemenes Károly: Gazdaságossági elemzések a VOR-ban. Könnyűipari Szemle, 1979. 2. sz.) Ezért a további vizsgálatok során ilyen célfüggvények mellett is érdekes lehet a probléma elemzése. Tárgyalt modellünkben azonban a következtetések szempontjából nincs különösebb jelentősége a célfüggvény-módosításoknak. Többtermékes modellben és különösen beruházással kombinált döntések esetén jelentősebbé válhat a kérdés. Esetenként azonban, bár a termékek bruttó nyereséghányad szerinti rangsora nem teljesen azonos az egységnyi erőforrás felhasználására eső bruttó nyereség rangsorával, az eltérés nem számottevő. (Lásd Fülöp Sándor idézett cikkét.)

⁷ Amennyire meg tudjuk ítélni, a jelenlegi szakaszban az exportrentabilitás érvényesítésének kalkulációs elve még nincs egyértelműen rögzítve. Előzetes tájékozódás szerint vállalataink egy része a fenti értelmezést követi. Elképzelhető más elv, például a közvetlen bérre történő vetítés is. Ha modellünkben a közvetlen bér a k költségparaméternek mind az exportban, mind a belföldi termelésben azonos hányada, akkor ez a módosítás a következtetéseket nem érinti. Egyébként az eltérő bér- és anyagigényesség hatása külön elemzést igényelne. A tárgyalt árlevnek az az immanens tulajdonsága, hogy mindenképpen valamely vetítési alap alkalmazását igényli, manipulációkra adhat lehetőséget. Ha a kalkulációban árarányos nyereséget számíthatnak fel, ez a belföldi termelésnél határt szabhat a költségérzékenységnak. Ha a közvetlen bér a vetítési alap, akkor ez — természetesen korlátokkal — az exportban bérmegetakarításra, a belföldi termelésnél pedig a bérigényesség fokozására ösztönözhet.

$$m_k = \frac{M_k}{P_k}, \quad (9)$$

ahol M_k = az exportban realizált nyereség,
 P_k = az export árbevétele.

Ha a továbbiakban a nyereség maximumhelyét nem befolyásoló G állandó költségtől eltekintünk, s az úgynevezett *bruttó nyereséggel* dolgozunk, akkor az exportnyereség:

$$M_k = zp(z) - zk, \quad (10)$$

a hazai nyereség pedig

$$M_b = x(z)p(z) - x(z)k. \quad (11)$$

Mivel ugyanis a hazai termelésben is az exportrentabilitást érvényesítjük, az exportban és a hazai termelésben azonos k költségparaméter mellett a belföldi termelői árnak az exportárral egyenlőnek kell lennie, azaz feltételeinkből következően:

$$p(x_0) = p(z_0). \quad (12)$$

Ezek után a maximálandó bruttó nyereség (10) és (11) behelyettesítésével

$$M = M_k + M_b = z[p(z) - k] + x(z)[p(z) - k], \quad (13)$$

ahol (12) értelmében a $p(x) = a - bx = p(z)$ egyenlőségéből

$$x(z) = x[p(z)] = \frac{a - p(z)}{b}. \quad (14)$$

A (13) nyereségfüggvény első deriváltjából⁸, azt zérussal egyenlővé téve, egyszerűsítés, átrendezés után az export optimális volumene:

$$z_0 = \frac{c - k}{2g} - \frac{a - c}{2(b + g)}. \quad (15)$$

A (13) alatti nyereségfüggvény maximumához tartozó értékesítést úgy kapjuk meg, hogy a (12) alatti egyenletbe behelyettesítjük $p(z_0)$ értékét, azaz az optimális exporthoz tartozó exportárat, majd ebből kifejezzük az optimális belföldi értékesítés x_0 értékét. Egyszerűsítés, átrendezés után

$$p(z_0) = \frac{c + k}{2} + \frac{1}{1 + \frac{g}{b}} \frac{a - c}{2} \quad (16)$$

és

$$x_0(z_0) = \frac{a - k}{2b} + \frac{1}{1 + \frac{g}{b}} \frac{a - c}{2b}. \quad (17)$$

⁸ $M'(z) = z'[p(z) - k] + zp'(z) + x'(z)[p(z) - k] + x(z)p'(z) = c - 2gz - k - \frac{g}{b}(k + a) - \frac{2g^2z}{b} + \frac{2cg}{b}$

Az eddigiek során feltételeztük, hogy az export jövedelmezőségének számításához alapul vett exportár a termelői forgalmiadó-visszatérítést és a termelés-korszerűsítési támogatást is tartalmazza. Ha ezeket figyelmen kívül kell hagyni, nyereségfüggvényünk és a kapott eredmények némileg módosulnak.

A két modellben levezetett eredményeket az összehasonlító értékelés céljából az 1. sz. táblázat foglalja össze. A δ -tényező az adóvisszatérítéssel és a korszerűsítési támogatással növelt exportár arányát fejezi ki a támogatások nélküli árhoz viszonyítva ($\delta > 1$).

1. sz. táblázat

A maximális nyereséget adó hazai értékesítés (x_0) és export (z_0), valamint az ezekhez tartozó árak, ha $p(x) = a - bx$, $p(z) = c - gz$ és a költségfüggvény $K(x; z) = G + kx + kz$

Mutatók	I. (klasszikus) modell	II. modell: a belföldi értékesítésen is az exportrentabilitást érvényesítjük	
		a)	b)
x_0	$\frac{a-k}{2b}$	$\frac{a-k}{2b} + \frac{1}{1+\frac{g}{b}} \frac{a-c}{2b}$	$\frac{a}{2b} - \frac{k}{2b} \frac{b+g}{\delta b+g} + \frac{1}{1+\frac{g}{\delta b}} \frac{a-c}{2b}$
z_0	$\frac{c-k}{2g}$	$\frac{c-k}{2g} - \frac{a-c}{2(b+g)}$	$\frac{c}{2g} - \frac{k}{2g} \frac{b+g}{\delta b+g} - \frac{a-c}{2(\delta b+g)}$
$p(x_0)$	$\frac{a+k}{2}$	$p(x_0) = p(z_0)$	$p(x_0) = p(z_0)$
$p(z_0)$	$\frac{a+k}{2}$	$\frac{c+k}{2} + \frac{1}{1+\frac{b}{g}} \frac{a-c}{2}$	$\frac{c}{2} + \frac{k}{2} \frac{b+g}{\delta b+g} + \frac{1}{1+\frac{\delta b}{g}} \frac{a-c}{2}$

a) Ha az exportrentabilitás érvényesítésekor az adóvisszatérítést és a támogatást is figyelembe vesszük.

b) Ha a belföldi értékesítésre felszámítható exportnyereség az adóvisszatérítést és a támogatást nem tartalmazza.

Illusztráljuk a kapott eredményeket az alábbi, feltételezett adatokra épülő példán! Legyen a belföldi ár—értékesítési függvény: $p(x) = 250 - 0,05x$, az export ár—értékesítési függvény pedig: $p(z) = 175 - 0,05z$, s tegyük fel, hogy az átlagár és a határár egybeesik. Legyen továbbá a költségparaméter: $k = 100$, az adóvisszatérítés + korszerűsítési támogatás aránya pedig 24 százalék, tehát $\delta = 1,24$. A számítások eredményeit a 2. sz. táblázat „Eredetileg” oszlopa tartalmazza.

Most hasonlítsuk össze a két rendszer szerinti racionális viselkedés sajátosságait, ha az exportárba az adóvisszatérítés és a korszerűsítés támogatása is beleszámít!

Az összes termelés mind a két modellben egyenlő. Ugyanis a versenyárrendszerben

$$x_0 + z_0 = \left[\frac{a-k}{2b} + \frac{1}{1+\frac{g}{b}} \frac{a-c}{2b} \right] + \left[\frac{c-k}{2g} - \frac{a-c}{2(b+g)} \right]$$

egyenlet — átrendezés és egyszerűsítés után — az

$$x_0 + z_0 = \frac{a-k}{2b} + \frac{c-k}{2g} \quad (18)$$

alakra redukálódik, ami az adott feltételek között a klasszikus nyereségmaximáló modell összes termelésének felel meg.

Ha azonban $a \neq c$, azaz a belföldi és az export ár—értékesítési függvény konstans tagjai nem egyenlők, akkor az utóbbi modellben az előzőhöz képest megváltozik az export és a hazai termelés optimális aránya. Ha $a > c$ (ez a valószínűbb eset), akkor a belföldi termelés aránya nő, az export mennyisége és aránya pedig csökken. Ha $a < c$, akkor fordított a helyzet. Tehát ha a belföldi termelői árban az exportrentabilitást érvényesítjük, akkor a klasszikus nyereségmaximáló rendszerhez képest a valószínű $a > c$ reláció esetén gyengülő volumenösztonzés mellett erősödik az export hatékonyságában (jövedelmezőségében) való érdekelttség.

2. sz. táblázat

Értékesítési optimumok különféle ármodellekben

A mutató megnevezése	I. modell			II. modell			
	Eredeti- leg	Leérté- kelés után	Felérté- kelés után	Eredeti- leg (a)	Leérté- kelés után	Felérté- kelés után	Eredeti- leg (b)
Optimális hazai értékesítés (x_0)	1500	1500	1500	1875	1774	1988	2020
Optimális export (z_0)	750	841	640	375	567	152	522
Összes értékesítés ($x_0 + z_0$)	2250	2341	2140	2250	2341	2140	2542
A belföldi termelői ár [$p(x_0)$], illetve [$p(x_0) = p(z_0)$]	175	175	175	156,25	161,30	150,67	149
Az exportár [$p(z_0)$]	137,50	146,25	128,75	156,25	161,30	150,67	149

a) Ha az exportrentabilitás érvényesítésekor az adóvisszatérítést és a támogatást is figyelembe vesszük.

b) Ha a belföldi értékesítésre felszámítható exportnyereség az adóvisszatérítést és a támogatást nem tartalmazza.

Megfigyelhető továbbá, hogy amennyiben $a > c$, akkor a klasszikus modellhez képest az exportár emelkedik, a hazai termelői ár pedig csökken.¹⁰

¹⁰ Az exportárra ez a (8) és (16) egyenletek összehasonlítása alapján közvetlenül belátható. A hazai jelzett árváltozásról is meggyőződhetünk, ha figyelembe vesszük a (12) alatti (19) egyenlőséget, továbbá azt, hogy a két modellnek megfelelő belföldi termelői ár közötti reláció $a > c$ esetén:

$$\frac{a+k}{2} > \frac{c+k}{2} + \frac{1}{1+\frac{b}{g}} \frac{a-c}{2} \text{ igaz, mert az } 1 > \frac{1}{1+\frac{b}{g}} \text{ egyenlőtlenségre redukálható.}$$

Az eredmények értékelésekor figyelembe kell venni, hogy a belföldi piacon a klasszikus modell a monopolhelyzet kihasználására épül. Ehhez képest tehát a versenyárrendszer nyomást gyakorol a belföldi ár csökkentésére, csökkenti a monopolhelyzetből származó nyereséget, és a hazai el látás javítására ösztönöz. Ezzel szemben az export volumenében való érdekelttség gyengül, ami olyan időszakban, amikor a külkereskedelmi mérleg javítása elsődrendű kérdés, gondot okozhat.

Következtetéseink nem változnak érdemben, ha az exportban érvényesülő ár—értékesítési függvényt a valósághoz közelebb álló lépcsős függvénynek vesszük, amikor is az utolsó lépcsőhöz tartozó ár (a határár) alacsonyabb az átlagárnál. Eddigi példánk eme feltételezés alapján átalakított adatait a 3. sz. táblázat tartalmazza. (Az árlepcsőket úgy alakítottuk ki, hogy az export átlagára az eddig tárgyalt $p(z) = 175 - 0,05z$ ár—értékesítési függvény szerint alakul.)

3. sz. táblázat

Különbféle határarakhoz tartozó optimális termelési programok és a velük elérhető nyereség

Ár- lépcső sor- száma (s)	Határár (p_s)	Export ($\sum z_s$)	Átlagár [$p(z)$]	Belföldi termelés (x)	Összes termelés ($x+z$)	Nyereség		
						export	belföldi	összesen
1.	170	100	170	1600	1700	7 000	112 000	119 000
2.	160	200	165	1700	1900	13 000	110 500	123 500
3.	150	300	160	1800	2100	18 000	108 000	126 000
4.	140	400	155	1900	2300	22 000	104 500	126 500
5.	130	500	150	2000	2500	25 000	100 000	125 000
6.	120	600	145	2100	2700	27 000	94 500	121 500
7.	110	700	140	2200	2900	28 000	88 000	116 000

Mint hogy most az átlagár és a határár nem egyenlő, a klasszikus modellben pedig a termelést addig érdemes növelni, míg a határbevétel nagyobb a határköltségnél, belátható, hogy mind a hét árlepcsőhöz tartozó export gazdaságos, tehát az export optimális mennyisége 700 egység. A versenyáras modellben azonban az átlagár válik fontossá, ezért eddigi levezetéseink a lépcsős ár—értékesítési függvény mellett is érvényesek. Mint a táblázatból látható, az árlepcsőkhöz tartozó exportlehetőségek teljes kiaknázása esetén az optimális export: $z_0 = 400$ egység, az ehhez tartozó belföldi termelés pedig: $x_0 = 1900$ egység.

Ha az árlepcső kapacitását nem kell teljesen kihasználni, akkor a levezetett képletek segítségével számított $z_0 = 375$ és $x_0 = 1875$ értékek mellett lesz maximális a nyereség.

A 3. sz. táblázat alapján a tárgyalt rendszer működésének logikáját is könnyebben megvilágíthatjuk. Ha a klasszikus modellnek megfelelő termelésről térünk át a versenyárrendszerre, akkor 140 forintos átlagos exportár mellett — a hazai piacon egyensúlyra törekedve — 2200 egységre kellene növelni a belföldi értékesítést, miközben a nyereség csökkenne. Ha viszont elhagyjuk a legkevésbé jövedelmező exportsávokat, akkor csökken ugyan az exportnyereség, de emelkedhet a belföldi termelői ár, s ez bizonyos

határig szűkülő hazai értékesítés mellett is növekvő nyereség elérésére ad módot. Ez a folyamat a vállalat számára mindaddig előnyös, amíg a hazai termelés nyereségnövekménye nagyobb, mint az exportnyereség csökkenése. Ez a megállapítás természetesen többtermékes modellekben is érvényes.

Ha a belföldi értékesítésnél kalkulálható exportnyereségbe az adó-visszatérítés és a korszerűsítési támogatás nem számítható be (b változat), akkor a modell működése annyiban módosul, hogy a térítések mintegy exportprémiumként hatnak. A kevésbé jövedelmező export kihagyásával az a) esethez képest nagyobb mértékben csökken az exportnyereség, s hamarabb éri el azt a pontot, ahol ezt a hazai értékesítés nyereségének növekedése már nem ellensúlyozza. Tehát az a) változathoz képest erősödik az exportérdekeltség, de a belföldi kereslet is. Hogy az export ösztönzése elérje a klasszikus modellnek megfelelő szintet, ez a rendszer paramétereitől és a δ -tényezőtől függ. Található olyan visszatérítési és támogatási arány ($\delta_0 - 1$), amely mellett ez a feltétel teljesül. (A levezetések mellőzésével: $\delta_0 = 1 + \frac{g}{b} \frac{a-c}{k}$. Példánkban $\delta_0 = 1,75$.) Ez az arány vállalatnként változik.

Külön problémát jelenthet, és további vizsgálatot igényel az az eset, amikor adóvisszatérítés és támogatás nélkül az export veszteséges.

Az árindexkorlát és az importárkorlát működéséről

Érdeemes felfigyelni arra, hogy ha a klasszikus modelltől áttérünk a versenyárrendszerre, akkor az a korlátozó feltétel, miszerint a belföldi árszínvonal változásának indexe nem lehet nagyobb az exportár indexénél, nem működik, mert miközben az exportár emelkedik, a belföldi termelői ár csökken.

Azonban a termelői árreform során az árindex számításához a bázisárak meghatározását az exportban és a hazai értékesítésénél eltérően szabályozták. Az előbbinél az 1979. IV. negyedévi tényleges exportárak, az utóbbinál pedig a kalkulatív uton képzett ún. induló árak szolgálnak bázisul. Ebből következik, hogy ha például az induló árakhoz képest az 1980. IV. negyedévi exportárak emelkedtek, s a tervidőszakban további árnyereség mutatkozik, akkor az eltérő bázisszabályozás miatt az exportrentabilitás érvényesítése a belföldi termelői árban az árindexkorlátba ütközik. (Az árindexkorlát működésének az a feltétele, hogy az induló ár alacsonyabb legyen a bázis exportárnál.)

Tegyük fel például, hogy az eddig tárgyalt esetben a klasszikus modellnek megfelelő 137,5 Ft volt az induló ár, az 1979. IV. negyedévi 150 Ft-tal szemben, amely a tervidőszakban 155 Ft-ra emelkedik. Az exportárindex ennek megfelelően 1,033, tehát az árindexkorlát miatt a belföldi termelői ár csak 3,3 százalékkal emelhető az induló árhoz képest, tehát 142 Ft a 155 Ft exportárral szemben. Ezért első pillanatra úgy tűnhet, hogy a vállalatnak a belföldi termelés rovására érdemes a jövedelmezőbb exportot fokozni. Ellenőrizhető azonban, hogy modell-vállalatunk nagyobb nyereséget érhet el, ha például az export szűkítése mellett az exportárak 160 Ft-ra emeli, mert az exportárindex emelkedése következtében a belföldi termelői árat 146,7 Ft-ra növelheti, s ekkor a belföldi nyeresége jobban nő, mint ahogyan

az exportnyereség csökken. Tehát az adott esetben az *árindexkorlát* — a *bázisárak eltérő megállapítása miatt* — az *export további szűkítésére ösztönöz*. Ez a hatás természetesen függ az export és a belföldi termelés arányától.

Most vizsgáljuk meg a második korlátozó feltétel szerepét! Eszerint a belföldi ár nem lehet magasabb azonos vagy hasonló termék importbekerülési áránál. Jelölje p_i az importtermék árát, és az I., illetve a II. index az I., illetve a II. modellhez tartozó ár—értékesítési és egyéb mutatókat.

Az importár valószínűleg a klasszikus modellhez tartozó exportár és a monopóliumhelyzet kihasználásával elérhető belföldi ár között helyezkedik el:

$$p(z_0)_I < p_i < p(x_0)_I. \quad (20)$$

A második modellre való áttérés esetén a következő helyzetek lehetségesek:

a) Az importár kisebb a versenyárrendszerhez tartozó optimális áránál:

$$p_i < p(z_0)_{II} = p(x_0)_{II}. \quad (21)$$

Ekkor az importárkorlát miatt a belföldi termelésen az exportrentabilitás teljes egészében nem érvényesíthető, s a belföldi eladási árat p_i -re kell leszállítani. Az adott feltételek mellett a hazai értékesítés nő, miközben a termelés ezen részének nyeresége csökken. Minthogy azonban az export növelésével a (20) alatti feltétel mellett az exportnyereség tömege növekszik, érdemes az exportárt a p_i szintre lenyomni. Tovább azonban nem érdemes növelni az exportot, mert rentabilitásának süllyedése miatt a belföldi árat is csökkenteni kellene, s az emiatt kieső nyereség nagyobb az exportnyereség növekményénél.

Tegyük fel, hogy előző példánkban az importár: $p_i = 155$. Az ehhez tartozó hazai értékesítés a $p_i = a - bx$ egyenletből

$$x = \frac{a - p_i}{b}, \quad (22)$$

példánkban $x = \frac{250 - 155}{0,05} = 1900$, az export pedig a $p_i = c - gz$ egyenletből

$$z = \frac{c - p_i}{g} = \frac{175 - 155}{0,05} = 400. \quad (23)$$

Ha feltételezzük, hogy az I. modellben az importverseny érvényesül, akkor a belföldi értékesítés határát szintén az importár szabja meg, miközben a maximális nyereséget biztosító export $z_0 = 500$ maradna.

Érdemes felfigyelni arra, hogy a tárgyalt feltételek között tulajdonképpen nem az exportrentabilitás határozza meg a belföldi értékesítés rentabilitását, hanem fordítva: a hazai értékesítés importár által korlátozott rentabilitása az export kívánatos jövedelmezőségét.

b) Az importár egyenlő vagy nagyobb a versenyárrendszerhez tartozó optimális áránál, azaz

$$p_i \geq p(z_0)_{II} = p(x_0)_{II}. \quad (24)$$

Ebben az esetben természetesen nem érvényesül az importár korlátozó hatása.

A hazai értékesítés aránya és az exportösztönzés

Az eddigi tárgyalásból is kitűnik, hogy a versenyárrendszerben a klasszikus nyereségmaximáló modellel szemben a vállalat exportérdekeltsége a belföldi termelés arányától is függ. Ugyanis egyébként változatlan feltételek mellett mennél nagyobb a hazai értékesítés aránya, annál erősebb az érdekeltség az export jövedelmezőségének (és árszínvonalának) emelésében még a bevétel és a nyereség csökkenése árán is, hiszen ha nagyobb a hazai értékesítés, akkor az exportrentabilitás fokozása nagyobb belföldi nyereségnövekedést indukál, ami nagyobb nyereségkiesést tud ellensúlyozni az exportban.

A belföldi értékesítés vázolt szerepét eddigi példánk csekély módosításával megvilágíthatjuk. Legyen a belföldi keresleti függvény — egyébként változatlan feltételek mellett — $b = 0,02$ (az eddigi $b = 0,05$ helyett). Ekkor a klasszikus modellben az optimális hazai értékesítés 1500-ról 3750 egységre nő, miközben az export optimális értéke változatlan marad. Ha most áttérünk a versenyárrendszerre, akkor az optimális export 375 egységről 214 egységre csökken, tehát a harmadik árlepcső végéről a második lépcső elejére kúszik fel.

Ebből azonban az is következik, hogy az export optimális jövedelmezősége, amihez az egész tevékenység rentabilitása igazodik, vállalatonként már csak a hazai értékesítés és az export eltérő aránya miatt is differenciálódhat. Ez könnyen belátható, ha fenti példáinkat úgy értelmezzük, hogy egyébként azonos feltételek mellett az egyik vállalatnál (más cikknél) a keresleti függvényben $b = 0,05$, a másikonál $b = 0,02$. (Természetesen a többi paraméternek is van differenciáló hatása.) Igaz, az optimális exporthoz tartozó jövedelmezőség a klasszikus modellben is vállalatonként különböző, de ott ez egyrészt nem függ a belföldi keresleti függvényektől, másrészt sem az export, sem a belföldi termelés szabályozásában nem játszik szerepet.

A belföldi értékesítésnek az export optimális volumenére gyakorolt hatása az alábbi többtermékes modellben még közvetlenebbül érzékelhető. Tegyük fel, hogy a vállalat több cikket gyárt exportra, azokat különböző piacokon értékesíti, az export cikkenkénti és piaconkénti rentabilitása erősen szóródik, s a kevésbé jövedelmező cikkek és piacok elhagyásával az export jövedelmezősége növelhető.

Legyen az export árbevétele arányos jövedelmezősége az export árbevételenek alábbi függvénye:

$$m_k = \alpha - \beta P_k. \quad (25)$$

Ezt figyelembe véve az exportban realizált nyereségtömeg:

$$M_k = P_k m_k = P_k (\alpha - \beta P_k). \quad (26)$$

A belföldi értékesítésen realizált nyereségtömeg pedig, ha ezen is az exportrentabilitást érvényesítik:

$$M_b = P_b m_k = P_b (\alpha - \beta P_k), \quad (27)$$

ahol P_b = a belföldi értékesítés.

Ennek megfelelően az összes nyereség:

$$M = M_k + M_b = P_k (\alpha - \beta P_k) + P_b (\alpha - \beta P_k). \quad (28)$$

Ha a belföldi értékesítést adottnak vesszük, akkor a nyereség tömege az exporttól és az ettől függő jövedelmezőségi rátától függ. A maximális nyereséget biztosító exportot megkapjuk, ha (28) első deriváltját 0-val tesszük egyenlővé, és kifejezzük belőle P_k értékét:

$$P_k = \frac{1}{2} \left[\frac{\alpha}{\beta} - P_b \right]. \quad (29)$$

P_k csak akkor lehet pozitív, ha

$$\frac{\alpha}{\beta} > P_b. \quad (30)$$

Mint látható, az export optimális mennyisége — jövedelmezőségi függvényének adott paraméterei mellett — annál kisebb, mennél nagyobb a hazai értékesítés!

A rendszer árfolyam-érzékenysége

Az új versenyárrendszerben a klasszikus nyereségmaximáló rendszerhez képest az árfolyamváltozásokkal szemben is módosul a vállalatok racionális magatartása. Vizsgáljuk meg ezt a problémát a már tárgyalt egytermékes modellben!

Ha változik a valutaárfolyam, akkor — külföldi valutában egyébként változatlan keresleti függvény mellett — a vállalat γ -szoros belföldi pénznyomban számított exportárat realizál. (Leértékelés esetén $\gamma > 1$, felértékelés esetén $\gamma < 1$.) Tehát számára a módosult ár—értékesítési függvény hazai pénznyomban:

$$\gamma p(z) = \gamma c - \gamma g z. \quad (31)$$

Ebből következik, hogy a maximálandó nyereség függvényének általános alakja nem változik, csak az ár—értékesítési függvény konstans paramétereinek értéke módosul. Az előzőekben levezetett egyenletek tehát mindkét modellben változatlanul érvényesek, csak az optimumhoz tartozó értékek tolódnak el a c és g paraméterek értékének változása miatt.

Ami a belföldi értékesítést (x) illeti, különös figyelmet érdemel, hogy míg a klasszikus modellben a valutaárfolyam változása közvetlenül nem hat (csak közvetve, a k költségparaméterbe begyűrűződő importköltségek változásán keresztül) az optimális mennyiségre, addig versenyárrendszerben az optimális $x_0(z_0)$ érték konstans k költségparaméter mellett is változik, mert a (17) egyenlet második tagjában mindkét szorzótényező a γ -tól függ, vele azonos irányban módosul. Ha például $\gamma > 1$, vagyis leértékelésre kerül sor, akkor mindkét tényező értéke csökken, tehát az optimális hazai értékesítés mennyisége a leértékelés előtti helyzethez képest kisebb lesz.

A klasszikus modellhez képest — a valószínű $a > c$ és $c > k$ reláció esetén — az export árfolyamváltozással szembeni érzékenysége is fokozódik. Ugyanis az optimális export egyenletének második tagja mint korrekciós tényező szintén erőteljesen változik, γ -val azonos irányban, például leértékelés alkalmával csökken, s így a versenyárrendszerben kapott eredmény közeledik a klasszikus modell optimumához.

E változások érthetőek, hiszen a valuta értékelése befolyásolja az export rentabilitását, s ezen keresztül a hazai értékesítés jövedelmezőségét is. Az export is ugyanezen ok miatt válik érzékenyebbé az árfolyamváltozásra, hiszen előnyösségének vállalati megítélését az a hatás is befolyásolja, amelyet a belföldi értékesítés nyereségére gyakorol. Az előző fejtegetések alapján az is belátható, hogy az export árfolyamérzékenysége a versenyárrendszerben szintén függ a hazai értékesítés arányától.

Mindezek a megállapítások jól ellenőrizhetőek a 2. sz. táblázat adatain, amelyek a valuta 10 százalékos leértékelésének, illetve felértékelésének megfelelő variánst is bemutatják.

Minthogy a bemutatott modellek igen egyszerűsített feltételeket tükröznek (amint azt már a bevezetőben is hangsúlyoztam), s az áttételeken keresztül működő közvetett hatásokat sem vettem figyelembe, a leírt vizsgálódások alapján nem kívánok következtetéseket levonni a vállalatok ténylegesen várható magatartására. A gyakorlatban például az exportvolumen-érdekeltséget erősen befolyásolhatják a hitelnyújtás feltételei és a vezetők jutalmazása, értékelése. Rácz László helyesen jegyzi meg, hogy „az export növelésében való érdekeltséget nem lehet egyedül az árképzéstől várni. Sőt az export növelése nem is pusztán érdekeltség kérdése... Az export iránya és volumenének növelése az egész tervezési-irányítási rendszeren múlik. A kérdést csak úgy lehet felvetni, hogy vajon nem keresztezi-e az ár a rendszernek a tőkés export fokozására irányuló hatásait.”¹¹ Csupán arra kívántam felhívni a figyelmet, hogy a meghirdetett árrelv gyakorlati érvényesülése során a klasszikustól eltérő vállalati viselkedéssel is számolni kell, ami a rendszer működtetését és várható eredményeit illetően beható elemzést igényel. A vonatkozó kutatásokat minden bizonnyal célszerű ki-
szélesíteni és meggyorsítani.

¹¹ Rácz László: Az új árrendszer. Közgazdasági Szemle, 1980. 2. sz. 138. 1.

A külkereskedelmi árakhoz igazodó árképzés és a vállalati nyereségérdekeltség

(A korlátozó szabályozás néhány problémája)

A vállalati jövedelemszabályozás 1980-tól érvényes rendszere új árszabályozási feltételek alapján működik. Azon vállalatokra, amelyek nem rubel viszonylatú exportja a belföldi értékesítés 5 százalékát eléri vagy meghaladja, a külkereskedelmi árakhoz igazodó árképzés szabályai vonatkoznak.

Ez a vállalati kör adja a társadalmi termelés mintegy 35 százalékát. Mivel azonban az export zöme ezekről származik, népgazdasági egyensúlyi problémáink egyik kulcskérdése, hogyan érvényesül náluk az anyaggal, az energiával, általában a költségekkel való takarékos gazdálkodás kényszere, milyen sajátos jellemzőkkel párosul a gazdasági struktúra átalakítása e gazdálkodói kör nyereségérdekeltsége és az alkalmazandó árképzési elvek együttes hatása alatt, és ez hogyan befolyásolja a gazdasági hatékonyságot. A vállalati jövedelemszabályozás új rendszerének eredményes működése szempontjából rendkívül fontos, hogy ebben a vonatkozásban is számot vessünk a vállalatok várható magatartásával, a szabályozás eszközei és a várható vállalati magatartás kölcsönhatásaival.

A probléma bonyolult és szerteágazó, ezért csak néhány mozzanat vizsgálatára szorítkozom.

A hipotetikus deduktív módszer alkalmazása a kézenfekvő, ahogyan ezt Megyeri Endre indokolja: „a jövedelemszabályozási rendszer szerkesztési—tervezési—bevezetési fázisában, amikor a rendszer működéséről még nincsen tapasztalatunk, jelentős mértékben deduktív elemzésre kényszerülünk, míg a valóságos működés elemzése és a hipotézisek ellenőrzése (esetleg újabb hipotézisek megalapozása) tapasztalati módszereket kíván” ([7] 13. l.).

1. A vállalati érdekeltség az árszabályozás feltételei mellett

Nem térek ki arra, hogy az új árszabályozási elvek mennyiben jelentenek előrelépést a korábbi árképzési gyakorlathoz képest. A kompetitív árképzés problémaköréből is csak egy részletet ragadok ki. Azt vizsgálom, miként befolyásolja a vállalati érdekeltség alapján hozott gazdálkodói döntéseket, ha a belföldi piac által elismert jövedelmezőség kedvezőbb lehetne,

mint az exportban elért, de a belföldi piacon is ez utóbbit kell érvényesíteni az árképzésben.* Csak nyereséges exporttal foglalkozom.

A vállalat nyereségét, melynek maximálására törekszük, a következő függvényvel fejezzük ki:

$$NY = pY - rK - wL, \quad (1)$$

ahol: NY = a vállalat összes nyeresége

Y = a vállalat termelése (output)

K = a holtmunka-ráfordítás mennyisége

L = az élőmunka-ráfordítás mennyisége

r = a holtmunka-ráfordítás ára

w = az élőmunka-ráfordítás ára

p = a termék egységára [$p(Y)$].

A vállalati termelési függvényről [$Y(K, L)$] feltesszük, hogy a tényezők határtermelékenysége pozitív:

$$\frac{\partial Y}{\partial K} > 0 \quad (2) \quad \frac{\partial Y}{\partial L} > 0 \quad (3)$$

Az árbevételre bevezetjük az $R = pY$ jelölést. Feltételezzük, hogy az árbevétel a termelési tényezők felhasználásának növekedésével csökkenő ütemben nő:

$$\frac{\partial R}{\partial K} > 0 \quad (4) \quad \frac{\partial^2 R}{\partial K^2} < 0 \quad (5)$$

$$\frac{\partial R}{\partial L} > 0 \quad (6) \quad \frac{\partial^2 R}{\partial L^2} < 0 \quad (7)$$

A ráfordításokat két részre osztjuk: holtmunka-ráfordításokra és élőmunka-ráfordításokra. Ennek megfelelően a költség is e két ráfordítás-fajtának megfelelő komponensekből tevődik össze. Az elemzés egyszerűsítése érdekében, s hogy elkerüljük a bérszabályozással kapcsolatos bonyodalmakat, figyelmünket a bérköltséggel csökkentett összes költséggel való gazdálkodás hatékonyságára korlátozzuk. Ez annak feltételezését jelenti, hogy a munkaráfordítások értékelésével kapcsolatban minden rendben van, ami persze alaptalan feltételezés, de nem érinti annak lehetőségét, hogy az ármechanizmussal és a többi ráfordítás hatékony allokálására való ösztönzéssel kapcsolatban nincs minden rendben.

A holtmunka-ráfordításokkal kapcsolatos költségekhez (rK) soroljuk az amortizációt, az anyagköltséget stb., vagyis a bérek és a bérrel kapcsolatos egyéb költség tényezőknél — röviden bérköltségen (wL) — kívül minden költség tényezőt.

* A piacon elért jövedelmezőség egyrészt a termelő adottságaitól, másrészt piaci versenyviszonyai adottságaitól függ. Ha figyelembe vesszük, hogy vállalatunk többsége versenyképesebb társakkal találkozik külföldön, mint belföldön, ebből arra következtethetünk, hogy a vizsgált eset korántsem különleges.

A vállalat bérköltséggel csökkentett költségeivel való gazdálkodás hatékonyságát jellemezzük most a következő mutatóval:

$$S = \frac{R - wL}{K}. \quad (8)$$

Ha a vállalat nem veszteséges ($NY \geq 0$), akkor az (1) egyenletből adódóan:

$$\frac{R - wL}{K} \geq r. \quad (9)$$

A (9) összefüggés bal oldala az egységnyi holtmunka-ráfordításnak tulajdonítható hozamként értelmezhető (a munkaráfordításokkal kapcsolatos hozam megfelel azok normatív hozamának, az értékelés és az allokáció ezen erőforrás vonatkozásában — egyszerűsítő feltevésünk értelmében — optimális), míg jobb oldala minimális hozamkövetelményként értelmezhető.

(9)-ből közvetlenül adódik a következő összefüggés:

$$G_M = \frac{R - wL}{rK} \geq 1. \quad (10)$$

Vegyük észre, hogy a (10)-ben megadott mutató megfelel a vállalati és a népgazdasági hatékonyság konzisztencia-kritériumának,* melyet Megyer Endre [8] cikkében elemzett. (Ha a számlálóhoz és a nevezőhöz is hozzáadjuk wL -et, a Megyeri Endrénél G_3 -mal jelölt mutatót kapjuk meg G_M -ből).

Legyen a nem rubel viszonylatú exportban elért hatékonysági (jövedelmezőségi) mutató értéke S_E . Csak a nyereséges tevékenység esetét tárgyaljuk ($NY \geq 0$).

Mivel $S_E < r$ azt jelentené, hogy az exportráfordítások nem térülnek meg (veszteség), $S_E = r$ pedig azt, hogy éppen csak megtérülnek, ezért az

$$S_E > r \quad (11)$$

összefüggés jellemzi azt az esetet, amikor az export nyereséges.

A következő feltétel fejezi ki a külkereskedelmi árakhoz igazodó árképzés azon elvét, hogy a vállalat összes tevékenységében nem érhet el nagyobb jövedelmezőséget, mint amit az exportban elér:

$$\frac{R - wL}{K} \leq S_E. \quad (12)$$

A vállalat nyereségét maximálva ekkor olyan allokációra törekszik, mely az (1) függvényt maximálja a (12) feltétel által korlátozott lehetőségekben belül.

* A szabályozás szempontjából azok a mutatók, amelyek hatékonysági mérőszámként alkalmazva az azonosan ismert lehetséges döntések halmazából ugyanazon döntéshalmaz kiválasztásához vezetnek, egyenértékűek — ekvivalensek. A konzisztencia a vállalati és a népgazdasági hatékonyság ekvivalenciájának teljesülését jelenti.

Az (1) és (12) egyenletekkel leírt vállalati viselkedési modell *H. Averch és L. L. Johnson* [1] tanulmányából származik. Az Averch—Johnson-moddal kapcsolatos eredmények rendszerezett és átfogó tárgyalását adja *W. J. Baumol és A. K. Klevorick* [2].

A továbbiakban azt vizsgáljuk, hogy a (12) feltétel formájában kifejeződő kompetitív árképzési szabály a vállalatok nyereségérdekeltségén keresztül milyen vállalati viselkedést eredményez a költségekkel való gazdálkodásban, a hatékonyság alakulásában.

2. A költségminimáló és a korlátozott jövedelmezőségi mutatós nyereségmaximáló vállalati viselkedés eltérései

Az árszabályozási korlát figyelembevétele csak akkor módosít a nyereségmaximáló érdekeltég alapján kialakuló allokációt, ha a korlátozás ténylegesen érvényesül. Ekkor a (12) feltétel egyenlőségként teljesül, vagyis az árszabályozás körülményei között a nyereség maximálását az alábbi feltételes maximumfeladat írja le:

$$R - rK - wL \rightarrow \max. \tag{13.a}$$

$$R - S_E K - wL = 0. \tag{13.b}$$

E feltételes maximumfeladatnak a következő Lagrange-függvény felel meg:

$$\mathcal{L} = R - rK - wL - \lambda (R - S_E K - wL), \tag{14}$$

amelynek maximumhelye adja a (13. a, b) feladat megoldását.

(14)-ből deriválva kapjuk a maximum szükséges feltételeit:

$$(1 - \lambda) \frac{\partial R}{\partial K} - r + \lambda S_E = 0, \tag{15}$$

$$(1 - \lambda) \frac{\partial R}{\partial L} - (1 - \lambda) w = 0. \tag{16}$$

Mivel a szabályozási korlát feltevésünk szerint ténylegesen érvényesül, $\lambda > 0$, (15) és (11) miatt pedig $\lambda \neq 1$. Ezeket figyelembe véve (15) és (16) a következő alakra hozható:

$$\frac{\frac{\partial R}{\partial K}}{\frac{\partial R}{\partial L}} = \frac{r - \lambda S_E}{(1 - \lambda) w} = \frac{r}{w} - \frac{\lambda (S_E - r)}{(1 - \lambda) w}. \tag{17}$$

E. E. Zajac [11] szemléletesen bizonyította, hogy $0 \leq \lambda \leq 1$. Figyelembe véve még $\lambda > 0$ és $\lambda \neq 1$ összefüggést, valamint (11)-et, $\frac{\lambda (S_E - r)}{(1 - \lambda) w} > 0$.

Ezzel szemben, ha a vállalat adott árbevételt ($R = R^*$) minimális ráfordít-

tásokkal akar elérni, akkor viselkedése a termelési tényezők arányának megválasztására vonatkozóan a következőképp jellemezhető: érdekelttségét az $rK + wL$ minimalizálása fejezi ki az $R^* = R = pY(K, L)$ feltétel mellett. Ebből a következő összefüggés adódik:*

$$\frac{\partial R}{\partial K} = \frac{r}{w} \cdot \frac{\partial R}{\partial L} \quad (18)$$

(17) és (18) összehasonlításából látható, hogy a korlátozott nyereség-érdekelttség a béren kívüli ráfordításoknál relatíve alacsonyabb határbevétel követelményt érvényesít, mint a költségminimaláló érdekelttség, mivel (17) jobb oldala kisebb, mint (18) jobb oldala. Ebből adódóan a tényezőfelhasználásnál magasabb a $\frac{K}{L}$ arány és az $\frac{\text{összes költség} - \text{bérköltség}}{\text{bérköltség}}$ arány, mint amit a költségminimalálás megkövetelne. A költségeknek az indokoltnál, a (korlátozás nélküli) nyereségmaximalálásnak megfelelőnél magasabban tartására ösztönző érdekelttség jön létre.

Ha ugyanis a termelő nem érvényesítheti a költségmegtakarítás eredményeként elért magasabb jövedelmezőséget, akkor nyereségét éppen azáltal növelheti, hogy a számára adott jövedelmezőségi mutató mellett — költségei növelésével — növeli a nyereségszámítás bázisát, lerontva a potenciálisan magasabb hatékonysági mutatót az *érvényesíthető* szintre.

Az így elért nyereség persze kisebb, mint amit a korlátozást figyelmen kívül hagyva elérhetne, de nagyobb annál, amit rövid távon a költségekkel való racionális gazdálkodás esetén — az adott jövedelmezőségi korlát mellett — realizálhat.

Ha a vállalat kalkulációs szabályai lehetővé teszik, hogy a költségeknek legalább egy részét szabadon ossza meg az egyes értékesítési relációk között, akkor a költséghígítási érdekelttség csökken, mert lehetővé válik, hogy a belföldön elért költségmegtakarítást az exportban mutassák ki, csökkentve a belföldi jövedelmezőség és az exportjövedelmezőség eltérését és az eltérésből adódó feszültséget.

3. A tényezőfelhasználás és a termelés mennyisége

Vizsgáljuk meg most az egyes termelési tényezők felhasználásának alakulását ezen érdekelttségi rendszerben! Mint láttuk, a fenti módon korlátozott nyereségérdekelttségi rendszerben a vállalatok magasabb $\frac{K}{L}$ arány kialakítására törekcszenek, mint a korlátozás nélküli nyereségérdekelttségi rendszerben.

* Az $rK + wL + \lambda(R - R^*) \rightarrow \min$ feladatból az előzőhöz hasonló módon kapjuk a (18) összefüggést. A korlátozás nélküli nyereségmaximalizálás ($R - rK - wL \rightarrow \max$) is erre vezet.

Ez elvileg kétféle módon érhető el: vagy K csökkentésével, melyhez L még nagyobb csökkentése párosul, vagy K növelésével, mely nem jár együtt L még nagyobb növekedésével.

Most vizsgáljuk meg, melyik eset jellemző a külkereskedelmi árakhoz igazodó árképzés itt elemzett modelljével leírt korlátozott nyereségérdekeltségi rendszerrel. E célból az (1) és (12) egyenletekkel jellemzett modellt az alábbi formába írjuk át:

A nyereségfüggvényt (1) és (8) összefüggések alapján felírhatjuk a

$$NY = (S - r)K \quad (19)$$

alakban.

A (12) feltételnek az

$$S \cong S_E \quad (22)$$

feltétel felel meg.

Ezek alapján a (13. a, b) feladatot így írhatjuk:

$$(S - r)K \rightarrow \max \quad (23. a)$$

$$S - S_E \leq 0. \quad (23. b)$$

A (14) összefüggéssel analóg Lagrange-függvény pedig:

$$\mathcal{L} = (S - r)K - \lambda(S - S_E). \quad (24)$$

Ebből K szerinti deriválással adódik a nyereségmaximálást kifejező következő összefüggés:

$$\frac{\partial S}{\partial K} K + S - r - \lambda \frac{\partial S}{\partial K} = 0. \quad (25)$$

Másrészt (8)-ból deriválással az alábbiit kapjuk:

$$\frac{\partial S}{\partial K} = \frac{\frac{\partial R}{\partial K}}{K} - \frac{S}{K}. \quad (26)$$

A (25) és (26) összefüggésekből átrendezéssel a következőt kapjuk:

$$\frac{\partial R}{\partial K} = \frac{r - \frac{\lambda}{K} S}{1 - \frac{\lambda}{K}}. \quad (27)$$

A (27) jobb oldalán szereplő kifejezésről belátható, hogy:

$$\frac{r - \frac{\lambda}{K} S}{1 - \frac{\lambda}{K}} < r. \quad (28)$$

Ugyanis E.E. Zajac [11] alapján $0 \leq \lambda \leq 1$, K pedig értelemszerűen pozitív, így $\left(1 - \frac{\lambda}{K}\right)$ is pozitív, vagyis (28) ekvivalens a következő összefüggéssel

$$r - \frac{\lambda}{K} S < r - \frac{\lambda}{K} r, \tag{29}$$

amely akkor teljesül, ha $S > r$, ami pedig a (11) összefüggésből következően S_E bizonyos környezetében teljesül.

Mivel azonban most olyan esetekkel foglalkozunk, amikor az S_E korlát ténylegesen érvényesül, a vállalat jövedelmezőségi mutatója (S) tetszőlegesen megközelíti S_E -t, vagyis esetünkben (28) teljesül. A (27) és (28) összefüggések azt fejezik ki, hogy a vizsgált érdekeltségi rendszerben a holtmunka-ráfordítások (K) felhasználását addig terjesztik ki, hogy az ennek

révén elérhető határbevétel $\left(\frac{\partial R}{\partial K}\right)$ kisebb lesz, mint a kiterjesztés határköltsége (r):

$$\frac{\partial R}{\partial K} < r. \tag{30}$$

Ez egyben azt jelenti — a (4) és (5) összefüggés, vagyis a csökkenő határbevétel feltételezése miatt —, hogy a vállalat a korlátozott jövedelmezőségi mutatós nyereségérdekeltségi rendszerben a holtmunka-ráfordításokat nagyobb mértékben használja fel, mint a korlátozás nélkül nyereséget maximáló vállalat. Az ezen érdekeltségi rendszerben kialakuló nagyobb $\frac{K}{L}$ arány tehát K növekedésével valósul meg.

De hogyan alakul eközben az élőmunka-felhasználás (L)? Az előzőhöz hasonló úton L -re is elvégezve, a levezetés [(24)-ből] az alábbi feltételt határozza meg:

$$\left(\frac{\partial R}{\partial L} - w\right) \left(1 - \frac{\lambda}{K}\right) = 0 \tag{31}$$

ahonnan $\frac{\partial R}{\partial L} = w$ adódik, kifejezve, hogy a vállalat addig terjeszti ki élőmunka-felhasználását, amíg az ennek révén elérhető határbevétel a határköltség szintjére nem csökken. Ez azonos a korlátozás nélküli nyereségmaximalálás esetén adódó feltétellel.

Tekintettel arra, hogy K növekedésével általában L határtermelékenysége is növekszik, a formailag azonos feltétel nagyobb K mellett valamivel nagyobb „kívánatos” felhasználási szintet valószínűsít L esetében is.

Az exportjövedelmezőséghez igazodó árképzésnek megfelelő érdekeltségi rendszer tehát azokban az esetekben, amikor a jövedelmezőségi korlát valóban korlátozza a vállalatot, mindkét termelési tényező nagyobb mértékű felhasználására vezet, mint az ilyen korlátozás nélküli eset érdekeltségi rendszere. Ennek egyenes következménye, hogy a termelés mennyisége [$Y(K, L)$] is nagyobb lesz (2) és (3) összefüggések miatt.

4. A költséghígítási érdekeltség intenzitása, az ellentételező szabályozás jellege

W. J. Baumol és A. K. Klevorick [2] cikkükben említenek egy egyszerű módszert, mellyel analitikusan is megvizsgálhatjuk a költséghígítási érdekeltség intenzitása és az árszabályozási beavatkozások gyakorisága közötti közismert összefüggést.

A költséghígítást egyébként nem kell szándékosnak tekintenünk. Egy korábbi, még inkább „költséghígító” rendszerről egy kevésbé költséghígítóra való áttérés esetleg a korábbinál hatékonyabb gazdálkodást is eredményezhet, noha a *minimális* ráfordítások elérése nem érdeke a vállalatnak. Mi azonban a *minimális ráfordításokat eredményező* esettel vetjük össze vizsgált vállalatunk viselkedését. A költséghígítást úgy érelmezzük, hogy a vállalat lemond valamely ΔK ráfordítás megtakarításáról. Ez minden egyes időszakban $r\Delta K$ mennyiséggel növeli a költségeit. Haszna azonban csak akkor származik belőle, ha érvényesíteni tudja árképzésében (újabb árkalkulációs megegyezés után). Ettől kezdődően haszna a ΔK ráfordítástöbblet fenntartásából minden periódusban $(S_E - r)\Delta K$.

A szabályozó beavatkozás az n -edik periódusban történik. A különböző időpontok hozamait és ráfordításait a D diszkonttényezővel hozzuk azonos időpontra. Esetünkben jelenre diszkontálunk, tehát $D < 1$.

A többletköltségek az n -edik periódusig

$$r\Delta K \sum_{t=0}^{n-1} D^t \quad (32)$$

összeget tesznek ki. A hígítás haszna attól kezdve jelentkezik, hogy a beavatkozásnál sikerült elismertetni a hígított költségeket. A haszon — a további költségeken felül — jelenre diszkontálva:

$$(S_E - r)\Delta K \sum_{t=n}^{\infty} D^t. \quad (33)$$

A vállalatnak akkor érdemes ezzel élnie, ha a haszna nagyobb, mint a ráfordítás:

$$(S_E - r)\Delta K \sum_{t=n}^{\infty} D^t - r\Delta K \sum_{t=0}^{n-1} D^t > 0. \quad (34)$$

vagyis, ha

$$(S_E - r) \frac{D^n}{1 - D} - r \frac{1 - D^n}{1 - D} > 0. \quad (35)$$

$$S_E D^n > r$$

Mivel $D < 1$, a (35) feltétel teljesülése annál kevésbé valószínű, minél nagyobb n . A költséghígítási érdekeltség annál kevésbé hat, minél ritkábban rendezi újra a szabályozó szerv a vállalat árait, illetve minél kevésbé szigorú az exportban elért jövedelmezőség korlátozó szerepe olyan belföldi értékesítésre szánt termékek árkalkulációjában, amelyek iránt a belföldi szükséglet nem hozható valószínű kapcsolatba a külpiaac értékítéletével.

Ezért e területeken kívánatos lenne, hogy az árellenőrzés csak viszonylag hosszabb távon kérje számon a jövedelmezőségi korlát érvényesítését, és akkor is csak az árpolitika stratégiai elemeit, termék- és termelési struktúrákat érintő összefüggéseit szem előtt tartó mértékletességgel.

Milyen eszközökkel ösztönözhetnénk a vállalatokat ezen túlmenően is arra, hogy a lehetőségeket megközelítő mértékben takarékoskodjanak a költségekkel?

A torzulásra a vállalatot az készteteti, hogy a korlátozás által megengedett jövedelmezőség alatta marad a potenciálisan elérhetőnek. Ha a ténylegesen megengedett és a potenciálisan elérhető nyereség eltéréséből adódó hátrányt valamilyen kompenzációval ellensúlyozzák, megszűnik a költség-hígításra készítő érdekelttség. A kompenzálás formája lehetne valamiféle támogatás, visszatérítés. Megyeri Endre lineáris keresleti és költségfüggvények esetére bemutatja, hogyan határozható meg az a támogatási és visszatérítési rendszer, amely mellett a korlátozott jövedelmezőségi mutatók rendszerben gazdálkodó vállalat ugyanolyan termelési politikát választ, mintha korlátozás nélküli közegben gazdálkodna [9]. Ez a rendszer azonban szükségszerűen vállalatspecifikus, vagyis messzemenően egyedi beavatkozást jelentene.

Ilyen támogatásokkal azonban csak annyit érhetünk el, hogy a vállalat ne érezzen késztetést a korlát miatt költségei viszonylagos növelésére (a tényezőfelhasználás terén vagy termékstruktúrájában), de azt már nem, hogy ténylegesen érdekelt legyen a költségsökkentésben.

A költségsökkentésben való érdekelttségét úgy állíthatnánk helyre, ha legalább részben részeseülhetne annak eredményéből. A vizsgált érdekeltégi rendszerben ez azt jelentené, hogy a vállalat részesedik abból a nyereségből is, amelyet a korlát által megengedetten túlmenően elér, mondjuk β ($0 < \beta < 1$) arányban. Ilyen szabályozást vizsgál analitikus eszközökkel *D. M. Holt-Hausen* [4]. Egyebek között kimutatja, hogy ez a rendszer ugyan nem küszöböli ki teljesen a korlátos szabályozás hátrányait, de β megválasztásától függően tetszőlegesen megközelíthető a költségsökkentésben érdekelt vállalati viselkedés. Ezen eszköz révén legalább szabályozható a költség-hígítási érdekelttség. E szabályozás persze csak akkor fejt ki hatást a költség-hígítási érdekeltséggel szemben, ha β meghalad egy minimális szintet:

$$\beta > \frac{S_E - r}{S_E}.$$

(A levezetés megtalálható [4] 65. l.) E feltétel azt fejezi ki: a költségsökkentés akkor érdeke a vállalatnak, ha az így elért nyereség nála maradó hányada nagyobb, mint az a nyereségkiesés, amelyet amiatt szenved el, hogy a megtakarítással csökkenti garantált nyereségkalkulációs alapját.

E szabályozás azonban szintén vállalatspecifikus, mivel vállalatonként eltérő β -értékek eredményeznek azonos hatást. Legyen ugyanis a korlátozás nélkül elérhető (potenciális) nyereség:

$$NY_a = R - wL - rK,$$

a korlátozás által megengedett pedig:

$$NY_b = (S_E - r) K.$$

A nyereségét maximalizáló vállalat $NY_b + \beta (NY_a - NY_b)$ maximálására törekszik: ennek K szerinti deriváltjából nyerjük az:

$$S_E - r + \beta \left(\frac{\partial R}{\partial K} - S_E \right) = 0 \quad (36)$$

összefüggést.

A (36)-ból átrendezéssel kapott

$$\beta = \frac{S_E - r}{S_E - \frac{\partial R}{\partial K}} \quad (37)$$

összefüggés azt mutatja, hogy β a vállalatonként eltérő $\frac{\partial R}{\partial K}$ határbevételi függvénnnyel való összefüggése alapján hat a vállalat termelési politikájára.

[(37) és (4) együtt az előbb említett $\beta > \frac{S_E - r}{S_E}$ összefüggést adja.]

5. Vállalatközi kapcsolatok, vállalati méretstruktúra

A gazdálkodási környezetnek az árszabályozás és a jövedelemszabályozás új rendszere által közvetített változásához való vállalati alkalmazkodásnak csak egyik odala a termelési tényezőkkel való gazdálkodásban, a *ráfördítések* összetételében bekövetkező elmozdulás. Legalább ennyire fontos a *kibocsátási* oldal változása. (A termékstruktúra alkalmazkodását a szabályozás új feltételei között kimerítően elemzi Megyeri Endre két „termék” esetére, belföldi és export célú termelést megkülönböztetve [9]. Az ismétlést elkerülendő erre a kérdésre nem térek ki, csak megjegyzem, hogy a modell *többtermékes* változatával nemcsak a vállalaton belüli termelési szerkezetváltozások elemezhetők.)

Térjünk most át a vállalat belső reakcióinak tárgyalásáról az eggyel nagyobb szervezeti egység, a több vállalat együttesének alkalmazkodási folyamataira!

Az analitikus tárgyalás egyszerűségét megtartva, két vállalat *együttes viselkedését* vizsgálom, *Y. Peles* és *E. Sheshinski* [10] cikkében követett módszerrel, de most nem a klasszikus korlátozás nélküli esettel hasonlítom össze a korlátos szabályozásból adódó összefüggéseket (ezt megtalálhatja az érdeklődő a hivatkozott cikkben).

Azt vizsgálom, javíthatja-e a jövedelmezőségi helyzetét két szervezeti-leg különálló — a korlátos szabályozás feltételei között működő — vállalat kapcsolatainak szorosabbra fűzésével (összevonás, beolvasztás stb.). Kizárólag a korlátos szabályozásból fakadó sajátos érdekeltségnek a vállalati összevonások irányába mutató ösztönzését vizsgálom. Amennyiben ilyen találnánk, az azt jelentené, hogy a két vállalat összeolvadva hatékonyabban tud alkalmazkodni a korlátos szabályozás szabta feltételekhez, abban az értelemben, hogy az egyesítés révén nagyobb nyereséget érhetnek el. (Nem tévesztendő ez össze a kooperációs kapcsolatok erősítését célzó vállalat-összevonással!)

Jelölje vállalataink nyereségét $NY_i = (S_i - r) K_i$, ahol $i = 1, 2$. Az árszabályozási korlát mellett a nyereség maximálását a

$$(S_i - r) K_i \rightarrow \max \quad S_i \leq S_E \quad (i = 1, 2) \quad (38)$$

feladat írja le.

(Emlékeztetőül: $S_i = \frac{R_i - wL_i}{K_i}$ az i -edik vállalat jövedelmezőségi mutatója, $R_i = p_i Y_i$ a vállalat bevétele.)

Ha a két vállalat egyesül, a közös nyereség

$$NY = R_1 + R_2 - rK - wL, \quad (39)$$

ahol

$$K = K_1 + K_2 \text{ és } L = L_1 + L_2.$$

Az árszabályozás jövedelmezőségi korlátja pedig

$$S \leq S_E, \quad (40)$$

ahol

$$S = \frac{R_1 + R_2 - wL}{K} \quad (41)$$

vagy az $\alpha = \frac{K_1}{K}$ jelölés bevezetésével:

$$S = \alpha S_1 + (1 - \alpha) S_2. \quad (42)$$

A (39) és (40) feladatnak a korábbiakhoz hasonlóan az alábbi Lagrange-függvény felel meg:

$$\mathcal{L} = R_1 + R_2 - rK - wL - \lambda(S - S_E). \quad (43)$$

Ennek K_1 és K_2 szerinti deriváltjait nullával egyenlővé téve, és a λ változót kiejtve nyerjük az

$$\alpha \frac{\partial R_1}{\partial K_1} = (1 - \alpha) \frac{\partial R_2}{\partial K_2} \quad (44)$$

összefüggést.

A (26) összefüggésből $\frac{\partial R_i}{\partial K_i} = \frac{\partial S_i}{\partial K_i} K_i - S$ összefüggést (44)-be helyettesítve kapjuk:

$$S_1 \left(\frac{\frac{\partial S_1}{\partial K_1} K_1}{S_1} + 1 \right) = S_2 \left(\frac{\frac{\partial S_2}{\partial K_2} K_2}{S_2} + 1 \right) \frac{1 - \alpha}{\alpha}. \quad (45)$$

A zárójelben szereplő első tag a jövedelmezőségi mutató rugalmassága, melyre a következő jelölést vezetjük be:

$$\frac{\frac{\partial S_i}{\partial K_i} K_i}{S_i} = n_i. \quad (46)$$

E jelöléssel (45) egyenletünk az alábbi alakúvá válik:

$$S_1(n_1 + 1) = S_2(n_2 + 1) \frac{1 - \alpha}{\alpha}. \quad (47)$$

Ha a (47)-tel jellemzett vállalati termelési politika eltér az összevonás előttitől, akkor a két vállalatnak érdeke az összevonás. Az összevonásban való érdekeltséget az teremti meg, hogy a jövedelmezőségi korlátozás kevésbé szigorú az összevont vállalatra, mint az összevonás előtti alkotóira. Ha ez nem úgy volna, akkor a korábbi nyereséget mindenféle változtatás nélkül is elérhetnék, ugyanúgy gazdálkodva, mint az összevonás előtt. Amennyiben azonban az összevonás után megváltozik a két vállalat termelése, ez arra utal, hogy az összevonás révén bizonyos tényezőket ki tudnak vonni a korlátozás közvetlen hatása alól, és így némileg szabadabban követhetik a nyereség maximálásának célját. Az összevonás révén ugyanis a korlátozás immár az *együttes* jövedelmezőségre vonatkozik, míg az összevonás előtt mindkét vállalatnak külön jövedelmezőségi korlátja volt. Korábban mindkettő olyan termelési programot választott, melynek jövedelmezősége épp a korlát S_E jövedelmezőséggel volt azonos. Az összevonás irányában ható érdekeltség kimutatásához tehát elég azt kimutatni, hogy $S_2 \neq S_E$ vagy $S_1 \neq S_E$, ugyanis az összevonás előtt $S_1 = S_2 = S_E$ volt. Ehhez elégséges, hogy

$$n_1 + 1 \neq (n_2 + 1) \frac{1 - \alpha}{\alpha}$$

legyen.

Ha például $\frac{1 - \alpha}{\alpha} \cong 1$ és $n_1 > n_2$, akkor $S_1 < S_2$, és (42)-ből következően,

mivel $S = S_E$

$$S_1 < S_E < S_2. \quad (48)$$

Korábban láttuk, hogy a korlátos szabályozás mellett ezen vállalatok határbevétele kisebb, mint a határköltség a holtmunka-ráfordítások vonatkozásában:

$$\frac{\partial R}{\partial K} < r. \quad [\text{Lásd a (30) összefüggést.}] \text{ Ez a (26) összefüggéssel kombi-}$$

nálva azt adja, hogy a jövedelmezőségi mutató a vizsgált tartományban K -nak csökkenő függvénye:

$$\frac{\partial S}{\partial K} < 0. \quad (49)$$

Vagyis az 1. vállalat jövedelmezőségi mutatójának csökkenése az összevonás után a holtmunka-ráfordítások növekedését implikálja. Ezzel együtt az élómunka-ráfordítások bizonyos növekedése is valószínűsíthető. A két termelési tényező felhasználásának növekedése pedig az 1. vállalat termékének az összevonás előttihez képest nagyobb volumenű termelését jelenti. Ennek a fordítottja mondható a 2. vállalat viselkedéséről. Hasonlóan belátható,

hogy $\frac{1 - \alpha}{\alpha} \cong 1$ és $n_1 < n_2$ esetben szintén a nagyobb jövedelmezőségi ru-

galmasságú (ez esetben a 2.) termék termelését növelik, az alacsonyabb jövedelmezőségi rugalmasságú termék termelését pedig az összevonás után csökkentik a korábbihoz képest. Ez esetben tehát olyan összevonásokra jön létre érdekeltség, ahol az alacsonyabb jövedelmezőségi rugalmasságú fél egyben a kisebb tőkeerőt képviseli (ha K -t a tőkeerővel hozzuk kapcsolatba). Vannak persze más esetek is, n_i és α értékeitől függően, ahol még fellép ez az összeolvadási érdekeltség, de ezek az esetek már nem kezelhetők ilyen egyszerűen. Például olyan esetek, amikor az alacsonyabb jövedelmezőségi rugalmasságú partner a nagyobb tőkeerőt képviseli. Ekkor azonban általában az a jellemző, hogy a jövedelmezőségi rugalmasságok nem térnek el nagyon, a tőkeerők viszont igen.

Az összeolvasztásra való ösztönzés hiányáról azonban csak akkor beszélhetünk, ha $n_1 + 1 = (n_2 + 1) \frac{1 - \alpha}{\alpha}$, vagyis ritkább esetben, mint a meglétéről.

6. A rövid és a hosszabb távú érdekeltség ellentmondása a korlátozó szabályozás más területein

A vállalatoknak annál inkább érdekük a költségsökkentés, minél tovább élvezhetik azt, például ha az ár visszaigazítása nem merev és nem azonnali.

A vizsgált tevékenységi körre az a jellemző, hogy a nyereségesen előállított terméket a belföldi piac magasabbra értékeli, mint az exportpiac.

A vállalat viszonylagos gazdaságossági helyzete akkor jó, ha versenytársai gazdaságtalanabban termelnek, de a piaci szükséglet az ő terméküket sem nélkülözheti.

A gazdaságos termelés bővítéséhez (és ezzel a gazdaságtalan termelés visszaszorításához) az a kívánatos, hogy a gazdaságosabb termelő hozzájusson a kedvező komparatív költséghelyzetéből fakadó nyereségtöbblet-höz, egyúttal lehetősége legyen arra, hogy e nyereségtöbbletet a termelés kiterjesztésére fordíthassa.

Mindez aláhúzza az árszabályozási elvek alkalmazásánál a következő rendelkezés jelentőségét:

„A kalkulált termelői ártól eltérő — annál alacsonyabb vagy magasabb — termelői ár alakítható ki, ha azt indokoltá teszi a piaci viszonyok mérlegelése: a termékeknek a már forgalomban levő belföldi előállítású hasonló (helyettesítő) termékek termelői árához való viszonya és a vevők által elismert használati értéke (minőség, korszerűség, divat), vagy a kereslet-kínálat, »good-will«, a külső piacon történő értékesítés, illetve az onnan történő beszerzés áraihoz való igazodás...” [7/1978. ÁH rendelkezés, 3. §. (2) bekezdés.]

Nem javít azonban lényegesen a helyzeten, ha ezt csak *termékekre* vonatkoztatjuk, és közben a vállalat *össztevékenységének* eredményességét változatlan módon korlátozzuk. Ez esetben az igazán jól gazdálkodó, gazdaságosnak és a piaci igények alapján dinamikusnak értékelődő vállalat nem jut a gazdasági szükségleteknek megfelelő fejlesztési forrásokhoz. És itt

már nemcsak a gazdaságtalan termelés visszaszorításáról van szó, hanem arról is, hogy az importtal potenciálisan versenyképes gazdálkodók nem realizálhatják potenciális lehetőségeiket.*

A nagy importigényt az árviszonyok, a szabályozásból és irányításból adódó fejlődési ellentmondások, a vállalati méretstruktúrával, a termelési szerkezettel összefüggő tényezők együttes hatása alapvetően befolyásolja. (E kérdéskör kiterjedt irodalmában ezzel a vonatkozással foglalkozik *Király Péter* [5].)

A gazdaságos importhelyettesítő termelés fejlődését fékező hatásra azért is fel kell figyelni, mert gazdasági fejlődésünk importérzékenységet nem csökkenti alapvetően sem az adminisztratív importkorlátozás, sem az erőltetett importhelyettesítő fejlesztés, sőt még inkább növelik azt.

Az adminisztratív importkorlátozás ugyanis veszélyezteti egyrészt az exportot, másrészt az import növelése irányában hat, amennyiben olyan termékek importját kényszeríti ki, amelyeket korábban a korlátozással érintett importot felhasználó hazai termelők állítottak elő. Az egyoldalú importhelyettesítő fejlesztési gyakorlat következményeit alaposan elemzi *Dedk János* [3], kiemelve, hogy ez mind a termékszerkezet, mind a technikai színvonal vonatkozásában nehezíti az exportpiacokhoz való rugalmas alkalmazkodást. Azon túl, hogy gyakran az import volumenét sem sikerül ily módon lényegesen csökkenteni, az importszerkezetben bekövetkező változások nyomán az importérzékenység még növekedhet is. Nagyobb súlyt kapnak ugyanis azok a termékek, amelyeket csak igen nagy költséggel tudnánk belföldi termeléssel helyettesíteni, vagyis amelyek importjára nagyon rá vagyunk utalva. Az ilyen termékek világpiaci árának emelkedését az export növelésével kell ellensúlyoznunk, mert a belföldi termeléssel való helyettesítés — ha egyáltalán lehetséges — még drágább lenne.

Az exportot viszont csak piacképes termékekkel lehet bővíteni. Jól fel-fogott érdekünk tehát, hogy az értékes, magasabb minőségi és technikai színvonalat képviselő áruk termelésének bővítését ne fékezzük azzal, hogy termelőik jövedelmezőségét korlátozzuk.

Olyan színvonalú jövedelmezőség a kívánatos, amely nemcsak érdekeltséget, de lehetőséget is teremt ezen tevékenységek kiterjesztésére. Ezt azonban a jövedelemképződés hatósági korlátozása megakadályozza, kivéve, ha kiterjedt támogatási és — ami ebből következik — elvonási rendszerrel ellensúlyozzák a korlátozást.

Ez tovább erősíti gazdasági szabályozásunk azon ellentmondását, amelyet *Kozma Ferenc* így fogalmaz meg: „Szemléletünk középpontjában alapvető »mechanizmus-elemként« elvileg a *termelői* ár áll, kulcs-szintként pedig a nyereségen alapuló *vállalati érdekeltség*. Mivel a kettő — erős fejlesztési prioritásokkal rendelkező tervgazdaság lévén — igen széles körben nem harmonizál egymással, ezért a szabályozás tényleges gyújtópontjába a vállalati (elsődleges) nyereség igen bonyolult — sokszor az áttekinthetetlen-ség határát súroló — újraelosztásának pénzügyi mechanizmusai kerülnek” ([6] 31. l.).

A hetvenes években követett gazdaságpolitikai magatartás ezen eleminek továbbbélése rontja a szabályozás hatékonyságát, gyengíti az objek-

* Erre Balázs Sándor hívta fel a figyelmemet.

tív külső feltételekhez való alkalmazkodást, mert a vállalatoknak rövid távon könnyebb és előnyösebb egyedi kedvezményeket szerezni, mint észszerű gazdálkodással növelni a nyereséget.

7. Az árszintkorlát hatása

Az élenjáró, gazdaságos vállalatok nyereségérdekeltségének torzulása annál erősebb, minél nagyobb az eltérés az export jövedelmezősége és az árszintkorlát nélküli belföldi jövedelmezőség között. Az eltérést már maga az is megmagyarázza, hogy a vállalat más versenytársakkal találkozik külföldön, mint belföldön. Minél jobban állja a versenyt vállalatunk a külföldi versenytársakkal, annál nagyobb exportjövedelmezőséget ér el. Más oldalról viszont, minél jobban kiemelkedik a hazai mezőnyből, annál erősebb feszültség keletkezik a hazai piacra való termelés és az export jövedelmezősége között.

Továbbá a vállalatnak még exportjövedelmezősége romlása árán is érdemes exportárszintjét emelnie, tehát akkor is, ha az exportbevétel növekménye kisebb, mint az eléréséhez szükséges ráfordítás-növekmény. Ugyanis a vállalat nem az exportban elért bevétel-növekményt méri össze a ráfordítás-növekménnyel, hanem az ily módon belföldön lehetővé tett árszintemelkedésből adódó bevétel-növekmény és az exportbevétel-növekmény összegét.

Figyelembe véve, hogy termékeink versenyképessége a továbbfeldolgozottsági szint növekedésével nem nő megfelelően, félő, hogy ez az érdekeltség az export importtartalmának növelésére vezet.

Hasonló hatású az is, ha az exportban *de facto* magasabb árfolyam érvényesül, mint az importban. Ilyen kettős árfolyam általában akkor jön létre, ha az alapárfolyam az indokolt szint alatt van. Emiatt az export támogatásra szorul, ezek folytán a *de facto* árfolyam magasabb a hivatalos árfolyamnál és így az importban érvényesülő árfolyamnál. Az import olcsósága folytán megnövekvő importkereslet miatt egyidejűleg adminisztratív importkorlátozások válnak szükségessé.

A problémát csak fokozza, hogy — a külkereskedelmi árakhoz igazodó árképzés esetében — az export árszintjének növekedésével a belföldi árszint védelmében szükségessé válik az árfolyam csökkentése.

Elvileg az az eset sem zárható ki, hogy a belföldi árszint leszorításának kényszere által kiváltott intenzívebb exportárszint-emelkedést ellensúlyozza az árfolyam leszállítása,* csökkentve ezzel egyrészt az exportösztönzést, másrészt a gazdaságos importhelyettesítés irányában ható ösztönzés intenzitását az árviszonyokon keresztül ható és szabályozó eszközök vonatkozásában.

Hivatkozások

- [1] *Averch, H.—Johnson, L. L.*: Behavior of the firm under regulatory constraint. *American Economic Review*, 1962. 5. sz.
 [2] *Baumol, W. J.—Klevorick, A. K.*: Input choices and rate-of-return regulation: on overview of the discussion. *Bell Journal of Economics and Management Science*, 1970. 1. sz.

* Erre Király Péter hívta fel a figyelmemet.

- [3] *Deák János*: Importhelyettesítés és gazdaságfejlesztési céljaink. *Közgazdasági Szemle*, 1969. 7—8. sz.
- [4] *Holthausen, D. M.*: A model of incentive regulation. *Journal of Public Economics*, 1979. 1. sz.
- [5] *Király Péter*: A háttérpar problémái. *Pénzügyi Szemle*, 1979. 2. sz.
- [6] *Kozma Ferenc*: Külgazdasági környezetváltozások és alkalmazkodás. *Társadalmi Szemle*, 1979. 11. sz.
- [7] *Megyeri Endre*: Jövedelemszabályozás és vállalati gazdálkodás. *Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó*, 1972.
- [8] *Megyeri Endre*: A vállalati alapok optimális kihasználása és a hatékonyságmérés néhány problémája. *Közgazdasági Szemle*, 1973. 10. sz.
- [9] *Megyeri Endre*: A „versenyrendszer” és a vállalati nyereségérdekeltség. *Közgazdasági Szemle*, 1980. 7—8. sz.
- [10] *Peles, Y.—Sheshinski, E.*: Integration effects of firms subject to regulation. *Bell Journal of Economics and Management Science*, 1976. 1. sz.
- [11] *Zajac, E. E.*: Lagrange multiplier values at constrained optima. *Journal of Economic Theory*, 1972. 2. sz.

KORÁN IMRE: VILÁGMODELLEK

(A Római Klub jelentéséről az ENSZ kezdeményezéséig)

A Római Klub elméleti és gyakorlati szakemberei az elmúlt 10 évben öt jelentést adtak ki, melyek átfogják az emberiség jelenét és jövőjét érintő kérdéseket, és vázolják a problémák megoldásának különböző lehetőségeit. A könyv az ismertebb 25—30 világmodellből a legjelentősebbeket ismerteti, amelyek közül öt a Római Klub, egy pedig az ENSZ kezdeményezésére készült. Elsőként J. Forrester és kutatócsoportjának tanulmányát ismerteti. Ezt követi „A növekedés határai” című munka, amely D. Meadows és kutatócsoportjának modelljét mutatja be. Arra igyekszik választ adni, hogy — különböző feltételek mellett — a népesség és az ipari termelés növekedése stb. mikor éri el végső határát, amikor arra keresi a választ, hogy milyen új nemzetközi rend felelne meg egy új — a jelenleginél igazságosabb — nemzetközi elosztásnak. Megismerheti az olvasó a könyvből Gábor Dénes és Umberto Colombo világmodelljét, majd László Ervin és kutatócsoportja rendhagyónak számító modelljét, amely az emberiség céljainak világtatlaszt rajzolja meg. A könyv anyagának lényegét a mű szerzőjének „A világmodellek módszertani sajátosságai és tanulságai” című tanulmánya foglalja össze.

Kb. 210 l., füzve kb. 30,— Ft (Sajtó alatt)

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

Az új árrendszer és a vállalati árpolitika

Az új árrendszertől egyrészt azt várjuk, hogy a valóságos világpiaci árak és árarányok, valamint az árfolyamok alakulása alapján orientálja a vállalatokat — a költség, ár, mennyiség, választék, reláció és termék-szerkezet vonatkozású — döntéseikben, másrészt (és ez talán még fontosabb) kikényszerítsen a vállalatokban olyan felismeréseket, elindítson olyan intézkedéseket, amelyek nyomán azok rövidebb és hosszabb távon egyaránt kihasználják komparatív előnyeiket és lehetőségeiket a piac- és árpolitika, valamint a termelési szerkezet alakítása, a költségsökkentés, a termelés fejlesztése és szervezése terén.

Néhány hónappal az új árrendszer hatálybalépése után, tájékozódva az áralkalmazás tapasztalatairól, megállapítható, hogy egyre szélesebb körben értik meg az árrendszer belső logikáját, reagálnak az adott feltétel-rendszerre, és sok helyen kialakulóban van az a vállalati eljárási rend, amely az új helyzetben szükséges operatív döntéseket előkészíti. Ezzel együtt a munka során számos olyan kérdés és feladat fogalmazódik meg, amely még tisztázásra vár. Ezek is hozzátartoznak azonban ahhoz a folyamathoz amelyben az új kiforrja magát. A továbbiakban a sokféle téma közül háromról kívánok beszélni. Ezek a nemzetközi ár követésének problémái, a vállalati ármagatartás néhány vonása, valamint az árak és a gazdasági szabályozás kapcsolata.

A nemzetközi áralakulás követése

A korábbi árrendszerben a belföldi ár elszakadt a világpiaci ártól. A periodikus árrendezésre alapozott hazai árak nem követhették a világpiaci árak változó irányát. Annak ellenére, hogy a külkereskedelmi kötés-árak számunkra konkrét formában a világpiaci árat közvetítik, még nem biztosított, hogy a világpiaci árirányzatokban tudjunk gondolkodni. Hiányzik a világpiaci ártendenciákról gyűjtött áttekintés és tapasztalat, nem kellően követtük a világpiaci árak és a magyar kötésárak kapcsolatát. Ugyanakkor ugrásszerűen kiszélesedett azok köre, akik „világpiacul”, széles árösszefüggésekben kénytelenek gondolkodni.

Az ipar, a mezőgazdaság, a belkereskedelem és a külkereskedelem közötti szerződéses kapcsolat alapformája az *eseti megbízás*. A bizományosi, az améta-, a pool- stb. kapcsolat természete önmagában nem kényszeríti a külkereskedelmet a tevékenységi körébe tartozó *teljes áru*paletta *sok or-*

szágra kiterjedő *hosszú távú figyelésére* és az *áralakító tényezők* elemzésére. *Árelőrejelzések* készítése, *árstratégia* és *-taktika* kidolgozása már csak azért is „veszélyes”, mert ha egy jóslat nem, vagy nem egészen válik be, könnyen kölcsönös szemrehányások forrásává lehet. Az ipar, a mezőgazdaság, a belkereskedelem eddig főképpen a belső piacot kísérte figyelemmel, annak változásait, rezduléseit igyekezett kihasználni. A külpiaci informáltságot korlátozta a külkereskedelem érdekeltsége. Mivel az elmúlt évtizedben a külkereskedelem kedvező árlimitiek kialakítására törekedett, érthető, hogy a külpiaci árinformációkat elsősorban saját maga számára gyűjtötte és hasznosította.

A konkrét kötéseken túltekintve, a *világpiaci árirányzatokat* megismerni csak jelentős munkatöbblettel lehet, és az látszólag semmi előnyt sem jelent. A világpiac ugyanis *nem egységes*. Még az *áruközsdék* között is van áreltérés és arbitrázslehetőség. Gyakori egyes árucikkeknel a *regionális ár*, amely csak bizonyos világgazdasági körzetekre érvényes. Sok árucikknel jelentős eltérés van az egyes országok *nemzeti árszintjei* között. Több szakmában a tőkés partner azonos cikknél is eltérő árat alkalmaz, attól függően, hogy kinek szállít. *Kompetitív árat* alkalmaz, ha vevője másik tőkés partner-vállalat, *preferált árat* számít fel azoknak a fejlődő országoknak, amelyekben piaci pozícióit kiépíteni törekszik, és emelt „*kelet-európai*” árat, ha feltételezi, hogy a szocialista vevő kényszerhelyzetben van, vagy rosszul informált.

Megnőtt az igény a *piac „transzparenciája”*, az árak nemzetközi áttekinthetősége iránt. A Közös Piac hat országában két évtized óta rendszeres adatgyűjtés folyik — az életszínvonal nemzetközi összehasonlításához — az árukosár reprezentatív cikkeinek több száz helyen gyűjtött áraitól: nagy- és kisvárosokban, forgalmas helyen és peremkerületekben, bevásárlóközpontokban és vidéken, szakboltokban, „diszkont”-üzletekben és luxus árusítási helyeken, a márka- és az engedményes ákról és így tovább.

Az árinformáltság segítheti a konkrét külkereskedelmi üzletkötést, de nem csökkenti a döntések kockázatát. Az *árkövetés* annyiban jelent előnyt, hogy az irányzatok és a hatótényezők megismerése világosabbá teheti a választási lehetőségeket, szűkíti a tévedések tartományát. Egy jellemző példa. A nemzetközi ónegyzmény, amelynek hazánk is tagja, húszezer tonna tartalékkészlettel segíti a kereslet és a kínálat világméretű összehangolását, a nagy áringadozások kiegyenlítését. Aki azonban tudja, hogy az Amerikai Egyesült Államok stratégiai tartaléka ennek 10—15-szöröse, és ez a készlet eléri, sőt meghaladja a világ évi felhasználását, annak számára világos, hogy az áralakulás megítélésekor ezzel a készlettel, az amerikai piaci magatartással feltétlenül számolni kell.

A hetvenes évek elején addig alapvetőnek tartott árirányzatokat módosított a *világpiaci árrobbanás*. A Római Klub vizsgálódásai, a fejlődő országok, különösen a Perzsa-öböl olajtermelőinek lépései s nem utolsósorban a tőkés nyersanyagkoncesszió-tulajdonosok érdekei világgazdasági folyamatokat indítottak el. A nyersanyagok, elsősorban a kőolaj felértékelődött, a nyersanyagok és a késztermékek korábbi árollója megfordult. Korábban az *árolló* alsó szárán a nyersanyagok, meredekebb felső szárán a késztermékek ártrendje helyezkedett el, hozzájárulva a gyarmati és volt gyarmati országok eladósodásához és a fejlett tőkésországok gazdasági pozíciójának kedvezőbbé válásához. Jelenleg a nyersanyagok és az olaj ár-

trendje jóval meredekebben nő, mint a feldolgozott ipari termékek átlagos árszintje. Néhány olajtermelő ország a világ tőkepenészévé vált, és nem tud máról holnapra megnőtt jövedelmével mit kezdeni. Az olajfeldolgozás profitja megugrott, és új, kedvező befektetési lehetőségeket keres. Ugyanakkor számos nyersanyagzegény ország nehéz helyzetbe került, tartósan eladósodott, és reménytelenül keresi a kiutat.

A kőolajár emelkedése iskolapéldája annak, hogyan *hat, terül szét és tevődik át* az áremelkedés a bázispiacon és a kapcsolódó termelési területeken. Az OPEC-országok árkartellje rövid idő alatt széthullott: országonként eltérő a kitermelői ár. Ezenkívül kettős árrendszer alakult ki. Rotterdamban az olaj a deklarált ár másfél-kétszeresén kerül — különösen télen — forgalomba. Ugyanakkor egyes országok, például Szaúd-Arábia az Egyesült Államok számára a deklarált árnál olcsóbban, kivételes áron szállít olajat. Az áremelés jó példa arra is, hogyan ösztönzi a korábbi árnál még nem kifizetődő termelőhelyek feltárását — bár még a pótlólagos kínálat sem volt elégséges a növekvő kereslet kielégítésére. A kőolaj emelkedő árszintje — a *helyettesíthetőség* korlátai között — egyéb energiaforrások (szén, földgáz stb.) felértékelődésére is hatással volt. Az *árkövetés* egyik sajátos vonása, hogy a *helyettesítő* termékek árai fokozatosan felzárkóznak az ármeghatározó termék áraihoz.

A lépésről lépésre emelkedő kőolajár olyan strukturális változásokat, átrendeződési folyamatokat indított el, amelyek árhatásait még alig köztázták le. Megnőtt az anyagköltség, átértékelődtek a termelési ráfordítások, módosult a fogyasztási szerkezet. Az energiaár-robbanás és a nyersanyagdrágulás ellensúlyozása, a takarékoság kifizetődővé vált. A beruházások megtérülését javítja, ha a folyó költségek között jelentősen megnőtt anyag- és energiaköltségek takaríthatók meg. Az ilyen irányú takarékoság általános gazdasági érdek lett, ezért sok ország adókedvezményrel támogatja főleg az energiakímélő vállalati és lakossági megoldásokat és ipari fejlesztéseket. A feldolgozó ipar viszonylag alacsonyan maradt árszintjén belül polarizálódási folyamat indult meg. Keresett lett és viszonylag megdrágult minden olyan ipari beruházási eszköz, berendezés, műszer, automatika, szigetelőanyag, eljárás stb., amely a megnőtt fajlagos anyag- és energiaszám- lát csökkenti.

A nyersanyag- és kőolajár-emelkedés egy-egy lépése *némi időeltolódással* jelentkezik a feldolgozóipari folyamat vertikális láncán érintett ipari anyagok, félkész és késztermékek áraiban. Több szakmában már megfigyelték a továbbterjedés *ütemét* s a fajlagos anyag- és energiafelhasználással többé-kevésbé determinált hozzávetőleges *mértékét*. Ez a hatás megfigyelhető a gyógyszer- és a vegyiparban, valamint az energiaigényes iparágakban (pl. az alumíniumkohászatban), ahol jóformán menetrendszerűen megjósolható a szénhidrogén- és energiaalapú termékek körében várható áremelkedések időpontja és mértéke.

Egyes árelmozdulások belső logikája hosszú idő óta jól ismert. A világpiacon árobbanás még az ilyen esetekben is sajátos ármozgásokat, újszerű árjelenségeket hozott létre. A *termék életgörbéjének alakulását* követő árakra jellemző a háromfázisú árképlet. Az életciklus kezdeti időszakában, a termék *újdonságerejét* megalapozó találmányok és új gyártási eljárások védelmében jellemző a magas ár, amely *lefölözi* az újszerűség, az új konstrukció előnyeit. Az ilyen árat érvényesíteni képes termelők bevallott célja, hogy

az ár — a várható forgalom, a gyors keresletnövekedés alapján — tegye lehetővé a termékfejlesztés és a külön befektetések minél nagyobb részének mielőbbi megtérülését.

Az életgörbe ezt követő időszakában alkalmazott árcsökkenés célja kettős. Egyrészt megkönnyíti a termék széles körű elterjedését, a vevőkör kiszélesítését, tehát összekapcsolja az újszerűség „értéktöbbletét” a viszonylag alacsonyabb ár forgalomnövelő hatásával. Másrészt számol azzal, hogy — minden szabadalom és gyártási eljárás ellenére — az újdonság monopolelőnye csak átmeneti és viszonylagos. A lehetséges versenytársak piacra lépését fékezi az alacsonyabb ár, amelyben már nehezebb a termékfejlesztő és piacteremtő befektetések gyors megtérülését realizálni. Azaz a *forgalomnövelő ár* egyben lehetőleg a *versenykizáró*, illetve *versenykorlátozó ár* funkcióit is betölti.

Az életgörbe harmadik szakaszára az a jellemző, hogy a termék újdonságereje megszűnik, viszonylagos újszerűségét túlhaladják. Vagy sikerül új megoldásokkal és termékváltozatokkal, a stabil minőség, a márkázott név stb. révén, a közvetítő kereskedelemnek adott engedményekkel, külön szolgáltatásokkal, pótlólagos reklám segítségével újra vonzóvá tenni a terméket, és kitolni, meghosszabbítani a keresettség élettartamát, vagy kezdetét veszi a termék *kiöregedésének* időszaka. Ebben a szakaszban nemcsak a kereslet csökken, hanem az árban foglalt nyereség is az átlagos szakmai szint alá zuhan.

Hasonló ciklikusság jellemzi a *divatcikkeket* is. Az alapvető különbség az, hogy az életgörbe a divatcikk esetében rendszerint sokkal rövidebb ideig tart, mindössze egy-egy szezonra terjed ki, és az újszerűség, valamint a termékkiöregedés közötti szintkülönbség sokkal nagyobb, a termékkiöregedés pedig visszafordíthatatlan folyamat. Amilyen kedvezően értékelik a sikeres divatcikkeket, annyira eladhatatlan a divatjamúlt. Kielezik a különbséget a divat gyors irányváltásai, a szín, fazon, forma, anyag, minta, kellék stb. tudatos módosításai, amelyek a divattal haladók számára szándékoltan használhatatlanná teszik a korábbi divat termékeit. Ebből adódik, hogy míg a *divatcikk ára magas*, addig a *divatjamúlt* jóformán *eladhatatlan*.

A *termelőberendezéseknél* a divat, az életciklus kritériumai műszaki, gazdasági, szervezetségi előnyökhöz kapcsolódnak, és mérhető *korszerűségi tényezőkben* fejeződnek ki. A keresettség felszálló ágán vannak azok a berendezések, amelyek a *termelési tényezők* szűk keresztmetszetének felszámolását segítik: alacsony foglalkoztatás idején a munkahelyteremtő, sztrájkok idején a munkaerő-felszabadító, az anyag- és energiaárak emelkedésének időszakában a fajlagos ráfordítást csökkentő megoldások, általában az olyan konstrukciók, amelyek segítik a *piaci szükségletekhez* való rugalmas alkalmazkodást, a gyors programozhatóságot, a kedvező gépkihasználást. Pontosan mérhető folyamat, hogy az *árszintek polarizálódtak*. Amíg a szokványminőségű, megszokott átlagkonstrukció tisztas, de nem túl jövedelmező áron kerül forgalomba, addig a korszerű termelőberendezések és az ezekhez kapcsolódó felszerelések ára kiugróan magas.

Az a körülmény, hogy egy-egy termelőberendezésnél, új típusnál mennyire lehet a korszerűség árelőnyeit kihasználni, nem kis részben azon múlik, hogy a termék mennyire teljesen nyújtja a technikai fejlettség, a működési megbízhatóság, a formatervezés, a használati kényelem, a hosszú élettartam, a korrekt garancia és a javíthatóság, a szerviz- és a pótalkatrész-

ellátás közönség által igényelt és elismert előnyeit, és ezek a bizalmi-vonzalmi tényezők mennyire köztudottak és elfogadottak.

Az árak polarizálódása nem kis mértékben járult hozzá ahhoz, hogy egyes fejlett tőkésországok *termelőeszköz-exportjának ártrendje ne csak utolérje*, hanem némileg *túl is haladja a nyersanyagok és az energiaforrások emelkedő importárainak trendjét*, és ezzel cserearányromlásukat megállítsák, sőt megfordítsák.

Az áringadozások a világgazdasági korszakváltás időszakában világméretben bonyolultabbá váltak. Egyikük *termékspecifikus*, a termékéletgörbe ciklusával, a divat, a műszaki fejlődés és a korszerűség változásával függ össze. A *természeti feltételek* változásával kapcsolatos áringadozások főképpen az agrártermékeket érintik. Hirtelen szárazság növeli a kényszervágást és így a hús- és a bőrkínálatot, csökkenti a búza, a kukorica, a cukor és más termények terméseredményét, ami természetesen kihat az áralakulásra. Egy másik ártendencia a *gazdasági átrendeződési* folyamattal, egyes nyersanyagok és az energia kiugróan magas árszintjével, a megváltozó ár-ollóval és a továbbgyűrűző hatásokkal kapcsolatos. Az áringadozások egy további csoportja a *nemzetgazdaságok felerősödött stabilizációs törekvéseiből, a protekcionista és az exportexpansziós* intézkedésekből adódik. Az előző körbe tartoznak az Európai Gazdasági Közösség védővámjai és kontingensei, az utóbbiba a dollárleértékelést követően az Egyesült Államokból megindult export, amely a közelmúltban Európában általános árcsökkenésre vezetett. A feszült *nemzetközi helyzet* növeli a stratégiai anyagok, a fegyvervásárlással érintett cikkek árát, az enyhüléssel feleslegessé válnak a stratégiai tartalékok, és csökken az áruk. Számolni kell a *konjunktúra* és a *recesszió* hatásaival is. Ilyen például az építési kedv világméretű csökkenése következtében pangó építőipar alacsony árszintje. Ide sorolhatók az olajtermelő „újgazdagok” vásárlásai következtében váratlanul megugró arany- és ezüstárak, valamint az olyan termékek áralakulása, amelyekbe viszonylag kis kockázattal lehet hosszabb távra tőkét befektetni. Ilyen könnyen tárolható értékmegőrző termékek egyes színfémek vagy a gyémánt, de olyan ipari anyagok is, mint a szilárd marónátron vagy a pvc-por stb.

Mindezek az árhatások egymásra rakódnak, összegeződnek, s ez nehezíti az árváltozások, az interferáló hatások követését. Ez azonban csak újabb érv árinformáltságunk erősítése mellett.

Az itt vázolt jelenségekkel *árfolyamatokat* kívántam felvázolni, azokat az árösszefüggéseket, amelyek egy-egy termék konkrét áralakulásán túl az árváltozások *tendenciáját* fejezik ki. A jövőbe látás alapja a múlt megismerése. Ezért egyet lehet érteni azokkal a vállalatokkal, amelyek — az új árrendszerre való felkészülés céljából — kidolgozták főbb termékeik elmúlt tíz évi áralakulását, hogy így egyúttal kibogozzák a felismerhető árirányzatokat is.

A vállalati ármagatartás

Néhány hónapnyi tapasztalat után elsietett dolog lenne kialakult vállalati ármagatartásról beszélni. De már találkozunk olyan módszerekkel, kibontakozóban levő gyakorlattal, amelyek a jövőbeli vállalati árpolitika csíráit rejtik magukban. A továbbiakban néhány jellegzetes problémáról lesz szó.

Az export vonatkozásában két szempont fogalmazódik meg: egyrészt az a népgazdasági érdek, hogy növeljük exportunk *mennyiségét*, és ezzel javítsuk *kereskedelmi mérlegünket*, másrészt az a szándék, hogy a külkereskedelem áruszerkezete javuljon, exportunk szerkezete minél kedvezőbb *jövedelmezőségű* legyen, javítsa a külkereskedelmi *cserearányokat*. A két szempont bizonyos mértékig ütközik egymással. A mennyiségi növelés érdekében kedvezőtlenebb hozamú termékeket is exportálunk, a hatékonyság növelésével együtt jár a mennyiség csökkentése. A két érdek feloldása csak fokozatosan és hosszabb távon valósulhat meg.

A világpiacon (nem rubel viszonylatú) áron alapuló árképzés (előbb a devizakitermelési költségekhez, majd) az exportjövedelmezőséghez kapcsolódik.

Ezzel vállaltuk a hatékonyságnövelés elsődlegességét egy olyan időszakban, amikor egyértelműen érdekelték vagyunk az export növelésében, a kereskedelmi mérleg hiányának csökkentésében. Első érzésünk az, hogy az utóbbit a kivitel jövedelmezőségi követelménye veszélyezteti. Az első negyedév tapasztalatai azonban ennek ellentmondani látszanak, s a behatódóbb logikai elemzés erre a „váratlan” fejleményre kielégítő magyarázatot is ad.

Azok a vállalatok, amelyek nem rubel viszonylatú exportja az önálló vállalati árpolitika előfeltételül megjelölt *öt százalékot* jóval meghaladja, megengedhetik maguknak, hogy mérlegeljék, „kimazsolázzák” azokat a tételeket, amelyek jövedelmezősége kedvező, és amelyek a belföldi árképzés színvonalát emelik. Feltehető azonban, hogy a külföldi értékesítések szűkítése során legalább két szempontot mérlegelnek. Ugyanis nem állnak el a már korábban vállalt szállításoktól, mert ügyelnek a kapcsolatok *folytonosságára*. Ugyanez a szempont úgy is érvényesül, hogy a pillanatnyi érdeket — amely egyes előnytelen tételek elhagyása mellett szól — alárendelik a *tartós kapcsolatoknak*. A jövőbeli szállítások érdekében feltehetően továbbra is vállalni fogják a kedvezőtlenebb jövedelmezőségű választékok exportját is. A piac részleges feladása helyett inkább arra törekednek, hogy a termékfejlesztés, a *választékalakítás*, a költségcsökkenés segítségével javítsák azon termékek gazdaságosságát, amelyek az exportpalettából nem hagyhatók el, de a vállalat számára *átmenetileg* előnytelenek. Ha ez lesz a tipikus vállalati magatartás, akkor az intézkedés elérte célját.

Az olyan vállalatok, amelyek nem rubel viszonylatú exportja nem éri el a kritikus *öt százalékot*, tehát *követő árpolitikát* folytatnak, feltehetően arra fognak törekedni, hogy az export növelésével jogot szerezzenek a szuverén vállalati árpolitikára. Ebben az esetben a nem rubel viszonylatú export növekedésével lehet számolni. Az első időszakban tehát a kivitel mennyiségének a növelésére irányuló törekvés dominál. A második menetben, amikor már elérték a kívánatos *öt százalékos* exportarányt, hatni kezd a struktúraalakító érdekelttség, a jövedelmezőbb kivihető termék-választékok irányában.

A jelenlegi nehéz világgazdasági feltételek között minden vállalatnak, amely *öt százalék* feletti nem rubel viszonylatú exportot bonyolít le, számolnia kell a *recesszió váratlan hatásaival* is, és olyan szinten kell tartania exportvolumenét, hogy még néhány rendelés visszamondása esetén se csúszszanak a kritikus határ alá. Mindezek alapján úgy tűnik, hogy az export

jövedelmezőségéhez fűződő érdekeltség a gyakorlatban egy ideig nem veszélyezteti a mennyiségi célokat.

Sok zavaró problémát vet fel a szocialista országokba irányuló nem rubel *elszámolású* exportnak nem rubel *viszonylatú* exportként való elszámolása. A Kínába és Jugoszláviába irányuló, svájci frankban, illetve dollárban elszámolt export általában *nem kerül szembe olyan szigorú árkritériumokkal*, mint a tőkésországokba irányuló kivitel. Ez azzal a következménnyel jár, hogy a vállalatközi összehasonlításban csökken az ilyen vállalatoknál érvényesülő normatív követelmény: egyértelműen kedvezőbb a helyzetük, mint a csak tőkésországba exportáló vállalatoknak. Mivel a belföldi árak bázisa az export jövedelmezősége, az ilyen vállalatok belföldi árszintje magasabb az átlagosnál. Tekintettel arra, hogy a vállalatok nemcsak végterméket állítanak elő, de más vállalatok féltermékszállítói is, számolni kell azzal, hogy a megemelt belföldi árszint a kooperáló vállalatnál költségtöbbletet, feszültséget okoz, nemkívánatos vállalatközi jövedelemátcsoportosításhoz vezet, vagy állami támogatás iránti igényt szül.

A vállalatközi együttműködés az új árrendszer egyik kulcskérdése. A gazdasági szabályozás a múltban elsősorban a *vállati érdekütközés előnyeit* emelte ki mint a népgazdasági érdek érvényesülésének egyik elemét. Tisztában kell azonban lenni azzal, hogy a piaci versenyben minőségileg eltérő a viszony a *verseny társak* és a versenyben szükségszerűen együttműködő — „egy hajóban evező” —, vevő-szállító kapcsolatban levő *kooperáló* vállalatok között. Míg az előbbi kapcsolatrendszerre *szükségszerűen a rivalizálás* a jellemző, addig az utóbbi partnereket *alapvető érdekközösség* fűzi össze. Természetesen bizonyos esetekben nem zárható ki a versenytársak közötti *együttműködés*, amint hogy az érdekközösség sem jelenti azt, hogy a kooperálók között ne lehetnének ár-, minőségi, határidő- stb. *viták*. Mégis, a kooperációs kapcsolatokban az *egymásrautaltság* a meghatározó. Jelenleg azonban az egymásrautaltságnak a *függőségből* eredő elemei érvényesülnek: az eladók piacán a vevők gyengébb alkupozíciója vagy éppen kiszolgáltatottsága a monopolhelyzetben levő vállalatokkal szemben. A gyakorivá váló áregyeztetések során a korábban lazább kapcsolatok a jövőben szorosabb kapcsolatrendszerre alakulhatnak át. Ebben a rendszerben a „külső kör” a meghatározó — többé-kevésbé objektív — adottság, nevezetesen az importár és a végtermékek árai. A „belső körben” vannak — lehetőségeikkel és korlátaikkal — az egymáshoz kapcsolódó feldolgozó üzemek. A korábbi árrendszerben a „*költség plusz nyereség*” szemlélet azt hozta magával, hogy a vertikális alacsonyabb fokáról érkező input meghatározta a következő fázis és a végtermékek árait. Amennyiben ez az ár nem fért bele a vevő által fizetett összegbe, a különbözettel könnyebb volt az államhoz fordulni, mint visszafelé haladni a szállítók hosszú láncán az anyagszállítókig.

A kapcsolatlánc iránya a jövőben szükségszerűen és egyre inkább megfordul. A szállító csak arra remélhet rendelést, amelyet végtermékként a piacon objektíve elérhető árak keretei között jövedelmezően tud értékesíteni. Ebből következik, hogy a végtermék árából *göngyölgdik vissza* az „ár—költség—ár—költség...”-kapcsolat az őstermelő, a kitermelés, az import felé. Természetesen ez a sematikus ábra a gyakorlatban sokkal bonyolultabb. A végtermék ára attól függ, hogy melyik piacon értékesül. A *nem rubel viszonylatú ár az export* során alakul ki, a világpiacon versenyajánlatokkal

való szembesítés útján. A *szocialista piacon* jelenleg még nem elég szoros a kapcsolat a termék mennyisége, minősége és ára között. A mennyiséget nem az ár, hanem a naturális szükséglet, illetve a külkereskedelmi kontingensek szabják meg. A minőség (a divatigény, a korszerűség stb.) a termék jellegétől függően a közvetlen tárgyalások során alakul ki, az ártól függetlenül. Így amikor az ármegállapodásra sor kerül, már nem módosulhat sem a mennyiség, sem a minőség.

A legnehezebb azonban a *belföldi ár* megítélése, hiszen itt nincsen olyan közvetlen árkontroll, mint az exportárak esetében. Ugyanakkor az exportjöveldelmezőség és az exportárszint mint árcentrum körül differenciálódó árak keretén belül itt adottak leginkább a lehetőségek a felfogásbeli és a nézetkülönbségekre. Induljunk ki a két szélső alternatívából! Ha a vállalatok *nem élnek* az új árrendszer által adott *mozgási szabadsággal* — például a korszerű és a túlhaladott termékek szerinti árdifferenciálás lehetőségével —, úgy a viták jó részének elejét vehetik. Ez esetben azonban nem érvényesül az új árrendszer egyik fontos elve: a *rugalmas árképzés*. Ha viszont a vállalatok az áralkalmazás lehetőségeinek felhasználására törek-szenek, előfordulhat, hogy a kialakított árak emelik az általános árszínvonalat. Az árfelülvizsgálatokat követő *utólagos* helyesbítések pedig rendszerint *nem az árszínvonalat csökkentik*, hanem csak az állami költségvetés bevételeit növelik, ami már nem sokat segít az árszintnek az előírányozottnál gyorsabb emelkedésén.

A helyzet újszerűségével együtt jár a vállalatok *bizonyos óvatossága, elbátortalanodása*. A belkereskedelem részéről a szerződéskötéstől való kezdeti félelem abból adódik, hogy nehéz kitapintani a fogyasztó reagálását a változó árakra. Egy későbbi áremeléstől való félelem a fogyasztót vásárlásra ösztönözheti, de a magasabb ár a beszerzéstől való tartózkodásra is vezethet. A nehezen áttekinthető jövő, a sok bizonytalansági tényező hatására a vállalatok érthetően tartózkodóbbak meglevő fejlesztési és részesedési alapjuk felhasználásában, mivel kevés támpontjuk van a várható nyereségalakulás és alapképzés megítéléséhez.

Annak ellenére, hogy az árképzés az új árrendszerben egyre inkább a végtermék-kibocsátótól indul ki, számolni kell azzal is, hogy az árakat nem a végtermék világpiaci áraiból, hanem a ráfordításokból kiindulva alakítják ki. Ezt a gondolkodásmódot erősítheti, hogy a belföldi és a szocialista ár nem közvetlenül a piaci versenytárcákra támaszkodva, hanem közvetett módon, a nem szocialista export jöveldelmezőségéből kiindulva, tehát „költség plusz nyereség” alapon képződik. Bizonyos, hogy a jelenlegi rendszernél hamarjában nehéz jobbat találni. Kétségtelen azonban, hogy a mai költséggazdálkodási és költségfelosztási módszerek nem kielégítőek, szükség lesz tehát e módszerek továbbfejlesztésére.

Legtöbbet a vállalatok együttműködése akkor fejlődhet, ha *rugalmasabbá válnak a vállalatközi kapcsolatok*, és lényegesen *rövidülnek a szállítási határidők*. Abból kell kiindulni, hogy a tőkésvállalatok — a gyorsabb piaci alkalmazkodás érdekében — széles körben felhasználják a gyártásszervezésben és a vállalatközi szerződéses kapcsolatokban a számítógépes termelés-szervezés, készletgazdálkodás, rendelésnyilvántartás, szállítás-bonyolítás stb. lehetőségeit. Mivel a piaci alkalmazkodást eleve nehezíti lassítja vállalatainknak a külfiaocoktól való távolsága, éppen a piaci kapcsolatok szervezésében kellene jobban kiaknázni az egységes szocialista tulajdonból fa-

kadó előnyöket. *A termelési és realizálási ciklusok rövidítése egyben csökkentheti az árváltozások kockázatát is, legalább arra a mértékre, amelyet a tőkésvállalatok — több-kevesebb sikerrel — viselnek, illetve elviselni kényszerülnek. Ezen a területen tarthatók fel a legnagyobb tartalékok és gazdasági előnyök, feltéve, hogy sikerül érdemben kibontakoztatni a korábban már említett szállító és vevő közötti kooperációs együttműködést és érdek-közösséget. A termelési és realizálási ciklusok rövidítését, a vállalatok eredményesebb piacpolitikáját segítheti a jelenleginél egyszerűbb, rugalmasabb áttekinthetőbb és jobban koordinált gazdasági szabályozórendszer is.*

Az ár és a szabályozás

Az új árrendszer és a gazdasági szabályozók összhangjának több vonatkozása van.

Az *árfolyamban* sok tényező fejeződik ki. Ilyenek a termelési feltételek, az inflációs ráták nemzetközi különbözősége, a nemzetközi fizetési mérleg állapota, az ország eladósodottsága, esetleg egyes kereskedelempolitikai eszközök (például védővámok) ellensúlyozó hatása, a nemzeti pénz iránti rövid távú kereslet és kínálat alakulása. Bár törekszünk az árfolyamok egységesítésére, pillanatnyilag bizonyos előnyt jelent, hogy a kereskedelmi és a turistaárfolyam különválnak.

Mivel a külkereskedelemben a termelési költségek változása csak hosszabb idő után követhető, rövidebb távon — kényszerúségből — az inflációs ráták eltéréséből célszerű kiindulni. Vázlatosan: ha a dollár értékvesztésének az üteme 10 százalékkal magasabb, mint a forinté, akkor az infláció ebből eredő importját úgy kerülhetjük el, hogy forintunkat a dollárhoz képest ugyanennyivel felértékeljük. Ha 100 dollár értékű áru importja 37,40 Ft/\$ árfolyamon 3740 forintba került, akkor a 110 dollárra emelt áru terméket 34 Ft/\$ árfolyam esetén fizet változatlan belföldi árat a megrendelő. Ezzel *megakadályoztuk a külső infláció begyűrését.*

Sajátos problémával kerül szembe a *finanszírozás*. A forgóeszköz-szükséglet pénzösszegében együtt jelentkeznek a mennyiségi és az árhatások. A forgóeszköz-szükséglet növekvő árak esetén nem arányos sem a forgalomnövekedéssel, sem az árváltozással, hiszen a lekötési idő a forgási sebesség révén kapcsolódik a gazdálkodáshoz. Ha az árak emelkednek, kis forgási sebességű szakmákban viszonylag nagyobb lesz a finanszírozási igény, mint a nagyobb forgási sebességű szakmákban és vállalatoknál. Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy mind az árváltozás, mind a forgási sebesség készletfajta szerint eltérően alakul. Az önfinanszírozást nehezíti, hogy az árváltozások *év közben* jelentkeznek, az önfinanszírozás lehetőségei pedig csak az éves gazdálkodás lezárása után tisztázódnak. Mivel a forgalom, az árak változása és a vállalati jövedelmezőség alakulása között nincsen szoros és egyértelmű kapcsolat, az eladósodás fokozódásával éppen úgy kell számolni, mint a vállalati pénzellátottság növekedésével.

Az új árrendszer és a *vállalati jövedelem-szabályozás* kapcsolata talán a legbonyolultabb az összes tárgyalt probléma közül.

Folytonosan változó árak esetén pénzben még negyedévek között sem hasonlíthatók össze a ráfordítások és a teljesítmények, a termelési tényezők és eredmények. Ezért szakítani kellene a szabályozásban (például a bér-

politikában), valamint a gazdálkodás tervezésében és megítélésében a korábban kialakult *bázisszemlélettel*.

Korábban a népgazdasági és a vállalati hatékonyság közötti eltérés egyik lényeges tényezője volt, hogy az *importráfordításokat* nem a tényleges társadalmi költségen, hanem az áremelkedések előtti — rögzített — áron számolták el a vállalatok, miközben *exportjukat* a világpiac emelkedő árain realizálták. Ebből olyan vállalati „eredmények” adódtak, amelyek mögött nyomasztó költségvetési terhek voltak: a vállalatok társadalmilag nem realizált jövedelmeket mutattak ki és használtak fel. A jövőben is ügvelni kell arra, hogy a *népgazdasági és a vállalati eredményesség ne térjen el egymástól*. Ennek előfeltétele, hogy a vállalati gazdálkodástól függő és a vállalaton kívüli okokból — elsősorban a világméretű inflációs hatásokból és árváltozásokból — adódó, főképpen pedig az elszámolási (pénz-) egység változásából következő hatások a lehetőséghez képest elkülönüljenek egymástól.

A gazdasági tisztánlátást nagymértékben zavarja, hogy sok vállalat nem igazítja hozzá anyagkészleteinek értékelését a negyedévenként változó árakhoz. Az alapvető és jelentős árváltozásnak kitett anyagfajtáknál azok a vállalatok, amelyeknél számítógép is segíti a gazdálkodást, áttértek a készletek negyedévenkénti átárzására. A vállalat jobban át tudja tekinteni — termékfajták, illetve termékcsoportok szerint — a változó árak és a változó ráfordítások (és ebben a döntő tényezőt jelentő anyag- és energiaköltségek) alakulását, s biztosabban tud állást foglalni a termelési szerkezet előnyösségi sorrendjének megítélésében. Áttekintést nyer a vállalaton kívüli árhatások értékelésében is, hiszen az elszámolóárak kifejezik a külső feltételekben bekövetkezett változásokat.

Az árváltozások korábban tárgyalt bonyolult kapcsolatrendszere miatt az éves szemlélet nem elégséges. *Csak a vállalati gazdálkodás hosszabb távú, többéves fejlődésen alapuló megítélése* adhat támpontot a vállalati erőfeszítések reális értékeléséhez. Hiszen a világpiaci ár- és konjunktúraciklusok nem növelték a vállalati gazdasági elszámolás éves periódusát.

Az új árrendszerben a gazdálkodás *kockázatát* a múltnál nagyobb mértékben viselik a vállalatok. A kockázatvállalás nehezen bontható éves ciklusokra. Az árak késleltetett továbbgyűrűzése, a műszaki fejlesztési, termékkorszerűsítő, piacszervezési akciók nehezen szoríthatók bele egy-egy naptári év keretébe. Ha el akarjuk kerülni, hogy a „jó” és a „rossz” évek túl élesen váltsák egymást, olyan módszereket kell alkalmazni, amelyek enyhítik a jelenlegi éves eredménymegállapítási szemlélet merevségét. Jelenleg ugyanis csak veszteséges gazdálkodás esetén van eredménykiegvenlítési lehetőség.

Önkormányzat és gazdaságirányítás

A települési önkormányzat érvényesülésének feltételrendszerét a gazdaságirányítási mechanizmus kereteibe ágyazva kell megvizsgálnunk, és az ellentmondások megértéséhez átfogóan kell elemeznünk e gazdálkodási tevékenység néhány makroökonómiai összefüggését.* Ez már csak azért is szükséges, mert a hazai elemzések általában adottnak veszik a tanácsi — kommunális — fejlesztések pénzügyi lehetőségeit, és elfogadnak minden olyan gazdaságpolitikai koncepciót, amely nehezebb gazdasági körülmények kialakulásakor, a szűkösségre, a „népgazdaság teherbíró képességének” korlátozottságára hivatkozva, reflexszerűen megkurtítaná e kiadásokat. Így a jelenlegi körülmények között sem látnak lehetőséget arra, hogy e téren nagyobb arányú változások következzenek be. Annak ellenére, hogy az erőforrások korlátozottsága a nemzeti jövedelem nagyságától és alakulásától függetlenül végigkísérte az eddigi szocialista fejlődés minden szakaszát, fel sem vetik azt a kérdést, hogy a beruházási erőforrások állandó szűkösségét valójában milyen társadalmi-gazdasági folyamatok idézik elő.

A teherbíró képesség korlátozottságával való magyarázat azért is elégtelennek tűnik, mivel a hasonló gazdasági fejlettségű tőkésországokban lényegében ismeretlen a beruházási javak általános szűkössége. Ebből pedig az következik, hogy a tanácsi (kommunális) beruházások helyzetét a szocialista gazdaság újratermelési folyamatainak részeként kell elemezni, keresve a társadalmi többletterméknek a termelő szféra, az infrastrukturális és kommunális beruházások, valamint a magánfogyasztás közötti elosztásában érvényesülő összefüggéseket. Ilyen megközelítésben a beruházási javaknak nemcsak az abszolút, hanem a relatív értelemben vett szűkössége is tárgyalható. Így próbálunk választ keresni arra a kérdésre, milyen folyamatok váltják ki az olyan mértékű beruházási törekvéseket, amelyekhez képest az éppen rendelkezésre álló eszközök mindig elégtelennek bizonyulnak.¹

* Ez a cikk a szerzők „Települési önkormányzat és gazdaságirányítás” című tanulmánya alapján készült (Államigazgatási Szervezési Intézet, 1980.).

¹ A hiány ilyen — relatív — értelmezését tudomásunk szerint először Kornai János vetette fel: „... hazánkban a gazdaságpolitika — a válságokhoz vezető nagyarányú túltermelés kiküszöbölésén túlmenve — elég gyakran, elég széles területen olyan helyzetet teremtett, amelyet inkább a túltermelés ellentétéként jellemezhetnénk. Nem arra gondolok, hogy a népgazdaság kevesebbet termel annál, amennyi a társadalom abszolút szükséglete; ez természetes — a szükségletek állandó növekedése minden társadalomban a termelés előrehajtó ereje. Relatív hiányra gondolok. Egyfelől: hiány bizonyos termelési eszközökből, elsősorban nyersanyagokból és félkész termékekből — mégpedig a feldolgozó üzem kapacitásához és tervezett feladatához képest. Másfelől: időnként hiány fogyasztási cikkekből a fizetőképes kereslethez viszonyítva” ([10] 152—153. l.).

A túlkereslet és a tőkekorlát hiánya

Régebben a hiánygazdálkodást részben a gazdaság általános fejlettségével, részben pedig az irányítási rendszer túlzott centralizáltságával magyarázták. Abból indultak ki, hogy a társadalom szükségleteinek minél jobb kielégítésére bevezetett hatósági elosztási rendszerek (lakásgazdálkodás, a beruházási javak termelőeszköz-kereskedelmi vállalatokon keresztül történő elosztása stb.) eredményezték a hiányt. A felhasználókat ugyanis, akik ingyenesen vagy támogatott áron jutottak az igényelt javakhoz, döntéseikben nem befolyásolhatták gazdaságossági szempontok; ugyanakkor az alacsony árak nem tették kellően érdekeltté a termelőket abban, hogy ezekből a cikkekből a keresletnek megfelelő mennyiséget állítsanak elő. Úgy tűnt, hogy a piac szerepének növelése, az ún. ráfordításarányos árak önmagukban képesek visszafogni a túlkeresletet, egyensúlyt teremteni a beruházási javak kereslete és kínálata között.

E nézetek felülvizsgálata akkor kezdődött meg, amikor a gazdaságirányítási reform bevezetése után, 1970—1971-ben a beruházási javak piacán ismét erős feszültség, túlkereslet jelentkezett, amelyet már nem a fesztétt állami tervek, hanem a vállalatok és más gazdálkodó egységek túlzott beruházási igényei idéztek elő.² A kutatás ezért annak feltárására irányult, hogy a vállalatok számára milyen tényezők teszik lehetővé újabb és újabb kapacitások nyereséges üzembe helyezését, s ezáltal a nemzeti jövedelem egyre nagyobb részének lekötését. Kornai János a hiányt alapvetően azzal magyarázza, hogy a szocialista gazdaság „klasszikus formájában” erőforrás-korlátos rendszer. A szocialista vállalatokat ugyanis egyfelől az „expansziós kényszer” állandó növekedésre, a többi között az állótőke állományának fokozására ösztönzi. Másrészt a beruházási éhséget hosszabb távon semmi sem korlátozza, mivel a vállalatok kiadásait nemcsak értékesítési bevételeikből, hanem költségvetési juttatásokból is fedezik, illetőleg hitelt gazdaságtalan termelés esetén is kaphatnak. Kornai János a szubvenciókon, állami újraelosztáson alapuló — 1968 után is érvényesülő — gazdálkodást puha költségvetési korlátos rendszernek nevezi, s a beruházási javak iránti túlkeresletet lényegében ezzel a szisztémával magyarázza.

Lényegében hasonlóak a közületek (köztük a tanácsok) beruházási

²E jelenség szülte a következő felismerést: „Nem lenne azonban helyes a mennyiségi hajsza jelenségét kizárólag a központi tervek túlfeszítettségéből levezetni. Kialakulhat akkor is, ha a központi terv józanabb, mérsékeltébb. *Létezik a hiánynak decentralizált, autonóm mechanizmusa is.* Ez mindig hozzájárul a központilag gerjesztett hiányhoz, s uralkodóvá válhat, ha a központi gazdaságpolitika nem indukál (vagy kevésbé indukál) hiányt” ([11] 106. l.). Egyik korábbi írásában hasonlóan értékelte a beruházási túlkereslet hajtóerőit *Soós Károly Attila* is. „A túlberuházásnak az új gazdasági mechanizmusban működő hajtóereje lényegét tekintve tehát ugyanaz, mint volt régebben, csupán más körülmények között fejti ki hatását. Ugyanaz a »lentről«, a vállalatoktól (és az ágazati minisztériumoktól) kiinduló, összességében túl sok beruházási szándék idézte elő a beruházások 1970—1971. évi igen gyors növekedését... — és kényszerítette ki a növekedés 1972. évi lefékezését —, amely az 1960-as évek beruházási ingadozásait okozta” ([18] 110—111. l.). A beruházási túlkereslet és az adminisztratív korlátozás erőteljes periodikus ingadozást eredményezett a beruházások színvonalában, melynek alapján *Bauer Tamás* — bár még csak a szocialista tervgazdálkodás ún. direkt tervgazdálkodási modelljére — kidolgozta a szocialista beruházási ciklusok elméletét [1].

A beruházások ciklikussága — mint később részletesen kifejtjük — a gazdaságirányítási rendszer reformja után is érvényesül, s a tanácsok gazdasági helyzetének alakulása szorosan összefügg a gazdaság beruházási ciklusaiival.

keresletének mozgatórugói, hiszen ők sem kényszerülnek arra, hogy saját bevételeikből fedezzék a kiadásait — állapítja meg. Csupán a magánfogyasztásnak szab határt (kivéve az ingyenes vagy majdnem ingyenes javakat és szolgáltatásokat, melyek iránt a lakosság ugyancsak állandó túlkeresletet támaszt) a tényleges költségvetési korlát. Kornai tehát a beruházási túlkeresletet végső fokon a puha költségvetési korlát következményének tartja. A vállalatok *egymás számára* korlátlan felvevőpiacot jelentenek; valamely nehéz helyzetbe került vállalat támogatása tovagyűrűző hatást vált ki, s a vállalat összes szállítója (és azok szállítói) számára is bizonyos értékesítést tesz lehetővé. E koncepció azonban nem tér ki arra a kérdésre, milyen társadalmi feltételek következménye a puha költségvetési korlát, s vajon az a szocialista gazdaságban egyáltalán felszámolható-e.

Gábor R. István a beruházási javak és a munkaerő iránti túlkeresletet — bár Kornai gondolatmenetétől bizonyos fokig eltérően — *szintén a szocialista gazdaság mindmáig érvényesülő modelljéből* származtatja. A modell ismertetőjegyeinek leírásakor hangsúlyozza, hogy a gazdaságirányítás reformjára irányuló hazai kísérletek „nem feszítik szét a modell szándékosan szélesebben meghatározott kereteit, a modellen belüli módosulásokként foghatók fel” ([8] 173. l.).

A szocialista gazdaság modelljének legfontosabb sajátossága az, hogy a termelési eszközök társadalmi tulajdonban vannak, s ennek következtében a vállalkozói profit gazdaságszabályozó szerepe megszűnik. Ugyanakkor a szocialista gazdaság árutermelő jellegű, s egyben növekedésre orientált. Árutermelő minősége abban fejeződik ki, hogy elkülönült gazdasági egységei eladásra szánt termékeket állítanak elő, melyeket a központ által kondicionált piacon értékesítenek; a munkaerő pedig „klasszikusan” áru jellegű. A növekedésre orientáltságot a szerző részletesen nem elemzi, e sajátosságról csupán azt jegyzi meg, hogy a bővített újratermelés a szocialista gazdaság alapvonásai megőrzésének a feltétele.

A termelőeszközök társadalmi tulajdona következtében a növekedést a profitkorlát (tőkekorlát) nem akadályozza. Ezért népgazdasági szinten a termelés mennyiségi bővítése általában racionálisnak tűnik, mivel a további gazdasági növekedés és az életszínvonal emelése a fejlődés ütemétől függ. Ennek következtében a szocialista gazdaságban népgazdasági szintről — az oszthatatlan társadalmi tulajdon szemszögéből — tekintve „mindaddig érdemes pótlólagos munkaerőforrásokat bevonni a termelésbe, ameddig ez a termelés és a nemzeti jövedelem növekedésével jár, vagyis a termelésbe újonnan bevont munkaerő egyáltalán valamennyi új értéket előállít” ([8] 176. l.).

A növekedésre orientáltság természetesen nemcsak a munkaerő, hanem más termelési tényezők pótlólagos bevezetését is racionálissá teszi, ha azok alkalmazása új értéket eredményez.

Mikroökonómiai szinten, a vállalatok szférájában a növekedésre orientáltságot részben szervezetszociológiai jelenségek (a szervezeti növekedés kapcsolata a társadalmi jutalmazási rendszerrel, a presztízs és a hatalom elosztásával stb.), részben a gazdasági szabályozórendszer automatizmusa idézi elő. *Gábor R. István* szerint a szabályozórendszernek a szocialista gazdaság jelenlegi modelljében szükségszerűen növekedésre kell ösztönöznie. Ha a szabályozás a vállalati hatékonyság, a többletterméket előállító képes-

ség elért szintjéhez kapcsolódna, ez a gazdálkodási egységek leépülését, önfelszámolását vonná maga után.³ A gazdálkodó egységek felé közvetített növekedésre orientáltság következtében állandósul a vállalatok termelési tényezők iránti éhsége, a beruházási javak és a munkaerő túlkereslete. E makro- és mikroökonómiai szinten egyaránt jelentkező törvényszerűségekből pedig Gábor R. István azt a következtetést vonja le, hogy a „szocialista gazdaságban, ahol a növekedésnek végső soron — elvben — csupán a rendelkezésre álló termelési tényezők korlátozott mennyisége szab határt, a kívánatosnak tekintett növekedéshez képest a fejlesztési források általában kevésbé szükségesek: semmilyen termelési tényezőtől nincs elegendő” ([8] 182. l.).

A fenti gondolatmenetet folytatva, azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a szocialista gazdaságban a beruházási javak és a munkaerő iránti túlkereslet végső oka a tőkekorlát hiánya, illetőleg az, hogy az eddig alkalmazott adminisztratív és normatív szabályozó mechanizmusok a tőkekorlátot nem tudták hatékonyan helyettesíteni. Mind a puha költségvetési korlát, mind a vállalati saját állótőke hiánya (s ennek folytán az állóeszközpiac nagyfokú korlátozottsága) lényegében azt jelenti, hogy a gazdálkodó egységek elkülönültségük ellenére az egységes állami (államjogi) tulajdon részét képezik. Az állam *mint tulajdonos* siet nehéz helyzetbe került vállalatainak megsegítésére, s ugyanakkor egyedi nagy- és célcsoportos beruházási döntésein keresztül saját maga is közvetlen keresletet támaszt. A tulajdonforma lényegét a gazdaságirányítási rendszer reformja nem változtatta meg, ez nem is volt célja. Mivel pedig a jelenlegi szocializmus-modellekben a beruházási javak iránti túlkereslet a tulajdonformából eredő — csupán tünetileg kezelhető — sajátosságnak tűnik, ezért a tanácsai szerveknek szükségképpen a relatív szűkösség feltételei között kell küzdeniük az erőforrásokért.⁴ Más szóval: az egyes ágazatok és *beruházási szektorok* közötti ver-

³ A szerző e fejtegetése — szemben az előbbi gondolatmenetével — nem tűnik meg-alapozottnak. A tanulmány nem igazolja azt az állítást, hogy a mennyiségi növekedésre ösztönző szabályozók kiiktatása esetén a vállalatok termelésük visszafogásával törekednének magas árszínvonal, illetve fajlagos nyereség elérésére.

⁴ Marx a kapitalista társadalom alapvető ellentmondásának a termelés tőkekorlátját tartotta, amely a termelési eszközök fejlettségének egy bizonyos pontján túl már lehetetlenné teszi a gazdaság növekedését. „A tőkés termelési mód korlátja kiütközik: 1. Abban, hogy a munka termelőerejének fejlődése a profitráta esésében olyan törvényt hoz létre, amely bizonyos ponton túl igen ellenségesen szembekerül magával ezzel a fejlődéssel, és ezért folyamatosan válságok révén kell leküzdeni. 2. Abban, hogy a termelés kiterjesztését vagy korlátozását a meg nem fizetett munka elsajátítása és egyáltalában e meg nem fizetett munkának tárgyiasult munkához való aránya, vagyis tőkés módon kifejezve a profit és a profitnak az alkalmazott tőkéhez való aránya, tehát a profitráta bizonyos magassága dönt el, nem pedig a termelésnek a társadalmi szükségletekhez, a társadalmilag kifejlesztett emberek szükségleteihez való aránya. Ezért a tőkés termelés már a termelés kiterjesztésének olyan fokán korlátokba ütközik, amely a másik esetben fordítva, teljesen elégtelennek mutatkoznék. A termelést nem akkor állítja le, amikor ezt a szükségletek kielégülése, hanem amikor a profit termelése és realizálása parancsolja.” ([17] 245—246. l.).

A kapitalista társadalomban a Marx által jelzett állapot részben már bekövetkezett; az anticiklus állami beavatkozás alapvető célja éppen az, hogy mesterséges keresletet teremtsen, s az állami intézmények gazdálkodásának támogatásával a tőkekorlátból adódó ellentmondásokat enyhítse. Az eddig kialakult szocialista társadalomban a tőkekorlát hiánya feltehetően azért okoz súlyos problémát, mert *azt a társadalmi termelőerők fejlettségének viszonylag alacsony fokán távolították el*. Ennek egyik fontos következménye az, hogy tendenciaszerűen olyan szükségletek *legitimálódnak*, melyeket a gazdaság adott fejlettségi fokán nem képes, vagy csak adminisztratív eszközök alkalmazásával tud kielégíteni.

senyben miért kedvezőtlen a *kommunális és infrastrukturális beruházásokat képviselő tanácsok helyzete*. További kérdés, hogy *ugyanaz a puha költségvetési korlát* miért jelent eltérő minőséget az ipari vállalatok és a kommunális beruházások számára.

Az érdekérvényesítési mechanizmus néhány sajátossága

A szocialista gazdaságirányítás reform előtti formáját az jellemezte, hogy a központi irányító szervek és a gazdasági egységek között úgynevezett üzemgazdasági viszonyok alakultak ki. Ebben a rendszerben a gazdálkodási és gazdaságirányítási funkciók összeolvadtak egymással, s a feszített tervezésben megjelenő gazdaságpolitikai célok, valamint a vállalatok expanziós törekvései egymást kölcsönösen felerősítették. Az új gazdasági mechanizmus bevezetésekor e funkciókat a folyó termelés területén jogilag pontosan elválasztották egymástól, a beruházási szférában azonban — mint említettük — a központi szervek továbbra is közvetlen tulajdonosi jogokat gyakoroltak. A funkciók jogi szétválasztása ellenére az ágazati gazdaságirányító szervek érdekei jórészt közösek maradtak a vállalatok érdekeivel. „Természetes céljuk, hogy a hozzájuk tartozó területek vállalatai fejlődjenek, és érdekelték a fejlődéshez szükséges felhalmozási eszközök megszerzésében. A gazdálkodási egységek extenzív fejlesztési javaslatait felkarolják, illetve maguk kezdeményeznek ilyen akciókat.”⁵

Az ágazati irányító szervek érdekérvényesítési lehetőségeit viszonylag jelentős mérvű tagoltságuk is elősegíti; az ipari és építőipari vállalatok érdekeit öt minisztérium (Kohó- és Gépipari Minisztérium, Nehézipari Minisztérium, Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium, Építésügyi és Városfejlesztési Minisztérium, Könnyűipari Minisztérium) közvetíti az elosztásban kulcsszerepet játszó központi funkcionális és kormányzati szervekhez, amelyek apparátusain belül is kialakultak az egyes ágazatok sajátos érdekcsoportjai.⁶ A különféle érdekcsoportok tevékenysége a kormánybizottságokban és a tárcaközi bizottságokban szintén jelentős. Ezek a bizottságok az utóbbi időben egyre inkább magukhoz vonták a funkcionális és az ágazati minisztériumok végső döntési jogosítványait.

Az iparvállalatok beruházási igényeit — az érdekérvényesítési intézményrendszeren túlmenően — nemzetközi politikai és általános gazdaságpolitikai célok is alátámasztják. Az előbbieket szempontjából különösen jelentős a KGST szerepe, mivel e gazdasági szervezet keretében elsősorban ipari termékek, különösen beruházási javak szállítására vállalnak államközi kötelezettségeket. Ami pedig az általános gazdaságpolitikát illeti, az még a hetvenes években is iparcentrikus volt. A gazdasági egyensúly korábbinál nagyobb mértékű megbomlása még inkább előtérbe helyezte az alapanyagvártó és a kitermelő ágazatok fejlesztését, továbbá az exportképes ipar erő-

⁵ Mandel Miklós [15] 885. l. Hasonló gondolatokat fejt ki Bauer Tamás ([2] 729-730.l.), valamint Horváth László ([9] 10-11. l.).

⁶ „A funkcionális szervek magatartása attól függ, hogy milyen funkcióval azonosulnak. A funkcionális szervek különféle tisztségviselőinek a magatartása — a vállalati funkcionális szervekéhez hasonlóan — nem egységes. Például a funkcionális szervekben az egyes ágazatokkal foglalkozó szakértők (iparral foglalkozó tervezők vagy pénzügyi szakértők) magatartásukban az ágazati szervek viselkedéséhez állnak közelebb” ([15] 886. l.).

teljes támogatását. Minthogy elsősorban az iparágak közötti átstrukturálásra irányul, a szelektív iparfejlesztés nem változtat e folyamatok lényegén.

Végezetül, az ipari érdekek elsődlegességében közrejátszik, hogy a gazdaság jelenlegi működési mechanizmusában — a tulajdonformából fakadó relatív szűkösség keretei között — ezek egyszersemind osztársadalmi érdekeknek tűnnek. Az ipari érdekek képviselői által hangoztatott érvek lényege, hogy az infrastrukturális célokra jutó eszközök nagysága is a termelő beruházások volumenétől s ezen keresztül a termelő ágak — elsősorban az ipari termelés — fejlődésétől függ. Ez az érvelés azonban csak rövid távra vonatkoztatva helytálló. Az állandósult túlkereslet következtében ugyanis az ipari ágazatok a növekményeket korlátlanul felszívhatják, s azok csak speciális intézkedések eredményeként áramlanak át a harmadik szektorba.

Az iparéhoz hasonló differenciált érdekérvényesítési intézményrendszer a tanácsi szférában, a terület- és településfejlesztési érdekek közvetítésére nem alakult ki. Az 50-es években megfogalmazott gazdaságpolitikai célokban egyértelműen háttérbe szorultak a kommunális-infrastrukturális beruházások. Ez — a többi között — abban is kifejeződött, hogy e tevékenységek központi szakigazgatási szervezete sem épült ki. (Csupán átmenetileg, 1954—1956 között működött önálló Város- és Községgazdálkodási Minisztérium.) A kommunális-infrastrukturális beruházások különféle tárcákhoz tartoztak, amelyeken belül általában a rangsor utolsó fokára kerültek. Ezért 1957-ben, a gazdaságpolitikai célok felülvizsgálatakor, a kommunális-infrastrukturális érdekek érvényesítését közvetlenül a központi pártszerveknek kellett vállalniuk. A II. ötéves terv előkészítésekor az Országos Tervhivatal még a kiemelt lakásfejlesztési programot is támogatta; „vitatták az egymillió lakás realitását, általában a 15 éves program kidolgozásának helyességét, a terv kidolgozása során nem tartották be a határozatban kidolgozott ütemet stb” ([24] 150. l.). Az is gyakran előfordult, hogy a pártvezetést tévesen tájékoztatták a kommunális-infrastrukturális beruházások megvalósításáról.

Ha valamely terület nem vált kiemelt politikai programmá, akkor az ún. maradványszemlélet érvényesült. Ez gyakorlatilag azt jelentette, hogy az infrastrukturális ágazatok csak akkor jutottak fejlesztési pénzeszközökhöz, ha a termelőszférák összes beruházási igényét kielégítették.

Az új gazdasági mechanizmus bevezetése a tanácsi beruházások érdekérvényesítési rendszerén is változtatott. Az Építésügyi Minisztériumot 1967-ben Építésügyi és Városfejlesztési Minisztériummá szervezték át, s ennek keretében jelentős mértékben kiszélesítették területfejlesztési jogosítványait. (Az új elnevezés egyébként szemléletesen tükrözte azt a tényt is, hogy ebben az időben intenzív városfejlődés kezdődött, a nem városi települések túlnyomó többsége azonban továbbra is kiszorult az állami fejlesztési tevékenységből.) Valamelyest növekedett az infrastrukturális beruházások aránya. Így például a szocialista szektor beruházásain belül a lakossági infrastrukturális fejlesztés részesedése, amely a IV. ötéves tervidőszakban 29,4 százalékot tett ki, az V. ötéves terv időszakában 31,2 százalékra emelkedett ([16] 232—233. l.). E beruházási volumennek csak egy része jutott a tanácsi szerveknek, amelyek ugyanakkor közreműködtek a termelő infrastruktúra fejlesztésében is.

A tanácsi önkormányzat és a gazdaságpolitika

A tanácsok önkormányzati szerepének deklarálása elsősorban az infrastrukturális-kommunális beruházások arányának a növelését célozta. Az önkormányzati funkció legfontosabb eleme a gazdálkodási önállóság volt, amelynek a szervezeti autonómia, valamint a jogalkotói hatáskör tulajdonképpen csak a garanciáját képezte. A helyi és a területi tanácsok döntési lehetősége elsősorban a rendelkezésükre álló források felhasználására terjedt ki; az állami támogatásból megvalósított célcsoportos beruházások kivételével a jogi intézményesítés szerint elvben önállóan határozhatták meg fejlesztési céljaikat, és a normatívák, valamint a kötelező előírányzatok keretei között költségvetésüket is szabadon állapíthatták meg.

A bevételi források tekintetében már jóval korlátozottabban érvényesült a tanácsok autonómiája. A harmadik tanácstörvény sem jogosította fel a helyi és a területi tanácsokat arra, hogy önálló adókat vessenek ki. Így e szervek továbbra sem rendelkeztek klasszikus értelemben vett adóztatási autonómiával. Az új szabályozás csupán arra biztosított lehetőséget, hogy a tanácsok ún. adó jellegű kötelezettségeket állapítsanak meg, illetőleg döntsenek a hatáskörükbe utalt adók mértékéről — ilyen jogkörökkel azonban a tanácsokat már korábban is felruházták.

Az adóztatási autonómia nagyfokú korlátozottságát a jogi és a közgazdasági szakirodalom később azzal magyarázta, hogy a reformintézkedések a tanácsokat nem önkormányzatoknak, hanem önkormányzati *jellegű* szervezeteknek minősítették, s a bevételi források megválasztásának szabadsága csupán az előbbieket illeti meg.⁷ Ez az indoklás azonban vitatható, mivel a harmadik tanácstörvényt megalapozó politikai dokumentumok még nem tettek különbséget önkormányzat és önkormányzati jelleg között, sőt azt hangsúlyozták, hogy a tanácsi szerveket — különösen a helyi tanácsokat — *perspektivikusan önkormányzatokká kell fejleszteni*. A tanácsok és szerveik továbbfejlesztéséről az MSZMP KB és a Minisztertanács 1970. áprilisi együttes ülésén elfogadott irányelvek úgy fogalmazznak, hogy a tanácsok és szerveik egyrészt a szocialista állam helyi és területi szervei, másrészt népképviselői, valamint önkormányzati szervek, amelyek „a hatáskörükbe tartozó helyi ügyekben önállóan döntenek, és a törvények, rendeletek végrehajtása során a helyi körülmények között a leghatékonyabb módszereket alkalmazzák” ([13] 609. l.). Az irányelvek szerint a helyi tanácsok működésében inkább az önkormányzati, a területi tanácsokéban pedig elsősorban az államigazgatási funkciók dominálnak. A Központi Bizottság és a Minisztertanács ezért úgy foglalt állást, hogy „a helyi tanácsok az önkormányzati elemek folyamatos fejlesztésével válhatnak perspektivikusan önkormányzatokká. E folyamat egyik fő része lehet az államélet, a szocialista demokrácia hosszú távú fejlesztésének.” (Uo., kiemelés tőlünk—W. Gy.—Sz. Gy.)

E koncepciónak megfelelően az irányelvek a helyi tanácsok jogait és e jogok garanciáit részletesen is körvonalazták. Az önkormányzati funkció gazdasági alátámasztása azonban akkor sem foglalta magában a tanácsok adóztatási autonómiáját. Az irányelvek csupán azt mondták ki: „alapvető

⁷ „Abban az esetben, ha a tanácsok önkormányzati szervek lennének — ami egyébként nem cél — akkor minden tanács a maga területén pénzeszközökkel rendelkezhetne, illetve az intézményhálózat fejlesztésének lehetőségeit és üzemeltetésének pénzügyi feltételeit csak a helyben képződő források határoznák meg” ([4] 777. l.).

elv, hogy a tanácsok helyi fejlesztési és intézményfenntartási feladataik ellátásával kapcsolatos kiadásait általában a területükön képződő bevételekből (saját és az állam által átengedett) fedezzék. Ha az ilyen jellegű feladataik ellátásához nem elegendők a helyi bevételek — valamint az egyes területek közötti különbségek nivellálása vagy központilag elhatározott ellátási színvonal növelése esetén — központi eszközöket kell rendelkezésükre bocsátani” [13] 615. l.).

A tanácsok önkormányzattá fejlesztésének igénye tehát *nem jelentette az adóztatási autonómia, az önfinanszírozási rendszer bevezetését*. Sem a helyi, sem a területi tanácsokat nem hatalmazták fel arra, hogy önálló adónemeket állapítsanak meg, s ezen keresztül önálló adópolitikát folytassanak.⁸ Ez arra vezethető vissza, hogy az új adónemek bevezetése megváltoztatja az egyes szektorok közötti központilag előírt beruházási hányadokat. A vállalati nyereségek helyi megadóztatása esetén ugyanis feltehetően növekszik az infrastrukturális fejlesztések aránya, elsősorban az ipari és a mezőgazdasági befektetések terhére. Adóterhek növekedését a vállalatok hosszabb távon átháríthatják ugyan a fogyasztókra — ezt monopolhelyzetük általában lehetővé is teszi —, a többi között a beruházási javakat vásároló tanácsi szervekre is. Rövid távon azonban az előírt arányok valószínűleg megbomlanak. Az állampolgárokra, a személyi jövedelmekre kivetett helyi adók szintén eltérítenének a felhalmozás és a fogyasztás központilag megállapított arányától. A munkabérek és más személyi jövedelmek elvonása ugyanis a felhalmozási alapot növelné a fogyasztás terhére, ami egyrészt életszínvonal-politikai szempontból problematikus, másrészt még inkább fokozná a beruházási piac túlfűtöttségét.

A helyi adók életszínvonal-csökkentő hatását viszonylag jelentős bérfejlesztéssel kellene ellensúlyozni. Ez viszont éppúgy a vállalatok beruházási lehetőségeit korlátozná, mint a közvetlen megadóztatásuk. Ebből következik, hogy a gazdaságpolitika és a gazdaságirányítás jelenlegi rendszerében a tanácsok csupán központilag megállapított adók felett rendelkezhetnek, s legfeljebb — a jogilag előírt keretek között — adótételeket és adókulesokat állapíthatnak meg. A központilag megállapított adóforrások tulajdonképpen a pénzügyi eszközök bevételi szabályozókon keresztüli elosztását jelentették, ezért a saját és a megosztott pénzeszközök részarányának növelése csak azt célozta, hogy a tanácsok ne *ad hoc* jellegű, hanem előre kalkulálható jövedelmekkel rendelkezhessenek.⁹

A tanácstörvény koncepciójának kidolgozásakor természetesen világosan látták, hogy e pénzügytechnikai változás önmagában nem teszi lehetővé a tanácsi önállóság gazdasági megalapozását. A tanácsoknak átenged-

⁸ A tanácsok adóztatási autonómiájának megteremtésére Szelényi Iván dolgozta ki a legátfogóbb koncepciót [20]. A koncepció elemzésétől terjedelmi okok miatt el kell tekintenünk. A kritikai feldolgozás megtalálható a cikk alapjául szolgáló tanulmányban.

⁹ „A tanácsok gazdasági önállóságának növelése pénzügyi megalapozást igényel. A tanácsok lehetőségeit ugyanis végső soron a rendelkezésükre álló pénzeszközök és ezek felhasználásának szabályai határozzák meg. A jelenlegihez képest az összes bevételeken belül lényegesen növelni kell a tanácsok saját bevételeinek arányát és csökkenteni az állami támogatást... Az állami támogatás nagyságát a mainál objektívebb kritériumok alapján fix összegben kell megállapítani és a tanácsok rendelkezésére bocsátani. E támogatásnak bizonyos mértékű kiegyenlítő szerepet kell betöltenie a gyengébb és a fejlettebb gazdasági alappal rendelkező területek között.” Az MSZMP Központi Bizottságának irányelvei a gazdasági mechanizmus reformjára. (Megtalálható: [14] 425—426. l.)

dett bevételek növelése nem biztosíthatta annak a célnak a megvalósítását hogy „a társadalmi tiszta jövedelem központi és helyi szervek közötti elosztását új alapokra helyezzük, hogy újból és hosszabb távra meghatározzuk az állam pénzügyi politikájának az önkormányzatokat illető vonásait”¹⁰ ([12]62.l.).

Ez a koncepció fejeződött ki a fejlesztési alap finanszírozási rendszerének újraszabályozásában; a kommunális adó, majd — 1971-től — a városi és községi hozzájárulás intézményesítése olyan erőforrást jelentett a megyei tanácsnak, amelynek megszerzéséért nem kellett megküzdenie a beruházási eszközökért folytatott „adminisztratív versenyben”. Ez — mint korábban már említettük — önmagában nem biztosította az arányok megváltozását a különböző szektorok között, mivel e forrás nem volt jelentős. De kalkulálható, stabil elosztási alapot jelentett, amelyet a megyei tanács fel tudott használni a megyei újraelosztás keretében.

A tanácsi pénzeszközök központi szabályozókon keresztül történő elosztása a hitelezésben is érvényesült, noha az irányelvek még előírták, hogy a tanácsok gazdálkodásában nagyobb szerepet kell adni a hiteleknek, s évégett kommunális bankot kellene létrehozni. Ez az elképzelés is valószínűleg azért nem valósult meg, mert a forrásbővítő hitelek felborították volna a gazdasági tevékenységek központilag meghatározott arányait.

E problémát a korabeli szakirodalom úgy fogalmazta meg, hogy a tanácsi pénzalapok mérlege — az állami költségvetéstől eltérően — nem lehet egyensúlyhiányos. A tanácsok tehát csak olyan szolgáltatási és beruházási célokat határozhattak meg, amelyeket a saját és a nekik átengedett források, valamint az állami támogatások és hitelek fedeztek, és nem kaptak lehetőséget arra, hogy későbbi hitelfelvételre hivatkozva fedezethiányos beruházásokat kezdjenek el. (Nem mintha a tanácsi gyakorlatból eltűntek volna az ún. fekete beruházások. Ezek pénzügyi fedezetét azonban nem hitelek, hanem *ad hoc* nyújtott állami támogatások, felsőbb tanácsi hozzájárulások, koordinációs bevételek és egyéb pénzügyi manőverek biztosították.) Ily módon az állami költségvetés „*deficit-spending*” politikáját is a termelési szektorok javára alkalmazták, ami tulajdonképpen a már elosztott erőforrások burkolt újraelosztásához vezetett. A „*deficit-spending*” költségvetési politika ugyanis a beruházási javak és a munkaerő iránti túlkereslet körülményei között állandó árszínvonal-emelkedést, a pénzérték romlását idézi elő. Ennek következtében az ötéves tervidőszakokban a beruházási javak és szolgáltatások ára (elsősorban az építőipari árak) a vártnál jóval gyorsabban emelkedtek. Így az ágazatok, szektorok közötti arányokhoz való merev ragaszkodás végeredményben azok felbomlását eredményezte. A tanácsok az elosztott pénzből a naturális célokhoz képest számottevően kevesebb beruházást valósíthattak meg. A IV. és az V. ötéves tervidőszakban az ilyen okokból keletkezett veszteségeket ellensúlyozó hatásúak

¹⁰ Lakos Sándor egyébként e követelmény megfogalmazása előtt — a korábbi intézkedéseket összegezve — megállapítja, hogy a több évre előre meghatározott állami támogatás, valamint az új bevételi szabályozók növelték ugyan a tanácsok gazdálkodási önállóságát, de „nem teremtették meg a tanácsok önkormányzattá válásának pénzügyi feltételeit.” (Uo.) Mégis arra a következtetésre jut, hogy az önkormányzat gazdasági megalapozása akkor biztosítható, ha a helyileg felhasználható összeg nem kerülne központi helyre, „hanem azt — természetesen pontosan és megbízható számítások szerint — az állam eleve átengedné az alsóbb szerveknek.” (Uo., kiemelés tőlünk — Sz. Gy.—W. Gy.) Ez a koncepció tehát kiszélesíti ugyan a tanácsok rendelkezésére álló bevételek körét, de nem az önfinanszírozáson, hanem a központi elosztási arányok megváltoztatásán keresztül.

voltak mindenekelőtt a tervezettet meghaladó koordinációs bevételek. Ezek a vállalatoktól és egyéb gazdálkodó egységektől átvett források viszont teljesen szabályozatlanok (függetlenek az adózási előírásoktól).¹¹ A költségvetés évi 2 százalékos automatikus növekedése pedig csak igen kis részben kárpótolt az árváltozásokból fakadó veszteségekért.

Az egyensúly állandó felbomlása miatt a negyedik ötéves terv időszakában „néhány jelentős társadalompolitikai feladat teljesítése elmaradt a népgazdasági tervben számított mértéktől. *A tervvel szemben mintegy 30 000-rel kevesebb célcsoportos lakás épült, a kórházi ágyak tervezett belépése 2900 darabbal maradt el a tervezettől. E két, kormány által is kifizűött feladat mellett a városokban és a kiemelt településeken a szennyvíztisztító kapacitás fejlesztésénél 65 százalékos elmaradás volt.* Ezek a hiányosságok döntő részben az ármozgásoknak és a kapacitás elégtelenségének tulajdoníthatók...” ([22] 532. l.). Ilyen körülmények között még a központi célok teljesítését sem szolgálja az a koncepció, amely e szférában a hitelek szerepét a tanácsoknak eredetileg elosztott pénzeszközök területi és időbeli átcsoportosítására korlátozza, s elvet minden olyan hitelfolyósítást, amely nem a tanácsok megtakarításából származik.¹²

A tanácsi pénzalapok harmadik forrásánál, az állami támogatásnál sem a gazdasági (adóztatási), sem a gazdálkodási önállóság nem érvényesül. A célcsoportos fejlesztési feladatokat — a megvalósításukhoz szükséges pénzeszközökkel együtt — jogszabályok írják elő, s a megyei tanácsok döntési lehetősége elsősorban e beruházások területi elosztásában nyilvánul meg. A célcsoportos beruházásokra fordított összegeket a megyei tanácsok elvben növelhetik, de többnyire csak egyéb fejlesztési elképzeléseik terhére. (Gyakorlatilag pedig — mint már utaltunk rá — az előírt naturális célokot sem tudják teljesíteni.) Ez a felismerés fejeződik ki abban a mind elterjedtebb nézetben, amely szerint a célcsoportos beruházások egyértelműen állami feladatnak tekinthetők, és az ezekre nyújtott állami támogatás tulajdonképpen nem minősíthető önkormányzati bevételnek.

Az önkormányzat koncepciójának megvalósulását tehát a finanszírozási rendszer eleve akadályozta. A gazdasági mechanizmus reformját előkészítő politikai határozatban megfogalmazott elképzeléseket csupán a költségvetési gazdálkodásban hajtották végre, amennyiben a fenntartási kiadások 70—75 százalékat helyi bevételekből fedezik, az állami hozzájárulás pedig csupán kiegyenlítő szerepet tölt be. A fejlesztési alapnak viszont kb. 55—60 százaléka állami hozzájárulásból származik. 1977-ben például a megyék szintjén az állami hozzájárulás a tanácsi fejlesztési alap bevételeinek 63,5 százalékat tette ki (az ún. koordinációs bevételek és a társadalmi munka nélkül), míg saját és megosztott forrásokból a fejlesztési pénzeszközöknek mindössze 19 százaléka származott ([23] 232—233. l.). A tanácsi beruházások finanszírozásában tehát nem sikerült megvalósítani azt a célt, hogy az állami hozzájárulás bizonyos fokig mérsékelje az egyes települési kategóriák

¹¹ „A negyedik ötéves terv időszakában a tanácsok fejlesztési pénzeszközei 34 milliárd forinttal haladták meg a tervezettet; a többlet 70 százaléka koordinációs bevételekből, nem szabályozott tanácsi bevételekből és a költségvetés átcsoportosított megtakarításából származott, 30 százaléka pedig az állami költségvetésből” ([22] 511. l.).

¹² A hitelfolyósítás ilyen — szűk — értelmezésére lásd: [4] 783—784. l. A tanácsi hitelezésnek ez a megközelítése is példázza e szektornak a termelőágazatoknál jóval korlátozottabb érdekérvényesítési lehetőségeit, ami kifejeződik abban, hogy e téren maximálisan érvényesítik a szűkösségi posztulátumot.

közötti fejlettségbeli különbségeket. Sőt a célcsoportos beruházások magas aránya mellett az állami hozzájárulás differenciáló szerepet tölt be.

A tanácsok adóztatási autonómiájának hiánya és a gazdaságirányítás ágazati intézményrendszerének fennmaradása a jogilag intézményesített gazdálkodási önállóság és ezzel együtt az önkormányzati koncepció tényleges megvalósulását is megkérdőjelezi. Az egyes minisztériumok és országos hatáskörű szervek a jelenlegi tervezési rendszerben is *konkrét ágazati* (naturális) *célokat* határoznak meg, s egész tevékenységük arra irányul, hogy ezeket — akár a fennálló jogszabályok ellenére is — érvényesítsék.¹³ (Maradéktalanul természetesen csak akkor tudnák a célokat megvalósítani, ha önálló igazgatási és intézményhálózatot szerveznének. Feltehetően ez az egyik oka annak, hogy a harmadik tanács törvény életbelépése után egyes minisztériumok arra törekedtek, hogy a profiljukhoz tartozó szerveket kivonják a tanácsrendszerből. A megyei végrehajtó bizottságok és szakigazgatási szervek ugyanis nincsenek közvetlenül alárendelve a minisztériumoknak, és így nem kötelezhetők arra, hogy azok tervszámait pontosan „visszatervezzék”.)

A minisztériumok részben a megyei tanácsi szerveken keresztül harcolnak egymással a maguk ágazati érdekeinek érvényesítéséért, és e decentralizált tervalkuban főként azok az ágazatok jutnak előnyhöz, amelyek a központi funkcionális szerveken keresztül nyomást tudnak gyakorolni a megyei tanácsi vezetésre. A megyei tanácson keresztül kialakított minisztériumközi kompromisszumok — amelyek azután a megyei szintnek kell végrehajtania — szükségképpen szembekerülnek a helyileg megfogalmazott fejlesztési szükségletek ágazati szervezetével.¹⁴ A minisztériumok és a tanácsok kapcsolata tehát csak annyiban különbözik a naturális tervlebonás rendszerétől, hogy nem mindegyik központi szerv képes a megyék közvetítésével végrehajtani az elképzeléseit. Ez oda vezet, hogy a minisztériumok a szakigazgatási vezetők kinevezésén keresztül próbálják erősíteni a hatalmi helyzetüket a többi minisztériumhoz képest. Hasonló funkciót töltenek be a rendelkezésükre álló ágazati célalapok is.

Ugyanakkor az ún. tervalku a korábbi időkhöz képest sokkal nyilvánvalóbbá válik; az ágazati minisztériumoknak folyamatosan kompromisszumokat kell kötniük. Ennek az sem mond ellent, hogy a minisztériumok egyre gyakrabban ágazati orientációkat bocsátanak ki, melyek a saját és a megosztott bevételekből származó pénzeszközöket is megkísérelik célokhoz kötni. A tervalku lényege éppen az, hogy e forrásokat végül is melyik központi szerv „szerzi meg”.

¹³ „A pénzeszközök felhasználásához központi, megyei — nem kötelező — orientációkat kapnak a tanácsok. Ezek az orientált feladatok a központi célok mellett többségükben helyi igényeket, helyi elképzeléseket is takarnak. A tervezési, számítási és orientációs folyamatnak a legvégére viszont — figyelembe véve a tanács korábbi döntéseit is — megcsappannak a helyi hatóságok szabad felhasználására ténylegesen rendelkezésre álló be nem tervezett pénzeszközök. Bár jogilag megvan a lehetőség a pénzeszközök szabad felhasználására, *nem marad elegendő pénz a tervezési időszakban felmerülő helyi feladatok önálló pénzügyi finanszírozására*” ([25] 52. l.). Az 1970-es években egy közepes város fejlesztési döntéseinek pénzügyi „szabadságfoka” 3 százalék körül mozgott ([5] 57. l.).

¹⁴ Ezzel kapcsolatban Dányi Pál megjegyzi, hogy a megyei tanácsoknak „az ágazati célok megvalósításán, azok számonkérésén a helyi lehetőségek és feltételek mellett kell munkálkodniuk, ezért nem helyes a helyi lehetőségek vizsgálatától eltekinteni, s az egyes minisztériumok közötti ellentéteket a megyébe levinni és további feszültségeket előidézni” ([6] 11. l.).

A beruházási ciklusok hatása az önkormányzat-koncepció megvalósulására

Az eddigi elemzésekből kitűnt, hogy bár a tanácsrendszer fejlesztését megalapozó politikai koncepció célul tűzte ki a tanácsi önkormányzat gazdasági megalapozásának fokozatos kiépítését, a koncepció belső következetlenségei eleve megnehezítették ennek megvalósítását. E következetlenségeknél jóval nagyobb akadályt jelentett a *gazdaságirányítási reform egészének ellentmondásos fejlődése*, amely először 1970—1971-ben, a beruházási piacon jelentkező erős feszültségek hatására vált nyilvánvalóvá. A beruházási túlkereslet visszaszorítására hozott adminisztratív intézkedések a tanácsi szektort is érintették. A megszorítások elsősorban az építési beruházásoknál jelentkeztek, ahol — a lakásépítés kivételével — a bruttó beruházási költség 20 százaléknak megfelelő tartalékalapot kellett képezni, amelyet csak a beruházások befejezésekor szabadítottak fel. E tartalékolás alapvető célja a beruházási vásárlóerő adminisztratív korlátozása volt, de jól szolgálta a már elemzett áremelkedésekből eredő veszteségek kiegyenlítését — burkolt újraelosztást intézményesítve. Ugyancsak a beruházási erőforrások korlátozását szolgálta az az intézkedés, amely a költségvetési pénzeszközök fejlesztési alapba történő átcsoportosítását csak bizonyos beruházási célok (lakásépítés, ehhez kapcsolódó közművesítés, valamint gyermekintézmények) esetén tette lehetővé. Szintén megszorították — ha nem is jelentős mértékben — az ún. koordinációs források átvételét; a vállalatok és a szövetkezetek csak lakásépítésre, közművesítésre és gyermekintézmények létesítésére adhattak át a tanácsoknak pénzeszközöket. Ezek az intézkedések eredetileg átmeneti jellegűeknek minősültek, de kisebb változásokkal napjainkig fennmaradtak.¹⁵ (A korlátozásokban egyébként a vállalatok is érdekelték voltak, mert ily módon mentesülnek a helyi és a területi párt- és tanácsi szervek politikai nyomásától.)

A beruházási túlkereslet adminisztratív visszaszorítása csak rövid távon bizonyult eredményesnek. 1975-ben ismét kiéleződtek az egyensúlyzavarok, ráadásul az 1973—1974-es világgazdasági árobbanás is nehezítette a gazdaság működését. Az egyensúlyzavarok a vállalati szférában is erős beavatkozáshoz vezettek. Elrendelték a tartalékalapok egyszeri befizetését, korlátozták a részesedési alap kifizetését, és egyes termékek készletfelhalmozását külön adóval sújtották. A túlkereslet ismételt jelentkezése döntő szerepet játszott abban, hogy a tanácsi szektort érintő „ideiglenes” intézkedések továbbra is fennmaradtak, sőt újabb korlátozásokat vezettek be: a városi és községi hozzájárulás 6 százaléknál nagyobb túlteljesítése esetén az állami költségvetés elvonta a többletet a megyei tanácstól. Ugyanakkor ez az intézkedés bizonyos kiegyenlítő szerepet is betöltött azáltal, hogy a 4 százalék feletti bevételkiesést a felhasználás arányában utólag állami költségvetésből fedezték. Ezzel gyakorlatilag hatálytalanították azt az elvet, amely szerint a tanácsokat érdekeltté kell tenni a területükön képződő többletbevételben. (Megfelelő eszközök híján a tanácsok természetesen e korlátozás bevezetéséig sem tudták számottevően befolyásolni a területükön működő gazdálkodó egységek termelési tevékenységének eredményességét.

¹⁵ Az 1971. évi beruházási túlkereslet természetesen a vállalati szektorban is erőteljes adminisztratív korlátozásokhoz vezetett.

Már csak azért sem, mert a vállalatok nyereségének egyre nagyobb része állami támogatásból származott.¹⁶

Az V. ötéves terv koncepciójának kidolgozásakor a megszorító intézkedésekkel párhuzamosan a szektorok közötti beruházási arányokat is jelentős mértékben megváltoztatták. A világgazdasági árrobbanás és az energiaválság hatására számottevően megnövekedett az energetikai és az alapanyaggyártó beruházások aránya, mégpedig elsősorban a szintén álló-eszköz-igényes infrastrukturális fejlesztések terhére. Ez utóbbi ágazaton belül csupán a lakásépítésre fordított kiadások hányada emelkedett (ami azt jelentette, hogy a tanácsi beruházásokon belül tovább növekedett az állami célcsoportos fejlesztések súlya), míg a többi területen, elsősorban az ún. humán infrastruktúrában nem jelentéktelen visszaesés következett be.

Ezek a változások a tanácsok gazdálkodását is közvetlenül érintették. Az említett ágazati aránytalanságok következményeképpen a megyei fejlesztési politikában erőteljes recentralizációs folyamatok indultak meg. A lakásépítés és a többi infrastrukturális ág közötti súlyponteltolódás tovább fokozta a városok és a falvak közötti egyenlőtlenségeket, a közművesítés és a humán infrastruktúra ismételt háttérbe szorítása pedig arra kényszerítette az e tevékenységekért felelős szerveket, hogy ágazati (naturális) céljait a megyei tanácsokkal mind következetesebben hajtassák végre. Ily módon az 1976-ban elfogadott megyei középtávú tervek erőteljesen korlátozták, sőt egyes megyékben a felsőbb tanácsi hozzájárulások célhoz kötése és a mindinkább naturális tervmutatókká váló ágazati orientációk lényegében felszámolták a helyi tanácsok gazdálkodási önállóságát.¹⁷ Ez a folyamat tulajdonképpen követte a termelőágazatokban 1970—1971 óta a jövedelem decentralizálásával párhuzamosan fokozatosan végbement döntési centralizációt, amely a vállalati pénzalapok feletti központi (minisztériumi, tárca-közi bizottsági stb.) rendelkezésekben fejeződött ki. A döntési mechanizmus átalakulása oly nagymérvű volt, hogy a tisztán vállalati erőforrásokból, vállalati döntés alapján megvalósult fejlesztések köre 10—15 százalékra szorult vissza.

Az 1975-ben bevezetett adminisztratív korlátozások azonban szintén csak rövid időre oldották fel a beruházási piacon jelentkező feszültségeket. A puha költségvetési korláton nyugvó — az elmúlt évtizedek alapján törvénytörvényyszerűnek tekinthető — beruházási ciklikusság 1976-ban újból erőteljesebb expanzióhoz vezetett, elsősorban ismét a termelőágazatokban, majd

¹⁶ „Az 1968. évi ár- és jövedelemszabályozás olyan induló helyzetet jelentett, amelyben a nyereség 81 százaléka különböző pénzügyi támogatásból tevődött össze. Az elképzelés az volt, hogy a pénzügyi támogatások a későbbiekben csökkenni fognak. Ez a várakozás a gyakorlatban nem igazolódott be, a pénzügyi megszorítások az elmúlt 10 évben nem csökkentek, hanem fokozódtak. 1977-ben például a támogatások összege már megközelítette a nyereség összegét” ([7] 97. l.). Ez a nagyarányú támogatás természetesen csak a jövedelmek átcsoportosításával valósulhatott meg. „A legtöbb támogatásban részesülő 20 gépipari vállalat... a támogatások 77 százalékát kapta” ([3] 107. l.).

¹⁷ „A megyei koncepció szerinti fejlesztési célkitűzést megvalósító községek saját forrásai a meghatározott megyei feladatra ugyancsak levonásra kerülnek (a szabadon felhasználható forrás nagyközségeknél 200 ezer Ft évente, egyéb községeknél évi 100 ezer Ft)... Ennek következtében tehát nincs lehetőség a saját források terhére sem a tervben szereplő arányoktól, céloktól eltérő fejlesztési feladatok megvalósítására.” (Győr-Sopron megye 1976—80. évi középtávú pénzügyi és fejlesztési alap terve. Idézi: [19] 331. l.)

— nagyrészt a gazdálkodó szervezetektől átvett koordinációs pénzeszközök mennyiségének növekedésével — a tanácsi infrastrukturális szektorban is.

A beruházási túlkeresletet ezúttal sem sikerült gazdasági automatizmusokkal szabályozni (visszafogni). A hiányzó tőkekorlátot így újabb adminisztratív intézkedésekkel igyekeztek pótolni. A termelőágazatokban nyereséget csökkentő árváltozásokat, valamint devizaleértékelést hajtottak végre. Az egyedi beruházási támogatások jelentős részét visszavonták, illetőleg hitellel helyettesítették. 1978-tól növelték a kötelező tartalékalap mértékét, s szigorították a felhasználását. Csökkentették a forgóeszköz-hitelezést, ami a gazdálkodó egységeket arra kényszerítette, hogy a forgóalap-bővítést nagyjából fejleszteni alapjukból, az állóeszköz-növelés terhére finanszírozzák.

Ezen intézkedések megfelelője a tanácsi gazdálkodásban a beruházási szint szabályozása volt. Ez lényegében azt jelentette, hogy a tanácsok a felülről megállapított mértékben költhették el bevételeiket, vagyis akkor sem kezdhettek meg beruházásokat, ha a pénzügyi fedezet a rendelkezésükre állt. „Az 1978. évi tervekben végeredményben »a beruházási szint« miatt megyei szinten kellett meghatározni az egyes tanácsok fejlesztési lehetőségeit is. Hiába volt benne az utasításban, hogy megyei szinten kötelező a »beruházási szint« tartása és »munkakapcsolatokba« kell elérni a helyi tanácsoknál annak érvényesítését. Le kellett bontani az utolsó községig. És ha egy községben 200 ezer forintos módosítás szükséges, visszajön a megyei tanácshoz, hiszen annak kell jóváhagynia, módosítania, eszközöket átcsoportosítania” ([22] 86. l.). Ráadásul a megyék többsége a beruházási szintek lebontását meglehetősen aránytalanul hajtotta végre. Baranya megyében például a városok fejlesztési alapjuk 93 százalékát használhatták fel beruházási célokra, míg a községekben ez az arány nem érte el az 50 százalékot. Az ilyen típusú fejlesztési politika tehát még inkább kielezte a településkategóriák közötti — többször említett — aránytalanságokat.

A beruházási szint előírásával lényegében lezárult a tanácsok eredetileg is szűkre szabott gazdálkodási önállóságának leépülési folyamata. Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a tanácsi önkormányzati funkció folyamatos kiépítése alapvető strukturális akadályokba ütközött. Lényegében kudarcot vallott az az elképzelés, hogy a társadalmi és gazdasági viszonyokat az ún. legalsó láncszem — a vállalat, illetőleg a helyi tanács — megragadásával kell átalakítani. Mind a vállalatok, mind a tanácsok működésének feltételeit ugyanis a társadalom egészének mozgásfolyamata határozza meg, amely — a többi társadalmi-gazdasági formációhoz hasonlóan — a tulajdonformára vezethető vissza. A gazdaságirányítás reformja, valamint az államélet és a szocialista demokrácia továbbfejlesztésének koncepciója pedig — mint már utaltunk rá — lényegében érintetlenül hagyta a szocialista tulajdon eddigi formáit; csupán az „alapmodellen” belüli változatosított életre. Az önkormányzat terén ez az ellentmondás abban fejeződik ki, hogy a helyi és a területi tanácsi szervek egyszerre állami, s ugyanakkor önkormányzati intézményekként működnek. Az államszervezet egészében azonban — részben az öngazgatási elvektől való tudatos elhatárolás következtében — 1968—1970 után nem következett be érdemi változás, s így az nem mehetett végbe a helyi-területi közigazgatás funkciórendszerében sem, hiszen az állami tulajdon túlsúlyára épülő szocialista viszonyok között az állam és az önkormányzat relatív elválása nem valósulhat meg.

Hivatkozások

- [1] *Bauer Tamás*: Beruházási ciklusok a tervgazdaságban. (A reform előtti gazdaságirányítási rendszer alapján.) *Gazdaság*, 1978. 4. sz.
- [2] *Bauer Tamás*: A vállalatok ellentmondásos helyzete a magyar gazdasági mechanizmusban. *Közgazdasági Szemle*, 1975. 6. sz.
- [3] *Csanádiné Demeter Mária*: Vállalati nagyság, jövedelmezőség és preferenciák néhány összefüggése. *Pénzügyi Szemle*, 1979. 2. sz.
- [4] *Dányi Pál*: A tanácsok gazdasági önállóságának néhány elvi kérdése. *Pénzügyi Szemle*, 1972. 9. sz.
- [5] *Dányi Pál*: A helyi tanácsok gazdálkodási önállóságának néhány elvi és gyakorlati kérdése. *Pénzügyi Szemle*, 1973. 1. sz.
- [6] *Dányi Pál*: Elfogult gondolatok a tanácsok és a minisztériumok kapcsolatáról. *Városépítés*, 1979. 1. sz.
- [7] *Fenyővári István*: A nyereség szerepe a gazdálkodásban. *Pénzügyi Szemle*, 1979. 2. sz.
- [8] *Gábor R. István*: Munkaerőhiány a mai szocialista gazdaságban. *Közgazdasági Szemle*, 1979. 2. sz.
- [9] *Horváth László*: A gazdaság ágazati irányításának néhány elvi és gyakorlati kérdése. *Gazdaság*, 1976. 4. sz.
- [10] *Kornai János*: A gazdasági vezetés túlzott központosítása. *Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó*, 1957.
- [11] *Kornai János*: A hiány újratermelése. *Gazdaság és Jogtudomány*, 1978. 1—2. sz.
- [12] *Lakos Sándor*: A tanácsok helye és szerepe a szocialista építés jelenlegi szakaszában. *Kossuth Könyvkiadó*, 1969.
- [13] *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai, 1967—1970*. *Kossuth Könyvkiadó*, 1974.
- [14] *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai, 1963—1966*. *Kossuth Könyvkiadó*, 1978.
- [15] *Mandel Miklós*: A fejlesztési célok meghatározásának érdekeltiségi vonatkozásai. *Közgazdasági Szemle*, 1974. 7—8. sz.
- [16] *Márkus Judit*: Az infrastruktúra néhány problémája. *Acta Facultatis Politico-Iuridicae Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Lorandó Eötvös Nominatae. Tomus XXI*. 1978.
- [17] *Marx, K.*: A tőke III. kötet. *Marx és Engels Művei* 25. kötet.
- [18] *Soós Károly Attila*: A beruházások ingadozásának okai a magyar gazdaságban. *Közgazdasági Szemle*, 1975. 1. sz.
- [19] *Szegő Andrea*: A redisztribúció típusai és az érdekviszonyok. *Szociológia*, 1977. 3. sz.
- [20] *Szelényi Iván*: Regionális fejlődés, gazdálkodás, igazgatás. (Szociológiai szempontok a téma kutatásához.) *MTA Állam- és Jogtudományi Intézete. Kézirat*, 1973.
- [21] A tanácsok gazdasági és koordinációs tevékenysége. *Állam és Igazgatás*, 1979. 6. sz.
- [22] A tanácstörvény a gyakorlatban. *Társadalmi Szemle*, 1978. 8—9. sz.
- [23] *Területi statisztikai évkönyv*, *Statisztikai Kiadó*, 1978.
- [24] *Ungvárszki Miklósné*: Felhalmozási és fejlesztési politikánk néhány kérdése 1957—1960-ban. A „Gazdaságpolitikánk tapasztalatai és tanulságai, 1957—1960” című kötetben, *Kossuth Könyvkiadó*, 1976.
- [25] *Verebélyi Imre*: A tanácsok központi és helyi finanszírozása, *Társadalmi Szemle*, 1974. 10. sz.

Az élelmiszeripar helyzete és fejlesztésének iránya az 1980-as években

Az élelmiszeripar helyzete

Hazánk természetföldrajzi és környezeti adottságai kedvező feltételeket biztosítanak az élelmiszer-termeléshez. Az ország területének Európában egyedülállóan nagy — 74 százaléknyi — részén folytatunk mezőgazdasági termelést. Így a mezőgazdasági termelésre alapozott élelmiszeripar — más országokhoz viszonyítva — sajátos helyet foglal el a népgazdaságban. Olyan nyersanyagokat dolgoz fel, amelyek hazai termelésből származnak, azok előállítását folyamatosan megismételhető, sőt bővíthető, híz termelésük legfőbb energiaforrása a napfény.

Az élelmiszeripar jelenlegi termelésének 80 százalékaival jó színvonalon ki lehet elégíteni a lakosság élelmiszerigényeit, a további 20 százaléka pedig exportra kerülhet. Ez az arány fokozatosan az export javára tolódik el, hisz a belső fogyasztás kisebb mértékben növekszik, mint maga a termelés. Az élelmiszeripari export az összes népgazdasági kivitelnek mintegy 15 százaléka, amelyből a nem rubel elszámolású kivitel 65 százalékot képvisel.

Az élelmiszeripari termelés a magyar ipari termelés egyötödét adja, az iparban dolgozók 12 százalékát foglalkoztatja. Gazdasági érdekünk, hogy ez az arány ne csökkenjen, hanem ellenkezőleg: lehetőleg növekedjen.

Az élelmiszeripar jelentőségét — részaránya mellett — igazán az adja meg, hogy termékei *naponta ismétlődően jelentkező, nem halasztható emberi szükségleteket elégítenek ki*. A jó társadalmi közérzetnek is elengedhetetlen feltétele, hogy ezeket a szükségleteket folyamatosan kielégítsük. Az élelmiszeripar e sajátos helyzete még inkább hangsúlyozza olyan fejlesztési politika kidolgozását az elkövetkezendő öt éves tervciklusra, amely biztosítja egyrészt a kiegyensúlyozott hazai ellátást, másrészt a gazdasági egyensúly javításában való aktív részvételt.

Az élelmiszeripar szerkezete és szervezete

A mezőgazdasági termékek feldolgozásának iparrá szerveződése viszonylag rövid múltra tekint vissza. A „mezőgazdasági ipar” fél évszázaddal ezelőtt még csak néhány ágazatot (malom-, cukor-, dohány-, szeszipart) foglalt magában. Ma viszont az élelmiszeripar 14 szakágazatot, 33 egymással nem vagy alig konvertálható gyártási ágat jelent. A szakágazatok tevő-

kenysége, termékei olyan mértékben térnek el egymástól, hogy tulajdonképpen csak a felhasznált nyersanyagok zömében mezőgazdasági eredete és a termékeik rendeltetése alapján foglalhatjuk össze őket egységesen élelmiszeripari tevékenység címszó alatt. Az élelmiszeripari termelés tehát sokszínű tevékenységet takar, melyben az egyes szakágazatok súlya és jelentősége eltérő.

1. sz. táblázat

**Az állami élelmiszeripar
bruttó termelésének megoszlása (százalék)**

Szakágazat	Megoszlás 1978-ban
Húsipar	22,6
Malomipar	14,2
Tejipar	11,1
Tartósítói ipar	9,6
ebből: konzervipar	7,8
hűtőipar	1,8
Édesipar	8,0
ebből: Compact	3,0
Baromfiipar	6,3
Cukoripar	5,8
Sütő- és tésztaipar	5,1
Boripar	4,2
Dohányipar	3,6
Növényolajipar	3,5
Söripar	2,8
Szesz- és keményítőipar	2,7
Ásvány-, szikvíz-, üdítőital-ipar	0,5
Állami élelmiszeripar összesen:	100,0

Forrás: MÉM STAGEK számítási anyaga.

Különösen a fejlesztés szempontjából lényeges, hogy bizonyos szakágazatok (a tej-, sör-, dohány-, cukor-, édes-, szesz-, sütő- és tésztaipar, az üdítőital-gyártás) szinte kizárólag hazai fogyasztásra termelnek, más szakágazatok (a hús-, baromfi-, malom-, növényolaj-, bor- és tartósítói ipar) termékeinek viszont jelentős része exportra készül.

Az élelmiszeripari tevékenységet folytató különböző méretű, kapacitású termelő ipartelepek száma meghaladja az ötezetet. Közülük mintegy 1900 az élelmiszeripari ágazatba sorolt vállalatokhoz* tartozik. A többi mezőgazdasági vállalatok és szövetkezetek üzeme.

* A KSH besorolása szerint az állami ipar, az ipari szövetkezetek, a mezőgazdasági nagyüzemek önálló közös vállalatai és a vegyes tulajdonú önálló közös vállalatok tartoznak ide, melyeket együttesen szocialista élelmiszeriparnak nevezünk.

Az országos ellátási feladatok megoldásában és az exporttervek teljesítésében az állami élelmiszeripar szerepe a meghatározó: az összes árbevételből mintegy 94 százalékkal részesedik; a szövetkezetekre és az állami gazdaságokra — a jelentős fejlődés ellenére — az árbevételnek ma még mindössze 6 százaléka jut. Ez utóbbiak viszont a helyi ellátásban, a választék bővítésében játszanak jelentős szerepet.

Az állami élelmiszeriparon belül megkülönböztetünk *közvetlenül minisztériumi* és *tanácsi* irányítású vállalatokat. A minisztériumi élelmiszeripar 124 vállalatának irányítását 10 szakágazatban tröszt látja el. Három szakágazatban (Magyar Hűtőipari Vállalat, Magyar Édesipari Vállalat, Növényolajipari- és Mosószergyártó Vállalat) többtelepes nagyvállalat működik. Összesen 44 sütő-, ásványvíz-, szikvíz- és üdítőital-ipari vállalat pedig tanácsi felügyelet alá tartozik, ezek irányítását a megyei tanácsok mezőgazdasági és élelmiszeripari osztályai látják el.

Az ipartelepek között egyaránt megtalálhatók a nagyüzemek, a közép-méretűek és a kis kapacitásúak. Az egy ipartelepre jutó termelés a legmagasabb a cukor- és a növényolajiparban (750, illetve 722 millió Ft), legalacsonyabb viszont az ásványvíz-, szikvíz- és üdítőital-iparban, ahol nem éri el a 6 millió Ft-ot, de a sütőiparban is alatta marad a 10 millió Ft-nak. E nagy szóródás a különféle szakágazatok igen eltérő rendeltetésének és az ebből adódóan szintén eltérő felszereltségének, telepítésének természetes következménye.

Az ipartelepek méretei egyazon ágazaton belül is nagyon különbözőek. A húsiparban például egyaránt megtaláljuk az évi többszáz ezer és az évi 2-3 ezer sertés feldolgozására alkalmas üzemeket. Hasonló a helyzet például a tej- vagy a konzerviparban is. Ez annak az 1970-es években elkezdett és különösen az utóbbi években követett fejlesztési politikának az eredménye, amely szorgalmazta a nagy kapacitású üzemek mellett közép- és kisméretűek létesítését is, főként a mezőgazdasági üzemek és a fogyasztási szövetkezetek feldolgozásba való közvetlen bekapcsolásával. A differenciáltan jelentkező hazai és exportigényeknek, a rendelkezésre álló nyersanyag minél gazdaságosabb feldolgozása követelményének csak így lehet megfelelni.

Termelési tényezők az élelmiszeriparban

A mezőgazdasági és az élelmiszeripari termelés szorosan kapcsolódik egymáshoz. A mezőgazdaságot elhagyó terméktömeg nagyobb részét az élelmiszeripar vásárolja meg. Az élelmiszeripar nyersanyagigényének kétharmada a mezőgazdaságból származik. Rendkívül fontos tehát, hogy a mezőgazdasági termelés *kibővítő* és az élelmiszeripar *felvevő képessége* összehangoltan fejlődjék. Ellenkező esetben az élelmiszer-termelésben a hatékonyságot, a versenyképességet rontó feszültségek támadnak.

A mezőgazdasági termelés és a feldolgozó tevékenység a korábbi években nem fejlődött harmonikusan: a mezőgazdasági termelés gyors ütemű növekedésével az ipari kapacitások fejlesztése nem tudott lépést tartani.

Az alapanyag-termelés és a feldolgozó kapacitások diszharmoniját esetenként még csak súlyosbította a mezőgazdasági termelés évenkénti ingadozása (noha az időjárástól való függés a termelési színvonal emelkedésével együtt csökkent, így a mezőgazdasági termelés fejlődése éppen az utóbbi

időszakban kiegyenlítettebbé vált). Az erőfeszítések ellenére jelentősek voltak a tárolási, feldolgozási veszteségek.

Az élelmiszer-termelés legfontosabb feladata ezért az összhang megteremtése a nyersanyagtermelés és a feldolgozás között. Napjainkban különösen sürgető teendő a termelőkapacitásokhoz kapcsolódó *tároló-* és *hűtőterek* arányos növelése. Ezek nélkül nemcsak a közvetlenül elpusztult vagy minőségileg károsodott termékeket kell veszteségként számításba venni, hanem a mindenkori piaci igényekhez történő rugalmas alkalmazkodás hiánya miatt elmaradt hasznot is. Gondot jelent a dinamikusan fejlődő állattenyésztési ágazatok és az ezekre épülő szakágazatok zavartalan együttműködésének biztosítása, de gyakori a gabona-, a zöldség- és a gyümölcsfélék legkedvezőbb időben és formában történő hasznosításának kényszerű megsértése is.

Az összhang hiánya gazdasági érdekeinkkel nyilvánvalóan ellentétes. Megszüntetésük az V. ötéves terv időszakában jelentős fejlesztéseket indokolt: a vállalati forrásokat állami támogatással egészítették ki, állami nagyberuházásokat valósítottak meg, nagymértékben vettek igénybe az exportárualapok növelését célzó hiteleket, bővítették a mezőgazdasági nagyüzemek élelmiszer-feldolgozó tevékenységét.

A IV. ötéves terv időszakához viszonyítva 1976—1980 között a minisztériumi és a tanácsi élelmiszeripari beruházások pénzügyi teljesítése — folyó áron számítva — megkétszereződik. Különösen a hús-, tej-, hűtő-, cukor- és növényolajiparban történnek jelentős beruházások. A mezőgazdasági nagyüzemek élelmiszeripari beruházásai ugyancsak jelentősen növekednek.

A számottevő fejlesztés ellenére is az összhang megteremtése további erőfeszítéseket igényel. Részben azért, mert még mindig nagy az elmaradás (különösen a tárolótér-fejlesztésben), részben pedig azért, mert az eddigi fejlesztéseknél az összességében jó eredmények mellett vannak kedvezőtlen tapasztalataink is:

— A nagyberuházások egy része a tervezett megvalósítási időponthoz képest elhúzódik, később kapcsolódik be a termelésbe.

— Gyakori jelenség az előirányzott beruházási költségek jelentős túllépése.

— A vállalati törekvés általában a kapacitáshiány mérséklésére irányul. A beruházási források szűkössége (és az ettől való félelem!) pedig csak erősíti ezt a szándékot. Így a versenyképesség javítását szolgáló — közvetlenül nem termelő — létesítmények háttérbe szorulnak. Ezért lemaradás van a járulékos és a környezetvédelmet szolgáló beruházásokban.

Az erőteljes fejlesztés ellenére az élelmiszeripar műszaki színvonala — egy-két új üzemet, gyártási, technológiai folyamatot kivéve — csak középesnek mondható a fejlett élelmiszeriparral rendelkező tőkés- és szocialista országokhoz viszonyítva. Javult, de még mindig nem megfelelően összehangolt a mezőgazdasági termelés és a feldolgozó kapacitások területi elhelyezkedése. A mezőgazdasági és az élelmiszeripari térszerkezet egyaránt változhat, alkalmazkodhat a másikhöz. Az alkalmazkodás lehetősége annál nagyobb, minél inkább konvertálhatók a termelési kapacitások. A konvertálhatóság a kellően nem szakosodott mezőgazdasági üzemek, illetőleg az egyynári kultúrák esetén nagyobb, a szűk profilú élelmiszeripari vállalatok esetében kisebb. A feladat megoldása nem könnyű: az élelmiszer-termelés versenyképességének javításához nem elegendő az ágazati szintű összhang.

Az igen tetemes szállítási költségek csökkentése végett arra kell törekedni, hogy gazdasági körzetenként is (ami nem azonos a közigazgatási körzetekkel!) mielőbb megteremtődjék a nyersanyagtermelés és a -feldolgozás összhangja.

A személyi feltételek alakulása

Az élelmiszeripari tevékenység mintegy 230 ezer főt foglalkoztat. A létszám az elmúlt években — 1979-ig — évente 1-2 százalékkal emelkedett, amit a termelés növekedése, az új egységek üzembe helyezése mellett a szolgáltatási, szállítási, felvásárlási és kereskedelmi tevékenység bővülése indokolt.

A termelési növekmények 60—70 százaléka származott a munkatermelékenység emelkedéséből. 1979 volt az első olyan év az élelmiszeriparban, amikor a foglalkoztatottak száma nem nőtt, a termelés pedig 3,2 százalékkal meghaladta az előző évi szintet. A növekmény tehát teljes egészében a termelési tevékenység javulásából származott.

A feldolgozási tevékenység műszaki színvonala egyenlőtlen, a munkatermelékenység növekedésére azonban ennél is kedvezőtlenebbül hat a járulékos létesítmények, a rakodó- és anyagmozgató gépek hiánya. A munkakörülmények különösen a régi üzemekben kifogásolhatók. Előfordul a vizes, nedves környezetben végzett nehéz fizikai munka, és néhány ágazatban nagy a túlórák száma. Az utóbbi években az élelmiszeriparban is emelkedtek a keresetek, az ipari átlaghoz viszonyított átlagosan 4-5 százalékos lemaradás azonban nem csökkent.

Az élelmiszeripari termelés is egyre képzetesebb, egyre frissebb ismeretekkel rendelkező szakembereket kíván. De a meglévő szakemberek, betanított munkások megtartása is — az előbbieket miatt — sokszor gondot jelent, ami azzal a következménnyel jár, hogy jelentős a munkaerő cserélődése (tehát az ismeretek elpazarlása!). Az új szakemberek kiképzése szintén korlátokba ütközik. Az ágazati sajátosságokból fakadóan egy-egy szakágazat viszonylag kevés, de erősen specializált képzettségű szakembert igényel, ami nyilvánvalóan nehéz feladatot jelent oktatási rendszerünknek. Már megindult, de csak néhány éves múlttal rendelkezik a megfelelő hazai felsőfokú képzés. A jelenlegi szakmérnökök egy része a Szovjetunióban szerzett képesítést.

Az élelmiszeripari termelés és felhasználásának alakulása

Az élelmiszeripar a mezőgazdaság tevékenységére alapozva az elmúlt évtizedekben dinamikusán növelte termelését, bővítette termékei választékát, javította azok minőségét és csomagolását. Termékei ma már a jelentősen megnövekedett és differenciálódott hazai igények kielégítésén túl rendszeres exportot is lehetővé tesznek.

Az V. ötéves terv az élelmiszeripar egésze számára 1975—80 között 28—30 százalékos növekedést irányzott elő. Az eddig eltelt négy évből kettő a mezőgazdaság számára kedvezőtlen volt, ezért az élelmiszeripar termelése is valamelyest elmaradt az időarányostól. Az 1979. évi termelés mintegy

20 százalékkal haladta meg az 1975. évit. Ha az 1980. évi előirányzatok megvalósulnak, az V. ötéves terv termelésnövekedési előirányzata megközelítően teljesülhet.

A tervidőszak első négy évének eredményei arra utalnak, hogy egy-egy szakágazat termelésének növekedése eltér a tervezettől. Így például az előirányzottnál gyorsabb a fejlődés a tej-, a sütő-, a sör- és a dohányparban, míg a többi iparágban a növekedés megfelel a tervezettnek (növényolaj-, cukoripar), vagy elmarad attól.

Az élelmiszeripar termelési szerkezetének változását sokrétű okok váltották ki. Némely szakágazatban például a hazai és az import alapanyag-ellátás elégtelensége gátolta a fejlődést (tartósítói ágak, malomipar, édesipar), más iparágakban a piaci igények módosulása miatt változott a termelés növekedési üteme. Például a húsiparban az élőállat iránti külföldi kereslet csökkentette a feldolgozott termékek volumenét, a baromfiiparban az exportgazdaságossági megfontolások korlátozzák a termelést. Ismét más szakágazatokban (például a söriparban, a sütő- és tésztaiparban) a lakossági kereslet növekedése és a tervezettet meghaladó mennyiségű alapanyag átvételének kényszere (például a tejiparban) gyorsította a fejlődést.

A belföldi ellátási feladatok teljesítése

A termelés alakulásával és az elmúlt években végrehajtott, az élelmiszerek kisebb-nagyobb körét érintő fogyasztói árrendezésekkel összefüggésben a belföldi ellátásban a tervezettől eltérő szerkezeti változás történt. Gyorsabban emelkedett a tej és a tejtermékek, valamint a tojás és a sör fogyasztása. Mérséklődött viszont a hús-, zöldség-, gyümölcs-, bor-, kávé- és a cukorfogyasztás növekedése. Összességében a lakossági ellátás kiegyensúlyozott volt.

2. sz. táblázat

A fontosabb élelmiszerek egy főre jutó fogyasztásának alakulása (kg/fő)

Megnevezés	Fogyasztás		
	1970	1975	1978
Hús	58,1	68,5	71,2
Tej és tejtermék	109,6	126,6	155,0
Tojás	13,7	15,2	17,4
Zsiradékok	27,7	29,1	29,8
Cereáliák	128,2	122,2	118,5
Burgonya	75,1	66,8	60,5
Zöldség	83,2	85,2	83,1
Gyümölcs	72,5	74,0	79,3
Cukor	33,5	39,4	36,4
Kávé	1,6	2,6	2,6
Bor (l/fő)	37,7	34,2	22,8
Sör (l/fő)	59,4	72,3	86,0

Forrás: Magyar Statisztikai Zsebkönyv 1979. KSH.

Az élelmiszeripar által gyártott élelmiszerek és élvezeti cikkek száma meghaladja a négyezret. Számottevően bővült az élelmiszerek választéka. Különösen a tej-, konzerv-, hús- és az édesipar hozott forgalomba sok új terméket az elmúlt években. Az urbanizálódás eredményeként egyre kisebb szerepe van táplálkozásunkban a saját termelésből származó fogyasztásnak.

Az élelmiszeripari termékek külkereskedelmi forgalma

Magyarország külkereskedelmi forgalmában igen jelentős szerep jut a mezőgazdasági és az élelmiszeripari termékeknek. A külkereskedelmi forgalomból való együttes részesedésük — más, fejlett élelmiszeriparral rendelkező országokhoz képest is — viszonylag magas:

3. sz. táblázat

**Az élelmiszerek szerepe
néhány ország külkereskedelmében
(százalék)**

Ország	Az élelmiszerek aránya az összes	
	kivitelben	behozatalban
Dánia	33,4	9,9
Magyarország	22,2	9,8
Hollandia	21,3	14,3
Franciaország	15,1	11,4
Jugoszlávia	13,1	9,5
Belgium és Luxemburg	9,4	12,2
Egyesült Királyság	6,7	16,6
NSZK	4,4	14,4
Ausztria	4,2	7,8
Csehszlovákia	3,6	10,8

Forrás: FAO Trade Yearbook. Róma, 1978. Külkereskedelmi Statisztikai Évkönyv, 1977.

Kivitelünkben a hús és a húskészítmények, a gabona és a kertészeti termékek jelentik a legnagyobb volument. Emellett azonban jelentős devizabevétel származik az úgynevezett „apró cikkek” értékesítéséből is (nyúl, galamb, méz stb.). Behozatalunkban a fehérjetakarmányok, a déligyümölcsök, a kávé, tea, kakaó képviselik a legnagyobb részt.

Az elmúlt években élelmiszer-kivitelünkben a feldolgozott termékek exportja is dinamikusan növekedett. Az összes mezőgazdasági és élelmiszeripari kivitelből az utóbbi termékek exportja 1978-ban már meghaladta a 60 százalékot, míg 1975-ben részesedésük csak 55 százalék volt. Az összes élelmiszer s ezen belül az iparilag feldolgozott termékek export—import-egyenlege is aktív. (Lásd a 4. sz. táblázatot.)

Élelmiszer-kivitelünk számára tartós felvevőpiacot jelentenek a szocialista országok. Ezen túl jelentős mennyiségeket értékesítünk Nyugat-Európa, Észak-Amerika és a Közel-Kelet országaiban. A piacutató, piacbővítő munka eredményeként az 1975-höz képest jelentkező exporttöbblet nagy része új piacokra — főleg a közel-keleti országokba és Észak-Amerikába — irányult.

**Az élelmiszeripari termékek
külforgalmi forgalma
(milliárd Ft)**

Megnevezés	1970	1975	1978
Kivitel összesen	13,0	26,9	31,6
Behozatal összesen	9,0	18,4	15,1
Egyenleg	3,3	8,5	16,5

Forrás: MÉM STAGEK számítási anyaga.

Élelmiszereink piacának bővítése azonban az előnyök mellett új feladatokkal és a kockázat növekedésével járt együtt. A problémák főként a szállítással kapcsolatosak. Az exportszállítások lebonyolításához megfelelő hazai szállítási kapacitás, megfelelő műszaki színvonalú speciális járműpark hiányában egyre gyakrabban más országoktól bérelünk szállítóeszközöket, ami a bizonytalanság mellett tetemes költségtöbbletet is okoz.

Az élelmiszeripar fejlesztésének iránya

Az élelmiszeripar feladatai, fejlesztésének alapvető céljai távlatilag, így a 80-as években sem változnak: ki kell elégíteni az egyre differenciáltabb hazai igényeket, s ezen felül a gazdaságosan exportálható termékekből bővíteni kell az exportra alkalmas árualapokat. Gondoskodni kell arról, hogy a lakossági fogyasztást meghaladó termelési többletek összetétele a legkedvezőbb legyen a külső piacokon történő *gazdaságos* elhelyezés szempontjából.

A napjainkban különösen gyorsan változó világgazdasági helyzetben ez rendkívül körültekintő munkát igényel. Az élelmiszeripari termelés közvetkező tervidőszakban elérhető szerkezete és színvonala nagymértékben függ a külpiaci értékesítési lehetőségek alakulásától, a fejlesztéshez igénybe vehető forrásoktól, az alapanyag-termelés és a feldolgozás összhangjának javulásától, a versenyképesség feltételeinek megteremtésétől.

Az élelmiszeripari termékek iránti kereslet alakulása

a) *A hazai igények változása*

A hazai lakosság jövőbeli fogyasztását feldolgozott élelmiszerekből csak bizonytalanul lehet előirányozni. A fogyasztás erősen függ a reáljövedelmek és az élelmiszerárak alakulásától. Nemzetközi tapasztalatok alapján azonban valószínűsíthető, hogy az élelmiszer-fogyasztás *menyiségi* növekedése az eddigiekhez képest mérséklődik. Egyebek között azért is, mert az élelmiszerek, élvezeti cikkek mennyiségét tekintve közel állunk a fogyasztás telítettségi állapotához.

Fel kell készülni viszont arra, hogy a fogyasztás növekedésének mérséklődésével egyidőben fokozódik az élelmiszerek *minősége, választéka* iránt

támasztott igény, amelynek kielégítése ugyancsak fontos feladat. A kereskedelem és a fogyasztók minél szélesebb választékú, jól eltartható, gyorsan elkészíthető élelmiszereket várnak. Az önellátás aránya — kisebb-nagyobb átmeneti hullámzással — csökken, így mindenütt nő a központi árualappal szembeni kereslet. A fejlesztésnek ezeket a szempontokat figyelembe kell vennie.

A várható hazai igények kielégítéséhez feltehetően elegendő lesz az élelmiszeripari termelés volumenének évi 1—1,5 százalékos növekedése.

b) *A külpiazi lehetőségek alakulása*

A számunkra potenciális piacot jelentő szocialista és tőkésországok felvevőképessége a legtöbb exporttermékből nagyobb annál, mint amelyet termelési oldalról meg tudnánk alapozni. Ez azonban a külpiazi értékesítésnek csak egyik szükséges feltétele, amely azonban még nem biztosítja az export gazdaságosságát. Pedig nyilvánvalóan kettős feladat előtt állunk, amikor élelmiszerexportunkat fejleszteni kívánjuk: egyrészt növelni szeretnénk a devizabevételek nagyságát, másrészt javítani akarjuk az export gazdaságosságát.

Ebből a szempontból viszont már erősen differenciáltak potenciális piacaink. Élelmiszert eladni ugyanis nem gond, hisz a világban nagyobb a kereslet, mint a kínálat. De úgy eladni, hogy ráfordításaink megtérüljenek, és az elért árbevételből (devizából) a népgazdaságunk számára szükséges termékeket lehessen vásárolni — nem kis feladat. Az élelmiszerek fizetőképes piacán egyre erősödik a verseny, csak jó minőségű termékekkel és eredményes piaci munkával tudunk helytállni.

Mai ismereteink szerint a szocialista országokban az élelmiszeripari termékeink iránti igények növekedésével számolhatunk.

Az európai fejlett tőkésországok önellátó képessége fokozódik. Ennek ellenére ez a térség egyes termékeink (növényolaj, állati eredetű termékek) számára hosszú távon is fontos felvevőpiacot jelenthet.

Az Európán kívüli tőkésországok közül elsősorban az Észak-Amerikába irányuló élelmiszerexport bővíthető, különösen a nagyobb szállítási költséget elbíró termékek részarányának növelésével.

A fizetőképes kereslettel rendelkező közel- és közép-keleti fejlődő országokban feltehetően újabb társadalmi rétegek kapcsolhatók be az importált élelmiszerek fogyasztóinak táborába, ami növelheti kiviteli esélyünket.

A piaci lehetőségek tényleges és gazdaságos kihasználása számos tényező függvénye: a külpiacon nyíló lehetőségeink megragadása nem pusztán termelési többleteket igényel, hanem a versenyképesség, a minőség, a piacszervező munka jelentős és gyors ütemű javítását is.

Mindezeket figyelembe véve megállapíthatjuk, hogy a versenyképes élelmiszerek a jövőben is eladhatók lesznek, és exportjuk kedvezően befolyásolja az ország külkereskedelmi mérlegét.

Az élelmiszeripar fejlesztésének lehetséges mértéke és fő irányai

Az élelmiszeripar fejlesztésének mértékét és irányait a belföldi és külföldi kereslet mellett természetesen más tényezők is meghatározzák. Ide kell sorolni a termelés bővítésének *munkaerőigényét* (amelynek nemcsak a létszámot, hanem a szakmai összetételt illetően is összhangban kell lennie a fejlesztési feladatokkal), a rendelkezésre álló mezőgazdasági *alapanyagot* és a fejlesztés egyre nagyobb fajlagos terheket jelentő *forrásait*.

Várhatóan a felsorolt feltételek egyike sem biztosít tág lehetőséget az élelmiszeripar gyors iramú növekedése számára a következő években. A szükséges *munkaerő* esetében is egyre inkább a minőségi igények kerülnek előtérbe. Létszámbővítési igény még új kapacitások belépése esetén is csak kismértékben jelentkezik. Általában a létszám szintentartása, illetve csökkenése várható. Növekszik viszont a szakmunkával, általában a szakértelemmel szembeni igény. Ennek kielégítése a képzés és a továbbképzés számára jelent nagy feladatot. Egyidejűleg a szakemberek megtartása, a munkakörülmények javítása, a végzett munkával arányos bérezés stb. kerül előtérbe minden élelmiszeripari üzemben.

A szükséges munkaerő biztosítása tehát az eddigieknél nagyobb feladatot jelent, de az élelmiszeripari termelés bővítésének lehetőségeit alapvetően nem ez fogja meghatározni, hanem a rendelkezésre álló *nyersanyag* és a *feldolgozó tárolókapacitások* bővítésének lehetősége.

Nemzetközi tapasztalatok szerint egy ország élelmiszer-termelésében akkor megfelelő a nyersanyagtermelés és a -feldolgozás összhangja, ha a mezőgazdaság és az ipar évi növekedésének üteme úgy aránylik egymáshoz, mint 1 a 2-höz. A környező szocialista országok ezzel kapcsolatos adatait a következő táblázat tartalmazza:

5. sz. táblázat
A mezőgazdaság és az élelmiszeripar növekedésének összehasonlítása

Ország	Évi átlagos növekedési ütem 1971—76 között (százalék)		A mezőgazdaság és az élelmiszeripar növekedési ütemének aránya
	a mezőgazdaságban	az élelmiszeriparban	
Magyarország	4,9	4,7	1 : 0,9
Bulgária	3,0	5,8	1 : 1,9
Csehszlovákia	2,7	4,7	1 : 1,7
Lengyelország	3,7	8,9	1 : 2,4
NDK	2,7	5,4	1 : 2,0
Románia	6,5	7,5	1 : 1,2

Forrás: Statyiszyticeszkij jezsegodnyik sztran-calenov SZEY. Moszkva, 1978.

Természetesen az élelmiszer-termelés súlyát és belső szerkezetét tekintve az egyes országok adottságai eltérőek. Azt azonban még így is meg lehet állapítani, hogy az 1970-es évek első felében nálunk a nyersanyagtermelés és a -feldolgozás növekedési üteme nem volt megfelelő, főként a fel-

dolgozó kapacitások elégtelensége miatt. Az 1976—79-es évek átlagában a két fő ágazat évi átlagos növekedésének aránya 1,0 : 1,7 volt, tehát javult a korábbi évekhez viszonyítva.

A nyolcvanas évek első felében a mezőgazdasági termelés az V. ötéves tervidőszakhoz képest várhatóan mérsékeltébb ütemben növekszik. Mai ismereteink szerint a mezőgazdaság termelése évi 2—2,5 százalékkal növekedhet a VI. ötéves terv időszakában. Ezen belül a növekedés pontosabb mértékét a versenyképes export lehetősége határozza majd be. A belföldi szükségletek kielégítésére a mezőgazdasági termelés kb. évi 1 százalékos növekedése megfelelő nyersanyagfedezetet nyújt. Ezen felül olyan mértékben lehet növelni a termelést — a közgazdasági környezet adta határokon belül —, ahogyan a termékek gazdaságos exportjának feltételei megteremthetők. Ezt pedig döntően a feldolgozás és a tárolás lehetőségei szabják meg. A jövőben tehát azokban az ágazatokban kell fejleszteni a feldolgozó és a tárolókapacitást, amelyeknek termékei kedvező feltételek mellett exportálhatók, és ehhez kell igazodni a nyersanyagtermelés bővítésében is. A termelésfejlesztést és az exportlehetőségeket figyelembe véve az élelmiszeripar átlagában a VI. ötéves terv időszakában évi 3-4 százalékos növekedés irányozható elő. Az így számított növekedési ütem alsó határa is meghaladja a hazai igények kielégítéséhez szükséges 1—1,5 százalékot. A növekménynek tehát legalább a fele exportra fordítható.

A következő években a fejlesztési eszközök jelentős részét nem a kapacitások bővítésére, hanem a minőség javítását, a termékek tárolását, hűtését, megóvását, csomagolását, a munkakörülmények javítását, a környezetvédelmet szolgáló beruházásokra kell fordítani. Természetesen új kapacitásokat is kell teremteni, de ennek lehetősége kisebb lesz, mint az V. ötéves tervben. Lényeges annak hangsúlyozása, hogy a feldolgozás és a tárolás fejlesztése nemcsak az állami élelmiszeriparban indokolt. Nagy szükség van arra, hogy a mezőgazdasági üzemek, a fogyasztási szövetkezetek az eddiginél nagyobb mértékben kapcsolódjanak be a feldolgozásba, termékeik tárolásába. Különösen jó az a megoldás, amikor mezőgazdasági és élelmiszeripari vállalatok közös beruházásban létesítenek feldolgozó vagy tárolókapacitást. Ez esetben ugyanis a nyersanyagtermelésben és a feldolgozásban részt vevők együttműködése, közös érdekeltsége közvetlenül biztosítható.

A szelektív fejlesztés követelménye különféle élelmiszeripari szakágazatok differenciált bővítését teszi szükségessé. A differenciált fejlesztés két csoportba sorolja az élelmiszeripari szakágazatokat. A fejlesztés mértéke és a még megfontolandó alternatívák száma főleg attól függ, hogy az adott iparág döntően hazai ellátásra vagy exportra termel-e. A hazai lakosság mennyiségben és minőségben növekvő szükségletének kielégítését ugyanis olyan követelménynek tekintjük, amelynek mindenképpen eleget kell tenni.

a) A döntően hazai fogyasztásra termelő iparágak fejlesztése sem lehet azonos ütemű, hiszen a fogyasztói igények eltérően változnak. Viszonylag gyors növekedésre van szükség a tejtermékek, az üdítőitalok gyártásában, valamint az édesiparban, továbbá, a sör- és a szesziparban (ez utóbbinál az ipari szesz és a folyékony cukor gyártásában). A cukor-, dohány-, malom- és sütőipar termelését azonban elegendő mérsékeltébb ütemben fejleszteni.

b) A belföldi ellátásban és az exportban egyaránt fontos szerepet játszó szakágazatokat attól függően kell fejleszteni, hogy exporttermékeik

gazdaságos elhelyezésére milyenek az esélyek. Rubel és nem rubel viszonylatban is versenyképesek lehetünk (azzá válhatunk) a hús-, a baromfi-, a növényolaj- és a hűtőipar termékeivel. Ezen ágazatok fejlesztésére kiemelt figyelmet kell fordítanunk.

Mindenképpen vonatkozik ez a *húsiparra*, amelynek termékei iránt mind a szocialista, mind pedig a tőkés piacon van kereslet. A fejlesztéseknél a meglévő kapacitások korszerűsítésére, a műszaki, a higiéniai feltételek javítására, a szállítási problémák megoldására kell helyezni a hangsúlyt. Az átlagosnál jobban kell növelni a húskonzervek termelését, valamint (a fehérjetakarmány-import mérséklésére) a melléktermékek feldolgozását, a húsliszt gyártását.

Kedvező kilátások valószínűsíthetők hosszú távra is a *növényi olajok* kivitelére. Ez indokolttá teszi, hogy az élelmiszeripari ágazatok közül a növényolajipar növelje legnagyobb mértékben a termelését. Ehhez szükségessé válhat kapacitásainak bővítése.

Ugyancsak dinamikus fejlődés irányozható elő a *hűtőipari* — mindekelőtt a gyorsfagyasztott — termékek esetében. Ehhez biztosítani kell a kellő mennyiségű, minőségű és összetételű nyersanyagot, el kell végezni a szükségessé váló rekonstrukciókat, és új hűtőházakat is építeni kell.

Gyors fejlődés lenne megvalósítható a *baromfiiparban* is. Ehhez megteremthetők a feldolgozó kapacitások, s a mezőgazdasági üzemek vállalkozó kedve is biztosítható. A fejlesztés ütemét azonban a még ezután feltárandó exportlehetőségek határozzák meg. A hazai takarmányozási igények ebben az ágazatban is szükségessé teszik a melléktermékek feldolgozását a húsliszt gyártásának fokozására.

Döntően rubel elszámolású kivitele van a *konzerv- és a boriparnak*. Utóbbi esetében viszonylag tisztázottak a fejlesztés feltételei. A szőlőtermelés színvonalának emelésével biztosítható a boripar erőteljes fejlődése.

A *konzervipar* fejlődési vonalának megtervezése bonyolult feladat. Az átlagosnál nagyobb növekedés ugyanis csak abban az esetben képzelhető el, ha a korábbi kiviteli szerkezetet számottevően módosítani tudjuk. A jelentkező fogyasztási igények kielégítésére az eddigiéknél lényegesen több készlet előállítására van szükség.

Az élelmiszeripar fejlesztésének eszközürendszere

Az V. ötéves terv céljainak eléréséhez — az élelmiszer-termelés *pénzügyi feltételeinek* javítása, az önfinanszírozó képesség növelése érdekében — az általános ipari szabályozástól eltérő, az élelmiszeripar ágazati sajátosságaihoz igazodó szabályozórendszer került kialakításra. Az 1976. január 1-vel végrehajtott termelői árrendezés általában megteremtette a feltételeket a tervezett beruházásokhoz szükséges fejlesztési források képződéséhez és a tervezett színvonalú személyi jövedelmek eléréséhez.

1980. január 1-től új feltételrendszer érvényes az élelmiszeripar számára. A szabályozás általános (normatív) követelményeitől eltérő megoldások megszűntek. Az egyes szakágazatok eredményessége nagymértékben függ attól, hogy a munka szervezettségét, a gazdálkodás hatékonyságát hogyan tudják javítani. Az bizonyos, hogy a munka hatékonyságának lehetséges mértékű javítása esetén is jelentősen csökken az élelmiszeripar önfinanszírozó képes-

sége, következképpen mérséklődnek a fejlesztési források. Ez pedig döntően a vállalati forrásokból megvalósítható rekonstrukciókat akadályozza.

A fejlesztési források szűkössége azonban nem az egyetlen nehézség a beruházási gyakorlatban. Az élelmiszer-termelés exportorientációjának növelése, a versenyképesség javítása, a változó piaci viszonyokhoz való rugalmasabb alkalmazkodás olyan gépeket, berendezéseket, továbbá különféle anyagokat — összefogóan *háttéripari* tevékenységet — igényel, amelyek jelentős részét a hazai ipar nem biztosítja. Az élelmiszeripar népgazdasági súlya, az egyensúly javításának követelményei azt igénylik, hogy mindegyelőtt a gép- és a vegyipar, továbbá a könnyűipar fordítson a jövőben nagyobb figyelmet a tartós felvevőpiacot jelentő élelmiszeripar igényeinek kielégítésére.

A gazdaságosság javítása, a tervszerűség fokozása, a tartalékok jobb kihasználása megköveteli a *vállalati önállóság* növelését. A közvetlenül minisztériumi felügyelet alá tartozó élelmiszeripar nagyjából tröszt, kisebb részben többtelepes nagyvállalati szervezetben tevékenykedik. A korábbi években ez a szervezeti forma eredményes volt; ezt igazolja az élelmiszer-termelés jelentős fejlődése. Az új követelményeknek azonban a vállalatok csak az eddiginél nagyobb gazdasági önállósággal tudnak megfelelni. Ezért a trösztii belső elszámolási rendszereket e követelménynek megfelelően át kell alakítani.

A trösztii vállalatok gazdálkodási önállóságának fokozása számottevő előrelépést jelenthet a gazdálkodás tartalékainak mozgósításában, a nyersanyagtermelő és a kereskedelmi vállalatokkal való kapcsolatok érdemibbé tételében. Mindez elengedhetetlen feltétele élelmiszeriparunk nemzetközi versenyképességének, a belföldi igények jó színvonalú kielégítésének.

Az élelmiszeripar termelésének bővítése a hazai növekvő igények mértékéig *szükséges*, ezt meghaladóan pedig egyensúlyi helyzetünk javítása érdekében *előnyös*. Ehhez mindenelőtt szükség van a mezőgazdasági termelés további differenciált fejlesztésére, a feldolgozásban az erőforrások hatékonyabb hasznosítására, ehhez jobb háttéripari megalapozásra, a realizálás során pedig a szállítás és a kereskedelem munkájának további javítására. Az élelmiszer-termelés a magyar gazdaság egyik jó adottsága. Ennek az adottságnak a kihasználása elsősorban a mezőgazdaságban és az élelmiszeriparban dolgozók számára jelent nagy feladatot, de nem nélkülözhető a realizáláshoz ennek az adottságnak a társadalmi méretben való felismerése és gazdaságunk különböző egységeinek összehangolt, célirányos tevékenysége.

A mezőgazdasági kistermelés jelentősége, szabályozottsága és a fejlesztés főbb kérdései

A mezőgazdasági kistermelés* körébe a termelőszövetkezeti és szak-szövetkezeti tagok háztáji gazdaságait, a nem mezőgazdaságban dolgozók kisegítő gazdaságait (köztük az állami gazdaságok illetményföldjén folyó termelést), a nyugdíjasok mezőgazdasági kisüzemeit, valamint a még csekély számban megtalálható egyéni parasztgazdaságok termelését soroljuk. A kistermelés körén belül a háztáji és a kisegítő gazdaságoknak a szerepe kiemelkedő. Részarányuk együttesen több, mint 90 százalék. Ezen belül a háztáji gazdaságok termelése volumenében és arányában is csökken, a kisegítő gazdaságoké pedig növekszik. A háztáji termelés szerepének viszonylagos csökkenése a termelőszövetkezeti tagok, főként a nyugdíjasok számának gyors apadásából ered. A paraszti népesség részarányának a kistermelők körén belüli csökkenése azzal a következménnyel jár, hogy maga a mezőgazdasági kistermelés is mind kevésbé kötődik a parasztsághoz, a mezőgazdasági főfoglalkozáshoz.

A mezőgazdasági kistermelés az ország mezőgazdasági termelésének valamivel több, mint $\frac{1}{3}$ -a. A részarány az elmúlt időszakban némileg csökkent, és ezzel a csökkenéssel a jövőben is számolhatunk. *A részarány apadása ellenére a kistermelés volumene évek óta folyamatosan és igen számottevően*

* Ez a tanulmány némileg módosított változata annak az írásnak, amelyet az Országos Terhivatal Pénzügyi Főosztálya felkérésére készítettem „A másodlagos gazdaságban végzett tevékenység szerepe, mértéke, szabályozottsága, fejlesztése” címmel működő szakértői bizottság részére. E szakértői bizottságban lefolyt viták nagyban segítettek álláspontom világosabb kifejtésében, de egyben arra is ösztönöztek, hogy ezt nyilvánosságra hozzam. Részletes kifejtés nélkül is megemlítem, hogy magát a „másodlagos gazdaság” vagy „másodlagos elosztás” fogalmát eleve nem tartom alkalmasnak arra, hogy segítségével egzakt módon közelíthessük meg és értelmezhessek a kistermelés, benne a mezőgazdasági kistermelés problémakörét. Elegendő arra utalni, hogy a „másodlagos gazdaság” kifejezés nem tesz különbséget a munkával és a munka nélkül szerzett jövedelem között, így a közgazdasági elemzésekben való alkalmazása sem lehetséges. Ugyancsak ez a vita hívta fel a figyelmemet arra, hogy a *mezőgazdasági kistermelésnek van néhány olyan specifikuma*, amely más ágazatok kistermelésének szervezése során is tanulságos lehet. Ezek röviden a következők:

1. A mezőgazdasági kistermelés alapja a *főfoglalkozás melletti többletmunka*.
2. Ez a tevékenységet széles körben *hozzáférhető, nem monopolizált*.
3. *Egységes és központilag szabályozott, ellenőrzött ráfordítás- és végtermékek mellett, szigorú gazdasági versenyhelyzet körülményei között működik*.
4. Termékforgalmazási körében a *hiánygazdálkodás lényegében megszűnt*, vásárlásainál és eladásainál egyaránt, és ezzel megszűnt az árszint megkettőződésének és kiugróan magas jövedelmek szerzésének a lehetősége is.
5. A forgalmazás szervezésében terjednek a különböző szorosságú integrációs formák, amelyek révén tovább *erősödik a kistermelés szocialista tervszerűsége*.

növekedett. Becslésünk szerint a jövőben sem kell ennek a növekedési folyamatnak megfordulnia. A következő évtizedben *csekély ütemű bővülés, majd pedig stagnálás feltételezhető*, elsősorban attól függően, hogy, felismerve a mezőgazdasági kistermelésben levő népgazdasági előnyöket, kialakítjuk, illetve megőrizzük-e az ehhez szükséges gazdasági szabályozást, közgazdasági környezetet. A tennivalók viszonylag pontosan megfogalmazhatók, ha objektív ismereteink vannak a jelenlegi helyzetről, a kistermelés belső átalakulásának mozgatórugóiról és irányzatairól.

Mindenekelőtt alapvető fontossága van annak a körülménynek, hogy a jövőben a nem mezőgazdasági főfoglalkozásúak termelése fog bővülni. Ez ugyanis a kistermelők termelési indítékainak és feltételeinek gyökeres átalakulását is eredményezi. A termelészövetkezeti közös gazdaságok befolyásoló, integráló és szabályozó szerepe tagjaik háztáji gazdaságával szemben mindig is érvényesült. Szükséges azonban, hogy ilyen szervező, integráló szerepet részben a mezőgazdasági nagyüzemek, részben pedig a forgalmi feladatokat ellátó általános fogyasztási és értékesítő szövetkezetek is magukra vállaljanak a növekvő jelentőségű kisegítő gazdaságokkal szemben, és ezt az újonnan s magasabb szinten jelentkező igényeknek is megfelelően betöltsék. *E követelmények teljesüléséhez ma még nagyrészt hiányoznak azok a gazdasági és jogi szabályozók, amelyek szigorúan gazdasági alapokra helyezik, és a kölcsönös előnyök alapján ösztönzik a nagyvállalatokat az integrálásra, a kistermelőket pedig az integrálódásra.*

A kistermelés jövője szempontjából a második legfontosabb kérdés-csoport az árak és az adózás ügye, vagyis a termelés jövedelemérdekeltége. Ennek kialakításához és megőrzéséhez két elv elfogadása szükséges. Egyrészt az, hogy a kistermelésben kifejtett munka után is legalább akkora személyi jövedelem, munkadíj illeti meg a munkavégzőt, mint amekkorát azonos munkateljesítményért nagyüzemi keretek között élvez. Másrészt azt az elvet kell követnünk, hogy a kistermelés nagyjából egységes árrendszer mellett bizonyítható, illetve kell, hogy bizonyítsa társadalmi versenyképességét, létjogosultságát. Az árrendszer egységességét azt értem, hogy mind a mezőgazdasági termelőeszközök beszerzési, mind a mezőgazdasági termékek értékesítési (felvásárlási) árai lényegében azonosak legyenek, tehát az eltérések csak a nagy tömegű és egységes nagyüzemi termékvásárlás és -eladás minőségi előnyeiből fakadó különbségeket tükrözzék. Továbbá fontos követelménynek tartom, hogy az élelmiszerek fogyasztói árát a mindenkori költségviszonyoknak megfelelően alakítsák ki. A támogatásokkal alacsonyra szorított fogyasztói árak ugyanis hátrányos helyzetbe hozzák és visszavethetik az önellátó termelést, amely a kistermelésnek mennyiségét tekintve csökkenő része ugyan, de amely többnyire éppen a legolcsóbb, a legtöbb mellékterméket, hulladékot, másutt nem hasznosítható erőforrást ésszerűen alkalmazó tevékenység.

A kistermelés mennyiségének és szerkezetének alakulása

Magyarországon az elmúlt 15 év során a mezőgazdaság termelésének növekedési üteme (a nemzetközi mércét véve alapul) igen kedvezően alakult. Ebben a mezőgazdasági nagyüzemek igen dinamikus, évi 5,3 százalékos bővülése összegeződött a *mezőgazdasági kistermelés szerény, de korántsem le-*

becsülendő 1,1—1,3 százalékos átlagos évi növekedésével. Ez az eltérő fejlődési ütem azt eredményezte, hogy alapvetően megváltozott a mezőgazdasági nagyüzemek és a mezőgazdasági kistermelés egymáshoz viszonyított aránya. A kistermelés 1961-ben a nagyüzemi termelés mennyiségének 84 százalékát, 1971-ben 61,8 százalékát, 1975-től kezdve pedig már csak 53—55 százalékát, tette ki. A kistermelés bruttó értéke — részarányának csökkenése ellenére — csaknem egyharmadával bővült e 15 esztendő során.

1. sz. táblázat

A kistermelők részesedése a növénytermesztés és az állattenyésztés termeléséből
(1976. évi árakon)

Év	A növénytermesztés		Az állattenyésztés	
	termelési értéke (millió Ft)	részesedése az országos termelési értékéből (százalék)	termelési értéke (millió Ft)	részesedése az országos termelési értékéből (százalék)
1970	22 277	33,0	29 052	46,5
1971	22 479	30,4	30 889	47,0
1972	23 209	29,7	30 665	47,1
1973	24 255	28,8	32 303	47,5
1974	23 551	27,8	33 134	45,8
1975	22 785	25,6	34 373	46,4
1976	20 602	25,0	34 371	45,0
1977	23 299	25,3	37 262	45,1
1978	24 653	26,3	39 273	45,8

Forrás: KSH Mezőgazdasági Adatok, 1971-1979.

A már korábban megfogalmazott, de napjainkra és a jövőre is érvényes céljaink, gazdaságpolitikai elveink szerint a *nagyüzemek nem a kistermelés rovására, sőt az esetek zömében nem is ennek pótlására, hanem elsősorban a népgazdaság egésze kibocsátóképességének javára bővítették termelésüket.*

A mezőgazdasági nagyüzemek termelésének elsődlegessége a kistermeléssel szemben nyilvánvaló. Ez az elsődlegesség azonban nem jelent sem kizárólagosságot, sem pedig egyszer s mindenkorra meghatározott növekedési-ütem-különbséget. Aligha lehet kétséges, hogy a népgazdaság mindenkori teherbíró képességétől függően *indokolt a kistermelés növekedési ütemét tudatosan módosítani, változtatni.* A jelenlegi helyzetben az látszik helyes megoldásnak, ha a *nagyüzemi termelés növekedési ütemét mérsékeljük a népgazdaság teherbíró képességének megfelelő szintre,* és a kistermelésben érünk el olyan fejlődést, amely az ország egyensúlyi helyzetének a fenntartásához a legkedvezőbb. Ennek két fontos vonatkozása van. *Kihasználандók a kistermelés alacsonyabb eszközigényességében rejlő lehetőségek,* és *kiaknázandók azok a munkaerő-tartalékok,* amelyek a kistermelés céljára felszabadíthatók vagy megszerezhetők, de amelyek az esetek zömében nem is állíthatók a nagyüzemi mezőgazdasági vagy ipari termelés szolgálatába.

A kistermelés növekedésén belül külön figyelmet érdemel a növénytermelés és az állattenyésztés részarányának a változása. A 1. sz. táblázat

adatai szerint a kistermelők növénytermesztésének részesedése egyértelműen csökkenő irányzatú. Ezzel szemben állattenyésztésük részesedése 1971—1978 között stagnált, miközben a termelés értéke mintegy 30 százalékkal bővült.

A növénytermesztésen belül az átlagosnál jobban visszaszorulnak a hagyományos kultúrák, mindazok, amelyeket a nagyüzemek magas munkatermelékenységgel, kedvező gazdasági eredménnyel tudnak művelni. *Itt a kisüzemek véglegesen elvesztették a versenyt a nagygazdaságokkal szemben.* A kertészeti termelésben viszont, amely elsősorban a kisgazdaságok élőmunka-kapacitására épül, arra a munkaerőforrásra, amelyet a társadalom más módon gyakorlatilag nem tud hasznosítani, *továbbra is „nyílt a verseny”*. Mindjobban kialakul tehát az ésszerű munkamegosztás a nagyüzem és a kistermelés között. A nagyüzem termeli a gépesíthető, a kisgazdaság pedig a kézimunka-igényes termékeket. Érdemes lehet megemlíteni, hogy ennek példája nyomán olyan bedolgozó és kézművesipar létrehozása jöhet számításba, amelyre ma nem kínál példát gazdasági gyakorlatunk, bár indokoltsága eléggé kézenfekvő lenne.

Részen az említett munkaerő-kapacitásra alapozva, részben a falusi épületadottságok kihasználására törekedve a kisgazdaságokban évek óta emelkedik az állattartás jelentősége és az állati termékek termelése. Az állattenyésztésen belül stagnáló, de inkább visszaeső a szarvasmarha és a juhtartás, kiemelkedő fontosságú a sertéshústermelés és a baromfitartás. Exportunk szempontjából is meghatározó fontosságú a kisgazdaságok nyúl-
hústermelése, amely igen jó példa arra, hogy csekély központi ráfordítással sok millió dollár bevételt adó termelési ágazat építhető ki a gazdaság e szektorában, meglepően rövid idő alatt.

A kistermelés céljának átalakulása, a termelők differenciálódása

A kistermelés szerkezetének átrendeződése mellett és ezzel szoros összefüggésben figyelmet érdemel *a termelés céljának átalakulása*. Az önellátás jelentősége egyértelműen csökken, az árukibocsátás volumene pedig (a 2. sz. táblázat adatai szerint) erőteljesen növekszik. Az adatok szerint *több fontos élelmiszer-alapanyagból a kisgazdaságok termelése eléri vagy meg is haladja azt a mennyiséget, amelyet az ország egy lakosa átlagosan elfogyaszt!* Így tehát a kistermelés több cikk esetében közvetlenül exportárualap forrása.

A kisgazdaságok árutermelésének lényeges jellemzője, hogy növekszik a központi forrásba kerülő áruk aránya és mennyisége. Ezzel egyidejűleg fokozódik a kistermelés szervezetsége és integrációja is. Termelésének ráfordításait és kibocsátását is a társadalmilag elfogadott ár, költség- és jövedelem-szintek, illetve -arányok határozzák meg, és szorítják a jól ellenőrzött határok közé.

A kisgazdaságok árutermelő jellegének erősödésével együtt megy végbe a termelők belső differenciálódása is. A belső differenciálódás változási irányát az jellemzi, hogy az egykor elsősorban önellátó termelést folytató háztáji és — történelmileg a háztájiból kialakult, de legalábbis annak mintájára

A mezőgazdasági kistermelésből származó termékek bruttó árforgalma*
(folyó árakon számítva)

Megnevezés	1968—1970	1971—1975	1977—1978	Az évi átlagos növekedés (százalék) 1977—1978/ 1968—1970
	évek átlaga (millió Ft)			
Növényi termékek	4 611	5 333	8 579	+ 7,2
Szántóföldi növények	1 556	1 108	1 325	— 0,1
Zöldségfélék	622	1 279	2 158	+ 18,6
Gyümölcs	1 164	1 632	2 531	+ 9,5
Bor	1 217	1 134	1 742	+ 4,3
Állatok és állati termékek	1 517	16 019	23 850	+ 12,9
Szarvasmarhatartás termékei	8 632	4 701	6 969	+ 7,9
Sertéstartás termékei	3 376	7 866	10 775	+ 19,4
Baromfitartás termékei	2 007	2 304	3 512	+ 6,8
Kistermelés összesen	13 128	21 352	32 429	+ 11,2

* Csak a termelőszövetkezetek háztáji gazdaságainak és a lakosság kisegítő gazdaságainak adatai.

Forrás: KSH Mezőgazdasági Adatok, 1970—1979.

létrejött — kisegítő gazdaságok helyébe, illetve ezek mellett *kialakulnak és terjednek az árutermelő, méreteikben is növekvő, szakosodó kisüzemek*. A másik oldalról a mind csekélyebb méretű és a tulajdonos főfoglalkozása mellett *egyre alárendeltebb gazdasági jelentőségű kisgazdaságok száma szaporodik, amely típus átmenetet képez a termelés és a kedvtelésből folytatott kertészkedés vagy állattartás között*. Ez utóbbiak gazdasági célja még az önellátás megteremtését sem éri el, megfigyelésük is meglehetősen esetleges. Az mindenképpen nagy figyelmet érdemel, hogy *a differenciálódás e kettős iránya a gazdasági szabályozás és befolyásolás alakításakor is messzemenő körületekintést kíván*. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a gazdasági környezet alakulására teljesen eltérő módon reagál az árutermelő, az alapvetően önellátó és a kistermelést csak esetlegesen folytató s többnyire még a gazdasági megfontolásokat is nélkülöző kisgazdaság. *A kisüzemek e három típusa a fenti sorrendnek megfelelően egyre érzékeltlenebb a külső közgazdasági hatásokra, noha — és ezt nem lehet eléggé hangsúlyozni! — a kistermelés egészének sorsa, jelene és jövője, belső differenciálódásának iránya és mértéke is egyértelműen gazdasági kérdésként kezelendő.*

A mezőgazdasági kistermelés termelőeri

A mezőgazdasági kistermelés *munkaerőbázisát* 1,5 millió család adja. Jelenleg mintegy 270 millió munkanapnyi élő munkát használnak fel a kistermelők. Ennek forrása zömmel a munkaidőn túl végzett többletmunka, a második legfontosabb tétel pedig a nyugdíjasok és a háztartásbeliek munkavégzése. A Központi Statisztikai Hivatal e témakörben közreadott tanulmányából derül ki, hogy *a kistermelők társadalmi hovatartozása igen sokrétű s meglehetősen kiegyenlített*. Köztük megtalálhatók a parasztok, a kettős jövedelműek, a munkások és a szellemi foglalkozásúak, a nyugdíjasok, a háztartásbeliek, a társadalom minden rétegéhez és osztályához tartozók.

A mezőgazdasági kistermelőknek ez a roppant változatos összetétele eredményezi azt is, hogy ez a tevékenység a maga jövedelemszerzési lehetőségeivel egyáltalán nem monopolizált, hanem éppen ellenkezőleg: a legszelebbebb rétegek számára nyitott, meghódítható. Joggal állapíthatta meg a már említett szakértői bizottságnak készített kéziratos tanulmányában *Kolosi Tamás*: „a második gazdaságban» való részvétel nem rétegspecifikus. Többekévé minden csoportnak lehetősége van a bekapcsolódásra... Természetesen e bekapcsolódási lehetőségekben is jelentős különbségek vannak, és így nem pusztán akaratos tényezők döntenek el az ebből adódó jövedelem-differenciálódást sem. Csakhogy ez a differenciálódás nem a főbb társadalmi rétegek között, hanem azokon belül zajlik le.»* Érdekes az előbbiekhöz hozzátenni, hogy néhány esetben (például fóliás kertészkedésnél) a tartós áruértékesítési szerződéshez kapcsolt hitelek és a beruházási támogatások még az előbb említett bekapcsolódási feltételek differenciáit is igen nagy mértékben képesek csökkenteni.

A mezőgazdasági kistermelésben felhasznált munka termelékenysége természetesen elmarad a társadalmi átlagtól. A mezőgazdasági nagyüzemekben háromszor annyi az egy órára jutó termelés értéke, mint a kisgazdaságokban. Ebben kifejeződik a ráfordított munka alacsonyabb intenzitása, a gyerekek és az idős emberek által végzett munka jelentős hányada, de a termelés felszereltségének alacsonyabb szintje és a kistermelésben jelentős súlyt képviselő élömlenék-igényes ágazatok nagyobb aránya is. A munka termelékenységét figyelembe véve a *kisgazdaságokban felhasznált munkaráfordítás mintegy 300—320 ezer aktív kereső teljesítményével azonos*.

Ha a kistermelés két fő üzemtípusát, a háztáji és a kisegítő gazdaságokat vetjük össze, akkor azt tapasztaljuk, hogy egy-egy családtag az előbbieken átlagosan naponta 5,1 órát, az utóbbiakban pedig 3,7 órát dolgozik. A háztáji gazdaságokban kifejtett munka mennyisége szoros kapcsolatban van az urbanizáció fokával és a két főágazatba tartozó tevékenység mértékével. Egyenes kapcsolat mutatható ki a várostól való távolság és a háztáji állattartásra fordított munkaidő között. A nagyobb mértékű árutermelés az állattartásban elsősorban a falusi, a tanyasi háztáji gazdaságokra jellemző. A város körüli kistermelők elsősorban kertészeti árutermelést folytatnak.

A családi munkaerő szerkezetét jellemző ismérveken kívül természetesen egyéb külső, nehezen számszerűsíthető, *túlnyomórészt a közgazdasági környezethez tartozó tényezők is befolyásolják a kistermelésre való vállalkozást*. A vállalkozási kedv erősödését fokozza, hogy a tartós fogyasztási cikkek, a lakás megszerzésének igénye a különböző főfoglalkozásúakat egyaránt jövedelmük kiegészítésére ösztönzi. Ebből az indítékból elsősorban a falun élők, vagyis az állami lakáshoz való jutás lehetőségéből eleve kizártak körében számíthatunk ilyen tevékenységre, mezőgazdasági és ipari foglalkozásúaknál egyaránt. Az állami lakások irreálisan alacsony béréből, a városi lakosság számára preferált villanyáram-költségből, a még mindig erősen támogatott távfűtési díjból stb. újratermelődő reáljövedelmi aránytalanságok kivédésének legáltalánosabb módja a túlmunkában végzett termelés vagy szolgáltatás, ezen belül is a mezőgazdasági kistermelés.

* Kolosi Tamás: Másodlagos gazdaság és társadalmi szerkezet. Kézirat. 1979. október, 7. l.

Az összes mezőgazdasági termelésből való mintegy $\frac{1}{3}$ -nyi részesedéssel szemben a *kisgazdaságok az ország földterületének alig $\frac{1}{6}$ -ával rendelkeznek*, noha e területen belül az átlagosnál nagyobb a részesedésük az ültetvény-kultúrákból és a kertek területéből (kerekén 60 százalékos). Kétségtelen, hogy a kistermelés a földnek a legintenzívebb hasznosítási módját jelenti. Külön figyelmet érdemel, hogy a kisgazdaságok olyan természeti adottságú területeket is sikerrel hasznosítanak, amelyek nagyüzemi művelésre számításba sem jöhetnek. A kistermelés jövőjét tekintve kedvező — de különféle okokból mindeddig kevéssé ki nem használt — feltételeket kínál a tulajdonosok által elhagyott, valamint az állami tulajdonban levő, de nem hasznosított domboldalak, kopárosok stb. egyéni használatba bocsátása. A nagyüzemi művelésre eleve alkalmatlan területeknek kistermeléssel történő hasznosításával növelhető volna a termelőkapacitás, megoldható lenne számos pusztuló terület környezetvédelme, de hozzájárulhatna ez a rohamosan emelkedő telekárak letöréséhez is. E területek rendelkezésre bocsátásának legjobb eszközével a hosszú időszakra (50—100 évre) szóló bérbeadás kínálkozna, ha lenne elég bérbe adható terület.

Mindemellett érdemes lenne ismételten meggondolni, van-e értelme annak, hogy eleve kizárjuk a nem mezőgazdasági főfoglalkozásúakat a földtulajdon megszerzésének lehetőségéből ahelyett, hogy csak a nagyüzemi termelésre alkalmas területek elaprózódását akarnók meggátolni!

A kistermelők termelőkapacitásának egyik nagyon fontos eleme az *épületellátottság*. A Központi Statisztikai Hivatal 1972. évi felmérése szerint 472 ezer m² szarvasmarha- és lóistálló, 1488 ezer m² sertésférőhely, 375 ezer m² bortárolóhely, 192 ezer m² pajta, valamint 1652 ezer m² egyéb gazdasági épület (baromfiól, szín, kamra) található a kisgazdaságokban. Az istállók és a sertésólak átlagos méretét véve alapul, a kistermelők mintegy 1,4 millió nagyállat- és kb. 6 millió sertésférőhellyel rendelkeznek. Ezeknek az épületeknek az állagáról, minőségéről teljes körű felvétel nem áll rendelkezésre. A Kaposvári Mezőgazdasági Főiskolának és az Agrárgazdasági Kutató Intézet Termeléspolitikai Főosztályának 10 ezer kisgazdaságra kiterjedő vizsgálata megközelítő információt ad erről. A kisüzemek állatférőhelyeinek állag szerint jó, közepes, gyenge (alig használható) csoportokba sorolása az 1976. és 1977. évekről az alábbi képet mutatta százalékban:

	Jó	Közepes	Gyenge	Együtt
Szarvasmarha-férőhely	38	49	13	100
Sertésférőhely	44	45	11	100
Baromfiférőhely	44	45	11	100
Juhférőhely	30	53	17	100

A kistermelők gépellátottsága e szektor jövőjének talán a leggyengébb pontja. A gazdaságok felszereltsége — a rendelkezésre álló szűkös adatforrások egyértelmű tanúsága szerint — rendkívül alacsony fokú. Különösen hiányoznak a talajművelés eszközei és a szállítás gépei.

A kistermelők egyik legnagyobb gondja a *szállítókapacitások* hiánya. Az ígáslovak száma minimálisra csökkent, részben a takarmányhiány, rész-

ben az adó miatt (ami egy ló után körülbelül annyi, mint egy 35 kW-os személygépkocsi után). Így a fogat általában igen csekély szállítókapa- citást jelent a legtöbb faluban. A termelőszövetkezetek pedig különféle okok foly- tán nem szívesen vállalkoznak a szétaprózott kistermelők termékeinek száll- ítására. Ebből a megfontolásból *célszerűnek látszik az erre vállalkozó kister- melőket egy, illetve két ló tartására a lóadó megszüntetésével is ösztönözni*. Átütő megoldás viszont csak a gépesítéstől várható. Érdemes volna olyan kistrak- torok hazai gyártását megkezdeni, amelyek alkalmasak lennének az alapvető földmunkák mellett kisebb mennyiségek szállítására is. Ez azért is szükséges lenne, mert a növekvő keresletet aligha lehet importból kielégíteni. Ugyan- csak nehezen magyarázható mezőgazdasági gépiparunk tartózkodása a kis- gépek gyártásától, ha meggondoljuk, hogy évek óta nyílt vagy leplezett kapacitásbőveléssel küzd, s ha figyelembe vesszük azt is, hogy a környező szocialista országok sem gyártanak mezőgazdasági kisgépeket. Véleményem szerint (s ebben sokan osztoznak velem) engedélyezni kellene azt is, hogy a nagyüzemek által kiselejtezett, 35 kW-nál nem nagyobb univerzális trak- torokat a kistermelők is megvásárolhassák, s velük szolgáltató tevékenysé- get is folytathassanak. Ez ugyanis vitathatatlanul jobban szolgálná a tár- sadalom gazdasági és politikai céljait, mintha a mai gyarkolatot követve továbbra is olvasztóba küldjük a még működőképes eszközök ezreit.*

Kis túlzással azt mondhatjuk, hogy mindinkább *a személyautók jelentik a mezőgazdasági kistermelők legfontosabb szállítóeszközzeit*. Érdemes lenne azt is megfontolni, hogy a jövőben úgy alakítsuk a személygépkocsi-importot, hogy azon belül növekedjék a termelői célra is hasznosítható autók aránya (például a furgonoké, az utánfutóval ellátott kocsiké, illetve a terepjáró személygépkocsiké).

Az állattartás gépesítése néhány darálóra, morzsolóra és répavágóra szorítkozik, noha mostanában terjednek az önetető és önitató berendezések, amelyek nem annyira a munkát könnyítik, mint a kistermelők időbeosz- tását segítik.

A kistermelők gépállományában 1975 óta van némi kedvező változás. Egyre nyilvánvalóbb ugyanis, hogy a kistermelés fejlődésében kulcsszerepet játszik a technikai fejlesztés, az ésszerű gépesítés. *Annál is inkább érdemes ezt segíteni*, s a meglévő kereslet kielégítésére törekedni, mert a *beruházások forrása*, a népgazdaság más területein megvalósuló felhalmozással ellentét- ben, *teljes egészében a személyi jövedelmek megtakarításából ered*.

Az az ellentmondás, amely a korszerű gépek kihasználásából és a kis- termelés csekély méretéből fakadhat, két úton is levezethetőnek látszik: *egyrészt a gépek közös használatával* (aminek terjesztését, népszerűsítését eddig teljesen elhanyagoltuk), *másrészt a gépek méretének megfelelő kiválasz- tásával*. A gépkölcsönzés (amellett, hogy a kistermelők előtt széles körben bizonyíthatja a műszaki fejlődés indokoltságát és útját), egyben a szűkös kapacitások áthidalásának legésszerűbb és leghatékonyabb módját is jelenti. Aligha szorul bizonyításra, hogy a csoportos géphasználat annál előnyösebb, mennél kevésbé tudja a kínálat a gépkeresletet kielégíteni.

A gépek forgalmazását az is nehezíti, hogy a különböző minisztériumok- hoz tartozó külkereskedelmi és a belföldi kereskedelemben dolgozó vállalá-

* A tanulmány elkészülte óta ez a probléma zömmel megoldódott.

tok munkája eléggé összehangolatlan, s egyszerre fordul elő a túlkészletezés és a krónikus áruhiány. Nagyrészt megoldatlan *az alkatrészellátás és a szervizszolgálat is*. Ezek a tényezők is okai annak, hogy tovább terjednek a házi barkácsolású, meglehetősen rossz paraméterekkel működő s gyakran balesetveszélyes traktorok, motoros „kisszekerek”, motoros kapák, motoros fűkaszák, szivattyúk stb.

Mindamellett az elmúlt esztendőekben számottevően nőtt a kisgazdaságoknak értékesített szerszámok, kisgépek és felszerelések forgalma, az 1976. évi 670 millió forintról 1978-ban mintegy 980 millióra (folyó áron számítva). Ennek pedig csak mintegy fele hazai gyártmányú. Különösen sok a gond a szerszámok, a robbanómotoros kisgépek, a kerti traktorok és a fejőgépek beszerzésével. Sajnos a Kohó- és Gépipari Minisztérium programjának ismeretében nem is számolhatunk a szükséges előrelépéssel, s a szocialista országokból való import esélyei is igen szerények.

Említést érdemel, hogy a kistermelés eszközellátását szolgáló és a lakossági importkeretet terhelő behozatal felméréseink szerint *csak részben — sőt mindinkább csökkenő arányban — szolgálja magát a kistermelést*. Ennek az az oka, hogy a nagyüzemi mezőgazdaság, de főként a kommunális üzemek (köztisztasági vállalatok, kórházak, parkfenntartó részlegek stb.) maguk is olyan kisgépeket igényelnek, amelyeket idehaza mint kistermelői eszközöket viszünk piacra. Így csak látszólag oldjuk meg a kisgazdaságok eszközellátásának gondját, hiszen mások vásárolják meg (egyébként szintén nem feleslegesen) ezen eszközöket.

A ház körüli termelésnek egyre fontosabb tényezőjévé válik az energiaellátás. Célszerű volna felmérni, milyen lehetőségek adódnak a kistermelők ésszerűbb villamosenergia-használatában, sőt akár -termelésében is. Nagy megtakarításra adna módot, ha olcsóbb automatikus hőszabályzók (termosztátok) segíthetnék a fóliás termelést, illetve a kisállattartásban esetenként szükségessé váló légtérűtés szabályozását. Mindehhez természetesen a szaktanácsadás fejlesztése is fontos feltétel. A nagyüzemi mezőgazdaság ma is gyakorta féltékenyen őrzi (a „társadalmi tulajdont védve”) azokat a melléktermékeket, amelyek a kistermelésben kiválóan hasznosíthatók lennének, a nagyüzemekben pedig kisebb-nagyobb energiafelhasználással megsemmisítésre kerülnek. Szalmával, kukoricaszárral, ággal, faipari hulladékkal sok olajat és villanyáramot lehetne megtakarítani, ha ezeket az anyagokat megkaphatnák a kistermelők, és ezenkívül elégetésükhöz alkalmas kazánokat, kályhákat gyártanának, forgalmaznának és népszerűsítenének.

A háztáji és a kisegítő gazdaságok *állattartásának legfontosabb tényezője a takarmányalap*. A takarmány mennyisége és minősége iránti igényt az egyes állattartási ágazatok sajátosságai, a tartási feltételek és a kisgazdaság típusa, az őket körülvevő nagyüzemi háttér, sőt a kisgazdaságok termelési célja is befolyásolja. Aszerint is erőteljesen elkülönül a háztáji és a kisegítő gazdaságok takarmányellátásának sokrétű problematikája, hogy abrak-, vagy tömeg-, illetve szalastakarmányról van-e szó. A kisgazdaságok takarmányellátásának sokat vitatott problémája szinte egyidős a mezőgazdasági nagyüzemek kialakulásával.

A mezőgazdasági nagyüzemek megerősödésével, gazdálkodási színvonalának növekedésével lehetővé vált, hogy a gyorsan fejlődő nagyüzemi állattenyésztés ellátása mellett a kisgazdaságok egyre növekvő takarmányigé-

nyét is mind nagyobb mértékben fedezzék. Segített és reálissá tette ezt az is, hogy a nagyüzemek és a kisgazdaságok közötti *termékforgalom egyre inkább a mindenkori termelői árakon bonyolódik*, s csak helytelen szóhasználattal él már tovább a kifejezés, hogy a nagyüzemek takarmányeladással „támogatják” a kistermelőket.

Sokat vitatott kérdés, hogy a kistenyésztők milyen hatékonysággal használják fel a takarmányt. Ezzel kapcsolatban még napjainkban is eléggé szélsőséges véleményekkel találkozunk éppúgy, mint a nagyüzemek takarmányfelhasználásának hasznosulását illetően is. Kétségtelen, hogy a kisgazdaságok az *önellátás szintjéig előállított állati termékekhez sok olyan esetleges takarmányt hasznosítanak* (konyhai hulladékot, szántóföldi melléktermékeket és kertészeti hulladékanyagokat), amelyek a nagyüzemi technológiába egyáltalán nem illeszthetők be. Ez azonban a feletetett tápanyagnak csak a kisebb részét teszi ki az önellátó termelők esetében is.

A melléktermékek és a hulladékok takarmányként való hasznosítása mindenképpen javítja a hústermelés hatékonyságát. Az általános tendencia viszont az, hogy az árutermelés, *a termelési méret növekedésével a szükséges takarmányt a kistermelők is egyre inkább külső forrásból szerzik be. Az árutermelésre berendezkedő kisgazdaságok takarmányráfordítása pedig hasonló a nagyüzemi termeléshez, vagy azonos vele.* Azt a feltételezést viszont, mely szerint a kistermelők a nagyüzemeknél rosszabbul, azaz pazarlóan hasznosítják a takarmányt, elég világosan cáfolják a tények. Ugyanis az abraktakarmányt a kisüzemek forgalmi áron, vagyis — a kis tételek miatt — drágábban vehetik meg, mint a nagyüzemek. Mivel pedig az egységes termelői árak mellett a jövedelem nagysága főként attól függ, hogy miként értékesül a takarmány, pazarlásról aligha beszélhetünk. Mindemellett az adott állatitermék-árak mellett a kisgazdaságok fokozottan, a nagyüzemeknél is jobban és gyorsabban reagálnak arra, hogy miként alakul a takarmányok ára. Ezt pedig akár úgy is értelmezhetjük, hogy a hatékonysági követelmények éppen ebben a termelői körben érvényesülnek igazán.

A kisgazdaságok takarmányigénye szorosan kapcsolódik az előállított termékmennyiséghez. *A jövőben ez a kapcsolat még szorosabbá válik*, mivel a kistermelői szférában az abrakbázist jelentő szemeskukorica termelése fokozatosan visszaszorul. Továbbá azért, mert a két abrakfogyasztó ágazatban (a sertés- és a baromfitartásban) a magasabb teljesítményre képes fajták és hibridek egyre terjednek. Ezek termeléséhez pedig jobb minőségű, nagyobb fehérjetartalmú takarmány szükséges.

A kistermelés szervezése és integrációja

A kisgazdaságok közül *a legszervezettebben a termelőszövetkezeti tagok háztáji gazdaságai működnek.* Kapcsolódásuk a közös gazdasághoz közismert, ennek jogi és gazdasági oldalával egyetemben. Kiemelendő, hogy napjainkban is erősödik a gazdasági kapcsolat, mégpedig a nagyüzemek szervező tevékenységének, főként az árutermelés megszervezésében való fokozott érdekelttségének következtében. Ugyancsak bővül az a szervező tevékenység, amelyet a mezőgazdasági nagyüzemek, elsősorban a termelőszövetkezetek a működési területükön levő *egyéb kisgazdaságok* árutermelésének szer-

vezésében folytatnak. Az ebben való érdekeltségük azonban ma még sokkal csekélyebb a szükségesnél, és lényegében arra korlátozódik, hogy néhány terméknél a nagyüzemi felár egy része a termelés szervezése fejében a nagyüzemnél marad. Ez azonban korántsem elegendő ahhoz, hogy a mai, többé-kevésbé passzív alkalmazkodás helyett aktív, termelésbefolyásoló és -szervező szerepet tölthessenek be a nagyüzemek. (Ezen a téren több jogi probléma is orvoslást kíván, például mi az, ami mellékfoglalkozásnak, s mi az, ami alkalmi munkának minősül stb.)

A mezőgazdasági kistermelők szervezettségében mind fontosabb szerepet játszanak az általános fogyasztási és értékesítő szövetkezetek (áfészek). Elterjedőben van a több éves lejáratú szerződés. Növeli a kistermelők szervezettségét a néhány ágazatban igénybe vehető állami beruházási támogatás is, aminek az a feltétele, hogy bizonyos időn keresztül meghatározott mennyiségű árut értékesítsenek a kistermelők a felvásárló vállalatok számára. Elégé ritka és sajnálatos módon továbbra sem terjedő a különféle élelmiszeripari vállalatok kistermelést integráló tevékenysége. Elsősorban a húsipar folytat ilyen szervezést, bár legtöbbször ezt is az áfészek, illetve a termelészövetkezeteken keresztül. Túlcentralizált és túlkonzentrált élelmiszeriparunk sajnos még mindig nem talált igazi partnerre a kistermelőkben. Ezért is gyakori a panasz az élómunka-igényes, tipikusan kisüzemi termékek (bogyós és csonthéjas gyümölcsök, kisállatok stb.) hiánya miatt. Mindent összevetve azt mondhatjuk, hogy a kisgazdaságok egyre erőteljesebben kapcsolódnak ugyan a szocialista nagyüzemi szférához, beleértve ebbe a mezőgazdasági nagyüzemeket, a szövetkezeti kereskedelmi vállalatokat és néha az élelmiszeripari vállalatokat, illetve trösztöket is, de ez messze elmarad a lehetőségek ésszerű határától.

Bármilyen kedvezően változik is a kistermelők számára a közgazdasági szabályozórendszer vagy a keresleti szabadpiac, ez önmagában nem elegendő az árutermelés növeléséhez. A szabadpiaci forgalmazás, a termelői piacozás korszaka hazánkban szűkülőben van, és egyre inkább azokra a területekre korlátozódik, ahol az állami és a szövetkezeti kereskedelem üzlet-hálózat hiányában nem tudja a fogyasztói igényeket kielégíteni. A nagyvárosok piacának illúzióját egyre inkább az őstermelői köntösbe öltözött viszonteladók adják meg. A tényleges őstermelőket többségükben az idős nyugdíjas falusiak képviselik, mennyiségben és minőségben egyaránt szerény termékekkel. Mindez azt jelenti, hogy a kistermelők számára legalább olyan fontos a jól működő, szervezett forgalmazás, mint a kedvező jövedelemkilátás. Bármilyen kedvező is a termékek potenciális jövedelmezősége, ha a termék nem vagy csak késedelmesen értékesíthető, a jövedelem elmarad vagy lényegesen csökken. *Az értékesítési biztonság tehát alapvető fontosságú a kistermelők számára, s ez szerencsésen esik egybe a kistermelés stabilitásához és a célirányos fejlesztéshez fűződő társadalmi érdekekkel.* Nagyrészt hiányzik viszont e két érdeket kihasználó és egybeötöző vállalati struktúra, a termelést szervező, integráló vállalatok köre.

Fontos lenne, hogy a mezőgazdasági nagyüzemek, az áfészek és az élelmiszeripari vállalatok számára az ehhez szükséges gazdasági és jogi feltételeket megteremtjük, illetve lényegesen javítsuk.

A kistermelői munka hatékonysága és a kistermelők jövedelme

A kistermelésben folytatott munka hatékonyságát és az itt felhasznált termelőeszközök értékesülését rendkívül nagy fokú differenciáltság jellemzi. Gyakran e hatékonyság mérésének az értelme is kétséges, hiszen olyan emberi munka és termelőeszköz-kapacitás kerül itt felhasználásra, amely más módon eleve nem lenne társadalmilag hasznosítható, s mint ilyennek az értékesülési határfoka is egyértelműen másodlagos, elhanyagolható. Egyre kevésbé van ez azonban így a bővülő árutermelést felmutató szakosodó kisgazdaságokban, ahol gyakran új befektetésekkel is bővítik a termelés alapjait. Ezek munkájának hatékonysága viszont egyértelműen jónak mondható, hiszen enélkül termelésük nem volna versenyképes a szocialista nagygazdaságok termelésével. Márpedig ezeknek az árutermelő kisgazdaságoknak egyértelmű és nyilvánvaló a versenyképessége. Érdemes megemlíteni, hogy a nagyüzemeket többnyire jelentős felárral segítjük, kiegyenlítve ezzel azon többletterheket, amelyek a nagygazdaságokra kialakított adórendszerből és elvonási rendszerből rájuk hárulnak. Így az árrendszer végeredményben valóban egységes jövedelemfeltételeket teremt.

Tapasztalataink, méréseink szerint az erősen kézimunka-igényes, *sajátos egyedi kezelést kívánó ágazatokban, termékeknél a kisgazdaságok hatékonysága eléri vagy gyakran meg is haladja a nagyüzemekét.* A kistermelés egésze mégis jóval alacsonyabb munkatermelékenységet mutat, mint a nagyüzemi, részben felszereltségének sokkaltalacsonyabb foka miatt, részben pedig azért, mert a munkaerő összetétele is gyökeresen különbözik a nagyüzemekétől. A kisgazdaságokban tömegesen dolgoznak nyugdíjasok, fiatalkorúak, csökkent munkaképességűek.

A kistermelés áruértékesítési hányadának növekedésével együtt emelkedik az anyagfelhasználás, az ipari eredetű termelőeszközök vásárlása is. Az előállított terméken belül ezért csökken az új érték aránya, és növekszik az eszközhányad. 1970-ben 100 forintnyi termelési értékéből 63, 1977-ben pedig már csak 55 forint volt a bruttó jövedelem. *A kistermelés csökkenő jövedelmezőségét a kistermelők a termelés mennyiségének növelésével kívánják kiegyenlíteni.* A kisgazdaságok ágazati koncentrációjának és specializálódásának ez jelenti a legfőbb ösztönzőjét.

A mezőgazdasági kistermelésben elérhető jövedelemről a nem szakmai közvéleményben, de a nem agrárszakemberek körében is meglehetősen ellentmondásos és megalapozatlan vélemények alakultak ki. A kisüzemek jövedelemviszonyait elfogultan szemlélő nézetek között a legveszélyesebbek azok a szélsőséges álláspontok, amelyek *egyike társadalmilag elfogadhatatlannul nagy, s a munkához képest jogtalan összegű jövedelmeket tételez fel. A másik, szintén elfogult álláspont szerint a kistermelők — egyéb jövedelemforrások híján — túlmunkában végzett kényszerű erőfeszítéseit csak töredékben ismeri el a társadalom.* Egyedi példákat persze, a csaknem másfél milliós kisgazdaságról szólva, könnyű találni. Talán nem is kevés az olyan szélsőséges eset, ahol hatalmas különbségeket állapíthatunk meg. A kistermelők zömének mégis eléggé *kiegyensúlyozott a jövedelmi helyzete*, legalábbis ami a feltételekhez és az adottságokhoz való igazodást illeti. Enélkül ugyanis aligha lenne megmagyarázható, hogy *a mezőgazdasági termékek alapján egységes árrendszere s az adott fogyasztói árak mellett, évek óta zavartalan és mindig jó színvonalú élelmiszer-ellátási körülmények között miként alakul-*

*hatott — adminisztratív beavatkozások nélkül — kedvezően a kistermelés volumene és szerkezete.** Ha ezt a viszonylag egyenletesen alakuló kistermelést népgazdaságunk egyensúlyi helyzetének formálásában alapvetően pozitívan értékeljük, s azt is elfogadjuk, hogy ez a pozíció gazdasági alapokon nyugszik, akkor reálisan utasíthatjuk el, de *a továbbiakban is el kell utasítanunk* az említett szélsőséges nézeteket, bármilyen formában, gazdasági vagy politikai köntösben, nyíltan vagy csak közvetve jelennek is meg. Következésképpen a valós problémák egy részét tudomásul kell vennünk, míg a másik hányaduk orvoslása kötelességünk.

A kistermelői munka ráfordítás- és hozamviszonyainak hatalmas belső differenciáltsága s ennek következtében jövedelemhozadékának eltérése logikai alapon is belátható. A kisgazdaságokban a föld minősége a legkiválóbbtól a legrosszabbig, a nagyüzemi művelésre már alkalmatlanig váltakozik, s ezeken dolgozik a legnagyobb szakértelmű, a növények és állatok szinte egyedi igényeit kielégítő munkaerő, de itt munkálkodnak az öregek, a gyerekek, s a műkedvelő laikusok is. A termelőeszközök *korszerűsége az ősi szerszámtól az automatáig változik*, ezért használatuk eredményessége is szélsőséges. Mindez egyetlen átlagszámmá alakul, ha azt vesszük, hogy a kistermelésben kifejtett munka miként viszonylik az előállított termékek értékéhez. Az 1972—1973-ban végzett felmérés szerint az egy órai munka termékének az értéke 16 forintot tesz ki, ami körülbelül egyharmada a nagyüzemekben kifejtett munka termékeinek. Mivel a termelési értéknek már akkor is csaknem felét tette ki a termelő felhasználás, így az egy órára jutó bruttó jövedelem összegét körülbelül 8-9 forintra becsülhetjük. Ismerve a kistermelők azon kiadásait, amelyek a bruttó jövedelmet terhelik (például: a földadó, a jövedelemadó, a boradó, a községfejlesztési hozzájárulás stb.), a munkadíj gyanánt visszamaradó összeg óránként akkor mintegy 7—8 forintra, ma pedig 9-10 forintra tehető. Ha ezt az összeget a munkaképes korúak többnyire munkaidőn túl végzett munkájára számítjuk, akkor ez igen kevésnek bizonyul. Ha viszont számításba vesszük, hogy a kisgazdaságokban végzett munka mintegy 60 százaléka a nyugdíjasokra, a háztartásbeliekre és az eltartott családtagokra jut, akkor kielégítőnek is mondható a munka értékesülése.

Természetes, hogy ezek az adatok csak megközelítő pontosságúak, s részben a ráfordítások számbavétele körül vannak alig-alig áthidalható problémák, részben magának a termék mennyiségének és értékének a megállapítása ütközik nehézségekbe (különösen az önálló termelés felmérése és értékelése bizonytalan). Arra azonban elég alapot adnak, hogy bátran kimondhassuk: *a kisgazdaságokban végzett árutermelő munka jövedelemigénye ennél jóval több, ha ezt munkaképes korúak fejtik ki.* Hozzávetőlegesen úgy

* Említést érdemel, hogy az élelmiszer-ellátási nehézségek mindazon szocialista országokban megkettőzik az élelmiszerpiacot, ahol a kistermelésnek viszonylagosan nagy jelentősége van. Így például a legtöbb szocialista országban működik az állami élelmiszer-kereskedelem mellett egy olyan szabadpiac (a néhány országban honos szóhasználat szerint: kolhozpiac), amelynek termék kínálata is, ellátottsági színvonala is, de főképpen árszintje gyökeresen különbözik az állami kereskedelmétől. Jellemző példája ennek, hogy a kolhozpiaci „bazárban” kétszer akkora a hús ára, mint a „magazinban”, noha az is igaz, hogy a magazinbeli húsellátás meglehetősen rossz. Ez a jelenség mintegy igazolja és alátámasztja azt a dialektikus kapcsolatot, amely a kistermelők kiegyensúlyozott és konszolidált helyzetet, nem monopolista pozíciója, valamint a kereslet és a kínálat egyensúlya között fennáll.

kalkulálhatunk, hogy a *kistermelésben kifejtett árutermelő munka után számított jövedelemigény nem tér el a társadalmi méretekben szervezett munka egységnyi mennyiségére jutó teljes személyi jövedelemtől. Valószínű az is, hogy a jövőben — nagyrészt túlmunkáról lévén szó — az árutermelő munka jövedelemigénye viszonylagosan még növekedni is fog.* Ezzel tovább fokozódik a különbség a kistermelésen belül, az élő munkának az önellátásban és az árutermelésben való értékesülése, valamint a jellegzetesen árutermelési, illetve önellátási szándékkal termelt cikkek szükséges jövedelemtartalma között.

Annak, hogy a mezőgazdasági kistermelés még a körülötte meg-megújuló célzatos megnyilatkozások ellenére sem válik reális gazdasági feszültségek forrásává, az egységes árrendszer mellett az a fő biztosítéka, hogy a ház körüli termelés, a kisüzemi tevékenység sok ember számára reális lehetőség. Számottevő a földdel egyáltalán nem rendelkező kisállattartók aránya, és szerény területigényű a ház körüli fóliás kertészkedés is. Megközelítően minden második családnak van Magyarországon kisgazdasága. A kistermelőknek adott támogatások, illetve a lehetőségül felkínált hitelek az esetek jelentős részében egy újonnan induló kisgazdaság számára is lehetővé teszik a termelés jó felszerelését.

A mezőgazdasági kistermelés szabályozottságát és irányítottságát megnyugtatóan rendezettnek tekinthetjük. A kisüzemi adózás néhány esztendeje működő új rendszere is kielégítően látja el feladatát. Az a tény azonban, hogy az árutermelés bruttó értéke jelenti az adózás alapját, mégis bírálható. Jelenleg nem a jövedelmek nagysága, hanem *az árutermelés nagysága alapján adóznak a kistermelők.* A mai rendszer gyenge pontja abban van, hogy a növekvő árszínvonalat nem követik az adósávok, vagyis mind kisebb jövedelemtömeget terhel azonos összegű adó. Ez gyors korrekciót kíván, és igen egyszerűen végre is hajtható. Helyes viszont az adórendszernek az az elve, hogy a család munkáját preferálja, és a bérmunkát progresszív adóval sújtja. A mezőgazdasági kistermelésre az idegen munkaerő alkalmazása gyakorlatilag egyáltalán nem is jellemző. Érdemes ezért figyelni arra, hogy újabban a bérmunka terjedéséről érkeznek hírek. Éppen a mezőgazdasági kistermeléshez fűződő érdekeink végett kell sürgősen érvényt szerezni annak az elvnek, hogy csak a saját munkán alapuló jövedelmeket preferáljuk, az idegen munkából eredőt pedig fel kell számolni. Ebben a gazdasági eszközök, az adózás mellett fontos szerepe van a morális és a politikai tartásnak is.

A jövő kilátásai

A mezőgazdasági kistermelés jövőjét illetően — a különféle gazdasági és társadalmi feltételek mérlegelése alapján — a következő főbb megállapításokat tehetjük:

1. *A kistermelés viszonylagos szerepének, az egész mezőgazdasági termelésből való részesedésének csökkenése természetes és törvényszerű jelenség.* Ez azonban nem jelenti azt, hogy a kistermelés volumenének feltétlenül és nagymértékben kell csökkennie. Számításaink szerint a kistermelés 1985-re várható összes termelési értéke az 1971—1975 közötti évek átlagához képest néhány százalékponttal növekedhet.

2. A kistermelés teljes termelésének változásai igen *eltérő ágazati növekedés* eredőjeként jelennek meg. Néhány ágazatban (például a zöldség, a gyümölcs, a nyúl stb. esetében) növekedés, a szántóföldi gabonatermesztésben, a szarvasmarha-tartásban termeléscsökkenés várható, illetve érhető el. A sertéstartásban a termelési színvonal szintentartása valószínűsíthető.

3. *Az ágazatonként differenciált növekedés a kistermelés specializálódását, mégpedig a népgazdasági szempontból kívánatos irányba való specializálódását eredményezi.* A kistermelés teljesítménye évenként mintegy 300—320 ezer aktív dolgozó munkájával azonos. A kisgazdaságok 50 milliárd forintnyi állóeszköz-állományának túlnyomó részét nem lehet más szektorokba átcsoportosítani. Eszközállományuk fejlesztése ugyan csekély, de ennek a forrása szinte kizárólagosan a lakosság személyi jövedelme, az abból való megtakarítás.

4. *A kisgazdaságok termelésének beruházást megtakarító hatását jelzi, hogy 1 hektár nagyüzemi zöldségtermelő terület eszközigenye 30—50 ezer forint, 1 hektár gyümölcsös 120—350 ezer forint, 1 hektár szőlő 200—250 ezer forint.* A szektorváltás tervezett mérséklése ellenére is a VI. ötéves tervben mintegy 55—60 ezer darabbal lesz kevesebb a kisüzemek tehénállománya, aminek pótlása egymaga 4 milliárd forint beruházást igényel a nagygazdaságokban. A kisüzemben termelt minden 10 ezer tonnányi sertéshús 800 millió forint, s minden 10 ezer tonna baromfi 400 millió forint nagyüzemi beruházás megtakarításával, illetve későbbi időpontra való halasztásával egyenértékű.

5. *A kistermelés fenntartása — és néhány ágazatban a növelése — a lakosság ellátásának fontos feltétele.* Az önálló termelés csökkenése ellenére is számos termékből a kisgazdaságok a családi szükségletek felét-kétharmadát állítják elő. Az árutermelés arányának erősödése a termelés üzemi szakosodásának és a szükségszerű technológiai fejlődéssel együtt járó ágazati méretnövekedésnek a következménye. *A kisgazdaságok bekapcsolása a szervezett termelésbe mérsékeli a spontaneitást, és a szocialista tervszerűség egyre több elemét terjeszti ki a kistermelői szférára is.*

6. *Az árutermelés erősödésével fokozódik a kistermelés jövedelemérzékenysége, gazdasági integrálásuk lehetősége és szükségessége, és megváltoznak a közgazdasági szabályozással szemben támasztott követelmények is.* A mezőgazdaság irányításában ezért az eddigieknél több figyelmet kell fordítani a kistermelői szféra sajátos érdekeltégi rendszerére, a termelési szféra és a szociális kérdések összhangjának megteremtésére.

7. A VI. ötéves tervidőszakra tervezett termelés és árukibocsátás elérésének *minimális feltétele a főbb ágazatokban napjainkra kialakult jövedelmezőségi pozíciók fenntartása.* Enélkül előirányzataink nem tekinthetők reálisnak és megalapozottnak. A kistermelés ösztönzése hosszabb távra szóló elkötelezettség gazdaságilag és politikailag egyaránt. Az az újratermelési folyamat, amelyben a kistermelők mindenkor bevételük és személyi jövedelmük megfelelő részét ismét a termelésbe fektetik, csak akkor tartható fenn, ha a gazdasági ösztönzés mértéke nem csökken, s a kistermeléssel kapcsolatos politikai megnyilatkozások sem hagynak kétséget akörül, hogy a mezőgazdasági kisüzemeket hosszú távra is szocialista gazdaságunk szerves részének tekintjük.

Feszültségek felhalmozása és leépítése

(A magyarországi beruházások ciklikus alakulásának egyszerű modellje)

A tanulmány a beruházási folyamat néhány makroszintű jellegzetességét vizsgálja. Különös figyelmet szentel a beruházások ciklikus alakulásának, valamint ezzel összefüggésben azoknak a késleltetéseknek, amelyek a beruházások időbeli megvalósulásában jelentkeznek.

A cikk szorosan kapcsolódik a magyar közgazdasági kutatásoknak ahhoz az ágához, amely a beruházások időbeli lefutásának és hullámvázisainak leírásával s ok-okozati elemzésével foglalkozik¹. A beruházási ciklus vizsgálata Bródy András [4] munkájával indult meg. A későbbi tanulmányok közül Bauer Tamás és Kornai János művei adtak közvetlen inspirációt a dolgozat megírásához².

A tanulmányban egy egyenletrendszert vázolok fel, amely a beruházási szféra feszültségeinek újratermelődését s ezáltal a beruházások alakulásában érvényesülő ciklikusságot írja le. Ehhez előbb ismertetem azokat a fogalmakat, amelyekre a modell egyenletei épülnek, s amelyek kulcsfontosságúak a beruházási folyamat megértésében. A modell ismertetése után egy számszerű példával próbálom mondanivalómat szemléltetni.

Főbb fogalmak

Egy-egy beruházási akció kivitelezésének időigénye általában több év, az első ráfordítást esztendőök múlva követi az utolsó, amellyel a beruházás lezárul. Egyszerre több beruházási akció indul: ezek összességét a következőkben *beruházási processzusnak*³ nevezzük. A beruházási processzusok teljes ráfordításigénye tehát az egyes beruházási akciók ráfordításigényé-

¹ Bauer Tamás [1], [2]; Bródy András [4], [5], valamint Faur Tivadar [6]; Kornai János [19], [20]; Soós Károly Attila [25]; Tényi György [27]; Tényi György—Tarján Tamás [28].

² A kiindulást Kornai János makroszimulációs modellje jelentette.

A modell egy 18 egyenletből álló szimultán egyenletrendszer, amely egy gazdaságnak a saját normáihoz illesztett növekedési pályáját szimulálja. A szimuláció során a modell trendeket állít elő a gazdaság reálszférájának főbb jellemző mutatóira. A modell munkálataiban részt vevők: Gács János, Kapitány Zsuzsa és Lackó Mária először a magyar gazdaságra végeztek számításokat.

A modellben az évi beruházási ráfordítás a különböző időpontokban elkezdett beruházási processzusok megfelelő elemeiből tevődik össze. A beruházási blokknak ez a felépítése adta az ötletet a beruházási ciklusok modellezésére.

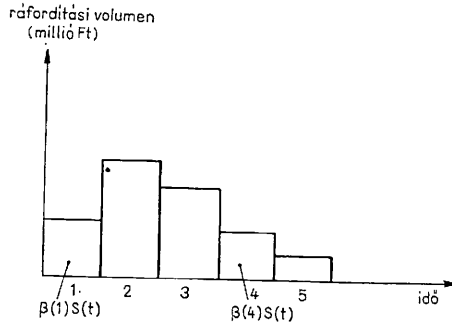
³ A beruházási processzus fogalmát és matematikai modelljének formáját Kornai János [20] modelljéből vettem át.

nek összege. A beruházási processzus összes ráfordításigényét $S(t)$ -vel jelöljük, ahol t a processzus elindításának időpontját jelzi.

$S(t)$ időbeli megvalósulása a $\beta(\Theta)$ megvalósítási koefficiensek segítségével írható le. $\beta(\Theta)$ azt fejezi ki, hogy adott $S(t)$ -nek — a t -ben indított összes beruházási akció (a beruházási processzus) ráfordításigényének — hány százaléka jelenik meg a Θ -adik évben mint ráfordítás.

1. sz. ábra

A t -edik évben indult beruházási processzus megvalósításának időbeli alakulása

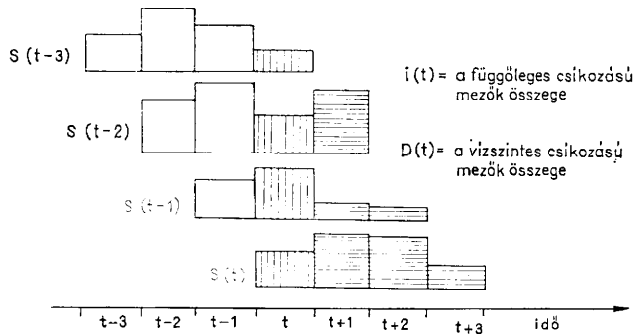
A megvalósítási koefficiensek összege

$$\sum_{\Theta} \beta(\Theta) = 1.$$

Egy adott évben több beruházási processzus áll megvalósulás alatt. A 2. sz. ábrán láthatók a $t-3$, $t-2$, $t-1$ és t -edik években indított beruházási processzusok s időbeli megvalósulásuk.

2. sz. ábra

Különböző időpontokban elindított beruházási processzusok megvalósulása

Egy adott t -edik évben az összes ráfordítás $i(t)$; ez érint minden megvalósulás alatt álló processzust. (Lásd a 2. sz. ábrán a függőleges csíkozású mezőket.) Ez áll a hagyományos elemzés középpontjában.

Elemzésemben kulcsszerepe lesz $D(t)$ -nek, a t -edik év végén fennálló összes kielégítetlen, hátralékos keresletnek. (Lásd a 2. sz. ábrán a vízszintes csíkozású mezők összegét.) A beruházások hosszú átfutási idejéből szükségserűen következik, hogy a jövőbeli ráfordításigények már a jelenben is megfogalmazódnak. Ehhez járul a szocialista országok beruházási döntési rendszerének az a sajátossága, hogy ha egy beruházási akciót elindítottak, akkor az — mindenfajta gazdaságossági körülménytől függetlenül — előbb vagy utóbb, de mindenképpen megvalósul.

Az év végén fennálló kielégítetlen hátralékos keresletet, $D(t)$ -t a beruházási folyamat első feszültségindikátorának tekintjük.

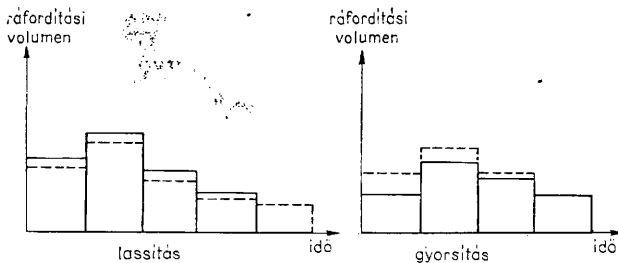
A beruházási akciók lassítása és gyorsítása, amely jól ismert jelenség a szocialista országokban, többféleképpen értelmezhető. Létezik a tervezett megvalósuláshoz képest lassítás vagy gyorsítás, de értelmezhetjük őket az átlagos megvalósítási koefficiensek alapján kialakult szokásos megvalósításhoz képest is.

Dolgozatomban az utóbbi értelemben, tehát a szokásos átlagos idő alatti megvalósításhoz viszonyítva beszélek lassításról vagy gyorsításról. Ennek megfelelően átlagos, időben változatlan megvalósítási koefficiens-eggyüttesel dolgozom.

A lassítás és gyorsítás egy-egy beruházási processzus megvalósítási görbéjét módosítja: lassítás eredményeképp laposabb, de hosszabb, gyorsítás esetén magasabb, de rövidebb a megvalósulás lefolyása.

3. sz. ábra

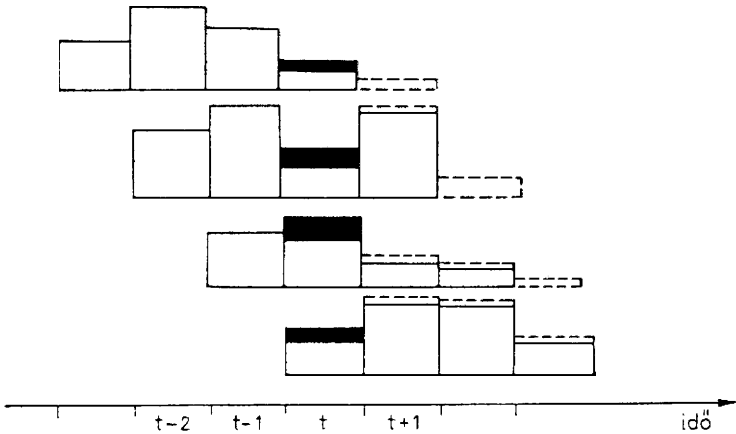
A lassítás és a gyorsítás hatása a beruházási processzus lefolyására

(A 3. sz. ábrán folytonos vonallal az átlagos megvalósítási koefficiensből álló görbét, szaggatottal pedig a lassítás, illetve a gyorsítás eredményeképp kialakuló görbét ábrázoltam.)

Egy adott évben több beruházási processzus zajlik, az egyiket lassíthatják, a másikat gyorsíthatják. Ezeknek az egyenlegét tekintve egy-egy évet is jellemezhetünk aszerint, hogy a lassítás vagy a gyorsítás érvényes-e rá. Sőt a tapasztalat szerint a kiindulást épp e globális lassítás—gyorsítás adja, s ez oszlik meg processzusonként különböző módon: egyes processzusokat gyorsítanak annak ellenére, hogy globálisan a lassítás a jellemző. Mivel egy processzus több évig tart, többször is módosul a megvalósítás görbéjének az alakja, az egyes években újra és újra létrejövő „impulzusok” — a lassítás vagy a gyorsítás — hatására.

A t -ben meglévő beruházási processzusok alakulása lassítás
($G(t) < 0$) hatására

A 4. sz. ábrán a $G(t) < 0$ globális gyorsítási—lassítási értéket ábrázoltam (a sötét mezők összege), feltételezve hogy a t -edik évet megelőzően sem lassítást, sem gyorsítást nem alkalmaztak. $G(t) > 0$ esetén gyorsításról, $G(t) < 0$ esetén lassításról beszélünk. Látható, hogy $G(t) < 0$ esetén, vagyis lassításkor $i(t)$ lecsökken, s ugyanennyivel, tehát $G(t)$ -vel nő $D(t)$, a kielégítetlen hátralékos kereslet. A $G(t) > 0$ esetben, gyorsítás alkalmazásakor — értelemszerűen — $i(t)$ megnő, és $D(t)$ csökken $G(t)$ nagysággal. A 4. sz. ábrán azt is megpróbáltam érzékeltetni, hogy az egyes processzusokon végigggyűrűzik a t évben alkalmazott lassítás vagy gyorsítás.

A fenti fogalmak, amelyekre modellünk épül, objektíve létező, megfigyelhető jelenségeket takarnak. A statisztika azonban nem figyeli meg ezeket. Az $S(t)$ -hez jellegben hasonló egyetlen mutatószám: „a 100 000 Ft-nál nagyobb összegű megkezdett építmények száma és tervezett költsége”, amely azonban a népgazdasági beruházásoknak csak egy részét öleli fel.

Makroszintű $S(t)$ -ről, $D(t)$ -ről és $G(t)$ -ről egyáltalán nincs statisztikai nyilvántartás, a megvalósítási koefficiensek — $\beta(\Theta)$ — pedig csak nem publikált munkaanyagokban található, s azok is csupán részleges számbavétel alapján számított mutatók.

A t -edik évben eszközölt összes beruházási ráfordítás, $i(t)$ statisztikailag nyilvántartott idősor.

Az említett hiányok miatt a szükséges adatokat bonyolult, külön erre a célra kidolgozott becslési eljárással kellett előállítani.

A modell

Ismert, hogy a beruházások tervezése a kelet-európai országokban az évi beruházási volumen — $i(t)$ — tervezését jelenti. Gács—Lackó [8], Gács [7], valamint Bauer [2] tanulmányai a tervezők magatartását, az évi be-

ruházási volumen tervezésében tapasztalható szabályszerűségeket vizsgálták.

A beruházási volumenre vonatkozó terveket külső és belső tényezők együttesen határozzák meg. Ha növekszik a beruházási folyamat során kialakuló belső feszültség, amelyet most egyetlen tényezővel, a kielégítetlen hátralékos kereslettel — $D(t)$ — jellemzünk, akkor ez a tervezőket, döntéshozókat arra *kényszeríti*, hogy az évi beruházási volumen tervét magasan szabják meg. A megnövekedett belső feszültség ugyanakkor jelzője is egy folyamat akkori állapotának, amely a tervezőket figyelmezteti, hogy valamit tenniük kell a felgyülemlett feszültségek enyhítésére. Ez eredményezi, hogy a tervezők *igyekeznek* csökkenteni a beruházási volumen tervén.

A tervezők magatartására, döntéseire azonban — mint az említett elemzések rámutattak — a külkereskedelmi egyenleg alakulása is nagy hatást gyakorol. A továbbiakban a külkereskedelmi egyenleg változását a beruházási folyamat szempontjából a *külső feszültség* indikátorának tekintjük. A külkereskedelmi egyenleg viszonylagos javulása, illetve romlása a népgazdaság összes folyamatát, így a beruházás évi volumenének tervét is komoly mértékben befolyásolja: az egyenleg javulása a tervezőket arra készíti, hogy növeljék a beruházás évi volumenének tervét, a külső feszültség fokozódása pedig, amelyet a külkereskedelmi egyenleg viszonylagos romlásával jellemzünk, e tervelőirányzat csökkentését vonja maga után.

Ahhoz, hogy a beruházási volumenre vonatkozó terveiket végrehajthassák, a tervezőknek a következő eszközök állnak a rendelkezésükre:

1) Az új beruházások közül *kevesebb és kisebb ráfordításigényű* beruházásokat vagy — ellenkező esetben — *több és nagyobb ráfordítást igénylő* beruházásokat indítanak;

2/a a folyamatban levő beruházásokat *lassítják vagy gyorsítják*;

2/b az újonnan indított beruházások első évi ráfordítását az átlagosnál kisebbre vagy nagyobbra szabják.

A továbbiakban a 2/a-t és a 2/b-t együtt tekintjük.

A következőkben a t évben indított beruházások teljes ráfordításigényét $S(t)$ -vel jelöljük, s az egyszerűség kedvéért *indításnak* nevezzük.

1. Az indítások volumenének visszafogását vagy növelését a

$$\Delta [S(t+1) - \tilde{S}(t+1)] = \alpha_1 \Delta [D(t) - \tilde{D}(t)] + \alpha_2 \Delta [k(t) - \tilde{k}(t)] + \alpha_1 \quad (1)$$

egyenlet fogalmazza meg, ahol $\alpha_1 < 0$; $\alpha_2 > 0$. Az

$$\tilde{S}(t+1) = S_0 \delta_s^{t+1};$$

$$\tilde{D}(t) = D_0 \cdot \delta_D^t;$$

$$\tilde{k}(t) = -K_0 - q \cdot t$$

egyenlőségek a modell számára adottak: az indítások és a kielégítetlen hátralékos kereslet exponenciálisan növekvő, valamint a külkereskedelmi egyenleg lineárisan csökkenő *trendjeit* állítják elő.

Az indítások növekménye, egyik évről a másikra való változása tehát egyrészt függ a döntés időpontjától: adott növekmény mást jelent $t=1$ és mást $t=20$ esetben. Ezt fejezi ki az (1) egyenlet bal oldalának formája.

A $\Delta[D(t) - \tilde{D}(t)]$ tényező azt mutatja, hogy egyik évről a másikra, $t-1$ -ik évről a t -edik évre mennyit nő vagy csökken a kielégítetlen hátralékos kereslet trendtől való távolsága. Az $\alpha_1 < 0$ paraméter azt jelenti, hogy ha $t-1$ -ről t -re nő a trendtől való eltérés, akkor α_1 -nek megfelelően az indítások trendtől való távolsága csökken. Egyszerűbben úgy is fogalmazhatunk, hogy *ha túlzottan nő a kielégítetlen hátralékos kereslet $t-1$ -ről t -re, akkor $t+1$ -re az indítások volumene lecsökken. Fordított esetben pedig, ha relatíve kicsi a kielégítetlen hátralékos kereslet növekedése $t-1$ -ről t -re, akkor $t+1$ -re az indítások trendnövekményüknél nagyobb mértékben növekednek.*

Az indítások volumenének meghatározására figyelembe vett másik tényező a külkereskedelmi egyenleg relatív változása. Az $\alpha_2 > 0$ paraméter azt fejezi ki, hogy *ha a külkereskedelmi egyenleg jobban romlik $t-1$ -ről t -re, mint ahogy a trend „megengedi”, akkor az indítások $t+1$ -ben kisebbek lesznek, mint a trend szerint történe. Az egyenleg relatív javulása viszont az indítások nagy növelését váltja ki $t+1$ -ben.*

A döntéshozók, a tervezők a különféle — külső és belső — feszültségek fokozódásának hatására határozzák el az indítások volumenének csökkentését. A feszültségek enyhülése viszont ellenkező tendenciát, az indítások növekedését hívja életre. Mindkét esetben fontos szerepe van az állandóan létező és újratermelődő nyomásnak, a gazdaság különböző hierarchikus szintjein a beruházások indítása iránt jelentkező nagy keresletnek. Kornai [19] és Bauer [2] mutatták be s építettek elméletet arra, hogy a beruházási éhség a szocialista gazdaságok lényegi vonása. Ez az állandóan újratermelődő nagy kereslet alapvető a beruházási folyamat alakulásában is: a feszültségek fokozódása kikényszeríti e nyomás visszaszorítását, míg a feszültségek enyhülése teret enged ennek a nyomásnak.

2. A gyorsítás—lassítás nagyságát a

$$G(t+1) = \mu_1 \Delta[D(t) - \tilde{D}(t)] + \mu_2 \Delta[k(t) - \tilde{k}(t)] + a_2 \quad (2)$$

egyenlet írja le, ahol $\mu_1 > 0$ és $\mu_2 > 0$.

A belső feszültség növekedése, vagyis a kielégítetlen hátralékos kereslet túlzott növekedése a folyamatban levő beruházások gyorsítását váltja ki a következő időszakra. A gyorsítás e feszültség enyhülését eredményezi, amely $G(t)$ és $D(t)$ viszonyából definíció szerint következik. (Lásd a 4. sz. ábrát.) A külső feszültség fokozódása, amelyet a külkereskedelmi egyenleg túlzott romlása jelez, épp ellenkezőleg: a lassítást hívja életre.

A különböző feszültségek által életre hívott — az 1. és 2. pontban leírt — eszközök nem egyértelműen befolyásolják az évi beruházási volument. A belső feszültség fokozódása egyrészt az indítások visszafogását [az (1) egyenlet α_1 paraméterére], másrészt viszont gyorsítást [a (2) egyenlet μ_1 paraméterre] hívja életre: az egyik növeli, a másik csökkenti az évi beruházási volument.

A belső feszültség enyhülésének hatására is ilyen szkizofrén helyzet jön létre: a belső feszültség enyhülése növekvő indításokat von maga után,

ami növeli a beruházási volumen évi szintjét, ugyanakkor lassítást hív életre, ami meg épp csökkenti azt.

A beruházási volumen nagysága már az alkalmazott eszközök bevezetése után kialakult helyzetet tükrözi. Két összetevőjével, az indításokkal és a gyorsítással—lassítással már foglalkoztunk. A következőkben a folyamatban levő beruházások ráfordításait vizsgáljuk.

Jelentse $i_D(t+1)$ a $t+1$ -ediket megelőző években elindított beruházási processzusok aktuális, $t+1$ -edik évre jutó ráfordításait, amely figyelembe veszi a régebbi lassítások—gyorsítások módosító hatását.

A 4. sz. ábrán láttuk, hogy egyetlen év lassítása vagy gyorsítása hogyan gyűrűzik tovább a folyamatban levő processzusokra. Ha ismernénk a tovagyrűzés valóságban érvényesülő szabályait, vagy ha nem ismerjük, de feltennénk, hogy a lassítás vagy gyorsítás egyenletesen oszlik szét a processzusokon, akkor $S(t)$, $S(t-1)$... $G(t-1)$... értékek segítségével évről évre nyomon tudnánk követni a beruházási processzusokon végbemenő összes módosulást. Ez azonban igen aprólékos számítási algoritmust követelne, amely egy sok változóból és sok-sok feltételből álló, nem szükségképpen lineáris rendszert jelentene.

A továbbiakban ezért jóval egyszerűbb, pontosabban leegyszerűsített formát használok az $i_D(t+1)$ meghatározására, mégpedig az

$$i_D(t+1) = \sigma D(t) + a_3 \quad (3)$$

egyenletet, ahol $\sigma > 0$.

Ez azt fejezi ki, hogy ha *nő a folyamatban levő beruházások kielégítetlen hátralékos kereslete, akkor nő az ezekre való adott $t+1$ évi esedékes ráfordítás is.*

Ezek után minden komponens megvan ahhoz, hogy a beruházás évi volumenét meghatározhassuk.

$$i(t+1) = \beta(1) S(t+1) + i_D(t+1) + G(t+1), \quad (4)$$

ahol $\beta(1) S(t+1)$ a $t+1$ -edik évben indított beruházási processzus első évi átlagos ráfordítása. A

$$k(t+1) = x(t+1) - \gamma i(t+1) + a_5; \quad \gamma > 0, \quad (5)$$

[ahol $x(t+1)$ a $t+1$ -edik évben exportált áruk volumene, a modell számára exogén] egyenlet a külső feszültség újratermelődését reprezentálja. A (3) alapján kialakult évi beruházási volumen — $i(t+1)$ — szoros kapcsolatban áll ugyanis az importtal. A

$$D(t+1) = D(t) + S(t+1) - i(t+1) \quad (6)$$

azonosság a beruházási folyamat során kialakuló belső feszültség újratermelődését mutatja, a $t+1$ -edik év végére kialakult kielégítetlen hátralékos keresletet határozza meg.

A modell (1), (2), (3), (4) egyenletei a beruházási indításnak és a beruházási volumennek a belső és külső feszültség általi szabályozását írják le, az (5), (6) egyenletek pedig az új időszak feszültségeit „állítják elő”.

Az indítások változásának hatására a feszültségek egyértelműen alakulnak. (Lásd az 1. sz. táblázatot.)

Az indítás hatása a feszültségekre

Megnevezés	$D(t)$ belső feszültség	$k(t)$ külső feszültség
$S(t)$ indításnövelés	nő	nő
$S(t)$ indításcsökkentés	csökken	csökken

A lassítás—gyorsítás hatása már nem ilyen egyértelmű. (Lásd a 2. sz. táblázatot.)

A lassítás és gyorsítás hatása a feszültségekre

Megnevezés	$D(t)$ belső feszültség	$k(t)$ külső feszültség
Lassítás $G(t) < 0$	nő	csökken
Gyorsítás $G(t) > 0$	csökken	nő

A két eszköz — az indítások változtatása, illetőleg a lassítás—gyorsítás — együttes alkalmazásának lehetséges változatait tartalmazza a 3. sz. táblázat: ezeket stratégiáknak nevezzük.

A stratégiák és hatásuk a feszültségekre

Megnevezés	$D(t)$ belső feszültség	$k(t)$ külső feszültség
1. Indításnövelés + lassítás	nő, nő	nő, csökken
2. Indításnövelés + gyorsítás	nő, csökken	nő, nő
3. Indításcsökkentés + gyorsítás	csökken, csökken	csökken, nő
4. Indításcsökkentés + lassítás	csökken, nő	csökken, csökken

Ezeket a stratégiákat alkalmazzák a döntéshozók és a tervezők, mégpedig a következő módon:

Ha kiéleződnek a feszültségek, akkor a 3. vagy a 4. stratégiát, ha enyhülnek a feszültségek, akkor az 1. vagy a 2. stratégiát „léptetik érvénybe”. Hogy a kettő-kettő közül végül melyiket is alkalmazzák, ez attól függ, hogy mekkora a kiindulás alapját képező feszültségek konkrét értéke, s hogy melyik feszültség csökkentése tűnik fontosabbnak.

A modell tehát a következő:

$$\Delta[S(t+1) - \tilde{S}(t+1)] = \alpha_1 \Delta[D(t) - \tilde{D}(t)] + \alpha_2 \Delta[k(t) - \tilde{k}(t)] + a_1, \quad (1)$$

ahol $\alpha_1 < 0$ és $\alpha_2 > 0$;

ahol
$$G(t+1) = \mu_1 \Delta [D(t) - \tilde{D}(t)] + \mu_2 \Delta [k(t) - \tilde{k}(t)] + a_2, \quad (2)$$

$$\mu_1 > 0 \quad \text{és} \quad \mu_2 > 0 ;$$

ahol
$$i_D(t+1) = \sigma D(t) + a_3, \quad (3)$$

$$\sigma > 0 ;$$

$$i(t+1) = \beta(1)S(t+1) + i_D(t+1) + G(t+1) \quad (4)$$

$$k(t+1) = x(t+1) - \gamma i(t+1) + a_5, \quad (5)$$

ahol
$$D(t+1) = D(t) + S(t+1) - i(t+1). \quad (6)$$

$$\gamma > 0 ;$$

A modell hat egyenletből álló rekurzív modell.

Endogén változói, vagyis amelyeket a modell ad meg: $S(t)$; $D(t)$; $G(t)$; $i_D(t)$; $i(t)$; $k(t)$.

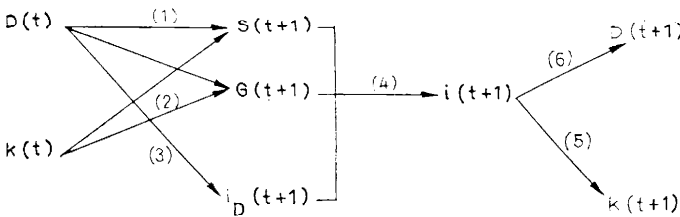
Exogén változói, amelyek a modell számára adottak:

$x(t)$; $\tilde{S}(t)$; $\tilde{D}(t)$; $\tilde{k}(t)$; valamint $D(0)$, $k(0)$ kezdeti értékek.

Az 5. sz. ábra szemléletesen mutatja modellünk működését:

A modell működésének szemléltető ábrája

5. sz. ábra

Az előbbieket természetesen csak nagyon leegyszerűsített, durva leírását adják a beruházási ciklusoknak. Mivel a beruházási szférát a modell önmagában nem a teljes gazdaság részeként tekinti, egyes egyenletei — főleg a (4) — meglehetősen gyengén, sok tényező elhanyagolásával magyarázzák az adott változót. A beruházások döntési rendszerében, a beruházási folyamat alakulásában fontos szerepet játszó tényezők közül is csupán kettőt — $D(t)$ -t és $k(t)$ -t — ragadtam ki, s így próbáltam leírni a folyamatot. A jelen cikk a kutatás első fázisának eredményeit tartalmazza, a modell árnyaltabb és sokrétűbb megfogalmazása további kutatásokat igényel.

A modell számszerű illusztrációja

A következőkben egy számszerű illusztráció segítségével mutatjuk be e nagyon egyszerű modell működését. Mivel — mint már szó volt róla — a változók nagy részéről nem áll rendelkezésünkre közvetlen megfigyelés,

ezért tapasztalati adatok helyett egy külön e célra készült becslési eljárással generáltuk a szükséges változók idősorait⁴.

Mivel ez a becslési eljárás nem minden mozzanatában alapul standard, elfogadott módszereken, s az eredményeként kapott idősorok is szélsőségesebben viselkednek, mint ahogy azt a valóságról egyéb tapasztalataink alapján feltételezhetjük, a kapott idősorokkal végzett regressziós számítások eredményét nem a modell számszerűsítésének, hanem annak csupán számszerű illusztrációjaként fogjuk fel.

A becslt idősorok szélsőséges viselkedése elsősorban abban mutatkozik meg, hogy indokolatlanul nagy amplitudójú kilengéseket tartalmaznak a becslés alapját képező megvalósítási koefficiens eloszlásának — $\beta(\Theta)$ — feltételezett alakja miatt⁵.

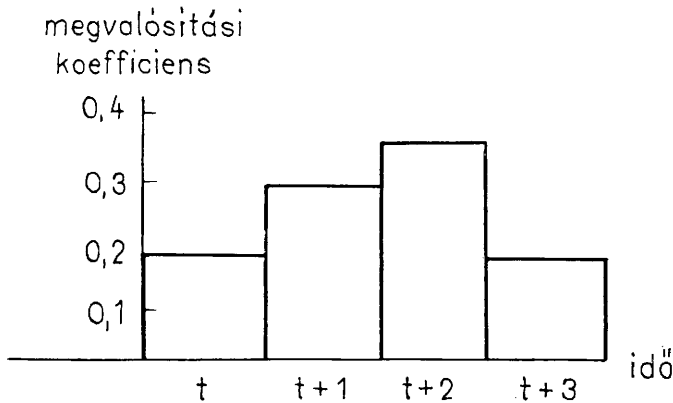
Miután a modell változóira tényadatok, illetve becslt idősorok rendelkezésünkre állnak, regressziós becslések alapján igyekszünk meggyőződni arról, hogy az egyes egyenletekben megfogalmazott összefüggések, a paraméterek előjelei és a kapcsolat erősségét kifejező korrelációs együtthatók vajon eleget tesznek-e az ökonometria hagyományos verifikálási szériumainak, nem mondanak-e ellent hipotézisünknek. A regressziósi kritikusokat követően időrendben tekintjük végig a folyamatot, az egyenleteket már nem szakítva el egymástól.

⁴ Az indítások közelítését $i(t)$ -ből $\beta(\Theta)$ adott értékeinek egy

Θ	1	2	3	4
$\beta(\Theta)$	0,19	0,29	0,33	0,19

eloszlású, időben állandó megvalósítási koefficiens-együttesnek (lásd az alábbi ábrát), valamint bizonyos kezdeti értékeknek a segítségével végeztük.

Egy beruházási processzus megvalósulásának lefolyása

Ezután az így kapott indításadatokból és az üzembe helyezett beruházások idősorából számítottuk ki a gyorsítás—lassítás $G(t)$ értékét, amely a beruházási indítások második becsléséhez szolgált alapul. (A becslés teljes leírása megtalálható a szerző bővebb, a Közgazdaságtudományi Intézetben hasonló címen kiadott tanulmányában.)

⁵ A $\beta(\Theta)$ eloszlás azokhoz az építésigényes, nagyobb beruházások megvalósulásának időbeli lefolyásához hasonlít, amelyekre tapasztalati adatokkal rendelkezünk.

A becslési eljárás által generált idősorok túlzott kilengéseire Soós Károly Attila hívta fel a figyelmet, amelyet ezúton is köszönök.

A paraméterek regressziós becslése⁶

A modell paramétereinek egyszerű regressziós becslése a 4. sz. táblázatban található idősorok alapján készült, ahol jelzem, hogy melyek a becsült és melyek a statisztikából vett idősorok.

4. sz. táblázat

A regressziós becsléshez felhasznált idősorok

t	$S(t)^1$	$D(t)^1$	$i(t)^2$	$k(t)^2$	$G(t)^1$
1960	55 792	73 452	41 732	-1195,6	+ 756
1961	22 501	54 664	41 289	+ 40	+ 446
1962	67 041	76 283	45 422	- 579,7	- 399
1963	78 109	101 933	52 459	-1171,2	+ 1 558
1964	25 157	72 887	54 203	-1676,2	+ 2 310
1965	47 500	65 493	54 894	- 127,2	- 1 081
1966	124 893	129 964	60 422	+ 326,6	- 356
1967	60 775	122 239	68 500	- 870,2	+ 5 143
1968	21 847	71 950	72 136	- 158,3	- 483
1969	145 754	139 927	77 777	+1831	- 2 364
1970	169 105	215 532	93 500	-2213,5	+ 6 593
1971	11 799	123 031	104 300	-5743,7	+ 5 862
1972	81 184	101 325	102 890	+1490,1	- 3 826
1973	251 688	246 381	106 632	+4739,2	- 703
1974	70 473	201 554	115 300	-4000	+11 497
1975	58 109	129 143	130 520	-3024,9	+ 87
1976	220 303	219 057	130 389	- 875,5	- 3 636

Megjegyzés:

 $S(t)$, $D(t)$, $i(t)$, $G(t)$: millió Ft, 1968-as áron. $k(t)$: millió DfT¹ becsült adatok² statisztikai adatok

Az (1) egyenletnél feltételeztük, hogy ha a kielégítetlen hátralékos kereslet túlzottan nő egyik évről a másikra, akkor az indítások az ezt követő évben kevésbé növekednek, mint ahogy az a trend szerint történne. A belső feszültség enyhülése, vagyis a kielégítetlen hátralékos kereslet relatív csökkenése fokozott indításnövekedést vált ki. A külső feszültség, amelynek fokozódását a külkereskedelmi egyenleg relatív romlásával, enyhülését pedig az egyenleg javulásával mértük, pozitív kapcsolatban áll az indítások növekményeivel.

A regressziós becslés eredménye igazolja ezt a feltételezést:

$$\Delta[S(t+1) - \tilde{S}(t+1)] = -1,46 \Delta[D(t) - \tilde{D}(t)] + 15,43 \Delta[k(t) - \tilde{k}(t)]$$

$$(0,15) \qquad (2,75)$$

$$t = -9,49 \qquad t = 5,60$$

$$R^2 = 0,89 \qquad DW = 2,282$$

⁶ A regressziós számításokat Kornai Gábor végezte.

A paraméterek standard hibája (a megfelelő paraméter alatt zárójelbe tett számok), a t értéke, a függvény korrelációs együtthatója (R^2) és a DW -érték — mind a függvény relevanciáját támasztják alá.

A modell (2) egyenlete szerint a $G(t+1)$ — a gyorsítás nagysága — az előző években kialakult belső és külső feszültségek változásának függvénye. A regressziós becslés során kiderült, hogy a külső feszültség fokozódása, illetve enyhülése *nem befolyásolja* a gyorsítást vagy lassítást. E tényezőt elhagyva:

$$G(t+1) = 0,065 \Delta \left[D(t) - \tilde{D}(t) \right] + 1642,7$$

(0,00427)	(267,2)
$t = 15,15$	$t = 6,22$
$R^2 = 0,95$	$DW = 1,24$

Ha nő a belső feszültség $t-1$ évről t -re, akkor $t+1$ évben gyorsítást alkalmazznak.

A (3) egyenlet — ezt a modell leírásakor már jeleztem — nagyon leegyszerűsített egy bonyolult mechanizmust. A leegyszerűsített forma is fontos: a múltból származó kielégítetlen hátralékos keresletnek a jelenbeli beruházási kiadásokra gyakorolt nyomását jeleníti meg:

$$i_D(t+1) = 18\,987,4 + 0,37 D(t)$$

(9972)	(0,073)
$t = 1,9$	$t = 5,07$
$R^2 = 0,70$	$DW = 1,66$

A (2) és (3) egyenlet ökonometriai vizsgálata is láthatóan viszonylag kedvező paramétereket (standard hiba, DW -mutató, korrelációs együttható) szolgáltatott.

A modell (4) és (6) egyenletei azonosságok.

Az (5) egyenletben $x(t+1)$, az export volumene exogén.

Az import volumene — $m(t+1)$ — és a beruházás évi ráfordításának volumene — $i(t+1)$ — közötti kapcsolatot az

$$m(t+1) = 0,46 i(t+1) - 9150$$

(0,027)	(2314,8)	$DW = 0,807$	$R^2 = 0,95$
$t = 16,84$	$t = 3,95$		

regressziós egyenletje⁷. Ennek megfelelően

$$k(t+1) = x(t+1) - 0,46 i(t+1) - 9150.$$

A továbbiakban kísérletezni szeretnénk a modell kisebb-nagyobb szerkezeti átalakításával és kiegészítésével, továbbá a paraméterbecslési eljárás továbbfejlesztésével, a jelenlegitől eltérő paraméteregyüttesekkel. Azt reméljük ezektől a kísérletektől, hogy sikerül majd a modellt és annak szám-szerűsítését alkalmasabbá tenni a gazdasági folyamatok tényleges menetének tükrözésére.

⁷ A DW alacsony értéke nem véletlen. Említettük, hogy mivel a beruházásokat egyelőre a gazdaság egészéből kiemelve vizsgáljuk, ez az egyenlet figyelmen kívül hagyja a mindenkori folyó importfelhasználást, illetve annak a beruházások mozgásával nem korreláló részét.

Időrendi áttekintés

A következő lépésben — amelyet nagyképűen talán „történeti szimulációnak” lehetne nevezni — a 4. sz. táblázatban összefoglalt idősorok alapján az egymást követő mozzanatok szerint írjuk le azt a teljes folyamatot, amelyet a modell tartalmaz.

Azt a számítást, amelyet a modell első formájával folytatunk, nem szabad igazi „ex post szimulációként” értelmezni. A kapott eredmények szigorúan véve nem hasonlíthatóak össze a magyar gazdaság tényleges statisztikai idősoraival. Tekintsük ezeket inkább egy *hipotetikus* — bár egyik-másik vonásában a magyarra emlékeztető — gazdaság idősorainak. A továbbiakban ezt a „hipotetikus gazdaságtörténetet” elemezzük, mégpedig időrendi sorrendben.

1961-re az indítások visszafogása és a beruházások megvalósításának gyorsítása a jellemző. Ezek együttesen az évi beruházási ráfordítási volumen csökkenéséhez vezetnek. Az év végére kialakult kielégítetlen hátralékos kereslet (öröklődő keresleti nyomás) is csökkenő, s a külkereskedelmi egyenleg is javul, jelezve a feszültségek csökkenését. 1962-re ez az örökség meghatározó: erőteljes indításnövekedés növeli a beruházási volument, de ezzel egyben növeli az év végén fennálló kielégítetlen hátralékos keresletet, s a külkereskedelmi egyenleg is romló tendenciát mutat. 1963-ban az indítások tovább növekednek, de már kisebb ütemben, s a gyorsítással együtt az évi beruházási volument tovább növelik. 1963 végére e lépések eredményeként mindkét indikátor további feszültségfokozódást jelez. Ennek hatására 1964-ben megkezdődik az indítások volumenének csökkentése, s az adott évi beruházási volumen a folyamatban levő beruházások nagyságának és a gyorsítások hatására növekszik. 1964 végére határozottan enyhül a belső feszültség, a külkereskedelmi egyenleg azonban tovább romlik. A belső feszültség enyhülése megszünteti az indítások csökkenő irányzatát, s 1965-ben az indítások enyhe növekedése tapasztalható, amely azonban még jóval kisebb, mint a megelőző éveké. Az ebben az évben újra alkalmazott lassítás, amely — úgy tűnik — tipikus reakció enyhülő feszültséget követő években, az indítások növekedését ellensúlyozza, s így maradhat az évi beruházási volumen az előző év szintjén. A külkereskedelmi egyenleg még mindig negatív, de határozottan javuló. A feszültségek ilyen enyhülése most már jóval nagyobb mértékű indításnövekedést eredményez 1966-ra. Erőteljesen növekszik az évi beruházási volumen is, annak ellenére, hogy a lassítás ellenkezőleg hat. A lassítás ugyanakkor a többi tényezővel együtt fokozza a beruházási folyamat belső feszültségét. A külkereskedelmi egyenleg 1966-beli javulása ellenére a megnövekedett belső feszültség levezetésének mindkét eszköze életbe lép 1967-ben: csökken az indítások volumene, s a beruházások megvalósításában a gyorsítás a jellemző, amely persze tovább növeli az 1967. évi beruházási volument is. A külkereskedelmi egyenleg romlik, s ez jelzi a gyülekező feszültségeket. A belső feszültséget megjelenítő kielégítetlen hátralékos kereslet már csökkenő irányzatot vesz, de a még mindig nagy mértéke a romló külkereskedelmi egyenleggel karöltve az indítások további visszafogásához és a beruházások lassításához vezet 1968-ban. Az 1968. évre enyhülő feszültségek 1969-re ismét előrelendítik az indításokat, de a beruházások lassítása miatt a beruházási volumen kevésbé nő. Tekintélyes viszont, épp

a lassítás és az indításnövelés hatására, a kielégítetlen hátralékos kereslet növekedése. A külkereskedelmi egyenleg egyelőre további javulást jelez, s így a feszültségfokozódás ideiglenesen csak a beruházási folyamat belső feszültségében tükröződik. Ez lehet az oka annak, hogy 1970-re tovább nő a beruházási indítások volumene, s belép a belső feszültség enyhítését célzó gyorsítás is. A gyorsítás ellenére továbbra is jelentősen nő a hátralékos kereslet, s az évi beruházási volumenben is nagy ugrás következik be. Mindez közrejátszik abban, hogy romlik a külkereskedelmi egyenleg, s most már a belső feszültség fokozódása mellett a külső is jelzi a beruházási folyamatban felgyülemelő feszültséget. Az ismert mechanizmusok alapján 1971-ben megindul a belső feszültség enyhítése az indítások csökkentésével és a gyorsítás folytatásával. Az évi beruházási volumen tovább nő, de az év végére enyhül a belső feszültség. A külső feszültséget reprezentáló külkereskedelmi egyenleg viszont tovább romlik; eddig nem tapasztalt mértékű a deficit. Az 1971 végére határozottan lecsökkent kielégítetlen hátralékos kereslet már enyhé növekedést tesz lehetővé az indításokban 1972-ben, amely azonban elmarad a trendnek megfelelő értéktől. A belső feszültség enyhülése nyomán 1972-ben ismét a beruházások lassítása következik be, s ezek eredményeképp a beruházási volumen abszolút értékben is csökken. Ehhez hasonló helyzettel a vizsgált időszakban csak 1965-ben találkoztunk. 1972 végére most már mindkét feszültség enyhül: tovább csökken a kielégítetlen hátralékos kereslet, s a külkereskedelmi egyenleg is komoly javulást mutat. 1973-ban ismét nekilendül a beruházási tevékenység, de — a lassításnak is köszönhetően — a beruházás volumenére ez még nem hat teljes erővel. Az év végére kialakult kielégítetlen kereslet — az 1969. évihez hasonlóan — megkétszereződik. A külkereskedelmi egyenleg még mindig javuló, bár az előző évinél már csak kisebb mértékben. 1974-ben a kielégítetlen hátralékos kereslet az indítások visszafogását eredményezi, s gyorsítás jellemző a folyamatban levő beruházások megvalósításában. Az indítások visszafogása ellenére nő a beruházások volumene. A beruházási volumen növekedése már a külső feszültség fokozódását is maga után vonja, a belső feszültség viszont (enyhén ugyan, de) csökken. 1975-re különösen a külkereskedelmi egyenleg romlása eredményezheti az indítások további csökkenését. Tovább enyhül tehát a belső feszültség, a külső pedig az érvényben levő gyorsítás hatására is (bár kisebb ütemben) tovább nő. 1976-ban az 1965. és az 1972. évihez hasonló tendenciák figyelhetők meg: a hátralékos kereslet csökkenése, az indítások fokozása s a lassítás együttesen eredményezik a beruházási volumen abszolút csökkenését.

Időrendben követtük nyomon a rendelkezésre álló — részben becült — adatok alapján: milyen feszültségviszonyok melyiket léptetik működésbe a korábban definiált stratégiák közül, s ezek aztán milyen újabb feszültségeket hoznak létre. Ha most definiálunk négy feszültségtípust, s megvizsgáljuk, hogy *melyik stratégia alkalmazása milyen típusú feszültséghez vezet*, meglepően egységes képet kapunk. (Lásd az 5. sz. táblázatot.)

A feszültségtípusok: 1. csak a beruházás belső feszültsége nő, a külső enyhül; 2. mindkét feszültségben növekedés tapasztalható; 3. csak a külső feszültség nő, a belső enyhül; 4. mindkét feszültség enyhül.

Hadd emlékeztessünk az alkalmazható *stratégiákra*: 1. indításnövelés + lassítás; 2. indításnövelés + gyorsítás; 3. indításcsökkentés + gyorsítás; 4. indításcsökkentés + lassítás.

A stratégia és a feszültség típusának kapcsolata

Év	Az alkalmazott stratégia típusa	A feszültség típusa	A típuszámok egybeesése +
1960	2.	2.	+
1961	3.	4.	—
1962	1.	2.	—
1963	2.	2.	+
1964	3.	3.	+
1965	1.	4.	—
1966	1.	1.	+
1967	3.	3.	+
1968	4.	4.	+
1969	1.	1.	+
1970	2.	2.	+
1971	3.	3.	+
1972	1.	4.	—
1973	1.	1.	+
1974	3.	3.	+
1975	3.	4.	—
1976	1.	1.	+

Láthatjuk, hogy a *stratégiák típuszáma és a feszültségviszonyok típuszáma* az esetek döntő hányadában egyezik.

A nagyfokú megfelelés alapján az alábbi következtetéseket vonhatjuk le:

— Az 1. típusú stratégia, ti. az indításnövelés első lépése és lassítás alkalmazása — a kivételektől eltekintve — a beruházásnak „csak” a belső feszültségét növeli.

— A 2. stratégia, amely az 1. után következik, s az indításnövelés második lépését és gyorsítást tartalmaz, már a külső feszültséget is befolyásolja, s hatására mindkét feszültségindikátor fokozódást jelez.

— A 3. stratégia, amely az indításcsökkentés első lépését, valamint gyorsítást alkalmaz, a belső nyomást már enyhíti, de a külső feszültséget tovább növeli.

— A 4. stratégia érvényesítése — indításcsökkentés lassítással — mindkét feszültség enyhülését eredményezi.

E megfelelések mögött a beruházási processzusok egymást követő ráfordításrészeinek minőségi különbözősége húzódik meg: egy beruházási processzus első évi ráfordítása alig, vagy egyáltalán nem tartalmaz importot.

A különböző típusú feszültségek és az általuk működésbe hozott stratégiák kapcsolata nem mutat ilyen egységes képet. 1967-ben, amikor az 1. stratégia nagy belső feszültséget halmozott fel, számításaink szerint a 2. lépést „átugorva”, a 3. stratégiát — indításcsökkentés és gyorsítás — alkalmazták. Ugyanez játszódott le 1973—1974-ben is. Az is gyakran előfordult, hogy a 3. stratégia nyomán kialakult feszültségviszonyok már olyan enyhülést mutattak, hogy ez a folyamat megfordítását, az 1. stratégiát hozta működésbe, anélkül, hogy „megvárták volna” mindkét feszültség enyhülését.

Irodalmi összehasonlítás

Az általunk lehetséges stratégiáknak nevezett lépések megfeleltethetők a Bauer Tamás [2] ciklusmagyarázatában található négy fázisnak. Bauer terminológiája szerint ezek: 1. megélénkülés; 2. fellendülés; 3. megtorpanás; 4. visszaesés.

Bauer ciklusmagyarázata az 1968 előtti magyar periódus és más szocialista országok *gazdaságtörténeti elemzésén* alapul.

A mintegy 1500 oldalas kézirat alapvetően a gazdaságtörténeti elemzés hagyományos módszereit használja. Plasztikusan mutatja be a beruházást igénylők és a központi irányítás magatartásának motívumait, egymáshoz való viszonyát. A szerző ciklusfázisai azonban az általunk kitűzött cél szempontjából nem elég operacionálisak, s e fázisok nem tartalmazzák a lassítás—gyorsítás szisztematikus vizsgálatát.

A fent megfogalmazott egyszerű modell alapján vált számunkra világossá, hogy egy-egy ciklusnak nem kell szükségszerűen éppen négy fázisból állnia. A ciklusok fázisainak száma a modell paramétereinek (α_1 , α_2 , σ , μ_1 , μ_2) nagyságától és egymáshoz való viszonyától függ, miközben a szabályozás lényege, tehát a paraméterek előjele és az egyenletek alapformája nem változik. Különösen fontos ezt figyelembe venni akkor, amikor az 1968. évi reform során kialakult beruházási rendszert elemezzük, s hasonlítjuk össze a tervutasításos rendszerbelivel.

Számításainkból úgy tűnik, hogy a reform nem eredményezett változást a modellben megfogalmazott szabályozási mechanizmusban.⁸

A népgazdasági beruházások alakulásának magyarázatára nemcsak gazdaságtörténeti, hanem kifejezetten *ökonometriai vizsgálatok* is készültek. Közülük a legújabbakat vizsgáljuk meg abból a szempontból, hogy megfelelnek-e vagy ellentmondanak egyszerű ciklusmodellünknek. Az összehasonlítás persze eléggé nehéz, hiszen különböző dolgokat kell összemérnünk. Egyik oldalon az egész gazdaság főbb makroösszefüggéseit leíró modellek beruházást magyarázó egyenletei állnak, a másik oldalon pedig a gazdaságból kissé kiszakított beruházás-ciklus-modell. Épp ezért az összehasonlítás főleg a ciklikusságot okozó változókra vonatkozik.

Az *M-4 ökonometriai modell*, amelyet *Hulyák Katalin* készített [15], s amely a magyar gazdaság makroösszefüggéseit írja le, a beruházási volument a hozzáadott érték és az előző évi befejezetlen állomány változóival magyarázza, ahol ez utóbbi tényező az előző évekről áthúzódó és kényszerítő erővel ható beruházásokat képviseli.

A mi modellünkben ezt a kényszerítő erőt a $\Delta[D(t) - \tilde{D}(t)]$ és az $i_D(t)$ változók testesítik meg. Első pillantásra paradoxnak tűnhet, hogy ezek — tehát a kielégítetlen hátralékos kereslet és a beruházások befejezetlen állománya, amelyek mikroszinten egymás komplementerei — ugyanazt a kényszerítő erőt jelképezik. Nem nehéz azonban belátni, hogy minél nagyobb makroszinten a folyamatban levő beruházások volumene, annál nagyobb mind a kielégítetlen hátralékos kereslet, mind a beruházások befejezetlen állománya, következésképpen mindkét változó az adott megközelítésben releváns magyarázó tényező.

⁸ Hasonló következtetésekre jutott Soós Károly Attila is [25].

A rövidtávú tervezés ökonometriai modelljének [16] építői sok-sok kísérletezés után jutottak arra az eredményre, hogy a beruházások évi ráfordításvolumenének magyarázatában a központi fejlesztési juttatásokat, az építőipari termelést és a két évvel késleltetett külkereskedelmi egyenleget kell figyelembe venni. E magyarázó tényezők közül csak a külkereskedelmi egyenleget emelem ki, ez ugyanis a ciklusmodellben is fontos szerepet játszó változó. Felmerül a kérdés, nincs-e ellentmondás a külkereskedelmi egyenleg kétéves késleltetettsége és a ciklusmodellben alkalmazott egyéves késleltetés között? Nos, az ellentmondás csak látszólagos. Ha ugyanis a $k(t-1)$ és a $D(t)$ kapcsolatát, valamint az $S(t)$ megvalósításának időbeli alakulását együtt tekintjük — amely $i(t+1)$ -et befolyásolja —, akkor világossá válik az egyetlen aggregált egyenletben megfogalmazott összefüggés az évi beruházási volumen és a két évvel korábbi külkereskedelmi egyenleg között.

Tarján—Tényi [28] dolgozata cikkemhez hasonlóan szabályozási megközelítést alkalmazott. Ez azonban általánosabb matematikai összefüggéseket, a ciklusok stabilitásának általánosabb kérdéseit, s nem a valóságban lezajló ciklusokat vizsgálta.⁹

Tisztában vagyok azzal, hogy a cikkemben tárgyalt modell nagyfokú leegyszerűsítése a beruházások bonyolult, szövevényes döntési mechanizmusának, ezért csak durva leírását adhatja e folyamatoknak. Ugyanakkor megfelelő alapnak tűnik ahhoz, hogy *egyes szigorú előfeltevések feloldásával, az erősen aggregált változók felbontásával, valamint további magyarázó tényezők bevonásával módosítva, illetőleg kibővítve* jobban, árnyaltabban tükrözze a valóságos folyamatokat és összefüggéseket.

A legfontosabb feladat a megvalósítási koefficiensnek állandóságára vonatkozó feltevés feloldása. Ehhez mindenképp szükséges a beruházások technológiai struktúrájának vizsgálata, a beruházások ágazati struktúrájának figyelembevétele, hosszabb távú tendenciák elemzése. A téma további művelésében a vizsgálódásnak ki kell terjednie az árak szerepére, a beruházási feszültségek és az infláció viszonyának elemzésére is.

⁹ A ciklus és szabályozás általános összefüggéseit lásd Bródy András [5] tanulmányában.

Irodalom

- [1] Bauer Tamás: Beruházási ciklusok a közvetlen tervgazdaságban. *Gazdaság*, 1978. 4. sz.
- [2] Bauer Tamás: A beruházási volumen a közvetlen tervgazdálkodásban. Kézirat. MTA Közgazdaságtudományi Intézete, 1978.
- [3] Brada, J. C.: A tervgazdaságokra vonatkozó ökonometriai modell-készítés módszertani kérdései. A „Gazdaságelmélet, kelet—nyugati kapcsolatok, magyar és amerikai gazdaság” című kötetben. Szerk.: Dobozi István és Simai Mihály. MTA Világ gazdasági Kutató Intézete, 1979.
- [4] Bródy András: Gazdasági növekedésünk üteme 1924-től 1955-ig. *Közgazdasági Szemle*, 1967. 4. sz.
- [5] Bródy András: Ciklus és szabályozás. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1980.
- [6] Faur Tivadar: A késleltető modell és működése. A „Népgazdasági modellek a távlati tervezésben” című kötetben. Szerk.: Augusz tinovics Mária. OT Tervgazdasági Intézet, 1979.

- [7] *Gács János*: Adaptive Planning and the Cyclical Character of Economic Activity Kézirat. Konjunktúra- és Piackutató Intézet, 1976.
- [8] *Gács János—Lackó Mária*: A népgazdasági szintű tervezési magatartás. Közgazdasági Szemle, 1974. 3. sz.
- [9] *Gács János—Kapitány Zsuzsa—Lackó Mária*: A magyar gazdaság ex post szimulációja Kornai makroszimulációs modelljével. Kézirat. MTA Közgazdaságtudományi Intézete, 1978.
- [10] *Green, D. W.—Higgins, C. I.*: SOVMOD I: A Macro-Econometric Model of the Soviet Union. Crane—Russell, New York, 1977.
- [11] *Goldman, J.—Kouba, K.*: Bevezetés a szocialista gazdasági növekedés elméletébe. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1970.
- [12] *Goldman, J.*: A makroökonómiai elemzés és előrejelzés. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1977.
- [13] *Hewett, E.*: Planners' Behaviour in the CPE Macro-Economy. Kézirat. 1978.
- [14] *Hickman, B. G.*: Econometric Models of Cyclical Behavior. Studies in Income and Wealth, 1972. No. 36. Vol. 1., 2. National Bureau of Economic Research.
- [15] *Hulyák Katalin*: Az M-4 modell: Input-output összefüggéseket tartalmazó ökonometriai modell. Ökonometriai füzetek, 1973. 12. sz. KSH Ökonometriai Laboratórium.
- [16] *Hunyadi László—Neményi Judit—Subicz Péter—Fiala András*: A rövidtávú tervezés ökonometriai modellje. Kézirat. SZÁMKI, 1979.
- [17] *Huszár Józsefné*: A beruházások megvalósítási idejéről. Kézirat. 1979.
- [18] *Jánossy Andrásné—Kepecs Gábor—Pál Gáborné*: Módszer a nagyberuházások költség-ütemezésének vizsgálatára. Statisztikai Szemle (megjelenés alatt).
- [19] *Kornai János*: A hiány. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó (megjelenés alatt).
- [20] *Kornai János*: Makroszimulációs modell. Kézirat. MTA Közgazdaságtudományi Intézete, 1976.
- [21] *Marrese, M.*: The Econometric Investigation of Hungarian Investment Fluctuations. Kézirat. 1979.
- [22] *Shapiro, A. T.—Halabuk, L.*: Macro-Econometric Modell Building in Socialist and Non-Socialist Countries: A Comparative Study. International Economic Review, 1976. 3. sz.
- [23] *Shapiro, A. T.*: Macro-Econometric Models of the Soviet Union and Eastern European Economies: A Comparative Study. Econometrica, 1977. 8. sz.
- [24] *Schrettle, W.—Slama, J.—Kyn, O.*: Growth Cycles in Centrally Planned Economies: An Empirical Test. In: On the Stability of Contemporary Economic Systems, ed.: O. Kyn and W. Schrettl, Vanderhoeck & Ruprecht. Göttingen, 1979.
- [25] *Soós Károly Attila*: A beruházások ingadozásainak okai a magyar gazdaságban. Közgazdasági Szemle, 1975. 1. sz.
- [26] *Soós Károly Attila*: Overinvestment Growth Cycles and Economic Reform in Yugoslavia. Kézirat. 1975.
- [27] *Tényi György*: A beruházási egyenetlenségek a magyar gazdaságban. Kézirat. MTA Közgazdaságtudományi Intézete, 1976.
- [28] *Tényi György—Tarján Tamás*: Kísérlet a beruházási folyamat modellezésére. Kézirat. MTA Közgazdaságtudományi Intézete, 1976.

ZALAI ERNŐ:

Az érték nagysága és a munka termelőereje

„Úgy gondolom, hogy a fő nehézség a pontosan definiált fogalmak hiánya, nem pedig a közgazdaságtudomány területének benső, lényeges különbözősége más tudományokétól.”

(Neumann János)

A címben jelzett kategóriák körül kibontakozott vita¹ újra időszerűvé tette Neumann János mottóként választott, többször idézett megállapítását. A vitás álláspontok és a felvetett ellentmondások oka ugyanis véleményem szerint elsősorban az, hogy hiányzik a fogalmak szabatos kifejtése, egymástól való elhatárolása és azoknak a feltételeknek a pontos megjelölése, amelyek mellett a megfogalmazott állítások érvényesek. Mindez azzal együtt igaz, hogy a cikkek elméleti igényessége átlagon felüli. Sietek megjegyezni azt is, hogy a mottó igazságát magam is csak részigazságnak tartom, politikai gazdaságtanunk további fejlődésének szükséges, de nem elégséges feltételének.

Terjedelmi korlátok nem teszik lehetővé, hogy részletesen és tényszerűen alátámasszam minden állításomat, s kitérjek minden általam fontosnak tartott kérdésre. Így például csak jelzem, hogy alapvetően nem értek egyet a vitában Hoch Róbert által képviselt, véleményem szerint idejétmúlt matematikaellenes állásponttal. Sajnos — úgy tűnik — még ma is sokan mereven szembeállítják a „politökonómiát” és az „ökonometriát”, s egyik vagy másik matematikai közgazdász vélt vagy tényleges hibáit a matematikai irányzat alkalmatlansága bizonyítékának kiáltják ki. Nemritkán összekeverik a matematika közgazdasági alkalmazásának különböző területeit és formáit, a matematikát csak mennyiségi összefüggések leírására, mi több, csak mérésre tartják alkalmasnak. Lehet, hogy a matematika közgazdaságtani alkalmazása még a verbális közgazdaságtanénál is hátrább tart, akadhatnak példák a matematikával való rosszul- vagy egyenesen visszaélésre, de az is bizonyos, hogy egyetlen tudomány sem, különösen a kvantitatív vonással is bíró fogalmakat használó politikai gazdaságtan nem nélkülözheti a matematikai formanyelvet, a minőségi és mennyiségi összefüggések formális leírását és elemzését. Annál kevésbé, mert — Hoch Róbert szavaival élve: „Természetesen

¹ Bródy András: Az értéknagyságról. *Közgazdasági Szemle*, 1979. 3. sz.

Hoch Róbert: A marxi értékelmélet ökonometriai megközelítése. *Közgazdasági Szemle*, 1979. 5. sz.

Bánfi Tamás: Az értéknagyság és a munka két attribútuma — munkatermelékenység és intenzitás. *Közgazdasági Szemle*, 1979. 10. sz.

Bertóti László: Az értéknagyság kérdéséhez. *Közgazdasági Szemle*, 1980. 1. sz.

a politökonómusnak *sem árt*, ha kategóriái tiszták, ha észreveszi a gondolatmenetében fellelhető ellentmondásokat.”² Ebben pedig a matematikai gondolkodásmód és nyelvezet nagymértékben segíthet. Ezekre és más, feltehetően részletesebben tisztázandó kérdésekre tehát helyszűke miatt nem térek ki. Inkább Bródy Andrásnak a termelő murka ismérveire vonatkozó gondolatserkentő, de nem mindig következetes elemzéseit kísérelem meg továbbvinni, majd később néhány más felvetődött kérdéshez hozzászólni.

A munka ismérvei

Egy fizikai analógia alapján Bródy András a munka extenzív (mennyiségi) és intenzív (minőségi) ismérveit különbözteti meg. A megoldás módja hasonló ahhoz, mint ahogyan például a szén tonnában mért extenzív mértéke mellett — használata szempontjából lényeges — minőségi mértékeket is alkalmazunk, mint kalóriatartalom, hamutartalom stb. A munka extenzív mértéke időtartama, míg intenzív mértékei Bródy szerint intenzitása, bonyolultsága és *termelőkenysége*. Ez utóbbival — Bánfi Tamáshoz hasonlóan — egybevágónak tekinti Bródy András a *munka termelőereje és termelőkenysége* kifejezéseket.

Bródy figyelmeztet arra, hogy Marx nem határolta el élesen egymástól a munka intenzív mértékeit, de az már — úgy tűnik — elkerülte a figyelmét (és Bánfi Tamásét is), hogy bár Marx következtelen volt a termelőkenység, termelőkenység, de különösen a *munka termelőereje* elnevezés használatában, az azonban világos, hogy a hármat korántsem tekintette azonosnak. Idézetek sokaságával lehetne alátámasztani állításom, de hadd elégedjek itt meg egyetlen kivonatos utalással. Éppen Bánfi Tamás idézi³ teljességében „A tőke” egy jól ismert szakaszát, ahol Marx arról ír, hogy *önmagában* a „termelőerő (t. i. a munka termelőerejének — Z. E.) . . . változása . . . növeli a munka termelőkenységét” (korábbi fordításokban: termelőkenységét). A munka termelőereje és termelőkenysége tehát e szövegrész értelmében nem lehet ugyanaz.

Megfigyelhető, hogy Marx a munka termelőerejét gyakorta intenzitásától és bonyolultságától független ismérvnek tekinti, míg máskor ez utóbbiak függvényének. Továbbmenve: Marx a munka termelőereje kifejezést nemcsak a munka belső lényegi ismérveként, *attributumaként* használja, hanem általában is: a munkaráfördítés és az előállított használati érték viszonyaként, tehát *külső ismérvként*. Itt további kettősséget tapasztalhatunk a munkaráfördítések tekintetében: a tényleges munkaórák és az átlagmunka-egyenértékre átszámított munkaórák egyaránt szerepelnek a viszonyítás alapjaként. Így a munka termelőereje kifejezés többértelmű. Nem véletlen tehát, hogy különböző marxi megfogalmazások összekapcsolása révén, eltérő utakon, Bródy András és Bánfi Tamás is egymásnak ellentmondó állításokra bukkant, nevezetesen arra, hogy egyfelől a munka termelőkenységének (termelőerejének) változása az érték változásával jár együtt, másfelől az értéket változatlanul hagyja.

Bár dolgozatában nagyon sok érdekes szempontot vet fel, egészében

² Hoch Róbert: I. m. 590. l. (Kiemelés tőlem — Z. E.)

³ Bánfi Tamás: I. m. 1255. l.

mégsem tudom elfogadni Bródy Andrásnak az ellentmondás feloldására irányuló kísérletét. Egyrészt azért nem, mert ahelyett, hogy egyértelműen megpróbálná tisztázni a termelékenység kategóriájának tartalmát, inkább feloldja azt a másik két intenzív mértékben, az intenzitásban és bonyolultságban. Egyszer a munka önálló intenzív mértékének tekinti a termelékenységet, másszor viszont intenzitása és bonyolultsága függvényének. Csak egy példát: az idézett cikk 319. lapján ezt olvashatjuk: „Ha a munka úgy és azért válik termelékenyebbé, mert bonyolultabb, képzetesebb, intenzívebb...” (Kiemelés tőlem — Z. E.) Mésrészt az ellentmondást tompítandó Bródy András magát az érték fogalmát is kétértelművé teszi. Egyidejűleg értéknek nevezi a naptári munkaórákban és az értékképzés szempontjából egyenértékű (társadalmi átlag-) munkaórákban mért munkatartalmat. Harmadrészt pedig egy újabb, látszólagos ellentmondással kísérli meg „igazolni” a termelékenység és az érték ellentmondásos viszonyát. Ezen újabb ellentmondás azonban a munka kétfajta — eltérő módon értelmezhető és lényegileg különböző — értéktermelő képességének összekeveréséből adódik.

A továbbiakban először kísérletet teszek a termelékenység, a belső termelőerő és a termelékenység fogalmainak elhatárolására, majd ezen keresztül a felvetett ellentmondások feloldására. A *munka termelőerejét* (szűkebben értelmezve) a továbbiakban a munka egyik *önálló* intenzív mértékének tekintem. A *termelékenységet* és az attól megkülönböztetett *termelékenységet* a munka termelőerejének két tágabb marxi értelmezéseként fogom használni, külső jegyként. Alapvető szempontként az vezérel, hogy egyrészt eredményként olyan fogalmakat és összefüggéseket nyerjek, amelyek lehetőleg nem mondanak ellent Marx rájuk vonatkozó megállapításainak, és másrészt a nyert megállapítások ellentmondásmentesek legyenek. A hangsúlyt elsősorban az utóbbira helyezem. Tisztában vagyok azzal, hogy kísérletem csak egy lépés a fogalmak tisztább értelmezése felé. Remélem azonban, hogy ezúttal sikerül néhány ponton irányt mutatni a további vizsgálódások számára, s talán nem tűnik szerénytelenségnek: egyben példát mutatni a politikai gazdaságtani fogalmak szabatosabb meghatározására, körülírására. A fogalmi tisztázás közvetlen próbájának a Bródy András és a Bánfi Tamás által felvetett problémákat tekintem, s ezt a próbát részben ebben a pontban, részben a következő pontban végzem el.

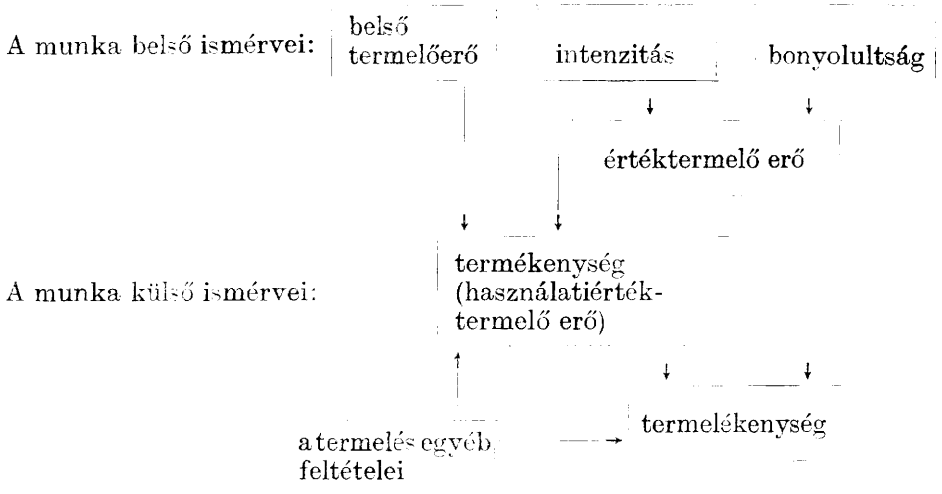
Első lépésben a fogalmak rendszerét és belső összefüggéseit egy ábrával szeretném vázolni. (Lásd a következő lapon.)

Arra szeretném kérni az olvasót — amennyire csak egyáltalán lehetséges — próbáljon meg nyitottan közeledni egyes — esetleg már beidegződött tartalmú — fogalmak újraértelmezéséhez. Nem definiálok, alapfogalomként kezelem a munka belső termelőerejét, intenzitását, bonyolultságát, úgy is mondhatnám, hogy nyitott kérdésnek tekintem e fogalmak mélyebb értelmét. Mindazonáltal a fogalmak között feltételezett összefüggések és viszonyok egzszermind be is határolják az értelmezési lehetőségeket.

A munka négy mértéke

A *munka extenzív mértéke* (*w*) az időtartam, amelyet a szokásos időegységekben mérhetünk (évek, napok, órák stb.). A továbbiakban ezen mértékegységek közül egységnek az órát választjuk, és naptári órának nevezzük.

Az értékkel összefüggő fogalomrendszer

Feltesszük, hogy a munkának három minőségi jegye van: *termelőereje*, *intenzitása* és *bonyolultsága*.⁴ Az utóbbiak nagyságai a *munka intenzív mértékeit* (*t*, *i*, *b*) szolgáltatják. Mindhármát egymástól függetlenül is, tehát önmagában is változtatható tényezőnek tekintjük. Az intenzív mértékeket — jobb híján — dimenzió nélküli viszonzyszámokként kezeljük.

Egy adott munkaerőfajta megnyilvánulásaként kifejtett munkát tehát *egyidejűleg négy mértékkel* lehet és kell jellemezni: (idő-) tartamával (*w*), termelőerejével (*t*), intenzitásával (*i*) és bonyolultságával (*b*).

Egyetemleges és társadalmi átlagmunka

A különféle munkák tehát négy mértékük szerint különbözhetnek egymástól. „A tőke” tanulmányozása alapján arra következtethetünk, hogy Marx feltételezte: bármely két kifejtett munkát össze lehet vetni mind a négy mérték szerint. Egyetérték tehát Bródy Andrásal abban, hogy, „Marx a társadalmi munkaórát... helytől és időtől független mértékegységnek tekintette”.⁵ Illetve nem a társadalmi munkaórát, ez így nem pontos. Helyesebb lesz — hogy miért, ez majd később kiderül — *egyetemleges egyszerű átlagmunkáról* vagy röviden *standard munkáról* beszélni. Az egyszerű átlagmunkát Marx így jellemzi: „Egyszerű munkaerőnek a kifejtése az, amellyel

⁴ Itt tehát lényegében Bródy Andrást követem, aki szintén három minőségi attribútumot sorol fel (i. m. 315. l.). Nála azonban — mint jeleztem — a *termelékenység* jelenik meg termelőerőként, s a két elnevezést szinonimnak tekinti. Jőmagam ezzel szemben a *kettőt elhatárolom* egymástól, továbbá a *termékenységétől*. Bár — mint jeleztem — a munka belső ismérveit alapfogalmakként kezelem, mégsem árt, ha hozzávetőleges gondolattársításokkal segítem értelmzésüket. A termelőerő a munkában szerzett gyakorlottság, ügyesség mértéke. Az intenzitás a fizikai és szellemi igénybevétel foka. A bonyolultság az adott munka végzését előkészítő képzés, gyakorlat függvénye.

⁵ Bródy András: I. m. 310. l.

átlagban minden közönséges ember, különösebb fejlettség nélkül, testi organizmusánál fogva rendelkezik.”⁶ Közvetlenül az idézett gondolat után hozzát teszi, hogy az egyszerű átlagmunka térben és időben más és más jellegű ugyan, de egy meglevő társadalomban adott, s ez a *társadalmi* egyszerű átlagmunka. Bródy Andrásnak, aki „időben és térben változatlan etalont” keres, nyilván nem erre a változó tartalmú fogalomra van szüksége. A nemzetközi és nemzeti értékek tárgyalásakor⁷ vezeti be Marx közös mértékegységként az „*egyetemes munka átlagegységét*”, amelyről feltételezi, hogy térben változatlan. Innen már csak egy lépés választ el bennünket a Bródy András által keresett időben és térben változatlan „etalontól”.

Arra a következtetésre kell hát jutnunk, hogy Marx valamiféle *egyetemes egyszerű átlagmunkát* tekinthetett volna a munka tértől és időtől független mértékegységének. Hogy ez pontosan mi, nehéz lenne meghatározni, még nehezebb a gyakorlat számára kezelhető, mérhető fogalommal tenni. Mindenesetre, ha feltételezzük — mint tettük —, hogy bármely két munkát össze lehet vetni egymással bármely mértéke szerint, akkor elvben nincs semmi akadályja annak, hogy közülük egy meghatározott munkát standardnak válasszunk. E *standard munka* termelőerejét, intenzitását és bonyolultságát rendre 1 egységnek választjuk. A standard munkának tehát csak egyetlen változó mértéke van: a *tartama*.⁸

A standard munkával szemben tehát a mindenkori társadalmi munkaóra (mint átlagmunka) a tér és az idő függvénye. Bródy András is belebotlik ebbe a problémába, de nem veszi észre, hogy a társadalmi munkaórának természeténél fogva térben és időben változó az „intenzív nagysága”, vagyis értéktermelő ereje viszonylagos.⁹ Ebből adódik, hogy végül is a társadalmi munkaóra Bródy általi „relativizálását” nem tekintem megoldásnak, csupán egy belső ellentmondás helytelen feloldásának. Ha az itt bevezetett egyetemes egyszerű átlagmunkát vette volna alapul, akkor az a nehézség, amely eredeti koncepciójának feladását eredményezte, nem jelentkezett volna. Ugyanis a *standard munka változatlan értéktermelő ereje* természetesen *megfér a társadalmi átlagmunka változó értéktermelő erejével*. Ez utóbbi ugyanis a munka átlagos (társadalmi) intenzitásával és bonyolultságával együtt változik.

Úgy tűnik, Bertóti László nem fogadja el a munka értéktermelő erejének időbeli (elméleti) összehasonlíthatóságát. Szerinte a munka átlagos bonyolultsági és intenzitási fokának „*hosszabb idő alatti*” növekedése alapján „*célszerűtlen*” lenne a munka értéktermelő erejének ugyanakkora növekedéséről beszélni.¹⁰ Leírása túl tömör ahhoz, hogy valódi érveire következtetni

⁶ Marx: A tőke. Marx—Engels Művei 23. kötet. 1967. 49. l. A társadalmi átlagmunka tehát külső ismérvektől, a munka konkrét formájától függetlenül értelmezett fogalom. Nem feltételez tehát átlagos termelési feltételeket, termelékenységét stb.

⁷ Ua. 522. l.

⁸ Ez persze egyáltalán nem jelenti azt, hogy a standard munkának választott munkafajta intenzív mértékei időben vagy térben változatlanok. A lényeg itt az, hogy az elemi munkafajtákat térbeli vagy időbeli megjelenésük szerint is meg kell különböztetni. Standard munkának tehát egy adott időben és helyen kifejtett konkrét munkafajtát kell választanunk.

⁹ Lásd Bródy András: I. m. 321. l.

¹⁰ Bertóti László: I. m. 72. l.

lehesen.¹¹ Ha azonban egy *hosszabb idő* alatti növekedés nem értelmezhető, akkor *rövid idő alatti sem*, mert a kettő kölcsönösen feltételezi egymást. De akkor *egyáltalán* nem lehetne beszélni az értéknagyság időbeli változásáról sem. Mégis — saját említett felfogásának ellentmondva — Bertóti László is ezt teszi, s az időbeli változás számomra is a marxi értékfogalom alapvető tulajdonságának tűnik. Egyáltalán: ha a bonyolultság és az intenzitás időbeli változását értelmezzük, s feltételezzük, hogy a létrehozott érték ezek változásával arányosan változik, akkor ezzel már valójában az értéktermelő erő időbeli változásának értelmezhetőségét is feltételezzük. Mindazonáltal osztom Bertóti Lászlónak a különböző munkák értéktermékének és így az érték nagyságának gyakorlati „kiszámíthatóságára” vonatkozó aggályait. Más azonban a gyakorlati kiszámíthatóság, és más az elméleti. Ez utóbbi nélkül maga a fogalom válik értelmezhetetlenné.

Termékenység: a konkrét munka használatiérték-termelő ereje

Általában egy konkrét munkafajta *termékenységéről* beszélünk, és ugyanazon konkrét munkafajta termékenységét különféle módokon jellemezhetjük. A munka termékenységét *adott termelési tevékenységgel* való viszonyban értelmezzük, éspedig a *munka extenzív mértékének* és az általa *előállított termékek volumenének* a viszonyaként. Ugyanazon termék előállítására irányuló, de eltérő termelési feltételek között végzett munka (például kézi vagy gépi szövés) termékenysége általában eltér egymástól. Legyen q vektor az előállított termékek mennyisége, és w a (naptári) munkaórákban mért munkaráfordítás. Az idézett munkának az adott tevékenység viszonylatában jelentkező termékenységét tehát w és q viszonyaként értelmezzük.

A termékenység tehát általában *többdimenziós* mérték, kivéve, ha q egy elemű, azaz csak *egy terméket* állítanak elő az adott tevékenység révén. Ez esetben a termékenység mutatószámát q és w hányadosaként határozzuk

meg, és hp -vel jelöljük: $hp = \frac{w}{q}$. A termékenység a munka konkrét formá-

jának jellemzője, *dimenziója* az adott termék természetes mértékegysége/naptári óra. Ha történetesen csak egyetlen munkaerőfajta volt szükség az adott tevékenységben, akkor a termékenység az egy munkaórára jutó termék mennyisége.¹²

Egy *adott tevékenységben* egy *adott munkaerőfajta* kifejtésének termékenysége — egyebek között — függ termelőerejétől és intenzitásától. Pontosabban: feltesszük, hogy *minden egyéb feltétel változatlansága mellett a munka termékenysége egyenes arányban nő a munka belső termelőerejével, illetve intenzitásával, de független bonyolultságától:*

$$hp = c \cdot t \cdot i,$$

¹¹ Bertóti László cikkében szerepel ugyan két érv, de azok egyike sem állja meg a helyét. Egyrészt azt írja, hogy az átlagos intenzitás és bonyolultság növekedése csupán azt jelenti, hogy más munka számít egyszerű munkának. Ez nyilván nem szükségszerű, az átlagos szint emelkedhet anélkül, hogy a legalsó szint változna. Másrészt az értéktermelő erő változásának értelmezése szerinte csak annyi változást hozna, mint egy tört bővítése. Bertóti László megfogalmazásából valószínűsíthető, hogy a munka értéktermelő képességének kikapcsolható voltára a kizsákmányolási ráta vizsgálatakor figyelt fel. Ezt a helyes megfigyelést azonban óvatlanul kiterjesztette az értéknagyság elemzésére is.

¹² Vegyük észre, hogy ebben az esetben a fajlagos munkaóraigény a termékenységre reciprok!

ahol c konstans, amely elvben az egységnyi termelőerejű és intenzitású munkát végző konkrét munkaerőfajta adott feltételek közötti termékenységevel lenne egyenlő. Mivel azonban t -re és i -re a konkrét körülményektől függően korlátok létezhetnek, ezért c előbbi értelmezése fiktív. A lényeg az, hogy minden egyéb változatlanúsága esetén hp , t és i kölcsönösen meghatározza egymást.

Nem foglalkozom részletesebben azzal az esettel, amikor q több elemű.

Hasonlóképpen csak jelezni kívánom: ki lehet terjeszteni a termékenység fogalmát oly módon, hogy az magában foglalja egyrészt egy adott tevékenységre vonatkozóan a különféle munkafajták együttes (aggregált) termékenységét, másrészt a termelő szféra kapcsolódásait figyelembe vevő, *teljes* munkaóra-ráfordítással mért termékenységet is. Úgy tűnik, ez utóbbi módon értelmezi Bródy András a termelékenység fogalmát.¹³ Mivel azonban e kiterjesztéssel csak feleslegesen bonyolítanánk mondanivalónkat, ezért ettől most eltekintünk. Az általunk értelmezett termékenység fogalmánál azt kell jól megjegyezni, hogy a *naptári órákban* mért munkaráfordítások átlagos hozamát méri.

Értéktermék

Lépjünk tovább az érték meghatározás felé! Az újabb bevezetendő fogalom a munka *értékterméke*. Az értéktermék az absztrakt munka jellemzője. Azt mutatja meg, hogy egy adott, specifikus feltételek között kifejtett (w , t , i , b) mértékekkel jelzett eleven munka mennyi értéket hoz létre, mennyivel járul hozzá a társadalom által megtermelt összes értékhez. Itt az alapvető feltételezésünk a következő: *az adott munka értékterméke (U) egyenesen arányos a munka extenzív mértékével (a naptári órákban mért időtartamával), valamint intenzitási és bonyolultsági fokával, de független a munka termelőerejétől.*

Képletben: $U = d \cdot w \cdot i \cdot b$, ahol a d arányossági tényező dimenziója érték nagyság/naptári óra, nagysága pedig nyilván egyenlő az egy órányi standard munka által létrehozott (új) érték mennyiségével. Ha tehát d -t 1-nek választjuk, akkor az 1 órás standard munka által létrehozott érték nagysága éppen 1 értékegység lesz. Nem követünk el tehát hibát, ha az érték egységéül, azt hangsúlyozandó, hogy az érték forrásának egyedül a munkát tekintjük, a *standard munkaórát választjuk*.

Hadd utaljak itt ismét Bródy András cikkére, aki az érték egységének — mint Marx is — a társadalmi munkaórát tekintette. Egy térben és időben konkrétan meghatározott társadalomban legyen a munka átlagos intenzitása \bar{i} , átlagos bonyolultsága \bar{b} . Ha az érték egységéül a társadalmi átlagmunkát választjuk, akkor a d arányossági tényezőt $\bar{i} \cdot \bar{b}$ -vel kell egyenlővé tenni. E szorzat adja egyúttal az *átszámítási kulcsot* a standard munkaórában és a társadalmi (átlagos) munkaórában mért értékek között. Ebből is látszik, hogy míg standard munkaórákban mérve az értékegység időben (és térben) változatlan, addig társadalmi munkaórákban mérve változik.

¹³ A termékenység tehát ebben az értelmezésben három fokozatú lenne: *parciális*, *együttes* és *teljes* fokozatait lehetne megkülönböztetni. Például egy szövődében értelmezhetnénk parciálisan a szövőmunkások termékenységét, együttesen az összes foglalkoztatott termékenységét, s végül a termelési eszközökön keresztül bekerülő közvetett munkaráfordításokkal kiegészítve a teljes termékenységet.

Más oldalról megközelítve a dolgot: Bánfi Tamás egyes ellentmondások okát abban véli megtalálni, hogy Marx az érték mércéjéül is a munkaidőt szerepelteti. Én ebben semmiféle ellentmondást nem látok. Egy dolgot kell e tekintetben tisztán kezelni. A munka általában *több mértékkel* rendelkezik. Az *absztrakt munkának*, amelyben az értéket mérjük, már *csak egy mértéke* van: tartama. Az absztrakt munka mértékegységül valamely kitüntetett munka extenzív mértékét, időtartamát választjuk (mást aligha tehetnénk a munkaérték-elmélet talaján). Ez — mint láttuk — lehet a standard munka vagy a társadalmi átlagmunka. Minden munka esetében három mértéke (tartama, intenzitása, bonyolultsága) ismeretében meghatározhatjuk az általa képviselt absztrakt munka mennyiségét.

Értéktermelő erő

Mármost a továbbiakban egy adott (w, t, i, b) mértékkel jellemzett munkafajta egy naptári órájára jutó új értéket fogjuk az *adott munka értéktermelő erejének* nevezni.¹⁴ Az értéktermelő erő nagysága $d \cdot i \cdot b$ -vel egyenlő. Ezt a szorzatot a továbbiakban s -sel jelöljük, dimenziója pedig (meghatározott munkára vonatkozóan) standard óra/naptári óra.

Egy adott konkrét munka esetén az általa létrehozott *fajlagos* (az előállított termék egységére vetített) *új értéket* (u) megkaphatjuk *értéktermelő erejének* és *termékenységének* hányadosaként is. Ugyanis

$$u = \frac{U}{q} = \frac{U/w}{q/w} = \frac{s}{hp} = sm,$$

ahol m a hp reciproka, azaz a naptári órákban mért *fajlagos munkaigény*. Mivel $s = d \cdot b \cdot i$, és $hp = c \cdot t \cdot i$, ezért

$$u = \frac{U}{q} = \frac{d}{c} \cdot \frac{b}{t}$$

Tehát a termékegységre jutó (fajlagos) új érték — *minden egyéb feltétel változatlanlansága esetén* — *egyenes arányban változik a munka bonyolultságával és fordított arányban a munka termelőerejével, továbbá változatlan marad, ha csak a munka intenzitása változik.*

Társadalmi érték, egyéni érték

Az i -edik áruból termelt mennyiség társadalmi *összértéke* egyenlő a felhasznált termelési eszközök (társadalmi) értékének és a létrehozott új értéknek az összegével. Az adott *áru társadalmi értéke* pedig az áru egy egységére vetített összértékkel egyenlő. Az i -edik árunak az adott árut előállító k -edik tevékenységben kialakuló *egyéni értékét* a felhasznált termelési eszközök társadalmi értékének és a létrehozott új érték összegének az áru egységre jutó hányadaként határozzuk meg. Ebből következik, hogy az adott áru

¹⁴ Megjegyezzük, hogy az értéktermelő erő a termékenység vagy még inkább a fajlagos munkaigény „duálisa”. Az egyik egy adott munkafajta használatiérték-termékenységet méri, a másik „értéktermékenységet”, egyformán naptári órákra vetítve. A lényeges különbség azonban a két fogalom között az, hogy az értéktermelő erő valójában a munka egy származtatott intenzív mértéke (belső ismérve), míg a termékenység már külső ismérve.

társadalmi értéke egyenlő egyéni értékeinek a különböző egyéni értékű áruk termelt mennyiségével súlyozott átlagával.

A két összetevőnek megfelelően egy áru egyéni, illetve társadalmi értéke egyrészt függ a termelési eszköz-felhasználás hatékonyságától, másrészt (az új érték) a felhasznált élő munka értéktermelő erejétől, valamint termékenységtől. Ha — *ceteris paribus* — a munka termelőereje nő, akkor nő termékenysége, és így csökken az adott áru értéke. Ha nő intenzitása — ismét *ceteris paribus* —, akkor egyformán nő termékenysége és értéktermelő ereje is, ezért az adott áru értéke változatlan marad.¹⁵ Ha csak önmagában a munka bonyolultsága nő, akkor nő értéktermelő ereje, így az áru értéke is. Hasonlóképpen: a termelési eszköz-felhasználás hatékonyságának vagy a munka termékenysége önmagában vett növekedése csökkenti az adott áru értékét. Mindezek, úgy vélem, teljesen összhangban állnak Marx ide vonatkozó megállapításaival.

Termelékenység: a munka mennyiségére jutó használati érték

A fogalmak rendszerében most már csak a munka *termelékenységéről* nem esett szó. Ígéretet tettünk a termelőerő, a termékenység és a termelékenység fogalmának elhatárolására, amelyek Marxnál keveredve, mint a munka általános értelemben vett termelőerejének, hatásfokának jellemzői jelentek meg. A munka termelőerejét szűken értelmezve a munka egyik intenzív mértékének tekintettük. A munka termékenységet konkrét áru előállítására irányuló konkrét munka (speciális) hatásfokaként értelmeztük. *A termelékenységet a társadalom által kifejtett absztrakt munka hatásfokaként* fogjuk meghatározni.

A *termelékenységet* legáltalánosabban a munkaérték reciprokaként definiálhatjuk. Míg az áruérték a használati érték egységére jutó érték nagysága, és pedig a standard (vagy adott időszakban a társadalmi átlag-) munkaórákban mért értéknagyság, addig a termelékenység az egy standard órára jutó használati érték mennyiségével egyenlő. Adott termék termelésében a *termelékenység* akkor és csak akkor növekszik, ha a termék értéke csökken, vagyis a két fogalom és állítás kölcsönösen feltételezi egymást.¹⁶ Ebből következően a *termelékenység* növekedése összegzi mindazon hatásokat, amely az érték csökkenését eredményezik, így: a munka *termelőerejének*, *termékenysége* és a termelési eszközök *hatékonyságának* a növekedését, valamint a munka *bonyolultságának* a csökkenését.

A termelékenység a társadalom munkájának *hasznosítását* jellemző átfogó mutatószámok egyike. A rendelkezésre álló munka és annak mértékei

¹⁵ Az elmondottakból következik, hogy nem értek egyet Bánfi Tamásnak az intenzitás és az érték kapcsolatára vonatkozó fejtegetéseivel (I. m. 1257—1258. l.). Bánfi a munka intenzitását szokásos, de szerintem hibás módon értelmezi: időegység alatt kifejtett munkamennyiségként. Szerintem csupán arról van szó, hogy az intenzitás — ugyanúgy, mint a bonyolultság — változásának hatására változik az időegységre jutó (absztrakt) munka mennyisége. Ez azonban az intenzitás változásának csak az egyik következménye. A másik az, hogy változik az időegységre jutó termék mennyisége, azaz a munka *termékenysége* (Bánfi Tamásnál *termelékenység*). A két változás semlegesíti egymást, ezért az intenzitás változása önmagában nem változtatja meg az áru értékét.

¹⁶ E kérdésben teljes mértékben egyetértek Bánfi Tamással, aki felveti, hogy Marxnak a termelékenység és az érték viszonyára adott megállapítása egyben az előbbi definíciójának is felfogható. (I. m. 1256. l.) Így viszont az is kiderül, hogy a termelékenység már nem a konkrét vagy absztrakt munka megnyilvánulása, hanem együttesen jellemzi a munka két oldalát.

meghatározzák a társadalom értéktermékét. Annál jobb a munka hasznosítása, minél nagyobb használati értékben ölt testet az említett érték, azaz minél több használati érték jut egy értékegységre (standard órára). A termelékenységi mutatószámok parciális mutatószámok, hiszen különböző használati értékekben fejezhető ki. Éppen ezért egyetérték Bertóti Lászlóval abban, „... hogy marxista alapon értelmezhetetlen az a tétel, amely szerint adott időpontban X, Y, Z stb. termékek termelésében kifejtett munka termelékenységi szintje eltérő”.¹⁷ Legfeljebb ehhez hozzá kell tenni, hogy ez csak akkor igaz, ha X, Y, Z termékek teljes termelését tekintjük. Ha ugyanis az X, Y, Z termékek mindegyikét *több termelő* termeli, akkor — véleményem szerint — a *relatív termelékenységi mutatószámok, tehát az adott termékek társadalmi és egyéni értékének hányadosai* már felhasználhatók különböző X, Y, Z stb. termékek termelőinek összehasonlítására is.

A relatív és az abszolút értéktermelő erő

Bródy András a munka termelékenysége és értéktermelő erejének összefüggését vizsgálva ellentmondást vél felfedezni a következő két tétel-szerű állítás között: „egy órai »társadalmi átlagmunka« mindenütt, és mindenkor ugyanakkora értéket hoz létre”, illetve „... a munka nagyobb termelőerejének az a következménye, hogy egy óra társadalmi átlagmunka nagyobb értékű áruban ölt testet”.¹⁸ A két tétel valóban ellentmondani látszik egymásnak, hiszen egyszer a magasabb termelékenység kisebb értéket, másszor nagyobb értéket von maga után. Ez azonban pusztán látszat, amely az egyéni és a társadalmi mozgások eltéréseiből fakad. Vizsgáljuk meg a kérdést közelebbről, a kérdés lényegét változtatlanul hagyó egyszerűsítő feltevések mellett! A továbbiakban feltesszük — s ez lényeges —, hogy a munkaerő *értéktermelés szempontjából homogén*: mindenütt egyszerű társadalmi (egyetemes) átlagmunkát vesznek igénybe.

Mármost akár nemzetközi viszonylatban vizsgáljuk az érték és a termelékenység összefüggését, akár egy adott nemzet valamely iparágán belül, a Bródy András által felvetett „ellentmondás” nyitja — amint arra helyesen mutat rá Bertóti László is — tulajdonképpen az egyéni érték és a társadalmi (átlagos) érték eltéréseiben, a különértéktöbbletben van. Arról van pusztán szó, hogy ha valamely egyéni termelő növeli termelékenységét, ennek hatása — *ceteris paribus* — kettős. *Egyrészt csökken az adott áru egységére jutó munka mennyisége, azaz értéke. Másrészt, mivel az egyéni munkaráfordítás (érték) jobban csökken, mint az átlagos munkaráfordítás (társadalmi érték), ezért nő az adott termelő fajlagos különértéktöbblete.* Más szavakkal: a csökkentett (termelékenyebbé vált) egyéni munkaráfordítás *egy órája* a korábbinál *nagyobb értékű tömegben* (és nem nagyobb értékű áruban!) ölt testet. Nincs tehát itt semmi ellentmondás.

Érdekes azonban a Bródy-féle paradoxont más oldalról tovább vizsgálni. Átlagmunkát feltételeztünk, ezért az érték nagyságát (naptári) munkaórákkal mértnek tételvezetjük fel: egy óra = egy értékegység. Átlagos termelékenység mellett a társadalmi „értékítélet” egy órai egyéni munkát ugyanakkora nagyságú értéknek ismer el. Úgy is fogalmazhatunk, hogy az átlagos termelékenység mellett kifejtett egyéni munka tényleges (*abszolút*)

¹⁷ Bertóti László: I. m. 71. l.

¹⁸ Bródy András: I. m. 311. l.

értékterméke és elismert (*relatív*) értékterméke megegyezik. Azt hiszem, itt van a kulcs Marx vonatkozó megállapításának értelmezéséhez, amely szerint „... a világpiacon a termelékenyebb nemzeti munka úgyszintén intenzívebbnek számít. . .”¹⁹ A világpiac, illetve a nemzeti piac a termelékenység fényében társadalmilag újraértékeli az egyéni munkák értéktermékét. A termelékenység szintjétől függően az egyéni munkák értéktermékét a ténylegesnél nagyobbak vagy kisebbnek ismeri el, s ezáltal úgy tűnik fel, mintha a termelékenyebb egyéni munka a valóságosnál intenzívebbnek vagy bonyolultabbnak számítana. A tényleges értéktermék független a munka külső körülményeitől (csupán annak intenzitásától és bonyolultságától függ), ezért nevezhetjük *abszolút* értékterméknek. A társadalmilag elismert értéktermék viszont mindazon tényezők függvénye, amelyek az egyéni értéket, illetve termelékenységet meghatározzák, ezért ez utóbbit *relatív* értékterméknek nevezhetjük.

Hátra van még egy kérdés. Vajon hogyan kell az említett újraértékelést értelmezni: a holt plusz eleven munkára vagy csak az eleven munkára vonatkoztatva? Úgy vélem, hogy helyesebb az újraértékelést csupán az eleven (közvetlen) munkaráfordításra szűkíteni. Ennek a megoldásnak ugyan ellentmondani látszik az a tény, hogy az egyéni érték (termelékenység) kialakulásában mind a holt-, mind az elevenmunka-ráfordítás szerepet játszik, mindazonáltal az alábbi érvek a javasolt megoldás mellett szólnak. A holt munkának nincs értékterméke, a holt munka már mindig mint társadalmilag elismert érték lép be a termelés folyamatába. Nagysága ugyanis az adott termelési eszközökre fordított összmunka tényleges értéktermékének arányos része. Az adott holt munkát felhasználó egyéni termelő szintjén a kérdés már úgy jelentkezik, hogy a társadalom mekkora érték nagyságnak ismeri el az általa kifejtett eleven munkát. Nyilván akkorának, amekkora a társadalmi érték és a holt munka különbsége: ez az (eleven) munka relatív értékterméke, míg abszolút értékterméke a definícióból következően az egyéni érték és az (egyéni) holt munka különbsége. Ebből már világosan látszik az is, hogy az egyéni (eleven) munka abszolút és relatív értékterméke akkor és olyan irányban tér el egymástól, amikor és ahogyan árujának egyéni értéke eltér az áru társadalmi értékétől. Ez utóbbi értelmezést látszanak alátámasztani Marx idézett példájának²⁰ (de akár Bertóti Lászlónak) a megfogalmazásai is, például: „... a kéziszövőnek valójában ugyanannyi munkaidő kellett”, „egyéni munkaórájának terméke”. De ennél talán lényegesebb, hogy ilyen értelmezés mellett minden egyéni munkaráfordítás relatív értékterméke egyértelműen meghatározott lesz. A teljes munkaráfordításra kiterjesztett értelmezés esetén (amikor a holt munkák is újraértékelődnek) egy adott egyéni munka relatív értékterméke más és más lenne, attól függően, hogy hol és melyik áru termelésénél jelenik meg közvetlenül, illetve közvetve.

A munkaerő értéke és a munka értéktermelő ereje, valamint az értéktöbbletráta időbeli alakulása

Érdekes módon vetette fel Bródy András a kizsákmányolási ráta időbeli alakulásának kérdését is, amelyet ő hosszú távon nagyjából változatlanak tételez fel. Bár elemzése itt sem teljesen kifogástalan, lényeges végső meg-

¹⁹ Idézi Bródy András: I. m. 311. l.

²⁰ Idézi Bródy András: I. m. 313—314. l.

állapítása véleményem szerint teljesen helytálló. Nevezetesen: az érték-többletráta változatlansága azt jelenti, hogy a munkaerő értéke és átlagos értéktermelő ereje azonos ütemben változik.

Tekintve, hogy a kérdés érdekes, de igen összetett, célszerű a problémát egy roppant egyszerű modell keretei között megvizsgálni, és egyúttal tisztázni Bertóti László egyes erre vonatkozó észrevételeinek jogosságát is.

Induljunk ki abból, hogy egy munkás van csupán, aki fogyasztási cikket termel a tőkésnek. Valamely évben dolgozzon T órát és — minden egyéb termelési tényező felhasználása nélkül — termeljen Y mennyiségű fogyasztási cikket. Részesedjen ebből C mennyiségű termékkel munkabér fejében (C tehát az évi reálbér). Legyen továbbá U az egy órai munkájának értékterméke. Több termék, termelési eszköz, több termelő, heterogén munkaerő szerepeltetése nyilvánvalóan csak kényelmetlenebb számolást és megfogalmazásokat tenne szükségessé, magának a vizsgált kérdésnek a lényegét nem érintené. Példánkban a *termék értékének nagysága*:

$$v = \frac{U \cdot T}{Y} = U \cdot m,$$

ahol m a fajlagos munkaóraigény, azaz a *termékenység* reciproka. A *munkaerő évi értéke*: $v \cdot C$, tehát egyenes arányban áll a fogyasztási cikk értékével és a munkaerő évi reálbérelével. Ugyanez igaz a munkaerő *egy órai értékére* is. Mivel azonban az egy órai reálbér az éves reálbér és a munkaidő hányadosa, ezért az *egy órányi munkaerő értéke* (nominál órabér értékárak esetén) egyenes arányban (ütemben) változik a fogyasztási cikk értékével, valamint az évi reálbérellel, s fordított arányban a *munkanap hosszával*.²¹

Az *értéktöbbletrátát* többféleképpen írhatjuk fel. Először az *értéktöbblet* és a változó tőke hányadosaként fogjuk felírni:

$$\frac{U \cdot T - v \cdot C}{v \cdot C} = \frac{U - v \frac{C}{T}}{v \frac{C}{T}}.$$

Ebből a felírásból következik Bródy András megállapításának alapvetően igaz volta. *Az értéktöbbletráta akkor és csak akkor változatlan, ha az egy órai munka értéke és a munka értéktermelő ereje azonos ütemben változik.*

Más lapra tartozik, hogy nem teljesen helytálló Bródy Andrásnak a ráta változatlanságát igazoló érvelése. Adatai alapján a *termékenység* növekedéséről beszél, holott csak az egy naptári órára jutó termelés (azaz *termékenység*) növekedésre lehet azokból következtetni²². A fogyasztási cikkek

²¹ Érdemes nyomatékosan felhívni a figyelmet arra, hogy bár erre egyikőjük sem utal, mégis úgy tűnik, hogy a munkaerő értékét Bródy András *egy munkaórára*, Bertóti László *egy munkaevre* (munkanapra) vonatkoztatva értelmezi. A munkaerő változatlan napi értéke mellett változik egy órai értéke, ha közben változik a munkanap hossza. Mindebből következően a maga logikája szerint igaza van Bertóti Lászlónak, amikor elkülöníti egymástól a munkanap hosszának és a munkaerő *napi* (évi) értékének az *értéktöbblet* alakulására gyakorolt hatását, míg Bródynál erre nincs szükség.

²² Bár az igazság kedvéért meg kell jegyezni, hogy Bródy András *ezt is* meg a (változó) társadalmi átlagmunka óráira jutó termelés növekedését is termelékenységnövekedésnek nevezi. E kettős értelmezés azonban megengedhetetlen egy elméleten belül.

előállításának növekvő termékenységből még nem következik automatikusan értékük csökkenése, így — változatlan reálbért feltételezve — a munkaerő értékének csökkenése sem. Ha ugyanis a munka értéktermelő ereje termékenységgel azonos ütemben nő, akkor a fenti értékek változatlanok maradnak. Márpedig ekkor (változatlan reálórabér és érték, azonos ütemben növekvő termékenység és értéktermelő erő esetében) a kizsákmányolási ráta éppenséggel *nem* lesz *változatlan*, hanem *nő*. Nézzük meg most Bertóti László elemzését is közelebbről! Ha — mint ő tette — kikapcsoljuk vizsgálódásunkból a munka értéktermelő erejét (intenzitását és bonyolultságát) és annak változását, akkor elemzésünkben nyilván nem kaphatunk választ arra, hogy miként alakul az *értéknagyság* (akár a terméké, akár a munkaerőé). Éppen ezért nincs semmi alapja Bertóti László ama állításának, hogy a szükséges munkaidő (értsd: csak extenzív mértékével, naptári órákkal mérve) csökkenése egyszersmind a munkaerő *értéknagyságának* csökkenését jelenti²³. Ha ugyanis közben a munka bonyolultsága és/vagy intenzitása a szükséges munkaidő csökkenésénél nagyobb ütemben nőtt, akkor a munkaerő értéke nem csökkent, hanem nőtt. Az *értéknagyság* időbeli alakulásának elemzésekor nem lehet tehát figyelmen kívül hagyni a munka átlagos értéktermelő erejének változását. Ezzel szemben az értéktöbbletráta vizsgálata esetén már valóban megengedhető ez az egyszerűsítés, de olyan következményekkel, amelyekre ügyelni kell. Az egyszerűsítés lehetőségét formálisan rögtön beláthatjuk, ha az értéktöbbletráta fentebbi képletében *v* helyett a vele azonos $U \cdot m$ kifejezést írjuk be, s a törtet U -val egyszerűsítjük. Ekkor azt kapjuk, hogy

$$\frac{T - m \cdot C}{m \cdot C} = \frac{1 - m \cdot \frac{C}{T}}{m \cdot \frac{C}{T}}.$$

Mivel $m \cdot C$ nem más, mint a szükséges munka extenzív nagysága, azaz (ilyen értelemben) a szükséges munkaidő, ezért az előbbi felírás valójában a többlet- és a szükséges munkaidő hányadosaként definiált kizsákmányolási ráta.

Mármost a fenti képlet alapján a következő nyilvánvaló megállapításokhoz jutunk: Az értéktöbbletráta fordított arányban változik az egy órai munka szükségesmunka-hányadával. Vagy másképpen: az értéktöbbletráta egyenes arányban áll a munkanap hosszával és a munka termékenységgel ($\frac{1}{m}$ -mel), fordított arányban a munkaerő évi (*napi*) reálbérével.

Vegyük észre ismét, hogy termékenységről és nem termelékenységről van szó! A termelékenység ugyanis példánkban a munka termékenységének és értéktermelő erejének hányadosa, ezért a termékenység és a termelékenység egymástól eltérően változhat. Mivel Bertóti László világosan rögzíti, hogy a termelékenységet a holt és eleven munka összegére vonatkozóan, azaz az érték reciprokaként értelmezi, ezért az értéktöbbletráta elemzésekor indokolt a termelékenység vagy az értéknagyságok változásáról beszélnie. Pontosabban: ezt csak a munka átlagos intenzitásának és bonyolultságának

²³ Bertóti László: I. m. 73. l.

változatlanságát *explicité* feltételezve tehetné meg, erről azonban nála szó nincs. Ha tehát helyesbíteni akarjuk Bertóti László megállapításait, akkor a következőképpen kell eljárunk. Termelékenység helyett termékenységet, a munkaerő értéke helyett az évi szükséges munkaidőt kell behelyettesítenünk. Ilyen formában már következtetéseivel egyetérték.

Az érték nagyság és az árszint kérdéséhez

Végezetül néhány megjegyzés ahhoz a kérdéshez, hogy csökkennek-e, s ha nem, akkor miért nem csökkennek az árak az értékekkel együtt, ha a termelékenység növekedése az értékek csökkenését jelenti. (Csak röviden, mivel a kérdés részletesebb elemzése jelentősen meghaladná a jelen cikk kereteit.)

Erdős Péter²⁴ a Bánfi Tamás által idézett $p_f = \frac{B}{F - f}$ képlettel defi-

niálta a fogyasztási javak árszintjét (B a *nominálbérek* összege, F az összes, f a tőkések által fogyasztott fogyasztási cikkek értéke). Az árszintnek ez az értelmezése azonban csak egy a lehetséges árszint-definíciók közül, amelyet Erdős Péter *értékárszintnek* nevez, míg mások (például a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen használt „A kapitalizmus politikai gazdaságtana” című tankönyvben) *munkaóra-árszintnek* neveznek. Erre Bánfi Tamás is utal, ti. arra, hogy amikor a közgazdászok árszintváltozásról beszélnek, akkor általában nem a fenti mutatószámra gondolnak. A közgazdászok ugyanis az árszintet leggyakrabban egy adott (időben is változatlan) termékkosár mindenkori árösszegével szokták mérni. Az Erdős Péter-féle értékárszint ezzel szemben a termékkosár értékösszegével normált (elosztott) árszínvonal-mutatószám. Statikusan nézve a dolgot, azt mondhatjuk, hogy itt csak egyszerűen a viszonyítási alap megválasztásában van eltérés, s ez ízlés dolga. Időbeli összehasonlítás esetében azonban már minőségileg (irányban és arányban) eltérő változásokat jelezhet a két árszintmutató. A gyakorlatban használt mutató változatlan termékkosárra értelmezett, míg az Erdős Péter-féle változó szerkezetű és volumenű termékkosárra is. Talán érdemes itt rögtön utalni arra, hogy Erdős Péter hivatkozott elemzéseiben nemcsak az értékárszintet vizsgálja, hanem az előbb másodikként említett is, amelyet a megkülönböztetés végett *volumenárszintnek* nevez. (Úgy tűnik, hogy mások — és Bánfi Tamás is — a volumenárszintet nevezik *tényleges* árszintnek.) Az egyszerűség kedvéért a továbbiakban elfogadom Erdős Péter szóhasználatát: *volumenárszintről* és *értékárszintről* fogok beszélni.

A lényeg tehát az, hogy a két árszint-definíció alapján eltér egymástól. Kérdés csupán az, hogy ha a termelékenység növekedése az értékek s ezen keresztül az árak szintjének csökkenését eredményezi, akkor melyik mutató jelzi ezt az árszintcsökkenést. A válasz, úgy érzem, egyértelmű: nem az értékárszint, hanem a volumenárszint. Az előbbinek ugyanis éppen változatlanok kellene maradnia akkor, ha az árak az értékekkel azonos ütemben változnának. Bánfi Tamás figyelmét ez úgy látszik, elkerülte, mert ő ehelyett azt igyekszik vizsgálni, hogy az értékárszint és a volumenárszint (nála p_f és

²⁴ Erdős Péter: Adalékok a mai tőkés pénz, a konjunktúraingadozások és a válságok elméletéhez. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1974.

a tényleges árszint) változásának iránya és mértéke egybeesik-e, és ebből próbál következtetni arra, hogy jó mércéje-e p_f az árszint változásának. Mindehhez a következő feltételezésekkel él: Nő a termelékenység, változatlan a fogyasztási cikkek összértéke, változatlan a tőkésék reálfogyasztása, változatlan a munkások nominális bére, s végül a fogyasztási cikkek piacán újra egyensúly alakul ki. Arra a következtetésre jut, hogy „a változási irányok véletlenszerű egybeeséséről lehet csak szó, ...”.²⁵ Ezzel szemben megmutatható, hogy az alkalmazott feltételek mellett a két árszintmutató változási iránya szükségképpen egybeesik, és a volumenárszint szükségképpen nagyobb ütemben csökken, mint az értékárszint.

Az előző pont leegyszerűsített példáját alapul véve vezessük be a 0 , illetve 1 indexeket a két időszak azonos adatainak megkülönböztetésére. Legyen p a termék ára, továbbá k a termelékenység növekedésének indexe, k_c a munkások reálbéreinek (fogyasztásának volumen-) indexe. Nézzük most meg, mit kapnánk példánkban Bánfi alkalmazott feltételei mellett, pontosabban két feltételét, a merev tőkés keresletre és a változatlan nominális bérekre vonatkozó feltételeit feloldva.

A volumenárindex:

$$\bar{p} = \frac{p_1}{p_0} = \frac{B_1}{C_1} : \frac{B_0}{C_0} = \frac{1}{k_c} \cdot \frac{B_1}{B_0}.$$

Az értékárindex:

$$\bar{p}_f = \frac{B_1}{v_1 C_1} : \frac{B_0}{v_0 C_0} = \frac{k}{k_c} \cdot \frac{B_1}{B_0} = k \cdot p.$$

A két összefüggésből világosan látszik, hogy ha a nominális bérek változatlanok ($\frac{B_1}{B_0} = 1$), akkor az értékindex és a (volumen-) árindex egyenlőségé-

nek szükséges és elégséges feltétele az, hogy a munkások fogyasztása (és nyilván a tőkéséké is) a termelékenység növekedésével azonos ütemben nőjön. Ha azonban a tőkés kereslet merev, akkor az ár- és értékindex egyenlőségének az a szükséges és elégséges feltétele, hogy a nominális bérek annyszorosukra nőjenek, ahányszor a reálbér növekedése meghaladja a termelékenység növekedését ($\frac{B_1}{B_0} = \frac{k_c}{k}$).

A képletek további elemzését az olvasóra hagyjuk.

Összegezve megállapíthatjuk, hogy még egyensúlyi növekedés esetén sem szükségszerű, hogy az árváltozás kövesse az értékváltozást. Az ezt előidéző (inflációs) tényezők között szerepel a nominális bérek növekedésére és a munkások reálbérnövekedésének visszatartására irányuló tendencia. Nyilván egyéb okok is közrejátszanak az árak szintjének valóságban megfigyelhető növekedésében, de ezek elemzése már meghaladja nemcsak a cikk, de az alapul vett egyszerű modell kereteit is.

²⁵ Bánfi Tamás: I. m. 1255. l.

A mezőgazdasági keresők aránya — nemzetközi összehasonlításban

A hetvenes évek fordulatot hoztak hazánk munkaerőhelyzetében. A korábbtól minőségileg eltérő helyzet fő jellemzője, hogy a pótlólagos munkaerőforrások nagyrészt kimerültek.

A nehézségeket fokozza, hogy a foglalkoztatottak ágazati szerkezetének olyan átrendeződésére, mint amilyen az elmúlt évtizedekben megvalósult — a mezőgazdaságból nagyszámú munkaerő áramlott át főleg az iparba és az építőiparba —, a jövőben már csak korlátozottan lehet számítani.

Ilyen körülmények között elhangzanak olyan vélemények, hogy azért nem jut a mezőgazdaságon kívüli munkahelyekre elegendő munkaerő, mert a mezőgazdaságban túl sokan dolgoznak. Ennek legfőbb bizonyítékát többen abban látják, hogy nemzetközi összehasonlításban viszonylag magas hazánkban a mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya az összes keresőhöz képest.

Tanulmányom célja, hogy bemutassam: mennyire vitatható a nemzetközi adatok felületes, „oknyomozás” nélküli összevetéséből messzemenő következtetéseket levonni. Ennek igazolásául azokra a legfőbb tényezőkre igyekszem rávilágítani, amelyek a mezőgazdasági keresők arányának nagyságát befolyásolják, és a köztük meglevő különbségeket indokolják.

A mezőgazdasági keresők számának és arányának változása

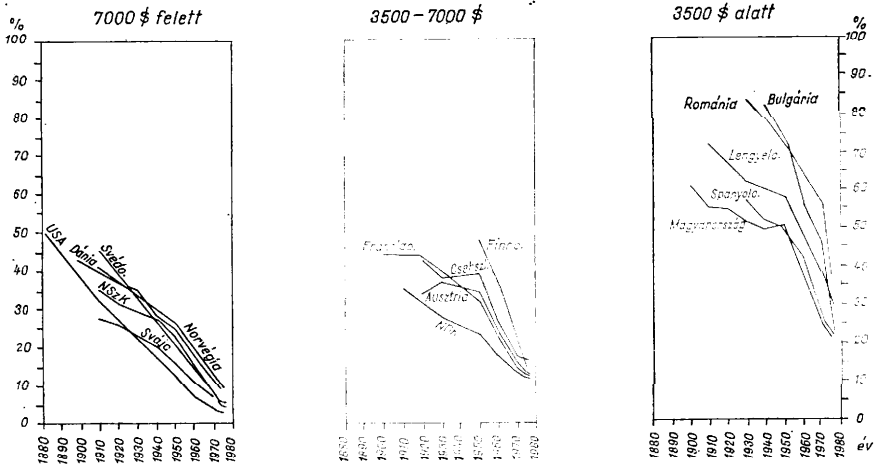
A mezőgazdaságban foglalkoztatottak számának és arányának a csökkenése a társadalmi-gazdasági fejlődés szükségszerű velejárója.

Alacsony fejlettségi színvonalú gazdaságban a keresők túlnyomó többsége általában a mezőgazdaságban dolgozik. A modern ipari fejlődés új helyzetet teremt a mezőgazdaság számára: hirtelen megnöveli a mezőgazdasági termékek piacát, az élelmiszerek és a mezőgazdasági nyersanyagok iránti keresletet. Felszívja a mezőgazdaságban felhalmozódott munkaerő-felesleget, és ezáltal kezdetben csak az agrár lakosság arányát, később a létszámát is folyamatosan csökkenti. A mezőgazdaságban foglalkoztatottak számának a visszaesése a gazdasági fejlődés előrehaladtával egyre fokozódik, mind kevesebb mezőgazdasági termelő látja el a növekvő népességet. (Lásd az 1. sz. ábrát.)

E folyamat sajátos módon zajlott le Angliában, a világ első ipari országában. Az eredeti tőkefelhalmozás során a lakosság túlnyomó részét földjüktől megfosztva ipari munkára kényszerítették. Ettől kezdve gyorsan csökkent a mezőgazdasági keresők száma, és arányuk már 1900 előtt 13 százalékra esett vissza. Anglia példáját rövid idő múlva követte Nyugat-Európa is, bár — országonként eltérő mértékű — lassúbb ütemben. A 19. század végétől fokozatosan felzárkózott Nyugat-Európa-hoz az Egyesült Államok is. Az időben nagymértékben megkésett gazdasági fejlődés miatt Kelet-Európában hasonló változásokra túlnyomórészt csak a II. világháború után került sor.

A gazdasági fejlettség eltérő fokozatain nemcsak a mezőgazdasági keresők aránya, hanem a mezőgazdaságnak az adott ország gazdaságában betöltött

**A mezőgazdasági keresők aránya különböző fejlettségű országokban
az 1970-es évek közepén**

Forrás: A világ országainak gazdasági fejlettsége. Valóság, 1979. január. 108. l.

1880–1940-es adatok: Timár János: Munkaerőhelyzetünk jelene és távlatai. Közgazdasági és Jogi Könyvtudó, 1964.

1950–1970-es adatok: Labour force estimates 1950–1970. ILO, Genf, 1977.

1975–1978-es adatok: Yearbook of Labour Statistics. ILO, Genf, 1977.

szerepe is minőségi különbségeket kifejező módon különül el.

A hetvenes évek közepén a magasan fejlett ipari országokban — ahol az egy főre jutó bruttó hazai termék több mint háromszorosát tette ki a mienkének — a mezőgazdaság részesedése a GDP termelésében 5 százalék körüli volt, és a mezőgazdasági keresők aránya is ebben a csoportban volt a legalacsonyabb. A közepes gazdasági fejlettségű országokban a mezőgazdasági termelés részesedése általában 5–10 százalék között helyezkedett el.

Magyarország és az alacsonyabb gazdasági fejlettségű országok bruttó hazai termékének termeléséhez viszont a mezőgazdaság 10–20 százalékos arányban járult hozzá. A mezőgazdasági keresők részaránya pedig rendre meghaladta a 20 százalékot ebben a csoportban. Ebből viszonylagos mezőgazdasági túlfoglalkoztatásra lehet következtetni, amit szemléletesen tükröznek a mezőgazdasági munka relatív termelékeny-

ségének a mutatói is. Ezek a mezőgazdaság bruttó termelésből való részesedésének és a mezőgazdasági keresők összkeresőkön belüli részarányának a viszonyát fejezik ki. (Lásd az 1. sz. táblázatot.)

Az országok többségében — köztük hazánkban is — jól megfigyelhető a mezőgazdasági munka viszonylagos termelékenységének a növekedése. Bulgáriában, az NDK-ban és az Egyesült Államokban a mezőgazdaságban dolgozók részaránya megfelel a mezőgazdaság népgazdaságban betöltött szerepének. Magyarországon is kielégítőnek mondható a helyzet, főleg, ha hozzátesszük, hogy a mezőgazdasági termelést a jelenleginél reálisabban értékelő árrendszer esetén a mutató értéke még magasabb lenne. A jövőben feltétlenül csökkennie kell a mezőgazdasági keresők arányának Romániában, Lengyelországban és Spanyolországban is, mert a mezőgazdasági termelés — nemzetgazdasági súlyához képest — nagy-

A mezőgazdasági munka relatív termelékenysége

Ország	1960	1970	1976
Ausztria	45,4	47,2	44,4 ^a
Belgium	75,9	83,3	82,3 ^b
Bulgária	56,6	47,2	92,7
Csehszlovákia	61,7	59,1	65,3
Dánia	77,7	72,0	79,7 ^a
Franciaország	40,7	43,7	46,7 ^a
Lengyelország	53,9	33,3	49,3
Magyarország	61,4	72,0	77,9
NDK	98,8	93,0	93,0
NSZK	42,2	40,0	49,0 ^a
Olaszország	42,2	47,8	58,2 ^a
Románia	50,3	35,7	43,6
Spanyolország	52,2	50,0	42,0 ^a
Szovjetunió	51,6	85,6	74,0
Egyesült Államok	60,6	81,0	100,0

^a 1975. évi adat^b 1974. évi adat

Forrás: Nemzetközi Statisztikai Zsebkönyv. KSH, 1978.; Labour force estimates 1950–1970. International Labour Office. Genf, 1977.; Yearbook of Labour Statistics. Genf, 1977.; FAO Production Yearbook 1976. Róma, 1977.; Nemzetközi adatok az élelmiszer-gazdaságról. KSH, 1974. 33. l.

számú munkaerőt köt le. Érdekes módon — a mezőgazdasági keresők viszonylag alacsony részaránya ellenére — hasonlók mondhatók el az NSZK-ról, Franciaországról és Ausztriáról is.

Az utóbbi országok példája tanúsítja, hogy a mezőgazdaságban dolgozók számát általában nem azokban az országokban szükséges erőteljesen mérsékelni, ahol arányuk a foglalkoztatottakon belül abszolút értékben magas, hanem ott, ahol ez — egyéb gazdasági feltételek (mint például megfelelő színvonalú mezőgazdaságon kívüli munkahelyek) megléte esetén — viszonylagosan, a mezőgazdasági termelés súlyához képest is jelentős.

A mezőgazdasági keresők arányának mintegy negyedszázados változását bemutató adatokból arra lehet következtetni, hogy a vizsgált időszakban abszolút értékben a legnagyobb mértékben azokban az országokban esett vissza a mezőgazdasági keresők aránya, ahol ez a viszonyszám továbbra is a legmagasabb. (Lásd a 2. sz. táblázatot.)

A csökkenés évi átlagos ütemének a nagyságát tekintve azonban többségük a mezőny vége felé helyezkedik el. A mezőgazdasági keresők arányának nagysága szerinti sorrendben így érdemleges változás a vizsgált időszakban nem következett be.

Hazánk — a mezőgazdasági keresők számának közepesnek mondható csökkenési ütemével — a kiválasztott 25 ország mezőgazdasági keresők aránya szerinti sorrendjében a 19. helyről a 17. helyre került.

A mezőgazdasági keresők arányának nagyságára ható tényezők

A mezőgazdasági keresők arányának alakulása számos tényezőtől függ, amelyek közül a legfontosabbak a következők:

— az adott ország gazdaságának fejlettségi foka, illetve a mezőgazdasági termelésnek a gazdaságban betöltött szerepe;

A mezőgazdasági keresők számának és arányának csökkenése 1950—1976 között

Ország	A mezőgazdasági keresők létszámcsökkenésének évi átlagos üteme (százalék)	Az ütem nagysága szerinti sorrend	A mezőgazdasági keresők aránya az összes foglalkoztatottból		A mezőgazdasági keresők arányának csökkenése abszolút értékben 1950—1976 között	A mezőgazdasági keresők arányának nagysága szerint növekvő sorrend	
			1950 (százalék)	1976 (százalék)		1950	1976
Belgium	4,89	1	11,8	3,2	8,6	2	2
Finnország	4,84	2	47,2	13,0	34,2	16	15
NSZK	4,80	3	23,0	6,4	16,6	9	8
Svédország	4,61	4	20,8	6,1	14,7	7	4—5
Egyesült Államok	4,48	5	12,2	3,7	8,5	3	3
Kanada	4,47	6	20,4	6,2	14,2	6	6
Bulgária	4,24	7	72,8	23,6	49,2	24	20
Csehszlovákia	4,23	8	39,1	12,7	26,4	14	14
Ausztria	4,21	9	34,2	11,2	23,0	13	13
Dánia	4,17	10	25,7	8,5	17,2	10	9
Franciaország	4,03	11	30,9	10,6	20,3	12	11
Olaszország	4,02	12	43,9	15,1	28,8	15	16
Norvégia	3,97	13	26,4	9,2	17,2	11	10
Hollandia	3,89	14	17,7	6,3	11,4	5	7
Svájc	3,82	15	16,8	6,1	10,7	4	4—5
Magyarország	3,43	16	51,8	20,9	30,9	19	17
Szovjetunió Egyesült Királyság	3,40	17	55,8	22,7	33,1	20	19
Spanyolország	3,23	18	5,4	2,3	3,1	1	1
NDK	3,07	19	50,1	22,3	27,8	18	18
Románia	2,81	20	22,9	10,9	12,0	8	12
Lengyelország	2,43	21	72,0	38,0	34,0	23	23
Jugoszlávia	2,42	22	57,9	30,6	27,3	21	22
Portugália	2,09	23	73,3	42,3	31,0	25	25
Görögország	2,04	24	49,8	29,1	20,7	17	21
	1,49	25	58,9	40,5	18,4	22	24

Forrás: Labour force estimates 1950—1970. ILO, Genf, 1977.; Yearbook of Labour Statistics. ILO, Genf, 1977.; FAO Production Yearbook 1976. Róma, 1977.

— a mezőgazdaság és az élelmiszeripar termékeinek a külkereskedelemben elfoglalt helye;

— az ország területének mezőgazdasági termelésre való alkalmassága;

— a mezőgazdasági termelés műszaki színvonala;

— a mezőgazdasági keresők foglalkozási struktúrája.

A gazdasági fejlettség, a mezőgazdaság népgazdaságban elfoglalt helye és a mezőgazdasági keresők aránya közötti

összefüggés részletes bemutatása az első fejezetben megtörtént. A továbbiakban a többi tényezőt vesszük sorra.

A mezőgazdaság és az élelmiszeripar termékeinek helye külkereskedelmünkben

A mezőgazdasági keresőarány nagyságának reális megítélése szempontjából nem közömbös, hogy az ágazat mi-

lyen szerepet tölt be az ország külgazdasági kapcsolataiban. Közismert, hogy hazánkban a mezőgazdasági és élelmiszeripari termékek külkereskedelmi egyenlege tartósan és hagyományosan aktív. Kivitelünk csaknem egynegyedét e termékcsoport teszi ki, amiből következik, hogy hazánk élelmiszer-gazdasága hatékonyan képes hozzájárulni más népgazdasági ágak növekvő importigényének kielégítéséhez. Emellett a lakosság bővülő élelmiszer- és élvezeticikk-fogyasztásának árualapját is döntően (90—95 százalékban) ez az ágazat termeli meg.

Hazánk mezőgazdaságának a külkereskedelemben elfoglalt helye nemzetközi összehasonlításban is jelentős. Ezt mutatják a 2. és 3. sz. ábra adatai, amelyek bal oldalán szerepelnek a külkereskedelmi szempontból mezőgazdasági termékfelesleggel, jobb oldalán pedig a hiánnyal jellemezhető országok. Mezőgazdasági és élelmiszeripari termékeink külkereskedelmi egyenlegének aktívuma a vizsgált országok többségénél kedvezőbb, e tekintetben csak Dánia és Bulgária előz meg bennünket. Előnyös helyzetünk azért is szembe-tűnő, mert — az előbbi két országgal ellentétben — az összehasonlításba bevont országok között több olyan is van, ahol a mezőgazdasági termelés fajlagos mutatói kedvezőbbek hazánkénál, vagy hozzájuk hasonlóak. Eltérő természeti adottságuk, termelési struktúrájuk, szűkebb körű árutermelésük miatt azonban kisebb az áruváltástékuk, így behozatalra szorulnak. Példaként említhető meg Lengyelország, a Német Demokratikus Köztársaság, Csehszlovákia vagy Ausztria, ahol az egy főre jutó mezőgazdasági termelési érték nem sokban tér el a mienkétől, ennek ellenére mezőgazdasági és élelmiszeripari termékszükségletük jelentős hányadát importból fedezik.

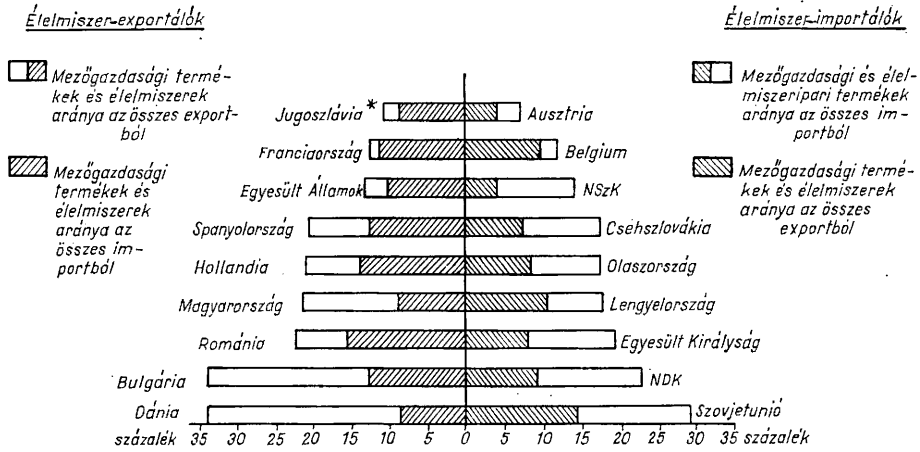
Az ábrát tanulmányozva levonható a vizsgálat tárgya szempontjából legfőbb következtetés: azokban az orszá-

gokban, ahol a mezőgazdasági keresők aránya alacsonyabb, illetve magasabb hazánkénál, a mezőgazdaság külgazdasági jelentősége is kisebb, illetve nagyobb a magyarországinál. A mezőgazdasági keresők aránya nem annyival kevesebb, illetve több, mint amennyivel kisebb, illetve nagyobb az ágazat külkereskedelmi szerepe. Ebből fontos következtetés adódik a jövőre nézve: mezőgazdaságunk külkereskedelmi jelentősége az ipari fejlettség magasabb fokára érve is fenntartható, miközben a mezőgazdaságban dolgozóknak az összes keresőn belüli aránya tovább csökkenhet. Az ábra elemzésekor az is szembe-tűnik, hogy van egy olyan ország (Dánia), ahol a mezőgazdaság a külkereskedelemben kiemeltebb helyet foglal el, mint hazánkban, ennek ellenére mezőgazdasági keresőinek aránya alacsonyabb a mienkénél. Előfordul az is, hogy az ország élelmiszer-szükségletének jelentős hányadát importból fedezi (Lengyelország), a mezőgazdasági keresők aránya mégis magasabb, mint Magyarországon. Ezek a példák nyomatékosan felhívják a figyelmet arra, hogy a mezőgazdaság külkereskedelemben elfoglalt helye csak egy a mezőgazdasági keresők arányának nagyságát befolyásoló tényezők közül, amit nem szabad a többitől elkülönítve kezelni.

Az ország területének mezőgazdasági termelésre való alkalmassága

Köztudott, hogy hazánkban kedvezők a természeti feltételek a mezőgazdasági termelés számára. Ezt jelzik a 3. sz. táblázat adatai is. 24 ország közül Magyarország (73 százalékos részaránnyal) az előkelő második helyet foglalja el a mezőgazdasági terület összterületből való részesedését tekintve, míg a mezőny többségét a 45—60 százalék közötti mutatók jellemzik. A mostoha természeti viszonyok miatt különleges

A mezőgazdasági és az élelmiszeripari termékek külkereskedelme (1975)

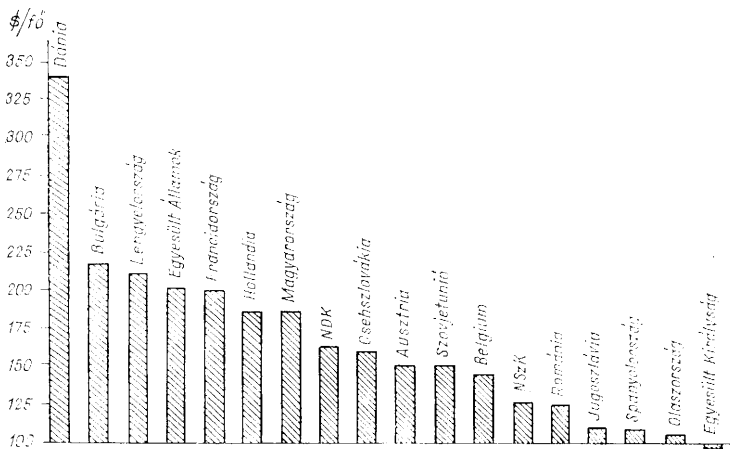

* 1974.

Forrás: Nemzetközi Statisztikai Zsebkönyv. KSH, 1978., 182 – 186. l.

3. sz. ábra

Az egy főre jutó mezőgazdasági termelési érték (1971—1975 átlaga)

Forrás: Saját számítás a Nemzetközi Statisztikai Zsebkönyv (KSH, 1978., 97. l.) és a Nemzetközi adatok az élelmiszer-gazdaságról (KSH, 1978., 38. l.) kiadványok adatai alapján.

helyzetben vannak a skandináv államok (Svédország, Finnország, Norvégia), ahol a mezőgazdasági termőterület az ország területének csupán minimális hányadát adja. Rendkívül érdekes, hogy Nagy-Britanniában, ahol a legalacsonyabb (2,5 százalék) a mezőgazdasági termelés részesedése a bruttó hazai termékből, a teljes terület 76 százalékát hasznosítja a mezőgazdaság. Első helye azonban rögtön elvesz, ha a mezőgazdaságilag művelt terület helyett egy másik — a földterület hasznosítására az előbbinél sokkal jellem-

zőbb — mutatót választunk az összehasonlítás alapjául: a szántó, kert, szőlő, gyümölcsös részesedését az ország területéből.

Ezt vizsgálva Magyarország — Dánia kivételével minden más országot messze megelőzve — az első helyen áll.

Magától értetődik, hogy a nagyobb arányú és intenzitású földhasznosítás egyben több mezőgazdasági dolgozót is igényel. Ezért a nemzetközi összehasonlítást a területegységre jutó mezőgazdasági keresők létszámának vizsgálatára is indokolt kiterjeszteni. A 100

3. sz. táblázat

A földterület hasznosításának főbb jellemzői (1974)

Ország	Mezőgazdasági terület	Szántó, szőlő, kert, gyümölcsös	A 100 ha mezőgazdasági területre jutó mezőgazdasági keresők száma	Területegységre jutó mezőgazdasági keresők aránya	Összekeresőkhöz viszonyított mezőgazdasági keresőarány	100 ha mezőgazdasági területre jutó népesség
	az ország területének százalékában		szerinti növekvő sorrend			
Ausztria	45	8,5	10,0	10	13	199
Belgium	51	13,8	9,2	8	2	629
Bulgária	55	22,5	30,3	21	20	143
Csehszlovákia	55	22,5	13,9	13	14	209
Dánia	68	42,1	7,2	5	9	171
Finnország	8	0,6	13,3	12	15	167
Egyesült Királyság	76	22,0	3,3	3	1	300
Franciaország	59	20,0	7,5	6	11	162
Görögország	69	20,7	17,2	17	23	98
Hollandia	57	13,1	16,3	16	7	647
Jugoszlávia	56	17,9	29,5	20	24	147
Lengyelország	62	29,7	33,0	22	21	175
Magyarország	73	43,0	15,0	14	17	155
NDK	58	26,1	15,2	15	12	269
NSZK	54	17,8	11,5	11	8	465
Norvégia	3	0,01	18,9	19	10	443
Olaszország	58	23,8	17,3	18	16	317
Románia	63	27,7	40,9	24	22	141
Spanyolország	64	26,2	8,2	7	18	110
Svájc	49	4,4	9,8	9	5	320
Svédország	8	0,6	6,3	4	4	219
Szovjetunió	25	2,5	40,7	23	19	46
Egyesült Államok	46	10,1	0,6	1	3	50
Kanada	7	0,3	0,9	2	6	33

Forrás: Nemzetközi Statisztikai Zsebkönyv. KSH, 1978. 99.1.; FAO Production Yearbook 1978. Róma, 1977.

Az egy traktorra jutó terület és az egy hektárra eső műtrágya-felhasználás

Ország	Egy traktorra jutó szántó-, kert-, szőlő-, gyümölcsös- terület (ha) Magyarország = 100			Egy ha szántó-, kert-, szőlő-, gyümölcsössterületre jutó műtrágya-felhasználás hatóanyagban (kg) Magyarország = 100		
	1976 ^a	1970	1976 ^a	1976 ^a	1970	1976 ^a
Belgium	9	11	10	582	388	213
Bulgária	67	104	74	152	94	56
Csehszlovákia	37	48	41	318	153	116
Finnország	15	20	16	223	117	82
Franciaország	10	20	11	269	162	98
Hollandia	5	7	6	756	510	277
Jugoszlávia	36	148	40	90	51	33
Lengyelország	34	81	38	243	105	89
Magyarország	90	100	100	273	100	100
NDK	36	39	40	365	213	134
NSZK	6	7	7	402	266	147
Nagy-Britannia	15	20	16	257	173	94
Olaszország	16	25	18	104	72	38
Románia	83	121	92	109	45	39
Szovjetunió	96	144	106	76	30	27
Egyesült Államok	48	52	53	77	54	28
Kanada	67	85	74	28	12	10

* Jugoszlávia, a Közös Piac, Kanada és az Egyesült Államok 1975. évi adatai.
Forrás: Mezőgazdasági Statisztikai Zsebkönyv. KSH, 1977. 245. l.

ha-ra jutó mezőgazdasági keresők létszámát tekintve ugyanis jelentős sorrendváltozás figyelhető meg a mezőgazdasági keresők összkeresőkhöz mért aránya szerinti sorrendhez képest. Hazánk az utóbbi mutató alapján elfoglalt 17. helyről a 14. helyre kerül (megelőzve az NDK-t, Norvégiát, Hollandiát). A területegységre jutó keresők nagy száma Hollandia esetében valójában a rendkívül intenzív földhasznosítást tükrözi, amit a viszonylagos földhiány (lásd a 100 ha mezőgazdasági területre jutó népesség kiemelkedően nagy szánát) különösen indokoltta tesz.

A mezőgazdasági termelés műszaki színvonala

A mezőgazdaság munkaerő-szükségletét döntően befolyásolja a munkák gépesítettségi foka, a termelés műszaki

színvonala. Ennek mérésére általában a traktorsűrűség, illetve a műtrágya-felhasználás mutatóit szokás alkalmazni.

A fajlagos műtrágya-felhasználást tekintve hazánk helyzete — a mezőgazdasági keresők arányához hasonlóan — közepesnek mondható. Nálunk alacsonyabb mutató többnyire azokra az országokra jellemző, amelyekben magasabb a mezőgazdasági keresők aránya a foglalkoztatottak között (Bulgária, Lengyelország, Románia stb.). Az összefüggés fordítva is megfigyelhető (NDK, Csehszlovákia), bár akadnak kivételek is. A két szélső póluson elhelyezkedő országok esetében például az egységnyi mezőgazdasági területre jutó népesség száma sokkal erőteljesebben hat a fajlagos műtrágya-felhasználás alakulására, mint a mezőgazdasági keresők aránya. Kiemelkedően magas műtrágya-adagolásra elsősorban azokban

az országokban van szükség, amelyek sűrűn lakottak (Hollandia, Belgium), ezért maximális területhasznosításra és terméshozamok elérésére törekszenek, ellentétben azokkal az államokkal (például az Egyesült Államok), ahol újabb területek művelésbe vonásával még bővíthetik a mezőgazdasági termelést.

A területegységre jutó műtrágya-felhasználást tekintve hazánkban a hetvenes évek eleje óta nagy előrelépés történt. Az évtized kezdetén például Hollandia ötször, Belgium négyszer, az NSZK pedig két és félszer annyi műtrágyát használt fel hektáronként, mint hazánk. A szocialista országok közül — az NDK és Csehszlovákia kivételével — még Lengyelország is megelőzött bennünket. A 4. sz. táblázat adatai tanúsítják, hogy az azóta eltelt időszakban lemaradásunkból sokat sikerült pótolnunk.

Ugyanez nem mondható el a gépi technika térhódításáról. Gépellátottság tekintetében nemcsak a fejlett tőkés-, de a szocialista országokhoz képest is nőtt a lemaradásunk — bár az előbbieik elérése korántsem tartható reális és gazdaságos célkitűzésnek. A szocialista országok nagyüzemi keretekre alapozott mezőgazdaságában ugyanis egyrészt kisebb a traktorszükséglet, másrészt nagyobb a gépek átlagos kapacitása is. (A tőkésországok traktorállományának adatai a kisebb teljesítményű kerti traktorokat is tartalmazzák, amelyek viszont az európai szocialista országokra nem jellemzőek, és traktorállományuk adataiban nem is szerepelnek.)

A szocialista és a fejlett tőkésországok traktorsűrűségében meglévő nagy különbségek kialakulásához jelentős mértékben hozzájárultak a mezőgazdaságban megvalósított beruházások összetételében mutatkozó sajátosságok.

Az 1963—1972 közötti évek átlagában a KGST-tagországok többségében a beruházásoknak több mint a felét építkezésre, egyharmadát pedig gépberuházásokra fordították. Ezzel szemben például az NSZK-ban az építési beruházások csak másodlagos szerepet töltenek be, az összes beruházásoknak csaknem kétharmadát gépberuházások teszik ki. Nálunk 1973-ban fordult elő először, hogy a gépvásárlásokra fordított összeg megközelítette az épületekét.

A szocialista országokban az építési beruházások nagy súlya összefügg a nagyüzemek kialakulásával együtt járó, meglehetősen költséges állóalapok megteremtésével. Mivel a fejlődésnek ebben a szakaszában az iparosítás tökétségletének jelentős része a mezőgazdaságból származott, s valójában a mezőgazdaság volt az iparfejlesztés egyik forrása, nem maradt elég anyagi eszköz a mezőgazdaságban a viszonylag drága gépi technika gyors ütemű elterjesztésére. Emiatt a szocialista országok — bár gépesítésük is fejlődött — a mezőgazdaság fejlesztésének kisebb költséggel járó, élömunka-igényesebb útját választották. Ez a törekvés egyben a teljes foglalkoztatás megvalósítására irányuló társadalompolitikai célkitűzéseikkel is egybeesett.

Ha hazánk traktorellátottságát — a tőkésországok mezőgazdaságának eltérő szervezeti felépítése miatt — csak a szocialista országokkal vetjük össze, a helyzetünk kifejezetten kedvezőtlen.

Elmaradásunk az NDK-tól és Csehszlovákiától sokkal nagyobb, mint amit a mezőgazdasági keresők arányában meglévő különbség indokolna. A Szovjetunió kivételével minden más országban jobb a traktorellátottság, mint nálunk, még ott is (Jugoszláviában, Lengyelországban, Bulgáriában), ahol a keresők nagyobb hányada dolgozik a mezőgazdaságban, mint hazánkban.

5. sz. táblázat

A fizikai és nem fizikai dolgozók aránya
a mezőgazdaságban

Ország	A nem fizikai	A fizikai
	foglalkozásúak aránya a mezőgazdasági keresők között (százalék)	
1. Belgium	1,0	99,0
2. Ausztria	1,2	98,0
3. Svédország	1,7	98,3
4. Jugoszlávia	1,7	98,3
5. Románia	2,0	98,0
6. NSZK	3,0	97,0
7. Egyesült Királyság	3,5	96,5
8. Egyesült Államok	5,7	94,3
9. Szovjetunió	7,0	93,0
10. Magyarország	8,2	91,8
11. Csehszlovákia	13,1	86,9

*A mezőgazdasági keresők
foglalkozási struktúrája**

A mezőgazdasági keresők foglalkozási struktúrájának összehasonlításakor a legszembetűnőbb a tőkés- és a szocialista országok nem fizikai állományának arányában mutatkozó eltérés. (Lásd az 5. sz. táblázatot.)

A két csoport azonban csak fenntartásokkal mérhető össze. A tőkésországok farmgazdaságaiban ugyanis lényegesen kisebb a mezőgazdasági termelés szakemberigénye, mint a szocialista országok nagyüzemi gazdaságaiban. A különbséget a kétfajta gazdálkodási forma eltérései okozzák. A tőkésországok farmgazdaságainak üzemméretei általában kisebbek, az ott dolgozók létszáma alacsonyabb a szocialista orszá-

gok nagyüzemi gazdaságainál. Termelési profiljuk lényegesen szűkebb, specializáltabb. Irányításuk ennél fogva egyszerűbb, és kevésbé válik el a közvetlen termelőtevékenységtől. (Gyakori, hogy a farmgazdaság tulajdonosa egyben irányítója és tevékeny részese is a termelőmunkának.)

Az összehasonlítást emellett számbavételi problémák is nehezítik. A tőkésországok többségében a statisztikák alapvetően a tevékenység jellege szerint csoportosítják a keresőket. A mezőgazdasági keresők közé csak a közvetlen mezőgazdasági tevékenységet végzőket sorolják. A mezőgazdaság ipari háttérét biztosító tevékenységeket a tevékenység jellegének megfelelő ágazatokban tartják nyilván, a szocialista országokban pedig általában a szervezet típusa az irányadó a keresők ágazati hovatartozásának a megítélésében. A mezőgazdasági szervezetek tevékenysége azonban nem szűkül le kizárólag a mezőgazdasági munkára, hanem — épp a nagyüzemekben rejlt lehetőségek kiaknázása végett — ennél sokrétűbb. Magától értetődik, hogy irányításuk is bonyolultabb, és több szakembert igényel.

* E fejezet számítási adatai — mellőzve a források részletes felsorolását — az adott országok népszámlálási köteteiből származnak. Frissebb adatok hiányában a foglalkozási struktúra elemzése az 1970., illetve 1971. évi népszámlálási adatokra épül. Feltehető, hogy a mezőgazdasági keresők egyéni foglalkozás szerinti összetételében az eltelt időszakban bekövetkeztek kisebb-nagyobb változások, de ez a lényeges összefüggéseket nem befolyásolja.

Ez a nem fizikai állomány magasabb arányában is kifejeződik. A vizsgált szocialista országok közül a legfejlettebb mezőgazdasággal rendelkező Csehszlovákiában a legnagyobb a nem fizikai foglalkozásúak hányada a mezőgazdaságban, Magyarországon és a Szovjetunióban a helyzet közepesnek minősíthető. A legkedvezőtlenebb a kép Romániában. Itt azonban figyelembe kell venni, hogy a román mezőgazdasági keresők között igen magas (mintegy kétharmad) a segítő családtagok aránya, és a vizsgált szocialista országokénál magasabb az önállók részesedése is. Ezek viszonylagosan megnövelik a fizikai foglalkozásúak arányát a nem fizikaiak rovására. A segítő családtagoktól eltekintő korrekció nyomán 4–5 százalékra növekedne a nem fizikai foglalkozásúak részaránya, ami továbbra is alacsony. Jugoszlávia mezőgazdaságának felépítése inkább a tőkésországokkal való összehasonlítást indokolja, mivel a mezőgazdasági keresők mintegy fele önálló, másik felét pedig szinte teljes egészében a segítő családtagok teszik ki.

A mezőgazdaság *nem fizikai* dolgozóinak egyéni foglalkozás szerinti összetétele egyértelműen mutatja, hogy a mezőgazdaság egyre kisebb mértékben igényli a hagyományos mezőgazdasági munkaerőt. (Lásd a 6. sz. táblázatot.) Mind nagyobb szerepet töltenek be az ipari szakmájú mérnökök, technikusok, gazdasági és kereskedelmi szakemberek. A tőkésországok többségében a nem fizikai foglalkozásúak túlnyomó hányada gazdasági vezető, manager, illetve ügyviteli foglalkozású. Viszonylag alacsony a műszakiak, ezen belül is a mezőgazdasági mérnökök aránya. Svédország, az NSZK és Ausztria mezőgazdaságában jelenik csak meg a vizsgált tőkésországok közül a mezőgazdasági mérnöki tevékenység mint egyéni foglalkozás. Az Egyesült Államokban, Belgiumban és Angliában a mezőgazdaság nem fizikai állományá-

ban mezőgazdasági szakmájú egyáltalán nem is szerepel. Még a mezőgazdasági mérnököknek is csak egy része tartozik a mezőgazdasági keresők közé. (Az NSZK-ban egynegyede, Svédországban a fele tartozik a mezőgazdasághoz.) Még nagyobb eltérést okoz az állatorvosok besorolása. Az Egyesült Államokban, Belgiumban, Angliában és az NSZK-ban az állatorvosokat nem a mezőgazdaságban, hanem az egészségügyi ágazatban tartják nyilván. Ausztria az egyetlen ország a vizsgáltak közül, ahol a szocialista országokéhoz megközelítőleg hasonló egyéni foglalkozásokból tevődik össze a mezőgazdaság foglalkozási struktúrája.

A statisztikai nyilvántartás különböző gyakorlata egyben azt is kétségesé teszi, hogy összehasonlítható-e az eltérő ágazati besorolást alkalmazó országok mezőgazdasági keresőinek aránya.

A *fizikai állomány* egyéni foglalkozás szerinti megoszlásának az összevetéséből a mezőgazdasági keresőlétszám csökkenésének sajátos útja rajzolódik ki. (Lásd a 7. sz. táblázatot.)

Az egyik út az, amikor a mezőgazdasági keresők köre úgy szűkül, hogy a mezőgazdasági munkaerő egy része — akár inter-, akár intragenerációs mobilitás formájában — a nem mezőgazdasági ágakba csoportosul át.

Ez a mezőgazdasági keresők létszámcsökkenésének „nyílt” formája, ami a mezőgazdasági keresők arányának fokozatos visszaesésében nyilvánul meg, és azokra az országokra jellemző, ahol a mezőgazdasági keresők között csak a közvetlen mezőgazdasági munkát végzőket tartják számon. (Egyértelműen ilyen Belgium, de ide sorolható az NSZK, Svédország, Ausztria, Jugoszlávia és Románia is.) Ezekben az országokban a mezőgazdasági fizikai dolgozók szinte teljes egészében mezőgazdasági foglalkozásúak, s ez utóbbiak csaknem 100 százaléka a mezőgazdasági ágazatban fejt ki tevékenységét.

A mezőgazdaságban dolgozó nem fizikai állomány megoszlása egyéni foglalkozás szerint (százalék)

Egyéni foglalkozás	Egyesült Államok	Belgium	NSZK	Svéd-ország	Egyesült Királyság	Ausztria	Szovjet-unió	Magyarország**	Cseh-szlovákia	Jugoszlávia	Románia
Műszaki és természet-tudománnyal foglalkozók ebből:	15,1	—	11,7	43,8	11,4	69,1	39,9	51,2	58,8	29,2	36,3
mérnök	5,2	—	—	3,6	1,2	1,3	5,0	1,1	6,3	4,1	0,8
természettudománnyal foglalkozó	2,9	—	1,7	0,7	3,3	—	—	—	—	25,1	0,1
Mezőgazdasági értelmiségi ebből:	—	—	10,0	36,5	—	67,1	28,6	12,3	13,4	—	11,3
agronómus	—	—	10,0	35,4	—	67,0	17,3	10,5	9,2	—	9,2
állatorvos	—	—	—	1,1	—	0,1	9,3	1,8	4,2	—	2,1
technikus	6,8	—	—	3,0	6,9	0,7	5,8	17,5	39,1	—	20,7
munkairányító	0,2	—	—*	—	—	—	2,5	20,3***	—	—	3,4
Gazdasági-igazgatási foglalkozású ebből:	16,7	6,2	5,9	14,1	14,3	3,6	22,0	11,8	31,1	25,2	13,1
gazdasági vezető	14,8	6,2	5,9	10,2	9,7	0,2	18,6	8,1	5,8	11,4	6,1
Ügyviteli-kereskedelmi	33,6	93,8	19,1	41,6	73,4	27,1	36,5	36,9	9,6	31,0	50,5
Egészségügyi	—	—	—	—	0,4	0,2	—	—	0,1	0,5	0,1
Pedagógus	—	—	—	0,3	—	—	—	0,1	0,3	0,7	—
Egyéb nem fizikai	34,6	—	63,3*	0,2	0,5	—	1,6	—	0,1	13,4	—
Nem fizikai állomány összesen:	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

* A munkairányítók is az egyéb nem fizikai foglalkozások között szerepelnek.

** Magyarország esetében szakképzettségű és foglalkozási csoport szerinti bontás állt csak rendelkezésre hasonló rendszerezésben.

*** Az adat az egyéb, nem műszaki képzettségű inderzaki foglalkozásúakat is tartalmazza.

A mezőgazdaságban dolgozó fizikai állomány megoszlása egyéni foglalkozás szerint (százalék)

	Egyesült Államok	Belgium	NSZK	Svéd-ország	Egyesült Királyság	Ausztria	Szovjet-unió	Magyarország	Csehszlovákia	Jugoszlávia	Románia
Ipari-épitőipari foglalkozású ebből:	2,8	—	0,1	0,9	2,3	0,4	5,3	13,2	8,5	0,9	0,5
bányász	—	—	—	—	—	—	—	1,2	0,4	—	—
gépipari-fémipari vegyipari	0,6	—	0,1	0,4	1,0	0,1	2,7	4,8	2,9	0,4	0,2
épitőanyag-ipari könnyűipari	0,4	—	—	—	—	—	0,1	0,3	—	—	—
élelmiszeripari egyéb ipari	—	—	—	0,2	0,3	0,1	—	0,8	0,1	0,1	0,1
épitőip. foglalkozású	1,2	—	—	—	0,3	0,1	0,1	0,8	0,8	0,1	0,1
épitőip. foglalkozású	0,6	—	—	0,3	0,6	0,1	0,5	0,2	—	—	—
Mezőgazdasági munkás, gazdálkodó ebből:	88,3	100,0	97,9	98,6	93,8	98,6	83,9	77,0	84,2	97,6	98,3
mezőgazdasági munkás	35,1	8,4	9,4	50,4	51,6	22,9	83,9	69,7	78,6	3,1	86,3
tulajonos (manager)	53,2	91,6	88,5	48,2	42,2	75,7	—	7,3	5,6	94,5	12,0
Közlekedési-szállítási foglalkozású	1,1	—	0,3	0,3	1,7	0,3	6,8	2,8	5,0	0,9	0,5
Kereskedelmi- vendéglátóipari foglalkozású	0,5	—	0,5	0,1	0,6	0,1	0,1	0,5	0,3	0,3	—
Szolgáltatási foglalkozású	0,4	—	0,3	—	—	0,5	1,8	—	1,8	0,3	—
Segédmunkás, kisegítő foglalkozású	6,9	—	—	0,1	1,5	0,1	1,3	6,4	0,1	—	0,1
Egyéb fizikai foglalkozású	—	—	0,9	—	0,1	—	0,8	0,1	0,1	—	0,6
Fizikai foglalkozástiak összesen:	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

A többi országban viszont — a nyílt forma mellett — országonként különböző erősséggel érvényesül a mezőgazdaságban foglalkoztatottak létszámcsökkenésének „burkolt” formája is. Ezen azt a létszámcsökkenési folyamatot értem, amelynek során a mezőgazdasági keresők egy része nem a mezőgazdasági ágazaton kívül, hanem azon belül válik nem mezőgazdasági keresővé.

Ez már nem jelenik meg a mezőgazdasági keresők arányának csökkenésében, viszont szembetűnővé válik a mezőgazdaságban dolgozók foglalkozási struktúrájának az összehasonlításából. A tőkésországok közül az Egyesült Államok, a szocialista országok közül pedig a Szovjetunió, Csehszlovákia és Magyarország mezőgazdasági keresőinek foglalkozási struktúrájából látható leginkább, hogy a fizikai foglalkozásúak között visszaszorul a mezőgazdasági, és emelkedik a nem mezőgazdasági — első sorban ipari, építőipari, közlekedési és kereskedelmi — tevékenységet végzők aránya.

A mezőgazdasági keresők létszámcsökkenésének burkolt formája különösen erőteljesen érvényesül hazánkban. Magyarországon a mezőgazdasági foglalkozásúak majdnem teljes köre a

mezőgazdaságban dolgozik, de a mezőgazdaság fizikai dolgozóinak csak mintegy háromnegyede végez hagyományos mezőgazdasági munkát.

Hazánkban a mezőgazdasági ágazatba sorolt foglalkozások köre — a mezőgazdasági keresők foglalkozási struktúrájának sajátosságaiából adódóan — a vizsgált országokénál szélesebb. Ezért a mezőgazdasági keresők aránya is szükségszerűen magasabb nálunk. Mivel a mezőgazdasági keresők foglalkozási szerkezete minden országban más és más, a mezőgazdasági keresők arányának nemzetközi összehasonlításából csak akkor nyerhetünk reális képet, ha kiszűrjük belőle a foglalkozási szerkezet eltérő felépítéséből adódó torzulásokat.

Ezt kétféleképpen végeztem el. Az első esetben azt vizsgáltam, hogy mekkora lenne a különböző országokban a mezőgazdasági keresők összkeresőkön belüli aránya, ha a mezőgazdasági keresők foglalkozási struktúrája a többi országban is a hazánkéhoz hasonló foglalkozásokból tevődne össze. A kérdésre a 8. sz. táblázat ad választ.

A magyar struktúra alapján számított adatok a vizsgált országok mindegyikében a mezőgazdasági keresőknek az eredetinel magasabb arányát ered-

8. sz. táblázat

A mezőgazdasági keresők eredeti és számított arányának nemzetközi összehasonlítása (százalék)

Ország	Az eredeti foglalkozási struktúra szerint	A magyar foglalkozási struktúra szerint
Magyarország	24,5	24,5
Egyesült Államok	3,7	6,8
Belgium	4,6	12,1
Ausztria	13,8	20,1
NSZK	8,1	14,7
Egyesült Királyság	2,8	11,3
Svédország	8,2	15,9
Csehszlovákia	16,4	19,1
Szovjetunió	24,5	25,7
Jugoszlávia	44,6	46,1
Románia	57,2	58,2

Magyarország mezőgazdasági keresőinek részaránya
(százalék)

A magyar foglalkozási struktúra alapján	24,5
Az Egyesült Államok foglalkozási struktúrája szerint	19,0
Belgium foglalkozási struktúrája szerint	17,1
Ausztria foglalkozási struktúrája szerint	18,5
Az NSZK foglalkozási struktúrája szerint	17,4
Az Egyesült Királyság foglalkozási struktúrája szerint	14,9
Svédország foglalkozási struktúrája szerint	18,4
Csehszlovákia foglalkozási struktúrája szerint	22,9
A Szovjetunió foglalkozási struktúrája szerint	23,4
Jugoszlávia foglalkozási struktúrája szerint	21,1
Románia foglalkozási struktúrája szerint	20,8

ményezték. Ezekhez képest már korántsem látszik olyan túlzottnak a mezőgazdasági keresők arányának a többi — elsősorban a fejlett tőkés — országhoz viszonyított különbsége.

A második esetben megfordítottam a kérdést: azt vizsgáltam, milyen mértékben változna hazánkban a mezőgazdasági keresők aránya, ha a mezőgazdasági keresők foglalkozási struktúrája a többi országnak megfelelő felépítést követne. A válasz a 9. sz. táblázatban látható.

Összegezve: A mezőgazdasági keresők arányának nagyságát befolyásoló főbb tényezők ismeretében végül is hogyan értékelhető hazánk helyzete a nemzetközi összehasonlításban?

Hazánkban a mezőgazdasági keresők aránya megfelel gazdasági fejlettségünknek, és nagyjából összhangban áll a mezőgazdaság népgazdaságban betöltött szerepével.

Mintegy negyedszázad átlagában a mezőgazdaságban foglalkoztatottak létszámcsökkenésének az üteme a közepesnél némileg kisebb volt. Ennél erőteljesebb létszámcsökkenésre általában azokban az országokban került sor, ahol a mezőgazdaság — súlyához képest — relatíve nagyszámú munkaerőt

kötött le. A mezőgazdasági keresők arányának nagyságát tekintve 25 ország közül a 17. helyen álltunk 1976-ban.

Ebből önmagában még semmiféle elmaradottságra nem lehet következtetni. A mezőgazdasági keresők arányában ugyanis a mezőgazdaság létszámcsökkenésének a „nyílt” formája fejeződik ki (az, amikor a mezőgazdaság létszáma úgy csökken, hogy az ott foglalkoztatottak egy része a mezőgazdaságon kívüli ágazatok munkaerő-szükségletének a fedezetéül szolgál), de nem jelenik meg a „burkolt” formában lezajló létszámcsökkenés.

Mivel a legerőteljesebben Magyarországon érvényesül az a tendencia, hogy a mezőgazdasági keresők egy része a mezőgazdaságon belül válik „nem mezőgazdasági keresővé”, hazánkban a mezőgazdasági keresők aránya is szükségszerűen magasabb a többi ország hasonló mutatójánál.

A különböző országok mezőgazdaságikereső-arányának — foglalkozási struktúráik eltéréseit kiszűrő — korrigált értékéhez viszonyítva már koránt sincs olyan nagy hátrányunk a fejlettebb országokhoz képest.

A meglevő különbségeknek viszont

reális okai vannak. Az egyik: a mezőgazdaság műszaki színvonalában meglevő lemaradásunk. Ez az ötvenes évek gazdaságpolitikai gyakorlatának a következménye, amit az azóta bekövetkezett jelentős fejlődéssel sem sikerült teljesen ellensúlyozni. Egyrészt emiatt, másrészt a teljes foglalkoztatásra való törekvés következtében hosszú ideig sem lehetőség, sem szükség nem volt a műszaki fejlesztés túlzott erőltetésére.

A második okként a következők em-

líthetők: Magyarországon, ahol a természeti adottságok a mezőgazdasági termelés, különösen pedig az intenzív kultúrák számára általában kedvezőek, és ahol a mezőgazdaság jelenleg és a jövőben is jelentős exportot bonyolított le, a mezőgazdasági keresők arányának is magától értetődően magasabbnak kell lennie, mint azokban az országokban, ahol a mezőgazdasági termelés adottságai kedvezőtlenek, és élelmiszer-szükségletük jelentős részét is importból fedezik.

Frey Mária

Irodalom

1. *Fekete György*: Munkaerőpolitika és munkaerő-gazdálkodás a mezőgazdaságban. Mezőgazdasági Kiadó, 1976.
2. Mezőgazdasági körkép (Nyugat-Európa). Figyelő, 1978. április 12.
3. *Sipos János*: A mezőgazdaság műszaki színvonala és termelékenysége. Statisztikai Kiadó, 1974. 1. sz.
4. *Timár János*: Munkaerőhelyzetünk jelene és távlatai. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1964.

Statisztikai kiadványok

1. A magyar mezőgazdaság — nemzetközi összehasonlításban. KSH, 1964.
2. FAO Production Yearbook 1976. Róma, 1977.
3. Labour force estimates 1950—1970. International Labour Office; Genf, 1977.
4. Nemzetközi Évkönyv. KSH, 1974.
5. Nemzetközi adatok az élelmiszer-gazdaságról. KSH, 1973.
6. Nemzetközi Statisztikai Zsebkönyv. KSH, 1978.
7. Yearbook of Labour Statistics. Genf, ILO. 1977.

Az európai KGST-országok gazdasági fejlődése 1979-ben és az ez évi tervek

Az általános helyzetkép

Az európai KGST-országok 1979-re a tervidőszak korábbi éveinek átlagát megközelítő (4,5 százalékos) gazdasági fejlődést irányoztak elő. A növekedés tervezett ütemének mérséklődése mindenekelőtt az intenzív fejlődési szakaszra jellemző minőségi tényezők előtérbe kerülésével és a külgazdasági feltételek gyors változásával függött össze. Lengyelországban és Magyarországon, ahol a belső és a külső gazda-

sági feltételek erőteljes alkalmazkodást, illetőleg átrendeződést tettek szükségessé, a növekedés tervezett üteme jelentősen elmaradt az előző évekéttől.

A gazdasági növekedés tényleges üteme 1979-ben az előirányozottnál is mérsékeltebb volt. A korábbi évek fejlődési dinamikáját Bulgária és az NDK érte el. Számottevő volt a növekedés Romániában (6,2 százalékkal). A többi országban 1—3 százalékkal nőtt, Lengyelországban 2 százalékkal csökkent a nemzeti jövedelem.

A nemzeti jövedelem alakulása
(Százalékos változás az előző évihez képest)

Ország	1977 (tény)	1978 (tény)	1979 (terv)	1979 (tény)	1980 (terv)
Bulgária	6,3	6,0	7,0	6,5	5,7
Csehszlovákia	4,5	4,1	4,3	2,6—2,8	3,7
Lengyelország	5,0	3,0	2,8	—2,0	1,4—1,8
Magyarország	8,0	4,2	3,0—4,0	1,4	3,0—3,5
NDK	5,3	4,0	4,3	4,0	4,8
Románia	8,6	7,6	8,8	6,2	8,8
Szovjetunió	4,5	4,8	4,3	2,0 ^a	4,0

^a A nemzeti jövedelem belföldi felhasználása.

Forrás: Itt és a továbbiakban az egyes országok statisztikai évkönyvei, tervei és tervjelentései.

A mérsékeltbb 1979. évi gazdasági növekedés több — külső és belső — körülmény együttes hatására jött létre.

— A Szovjetunió kivételével valamennyi országot kedvezőtlenül érintette, hogy 1979-ben ismét jelentősen emelkedtek a tőkés világpiacon az olajárak, ami az energiahordozók és a különféle nyersanyagok, félkész termékek piacain láncreakciószerű áremelkedések sokaságát váltotta ki. Valamennyi ország külgazdasági helyzetét nehezítette, hogy (főként az év második felében) romlottak az értékesítési feltételek a tőkés piacokon.

— Az év elején az országok többségében a szokatlanul hideg időjárás és az erőteljes havazások nagy megpróbáltatásoknak tették ki, helyenként megbénították az energiaellátást és a szállítást. E területekre már korábban is bizonyos feszültségek voltak jellemzők, amelyek gátolták a felkészülést, illetve tartalékok képzését. A kemény telet — főként Lengyelországban — árvizek, belvizek követték. A kedvezőtlen időjárás, a természeti csapások az év elején egyes országokban az ipari termelés több napi kiesést okozták, amit az év végéig teljes mértékben csupán az NDK-ban pótoltak.

Az országok mezőgazdaságát a kedvezőtlen téli időjárás után aszály sújtotta. Ennek következtében — Bul-

gária és Románia kivételével — a növénytermelés (főként a gabonatermelés) jelentősen csökkent.

— A gazdasági fejlődésben a minőségi-hatékonysági tényezők növekvő szerepével kapcsolatos követelmény még inkább előtérbe került. A tervjelentések a műszaki-tudományos haladásnak, a termelési szerkezet átalakításának a fokozódó üteméről, a minőség javulásáról, a munkaerő, a termelőkapacitások ésszerűbb hasznosításáról, a termelési költségek, mindenekelőtt az energia- és anyagköltségek csökkentésére irányuló erőfeszítések eredményeiről számolnak be. Emellett általában az volt a jellemző, hogy a minőségi-hatékonysági előrehaladás csak részben elensúlyozta a külső és belső feltételek rosszabbodásából adódó veszteségeket. Ebben nem csekély szerepe volt annak is, hogy a feltételek alakulásával összefüggő energia-, anyagellátási és szállítási gondok a hatékonyságjavulást fékeztek. Az importárak emelkedésének gyorsulása, a külgazdaságban keletkező árveszteség jelentős nyomást gyakorolt a belső termelői és fogyasztói árakra egyaránt, és általában kedvezőtlenül érintette a pénzügyi egyensúlyt.

A gazdasági fejlődést 1979-ben mindenekelőtt az ipari termelés növekedése alapozta meg, a mezőgazdaságban — az országok többségében — a korábbi

éveknél kedvezőtlenebbek voltak a termelési eredmények. A belföldi felhasználás — a beruházások és a lakosság fogyasztása — a külgazdasági egyensúlyi követelményeknek megfelelően alakult. A beruházások növekedése valamennyi országban tovább mérséklődött, a lakosság reáljövedelme 1—3 százalékkal emelkedett. A tovább nehezedő világgazdasági feltételek között a külkereskedelmi forgalom viszonylag dinamikusán, a nemzeti jövedelmet meghaladó ütemben — folyó áron 9—19 százalékkal — bővült. A kelet—nyugati kereskedelemben az európai KGST-országok jelentős eredményeket értek el a külgazdasági egyensúly javításában, a forgalom passzívumának mérséklésében.

Az idén az európai KGST-tagországok — Bulgária kivételével — a gazdasági növekedés ütemének gyorsításával számolnak. (A tervezett 4 százalékos növekedés lényegében az 1978. évihez közel álló, és csaknem kétszerese a múlt évinek.) Ezt elsősorban a fejlődés kiegyensúlyozottabbá válására, a múlt évinél kedvezőbb mezőgazdasági terméseredményekre alapozzák. A mennyiségi növekedés mellett folytatódik a minőségi jellemzők előtérbe állítása, a hatékonyság fokozása és a gazdasági egyensúly helyreállításának folyamata.

Az év elején egyes tőkésországok a hidegháborús politikai törekvésekhez

kapcsolódó gazdasági korlátozó intézkedéseket léptettek életbe, mindenekelőtt a Szovjetunióval szemben. Noha ezek az intézkedések nem okoznak számottevő gondot a szovjet gazdaságban, rontják az üzleti légkört, fékezik a kelet—nyugati kapcsolatokat bővítését, így valamennyi országot közvetlenül vagy közvetve kedvezőtlenül érintenek.

Az ipar

Az ipari termelés az európai KGST-országokban együtt csaknem négy százalékkal, az 1978. évinél és a tervezettnél mérsékeltebben nőtt. A termelés bővülése Romániában és Bulgáriában volt a leggyorsabb, a többi országban a növekedés 3—4 százalékos volt. A növekedési ütem mérséklődése Lengyelországban volt a legnagyobb, amiben jelentős szerepe volt az év eleji — a kedvezőtlen időjárás okozta — gazdasági nehézségeknek is.

Az ipari fejlődést a termelékenység növelésére, a termékszerkezet korszerűsítésére, a termelési folyamatok rekonstrukciójára, a minőség javítására, az energia és az anyagok ésszerűbb felhasználására irányuló törekvések jellemzik. Az ipari munka termelékenysége Bulgáriában és Romániában mintegy 6 százalékkal, a többi országban

2. sz. táblázat

Az ipari termelés alakulása
(Százalékos növekedés az előző évihez képest)

Ország	1977 (tény)	1978 (tény)	1979		1980 (terv)
			terv	tény	
Bulgária	6,8	7,0	7,8	6,6	6,3
Csehszlovákia	5,7	5,0	4,5	3,7	4,0
Lengyelország	7,6	5,8	4,9	2,8	3,0—4,2
Magyarország	6,6	4,9	4,0	2,8	3,5—4,0
NDK	5,4	5,4	5,4	4,8	4,7
Románia	12,5	9,6	11,3	8,0	11,4
Szovjetunió	5,7	4,8	5,7	3,4	4,5

**A termelés, a foglalkoztatottság és a termelékenység alakulása
az iparban 1979-ben**
(Százalékos változás az előző évihez képest)

Ország	Termelés	A foglalkoztatottak száma	Egy foglalkoztatottra jutó termelés
Bulgária	6,6	0,9	5,6
Csehszlovákia	3,7	0,8	2,9
Lengyelország	2,8	—0,5	3,3
Magyarország	2,8	—1,5	4,5
NDK	4,8	0,7	4,1
Románia	8,0	1,3	6,4
Szovjetunió	3,4	1,0	2,4

2,5—4,5 százalékkal nőtt, míg az iparban foglalkoztatottak száma alig 1 százalékkal emelkedett. Az 1978. évi stagnálást követően Lengyelországban és Magyarországon csökkent az ipari foglalkoztatottság. E folyamatot elősegítette a munka műszaki felszereltségének általában gyors bővítése, továbbá az, hogy több országban fokozódik az érdekltség, a gazdaságirányítási, szabályozási rendszer ösztönző, kényszerítő hatása a jelentős foglalkoztatási tartalékok feltárására, a munkaerő hatékonyabb foglalkoztatására.

Továbbra is előkelő helyen szerepel a gazdasági szerkezet, a termékösztétel korszerűsítésének programja. Ennek keretében megkülönböztetett figyelmet fordítanak a jó minőségű, a nemzetközi piacokon keresett, jövedelmezően eladható termékek gyártásának bővítésére, az exportpotenciál fejlesztésére. A termékszerkezet átalakítása több országban mind szorosabban kapcsolódik a lakosság jobb iparcikkellátásához, az energia- és nyersanyagigényes termékek gyártásának bővítésével kapcsolatos — a gazdaságossági kritériumok alapján történő — fejlesztések átgondoltabb mérlegeléséhez, eldöntéséhez.

Általában javult a termékek minősége, emelkedett a nemzetközi piacokon is keresett, kiváló minőségű, megkülön-

böztető jellel ellátott termékek aránya. Több ország tervjelentése a termelés költségsvonalának csökkenéséről számol be. A minőség növelése és a költségek csökkentése terén elért eredményeket jórészt annak tulajdonítják, hogy a bérek ilyen irányú ösztönző jellege erősödött.

Mind világosabb a felismerés, hogy a gazdasági — mindenekelőtt az ipari — fejlődés egyik alapfeltétele a szükséges energiahordozók, nyersanyagok biztosítása. Ezért megkülönböztetett figyelmet fordítanak az energiatermelő beruházásokra, a termelőkapacitások tervszerű üzembe helyezésére. Emellett mindinkább előtérbe kerülnek az energiamegtakarító fejlesztések; a termelés energiaigényességének csökkentése, az ésszerű takarékoság fokozása. A fűtőanyag- és a villamosenergia-termelés fejlesztésének mind drágább volta, a kitermelés romló feltételei, a kapacitások megteremtésének nehézségei, a kivitelezés gyakori elhúzódnása, továbbá a kedvezőtlen időjárás és a nem kielégítő megtakarítások együttes hatására egyes országokban időnként energiaellátási feszültségek keletkeztek. Ezek feloldására felhasználás-korlátozásokat vezettek be.

Bulgáriában és Romániában az ipari termelés viszonylag gyors növekedésével nehezen tart lépést az energiagazda-

ság fejlesztése. Bulgáriában a fűtőanyagipar 8, a villamosenergia-termelés 3 százalékkal nőtt. Romániában a kőolaj- és földgáztermelés csökkenésének szénrel és importtal való pótlása okoz gondot. A villamosenergia-termelés csupán 1 százalékkal nőtt. Csehszlovákiában, Lengyelországban és az NDK-ban az energiaszektor fejlesztésének alapja a széntermelés növelése. Lengyelországban és Csehszlovákiában fokozzák a műszaki fejlesztést és az erőművek üzembiztonságát. Az NDK-ban a sikeres energiaracionalizálási, takarékosági eredmények lehetővé tették az egységnyi termelésre jutó energiafelhasználás mérséklését. A Szovjetunióban a kitermelési feltételek nehezedeése ellenére a fűtőanyagipar 2 százalékkal növelte termelését. Nőtt a kőolaj- és földgáztermelés: elérte az 586 millió tonnát, illetőleg a 407 milliárd köbmétert. Lényegében az egy évvel korábbi színvonalon maradt a széntermelés (719 millió tonna). A villamosenergia-iparban 1239 milliárd kWó villamos energiát állítottak elő, ami 3 százalékos termelésnövekedésnek felel meg.

Románia és Bulgária kivételével viszonylag mérsékelt volt a kohászati ter-

melés növekedése. Jelentős erőfeszítéseket tettek a már meglévő termelőkapacitások modernizálására, a termékszerkezet átalakítására, a jó minőségű, nagy értékű, különleges igényeket is kielégítő termékek arányának növelésére. Az e tekintetben elért eredményeket és a feldolgozó iparban a fém-megtakarító technológiák elterjedésének gyorsaságát több országban nem tartják kielégítőnek.

A gépipari termelés általában az ipar átlagát meghaladóan bővült. A termelési szerkezet korszerűsítése különösen a gépiparban volt erőteljes, és összekapcsolódott a tagországok ama törekvésével, hogy a külgazdasági egyensúlyt elsősorban a korszerű, nemzetközi piacokon versenyképes, gazdaságosan gyártható termékek kivitelének erőteljes fokozásával javítsák. Az előrehaladásra e téren továbbra is jelentős hatással voltak a központi fejlesztési programok és a nemzetközi együttműködés keretében fokozódó termelési szakosodás, valamint a megfelelő minőségű nyersanyag-, félkésztermék- és alkatrész-beszerezési lehetőségek bővülése. A különböző ágazatok, termelési kultúrák termelésének növekedése kö-

4. sz. táblázat

Az ipari termelés alakulása ágazatonként 1979-ben
(Százalékos változás az előző évihez képest)

Megnevezés	Bulgária	Csehszlovákia	Magyarország	Románia	Szovjetunió
Villamosenergia-ipar	7 ^b	—1	2	2	3
Vaskohászat	5 ^b	2 ^a	2 ^a	8	0,2 ^a
Gépipar	8	7	4	12	8
Vegyipar	9	3	5	1	3
Építőanyag-ipar	5	3	3	13	—1
Faipar	4 ^b	5	4	4	—2
Papíripar		3	2		
Textilipar	5—6 ^b	4	—0,4	8	2
Ruházati ipar		4	1		
Bőr- és szőrmeipar		3	—5		
Élelmiszeripar	7	2	3	8	2

^a Kohászat

^b A minisztériumi iparvállalatok alapján.

zött jelentősek a különbségek. Az országok többségében leginkább a műszaki fejlődést igénylő termékek, mint például a számítástechnikai eszközök, az automatizálási elemek, rendszerek, robotok, műszerek, egyes energetikai berendezések és számjegyzévlésű szerzőgépek gyártása bővült. A műszaki fejlődés meggyorsítására olyan átszervezések kezdődtek, amelyek célja a kutatás és a termelés közelebb hozatala, a kapcsolatrendszer szorosabbá, hatékonyabbá tétele, a tudományos, ésszerűsítési eredmények gyakorlati alkalmazásának meggyorsítása. Egyre inkább terjednek és erősödnek a termelés és a külkereskedelmi munka összehangolását célzó erőfeszítések is.

A vegyipar termelésének növekedése — Bulgária kivételével — mérséklődött. A könnyűiparban általában továbbra is viszonylag lassan bővült a textil-, textilruházati, a bőr- és szőrmeipar, egyes országokban a papíripar termelése. A vegyipar és a könnyűipar termelésének alakulásában jelentős szerepet játszott a nyersanyagok és a félkész termékek árának gyors növekedése, továbbá a helyenként és időnként jelentkező ellátási gondok. A kedvezőtlen növénytermelési eredmények az országok többségében nem tették lehetővé az élelmiszeripari termelés gyors növekedését, viszont Bulgáriában és Romániában az élelmiszer-feldolgozás számottevően (7—8 százalékkal) fejlődött.

Az európai KGST-országok közül a Szovjetunió, Románia, Lengyelország és Magyarország az iparban erre az évre a tavalyinál dinamikusabb fejlődést tervez. Bulgária, Csehszlovákia és az NDK lényegében a múlt évi növekedési ütem fenntartásával számol. Továbbra is Romániában és Bulgáriában a legerőteljesebb az ipari termelés mennyiségi növekedése, a többi országban a fejlődési ütem különbségei nem számottevőek. A tervekben a mennyiségi növekedés mellett az intenzív fejlődés jellemzőinek további tértnyerésé-

vel számolnak, közülük megkülönböztetett fontosságot tulajdonítanak a hatékonyság növekedésének, a termelési szerkezet korszerűsítése folytatásának, az exportképesség fokozása révén a külgazdasági egyensúly javításának és a költségek (főként az energia- és alapanyagköltségek) ésszerű csökkentésének.

A mezőgazdaság

Az európai KGST-tagországokban — Bulgária és Románia kivételével — a kedvezőtlen időjárási viszonyok gátolták a mezőgazdasági termelés fejlődését. A szokatlanul hideg idő hatására az őszi kalászosok számottevő része kipusztult, egyes országokban (Lengyelországban, Csehszlovákiában és az NDK-ban) a tavaszi ár- és belvizek nagy károkat okoztak, májusban pedig aszály gátolta a növényzet fejlődését. Mindezek együttes hatására Csehszlovákiában és a Szovjetunióban 4, Lengyelországban és Magyarországon 0,4, illetve 1,4 százalékkal esett vissza a mezőgazdasági termelés. Romániában és Bulgáriában az 1977—1978. évi viszonylag lassú növekedéshez képest gyorsult a mezőgazdasági termelés bővítése. Az utóbbi években az állattenyésztés fejlesztési üteme meghaladta a növénytermesztését. Ezért a múlt évi gyengébb gabonatermés több országban növelte a viszonylag nagy állatállomány takarmányozási gondjait. Ezek feloldására egyes országok növelték az importot, és fokozták a takarmányozás korszerűsítésére, a takarékosagra irányuló erőfeszítéseket.

A gabonatermés az európai KGST-országok egészében nem érte el az 1978. évit.

Az időjárás okozta kieséseket általában újratételekkel igyekeztek csökkenteni. A kedvezőtlen 1979. évi termés ellenére az 1976—1979-es évek gabonatermésének mennyisége jelentősen meghaladta a hetvenes évek első felét,

A mezőgazdasági termelés alakulása
(Százalékos változás az előző évihez képest)

Ország	1977 (tény)	1978 (tény)	1979		1980 (terv)
			terv	tény	
Bulgária	-4,6	5,0	7,0	7,0	3,7
Csehszlovákia	9,1	1,5	3,8	-3,9	7,2
Lengyelország	1,4	4,2	3,9— 4,8	-1,4	5,8
Magyarország	10,3	2,0	3— 3,5	-0,4	5— 5,5
NDK	7,2	1,4	1,3	...	0,5 ^a
Románia	-0,9	2,4	5,1—5,6	5,0	4,7—6,0
Szovjetunió	3,7	4,0	5,8	-4,0	8,8

^a Az élelmiszer-gazdaság nettó termelése.

ami — a többi között — a nagy hozamú gabonafajták kifejlesztésének, a technika fejlődésének, főként a termelési rendszerek elterjedésének és a tápanyag-utánpótlás javításának az eredménye. A kedvezőtlen időjárás nem befolyásolta a kukorica fejlődését, ezért a legnagyobb kukoricatermelő területeken (Bulgária, Románia, Magyarország) nagymértékben nőtt a termelés. Csaknem általánosan jó volt a burgonyatermés; a növekedés az NDK-ban, Lengyelországban és a Szovjetunióban volt a legerőteljesebb. A cukorrépa terméseredményeinél az országokénti különbségek jelentősek. Csehszlovákiában

és Romániában a cukorrépa termelése nőtt, azonban a legnagyobb mennyiséget termelő országokban nem érte el az egy évvel korábbi szintet. Több országban az egy évvel korábbinál jobb zöldség- és gyümölcsstermést takarítottak be. A Szovjetunióban nőtt a gyapottermelés.

Az európai KGST-országok egészében folytatódott az állatállomány növekedése. A szarvasmarha-állomány bővülése Bulgáriában és a Szovjetunióban, a sertésállományé az NDK-ban, Romániában és Magyarországon volt a legjelentősebb. A nagy és növekvő állatállomány kedvezően hatott a vágóállat-

A gabonafélék, a cukorrépa és a burgonya termésmennyiségének alakulása
(Millió tonna)

Ország	Gabonafélék		Ebből: búza		Cukorrépa		Burgonya	
	1978	1979	1978	1979	1978	1979	1978	1979
Bulgária	7,6	8,4	3,5	3,3	1,6	a	0,4	a
Csehszlovákia	11,2	9,2	5,6	4,4	7,3	7,9	4,0	3,7
Lengyelország	21,8	17,3	6,0	4,2	15,7	14,2	46,6	49,6
Magyarország	13,5	12,1	5,7	3,7	4,2	3,9	1,5	1,1
NDK	9,9	8,9	3,2	3,1	6,8	6,6	10,8	12,1
Románia	19,0	19,3	6,3 ^b	4,7 ^b	5,8	6,0	4,0	4,1
Szovjetunió	235,0	179,0	120,8	90,1	93,5	76,0	85,9	90,3

^a Több, mint 1978-ban.

^b Búza és rozs

A szarvasmarha-, a sertés- és juhállomány alakulása 1979-ben
(Százalékos változás az év eleji és az év végi állomány között)

Ország	Szarvasmarha	Ebből: tehén	Sertés	Juh
Bulgária	1,4	..	1,6	4,3
Csehszlovákia	0,6	..	-0,2	..
Lengyelország	-0,6	-0,5	-2,3	-0,6
Magyarország	-0,8	-1,0	4,5	6,4
NDK	0,4	-0,8	3,4	0,7
Románia	—	0,1	5,4	1,1
Szovjetunió	0,8	0,7	0,3	0,7

termelésre. Tovább nőtt a hústermelés. Az állatállomány alakulása és a takarmányozás hatékonyságának nem kielégítő növekedése következtében több ország takarmányimportja fenntartására, illetőleg fokozására kényszerült.

A mezőgazdaság anyagi-műszaki ellátásának színvonala tovább javult. Mind nagyobb figyelmet fordítanak a termőföld területének és minőségének védelmére, jobb hasznosítására. Fokozzák a talajjavítást, bővítik az öntöző- és a vízelvezető-rendszereket.

A gépesítés színvonala emelkedett. A géppark mennyiségi bővülése mellett előtérbe került a teljesítőképesség, az egyes növények termesztésének komplex gépesítése, a munkavégzés minőségének javítása. A legtöbb ország erőteljesen ösztönözte a kukorica-, cukorrépa-, burgonyabetakarító kombájnok beszerzésének fokozását. Az utóbbi években a műtrágya-felhasználás növekedése mérséklődött, előtérbe került a műtrágyák minőségének, összetételének javítása, gondosabb szállítása, tárolása, talajba juttatása. Javult az állattartás korszerűsége, műszaki felszereltsége. Általánosan nagy figyelmet fordítanak a termelés, a szállítás, a tárolás és a feldolgozás összhangjának javítására, a veszteségek csökkentésére, a feldolgozással járó értéknövelési lehetőségek minél jobb kihasználására. A háztáji és a kisegítő gazdálkodást — jelentőségének megfelelően — mind több ország-

ban erőteljesen támogatják (géppel, műtrágyával, vetőmaggal, tenyészállatokkal, takarmánnyal, állategészségügyi szolgáltatásokkal) az állami szervezetek, illetőleg a szövetkezetek.

Az európai KGST-országok ez évi tervei — figyelemmel az 1979. évi terméseredményekre is — a mezőgazdasági termelés viszonylag gyors ütemű növekedésével számolnak. A múlt évinél jobb növénytermelési hozamokra alapozva Csehszlovákiában és a Szovjetunióban 7—9, Lengyelországban, Magyarországon és Romániában 5—6 százalékos termelésnövekedést irányoztak elő.

A beruházás és az építőipar

Az európai KGST-országokban általában mérséklődött a beruházások növekedése. Lengyelországban a beruházások értéke nagymértékben (8 százalékkal) csökkent. A beruházások visszafogottabb növekedésével a népgazdasági tervek számoltak, a tendencia az országok többségében összhangban van a gazdasági fejlődés külső és belső feltételeiben bekövetkezett változásokkal, az egyensúlyi helyzet általános javítására irányuló törekvésekkel. A mérsékelt növekedés körülményei között és az intenzív fejlődési szakasz követelményeinek megfelelően az országok erőfeszítéseket tet-

A vágóállat-, a tej- és a tojástermelés alakulása 1979-ben
(Százalékos változás az előző évihez képest)

Ország	Vágóállat	Tej	Tojás
Csehszlovákia ^a	2,6	1,0	3,2
Lengyelország ^a	5,2	—	4,6
Magyarország	2,3	5,3	—6,3
NDK	0,7	—3,0	—
Szovjetunió	1,0	—1,2	1,7

^a Felvásárlás

tek a beruházások előkészítésének és kivitelezésének javítására, szervezettebbé tételére, a koncentrációra, az egyidejűleg folyamatban levő fejlesztések számának csökkentésére; a megvalósítás idejének rövidítésére, a takarékosagra. A beruházási tevékenység hatékonyságának javítása végett további módosításokat hajtottak végre (például a Szovjetunióban) a tervezésben, a döntési-irányítási rendszerben. A jelentős eredmények mellett a tervjelentések beszámolnak a fejlesztések előkészítése és kivitelezése, a megfelelő berendezések és anyagok kellő időben való biztosítása, a munkák szervezése terén tapasztalt hiányosságokról is. Ezek következtében fontos létesítmé-

nyek üzembe helyezése elhúzódott, többletköltségek keletkeztek, a termelőkapacitások az előírányzott paramétereket, köztük a jövedelmezőséget, nem érték el.

Az országok többségében folytatódott a gépi beruházások arányának növekedése. A feldolgozóipari fejlesztések szelekciónak fokozódásával tovább erősödött a műszaki-tudományos haladás és a gazdaságossági követelmények figyelembevétele. Megkülönböztetett figyelmet fordítanak az energetikai, a saját nyersanyagforrások kiaknázását segítő, az energia- és nyersanyag-felhasználást ésszerűsítő fejlesztésekre, a lakosság áruellátását javító és az exportárualapokat bővítő, vala-

A beruházások és az építőipari termelés alakulása
(Százalékos változás az előző évihez képest)

Ország	Beruházások				Építőipari termelés 1979 (tény)
	1978 (tény)	1979		1980 (terv)	
		terv	tény		
Bulgária	0,7	—1,5	a)	16,7	3,5
Csehszlovákia	4,1	2,4	1,6	2,4	3,7
Lengyelország	1,6	—9,3	8,2	b)	—4,8
Magyarország	5,5	—	0,7	—4—5	1,2
NDK	2,3	5,6	2,4	a)	4,2
Románia	16,2	9,1	5,1	4,9	..
Szovjetunió	6,1	1,8	1,0	3,3	..

^a Nincs számottevő változás.

^b Tovább csökken a beruházások mennyisége.

mint a nemzetközi versenyképességet javító beruházásokra. A termelő és a nem termelő beruházások közötti arányok alig változnak. A nem termelő szféra fejlesztései között nagy jelentőséget tulajdonítanak a lakásépítésnek. E területre főként Lengyelországban csoportosítottak át további jelentős erőforrásokat.

Az építőipari termelés növekedése az országok többségében a fejlesztések visszafogásának megfelelően mérséklődött. A termelés növekedésében a termelőkenységnek meghatározó szerepe volt. A technikai felszereltség növekedésére, a meglévő géppark korszerűsítésére, a hatékony építési technológiák meghonosítását segítő anyagokra, szerkezetekre alapozva, jelentős változások bontakoztak ki az építőipar irányítási, szabályozási rendszerében. Ezek kiterjedtek az építési munka értékelésére, a hozzáadott érték alapján az építési idő csökkenését és a végzett munka minőségének javítását ösztönző bér- és javadalmazási rendszerre, az építési munkák finanszírozására, valamint a vállalati szervezeti rendszerre.

A lakosság jövedelme és fogyasztása

A gazdasági fejlődés feltételeinek változása, a lassúbb gazdasági növekedés mellett a lakosság életszínvonalának emelése a korábbinál nehezebb feladat. Ennek ellenére továbbra is az egyik legfontosabb gazdaságpolitikai cél a lakosság életszínvonalának, életkörülményeinek javítása, illetőleg az elért vívmányok megőrzése, megszilárdítása. A lakosság reáljövedelme 1979-ben Bulgáriában és Lengyelországban az előző évinél gyorsabban, Csehszlovákiában és a Szovjetunióban hasonló ütemben, a többi országban mérsékeltebben emelkedett. A növekedési ütem az NDK-ban, Romániában és a Szovjetunióban volt a legnagyobb (3–3,4 százalék).

A reálbérek a jövedelmekhez hasonló vagy azokat megközelítő mértékben alakultak. Tovább erősödött a bérek ösztönző szerepe, összekapcsolásuk a vállalati, illetve az egyéni teljesítményekkel. Mindinkább a figyelem középpontjába kerül a műszaki fejlesztés eredményeinek gyorsabb alkalmazására, a minőség javítására, a választék bővítésére, a munkaerő-vándorlás visszaszorítására, az anyag- és energia-takarékosságra való ösztönzés, továbbá az átlagosnál nehezebb munkafeltételek elismerése a bérezésben.

A lakosság mezőgazdasági jövedelmei a termelés egyenlőtlen alakulásával összhangban emelkedtek. Továbbra is gyorsan növekedtek a társadalmi juttatások. Az országok többségében jelentősen emelték a nyugdíjakat és a családi pótlékot. Gondot fordítottak a munkafeltételek és az életkörülmények javítására.

Az európai KGST-országokban a lakossági jövedelem növekedésének ütemét meghaladóan nőttek a megtakarítások. A kiskereskedelmi áruforgalom, illetőleg a lakosság fogyasztása 2–6 százalékkal nőtt. Több országban nagy figyelmet fordítottak a fogyasztási javak kereslete és kínálata közötti összhang javítására, az áruellátás időnként és helyenként jelentkező feszültségeinek, hiányosságainak megszüntetésére. Egyes országokban viszont a lakossági jövedelmek emelkedése számottevően meghaladja a fogyasztási cikkek termelését, és a fogyasztási javak importjának növelésére is korlátozottak a lehetőségek.

A korábbi években a belföldi termelési költségek növekedését és az importárak emelkedését a fogyasztói árak alakulása nem tükrözte, mivel az állami költségvetés támogatások formájában átvállalta a költségek és az importárak emelkedéséből adódó terheket. 1979-ben az országok többségében erősödtek a támogatások visszaszorítására irányuló törekvések; év közben több or-

A reáljövedelem és a kiskereskedelmi forgalom alakulása
(Százalékos változás az előző évihez képest)

Ország	Egy lakosra jutó reáljövedelem				A kiskereskedelmi áruforgalom			
	1978 (tény)	1979		1980 (terv)	1978 (tény)	1979		1980 (terv)
		terv	tény			terv	tény	
Bulgária	1,3	3,2	2,0	3,0	3,6	4,1	6,8	4,6
Csehszlovákia	1,0	..	1,0	2,2	3,7	3,1	3,6	3,4
Lengyelország	-0,6	1,1	2,7	1,0	1,1	..	3,0 ^a	..
		1,4		1,3				
Magyarország	2,9	2,0	—	—	3,9	3,0	1,7	1—
						4,0		1,5 ^a
NDK	4,2	..	3,4	..	3,5	..	3,2	4,0
Románia	8,0	..	3,1	..	12,1	8,3	5,8	9,3
Szovjetunió	3,0	3,3	3,0	2,9	3,9	4,8	4,2	5,1

* A lakosság fogyasztása

szágban központi áremelések voltak, amelyek leginkább egyes élelmiszerek és az energiahordozók árait érintették. Romániában, Bulgáriában, Csehszlovákiában a fogyasztói árak 2,5—4, Lengyelországban és Magyarországon 7—9 százalékkal emelkedtek. Az NDK-ban és a Szovjetunióban továbbra is fennmaradt a fogyasztói árak stabilitása.

Ez évben — figyelemmel a gazdasági lehetőségekre, mindenekelőtt a gazdasági egyensúly megszilárdításának követelményére — a lakosság reáljövedelme, vásárlásainak mennyisége a múlt évihez hasonlóan emelkedik.

A külkereskedelem

1979-ben az európai KGST-országok többsége népgazdasági terveiben az egyik fő gazdaságpolitikai célként a külkereskedelmi forgalom értékét továbbra is dinamikusan, a régió egészét tekintve 11—13 százalékkal — a nemzeti jövedelemnél jóval gyorsabban — bővült. Tavaly az export növekedése meghaladta az importét, aminek következtében a korábbi jelentős behozatali többlet általában csökkent, az országcsoport egészét véve a

A külkereskedelmi forgalom alakulása
(Százalékos változás az előző évihez képest)

11. sz. táblázat

Ország	1977		1978		1979	
	export	import	export	import	export	import
Bulgária	15,0	11,5	10,7	11,5	11,4	
Csehszlovákia	17,0	12,9	9,4	7,7	10,3	11,3
Lengyelország	11,5	5,4	9,8	4,9	12,2	6,3
Magyarország	16,5	16,2	0,9	12,6	17,2	2,6
NDK	5,8	8,6	10,3	1,7	12,0	
Románia	14,4	15,1	5,6	16,5	18,0	20,1
Szovjetunió	18,7	4,7	7,3	14,8	14,0	

külkereskedelmi forgalom egyensúlyba került. Mivel az importárak az exportáraknál jobban emelkedtek, a kivitel mennyisége a behozatalnál csaknem háromszor gyorsabban nőtt.

A tagországok egymás közötti forgalma — a korábbi évekhez hasonlóan — egyenletesen bővült. A forgalom alakulása tervszerű, az államközi szerződéseknek megfelelő volt. Tovább mélyült a gazdasági integráció. A kooperáción és specializáción alapuló szállítások főként a feldolgozóipari termékek cseréjének bővülését alapozzák meg. A legdinamikusabban a gépek és berendezések forgalma nőtt, de élénk volt az élelmiszereké is. A kölcsönös nyersanyag- és energiahordozó-szállítások bővítési lehetősége elmarad az igényektől.

A fejlett tőkésországok gazdasági fejlődésének problémái, a szocialista országokkal szemben — területenként, árucsoportonként eltérő mértékben — alkalmazott importkorlátozásai ellenére az európai KGST-országok a fejlett tőkésországokba irányuló kivitelüket növelték a legjobban. Főként Bulgária, a Szovjetunió, Csehszlovákia, Magyarország és Románia exportja emelkedett gyors ütemben. A kivitel gyorsabb bővítése mellett továbbra is fennmaradt az onnan származó behozatal megfontoltabb növelése. Ennek eredményeként a forgalom kiegyensúlyozottabbá vált. A kivitelben jelentősek a nyersanyag- és az energiaigényes félkésztermék-szállítások, valamint az élelmiszer-eladások. Ugyanakkor megfigyelhető, hogy az európai KGST-országok a tőkésországokba irányuló kivitelük áruszerkezetének átalakítására, a jó minőségű, korszerű termékek (főként a gépek) arányának növelésére, a

gazdaságosság fokozására törekedtek. A kivitelben továbbra is meg kell küzdeni a tőkésországok „klasszikus” és „nem klasszikus” protekcionizmusának erősödésével. A tőkésországok korlátozásai, hátrányos megkülönböztetései főként az acélárak, a textilipari és ruházati termékek, cipők, hajók, villamos fogyasztási cikkek, egyes vegyi termékek és élelmiszerek bevitelének viszatartását célozzák.

A fejlődő országokkal folytatott külkereskedelemben elsősorban a KGST-országok kivitele bővült. A gazdasági kapcsolatokban egyre nagyobb szerep jut a termelési kooperációnak és a műszaki-gazdasági együttműködésnek.

1980-ban továbbra is a tőkésországokkal folytatott külkereskedelmi forgalom erőteljes bővítésére, az egymás közötti gazdasági kapcsolatok elmélyítésére, a forgalom kiegyensúlyozottabb növelésére törekszenek.

★

Az európai KGST-országok — a megváltozott külső gazdasági feltételek között — az intenzív gazdasági fejlődésből adódó követelmények elérésére az éves tervfeladatok teljesítésére, a gazdasági folyamatok minőségi vonásainak erősítésével, ésszerűsítéssel és takarékossággal törekszenek. Nemzetközi versenyképességük növekedését, világgazdasági pozícióik erősítését erőteljes műszaki fejlődéssel, termelési szerkezetük korszerűsítésével alapozhatják meg. Mindezek feltételezik a gazdasági együttműködés még szorosabbá tételét, az együttműködési mechanizmus és egész gazdaságirányítási rendszerük folyamatos továbbfejlesztését.

Pócs Ervin

A Magyar Tudományos Akadémia 140. közgyűléséről

Az interdiszciplinaritás jegyében tartotta meg 140., egyben tisztújító közgyűlését május első hetében a Magyar Tudományos Akadémia. A hagyományoktól eltérően a plenáris ülést nem az egyes osztályok külön tanácskozásai, hanem több osztály összevont, együttes ülése követte.

Osztályunk, a Gazdaság- és Jogtudományok Osztálya, a Nyelv- és Irodalomtudományok, valamint a Filozófiai és Történettudományok Osztályával közösen május 7-én „Az 1970-es évtized a magyar történelemben” címmel vitatta meg társadalmi-gazdasági életünk legújabb jelenségeit, folyamatait. A következőkben erről az ülésről számolunk be.

A MTA dísztermében tartott tanácskozást *Pach Zsigmond Pál* gazdaságtörténetész akadémikus, a MTA alelnöke nyitotta meg, majd *Berend T. Iván* gazdaságtörténetész, *Bognár József* közgazdász és *Kulcsár Kálmán* szociológus akadémikusok tartottak előadást. (Előadásuk szövegét ugyanebben a lapszámomban közöljük.) Ezután *Pataki Ferencnek*, a neveléstudományok kandidátusának előadása hangzott el, „Az identitásalakulás kérdései a 70-es évtizedben” címmel. Az előadó azt vizsgálta, milyen tényezők hatására és miképpen alakul az egyén helyzete, önértékelése, önmeghatározottsága a mai és a holnapi szocialista valóság viszonyai között. Ezekre a kérdésekre nemcsak a pszichológia és a szociológia, hanem a művészetek is keresik a választ; ráadásul ez utóbbiak korábban vetették fel ezeket a problémákat, mint az „illetékes” szaktudományok. Sőt azt is elmondhatjuk, hogy az identitásvesztés és az identitáskeresés napjaink magyar művészetének egyik vezető témája lett, főként a fiatal irodalomban és a filmművészetben.

Korunkban az egyén társadalmi beágyazottságának (s így azonosságtudata alakulásának) alapjául és keretétül szolgáló társadalmi kategóriák, társadalmi alakzatok és viszonyrendszerek gyors felbomlásának, illetve átrendeződésének lehetünk tanúi minden társadalomban. E világtörténeti változások egyik pólusán a természetadta, a lokális, a hagyományos és a társadalmi munkamegosztás teremtette kötelékekből kiszabaduló individualizáció feszül, a másikon pedig a mind jelenvalóbb, mind szélesebb tömegek számára élményszerű közvetlenségben megragadható emberiségesszme, a „nembeli” általánosság és egyetemesség eszméje. Az azonosságtudat két oldala, vagyis az én azonossága önmagával és a hozzá képest valami külsővel (generációval, etnikummal, nemmel, társadalmi csoporttal, eszmével vagy értékkel) szorosan összefügg: az én szubjektív azonosságtudata és -élménye nem jöhet létre másként, mint külső társadalmi közvetítők révén, vagyis a pszichológiai identitás csak a szociális identitásokon nyughat. Az énalakulás társadalmi keretei — a szakirodalom egybehangzó adatai alapján — egyre kedvezőtlenebbek: a hagyományos identitáskeretek felbomlanak, a magánlétezés fajsúlya növekszik, az egyén mindjobban dezintegrálódik, fokozódik az „elidegenülés”. Másfelől az identitásalakulás eddig ható támpontjainak a széthullását új identitáskeretek létrehozására irányuló — tétova — erőfeszítések kísérik. A nemzeti mozgalmak ilyes által oly sokszor és oly érzékletesen ecsetelt újraéledésének (és pedig a legrégebbi nemzeti államokban is, mint Franciaország és Anglia), a lokális törekvések, a „neolokálpatriotizmus” fellendülésének, a „gyökerek” töme-

ges kutatásának, új társadalmi, nemzeti, nemi tömörülések létrejöttének lehetünk a tanúi.

A régi identitáskeretek megszűnése, gyors, alig belátható jövőjű átalakulása következtében, s mert a helyükbe lépők túlságosan műviessé és elvontak, mind tömegesebb az identitásvesztés, vagyis az egyén képtelensége arra, hogy világosan, egyértelműen és hosszú távon definiálja önmagát. A társadalmi köteleméből kiszakadt és az azonosulási kereteiről levált én, vagyis a világos társadalmi identitását nélkülöző személyiség szinte szüntelenül a zaklatott feszültség, a pszichikus megterhelés állapotában él: szakadatlanul az önmeghatározás és az önértékelés dilemmáival küszködik. Korunk oly meghökkentő méretű neurozisa s a társadalmi deviáció egyéb formái valószínűleg pszichológiai összefüggésbe hozhatók az identitás fellazulásának, felbomlásának messzeható fejleményeivel.

Különös jelentőséget kap az identitásalakulás a kelet-európai szocialista országokban, amelyek számára azoknak a folyamatoknak a kibontakoztatásához, amelyek a klasszikus tőkés fejlődés során másfél-két évszázadot vettek igénybe, csak évtizedek adtak. Széles tömegek korábbi identitása hullott szét vagy alakult újjá, vagy lebeg egy különös átmeneti és bizonytalan állapotban, mivel maguk a valóságos társadalmi identitáskeretek is átalakultak. Ez a felgyorsult fejlődés, amelynek menetében politikai és társadalmi forradalom kapcsolódott össze a termelés és az életmód viharos átalakulásával, milliőkat emelt ki régi identitásuk keretéből (a nacionalista színezetű nemzeti, a vallási, a megszokott nemi, szakmai és családi, a hagyományos agrárközösségi, a szomszédsági és lokális identitásformákból) anélkül, hogy minden ponton újat tudott volna kínálni, illetve hogy a felkínált új identitáskereteket (a szocialista nemzetét, a konkrét termelőközösségeket, a társadalmi reintegráció új formáit, mint az újfajta lokálpatriotizmus, a társadalmi szervezetek és mozgalmak kollektivitásformái) kellően meg tudta volna gyökereztetni a hétköznapi tudatban, tapasztalásban és hagyományban is. Ezért ma még sok közöttük — Németh László szavaival élve — a „mű-lép”, ahová nem nagyon akaródnak „mézét hordani”.

A fejlett ipari országokban hasonlóan erős az identitáskerésés hulláma. A fentiekén kívül a neospiritualizmus és az asztrológia térhódítása is ennek egyik elemeként fogható fel. Érdekes, hogy a természetes alapú kategóriák (nem, generáció, etnikum) mind gyakrabban válnak az identitásképzés kiindulópontjává. Úgy tűnik, hogy ezek ellensúlyozzák a tisztán társadalmi identitáskeretek vázolt bizonytalanságait és cseppfolyósságát. Kétségtelen, hogy ezek a fejlemények jócskán beszűkítik az egyén társadalmi azonosságtudatának a kereteit, s egyoldalúságokkal és szocializációs zavarokkal járnak együtt. Az elmondottak szemléltetik, miért is váltak időszerűvé a hetvenes években az identitás szóval jelölt tények. Az érett szocializmus felé vezető társadalmi folyamatoknak végül is választ kell adniuk az ember társadalmi reintegrációjának nyitott kérdéseire is, létre kell hozniuk egy újfajta társadalmi identitás alapjait és feltételeit.

Hermann István filozófus, a MTA levelező tagja a hetvenes évek ideológiai jellegzetességeiről beszélt. A hetvenes évek első nagy és központi jelentőségű eseménye Lukács György „A társadalmi lét ontológiája” című művének megjelenése és a körülötte kibontakozott viták sorozata volt. Lukács elsőként fogalmazta meg a modern időkben azt a követelményt, mely a tudomány és az ismeretelmélet kettészakadása helyében egy egységes tudományos filozófia megalapozását van hivatva elősegíteni. Jóllehet a kapcsolatot nem szabad mechanikusan meghatározottságként értelmezni, Lukács ontológiája dialektikus kategóriáinak és történetiségfogalmának a mellőzése vezetett egyik okként oda, hogy a hetvenes évek ideológiájában olyan elvétések jöttek létre, melyeknek negatív hatását mai napig érezzük.

Egyik ilyen elvétel a hetvenes évek tőkés válságának a helytelen megítélése volt. Ha helyes történetiséggel vizsgáltuk volna ezt a krízist, akkor semmiképpen sem juthattunk volna olyan következtetésre, hogy ez a húszas évek végének, harmincas évek elejének klasszikus túltermelési válságához hasonló depresszió.

Ez a válság, mint ahogy erről elég korán igen jelentős teoretikusok helyesen beszéltek, valójában elsősorban nyersanyag- és pénzügyi válság. Következésképpen sem objektív okai, sem objektív céljai szempontjából nem hasonlítható a klaszszikus polgári válságokhoz.⁷

Továbbá, a húszas évek végén lezajlott — túltermelési — válság egy olyan szocialista állam számára, mely abban az időben igen alacsony termelési szinten állott, és emellett (vagy részben ezért is) kevés szál kapcsolta a kapitalista világ-gazdasághoz, viszonylag külső dolog lehetett. A békés egymás mellett élés korszakában viszont merőben eltérő a helyzet, hiszen a békés egymás mellett élés egyik alapvető feltétele a kapitalista és a szocialista világot behálózó gazdasági, kulturális és kereskedelmi kapcsolatok kiépítése. Ilyen módon elvileg is lehetetlen az olyan válság, amelyik így vagy úgy ne érintené a szocialista társadalmakat. Annnyiban ez a válság is hasonlított a klaszszikus tőkés válsághoz, hogy a monopóliumok meg akartak szabadulni fejletlenebb technikával dolgozó versenytársaitól. Ennyiben a viszonylag alacsonyabb technikával dolgozó üzemet vagy társadalmi egységet, adott esetben társadalmat eleve kedvezőtlenül érinti mindenféle válság. Azonban különösen kedvezőtlenek a válság következményei azoknak a gazdasági egységeknek a számára, amelyek nehezen, vagy egyáltalán nem tudnak alkalmazkodni a változó piaci és gazdasági feltételekhez.

Ebből következik, hogy a valóságos történeti dimenzióban vizsgálva a modern kapitalizmus új jelenségeit, feltétlenül le kellett volna vonni azt a következtetést, hogy ez a válság eminens módon érinti a nyersanyagban szegény és ugyanakkor a technikai fejlődés viszonylag alacsonyabb fokán álló és meglehetősen nehezen alkalmazkodó szocialista társadalmakat. Ehelyett — elsősorban a publicisztikában, de nemcsak a publicisztikában, hanem a közgazdaságtani elemzésekben is, sőt helyenként filozófiai igényvel — azt a következtetést vonták le a válság tényéből, hogy a kapitalista társadalom benső jelenségéről van szó, és hogy a KGST mint szervezet megfelelően ellensúlyozni tudja a válság minden következményét. Itt ismét találkoztunk tehát azzal, hogy a szocializmus kategóriáit a történelmi helyzettől függetlenül, attól elszakítva valójában a szocializmus öntömjenézésére használják fel, s ezáltal az új gazdasági és piaci feltételekhez való alkalmazkodás szükségességének tudatát mintegy kiölték az emberekből. Jó néhány évre volt szükség, míg a magyar ideológia és a magyar társadalom belátta, hogy a válság egyfelől — melléktendenciaként — gátat szab a szocialista társadalmak gazdasági fejlődésének. Másfelől szükségszerűvé teszi, hogy a szocialista társadalmak belássák: tarthatatlan a „két világpiac” dogmatikus koncepciója, s az ennek a koncepciónak az alapján megszületett minden olyan gondolkodás, mely a monopolitőke által irányított világpiac érdekeivel és tendenciáival óhajtja szembehelyezni közvetlen és durva módon a szocialista termelést. Azonban itt a történelemből való kategóriakiemelésekért gazdasági értelemben nagy árat fizettünk, és csupán a legutóbbi évek hoztak e téren egyrészt szemléleti s ennek következtében gyakorlati fordulatot is.

A történetiséghez feltétlenül hozzátartozik az is, hogy az ideológiának nagyon éber szemmel kell nyomon kísérnie mindazokat a történéseket, melyek a mai kapitalista társadalomban lejátszódnak. Ez vonatkozik mindenekelőtt azokra a gazdasági folyamatokra, melyeknek összefüggését a magyar ideológia sajnos csak rendkívül részlegesen és pragmatikusan tárta fel.

Részletesebben kellett volna elemezni a 70-es évek második felében megindult szocialistaellenes hecckampány ideológiai alapjait is, s így szellemileg, ideológiailag és politikailag sokkal behatóbban készülhettünk volna fel a napjainkban nemzetközi méretekben folyó újabb politikai küzdelemre. De hasonló mondhatunk arról is, ahogyan a harmadik világ meglehetősen kevésbé kutatótt ideológiájával kapcsolatosan eljárunk. Ha minden fordulatra nem is készíthetett volna fel például a mohamedanizmus vagy a közép-keleti társadalmak elméleti elemzése, azért bizonyos értelemben irányítúként szolgálhatott volna az e térségben lejátszó, meglepetésszerűnek ható események, tendenciák megértéséhez.

A hetvenes évek ideológiájának pozitív vonásaira az erősen problémaközpontú előadás csak utalásszerűen tért ki. Ilyen eredmény például: a valláskritikai, esztétikai, filozófiatörténeti kutatások felfedezései, a történettudománynak különösen az e századra vonatkozó feltárásai.

Előadásának befejező részét Hermann István a munkaerő és a gazdaság intenzív fejlődési szakaszára való átmenet kapcsolatának szentelte. Olaszország példáján szemléltette, mennyire fontosak a kézműves hagyományok a modern ipar megteremtésében. A mezőgazdasági munka, jóllehet igen nehéz, mégsem követel olyan állandó koncentrációt, mint a legegyszerűbb kézműves munka. Mivel a kézművesség csak szórványos jelenség volt Középkelet-Európában, igen jelentős gond az intenzív munkamenetre való átállás mifelénk. Ez nem egyszerűen munkamorál kérdése, hanem a munka felfogásának, a munkához való hozzáállásnak a problematikája. Az intenzív fejlődés időszakában létrejött problémák nem kis részben abból erednek, hogy nálunk nincsen meg az a fajta figyelem a munka iránt, az a fajta lekötöttség magáért a munkáért, a munka vertikális megszervezésének az a fajta tudomásulvétele, amelyet a kisipari munka, ahol elterjedten létezett, évszázadokon keresztül belenevelt az emberekbe. El kell ismernünk, hogy napjainkra nagyon sajátos kultúra jött létre, ahol az emberek tulajdonképpen „perszonálunióban” szocialista nagyüzemi dolgozók és egyúttal kisártermelők — és itt nemcsak a termelőszövetkezetek háztáji gazdaságára kell gondolnunk. Ennek — ellentmondásos volta ellenére — mind gazdasági, mind kulturális szempontból vannak pozitív vonatkozásai.

Nem véletlen, hogy a hetvenes évek második felében viszonylagos értelemben (tehát semmiképpen sem minden területen és minden irányban) ideológiai visszaesésről beszélhetünk. Sajátos okát a gazdasági fejlődésben kell keresnünk. Arról van ugyanis szó, hogy a hetvenes évek második felében vált mindenki számára világossá, és csak az utóbbi két évben kézzelfoghatóvá, hogy az olyan értelmű perspektívák, mint amilyenek a 45 utáni időszakot vagy a 60-as éveket jellemezték — eltűntek. Eltűntek, mégpedig egyszerűen azért, mert az intenzív termelés korszakára való áttérés önmagában is rendkívül súlyos ellentmondásokhoz vezetett, és eltűntek a felhőtlen perspektívák azért is, mert világossá vált, hogy exportorientált gazdaságunk nagymértékben függ a polgári diktátum alatt működő világpiactól, és e világpiac mindenekelőtt a legfejlettebb gazdasági szerkezeteknek ad preferenciát. Eppen ezért meg kell szabadulnunk a perspektívára vonatkozó idejétmúlt ábrándképektől, és hozzá kell szokni a „ha — akkor”, vagyis a kockázatot, a társadalmi erőfeszítést és a társadalmi rugalmasságot is a perspektívába beleszámoló gondolatkörhöz. Az ideológia feladata napjainkban az ilyen teljesen új típusú, a mai valóságnak megfelelő perspektíva-fajtákhoz való adaptálódás elősegítése, mégpedig a konkrét helyzetek fejlődési tendenciáiban rejlő, ellentmondásos objektív lehetőségek felismerésével és elismerésével.

Nemeskürty István, az irodalomtudományok doktora „A film és irodalom kölcsönhatása a hetvenes években” címmel tartott előadást. Sajnálkozva állapította meg, hogy a filmművészet és az irodalom korábban igen szoros kapcsolata az elmúlt évtizedben meglazult. Míg a magyar filmek az őskortól kezdve egészen a hatvanas évtizedig olyan jelentős írók működtek együtt a filmművészet képviselőivel, mint Bródy Sándor, Karinthy Frigyes, Móricz Zsigmond, Szabó Pál, Darvas József, Déry Tibor, addig a legutóbbi években alig egy-két olyan műalkotásról számolhatunk be, amelyet írója kifejezetten megfilmesítés céljából írt volna. A hatvanas-hetvenes években világjelenséggé vált, hogy az írók maguk rendezik a műveik alapján készült filmeket. Jóllehet a szándék nálunk is megvolna, az elkészíthető filmek kis száma miatt a hivatásos szakemberek is csak nehezen jutnak megfelelő mennyiségű forgatási lehetőséghez. A dokumentarizmus térhódítása volt a másik ok, amelyik szűkítette az írók szerepét a filmművészetben. A film és az irodalom egymásra hatásának másik oldaláról, azaz a filmművészetnek az irodalomra gyakorolt hatásáról Mándy Iván és Örkény István művei alapján szólt az előadó.

Károly Sándor, a nyelvtudományok doktora a nyelvi magatartásformáinkban bekövetkezett legújabb változásokról számolt be az együttes ülés részvevőinek. Elmondta, hogy a nyelvtudomány kiszélesedése az utóbbi húsz-huszonöt évben egyre-másra fejlesztette ki azokat a tudományágakat, amelyek soha nem látott komplexitásában közelednek nem is a nyelv, hanem a nyelv és az ember viszonyának az elemzéséhez. A régebben nyelvközpontú nyelvtudomány emberközpontúvá fejlődött. A világban és hazánkban végbemenő gyors és jelentős változások nem maradtak hatástalanok a nyelvre, a nyelvi magatartásformákra. Ennek ellenére a tudati és az ezzel összefüggő nyelvi magatartásformák nem egy ponton elmaradtak a társadalmi fejlődésnek megfelelő szükségletektől, néha még a korra általánosan jellemző társadalmi viszonyoktól is. Károly Sándor ezután néhány különösen kedvezőtlen nyelvi (illetve a mögötte meghúzódó társadalmi) jelenségre hívta fel a figyelmet: a megszólítások, köszönésformák elmaradottságára; a „hivatalos” nyilatkozatok fontoskodó, pontoskodó, körülményeskedő voltára; a nyelvi sablonosság, sematizmus eluralkodására, valamint arra, hogy beszédünk egyre színtelenebb lesz, aminek oka talán az érzelmi kultúrának az — őszinteség hiányából is fakadó — elszegényesedése. A nyelvtudomány a maga részéről azzal támogathatja a kommunikációs ferdeségek kiküszöbölését, hogy mindenekelőtt tisztázza azokat az alapkérdéseket, amelyeknek a tudatosításával mindenki sikeresebben nevelheti magát mint beszédpartnert. A nyelvészetnek nagyobb feladatot kellene vállalnia a nyelvművelésben, levéve a nyelvállapot statisztikai felméréseinek, a szabályok érvényességi köre megállapításának, a variációk rögzítésének a gondját a nyelvművelők válláról. Ugyanakkor a nyelvművelés jelszavát is a kor követelményeinek megfelelően kellene újrafogalmazni, azaz a Lőrincze Lajos-i „emberközpontú nyelvművelés” helyére a „nyelvközpontú emberművelést” kellene állítani.

Németh Lajos, a művészettörténeti tudományok doktora a hetvenes évek képzőművészetéről és építészetéről tartott előadásában a többi között a következő jellegzetességeket emelte ki: erősödtek a nemzetközi művészeti mozgalmakkal szinkronban lenni akaró, avantgarde célú mozgalmak; a hagyományos művészeti ágakkal és kifejezési lehetőségekkel szemben új eszközök kerültek előtérbe; hangsúlyosabbá vált a *design* és a környezet esztétikai megformálására törekvő tevékenység; mind a gyakorlatban, mind az elméletben erősödtek a neofolklorista törekvések, valamint fokozódott az építészet, különösen az urbanisztika iránti érdeklődés.

Az előadásokat hozzászólások követték. Az első felszólaló *Harmatta János* klasszika-filológus akadémikus volt, aki úgy ítélte meg, hogy az együttes ülés remek cáfolata azoknak a gyakran hallható vádaknak, melyek szerint a Magyar Tudományos Akadémia a gyakorlati élettől távoli témákkal foglalkozik. A tanácskozás egyben gyors reagálást jelentett a Magyar Szocialista Munkáspárt XII. kongresszusának tudománypolitikai útmutatására is, amely hangsúlyozta a társadalmi kérdések tudományközi megközelítésének fontosságát. Így elmondhatjuk, hogy tudományos életünk módszertanilag is a nemzetközi élvonalba tartozik. Az interdiszciplinaritás azonban nem jelentheti a tudományok közötti határok teljes elmosását. Ezután Berend T. Iván előadásának egyik kérdéséhez, a társadalmi mobilitáshoz kapcsolódóan a kutatóintézetek és az egyetemi tanszékek káderhelyzetét elemezte. A létszámot túl gyorsan, lökésszerűen fejlesztették fel csaknem minden kutatóhelyen, és így az ott dolgozók kormegoszlása nagyon egyenetlen: a korfa a normális téglalap helyett piramis alakú, így a fiatal értelmiségieknek és az egyetemek most végző hallgatóinak igen kicsiny az esélye arra, hogy a kutatásban helyezkedjenek el. Megoldásul az NSZK-ban alkalmazotthoz hasonló rendszert javasolt, ahol a beralap 10 százalékát elkülönítik, és ebből finanszírozzák a legjobbak kutatását. Harmatta János nemcsak a fiatal kutatók gondjaival foglalkozott, hanem felhívta a figyelmet arra is, hogy általában többet kellene törődni a fiatalokkal, a fiatalok helyzetével.

Köpeczi Béla akadémikus, az MTA főtitkárhelyettese az ideológia és a való-

ság, illetve a politika és a tudomány összefüggéseit taglalta hozzászólásában. Az ideológia és a valóság elválaszthatatlan, bár az előadások egyes megfogalmazásaiban szembeállították a kettőt egymással. Elválaszthatatlan forrás és hatás szempontjából egyaránt. Friss példa erre Nyugat-Európa vagy az Amerikai Egyesült Államok, ahol ideológiai rekonstrukcióra kerül sor avégett, hogy a kapitalista társadalom megtartsa és megújítsa a maga értékrendjét. Ennek az ideológiai restaurálásnak az eredménye egy újfajta konzervativizmus. Ez a nyugati világot uraló konzervativizmus — a hatvanas évek új baloldalának ideológiájától eltérően — nem kisebbségi ideológia. Nem egyszerűen csak a vezető tőkés rétegeké, hanem a nagy tömegek jó részét is befolyásolja, mert az eddigi élet-színvonalat, az eddigi életkörülményeket megőrizve, tehát a *status quo*-t fenntartva, általános tendenciaként jelentkezik. Emellett az új konzervativizmus, az új jobboldal a szűkebb értelmiségi rétegek igényeit próbálja kielégíteni.

Ha azt nézzük, hogyan állt az ideológia Magyarországon a hetvenes években, akkor nem állíthatjuk, hogy különösebb agresszivitást fejtett volna ki ebben az időszakban. Különbőféle állásfoglalásokat hallhatunk arról, hogy nemcsak a társadalom, hanem a politika is igen nagy mértékben dezideologizálódott. Ilyen körülmények között nehéz azt mondani, hogy az ideológia akadályozta volna az újító, innovációs törekvések előbbremeneteletét. Inkább úgy fogalmazhatunk, hogy az ideológiára igen nagy arányú bizonytalanság volt jellemző. Nem volt abban a helyzetben, hogy összefoglalóan értékeljen és normákat állítson fel. A marxizmuson belül jelentkező ellentmondások, a nemzetközi munkásmozgalom vitái, a hazai társadalomépítésben és az egyéb területeken jelentkező belső ellentétek az ideológiai tartózkodást erősítették.

Az ideológiát és a valóságot feltárását tehát nem szabad szembeállítani. Az ideológia is a valóság része, amit megfelelő eszmetörténeti eszközökkel éppúgy vizsgálni kell, mint a valóság bármely más szféráját. Persze erről az időszakról szólva nem az ideológia régi, túlméretezett szerepét reklamájuk, azt sem állítjuk, hogy nem alakultak ki az ideológiai életben egészséges tendenciák. A régi dogmatikus tabuk ledöntése után a szaktudományok megújították a maguk szemléletét és módszertanát (ami önmagában véve feltétlenül helyes), de a szaktudományi eredményeket nem vonatkoztatták az elméletre általában, és nem gazdagították eléggé az elméletet.

Az elmélet fejlesztésében gátoltak politikai korlátok is. A hetvenes években nem mertünk elég bátran nemzetközi ideológiai vitákba bocsátkozni. Például amikor a gazdasági mechanizmus reformja kapcsán egy kicsit kiemelődött a magyar tapasztalat, némelyek elkezdtek „magyar modell- ről” beszélni. Erre mi visszahúzódtunk, és tiltakoztunk az ellen, hogy van „magyar modell”, nehogy azt a látszatot keltsük, hogy általánosítani akarjuk a mi sajátosságainkat. Pedig például ez is egyik lehetősége lett volna az elmélet és a gyakorlat összevetésének, mégpedig gyümölcsöző összevetésének és az elmélet továbbfejlesztésének.

A tudomány és a politika közötti kapcsolatot illusztrálандó, Köpeczi akadémikus a XII. pártkongresszus előkészítésének keretében végzett összefogó kutatások sorsáról beszélt. Az egyes tudományágak erőiktől és színvonaluktól függetlenül tisztességgel részt vettek ebben a munkában. Az elkészült zárótanulmányok összefoglaltak bizonyos tapasztalatokat, és javaslatokat is tettek. Amikor azonban az eredmények átvételére — persze kritikus és mérlegelt átvételére — került volna a sor, akkor úgy tűnt, mintha a mechanizmusunk csődöt mondott volna: nem tudtuk a tudomány eredményeit megfelelően „transzformálni”. Erről a kérdésről különféle fórumokon már sok vita folyt, amelynek során a többi között felvetődött az is, hogy megfelelő-e információs tanácsadó, közvetítő rendszerünk. A válasz azonnali improvizálásának az igénye nélkül is fel kell vetnünk azt a kérdést, hogy ha a tudományos kutatásban megtalálható a megfelelő felkészültség, az elkötelezettség — és nemcsak a tudósi, hanem az a lampolgári elkötelezettség is (az állampolgár szót *citoyen* értelemben használva) —, akkor igen jó politikai at-

moszféra közepette' milyen objektív és szubjektív okok akadályozzák, hogy a tudományos eredmények átmenjenek a gyakorlatba.

Kovács István jogász akadémikus hozzászólását egy kínai tudóstól származó idézettel kezdte, amely szerint a nyugati (azaz európai) embernek semmi sem tud olyan jó lenni, hogy ne akarna valami mást. Nem nyugszik, mindenképpen keres valami megújulást. Tulajdonképpen mi is így állunk a dologgal. Meg vagyunk elégedve azzal, ami a hetvenes években történt, de érezzük, hogy valamit tennünk kell, meg kell találnunk a megújulás lehetőségét, hogy rögzítsük is ezeket az eredményeket.

Szakterületéről szólva elmondotta, hogy a közigazgatás modelljében a hetvenes években óriási változások következtek be. Korábban a közigazgatás egyfajta eszköz, végrehajtó jellegű gépezet volt. Ma már világos, hogy nem ebben áll a közigazgatás szerepe. Ez nemcsak abban jut kifejezésre, hogy minden részletében jogilag szabályozva van, hanem magának is alkotó módon kell befolyásolnia annak a rendszernek az egész gondolkodását, amelyik végül a feladatot meg fogja határozni, határozatokat, törvényeket fog hozni. A szükségletkielégítés hallatlanul bonyolulttá váló rendszerében nem szabályozható többé részleteiben a közigazgatás munkája. Csak a feladatai jelölhetők ki; vigyázva, hogy az egyéneket ne érje sérelem, egy hatalmas intézményrendszert úgy tudjon vezetni, kormányozni, hogy az intézmények önállóságát is figyelembe vegye. Változások mentek végbe a közigazgatás rendszerén belül is: az érdekviszonyok bevonulnak magába a közigazgatás gépezetébe is.

Szabó Kálmán akadémikus egyetértett Köpeczi Bélával abban, hogy a hetvenes évek második felében egy dezideologizáltsági állapot állt, illetve áll fenn. A különféle társadalomtudományi ágak külön-külön és együttesen is felelősek azért, hogy a valóságot helyesen tükrözzék, az igazat mondják. Ami a valóságot illeti, az együttes ülés is szép tanúságát adta annak, hogy a problémáknak, felszíni gondoknak sokaságát hozta össze. Ezek a problémák tehát ismeretesek. De mit lehet velük kezdeni? Mint mondotta, egyetemi tanárként sokat van huszonéves fiatalok között, ismeri negáló, kritizáló magatartásukat. A kritikus hozzáállás helyes is, mert mikor bíráljon az ember, ha nem húsz éves korában. De hogyan lehetne a kritizálást ötvözni a konstruktivitással? Ez a kérdés nemcsak politikusoknak szól, hanem a mai és a holnapi értelmiségnek is. Hogyan menjen át ez a konstruktivitás a gyakorlatba, ha az elmélet területén nem tudunk előrelépni, ami egyben ideológiai előrelépést is jelentene? Egy olyan helyzetben, amely – Bognár József szavaival – sokkhelyzet, félfő, hogy az értelmiség nem tudja betölteni a maga szerepét. Ne a demokráciától visszafelé és ne a közöny felé haladjon! Hiányzik a társadalomtudományi alapkutató, amit nem pótolhat az, hogy az alkalmazott közgazdaságtan részt vesz a döntéselőkészítésben. És bár a közgazdaságtudomány újabb és újabb javaslatokat tesz, programokat dolgoz ki a kormány számára, a dolog nem úgy megy, ahogy elképzelték. Ennek oka, hogy nincs pluralizmus a tudományban.

A Bognár József által felvetett kérdést illetően, hogy ti. igazán végiggondoltuk-e, mik a rendszerünk hajtóerői, úgy foglalt állást, hogy nincs meg ennek elméleti leírása. Azt sem tártuk fel, kik a haladás hordozói. Pedig anélkül, hogy ismerünk a változtatásban érdekelt erőket, nem tudjuk, mire kell építeni, s így a változtatásokat nem sikerül keresztülvinni; olyan határozatokat hozunk, amelyek elévülnek, mielőtt megvalósulnának. Hiányolta Szabó Kálmán a társadalomtudományok közötti szorosabb együttműködést is. Amikor például áremelésre kerül sor, a közgazdászok észérvein kívül a „puhább” humán tudományoknak is igyekeznünk kellene a maguk eszközeivel a döntés mögé állítani a lakosságot. A tehetségek kiválasztásának Harmatta János által felvetett kérdéséhez azt fűzte hozzá, hogy régen a pénzszerzés kényszerével valósult meg ez a selekció. A tehetségek összegyűjtésének, felkarolásának szép mai példája a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Rajk László Szakkollégiuma, amely éppen az idén ünnepelte fennállásának 10. évfordulóját. A szakkollégium működése bizonyítja,

hogy napjaink körülményei között is van lehetőség olyan közösség létrehozására, amelyik az egyetemi követelményeket meghaladó igényeket támaszt magával szemben. A szakkollégium lelkes, politizáló, tevékeny közösségi életet élő tagjából például bátran lehetne meríteni a kutatásnak és az oktatásnak is. A Köpeczi Béla által felvetett kommunikációs nehézségek más vonatkozására hívta fel a figyelmet Szabó Kálmán, amikor megállapította: a legnagyobb baj a szükséges kommunikáció hiánya a tudomány napi eredményei és a húszéves fiatalok között, tehát a fiatalságnak és a „tudósságnak” (vagy egy részének) az elszakadása. Ennek következtében az egyetemi hallgatók jó része szellemi napszámosná válik; nincs idejük arra, hogy maguk is alkossanak. Pedig a hallgatók legtöbbször szeretne részt venni az alkotásban, s ha ezt nem hagyjuk, akkor elsorvad az innováció, és nem tudunk ökonómiai szellemet nevelni a fiatalokba.

Király István irodalomtörténész akadémikus először az erkölcsi ösztönzés, elismerés fontosságát hangsúlyozta, kiemelve, hogy a József Attila-i „munka, szabadság, kenyér, jó szavak” közül az utolsó sem hanyagolható el napjaink szocialista társadalmában. Ezután a társadalmunk előtt álló távlatokról beszélt. A hetvenes évek minden korszakos műve azt sugallja, hogy valami baj van a távlattal. (Berend T. Iván és Hermann István az ideológiai távlat problémáját vetette fel.) A távoli perspektíva ismert: a kommunizmus; ideológiai munkánk is erre összpontosít. A közelebbi azonban homályos, kidolgozatlan. Pedig a szocialista hazaszeretnek és nemzettudatnak csak ez lehetne az alapja.

Papp Ferenc nyelvész akadémikus az idegen szavak sokat emlegetett, de máig sem megoldott problémájához szólt hozzá. Szerinte az idegen szavak irtásának bizonyos időszakokban lehetett igen pozitív politikai tartalma is. Napjainkban azonban óvatosabbnak kellene lennünk az idegen szavak használatának megítélésében. A helyesírással kapcsolatban elmondta, hogy az csak látszólag szuverén nyelvi kérdés. Valójában igen szorosan összefügg a társadalmi változásokkal. Jó példa erre a Nagy Októberi Szocialista Forradalom és az azt követő polgárháború vagy a Nagy Honvédő Háború időszaka, amikor szinte évente (vagy még gyakrabban) adtak ki új helyesírási szabályzatokat. A mi helyesírásunk is alapos reformokra szorul, amelyek bevezetésekor azonban tekintettel kell lennünk társadalmunk ilyen irányú tűrőképességére is.

Grétsy László, a nyelvtudományok kandidátusa a Károly Sándor előadásában elhangzott negatív nyelvi jelenségek mellett utalt a nyelvi durvaság, a trágárság elszaporodására. A trágárság sajnos az élet minden területére behatolt, és érzelmi töltéstől mentes szövegekben is teljesen „természetszerű” vált használatra. Ez az irányzat a nyelvi demokratizmus egyik legkárosabb kinövése, amelyet a szocialista irodalompolitika eszközeivel vissza kell szorítani, legalábbis a legfontosabb tömegkommunikációs csatornák közléseiben. A trágárság nem kizárólag nyelvi jelenség: az önzés, a nyegleség elterjedésének a malmára hajtja a vizet, és így gátolja a szocialista embertípus megvalósulását.

Lőrincze Lajos, a nyelvtudományok kandidátusa — részben Károly Sándorral vitázva — a nyelvművelés néhány kérdését taglalta, majd *Hexendorf Edit*, a nyelvtudományok kandidátusa beszélt helyesírásunk merevségéről. Szükségesnek tartotta, hogy a helyesírás szabályai egyrészt rugalmasabban igazodjanak az élet és a nyelv változásaihoz, másrészt nagyobb szabadságot hagyjanak a nyelvet használóknak, például az egybeírás—különírás meg a központosítás terén.

Dömötör Tekla néprajzkutató, a történettudományok doktora a tömegkultúra és a folklór, illetve a neofolklorizmus hetvenes évekheli viszonyát elemezte. A neofolklorizmusról elmondta, hogy külföldről áramlott be hazánkba, és amellett, hogy például a nemzetiségek kultúrájának és hagyományainak a népszerűsítésével jelentősen hozzájárul a népek közötti kapcsolat javulásához (és ezért politikai kérdés is), néha — elsősorban a dilettantizmusból fakadóan — negatív vonásaival is találkozhatunk.

Dömötör Tekla gondolatait folytatva, *Balassa Iván* néprajzkutató a néprajztudomány igen fontos szerepére hívta fel az együttes ülés figyelmét mind a ha-

táraink között élő, mind a külföldön élő magyarok folklórja és neofolklórja tisztaságának a vigyázásában.

A hozzászólások és felszólalások után az előadók válaszoltak a vitában felvetett néhány gondolatra. *Berend T. Iván* elmondta, hogy az együttes ülés kissé rendezetlenül közelítette meg a hetvenes éveket. Persze nem is lehetett célja, hogy valamiféle szintézist hozzon létre a különféle tudományok és tudósok álláspontjainak ötvözésével. Tovább kell haladniuk a társadalomtudományoknak az együttes úton, a három osztály ülését csak a közös vizsgálódások kiindulópontjának tekintve. Ezen együttes vizsgálódások közös kerete a történelem lehet, amelybe minden esemény és jelenség beágyazható.

Bognár József először az ideológia szerepével foglalkozott. Az ideológia alkalmas eszköz arra, hogy a társadalom cselekvését a korszerű fejlődés irányában előre vigye. Harci eszköz, ami annyit jelent, hogy bizonyos időszakokban a politikai harc fegyvere az elvekkel szemben, akár belül, akár kívül vannak azok. Az elmúlt harmincöt év során az ideológia és a gazdaság viszonyára a következő helyzet volt jellemző: az ideológiai, elméleti kérdésekkel foglalkozók a közgazdasági, szociológiai, ipari, mezőgazdasági területekre vonatkozó konkrét javaslatokkal kapcsolatban gyakran rámutattak e javaslatok politikai, társadalmi veszélyességére. A közgazdászok pedig igyekeztek felhívni a figyelmet arra, hogy a szükséges gazdasági lépések ideológiai okokból való visszatartásának nagyon súlyos gazdasági és társadalomfejlődési következményei vannak. Sajnos, az „audiatur et altera pars” követelménye nem mindig valósul meg. Pedig tudomásul kell venni, hogy ha valaki általános felfogása során nem tudta elfogadni, hogy a világgazdaságban nagy változások mentek végbe, amelyekhez a magyar gazdaságnak alkalmazkodnia kell, az visszatartotta a magyar társadalmat és a gazdaságot a szükséges lépések megtételétől, és ezzel gazdasági és politikai károkat okozott az országnak.

Amikor például a gazdasági mechanizmus 1969—1970—1971-ben elkezdett bizonytalanabb alapokon állni, azonnal jelentkeztek ideológusok, akik azt mondták: nagy baj, hogy a közgazdászok túlbecsülték az áru-, pénz- és piaci viszonyok jelentőségét a szocialista társadalomban, és olyan gazdasági modellt kényszerítettek rá a társadalomra, amely a szocialista társadalom természetével ellentétes. De a reform visszatartásának nincsenek politikai és gazdasági következményei az országra?

Nagyon nagy nyomatékkal kezdték el például az élelmiszer-gazdaság kifejezést számúzni a szakirodalomból és a sajtóból, mert valami olyat gyanítottak benne, hogy ez a mezőgazdaságnak az ipar fölé való rendelkezését jelenti, és ennek következtében súlyos ideológiai hiba. A sajtóban és különösen egyes lapokban öt évig egyszerűen nem lehetett leírni azt a szót, hogy „élelmiszer-gazdaság”. Nem lehet ilyen ideológiai alapon, vagy mondjuk: ilyen nyakatekert ideológiai alapon politikai, társadalmi és gazdasági károkat okozni? Igenis lehet.

Amikor az életminőség problémája felmerült, akkor is az történt, hogy négyöt évig hivatalosan befagyasztották a problémát. A Népszabadságban nagy írás jelent meg arról, hogy ez óriási tévedés, burzsoá dolog stb. Aztán három hónappal e cikk megjelenése után minden nap leírták az életminőség szót a sajtóban anélkül, hogy bárki is kiigazította volna a korábbi álláspontot.

Azt kell megérteni, hogy egy nemzeti társadalomnak különféle érdekei vannak: ideológiaiak, politikaiak, gazdaságpolitikaiak, kulturálisak, külpolitikaiak stb. Az a helyes, ha az érdekeknek ebben az együttesében a gazdasági érdek is megfelelően kifejezésre jut, és aki a gazdasági érdeket sértően cselekszik, az legalább tudatában van annak, hogy a cselekvésének konkrét anyagi kihatásai vannak az országra. A lényeg: egyenlően vagyunk felelősek ezért az országért. Lehetetlen dolog, hogy vannak, akik soha semmiért nem felelősek, bármit mondtak is ezekben a kérdésekben, mert ők azon a területen dolgoznak, mások pedig mindig felelősek, mert az előbbieknél hamarabb ismernek fel és mernek megmondani bizonyos dolgokat.

Bognár József ezután azt hangsúlyozta, hogy az erkölcsi és az anyagi ösz-

tönzöket együttesen kell felhasználni. Minden rendelkezésre álló lehetőséget mozgósítanunk kell országunk fellendítésére, nem utolsósorban azért, mert a nemzeti tudat fejlődésére a gazdasági sikerek is nagy hatással vannak.

Kulcsár Kálmán az ideológia és a valóság viszonyának Köpeczi Béla által felvetett kérdéseire válaszolt. A többi között azt hangsúlyozta, hogy az ideológia csak akkor lesz a valóság része, ha behatol a tömegekbe. Persze az ideológia vizsgálata önmagában nem elég: fel kell tárni azt is, hogy mögötte milyen érdekviszonyok húzódnak meg. Ő is egyetértett azzal, hogy az ideológia a hetvenes években elszegényedett.

Pataki Ferenc az ösztönzés kérdésére visszatérve kiemelte, hogy társadalmi és nem erkölcsi ösztönzésről kellene beszélnünk. Az „erkölcsi elismerés” kifejezés olyan értelmet sejtet, mintha az valami alacsony elismerés vagy rossz bánásmód kompenzációja volna. Például az akadémiai címek és kitüntetések sem csupán erkölcsi, hanem társadalmi elismerést fejeznek ki.

Károly Sándor arra figyelmeztetett, hogy a nyelvészet és a nyelvművelés kapcsolatának vizsgálatából semmiképpen sem szabad azt a következtetést levonni, hogy minden hibáért a nyelvtudományt terheli a felelősség, a nyelvművelés pedig sohasem téved. A trágárság megtévesztésében sem feledkezhetünk meg arról, hogy az nem a hetvenes évek szocialista Magyarországnak szüleménye, igen gazdag hagyományai vannak nálunk.

Szabolcsi Miklós irodalomtörténetész akadémikus elnöki zárszavában megállapította, hogy a vita nagyon kevésbé volt történelmi, inkább a jelenközpontúság és a jövőre orientáltság jellemezte. Az ülészak nagy része cselekvési programot határozott meg. Hiányolta, hogy saját tudománya, az irodalomtudomány nem képviseltette magát megfelelően a társadalomtudományok között. Az ülészak egyik nagy tanulságaként utalt arra, hogy a filozófia nem „szupertudomány”. Fontos hozzájárulást jelent ugyan a valóság megismeréséhez, de önmagában nem tud teljes valóságképet adni. Kifogásolta, hogy az ülésen nem esett szó igen fontos kérdésekről, például az életmódról, a viselkedésformákról, az intézményekről, a sportról stb. Hiányolta, hogy a művészet és a kultúra kutatásában nem vált el kellőképpen a hosszú, a közép- és a rövid távlat. Véggkövetkeztetése az volt, hogy a társadalom minden rétegében él a változtatás igénye. Ennek a változtatásnak az irányát és lehetőségét gazdasági, társadalmi, politikai, filozófiai, kulturális és etikai tényezők komplexumának kell meghatározni, és minden részterületet ennek a komplexumnak kell alárendelni.

M. S.

A KGST-országok beruházások területén megvalósuló együttműködésének alapvető formái és gazdasági feltételei

Ez volt a témája annak a tudományos tanácskozásnak, amely a KGST Szocialista Világgazdasági Intézete, az Irányítási Problémák Nemzetközi Tudományos Kutatóintézete és az MSZMP KB Politikai Főiskolája közötti együttműködés eredményeként — a Főiskola szervezésében — a múlt év végén került megrendezésre Budapesten.

A tanácskozáson Bulgária, Csehszlovákia, Lengyelország, Magyarország, az NDK és a Szovjetunió tervezőszerveiben, gazdálkodó és termelési egységeiben dolgozó elméleti és gyakorlati szakemberek vettek részt, és a KGST Titkársága is képviseltette magát.

A vita a KGST Szocialista Világgazdasági Intézetében készült, fenti című

tanulmányon alapult. Szerzők: Poller Roland (NDK), Gramatekva Hmelevszkij, Lev Vasziljev, Zvorigin, Pagogyina, Bikova (Szovjetunió), Csakovszki Zemovit (Lengyelország) és Tesner István (Magyarország). A tudományos tanácskozás megvitatta továbbá az integrációs alapon létesítendő objektumok előkészítéséhez és egyeztetéséhez szükséges okmányok rendjét, amelyet az Irányítási problémák Nemzetközi Tudományos Kutató Intézete terjesztett elő.

A tudományos konferencia legfőbb célja az volt, hogy a résztvevők kicseréljék gondolataikat a KGST-országok beruházási együttműködésének fő formáiról, a beruházási együttműködés valutáris, pénzügyi és hitelvonatkozásairól, a közös építkezések irányítási módszereinek továbbfejlesztéséről és a beruházási együttműködés hatékonysága megállapításának módszertani kérdéseiről, s ezáltal segítséget nyújtson a közös álláspont kialakításához szükséges további kutatási feladatok meghatározásához.

A tanácskozást *Sipos Aladár* akadémikus, a Politikai Főiskola rektorhelyetese nyitotta meg. Hangsúlyozta, hogy az utóbbi időben megnőtt a beruházási együttműködésnek mint a KGST-országok közötti együttműködés fontos formájának a szerepe, amit a KGST-országok Sokoldalú Integrációs Intézkedéseinek Egyeztetett Terve is megerősített. Az integrációban részt vevő országok közös erővel hoznak létre nagy létesítményeket növekvő nyersanyag- és energiaigényeik kielégítésére. Az egyre nagyobb beruházásokat igénylő hosszú távú együttműködési célprogramok kidolgozása és megvalósítása még inkább előtérbe állítja ezt a kérdést. A konferencia feladata, hogy segítséget nyújtson a gyakorlati szakembereknek — mondotta.

A KGST Szocialista Világgazdasági Intézete által készített tanulmány, amelyet *Poller Roland*, a szerzői kollektíva vezetője ismertetett, három fő részből állt. Az első részben a szerzők elméleti kérdésekkel foglalkoztak. Taglalták a beruházási együttműködés fogalmát és alapvető formáit, jelentőségét a szocialista gazdasági integráció folyamatában.

A tanulmány második része a KGST-országok sokoldalú beruházási együttműködésének néhány kiválasztott formáját elemezte részletesebben, elsősorban a szükséges gazdasági feltételek szemszögéből. Ez az elemzés egy sereg közös erővel megteremtendő olyan gazdasági feltételre mutatott rá, amely még további kutatást kíván. Közülük néhány:

— a hosszú távú hitelek értékének megőrzése; a közös beruházású létesítmények kapacitásain előállított termékek ármegállapítása;

— a célhitelek kamatának megállapítása; konvertibilis valutában nyújtott része után fizetendő, más ország területén építési és szerelési tevékenységet végző szervek munkájával kapcsolatos kérdések rendezése; a közösen létrehozott kapacitásokon előállított termékekből a beruházási közreműködés fejében az illető országokba irányuló szállítások és a speciális ellenszállítások összhangba hozása.

Az elemzés kiterjedt a közös erővel megvalósuló beruházásokhoz a közreműködő országok által szállított beruházási eszközök szerkezetére. Ezeknek a szállításoknak az áruszerkezetét mindegyik létesítményre külön-külön határozták meg. Kedvezőtlenül hat a külgazdasági kapcsolatok állandóságára — állapították meg a szerzők —, hogy az így megvalósuló objektumok számának növelésével ez a gyakorlat az országok gazdaságában a beruházási eszközök gyártásának szétforgácsolásához vezethet. Az egyik lehetséges megoldás a szállítások összehangolása a perspektivikus célokat megvalósító szakosítási és kooperációs programokkal. Az ilyen összehangolás útja a közös építkezésekre vonatkozó szerződések előkészítésében a sokoldalú egyeztetés, amelynek segítségével ésszerűen koordinálhatók az országok szállítási kötelezettségei.

A vitaindító tanulmány harmadik része a beruházási együttműködés hatékonysági kérdéseivel foglalkozott. Ezen belül két fontos témakört érintett: a beruházási együttműködés hatékonysági problémáinak módszertanát, valamint az alapigényesség és a fajlagos beruházási mutatók felhasználásának lehetőségeit a költségek egyöntetű meghatározásában.

A tanulmány befejező része további kutatások szükségességére mutatott rá. Az Irányítási Problémák Nemzetközi Tudományos Kutató Intézetének vitaanyagát, amely „Az integrációs alapon létesítendő objektumok egyeztetéséhez szükséges okmányok rendje” címet viselte, *Lev Vasziljev* tudományos munkatárs ismertette. Elmondta, hogy intézetét jelölték ki „A hosszú távú célprogramok keretében integrációs alapon létesítendő objektumok előkészítésének és kivitelezésének irányítási és szervezési tökéletesítése” című komplex téma kutatásának témafelelőssévé. E téma keretein belül azokra az együttműködési formákra összpontosítják a figyelmüket — mondotta —, amelyek a megfelelő termelési kapacitások közös létesítéséhez felhasználható termelési berendezések gyártását szolgálják az érdekelt országokban. Rámutatott a hatékonyabb közös beruházási tevékenység fontosságára. A figyelmet mindenekelőtt a következő kérdések megoldására kell fordítani:

— egységsíteni a fő és egyéb szerződések előkészítésének elveit és rendjét; egyeztetni kell az országok tervezőintézeti közös munkájának szervezési feltételeit és rendjét;

— meghatározni a közös létesítmények költségvetésének elveit.

Legalább másfél-két évvel lerövidülne a kivitelezés — mondotta —, ha a különféle okmányokat a fentiek figyelembevételével készítenék elő.

A tanulmányok ismertetését vita követte, amelyen 27-en szólaltak fel. A hozzászólásokban megfogalmazott gondolatok főbb témakörök szerint a következőkben foglalhatók össze.

1. Többen hangsúlyozták a beruházási együttműködés komplex jellegét. Együttesen nyilvánul meg benne a közgazdasági, a tudományos-technikai, a szervezési, a jogi, a szociális és egyéb összetevők hatása. Továbbá szorosan összefügg az együttműködés egyéb formáival: a tervezési együttműködéssel, a specializációval és kooperációval, a tudományos-technikai együttműködéssel, a külkereskedelmi kapcsolatokkal. Végül a beruházási együttműködésben összefonódnak a sokoldalú és a kétoldalú gazdasági kapcsolatok. A tudományos kutatómunka további elmélyítéséhez a komplexitásnak mindezeket a vonatkozásait is figyelembe kell venni.

2. Sok szó esett a KGST-országok eddigi beruházási együttműködésének tapasztalatairól s az ezekből levonható következtetésekről. Eltérő vélemények fogalmazódtak meg a jövőben elsősorban előnyben részesítendő konkrét beruházási együttműködési formát illetően. Némelyek szerint a kulcsra készen átadandó beruházások a legcélszerűbbek, míg mások a termelési kapacitásoknak a résztvevő országok saját eszközeiből történő létesítése mellett szálltak síkra.

3. Szintén vita bontakozott ki a termelési kapacitások közös megvalósításának gazdasági feltételeiről, a külkereskedelmi árak képzéséről, valutáris és pénzügyi kérdésekről, a közös beruházások megvalósításához nyújtott hitelek értékének megőrzéséről, az úgynevezett célszállításokról stb. A vitaindító tanulmány jól mutat rá a legfontosabb feladatokra, sőt néhány kérdésben megoldási javaslatot tesz — hangoztatták a hozzászólók. A vitában értékes elgondolások fogalmazódtak meg a további kutatások irányaira vonatkozóan.

4. Nagy hangsúlyt kaptak a vitában a beruházási együttműködés gazdasági hatékonyságának kérdései. A vita a hatékonyság lényegének meghatározásától a sokoldalú beruházási együttműködés hatékonyságának számításán át olyan kérdésekig terjedt, mint például: miképpen lehet a beruházási együttműködés hatékonyságát már az előkészítő fázisban növelni; a beruházási folyamatok jelenlegi irányítása milyen hatással van a hatékonyságra stb. Nagy hangsúllyal vetődött fel az a felfogás, hogy a közös erővel létrehozott termelési kapacitások gazdasági hatékonyságának számításában megfelelő súllyal kell figyelembe venni a tudományos-technikai előkészítést.

Felmerült, hogy a közeljövőben nemzetközileg egyeztetett módszert kellene kidolgozni a hatékonyság meghatározására és e szerint végezni a hatékonysági számításokat. Ezt az egységes módszert, a nemzeti hatékonyságszámítási mód-

szerek általánosítható vonásait alapul véve, az országokkal folytatott vélemény-cserék segítségével alakíthatnák ki. A jelenleg folytatott összehasonlító elemzés nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy egyidejűleg megkezdődjenek az előkészületek az egyeztetett módszer kimunkálásához.

5. A beruházási együttműködés irányításának kérdése is a sokszor visszatérő témák közé tartozott. A vitában hangot kapott vélemények és a tökéletesítésre vonatkozó javaslatok alapján úgy tűnik, ebben a kérdésben is további kutatásokra van szükség. Annyi bizonyos, hogy olyan gazdasági mechanizmus kialakítása a cél, amelyik elősegíti az élénk beruházási együttműködést.

A vita *Luft Kriszta* professzornak, a KGST Szocialista Világgazdasági Intézete igazgatóhelyettesének összefoglalójával zárult.

Ebben elégedetten szólt a konferencia munkájáról, és köszönetet mondott a Politikai Főiskolának a mintaszerű rendezésért.

Ezt követően — a vitában elhangzottak alapján — azokat a témaköröket jelölte meg, amelyekre az elkövetkező időben a kutatásoknak elsősorban összpontosítanunk kell.

Ilyen kutatási irányokként a következőket emelte ki:

- a beruházási együttműködés egyes formái továbbfejlesztésének elméleti és gyakorlati kérdései;
- objektumok közös erővel történő létesítésének gazdasági feltételei, beleértve a pénzügyi finanszírozás kérdéseinek tanulmányozását;
- a beruházások koordinálásának elemzése;
- az egyes országokban létező és a közös erővel létrehozott termelési kapacitásokra vonatkozó hatékonyságszámítási módszerek;
- a közös építkezések irányítási és szervezési kérdései.

Teszner István

A Nemzetközi Alkalmazott Rendszerelemzési Intézet második konferenciája

1980. május 19—22. között a Nemzetközi Alkalmazott Rendszerelemzési Intézet (IIASA) Laxenburgban megtartotta második konferenciáját. A IIASA alapokmánya szerint a konferencia az intézet legfőbb fóruma. Számot ad az elért tudományos és technikai eredményekről, az intézet tevékenységéről, ösztönzi a kutatási programok megvalósítását, és összekapcsolja azokat más nemzeti vagy nemzetközi kutatási törekvésekkel. E második konferencia tárgya: a rendszer-elemzés alkalmazása a *problémafelvetéstől a kutatáson keresztül a felhasználásig* tartó láncolatban.

A megnyitó ülésen magas rangú osztrák közéleti személyiségek — Rudolf Kirschläger köztársasági elnök, Leopold Gratz bécsi polgármester, Andreas Maurer felső-ausztriai kormányzó, Herta Firnberg miniszter — üdvözlötték a konferenciát.

Jermen M. Gvisiani akadémikus, a IIASA Tanácsának elnöke megnyitó beszédében a konferencia jelentőségéről, Roger E. Levien, a IIASA igazgatója az intézet tevékenységéről adott tájékoztatást.

A plenáris ülésen hét fő témát tárgyaltak.

A két globális kutatási program eredményeiről Wolf Häfele, az energia-program vezetője, továbbá Rabár Ferenc, az élelmiszer-termelési és mezőgazdasági program vezetője tartott előadást.

A nemzeti és regionális kutatások közül Andrej Roger a migráció, valamint az urbanizáció kérdéseiről, Murat Albegov a regionális fejlődésről, Janus Kindler a természeti erőforrások kérdéseiről, köztük a Balaton vízminőségének vizsgálatá-

ról és a környezetvédelmi politika feladatairól, Rolfe Tomlinson az ipari problémákról számolt be.

Andrzej Wierzbicki és Hugh J. Miser a fejlődéelméleti alkalmazás, illetve a rendszerelemzés módszertani eredményeiről adott tájékoztatást.

A további tanácskozások témánként külön-külön szekcióüléseken folytak, amelyekről a záróülésen a szekciók elnökei számoltak be.

A konferencia rendkívül jó politikai légkörben zajlott le. Ennek jele volt a magas szintű osztrák részvétel mellett a szinte minden előadásban, hozzászólásban amerikai és szovjet részről egyaránt megnyilvánuló együttműködési készség. A konferencia első napján a Bruno Kreisky kancellár tiszteletére adott közös vacsorán Raiffa, a IIASA volt igazgatója pohárköszöntőjében külön is kiemelte és részletesen tárgyalta a jelen körülmények között ennek az együttműködésnek a jelentőségét és az intézetnek ebben betöltött szerepét.

A konferencián több témában jelentős volt a magyar részvétel. Az intézethez kapcsolódó magyar kutatásokról a plenáris ülésen is elismerően szóltak. A mezőgazdasági kutatási program szekcióülésén nagy érdeklődést váltott ki Morva Tamás előadása a magyar élelmiszer-termelési modell hazai alkalmazásáról. A konferencia nyomán a további együttműködés fő irányait is sikerült kialakítani.

J. A.

HUNYADI L.—NEMÉNYI J.—SUBICZ P.—FIALA A.
A RÖVID TÁVÚ TERVEZÉS ÖKONOMETRIAI MODELLJE
 (SZÁMKI könyvek: sorozat)

Az elmúlt néhány év során a népgazdasági tervek rendszerén belül megnövekedett a rövid távú tervezés súlya és jelentősége. Ez módszertani oldalról a tervezési módszerek folyamatos tökéletesítésére való törekvést jelenti, aminek az a következménye, hogy a korszerű eszközöknek — a számítástechnikai és a matematikai módszereknek — mind nagyobb teret kell kapniuk. A szerzők e követelményből kiindulva egy olyan modellrendszer kialakítását kívánják bemutatni, amely a rövid távú tervezés sajátos problémáit vizsgálja. A prognózisokat helyezik előtérbe, de ezen túlmutató elemzési és döntéselőkészítési célokra is felhasználható ökonometriai jellegű modellt dolgoztak ki.

A mű két részből áll: a modellezés céljait és eszközeit, majd a kiszámított modellt és annak eredményeit, illetve a modell segítségével készített előrejelzéseket foglalják össze.

A kötet a SZÁMKI sorozatban jelenik meg.

A feldolgozás érdekes: gazdaságpolitikusok, elméleti közgazdászok, tervezéssel foglalkozók igényeit egyaránt kielégítheti. Hasznos segédkönyv lehet egyetemi hallgatók, ökonometriai kérdésekkel foglalkozók számára.

Kb. 120 l., kötve kb. 50,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

Várható megjelenés: 1980. III. negyedév

Branko Prnjat: A tudományos- technikai forradalom — kihívás

(Questions actuelles du Socialisme,
Belgrád, 1980. 3. sz.)

Sok elméleti szakértő úgy határozza meg a tudományos-technikai forradalmat, mint a termelőerők szerkezetének és dinamikájának általános és állandó módosulását. Az ipari termelési rendszer — éppen az emberi munkaerőre alapozva — kezdetben gyorsan bontakozott ki, később azonban az emberi képességek és kapacitások pusztulását hozta magával.

Az ipari forradalomban a kétkezi munka és a szellemi munka elszakad egymástól. E tekintetben széthasad az ember személyisége. A művészi tehetőség kibontakozásának ára a többiek esztétikai érzékének megfojtása. Így kezdődött a „foglalkozási idiotizmus”.

Marx rámutatott arra, hogy az ipar fejlődésével és az anyagi javak bőségének megteremtésével egyre kisebb lesz az időtől és a munka mennyiségétől való függőség. A munkaidőnek nincs már olyan nagy jelentősége. *Ma már nem a munkaidő a mérce, hanem egyre inkább az emberi alkotóképesség.* A munkás többletmunkája már nem feltétele az általános gazdagságnak, helyébe a kisebbség agy-tevékenysége lép. A gazdagság mércéje nem a többletmunka, hanem a szabad idő.

A technika legmagasabb foka, az automatizálás, a történelemben először teszi lehetővé, hogy az ember végre saját magával foglalkozzék.

Az emberi sorsok egymáshoz való viszonyának új struktúrái alakulnak ki. Az élet és a kultúra számos területe (a tömegkultúra, az oktatás-nevelés, a fogyasztás, a szolgáltatások, a szociális gondoskodás, a turizmus, a szabad idő felhasználása) új jelentőséget kap a ter-

melés folyamatában. Régen az emberbe ily módon befektetett eszközök nem fokozták alkotóképességét: e befektetéseket elnyelte a kielégítetlen szükséglet; a mai körülmények között az emberbe történő befektetések hiánya olyannyira káros, hogy adatszerűen kimutatható.

A tudományos-technikai forradalomban aratott győzelmeket az emberi társadalom súlyos erkölcsi dilemmákkal és bukásokkal fizeti meg. Mintha az ész azok erejévé és hatalmának eszközévé válna, akik monopolista uralmat gyakorolnak az emberi sorsok felett.

A mai tőkés társadalom számos elemzője rámutatott arra, hogy a gazdasági, kulturális és társadalmi fejlődés nem emberre, illetve emberi szükségletre orientált. Az alkotóképességet behatárolják a gazdasági és pénzügyi kritériumok, s ugyanakkor milliókat érő munkát fordítanak fogyasztási cikkek jelentéktelen változtatásaira, kizárólag a monopolverseny miatt.

A tudományos-technikai forradalom új lehetőségeket ad a kulturális forradalom megvalósításához, elsősorban a tömegkommunikáció útján. Az alapkérdés azonban — a cél és az eszközök közötti viszony — itt is felmerül. A szükségletek manipulálása és kihasználása óriási méreteket ölt. Fiktív, mesterséges kulturális szükségletek keletkeznek.

Az állami monopolkapitalizmus törekvése — egyes szerzők szerint — egy olyan fogyasztási modell erőszakos megvalósítása, amelyben a társadalmi termék személyes birtoklásának vágya fejlődik ki az emberben. E fogyasztási modell hozzájárul a fogyasztó elszigeteléséhez és individualizálódásához. Más elemzők szerint a megnövekedett szükségletek kielégítésére a szocializmusban is szükség van. Rámutatnak, hogy az igények a javak bőségével nőnek, és — egy bizonyos fokon túl — a

tömegfogyasztás lehetővé teszi a személyiség fejlődését.

Ezen elemzők szerint az ember emancipációjának a kifejeződése az, ha igényei nagyobbak a hagyományos szükségleteknél. Az új igények támogatása megváltoztatja az eddig meglévő igények világát. Újfajta szükséglet is jelentkezik, éspedig a szellemi fejlődés és gyarapodás igénye. Ennek megnyilvánulása az alkotó munka és az állandó továbbképzés, a világosan körülhatárolt emberi kapcsolatok, a mobilitás, az információ, a szépséggel és a természettel való kapcsolatot, valamint a perspektíva iránti szükséglet. Az ilyen jellegű szükségletek kielégítése nem függ össze közvetlenül a tudományos-technikai forradalommal, azonban csak azzal együtt valósítható meg, egy megfelelő társadalmi, politikai, ideológiai környezetben.

Az elmélet számos művelője a szocializmust nemcsak politikai és gazdasági meghatározóiban látja, nemcsak abban, hogy a termelőeszközök közös tulajdonban vannak, vagyis hogy megszűnik a kizsákmányolás, hanem számukra a szocializmus egyben új típusú emberi kapcsolatokat is jelent, új értékrendszert, új élet- és kultúramodellt.

A szocializmus értelme a többi között abban is áll, hogy a termelést a szükségleteknek rendeli alá. A szocializmus embere nemcsak a kizsákmányolás alól akar felszabadulni, hanem munkájának és szabad idejének áruba bocsátásától is.

A tudományos-technikai forradalomban való tömeges részvétel csak akkor fog megvalósulni, amikor a szabadon felhasználható idő meghalad egy meghatározott határt. Bizonyos életszínvonal alatt erős törekvés mutatkozik arra, hogy a szabad időt is kereső elfoglaltsággal töltsék el. Különböző módokon igyekeznek ennek az irányzatnak gátat szabni, és rá akarják venni a dolgozót a szabad időnek szabad időként való eltöltésére. Ez azonban nem lehet kényszer jellegű, mert akkor a szabad idő elveszti az értékét.

A tudományos-technikai forradalom feltételezi az élet kulturális vetületét. Egyes szerzők nyugtalansággal szemlélik a tudományos és a humanista kultúra elszakadását. Korunkban, amikor

sok tekintetben a tudomány szabja meg a sorsunkat, ez veszélyt hordoz magában, mert a döntéshozók nem tudhatják, hogy a tudósok jó vagy rossz tanácsot adtak-e. Továbbá, minthogy a tudósok elszigetelt környezetben dolgoznak, bizonyos dolgoknak és lehetőségeknek ők az egyetlen tudói, ami szintén nem jó.

Más szerzők kevésbé szkeptikusak a tudományos-technikai forradalom és a kultúra kérdésében, sőt szerintük az alkotó erők kibontakozása összefüggésben áll azzal, hogy széles társadalmi rétegek kapcsolódtak be a kulturális áramkörbe. A munka „intellektualizálódásával” — vagyis a fizikai és a szellemi munka közötti ellentmondás áthidalásával — a monoplista közvetítő hatalom, az állam, amely csak a fizikai és a szellemi munka közti ellentmondás alapján jöhet létre, feleslegessé válik.

(Ism.: *Kálmán Endréné*)

H. O. Ruding:

A hitelnyújtóknak konzultániuk kellene a Nemzetközi Valutaalappal

(Euromoney, London, 1980.

2. sz.)

Az OPEC-tagországok olajtöbbleteikkel — akárcsak 1974—1976-ban — ismét hatalmas pénzügyi problémákat okoznak felebarátaiknak. Az olajpénzek deficites országokba való visszajuttatásának a legközvetlenebb és legjobb formája az OPEC-országok által nyújtott hosszú lejáratú kormánykölsön. Erre azonban azért nem kerül sor, mert éppen azok az olajimportőr fejlődő országok a legkevésbé hitelképesek, amelyek a leginkább rászorulnának az OPEC-kölsönökre. Ha az ilyen típusú hitelnyújtás lenne az OPEC-országok számára az egyetlen befektetési lehetőség, valószínűleg jelentősen visszafognák olajtermelésüket.

Úgy tűnik, az 1974—1976 során leginkább alkalmazott módszer — a közvetett visszaáramoltatás az eurobankokon keresztül — 1980-tól kezdve veszít jelentőségéből. Számos ország ugyanis

szélsőségesen eladósodott. Így sok bank vonakodik a hitelnyújtás kiterjesztésétől, nemcsak azért, mert a nagy hitelfelvevők egyre nagyobb kockázatot jelentenek, hanem azért is, mivel a hitelnyújtási üzlet egyre kevésbé jövedelmező — az alacsony kamatfelárak és a magas inflációs ráták következtében. Irán felébresztette a hitelnyújtók éberségét. Mindebből következően az Európában tevékenykedő bankok valószínűleg magasabb kamatfelárak és hosszabb lejáratok mellett fognak hiteleket nyújtani.

Számos igen szegény ország, ahova a segélyek jelentős része áramlik, nehézségekkel lesz kénytelen szembenézni, de még náluk is nehezebb helyzetben lesznek a nagyobb — közepes jövedelmi szintű — fejlődő országok, amelyeknek nagy az energiafelhasználása, és magas a gazdasági növekedési rátája. Ez utóbbi országcsoporthoz nagymértékben függ a külső bankhitelektől. További jelentős összegekre van szükségük, holott adósságszolgálati terheik máris igen magasak.

Mindez esetleg azt eredményezi, hogy fokozott mértékben lesznek kénytelenek a Nemzetközi Valutaalaphoz fordulni hitelért, és az Alap szerepe megnövekszik az olajpénzek visszaforgatásában.

A Nemzetközi Valutaalap hajlandó és képes is fokozott szerepet játszani a fizetési mérlegek finanszírozásában, még akkor is, ha nem hoz létre új hitelkeretet a jövőben. Jelenleg bőségesen állnak rendelkezésre eszközök, főként azért, mert a Witteveen-féle hitelkeretet még messze nem merítették ki.

A kereskedelmi bankok azonban igen gyakran meghiúsítják az IMF hitelügyleteit, és feleslegessé teszik tanácsait. Némely esetekben ezek a bankok jóval több hitelt nyújtanak, mint amennyi hosszú távon akár saját érdekeiket szolgálná, akár pedig az érintett adós országét. Más esetekben a hitelnyújtás ténye elfogadható, csak éppen az időzítés nem megfelelő.

A Nemzetközi Valutaalap előnyben részesíti a deficités országok beruházás- és exportorientált gazdasági növekedésének a finanszírozását, ellenzi azonban az olyan tőkeáramlást, amely túlnyomó-

részt a belföldi fogyasztás indokolatlanul magas szintjét finanszírozza. A Valutaalap szerepe az, hogy egyrészt az érintett adós országokat idejében, egyensúlyhiányuk korai szakaszában rávegye gazdaságpolitikai kiigazító intézkedésekre, másrészt más hitelforrásokat nyisson meg.

Számos módja van annak, hogy az IMF és a bankok közötti együttműködést erősítsék. A közvetlen kapcsolat lenne a legegyszerűbb mód. Esetleg a központi bankok felügyeleti szervei közvetítő szerepet vállalhatnak.

A fokozott együttműködés lehetőségei között felmerült két ötlet, amelyek megvalósításának azonban még nem jött el az ideje. Noha az IMF-nek nincsen jogi hatásköre, hogy a tagországainak a mások által nyújtott hitelekre garanciát nyújtson, esetleg kihasználhatja hatáskörét arra, hogy a magánpiacokon hiteleket vegyen fel, és azokat a deficités országoknak kikölcsönözze. Ez a két közvetítőn — először a bankon és azt követően az IMF-en — keresztül történő visszaáramoltatás a lényegét tekintve hasonló ahhoz a módszerhez, mint amikor 1974—1976-ban az IMF-en mint egyetlen közvetítőn keresztül, annak olajalapja útján valóstították a visszaforgatást.

Egy másik ötlet lényege közös finanszírozás a kereskedelmi bankokkal. Ennek keretében a bankok részt vállalnának az IMF által a tagországoknak nyújtott hitelekben. Ezzel kapcsolatban azonban problémát okoz az, hogy az IMF által a tagországoktól követelt információk bizalmasak, s emellett az Alapnak meg kell tartania függetlenségét a hitelmegállapodások és a feltételek megtárgyalásakor.

Az együttműködés számos fajtája azonban nem igényel hivatalos formát. Az IMF és a hitelfelvevő meglehetősen gyakran egyeznek meg abban, hogy ez utóbbi milyen felső határig vehet fel nem kedvezményes hitelt az Alapon kívüli forrásokból. Ez jelenleg csak abban az esetben valósítható meg, ha az ország feltételhez kötött hitelért fordult az Alaphoz. A jövőben ezt olyan országokra is kiterjeszhetnék, amelyek még nem állnak hitelkapcsolatban az IMF-fel.

Két másik lehetőség, amelyet részben már megvalósítottak, gyakorlatiasabbnak tűnik. Az első a hitelfelvető országokra vonatkozó információcsere, különösen az IMF és a nagyobb bankok között.

Az IMF konzultációs jelentéseit az érintett országokra vonatkozóan — részben vagy teljes terjedelemben — esetleg nyilvánosságra lehetne hozni, vagy bizalmasan megküldeni az érdekeltek banknak. Ezt a lehetőséget az Alap 1977-ben megvitatta és elvetette. Ugyanakkor azonban egyre gyakoribb, hogy a bankok az IMF-jelentésekben foglalt információk egyes részeit nem hivatalosan, szóban megkapják az Alap alkalmazottjaitól, saját nemzeti hatóságaitól vagy magától a hitelfelvető országtól.

Noha az IMF nyújtotta információknak jelentős közvetett hatása lehet a bankok hitelnyújtási tevékenységére, az Alapnak nem szabad szem elől téveszteni az információk bizalmas voltát a tagországaival való kényes kapcsolatban. Éppen ezért minden továbbadott információnak tényeken kell nyugodnia, és nem tartalmazhat olyan bizalmas jellegű gazdaságpolitikai javaslatokat, amelyeket az Alap a szóban levő országnak adott. Az IMF hivatalos formában nem szolgáltathat információkat a kívülállóknak a hitelfelvető ország előzetes beleegyezése nélkül.

A bankfelügyeleti szervek egyre inkább tisztában vannak azzal, hogy az IMF-től szerzhető információk felhasználhatók a hitelképesség megítélésére. Minél inkább kénytelenek ezek a hatóságok a kockázat rendkívül nehéz, kényes és sok szubjektív elemet tartalmazó felmérésével foglalkozni, annál inkább szükségük lesz az IMF információira és véleményére.

Vannak más testületek is, amelyek a nemzeti hitelnyújtási és adósságpolitika nemzetközi összehangolásával foglalkoznak, így az exporthitelekre kormánygaranciát nyújtó Berni Unió, valamint a fizetési gondokkal küzdő országok hivatalos adósságait átütémező Párizsi Klub. Itt az IMF munkatársai máris hasznosan közreműködnek.

Az IMF és a bankok közötti nem hi-

vatalos együttműködés erősítésének másik eszköze a párhuzamos finanszírozás. Ennek lényege, hogy a bankok saját hitelnyújtási tevékenységükkel önkéntesen kövessék az IMF hitelnyújtásainak a kiterjesztését. Ez bizonyos fokig már bekövetkezett. Ismert például Törökország esete, ahol a bankok az IMF készenléti hitel-programjának a függvényében hajlandók új hitelnyújtására vagy a régiéket átütémezésére. Sajnos az eddigi esetekben az ilyesmi csak azokra az országokra korlátozódott, amelyek már nyilvánvalóan súlyos gondokkal küszködtek.

Sokkal nehezebb párhuzamos hitelnyújtást megvalósítani akkor, amikor a problémák még nem akut jellegűek. Ilyenkor a bankok mindaddig az IMF hitelnyújtásaitól vagy véleményétől függetlenül, azok figyelembevételével tevékenykedtek.

A Nemzetközi Valutaalap elemzéseit nem lehetnek mindig teljesen helyesek, mégis törekedni kellene a kereskedelmi bankok és az Alap eddiginél erősebb és időben történő együttműködésére. Ha ez sikeres volna, fokozná a pénzügyi fegyelmet, és növelné a szükséges külgazdó intézkedések számát a deficit-es országokban.

(Ism.: *Balázs Béláné*)

H. A. Simon: A döntési folyamatok ésszerűségének határai

(*Journal für Betriebswirtschaft*,
Bécs, 1980. 1. sz.)

A vállalati politikai döntések meg-
alapozásában egyre nagyobb szerepet
játszik a rendszerelemzés és az operá-
ciókutatás. Az operációkutatás az elmé-
let eszközeivel az optimális (vagy jó)
döntésekhez vezető út megtalálását
segíti elő.

Racionalitáson két dolgot értünk:
1. a meghozott döntések helyénvalóság-
gát, adekvát voltát, 2. azt a módszert,
amely a helyes döntések megtalálásá-
hoz vezet.

Egyfelől tehát a problémák tartalmi

megoldását keressük (szubsztantív elem), másfelől a megoldás útja, módszere érdekkel bennünket (procedurális aspektus).

Az operációkutatás irodalmában számos optimalizálási módszerrel és algoritmus-elmélettel találkozunk.

Az algoritmusok elmélete az optimumok meghatározásának hatékony módszereivel foglalkozik. A tapasztalat szerint ritkán találkozunk azzal a jelenséggel, hogy egy optimalizációs feladatot elemezve valaki megállapítsa: „az adott esetben az optimális döntés megtalálása igen sokba kerülne, tehát keressük azt a döntést, amely a rendelkezésre álló eszközökkel és adott költséggel megvalósítható”.

Ennek egyik oka az, hogy két feladattípus határozottan elkülöníthető: 1. a lineáris programmal megoldható feladatok számítógépes kiszámítása olcsó (néhány száz dollárnál aligha kerülhet többbe), 2. más típusú problémák esetében — átfogó jellegüknél fogva — az optimum kiszámítása csaknem lehetetlen. Különösen igaz ez akkor, ha a feladat elsősorban nem kvantifikálható, minőségi jellemzőkkel írható le (például a környezet és az élet minőségének összefüggése).

A lényegi (szubsztantív) racionalitás és az eljárási (procedurális) racionalitás alapvetően abban különbözik egymástól, hogy az előbbi a jó megoldások megtalálására összpontosítja figyelmét, az utóbbi pedig jó módszerek alkalmazására a problémamegoldásoknál.

A racionalitás hordozói a gazdasági problémák környezetével foglalkoznak, azaz a döntéshozón kívül álló körülményekkel, és keresik az adott helyzetben ésszerű viselkedés kritériumait. A vállalati döntéseket ebben az esetben a határhaszon-elemzésre alapozzák. A termelés optimuma nyilvánvalóan az a nagyság, amelynél a határkölttség egyenlő a határhozammal. A racionalitásnak ez a meghatározása a döntésnél csak a környezetet veszi figyelembe: nem foglalkozik a döntéshozóval, annak korlátaival.

Az eljárási racionalitás elmélete figyelembe veszi a döntéshozó optimalizálási céljait, de ezen túlmenően az alternatív megoldásokról szerezhető ismereteit és

döntéseinek korlátait, valamint azt is, mennyire tudja az alternatívák különféle következményeit felbecsülni. (Ez különösen a tovaggyűrűző hatásoknál fontos.) Gyakori, hogy a különböző döntési alternatívák következményei — komplexitásuknál fogva — nem határozhatók meg előre. Példa erre a sakkjáték: itt minden információ megtalálható a táblán, amely a következő lépéshez szükséges. A lépések következményei előre mégsem számíthatók ki teljesen. A reális bizonytalanság a korlátoknak csak egy részét jelenti.

A lényegi megközelítés mellett figyelmet kell fordítanunk a gazdasági döntéshozatal eljárási oldalára is. A gazdasági döntéshozatalban szerepet játszó korlátozó tényezők között az idő, a pénz és a bizonytalansági korlátok mellett szerepet játszanak a döntéshozó belső adottságai és magatartása is. 1. Nem minden gazdasági cselekvés alapul (alapulhat) optimalizáláson. Ha az éhes ember táplálékot, a hajlék nélküli lakást keres, nem ér rá optimalizálni, hanem az elérhető, az elfogadható keresi. 2. A szervezetek magatartása, azonos helyzetekre való reagálása különböző lehet. Nem indulhatunk ki abból, hogy minden vállalat egyetlen szempontra, az ésszerűség szempontjára alapozza gazdasági döntéseit. A magatartás különbségeit nem azonosíthatjuk az ésszerűség és ésszerűtlenség ellentétpárjával. A döntéshozó szempontjai, célkitűzései szerint különböző stratégiák bizonyulnak hatékonyak. A gazdasági stratégia kialakításakor nem elég csak az elérendő célra összpontosítani, a megoldási út és a megfelelő módszer kiválasztásával is foglalkoznunk kell. Ez is része a stratégiának. Könnyű megállapítani azt, hogy vannak nem célravezető stratégiák, de az, hogy mit tartunk annak, a döntéshozó ismereteitől és előzetes tapasztalataitól függ. Ha olyan problémával találkozunk, amelynek megoldásához nem vagyunk kellően fel fegyverkezve, helyesebb, ha figyelmünket nem a megoldásra, hanem a megoldáshoz vezető módszerek elsajátítására fordítjuk.

Miért olyan érdekes a döntéshozatal elemzésekor a rendszerelemző számára az eljárási racionalitás?

A gyakorlatban előforduló rendkívül összetett problémák megoldásánál a siker vagy balsiker sokszor kevésbé múlik a külső, objektív körülményeken, mint azon, mennyire érti meg a döntéshozó ezeket a viszonyokat, hogyan kezeli őket, azaz, más szóval, a döntéshozó problémamegoldó képességén. Ezért olyan fontos az eljárási megfontolások beépítése a rendszerlemező modellekbe.

A döntéshozó magatartását nemcsak a fejlesztés szándéka irányítja, hanem a helyzet rosszabbodása elkerülésének szándéka is. Ez utóbbi motiváció igen sokszor erősebb, mint az elsőként említett. A döntéshozó kockázatot kerülő beállítottsága, a döntéssel együtt járó felelősség, a rosszabbodás feltétlen elkerülésének szándéka, az anyagi és erkölcsi felelősség ahhoz vezethet, hogy követi a szabályt: „Ha nem vagy biztos benne, hogy javíthatasz, inkább hagyd a dolgot.”

Az Egyesült Államokban egy, a levegőszennyezettség elviselhető mértékének megállapításával és az ezzel összefüggő gazdasági döntések kidolgozásával megbízott, különféle tudományágak neves képviselőiből álló bizottságnak alapos és hosszú ideig tartó kutatás után sikerült megállapítania: 1. a levegőben levő kén-dioxid bizonyos koncentráción túl károsnak bizonyulhat, 2. több pénzre van szükségünk a kutatáshoz. Rengeteg fáradsággal és költséggel végzett alapos vizsgálat után is nehéz döntéseket hozni, mert a jelenségek összetettek. Van-e értelme tehát az elemzésnek, ésszerű-e a döntési folyamat? Simon válasza: igen. A döntéshozatal folyamata ésszerű, ha a problémát részeire bontjuk (az előbb említett környezetszennyezéssel kapcsolatos példában: egészségügyi, műszaki, gazdasági stb. szempontok szerint), ezután pedig olyan eljárást alkalmazunk, amely megfelelő volna, ha minden tényt ismernénk (minden adattal rendelkez-nénk). Ily módon bizonyos határok között elfogadható döntések szülehetnek.

A társadalom nemcsak a döntések helyességi fokában, hanem a hozzájuk vezető utakban és módszerekben is érdekelt. Foglalkoznunk kell a döntési folyamat szerkezetével is. E struktúra működőképessége a döntési folyamatba kerülő adatok kibővítésével, pontosításával járhat.

Az információk egzakttsága iránti igény rendkívül erős, de ennek az igénynek a kielégítésekor igen óvatosnak kell lennünk. A fenti példában említett bizottság jelentésében öt kutató becslésének mértani középértékét adták meg, hogy valamiképpen biztosítsák a kutatási eredmények egységességét. A különböző becslések közelítő eredményeinek átlagolt értékét azonban többen úgy kezelték, mintha az öt tizedesnyi pontosságú érték valóságos lett volna.

A döntéshozatal folyamatában nemcsak a jelen, hanem az előrejelezni kívánt jövő bizonytalanságai is megnehezítik dolgunkat. A gazdasági ciklusok modelljei, valamint a fejlesztési modellek rendkívül érzékenyek a várakozások alakulására. A jelenben meghozandó döntést a jövő irányzatainak helyes előrejelzésére kívánjuk alapozni, amely azonban — a jövőre vonatkozó reáltenyezők és azok bizonytalansága mellett — a várakozásoktól és más gazdasági alanyok magatartásától is függ.

Korábban az információ nem áramlott olyan bőségben, mint ma. A döntéshozók azonban mindig információéhségben szenvednek. Valójában azonban nem az információ szűkös, hanem problémamegoldó lehetőségeink korlátozottak. (A korlátok a problémák komplexitása, az idő, a pénz stb.)

Az információs rendszerrel szemben megfogalmazott legfőbb követelményünk e bonyolult világban az, hogy egyre jobban dolgozza fel az információt. A kibocsátott információ mennyiségének az információs rendszerbe betáplált adatokhoz mérten egyre kevesebbnek, de használhatóbbnak kell lennie.

(Ism.: *Kőrösi István*)

Falusné Szikra Katalin: Munkabér, ösztönzés, elosztás

Kossuth Könyvkiadó, 1979. 185 l.

A szerző könyve előszavában szerényen azt írja, hogy a „Munkabér, ösztönzés, elosztás” című munkájával elsősorban az oktatást, valamint a gyakorlati szakembereket kívánja segíteni a bérelmélettel és a bérpolitikával kapcsolatos kérdések jobb megértésében és megértetésében. Munkája azonban sokkal szélesebb olvasótábor érdeklődésére tarthat számot. Sőt, bár figyelmezteti az olvasót a téma rendkívüli bonyolultságára, számos megoldatlan és megoldhatatlannak tűnő problémájára, mégis — vagy éppen ezért? — alkalmas arra is, hogy kedvet csináljon a szélesebb értelemben vett munkaügy iránt érdeklődőknek a felvetett kérdések további, mégpedig mindenekelőtt interdiszciplináris megközelítésére, tanulmányozására és kutatására.

A könyv szerkezetileg kissé „szabálytalan”, tartalmilag pedig túlzásfolt. Sem az egyik, sem a másik nem megy azonban sem az olvasmányosság, sem a színvonal rovására, de megnehezíti a recenzens helyzetét. Az a tény, hogy a könyv egyes részei cikkek formájában már megjelentek a Közgazdasági Szemle hasábjain, lehetővé teszi, hogy ezekre csak utaljak.*

Falusné Szikra Katalin e munkájában tömör, ugyanakkor azonban eléggé széles körű áttekintést ad a munkabér fogalmával, társadalmi-gazdasági tartalmával kapcsolatos kérdésekről, valamint a „hagyományos” és újabb bérelméleti koncepciókról. Sokoldalúan vizsgálja a bérkülönbségeket alakító különféle tényezőket. Igényesen elemzi a beralakulás minőségi eltéréseit és hasonló vonásait a kapitalizmusban és a szocializmusban.

A szerző ismételten figyelmeztet annak veszélyére, hogy a munkaerő árával kapcsolatban a szabadversenyes kapitalizmusra is csak a legelvontabb megközelítésben igaz megállapításokat leegyszerűsítő módon kivetítsük a II. világháború utáni szakaszra. Ami a szocializmusbeli munkabért illeti: „pontos meghatározást” Falusné Szikra Katalin sem ad, de fejtegetései eléggé meggyőzőek a tekintetben, hogy a „történelmi-társadalmi elem” érvényesülése folytán ez éppen olyan kevésbé kvantifikálható nagyság, mint a mai kapitalizmus viszonyai közötti.

A szocializmusbeli munkabér meghatározására törekedve minden eddigi elméletnél többet mond, a hangsúly azonban nála is eltolódik a munkabér lényegéről a fedezetétül szolgáló forrás(ok)ra. Az input és az output jellegű értelmezésről írott elemzéseit szívesen olvassuk újra e könyv gondolatmenetébe beágyazva is. A könyv négy fő fejezetre oszlik. Ezek:

- Munkabér és munka szerinti elosztás
- A bérkülönbségek tényezői. A minőségi bérkülönbségek
- A bér és a béren kívüli tényezők szerepe a munkaerő allokációjában

* Vö. a szerző „A munka szerinti elosztás értelmezésének néhány kérdése” (Közgazdasági Szemle, 1977. 1. sz.), „A munka szerinti elosztás és az árutermelés” (Közgazdasági Szemle, 1978. 7-8 sz.), „A bér és a béren kívüli tényezők szerepe a munkaerő allokációjában” (Közgazdasági Szemle, 1978. 3. sz.) című cikkeivel.

— A bérddifferenciák szerepe a termelékenységnövelés ösztönzésében. A teljesítmény szerinti bérkülönbségek.

A *munkabérről* szóló fejezetben a szerző összefoglalja a *bércentrumról* szóló korábbi megállapításait, miközben hangsúlyozza, hogy: „... a bércentrum az árcentrumnál nemcsak lényegesen lazább vonzáspont, hanem a tőle való eltérések is nagyobbak és tartósabbak, mint az áraknál”. (31. l.)

A Vaciő-csal vitatkozva Falusné Szikra Katalin rámutat arra, hogy a jugoszláv szerző koncepciójának fő problémája az, hogy csak a személyi jövedelmek vállalatok közötti megosztásának a kérdéseire korlátozódik, s a személyi jövedelmeknek a vállalaton belüli elosztásban érvényesítendő elveire nem tér ki.*

A meg-megújuló hazai vitákban sem felesleges a szerző ismételté figyelemztetése: „Az egyes dolgozók, illetve dolgozó csoportok konkrét munkája szerinti díjazástól semmiféle elosztási rendszer sem képes elszakadni.” (36. l.)

Igen érdekes kérdéseket vet fel a *bérkülönbségekkel* foglalkozó második fejezet. E fejezet tartalmazza a leggazdagabb nemzetközi összehasonlító anyagot is, miközben a szerző óva int a felületes összehasonlításoktól. Vizsgálódásai néhány feltételezést megerősítenek, néhány hiedelmet azonban erőteljesen megkérdőjeleznek.

A szerző nem elégszik meg azzal a sokszor hallott és olvasott megállapítással, hogy a *képzettség szerinti bérkülönbségek csökkenése* világtendencia, hanem elemzi ennek okait is. A fő ok: az átlagos iskolázási idő — mindenekelőtt az általános alapképzés következtében — meghosszabbodik, s így az alacsonyabb képzettségű rétegek iskolázottsága gyorsabban nő, mint a magasabb képzettségűeké. „Az iparosodás kezdetén az átlagos munkás legfeljebb néhány évig járt iskolába, ma — az ilyen szempontból élenjáró országokban — 10—12 évig tanul, az egyetemi végzettségűek pedig már akkor is csaknem annyi ideig tanultak, mint ma. A mérnökök az elmúlt századokban is 15—17 évig kellett tanulnia.” (59—60. l.)

A képzettség szerinti bérkülönbségek csökkenése nemcsak időben, történelmileg, hanem térben ma is megfigyelhető. A legnagyobb képzettségbeli eltéréseken alapuló bérkülönbségek a gazdaságilag legelmaradottabb országokban találhatók.

Mindez nem lehet azonban „világméretű igazolása” a *hazánkban az elmúlt évtizedekben végbement túlzott nivellálódásnak*. Ennek mértéke — a szerző adatai szerint — meghaladta a többi európai szocialista országot is, holott a szakemberek ott is kifogásolják a túlságosan kicsi bérkülönbségeket.

Különösen megzavartatók a szerző alábbi következtetései: „A képzettség szerinti kereseti különbségek összezsugorodásának elsősorban nem az a következménye, hogy kevesen lépnek a magasabb képzettséget igénylő pályákra — ezt ugyanis a modern viszonyok között nagymértékben az oktatási hálózat befogadóképessége, illetve struktúrája determinálja —, hanem az, hogy nem az arra legátermettebbek kerülnek oda. A képzettség szerinti megfelelő bérkülönbségek feltétlenül szükségesek a kívánatos társadalmi szelekcióhoz. Ellenkező esetben bekövetkezhet, hogy tömegesen kerülnek arra alkalmatlanok a pályára, ami még kedvetlen munkavégzéssel, valamint különmunkák nagymértékű vállalásának anyagi kényszerével is párosulhat. Ennek rendkívül súlyos következményei például a technikai haladásra nem igényelnek különösebb bizonyítást. Különösen így van ez napjainkban, amikor egyáltalán nem elég a pusztán a rutinton alapuló műszaki-gazdasági tevékenység, hanem a nemzetközi piac egyre növekvő igényeihez való rugalmas alkalmazkodás teljes energiájukkal dolgozó, alkotó fantáziájú, mind újat és újat produkáló szakembereket követel.” (64. l.)

Az *díjazatok közötti bérkülönbségekkel kapcsolatban* a szerző megerősíti azt a tapasztalatot alapuló megállapítást, hogy ezeknek két általános jellegzetessége van, éspedig: nagyfokú hasonlóságuk a különböző országokban és viszonylagos stabilitásuk, lassú időbeli változásuk.

* Vö. Vaciő: A munka szerinti elosztás és az ártermelés. Közgazdasági Szemle, 1978. 4. sz.

A szerző ezen álláspontját is osztom. Mégis megkockáztatom azt az állítást, hogy a 70-es évek erőteljes világgazdasági változásai talán ebben a vonatkozásban is hoztak, illetve hoznak — legalábbis átmenetileg — némi átrendeződést. Erre utal például a szénbányászat rangsorának „ugrálása” 1964 és 1976 között az NSZK-ban a 2. és az 5. hely között, Franciaországban pedig a 10. helyről az 1. helyre való előretérése. Nemzetközileg csak kuriózum, de Magyarország számára talán több annál, hogy például Dániában az iparágak sorrendjében az 1. helyen a papír-, papírfeldolgozó és nyomdaipar áll, a 3. helyen pedig az élelmiszer-, ital- és dohányipar. (Igaz, Falusné Szikra Katalin nemzetközi adatsorai általában a 60-as évek közepével zárulnak.)

A hierarchikus (beosztás szerinti) bérkülönbségekkel a szerző nemcsak a II. fejezetben foglalkozik, hanem más-más szemszögből vissza-visszatér erre a problémára. Adataiból, összehasonlító elemzéseiből egyértelműen kitűnik — bár ő maga ezt a következtetést nem vonja le —, hogy miközben sokan a bérkülönbségek csökkenésében gyakran az egyenlősít is a szocialista egyenlőség megnyilvánulásának tartják, és a társadalom „tűróképességének” határaitra hivatkoznak az erőteljesebb teljesítmény szerinti differenciálással szemben, addig a céljainkkal gyakran ellentétes, túlzottan hierarchikus szemlélet ellen nem szokták felvetni azt, hogy nem eléggé demokratikus. Más kérdés, hogy a túlzottan hierarchikus szemlélet nálunk „békésen megfér” a felső szintű vállalati vezetők már huzamosabb ideje tudatosan visszafogott bérfeljesztésével.

Falusné Szikra Katalin újszerűen csoportosítja a bérkülönbségeket. *Minőségi* bérkülönbségeknek nevezi a dolgozók különböző kategóriái közötti, a végzett munka minőségi jellemzőitől (képzettség, munkakörülmények stb.), a munka tárgan értelmezett elhelyezkedésétől (például a különféle iparágakban, a különböző nagyságosztályba tartozó vállalatokban, valamint a munkát végző személyek demográfiai hovatartozásától (kor, nem) függő bérkülönbségeket. *Kompenzáló* bérkülönbségeknek nevezi a munkaerő kereslete és kínálata közötti strukturális meg nem felelésből adódó, illetőleg az ennek kiigazítását célzó bérkülönbségeket. *Teljesítmény szerinti* bérkülönbségeknek nevezi az egyes dolgozók közötti azon *egyéni* bérkülönbségeket, amelyek a munkateljesítmények különbözőségeiből adódnak. Ezek közül a minőségi bérkülönbség elnevezést nem érzem túlságosan kifejezőnek, különösen nem a nem és kor szerinti bérkülönbségekre alkalmazva.

Úgy tűnik, *a munkaerő allokációjában szerepet játszó tényezők* elemzése ma még időszerűbb, mint két évvel ezelőtt, amikor a szerző ezzel kapcsolatos főbb megállapításait már ismertetette.

A problémakörrel kapcsolatban Falusné Szikra Katalin újszerű és legfontosabb megállapításai ugyan éppen azokkal a tényezőkkel kapcsolatosak, amelyek a béren kívül játszanak szerepet a munkaerő allokációjában, ugyanakkor azonban világosan rámutat a bér allokációs szerepének a változatlan fontosságára, s „csak” az illúzióktól akarja a szakembereket megkímélni. Az utóbbi időben azonban, sajnálatos módon, azt tapasztaljuk, hogy a szakemberek egy része, csalódva a béremelés „mindenhatóságába” vetett hitében, most az ellenkező végletbe esik, és tagadja a béreket az allokációs szerepét is, amelyet valóban betölt, illetve betölthet a jövőben is.

Az új feladat számunkra valójában azzal kapcsolatos, hogy a munkaerő átcsoportosításával eddig alapvetően a munkaerőnek a fejleszteni kívánt területekre való *odavonását* kellett megoldani, s erre a bérpolitikai eszközök általában (bár nem kizárólag) alkalmasak is voltak. Ugyanez azonban a munkaerő *elirányítására* már nem vonatkoztatható ilyen egyértelműen. „A munkaerőnek a stagnáló vagy visszafejlesztendő területekről való elirányítása pusztán bérpolitikai eszközökkel nem oldható meg, ennek a munkahelyek megszüntetéséből kell kiindulnia.” (135. l.)

Sok új gondolatot tartalmaz, illetve régi megállapítást újszerű összefüggésben tár fel a könyv IV. fejezete is.

Számomra itt csak az jelent problémát, mintha a szerző „a termelékenység-növelés ösztönzését” azonosítaná a vállalati hatékonysággal, illetve mindazt a

vállalati eredmény elérésére való stimulálást ide sorolja, amely nem a véletlenszerű külső tényezőktől függ. Ezt maga is érzi, mert azt írja hogy „...a termelékenységnövekedés fogalmát általában tágan értelmezem”. (138. l.)

E fejezet egyik legfontosabb megállapításának a következőt tartom: „Egész ösztönzési rendszerünk egyik legnagyobb hibája, hogy — egészen a legutóbbi idő-
kig — mindenekelőtt a közvetlenül a munkapad mellett dolgozó munkásra irányul, őt igyekszik minél nagyobb teljesítményre sarkallni, és lényegesen kevesebb figyelmet fordít azokra a dolgozó rétegekre, amelyeknek tagjai — legalábbis egyenként — sokkal nagyobb mértékben befolyásolják a termelékenység szintjét.” (149. l.) A hazai és külföldi szakirodalom tanúsága szerint a munkások hibájából keletkezik az összes gyártási hiba 5—20 százaléka, a szerkesztők és gyártáselőkészítők hibájából 15—80 százaléka.

A nivellálás irányában ható társadalmi nyomás okait és formáit elemezve a szerző — a többi között — rámutat arra, hogy esetenként milyen veszélyes lehet „a többség” befolyása a közhangulatra. Az természetes, hogy mindenütt — az ottani színvonalhoz viszonyítva — az átlagos képességű és átlagos teljesítményű emberek alkotják a dolgozók zömét. A többségi vélemény azonban nem vezethet a kiemelkedő tehetségek visszaszorításához, a középszerűség uralmához. Nemcsak a bérek differenciálásával szemben találkozzunk ellenállással, hanem a teljesítmények differenciálódásával szemben is. Bármilyen fontos is a csoportérdek figyelembevétel, ilyen jellegű „tiszteletben tartását” a társadalmi érdekek szemben nyilvánvalóan nem engedhetjük meg.

Nálunk, (de más szocialista országokban is) a bérrrel, az ösztönzéssel és az elosztással foglalkozó irodalom egyik fő problémája az, hogy általában külön-külön mederben futnak az erősen absztrakt elméletek és modellek, valamint a (gyakran szűk látókörű) empirikus megközelítések.

Falusné Szikra Katalin könyve olyan elméleti igényességgel írt munka, amely a gyakorlati szakemberek számára is sok segítséget ad. A szerző munkájában mindvégig eredményesen törekszik arra — amint ezt már a rendkívül bonyolult témakörből való problémakiemelési is mutatják —, hogy mindenekelőtt a jelenlegi és az elkövetkező évek gyakorlati teendői szempontjából nyújtson hasznos elvi útmutatást és „nemzetközi tájékoztatást.” Ugyanakkor világosan jelzi, hogy mely területeken nem jutott még el a tudomány a gyakorlati tapasztalatok egyértelmű általánosításáig.

Szeben Éva

Bethlendi László: Iparosodás és hatékonyság a mezőgazdaságban

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1979. 225 l.

A nagyüzemi mezőgazdaság szervezeti keretének létrehozása, majd megszüldés után parancsoló szükségszerűséggel jelentkezett a szervezeti keretek tartalommal való megtöltésének feladata: a nagyüzemi termelési viszonyoknak megfelelő termelőerők létrehozása mezőgazdaságunkban. E fejlesztési feladat részfeladatává vált gazdasági mechanizmusunk általános reformjának. S ugyancsak ösztönzőleg hatott a mezőgazdasági termelőerők fejlesztésének kidolgozására az is, hogy ezen időszakban kezdtünk nagyobb figyelmet fordítani az élenjáró nemzetközi tapasztalatok hazai adaptálására. Egyre több hazai és külföldi szerző munkássága nyomán megismerhettük az iparosodás, a vertikális integráció folyamatát.

Mindezen tényezők eredményeként a hazai közgazdasági irodalom is nagyobb figyelmet szentelt az élelmiszer-gazdaság kérdéseinek.

Az 1970-es évek középső harmadában mintha kissé megtorpant volna a lendület a mezőgazdaság iparosodási folyamatával való foglalkozást illetően. Magya-

rázatául elsősorban a gyakorlat felé fordulás szolgált. A valóságban kellett kipróbálni azokat az elveket, amelyeket a korábbi időszak általánosított. De — másodsorban — a kutatás megtorpanását magyarázhatták az évtized közepén jelentkező gazdasági nehézségek is.

A gyakorlati eredmények újbóli általánosításának, a soron levő gazdasági feladataink megoldásának, a hatékony termelés minden eddiginél nagyobb szükségességének eredményeképpen, a mezőgazdasági iparosodással foglalkozó szakirodalmi tevékenység a hetvenes évtizedben ismét megéledt. Ennek egyik jelentős megnyilvánulásaként értékelhető Bethlendi Lászlónak az „Iparosodó mezőgazdaság” sorozat második köteteként megjelent könyve is.

A szerző művében egyrészt bemutatja a mezőgazdaság iparosodásának hazai folyamatát, majd elemzi az iparosodás és a hatékonyság kapcsolatát, előbb népgazdasági, majd vállalati szinten.

Az első fejezetben (A mezőgazdaság iparosodásának folyamata) Bethlendi László áttekintést ad az e témakörben hazánkban megjelent jelentősebb munkákról és nézetekről. Törekszik *időrendben* felvázolni a koncepció megjelenését, formálódását, de a különféle nézetek bemutatása során egyfajta *értékelést* is ad. Azt is érzékelteti a szerző, hogy a mezőgazdaság iparosodásának gondolata nem hódította meg egyszerre és egyértelműen a szakembereket, hanem viták, ellenvélemények közepette kristályosodott ki, fejlődött, vált a közgazdasági gondolkodás elválaszthatatlan elemévé.

A továbbiakban a szerző bemutatja, hogyan fejlődtek a magyar mezőgazdaság termelőeri a kisáru-termelő—kézműves-szinttől az ipari termelés felé. Néhány vállalati eset felvázolásával felhívja a figyelmet az indulás nehézségeire is.

A történeti áttekintés folytatásaként sokoldalú, alapos elemzés keretében, szemléletes ábrák segítségével mutatja be Bethlendi László a szervezeti keretek tartalommal való megtöltésének a folyamatát: a mezőgazdasági termelőerők jellegének megváltoztatását. Megismerkedünk e fejezetben a mezőgazdasági terület társadalmi szektorok szerinti megoszlásának változásaival, a művelési ágak szerkezetének alakulásával, az állatállomány minőségi és mennyiségi mutatóival. Nagyon tanulságos a villamos energia felhasználásának alakulása, vagy a gépi és a fogaterő egymáshoz viszonyított arányának változása, a gépi betakarítás, a műtrágya-felhasználás, az öntözött terület növekedése. Mindezek kísérőjelenségeként láthatjuk a keresők társadalmi szektoronkénti átrétegződését, az eleven munkának a gépi munkával való rohamos helyettesítését. Mind-mind részben is és egészében is kifejezi a mezőgazdasági termelés társadalmasodását, a mezőgazdaság iparosodását.

A szerző tömören, kifejezően írja le e folyamat tartalmát: „A mezőgazdaság iparosodása a mezőgazdasági termelés egész rendszerének átalakulását, a termelőerők és a termelési viszonyok minőségileg új, magasabb rendű formájának kialakulását jelenti. Hatására a kézműves, manufaktúrális termelést a mezőgazdaságban is a nagybani gépi termelés, a gyárszerű termelés váltja fel. Jellemzővé válik az erő- és munkagépek, speciális szerszámok, a géprendszerek alkalmazása, megnő az új anyagok és energiaforrások szerepe a termelésben, kiszélesedik a munkamegosztás üzemen belül és üzemek között, szigorú technológiát követelnek meg az új eljárások, az üzemi szervezés és irányítás tudományos alapokra helyezése megfelelő irányító apparátust igényel, a termelés szervezeti jellegében is átalakul. *A mezőgazdaság a termelés módját, egész struktúráját, szervezetét tekintve az iparhoz válik hasonlóvá.*” (69—71. l.) Hangsúlyozza a szerző, hogy e technikai-gazdasági folyamat a tőkéstől eltérő, jellegében más társadalmi-gazdasági folyamatként valósul meg, mely kifejezésre jut abban, hogy 1) a szervezeti keretek tudatosan, ugrásszerűen, forradalmi úton jönnek létre; 2) a vertikális integráció — a tőkés gazdaságtól eltérően — az iparosodás folyamatának nem fő szervezeti formája, ezt nem a mezőgazdaságon kívüli elszigetelt egyéni érdek motiválja, hanem a népgazdasági érdekek megfelelően alakul; 3) természetéből következően kezdettől fogva támaszkodik a nemzetközi munkamegosztásban

rejlő előnyökre; 4) a szocialista mezőgazdaság iparosodásának folyamatában a szervezeti keretek nem gátlói, hanem segítői a termelőerők fejlődésének. Éppen ezért joggal állapítja meg Bethlendi László, hogy „A vállalati termelőerők és termelési viszonyok fejlődésének kölcsönös összefüggése az iparosodó szocialista mezőgazdaságban átmenetileg azzal az ellentmondással érvényesül, hogy a vállalati keret, a formai oldal fejlődése előbbre tart, és az ennek megfelelő tartalmi elemek csak fokozatosan vonulnak be a nagyüzemi szervezeti keretek közé.” (73. l.)

A második fejezet (A hatékonyság és fejlődés az iparosodó mezőgazdaságunkban) *ágazati szintű* elemzést tartalmaz. Elméleti alapokra támaszkodva bemutatja a hatékonyság, gazdaságosság, jövedelmezőség, munkatermelékenység, belterjesség, külterjesség kategóriák közötti legfőbb összefüggéseket, majd bővebb statisztikai anyagra épülő grafikonok, diagramok segítségével elemzi a termelékenység, a technikai felszereltség, az állóeszköz-hatékonyság alakulását, a termelési érték összetételének változását.

A termelés *teljes hatékonyságának* változására a bruttó termelési érték összetételének változásával, azon belül is az eleven és a holt munka arányainak alakulásával keres és ad választ Bethlendi László. Az elemzés során bebizonyosodik, hogy jelentős eltérés van az új érték hányada között a növénytermesztésben és az állattenyésztésben, hogy 1 százalékos termelésnövekedést az ipari eredetű anyagok költségének 2 százalékos növekedése kísérte, hogy az ipari eredetű anyagok felhasználásának határfoka csökkenő, és a mezőgazdasági anyagoké növekvő. Részében az 1950—1975-ös időszak tanulmányozása alapján négy, jól elkülönülő szakasz állapítható meg. 1950—60: valamennyi parciális, így a teljes hatékonysági mutató is romlott; 1960—75: a föld és az eleven munka felhasználásának hatékonysága javult, az eszköz- és a teljes hatékonyság romlott; 1967—1975: a föld és az eleven munka felhasználásának hatékonysága javult, az eszköz- és a teljes hatékonyság romlása lelassult vagy stagnált s végül: feltételezhető olyan fejlődési periódus, amelyben valamennyi hatékonysági mutató változása javuló.

Természetesen a fentebb vázolt változások eredményeként a mezőgazdaság szerepe, helye is változott a népgazdaságon belül. Ez elsősorban abban fejeződött ki, hogy a mezőgazdaság növekedésének legfőbb jellegzetességeként mind az ágazat, mind a nagyüzemek fejlődése egyre dinamikusabbá vált: 1956-ig évi 1,0; az ötvenes években 1,0—1,5; a kollektivizálás utáni 15 év átlagában 3,0 százalékkal növekedett mezőgazdaságunk termelése.

A fejezet lezárásaként a szerző kitér a hatékonysággal kapcsolatos soron levő feladatokra is. Aláhúzza a nagyüzemi eljárások, termelési rendszerek további fokozatos elterjesztésének fontosságát, a termelési tényezők összhangjának jelentőségét, a növények és az állatok biológiai teljesítőképességének fokozását és a termésátlagok növelésének lehetőségét, a gazdasági szerkezet és a műszaki fejlesztés javítását, felhívja a figyelmet a vállalati tartalékok kihasználására. Rámutat a mezőgazdaság hatékonyságát „kívülről” befolyásoló tényezőkre, az ipari háttér, az árpolitika, az irányítási rendszer és általában az agrárpolitika jelentőségére.

A történeti, majd népgazdasági szintű elemzés után a termelési alapegységek kérdésének tárgyalása következik. (A mezőgazdaság vállalati struktúrájának néhány kérdése című fejezet.) Természetesen itt is a hatékonyság a kiinduló szempont.

A dinamikus vizsgálat — bár ezúttal az elemzés nem fogja át az egész (1960—1975-ös) időszakot — arról tanúskodik, hogy a területi méret és a növekedés fordított arányban áll egymással, de már a területi termelékenység és a növekedés összefüggéseiben a magasabb színvonalon álló mezőgazdasági vállalatok fejlődtek gyorsabban.

A vállalati méret és a hatékonyság összefüggése után a vállalati forma hatékonyságra gyakorolt szerepét elemzi Bethlendi László. A vállalat általános fogalmát a termelőerők és a termelési viszonyok dialektikus egységének megvalósulásaként értelmezi. (160. l.) Elfeledkezik azonban a vállalatnak olyan szerves funk-

cióiról, melyek ugyan gazdaságon kívüliek, de nem elhanyagolhatók — a kulturális, társadalmi funkciókról itt nem esik szó.

A mezőgazdasági termelés alapegységei szervezeti fejlődésének elemzése során jut el a szerző a vállalati kapcsolatok fejlődéséhez, a termelési rendszerek kialakulásához. Ez könyvének utolsó, a hazai agrárviszonyok fejlődése szempontjából igen nagy jelentőségű témája.

Megfogalmazása szerint a termelési rendszer lényegét, tartalmi oldalát az iparszerű nagyüzemi technológia képezi. A hazai irodalom eddig a termelési rendszert a horizontális integráció formájaként jellemezte. Bethlendi vitába száll ezzel az állásponttal; szerinte a termelési rendszer a vertikális integráció sajátos hazai formája. Érvei azonban nem meggyőzőek.

Kétségtelen, formailag a termelési rendszer sok integrátori funkciót ellát. De hol van az integrátor és az integrált gazdaság közötti vertikális különbség, ami a dolog lényegét adná? A rendszer azonos típusú termék termelését szélesíti ki (horizontálisan!).

A terminológiai kitérő után a szerző visszatér a termelési rendszerek jellemzőinek ismertetéséhez. A rendszerezettség, a komplettség, az erőteljes hozamnövelésre való törekvés; a biológiai tényező (fajta), a nagyteljesítményű géprendszerek alkalmazása; az állandó kutatás, a permanens műszaki fejlesztés; a szigorú technológiai fegyelem; a racionális munkaszervezés — ezek mind olyan tényezők, amelyek nélkül nem beszélhetünk termelési rendszerről.

A termelési rendszerek gyorsítják a vállalati szakosodás, a koncentráció folyamatát, elősegítik a területi munkamegosztás elmélyülését, a munkaerő-felszabadítás újabb szakaszát nyitják meg. A termelési rendszer kedvezően hat a bér-gazdálkodásra, nagyságrendi hatással van a beruházásigényre.

Ami pedig a termelési rendszerek jövőjét illeti, arról megállapítja a szerző, hogy 1) a rendszerek számának további növelése nem indokolt; 2) a termelési rendszer a gazdaságirányítási rendszer elemeként is működött, nem célszerű csupán ekként kezelni azt, mert akkor nem tudja betölteni eredeti funkcióját; 3) az arra érdemeseknek tovább kell javítani az anyagi-műszaki ellátását.

Szemünk előtt zajlott le, s a könyv adatai is bizonyítják, hogy a termelési rendszer gyorsan gyökeret eresztett a magyar mezőgazdaságban. És vajon külföldön? Más szocialista országban mi a helyzet? Bethlendi László könyvét végigolvasva arról győződhet meg az olvasó, hogy a szerző a magyar agrárviszonyok nagyszerű ismerője, a közgazdasági elemzés kiváló alkalmazója, a sokoldalú elemzés és a szemléletes ábrázolás példászerű megvalósítója. Ezekben jelölhetnénk meg munkája eredményeit. De innen ered fogyatékosága is: szinte a végletekig (talán tudatosan?) kerüli a nemzetközi áttekintést.

Rácz Károly

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

Пал Жигмонд Пах

Общественные науки и связи между отраслями науки

Пересечение границ традиционных отраслей науки, разветвление «междисциплинности» оказываются необходимыми вследствие как требования общественной практики, так и внутреннего развития общественных наук. К 70-ым годам осознание этой необходимости стало почти всеобщим среди работников общественных наук. Несмотря на это сознание все еще часто встречается такое мнение, что как раз данная дисциплина, то есть собственная профессия дает возможность охватывать полноту общественных явлений и процессов. Автор дает разные цитаты от этнографов, социологов, политологов и историков, в которых определенная ветвь науки представляется как некая «сверхдисциплина» среди общественных наук. Однако, потребность в полноте может быть обоснована лишь самостоятельным развитием и специализированием отдельных дисциплин; углубленность в одну область, т. е. «дисциплинность» не противоречит, а наоборот, представляет собой основное условие «междисциплинности».

В то же время, отдельные дисциплины должны быть не только вовнутрь углублены, а также наружу, быть все более открыты между собой. Наука нашей эпохи проявляет такое динамичное развитие, в ходе которого и само дифференцирование стало одним из факторов научного интегрирования: «промежуточные науки» не размежевывают, а наоборот, связывают отдельные отрасли науки. Традиционные ветви общественных наук должны дать ответ на «вызов» динамично развивающихся смежных отраслей науки не доказыванием своего примата, а тем, что тщательно изучают их новый стиль постановки вопросов, методологические новшества и рассматривает применение этих методов.

Автор высказывается против группировки общественных наук на «твердые» и на «мягкие» отрасли. После анализа связи между историческими и другими общественными науками он делает вывод, что усиление и расширение междисциплинарных связей, открытость и многообразие междисциплинности могут быть поистине плодотворными только в том случае, если они сочетаются с идейным единством основной позиции марксизма-ленинизма и профессиональной уверенностью углубленности в дисциплину. Такой путь может привести к новому подъему общественных наук в Венгрии и способствовать решению задач, отмеченных резолюцией XII съезда ВСРП.

Иван Т. Беренд

Наш путь к 70-ым годам

70-ые годы стали периодом своеобразных и странных противоречий. Темп развития экономики замедлился, в нашей доходной политике проявилось противоречие между принципом равенства и принципом распределения по труду, наша политика жизненного уровня приостановилась, мобильность общества замедлилась. Потребность в новых реформах выражалась все сильнее.

Корни противоречий 70-х годов могут быть найдены в преобразовании, осуществленном в обществе и экономике; эти корни становились узловатыми вследствие внешних влияний (преобразование мировой экономики, изменения в мировой политике).

Мы искали основу продвижения вперед для отмены экономической отсталости, причем на передний план выдвигали индустриализацию. Проходя по пути индустриализации мы почти всегда заблуждались и так пришли к нашему настоящему. Начало индустриализации, военно-промышленный, авторитарский и количественный подход к ней не отвечали нашим условиям и требованиям эпохи, предъявленным к технике и структуре. На алтарь форсированного количественного развития промышленности в определенное время были принесены интересы жизненного уровня населения и других отраслей экономики. Развитие сельского хозяйства и отраслей заднего плана было далеко от уровня, отвечающего международному развитию. Нехватка услуг привела к процветанию «второго хозяйства», которое экономическая политика иногда терпела, иногда пробужала, а в отдельные периоды стремилась ограничить применением твердых санкций.

Сельское хозяйство долгое время являлось источником капитала и рабочей силы, накопления и индустриализации, и только в конце 60-х, в начале 70-х годов начался подъем этой отрасли из «мануфактурства» и ее преобразование в промышленность.

Сопутствующими явлениями заблуждений в экономической области являются также ложные пути общественной мобильности и политики жизненного уровня; например эгалитарная доходная политика, которая привела к нивелированию зарплат и означала исходный пункт тяжелых экономических и общественных конфликтов.

Решение основных проблем отсталости и прекращения острого дефицита в потреблении с помощью индустриализации и средств социальной политики, политики по жизненному уровню оказались достижением исторического значения, но и остро поставили на повестку дня нерешенные вопросы дальнейшего развития. Все это проявилось и в требованиях политической и общественной демократии подобным образом.

Возникающие противоречия являются не только последствиями наших мнимых или неизбежных ошибок, а их значительная часть представляет собой естественную диалектику исторического развития. Воспроизводство конфликтов является естественным процессом в истории общества и единственным реально-возможным путем продвижения вперед.

Йозеф Богнар

Общественно-экономические составные элементы и противоречия изменения нашей структуры

Очерк основывается на изучении факторов, вызвавших необходимость образования той концепции экономической политики, которая была одобрена на XII съезде ВСРП. Эти факторы: экономическое развитие превратилось из экстенсивного в интенсивное; мировая экономика вступила в переходный этап; венгерская экономика обременена с проблемами несбалансированности.

Сегодняшняя концепция экономической политики является более обширной, чем была концепция реформы 1968 года, поскольку она — помимо методов экономического управления — охватывает экономическую политику, а также систему учреждений управления. С другой стороны, концепция экономической политики теперь определяется под нажимом большего числа вынудительных факторов, чем это было в 1968 г.

Трансформация концепции в общественную деятельность составляет большие задачи и для науки. Помимо других, она должна раскрывать и помогать разрешать те конфликты, которые неизбежно создаются в ходе этой трансформации. Например идеология может отставать от намерений экономической политики и может тормозить определение и осуществление необходимых экономических мер. Также необходимо преодолевать трудности в процессе интеграции в мировую экономику со стороны экспорта.

В соревновании на мировом рынке удержать свои позиции возможно лишь имея динамичные свойства, особенно в случае предприятий маленькой страны, находящейся на среднем этапе технического развития.

Особенную важность имеют гибкость, высокий уровень обучения рабочей силы, способность к эффективному обновлению, нужный уровень информации. Необходимыми условиями конкурентоспособности являются создание современных организационных форм, производственная база, которая способна приспосабливаться к изменениям спроса мирового рынка, быстрая и эффективная система решений, политическое-идеологическое окружение, способствующее нужной экономической деятельности.

Статья поддерживает обширный пересмотр системы просвещения и обучения. Автор считает, что важнейшей задачей просвещения является то, что оно развило способность к рациональной деятельности и приспособляемости к меняющимся положениям. Необходимо также обращать большую заботу на свободное развертывание талантов.

Первоочередная задача общественных наук: подготовка систем деятельности, служащих интересам общества. Для того, чтобы быть конкурентоспособными на мировом рынке, условия должны создаваться наукой, которая выполняет свои задачи в области информации, обновления и творчества на высоком уровне,

Калман Кулчар

Экономический «вызов», «ответ» общества

Статья изучает вопрос: как и под действием каких позитивных и негативных факторов реагируют экономика и общество Венгрии на экономический вызов. Развитие венгерской экономики — в течение перехода от экстенсивного к интенсивному развитию — достигло такого уровня, который требует новой концепции по развитию экономики, анализа соотношения экономики и общества, а также разрешения возникающих при этом проблем. Таким образом общество в целом должно дать ответ на экономический вызов.

Способность реагирования общества, которая в то же время означает и его способность возобновления, проявляется на трех плоскостях, а именно на уровне макроотношений общества, на уровне общественных организаций и в сознании индивидуумов. Статья анализирует в первую очередь явления, возникающие на этих трех уровнях и затрудняющие развертывание процесса возобновления. На уровне макроотношений анализируются факторы слонения общества по профессиям, и так соотношение власти и профессиональных знаний в работе интеллигенции, связи между идеологиями слоев общества по образованию общества; а на уровне общественных организаций — соответствие друг другу системы общественных организаций и их функций, взаимоотношение системы общественных организаций и интересов общества, а также — в связи с вышеупомянутыми проблемами — проблема способности приспособления общественных организаций.

Имея в виду то, что решения, выражающие реагирование общества, принимаются при определенной политической системе, в заключение статьи изучает вопрос о согласовании различных (впр. экономических, политических, идеологических) рациональностей, уделяя особое внимание общественным последствиям экономических решений.

Бела Чикош-Надь

Роль политики цен в достижении целей венгерской экономической политики

Автор излагает перспективные принципы развития системы цен, принятые в 1979 г., а также то, в какой мере они были проведены на практике при регулировании цен 1980 г.

По мнению автора, за последние десятилетия перед политикой цен еще не стояли такие сложные задачи, какие должно было решить регулирование цен 1980 г. Это отчасти вытекает из того, что аппарат административных органов по вопросам цен и предприятий, имеющий большой опыт в ценообразовании типа себестоимости, необходимо было перестроить на установление конкурентных цен в отраслях, выпускающих 35 процентов всего национального продукта. Новой задачей было также требование, чтобы цена являлась ориентиром для принятия хозяйственных решений не только в момент регулирования цен, но постоянно. В этой связи автор рассматривает новый тип информационных потребностей механизма цен, проблемы оценки движения цен на мировом рынке и новые задачи по информированию населения.

В заключительной части статьи автор касается вопросов концепции политики цен на 1981—1985 гг. В соответствии с этой концепцией предполагается, что ежегодно розничные цены будут повышаться на 4—5%. При переоценке внутренней валюты нельзя полностью нейтрализовать инфляцию мирового рынка. Это вызвано, во-первых, тем, что уровень цен импорта повышается в большей степени, чем уровень экспортных цен, а также тем, что повышение уровня экспортных цен проходит с большей дисперсией и заинтересованность в экспорте должна быть обеспечена.

Эндре Медьери

Система «конкурентных цен» и некоторые вопросы заинтересованности предприятий в прибыли

По сравнению с классической моделью, в которой максимизируется прибыль, введенная в 1980 г. система конкурентных цен существенно меняет правила рациональной деятельности предприятий.

Меняется оптимальное соотношение внутреннего сбыта и экспорта, причем так, что предполагаемая связь параметров функции экспорта и сбыта товаров внутри страны снижается оптимальный объем и доля экспорта, а внутреннего сбыта — доводится. При отказе от классической модели одновременно повышается экспортная цена, а внутренняя оптовая цена падает, то есть не действует ограничение изменения уровня экспортных цен. Однако этот процесс препятствует повышению цен с использованием монопольного положения и ограничению в соответствии с этим внутреннего сбыта. В ходе перехода на новую систему ограничение индекса цен начинает функционировать лишь тогда, когда начальная внутренняя производственная цена ниже начальной средней цены экспорта.

Если импортная цена меньше оптимальной экспортной цены при системе конкурсных цен, но только цены при классической модели максимальной прибыли, то тогда не только внутреннюю продажную цену, но и экспортную цену стоит довести до уровня импортной цены. В этом случае по существу рентабельность внутреннего сбыта определяет не прибыль от экспорта, а ограниченная импортной ценой рентабельность внутреннего сбыта определяет желательную доходность экспорта.

Далеко идущие последствия может иметь особенность анализируемой системы, состоящая в том, что оптимальная пропорция экспорта — в отличие от классической модели — зависит и от доли внутреннего сбыта. Чем больше внутренний сбыт, тем меньше — при прочих равных условиях — оптимальный объем экспорта.

Возрастает чувствительность системы к изменениям валютного курса. Это относится не только к экспорту, но и к внутреннему сбыту, который в отличие от классической модели реагирует не только на косвенные воздействия изменения курса (изменения импортной цены), но непосредственно ощущает обесценение и переоценку валюты. Чувствительность курса также зависит от доли внутреннего сбыта.

Следующей важной особенностью системы является то, что оптимальный доход зависит также и от структурных особенностей предприятия и рынка.

И наконец, поскольку внутренней особенностью функционирования системы конкурсных цен является применение какой-либо проекционной основы, то следует считаться с возможностью манипулирования.

Если экспорт получает налоговую компенсацию или дотацию, которые заменяют прибыльность, которая не обеспечивается внутренним сбытом, то с точки зрения функционирования системы они воздействуют как экспортная премия и так же, как и тенденции, названные выше, укрепляют стимулы к экспорту в разной степени по предприятиям. Изменения по отношению к классической модели зависят от параметров системы и степени поддержки.

Иштван Абель

Ценообразование на основе внешнеторговых цен и заинтересованность предприятий в прибыли

Во вступившей в действие с 1980 г. системе регулирования цен для большинства предприятий устанавливается принцип, в соответствии с которым уровень внутренних цен на их продукцию не может быть выше, чем уровень экспортных цен в пересчете на форинты, или же уровень прибыли от сбыта на внутреннем рынке не может превышать уровень прибыли от экспорта. Целью этих мероприятий является повышение международной конкурентоспособности венгерской экономики и увеличение экономической рентабельности путем приспособления к изменяющимся условиям.

Фактические условия хозяйственной деятельности предприятий определяются тем, с какой конкуренцией сталкиваются на рынке их изделия. Оправданно с точки зрения экономической рациональности, что предприятия, успешно приспособившиеся к более суровым условиям внешнего рынка, могут реализовать без свою признанную потребностями рынка продукцию на внутреннем рынке с такой же прибыльностью без административных ограничений. Преимущественное развертывание рентабельной деятельности сделало бы возможным не только ограничение нерентабельного экспорта, но и способствовало бы реализации потенциальных возможностей замены импорта.

Ограничение образования прибыли передовых предприятий не стимулирует сокращение расходов. Напротив, в той степени, в какой для повышения прибыли нужен уровень экспортных цен, это может сделать выгодным также дополнительные затраты, благодаря которым уровень экспортных цен хотя и может быть повышен, но дополнительные доходы от экспорта не будут пропорциональны росту затрат. Ведь предприятие сопоставляет вложенные в экспорт дополнительные средства не с повышенным экспортных доходов, а с повышением экспортных доходов и дополнительными доходами от повышения внутренних цен.

В этой системе одним из средств защиты уровня цен становится валютный курс. Давление на уровень внутренних цен, которое предприятия оказывают благодаря достигнутому ими повышению уровня экспортных цен, нейтрализуется с помощью снижения курса. Это снижает, с одной стороны, стимулы к экспорту, а с другой стороны, интенсивность стимулов к экономичной замене импорта (по крайней мере в отношении действующих через цены регуляторов).

Необходимость повышать эффективность ставит венгерскую экономику перед серьезными задачами, решение которых является не только вопросом централизованных установок. Поэтому так важно, чтобы регулируемые на основе заинтересованности в прибыли рыночные механизмы играли в соответствии с этими целями важную активную роль, а это требует, чтобы пропорции цен и особенно валютный курс по-настоящему выражали бы возможности и границы, определяющие экономическое развитие страны.

Иштван Гергей

Новая система цен и политика цен предприятий

Из проблем, связанных с недавно введенной в Венгрии системой конкурентных цен, автор выбрал три, которые он рассматривает в связи с политикой цен предприятий.

В первой части статьи рассматриваются трудности назначения цены. Основной вопрос здесь состоит в том, какую цену следует назначать. Мировой рынок не только разделен на целый ряд секторов, но цены на отдельные товары также следуют различным направлениям. Поэтому особенно важно выявить закономерности ценообразования на различных рынках и на разные изделия.

Во второй части статьи автор анализирует способы достижения двойной цели: количественного расширения экспорта и повышения его эффективности. Автор констатирует, что обе задачи имеют особо важное народнохозяйственное значение и их решение возможно только при улучшении кооперирования между предприятиями.

Анализируя связь цен и регулирования, автор намечает важнейшие проблемы, которые должны быть решены при определении валютных курсов, в финансировании и политике в области доходов. Поскольку при новой системе цен предприятия должны рисковать в большей степени, то результативность их деятельности можно и должно оценивать лишь в более длительной перспективе.

Дьёрдь Винер—Дьёрдь Собослаи

Самоуправление и хозяйственное управление

В Венгрии в конце 1960-ых годов в рамках всеобщей реформы хозяйственного управления была разработана в частности концепция относительно преобразования системы экономических условий местного и территориального административного управления. В этой концепции одна из целей состояла в постепенном

развитии самоуправления поселений, что одновременно сопровождалось бы повышением доли инфраструктурных инвестиций. В статье подробно анализируются противоречия этой цели экономической политики и рассматриваются, какие обстоятельства препятствовали в 1970-ых годах осуществлению этого. В связи с этим автор останавливается на причинах внутренних противоречий социализма, связывая постоянно проявляющуюся отосительную нехватку инвестиционных благ с вопросами социалистической формы собственности, а также ориентации хозяйства на потребительную стоимость. В статье рассматривается и вопрос о том, какие интересы реализуются посредством системы учреждений, обусловленной механизмом разделения факторов производства. Конечное заключение автора состоит в том, что противоречия системы учреждений хозяйства не позволяют осуществить оригинальное содержание концепции самоуправления.

Имре Ковач

Положение пищевой промышленности и направления её развития

Одним из хороших условий венгерского народного хозяйства является то обстоятельство, что оно способно производить продовольственные товары сверх отечественных потребностей; сегодня уже при удовлетворении на подходящем уровне отечественных потребностей экспортируется одна пятая продукции пищевой промышленности. Переработка сельскохозяйственной продукции производится в 14 отраслях пищевой промышленности. В этой деятельности наряду с государственными предприятиями и предприятиями местных советов принимают участие также сельскохозяйственные и потребительские кооперативы.

В интересах согласования сельскохозяйственного производства и обрабатывающих мощностей в 1970-ых годах, особенно во второй половине десятилетия, в пищевой промышленности были осуществлены значительные капиталовложения. Вопреки этому в некоторых отраслях ещё имеется недостаток в обрабатывающих и складских мощностях, большие различия имеются ещё и в техническом уровне промышленности.

В 1980-ых годах сверх удовлетворения отечественных потребностей необходимо развить производство в тех отраслях пищевой промышленности, продукцию которых можно экспортировать при положительной экономической эффективности. Учитывая имеющиеся в распоряжении данные, в следующие годы обоснованным можно считать среднегодовой рост сельскохозяйственной продукции в 2—2,5%, а продукции пищевой промышленности — в 3—4%. Удовлетворение отечественных потребностей может быть обеспечено при среднегодовом росте пищевой продукции в 1—1,5%. Прирост, таким образом, служит экспортным целям. Обосновать такой рост можно при дальнейшем повышении экономической эффективности пищевой промышленности, при расширении способствующей этому деятельности отечественной промышленности (машиностроения, химической и легкой промышленности).

Дьюла Варга

Значение и регулирование сельскохозяйственного мелкого товаропроизводства и основные вопросы его развития

Автор рассматривает сельскохозяйственное производство в приусадебных хозяйствах членов сельскохозяйственных кооперативов и в так называемых вспомогательных хозяйствах людей, занятых вне сельского хозяйства. Констатируя рост объема производства этого сектора (при неизменности его удельного веса в сельском хозяйстве), в статье говорится, что этот сектор по своим основным характеристикам чертам является неотъемлемой частью социалистической экономики. Его роль в экономическом росте чрезвычайно важна, особенно, если не упускать из виду нехватки средств в следующем периоде.

Основой для рационального разделения труда между мелкими товаропроизводителями и крупными предприятиями сельского хозяйства служит опознание того, что орудия труда, имеющиеся в распоряжении мелких товаропроизводителей и значительное использование рабочей мощности занятых вне сельского хозяйства помимо их главной деятельности, частично освобождает крупные сельхоз предприятия от отраслей, нуждающихся в ручной работе, которые обычно являются и капиталоемкими. Данное разделение труда строится на строгом экономическом фундаменте, важным условием которого является единая и уравновешанная система цен. Таким образом мелкое товарное производство основывается строго на дополнительной работе, нельзя его монополизировать, оно остается в рамках центрального регулирования. Оно в возрастающей мере интегрируется закупочными и крупными сельскохозяйственными предприятиями посредством контрактных связей и все теснее включается в систему социалистического планового хозяйства.

Число мелких хозяйств уменьшается, а производство растет, что является результатом их специализации и отраслевой концентрации. Сильно растет спрос мелких хозяйств на современную технику и технологию, удовлетворение которого является важнейшим условием дальнейшего использования ресурсов мелкого товарного производства. Расширение роли этого сектора обосновано в тех отраслях сельского хозяйства, которые нуждаются в ручной работе, удовлетворяют специальные потребительские желания и которые предполагают быстрые реакции от производителей и продавцов.

Мария Лацко

Накопление и разрядка напряженных моментов (Простая модель инвестиционных циклов, наблюдающихся в Венгрии)

В статье рассматриваются некоторые специфические черты инвестиционного процесса в Венгрии, наблюдаемые на макроуровне. Автор особое внимание уделяет циклической динамике капиталовложений, а также заозданиям, имеющим место в их осуществлении.

В статье представляется система уравнений, описывающая воспроизводство напряженных моментов в инвестиционной сфере и, таким образом, цикличность в формировании инвестиционной деятельности.

После описания важнейших повятий — начала капиталовложений, неудовлетворённого остаточного спроса, ускорения и замедления капиталовложений и объёма капиталовложений, автор останавливается на том, каким образом влияют внутренние напряжённые моменты инвестиционного процесса (чрезмерный рост неудовлетворённого остаточного спроса) и внешние напряжённые моменты, измеряемые внешнеторговым сальдо, на поведение плановых и принимающих решения органов. Автор формулирует плановые стратегии, вызывающие вышеуказанные напряжённые моменты, вследствие которых посредством изменения напряжённых моментов возникают новые стратегии.

Автор производит тест модели при помощи простых эконометрических методов, давая в конце статьи короткий библиографический обзор.

Эрнэ Залаи

Величина стоимости и производительная сила труда

Андраш Броди в своей статье «О величине стоимости» вызвал полемику своим подходом к вопросу возможности сопоставления марксовской величины стоимости в национальном и международном плане, и во времени, а также к взаимосвязи между изменением производительности труда и величиной стоимости. Роберт Хох, полемизируя с Андрашем Броди, неправильно толкует отношение между политической экономией и эконOMETрией, трактуемой им в своеобразном плане, а также критерии теоретической чёткости.

Андраш Броди в качестве мерила величины стоимости, независимого от места и времени, избирает средний общественный труд. Последний, однако, зависит от пространства и времени, поэтому было бы более правильным, давая более общую трактовку марксовскому понятию «всеобщего среднего труда», независимого от места, дать определение и мерилу, независимому от времени (стандартному труду). Следуя Марксу, можно различить четыре основных, самостоятельных критерия различных видов труда (связанных с величиной стоимости и производительностью): его продолжительность, внутреннюю производственную способность, интенсивность и сложность. Ими определяются, с одной стороны, продукт-стоимость труда, а также вместе с прочими факторами производительность — два внешних критерия труда: его внешняя производственная способность и производительность. Предлагаемая аксиоматическая система производящего труда не только соответствует основным анализам Маркса, но заодно и позволяет чётко представлять и решать проблемы, поднятые в полемии. Дело в том, что противоречие в отношении между величиной стоимости и производительностью, на которое указывает Броди, перестаёт существовать. А кажущееся противоречие связано с расхождением между абсолютным (действительным) и относительным (общественно признанным) продуктом-стоимостью труда. Ласло Бертои в своей полемизирующей статье отрицает возможность трактовки изменения величины стоимости во времени, не замечая, однако, что при этом он исключает возможность того, чтобы можно было анализировать влияние изменения производительности на величину стоимости. Противоречия, на которые указывает Тамаш Банфи, также могут быть разрешены посредством вышеуказанной системы понятий и точного толкования уровня цен.

Автор в своей статье желает подчеркнуть в первую очередь необходимость и возможность применения более чётких понятий политической экономии.

SUMMARY OF THE ARTICLES

Pál Zsigmond Pach:

Social sciences and interdisciplinary relations

Both the demands of social practice and the internal development of social sciences make the transgression of the limits of traditionally established sciences, the evolution of interdisciplinarity indispensable. Recognition of this requirement has become almost general among social scientists in the seventies. In spite of this recognition, the opinion can be frequently met that it is precisely the given discipline, the own occupation that provides the possibility for grasping social phenomena and processes in their totality. The author quotes reasonings from ethnographers, sociologists, politologists, historians in which the particular branch of science appears as some social-science "superdiscipline". As a matter of fact, the satisfaction of demand for totality can be founded only by the independent development and specialization of the individual disciplines. Deepening knowledge of a branch, "disciplinarity" is not the antithesis, but the basic condition of "interdisciplinarity".

At the same time, the individual disciplines have to become deeper not only inwards, but also outwards, they must become more open to each other as well. The science of our days shows such development, in which differentiation itself has become a factor in scientific integration: the newly entering "marginal sciences" do not separate but rather link up the individual disciplines. The traditional branches of social sciences should answer the challenge of the dynamically growing fellow disciplines not by trying to prove their primacy, but by carefully studying the new problems raised by the latter and by examining the possibilities for applying their methodological innovations.

The author takes a stand against grouping the social sciences into "hard" and "soft" ones. After an analysis of different views regarding the relationship between history and the other social sciences, he summarizes his message in that the strengthening and expansion of interdisciplinary relations, their openness and diversity can be really fruitful if they are coupled with the principled unity of the Marxist-Leninist basic stand and the professional certainty of deepening disciplinary knowledge. This road can lead to a new upswing in the Hungarian social sciences and promote solution of the tasks formulated in the resolutions of the 12th Congress of the HSWP.

Iván T. Berend:

Hungary's road till the seventies

The seventies have become a period of particular and strange contradictions. The growth rate of the economy slowed down, in incomes policy the contradiction between the principles of equality and distribution according to work done came to the surface, living standards policy came to a halt and social mobility slowed down. Demands for new reforms were formulated with increasing clarity.

The roots of the contradictions of the seventies can be found in the social and economic transformations of the past, and they have accumulated under the effect of external factors (transformation of the world economy, changes in world politics).

We were looking for the base of progress in the elimination of economic backwardness, putting industrialization into the centre as the main task. Going along the way of industrialization we have reached the present while almost continually missing the right road. The starting of industrialization, its on-sided quantitative approach towards ordnance and

autarky did not correspond to our conditions nor to the technological and structural demands of the age. For some time the interests of living standards of the population and also of other sectors of the economy fell victims on the altar of forced quantitative growth. Development of the agriculture and the infrastructure lagged behind the level corresponding to international development. The insufficiency of services led to the blooming of the second economy, at times tolerated, at times stimulated and at other times strictly sanctioned and restricted by economic policy.

For some longer time agriculture was the most important source of capital and labour for accumulation and industrialization: the rise of the sector from the age of "handicraft" and its becoming an industry started only at the turn of the sixties and seventies.

Also the détours in social mobility and living standards policy were phenomena accompanying the blind alleys in the economic field: such was e.g. the egalitarian incomes policy leading to a levelling of wages and a starting point for grave economic and social conflicts.

Surmounting the basic problems of backwardness, the fighting of the pains of insufficient consumption through industrialization, social and living standard policies were an historical achievement, but the sharpening conflicts put the solution of unsolved problems of progress on the order of the day. All that produced similar requirements in respect of political and social democracy.

The emerging contradictions are not merely consequences of unavoidable or avoidable mistakes, but a considerable part of them is the product of the natural dialectics of historical development. Reproduction of conflicts is a natural process in the history of society and the only realistic and possible way of progress.

József Bogár:

Socio-economic components and contradictions of structural change in Hungary

The study sets out from an examination of the factors that necessitated the formulation of the economic policy conception approved at the 12th Congress of the HSWP. They are the following: economic development has become intensive instead of extensive, a change of era is taking place in the world economy and the Hungarian economy is struggling with equilibrium disturbances.

The present conception of economic policy has a greater coverage than that of the 1968 reform since, beyond the methods of economic control and management, it extends to economic policy and the institutional system of control as well. On the other hand, the economic policy conception is now determined by much more constraining factors than was the case in 1968.

Transformation of the conception into social action raises great demands also on science. Among other things, it has to disclose and help solve the conflict situations necessarily developing in the course of the transformation. E.g. ideology may lag behind the economic policy efforts and this may slow down the taking and implementation of necessary economic measures. Difficulties have to be overcome also in respect of fitting into the world economy on the export side.

We can stand fast in world market competition only with dynamic properties, particularly in consideration of the enterprisings of a small country on medium level of technological development.

Flexibility, high qualification of the labour force, ability for effective innovation, satisfactory information are extremely important. Development of modern forms of organization, a production background capable of adaptation to changes in world market demand, a quick and efficient system of decisions, a political and ideological environment supporting the necessary economic actions are indispensable conditions of competitiveness.

The study takes a stand for a comprehensive revision of the system of education and training. It considers the highest task of education to develop abilities for rational action and adaptation to changing circumstances. Great care must be taken that talents should freely unfold.

Preparation of systems of action serving the interests of society is a prime task of social sciences. The conditions for standing fast in world market competition must be created by a science fulfilling its informative, innovative and creative tasks on a high level.

Kálmán Kulcsár:

Economic challenge and social answer

The study examines how, with the mediation of what progressive and regressive factors the Hungarian economy and society reacts on the challenge to the economy. In the course of its development the Hungarian economy attained such degree—while development became intensive instead of extensive—which demands a new economic development conception and analysis of the relationship between economy and society. Thus the challenge to the economy is answered by the whole of society. The reacting ability of society, meaning also its innovative ability, manifests itself on three planes: on the level of macro-relations of society, on that of organizations and in individual consciousness. The study analyses mainly the phenomena appearing on these three levels and rendering difficult for innovation to evolve. E.g. on macro-level the factors inherent in the occupational stratification of society, thus the relationship between power and professional elements in intellectual work, the strata-interrelations of ideologies related to the shaping of society: on the organizational level the correspondence of functions with the organizational system and, in this context, the problem of adaptive abilities of organizations. And, finally, since the decisions expressing the reaction of society are born in the political system, the study discusses the problem of reconciling various (e.g. political, economic, ideological) rationalities with special attention to the social consequences of economic decisions.

Béla Csikós-Nagy:

The role of the price policy in achieving the objectives of our economic policy

The author outlines the long-term guiding principles of the development of the price system adopted in 1979 and examines to what extent these principles have been put into practice by the 1980 price adjustment.

In the author's view in the last decade our price policy has not been faced with such a difficult task as the 1930 price adjustment. This is in part the consequence of the fact that those employed in the price authority and the price department of enterprises and having an extensive knowledge in calculating cost-prices are supposed to get used to forming competitive prices in sectors producing 35 per cent of the national product. Also a novel feature is the requirement, that prices should properly guide rational economic decisions continuously and not only on the day when price adjustment is introduced. In connection with this requirement the author deals with the novel need of the price mechanism for information, the problems arising in assessing price fluctuations in the world market, and the new tasks of supplying the population with sufficient information.

The concluding part dwells on the problems of the price policy concept for the years 1981-1985, and states that according to the present notion consumers' prices are bound to rise in the medium run at a yearly pace of 4-5 per cent. By means of revaluating the national currency inflation in the world market cannot be fully neutralized. This is partly due to the fact that the price level of imports increases faster than that of exports and prices of different export items increase at a different rate, while interestness in exporting must be maintained.

Endre Megyeri:

The competitive price system and some problems of the profit motive of enterprises

In the competitive price system introduced in 1980 the rules of rational behaviour of firms considerably change relative to the classical profit maximizing model.

The optimal ratio between domestic sales and exports changes in such a way that, with the likely relations between the parameters of the functions of export and domestic sales the optimal volume and ratio of exports will decline and those of domestic sales will grow. At the same time, if a shift away from the classical model occurs, export prices rise and domestic producer prices fall, thus there is no constraint on the changes in export price level. But the process works against a price rise based on the exploitation of monopoly situation and against a corresponding limitation of domestic sales. In case of the shift, the constraint on price index comes into operation only if the initial domestic producer price is lower than the initial average price of exports.

If the import price is lower than the optimal export price belonging to the competitive price system but higher than the one belonging to the classical profit maximizing model, then it will be worth while to press down not only the domestic sales price, but also the export price to the level of import price. As a matter of fact, in this case it is not export profitability that determines the profitability of domestic sales, but the profitability of domestic sales restricted by the import price determines the desirable profitability of exports. The property of the system examined that the optimal ratio of exports depends here — as distinct from the classical model — also on the ratio of domestic sales may have far-reaching implications. The greater the domestic sales, the smaller, under otherwise identical conditions, the optimal volume of exports.

The sensitivity of the system to changes in rates of exchange is increasing. This holds not only for exports, but also for domestic sales, which, as against the classical model, react not only to indirect changes in the rate of exchange (on changes in import prices), but become directly sensitive to de- or revaluations of the currency. Sensitivity to the rate of exchange also depends on the ratio of domestic sales.

It is a further important property of the system that optimal profitability depends also on the structural characteristics of the firm and the market.

Finally, since the use of some base of projection is an immanent property of the system of competitive prices, also the possibilities for manipulation involved have to be reckoned with.

If exports receive tax refunds and supports which cannot be asserted in the profitability of domestic sales, these work from the viewpoint of the behaviour of the system as export premia and strengthen the export incentive relative to the above outlined tendencies, to extents differing by firms. The shifts relative to the classical model depend on the parameters of the system and on the extent of supports.

István Ábel:

Price formation conforming to foreign trade prices and the profit motive of enterprises

The system of price control valid from 1980 asserts in the majority of manufacturing firms the principle that the domestic price level of the enterprises must not be higher than the price level of their exports converted to forints, and that the profit level in domestic sales must not exceed that attained in exports. The purpose of the measures is to increase international competitiveness of the economy, to raise economic efficiency and promote adaptation to changing conditions.

The actual conditions of enterprise management are determined by the competitors they meet on the market of their products. Economic rationality would justify that the productive units successfully adapting themselves to the harder conditions of the external market should be able to realize domestically a profitability acknowledged by the market, without any administrative restriction. This would create resources for expanding activities economical also by international standards. Increased expansion of economical activities would not only allow the suppression of uneconomical exports but also help in realizing potential import substituting possibilities.

Restriction of income formation in the pioneering firms does not stimulate cost reduction. On the contrary, insofar as the export price has to be raised for increasing profit, this may allow also such additional inputs in consequence of which it is possible to raise the export price, but the additional export earnings thus attained are not in proportion with the additional inputs required. Namely, the enterprise does not confront the additional export earnings with the additional inputs, but the sum of additional export earnings and the additional receipts from domestic sales thus becoming possible too.

In this system one of the instruments for defending the price level becomes the rate of exchange. The pressure on the domestic price level resulting from the rise in export prices attained by the firms is neutralized by the rate of exchange. This diminishes the intensity of stimulation partly for exports partly for economical import substitution (at least in respect of the control instruments working through the price system).

The need for raising efficiency sets serious tasks to the Hungarian economy and their solution is not merely a matter of central decisions. It is therefore highly important that the market mechanisms regulated on the basis of the profit motive should play an important active role in conformity with the objective, and this assumes that relative prices and, particularly, the rate of exchange should be real expressions of the conditions and constraints determining our development.

István Gergely:

The new price system and the pricing policy of enterprises

The author chooses three of the main problems arising in connection with the recent introduction of competitive price system and analyzes their relations to the pricing policy of enterprises.

In the first part of the article the difficulties of price taking are discussed. The main question in this field is what price should be followed. The world market is not only divided into several segments, but also the prices of different goods follow different trends. That is why it is so important to learn the patterns of price development of different markets and goods.

In the second part the author analyses how the dual aim of increasing both the quantity and efficiency of exports can be achieved. He finds that both these tasks are of outstanding importance for the national economy and their fulfilment can only be ensured by improving cooperation between the enterprises.

While discussing the relation between prices and regulation the author outlines the main problems to be solved in the field of exchange rate, financing and incomes policy. Since under the new price system enterprises are supposed to bear considerably more risk, the efficiency of their activity can and must be assessed only in the longer run.

György Wiener—György Szoboszlai:

Autonomy and economic control

In the late sixties a conception was drawn up in Hungary in the framework of the comprehensive reform of economic control and management about the transformation of the system of economic conditions of local and regional administration. This set as its aim to develop gradually the autonomy of settlements and, simultaneously, to raise the share of investments into infrastructure. The study analyses the contradictions of this goal of economic policy and examines what circumstances hindered its implementation in the seventies. In this framework it extends to the causes of internal contradictions in the socialist economy and discusses the constant scarcity of investment goods together with the problems of forms of socialist ownership and the orientation of the economy towards use values. The study also investigates what conditions are implied by the given institutional system of the economy for the allocation mechanism of factors of production, for asserting interests. The final conclusion of the analysis is that the contradictions of the institutional system of the economy do not allow the implementation of the autonomy concept according to its original contents.

Imre Kovács:

Situation of the food industry and directions of its development

It is a fortuitous endowment of the Hungarian economy that it can produce food beyond domestic needs: the food industry exports today one fifth of its products beside meeting growing domestic needs on a satisfactory level. The export ratio is growing. Agricultural products are processed in 14 branches of the food industry. Beside enterprises supervised by ministries and local councils also the agricultural and the consumers' cooperatives participate in processing.

In order to harmonize agricultural production with processing capacities considerable development was implemented in the food industry in the seventies, particularly in their second half. In spite of this, processing and storing capacities are still insufficient in some branches and there are considerable differences also in the technological standards of the industry.

In the eighties production should be expanded beyond the satisfaction of domestic needs in those industries whose articles can be profitably exported. According to our present knowledge in the next years an annual 2–2.5 per cent growth may be provided for in agriculture and one of 3–4 per cent in the food industry. Satisfaction of domestic needs can be secured with an annual 1–1.5 per cent growth of the food industry. The increments may thus serve export purposes. To found this requires further improvements in the efficiency of food industry and an expansion of domestic industries promoting it (engineering, chemical and light industries).

Gyula Varga:

Importance of agricultural small-scale production, its regulation and problems of development

The study discusses agricultural production in the household plots of the cooperative peasants and in the so-called auxiliary farms of people whose main job is other than agriculture. Speaking of this small-scale production growing in volume but stagnating as regards its share in agriculture, the article explains that by its major characteristics it is an integral part of the socialist economy. Its role in economic growth is highly important, particularly if we do not forget that in the next period we have to reckon with a lack of resources.

The basis of the rational division of labour between agricultural small-scale production and the large-scale farms is the recognition that utilization of the considerable capacity remaining above the activity done in the main job and the means of production in possession of the small-scale producers relieve the large-scale farms from the activities which require much manual labour and are mostly capital intensive. This division of labour relies on strict economic bases and its important precondition is a balanced and uniform system of prices. Thus the small-scale production is based strictly on additional work, it cannot be monopolized, it has remained in the scope of central economic control and has increasingly become an activity integrated by the procuring companies and the large-scale farms, based on contractual relationship and is fitting closely into the system of socialist planned economy.

The number of small farms is diminishing but their output is growing. This comes about in consequence of specialization and concentration by branches. Demand of the small farms for modern technology and techniques is growing. Satisfaction of this demand is the most important condition of further utilizing the reserves inherent in small-scale production. It is justified to expand the role of small-scale production in labour-intensive activities, satisfying particular wishes of consumers and requiring quick reactions on part of the producers and the market.

Mária Lackó:

Accumulation and easing of tensions

The article investigates some macro-level characteristics of the investment processes in Hungary. Particular attention is devoted to the cyclicity of investments and to the lags in the realization over time of investments.

The study constructs a system of equations describing the reproduction of tensions in the investment sphere and thereby the cyclicity asserting itself in investments.

After reviewing the main notions—starting the investments, the remaining unsatisfied demand for investments, acceleration and deceleration of investments and the volume of investments—the authoress disausses how the internal-tension of the investment process (exaggerated increase of the unsatisfied demand) and the external tension measured with

the balance of trade influence the behaviour of planners and decision makers. The authoress formulates planning strategies that may be released by the above tensions and which, through changing the tensions, call forth new strategies again.

The model is tested with the aid of simple econometric methods and to the article also a short literary review is attached.

Erő Zoltán:

The size of value and the productive power of labour

In his article in the March 1979 issue of this journal „On the size of value” András Bródy provoked a debate when he approached the questions of the comparability of the Marxian size of value within a nation, internationally and over time, together with the interrelations between productivity and the changes in the size of value. Arguing with Bródy, Robert Hoch interpretes the relationship between political economy and the econometrics particularly interpreted by him, as well as the criteria relating to theoretical exactness, in an incorrect manner.

András Bródy selects for measuring the size of value the average social labour as a measure independent of place and time. But this is a function of space and time, it is, therefore, more correct—generalizing the Marxian notion of “universal average labour” considered as independent of space—to define a measure independent also of time: standard labour. Following Marx, related to the size of value and productivity, four basic, independent criteria of different labours may be distinguished: duration in time, internal productive power, intensity and complexity. These determine on the one hand the value product of labour and, together with other conditions of production, two external criteria of labour: its external productive power and productivity. The proposed axiomatic system of the criteria of productive labour is not only consistent with Marx’s major analyses, but also provides a possibility for an exact discussion and solution of the problems raised in the debate. To wit, in the relationship between productivity and the size of value the contradiction indicated by Bródy ceases to exist. And the apparent contradiction may be traced back to the difference between the absolute (actual) and relative (socially acknowledged) value product of labour. László Bertóti denies in his article that the changes over time in the size of value can be interpreted and does not notice that thereby he also excludes the possibility of analysing the effect of changes in productivity on the size of value. Also the contradictions raised by Tamás Bánfi can be resolved through a correct interpretation of the above system of notions and the price level.

The author wishes to emphasize with his article in the first place the necessity and possibility of using more precise notions in political economy.

Ladó László:

SZERVEZÉSELMÉLET ÉS -MÓDSZERTAN

(2., változatlan kiadás)

A könyv az országosan előtérben álló szervezési feladatok megoldását kívánja elősegíteni. Első részében a szervezéseméleti alapok ismertetését találja az olvasó. Ezt követi a különféle szervezési irányzatok bemutatása; természetesen, hogy a szervezési feladatok megvalósítása jórészt a „hogyan”-on múlik, a „hogyan” pedig az ismert szervezési módszereken és a technikák alkalmazásán. A szerző ezt a célt szem előtt tartva könyvének második részében ezekre a kérdésekre kíván feleletet adni, első-sorban konkrét modellek formájában. A szerző megkülönbözteti a szervezési munka alapmodelljét, a szervezési munka kivitelezési modelljét és a résztechnikákat. A kivitelezési modellek közt szerepel modell működő vállalatokra (ez az átszervezés modellje), a szervezési munkák modelljei létesítmény esetén és a szellemi alkotó munka modellje. E modellek a szervezés irányítására hivatott vezetők és a különféle jellegű szervezési szakapparátusok tevékenységéhez adnak korszerű útmutatást. A kötet mind elméleti, mind módszertani szempontból újszerű módon oldja meg feladatát. Az ismertetett szervezési irányzatok, alapfogalmak, majd a módszerek indokolják, hogy a szervezéstudomány kézikönyvének tekintse az olvasó.

Kb. 390 l., kötve kb. 105,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

Várható megjelenés: 1980. III. negyedév

ВОПРОСЫ ЭКОНОМИКИ

1980. évi 3. szám

A SZUTA Központi Gazdaságmatematikai Intézetének tudományos szervezési tevékenységéről

Mitaisvili, A.: A szovjet szállítási hálózat fejlesztése

Ahmedujev, A.: A termékminőség és az árak tökéletesítése

Guszarov, Sz.—Sztójnik, A.: Az egységesítés mint a társadalmi termelés hatékonyságát növelő tényező

Kadetov, Sz.: Az ásványi lelőhelyek komplex kihasználása

Kraszavin, N.—Tumanova, M.: Termelési hatékonyság a gazdaságközi kooperáció feltételei mellett

Szagađjak, É.: Járadékviszonyok a gazdaságközi kooperáció feltételei között

Zajcev, A.: A dolgozók egyéni megtakarításai a fejlett szocializmusban

Vecskanov, G.: A munka átalakulása és a munkaerő-kihasználás hatékonysága

Kronrod, Ja.: A kiinduló és az alapvető szocialista termelési viszonyok

Gorizontov, B.: KGST-integráció a szállítás területén

Martinov, V.: A tőkés világ alapvető fejlődési törvényszerűségei

Anosina, G.: „A revizionista szocializmus” reformista és revizionista koncepciói

Perepecsin, I.: A tényleges beruházási hatékonyság statisztikai vizsgálata

Hejzman, Sz.: V. I. Lenin, valamint az egységes tudományos-műszaki politika kialakítása

Szinavina, V.: A számítóközpontok munkahatékonyságának és -minőségének javítása

Pilipasz, V.: Hitel és kolhozgazdaságtan (Kocskareva, V.: A hitel szerepe a kolhozok gazdasági stabilizálásában — Voproszi Ékonómiki, 1979/7.)

Dmitrijev, O.: A termelésirányítás gazdasági módszereinek fejlesztése (Tudományos-koordinatív tanácskozás a KGST-tagországok — az NDK, Lengyelország, a Szovjetunió és Csehszlovákia — részvételével, Szuzdal, 1979. december)

Szimonjan, A.: „A társadalmi termelés hatékonysága fokozásának önálló elszámolású módszerei” (Össz-szövetségi tudományos kon-

ferencia a SZUTA „Az önálló elszámolás alapjai”-tanácsának, a Goszplannak, valamint a Lett SZSZK Tudományos Akadémiája Közgazdasági Intézetének a szervezésében, 1979 decemberében, Rigában)

Kogan, E.: „A gazdaságirányítás tapasztalatai a KGST-országokban” (A SZUTA „Szocialista világgazdasági rendszer” c. komplex problémabizottságának kibővített ülése, 1979 novemberében, Moszkvában)

Szedov, P.: „Tervezési problémák a fejlődő országokban” (Nemzetközi szeminárium a Szovjetunióban, 1979 szeptemberében)

Weltwirtschaftliches Archiv

1980. évi 1. szám

Vaubel, R.: A pénzkeresletben fellelhető nemzetközi változások, hatásuk az átváltási árfolyamokra és az árszínvonalra, valamint a monetáris expanzió előrejelzéseinek implikációira

James, H. Chan-Lee: Áttekintés az inflációs várakozásokról szóló új munkákról

Argy, V.—Spütaller, E.: A hét vezető ipari országban végbemenő termelési és árváltozások közös meghatározása

Jaime A. P. de Melo: Vámtarifák és erőforrás-allokációk a részleges és az általános egyensúlyban

Lehbert, B.: A nyugatnémet energiagazdaságban húzódó transzformációs sáv prognosztizálásának és szimulálásának modellezésére

Hulsman-Vejsová, M.—Koekkoek, K. A.: Tényezőarányok, technológiák, valamint a holland ipari export áruszerkezete

1980. évi 2. sz.

Petrakov, Ny. J.—Kroijer, J.: Az irányítási rendszer fejlesztésének problémái

Svérák, V.: A nemzetközi gazdasági integráció egyes vonatkozásai

Bátek, J.: A külkereskedelem és a nemzeti jövedelem kapcsolatáról

Foltyn, J.: A fejlődő országok külgazdasági kapcsolatainak távlatai

Chytíl, Z.: Tervszerűség és áru-pénzviszonyok a szocializmusban

Fidrmuc, J.: A beruházási folyamat szabályozásában alkalmazott mutatószám-rendszer továbbfejlesztésének fő irányai

Tikal, S.: Energiahelyzet és az Európai Közösségek energiapolitikája az energiaváltságot követően

1980. évi 3. sz.

Soukup, M.: Az emberiség fejlődésének globális problémái

Nikl, M.: A társadalmi fejlődés „sajátos útja” maoista elméletének bírálata

Foltyn, J.: A fejlődő országok külgazdasági kapcsolatai a nyolcvanas években és a csehszlovák gazdaság

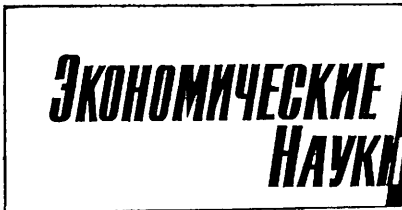
Kotulán, A.: Ösztönzőrendszerek elméleti vonatkozásai

Abalkin, L. I.: A szocialista termelési viszonyok továbbfejlesztése

Křížek, M.: A marxi újratermelési elmélet szocializmusbeli alkalmazásának lehetőségeiről

Kubín, J.: A területi tervezés koncepciózus volta. (Interjú)

Večeř, J.: Cseh szerzők nézetei a népesedési problémáról a XIX. század második felében

1980. évi 2. sz.

Litunovszkaja, M.: Lenin eszméi a tudomány és a technika szerepéről, és megvalósulásuk a mai viszonyok között

Szeleznyev, A.: Az önálló elszámolás tökéletesítésének új szakasza

Csormanov, M.: A szocializmus politikai gazdaságtanának tárgya: gnoszeológiai aspektus

Andrejev, B.: A dolgozók társadalmi alapjai

Kasczenko, A.: A tervszerű ár közgazdasági természet

Kirké, Sz.: A marxi—lenini újratermelési elmélet, valamint a regionális gazdaságtan vizsgálódásának tárgya

Csernecov, Sz.: A beruházások általános és összehasonlító hatékonysága

Szoloscenko, V.: A beruházások gazdasági hatékonyság-meghatározási módszerének tökéletesítéséről szóló kérdéshez

Kalliszto, I.: A beruházások megtérülésének pénzügyi biztosítása

Andrianov, D.: Az időtényező számbavétele az új technika hatékonyságának meghatározásánál és gazdasági megalapozásánál

Poljakov, Sz.: Az állóalpok használati értékének mutatórendszere

Ješov, A.: A tervszerű ár mint a gazdasági irányítás tárgya

Zajac, N.: A kolhozok és szovhozok gazdasági viszonyainak fejlődése a gazdaságközi kooperáció feltételei között

Malov, N.: Kísérletek a munkanélküliség növekedésének leplezésére (Az USA adatai alapján)

Kiperman, G.: A dolgozó kollektívák tervmutatóinak és értékelési kritériumainak rendszere

Pirogov, Sz.: A tudományos-műszaki haladás meggyorsításának gazdasági ösztönzői

Szmirnov, I.—Patik, B.: Az agrárviszonyok és a parasztság helyzete az imperialista, a függő és a fejlődő országokban (oktatási segédlet)

Szokopcova, L.—Szmirnov, V.: A gazdasági mechanizmus tökéletesítésének elmélete és gyakorlata (Köztársasági konferencia, Ufa, Baskiria, 1979. szeptember)

Kalnyin, D.—Hrscsanovics, V.: A Baltikum politikai gazdaságtani szakembereinek tudományos-gyakorlati szemináriuma (Kjazariku, Észtország, 1979. május)

Rogacs, Z.: A főiskolai hallgatók önálló tevékenysége a politikai gazdaságtan tanulmányozásának folyamatában (Főiskolák közötti tudományos-gyakorlati konferencia, 1979. május)

Gil, Sz.: Főiskolai tudományos diákkör (a Rovnoi Állami Kulturális Főiskolán)

Anatoljev, A.: Időszerű politikai és világ-gazdasági kérdésekkel foglalkozó doktori dissertációk jegyzéke

Össz-szövetségi tudományos-gyakorlati konferencia („A főiskolai politikai gazdaságtani oktatás tökéletesítésének fő irányai” Kijev, 1980. október 14—16.)

Планово стопанство

1980. évi 3. sz.

Docsev, I.: A tervszerű szocialista gazdaság-irányítás lenini elvei és alkalmazásuk a mai viszonyok között

Kirjakov, K.: A szocializmus agrárprogramja

Szvikov, I.: A KGST-beruházások — a társadalmi termelés hatékonyságfokozásának és minőségjavításának fontos tényezője

Mšev, V.: Új gazdálkodási mechanizmus a népgazdaságban

Konakcsijev, D.: A normatív megközelítés alkalmazásának problémái a szolgáltatási szférá fejlesztéstervezésénél

Todorov, G.: A lakásépítésben alkalmazott ipari módszerek kihatásai a termelési költségek csoportosítására az elszámolások tervezésének kapcsán

Arbadzani, I.: Termelési-szállítási közgazdasági modellek alkalmazása a nemzeti agrár-ipari komplexumban működő feldolgozó ipar területi telepítésének optimalizálására

Bezdeková, M.—Papežová, V.: Az ágazati termelési rendszerek tervszerű irányítása eszközrendszerének továbbfejlesztése

Blatný, M.: A műszaki fejlesztés a vállalati belső irányításban

Outrata, R.: Népgazdasági szempontok a termelőerők területi elhelyezésében Csehszlovákiában

Cibula, M.: A fosszilis és nukleáris energiaforrásokon kívüli hazai energiaforrások kihasználásának lehetőségei

Smutná, A.—Tlustý, Z.: A társadalmi termék és a nemzeti jövedelem termelésének és felhasználásának normatív mérlegmegközelítése

Zabák, Z.: A csehszlovák népgazdaság elemzése kétrégiós strukturális mérleg alapján

PLÁNOVANÉ HOSPODÁŘSTVÍ

1980. évi 2. szám

Oršulík, J.: A komplex lakásépítés fejlődéséről Csehszlováigiában

Čáp, V.—Rybníkář, K.: A népgazdaság fejlődése és a terv teljesítése 1979-ben

Vasák, D.: A beruházási terv teljesítése a kötelező feladatot képező létesítményeknél 1979-ben

Hnízdil, J.: A vállalat innovációs tevékenysége (II. rész)

Prokugyin, V. A.—Říha, L.: A KGST-országok környezetvédelmi együttműködése (I. rész)

Lérová, I.—Václavěk, F.: A környezetet érintő urbanizációs tevékenység gazdasági értékelésének elmélyítéséért

Hájek, K.: A szocialista bankvilágrendszer

Buchta, A.: A strukturális elemzés alkalmazási lehetőségei a felvásárlási árak modellezésénél

Lažil, J.—Kriz, M.: Az automatizálás fejlesztése tervezésének lehetőségei az irányítási rendszerekben

Zemlička, J.: Áralakulás a színesfémek tőkés piacán

1980. évi 3. szám

Ehrenberger, V.: A fűtőanyag- és energiaipar a VI. ötéves terv utolsó évében

Prokugyin, V. A.—Říha, L.: A KGST-országok környezetvédelmi együttműködése (II. rész)

Anderle, A.: Csehszlovák—szovjet gazdasági és műszaki-tudományos együttműködés

1980. évi 1. sz.

Krumov, G.: A közgazdasági megközelítés következetes alkalmazása a népgazdaság irányításában

Davidov, D.: Tudományos megközelítés a szocialista gazdasági szervezet felépítésében

Nikolov, N.: A „bővítés és műszaki felújítás” nevű alap képzésének és felhasználásának tendenciái az agrár-ipari komplexumban

Kosztov, Sz.: A geológiai feltérési munkák irányítása a Bolgár Népköztársaságban, valamint néhány önálló elszámolási elem felhasználásának lehetősége

Enev, Sz.: A KGST-tagországok kollektív valutája (a transzferábilis rubel) stabilitásának kérdéséhez

Cacsevski, V.: Az imperialista országok Afrika-politikájának gazdasági kérdései

Szugaeva, M.: Néhány mai polgári közgazdasági elmélet a születtek alakulásáról

Mirkovics, K.: A termelés és a társadalmilag szükséges munkaráfördítések közötti összefüggés tükröződése a szocializmusban

Sztojcsev, A.: Az új nyugati valutablokkok létrehozásáról

Davidova, Sz.—Marinov, B.: „A multinacionális monopóliumok és a létező szocializmus gazdasági stratégiája” (Nemzetközi tudományos konferencia, Szófia, 1979. november 13—15.)

Angelov, L.—Vlagyimirov, V.: „Az érték-kategóriák és felhasználásuk a társadalmi termelés hatékonyságának fokozására” (Nemzetközi tudományos konferencia, Szófia, 1979. október 9—10.)

1980. évi 2. sz.

Garbuzov, V.: Az ötéves terv befejező évének költségvetése

Beouszov, R.: A gazdasági mechanizmus hosszú távú tökéletesítésének koncepciójáról

Kiricsenko, V.: Az ötéves terv — a szovjet szociális és gazdaságfejlesztési terv fő formája

Bokszerman, Ju.: A tudományos-technikai haladás és a termelés tartalékai

Nyekraszov, A.—Troickij, A.: A népgazdaság üzemanyag-ellátottsága fejlesztésének fő irányai

Bővített újratermelés és gazdasági integráció a szocialista közösségben

Dolgosev, G.: A mezőgazdasági termékek felvásárlásának tervezése a termelési egyesülések adta feltételek mellett

Ignatovszkij, P.: A gazdasági potenciál és a gazdasági mechanizmus hatékonyságának feltételei

Griscsenko, D.: Munkaszervezés és munka-fegyelem a „Melitopolholodmas” egyesülésnél

Karpuhin, D.—Oblomszkaja, I.: A munka társadalmi-gazdasági problémái a fejlett szocializmus időszakában

Rudenko, G.: A társadalom mai anti-marxista gazdaságfejlesztési elméleteinek bírálata

Zubatkín, G.: A beruházások tervezésének tökéletesítése

Risztaán, R.—Rutgajzer, V.—Szillaszte, Ju.: A szolgáltatások tevékenységének rendszere

1980. évi 2. sz.

Olszowski, S.: A közgazdasági és műszaki gondolkodás kölcsönhatása — az előrehaladás feltétele

Wilczyński, W.: A gazdálkodás makro-ökonómiai kritériumai és a vállalati célok

Opallo, M.: A társadalmi-gazdasági fejlődés ötéves tervezése területi bontásban

Poplawski, W.: A közép-nyugati makro-regió gazdasági iparosodottságának osztályozása

Ratajczak, M.: A nemzetközi együttműködés problémái az infrastruktúra területén

Felbur, S.—Tober, J.: A termelési struktúra változásai és a gazdálkodás hatékonyságának növekedése

Werner, W. A.: A kutatási-fejlesztési és a beruházási ráfordítások kapcsolata

Sobczuk, T.: Hosszú távú együttműködési célprogram az ipari fogyasztási cikkek termelésének területén

The ECONOMIC JOURNAL

1980. március

Phelps-Brown, H.: Sir Roy Harrod: biográfikus memoár

Builer, W.: Pangloss makroökonómiaja: az új klasszikus makroökonómia kritikai áttekintése

Layard, P.—Nickell, J.: A külön állások támogatásának esete

Leslie, D.—Wise, J.: Óratermelékenység az angol iparban

Scarth, W.—Myatt, A.: A reálbér—foglalkoztatottság viszony

Dixit, A. K.: A beruházások szerepe a piac új szereplőinek elrettentésében

Spraos, J.: Vita a statisztikában az alapanyagok és feldolgozott cikkek cserearányairól

Summers, L.—Clarke, R.: Még egyszer a munkaerőhiány-vitáról

Schefeld, B.: Neumann János és Sraffa: matematikai ekvivalencia és fogalmi különbség

wirtschafts wissenschaft

1980. évi 2. sz.

Heinrichs, W.: A marxizmus—leninizmus újratermelési elmélet időszertani módszertani kérdései

Hauke, I.: A szocialista nemzetközi munkamegosztás problémái a tudomány területén

Thiede, U.: Szocialista nemzetközi munkamegosztás, szakosítás és kooperáció az élelmiszer-termelés terén

Gabler, U.—Wichler, E.: A termelési program kialakítása, valamint a munkatermelés

kenység növelése közötti kapcsolat ipari kombinátokban

Bönisch, A.: A globális irányítás és a differenciált állammonopolista struktúrapolitika szerepe az NSZK-ban

Kiessig, T.—Zieger, A.: Az intenzifikálás eszközei és eredményei

Graupner, K.-H.—Krzyzanowski, W.: „A tudományos-műszaki forradalom, valamint a szocialista rendszerből fakadó előnyök szerves egységének fő irányai” (Központi konferencia az NDK Tudományos Akadémiája Közgazdasági Tanácsának 29. ülésén elhangzott témáról — Berlin, 1979. okt. 16—17.)

Jäncke, M.—Tietböhl, G.: Gépi berendezések beruházásainak előkészítése, kivitelezése (A magdeburgi „Otto von Guericke” Műszaki Főiskola szocialista üzemgazdasági szekciójának ülése, 1979. június 20—21.)

economia y desarrollo

46. sz.

Tato, C.—Rivero, J.: Az ipari beruházások külső gazdaságosságáról

Herrera, B.: A polgári politikai gazdaság-

tan és a kapitalizmus általános válsága (III-rész)

Requeiro, L.: Megjegyzés az Egyesült Államok ciklikus fejlődésének elemzéséhez: 1969—1975

Moreno, C.: Reális-e az arany demonetizálása?

Duartes, P.: Az OPEC, a monopóliumok és az energiaválság

González, H.: A Kuba és az Egyesült Államok közötti gazdasági kapcsolatok. I. rész: 1902—1958

47. sz.

Rodríguez, V.: Az ipari beruházások hatékonyságáról

Barrera, O.—Fernández, C.: Az ötéves beruházási terv feldolgozásának rendszere

Ayala, C.: Tulajdoni változások, munkáellenőrzés és vállalati beavatkozás Kubában (1959—1960)

Hidalgo—Gato, F.: Megjegyzések az árak elemzésének rendszerelméleti megközelítésére egy szocialista gazdaságban

Quesada, L.: Programozási nyelvek

Lorenzo, S.—Blanco, E.: Bevezetés a strukturális programozásba

Gonzalez, H.: Kuba és az Egyesült Államok gazdasági kapcsolatai 1902—1958 között (II)

Rodríguez, C.: A latin-amerikai gazdasági rendszer (II)

Volkov, N.: Az imperializmus és a fejlődő országok: a gazdasági kapcsolatok alakulása

É SZÁM SZERZŐI:

Ábel István, a Pénzügyminisztérium főelőadója; **Berend T. Iván** akadémikus, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem tanszékvezető egyetemi tanára; **Bognár József** akadémikus, az MTA Világgazdasági Kutató Intézetének igazgatója; **dr. Csikós-Nagy Béla**, a közgazdaságtudományok doktora, államtitkár, az Országos Anyag- és Árhivatal elnöke; **dr. Frey Mária**, a Munkaügyi Minisztérium főelőadója; **dr. Gergely István** kandidátus, az MTA Ipargazdaságtani Kutatócsoportjának tudományos főmunkatársa; **dr. Kovács Imre** miniszterhelyettes (Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium); **dr. Kulcsár Kálmán** akadémikus, az MTA Szociológiai Kutató Intézetének igazgatója; **Lackó Mária**, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének tudományos munkatársa; **dr. Megyeri Endre** kandidátus, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem tanszékvezető egyetemi tanára; **Pach Zsigmond Pál** akadémikus, az MTA Történettudományi Intézetének igazgatója; **Pócs Ervin**, a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának munkatársa; **dr. Rácz Károly** kandidátus, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem docense; **dr. Szeben Éva** kandidátus, a Munkaügyi Minisztérium Munkaügyi Kutató Intézetének osztályvezetője; **Szoboszlai György**, a Magyar Szocialista Munkáspárt Társadalomtudományi Intézetének tudományos munkatársa; **dr. Tesner István** kandidátus, a KGST Szocialista Világgazdasági Intézetének tudományos főmunkatársa; **dr. Varga Gyula** kandidátus, az Agrárgazdasági Kutató Intézet tudományos főosztályvezetője; **Wiener György**, az Államigazgatási Szervezési Intézet tudományos munkatársa; **dr. Zalai Ernő**, egyetemi adjunktus, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Népgazdasági Tervezési Intézetének osztályvezetője.

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Пал Жигмонд Пах</i> — Общественные науки и связи между отраслями науки . . .	777
<i>Иван Т. Беренд</i> — Наш путь к 70-ым годам	782
<i>Йозеф Богнар</i> — Общественно-экономические составные элементы и противоречия изменения нашей структуры	797
<i>Калман Кулчар</i> — Экономический «вызов», «ответ» общества	814
<i>Бела Чикош-Надь</i> — Роль политики цен в достижении целей венгерской экономической политики	831
<i>Эндре Медери</i> — Система «конкурентных цен» и некоторые вопросы заинтересованности предприятий в прибыли	842
<i>Иштван Абель</i> — Ценообразование на основе внешнеторговых цен и заинтересованность предприятий в прибыли	854
<i>Иштван Гергей</i> — Новая система цен и политика цен предприятий	870
<i>Дьёрдь Винер—Дьёрдь Собослаи</i> — Самоуправление и хозяйственное управление	880
<i>Имре Ковач</i> — Положение пищевкусовой промышленности и направления её развития	895
<i>Дьюла Варга</i> — Значение и регулирование сельскохозяйственного мелкого товаропроизводства и основные вопросы его развития	908
<i>Мария Лацко</i> — Накопление и разрядка напряжённых моментов	923
ДИСКУССИЯ	
<i>Эрнэ Залаи</i> — Величина стоимости и производительная сила труда	941
ОБЗОР	
Соотношение занятых в сельском хозяйстве — в международном сопоставлении (<i>Мария Фрей</i>)	956
Экономическое развитие европейских стран-членов СЭВ в 1979-ом году и планы на текущий год (<i>Эрвин Поч</i>)	971
НАУЧНАЯ ИНФОРМАЦИЯ	
О 140-ой, сессии Венгерской Академии наук (<i>Ш. М.</i>)	983
Основные формы и экономические условия сотрудничества стран-членов СЭВ в области капитальных вложений (<i>Иштван Теушнер</i>)	992
Вторая конференция Международного института анализа прикладных систем (<i>А. Й.</i>)	995
ОБЗОР ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ	997
КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ	
Фалушне, Каталин Сикра «Заработная плата, стимулирование, разделение» (<i>Ева Себен</i>)	1003
Ласло Бетленди «Индустриализация и эффективность в сельском хозяйстве» (<i>Карой Рац</i>)	1006
Резюме статей на русском и английском языках	1010
ИЗ СОДЕРЖАНИЯ ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ	1019

Фőszerkesztő: *Zsarnóczai Sándor*
Szerkesztőségi titkár: *Kovács Lajos*
Olvasószerkesztő: *Halm Tamás*
Rovatvezetők: *Balázsy Sándor*
Gábor R. István
Molnár Ferenc
Sinkovics Alfréd
Szabó Katalin
Vági Ferencné
Tördelőszerkesztő: *Csehiné Bánhalmi Andrea*

KÖZGAZDASÁGI SZEMLE

A tartalomból

ERDŐS TIBOR:

Tőkeigényesség és átlagprofitráta

KOVÁCS ILONA:

Az empirikus keresletelemzés fejlődése,
keresleti függvények

RÉVÉSZ GÁBOR:

Béralakító tényezők, bérarányok

**KOVÁCS JÓZSEF—
SZAKONYI LÁSZLÓ:**

Állóeszköz-felhalmozás és hitelezés
a mezőgazdaságban

BOTOS KATALIN:

A transzferábilis rubel reális árfolyama

**BÖSZÖRMÉNYI FERENC—
MUNKÁCSY FERENC:**

A foglalkoztatás hatékonysága
és a munkaerő-kínálat

XXVII. évfolyam

1980. szeptember

A szerkesztő bizottság tagjai:

AUGUSZTINOVICS MÁRIA, BOGNÁR JÓZSEF, CSIKÓS-NAGY BÉLA, OSIZMADIA ERNŐ, ERDŐS PÉTER,
FALUSNÉ SZIKRA KATALIN, FEKETE FERENC, GANOCZER SÁNDOR, HETÉNYI ISTVÁN, HORVÁTH LÁSZLÓ,
HUSZÁR ISTVÁN, KÁPLÁR JÓZSEF, KESERŰ JÁNOSNÉ, KORNAI JÁNOS, MEGYERI ENDRE, NAGY TAMÁS,
NYERS REZSŐ (elnök), SIPOS ALADÁR, SZABÓ KÁLMÁN, SZAMUELY LÁSZLÓ, VINCZE IMRE, ZSARNOCSAI
SÁNDOR (főszerkesztő)

TARTALOM

<i>Erdős Tibor</i> : Tőkeigényesség és átlagprofitráta	1025
<i>Kovács Ilona</i> : Az empirikus keresletelemzés fejlődése, keresleti függvények	1042
<i>Révész Gábor</i> : Beralakító tényezők, bérarányok	1057
<i>Kovács József—Szakonyi László</i> : Állóeszköz-felhalmozás és hitelezés a mezőgazdaságban	1073
<i>Botos Katalin</i> : A transzferábilis rubel reális árfolyama	1082

V I T A

<i>Böszörményi Ferenc—Munkácsy Ferenc</i> : A foglalkoztatás hatékonysága és a munkaerő-kínálat	1097
---	------

S Z E M L E

Szövetkezeti integráció a dán élelmiszer-termelésben (<i>Laczó Ferenc</i>)	1108
--	------

TUDOMÁNYOS TÁJÉKOZTATÓ

A XIX. közgazdász-vándorgyűlés (<i>B. S.</i>)	1119
Az árpolitika kérdései az agrár-ipari komplexumban (<i>Mózesné Bíró Emma</i>)	1131
Magyar—szovjet közgazdász-szimpozion a mezőgazdaság fejlesztéséről (<i>Bethlendi László</i>)	1134

FOLYÓIRATSZEMLE

1140

U. Peters: Az érték és az értéktörvény felhasználásának néhány aspektusa a szocialista gazdasági integráció folyamatában — Piacgazdasági értékek változóiban? — B. Kantor: A racionális várakozások és a közgazdasági gondolkodás

A cikkek orosz és angol nyelvű rövid tartalmi kivonata	1144
--	------

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK TARTALMABÓL

1148

E SZÁM SZERZŐI:

Dr. Bethlendi László kandidátus, a Magyar Szocialista Munkáspárt Politikai Főiskolájának docense; **Botos Katalin** kandidátus, a Pénzügykutató Intézet tudományos osztályvezetője; **dr. Böszörményi Ferenc**, az Országos Tervhivatal csoportvezetője; **Erdős Tibor**, a közgazdaságtudományok doktora, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének tudományos tanácsadója; **Kovács Ilona**, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének tudományos munkatársa; **Kovács József**, az Országos Tervhivatal osztályvezető-helyettese; **dr. Laczó Ferenc** kandidátus, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa; **Mózesné Bíró Emma**, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének tudományos munkatársa; **dr. Munkácsy Ferenc**, a Munkaügyi Minisztérium osztályvezető-helyettese; **dr. Révész Gábor** kandidátus, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének tudományos csoportvezetője; **dr. Szakonyi László** kandidátus, az Agrárgazdasági Kutató Intézet tudományos osztályvezetője.

Tőkeigényesség és átlagprofitráta

A makroszintű profit nagyságát meghatározó tényezőket elemző cikkeimben¹ kimutattam, hogy a vállalati vagy ágazati profitnagyság mozgásának és az e mozgást meghatározó tényezőknek az ismerete alapján nem szabad a nemzetgazdasági szinten realizálható profit nagyságára és alakulására következtetni. A makro- és mikrogazdasági összefüggések talán sehol sem térnek el oly lényegesen egymástól, mint a vállalati (mikro-) és a nemzetgazdasági (makro-) profit nagyságát meghatározó tényezők esetében.

A makroszintű profitnagyságot meghatározó tényezőket tömören a következőkben lehet összefoglalni: A profitnagyságról levezethető ismereteink függnek attól, hogy befolyásoló tényezőit az úgynevezett leegyszerűsített, „tisztá”, vagy a „kibővített” modell feltételezései szerint vizsgáljuk-e. A „tisztá” modellben elvonatkoztatunk a költségvetéstől és a külkereskedelemtől, feltételezzük, hogy a bérből élők vásárlásai évről évre akkorák, amekkora a nominális bérek összege. A kibővített modellben az absztrakciókat feloldjuk, és figyelembe vesszük a költségvetés és a külkereskedelem egyenlegének, valamint a bérből élők megtakarításának vagy többletköltekezésének a profitnagyságra gyakorolt hatását is. Ebben a cikkben a „tisztá” modellel dolgozunk.

A profit nagysága — mikro- és makrogazdasági szinten egyaránt — a vállalatok árbevételei és költségei közötti különbséggel egyenlő. E cikkben végig a pénzben kifejezett profit nagyságáról fogok beszélni. De amíg vállalati síkon a profit növelhető a költségek — c és v költségek — csökkentésével (például anyagtakarékossággal vagy a bérek leszorításával), ezek makrogazdasági síkon nem vezetnek eredményre.

A tisztá modell feltételezéseit figyelembe véve a vállalatok költségeinek csökkenését mindig árbevételeiknek a költségekkel megegyező összegű csökkenése kíséri: a költségek csökkentése nem növeli az összes árbevétel és a költségek közötti különbséget. Ezt a részt a tőkésosztály felhalmozási és személyes fogyasztási kiadásai szabják meg. Ezek nem tekinthetők költségeknek, de bevételei az összes tőkésvállalatnak. Amekkorák tehát a tőkésosztály felhalmozási és személyes fogyasztási kiadásai, akkora a tőkésosztály makrogazdasági síkon realizált profitja. A tőkésosztály felhalmozása a Δc , és a tőkésosztály személyes fogyasztása az f . A tisztá modellben a $\Delta c + f$ -hez képest a tőkésosztály profitja nem lehet sem több, sem kevesebb. A profit felhalmozási javakban és a tőkésosztály személyes fogyasztását szolgáló fogyasztási cikkekben testesül meg. A tőkésosztálynak — ugyancsak a tisztá modellben — nem lehet el nem költött profitja, hiszen ilyen-

¹ „A profit nagyságának meghatározottságáról a „tisztá kapitalizmusban”. *Közgazdasági Szemle*, 1977. 10. sz.; „Profitnagyság a mai kapitalizmusban”. *Közgazdasági Szemle*, 1978. 2. sz.; „Még egyszer a profitnagyságról”. *Közgazdasági Szemle*, 1979. 4. sz.

kor az évi profit mindig akkora, amekkora a tőkésosztálynak az áruk költségét meghaladó évi vásárlása.

A kibővített modell feltételezéseit figyelembe véve a helyzet annyiban módosul, hogy

a) A bérből élőknek lehetnek megtakarításaik, vagy többet is költhetnek évi bérüknél. Az előbbi esetben a bérből élők vásárlásai a tőkésvállalatok bérköltségeit csak részben térítik meg: a bérből élők megtakarításai összegükkel megegyező nagyságban csökkentik a tőkésosztály profitját. A bérből élők túlköltekezése pedig nagyságának pontosan megfelelő összeggel növeli a tőkésosztály profitját. (Több bevételt biztosít ugyanis a tőkésvállalatok számára, mint amekkora az évi bérköltség összege.)

b) A költségvetés sohasem kiegyenlített, mert vagy deficittel, vagy többlettel zárul. A deficités költségvetés közvetlenül vagy közvetve növeli a vállalatok árbevételét. (Közvetve úgy, hogy a deficit is lehet az állami alkalmazottak bérezésének eszköze, s ez a bér — ha az alkalmazottaknak és általában a bérből élőknek nincs megtakarításuk — a vállalatok árbevételeit a költségeik fölé emeli.) A szufficités költségvetés fordított hatást fejt ki. Az árbevételek és költségek különbségét tehát már nemcsak a $\Delta c + f$ határozza meg, hanem a bérből élők megtakarításaival vagy túlköltekezésével együtt az állami költségvetés egyenlege is.

c) Hasonló szerepe van a külkereskedelmi mérleg egyenlegének. Ha exporttöbblet jön létre, a külföldi vásárlók megemelik a belföldi vállalatok árbevételeinek a költségeket meghaladó többletét. Importtöbblet esetén fordított a helyzet: a belföldi vállalatok árbevétele és költségeik különbsége az importtöbblet összegével megegyezően csökken. Ez az összeg ugyanis külföldi áruk és szolgáltatások vásárlására irányul. A kibővített modellben tehát a makroszintű profitnagyság az alábbi egyenlettel határozható meg:

Profit = a tőkésosztály felhalmozása + a tőkésosztály személyes fogyasztása — a bérből élők megtakarítása — a költségvetés egyenlege + a külkereskedelmi mérleg egyenlege.

Az egyenletet először *M. Kalecki* állította fel. Az egyenlettel a makroszikú profit összes lehetséges változását ki lehet fejezni. Most nincs mód a makroszikú profitnagyság minden fontos összefüggésére kitérni, csak nagyon tömör összefoglalásra van lehetőség. A jelen cikk szempontjából viszont nagyon fontos kiemelni a következőt: A mindenkori profitnagyság a *Kalecki*-féle egyenlet jobb oldalán szereplő tényezők által meghatározott! Tehát: nem a profit nagysága szabja meg a tőkésosztály felhalmozását és fogyasztását, hanem megfordítva: a tényleges felhalmozási és fogyasztási kiadások nagysága a profit nagyságát.

Azt már sokan elfogadják, hogy *Kalecki* egyenlete igaz, mégis a legtöbben zavarba jönnek, ha ez a kérdés merül fel: mi a meghatározó, és mi a meghatározott. *Kalecki* ezt írja: „... a kapitalisták dönthetnek úgy, hogy többet fogyasszanak és ruházzanak be egy adott periódusban a megelőzőhöz képest, de nem dönthetnek úgy, hogy többet keressenek.”² Tehát a tőkésék beruházási és fogyasztási döntései azok, amelyek a profitokat meghatározzák, és nem megfordítva — figyelmen kívül hagyva természetesen a költségvetés és a külkereskedelem egyenlegének, valamint a munkások megtakarításának hatását. A profit alakulása a tőkésék beruházási és fo-

² *Kalecki, M.: Theory of Economic Dynamics. George Allen and Unwin Ltd, London, 46. l.*

gyasztási kiadásaiból *kiindulva* érthető meg. Másképpen: a kapitalisták fogyasztási és felhalmozási kiadásai lehetnek ma nagyobbak, mint amekkorára tegnap volt a realizált profit nagysága. *Ezért* a realizált profit ma nagyobb lesz, mint amekkorára tegnap volt. Nem vezethető le tehát a felhalmozási és a fogyasztási kiadások növekedése a profit emelkedéséből, hiszen az utóbbinak éppen a tőkés felhalmozás és fogyasztás növekedése az előfeltétele. (Egyébként a figyelmen kívül hagyott tételek nagysága sem a tőkés magatartásától függ.)

A probléma megértése talán így a legegyszerűbb: A makrosíkú profit és a tőkés felhalmozási és fogyasztási kiadásainak egyenlőségét azonnal be lehet látni, ha a profit nagyságát az utóbbiak határozzák meg. Az ellenkező esetben meg kellene mutatni azt a mechanizmust, amelyik a tőkés fogyasztási és felhalmozási kiadásokat a tőlük nem függő profit nagyságával egyenlő színvonalra viszi. Ennek a mechanizmusnak a bemutatása még reménytelenebb vállalkozás akkor, ha a „kibővített”, a „valóságos” modellel van dolgunk. Ugyan mi biztosítaná például azt, hogy a külkereskedelmi mérleg, a munkások megtakarítása, valamint a költségvetés egyenlege is a tőkés profit nagyságához igazodjék?

A makrosíkú profithagomány meghatározottságának a profitráta alakulása szempontjából kiemelkedő szerepe van: akármilyen okból változnak a beruházások, ezek változtatják a profit és a lekötött tőkék nagyságát, utóbbiak pedig a profitrátát. A beruházások változását egyebek között a termelés tőkeigényességének változása idézi elő. A tőkeigényesség változása profitrátát alakító tényező. Ebben a megállapításban semmi meglepő sincs, ez régóta ismert tétel. Az a meglepő, hogy a tőkeigényesség változása következtében a profitráta *milyen módon és mennyi ideig* változik! A profitráta elemzése a makrosíkú profitelmélet tükrében egyébként is lépten-nyomon meglepő következtetésekre vezet: szükség van a profitráta alakulásáról szóló hagyományos elmélet ellenőrzésére. Éppen ezért először a profitráta hagyományos elméletéről kell néhány megjegyzést tenni.

Mit állít a hagyományos elmélet?

A hagyományos marxista közgazdaságtan — Marx megállapításaira támaszkodva — az átlagprofitráta süllyedő tendenciájáról beszél. Nem vitatom, hogy érvényesül egy, a profitráta süllyedését kiváltó tendencia, mégis fontos kérdésnek tartom, hogy ez az irányzat mire vezethető vissza; milyen mértékű a profitráta hosszú időszakban végbemenő süllyedése, s végül mi a tényleges jelentősége a profitráta tendenciaszerű süllyedésének.

A hagyományos elmélet szerint a probléma könnyebb kezelhetősége végett a profitráta nagyságát kifejező törtet a következőképpen kell átala-

kítani: Az $n \cdot \frac{m}{C+V}$ képlet számlálóját és nevezőjét (ahol az m az értéktöb-

letet vagy a profitot, a C a termelésben lekötött állandó tőkét, a V a bérfizetésre előlegezett, lekötött tőke nagyságát jelenti, és n a forgótőke évi megtérülési számát fejezi ki) osztani kell a V -vel, vagyis a bérfizetésre előlegezett tőkével. (A profitráta egy más változatától, amelyben szerepelnek az „improduktív” kiadásokra előlegezett tőkék, eltekintek, annak figyelembevétele a kérdést feleslegesen bonyolítaná.) Ily módon egy emeletes tört, az

$n \cdot \frac{\frac{m}{V}}{\frac{C}{V} + 1}$ jön létre, amelynek alakulása az m/V és a C/V mozgásától,

valamint n nagyságának változásától függ. Az n értékét adottnak és az egyszerűség kedvéért 1-nek véve, m/V az évi érték-többletrátát, C/V a tőke értékösszetételét képviseli. A C/V aránnyal kapcsolatosan a hagyományos elmélet *korábban* nem a tőke értékösszetételéről, hanem a tőke *szerves* összetételéről beszélt. Az átlagprofitráta süllyedő irányzatának magyarázata pedig — korábban — a következőképpen történt: Mivel a tőke szerves összetételének növekedése gyakorlatilag korlátlan mértékű lehet, de az érték-többletráta emelkedésének — az osztályharcból következően — szigorú korlátai vannak, az emeletes törtnek mind a számlálója, mind a nevezője nő, de az utóbbi növekszik gyorsabban. Ezért a profitráta süllyedő irányzatú. Igaz, számos tényező — például az anyagtakarékosság és általában az állandó tőke elemeivel való takarékoskodás — fékezi a C/V tört emelkedését, az emeletes tört értékére mégis a süllyedés a jellemző.

Ha az emeletes tört nevezőjében C/V valóban a tőke szerves összetételét képviselné, az érvelés — formailag — helyes volna. Ez a C/V azonban nem lehet a tőke szerves összetétele. Marx a tőke szerves összetételét a következőképpen határozza meg: „a tőke értékösszetételét, amennyiben azt technikai összetétele határozza meg és annak változásait tükrözi, a tőke szerves összetételének nevezem”.³ A tőke technikai összetételén pedig Marx az alkalmazott termelési eszközök *tömege* és az alkalmazásukhoz szükséges *munkamennyiség* közötti arányt értette. Ez a munkaidő változatlansága esetén az alkalmazott munkásokra jutó termelési eszközök tömegét jelenti. Ennek növekedése — elvileg — kifejezhető úgy is, hogy mind az alkalmazott termelési eszközöket, mind a foglalkoztatott munkaerőt egyenként változatlan áron — az egységnyi munkaerőt változatlan reálbérrel — vesszük számításba. Az így kimutatható arányeltolódás a C javára a V -vel szemben nem lehet az értékösszetételnek, hanem csakis a szerves összetételnek a változása. Így a V növekedése *létszámnövekedést*, a C növekedése az alkalmazott termelési eszközök tömegének növekedését, a C/V változása pedig a technikai összetétel változását tükrözi, vagyis azt a változást, amit Marx a szerves összetétel változásának nevezett. *A profitráta nagyságát kifejező törtben azonban nem ennek a mozgásnak kell jelentkeznie.* Ott ugyanis a *lekötött tőke értéke*, illetve árösszege szerepel. Vagyis a profitráta szempontjából nem a termelési eszközök volumene és a létszám, esetleg a munkamennyiség a fontos, hanem a C -ben és a V -ben *lekötött tőkeérték*. A V -ben lekötött tőke pedig egyebek közt a *reálberek nagyságától* függ. Tudomásul kell venni, hogy miközben a foglalkoztatottak létszáma változatlan marad, az átlagos reálberek jelentősen növekedhetnek. A reálberek pedig lényegesen befolyásolják

a V -ben lekötött tőke nagyságát. *Ezzel a V -vel osztjuk az $\frac{m}{C+V}$ tört szám-*

lálóját és nevezőjét — másképp a V helyében nem jutnánk 1-hez —, de éppen ezért a nyert és a nevezőben levő C/V tört csakis a tőke értékösszetételét fejezheti ki. Ezzel kezdődnek a bonyodalmak.

³ Marx, K.: A tőke. I. kötet. Marx—Engels Művei, 23. kötet. Kossuth Könyvkiadó, 1967. 573. l.

A hagyományos elméletben a profitráta süllyedő tendenciájának bizonyítása azon alapul, hogy a C/V tört értéke nő, mégpedig gyorsabban, mint az m/V tört értéke, vagyis gyorsabban, mint az értékötbbletráta. De a C/V csakis a tőke értékösszetételét képviselheti, ennek pedig hosszú távú növekedése *nem bizonyítható*. Semmiképpen sem bizonyítható, ha feltételezzük, hogy csak termelő foglalkoztatottak vannak, és ha elvonatkoztatunk a társadalmilag haszontalan vagy káros tevékenységektől. A hagyományos elmélet éppen ilyen feltételezések mellett vezette le a C/V tört növekedéséből a profitráta süllyedését! Ezt teszik a ma használatos egyetemi politikai gazdaságtan tankönyvek is. A tankönyvek többsége a C/V törtet mint a tőke értékösszetételének kifejezőjét kezeli — ennyiben a szerzők helyesen járnak el —, mégis a C/V érték hosszú távon szükségszerű növekedéséről olvashatunk bennük — ezzel azonban szerzőik már hibáznak.

A tőke értékösszetétele hosszú távon akkor emelkedne, ha a termelés I. osztályának a II. osztályához (vagyis a fogyasztási cikkek termeléséhez) viszonyított aránya — ugyancsak hosszú távon — törvényszerűen növekedne. Ma már általánosan elismert tétel, hogy az I. osztály úgynevezett „elsőleges fejlődésének törvénye” nem törvény, az I. osztály súlyának arányának hosszú távon bekövetkező növekedése nem bizonyítható. Nem bizonyítható éppen ezért C arányának növekedése sem V -vel szemben. Mindazok az összefüggések, amelyek azt bizonyítják, hogy az I. osztály aránya a II. osztályhoz képest nőhet is, és csökkenhet is — tehát azt, hogy az I. osztály arányának növekedése hosszú távon nem törvényszerű — a C/V tört értékének alakulása szempontjából is fontosak. A C forrása az I. osztály termelése, a V -é a II. osztályé. Sem a termelés állótőke-igényessége, sem anyagigényessége, sem forgótőke-igényessége, illetve a forgótőke forgási sebessége, sem pedig a termelés szerkezete és a technikai fejlődés üteme nem alakul folytonosan — külön-külön és együttesen — úgy, hogy az I. osztály arányának emelkedését és így a C/V tört hosszú távú növekedését tegye szükségszerűvé. Igaz, a C/V tört még így is emelkedhetne akkor, ha a tőkés személyes fogyasztása a fogyasztási cikkek mind nagyobb hányadát szívná fel. Ez azonban valószínűtlen, a tőkés személyes fogyasztás rugalmatlansága miatt.⁴ Az eredmény ez: A tőke értékösszetételének növekedése

⁴ Egyetemi körökben megkísérelték a C/V tört értékének növekedését és ennek alapján a profitráta süllyedését a társadalmilag haszontalan és káros kiadások — például a fegyverkezési kiadások — figyelembevételével bizonyítani. A gondolat lényege: ha az I. osztály aránya az össztermelésben nem nő, a II. osztály súlya mégis csökkenhet akkor, ha növekszik a fegyverkezés, vagyis a hadiszektor aránya. Ilyenkor a reálbérek emelkedése elmarad a termelés növekedése mögött, ezért a V -nek — vagyis a bérben lekötött tőke arányának — csökkennie kell a C -hez képest: a tőke értékösszetétele nő. A bizonyítási kísérlet nem sikerült, mert 1) A fegyverkezés arányának növekedése visszatartja a reálbérek emelkedését, *alig* korlátozza azonban a V -ben lekötött tőkét: A fegyverkezés nagy részét adókból finanszírozzák. Az adókat pedig főként a bérből élők fizetik bruttó nominálbérükből, *Ebből a bérből* vezethető le a V -ben lekötött tőke! 2) Az adózás miatt a V -ben lekötött tőke aránya — paradox módon — csakis akkor mérséklődhet a C -hez képest, ha léteznek profitokat közvetlenül terhelő adók: miattuk nőhet a *bruttó nominális* profit aránya a *bruttó nominális bérek rovására!* Ekkor már szó lehet a V -nek a C -hez képest aránylagos csökkenéséről és a tőke értékösszetételének emelkedéséről. Ez a változás azonban *kismértékű és nem folytonos* — a fegyverkezési kiadások aránya sem nő állandóan. Ugyanakkor — a bizonyításra *most* nem térhetek ki — az értékösszetételnek ez az emelkedése *nem vezet* a profitráta süllyedésére, *tehát* *nem igazolja* a hagyományos elméletet! Mivel a társadalmilag haszontalan kiadások figyelembevétele nem változtatja meg lényegesen az összefüggésekről nyert képet. és a vizsgálatot nagyon bonyolulttá teszi, elemzésüktől a továbbiakban eltekintek.

nem bizonyítható, ilyen alapon a profitráta süllyedése — a hagyományos elmélet logikája alapján — nem vezethető le. Sőt, ha kitartunk az érték-többletráta hosszú távú növekedésének tétele mellett, akkor — ha a tőke értékösszetétele nem növekvő irányzatú — a profitrátának nem a süllyedő, hanem a növekvő tendenciáját kellene valószínűsíteni. A hagyományos elméletben alkalmazott emeletes tört alkalmazása nem vezet eredményre: a profitráta elméleti elemzésében az eddig megszokottól eltérő módszerhez kell folyamodni.

A makroszintű profitnagyság és az átlagprofitráta

Visszatérünk a profitráta alakképletéhez, vagyis a $p' = \frac{m}{C+V}$ -hez,

de a továbbiakban a makrosíkú profitnagyság meghatározásában szerzett ismereteink szerint alakítjuk át. A leegyszerűsített modellben $p = \Delta c + f$. A társadalmi szinten realizált profit és az összes érték-többlet nagyságát azonosnak véve — a profitrátát a $\frac{\Delta c + f}{C + V}$ tört értékével fejezhetjük ki.

A tört nevezőjében szereplő értékek közül a C -nek van döntő fontossága: a V értéke — mivel ez a bérkifizetésre *előlegezett* tőke, és nem az évi bérkifizetés — aránylag igen kicsi a C -hez képest. A profitráta *számított* színvonala csak nagyon keveset nő meg akkor, ha a V -t elhagyjuk. Így a profitrátát a $\frac{\Delta c + f}{C}$ tört fejezi ki, amelynek változása alig észrevehetően tér el $\frac{\Delta c + f}{C + V}$

változásától. Számunkra pedig a továbbiakban éppen a *változás* vizsgálata a fontos. A $\frac{\Delta c + f}{C}$ tört kezelését még egyszerűbbé teszi, ha két részre

bontjuk, és a profitráta nagyságát annak két komponensével fejezzük ki. Vagyis:

$$p' = \frac{\Delta c}{C} + \frac{f}{C} .$$

E cikk szempontjából az első összetevőnek, $\Delta c / C$ -nek van jelentősége. Ezért (az elemzés egyszerűsítése végett) feltételezzük: a tőkék kiadásai — az elhasznált C pótlásán és a bérek kifizetésén kívül — csak a felhalmozási kiadásokra korlátozódnak, eltekintünk tehát személyes fogyasztási kiadásaitól. A probléma a következő: Milyen megállapításokat tehetünk az átlagprofitráta alakulásáról, ha figyelmünket a $\Delta c / C$ komponensre összpontosítjuk?

A $\Delta c / C$ tört nevezőjében a termelési eszközökben lekötött tőke szerepel. Ennek nagy része *lekötött állótőke*. A Δc az évi felhalmozást jelenti, ennek túlnyomó része *nettó beruházás*. A vizsgálat további egyszerűsítése érdekében eltekintek a készletekben, vagyis az anyagokban, félkész termékekben és készárukban lekötött tőkétől, tehát csak a lekötött állótőkét veszem szá-

mításba. A Δc pedig csak a nettó állótöke-beruházásokat tartalmazza, vagyis eltekintek a készletváltozástól. A $\Delta c/C$ így a *nettó állótöke-beruházások* aránya a lekötött *állótökéhez* képest, ahol mind a Δc -t, mind a C -t értéken vagy az értéknek megfelelő áron veszem számításba. (A készletképzéssel, valamint a lekötött forgótökekkel kapcsolatos problémákra könnyen következtethetünk, ha már megértettük a nettó beruházással és a lekötött állótökekkel kapcsolatos összefüggéseket.)

A $\Delta c/C$ tört nevezőjét — a C -t — a *beszerzési értékéből* kiindulva kezelem. Nem törődöm azzal, hogy a termelékenység növekedése a korábban beszerzett állótökek értékét csökkenti. Figyelembe veszem viszont azt, hogy az állótökek fizikailag és erkölcsileg elhasználódnak, s ennek ellensúlyozására szükség van az elavult berendezések pótlására. Az elavulás és a pótlás érték-nagyságát is az állótökek beszerzési, könyv szerinti *bekerülési értékéből* kiindulva állapítom meg. Eltekintek az inflációs áremelkedésből származó bonyodalmaktól is, és úgy teszek, mintha a gyakorlatban nem okozna problémát, milyen tőkeértékhez kell viszonyítani a profit nagyságát.

Mivel $\Delta c/C$ a nettó beruházás aránya a lekötött állótökek értékéhez képest, azonnal felmerül az a gondolat, hogy a profitráta alakulása függ a termelés tőkeigényességének változásától. Általános vélemény, hogy a termelés tőkeigényességének emelkedése a profitráta csökkenésére vezet, és hogy a nagy tőkeigényesség alacsony profitrátaival jár együtt. A $\Delta c/C$ tört mozgásának közelebbi vizsgálata azonban azt bizonyítja, hogy a termelés tőkeigényességének növekedése inkább az átlagprofitráta *emelkedését* váltja ki, és —hosszú időszakot tekintve — a termelés nagy tőkeigényessége a maga részéről nem vezet alacsonyabb átlagprofitrátához, mint a termelés kis tőkeigényessége. Ez a megállapítás — mint később látni fogjuk — egészen közelről érinti a tőke értékösszetételének színvonalára és mozgására, valamint az átlagprofitráta színvonalára és változására vonatkozó ismereteinket is.

Az egységnyi termelési értékre jutó tőkeérték függhet a termelés konjunkturális ingadozásaitól is. A jó konjunktúrában a tőke/termelés hányados rendszerint jóval kisebb, mint a válság és a pangás időszakában. Most a tőke/termelés hányados *nem ilyen természetű változásai* érdekelnak bennünket, ezek nem a termelés „tőkeigényesség-változásait” fejezik ki. E változásoktól eltekintve a termelés tőkeigényessége még egy sereg igen fontos tényező következtében változhat, nőhet vagy csökkenhet. A termelés tőkeigényességének makrosikú *emelkedésére* vezethet sok más mellett: a termelékenység lassúbb növekedése a beruházási javakat termelő szektorban a fogyasztási cikket termelő szektorhoz képest; a gyenge érdekltség a tőkejavakkal való takarékoskodásban, illetve ennek az érdekltségnek a háttérbe szorulása; a termelés szerkezeti eltolódása a nagyobb állótökeigényű iparágak, szektorok felé; a környezetvédelmet szolgáló tőkeberuházások arányának megemelkedése; a technikai fejlődés természetétől függően bekövetkező tőkeigényesség-növekedés stb. Az ellenkező irányú változások a makroszintű tőkeigényesség csökkenésére vezetnek.

Ha a termelés tőkeigényessége — a konjunkturális ingadozásoktól függetlenül — növekedni kezd, vagyis ha a lekötött állótöke gyorsabban nő, mint ahogyan a termelés emelkedik, akkor a nettó beruházásoknak is gyorsabban kell növekedniük a termelésnél — hiszen a lekötött tőkék állománya csak ezek következményeként emelkedhet. A beruházásoknak éppen ezzel a termelésnél gyorsabb növekedésével indul meg a tőke/termelés há-

nyados emelkedése. (A termelés változatlan tőkeigényessége esetén a termelés, a nettó beruházások és a lekötött tőkék egyenlő ütemben nőnek.) A növekvő tőkeigényesség a nettó beruházásoknak nemcsak a termeléshez, hanem a lekötött tőkékhez képest is gyorsabb növekedését *indítja el*, vagyis ekkor a $\Delta c/C$ érték *emelkedését is* tapasztaljuk. Ennek egyszerűen az az oka, hogy a C , a lekötött tőkeérték „stock” nagyság, sok év beruházásának eredménye, a nettó beruházás pedig „flow” nagyság. Ezért ha a termelés tőkeigényessége emelkedni kezd, ez a lekötött tőkék növekedésében a nettó beruházásokénál kisebb mértékű gyorsulást feltételez. A nettó beruházások növekedési üteme kezdetben függén, a lekötött tőkék növekedési sebessége nehezkesebben változik. Mindez megfordítva is igaz: ha a termelés tőkeigényessége — a konjunkturális ingadozásoktól függetlenül — csökken, ez feltételezi a nettó beruházásoknak a termelésnél lassúbb növekedését. A *lekötött tőkék* növekedési üteme pedig kezdetben sokkal kisebb mértékben marad el a termelés növekedési üteme mögött, újból azért, mert a lekötött állótőke „stock” nagyság. A termelés tőkeigényességének sem a növekedése, sem a csökkenése nem tart a végtelenségig: a nettó beruházások növekedése a termelés növekedését nem haladhatja meg állandóan, és nem is maradhat le mögötte állandóan. Mivel minden állótőke a beruházásokból ered, a tőkeigényesség növekedése *végül is* teljes mértékben ezeteti a hatását a lekötött állótőkékben is: ha a tőkeigényesség megkésztéreződik, akkor miatta — a termelés változatlan növekedési ütemét feltételezve — nemcsak a Δc , hanem végül a C is a kétszeresére emelkedik: a $\Delta c/C$ tört értéke a kiindulópontra tér vissza. Mivel modellünkben a $\Delta c/C$ a profitrátával egyenlő, a profitráta színvonala kellően hosszú idő elmúltával olyan szinten állapodik meg, amely független a termelés tőkeigényességének színvonalától.

Mindennek megértése a makrosikú profittagyságot meghatározó összefüggések megértésén múlik, közvetlenül pedig azon, hogy a profitráta számlálójának és nevezőjének alakulása *nem független egymástól!* Így az is érthető, hogy a termelés tőkeigényességének *csökkenése* a profitráta *süllyedését* indítja el, majd végző eredményeként a profitráta újra visszaáll az eredeti szintre. A tényleges összefüggés tehát éppen a *fordítottja* annak, amit a hagyományos elmélet alapján elgondoltunk!

Eddig csak a legfontosabb összefüggések verbális kifejtéséről volt szó, bizonyos kapcsolatok homályban maradtak: Hogyan következik be az, hogy a profitráta végül is a kiinduló színvonalra áll be? Mi történik akkor, amikor a termelés tőkeigényessége folyamatosan emelkedik? Hogyan alakul eközben a profitráta? Igaz-e, hogy a tőkeigényesség növekedését *mindig* a profitráta növekedése kíséri? Mi a kapcsolat a tőke értékösszetételének és a profitrátának az alakulása között? Ezekre a kérdésekre csak akkor adhatunk megnyugtató választ, ha az összefüggéseket modellszerűen is bemutattjuk. Előrebocsátjuk: az előbb tett megállapítások végig igazolódni fognak, de *újabbakkal* is kiegészíthetjük őket.

A tőkeigényesség, a beruházások és a profitráta

Egyszerű alapmodell felállításával kell kezdenünk. Ebben még nem vizsgáljuk a termelés tőkeigényességének változását, csak azt, hogy egyenletes növekedés mellett hogyan alakul a bruttó beruházás, ezen belül a pótlás és a nettó beruházások értéke, és hogyan alakul a profitráta. Ebből a modell-

ből kiindulva már könnyebb lesz a tőkeigényesség változását feltételező modell megszerkesztése. Tartjuk magunkat a már korábban említett kiinduló feltételezésekhez: az állótőkéket beszerzési értéken vesszük számba, de figyelembe vesszük az elhasználódásból származó értékcsökkenést és az ezt kiegyenlítő pótlást. Modellünkben eltekintünk az inflációtól: a modellben megfigyelhető állótőke- és beruházásnövekedés egyben a tőkék és a beruházások volumenének növekedését jelenti. Hozzátehetjük: a pótlást mindig a kiselejtezendő állótőke beszerzési értékével vesszük egyenlőnek, a nettó beruházás a bruttó beruházások pótlást meghaladó részének felel majd meg. Mivel profitot csak a nettó beruházás képvisel, fontos a pótlás nagyságának egzakt meghatározása. Ez különösen lényeges akkor, ha a tőkeigényesség változását is bekapcsoljuk a vizsgálatba.

A pótlás megállapításának módja a következő: a növekedés legyen egyenletes, évi 10 százalékos, és maradjon egyelőre változatlan a termelés tőkeigényessége. Az állótőkék élettartama 10 év. Legyen a T_{11} évben lekötött állótőkék értéke 1000 egység, és az ugyanebben az évben végrehajtott nettó beruházások értéke 100 egység — mert 10 százalékos a termelés növekedési üteme, és változatlan a termelés tőkeigényessége. Feltételezzük, hogy a növekedés üteme eddig is 10 százalékos, az élettartam pedig 10 év volt, továbbá, hogy a tőkeigényesség korábban is változatlan volt. A T_{11} év az eddig is egyenletes fejlődésből kiragadott esztendő, ettől kezdve vizsgáljuk a további fejlődést. A következő 10 éves periódus elmúltával az állótőkék értéke a T_{21} évben $1000 \cdot 1,1^{10}$ -re, vagyis 2593,74-re növekszik, a növekmény 1593,74 egység. Ekkorra használdik el a T_{11} évben a nettó beruházás keretében beruházott 100 értékegység állótőke, tehát az 1593,74 értékegység állótőke-növekménnyel szemben ez a 100 értékegység lesz a kiselejtezendő állótőke. A 100 az 1593,74-nek 6,274 százaléka, ennyi az amortizációs kulcs. De nyilván az egész lekötött állótőkeértéknek ekkora a kiselejtezési rátája, hiszen évente az egységnyi állótőkeérték 6,274 százaléka avul el. Ha tehát 1593,74 állótőkeérték-növekményre 6,274 százalékos amortizációs kulcs szerint 100 pótlás jut, akkor a 2593,74 értékegység összes lekötött állótőke érték mellett a T_{21} évi pótlás $= \frac{2593,74 \cdot 6,274}{100} = 162,74$. A

T_{11} évi pótlás pedig $\frac{1000 \cdot 6,274}{100} = 62,74$. A T_{11} évben van 100 érték-

egység nettó beruházás és 62,74 értékegység pótlás, a T_{11} évi bruttó beruházás 162,74 érték nagyság. Ez a beruházott tőke 10 év alatt teljesen elhasználódik: a T_{21} évben a pótlás értékének pontosan 162,74-es nagyságúnak kell lennie. *Valóban ennyit állapítottunk meg!* A bruttó beruházás és ennek szétbontása pótlásra és nettó beruházásra — a 6,274 százalékos kulcs segítségével — minden évre kiszámítható, és minden évre felírható a lekötött állótőkék, a termelés és a profitráta nagysága is. A profitráta — mint az a modellből kiolvasható — évről évre 10 százalékos. A számítás előre és visszafelé a végtelenségig folytatható. Bármely év pótló beruházása értékben megegyezik a 10 évvel korábbi bruttó beruházással.

A következő modellben már a termelés növekvő tőkeigényességének hatását elemezzük.

Rámutatunk, hogy a termelés tőkeigényességének növekedése mindekelőtt a beruházásoknak a termelésnél gyorsabb növekedésében jelentke-

**Az állótükeérték, valamint a bruttó és a nettó beruházások alakulása
egyenletes növekedés esetén***

Év	Termelés	Bruttó beruházás	Pótlás	Nettó beruházás	Állótükek értéke	Profitráta százalékban (4/5)
	1	2	3	4	5	6
1	385,54	62,74	24,19	38,55	385,54	10,0
2	424,09	69,02	26,61	42,41	424,09	10,0
3	466,51	75,92	29,27	46,65	466,51	10,0
4	513,16	83,52	32,20	51,32	513,16	10,0
5	564,47	91,87	35,42	56,45	564,47	10,0
6	620,92	101,05	38,96	62,09	620,92	10,0
7	683,01	111,15	42,85	68,30	683,01	10,0
8	751,31	122,27	47,14	75,13	751,31	10,0
9	826,45	134,49	51,85	82,64	826,45	10,0
10	909,09	147,95	57,04	90,91	909,09	10,0
11	1 000,00	162,74	62,74	100,00	1 000,00	10,0
12	1 100,00	179,02	69,02	110,00	1 100,00	10,0
13	1 210,00	196,92	75,92	121,00	1 210,00	10,0
14	1 331,00	216,62	83,52	133,10	1 331,00	10,0
15	1 464,10	238,28	91,87	146,41	1 464,10	10,0
16	1 610,51	262,10	101,05	161,05	1 610,51	10,0
17	1 771,56	288,31	111,15	177,16	1 771,56	10,0
18	1 948,72	317,14	122,27	194,87	1 948,72	10,0
19	2 143,59	348,85	134,49	214,36	2 143,59	10,0
20	2 357,95	383,74	147,95	235,79	2 357,95	10,0
21	2 593,74	422,11	162,74	259,37	2 593,74	10,0
22	2 853,11	464,33	179,02	285,31	2 853,11	10,0
23	3 138,43	510,76	196,92	313,84	3 138,43	10,0
24	3 452,27	561,85	216,62	345,23	3 452,27	10,0
25	3 797,50	618,03	238,28	379,75	3 797,50	10,0
26	4 177,25	679,83	262,10	417,73	4 177,25	10,0
.
.
.
39	14 421,00	2346,94	904,84	1442,10	14 421,00	10,0
40	15 863,10	2581,64	995,33	1586,31	15 863,10	10,0
41	17 449,41	2839,80	1094,85	1744,95	17 449,41	10,0

* A növekedési ütem évi 10 százalékos, az állótükek élettartama 10 év, a tüke/termelés hányados 1.

nik: a termelés 1 százalékos *növelése* a beruházások 1 százaléknál *nagyobb* ztemű növelését teszi szükségessé. De a népgazdasági termelés *fenntartása* is a beruházások növelését követeli meg, ha a termelés tőkeigényessége *emelkedik*. A továbbiakban feltételezzük, hogy a termelés tőkeigényessége *emelkedése* miatt a termelés *növeléséhez* szükséges nettó beruházások évről évre az $a_1 = 1,0$, $a_2 = 1,1$, $a_3 = 1,2$, ..., $a_{21} = 3,0$ számtani sor szerint nőnek gyorsabban a termelésnél. Tehát a 2. sz. modellben a termelés *növelését* szolgáló nettó beruházások összege minden évben egyenlő az 1. sz. modellben szereplő évi *nettó beruházás* és a tőkeigényesség növekedését kifejező számtani sor *adott évi elemének a szorzatával*. Az egyszerűség kedvéért azt is feltételezzük, hogy makrosíkon a tőkeigényesség növekedése miatt az egyszerű újratermelés fenntartásához szükséges beruházások is pontosan az $a_1 = 1,0$, $a_2 = 1,1$, $a_3 = 1,2$... $a_{21} = 3,0$ számtani sor szerint múlják felül az 1. sz. modellben szereplő pótlás nagyságát. Az így számított beruházásoknak

a pótlási alap értékét, vagyis a kiselejtezett állótőkék beszerzési értékét meghaladó többlete egyenlő az egyszerű újratermelés fenntartását szolgáló nettó beruházással. Röviden: a tőkeigényesség olyan mértékű növekedését tételezzük fel, amely mind a termelés növeléséhez, mind az annak fenntartásához szükséges beruházásokat a *fenti számtani sor szerint emeli*.

A termelés tőkeigényességéről ezentúl részben *marginális* értelemben lesz szó, és használjuk majd a *teljes* tőkeigényesség kategóriáját is. *Marginális* tőkeigényességről akkor beszélünk, ha azt vizsgáljuk: a termelés egységnyi értékű *növekményéhez* hány értékegység nettó beruházás szükséges. Ha a termelés 1 értékegységnyi növekménye 2 értékegység beruházást követel meg, akkor a marginális tőkeigényesség 2. Amikor a tőkeigényesség nő, az említett marginális tőkeigényesség emelkedik. Ha csak a termelés egységnyi *növekményéhez* szükséges beruházások értékét viszonyítjuk a termelés egységnyi növekményének értékéhez, a kapott hányados a „*marginális tőke/termelés hányados I.*”. Ha az előbbi nettó beruházáshoz a termelés fenntartásához még szükséges, de a pótlási alap nagyságát meghaladó beruházást is hozzáadjuk, és ezek összegét viszonyítjuk a termelés egységnyi növekményéhez, a kapott hányados a „*marginális tőke/termelés hányados II.*”. A teljes tőke/termelés hányados az összes lekötött állótőke értékének aránya a termeléshez viszonyítva. Színvonal a nem a folyó beruházásoknak és a termelés növekményének, hanem a *tőkeállománynak* és a termelésnek a nagyságától függ. A profitráta mindig aszerint alakul majd, hogy a marginális vagy a teljes tőke/termelés hányados változik-e gyorsabban.

A modellben a „marginális tőke/termelés hányados I.” a *számtani sor* szerint, vagyis évről évre *csökkenő ütemben* nő. Ezzel a valóságos helyzetet tartjuk szem előtt: nem volna helyes például a marginális tőkeigényesség mértani haladvány szerinti növekedését feltételezni, mert a tőkeigényesség valóban nem nőhet exponenciálisan. A számtani sor szerint növekvő marginális tőkeigényesség is a felhalmozási ráta növekedésével jár együtt — feltéve, hogy a termelés növekedési üteme nem csökken —, vagyis ekkor a nemzeti jövedelmen belül csökkennie kell a személyes fogyasztás arányának. A mértani sor szerint növekvő tőkeigényesség a fogyasztási alap arányát sokkal gyorsabban szorítaná vissza. A felhalmozási arány növekedésének nagyon „kemény” gazdasági és társadalmi korlátai vannak: a marginális tőkeigényesség aligha nőhet változatlan *ütemben*. A valóságban a marginális tőkeigényesség nem igazodik *pontosan* a számtani haladványhoz sem. De a modellben a marginális tőkeigényesség *növekedését* kell figyelembe venni, és arra is gondolni kell, hogy az nem nőhet exponenciálisan, azaz növekedését csökkenő üteműnek kell feltételezni. Ugyanakkor a modellnek matematikailag kezelhetőnek kell lennie: ezért növeljük a tőkeigényességet a *számtani haladvány szabályai szerint*. Ezzel figyelembe vehető mind a marginális tőkeigényesség növekedése, mind pedig növekedési sebességének szükségzerű mérséklődése.

A tőkeigényesség (bármilyen lassan nő) *nem* emelkedhet *folytonosan*: minél magasabb szintet ér el, annál valószínűbb további emelkedésének megszűnése. A modellben a marginális tőke/termelés hányadost fokozatosan 1,0-ról 3,0-ra növeljük — a T_{11} évtől kezdve egészen a T_{31} évig —, attól kezdve pedig változatlan színvonalú marad. Az elemzés egyszerűsítése kedvéért tekintsünk el attól, hogy a termelés tőkeigényessége sohasem teljesen változatlan — emelkedése után csökkenő irányzatot vehet fel. Az említett

megfontolásoknak megfelelően módosulnak a 2. sz. modellben az 1. sz. modell adatai, vagy kerülnek be új adatok a modellbe. Nézzük ezeket sorjában a 2. sz. modell szerint!

1. A termelési adatok változatlanok, mivel most is évi 10 százalékos növekedési ütemet veszünk alapul.

2. A marginális tőke/termelés hányados I. a T_{11} évhez képest évente 0,1-del nő a T_{31} évig. Ettől kezdve a hányados értéke végig 3,0 marad.

3. Az 1. sz. modellből vett *bruttó* beruházási adatokat megszorozzuk a megfelelő évi marginális tőke/termelés hányados I-gyel (mert mind a termelés növeléséhez, mind az egyszerű újratermeléshez szükséges beruházások nagyobbak lesznek a marginális tőke/termelés hányados I-nek megfelelően). Például a T_{25} év bruttó beruházása az 1. sz. modellben 618,03, ezt szorozva a T_{25} évi marginális tőke/termelés hányados I-gyel, a 2. sz. modellben 1483,27 értékegységet kapunk.

4. A pótlás adatai a T_{21} évig megegyeznek az 1. sz. modell 10 évvel korábbi bruttó beruházási adataival — például a T_{21} év pótló beruházása 162,74, és a T_{11} év bruttó beruházása is 162,74 értékegység. Meg kell egyezniük, mert a marginális tőkeigényesség csak a T_{12} évtől kezdve emelkedik. A T_{22} évtől kezdve pedig a pótló beruházások összege a 2. sz. modell 10 évvel korábbi bruttó beruházási értékeivel egyezik meg.

5. A termelés bővítését szolgáló nettó beruházások értékét — NB_e -t megkapjuk, ha az 1. sz. modellből vett nettó beruházási értéket szorozzuk az adott évi marginális tőke/termelés hányados I-gyel. Például a T_{25} évi nettó beruházás az 1. sz. modellben 379,75, ez szorozva 2,4-del = 911,40 értékegység.

6. A pótlást meghaladó, de az egyszerű újratermeléshez szükséges nettó beruházás, az NB_e = bruttó beruházás — pótlás — NB_e . A T_{25} évben például NB_e = 1483,27 — 333,59 — 911,40 = 238,28 értékegység. Amint a marginális tőkeigényesség nőni kezd, az NB_e megjelenik, és megmarad addig, ameddig a pótlás az egyszerű újratermelés biztosításához elegendő nem lesz. Ez a T_{41} évben következik be.

7. Az összes nettó beruházás az NB_e , az NB_e és az NB_e összegével egyenlő. A 2. sz. modellben a profit nagysága az összes nettó beruházás értékének felel meg.

8. A marginális tőke/termelés hányados II. értékét megkapjuk, ha az adott évi összes nettó beruházást viszonyítjuk a termelés növekményéhez. Bármely adott évi beruházás nyomán létrejövő termelésnövekmény a következő évben, vagyis egy éves késéssel jelentkezik. Az összes nettó beruházás például a T_{25} évben 1149,68. A termelés növekménye a T_{26} évben a T_{25} évvel szemben 379,75. Tehát: $1149,68 : 379,75 = 3,027$.

9. A lekötött állótőkék értéke évről évre az összes nettó beruházások ($NB_e + NB_e$) értékével nő. Bármely év állótőkeértéke megegyezik a megelőző 10 év *bruttó* beruházásainak összegével.

10. A profitráta mindig az összes nettó beruházás százalékos aránya a lekötött állótőkék értékéhez képest.

11. A teljes tőke/termelés hányados a termelésben lekötött állótőkék értéke a termelési értékhez viszonyítva. Nagysága a marginális tőke/termelés hányados I. növekedésének megszűnte után is emelkedik, mert a termelés növekedésének magasabb beruházásigényessége fokozatosan, az állótőkék élettartamától függően vonul be a lekötött állótőke értékébe.

alakulása egyenletes növekedés és emelkedő tőkeigényesség esetén*

Év	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
11	1 000,00	1,0	162,74	62,74	100,00	0,00	100,00	1,000	1 000,00	10,00	1,000	1,194
12	1 100,00	1,1	196,92	69,02	121,00	6,90	127,90	1,163	1 100,00	11,63	1,000	1,218
13	1 210,00	1,2	236,30	75,92	145,20	15,18	160,38	1,325	1 227,90	13,06	1,015	1,261
14	1 331,00	1,3	281,61	83,52	173,03	25,06	198,09	1,488	1 388,28	14,27	1,043	1,323
15	1 464,10	1,4	333,59	91,87	204,97	36,75	241,72	1,651	1 586,37	15,24	1,084	1,403
16	1 610,50	1,5	393,15	101,05	241,58	50,52	292,10	1,814	1 828,05	15,98	1,135	1,502
17	1 771,56	1,6	461,30	111,15	283,46	66,69	350,15	1,976	2 120,15	16,52	1,197	1,618
18	1 948,72	1,7	539,14	122,27	331,28	85,59	416,87	2,139	2 470,30	16,88	1,268	1,753
19	2 143,59	1,8	627,93	134,49	385,85	107,59	493,44	2,302	2 887,17	17,09	1,347	1,905
20	2 357,95	1,9	729,11	147,95	448,00	133,16	581,16	2,465	3 380,61	17,19	1,434	2,075
21	2 593,74	2,0	844,22	162,74	518,74	162,74	681,48	2,627	3 961,77	17,20	1,527	2,264
22	2 853,12	2,1	975,09	180,92	599,15	179,02	778,17	2,727	4 643,25	16,76	1,627	2,472
23	3 138,43	2,2	1123,67	206,30	690,45	196,92	887,37	2,827	5 421,42	16,37	1,727	2,691
24	3 452,27	2,3	1292,26	231,61	794,03	216,62	1010,65	2,927	6 308,79	16,02	1,827	2,921
25	3 797,50	2,4	1483,27	263,59	911,40	238,28	1149,68	3,027	7 319,44	15,71	1,927	3,163
26	4 177,25	2,5	1699,60	303,15	1044,31	262,14	1306,45	3,127	8 469,12	15,43	2,027	3,418
27	4 594,98	2,6	1944,31	346,10	1194,70	288,31	1483,01	3,227	9 775,57	15,17	2,127	3,688
28	5 054,47	2,7	2220,99	399,14	1364,72	317,13	1681,85	3,327	11 258,58	14,94	2,227	3,973
29	5 559,92	2,8	2533,58	462,93	1556,80	348,85	1905,65	3,427	12 940,43	14,73	2,327	4,276
30	6 115,91	2,9	2886,49	539,11	1773,64	383,74	2157,38	3,527	14 846,08	14,53	2,427	4,597
31	6 727,60	3,0	3284,61	624,22	2018,28	422,11	2440,39	3,627	17 003,46	14,35	2,527	4,939
32	7 400,25	3,0	3613,30	725,09	2230,11	417,87	2637,98	3,627	19 443,85	13,57	2,627	5,134
33	8 140,28	3,0	3974,38	837,67	2442,12	408,59	2850,71	3,502	22 081,83	12,91	2,713	5,301
34	8 954,30	3,0	4371,82	962,26	2686,33	393,23	3079,56	3,439	24 932,54	12,35	2,784	5,441
35	9 849,73	3,0	4809,00	1098,27	2954,96	370,77	3325,73	3,376	28 012,10	11,87	2,844	5,557
36	10 834,71	3,0	5289,90	1248,27	3250,46	339,84	3590,30	3,314	31 337,83	11,46	2,892	5,652
37	11 918,18	3,0	5818,89	1414,31	3575,51	299,07	3874,58	3,251	34 928,13	11,09	2,931	5,727
38	13 109,99	3,0	6400,78	1598,99	3933,06	246,73	4179,27	3,188	38 802,71	10,77	2,960	5,783
39	14 420,99	3,0	7040,85	1793,58	4326,36	180,91	4507,29	3,125	42 932,50	10,49	2,980	5,824
40	15 863,09	3,0	7744,94	1998,49	4759,00	99,45	4858,45	3,063	47 459,77	10,23	2,994	5,850
41	17 449,41	3,0	8519,43	2284,61	5234,82	0,00	5234,82	3,000	52 348,23	10,00	3,000	5,862

* Növekedési ütem évi 10 százalékos, az állófelek élettartama 10 év, a tőke/termelés hányados 1-ről 3-ra nő.

12. A tőke értékösszetétele egyenlő a lekötött állótőkék értékének, valamint a termelési értékek a bruttó beruházások összegével csökkentett hányadosával. A termelési érték a végtermék értékét képviseli. Ebből levonva a bruttó beruházások értékét a társadalmi szintű V értékéhez jutunk. A modellben ugyanis eltekintünk a tőkések személyes fogyasztásától, valamint a költségvetés és a külkereskedelem egyenlegéből, továbbá a bérből élők megtakarításaiból adódó bonyodalmaktól.

Következtetések

A modell alapján levonható legfontosabb következtetések az alábbiak:

a) Amikor a termelés tőkeigényessége növekedni kezd, a profitráta *emelkedése* figyelhető meg. Ez azzal magyarázható, hogy a nettó beruházások — és velük a marginális tőkeigényesség — kezdetben szükségképpen gyorsabban nő, mint a lekötött tőkék értéke, és így a teljes tőkeigényesség. A „józan ész” azt sugallja, hogy a termelés tőkeigényességének növekedése csökkenti az átlagprofitrátát. Valójában a növekedés megindulásakor — feltevéve, hogy a számított tőke/termelés hányados növekedését nem a dekonjunkctúra okozza — ennek éppen az ellenkezője igaz.

b) Az átlagprofitrátának ilyen okból bekövetkező emelkedése *nem tartós*. A profitráta a modell szerint a T_{22} évtől kezdve az addigi emelkedésből *süllyedésbe* megy át. Ez az irányváltozás szükségszerű akkor, ha a marginális tőke/termelés hányados a *számtani* haladvány szerint emelkedik, vagyis akkor, ha a marginális tőkeigényesség *csökkenő* ütemben nő. A következőket kell figyelembe vennünk:

— A marginális tőkeigényesség növekedése azonnal növeli a termelés növeléséhez szükséges nettó beruházások összegét, mégpedig emelkedésével arányos mértékben, a T_{11} évben 10 százalékkal. A *lekötött tőkék* értéke viszont — egyéves késéssel — sokkal kisebb mértékben nő, mert értéküknek csak jóval kisebb százalékát éri el a hozzájuk csatlakozó nettó beruházás. A profitrátának tehát ekkor még nőnie kell. Ez nem más, mint a „flow” és „stock” nagyságokkal kapcsolatos probléma.

— A nettó beruházások értéke évről évre lassuló ütemben nő, mert a marginális tőkeigényesség csak a *számtani haladvány* szerint emelkedik:

$$\frac{1,2}{1,1} < \frac{1,1}{1,0}, \frac{1,3}{1,2} < \frac{1,2}{1,1} \text{ stb.}$$

A lekötött tőkék értéke a következő években viszont *gyorsuló ütemben* emelkedik, mert a növekvő marginális tőkeigényesség miatt egyre nagyobb mértékben „felszorzott” nettó beruházás csapódik hozzá a „stock”-hoz: T_{13} évben 1,1-del, a T_{14} évben 1,2-del felszorzott beruházás stb. Figyelembe véve a nettó beruházás arányát a lekötött tőkék értékéhez — vagyis azt, hogy a lekötött tőkék állománya *10 évjáratból áll* — a marginális tőkeigényesség I. növekedése a T_{13} évben 1 százalékkal, a T_{14} évben 2 százalékkal, a T_{15} évben 3 százalékkal, a T_{16} -ban 4 százalékkal, tehát — egészen a T_{21} évig — évről évre *gyorsuló ütemben* duzzasztja fel a lekötött tőkék értékét — természetesen a 10 százalékos termelésnövekedéssel járó tőkenövekedésen felül. Ezzel szemben a marginális tőkeigényesség I. növekedése miatt (ugyancsak a termelésnövekedést kísérő tőkenövekedésen felül) NB_t értéke a T_{12} évben 10 százalékkal, a T_{13} évben 9,09 százalékkal, a T_{14} évben 8,3 százalékkal nő a megelőző értékhez képest, vagyis évről évre *csök-*

kenő ütemben. Ezért a lekötött tőkék gyorsuló növekedési üteme utoléri a bővítést szolgáló nettó beruházások lassuló növekedési ütemét; egy idő múlva a profitrátát kifejező tört *nevezője* kezd gyorsabban nőni, a profitráta pedig süllyedő irányzatúvá válik. Csak NB_6 -t figyelembe véve ennek az időpontnak a T_{19} évben kellene bekövetkeznie, a profitráta a csúcspontját a T_{18} évben érné el.

— Ez az időpont eltolódik azért, mert a termelés tőkeigényességének növekedése következtében az egyszerű újratermeléshez is szükségessé válnak a pótlást meghaladó beruházások. NB_6 növekedése miatt az összes nettó beruházások egészen a T_{21} évig nőnek gyorsabban a lekötött tőkék értékénél, a fordulópont tehát „megkésve”, a T_{22} évben következik be. A fordulatnak azonban *mindenképpen meg kell történnie* — a marginális tőkeigényesség lassuló ütemű emelkedése miatt.

— Ha a marginális tőkeigényesség I. növekedése a mértani haladvány szerint menne végbe — mondjuk évről évre 10 százalékkal növekedne ez a mutató — akkor a profitráta a csúcspont elérése után nem esne vissza, hanem változatlan (példánkban 21 százalékos) színvonalon maradna. Ha a marginális tőke/termelés hányados I. gyorsuló ütemben emelkedne, akkor a profitráta állandóan nőne. Azonban sem a tőkeigényesség változatlan, sem növekvő ütemű emelkedésének nincs realitása.

— A 2. sz. modellben számított profitráta a T_{22} és T_{32} évben *hirtelen esik*. Ez a T_{22} évben azért történik, mert ekkor az állótőkék pótlása hirtelen *felgyorsul*, és NB_6 növekedése hirtelen lelassul: ettől kezdve ugyanis olyan állótőkéket kell kicserélni, amelyeket már a *növekvő* marginális tőkeigényesség mellett ruháztak be 10 évvel korábban. A T_{32} évtől kezdve pedig NB_6 értéke *csökkenni* kezd: a marginális tőkeigényesség I. növekedése megáll, ezért a növekvő pótlási alap értékét egyre kisebb mértékben haladhatja meg NB_6 értéke.

c) Döntő jelentőségű, hogy az átlagprofitrátának a T_{22} évtől kezdődő süllyedése a marginális tőkeigényesség növekedése által a profitrátának *előzőleg már magasra emelt* színvonalához képest következik be: a profitráta *nem a kezdeti, kiinduló* színvonalhoz viszonyítva süllyed! A profitráta egészen a T_{40} évig az eredeti, a T_1 évi színvonal fölött van! A T_{41} évtől kezdve pedig a T_1 évi kiinduló színvonalon *állapodik meg*. A teljes tőkeigényesség ugyanis *utoléri* a marginális tőke/termelés hányados I-et, és azt *nem haladhatja meg*. (Külön vizsgálatot érdemel, és külön bizonyítható, hogy a profitráta *e kiinduló* — és *befejező* — színvonala a gazdasági növekedés üteméhez igazodik.) A termelés tőkeigényességének növekedéséből tehát *nem lehet* levezetni a profitráta *hosszú időszakban értelmezett süllyedését*. Ha a termelés tőkeigényessége hosszú idő múltán háromszor akkora vagy harmadakkora, mint régebben volt, akkor a profitráta nagyságát kifejező tört számlálója és nevezője is háromszoros vagy egyharmadnyi lesz a korábbi helyzethez képest. Ez ugyanolyan, mintha egy tört számlálóját és nevezőjét ugyanazzal a számmal megszoroznánk vagy osztanánk: a tört értéke változatlan marad. (Feltételezzük, hogy a gazdasági növekedés üteme változatlan.)

d) A termelés tőkeigényességének csökkenése esetén minden pontosan megfordítva történne! A marginális tőke/termelés hányados csökkenése is *lassuló ütemű* volna: mind nehezebb ugyanis a *további* csökkentése. Kezdetben a profitráta süllyedése következne be, majd a profitráta mozgási iránya

szükségképpen megfordulna: a profitráta emelkedne, de a marginális tőkeigényesség süllyedése által előzőleg már alacsonyabbra szorított színvonalhoz képest. A profitráta emelkedése közben az eredeti, kiinduló (a növekedés ütemének megfelelő) színvonala felé törekedne, végül azon állapodna meg. A termelés tőkeigényességének csökkenése tehát *nem vezet a profitráta hosszú időszakot átfogó emelkedésére.*

e) A tőke értékösszetétele a T_{11} évtől kezdve egészen a T_{41} évig *emelkedik.* (Ezután — ha a nagyságát tovább számítanánk — már nem emelkedne, hanem változatlan maradna, hiszen a modellben a V és a tőke egyenlő ütemben növekedne.) A tőke értékösszetételének növekedése *végül is nem okozza a profitráta süllyedését,* hiszen az a T_{21} évig nő, és csak azután süllyed, *nem süllyed azonban a kiinduló színvonal alá!* A tőke értékösszetételének emelkedését tehát csak rövidebb időszakban kísérheti az átlagprofitráta süllyedése! Ha valaki éppen a T_{21} évtől kezdve figyelné a fejleményeket, és nem tudná, mi történt a T_{21} év előtt, azt állíthatná: az átlagprofitráta süllyedését a tőke értékösszetételének növekedése váltja ki! Az állítás alapulhatna az értékösszetétel emelkedésének, valamint a profitráta süllyedésének pusztá megfigyelésén, illetve a rövid és középtávon szereshető tapasztalatoknak, következtetéseknek a hosszú távra való kivetítésén. Lehet, hogy Marx korában a tőke értékösszetételének éppen bekövetkező emelkedése együtt járt az átlagprofitráta süllyedésével. Lényeges azonban, hogy mi történt *korábban:* előzőleg, a gépi nagyipar *kialakulásának* idején a termelés tőkeigényességének növekedése szükségképpen a tőke értékösszetételének és az átlagprofitrátának az emelkedésére vezetett. Nem szabad a rövidebb időszak tapasztalatait egyszerűen kivetíteni a hosszabb időszakra.⁵

f) A tőke értékösszetételének középtávú emelkedése végül is nem vezet a profitráta süllyedésére, hiszen vele együtt az értéktöbbletráta is megnő, mégpedig pontosan olyan mértékben, hogy a profitráta változatlan maradhat. A 2. sz. modell adatait tekintve a T_{11} évben az értéktöbbletráta $100 m/837,26 V$ ($V = 1000 - 162,74$), vagyis 11,944 százalék. A C/V , vagyis a tőke értékösszetétele $= 1,1944$. A profitráta 11,944: 1,1944 = 10 százalék. A T_{41} évben az értéktöbbletráta $5234,82 m/8929,98 V$ ($V = 17\,449,41 - 8519,43$), vagyis 58,62 százalék. A tőke értékösszetétele $C/V = 5,862$. A profitráta $58,62: 5,862 = 10$ százalék. Döntő fontosságú annak megértése, hogy az értéktöbbletráta alakulását nem szabad elszakítani a tőke értékösszetételének alakulásától. Ha a profitrátát kifejező emeletes tört nevezőjében változás van, akkor változásnak kell bekövetkezni a *számlálóban is!* A tankönyvek *súlyos hibát követnek el,* ha az m/V és a C/V törtek mozgását *nem egymással összekapcsolva vizsgálják,* vagyis ha növelik a lekötött C értékét anélkül, hogy az m értékét is megfelelően emelnék!

g) Noha a termelés tőkeigényességének változása *hosszú időszakban* érdektelen a profitráta színvonala szempontjából, *középtávon* mégis jelentős profitrátát alakító tényezőnek tekinthető. Középtávon a termelés tőkeigényességének emelkedése vagy csökkenése miatt a profitráta emelkedik vagy süllyed — a 2. sz. modellben leírt módon. *Erre az összefüggésre* kell figyelemmel lennünk, a tőkeigényesség — és az értékösszetétel — változásának a vizs-

⁵ Nagyon valószínűtlen azonban, hogy — különösen a múlt századra vonatkozóan — az átlagprofitráta süllyedő irányzatát igazoló tapasztalati tényekre lehetne hivatkozni. Nincsenek ugyanis a lekötött tőkék értékéről és a profit nagyságáról számot adó megbízható statisztikák.

gálata *így érdekes*: a profitráta színvonalának így bekövetkező számottevő színvonalváltozása *periódusonként* jobb vagy rosszabb gazdasági helyzettel járhat együtt.

Ha a C -be a lekötött forgótőkét is belevennénk, és a Δc -be nemcsak a nettó beruházást, hanem a készletnöveléssel együtt az egész felhalmozást is, nem jutnánk semmilyen fontosabb új következtetésre. Akkor is a marginális tőke/termelés hányados I. és II. kategóriájával volna dolgunk, és a teljes tőke/termelés hányadossal. A tőkeigényesség növekedése ebben az esetben is először a profitráta emelkedését váltaná ki, és az végül az eredeti színvonalra esne vissza. Nem változnának következtetéseink a tőke értékösszetételének és a profitrátának a kapcsolatáról sem. A különbség csak az volna, hogy a Δc esetében a készletváltozásra is, és a C -vel a kapcsolatban a C jellegű forgótökében lekötött tőkékre is gondolnunk kellene. Így sem volna levezethető azonban a termelés tőkeigényességének vagy a tőke értékösszetételének növekedéséből a profitráta süllyedése.

Az átlagprofitráta mégis lehet süllyedő irányzatú, de *más tényezők miatt!* Tisztázandó kérdés az is, hogy mitől függ a profitráta színvonala, ha a termelés tőkeigényessége nem változik. Rövid időszakban a profitráta hullámzásának sajátos okai vannak, a C/V tört, a termelés tőkeigényessége, valamint a profitráta mozgása között is sajátos összefüggések figyelhetők meg. A tőkésosztály személyes fogyasztása is befolyásolja az átlagprofitráta alakulását. Ezeknek a kérdéseknek az elemzését azonban *külön kell elvégezni*.

KÖVES ANDRÁS:

A VILÁGGAZDASÁGI NYITÁS: KIHÍVÁS ÉS KÉNYSZER

Az elmúlt években a szocialista országok legtöbbje által elszenvedett cserearányromlás, az egyensúlyi helyzet megingása, a tőkés világ tartósan elhúzódo recessziója miatti exportgondok a nyitási törekvéseket, azaz a nemzetközi munkamegosztásba való nagyobb mérvű bekapcsolódást nehezebbé teszik. A szerző az első részben részletesen és mélyrehatóan tárgyalja azokat a történelmi körülményeket, amelyek a szocialista országokban korábban az autark gazdaságfejlesztési stratégia kialakulásához, a Nyugattal való gazdasági kapcsolatok minimálisra való visszaeséséhez vezettek. A második rész a hetvenes éveket helyezi elemzése központjába, a harmadik rész pedig igen érdekes áttekintést ad arról, hogy a Szovjetunió gazdaságpolitikai céljai elérése érdekében milyen kapcsolati formákat alakított ki a tőkésországokkal — elsősorban az Egyesült Államokkal és Japánnal —, illetve milyen kezdeményező lépéseket tett. A gondolatkör befejezéseképpen a negyedik részben a szerző felhívja a figyelmet arra, hogy az új kül gazdasági feladatok új formák és módszerek igénybevételét teszik szükségessé. Ebben az összefüggésben tárgyalja a kompenzációs ügyletek, az ipari kooperáció és a közös vállalatok kérdéskörét. Véleménye szerint a Közös Piaccaal való kapcsolatok rendezése is meghatározó szerepet játszhat a „nyitás” nemzetközi politikai közegének javulásában és a KGST-országok agrár- és iparcikkexportja kedvezőbb értékesítési feltételeinek létrehozásában.

420 l., kötve 81,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

Az empirikus keresletelemzés fejlődése, keresleti függvények

A kvantitatív közgazdasági elemzés egyik legrégebbi ága a *keresletelemzés*. Csak sejtetjük alkalmazási körét, ha szemléltetésképpen felvillantunk néhány, a keresletelemzés segítségével megválaszolandó fontos kérdést. Ilyenek: Hogyan hat a reáljövedelem színvonala és változása vagy az árak és árarányok változása a kereslet színvonalára és szerkezetére? A jövedelem viszonylag egyenletes növekedése hogyan módosítja az élelmiszer-fogyasztás szerkezetét? Milyen jövedelem-színvonal és árszerkezet teszi lehetővé az egészséges, viszonylag kalóriaszegény és állati fehérjékben dús táplálkozást? Hogyan hatnak a fogyasztás szerkezetére a fogyasztói szokások, illetve egyáltalán milyen fogyasztásunk szerkezetére?

A keresletelemzésen belül két ágat különböztethetünk meg: a *keresletelemzés módszertanának kidolgozását és az empirikus, alkalmazott keresletkutatást*. A századforduló óta, különösen pedig a tudományág utóbbi 40—50 éves fejlődése során erősen közeledett egymáshoz a piac működésének, illetve a fogyasztás és a fogyasztói magatartás általános törvényszerűségeinek az elméleti kutatása és e kérdéseknek a gyakorlatra irányuló vizsgálata. Egyre jobban a felszínre kerültek a valóság és a közgazdasági modell kapcsolatának a kérdései. Ezek nagyon időszerűek, és a magyar közgazdászokat is élénken foglalkoztatják. A velük kapcsolatos problémákhoz fűződik néhány gondolatom.

A valóság és a keresleti modell viszonya

A keresletelemzés fő eszköze a *keresleti függvény*, amelyről feltesszük, hogy többé-kevésbé jól közelíthető valamilyen statisztikai megfigyelésen nyugvó, *tapasztalati függvénnyel*. E függvény specifikációja és a függvényillesztésnél alkalmazott paraméterbecslési eljárás megválasztása a keresletelemzés döntő mozzanata. Bármennyire törekszünk is azonban egy olyan keresleti modell megalkotására, amely hűen tükrözné a valóság bonyolult összefüggéseit és törvényszerűségeit, nem lesz teljes a sikerünk: szükségszerű és kényszerű eltérés van a valóság és annak modellje között.

A modellező szakemberek célja a valóság lehető legjobb megközelítése. Ez a cél azonban állandó harcban áll a lehetőségekkel, feltételekkel, s már győzelemként könyvelhetjük el azt is, ha az ésszerű kompromisszum határain belül maradunk anélkül, hogy a modellezés során nyert eredményeink közgazdasági tartalma csorbát szenvedne.

A valóság és a modellel nyert eredmények közötti eltéréseket több csoportra vezethetjük vissza.

Az *első* csoportba azokat az okokat soroljuk, amelyek az adott feladat megoldásához kiválasztott módszerrel és a modellalkotás során használt absztrakciókkal kapcsolatosak. Adekvátnak akkor tekinthetünk egy modellt, ha viszonylag egyszerű, könnyen kezelhető; ha a választott keresleti függvény jól illeszkedik a tényadatokhoz; ha *közgazdaságilag értelmes és értelmezhető*. E legutóbbi követelményt tartjuk a leglényegesebbnek. Nélküle a többi megléte esetén sem tekinthető a modell megfelelőnek. Megsértjük például az adekvát modell követelményét, ha a fogyasztói kiadások minden egyes csoportjához egyöntetűen lineáris függvényt illesztünk, s az így nyert eredményeket előrejelzésre használjuk fel. A lineáris függvények ugyanis mindig olyan jövedelemrugalmassági együtthatókat eredményeznek, amelyek a jövedelem növekedésével mindenképpen az egységhez tartanak. Az élelmiszerekre például általában agyónál kisebb rugalmasság jellemző, s ha lineáris függvényt illesztünk a tényadatokhoz, a jövedelem növekedésével növekvő együtthatókat kapunk. Saját valóságunk és a fejlődésben előttünk járó országok tapasztalatai azonban arra utalnak, hogy a jövedelemszínvonal emelkedésével csökken az élelmiszerekre fordított kiadások részaránya, sőt számos nyugati országban még a jövedelemrugalmasság is csökkenő tendenciájú. Nem volna szabad az élelmiszer-kereslethez lineáris függvényt illeszteni, különösen pedig az ily módon számított rugalmasságokat előrejelzésre felhasználni.

Az „elfogadható modell” minél jobb megközelítése végett elmaradhatatlan a keresleti függvény típusának megválasztását megelőző, alapos közgazdasági elemzés. Ha ezt nem végezzük el, akkor az egyéb szempontok szerint kiválasztott függvényből e függvény sajátosságainak megfelelően vonunk le következtetéseket a kereslet természetére, a rugalmassági együtthatókra vonatkozóan. Holott éppen megfordítva, ez utóbbiak elemzéséből kiindulva kellene megválasztanunk az alkalmas keresleti modellt.

A valóság és a modell közötti eltérések, pontatlanságok *második* forrása a közgazdasági valóság összefüggéseit befolyásoló véletlen tényezők figyelembevételenek a módja. A társadalomtudományokban nincs módunk olyan kísérletekre, amelyekkel rávilágíthatnánk a véletlen tényezők szerepére. Nem tudjuk előállítani egy-egy közgazdasági esemény több lehetséges „kimenetelet”. A valóságban csak egyetlen idősor létezik, de ennek az alakulása részint jól meghatározott, számszerűsíthető, részint azonban nem kvantifikálható, köztük véletlen tényezőktől is függ. A konkrét elemzések során viszont többnyire minden, valamilyen oknál fogva nem számszerűsíthető tényezőt az ún. véletlen hibatényezőbe sűrítünk bele, s köztük az olyanokat is, amelyek törvényszerűen befolyásolják a szóban forgó függő változót, a vizsgált jelenséget. Ha azonban a matematikai statisztika, különösen pedig a valószínűségszámítás eszköztárához folyamodunk, akkor mégiscsak kénytelenek vagyunk feltenni, hogy a valóságos idősorok másképp is alakulhattak volna. Ismerjük az alkalmazott módszerek érvényességéhez szükséges feltételeket, s így a vitatott hipotézis elfogadására kényszerülünk. Ez viszont hibák forrása. Tudjuk például, hogy a regresszióelemzésben a legkisebb négyzetek módszere a paraméterbecslés egyik leggyakrabban használt módszere. Alkalmazhatóságának azonban elég szigorú feltételei vannak, de az eredmények értékelésekor mégsem élünk mindig a hipotézist ellenőrző próbák

(tesztek) adta lehetőségekkel, vagyis nem elemezzük, hogy az adott esetben mennyiben érvényesülnek a kiinduló feltevéseink, illetve hogy egyáltalán használható-e a kiválasztott becslési eljárásunk.

A matematikai-statisztikai módszerek alkalmazásakor is mindig tudatosítani kell, hogy a *közgazdasági elemzések eredményeit messzemenően meghatározza az alkalmazott közgazdasági modell jellege, a paraméterek becslésére alkalmazott módszer, valamint a rendelkezésre álló adatok minősége*. Éppen ezért meg kell vizsgálnunk, hogy a kiválasztandó modell a statisztikai adatbázisával együtt reális eredményeket szolgáltathat-e.

A *harmadik* csoportba a modell alapjául szolgáló adatbázissal kapcsolatos nehézségeket sorolom. A legjobb módszerünk is csődöt mond, ha a rendelkezésre álló adatok nem megbízhatóak. Minimális követelmény, hogy egy-egy hosszabb idősor adatai egymással összehasonlíthatóak legyenek; hogy a különböző fogyasztási aggregátumokra azonos bontásban legyenek meg a fogyasztási adatok is és az árindexek is; hogy az idősorokra vonatkozó aggregátumokat ugyanabban a bontásban találjuk meg a háztartás-statisztikákban is. Ez utóbbit annál is inkább fontosnak tartom, mert a kereslet-elemzésben nagyon gyümölcsöző területnek ígérkezik az idősoros és a keresztmetszeti vizsgálatok összekapcsolása.

A közgazdasági modell és a valóság közötti eltérés okainak *negyedik* csoportját a különféle fajtájú mérési és számítási hibák képezik. Ezekre vonatkozóan [14]-ben található részletes elemzés.

A keresleti függvény fogalmától az általános keresleti függvényig

Csupán arra vállalkozhatom, hogy a szerteágazó irodalom legfontosabb, leggyakrabban használt módszereiről adjak vázlatos áttekintést.

A keresleti függvény elméleti fogalmát először *Cournot* öntötte matematikai formába 1838-ban:

$$D=f(p) \quad (1)$$

alakban, ahol D a termék keresletét, p pedig az árát jelenti.

A megfelelő verbális fogalom, az ún. keresleti vagy ártörvény, már korábban is ismert volt. A kínálat és az ár közötti összefüggés élénken foglalkoztatta a klasszikusokat, de a klasszikus polgári közgazdaságtannal szemben fellépő és fejlődő eszmeáramlat gondolkodóit (Say, Bentham stb.) is, akik az elméletüket nem a termelésből, hanem a fogyasztásból kiindulva vezették le.¹

Walras (1873) *Cournot* nyomdokain haladva jelentősen hozzájárult a keresleti függvény elméleti továbbfejlesztéséhez. A szóban forgó termék árán kívül figyelembe vette a „rokon javak” — a kiegészítő és a helyettesítő termékek — árát is:

$$D=f(p_1, p_2, \dots p_n), \quad (2)$$

ahol D a termék kereslete, p_1 a keresett termék ára, $p_2, \dots p_n$ pedig a rokon javak ára.

¹ A keresleti törvény egyik első verbális megfogalmazása Say nevéhez fűződik: egy jószág ára a keresett mennyiséggel egyenes, a kínált mennyiséggel pedig fordított arányban változik. Lényegében ugyanazt az összefüggést már *Adam Smith* is fölismerte, és hasonlóan fogalmazta meg 1776-ban.

Ugyancsak Cournot hatására *Marshall* is matematikai összefüggést keresett az ár és a kereslet között, de elődjével ellentétben az árat tekintette függő, és a keresletet független változónak. *Marshall* neve ennek ellenére szorosan Cournot-éhoz kapcsolódik, s az (1) összefüggést *Cournot—Marshall keresleti törvénynek* is nevezik. *Marshall* nevéhez fűződik még a keresletelemzés egyik legfontosabb fogalmának, a rugalmassági együtthatóknak a bevezetése és a kereslet—ár-függvény grafikus ábrázolása.

Pareto (1892) és *Szluckij* (1915), majd *Hicks* és *Allen* (1934) felismerése, hogy az árak mellett a kereslet másik döntő meghatározója a jövedelem.

A jövedelemváltozót is tartalmazó keresleti függvény a következő:

$$D=f(p_1, p_2, \dots p_n, R), \quad (3)$$

ahol R a reáljövedelem.

Pareto és *Szluckij* egymástól teljesen függetlenül az indifferencia-elmélettel magyarázták a keresleti függvényt, amelyhez mindketten tapasztalati úton jutottak el. *Szluckij* munkája azonban feledésbe merült: 1933-ig nem is tudtak róla. Ekkor *Domenido*, *Hicks* és *Schultz* „újralfedezte”, de addigra ugyanezeket az eredményeket *Hicks* és *Allen* már közreadta.

A keresleti függvény továbbfejlesztésében fontos állomás az idő szerepének felismerése, *Moore* hozzájárulása. 1914-ben közzétett elméleti eredményei (13) tették lehetővé a keresletelemzés új ágának, a kereslet idősoros elemzésének a kialakulását.

Moore azonban nemcsak kiemelkedő elméleti munkásságával, hanem a gyakorlati keresletelemzésben végzett tevékenységével is páratlan sikereket ért el. A többszörös korreláció számítás, a relatív változások és a trendhányad módszerének alkalmazásával sikerült idősorok alapján kiszámítani néhány mezőgazdasági termék (kukorica, széna, árpa és burgonya) árrugalmassági együtthatóit.

Moore irányzatához csatlakozik *Leontief* és *Pigou*, majd később *Schultz* is, aki néhány termék vonatkozásában a függvénykapcsolatban már figyelembe vette a jövedelemalakulást és a rokon termékek árát is [18].

Az időtényező figyelembevételével a következőképpen írhatjuk fel a keresleti függvényt általános formában:

$$D=f(p_1, p_2, \dots p_n, R, t). \quad (4)$$

Ez az összefüggés formailag csak a t változóval különbözik a (3) összefüggéstől, de ez a formai különbség mély tartalmi változást jelent.

A (4) összefüggést *Schultz* „dinamikus” keresleti függvénynek nevezte, megkülönböztetésül az (1)—(3) „statikus” összefüggésektől. A t változó fejezi ki a keresletre ható, de valamilyen oknál fogva nem számszerűsíthető tényezőket. Ma is ezt a formát használjuk az általános keresleti függvény kifejezésére. Megjegyezzük, hogy független változóként szerepelhetnek bizonyos kínálati tényezők, de az előző időszakbeli kereslet és jövedelem is.

A húszas években és a harmincas évek elején bontakozott ki a gyakorlati keresletelemzés egy másik irányzata, amelynek képviselői a kereslet és a jövedelem közti összefüggést a háztartás-statisztikai adatok alapján próbálták megszerkeszteni.

Ehhez az iskolához kapcsolódnak *Frisch*, *Fisher*, *Roy*, *Marschak* és mások munkái. Ez a megközelítési mód az alapja az *Engel*-görbék megszerkesztésének.

Az említett szerzők nagy jelentőségű úttörő munkát végeztek, és meg-

termékenyítően hatottak a kereslet statisztikai elemzésében folytatott későbbi kutatásokra. Így például Moore említett módszerei kiinduló alapul szolgáltak a későbbiekben *Ezekiel, Bean, Pearson, H. Working, E. J. Working* és mások munkáihoz.

E korai kutatások elméleti és gyakorlati eredményeiről, a különféle irányzatok képviselői által alkalmazott módszerekről és saját empirikus elemzéseiről átfogó ismertetést ad Schultz 1938-ban megjelent munkája [18]. Majd ezt követően egészen 1952-ig — a II. világháború miatt — nem jelent meg átfogó mű a keresletelemzésről. *Jureen* és *Wold* munkája [22] a háború utáni első jelentős mű, amely kitűnő összefoglalást ad a keresletelemzés elméleti alapjairól és a gyakorlati számításokról.

Mielőtt a további fejlődés elemzésére rátérnék, érdemes foglalkozni a keresleti függvények kétféle adatbázison alapuló megszerkesztésével: az idősoros elemzés és a háztartás-statisztikai megközelítés alkalmazásával.

Keresztmetszeti és idősoros elemzés

Mindkét elemzési módszer végső célja a keresleti függvény megszerkesztése és a keresleti rugalmasságok kiszámítása. A rendelkezésünkre álló, különféle forrásokból származó statisztikai adatokra vonatkozóan azonban más-más kiinduló feltételezésekkel élünk.

A *keresztmetszeti vizsgálatokban* abból a feltevésből indulunk ki, hogy a különböző jövedelemkategóriájú rétegek nagyjából homogének mind társadalmi hovatartozásuk, környezeti adottságaik, mind családnagyságuk, illetve a keresletüket befolyásoló egyéb tényezők szempontjából. E vizsgálatoknál eltekintünk az árak és az arányok változásától, s így a rétegek közötti nomináljövedelem-különbségek a tényleges reáljövedelem-különbségeket fejezik ki. (Ha azonban több egymást követő évre végzünk keresztmetszeti elemzést, az azonos nomináljövedelem-különbségek nem fejeznek ki azonos reáljövedelem-különbségeket.)

Vizsgálatainkban elfogadjuk a keresztmetszeti elemzés alaphipotézisét: feltételezzük, hogy tiszta jövedelemhatást vizsgálunk egy-egy kiválasztott évben.

Fel kell azonban hívnunk a figyelmet arra, hogy a keresztmetszeti adatokon alapuló keresleti függvényt, illetve a kapott jövedelemrugalmassági együtthatókat nem használhatjuk fel közvetlenül prognózis céljára. A keresztmetszeti elemzés kiinduló feltételezése — a tiszta jövedelemhatás — egy-egy viszonylag rövid időszakra elfogadható, a rugalmasságokat azonban nem vetíthetjük ki hosszabb távra, mert közben a jövedelmen kívül még sok egyéb, időben változó tényező is befolyásolja a keresletet.

Más a helyzet az *idősoros elemzéssel*. Itt azt vizsgáljuk, hogy egy hosszabb időszak alatt valamely termékcsoport iránti kereslet milyen tényezők hatására, milyen összefüggés szerint változik. A befolyásoló tényezők mozgásának hatására a fogyasztási pont időszakról időszakra (évről évre, hónapról hónapra) elmozdul, s ezt a mozgást próbáljuk nyomon követni az idősoros keresleti függvényvel. Az így kapott rugalmasságok alapján készíthetünk előrejelzést, de abból a feltevésből kiindulva, hogy a múltban megfigyelt összefüggések érvényesek lesznek a jövőben is: a független változók a tárgyidőszakban is ugyanazzal az intenzitással hatnak, mint a bázisidőszakban,

a fogyasztók a már megszokott módon fogyasztanak, ízlésük, szokásaik nem, vagy csak nagyon lassan változnak, magatartásukban ugyanazok az elemek ismétlődnek, tehát a keresleti görbe alakjában sem következik be hirtelen, ugrásszerű változás.

A kétféle adatbázison szerkesztett keresleti függvények eléggé eltérő rugalmasságokat eredményeznek. *Fourgeaud* franciaországi fogyasztásra vonatkozó számításai [5] szerint az idősoros elemzés az alapvető fogyasztási cikkekre magasabb, a luxuscikkekre pedig alacsonyabb jövedelemrugalmasságokat eredményez, mint a keresztmetszeti vizsgálat. Éppen ezért a kétféle adatbázis alapján nyert rugalmasságok nem azonos módon hasznosítandók. A keresztmetszeti keresleti függvénnyel nem végezhetünk előrejelzést. Hasznos azonban különböző hipotézisek ellenőrzésére, sőt (mivel tisztán kimutatható vele a jövedelemhatás) a keresztmetszeti elemzés segítségével megszerkeszthetjük az idősoros keresleti függvényt. Pontosabban: megállapíthatjuk az idősoros adatokra illesztendő függvény típusát.

További fejlődés az empirikus keresletelemzésben

Az 1950-es évek elejétől újra fellendült a keresletelemzés. A kutatások témakörében viszonylag nagyobb változásokat figyelhetünk meg. Míg korábban egy-egy termék keresletének vizsgálatára s rugalmasságának kiszámítására helyeződött a hangsúly, a későbbiekben a termékek egyre szélesebb körét próbálták bevonni a vizsgálatokba. Felvetődött a *tartós fogyasztási cikkekkel* kapcsolatos kérdések tanulmányozásának az igénye is, majd az elektronikus számítógépek gyors fejlődése és elterjedése lehetővé tette bonyolultabb ökonometriai módszerek kidolgozását és alkalmazását.

Hazánkban is lényeges előrehaladásnak vagyunk tanúi a kereslet ökonometriai módszerekkel történő elemzésében, jóllehet a fejlődés megindulása nálunk csak a 60-as évek közepére tehető.²

A különféle intézményekben végzett kutatásoknak van néhány fontos közös vonása. Az első, amit az eredmények szempontjából lényegesnek érzek, hogy a kutatás nem önmagáért folyik; nem csupán a kutató kedvtelését, hanem a tervezést szolgálja. Tervező szerveink igénylik az ökonometriai módszerekkel végzett, a közép- és a hosszú távú tervek készítéséhez elengedhetetlen jövedelem- és ár rugalmassági számításokat. Másodszor: a külföldi szakirodalomból egyre több keresletelemzési módszer, modell, paraméterbecslési eljárás vált ismertté, és került hazai alkalmazásra. Harmadszor: kiléptünk egy merev, rögzített áron alapuló árrendszerből, s ez lehetővé teszi az ár- és árarányváltozások hatásának vizsgálatát is. Végül, de nem utolsósorban: a rendelkezésre álló adatok minőségi javulása is serkentheti a kutatásokat. Egyre hosszabb idősoraink vannak, s velük megbízhatóbb számításokat végezhetünk. Mindezen kedvező jelenségek ellenére az empirikus keresletelemzés tekintetében még van pótolni valónk. A nemzetközi irodalomból megismerhető, gyakran használt módszerek mintegy 10—15 éves késéssel kerülnek hazai alkalmazásra, s kiválasztásuk is jórészt véletlenszerű.

² Ezekről a kutatási eredményekről jó áttekintést ad Szakolczay György—Hulyák Katalin—Losonczy Istvánné—Muszély György cikke [20].

A szakirodalomban lényegében kialakult egy egységes álláspont, mely szerint a keresleti függvényeket két nagy csoportra lehet osztani:

A) *Egyetlen egyenletből álló keresleti függvények*, amelyek egy termék vagy nagyobb termékcsoporthoz iránti kereslet alakulását írják le, egy vagy több változó függvényében.

B) *A keresleti függvények összefüggő, teljes rendszere*, amely a különféle ismérvek szerint osztályozható termékcsoporthoz teljes körűre, a fogyasztói kiadások teljes szerkezetére vonatkozóan fejez ki összefüggéseket.

E két csoporton belül megkülönböztethetjük még a *statikus* és a *dinamikus*³ keresleti függvények alosztályát.

A dinamikus keresleti függvények azt a feltételezést öntik matematikai formába, hogy a fogyasztói döntéseket lényegesen befolyásolják a fogyasztók múltbeli viselkedése vagy a jövőre vonatkozó várakozások (például mennyit fogyasztottak tavaly az egyes termékekből, vagy mekkora készlettel rendelkeznek bizonyos cikkekből, mekkora jövedelemre számítanak stb.). Egyszerű tapasztalati tény, hogy a jövedelem növekedésekor a fogyasztók nem állnak át azonnal a magasabb jövedelmi szinten elérhető fogyasztásra, illetve a jövedelem csökkenésekor továbbra is fenn akarják tartani a magasabb jövedelemszinten élvezett fogyasztási színvonalukat. A fogyasztó tehát késedelmesen alkalmazkodik a megváltozott jövedelmi körülményekhez. Ezt a folyamatot próbálják leírni a dinamikus keresleti függvények.

A kereslet és egyáltalán a gazdaság dinamizálásának az elméleti gondolata régebbi keletű, de kezelhető matematikai formába öntése viszonylag új. S azzal, hogy *Taylor* és *Wilson* kidolgozta a három fokozatú legkisebb négyzetek módszerét, lehetővé vált a dinamikus keresleti függvények konkrét számításokra való felhasználása is.⁴

Egyetlen egyenletből álló keresleti függvények

Az egytermékes keresleti függvények legfőbb típusait és a függvényekre jellemző rugalmasságokat a következő táblázatban foglalom össze. A táblázat nem teljes, csupán a leggyakrabban alkalmazott függvényekre fordítottam figyelmet.

A rugalmasságok és a kiadási hányadok viselkedéséből elméletileg levezethető függvénytípusoknak a bemutatottnál szélesebb skáláját találhatjuk meg *Hoch Róbert* [6] munkájában, a gyakorlatban azonban ezek egy részét még nem használtuk fel.

A bemutatott függvények közül a *Törnqvist*-típusú egyenleteket az 1950-es, 1960-as években alkalmazták. A háromféle — alapvető, félig luxus és luxus kiadásokhoz illesztett — keresleti függvény felölelheti lényegében a teljes fogyasztási struktúrát.

Az egyetlen egyenletből álló keresleti függvényeket még akkor is elég gyakran kereslet—jövedelem összefüggésként alkalmazták, ha az elemzés idősorokra épült. Bár az árhatás vizsgálatára is sok kísérlet folyt, meg kell jegyeznünk, hogy a különféle árváltozók — saját ár, a rokoncikkek ára —

³ A statikus és a dinamikus függvényeknek itt merőben eltérő jelentése és tartalma van, mint a Schultz-féle megkülönböztetésben. Schultz-nál e két fogalom a keresztmetszeti és az idősoros adatokon alapuló keresleti függvénynek felel meg.

⁴ A hazai szakirodalomban Ördög Miklós tanulmánya [15] foglalkozik a dinamika többféle értelmezésével, dinamikus keresleti függvényekkel.

Egyetlen egyenletes keresleti függvények

A függvény típusa	A függvény alakja	Jövedelemrugalmassági együttható	A kereslet természetete	Alkalmazás
1. Lineáris	$y = a + bx$	$1 - \frac{a}{a+bx}$	merev, ha $a > 0$ rugalmas, ha $a < 0$	Allen-Bowley, Moore, Schultz, Wold, Novacco-Pilloton, Goreux,
2. Kettős logaritmikus	$\ln y = a + b \ln x$	b (konstans)	merev, ha $b < 1$ rugalmas, ha $b > 1$	Amundsen, Fourgeaud, Houthakker, Stone, Hoch-Kovács-Ördög, Simon A.
3. Fél logaritmikus	$y = a + b \ln x$	$\frac{b}{a + b \ln x}$	merev	Goreux
4. Logaritmikus inverz	$\ln y = a - \frac{b}{x}$	$\frac{b}{x}$	merev	Hoch Róbert Novacco-Pilloton
5. Parabolikus	$y = a + bx + cx^2$	$\frac{bx + 2cx^2}{a + bx + cx^2}$	rugalmas	
a)	$y = \frac{ax}{x+b}$ $a, b > 0$	$\frac{b}{x+b}$	merev	
b)	$y = a \frac{x-c}{x+b}$ $a, c > 0$	$\frac{b}{x+b} + \frac{c}{x-c}$	merev	Törnqvist van Beeck-den Hartog Wold
c)	$y = ax \frac{x-c}{x+b}$ $a, c > 0$	$I + \frac{b}{x+b} + \frac{c}{x-c}$	rugalmas	
7. Szigmoid	$\ln y = a - \frac{b}{x} - c \ln x$	$\frac{b-cx}{x}$	változó rugalmasságú	Goreux
b)	$y = \frac{k}{\sqrt{2\pi}} \int_0^x e^{-\frac{1}{2}t^2} dt$	$\frac{y'}{y} \cdot x$	változó rugalmasságú	Brown-Aitchison, Goreux
8. Dinamikus keresleti függvények*	$y_t = a + b y_{t-1} + c x_t + d x_{t-1}$	$\frac{y'}{y} \cdot x$		Houthakker—Taylor

* Mivel maguknak a dinamikus keresleti függvényeknek sokféle változata ismert, csak összefoglalóan teszünk rájuk említést.

bevonásával olyannyira megnő a becslendő paraméterek száma, hogy ezáltal romlik az eredmények megbízhatósága. Több olyan munkáról is számot ad az irodalom, amelyekben a jövedelemváltozó mellett a jövedelemeloszlásra vagy a háztartások összetételére utaló változókat is beépítették a keresleti függvénybe.

Korábbi vizsgálatainkban magunk is az egyetlen egyenletes megközelítési módot alkalmaztuk. Elemzésünket igyekeztünk azonban kiterjeszteni a fogyasztói kiadások teljes szerkezetére úgy, hogy minden kiadáscsoportra annak közgazdasági természetétől függően más és más keresleti függvényt illesztettünk. A részkiadások összegének az összkiadásokkal való megegyezését konzisztenciavizsgálatokkal próbáltuk ellenőrizni.

Az egyes függvénytípusok alkalmazásában szerzőktől függően is kisebb-nagyobb eltéréseket észlelünk. A különbségeket több, viszonylag jól elkülöníthető szempont szerint csoportosíthatjuk: 1. *A változók száma.* 2. *A változók értelmezése.* Ez utóbbi szempont maga is többrétű, a szerint, hogy a) egy főre jutó, vagy összlakossági adatokkal számolnak, b) a megfigyelt értékek folyó árasok vagy változatlan árasok, c) a keresletet a kereslet abszolút nagyságával, relatív változásával vagy az összkeresleten belüli hányadával fejezik ki, d) a jövedelmen az összkiadásokat vagy az elkölthető személyes jövedelmet értik. 3. *A rendelkezésre álló adatbázis eredete, jellege.* Az alkalmazásokban különbség lehet attól függően is, hogy az adott függvényt keresletmetszetből vagy idősorból származó adatokra illesztik-e. 4. *A becslési eljárások különbözősége.* Alkalmazható a legkisebb négyzetek módszere vagy annak különböző továbbfejlesztett változatai, mint például az általánosított legkisebb négyzetek módszere, a két vagy három fokozatú legkisebb négyzetek módszere, vagy például az ún. *maximum likelihood*-becslés.

Az egyetlen egyenletről álló keresleti függvények alkalmazása során szerzett tapasztalatok lehetőséget nyújtanak néhány általánosításra, elsősorban az Engel-törvény kiterjesztésére. Az Engel-törvény — mint ismeretes — kimondja, hogy a jövedelem növekedésével csökken az élelmiszerekre fordított kiadásoknak az összkiadáson belüli részaránya (azaz a jövedelemrugalmassági együttható 1-nél kisebb). A vizsgálatok alapján a törvényben megfogalmazott gondolat kiterjeszthető a következőképpen: *Az élelmiszerek jövedelemrugalmassága a jövedelem növekedésével csökkenő tendenciát mutat.* Bizonyítja ezt az a tény, hogy a csökkenő rugalmasságú keresleti függvények jobban illeszkednek az adatokra, mint a változatlan rugalmasságúak, továbbá, hogy időben és országonként negatív kapcsolat mutatkozik az átlagjövedelem és az átlagos jövedelemrugalmassági együttható között.

A csökkenő jövedelemrugalmasság hipotéziséhez kapcsolódik a *telítődő kereslet hipotézise*, amely csak kisebb termékcsoportra vagy csak egy-egy termékre igazolható. Két változatát különböztetjük meg: az *abszolút* és a *relatív telítődés hipotézisét*. Abszolút telítődésről akkor beszélhetünk, ha valamely termék kereslete a jövedelem növekedésével, vagy a termékár csökkenésével már nem nő tovább. A viszonylagos telítődés feltételezése szerint adott áron a jövedelem növekedésével a fogyasztás közeledik a telítődési szinthez, amely azonban az árváltozás függvénye. Ha csökken a termék ára, emelkedik a telítődés színvonala, és megfordítva. Hasonló gondolatokat fogalmaz meg Hoch Róbert is [7] munkájában.

A széles körű elemzésekből levont következtetések alapján nemigen állapítható meg egyéb általános törvényszerűség, mint az, amit már koráb-

ban is ismertünk: az Engel-törvény és az úgynevezett *Schwabe-törvény*. Ez utóbbi azt mondja ki, hogy a lakással kapcsolatos kiadások részaránya szintén csökkenő tendenciát mutat. A hazai vizsgálatok azonban ez utóbbi törvényt még nem igazolják.

A keresleti függvények teljes rendszere

A fogyasztás elemzésével és előrejelzésével foglalkozó szakemberek az 1950-es évektől kezdődően egyre inkább azt tanulmányozzák, hogy *hogyan oszlik meg a fogyasztói összkiadás a jövedelem- és árváltozások hatására az egyes részkiadások között*. Egyre nagyobb az igény a teljesebb árhatás vizsgálatára. Ez is hozzájárult — az egyetlen egyenletből álló keresleti függvények helyett vagy mellett — a teljes keresleti rendszeren alapuló vizsgálatok terjedéséhez. E rendszerek a fogyasztói kiadások teljes szerkezetére kiterjedő, szimultán egyenletekből állnak; annyi egyenletünk van, ahány részcsoportha osztottuk az összkiadást.

E modellek kifejlesztése azért vált szükségessé, mert az egyetlen egyenletes keresleti függvények alapjául szolgáló adathalmaz önmagában már nem nyújt elegendő információt a megnövekedett számú paraméterek becsléséhez. Mivel egy adott időszakban a rendelkezésünkre álló adathalmaz tovább nem bővíthető, ezért a paraméterekre vonatkozóan más úton kell használható információkat biztosítani. Az úgynevezett *a priori* információkon alapuló teljes keresleti modellek fölépítésének két módja ismert [2], [3]. Az egyik az úgynevezett klasszikus módszer, amikor egy hipotetikus hasznossági függvényből a következő *a priori* feltételezések mellett vezetnek le egy meghatározott keresleti rendszert.

Aggregálhatóság: az egyes termékcsoportokra fordított kiadások összege egyenlő az összkiadással. (Nem tévesztendő össze az additivitási tulajdonsággal.)

Homogenitás: a keresleti függvény nullad fokú homogén, vagyis a jövedelem és az árak egymással arányos változása nem változtatja meg a keresett mennyiséget.

Szimmetria és negativitás: a kereszt-árrugalmasságokból képzett helyettesítési mátrix szimmetrikus és negatív. (De a nulla árrugalmasság megengedett.) A szimmetria azt jelenti, hogy az i termék árváltozásának ugyanolyan hatása van a j termék keresletére, mint a j termék árváltozásának az i termék keresletére.

Additivitás vagy szükséglet-függetlenség: valamennyi termék határhaszna független minden más termék fogyasztásától.

Azok, akik vitatják a keresleti függvényeknek a hasznossági függvényekből való levezetését, a keresleti rendszerek felépítésének egy olyan módját választották, amelyben az önkényesség közgazdasági megfontolással párosul. Hasznossági függvények feltételezése nélkül felállítanak egy közgazdaságilag értelmezhető függvényrendszert úgy, hogy az eleget tegyen a paraméterekre vonatkozó *a priori* feltételezéseknek. Bizonyítható, hogy ezek a kikötések nem kapcsolódnak a hasznossági függvényhez.

A továbbiakban bemutatunk néhány keresleti rendszert, amelyek alkalmazásával figyelemreméltó eredményeket értek el.

Mindegyik modellt egy tetszőleges i termékre és t évre írjuk fel, s a következő jelöléseket alkalmazzuk:

q_u = az egy főre jutó fogyasztás mennyisége az i termékből

p_u = az i termék ára vagy árindexe

P_t = az általános árszínvonal indexe

y_u = az i termékre fordított kiadás = $q_u \cdot p_u$

y_t = az egy főre jutó összkiadás

w_{ii} = az i termékre fordított kiadás hányada = y_i/y_t

W_i = diagonális mátrix, amelynek diagonálisát a w_{ii} -k alkotják

x_i = az egy főre jutó elkölthető személyes jövedelem

E_i = az i termék jövedelemrugalmassági együtthatója

e_{ij} = az i termék sajátár-rugalmassága, ha $i = j$,
az i terméknek a j termékre vonatkozó kereszt-árrugalmassága, ha
 $i \neq j$

d = két időpontra vonatkozó változó különbsége, például $dw_{ii} = w_{ii} - w_{ii-1}$.
 α , β , γ , A , b és C becsülendő paraméterek. (Megjegyezzük, hogy ha két modellben ugyanazok a paraméterek szerepelnek, jelentésük nem feltétlenül ugyanaz.)

1. Lineáris kiadási rendszer

A fogyasztói keresletnek a teljes rendszereken alapuló vizsgálatához Klein és Rubin adtak nagy lendületet és ösztönzést a *lineáris kiadási rendszernek* nevezett módszerük kidolgozásával (a továbbiakban LES, az angol linear expenditure system elnevezés rövidítése után), mellyel Stone [19] végzett először (1954-ben) számításokat angliai adatokra vonatkozóan. Valójában ez a legelterjedtebb, nagyon gyakran alkalmazott módszer, amelynek számos változatát tartja számon a szakirodalom. Az utóbbi néhány évben hazánkban is végeztek LES-modellek alapján kísérleti számításokat (Éltető Ödön, Enyedi József, Semjén András, Simon András, Szokolczay György és munkatársai).

A modellt a következőképpen írhatjuk fel:

$$y_i = \gamma_i p_i + \beta_i \left(y_i - \sum_{j=1}^n \gamma_j p_j \right), \text{ ahol } i = 1, \dots, n, \text{ és } y_i > \sum_{j=1}^n \gamma_j p_j.$$

A modell közgazdaságilag arra a gondolatra épül, hogy a fogyasztók két részre osztják kiadásukat: az úgynevezett alapfogyasztásra vagy szükséges fogyasztásra (γ_i), amelynek megvásárlása az y_i összkidásból $\gamma_i p_i$ részt köt le, másrészt az összes szükséges fogyasztás után fennmaradó úgynevezett rendkívüli kiadásra, illetve fogyasztásra ($y_i - \sum \gamma_j p_j$), amelyet a β_i arányoknak megfelelően oszt szét a fogyasztó a különféle termékek, illetve termék-csoportok között.

A modell egy kiterjesztett változatával, az ELES [11] modellel vizsgálható, hogy milyen szerepe van a relatív áraknak abban, hogy az elkölthető személyes jövedelemből ténylegesen mennyit költenek fogyasztásra, és mennyit takarítanak meg. E két modellváltozatban az úgynevezett alap- vagy szükséges fogyasztásnak nincs semmilyen közgazdasági tartalma. Nagyon hasznosnak bizonyul viszont egy harmadik — dinamizált — változat, amelyben az alapfogyasztás helyére az előző évi fogyasztás kerül.

A LES-modellek alkalmazásakor az aggregálás, a szimmetria, a negativitás és az additivitás feltételeit kötjük ki. E legutóbbi azonban olyan struktúrát kényszerít a rugalmassági együtthatókra, amelyben a jövedelemrugalmasságok arányosak a sajátár-rugalmasságokkal.

A LES-modellekben a jövedelem növekedésével a jövedelem- és sajátár-rugalmasságok 1-hez, illetve -1-hez tartanak. A modellt ez a jellegzetessége és kifejezetten hátrányos tulajdonsága alkalmatlanná teszi hosszú távú előrejelzésre.

2. Változatlan rugalmasságú vagy kettős logaritmikus modell

A változók logaritmusaira vonatkozó összefüggés, amely formailag meg-
egyezik az egyetlen egyenletből álló konstans rugalmasságú függvénnyel,
a következő:

$$\log q_u = \alpha_i + E_i \log \frac{x_i}{P_i} + e_{ii} \log \frac{p_u}{P_i}.$$

Ennél a modellnél nem teljesülnek a modellekkel szemben támasztott
követelmények, még a legalapvetőbb, a kiadások összegére vonatkozó fel-
tétel sem, kivéve azt az abszurd esetet, amikor minden jövedelemrugalmas-
sági együttható egy. Könnyen beláthatjuk, hogy e modell sem alkalmas
hosszú távú előrejelzésre, de — paramétereinek könnyű becslése folytán —
hasznos kiegészítő és ellenőrző szerepet tölthet be egyéb keresleti rendszerek
mellett. Nagyon gyakran használják, nálunk is sor került alkalmazására [20].

3. Houthakker módszere: az indirekt addi-log modell

$$\log y_u - \log y_j = A_{ij} + (b_i + 1) \log \frac{y_i}{p_u} - (b_j + 1) \log \frac{y_j}{p_j},$$

ahol

$$i = 1, 2, \dots, n-1, \quad j = i + 1.$$

Ez az összefüggés nem más, mint két termékcsoport megvásárlására for-
dított kiadások hányadának a logaritmusai.

A módszer mind keresztmetszeti, mind idősoros elemzésre használható.
Alkalmas a fogyasztási szerkezetnek országok közötti vizsgálatára. (Lásd
Houthakker nemzetközi összehasonlítását. [8]) A módszer számos alkalma-
zása a LES-moddellel való összehasonlításra készült.

4. Theil módszere: a Rotterdam-modell

Theilnek 1965-ben kidolgozott módszere [21] arra a gondolatra épül,
hogy az egyes termékcsoportok relatív keresletében bekövetkező változás
közvetlenül három tényező — a mennyiség, az ár és a nomináljövedelem —
változásának tudható be. Az egyes változók logaritmusait véve ez a követ-
kezőképpen írható fel:

$$dw_u = w_u d \log q_u + w_u d \log p_u - w_u d \log x_i.$$

E három tényező hatása közül Theil véleménye szerint a jobb oldali
első tag, vagyis a mennyiség változásának a részarányhoz való hozzájárú-
lása az, ami a fogyasztók döntéseitől függ, s ezért modelljét a következőkép-
pen írja fel:

$$W_i d \log q_i = b d \log \frac{x_i}{P_i} + C \cdot d \log P_i.$$

A Rotterdam-modell a hasznossági függvény feltételezése nélkül szüle-
tett meg. A korábban említett feltételeket egyenként vezethetjük be a mo-
dellbe, és változtathatjuk a paramétereit. E tulajdonsága kitűnő lehetőséget
ad más rendszerekkel való összehasonlításra.

5. Lybeck modellje

Ez a modell még nem tett szert olyan népszerűsége, mint a többiek — igaz, csak 1976-ban publikálták [12]. Egyike azon kevés modellnek, amelyek nem a hasznossági függvényre épülnek. A modell része, egy a svéd gazdaságra vonatkozó, nagy makroökonomiai modellnek. Matematikai alakja:

$$y_{it} = \alpha_i \frac{y_t}{P_t} + \sum_{j=1}^n \beta_{ij} \frac{p_j}{P_t} \cdot \frac{y_t}{P_t} + \gamma_i,$$

ahol

$$i = 1, \dots, n.$$

A modellre automatikusan teljesül az aggregálási, a homogenitási feltétel, a további feltételek azonban csak megközelítőleg teljesülnek. A modell rugalmasan kezelhető, további változó bevitelére is lehetőség van, s a paraméterei is könnyen becsülhetők.

6. Egyéb modellek

Az irodalomban még számos modell ismeretes, közülük megemlíthetjük Houthakker direkt addi-log modelljét, *Christensen*, *Jorgenson* és *Lau* úgynevezett transzlog modelljét, vagy *Leser* és *Powell* lényegében ausztráliai vizsgálatokra felhasznált modelljét. A paraméterbecslés viszonylag bonyolult volta miatt csak ritkán alkalmazták őket.

Az empirikus modellek összehasonlítása

A számítógépek gyors elterjedése hozzájárult a modellalkotás széles körű, néha talán kritikátlan elterjedéséhez is. De lehetőséget ad arra is, hogy a már meglévő modelleket felülvizsgálják, eredményeiket összehasonlítsák.

Az első ilyen összehasonlító vizsgálatot *Parks* [16] végezte el a svéd fogyasztási szerkezetre nyolc termékcsoporthoz bontásban a LES, az indirekt addi-log és a Rotterdam-moddellel, valamint két egyszerű trendfüggvényvel. Az összehasonlítás kritériuma, az illeszkedés pontossága alapján (ami véleményünk szerint persze nem a legfontosabb) a legjobb eredményt sorrendben a Rotterdam-, az addi-log és végül a LES-modell adta. Lényegesen javult a LES az időtrend bevezetésével. Hasonló eredményekről számolnak be *Theil* [21] és *Goldman* [5] is holland és brit számításuk alapján. Részletesebb termékfentartásban *Goldman* azt tapasztalta, hogy az élelmiszerekre, italokra és dohányra a Rotterdam-, a tartós fogyasztási cikkekre a Houthakker-, és az összes többi csoportra a LES-modell adta a legjobb eredményeket.

Figyelemre méltó *Deatonnak* a brit fogyasztásra 9 termékcsoporthoz bontásban készített összehasonlítása [3]. Itt a szerző elsősorban arra keresi a választ, hogy a különböző feltételek mellett vizsgált modellek eredményei miért irreálisak; azért-e, mert maguk a feltételek elfogadhatatlanok, vagy pedig a változók közötti összefüggés helytelen megválasztása miatt. Ehhez a vizsgálathoz alkalmas kiindulópont volt a Rotterdam-modell, amelynek különös jelentősége éppen abban rejlik, hogy a feltételek egyenként bevezethetők, és paraméterei könnyen változtathatók. Így a Rotterdam-modellnek öt változatát hasonlíttja össze a Rotterdam-modell struktúrájában felírt há-

rom additív — a LES-, a direkt addi-log és egy, a termékek közti helyettesítést meg nem engedő modellel.

Következtetési alapján a modellek alkalmasak annak az ismert jelenségnek a leírására, hogy az árváltozások úgynevezett helyettesítési hatása nagyobb termékcsoportok között is érvényesül. Megállapította azt is, hogy az additivitási feltétel minden modellváltoztatban a függvény formájától függetlenül elfogadhatatlannak bizonyult.

Egyetlen olyan összehasonlításról van tudomásom, ahol az illeszkedési kritériumon kívül egyéb szempontokat is figyelembe vett a szerző. *Klevmarken* [10] tíz modellt hasonlított össze a svéd élelmiszer-fogyasztásra alkalmazva, az illeszkedés jósága, az előrejelzés pontossága, valamint a rugalmassági együtthatók előjele és nagysága szerint. Az aggregálás hatását is figyelembe véve először négy- majd nyolctermékes bontásban vizsgálta a modelleket. Két egyszerű trendfüggvény, a konstans rugalmasságú modell két változata, a LES három változata (köztük egy dinamikus is), a Rotterdam-modell két változata és az úgynevezett transzlog-modell közül a négy termékcsoportos bontásban minden szempontot figyelembe véve a dinamizált LES és a transzlog adott jobb eredményeket. Az aggregálás szintje jelentősen befolyásolja mind a három szempont szerinti vizsgálatot, de a tanulságok részletesebb bemutatása meghaladja a cikk kereteit.

A különböző számítások és összehasonlító elemzések eléggé ellentmondásos képet nyújtanak. Ez arról győz meg bennünket, hogy „a legjobb modell” nem létezik. Különböző szempontok szerint különböző modellek bizonyulnak eredményesebbnek. Fontosságuk azonban abban van, hogy lehetőséget adnak a teljes árhatás vizsgálatára és a fogyasztás szerkezetének tervezésére, illetve előrejelzésére. A gazdaság egészére kidolgozott nagy makroökonómiai modellekbe is beépíthetők. S minthogy a nem klasszikus úton szerkesztett modellek nem adnak rosszabb eredményeket, ezek alkalmazását tartom célszerűnek, mert így elkerülhető a nem létező hasznossági függvények irreális feltételezése. Úgy gondolom, hogy a hazai kutatások és kísérletezések sikerességét nagymértékben előmozdítaná egy alkotó szellemű csapatmunka kialakulása, amelyben a közgazdász vagy közgazdász-matematikus elképzelései jól ötvöződnének a számítástechnikus tudásával, felkészültségével.

Hivatkozások

- [1] *Barten, A. P.*: The systems of demand functions approach: a review. *Econometrica*, 1977. 1. sz.
- [2] *Brown, A.—Deaton, A.*: Surveys in applied economics: models of consumer behaviour. *Economic Journal*, 1972. december.
- [3] *Deaton, A. S.*: The analyses of consumer demand in the United Kingdom 1900—1970. *Econometrica*, 1974. 2. sz.
- [4] *Goldman, S.*: An empirical comparison of alternative functional forms of demand systems. University of Chicago, 1971.
- [5] *Fourgeau, C.*: Les projections de consommation en France. A [17] gyűjteményes kötetben.
- [6] *Hoch Róbert*: A kereslet szerkezeete és a jövedelem alakulása. Kandidátusi értekezés, 1960.
- [7] *Hoch Róbert*: Fogyasztás és ár. *Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó*, 1972.
- [8] *Houthakker, H. S.*: The influence of prices and income on household expenditure in various countries. *Bulletin de l'Institut International de Statistique*, 1960. április.
- [9] *Houthakker, H. S.*: Consumer demand in the United States, 1929—1970. Harvard University Press, Cambridge, Mass. 1966.

- [10] *Klevmarken, N. A.*: A comparative study of complete systems of demand functions. University of Göteborg, 1977.
- [11] *Lluch, C.*: The extended linear expenditure system. *European Economic Review*, 1973. 1. sz.
- [12] *Lybeck, J. A.*: The allocation of consumer expenditure in a Swedish macroeconomic model. *European Economic Review*, 1976. 8. sz.
- [13] *Moore, H.*: *Economic Cycles: Their law and cause.* Macmillan Co. New York, 1914.
- [14] *Mundruczó György*: Sztochasztikus modellek közgazdasági alkalmazásának kérdései, különös tekintettel a mérési hibákra. Kandidátusi értekezés, 1979.
- [15] *Ördög Miklós*: Néhány dinamikus keresletkutatási módszer. „A gazdasági fejlődés és tervezés” című kötetben. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1965.
- [16] *Parks, R. W.*: Systems of demand equations: an empirical comparison of alternative functional forms. *Econometrica*, 1969. 4. sz.
- [17] *Sandee, J.* (szerk.): Europe's future consumption. ASEPELT IV. North Holland Pu. Co., Amsterdam, 1964.
- [18] *Schultz, H.*: The theory and measurement of demand. University of Chicago Press, 1938.
- [19] *Stone, J. R. N.*: Linear expenditure systems and demand analysis: an application to the pattern of British demand. *Economic Journal*, 1954. december.
- [20] *Szakolczay György—Hulyák Katalin—Losonczy Istvánné—Muszély György*: A klasszikus fogyasztáselemzési módszerek számszerűsítésének eredményei. *Közgazdasági Szemle*, 1979. 1. sz.
- [21] *Theil, H.*: Theory and measurement of consumer demand, I—II. North Holland Pu. Co., Amsterdam, 1976.
- [22] *Wold, H.—Jureen, I.*: Demand analysis: a study in econometrics. John Wiley and Sons, New York, 1953.

JOSEPH A. SCHUMPETER:
A GAZDASÁGI FEJLŐDÉS ELMÉLETE

A szerző e könyvében — a neoklasszikus elemzés feltevéseiből kiindulva — egy olyan elméleti rendszert épít fel, amelynek központi kategóriája a gazdasági fejlődés, az új kombinációk megvalósulása. Az első fejezetben a gazdasági élet adott és változatlan pályát befutó körfolyamatát tárgyalja. A második fejezetben mutatja be azt a gazdaságon belüli erőt, amely a rendszert kimozdítja feltételezett változatlanágából. A gazdasági fejlődés alapja az új kombinációk (új javak, termelési és kereskedelmi eljárások, új piacok stb.) megvalósítása a vállalkozói funkció révén. A harmadik fejezet a hitel és a tőke szerepével foglalkozik. Az első három fejezet alapján vizsgálja Schumpeter a profitkategóriákat: a vállalkozói nyereséget és a kamatot. A negyedik fejezetben bemutatott vállalkozói nyereség — akárcsak a vállalkozói funkció — szintén az új kombinációk megvalósításához kapcsolódik. A tőkekamatról szóló ötödik fejezetben Böhm-Bawerk ismert elméletével polemizálva fejt ki azt a tételt, hogy a kamat a stationer gazdasági körfolyamatnak nem lényeges eleme, hanem csak az új termelő kombinációk megvalósítása hozza létre azt az értékalapot — a vállalkozói nyereséget —, amelyből a kamatot fizetik. A hatodik fejezetben a konjunktúraciklus rövid vázlatát adja. A mű az ún. közgazdasági alapművek kategóriájába tartozik, és első-sorban az elméleti közgazdászok, gazdaságtörténészek, szociológusok érdeklődésére számíthat, emellett az egyetemi oktatásban is régi hiányt pótol.

[320 l., kötve 50,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

Béralakító tényezők, bérarányok

„Gazdasági törvény csak az lehet, aminek van okok láncolatán keresztül érvényesülő megvalósulási mechanizmusa.”

(Erdős Péter)

Gazdálkodásunk kialakult formáinak, módszereinek gyengeségeire nem egy, az utóbbi esztendőben felszínre került jelenség figyelmeztet. Nőttön nő a régi — legerőteljesebben talán az 1966-os párthatározatban megfogalmazott — megállapításnak az aktualitása: gazdasági fejlődésünk azon múlik, mennyire vagyunk képesek javítani erőforrásaink hasznosításán, mennyire tudjuk a tervszerű központi gazdaságirányítás talaján a racionális gazdálkodás szolgálatába állítani az objektíve létező és működő érdekviszonyokat, az ezekre ráépülő vállalati önállóságot és kezdeményező-készséget, a piaci automatizmusokat.

A legutóbbi néhány évben éppen veszteségeink, nehézségeink hatására élénkebbé s egyben élesebbé vált a vita gazdálkodásunk kialakult módszereiről és formáiról. Ennek a vitának, eszmecserének előtérbe került témája volt a bér-, illetve keresetszabályozás.¹ Bár a téma kapcsán természetesen nemcsak a szabályozás technikájáról esett szó, hanem az úgynevezett ösztönzés, a szükséges keresetarányok kérdéséről is, mégis ezt a vitát — érthető módon — bizonyos fokú egyoldalú gyakorlatiasság jellemezte. Nem eléggé (illetve csak látszólag) ütköztek meg a vélemények az elvekről, az objektív (vagy legalábbis annak tartott) törvényszerűségekről, összefüggésekről. Holott nem lehet eléggé hangsúlyozni: a társadalmi tudatossággal létrehozott és működtetett *gazdaságirányításnak* s a hozzá tartozó szabályozásnak — bizonyos oldalról ugyan *mindig korlátokat is felállítva*, de — egyértelműen *az objektív gazdasági folyamatok levezetését kell megoldania*. Ugyanez fordítva is megfogalmazható: a gazdaságirányítás, -szabályozás *visszajára* — saját alkotói, illetve a társadalom ellen — *fordul, ha akadályozza az objektív folyamatok, összefüggések érvényesülését*.

A gyakorlati célzatú vita egy fejezete az említett témakörben is lezárult: 1979-ben napvilágot láttak a rendelkezések az 1980-ra vonatkozó s a hatodik ötéves terv időszakában is működtetni szándékolt szabályozásról. De talán nem felesleges, a gyakorlat számára is hasznosíthatóvá válhat, ha most — nem felmelegítve s konkrétan nem is érintve a vitát, annak gyakorlati vonatkozásait — a bér- (kereseti) arányok objektív tényezőiről fej-

¹ Lásd egyebek mellett a Közgazdasági Szemle 1979. novemberi számában megjelent vita-zárót [10] s a vita keretében megjelent cikkeket.

tem ki véleményemet. S mindjárt előjáróban leszögezem: megítélésem szerint ezen tényezők

— a gazdaság működésének folyamatában határozhatók meg,

— megvalósulási mechanizmusa, működésének hatása a bér- (kereseti) arányokra nem azonosítható azzal, amit a munka szerinti elosztás követelményeinek érvényesülésén szoktak érteni (bár nem is ellentétes vele).

E cikk lehetséges terjedelmét szem előtt tartva, mondanivalómat tézisszerűen fejtem ki, s az előzményekre, véleményeltérésekre a teljesség igénye nélkül hivatkozom.

A bér- (kereseti)² arányokat alakító tényezők és működésük

Axiómaként, illetve tényként lehet leszögezni, hogy az európai (viszonylag fejlett) szocialista országokban a gazdálkodás kialakult rendszere árutermelő jellegű, továbbá, hogy az uralkodóan állami tulajdonban működtetett gazdasági szervezeteknél a dolgozók (munkások) helyzetét elsősorban munkavállalói státuszuk jellemzi, magatartásukat főként e munkavállalói státusz határozza meg. Ezen axiómákból (tényekből) következően a bérek (bér jellegű jövedelmek) jelentik a fogyasztási alap elosztásának fő csatornáját, a munkavállalás-munkavégzés viszonylatában (azaz mikroökonómiai oldalról) pedig a bér a munka díjazásának eszköze.

A gazdálkodás kialakult rendszerében tehát a bér objektív kategória, amely a fogyasztás és a munka között teremtve kapcsolatot, a munkaerőnek az újratermelési folyamatban való részvételét és működését illetően a szocialista országokban is alapvető hatásokat vált ki. Elősegíti vagy éppen hátráltatja a hatékony, termelékeny munkát, befolyásolja — a gazdálkodás szempontjából előnyösen vagy hátrányosan — a munkaerő elosztását és újraelosztását. Bár a kívánatosnak tartott befolyás erősségében, irányainak meghatározásában, a bérügyi eszközök ilyen célú alkalmazásában igen sok a korlát és a szubjektív mozzanat, *a bérekkel történő racionális ösztönzés a szocialista gazdálkodásnak is objektív követelménye*. A bérek önmagukban is (a szándéktól függetlenül, tőlük gyakran eltérően) serkentő, illetve gátló hatásokat fejtenek ki. Ha pedig ezek a hatások ellentétesek a racionális gazdálkodással, akkor szükségszerűen a változtatásukat kiváltani szándékozó társadalmi erők jönnek mozgásba.³ Megjegyzem: a gazdaság működése szempontjából értelmezhető tendenciákat különféle társadalmi-hatalmi törekvések kereszttezhetik. Ezért ebben a tekintetben sem biztos, hogy a mozgásba jött gazdasági-társadalmi erők valóban megfelelő változásokat képesek elérni. S az is lehetséges, hogy a bérek irracionális hatása megszokottá, elfogadottá válik, és a viszonylag alacsony teljesítmények emiatt is társadalmi normává szilárdulnak.

² A bér és a kereset kifejezéseket, eredeti jelentésüknek megfelelően, szinonim fogalmaként használok. Mindkét kifejezésen azt az összeget értem, amelyet bizonyos időszak alatt a munkavállaló részére a köztük létrejött munkaszerződés alapján kifizet.

³ E cikk mondanivalójához elegendő a gazdálkodási racionalitás fogalmának laza (más szempontból nem kielégítő) meghatározása. Eszerint a gazdálkodásban racionalitás érvényesül, ha a gazdasági szervezetek a maguk elé tűzött célokat minél kisebb erőforrás-ráfordítással igyekeznek elérni (az erőforrás-helyettesítés problémáját ezzel kapcsolatban nem kell kezelnem), illetve ha adott ráfordítás mellett minél nagyobb teljesítményre törekszenek (a teljesítmény fogalmát sem kell értelmezni).

A befolyásoló hatás a bérek differenciálódásában, más szóval a kereseti arányok útján érvényesül. A tendenciákat tekintve a kereseti arányok a gazdaság funkcionálása kapcsán szükségszerűen megjelenő *három objektív követelményt* — *elvet* — fejeznek ki: 1. a teljesítményhez, 2. a munkamegosztás hierarchiájához való igazodását, végül 3. a munkaerőpiaci⁴ hatásokra való reagálását. Ezek a követelmények — mint látni fogjuk — elsődlegesen a munkamegosztásos rendszer egy-egy fő viszonylatát (dimenzióját) fogják át: az egy-egy foglalkozáson belüli viszonylatokat; a munkamegosztás konkrét (üzemen, vállalaton belül érvényesülő) alá- és fölérendeltségi viszonylatait; végül a foglalkozások közötti viszonylatokat. S bár e követelmények (és fő viszonylatok) egymást befolyásolva és áthatva, nemegyszer egymással ütközve fejtik ki a hatásukat, a bérarány-alakító mechanizmusok működésének leírásához, megértéséhez célszerűnek látszik, hogy külön-külön tárgyaljuk őket.

A teljesítményelv érvényesülése a bérezésben

A teljesítményelv érvényesülésének fontossága és egyben megvalósításának nehézsége a bérezésben lényegében a munkaerő-kapacitás és a munkakifejtés, vagyis a munkaerő munkaképessége és a munka közötti különbséggel függ össze.⁵ A teljesítményelv szerinti bérezés *a munkabérért dolgozók és a foglalkoztató szervezetek közvetlen érdekellentétének* talaján működik. Az árutermelés viszonyai között — tehát a szocialista gazdálkodás gyakorlatában is — a munkavállaló jelleggel foglalkoztatottak közvetlen egyéni érdekeltiségében fontos helyet foglal el az, hogy adott munkateljesítményért minél magasabb bért kapjanak, és teljesítményeiket — a társadalmi körülményektől és munkaképességüktől függő korlátok között — e célnak megfelelően szabályozzák. A vállalatok, munkáltató szervezetek viszont — a gazdasági racionalitás érvényesülése esetén — arra törekednek, hogy a kifizetésre kerülő munkabér ellenében minél magasabb munkateljesítményhez jussanak. A közvetlen érdekek eltéréséből eredő ellentmondások működtetésének lehetőségeit és módszereit a munkaerő-kereslet és -kínálat viszonya, a gazdasági irányítás és szabályozás rendszere és általában a gazdaság helyzete határolja körül.⁶

A *teljesítményelv* érvényesítésének elsődleges *tartománya* az egymás mellett, illetve információs közelségben azonos vagy hasonló munkát végző, *egymással többé-kevésbé helyettesíthető dolgozók köre*. A dolgozók munkavégzésének, illetőleg munkaeredményeinek a különbsége itt többé-kevésbé közvetlenül jelenik meg, ami önmagában a bérüknek a teljesítménykülönbségekhez igazodó nyílt differenciálását igényli. Ha azonos feltételek mellett az egyik dolgozó *munkateljesítménye* a másikénál *nagyobb és/vagy minőségileg jobb, akkor ennek a bérek különbségében* is meg kell jelennie. Ugyanezt a tel-

⁴ A „munkaerőpiac” kifejezést egyszerű szóhasználatként szocialista berendezkedésünk feltételei között is használjuk.

⁵ „... aki munkaképességet mond, az nem mond munkát, mint ahogy az, aki emésztőképességet mond, nem mond emésztést” ([14] 75 l.).

⁶ A dolgozók, elsősorban a munkások érdekérvényesítésének különféle megnyilvánulásait, benne a teljesítmény-visszatartás jelenségeit bőven tárgyalja a hazai szociológiai szakirodalom is (lásd egyebek mellett Héthy Lajos és Makó Csaba munkáit, például [8], [9], [13]).

jesítményelvet az egyén szintjén, illetve az idő függvényében is ki lehet fejezni: a dolgozó bére magasabb teljesítmény esetén nagyobb, alacsonyabb teljesítmény esetén kisebb legyen.⁷

A világos elv azonban a gyakorlatban *távolról sem egyszerűen* valósul meg.

Vegyük azt, hogy egyformák a technikai feltételek is, a megszabott munkafeladatok is (mondjuk, egy szövődében vagy például azonos munkadarabot megmunkáló, szériamunkát végző esztergályosok körében). Itt viszonylag könnyen jut érvényre, hogy valóban objektív és egyértelműen meghatározott ismérvek alapján a dolgozók közötti (keresztmetszeti) viszonylatban, illetve egy-egy dolgozó időben hullámzó munkavégzését követve a magasabb teljesítményt nagyobb bér honorálja. De még ilyen egyszerű esetben sem egyértelmű, hogy a technikai paraméterek alapján előírható (normalizálható) minőségi, illetve mennyiségi követelmények teljesítése és a bér között milyen a célszerű kapcsolat. A vállalatok értékesítésében érintett piacok „keményedése” például kiválthatja (akár a mennyiségi követelmények rovására is) a minőség előtérbe kerülését. Ebben az esetben a teljesítmény értékelése s a teljesítményelvet követő bérezés nyilván más lesz, mint olyankor, amikor a termelőszervezet előtt — tegyük fel, a részleges munkaerőhiány vagy a piaci kapcsolatok kiszélesítésének lehetőségei folytán — inkább mennyiségi feladatok állnak. Emellett az adott munkáskollektíva arculatától, beidegzettségétől is alapvetően függ, hogy — az említett leg-egyszerűbb összefüggés keretei között — a teljesítményelv érvényesítésében mekkora súlyt kapnak a minőségi, és mekkorát a mennyiségi követelmények.

Természetesen bonyolultabbá válik a dolog — az egységekben egymás mellett dolgozó, egymással többé-kevésbé helyettesíthető dolgozók körében maradván is —, ha feloldjuk az eddigi egyszerűsítő feltételeket, hogy ti. a technikai adottságok s az elvégzendő munkafeladatok egyformák. Adott munkahelyen és azonos foglalkozáson belül maradván is különböző bonyolultságú, tehát eltérő ismereteket és tudást igénylő feladatok léteznek, és a munkavégzés fizikai feltételei és körülményei is jelentősen különbözhetnek egymástól. Az esztergályos munkájánál például a munkadarab bonyolultságától, a sorozatnagyságtól, a munkagép, az anyag és a szerszám minőségétől függ (a munka szervezettségét nem is említve), hogy milyen teljesítményt lehet „normálisnak”, azaz olyannak tekinteni, ami az adott feltételek között — társadalmilag indokolt munkaintézés és átlagos szaktudás mellett — a dolgozótól megkövetelhető. Továbbá természetesen itt is igaz: a termelőszervezet helyzete, lehetőségeinek várható alakulása, a munkásgárda arculata számottevően befolyásolja, hogy a különféle természetű követelmények egy-egy elemét hogyan célszerű súlyozni, hogyan helyes tehát konkretizálni a teljesítményelv érvényesítését a bérezésben.

Az ún. értelmiségi foglalkozásokban különösen nehéz egyértelműen a teljesítményekhez igazítani a bérezést. Az azonos foglalkozású értelmiségiek munkafeltételei és munkafeladatai gyakran nagyon különbözőek, a telje-

⁷ Ennek az összefüggésnek természetesen nem kell hétről hétre, hónapról hónapra érvényesülnie. Sokszor abban jut kifejezésre (s ez alapvető ösztönző erő), hogy magasabb teljesítmény alapján lehet inkább előrejutni a formális és informális (a szűkebb kollektíva elismerésén alapuló) rangsorban.

sítménykövetelmények pontos és konkrét meghatározása, a teljesítmények valóságos mérése, egzakt összevetése csak az esetek kis hányadában lehetséges. Ezért szükségszerű, hogy az ilyen munkák bérezésében jelentős szerepet kapjon a szűkebb kollektíva és — általa is befolyásolva — a vezető szubjektív véleménye, amelyben jelentős lehet az olyan elemek mérlegelése, amelyek tulajdonképpen nem a teljesítmény, hanem a munkavégző képesség feltételezhető jellemzői (például a szakképzettség foka, a szakmában eltöltött gyakorlati idő).

A munka tárgyi feltételeihez, szervezettségéhez, a tömegszerűség fokához, a mennyiségi és minőségi követelmények fontosságához, valamint a dolgozók és a munkáltató szervezetek közötti viszonyt meghatározó társadalmi és gazdasági feltételekhez igazodva, a gyakorlat *sokféle bérrendszert* hozott létre és működtet. E különféle bérrendszerek a maguk módján — racionális, az adott feltételeknek megfelelő alkalmazásuk esetén — a teljesítményvelvet juttatják érvényre. Nem szabad ugyanis a teljesítményelv érvényesülését a teljesítménybérezéshez (a darabbérhez, akkordbérhez) kötni. Érdemes ezzel kapcsolatban figyelembe venni, hogy a gazdasági, technikai fejlődés élvonalába tartozó országokban a magas fokon gépesített és szervezett termelési folyamatokban a teljesítménybérről egyre inkább a „sima” időbérré térnek át. Ez a „sima időbér” azonban üzemi (vállalati) szinten világosan megfogalmazott, minőségi előírásokat is tartalmazó teljesítménykövetelményekkel van összekapcsolva.

A különböző bérrendszerek alkalmazásának igazi *próbája* mindig a *dolgozók reagálása* a bérezés adott módszerére. A bérrendszer által konkretizált és a teljesítményelvnek megfelelő bérdifferenciálás hatása pedig sokszor nem is abban jelentkezik elsődlegesen, hogy a bérkülönbségek közvetlenül jobb munkára, nagyobb erő kifejtésre ösztönöznek. Inkább arról van szó, hogy a munkateljesítmények különbségét nem vagy nem kellően érvényesítő, esetleg azzal ellentétes bérdifferenciálódás a teljesítmények érdemleges visszatartására, illetve a teljesítményeknek alacsony szinten történő kiegyenlítésére vezet.⁸ Ez pedig — ésszerű gazdálkodási feltételek között — előbb-utóbb és szükségszerűen a bérarányokat módosító folyamatokat kelt életre. Ebben az értelemben objektív az az igény, hogy a vállalatnál (a szervezeti egységben) a munkamegosztás által egymással összekapcsolt és összehasonlítható munkát végző dolgozók keresete a teljesítménykülönbségeknek megfelelően, „kellően” differenciált legyen.

A munkamegosztás hierarchiája és a kereseti arányok

Az egymástól eltérő munkát végzők kereseti különbségeinek lényeges, meghatározó tényezője a vállalaton, *szervezetben belüli munkamegosztás hierarchikus rendszere*. Ez az alá-fölérendeltségi viszony lényegében a gépi nagyüzemi termeléssel összefüggő munkamegosztás terméke, és *azzal kapcsolatban álló kereseti arányokat* alakít ki.

A hierarchikus munkamegosztás és a kereseti arányok összefüggése egyszerű: a szakmunkásnak többet kell keresnie, mint az őt kiszolgáló se-

⁸ Frederick Herzberg amerikai pszichológus a bért (fizetést) inkább a munkakifejtés negatív oldalról (elégedetlenséget kiváltva) ható tényezői között emlegeti [7].

géd-, illetve betanított munkásnak, a művezető bérének nagyobbak kell lennie, mint a beosztott szakmunkásé, és így tovább; a művezető bére < az üzemvezető bére < a főmérnök bére < az igazgató bére. Ez a hierarchikus bérarányrendszer tendenciájában megfelel a munka ellátásához szükséges képesség és képzettség, valamint a szervezetben elfoglalt helyhez kapcsolódó felelősség rangsorának is.⁹

A munkamegosztás hierarchikus tagolódásához való igazodás elve nyilvánvalóan csoportok, nem pedig egyének bérrangsorára vonatkozik. Az elvnek nem mond ellent az, ha a kivételes egyéni teljesítményeket felmutató „beosztott” akár lényegesen is többet keres, mint vezetője. A kivétel azonban nem válhat általános jelenséggé, illetve ha azzá válik, úgy hátrányos társadalmi és gazdasági folyamatokat indít el.

A termelő szervezetekben (vállalatoknál, üzemekben) érvényesülő, a formális szervezeti hierarchiára épülő bérrangsor bizonyos *kereszthatást is kifejt a különböző foglalkozások között*. Mondhatjuk például, hogy az üzemvezető mérnök bérét (elsősorban annak alsó tartományhatárát) beosztottainak bérvizonyai többé-kevésbé determinálják. Ugyanakkor az üzemvezető mérnök és például a kereskedelmi osztályvezető a vállalati hierarchiában azonos szinten helyezkednek el, bérük ezért nem szakadhat el túlságosan egymástól. Az üzemvezető mérnök és az osztályvezető közgazdász keresetei viszont hatást gyakorolnak a beosztott mérnökök és közgazdászok kereseteire is. (A béreknek ezt az üzemi, vállalati környezethez való illeszkedését — amint erre a következő részben kitérünk — befolyásolják, nem egy esetben keresztezik a munkaerőpiac hatásai.)

A *teljesítményelv érvényesülése és a szervezeti hierarchia szerinti bérkülönbségek között sajátos összefüggés áll fenn*. Minél erőteljesebb az azonos vagy hasonló típusú munkát végzők körében a bérek teljesítmény szerinti differenciálódása,¹⁰ annál széthúzottabbakká kell válniuk a hierarchikus rangsorhoz igazodó kereseti arányoknak. Fordítva is igaz ez (s Magyarországon elsősorban ez az összefüggés jut érvényre): ha a hierarchikus bérrányok kevésbé differenciáltak, akkor a beosztottak körében sem lehet erőteljesen érvényesíteni a teljesítményelvet. Az azonos munkafajtákat végzők teljesítménykülönbségei ilyenkor csak viszonylag kis kereseteltérésekben juthatnak kifejezésre — ellenkező esetben a beosztott dolgozók növekvő részének keresete haladná meg a vezető fizetését —, ennek hatására azután maguk a teljesítményeltérések is kisebbek lesznek annál, amekkorák egyébként lehetnének.

⁹ A bérrányok szempontjából egyértelmű összefüggésnek tekintik, hogy a magasabb képzettséget igénylő munka díja szükségszerűen magasabb, mert 1. bonyolultabb munka lévén, nagyobb érték létrehozásának forrása, 2. a képzési költségnek a magasabb díjazásban meg kell térülnie. Én a magam részéről a másik oldalról jelentkező összefüggést tekintem valósnak (legalábbis bizonyos határok között és a fejlettség viszonylag magas színvonalán). A magasabb képzettség tesz alkalmassá a hierarchikusan tagolt munkamegosztásban magasabb lépcsőfokon helyet foglaló munka végzésére. Ennek megfelelően nem egyszerűen a magasabb képzettséget, hanem az e magasabb képzettség alapján ellátott magasabb hierarchikus fokon levő munkát honorálja a nagyobb anyagi elismerés. (Gyors és mélyreható társadalmi átalakulást követően az is jellemző lehet, hogy a magasabb hierarchikus fokra kerülést nem megelőzi, hanem követi a szükséges képzettség megszerzése.)

¹⁰ Ebben az összefüggésben is egymást erősítő hatásokkal kell számolni: bizonyos tartományon belül minél inkább a teljesítményekhez kapcsolódnak a keresetek, annál nagyobbakká válnak a teljesítménykülönbségek.

A kereseti arányok és a munkaerőpiac

Az előbbieken vázolt béralakító tényezők működése önmagában sem értelmezhető helyesen a munkaerőpiaci hatások elismerése nélkül.

A teljesítményelvre épülő bérezésnek csupán vállalaton (üzemen) belüli viszonylatairól szoltunk. A teljesítményelv azonban megjelenik vállalatok közötti összefüggésben is. Ha ugyanis egy-egy dolgozó több vállalatnál is találhat munkát, és ha a munkaerőpiacon kereslet-kínálati egyensúly van, akkor — a tendenciákat tekintve — *a teljesítményelv függvényében az egyes foglalkozásokhoz, szakmákhoz tartozó vállalatok között a bérek kiegyenlítődnek.* Ezt a kiegyenlítődési tendenciát a már említett egyéni és vállalati érdekelletéten alapuló *munkaerőmozgás* tartja fenn. A munkavállalók zömét vonzza az olyan munkahely, ahol viszonylag kisebb teljesítménykövetelmény mellett magasabb a bér. A vállalatok (üzemek) pedig — racionális gazdálkodási feltételek között — viszonylag mérsékelt bérért magas teljesítménykövetelményeknek megfelelő dolgozókat keresnek. Ilyenformán jut érvényre tehát a *munkaerőpiac közvetítésével* vállalatok közötti összefüggésben is a teljesítményelv szerinti bérezés tendenciája.

A munkamegosztás hierarchiájához való igazodás követelményének érvényesülését még szűk értelemben sem lehet *munkaerőpiaci* (ideértve a vállalatokon, üzemen belüli munkaerőpiacot is) *hatások* működése nélkül értelmezni. A munkamegosztásból adódó alá-fölrendeltségi viszonyoknak megfelelő bérarányok elősegítik, hogy a magasabb beosztást a jobb képességű, nagyobb munkakészséggel rendelkező dolgozók töltsék be, illetve ők szerezzék meg azokat a készségeket, amelyek a magasabb beosztás betöltésére alkalmassá teszik őket. A nem megfelelő bérarányok — mint már érintettük — ezt az ésszerű kiválasztódást gátolják. Az ennek nyomán is fellépő kontraszelekció megállítása — egyebek között — a kereseti arányok módosítását igényli.

A hierarchikusan *azonos lépcsőfokon elhelyezkedő konkrét munkakörök és foglalkozások* értékelését a munkaerőpiac a *kereslet-kínálati viszonyok változására reagáló bérekkel szuverén* és mással nem helyettesíthető *módon* látja el. A nagyjában-egészen hasonló színvonalú (minőségű), de eltérő típusú munkafajták egybevetése az egyes jellemző kritériumok szerint többnyire eltérő sorrendet ad: valamely foglalkozás (munkafajta) egy másikkal összehasonlítva lehet fizikailag jobban, szellemileg kevésbé megterhelő; járhat nagyobb mellékkeresettel, ugyanakkor több nehézséget okozhat az életvitelben. Eltérnek egymástól a különféle foglalkozások (munkafajták) divatos, illetve tradicionális voltak, társadalmi presztizsük, a szükséges ismeretek korszerűsége, a tevékenység változatossága, érdekessége stb. szempontjából is.

A társadalmi-gazdasági fejlődés a különféle tényezők hatását a fiatalok pályaválasztására, a már munkában levő dolgozók továbbtanulására, a munkahely vagy foglalkozás változtatására objektív tendenciák mentén módosítja. Végül is az egyes foglalkozások (munkafajták) közti *sokféle különbség csupán közvetett módon, a munkaerő-kereslet és -kínálat viszonyainak közvetítésével kerülhet közös nevezőre.* Az egy-egy foglalkozásban jelentkező munkaerőhiány, illetve a munkaerő minőségének számottevő leromlása, a szakma elöregedése jelzi, hogy egyrészt az adott szakma (foglalkozás) helye a kereseti rangsorban alacsony, hogy tehát a kereseteknek vi-

szonylagosan is emelkedniük kell, másrészt a munkafeltételek könnyítésére van szükség, illetőleg gépesítéssel, a termelési szerkezet módosításával a munkaerő-kereslet csökkenését kell elérni.

A munkaerőpiac működésére, jelzéseire való reagálás, a bérek, illetve bérarányok ennek megfelelő változása a pályaválasztásban és a különböző munkatevékenységek vállalásában megnyilvánuló munkakészséget alakítják. Ezen az úton kapnak szerepet a bérarányok a munkaerőnek a gazdasági szükségletekhez igazodó társadalmi elosztásában.

Rá kell emellett mutatni a munkaerő-kínálat struktúrájának viszonylagos rugalmatlanságára.¹¹ Konzolidált feltételek között a már munkában levő korosztályok szakmastruktúrája, a dolog természeténél fogva, csak viszonylag szűk határok között változhat. A folyamatosan belépő ifjú korosztályok szakmai összetételének a tudatos alakítását bizonytalansági tényezők nehezítik. Emellett az oktatás struktúrájára a gazdaság szükségleteivel közvetlenül össze nem függő tényezők is hatnak. Ezért egyoldalú csupán arra hivatkozni, hogy a munkaerő kínálati struktúrájának — a bérarányok segítségével is — alkalmazkodnia kell a gazdaság szükségleteihez. Ki kell emelni a dolog másik oldalát: a gazdaságnak fejlődése során igazodnia kell a rendelkezésre álló munkaerőhöz, ezen belül az egymást követő korosztályok iskolázottsági szintjének — a társadalmi fejlődés általános vonulatával összefüggő — folyamatos emelkedéséhez, a munkaerő szakmai összetételének ebből adódó eltolódásához. S ha a gazdaság folyamatos átalakulása nem fonódik kellően össze a munkaerő-struktúra lassú, de folyamatos átrendeződésével, akkor — adott fejlettségi fokon — a gazdasági növekedés legjelentősebb erőforrása marad kihasználatlanul. (Vö. [9/a])

Mindezek alapján helyes a megállapítás: „A bér a munkaerő allokációjának nélkülözhetetlen, de nem kizárólagos és nem korlátlanul alkalmazható eszköze” ([1] 132. l.)

Eddig a munkaerőpiac béralakító hatásainak racionális megnyilvánulásaira utaltam. De a *munkaerőpiac működése nyomán ellentmondásos*, a szóban forgó követelmények (elvek) érvényesülését gátló *erők* is fellépnek.

Már a *strukturális egyensúlyhiány*, az egy-egy szakmában jelentkező munkaerőpiaci feszültségek is kifejezetten akadályozzák a *teljesítményelv* szerinti bérezést („jó, ha kapunk embert” — mondják a vállalatnál) és természetesen annak befolyásoló erejét is. Továbbá a *strukturális egyensúlyhiány*ból fakadó munkaerőpiaci hatások a bérekre sokszor ellentétesek azzal a bérarányrendszerrel, amelyik a *hierarchiához való igazodás* követelményét elégíti ki.

Közismert például, hogy Magyarországon a fizikailag megterhelő segédmunkára, betanított munkára — részben az iskolázottság emelkedésének hatására — kevesen vállalkoznak. Az ebből adódó munkaerőhiány felhajtotta a bért, ennek folytán egyes munkaszervezetekben a *segédmunkások* és a *szakmunkások* bére igen közel fekszik egymáshoz. Közismert az is, hogy a felsőfokú oktatás nem egy területen a valóságos szükségletet meghaladó számban képez szakembereket. Ez is hozzájárul ahhoz, hogy a szervezeti *hierarchia mentén szűkek*, nem egy esetben fordítottak a *bérekülönbségek*.

¹¹ A „rugalmatlanságra”, nem pedig az „érzékletlenségre”, mert azon a viszonylag szűk tartományon túl is, amelyben a munkaerő kínálati struktúrája igazodni képes a keresleti struktúrához, a diszparitások nyíltan megjelennek — a munkaerő magatartásában, szelektálásában (illetve kontrasztelekciójában).

Az általános munkaerőhiány — amikor a munkaerő-kereslet szinte minden területen és tartósan felülmúlja a munkaerő-kínálatot (függetlenül attól, hogy ezt milyen tényezők okozzák) — szélesíti a *teljesítmény-visszatartás* területeit, irreálissá fokozza a *keresetek növelésére irányuló nyomást*. Amíg a munkaerőpiac a globális munkaerőhiány jelentős és növekvő, a munkaerő viszonylag tág határok között válogathat különböző munkahelyekben és munkakörökben. Ez arra kényszeríti a foglalkoztató szervezeteket, hogy akár a gazdasági racionalitással ellentétesen is növeljék — lehetőségeiktől függően — a munkaerő megszerzésére és megtartására irányuló erőfeszítéseiket. Ez egyensúlyt megbontó bérkirámlás okává válik, és a gazdaságirányítás „önvédelmi” intézkedéseit kényszeríti ki; a keresetkiáramlást igen erőteljesen korlátozó adminisztratív szabályozást s lépéseket a munkaerőpiaci egyensúly helyreállítására.

A szocialista tervgazdaság kialakult viszonyai között az általános munkaerőhiány feltételei sajátos *szektorális bérfeszültségek* kialakulására vezethetnek.

Az erősen központosított gazdaságirányítás lehetővé teszi, hogy a gazdaság nagyobb részét átfogó *állami szektorban* egyértelműen szabályozzák a keresetek átlagos színvonalát, lényegében függetlenül a munkaerőpiac egyensúlyi viszonyaitól, adott esetben az általános munkaerőhiánytól is. A vállalati keresetek átlagos szintjének központilag megállapított határáig az állami szervezetek közvetlenül élnek a béremelés lehetőségeivel. Ezen túl a teljesítménykövetelményekben tett engedményekkel és különféle jutásokkal folyik az állami szektoron belül a verseny a munkaerő megtartásáért és megszerzéséért. A *szövetkezeti* tulajdonformának megfelelő bérszabályozás szükségszerűen rugalmasabb. Ezért a szövetkezetek helyzeti előnybe kerülhetnek az állami szektorral szemben az azonos típusú munkaerőért folyó versenyben a munkaerőpiacon. Az ilyen feszültség a szövetkezeteknél alkalmazott szabályozás merevítéséhez vezethet, ami viszont csorbítja a szövetkezetek érdekelttségét a jövedelmező gazdálkodásban, csökkenti az identifikáció motívumait. Az ezzel kapcsolatos jelenségek különös élességgel jelentek meg a szövetkezeti melléküzemágaknál — egyebek között — az azonos szakmákban elérhető keresetek színvonalának számottevő különbségeiben.¹² Végül a — sok területen részben nem legalizált — *magán-tevékenység* keretében elérhető kereseteket az általános munkaerőhiány is erőteljesen felhajtja. Ez a munkavállalók egyes rétegeinél a másodlagos tevékenységet teszi az erőfeszítések fő területévé, a fő munkahelyen pedig teljesítmény-visszatartásban (erőmegőrzésben) teremt érdekelttséget.¹³

¹² A tapasztalatok szerint ezekben a különbségekben számottevő szerepet játszik az, hogy a melléküzemágakban inkább érvényesíthető az „ezermester” jellegű szak tudás, illetőleg hogy az ezekben foglalkoztatottak egyes esetekben igen alacsony járulékos ráfordítások (kedvezőtlen munkafeltételek és szociális, egészségügyi ellátás stb.) mellett magas munkaintenzitással dolgoznak.

¹³ A magán-tevékenységben elérhető viszonylag magas keresetekben számos tényező kap feltehetően egymást erősítő szerepet. Így például a megfelelő kínálat hiánya, a kialakult féllegális (illegális) formák miatt is erősen fékezett verseny, az a körülmény, hogy bizonyos tevékenységfajtákban a részben családi alapon működő kisvállalkozás az állami, illetve szövetkezeti nagyüzemi szervezetekkel szemben rugalmasabban és alacsonyabb költséggel működik. A másodlagos tevékenység és a dolgozók munkaviszony szerinti munkahelyi magatartásának kapcsolatait mutatja be újszerűen és nem egy — az újszerűségből is fakadó — túlzással Gábor R. István és Galasi Péter. (Lásd [3], [4] és [5].)

A munka szerinti elosztás elve

A szocialista országok szakirodalma a különféle foglalkozási csoportok és rétegek *munkajövedelmei közötti arányok helyességét sokszor a munka szerinti elosztás elve* alapján értelmezi. Ezt az elvet pedig többnyire a béarányok meghatározásának valamiféle egzakt mércéjeként tárgyalják. Az ilyen megközelítés feltételezi, hogy meghatározható és a bérekre gyakorolt hatása szempontjából kifejezhető a munkafajták és a munkateljesítmények közötti különbségek, és hogy számszerűsíteni is kell őket, mert az ezeknek a különbségeknek megfelelő béarányok elégitik ki a szocialista elosztás törvényének követelményeit.¹⁴

Ezen az elvi alapon vagy erre hivatkozva *többféle módszer* merült fel a munka szerinti elosztásnak megfelelő kereseti arányok megállapítására.

Az egyik felfogás szerint a különböző *munkákat* több független változó *paramétereinek komplex alkalmazásával* lehet összehasonlítani. A munkák bonyolultságának eltérései például e koncepció szerint az egyes munkák elvégzéséhez szükséges szakképzettség elsajátításához nélkülözhetetlen képzés időtartama vagy költsége alapján mérhető. A munkával járó felelősséget a dolgozóra bízott anyagi érték nagysága, vezetői beosztás esetén az irányított egységben dolgozók száma szerint vagy más, hasonló indexek segítségével kívánják kifejezni. A munkakörülményeket, illetve azok paramétereit gyakran önmagukban valóban egzakt, ergonómiai mérésekkel állapítják meg (például hőhatás, zajártalom, fizikai terhelés stb.). Ezen a módon olyan részmutatók halmaza állítható elő, amelyek — a felfogás szerint — megfelelő súlyozással helyesen fejezik ki a különböző munkafajták közötti arányokat,¹⁵ az ezeket tükröző arányok pedig megfelelnek a munka szerinti elosztás követelményének.

Más megközelítés nem az egyes foglalkozásokra vagy munkakörökre, hanem „*nagy szakképzettségi csoportokra*” és csupán az *iskolázás és szakképzés színvonala alapján* tartja meghatározhatónak a munka szerinti elosztást kielégítő kereseti arányokat.¹⁶ A kiindulópont az ismert marxi tétel: „Az a munka, amely a társadalmi átlagmunkához képest magasabb fokú, bonyolultabb munkának számít, olyan munkaerőnek a megnyilvánulása, amely nagyobb kiképzési költségeket tartalmaz, amelynek termelése több munkaidőbe kerül, s amelynek értéke ezért nagyobb, mint az egyszerű munkaerőé. Ha ennek az erőnek nagyobb az értéke, akkor magasabb fokú munkában is nyilvánul meg, és ezért ugyanazon időközök alatt viszonylagosan nagyobb értékben tárgyasul” ([14] 186. l.). Ebből az összefüggésből erős feltételi korlátok mellett vezeti le a szóban forgó felfogás, hogy az egyes szakképzettségi

¹⁴ Ennek az álláspontnak a képviselői általában „A gothai program kritikájá”-ban található utalásokra hivatkoznak, amikor azt állítják, hogy a munka szerinti elosztás elve vagy törvénye egyértelműen meghatározza a munkajövedelmek elosztását, a konkrét béarányokat. Marx, aki — mint ismeretes — a szocializmust nem árutermelő társadalomnak tételezte fel, említett vitáirátában a szocialista elosztási viszonyokra vonatkozóan valóban azt a megállapítást teszi, hogy itt „... az egyes termelő — a levonások után — pontosan annyit kap vissza a társadalomtól, amennyit ad a társadalomnak... elv és gyakorlat itt nem kap hajba többé, nem úgy mint az árucserénél, ahol csak átlagban cserélődnek ki egyenértékek, de nem az egyes esetekben” ([15] 18. l.).

¹⁵ Ilyen módszertani eljárást mutat be Pongrácz László [17].

¹⁶ Részletesebben lásd Kovács János [11], [12].

csoportok munkájának társadalmi hasznossága és ehhez igazodva a munka szerinti elosztást kifejező bérarányai nagyjából a szakképzési költségeik arányaihoz igazodnak.

Nem kívánom itt az elméleti vonatkozásokat, a feltételi korlátok jogsultságának problémáit tárgyalni. Sőt azt is leszögezhetem, hogy a szakképzettség szintjei szerint összevont legnagyobb foglalkozási csoportok (segédmunkások, betanított munkások, szakmunkások, középfokon, illetve felsőfokon végzett szakemberek) átlagos kereseteinek rangsora többé-kevésbé igazolni látszik az előbbi tézist.¹⁷ Az egyes összevont csoportokhoz tartozó nagyobb alcsoportoknál viszont az átlagkeresetek oly mértékben szóródnak, és a különböző csoportokhoz tartozó alcsoportok keresetei olyannyira átfedik egymást, hogy ez önmagában is igazolja: a „munka szerinti elosztás követelményeinek” megfelelő konkrét kereseti arányok a szakképzési költségek vagy a képzési idő eltérései alapján nem értelmezhetőek.

A különféle számítások, becslések *hasznos segédeszközök* lehetnek a bérarányok vizsgálatában, a bérarányokat alakító tényezők működésének értelmezésében, a kereseti arányok központi tervezésében és szabályozásában — hasonlóan ahhoz, ahogyan az ún. árnyékárak fontos szerepet tölthetnek be az árelemzésben. Ugyanakkor amilyen képtelenség feltételezni, hogy áru-termelő társadalomban a központban kiszámított árnyékár az áralakulás általános alapjává válhat, hasonlóképpen *elméletileg cáfolhatónak tartom, hogy a munkák társadalmi hasznosságának viszonyait kifejező „egzakt” bérarányok a priori kialakíthatók*, működtethetők, és ezek felelnek meg a munka szerinti elosztás elvének.

A munka szerinti elosztás elvével foglalkozó elméleti munkákban ismételtelen felvetődik, hogy *a munkajövedelmek elosztásában a vállalati tevékenység társadalmi hasznosságát* kell meghatározónak tekinteni.¹⁸ Ez a nézet abból indul ki, hogy az árutermelés viszonyai között az egyéni munka csak az elkülönült gazdasági egységek kollektív összmunkájának részeként válik társadalmilag szükséges munkává. Ebből az a következtetés is levonható, hogy a szocialista árutermelés viszonyai között a munka szerinti elosztás elvének az felel meg, ha a gazdasági egységek munkásainak és alkalmazottainak munkajövedelme a vállalati jövedelem viszonylagos nagyságához igazodik.

E felfogás szerint a különböző vállalatoknál azonos tevékenységet végzők keresete még azonos teljesítmény esetén is eltérő lehet — sőt eltérő kell legyen — attól függően, hogy vállalatuk gazdálkodása mennyire jövedelmező.¹⁹ Jugoszláviában ennek az elvnek alapján viszonylag szoros a kapcsolatot a vállalati jövedelem és a dolgozók keresete között. Ez természetes feltétele és következménye a jugoszláv „önigazgatási” rendszernek, amelyben a vállalati dolgozók kollektívája tulajdonosi, illetve vállalkozói jogokkal

¹⁷ Már utaltam rá: véleményem szerint ezt a rangsort az tartja fenn, hogy a magasabb képzettség teszi lehetővé a munkamegosztás hierarchiájának magasabb lépcsőjén elhelyezkedő és ezért jobban megfizetett munka végzését.

¹⁸ Lásd részletesebben [16], [21] és [22].

¹⁹ Ilyen modellben a munkaerőpiac tulajdonképpen az áru piacoknak alárendelten működik (az egyes vállalatok tevékenységének értékelődése az áru piacon érvényre jut a bérekben, tehát a munkaerőpiacon is). Akkor viszont, ha a bérek tekintetében a vállalatok között nincs számottevő különbség, az áru piacok és a munkaerőpiac között mellérendeltség jut érvényre. (Nem kétséges előttem, hogy az előbb említett helyzet, azaz a munkaerőpiac alárendelt volta jellemzően a munkaerőbőség időszakában juthat érvényre. Vö. [18].)

rendelkezik: kinevezi és leválthatja a vállalat vezetőit, jóváhagyja a fejlesztési terveket stb.²⁰

Más európai *szocialista országokban is elterjedt*, hogy — erősen korlátozott mértékben — a dolgozókat személyi jövedelmeiken keresztül érdekeltté teszik vállalatuk gazdasági eredményeiben²¹. Bizonyos határok között nem elméleti kérdés, hogy ez a *kollektív érdekelttség* milyen mértékben módosíthatja a vállalati dolgozók egyéni keresetét, milyen keresetdifferenciálódást okozhat a vállalatok között.

A probléma gyakorlati megközelítésénél *két lényeges összefüggést* kell figyelembe venni. Egyfelől a vállalati dolgozók kollektív érdekelttsége hozzájárulhat a gazdasági fejlődéshez, amennyiben növeli a dolgozók kezdeményező készségét, erősíti a vezetők kötődését a vállalat kollektívájához, s ezen keresztül is fokozza a felelősségérzetüket. Másfelől a vállalat működését csak elenyésztő mértékben befolyásolhatják közvetlenül a munkások, valamint — egyes kivételektől eltekintve — a beosztott alkalmazottak. Emellett — mint ezt már említettem, Jugoszláviát kivéve — a szocialista országokban a vezetők kiválasztásában, munkájuk befolyásolásában és a vállalati stratégia kialakításában a vállalati kollektívának nincs közvetlen szerepe. Erről az oldalról vizsgálva tehát nincs megalapozva az, hogy a munkások és a beosztott alkalmazottak keresete számottevően függjön attól, mennyire eredményesen működő vállalattal vannak munkaviszonyban. Ilyen helyzetben a kollektív érdekelttség csak kevésbé befolyásolhatja a munkások és a beosztott alkalmazottak keresetét.

A vállalati hatékonyság (értsd: jövedelmezőség) és a bérügyi lehetőségek között érvényesített viszonylag erőteljes kapcsolatot (azaz a vállalati béreknek a hatékonyság—jövedelmezőség eltéréseihez igazodó differenciálódását) egyesek azért tartják előnyösnek, mert az — úgymond—elősegíti a munkaerő ésszerű elosztását a népgazdaságban.²² Eszerint gazdaságilag kedvező strukturális változást mozdít elő, ha a kisebb jövedelmezőséget kísérő alacsonyabb bérek folytán a kevésbé hatékony vállalatoktól a munkaerő egy része spontán módon átcsoportosul a nagyobb bért fizető (mert jobban gazdálkodó) vállalatokhoz.

Ezt a felfogást könnyű cáfolni. Gondoljuk most végig a dolgot csupán egyetlen oldaláról, a következőképpen:

Az ésszerű gazdálkodásban egyértelműen tulajdonosi döntést igényel az, hogy egyes kevésbé hatékony, alacsony jövedelmezőségű szervezetekkel mi történjék. Lehet úgy dönteni, hogy a vállalatot (szervezeti egységet) megszüntetik. Ebben az esetben gondoskodni kell a dolgozók átcsoportosításáról más egységekhez, az álló- és forgóeszközök hasznosításáról stb. (ami

²⁰ Az „önigazgatási” rendszer érvényesítése — egyebek között — nagy kereseti különbségekre is vezetett. Az ebből eredő konfliktusok, a termelésben is zavarokat kiváltó munkaerő-áramlás stb. miatt, a 70-es évek elején számos intézkedéssel korlátozták (de nem szüntették meg) a vállalati teljesítményhez igazodó keresetdifferenciálódást [20].

²¹ A tervutasítással működő gazdaságirányítást fenntartó országokban ez a kollektív érdekelttség nyíltan vagy — ún. normatívákon keresztül — burkoltan a tervteljesítéshez, tervtúltesítéshez kapcsolódik. Ez az összefüggés szükségszerű: ha ugyanis van vállalati tervutasítás, akkor csakis ez a tervutasítás fejezheti ki a társadalmi követelményeket a vállalat számára.

²² Megjegyzem, hogy a nálunk kialakult formák *nem* a hatékonyság—jövedelmezőség (annak színvonal) és a bérügyi lehetőségek között, hanem (önmagában is bírálható módon) a hatékonyság — jövedelmezőség egyik évről a másik évre mutatkozó változása és a bérügyi lehetőségek között teremtenek kapcsolatot.

egyébként egyáltalában nem könnyű feladat). De lehet, hogy a racionális döntés a kevésbé jövedelmező vállalat (szervezeti egység) fenntartását-megújítását mondja ki. Ebben az esetben viszont szükség van olyan jól végiggondolt tulajdonosi intézkedésekre, amelyek alkalmasak arra, hogy a vállalat versenyképessége fokozódjék. Ilyen irányú tipikus intézkedés lehet a vállalat megerősítése jó szakmunkásokkal, egyéb szakemberekkel, amihez megfelelő bérügyi lehetőségekre van szükség. Az itt bírált koncepció szerint viszont az alacsony jövedelmezőségű vállalatoknál a bérek egyre jobban elmaradnak a környezeti lehetőségektől, ami spontán munkaerő-eláramlást indít be és tart fenn. A veszteségek tehát fokozódnak, a tengődés állandósul, a vállalat helyzete egyre kilátástalanabbá válik. A korábban elmulasztott tulajdonosi döntést végül meg kell hozni, kimondva a halálos ítéletet vagy a fennmaradást. S az utóbbi esetben a tulajdonosnak (az államnak) meg kell teremtenie a felemelkedéshez szükséges feltételeket is, egyebek mellett egyedi intézkedésekkel ismét versenyképesévé téve a vállalatot a munkaerőpiacon. De ez az összefüggés azzal is jár, hogy a vállalatok eleve számításba veszik azt a kényszerhelyzetet, amely a koncepció érvényesülése esetén létrejön, ez viszont igen kedvezőtlen másodlagos-harmadlagos hatásokat vált ki a vállalatok magatartásában.²³

Magyarországon a gazdasági reform által bevezetett nyereségrészesedés a kollektív érdekeltség növelésével a vállalattal való azonosulást kívánta erősíteni, és a tulajdonosi tudatot fejleszteni. A munkabérhez viszonyított szerény aránya, valamint folyósításának feltételei és módja miatt a nyereségrészesedés és a hozzá kapcsolódó keresetszabályozás a vállalatok között nem differenciálta érdemlegesen a kereseteket. Nem állítható tehát, hogy Magyarországon a nyereségrészesedés juttatná kifejezésre — az itt említett értelemben — a munka szerinti elosztás elvét.

Áttekintettünk a szocialista elosztási viszonyokra vonatkozó néhány elvi koncepciót. *Nem sikerült azonban közelebb jutnunk a munka szerinti elosztás konkretizálásához.* A bérarányokról, a bérarányt alakító tényezőkről és működésükről kifejtett *felfogásunk erről az oldalról* tehát még *kiegészítésre szorul.*

A munka szerinti elosztást a szocializmus jellegét kifejező *specifikumnak* tekintjük, de nem konkrét bérarányokat (vagy akár szakmákhoz, foglalkozásokhoz rendelhető ún. bércentrumokat) meghatározó valamiféle törvénynek. Elméletileg nem vitatható, hogy — az osztálytársadalmaktól eltérően — a szocialista elosztási viszonyokban a *tőkejövedelmeknek nem lehet meghatározó vagy érdemleges szerepük.* Ugyanakkor — a távoli jövő kommunista társadalmára vonatkozó elképzelésektől eltérően — a *szocialista elosztásban* kifejezésre jut a munkára készítés és az ösztönzés szempontjából szükség-szerű „különböző munkáért — különböző bért” elve és a belőle eredő *egyenlőtlenség.*

²³ Egyébként a szakirodalomban először B. Ward bizonyította be modellszerűen, hogy a vállalati jövedelem viszonylagos nagyságának (azaz a vállalati jövedelmezőségnek) a különbségeihez igazodó béreltérések — akkor is, ha önmagukban nem idéznek elő spontán munkaerő-áramlást — irracionálisan befolyásolják a piaci automatizmusok működését. Ward elemzésével azt lehet szembeállítani, hogy 1. az általa kimutatott anomáliák a modern gépi nagyiparra jellemző költségáramok mellett viszonylag szűk tartományhatárokon belül lépnek csupán fel és 2. megfelelő feltételek esetén a wardi anomáliák jelentőségét felülmúlják a jól működő munkásönkormányzatból és az erre épülő, illetve ezt alátámasztó és erősítő valóságos vállalati (üzemi) kollektív érdekeltségből adódó kedvező gazdasági-társadalmi hatások. (Lásd [23], és vö. [19].)

A munka szerinti elosztás meghatározott követelményeket foglal magában a személyi jövedelmek differenciálódásának szélső határait illetően. A szocializmusban a személyi jövedelem általában és jellemzően nem válhat tőkévé. Ezért a legmagasabb személyi jövedelmek sem lehetnek nagyobbak annál, mint ami az egyén, illetve a család társadalmilag elfogadható mértékű fogyasztásához szükséges, ideértve a személyi tulajdonú tartós javak megszerzését és használatát. A társadalmi normáknak megfelelő munkavégzésnek pedig a legalacsonyabb keresetű rétegek számára is elérhetővé kell tennie a társadalmilag elfogadható mindenkori minimális életszínvonalat s a fiatalok számára a társadalmi emelkedés lehetőségét.²⁴

A személyi jövedelmek alsó és felső határai közötti tartomány nagysága viszonylag szűkké teszi a különböző szintű munkatevékenységet végzők közötti kereseti különbségeket. Ez viszont — mint láttuk — a teljesítményelvnek megfelelő bérdifferenciálás mértékét korlátozza. A minimális és a maximális keresetek által „összenyomott” skála tehát nehezíti a munkateljesítmény és a munkaerőmozgás ésszerű ösztönzését. Ha pedig a munkaerőhelyzet vagy az egyéni munkateljesítmények erőteljesebb ösztönzést követelnek, úgy ez gyakran a központi szabályozás átlépésére készíti a vállalatokat (a dolgozókat a tényleges munkaposztjuktól eltérő, magasabb bérkategóriába sorolják, burkolt juttatásokat fizetnek stb.).²⁵

A minimális és a maximális keresetek közötti tartományban a bérkülönbségeket a már bemutatott tényezők és közvetítő mechanizmusok alakítják. Ezek hatása tükröződik a *triviális béregyenlőtlenségekben*: abban, hogy a nagyobb fizikai, illetve szellemi megterhelést jelentő, a magasabb szakképzettséget igénylő, bonyolultabb, a nagyobb felelősséggel járó, a nagyobb teljesítményt adó stb. munka díja is nagyobb. E béregyenlőtlenségek azonban *nem a szocialista elosztási viszonyokból fakadnak*, hanem éppen hogy a *tőkés társadalomban fejlődtek ki*, és a *gépi nagyiparon alapuló árutermelés viszonyainak felelnek meg*. Ebből a szempontból szocialista sajátosságnak elsősorban az tekinthető, hogy a tevékenységek jellegével és a teljesítményekben fennálló különbségekkel összefüggő bérkülönbségek jóval kisebbek, vagyis a bérskála jóval összenyomottabb, mint a hasonló fejlettségű tőkésországokban.

Felváztuk a bérarány-alakító tényezők működését s egymásra gyakorolt hatásait. Ennek alapján megvilágítottuk, hogyan érvényesülnek a

²⁴ Ennek kapcsán nem azt állítom, hogy a legalacsonyabb keresetű rétegek életszínvonalára, gyermekeik iskolázási lehetősége stb. tekintetében a szocialista berendezkedésű Magyarország eléri-meghaladja például a nála gazdaságilag sokkal fejlettebb Svédországot. De azt gondolom, hogy a gazdasági fejlettség szempontjából „azonos súlycsoportban” levő országokkal (például Spanyolországgal, Görögországgal) összehasonlítva Magyarországon a legalacsonyabb keresetű rétegek helyzete viszonylag kedvezőbb.

²⁵ A gazdaság működési feltételeinek oldaláról a dolgozók egyéni (munkacsoportos) ösztönzésének számottevő fokozására, ennek megfelelően a bér- (kereseti) skála széthúzására volna szükség. A tulajdonviszonyok, továbbá különféle társadalmi törekvések és racionális megfontolások viszont nagyjából kiegyenlített jövedelmi viszonyok fenntartása, sőt a fokozottabb kiegyenlítődéss irányában hatnak. E valóságos ellentét alapján vetődik fel újra és újra a családi jövedelemadó bevezetésének gondolata: a mainál jóval differenciáltabb munkajövedelmek mellett a kívánatos jövedelemkiegyenlítést a fogyasztói egység (a család) szintjén történő beavatkozással lehetne elérni. Az ellentét ilyen feloldása akkor is lehetségesnek és ésszerűnek tűnik, ha azoknak az ellenvetéseknek egy része, amelyeket a családi jövedelemadó alkalmazása ellen szoktak a szakirodalomban felvetni, valóságos problémákat, nehézségeket fejezet. (Vö. egyebek mellett [2].)

közismert béregyenlőtlenségek: az, hogy — a tendenciákat tekintve — a nagyobb teljesítményt nyújtó, a nagyobb fizikai, illetve szellemi erőfeszítést jelentő, a magasabb szakképzettséget igénylő, a nagyobb felelősséggel járó stb. munka díjazása, bére is nagyobb.

A munkaerőpiaci hatásokra is reagálva, saját terveiket és helyzetüket mérlegelve, a bérezés, a bérarányok alakítása és módosítása közvetlenül a *vállalatok*, az üzemek feladata. Lehetőségeiket, mozgásterületüket a szocialista gazdálkodás kialakult feltételei között a *központi előírások* erőteljesen behatárolják. Magyarországon a szabályozók korlátozzák a vállalati bérkiáramlást. Az egyes dolgozók számára fizethető bérek tartományát (alsó és felső határát) pedig a képzettség, a beosztás stb. szerint tagolt *központi bér-előírások*, a *tarifarendszerek* szabják meg.

Az előírások széles körű érvényesülése a bérügyek területén a változásokra való gyors reagálásnak, az előírások (korlátozó módszerek) folyamatos karbantartásának a kötelezettségét hárítja az illetékes központi szervekre. *E központi feladatok ellátásában a fő figyelmet a béreket befolyásoló tényezők különféle megnyilvánulásaira*, így a vállalaton belül érvényesülő mechanizmusok működésére, a munkaerő-kereslet és munkaerő-kínálat alakulására kell fordítani. Ennek alapján lehet meghatározni a teendőket, egyebek között a bérarányok központi befolyásolásának célszerű irányait és eszközeit.

Figyelemmel kell mindemellett lenni arra, hogy a bérszabályozás a szabályozórendszer, illetve — tágabban — a gazdasági mechanizmus részeként és meghatározott gazdálkodási környezetben működik. Ennek megfelelően az imént bemutatott *összefüggések érvényesülésének keretét és egyben teret adó bérszabályozás létrejöttének is az a feltétele, hogy olyan gazdasági mechanizmus eleme* (olyan gazdaságpolitika egyik eszköze) legyen, amely a *vállalatok számára valóban érvényesíti a racionális gazdálkodás általános követelményeit*, s amely — ennek keretében is — a *kereslet-kínálati viszonyok* (ezen belül a munkaerőpiac) *kiegyensúlyozását* hozza létre.²⁶ S a másik oldalról is megfogalmazhatjuk a dolgot. Ha túlfűtött munkaerőpiac és viszonylag laza racionalitáskövetelmények (mondhatnám így is: puha költségvetési korlát) mellett a *bérkiáramlás keretek között tartásának feladata szinte kizárólag a központi bérszabályozásra hárul*, továbbá ha a *központi elképzeléseknek megfelelő bérarányok kialakítását-fenntartását is tőle várjuk*, akkor az *oly merev struktúrát ölt, ami önmagában is akadályozza a saját adottságaihoz igazodó ésszerű vállalati gazdálkodást*, ezen belül *bér- és munkaerő-gazdálkodást*.

²⁶ Nem osztom tehát Gábor R. Istvánnak azt a nézetét, hogy a szocialista gazdaság „mai modelljében” szükségszerű a munkaerőhiány [4] és [6].

Hivatkozások

- [1] *Falusné Szikra Katalin*: Munkabér, ösztönzés, elosztás. Kossuth Könyvkiadó, 1970.
- [2] *Ferge Zsuzsa*: Keresetek, jövedelem, adózás. Valóság, 1978. 3. sz.
- [3] *Gábor R. István*: A második (másodlagos) gazdaság. (Keresőtevékenység és jövedelem-átcsoportosulás a társadalmilag szervezett termelésen és elosztáson kívül.) Valóság, 1979. 1. sz.
- [4] *Gábor R. István*: Munkaerőhiány a mai szocialista gazdaságban. Közgazdasági Szemle, 1979. 2. sz.
- [5] *Gábor R. István—Galasi Péter*: Munkavállalói státusz és a dolgozók racionális gazdálkodása a munkaerejükkel. Közgazdasági Szemle, 1979. 9. sz.

- [6] *Gábor R. István*: Szükségszerű-e a munkaerőhiány a szocialista gazdaság mai modelljében? *Közgazdasági Szemle*, 1980. 3. sz.
- [7] *Herzberg, F.*: Work and the nature of man. Crosby—Lockwood—Stoples, London, 1974. (Idézi Szamuely László: Ipari demokrácia Nyugat-Európában. Kézirat, 1979.)
- [8] *Héthy Lajos—Makó Csaba*: Munkásmegatartások és a gazdasági szervezet. Akadémiai Kiadó, 1972.
- [9] *Héthy Lajos*: „Bérvita” az építkezésen (Az érdekérvényesítési képesség problémája.) *Valóság*, 1978. 1. sz.
- [9/a] *Huszár Istvánné—Surányi Bálint*: Emberi tényező és struktúraalakítás. *Közgazdasági Szemle*, 1980. 2. sz.
- [10] A keresetszabályozási vitáról. *Közgazdasági Szemle*, 1979. 11. sz.
- [11] *Kovács János*: Szakképzés és népgazdaság. *Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó*, 1968.
- [12] *Kovács János*: Néhány gondolat a bérarányok távlati alakulásához. *Gazdaság*, 1972. 3. sz.
- [13] *Makó Csaba*: Azérdekegyeztetés és a cselekvési egység az üzemben. *Társadalmi Szemle*, 1977. 7—8. sz.
- [14] *Marx, K.*: A tőke, I. kötet. *Marx—Engels Művei*, 23. kötet. Kossuth Könyvkiadó, 1967.
- [15] *Marx, K.*: A gothai program kritikája I. 3. *Marx—Engels Művei*, 19. kötet.
- [16] *Megyeri Endre*: A munka szerinti elosztás törvénye. *Közgazdasági Szemle*, 1972. 9. sz.
- [17] *Pongrácz László*: Kereseti arányok távlati fejlesztése. *Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó*, 1975.
- [18] *Révész Gábor*: Ösztönzés, munka szerinti elosztás, keresetszabályozás. *Közgazdasági Szemle*, 1973. 11. sz.
- [19] *Révész Gábor*: A vállalati kollektív érdekeltség jövedelemszabályozási és gazdálkodási problémái. *Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó*, 1972.
- [20] *Soós Károly Attila*: Változások a jugoszláv jövedelemszabályozási rendszerben. *Közgazdasági Szemle*, 1972. 3. sz.
- [21] *Szabó Kálmán*: Az új mechanizmus és a munka szerinti elosztás mércéje. *Közgazdasági Szemle*, 1966. 6. sz.
- [22] *Vacsi A.*: A munka szerinti elosztás és az áruterelés. *Közgazdasági Szemle*, 1978. 4. sz.
- [23] *Ward, B.*: The firm in Illyria; market syndicalism. *American Economic Review*, 1958. 4. sz.

(Ju. D. Amirov)

AZ IPARI TERMELÉS TUDOMÁNYOS-MŰSZAKI ELŐKÉSZÍTÉSE

(Elméleti és gyakorlati kérdések)

A szerző tudományos megközelítés alapján — a termelés dinamikus rendszeréből kiindulva — figyelembe veszi a munka tárgyának és eszközének kölcsönhatását, a gyártástechnológia és a termelőeszközök kapcsolatát, a technikai és technológiai elemek egységesítési és szabványosítási módszereit, s kidolgozza a termeléselőkészítés folytonosságelméletét. A hagyományos tervezési módszerek hátránya éppen abból fakad, hogy a szerkesztési és a technológiai termeléselőkészítés során alacsony szintű az új termékekben a régi és sokoldalúan bevált megoldások alkalmazása. Állandóan új termék bevezetése nem mindig indokolt, különösen ott nem, ahol olyan kiváló megoldások vannak, amelyek alkalmasak a további felhasználás céljaira is. Éppen ezért a bevezetés időtartamának csökkentését is szolgálja. A szerző szerint mindezt a termékek szerkezeti és technológiai ismérvek alapján történő csoportosításával lehet biztosítani, ami lehetővé teszi típustermékek és típusberendezések alkalmazását, a fejlesztők operatív munkától való felszabadítását, akik így szellemi kapacitásukat az érdemi munkában érvényesíthetik. Az elv természetesen nemcsak a termeléselőkészítésre, hanem az egész folyamatra, ezen belül a folyamat elemeire is vonatkozik. A különböző vállalatokban, egyesülésekben, kutatóintézetekben szerzett tapasztalatok és eredmények alátámasztják a szerző álláspontját: a rendszerszemlélet, a munkaszervezés, az egységesítés és tipizálás fontosságát. Az iparvállalatok műszaki-gazdasági vezetői, szakemberei részére ajánljuk a könyvet.

289 l., kötve 49,— Ft

A *Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó* kiadványa

Állóeszköz-felhalmozás és hitelezés a mezőgazdaságban

A mezőgazdaság szerepe és jelentősége a magyar népgazdaságban egyre fokozódik. Az ágazat további fejlesztésének lehetőségei hosszabb távon is fenntarthatók. Ennek azonban számos előfeltétele van. Egyebek között javítania kell termékei minőségét, növelni a feldolgozottság és ezen keresztül is a szállíthatóság és tárolhatóság fokát. Az ágazat exportra orientált fejlesztéséhez növelni kell termékeinek piaci versenyképességét. Ez a mai helyzetben azt jelenti, hogy esetleg a termelés eddiginél mérsékeltebb ütemű növelése mellett az ágazat fejlesztésére rendelkezésre bocsátható eszközök sem abszolút mértékben, sem fajlagosan nem csökkenthetők. Már csak azért sem, mert a mennyiségi növekedés kisebb üteme értékben nagyobb termelést jelent. Ugyanakkor a mezőgazdasági termelés infrastruktúra-hálózatának kiépítése, a tároló-, a csomagoló-, a magas higiéniai követelményeket kielégítő környezetvédelmi és szolgáltató beruházások, a gépesítés, az elhasznált termelőeszközök, a termelésből továbbra is kieső munkaerő és földterület pótlása, a területi adottságoknak megfelelő termelési struktúra kialakítása jelentős anyagi áldozatot igényel. Ez egyben azt is jelzi, hogy a mezőgazdasági termelés anyag- és eszközigénye belátható időn belül — bár talán az eddiginél kisebb ütemben — tovább nő.

A hitelképesség

A mezőgazdasági nagyüzemek gazdálkodásának szervezése és irányítása (az egyensúlyi és hatékonysági követelmények szem előtt tartásával) az elfogadott és bevált agrár- és szövetkezetpolitika irányvonalának megfelelően a gazdasági önállóság, az önfinanszírozás, az anyagi érdekelttség elveinek fenntartásával és következetes alkalmazásával valósult meg. A gazdasági önállóság és az anyagi érdekelttség lényegében azonos elvek szerint szabályozott a különféle szektorokba tartozó gazdasági szervezetekben. A még meglévő eltéréseket a költségvetési kapcsolatokban, a pénzügyi feltételekben folyamatosan kell felszámolnunk. A vevő nyilvánvalóan nem aszerint értékeli a termékeket, hogy azt egy termelőszövetkezetben vagy egy állami gazdaságban állították elő, hogy mennyi benne az adóhányad, a bérjárulék vagy az átlagosnál alacsonyabb vagy magasabb kamatozású hitel. Közös alapon kell megítélni az állami vállalatok, a szövetkezetek és a közös vállalatok gazdálkodását. Ez a törekvés fejeződik ki az 1980-tól életbe lépett új mezőgazdasági szabályozórendszerben is. Ebből következően a be-

ruházásfinanszírozási rendszer működtetése és továbbfejlesztése során a mezőgazdaságban is arra célszerű törekednünk, hogy a *pénzügyi feltételek* a főbb gazdaságpolitikai céloknak megfelelően alakuljanak, és a hitelrendszer *általános feltétel- és követelményrendszerével* hasson a vállalati törekvésekre, elgondolásokra, támogatva a hatékony, gazdaságos és jövedelmező fejlesztéseket, és visszaszorítva a követelményeket nem kielégítő területek fejlődését.

Hitelt csak hitelképes gazdaságok kaphatnak. A hitelképesség fogalmát azonban célszerű ismételten átgondolni, annál is inkább, mert gyakran nemcsak azoknak az üzemeknek kell hitelt adni, amelyek már most is hitelképesek, hanem azoknak is, amelyek éppen a hitel révén megvalósuló beruházással válnak hitelképesé. Különösen problematikus a hitelképesség kritériumának alkalmazása a rövid lejáratú hitelezés területén, de a fejlesztési hiteleknél sem egyértelműen tisztázott. A vonatkozó banki szabályok szerint a középlejáratú forgóalapHITELEK, valamint a közép- és a hosszú lejáratú beruházási hitelek odaítélésekor elsősorban azt kell vizsgálni, hogy a fejlesztési alapnak a hitelezés időtartama alatt milyen a likviditása. Vita volt abban is, hogy a fejlesztések hitelezésénél a jelenlegi nyereséget vagy a fejlesztések által elérhető nyereséget kell-e figyelembe venni. A gyakorlatban a hitelnyújtás során végül is a ténylegesen meglévő fejlesztési alapok nagyságrendje bizonyult döntő kritériumnak, annak ellenére, hogy a fejlesztési hitelek odaítélésénél a hatékonysági kritérium szelektáló tényezőként működött. A megvalósított fejlesztések esetében azonban több esetben a hatékonyságjavulás csak ígélet maradt: a beruházás jövedelmezősége alacsony szinten alakult, és ez később az adott üzem fejlesztési alapjának hitelképességét rontotta.

Vitába kell szállni azzal a lassan már széles körben elterjedt véleménynyel, hogy a gazdaságok hitelvisszafizetési nehézsége kizárólag a túlzott beruházások miatt következett be. Átmenetileg ugyan előfordulhat, hogy ültetvényrekonstrukciónál vagy más hasonló jellegű beruházásnál a kieső termelést nem pótolhatja a még termőre nem fordult ültetvény hozama, és ezért a nyereség tömege és a fejlesztési alap képzése átmenetileg visszaesik. Legtöbbször azonban a fejlesztési alapok hiányának oka — akár hitelezett, akár hitel nélkül megvalósított beruházásokról van szó — az, hogy a megvalósított beruházások nem üzemeltethetők a számított hatékonysággal, sőt gyakran veszteségesen üzemelnek. Ez esetben nyilvánvaló, hogy elmarad a megfelelő fejlesztésialap-képzés, visszaesik a felhalmozó képesség. A fejlesztési alapok és emiatt a hitelképesség hiányát főként *gazdálkodási* tényezők, nem pedig finanszírozási okok idézik elő. Ebből következően a mezőgazdasági nagyüzemek hitelképességének javítását a szükséges finanszírozási intézkedések mellett leginkább a gazdálkodási színvonal javítása útján lehet segíteni. Elsősorban a beruházási tevékenység hiányosságait kell megszüntetni annak érdekében, hogy a gazdaságok a fejlesztési tevékenységgel a ráfordításokat meghaladó hozamokat érjenek el. Nem helyesíthető az a felfogás, amely a természeti, közgazdasági, termelési technikai adottságok hiányában is csak beruházás útján tudja elképzelni a termelés bővítését akkor, amikor még a meglévő erőforrásokat sem hasznosítják gazdaságosan.

Az agrártermelés fejlesztésében fontos közgazdasági problémának ítéltető viszont, hogy a mai napig sem kellően tisztázottak az eszközök újra-

termelésének pénzügyi feltételei. Elsősorban az okozza a zavart, hogy az *árrendszeren keresztül* nem teremtik meg az eszközök újratermelésének önfinanszírozási feltételeit. A beruházások pénzügyi forrásai között csökkent, de még mindig jelentős az állami támogatás. Ez a gyakorlat zavarja a hozamok, a ráfordítások, a jövedelmezőség, a hatékonyság, az exportképesség tekintetében a tisztánlátást, de sérti a vállalati önállóság elvét is. A fejlesztési hitelek nagyobb közgazdasági megalapozottsággal vesznek részt az újratermelés finanszírozásában. A hitelek odaítélésénél elsősorban a hatékonysági követelmények állnak előtérben.

A hitel jelentősége a beruházási források arányának változásában

A saját forrás és a támogatás kiegészítéseként évenként változóan, de átlagosan 20—21 százalékos részarányban hitel finanszírozta az állóeszköz-felhalmozást. Az 1975. és az 1978. évi átmeneti visszaeséstől eltekintve, a hitel aránya kisebb mértékben emelkedett. Ez a körülmény is azt mutatja, hogy a beruházások mennyiségének növekedésével arányosan növekedett a hitel-igénybevétel a mezőgazdasági nagyüzemekben. A hitel *szerepe* azonban az utóbbi években jelentősen változott. A beruházások hitelezésénél az utóbbi években jelentős részt képvisel a konvertálható exportárualapok termelésére nyújtott hitel, amelyet elsősorban a termelési rendszerek² gépesítésére, sertés-, juh- és baromfiférőhelyek létesítésére, tárolók, szárítók, élelmiszer-feldolgozó építésére fordítottak. A hitelnek a beruházások volumen-növekedésével arányos emelkedése tehát a konvertálható *exportárualapot termelő* beruházások növelésével függ össze.

A beruházási hitel szerepének jelentősége a fejlesztési források összetételének alakulásában fejeződik ki. A különféle eredetű források *arányának* változásai olyan összefüggésekre utalnak, amelyek a beruházási hitelezés szempontjából is jelentősek.

Tízéves időszakot áttekintve figyelemreméltónak találjuk, hogy a termelőszövetkezetekben a saját fejlesztési források képződésének üteme a termelés és az eszközbővülés üteménél is alacsonyabb. Évi átlagban a termelés 9,4, az állóeszköz-állomány 12,5 százalékkal növekedett. A szövetkezeti saját fejlesztési források évi átlagban 8,0, a beruházási hitelek folyósítása 13,4, a beruházási támogatás pedig 3,7 százalékkal lett több. Az összes fejlesztési források évi átlagos növekedési üteme 7,3 százalék.

A beruházási hitelek folyósítása a termelőszövetkezetekben 10 év alatt 1 milliárdról 3,5 milliárd forintra nőtt. A bank ezen kívül az amortizációs alap megelőlegezésére évről évre több hitelt nyújtott, amelyek rövid lejáratúak, egy éven belül törlesztendőek. Ezek a hitelek 0,7 milliárdról 3,7 milliárd forintra növekedtek, és rendeltetésszerű felhasználás esetén nem bővítik a szövetkezetek fejlesztési eszközeit, csupán a termelésben lekötött és nem mobilizálható alapok likviditását teremtik meg. A termelőszövetkezetek fejlesztési eszközeinek saját forrás, támogatás és hitel közötti megoszlása (az egyes elemek eltérő növekedési üteme miatt) az elmúlt évtizedben lényegesen átalakult, *a vállalati forrásokból képződő fejlesztési eszközök aránya növekvő. Az állami támogatások szerepe csökkent, a hitel jelentősége erősödött.*

**A termelés, az állóeszköz-állomány és a fejlesztési források változása
a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben (százalék)**

Megnevezés	1968	1970	1975	1978	Évi átlagos növekedés
Bruttó termelési érték	100	113,1	181,5	245,3	9,4
Állóeszközök bruttó értéke	100	128,2	253,4	323,8	12,5
Fejlesztési források	100	140,3	182,3	202,2	7,3
<i>Ebből: saját források</i>	100	123,9	189,7	215,2	8,0
beruházási támogatás	100	153,1	127,2	144,0	3,7
beruházási hitelfolyósítás	100	195,6	353,2	349,7	13,4

Az ártámogatások és hitelek aránya a külső fejlesztési forrásokban

Támogatások	80	76	59	62
Hitelek	20	24	41	38

A preferenciák

A kiemelt célokra folyósított hitelek feltételei, lejáratí és kamatkondíciói lényegesen kedvezőbbek a nem preferált hiteleknél. A Hitelpolitikai Irányelvek kiemelt szerepet biztosítottak a preferált hitelezésnek. Ennek gyakorlati megvalósítása úgy történt, hogy a népgazdasági tervben kijelölt legfontosabb beruházási célokra állami támogatást biztosítottak, és ezek a preferenciák megjelentek a hitelezésben is. A Hitelpolitikai Irányelvek ugyanis a hitelpreferenciák kijelölésével az állami támogatásokhoz rendelték a hitelt.

Mit jelentett ez valójában? A termeléspolitikai célok megvalósítására törekedve, általában a nagyobb eszközigényű fejlesztéseket támogatták. Némely ágazat jövedelmezősége viszont nem biztosíthatott megfelelő felhasználási képességet. A hitelezésnek az állami támogatásokhoz való hozzáféréseivel a *hitelpreferenciák az állami támogatási célokkal azonosultak*. Ez azt is eredményezte, hogy a beruházási hitelek nagyrészt az alacsony jövedelmezőségű termelési ágazatokban kerültek felhasználásra. A népgazdasági terv célja és a vállalati szintű jövedelemérdekeltség között nem jöhetett létre megfelelő kapcsolat. A hitelsáv adott szintjén a forrásszükséglet kielégítése után már nem volt lehetőség a valóban nagy jövedelmezőséget ígérő vállalati célok hitellel való támogatására.

A mezőgazdaságban a legtöbb preferencia 1974—1975-ben működött, amikor is hosszú lejáratú hitelt már főleg csak preferált célokra engedélyeztek. A preferenciák évről évre változtak, de a hitelezés — a rendelkezésre álló lehetőségeken belül — külön terven felüli hitelekkel (szocialista importgépvásárlás, pótlólagos devizahitel, az amortizáció megelőlegezése, terven felüli gépvásárlás stb.), kamatkedvezményekkel, hosszabb hitelkihelyezési idő nyújtásával is segítette a termelési célok megvalósítását.

Az 1975-től napjainkig eltelt időszakot már az állami támogatások mérséklődése jellemzi. A hitelezés területén is lényeges változásnak tekint-

hető a konvertálható exportárualapokat növelő fejlesztésekre adott hitel. Az elkülönített hitelkeret igénybevételének általános — minde ágazatra érvényes — feltételei kedvező lehetőséget adtak a mezőgazdaság számára is. A hitelyújtás feltételei fokozták a mezőgazdasági üzemek érekeltségét a hatékony termelés növelésében. A fejlesztések megfelelő jövedelemtartalma jó alapot teremt a VI. ötéves tervidőszakban is a termelés dinamikus növekedéséhez.

A konvertálható exportárualapok bővítését célzó hitelyújtás hatásai között azonban figyelembe kell venni azt is, hogy ezzel a lehetőséggel elsősorban a jól gazdálkodó mezőgazdasági üzemek tudtak élni. Az ilyen üzemek körében ez a hitel még az állami preferenciák megszerzésére irányuló törekvéseket is ellensúlyozta. A hitelyújtás a termelési szerkezet alakításában az exportra való törekvést fokozta. Közlebb hozta a mezőgazdasági termelőket a külkereskedelmi vállalatokhoz és a külpiachoz. Azokban a gazdaságokban pedig, amelyek a hitel igénybevételéhez szükséges feltételekkel nem rendelkeztek (vagy nem tudtak kielégítő ajánlatot tenni), továbbra is az állami preferenciák a meghatározók. Ezek az üzemek fejlesztési döntéseikben továbbra is szorosan kapcsolódtak azokhoz a körülményekhez, amelyek a támogatási rendszert jellemezték. Így az állami preferenciák és a vállalati jövedelmezőség ellentmondásai már csak ebben a szűkebb körben hatottak.

A preferenciák száma csökken, mert a szabályozás egyre inkább a *normativitás* irányában fejlődik. A beruházási tevékenység főként azokon a területeken megy végbe, ahol a pénzügyi és a gazdaságossági feltételek megvannak. A preferált célok számának csökkenése is abból a felismerésből származik, hogy a nagyszámú preferenciák hátrányosan befolyásolják a vállalati döntéseket.

Bár a preferenciák a beruházások hitelezésében jelentősen segítették a mezőgazdaság fejlődését, nem mindig töltötték be egyértelműen pozitív szerepet, hanem esetenként a népgazdasági és a vállalati érdekek ellentmondásait táplálták. Megítélésünk szerint — elsősorban a konvertálható exportárualapokat növelő hitelezés kedvező tapasztalatai alapján — célszerű lenne a hatékony fejlesztések körében ennek a hitelezési módszernek a szerepét növelni. Az állami preferenciákat is lehet részben a jövedelmi különbségek, részben a kedvezőtlen adottságok csökkentésére felhasználni, vagy a hitel helyett a népgazdaságilag különösen fontos fejlesztési céloknál *önálló* forrásként alkalmazni.

Az általános hitelezési elvekhez viszonyítva a mezőgazdaság a preferált ágazatok közé tartozik. A mezőgazdasági árak alacsonyabb tisztajövedelem-tartalma miatt az elvonás színvonala is alacsonyabb, a támogatás mértéke pedig magasabb a népgazdasági átlagnál. Ez a helyzet a mezőgazdasági hitelezésben az általánosan alacsonyabb jövedelmezőségi szint, alacsonyabb kamat és a hosszabb lejáratú hitelek meghatározásában jutott kifejezésre. *Ezek az okok a preferenciák nyújtását a jövőben is szükségessé teszik.*

A preferenciák körének meghatározása azonban — tekintettel a mezőgazdasági termelés céljának és feltételeinek változására — több alapvető kérdés ismételt átgondolását kívánja. A mezőgazdasági termelés alapvető célja korábban a lakosság élelmiszerral történő ellátása volt, a feleslegeket a külkereskedelmi kapcsolatokon keresztül értékesítettük. A szocialista mezőgazdaság termelőerőinek és termelési viszonyainak fejlődése a terme-

lés céljában is jelentős változást hozott. A lakossági szükségleteket már évek óta eléggé kiegyensúlyozottan kielégítjük. A termelés bővítése ilyen célból már nem teszi szükségessé újabb eszközök befektetését. Mondhatjuk, hogy a mezőgazdaság és az élelmiszeripar bővített újratermelésének célja — a lakosság szükségleteinek növekvő színvonalú kielégítése mellett — elsősorban az export fokozása.

Újabb eszközök befektetése azonban attól függetlenül is szükségessé válhat, hogy a termelés jelentős bővítésére nincs szükség. A lakosság ellátását szolgáló növényi termékek egy részénél, döntően ott, ahol eddig gépesítés nem, vagy csak alig volt (például zöldségfélék, gyümölcs, szőlő), a nagyüzemi termelés, a csökkenő munkaerő kikényszeríti új eszközök befektetését.

Amennyiben a termelés céljában bekövetkezett változást figyelembe vesszük, úgy a megvalósításhoz szükséges eszközöket is meg kell változtatni; új eszközrendszert — a preferenciákat és a finanszírozás módszereit is beleértve — szükségessé kialakítani. Megítélésünk szerint *az exportra orientált termelésbővítés célját kellő hatékonysággal leginkább az szolgálhatja, ha a preferenciák jelenlegi szerepét a termelői árak veszik át.* Az agrártermelés területén is — az ipari termelői árak módosítása és az állami támogatások segítségével — olyan módon kellene változtatnunk a termelői árak színvonalán, hogy az kifejezze a világpiacon ábrányzatokat. Ezzel az exporttermelés hitelképessége nő. E nélkül — úgy véljük — nemigen lehetséges exportra orientált gazdálkodást kialakítani. A termelői árakban tervezett változtatás mellett is lehetőség nyílik arra, hogy a hitelezési módszereket a *termelés céljával összhangban* fejlesszük, és bankhitellel a gazdaságos exportot bővítő fejlesztéseket támogassunk.

Az ár- és értékviszonyok közeledése a preferenciák *mértékét és körét mérsékli.* Ami a preferenciák konkrét tartalmát illeti, nagyobb szerepet kell kapniuk a preferenciák részelemeinek. *Nevezetesen a saját erőből történő hozzájárulás mértékét érdemes differenciáltabban megállapítani, a kamatfeltételeket, a hitelkihelyezés időtartamát különféle kedvezményekkel megállapítani.*

A saját hozzájárulás mértékének a differenciálása — mivel itt exportbővítő vagy importot helyettesítő termelés fejlesztéséről van szó — első közelítésben a következő elvek szerint történhet:

— A világpiacon döntő fontosságú, hogy a jó minőségű termékkel ki milyen gyorsan tud megjelenni. Ezért a rugalmas, rövid idő alatt termelésbe vonható fejlesztéseknél, amelyekkel a világpiacon lehetőségeket gyorsan tudják kihasználni, *alacsonyabb lehet a saját erő mértéke.*

— Függhet a saját hozzájárulás mértéke a fejlesztés révén várható helyzet (felhalmozási képesség) arányának nagyságától is. Ugyanis, ha egy gazdaság tőkeszegény, de minden adottsága megvan egy hatékony és gazdaságos fejlesztéshez, kaphasson nagyobb hitelt a beruházás létrehozásához.

— A saját hozzájárulás differenciálásának alapja lehet az is, hogy milyen termék előállítását célzó fejlesztésről van szó! Ha a fejlesztendő termék világpiacon kereslete tartósan ítéltető, *mérsékeltbb saját erőt lehetne előírni.* Ugyanígy lehetne eljárni importkiváltó termék előállításának fejlesztésénél is.

A saját erő csökkentése jó szelekciós eszköz lehet, megteremtheti a jövőbeli gazdasági megszilárdulás alapját, de ha nem elég elvi, következetes a hitelkérelem felülvizsgálata, akkor a befektetések eladósodásra vezethetnek, a követelményrendszer „gyengesége” pedig további megalapozatlan

fejlesztési igényeket válthat ki. De akármilyen termelőiár-változást vezetünk is be, ha biztosítjuk is a pótló-színttartó fejlesztések önfinanszírozását, *a nem termelő jellegű beruházások megvalósítását gátolja a forráshiány*. El kell ismernünk ugyanis, hogy ezekkel a beruházásokkal a mezőgazdaság más népgazdasági ágazat feladatait veszi át. A mezőgazdasági termeléssel az e beruházásokhoz szükséges források nem teremthetők meg, itt tehát a preferenciáknak fenn kell maradniok. A nem termelő beruházásokat csak azok a gazdaságok képesek elvégezni, amelyekben a mezőgazdasági tevékenység gazdaságos volta folytán a nyereség egy részéről (vagy rosszabb esetben a termelő beruházások bővítéséről) a nem termelő beruházások javára le tudnak mondani.

A nem termelő jellegű beruházások esetében megfontolandó tehát a differenciáltan adható olcsó mezőgazdasági hitelek gondolata (természetesen az eddig adott állami juttatások mérséklésével). Ez kétségkívül bizonyos mértékig támogatási funkciót töltene be, de a támogatásnál jobb, mert nem ingyen pénzről van szó: visszerthes volta miatt fenntartja a vállalati érdekeltiséget.

A hitelfeltételek megítélése

Minden jel arra mutat, hogy a hitelezés az elkövetkező tervidőszakban *még aktívabb* szerepet játszhat a mezőgazdasági nagyüzemek fejlődésében. Ehhez azonban több feltétel is szükséges. Az egyik a hitelezés bővítésének lehetősége. A hitelpolitika hatékonysága elsősorban a mezőgazdaságba áramló hitelek mértékétől és jellegétől függ. A hitel- és kamatpolitikának, a hitelpreferenciáknak a közgazdasági szabályozórendszer többi elemével *összehangoltabban* történő fejlesztése a hitelmechanizmus működésének feltételeit is javítja. A hitelezés növelésének persze ésszerű korlátai is vannak. Elsősorban a fejlesztési alapok nagysága és — áttételesen — a népgazdaság költségvetési helyzete. A hitelezés növelésének a hitelek lejáratára is korlátot szab.

A beruházási döntést hozó nagyüzemek fejlesztési döntéseihez egyik legfontosabb információt az jelenti, hogy a hitelhez mint pótlólagos eszközhöz *milyen feltételekkel* juthatnak hozzá. A hitel hatása elsősorban a fejlesztési forrásokban elfoglalt helyétől, arányától függ. A hitel nagyságrendje határozza meg, hogy a vállalati saját források — a hitel hozzáadásával együttesen — képesek-e az adott fejlesztés finanszírozására. A vállalati döntések szempontjából nézve rendkívül fontos, hogy a hitelezés feltételei mennyiben vannak összhangban a vállalati saját források képződésének ütemével, a saját eszközök minimálisan megkívánt arányával.

A mezőgazdasági üzemek közötti differenciálódás a források összetételében is jelentős eltéréseket okoz. Éppen ezért a fejlesztő beruházások finanszírozásában fontos szerepet játszik a *hitelfeltételek területi differenciálása*. A területileg differenciált, a mezőgazdasági termelés területi elhelyezkedését, a területek mezőgazdasági termelési szerkezetét befolyásoló *kedvezményes* hitelfolyósítás, a hitelkontingensek termékek és területek szerint történő megállapítása segítheti az agrárfejlődést azokon a területeken is, ahol ma még szerényebbek a vállalati belső erőforrások. A hitelezés *ezáltal a fejlesztési erőforrások allokációjának eszköze lehet*. Ezt az elvet azonban csak a hatékonyság megfelelő érvényesítése mellett indokolt alkalmazni.

A hitelek elosztásában lehetséges a fejlesztési döntések érdekében preferenciákat adni, de nem volna helyes kedvezményes hitelfeltételekkel ellensúlyozni az *átlagosnál kedvezőlenebb* jövedelmezőséget. Az ilyen feladatok megoldását — amennyiben érintézkedésekkel a jövedelmezőség megfelelő mértéke nem biztosítható — külön (vissza nem térítendő) állami támogatással célszerűbb segíteni. Mindegyik elgondolásnak fontos feltétele azonban olyan *területi fejlesztési tervek* elkészítése, amelyek tartalmazzák az ágazat központi fejlesztési elveinek legkedvezőbb területi elosztását.

A több évtizedes tapasztalat alapján olyan megoldás kialakítására kell törekedni, amelyben a nagyüzemek anyagilag felelnek a beruházásért. Csak így lehet megfelelő érdekeltséget teremteni az anyagi, szellemi és pénzügyi eszközök takarékosabb felhasználásában. A finanszírozási rendszerben a hitelkihelyezési idő maximálásával szabhatunk felső korlátot. A visszafizetés elnyújtása mérsékli a pénzügyi rendszer hatékonyságnövelő szerepét, és lassítja a hitelforrások újrafelhasználásának lehetőségét. A saját hozzájárulás mellett viszont preferenciát lehet adni, de preferenciát az a beruházás élvezhet, amelynek megvalósítása nagyobb jövedelmezőséget ígér.

Ahhoz, hogy a hitelek betölthessék hatékonyság szabályozó szerepüket, reális szinten kell tartani az állóeszközök amortizációját. A népgazdasági bekerülési költségek után szükséges elszámolni a mezőgazdasági üzemek értékcsökkenési leírását, és ennek megfelelően rendezni kell az amortizációs alapokat, növelni a visszterhes források arányát az ingyenes juttatás terhére. Felvethető az is, hogy az összes hitelkihelyezés egy szűkebb részét — mérsékelt jövedelmezőségi követelményekkel — a gyengébbek részére, vagy kedvezőtlen feltételek mellett gazdálkodó üzemek számára lehetne fenntartani.

A beruházások pénzügyi forrásai között csökkent, de még mindig jelentős az *állami támogatás*. Ez zavarja a hozamok, a ráfordítások, a jövedelmezőség, a hatékonyság, az exportképesség tekintetében a tisztánlátást. A fejlesztési hitelek nagyobb közgazdasági megalapozottsággal vesznek részt az újratermelés finanszírozásában. A hitelek odaítélésénél elsősorban a hatékonysági követelmények állnak előtérben. A fejlesztéshez szükséges pénzeszközöket ezért egyre inkább hitel formájában és nem támogatásként kell a gazdaságoknak adni.

Az eltelt időszak tapasztalatait figyelembe véve megállapítható, hogy a hitelezés a népgazdasági célok megvalósításának rugalmas eszköze volt még akkor is, ha a túlzottan részletezett célok több esetben szétforgácsolták a hitelkereteket. Hatékony eszköz a hitel a beruházási vásárlóerő szabályozása és a mezőgazdasági termelés dinamikus fejlesztése tekintetében is. De kedvezőtlenek a tapasztalatok a hitelnek a fejlesztési eszközök allokációjában betöltött szerepét illetően. A hitelek nem tudtak érdemleges hatást gyakorolni a fejlesztési eszközök átcsoportosítására. Általában az adott gazdálkodó szerv fejlesztési alapjának nagysága tette lehetővé a hitel igénybe vételét. Nem került sor a hitelfeltételek területi differenciálására sem. A hitelezési gyakorlat a termelés adottságaitól függetlenül a *tőkeerő függvényében* biztosított lehetőséget a fejlesztések megvalósítására, és ez részben fékezte a termelési adottságoknak megfelelő szakosodás kialakulását.

Kedvező tapasztalatokat hozott a mezőgazdaság területén is a konvertálható exportárualapokat bővítő fejlesztések hitelezése. A hitelezési feltételek összhangban állnak a mezőgazdasági termelés fejlesztésének legfőbb

céljával: az export bővítésével. A hitelezési feltételek biztosították a hatékonyabb fejlesztések kedvezőbb sorolását. Megítélésünk szerint ez a hitelezési módszer jó *kiinduló alapja* lehet a hitelpolitika továbbfejlesztésének. Egyrészt azért, mert a világpiacon feltételekkel mért hatékonyság alapján szelektál, másrészt csak a kapacitásbővítő fejlesztésekre irányul, ezáltal hatékony eszköze a beruházási feszültség csillapításának.

A hitel szerepének növelése a vállalati fejlesztések finanszírozásában az amortizációt is magukba foglaló fejlesztési alapok alakulásával összefüggésben lehetséges. A fejlesztési alap képzésénél, mértékének megállapításánál elsősorban az ismert, mindenkor esedékes kötelezettségek teljesítését kell szem előtt tartani. A pótló beruházások forrása elvileg a fejlesztési alap amortizációs része. Ezek után gondolhat a vállalat — ha lehetősége van — új fejlesztésre.

Mivel azonban a gazdaságok a pótlásokat — okkal vagy ok nélkül — sok esetben elhanyagolják (amit bizonyít a nullára leírt állóeszközök állományának folyamatos növekedése), a pótlásra fordítható amortizáció felgyülemlik, és lehetőséget ad bővítő beruházások finanszírozására. Ilyen körülmények között jogosnak látszott az új fejlesztések forrásai között szereplő hitelek törlesztését a nyereségből származó fejlesztési alap mellett az amortizációból is — szükség szerint — megengedni.

A ma készülő szabályozórendszer egyik központi törekvése, hogy a hitelek engedélyezésében a jövedelmezőség szerepe növekedjék. Ezt összefüggésbe kell hozni a gazdaságos termeléssel, különösen az export vonatkozásában. Tovább kell vizsgálni a termelési szerkezet módosításának lehetőségét, szükségességét és az azt befolyásoló hitelezési gyakorlatot.

A termelési struktúra alakításában szintén a termelőiár-rendszer lehet a legfontosabb befolyásoló közgazdasági eszköz, amelyet a hitelezés jó előírásaival és feltételeivel hatékonyan egészíthet ki.

Brian Haines:

BEVEZETÉS A KVANTITATÍV KÖZGAZDASÁGTANBA

A szerző e művében ismerteti a matematikai statisztika alapfogalmait, az egy- és többváltozós lineáris regressziót, a közönséges (majd több lépcsős) legkisebb négyzetek módszerét, a statisztikai hipotézisvizsgálat alapjait, a hibátag és a fiktív változó szerepeltetését, a multikollinearitás problémáját és még jó néhány olyan fogalmát a gazdasági matematikának, amely elengedhetetlen egy statisztikai adathalmaz tudományos szintű feldolgozásához. Haines nemcsak bemutatja az említett fogalmakat és módszereket, de alkalmazza is azokat. Számos — a gazdasági gyakorlatból vett — példa nyújt segítséget ahhoz, hogy az olvasó könnyebben megértse és elsajátíthassa az ismertetett módszereket. A könyv befejező részében a szerző konkrét közgazdasági elméletek kapcsán vezeti be az olvasót a makroökonomia témakörébe, ismerteti a matematikai modellezés problémáit.

Kb. 160 l., kötve kb. 30,— Ft (Sajtó alatt)

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

BOTOS KATALIN:

A transzferábilis rubel reális árfolyama

A KGST-országok közötti áruforgalom döntő részét transzferábilis rubelben (trf. Rb) számolják el. A transzferábilis rubel klíringvaluta. Képviselési értékét a segítségével bonyolódó forgalom árai alapján határozhatjuk meg. A KGST-külkereskedelem árait a világgpiaci árak alapján képezik. A dollárban vagy más konvertibilis valutában megadott tőkés piaci árakat a transzferábilis rubel/dollár árfolyamával számítják át a közös elszámoló valutára.

A transzferábilis rubelt a KGST közös bankja, a többoldalú elszámoló-sokat végző Nemzetközi Gazdasági Együttműködési Bank bocsátja ki. Árfolyamát 1964-ben, a Bank megalapításakor a transzferábilis rubel deklarált aranytartalma alapján állapították meg. (Így 0,9 trf. Rb = 1 dollár induló árfolyam adódott.)

A módszer megfelelt a Bretton—Woods-i valutarendszer gyakorlatának, amely az aranyparitáson nyugvó árfolyamokon épült fel. A transzferábilis rubel ugyan nem volt a valutarendszer résztvevője, de követte e nemzetközi szokást.

A transzferábilis rubel aranytartalmát 1964-ben azonosnak vették a szovjet rubel aranytartalmával. Ez utóbbit a 60-as évek elején végrehajtott módosítások során a szovjet rubel és a dollár vásárlóerő-paritása alapján rögzítették.

A számításoknál alkalmazott súlyok a szovjet társadalmi termék összetételének feleltek meg. Következésképpen a transzferábilis rubel induló árfolyama az aranyparitáson át a rubel és a dollár vásárlóerő-paritását fejezte ki. Ide mindjárt egy megjegyzés kívánkozik: a szovjet társadalmi termék szerkezete távolról sem azonos a KGST-külkereskedelem szerkezetével (mint ahogy az Egyesült Államok társadalmi termékének a szerkezete sem felel meg saját külforgalma vagy a világkülkereskedelem szerkezetének). A szovjet gazdaság árviszonyainak felületes ismerete is elég annak megállapításához, hogy a rubel vásárlóerő-paritása magasabb, mint a transzferábilis rubelé. A társadalmi termék szerkezetében sokkal nagyobb a súlyuk azoknak az áraknak, amelyek az adott árszerkezetben az ország árpolitikája miatt viszonylag alacsonyabbak, mint a külkereskedelem szerkezetében. Közismerten alacsony az alapvető létfenntartási javak szovjet ára, de viszonylag — a világgpiac árviszonyaihoz képest — alacsonyabb a gépipari termékek ára is.

E megállapításunk azonban a KGST ár- és valutarendszerének *elvi modelljében* nem sokat mond. Akár magasabbnak, akár alacsonyabbnak választjuk a transzferábilis rubel árfolyamát, elvileg az csak egy *együttható*:

az árak átszorzására szolgál. Nincs pénzpiac, amely ezt az árfolyamot ellenőrzi, kiigazítja, és a reális mértékről tájékoztat. A számítások pedig — ha következetesen alkalmazzuk a világgiazi árak átültetését — nyilvánvalóan nem segítenek az ellenőrzésben. Fából vaskarika a transzferábilis rubel „reális árfolyamát” a vásárlóerő-paritással ellenőrizni, ha az árakat magukat e koefficiens segítségével határoztuk meg.

Szubjektív döntés volt-e vajon a transzferábilis rubel árfolyamának meghatározása? Presztízsszemponatok, avagy pusztán a „monetáris hiúság” (Marie Lavigne) játszottak-e szerepet szintjének meghatározásában?

A közgazdák egy csoportja úgy véli, hogy nincs ilyen közgazdasági kategória; a transzferábilis rubelnek *nincs reális árfolyama*; csak deklarált paritása. „Árfolyama” csupán egy korlátozott funkciójú *koefficiens*. Mindez nem is hat meglepően, hiszen a szakirodalomban¹ számos utalás van a transzferábilis rubel pénzfunkcióinak korlátaira, az elszámolások *formális multilateralitására*. Amennyiben a valutáért korlátok között lehet vásárolni, s lényegében csak bilaterális keretben, úgy hogyan beszélhetünk a valuta reális árfolyamáról?!

A transzferábilis rubel árfolyamának közgazdasági tartalmáról

A kritikai elemzés eddigi eredményeit, bár állításai valóságtartalmához (feltéve, hogy a vázolt elméleti modellben nézzük őket) nem fér kétség, nem tarthatjuk kielégítőnek. Keressünk azonban igazabb igazságokat; igazítsuk a modellt jobban a valósághoz! Ehhez kérdések sorára kell választ keresnünk: Milyen valuta árfolyamáról van szó? Milyen funkciók betöltését várjuk az árfolyamtól? Egyáltalán: lehetséges-e megkülönböztetni a funkciókat? Nem akkor árfolyam-e az árfolyam, ha a funkciók összességét jólrosszul, de komplexen betölti? Összhangban volt-e az adott együttműködési mechanizmus többi elemével a KGST valutarendszere, s ezen belül a transzferábilis rubel árfolyama? Kielégíti-e most, napjainkban a transzferábilis rubel árfolyama a KGST-országok összehangolt gazdaságpolitikája által az együttműködés valutáris eszköztárától joggal elvárt követelményeket?

Első kérdésünkre a választ már meg is adtuk: értékét (képviselési értékét) tekintve *nincs* egységes transzferábilis rubel; így valójában *nem is beszélhetünk* egységes árfolyamról.

A bilaterализmus ok és egyben következmény; egyéb okok mellett éppen a transzferábilis rubel viszonylatonkénti értékkülönbségei miatt nem valósulhat meg a formailag lehetséges többoldalú beszámítás.

A hivatalos árfolyamtól való eltérések természetében azonban *van valami közös*. Ez indokolja, hogy a transzferábilis rubel árfolyamát *sui generis* tárgyaljuk, a latin kifejezés mindkét értelmében: mint sajátos és mint *valós* jelenséget. Emellett szól az is, hogy ezt az — egységes — árfolyamot alkalmazzák a kereskedelmi ártárgyalásokon, s a nyújtott hitelek érték-kifejezésére. Végeredményben tehát azt is láthatjuk, milyen feladat betöltésére alkalmas a trf. Rb/dollár viszonyszám: *árképző tényező*. Feladról és — nem véletlenül — nem *funkcióról* beszéltünk. Utóbbi átfogóbb kategória; a transzferábilis rubel árfolyamának *funkciója* függ attól a valutamechanizmustól, amelyben *feladatát* betölti; s attól a gazdaságpolitikától, amelynek érdekében hat.

A transzferábilis rubel árfolyamától az 1960-as évek együttműködési mechanizmusa *nem várt döntést befolyásoló szerepet*. A mechanizmus egészét a naturalizmus jellemezte. A szállítási döntésekre még az árak sem gyakoroltak lényeges hatást, hiszen előbb jelentkezett a kötelezettségvállalás, mint ahogy a tényleges ár ismertté vált. Az árak *elszámoló* szerepet töltek be: a meghozott naturális döntések hatását a nemzetközi jövedelem országok közötti újraelosztására a cserearány változásain keresztül érvényesítették. (A szállított mennyiség eredendően az *egyensúlynak* alárendelt; akkor módosul, ha az árviszonyok változnak.) E mechanizmusban a gazdaságpolitikai preferenciák, az ösztönző-terelő hatások érzékeltetése is kizárólag az árak feladata volt. A bukaresti árelv szerint az irányárnak vett tőkés főpiaci áráktól — kölcsönös megegyezéssel — el lehetett térni. A partnerek ezzel éltek is. Számítások mutatják, hogy *valamennyi KGST-ország cserearány-nyereséghez jutott az egymás közti forgalomban, ha azt a tőkés forgalomhoz viszonyítjuk*.² Más szóval, magasabb árat érvényesített az egymás közti forgalomban, mint tőkés eladás esetén. E viszonylagos előnyösség részben a tőkésországok hátrányos megkülönböztetései, részben a kölcsönös árpreferenciák, áremelések következménye volt. Erre céloztunk korábban: a *tőkés áráktól való egyirányú eltérésre*. E sajátosság miatt a transzferábilis rubel árfolyamának „realitását” nem feltétlenül igazolják az *ellenőrző számítások*. Ha a transzferábilis rubel árfolyamát a szerződéses árak és a világpiaci árak hánycsaként kapott értékkel ellenőrizzük — azaz egy sajátos struktúrájú vásárlóerő-paritást számolunk —, azt tapasztalhatjuk, hogy a valuta (a hivatalos árfolyamon) *felülértékelt*. Bontsuk elemeire ezt a megállapítást! Milyen árak jöhetnek számításba világpiaci árként? Homogén termékeknél, alapvertikumok gyártmányainál a tőzsdei jegyzésárak; a feldolgozó iparban viszont a hasonló áru megtalálása nehezebb, azonos paraméterű gyártmány ritka. Segítségül kell hívni az adott termékek világpiaci értékesítési árait is. Igaz, ezek nem *főpiaci* árak, csak *világkereskedelmi* árak. Jobb híján azonban ezek szolgálnak alapul. Nyilvánvaló, hogy különösen azoknál az országoknál nagy a különbség (saját exportjuk, de még összforgalmuk szerkezetében is) a hivatalos árfolyamhoz képest, amelyekben nagy a feldolgozó ipar aránya.

Kiseb az eltérés a szovjet exportnál, de ha a tőkés értékesítés árait egybevetjük a szocialista eladásokéval, itt is (a 70-es évek közepéig) a KGST bizonyul viszonylag előnyösebbnek.

A döntően feldolgozóipari terméket, illetve nagyobb részt nyersanyagot és energiahordozót szállító gazdaságok „egyéni”, saját struktúrában számolt dollár/trf. Rb árfolyama értelemszerűen szóródott az átlag körül; hiszen a világpiaci árviszonyok a késztermékeknek kedveztek. Így, bár *minden KGST-ország előnyhöz jutott* az egymás közti transzferábilis rubelben lebonyolított forgalomban a konvertibilis valutában elszámolthoz képest, az egymáshoz viszonyított cserearányok csekély előnyt jeleztek a feldolgozóipari exportőrök számára. Ez utóbbi sem jelentett feltétlenül terhet más árucsoportok szállítóinak, hiszen a komparatív előnyök értelmében — a hazai gyártási lehetőségekhez viszonyítva — így is előnyhöz jutottak.

A kölcsönös előnyök mértékét ugyanis nagyban befolyásolja az importtal helyettesített hazai termelés viszonylagos gazdaságtalansága. A KGST-forgalomban az anyagexportőrök — a Szovjetunió, Románia, Lengyelország — szállításaival szemben ugyancsak anyagok, továbbá fogyasztási cikkek, mezőgazdasági és élelmiszeripari termékek álltak. Az ún. II. szektor

lassúbb fejlesztési üteme, a mezőgazdaság gépesítésének és kemizálásának nehézségei óhatatlanul ahhoz vezettek, hogy a termelékenység fejlődése e szektorokban az átlag alatt maradt. E cikkszoportok importja az elmaradás felszámolásához szükséges jelentős beruházásoktól kímélte meg a partnereket; így feltétlenül növelte a kölcsönös forgalom előnyeit.

Hogyan „fordíthatjuk le” az árviszonyokat árfolyamkérdéssé?

A tőkés viszonylatú értékesítési árakhoz képest a transzerábilis rubelt *le kellett volna értékelni*, hogy az adott forgalmi szerkezetben mért vásárlóerő-paritás alátámassza a hivatalos árfolyamot. Az egyes országok exportszerkezetében végzett ellenőrző számítások pedig nyilván megosztott véleményekre vezettek volna: egyesek szerint erős leértékelés, míg mások szerint bizonyos felértékelés is indokolható lett volna.

Figyelmünket óhatatlanul magára vonja, hogy a lehetséges „ellenőrző számításoknál”, a transzerábilis rubel árfolyama realitásának vizsgálatánál *két módszer keveredik: a kitermelési mutató és a vásárlóerő-paritás módszere.*

Amikor egyazon termék vagy terméksoport tényleges *alternatív értékesítési lehetőségeit* vizsgáljuk, a *kitermelési mutatókat* hasonlítjuk össze. Amikor az adott terméksoport szocialista árait *fiktív vételi* árakkal hasonlítjuk össze, akkor az adott struktúrájú *vásárlóerő-paritást* számítjuk ki.

Az első dinamikus, a második statikus mutató abban az értelemben, hogy az elsőt felhasználhatjuk *folymatszabályozásra*, a második pedig egy meghatározott *állapotot* tükröz. A döntő különbség az, hogy a vásárlóerő-paritásos számításoknál *fiktív* árakat veszünk figyelembe. Mint importárak kevésbé fiktívek, hiszen a szocialista országok tőkés importjában minden korlátozás nélkül érvényesülhetnek a világpiaci árak, s többnyire érvényesülnek is.

Ennek oka, hogy tőkés külgazdasági kapcsolatokhoz akkor folyamodtak a KGST-országok, ha az együttműködés keretében valamely problémát nem tudtak megoldani. Ilyen esetekben az import *árrugalmassága jelentősen csökken*. Ezt a tőkés partnerek rendszerint ki is használják. Esetenként azonban *váratlan* nagy volumenű import *árfelhajtó hatással* is járhat! S fordítva: egy-egy komoly befektetést jelentő, nagy volumenű, *hosszabb lejáratú* együttműködésnél *árendmények* is elérhetők. E kivételektől — amelyek inkább a közösség nagy országai számára lehetőségek — eltekintve, a KGST tőkés importja összességében követi a világpiaci árakat. Nem így az exportnál! Az exportáraknál érvényesül a diszkrimináció, de az adott piacon való szerves jelenlét hiánya is. Az exportárak alacsonyabbak a világpiaci áraknál. *A kétfajta számítás tehát törvényszerűen eltérő eredménnyel jár.* Folymatszabályozásra, a keleti és nyugati viszonylatú értékesítésnél *döntés befolyásolásra* csak az első változat, a kitermelési mutató alkalmas.

Természetesen ilyen funkcióra nincs szükség, ha a közösség autarkias gazdaságpolitikát folytat. Itt van tehát a döntő kérdés: árunk-e vajon gazdaságpolitikát befolyásoló szerepet az árfolyamtól, vagy sem? Az előbbi esetben *töredékes árfolyamfunkciót* betölt; az utóbbi esetben a bevezetőben fejtegetett gondolatmenet a helytálló: *pusztán koeficiens.*

Fogalmazzuk meg másként a kérdést: Megteheti-e egy KGST-gazdaság, hogy figyelmen kívül hagyja a tőkés exportlehetőséget? *Nem tehetette meg korábban sem; főképpen nem teheti meg ma.*

Az 50-es évek végén, a 60-as években maga a már idézett árszint biztosította, hogy az exportőrök inkább a szocialista piac szállításában legyenek

érdekeltek. Emellett a gazdaság fejlődéséhez szükséges *import döntő részét a szocialista piac biztosította* tagjainak. Az 50-es évek stoppárrendszerét éppen azon érv figyelembevételére szüntette meg, hogy az dezintegráló hatású. Itt tehát az árfolyam szerepe úgy érvényesült, hogy a *fölülértékelt valuta nem ösztönzött* tőkés exportra; de erre *akkora közvetlen szükség*, mint napjainkban van, *nem is volt.*³

A feltételek az 1970-es évek második felében lényegesen módosultak. Csak utalunk a reálszféra néhány főbb jelenségére, amelyek jogossá teszik a korábbi pénzügyi mechanizmus elemeinek a felülvizsgálatát.

— Csökkent a KGST-országokból származó *import növekedésének* üteme (trf. Rb-ért), elsősorban a nyersanyagoké és energiahordozóké.

— Növekedett a trf. Rb-ért exportált termékek dollárimport-tartalma.

— Növekedett a dollárforgalom aránya a KGST-n belül.

— Romlottak a nem nyersanyagexportőr KGST-országok *cserearányai* az egymás közötti forgalomban.

Mindez kényszerítő erővel *más gazdaságpolitikát* kíván, mint a másfél évtizeddel korábbi helyzet.

Az elzárkózás — azon túlmenően, hogy a nemzetközi munkamegosztásból származó előnyök egy részéről való lemondást jelentené (ahogyan jelentette korábban is!) — nem lehetséges a már elért gazdasági-társadalmi vívmányok jelentős csorbítása nélkül. A kelet—nyugati kapcsolatok fejlesztésénél fontos helyesen megítélni a gazdasági érdekeket, a realizálható előnyöket; azok pedig gyakorlatilag felmérhetetlenek megfelelő ár- és árfolyam-mechanizmus nélkül.

Az árualap korlátozott, s csak meghatározott ütemben fejleszthető. A külkereskedelmi *döntéseket segítő* mechanizmusok elemre, árfolyamra van szükség. *Csakis a kitermelési* alapon számított — tehát az *elért, elérhető* devizabevételekről tájékoztató — *árfolyam szolgálhatja ezt a célt.*

Egyre zavaróbb, hogy az általában keményedő szocialista világpiacon *nem lehet megfelelően elismertetni a konvertibilisdeviza-importot.* A trf. Rb adott árfolyama mérsékli a késztermékek végtermékarát; míg a termelők kalkulációja a költségtételeken alapul, s mint ilyen, a dollárban felmerült költségeket saját árszorzóin veszi figyelembe.

A nemzeti árfolyamok keresztárfolyamaként adódó dollár/trf. Rb árfolyam pedig semmiképpen nem azonos a hivatalos árfolyammal; azok alapján számítva, a transzferábilis rubelt le kellene értékelni.

A termelési kapcsolatokat feltételező kelet—nyugati együttműködés azt jelenti, hogy a költségeken keresztül, a termékek révén *megvalósul a két valuta:* a dollár (illetve a konvertibilis valuták) és a trf. Rb *konverziója.* Amíg az alapvetően önálló KGST-modell működött, addig a tőkés importra — közvetlenül — nem volt olyan nagy igény; így a kapcsolatokra ható árfolyamra sem. Amikor az alapvertikumokba épül be tőkés anyag, energiahordozó, közvetlenül ható problémává válik a *reális árfolyam.* Akkor is, ha csak töredékesen tölti be a hagyományos árfolyamfunkciókat, ha csupán egy bilaterális piacokon működő klíringvaluta árfolyamáról van is szó. A KGST-gazdaságoknak a beépített anyagot, nyersanyagot, s a gép- és berendezésimportot tényleges valutáért kell megvásárolniuk. Az értékesítés vázolt lehetőségei pedig lényegesen kedvezőtlenebb árfolyamot eredményeznek, mint a vélti árak átültetésére szolgáló deklarált koefficiens.

A tagországok gazdaságirányítási rendszerük függvényében több okból is (makroszintű tisztánlátás, mikroszintű ösztönzés) a kitermelési alapon megállapított belső árfolyamok alkalmazására kényszerülnek. „Belső árfolyamok”, hiszen ezen — korlátozott árfolyamfunkciókat betöltő — nemzeti valutaárfolyamok, árszorozók *kereskedelmi árfolyamkénti* közlésére csak Magyarországon találunk példát. A többi, a közvetett irányítás valamely elemét alkalmazó KGST-ország csak belső gazdaságszervezési célra használja fel e kitermelési mutatókat.⁴ Csaknem kivétel nélkül olyan közvetett (kereszt-) árfolyamviszonyt tükröznek a konvertibilis valuták és a transzferábilis rubel között, amely a deklarált koefficiensnél alacsonyabbra értékeli a trf. Rb reális árfolyamát. (A „reális” jelző itt a gazdaságot befolyásoló szerephez közel álló árfolyamviszonyt kíván érzékeltetni.)

Fizetési mérlegének helyzete miatt valamennyi KGST-gazdaság a tőkés export intenzív fejlesztésére kényszerül. Jelenleg minden KGST-ország fizetési mérlege passzív a konvertibilis viszonylatban. Ennek okai különbözőek, de a passzívum tény, akár nyersanyagexportőr, akár-importőr; akár közvetett irányítási rendszerű, akár tervutasításos mechanizmusú országról van szó. Lehetetlen figyelembe nem venni a fizetési mérleg helyzetét mint árfolyamot befolyásoló tényezőt.

Ha csaknem valamennyi ország esetében a trf. Rb/dollár keresztárfolyam 1,0, illetve 1,0 fölötti értéket mutat, lehet-e reális közösségi szinten egy 0,6—0,7-es arány? Amennyiben a kelet—nyugati kapcsolatok hatnak a KGST-gazdaságokra — s ez tény —, akkor a *reális árfolyam nem helyezkedhet el az „egyedi”*, országonként adódó trf. Rb/dollár értékek tartományán kívül. Ami gazdasági kényszer erejével hat az *egyes* gazdaságokra, az hat a közösség *egészére* is. Ettől csak a *KGST-szintű autarkia* „óvna meg”; s ez ma *gyakorlatilag lehetetlen*.

Összegezve: a transzferábilis rubel jelenlegi árfolyama a szovjet rubel dollárhoz viszonyított vásárlóerő-paritása ár/ár alapon számított koefficiensével egyezik meg. Mértéke nem közömbös, mert — közvetve — hatással van a külgazdasági ügyletekre.

A transzferábilis rubel reális árfolyama az új világgazdasági helyzetnek megfelelő együttműködési mechanizmusban a nemzeti valuták árfolyamain keresztül számított, a kitermelési költségeket alapul vevő átlagos trf. Rb/dollár arány lenne.

A szerződéses árelv és árrendszer

A bukaresti árelv a főpiaci árak átvételén alapul. Ezeket az árakat a félvarköltséggel növelve kellene — elvileg — a határparitások árakat képezni. Ily módon a tényleges árak *elvileg sem* egy pusztán szorzás eredményei; így a vásárlóerő-paritás számításának — elvileg — még a hivatalos árfolyammal számítottnál is alacsonyabb értéket kellene mutatnia.

A bukaresti árelv „*vételi szemléletű*” volt. Azt a dokumentációt fogadták el a tárgyalásokon főpiaci árként, amelyen a vevő *vásárolhatna* konvertibilis devizáért. Csakhogy e „*vételi szemlélet*” *nem alapult a tényleges vétel alternatíváján*. Ebben az esetben ugyanis azonnal felmerült volna, hogy *venni csak eladás után* (vagy útján) *lehet*; s ez az árfolyamot a „*vásárlóerő-paritások*”,

„semleges” trf. Rb/dollár koefficiensről egyből a devizakitermelésen nyugvó — a vásárlóerő-paritáshoz képest *leértékelttebb*, nominális értékében magasabb — szintre helyezte volna. Hiszen minden KGST-ország alacsonyabb árszinten ad el, mint ahogy vásárol; ezt a korábbiakban részletesen kifejtettük.

A törekvés, hogy a kölcsönös kereskedelem árai kedvezőbbek legyenek a világgiazi áraknál, jogos, s gazdaságpolitikailag a legmesszebbmenően indokolt. Minden gazdasági integrációnak pozitív érdekeltégi alappal kell rendelkeznie, hogy a szükséges összetartó erő az együttműködést ösztönözze. *A viszonylagos előny* két módon érvényesíthető: *vagy minden ország mint vevő olcsóbban vásárol egymástól, mint a tőkésországoktól, vagy minden ország mint eladó drágábban ad el egymásnak, mint a külső piacokon.*

A gyakorlatban inkább az utóbbi valósult meg. Teljes autarkia sohasem létezett; fokozatosan erősödött a viszonylatok közötti szállítási döntés, mérlegelés szükségessége. Ezt az *export* viszonylagos ösztönzése biztosította, amely a konvertibilis export tényleges lehetőségeinek árainál magasabb szocialista szerződéses árakat eredményezett. A tőkés exportban elért árak jórészt a *dizkrimináció* miatt voltak alacsonyak. A szocialista értékesítési árak viszont (a *hivatalos árfolyamot* használva fel a viszonyításhoz) erősen szóródtak a tőkés árak átlagszintje körül. Egyes árucsoportokban alacsonyabb, másokban magasabb volt az árszint, mint a világgiacon.⁵ Ebből az a látszat alakult ki, hogy egyes áruk KGST-n belüli szállítása kimondottan áldozatvállalás, míg más árucsoportok világgiaconál nagyobb előnyeire ugyancsak nem volt más magyarázat, mint a kereskedelmi előnyök fokozása a centripetális erő növelése érdekében.

Ha tekintetbe vesszük, hogy ezeknél az elemzéseknél a világgiaccal való összehasonlításra alkalmazott árfolyam nem kitermelési típusú, s véleményünk szerint elméletileg nem reális volt, akkor e felvetések egy része azonnal elesik.

Az alacsony árfekvésű exportok is magasabbak lettek volna, ha nem vételi, hanem eladói szemléletben hasonlítjuk a világgiachoz. Az árszintek (árucsoportok árai) eltéréseire még egy magyarázatot találunk. A bukaresti árelv „vételi ár” szemlélete egy ponton nem volt következetes. Ha már a tőkés árviszonyok másolása volt — jobb híján — a kiindulópont az ármegeállapításnál, úgy a vevői szemléletnek megfelelően a tőkés piaccgazdaság *vételi* árait kellett volna felhasználni. A feldolgozott termékek azon árai, amelyek a tőkés világkereskedelemben megközelíthetőek, általában *eladói* árak. E szinten kell beilleszkedni a kínálatnak a *feldolgozottság mértékével arányosan védett piacok árviszonyaiba*. A felhasználónál a pusztá árhoz és szállítási költséghez (e kettővel számolt a bukaresti árelv) *vámok, forgalmi adók, egyéb elvonások és illetékek tapadtak*. A tényleges felhasználói árszint feldolgozóipari termékek esetén a tőkés világgiacon is magasabb, mint az alacsonyabb vertikumok termékei; sőt *annál is magasabb, mint az ami eladói árak különbségein tükröződik*.

Az a tény, hogy a KGST-országokban az általános gazdasági preferenciával — ti. az iparosítással, az I/A szektor elsődleges fejlesztésével — összhangban bizonyos árpreferenciát élveztek a feldolgozóipari termékek, elsősorban a beruházási javak, teljes mértékben megegyezett a világgiacon ártenenciáival. Nem az eladói, hanem a tényleges felhasználói költségek tenden-

ciáival. A KGST-ben — egyéb gazdaságpolitikai eszközrendszer híján — minden preferenciát az árrendszernek kellett hordoznia.

Nem voltak vámok sem az egyes KGST-országokban, sem közösségi szinten. Nem volt összehangolt forgalmiadó-politika; sőt egyes KGST-országokban egyáltalán nem volt forgalmi adó a termelőeszközökön. Az elmúlt évtizedben néhány ország megkezdte tőkés viszonylatban a hatékony vámrendszer kiépítését. Ez azonban a KGST együttműködési mechanizmusán mit sem változtatott.

Annál izgalmasabbá vált a világpiacon árhoz való fokozott alkalmazkodás 70-es években megjelent gyakorlata.

A KGST-együttműködés mechanizmusát a leginkább építő kritikával illető szakírók a tények fényében nem tudtak mit kezdeni a „rövid és hosszú távú érdekek ütközésének” nevezett jelenséggel. A *hosszú távú* érdekek a *világpiacon* árak rugalmasabb követését jelentették a haladó KGST-szakirodalomban; a *rövid távú* nehézségek azonban kézzelfoghatóan jelentkeztek a szocialista viszonylat *cserearányromlásai*ban.

Nyilvánvalóan elméletileg helyes törekvés, hogy a KGST belső árai ne szakadjanak el a világpiacon árhoz. Ugyanakkor az is jogos követelmény, hogy a KGST-külkereskedelem előnyöket biztosítson valamennyi résztvevő számára. Belátható, hogy a világpiacon árak *közvetlen* átvétele nem lehetséges, hiszen az általános gazdasági fejlettség, iparosodottság viszonylag alacsonyabb, mint a világpiacon árak szintjét meghatározó tőkésországoké. A világpiacon árak versenye — a *tényleges* vételi és eladási alternatívák megjelenésével — dezintegráló hatást fejtene ki. Ezért is kívánta a félfuvar-elvvel a bukaresti árelv kedvezőbbé tenni az egymástól történő vásárlást. (Megjegyzendő: a fizetőképes kereslet hiányában nem is jelentkezett tömegesen a *tényleges* vételi alternatíva.)

A kitermelési árfolyamcentrum alapján nyugvó rendszerben is szükség volna további mechanizmusok működtetésére. A kelet—nyugati kereskedelem fokozódásával, az új világgazdasági helyzet megváltozott feltételeivel szemben gazdaságpolitikának tisztában kell lennie azzal, hogy az integrációs célokat csak a korábbinál fejlettebb együttműködési mechanizmus, differenciáltabb eszköztár használatával érhetjük el.

A kérdést úgy is feltehetjük: a KGST összehangolt gazdasági stratégiájának a *fejlesztési protekcionizmus* vagy inkább a *verseny fokozása* felel-e meg? A túlzott verseny bénítólag hat a gazdaságokra, a világpiacon árhoz való elszakadás az orientálódást rontaná, holott a tisztánlátás javítása a KGST-országok számára — különösen a jelen gazdasági helyzetben — létfontosságú.

Úgy tűnik, a közeljövőben nem képzelhető el más árelv alkalmazása az egymás közti kereskedelemben, mint a világpiacon ár. Számolnunk kell azonban a regionális eltérések szükségességével. Minél inkább közeledünk ugyanis a világpiacon árakhoz, annál sürgetőbb az igénye az *egyvezetett preferenciarendszer más eszközei kidolgozásának*. A világpiacon árhoz való esetleges eltéréseknél a korábbi helyzetet figyelembe kell venni. A preferenciák kritériumait a közösség egyvezetett gazdaságpolitikai céljaiból kell levezetni. További kutatás tárgyát kell képeznie az eltérések elvei és módszerei kidolgozásának. Törekedni kell a belső (KGST-n belüli) és a külső (világpiacon) árak kapcsolatának megőrzésére. Nem látszik lehetetlennek az elkövetkezendő 6—8 évben egy közös vámrendszer kiépítése. Figyelembe kell venni

az áron kívüli preferenciákat, így az esetleges *tökmozgással* kapcsolatos kedvezményeket is.

A regionális árbázis elve, amely a régió és a világpiac intenzívebbé váló gazdasági kapcsolataira épít, *reális árfolyamot igényel*.

A KGST-közösség árfolyam-politikájáról

„Legjobb árfolyam a reális”, de hogyan határozható meg? Egyszerűbben: Milyen változtatások szükségesek a transzferábilis rubel jelenlegi árfolyamán?

A magyar közgazdasági közvéleményben két széles körben elterjedt álláspont van:

— A jelenlegi árfolyam *nem reális*; a világpiaci infláció ellen a *felértékelés* védene meg. Ez óvna meg a KGST-ben kialakult *követelések értékállandóságát is*.

— A jelenlegi árfolyam ugyan valóban *nem reális*, de a jelen világpiaci helyzetben mutatózó *dezintegrációs hatásokkal* szemben a leértékelés volna hatásos eszköz.

Vegyük sorra az érveket! Először foglaljuk össze röviden a *követelések, hitelek értékállandóságának* problémáját! Tény, hogy a KGST-ben nincs hitelezői érdekltség (az 1. jegyzetben hivatkozott munkák részletesen bizonyítják ezt). Nincsenek a KGST-országokban gazdaságosan be nem fektethető tőkék, helyesebben mondva, *el nem osztott, likvid eszközök*. (Nem tagadható, hogy vannak nem gazdaságosan befektetett tőkék; az általános tőkehiánynak minden bizonnyal egyik oka a normativitás, a kiválasztás nem kielégítő érvényesülése a tőkeelosztásban. Ez azonban nem jelent rendelkezésre álló, likvid, befektethető tőkét az adott gazdaságokban.)

Ez a fő oka annak, hogy a KGST-országokban nincs hitelezői érdekltség. Ugyanakkor igaz, hogy *maga az együttműködési mechanizmus sem ösztönöz a hitelezésre, tőke kivételre*. (A többoldalú hitelek kamatának nincs áru fedezete; a bilaterális hitelkamatok is alacsonyak; a tőke kivitel a tisztánlátás, a működő árfolyamok és reális árak hiánya, a nyereségen való osztás, a nyereségátutalás problémái gátolják.) Nem a hitelek, a követelések értékállandósága a hitelezés fő akadály, bár kétségkívül ezt a problémát is rendezni kell. A *felértékelés* — mint általában — kedvező a követelések birtokosainak, és hátrányos az exportőröknek. Ha a reális árfolyam leértékelést tenne indokolttá, úgy az *sokkal szélesebb* termelői, kereskedői érdekeket érintene *előnyösen*, mint hitelezői érdekeket *hátrányosan*. Emellett meg lehet oldani a hitelek értékállandóságát megfelelő záradékokkal is.

A transzferábilis rubel árfolyamával kapcsolatos politikát — úgy tűnik — mindenekelőtt a nemzetközi munkamegosztás fejlesztésében elsődleges szerepet játszó külkereskedelem szempontjainak kellene vezérelniök.

Feltételezve, hogy az áralakulásnak s az árfolyamoknak is van bizonyos döntést befolyásoló szerepük, az árfolyam realitását a konvertibilis viszonylatba és a transzferábilis rubel elszámolású szférába irányuló szállítások árviszonyainak összehasonlításával mérhetjük.

Ha pusztán az árakat hasonlítjuk össze, csak közelítő képet kapunk a trf. Rb árfolyamának szükséges változtatásáról; hiszen a közös valuta reális árfolyama a nemzeti valuták (kitermelési) árfolyamainak (súlyozott)

átlaga volna. (Ebben az esetben a trf. Rb is ténylegesen *közös valuta* lenne, s nem bilaterális klíringviszonylatok elszámoló valutáinak közös neve.) A kitermelési árfolyamok *változásainak* összevetése volna tehát a jó módszer a reális trf. Rb árfolyam megközelítésére. Itt ennek nyomon követésére — reális nemzeti valutaárfolyamok hiányában — csak spekulatív, logikai alapon van lehetőség. A valuta túl- vagy alulértékelttsége a *kialakult árszozonyok* és azok módosulása, az *árfolyamváltogatás szükségessége pedig a korábbi helyzet, valamint a bekövetkezett változások együttes elemzése alapján ítéltető meg.*

Ha reális árfolyamnak a kitermelési mutatók átlagát tekintjük, úgy az 1973 előtti viszonynak megfelelően a transzferábilis rubelt *le kellett volna értékelni.* Ez esetben az árfolyam kifejezte volna a két átlagos ár viszonyát. Erre nem került sor. A szerződéses áraknak a hivatalos árfolyamon számítottéhoz képest magasabb szintje biztosította a KGST-viszonylat egyik fő vonzerejét. Mint láttuk, a KGST együttműködési mechanizmusában minden preferencia kifejeződi, hordozói az árak voltak. Így az ármegállapításnak törvényszerűen el kellett szakadnia a bukaresti árelv betűitől, s az egymás közti kereskedelemben nem a fiktív vételi, hanem a tényleges eladási árakon keresztüli érdekeltséget kellett biztosítani. Mivel az árképzésnél végső soron nem játszott kizárólagos szerepet a dollár/trf. Rb deklarált árfolyama (mód nyílt az árelv betűje szerinti árártól eltérni), a rubel árfolyamát változtatni nem volt égetően szükséges. (Ha viszont megváltoztattuk volna, úgy *más, az integrációs kapcsolatok vonzó hatását biztosító mechanizmuselemek bevezetése, aktivizálása is szükségszerű lett volna.*)

Nem kellett hozzányúlni az árfolyamhoz továbbá azért sem, mert a *két viszonylat kölcsönhatása* (a KGST-n belüli és a kelet—nyugati kereskedelem összekapcsolódása) *nem volt jelentős.*

1973 után a világgpiaci árrobbanás és a csúszó árbázis bevezetése eltérő helyzetet idézett elő az egyes KGST-gazdaságokban. Egyes országok külkereskedelmi cserearányai romlottak, másokéi javultak gyakorlatilag mindkét viszonylatban.

Az energiahordozók hiánya, a rendkívüli kereslet lehetővé tette, hogy e termékek körében a szocialista exportőrök is a világgpiaci árszínvonalhoz közeli áron értékesítsenek a tőkés piacokon. Egyes országok számára tehát megszűntek, illetve jelentősen mérséklődtek a nyugati külkereskedelem kedvezőtlen cserearányai. Ez jelentősen javítja az adott viszonylat kitermelési mutatóját. A késztermék—nyersanyag árólló szétnyílása a nyersanyag- és energiahordozó-exportőröknek a KGST-n *belüli* cserearányait is javította. Az árnyereség, amelyet egy-egy gazdaság e viszonylagos árváltozások következtében élvezett, akkor is jelentős lehetett, ha a nyersanyagexportőrök a világgpiaci árak emelkedési ütemét nem is teljesen követték.

A másik országcsoportnál tovább romlottak a kedvezőtlen cserearányok: az import az értékesítési feltételek javulásánál gyorsabban drágult. A világgpiaci árbázis következtében a KGST-n belüli cserearányok is romlottak. Ehhez hozzájárult az integrációs piac további, az áralakulásban ki nem fejeződő *keményedése*: a tőkésimport-tartalom növekedése a trf. Rb exportban, a minőségi igények fokozódása, a konvertibilis valutáért folyó kereskedelem. E tényezők együttes kedvezőtlen hatása még nagyobb is lehetett, mint a tőkés kapcsolatokban. E paradox jelenség magyarázata, hogy tőkés viszonylatban éppen fordított egyes KGST-országok áruszerkezete,

mint a belső piacon: míg a KGST-partnerországokba elsősorban feldolgozóipari, addig a kelet—nyugati kereskedelemben döntően anyag jellegű, illetve félkész terméket exportálnak. Mivel az alapvertikumok termékei a késztermékek és a nyersanyagok közötti árolló miatt a tőkés piacokon viszonylag előnyösebb helyzetben voltak, így a cserearányromlás (éppen a korszerűtlen áruszerkezet „áldásaképpen”) viszonylag mérsékeltébb lehetett.

Nem kívánjuk ezzel az árrobbanás negatív hatásait lekicsinyelni. Az adott exportszerkezet mindenképpen kedvezőtlen, s főképp perspektívában az. A tény azonban tény marad: minél következetesebben érvényesítjük a világpiacon árat a „korszerűbb” szerkezetű KGST-külkereskedelemben, annál gyorsabban romló cserearányokat jelent ez az integrációs forgalom feldolgozóipari exportőrei számára.

A romló cserearányok pedig erőteljesen növelik a késztermélexportőrök kitermelési költségeit. A kérdés — témánk szempontjából — csupán az, vajon melyik viszonylatban romlanak jobban a kitermelési költségek. A tőkés külkereskedelemben mind az importárak, mind az exportárak gyorsabban nőnek, mint a szocialistában. A cserearányromlás különbsége így nem jelentős. Azt is figyelembe kell venni, hogy a tőkés cserearányromlást a *hitel-lehetőségek* bővülése kísérte; ez — elvileg — módot adna (mint egyes tőkésországoknál igazolódott is) az új feltételekhez való alkalmazkodásra, a fizetési mérleg megbomlott egyensúlyának kiigazítására. Sajnos hazánk esetében, illetve hasonló helyzetű KGST-országoknál inkább elméleti ez a lehetőség; itt bizony gyorsan visszaüt a kedvezőtlen tőkés exportszerkezet. Ennek korszerűsítése saját erőből egykönnyen nem lehetséges. További hiteleket, tőkebevonást igénylő s időben viszonylag hosszabb folyamat. Viszont igaz, hogy az adott időszakban a hitel következtében a *teljes* cserearányromlásnak csak *egy része* vált tényleges teherrel.

Logikai elemzésünk elvonatkoztat attól, hogy egy-egy gazdaságban nem csupán a cserearányromlás, de a túlzott importfelhasználás miatt is rosszabbodhat a fizetési mérleg. Következtetésünk igazsága szempontjából közömbös, hogy milyen egyéb okok hatottak még. A hitel ténye az adott időszakban minden bizonnyal *enyhítette a cserearányromlás kitermelési költségeket rontó hatását.*

Lehetséges ezért, hogy a trf. Rb átlagos kitermelési költségei a módosult árviszonyok miatt még a konvertibilis valutakénál is jobban nőttek. Úgy véljük, ha a valuta árfolyama (többé-kevésbé közvetett módon) az adott gazdaság világpiacon versenyképességének mércéje, úgy *romló társadalmi hatékonyság esetén a valuta felértékelése nem indokolt.*

Lehet vitatni, sőt a tőkés szakirodalomban folyik is élénk vita arról⁶, vajon a felértékelés vagy a leértékelés-e a jobb módszere a fizetési mérleg javításának a központi tervezésű országokban. Mi azonban arra hajlunk, hogy a helyes eljárás az exportkitermelés reális költségeinek érvényesítése a gazdaságban.

Ebben az esetben a trf. Rb árfolyama a konvertibilis valutákhoz (a nemzeti valutaárfolyamokon át számítva) *további leértékelés esetén válna reálissá.*

A cserearányukat javító országok nemzeti valutájukat — ha más tényezők nem hatnak a külkereskedelmi, illetve a fizetési mérleg egyensúlyára — felértékelhetik mind a konvertibilis valutákhoz, mind a trf. Rb-hez képest. A felértékelés mértékének különbsége szabja meg, hogy a trf. Rb dollár-

(illetve az egyéb konvertibilis valutákban mért) árfolyama felfelé vagy lefelé mozdul-e el. Az országokénti változások súlyozott átlaga nagy valószínűséggel a *trf. Rb konvertibilis valutákhoz viszonyított (közösségi) árfolyamának szerény mértékű további leértékelését indokolná.*

Ellentétben a csak a tőkés piaci árváltozások és a szerződéses árak emelkedése dinamikáját egybevető elemzésekkel, mi a nemzeti kitermelési árfolyamokra alapozzuk ítéletünket. Megjegyzendő, még a világpiaci árváltozások és a szerződéses árak emelkedésének különbségére épített érvelés alapján is indokolatlan volna a *trf. Rb* további felértékelését javasolni (azon felül, amit a dollár értékváltozása — és a piaci értékarányok módosulása — hatására már eddig végrehajtottak). A felértékeléshez ugyanis mindenekelőtt azt kell figyelembe venni, hogy maga az *induló árfolyam* mennyire reális. Mivel a hivatalos árfolyam felülértékelte a valutát, a tőkés és szocialista külkereskedelembeli árváltozások eltérő dinamikája legfeljebb csak *reálissá* tette volna a hivatalos árfolyamot.

Ez az állítás is csupán akkor volna igaz, ha a kitermelési költségek aránya az árváltozásokkal párhuzamosan javult volna. Nézetünk szerint a reális árfolyam alapjául szolgáló kitermelési mutatók változásának csak egyik tényezője a külpiazi árak módosulása. A kitermelési költségek romlása az értékesítési árak emelkedése ellenére is bekövetkezhet, ha a költségek erősebben növekednek, például a jelentős cserearányromlás, a drágább importbeszerzési forrás részarányának megnövekedése következtében. A KGST-országok többségében ez volt a helyzet. Így a *trf. Rb* konvertibilis valutákhoz viszonyított felértékelése nem volt indokolt. A *felértékelés nem óvott meg az infláció importjától*, fokozta a KGST-n belüli import iránti — ki nem elégíthető — igényeket, rontotta a KGST-n belüli export gazdaságosságát, *s nem volt számottevő hatása a hitelezői érdekeltség növekedésére.*

Nézzük most a leértékelés mellett szóló érveket! Mennyiben hatna a dezintegrációs tendenciák ellen a *trf. Rb* leértékelése a konvertibilis valutákhoz képest? Mit oldana meg a KGST külkereskedelemben, termelési együtműködésben jelentkező problémák közül?

A leértékelés nyilvánvalóan az export- és importárszínvonal további emelkedéséhez vezetne, amennyiben azt az évenkénti árfelülvizsgálatok alkalmával mind az exportban, mind az importban következetesen, a teljes termékstruktúrára érvényesítenék. A viszonylagos árváltozásokat azonban a leértékelés valószínűleg nem fokozná. Nem merülhet fel olyan aggály, hogy a leértékelés árfelülvizsgálatot vált ki. Az árárányok módosulása ugyanis a megváltozott világgazdasági helyzetben már végbement, illetve végbemegy. Az ártárgyalásokon a vita nem a *trf. Rb*/dollár árfolyam, hanem a tőkés főpiaci árak körül folyik. Ezek változása pedig bármilyen árfolyam mellett módosítja a szerződéses árárányokat, ami árnyereséget, illetve -vesztéget okoz az érintett gazdaságoknak. A KGST-n belüli cserearány-változások intenzitását mind ez ideig az energiahordozó- és nyersanyagimportőr országok teherbíró képessége szabta meg (hiszen a világpiaci árak azonnali átvétele rendkívüli feszültségeket okozott volna a feldolgozóipari exportőr országokban, különösen, mivel az átcsoportosult jövedelmek visszaáramoltatásának mechanizmusa sem működött).

Tételezzük fel, hogy a *trf. Rb*/dollár árfolyamot olyan irányban és mértékben változtatnánk, ahogy azt az árösszehasonlítások igazolnák, a szerződéses árak és a világpiaci árak egybevetése hányadosként éppen ekkora

koefficienszt adna. Mit jelentene ez a KGST-országok számára? Azt, hogy a KGST-árrendszer exportóri szemmel nyert viszonylagos előnye számukra megszűnnék.

„Vásárlóerő-paritásos” árrendszer jönne létre, olyan, amelynek érvényesülését a bucaresti árelv eleve feltételezte. Amíg azonban a szerződéses árak nem estek teljesen egybe a világpiaci árak szintjével, addig fennmaradtak bizonyos vevői és eladói érdekek. A KGST-piacra történő értékesítést szorgalmazták mindazok, akiknek — a trf. Rb/dollár árfolyamon átszámítva — a tényleges tőkés értékesítéshez képest előnyösebb volt a KGST-ben eladni, s természetesen innen kívántak vásárolni, ha a KGST-ár viszonylag alacsonyabb volt, mint a tényleges tőkés vételár. Ha a világpiaci és a szerződéses viszonylagos árak egybeesnek, a szerződéses árak a viszonylati termelés szempontjából *közömbössé* válnak. Amennyiben biztosítani kívánjuk a szocialista piac vonzerejét a nemzetközi mechanizmus eszközeivel, a trf. Rb további leértékelését kell szorgalmaznunk. Exportóri oldalról ez (legalábbis részben) megoldja a problémát, de az importárszínvonal emelkedését tovább növeli. A trf. Rb leértékelése tehát nem küszöböli ki a cserearány-átrendeződésből adódó feszültségeket. Erre a felértékelés sem képes. *Egy problémát azonban sikerrel enyhít az árfolyam reálissá tétele: megszünteti az ellenérdekeltséget a KGST-forgalom keményítésével szemben.* E folyamat elkerülhetetlenül megindult, s távlatilag az ennek most csak terheit érző országok érdekét is szolgálja. Ahhoz azonban, hogy e változás gyorsabban és „fájdalommentesebben” menjen végbe, s a szocialista piacra exportált feldolgozóipari termékek korszerűbbek legyenek, el kell érni, hogy a világpiaci árbázisú külkereskedelmi árrendszerben a műszaki színvonal emeléséhez, korszerűsítéséhez elkerülhetetlen dollárimport költségeit megfelelően ismerjék el. *Ebben jelenthetne segítséget a trf. Rb reális árfolyama.*

Cikkünk a trf. Rb árfolyamával foglalkozik. E téren tesz koncepcionálisan új javaslatot. Az árak és árfolyamok szoros összefüggése következtében azonban utalnunk kell azokra a szükségszerű változtatásokra, amelyeknek a világpiaci árbázisú külkereskedelmi árelv *gyakorlatában* kell jelentkezniök.

Az integrációs forgalom vonzerejének fenntartása ugyanis *további együttműködési mechanizmus*elemek működését igényli. Amíg az árak a bucaresti árelv keretén belül érvényre juttatták a KGST-szintű preferenciákat, addig nem volt szükség más integrációs eszközökre. A világpiaci árak megközelítésével viszont feltétlenül tovább kell fejleszteni az együttműködés eszköztárát. Célszerűnek látszik egy tudatos *preferenciális árrendszer* kiépítése. A teljesség igénye nélkül itt csak a koncepció alapvonásait vázoljuk fel. A KGST-közösségnek felelnie kell a világpiac kihívására, amelyet most már a KGST-piacon belül is erőteljesen éreztetnek a módosuló szerződéses árak. E nagy feladathoz azonban a gazdaságoknak fel kell nőniök, s ehhez bizonyos védelemre van szükség. A termelékenység *ugrásszerű* emelésére nincs kilátás. Így megoldást csak a műszaki haladás *fokozatos* meggyorsítása s az *ehhez szükséges pótlólagos eszközök biztosítása* eredményezhet. A KGST-közösség egészében nemcsak az alapanyag és az energia hiánycikk. Annak minősül a korszerű gépek, berendezések és a létfontosságú élelmiszerek, mezőgazdasági cikkek egész sora. Ismeretes, hogy jelenleg a KGST-országok egymás közötti forgalmában nem alkalmaznak vámokat. Ha a trf. Rb-ben kifejezett szerződéses árakhoz a világkereskedelemben tapasztalható vámkülönbözeteknek megfelelő pótlékot, felárat illesztenének, ez automatikusan

emelné a feldolgozóipari exportőrök jövedelmét, amit a feldolgozó ipar korszerűsítésére fordíthatnának. Egyidejűleg megmaradna a világpiaci árak orientáló szerepe, hiszen világosan elkülönülne a bázisár és a pótlék. Az utóbbi fokozatos csökkentését — hasonlóan az integrációkon belüli vámok leépítéséhez — elő lehetne irányozni, de ez csak *hosszabb idő alatt érhető el*. Ez az időszak módot ad ésszerű kooperáció kiépítésére, a műszaki szint emelésére a feldolgozó iparban, s távlatilag megteremti a pótlékok felszámolásának lehetőségét.

Nem lehet a szerkezeti, korszerűségi feltételek létrejötte előtt „lemácsolni” egy árrendszert. Megismételjük: nem elegendő *csak* a világpiaci árakat, képzésük körülményeit, *hatásmechanizmusukat* is át kell venni ahhoz, hogy a várt struktúrajavitó indítékok érvényesüljenek.

Eredményében hasonló, de okaiban némiképp különböző a *mezőgazdasági árakat* illetően javasolt módszer. Itt ugyanis nem csupán *minőségi*, de KGST-szintű *menyiségi* hiányok leküzdése is feladat. Számos módszer kínálkozik a nemzetközi gyakorlatból e probléma megoldására (például közös ártámogatási, termelésfejlesztési alap stb.); a legcélravezetőbbnek a *legegyszerűbb* látszik. *Ez pedig a preferenciális árak hosszabb távú alkalmazása*.

A javasolt árrendszerben érvényesülne a világpiaci árak orientáló szerepe; mindenképpen ezek szolgálnának kiindulási pontul. A preferenciák azonban mérsékelnék a gyökeres cserearányromlást a feldolgozóipari exportőr országoknál, s csökkentenék azt az elkerülhetetlenül jelentkező hiteligényt, amelynek kielégítéséhez a KGST-közösség eszközei amúgy is szűkösek. Erősödne a KGST-piac vonzereje, az integráció folyamata. Joggal fogalmazhatunk úgy, hogy amíg a KGST-piac szerényebb követelményei, védettséget tükröző árviszonyai a *verseny* fokozását igényelték, addig a rendkívül élessé vált világpiaci verseny a *védelem* szempontjait helyezi előtérbe. *A verseny és a védelem hatékony kombinációját kell szolgálnia a KGST ár- és valutarendszere továbbfejlesztésének*.

Jegyzetek

¹ Lásd Botos Katalin: Pénzügyek a KGST-ben. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1978.; Hagelmayer István: A gazdasági növekedés és a KGST pénzügyi rendszere. Pénzügyi Szemle, 1976. 16. sz.; Pécsi Kálmán: A KGST termelési integráció közgazdasági kérdései. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1977.; Vincze Imre: A KGST valutarendszere. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1978.; Brabant, J.: A pénz és a pénzügyek szerepe a kelet-európai együttműködésben. 1977.; Garlandi, J. S.: A külkereskedelem finanszírozása Kelet-Európában. A bilaterális és konvertibilitás problémái. New York, 1977.; Saszytytko—Szuljajeva—Ljubzskij: A KGST-országok bilaterális elszámolási és hitelviszonyai. Moszkva, 1978.; Wilczynsky W.: Összehasonlító pénzügyi gazdaságtan. London, 1978.

² Lásd Holzman, F. D.: Soviet Foreign Trade Pricing and the Question of Discrimination. Review of Economics and Statistics, 1962. május; Holzman, F. D.: Foreign Trade under Central Planning. Harvard University Press, 1974.; A kérdéssel foglalkoztak még: Marer, P.: Foreign Trade Prices in the Soviet Bloc. Doktori értekezés a pennsylvaniai egyetemen. 1968.; Wiles, P. J. D.: Communist International Economics. Praeger, New York, 1969.; Pryor, F.: The Communist Foreign Trade System. MIT Press, Cambridge, 1963.; Hewett, E. A.: Foreign Trade Prices in the CMEA. Cambridge University Press, 1974.

³ A „közvetlen” jelző magyarázatot igényel: *közvetve ugyanis szükség lett volna a kelet—nyugati kereskedelem fejlesztésére*; de ezt „csak” a hatékonyság fokozása igényelte. A tiszta jövedelem növelésének kényszere nem ösztökölt a pótlólagos forrásokat feltáró gazdaságpolitikai változat keresésére. A külkereskedelem növekedési ütemének lassulása, az „újratermelő” hiánytermékek, s a fokozatosan növekvő — bár még csekély — tőkés kereskedelmi deficit csak a 60-as évek végén tette szükségessé a KGST-gazdaságpolitika újrafogalmazását, a KGST-integráció megvalósításának programba öntését. Ez sem jelentette azonban a *nyitás stratégiáját*, nem tűzte ki célul az intenzív kelet—nyugati kapcsolatok kialakítását. Mindaddig, amíg a létfontosságú cikkek importja biztosított volt, s a feldolgozóipari termékek piacra lettek a KGST-ben, a tőkés export *közvetlen kényszere* nem jelentkezett.

⁴ Lásd bővebben Botos Katalin: A KGST valuták egységes árfolyamáról. Pénzügyi Szemle, 1979. 8—9. sz.; Botos—Medgyessy—Patai—Hajduné—Szepessy: Árak és árfolyamok a KGST-ben. Pénzügykutatási Intézet. Kézirat. 1979. szeptember.

⁵ Tardos Márton—Nagy Ágnes: A szovjet—magyar külkereskedelem árszínvonal. Kézirat. KOPINT, 1976.

⁶ Wolf, T.: Árfolyam-kiigazítások a kisipari és a központilag szervezett gazdaságokban. Ohio, 1978.; Portes, R.: Árfolyampolitika Magyarországon 1972—76 között. (A negyedik magyar—amerikai közgazdász találkozó anyagai.) VTT. Budapest, 1979. 145—153. l.

Bognár József:

A FEJLŐDÉS ÉS EGYÜTTMŰKÖDÉS SZÁZADVÉGI FORDULÓPONTJAI

Bognár József e műve folytatása a „Világ gazdasági korszakváltás” címen 1976-ban megjelent könyvének, amelyben a szerző felhívta a figyelmet a világgazdasági korszakváltás bekövetkeztére és az ennek megfelelő magyar gazdaságpolitika kialakításának szükségességére. Új könyvében a szerző egy lépéssel tovább megy, és behatóan elemzi a világgazdasági korszakváltás nyomán kibontakozó folyamatokat, azok sokirányú kihatásait, amelyek a világgazdaság minden résztvevőjének magatartását és cselekvését erőteljesen befolyásolják. Mindezek a korábbi gazdaságpolitika módosításában vagy mélyreható átalakításában jutnak kifejezésre, amikor is egy új gazdaság-fejlődési modell kialakítására van szükség, amivel a szerző részletesen is foglalkozik.

A korszakváltás tényezői lényeges hatással vannak a gazdaság belső és külső kapcsolati rendszerére. A gazdaság belső kapcsolódását a politikához, a nemzeti biztonsághoz, a kultúrához és a tudományhoz úgy kell átalakítani, hogy ezek integrálódása teljesebb legyen. A szerző a gazdaságból kiindulva, új módon közelíti meg ezeket a kapcsolódásokat. A gazdaságok külső kapcsolódási rendszerét pedig a magyar gazdaság mélyreható analízisével illusztrálja, és egyben a KGST fejlődési alternatíváival, a kelet—nyugati kapcsolatokkal, a kelet—déli együttműködés lehetőségeivel foglalkozik a megváltozott világgazdasági helyzetben.

A könyv bevezetésből és tizenhárom fejezetből áll. Az első fejezetek a világgazdasági helyzetből indulnak ki, majd a későbbi fejezetek rátérnek a KGST és ezen belül Magyarország nemzetközi kapcsolataira. A kötet elsősorban az elméleti közgazdászokhoz és gazdaságirányításunk vezető szakembereihez szól, de tekintettel arra, hogy munkája során a szerző a valóságos helyzetekből, a különböző helyzeteket befolyásoló tényezők elemzéséből indul ki, és racionális gazdaságstratégiai alternatívák mérlegelésével keresi a kiutat a megváltozott világgazdasági viszonyok között, ezért minden bizonnyal nagy érdeklődésre számíthat a gyakorló közgazdászok körében is.

334 l., kötve 59,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

BÖSZÖRMÉNYI FERENC—MUNKÁCSY FERENC:

A foglalkoztatás hatékonysága és a munkaerő-kínálat

A Közgazdasági Szemlében a munkaerőhiány természetéről kialakult vitához kívánunk hozzászólni.¹ Döntően az késztetett bennünket a hozzászólásra, hogy úgy véljük, a vita eddigi alakulása alapján a foglalkoztatáspolitikai teendőket illetően egyoldalú következtetésekre lehet jutni.

A munkaerőhiányt az extenzív jellegű munkaerő-politika nem szükségszerű, de „természetes” következményének tekintjük. Ezért cikkünkben elsősorban az extenzív munkaerő-politika kialakulásának és funkcionálásának körülményeit vizsgáljuk. Ehhez a *történeti* megközelítés módszerét választottuk, mert úgy gondoljuk, hogy a foglalkoztatáspolitikai kialakulásában politikai, társadalompolitikai tényezők játszották a főszerepet. A végső következtetések levonásában, a további teendők meghatározásában az is nagy súllyal esik latba, hogy az *extenzív munkaerő-politikának a munkaerőhiánynál hatásában sokkal súlyosabb következménye a foglalkoztatás alacsony hatékonysága*. Véleményünk szerint a foglalkoztatáspolitikában elsősorban a hatékonyságnövelésre kell helyezni a hangsúlyt, és ennek kell alárendelni a munkaerőhiánnyal kapcsolatos magatartást.

Gondolatmenetünk sok ponton érintkezik más szerzők véleményével. Erre ugyan konkrétan többnyire nem hivatkozunk, de az olvasónak nyilván feltűnik majd, hogy a munkaerőhiány *közvetlen* okának a munkaerőpiacon is érvényesülő, Kornai János által részletesen kifejtett „puha költségvetési korlátot” tartjuk [6]. Nagy jelentőséget tulajdonítunk a makrogazdasági és a mikrogazdasági célok megkülönböztetésének, ami Gábor R. István elemzési módszerének felel meg. Végül fontos tényezőnek tekintjük a gazdaságpolitikában és így a foglalkoztatáspolitikában érvényesülő me-revséget, a régi beidegződések továbbélését, amelyet Kovács János fejtett ki részletesebben [7].

Fejtegetéseinkből remélhetőleg világossá válik, hogy a foglalkoztatás alacsony hatékonysága és a munkaerőhiány (a munkaerő-kínálatot meghaladó munkaerő-kereslet) a szocialista fejlődés bizonyos szakaszában talán az egyetlen járható utat jelentő gazdaságpolitika egyenes következménye. (Bár a jugoszláv gazdaságfejlesztési modell e tekintetben ellenpélda.) A problémát nem is abban látjuk, hogy a fejlődés egy korábbi szakaszában e jelenségek kialakulhattak, hanem abban, hogy olyan időszakban is fennmaradtak, amikor tisztázódott, hogy a további növekedéshez más típusú munkaerő-politikára van szükség.

Cikkünk befejező részében — az addig elmondottaktól bizonyos fokig

¹ Gábor R. István [2] és [3], valamint Oroszi Sándor [8].

függetlenül — a makro- és mikroszintű érdekek egyeztetésének törvényszerűségeire utalunk. A változó követelményeknek jobban megfelelő foglalkoztatáspolitikai eredményes megvalósítása ugyanis abban rejlik, mennyire sikerül a vállalatok céljai és a népgazdasági célok között összhangot teremteni. A kétségtelenül meglevő és valószínűleg fokozódó feszültségek túlhangsúlyozása ugyanis leszerelőleg hat, ami a foglalkoztatási korszakváltás amúgy is gondokkal terhes időszakában különösen veszélyes lehet.

Az extenzív munkaerő-politika kialakulásának és funkcionálásának jellemzői

Az általunk vizsgált 30 éves időszaknak már viszonylag korai periódusától kezdve a foglalkoztatás teljesnek tekinthető². E megállapítás igazságán az sem változtat, hogy néhány réteg, illetve korosztály foglalkoztatása elvileg bővíthető lenne. A gazdasági aktivitás ilyesféle növelése azonban csak (jelentős befektetések árán) a munkaerő-kínálat mesterséges bővítését jelentené oly módon, hogy a ráfordítások meghaladnák a társadalmilag szervezett munkába kapcsolódó többletmunkaerő hozamát. Az összefüggés számszerűsítése igen nehéz, de azért megkockáztatjuk azt az állítást, hogy egyes népességcsoportok gazdasági aktivitása már így is túlszaladt az optimumon.

A szakemberek körében az is vitatott, hogy a hetvenes évekig lezajlott létszámnövekedés üteme túl gyors volt-e, vagy adottságainknak, körülményeinknek nagyjából megfelelt. A kérdést nem lehet önmagában vizsgálva eldönteni. A következő táblázat mindenestre hozzájárulhat a számszerű ismeretek felfrissítéséhez.

1. sz. táblázat

A létszámnövekedés üteme ágazatcsoportonként*
(Évi átlagos növekedési ütem százalékban)

Megnevezés	1950— 1955	1955— 1960	1960— 1965	1965— 1970	1970— 1975	1975— 1980
Ipar	7,1	3,0	3,4	2,6	0,1	—1,0
Építőipar	11,6	2,7	1,9	4,6	1,7	—0,5
Mezőgazdaság	—2,1	—2,5	—2,8	—1,2	—3,2	—0,5
Termelő szolgáltatás	5,1	3,2	1,4	2,3	2,1	1,0
Nem termelő szolgáltatás	0,5	1,3	1,0	0,9	2,7	1,4
Összesen	1,6	0,7	0,6	1,3	0,4	—0,1

* Aktív keresők, a mindenkor érvényes besorolás szerint.

Forrás: [10], [11] és a KSH „A népgazdaság munkaerőmérése” című kiadványai.

Feltűnő, hogy az aktív keresők száma az időszak első húsz esztendejében — jórészt demográfiai meghatározottságokból fakadóan, de gazdaságpolitikai hatásokra is — hullámszerűen növekedett. (Az 1955—1965-ös idő-

² Egyes meghatározásoktól eltérően a teljes foglalkoztatás fogalmát mi a munkához való jog érvényesülési lehetőségének oldaláról közelítjük, a fogalomtól függetlennek tekintjük a foglalkoztatás hatékonyságát.

szakot megelőző és követő években egyaránt magasabb volt a létszám-bővülés, mint a közbelső tíz évben.) A népgazdaság egészét tekintve a létszám-bővülés a hetvenes évek elejéig nem volt különösebben gyors. A munkaerő ágazati szerkezete alapvetően a gazdasági fejlődés általános törvényszerűségeinek megfelelően változott. Az ipar és az építőipar súlyának túlzott növekedése és a szolgáltatások elmaradása miatt ugyanakkor torzult is.

A továbbiakban az ipar munkaerőhelyzetének néhány jellemzőjét vizsgáljuk. Az iparpolitika, illetve az iparban követett foglalkoztatáspolitikai ugyanis döntően meghatározta az egész gazdaság munkaerőhelyzetét is.

2. sz. táblázat

Az ipari fejlődést jellemző néhány mutató évi átlagos növekedési üteme 1950—1980 között*

Megnevezés	1950— 1955	1955— 1960	1960— 1965	1965— 1970	1970— 1975	1975— 1980
Nettó nemzeti termelés	10,1	7,0	7,4	7,0	7,3	5,0
Létszám	7,1	3,0	3,4	2,6	0,1	—1,0
Munkatermelékenység	2,8	3,9	3,9	4,3	7,2	6,1
Az állóeszközök bruttó értéke	10,4	7,3	7,3	7,1	7,6	7,5
A munka technikai felszereltsége	3,1	4,2	3,8	4,4	7,5	8,6
Eszközhatékonyság	—0,3	—0,3	0,1	—0,1	—0,3	—2,3

* A létszám az aktív keresők számát jelenti. Az értékek 1972. évi árakon szerepelnek.

Forrás: Ua. mint az 1. sz. táblázatnál és Berend Iván: Eszközigenység és fejlesztéspolitikai. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1979. 215—216. l.

A jól tükröződő összefüggésekből kettőt emelünk ki:

— A termelés és az állóeszköz-állomány egészen az utolsó szakaszig kísértetiesen hasonló ütemben bővült, így az eszközhatékonyság lényegében változatlan maradt. (Bár ez az összefüggés is szolgálhatna témánk szempontjából tanulságos elemzés kiindulópontjául, a továbbiakban nem vizsgáljuk.)

— A technikai felszereltség és a munka termelékenysége szintén hasonló ütemben, de a létszám bővülésével fordított arányban nőtt.

Ez utóbbi tény kapcsán több kérdés is felmerül. Mi a magyarázata például annak, hogy az ipari termelés úgy növekedett öt éves átlagokban viszonylag kiegyensúlyozottan, hogy közben a gyors létszám-bővülés lassú termelékenységgel párosult? Továbbá a hetvenes években a stagnáló, illetve csökkenő létszám miért nem okozott termeléslassulást? Hogyan elensúlyozhatta ezt a gyorsabb termelékenységnövekedés?

Ezeknek a kérdéseknek a megválaszolásához ki kell emelnünk a szocialista foglalkoztatáspolitikát meghatározó néhány alapvető politikai, társadalompolitikai és gazdasági megfontolást.

A szocializmus építésének kezdetén (de a későbbiekben is) elkerülhetetlen volt a teljes foglalkoztatás elvének meghirdetése. Ez egyenesen következett abból, hogy a termelési eszközök társadalmi tulajdonba vételével (ezúttal a kisártermelő parasztságtól eltekinthetünk) a munka nélküli, illetve a társadalmilag szervezett munkába való bekapcsolódás nélküli jö-

vedelemszerzés lehetőségei összeszűkültek. A legális jövedelemszerzés alapvető módjává a társadalmilag szervezett keretek között végzett munka és az ezen a címen járó társadalmi juttatások váltak. Így a teljes foglalkoztatás elvetése a létbiztonságot tette volna kérdésessé. A hidegháború éveiben erősödő autark törekvések, az ország védelmi képességének fokozása ugyancsak növelték az ipari foglalkoztatást.

A foglalkoztatás gyors bővítése jó lehetőséget teremtett a társadalmi, a kulturális és a jövedelmi egyenlőtlenségek enyhítéséhez, a nők egyenjogúságának előreviteléhez, a város és a falu közötti különbségek csökkentéséhez is.

A negyvenes évek végén nagy lendületet vett gazdaságépítés tapasztalatainak tükrében a foglalkoztatás gyors növekedése gazdasági szükség-szerűségként fogalmazódhatott meg. Úgy tűnt, hogy a termelésbe be nem vont létszám az elvileg megtermelhető nemzeti jövedelemhez képest kiesést okoz. Ugyanakkor kezdettől fogva meghirdetett cél volt a hatékony foglalkoztatás is, amely a gyors termelékenységnövekedés elérésében fogalmazódott meg. Mivel az erősen szétnyílt agrár-ipari árolló a mezőgazdaságban végzett munka hatékonyságát leértékeltte, a népgazdasági szintű termelékenységnövelés egyik kézenfekvő módjának látszott a mezőgazdasági foglalkozásúaknak az iparba és az építőiparba való átcsoportosítása.

Ezek a tényezők alapvetően meghatározták az ipar munkaerőhelyeztetését, létszámfelvételi lehetőségeit. A szempontok vázlatos felsorolása is érzékelteti, hogy *sokretű politikai és társadalmi tényezők hatására alakult ki az a közeg és szemlélet, amely az ipari létszám túl gyors növekedését tette lehetővé.* Fel sem merült annak a gondolata, hogy az iparba átáramlók egy részére esetleg nincs szükség. Ez nem meglepő, hiszen jó ideig nem is volt olyan vonatkoztatási rendszer, amelynek alapján ez a kérdés felszínre kerülhetett volna.

Az elmondottakkal azt kívántuk érzékeltetni, hogy a foglalkoztatás bővülésének, ezen belül az ipari létszám különösen gyors növelésének erőteljesen ható társadalmi-politikai feltételei voltak. De mindez nem válasz arra, hogy növekedésre orientált gazdaságunkban a gyors létszámbővülés miért nem gyorsította meg a gazdasági növekedést. Úgy gondoljuk, hogy a keresett válasz lényegét tekintve már több mint két évtizede megszűletett:

„Felvetődhet a kérdés, helyes tendencia-e a nem termelő ágakban dolgozók számának gyorsabb növelése, mint a termelő ágakban dolgozóké. A kérdés megválaszolásakor figyelembe kell venni, hogy a termelés ütemét a következő években elsősorban nem a bevonható munkaerők várható száma, hanem a kapacitások, a technikai színvonal és az anyagellátás szabja meg. Ha az iparban több dolgozó munkába állítását irányoznák elő, ez nem járna a termelés számottevő emelésével, sőt a nagy tömegben iparba kerülő munkaerő alacsonyabb képzettsége, kisebb kulturáltsága fékezhetné az iparban előírt műszaki, technológiai fejlesztést. Kézenfekvő ezért az a megoldás, hogy a rendelkezésre álló munkaerővel inkább néhány amúgy is régóta fájó probléma megoldását, például az egészségügyi személyzet növelését, a kereskedelmi eladók létszámának növelését stb. oldjuk meg” ([4] 1029 l.).

Az idézett gondolatmenet érvényessége túlnyúlik a hatvanas évek első felén, és általában igaznak tekinthető az elmúlt harmincéves fejlődésünkre.

Ez pedig azt jelenti, hogy a gazdaság növekedési üteme, ezen belül is az ipari termelés dinamikája a „független” változó a termelés—létszám—termelékenység kapcsolatrendszerében. Így bármennyire is nagy a gazdaság növekedési hajlama, *a termelésnövekedésnek a létszámhelyzetén kívüli elégséges feltételei híján a kiugróan magas létszámbővülés sem eredményezhetett többlettermelést a hatékonyság viszonylagos romlása nélkül.* Az ipari termelés — ötéves átlagban — viszonylag kiegyensúlyozott emelkedése mellett a termelékenység dinamikájának szükségszerűen a létszámnövekedés függvényében, vele ellentétesen kellett változnia.

Az elmúlt három évtizedben tehát fejlődésünk szűk keresztmetszete a tőke volt.³ Megítélésünk szerint a következő évtizedben a gazdasági növekedés meggyorsításának egyik alapkérdése változatlanul ennek a szűk keresztmetszetnek a feloldása lesz — a többlet-munkaerőforrás megszűnése ellenére is. Ezzel nem a munkaerőnek mint termelési tényezőnek a szerepét kívánjuk kisebbiteni, csupán arra utalunk, hogy a foglalkoztatás hatékonysága nehezen választható el a többi termelési tényező minőségétől és mennyiségétől.

Az eddigiek egyúttal talán azt is bizonyítják, hogy az 1970-ig terjedő időszakban az alacsony technikai színvonal, a tőkeszegénység többé-kevésbé elkerülhetetlenné tette az extenzív típusú munkaerő-politika folytatását, amely szükségképpen alacsony hatékonyságú foglalkoztatással párosult. Ugyanakkor nem általában és elvileg áll fenn ez a kapcsolat az extenzív munkaerő-politika és a foglalkoztatás hatékonysága között. Amennyiben a Magyarorszáéhoz hasonló utat bejáró ország jelentős mennyiségű és magas színvonalú technikát és technológiát képes importálni, akkor a gyors létszámbővülés dinamikus termelékenységnövekedéssel párosulhat. Magyarországon viszont a gyors létszámfelfutás — a termelés-növelés „extern” tényezőinek korlátozottsága miatt — már önmagában véve akadályozta a hatékony foglalkoztatás kibontakozását, mi több, még a műszakilag, technikailag indokolt termelékenyséjavulás sem valósulhatott meg.

Az ipari munka termelékenységét kifejező tört számlálóját a termelés—létszám—termelékenység kapcsolatrendszeren kívül eső technikai-gazdasági összefüggések határozták meg, miközben a nevezőt a gazdasági törvényszerűségeken túl alapvetően társadalompolitikai tényezők determinálták. Ezért, bár közvetlenül a gazdaságirányítás eszközei alakították ki azt a közeget, amely a munkaerő-túlkereslet és az alacsony hatékonyságú foglalkoztatás kialakulásának kedvezett, ezek csak közvetítették az említett politikai, társadalompolitikai premisszákat, amelyek a kétszeresen is kedvezőtlen jelenség végső okai voltak.

Az alacsony hatékonyságú foglalkoztatás és a munkaerőhiány végső soron tehát ugyanazon okok következménye. Ezért helytelen az a felfogás, amely kialakulásukat tekintve okozati kapcsolatot tételez fel a két jelenség között. Így sem a munkaerőhiány „művi” megszüntetése nem vezethet a foglalkoztatás hatékonyságának tartós emeléséhez, sem pedig a belső tartalékok feltárása és hasznosítása (önmagában) nem mérsékelheti érezhetően a foglalkoztatás egyensúlytalanságát.

Az eddigiek összefoglalásaként megállapítható, hogy az alacsony hatékonyságú foglalkoztatás és a munkaerő iránti túlkereslet makrogazdasági

³ Lásd bővebben: Augusztinovics Mária [1].

indíttatása abban rejlik, hogy a *politikai, társadalompolitikai célok olyan foglalkoztatáspolitikát eredményeztek, amely a gazdasági növekedés munkaerőn kívüli tényezőitől függetlenül serkentette a létszámnövelést.*

Messze vezetne annak megválaszolása — erre jelenleg nem is tudunk vállalkozni —, hogy a szocialista társadalomépítés és gazdaságfejlesztés első periódusában az egyetlen reális alternatíva volt-e az a fajta (ti. „túl-hajtott”) extenzív munkaerő-politika, amelyet hazánk és szinte mindegyik európai szocialista ország követett. Ezért a lezajlott folyamatokat tényként fogadjuk el, és a továbbiakban arra fordítjuk a figyelmünket, hogy megvizsgáljuk: napjainkra — amikor a létszámnövelés tartalékai egy ideje kimerültek — miként maradt fenn az extenzív jellegű munkaerő-politika, illetve mi lehet a kibontakozás iránya.

Az intenzív munkaerő-politika követelményei

A munkaerőhiány természetéből következik, hogy nem lehet a kínálat egyoldalú növelésével enyhíteni. A hetvenes évek folyamán, amikor az aktív keresők létszáma gyakorlatilag stagnált — ami óriási változást jelentett a korábbi két évtizedhez képest —, lényegét tekintve fennmaradt az extenzív munkaerő-politika. A meghirdetett gazdaságpolitikai célok között megjelent ugyan a foglalkoztatáspolitikai váltás szükségessége, megvalósulása azonban rendkívül lassú volt. A dolgok tehetetlensége folytán, a legjobb szándék ellenére, mind a vállalatoknál, mint a központi szerveknél tovább élt a korábbi gyakorlat. A körülmények egészen napjainkig nem kényszerítettek rá igazán új típusú foglalkoztatáspolitikai kialakítására.

Az előttünk álló évtizedben a gazdaság (és különösen az ipari termelés) növekedési ütemének a korábbi évtizedek átlagához képest várható lassulása és az ehhez kapcsolódó szerkezetváltozás az a körülmény, amely — immár kikerülhetetlenül — választút elé állítja a gazdaságpolitikát és ebből következően a foglalkoztatáspolitikát. Az extenzív gazdaságpolitika egyes jellemzőinek továbbélése az adott körülmények között óhatatlanul a hatékonyság romlásához vezet.⁴

Történeti áttekintésünk egyik fontos (ha nem a legfőbb) tanulsága az volt, hogy a gazdasági hatékonyság javítását erőteljesen befolyásolta a szűkebben vett gazdasági célok beillesztése a társadalmi hatékonyság tágabb vonatkozási rendszerébe. Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy a központi akarat értelemszerűen a vállalatok autonóm érdekein és céljain megtörve érvényesül, ami felerősíti a népgazdasági célok esetleges inkonzisztenciáját.

Igy a kérdés most is az lesz, mint ami az elmúlt három évtized kritikus (vagy annak vélt) időszakaiban mindig is volt, hogy egyes társadalompolitikai célok

⁴ A foglalkoztatás hatékonyságát természetesen nem lehet a munkatermelékenységgel azonosítani, még ha annak legfontosabb kifejezője is. Élénk, a szükségleteknek jobban megfelelő struktúraváltás mellett viszonylag visszafogottabb termelékenységi dinamika esetén is ugrásszerűen javulhat a foglalkoztatás hatékonysága. (Ugyanis gyakorlatilag nem tükröződik benne a foglalkoztatás hatékonysága és a termék minősége közötti kapcsolat.) Ezért helytelen lenne, ha a termelés növekedési ütemének csökkenéséhez eleve ugyanilyen mértékű létszámcsökkenést rendelnénk hozzá, mondván, hogy ez az elérendő minimális hatékonyságjavulás kritériuma. Ugyanakkor az is igaz — és ezúttal ezt emeljük ki —, hogy a strukturális átrendeződésből adódó hatékonyságjavulást számba véve is jelentős létszámcsökkenésre van szükség az ipari túlfoglalkoztatás mérsékléséhez.

megvalósításának feltételezett nehézségei nem szerelik-e le már jó előre, a tényleges hatások tisztázása előtt a hatékonyság javítását célzó markánsabb elképzeléseket. Elég talán csak a 60-as évek közepén lendületet vett gazdaságirányítási reform munkálataira utalnunk. A sok szempontból a jelenlegihez hasonló (és természetesen lényeges dolgokban különböző) periódusban úgy gondoltuk, hogy a hatékonyság javítása, a szelekció érvényesülése, a piacerzékeny vállalati magatartás stb. magában rejti a munkanélküliség veszélyét. A végeredmény az lett, hogy elsősorban a munkanélküliségtől való félelmünkben (más társadalompolitikai indíttatású szempontokat nem is említve) úgy „fellazítottuk” a gazdálkodási feltételeket, hogy az alapcél — az erőteljes hatékonyságjavítás — elérését tettük jószerével lehetetlenné.

A társadalompolitika visszahatása tehát rendkívül erős volt, és elsődlegességet élvezett az idézett példában. Nincs elegendő okunk feltételezni, hogy napjainkra alapjaiban átrendeződtek volna a súlypontok.

A létszám (illetve a munkaerőhelyzet) — a kétségtelenül mindig meglévő strukturális feszültségek ellenére — mindeddig nem akadályozta a növekedési célok elérését. Sőt meg lehet kockáztatni azt a kijelentést, hogy a még mindig jelentős mértékű ipari túlfoglalkoztatás olyan növekedési tartalékot jelent, amely — mint már utaltunk rá — a többi termelési tényező elégtelen volta miatt nem bizonyos, hogy egyáltalán kiaknázható.

A vállalati és a népgazdasági célok között új súrlódási felület keletkezik a gazdasági növekedés lassulása miatt, mivel — a korábbiaktól eltérően — az új fejlődési feltételek nem kedveznek a vállalatok érdekeinek. Az új körülmények változtatásra készítő hatását azonban enyhítheti, hogy a következő 10—15 évben a munkaerőforrás nagysága alig változik. Az „automatizmusokon” keresztül csak jelentéktelen mértékben módosulhat az aktív keresők száma.

A gazdaságfejlesztés lehetőségeit az eddig érvényesülő tendenciákkal összevetve, kirajzolódik a foglalkoztatáspolitikai mozgáster. Ennek alapján megjelölhető a foglalkoztatáspolitikai célja, és meghatározhatók a cél elérését hosszabb, illetve rövidebb távon szolgáló eszközök.

A foglalkoztatáspolitikai célja az előttünk álló fejlődési szakaszban a teljes és hatékony foglalkoztatás együttes megvalósítása. Az eddig eltelt időszak tapasztalatai ellenére úgy véljük, hogy a kettős követelmény — hosszabb távon — megvalósítható. Ehhez azonban az eddigieknél lényegesen *rugalmasabb* munkaerő-keresleti és -kínálati politika szükséges.

A munkaerő-kereslet nagyobb rugalmassága egyrészt azt tételezi fel, hogy a gazdálkodó egységek munkaerő-kereslete csak annyi legyen, mint amennyi a tevékenységük ellátásához szükséges, hatékonyan foglalkoztatható létszám. Másrészt — és ennek fontosságára külön is felhívjuk a figyelmet — elengedhetetlen, hogy létrejöjjenek, illetve megfelelően működjenek azok a foglalkoztatási formák, amelyeket az új típusú gazdaságpolitika megváltozott feltételei igényelnek. (A hatékony kis- és középüzemek számának növelésére, a tetterős vállalkozások és egyelőre a „második gazdaság” kategóriájába sorolt, de társadalmilag hasznos tevékenységek „rangjának” emelésére, ahol szükséges, ott a jogi szabályozás rendezésére, a gazdaság intézményrendszerébe való szerves beépítésükre gondolunk.)

A munkaerő-kínálat alakításának nagyobb rugalmassága azt igényli, hogy megszűnjék a munkaképes korú és az azon felüli népesség gazdasági

aktivitásának a tényleges munkaerő-szükséglettől független, vélt társadalompolitikai előnyök eléréseért folytatott „túlhevítése”, amely mellesleg jelentős anyagi eszközöket köt le a költségvetésből. Válgék lehetővé a munkavállalóknak a szükségletekhez igazodó — kevésbé a társadalmi juttatások feltételrendszere által diktált — átcsoportosulása az említett formák között.

Nyilvánvaló, hogy a rugalmasabb munkaerő-keresleti és kínálati politika maradéktalan megvalósítása hosszabb időszakot vesz igénybe. A gazdaság szervezeti rendjének, a foglalkoztatás intézményrendszerének és az ezt kiegészítő elemeknek (társadalombiztosítás, adórendszer stb.) részleges módosítása rendkívül összetett folyamat. Úgy véljük, hogy a gazdaságirányítást (amelybe a tervezést, a közgazdasági szabályozást, az egyedi gazdaságpolitikai döntéseket, támogatásokat és a gazdaságirányítás szervezését értjük) csak igen lassan és kompromisszumokon keresztül lehet úgy formálni, hogy a hatékony foglalkoztatás (amihez a jelenlegi szakaszban hozzátartozik a munkaerő iránti igény csökkentése) a vállalatok *természetes és tartós* magatartásává váljék.

Korábban bemutattuk, hogy a fejlődés során eddig olyan társadalompolitikai célrendszer és ezen keresztül olyan gazdaságpolitika érvényesült, amely a létszám hatékonysági szempontoktól független növeléséhez vezetett. A munkaerő mint növekedési tényező mennyiségét azonban nem lehet a termelés többi tényezőjétől elvonatkoztatva meghatározni (illetve ennek hatékonyságot rontó következményei lehetnek). Azt is láthattuk, hogy a többletlétszám egy része nem hozott létre többlettermelést — következésképpen a nemzeti jövedelem termelése szempontjából ez a munkaerő a legjobb esetben nem játszott szerepet. A későbbiekben pedig a létszám stagnálása, majd csökkenése nem okozott termelés-visszaesést (pontosabban nem ez okozott). Mindez arra mutat, hogy a gazdasági növekedés lehetőségeitől és a hatékonysági kritérium „keménységétől” függően létezik (és egyúttal dinamikusán változik) a *népesség foglalkoztatásának optimális szintje*, amelynek csak speciális esete a maximális gazdasági aktivitás.

Ebben — többek között — az is benne rejlik, hogy a munkaerőforrás teljes foglalkoztatása az egyéni szándékoktól, a gazdasági ésszerűségtől és a társadalmi ösztönzőktől függően *különböző szinteken* alakulhat ki. Megítélésünk szerint a teljes foglalkoztatás és az extenzív munkaerő-tartalékok (nem a munkanélküliség!) nem zárják ki egymást. (Ismételten utalunk rá, hogy a foglalkoztatás teljességét aszerint ítéljük meg, hogy minden munkát kereső elhelyezkedhet-e, és nem a munkaerőforrás kihasználtságához kapcsoljuk e fogalmat.) Ilyen alapon mondhatjuk, hogy a teljes foglalkoztatás az elmúlt évtized folyamán magasabb szinten alakult ki, mint amelyet a munkanélküliség elkerülése feltétlenül indokolt volna.

Természetesen nem tudjuk (kérdéses, vajon egyáltalán lehetséges-e) meghatározni, hogy mekkora a gazdasági aktivitás optimális szintje. De talán nincs is rá szükség. Mint ahogy 6—7 százalékos munkanélküliséggel küszködő tőkésországban is tizedrangú kérdés, hogy mi a munkanélküliség „optimális” mértéke — mivel az bizonyos, hogy a tényleges jóval meghaladja azt, akár 1, akár 2,5 százalékban határozzák meg. Hasonlóképpen függetlenül attól, hogy nem tudjuk meghatározni a foglalkoztatás optimális szintjét, jelenleg *rövid távú (taktikai!) célként határozhatjuk meg az ipari-épitőipari túlfoglalkoztatás mérséklését*, méghozzá — többek között — a

munkaerő-kínálatnak a hatékony kereslethez igazodó rugalmas változtatásával.

Ez a munkaerő-politika a szándékolttól eltérő hatású is lehet, mert nem a foglalkoztatás kedvezőtlen jelenségeinek gyökereit érinti, hanem túlük mintegy függetlenül, munkaerő-politikai eszközökkel igyekeznek javítani a hatékonyságot — még a munkaerőhiány esetleges elmélyítésének árán is. Tulajdonképpen itt mutatkozik meg, hogy a munkaerőhiány mint negatív jelenség csupán egyik, és nem is a legsúlyosabb következménye az extenzív munkaerő-politikának.

Az elmondottak összefoglalásaként megállapíthatjuk: a foglalkoztatás-politikának arra kell irányulnia, hogy a mindenkori gazdasági szükségletek és a társadalmi igények változásához jobban idomuló, rugalmas munkaerő-kínálati politika valósuljon meg. Ehhez olyan gazdasági és szociális feltételeket kell teremteni, amelyek nem ösztönöznek visszafordíthatatlanul az aktív keresőként való munkavégzésre. Így lehetővé válhat a jelenleg nem azonos társadalmi presztízű, de a hatékonyság és a szükségletkielégítés szempontjából legalábbis egyformán fontos területek munkaerővel való ellátása, illetve az e tevékenységek közötti rugalmas munkaerőmozgás.

A szocialista vállalat foglalkoztatási magatartása

Cikkünk befejező részében a munkaerőhiányról folytatott vitának arra a részére szeretnénk reflektálni, amelyik a népgazdasági és a vállalati célok közötti ellentétéről folyik. Ezt azért tartjuk fontosnak, mert az előzőekben jellemzett foglalkoztatási korszakváltás feltehetően felerősíti a makro- és a mikroszint érdekellentéteit, amelyek abszolutizálása megkérdőjelezheti az egész periódusváltás lehetőségét.

A vállalati magatartás jellemzőinek kutatói az utóbbi időben fontos felismerésekhez jutottak el.⁵ Így nem szorul különösebb bizonyításra, hogy a szocialista vállalat rendelkezik olyan belső stratégiai elképzelésekkel, amelyek bizonyos fokig függetlenek a társadalmi és a népgazdasági céloktól. Ez nem jelenti azt, hogy állandó szembenállás lenne a „felsőbb” célok és a vállalati törekvések között, csupán arra utal, hogy természetes módon léteznek érdekkülönbségek.

A korábbi és a jelenlegi irányítási mechanizmusban is az egyre nagyobb méretű vállalatok növekvő befolyást tudnak kifejteni gazdasági környezetükre. A dolgozók egyéni törekvéseinek — mint például az előbbrejutás vágya, a nagyobb jövedelem, a jobb feltételek között végezhető munka — kielégítése is szorosan összefügg a vállalat fejlődésével.

A stagnáló vagy zsugorodó szervezetben a személyes aspirációk sokkal nehezebben elégíthetők ki, mint növekvő vállalatnál. Így a vállalati belső „szociológiai” viszonyok, de a gazdaság irányításának gyakorlata is természetessé teszi, hogy a gazdálkodó egységek egyik elidegeníthetetlen célja a növekedés, a terjeszkedés. Ez — amikor a külső lehetőségek teret engednek — jól tükröződik a vállalati magatartásban.

Az extenzív foglalkoztatás-politika időszakában a központi törekvések, a vállalatok környezete, igazgatási és társadalmi szerveik szándékai és

⁵ Itt elsősorban Zekó Lajos művére gondolunk [9].

maguknak a vállalatoknak a belső viszonyaikból következő fejlődési elképzelései igen közel álltak egymáshoz. A különböző szintű szándékoknak és érdekeknek az egybeesése ideális feltételeket teremtett a munkaerő iránti kereslet gyors növekedéséhez. Az elkerülhetetlen konfliktusokra ebben a fejlődési szakaszban elsősorban az volt jellemző, hogy mindenki igyekezett a lehető legnagyobb darabot „leszakítani” a fejlesztési lehetőségekből. A munkaerőpiac egyes részpiacain a fejlődésnek már viszonylag korai szakaszában a kereslet érezhetően meghaladta a kínálatot. Az így keletkező feszültségek feloldására tett gyakorlati intézkedések között azonban szükségképpen háttérbe szorultak a munkaerő iránti kereslet mérséklését célzó megoldások.

Joggal merül fel a kérdés: *ha a gazdaságpolitika más foglalkoztatási magatartást vár el a vállalatoktól, akkor a vállalati belső érdekstruktúra, a vállalati magatartás befolyásolható-e a kívánt módon?*

A szocializmusban a termelési eszközök társadalmi tulajdona meghatározza a velük való rendelkezés módját, a felhasználás célját és formáját, valamint a gazdasági folyamatokban érvényesülő érdekeit is. A tulajdonviszonyokból következik tehát, hogy a felső irányítás és a vállalatok céljainak kölcsönhatásában szükségszerűen erősebbek a „felülről lefelé” irányuló hatások. Nagyon leegyszerűsítve azt mondhatjuk, hogy amíg a kapitalizmusban a tőkés vállalkozás „szervezi maga köré az államot”, addig a szocialista állam a termelési viszonyok alapján — technikai, gazdaság-szervezési okokból — teremti meg és törekszik a népgazdasági célok szerint működtetni vállalatait. Elvben tehát lehetséges a makro- és a mikroszintű célok összhangjának megteremtése és az esetleges konfliktusoknak az előbbiek javára történő megoldása.

A csoportérdeket azonban nem lehet a társadalmi érdek egyszerű „leképezéséből” megérteni. A vállalat elkülönültsége éppen azt jelenti, hogy bizonyos fokig autonóm célok és önálló gazdálkodási módszerek tapadnak hozzá. Ellenkező esetben a népgazdaság egyenlő lehetne egyetlen óriási vállalattal, aminek képtelenségét nem kell részletezni.

A vállalati érdek rendkívül összetett folyamat eredményeképpen alakul ki. E munka keretében kísérletet sem teszünk a vállalati érdek összetevőinek megragadására. Csupán néhány — témánk szempontjából fontos — momentumot emelünk ki.

Kornai János megállapítja: „minden összetett intézményben, s köztük a termelővállalatokban is állandóak a belső konfliktusok. A funkcionálisan elkülönülő szervezetek, valamint a hatalom, a tulajdon és a jövedelem kérdéseiben különböző érdekcsoportok sajátos, egymástól eltérő motivációk alapján cselekszenek.

Az intézmény túlélését és terjeszkedését kompromisszumok teszik lehetővé. Ezért az intézmények egészének viselkedését összetett kompromisszumokban kialakult motiváció jellemzi” ([5] 117. l.). Ennek az alkalmazkodásnak nyilvánvalóan ki kell terjednie a környezetből érkező hatások feldolgozására. Sok esetben túlszabályozott vállalataink törekvései nem érthetők meg a külső konfliktusok megoldási módjának vizsgálata nélkül. A vállalat nyilván akkor kerül összeütközésbe az őt körülvevő társadalmi-gazdasági környezettel, ha nem tesz eleget a vele szemben (a felügyeleti szervek, a társadalmi szervek, a regionális környezetének igazgatási szervei és a fogyasztók által) támasztott követelményeknek, továbbá akkor, ha nem tartja

be azokat a formális és informális játékszabályokat, amelyeket a gazdasági szabályozás és irányítás, a gazdálkodó egységek közötti kapcsolatokban kialakult normák stb. határoznak meg.

A vállalat működésének a társadalmi struktúrába való illeszkedéséből következik, hogy tekintettel kell lennie a környezetéből érkező — sokszor ellentmondásos — hatásokra. Kénytelen figyelembe venni a kívülről meghatározott célokat, amelyeket sokrétű közlés- és szabályozásstruktúra közvetít hozzá.

A vállalati döntési mechanizmus jellegének megítéléséhez a szociológiai vizsgálatok adnak szempontokat.⁶ Így megállapítható, hogy a gazdálkodó szervezetek döntéseire és egész működésére a belső és a külső összeütközéseket minimalizáló törekvés a jellemző. Ez a „megelégedésre törekvő vállalati magatartásnak” nevezett viselkedési formában ölt testet.

Mindez arra mutat, hogy *olyan esetben, amikor a központi szándék már a munkaerő iránti kereslet csökkentésére irányul, akkor a vállalati belső érdekviszonyok végső soron nem lehetnek akadályai e szándék megvalósulásának.*

Ugyanakkor — és erre az előző részekben bővebben utaltunk — látnunk kell, hogy a központi akarat e szempontból sem tekinthető egységesnek. A munkaerő-kereslet erőteljes visszafogása — és általában a gazdaságossági szempontok egyoldalú érvényesítése — olyan társadalompolitikai feszültségek forrása lehet, amelyek vállalása nehezen illeszthető be a központi szándék egészébe. Így nehezen feloldható dilemmával kerülünk szembe a munkaerő-kereslet visszafogását, a foglalkoztatás hatékonyságának javítását célzó gazdaságpolitikai eszközök formálásakor. *A társadalompolitikai prioritások súlyozásával járó nehézségek voltaképpen felerősítik a vállalatok autonóm céljából fakadó ellentmondásokat.*

⁶ Elsősorban Andics Jenő, Rozgonyi Tamás, Nemes Ferenc legutóbbi években publikált munkáira gondolunk.

Hivatkozások

- [1] *Augusztinovics Mária*: A hosszú távú növekedés néhány tényezője a magyar gazdaságban (1950—1990). *Közgazdasági Szemle*, 1975. 1. sz.
- [2] *Gábor R. István*: Munkaerőhiány a mai szocialista gazdaságban (Kísérlet a jelenség elméleti magyarázatára). *Közgazdasági Szemle*, 1979. 2. sz.
- [3] *Gábor R. István*: Szükségszerű-e a munkaerőhiány a szocialista gazdaság mai modelljében? *Közgazdasági Szemle*, 1980. 3. sz.
- [4] *Hetényi István*: A II. ötéves terv. *Közgazdasági Szemle*, 1959. 10. sz.
- [5] *Kornai János*: Anti-equilibrium. *Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó*, 1971.
- [6] *Kornai János*: A hiány újratermelése. *Közgazdasági Szemle*, 1978. 9. sz.
- [7] *Kovács János*: Teljes foglalkoztatás és munkaerőhiány. *Közgazdasági Szemle*, 1974. 7—8. sz.
- [8] *Oroszi Sándor—Veress József*: Szükségszerű-e a munkaerőhiány a szocializmusban? *Közgazdasági Szemle*, 1979. 12. sz.
- [9] *Zelkő Lajos*: Vállalatelmélet és politikai gazdaságtan. *Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó*, 1976.
- [10] A bér- és munkaügy alakulása az I. ötéves terv időszakában. OT-jelentés, 1954. október
- [11] A II. hároméves terv teljesítéséről. OT-jelentés, 1962. március.

Szövetkezeti integráció a dán élelmiszer-termelésben

Dánia a második világháború után, de különösen az ötvenes évek közepétől elkezdődött erőteljes iparfejlődés következtében agrárországból iparosított országgá változott. A mezőgazdaság azonban jelenleg is fontos szerepet játszik a dán nemzetgazdaságban annak ellenére, hogy ma már az aktív keresőknek csak 7 százalékát foglalkoztatja. Az élelmiszer-termeléssel foglalkozók száma ennél jóval nagyobb. Az élelmiszer-gazdaság számára közvetlenül termelőeszközöket gyártó iparágakban, az élelmiszer-feldolgozásban, -szállításban és -kereskedelemben foglalkoztatottak aránya együttesen mintegy 25 százalék, meghaladja az iparban foglalkoztatottak arányát.

Dánia élelmiszer-termelésének nemzetközi viszonylatban is kiugró eredményeiben legalább olyan fontos szerepet játszik az élelmiszer-feldolgozás és -forgalmazás, valamint a mezőgazdasági termelési összehangoltsága, mint a dán parasztszféra magas fokú szakmai képzettsége és szorgalma.

Az egységes élelmiszer-gazdaság létezése feltételezi az élelmiszer-termelés különböző szféráiban tevékenykedő vállalatok megfelelő termelési kapcsolatait, amelyek lehetővé teszik a különféle termelési szakaszok vertikális összehangolását, a piaci helyzet változásához való gyors alkalmazkodást. Dánia élelmiszer-termelésének százéves története minden más ország példájánál jobban mutatja az összehangoltság szükségességét és a benne rejlő előnyöket.

Az élelmiszer-feldolgozó és -forgalmazó vállalatok döntő többségét maguk a

mezőgazdasági termelők hozták létre. Hasonló módon ők szervezték meg a termelőeszközökkel való ellátásukat is, bár ebben a szférában a termelők által létrehozott vállalatok nem játszottak olyan meghatározó szerepet, mint a feldolgozási és az értékesítési szférában.

A termelők által létrehozott vállalatokat a dán és a nemzetközi szakirodalom szövetkezeteknek vagy szövetkezeti vállalatoknak nevezi.

Figyelemreméltó dániai sajátosság, hogy az alapanyag-termelésben, tehát a mezőgazdaságban nem terjedtek el a szövetkezetek. Ebben a szférában is alakulnak időnként termelői társulások, többnyire egy-egy termék előállítására.

A szövetkezeti vállalatok (amelyeket Dániában szívesen és joggal neveznek demokratikus szektornak, szemben a nemzetgazdaság egészében domináló részvénytársasági és magántőkés vállalatokkal) nem élveznek semmilyen előnyt, és működésükhöz nem kapnak külön támogatást. Ahhoz, hogy meg tudják őrizni gazdasági pozícióikat, állniuk kell a versenyt az élelmiszer-feldolgozás és -kereskedelemben is meglévő részvénytársasági és magántőkés vállalatokkal.

A dán mezőgazdasági termelő attól függően vesz részt egyik vagy másik szövetkezetben, hogy anyagilag előnyös-e a számára. Ha igen, akkor csatlakozik egyik vagy másik szövetkezethez, illetve megújítja tagságát. Ha azonban ez nem kifizetődő számára, akkor termékét a tőkés vállalatnak adja el.

Napjainkban a dán élelmiszer-terme-

lés — mind az alapanyag-termelő, mind a feldolgozó szférában — jelentősen korszerűsödik és koncentrálódik. A termelés hatékonyságának és versenyképességének fokozása az élelmiszer-gazdaság szerkezetének igen számottevő átalakítását követeli meg. Ezzel kapcsolatban a hazai szakmai közvéleményben eléggé általánosan elterjedt az a nézet, hogy a koncentráció következtében megváltozott a dán szövetkezeti vállalatok jellege, fokozatosan végbement kapitalizálódásuk.

Az egységes élelmiszer-gazdaság kialakulása

Dániában a szövetkezeti szektor meghatározó szerepet játszott az egységes élelmiszer-gazdaság kialakulásában. E szektor kezében van a tejfeldolgozás és -értékesítés 91 százaléka, a szarvasmarhavágás és -értékesítés, valamint a tojásbegyűjtés és -értékesítés 60—60 százaléka, s a termelők takarmánnyal, műtrágyával és vetőmaggal való ellátásának 55 százaléka.

Dánia már a múlt században is mezőgazdasági termékeket exportált. A fő exportcikke a gabona volt. A múlt század utolsó évtizedeinek gabonaválsága, valamint a német piac lezárása az élőállatexport elől a termelési szerkezet gyökeres átalakítására kényszerítette a mezőgazdaságot. Jól mutatja ezt az export szerkezetében két évtized alatt végbement változás. (Lásd az 1. sz. táblázatot).

Az export szerkezetében az állati termékek részarányának növekedése volt a legdinamikusabb. Egyrészt tehát megnövekedtek az exportbevételek, másrészt szükségessé vált az állati termékeket feldolgozó kapacitás kiépítése. Mind az élelmiszer-kereskedelem, mind az élelmiszer-feldolgozás nagy haszonnal űzött tevékenység volt Dániában.

A múlt század utolsó évtizedeiben igen éles gazdasági harc bontakozott ki a kis- és középbirtokosok, valamint a burzsoázia között. E küzdelem gazdasági tartalma az volt, hogy ki szerezzék meg magának az élelmiszer-feldolgozás és -forgalmazás hasznát. A harc kimenetele szempontjából meghatározónak bizonyult, hogy a kis- és középbirtokosok egységesen léptek fel. A küzdelem politikai eszközei mellett a mezőgazdasági termelők eredménnyel használtak fel gazdasági fegyvert is, azt nevezetesen, hogy nem adtak el terméket tőkés tulajdonban levő vállalatoknak. A kis- és középbirtokosok egységes fellépésének eredményeként egymás után alakultak a szövetkezeti vállalatok, mindenekelőtt a tejfeldolgozás és a sertés-
vágás területén.

A tejszövetkezeti tagság feltétele az volt (s maradt napjainkig is), hogy a termelő a saját szükségletén felüli tejmennyiséget tíz éven keresztül teljes egészében a szövetkezetnek adja át. A tagság tíz év után természetesen megújítható. A szükséges tőkét teljes egészében a helyi takarékpénztár hitelezi ugyancsak tíz évre. Amennyiben a hitelt tíz év alatt nem fizeti vissza, annak

1. sz. táblázat

A mezőgazdasági export szerkezetének változása Dániában
1866/70—1886/90 között

Időszak	Élő állatok	Állati termékek (1000 angol font)	Gabonafélék	Összesen
1866—70	833	667	2111	3611
1876—80	2415	1143	1496	5054
1886—90	1924	3704	— 686	4942

Forrás: Webster, F. H.: Agricultural Cooperation in Denmark. The Plunkett Foundation, Oxford, 1973. 63. l.

határideje meghosszabbítható. Bővítéshez, javításokhoz újabb hitelt vehetnek igénybe. A szövetkezet tagjai azonban teljes és egyetemleges felelősséggel tartoznak a szövetkezet vagyontárgyaiért, mindenekelőtt a felvett hitelért. Ez a teljes és egyetemleges felelősség azt jelenti, hogy a szövetkezet által felvett teljes hitelösszeg bármelyik szövetkezeti tagtól visszakövetelhető, illetve behajtható. A hitelező takarékpénztárnak azonban biztosítékot jelent az is, hogy ismeri a szövetkezeti tagok pénzügyi helyzetét azáltal, hogy pénzüket ebben a takarékpénztárban tartják. A takarékpénztárnak ez a hitelezése valójában csak transzferakció, de a dán szövetkezetek működési elveinek nagyon fontos alapját képezi azáltal, hogy a szövetkezet tevékenységének eredményét nem kell a vagyoni hozzájárulás arányában szétosztani.

A szövetkezeti tagok évenként tartanak közgyűlést. Maguk közül általában négy évre vezetőséget és elnököt választanak. A szövetkezeti vállalat operatív irányítását a vezetőség által alkalmazott, fizetett igazgató végzi. Az alkalmazottak felvétele is az igazgató hatáskörébe tartozik. A közgyűlés és a vezetőség csak általános irányelveket szab meg a szövetkezet működéséhez. A szövetkezet elnökének fő feladata a vállalat működésének figyelemmel kísérése. Amennyiben közte és az igazgató között vita támad, a végső szót a vezetőség mondja ki. Az elnök kezdeményezheti az igazgató leváltását, de leváltani csak a vezetőségnek van joga.

A szövetkezetek kezdetől fogva arra törekedtek, hogy a lehető legjobb szakembereket alkalmazzák, s hogy ennek megfelelően magas jövedelmet biztosítsanak az igazgatónak és az alkalmazottaknak. A szövetkezeti vállalatok legalább annyit, de általában többet fizetnek az igazgatónak és az alkalmazottaknak, mint a részvénytársaságok vagy a magántőkés vállalatok.

A tejszövetkezetek évenként készíte-

nek pénzügyi beszámolót. Az esetleges veszteség a leszállított tejmenyiség arányában terheli a tagokat. Ugyanígy osztják szét a képződött nyereséget is. A nyereség egy részét általában fejlesztésre fordítják, illetve tartalékolják. A szövetkezetek többsége biztonsági alapot is képez. A biztonsági alapot azonban tíz év után szétosztják.

A dán élelmiszer-feldolgozó ipar másik legfontosabb ágazata a baconsertés-vágás. A baconsertés-termelés tulajdonképpen a tejipar melléktermékeit (soványtejet, író, savót) hasznosító ágazatként jött létre és fejlődött, s aztán a mezőgazdasági termelők legfőbb bevételi forrásává vált.

Miután a tejszövetkezetek működése eredményesnek bizonyult, a termelők elhatározták, hogy bacongyárakat is létrehozhatnak a baconsertések feldolgozására. 1887-ben, öt évvel az első tejszövetkezet megalakulása után alapították az első szövetkezeti bacongyárat. A bacon feldolgozásában az úttörő szerepet azonban a magántőkés vállalatok játszották, az első gyárakat ők alapították. Mindent elkövettek, hogy megakadályozzák szövetkezeti vállalatok létrejöttét ezen a területen. Sikerült nekik elérni, hogy a bankok nem nyújtottak hitelt a szövetkezeti bacongyárak létesítéséhez, és a városi tanácsok megtagadták az építés engedélyezését. A szövetkezeti bacongyárak létesítését ezzel sem tudták megakadályozni. A szükséges hitelt a szomszédos országok bankjaitól szerezték be, s a gyárat városon kívül, a mezőgazdasági termelők saját területén létesítették.

A baconfeldolgozó szövetkezetek hasonló feltételekkel jöttek létre, mint a tejszövetkezetek. A baconszövetkezetek termelési koncentrációja azonban már a létrejöttükkor lényegesen magasabb fokú volt, mint a tejszövetkezeteké. Hasonló mondható el a termelők által létrehozott szarvasmarha-vágóhidak, illetve értékesítési, valamint a

tojás- és vágottbaromfi-feldolgozó és -értékesítő szövetkezetekről.

A mezőgazdasági termelők és a szövetkezet kapcsolatában termékenként különböző megoldások terjedtek el. A tejszövetkezeteknél meghonosodott gyakorlatot — miszerint a termelő a saját szükségletén felüli mennyiséget a szövetkezetnek köteles átadni — a baconszövetkezetek is átvették. Az értékesítésben időnként jelentkező nehézségek miatt konfliktusok keletkeztek a tagok és a szövetkezet között. Előfordult ugyanis, hogy az értékesítési nehézségre hivatkozva a bacongyár megtagadta a sertések átvételét. Ezért vezették be a kétoldalú kötelezettséget. A termelő köteles a saját szükségletét meghaladó árut a szövetkezetnek átadni, de a megfelelő minőségű áru átvételét a szövetkezet nem tagadhatja meg. Ez a kétoldalú kötelezettségvállalás még inkább ráirányította a figyelmet a piacutatás tökéletesítésére.

Más gyakorlat terjedt el a termelők és a szövetkezet kapcsolatában a tojás és a vágott baromfi esetében. Itt a termelők a szövetkezettel kötött éves szerződés alapján termelnek, illetve szállítják az árut. Más területen — mint a vágómarha esetében, valamint a termelőknek takarmánnyal, műtrágyával és vetőmaggal való ellátásában — nincs semmilyen irányú kötelezettségvállalás. Ezeken a területeken a szövetkezeti szektor arányát az összes áruforgalomban a mezőgazdasági termelők „lojalitása és megértése”, valamint a szövetkezeti vállalatok alkalmazottainak ügyessége határozza meg. A mezőgazdasági termelő alkalmanként dönt arról, hogy igénybe veszi-e a szövetkezet szolgáltatását, vagy sem. S ezt többnyire aszerint dönti el, hogy hogyan jár jobban. Ezért a magánkereskedők és a szövetkezeti vállalatok között ezen a területen a legélesebb a verseny.

A szövetkezeti tagságnak és a szövetkezetek eredményes működésének nagyon fontos feltétele a megfelelő minő-

ségű áru szállítása. Ehhez nemcsak az egyes tagoknak fűződik érdekük, hanem a szövetkezet egészének is. A szövetkezetek kezdeményezték a minőségellenőrzés bevezetését. A szövetkezetek megalakulásának hatására ésszerűbb takarmányozással olyan zsirtartalmú tejet szállítottak a termelők, amivel biztosították a tejszövetkezetek jövedelmező működését. A bacon esetében is élen jártak a szövetkezetek a minőségellenőrzés bevezetésében. Ők kezdeményezték, illetve vezették be a sertés vágás utáni minősítését. Ilyen ösztönzésre, illetve minőségellenőrzésre a magánkézben levő üzemek nem képesek.

A mezőgazdasági termelők már a szövetkezeti vállalatok létrehozásának kezdeti időszakában is törekedtek az értékesítés megszervezésére. 1889-ben, tehát hét évvel az első tejszövetkezet megalakulása után létrehozták az első vajexport-bizottságot. 1914-től hét szövetkezeti vajexport-bizottság bonyolította le Dánia teljes vajexportját, nemcsak a tejszövetkezetekét, hanem a magánkézben levő tejüzemekét is. Később, a harmincas évek elhúzódo agrárváltságának hatására a vajkivitel állami monopólium lett. A kormány a mezőgazdasági érdekvédelmi szervezetek nyomására 1950-ben megszüntette az állami ellenőrzést, és így a vajexport ismét a mezőgazdasági termelők kezébe került. A korábbi decentralizáltságot azonban nem állították vissza. Hasonlóképpen a sajt exportja is szövetkezeti sajtexport-bizottságok kezébe került. A tejszövetkezetek termékeik egy részét a belföldi piacon értékesítik, részben közvetlenül a fogyasztóknak, részben a kiskereskedelemnek, részben pedig saját nagy-, illetve kiskereskedelmi hálózatukon keresztül. A hazai fogyasztásra kerülő résznek csak kis hányada kerül értékesítésre más tulajdonában levő (például a kiskereskedők által létrehozott) nagykereskedelmi vállalatokon keresztül.

Bizonyos tekintetben más a helyzet

a bacon esetében. Gyakorlatilag a bacon teljes mennyisége a brit piacra kerül. Mivel a baconipar koncentráltasága jóval nagyobb volt, mint a tejipar, a bacongyárak közvetlenül a brit piacra, a brit nagykereskedőknek szállítottak. A bacongyárak „melléktermékei” ugyanolyan csatornákon jutottak el a hazai fogyasztókhöz, mint a tejipar termékei. A bacongyárak bonyolították le az elsősorban Németországba irányuló egyéb sertésexportot is. 1950-ben különféle közjátékok után megalakult a Dán Bacongyárak Exportegyesülete, a nagy hatalmú ESS FOOD. Ettől kezdve változás következett be a baconipar exportszervezetében. Az ESS FOOD arra törekedett, hogy fokozatosan kiépítse a külföldi hálózatát. Raktárakat, hűtőházakat és nagykereskedelmi hálózatot hozott létre azokban az országokban, ahova az export legnagyobb tételei irányultak. Ezekből a raktárakból azután közvetlenül szállít a fogyasztóknak, illetve a kiskereskedelmi hálózatnak, mondván, hogy a minőséget csak így tudja garantálni.

A szarvasmarha-, valamint a baromfi- és a tojásexport jelentősége jóval kisebb, mint az említett termékeké. A szövetségi exportbizottságok részesedése az exportforgalomban az utóbbi időben igen jelentősen megnövekedett. A piaci pozíció erősítése céljából további szövetségi vállalatok is alakultak. A tejszövetkezetek gépgyártó vállalatot alapítottak a tejtermelés és a tejipar berendezéseinek gyártására. Hasonlóképpen csomagoló üzemeket is létesítettek a vaj és a sajt csomagolására. A bacongyárak saját gyárat hoztak létre a szükséges termelőeszközök és anyagok előállítására. A piaci manőverező képességük javítására a bacongyárak közös vállalkozásban konzervgyárakat is alapítottak.

A tejszövetkezetek és a bacongyárak által létrehozott szövetségi vállalatokat másodlagos szövetkezeteknek szokás nevezni, szemben a tejszövetkeze-

tekkel és a szövetségi bacongyárakkal, amelyek elsődleges szövetkezetek.

A másodlagos szövetkezetek működési alapelvei megegyeznek az elsődleges szövetkezetek működési alapelveivel. Az alapító tőkét és a fejlesztéshez szükséges pénzt ugyancsak hitelből fedezik. Különbség azonban az, hogy a másodlagos szövetkezetet létrehozó elsődleges szövetkezeteknek a felvett hiteltér nem kell teljes és egyetemleges felelősséget vállalniuk, hanem csak korlátozott felelősséget. A felelősségvállalás a hitelnek csak egy meghatározott részére vonatkozik, mégpedig olyan arányban, ahogyan igénybe veszi a másodlagos szövetkezet szolgáltatását.

A másodlagos szövetkezeteknél a mezőgazdasági termelők irányító és ellenőrző tevékenysége egy lépcsőfok közbeiktatásával valósul meg. Az elsődleges szövetkezetek közgyűlése küldötteket delegál a másodlagos szövetkezet közgyűlésére. Ez a közgyűlés választja meg azután a szövetkezet vezetőségét, illetve az elnököt. A másodlagos szövetkezetek irányítása, felügyelete, az igazgató megbízása ugyanúgy történik, mint az elsődleges szövetkezetek esetében. A másodlagos és az elsődleges szövetkezetek közötti jövedelemelosztás tekintetében az árak a meghatározók. A forgalmi szférában a másodlagos szövetkezetek az értékesítés során felmerült költségek levonása után maradt részt fizetik árként az elsődleges szövetkezeteknek, esetenként közvetlenül a mezőgazdasági termelőknek. Nagyrészt ezek a másodlagos szövetkezetek finanszírozzák a különféle érdekvédelmi szervezetek tevékenységét, a tanácsadó hálózatot, a minőségellenőrzést, a sokfajta kutatási és oktatási tevékenységet stb. Az értékesítési költségeknek tehát ezek is részét képezik.

A dán élelmiszer-gazdaság felépítésének igen fontos előnyei vannak. A mezőgazdasági termelők tulajdonosi mivoltukban közvetlenül érdekeltek az élelmiszer-feldolgozás és -kereskedelem

jövedelmező gazdálkodásában, megfelelő mennyiségű és minőségű nyersanyag szállításában. A szövetkezeti vállalatok irányító szerveiben való részvétel útján tájékozottak az élelmiszer-termelés teljes láncolatáról. Ha a piac változik, és gyakran változik, akkor ez az egész élelmiszer-termelési vertikumon végigszalad, mivel a szövetkezeti vállalatok tiszta jövedelmét a mezőgazdasági termelők áruszállításának arányában osztják szét, így a mezőgazdasági termelők közvetlenül érdekeltek az árbevételben. Az élelmiszer-termelés különböző szakaszainak szövetkezeti integrációval való egybekapcsolása automatikusan biztosítja az egyébként nehezen alkalmazkodó alapanyag-termelés gyors idomulását a piaci helyzet változásához. Ez természetesen nem jelent zökkenőmentes kapcsolatot a mezőgazdasági termelők, az elsődleges és a másodlagos szövetkezetek között. A termékek értékesítésekor előforduló nehézségek nem egyformán érintik az egyes termelőket. De a visszacsatolás kisebb-nagyobb zökkenőktől eltekintve jól működik. Ezért az exportra orientáltságú dán élelmiszer-gazdaság jól alkalmazkodik a piaci igények változásához.

A dán agrár-ipari komplexum korszerűsítése

A dán gazdaságpolitika 1955-től lépett váltott. Ez azt jelentette, hogy nagyobb hangsúlyt kapott az iparfejlesztés, illetve az ipari termékek exportjának növelése. Ehhez több munkaerőre volt szükség, amelyet a mezőgazdaságból lehetett előteremteni. Ez viszont szükségessé tette a mezőgazdasági termelés ésszerűsítését és koncentrációját. Az élelmiszer-termelés szféráin kívül eső iparágak gyors fejlesztéséhez az is szükséges volt, hogy az élelmiszer-feldolgozási és -forgalmazási szféra munkaerő-szükséglete ne, vagy csak mérsékelten növekedjék. Ez is, továbbá a fogyasztói igényekben bekövetkezett vál-

tozás is maga után vonta az élelmiszerfeldolgozás és -forgalmazás korszerűsítését és koncentrációját.

Ez a folyamat a 60-as évek elejétől gyorsult fel, s ettől az időtől a termelésnek igen jelentős koncentrációja ment végbe az élelmiszer-termelés minden szférájában. Ez a koncentráció az élelmiszer-termelés különböző területein sajátosan zajlott le.

A alapanyag-termelésben a termelés koncentrációja lényegesen gyorsabban haladt előre, mint az üzemi koncentráció. (Lásd a 2. sz. táblázatot.)

Az üzemméreték megnövekedésével párhuzamosan jelentősen fokozódott az egyes üzemek szakosodása. A termelés koncentrációjának ez a módja igen eredményesnek bizonyult Dániában. Az üzemi koncentráció óhatatlanul sok veszteséggel, többletköltséggel jár. Azaz, hogy a termelés koncentrációja részben specializáció útján ment végbe, a termelők részéről lehetővé tette, hogy elmélyítsék szaktudásukat. A termelés koncentrációjának lett volna egy harmadik lehetséges útja is: a mezőgazdasági termelőszövetkezetek létrehozása. A dán gazdaságirányítás a mezőgazdasági szervezetekkel egyetértésben termelőszövetkezetek létrejöttét „nem bátorítja” az alapanyag-termelésben, azaz az indoklással, hogy az állattenyésztésben (ez adja a termelési érték mintegy 90 százalékát) a családi gazdaságok nagyobb termelékenységgel termelnek. A dán gazdaságpolitikának ez a törekvése csak részben indokolható ezzel. A gazdaságok belterjessége és üzemi mérete között egyértelműen kimutatható a fordított kapcsolat. Minél nagyobb tehát egy gazdaság, annál kisebb arányban foglalkozik állattenyésztéssel. A dán gazdaságpolitika a termelés koncentrációját olyan módon akarta megvalósítani, hogy az üzemi méretek ne növekedjenek túlságosan, hogy ezzel konzerválhassa a termelési szerkezetet, s ezt a célt jórészt sikerült is elérnie. Megőrizte a mezőgazdaság múlt század

2. sz. táblázat

A mezőgazdasági termelés koncentrációjának fő mutatói Dániában
1960—1978 között

Megnevezés	1960	1978	1978
			1960 (százalék)
Átlagos gazdaságméret (ha)	16	24	150
Egy szarvasmarha-tartó üzemre jutó átlagos állomány (db)	20	29	195
Egy tehéntartó üzemre jutó átlagos állomány (db)	9	18	200
Egy sertéstartó üzemre jutó átlagos állomány (db)	42	111	264

Forrás: Landøkonomisk oversigt 1979. Landbrugeraadet, København, 1979.

3. sz. táblázat

A termelési koncentráció alakulása a dán élelmiszeripar
szövetkezeti szektorában 1960—1978 között

Megnevezés	1960	1978	1978
			1960 (százalék)
Tejfeldolgozó vállalatok száma	1132	204	18
Tejfeldolgozó üzemegységek száma	1132	291	26
Bacongyárak száma	62	19	31
Bacongyárak üzemegységeinek száma	62	33	53

Forrás: összeállítás a Dán Központi Szövetkezeti Bizottság adatközlése alapján.

végén kialakult termelési szerkezetét a közös piaci tagság megvalósulásáig.

Az élelmiszer-feldolgozási szférában viszont az üzemi koncentráció gyorsabb volt a termelési koncentrációnál. (Lásd a 3. sz. táblázatot.)

Az élelmiszer-feldolgozási szférában végbement koncentrációnak az élelmi-

szer-termelés magas fokú integrációja ad sajátos jelleget. Akár szövetkezet, akár részvénytársaság, akár magántőkés vállalkozó akar egy modern, nagy kapacitású üzemet létrehozni, előzőleg egyesül kisebb élelmiszeripari vállalatokkal, azért, hogy a megfelelő nyersanyagbázist biztosítsa magának. A

nyersanyagot szállító mezőgazdasági termelők kötelezettséget vállaltak a felvett hitelért. Ezt a hiteltartozást részben már visszafizették, de tartozásuk részben még fennáll. Azért, hogy a fennálló hiteltartozást ne kelljen visszafizetniük, illetve a tehermentes vagyonuk ne vesszen el, nyersanyagszállításukhoz azt a feltételt szabják, hogy a nagy kapacitású üzem vegye át a tulajdonukat képező kisebb üzemet is.

A magán- és részvénytársasági tulajdonban levő élelmiszeripari üzemeknél némileg más a helyzet. Ezek szállítói elsősorban a nagyobb birtokosok. A tőkés élelmiszeripari üzemek és a nagyobb birtokosok között még a múlt század utolsó évtizedeiben, éppen a szövetkezeti mozgalom kibontakozásának ellenhatásaként egy bizonyos „véd- és dacszövetség” alakult ki. A tőkés élelmiszeripari üzemek és a nagyobb birtokosok között esetenként tulajdonosi összefonódással is találkozhatunk.

Azzal, hogy a modern üzem átveszi a kisebbet, a kisüzem termelési kapacitása nem vész el, hanem tovább működik, csak a termékek elsődleges feldolgozására specializálódik, vagy más profilú tevékenységet folytat. A nagy termelőkapacitású új vállalat tehát nem szorítja ki a kicsit, hanem fuzionál vele, átveszi tőkéjét azért, hogy nyersanyagbázisát megszerezze, de ha már ezt a tőkét átvette, igyekszik a termelőkapacitását kihasználni. Az élelmiszer-feldolgozó vállalatok ilyen módon való koncentrációja kizárja azt, hogy párhuzamos kapacitások jöjjenek létre.

Az élelmiszer-feldolgozó vállalatok termelési koncentrációja kihatott a forgalmi szférára is. Az élelmiszer-feldolgozás koncentrációja során jórészt felőrlődtek, illetve feleslegessé váltak a nagykereskedelmi vállalatok. A nagy élelmiszer-feldolgozó vállalatok közvetlenül szállítanak a kiskereskedelemnek, illetve megszervezték a közvetlenül a fogyasztóknak való eladást. Ehhez az is szükséges volt, hogy jelentős koncent-

ráció menjen végbe a kiskereskedelemben is. A nagykereskedelmi hálózat gyakorlatilag csak a fővárosban maradt meg. A fővárost ugyanis nem lehet közvetlenül az élelmiszeripari üzemekből ellátni, mivel az a sziget, amelyiken Koppenhága található, nem termel anynyi élelmiszert, amennyi elegendő lenne a főváros ellátására. A közlekedési hálózat javulása következtében a főváros ellátásában is növekszik az élelmiszeripari üzemek közvetlen szállításának aránya. A nagy üzlethálózatok nagykereskedelmi szervei sem tisztán nagykereskedelmi tevékenységet folytatnak, hanem jelentős élelmiszer-feldolgozás is a profiljukba tartozik, tehát Dániában a szövetkezetek mellett ezek a nagykereskedelmi vállalatok töltenek be integrációs szerepet. Nem fogják át ugyan az „*agribusiness*” teljes láncolatát, mivel a mezőgazdasági termelőkkel csak szóbeli megállapodásuk van, amolyan „*gentleman's agreement*”, hasonlóan, mint a részvénytársasági, illetve magántőkés vállalatoknak. A hazai élelmiszer-forgalmazást csak egy vagy néhány nagykereskedelmi vállalat, illetve ilyen funkciót is betöltő élelmiszeripari vállalat monopolizálhatná. Az élelmiszeripari koncentráció egyrészt erősítette az élelmiszer-forgalmazás nagykereskedelmi koncentrációját, de másrészt gyengítette az élelmiszer-forgalmazás monopolizálhatóságának esélyét. A belső piacon a verseny ezért meglehetősen éles.

A belső élelmiszer-forgalmazás szétforgácsoltsága mellett igen erős a mezőgazdasági szervezetek törekvése a külkereskedelmi monopolizálására. 1950 után néhány fontosabb termék exportjának lebonyolítására exportbizottságokat hoztak létre azért, hogy a dán élelmiszeripari vállalatok a külpiacon ne versenyezzenek egymással. Ennek megvalósítása nem mindig egyszerű feladat. Az említett exportbizottságok jövedelem-újraelosztó funkciót is betöltöttek. A korszerű élelmiszeripari

vállalatok termékei jobb áron adhatók el, mint a régi vállalatok kevésbé piac-
képes termékei. Az exportbizottságok — hogy az élelmiszeripari vállalatok ugyanazért a nyersanyagért a mező-
gazdasági termelőknek nagyjából azonos végső árat (alapárat + osztalékot) fizethessenek — a jövedelmeket újra elosztják a korszerű üzemek kárára, s korszerűtlenebb üzemek javára. Emiatt gyakran keletkeznek ellentétek a korszerű élelmiszeripari vállalatok és az exportbizottságok között.

A szövetkezeti vállalatoknak a termelőkkel való integrációs kapcsolata sokkal erősebb volt, mint a részvénytársasági és magántőkés vállalatoké. Az üzemi koncentrációra vonatkozó adatok részletes elemzéséből kiderül: a bacongyárak esetében egyszer sem fordult elő, hogy tőkésvállalat magába olvasztott volna szövetkezeti vágóhidat, fordított eset viszont gyakran előfordult. A 60-as évek elején egy magánkézben levő tejüzem magába olvasztott szövetkezeti tejüzemeket, később azonban ez a tejüzem is átalakult szövetkezetté. Ebből a szempontból a koncentráció a szövetkezeti szektor megerősödésével járt együtt. Kérdés persze, hogy vajon a koncentráció során létrejött élelmiszeripari nagyüzemek szövetkezeti vállalatok maradtak-e abban az értelemben, hogy a mezőgazdasági termelők irányítják-e, ellenőrzik-e ezeket a vállalatokat, továbbra is ők-e a tulajdonosok. Erre a kérdésre már egyáltalán nem egyszerű a válaszadás.

Az élelmiszeripari termelés koncentrációja során létrejött vállalatípusok nem teljesen új képződmények a dán gazdaságban. A koncentráció gyakran úgy ment végbe, hogy az elsődleges szövetkezetek egyesültek az általuk korábban létrehozott másodlagos szövetkezetekkel. Természetesen azokkal, amelyeket azért hoztak létre, hogy a piaci manőverező képességüket javítsák (a tejiparban a vajcsomagoló üzemekkel vagy a tejkonzervgyárakkal, a bacon-

iparban pedig a konzervgyárakkal stb.). Máskor pedig a korszerű nagy kapacitású élelmiszer-feldolgozó üzemeket az egyesüléssel párhuzamosan hozták létre. Ez sok esetben (főleg a tejiparban) azt jelentette, hogy munkamegosztást hoztak létre a korábban önállóan működő tejüzemek között. Az egyik vajgyártásra, a másik sajtgyártásra szakosodott. Az egész koncentrációs folyamatra jellemző, hogy ennek során a másodlagos szövetkezetekhez hasonló képződmények jöttek létre.

Az alapító tőkét a részben hazai, részben külföldi bankoktól felvett hitelből fedezték. A Közös Piacba való belépés óta a dán élelmiszeripar jelentős támogatást kap a korszerűsítéshez a Közös Piacból, s ennél lényegesen kevesebbet a dán kormánytól. E nagyvállalatoknál már elképzelhetetlen, hogy a szövetkezeti tagok teljes és egyetemleges felelősséget vállaljanak a felvett hitelért; a kötelezettségvállalás a hitelek csak egy meghatározott részére vonatkozik. Gyakorlatilag a kötelezettségvállalást 25 ezer koronában maximálták, amelyet vagy az előző öt év áruszállítása, vagy — a tejüzemek esetében — a tehénállomány alapján, vagy a földterület után, esetleg a teljes vagyon után állapítottak meg.

Új jelenség figyelhető meg a szövetkezeti vállalatok finanszírozásában. Esetenként előfordult (főként a mezőgazdaság és az élelmiszeripar számára termelőeszközöket előállító vállalatok esetében), hogy a tőke egy részét a mezőgazdasági termelők adták, s a tőkehozzájárást az egyes mezőgazdasági termelők valamilyen mezőgazdasági termelőkapacitása alapján állapították meg. A szövetkezet e tőkék után általában 4—5 százalékos kamatot fizet a termelőknek. Ez a tőkehozzájárást anyagilag előnyös a szövetkezetnek, de nem jó a termelőknek. A hitelkamat Dániában általában 16—18 százalék között van, a betéti kamat pedig 10 százalék körüli. A saját pénzügyi alap képzésé-

nek másik módja az, hogy a vállalat nyereségének egy részét az ún. tartalék-alapba helyezi. A saját pénzügyi alap képzésének inkább ez a módja terjedt el.

Formálisan — egy-két átmeneti esetet kivéve — nem történt semmi változás a szövetkezeti vállalatok irányításában. A szövetkezeti vállalat irányítását és ellenőrzését ellátó vezetőség, továbbá az elnök megválasztása demokratikusan csak egy vagy két lépcsőfok közbeiktatásával történik, ugyanúgy, mint korábban a másodlagos szövetkezeteknél. Csakhogy ebben az esetben a közvetettség egészen más hangsúlyt kap. Korábban az elsődleges szövetkezetek gyakorlatilag a termelők közvetlen irányítása mellett működtek. A többségük a faluban vagy attól néhány kilométer távolságra volt. Ők adták az élelmiszer-feldolgozás jelentős hányadát. Szilárdan a mezőgazdasági termelők kezében voltak, s ezen a gazdasági bázison keresztül a másodlagos szövetkezeteket is kézben tartották. Most viszont hiányzik ez a szilárd gazdasági bázis. A mezőgazdasági termelők közvetlen befolyása csak a küldötték megválasztására terjed ki, s ezzel a szövetkezeti vállalatok tényleges irányítását és ellenőrzését ellátó vezetőségek és az elnökök bizonyos mértékig légüres térbe kerültek. Amilyen mértékben csökkent a mezőgazdasági termelők közvetlen befolyása, olyan mértékben erősödött meg az igazgató és az irányító apparátus pozíciója. Ezzel a megállapítással nincs szándékomban azt a benyomást kelteni, hogy a mezőgazdasági termelők elvesztették volna a tényleges irányítást a szövetkezeti vállalatok fölött. Pusztán azt magyarázza, hogy felvetődhetett a kérdés: Ki is irányítsa a szövetkezeti vállalatokat?

Helytelen volna azt gondolni, hogy az irányító apparátus a szövetkezet vezetősége, illetve a tagság ellen dolgozik. Ez általában természetesen nem így van. A szövetkezet vezetősége végső so-

ron a szövetkezeti vállalat működésének eredményessége alapján ítéli meg az igazgató és az apparátus, a „stáb” munkáját. Egyes — bár köztük lényeges — kérdésekről folyó viták miatt a szövetkezet vezetősége nem vonja meg a bizalmat az igazgatótól, hiszen ez károsan befolyásolná a vállalat eredményes működését. De ha a vállalat veszteséggel zárja az évet (akár azért is, mert a szövetkezet vezetőségének jóváhagyásával, de az igazgató javaslatára a szövetkezet rossz üzletpolitikát folytatott), a vezetőség az igazgatót leváltja.

A szövetkezeti vállalatok fennmaradásában mindig fontos szerepet játszottak a mezőgazdasági érdekvédelmi szervezetek. Ezek a szervezetek tanfolyamokat szerveznek a szövetkezeti vezetőségi tagok számára, hogy elsajátítsák a nagyvállalatok felügyeletének és ellenőrzésének módját. Nemcsak a szövetkezeti vállalatok „stábjának” szakmai színvonala emelkedett, hanem a mezőgazdasági termelők is. Közülük sokan egyetemi végzettséggel rendelkeznek.

A hetvenes évektől kezdődően nemcsak az irányítási kérdésekről vannak viták, hanem politikai küzdelem folyik a mezőgazdasági érdekvédelmi szervezetek és a szakszervezet között a szövetkezeti vállalatok tulajdoni kérdéseiről is. A szakszervezet — mind a mai napig eredménytelenül — igyekszik a parlamentben elfogadtatni egy törvényjavaslatot, amely szerint a szakszervezet a vállalatok, így a szövetkezetek részvényeseivé válnék. E törvényjavaslat elfogadásával a szövetkezeti vállalatok léket kapnának, s emiatt a kapitalizálás irányába sodródának. A mezőgazdasági termelők érdekvédelmi szervezetei számára mégsem elfogadhatatlan ez az elképzelés. A mezőgazdasági termelők ugyanis nemcsak a haszonélvezői annak, hogy tulajdonosai e vállalatoknak, hanem nagyon sokszor szenvedő alanyai is. Az exportorientáltán élelmiszer-termelés ki van téve a

világpiaci árak jelentős ingadozásának. Ezt a kockázatot a Közös Piacba való belépés legfőljebb mérsékelte, de nem szüntette meg. Amennyiben ezeknek a szövetkezeteknek a szakszervezetek részvénytulajdonosai volnának, indokolt és méltányos lenne, hogy vállalják az árveszteségek következményeit, vagyis a kockázatot is. Erre azonban nem hajlandók.

Van olyan javaslat is, hogy ezeket a vállalatokat hagyományos részvénytársaságokká kellene átalakítani. Ez a szövetkezeti vállalatok kapitalizálódásával lenne egyenlő. Jelenleg nincs semmi jel arra, hogy a szövetkezeti vállalatok ebben az irányban fejlődjenek.

A szövetkezeti vállalatok jellege leginkább azon mérhető le, hogyan osztják el a vállalat nyereségét. Ez pedig mind a mai napig a szállított termék arányában történik. A nyereség egy részének saját tőkeként való felhalmozása ellen

nincs különösebb kifogásuk a mezőgazdasági termelőknek. (Ilyen kérdésekben a szövetkezeti vezetőségek gyakran rendeznek „népszavazást”, vagyis kérdőíven kérik ki a tagok véleményét.)

A szövetkezeti vállalatok irányításában és jövedelemelosztásában várható azonban némi változás. Ez a folyamat már el is kezdődött. Az egyik ilyen változás, hogy a legnagyobb szövetkezetek vezetőségének munkájában részt vesz a szövetkezeti vállalat alkalmazottainak két képviselője is. A szövetkezet vezető szerveiben azonban így továbbra is a mezőgazdasági termelők képviselői vannak többségben. A másik változás, hogy a szövetkezeti vállalat működéséért felelős egy-két személy jövedelmét jobban függővé teszik a vállalat működésének eredményétől. A kockázatot azonban továbbra is a mezőgazdasági termelők vállalják és viselik

Laczó Ferenc

Kornai János:

A HIÁNY

A szerző a termelésből, a szocialista vállalat helyzetéből és viselkedéséből kiindulva leírja a hiány természetrajzát, kidolgozza a vizsgálódáshoz szükséges fogalomrendszert. Mivel a hiány sokfelé ágazó jelenség, s összefügg — akár mint ok, akár mint következmény — a gazdasági élet minden lényeges folyamatával, a könyv széles körű, átfogó közgazdaságtani elemzést is ad. A termelésből indul ki, majd áttér a fogalmi folyamatokra, a piacra s végül a háztartási fogyasztásra. A gazdálkodásnak a pillanatnyi, a rövid és a hosszú távú feladatokhoz való alkalmazkodását egyaránt áttekinti. A szerző elsősorban a mikroökonómiai leírásra, a vállalat, a közület és a háztartás viselkedésére összpontosítja figyelmét. Néhány fejezetben azonban makroökonómiai elemzést is végez. Nagyon érdekes a szerző egyik módszere: a hiányt — a mű egyik részében — az árak hatása nélkül vizsgálja. Ebben a részben tehát a gazdaság „menyiségi” alkalmazkodását elemzi. A második részben már bekapcsolja az árhatást is, s ennek a résznek a tárgya az ár, a nyereség, a kamat, a bér, a pénz-, valamint a reál-folyamatok közötti kölcsönhatás.

Kb. 740 l., kötve kb. 150,— Ft (Sajtó alatt)

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

A XIX. közgazdász-vándorgyűlés

(Szeged, 1980. június 16—17.)

Gazdasági stratégia — középtávú tervezés címmel rendezte meg Szegeden a Magyar Közgazdasági Társaság, a Szervezési és Vezetési Tudományos Társaság, a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat Közgazdasági Választmánya és Csongrád megyei szervezeteik a XIX. közgazdász-vándorgyűlést.* A plenáris ülést *Drecsin József*, az Országos Tervhivatal elnökhelyettese, az SZVT elnöke nyitotta meg, majd *Komócsin Mihály*, az MSZMP Csongrád megyei Bizottságának első titkára köszöntötte a házigazdák nevében közgazdász-társadalmunk képviselőit.

A nyitó előadást *Aczél György*, az MSZMP Politikai Bizottságának tagja, a Minisztertanács elnökhelyettese tartotta. Hangsúlyozta annak fontosságát, hogy a közgazdasági vitákban ne feledkezzünk meg a kérdések politikai, társadalmi vonatkozásairól, a gazdaság és a társadalom kölcsönhatásáról. Mivel a vándorgyűlésen a tudomány, a vállalati szféra és a gazdaságirányítás egyaránt képviselteti magát, jó alkalom kínálkozik az eltérő megközelítési módok, a különböző vélemények ütköztetésére. Erre szükség is van, mivel a közgazdaság nem fejlődhet megfelelően, ha a tudósok tartózkodnak a vitáktól, vagy ha vitatkoznak, szívesebben szállnak perbe Friedmannal, mint egymással.

A közgazdáknapjainkban sem a pillanatnyi kampányfeladatokra, hanem a tartós gondok megoldására kell összpontosítaniok erőfeszítéseiket. A legutóbbi pártkongresszusok fő témái az ideológiai munka feladatai és az emberi tényezők voltak: ezeken a területeken nem lehet egyik napról a másikra látványos sikereket elérni.

A nemzetközi politikai helyzet nem kedvez gazdasági feladataink megoldásának: sajnos nem várható, hogy a vezető tőkésországokban a közeljövőben esedékes választások lezajlása után azonnal felülkerekedik az enyhülés irányzata. Fel kell készülnünk arra, hogy új és váratlan események is bekövetkezhetnek a világpolitikában. Ám az enyhülés előbb-utóbb megint bekövetkezik, és nem szabad, hogy ez készületlenül találjon bennünket. Mert az enyhüléshez való alkalmazkodás sem lesz zökkenőmentes, ha gazdaságunk a gyors reagálást nem teszi természetévé.

Az alkalmazkodóképesség fokozásán kívül még sok más területen is előrelépésre van szükség. Le kell küzdenünk például a hierarchikus szemléletet. Az emberek értéke nem attól függ, hogy milyen beosztásban dolgoznak, hanem attól, hogyan látják el feladatukat. Kiválasztási rendszerünkben is van javítani való: a tudományra és a művészetre egyaránt érvényes, hogy nem megfelelő a szelekció. Az igazi alkotók csak töredékét teszik ki az ilyen jogcimen jövedelmet kapóknak, magyarán: a társadalom méltatlan eltartottjainak. Ésszerűbb szervezeti és intézményi rendszerre volna szükség. Az, hogy a meglévő intézmények jó részének alapításuk idején megvolt a feladatuk, a létjogosultságuk, nem jelenti azt, hogy most is mind szükségesek. A racionalitás következetes érvényesítése ezen a területen valószínűleg nagyobb akadályokba fog ütközni, mint például a maga korában a szövetkezetesítés. Tisztábban kell látnunk a gazdaság és a társadalom össze-

*A tájékoztatót Balázs Sándor, Becsky Róbert, Forgács Csaba, Halm Tamás, Juhász Jánosné és Székffy Klára tudósításai alapján Balázs Sándor állította össze.

függésrendszerét is. Küzdenünk kell az apolitikus ökonomizmus ellen, de az ellen a szemlélet ellen is, amely a politika elsődlegességét hangoztatva semmihe veszi a gazdaság törvényszerűségeit. A szocialista demokratizmusnak jelszóból a társadalmi tevékenység minden szintjén és minden részében, így a gazdaságban is érvényesülő valósággá kell válnia. Csak a valódi demokratizmus és nyilvánosság segíthet hozzá, hogy az előttünk álló kemény feladatokkal (az átszervezésekkel, az átminősítésekkel, a bérezés differenciálásával) sikeresen megbirkózzunk.

A XII. kongresszus kiemelkedően sokat foglalkozott az emberrel, vagy ahogyan a közgazdák mondani szokták, az emberi tényezővel. Ezen a téren, az emberekkel való foglalkozásban, törődésben is javítanunk kell munkánkat. Válgék általánosság a munkahelyi továbbtanulás és képzés. Ennek elmulasztása ugyanis súlyos veszteségek forrása lehet: így fordulhatnak elő például olyan esetek, hogy a tőkésországoktól vásárolt gépsorokon dolgozó munkásaink csak a külföldi termelékenységgel felét érik el.

Az emberi alkotóképesség fontosságára figyelmeztet legújabb történelmünk is: világhíre zenészeinkkel, elméleti fizikusaink és matematikusaink eredményeivel és költészetünkkel tettünk szert. Egyikhez sem kellett gép, csak emberi agyvelő és ceruza. Olyan feltételeket kell tehát teremtenünk, hogy tudósaink és művészeink — a szó jó értelmében vett — kényszerpályára álljanak, és tehetségüket alkotó módon hasznosítsák. Különösen jelentős napjainkban a *vezetők* szerepe. Gazdasági és társadalmi életünk minden parancsnoki posztjára olyan embert kell állítani, aki jellemével, tudásával, rátermettségével képes az új helyzethez való alkalmazkodást irányítani, ösztönözni. Jó állóképességre is szükségük van a vezetőknek, hogy akkor se omoljanak össze fizikailag vagy pszichikailag, ha egy jó ötletük megvalósítását esetleg nem tudják azonnal keresztülvinni.

Nagy a csábítás, hogy gazdasági vezetésünk gondjaink megoldására a legegyszerűbb módszernek látszó áremelést válassza: a két legutóbbi jelentős árrendezést a lakosság elfogadta, a szükségességét elismerte, s ez a vezetés iránti bizalomnak tudható be. De a bizalmat ezek az intézkedések kétségkívül lepasszították egy kissé, s ezt helyre kell hozni, mert a jó közhangulat nagyon fontos tényezője társadalmunk életének. Jól példázza ezt az is, hogy vannak szocialista országok, ahol magasabb az életszínvonal, de mert nálunk kicsit szélesebb a választék, nagyobb a mozgási szabadság, és jobb a közhangulat, mégis úgy érzik, hogy mi élünk jobban.

Történelmünk és jelenünk azt bizonyítja, hogy — sajnos — téves az Internacionálé jól ismert sora: „... ez a harc lesz a végső”. Minden sikeresen megvívott harc után újabb és újabb nehéz feladatok, kemény erőpróbák várnak ránk. Mai gondjaink megoldása, leküzdése nem lesz könnyebb, mint annak idején a hatalom megszerzése, az államosítás vagy a mezőgazdaság szövetkezetesítése volt.

★

A plenáris ülést követően a vándorgyűlés öt szekcióban folytatta munkáját. Az első szekció *Nyers Rezsőnek*, az MTA Közgazdaságtudományi Intézete igazgatójának elnökletével *gazdasági helyzetünk új vonásainak és a társadalmi tudat, a közvélemény formálásának kapcsolatát* vitatta meg.

A vitát bevezető előadásában *Zsarnóczai Sándor* egyetemi tanár, a Közgazdasági Szemle főszerkesztője hangsúlyozta, hogy korunkat a folyamatosság és a megújulás váltakozása jellemzi. A folyamatosság a társadalmi viszonyok alapelveiben és lényegében érvényesül, a változás, a megújulás pedig a viszonyok konkrét kialakításában, valamint a társadalom felépítményében. Elemi politikai szükséglet, hogy az emberek, a szélesebb dolgozó rétegek felismerjék, megértsék a stabilitás és a változás ritmusát, és képesek legyenek alkalmazkodni hozzá.

A tudomány és a politika viszonyáról szólva megállapította, hogy a Magyar Szocialista Munkáspárt nemcsak megtűri a valóság — benne a gazdasági valóság — kritikai, tudományos elemzését, hanem azt kifejezetten a tudomány feladatává teszi. Ez a párthatározatokban is megfogalmazott igény a gyakorlatban is érvé-

nyesül; a párt és a kormány szervei fontos döntések előtt rendszeresen kikérik a tudósok, a tudományos testületek véleményét. Ez a szokás sok sikert eredményezett — még akkor is, ha a tudomány (így a közgazdaságtudomány is) gyakran nem képes minden konkrét kérdésre tudományos értékű választ adni. Emiatt nemcsak a gazdaságpolitikai döntések hibahatára nő meg, hanem az ideológiai és a politikai élet „védett tényezőivé” válhatnak olyan megállapítások, amelyek érvényessége történelmileg rövidnek bizonyul. Például a gazdasági növekedés korábbi gyors ütemét a szocializmus *elválaszthatatlan* velejárójának gondoltuk, de napjaink valósága bebizonyította, hogy ez a tétel hibás.

Ilyen bonyolult viszonyok között a társadalmi tudat és a közvélemény formálásában két reális veszély jelentkezik: az *egyik* a valóság új jelenségeitől való elfordulás, a gazdaságpolitika korábban bevált elveinek és gyakorlatának egyszerű továbbfolytatása. Ennek az eljárásnak a veszélyét növeli, hogy rövid távon látványos sikereket eredményezhet. A *másik* veszély a társadalmilag előnytelen tényezők bemutatásának háttérbe szorítása. Az MSZMP XII. kongresszusa azt bizonyítja, hogy társadalmunk vezető ereje képes e veszélyek elkerülésére.

A gazdaságpolitika és a tudomány közötti sajátos munkamegosztásból eredően átmenetileg ellentmondások keletkezhetnek a gazdaságpolitikai cselekvés irányítói és az új jelenségek feltárására törekvő kutatók között, különösképpen akkor, ha a kutatók megállapításaikat azonnal széles körben kívánják publikálni, s ezzel a közvéleményt is formálni. Ezek az ellentmondások az alapvető érdekeazonosság talaján oldhatók fel, hiszen mindkét „fél” érdeke a fejlett szocializmus felépítése.

A szocialista demokrácia politikai rendszerének és a társadalmi ismeretterjesztésnek egyaránt feladata azon munkálkodni, hogy a gazdasági cselekvésben közeledjék egymáshoz a szakértői vélemény és a laikus közvélemény. Ez a mainál sokkal fejlettebb információs rendszert, egyúttal kötetlenebb gondolati áramlást igényel a társadalom különféle rétegei között.

A gazdasági közgondolkodás alakításán belül sajátos feladata a tudományos műhelyeknek és a tudományos folyóiratoknak az *új jelenségek feltárása*, aminek nélkülözhetetlen eszköze a *tudományos vita*. Természetesnek kell tehát tartani nemcsak az egymástól eltérő, hanem az egymással ellentétes nézetek nyilvános ütköztetését is.

A bevezető előadást követő vitában többen is szóltak a gazdasági növekedés ütemének csökkenéséről és a gazdaság „kvázi stagnálásáról”. Voltak, akik úgy vélték, hogy egy-két év elmúltával a növekedés ismét felgyorsul, bár üteme valószínűleg nem éri el a hetvenes évek elejének — a magyar gazdaság történetében példátlanul magas — mértékét. Más vélemény szerint növekedésünk rátája nemcsak azért lesz tartósan alacsonyabb a korábnál, mert a fejlettség magasabb szintjét elérő országokra általában is jellemző a növekedés lelassulása, hanem azért is, mert a nyolcvanas évek végén és a kilencvenes évtizedben mind az infrastruktúra, mind a mezőgazdaság óriási igényt támaszt majd a pótló beruházások iránt, külső beruházási források igénybevételére pedig nem lesz lehetőség. Több hozzászóló egyetértett abban, hogy a tudomány jelenleg nem tud választ adni azokra a kérdésekre, hogy felgyorsul-e növekedésünk, ha igen, mikor és milyen mértékben, s hogyan viszonyul majd a szocialista világrendszer országainak növekedési üteme a tőkésországokéhoz. Elhangzott olyan vélemény is, hogy a tudománytól nem is várható el, hogy megtervezzék a társadalmi cselekvést, feladata elsősorban az, hogy a valóságot kritikai megvilágításba helyezze. (Sokszor csak azt képes megmondani, hogy mit *ne tegyen* a gazdaságpolitika.)

A szekciósülés résztvevői egyetértettek abban, hogy a társadalomtudományoknak a valóság feltárásával egyenrangú feladata a közvélemény, a társadalmi tudat kutatása is. Eközben azonban arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy hazánk lakosságának eléggé számottevő része nem „fogyasztja” a tájékoztatás különféle formáit: nem hallgat rádiót, nem olvas újságot. A közvéleményt nemcsak a fel-

ismerések alakítják, hanem reflexek is. Ezért a tudatformálás nem korlátozódhat a felvilágosító tevékenységre, hanem ez utóbbiakra is ki kell terjednie.

A közvélemény formálása során tudatában kell lennünk annak is, hogy az emberek véleményére nemcsak a tömegtájékoztatás útján érkező információk hatnak, hanem gyakorlati tapasztalataik is. Igaz, a közvetlen tapasztalatok egyre kevésbé elegendők arra, hogy az egyén helyes képet alakítson ki magának gazdaságunk és társadalmunk helyzetéről, mivel a vállalatok és az egyes egyének helyzete differenciálódni fog, az átlag körüli szóródás várhatóan nő. Ugyanakkor a tájékoztatásnak vigyázniia kell arra, hogy megfelelően *egészítse ki* az egyéni tapasztalatokat, mert egyébként hitelét veszti.

Szót kapott a szekcióülésen az a vélemény is, hogy a *gazdasági* folyamatok és jelenségek jó része nemcsak vagy nem elsősorban közvetlenül, hanem az általa kiváltott *társadalmi* folyamatokon keresztül befolyásolja a közgondolkodást. A gazdasági fejlődés pedig nem jár automatikusan együtt a társadalmival. Új jelenség társadalmunkban, hogy a mobilitás, az átrétegződés lelassult, a rétegek közötti különbségek szerepe egyre fontosabb lesz. Közvéleményünk viszont ma is élénk mozgást vár a társadalom egyes rétegei között.

A közvélemény gazdasági kérdésekben való tájékozottságát az egyik hozzászóló a Tömegkommunikációs Kutató Intézet egyik vizsgálata példáján szemléltette. Eszerint közvéleményünk nagy része még a hetvenes évtized közepén sem tartotta nehéznek gazdasági helyzetünket. Ez a tény egyértelműen a tájékoztatás hiányosságának a számlájára irandó. Ugyanakkor vigyáznunk kell, hogy megfelelően „adagoljuk” az információt a szaksajtó és a nem szaklapok között. Ha ugyanis túl sok információt zúdíttunk a közvéleményre gazdasági gondjainkról, negatív hatást érhetünk el: a közvélemény érzéketlenné, fásulttá, sőt cinikussá válhat.

Különleges helyet foglal el a gazdasági közgondolkodás formálásában a felsőfokú tanintézetekben folyó politikai gazdaságtan oktatás, amiben szintén alkalmazkodnunk kell a gazdasági valóságban bekövetkezett változásokhoz. A növekedés ütemének csökkenése, a bérek várhatóan fokozódó differenciálódása, az életszínvonal-politikai stratégia újrafogalmazása elkerülhetetlenül igényelné a politikai gazdaságtan oktatás hangsúlyainak áthelyezését. A tananyag azonban egyébként is módosításokra szorul. Az Agitációs és Propaganda Bizottságnak a marxizmus—leninizmus oktatásának egységesítéséről hozott 1976. évi határozata uniformizált tankönyvekben, ún. törzsanyagokban öltött testet, ezek pedig nem követik (mert nem is követhetik) a tanuló ifjúság eltérő (humán, illetve természettudományos) beállítottságát. Csökkenti az oktatás hatékonyságát az is, hogy a tantárgy nyelvezete a klasszikusok múlt századi szóhasználatát követi, s így eléggé távol áll a mai hallgatóktól. Szerkezeti változtatásokra is szükség volna. Túl nagy hangsúlyt kapnak ugyanis bizonyos eléggé elvont (például absztrakt munka, konkrét munka), illetve könnyen érthető fogalmak (például kizsákmányolás), s kevés idő jut a mai kapitalizmus meg a szocializmus tárgyalására.

Van még tenni- és javítani való a nem közgazdászok körében végzett *ismeretterjesztés* terén is. Az ilyen témájú előadások iránt igen nagy volt az érdeklődés a gazdasági reform bevezetésének időszakában, s az elmúlt évek visszaesése után ismét fellendülést tapasztalhatunk. Érdekes jelenség, hogy az utóbbi időben a munka- és üzemszervezés tárgykörének volt a legnagyobb hallgatósága, míg a szabályozási témájúak népszerűsége mérséklődött. A jövőben fokozottan kellene támaszkodni a TIT gazdasági tudatformáló tevékenységére, mert az előadások — az ismeretterjesztő és a befogadók közötti közvetlen kapcsolat révén — különösen alkalmasak a meggyőzésre. Így a legszélesebb közvélemény is könnyebben megértheti, milyen objektív feladatok vannak gazdaságpolitikai lépéseink mögött, vagyis „fogyaszthatóbbá” válhat a gazdaságpolitikánk.

Szóvá tették a szekcióülésen azt is, hogy a gazdasági kérdésekkel foglalkozó társadalmi szervezetek vezetői és tagjai rosszul informáltak. Úgy kell megmagyarázniuk az egyes intézkedéseket, és mögéjük állítaniuk környezetüket és/vagy hall-

gatóságukat, hogy ezekről az intézkedésekről általában maguk is csak *post festa*, a sajtóban történt közzététel után értesülnek.

Az egyik hozzászóló számos példát idézett azzal kapcsolatban, hogy a napi, sőt a szakajtóban is jelennek meg nyilvánvalóan hibás adatok, amelyek kiigazítására nincs lehetőség, mert a valódi adat szolgálati vagy államtitok. A rossz adatokból levont téves újságróli következtetések viszont alááshatják a gazdaságpolitika iránti bizalmat.

Szó esett a vitában arról is, hogy a vállalatok sokszor igyekeznek megakadályozni, hogy valós helyzetükről (nem csupán üzleti titoknak számító kérdésekről!) a közvélemény tájékozódhassék. De nemcsak a közvélemény, maga a gazdaságvezetés sem tájékozott megfelelően a vállalatokban folyó munkáról, mivel a fölterjesztett jelentések is erősen kozmetikáztak.

A vita tanulságait a szekciósülésen elnöklő Nyers Rezső foglalta össze. Megállapította: a hozzászólások és a sok kérdésben valóban vitává kibontakozó párbeszéd sokoldalúan vetették fel gazdasági helyzetünk új vonásait és a közvélemény formálásának kérdését. A hozzászólások reálisan közelítették meg a gondokat. Nagyon helyesen nem azt szorgalmazták, hogy gyors harcban számoljuk fel, mondjuk, a rossz munkafegyelmet és a hanyagságot, hanem az új jelenségekkel foglalkoztak. A vita felhívta a figyelmet arra is, hogy a társadalmi és a csoporttudat kapcsolata nem mindig kielégítő. Különösen nagy veszélyt jelent, ha a szocializmust ellentmondásmentesnek képzeljük el, és ezt kérjük számon mai társadalmi és gazdasági valóságunktól. Ellentmondások mindig lesznek: ha a régiek megoldódnak is, mindig keletkeznek újak. Az elmúlt huszonegy év magyar történelmét az állandóság és a változások dialektikája jellemezte, s a politikai állandóság mellett a közgondolkodás alakítóinak gazdasági síkon az új nehézségekkel való szembenézésre és szembeszállásra kell felkészíteniük társadalmunkat.

A vándorgyűlés második szekciója „*A műszaki fejlesztési alternatívák szerepe a vállalati stratégiában*” témáról tanácskozott, *Lendvai Istvánnak*, az MSZMP KB osztályvezető-helyettesének és *Rácz Albertnek*, a Munkaügyi Minisztérium államtitkárának elnökletével.

A szekciósülés első részében *Kovács István*, a Kohó- és Gépipari Minisztérium főosztályvezetője tartott előadást a racionális munkaerő-gazdálkodás érdekében szükséges intézkedésekről. Kifejtette, hogy a kohászatban és a gépiparban az utóbbi 1-2 évben csökkent a foglalkoztatottak száma. A jövőben számítani lehet ennek az irányzatnak a folytatódására, szakmai és területi differenciálódással. Némely területeken és szakmákban új munkahelyek is létesülhetnek. Mivel a munkaerő egyre szűkösebb erőforrás, a hatékony foglalkoztatás és az ehhez szükséges feltételek megteremtése — tehát nem a munkaerőszerzés — válik a vállalati munkaerő-gazdálkodás alapkérdésévé. A fokozott minőségi követelmények, az alkalmazkodási készség, mind az emberi tényező felértékelődését eredményezik. Az előadó kifejtette: a műszaki fejlesztés a termékek és a technológiák gyors változásával jár, ez pedig feltételezi a munkaerő területi és szakmai mobilitását. Ezért egyidejűleg kell megteremteni a munkaerő stabilitásának és szükséges szakmai mobilitásának feltételeit. Az előadást követő korreferátumok szóvá tették a normarendszer hiányosságait s a vállalatok változatlanul túlzott törekvését új munkaerők megszerzésére. Ehelyett a belső munkaerő-tartalékok feltárására kellene törekedni, bár — amint azt többen szóvá tették — az új szabályozás csak bizonyos határig ösztönöz erre. A munkaerő-gazdálkodás a gazdálkodási rendszer szerves része, így javulására csak a különféle vállalati funkciók összehangolt munkája nyomán számíthatunk. Amint az egyik korreferátum fogalmazott: a munkaerő-gazdálkodásban olyan hibák is lecsapódnak, amelyek végső soron nem munkaügyi, hanem általános gazdálkodási hiányosságokból fakadnak.

Rácz Albert a vitát összegezve megállapította: a munkaerő-gazdálkodásnak vannak bizonyos keretei, a szabályozás, a Munka Törvénykönyvének előírásai, a társadalompolitikai szempontok. Megtanulhattuk, hogy a bérszabályozásban, a munkaerőmozgás szabályozásában nincsenek egyedül üdvözítő módszerek. Áltá-

lánosítható tapasztalatok azonban vannak. Csak akkor érhetünk el igazi eredményeket, ha a munkaerővel való gazdálkodást a vállalati vezetők nem kampányfeladatnak, hanem a gazdálkodás fontos részének tekintik. Félreértés, ha valaki azt gondolja, hogy most központi „elvárás” a létszámcsoökkentés; az egyetlen szempont a munkaerő hatékony foglalkoztatása.

A szekcióülés második részét bevezető előadásában *Demeter Béla*, a Videoton műszaki igazgatója a termékszerkezet korszerűsítése és a műszaki fejlesztés közti kapcsolatot mutatta be saját vállalata példáján. A műszaki fejlesztési koncepciók kidolgozásakor a piac jellegéből indulnak ki, fejlesztési stratégiájukat a felvevőpiac igényei alapján dolgozzák ki. A műszaki fejlesztési koncepciók a gyártmány- és gyártásfejlesztés útjait és módjait határozzák meg. A *gyártmányfejlesztés* a Videotonban a számítástechnika és a professzionális adó-vevő készülékek termelési arányának növelése irányában való elmozdulást jelentett. A *gyártásfejlesztés* területén pedig olyan korszerű eljárásokat honosítottak meg, mint a nyomtatott áramkörös technológia. Az elektronikai iparban különösen gyors a műszaki fejlődés, a termékváltás, ezért új termékeiket olyan ütemben kell bevezetniük a termelésbe, hogy mindig legyen termékük az életgörbe felfutó ágában (ciklikus termékváltás). A műszaki fejlesztés korlátairól szólva Demeter Béla utalt a háttér-*ipar* fontosságára s arra, hogy az elektronikai iparban rengeteg — több célra is felhasználható — részegység van, amelyből a belföldi ellátást valamilyen módon folyamatossá kell tenni.

Az előadáshoz kapcsolódó referátumokban a népgazdaság különböző ágazataiba tartozó vállalatok műszaki fejlesztési gyakorlatáról esett szó. Az előadók kiemelték, hogy a műszaki fejlesztésben, az új gyártási eljárások bevezetésekor nem az a lényeges, hogy milyen eredetű a találmány, hanem az, hogy milyen gyorsan sikerül meghonosítani a termelésben, mennyire exportképes az új termék, és hogyan sikerül adaptálni, továbbfejleszteni az alkalmazott műszaki eljárást.

A szekcióülés harmadik, „*A termelés hatékonyságának növelése és a műszaki fejlesztés a vállalati stratégiában*” témát tárgyaló részében *Parányi György*, az MTA Ipargazdasági Kutatócsoportjának igazgatóhelyettese hangsúlyozta, hogy a népgazdaság fejlődésében alapvető a termelés hatékonyságának növelése, a termékszerkezet korszerűsítése, a megfelelő piaci szegmensek kiválasztása. Rövidebb távon sok múlik a piaci helyzethez való alkalmazkodáson, az ármozgások követésén, de hosszabb távon az alkalmazkodás rendszerint műszaki fejlesztést is igényel. A vállalatok ezt meghatározott keretek, korlátok között valósítják meg. Ilyen figyelembe veendő korlátok a szűkösen rendelkezésre álló beruházási és munkaerőforrás, az alapanyag-ellátásban tapasztalható nehézségek, a vállalatközi kooperáció gyengeségei és a munkaerő-állomány szakmai összetétele. A műszaki fejlesztés két úton valósul meg: a *gyártmányfejlesztés* — amely a legszorosabban kapcsolódik a piacpolitikához —, a „*mit termeljünk?*” kérdésére ad választ, a *gyártásfejlesztés* pedig a „*hogyan, mekkora ráfordítással termeljünk?*” problémakörhöz kapcsolódik. A vállalat különféle lehetőségekkel rendelkezik a termelés hatékonyságának javításához (beruházás, technológiaátvétel, szakosodás, a munka szervezetségének javítása). A hangsúly azon van — ez ez egyben a műszaki fejlesztési stratégia kialakításának művésze —, hogyan tud ezekkel hosszú távon élni.

Annus Sándor, a Papíripari Vállalat Kutatóintézetének vezérigazgató-helyettese néhány alapvető műszaki fejlesztési elvre hívta fel a figyelmet; semmit sem szabad újrafelfedezni, s ami már máshol megvan, ahhoz a lehető leggyorsabban hozzá kell jutni; nemcsak a termelési eljárásokat, hanem a termelési rendszereket is meg kell vásárolni. Öröndetes fejleményként értékelte, hogy megnőtt a komplexen értelmezett hatékonyság növelését segítő módszertani ajánlások, előírások köre. Ezeknek azonban csak akkor lehet hasznuk, ha a vállalatok középtávú terveik kialakításakor alkalmazzák is az új módszereket, s nemcsak formálisan tesznek eleget felettes hatóságai kívánságainak.

Az egyik hozzászóló — vegyipari példák alapján — megállapította, hogy hazánkban a műszaki fejlesztés hatékonyságnövelő hatását sokszor lerontja a kiszol-

gáló, kiegészítő beruházások elmaradása. Ez nemcsak a hatékonyságot érinti károsan, hanem sokszor a termék végső minőségét, következésképpen eladhatóságát is.

A szekció vitáját összefoglalva *Lendvai István* megállapította, hogy a termék-szerkezet átalakításában jobb eredményeket értünk el, mint a technológia és az értékesítési folyamatok korszerűsítésében. Ez mutatkozik meg abban is, hogy korszerű termékeket viszonylag drágán állítunk elő. Ebben az is szerepet játszik, hogy a kapacitások egy részének konvertálhatósága folytán a termékszerkezet átalakítása kevésbé beruházásigényes, mint a gyártásfejlesztés.

A szekcióülés kijelölt témája alapján remélni lehetett volna, hogy az előadók vállalati tapasztalataik alapján ismertetik azokat a műszaki, fejlesztési alternatívákat, amelyek alapján egy-egy nagyobb fejlesztésre sor kerül. Sajnos ilyen alternatívák ismertetésére nem került sor.

A vándorgyűlés harmadik szekciója az *ipari és a kereskedelmi vállalatok marketing stratégiájával és összehangoltságukkal* foglalkozott *Káplár József* külkereskedelmi miniszterhelyettes elnökletével.

Demján Sándor, a Skála Áruház igazgatója vitaindító előadásában hangsúlyozta: a fogyasztói igények színvonalasabb kielégítéséhez az iparvállalatoknál és a kereskedelemben is a jelenleginél jobb piacismeretre, tevékenyebb marketingmunkára volna szükség. A termelő a hazai piacon elfoglalt monopóliumhelyzetük és az export fokozásában való erős ösztönözöttség miatt nem érdekeltek eléggé a belföldi piac ellátásában. Pedig a hazai igények felmérése, a kereslet kielégítése jelentős mértékben javíthatná a vállalatok exportképességét is. Az új termékek külpiacon elhelyezését, versenyképességét rontja, hogy a termelő kis gyártási szeria, ennek következtében magas költségszint figyelembevételével teszi meg árajánlatát. Ha az új terméket az exportajánlattal egyidejűleg belföldön is bevezetnék, nagyobb tömegű termelést lehetne indítani, ami kedvezően hatna a gyártás gazdaságosságára is.

Az előadó, bírálva az értékesítési hálózat szerkezetét, megállapította, hogy a szervezetileg önálló nagykereskedelem nem tölti be feladatát; sőt elválasztja a termelőt a fogyasztói igényeket képviselni hivatott kiskereskedelemtől és külkereskedelemtől. Az ellentmondás megszüntetésének gyors és takarékos módja az lehet, hogy a nagy- és a kiskereskedelem egy közös szervezetben működik, továbbá, hogy a kiskereskedelmi vállalatokat fokozott mértékben bevonják az importtermékek beszerzésébe. De a fogyasztói igényeket legjobban ismerő kiskereskedelem bevonását az importkötésekbe — például az áruházi cserekereskedelem bővítését — a gazdasági szabályozók nagymértékben korlátozzák. Erősíteni kell a kereskedelem termelésszervező szerepét is. A hiányok megszüntetése céljából az értékesítő szervezetnek törekedniük kellene a magántermelők fokozott bevonására, és támogatniuk kellene új kis- és középvállalatok megalakulását is. Az ipar és a kereskedelem közti társulások, a tőkeáramlás, a közös kockázatvállalás mind megkönnyítheti a fogyasztók igényeit kielégíteni tudó, gyors alkalmazkodásra képes kisvállalatok létrehozását.

Demeter Károly, az Egyesült Izzó vezérigazgató-helyettese a marketingmunka vállalati tapasztalatairól szólt. Elmondta, hogy az Izzónak az értékesítési piacok eltérő sajátosságai miatt nincs egységes marketingszervezete. A legbizonytalanabb az értékesítésben kis arányt képviselő hazai piac. A belföldi partnerek igénye gyakran egyik évről a másikra jelentős mértékben ingadozik, így a kereslet rövid időszakra sem látható előre. Kizárólag a hazai igényekre alapozott gazdaságos gyártás nem valósítható meg. A szocialista országokba történő eladások a legbiztosabbak; az igények öt évre előre ismertek. A vállalatnak ebben a viszonylatban elsősorban ár- és kontingensproblémákkal kell megküzdenie. Erősíteni kellene az együttműködést a szocialista országok hasonló termelői között, nem utolsósorban a tőkésországok piacain való fellépés egyeztetése céljából. Az igazi marketingmunka területe a tőkés piac. A vállalat célja itt a hagyományos piaci pozíciók megtartása és megerősítése, új termékek bevezetése és a piaci szervezet bővítése útján.

Szabó Tivadar, az Építőipari Termelőeszköz-kereskedelmi Vállalat igazgatója előadásában rámutatott arra, hogy a hatékony marketingmunka feltételezi a termelővállalat és a kereskedelmi vállalat közti hosszú távú, tartós kapcsolatot. Az együttműködés és a közös kockázatvállalás irányulhat egy-egy új termék bevezetésére vagy új technológiai eljárás meghonosítására. A kereskedelmi szervek feladata nem merül ki a termék piaci bevezetésében, fontos közvetítő szerepet töltenek be a meghonosítás után a tapasztalatok gyűjtésével is. A termelő és az értékesítő szervek közti tartós kapcsolat kialakulását akadályozza, hogy a hazai piacon még mindig jelentős a hiány, így kisebb a minőségi igény, és gátolja az is, hogy az intézményi rendszer változása nagyon lassú. A termelő- és a külkereskedelmi vállalatok közti kapcsolat saját számlás, bizományosi vagy társasági szerződések alapján szerveződhet. A saját számlás formánál a termelők teljesen elszigeteltek a felhasználótól, a bizományosi forma pedig elsősorban a külkereskedelmi vállalat számára kedvezőtlen, mert a piaci munka lehetősége korlátozott. Hosszú távú, mindkét fél érdekeinek megfelelő kapcsolatok kialakulását legjobban a társasági szerződések szolgálhatják.

Az előadásokat követően élénk vita bontakozott ki. A hozzászólók hangsúlyozták, hogy a helyesen értelmezett marketingmunka kiterjed az üzletkötést és a termelést megelőző tevékenységekre és az eladást követő vevőszolgálatra is. A marketingmunka hatékonyságának fokozására szolgáló módszerek még: nemzetközi kiállítások szervezése, irodák létesítése, a jövőbeli felhasználók betanítása, tapasztalatok átadása, a konkurrens partnerek közti viták megszervezése. Az értékesítő szervek piacfeltáró munkájának sikeressége gyakran a termelők szállítóképtelensége miatt hiúsul meg.

Általános jelenség, hogy a termelővállalatok a marketingmunkának csak egy-egy elemét alkalmazzák. Ezért nemcsak a vállalatok hibáztathatók; gyakran az előírások, a gazdasági szabályozók korlátozzák lehetőségeiket. A termék bevezetését, megismerését szolgáló reklám- és propagandaköltségeket még mindig nem a termelési ráfordítások egyik fajtájaként kezelik, a költségkeretek megállapítása mechanikusan történik. Egy-egy költséges reklámhadjárat, sikerességétől függetlenül, kiváltja a felügyeleti szervek rosszallását.

A kereskedelem szervezetének átformálása jelentős anyagi eszközöket igényelne, ezért szükség van olyan megoldásokra, amelyek az alapok jelentős átcsoportosítása nélkül lehetővé teszik a termelő és a fogyasztó közti út lerövidítését. A fogyasztói igények megismerésének hatékony formája az információk közvetlen eljuttatása a termelőkhöz, a mélyen szakosított kis üzletek, mintaboltok hálózatának szélesítése. Kedvező eredményt hozott az a néhány akció is, amelynek során a termelővállalat a nagykereskedelem kikapcsolásával közvetlenül a kiskereskedelmi hálózatnak adott át termékeket.

A kereslet kielégítését gyakran hátráltatják a vállalati kapcsolatok zavarai is. A készletek háromnegyede még mindig a fogyasztóknál található, a maradék felefele részben a kereskedelmi és a termelővállalatoknál. A készletek és a vele járó terhek aránytalan megoszlásán a jövőben változtatni kell.

A vándorgyűlés negyedik szekciója a *népgazdasági középtávú tervezéssel és a vállalati stratégiával* foglalkozott, *Hetényi Istvánnak*, az Országos Tervhivatal államtitkárának elnöklétével. A szekcióülés bevezető előadását a VI. ötéves terv és a vállalati tervezés kapcsolatáról *Balassa Akos*, az Országos Tervhivatal főosztályvezetője tartotta. Ismertette a VI. ötéves tervben megfogalmazott célokat, valamint azokat a sajátos körülményeket, amelyek a tervekészítési munka folyamatát befolyásolták.

Nehezítette, illetve késleltette a végleges tervkonceptió kialakítását, hogy a tervezőmunka időszakában is lényegesen változtak a külgazdasági körülmények. A külső feltételek rosszabbodása szigorúbb követelmények felállítását tette szükségessé, így menet közben is módosításokra volt szükség. 1979-ben a gazdaság néhány területén lényeges változások voltak, a megalapozott tervekészítés ezek alapos értékelését is megkövetelte. Segíti viszont a tervekészítési munkát, hogy az

új ár- és szabályozórendszer már 1980 elején bevezetésre került, így az ezekkel kapcsolatos kezdeti nehézségek nem az ötéves terv indulásával egyidőben jelentkeznek.

A vállalatok helyzetére a következő tervidőszakban a megváltozott külső és belső feltételrendszer miatt az lesz a jellemző, hogy a korábbinál kisebb jövedelem elérése is nagyobb erőfeszítést igényel. A vállalati stratégiának és a vállalati terveknek — igazodva a népgazdasági tervhez — újfajta célokat kell szolgálniuk. Nem elsősorban a termelés mennyiségének növelésére kell törekedniük, hanem folytonos megújulásra. Ezen a műszaki színvonal állandó fejlesztése, a korszerűbb termékösszetételre és a költségmegtakarításra való fokozott törekvés értendő. A vállalati stratégiában tükröződnie kell a „vállalkozói magatartás” erősödésének, vagyis annak, hogy a vállalatnak fel kell készülnie a feltételek állandó változására, valamint ki kell dolgoznia a változó feltételekhez való rugalmas, gyors alkalmazkodás módszereit.

A vállalati terv lényegében döntések sorozata, dönteni pedig csak megfelelő információk birtokában lehet. Mivel az információk változnak, a tervezés nem egyszerű aktus, hanem folyamatos tevékenység.

A vita során felmerült, hogy a központi tervezés módszere is korszerűsítésre szorul. A jelenlegi terv merev és rugalmatlan. A vállalatok részére adott tervkészítési instrukciókban a változásokra és az új követelményekre csak a szöveges elvi részben található utalás, a táblarendszer azonban kevésbé változott.

Új tervezési módszerek kidolgozására és elterjesztésére volna szükség. Ma már több alternatívát számításba véve, sávosan kellene a terveket kidolgozni.

Tisztázásra szorul továbbá a vállalati rövid és középtávú terv, valamint a vállalati stratégia egymáshoz való viszonya. A vállalati középtávú terv célja elméletileg az, hogy meghatározza a gazdasági cselekvés irányát, gyakorlatilag azonban csak nagy munkával elkészített irathalmaz. Jobb esetben kétféle terv készül, egy „hivatalos”, amely megfelel a felettes szervek elvárásainak, és egy másik, amely a vállalat valóságos céljait foglalja össze.

Ennek okát a hozzászóló abban látta, hogy ha a vállalat terve nem esik egybe az ágazatra vonatkozó általános elképzelésekkel — jóllehet ezt az eltérést a vállalat sajátos helyzete indokoltá teheti —, a tervet annyiszor dolgoztatják át, amíg „nem hozza vissza” az általános követelményeket.

Több hozzászóló foglalkozott a kockázatvállalás kérdésével. A körülmények gyorsabb változása miatt egyre nő a gazdasági cselekvések kockázata. Különösen nagy jelentősége van ennek a kérdésnek a fejlesztéssel kapcsolatos döntéseknél. Jelenleg azonban még nem kielégítő a kockázat mérlegelése a döntéshozókészítő anyagokban. Jellemző vonás gazdaságunkban, hogy a kockázatvállalás az élvonalban levő vállalatoknál a legnagyobb — ez is mutatja annak a mondásnak a jogosultságát, hogy „az kockázatot, aki nem kockázatot”.

Felmerült, hogy ha a vállalatok rendelkezésre álló információk nem ötéves periódusra, hanem ennél hosszabb vagy rövidebb időtávra állnak rendelkezésre, akkor a terv is ehhez igazodjon. Az ötéves tervidőszak egyes esetekben teljesen formális.

Medgyessy Péter, a Pénzügyminisztérium főosztályvezetője az ár- és pénzügyi szabályozásnak a vállalati gazdálkodásra gyakorolt hatásáról szolt, előadásában kitért mind az új szabályozás által elérni kívánt hatásokra, mind pedig az eddig eltelt időszak gyakorlati tapasztalatainak értékelésére.

A hozzászólások során felmerült, hogy a szabályozórendszer bizonyos elemei problematikusak a vállalatok számára. Például az exportügylet megkötése és az ellenérték befolyása között jelentős időeltérés lehet (egyes esetekben a 2 évet is elérheti). Mivel a vállalati szintű árindex kiszámításánál a pénzbefolyás időpontja a mérvadó, az exportárak változása számottevő késéssel jelenik meg.

Problémát okoz a vállalatok számára a velük szemben támasztott információigény dömpingszerű megnövekedése. (Adatok, elemzések tömegét kell elkészítenünk.) Külön nehézséget okoz, hogy felületei szerveik más metszetben, illetve

csoportosításban kéri az adatokat, mint amit a gépi adatfeldolgozási rendszer lehetővé tesz. Ezeket az igényeket csak rendkívül munkaigényes kézi feldolgozással tudják kielégíteni. Így aztán az az apparátus, amelynek a vállalat hatékonyabb gazdálkodásának kialakításán kellene munkálkodni, ideje jó részét „dolgoztatással” tölti el.

Komoly gondként merült fel, hogy az állóeszköz-állomány legutóbbi újraértékelése 1968-ban volt. Az alacsony — 1968. évi — árszinten értékelt állóeszköz-állomány amortizációja nem elegendő a pótlás fedezésére. Jó volna ezért, ha az állóeszközök újraértékelésére ötvenként rendszeresen sor kerülne.

Az ipar és a külkereskedelem kapcsolata még ma sem kielégítő. Sok gondot okoz, hogy közvetlen kapcsolata a külföldi vevőnek csak a külkereskedelmi szervelet van. Az ipar és a vevő közvetlen kapcsolatának hiánya részint jelentősen növeli az adminisztrációs munkát — ez több tévedési lehetőséget is rejt magában —, de a fő probléma abban van, hogy az iparvállalat piaci információi is szegényesebbek a lehetségesnél.

A szekció munkájának összefoglalásakor elhangzott az a bíráló megállapítás, hogy bár a hozzászólások során több fontos kérdés kapott nyilvánosságot, nem bontakozott ki olyan vita, mint amit a téma fontossága indokolttá tett volna.

A hangulatra a bizonytalansági tényezők túlhangsúlyozása volt a jellemző. Jobb volna, ha inkább a kiútkereső gondolkodás dominálna. Nagyobb gondot kell fordítani a jelenlegi helyzet elemzésére, mert a helytelen önértékelés legalább annyit veszélyt rejt magában, mint a jövő bizonytalansága. Egyébként bármekkora a jövő bizonytalansága, terveket mindenképpen kell készíteni. Igaz azonban, hogy a tervezési munkát elavult sémák merevítik. Ezek kárt okoznak, és törekedni kell a tervezés módszereinek tökéletesítésére is.

A vándorgyűlés ötödik szekciója *Zsuffa Ervinnek, az MSZMP KB osztályvezető-helyettesének* elnöklétével „*A vállalati (szövetkezeti) stratégia és a közép-távú tervezés az élelmiszer-gazdaságban*” témát vitatta meg. A bevezető előadást *Csendes Béla, az Országos Tervhivatal főosztályvezetője* tartotta, a mezőgazdaságra és az élelmiszeriparra háruló legfontosabb tennivalókról, megvalósításuk módozatairól, eszközeiről és útjairól a most következő ötéves tervidőszakban. Hangsúlyozta, hogy az élelmiszer-gazdaság előtt álló egyik legfontosabb tennivaló a gazdaságos export növelése. Egyidejűleg pótolni kell a hatékonyság javításában az V. ötéves tervidőszakban bekövetkezett lemaradást is. A termelés bővítésekor a végtermékek iránti igényekből kell kiindulni, figyelembe véve, hogy az egyes termékek milyen feldolgozottsága adja az optimumot.

A termelésnövelés fő bázisai a mezőgazdasági nagyüzemek. Mellettük továbbra is segíteni kell a kistermelést, egyebek közt az eszközellátás javításával.

A termelés hatékonyságának növeléséhez szükséges, hogy előnyben részesítsük az olcsóbb és kevesebb energiát igénylő megoldásokat, és tárjuk fel a keletkező melléktermékek ésszerű hasznosításának a lehetőségeit. Mindezt a fejlesztésekre fordítható összeg szerény növekedése mellett kell megvalósítanunk.

A szekcióülés két félnapos programjában elhangzott referátumok és hozzászólások néhány fontosabb gondolatát az alábbiakban összegezzük:

Bár az élelmiszeripari termékek ráfordításai jelentősen növekedtek, a felhasznált nyersanyagok minősége nem javult. A növekvő költségek felvetik, hogy a termelés szerkezetén változtatni kell. Nem biztos, hogy a magasabb feldolgozottsági fokra való törekvés minden esetben gazdaságos és helyes.

A mezőgazdaságban a termelés fejlesztését és szerkezetének módosítását az üzemi lehetőségekhez kell igazítani, különös figyelmet fordítva a gyenge termőhelyi adottságú szövetkezetekre. Törekedni kell arra, hogy koncentráltabban valósítsuk meg a komplex meliorációs munkákat. A fejlesztésben előtérbe kell állítani a rekonstrukciókat és az egyszerűbb, olcsóbb, energiatakarékos technológiai megoldásokat.

A szekcióülésen elhangzottak egyértelműen jelezték, hogy a VI. ötéves terv egyik fő problémája a fejlesztési források beszűkülése. A feltételek szigorodása

szükségessé teszi, hogy gazdálkodásunk kérdéseit más megközelítésben is átgondoljuk, és keressük a fejlesztési források további bővítésének lehetőségeit.

A vállalati vezetők több kísérleti stádiumban levő vagy már alkalmazott új módszerre is felhívták a figyelmet (például a kukoricatartósítás nedves eljárására, a régi szarvasmarhatelepek saját kivitelezésű olcsó rekonstrukciójára). Ily módon a szekcióülés az új kezdeményezések terjesztésének is fóruma lett. Többen hangsúlyozták a vállalati kapcsolatok javításának, az együttműködés erősítésének fontosságát, valamint azt, hogy nagyobb figyelmet kell szentelni a termelésben közreműködő ember személyének.

A vándorgyűlés záróülésén *Csikós-Nagy Béla* államtitkár, az Országos Anyag-és Árhivatal elnöke tartott előadást az árpolitika szerepéről.

Hangsúlyozta: első ízben került sor olyan árrendezésre, amely nem fejeződött be az új árak életbe léptetésével. Az árrendezésre eleve három szakaszt határoztunk meg. A modellezés 1979 júniusában, az aktualizálás 1979 decemberében zárult le, a kiigazítási szakasz pedig 1980 szeptemberéig tart.

Az 1980-ban bevezetett gazdasági szabályozórendszer és az új ármechanizmus első tapasztalatainak összegezése májusban megtörtént. A fogyasztói árszínvonal az év I. negyedévében — az 1979. decemberihez képest — 1,1 százalékkal emelkedett. Ez csak némileg magasabb a tervezettnél. Meg kell jegyezni, hogy a világszintű árszint nem várt mértékű emelkedése miatt a fogyasztói árszínvonalat csak „rendkívüli” intézkedésekkel (árfolyamcsökkentés, fogyasztói ártámogatás) lehetett a tervezett színvonalon tartani.

Az 1980. évi árrendezés egyik célja az volt, hogy az árrendszer — 1978-ban 4 százalékos — negatív kétszintűsége megszűnjön, és az új induló árak alapján számolva a fogyasztói árszínvonal 1980-ban 3 százalékkal legyen magasabb a termelői árszínvonalnál. Ezzel az ipari termelői árszínvonal 7 százalékos emelkedése lett volna összehangban. Viszont az első háromhavi árinдекс az ipari termelői árszintnek nem 7, hanem 14 százalékos emelkedését jelzi. A népgazdaság egyéb termelő ágazataiban az árszintek a tervezett mértékben változtak.

Ilyen körülmények között született határozat arról, hogy az árkiigazító munkát hamarabb kell beindítani. Elrendelték a vállalati önkorrekciót, ami azonban az elképzeltnél szerényebb eredményeket hozott.

Az 1980 első negyedére elrendelt árstop feloldása után a külkereskedelmi árhoz igazodó árképzés 1980. április 1-től lépett életbe. Ezzel egyidejűleg az árakat az aktuális világszintű árakhoz igazítottuk. Az áprilisi intézkedés — az anyag és az energia világszintű árszínvonalának a prognosztizáltnál nagyobb mértékű emelkedése miatt — az ipari termelői árszínvonalat további mintegy 5 százalékkal emelte, noha március 1-én a nem rubel elszámolású devizák árfolyama 5 százalékkal csökkent. Ez már érzékenyebben érinti az árrendszer kétszintűségét. Azzal számolhatunk, hogy a fogyasztói árszínvonal 1980-ban csupán 1-2 százalékkal lesz magasabb a termelői árszínvonalnál.

Az új ármechanizmus információigénye eltér a régitől. Az önköltségi árképzés információs bázisát a vállalati számvitel jelentette, míg a világszintű, illetőleg a külkereskedelmi ár csak másodlagos szerepet játszott, illetőleg koncentráltan, egy-egy árrendezés időszakában szolgált az árképzés bázisául. Az információkkal szemben támasztott követelmények márt ismertek, maga az információrendszer azonban még nem működik kielégítően.

Felmerül a kérdés: Miképpen minősítsük a világszintű végbemenő ármozgásokat? Mikor fejeznek ki tartós, és mikor rövid lejáratú, ciklikus változásokat?

Fonatos előttünk álló feladat az árbürokrácia csökkentése is. Az új ármechanizmus bevezetésével alig változtak a kalkulációs módszerek, a készletértékelési és egyéb szabályzatok. Most olyan jelek mutatkoznak, hogy az eddigigél gyakrabban módosuló árak adminisztrálása bürokratikus elemeket visz a gazdálkodásba. A következő időszak egyik fontos feladata, hogy az árhatóságok és a pénzügyi szer-

vek a vállalatokkal együtt keressék a szabályozás egyszerűbb módszereit, amelyek mellett a változó árakhoz nem fűződik nagyobb adminisztrációs igény, mint az eddigi árképzéshez.

Újszerű feladatok adódnak a lakosság tájékoztatásában is. Az ezzel kapcsolatos teendőket az Országos Anyag- és Árhivatal napirendre tűzte.

Az árak központi vezérlésének új feltételei közepette olyan problémákkal van dolgunk, amelyeket eddig nem tudtunk megoldani. Tanulási szakaszban vagyunk, s ebben az Országos Anyag- és Árhivaltól kezdve a vállalatokig mindenkinek megvan a feladata.

Az új árrendszer bevezetését természetesen követte annak bírálata is. A kritika a versenyréndszerre koncentrált. Azt mondják: helytelen a belföldi árakat az exportárak alakulásához kötni, hiszen az exportárszínvonal az állami támogatások miatt a legtöbb országban alacsonyabb a belföldi árszínvonalnál. Ez nálunk is így van, mivel az árbevétel kiegészül állandó (járadék-visszatérítési) juttatással és átmeneti (korszerűsítési) támogatással. Ettől függetlenül, az exportárszínvonal a belföldön értékesülő termékek árszínvonalánál — általános szabályként — azokban az országokban alacsonyabb, ahol a belföldi árképzés a termelői fázisokhoz igazodó bruttó vagy nettó forgalmi adóval párosul. Ezt az adót (forgalmi adó, hozzáadott érték adója stb.) az export esetében elengedik, illetőleg visszatérítik. Nálunk viszont a forgalmi adót a kereskedelem rója le.

Azt mondják: az exportárszínvonalhoz igazodó nyomott belföldi árak miatt egyes termékek a termelésből ki fognak esni, és akkor az igények csak magasabb árszintű importból elégíthetők ki. Ézért az a gondolat is megfogalmazódott, hogy ne az exportár, hanem az importár legyen a termelői árszínvonal szabályozója. Az importárszint természetesen jóval magasabb az exportárszintnél.

Az exportárról az importárra való áttérés gondolatát az a hiedelem is táplálja, hogy ily módon az átlagos ipari normatív nyereségráta emelhető lenne. Világosan kell azonban látni, hogy az átlagos ipari nyereségszint csökkenése nem az exportárkövető ipari termelői árrendszerre való áttérésnek a következménye, hanem ettől függetlenül ment végbe. A nyereségráta csökkentése a magyar népgazdaság belső akkumulációs képessége csökkenésének a kifejezése, amit a külkereskedelmi cserearány romlása, végső soron a gazdaságnövekedés nehezülése okozott.

Amikor valamely termék forgalomba hozatalával egy vállalat az import bizonyíthatóan gazdaságos helyettesítését képes végrehajtani, akkor adott esetben felmentés adható az exportárszint és az exportnyereségszint korlátja alól. Ettől függetlenül is az exportárszínvonal csak a vállalati nyereségrátát szabályozza, és nem a termékek konkrét árát. A belföldön értékesülő termékek árarányai eltérhetnek az exportárarányoktól, és itt az importár felső korlát.

A fő figyelmet most a VI. ötéves terv árpolitikai koncepciójának véglegesítésére fordítjuk. Azzal számolunk, hogy a világpiacon folytatódik az infláció, és még nem zárult le a természeti erőforrások relatív árának emelkedése. Az árprognózisok szerint az ötéves tervidőszakban körülbelül 8 százalékos cserearányromlással kell számolnunk. Az infláció importja akkor sem lenne elkerülhető, ha a forintot az exportárszint-emelkedés függvényében felértékelnénk. Olyan árfolyam-politikát kell folytatnunk, amely segíti a gazdasági, főleg a külgazdasági egyensúly, az export hatékonyság és az export áruszerkezetének javítását és a viszonylagos árstabilitást.

A VI. ötéves terv árpolitikai koncepciójának központi kérdése a fogyasztói árszint emelkedésének előíranyozható mértéke. Különböző megfontolásokból az tűnik célszerűnek, hogy a fogyasztói árak évi átlagos emelkedése 4-5 százalék körül alakuljon. A fogyasztói árszint 4-5 százalékos emelkedése felső határnak is tekinthető, amely még nem befolyásolja negatívan a lakossági megtakarítások, hitelígények kívánatos alakulását, s nem teszi szükségessé a kamatlábak emelését.

Az 1981 — 1985 közötti időszak cserearányromlásának prognosztizálása a feltetelezett általános világpiaci ártendenciákon alakult. Az árprognózis nem számol azzal, hogy a marketingtevékenység javításával lényegesen csökkenthetők azok

az árveszteségek, amelyeket a határidők be nem tartása, az ütemtelen szállítás, a minőségi kifogások, az egyenetlen minőség, az alkatrész-utánpótlás és szervizszolgálat hiányossága miatt szenvedünk el. De a legjobb marketingmunkával és a gyártási költségek hagyományosan értelmezett csökkentésével sem lehet a versenyáraknál 1980-ban átmenetileg bevezetett preferenciákat (korszerűsítési támogatásokat) teljesen leépíteni.

Jó marketinggel kétségkívül javíthatók az árak és a cserearányok is. Hiba volna azonban ezeket a lehetőségeket az ártervben előre figyelembe venni. Ez ugyanis azt jelentené, hogy a népgazdasági tervben reménybeli külgazdasági árnyereséget osztunk el belföldi felhasználásra.

Csikós-Nagy Béla befejezésül hangsúlyozta, hogy a versenyárrendszer működtetése pusztán jogszabályokkal nem lehetséges, a piaci viszonyok, az árrendszer szabályozásával folyamatosan alá kell támasztani.

A vándorgyűlés *Garamvölgyi Károly* oktatási miniszterhelyettesnek, a Magyar Közgazdasági Társaság főtitkárának zárszavával ért véget.

B. S.

Az árpolitika kérdései az agrár-ipari komplexumban

Ezzel a címmel rendezett nemzetközi konferenciát az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének Élelmiszer-gazdasági Osztálya Budapesten, 1980. május 6—8. között. A konferencia munkájában a kérdés hazai szakértőin kívül részt vett M. Buch szovjet, D. Vladov bolgár, K. Petreanu román és M. Siniarski lengyel közgazda.

A megnyitót *Nyers Rezső*, az Intézet igazgatója tartotta. Az intenzív gazdálkodásra való áttérés feladatairól és nehézségeiről szólva kiemelte a tőkeigényesség indokoltnál magasabb, a hatékonyság annál alacsonyabb szintjét, a szerkezet rugalmatlanságát, a növekvő gazdasági együttműködés jelentőségét és az intenzív fejlődést jól szolgáló gazdasági mechanizmus kialakításának és alkalmazásának szükségességét. Felvetette például, hogy a felvásárlási és a fogyasztói árak között hiányzik az összhang, a felvásárlási árak nem eléggé ösztönzők, a fogyasztói árak pedig az indokoltnál nagyobb keresletet teremtenek. Jelenleg az árpolitikában három tényezőt kombinálunk: a társadalmilag szükséges ráfordításokat, az állami támogatást és a piac értékítéletét. A mezőgazdasági, élelmiszeripari termékek árát illetően a hazai ráfordítások és a belső piac értékítélete a meghatározó. Magyarországon az árrendszerben és a szabályozórendszerben megvalósuló változások a nemzetközi helyzethez, árakhoz való igazodást szolgálják. Tulajdonképpen az 1968-as reform idevonatkozó célkitűzései valósulnak meg.

A konferencián négy magyar előadás hangzott el, amelyek jó áttekintést adtak az agrár-ipari komplexum árképzésének helyzetéről, időszerű, megoldásra váró problémáiról. A bevezető előadást *Óri János*, az Országos Anyag- és Árhivatal főosztályvezetője tartotta. Korreferátumot tartott *Borbényi Ervin*, a Mezőgazdasági és Élelmiszerügyi Minisztérium főosztályvezető-helyettese, továbbá *Laczó Ferenc* és *Benet Iván*, a Közgazdaságtudományi Intézet tudományos főmunkatársai.

Mindannyian hangsúlyozták, hogy az ár a népgazdasági szabályozórendszer szervező része, de annak egyik rugalmas, hajlékony eszköze, amelynek a gyorsan változó gazdasági helyzetnek és feltételrendszernek megfelelően kell alakulnia. A jelenlegi árak nem sorolhatók sem a szoros értelemben vett érték-, sem a termelésiár-típushoz.

Óri János áttekintést nyújtott a mezőgazdasági árképzés történeti alakulásáról, jelenlegi helyzetéről és sajátosságairól.

Említette, hogy a hazai mezőgazdasági árak és az ármechanizmus meghatározásakor túlzottan előtérbe került a hazai ráfordítások figyelembevétele, illetve a hazai árstabilitás követelménye. A belföldi és exportárak viszonya az 1970-es évek közepe óta a belföldi ráfordítások növekedése és a kedvezőtlen exportárak miatt romlik.

Az elmúlt időszakban árpolitikánk egyik fő hiányossága volt, hogy nem látta előre a várható külpiazi változásokat, vagy ha látta is, későn követte. Ebben közrejátszott az, hogy az árstabilitás a mezőgazdasági árpolitika sarkalatos követelménye.

Nagy a feszültség a mezőgazdasági felvásárlási árak és a fogyasztói árak között. Az alapvető cikkek fogyasztói ára 30–35 százalékkal alacsonyabb annál, mint amit a felvásárlási árak indokolnának.

Az előadók egyetértettek abban, hogy az árakat célszerű rugalmasabbá tenni, mert csak így növelhető szerepük mind a termelői felhasználásban, mind a termelés irányításában.

Borbényi Ervin a többi között hangsúlyozta, hogy az élelmiszer-termelés szabályozásában döntő körülmény az élelmiszerek fogyasztóiár-színvonalának változása, amely a központi irányítástól függ. Az exportárakkal más a helyzet, mert itt a központi és a külkereskedelmi szervezetek mellett meghatározó a világpiazi partnerek szerepe. Időszakos, átfogó élelmiszerár-rendezésekre azért kerül sor, hogy az élelmiszerek ártámogatása ne haladjon meg egy elviselhető mértéket, és az árak igazodjanak a társadalmi ráfordításokhoz.

Az 1980. január 1-én végrehajtott árrendezéssel és szabályozómódosítással a legtöbb iparágban olyan árrendszert alakítottak ki, amely igazodik a nyersanyagok és a feldolgozott termékek világpiazi árához. Ez sem a mezőgazdaságban, sem az élelmiszeriparban nem valósítható meg következetesen. Az élelmiszeripar termelőiár-képzésének alapja a társadalmilag szükséges hazai ráfordítás, a fogyasztói árakat pedig az életszínvonal-politikai követelmények határolják be. Az élelmiszerár-rendezések célja tulajdonképpen az érték- és a jövedelemarányok rendezése. Igyekezni kell összhangot teremteni a belföldi felhasználásra és az exportra kerülő termékek ára és jövedelmezősége között. Mindehhez a társadalmilag szükséges ráfordítások elismerése szolgál rendező elvül.

Laczó Ferenc az agrár-ipari komplexumon belüli ármechanizmus továbbfejlesztésének időszzerű kérdéseivel foglalkozott. Megállapította, hogy a külpiazi hatás akkor érvényesíthető a legkövetkezetesebben a belföldi árakban, ha a vertikális irányú kapcsolatok kiépítése „alulról”, a mezőgazdaság oldaláról történik. Így a közös vállalkozásban létrehozott élelmiszer-feldolgozó és -forgalmazó vállalatok nyeresége a szállított termékek arányában volna szétosztható. A külpiazi árváltozások hatása úgy érvényesíthető, hogy a közös vállalatok nyereségének egy része árkiegészítésként szétosztásra kerül. Természetesen a hatósági és a külpiazi ár nagyon nem szakadhat el egymástól. A hatósági áraknak tendenciaszerűen követniük kell a külpiazi árakat. Erre a hatósági árképzés képes is. Arra azonban nem, hogy a külpiazi árak folyamatos változását közvetítse a termelők számára.

Benet Iván az agrár-ipari komplexum egészét és egyes szféráinak egymáshoz való viszonyát elemezve rámutatott arra, hogy a mezőgazdaságban és az élelmiszeriparban az ún. eszmei árszínvonal 7–21 százalékkal magasabb a ténylegesnél, míg az iparban 16 százalékkal alacsonyabb. (Az eszmei árak a tiszta jövedelmet az élőmunka-ráfordítások arányában tartalmazzák.) Az agrár-ipari komplexum különböző szféráiban nem beszélhetünk az arányos jövedelmezőség érvényesüléséről. A jelenlegi árrendszer nem biztosítja megfelelően a gazdasági tisztánlátást. A termelői árak és a fogyasztói árak közötti feszültség 1973 óta egyre fokozódik. Az élelmiszer-termelés területén a termelői árszint magasabb a fogyasztói árszintnél, tehát negatív kétszintűség mutatkozik. A magyar élelmiszer-termelés nagy problémájának tartja, hogy az élelmiszerárak és az energia, valamint az egyéb nyersanyagok árai 1973 óta egyre inkább elszakadnak egymástól, s ez Magyarországot nagyon kedvezőtlenül érinti.

A külföldi résztvevők általában ismertették hazai árképzési módszerük és gyakorlatuk néhány problémáját. Megoldásukra valamiféle stabil, az ágazatok közötti egyenértékű cserét megvalósító elméleti ármódel kialakítását javasolták.

M. Buch elmondta, hogy a szovjet közzgazdák nagy része az árkérdést elsőrendű fontosságúnak tekinti. A Szovjetunióban egy sor — ezzel összefüggő — elméleti kérdés tisztázása van napirenden, amelyek közül hármat emelt ki: a) Melyik az optimális árképzési modell? b) Mi az árképzés objektív alapja? c) Melyik a különbözőzeti jövedelmek kiegyenlítését szolgáló legjobb módszer?

A szocialista országok többségében az ármódel alapja az önköltség + tiszta jövedelem. A Szovjetunióban az övezeti átlagos önköltség az árképzés alapja. Számos szovjet közzgazda véleménye szerint a tiszta jövedelemnek az önköltséghez való arányosítása nem ösztönöz az önköltség csökkentésére. A lekötött termelőalapot értékehez is arányosítani lehetne a tiszta jövedelmet, ehhez azonban meg kellene oldani a földértékelés nagyon bonyolult problémáját. További kérdés, hogy az árképzés alapja az átlagos vagy a legrosszabb földminőség legyen. A szocialista országok gyakorlata az átlagost veszi alapul.

Vannak a Szovjetunióban olyan elképzelések is, amelyek az övezeti rendszer felszámolását, és az átlagos árakra való áttérést javasolják. Mások szerint az eddigihez képest nagyobb, átfogóbb övezetek kialakítása volna célszerű, s ezen belül az ármeghatározó a legrosszabb minőségű föld terméke lenne. Előnyét abban látják, hogy realisabbá válna a vállalati önfinanszírozás lehetősége, nőne az ár szerepe, s ennek eredményeként bizonyos anyagi ösztönzés is keletkezne.

A mezőgazdaság iparosodása során a termelőeszközök áralakulása meghatározó tényező. A szocialista országokban (a Szovjetunióban is) a termelési eszközök ára gyorsabban nő, mint a mezőgazdasági termékek felvásárlási ára. Ez az árnövekedés nincs arányban az eszközök műszaki-gazdasági paramétereinek javulásával. A mezőgazdasági gépek gyártóit érdekeltté kellene tenni a korszerű, megbízható, a mezőgazdaság szükségleteihez igazodó gépek előállításában.

D. Vladov az agrár-ipari komplexum tervszerű irányításának, a más népgazdasági ágakkal való kapcsolata alakításának egyik legfontosabb eszközét látja az árpolitikában. A szocialista termelési viszonyok eredményeként az értéktörvény sajátosan kétoldalúan, módosított formában jelenik meg. A termelési fázisban egyrészt olyan árat eredményez, amely a társadalmilag szükséges ráfordítást fejezi ki, majd a társadalom az áru egyéni értékét ismeri el társadalmilag szükségesnek. Így valósul meg a ráfordítás és a jövedelem megegyezése, ez kizárja a hamis többletjövedelem realizálásának lehetőségét.

A szocialista fejlődés során az ár értékmérő funkciója egyre fejlődik, az elosztó funkciója viszont csökken. Kiegyensúlyozott népgazdasági fejlődés esetén egyenértékű árucserre valósul meg az ágazatok között. A kereslet és a kínálat, vagyis a piac szerepe csökken. Az értéktörvény érvényesülése érdekében a belső piacon módosítani kell az árakat.

A mezőgazdaság iparosodása során nő az ágazat eszköz- és alapigényessége. Az alkalmazott gép árának kisebbnek kell lennie, mint az általa kiváltott munka, illetve korábbi eszköz értéke. Ez akkor teljesül, ha a mezőgépgyártásban olyan magas a termelékenység, hogy az élő munkánál olcsóbb gépet eredményez, vagy ha az új gép korszerűbb, nagyobb termelékenységgű. Ha pedig ez nem biztosítható, be kell vezetni a kétszintű árat: termelői árat felső árszintként, felhasználási árat alsó árszintként.

Bulgáriában elsősorban a jó földdel rendelkező gazdaságok alkalmaznak korszerű eszközöket, s ez meg is térül a hozam növekedésében.

K. Petreanu szerint a szocializmusban az áraknak a társadalmilag szükséges ráfordításokat kell tükrözniük. Romániában a felvásárlási árak alapja az átlagos termelési költség és az átlagos nyereség. A mezőgazdasági ár akkor megalapozott, ha előmozdítja a tervben előirányzott termelés megvalósulását, ha ösztönöz az önköltség csökkentésére, a termelés növekedésére, az anyagi-műszaki fejlesztésre és a munka termelékenységének növekedésére. Emellett segíti a minőség javítását,

a meglevő földalap legjobb kihasználását, a jó adottságú területeken a szakosodás fejlődését.

Jelenleg Romániában kétféle mezőgazdasági ár létezik: nagykereskedelmi és szerződéses ár.

A termelés mennyiségi ösztönzésére, a minőség javítására, a szerződéses szállítások növelésére ártámogatást, felárat adnak.

A mezőgazdasági termékek körétől függően vagy egységes, vagy zonális árak vannak érvényben. Bizonyos termékek (zöldség, gyümölcs, tej) ára idényenként is változik.

A népgazdaság kiegyenlített fejlődése, a mezőgazdaság iparosodása Romániában is szükségessé teszi a mezőgazdasági és az ipari termékek árainak egymáshoz való közelítését.

Komló László zárszavában a többi között azt hangsúlyozta, hogy minden országnak sajátos, a többitől eltérő történelmi, gazdasági múltja van. Ez a különbség tükröződik árpolitikájukban is. Következésképpen az egyes szocialista országokban mind a mezőgazdasági árpolitikában, mind az agrár-ipari komplexum árpolitikájában eltérő tudományos felfogások és gyakorlati megoldások vannak. Amit egy adott ország politikai, gazdasági helyzete lehetővé, illetve szükségyszerűvé tesz, azt nem lehet se lemásolni, se elvetni. Nincs egy mindannyiunk számára egyformán jó és hatékony megoldás. Nagyon hasznos viszont egymás gyakorlatának és elméleti elgondolásának megismerése. Ennek a konferenciának is ez volt a célja, amit maradéktalanul valóra is váltott.

Mózesné Bíró Emma

Magyar—szovjet közgazdász-szimpozium a mezőgazdaság fejlesztéséről

A Magyar Közgazdasági Társaság, a Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium, valamint a Szovjet Közgazdasági Tudományos Intézmények Egyesülete szervezésében 1980 márciusában Budapesten tartották meg a VII. magyar—szovjet közgazdász-szimpoziumot a magyar és a szovjet mezőgazdaság komplex fejlesztésének időszerű kérdéseiről. A szovjet delegációt T. Hacsaturov akadémikus, a Szovjet Közgazdasági Tudományos Intézmények Egyesületének elnöke, a magyar delegációt Csíkós-Nagy Béla államtitkár, a Magyar Közgazdasági Társaság elnöke vezette.

Az elnöki megnyitó után a két delegáció vezetője tartott bevezetőt. *Hacsaturov* akadémikus szolt a témaválasztás időszerűségéről, a szovjet mezőgazdaság eredményeiről és feladatairól.

A szovjethatalom évei alatt a mezőgazdaság termelése 3,5-szeresére nőtt. A mezőgazdaság állóalapjai 1965 után jelentősen növekedtek. Ma 2,5 millió traktor dolgozik a szovjet mezőgazdaságban. A műtrágyagyártásban a Szovjetunió a világon az első. A termésátlagok 2,5-szeresükre növekedtek a forradalom előttihez viszonyítva. Emelkedett az állattenyésztés színvonala.

A Szovjetunió mezőgazdasági területeinek jelentős részét kedvezőtlen természeti adottságok, zordabb időjárási feltételek jellemzik. Ezeket a feltételeket kedvezőbbé lehet tenni, ez azonban igen költséges. A szovjet mezőgazdaság növekedésével szorosan összefüggő megoldandó feladat az infrastruktúra kiépítése. Jó úthálózatot kell létesíteni. Kevés a tároló, a szárító, de a mezőgazdasági termékek elsődleges feldolgozását szolgáló kapacitások sem eléggé kiépültek. A termeléshez közvetlenül kapcsolódó infrastruktúra fejlesztése a mezőgazdasági termelés veszteségeinek csökkentése szempontjából is igen fontos. A szociális infrastruktúra fejlesztését a mezőgazdasági dolgozók élet- és munkakörülményeinek jobbá tétele kí-

vánja meg. *Az agrár-ipari kombinátok, komplexumok, központok létrehozása* megfelelő szervezeti keretet jelent a fejlesztés feladatainak megoldásához.

Csikós-Nagy Béla államtitkár, a közgazdaságtudományok doktora bevezetőjében a magyar mezőgazdaság néhány fejlődési jellegzetességét vázolta fel, majd mai gondjainkról szólva két problémát emelt ki. Az egyik a fejlesztés igen költséges volta. Az importált eszközök jelentősen megdrágultak, s ez még nagyobb hangsúlyt ad a hatékonysági követelménynek. A másik gond a gépesítés. Feladatait saját erőből nem tudjuk megoldani, csak KGST-szintű összefogásban, együttműködésben. Probléma viszont, hogy a szovjet gépeket alacsonyabb természetátlagra méretezik, s ezek magas természetátlag esetén nem alkalmazhatók kellő hatásokkal. Ebből a helyzetből közösen kell keresnünk a kiutat. Gondot okoz továbbá, hogy néhány ágazat géprendszerének kialakítása műszakilag sem megoldott a KGST-országokban.

Sipos Aladár akadémikus, a Politikai Főiskola rektorhelyettese „*A termelőerők és a termelési viszonyok fejlődése a magyar mezőgazdaságban*” címmel tartott előadást. A nagyüzemi gazdaságok megszilárdulása, a korszerű mezőgazdasági nagyüzemek kiépítésének megkezdése után a termelés növekedése kiegyensúlyozottabb lett, a növekedés meggyorsult. A fejlődés alapvető tényezője *a termelőerők minőségi változása*, amelynek következtében végbemegy mezőgazdaságunk iparosodása.

A mezőgazdaság iparosodásának kezdeti szakaszában az elsődleges feladat a nagyüzemi termelés kivitelezhetőségének megteremtése, a szükséges árualap előállítás volt. Ilyen körülmények között a *hatékonyság* az indokoltnál kisebb szerepet játszott a fejlesztési megfontolásokban. Esetenként mezőgazdasági vállalatok a nagyüzemi viszonyok között eredményesen alkalmazható, de hagyományosnak tekintett építkezési, szervezési megoldásokat, termelési és technológiai eljárásokat, bérezési formákat túl gyorsan vagy indokolatlanul iktattak ki a termelésből a korszerűsítésre hivatkozva. A régi és az új egyidejű alkalmazását nemcsak nagyüzemeink változatos adottságai, hanem a hatékonysági követelmények is indokolják. A szocialista országokban a nemzetközi munkamegosztás alapján erőteljesebben kell fejleszteni a mezőgazdaság számára termelési eszközöket gyártó iparágakat.

A termelési viszonyok oldalán a fő út az agrár-ipari integráció. Hangsúlyozni kell viszont a sokszínűség megtartásának jelentőségét. A magyar mezőgazdaságban az agrár-ipari integráció fő formái a termelési rendszerek. Az egyszerű szerződések a mezőgazdasági, valamint az élelmiszeripari, kereskedelmi vállalatok közötti integrációs kapcsolatok elmélyítésének, de a mezőgazdasági vállalatok közötti együttműködés kiszélesítésének is jelentős formái.

A vitában a következő kérdésekről folyt az eszmecsere:

A horizontális vagy a vertikális integráció a fejlődés fő meghatározója? Lehetséges-e éles határ a termelési rendszerek és az agrár-ipari komplexumok között? Milyen fokot képviselnek az integrációban a termelési rendszerek? Az előadó az alábbi gondolatokkal zárta a vitát.

A horizontális és a vertikális integrációnak egyaránt érvényesülnie kell, de ezek össze is fonódhatnak. Például a mezőgazdasági vállalatok nagy tömegű termelés esetén társadalmilag és gazdaságilag előnyös módon feldolgozó, kereskedelmi és egyéb kiegészítő tevékenységet is folytathatnak. Így jön létre vállalati úton és vállalati keretben vertikális jellegű tevékenység, s az ilyen tevékenységet folytató vállalatok a kombinátok. A kombinátok erősödését, gyorsabb terjedését előmozdítja a kisebb élelmiszeripari vállalatok (baromfifeldolgozó, húszem, boripari vállalat) állami gazdaságokhoz, esetleg termelőszövetkezetekhez való csatlakozása.

A termelési rendszerek és az agrár-ipari komplexumok között nem lehet éles határt húzni. A termelési rendszerek részben horizontális, részben vertikális jellegűek. A mezőgazdasági vállalatok egy-egy termelési ágban működnek együtt, de szolgáltatási tevékenységük vertikális jellegű. Továbbá ipari vállalatok is létrehozta termelési rendszereket. *A termelési rendszerek vertikális irányban is fejlesz-*

hetők, s tevékenységüket a nyersanyagtermelés mellett kiterjeszthetik a feldolgozásra, a kereskedelemre is.

A vertikális integráció fokozatosan kibontakozó és megvalósuló folyamat. Előrehaladását szemléletbeli hibák is akadályozzák. Így például egyesek arról beszélnek, hogy az integráció a szövetkezetek államosítását, a szövetkezeti jelleg megszüntetését jelenti, míg mások arról, hogy az állami tulajdon lealacsonyodik a csoporttulajdon szintjére. Az *élelmiszeripari vállalatok* oldaláról az integráció legfőbb akadálya az alacsony nyereségszint és a viszonylag alacsony műszaki színvonal.

G. Smeljov, a közgazdaságtudományok doktora, a Szocialista Világgazdasági Problémákkal Foglalkozó Intézet mezőgazdasági részlegének vezetője „*A kis- és a nagyüzemi termelés összhangja a mezőgazdaságban*” címmel tartott előadást. Gazdasági, de biológiai tényezők is indokolják, hogy helyes arány és munkamegosztás alakuljon ki a mezőgazdaságban a nagyüzemi termelés és a kistermelés között. A mezőgazdasági kistermelés a háztáji, egyéni termelésen alapszik, de ide tartozik a munkások és az alkalmazottak ilyen tevékenysége is.

A Szovjetunióban 1977—1979 között a háztáji termelés fejlődésében új szakasz bontakozott ki. A mezőgazdaság bruttó termelésének 75 százalékát a nagyüzemi szektor állítja elő, s 25 százalék származik a háztáji és az egyéb kistermelésből.

A vita során az előadó hangsúlyozta a háztáji gazdaságokkal összefüggésben a felvásárlás megszervezésének fontosságát. Ebből a szempontból is megoldást jelenthet a nagyüzemek feldolgozó tevékenységének fejlesztése. Az árrendszer egysegés, de a nagyüzemek a terv túlteljesítése esetén felárat kapnak, így válnak érdekeltté a háztáji termékeinek felvásárlásában is. A háztáji fejlesztésére vonatkozó 1977-es párthatározat óta érezhető az előrelépés a háztáji termelésben, bár frontáttörésről nincs szó. Elsősorban a növénytermesztésben sikerült előrelépni, s az állattenyésztésben kevésbé. Az állattartás korlátozását feloldották, ennek hatására a háztáji állatlétszám csökkenése megállt, ez is jelentős eredmény. A háztáji ösztönzésére vonatkozó további intézkedések mellett fel kell lépni a helyenként még meglevő háztájiellenes szemlélettel szemben.

Óri János, az Országos Anyag- és Árhivatal főosztályvezetője a magyar mezőgazdasági árpolitika néhány alapkérdését tárgyalta. A mezőgazdasági árak alakítására nagy hatással volt és van, hogy a termelés költségei tájanként és üzemenként eltérőek, a termelés több szektorban folyik, és az élelmiszeri alacsony fogyasztói árszintje korlátozza a mezőgazdasági árak színvonalát. Az árszint az átlagos természeti feltételekhez igazodik, de mivel az ettől rosszabb földön folyó termelésre is szükség van, az állam megkülönböztetett támogatás formájában téríti meg e kedvezőtlen adottságú üzemek költségeit.

A mezőgazdasági és az élelmiszeripari termékek külpiaai árai általában alacsonyabbak, mint a piac egyensúlya esetén, illetve támogatás nélküli termelés és külkereskedelem mellett volnának. A mezőgazdasági termelői áraink 10—15 százalékkal, az élelmiszeripari termelői áraink 15—25 százalékkal magasabbak a tőkés exportban elért árnál. Szocialista relációban még kedvezőtlenebbek ezek az arányok. A mezőgazdasági termékekre és élelmiszerekre vonatkozó összképen belül igen nagy mértékben szóródnak az egyes termékek, termékcsoportok árarányai.

Az ipari anyagoknak, eszközöknek a mezőgazdaságban történő térhódítása a termelés mennyiségének jelentős növelését eredményezte, egyes termelési ágazatokban magas hozamokat ért el, a termelés színvonala egészében azonban kisebb mértékben emelkedett, mint az anyagi és az élőmunka-ráfordítások. A holtmunka-ráfordítások növekedésének egy része az emberi munka könnyítésére, a munkakörülmények javítására irányult.

A kérdésekre válaszolva az előadó a következőket emelte ki. Mezőgazdasági áraink a költségekhez viszonyítva átlagosan 8—10—12 százalék nyereséget tartalmaznak. A világpiaai árakhoz igazodva növénytermelési áraink magasabbak is lehetnének, az állattenyésztés árszínvonala azonban így is magasabb a világpiaai

áraknál. A termelői ár legutóbbi emelése az ipari árak emelkedése, valamint az életkörülmények és az infrastruktúra javulásának költségnövelő hatása miatt váltak szükségessé.

V. Készelon kandidátus, a Központi Gazdaságmatematikai Intézet munkatársa „Az automatizált tervszámítások rendszere az agrár típusú komplexumokban” című előadásában beszámolt e témakör eredményeiről. A népgazdasági agrár-ipari komplexum egységes kezelése a tervezés során elősegíti a résztvevőknek jobb összehangolását, az ágazatköziség elvének érvényesítését s az egységes érdekeltség megteremtését. Az ilyen problémák megoldására alkalmas matematikai modellek kidolgozása több helyen folyik. Az Intézetben a népgazdasági agrár-ipari komplexum tervezésére kialakított modellrendszer három elemből áll. Az első az agrár-ipari komplexum összesített modellje. A második a termékek, ágazatok alkomplexumainak modellje. A harmadik blokk a területi modelleket tartalmazza. A modellezés és az erre épülő tervszámítások során a hatékonyság alakulásának mozgatóit, kedvezőbb alakításának lehetőségét keresik, és a szűk keresztmetszetek felszámolására törekednek.

A vitában az előadó hangsúlyozta, hogy a tervezés automatizált rendszerének kialakítása nem helyettesítheti a tervezési munka azon szakaszát, amelynek során elemzéseket készítenek, koncepciókat, célokat alakítanak ki, kidolgozzák a különféle fajlagos mutatókat, felméri a jövő kilátásait. Az automatizálás a modellszámítások gépesítését jelenti, amelynek során a végtermékből kiindulva meghatározzák a főbb arányokat és rövid idő alatt sok variációt dolgoznak ki.

Márton János kandidátus, az Agrárgazdasági Kutató Intézet igazgatója „Termelési rendszerek a magyar mezőgazdaságban” című előadásában azt hangsúlyozta, hogy e rendszerek eredményességének a magas és évről évre növekvő hozamokban, a javuló gazdálkodásban kell megmutatkoznia. A termelési rendszerek pozitív hatása eddig inkább a gyors mennyiségi növekedésben, a hektárhozamok jelentős emelkedésében, az eleven munka hatékonyságának dinamikus javulásában mutatkozott meg. A gazdaságosság tekintetében nem ilyen egyértelműek az eredmények, e tekintetben nagy a differenciáltság. Ezért beszélhetünk új szakaszról a termelési rendszerek fejlődését illetően is, amelyben a gazdaságosság került előtérbe.

Az ágazati koncentráció és szakosítás problémáit a termelési rendszerek a vállalati kereteket átívelő termelési szervezési formákkal oldják meg. Ezzel mintegy elkerülhetővé teszik a vállalati keretek szükségtelen változtatását.

A termelési rendszerekben a magasabb fokú szervezethez az új növényfajtákkal és a nagy teljesítményű gépekkel a termelési tényezők összhangját teremti meg. Az eredményeket megszilárdítani és újakkal gazdagítani azonban csak akkor lehet, ha az észlelhető fogyatékoságokat felszámoljuk. Ma például a magas színvonalú technikától több taggazdaságban elmarad a vállalat vezetési színvonal. Ezt leginkább a költségek és hozamok viszonyának nem kielégítő javulása tükrözi.

Márton János a feltett kérdésekre válaszolva a következőket emelte ki: A termelési rendszerekben a koncentráció és a szakosítás magasabb színvonalú.

A termelési rendszerek területileg nem zárt szervezetek. A mezőgazdasági vállalatok önállóan döntenek, hogy belépnek-e, s ha igen, melyik termelési rendszerbe. A termelési rendszerek szolgáltatásaik körével és színvonalával versenyezhetnek egymással, és a mezőgazdasági vállalatok adottságaiknak megfelelően választhatnak a rendszerek között.

Egy-egy mezőgazdasági vállalat több termelési rendszerhez is kapcsolódhat különböző tevékenységeivel.

Az előadást a Szekszárdi Állami Gazdaságban üzemeltetés és üzemi beutató egészítette ki. Az állami gazdaság vezetői a gazdaság működéséről, tevékenységi köréről, a központi akarat érvényesülésének mechanizmusáról és a vállalati önállóság kérdéseiről tájékoztatták a résztvevőket. Balla Antal igazgató és Lakatos Csaba rendszerigazgató hasznosan kapcsolódtak be a termelési rendszerekről folyó eszmecserebe is. A szovjet küldöttség kérdéseire válaszolva a következő

problémaköröket világították meg: a termelési rendszerek vállalatközi jellege, a mezőgazdasági vállalatok bekapcsolódása a termelési rendszerek munkájába önkéntességi és érdekeltségi alapon, a termelési rendszerek szolgáltatásainak köre és színvonala, a közigazgatási határok és a termelési rendszerek hatókörének kérdése, a rendszerszervező tevékenység ellátása és más ágazati rendszerekhez való kapcsolódás kérdése, együttműködés a gyártó és ellátó szervezetekkel a gépbeszerzés és alkatrészellátás területén, a technológiai és műszaki fejlesztés meg-alapozása, kapcsolat a kutatóintézetekkel.

L. Nyikiforov kandidátus, a moszkvai Közgazdaságtudományi Intézet munkatársa „*A szociális infrastruktúra a Szovjetunió mezőgazdaságában*” című előadásában rámutatott a falu szociális fejlesztésében elért eredményekre. A fejlesztés egyik legnagyobb kérdése, hogy a mezőgazdaság további iparosításával, a gépesítés és a jövedelmezőség fokozásával egyidőben kell megoldani a falu további szociális átalakulásával kapcsolatos feladatokat.

A 20 évvel ezelőtt kialakított falufejlesztési koncepció a kistelepülések koncentrációját, falu- és városközpontok kialakítását irányozta elő. Ez az út azonban nem bizonyult elég hatékonynak, mivel a falusi lakosság városokba költözését ösztönözte, rontotta a háztáji termelés feltételeit, és emelte az építkezés fajlagos költségeit. A falu így elveszti előnyös oldalait, anélkül, hogy megteremtődne a városi életmód feltételei. Az új falukoncepcióban a településrendszerek komplex fejlesztése került előtérbe. A szociális és kulturális intézményeket úgy telepítik, hogy ezekhez valamennyi település lakossága hozzájusson. A város és a falu különbségeinek felszámolása nem jelenti a falvak felszámolását. Az új falufejlesztési koncepció megvalósítása feltételezi az erőforrások koncentrált felhasználását, a helyes arányok kialakítását a termelő és a szociális beruházások között, a helyi úthálózat fejlesztését és a helyi erőforrások, tartalékok mozgósítását.

A vitában Nyikiforov kiemelte, hogy a termelés fejlesztésének is feltétele a szociális beruházások megvalósítása. A kolhozok hátrányosabb helyzetbe kerültek a szovhozokhoz viszonyítva. Tisztázni kell, hogy a szociális fejlesztést illetően mi az, amit a kolhozok maguk is megoldhatnak, és mi az, amit az államnak kell magára vállalnia.

Az előző témához kapcsolódott „*A munkaerő társadalmi-gazdasági problémái a szovjet mezőgazdaságban*” című előadás, amelyet M. Szidorova kandidátus, a moszkvai Közgazdaságtudományi Intézet munkatársa tartott. A mezőgazdasági munkaerő összetétele átalakult, jelentősen nőtt a mezőgazdaságban foglalkoztatott szakemberek, szakmunkások száma. A 60-as évekhez viszonyítva jelentősen emelkedett a mezőgazdasági dolgozók bérszínvonala, és csökkentek a foglalkoztatottság, valamint a bérszínvonal területi különbségei. Gondot okoz, hogy a fiatal és szakképzett munkaerő a városokba igyekszik. Az elvándorlás megállításának feltételei: a munkaidővel arányos jövedelmek megteremtése, valamint az élet- és munkakörülmények javítása. Ezek elismerése mellett a vitában Hacsaturov akadémikus hangsúlyozta, hogy még tovább lehet menni a mezőgazdasági keresők arányának csökkentésében. A mezőgazdasági munka termelékenysége növelésének tartalékai és a keresői arány nemzetközi összehasonlításban ezt támasztják alá. Csikós-Nagy Béla és Sipos Aladár a vitában azokra az összefüggésekre mutattak rá, amelyek az amerikai mezőgazdasági keresők alacsony arányát magyarázzák.

A szimpozion Kovács Imre mezőgazdasági és élelmiszerügyi miniszterhelyettesnek „*A magyar — szovjet mezőgazdasági kapcsolatok*” című előadásával fejeződött be. A két ország mezőgazdaságában az 1949-ben aláírt tudományos-műszaki együttműködési megállapodás teremtette meg az együttműködés alapját. Azóta lényeges változás történt az együttműködés formáiban és tartalmában.

A felszabadulás után a termelés megindításához, később a kolhozok és szovhozok gyakorlatának megismertetésével nagyüzemi mezőgazdaságunk megszervezéséhez, majd szakembereink képzéséhez kaptunk nélkülözhetetlen segítséget. A hetvenes években a tudományos-műszaki együttműködés a gazdasági jellegű kapcsolatokkal párosult.

A magyar—szovjet együttműködés nagyon sokat adott mezőgazdaságunk fejlesztéséhez, szellemi termékekben, szakemberekben, biológiai anyagokban, technikában, technológiában. Kezdetben főleg kaptunk, de ma már mezőgazdaságunk olyan szintet ért el, hogy mi is tudunk tapasztalatokat adni.

A kérdésekre válaszolva a miniszterhelyettes elmondta, hogy mezőgazdasági exportunk 40 százaléka szocialista országokba irányul. A kivitt élelmiszerek 25 százalékát a Szovjetunió vásárolja meg. Az exportált friss és tartósított zöldség, valamint gyümölcs csaknem 50 százalékát a Szovjetunióba szállítjuk. Kertészeti termékeink kivitelét abban az esetben tudnánk hasonló ütemben tovább növelni, ha termelési feltételeink lényeges javításával, például egy Duna—Tisza-közi öntözésre alkalmas csatorna megépítésével növelhetnénk a hozamokat és a termelést. A csatorna építésénél szívesen hasznosítanánk a Szovjetunió e téren is meglévő gazdag tapasztalatait és műszaki felszereltségét. Mindezek ellenében kertészeti termékeket tudnánk szállítani. Ez komoly előkészítést igénylő távlati lehetőség, de egyben kapcsolataink továbbfejlesztésének egyik lehetősége is.

Az együttműködésnek fontos új területe a termelési rendszerek átadása, átvétele. Kölcsönös érdeklődés van néhány ágazat komplex technológiája, rendszere iránt. Mi például most a szovjet rizstermesztés technológiáját tervezzük átvenni, de bővíteni tudjuk a kukorica és néhány más termék technológiai rendszerének exportját is.

A magyar mezőgazdaság traktor- és gépállományában meghatározó szerepet foglalnak el a szovjet traktoripar és mezőgépipar gyártmányai. Az elmúlt időszakban évente mintegy 4000 db traktort és 6000 db munkagépet — beszerzéseink csaknem felét — vásároltuk a Szovjetuniótól. A gépesítés során nem általában az erőgépekkel és munkagépekkel vannak gondjaink, hanem a teljesítmények jelentenek problémát.

A két delegáció vezetője, Csikós-Nagy Béla és Hacsaturov a szimpoziont értékelve megállapította, hogy az eredményesen zárult le, teljesítette a kitűzött feladatokat, előmozdította a két ország tapasztalatainak mélyebb és részletesebb tanulmányozását. A soron következő VIII. magyar—szovjet közgazdász-szimpoziont 1981-ben a Szovjetunióban tartják, és azon a beruházások gazdasági és tervezési kérdéseit vitatják meg.

Bethlendi László

Mádi Csaba:

MAGYARORSZÁG SZELLEMITERMÉK-KERESKEDELME

A bevezető rész hazánk licenckiakereskedelmét annak a ténynek tükrében vizsgálja, hogy Magyarország a szellemi termék-importra különösen érzékeny, hiszen a termék-szerkezet fejlődése és a világpiac feltételeinek való megfelelés megvalósíthatatlannak látszik a licenckiák és termelési eljárások vásárlása nélkül. A továbbiakban az ágazati megoszlás és a vállalati méret szempontjából vizsgálja a témát. Ennek alapján gyakorlati elemzés tárgyává teszi licenckiakereskedelmünk „mozgatórugóit”, majd igen figyelemre méltó, ösztönző következtetéseket von le. A könyv harmadik fejezete a licenckiakereskedelem gyakorlati kérdéseivel foglalkozik, ezen belül a licenckiaközvetítés különféle módszereivel, a szakemberek képzésének gondoljaival és az árképzéssel.

Kb. 160 l., füzve kb. 25,— Ft (Sajtó alatt)

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

**U. Peters: Az érték
és az értéktörvény felhasználásának
néhány aspektusa
a szocialista gazdasági integráció
folyamatában**

(Wirtschaftswissenschaft,
Berlin, 1980. 1. sz.)

A szocialista gazdasági integráció elmélyülésével fokozódik a KGST-országok népgazdaságainak egymásrautaltsága. Minél inkább befolyásolja a szocialista országok integrációja a résztvevő országok gazdasági fejlődését, annál nagyobb figyelmet kell szentelni az együttműködés feltételeinek. Peters szerint mind elméletileg, mind gyakorlatilag helytelen volna a szocialista áru-termelést, valamint az áru- és pénzkapcsolatokat elválasztani az integráció során kibontakozó más kapcsolatokról. A költség, ár és nyereség gazdasági kategóriái olyan törvényszerűségeket fejeznek ki, amelyek hatékonyabb kihasználása fontos tényező az intenzív fejlesztés folyamatában. A szocialista gazdaságirányítási döntések és a tervkoordináció megalapozása megköveteli az áru- és pénzviszonyok széles körű alkalmazását.

Az újratermelési folyamat termelő-folyamat (konkrét munkafolyamat) és értékképző folyamat egysége, ezért a szocialista integráció tervezésénél is csak ebből lehet kiindulni.

Az áru- és pénzkapcsolatok, az értéktörvény és az értékkategóriák felhasználásának a célja és értelme a termelési erőforrások optimális alakítása, az egyes KGST-országok és az integráció szintjén egyaránt.

Az érték kifejezi a dolgokban összemérhető munkamennyiséget, de egyszerre mind az emberek egymáshoz való viszonyát is a termelésben. A KGST-országok külkereskedelmébe kerülő ja-

vaknál a nemzeti értékalkotó munka olyan értéket hoz létre, amely a külkereskedelemben realizálódik. A társadalmilag kifejtett nemzeti munka egy részét tehát a külföld ismeri el. Az érték és ennek megfelelően az újratermelési folyamat egy része a külső piacokon kialakult realizálási feltételektől függ.

Az integrációban csak a nemzetközileg szükséges munkaráfordításokat ismerik el, azaz a nemzeti munkának azt a részét, amelyet az integráció résztvevői szükségesnek tekintenek. A nemzetközileg értelmezett szükséges munka meghatározása azonban bonyolultabb, mint a munka társadalmi elismerése az egyes országokon belül. Az egyes KGST-országok nemzeti munkaráfordításainak különbözősége miatt a nemzeti értéket nem lehet meghatározónak tekinteni a KGST-beli szerződéses árak meghatározásakor. A KGST-országok élénk külkereskedelmet folytatnak a tőkés- és a fejlődő országokkal is. Éppen ez a világpiachoz való kapcsolódás követeli meg, hogy a világpiacon árképzés az árképzés bázisának.

A nemzetközileg szükséges munkamennyiség alakulását sok tényező befolyásolja, mindenekelőtt az adott javak világpiacon domináns szállító országok ráfordítási viszonyai és az adott országok világkereskedelmi súlya.

A KGST-országok külkereskedelmi árainak ki kell fejezniük a ráfordítási viszonyok tényleges alakulását, a technikai fejlődés szabta követelményeket, egyúttal ösztönzést kell adniuk a technika továbbfejlődésének. Az értékképzésnél figyelembe kell venni azt is, hogy a meghatározott használati érték előállításakor a társadalmilag szükséges ráfordítások minimalizálása a cél.

Az árviszonyok alakítása közvetlenül érinti a KGST-országok gazdasági érdekeit. A kölcsönös előnyök elvét egyszerre kell megvalósítani a gazdasági ösztönzéssel és a haszon optimalizálásával.

A haszon optimalizálása folyamatának nem utólagosan, nem a termelési folyamat lezárulása után, a külkereskedelmi árak kialakításakor kell kezdődnie, hanem a termelési szerkezet meghatározásakor, a specializáció és a kooperáció tervezésénél. Ennek megbízható megalapozása feltételezi az érték-törvény tervszerű felhasználását a szocialista gazdasági integráció folyamatában.

(Ism.: *Kőrösi István*)

Piacgazdasági értékek változóiban?

(Neue Zürcher Zeitung, Zürich,
1980. május 14.)

A vezetési szakértők tizedik nemzetközi találkozásán (Svájc, St. Gallen) a gazdaság és a politika viszonyát vitatták meg. A gazdasági rendszereket, azok bármely típusát alapvetően két szempont alapján lehet megítélni. Az egyik a funkcionális szempont, amikor a gazdasági rendet mint a javak és a szolgáltatások létrehozásának gépezetét vizsgáljuk. A gazdasági rendszerek ezen túlmenően — ez a másik szempont — valamilyen értékrendet is megvalósítanak. Az értékrend arról tájékoztat, *hogyan kell* azt a gazdasági rendet megalkotni, amelyben az emberek élni akarnak. A gazdaságnak tehát van értékvonatkozása, azaz normatív elemletekre, értékrendszerekre, illetve ideológiákra támaszkodik. A gazdasági rendszerek értéktartalmukban *ideológiailag „átmágnesezett” képződmények*. A gazdasági rendszerbe bevitt értékek annyiban politikai színezetűek, amennyiben az értékek kiválasztása politikai döntésrendszerben megy végbe. Az értékek politikai követelések alakját öltik magukra.

Jeanne Hersch professzornő, az ismert filozófus a konferencián — megkerülve a filozófiai értékvitához való kapcsolódást — a társadalmi értékalkotásról fejtett ki néhány gondolatot. Jeanne Hersch szerint jelenleg korszakos értékrendváltozás tanúi vagyunk. E folyamat megnyilvánul a környezet meg-

változásában, a munkaerő mobilitásában, az életelvárások és az életszínvonal lényeges változásaiban. Az értékmeghatározódás *történelmi folyamat*. Az emberek történelmileg kialakult környezetbe születnek bele, ez a környezet lesz tehát a kiindulópontja minden olyan emberi tevékenységnek, amely a jövő feltételeinek megjavítására irányul.

A történelmi hálóba kötött értékek az idők múlásával változnak. Az *alapvető értékek* azonban korszakokon át tartják magukat. Ilyenek a szabadság, az igazság, az igazságosság, a jogszerűség és a felelősség; ezek egymást feltételezik. Ezekben az alapvető értékekben gyökereznek végül is az *emberi jogok*.

Hogyan nyilvánulnak meg az alapvető értékek az ipari társadalom viszonyaiban? Jeanne Hersch mindenekelőtt a *munkásokkal összefüggő viszonyokat elemezte*. A munkás helyzete az elmúlt évszázadok folyamán s különösen az elmúlt évtizedekben alapvetően megváltozott. Mégis életbevágó problémákat kell még megoldani, így a munka humanizálását, a szabad idő és a munkaidő viszonyainak problémáját, a munkamegosztással összefüggő kérdéseket, a munka és az élet egyhangúságát stb.

A Nyugat a piacgazdaság védelmében ideológiai visszavonulást hajtott végre, s a kvázi heroikus ideológiát („*Idéologie quasi héroïque*”) támasztotta fel: lásd a versenyt, a rentabilitást, a profitot mint cselekvési motívumokat. Holott az új érték kategóriák fényében a hősiesség, az odaadás ideológiája kiigazításra szorul. Ha elfogadjuk, hogy az alapvető értékek már ma is látható változásainak megfelelően felül kell vizsgálni az „öröklött” ideológiát, akkor el kell fogadnunk azt is, hogy többé nem hagyatkozhatunk egyedül a piacgazdaság versenymechanizmusára. Az a probléma is felmerül: Vajon a gazdasági rendszer értékvonatkozásának olyan változása menne végbe, amelyre az ideológiákról való teljes leválás lenne a jellemző? Ezzel a kérdéssel fejeződött be Jeanne Hersch gondolatsora.

Louis von Planta egészen más met-
szetben vizsgálta a gazdaság és a politika viszonyát, valamint az értékrendszert.

Az előadás a tőkés „vállalkozó” szemléletének bélyegét hordta magán. Planta értékábrázolásában a vállalkozó cselekvési szabadsága dominál, államilag rögzített normák keretei között és olyan politikai rendszerben, amelynek felépítése megfelel a gazdaság felépítésének, a decentralizált gazdasági szerkezetnek.

A döntési szervezet decentralizálásának célja a hatalom megosztása (az egyén teret kap a szabad cselekvésre), a felelősség megosztása, az egyéni kezdeményezés fellendítése. Planta *nem hisz* a központi döntéshozók „bölcességében”. Ezért nem bízik az intervencionizmusban, amely arra épít, hogy a gazdaság „vezethető”, szabályozható. A gazdasági rendszert azonban nemcsak az új beavatkozó és protekcionista praktikák fenyegetik a decentralizált döntési mező beszűkítésével, hanem a megoldatlan gazdasági problémák is, amelyek közül Planta az inflációt emelte ki.

(Ism.: *Szegő Szilvia*)

B. Kantor: A racionális várakozások és a közgazdasági gondolkodás

(Journal of Economic Literature, Pittsburgh, 1979. december)

Milyen a világ racionális várakozású szemlélete? Segítheti-e egy ilyen szemlélet a közgazdasági megismerés elmélyülését? Hogyan helyezhető el a racionális várakozás a közgazdasági gondolkodás történetében és módszerei között? Ezekre a kérdésekre kíván választ adni a szerző. Egyben megkísérli bizonyítani, hogy a racionális várakozások alapján történő megközelítés nem csupán „tökéletesen ismert körülményekre” alkalmazható. Ez a megközelítés arra ad választ, hogy azokra a jövőbeli eseményekre, amelyekkel kapcsolatban információk állnak rendelkezésre, hogyan használjuk ezeket az ismereteket. A racionális várakozásokat a makroökonomiában először a stabilizációs politika kapcsán vezették be. *J. F. Muth*

kimutatta, hogy a várakozások — a jövő eseményeinek információk alapján történő előrejelzése — azonosak a gazdasági elmélet előrejelzéseivel. Más szóval a megfigyelhető empirikus szabályszerűségek a gazdasági elmélet alapját adják, természetesen azonban csak akkor, ha a múltbeli események megfelelő útmutatóul szolgálnak a jövőre vonatkozóan. A racionális várakozás teoretikusai bizonyították be azt is, hogy a gazdaság „mozgástörvénye” nem lehet „politikailag konstans”.

Shackle hosszú időn keresztül tagadta a keynesi racionalitás érvényesülését a stabilizációs politikában. *Shackle* szerint a világot a váratlan változások jellemzik. A gazdasági terveket a bizonytalan jövőről alkotott ítéletek alapján kell megalkotni. Ha ugyanis a jövőbeli árakat és eseményeket bizonyosan vagy nagy valószínűséggel előre lehetne jelezni, akkor semmi értelme sem volna a vásárlások vagy az árueadások elhalasztásának. Ha a lakosság előre tervezné, és szerződésekké lekötné, mit is vásárol a jövőben, nem volna lehetséges a kereslet és a kínálat általános eltérése. A háztartások azonban nem kötnék ilyen szerződéseket, jobban szeretik fenntartani a szabad választás lehetőségét a bizonytalan világban. A vállalatoknak viszont — mert a termelés időt vesz igénybe — tervezniük kell. Ez okozhatja a kereslet-kínálat egyensúlytalanságát. *Shackle* szerint Keynes legnagyobb eredménye, hogy felfedezte a gazdasági stabilitáshiányt, amely a bizonytalanságból fakad.

A racionális várakozás elmélete nagy lépést tett előre azzal a felfedezéssel, hogy az a „munkahipotézis”, amely a várakozások alapja, azonos a gazdasági elmélet előfeltételezéseivel. A várakozások tehát modellezhetők, az elméletek tesztelhetők. Az információfelhasználás és a racionális várakozás kapcsolatának elemzése során *Coddington* különbséget tesz az „ismerethiány” és az „ismeretpótlék” között. *Coddington* szerint a bizonytalanságnak két aspektusa van. Az ismerethiány a „kockázatot, bizonytalanságot, tévedést, tudatlanságot, félrevezetést és csalódást” jelenti. Az ismeretpótlék viszont a találgatás, várakozás, észlelés, tanulás, adaptáció stb.

formájában jelenik meg. Ebben az értelemben tehát minden, ami az információ hatékony felhasználását bizonyítja, egyben a racionális várakozásokat is igazolja.

A racionális várakozások elméletét sokan bírálják, így Arrow, A. Ando, H. Simon is. Arrow szerint a racionális várakozások elméletének elfogadása esetén minden gazdasági ügynöknek olyan kiváló statisztikusnak kellene lennie, aki képes a gazdaság jövőbeli általános egyensúlyi helyzetének elemzésére. H. Simon racionális várakozásokra vonatkozó kritikájával kapcsolatban azonban a szerző nem tartja korrektnek, hogy Simon azt állítja: a racionális várakozások az előrejelzés hibáit jelentéktelennek vagy nem létezőnek tekintik. Ez nem igaz. A racionális várakozások mindössze azt mondják, hogy az előrejelzések hibái nincsenek semmivel sem korrelációban, amit érdemes lett volna tudni a prognózis készítésekor.

Többen tesztelték a racionális várakozások elméletét. Közülük hármat érdemes megemlíteni: Lucas a munkanélküliség természetes rátája kapcsán tesztelte a racionális várakozást az országonkénti munkanélküliség és az árváltozások különféle országokbeli kapcsolatán. Lucas azt találta, hogy rövid távú Phillips-görbe csak akkor alakul ki, ha nem tesznek kísérletet arra, hogy hasznot húzzanak belőle. Barro annak a tételnek bizonyításán próbálta ki a racionális várakozás elméletét, amely szerint csupán a monetáris növekedés váratlan összetevői befolyásolják a foglalkoztatást, a reálkibocsátást és az árszínvonalat. Az ilyen kérdésselvetés azonban a szerző szerint a racionális várakozás elméletének a megerősökölése. R. E. Hall közelített a racionális várakozások teszteléséhez a legtalálékonyabban. Hall az „életciklus és a per-

manens jövedelem” hipotézisét tesztelte. Tesztje a hatékony piac hipotézise tesztjének az analógiája.

Lucas azt sugalmazza, hogy a racionális várakozás nem alkalmazható olyan helyzetekben, amelynél nem figyelhetők meg jellegzetes ingadozások, tehát a Knight által bizonytalanságnak nevezett helyzetekben. A világ Knight szerint tele van bizonytalansággal. Így a gazdasági szereplők a múltbeli tapasztalatokból nem szűrhetnek le következtetéseket a jövőre vonatkozóan. A gazdasági ciklusokat felborítják a váratlan események. Lucas cikluselmélete is a tökéletlen információ, valamint a relatív és az abszolút árváltozások közötti állandó zavaron alapszik.

A racionális várakozások elméletének különös szerepe van a munkaerőpiac vizsgálatában. Lucas és L. Rappling alakították ki azt a koncepciót, amely szerint a munkások életük folyamán a pihenést és a munkát helyettesítik egymással avégett, hogy az élet egész tartama alatt elért jövedelmüket maximalizálják. A munkások feltételezhetően tudatában vannak a bérjövödelmek szezonális és ciklikus hullámzásának, valamint az egyes foglalkozások ilyen vonatkozású különbségeinek. Így a munkaerő kínálatában és keresletében megnyilvánuló változások összefüggnek a várakozásokkal, az élettartamra vonatkozó jövedelem- és fogyasztási tervekkel. A munkásoknál arra lehet számítani, hogy több munkaidőt kénálnak, amikor nagy a munkaerő iránti kereslet, és kevesebbet, ha kicsi. Így az emberi élet munkaképes szakaszában a munkát és a pihenést helyettesítik a munkaerő iránti keresletre vonatkozó várakozásoknak megfelelően.

(Ism.: *Ékes Ildikó*)

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

Тибор Эрдэш

Капиталоёмкость и норма прибыли

Автор, исходя из макроэкономической формулы нормы прибыли — $p' = \frac{\Delta C + f}{C}$, где ΔC = капиталистическое накопление, f = личное потребление капиталистов, C = постоянный капитал, участвующий в производстве — изучает влияние изменения капиталоемкости на норму средней прибыли. Не считая сальдо внешней торговли и бюджета, а также сбережений живущих за счёт заработной платы, норма прибыли имеет две составных части: $\frac{\Delta C}{C} = \frac{f}{C}$. Рассматривая только первую составную, автор констатирует: так как прибыль

в макроплоскости зависит от накопления капиталистов, повышение капиталоемкости в силу необходимости ведёт к повышению нормы средней прибыли. На более длительный период — так как в таком случае более высокая капиталоемкость затрагивает в одинаковой степени как величину ΔC , так и C — уровень средней нормы прибыли нейтрален по отношению к величине капиталоемкости производства: норма прибыли с временно более высокого уровня устанавливается снова на исходной величине. И наоборот: сокращение капиталоемкости производства лишь временно сокращает норму прибыли. Всё это одновременно означает и то, что на уровень нормы прибыли на длительный период величина стоимостной структуры капитала не оказывает влияния: из повышения стоимостной структуры капитала не обязательно следует понижающаяся тенденция нормы прибыли. По мнению автора понижающаяся тенденция нормы прибыли не имеет существенного значения, гораздо более важная роль принадлежит кратко- и среднесрочному колебанию нормы средней прибыли.

Илона Ковач

Развитие эмпирического анализа спроса, функций спроса

В статье даётся обзор о приближительно столетидесятилетнем процессе развития анализа спроса: начиная с весьма отвлечённого понятия функции спроса Курно-Маршалла и кончая связанной с именем Мура общей функцией спроса, содержащей уже и фактор времени. Автор останавливается и на двух типах данных, служащих основой для функции спроса: на анализе разреза и анализе временных рядов.

По мере развития анализ спроса от функции, состоящей из одного единственного уравнения, достиг создания моделей, охватывающих полную структуру спроса, изучения, решения фундаментальных вопросов, связанных с действительными, количественными моделями.

С целью иллюстрации процесса автор представляет функцию спроса, состоящие из уравнений, наиболее часто применяемых в международной и отечественной литературе, изучая в некоторых аспектах различия между типами функций, применяемых отдельными авторами. Она останавливается также на некоторых важных моделях, охватывающих полную структуру спроса.

В то время как функциями спроса, состоящими из одного уравнения, по существу рассматривается лишь взаимоотношение спрос — доход, полная система функций спроса пригодна для широкого изучения влияния цен, и даже для включения в крупные макроэкономические модели, охватывающие хозяйство в целом.

Расчёты, произведённые при помощи различных моделей спроса, их составление не подтверждает существования какой-либо «наилучшей модели». В различных аспектах различные модели оказываются наиболее эффективными. При выборе моделей или же создании новых моделей следует отдавать предпочтение экономическим аспектам.

Габор Ревес

Формирующие заработную плату факторы, пропорция заработной платы

Статья — в связи с дискуссиями по вопросу регулирования заработной платы, ведущимися в течение ряда лет —, показывает, что и в социалистическом хозяйствовании заработная плата необходимо оказывает влияние на трудовую деятельность работников. Это влияние осуществляется при помощи пропорций заработной платы. Пропорции заработной платы выражают три объективных, необходимо выступающих в связи с функционированием экономики требования (признака). Эти требования следующие: соответствие производительности, иерархии разделения труда и, наконец, реагирование на воздействие рынка рабочей силы. В статье показываются формы движения и механизм проявления этих требований, а также то, что они функционируют в тесной связи и взаимодействии, а нередко выступают в столкновение друг с другом. Статья оспаривает некоторые концепции, которые объясняют пропорции заработной платы априорным толкованием принципа «распределения по труду». По мнению автора, распределение по труду является специфической чертой социалистического хозяйствования и выражает то, что среди личных доходов при социализме не могут иметь место доходы от капитала, или их доля весьма несущественна. В то же самое время этот принцип не даёт ключа к пониманию конкретных различий в заработной плате. В заключение в статье подчеркивается, что регулирование заработной платы функционирует должны образом тогда, когда, являясь частью данного хозяйственного механизма, оно определяет рамки и одновременно предоставляет простор для достижения пропорций заработной платы, основанных на объективных связях.

Йозеф Ковач—Ласло Сакони

Накопление и кредитование основных средств в сельском хозяйстве

Нынешняя практика кредитования способствует как можно более многократному использованию источников основных средств, однако в меньшей степени помогает созданию более эффективной производственной структуры.

Сейчас народное хозяйство уже нуждается в том, чтобы как можно большую роль приобрела доходность и самофинансирование капиталовложений. Возможности кредитования, направленного на развитие производства крупных сельскохозяйственных предприятий, могут быть расширены только в связи с другими элементами экономического регулирования. Через систему цен целесообразно создать возможности для самофинансирования воспроизводства средств. Цель расширения производства, ориентированного на рентабельность и конкурентоспособность, может быть достигнута прежде всего благодаря тому, что предпочтения будут выражаться с помощью оптовых цен.

Финансирование расширенного воспроизводства с помощью кредитов должно вестись на основе большей экономической обоснованности. При предоставлении кредитов на переднем плане стоят прежде всего требования эффективности. Необходимые для развития денежные средства целесообразно предоставлять предприятиям в качестве кредитов, а не в качестве дотаций.

Каталин Боташ

Реальный курс переводного рубля

Развитие экономических связей между Востоком и Западом требует усовершенствования механизма сотрудничества между странами-членами СЭВ. Общую валюту стран-членов СЭВ следовало бы превратить в такую *коллективную валюту*, которая основывалась бы на определенной «корзине» национальных валют. Ее курс по отношению к конвертируемым валютам следовало бы определять как средневзвешенный курс национальных валют, исчисляемый на основе стоимости производства конвертируемой валюты. Такая реальная величина курса способствовала бы разрешению проблемы повышения качественного уровня интеграционного товарообмена. Однако в интересах обеспечения большей силы сцепления в сотрудничестве между странами-членами СЭВ необходимо усовершенствовать и принципы образования договорных цен. Цены в рамках СЭВ должны обеспечивать преимущество для экспортёров по отношению к варианту сбыта в капитраны.

Усиленное следование за ценами мирового рынка — желаемое в интересах осуществления более гибкого механизма сотрудничества и лучшей ориентации — требует создания соответствующего арсенала защиты, преференций. Следует учитывать и то обстоятельство, что из-за относительного недостатка капитала во всех странах-членах СЭВ не имеется особых возможностей для предоставления интернациональных кредитов, вследствие чего компенсация средств, выпадающих из-за потерь в ценах, посредством кредитования функционирует лишь в весьма ограниченной мере. Поэтому более рациональным представляется само ограничение бремени, связанного с ухудшением условий обмена, при помощи преференциальных цен. Такое решение попрежнему обеспечивает преимущества *всем* странам-членам СЭВ, в крайнем случае; оно приводит не к *приобретению максимальных преимуществ* и к претерпению *максимального бремени*. Такой принцип неопределенности соответствовал бы роли переводного рубля как коллективной валюты и ее системе курсов. Представленное усовершенствование механизма сотрудничества относится к реальным предложениям, может быть осуществлено при сохранении суверенитета валютной политики отдельных стран-членов СЭВ и специфики их систем хозяйственного управления.

Ференц Бесермени—Ференц Мункачи

Эффективность занятия и наличие рабочей силы

Авторы высказываются по диспуту о природе нехватки рабочей силы, развертывавшемуся в журнале «Экономический обзор». На основе данных периода 1950—1980 гг. анализируются характерные черты образования и функционирования экстенсивной политики по экономике рабочей силы. Устанавливается, что числитель дроби, выражающей производительность промышленной работы определяется техническими и экономическими взаимоотношениями, появляющимися вне системы связей «производство — наличный состав — производительность», а знаменатель, т. е. изменение наличного состава детерминировано — наряду с экономическими закономерностями — в основном общественно-политическими факторами. Общественно-политические цели имели результатом такую политику по занятию, которая — независимо от факторов экономического подъема, появившихся вне сферы рабочей силы — содействовала увеличению численности наличного состава. Из этого — а также с учетом подобного экстенсивного характера политики развития — в силу необходимости следовал низкий уровень эффективности занятия. А когда рост спроса на рабочую силу, по сути дела независимый от фактической потребности уже превосходил возможность расширения наличия рабочей силы, «естественным образом» создавалась нехватка рабочей силы.

В следующий период развития важной целью политики по занятию будет являться повышение эффективности пользования рабочей силой. Эта цель может быть достигнута применением значительно более гибкой политики по рабочей силе. Гибкая политика по рабочей силе включает в себя не только лучшее приспособление спроса на рабочую силу к фактической потребности, но и подлаживание наличия рабочей силы к спросу, причем полная занятость в то же время сохраняется. Это в данный, короткий период может иметь результатом снижение предложения рабочей силы.

В заключительной части статьи авторы изучают возможности согласования целей народного хозяйства с целями предприятий. Они устанавливают, что это согласие в принципе может быть достигнуто, однако для этого необходимо усилить единство управления хозяйством.

SUMMARY OF THE ARTICLES

Tibor Erdős:

Capital intensity and the rate of profit

Setting out from the macroeconomic formula of the rate of profit: $p' = \frac{\Delta c + f}{C}$ —where Δc is accumulation by capitalists, f is consumption by capitalists and C is the constant capital engaged in production—the author examines the effect of changes in capital intensity on the average rate of profit. Neglecting the balance of trade and that of the budget as well as the savings of those living on wages, the rate of profit has two components $\Delta c/C + f/C$. Examining only the first component the author establishes: since the profit depends in macro-level on the accumulation by capitalists, the rise in capital intensity leads initially necessarily to a rise in the average rate of profit. Over a longer period—since then the higher capital intensity affects the values of both Δc and C to identical extent, the level of the average rate of profit is indifferent to the size of the capital intensity of production: from a transitorily higher level the rate of profit again takes the initial size. Conversely, a decline in the capital intensity of production, too, reduces the average rate of profit only transitorily. All that also implies that the level of the rate of profit is not influenced in the long run by the size of the value composition of capital: the falling tendency of the rate of profit must not be deduced from the rise in the value composition of capital. According to the author the falling tendency of the rate of profit is not of essential importance; fluctuations in the rate of profit in the short and medium term play much more important roles.

Ilona Kovács:

Development of empirical demand analysis, demand functions

The article surveys the development process of demand analysis over about one hundred and fifty years. Setting out from the highly abstract notion of demand function of Cournot and Marshall the authoress arrives at the general demand function related to the name of Moore and comprising also the time factor. The authoress also discusses the two kinds of data bases on which the demand function relies: cross-section and time series analysis.

During its long development demand analysis arrived from the demand function consisting of a single equation to the construction of models covering the whole of consumption; to studying and solving fundamental problems related to quantifiable operative models.

To illustrate the development process the authoress presents the best known and most frequently applied equations used in demand functions and examines the differences among authors in the use of various types of functions. She also treats some important demand models comprising the whole of consumption.

While the demand functions consisting of a single equation examine essentially the interrelation between demand and income, the complete system of demand functions is suited for a broad analysis of price effects and they can be built even into large macroeconomic models covering the whole economy.

Comparison of the computations made with different demand models and of the models themselves does not verify the existence of “a best model”. Different viewpoints justify different models. In selecting from the models and in the construction of possible new models the economic viewpoints have to be preferred by all means.

Gábor Révész:

Factors shaping wages and relative wages

Joining the debate on wages control going on for years now the article shows that it is a necessary part also of the socialist economy that wages should rationally guide workers. Influencing occurs through relative earnings. These relative earnings express three objective requirements (principles) necessarily appearing in the course of the functioning of the economy. They are: adjustment to performance, adjustment to the hierarchy in the division of labour and, finally, reaction on effects of the labour market. The article presents the forms of movement of the assertion of these requirements and their mechanisms and also that they operate by influencing and permeating each other, not infrequently in conflict with each other. The article also challenges some opinions which try to explain the relative earnings by some aprioristic interpretation of the principle of “distribution according to work”. Such distribution is, also according to the author, a specific feature of socialist management: it expresses that in socialism the personal incomes must not include (at least to negligible extent) capital incomes and that in socialism the principle of distribution according to needs cannot be asserted. At the same time, the principle does not provide a clue to interpret the actual inequalities of wages. In conclusion the article emphasizes that wages control works adequately if—always as a part of the given economic mechanism—it provides a framework and simultaneously a scope for the development of relative earnings based on objective interrelations.

József Kovács—László Szakonyi:

Accumulation of fixed capital and crediting in agriculture

The prevailing practice of crediting promotes that the available resources should be used as many times as possible, but contributes little to the development of a more effective structure of production.

The national economy requires today that the profitability and self-financing ability of investment should obtain a greater role. The crediting possibilities related to the development of the large agricultural farms can be expanded only in connection with the other elements of the economic control system. It is expedient to create the conditions of self-financing for the reproduction of assets through the price system. The objectives of production expansion oriented towards efficiency and competitiveness are best served if preferences are expressed by the production prices.

Among the financial resources of agricultural farms the factors disturbing clear survey in respect of profitability, efficiency and export capacity have diminished in number but they are still many. Development credits participate in the financing of extended reproduction with a better economic foundation. In credit granting efficiency requirements are in the forefront. It is expedient to supply the money needed for development in the form of credit and not as subsidies.

Katalin Botos:

The realistic rate of exchange of the transferable ruble

Development of East-West economic relations requires improvement of the CMEA mechanism of cooperation. The common currency of the CMEA countries should be made into such *collective currency* which would be based on a definite „basket” of national currencies. Its rate of exchange to the convertible currencies should be established as the weighted average of the ratios of the costs of earning convertible foreign exchange in terms of national currencies. This realistic standard of exchange rate might help in solving the problem of a qualitative rise in the integrational commodity exchange. But, in order to secure the cohesive power of CMEA cooperation, also the principles of contractual price formation have to be further improved. The CMEA prices have to provide advantages for exporters against the alternative of selling to capitalists.

The increased following of world market-prices—that would be desirable in the interest of a more flexible mechanism of cooperation, of better orientation—demands also the building out of an adequate preferential armory for protection. It has to be taken into account that the relative shortage of capital prevailing in every CMEA country does not secure exaggerated international credit possibilities, thus replacement by credit of means lost in consequence of price losses functions very restrictively. It seems thus more reasonable to restrict the burden resulting from the deterioration in the terms of trade with the aid of adequate price preferences. This solution continues to secure relative advantages for every CMEA country, at most it does not result in *maximum advantages* (or *maximum burdens*). This pricing principle would be in harmony with the role of the transferable ruble as collective—composite—currency, and with its system of exchange rates. The outlined development of the mechanism of cooperation lies in the domain of realistic proposals, it can be implemented with the preservation of the monetary policy sovereignty of the individual CMEA countries, and with the particular features of their systems of economic control.

Ferenc Böszörményi—Ferenc Munkácsy:

Efficiency of employment and the supply of labour

The authors wish to contribute to the discussion started in this periodical about the nature of labour shortage.

Relying on data of 1950–1980 they analyse the characteristics of the emergence of extensive labour policy and its functioning. They state that the numerator of the fraction expressing the productivity of industrial labour was determined by technico-economic interrelations outside the scope of the system of relationship between production, employment and productivity, while the denominator, that is employment, was determined, beyond economic laws, basically by social policy considerations. The social policy objectives resulted in an employment policy which promoted the increase of employment independently of factors of economic growth other than labour.

Considering the similarly extensive nature of development policy, from this the low efficiency of employment necessarily followed. And when the growth in demand for labour essentially independent of actual needs exceeded the possibilities of expanding the supply of labour, the shortage of labour developed in a “natural” way.

In the period before us to raise the efficiency of the utilization of labour will be an important goal of employment policy. This can be implemented only with a much more flexible manpower policy. A more flexible manpower policy implies not only a better adaptation of demand for labour to actual needs, but—while maintaining full employment—also adaptation of labour supply to demand. In a given shorter period this may result also in a diminishing supply of labour.

In the concluding part of the article the authors examine the possibility of bringing about harmony between-national economic and enterprise objectives. They state that in principle this harmony can be brought about. But for this the unity of economic control has to be consolidated.

ВОПРОСЫ ЭКОНОМИКИ

1980. évi 4. sz.

Kozlov, G.: A lenini szakasz a politikai gazdaságtanban

Szorokin, G.: V. I. Lenin és az újratermelési elmélet (Módszertani kérdések)

Kasin, V.: A lenini gazdaságirányítási stílus sajátos vonásai

Tonkonog, R.: V. I. Lenin nézetei a szocialista munkáról

Kaszjanjenko, V.—Ponkin, Sz.: V. I. Lenin nézetei a szocialista életmód gazdasági alapjairól

Podsivalenko, P.: A pénzügyi és hitel-emelők beruházási hatékonyság növelésében játszott szerepének növelése

Pogoszov, I.: A szovjet gazdaság a mai szakaszban (Gazdasági körkép)

Ignatovszkij, P.: A lenini szövetkezeti tervben szereplő ipari kultúrák biztosításának mai módjai

Szülajev, E.—Baramidze, A.: A termelési tényezők szerepe a szövetséges köztársaságok gazdasági növekedésében

Bogomolov, O.: A nemzetközi KGST-piac

Vilenszkij, M.: V. I. Lenin nézetei a tudományos-műszaki haladásról

Érgasev, T.: A gazdasági ösztönzés tökéletesítése az iparban

Davranov, D.—Maljev, L.: Nagy öntöző-masszívumok gazdaságközi kapcsolatainak fejlődése

Gurvics, F.: „Optimalizálási módszerek alkalmazása a folyó termelés-tervezésben és az operatív irányításban” (Össz-szövetségi konferencia Moszkvában, 1979 októberében)

Vaszilov, N.: Műszaki-gazdasági tervezés és önálló elszámolás az iparban (Tudományos konferencia Leningrádban, 1979 júniusában)

Rutickaja, A.—Mihajlov, V.—Szerkin, Sz.: A kutatási-fejlesztési tevékenység megszerzése, tervezése és ösztönzése a kutatóintézetekben (Tudományos-gyakorlati szeminárium Szakiban, 1979 szeptemberében)

POLITICKÁ EKONOMIE

1980. évi 4. sz.

Lenin élő öröksége

A Politická Ekonomie kerekasztal-beszélgetése: „A fejlett tőkés gazdaság és a tudományos-technikai forradalom”

Melšová, M.: A tudományos-technikai forradalom és az ipari monopóliumok irányítása

Höhme, H.-J.: A válságciklus a kapitalizmus általános válságának jelenlegi elmélyülésének körülményei között

Petráček, J.—Sojka, M.: A vendégmunkások dicsérete

1980. évi 3. sz.

A LEMP VIII. kongresszusának határozatából

Zawodziński, S.: A mezőgazdasági termőterület védelme (A jelenlegi helyzet és a legközelebbi feladatok)

Popławski, B.: Környezetvédelem Lengyelországban a hetvenes években

Zabrzewski, R.: A fogyasztás helye a tervszerű társadalmi-gazdasági fejlődés rendszerében

Styś, A.—Olearnik, J.: A szolgáltatások fogyasztása és a társadalmi-gazdasági fejlődés

Felbur, S.—Poleć, W.: A munka technikai felszereltségének növekedése és a gazdálkodás hatékonyságának fokozódása

Piskorz-Nalecki, J. W.: A tenger kiaknázásának jelentősége és távlatai

Kierski, B.: Az építőipar anyagigényessége csökkentésének tényezői a beruházások előkészítésének fázisában

PLÁNOVÁNÉ HOSPODÁŘSTVÍ

1980. évi 4. sz.

Koláček, F.: A forradalmi leninizmus alkotójának 110. születésnapja

Merhaut, J.: A csehszlovák—szovjet szakosodás és kooperáció hosszú távú programja

Marjetin, V.: A nagymaros—gabókivóví vízműrendszer közös építése

Nutil, K.: A társadalom gazdasági fejlődése és ennek hatása az emberi környezetre és annak védelmére

Réhák, J.: A fehérjetakarmány — az állattenyésztés intenzifikálásának fontos eszköze

Erbt, M.: Az erdőgazdálkodás a modern társadalom fejlődésében

Mervart, J.—Šimek, J.: Az innovációs tevékenység nyilvántartása, értékelése és tervszerű irányítása a népgazdaságban

Práčko, E.: A területfejlesztés tervszerű irányításának továbbfejlesztése

Stará, Z.: A légi közlekedés fejlesztése

Tavasziyev, A.: A gazdasági törvények alkalmazási folyamatának tartalma

Szarafannyikov, V.: A közgazdasági képzés és az új iparvállalatok beindításának kérdései

Glagolev, A.: Amerikai közgazdászok munkáiban szereplő apologetikus tőkeviteli elméletek

Sziszkov, V.: A gazdasági mechanizmus orientálása a termékminőség javítására

Jefimov, V.: Új vonások az anyagi-műszaki ellátás megszervezésében

Ivanov, Sz.: A tőke-újratermelés sajátos vonásai a mai viszonyok között (Oktatási segédlet)

Kicsigin, B.: A zemljaki és az uljanovi közgazdászok készülődése V. I. Lenin születésének 110 éves évfordulójára

Szultanov, A.—Salandin, V.: A kazanyi egyetem, ahol a nagy Lenin tanult

Alekszejev, V.: A moldáviai főiskolák politikai gazdaságtani szakembereinek munkájáról

Babajev, B.: Az A. M. Rumjancev akadémikus irányításával készült politikai gazdaságtani tankönyv vitája (Ivanovóban. 1979 májusában)

Jeszov, A.: Időszerű politikai- és világ-gazdaságtani kérdésekkel foglalkozó doktori disszertációk jegyzéke

1980. évi 4. sz.

Gluhov, A.: A munkatermelékenységről szóló lenini tanítás és a jelenkor

Gvozgyeva, N.—Koroleva, N.: A szocialista munkaversenyéről szóló lenini eszmék időszerezése

Dobnyenko, N.: V. I. Lenin nézetei a szocialista társadalomban folyó ésszerű és hatékony gazdaságirányítás elveiről

Azrojanc, É.: A kommunista termelési módot kifejező termelési viszonyok vizsgálatának lényeges szempontja

Alekszejev, V.: A termelés társadalmisítása és a szocialista gazdasági fejlődés szakaszai

Valijev, É.: Az anyagi jólét specifikuma és társadalmi-gazdasági formái

Szmirnov, V.: A szocialista termelés hasonthatékonyasága és a népgazdasági végeredmények

Vecskanov, V.: A fogyasztási alap mint a szocialista termelés végeredménye és hatékonyságának mérője

Jagodkina, E.: A társadalmi fogyasztási alapok — a munkaerő újratermelési költségei megtérülésének formája

Alejnyikova, Z.: A különböző társadalmi rétegek jövedelmi struktúrája

Kataszonov, V.: A környezetvédelem állammonopolista szabályozása

1980. évi 3. szám

**ЭКОНОМИЧЕСКНЕ
НАУКИ**

Atlasz, M.: V. I. Lenin — a szocializmus politikai gazdaságtanának megalapozója

Abalkin, L.: V. I. Lenin és az SZKP gazdasági stratégiája

Voroncova, L.: Az önálló elszámolás lenini eszméi és továbbfejlesztésük

Vasziljev, P.—Sirkevics, N.: A szocialista társadalom pénzügyeiről szóló lenini tanítások

Golin, É.: Lenin tanulmánya az állammonopolista kapitalizmus problémáiról

Bobovics, I.—Pazsinova, T.: V. I. Lenin tanításai az oroszországi kapitalista fejlődés törvényszerűségeiről

Filkipov, V.: A társadalmi munka és a termelési mód oldalainak kölcsönhatása

Kulijev, R.—Rusztambekov, G.: A több-szektoros gazdaság vizsgálatának logikája

Ilijn, I.: A munkaerőképzés állami szabályozása Angliában

Scselkin, A.: A „társadalmi felelősség” koncepciója a kapitalizmusban: a mítoszok és a valóság

Brjacsihin, A.: Gazdasági mechanizmus az építőiparban

Voronyin, Sz.—Geraszimov, V.: Az egyetlen tőkés fejlődés felerősödése és a kapitalista világgazdasági válság kiéleződése (Oktatási segédlet)

Kaszimovszkij, É.: Amíg a kandidátusi disszertáció elkészül...

Volinszkij, V.: A pénz elméleti problémái a mai kapitalizmusban (Konferencia a Moszkvai Pénzügyi Intézetben, 1979-ben)

Vaszjuncova, L.—Kukk, V.: Politikai gazdaságtani tanszékek vezetőinek tanácskozása a Moszkvai Állami Egyetem mellett működő Társadalomtudományi Kéderképző Intézetben folyó oktatási rendszerről

Jeszov, A.: Időszerű politikai gazdaságtani és közgazdaságtani kérdésekkel foglalkozó doktori disszertációk jegyzéke

mányoknál” (Tudományos vita az 1979. évi Merseburgi Technológiai Napok keretében a Carl Schorlemmer Műszaki Főiskola rendezésében)

König, R.: „A szocializmus gazdasági törvényei és a politikai gazdaságtani tükröztetésük módszertani problémái a közgazdaságtudományi stúdiumokon” (Az új főiskolai „Szocializmus politikai gazdaságtana” című tankönyvvitája a Bruno Leuschner Közgazdasági Főiskolán rendezett tudományos napok keretében; 1979. XI. 13—15.)

Hoppe, R.: „A legjobb teljesítmények általánosság szintjére emelése mint vezetési feladat” (Tudományos kollokvium a Freibergi Bányászakadémia Vezetőképző Intézetének szervezésében, 1979. november 30.)

Rehberg, R.—Wundrak, R.: „A társadalmi munkavagyon ésszerű kihasználása az NDK északi körzeteiben” (Tudományos kollokvium néhány szocialista ország részvételével a Greifswaldi Ernst-Moritz-Arndt Egyetem politikai gazdaságtani szekciójához tartozó kutatócsoport szervezésében az NDK 30 éves jubileuma alkalmából 1979. szeptember 19-én.)

wirtschafts wissenschaft

1980. évi 3. sz.

Koziolek, H.—Stürz, H.: A gazdasági potenciál további erősítése és a hatékonyság fokozása

Morgenstern, K.: Fokozott követelmények a szocialista nemzetközi munkamegosztással szemben

Radtke, G.—Zschockel, W.: A társadalombiztosítás az NDK-ban — a munkaszótály szociálpolitikai vívmánya és a társadalmi folyamatok finanszírozásának eszköze

Schmidt, H.: A szocialista pénzelmélet néhány vitatott politikai gazdaságtani kérdése

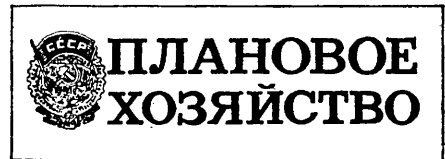
Müller, K.: Az arany úgynevezett demotizálásáról

Toepel, A.: Boisguillebert pénzelmélete

Lange, U.: A teljesítmények értékelésének tökéletesítése az üzemekben és a kombinátokban

Kühn, W.: A statisztikai és számviteli információk kvalifikált kiértékelésének néhány feladata

Stoller, J.—Strez, W.: „A tudományos-technikai és a gazdaságossági szint meghatározása és megítélése technológiáknál és gyárt-

1980. évi 3. szám

Scserbina, B.: Üzemanyag-energetikai objektumok létesítésének ipari módszerei

Tyimofejev, N.: Nettó termék az erdőiparban

Filanovszkij, V.: A nyugat-szibériai gázolajipari komplexum eredményei és kilátásai

Kalasznyikova, I.: A vegyészeti és a petrokémia fejlesztése Szibériában

Kurbatova, G.: A gépgyártás fejlesztésének problémái Szibériában

Kraszovszkij, V.: Az új gazdasági mechanizmus és a beruházások hatékonyságának fokozása

Ivancsenko, V.: A komplex megközelítés — a tervezés és a gazdálkodás tökéletesítésének legfontosabb feltétele

Ribin, V.—Hacsaturjan, A.: A beruházások meghitelezésének tökéletesítése

Maszol, V.: Az ágazati és a területi tervezés összehangolásának időszervi kérdései

Harczenko, G.: A beruházások minden egyes rubeljének maximális hatékonysággal kell megtérülnie

Abalkin, L.: A szocializmus gazdasági törvényeinek alkalmazására irányuló formák és módszerek tökéletesítése

Korovina, Z.: A kibővített ágazati normák és normatívák kidolgozásáról és tervezésben való alkalmazásáról

Raman, M.: A területi termelési komplexumok problémái

Grzegorzewskij, A.: A munkafeltételek javítására irányuló intézkedések tervezéséről

Mozsin, V.: Az ágazati és a területi tervezés ésszerű összehangolása, valamint a népgazdaság irányítása

Aljabjeva, D.: Egy fontos terméshozamnövelési tényező (a műtrágya-szükséglet és -elosztás módszereinek tökéletesítése)

Averjanov, A.—Lebegyev, N.: A repülőgépmotorral hajtott, gázokat szivattyúzós aggregátok használatáról

A szibériai termelőerők gyors ütemű fejlesztése — a legfontosabb népgazdasági feladat (A Szovjet Állami Tervhivatal — Goszplan — kibővített ülése)

Módszertani útmutatás a tervfeszítettség meghatározásának rendjéről

1980. évi 4. sz.

A lenini úton

Tolkacsev, A.: A lenini eszmék megtestesülése a tervezés elméletében és gyakorlatában

Asimov, B.: A társadalmi termelés hatékonyság-fokozásának néhány kérdése a Kazah SZSZK-ban

Rogovszkij, N.: A munkafegyelem megszi-
lárdítása — a munkatermelékenység növelésének feltétele

Krasznopüceev, A.: A mezőgazdaság hatékonysági mutatóinak rendszere

Kresztovszkij, V.: A föld minősége, valamint az agrártermelési tervek megalapozása

Monov, A.—Ivascenko, V.: A faktoralízis módszerének alkalmazása a növénytermesztésben

Koskin, V.: Centralizált ösztönzési eszközök képzése és felhasználása ipari ágazatban

Hripacs, V.: Vállalatok és egyesületek gazdálkodási tevékenységének mutatóiról

Abramov, V.: A termelő alapok kihasználásának tökéletesítése és a szocialista munkaverseny

Az uráli termelőerők komplex fejlesztésének problémái

Budunova, V.: Működő ipari állóalapok felújítása: tervezés és hatékonyság

Posziszajev, N.: Munkaszervezés személyes tervek alapján

Melentyev, L.—Makarov, Ja.: Az üzemanyag-energetikai komplexum perspektivikus fejlesztése

Balaszova, A.—Zalkind, A.: A folyó és a perspektivikus tervezés összehangolása

Sabalín, A.—Cedilín, L.: A kombinátok szerepe, funkciói és fejlesztési tendenciái az NDK népgazdaságában

Manujlov, E.—Morozov, V.: Számítógépek alkalmazása a helyi tervbizottságok munkájában

Divilov, Sz.: A termelés tartalékai és az ellenterv

Kot, Sz.: „Az agrár-ipari komplexumok fejlesztésének problémái, valamint az agrár-ipari ágazatok közötti kölcsönhatás tökéletesítése a Szovjetunióban” (Tudományos konferencia, 1980. január 14—15.)

Csisztjakov, M.: A társadalmi termelés hatékonyságáról tartott össz-szövetségi konferencia (Moszkva, 1979. december 17—18.) eredményeihez

Balaszov, Sz.: „Tervezési problémák a fejlődő országokban” (Nemzetközi szeminárium, 1979 végén)

Módszertani útmutatás a komplex célprogramok — területi termelési komplexumok regionális problémái megoldásának, kialakításának és fejlesztésének alapján történő — kidolgozásához

Anciperov, Sz.: A kőolajtermelő apparátus tervezésének javítása

Pavlova, G.: A mezőgazdaság agrokémiai kiszolgálására irányuló tervezés tökéletesítése

The ECONOMIC JOURNAL

1980. június

Heald, D.: Nagy-Britannia államosított iparágainak gazdasági és pénzügyi irányítása

Dasgupta, P.—Stiglitz, J.: Az ipar szerkezete és az innovációs tevékenység természete

Sapir, A.: Gazdasági növekedés és a termelési tényezők helyettesítése: Mi történt a jugoszláv csodával?

Feldstein, M.—Horioka, C.: A hazai megtakarítások és a nemzetközi tőkeáramlások

Schweinberger, A.: Az erőforrások közép-távú elosztása és a tőke rövid távú specifikussága

Green, J.: Az effektív kereslet elméletéről

Macbean, A.—Nguyen, D.: Az áruszerkezet koncentrációja és az exportjüvedelmek instabilitása: matematikai elemzés

Britto, R.: Az erőforrások elosztása a termelés kockázatát figyelembe vevő egyszerű, kétszektoros modellben

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Тибор Эрдэш</i> — Капиталоёмкость и норма прибыли.....	1025
<i>Илона Ковач</i> — Развитие эмпирического анализа спроса, функции спроса	1042
<i>Габор Ревес</i> — Формирующие заработную плату факторы, пропорции заработной платы	1057
<i>Йозеф Ковач—Ласло Сакони</i> — Накопление и кредитование основных средств в сельском хозяйстве	1073
<i>Каталин Ботош</i> — Реальный курс переводного рубля	1082

ДИСКУССИЯ

<i>Ференц Бэсэрмени—Ференц Мункачи</i> — Эффективность занятия и наличие рабочей силы	1097
---	------

ОБЗОР

Кооперативная интеграция в производстве продовольственных товаров в Дании (<i>Ференц Лацо</i>)	1108
--	------

НАУЧНАЯ ИНФОРМАЦИЯ

XIX-ая сессия экономистов (<i>Ш. Б.</i>)	1119
Вопросы ценовой политики в аграрно-промышленном комплексе (<i>Эмма Биро, Мозешне</i>)	1131
Симпозиум венгерских и советских экономистов о развитии сельского хозяйства (<i>Ласло Бетленди</i>)	1134

ОБЗОР ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ	1140
Резюме статей на русском и английском языках	1144
ИЗ СОДЕРЖАНИЯ ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ	1148

Főszerkesztő: *Zsarnóczai Sándor*
Szerkesztőségi titkár: *Kovács Lajos*
Olvasószerkesztő: *Halm Tamás*
Rovatvezetők: *Balázs Sándor*
Gábor R. István
Molnár Ferenc
Sinkovics Alfréd
Szabó Katalin
Vági Ferencné
Tördelőszerkesztő: *Csehiné Bánhalmi Andrea*

KÖZGAZDASÁGI SZEMLE

A tartalomból

HOCH RÓBERT:

A világszertei árak és az árcentrum

SZŐCS MIKLÓS:

Energiagazdálkodásunk helyzete és feladatai

TIMÁR JÁNOS:

Oktatáspolitikai és oktatástervezés

**LESZÁK FERENC—ORBÁN ÁRPÁD—
OROSZ LAJOS:**

Gazdasági fejlődés, kereset- és jövedelemviszonyok
alakulása a mezőgazdaságban

PÉTERI GYÖRGY:

Nemzetközi likviditás és nemzetgazdasági szempont
a magyar monetáris politikában 1924—1931 között

DRECHSLER LÁSZLÓ:

„A mérhetetlenség mítosza”?

PRÁGER LÁSZLÓ:

Gondolatok a differenciálásról és az ösztönzésről

10

XXVII. évfolyam

1980. október

AUGUSZTINOVICS MÁRIA, BOGNÁR JÓZSEF, CSIKÓS-NAGY BÉLA, CSIZMADIA ERNŐ, ERDŐS PÉTER, FALUSNÉ SZIKRA KATALIN, FEKETE FERENC, GANCZER SÁNDOR, HETÉNYI ISTVÁN, HORVÁTH LÁSZLÓ, HUSZÁR ISTVÁN, KÁPLÁR JÓZSEF, KESERŐ JÁNOSNÉ, KORNAI JÁNOS, MEGYERI ENDRE, NAGY TAMÁS, NYERS REZSŐ (elnök), SIPOS ALADÁR, SZABÓ KÁLMÁN, SZAMUELY LÁSZLÓ, VINCZE IMRE, ZSARNÓCZAI SÁNDOR (főszerkesztő).

TARTALOM

<i>Hoch Róbert</i> : A világgiazi árak és az árcentrum	1153
<i>Szócs Miklós</i> : Energiagazdálkodásunk helyzete és feladatai	1159
<i>Timár János</i> : Oktatáspolitikai és oktatástervezés	1172
<i>Leszák Ferenc—Orbán Árpád—Orosz Lajos</i> : Gazdasági fejlődés, kereset- és jövedelemviszonyok alakulása a mezőgazdaságban	1185
<i>Péteri György</i> : Nemzetközi likviditás és nemzetgazdasági szempont a magyar monetáris politikában 1924—1931 között	1203
V I T A	
<i>Drechsler László</i> : „A mérhetetlenség mítosza”?	1216
<i>Práger László</i> : Gondolatok a differenciálásról és az osztónzésről	1219
S Z E M L E	
A szakszövetkezetek társadalmi-gazdasági viszonyai (<i>Domokos Zoltán</i>)	1227
Lengyelország gazdasága az 1970-es években (<i>Kolos Miklós</i>)	1235
TUDOMÁNYOS TÁJÉKOZTATÓ	
Az ötödik magyar—amerikai közgazdász-találkozó (<i>Dobozi István</i>)	1252
FOLYÓIRATSZEMLE	
Ju. Szubockij: Kisvállalatok az Egyesült Államok iparában — Jean Saing-Geours: Létezik-e pénzügyi fegyver? — E. F. Zsukov: Az Egyesült Államok adórendszer	1263
SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ	
Babanászi Szteriosz—Denke Géza: A tudományos-technikai forra- dalom és a munkások (<i>Stuber Ervin</i>)	1270
A cikkek orosz és angol nyelvű rövid tartalmi kivonata	1273
KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK TARTALMÁBÓL	1277

E SZÁM SZERZŐI:

Dr. Dobozi István, az MTA Világgazdasági Kutató Intézetének tudományos munkatársa; **Domokos Zoltán** kandidátus, az Alföld Szakszövetkezet elnöke; **dr. Drechsler László**, a közgazdaságtudományok doktora, az Országos Tervhivatal Tervgazdasági Intézetének igazgató-helyettese; **dr. Hoch Róbert**, a közgazdaságtudományok doktora, az MTA Közgazdaság-tudományi Intézetének osztályvezetője és tudományos tanácsadója; **dr. Kolos Miklós**, a Magyar Külügyi Intézet tudományos munkatársa; **Leszák Ferenc**, a MÉM Statisztikai és Gazdaságelemző Központjának osztályvezető-helyettese; **Orbán Árpád**, a MÉM Statisztikai és Gazdaságelemző Központjának főelőadója; **Orosz Lajos**, a MÉM Statisztikai és Gazdaságelemző Központjának főosztályvezető-helyettese; **Péteri György**, az MTA Történettudományi Intézetének tudományos segédmunkatársa; **dr. Práger László**, a LIGNIMPEX Külkereskedelmi Vállalat vezérigazgató-helyettese; **Stuber Ervin** kandidátus, az Ybl Miklós Építőipari Műszaki Főiskola tanszékvezető főiskolai tanára; **Szócs Miklós**, az Országos Tervhivatal főtanácsosa; **dr. Timár János** kandidátus, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem tanszékvezető egyetemi tanára.

A világpiaci árak és az árcentrum

Már az 1968. évi árreformnak fontos alapelve volt, hogy a belső árrendszer szoros kapcsolatban legyen a világpiaci árakkal; pontosabban azokkal a külső árakkal, amelyek alapján ténylegesen exportálunk és importálunk. Ez az elv szerves része annak a szélesebb koncepciónak, hogy külgazdaságunknak a belső gazdaságtól való merev elszigeteltségét megszüntetve létrehozzuk a kettő szerves egységét. Mindennek az a célja, hogy a nemzetközi munkamegosztásba fokozottan bekapcsolódva erősítsük gazdaságunk teljesítőképességét, s így többet fordíthassunk mind a gazdaság fejlesztésére, mind a nép jólétének javítására, most pedig a külső egyensúly helyreállítására. Mindezekhez sok minden kell, például adekvát gazdaságpolitika, megfelelő intézményrendszer. Szükséges az is, hogy a hazai termelés védettségét ésszerű mértékűre csökkentsük. Eme tényezők között azonban kétségtelenül fontos szerepe van az árrendszernek is.

Az árcentrumnak, ezen belül az ártípusnak¹ a meghatározásától is függ, hogy az árrendszer megfelel-e a fenti követelménynek, közvetít-e a külgazdaságunk és a belgazdaság között, segíti-e mindkettő eredményes fejlődését.

Az árcentrum végül is attól függ, hogyan, milyen formákban és mértékben épül be a tiszta jövedelem az árakba.

A külső áraknak a belső árrendszerben való érvényesülése eleve hat az árakban realizált tiszta jövedelem mértékére és formáira, mégpedig tartósan; tehát nemcsak az aktuális árakra (amelyek a típus által megszabott centrumtól eltérhetnek), hanem magára az árcentrumra, konkrétan az ártípusra is. A 68-as reform egyik fontos lépése volt, hogy egységes árcentrumot alakított ki a külkereskedelmi forgalomba kerülő áruk számára. Az árreformot követő évtizedben azonban nem jutottunk kellően előre a megkezdett úton e tekintetben sem. Indokolt volt tehát, hogy a hetvenes évek végén sor került az árrendszer felülvizsgálatára és a továbbfejlesztésre vonatkozó javaslatok kidolgozására, nem utolsósorban a világgazdasággal való kapcsolatok szempontjából.

1980-ban jelentősen módosították a szabályozórendszert, különösen az árrendszert. E változtatások alapvető törekvése volt a külső és a belső árak közötti kapcsolat szorosabbá tétele. Az árrendszer változtatásának

¹ Azt a belső magot, középpontot, amely hosszabb távra meghatározza az áralakulást, de amelytől a konkrét árak eltérhetnek, és el is térnek, *árcentrumnak* nevezzük. Az árcentrumot a következő főbb tényezők határozzák meg: az ár típusa, az árrendszer egy- vagy kétszintűsége, végül az, hogy az iparágon belül az átlagköltség vagy a határköltség az ármegeállapítás kiindulópontja. Részletesebben lásd Hoch Róbert: Az árcentrumról. Kereskedelmi Szemle, 1977. évi 1. sz.

egyik részét — úgy gondolom — csak helyeselni lehet. Ennek lényege: a külkereskedelmi ártípus egységes alkalmazása, a tömegesen létező pénzügyi megkülönböztetések lefaragása. A változtatások másik részét, ti. a vállalati átlagjövedelmezőség szabályozására alapozott ún. *versenyár*-konceptiót és annak érvényesítési módját viszont problematikusnak látom. Pedig éppen ez utóbbi a lényegesen új az 1980. évi szabályozórendszer-változtatásban.

Az exportált és az importált termékek árképzése

1. Az export

A tervszerűséget és a piacot ésszerűen kombináló szocialista gazdaságban az *exportált termékek* belföldi árcentruma a külpiacon realizált devizaár egységes devizaszorzóval forintra átszámítva, plusz az átlagos exporttámogatás. Az ettől eltérítő egyedi pénzügyi hidak térítik el az egységes árcentrumtól az árakat.²

Ha a vállalat termelésének egy részét exportálja, másik részét a belső piacon értékesíti, az exportált termék ára (feltéve, hogy a piaci mechanizmus valóban működik) nyilvánvalóan hat a belföldön értékesített termék árára.

Amennyiben az exportár *magasabb viszonylagos jövedelmet* tartalmaz, mint a belföldi ár, akkor a belső ár s a benne foglalt jövedelmezőség is emelkedhet. A jövedelmezőbb export ugyanis elvonja a belső piac elől az áru-alapot, s ez a belső árak emelkedésére vezet. Ha az így keletkező többlet-jövedelem (jelentős része) a vállalatnál marad, és azt a vállalat fejlesztésre fordítja, akkor a kínálat növekedésével a belső ár csökkenhet, feltéve, hogy az exportpiac nem bővíthető korlátlanul.

Hasonlóképpen: ha az export jövedelmezősége *kiseb*b a belföldi értékesítésben elérhetőnél, akkor a vállalat csökkentheti az exportot, növelve a belföldi kínálatot, és ezzel kiváltva a belső ár csökkenésének tendenciáját. (A vállalat jövedelmezősége ez esetben is nőhet!)

Vagyis működő piaci mechanizmus körülményei között *tendencia mutatkozhat a belső és a külső jövedelmezőség kiegyenlítődé*sére. Ám ez a nivellálódási folyamat *egyáltalán nem szükségszerű!* Megfontolt stratégia alapján dolgozó vállalat a külső piac bizonytalanságaival szemben védő szilárd „hátszártnak” tekinti a belső piacot. Következésképpen a vállalat teljesen normális jelenségnek tekintheti, hogy a belföldi értékesítés kevésbé jövedelmező az exportnál. Emellett a belföldön forgalomba hozott termékek minősége, korszerűsége, választék szerinti összetétele nem, vagy legalábbis nem teljesen azonos. Ez esetben az export aránylag nagyobb jövedelmezősége nem is határozhatja meg a belső értékesítés jövedelmezőségét.

Fordítva: az exporthoz akkor is fűződhet vállalati érdek, ha a nyereség viszonylag alacsony. A vállalat nem szünteti be okvetlenül az exportot a belső értékesítés viszonylag magasabb jövedelmezősége miatt. Már csak

² Az exporttámogatás gyakran differenciált, sőt éppen negatív is lehet (exportlefölözés). Ha az árcentrumtól való eltérés túlságosan gyakori s indokolatlan, akkor nem az árcentrum, hanem a kivétel válik szabállyá.

azért sem teszi ezt, mert a belső piac felvevőképessége korlátozott; s a korábban exportált termékmennyiség — az érvényes árakon — rendszerint nem irányítható át a belső piacra. Sőt a vállalat úgy is tekintheti a belső értékesítés magasabb jövedelmezőségét, mint új külső piacok megszerzésének finanszírozóját.

2. Az import

Az importált termékek belföldi árcentruma: a külső vételár egységes devizaszorzóval forintra átszámítva, plusz vám (vagy vámforgalmi adó). A vámok differenciálása az *importált termékek* ármegállapításának az alapját téríti el a centrumtól.

Gazdaságunkban különösen nagy jelentősége van annak, hogy az *energiahordozók és a nyersanyagok* árának megállapításában érvényesüljenek az importárak. A problémát az okozza, hogy ilyen termékeket rendszerint mind rubel, mind dollár viszonylatból beszerzünk, sőt fontos termékeket (például kőolajat) termelünk is. 1980 óta a belföldi árat a dollár viszonylatból származó — szabály szerint a legdrágább — import határozza meg. Megszűnt a korábban alkalmazott úgynevezett „kevert” ár, vagyis az az árképzési elv és gyakorlat, amely a különféle források (rubel és dollárreláció, belföldi termelés) bekerülési árainak *átlaga* alapján határozta meg a belföldi árat. Az átlagelvről a határelvre való áttérés sem problémamentes. (Az energiahordozók és a nyersanyagok határelv szerinti árképzése jól orientálhatja ugyan a fejlesztést, de a reális ráfordításoktól elszakadva határozza meg a termelés költségshívonalát, egyúttal indokolatlan mértékben emeli az árakban realizált központosított tiszta jövedelem arányát.)

A *feldolgozóipari termékek* importja — némi egyszerűsítéssel — kétféle funkciót tölt be.

a) Az adott terméket egyáltalán nem gyártjuk. (Nem akarjuk, például gazdasági megfontolások alapján, vagy nem tudjuk, mert például gazdaságunk nem eléggé fejlett műszakilag.) Az import a hazai gyártást *helyettesíti*.

b) Az adott terméket gyártják itthon; az import a hazai gyártást *kiegészíti*, bővíti a választékot, versenyt támaszt a hazai termeléssel szemben.

ad a) Az import alapján számított ár (egységes devizaszorzóval átszámított vételár + vám) egyértelműen meghatározza a belső árcentrumot.

ad b) Az importtermék és a hazai kibocsátású termék belföldi ára között kölcsönhatás lép fel; főleg az előbbi hat az utóbbira. Ideális esetben az importtermék leszorítja a hazai árat. Ez azonban korlátozatlan importot tételez fel. Ha ez a feltétel hiányzik, ha az import erősen korlátozott, akkor az importtermék árának magasabbnak kell lennie a hazai termék áránál, különben az importáru eltűnik a piacról, és nem gyakorolhat hatást a hazai termelésre. Akkor is ilyen arányoknak kell érvényesülnie, ha az egységes devizaszorzóval átszámított és vámmal növelt külső beszerzési ár kisebb, mint a hazai terméknek a belföldi ártípus alapján meghatározott ára. Egyértelmű tapasztalat volt 1968 után, hogy a versengő termékek importja kedvezően hatott a belföldi termelésre és értékesítésre: a belföldi termékek minősége, korszerűsége, csomagolása, választéka számottevően javult a külső verseny hatására. Az importverseny azonban nem volt egyúttal ár-

verseny is; ahelyett, hogy leszorította volna, inkább felfelé húzta a belső árakat.

A belső és a külső árak — fent leírt — kapcsolatrendszerének az érvényesítése feltétele a gazdaság egészséges, hatásos működésének.

Az úgynevezett külkereskedelmi versenyár³

Az 1980. évi szabályozórendszer-változás sajátossága abban van, hogy a *feldolgozó ipar* árcentrumát sajátos módon határozza meg: a világszertei árakat, pontosabban a nem rubel viszonylatú exportárakat kívánja az árcentrum alapjául megtenni. Mindazoknak a feldolgozóipari vállalatoknak az átlagos nyereségszintjét, amelyek termelésük több mint 5 százalékát nem rubel viszonylatban exportálják, az határozza meg, hogy mekkora a nem rubel viszonylatú exportjuk jövedelmezősége. Ha a vállalat nem rubel exportjának a jövedelmezősége viszonylag alacsony, akkor a belső árszínvonalat is olyan mértékben kell (kellene) csökkentenie, hogy jövedelmezősége az exportjövedelmezőségnek feleljen meg. Ha az export veszteséges, akkor a belső árszintnek is veszteségesnek kell lennie.

Ez az elv azonban — az elképzelés szerint ideiglenesen — csak korlátozottan érvényesül. Jelenleg ugyanis sok vállalat nem rubel exportjának olyan alacsony a jövedelmezősége (egyeseké még veszteséges is!), hogy az elv következetes érvényesítése esetén működésképtelenné válnának. Ezért az 1980. évben bevezetett szabályozórendszer *átmeneti jelleggel* megengedi, hogy az egyes vállalatok átlagos jövedelmezősége magasabb legyen, mint az exportban. Másfelől viszont árszínvonal-politikai szempontokból — az átmeneti időszakban — nem engedi meg a kimagaslóan gazdaságos nem rubel exportú vállalatoknak, hogy a belső árszintet az export jövedelmezőségének megfelelő szintig emeljék.

A fenti szabályozás mögött rejlő *koncepció* röviden így foglalható össze: A feldolgozóipari ágazatok és vállalatok hatékonyságának, végső soron létezésük jogosultságának egyedüli mércéje a tőkés világszertei; pontosabban költségeik aránya a tőkés világszertei árakhoz. Csak azoknak az ágazatoknak és vállalatoknak a létjogosultságát ismerhetjük el, tarthatjuk érdemesnek a továbbélésre és továbbfejlődésre — úgymond —, amelyek a tőkés világszertei mértékrendszerével mérve is gazdaságosak. Azoknak az ágazatoknak és vállalatoknak, amelyek e mérlegen megmértek, és könnyűnek találtattak, meg kell szűnniük. (Az említett átmeneti időszakot éppen arra szánják, hogy a kedvezőtlen nem rubel exportú vállalatoknak idejük legyen gazdálkodásukat megjavítani.)

Azzal, hogy a tőkés világszertei gyakoroljon szelekciós hatást feldolgozó iparunkra, természetesen messzemenően egyetérttek. Ennek a hatásnak azonban a tényleges külkereskedelem, elsősorban (ésszerű vámpolitikával szabályozott) erőteljes *importverseny* révén kellene érvényre jutnia. Az import-konkurrenciára reális feltételei jelenleg hiányoznak. A tárgyalt koncepció szerint ezért *szimulálni kell* a piacot: a külszertei árakat — a közvetlen piaci hatások helyett — központi előírásokkal kell érvényesíteni. Igaz, a központi előírást nem választék-konkenti ár diktálásaként értelmezik. A feldolgozó ipar választék szerinti árainak az — egységes árként nem is létező — exportárak

³ Lásd Rácz László: Az új árrendszer. Közgazdasági Szemle 1980. évi 2. sz.

alapján való központi meghatározása ugyanis egyszerűen lehetetlen. Bár persze az új árelv akkor érvényesülhetne a tiszta formájában, ha belső árként ténylegesen a nem rubel viszonylatú exportárakat alkalmaznák. *Közvetlenül* tehát nem az árakat írják elő a feldolgozóipari vállalatoknak, hanem a nem rubel exportban elért *nyereség* színvonalát. Ráadásul az 1980. évi szabályozórendszer megalkotói — legalábbis szándékuk szerint — nem szűkíteni, hanem ellenkezőleg, szélesíteni kívánták a feldolgozó ipar szabad árának körét. A belföldön érvényes árakat a szabad árformába sorolt termékeknl a vállalatok maguk határozhatják meg, de azzal a megkötéssel, hogy az előírt — általában éves — nyereségszintet túl nem léphetik.

A törekvés célja, ti. a külső piac hatásának a belső termelésben való fokozott érvényesítése, világos, és csak helyeselni lehet. A koncepciónak azonban számos alapvető problémája van, amelyeket — véleményem szerint — a hazai közgazdász-fórumokon nem vitattunk meg kellően.

E problémák közül szeretnék néhányat felvetni az alábbiakban.

— *Felborulhat a belső piac amúgy is ingatag egyensúlya.* A belső árak kötelező leszállítása (alacsony exportjövdelmezőség esetén) áruhiányhoz vezethet. E rendszer működtetésének az a célja, hogy a külső mérce szerint nem jövdelmező termelést csökkentsek vagy szüntessék meg. A megnőtt kereslet és a lecsökkent kínálat ellentmondását az import oldaná meg. Enélkül nincs értelme annak a törekvésnek, hogy a külső árakhoz való igazodás erősítse a nemzetközi munkamegosztásba való beilleszkedésünket. Márpedig a koncepció kiinduló alapfeltevése: az import nem növelhető számottevően. (Sőt ez idő szerint inkább csökken az import.)

A termékek belső árának kedvező exportgazdaságosság esetén megengedett emelése viszont túlkínálatra vezethet. Az elgondolás az, hogy az emelés nyomán felszabaduló árualapokat a vállalat exportálja a nem rubel piacokra. Kérdéses azonban, hogy ez az árumennyiség egyáltalán értékesíthető-e nem rubel relációban, különösen pedig, hogy az eredeti exportban elért kedvező jövdelmezőséggel értékesíthető-e. (Már utaltunk rá: az exportált áruk és a hazai piacokon forgalomba hozott áruk minősége és összetétele gyakran nem azonos.)

— A jövdelmezőség szabályozásával az árszínvonalat kívánják szabályozni, „vezérelni”. Csakhogy a jövdelmezőséget nem kizárólag az árak határozzák meg, hanem a kibocsátás volumene is. A nyereségszint központi szabályozása könnyen vezethet a *teljesítmény visszafogására*. Magát a jelenséget eddig is jól ismertük. A gazdasági mechanizmust úgy kellene továbbfejlesztelnünk, hogy teljesítmény-visszafogásra lehetőség szerint ne készteszen. A tárgyalt árképzési, illetve jövdelemszabályozási elv és gyakorlat azonban a teljesítmény-visszafogást tovább erősítheti.

— A bevezetett szabályozás nem tesz különbséget aszerint, hogy egy vállalat termelésének öt vagy kilencvenöt százalékát exportálja nem rubel viszonylatban. Holott *a vállalat érdekeltsége és magatartása egészen más, ha fő tevékenysége az export, és megint más, ha az csak marginális része össz-tevékenységének*. Az alacsony exporthányadú és kedvezőtlen exportgazdaságosságú vállalat abban lesz érdekelt, hogy nem rubel viszonylatú exportját az 5 százalékos határ alá szorítsa. A szabályozórendszer bonyolult ellenőrzéssel iparkodik megakadályozni az ilyen törekvéseket. De a magas hányadú nem rubel viszonylatú exportot lebonyolító és kedvezőtlen jövdelmezőségű vállalat is érdekelt abban, hogy elhagyja azoknak a termékek-

nek az exportját, illetve visszafejlessze azokat a viszonylatokat, amelyek rontják exportja átlagos gazdaságosságát. Ez önmagában pozitív jelenség, sőt a szabályozórendszer szándékolt hatásának is tekinthetjük. A vállalatok abban már nem érdekeltek, hogy a kieső gazdaságtalan exportot kedvező jövedelmezőségű exporttal pótolják. Holott a gazdasági cél az, hogy a nem rubel viszonylatú export ne csak gazdaságosabb legyen, hanem *több* is.

— Az ármegállapítás új módjának a lényege a nem rubel viszonylatú jövedelmezőségből való kiindulás. Az export gazdaságossága határozza meg a feldolgozóipari termelés többi részének jövedelmezőségét és árszínvonalát is. Ez a „többi termelés” részben a hazai piacon értékesül, részben rubel viszonylatban exportálják. Se tekintetben e szabályozórendszer nem tesz különbséget. Tehát *az a feldolgozóipari vállalat, amelynek nincs nem rubel exportja, de termelésének jelentős hányadát rubel viszonylatban exportálja, úgy jön számításba, mintha nem exportálna.* Árszínvonalának és jövedelmezőségének szabályozása nem esik eme rendszer hatása alá. Az ilyen vállalatot a szabályozórendszer abban teszi érdekeltté, hogy ezután se vállalkozzék jelentősebb nem rubel viszonylatú exportra.

— Végül, de nem utolsósorban, a feldolgozó ipar jövedelmezőségének és árszínvonalának központi „vezérlése” meglehetősen bonyolult szabályozó- és ellenőrző rendszert igényel (például az exporthányad csökkentésének megakadályozásához). *Reális veszély tehát, hogy halmozódnak a rendszerhez tartozó bürokratikus előírások és megkötések,* elburjánzanak a vállalat tevékenységébe való részletes beavatkozások, amelyek egyre inkább gátolhatják a vállalatok önállóságának és felelőségének a kibontakozását anélkül, hogy a szélesedő beavatkozás ténylegesen elérhetné a célját. Igaz, a koncepció kinyilvánított lényegéhez tartozik az a cél is, hogy az áraknak 1980-ban bevezetett szabályozása segítse a valóságos verseny kibontakozását, aminek alapján lehetővé válik a további években a szabályozás merevségének feloldása. E cél realitása azonban legalábbis kérdéses.

Összegezve: Indokolt volt, hogy az 1980. évi szabályozórendszer jelentősen előrelépjen a külgazdaság és a belső gazdaság összekapcsolásában. E cél eléréséhez adekvát gazdaságpolitika és a mechanizmus reformja kell. Mindennek feltétele a megfelelő árrendszer is. E szerves egység kialakításához az is kell, hogy mind az exportban, mind az importban egységes árcentrumot érvényesítsünk, és csak az indokolt esetre korlátozzuk a kivételeket. Az egységes export, illetve import árcentrumnak a ténylegesen kivitt, illetve a ténylegesen behozott árakra kellene vonatkozniuk, s a vállalat önálló gazdálkodására hatva kellene formálniuk a vállalat jövedelmezőségét és termelését. Az ún. külkereskedelmi versenyár koncepciója — amely az 1980. évi szabályozóváltoztatás lényege — véleményem szerint nem kellően megalapozott. Indokolt és időszerű a fentiekben leírt és a hozzájuk hasonló problémák alapos megvitatása, mint ahogy az is, hogy gondosan figyelemmel kísérjük, hogyan funkcionál az új árelv a gyakorlatban; közelít-e azokhoz a célokhoz, avagy távolodik tőlük, amelyet működtetésétől várnak.

Energiagazdálkodásunk helyzete és feladatai

Az energiaigény várható alakulása az V. ötéves tervidőszakban

Az ország tüzelőanyag- és villamosenergia-ellátása évtizedek óta kiegyensúlyozott, gazdaságunk nem szenved hiányt energiában. Az energia-gazdálkodás jelentősége mégis rendkívüli módon megnövekedett, az igények távlati kielégítése nálunk sem könnyen megoldható feladat.

1973 után energiaellátásunk külső-belső feltételei alapjaiban változtak meg. A három legfontosabb változás:

— Az energiahordozók behozatalának költségei 1974 óta gyorsabban növekednek, mint kivitelünk külföldi értékesítési árai.

— A hazai energiahordozó- (szén-, kőolaj-, földgáz-, villamosenergia-) termelés költségei az ipari termelés költségeinél gyorsabban növekednek.

— Az energetikai beruházások fajlagos létesítési költségei erőteljesen növekednek annak folytán, hogy az energetikai rendszer korábbi műszaki megoldásai (például olajerőmű) helyett jelenleg háromszor-négyszer nagyobb fajlagos költségű nagylétesítmények (például atomerőmű) épülnek.

Bár a tartós áremelkedések, a nemzetközi árucserében keletkezett veszteségek és az energetikai beruházások költségterheinek hatását egy ideig tompítja, illetve késlelteti a szocialista országok energetikai együttműködésében rejlő erő, ezek a feltételváltozások szükségessé tették korábbi energiapolitikai céljaink lényeges módosítását.

Az olajárrobbanás és hatásai szerte a világon új korszakot nyitottak. Az alkalmazkodás nálunk is megkezdődött. A nemzetközileg ismert új energiapolitikai stratégiát követve már az V. ötéves terv időszakában megkezdtük

— a behozatalban az olajimport csökkentését;

— az energiaszerkezet változtatását és

— a szükséglet növekedési ütemének mérséklését.

Egyebek között belefolytunk több új szénbánya-beruházásba, új kőolaj- és földgázlelőhelyek feltárásába és az atomerőmű építésébe. Elkerülhetetlen importra utaltságunk miatt ezekkel egyidejűleg valósultak meg újabb — az oronburti földgáz szállítását és (750 kV-os feszültség szinten) szovjet villamosenergia-behozatalunk növelését szolgáló — importbővítő fejlesztések is.

Az energiaforrások bővítésére irányuló erőfeszítések többnyire ismeretek. Kevésbé ismertek azonban az ország jelenlegi energiaigényességének alakulásáról szerzett tapasztalatok. A magyar gazdasági növekedés és az energiaigények kapcsolata — az ötéves tervidőszakok évi átlagos növekedési ütemei alapján — a következőkkel jellemezhető:

1. sz. táblázat

Évi átlagos növekedési ütemek, (százalék)

Megnevezés	1970—1975	1975—1980
Nemzeti jövedelem	6,3	4,0
Bruttó nemzeti termelés	6,2	4,3
Tüzelőanyag-felhasználás	3,5	3,5
Villamosenergia-felhasználás	6,6	5,1

A IV. ötéves terv időszakában a termelés 1 százalékos növelése a tüzelőanyag-szükséglet 0,56 százalékos, a villamosenergia-szükséglet 1,06 százalékos növekedésével járt. A jelenlegi tervidőszakban az ország energiaigényessége növekedett. Előzetes adatok szerint a termelés 1 százalékos bővüléséhez a tüzelőanyag-igény 0,81 százalékos, és a villamosenergia-szükséglet 1,19 százalékos növekedése tartozik. Ennek okai:

— Iparunk ágazati és termékszerkezete energiaigényes irányban fejlődött.

— 1975 után mérséklődött a jobb hatásfokkal eltüzelhető szénhidrogének elterjedése.

— Lassult a vasúti vontatás korszerűsödése, mérséklődött tehát a közlekedés energiaigényességére gyakorolt kedvező hatása, tovább bővült a közúti szállítás szerepe.

— Az élőkommunka-megtakarítás és a hozamnövelés érdekében növekszik a mezőgazdaság energiaigényessége.

— A lakásállomány és a lakosság tulajdonában levő személygépkocsik számának növekedése miatt bővül a lakosság energiaigénye.

A gazdaság fejlődésében továbbra is érvényesül az az irányzat, hogy az egységnyi nettó nemzeti termelésre jutó fajlagos energiaigény fűtőanyagban csökken, villamos energiában pedig növekszik.

2. sz. táblázat

Egységnyi nettó nemzeti termelés
fajlagos energiaigénye, 1970—1980

Év	Fajlagos	
	fűtőanyag-igény (GJ*/Ft)	villamos-energia-igény (kWó/Ft)
1970	2,40	0,047
1975	2,11	0,048
1980	2,08	0,051

* Az alkalmazott energia-mértékegységek:

1 PJ (petajoule) = 10^{16} joule

1 GJ (gigajoule) = 10^9 joule

1 kJ (kilojoule) = 10^3 joule

1 joule = 0,2388 cal

1 wattóra = 3600 joule.

Az ipari termelés energiaszükségletét a két ötéves tervidőszakban a következő adatok szemléltetik:

3. sz. táblázat

Évi átlagos növekedési ütemek
a IV. és az V. ötéves időszakban (százalék)

Megnevezés	1970—1975	1975—1980
A bruttó ipari termelés évi átlagos növekedése	6,5	4,6
Az ipar tüzelőanyag-felhasználásának évi átlagos növekedése	4,4	3,6
Az ipari villamosenergia-szükséglet évi átlagos növekedése	4,5	4,2

A IV. ötéves tervidőszak mutatói kedvezőbbek voltak az 1975—1980-as időszak adatainál. 1970—1975 között az ipari termelés 1 százalékos bővülése még a fűtőanyag-felhasználás 0,68 százalékos, és a villamosenergia-felhasználás 0,69 százalékos növekedésével volt megvalósítható. Az V. ötéves terv időszakában viszont már a fűtőanyag-felhasználás 0,78 százalékos, illetve a villamosenergia-szükséglet 0,91 százalékos növekedése mellett lehetett elérni 1 százalékos termelésbővülést. Ennek az az oka, hogy a nagy energiaigényű alapanyagok (nyersvas, melegen hengerelt acél, cement, égetett mész, tégl, síkűveg, papír, cukor stb.) termelése az előző időszakhoz viszonyítva az ipari termelés átlagánál gyorsabb ütemben fejlődött. Ezen belül is döntő jelentőségű, hogy 1975 után kétszeresére növekedett a petrokémiai ipar alapanyag-felhasználása.

4. sz. táblázat

Iparunk összes tüzelőanyag-felhasználása
és az összehasonlító áron számolt ipari termelés
egységére jutó fajlagos energiaigényesség

Megnevezés	1970	1975	1980
Az ipar összes tüzelőanyag-felhasználása (PJ)	515	636	762
Az ipar fajlagos tüzelőanyag-felhasználása (kJ/Ft)	971	879	842

Az iparvállalatok (gazdálkodó egységek) energiagazdálkodási tevékenységének és takarékosági intézkedéseinek objektív mércéje a *fajlagos* (egységnyi termékmennyiségre, teljesítményre jutó, természetes mértékegységben kifejezett) *energiafelhasználás*. Öröndetes módon az energiaigényes ágazatok, iparágak és üzemek fajlagos energiaszükséglete folyamatosan csökken. Alapvetően ez az irányzat érvényesül az iparban és a szállításban egyaránt. A fajlagos energiaigény csökkenése jelentős megtakarítás a népgazdaság számára. 1975—1980 között, öt év alatt 5—10 százalékos fajlagos javulás valósult meg a timföldgyártásban és a sörtermelésben; 11—20 százalékos közötti fajlagos javulást értek el a papiros, az ammónia, a cement, a betonelem termelésében; 20 százaléknál nagyobb a fajlagos igény csökkenése az üveg-, a cukor-, és az égetettmész-termelés területén.

Nagyobb arányú fajlagos javulást főleg azoknál a gazdálkodó egységeknek érnek el, ahol új termelési eljárások (korszerűbb berendezések vagy nagyobb üzemegységek) létesültek. De tapasztalható hatékonyságjavulás ott is, ahol a meglévő (műszakilag adott) kapacitásokon folytatódott a gyártás. E területeken szervezési intézkedésekkel, jobb karbantartással, a veszteségforrások csökkentésével, a hatásfok javításával jutottak a jobb fajlagos mutatóhoz.

A nagyszámú energiaigényes termék és tevékenység közül mindössze néhánynak az esetében növekedett a fajlagos mutató. Ezeket az eseteket a fő irányzaton belüli kivételeknek tekinthetjük, amelyeknek elfogadható konkrét technológiai vagy minőségjavítási okai vannak (pl. a kőolaj fokozott feldolgozása miatt a finomítóknál, vagy a jobb hőszigetelésű vázkerámia gyártása miatt egyes korszerű téglagyárakban). Az időszak folyamán a mezőgazdaság felszereltségének növekedése (gépesítése, villamosítása, kemizálása) arányában gyors ütemben növekedett a mezőgazdaság energiaigényessége is.

5. sz. táblázat

A mezőgazdaság energiaigényességi mutatói

Megnevezés	1970	1975	1980
A mezőgazdaság összes tüzelőanyag-felhasználása (PJ)	42	59	80
Fajlagos mezőgazdasági tüzelőanyag-felhasználás (kJ/Ft)	220	236	259

A mezőgazdaság energiaigénye tehát abszolút mértékben és fajlagosan is jelentősen nőtt az 1975—1980 közötti időszakban. Az energiaigény fokozódását főleg a korszerű termelési rendszerek elterjedése, ezek járulékos technológiai, szárítási, szállítási szükségletei okozták.

A mezőgazdaság azonban — energiaigényességének növekedése ellenére — továbbra is az ún. kevésbé energiaigényes ágazatok közé tartozik. Összes tüzelőanyag-felhasználása továbbra is csak 5—6 százaléká a népgazdaság összes tüzelőanyag-szükségletének. Fajlagos — egységnyi termeléshez tartozó — energiaigénye harmada-negyede, villamosenergia-igénye pedig negyede—ötöde az iparénak. Gondot az okoz, hogy a mezőgazdasági termelés bővítése és a hozamok növelése a legdrágább üzemanyagok (gázolaj, benzin) növekvő fogyasztásával jár, s hogy egyidejűleg gyorsan nő a szintén nemes energiahordozókból (földgázból, benzinből) előállított műtrágya és növényvédőszer felhasználása is.

A közlekedési ágazatban az egységnyi teljesítményre jutó energiafelhasználás javulása az V. éves terv időszakában is folytatódott.

A legjelentősebb energiariacionalizálási tevékenység, ti. a vasúti vontatás korszerűsítése (villamosítás, dízelesítés) azonban lelassult. Emellett a szállítási feladat növekvő hányada jut a közúti közlekedésre, és ebben az időszakban megkétszereződik a légi közlekedés üzemanyagigénye is. A közlekedés is csaknem kizárólag fehérarut (benzint, gázolajat, kerozint) használ fel. Jelentősen növekszik a tervidőszakban a kommunális szektor energiafelhasználása.

6. sz. táblázat

A közlekedés összes és fajlagos energiaigénye
(Lakossági személygépkocsik nélkül)

Megnevezés	1970	1975	1980
Összes tüzelőanyag-felhasználás (PJ)	71	79	88
Fajlagos tüzelőanyag-felhasználás (kJ/Ft)	1163	1000	907

7. sz. táblázat

A kommunális szektor energiafogyasztása

Megnevezés	1970	1975	1980
Tüzelőanyag-fogyasztás (PJ)	198	213	241
Villamosenergia-fogyasztás (mrd kWó)	1,8	3,2	5,3
Motorbenzin-fogyasztás (ezer t)	270	620	830
ebből lakossági (ezer t)	170	480	660
Lakásállomány (ezer db)	3090	3410	3762
Személygépkocsi-állomány (ezer db)	220	586	1030
Egy lakásra jutó tüzelőanyag-fogyasztás (GJ/db)	64	63	64
Egy lakásra jutó villamosenergia-fogyasztás (kWó/db)	582	938	1409
ebből: Budapest	1386	1846	2280
vidék	417	741	1220
Egy magán-személygépkocsira jutó motorbenzin-fogyasztás (kg/db)	772	819	640

Előzetes adatok szerint az V. ötéves tervidőszakban:

— a lakásállomány 10,3 százalékkal, az átlagos szobaszám 5 százalékkal, a háztartási tüzelőanyag-fogyasztás 13,1 százalékkal, a villamosenergia-fogyasztás 65,6 százalékkal nő;

— a személygépkocsi-állomány 76 százalékkal (kb. 1030 ezer db-ra), a motorbenzin-fogyasztás 33,8 százalékkal növekszik.

Az életszínvonal emelkedése folytán a lakásállomány szaporodásával és a szobaszám növekedésével együtt nő az egy lakásra jutó háztartási tüzelőanyag-fogyasztás, és a lakásállománynál hatszor gyorsabban növekedik a villamosenergia-fogyasztás.

A lakossági tüzelőanyag-, motorbenzin- és villamosenergia-fogyasztás ötéves növekménye a népgazdaság összes igénynövekményének mintegy 22 százalékat képviseli. Ezen belül az egy lakásra jutó tüzelőanyag-fogyasztás nagyjából változatlan, a villamosenergia-fogyasztás másfélszeresére növekedett, az egy személygépkocsira jutó benzinfogyasztás pedig mintegy 22 százalékkal csökkent 1976—1980 között.

Az V. ötéves tervidőszak — az összes energiafelhasználás szempontjából — két eltérő szakaszra tagolható:

8. sz. táblázat

**A népgazdaság összes tüzelőanyag-
és villamosenergia-felhasználása
1970—1980 között**

Megnevezés	1970	1975	1980
Összes tüzelőanyag-felhasználás (PJ)	909	1076	1277
Összes villamosenergia-szükséglet (mrd kWó)	17,9	24,6	31,5

— 1975—1978 között a felhasználás erőteljesen nőtt, a tüzelőanyag-igény évi átlagban 5,4 százalékkal, a villamosenergia-szükséglet évi 7 százalékkal növekedett. (1978-ban az igény kiemelkedően gyorsan nőtt a kedvezőtlen időjárás miatt.)

— 1979—1980-ban a növekedés üteme lelassult, a tüzelőanyag-igény évi 0,6 százalékkal, a villamosenergia-felhasználás pedig évi 1,9 százalékkal nő.

A 70-es évtized tüzelőanyag- és villamosenergia-felhasználását négy nagy homogén fogyasztócsoportha bontva jól megfigyelhetjük az igény-növekedés változó ütemét.

9. sz. táblázat

**Az energiaszükséglet alakulása 1970—1980 között
(PJ)**

Év	Szükséglet				
	Összesen	a villamos- energia- hőigénye	a termelő szektor igénye	Ebből:	
				a kommunális szektor	
				fűtőanyag-	motorbenzin-
fogyasztása					
1970	909	214	486	198	11
1975	1076	276	561	213	26
1978	1260	343	645	238	34
1980	1277	356	645	241	35

**Az energiaszükséglet évi átlagos növekedési üteme 1970—1980 között
(százalék)**

Időszak	Átlagosan	A villamos- energia- iparban	A termelő szektorban	A kommunális szektor	
				fűtőanyag-	motorbenzin-
				fogyasztásában	
1970—1980	3,5	5,3	2,9	2,0	12,3
1970—1975	3,5	5,3	3,0	1,4	18,7
1975—1978	5,4	7,5	4,8	3,8	9,3
1978—1980	0,6	1,9	0,0	0,6	1,5

— *A villamosenergia-termelés hőigénye* 1970—1980 között a népgazdaság összes fűtőanyag-felhasználásának kerekén negyedét (24—27 százalékát) tette ki.

— *A termelő ágazatok tüzelőanyag- (ezen belül alapanyag-) felhasználása* tette ki a vizsgált időszak összes szükségletének több mint a felét (51—53 százalékát).

— *A kommunális szektor (lakosság és közületek) fűtőanyag-fogyasztása* a teljes igény 19—22 százaléka volt.

— *A kommunális szektor motorbenzin-fogyasztása* az elmúlt 10 évben 1,2—2,7 százalékát tette ki az ország fűtőanyag-szükségletének.

Ennek a négy csoportnak a fogyasztása az elmúlt tíz évben eltérő ütemben nőtt.

— *A kommunális szektor motorbenzin-fogyasztása* évi átlagban 12,3 százalékkal növekedett: ezen belül a IV. ötéves tervidőszakban évi 18,7 százalékkal, 1975—78 között — a kezdeti áremelések hatására — évi 9,3 százalékkal, 1979—1980-ban pedig — a további benzináremelések miatt — évi 1,5 százalékkal.

— *A kommunális szektor fűtési fogyasztása* a 70-es években évi 2 százalékkal nőtt, ezen belül 1970—1975 között 1,4 százalékkal, 1975—1978 között 3,8 százalékkal, majd 1979—1980 között a háztartási tüzelőanyagok árának emelkedése és a kedvező időjárás hatására csak mintegy évi 0,6 százalékkal.

— *A termelő ágazatok energiaszükségletének évi átlagos növekedése* az 1970—1980 közötti évtizedben 2,9 százalék volt, ezen belül 1970—1975 között évi 3 százalék, 1976—1978 között évi 4,8 százalék, míg 1980-ban — a termelés mérséklődése következtében, továbbá, mivel a vállalatok már nagyobb figyelmet fordítanak az energiagazdálkodás helyi teendőire — nem volt növekedés.

— *A villamosenergia-termelés fűtőanyagigénye* az elmúlt évtizedben évente átlagosan 5,3 százalékkal, ezen belül 1970—1975 között 5,3 százalékkal, 1975—1978 között 7 százalékkal, 1979—1980-ban pedig — a villamos energiával való takarékoság eredményeként — mintegy évi 1,9 százalékkal növekedett.

1974 után, igazodva az új világgazdasági helyzethez, számos intézkedés történt a takarékoság előmozdítására, ezen belül a földtani kutatás korszerűsítésére és hatékonyságának növelésére, a hazai szén-, kőolaj- és földgáztermelés fokozására, a nem rubel elszámolású olajimport csökkentésére, az energiahordozók forgalmazásának szabályozására, az energiahordozók termelői és fogyasztói árának többszöri emelésére, a meglévő szénfogyasztási szint tartására, a hatásfokjavulást és veszteségcsökkentést eredményező, ésszerűsítő energetikai beruházások növelésére.

Energiaigényességünk fokozódásához hozzájárult, hogy késve hártottuk át a fogyasztókra az energiahordozók világpiaci árváltozásait. Az alacsonyan tartott szénhidrogén- és villamosenergia-árak miatt az energiatakarékosság sem a termelésben, sem pedig a fogyasztásban nem indult el időben. 1979 második felétől viszont — az áremelések hatására — jelentős megtakarításokat sikerült elérni fűtőanyagban, villamos energiában és villamosenergia-teljesítményben egyaránt.

Öt év alatt a tüzelőanyag-felhasználás összesen mintegy 201 PJ-lal, a villamosenergia-felhasználás 6,9 mrd kWó-val bővül. A fűtőanyag-felhasználás növekedését mintegy 4,6 millió tonna olajjegyentértékű szénhidrogénnel (olajjal és földgázzal) és mintegy 0,8 millió tonna olajjegyentértékű villamosenergia-importtal elégítjük ki. Az igények ötéves növekményének mintegy 90 százalékát importból fedezzük.

A gazdasági növekedés lassulása és a takarékosági intézkedések hatására 1980-ban a tüzelőanyag-fogyasztás mintegy 5 százalékkal, a villamosenergia-szükséglet pedig mintegy 10 százalékkal marad el az V. ötéves terv előirányzataihoz viszonyítva.

10. sz. táblázat

Egy lakosra jutó energia- és villamosenergia-fogyasztásunk nemzetközi összehasonlításban

Ország	Egy lakosra jutó évi			
	összes tüzelőanyag-felhasználás (GJ/fő/év)		villamosenergia-felhasználás (kWó/fő/év)	
	1975	1980	1975	1980
NSZK	174		4429	
NDK	199		4148	
Szovjetunió	154		3717	
Ausztria	118		3570	
Csehszlovákia	217		3557	
Bulgária	138		2695	
Lengyelország	154		2372	
Románia	118		2058	
<i>Magyarország</i>	104	119	1974	2700

Egy-egy ország egy főre jutó fogyasztási mutatóinak alakulását a műszaki színvonal, a gazdasági fejlettség, a termelési szerkezet és az éghajlati viszonyok befolyásolják. Az adatokból az tűnik ki, hogy adottságainkhoz és termelési színvonalunkhoz képest az egy főre jutó fogyasztásunk viszonylag alacsony.

Távlati kilátásaink az energiával való messzemenő takarékoság céltudatos érvényesítését indokolják. Nem tűzhetjük ki célul az egy főre jutó energiafogyasztás lényeges emelését. Nem hiba, ha kevésbé energiaigényes termelési szerkezet alapján továbbra is elmaradunk az európai szocialista vagy a velünk összehasonlítható tőkésországok egy főre jutó energiafogyasztási mutatóitól. Ez az „elmaradás” egyensúlyi szempontból már jelenleg is előnyös számunkra.

Az 1975—1980 közötti időszakban szükségleteink kielégítéséhez hozzájárult a szén-, a kőolaj- és a földgáztermelési előirányzatok túlteljesítése. Ez öt év alatt mintegy 3 millió tonna nem rubel elszámolású olajbehozataalt tett nélkülözhetővé.

1980-ra az energiaforrások szerkezetében a szénhidrogének aránya mintegy 64 százalék, a szilárd tüzelőanyagoké 28 százalék, az egyéb forrásé pedig 8 százalék lesz.

1980-ban összes szükségletünknek mintegy 54 százalékát fedezzük importból, 46 százalékát pedig a hazai termelésből.

Az V. ötéves tervidőszak alatt jelentősen bővül a magyar—szovjet energetikai együttműködés:

— A Szovjetunió energiahordozó-szállításai hőértékben meghaladják a hazai termelést.

— 1975—1980 között szovjet olaj- és olajtermék-importunk együttesen több mint 1,5 millió tonnával növekedik.

— Határidőre elkészült az orenburgi gázvezeték, és ezen keresztül gáz-behozatalunk évi 2,8 milliárd m³-rel bővül.

— Az előirányzott időre üzembe lépett a 750 kV-os villamos távvezeték, lehetővé téve a villamosenergia-import évi 3,5 milliárd kWó-val való bővítését.

Az importált energiahordozók árának emelkedése miatt az 1980. évi tüzelőanyagenergia-importunk összes költsége mintegy 42 milliárd Ft, hazai termelésünk költsége pedig mintegy 25 milliárd Ft terhet ró az országra. (1975-ben az összes energiahordozó-költség nettó nemzeti termelésünknek mintegy 6 százalékával, 1980-ban pedig 12,5 százalékával egyenlő.)

Az idén befejeződő tervidőszakban az energetikai ágazatok jelentősen növelték beruházásaikat. Összehasonlítható árakon számolva összesen mintegy 116 milliárd Ft beruházás valósul meg. Ennek 14 százalékát a szénbányászat, 37 százalékát a kőolaj- és gázipar, 48 százalékát a villamosenergia-ipar használja fel, míg a maradék 1 százalék a vállalati energiamegtakarító beruházások állami támogatása. Az ipari beruházásoknak mintegy harmadát fordítják energetikai fejlesztésre.

Az energetikai ágazat megvalósult beruházásai — és az 1979 óta tapasztalható megtakarítások — a kapacitások szempontjából kedvező feltételeket teremtenek az új tervidőszak indulásához.

A VI. ötéves energiagazdálkodási terv irányelvei

Évek óta folyik a munka a VI. ötéves terv energiakoncepciójának kialakításán. A tervezőmunkát nehezítette, hogy időközben a külső feltételekben lényeges módosulások következtek be:

- 1979-ben mérséklődött a magyar gazdaság növekedési üteme,
- 1979 óta tovább gyorsult a kőolajárak emelkedése,
- nyilvánvaló lett, hogy szocialista importunk mérsékelt mennyiségi növekedése is előbb-utóbb világszerte árfeltételekkel lesz csak realizálható.

Mindebből következett, hogy az új tervidőszakra nem a múlt növekedési ütemeinek kivetítésével, hanem egészen új szemléletben kellett az energiagazdálkodás feladatait, a méreteket, az ütemet, a szerkezetet kidolgozni.

A VI. ötéves energiagazdálkodási terv kialakításának négy kiindulópontja van:

— A terv fő gazdaságpolitikai célja a gazdasági egyensúly javítása. Ennek van alárendelve energiapolitikánk is.

— A bekövetkezett külső-belső változások elkerülhetetlenül szükségessé teszik az energiával, különösen pedig a kőolajtermékekkel való messze-menő takarékosságot.

— Nagyobb mértékben kell támaszkodni a hazai forrásokra.

— A beruházási lehetőségek az energetikában is korlátozottabbá váltak, emiatt csak olyan fejlesztések irányozhatók elő, amelyek okvetlenül szükségesek az igények kielégítéséhez és a VII. ötéves tervidőszakra történő felkészüléshez.

Az egyensúlyi helyzet javításához a tüzelőanyag- és villamosenergia-felhasználás ütemének mérséklésével is hozzá kell járulni. Ezt lehetővé teszi, hogy

1. a korábbiaknál mérsékeltőbb a gazdasági növekedés,
2. kevesebb nagy energiaigényű létesítmény épül az energiaigényes ágazatokban,
3. a termelés fejlesztésekor tudatosan előnyben részesítjük a kevésbé energiaigényes tevékenységeket.

A nem energiaigényes ágazatok költségszerkezetében három-öt százalék, az igényeseknél húsz-harminc százalék az energiaköltségek hányada. Energiaigényes ágazat az egész fémkohászat, a szerves és a szervetlen vegyipar, a cement-, mész-, téglá- és üvegipar, a cukoripar, a papíripar, továbbá a vasúti, a közúti és a légi közlekedés. Ezek veszik igénybe a felhasznált összes tüzelőanyag- és villamosenergia-mennyiség nagyobbik hányadát. Ezért ezek fejlődését különös gonddal kell vizsgálni, technológiájuk korszerűsítésére nagy súlyt fektetve, kapacitásukat pedig csak akkor célszerű fejleszteni, ha termékeik (teljesítményük) a felhasznált energiahordozók tőkés világpiaci árának figyelembevételével is gazdaságosak.

Az energiaigényes ágazatokban a nemzetközi együttműködés bővítése (például agrokémiai együttműködés), a minőségfejlesztés és a termékek továbbfeldolgozása útján is lehet csökkenteni a fajlagos energiaigényt.

Az energiakérdés és a termelési szerkezet korszerűsítése szempontjából egyaránt fontos a feldolgozó ipar (gépipar, gyógyszeripar, élelmiszeripar), valamint a mezőgazdaság és a tömegközlekedés gyorsabb ütemű fejlesztése.

A külföldi tapasztalatok is igazolják, hogy a gazdaság versenyképességének fokozása és a szerkezet javítása alkalmas eszközök a fejlődés fenntartására, az energiahordozó-import és az energetikai beruházások csökkentésére, a gazdasági egyensúly megszilárdítására.

Az energiatakarékosság csökkenthető nagy beruházási ráfordítások nélkül is, szervezéssel, jobb karbantartással, a technológiai fegyver szilárdításával, az energiaigényes anyagokkal való takarékoskossággal, a hulladékok gondos begyűjtésével és újbóli felhasználásával.

Bizonyosra vehető, hogy energiához a jövőben az átlagosnál gyorsabban növekvő költségek árán juthatunk csak. Ennek — részbeni — ellensúlyozására egyetlen lehetőségünk van: az, hogy a szükségletek növekedését *takarékossággal mérsékeljük*.

Az energiatakarékosság lehetőségei, határai és időbeli alakulása pontosan nem mérhető és nem tervezhető. Az 1973 utáni nemzetközi tapasztalatok azt bizonyítják, hogy lassúbb innovációs folyamat és lanyhább beruházási tevékenység mellett is számottevő lehetőségek vannak az energiával való takarékoskosságra, fajlagos és abszolút értelemben egyaránt. Az energiatakarékossági intézkedésekkel és a pazarlás felszámolásával elsősorban *időt lehet nyerni* az energiagondok távlati megoldásához. (Hosszú távon megoldást csak a szoros nemzetközi együttműködés és a technológia nagyszabású fejlesztése hozhat.) A takarékoskossággal elérhető időnyereségre most nagy szükségünk van. Takarékos gazdálkodással csökkenteni lehet a költségeket, mérsékelni az importigényt, gazdaságosabbá lehet tenni kivitelünket. Végül soron gyorsabban növelhető a nemzeti jövedelem és ennek belföldi felhasználása is.

Az energiatakarékosság szorosan kapcsolódik a gyártmány- és a gyártásfejlesztéshez. A lakosság persze nem hajlandó lemondani a kényelmesebben alkalmazható energiahordozók, főleg a villamos energia és a háztartási

gáz előnyeiről. Az energiahordozók fogyasztói árának emelése után azonban a lakosság érdekeltté vált abban, hogy háztartási készülékeit jobb hatásfokú, takarékosabb típusúakra cserélje. Sajnos nálunk az ilyen készülékek forgalmazását még mindig csak mennyiségi szempontból vizsgálják, a fogyasztó pedig örül, ha egyáltalán hozzájut az óhajtott készülékhez. Ezért a rossz hatásfokú, korszerűtlen fogyasztói készülékek forgalomba hozatalát hatósági intézkedéssel kell megszüntetni, a takarékosabb háztartási készülékek kínálatát, választékát pedig növelni kell, mert ezzel a népgazdaság jelentős energiamentességét takaríthat meg, a lakosság pedig számottevő kiadástól mentesülhet.

A mező- és erdőgazdaságban főleg az éghető hulladékok hasznosítása és a terményszárítás területén lehet és kell megtakarítást elérni. Törekedni kell a korszerű, energiatakarékosabb takarmányozási eljárások és módszerek hazai elterjesztésére, valamint a takarmányozásra hasznosítható növénytermelési maradékok felhasználására.

A szállításban a tömegközlekedési eszközök és lehetőségek fokozott igénybevételével, a járművek jobb kihasználásával, valamint az elavult, nagy fajlagos fogyasztású járművek selejtezésével érhetők el megtakarítások.

A lakásépítésben nagyobb gondot kell fordítani a létesülő új épületek *hővédelmére*.

Legnagyobb lakótelepeinken a fűtési és a vízmelegítési költségeket a lakók általában fizetik, és ez nem ösztönöz takarékosagra. Célszerű lenne mielőbb áttérni az egyedi elszámolásra, létrehozva ennek pénzügyi és műszerezettségi feltételeit.

A termelő ágazatokban az energiamegtakarítás fontos eszköze az energiafogyasztó berendezések korszerűsítése. A Nehézipari Minisztérium és az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság feltárták azokat a konkrét megtakarítási módokat, amelyekkel 1985-re a felhasználók mintegy évi 1 millió tonna olajjal egyenértékű energiát meg tudnának takarítani. Az ésszerűsítő beruházások sokfélék lehetnek (a termelési folyamatok korszerűsítése, a fűtési rendszerek és átalakító berendezések hatásfokának javítása, a geotermikus energia és az éghető hulladékok hasznosítása). E lehetőségek kihasználása általában gazdaságos, mert az ilyen ésszerűsítés eszközigénye rendszerint kisebb, mint az energiahordozó-termelés fejlesztéséé.

A világpiacon kőolajár növekedése miatt azzal számolhatunk, hogy az energiahordozók árát belföldön is folyamatosan közelítjük a világpiacon árhoz. Ezzel a felhasználókat jobban érdekeltté tesszük a takarékoságban és az ésszerűsítő beruházások kezdeményezésében. A jelenlegi világpiacon árhoz mellett a beruházások zöme 3-4 év alatt megtérül. Emellett a racionalizálás az esetek nagy részében technológiai korszerűsítéssel is jár.

Az ésszerűsítő beruházások révén elérhető megtakarítással a legdrágább energiahordozó — a nem rubel elszámolású kőolaj — behozatalát mérsékelhetjük, ami fontos állami érdek. Ezért az ésszerűsítő vállalati beruházásokat fővállalkozás, hitel és indokolt esetben állami támogatás is segíti. A meghatározó jelentőségű ésszerűsítő fejlesztéseket (vasútvillamosítás, a nagy inerttartalmú földgáz eróművi hasznosítása stb.) állami célcsoportos beruházásként, központi forrásokból lehet megvalósítani.

Az energiatakarékoság a termelő ágazatokban és a végső fogyasztásban egyaránt elkerülhetetlenül szükséges. A takarékosági intézkedéseknek át

kell fogniuk az energiahordozók termelését, szállítását, átalakítását, elosztását, szolgáltatását és felhasználását egyaránt, az intézkedések szervezésére és összehangolására pedig energiagazdálkodási programot kell készíteni.

Gazdasági növekedésünk mérséklődése, a termelési szerkezet korszerűsödése esetén és az ésszerű energiafelhasználás kibontakoztatásával elérhetjük, hogy:

- a tüzelőanyag-szükségletnek a 70-es években évi átlagban tapasztalható mintegy 3,5 százalékos, és a villamosenergia-szükséglet 5,8 százalékos növekedési üteme a VI. ötéves terv időszakában a fűtőanyagoknál évi 2,0—2,5 százalékra, a villamos energiánál 4,0—4,5 százalékra csökkenjen; fokozott takarékossgal elérhető, hogy a szükségletek tényleges növekedési üteme a valószínűségi sáv alsó határán mozogjon;

- iparunk fajlagos energiaigényessége (kJ/Ft) öt év alatt mintegy 20 százalékkal, közlekedésünké pedig kb. 10 százalékkal csökkenjen;

- a mezőgazdaság és a lakosság energiaigényének növekedése — a korábbiakhoz képest — lényegesen lassuljon.

Az egyensúlyi helyzet javítása szükségessé teszi energiaszerkezetünk változtatását, a szénhidrogének arányának és az importhányadnak a csökkentését. Az 1979-ben bekövetkezett újabb „kőolajár-robbanás” mindenképp az elkövetelményt támasztja, hogy az energiafelhasználás szerkezetében mérsékeljük a kőolajtermékek felhasználásának az arányát. E követelmény érvényesítése szükségessé teszi:

- a szénhidrogének utáni földtani kutatás hatékonyságának növelését és az ehhez szükséges feltételek biztosítását;

- a feltárt hazai szén-, kőolaj- és földgázvagyon műszakilag lehetséges legteljesebb igénybevételét.

A VI. ötéves terv számol egy évi 1 millió tonna kapacitású (a benzin és a gázolaj arányát növelő) krakküzem építésével, amely segíti majd kőolajbehozatalunk minimalizálását és egyidejűleg üzemanyaghelyzetünk javulását.

Az energiaszerkezet változtatására irányuló erőfeszítések már az 1975—1980 közötti időszakban megkezdődtek az eocénkorú szénbányák és a paksi atomerőmű beruházásaival.

A meglévő szénbányák kapacitásának csökkenését az új bányák (Márkushegy, Nagygyeháza) termelése a VI. ötéves tervidőszak elején ellensúlyozza, majd 1985-re már a termelés bővülése is tervezhető.

A paksi atomerőmű az erők lehető legteljesebb összpontosításával épül. Az első egység a próbajáratás után 1982-ben már teljes kapacitással üzemel, és a további egységek is üzembe helyezhetők a tervidőszak végéig. Ily módon 1982-től az atomenergia is részt vesz az energiaszerkezet formálásában.

Elkerülhetetlen importra utaltságunk miatt biztos forrásként számolunk a szocialista országokkal — elsősorban a Szovjetunióval — már egyeztetett behozatalokkal. Importunk növelésének egyik legfontosabb tétele a hmelnyicki atomerőműből származó villamos energia behozatala lesz.

A háztartási tüzelőolaj-fogyasztás növekedésének mérséklésére — az erőművi földgázfelhasználás terhére — a VI. ötéves tervidőszakban a meglévő gázvezetékek közelében további mintegy 120 ezer lakás vezetékes gázellátása valósítható meg.

A háztartási PB-gáz további elterjesztésének feltételei adottak.

Az energiaszerkezetet formáló intézkedések eredményeként 1980—1985 között a szilárd tüzelőanyagok fogyasztáson belüli arányának csökkenése lelassul; a szénhidrogének aránya 4-5 százalékkal csökken, 7 százalékkal megjelenik az atomenergia, az egyéb hányad (villamosenergia-import) továbbra is 8 százalékkal vehető számításba.

11. sz. táblázat

Energiafelhasználási szerkezetünk külső alakulása 1970—1985 között (százalék)

Megnevezés	1970	1975	1980	1985
Szilárd energiahordozó	50	36	28	25
Szénhidrogének	43	58	64	60
Hasadó anyag	—	—	—	7
Egyéb	7	6	8	8

A szerkezeti átalakulás legfontosabb következménye az, hogy az ötéves igénynövekmény mintegy 80 százalékát hazai forrásokból (zömében atomenergiával, kismértékben eocénkorú szénrel és inerttartalmú földgázzal) elégítjük ki. Ez fordulatot jelent a korábbi irányzattal szemben, amire jellemző volt, hogy az V. ötéves tervidőszak belföldi igénynövekményének még 90 százaléka származott behozatalból.

12. sz. táblázat

A hazai és az importból származó energiaforrások arányának alakulása 1970—1985 között (százalék)

Megnevezés	1970	1975	1980	1985
Hazai források	64	53	46	49
Import	36	47	54	51

A gazdasági egyensúly megszilárdításának parancsoló szükségessége és a belföldi felhasználás, ezen belül a beruházási lehetőségek mérséklése indokoltá teszi az energetikai létesítmények beruházási előirányzatának felülvizsgálatát. Ezek a vizsgálatok folyamatban vannak. Az energiaszükséglet növekedési ütemének már elért és várható további csökkenése lehetővé teszi a korábban előirányzott új energetikai létesítmények kezdésének halasztását. Ez a lehetőség nemcsak a költségvetés viszonylagos tehermentesítése szempontjából jelentős, de azért is, mert a kivitelezésben jobban összpontosíthatunk a folyamatban levő szén-, olaj- és földgázbányászati beruházásokra, az energetikai rendszer szinttartó munkáira és legfontosabb nagyberuházásunk, a paksi atomerőmű mielőbbi felépítésére.

TIMÁR JÁNOS:

Oktatáspolitikai és oktatástervezés

A közoktatási rendszer stratégiai fejlesztésének egyik legbonyolultabb és legátfogóbb problémája Magyarországon az, hogy mindmáig nem alakult ki lényegi egyetértés az oktatáspolitikának abban az alapvető kérdésben: mely tényezők határozzák meg a közoktatási rendszer — vagyis az iskolai nevelés és képzés — fokozatok és iskolatípusok szerinti szerkezetét, valamint az iskolázás összetételét és mértékét?

A feltett kérdésre adandó válasz szükségszerűen magában foglalja az oktatás (nevelés) tartalmának és módszereinek vizsgálatát is. Ez pedig — a kérdésre adandó válasszal összefüggésben — meghatározza a tantervek és a tananyagok kidolgozását, a pedagógusképzést, továbbá az oktatási intézmények fejlesztését, telepítését, a működésükhöz szükséges anyagi és pénzügyi feltételeket is.

A szükséges lényegi egyetértés hiánya magyarázza, hogy bár az utóbbi 10—15 évben az oktatáspolitikai egyes részterületein kedvező előrehaladás következett be, az oktatás* fejlesztésében elmaradtunk saját lehetőségeinktől, és az *átfogó és összehangolt fejlesztési stratégia kidolgozása még előttünk álló feladat.*

Az ebből eredő problémák összefüggnek azzal, hogy nem sikerült egyetértő álláspontot és egységes választ kialakítani abban a kérdésben, hogy mi az *összefüggés és a kölcsönhatás az „iskola” és a (gazdaságot is magában foglaló) társadalom között, továbbá, hogy miképpen, milyen módszerekkel lehet az oktatás fejlesztésének stratégiáját, illetve az oktatáspolitikát konkrét módon kidolgozni.*

A feltett kérdések körüli viták, az e téren mutatkozó elméleti és gyakorlati zavar nemcsak Magyarországot jellemzi. Az oktatás „világválsága” a II. világháború után közvetlen következménye annak, hogy a korábbiaktól eltérő társadalmi-gazdasági és tudományos-technikai fejlődés következtében felbomlott az oktatás és a társadalom (gazdaság) közötti viszonylagos egyensúly. Az oktatás nem volt többé képes a korábbi módon, az egymáshoz kapcsolódó rendszerek működését jellemző iterációs folyamatokkal járó fokozatos változások útján lépést tartani a társadalmi-gazdasági haladással.

A probléma megoldása elsősorban annak elemzését igényli, hogy a modern iskolarendszerek működésének elmúlt évszázados folyamataiban milyen tényezők, hogyan és mennyiben szabályozták az oktatás fejlődését. E fej-

* Amikor itt és a továbbiakban a gyakorlatban elterjedt szóhasználattal és csupán a rövidség kedvéért az „oktatás” kifejezést használom, azon mindig az *iskolarendszerű nevelés szerkezetét, tartalmát és módszereit, valamint az iskolázás összetételét és mértékét együtt véve* értem.

lódéstörténeti vizsgálat adhat alapot annak a megállapításához, hogy az oktatás fejlődését meghatározó legfontosabb tényezők körében és hatásában milyen változások következtek be a közelmúlt évtizedei alatt, és e változások miképpen határozzák meg az oktatás fejlesztését a belátható jövőben. Ennek alapján, a társadalmi-gazdasági szükségletek jövőbeli alakulását figyelembe véve, az oktatás fejlesztése megtervezhető.

Nem véletlenül és esetlegesen, hanem a fejlődés objektív körülményei következtében terjedt el az 50-es években az egész világon az oktatás tervezése. A megtervezett fejlesztési koncepciók jó része azonban az országok egész sorában és a nemzetközi szervezetekben is megbukott. A kudarcok elemzésének hiánya vagy hibái viszont nemegyszer éppen a tervezés lehetőségének, sőt szükségességének a tagadását vonták maguk után — mégpedig gyakran éppen a „tudomány” képviselőinek körében —, míg a *gyakorlat a szükségszerűségből eredő makacs következetességgel újra és újra a tervezésben keresi a problémák megoldását.*

Ebben az általános helyzetben Magyarországot az a sajátosság jellemzi, hogy az elmúlt két évtizedben az *oktatáspolitikai stratégiai kérdéseinek megválaszolására kedvező feltételek alakultak ki a népgazdasági tervezés keretében, és előrehaladás következett be a tudomány egyes területein is.* A hazai helyzet furcsasága, hogy az oktatáspolitikai és az ezt megalapozó oktatástervezés nagyfokú elmaradása a fejlődés követelményeitől e viszonylag kedvező feltételek ellenére következett be, nem kis mértékben a 60-as évek eleji oktatási reform kidolgozása és végrehajtása körüli konfliktusok következtében. Az MSZMP Politikai Bizottságának 1965. júliusi határozata egyes területeken elvetette a reform irracionálisnak bizonyult strukturális céljait (például az 5+1-es oktatást), más területeken pedig korszerű, új irányokat szabott a fejlődésnek (például kétfokozatú felsőoktatás). A felszíni konfliktusok mélyebb, elvi-elméleti tisztázása azonban akkoriban elmaradt, ami akadályozta az egymástól elszigetelten dolgozó, sőt nemegyszer egymással konfliktushelyzetbe került elméleti és gyakorlati szakemberek együttműködését, a munkák eredményeinek szintetizálását.

Ilyen körülmények között alakult ki az a helyzet, amelyben — mint egy tanulmány nemrég megjegyezte* — „a viták látszólag a par excellence gazdasági, illetve a par excellence társadalmi szempontok képviselői között folynak”, miközben „az iskolarendszert alakító fórumok” nyilvánosan nem kapcsolódnak be a vitába, a „történeseknek gyakran nincs meghatározható felelőse” stb. Az időnként fel-fellángoló viták ily módon nem is vezethettek kellő eredményre, hiszen azokat nemcsak az idézett tanulmányban említett „téves értelmezések és melléhallások”, hanem igen gyakran fontos tények ismeretének a hiánya is jellemezte, nem említve a konstruktív tudományos viták egyéb feltételeinek mindegyik vitatkozó félnél gyakran fellelhető hiányát (az alkalmazott fogalmak rendszerezésének és definiálásának elmaradása, a megfogalmazások pontatlansága és pongyolasága stb.). Az egyébként is többnyire szűk körben folyó viták ezért nemegyszer „süketek párbeszédévé” váltak, és éppen olyan gyorsan abbamaradtak, mint ahogyan fellángoltak. Ugyanakkor persze tagadhatatlan, hogy ezek a viták gyakorlatosságai ellenére pozitív szerepet játszottak a nézetek tisztázásában.

Mind elmélettörténeti, mind szociológiai szempontból tanulságos lenne

* Ferge Zsuzsa—Gázsó Ferenc: A közoktatási rendszer társadalmi funkciói és funkciózavarai. Kézirat, 1979.

tudományos alapossággal feldolgozni az 1960-as oktatási reform előkészítése óta eltelt közel negyedszázad ide vonatkozó tényeit és vitáit. Egy ilyen elemzés — feltételezésem szerint — igazolná azt a régi nézetemet, hogy a *60-as évek közepe után az oktatáspolitikai alapvető stratégiai kérdéseiben több volt a nézetazonosság, mint az eltérés — még az egymással szembenálló, vitatkozó felek között is. A vitatkozók gyakran nem a másik féllel, hanem a nekik tulajdonított nézetekkel vitatkoztak, amihez a viták említett hiányosságai is hozzájárultak.*

A múltbeli viták elemzése azonban önmagában nem segítené kellően elő a jelenleg előttünk álló nagy feladatok megoldását. Az oktatás különféle területein dolgozó felelős szakemberek, valamint a tudományos kutatók nézőpontjai a *legutóbbi években jelentősen közeledtek egymáshoz.* Ezt a kedvező fejlődést feltehetően jobban szolgálhatják a legfontosabb kérdések korszerű tisztázására irányuló kísérletek, mint a máig vezető út részleteinek boncolgatása. Ezért a következőkben arra teszek kísérletet, hogy a korábbi munkáimban leírtaknál és a szóbeli vitáknál *pontosabban és részletesebben foglalam össze nézeteimet az oktatás tervezéséről,* annak hazai fejlődéséről és jelenlegi helyzetéről,* azt remélve, hogy a tanulmány ily módon új alapot adhat konstruktív vitára, elősegítheti a valós és érdemleges nézetkülönbségek tisztázását, előrevívó koncepciók kialakítását.

Az oktatáspolitikai és az oktatástervezés koncepcionális alapjai, a tervezés tartalma és fő feladatai

A tervezés általános értelemben a stratégiai célok és a megvalósításukat szolgáló utak és módozatok kidolgozásának tudományos módszere. Ennek megfelelően az oktatás tervezése lényegében az *oktatáspolitikai* konkrét kidolgozását és annak megvalósítását szolgálja. Az oktatáspolitikai egyben az oktatástervezés koncepciója a következő téziseken alapszik:

— A modern társadalmi-gazdasági fejlődés és tudományos-technikai haladás *állandóan növeli a szükséges általános műveltség szintjét.*

— Az ipari forradalmat megelőző korokban a felnövő nemzedékek tömegeinek nevelése és képzése az egymást követő generációk együttélésének keretében, a családi és társadalmi élet gyakorlata során valósult meg. A „munkaerő képzése” általában a családi vagy kézműipari munkaszervezetben végzett munka sajátos „melléktermékeként” ment végbe. Az ipari forradalom korszakában a tudomány és a technika térhódításával folyamatosan és jelentősen növekszik a felhalmozott tudás szerepe, a munkamegosztás változása felgyorsul, a generációkon keresztül öröklődő foglalkozások stabil rendje felbomlik: a *foglalkozások nemzedékek közötti, sőt nemzedéken belüli változása kivételből szabállyá válik.*

— A kialakuló új viszonyok megkövetelik, hogy a felnövekvő *fiatalok mindegyike elsajátíthassa a korszerű általános műveltség alapjait, és megszerezhesse azokat a szakmai ismereteket is, amelyek a kereső életút megkezdését*

* Terjedelmi okokból nem térek ki a tervezés általános közgazdasági és filozófiai problémáira. Csupán leszögezem, hogy tervezésen — a szokásos értelmezéstől eltérően — nem egyszerűen a számítási eljárásokat és „technikákat” értem, hanem a döntések előkészítését és megalapozását, valamint a végrehajtás feltételeinek vizsgálatát is magában foglaló rendszeres tevékenységet, amelynek a szűken vett „hivatali” tervezés csak egyik, a felszínen megjelenő része.

lehetővé teszik. Az új társadalmi feltételek és követelmények vezettek el *a nevelésnek és képzésnek mint a munkamegosztás elkülönülő, sajátos „ágazatának” a kialakulásához*, a mai értelemben vett közoktatási rendszer kifejlődéséhez. Korunkban az iskolarendszerű nevelés és képzés vezető szerepet játszik a társadalmi tevékenységhez szükséges általános műveltség és szak-képzettség kialakításában.

— A család és a társadalom más intézményrendszerei, különösképpen a munkaszervezetek *ma is fontos szerepet játszanak* az ismeretek és a tudás kialakításában, s jelentőségük a tudományos és technikai haladás, az ismeretek gyorsuló avulása következtében a jövőben előreláthatólag növekszik. A nagymértékű foglalkozási mobilitás egyébként is megkívánja a fiatalok oktatás és képzés felnőttkori folytatását, kiegészítését vagy módosítását. Mindezek következtében *a felnőttek művelődésének és szakképzésének különböző csatornáit az emberek egész életpályáját végigkísérik*. Ez a „permanens oktatás” azonban növekvő szerepét mindig a fiatalok iskolai oktatására építve látja el.

— A népesség nevelésében az „*általános oktatás*” és a „*szakképzés*” *szerves egységet képez*, függetlenül attól, hogy az iskolarendszeren belüli munkamegosztás kifejlődése következtében a kétféle képzés — részben — egymástól elkülönülő iskolatípusokban folyik. Az általános oktatás mindennemű szakképzés alapja és kiindulópontja. A szakképzésnek pedig mindig szerves része az olyan ismeretek oktatása, amelyek nemcsak az adott szakképzettség elsajátításához szükségesek, hanem az általános műveltségnek is részei.

— A köznevelési rendszer funkciói, felépítése és tartalma sajátos módon *tükrözi a mindenkori társadalmi viszonyokat, a gazdasági, tudományos és technikai fejlettséget és struktúrát, az ezekkel összefüggő munkamegosztást*. Az iskola nem független, és nem is függetlenítheti magát az adott társadalomtól és uralkodó ideológiájától, valamint az ország történelmi múltjától, kultúrájától, politikájától, általános nemzeti sajátosságaitól. *E tényezők határozzák meg az iskolarendszerek szerkezetét, a nevelés szintek szerinti — vertikális — tagozódását és az egyes szintekhez tartozó iskolatípusok szerinti — horizontális — struktúrát, valamint az iskolázás mértékét*. Mindez persze nem jelenti az iskolai nevelés társadalomra gyakorolt visszahatásának lebecsülését. A jövő társadalmának építésében játszott szerepét tekintve, különösen fontos és bonyolult az iskolai nevelés abból a szempontból, hogy ideológiák hordozója és közvetítője, s magatartásmenták kialakítója.

— Az iskolarendszer egymásra épülő *vertikális fokozatai között* nemcsak minőségi kapcsolat, hanem meghatározott *mennyiségi viszony* is kialakul. Ennek mértékét a tanulmányaikat megszakító vagy félbehagyó „*lemorzsolódók*” aránya, illetve az egyes fokozatokon eredményesen végzettek közül a következő fokozaton továbbtanulók aránya („*merítési arány*”) határozzák meg. Ezek az arányok — az előző pontban felsorolt tényezőkön túl — az alkalmazott nevelési módszerektől és az iskolázás *szelekciós mechanizmusától* függenek.

Ezeknek az általános elveknek és összefüggéseknek az alapján a magyar oktatáspolitikát kettős cél vezérli. Az egyik cél *a korszerű általános műveltség kialakítása és fejlesztése* oly módon, hogy *fokozatosan csökkenjen a különféle társadalmi rétegek és csoportok műveltségi szintje közötti különbség*. Ez a különbség nemcsak a tőkés osztálytársadalom öröksége, hanem a gazdasági és technikai feltételek által meghatározott munkamegosztás újratermelődő

következménye is. Ezért állandó feladat az iskolázás demokratizmusának erősítése és a fiatalok esélyegyenlőtlenségének mérséklése úgy, hogy ez ne korlátozza, hanem inkább elősegítse az egyéni képességek kibontakozását, az alkotó tehetségek kiváltszódását. A magyar oktatáspolitikai másik általános célja a *munkaerő korszerű szakmai képzése* oly módon, hogy az megfeleljen a gazdasági-technikai fejlettség *mindenkori követelményeinek*, elősegítse az életpályát módosító változáshoz való alkalmazkodást. E kettős feladat természetesen magában foglalja a pedagógia általános személyi céljainak megvalósítását, az erkölcsi, ideológiai stb. nevelést. Az oktatáspolitikai általános céljainak konkrét megvalósítása, az iskolai nevelés mindennapi munkájának folyamatos fejlesztése mellett, időről időre a köznevelési rendszer egész szerkezetének módosítását igényli a felhalmozódó változásokhoz *hozzáigazító oktatási reform útján*.

Az előzőekből következően, az oktatás tervezésének tartalma és fő területei — címszószerűen felsorolva — a következők:

a) *Az oktatás funkcióinak tervezése*. Ez magában foglalja a *korszerű műveltség* fogalmának és tartalmának kidolgozását, valamint annak vizsgálatát, hogy a tudomány és technika fejlődése, a gazdaság szerkezeti változásai, vagyis a társadalmi munkamegosztás hogyan módosítja az egyes foglalkozások gyakorlásához *szükséges ismereteket*, és *hogyan alakulnak a jövőben a gazdaságilag aktív népesség foglalkozási-szakképzettségi struktúrájával szembeni követelmények*.

Az oktatás funkcióinak vizsgálata alapján lehet választ adni arra, hogy az általános műveltség kialakításában és a szakmai képzésben mi a *fiatalkori iskolázás*, és mi a *felnőttképzés* feladata, milyen legyen a szakképzés szakosításának rendszere, milyen feladatok hárulnak a munkahelyre, illetve a „permanens oktatásra”.

Végül meg kell tervezni az iskola feladatait és a nevelés módszereit *a társadalmi egyenlőtlenségek csökkentésében*, a társadalmi nyitottság erősítésében, valamint a személyiség — társadalmilag különösen nagy fontosságú — fejlesztésében.

b) *Az oktatási rendszer szerkezetének és az iskolázásnak a tervezése*. Az oktatás funkcióinak tervezése alapján alakítható ki *az iskolarendszer vertikális és horizontális struktúrája*. Ez magában foglalja az egyes iskolatípusok közötti átmenet feltételeinek és korlátainak megállapítását, és összefügg annak elemzésével is, hogy az iskolarendszer különböző fokozatainak és iskolatípusaiban milyen *szelekciós mechanizmust* szükséges és helyes érvényesíteni. Ezek alapján állapíthatók meg a tervszámításokban fontos szerepet játszó *„lemorzsolódási” és „merítési arányok”*.

Az előbbiek alapján a gazdaságilag aktív népesség foglalkozási-szakképzettségi struktúrájának prognózisából kiindulva — a demográfiai csere, illetve a *foglalkozási-szakképzettségi mobilitás* hatásait figyelembe véve — állapítható meg, hogy a társadalmi-gazdasági-technikai fejlődés *az iskolázás milyen mértékét és arányait* igényli adott fejlődési időszakban.

c) *A nevelési folyamat tartalmának és módszereinek tervezése*. A korszerű általános műveltség és szakképzés kialakítása, a nevelés általános feladatainak teljesítése módszeres nevelést és képzést igényel. Ehhez idejében meg kell tervezni *az oktatási programokat és tanterveket*, el kell készíteni *a tananyagokat*, meg kell határozni a leghatékonyabbnak bizonyuló *nevelési módszereket és eszközöket*.

d) *A fejlesztés anyagi és személyi feltételeinek megtervezése.* Az iskolarendszer fejlesztéséhez és az iskolázás feladatainak teljesítéséhez ki kell dolgozni az új oktatási intézmények területi telepítési és műszaki terveit, meg kell építeni és be kell rendezni ezeket az intézményeket. Ezzel párhuzamosan kell elkészíteni a *meglevő intézményhálózat korszerűsítésének terveit.*

e) *Az iskolarendszer működési feltételeinek tervezése.* A működési feltételek tervezése — az intézmények folyamatos fenntartásához szükséges *anyagipénzügyi és személyi feltételek* jól ismert költségvetési számításai mellett — annak megtervezését is magában foglalja, hogy a működés anyagi feltételei milyen mértékben terheljék a tanulókat, illetve családjaikat, és mennyiben az állami, illetve a helyi költségvetést. További sajátos feladat a pedagógusok és az oktatási segédszemélyzet képzésének és toborzásának a tervezése, amely magában foglalja annak elemzését is, hogy a pedagógusellátás javításához milyen társadalmi, gazdasági és egyéb feltételek szükségesek.

Az előzőekben felsorolt öt tervezési feladatkör együttvéve jelenti az oktatás komplex tervezését. Az egyes fő feladatok részben a felsorolás sorrendjében, részben párhuzamosan kapcsolódnak egymáshoz. A hatékony tervezés az egymással összefüggő feladatok iteratív egyeztetését igényli.

A feladatok felsorolása világosan jelzi, hogy az oktatástervezés *interdiszciplináris* feladat, amelyben a neveléstudomány, a pszichológia, a szociológia és a közgazdaságtudomány, illetve e tudományoknak a munkával és az oktatással foglalkozó diszciplinái játsszák a legfontosabb szerepet — az egyes tervezési feladatok jellegétől függően kisebb vagy nagyobb mértékben.

Nyilvánvaló például, hogy a nevelési folyamat tartalmának és módszereinek tervezésében a neveléstudományé, az iskolarendszer fejlesztési és fenntartási feltételeinek tervezésében a közgazdasági ismereteké a vezető szerep. Különösen bonyolult és összetett feladat az oktatás funkcióinak, az iskolarendszer szerkezetének és az iskolázás mértékének a meghatározása. Az ehhez tartozó részfeladatok többségében az oktatásgazdaságtan, illetve a munkagazdaságtan a megalapozó jelentőségű, de ezek is csak más tudományágak, mégpedig — a pedagógia, a szociológia, a pszichológia mellett — a különféle természettudományi és műszaki tudományok szakembereivel együttműködve képesek szerepüket helyesen betölteni.

Az oktatás tervezésének fejlődése az 1960-as évek elejéig — tapasztalatok és tanulságok

Az oktatástervezés, a „tervezés” fogalmának korszerű értelmezésében, több mint fél évszázados múltra tekinthet vissza. A szovjet népgazdasági tervezés már a 20-as években is kiterjedt különféle „társadalmi” tevékenységek, így az oktatás tervezésére is. A II. világháború után megalakult szocialista országokban a „népgazdasági” tervezés — tartalmi lényegét tekintve és a mai terminológiával kifejezve — *kezdetől fogva „társadalmi-gazdasági” tervezésként működött.* E tervezésben kitüntetett helyet kapott, többnyire önálló fejezetként szerepelt az oktatás és szakképzés.

Az oktatás tervezésében a szocialista országok általános társadalompolitikai és konkrét gazdaságpolitikai céljai egyaránt megjelentek. Ebből

következően az oktatás tervezői arra törekedtek, hogy az egész népesség általános műveltségét gyorsan növeljék, ellássák a társadalmi-gazdasági fejlődéshez szükséges munkaerő szakmai képzésének feladatait, valamint elősegítsék az egyes társadalmi-foglalkozási rétegek iskolázottságában és szakképzettségében mutatkozó lényeges különbségek csökkenését.

Mindez azzal együtt nagy jelentőségű, progresszív történelmi tény, hogy *az oktatás tervezésének fejlődése tartósan és számottevően elmaradt a követelményektől; feladatait nemcsak Magyarországon, hanem más országokban is csak részlegesen s olyan hiányosságokkal és hibákkal terhelten teljesíti*, amelyek miatt nemegyszer éppen a tervezés válik konfliktusok forrásává, vagy súlyosbítja a meglevő nehézségeket. Mivel ezeknek az általános problémáknak a megértése és az okaik felderítése elengedhetetlen az oktatástervezés továbbfejlesztésének megalapozásához, a következőkben vázoljuk az oktatás tervezésének magyarországi fejlődését és jelenlegi helyzetét.

Az oktatás tervezése történelmileg a népgazdasági tervezés szerves részeként született meg és fejlődött ki a szocialista országokban. Ebben a tervezési rendszerben bármely tevékenység fejlődése *számszerűsítve és kettős formában, naturális és monetáris mutatószámok formájában jelenik meg*. Az oktatás beillesztése a népgazdasági tervezés rendszerébe és koordinálása — a terv keretei között és más „tervfejezetekhez” hasonlóan — elsősorban a pénzgazságokban kifejezett tervszámok útján történik. A tervcélok számszerűsítése bonyolult számítási eljárásokat, „tervezési módszereket” igényel. A tervezésnek ezek a megjelenési formái — a tervezést gyakran igen mechanikusan és egyoldalúan bemutató szakirodalom által megerősítve — elfedték azt aényt, *hogy a tervszámok csak a jövőbeli fejlődés minőségi jellemzőit szimbolizáló és összefoglaló sajátos jelrendszerként értelmezhetők* helyesen. A „terv” mutatószámai pedig csak annyiban tölthetik jól be ezt a szerepüket, amennyiben a „tervmutatószámhoz” vezető számítások helyesen *tükrözik a valóságos folyamatokat*, mélyreható és széles körű vizsgálatokra, megalapozott tárgyyszerű ismeretekre épülnek.

A tervezés bevezetése a termelő szervezetekbe viszonylag könnyen elfogadásra talált a modern gazdaság nagyüzemi szervezeteinek nyilvántartási, számviteli, kalkulációs és termelés-tervezési rendszerében felnőtt, ahhoz szokott gazdasági-műszaki szakemberek körében. A „termelő ágazatokban” a gazdasági-műszaki tervezés komplex rendszere természetes módon alakult ki, és sok szempontból szerves továbbfejlesztése volt a nagyvállalati szervezetekben kialakuló módszereknek.

Merőben más volt e szempontból a „nem termelő ágazatok”, így *az oktatás helyzete*. Itt a „népgazdasági tervezés” úgy jelent meg, mint illetéktelen, a tevékenység természetétől idegen *külső beavatkozás*. A tervezés folyamatában együttműködésre kényszerített „kulturális” (egészségügyi stb.) szakértők és a „gazdasági” szakemberek felfogásának, ismereteinek és gondolkodásmódjának lényeges különbségei nehezítették, sőt akadályozták az érdemi tervezés elemi feltételeit jelentő *szerves együttműködést*. A tervszámok az oktatásügyet „kívülről” és „felülről” szabályozó és korlátozó hatalom jelképeinek tűntek, amelyek kialakításában az „oktatásügyi” szakemberek csak annyiban vettek részt, amennyiben „ágazati” érdekeik ezt kívánták, vagy előírások kötelezték őket.

Az oktatás tervezésével szembeni idegenkedést növelte, hogy az minden szocialista országban a népgazdasági tervezés szervezeti központjában indult

útjára, és szükségszerűen igazodott a népgazdasági tervezés komplex rendszerének sajátosságaihoz. A tervezőközpont elsősorban az iskolázás és a szakképzés mértékének, ennek alapján a fejlesztés anyagi feltételeinek számszerűsítésével, tervezői szóhasználatával élve a „beiskolázás” és a „beruházások” tervezésével foglalkozott. A társadalmi igények keretében a népgazdaság szükségleteinek felmérése alapján tervezte meg az oktatás inputját és outputját, vagyis a beiskolázandók és a végzők számát s az ehhez szükséges beruházásokat és költségvetési ellátmányt.

Ebben a tervezőmunkában Magyarországon a kezdeményező és irányító szerep az Országos Tervhivatalé volt. A központi tervezéshez az oktatási intézményeket irányító és felügyelő nagyszámú főhatóság mindegyike közvetlenül kapcsolódott. Az oktatás és a szakképzés csak a tervezőközpontban szintetizálódott „ágazati” egységgé, már csak azért is, mivel a tervezésben kiemelkedő jelentőségű szakképzést illetően az „oktatási” minisztériumnak kezdetben alárendelt szerepe volt: a szakképzési intézmények többsége más minisztériumok irányítása alá tartozott. Az Országos Tervhivatal beiskolázási és beruházási tervszámai „kötelező tervfeladatként” jelentek meg az oktatás irányítói számára, akik ezeket intézménytípusokra, illetve intézményekre bontották le, továbbá részleteiben kidolgozták az iskolák működésének az állami költségvetéshez csatlakozó finanszírozási terveit.

Az oktatás tervezésének az előző fejezetben taglalt öt átfogó és összetartozó feladatköre közül tehát hosszú ideig csak a beiskolázás — a második feladat egy része —, a fejlesztés és fenntartás anyagi tervezése — a negyedik és ötödik feladat egy része — jelent meg „oktatástervezőként”. A 60-as évek első feléig az Országos Tervhivatal az iskolarendszer felépítését statikusan és külső adottságként kezelte. Az oktatási reformtörekvések nagyjából a tervezés körén kívül indultak el és kerültek kidolgozásra. A pedagógiai folyamatok tartalmi és módszertani tervezése pedig teljesen elkülönült a „gazdasági” tervezés körébe tartozó „oktatástervezéstől”.

Az oktatás tervezése ily módon nem épült be szervesen a közoktatási rendszerbe, nem teljesítette az oktatáspolitikát megalapozó funkcióját. A tervezés az oktatáspolitikát csak annyiban befolyásolta, amennyiben külső tényezőként meghatározta annak egyes részeit, amihez az oktatás igazgatása az általa szükségesnek tartott mértékben alkalmazkodott.

Az oktatásügy irányítóinak a tervezéstől való idegenkedését fokozták az oktatás tervezésének kezdeti hibái és kudarcai. Ezek elsősorban abból eredtek, hogy a direktív tervgazdálkodás rendszerében a népgazdasági tervezés szerepe deformálódott, eredeti és lényegi funkciója, a társadalom- és gazdaságpolitika jól megalapozott előkészítése háttérbe szorult — sőt gyakran meg sem történt. A tervezés elsősorban a politikai döntések végrehajtásának eszközeként funkcionált; a „tervszámok” a politikai döntéseket közvetítették a „tervkötelezettekhez”, és azt a látszatot keltették a döntés és a tervezés folyamatának kapcsolatát, nem ismerőkben, hogy a „kötelező tervszám” a „tudományos tervezés” terméke. (Későbbi jelentősége miatt érdemes itt utalni rá, hogy e felszíni jelenségtől megtevesztve tulajdonítanak egyesek a 60-as évek legelején kidolgozott első távlati műszaki szakemberszükségleti tervnek szerepet az 1961. évi oktatási reform kidolgozásában. A világos viszony akkor még fordított volt: a tervszámítások úgy készültek, hogy engedelmesen figyelembe vették a tervezéstől függetlenül hozott oktatáspolitikai döntést, és ennek megfelelő struktúrában tervezték meg a „szükségleteket”.)

A „terv: törvény” ideológiája a direktív tervgazdálkodás gyakorlatában a „tervmutatószám-fétis” kialakulásához vezetett. A jogilag is szentesített „kötelező” tervszámok és a csupán tájékoztatásul szolgáló vagy a számításkész részét képező mutatószámok közötti határ elmosódott. Ez a „tervmutatószám-fétis” az oktatásban 1968 után is tovább élt, mivel az oktatást természetesen nem állítottuk át a „tervszerű piaci szabályozás” vágányára, és így a régi hiedelmek is jobban megmaradhattak.

Az oktatás tervezésének hibái az 50-es években részben a gazdaságpolitika, részben az oktatásstervezés módszertani koncepciójának fogyatékeiből eredtek. Az 1950-es évek elején a szakképzéssel, főként a felsőoktatással szembeni túlzott igények közvetlenül kapcsolódtak a gazdaságpolitika akkori irreális fejlesztési céljaihoz. Ennek következtében a végző szakemberek száma az 50-es évek elején ugrásszerűen megnőtt. Így például a végző mérnökök száma az 1938. évi 256-ról 1951-ben 1584-re, majd 1953-ban 3635-re növekedett.

Amikor az első nagy létszámú évfolyamok elhagyták az egyetemek kapuit, a korábbi gazdaságfejlesztési tervek kudarcai már felszínre kerültek, és a mérsékeltbb gazdasági növekedés miatt a végző fiatalok egy része csak állami ösztöndíjjal tudott elhelyezkedni. *A Tervhivatal a beiskolázási tervekkel azonnal módosította: jelentősen csökkentette a felvételi keretszámokat. Ennek következtében fordított helyzet állt elő az 50-es évek végén. Ekkor végeztek az 1954 utáni, csökkentett létszámú évfolyamok, és így a fellendülő gazdaság megnövekedett munkaerő-keresletét nem lehetett kielégíteni. A gazdasági fejlődés, illetve a munkaerő-kereslet ingadozásai tehát közvetlenül maguk után vonták az oktatás, illetve a szakképzés módosításait, ami — az oktatási rendszer inerciája miatt — a képzés minőségét is kedvezőtlenül befolyásolta: számottevő egyéni és társadalmi-politikai konfliktusokat okozott.*

Ezek a problémák szorosan kapcsolódtak az oktatás tervezésének módszertani fogyatékeihez. A direktív tervgazdálkodás igényeinek megfelelően a tervezőmunkában az irányítást közvetlenül szolgáló operatív éves terveken volt a hangsúly, és a stratégiai kerettervek csak ötéves időszakra vonatkoztak. Emellett az oktatással, illetve a szakképzéssel szembeni „társadalmi-gazdasági szükségleteknek” a vállalatok és más szervezeti egységek operatív tervezőmunkája keretében kialakított és jól-rosszul felülvizsgált igények összegét tekintették. Ez a módszer azonban eleve nem felelhetett meg az oktatás céljainak, hiszen az oktatás és szakképzés hosszú átutási idejű folyamat: teljes időtartama meghaladja a másfél évtizedet. Így az ötéves időszakra vonatkozó szükségletek felmérése — még ha „pontos” is — csupán a munkaerőpiaci egyensúly prognosztizálását szolgálhatja. Az pedig egyáltalában nem tételezhető fel, hogy a rövidebb távon mutató kereslet által indokoltnak tűnő fejlesztés megfelel az oktatással szembeni hosszabb távlatú társadalmi igényeknek.

Ezen túlmenően, a vállalati tervlebontáson alapuló direktív tervezési rendszerben a vállalatok külön érdekei viszonylag könnyen érvényesülhettek. A vállalatok saját szempontjaikból indokoltnak vették figyelembe egyfelől a deklarált népgazdaságfejlesztési célokat, másrészt az általuk közvetlenül tapasztalt környezeti feltételeket, köztük a munkaerőpiac egyensúlyi viszonyait. Így a gazdaságpolitika ingadozásai, az ehhez kötődő operatív tervezés, a termelés fejlesztésének és a szakképzési igényeknek közvetlen

összekapcsolása, végül a vállalati igényeknek „társadalmi szükségletként” való értelmezése végső soron oda vezetett az 50-es években, de még a 60-as évek elején is, hogy *a tervezés a munkaerőpiac keresleti-kínálati helyzetét tükrözze kiélezett módon, tervszámok formájában*, és arra kényszerítette az oktatást, hogy az időnként irracionálisan gyors és jelentős változtatásokhoz mechanikusan igazodjék.

Az oktatás tervezésének ezek a hibái és fogyatékségei növelték az oktatásügyet irányító pedagógusok idegenkedését és bizalmatlanságát a tervezéssel szemben, *és erősítették az egységes rendszerbe tartozó tervezési feladatkörök szervezeti, tartalmi és tudományági elkülönülését.*

Ez nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy *a 60-as évek eleji oktatási reform nem a tervezés alapján*, hanem tőle függetlenül, lényegében néhány — egyébként helyes — általános pedagógiai elvre, valamint a társadalmi és a technikai fejlődésre, illetve a munkaerő összetételének alakulására vonatkozó, meg nem alapozott feltételezésekre épült, *a konkrét viszonyok és követelmények vizsgálata nélkül.* Éppen ezért bármilyen helyesek voltak is a reform elvont és általános alapelvei, a konkrét fejlesztési célok a tapasztalatok szerint hibásaknak bizonyultak, megvalósításuk olyan ellentmondásokhoz vezetett, amelyek súlyosabb konfliktusait csak az MSZMP KB Politikai Bizottságának 1965. júliusi határozata oldotta fel.

Az oktatás tervezésének új módszertani koncepciója: a tervezés jelenlegi helyzete és problémái

Az 50-es évek tapasztalatai, valamint akkori kutatási eredmények alapján az *1960-as évek elején az oktatás tervezésének új módszertani koncepciója* került bevezetésre Magyarországon. A korábbi tervezési gyakorlattól lényegében eltérő új metodológia *elsődleges célja* nem a beiskolázási és a beruházási-költségvetési tervmutatók kidolgozása, hanem *az oktatás funkcióinak, illetve az oktatási rendszer felépítésének, valamint az iskolázás mértékének* megállapítása volt. Ez az új módszertani koncepció a következő posztulátumokon nyugszik:

Az oktatás és szakképzés hosszú átfutási idejű folyamat; teljes időtávja *16—18 év. Ezért az oktatás stratégiai tervezésének minimális időtávja 15-20 év.*

Az oktatás tervezésének *alapja az oktatás funkcióinak tervezése.* A társadalmi-gazdasági fejlődés és a tudományos-technikai haladás hatásának vizsgálata alapján kell megállapítani a szükséges ismeretek, valamint a társadalmi munkamegosztás várható változásait, amelynek a tervezésben elengedhetetlen kvantifikációja (mai kategóriákkal kifejezve) *a munkaerő foglalkozási és szakképzettségi strukturájának formájában* történhet meg. Ezt a feladatot látja el a „szakmunkaerő-tervezés”.

Az oktatás és szakképzés kibocsátása *nem azonosítható* mechanikusan a prognosztizált munkahelyi struktúrának megfelelő *munkaerő-szükséglettel.* Az oktatás kibocsátását a társadalmi mozgást tükröző jövőbeli *munkaerő-kereslettel* kell összehangolni, vagyis a munkaerő-állomány változásai miatt bekövetkező, *a munkaerő mobilitását* is magában foglaló „új munkaerő-szükséglettel”.

Ez a tervezőmunka nem alapozható a működő vállalatok és más szervezetek igénybejelentésére („terveire”). Egyfelől a szervezetek többsége

helyzeténél fogva nem képes távlati szükségleteinek objektív megítélésére. Másfelől bizonyos, hogy a hosszabb perspektívában jelentkező szükséglet nagy részét a tervezés időpontjában még nem létező szervezetek fogják támasztani. A „szakmunkaerő-tervezés” módszertanilag sajátos, *alkalmazott kutatás jellegű feladat*: ez a tervezés szervezetileg és módszertanilag is jobban hasonlít interdiszciplináris kutatócsoportok munkájához, mint a rutin jellegű „hivatali” tervezéshez. A vizsgálatoknak nemcsak a különféle foglalkozásokban, szakmákban várható kereslet prognosztizálására kell irányulniuk, de a tervezés alapjául szolgáló kategóriák lényeges tartalmi változásának felderítésére is.

Mivel a tervezés az oktatás és a szakképzés egész rendszerének fejlesztését veszi célba, így a munkaerő-szükséglet formájában megjelenített társadalmi szükségletet is *teljeskörűen, a képzettség szintje és szakmai jellege szerint differenciálva* kell megtervezni. A tervezésnek azonban nem lehet és nem is szabad az egyéni foglalkozások, de még a szakképzés szerinti nomenklatúrák részletességét sem követnie (az előbbi közel 10 000, az utóbbi kb. 500 tételből áll). *A tervezést a szakmai tartalom és színvonal szempontjából hasonló jellegű és azonos alapképzettséget kívánó foglalkozások* (szakképzettségek) összevont csoportjaira, vagyis a *konvertibilitás elve* alapján kell elvégezni. (A magyar tervezési nomenklatúra jelenleg a közép- és felsőfokra egységesen 39, a szakmunkásképzésre külön 38 szakképzettségi csoportot tartalmaz.)

Végül a „szakmunkaerő-szükséglettel” párhuzamosan vizsgálandók azok az elsődlegesen pedagógiai és pszichológiai tényezők, amelyek alapján kialakítható az iskolarendszert meghatározó különböző *nevelési szakaszok* (előkészítés, egységes általános képzés, pályaorientáció, szakirányú, illetve szakmai képzés), valamint a *nevelési folyamat tartalma és módszerei* (eszközei). Ezekhez csatlakoznak azok a szociológiai és közgazdasági elemzések, amelyek alapján kialakíthatók a tervszámításoknál alkalmazandó „*lemorzsolódási*” és „*merítési arányok*”, vagyis az iskolarendszer belső mennyiségi arányai. Végül mindezekre épül a fejlesztés és a fenntartás anyagi és személyi feltételeinek tervezése.

Az 1960-as években bevezetett új oktatástervezési módszertan tehát az oktatáspolitikai és az oktatástervezési elvi-elméleti alapjait tükrözi, és az oktatástervezés tartalmának és fő feladatköreinek megfelelő *átfogó és összehangolt tevékenység kialakítására törekszik*, bár a törekvések megvalósításában nemcsak kezdetben, hanem még ma is sok a bizonytalanság és a fogyatékoság. Az új módszertani koncepció alapján a 60-as évek első felében kezdődött meg az Országos Tervhivatal és az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság együttműködésében annak a vizsgálata, hogy a gazdasági és a technikai fejlődés milyen változásokat hoz Magyarországon 1960 és 1980 között a munkaerő szerkezetében. E munkák és a kialakuló szociológia egybevető kezdeményezésére készült el a Központi Statisztikai Hivatalban az első „kongruencia”-adatfelvétel (1963), valamint a családi-társadalmi környezet, az iskolai előmenetel és az iskolaválasztás, illetve a pályaválasztás összefüggéseit vizsgáló első országos felmérés (1964). *Kedvező nem hivatalos jellegű kapcsolatok* épültek ki egyes oktatásigazgatási szakemberek és pedagógiai kutatók, valamint a tervezés és statisztika szakemberei között.

Ezek a kapcsolatok azonban nem fejlődtek kellően tovább elsősorban azért, mert az oktatás új típusú tervezésének az iskolarendszer szerkezetére és az iskolázásra vonatkozó kezdeti eredményei szembekerültek az 1961-es

oktatási reform koncepciójával. Az ebből eredő konfliktusok hosszú ideig akadályozták és nehezítették az illetékes szervezetek és személyek hatékony együttműködését a tervezésben és az oktatáspolitikai új távlati koncepciójának kialakításában. *A 70-es évek azonban több területen kedvező előrehaladást hoztak, különösen az MSZMP Központi Bizottságának 1972. évi ülését előkészítő munkáknak, majd a határozatnak ösztönző hatásaként.*

A 70-es évek elején megtörtént az 1960—1980 közötti időszakra vonatkozó munkaerő-szükségleti terv felülvizsgálata és az 1970—1985 közötti időszakra vonatkozó új szakmunkaerő-szükségleti terv elkészítése a Tervhivatalban. A 70-es évek második felében dolgozták ki az 1975—1990, majd az *1975—2000 közötti időszakot felölelő szakmunkaerő-tervet.* A tervezés időszakai — mint látható — átfedik egymást. Ez az úgynevezett „lépegető” vagy „kúszó” tervezés a tervek ellenőrzését és dinamizálását célozza.

Az egymást követő tervezési munkaszakaszok során a tervezés módszertani koncepciójának lényege nem változott. Részben kedvező változások következtek azonban be a tervezés módszereiben. Közülük a legjelentősebb, hogy amíg az első munkaszakaszban a tervezés a munkaerő főbb foglalkozási csoportjaira külön-külön történt, és ezen belül a szakmunkások szükséges számára csak nagyvonalú becslés jellegű számítások készültek, addig az ezt követő munkaszakaszokban a tervezés már *a gazdaságilag aktív népesség foglalkozási-szakképzettségi struktúrájának egészére* vonatkozott. Emellett az új munkaszakaszokban gondot fordítottak *az ismeretek tartalmi változásainak* elemzésére is.

Vitatható értékű volt azonban az új munkaszakaszokban a tervezés „hivatali útra” terelése és a tudományos kutatók bevonásának formális „intézményesítése”. Továbbá, bár a mobilitás kérdéseivel a legújabb munkaszakaszban a korábbinál jóval tárgyyszerűbben és megalapozottabban foglalkoztak a tervezők, e munka eredményei *nem épültek szervesen be* az oktatással szembeni követelmények számítási rendszerébe, ami a tervezési eredmények értelmezésében sok félreértés forrása.

Az MSZMP Központi Bizottságának 1972. évi oktatással foglalkozó határozata több irányban indított meg új munkákat vagy erősített meg korábbi helyes kezdeményezéseket. Az MTA Köznevelési Bizottsága több éves munkával kidolgozta a *korszerű műveltség* koncepcióját, amely új gondolatokkal gazdagította a pedagógiai tervezést. A tervezésre vonatkozó neveléstudományi kutatások körében a József Attila Tudományegyetemen már korábban is folyó tevékenység mellett új megközelítést jelentett az MTA Pedagógiai Kutatócsoportjában végzett színvonalas *rendszerelméleti kutatómunka.* Több intézet keretében számos szociológiai kutatás folyt elsősorban annak vizsgálatára, hogy az iskola hogyan tölti be funkcióját a *társadalmi egyenlőtlenségek csökkentésében.* E tudományos kutatások eredményei a 70-es évek végére az oktatás tervezéséhez a *korábbiaknál jóval kedvezőbb* feltételeket alakítottak ki.

Az előzőekben vázolt fejlődés ellenére alig történt előrehaladás az oktatás-tervezés átfogó és összehangolt rendszerének kialakításában. Sőt a Tervhivatalban folyó oktatástervezés (szakmunkaerő-tervezés) a korábbinál kedvezőtlenebb szervezeti és személyi feltételek között folyik, noha a Tervhivatal az utóbbi években intenzíven támogatta az oktatáspolitikai stratégiai tervezésének gondolatát. Kedvezőtlenül alakultak a korábbi Oktatási Minisztériumban is az oktatás tervezésének szervezeti-személyi feltételei; módszer-

res tervezőmunkájuk nagyobb részét megmaradt az oktatás beruházási-költségvetési tervezésének keretei között.

Az oktatás komplex tervezésének szervezeti és személyi feltételei mindmáig nem alakultak ki. Ez nagymértékben csökkenti az egymással tartalmilag összefüggő, de párhuzamosan folyó és sokszor csupán esetlegesen kapcsolódó kutatások és vizsgálatok hatékonyságát, nehezíti a munkák eredményeinek szintetizálódását, az egyes területeken felvetődő problémák tisztázását, az ellentétes vagy annak tűnő álláspontok építő jellegű megvitatását, a közös álláspontok kialakítását, az eltérő vélemények szabatos megfogalmazását.

Az oktatás stratégiai fejlesztésének kibontakozását nehezítették azok a visszatérő vélekedések, amelyek az *oktatás-szakképzés számos lényeges fogyatékoságát a „szakember-szükségleti terveknek” tulajdonították*, illetve tulajdonítják. Hosszan lehetne idézni különféle szerzőktől, akik szerint a magyar oktatásügy egyik fő hibája a „munkaerő-tervezésnek” való alávetettsége. A gazdasági befolyásnak, különösen a tervezésnek tulajdonítják például a szakképzés szakosodási rendszerét, noha az oktatással foglalkozó kutatásokból gyakorlatilag egyszerűen hiányzik a szakosodás tárgyyszerű vizsgálata, és így még csak azt sem lehet tudni, hogy ezeket a megállapításokat hogyan kell értelmezni. Még inkább hiányzik annak a vizsgálata, hogy *a szakosodás mértékében kétségtelenül mutatkozó hullámzásokat milyen tényezők idézik elő.*

Mindenesetre bizonyos, hogy *a „szűk specializáció” nem támaszkodik a szakmunkaerő-szükségleti tervekre, sőt ellentétes az e tervekben levont oktatáspolitikai következtetésekkel.* Viszont tény, hogy az oktatás tervezésének fogyatékoságai miatt, valamint — *kidolgozott oktatáspolitikai stratégia hiányában* — *az oktatás és a szakképzés spontánul igazodik az operatív igényekhez, továbbá az oktatásban és a szakképzésben érvényesülő érdekekhez.*

Az oktatástervezés fejlődéstörténetének és a tervezés jelenlegi helyzetének áttekintése annyiban jelöli meg a kibontakozás útját és az elvégzendő feladatokat, amennyiben az előzőekben vázolt diagnózis megfelelő, elfogadható. Ezért tartom fontos és időszerű feladatnak *az oktatástervezés elvi-elméleti alapjainak, a tervezés fő feladatköreinek, valamint a tervezés módszertani koncepciójának tisztázását.*

A tisztázott elméleti alapok és módszertani koncepció alapján kellene korszerűsíteni a tervezés *központi szervezeteit* és személyi állományát. Egyidejűleg a rendelkezésre álló szellemi és anyagi erőforrások eddiginél észszerűbb összpontosításával, illetve összehangolásával kellene továbbfejleszteni az oktatás stratégiai tervezését megalapozó neveléstudományi, pszichológiai, oktatásszociológiai és oktatás-gazdaságtani kutatásokat.

Gazdasági fejlődés, kereset- és jövedelemviszonyok alakulása a mezőgazdaságban

A munka szerinti jövedelemelosztás az érdekeltiségi viszonyok egyik legfontosabb területe. Meghatározó szerepe van abban, hogy a társadalom egészének, valamint különböző csoportjainak és egyes tagjainak érdekei egybeessenek. Az érdekek összhangjának megléte vagy hiánya befolyásolja gazdasági erőforrásaink felhasználásának hatékonyságát és így a társadalom fő céljainak megvalósítását.

Az elmúlt időszakban a gazdasági feltételekben bekövetkezett változások hatással voltak a jövedelmek realizálásának körülményeire, a nemzeti jövedelem nagyságára és elosztására is. A megváltozott körülményekhez való alkalmazkodás céljából a fogyasztási cikkek, szolgáltatások jelentős részének árszínvonalát emelték, arányait változtatták. A fogyasztói árszínvonal emelkedésével egyidőben és azzal arányosan a kormányzat emelte a béreket és a jövedelmeket. A különféle társadalmi rétegeknél a jövedelem megszerzésének és felhasználásának feltételei eltérőek, ezért a végbement változások hatása sem egyforma. Fontos társadalmi és politikai érdek, hogy a keresetek és a jövedelmek a megváltozott körülmények között is arányosan fejlődjenek.

A keresetek és a jövedelmek alakulására a társadalom igen érzékeny, annak kedvező és kedvezőtlen jelenségeit a rendelkezésre álló információk és tapasztalatok alapján széles körben vitatják. Gyakran előfordul azonban egyes területeknek a népgazdasági összefüggések figyelembevétel nélkül vizsgálata vagy egyedi esetek általánosítása, a kérdés szubjektív megítélése. Ez pedig esetenként feszültség forrásává is válhat. Ezért is szükséges a statisztikai adatok alapján megvizsgálni a mezőgazdasági kereseti és jövedelmi viszonyok alakulását és főbb jellemzőit a változó gazdasági feltételek között. Figyelembe kell venni azonban, hogy a kereseteket és a jövedelmeket igen sok tényező befolyásolja, így a statisztikai számbavétel és vizsgálat során számos korlátozó tényezővel kell számolni.

E cikk keretében az életszínvonalnak, valamint az érdekeltiségi viszonyok egyik legfontosabb elemének, a jövedelmek alakulásának vizsgálatával kívánunk foglalkozni.

A népgazdaság és a főbb népgazdasági ágak fejlődésének jellemzői

Az 1970-es évek első felében valamennyi társadalmi csoport életszínvonalára gyors ütemben emelkedett. A reáljövedelem, ezen belül a munkajövedelem és a társadalmi juttatások értéke nőtt. Az élet- és munkakörü-

mények, a kulturális és az egészségügyi ellátás, a lakásviszonyok és a kommunális ellátás területén szintén jelentős fejlődés következett be.

Az életszínvonal, ezen belül a reálkeresetek és -jövedelmek alakulását a gazdasági fejlődés határozza meg.

Az 1970-es évek első felében nettó nemzeti termelésünk évi átlagban folyó áron 7,6 százalékkal, mennyisége 6,1 százalékkal növekedett, a mezőgazdaság összes nettó termelése a népgazdaság átlagát a korábbinál jobban megközelítette, folyó áron évente átlagosan 6,6 százalékkal, mennyiségét tekintve 3,0 százalékkal növekedett. A mezőgazdaság eredménye ebben az időszakban a korábbinál nagyobb mértékben járult hozzá a gazdasági növekedéshez. Az 1970-es évek második felében — főleg a külső feltételek változása következtében — a népgazdaság fejlődése lassult, csökkent a termelés növekedésének üteme, és romlott hatékonysága.

A nettó nemzeti termelés mennyiségének évi átlagos növekedési üteme 1975 és 1978 között 4,8 százalék volt, az 1971—1975 közötti évek 6,1 százalékaival szemben. Ezen belül az ipar nettó nemzeti termelésének növekedése a kedvezőtlenül változó feltételek hatására jelentősen, a mezőgazdaságé csak kisebb mértékben csökkent az 1971—1975-ös évek átlagához képest. A mezőgazdaság és erdőgazdaság nettó nemzeti termelése 1975—1978 között évente átlagban folyó áron 6,6 százalékkal, változatlan áron 2,9 százalékkal nőtt. (Lásd az 1. sz. táblázatot.)

A mezőgazdaság jelenleg az aktív keresők 19, és az állóeszköz-állomány 12 százalékaival a népgazdaság bruttó nemzeti termelésének 16—17 százalékát állítja elő. A népgazdaságban betöltött szerepe és súlya növekszik, annak ellenére, hogy a fejlődés során termelésének részaránya csökkenő. A lakosság fogyasztásában mintegy 45 százalékos arányt kitevő élelmiszereknek és élvezeti cikkeknek, illetve azok alapanyagának döntő részét a hazai mezőgazdaság adja. A nagyüzemek a mezőgazdasági termékek termelése mellett évről évre növekvő mértékben bocsátanak ki ipari, építőipari termékeket, végeznek különféle szolgáltatásokat a társadalmi szükségletek kielégítésére.

Az ország lakosságának élelmiszer-ellátása mellett a mezőgazdaság körét elhagyó mezőgazdasági termékeknek csaknem egyharmada külföldre kerül. A mezőgazdasági és az élelmiszeripari termékek kiviteléből származó árbevétel a népgazdaság kivitelének 20—23 százalékát, ezen belül a konvertibilis valutában elszámolt exportnak 30—32 százalékát teszi ki.

Az elmúlt időszakot az élő munka termelékenységének gyors fejlődése jellemezte. A népgazdaság anyagi ágaiiban az élő munka egységére jutó nettó termelés évi átlagban az 1971—1975 közötti években 5,6 százalékkal, 1976—1978 közötti pedig 5 százalékkal nőtt. A mezőgazdaság és az erdőgazdálkodás munkaráfordításainak hatékonysága a IV. ötéves tervidőszakban átlagosan 5,1 százalékkal, az 1976—1978-as években 3,9 százalékkal javult.

A mezőgazdaság termelése még jelenleg is nagymértékben függ az időjárás tényezők alakulásától. Az elért kedvező fejlődési ütem jelentős évenkénti ingadozás mellett valósult meg. Az V. ötéves tervidőszak első évében, 1976-ban a kedvezőtlen időjárás következtében az előző évhez képest csökkent a mezőgazdaság nettó termelése, és romlott az élőmunka-felhasználás hatékonysága. A következő évben, 1977-ben viszont jelentősen nőtt a ter-

1. sz. táblázat

A nettó nemzeti termelés évi átlagos növekedésének üteme
(százalék)

Megnevezés	1971—1975		1976—1978		A nettó nemzeti termelés folyó áras indexe 1978/70	A népgazdasági ágak részaránya a folyó áras nettó nemzeti termelésben 1978-ban
	folyó	1976. évi összehasonlító	folyó	1976. évi összehasonlító		
	á r o n					
Összes nettó nemzeti termelés	7,6	6,1	8,9	4,8	186,2	100,0
Ebből:						
ipar	10,8	7,5	6,3	5,6	200,6	39,8
építőipar	9,8	7,1	10,2	5,6	212,9	10,2
mezőgazdaság és erdőgazdaság	6,6	3,0	6,6	2,9	167,9	16,7

2. sz. táblázat

Az élők-munka-ráfordítás és a termelékenység évi átlagos változása a népgazdaság anyagi ágaiiban

Megnevezés	Anyagi ágak mezőgazdaság és erdőgazdálkodás nélkül	Mezőgazdaság és erdőgazdálkodás	Anyagi ágak összesen
	Az élők-munka-ráfordítás ^a évi átlagos változása (százalék)		
1971—1975 közötti évek átlaga	1,4	-2,0	0,2
1976	-0,1	-2,3	-0,8
1977	0,3	0,4	0,3
1978	0,4	-1,1	-0,1
	Az élők-munka-ráfordítás egységre jutó nettó termelés ^b évi átlagos változása (százalék)		
1971—1975 közötti évek átlaga	5,7	5,1	5,6
1976	4,9	-3,7	3,2
1977	6,2	14,1	7,8
1978	4,4	2,0	4,1
1976—1978 közötti évek átlaga	5,1	3,9	5,0

^a A teljes munkaidőben foglalkoztatottak létszáma, a részmunkaidőben, a nyugdíjasként és az állományon kívüli foglalkoztatottak teljes munkaidőre átszámított létszáma, továbbá a lakosság házilagos építési tevékenységében és a háztáji és kisegítő gazdaságaiban kifejtett munka egyenértékszámok segítségével kifejezett volumene együttesen.

^b Az 1976. évi árákon.

melés, és javult a hatékonyság. 1978-ban pedig az előző évi színvonalhoz képest viszonylag kisebb mértékű fajlagos termelésnövekedés következett be. (Lásd a 2. sz. táblázatot.)

A keresetek és a munkajövedelmek alakulása

A lakosság jövedelme több forrásból tevődik össze. Cikkünkben — annak jellegénél fogva — főleg a munkajövedelmek vizsgálatával foglalkozunk.

A munkajövedelmek döntő részét a vállalatok, szervezetek által kifizetett munkabérek, keresetek képezik. A számba vett összes munkajövedelem 80 százalékát a keresetek, 16 százalékát a lakosság mezőgazdasági tevékenységéből származó jövedelme teszi ki. A keresetek meghatározó szerepet töltenek be az anyagi termelés területén.

3. sz. táblázat

A munkajövedelmek összetétele 1977-ben

Megnevezés	Megoszlás százalékban
Munkaviszonyból és szervezeteti tagsági viszonyból származó jövedelem	79,7
Háztáji (egyéni) és egyéb kisgazdaságokból származó jövedelem	15,8
Egyéb munkából származó jövedelem	4,5
Összesen	100,0

A keresetek alakulása a mezőgazdaságban

A mezőgazdaság aktív keresőinek száma 1978 végén 980 ezer volt, a népgazdaság aktív keresőinek 19 százaléka. A mezőgazdasági keresők túlnyomó többsége a nagyüzemekben dolgozik. Ezek 16 százaléka tartozik az állami mezőgazdasághoz, és 74 százaléka a szervezeteti közös gazdaságokhoz.

A mezőgazdaságra korábban jellemző erőteljes létszámcsökkenés az V. ötéves terv időszakában mérséklődött, sőt a tervidőszak végére a csökkenés megállt. A létszám alakulásának irányzatában bekövetkezett fordulat — számos egyéb társadalmi és gazdasági tényező mellett — jelentős részben annak köszönhető, hogy a mezőgazdasági munka társadalmi megbecsültsége miatt a korábbinál kedvezőbben alakultak a kereseti viszonyok is.

A szocialista átszervezést követően, az 1960-as évek második felétől — amikor a mezőgazdaság termelésének növekedése dinamikussá vált — a mezőgazdasági dolgozók keresetének színvonala az ipari munkásokénál gyorsabban nőtt. E folyamat eredményeként az ipari és a mezőgazdasági dolgozók korábban meglévő keresetkülönbsége csökkent.

A hetvenes évek elején az állami gazdaságok dolgozóinak átlagkeresete azonos volt az ipari dolgozókéval, a termelőszövetkezetié viszont mintegy 20 százalékkal elmaradt attól.

A IV. ötéves terv időszakában — a termelés gyors növekedése nyomán — a szövetkezeti dolgozók átlagkeresete tovább közelített az ipari keresetekhez. Az állami gazdaságok dolgozóinak átlagkeresete ebben az időszakban az ipari dolgozókéval kisebb mértékben növekedett.

Az V. ötéves terv indulása előtt, 1975-ben az állami gazdaságok dolgozóinak átlagos havi keresete 96 százaléka, a termelőszövetkezetekben foglalkoztatottaké 91 százaléka volt a szocialista iparban foglalkoztatottak átlagáénak. Az ötéves terv a mezőgazdasági dolgozók reálbérének a munkásokéval azonos mértékű növekedését irányozta elő. A jövedelempolitikai célokkal összhangban a hetvenes évek közepétől a két népgazdasági ágban a keresetek — kisebb eltérésekkel — egymással összhangban fejlődnek.

A tervidőszak első három évében az állami gazdaságokban foglalkoztatottak havi átlagkeresete a szocialista iparéval csaknem azonos (21,4 százalék), a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben foglalkoztatottaké pedig kisebb mértékben (20,9 százalék) nőtt. Az állami gazdaságokban foglalkoztatottak havi átlagos keresete 1978-ra 629 forinttal, a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben foglalkoztatottaké 584 forinttal emelkedett 1975-höz képest.

Az átlagkeresetek növekedése úgy ment végbe, hogy a mezőgazdasági termelőszövetkezeti és az állami gazdasági dolgozók havi átlagkeresetének 1975. évi 143 forintos különbsége 1978-ra 192 forintra emelkedett, az állami gazdaságok javára. A termelőszövetkezeti és az ipari dolgozók havi átlagkeresetének különbsége ebben az időszakban 276 forintról 357 forintra nőtt. A termelőszövetkezetekben foglalkoztatottak átlagkeresetének az iparban foglalkoztatottakéhoz viszonyított aránya 1978-ban — annak ellenére, hogy a termelőszövetkezetekben foglalkoztatott állandó munkaerő éves átlagos munkaidőalapja mintegy 400 órával volt több az ipari dolgozókénál — 0,7 százalékponttal kisebb volt, mint 1975-ben. Az átlagosnál nagyobb munkaidőalap és a keresetkülönbség feszültséget teremt a mezőgazdaságban és a nem mezőgazdaságban foglalkoztatottak között, de különösen az először munkába lépő fiatalokért folytatott versenyben jelent hátrányt a mezőgazdasági, főleg a termelőszövetkezeti üzemek számára.

4. sz. táblázat

A teljes munkaidőben foglalkoztatottak egy főre jutó havi átlagkeresete

Megnevezés	1975	1976	1977	1978	Az 1978. évi az 1975. évi százalékában
	havi átlagkereset, forint				
Szocialista ipar	3069	3218	3457	3734	121,7
Ebből:					
élelmiszeripar	2930	3073	3344	3591	122,5
Állami gazdaságok	2940	3087	3307	3569	121,4
Mezőgazdasági szövetkezetek	2793	2931	3160	3377	120,9

Az elmúlt időszakban — jórészt a külső gazdasági feltételek változásának következtében — a fogyasztói árak színvonala emelkedett. Az árak emelkedése a mezőgazdasági és az ipari dolgozókat csaknem azonos mértékben érintette. A kormányzati intézkedések a fogyasztói árszínvonal emelkedésével egyidőben a keresetek és a jövedelmek emelkedését is lehetővé tették. A mezőgazdasági üzemek — köztük a termelőszövetkezetek — egy része dolgozói keresetének a jövedelempolitikai céloknak megfelelő növelését

gazdálkodási eredményéből biztosítani tudta. Az eredményesen gazdálkodó üzemek indokoltnál nagyobb mértékű keresetnövelését a progresszív kereseti (jövedelemnövekményi) adó fékezte. A gazdaságok másik részének gazdálkodási eredménye ugyan nem biztosított többletforrást, de a munkaerő-gazdálkodási körülmények itt is kényszerítő erővel szereztek érvényt a keresetek megközelítően arányos növelésének.

A mezőgazdaság termelése 1975—1978 között az előző időszakénál mérsékeltébb ütemben, de jelentősen növekedett. Ezt a fejlődést viszonylag erős évenkénti termelés- és jövedelemingadozás kísérte. A termelés és a jövedelem alakulása gazdaságonként is eltérő volt. A gazdasági eredmények évenkénti és gazdaságonkénti változása a keresetek alakulását jelentősen befolyásolta ebben az időszakban is.

A mezőgazdaság dolgozóinak létszáma — főleg a termelészövetkezetteké — 1975—1978 között (a korábbi időszaknál mérsékeltébben ugyan, de) tovább csökkent. Az állami mezőgazdaság aktív keresőinek létszáma 1978 végén 2,1 százalékkal több, a szövetkezetié 4,7 százalékkal kevesebb volt, mint három évvel korábban. A termelészövetkezetek létszámcsökkenését meghatározta, hogy három év alatt több mint 98 ezer dolgozó ment nyugdíjba. A nemzedékváltás — a műszaki fejlődés közepette — önmagában is jelentősen hatott az átlagkereset növekedésére.

A jövedelempolitikai tényezők, a termelés, a termelékenység növekedése, a munkaerő-gazdálkodás körülményei kölcsönösen befolyásolták a kereseti arányok alakulását.

A keresetek szóródásának változása

A dolgozók átlagkeresetének szóródása a mezőgazdaság két szektorában jelentős, mértéke az állami gazdaságokban kisebb, a termelészövetkezetekben nagyobb. A keresetek nagyságcsoportjai szerinti vizsgálat azt mutatja, hogy amíg az állami iparban foglalkoztatottak 2,6 százalékának átlagkeresete nem haladta meg a 2000 forintot, addig az állami gazdaságok dolgozóinak 3,2 százaléka, a termelészövetkezetekéinek pedig 19 százaléka tartozik e keresetcsoportba. A 6000 forintnál magasabb keresetűek kategóriájába a mezőgazdasági dolgozók 3,7 százaléka, az ipari foglalkoztatottak pedig 10 százaléka tartozott.

A keresetek szóródásának eltérő alakulásában jelentős szerepet játszik az állami gazdaságok munkaerő-állományának a termelészövetkezetinél kedvezőbb összetétele, valamint termelésük magasabb műszaki és technológiai színvonalára is. Az állami gazdaságokban foglalkoztatottak képzettségi színvonalára magasabb, és korösszetétele kedvezőbb, mint a termelészövetkezetekben dolgozóké.

Az átlagkereset szóródásában a több mint 80 százalékos részarányt képviselő fizikai foglalkozásúak keresetszintjének differenciáltsága a meghatározó. A mezőgazdasági termelészövetkezetekben dolgozó fizikaiak 21 százaléka keres 2000,— Ft-nál kevesebbet. Ez az arány az állami gazdaságokkal és más anyagi ágakkal, így az állami iparral összehasonlítva is szembetűnően magas.

A nem fizikai (szellemi) tevékenységi főcsoportba tartozók átlagkeresete a szocialista iparban, a mezőgazdaság állami és szövetkezeti szektorában egyaránt meghaladja a fizikaiak átlagkeresetét. 1975-ben az iparban

5. sz. táblázat

A foglalkoztatottak megoszlása keresetük* nagysága szerint 1978-ban

Kereset (Ft)	Állami iparban	Ebből: fizikai	Állami gazdasá- gokban, kombiná- tokban	Ebből: fizikai	Mezőgaz- dasági termelő- szövetke- zetekben	Ebből: fizikai
—2000	2,6	3,8	3,2	3,4	19,0	21,1
2001—4000	55,1	58,7	61,2	64,8	52,3	53,3
4001—6000	32,8	30,9	32,0	30,5	25,0	23,8
6001—8000	7,0	5,1	2,9	1,2	3,0	1,7
8001—	2,5	1,5	0,7	0,1	0,7	0,1
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

* A szeptember havi kereset alapján.

a szellemiek 25 százalékkal, a mezőgazdaság állami szektorában 37 százalékkal, a mezőgazdaság szövetkezeti szektorában pedig 45 százalékkal kerestek többet, mint a fizikaiak. A bérpolitikai intézkedések megvalósulása során 1978 végére ezek az arányok módosultak. A két tevékenységi főcsoportban dolgozók keresete folyamatosan közelített egymáshoz. A változást indokolja — a fent említett tényezőkön túl — az is, hogy a fizikai munkában a fejlettebb technológia térhódításával párhuzamosan növekszik a szellemi tevékenység aránya. A változás az utóbbi évtizedben a mezőgazdaságban különösen gyors volt. A két tevékenységi főcsoport keresetének az iparénál gyorsabb közelítése ezt is tükrözi. Az iparban foglalkoztatott fizikaiak és nem fizikaiak kereseteltérése 1975 és 1978 között 4 százalékponttal, a mezőgazdaság állami szektorában 7 százalékponttal, a szövetkezeti szektorban pedig 10 százalékponttal csökkent. A különbség azonban még jelenleg is számottevő, amiben kifejeződik, hogy a szellemi tevékenységet végzők csoportjában jelentős a magas képzettségű és a vállalati gazdálkodásért nagy felelősséget viselő dolgozók aránya.

Az V. ötéves tervidőszak első három esztendejében az átlagkeresetek alakulásában a tevékenységi főcsoportok között kiegyenlítődési folyamat ment végbe, viszont a főcsoportokon belül növekedett a szóródás. A magasabb szakképzettséget és a nagyobb felelősséget igénylő munkakörökben az átlagosnál nagyobb mértékben nőtt a kereset.

A nem fizikai foglalkozású vezető beosztásúak havi átlagkeresete 1975 és 1978 között a csoportátlagnál lényegesen nagyobb mértékben növekedett. Az állami gazdaságokban az „A” csoportba tartozó vezetők keresete 1975-ben 3961 Ft-tal, 1978-ban 5173 Ft-tal, a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben 2852 Ft-tal, illetve 3664 Ft-tal volt nagyobb a nem fizikaiak (szellemiek) csoportjának átlagánál. A fizikai foglalkozásúak között szintén a magasabb szakképzettséggel rendelkezők keresete nőtt gyorsabban.

A keresetek szerkezetének változása

Az V. ötéves terv eltelt időszakában a kereseteken belül évről évre növekedett a munkabérek részaránya. Ezzel párhuzamosan csökkent az alapvetően gazdasági eredményektől függő munkabéren (munkadíjon) felüli

keresetek aránya és összege. A munkabéren felüli — részesedési alaphoz képest — kereset összegének csökkenése a népgazdaságban általános irányzatként érvényesült. A népgazdaság egészében¹ e keresetrészek az aránya az 1975. évi 7,8 százalékról 1978-ra 6,1 százalékra, ezen belül az állami szektorban 7,8 százalékról 6,2 százalékra, a szövetkezeti szektorban pedig 7,7 százalékról 5,1 százalékra csökkent.

A mezőgazdaság két fő szektorában ez a folyamat (az ágazati sajátosságoktól, a tulajdonviszonyok, a termelési színvonal és a keresetszabályozás eltéréseitől függően) csak mértékében tért el a többi népgazdasági ágban tapasztaltaktól, irányában követte azt.

6. sz. táblázat

A munkabér és a kiegészítő részesedés arányának alakulása
(százalék)

Év	Az állami gazdaságokban			A mezőgazdasági termelőszövetkezetekben		
	Munkabér	Kiegészítő részesedés	Összes részesedés	Munkabér	Kiegészítő részesedés	Összes részesedés
1975	94,2	5,8	100,0	90,9	9,1	100,0
1976	95,7	4,3	100,0	91,8	8,2	100,0
1977	95,1	4,9	100,0	92,4	7,6	100,0
1978	96,0	4,0	100,0	93,5	6,5	100,0

A gazdasági eredmények és a keresetek kapcsolata

A termelés növekedése és hatékonyságának változása, valamint a közgazdasági feltételek módosulása egyaránt befolyásolták a vállalati eredmény és a bruttó jövedelem nagyságát. A termelés növekedésének mértéke és hatékonysága 1975 és 1978 között az időjárás következtében évenként változott. A szabályozórendszer néhány elemében bekövetkezett jelentős módosulás hatására az érdekeltiségi alapoknak és a termelés értékének egymáshoz viszonyított aránya is változott.

Az 1970-es évek közepétől a külső és a belső gazdasági környezet hatására, illetve a megváltozott feltételekhez történő alkalmazkodás céljából mind a termelői, mind a fogyasztói árakban jelentős emelkedés és lényeges arányváltozás ment végbe. Ennek következtében a termelés, valamint a jövedelmek tényleges és névleges értékének alakulása mindinkább elszakadt egymástól. 1971—1975 között a mezőgazdaságban a termelés mennyiségének egy százalékos bővítésére a folyó érték 1,6 százalékos növekedése jutott. Az 1976—1978 közötti években ez az arány 2 százalékra emelkedett. A jövedelmek reálértékének és névleges értékének 1971—1975 közötti 1,7-szeres ütemkülönbsége pedig az 1976—1978 közötti években 2,6-szeresre nőtt. Ez a körülmény, valamint az, hogy a gazdasági szabályozók a vállalati gazdálkodás terheinek növelése irányában hatottak, a mezőgazdasági üzemekben a termelésnek, a jövedelemnek és a részesedésnek egymáshoz viszonyított arányaiban változást eredményezett. Mindez a részesedésnek a személyes jövedelem és a felhalmozás együttes összegén belüli részarányát is jelentősen érintette.

¹ A népgazdaság szocialista szektora a mezőgazdasági termelőszövetkezetek nélkül.

A termelés és a bruttó jövedelem viszonyának alakulása

A mezőgazdaság „iparosodása” az 1970-es években a termelési értékének összetételében jelentős módosulást idézett elő. Megnövekedett az anyagköltség, főleg az ipari eredetű anyagráfördítés aránya. A vállalati bruttó jövedelem a termelőszövetkezetekben az 1970-es évek elején még a halmozatlan termelési értéknek a felét, az állami gazdaságokban 35 százalékát tette ki. Az anyagi ráfordítások növekedésével ez az arány gyors ütemben csökkent, és 1975-ben már csak 36 százalék, illetve 25 százalék volt. A bruttó jövedelem arányának változását a termelés bérigényességének csökkenése határozta meg, ami az élő munka termelékenységének növekedésével volt kapcsolatos. A halmozatlan termelési értékben a munkadíj (bér) és a kiegészítő részesedés aránya az állami gazdaságokban az 1971—1975 közötti 28 százalékról 17 százalékra, a termelőszövetkezetekben 35 százalékról 24 százalékra mérséklődött.

Az V. ötéves terv időszakában a mezőgazdasági szabályozórendszer több eleme módosult. A jövedelem realizálásának körülményei mellett a nyereség, illetve a bruttó jövedelem felhasználásának szabályai is változtak. A közgazdasági feltételek változása a két szektor eredményességét különböző módon érintette. Az állami gazdaságok könnyebben és hamarabb tudtak alkalmazkodni a megváltozott feltételekhez, mint a termelőszövetkezetek.

A tervidőszak első évében, 1976-ban (főleg a közgazdasági feltételek változása és a kedvezőtlen időjárás következtében) a termelőszövetkezetek bruttó jövedelmének összege csökkent az előző évihez képest, a nyereség pedig az 1971—1972-es évek szintjére esett vissza. A következő két évben — 1977-ben és 1978-ban — a bruttó jövedelem és a nyereség jelentősen nőtt. 1976—1978 között a bruttó jövedelemnek a halmozatlan termelési értékhez viszonyított aránya a korábbi évekénél lényegesen kisebb volt.

Az V. ötéves terv időszakában a bruttó jövedelemnek a termeléshez viszonyított arányát az előző időszakhoz hasonlóan a munkabér (munkadíj) alakulása határozta meg. A munkadíj színvonalára viszont ebben az időszakban a nominálbérnek a fogyasztói árak emelkedését ellensúlyozó növekedése a korábbinál erőteljesebben hatott. A tervidőszak elejétől a termelési

7. sz. táblázat

A bruttó jövedelem és a részesedés aránya a halmozatlan termelési értékből

Év	Állami gazdaságok		Mezőgazdasági termelőszövetkezetek	
	bruttó jövedelme	összes részesedése	bruttó jövedelme	összes részesedése
a halmozatlan termelési érték százalékában				
1971	35,2	28,3	50,2	35,4
1972	26,4	20,9	41,0	29,0
1973	25,8	18,3	40,8	26,3
1974	25,9	17,9	39,4	25,4
1975	25,1	17,1	35,9	24,1
1976	22,5	15,8	30,0	21,9
1977	25,1	15,1	32,0	21,1
1978	24,3	15,5	31,6	21,3

érték munkabérigénye — a termelői árak emelkedése következtében — kisebb lett. 1976-ban és 1978-ban azonban az élő munka termelékenységeinek növekedése ellenére sem csökkent számottevően a részesedés összege a termelési értékhez viszonyítva. A munkadíj és a kiegészítő részesedés ezekben az években az állami gazdaságokban a halmozatlan termelési értéknek 15—16 százalékát, a termelőszövetkezetekben 21—22 százalékát tette ki.

A bruttó jövedelem és a részesedés viszonyának alakulása

A személyes munkajövedelem összege a hetvenes évek elején a termelőszövetkezetekben a bruttó jövedelemnek 70 százalékát, az állami gazdaságokban 80 százalékát tette ki. A kedvező eredményű 1973-as és 1974-es években a nagyobb nyereség következtében ez az arány csökkent, 1975-ben azonban ismét nőtt. 1975 óta a termelőszövetkezetek egyre nagyobb hányada tért át a 80 százalékos előlegezésről a teljes munkadíj évközi kifizetésére. Ennek következtében a munkabér összege a kiegészítő részesedés terhére növekedett. Ma már csaknem valamennyi termelőszövetkezetben teljes munkadíj kerül havonta kifizetésre.

1976-ban a vállalati eredmény az állami gazdaságokban mérsékelten csökkent, a termelőszövetkezetekben viszont lényegesen kevesebb volt az 1975. évinél. Bár ebben az évben a szövetkezeti dolgozók keresetszínvonala kisebb mértékben emelkedett, mint más rétegeké, a részesedésnek a bruttó jövedelemhez viszonyított aránya magasabb volt, mint 1975-ben. A következő két évben azonban a nyereség kedvezőbb alakulása következtében ez az arány az 1975. évi alá esett.

Bár a mezőgazdasági üzemek termelési ráfordításai évről évre folyamatosan növekedtek, a termelés eredményeit az időjárási tényezők jelentős mértékben befolyásolták, s így a termelés és a bruttó jövedelem, de még inkább a nyereség évenként ingadozott.

A ráfordítások kedvezőtlen időjárás mellett sem csökkenthetők, sőt az időjárás káros hatásának mérséklése általában többelráfordítást igényel. Az időjárás okozta termelés kiesés így jelentősen befolyásolja a bruttó jövedelem, azon belül is elsősorban a vállalati eredmény nagyságát. A mezőgaz-

8. sz. táblázat

A munkabér és a kiegészítő részesedés aránya a bruttó jövedelemben
(százalék)

Év	Állami gazdaságok	Mezőgazdasági termelőszövetkezetek
1971	80,4	70,5
1972	79,4	70,7
1973	70,8	64,6
1974	69,2	64,5
1975	67,9	67,2
1976	70,1	73,0
1977	60,3	66,0
1978	64,0	67,4

dasági üzemekben a termelésnek és a jövedelemnek az időjárástól is függő nagysága a munkajövedelem szintjét is érintette. A szövetkezetekben a tulajdonviszonyok sajátosságából adódóan a jövedelem ingadozása nagyobb mértékben befolyásolja a részesedést, mint az állami vállalatoknál. A társadalompolitikai célokkal nem esnék egybe, ha a szövetkezetek személyes jövedelmének évenkénti változása teljes egészében kihatással volna a részesedésre. A mezőgazdasági szövetkezetek dolgozói — az állami szektor dolgozóihoz hasonlóan — nem felelhetnek teljes egészében munkadíjuk színvonalával a gazdálkodás időjárástól függő eredményéért.

A mezőgazdasági üzemek dolgozóinak átlagkeresete a megváltozott gazdasági környezet és a termelés évenkénti ingadozása ellenére is a gazdálkodás eredményességével összhangban alakult. A gazdasági eredmények és a személyi jövedelmek növekedése nem szakadt el egymástól. Mind az állami gazdaságokban, mind a termelőszövetkezetekben a személyi jövedelem a bruttó jövedelemnél jóval kisebb mértékben nőtt.

9. sz. táblázat

A mezőgazdasági nagyüzemek gazdasági eredményének és a dolgozók átlagkereseteinek alakulása 1978-ban
(az 1975. évi százalékában)

Megnevezés	Állami gazdaságok	Mezőgazdasági termelőszövetkezetek
Folyó árakon		
Bruttó termelési érték	158,9	133,6
Nettó termelési érték	123,8	120,8
Bruttó jövedelem	129,9	114,9 ^a
Összes kereset	123,2	113,5
Átlagkereset ^b	121,4	120,9
1976. évi összehasonlítható árakon		
Bruttó termelési érték	143,8	115,4
Nettó termelési érték	126,0	111,8
Átlagkereset számított reálértéke ^c	106,7	106,0

^a Az 1975. évi bruttó jövedelmet növeltük a munkadíj utáni jövedelemadó összegével, mivel 1976-tól ez is része annak.

^b A teljes munkaidőben foglalkoztatottaké.

^c A fogyasztói árak 4,5 százalékos növekedését véve figyelembe.

A termelési színvonal és a részesedés alakulása

A gazdaságok realizált eredményét és ezen keresztül a személyi jövedelem nagyságát a gazdálkodás színvonala, a termelési tényezőkkel való ellátottság mértéke és a termelési szerkezet jelentősen befolyásolja. A szabályozórendszer biztosítja, hogy a vállalati jövedelem színvonalának gazdaságonkénti nagy különbségei a kereset színvonalában az indokoltnál nagyobb különbségeket ne eredményezzenek. Ennek hatására az 1960-as évek második felében és az 1970-es évek elején a gazdaságok között a személyi jövedelem színvonalában kiegyenlítődés ment végbe. A gazdaságok

személyi jövedelmének színvonala ezért jelenleg lényegesen kiegyenlítettebb, mint a termelése és a gazdálkodása.

A szabályozók 1975-öt követő változásaihoz az alacsony termelési színvonalú gazdaságok nem tudtak olyan mértékben alkalmazkodni, annak követelményeit nem voltak képesek úgy teljesíteni, mint a kedvezőbb feltételekkel rendelkező gazdaságok. Így a vállalati eredményesség gazdaságok közötti különbségei az elmúlt három évben erőteljesen növekedtek.

A legmagasabb termelési színvonalú gazdaságok három év alatt az egy főre jutó — korábban is nagyobb — termelési értéküket és jövedelmüket nagyobb mértékben növelték, mint a termelési színvonal alsóbb csoportjaiba tartozók. Az egy főre jutó termelési érték tekintetében a legmagasabb és a legalacsonyabb termelési színvonalú csoportba tartozó állami gazdaságok között az 1975. évi 57 százalékos különbség 63 százalékra, a termelősövetkezetek esetében 73 százalékról 89 százalékra nőtt. A bruttó jövedelem összegének különbsége az állami gazdaságokban a termelés értékénél kisebb, a termelősövetkezetekben annál valamivel nagyobb volt.

10. sz. táblázat

A termelési érték és bruttó jövedelem alakulása a gazdaságok termelési színvonala szerint^a

Az egy ha termőterületre jutó üzemi termelési érték 1978. évi összege (ezer Ft/ha)	Az egy főre jutó			
	halmozatlan termelési érték	bruttó jövedelem	halmozatlan termelési érték	bruttó jövedelem
		indexe (1978/1975)		a szektor átlagának százalékában (1978)
	Állami gazdaságok, kombinátok^b			
—30	129,9	111,0	75,3	73,1
30,1—50,0	128,5	122,2	84,2	93,0
50,1—	134,5	125,9	122,7	116,0
Összesen	132,3	122,8	100,0	100,0
	Mezőgazdasági termelősövetkezetek			
—15,1	127,9	102,5	62,3	61,5
15,1—25,0	139,5	117,9	91,2	90,0
25,1—	139,6	119,2	117,5	118,6
Összesen	139,4	117,9	100,0	100,0

^a A csoportosítás a mérlegbeszámoló adatai alapján készült.

^b A MÉM felügyelete alá tartozó 126 állami gazdaság és kombinát.

Az egy főre jutó részesedésben lényegesen kisebb a különbség a gazdaságok csoportjai között, mint a bruttó jövedelem színvonalában. A termelősövetkezetek alsó és felső csoportjában a részesedési szint különbsége lényegesen nagyobb, mint az állami gazdaságok csoportjaiban.

A termelés és a jövedelem szóródásának növekedése következtében 1975-ről 1978-ra a személyes jövedelem különbsége a két szélső csoport között mérsékelten — az állami gazdaságokban 7,8 százalékról 9,4 százalékra, a termelősövetkezetekben 32,1 százalékról 33,7 százalékra — nőtt.

A munkabér és a kiegészítő részesedés alakulása a gazdaságok termelési színvonalára szerint

Az egy ha termőterületre jutó üzemi termelési érték 1978. évi összege (ezer Ft/ha)	Az egy főre jutó munkabér és kiegészítő részesedés		
	indexe (1978/1975)	1975	1978
		évi összege a szektor átlagának százalékában	
Állami gazdaságok, kombinátok			
—30	116,5	95,3	94,6
30,1—50,0	115,8	99,2	97,9
50,1—	118,2	102,8	103,5
Összesen	117,4	100,0	100,0
Mezőgazdasági termelészövetkezetek			
—15	116,1	83,1	81,5
15,1—25,0	118,8	94,7	95,0
25,1—	117,6	109,8	109,0
Összesen	118,4	100,0	100,0

A lakosság mezőgazdasági termelésből származó jövedelme

A mezőgazdasági kistermelésből származó jövedelemből a társadalomban végbement átrétegződés következményeként már régóta nem kizárólag a parasztság részesedik. A kistermelést folytató aktív keresők több mint 60 százaléka nem tartozik a mezőgazdasági foglalkozásúak körébe. A kistermelők között 1972 óta csökkent az aktív keresők aránya, ezen belül a mezőgazdasági aktív keresőké jelentősen csökkent, a nem mezőgazdaságiaké azonban nőtt. A háztáji és kiegészítő gazdasággal rendelkező mezőgazdasági és nem mezőgazdasági nyugdíjasok száma és aránya egyaránt növekedett. A munkaerő-tartalékok fokozott munkába állításának eredményeként viszont csökkent az eltartottak száma és aránya. Az 1978-ban kistermelést folytató családokhoz tartozó több mint 4,4 milliós népesség 41,8 százaléka aktív kereső, 19,3 százaléka nyugdíjas, és 38,9 százaléka eltartott volt.

A kistermelés mennyisége — annak ellenére, hogy a gazdaságok száma és földterülete csökkent — a termelés fejlesztésre hozott intézkedések eredményeként 1972 és 1978 között nőtt. A mezőgazdasági termékeknek egyharmadát e gazdaságok állítják elő. Mivel pedig a kisgazdaságok a nagyüzemeknél kevesebb anyag- és eszközráfordítással termelnek, 1978-ban a mezőgazdasági termelés nettó értékének csaknem felét, 47,9 százalékát² állították elő.

Az elmúlt 8—10 év alatt a kistermelést folytatók jelentős része folyamatosan kicserélődött. 1972—1978 között 230 ezer mezőgazdasági aktív kereső hagyott fel a kistermeléssel, a kistermelést folytató mezőgazdasági nyugdíjasok száma pedig alig több, mint 50 ezerrel gyarapodott. A hagyományos háztáji gazdálkodást folytató 180 ezer termelő kiesése nem vetette vissza e szektor termelését. A kisgazdaságok számának csökkenése mellett a hagyományos háztáji gazdálkodást a réginél intenzívebb, megfelelőbb

² Egyéni gazdaságok nélkül.

tárgyi eszközökkel rendelkező és korszerűbb eljárásokat alkalmazó, az áru-termelésre a korábbinál jobban szakosodó termelési forma váltotta fel. Azonban a termelési formának az élők munkaráfördítése a korábbihoz képest nem csökkent, mivel terméktömege növekedett, termelési szerkezete pedig a munkaigényes ágazatok irányában tolódott el. Számításaink szerint naponta és átlagban 4—5 munkára egy-egy gazdaság munkaidő-szükséglete. Évente a kisgazdaságok termelésére fordított munkaidő több mint 200 millió munkanapra tehető, amely nagyságrendjében megegyezik a nagyüzemekben ledolgozott munkaidővel. A munka egy részét az eltartott és nem kereső családtagok, más részét az aktív keresők végzik, jórészt szabad idejük igénybevételével. A háztáji és a kisegítő gazdaságokból származó jövedelem tehát jelentős többlet-munkaráfördítés eredménye.

A lakosság munkajövedelmének 16 százalékát a mezőgazdasági kistermelésből származó jövedelem teszi ki. A mezőgazdasági jövedelem — a kistermelők társadalmi hovatartozásának megfelelően — megoszlik a különféle társadalmi csoportok között. Az egyes csoportokban a mezőgazdasági tevékenységből származó jövedelem aránya a társadalmi helyzettől és a település jellegétől függően jelentős eltérést mutat.

A megfigyelt munkaháztartások jövedelmének 9,1 százaléka származik a mezőgazdasági tevékenységből. Budapesten ez az arány 0,6 százalék, a vidéki városokban 5,7 százalék, a községekben pedig 15,4 százalék. A szövetkezeti parasztság háztájiból származó jövedelme több mint egyharmada a háztartás összes jövedelmének. Ez a település jellegétől függően úgy szóródik, hogy Budapesten a felmérések nem mutatnak ki háztáji gazdaságból származó jövedelmet, a vidéki városokban 29,5 százalékát, a községekben 36,1 százalékát teszi ki e jövedelmi forrás a szövetkezeti parasztcsaládok összes jövedelmének. A kettős jövedelmű és a nyugdíjas háztartásoknál több mint 20 százalék, az önállóaknál 28,4 százalék, a szellemi foglalkozásúaknál 4,7 százalék a háztáji és a kisegítő, illetve az egyéni gazdaságból származó jövedelem aránya. A háztáji és a kisegítő gazdaságból származó jövedelem minden társadalmi csoport életszínvonalát számottevően növeli. Emellett a kistermelés a termelésben betöltött szerepe miatt is fontos társadalmi érték.

A háztáji, illetve a kisegítő gazdasággal rendelkező háztartások jövedelmi színvonala általában magasabb, mint azoké, amelyek nem végeznek ilyen jellegű tevékenységet. A színvonalkülönbség természetesen a család tagjainak többletmunkájából származik. A kisegítő gazdaságból származó jövedelemnek a család jövedelmében játszott szerepét meghatározza a család létszáma, összetétele és a termeléshez leköthető anyagi erőforrása. A kistermelésből származó jövedelem szóródása a termelés mértékétől, szerkezetétől, a család szakértelmétől, munkaszeretétől, az alkalmazott technológiától, a termelés színvonalától stb. függ. A szövetkezeti parasztság egy főre jutó jövedelmének magasabb színvonalát a munkások kisegítő gazdaságainál nagyobb arányú háztáji gazdasága, illetve az abból származó nagyobb jövedelem biztosítja.

A szövetkezeti parasztság egy részénél a kialakult jövedelmi helyzet az alapvető szükségleteken felüli, változatosabb fogyasztói igényeket is ki tudja elégíteni, egy kisebb részüknél pedig már a jobb anyagi lét is biztosítható. Figyelembe kell azonban venni, hogy a jövedelemnek csak egy része kerül közvetlen személyes célú felhasználásra. Az infrastruktúra fejlesztése

falun a személyes pénzjövedelem fokozottabb bevonásával történik. A lakás-építés és -fenntartás, a csatornázás, a vízellátás stb. fejlesztése a jövedelem bizonyos részét elvonja. Ezen kívül a háztáji gazdaságokban a bővített újratermelés is leköti az ezzel foglalkozó népesség anyagi eszközeinek egy hányadát. A felsorolt kiadások jelentős részben a nemzeti vagyoni gyarapítást szolgálják. Így tehát a falvakban és a kisebb településeken élő népesség személyes jövedelmét olyan tényezők terhelik, amelyeket a városi lakosság társadalmi forrásokból fedez.

A reáljövedelem alakulása a főbb társadalmi csoportokban

A gyors gazdasági növekedés az 1970-es évek első felében a lakosság jövedelmének jelentős emelkedését tette lehetővé. A munkajövedelmek és a társadalmi juttatások egyaránt növekedtek. Az egy főre jutó összes jövedelem reálértéke a IV. ötéves tervidőszakban átlagosan 4,5 százalékkal nőtt. Ebben az időszakban a munkajövedelmek reálértéke évente átlagosan 3,2 százalékkal, a társadalmi juttatásoké pedig 8,7 százalékkal emelkedett. A munkából származó jövedelmeken belül a mezőgazdasági tevékenységből származó ebben az időszakban lényegesen kisebb mértékben nőtt, mint a bér és a bér jellegű jövedelem.

Az V. ötéves terv első három évében a külső gazdasági feltételek változása és a gazdasági növekedés mérséklődése nyomán a reáljövedelem növekedési üteme 2,8 százalékra csökkent. Ezen belül a munkából származó reáljövedelem évi átlagos növekedése 2,3 százalék, a társadalmi juttatásoké 5 százalék volt. Ebben az időszakban a mezőgazdasági tevékenységből származó jövedelem a korábbi időszaknál gyorsabban, évente 1 százalékkal növekedett. A bér és a bér jellegű jövedelmek évi átlagos növekedése pedig 2,6 százalékra mérséklődött.

1975—1978 között a reáljövedelemnek nemcsak a növekedési üteme mérséklődött, hanem évenkénti egyenetlensége is nagyobb volt az előző tervidőszakénál.

12. sz. táblázat

A reáljövedelem éves növekedési üteme
(az össznépeesség egy főjére számítva, százalék)

Időszak	Munkajövedelmek			Társadalmi juttatások		
	Összesen	Bér és bér jellegű jövedelem ^a	Mezőgazdasági tevékenységből származó jövedelem	Összesen	Ebből pénzbeli	Reáljövedelem összesen ^b
1971—1975	3,2	4,7	0,2	8,7	11,5	4,5
1976	-1,0	0,4	-4,5	6,5	8,0	0,8
1977	5,1	3,9	7,1	5,3	6,0	4,9
1978	2,8	3,6	0,5	3,3	2,9	2,9
1976—1978	2,3	2,6	1,0	5,0	5,6	2,8

^a A mezőgazdasági termelőszövetkezetek nélkül.

^b Az itt külön ki nem mutatott „egyéb jövedelmet” (kamatjövedelem, földjáraadék stb.) is beleértve.

Az V. ötéves terv első három évében a reáljövedelem növekedésének egységére a nomináljövedelemnek a megelőző tervidőszakénál jóval nagyobb növekedése jutott.

A jövedelmek társadalmi csoportok szerinti vizsgálata során megállapítható, hogy a társadalmi átrétegződés, a mezőgazdaság korszerűsödése, a városiasodás következtében az úgynevezett tiszta munkás, illetőleg paraszti háztartások száma ma már lényegesen kevesebb, aránya kisebb, mint egy évtizeddel korábban. Kevés olyan család, illetve háztartás van, amelyik csak mezőgazdasági vagy kizárólag nem mezőgazdasági tevékenységből szerzi jövedelmét. Alig van olyan háztartás, amelyik valamilyen formában és mértékben ne folytatna mezőgazdasági tevékenységet.

A jövedelmek társadalmi csoportonkénti alakulásának legfőbb jellemzője, hogy a két alapvető osztály és a többi társadalmi csoport jövedelmi színvonala a kiegyenlítődés irányában fejlődött.

A szövetkezeti parasztcsaládok összes (a közös gazdaságból, a háztáji-ból, a társadalmi juttatásból és az egyéb forrásból származó) jövedelmének egy főre jutó reálértéke 1972-ben³ átlagosan 9 százalékkal több volt, mint a munkásoké, és 2 százalékkal haladta meg az egész lakosság átlagát. Legmagasabb volt a családi jövedelem a szellemi foglalkozásúak, az önállóak és a kettős jövedelműek csoportjában.

A társadalmi csoportok közötti jövedelemszínvonal-különbség 1972 és 1977 között jelentősen csökkent. A két alapvető osztály és a főbb társadalmi csoportok egy főre jutó jövedelme közeledett egymáshoz és az országos átlaghoz. A munkás- és a szövetkezeti parasztcsaládok jövedelemkülönbsége 1977-re 4 százalékponttal mérséklődött. A szellemi foglalkozásúak és az önállóak, valamint a többi csoport közötti különbség is számottevően csökkent. A kettős jövedelmű családok egy főre jutó jövedelmének országos átlaghoz viszonyított aránya kismértékben emelkedett.

13. sz. táblázat

Az alapvető osztályok és rétegek egy főre jutó összes jövedelmének arányai

Osztályok, rétegek	A munkásosztály jövedelme=100		Országos átlag=100		A réteg súlya az össznépeségben (százalék)	
	1972	1977	1972	1977	1972	1977
Munkásosztály	100	100	94	96	50,8	50,4
Szövetkezeti parasztság	109	105	102	101	9,8	7,8
Kettős jövedelműek	112	110	105	106	9,1	7,5
Szellemi foglalkozásúak	137	128	129	123	16,5	17,1
Önállóak	121	116	113	111	3,6	2,8
Inaktív és eltartott háztartások	76	83	72	80	10,2	14,4
Lakosság összesen	107	104	100	100	100,0	100,0

A mezőgazdasági termelés mérsékelt fejlődése következtében 1978-ban a szövetkezeti közös gazdaságokból, valamint a háztáji és a kisgazdaságok-

³ A lakosság egyes rétegeinek, csoportjainak jövedelmi helyzetéről, a jövedelmek szóródásáról és a jövedelmi különbségek forrásáról a KSH ötvenként sok ezer háztartás megkérdezésén alapuló felvételt hajt végre. Legutóbb 1978-ban figyelte meg az 1977. évi jövedelmeket. Munkánkban ennek eredményét vettük figyelembe.

ból származó jövedelem növekedésének mértéke egyaránt elmaradt az előző évitől. Ezért a mezőgazdasági tevékenységből származó jövedelem reálértékének növekedése kisebb volt, mint a béreké és a bér jellegű jövedelmeké. A mezőgazdasági jövedelem növekedésének mérséklődése legnagyobb arányban a szövetkezeti családokat érintette. Ennek következtében a termelőszövetkezeti parasztság és a munkásság jövedelmi színvonalának közelítése 1978-ban is folytatódott.

14. sz. táblázat

A mezőgazdasági tevékenységből származó jövedelmek évi növekedési üteme
(Összehasonlító áron, százalék)

Időszak	Mezőgazdasági szövetkezetekből	Kisgazdaságból	Kisgazdaságon belül	
			fogyasztás saját termelésből	termékértékesítésből
1971—1975	2,0	—0,1	—2,4	5,9
1976	—3,4	—4,3	—0,5	—12,2
1977	4,4	9,6	3,3	24,6
1978	1,3	0,6	0,1	1,7
1976—1978	0,7	1,8	1,0	3,6

A fő társadalmi csoportokhoz tartozó családok kereső és eltartott aránya nagymértékben eltérő. A szövetkezeti parasztcsaládokban a 100 aktív keresőre jutó eltartottak száma 83, tizennyolccal több, mint a munkáscsaládoké, és negyvennel haladja meg a kettős jövedelmű családokban élő eltartottak számát. A családok jövedelmi szintjének alakulását e különbség jelentősen befolyásolja. (Igaz, hogy a kistermelés olyan családi munkaerő hasznosítását teszi lehetővé, amely egyébként elveszne a család és a társadalom számára.)

A különféle társadalmi csoportok jövedelmének forrásában, összetételében és annak felhasználásában lényeges különbségek vannak. Az egyes csoportok különböző jövedelmi színvonalához eltérő munkamennyiség kapcsolódik. A munkásság és a szövetkezeti parasztság, valamint a kettős jövedelműek kimutatott jövedelemkülönbségeit jelentős részben a mezőgazdasági tevékenységből — a háztáji és a kisgazdaságból — származó jövedelem magyarázza.

A különböző társadalmi csoportok összehasonlításánál figyelembe kell venni azt is, hogy a jövedelmek jelentős része, köztük az alkalmazásban (tagsági viszonyban) levők által a lakosság részére végzett különféle anyagi szolgáltatások ellenértéke a kimutatott jövedelmekben nem szerepel, statisztikailag nem figyelhető meg. A fentiek miatt az alapvető társadalmi csoportok jövedelemszínvonalának összehasonlítása csak ezek figyelembevételével nyújt reális képet.

A keresetekre és a kereseti viszonyokra vonatkozó 1979. évi végleges adatok még nem állnak rendelkezésre, az előzetes adatok alapján úgy ítéljük meg, hogy az V. ötéves terv első három évében kialakult arányok és irányzatok 1979-ben sem változtak lényegesen. Így az eltelt időszak összefüggései mindenképpen alkalmasak arra, hogy a belőlük levont következtetések a jö-

vedelmekkel, a keresetekkel és azok arányaival foglalkozók számára hasznos információt nyújtsanak.

Összefoglalva megállapítható, hogy a két alapvető osztály jövedelme, illetőleg a mezőgazdasági termelészövetkezetek, valamint az ipari dolgozók kereseti viszonyai a hetvenes évek második felében a változó feltételek között is lényegében a társadalompolitikai célokkal összhangban alakultak.

Felhasznált irodalom

KSH-kiadványok:

A lakosság jövedelme és fogyasztása 1960—1977.

A lakosság jövedelme és rétegződése 1977-ben.

Mezőgazdasági adatok 1976—1979. 1. sz.

Jövedelemelosztás a népgazdaságban 1978.

Statisztikai évkönyv 1978.

A népgazdaság munkaerőmérlege 1978.

Főbb népgazdasági folyamatok 1978.

Magyar statisztikai zsebkönyv 1979.

Mezőgazdasági statisztikai zsebkönyv 1979.

Statisztikai havi közlemények, 1979. 1—11. sz.

MÉM STAGEK-kiadványok:

A mezőgazdasági nagyüzemek 1977. évi fontosabb munkaügyi adatai.

A munkaerőhelyzet és főbb jellemzői a mezőgazdaságban 1979.

A mezőgazdasági nagyüzemek termelésének és termelési tényezőinek változása 1975—1978 években 1979.

VÁLLALATI MAGATARTÁS — VÁLLALATI KÖRNYEZET

(Összeállította: Tardos Márton)

(Időszerű közgazdasági kérdések sorozat)

A mai gazdasági helyzet különösen időszerűvé teszi a vállalati magatartás és a gazdasági környezet kölcsönhatásáról összegyűlt tapasztalatok közzétételét. A vállalatok működésének, alkalmazkodóképességének vizsgálata ugyanis elsődrendű feladat akkor, amikor a gazdasági növekedés hagyományos forrásai kimerülőben vannak, s csak a korábbinál hatékonyabb adaptáció léphet a helyükbe. A kötetben példaként szereplő vállalatokra ezért kivétel nélkül az jellemző, hogy szembe kell nézniük a termékszerkezet korszerűsítésének feladatával. Hogy milyen módon képesek ezt megoldani, az elsősorban attól függ, hogy a gazdasági környezet milyen elemei befolyásolják legfontosabb döntéseiket. A szerzők a vállalati reakcióknak néhány típusba rendezésére vállalkoztak, ezzel is rámutatva arra a fontos tényre, hogy a vállalatok viselkedése nem süríthető egyetlen modell feltételei közé, hiszen — a környezeti kihívásoktól függően — a különféle vállalatok viselkedése rendkívül változatos képet mutat.

Kb. 320 l., kötve kb. 50,— Ft (Sajtó alatt)

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

Nemzetközi likviditás és nemzetgazdasági szempont a magyar monetáris politikában 1924—1931 között

„Az aranyfedezetű rendszer miatt sodortattunk a világkereskedelmi konjunktúrákba. Aminek következménye az, hogy papírpénzünknek még a belföldi értéke is a világpiaci értébecsléstől függ. A világpiacon pedig nem az ezeréves múlt, nem az államalkotó és államfenntartó képesség, nem a nemzeti erények, éppen nem a magyar becsület, nem a magyar zsenialitás, nem a magyar nemzeti vagyonnak értéke, sem ennek évenkénti hozama, nem a magyar szorgalom és kötelességtudás, nem a dacos élniakarás, hanem egyesegyedül a nemzetközi váltóárfolyam szabályozza a papírpengő értékét” [1]. A pénzügyi világválság évében láttak napvilágot e sorok, amelyeket korántsem az egyetértés jeleként idézek. Noha kétségtelen — s ebben ma sem különböző a helyzet —, hogy az „ezeréves múlttal”, a „dacos élniakarással”, a „magyar zsenialitással”, vagyis általában a „nemzeti erényekkel” nem lehet sokra menni a világpiacon. Az idézet érdekességét az adja, hogy a szerző kritikai (és „nemzeti”) indulatai révén a korszak egy lényeges ellentmondására tapintott rá. Arra tudniillik, hogy az egyetemes gazdaságtörténetben a húszas évek során immár másodvirágzását élő nemzetközi arany-, illetve aranydeviza-alapú monetáris rendszer mechanizmusa a nemzeti politika szintjén ellentétbe állítja a valutastabilitás és -konvertibilitás célkitűzését a nagyobb ingadozásoktól mentes nemzetgazdasági fejlődés monetáris és hitelpolitikai oldalról történő biztosításának a követelményével*.

A rendszernek ezen az alapon kifejtett kritikájával *Varga Lajos* könyve természetesen sem egyedülálló, sem pedig eredeti jelenségként nem kezelhető. Hasonló szempontú, de szakszerű-tudományos kritikai munkát jelentetett meg 1914-ben *Kovács Lipót*, aki a *de jure* aranyalapú korona húszéves jubileumán megállapította: „... egész gazdaságunk az arany ellen támasztható nemzetközi igényektől függ... Ez az állapot nem helyes, ... A mai pénzberendezés tarthatatlan” [2].

Az első világháborút követő békeszerződések meghatározta földrajzi keretek között a magyar gazdaság számára a nemzetközi gazdasági életbe való bekapcsolódás kérdései teljesen átfogalmazódtak. Azok a kereskedelmi

* Valójában persze nincs olyan nemzeti pénzrendszer — ahogyan ezt tanulmányom lektora, Bácskai Tamás megjegyezte — amelyben nem állna egymással szemben a belső növekedés, a szilárd valuta és a fizetési mérleg egyensúlya olyan országban, amelynek a technikája fejletlenebb, és amely nehezen alkalmazkodik a változó világpiaci feltételekhez. A különféle pénzrendszerek csak az alkalmazkodás időtartama, módja tekintetében különböznek egymástól. E megjegyzéssel egyetértve talán azt sem árt megemlíteni, hogy a növekedés és a fizetési mérleg egyensúlyának ellentmondása a legkiélezettebb formában a konvertálható nemzeti valuták fix árfolyamú nemzetközi rendszerében jelentkezik.

és pénzügyi ügyletek, amelyek a monarchiai államközösség gazdaságában még belső forgalomnak számítottak, s nem voltak hatással az ország valutáris helyzetére, az első világháború után már a külkereskedelmi, illetve a nemzetközi fizetési mérleg tételeivé váltak. Tekintettel a Monarchia egységes valutarendszerére, közös jegybankjára, a világgazdasági pozíció és a valutastabilitás összefüggésének kérdése akkor csakis az Osztrák—Magyar Monarchia egészét illetően jöhetett szóba. A két korszak közötti különbség persze korántsem merült ki abban a tényben, hogy a szétesett Monarchia területén kiépült önálló államalakulatokkal együtt egymástól elkülönülő nemzetgazdaságok jelentek meg. A magyar nemzetgazdaság ugyanis előtörténetének gazdaságföldrajzi kereteiből kiszakítva, de még a régi feltételeket tükröző struktúrával született meg. E struktúra természetesen a volt monarchiai közösség biztosította erőforrásokra és piacokra épült. A „történelmi” gazdasági szerkezet tehetetlenségi erejénél fogva még jó ideig akkor is éreztette volna hatását a magyar külső mérlegekben, ha az új helyzetnek megfelelő átalakulása kellő dinamizmussal ment volna végbe.

E tanulmány kiindulópontjává teszi és adottságként kezeli azt, hogy a húszas évek magyar gazdasága, strukturális okoknál fogva, működésének nemzetközi feltételei szempontjából igen kedvezőtlen, ingatag helyzetben volt. E ténynek még számos lényegbevágó mozzanata feltáratlan. Ismeretlen az a „mechanizmus” is, amely a magyar gazdaságnak a világgazdasági folyamatokba, a világgazdaság rendszerébe való bekapcsolódását meghatározta a két világháború közötti évtizedekben, különösen a húszas és a korai harmincas években. Nem szándékom, hogy e cikkben megválaszoljam: Miért vált Magyarország a nemzetközi arany-, illetve aranydeviza-standard részévé, s miért vált aktív részesévé a rendszer kiterjesztésének a húszas évek második felében? E kérdéseket külön tanulmányban szeretném vizsgálni. Most csakis az a kérdés foglalkoztat, vajon igazolható-e az a korabeli, de korántsem újszerű kritika, amely az aranyalapú rendszert azért támadta, mert az korlátozta, sőt egyenesen lehetetlenné tette egy olyan monetáris politika érvényesítését, amelyben a hazai gazdasági élet stabilitásának, a hazai konjunktúra ösztönzésének-támogatásának szempontjai dominálnak. Ezzel függ össze a másik (s e tanulmányban szintén megválaszolendő) kérdés is: Vajon igazolható-e a magyar esetben az a vád, amely szerint a rendszer keretei között a jegybank tevékenysége ahelyett, hogy enyhítette volna, engedte „begyűrűzni” a hazai gazdasági életbe, és felerősítette a világgazdasági helyzet kedvezőtlen változásainak hatásait, a nemzetközi konjunktúraalakulás következményeit?

Már előljáróban megjegyzem, teljesen helytállónak tartom *Kindleberger* — igaz, meglehetősen elvont — megállapítását, amely szerint „A monetáris politika függetlenségét korlátozhatja egy olyan nemzetközi rendszerhez való tartozás, mint az arany-, az aranydeviza-standard vagy egy egyszerű deviza-standard, amelynek keretei között az ország megkísérli valutájának bizonyos külső kritérium révén rögzített értékét fenntartani” [3].

Ez az általános igazság azonban egy konkrét történelmi alakulat vizsgálatában csak a probléma felvetéséhez elegendő.

A monetáris politika függősége

Az 1924—1931 közötti időszakban a magyar valutarendszer ténylegesen aranydeviza-standard volt, jó ideig egy, a vonatkozó jogszabályokban is megfogalmazott törekvéssel a tiszta aranyalapú rendszer érvényesítésére, vagyis arra, hogy a Magyar Nemzeti Bank felvegye a „készfizetéseket”, azaz a pengő törvényesen meghatározott pénzlába alapján a benyújtott pengőösszegeket kívánságra aranyra váltsa be. A Bank alapszabály szerinti feladata „... mindenekelőtt . . . az, hogy a készfizetéseket (a bankjegyeknek érccel való beváltását) — aranynak és értékálló valutára szóló követeléseknek (devizáknak) gyűjtése által — előkészítse, és a készfizetések törvényszerű megkezdése után azok fenntartását biztosítsa” [4]. A pengő átválthatóságát más nemzeti valuták, illetve a valutákra szóló követelések viszonylatában a Bank a vizsgált korszak egészében (a kötött devizagazdálkodás ismételt, 1931. júliusi bevezetéséig) gyakorlatilag biztosította. Ahogyan ezt *Popovics Sándor*, a Bank elnöke 1929-ben megfogalmazta: „... a Magyar Nemzeti Bank devizában készfizető...” [5]. A Bank politikájának átfogó célja korszakunkban a magyar valuta stabilitásának védelme, vagyis a korona, illetve a pengő intervalutáris árfolyam-stabilitásának megőrzése volt: „... első és legfőbb szempontként a pénz értékének kérdését kell venni. A korona értékállóságának biztosítása a jegybank legelső feladata” [6]; „... a legfőbb érdek az, hogy pénzünk értékének stabilitása biztosított legyen...” [7]. Ez a Bank törvényes, az alapszabályok által rögzített kötelessége volt: „A Bank köteles minden rendelkezésre álló eszközzel gondoskodni arról, hogy a papírpénz (bankjegyek) érccel való beváltásának törvényes szabályozásáig jegyeinek az az értéke, amely az aranyvalutás vagy értékálló valutával bíró országokra szóló váltók árfolyamában jut kifejezésre, állandó maradjon” [8]. Gyökeres változás e tekintetben csak 1931-ben következett be, a pénzügyi válság, a kötött devizagazdálkodás, a nemzetközi aranystandard felbomlása évében. Ekkor állapítja meg a Bank vezérigazgatója, hogy „A Bank feladata jelenleg nem az, hogy a pengő külföldi relációját, hanem hogy belső vásárlóerejét tartsa” [9].

A pengő más országok szilárd árfolyamú, illetve aranyvalutáiban kifejezett „értékének” állandósága közvetlenül feltételezte e más nemzeti valutákra való szabad átválthatóságát. Feltételezte tehát általánosságban azt, hogy a pengő „kínálata” (valutakülföldiek adott időszakban érvényesíthető követelései a magyar gazdasággal szemben) és „kereslete” (a magyar gazdaság ugyanekkor érvényesíthető követelései a külfölddel szemben) nem térnek el jelentős mértékben és tartósan egymástól. Nyilvánvaló, hogy a pengő nemzetközi pénzügyi pozíciója, intervalutáris árfolyam-stabilitása alapvetően a magyar gazdaság nemzetközi fizetési mérlegének függvénye volt. E fizetési mérleg aktív tételei „erősítették” a pengőt, növelvén a pengő keresletét, míg a passzív tételek „gyengítették”, szaporítva a pengő kínálatát. A krónikusan passzív fizetési mérleg nyilván súlyos gondok elé állítja a valutastabilitás őrét, a jegybankot. Ugyanakkor az ideiglenes egyensúlyhiányok ellenére is alapvetően és tartósan aktív fizetési mérleg gyakorlatilag kizárja a nemzeti valuta szilárdságának a nemzetközi tartalékok (arany és aranydeviza) hiánya általi veszélyeztetettségét. A magyar nemzetközi fizetési mérleg — ha eltekintünk a tőkeszámla egyenlegétől — az általunk vizsgált korszakban krónikus passzivitást mutat. (Lásd az 1. sz. táb-

Magyarország nemzetközi fizetési mérlege 1926—1931 között
(millió pengő)

Megnevezés	1926	1927	1928	1929	1930	1931
A) Folyó tételek						
I. Áruforgalom	- 93,1	- 348,1	- 370,1	- 40,9	+ 61,5	+ 14,1
II. Kamatok és osztalékok	- 87,4	- 113,2	- 142,7	- 156,7	- 181,7	- 203,4
III. Egyéb tételek	+ 15,8	+ 18,4	+ 11,1	- 15,8	- 18,0	- 35,7
Folyó tételek egyenlege	- 164,7	- 479,7	- 501,7	- 213,5	- 138,2	- 224,7
B) Tőketörlesztések és visszafizetések	- 27,7	- 22,0	- 39,7	- 44,3	- 111,6	- 209,9
C) A tőkeforgalom egyenlege	+ 174,2	+ 501,7	+ 542,1	+ 252,2	+ 321,2	+ 496,9
Egyenleg összesen	- 18,7	-	+ 0,7	- 5,6	+ 71,4	+ 62,3
C						
A/I + A/II + B (százalékban)	83,7	103,8	98,1	104,2	138,6	124,5

Felhasznált adatok forrása: Magyarország. 1—3. kötet. A Magyar Nemzeti Bank Közgazdasági, Tanulmányi és Statisztikai Osztályának kéziratosszeállítása, 1940. 3. kötet (Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Központi Könyvtára).

látatot.) A folyószámla állandósuló egyensúlyhiánya alapvetően a kereskedelmi mérleg deficitjének, pontosabban a magyar exportképesség alacsony színvonalának s a cserearányok kedvezőtlen alakulásának volt betudható. A deficit másik fontos, 1929-től pedig meghatározó tényezője a külföldre kifizetett kamatok és osztalékok növekvő összege volt. E tétel a tőkeszámlán elhelyezett „tőketörlesztések és visszafizetések” tétellel együtt tekintve világosan bizonyítja, hogy az 1924—1925-től rohamosan emelkedő tőkeimport nem járult hozzá az egyensúlyi követelményeknek megfelelő mértékben a magyar gazdaság nemzetközi teljesítőképességének növekedéséhez. A bemutatott adatokból az is egyértelműen kiviláglik, hogy a magyar fizetési mérleg egyensúlyát a vizsgált korszak egészében a tőkeszámla aktívuma, vagyis a külföldi tőke importja biztosította. 1929-ig a tőkeszámla pozitív egyenlege a fő negatív tételek (áruforgalom + kamatok és osztalékok + tőketörlesztések és visszafizetések) átlagosan kb. 90 százalékát „finanszírozta”. Az időszak egészében ez az arány 108 százalék, vagyis 1926—1931 között a kereskedelmi deficit, illetve az adósságszolgálatból következő fizetési kötelezettség a nettó tőkeimportnak mindössze egy töredékét hagyta meg „szabad rendelkezésre”.

Az elmondottakat figyelembe véve tehát a magyar valuta stabilitása az aranydeviza-rendszer hét évében a nemzetközi tőke- és pénzpiac által hozzáférhetővé tett devizákra épült. Az ország nemzetközi fizetőképessége évről évre a külföldi rövid lejáratú hitel- és tőkekinálat függvényében alakult. Más szóval a fizetési mérleg szerkezeti okokból fennálló tartós passzivitása révén a magyar valuta árfolyamainak stabilitása a New York-i, valamint a londoni pénz- és tőkepiacok állapotának függvénye volt. Amint e piacok „felvevőképessége” és „szilárdsága” meghatározó tényezői a Magyar

Nemzeti Bank nemzetközi likviditási tartalékainak, vagyis a Bank „devizában készfizető” mivoltának. Ennek következményeként 1931-ben maga a Bank közli a Népszövetség Gazdasági és Pénzügyi Bizottságával, hogy „... az ország ez idő szerinti helyzetének gyökeres megváltoztatása nem pénzügytechnikai, hanem közgazdasági probléma... az országnak ez idő szerinti eladósodása olyan természetű, hogy az ebből folyó szükségletek tulajdonképpen mindig csak újabb és újabb eladósodással fedezhetőek, és hogy ennek folytán ezen helyzet megváltoztatása érdekében azt kell célul kitűzni, hogy az ország közgazdasági struktúrája alakíttassék át abban az irányban, hogy az idők múltán a fizetési mérleg hiánya a saját termelésünk és kivitelünk fokozásával enyhíttessék, s valamikor végleg kiküszöbölhető legyen” [10]. (Kiemelés tőlem — P. Gy.)

A fizetésimérleg-egyensúly vázolt mechanizmusa részben megadja a választ a bevezetőben megfogalmazott kérdésre. A külföldi tőkére támaszkodva fenntartott valutastabilitás ugyanis nyilvánvalóan olyan hangsúlyeltolódást követel meg a jegybanki politika kritériumaiban, hogy a Bank figyelmét inkább az ércéskészletben tükröződő nemzetközi pénz- és tőkepiaci mozgásokra összpontosítja, mint a hazai gazdasági folyamatok, változások támasztotta, kamat- és hitelpolitikában érvényesítendő követelményekre. Egyszermind a valutastabilitás e roppant törekeny gépezete rövid idő múltán saját belső logikája által válik működésképtelenné. Ez abban a „pillanatban” bekövetkezik, amikor a pótlólagosan igénybe vehető külföldi tőke és a felhalmozódott adósságállományból következő törlesztési és kamatszolgáltatási kötelezettségek kiegyenlítik egymást. Ez a helyzet csírájában már 1928 második felében jelentkezik. Kifejlettebb fázisba jut 1929 közepére, amikor a Bank „készfizetői” mivoltát átmenetileg a Bank of England 500 000 fontos előlege, majd a Bank of England, a Federal Reserve Bank of New York, a Banque de France, a Banque Nationale de Belgique és a Nederlandsche Bank által közösen, egyenlő arányban megosztott 10 millió dolláros aranyhitel tudta csak megalapozni [11].

A válasz azonban ezzel még korántsem teljes. Az előbbieken vázoltak ugyanis csak a magyar monetáris politika stratégiai szinten jelentkező függőségét és egyben az aranydeviza-standard ebből következő ingatagságát bizonyítják, mit sem mondva azonban arról, hogy a valutastabilitás szempontjából az adott korszakban sikeresnek bizonyult rendszer — rövid távon — egyet jelentett-e a hazai gazdasági stabilitás és konjunktúra szempontjainak lefokozásával. Ez a kérdés a Bank nemzetközi likviditási tartalékai, illetve a pénzállomány és a jegybanki hitelvolumen mozgása közötti összefüggés vizsgálatával közelíthető meg.

„Játékszabályok”, illetve szándékos és automatikus „semlegesítés”

Az ortodox klasszikus közgazdasági elmélet az aranyalapú pénzrendszert a fizetési mérleg egyensúlyhiányai automatikus kiegyenlítésének mechanizmusaként fogta fel, amelynek keretei között a jegybankoknak meglehetősen passzív szerepkör jutott. E felfogás szerint — s ez a szemlélet a korszakban a hivatalos politika rangjára emelkedett a nemzetközi pénzügyek terén akkor még meghatározó jelentőségű Nagy-Britanniában éppúgy, mint a Népszövetség angolok által dominált Gazdasági és Pénzügyi

A hazai hitelbázis és a nemzetközi aktívák közötti kapcsolat

Időszak (negyedévek)	A Hazai hitelbázis		B Nemzetközi aktívák		A/B
	abszolút változása (korona)	az előző negyedévi összes aktívák százalékában	abszolút változása (korona)	az előző negyedévi összes aktívák százalékában	
1924. III.	—	—	—	—	—
1924. IV.	+ 522 214 500	+ 17,3	+ 641 166 570	+ 21,3	+ 0,81
1925. I.	- 194 513 700	- 4,7	+ 276 978 500	+ 5,5	- 0,71
1925. II.	- 278 040 500	- 6,5	+ 184 947 700	+ 4,3	- 1,51
1925. III.	+ 119 648 500	+ 2,9	+ 15 813 230	+ 0,4	+ 7,25
1925. IV.	+ 58 434 800	+ 1,4	- 510 736 270	+ 11,9	+ 0,12
1926. I.	+ 174 747 900	+ 3,6	- 128 652 140	- 2,6	- 1,38
1926. II.	+ 133 684 600	+ 2,7	- 204 258 340	- 4,2	- 0,64
1926. III.	+ 46 583 300	+ 1,0	+ 97 727 200	+ 2,0	+ 0,5
1926. IV.	+ 368 460 000	+ 7,4	+ 439 126 300	+ 8,8	+ 0,84
1927. I.	+ 46 460 800	+ 0,8	- 62 865 000	- 1,1	- 0,73
1927. II.	+ 526 350 700	+ 9,1	- 147 467 300	- 2,6	- 3,5
1927. III.	+ 586 979 000	+ 9,5	+ 135 926 500	+ 2,2	+ 4,32
1927. IV.	+ 339 630 000	+ 4,9	+ 357 400 400	+ 5,2	+ 0,94
1928. I.	- 160 300 700	- 2,1	- 19 784 700	- 0,3	+ 7,00
1928. II.	+ 12 502 000	+ 0,2	- 197 935 300	- 2,7	- 0,07
1928. III.	+ 501 077 700	+ 6,9	- 318 418 370	- 4,4	- 1,57
1928. IV.	+ 954 452 300	+ 12,9	- 11 038 070	- 0,1	- 129,00
1929. I.	- 1155 385 600	- 13,9	- 96 660 860	- 1,2	+ 11,58
1929. II.	+ 441 064 600	+ 6,2	- 56 348 730	- 7,9	- 0,78
1929. III.	- 653 202 600	- 9,4	- 56 255 370	- 0,8	+ 11,75
1929. IV.	+ 76 347 300	+ 1,2	+ 25 507 100	+ 0,4	+ 3,00
1930. I.	- 808 553 300	- 12,7	- 260 855 490	- 4,1	+ 3,09
1930. II.	- 414 869 300	- 7,8	- 11 802 350	- 0,2	+ 39,00
1930. III.	- 32 878 400	- 6,8	+ 224 319 900	+ 4,6	- 1,48
1930. IV.	+ 687 313 790	+ 14,4	- 204 252 010	- 4,3	- 3,35
1931. I.	- 218 000 400	- 4,2	- 89 180 680	- 1,7	+ 2,47
1931. II.	+ 201 248 100	+ 4,1	- 448 180 630	- 9,1	- 0,45
1931. III.	+ 1608 143 300	+ 34,3	- 225 296 710	- 4,8	- 7,15
1931. IV.	+ 408 899 600	+ 6,7	- 25 729 430	- 0,4	- 16,75

Bizottságában — a fizetési mérleg egyensúlyának felbomlása olyan folyamatokat hív életre, amelyek az egyensúly automatikus helyreállításához vezetnek. Így a fizetési mérleg passzivitása például — amely annak következménye, hogy a gazdaság külföldre teljesített szolgáltatásaiból, áruexportjából és a tőkeimportból származó nemzetközi bevételek nem fedezik az ugyanazon időszakban a szolgáltatás-, áru- és értékpapírimportból fakadó kötelezettségeket — az ország (a jegybank) nemzetközi fizetési eszközök (arany- és deviza-) készleteinek csökkenéséhez vezet. Ehhez a pénztömeg (bankjegyforgalom + számlapénz) összehúzóódása társul — mert a hazai adósok, külföldi kötelezettségeik teljesítése végett, saját valutában rendelkezésre álló, nem kis részt jegybankkal szembeni számlakövetelések formájában tartott aktíváikat nemzetközi fizetési eszközökre konvertálják —, ami viszont, a „hatékony kereslet” csökkenése révén, a hazai árszínvonal esését idézi elő. A Bankot tartalékainak apadása — veszélyeztetvén a nemzeti va-

luta átválthatóságát és stabilitását — védekező lépésekre készteni. (Ezt jövedelmezőségi szempontok is motiválhatják, például, ha a törvényesen előírt fedezeti aránytól való negatív irányú eltérést progresszív adóval sújtják.) A Bank számára a következő védekezési lehetőségek kínálkoznak: 1. a nemzeti valuta kínálatát korlátozandó felemeli a leszámítolási kamatlábat („megdrágítja” a jegybanki hitelt) és 2. szükség esetén hitelrestrikciót érvényesít (hitelkeretek csökkentése, szigorúbb váltóbírálat, jogosult váltóbenyújtók számának csökkentése stb.). A hazai árszínvonal csökkenése a külkereskedelmi mérlegben hoz mozgásba egy „kiigazító” automatizmust: növeli a hazai áruk és szolgáltatások nemzetközi, illetve csökkenti a külföldről importált termékek belföldi versenyképességét. A tőkemozgások mérlegében a jegybanki kamatláb emelése, illetve a részben ebből, részben pedig a magánbankok likviditásának gyengüléséből következő piaci kamatláb-emelkedés hivatott az egyensúlyt helyreállító folyamatot indukálni. A magasabb kamatszint ugyanis az országba csalogatja a nemzetközi pénzpiacra a pozitív kamatkülönbségek irányában, és e különbségek mértékének megfelelő erősséggel áramló — főként rövid lejáratú — kölcsöntőkét. Mindezen folyamatok eredményeképpen az egyensúly helyreáll, vagy éppen fizetésimérleg-többlet keletkezik, amely az előbbiekkal azonos, csak éppen ellentétes előjelű automatizmusokat hoz működésbe.

További változók bevonásával ezen egyensúlyi helyzetre összpontosító modell kétségkívül „gazdagítható” lenne. Annyi azonban így is nyilvánvaló, hogy a jegybanknak e keretek között nincs autonóm szerepe, mindössze tartania kell magát a „játékszabályokhoz”, melyek a Banktól az automatikus kiegyenlítődéssel felgyorsítását, megerősítését követelik [12]. A kiegyenlítődéssel folyamatát pedig olyképpen támogatja a Bank, hogy nemzetközi tartalékainak növekedése esetén leszállítja a kamatlábat, és expanzív hitelpolitikát folytat, míg ellenkező esetben a hitel „árának” emelése és állományának megszorítása a „szabályos”.

A modell elméleti, leíró erejének súlyos korlátait fél évszázad kritikai munkájának teljes könyvtárrakra rúgó eredménye taglalja. Tanulmányunk szempontjából azonban a normatív mozzanat, vagyis a „játékszabályok” követése, illetve ennek lehetséges alternatívája (a semlegesítés) az érdekes. Kérdéseink: Vajon érvényesültek-e a „játékszabályok” a Magyar Nemzeti Bank pénzpolitikájában, s ha igen, akkor miképpen? Vajon egyszerűen csak „engedte” a Bank a magyar gazdaság nemzetközi helyzetének változásait hatni a hazai gazdasági életre, a hitelrendszer közvetítésével, esetleg felerősítette vagy tompította e hatásokat? Ha a Bank nem követi a „játékszabályokat”, vajon beszélhetünk-e a világgazdasági pozíció nemzetközi likviditási tartalékokban tükröződő változásainak tudatos közömbösítéséről a hazai gazdasági élet, a hazai konjunktúra és foglalkoztatottsági szint stb. védelmében? Vagy pedig ez olyan „automatikus” tényezőknél tulajdonítható, amelyek figyelmen kívül maradtak az előbb leírt kiegyenlítődéssel modell megfogalmazásakor?

Az érckészlet és a központi bankhitel, valamint az érckészlet és a pénztömeg összefüggése

Ragnar Nurkse 26 ország központi bankjának év végi adatai alapján vizsgálta a nemzetközi és a hazai aktívák közötti összefüggést az 1922—1938-as időszakban. E vizsgálat azóta sok helyütt idézett eredménye az a figyelemreméltó megállapítás volt, hogy „...évről évre a központi bankok nemzetközi és hazai aktívái a tárgyalt időszak zömében sokkal inkább az *ellenkező*, mint azonos irányban mozogtak... a negatív korreláció sokkal gyakoribb volt, mint a pozitív” [13]. E ténnyel kapcsolatban azonban maga Nurkse is óvatosságra int. Elhamarkodott volna ugyanis egy tudatos „semlegesítési” politikára következtetni a jegybankok részéről, hiszen 1. lehetséges, hogy az éves időszakokra vonatkozó megfigyelések elfedik a hazai aktívák (leszámlítási és lombardhitelek) késleltetett, egy évnél hosszabb időszakban megvalósuló igazodását a nemzetközi aktívák (arany- és devizakészlet) változásához, 2. könnyen lehet, hogy a negatív korreláció inkább a jegybank passzivitásának, mint tudatos semlegesítési politikájának köszönhető. Elképzelhető például, hogy a nemzetközi aktívák növekedése a külföldi tőke vagy arany és deviza beáramlásának eredménye, ami azonban nemcsak a Bank, hanem a hazai pénzpiac (a magánbankok) likviditását is növeli, lehetővé téve az utóbbi számára, hogy visszafizesse a jegybanki hiteleket. (Ezáltal nemcsak a központi bank kihelyezéseinek állománya, hanem a pénztömeg is csökken.) Fordított esetben a nemzetközi aktívák csökkenése összefügghet külföldi hitelek megvonásával, ami nemcsak a jegybank likviditását, hanem a pénzpiac egészének likviditását is csökkenti, vagyis növeli az utóbbinak a központi bankhitelre való ráutaltságát [14]. Mindehhez hozzátehetjük, hogy az éves időszakokat átfogó megfigyelések nem pusztán a hazai aktívák hosszabb távú változásait rejthetik el. Megeshet ugyanis, hogy a két megfigyelés időpontja *között* jelentős változás megy végbe a nemzetközi aktívákban (ami ezen aktívák természetéből, a rövid lejáratú külföldi kölcsönöknek a korszakban jellemzően nagysúlyából logikusan következik), amelyre hitelpolitikájának változtatásával ugyancsak egy évnél rövidebb távon reagál a Bank. Szükségesnek látszik megemlíteni, hogy Nurkse az automatikus, nem tudatos semlegesítés magyarázatakor egy bizonyos szempontot elmulasztott figyelembe venni. A pénzpiac és a jegybank rendelkezésére álló arany-, illetve devizakészletek csökkenése (kiáramlása) esetén ugyanis aligha lehet a jegybanki hitelállomány növekedését „automatikus” semlegesítésként felfogni. Hiszen a jegybank nem automatikusan növeli — a pénzpiac igényeinek növekedésével párhuzamosan — a kihelyezéseit, hanem adott esetben ilyen (expanzív) vagy éppen ellentétes hitelpolitika mellett *dönt*. Ha növeli a pénzpiac számára nyújtott hiteleit, vagy legalábbis szinten tartja azok állományát — a nemzetközi aktívák csökkenése ellenére —, akkor éppenséggel *tudatos*, autonóm döntéssel elhatározott semlegesítési politikát folytat. Nyilvánvaló ugyanakkor, hogy a jegybank vezetése semmiféle döntési önállósággal nem rendelkezik az ellenkező esetben, vagyis amikor nemzetközi fizetési eszközök áramlanak be az országba. Nem tagadhatja meg ugyanis ezek hazai valutára való átváltását. Ebben az esetben a jegybanki hitel állományának csökkenése kapcsán valóban automatikus semlegesítésről beszélhetünk. Nem a központi bank döntése, hanem a hazai pénzpiac megnövekedett likviditása — s a jegybanki hiteltől ennek révén nyert függetlensége — az, ami miatt a Bank nemzet-

közi aktívái és hazai kihelyezései között negatív korreláció jött létre. Az empirikus adatok értelmezésében ezért szükséges mérlegelni, hogy a különböző helyzetekben mekkora a Bank döntési autonómiája.

A 2. sz. táblázat adatai egy, a Nurkséával azonos módon elvégzett számítás eredményei, a Magyar Nemzeti Bankra vonatkozóan. A különbség csupán annyi, hogy az adatok a jegybank publikus heti jelentései [15] alapján számított negyedéves átlagok, nem pedig a mindenkori év december 31-i állapotát tükrözik.

Táblázatunk „A” oszlopának adatai a jegybank által nyújtott leszámítolási és lombardhitel változásait, míg a „B” oszlop adatai az úgynevezett érczéslet, vagyis a Bank aranykészleteinek és az érczésletbe „beszámítható” devizák állományának mozgását tükrözik. Az alapszabályok szerint az érczésletbe beszámíthatók voltak az aranyalapú és stabil (árfolyamgadzóságoktól mentes) valuták, illetve e valutákra szóló követelések (számla-egyenlegek, váltók) [16]. A táblázat harmadik oszlopa a hazai és a nemzetközi aktívák változásainak hányadosait tartalmazza. Ezek az adatok hordozzák a számunkra legfontosabb információkat is. E hányados előjele negatív, ha az előző negyedév összes aktíváira vetítve a hazai hitelbázis és a jegybank nemzetközi aktívái ellenkező irányban változnak, pozitív, ha a változás mindkét mutató esetében azonos előjelű.

A 29 megfigyelésből összesen 15 esetben tapasztalunk negatív, és 14 esetben pozitív előjelű összefüggést. Ennek nyomán megállapíthatjuk, hogy az 1924–1931 közötti időszakban a Magyar Nemzeti Bank semmiképpen sem „vádolható” következetes semlegesítési politikával, de az sem túlságosan valószínű, hogy a Bank hitelpolitikájának meghatározó kritériuma a nemzetközi likviditás alakulása lett volna.

Nem haszontalan azonban egy kicsit tovább időzni a táblázatnál. Mindenekelőtt az a szembetűnő, hogy a fordított összefüggés 15 esetéből 12 olyan helyzetben következett be, amikor a Bank nemzetközi aktívái *csökkentek*, és csak a maradék 3 eset akkor, amikor az érczéslet növekedett. Ezért talán nem elhamarkodott arra következtetni, hogy amikor a Bank semlegesíteni látszik a nemzetközi tartalékok változásának hatását, ezt döntően a likviditási helyzet romlása esetén teszi. Tehát éppen akkor, amikor a „játékszabályok” hitelrestrikciót, kamatlábemelést, vagyis a hazai gazdasági aktivitást korlátozó-beszűkítő „deflációs” politikát követeltek volna! Kévésbé szembetűnő, de irányzatában az említett megállapítást megerősítő eredményre jutunk a 14 pozitív előjelű kapcsolatot közelebről szemügyre véve: A hazai hitelbázisnak a nemzetközi aktívák változásához való igazodása a 14-ből 8 esetben olyan helyzetben következett be, amikor a nemzetközi fizetési eszközök mennyisége növekedett. A Bank tehát „szívesebben” érvényesítette a játékszabályokat akkor, amikor ez a hazai gazdasági életre ösztönzőbb, kedvezőbb hatást gyakorolt (növelvén a hitelkínálatot, a gazdálkodó alanyok javuló feltételek mellett, nagyobb volumenű tranzakciók finanszírozását tudták megvalósítani), mint az ellenkező esetben. Mindez sokkal nyilvánvalóbb adataink másfajta csoportosításából: a 29 megfigyelésből 18 esetben csökkent a Bank érczéslete, s erre a Bank 12 esetben semlegesítő intézkedésekkel válaszolt, és csak a maradék 6 esetben érvényesítette a játékszabályokat. 11 esetben növekedtek a Bank nemzetközi aktívái, amelyre az esetek döntő többségében (73 százalék) a játékszabályok érvényesítésével reagált.

Adataink további bontása tehát — amelyet Ragnar Nurkse, illetve a számításait az 1914 előtti aranystandard elemzésére alkalmazó *Arthur I. Bloomfield* [17] is elmulasztott megtenni — egy fontos általánosítható szempont-ra hívja fel a figyelmet, s egyúttal lényeges következtetésre ad lehetőséget a Magyar Nemzeti Bank politikáját illetően. A szempont: az a mód, ahogyan a központi bank hitelpolitikájában — az arany- vagy aranydeviza-standard keretei között — nemzetközi tartalékainak változására reagál, nem írható le kimerítően a „semlegesítés vagy játékszabályok” ellentétpárjával. A magyar tapasztalatok — nyilván nem egyedülállóan — bizonyítják, hogy a *nemzetgazdasági* szempontok érvényesítése nem kötődik szükségképpen a nemzetközi likviditási helyzet változásainak semlegesítéséhez. *Javuló* nemzetközi likviditás esetén a „játékszabályok” betartása egybeesik a hazai gazdasági tevékenység fejlesztésének-ösztonzésének érdekeivel. *Úgy tűnik*, a magyar jegybank *tudatosan érvényesítette* a játékszabályokat akkor, amikor javult a nemzetközi likviditás, illetve „semlegesített”, amikor romlott az ország nemzetközi fizetőképessége.

A játékszabályok érvényesítésének és semlegesítésének e kombinált alkalmazása a magyar monetáris politika vizsgált korszakában aligha vitatható. Természetesen annak pontos ellenőrzése, hogy ez milyen mértékben volt tudatos döntések, illetve automatizmusok eredménye, csakis az elsődleges források bevonásával volna megoldható. Erre e tanulmány keretei között azonban nem vállalkozhatok.

Próbálkozzunk most az iméntihez hasonló vizsgálatral, de nem a hazai hitelbázis, hanem a központi bank által kibocsátott pénz állományának és a Bank nemzetközi aktíváinak összefüggésére vonatkozóan! Szem előtt kell tartanunk persze, hogy ez az összefüggés részben éppen a Bank hitelpolitikájának közvetítésével valósul meg. (És nem utolsósorban azt is, hogy éppen a hitelpolitika az, amelynek révén a Bank aktívan szabályozhatja a pénzállományt.) Hiszen a Bank által nyújtott hitel első lépésben a számlapénz formájában áll a hiteladós rendelkezésére, hogy aztán (részben vagy egészben — a finanszírozott gazdasági ügylet természetének függvényében) bankjegyforgalommá alakuljon át. A jegybanki kihitelezések a pénzállomány mozgásának olyan tényezői, amelyek bizonyos mértékig a Bank ellenőrzése alatt állnak. Expanzív hitelpolitika esetén — vagyis amikor a Bank növeli a hitelkereteket, bővíti a váltóbenyújtásra jogosultak körét, mérsékeli a rediszkontlábát — a pénzállomány nő (ezért beszélnek ekkor „inflációs” politikáról), míg a „restriktív” hitelpolitika — a hitelkeretek csökkentése, a váltóelfogadás feltételeinek megszigorítása, a leszámítolási kamatláb felemelése — pénzzsűkéhez vezet (ezt „deflációs” politikaként emlegetik). A pénzkibocsátás, illetve a pénz visszaáramlásának (megsemmisülésének) egy másik, már jóval közvetlenebb, és az arany- vagy aranydeviza-standard esetén a Bank által nem szabályozható tényezője a nemzetközi fizetési eszközök hazai valutára, illetve a hazai valuta aranyra és devizára történő átváltása. (Ez növeli, illetve csökkenti a jegybank által „teremtett” pénz tömegét.) Ez utóbbi esetekben tehát a Bank pusztán mint a rendszer egyik alapfeltételének, az átválthatóságnak passzív csatornája, biztosítéka és nem mint a rendszer aktív, autonómiával bíró része jelenik meg. A bevezetőben feltett kérdések szempontjából a nemzetközi aktívák és a pénzállomány összefüggésének vizsgálata nyilvánvalóan fontos, hiszen az utóbbit úgy is értelmezhetjük, mint árukra és szolgáltatásokra, vagyis a gazdaság teljesít-

ményeire szóló, azonnal beváltható utalványok összegét. A pénzállomány ebben a felfogásban a hatékony keresletet testesíti meg, amelynek változásai nyilván befolyással vannak a hazai gazdasági élet ingadozásaira.

A negyedéves átlagadatok forrását itt is a Magyar Nemzeti Bank Budapesti Közlönyben nyilvánosságra hozott jelentései képezik. A 3. sz. táblázat első oszlopa a Bank érczésletének az előző negyedévihez viszonyított változásait mutatja, míg a második oszlop — hasonló módon számítva — a pénzállomány változásait tartalmazza. A harmadik — inkább csak az összefüggés tisztább bemutatása érdekében — a két előző oszlop adatainak azonos (+) vagy ellenkező irányú (—) változását jelzi.

Az eredmény látszólag tökéletesen ellentmond a korábbi következtetésemnek. A megfigyelések csaknem 80 százalékában, 23 esetben pozitív összefüggést tapasztalunk a nemzetközi aktívák és a pénzállomány változása között. A Bank tehát mintha eltökélten érvényesítette volna a pénzállomány szabályozásában a játékszabályokat. E következtetés érvényes-

3. sz. táblázat

A nemzetközi aktívák és a pénztömeg változásainak összefüggése
(1924—1931)

Negyedév	A	B	A és B változásának iránya azonos (+), ellentétes (—)
	A nemzetközi aktívák változása az előző negyedév százalékában	A pénztömeg (számlapénz + bankjegyforgalom) változása az előző negyedév százalékában	
1924. IV.	+ 39,3	+ 27,5	+
1925. I.	+ 12,2	+ 7,4	+
1925. II.	+ 7,25	+ 3,2	+
1925. III.	+ 0,6	- 1,4	-
1925. IV.	+ 18,6	+ 13,5	+
1926. I.	- 3,9	- 3,4	+
1926. II.	- 6,5	- 4,2	+
1926. III.	+ 3,3	+ 3,4	+
1926. IV.	+ 14,5	+ 14,2	+
1927. I.	- 1,8	- 1,7	+
1927. II.	- 4,3	- 0,2	+
1927. III.	+ 4,2	- 4,9	+
1927. IV.	+ 10,5	+ 8,7	+
1928. I.	- 0,5	+ 3,5	-
1928. II.	- 5,3	- 8,7	+
1928. III.	- 9,0	- 5,4	+
1928. IV.	- 0,3	+ 7,6	-
1929. I.	- 3,0	- 8,5	+
1929. II.	- 18,1	- 6,9	+
1929. III.	- 2,2	- 7,2	+
1929. IV.	+ 1,0	- 0,1	-
1930. I.	- 10,4	- 11,9	+
1930. II.	- 0,5	- 8,3	+
1930. III.	+ 10,0	+ 1,3	+
1930. IV.	- 8,3	- 2,2	+
1931. I.	- 4,0	- 9,6	+
1931. II.	- 20,7	- 5,7	+
1931. III.	- 13,1	+ 29,0	-
1931. IV.	- 1,7	+ 2,3	-

ségét nagymértékben korlátozza az a már említett tény, hogy a Bank a pénzállományt autonóm módon csak a hitelpolitikán keresztül befolyásolhatja. A hitelvolumen változásainak vizsgálatakor viszont éppen arra az eredményre jutottunk, hogy a Bank aszerint érvényesítette vagy semlegesítette a nemzetközi aktívák ingadozásainak hatását, hogy mikor melyik „magatartás” volt kedvezőbb az állandósult tőkehiánnyal küzdő hazai gazdasági élet szempontjából. Itt sem lehet véletlen, hogy a pénztömeg és az érckészlet pozitív összefüggésének 23 esetéből 15-ben az érckészlet növekedett, vagyis a játékszabályok érvényesítése túlnyomórészt kedvezően hatott a gazdasági tevékenység, a konjunktúra alakulására. És míg ezen esetekben a játékszabályok tudatos érvényesítését feltételezem, addig az a tény, hogy a negatív összefüggés 6 esetéből 5-ben szintén növekedett az érckészlet, véleményem szerint a nem tudatos (automatikus) semlegesítés eredménye. A Bank nemzetközi aktívái ugyanis jobbra akkor növekedtek, amikor az exportbevételek, a kölcsönök „hozama” és a rövid lejáratú hitelek beáramlása révén az egész gazdaság likviditása nőtt, s ezáltal a jegybanki hitelre (likviditási tartalékokra, vagyis a Bankkal szembeni, bankjegy vagy számlaegyenleg formájában fennálló követelésekre) való ráutaltsága csökkent. Az így összefüggő húzóerő hazai hitelbázis révén csökkent a pénzállomány is (legalábbis a jegybanki pénzé), s így „semlegesítődött” az érckészlet (a Bank nemzetközi aktíváinak) növekedése. Mindenesetre akár a „játékszabályok”, akár a „semlegesítés” érvényesülését tapasztaljuk a jegybanki pénzállomány és a nemzetközi aktívák változásainak összefüggésében, mindig szem előtt kell tartanunk a rendszer Banktól független automatizmusait. Tekintetbe kell tehát vennünk azt, hogy a pénzállomány növekedése nem kis részben arany és deviza hazai valutára való átváltásának a következménye is lehet, míg csökkenése a megnövekedett nemzetközi fizetési eszköz-igényeknek, a hazai valuta aranyra vagy devizára való konvertálásának is köszönhető [18].

Mindent egybevéve talán nem alaptalan, ha a magyar esetre is érvényesnek találjuk Robert Triffin megállapítását: „A korszak legjelentősebb fejleménye... a hazai tényezőknek mint a monetáris politika végső meghatározóinak növekvő fontossága volt... A központi bank eszközeit immár nem a fizetésimérleg-hiányok vagy -többletek korlátozó vagy ösztönző hatásainak a hazai gazdasági életbe történő automatikus közvetítésére használták fel, figyelmen kívül hagyva a nemzeti szintű politika célkitűzéseit. Épp ellenkezőleg, a központi bankok politikája egyre kisebb mértékben formálódott az aranytartalékok állapotával vagy a nemzetközi mérleg követelményeivel összefüggésben, hanem mindinkább a hazai árstabilitás, a teljesebb foglalkoztatottság előmozdítása stb. szempontjainak alapul vételével” [19]. S ha e tanulmány valamelyest is meghaladta Ragnar Nurkse és Robert Triffin általánosításainak a magyar eseten történő bemutatását, igazolását, akkor e többlet annak megfigyelésére korlátozódik, hogy Magyarországon a taktikai szinten független, nemzetgazdasági szempontú monetáris irányítás nem egyszerűen a semlegesítési politikában, hanem a nemzetközi tartalékok változása semlegesítésének és érvényesítésének a hazai gazdasági élet szempontjából legkedvezőbbnek tűnő kombinációjában öltött testet.

Jegyzetek

- [1] *Varga Lajos*: Bankpolitika és nemzetpolitika. Debrecen, 1931. 23. l.
- [2] *Kovács Lípót*: A belföldi hitel függetlenítése az aranyáramlásoktól. Budapest, 1914. 3. 1.
- [3] *Kindleberger, Ch. P. P.*: Power and Money. The Economics of International Politics and the Politics of International Economics. New York—London, 1970. (Basic Books), 44. 1.
- [4] Magyar Törvénytár, 1924. 1924.V. tc. A Magyar Nemzeti Bank létesítése és szabadalma. 50. l.
- [5] A Bank üzletvezetősége 1929. május 28-i ülésének jegyzőkönyve. Országos Levéltár (a továbbiakban: OL) Z8. 1. cs.
- [6] A Bank főtanácsa 1924. június 20-i ülésének jegyzőkönyve. OL, Z6. 1. cs. 22. 1.
- [7] A főtanács 1929. május 28-i ülése. OL, Z6. 1. cs.
- [8] Lásd a 4. jegyzetet.
- [9] A főtanács 1931. november 25-i ülése. OL, Filmtár, 1938. doboz, 20. 1.
- [10] A főtanács 1931. október 30-i ülése. OL, FT. 13388. 2—3. 1.
- [11] A főtanács 1929. május 22-i és augusztus 30-i ülései. 14—17. 1., és 15—17. 1. OL, FT. 13388. d.
- [12] *Vö. Brown, W. A.—Nurske, R.*: International Currency Experience. Lessons of the Inter-War Period, League of Nations, Economic, Financial and Transit Department, 1944. 68. 1.
- [13] Uo.
- [14] Uo. 69—70. l.
- [15] E jelentéseket a Budapesti Közlöny című hivatalos lapban tették közzé, és minden hónap 7., 15., 23. és 31. (30. vagy 28.) napjának mérlegeit foglalták magukban.
- [16] Az ércékszletbe beszámítható valuták és devizák meghatározását lásd: Magyar Törvénytár, 1924. 67. l.
- [17] *Bloomfield, A. I.*: Monetary Policy Under the International Gold Standard, 1880—1914. Federal Reserve Bank of New York, 1959.
- [18] E szempontot figyelmen kívül hagyta A. T. K. Grant vizsgálata, amely viszont R. Nurskét időben messze megelőzve kísérte meg statisztikai források igénybevételével elemezni a jegybank (a Bank of England) politikáját a pénztömeg szabályozása és az aranytartalmak változása összefüggésében. *Vö. Grant, A. T. K.*: A Study of the Capital Market in Britain from 1919—1936. London, 1967. 101—113. l.
- [19] *Triffin, R.*: National Central Banking and the International Economy. Review of Economic Studies. Vol. XIV. (1946—1947.) 57. l.

TELEPHELY-KIVÁLASZTÁS

(Szerkesztette: Zoltán Zoltán)

A tanulmánykötet két fő részre tagolódik. Az első rész a telephely-kiválasztás általános elméleti kérdéseivel foglalkozik. A második rész a gyakoribb ágazati és iparági telepítési problémákat tekinti át. Az első rész ismerteti és bírálja a klasszikus telephely-elméletet, és megkísérli a dinamikus telephelyelmélet főbb rendező elveinek felvázolását. A telephelyválasztásra ható tényezőket az infrastruktúra-elmélet csoportosításának megfelelően dolgozza fel. A második rész a kiválasztott ágazatok és iparágak helyzetét és fő célkitűzéseit tárgyalja a telephelyválasztás tükrében. Az egyes tanulmányok írói, számos gyakorlati példával illusztrálva, többnyire esettanulmányokkal kiegészítve, makroszinten dolgozzák fel mondanivalójukat.

Kb. 280 l., kötve kb. 60,— Ft (Sajtó alatt)

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

DRECHSLER LÁSZLÓ:

„A mérhetetlenség mítosza”?

Egyetértek Hámori Balázs „Nem árujavak és szolgáltatások» a szocialista árutertermelő gazdaságban» című cikkének* fő mondanivalójával: a nem árutertermelő szférában (oktatás, egészségügy stb.) is *gazdálkodnunk* kellene, a szónak abban az értelmében, hogy jobban kellene mérlegelnünk a hozamokat, a ráfordításokat, ezek egymáshoz viszonyított nagyságát. Egyetértek mindazzal, amit a szerző a jelenlegi gondok szemléltetéseképpen leír s azzal is, ahogyan a megoldás útját keresi.

Hozzászólásra cikkének az a vissza-visszatérő gondolata késztet, amely szerint mintha a bajok legfőbb okozója a „teljesítmények mérhetetlenségének a dogmája» volna. Ez így vitatható, vagy legalábbis félreértésekre adhat alkalmat. Érdemes ezzel kapcsolatban kissé közelebbről is megvizsgálni a következő kérdéseket:

a) Mennyiben van a mérésnek (mérhetőségnek) szerepe a gazdálkodás minőségében?

b) Van-e tényleg mérhetetlenségi dogma, vagy — a szerző másik kifejezésével élve — mérhetetlenségi mítosz?

c) Nincs-e valami igazság mégis abban, hogy vannak nem mérhető dolgok?

ad a) Úgy gondolom, Hámori Balázs némileg eltúlozza a mérés szerepét a gazdálkodásban. Abban persze igaza van, hogy a jó gazdálkodáshoz kell a mérés, s minél jobban mérünk, annál kedvezőbbek a gazdálkodás feltételei. A mérés azonban csak szükséges, de nem elégséges feltétele a jó gazdálkodásnak. Sok példát lehetne említeni arra, hogy valamely területen mérjük, jól mérjük a teljesítményeket, a hatékonyságot; a gazdálkodással mégis bajok vannak, például azért, mert az ott dolgozókat nem tesszük eléggé érdekeltté a hatékonyság növelésében. Ezért érzem túlzásnak a mérés elégtelenségeit tekinteni egyes számú bűnbaknak a nem árutertermelő szféra gazdálkodásának hiányosságaiért.

ad b) Ha a szerző csak azt akarná mondani, hogy sokszor nem mérünk, amikor pedig lehetne és kellene mérni, akkor semmi okom sem volna vitatkozni vele. A „mérhetetlenség dogmája» kifejezést azonban az olvasók másképp értelmezhetik: valahogy úgy, hogy tagadjuk a mérés lehetőségét ott, ahol pedig megvolna ez a lehetőség. Véleményem szerint a valóságban nem ez a helyzet. Azok, akik nem mérnek (amikor pedig jó volna mérni), többségükben nem azért nem mérnek, mintha tagadnák ennek a megvalósíthatóságát, hanem valamilyen más okból: például mert nem eléggé érdekelték a mérés eredményének ismeretében.

* Közgazdasági Szemle, 1980. 6. sz.

Valószínű, hogy Hámori Balázs maga is ezt a nézetet vallja. Ebben az esetben nem tartalmi vitám van vele, csupán a megfogalmazást tartom félreérthetőnek.

ad c) Közgazdasági szóhasználatunkban rendszerint csak mérhető és nem mérhető dolgokat különböztetünk meg. A jelen összefüggésben ez a két csoportra bontás nem látszik elég finomnak: hármasság tagolásra volna szükség.

Eszerint vannak a gazdaságban, a társadalomban olyan jelenségek, amelyeknél a dolog lényege egyáltalán nem mérhető. Arról, hogy egy városrész, egy táj, egy festmény szép-e, lehet határozott véleményünk, ezt azonban nem tudjuk számokban kifejezni. Amit számokban ki tudnánk fejezni, például a festmény méretét, nem tartozik a jelenség lényegéhez. Az ilyen jelenségek köre viszonylag szűk.

Az önmagukban mérhető, de más dolgokkal közös nevezőre nem hozható jelenségeket sorolhatjuk a második csoportba. A különféle környezeti ártalmakat említhetjük itt kézenfekvő példaként. Mondjuk, a levegő szén-monoxid-tartalmát meg tudjuk állapítani, de nem tudjuk megmondani, hogy a szennyeződés ilyen és ilyen mértékű csökkenése például a nemzeti jövedelem hány forintnyi emelkedésével egyenértékű. Vagy például aligha vitatja bárki, hogy az életszínvonal fogalmába a munkaidő hossza is beletartozik. Hiába tudjuk azonban jól mérni, komoly gondban vagyunk, mihelyt a munkaidő hosszát közös nevezőre akarnánk hozni az életszínvonal más fontos tényezőivel, például a reáljövedelemmel. Az ilyen „mérhető, de össze nem mérhető” jelenségekből sok van, különösen a nem árutermelés szférájában.

Végül vannak mérhető és összemérhető jelenségek. A különféle árujavarok erre a legjobb példák. Nemcsak azt tudjuk mérni, mennyi tejet fogyasztunk, hanem minden nehézség nélkül szerkeszthetünk a fogyasztás egészét jellemző olyan mutatószámot, amelyben a tejfogyasztás is benne van. (Közös nevezőre van hozva más termékek és szolgáltatások fogyasztásával.)

Térjünk most vissza a Hámori Balázs által vizsgált nem árutermelő szférához! Hogyan is értelmezzük az előbb leírt tagolás tükrében a szerző mérhetetlenségi mítosszal szembeni kritikáját? Bár ez nem derül ki teljesen egyértelműen a cikkből, minden valószínűség szerint a bírálat a második és a harmadik kategória határán elhelyezkedő jelenségek körében követett gyakorlatra irányul. Ha jól értelmezem a mondanivalóját, Hámori Balázs nem azt kifogásolja elsősorban, hogy olyat nem mérünk, ami számokkal nemigen jellemezhető, hanem hogy a mérést nem használjuk fel eléggé az elemzéshez, a döntések előkészítéséhez. Ebben pedig — kimondatlanul — az van benne, hogy ha végzünk is méréseket, nem végzünk elég „összemérést”, közös nevezőre hozást: a döntések előkészítéséhez, a változatok közötti választásokhoz ugyanis ez utóbbiakra is szükség van. Nos, ha Hámori Balázs bírálatának ez a lényege, akkor csak részben tudok neki igazat adni.

A mérés lehetőségei szempontjából ugyanis az árutermelő és a nem árutermelő szféra között van egy nagyon lényeges különbség. Az összeméréshez mércére van szükség. Az árutermelő szféra esetében ezt a mércét a piac szolgáltatja: a piacon kialakult árak alapján hozzuk közös nevezőre a különböző termékeket. A nem árutermelő szférában ilyen mérce nincs. (Az ingyen nyújtott szolgáltatások piaci ára nulla.)

Ebből még nem következik az, hogy a nem árutermelő szférában nincs semmiféle összemérési lehetőség. A statisztikai hivatalok (a magyar KSH is) mérik a nem árutermelő szféra (egészségügy, oktatás, közigazgatás stb.) „termelését” is. Ez azonban egészen más, mint az árutermelő szférában végzett mérés. Itt nem az „output”, hanem az „input” talaján állva mérünk. Azt tételezzük fel, hogy annyit termeltünk, amennyit erre ráfordítottunk. (Az árutermelő szférában az „output” és az „input” két különböző dolog: éppen ez ad értelmet az egybevetésüknek, amelyből a termelékenységre, a hatékonyságra következtethetünk.)

Aligha vitatja bárki is, hogy a nem árutermelő szféra termelésének mérése hasznos.* Látnunk kell azonban korlátait is. Ahol az „outputot” lényegében az „inputtal” vesszük egyenlőnek, ott nincs értelme a kettő szembeállításának. Ezen a területen tehát nem tudunk termelékenységet, hatékonyságot mérni.

Ez jelentős különbség az árutermelő szférával szemben. Ez utóbbi területen a hatékonysági számítások hasznos információt nyújthatnak arra vonatkozóan, hogy mit tegyünk, vagy mit ne tegyünk. Ha például arra a kérdésre keressük a választ, hogy mi előnyösebb az ország részére, egy acélmű vagy egy bútorgyár építése, a beruházások gazdaságosságának vizsgálatára alkalmazott D-mutató megmondja, hogy melyik beruházás térül meg hamarabb. A nem árutermelő szférában sohasem számíthatunk ilyen információra; nincs olyan *mutatószám*, amely megmondaná, hogy adott körülmények között mi előnyösebb az ország számára: egy iskola vagy egy kórház építése. Szeretném hangsúlyozni: nem azért nincs efféle mutatószámunk, számítási módszerünk, mert még nem jutottunk el ideig, hanem mert a dolog természete folytán nem lehet ilyet kidolgozni.

Eddig arra helyeztem a hangsúlyt, amiben — ha jól értelmeztem Háromi Balázst — eltér a véleményünk. Ugyanakkor igazat kell adnom a szerzőnek abban, hogy vannak bizonyos fajta hatékonysági számítások, amelyeket tényleg alkalmazni lehetne és kellene a nem árutermelő szférával kapcsolatos döntések megalapozásában. Gyakran találjuk szemben magunkat olyan helyzetekkel, amikor ugyanazt vagy csaknem ugyanazt a célt többféle módon is elérhetnénk. Ilyenkor — minthogy a hozamot lényegében azonosnak vehetjük — a ráfordítások különbségeiből következtethetünk a hatékonysági különbségekre, a viszonylagos előnyökre, illetve hátrányokra. Az ilyen esetekről a felfogásom azonos a szerzőével: a döntésekben az eddiginél jóval nagyobb szerepet kell szánni a méréseknek, a hatékonysági számításoknak.

* A mérés módszereiről egyébként a statisztikai szakirodalomban és a nemzetközi szervezetek statisztikai testületeiben sok vita folyik. Ezeknek a vitáknak az eredményeképpen is finomodnak a mérési eljárások. A dolog lényegén azonban, hogy ti. alapjában az „input” változásából következtetnek az „output” változására, ez nem módosít.

Gondolatok a differenciálásról és az ösztönzésről

(A társadalmi és a gazdasági tervezés összehangolása)

Úgy vélem, Falusné Szikra Katalin „A magas személyi jövedelmekről”¹ című cikkének szerény, inkább csak részkérdésekre utaló címe mögött a társadalmi-gazdasági mozgások egészére alapvetően ható jelenségcsoport húzódik meg. A magas személyi jövedelmek kérdésköre a szocialista társadalmon belüli *differenciálódás-differenciálás* kereteinek és tudatos korlátainak lényeges metszéspontja. A magas személyi jövedelmek kérdése számos felületen és meghatározóan kapcsolódik olyan „kiinduló” társadalmi-gazdasági-politikai cél- és feltételrendszerekhez, mint a szocialista társadalombeli *tulajdonviszonyok*, a magán- és a személyi tulajdon köre, a (különféle tulajdonformákhoz kapcsolódó) jövedelmek felhasználásának, mozgásának, ezen belül a termelésbe való „visszaforgatásának” lehetőségei stb. Már csak a szocialista politikai gazdaságtan *alaptételeihez* csatlakozó volta miatt is örömmel üdvözölhető Falusné Szikra Katalin tanulmánya, a téma sokoldalú felvetése.

A differenciálódás korlátai és követelményei

Falusné Szikra Katalin cikkében a magas személyi jövedelmek használható gyakorlati megfogalmazását adja. „*Magas jövedelem az — írja —, amely a jövedelmet élvező egyén, illetve család szükségleteit (folyó fogyasztási és a fogyasztást közvetlenül szolgáló beruházási szükségleteit) érdemlegesen meghaladó többletet tartalmaz.*”²

Vagy, mint más helyütt még kézzelfoghatóbban, a „napi életre” alkalmazva közelíti meg: olyan jövedelem, amelyet az egyén „nem tud felhasználni”, amelynek felhasználása „gondot okoz”. Ha a jelenleg létező társadalmi-gazdasági állapotot többé-kevésbé hosszabb távú adottságként kezelve közelítjük meg a problémát, és az abból való rövid távú „*technikai*” kibontakozást keressük, e gyakorlatias meghatározás helyénvaló. A szerző nagyon világosan látja, érzeteti a probléma „most és itt” formulával jellemezhető nyomását. Véleményem szerint azonban az elmélet számára e kérdéskör nem (vagy nem csupán) gyakorlati, napi politikai és gazdasági kérdés. Sokkal inkább a szocialista politikai gazdaságtan — olykor inkább megkerült vagy csak érintőlegesen tárgyalt — kérdésköre, amelynek ha nem is lezárása,

¹ Közgazdasági Szemle, 1979. 10. sz.

² Falusné Szikra Katalin: I. m. 1188. 1.

de bizonyos elméleti szintézise nélkül nehezen valósítható meg optimális „napi” politikai és gazdasági irányítás.³

A vizsgálódást elősegíti a kérdésfeltevés: Melyek a socialista társadalom vagy — e társadalom konkrét fejlődési szintjénél és adott körülményeinél maradva — socialista társadalmunk követelményei a differenciálás-differenciálódás vonatkozásában? Úgy tűnik, mintha „társadalmi oldalról” kiindulva a legtöbb állásfoglalás a differenciálódás *korlátait* állítaná előtérbe. Valóban: több oldalról is mutatkozik ilyen behatároló tényező. E korlátokat csoportosítva: léteznek egyrészt elsődlegesen *anyag*i jellegű, másrészt pedig *nem anyag*i jellegű korlátok. Az előbbiek közül egy alapvető korlátot emelünk ki: kiinduló anyagi korlát valamilyen (az egyszerű biológiai létminimum felett elhelyezkedő) *életszínvonal-minimum* biztosításának a követelménye a társadalom egésze, illetve valamennyi rétege számára.⁴

A differenciálódás-differenciálás nem anyagi korlátjai közül a „társadalmi tudat ellenállását”⁵ emelem ki.

³ Az (akárcsak viszonylagos) szintézis hiányának, úgy vélem, nem mond ellent az, hogy az egyes (alapvető) részkérdések vagy súlyponti kérdések sorra megfogalmazódnak közgazdaszaink, társadalomtudósaink, szociológusaink munkáiban. Alapvetően a különféle tudományágak és vetületek *szintézisének* elégtelenségéről van szó. Mindamelllett szűkebb témánkat — a differenciálás-differenciálódás, a kereseti (vagyoni) különbségek kérdéseit — tekintve is rendkívül erős a vélemények „szóródása”. Magának a differenciálásnak a mértékéről — a jelenlegi helyzet minősítését illetően is — végtelenen eltérnek a vélemények. Ferge Zsuzsa cikkében (Keresetek, jövedelem, adózás. *Valóság*, 1978. 3. sz.) írja: „... a magyar jövedelemelosztás már ma is túlságosan széthúzott... E kereseti skála szélső értékei között ma nálunk több mint tízszeres különbség van.” Falusné Szikra Katalin (A bérkülönbségek néhány kérdése. *Társadalmi Szemle*, 1980. 3. sz.) megállapítja: „... előrehaladásunk a bérek differenciáltságának fokozását igényli” (54. l.). A példaként felhozott két vélemény akkor is jól mutatja, hogy messze járunk valamiféle egységes álláspont kristályosodásától, ha a két megközelítés az idézettnél árnyaltabb gondolatokat, részleteket is tartalmaz.

⁴ Már itt is hangsúlyozom azonban, hogy e létminimumhoz is valamilyen teljesítmény, illetve követelményszint tartozik. (Leegyszerűsítve: minél magasabb ez a követelmény-minimum, annál magasabb lehet a minimális jövedelemszint.)

⁵ Erről többek között említést tesz Révész Gábor „Keresetszabályozásunkról” című cikke is (*Közgazdasági Szemle*, 1978. 7—8. sz.). Falusné Szikra Katalin idézett művében így fogalmaz: „Létezik nálunk egy olyan szemlélet, amely a kereseti, jövedelmi különbségeket elfogadja, a fogyasztásban meglévő életmódbeli különbségek ellen azonban hadakozik” (I. m. 1191. l.). Az utóbbi megállapítás véleményem szerint nem pontos. A vállalati közegben, a gazdálkodási egységeknél a „bruttó kereset” elve uralkodik: a gazdasági közösség tagjai az ott megjelenő kereseti különbségeket érzékelik, és egyáltalán nem vizsgálják, hogy a differenciálásból végül is — részben a kiegyenlítő árstruktúrán keresztül, vagy akár a családnagyság által meghatározottan — milyen valóságos fogyasztási különbségek keletkeznek. Ugyanakkor a lakóhelyeken, az üdülőhelyeken, egyéb területeken a kereseti különbségek érdektelenek, a fogyasztás milyensége, szintje mérődik meg. Mindezzel azt hangsúlyozom, hogy a *munkahelyen megjelenő bruttó jövedelemszint*, valamint az ezt követő fázisban jelentkező (végső, nettó reálfogyasztást meghatározó) progresszív *adók* (például a jövedelemadó, a több közgazdász által javasolt családi adó stb.) *viszonyának* meghatározása már csak társadalmi-politikai oldalról tekintve is alapvető. Megkockázatom a megállapítás: lehetséges, hogy az *ösztönzést* tekintve a munkahelyi bruttó jövedelmek széthúzása, majd ezt követően az adórendszer révén, az árstruktúrán keresztül megvalósított „egyenlősítés” a célravezető. Ugyanakkor azonban e módszer nemkívánatos (és nem is reális) mértékű feszültségeket hoz létre a munkahelyeken. Véleményem szerint legalábbis vizsgálendő kérdés, hogy milyen mértékig célszerű a bruttó jövedelem differenciálásának és a fogyasztás differenciálásának *elválasztása* a socialista állami szektorban. (A magánszféra — akár a jelenleginél erőteljesebb — progresszív adóztatási rendszerét emellett lehetségesnek tartom.) Mindamelllett a főállás mellett szerzett kiegészítő jövedelmek (mellékállás, másodállás stb.), valamint a főálláshoz, alaptevékenységhez járuló „nem hivatalos” vagy éppen illegális mellékjövedelmek következtében (borralval, halálpénz, csúszópénz stb.) a bruttó munkahelyi jövedelem és az egyéni reálfogyasztás értéke mindig lényegesen eltérhet.

E tudati korlátok azonban nem önmagukból adóttak, hanem a társadalmi tervezés céljainak megfelelően (mindkét irányban) *alakíthatók*. Úgy vélem, nem is helyes e tudati tényezőket a társadalmi jelzővel illetni, sokkal inkább a tömegtudat jelentkezéséről van szó. Összefoglalva: úgy tűnik, mintha a (tudományos és mindennapi) köztudatban a szocialista társadalom *társadalmi* célrendszere oldaláról inkább a differenciálás *korlátai* hangsúlyozódnának. Véleményem szerint a gyakorlatban (a tudatformálásban) és az elméletben egyaránt helyénél, szerepénél kisebb jelentőséget kap a *munka szerinti elosztás* elve, még pontosabban az „egyenlő munkáért egyenlő bért” elve. Pedig a differenciálás lehetséges mértékéhez, módjához — a többi között — éppen e törvényen keresztül juthatunk el. *A megfelelő differenciálás hiánya⁶ ugyanis alapvetően sérti meg az „egyenlő munkáért egyenlő bért” elvet.*

Másként vetődik fel a differenciálódás kérdése, ha nem társadalmilag, hanem gazdasági oldalról közeledünk hozzá. A gazdasági hatékonyság követelménye mintha a differenciálás korlátainak szétnyitása irányában hatna.⁷

Elmúlt egy-másfél évtizedünk társadalmi-politikai történéseit elemezve, néha meg is fogalmazódik: nagyobbak lehetnének gazdasági eredményeink, ha társadalmi céljaink nem szorítanák a gazdasági folyamatokat bizonyos keretek közé. De megfordítva is: a gazdasági folyamatokban, a gazdasági fejlődésben megjelenő problémák nélkül társadalmi előrelépésünk is jelentősebb lehetne. Annak hangsúlyozása mellett, hogy a politikai és a gazdasági megközelítés *bizonyos önállósága* mindig fennáll,⁸ sőt — már csak a kölcsönös „egymásra kérdés” és ellenőrzés oldaláról — szükségszerű is, nem járható út a *két feltétel- és mozgásrendszer* hosszú távú *különválasztása*, a társadalmi és a (szűkebben vett) gazdasági tervezési rendszer kettészakítása. Ebből következően a differenciálás tárgyalásakor is értelmetlen végtelenen különválasztani a társadalmi és a gazdasági szempontokat, s a „konzervatív” vagy éppen a „progresszív” jelzővel ellátni bármelyiküket is.

Melyek a differenciálódással vagy — egy részterületnél maradva — a magas személyi jövedelmekkel összefüggő problémák enyhítésének útjai? Falusné Szikra Katalin válasza erre a kérdésre a következő: egyrészt a gazdaságilag-társadalmilag indokolatlan jövedelmek *korlátozása*, másrészt a jövedelmek felhasználási lehetőségeinek kiszélesítése.⁹ Ennek ismeretében is érdemes egy kissé részletesebben áttekinteni a kérdésre adható feleleteket.

⁶ Lényegesnek tartom megjegyezni: a szokásosnál erőteljesebben, elméletileg letisztultabban kell különbséget tennünk a *differenciálás fokozása* és a *differenciálás szélső* (alsó és felső) *értékei közötti távolság növelése* között. Úgy gondolom, hogy a fogalmak „kitisztolása” az egységesebb álláspont kialakításához tartalmilag is közelebb visz.

⁷ Természetesen a „gazdasági oldal” önmagában nem, vagy csak látszólagosan tolhatja szét a differenciálás határait, ha a jövedelmek szétválasztás társadalmi-politikai korlátok akadályozzák.

⁸ A vállalat — különösen a társadalom egészéhez viszonyítva — elsősorban és alapvetően *gazdasági* vállalkozás, azaz tevékenységében a gazdasági oldal dominál. A vállalati szintű gazdasági tevékenységet mégis politikai és gazdasági jellegű mozgások alakítják. (Lásd Andics Jenő—Rozgonyi Tamás: A vállalati gazdasági döntések társadalmi természetéről. Közgazdasági Szemle, 1977. 12. sz.) Mindenesetre a vállalati tevékenységben a gazdaság és a politika „súlya”, hangsúlyai szükségszerűen eltérőek a társadalom egész tevékenységére jellemzőtől. Sőt éppen ez az *eltérés* a biztosítéka a társadalmi szintű politikai-gazdasági célok elérésének. E megközelítés jellemzi Zsarnóczai Sándornak „A demokratikus centralizmus és a gazdasági élet” című cikkét (Közgazdasági Szemle, 1978. 5. sz.), és hasonló felfogást fejtek ki magam is a „Központi elképzelések és a vállalati gyakorlat” című írásomban. (Közgazdasági Szemle, 1980. 3. sz.)

⁹ Falusné Szikra Katalin: I. m. 1189. l.

Éleződő vagy csökkenő feszültségek?

Falusné Szikra Katalin tanulmánya a jövedelemkorlátozás vagy a felhasználás kiszélesítése kérdésében egyértelműen az utóbbi mellé teszi le a voksát. Nem zárja ki a korlátozás esetenkénti erősítésének lehetőségét, de a jövőre nézve nem is lát túlságosan nagy lehetőséget benne. Társadalmunk fontos jellemzője és egyben fejlődésünkre utaló tény az a szerző által megfogalmazott jelenség, hogy ma a különböző emberek, rétegek aspirációs szintje egymáshoz közel került, és általában is „... az emberek igen érzékenyek a nagymértékű fogyasztási-életmódbeli különbségekre”.¹⁰ Mi a szerző által ajánlott megoldás? „Lehetővé kell tenni, hogy... (a magas személyi jövedelmek — P. L.) egy része ... visszakerüljön az újratermelési folyamatba.”¹¹ A felsorolt számos javaslat — a takarékbetétkönyvek, a biztosítás, az üdüléépítés, a magánpanzió-építés, a gebinesrendszer kiszélesítése (például a taxinál), az új típusú szövetkezetek kialakítása — mind megfontolandó, és *mai adottságaink* mellett többségükben reális, sőt talán *szükségszerű* megoldások. Mégis — hosszabb távon — érzésem szerint nem a felvetett probléma enyhítése, hanem *éleződése* irányában hathatnak. Hiszen minden befektetés akkor ésszerű és *ösztönző* (a szocialista társadalomban is), ha *hozádéska*, akár munkával megtermelt hozama növeli az induló pénzüsszeget.¹²

De még egy lépéssel továbbmenve — generációs vonzatában nézve is — az *ösztönzés* akkor áll fenn, ha a megnövekedett és felhalmozódott holt és működő „gazdagság” (értéktárgyak, lakás, autó, hétvégi ház, készpénz, kisebb termelőeszközök, termelési feltételek) nagyobb veszteség nélkül, „még elviselhető” mértékű adók, terhek mellett átváltható, átadható, átruházható másnak, például (és elsősorban) *az utódoknak*.¹³

Alapvető, meghatározó, kikerülhetetlen kérdésekről és összefüggésekről van tehát szó. Falusné Szikra Katalin sem kerüli ki cikkében ezeket, amikor megemlíti „a gazdagok még gazdagabbá válásának... veszélyét”.¹⁴

A cikkben kapott „mellékhangsúlyos” helyénél azonban mérhetetlenül jelentősebb, feszítőbb e problémakör. A kivezető utat vagy utakat tehát másutt, vagy legalábbis másutt is kell keresnünk.

¹⁰ Falusné Szikra Katalin: I. m. 1192. l.

¹¹ Uo.

¹² Mindezek mellett is úgy gondolom, mai fejlődési szakaszunkban nem mondhatunk le ezekről a lehetőségekről. Nem bocsátkozom a téma e vetületének bővebb kifejtésébe, azt azonban mindenképpen leszögezendőnek tartom: nem egyszerűen pénzfelhasználásról, befektetésről van szó — mint ahogyan az gyakorta megfogalmazódik —, hanem az akkumulálódott pénztöke mögött valamilyen terjedelmű és szerkezetű holt- és élőmunka-kapacitások *mobilitási lehetőségeiről* vagy a mobilizálás *korlátairól*. Alapvető kérdés, hogy új többletkapacitások jönnek-e létre, vagy éppen a népgazdasági-társadalmi érdekek ellen ható kapacitásátcsoportosulás következik-e be. Az is elképzelhető, hogy esetleg a kedvezőtlen gazdasági szférából kedvezőbb felé történő átcsoportosítás történik. Hogy melyik valósul meg az említett lehetőségek közül, illetve melyik, milyen mértékben valósul meg, az legalábbis részben tudatosan, tervszerűen szabályozható, irányítható.

¹³ Lényeges felvetésem: erőteljesen felmerül az új generáció *öröklésből eredő induló feltételeinek különbözősége*, ennek (és mértékének) indokoltsága vagy vitathatósága.

¹⁴ I. m. 1199. l.

„Vegyes” gazdaság — „vegyes típusú” munkavállaló

Mindenképpen elfogadható az a megállapítás, amely szerint a magas személyi jövedelmek túlnyomó többsége *foglalkozáshoz* kötődik. Figyelmünket is e területre fordítjuk, mindemellett azonban nem tekintjük mellékesnek a foglalkozástól független magas jövedelmeket (örökség, ajándék, nyeresmény stb.). Sőt az utóbbiak közvetlen kapcsolatban állnak a foglalkozáshoz kötött jövedelmekkel: a (jelentős) örökség, ajándék valamilyen formában és valamilyen időtávlatban a szocialista társadalomban döntően foglalkozásból (tevékenységből) származó magas jövedelemre vezethető vissza. A szerző a foglalkozáshoz kötődő magas személyi jövedelmek körét — úgy vélem — nagyon pontosan, zártan húzza meg, felsorolva a dolgozó csoportokat:

1. művészek, tudósok, vezető állásúak stb., 2. „maszekok”, 3. láthatatlan jövedelmet élvezők (borravaló, hálapénz és fusi), 4. háztáji gazdaságban ténykedők.

A kibontakozáshoz — úgy gondolom — közelebb vihet, ha külön-külön vizsgáljuk a *szocialista állami szektorban* kialakult magas személyi jövedelmek (vagy tágitva a témát: differenciálás) és az *azon kívül eső szektorban* létrejövő magas személyi jövedelem kérdéskörét. (Az elkülönített elemzés persze nemcsak az elválasztó, sajátos vonásokra deríthet fényt, hanem az átfedésekre, az egymásba kapcsolódásokra, a problémák nagyon is jellemző keveredésére is.) A magas személyi jövedelmek kialakulását jórészt *gazdasági jellegű* okok magyarázzák, mind az állami, mind pedig a nem állami (szövetkezeti és magán-) szektorban.¹⁵

A kiugróan magas jövedelmek egy része mindkét szektorban a *verseny, a konkurrencia hiányára, a monopolhelyzet* kialakulására vezethető vissza. (Emellett — lesz még róla szó — a szokások, a tudati, pszichológiai tényezőik szerepe is jelentős.) A kereslet-kínálat kiegyensúlyozatlanságával hozható összefüggésbe az állami szférában a borravaló, a hiánycikkek vagy hiányszolgáltatások „elnyeréséért” fizetett csúszópénzek egy része. Ugyanakkor nagymértékben a kereslet-kínálati egyensúlyzavarra vezethetők vissza a magánkereskedők, kisiparosok nagy jövedelmei (illetve az azok mögött meghúzódó „legális monopolárok”). Végző soron talán sok szempontból ugyanabbe a kategóriába sorolhatók — legalábbis a forrásukat kutatva — a paraszti és a vegyes háztartások kiegészítő tevékenységéből jelentős bevételek is. Úgy vélem, létezik egy igen fontos, a megoldáshoz vezető útkezesés közben kevésbé megfogalmazott tényező: a kereslet-kínálat hatásai az *állami szektorban* sokszor nehezebben törnek utat; a *magánszektorban* esetenként gyorsabban jelentkeznek *legálissá váló* monopolárok, vagy legalábbis a kereslet-kínálatnak megfelelő áron keresztül.¹⁶

¹⁵ A „nem állami” szektor elkülönítést csak e cikk gondolati keretei között használok. A szövetkezeti és a magánszektor — bizonyos hasonló jegyek mellett — természetesen döntő különbségeket mutat.

¹⁶ Különösen ott alakulhatnak ki különféle módon „megoldódó” feszültségpárok, ahol azonos tevékenységi területen egymás mellett létezik az állami és a magánszektor. A kiegyenlítődség létrejöhet az állami szolgáltatás árszintjének „önkéntes” kiegészítésével (borravaló, csúszópénz stb.), vagy az állami szektor alacsonyabb minőséggel, szolgáltatási szinttel „igazodhat” az ár-, illetve keresleti viszonyokhoz. Adott helyen — monopolhelyzetben — ezt a magánszférába tartozók is megteszik.

A *verenyhelyzet* kialakításának fontosságát azért is szükséges hangsúlyozni, mert a magánszféra esetenként társadalmilag valóban elviselhetetlen kiugró jövedelmei *nem egyszerűen a tevékenység „magán jellegéből”*, hanem a *monopolhelyzetből* fakadnak. Az pedig, hogy a magánszférára általában a magasabb jövedelmek jellemzőek, abból is következik, hogy ez a szektor sokszor az állami szektornál rugalmasabban megkeresi munkaereje (és tőkéje) legjobb értékesülésének helyét.¹⁷

Véleményem szerint a termelőerők és a termelési viszonyok jelenlegi állapota vegyes típusú gazdaságot feltételez, természetesen nagyon is meghatározott arányokkal. Társadalmilag elfogadható, a társadalmi adottságokhoz, követelményekhez illeszkedő személyi jövedelmek — megfelelő adórendszerrel kiegészítve — csak akkor alakulhatnak ki, ha a magánszférában is biztosítjuk a versenyhelyzetet. A vegyes típusú gazdaság létjogosultságának (természetesen a népgazdaság egészének *tervszerű keretei* között) elismerése mellett nagyon vitathatónak tartom ezt az *egyes emberek*, az egyes munkavállalók vonatkozásában. *Kolosi Tamás* szerint jelenleg „... a családok mintegy 70 százaléka rendelkezik — igen különböző nagyságú — többletjövedelemmel a második gazdaságból”.¹⁸ Úgy is fogalmazhatok: napjainkra maga a munkavállaló lett vegyes típusúvá, ennek minden *gazdasági, politikai* és morális következményével.¹⁹ Megfigyelhető, hogy a „vegyes típusú” munkavállaló az állami szférában takarékoskodik munkabefektetésével, erőfeszítéseinek súlypontja áttevődik a második gazdaságba.²⁰

„Jövedelemelhúzás” vagy „teljesítményközelítés”?

Az általános vizsgálódáson, elemzésen belül kiemelt fontosságúnak tartom az *állami szektorban végzett alaptevékenység* keretében létrejövő magas személyi jövedelmek, illetve jövedelemkülönbségek vizsgálatát. E különbségek, illetve megítélésük alapvetően meghatározzák ennek a termelés szempontjából legfontosabb és legnagyobb csoportnak az elégedettségét, sértik

¹⁷ Kiugró jövedelmek az állami vállalatoknál is létrejönnek *vállalati szinten*. Ezek azonban — a vállalatok közötti differenciálás korlátai, a progresszív adórendszer miatt — nem hoznak létre számottevő különbségeket a személyi jövedelmekben, ha úgy tetszik: kiugróan magas személyi jövedelmeket. Ez bizonyos szempontból csökkenti a társadalmi feszültségeket, ugyanakkor azonban nem járul hozzá a munkaerő optimális átcsoportosulásához, a szakmasztruktúra „átrendeződéséhez”.

¹⁸ Kolosi Tamás: Új tendenciák a társadalmi szerkezet fejlődésében. Valóság, 1980. 3. sz. 41. l.

¹⁹ A megkettőződés azt jelenti, hogy társadalmi-szociológiai értelemben az állami szféra súlyát nem pontosan jellemzik, illetve adják vissza a foglalkoztatottság statisztikai adatai.

²⁰ Igen színvonalasan fejtik ki e gondolatokat Gábor R. István és Galasi Péter „Munkavállalói státusz és a dolgozók racionális gazdálkodása a munkaerejükkel” című cikkükben — a többi között a „relatív nettó előny” fogalmának pontosításával (Közgazdasági Szemle, 1979. 9. sz. 1031. l.). Véleményem szerint a második gazdasági működésnek — ha az megfelelően szabályozott lenne — bizonyos gazdasági előnye vagy szükségyszerűsége társadalmilag is még egyértelműbben elfogadható volna. Jelenleg azonban ennek a *gazdasági* és a magas személyi jövedelmeken keresztül jelentkező *társadalmi* vetületén (feszültségeken) kívül az *egyes embert* tekintve is nemkívánatos kihatásai vannak. Úgy gondolom — talán elfogadható e megfogalmazás — egymás kizsákmányolásának *szocialista társadalombeli* kizárása mellett bizonyos rétegeknél kezd kialakulni valamiféle *önkizsákmányolás*. Ez pedig az emberi problémákon kívül — a magas jövedelmek akkumulációján keresztül — tőkés („kiszákmányolás”) típusú fejlődést is elindíthat.

vagy nem sértik igazságérzetét, és hatnak „ösztönözhetőségére” is. Néhány többé-kevésbé általánosítható jellemző ebben a szektorban:

— Bizonyos fokú érzékenység a „saját körön kívüli”²¹ kiemelt személyi jövedelmekkel kapcsolatban.

— A körön kívüli magas személyi jövedelmek közül jobban elfogadja a kiemelt vagy még inkább különleges teljesítményhez kötött magas jövedelmeket (például kiemelkedő művészekét), mint a „névtelenek” (esetenként sokszoros túlmunkával biztosított) magas jövedelemszintjét (például háztáji gazdálkodókét, kisiparosokét).²²

— Rendkívüli érzékeny a „körön belüli”, ezen belül is a saját munkahelyen, vállalaton belüli — megítélése szerint *nem megalapozottan* — magas bruttó személyi jövedelmekre.

Ha ezeket a megállapításokat elfogadjuk, érdemes kiemelten foglalkozni az utolsó ponttal.

A *vállalaton belüli differenciálás* kérdését, általános összefüggéseit vizsgálva az első alapvető megállapításunk az, hogy ma — úgy tűnik, erősödő — *ellenállás mutatkozik* mindenfajta átlagtól való eltéréssel szemben.²³

Bírálandó jelenségnek tartom azt is, hogy a differenciálás kérdésének felvetésekor *túlságosan a vezetők differenciálása* nyomul előtérbe. A legélesebb (jogos) társadalmi ellenállás a (vezető) *beosztáshoz* kötött, és a *teljesítménytől függetlenedő* többletjévedelmek iránt érezhető. Általában, de főleg az adminisztratív szférában *túlburjánzott*, minden korábbi határon túlnőtt a (*formális*) *vezetők száma*. Már szinte tömegekről beszélhetünk. Ez a vezetői tömeg teljesítménytől és tényleges felelősségtől, valóságos vezetői funkciótól függetlenül magasabb jövedelmet élvez, mint a beosztottak rétege. Mindebből következően is a vezetőkön, a *vezetői rétegen belüli differenciálás* ma *túlságosan szűk*. 1978. évi adatok alapján a vállalati legfelső vezetők (vezérigazga-

²¹ Körön kívülinek nevezem e helyen (az állami szférában alkalmazottak szempontjából) a magánszektor, a tudósokat, a művészeket, a háztáji és kiegészítő gazdasággal rendelkezőket.

²² Úgy tűnik, a társadalom a szükségesnél kevésbé vizsgálja a jövedelmek mögötti „egyszerű” munkaráfordítást, és ez a munkát egyedüli értékmérőként elismerő társadalmunkban a *társadalmi tudat formálásában meglevő feladatokra* hívja fel a figyelmet. Ugyanakkor kevésbé érzékeny és jobban elfogadja, értékeli a kiemelkedő, általánosan elismert, a *minden napit meghaladó nem „munka jellegű”* teljesítményeket. Mindemellert ezeknek a „különleges típusú tevékenységeknek” az esetében rendkívül nehéz a teljesítmények mérése, számszerűsítése, a munka szerinti elosztás. Van azonban egy más irányú alapvető eltérés is: a viszonylag magas jövedelmű (alsó, közép-, felső) vezető állásúak együttes *köre* rendkívül széles, a kiemelt jövedelmű művész-tudós-feltaláló csoporté sokkal *szűkebb*. A „lefelé való differenciálódás” (kisebb jövedelem), úgy tűnik, az utóbbi csoportnál lényegesen erősebb. A másodrangú „művész” személyi jövedelme nem magas, a (minőségben vagy hatáskörben) közepes vezető jövedelme teljesítményéhez mérten viszonylagosan magas! Mindezek ellenére a szocialista társadalmi viszonyok között magam részéről a társadalmilag többé-kevésbé elismert „csúcsművészet” képződésében is bizonyos — a mainál nem lényegesen magasabb szinten felállított — korlátokat szükségesnek tartok.

²³ A munkahelyi kollektíva „... rendszerint az egyenlősítés irányába húz, ... az átlagos keresettől való mindkét irányú eltérésekkel szemben. A vezetők közismert húzódozása a bérek érdemleges differenciálásától azonos munkakörön belül, szorosan összefügg azzal, hogy a kollektíva és a kollektívát képviselő társadalmi szervek ebben nem, vagy alig támogatják őket” — írják Falusné Szikra Katalin és Kopányi Mihály „Bérdifferenciálás és a termékenységnövelés ösztönzése” című cikkükben (Gazdaság, 1979. 3. sz. 49. l.). Magam e kérdéstről a már említett „Központi elképzelések és a vállalati gyakorlat” című cikkemben is szóltam.

tók és helyettesei) évi átlagkeresete 9314 forint, a középvezetőké 7949 forint, az alsószintű vezetőké 6421 forint volt.²⁴

Mindezzel párhuzamosan a *tényleges és látszólagos vezetői* beosztások közötti különbség *elmosódik* vállalaton belül és vállalatok között. A „vezetői réteg” jövedelme válik (vált) magasabbá a „beosztottak” rétegéhez viszonyítva, mégpedig anélkül, hogy valóságos különbségek mutatkoznának a felelősségekben. A gazdasági-társadalmi fejlődés mai szakaszában nem a teljes vezetői réteg jövedelmének, pontosabban jövedelemtömegének a növelése, „felfelé differenciálása” az alapvető. Sokkal fontosabb a megalapozatlanul felduzzadt és kiemelt *álvezetői réteg* — munkabefektetésével és felelősségével nem arányos — jövedelmének visszafogása, vagy még inkább a *vezetői „tömeg” csökkentése*, és a beosztottak jövedelmének bizonyos „megtámogatása”.

A *differenciálás fokozásában* emellett az egyik oldalról a jelenlegi népgazdasági adottságokat figyelembe véve, a másik oldalról a minisztériumi, vállalati gyakorlatban kialakult munkamegosztási, munkaterhelési arányokat nézve — úgy vélem — nem a jövedelmek széthúzása, hanem a *követelmények, teljesítmények közelítése az elsődleges cél*.²⁵

A további gazdasági fejlődés egyik zálogát is ebben látom. A jövedelemarányok ugyanis különösen akkor utalnak elégtelen differenciálódásra, ha — mint említettem — az *egységnyi tényleges munkateljesítményre* (munkaidő, intenzitás) és a tényleges vezetői felelősségre vetítjük őket.

Az egységesebb, egyenlőbb munkamegosztás csak a *decentralizált* gazdasági-vállalati modellben válhat valósággá. Az elmúlt időszakban viszont *inkább ellentétes irányzatok* figyelhetők meg. A munkateljesítmények közelítése a *szocialista ember és a szocialista életvitel* eléréséhez is szükséges. Ily módon teremthető csak meg minden szinten a munka, a család, a munkán kívüli társadalmi tevékenység harmóniája, vagy minden dolgozó réteg alkotóképességének és alkotási-önkifejezési igénye *munkán (munkaidőn) belüli* megvalósításának lehetősége. A vezetők jövedelmi differenciálásának túlhangsúlyozása ellen azonban egy gyakorlati tényező is szól. A vezetők jövedelmének differenciálása semmit sem ér, ha nem párosul a vezetők lehetőségeinek kitérítésével, saját motivációik *„továbbadásával”* a *beosztott dolgozók* felé, illetve ha nem kapcsolódik össze a beosztottak érdekeivel. Ma alapvető feladat a *vállalati beosztotti réteg differenciálása*. Lehetőségeiben, gazdasági hatásaiban az ebben rejlő tartalékok meggyőződés szerint messze felülmúlják — az önmagában mit sem eredményező — vezetői differenciálásból adódó lehetőségeket, tartalékokat. Szakítani kell azzal az álhumánus vállalati nézettel, amely akár a relatív létminimumra, vagy sokkalta gyakrabban az átlagos életszínvonal biztosítására hivatkozva társadalmunkban eltűri és valóságos értékénél *feljebb értékeli az átlagon aluli munkát*, az átlagon felülit nyújtó dolgozói rétegek kárára.

²⁴ Idézi Falusné Szikra Katalin: A bérkülönbségek néhány kérdése. Társadalmi Szemle, 1980. 3. sz. 52. l.

²⁵ Ez a tényleges egységnyi munkabefektetésre jutó jövedelmek közelítését, áttételesen a mai „bruttó differenciálásnak” a reális differenciálás felé való közelítését jelentené. Más szóval bizonyos, csak látszólagos, de túlzottnak tartott különbségek feloldásának irányában hatna.

A szakszövetkezetek társadalmi-gazdasági viszonyai

A szakszövetkezetek Magyarországon a mezőgazdaság szocialista átszervezése fontos elvének, a fokozatosságának a megnyilvánulási formái. Létrehozásukat 1960—1961-ben a központi erőforrások korlátozottsága és a kollektivizálásra kerülő területek sajátosságai — a természeti, a közgazdasági és a települési adottságok — tették szükségessé.

A szakszövetkezetek száma 1979. december 31-én 70 volt. Az összes szövetkezeti tag 4,5 százaléka, a földterület 3,9 százaléka, a bruttó termelési érték 1,7 százaléka tartozik a szakszövetkezetekhez.

A mezőgazdasági termelőerőkben és termelésben elfoglalt arányuknál sokkal jelentősebb a szakszövetkezetek *társadalmi-gazdasági szerepe*. Olyan szövetkezeti modellt alkotnak, amely a fokozatosság lenini elvének megfelelően alkalmazkodott a termelőerők történelmileg kialakult színvonalához. A szakszövetkezetek termelési viszonyai ennek megfelelően hatásosan egyeztették a közös (kollektív) és az egyéni (családi) termelést, valamint az ezen alapuló érdekviszonyokat. Működésük kezdettől fogva összekapcsolódott a szocialista vállalati formával és gazdálkodással. Mindezek alapján nemzetközileg is főként a fejlődő országok számára hasznosítható tapasztalatokat szolgáltat a mezőgazdaság szocialista átszervezésében. Továbbá olyan gazdasági erőforrásokat mozgat meg, mentesítve az állami költségvetést, amelyek e nélkül veszendőbe mennének.

A tagsági tulajdon- és munkaviszonyok a szakszövetkezetekben

A termelőszövetkezeti tagsági viszony tiszta formában fejezi ki azt, hogy *a szövetkezet vagyoni és személyi társulás*. Azt ugyanis, hogy a tag egyfelől résztulajdonosa a szövetkezet vagyonának, másfelől nemcsak vagyonát, hanem munkaerejét is a közös gazdaság rendelkezésére bocsátja: *tehát résztulajdonos és munkavállaló egy személyben*. A szövetkezet viszont köteles foglalkoztatni tagjait. A vagyoni és a személyi (munka-) társulás jellege csaknem egyforma súlyú. Kezdetben, az átszervezés idején inkább a vagyoni társulás jelleg domborodott ki. Később azonban — a mezőgazdasági munkaerőtartalékok felszívódásával, de különösen a generációváltás eredményeképpen — a termelőszövetkezetek tagsági viszonyának vagyoni oldala háttérbe szorult. Az újonnan belépő tagok már semmiféle vagyoni hozzájárulással nem kötelesek növelni a közös vagyont, sőt háztáji földjük sem feltétlenül saját tulajdonuk, hanem a közöstől kapott földterület.

Ez a folyamat oda vezetett, hogy a termelőszövetkezeti tagsági viszonyon belül *ma már a munkaviszony* az uralkodó, a vagyoni kapcsolat pedig leszűkült a közös és a háztáji főként technikai-gazdasági jellegű integrációjára. A közös gazdaság fejlesztési alapjaihoz való anyagi hozzájárulás ma sem feltétele e termelőszövetkezeti tagsági viszonyoknak.

1978. december 31-ig a szakszövetkezeti tagsági viszony a termelőszövetkezetitől két területen is eltért. Először: a szakszövetkezeti tag nem volt köteles rendszeresen részt venni a közös munkában, de a szakszövetkezet sem volt köteles tagjai részére állandó munkalehetőségről gondoskodni. Másodsor: a szakszövetkezeti tagok nagyobb földterület egyéni használására voltak jogosultak, mint a termelőszövetkezetek háztáji gazdasága. A szakszövetkezeti tagoknak viszont saját gazdaságuk után vagyoni hozzájárulást is kellett fizetniük a szövetkezetnek. A szakszövetkezeti tagsági viszony tehát tartalmilag bővebb is, meg szűkebb is, mint a termelőszövetkezeti tagsági viszony. Bővebb, mert a vagyoni viszony nem szűkült le a tulajdonosi jogokra (gazdálkodási funkcióra), mint a termelőszövetkezetekben, hanem megmaradnak a vagyoni kötelezettségek is. Szűkebb, mert a szakszövetkezetnek nincs foglalkoztatottsági kötelezettsége.

A tulajdonosi jogok és funkciók — bár azok is szélesebbek a szakszövetkezetben — hasonlóak a két szakszövetkezeti forma esetében. Mindkét forma esetében megtalálható: *a)* a földjára-dékra való jogosultság, *b)* a bevitt vagyontárgyak után járó térítési díj, *c)* a szolgáltatások igénybevételének és a saját gazdaság fenntartásának a lehetősége. A különbség a saját gazdaság méreteiben: a háztáji gazdaság és a tagi gazdaság nagyságában van.

A vagyoni kötelezettségek vonatkozásában már más a helyzet. A föld és vagyonbeviteli kötelezettség az átszervezéskor ugyan szigorúbb volt a termelőszövetkezeti tagok, mint a szakszövetkezeti tagok esetében, de azóta megszűnt. Az újonnan belépő tagok sem belépési díjat, sem rendszeres vagyoni hozzájárulást nem tartoznak fizetni. Így a termelőszövetkezetekben voltaképpen a vagyoni kötelezettségeket helyettesíti a munkavégzési kötelezettség.

Ezen eltérő vonások következtében — különösen a kezdeti időszakban — a tagsági viszony döntő mozzanata a szakszövetkezetekben a *vagyoni hozzájárulás* volt. A szakszövetkezetek tagjai lehettek olyan — egyéni gazdasággal rendelkező — személyek is, akik a szövetkezettel nem álltak munkaviszonyban, sőt főfoglalkozásuk nem is a mezőgazdaságban volt. Ez utóbbiak eléggé jelentős arányt képviseltek a szakszövetkezeti tagságon belül. 1970-ben például számuk 17 457 volt, az összes tagság 20 százaléka; de ipari települések, nagyobb városok közelében még nagyobb volt az arányuk (Kecskeméten például meghaladta a 40 százalékot).

A kettős foglalkozású tagok esetében a tagsági viszony a vagyoni kapcsolatokra szűkült, s teljes egészében hiányzott a munkaviszony oldala. Kapcsolatuk a közös gazdasággal meglehetősen laza és formális volt. Döntően arra irányult, hogy a szövetkezet által tagjainak nyújtott szolgáltatásokból és értékesítésbeli előnyökből részesüljenek; a közös munkában és annak fejlesztésében nem voltak érdekeltek. A szakszövetkezetnek sem fűződött érdeke tagsági viszonyuk fenntartásához, mivel az általuk fizetett tagsági vagyoni hozzájárulás (bár fejlesztési forrásként szerepelt) a befizetések elhanyagolása következtében jelentéktelenné vált.

A Minisztertanács 6/1977. (III. 12) MT. sz. rendelete értelmében felül kellett vizsgálni a kettős foglalkozásúak tagsági viszonyát, s 1978. december 31. óta nem lehet szakszövetkezeti tag az, aki máshol van munkaviszonyban. A jogszabály kimondta azt is, hogy a tagsági viszony megszűnése esetén a tag valamennyi érdekeltségi területe a Földtörvény előírásai szerint szövetkezeti tulajdonba kerül, arra a volt tag csak a személyi tulajdona mértékét meg nem haladóan tarthat igényt. A felülvizsgálat eredményeként a kettős foglalkozásúak nagyobb része megszüntette tagsági viszonyát.

A tulajdon és a munkamegosztás hatása a szakszövetkezetek tagjainak társadalmi rétegződésére

A szakszövetkezeti tagság differenciálódását két fő tényező határozza meg: a termelőeszközök és a jövedelmek tulajdonviszonyai és a munkamegosztási viszonyok. A termelőszövetkezetek, a szakszövetkezetek, a társulások és a közös vállalkozások tagjainak, dolgozóinak termelőeszközökhöz való viszonya nem azonos. Itt kell megemlíteni a háztáji gazdaságot is, amely ugyancsak hatással van az élet- és munkakörülményekre, valamint a parasztság rétegződésére.

További fontos tényező a technikai-gazdasági munkamegosztás. Ennek a társadalmi osztályon belüli rétegző hatása a termelőerők fejlődésével a specializáció és kooperáció növekedésében, a mezőgazdaságban is egyre inkább tért hódító iparszerű termelési rendszerek elterjedésében, továbbá a szak- és betanított munkások számarányának növekedésében mutatkozik meg. A szakszövetkezetekben is ezek határozzák meg a rétegződés fő irányait, azzal a sajátossággal kiegészülve, hogy a termelőszövetkezetekhez viszonyítva a tagság tulajdoni (vagyon) helyzete, munkamegosztásbeli szerepe, életkor szerinti megoszlása, jövedelemviszonyai, szakképzettsége jóval heterogénebb.

Az említett ismérvek alapján a következő viszonylag jól elkülöníthető társadalmi rétegek (csoportok) alakultak ki:

a) A közös gazdaságban rendszeresen dolgozó tagok. Napjainkban számarányuk meghaladja a 30 százalékot. A tagság e rétege földdel egyáltalán nem, vagy legfeljebb háztáji nagyságúval rendelkezik. Fő megélhetési forrás számukra a közösben végzett munka. Társadalmi-gazdasági viszonyaikra az a jellemző, hogy a munkafunkció és az elsajátítási funkció egybeesik. Kapcsolatuk a szakszövetkezet termelési esz-

közeihez közvetlen, így alapvető érdekük fűződik a szakszövetkezeti termelőerők hatékony működtetéséhez, kihasználásához és korszerűsítéséhez.

Személyes érdekük a társadalmi érdekekkel megegyezik azáltal, hogy az általuk véghezvitt termelés a szocialista központi gazdaságirányítás rendszerébe beépülve mindinkább alkalmazkodik a társadalmi szükségletekhez.

A munkamegosztás mint elsődleges technikai-gazdasági viszony, a kollektív nagyüzemi termelésben végzett társadalmi munkában konkretizálódik. Ez mintegy alapját képezi a tagok „technikai” elkülönülésének, a különféle munkafajták és munkakörök kialakulásának. A specializáció foka jelzi a közös termelőerők magasabb színvonalát is. A szakszövetkezeti tagság e rétegében legmagasabb a mérnökök, technikusok aránya. A hagyományos paraszti munkafázisok egyre inkább átalakulnak gépi technológiára alapozott termelési folyamattá, amely megköveteli a szakképzett dolgozók számának növekedését. A szakképzetlen munkaerő visszaszorul, száma és aránya csökken. A közös nagyüzem fokozottan igényli a nem közvetlen mezőgazdasági foglalkozásúak (mérnökök, technikusok, gépjavítók, lakatosok, esztergályosok stb.) alkalmazását. De a mezőgazdasági tevékenység is egyre több szakosodott munkaerő beállítását követeli.

A szakképzett és szakképzetlen munka szétválása, az iparszerű elemek bevittele a mezőgazdaságba döntően az ő munkájuk során valósul meg. Ezen keresztül fejtenek ki jelentős formáló, alakító hatást a közösben dolgozó tagság rétegződésére. A differenciálódás e területen erősödni fog, mert egyfelől az üzemben belül tovább szélesedik a szakosodás, másfelől pedig egyre bővül az együttműködés az állami tulajdonban levő vállalatokkal is. Ezt bizonyítják a már szakosodó szőlő- és gyümölcsstermesztő, valamint a kisállattenyésztő szakszövetkezetek, továbbá az állami

bor-, konzerv-, baromfi- stb. iparral együttműködésre lépő szakszövetkezetek.

A közösben dolgozó tagok száma a legutóbbi időszakban növekedett. Ez azonban főleg abból származott, hogy az alaptévékenységen kívüli ágazatokban korábban alkalmazottként dolgozókkal tagsági viszonyt létesítettek. Növekedésre lehet számítani — ha nem is nagy mértékben — a tagi gazdaságból egyes körzetekben felszabaduló vagy azt elhagyó munkaerő közösben való elhelyezkedéséből is.

A mindinkább kiterjedő közös gazdálkodás, a növekvő kiegészítő és szolgáltató tevékenység egyre több tag foglalkoztatását teszi lehetővé. A szakszövetkezetek egy részében a közösben dolgozó tagok nincsenek megfelelő mértékben képviselve a vezetésben. A képviselőt jogos igény részükről, de a szakszövetkezetek szocialista vonásainak erősítése is megköveteli, hogy a tagoknak nagyobb beleszólása legyen a szakszövetkezet irányításába és fejlesztésébe.

b) A tagi gazdaságban dolgozó tagok. A szakszövetkezeti tagi gazdaságban dolgozó tagok összetétele igen heterogén. A tulajdonosi elsajátításban és a termelésben elfoglalt helyük és súlyuk alapján három fő csoportba sorolhatók:

1. Azok a szakszövetkezeti tagok, akiknek megélhetését tagi gazdaságuk nem tudja teljes egészében biztosítani; számarányuk 8—10 százalékra tehető. Ehhez a csoporthoz tartozik a szakszövetkezeti tagságnak azon része, amely rendelkezik ugyan a háztáji gazdaságot meghaladó földtulajdonnal, 0,5—0,8 ha szőlőterülettel, de ezen (a földterület gyenge termőképessége, az ültetvények elöregedése folytán) nem képes bővített újratermelést megvalósítani. Leginkább azért műveli földjét, hogy a tanya (a ház) körüli terület ne maradjon parlagon. Így gyakorlatilag csak formális tulajdonos, munkavállalásra kényszerül, saját gazdasága körül nem talál munkát, munkaereje feleslegessé válik. Mun-

kaerejének hasznosítására a közösben vállal időszerkesztési munkát, vagy részesművelés formájában bérel a közöstől földet, esetleg napszámba jár.

Tekintve, hogy a tagságon belül arányuk nem elhanyagolható, a közös gazdaságnak nagyobb gondot kell fordítani munkaerőkapacitásuk számbavételére, a közösben való foglalkoztatásuk szervezetté tételére. Egyrészt a munkaerő-gondok enyhítése céljából, másrészt azért, mert elsősorban e rétegből kerülhetnek ki a közösben dolgozók. Ezt erősíti az a körülmény, hogy többségük 50—60 év közötti tag, akik már nem szívesen hagynak fel a hagyományos paraszti foglalkozással és életvitellel. Végül azért is, mert szemléletükben is legközelebb állnak a közöshöz, saját földtulajdonuk és földhasználati viszonyaik ténylegesen nem testesítenek meg számottevő egyéni gazdálkodást.

2. *A szakszövetkezeti tagok azon rétege, amelynél a tag és családja létfeltételeit a tagi gazdaság biztosítja.* A tagi gazdaságban dolgozó tagoknak ez a legjelentősebb rétege. Nemcsak a 22—24 százalékos arányuk miatt, hanem azért is, mert mezőgazdasági főfoglalkozásként a legnagyobb súlyú egyéni gazdálkodást folytatnak. A közösön kívüli árutermelés zöme ezekben a gazdaságokban koncentrálódik, és a vagyoni hozzájárulást is zömében e tagok befizetései teszik ki. Mindebből következően a közös gazdaság árukapcsolata is a tagi gazdaságok e rétegével a legaktívabb. Az ebbe a kategóriába tartozó tagok 1—2 hektáros, jó karban levő, magas termőképességű, gondosan művelt (legnagyobb részben szőlő-, gyümölcs-, zöldség-) területe biztosítja a tag és családja számára a megélhetést anélkül, hogy idénymunkák idején vagy téli időszakban esetenként besegítenének a közös munkavégésbe is. Ez a gazdaság meghaladja a háztáji méretét és szerepét nemcsak a földterület, hanem a termelési eszközök színvonala, összetétele és hatékonysága tekintetében is. (Ezek a gazdaságok motoros per-

metezőgéppel, kisebb teljesítményű talajművelő eszközökkel, kézi motoros kapával, ekével stb., gazdasági épületekkel, szőlőzúzóval és présekkel rendelkeznek.) Általában jellemző, hogy az állattenyésztés valamely ágában is áru-termelést folytatnak, mintegy kiegészítve a növénytermelést. Ezekben a termelőegységekben idegen munkaerő foglalkoztatására nem kerül sor, a családtagok besegítő munkája biztosítja az egyes munkafázisok időbeli és jó minőségű elvégzését. Prosperitásukat nagyban segíti a kedvező közgazdasági környezet, és legtöbb esetben a közös gazdaság irányukba kifejtett integráló hatása is.

Kérdés, hogy az ilyen méretű egyéni termelés milyen kapcsolatban van a közös gazdasággal. Egyfelől, mivel nem, vagy alig vesznek részt a kollektív termelésben és elsajátításban, jövedelmük elsősorban a saját gazdaságukból és az esetleges vagyoni részesedésből származik.

Másfelől azonban ez nem jelent egyoldalú elkülönülést, sőt a közös gazdasággal való tevékeny, sokirányú kapcsolatuk a közös fejlesztésében való érdekeltységüket erősíti. (A vagyoni hozzájárulás zömét ezek a tagok fizetik be a közös vagyon forrásaként, és ennek értéke növekszik a közösön keresztül értékesített árumennyiség nagyságával.) A közös fejlesztésében való érdekeltységük az azzal kialakult munkamegosztásból és a közös által irányított integrációból következik. A munkamegosztás egyrészt abban jelentkezik, hogy ezek a tagi gazdaságok főként nagy élőmunka-ráfordítást igénylő termékeket (például bort, zöldséget, állati terméket és gyümölcsöt) termelnek. Másrészt abban, hogy nemcsak ágazati szinten van munkamegosztás, hanem egy-egy termelési folyamat munkafázisainak tekintetében is. (A tagi gazdaság részére végzett gépi munka, szállítás, bérhizlás már erről tanúskodik.)

A tagi termelésben jelentős szerepe

van a közös irányító tevékenységének. Ennek során a közös irányítás meghatározza a tagi termelés szerkezetét és színvonalát. A tagság számára előnyös és kívánatos, hogy a termelés bővítéséhez és fejlesztéséhez szükséges eszközöket s anyagokat a közös beszeresse, és hozzáférhetővé tegye részükre.

A tagság érdekelt a közös gazdaság fejlesztésében, mivel a részére nyújtott szolgáltatás mind terjedelmében, mind struktúrájában függ a szakszövetkezet gazdasági erejétől. Tehát nem csupán technikai-gazdasági viszonyról, hanem árukapcsolatról és társadalmi-gazdasági viszonyokról is szó van. Hiszen a tag mint a szövetkezeti kollektíva tagja tulajdonosként is kötődik a közösöz. A tag egyéni gazdaságában folyó termelés feltételei jórészt a közös által megszabottak. A gazdálkodása során felvetődő problémái, igényei a közös felé vonzzák a tagot. A közös gazdaság pedig érdekelt abban, hogy az egyéniben termelt áruk a közösön keresztül kerüljenek értékesítésre.

3. *A tagi (családi) keretet meghaladó nagyságú tulajdonnal rendelkező szakszövetkezeti tagok.* A tagságnak ezt a rétegét azok a tagok alkotják, akik az előző rétegnél nagyobb gazdasági erőforrással és jövedelemmel rendelkeznek. Ezeket nevezték régebben „szocialista kulákoknak, nagygazdáknak”. Sokszor velük azonosították a szakszövetkezeteket, persze megalapozatlanul és tájékozatlanságból eredően. Azokról a létszámokban jelentéktelen (számuk nem éri el az összes taglétszám 1 százalékát), zömmel Kiskőrös környéki tagokról van szó, akik 2—2,5 hektár szőlő- és gyümölcs-ültetvényükön igen intenzív, magas termelékenységű és nagy jövedelmezőségű gazdálkodást folytatnak. A tagi termelésből való részesedésük (3—4 százalék) meghaladja a létszamarányt. Az ehhez szükséges termelőeszköz-kapacitásuk is nagyobb, mint az átlagos mezőgazdasági főfoglalkozású tagoké. Egy részük idegen munkaerőt is foglalkoz-

tat. De egyre nagyobb mértékben alkalmazzák a többcélú kisgépeket, selejt traktorokat, és így az idegen munkaerő igénybevétele visszaszorul. Arányuk a tagságon belül tovább csökken, egyrészt a progresszív adózás, másrészt a családi munkaerő csökkenése és a fiatalok mezőgazdasági foglalkozástól való gyakori idegenkedése miatt. Ezek a gazdaságok nagyságuk és súlyuk tekintetében visszaszorulnak a mai átlagos szakszövetkezeti gazdaság szintjére.

Igaz, hogy tulajdonviszonyaik túlmutatnak az egyéni-családi gazdaság keretének nagyságán. Ez megnyilvánul egyrészt abban, hogy a közösben nem vállalnak munkát, és a közös fejlesztésében is leginkább csak annyiban érdekeltek, amennyiben előmozdítja egyéni gazdálkodásukat. Másrészt az igen magas termésátlagok, valamint a jól szervezett és többirányú gazdasági tevékenység rendszeresen biztosítja a magas jövedelmet, s ennek következtében a jövedelemviszonyaik kevésbé függenek a közös tevékenységtől.

Jellemző e tagokra az átlagosnál nagyobb becsvágy és rátermettség, az észszerű gazdálkodásra való készség, az adottságok hatékonyabb kihasználása és nem utolsósorban az általuk elvégzett munka nagy mennyisége. A szakszövetkezetek számára is jelentenek előnyt ezek a gazdaságok, az innen kikerülő, közösön keresztül értékesített árumennyiség nagyüzemi felárából a közös is részesedik, a termésmennyiség 10 százaléka szintén a közöst illeti meg.

A közös gazdaság irányító tevékenysége e gazdaságtípusra is hatással van. A közös gazdaság kezében vannak azok a gazdasági és szövetkezetpolitikai eszközök, amelyekkel keretei közé illeszti e gazdaságok termelését. Ezt segíti az adózási rendszer és egyéb korlátozó intézkedések is. Ezek együtt képesek megakadályozni azt, hogy olyan magángazdaságokká nőhessék ki magukat, amelyek nem férhetnek meg a szocialista szakszövetkezet keretein belül.

c) A nyugdíjasok és a járadékosok. Harmadik csoportját, rétegét a szakszövetkezeti tagságnak a nyugdíjasok, járadékosok alkotják. Számuk tekintélyes, eléri a 37–38 százalékot. A földterület nagysága, a vagyoni, a szociális helyzet, a munkavégző képesség és a jövedelem mértéke tekintetében igen jelentős eltérés tapasztalható e rétegen belül. A használatukban levő föld nagysága a legtöbb esetben nem haladja meg a 0,5 hektárt. Viszonylag kevés közöttük az olyan gazdaság, amely jelentősebb áru-termelésre képes. A közös nagyüzem munkájában részt venni nem, vagy kevésbé tudnak. Ez összefüggésben van azzal, hogy e tagok többségében előrehaladott korú, munkában megfáradt, gyakran nem egészséges emberek. Ehhez járul még a családi és a külső munkaerőhiány, valamint az adózási rendszer nem kellő differenciáltsága is. E tagok egy részének megélhetési körülményei elég rosszak. Ennek orvoslására azonban nincs megfelelő anyagi fedezet a szakszövetkezetekben. (A támogatás csak egyedi, és alkalmankénti módokra szorítkozik.) Megoldást csak központi, intézményesített formában és eszközökkel lehetne találni. De a szakszövetkezet sem hanyagolhatja el sorukat sem szövetkezetpolitikai, sem szociálpolitikai elvekből kifolyólag. A szövetkezet erre hivatott bizottságai (szociális bizottság, nőbizottság), valamint társadalmi szervei a helyi viszonyok ismeretében sokat tehetnek, hogy a tagok ne érezzék magukat szövetkezetben kívül állóknak.

A szövetkezeti munkaerőhiány csökkentésére lehetőséget nyújt a nyugdíjas, járadékos tagság munkaerejének mozgósítása. Van ugyanis egy kisebb hányada e rétegnek, amelyek csekély földterülettel rendelkezik, és esetenként vállalna munkát a közösben. Ennek számbavételére, szervezésére és ösztönzésére a közös részéről több figyelmet kellene fordítani. E réteg bevonásával sokoldalúbbá válna a kollektív munka.

d) A szakszövetkezeti tagságnak ugyan nem része, de jelentős számaránya és a közösben végzett munkája folytán számottevő az *alkalmazotti réteg*. Legnagyobbrészt a kiegészítő tevékenységben dolgoznak. Szakképzettségük magasabb, termelékenyebb munkát végeznek, s a szakszövetkezetekben olyan tevékenységi körök bevezetését biztosítják, amelyek az egész tagság foglalkoztatásának lehetőségét növelik. A szakszövetkezeti közös gazdaság fejlesztésében érdekeltek.

A szövetkezeti öngazgatás rendszerbe való bekapcsolódásuk azonban jelenleg megoldatlan, beleszólásuk a szövetkezet életébe csak igen áttételes, és az általuk végzett munkatevékenység nagyságához és jelentőségéhez képest aránytalanul kevés.

Összefoglalva megállapíthatjuk: a tárgyalt rétegzódések nem jelentenek végleges helyzetet. A tagi gazdaságok méretében és súlyában a szocialista átszervezés előtt meglévő nagyfokú differenciáltságok megszűntek, folytonosan változnak. A közös gazdaság befolyásoló-szabályozó szerepe növekszik. A központi intézkedések kedvező alapul szolgálnak ennek továbbfejlesztéséhez. Így biztosított a szocialista irányú fejlődés a szakszövetkezeti termelési viszonyok e szférájában. E viszonyok a jövőben kiteljesednek, és tovább erősödnek.

A szakszövetkezeti termelési és tulajdonviszonyok jelleges fejlődési tendenciái

A szakszövetkezeti termelési és tulajdonviszonyok elemzése rávilágított néhány olyan jellemző vonásra, amelyek a szövetkezeti szektoron belül is jellegzetesek.

A szakszövetkezetekben *sajátos a termelés és az elsajátítás egysége és egyidejű társadalmasítása*. Ez kifejezésre jut a következőkben:

a) A szakszövetkezeti forma a szocializmus viszonyai között jobban megőrizte szövetkezeti jellegét, mint a mezőgazdasági termelőség szövetkezet. A mezőgazdasági termelőség szövetkezetek ugyanis egyre kevésbé tekinthetők vagyoni és személyi társulásnak, hiszen a tagok vagyoni hozzájárulása napjainkban teljesen megszűnt. A szakszövetkezetek viszont (bár a vagyoni jogsítványok itt is elorvadóban vannak) a vagyoni kötelezettségek nagy részét megőrizték.

b) Sajátosság az is, hogy a termelőeszközök (és a jövedelmek) társadalmasítása csak részlegesen valósul meg, az egyéni és a kollektív gazdaság összekapcsolása révén. A szakszövetkezetekben tehát *a termelés társadalmasítása*, benne a kisüzemi termelés szerveztségének fokozása, a termelési eszközök elsajátításának centralizálása nélkül, pontosabban alacsonyabb fokú centralizációjával valósul meg, mint a termelőszövetkezetben. A földek jelentős részének egyéni használatával mellett az egyéni gazdaságban is a közös gazdaság által szervezett termelés folyik.

c) A termelés és az elsajátítás egysége a szakszövetkezetekben is a tagsági viszonyokban fejeződik ki. A tagsági viszony sajátossága a szakszövetkezetekben a termelőszövetkezetekhez viszonyítva az, hogy a munkaviszonnyal kapcsolatos kötelezettségek szűkebb körűek. A szakszövetkezeti tag nem köteles rendszeresen dolgozni a közösben, a közös viszont nem köteles rendszeresen munkával ellátni a tagot.

A szakszövetkezetekben tehát a munka és a tulajdon egysége kettős módon nyilvánul meg: egyfelől kollektív munka és kollektív elsajátítás a közös gazdaságban, másfelől egyéni munka és egyéni elsajátítás a tagi gazdaságban.

A szakszövetkezeti *tulajdonviszonyok sajátosságai a következők*: A szakszövetkezeti tagság szocialista jellegéhez nem fér kétség, hiszen lényegében a mező-

gazdasági termelőszövetkezetével azonos társadalmi-gazdasági viszonyok és tulajdonviszonyok uralkodnak bennük. A szakszövetkezetekben azonban nagyobb a szerepe a tagi gazdaságnak, így annak jellege jelentősen befolyásolja az egész tulajdonforma jellegét. Ez nem jelenti azonban azt, hogy egészében véve nem a közösségi tulajdon az uralkodó. Ugyanis a tagi gazdaságok termelőeszközeinek egy része nem egyéni tulajdon, mivel a föld mint a legfontosabb mezőgazdasági termelési eszköz a szakszövetkezetek közös érdekeltiségébe tartozik. A tag földjének a személyi tulajdon mértékét meghaladó részét nem értékesítheti. A kollektíva döntésének megfelelően bármikor köteles azt a közös használatába adni. A föld elsődleges használatát tehát a közös gazdaságot illeti meg, és azt a tag csak a kollektíva tagjaként a közgyűlésen befolyásolhatja.

Tehát a jelenleg még egyéni tulajdonban levő tagi földterületek jelentős részének a használati és rendelkezési joga a közös gazdaságé. A tagi gazdaság földterületének jelentős részét képviselő szántó, rét, legelő, erdő és nádas művelési ágú területek pedig csak a tag *használatában* vannak. Tulajdonosa a közös gazdaság. A szakszövetkezetek megalakulásakor helyenként még jellemző nagyságrendi vagyoni differenciáltság már jelentősen csökkent, az öröklés, a szétíratás, a földek elhagyása és a kiüregedett, gyenge termőképességű ültetvények kipusztulása következtében. A tagi gazdaságok termelőeszközeinek egy másik jelentős része a közös gazdaság számára nem, vagy kevésbé volna hasznosítható. (Például a szétszórt, elaprózott ültetvények, kis teljesítményű gépek, kis méretű, olcsó állatférőhelyek stb.)

A tulajdon ilyen társadalmosítása mindinkább háttérbe szorítja a magántulajdonosi tendenciákat, mint amilyen a földéhség, a vagyon harácsolása és mértéktelen felhalmozása. Az idegen

munkaerő alkalmazása még szórványosan előfordul, de folyamatosan visszaszorul.

A tulajdonosi helyzet vázolt sajátosságai megnyilatkoznak a tulajdonosi funkcióban, a gazdálkodásban is. A szakszövetkezeti közös tevékenység vállalati jellege korábban bontakozott ki, mint a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben. Ezért a szakszövetkezeti közös gazdaság vállalati (bruttó jövedelmi) érdekeltiségében a nyereség-érdekeltiség már kezdettől fogva nagyobb szerepet játszott. A szakszövetkezet nemcsak az egyéni termelést integrálja, mint a mezőgazdasági termelőszövetkezet, hanem nagyrészt az egyéni gazdaságot mint vállalkozást is. Ebből eredően a szakszövetkezeti közös gazdaság meghatározott gazdasági környezetet teremt a tagi gazdaság számára. Ezenkívül a szocialista állam összehangolt gazdasági, jogi, hatósági és államigazgatási intézkedéseivel megvalósítja a szakszövetkezeteknek és velük együtt a tagi gazdaságoknak a szocialista tervgazdálkodás rendszerébe történő szerves beillesztését.

A fentiekből levonható az a következtetés, hogy a közös és a tagi gazdaság közötti korábban tulajdonosi elkülönültség ma már a tulajdonformán belüli gazdasági elkülönültséggé „szelídült”, így minden okunk megvan, hogy e szövetkezeti formát is szocialista jellegűnek tartsuk.

A szakszövetkezetek alapvetően szocialista jellege, valamint termelési és tulajdonviszonyainak sajátosságai meghatározzák továbbfejlődésük távlatait is. Két végtől kell tartózkodni. Az egyik szélsőséges nézet szerint a szakszövetkezet nem szocialista gazdasági forma, és semmilyen lépést nem képes tenni a szocialista tulajdon társadalmosodásának és szocialista jellegének kifejtésében. Ezért be kell olvasztani őket a mezőgazdasági termelőszövetkezetekbe. A másik szélsőséges álláspont

szerint a szakszövetkezetek a fokoza-
tosság „örökös” képviselői, és „nem so-
rolnak be” a szocialista tulajdonfejlő-
dés fő vonulatába.

Ezekkel szemben megállapíthatjuk,
hogy a szakszövetkezeti forma is tartal-
mazza az önfejlődés jelentős elemeit:
az egyéni gazdaság mind határozottabb
integrálása a közös gazdaságba; az
egyéni gazdaság központi-kollektív irá-
nyítási környezetének tökéletesítése; a
kollektív termelési-elsajátítási elemek
erősítése. Megjegyezzük, hogy a terme-
lés és a tulajdon koncentrációja az ösz-
szefonások útján itt is előrehaladhat,
a hatékonysági követelmények szigorú
figyelembevételével. Mindezek a maga-
sabb típusú mezőgazdasági termelészö-
vetkezetek irányában való fejlődést je-
lentenek (esetleg anélkül is, hogy beol-
vadnának a termelészövetkezetekbe).
Továbbá a fejlődés iránya lehet a me-

zőgazdasági termelészövetkezetté ala-
kulás, és végül beolvadás valamely me-
zőgazdasági termelészövetkezetbe.

Ez utóbbi két alternatíva azonban
rendkívül körültekintően mérlegelendő.
Hiszen valamely termelési-gazdasági
forma sorsáról aszerint kell dönten
ez a szerepe a társadalmi szükségletek
magasabb szintű kielégítésében. Azt
kell megvizsgálni, hogy a szakszövetke-
zetek erőforrásai mikor helyettesíthe-
tők magasabb formákkal, mikor lesz ez
a helyettesítés hatékony. Továbbá azt,
hogy az így elvesző erőforrásokról mi-
kor képes a népgazdaság lemondani. A
szakszövetkezeti termelési és tulajdon-
viszonyok továbbfejlődése és sorsa te-
hát *gazdasági tevékenységük eredményes-
ségétől és a népgazdaság teherbíró képes-
ségétől függ.*

Domokos Zoltán

Lengyelország gazdasága az 1970-es években

Általános helyzetkép

1971-ben új szakasz kezdődött a szo-
cialista Lengyelország életében. Új ve-
zetés került az ország élére, amely a
korábbi gyakorlattól sok tekintetben
lényegesen eltérő politikai, társadalmi
és gazdasági elgondolásokat igyekezett
érvényre juttatni. Az új irányzat lé-
nyege a gazdaság területén tömören
abban foglalható össze, hogy érezhetően
javítani kell a lakosság életszínvonalát,
életkörülményeit, és jelentősen növelni
kell a társadalmi és gazdasági fejlődés
ütemét.

E célkitűzések jegyében a lengyel
gazdaság nagyot lépett előre. Ezt jó
előre le kell szögeznünk, különös tekin-
tettel arra, hogy mind közvéleményünk,
mind a szakemberek körében Lengyel-
ország gazdasági helyzetét és kilátásait

tekintve pesszimista megítélésekkel
találkozhatunk.

Jó eredményeket értek el mindenek-
előtt a nemzeti vagyron, a társadalmi jó-
lét növelésében, az ipar korszerűsítésé-
ben. Eredményesen használták fel e cél
érdekében a meglévő lehetőségeket, a
munkaképes korba lépő, nagy létszámú
évfolyamok foglalkoztatását, az aktív
bérlpolitikát, a beruházásokat és nem
utolsósorban a külföldi hiteleket.

Bár az 1976—80-as tervidőszak még
nem zárult le, megközelítő pontossággal
látható az egész évtized fejlődését je-
lemző főbb mutatók alakulása. A Len-
gyel Egyesült Munkáspárt Központi
Bizottságának az 1980. februári párt-
kongresszusra kidolgozott tézisei sze-
rint a megtermelt nemzeti jövedelem
körülbelül 85 százalékkal, az ipari ter-
melés közel 2,3-szeresére, a mezőgazda-

sági termelés pedig 30 százalékkal növekszik. Több mint 6 millió fiatal lép munkába, és a foglalkoztatottak száma 2,5 millió fővel nő. A hetvenes években körülbelül 2,7 millió új lakás épül, egymillióval több, mint 1960 és 1970 között [1].

Az eredmények elismerése mellett le kell szögeznünk, hogy az egész tízéves időszakot átfogó mutatók nem tükrözik hűen a lengyel gazdaság mai állapotát. Hogy reális képet nyerjünk, a vizsgált évtizedet két részre kell osztanunk, és a választóvonalat az 1971—1975-ös és az 1976—1980-as tervidőszakok találkozásánál húzhatjuk meg. Nem formális ismérvek miatt, hanem a két szakaszban érvényesülő, egymástól jelentős mértékben eltérő irányzatok alapján.

Az 1971—1975-ös időszak a lengyel gazdaság sikeres szakaszának mondható: valamennyi mutató tekintetében túlteljesítették a LEMP 1971. decemberi, VI. kongresszusán jóváhagyott előirányzatokat. A kongresszus előírnyozta a nemzeti jövedelem 38—39, az ipari termelés 48—50, a mezőgazdasági termelés 18—21 százalékos emelését, és széles körű — több mint 1400 milliárd zloty értékű — beruházási programot fogadott el. A reálbérek növekedését 17—18 százalékra tervezték, és 1 075 000 lakás építésével számoltak ([2] 60. és 68. l.).

Az ötéves tervidőszakot Lengyelország a nemzeti jövedelem 62, az ipari termelés 73, és a mezőgazdasági termelés 22 százalékos növekedésével zárta. Fejlesztésre és korszerűsítésre összesen 1900 milliárd zloty fordítottak. A beruházások révén csaknem 1,9 millió új munkahely létesült, mivel rendkívül népes fiatal generációkat kellett munkához juttatni. A reálbérek több mint 40 (évi átlagban 7) százalékkal nőttek, négyszer gyorsabban, mint az előző ötéves időszakban. A szocialista szektor valamennyi — több mint 11 millió

— dolgozója tekintélyes béremelésben részesült.

A bérek és a jövedelmek növekedése a fogyasztási cikkek termelésének és kínálatának az eredeti előirányzatnál kétszer gyorsabb ütemű fejlődésével párosult. Ugyancsak jelentősek a lakásépítésben elért eredmények: 1125 ezer lakás épült, 183 ezerrel több, mint az előző ötéves időszakban ([3] 7—10. l.).

Ugyanakkor ebben az időszakban a gyorsított ütemű növekedés következményeként a gazdasági szférán túlmenő, az egész társadalmi-politikai életet kedvezőtlenül befolyásoló nehézségek támadtak, amelyek különösképpen az 1976-tal kezdődő új tervidőszakban éreztették koncentráltan hatásukat. A fejlődés dinamizmusa elterelte a figyelmet a gazdálkodási módszerek tökéletesítésének szükségességéről.

A gazdaságfejlesztés meggyorsítása és a lakosság életszínvonalának emelése egyszerre, s nem egymás rovására következett be, ellentétben a korábbi gyakorlattal, amikor a beruházások erőltetése a fogyasztás visszafogásával párosult, ha pedig az életszínvonal kérdése kapott prioritást, akkor ez a növekedési ütem mérséklésével, a beruházások részleges leállításával járt együtt. Ez az extenzív növekedési tényezőkn, tehát mindenekelőtt a foglalkoztatottság bővülésén és a beruházások magas ütemén alapuló gazdaságpolitika erősen támaszkodott a külföldi erőforrások bevonására.

Napirendre került a gazdaságirányítási rendszer tökéletesítése is, és ezzel kapcsolatban 1972-től kezdődően az egyesülések helyett létrehozták a nagy gazdasági szervezeteket, a közhasználatú lengyel rövidítéssel a WOG-okat. 1973. január 1-én új gazdasági-pénzügyi rendszert léptettek életbe, amelyet fokozatosan kiterjesztettek a WOG-okra. E rendszerben csökkentették a kötelező mutatók számát, a bérezésben bevezették a relatív bértömeg-szabályozást, és a vállalati munka érté-

kelésére új mérőszámot állítottak be, a hozzáadott értéket.

Az eredmények jelentősen felülmúlták a legmerészebb várakozásokat is, írja R. Chelinski a lengyel gazdaság fejlődését áttekintő könyvében ([4] 178. l.). A fogyasztás és a reálbéremelés öt évre előirányzott színvonalát lényegében már 1973-ban elérték. A beruházások, az ipar, a mezőgazdaság (különösen az állattenyésztés) kimagaslóan jó eredményei alapján jelentősen emeltek az 1974. és 1975. évekre tervezett gazdasági feladatokat. Az 1971—1975. évi terv teljesítésének eredményeit az alábbi táblázat mutatja:

ban kiigazította a kongresszusi előirányzatokat. Három kérdést kezelt kiemelt fontosságú feladatként. Az első a *piaci igények kielégítése*, ami mindekelőtt a fogyasztási cikkek előállításával kapcsolatos beruházások és termelési kapacitások növekedésével függ össze. Míg 1971—1975-ben e területen a termelési kapacitások fejlesztésére 280 milliárd zlotyt fordítottak, és a kongresszusi irányelvekben ennél alacsonyabb összeg — 250 milliárd zloty — szerepelt, a szejm e célokra 400 milliárd zlotyt hagyott jóvá. A terv szerint a piaci ártermelés ütemének meg kellett haladnia az egész ipar növeke-

1. sz. táblázat

A főbb népgazdasági mutatók alakulása az 1971—75 közötti tervidőszakban

Megnevezés	Terv (1971—1975)	Teljesítés
	százalékos növekedés évi átlagban	
Megtermelt nemzeti jövedelem	6,6—6,8	9,8
Ipari termelés	8,2—8,4	10,5
Mezőgazdasági termelés	3,4—3,9	3,6
Beruházások	7,3	18
Import	9,7	23,8
Fogyasztás	6,6—6,8	8,6
Reálbérek	3,4	7,1

Forrás: [5]

A LEMP 1975. decemberi, VII. kongresszusa, amely az 1976—80. évi társadalmi-gazdasági fejlődés fő irányainak tervezetét jóváhagyta, kinyilvánította, hogy az 1971-től követett fejlesztési stratégia helyes volt, az egyedüli helyes választ adta azokra a nehéz társadalmi kérdésekre, amelyekkel az 1970-es évek elején a pártnak szembe kellett néznie, és e stratégiát kell következetesen tovább folytatni, összehangolva az újabb tervidőszak követelményeivel és feltételeivel, a gazdasági egyensúly megszilárdításának igényével ([3] 7—10. l.).

Az ötéves terv, amelyet a szejm 1976 decemberében fogadott el, több pont-

dési ütemét, másrészt a piaci áruk és szolgáltatások kínálata növekedésének a lakossági vásárlóerő növekedését. A tervidőszakban a piaci áru kínálat 60 százalékkal, míg a lakossági jövedelmek 44 százalékkal emelkednek.

A második kiemelt fontosságú feladat az *élelmezési helyzet javítása*. A terv a mezőgazdasági termelésnek az irányelvekben meghatározott 15—16 százalékos növekedésével szemben 16—19 százalékos, ezen belül a növénytermelés 20—23 százalékos növekedését irányozza elő. A hústermelésnek 1980-ig — 1975-höz képest — 14, a tejtermelésnek pedig 16,5 százalékkal kell nö-

vekednie. Az élelmezéssel kapcsolatos feladatok teljesítését a terv az eddiginél nagyobb eszközráfordítással kívánta segíteni. Ennek megfelelően a mezőgazdaság és az élelmiszer-gazdaság fejlesztésére az összes beruházások 22 százalékát kell fordítani, az előző tervidőszak 20 százalékos arányával szemben.

A harmadik kiemelt feladat a lakásépítés nagyfokú bővítése. E célra, beleértve a kommunális gazdálkodás más szükségleteit is, a terv 606 milliárd zlotyt irányzott elő, az előző öt-éves időszakbeli 413 milliárddal szemben. 1980-ig 1 575 000 lakást kell átadni, a VII. kongresszuson elfogadottnál 50 000-rel többet. Az előző tervidőszakhoz képest a növekedés 450 000 lakás.

E három kiemelt feladatkomplexum beruházásaira az előző öt évben a lengyel népgazdaság 990 milliárdot fordított, míg a jelenlegi időszakban 1450 milliárd zlotyt, azaz 47 százalékkal többet. Öt év alatt a nemzeti jövedelem 40—42, az ipari termelés 48—50, a reálbér 16—18 százalékkal nő, és hasonlóképpen nő a falusi lakosság bevétele is. A reálbér-növekedés tehát jelentősen mérséklődik az 1971—1975-ben elért 40 százalékos emelkedéshez képest, és meg egyezik az 1971-ben, a VI. kongresszuson 1971—1975-re jóváhagyottal.

A fiatalok munkába állítása érdekében a munkahelyek számát 1,1 millióval kell növelni. Ez 700 000-rel kevesebb, mint az előző ötéves időszakban, és így erősödik az ésszerű foglalkoztatás jelentősége. A munkaügy terén a terv egyik fő célja a fiatal szakemberek tömeges elhelyezése a mezőgazdaságban és az élelmiszeriparban, a kisiparban és a szolgáltatásokban. Az iparban a foglalkoztatottak számát csak jelentéktelen mértékben — 170 000 fővel — kívánják növelni, s így a termelés növekedésének 93 százalékát, az építőiparban pedig 100 százalékát a munkatermelékenység emelése útján szándékoznak elérni.

A külkereskedelemben a terv rendki-

vül merész célkitűzése az export 75 százalékos növelése, az import 25 százalékos növekedése mellett. Öt év alatt fokozatosan el kell érni a behozatali többlet csökkentését és a kereskedelmi mérleg aktív egyenlegét.

Beruházásokra a VII. kongresszus 700—740 milliárd zlotys — az 1971—1975-öshöz képest 37—40 százalékos — növekedést hagyott jóvá. Már egy évvel később a szejm a beruházások 43 százalékos növelését határozta el, ami még mindig jóval alacsonyabb, mint az 1971—75-ös évek üteme (csaknem 100 százalék).

Egy évvel a VII. kongresszus után — és az 1976. júniusi áremelési kísérlettel összefüggő eseményeket követően — a szejm tehát sok tekintetben módosította az előirányzatokat, amit úgy értelmezünk, mint alkalmazkodást a megváltozott belső és külső körülményekhez, törekvést a súlypontok áthelyezésére, a gazdaságban több területen megbomlott egyensúly helyreállítására, a feszültségek enyhítésére, illetve felszámolására. A kormány több, egymást követő intézkedést hozott a fejlesztés túlfűtöttségének csillapítására. Többek között csökkentették a beruházások és az import növekedési ütemét stb. Ezekre még visszatérünk. Lengyelországra is érvényes *Földes Károlynak* a KGST-országokra vonatkozó azon megállapítása, hogy a gyors növekedés fenntartása (vagy az ütemmérséklés nem elégséges volta) és a nem kielégítő hatékonyság között általános ellentmondás jött létre, s ez vezetett a legtöbb KGST-ország belső egyensúlyhiányának kiéleződéséhez. Ilyen körülmények között — írja — több országban inflációs nyomás alakul ki, amely a hiánygazdálkodás terjedésében, a gazdálkodási viszonyok naturalizálódásában nyilvánul meg, s ez mindaddig fennmarad, amíg nem oldódik fel a belső ár-színvonal emelkedésében [6].

A nehézségek éreztették hatásukat az új gazdaságirányítási rendszer mű-

ködésében, és 1975 második felétől kezdve annak megmerevedése irányában hatottak. Megerősödtek a központi intézkedések, visszatértek a limitek, bővült a kötelező mutatók köre, csökkentették a vállalatok rendelkezésére álló alapokat. Mindez negatívan érintette az éppen csak kibontakozó reform légkörét.

A következőkben részletesebben foglalkozunk a lengyel gazdaság néhány olyan területével, amelyekre különösen jellemző az egyensúlyhiány kialakulása és kiéleződése. E tanulmány terjedelme nem teszi lehetővé e kérdés csoport minden oldalú megvilágítását, és még a termelés és a lakosság ellátását erősen akadályozó és sok kellemetlenséget okozó olyan „szűk keresztmetszetek” tárgyalásától is el kell tekintenünk, mint a szállítás vagy az energiahelyzet.

A bérek, a fogyasztás és az árak

Az 1970-es évtizedben Lengyelország társadalmi-gazdasági stratégiájának egyik fő eleme volt a munkatermelékenység béreken keresztül való ösztönzése. Ez az új bérpolitika merészen szakított az előző idők gyakorlatával, amely szoros keretek között tartotta a bérkirámlást, és a mindenkor jelentkező beruházási feszültségek feloldása érdekében legelőször a bér- és szociális kiadásokat vetette áldozatul. Az új vezetés béremelési intézkedéseivel tulajdonképpen megelőlegezte a termelékenység növekedését.

Az életszínvonalnak a bérek és a jövedelmek nagyarányú emelésén keresztül jelentős javítását és az erőltetett ütemű beruházási expanziót nem lehetett tartósan és történelmileg igen rövid idő alatt sikerre vinni. Ez a gazdasági koncepció az egyensúly megbomlásához vezetett. A helyzetet súlyosbították az eléggé elterjedt túlzott bérkifizetések, amelyeknek nem volt fedezetük a gazdálkodás javításában és a hatékonyság növekedésében. Gyakori jelenség volt a gazdasági vezetők körében, hogy szemet hunytak a bérrendelkezésektől való eltérések felett, és a pénzt nem mindenütt becsülték meg kellő mértékben. Becslések szerint az indokolatlan bérkifizetések 1976-ban a beralap fél százalékára (2,5 milliárd zloty) rúgtak [7]. Ez a visszasság egyébként ma is elég általános, és a sajtó szerint 1979-ben is túllépték a beralap és az átlagbér tervezett nagyságát. A beralap 8,5 százalékkal (a tervezett 7,5 helyett), a nettó átlagbér pedig a tervezett 7,5 helyett 9,1 százalékkal nőtt [8].

A táblázat adataiból világosan kitűnik, hogy a kiskereskedelmi forgalom az 1971. és 1972. éveket kivéve nem tudta követni a vásárlóerő növekedésének ütemét, ami az inflációs nyomás állandó erősödését is mutatja.

A piaci egyensúly szempontjából — állandó jelleggel — súlyosbító tényező a kívánatostól eltérő termékválaszték, továbbá a sorozatosan rossz mezőgazdasági terméseredmények. Tulajdonképpen 1974-ig a piac nyugodt volt.

3. sz. táblázat

A vásárlóerő és a kiskereskedelmi forgalom alakulása
(előző év = 100)

Megnevezés	1971	1972	1973	1974	1975	1976	1977	1978
Nettó pénzbevétel	110,1	111,7	114,5	117,0	115,3	111,2	110,1	108,6
Nominálbér	109,0	112,3	115,1	117,6	114,2	110,6	109,0	107,2
Kiskereskedelmi forgalom	108,1	112,4	110,1	108,6	112,3	107,2	106,0	101,1

Forrás: Rocznik statystyczny 1979. 77. és 315. l.

E tekintetben nagy szerepet játszott az évtized elején kedvezően alakuló mezőgazdasági termelés és a lakosság megtakarítási hajlama. A jövedelmek és a fogyasztás dinamikus növekedése azzal járt, hogy rendszeresen nőtt a hiánycikkek száma, és megugrott az import. A nem kielégítő piaci ellátás elsősorban a mezőgazdaság helyzetére vezethető vissza. 1974-ig kedvezett az időjárás, ettől kezdve azonban rossz időjárás sújtotta a mezőgazdaságot, és az ellátási nehézségek egyre élesebben jelentkeztek. A mezőgazdasági beruházások az átlagosnál lassúbb ütemben emelkedtek. Míg 1966–1970-ben részesedésük az összes beruházásból 16,1 százalék volt, addig 1971–1975-ben már csak 13,7 százalék. Az áruellátással kapcsolatos problémák a legszembeszökőbbben az állattenyésztés termékeinél jelentkeztek: az állati eredetű termékek előállítására öt év alatt mintegy 30, fogyasztásuk viszont csaknem 60 százalékkal emelkedett [9].

A fogyasztókat elsősorban a húshiány nyugtalanította. Ez tulajdonképpen a háború óta állandó jelenség. Időről időre erősebb zavarok támadtak a húsellátásban, de az 1970-es évek közepén komoly mértékben romlott a kínálat. Lengyelországban a hús „politikai áru”; a tartós húshiány politikailag kedvezőtlen hatású. A kormány a kivitel esetenkénti csökkentésével és importvásárlásokkal csak kevéssé tudott segíteni a helyzeten. A húsprobléma érdekes vetülete a húskivitel, amelyről a gazdasági vezetés nem mond le.

A nyershús, bacon, sonka, húskon-zervek, tojás, baromfi, cukor, cukor- és

szeszipari készítmények exportjának tendenciája emelkedő. Egyes tételeknél az évtized második felében előfordult bizonyos mérséklődés, de nem állandó jelleggel, így például 1978-ban valamennyi e kategóriába tartozó statisztikailag kimutatott exportcikknél emelkedést találunk.

Emögött az rejlik, hogy szükség van az e termékek — többek között a hús — exportjából származó valutabevételre, és nem akarják elveszíteni e cikkek hagyományos külföldi piacait, amelyeket különben később, az éles nemzetközi verseny miatt valószínűleg nem lehetne visszaszerezni.

Sok a villamossági és a gépipari hiánycikk, amelyeknek pedig fontos szerepet kellene játszaniuk a fogyasztási szerkezet ésszerűsítésében. A készletek helyesebb elosztása érdekében 1976-ban bevezették a cukor jegyre való árusítását, és ugyancsak 1976-tól korlátozásokat léptettek életbe a szénfogyasztásban is, jóllehet Lengyelország Európában a második, és a világon a negyedik legnagyobb széntermelő.

Az ellátási hiányosságokért mind az ipar, mind a kereskedelem felelős. Sok iparvállalat nem teljesíti választéktervét, nemcsak a nyersanyag- vagy energiahiány miatt, hanem mert a vállalati vezetők saját választékpolitikát folytatnak, lemondanak a munkaigényesebb cikkek gyártásáról. A kereskedelem és az ipar közötti együttműködés sem megfelelő. Általában jellemző, hogy az áruellátással kapcsolatos felelősséget az ipari és a kereskedelmi egységek formálisan kezelik.

Kétségtelen, hogy a vezetés nem tette

3. sz. táblázat

A húskivitel alakulása
(millió devizazlotyban)

	1960	1970	1975	1977	1978
Húsipari termékek	318,8	596,5	1010,2	887,3	1016,0

Forrás: Rocznik Statystyczny 1979. 304. l.

meg idejében a szükséges intézkedéseket a feszültségek enyhítésére, és késve hozott döntéseket a fogyasztási cikkek termelésének növelésére. *Jaroszewicz* miniszterelnök egyik 1977-ben tartott beszédében említette, hogy a kormány nem mindig és nem minden területen tudott eleget tenni a hazai piac megnevekedett és indokolt követelményeinek, valamint igényeinek. A fogyasztási cikkeket gyártó iparban eszközölt beruházások elégtelennek bizonyultak. Ezért az ötéves időszakban újabb manővert kell végrehajtani — mondta — a piaci termelés további fejlesztése, a beruházások javítása, a tartalékok kihasználása és a minőség döntő megjavítása céljából [11].

Ennek megfelelően emelkedett a piaci fogyasztási cikkek termelését szolgáló beruházások aránya: az ipari összes beruházások 1976. évi 25,4 százalékaról 1977-ben 28,4, 1978-ban pedig több mint 30 százalékra nőttek [12].

A kormány 1974-től kezdve hozott néhány intézkedést a túlzott vásárlóerő lecsapolására. 1974-ben emelték a szesz italok és a vendéglátóipari szolgáltatások árát. 1975 elején egyszeri vagyoni- és jövedelemadót vetettek ki az átlagosnál sokkal jobb anyagi körülmények között élőkre.

1976 júniusában a kormány teljesen indokolt intézkedésre szánta rá magát: felhagyott a több éve tartó árfegyaszttal, és emelte az alapvető élelmiszerek árát. Az áremelési rendelkezésnek voltak olyan tartalmi és formai hiányosságai, amelyek nagyfokú elégedetlenséget váltottak ki, és a munkásság oly módon juttatta kifejezésre nemtetszését, hogy az meglepte a vezetőket. A kormány kénytelen volt visszavonni az intézkedést, és elrendelte az érvényben volt kiskereskedelmi árak rögzítését.

A piaci helyzetet súlyosbította, hogy az 1970-es évek második felében csökkent a korábbi nagyfokú megtakarítási hajlam. Ennek oka egyrészt az volt,

hogy erősebben nőttek a létfenntartási költségek, mint 1971—1975-ben, másrészt bizonyos visszatérés a normális helyzethez. 1975-ig ugyanis a megtakarítási hányad rendkívül nagy volt. Szükségessé vált tehát a lakosság reáljövedelmei növekedésének hozzáigazítása az áruszállítások és a piaci szolgáltatások növekedésének lehetőségeihez [13].

Az alapvető élelmiszerek ára tehát alacsony színvonalon maradt, ugyanakkor emelkedtek a termelési költségek és a felvásárlási árak, és szükségképpen jelentősen nőtt az állam hozzájárulása az élelmiszerek árához. A támogatások az 1970. évi 7,5 milliárd zlotyról 1975-ben 51 milliárdra emelkedtek, s 1980-ban valószínűleg elérik a 169 milliárd zlotyot, ami a béralap 20 százalékaival egyenlő. Minden zlotyban, amit a lengyelek élelmiszerek vásárlására fordítanak, 40—70 groszy költségvetési támogatás van ([1], [14]).

A beruházások

A beruházás volt az 1970-es évek gazdasági fejlődésének egyik dinamizáló tényezője. Pontosabban: az állítás az évtized első felére igaz, míg a második felében e tevékenység alkalmazkodott a nehezebbé váló belső és külső körülményekhez. Míg 1961—1970-ben a beruházások éves átlagban 7,4 százalékkal nőttek, 1971—1975-ben kiemelkedően magas ütemet értek el: 18,4 százalékot, ami az egész KGST-n belül is messze a legmagasabb. 1976—1978-ban viszont már csak 2,7 százalékos a növekedés üteme, 1979-ben pedig a beruházások 57 milliárd zlotyval (8,2 százalékkal) csökkentek. 1980-ra a tervelőirányzat 600 milliárd zlotyval számol, ami 53 milliárddal kevesebb az előző évinél [15].

A beruházások ilyen mértékű felfutása csakis külső források igénybevitelével történhetett meg. Hosszabb távon a

A beruházások növekedési üteme az európai KGST-országokban
(százalék)

Ország	1971—1975 átlaga	1976	1977	1976—1977 átlaga
Bulgária	8,6	2,7	5,3	3,0
Csehszlovákia	8,0	3,8	5,6	4,6
Lengyelország	18,4	3,0	3,0	3,0
Magyarország	7,1	0,0	13,0	5,8
NDK	4,7	8,2	5,4	6,3
Románia	11,5	8,0	12,0	10,0
Szovjetunió	7,0	4,0	3,0	3,9

Forrás: Mosóczy Róbert: A KGST-országok gazdaságpolitikája (1976—1980). Kossuth Könyvtár, 1979. 384. l.

gazdaság nem bírta el ezt az erőltetett ütemet. Az évtized első felében sikerült ugyan elkerülni azt a lengyel tervezési gyakorlatban rendszeresen ismétlődő jelenséget, hogy az ötéves tervidőszak második felében le kellett faragni a beruházási előirányzatokból; de erre is sor került az 1970-es évek második öt évében. A gazdaság erős megterhelését szembeszökően mutatja a nemzeti jövedelem dinamikájának és szerkezetének egybevetése.

A lengyel beruházási politikában a határozott irányváltozás 1976-ban következett be. A felhalmozásra és az állóeszközök nettó növekedésére vonatkozó adatok azt mutatják, hogy megkezdődött az elosztott nemzeti jövedelem szerkezetének módosulása a fogyasztás javára. *Edward Gierek* a LEMP KB 1976. decemberi ülésén,

amelyen a gazdasági feszültségek felszámolását célzó gazdasági manőver politikáját körvonalazta, a nehézségek okai között első helyen a beruházásokat említette meg, túlzott bővülésüket, a beruházások terven felüli növelésére és szerkezeti arányainak megsértésére irányuló irányzatokat. „Minthogy az egyes iparágak kierőszakolták, hogy némely beruházások akár az előirányzott költségek csökkentése árán is kerüljenek be a tervbe, bizonyos beruházások a tervezettnél drágábbnak bizonyultak, másoknál pedig nem sikerült biztosítani a termelés megfelelő komplexitását és sorozat jellegét, ez csökkenteni piaci és exporthatásfokukat. Különösen most, amikor a piaci és export-szükségletekre való termelésben a gyors eredmény alapvető feladat, nyugtalanító, hogy az importált gépek és beren-

Az elosztott nemzeti jövedelem alakulása
(előző év = 100; változatlan áron)

Megnevezés	1971	1972	1973	1974	1975	1976	1977	1978
Összesen	109,8	112,7	114,3	112,1	110,9	107,0	102,7	100,7
Fogyasztás	107,7	109,1	108,1	107,4	111,1	108,8	106,8	101,7
Lakosság anyagi fogyasztása	107,0	108,8	108,5	106,8	111,3	108,7	106,6	101,0
Felhalmozás	115,3	121,5	127,5	120,7	110,6	103,7	94,7	98,6
Állóeszközök nettó felhalmozása	110,3	127,5	127,3	122,6	116,5	100,7	104,3	96,7

Az elosztott nemzeti jövedelem megoszlása
(1977. I. 1-i árakon, százalék)

Megnevezés	1960	1970	1975	1978
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0
Fogyasztás	76,9	73,9	64,8	69,2
Lakosság anyagi fogyasztása	68,1	62,6	54,4	57,4
Felhalmozás	23,1	26,1	35,2	30,8
Állóeszközök nettó felhalmozása	15,3	19,5	28,4	26,1

Forrás: Rocznik Statystyczny 1979. 66. l.

dezek felszerelésénél késedelem tapasztalható” — mondta ([2] 281. l.).

A beruházások bizonyos korlátozásáról már 1973 óta folytak viták Lengyelországban, és történtek szigorítások, de csak 1976-ban került sor visszafogásukra. Az évtized második felében a szerkezetük lényegesen módosult. A beruházások körülbelül 10 százalékát képviselő eszközökkel növelni kellett a beruházásokat a mezőgazdaságban, az élelmiszer-gazdaságban, a lakásépítkezéseknél, a belső piac és az export részére történő termelésben. Az elvárások szerint bizonyos idő elteltével a beruházási politika változásának kedvező hatása megmutatkozik majd a feszültségek csökkenésében, hiszen az intézkedések nyomán meghatározott nyers- és alapanyag-mennyiségek szabadulnak fel, csökken a szállítás megterhelése, és a piaci egyensúly is javul.

Ezt vette figyelembe az 1979. évi terv, amely a beruházások 10 százalékos csökkentését irányozta elő. Az 1980. évi tervjavaslat pedig a nemzeti jövedelmen belüli arányukat 17 százalékra kívánja leszorítani. A jelenlegi elképzelések szerint az 1980-as évek első felében a beruházásokat stabilizálni kell [16].

A szerkezeti problémákon kívül még számos, a túlfűtöttség kísérőjelenségeként ismert probléma okoz feszültséget e téren. Egészségtelenül felduzzadt a befejezetlen beruházások állománya: az első öt év alatt megháromszorozód-

dott. Rendszeres az előirányzatok túllépése, az ellentét a tervezés és a kivitelező kapacitás között, nem is szólva a feszített tervekkel járó minőségi hibákról. Népgazdasági szempontból igen fontos az időtényező, a beruházási ciklus hosszának a figyelembevétele, mert ez lényegesen befolyásolja a hatékonyság javulását. Jelenleg a beruházások 60 százaléka 3 évnél hosszabb kivitelezési idejű. Egészséges az volna, ha a ráfordítások kétharmadát a 3 évnél rövidebb ciklusú munkák kapnák, és ennek is a felét a másfél évnél rövidebbek. Ez előfeltétele annak, hogy a nemzeti jövedelemnek az 1980-as évekre tervezett növekedési ütemét fenn lehessen tartani [19].

A mezőgazdaság

A lengyel mezőgazdaság jelenleg nem képes ellátni az országot a szükséges élelmiszerekkel. A lakosság pénzjövedelmének csaknem felét élelmiszerek vásárlására fordítja. (Magyarországon ez az arány 30,5 százalék.) Mivel 1971-től a gazdasági stratégia egyik fő irányvonala az anyagi életszínvonal számottevő növekedése lett, e politika a megnövekedett kereslet formájában lényegesen befolyásolta a belső piaci helyzetet. A növénytermesztés, az állattenyésztés és az egészen távan értelmezett élelmiszer-gazdaság a korábbiánál jóval nagyobb mennyiségi és minőségi igényekkel találta magát szembe. A kor-

mány kénytelen volt fokozatosan növelni a mezőgazdasági termékek behozatalát.

Lengyelország hagyományosan számos mezőgazdasági termék és élelmiszeripari cikk exportőreként ismert a világgiacon. E tételekből kereskedelmi mérlege még 1971—1975-ben is pozitív volt, a későbbi években azonban passzívra vált, és a deficit most eléri a 6 milliárd devizazlotyt. Gabonából és takarmányból rendszeresen behozatalra szorul. Míg azonban az előző ötéves időszakban ez évi 4,1 millió tonnára rúgott, jelenleg már eléri az évi 7,8 millió tonnát, ami a hazai gabona- és takarmánytermelés 20, illetve 40 százaléka, és az egész évtizedre kivetítve 8 milliárd dollárral terheli az ország fizetési mérlegét.

Átfogóan jellemezve a lengyel mezőgazdaságot, kiemeljük, hogy a nemzeti jövedelemnek körülbelül 14 százalékát termeli meg, és a keresőképes lakosság 30 százalékát foglalkoztatja. Vagyis a lakosság csaknem egyharmada a nemzeti jövedelem körülbelül egyhatedét állítja elő. Ebből következtethetünk arra, hogy a mezőgazdaságban a technikai eszközökkel való alacsony ellátottság mellett alacsony a munkatermelékenység, és nagymértékben alkalmazkodik még a hagyományos művelési módszereket és a kézi munkát. Jellemzi a lengyel mezőgazdaságot a szocialista szektor alacsony részaránya is. E szek-

torhoz a megművelhető terület 23,4 százaléka tartozik, s ezen belül a termelőszövetkezetek a föld 2,9 százalékán gazdálkodnak [18].

Ezzel szemben a magánszektor több mint 3 millió gazdaságot foglal magában, a 6 sz. táblázatban bemutatott megoszlásban:

Ha a magánszektoron belüli szerkezeti változásokat megnézzük, akkor azt látjuk, hogy a vizsgált évtizedben nőtt a törpegazdaságok aránya, míg a 2—7 hektárig terjedő kis- és középgazdaságoké csökkent. A 10 hektárnál nagyobb egységek csoportjában ismét növekedést láthatunk. Ha 1950-től kezdjük vizsgálódásunkat, akkor is hasonló eredményre jutunk. Megállapíthatjuk, hogy a földtulajdon koncentrációja igen kis mértékű, akár a paraszti nagygazdaságok, akár a szocialista szektor gyarapodását vesszük szemügyre. A földek kis része kikerült a magánszektorból, főként azért, mert idős tulajdonosaik, örökösük nem lévén, átadták az Állami Földalpnak, amely megművelésre továbbadta őket a szocialista vagy a magángazdaságoknak.

Ez a birtokszerkezet elavult, egyre kevésbé felel meg a termelőerők fejlődésének, akadályozza a gépesítést, a belterjesség fokozódását és a szakosítást.

Mindez tükröződik a termelési statisztikában is. Az utóbbi években csökkent az egyéni gazdaságok termelésének növekedési üteme. Az utóbbi tíz évben a négy fő gabonafajtából a ho-

6. sz. táblázat

Az egyéni gazdaságok földterület szerinti megoszlása
(százalék)

Megnevezés	1970	1973	1976
Földterület hektárban:			
0,5—2,0	26,9	27,4	29,3
2,1—5,0	32,0	31,5	30,8
5,1—7,0	14,4	14,1	13,3
7,1—10	14,1	13,9	13,1
10,0 és nagyobb	12,6	13,1	13,5

Forrás: Maly rocznik statystyczny 1977. 167. l.

zamok a szocialista szektorban 25, míg az egyéni gazdaságokban 10 százalékkal nőttek. Jelentős az eltérés az állattenyésztésben: 1967 és 1977 között a szarvasmarha-állomány (100 hektárra számítva) a szocialista szektorban 104,8, az egyéniéknél csak 14,5 százalékkal nőtt. Még nagyobb a különbség a sertésnél: a szocialista szektorban több mint háromszoros a növekedés, míg az egyéniéknél csak 28,5 százalékkal.

A kis- és középgazdaságok túlnyomó többsége termelési lehetőségeinek határához közeledik, üzemébe nem tudja bevezetni a komplex gépesítést, munkaerő-tartalékai — főként az elöregedés következtében — kimerülőfélben vannak, nem képes a további belterjesítésre. A felvásárlási árak színvonala is olyan, hogy csak az intenzív gazdálkodást folytató nagyobb középiparaszi gazdaságok nyújtanak megfelelő jövedelmezőséget [18].

1974-től sorozatosan rossz a termés a lengyel mezőgazdaságban. Természetesen kedvezőbb birtokszerkezet mellett sem lehetett volna kivédeni az időjárás csapásait, de jelentős mértékben csökkenteni lehetett volna pusztító hatását. 1970-ben még csak 2,7 millió tonna gabonát kellett importálni, 1978-ban már 8 millió tonnát. Önmagában ez még nem baj, ha jól hasznosítanak a takarmánygabonát a hústermelésben. Jó példa erre a dán mezőgazdaság, amelyben az importárfordítások bőségesen megtérülnek az állati termékek árbevételeiben. Lengyelországban azonban más a helyzet. A gabonatermelés, az import növekedése, valamint a vágóállatok mennyiségének növekedése közötti arány kedvezőtlen: átlagosan 8 kg gabona szükséges a vágóállathús egy kilogrammos növekedésére, ami arra mutat, hogy nem ésszerű a takarmányhasznosítás.

A mezőgazdasági fejlődést mutatja a hozamok alakulása. 1978-ban hektáronként a 4 fő gabonafajtából 2,75 tonnát, sok vajdaságban 3 tonnát takarítottak

be (1961—1965-ben átlagosan csak 1,73 tonnát), és általában más növényfajtáknál is kimutatható ez az irányzat. 1968-at száznak véve a sertésállomány több mint 50 százalékkal nőtt, és 1978 közepén elérte a 21,7 millió darabot, míg a szarvasmarha-állomány ugyan ezen időben 20 százalékkal gyarapodott.

Az állattenyésztés fejlődésének adatai azonban nagyfokú ingadozást takarnak. Az állomány számbelileg 1974-ben érte el a csúcst, ezután nagyméretű visszaesés következett be 1975—1977-ben, mindenekelőtt a rossz takarmányhelyzet miatt, és csak 1978-ra sikerült az állomány helyreállítása. A kormány nagy erőfeszítéseket tesz az állatállomány szinten tartása érdekében, de ennek ellenére az 1979. évi tervjelentés számai újabb csökkenésről tanúskodnak.

A fejlődés jele a gépesítés határozott előrehaladása a falun, ami különösen a szántóföldi munkáknál és a nagyüzemi állattenyésztésben mutatkozik meg. A traktoroknál gyors volt a fejlődés. Míg 1970-ben 224 500 traktor dolgozott a földeken, 1978-ban már 514 500, és egy traktorra 30 hektár szántó jutott. A traktorok több mint fele a magángazdaságok tulajdonában van, pontosabban a nagygazdaságokban, vagyis megoszlásuk egyenetlen, alkalmazásuk a tíz hektár feletti üzemekre jellemző, míg a kisebb gazdaságokban túlnyomó a kézi munka és a ló mint vonóerő. A műtrágya-felhasználásban is jelentkezik haladás. Míg 1969—1970-ben 123,6 kg-ot használtak fel hektáronként, 1977—1978-ban már 190,3 kg-ot [18].

A lengyel gazdaság irányítói világosan látják, és több alkalommal meg is fogalmazták, hogy a gyengén fejlett mezőgazdaság nemcsak a lakosság életfeltételeire gyakorol negatív hatást, hanem az egész népgazdaság növekedését is lassítja. Ezért született meg az az iránymutatás, hogy nincs korszerű gaz-

daság technikailag modern és társadalmilag haladó mezőgazdaság nélkül. E gondolat öltött testet az 1974-ben elfogadott komplex élelmiszer-gazdasági programban, amely az ország történelmében először foglalja egységbe az élelmiszerek előállításában részt vevő valamennyi láncszemet.

Viszont korszerűtlen agrárszerkezet mellett nem lehet nagyot előrelépni. Ez is nyilvánvaló, de a strukturális átalakulás útja nehéz, és programja még nincs kidolgozva. Vannak elképzelések és viták e kérdésben, de a gyakorlati megoldáshoz a feltételek egyelőre nem kedvezőek. Most ugyanis a központi kérdés a mezőgazdaságban a többtermelés, az import visszaszorítása, a piaci élelmiszer-kínálat megjavítása a hazai növénytermesztés és állattenyésztés eredményei révén. Ez most az elsődleges, nemcsak gazdasági, hanem politikai értelemben is, és az ellátás szintjét sem lehet veszélyeztetni a szerkezeti átalakítással elkerülhetetlenül együtt járó termelési visszaeséssel. Ezért a kormány politikája most arra irányul, hogy a mezőgazdasági termelés valamennyi szektora, így az egyéni parasztok számára is kedvező feltételeket teremtsen. „A parasztgazdaságok vonatkozásában gyakorolt politikánk hosszú távú és szilárd politika, a gazdaságok a fejlődés valamennyi biztosítékával és lehetőségével rendelkeznek. Érdeklünkben áll, hogy növekedjék az olyan parasztgazdaságok árutermelése és földterülete, amelyek további földterületek ésszerű megművelésének kihasználatlan lehetőségeivel rendelkeznek” — mondta Gierek a Központi Bizottság VI., a mezőgazdaság ügyével foglalkozó ülésén [19], és ebben a szellemben foglalt állást a LEMP VIII. kongresszusa is.

Az elmúlt években a hivatalos agrárpolitikában és gyakorlati megvalósításában voltak bizonyos következetlenségek. 1970—1975-ben például a felvásárlási árak emelkedése révén 35 százalékkal

nőtt a gazdák jövedelme, de ezt nagyjából a felére csökkentette a termelési eszközök árának és a létfenntartási költségeknek az emelkedése. A felvásárlási árak 1976. júniusi emelésének 80 százaléka a magasabb termelési és beruházási költségeket ellensúlyozta. A gazdák állandó bizonytalanságban éltek a különféle termékek közötti árviszonyok alakulását illetően.

A legutóbbi években a kormány több adó- és hitelügyi intézkedéssel igyekezett az egyéni gazdák termelési kedvét fokozni [20]. Az idősebb gazdák számára kedvező és ugyanakkor társadalmilag nagy horderejű intézkedés volt, hogy földjüket megfelelő járadék ellenében átadhatják az államnak. A kormány ezt a megoldást tovább fejlesztette, és létrehozta a parasztgazdák nyugellátási rendszerét. E tekintetben az az elképzelés alakult ki, hogy minden olyan gazdát nyugdíjban kell részesíteni, aki szerződéses kapcsolatban áll az állammal, és az államnak adja el termékeit, megfelelő időt dolgozott a mezőgazdaságban, és eléri a nyugdíjkorhatárt. A nyugdíj összege attól függ, hogy a gazda — az utolsó öt évben — mennyi terméket adott el az állami és szövetkezeti felvásárló helyeken. (A törvény 1980. július 1-én lépett hatályba, de már 1978. január 1-től nyugdíjat, illetve járadékot kapnak azok a gazdák, akiknél azt előrehaladott életkoruk, illetve egészségi állapotuk indokoltá teszi.)

Az agrárpolitikai koncepció szerves része, hogy a járadék fejében az államnak felajánlott földek egy részét át kell adni az egyéni gazdáknak, tulajdonként vagy hosszú lejáratú bérlet formájában, ha ez elősegíti a föld lehető legjobb kihasználását az adott területen. A helyi hatóságokat több alkalommal bírálták, mert nem látták meg ennek az elgondolásnak a jelentőségét, és húzódoznak az ilyen — a magánszektornak kétségkívül kedvező — eljárástól.

Ami az elmaradott mezőgazdasági

szerkezet átalakítását illeti — és ez a kérdések kérdése —, nem valószínű valamiféle egységes, az egész országra érvényes átszervezési program. Mind a kormány, mind a lakosság tisztában van azzal, hogy a jelenlegi termelési és birtokszerkezet hosszabb távon nem tartható fenn. Ez az átmeneti állapot természetesen csökkenti a termelők biztonságérzetét, korlátozza távlatokban való gondolkodásukat és beruházási hajlandóságukat. Ezenkívül hozzájárul a parasztság körében tapasztalható befelőlforduláshoz: élvezik a növekvő jólét előnyeit, és termelésüket elsősorban saját szükségletükre, nem pedig a piacra növelik. Ezt annál inkább megtehetik, mert széles körben elterjedt a kétlakiság, és az ilyen parasztszaládok készpénzigényének forrása már nem kizárólag a mezőgazdasági árbevétel, hanem az iparban vagy a szolgáltatásban dolgozók keresete is.

A lengyel mezőgazdaság szerkezetének átalakulása minden bizonnyal más-képpen fog végbemenni, mint a Szovjetunióban vagy a többi szocialista országban. Várhatóan a nagyüzemek változatos formái fejlődnek ki. Az állami gazdaságok már ma is vezető szerepet töltenek be egy-egy területen. Tekintélyes mezőgazdasági szakemberek ellenzik azt az elgondolást, hogy az állami gazdaságok kapják meg az államnak felajánlott kisebb birtokokat. A kisebb és szétszórta fekvő, több tagból álló földek átvétele rendkívül költséges. A becslések szerint minden ilyen hektár beruházási igénye 80 000 zloty [21].

A fejlődés egyik járható útját a szövetkezetek jelentik. Az agrárpolitika másik fő iránya lesz a már meglévő társulások mellett az államilag is támogatott, fejlődőképes, szakosodó egyéni gazdaságok bevonása a társas gazdálkodás valamilyen — alacsonyabb fokozatú — formájába. Egyébként a termelészövetkezeti mozgalom nehezen tud az 1957 óta tartó stagnálás állapotából kikerülni. Az elmúlt évben tapasztalható volt bizonyos megélnkülés.

1976—1979-ben 1200 új termelészövetkezet alakult, számuk megkétszereződött, és összesen 750 000 hektáron gazdálkodnak. A sajtó örvendetes tényként közli, hogy nő a fiatalok érdeklődése a társas művelési formák iránt, és az újonnan alakult termelészövetkezetekbe belépők 37 százaléka 35 évesnél fiatalabb [22].

A külgazdaság

A gazdasági feszültségek élesen jelentkeznek a lengyel külkereskedelemben. A gyors növekedés elképzelhetetlen lett volna a külkereskedelmi forgalom felfutása, az exportot rendszeresen és tetemesen meghaladó nagyságú import és aktív hitelpolitika nélkül. Az 1970-es évek elején a világpolitikai légkör kedvezett a nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódásnak és a hitelfelvételeknek. Ehhez az enyhülés megteremtette a szükséges politikai környezetet, a tőkés világ gazdaságban pedig megkönnyítette a kölcsönök igénybevételét. E tekintetben egyenesen ösztönzően hatott a tőkés infláció. Az iparilag fejlett tőkésországokban az infláció rátája, az 1960-as évekre jellemző 3,5 százalék, 1974-re és 1975-re elérte a kétszámjegyű nagyságot, és így módon csökkentette a hitel reálköltségét.

Az ország külkereskedelmi mérlege az egész tízéves időszakban kedvezőtlenül alakult. Erősen terhelte az, hogy gabonából, takarmányból és élelmiszerekből komolyan növelni kellett az importot, és a beruházási expanzióval összefüggésben nőtt a gépek, berendezések, licencek, valamint a nyers- és alapanyagok behozatala is. Ráadásul ezeket az árukat főként a nyugati piacokon kellett megvásárolni, mert e szükségleteket nem, vagy csak korlátozottan lehetett kielégíteni a KGST viszonylatban. A szocialista országok-

A külkereskedelmi forgalom alakulása
(előző év = 100; változatlan árak alapján)

Év	Forgalom	Import	Export
1971	110,2	113,8	106,5
1972	118,8	122,1	115,2
1973	117,3	122,6	111,0
1974	113,6	114,2	112,8
1975	106,4	105,0	108,3
1976	108,1	110,3	105,4
1977	104,0	100,4	108,8
1978	103,4	101,5	105,7
1979	108,9*	106,3*	112,2*

Forrás: Rocznik statystyczny 1979. 298. l.; Trybuna Ludu, 1980. II. 9-10.

* Folyó áron.

A külkereskedelmi forgalom országcsoportok szerint
(folyó áron; százalék)

Megnevezés	1970	1975	1976	1977	1978
<i>Kivitel</i>					
Szocialista országokba	64,0	59,9	59,7	60,3	61,1
Fejlett tőkésországokba	28,4	31,5	32,0	31,2	31,1
Fejlődő országokba	7,7	8,6	8,3	8,5	7,6
<i>Behozatal</i>					
Szocialista országokból	68,6	45,8	46,9	51,9	54,1
Fejlett tőkésországokból	25,8	49,3	48,9	43,3	40,5
Fejlődő országokból	5,6	4,9	4,2	4,8	5,4

Forrás: Rocznik statystyczny 1977. 289. l.; 1979. 305. l.

ból származó import növelését a lengyel export növekedésének a lehetőségei is korlátozták. Ezért Lengyelország külkereskedelmében megnőtt a tőkésországok részaránya. A szocialista országok részaránya különösen az importban csökkent erősen. Ez az irányzat a csúcspontját 1975-ben érte el, amikor a fejlett tőkésországokból származó import majdnem az export kétszeresére emelkedett. Az import 20,5, az export 10,7 milliárd zloty volt ([23] 186. l.).

A szocialista viszonylatú külkereskedelem eléggé kiegyensúlyozottan fejlődött. A fejlett tőkésországok csoportjá-

ban az export egyenletesen alakult, viszont az import erősen megugrott. Az arányok változását a 8. sz. táblázat szemlélteti.

A növekvő tőkés importot a lengyel gazdaság nem tudta megfelelő exportbővítéssel ellentételezni. Jóllehet az 1970-es évek elején az export is igen dinamikus fejlődött, az évtized közepén ennek véget vetett a tőkésországokat sújtó válság, másrészt az egyre jobban romló belső piaci helyzet javítása miatt több, Nyugaton biztos értékesítési lehetőségekkel bíró termékből csökkenteni kellett a kivitelt.

A külkereskedelmi mérleg passzív-

vuma 1973-ban 4748 millió, 1974-ben már 7198, 1975-ben pedig 7490 millió devizazlotyra ugrott. Vásárlásainak fedezésére Lengyelország nagy összegű tőkés hiteletet vett fel. A mélypontot a mérleg 1976-ban érte el 9471 milliós hiánnyal. Ettől kezdve a számok céltudatos deficitcsökkentési tevékenységről adnak képet. 1977-ben a hiány 7,8 milliárd, 1978-ban 6,2 milliárd, 1979-ben pedig 3,9 milliárd devizazloty volt ([24], [25].)

A kereskedelmi mérleg főbb tételeinek negatív egyenlege alapján megállapítható, hogy a lengyel gazdaság mire használta fel az importtöbbleteket. Lengyel források szerint e többletek 55 százalékát beruházási eszközök, 30 százalékát nyers- és alapanyagok, 15 százalékát pedig fogyasztási cikkek beszerzésére fordították [26]. E megoszlás egészségesnek mondható, hiszen a szóban forgó eszközök oroszánrésze a termelési erőforrásokat gazdagította, és ez a pénzüik sorsáért leginkább aggódó nyugati bankárokat is megnyugtathatja. A lengyelek 1971 és 1975 között több licenct vásároltak, mint az előző 25 évben. A közölt megoszlás nem állandó jellemző, hanem változó nagyságokat takar, ugyanis a jelenleg érvényesülő importmegszorító politika kihat a gép- és anyagbeszerzés arányaira. A fogyasztási rendeltetésű cikkeken belül a gabona- és takarmányvásárlások egyelőre fel nem számolható terhet képeznek.

A cserearányok Lengyelország számára kedvezően alakultak az 1970-es években. Három alkalommal, mégpedig 1973-ban, 1974-ben és 1977-ben az irányzat kedvezőtlen volt, az importárak gyorsabban nőttek, mint az exportárak, a többi évben ellenkező tendencia érvényesült. Az országnak vannak olyan jól értékesíthető kiviteli cikkei, mint például a szén, a kokszt és néhány fém, amelyeknek ára a nemzetközi kereskedelemben tartósan emelkedik.

Lengyelország külső adósságterheinek nagyságáról csak becslések látnak napvilágot. A nyugati pénzügyi köröket élénken foglalkoztatja az ország pénzügyi helyzete, eladósodásának mértéke. Az érdekelt tőkészek egy része hajlik a felé a vélemény felé, hogy Lengyelország nyugati adósságai elérték azt a határt, amely már bizonyos aggodalomra ad okot, míg lengyel részről úgy nyilatkoznak, hogy erre nincs semmi ok, Lengyelország mindig eleget tett és eleget is fog tenni fizetési kötelezettségeinek, a hitelpiacokon megítélése jó, és mindig képes újabb kölcsönöket is kapni. Az eladósodás 1975 végén a nyugati becslések többsége szerint 4,5–7 milliárd dollár között lehetett. A *Neue Zürcher Zeitung* az elmúlt év vége felé olyan jelentést közölt, amely szerint a folyó ötéves időszakban az adósságterhelés 17 milliárd dollárra nőtt, és a törlesztéseket és a kamatokat felőlelő adósságszolgálat a nyugati export 38 százalékára rúg [27].

Sokan azt vallják, hogy az ország akkor éri el eladósodásának ésszerű határát, ha adósságszolgálatra exportbevételeinek 20 százalékát kell fordítania. *Timár Máttyás* egyik nemrég adott nyilatkozatában ezt a határt 25–30 százalékban jelölte meg [28]. Persze egyetlen mutatóba sem lehet besűríteni az eladósodás összes minőségi jellemzőit. Az adósságszolgálati ráta semmit sem mond hosszabb távon a hitelképesség változásairól. Mindenesetre a lengyel gazdaság nyomasztó, nehezen megoldható és időben még hosszán elhúzódó problémájává lett a külső adósságterhek rendezése és a kereskedelmi mérleg egyensúlyának helyreállítása. Egyelőre az ország továbbra is ráutalt a nyugati hitelekre, mert fizetnie kell az esedékes részleteket, és vásárolnia is kell. Vásárlásainak terjedelmét szűkítheti bizonyos mértékig, de nem szüntetheti meg azokat.

Az 1976–1980-as terv kiemelt feladatként kezeli a külkereskedelmet, az

exportnak az eddiginél gyorsabb ütemű növelését, lényegesen megváltoztatva az export és az import növekedési üteme közötti arányokat. 1976—1980 között a kivittelt a terv szerint 75 (évi átlagban 13) százalékkal kell növelni, míg az importot csak 25 százalékkal. Így elérhető a kereskedelmi mérleg egyensúlya [29].

Lengyelország és a többi KGST-ország viszonylatában az export és az import lendületes fejlődése várható, és a lengyelek folytatják a szocialista integráció elmélyítésére irányuló politikájukat. Tőkés viszonylatban a helyzet problematikusabb, itt valóságos export-offenzívát kell végrehajtani. A tőkés export növekedésének ütemét a kétszeresére kell emelni az előző ötéves időszakhoz képest.

A meghirdetett exportoffenzíva sikere azonban sok bizonytalansági tényezőtől függ. Ilyen tényező az 1971—1976-ban megvalósított nagyberuházások beindulása. Gierrek aggasztónak nevezte a vásárolt gépek és berendezések üzembe helyezésénél tapasztalható lassúságot. Ugyancsak gondot okoz, hogy egyes ágazatok elhanyagolják a licencekbe fektetett eszközök megtérülését, bevezetésük ideje túl hosszú, és a vállalatok nem teszik meg a szükséges intézkedéseket a vásárolt licencek továbbfejlesztésére. A kilátások szempontjából nem megnyugtató a tőkés-piaci konjunktúra alakulása. Az a gazdasági megélénkülés, amire a lengyelek számítottak, nem akar megindulni vagy megszilárdulni. Márpedig rossz konjunktúra esetén a nyugati piacok felvevőképessége szűkül, és az élesedő versenyben a több tekintetben hátrányosabb helyzetben levő lengyel termékek háttérbe szorulnak.

Az exportoffenzíva még nem hozta meg a várt eredményeket. Egyedül az 1979. évi adatok adnak okot a derűlátásra, amennyiben akkor a tőkés export

12,9 százalékkal nőtt. A korábbi években nem tudták teljesíteni a kiviteli előirányzatokat. Több külgazdasági szakértő úgy nyilatkozott, hogy az exportpolitika sikertelenségének okát nem lehet kizárólag a külső korlátozásokban keresni. Lényeges hiányosságoknak tartják, hogy az irányító szervek még nem alakították ki a gazdaság exportorientált szerkezetét. Követelményként vetik fel, hogy a kivittel növelésére nagyobb hangsúlyt kell fordítani, és meg kell kapnia a fejlődéshez szükséges szakembereket, anyagokat, termelési kapacitásokat, beruházásokat és tudományos-kutatási bázisokat.

★

Lengyelország a 80-as évtizedbe rendkívül nehéz körülmények között lép be. Az ország fejlődését kísérő bizonytalansági tényezők megsokasodtak, és a LEMP 1980. februári, VIII. kongresszusán körvonalazott fejlesztési koncepciók helyett másokat, a valóságos állapotokat reálisabban figyelembe vevő tervezeteket kell kidolgozni.

Az augusztusi sztrájkhullám, amely már-már az egész gazdaság dezorganizálódásának veszélyét idézte fel, megmutatta, hogy a nehézségekből való kilábalásnak nem járható útja a munkásság és általában a lakosság életszínvonalának a csökkentése. A munkásság nem egyezik bele a megszorításokba, reálbérének csökkenésébe, és érdekeinek olyan elszántsággal és erővel tud kifejezést adni, amely a kormányt hátrálásra, új utak-módozatok keresésére kényszeríti. Mindezek alapján úgy véljük, hogy a lengyel társadalmi és gazdasági életet terhelő súlyos problémák nem oldhatók meg a soron következő ötéves tervidőszakban, és megoldásuk minden bizonnyal túlnyúlik ezen, s az egész 80-as évtizedre kiterjed.

Kolos Miklós

Hivatkozások

- [1] Wytyczne Komitetu Centralnego na VIII Zjazd PZPR. Warszawa, 1979.
 [2] *Gierek, E.*: Válogatott beszédek, cikkek. Kossuth Könyvkiadó, 1978.
 [3] A Lengyel Egyesült Munkáspárt VII. kongresszusa. Kossuth Könyvkiadó, 1976.
 [4] Drogi rozwoju gospodarczego Polski Ludowej. Książka i Wiedza, Warszawa, 1976. 178. l.
 [5] Trybuna Ludu, 1978. V. 1.
 [6] *Földes Károly*: Nemzetgazdaságok a szocialista együttműködés rendszerében. Közgazdasági Szemle, 1979. 11. sz.
 [7] Trybuna Ludu, 1977. IV. 1.
 [8] Życie Gospodarcze, 1980. II. 10.
 [9] Világ gazdaság, 1977. IV. 20.
 [10] Trybuna Ludu, 1979. I. 29.
 [11] Trybuna Ludu, 1977. IV. 1.
 [12] Trybuna Ludu, 1979. II. 15.
 [13] Trybuna Ludu, 1978. V. 1.
 [14] Népszabadság, 1979. IX. 27.
 [15] Rocznik Statystyczny 1979. 115. l.; Trybuna Ludu, 1979. IV. 18.; XII. 22/23.
 [16] Trybuna Ludu, 1980. I. 2.
 [17] Życie Gospodarcze, 1979. XI. 11.
 [18] Życie Gospodarcze, 1980. I. 6.
 [19] Trybuna Ludu, 1977. I. 22/23.
 [20] Trybuna Ludu, 1976. IX. 23.
 [21] Polish Perspectives, 1977. 2. sz.
 [22] Trybuna Ludu, 1980. II. 8.
 [23] Maly rocznik statystyczny 1976.
 [24] Rocznik statystyczny 1979. 298. l.
 [25] Trybuna Ludu, 1980. II. 9/10.
 [26] Polityka, 1977. VIII. 13.
 [27] Neue Zürcher Zeitung, 1979. XI. 27.
 [28] Hungarian Digest, 1980. 1. sz.
 [29] *Olsewski, J.*: Rozwój eksportu — priorytetowe zadanie gospodarki. Nowe Drogi, 1977. 4. sz.

Kovács Árpád:

A BERUHÁZÁS FOLYAMATA ÉS INFORMÁCIÓRENDSZERE

A gazdasági növekedés alapvető összefüggésben van a megvalósuló beruházásokkal. Ebből következik a beruházások kiemelkedő jelentősége a társadalmi-gazdasági folyamatok rendszerében. A szerző munkájában a beruházások hatékonyságának növekedéséhez kíván hozzájárulni, amikor az alapfogalmakból kiindulva a rendszerszemlélet gyakorlati alkalmazásával feltárja a beruházási résztvevők logikai kapcsolatát, döntési pontjait. A döntések meghozatalát egy jól működő információrendszer megteremtésével kívánja elősegíteni. Ennek gyakorlati megvalósításához részletesen ismerteti az adatbázis megteremtésének és számítógépes feldolgozásának menetét, eszközeit. A javasolt információrendszer nagy előnye, hogy jól használható a vállalatok beruházási döntéseinél, de alkalmas az állami döntésű beruházások információigényeinek kielégítésére is.

Kb. 260 l., kötve kb. 45,— Ft (sajtó alatt)

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

Az ötödik magyar—amerikai közgazdász-találkozó

1980. május 7—9. között az egyesült államokbeli Cambridge-ben került sor az ötödik magyar—amerikai közgazdász-találkozóra.¹

Az előzetes megállapodás alapján a találkozón három fő témakör került megvitatásra: (1) a várható világgazdasági fejlődés a nyolcvanas években; (2) a kelet—nyugati gazdasági kapcsolatok; (3) a gazdaságirányítás makro- és mikroszintű összefüggései Magyarországon és az Egyesült Államokban.

A várható világgazdasági fejlődés a nyolcvanas években

E témakörben „A nemzetközi gazdasági környezet változásai a nyolcvanas években és azután” címmel *Simai Mihály* tartott előadást. Az általános irányzatok és világméretű problémák rövid áttekintése után részletesen foglalkozott az egyes országsoportok távlati gazdaságfejlesztési kérdéseivel. A fejlett tőkésországok számára a nyolcvanas évek a második világháború utáni időszak legnehezebb szakasza lesz. A növekedés tartós lelassulása, konfliktusokkal és nagyfokú bizonytalansággal terhes fejlődési szakasz valószínű. A keynesi gazdaságpolitikán alapuló gazdasági intézményrendszer a növekedés új feltételei között mindinkább hatástalannak bizonyul. Az utóbbiaknak megfelelő gazdaságpolitikai eszközök, illetve egy új növekedési modell kialakítása a nyolcvanas években nagy nehézségekbe fog ütközni.

A nyolcvanas évtized új fejlődési szakasz lesz az európai szocialista országok többsége számára is. A klasszikus iparosítás valamennyi szocialista országban

¹ A közgazdász-találkozóra a Kulturális Kapcsolatok Intézete és az amerikai International Research and Exchange Board (IREX) közötti egyezmény alapján került sor. A magyar küldöttség tagjai voltak: Simai Mihály akadémikus, az MTA Világgazdasági Kutató Intézetének igazgatóhelyettese, a küldöttség vezetője; Blahó András, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem adjunktusa; Dobozi István, az MTA Világgazdasági Kutató Intézetének tudományos munkatársa, a küldöttség titkára; Földváry Gábor, a Kulturális Kapcsolatok Intézetének főelőadója; Kádár Béla, az MTA Világgazdasági Kutató Intézetének osztályvezetője; Köves András, a Konjunktúra- és Piackutató Intézet főosztályvezetője; Molnár Ferenc, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa; Tardos Márton, a Konjunktúra- és Piackutató Intézet főosztályvezetője; Varga György, a Figyelő főszerkesztő-helyettese. Az amerikai küldöttség tagjai voltak: Edward Hewett, a University of Texas professzora, a küldöttség vezetője; Morris Bornstein, a University of Michigan professzora; Josef C. Brada, az Arizona State University professzora; Donald Green, a Chase Manhattan Bank alelnöke; Franklyn Holzman, a Tufts University professzora; Paul Marer, az Indiana University professzora; Michael Marrese, a Northwestern University professzora; Richard Portes, a Birbeck College (University of London) professzora; Thomas Wolf, az Ohio State University professzora. Amerikai részről megfigyelőként vett részt a tanácskozáson: Abram Bergson, a Harvard University professzora; Joseph Berliner, a Brandeis University professzora; Padina Desai, a Harvard University professzora; William Diebold, a Council on Foreign Relations főmunkatársa; Evsey Domar, a Massachusetts Institute of Technology professzora; Richard Ericson, a Harvard University professzora; Oldrych Kyn, a Boston University professzora; Ivo John Lederer és John P. C. Matthews, az IREX munkatársai; George Soros, Soros Fund Management; Tibor Vais, a Harvard University professzora.

befejeződött, megkezdődött a fokozatos átmenet a közepesről a magas fejlettségi szintre. E szakaszra a korábbinál lassúbb gazdasági növekedési ütem lesz jellemző, ami bizonyos területeken feszültségeket okoz. A növekedési szakaszváltás szükségessége és a világgazdaságból érkező „kihívások” elodázhatalanná teszik a gazdaságirányítási rendszer továbbfejlesztését, ami hosszadalmas folyamat lesz. Az új fejlődési szakasz új követelményeket támaszt a szocialista gazdaságoknak a nemzetközi munkamegosztásban betöltött szerepét illetően is. Az új feltételek között elképzelhetetlen, hogy a szocialista országok a gazdasági feladatokat a nemzetközi együttműködés sokoldalú fejlesztése és hatékonyságának javítása nélkül meg tudják oldani. A szocialista országok aktívabb részvétele a nemzetközi munkamegosztásban szükségképpen azt is jelenti, hogy a világgazdaság nem szocialista részének hatásait, a kedvezőtlen változások következményeit a szocialista országok fokozottabban fogják érzékelni. Az a nézet, amely e hatásokkal kapcsolatban a befelé fordulásban, a világgazdaság többi részével fenntartott kapcsolatokat gyengítésében látja a megoldás útját, ma még inkább alaptalan és káros, mint a múltban volt.

Gyakorlatilag befejeződött a fejlődő országok politikai dekolonizációja. Ugyanakkor megnőtt az egyes nagyobb fejlődő országok vezető szerepre való törekvésével kapcsolatos összeütközések veszélye. E körülmény fokozza a bizonytalanságot a nemzetközi kapcsolatokban. Az előadó felhívta a figyelmet a fejlődő világon belüli fejlődési-növekedési feltételek rendkívül eltérő voltára s az ebből fakadó erőteljes differenciálódásra, amely a nyolcvanas években tovább erősödhet.

Kiemelte, hogy a kölcsönös függőség fokozódása egyre sürgetőbbé teszi olyan nemzetközi együttműködési rendszer kiépítését, amely megakadályozza vagy korlátozza az elkerülhetetlen regionális konfliktusok kiszélesedését. A jövőt illetően igen fontos kérdéssé vált a világgazdasági szintű strukturális zavarok megoldása. Ez csak a mainál jobb nemzetközi összehangolással érhető el.

Az előadást követően amerikai részről kérdések hangzottak el a transznacionális vállalatok távlati világgazdasági szerepére és az új nemzetközi gazdasági rend jövőjére vonatkozólag. Válaszában az előadó rámutatott, hogy a transznacionális vállalatok növekvő számú politikai és gazdasági korlátozással találják szemben magukat, különösen a fejlődő országokban. E vállalatok nagyfokú rugalmasságról és alkalmazkodási képességről adtak tanubizonyosságot ebben az új helyzetben. Az új nemzetközi gazdasági renddel összefüggésben kiemelte olyan demokratikus nemzetközi rend szükségességét, amely bizonyos területeken a piaci mechanizmusokat a nemzetközi tervezés és koordináció elemeit tartalmazó mechanizmusokkal váltja fel.

A kelet—nyugati és a magyar—amerikai gazdasági kapcsolatok

E témakörben négy előadás hangzott el. *Richard Portes* „A világgazdasági változások hatása a kelet—nyugati kereskedelemre” című előadásában kétségbe vonta azt az elterjedt nézetet, hogy a hetvenes években a politikai enyhülés kibontakozása erőteljes növelő hatást gyakorolt a kelet—nyugati kereskedelemre. A KGST-országok esetében az enyhülés nem eredményezett alapvető viszonylati átrendeződést a nemzetközi gazdasági kapcsolatainkban. Szerinte a hetvenes években a technológiatranszfer nem gyorsult fel annyira, mint sokan gondolják. A statisztikai adatok szerint a magas műszaki színvonalat megtestesítő termékek aránya a fejlett tőkésországok KGST-be irányuló kivitelében a hatvanas évek vége és a hetvenes évek második fele között nem emelkedett.

A tőkés világgazdasági válság a legjelentősebb hatást a KGST-országokra a hitelforrások példátlanul nagyarányú bőségén keresztül gyakorolta. Emellett a válság által a fejlett tőkésországokban előidézett kapacitáskihasználatlanság

s a nyugati cégek ebből fakadó fokozott érdeklődése a KGST-országok értékesítési piacai iránt ösztönözte a KGST-országok beruházásieszköz-importhátját a fejlett tőkésországokból. A nyugati hitelforrások szinte korlátlan hozzáférhetősége lehetővé tette, hogy a válsággal összefüggő problémák (cserearányromlás, protekcionista irányzatok, romló versenyképesség stb.) megkívánja alkalmazkodást, a gazdasági rendszerek átorientálását elhalasszák. A nyugati kölcsönök így jelentős mértékben pótolták a gazdasági alkalmazkodást, s lehetővé tették múltbeli, a gazdasági teljesítmény és a külgazdasági egyensúly hosszú távú megjavítására alkalmas gazdaságpolitikák továbbfolytatását. A külső finanszírozás megnehezülése vagy lehetetlenné válása esetén e gazdaságpolitikák további fenntartása mind gazdaságilag, mind belpolitikailag jelentős veszélyeket rejt magában a KGST-országok számára.

Az alkalmazkodás természetesen a külső eszközökkel történő finanszírozásnál nehezebb folyamat. Több KGST-ország (köztük Magyarország) számára a fejlett tőkésországokkal folytatott kereskedelem mérleghiányának megszüntetése a bruttó nemzeti termék további 2–3 százaléka kivitelét követelné meg. S mivel nincsenek fölös kapacitások, s ebből következően a termelés növekedési üteme nem fokozható, az alkalmazkodás csupán a belső felhasználás (s így a termelés) növekedésének korlátozásával valósítható meg.

A világgazdasági válság egy másik fontos hatása a cserearány-változásokon keresztül érintette a KGST-országokat. Jó néhányuk számára a cserearány-vesztés nagyon jelentős volt. Az országok többségében a központi tervezés nagymértékben elszigetelte a belső gazdaságot a válság hatásától. A KGST-együttműködés — a szilárdabb árak és a hosszú távú egyezmények rendszere révén — stabilizáló hatást gyakorolt a tagországokra. A KGST-n belüli viszonylagos védettség is hasztalag hatott a szükséges szerkezeti változtatások megvalósítására.

A kelet–nyugati kapcsolatok jövőjét illetően az előadó hangsúlyozta, hogy nem várható gyors növekedés, sőt a növekedési ütem mérséklődése is joggal feltételezhető. Szerinte a fejlett tőkésországokban a nyolcvanas években a protekcionizmus tovább erősödik, a politikai tényezők jelentősen befolyásolják a kapcsolatok alakulását, mégpedig valószínűleg kedvezőtlenül. Az európaiac pénzkínálata a KGST-országok számára szűkülni fog, az adósságállomány csak kis mértékben növekedhet tovább. Mivel a nyolcvanas évek megváltozott feltételei között a technológiatranszfer és a külső finanszírozás egyre kevésbé pótolhatja a belső gazdasági reformokat, valószínűleg fokozódik a nyomás a KGST-országok többségére valódi belső gazdasági változtatások, a szerkezeti alkalmazkodás megvalósítására.

Az előadás élénk vitát váltott ki. Mind amerikai, mind magyar részről többen hangsúlyozták, hogy az előadó alábecsülte a politikai tényezőt a kelet–nyugati gazdasági kapcsolatokban. Jellemző, hogy a politikai viszonyoknak az utóbbi időben bekövetkezett megromlása, az enyhülés folyamatának megtorpanása kedvezőtlenül hatott újabb kelet–nyugati kooperációs egyezmények kötésére, mivel ezek is érzékenyek a politikai viszonyok változásaira. Több amerikai résztvevő támogatta az előadónak azt a fő gondolatát, hogy a külső finanszírozás lehetővé tette az alkalmazkodás elhalasztását. Több ország adósságállománya azonban olyan méretet ért el, hogy a nyugati bankok keresik a módját annak, miképpen hathatnak az adós országok gazdaságpolitikai irányvonalára. Az előadó szerint a nyugati bankok nincsenek abban a helyzetben, hogy diktálhassanak a KGST-országok kormányainak. Kétségtelen azonban, hogy véleményük, javaslataik hatással lehetnek egyes, különösen jelentős adósságterhet viselő országok gazdaságpolitikájára. Az egyik magyar résztvevő megjegyezte, hogy legalábbis Magyarország esetében a kedvezőtlen külső hatások bizonyos késéssel ugyan, de gyorsították a belső gazdasági változásokat, az alkalmazkodást. Az előadó a vitában rámutatott, hogy a KGST-országok számára ésszerű alkalmazkodás makroöko-

nómiai szinten a belső felhasználás visszafogása, KGST-szinten pedig az integráció, különösen a feldolgozóipari szakosodás erősítése.

Köves András „Kelet—nyugati kereskedelem: néhány gondolat a mai gondokról és dilemmákról” című előadásában rámutatott arra, hogy Nyugaton sokan hajlamosak a kelet—nyugati kereskedelem szocialista országok számára való fontosságának túlértékelésére. Ezzel szemben a szocialista országokban egyesek alábecsülik ugyanezt. Az embargókról a múltban többször kiderült, hogy nem érik el céljukat. A szocialista országokra gyakorolt gazdasági nyomásnak a józanul gondolkodó nyugati szakértők szerint is nyilvánvaló korlátai vannak. Az előadó Portesszel egyezően kimutatta, hogy a hetvenes években a magas műszaki színvonalat megtestesítő termékek aránya nem nőtt a kelet—nyugati kereskedelemben. E kereskedelem fejlődésének fő meghatározója a szocialista országok import-szükséglete. E gazdasági kapcsolatok egyensúlytalanságát döntően a szocialista gazdaságokon belüli reform hiányára és a külső piacokon bekövetkezett kedvezőtlen változásokra vezette vissza. Az egyensúlyi problémák megoldásával kapcsolatban kitért az exportorientáció és az importhelyettesítés dilemmájára, az előbbit emelve ki ésszerű stratégiai útként.

Kádár Béla „A magyar—amerikai gazdasági kapcsolatok távlatai” című előadásában a két ország kapcsolatainak növekedésében, szerkezetében, szervezeti formájában, egyensúlyi viszonyaiban ható gazdaságpolitikai összefüggésekre, a magyar érdekelttség bemutatására helyezte a hangsúlyt. Rámutatott a politikai környezet nagy szerepére a gazdasági kapcsolatok fejlődésében. A legnagyobb kedvezmény elvének kölcsönös érvényesítése a magyar kivitel erőteljes növekedését eredményezte. Exportunk szerkezete is fejlődött: a gépipari termékek aránya emelkedett, s amerikai viszonylatban magasabb szintet ért el, mint számos más fejlett tőkésország vonatkozásában. Az amerikai—magyar gazdasági együttműködésre a kooperációs megállapodások viszonylag jelentős súlya jellemző. A kölcsönös kapcsolatokban korábban tapasztalt nagyfokú vállalati koncentráció az utóbbi időben csökkenő irányzatú.

A két magyar előadást követő vitában az Egyesült Államokba irányuló magyar kivitel 1979. évi jelentős eredményeit egyes amerikai résztvevők az amerikai konjunktúra vártnál kedvezőbb alakulására vezették vissza, s egyszeri eredménynek minősítették. 1980-ban azonban a recesszió ellenére az export további bővülése várható. Több magyar kutató hangsúlyozta, hogy az amerikai kereskedelempolitika bizonytalanságai, a gazdasági kapcsolatok politizálásának irányzata, az exportengedélyezés gyakran vonatott volta hátrányosan befolyásolja az Egyesült Államok gazdasági kapcsolatait a KGST-országokkal, mivel nagyfokú bizonytalanságot, kockázatot visz a gazdasági együttműködésbe.

Amerikai résztvevők felvetették azt az aggályt is, hogy az erőteljes exportkényszer mellett Magyarország a jövőben eleget tud-e tenni a GATT-ban vállalt kötelezettségeinek. Egyikük ezzel szemben hangsúlyozta, hogy a Magyarországon bevezetett új reformintézkedések (például reális árfolyam és árrendszer, a támogatások csökkentése) erőteljesen fokozzák a magyar gazdaság GATT-konformitását, s lehetőséget teremtenek arra, hogy Magyarország kezdeményezze és elérje azt, hogy a GATT-ban piacgazdaságként kezeljék, s ezáltal pótlólagos előnyökhöz jusson.

Thomas Wolf „A magyar késztermékvitel meghatározói” című előadásában ismertette annak az empirikus vizsgálatnak az eredményét, amellyel az NSZK-ba irányuló magyar késztermékexportot meghatározó tényezőket kísérelte meg elkülöníteni. Az 1970—1977 közötti időszakot és 16 fontos készterméket átfogó ökonometriai vizsgálat szerint számos magyar vállalat sikeresen behatolt az NSZK késztermékpiacára, s jelentősen növelte piaci részesedését. E siker egyik fontos tényezője, hogy a vizsgált termékek felét illetően értékesítési döntéseikkor a magyar vállalatok meglehetősen érzékenyen reagáltak az NSZK-ban és a hazai piacon elérhető árak egymáshoz viszonyított változásaira, azaz a vállalatok ki-

nálatti rugalmassága pozitív volt. A vizsgált termékek több mint egyharmadánál a magyar piaci részesedés nagymértékben követte a nyugatnémet konjunktúra változásait, azaz hanyatlás idején a magyar vállalatok piaci részesedése csökkent, és fordítva. Az előadó szerint a magyar piaci részesedés csökkenése a nyugati késztermékpiacokon hanyatláskor valószínűleg inkább a nyugat-európai országok agrár-külkereskedelmi politikájának és a magyar késztermékexport szerkezetének, mintsem ezen export „reziduális” jellegének tulajdonítható.

A magyar gazdasági fejlődés és mechanizmus néhány kérdése

Edward Hewett „A magyar gazdaság: a hetvenes évek tanulságai és kilátások a nyolcvanas évekre” című előadásában hangsúlyozta, hogy a magyar gazdaság mai szerkezeti és egyensúlyi problémái az 1968-as reform előtti időszakban gyökereznek. A világgazdasági változások rávilágítottak a gazdasági intézményrendszer gyengeségeire, s hozzájárultak ahhoz a felismeréshez, hogy a reform fő céljait nem sikerült elérni. A makroökonómiai tervezés és irányítás egyik döntő hiányossága, hogy nem képes a beruházások hatékony szabályozására. Ez a gazdaságban fölös beruházási kereslet állandósulását eredményezi, a beruházási hányad rendszeres emelkedéséhez vezet. A beruházási tervek nagyarányú túlteljesítése a vállalati beruházásoknál következik be. A beruházások szablon szerinti szabályozásának elégtelensége így alapvetően a vállalati viselkedés szabályozásának hiányosságaira vezethető vissza. Ez utóbbiak pedig — szerinte — azzal függnek össze, hogy a vállalatok helyzete a magyar gazdaságban túlságosan védett és biztonságos, ami egyrészt nem ösztönzi őket a meglévő kapacitások gazdaságosabb kihasználására, másrészt nem korlátozza a törekvéseiket újak létesítésére.

Az előadó szerint meglepő, hogy mennyi régi gazdasági intézmény és magatartásforma élte túl az 1968. évi reformot, s igazította működési módját az új körülményekhez. A gazdaság intézményi hierarchiája gyakorlatilag érintetlen maradt. A reform végrehajtását jelentősen korlátozta, hogy az ország kapcsolatai a többi KGST-állammal csupán centralizált, hosszú távú, mennyiségi célokat tartalmazó egyezmények révén valósulhatnak meg.

Az 1980 januárjában bevezetett intézkedéseket illetően hangsúlyozta, hogy ezek nem idézték elő magának az irányítási rendszernek a változását, hanem egyes szabályozók (elsősorban az árak és a támogatások) viszonylagos jelentőségét, súlyát értékelték át. Kérdéses, hogy a központ mennyire és milyen hosszú ideig lesz képes következetesen végrehajtani a változásokat a minden oldalról érkező, kivételes elbánás elérését célzó politikai és gazdasági nyomás közepette.

Az előző előadásával rokon gondolatokat fejtett ki *Morris Bornstein* „A gazdasági reform értékelése egy kelet-európai szocialista tervgazdaságban” című, a magyar reform tapasztalatait elemző előadásában. Véleménye szerint az új gazdasági mechanizmus elveit csak részben sikerült megvalósítani. Bizonyos területeken a formális decentralizálás ellenére folytatódott az informális központosítás. Bár a minisztériumok által a vállalatok számára előírt termelési tervek és az eszközök adminisztratív elosztását formálisan megszüntették, a vállalatok továbbra is informális „irányítást” kapnak a fölöttes szervektől. Bár a beruházások kétharmadát a vállalatok valósítják meg, a hitelek és támogatások révén történő adminisztratív irányítás rendkívül erős. Az árképzés szigorú ellenőrzésének lazítása a vártnál sokkal lassabban történt. A vállalati termelés, inputellátás és az árak folytatódó formális és informális szabályozása miatt a nyereség nem képes a teljesítményjelző szerepét játszani.

Az előadó szerint több oka van az új gazdasági mechanizmus részleges és következtelen megvalósításának:

1. Számos gazdasági ágazatban a nagymértékű vállalati koncentráció lehetlenné tette a decentralizálással elérni kívánt piaci verseny kialakulását. 2. Erős politikai korlátok a teljes foglalkoztatás, a viszonylagos árstabilitás és a jövedelemelosztás terén. 3. A KGST-kötelezettségek teljesítése. 4. 1973 után a magyar gazdaság olyan külgazdasági nehézségekkel találta szembe magát, amelyeket 1968-ban nem láthattak előre.

Michael Marrese „A második gazdaság szerepe: magyar tanulságok” címmel tartott előadást. E tevékenységet az alábbi módon kategorizálta: 1. legális magánszektor (háztáji mezőgazdasági termelés, a lakásépítés nagy része és a kis-kereskedelem bizonyos része); 2. „hivatalosan nem számon tartott” tevékenység a magánszektorban; 3. azok az első gazdaság szolgáltató szférájában tevékenykedők, akiknek jövedelme jelentősen függ a csúszópénztől; 4. az állami tulajdonban levő termékeket és termelési kapacitást használó, illetve eltulajdonító, és illegális pénzügyi és kereskedelmi műveleteket végző személyek. Az előadó véleménye szerint a második gazdaság bizonyos vonatkozásainak elégtelen vagy hiányzó szabályozása, valamint a vállalatok nem kielégítő érdekeltsege a nyereségmaximalizálásban két negatív hatást vált ki: egyrészt az egyének visszafogják teljesítményüket az első gazdaságban, másrészt gyengül az első gazdaság bérszabályozásának ösztönző hatása. Az előadó egyszerű modell felállításával kísérletet tett annak megállapítására, hogy — figyelembe véve a második gazdaságnak az elsőre gyakorolt pozitív és negatív hatásait — a második gazdaság jelenlegi helyzete egyensúlyi állapot-e a magyar gazdaságon belül abban az értelemben, hogy nincs egyoldalú törekvés a kialakult helyzet megváltoztatására. Vizsgálata szerint a jelenlegi helyzet egyensúlyi állapot. Szerinte a második gazdaság tőkésítésére az alábbi gazdaságpolitikai változtatásokat igényelné: 1. a legális és az illegális tevékenység közötti határ újbóli megállapítása; 2. a tulajdonjogok átruházására a mainál alkalmasabb eszközök bevezetése; 3. a második gazdaság tevékenységének ellenőrzésében való érdekeltség decentralizálása nyereségmaximalizáló vállalatviselkedési közeg kialakításával; 4. fokozottabb törekvés a törvénytelen tevékenységet folytatók felderítésére és megbüntetésére.

Varga György előadásában a magyar szabályozórendszer, azon belül elsősorban az árrendszer 1980. január 1-én bevezetett módosításával foglalkozott. Rámutatott, hogy az 1968-as gazdaságirányítási reform nem egyszeri aktus volt, hanem folyamat, amely feltételezi a változó külső és belső gazdasági feltételekhez való alkalmazkodást. Utalt rá, hogy az 1980. évi változások lényege a szabályozók normativitásának erősítése és a külpiaci hatások fokozott érvényesítése, az egyszerű gazdasági orientáció és erőforrásértékelés megteremtése végett. Elmondta, hogy az ár- és a szabályozórendszer módosítását a jövőben az egészségesebb vállalati szektor kialakítása, gazdasági intézményrendszerünk fejlesztése kíséri. Rámutatott, hogy az állami monopóliumot nem vállalati monopóliumként értelmezzük.

„Az állam és a vállalat közötti gazdasági kapcsolatok Magyarországon” volt a témája *Tardos Márton* előadásának. Rámutatott arra, hogy Magyarországon az új gazdasági mechanizmus az áru- és pénzkapcsolatoknak a korábnál nagyobb szerepet biztosított. E kapcsolatok tekintetében azonban továbbra is jelentősek a különbségek a szocialista magyar gazdaság és a tőkés piacgazdaság gyakorlata között. A különbség a pénz eltérő szerepével magyarázható. Míg a tőkés gazdaságban a pénz körforgása integrálja a gazdasági folyamatokat, addig Magyarországon a pénz szabad áramlása csak egymástól erősen elszigetelt forgalmi körökben érvényesül. Az egyes pénzügyi körök elkülönültségét 4 tényező határozza meg: 1. a különböző vállalati pénzjövdelmek felhasználásának differenciált szabályozása; 2. a hiteleszközök nem kizárólag hatékonysági kritériumok szerinti elosztása; 3. a vállalatok szigorú pénzügyi és árellenőrzése; 4. a szabályozók öt-évenkénti felülvizsgálása és évenkénti módosítása. A pénzügyi folyamatok ilyen aktivizálásának három fontos következménye: 1. az áru- és pénzviszonyok aktív

szerepének fokozódása az elszigetelt pénzügyi körökön belül; 2. az áru- és pénzviszonyok szerepének a korábnál kisebb, de erőteljes korlátozása; 3. a nyereségben érdekelt vállalatok hierarchikusan felépített intézményi rendszerben való működtetése.

Elemzéséből az előadó azt a következtetést vonta le, hogy az új gazdasági mechanizmus képes volt az áru- és pénzviszonyok aktivizálását összehangolni a hierarchikus, centralizált döntési rendszer és a központi ellenőrzés fennmaradásával. Ennek azonban az a következménye, hogy nem sikerült a magyar gazdaságot az eladók piacából a vevők piacává változtatni.

Paul Marer „Valutaárfolyam és konvertibilitás az új gazdasági mechanizmusban” címmel tartott előadást. Többek között arra keresett választ, hogy miért olyan jelentős a különbség a forint kereskedelmi és turistaárfolyama között. A „turista forint” lényegesen nagyobb vásárlóerejét három tényezőre vezette vissza: 1. számos fogyasztási cikk árának nagymértékű állami támogatása, amelyek eredményeképpen a fogyasztói árszínvonal alacsonyabb a nagykereskedelmi árszínvonalnál; 2. Magyarország túl sok olyan drágán előállított terméket exportál Nyugatra, amelyek termelését és kivitelét nem indokolják a komparatív előnyök; 3. gyenge marketingtevékenység és nyugati diszkrimináció a magyar termékekkel szemben, ami a magyar exportárakra csökkentőleg hat. Rámutatott arra is, hogy a magyar gazdaság mai viszonyai között (az importkereslet és az exportkínálat alacsony árrugalmassága, a belső árrendszer torzulásai stb.) a forint leértékelése nem alkalmas a kereskedelmi mérleg javítására, s csupán az infláció fokozódását eredményezi. Számítások szerint a forint 1 százalékos leértékelése a belföldi termelői árak 0,8 százalékos emelkedését váltja ki. A forint távlatilag tervezett külső konvertibilitását értékelve megjegyezte, hogy az a gazdaságirányítási, különösen pedig az árrendszer további tökéletesítését feltételezi. Az előadó borúlatoan ítélte meg a KGST-n belüli konvertibilitás kilátásait. Amíg több KGST-ország a magyarországihoz hasonló típusú alapvető gazdasági reformot nem vezet be, az megvalósíthatatlan.

A magyar gazdaság fejlődésének a problémáival kapcsolatban az amerikai szakértők kérdései a következőkre irányultak: 1. Megvannak-e a reform folytatásának belső és külső politikai feltételei? 2. Mik a biztosítékok, hogy nem ismétlődnek meg a 70-es évek recentralizációs törekvései? 3. A jelenlegi viszonyok között a tömegek részéről elvárható-e az a támogatás, amely 1968-ban tapasztalható volt? Nem várható-e, hogy a jövedelem differenciálási kísérletek (mint 1968 után is) kedvezőtlen visszahatást váltanak ki, különösen, ha a munkahelyi stabilitás doktrínáját is feladják? 4. A 70-es évek — különösen a fejlesztési döntések és az anyaggazdálkodás terén kialakult — nagyfokú központosítása nem teszi-e kilátástalanná a vállalatok gazdasági érzékenységének, alkalmazkodó képességének javítását? 5. A népgazdaság tervezési rendszerében és az intézményi rendszerben várható-e változás, illetve összhangban vannak-e egymással a gazdasági mechanizmus egyes tényezői? 6. A gazdasági életben is kialakult hierarchikus döntési rendszer lehetővé teszi-e a vállalati önállóság és a vállalkozás kibontakozását? 7. A gazdaságpolitika újabb „takarékosági” programja — a fogyasztás és a beruházás visszaszorítása — megengedi-e a reform kibontakozását abban az értelemben, hogy tér és lehetőség nyíljon a szelektivitásra és a differenciálódásra? 8. Kívánatos-e a forint konvertibilitásának megteremtése, és van-e lehetőség rá? Milyen előnnyel járhat a forint külső konvertibilitásának megteremtése? 9. A jelenlegi változások mennyiben közelítik a magyar gazdaságot a nemzetközi monetáris rendszerhez? 10. A többi szocialista ország mechanizmusa és a KGST-mechanizmus mennyiben korlátozza irányítási rendszerünk fejlesztését, illetve hogyan ítéljük meg más szocialista országok és a KGST mechanizmusának fejlesztési lehetőségeit?

Válaszaikban a magyar küldöttség tagjai utaltak rá, hogy ma lényegesen más feltételek között kell megvalósítani a gazdaságirányítás tökéletesítését, mint

1968-ban. Most azonban erőteljesebb a gazdasági kényszer, a tömegek gazdaságilag lényegesen műveltebbek, a gazdasági vezetők tapasztaltabbak, mint 12 évvel ezelőtt. E tényezők a jelenlegi nehezebb körülmények között is lehetőséget teremtenek a reformelképzelések gyakorlati megvalósítására.

Elmondták, hogy a belső felhasználás visszafogását célzó gazdaságpolitika nem tartós megoldás a magyar gazdaság szerkezeti problémáira. Az ilyen gazdaságpolitika csak átmenetileg viselhető el, hosszú távon nyilvánvaló politikai és gazdasági korlátokba ütközik. Az egyensúly javulása teret enged a normativitás kibontakozásának, ami lehetőséget teremt a szelektálódásra. Rámutattak arra, hogy nem globális visszafogásról van szó, hanem a növekedés differenciált megvalósításáról.

A vitában egyesek megjegyezték, hogy az új szabályozórendszerben a tőkehiány lényegesen nagyobb problémát okoz a vállalatoknak, mint a — minden bizonnyal mérséklődő — munkaerőhiány.

A második gazdaságról vitázva mind amerikai, mind magyar részről többen megkérdőjelezték Michael Marrese kategorizálását. Különösen azt kifogásolták, hogy a legálisan végzett egyéni tevékenység egy részét is a második gazdaságba sorolta. Többen egyetértettek azzal a megállapításával, hogy az első gazdaságban kialakult kínálati problémák jelentős mértékben okozói a félig vagy egészen törvénytelen második gazdasági tevékenységnek. A második gazdaság bizonyos fokig kijavítja az első egyensúlyi problémáit.

A konvertibilitásról folytatott vitában magyar részről elmondták, hogy a forint külső konvertibilitásának megvalósítására törekszünk, s ez bizonyos feltételek megteremtése esetén reális. Egyes amerikai szakemberek szerint a forint korlátozott, úgynevezett külső konvertibilitása a jelenlegihez képest nem járna előnnyel.

A KGST-t illető kérdésekkel kapcsolatban a magyar résztvevők utaltak rá, hogy az együttműködés mechanizmusának sokoldalú fejlesztése nem tart lépést a követelményekkel. Az integrációs mechanizmus egyes elemei fejlődnek ugyan, de kívánatos lenne a Komplex Programban lefektetett elvek következetes, megvalósítása.

Az amerikai gazdaság szabályozásának problémái

Az amerikai gazdaságról két magyar előadás hangzott el.

„Az amerikai gazdaság makro- és mikroszintű gazdasági szabályozásának összefüggései” című előadásában *Molnár Ferenc* az *Erdős Péter* akadémikussal közösen kidolgozott módszer segítségével mutatta be, hogy az Egyesült Államokban alkalmazott állami makro- és mikroszabályozás milyen ellentmondásos, egymás hatását rontó eredményeket hoz létre. A vizsgálódást a makroszabályozók közül a költségvetési és monetáris politikára, a mikroszabályozók közül pedig az ár- és bérellenőrzésre, valamint az adóintézkedésekre korlátozta. A vizsgálat időben az 1971—1973-as ár- és bérellenőrzés időszakát, az 1974—1975-ös válság éveit, valamint a Carter-kormányzat időszakát fogta át. Elsősorban azt elemzte, hogy a gazdaság élénkítésére, illetve az infláció korlátozására irányuló makro- és mikroszintű intézkedések milyen mechanizmus révén és milyen mértékben rontották egymás hatását.

Az amerikai közgazdászok hozzászólásai és kérdései elsősorban arra irányultak, hogy miképpen lehet elkülöníteni a bérből, illetve nem bérből élők csoportjait, s milyen tényezők határozták meg az árak mozgását. Az előadó kifejtette, hogy a jelenlegi visszaesést költségvetési és monetáris politikájával maga az amerikai kormányzat idézte elő. Ez az értékelés az amerikai résztvevők egyetértésével találkozott. Az infláció elleni harc, különösen az ár- és bérellenőrzés kérdésében élénk vita alakult ki az amerikai közgazdászok között. Egyesek azzal érvel-

tek az ár- és bérellenőrzés ellen, hogy az eltorzítja az erőforrások allokációját, s ezáltal jövedelemcsökkenéshez vezet, emellett minőségrontásra ösztönzi a vállalatokat. Mások rámutattak, hogy az ár- és bérellenőrzés híján bekövetkező munkanélküliség önmagában is torzulást jelent, és jövedelemcsökkenést eredményez. Egy 2—3 évre szóló ár- és bérellenőrzési program nem feltétlenül okoz allokációs torzulást. Az ár- és bérellenőrzés legfőbb előnyének egyesek azt tartották, hogy az inflációs várakozások megtörését eredményezheti, ami nagyon fontos lehet az inflációs folyamat lelassításában.

Blahó András „Közvetlen külföldi beruházás külföldön és a transznacionális társaságok: néhány hatásuk az Egyesült Államok gazdaságára” címmel tartott előadást. Rámutatott, hogy az amerikai külföldi közvetlen beruházások finanszírozásában csökkenő irányzatú a közvetlenül az Egyesült Államokból származó pénzeszközök aránya. Véleménye szerint a külföldi beruházások statisztikai adatrendszere nem nyújt lehetőséget mélyreható elemzésekre olyan fontos területeken, mint például a vállalatok belüli kereskedelem, a finanszírozási források megoszlása és a transzferárak. Megemlítette, hogy a szövetségi kormány monetáris és költségvetési politikája, főként az adópolitika, meglehetősen nagy hatást gyakorol a transznacionális vállalatok tevékenységére.

A vitában amerikai részről megjegyezték, hogy szinte lehetetlen megállapítani a transznacionális társaságok által az amerikai gazdaságra gyakorolt teljes hatást. Az adópolitikát tartották a leghatásosabb gazdaságpolitikai eszköznek e társaságok befolyásolására. Az egyik amerikai résztvevő figyelmeztetett a transznacionális vállalatokkal kapcsolatos általánosítások buktatóira.

Energiapolitika, szocialista pénzügyek, gazdasági tervezés

Dobozi István „Gazdaságpolitikai reagálás az energiaválságra Keleten és Nyugaton” című, a keresleti reagálásra koncentrálnak összehasonlító előadásában az energiaválságra a két országcsoportban adott gazdaságpolitikai válaszok eltérő és hasonló vonásait elemezte. A válság előtti energiapolitika mindkét országcsoportban meglehetősen kínálatbővítő orientációjú volt, a keresletmérséklés szempontjait elhanyagolták. Az energiaválság hatására a gazdaságpolitika mind a KGST-, mind a fejlett tőkésországokban elsőrendű fontosságú gazdaságpolitikai célnak tekintette az energiakereslet növekedésének mérséklését. Az előadó vizsgálatai szerint 1974—1978 között az energiafelhasználás növekedési üteme a fejlett tőkésországban csökkent, több KGST-országban azonban emelkedett. Ez lényeges különbség a két országcsoport keresleti reagálásában. Bár a fejlett tőkésországokban az energiaválságot követő fél évtizedben sikerült bizonyos mértékű fajlagos energiamegtakarítást elérni, az eredmények nem látványosak, és jelentősen kisebbek a vártnál.

A magas világpiaci energiaárakra adott erőtlén keresleti válasz okai: az energiahordozók belföldi reálárainak a nyersolaj világpiaci árához viszonyított nagyon kismértékű emelkedése; a kereslet különböző műszaki és viselkedési rugalmatlanságai; a KGST-országokban még két további ok: a vállalatok nem kielégítő érdeklősége a költségek minimalizálásában; a tőkés világpiaci árnál alacsonyabb KGST energiainport-árak.

E tényezők mindkét országcsoportban elsőrendűen járultak hozzá egy makro-mikro konfliktus kialakulásához az energiapolitikában. A mikroszféra ugyanis meglehetősen elégtelenül reagált az energiaválság kiváltotta makroproblémák (fizetésimérleg- és költségvetési feszültségek, ellátásbiztonsági nehézségek fokozódása stb.) élességéhez viszonyítva. Mivel a mikroviselkedés határozza meg a makrohatalást, számára az energiatakarékosságot a kormányoknak a vállalatok és háztartások számára vonzó üzleti lehetőséggé kell változtatniuk. Ebben az árrendszernek központi szerep jut. Az előadó a világpiaci energiaárakra alapozott

marginális szemléletű belföldi energiaárképzés mellett szállt síkra. Hangsúlyozta, hogy a kínálatbővítő energiapolitika s ezzel összefüggésben a hazai energiatermelés gyors ütemű bővítése egyes KGST-országokban azt eredményezheti, hogy az energiaberuházások akadályát képezik a feldolgozó ipar modernizálásának.

A vitában amerikai részről elsősorban a magyar energiaár-képzés és a KGST-n belüli energiaberzerzés távlati lehetőségei iránt érdeklődtek. Kíváncsiak voltak véleményünkre a szovjet energiahelyzetet előrejelző CIA-jelentésről. Válaszában az előadó elmondotta, hogy távlatilag a KGST-n belüli olajbeszerzés jelentős növekedésére nem lehet számítani. A kelet-európai KGST-országok törekszenek a fejlődő országokból való olajbeszerzés növelésére. A CIA-jelentést illetően hangsúlyozta, hogy nem tekintjük megbízható információforrásnak, mivel törekvés érződik benne a Szovjetunió távlati energiahelyzetének a nyíltlegesen várhatónál pesszimistább értékelésére. A CIA szakértői alábecsülik a szovjet földgáztermelés távlati növelésének lehetőségeit. A CIA-t a jelentés elkészítésekor olyan szempontok is vezethették, mint a távlati nemzetközi energiahelyzet tudatos dramatizálása a kormánnyal több kérdésben vitában álló amerikai olajtársaságok tárgyalási pozíciójának javítása, az amerikai energiatermelés gyors ütemű bővítése érdekében. Szempont lehetett a Szovjetunió gazdasági tekintélyének tudatos rombolása is.

Donald Green előadása „A pénzügyek szerepe a kelet-európai reformokban” címet viselte. A hatvanas évek gazdasági reformjai során Kelet-Európában sokan felismerték, hogy a reformnak a központilag tervezett gazdaságok részleges monetarizálásához kell vezetnie. A hetvenes évek nehézségei jelentős részben a reformfolyamat eme dimenziójának nem kielégítő megértéséből származtak. Egyes esetekben az ösztönzési rendszer reformja a monetáris viszonyok korlátozottsága miatt bizonyult hatástalannak. Más esetekben túl sokat vártak a gazdasági döntéshozatal decentralizálása nélkül végrehajtott pénzügyi reformtól. Szerinte az elmúlt évtizedben a beruházási döntések és a vállalati szektor forgalmi és hitelkapcsolataiban csekély volt az előrehaladás a monetarizálás irányában. Jelentősebb változásokra került sor a nemzetközi pénzügyi kapcsolatok és a háztartásokkal kapcsolatos banktevékenység terén. A változások mindkét téren az állam pénzügyi kötelezettségeinek gyors növekedéséhez vezettek. Az előadó szerint a kelet-európai gazdasági reformok üteme várhatóan gyorsabb lesz, mint a hetvenes években. E reformok a hatvanas évekbelieknél kevésbé radikálisak, de valószínűleg a további monetarizálással jobban koordináltak lesznek. Az iparilag legfejlettebb KGST-országokban a teljes kapacitáskihasználtságból való kimozdulás miatt nagyobb figyelmet fordítanak majd a vállalkozói kapcsolatok rugalmasságára, a készletgazdálkodásra és a vállalatok keresletérzékenységre.

Ennek az előadásnak a vitája elsősorban a KGST-országok külföldi kölcsönfelvételei körül forgott. Amerikai részről arra hívták fel a figyelmet, hogy a technológiatranszfer külső eszközökkel való finanszírozásában a KGST-országok feltehetően számos téves beruházási döntést hoztak. A technológiatranszfer jórészt olyan szektorokra összpontosult, ahol a műszaki haladás azóta egy fokkal előbbre ugrott, vagy pedig távlatilag jelentős világszintű túlkínálat várható. Emiatt a KGST-országok — a technológiaimport révén — műszakilag elavult vagy piaci értékesítés szempontjából erősen sebezhető exportkapacitásokat hoztak, illetve hoznak létre.

Josef Brada előadásában az V. (1971—75) és a VI. (1976—80) csehszlovák öt-éves terv gazdaságpolitikai megfontolásait, preferenciáit és a tervek belső konzisztenciáját elemezte ökonometriai modell felhasználásával. Kimutatta, hogy ha a növekedés, a szerkezeti változás és az egyensúlyi belgazdasági célját kiegészítik a külgazdasági egyensúllyal kapcsolatos mérlegelésekkel, akkor a csehszlovák tervezők nem képesek az összes említett cél elérését javító beruházási politika kidolgozására. A külgazdasági egyensúlyi megfontolások így komoly korlátjai a beruházási politikának. E vonatkozásokat figyelmen kívül hagyva a csehszlovák

tervezők számára vonzó alternatíva lenne a beruházási erőforrásoknak a mezőgazdaságból az iparba való áttérése, a fokozottabb iparosítás. Az ökonometriai modellben azt találta, hogy a vizsgált két ötéves terv általánosságban véve konzisztens volt. Mindkét tervet azonban inflatórikusan valószínűsítették meg, ami a termelési célkitűzéseknek a külkereskedelmi szektor rovására történő túlteljesítésére irányuló tendenciát eredményezett. Végső következtetése: a csehszlovák gazdaságirányítás fő nehézségét nem a tervek tökéletlensége, hanem inkább az okozza, hogy a megvalósítás a túlberuházások, a termelési célok túlteljesítése felé hajlik.

Az előadás megállapításait az egyik csehszlovák származású amerikai résztvevő határozottan támadta. Hamisnak tartotta azt a megállapítást, hogy Csehszlovákia számára a további iparosítás lenne az ésszerű gazdaságpolitika. Ellenkezőleg: a további iparosítást meg kell állítani, és — egyebek között — a mezőgazdasági termelékenység növelésére kell a felszabaduló erőforrásokat fordítani.

Az ötödik magyar—amerikai közgazdász-találkozó hasznosnak bizonyult mindkét fél számára. A nyílt és tárgyyszerű véleménycserékben körvonalazódtak a kelet—nyugati, ezen belül a magyar—amerikai gazdasági kapcsolatok főbb problémái és a nehézségek megoldásának irányai. Számunkra különösen hasznosak a vezető amerikai Kelet-Európa-szakértőknek a magyar gazdaság fejlődéséről készített, tudományos tárgyilagosságra törekvő elemzése. Az előadások és az élénk viták hozzájárultak egymás gazdaságának, kutatási módszereinek és problémáinak jobb megértéséhez, az ismeretek kölcsönösen hasznos cseréjéhez.

Dobozi István

Hunyadi—Neményi—Subicz—Fiala:

A RÖVID TÁVÚ TERVEZÉS ÖKONOMETRIAI MODELLJE

(SZÁMKI-könyvek sorozat)

Az elmúlt néhány év során a népgazdasági tervek rendszerén belül megnövekedett a rövid távú tervezés súlya és jelentősége. Ez módszertani oldalról a tervezési módszerek folyamatos tökéletesítésére való törekvést jelenti, aminek következménye, hogy a korszerű eszközöknek — számítástechnikai és matematikai módszereknek — mind nagyobb teret kell kapniuk. A szerzők e követelményből kiindulva egy olyan modellrendszer kialakítását kívánják bemutatni, amely a rövid távú tervezés sajátos problémáit vizsgálja. Elsőként a prognózisokat helyezik előtérbe, de ezen túlmutató elemzési és döntéselőkészítési célokra is felhasználható ökonometriai jellegű modellt dolgoztak ki.

Kb. 120 l., kötve kb. 50,— Ft (Sajtó alatt)

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

Ju. Szubockij: Kisvállalatok az Egyesült Államok iparában

(Mirovaja Ekonomika i Mezsduarodnije Otnosenijija, Moszkva, 1980. 1. sz.)

Az elmúlt 10 évben nem csökkent az Egyesült Államokban a kisvállalatok száma, sőt inkább növekedett (a tulajdonosok természetesen változnak). Ez a jelenség a tudományos-technikai forradalom által életre hívott objektív tényezőkkel magyarázható. A kettős struktúra (nagy monopóliumok és kisvállalatok együttes létezése) kialakulásában a következő tényezők játszanak jelentős szerepet: 1. a szakosítás fejlődése, 2. a különféle típusú vállalatok együttműködése egy-egy termék gyártási folyamatában, 3. az új, bonyolultabb, kis sorozatban előállított termékek megjelenése, és végül 4. az automata gépek behatolása a kis sorozatú termékek termelésébe.

A kisvállalatok száma intenzíven az 1950-es években kezdett növekedni. Ebben az időszakban jelentősen meggyorsult a társadalmi munkamegosztás fejlődése, az ágazatok és termékfajták differenciálódása, új ágazatok és termékfajták megjelenése, a szakosítás elmélyülésének folyamata. E folyamatok révén alakultak ki a kisvállalatok és a nagy monopóliumok között a ma jellemző termelési, tudományos-technikai, értékesítési és pénzügyi kapcsolatok. A kisvállalatok súlya a kooperációs kapcsolatokban növekvő irányzatot mutat. Az e vállalatok helyzetét befolyásoló tényezők feltárását és elemzését a szerző nemcsak tudományos szempontból tartja fontosnak, hanem azért is, hogy a tőkés kisvállalatok tanulmányozásából szerzett ismeretek birtokában vitába szállhasson azokkal a nézetekkel, amelyek szerint a szocializmus-

ba való átmenet maga után vonja a kisvállalatok felszámolását.

A szerző a kisvállalatokat elsősorban a műszaki ellátottság, a berendezések összetétele, a munkatermelékenység alakulása, a szakosítás és a termelés koncentráltságának foka szempontjából vizsgálja.

Az Egyesült Államok feldolgozó iparában a kisvállalatok nagyon erőteljesen törekednek a technikai megújulásra. E vállalatokat az egy foglalkoztatottra jutó beruházások magas színvonala jellemzi. (Lásd az 1. sz. táblázatot.)

A kisvállalatok beruházási kedve az elmúlt 10 évben élénkült meg erőteljesebben. Ezt bizonyítják az állóeszköz-felmérés adatai is. A gépipari és a fémfeldolgozó vállalatoknál 1977-ben végzett teljes körű felmérés szerint a kisvállalatoknál az újabb gépek aránya 39, míg a nagyvállalatoknál ugyanez a mutató 33 százalék volt. Ezen belül a fémforgácsoló szerszámgépekre vonatkoztatva az arány 37, illetve 29 százalék, a kovács-présgépeknél 32, illetve 28 százalék volt. A felmérés egyébként bizonyította azt is, hogy a kisvállalatoknál a munka technikai felszereltsége magasabb (kétszeresen-ötszörösen), mint a közép- és nagyvállalatoknál. Természetesen az is igaz, hogy a kisvállalatoknál a gépek egy részét nem állandóan használják, hanem csak szükség esetén veszik igénybe őket egy-egy gyártási folyamatban. Továbbá azt is meg kell jegyezni, hogy a kisvállalatok nem ritkán használt gépeket vásárolnak. Az egy foglalkoztatottra jutó berendezések mennyisége — amely a kisvállalatoknál magasabb, mint az ipari átlag — önmagában nem jelent magas koncentrálttságot. A gépek mennyisége mellett figyelembe kell venni a gépek teljesítményét (termelékenységét) is. A nagyvállalatoknál szélesebb körben használják a termelékenyebb gépeket.

**Az egy foglalkoztatottra jutó beruházások
az amerikai feldolgozó iparban (dollár)**

Megnevezés	1963	1967	1972
Az ágazat egészében	700	1163	1340
Ezen belül			
1—99 főt foglalkoztató vállalatoknál	710	1060	1850
100—499 főt foglalkoztató vállalatoknál	570	994	720
500—999 főt foglalkoztató vállalatoknál	680	1271	1310
1000 főnél többet foglalkoztató vállalatoknál	830	1351	1620

**Az egy foglalkoztatottra jutó termelés a feldolgozó iparban 1972-ben
(tisztá termék, ezer dollár)**

Ágazat Vállalattípus	Feldolgozó ipar összesen	Textilipar	Konfekció- ipar	Fémipari termékek	Általános gépipar
Ágazat összesen	19,6	12,3	9,9	18,0	20,5
Ezen belül					
1—99 főt foglalkoztató vállalat	18,3	13,1	10,3	16,8	17,5
100—499 főt fog- lalkoztató vállalat	17,2	12,2	9,1	17,7	19,2
500—999 főt fog- lalkoztató vállalat	17,1	12,4	10,1	18,9	21,1
1000-en felül fog- lalkoztató vállalat	23,9	11,9	13,0	20,2	23,9

Néhány megállapítás a berendezések összetételére: A gépipari és fémfeldolgozó vállalatoknál végzett felmérések szerint a kisvállalatok gépparkjának összetétele többé-kevésbé egynemű, főként fémforgácsoló gépekből áll, s ezek aránya is növekvő. A több művelet elvégzésére alkalmas, automata berendezések a nagyvállalatoknál összpontosulnak. 1973-ban ez utóbbi berendezésekből 26 kisvállalatra, 7 közepes vállalatra és 2 nagyvállalatra jutott egy. Az összeszerelő, bonyolultabb gépek is a nagyvállalatoknál koncentrálnak. 1973-ban például 80 kisvállalatra jutott egy ilyen jellegű berendezés, míg a nagyvállalatoknál ez az

arány 1:1. Ennek az az oka, hogy a kisvállalatok fő termékei az alkatrészek, részegységek, valamint a technológiai folyamat egy-egy szakaszának termékei.

A felmérés adatai lehetőséget nyújtanak a szakosítás színvonala, a vállalati nagyság és a munkatermelékenység alakulása közötti összefüggések feltárására. Az elemzések szerint a magas szinten szakosított vállalatok átlagos méretei kisebbek, mint a kevésbé szakosított vállalatoké. A magas fokon szakosított kisvállalatok termelékenysége alig valamivel alacsonyabb, mint a kevésbé szakosított nagyvállalatoké. (Lásd a 2. sz. táblázatot.) A kisebb vál-

A vállalatok pénzügyi mutatói 1971-ben
(millió dollár)

Megnevezés	Vállalatok aktívái									
	0,25	0,25— 0,5	0,5—1	1—5	5—10	10—25	25—50	50— 100	100— 250	200 és ennél maga- sabb
Nyereség az értékesítés százalékában	32	29	28	28	29	29	33	35	35	35
Egységnyi forgalomra jutó állótöke	0,11	0,12	0,12	0,14	0,16	0,18	0,20	0,23	0,25	0,31

latok szűk termelési profilja lehetővé teszi modern berendezések alkalmazását és a munka hatékonyságának növelését.

A kisvállalatok termelékenysége egyébként az 1963—1972 közötti években a többi vállalatot meghaladó ütemben nőtt. A termelékenység színvonala 1972-ben 1963-hoz viszonyítva a feldolgozó iparban 166,1 százalékra, az 1—99 főt foglalkoztató vállalatoknál 179,4 százalékra, a 100-499 főt foglalkoztató vállalatoknál 168,6 százalékra, az 500—999 főt foglalkoztató vállalatoknál 135,7 százalékra, az 1000 főt, illetve annál többet foglalkoztató vállalatoknál 166,0 százalékra nőtt. Meg kell azonban jegyezni, hogy ez a statisztika némileg felnagyítja az irányzatot. A realisabb termelékenységi mutató elemzéséhez segítséget nyújt a feldolgozóipari vállalatok pénzügyi mérlegeinek elemzése.

(Ism.: *Varga Irén*)

Jean Saing-Geours: Létezik-e pénzügyi fegyver?

(Défense nationale, Párizs, 1980.
3. sz.)

Pénzügyi fegyveren értendő minden ellenséges rendszabály és nyomás, amelyeket a nemzetközi pénzügyek területén alkalmaznak. Az egyes államok közötti konfliktusok során a politikai

akarati jogi és pénzügyi következményeket hoz létre. A háborúk folytatásához már az ókorban hadikincsekre volt szükség. E kincsekhez fosztogatás útján vagy (később, a gyarmatosítás korában) egyenlőtlen árucseré útján jutottak hozzá.

A merkantilizmus korszakától kezdve a politikai hatalom már az országok termelőkapacitásán és aktív fizetési mérlegén alapult. E koncepció még a mai napig sem annyira elavult, mint sokan hiszik. Gondoljunk csak például a Szovjetunió önellátó termelőkapacitására és kincsképzési potenciájára, vagy a Német Szövetségi Köztársaság politikájára, amelyet kizárólag a gazdasági eredményei alapján létrehozott pénzügyi kapacitásai révén folytathat.

Ugyanakkor vannak olyan országok, amelyek gyengék, sebezhetőek, függőségben vannak, gazdasági helyzetük rendezetlen, szegények és eladósodottak. Történelmileg igen érdekes e tekintetben Spanyolország, ahol mindig bővében voltak a „pénzügyi fegyvernek”, az ország mégis többször ment csődbe történelme során, mert nem voltak szilárd gazdasági alapjai.

Természetesen nem lehet a jelenkori világhelyzetet a 16. századbeli Spanyolországéval összehasonlítani. A pénzügyi fegyver különösen az utóbbi tíz évben veszített stabilitásából. Ennek ellentmondásos következménye: e „fegyver” operatívabb lett, mert több az alkalom a bevetésre, azonban elvesztette azt a képességét, hogy ott csapódik be, ahová céloztak vele.

1980-ban a világ pénzügyi rendszere sokkal gyengébb, mint 1965-ben volt. A mai rendszert az jellemzi, hogy lehetőséget nyújt nemzetközi pénz szabad képzésére, az európai bankokban elhelyezett dollártartalékok alapján. Az így létrehozott pénzmennyiség tíz év alatt hozzávetőlegesen ezer milliárd dollárra nőtt. E pénzeket különböző lejáratúval helyezték el: részben hosszú lejáratúak, és rendszeresen refinanszírozzák őket a londoni pénzpiacon. Minthogy így a hosszú lejáratú pénzek újra és újra rövid lejáratúakká válnak, ez komoly veszélyt idéz fel a világpenzügyek számára. Ezt a véletlentől függő strukturális veszedelmet a közvélekedés szerint a „hosszú szivarral és keménykalappal felfegyverzett maffia” zúdítja a világra valamely bank tárgyalóterméből, ahonnan megtámadja az Európában áramló nemzetközi pénzeket. E „maffia” úgy él a pénztranszferrel, mint egy valódi fegyverrel. A pénzrendszer csak állandó kockázatok közepette tarthatja fenn magát. Valójában szó sincs valamiféle összeesküvésről, egyszerűen csak működésben van egy bizonyos rendszer, amelyet „hazátlan monetáris rendszernek” lehetne nevezni. E rendszer csaknem teljes egészében kiesik a kormányok akaratának köréből, sőt igazgatása még a benne részt vevők akaratától is függetlenedhet. E rendszer mint egy örökös mozgásban levő konstrukció magával rántja azokat, akik működtek.

Ebből következik, hogy az országok (vagy a pénzügyi hatalmak) pénzügyi döntéseiket fegyverként használhatják ellenfeleik „megszelídítésére”. A kérdés csak az, ki az, aki cselekszik, és milyen eszközökkel, milyen feltételek mellett.

A pénzügyi fegyvert alkalmazó állam döntése egy komplex és instabil rendszerben történik, számos szereplő mozgásával.

E szereplők rendkívül különböznek egymástól. A játékosok elsősorban maguk az államok, de ezek sem egységesek. A pénzügyi hatalmat az állammal a központi bankok osztják meg, amelyek súlya a különféle országokban meglehetősen különböző.

Szerephez jutnak még a nemzetközi

befolyással rendelkező nagybankok is. A főszereplő azonban minden esetben maga a gazdaság. Egy-egy országnak vagy deficitese a kereskedelmi és/vagy fizetési mérlege, vagy sem; vagy bíznak a pénzében, vagy sem; lehet adós vagy hitelező, néha arra kényszerülhet, hogy refinanszírozást vegyen igénybe, vagy hosszú lejáratú hitelt vegyen fel: mindez együtt adja egy ország érzékenységét vagy erejét. A lényeg azonban az egyes gazdaságok erejének egymáshoz való viszonya. Gyengének tekintendő az a gazdaság, amelynek nem kielégítő a termelékenysége és a versenyképessége, amely nem tud kellő alapot teremteni saját fejlődéséhez. Gyengének tekintendők továbbá azok, akiknek túl nagy az energiafüggősége.

A nemzetközi pénzügyi rendszer jelenleg meglehetősen zilált. A pénzek nem konvertibilisek, az árfolyamok lebegnek, az eurodevizák túlértékeltek. Az erős pénzek előnyben vannak a gyengékkel szemben, azonban a kölcsönös függés következtében a régebbi pénzügyi fegyverek részben hatástalanná váltak. Ma már inkább a pénzügyi fegyverek korlátairól, mint teljesítőképeségükről beszélhetünk. Kétségtelen, hogy egyes országok rendszabályaikkal képesek a nemzetközi pénzügyi rendszert előnyükre befolyásolni, ezt azonban inkább negatív, fékező, mint kezdeményező szerepben érik el.

A pénzügyi fegyver hatásos, de mindenképpen kétélű politikai fegyver lehet. Bevetése megrendítheti a hitelezésből és bizalomból összefonódott nemzetközi pénzügyi piramist. Gondoljunk csak arra, hogy mi történnék, ha az olajpénzeket tulajdonosaik hirtelen és tömegesen átcsoportosítanák! Ha csak bankot változtatnának, nem történné katasztrófa, mert a bankok nemzetközi együttműködése folytán teljesen mindegy, hogy hol helyezik el a pénzeket. Ha azonban hirtelen pénznemet akarnának változtatni, és dollár helyett más valutára váltani a pénztartalékaikat, akkor a nemzetközi közösség az Egyesült Államokat támogató rendszabályokat hozna, amelyek azonban gyengítéséhez vezetnének, az Egye-

sült Államok nukleáris zsarolása mellett. E zsarolás elsősorban azon ország ellen irányulna, amely a világ legerősebb pénzével rendelkezik, vagyis a Német Szövetségi Köztársaság ellen.

Az iráni javak befagyasztásának kísérlete nem meggyőző a pénzügyi fegyver alkalmazását illetően, hiszen még az sem állapítható meg, mi tekintendő iráni javaknak. A dolog lényege abban van, hogy megrendült a nemzetközi pénzügyi rendszerbe vetett bizalom. Eddig létezett ez a bizalom, különösen a harmadik világ azon országai részéről, amelyeknek hatalmas pénzfeleslegeik vannak. A jelenlegi csapások nem segítik elő az olajdollárok visszaáramoltatását, amelyre pedig oly nagy szükség lenne.

Ez a figyelemreméltó epizód, amilyenre eddig békeidőben nem volt példa, következtetések levonására ösztönöz. Az első következtetés az, hogy nem lehet bízni a pénz- és hitelügyek terén hozott intézkedésekben, megrendült a nélkülözhetetlen bizalom, és ezen mindenki veszít. A második következtetés: a pénzügyi támadásokkal szembeni legjobb védekezés a gazdaság szilárdsága és dinamikája, vagyis a jól működő ipar, a helyes beruházások, a termelékenység növekvő irányzata, a pénzügyek lebonyolításának szervezetsége.

Az Egyesült Államok bankhálózatának igen nagy a szerepe a világ pénzügyi egyensúlyában, miközben a dollár gyenge. A rubel és a szovjet pénzügyintézetek alig játszanak nemzetközi szerepet. A két nagyhatalom tehát világméretű szerepét gazdasági potenciáljának köszönheti.

(Ism.: *Kálmán Endré*)

E. F. Zsukov: Az Egyesült Államok adórendszere

(SZSA. *Ekonomika, Politika, Ideologija*, Moszkva, 1980. 5. sz.)

Az adórendszer megvitatása, a különféle irányú, eltérő mennyiségi problémákkal jellemezhető és különböző hatású javaslatok körüli csatározások köz-

ponti helyet foglalnak el a gazdaságpolitikai harcban az Egyesült Államokban, különösen a választási küzdelem idején. Az adóterhek mérséklésének követelése a munkások és foglalkoztatottak számára életszínvonaluk alakulásának közvetlen meghatározója, a nettó béren és az adóterhet tartalmazó piaci árakon keresztül. A tőkés cégeknek az adórendszerhez való viszonyulása ketős: egyrészt adóterheiket kívánják minimalizálni, másrészt lehetőleg minél nagyobb részhez akarnak jutni a szövetségi és az állami megrendelések, illetve szubvenciók révén a költségvetésbe bevont adóbevételekből. A tőkés állam számára az adóbevételek alakulása kulcskérdés az egyre növekvő költségvetési kiadások fedezése szempontjából. A konjunktúra befolyásolásában is nagy szerepet játszik az adó, mind adóteherként, mind pedig adóbevételként (finanszírozási forrásként az állam oldalán).

A jelenlegi amerikai adórendszer, hosszú folyamat eredményeként, történelmi, gazdasági, jogi, politikai tényezők hatására jött létre. A 18. században és a 19. század első felében az Egyesült Államok adórendszerében az elsődleges szerepet a közvetett adók játszották, az ültetvényes gazdálkodás uralkodó szerepe miatt. Az állami adóbevételek között — kisebb mértékben — szerephez jutottak még a vámból befolyó összegek.

Az 1861–65-ös polgárháború után, a kapitalizmus fejlődésének kibontakozásával a közvetlen adók jelentősége megnőtt, s századunkra döntővé vált. Első ízben 1861-ben vetettek ki az Egyesült Államokban jövedelemadót, később 1895-ben és 1913-ban szabályozták újra a kérdést. Az amerikai adórendszerben — mind a szövetségi, mind az állami adóbevételi források között — egyaránt találhatunk közvetlen és közvetett adókat. Az elsődleges szerepet mindkét szinten a közvetlen adók játszószék, de a közvetett adóknak a tagállamok szintjén nagyobb a jelentősége. 1946-ban a szövetségi adóbevételek összege 37,2 mrd dollár volt, ezek 73,7 százaléka közvetlen, 26,3 százaléka pedig közvetett adóból származott. Az állami

és a helyi adóbevételek ugyanekkor 10,7 milliárd dollárra rúgtak, amelyből 60,8 százalékkal részesedtek a közvetlen, és 39,2 százalékkal a közvetett adók.

Az azóta eltelt mintegy 30 év alatt két döntő változás ment végbe az adóügyekben: megnőtt a szövetségi állam részesedésének aránya az adóbevételekből a tagállamok rovására. (1978-ban az adójövedelmek 71 százaléka a szövetségi kasszába folyt be.) A szövetségi adók 93,5 százaléka közvetlen adó volt, erősen visszaszorult tehát a közvetett adók aránya (az 1946. évi 26,3 százalékról 1978-ra 6,5 százalékra). A tagállamok adóbevételeinek adónemek szerinti megoszlása alig változott: a közvetlen adó aránya 62,3 százalék, a közvetetteké 37,7 százalék.

A szövetségi adóbevételek 45 százaléka a foglalkoztatottak jövedelemadó-jából származik. A bevételek 31 százalékanak forrása a társadalombiztosítási alapokba történő befizetés, amelyet részint a munkaadók, részint a munkavállalók teljesítenek. Az adóbevételek 15 százaléka származik a profitok közvetlen megadóztatásából. Az összes adóbevételeknek csak 1,7 százalék körüli része származik az importra kivetett vámokból. A bérből és fizetésből élők jövedelmének 14–30 százalékát viszi el az adó, a jövedelemszinttől függően. Az alacsony és a közepes jövedelműeknek jövedelmük bizonyos hányada után nem kell adózniuk. Az adómentes rész 16 százalék vagy 2300 dollár az egyedülállók, és 3400 dollár a házaspárok számára. A magas és mammut-jövedelműek adóterheit sorozatosan kedvező változások csökkentették: a jövedelemadó maximális kulcsát 1964-ben 91 százalékról 77 százalékra, 1965-ben 70 százalékra, 1972-ben 50 százalékra módosították. Ennek következtében nagymérvű eltolódások következtek be az adóterhek megoszlásában. E. F. Zsukov szerint 1940-ben az amerikai munkások és foglalkoztatottak a szövetségi adók egyharmadát fizették, a hetvenes évek elején viszont csaknem 70 százalékát.

A tőketulajdonosok számára jelentős kedvezmény az államok által kibocsá-

tott hosszú lejáratú kötvények kamatainak adómentessége, az értékpapírokból származó jövedelmek alacsony adóterhe. A tőkejövedelmek után fizetendő adó számos más legális módon is csökkenthető: gyorsított leírás, speciális alapok képzése, az igazgatók fizetésének kiadasként való elszámolhatósága stb. G. Break és J. Pechman számításai szerint a magas jövedelműek adókedvezményeinek megszüntetése 1976-ban mintegy 90 milliárd dollár többletbevételhez juttatta volna az amerikai államkincstárat. Az amerikai kormány már 1974 elején az olajmonopóliumok extraprofitja külön megadóztatásának bevezetését tervezte, de erre az olajlobby nyomása miatt nem került sor.

Az 1974–75-ös gazdasági válság miatt az inflációellenes intézkedéseket válság elleni, konjunktúraélenkítő gazdaságpolitika váltotta fel. A Ford-kormány javasolta a beruházások ösztönzése céljából nyújtott adókedvezmények növelését és a profitadók csökkentését. Az 1978-ban (tehát már Carter elnöksége idején) elfogadott törvény szerint a beruházásokra fordított profit-hányadra 10 százalékos adókedvezményt nyújtanak. Az amerikai monopóliumok kedvező helyzetben vannak a külföldön szerzett profit adóügyi elbírálása terén is. A külföldön szerzett profitokat csak az Egyesült Államokba történő repatriálás és felhasználás (elosztás) után adóztatják meg. Ez jelentős ösztönzés az amerikai eredetű transznacionális monopóliumok számára a tőkekiviteltre, illetve a külföldi tőkejövedelmek újraberuházására. A társadalombiztosítási alapokba befizetett adók a nyugdíjak és az árvaellátás, a munkanélküliek támogatásának és a foglalkoztatottak betegbiztosításának a céljait szolgálják. Ehhez a munkaadók és a munkavállalók egyenlő arányban járulnak hozzá. A hozzájárulás mértéke 1972-ben 5,2–5,2 százalék volt, amelyet 1977-ben 6,15–6,15 százalékra emeltek. Az áruk és szolgáltatások fogyasztási adója (közvetett adók) első sorban a szeszes italokat, a dohányt, a benzint, a halászati felszereléseket, a repülőjegyet és az élelmiszereket (vaj, zsír stb.) érinti. Jelenleg a szövetségi kormány fogyasztási adókból származó

bevételeinek majdnem 90 százaléka az alkohol, a dohány és a benzin megadóztatásából ered.

Hogyan alakultak az Egyesült Államokban az adóterhek? Nőtt a bérből és fizetésből élők adóterhe, ami a jövedelemkiegyenlítődés ellen hatott. Egy foglalkoztatott 1977-ben 3627 dollár adót fizetett. A munkabér minden dollárjából 1944-ben 26 cent, 1974-ben 37 cent, 1976-ban 41 cent adót kellett fizetni. A közvetlen és közvetett adók a munkabér 26—32 százalékát viszik el. Jelentősen megnőtt a fogyasztási

kiadásokon belül az adófizetés hányada: az 1948. évi 19,2 százalékról 1977-re 28,6 százalékra emelkedett.

Az Egyesült Államokban éles küzdelem folyik az adórendszer reformjáért, hiszen az adók mindenki zsebét közvetlenül érintik.

A szakszervezetek a reáljövodelmek és a vásárlóerő megőrzéséért szállnak síkra, míg a tőkésék a beruházások ösztönzésének szükségességére hivatkozva sürgetnek adókedvezményeket.

(Ism.: *Kőrösi István*)

Fogarasz István:

BANKÜZEMTAN

(Tőkés bankok működése a gyakorlatban)

A könyv bemutatja a tőkés pénzintézetek banküzemi folyamatait, technikai vonatkozásait, és ezekhez olyan ábrákat közöl, amelyek igen jól szemléltetik a nálunk talán kevésbé ismert konstrukciók lényegét. Ez különösen azért szerencsés, mivel ebben a témában kevés szakirodalom áll a fiatalabb pénzügyi szakemberek rendelkezésére. Megismertet a leasinggel, a kezességi ügyletekkel, a tőzsdéi és arbitrage, valamint a lombard ügyletek ismérveivel, helyükkel és szerepükkel a tőkés pénzintézetek mindennapi gyakorlatában, s ezen keresztül — közvetett módon — azzal az éles konkurenciaharcgal, amelyet egymással szemben folytatnak a lakosság megnyerése érdekében.

A szerző először a bankügyletek fogalmi ismérveit tárgyalja. Az elvi tisztázás után az általános banki tevékenységekkel foglalkozik, igen sok példával támasztva alá a pénzügyi folyamatokat. Kitér a passzív és az aktív bankügyletek jellegzetességeire is. Képet ad a pénzintézetek számviteli rendszeréről, így mindazokról a könyvviteli, kalkulációs, statisztikai nyilvántartásokról, amelyek a teljes gazdasági tevékenység pénzértékét rögzítik. A tőkés pénzintézetek üzletpolitikáját a vezetés-irányítás szempontjából tárgyalja, s lényeges elemnek tartja a banki marketingpolitikát, amely sajátos vezetési magatartást jelent. A profitnövelésnek alárendelt közönségkapcsolat elsősorban a megnyerést szolgálja, amit visszacsatolással felhasználnak a közvéleménymanipulálásra is. A könyv ismerteti a nyugat-európai tőkésországok bankrendszeit, bankmodelljeit, de bemutatja a legnagyobb multilaterális bankkorszerneket is néhány fontos adat tükrében. A kötet elolvasását a pénzügyi és bankszakemberek körén belül elsősorban a pályakezdőknek ajánljuk, bár a könyv hasznos ismereteket ad a külkereskedelem különböző területein dolgozó szakembereknek is.

358 l., kötve 50,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

Babanászis Szteriosz—Denke Géza: A tudományos-technikai forradalom és a munkások

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1979. 290 l.

A Budapesti Műszaki Egyetem marxizmus tanszékein hosszabb ideje folyik a tudományos-technikai forradalom társadalomtudományi kutatása. A kutatómunka egyik legfrissebb terméke ez a könyv.

A tudományos-technikai forradalom kutatása ma hazánkban különösen jelentős feladat. Ez a felismerés fejeződik ki abban, hogy a Tudományos Akadémia kiemelt kutatási témának minősítette. A termelőerők, a technika elért színvonala egyrészt korlátokat állít e folyamat széles körű kibontakozása elé, másrésztől sürgetően követeli a tervszerű, tudatos elősegítést, a termelőerők fejlesztését, a termelési viszonyoktól való elmaradásuk felszámolását — a növekvő társadalmi szükségletek jobb kielégítése végett.

A tudományos-technikai forradalom megindulásának és folyamatának a szocialista országokban s így hazánkban is sajátosak a feltételei. Az ipari forradalom kiteljesedése és a tudományos-technikai forradalom egyidejűleg zajlik. Ennek lehetősége és szükségessége a szocialista termelési viszonyokból következik, amelyek kedvező feltételeket teremtettek a tudományos-technikai forradalom tudatos kibontakoztatásához. Éppen a tudatosság meghatározó szerepe kölcsönöz különös fontosságot a tudományos-technikai forradalom és társadalmi hatásai kutatásának.

Kutatómunkájuk eddigi eredményeinek összefoglalásán túlmenően a szerzők azt a célt tűzték maguk elé, hogy a hazai és a külföldi szakirodalom alapján átfogó ismertetést adjanak a nem szakember olvasónak a tudományos-technikai forradalomról.

Törekvésük sikereként könyvelhető el, hogy a könyv — különösen az első része — jól felhasználható a propagandamunkában, a tudományos-technikai forradalom kérdéskörének különböző szintű oktatásában az egyetemeken és a pártoktatásban egyaránt. A könyv nagy érdeme ez, hiszen a tudományos-technikai forradalom kibontakoztatásában hazánkban nem lehet túlbecsülni a dolgozó tömegek kezdeményező részvételének jelentőségét, aminek viszont feltétele a tudományos-technikai forradalom széles körű megismertetése.

A könyv szorosabban vett témájába vágó kutatási eredményeket a második és a harmadik rész foglalja össze. Az előbbi a tudományos-technikai forradalomnak a munkásokra gyakorolt hatását a termelési folyamatban vizsgálja, az utóbbi pedig a termelési folyamaton kívül. A könyv második részének fejezetei alapos és értékes elemzést tartalmaznak a munkás és a technika viszonyáról s a munka jellegének átalakulásáról (V.), a változó munkafeltételekről és a munkásokra gyakorolt hatásaikról (VI.), valamint a tudományos-technikai forradalom hatásáról a munkamegosztásra és a foglalkoztatottságra (VII.) általában és hazánkban. Az elemzés részben a szerzők által végzett vizsgálatokon, felméréseken, esettanulmányokon alapul. Ugyancsak a második részben tárgyalják a szerzők a tudományos-technikai forradalom, az üzemi demokrácia és a szociális tervezés összefüggéseit. Az erről szóló VIII. fejezet tartalmilag szegényesebb az előzőeknél (terjedelemben is elmarad tőlük), de döntően nem a szerzők hibájából. Az ok

sokkal inkább abban a tényben rejlik, hogy még nem valósult meg a munkás-tömegek aktív részvétele a tudományos-technikai forradalom kibontakoztatásában, s így kevés az elemezhető tény. E kérdések tárgyalásának éppen az a jelentősége, hogy felhívja a figyelmet ezekre a fontos, de elhanyagolt összefüggésekre.

A könyv a tudományos-technikai forradalomnak, a munkásosztály fogyasztási struktúrájára és szükségleteire (IX.), a szabad időre (X.), a szakmai képzettségre és a kulturális színvonalra (XI.), valamint a társadalmi mobilitásra (XII.) gyakorolt hatásait elemzi. Bár ezek a fejezetek nagyjából a szakterület más kutatóinak elemzéseit, kutatási eredményeit foglalják össze, a hatások ilyen átfogó bemutatásával még nem találkozhattunk a téma marxista szakirodalmában.

A sokrétű hatások, összefüggések átfogó tárgyalása a könyv nagy erénye. Ugyanakkor felvetődik, vajon helyes volt-e az elemzést a tudományos-technikai forradalomnak csak a munkásokra gyakorolt hatásaira korlátozni. Természetesen nem vonható kétségbe a kutatónak az a joga, hogy a témáját maga határolja körül.

Csak hogy — megítélésem szerint — a tudományos-technikai forradalom összefüggéseiről nem lehet csupán a munkásosztályra gyakorolt hatásain keresztül valóságghú képet adni. Bár — mint a vizsgálatból kiténik — a munkásosztály is átalakul, változik, fejlődik, a társadalom többi rétegére a tudományos-technikai forradalom még nagyobb hatással van. Az értelmiségnek például nemcsak a száma és aránya nő meg a társadalmon belül, hanem a tudomány közvetlen termelőerővé válásával megváltozik a társadalmi szerepe, növekszik a jelentősége. De talán nem túlzás azt mondani, hogy mind a termelésben való részvétele, mind az életkörülményei szempontjából a legnagyobb változás a parasztságnál következett (és következik) be. Az is megfigyelhető, hogy a társadalmi mobilitásban nemcsak, és nem is elsősorban a munkásosztályon belül következnek be mélyreható változások a tudományos-technikai forradalom hatására.

A könyv tanulmányozása közben az olvasóban néhány további kérdés kapcsán is hiányérzet támadhat. A szerzők többhelyütt tárgyalják, hol tart hazánkban a tudományos-technikai forradalom. Az első rész II. fejezetében adott általános — eléggé kurta — értékelés mellett a második részben, a konkrét vizsgálatok ismertetésekor újra és újra visszatérnek erre a kérdésre, anélkül azonban, hogy kellően pontos és világos választ adnának rá.

Kétségtől eltekintve megállapítás, hogy „Hazánkban ma lényegében a gépi nagyipar teljes kibontakoztatása folyik, amikor is az iparosítás folyamata és a tudományos-technikai forradalom egyes elemei egybeolvadnak” (61. l.). „...Magyarországon a komplex gépesítés viszonylag szűk körű, jelentősebb automatizálás pedig kevés helyen található meg. Ez alól kivételt képez egy-egy iparág. Az általánosnál lényegesen jobb a helyzet a kiemelt iparágakban és a vegyipar néhány ágában” (uo.). Nyilvánvalóan egyetérthetünk a következtetéssel is: „Magyarországon az elkövetkező két évtizedben a technika továbbra is lényegében »vegyes« jellegű marad, mivel megtalálható lesz egyrészt a gépesítés előtti szint, másrészt a gépi nagyipari termelési szint és harmadrészt növekvő mértékben jelentkezik a komplex gépesítés és automatizálás.” (62. l.) A méltán nagy érdeklődésre számot tartó kérdésre azonban mindez nem kielégítő válasz.

Hiányérzetet kelt az is, hogy bár a szerzők — néhol — érintőlegesen felvetik a munkások szerepét a tudományos-technikai forradalomban, a termelési viszonyok hatását a technikai fejlődésre, vizsgálatuk azonban (mint maguk is leszögezik) lényegében egyoldalú: a tudományos-technikai forradalomnak a munkásosztályra gyakorolt hatásait elemzik. Holott nyilvánvaló, hogy nemcsak a tudományos-technikai forradalom hat a termelési viszonyokra — ha úgy tetszik, leszűkítve: a munkásosztályra —, hanem a termelési viszonyok — ha úgy tetszik: a munkások — is jelentősen befolyásolják annak folyamatát. E visszahatás nél-

kül meg sem lehet érteni a tudományos-technikai forradalom megjelenését a szocialista országokban, köztük hazánkban. Gyakorlati szempontból a termelési viszonyok hatását, a munkásosztály szerepét a tudományos-technikai forradalomban azért kell részletesen elemezni, mert e folyamat tudatos és tervszerű kibontakoztatása éppen a termelési viszonyok fejlesztését, a munkások — és az egész társadalom — aktivitásának fokozását követeli. Összefüggéseik kutatásával végső soron azokra a konkrét kérdésekre kell megadni a választ, hogy társadalmi viszonyaink milyen területeken, milyen összefüggésben, mennyiben és miért szabnak korlátokat a tudományos-technikai forradalom fejlődése elé, s hol, milyen feltételek megteremtésével lehet és kell e folyamat kibontakozását elősegíteni, meggyorsítani.

★

A könyv komoly érdeme annak tudatosítása, hogy társadalmi viszonyaink átfogó és részletekbe menő vizsgálatából állapítható meg, mennyire képes társadalmunk befogadni a technikai fejlődést, a tudományos-technikai forradalmat. A társadalom befogadóképessége ugyanis komplex probléma. Magában foglalja a termelési viszonyok szinte minden elemét, a népgazdaság tervszerű irányításának rendszerétől a szervezeti rendszeren és az érdekstruktúrán keresztül a termelésben közvetlenül részt vevő munkások és műszakiak szakképzettségi szintjéig és annak fejlődéséig, a szakmastruktúra alakulásáig.

Az alapvető kérdés az, hogy a munkásosztály és vele együtt a társadalom többi rétege mennyire képes megismerni, alkalmazni és nem utolsósorban továbbfejleszteni a legkorszerűbb technikát. Egyidejűleg vizsgálandó, hogy társadalmi viszonyaink mennyire teszik lehetővé a legkorszerűbb technika bevezetését, mennyire ösztönöznek, sőt kényszerítenek rá.

Ebből juthatunk el annak felismeréséhez, hogy mit kell tenni, milyen konkrét intézkedéseket kell hozni a társadalom befogadóképességének növelésére, a tudományos-technikai forradalom kibontakozásának útjában álló akadályok elhárítására. E problémák tudatosításán túl, a könyv segítséget nyújt — különösen a második rész alapos elemzései, de a harmadik rész némely fejezete is — az ilyen irányú további kutatás folytatásához.

Bananászisz Szeriosz és Denke Géza évek óta folyó — nem lezárt — kutatások eredményeit adták közre. A tudományos-technikai forradalom újabb értékes eredményt vár társadalomtudományi munkájuktól, amelynek végső célja a technikai fejlődés s ezen keresztül hazánk gazdasági fejlődésének elősegítése.

Stuber Ervin

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

Роберт Хох

Цены мирового рынка и центр цен

Важный принцип системы цен, введённой в 1968 году, состоит в том, что система внутренних цен должна быть в тесной связи с внешними ценами, по которым в действительности осуществляется экспорт и импорт. За прошедшее после реформы десятилетие и в этом отношении не было достигнуто должного прогресса. Поэтому было обоснованным, чтобы при изменении системы экономического регулирования в 1980 году был сделан значительный шаг в направлении согласования системы внутренних и внешних цен.

Для изменения системы, осуществлённого в 1980 году, отчасти характерно, что она более последовательно направлена на установление единого центра внешнеторговых цен, на устранение необоснованных отклонений от него. Это стремление автор считает необходимым и правильным. (При образовании импортных цен на энергоносители и сырьевые материалы необходимо ещё взвесить преимущества и отрицательные моменты перехода с принципа средних цен к принципу предельных цен.)

Однако суть изменения системы цен, осуществлённого в 1980 году, состоит в реализации концепции конкурентных цен: то есть, в значительной части обрабатывающей промышленности уровень рентабельности предприятия определяется на основе рентабельности осуществляемого им экспорта в капитраны. Этот принцип автор считает весьма проблематичным, считая нерезальной эффективностью, ожидаемую от применения этого принципа. Автор останавливается ещё на некоторых открытых вопросах в связи с т. н. конкурентными ценами.

Миклош Сёч

Положение и задачи венгерского энергетического хозяйства

В Венгрии снабжение топливными материалами и электроэнергией в течение десятилетий является уравновешенным, однако после 1973 года внешние и внутренние условия управления энергетическим хозяйством изменились фундаментальным образом.

Подорожала как импортруемая, так и производимая в стране энергия, значительно подорожали и энергетические капиталовложения.

Автор даёт обзор об этих заботах и о возможностях их решения, с одной стороны, анализируя завершающийся в настоящий момент плановый период 1975—1980 годов и, с другой стороны, останавливаясь на энергетической концепции шестого пятилетнего плана на 1981—1985 годы.

Янош Тимар

Политика и планирование в области обучения

В статье рассматривается фундаментальный вопрос политики в области обучения, состоящий в том, какие факторы и каким образом определяют структуру школьного воспитания и обучения по уровням и типам школ, а также степень и структуру школьного образования населения. С этим связаны дальнейшие вопросы: какие взаимосвязи и взаимозависимости имеются между «школой» и обществом, а также «хозяйством», и каким образом можно конкретно разработать стратегию развития обучения, то есть саму политику в области обучения.

Отвечая на поднятые вопросы, автор представляет проблемы развития системы обучения в Венгрии, расхождения мнений и дискуссии, наблюдаемые в стратегических вопросах политики обучения. В статье даются тезисы относительно концепционных основ политики и планирования в области обучения, сроков и важнейших задач планирования. Автор представляет свои соображения о содержании и взаимозависимостях функций обучения, структуры системы обучения, сроков и методов процесса воспитания, материальных и личных условий развития.

На основе этой концепции автор представляет и анализирует развитие планирования обучения в Венгрии до начала 1960-ых годов, а затем новую методическую концепцию, развившуюся начиная с 60-ых годов.

Ференц Лесак—Арнольд Орбан—Лайош Орос

Экономическое развитие, формирование соотношений зарплаток и доходов в сельском хозяйстве

Начиная со второй половины 1960-ых годов вследствие динамического развития народного хозяйства жизненный уровень, в том числе уровень доходов всех групп населения повысился в значительной степени. Сельскохозяйственное производство играло в это время растущую роль в развитии народного хозяйства. На основе ускоренного роста его продукции представилась возможность для того, чтобы относительно низкий уровень доходов и зарплаток сельскохозяйственных работников постепенно сближался с уровнем промышленных рабочих. Одним из важных социальных достижений этого периода является то, что средний уровень зарплаток сельскохозяйственных работников сближился со средним уровнем промышленных рабочих, а уровень доходов достиг его.

В начале пятого пятилетнего плана, в 1975 году средний уровень зарплаток в госхозах составлял 96%, а в сельскохозяйственных производственных кооперативах — 91% уровня занятых в социалистической промышленности. За прошедшие годы планового периода уровни зарплаток — с небольшими отклонениями — развивались согласованным образом.

Исследования, проведенные относительно отдельных классов и групп населения, показывают, что уровень реального дохода рабочего класса и кооперативного крестьянства и в изменяющихся условиях складывался по существу соответственно целям социальной политики.

Дьёрдь Петери

Международная ликвидность и народнохозяйственный аспект в венгерской монетарной политике 1924—1931 гг.

В статье рассматривается первый период венгерской монетарной истории, наступивший после стабилизации в 1924 году, то есть стандартное функционирование золотой валюты с точки зрения возможностей формирования автономной национальной монетарной политики. Опираясь на современные данные международного платёжного баланса, автор в своём анализе приходит к выводу, что монетарная политика, направленная на сохранение стабильности курса и конвертируемости венгерской валюты, из-за связанной со структурными причинами хронической пассивности, попала в зависимость от объёма валют, достигаемых на нью-йоркском и лондонском рынках денег и капитала. Такая фундаментальная зависимость, однако, которая была действительна для того периода в целом, сама по себе ещё не обязательно исключала на определённом тактическом уровне возможности осуществления политики, строящейся на аспектах отечественной экономической стабильности и конъюнктуры. Для изучения этого вопроса автор — по следам трудов Р. Нурксе и А. И. Блумфельда — исследует взаимосвязь между резервами международной ликвидности Венгерского национального банка, а также движением объёма эмиссионных кредитов и денег. Относящаяся к этому периоду международная литература противопоставляет друг другу, как правило, две линии эмиссионной политики: эмиссионный банк может придерживаться «правил игры» (“rules of game”), то есть подвергать свою кредитную политику изменению запасов золота и золотой валюты, или же — что рассматривалось как общее явление роста «монетарного национализма» в период между двумя мировыми войнами — в интересах сохранения внутренней стабильности стремиться сбалансировать, нейтрализовать эти влияния. Что касается венгерского варианта, статистическими данными не подтверждается ни одна из вышеуказанных альтернатив. Зато можно наблюдать явно выраженную тенденцию, состоящую в том, что в случае сокращения средств международного платежа банк «нейтрализовывал», то есть проводил экспансионную кредитную политику, в то время как в случае роста «запасов металла» он придерживался скорее «правил игры», то есть опять-таки осуществлял расширение отечественной кредитной базы. В Венгрии, таким образом, «монетарный национализм» воплощался не просто в нейтральной политике, а в комбинации нейтрализации и реализации изменений международных резервов, представляющейся с точки зрения отечественной хозяйственной жизни наиболее выгодной.

Ласло Дрекслер

«Миф неизмеримости?»

Автор представляет свои замечания по поводу статьи Балажа Хамори («Нетоварные блага и услуги» в социалистическом товаропроизводительном хозяйстве), опубликованной в номере 6. журнала «Кэзгаздашаги Семле».

Он оспаривает утверждение о том, что препятствием на пути устранения забот, изложенных — по мнению автора, реально — в статье, является в первую очередь догма о неизмеримости результатов нетоварной сферы. Он указывает на то, что в отличие от товарной сферы, в которой сопоставление затрат и результатов является основой оценки производительности, эффективности, изменение «выпуска» нетоварной сферы можно будет оценивать лишь посредством изменения «затрат». В то же время он согласен с автором указанной статьи в том, что в том случае, когда по сути дела следует делать выбор между различными вариантами, служащими той же самой цели, гораздо более важную роль может и должно играть сопоставление затрат.

Ласло Прагер

Размышления о дифференциации и стимулировании

Соображения, развитые автором, связаны со статьёй Каталин Сикра, Фалуше («О высоких личных доходах» (Кэзгаздашаги Семле № 10 1979 г.).

Автор развивает мысль о том, что проблематика высоких личных доходов или — в более широком плане — дифференциации тесно связана с основными вопросами социалистической политической экономии. Вопросы, связанные с высокими личными доходами, дифференциацией, требуют согласования социально-политического и экономического планирования. Фундаментальной задачей является оптимальное в социально-экономическом аспекте решение использования доходов, которые уже не могут быть потрачены на удовлетворение личных потребностей. Повлечение таких доходов в сферу производства может иметь преимущества, однако связанный с ними более высокий экономический результат одновременно может привести к напряжённому моменту, к ещё большему обострению различий. По мнению автора поэтому в социалистическом обществе необходимо анализировать, искать и другие возможности. Более высокие доходы связаны с различными формами приобретения: во многих случаях они возникают из-за отсутствия конкуренции, наличия монопольной ситуации, в других случаях же высокие личные доходы связаны с непомерно высокими затратами труда. В связи с этим автор рассматривает взаимосвязь между т. н. первым и вторым хозяйством, зачастую противоречивую роль работников в этих двух сферах. Он констатирует, что «смешанное хозяйство» сопровождалось тем, что сложился «работник смешанного типа», по-разному оцениваемый с общественной точки зрения.

Останавливаясь на дифференциации, автор указывает на то, что как в теории, так и в практике наряду с — передк чрезмерным — подчёркиванием важности дифференциации дохода руководящих работников недостаточно внимания уделяется необходимости дифференциации между подчинёнными работниками. Он критически отмечает, что в венгерском хозяйстве сложился слишком широкий слой руководящих работников: в этом он видит фактор, тормозящий дифференциацию дохода руководителей.

В связи с проблематикой «чрезмерной дифференциации» и «недостаточной дифференциации» автор останавливается на том, что обычно учитывается валовой заработок, в то время как реальные (потребительские) различия складываются в зависимости от системы налогов, структуры цен, величины семьи и т. д. Ища пути к решению проблем, автор указывает на важность изучения вопроса чрезмерной дифференциации производительности, видя фундаментальные резервы развития в этой возможности.

SUMMARY OF THE ARTICLES

Róbert Hoch:

World market prices and the price centre

It is an important basic principle of the price system introduced in 1968 that the domestic price system should be in close connection with the external prices at which we actually export and import. In the decade following the reform we did not make satisfactory progress in this direction. It was thus justified that the change in the control system with 1980 should make a great step forward in linking the external with the internal price system.

The change in the price system in 1980 is characterized partly by the fact that it makes more consistent efforts at developing a uniform foreign trade price centre and at eliminating the unjustified deviations from it. The author believes this striving is both necessary and correct. (The advantages and disadvantages of a shift in the price formation of primary energy and raw materials from the "average principle" to the "marginal principle" should be weighed.)

But the substance of the 1980 change in the price system is assertion of the so-called competitive price concept; that is, in a considerable part of the manufacturing industry the profitability of the producing firm is determined on the basis of the profitability of exports to the convertible-currency area. The author believes this principle is highly problematic, and the expectations towards this pricing principle are unrealistic. The article discusses some unanswered problems related to the so-called competitive price.

Miklós Szócs:

Energy management in Hungary—present situation and immediate tasks

Fuel and electric energy supply have been balanced in Hungary for several decades, but after 1973 both the internal and the external conditions of energy management fundamentally changed.

Both the domestically produced and the imported energy became more expensive, and the situation is the same with investments into energy.

The author reviews these concerns and the possibilities for solution, surveying the plan period now coming to an end (1975–1980) and the energy concept of the sixth five-year plan to cover 1981–1985

János Tímár:

Education policy and the planning of education

The study discusses the basic problems of education policy: what factors determine and in what manner the structure of education by levels and types of schools as well as the extent and composition of the education of the population. To these are related further problems: what is the connection and interaction between the „school” and society, and economy, and in what manner can the strategy of developing education, that is, education policy itself be worked out.

In order to answer the questions the study presents the problems of developing the Hungarian system of education, the different views and controversies about the strategic problems of education policy. The study reviews the theses and conceptual bases of education policy and the planning of education, the contents of and the main tasks related to planning. It outlines the contents and interrelations of the function of education, the structure of the educational system, of enrolment, of the length and methods of the educational process, of the material and personal as well as operational conditions, that is, of the main functions of planning.

Relying on his conception the author reviews the development of planning education in Hungary up to the sixties and the new methodological concept developing after these years.

Ferenc Leszák — Árpád Orbán — Lajos Orosz:

Economic development, earnings and income relations in agriculture

Beginning with the second half of the sixties and in consequence of the dynamic growth of the economy the living standards of every group of the population and thus their income levels have been considerably rising. In these years agricultural production has been playing a growing role in the development of the economy. The faster growth of output also provided the grounds for the low incomes and earnings of the agricultural workers to approach gradually those of industrial workers. It is an important social achievement of the period that the average earnings of workers in the socialist sector of agriculture approached and that their income level attained those of the industrial workers.

When the fifth five-year plan was started in 1975, the level of average earnings in state farms was 96 per cent, in cooperatives 91 per cent of those working in the socialist industry. In the years of the plan period since then the level of earnings has been developing in harmony—with minor deviations.

Examinations relating to social classes and strata have shown that the levels of real incomes of the working class and the cooperative peasantry have developed essentially in harmony with the societal policy objectives even under the changed conditions.

György Péteri:

International liquidity and the national economic viewpoint in Hungarian monetary policy 1924–1931

The article examines the first period of Hungarian monetary history after the stabilization in 1924, the functioning of the gold-exchange standard from the aspect of possibilities for the formulation of an autonomous national monetary policy. Relying on the data of the balances of international payments of the time, in the first step the author reaches the conclusion that the monetary policy, keeping in view the maintenance of the stability of the exchange rate and convertibility, became dependent on the volume of foreign exchange made available by the New York and London money and capital markets—because of the chronic deficit of the balance of payments in consequence of structural reasons. This basic dependence throughout the whole period could not simultaneously exclude in itself the possibility of a policy asserting the viewpoints of domestic economic stability and business policy on tactical level. To approach the problem the author examines—following the works of R. Nurkse and A. I. Bloomfield—the interrelations between the international liquidity reserves of the National Bank of Hungary, the credit volume of the central bank and the movements of the stock of money. According to the international literature on the period, usually two policies of the central banks can be confronted with each other: the central bank may choose to follow the rules of the game, that is, it subordinates its credit policy to the changes in its gold and gold-exchange stocks or—and this was considered as a general symptom of the growing “monetary nationalism” of the inter-war years—it makes efforts to counterbalance and neutralize these effects in order to preserve internal stability. In the Hungarian case the statistical data proved neither of the above alternatives. But it may be observed as a definite tendency that whenever the means of international payment diminished the Bank “neutralized”, that is, it followed an expansionist credit policy, while whenever the gold stock increased rather the rules of the game were followed, that is, the domestic credit base expanded again. Thus, in Hungary “monetary nationalism” was not simply embodied in a neutralization policy, but in a combination of neutralizing and asserting the changes in international reserves as seemed most advantageous from the aspect of domestic economic life.

László Drechsler:

‘The myth of unmeasurability’?

The article makes comments on the article by Balázs Hámosi in No. 6. of this periodical entitled: ‘Non-commodity goods and services’ in the socialist commodity producing economy.

He challenges the statement that it is mainly the dogma about the unmeasurability of performances in the non-commodity sphere which is the main obstacle to easing the difficulties otherwise correctly discussed in the study. He points out that, as opposed to the commodity sphere, where the confrontation of inputs with yields is the basis for judging productivity and efficiency, changes in the output of the non-commodity sphere will be always estimated for those in inputs. At the same time, he agrees with the author of the study in that, whenever choice is to be made between variants serving the same purpose, the comparison of inputs can and should be given greater role than at present.

László Práger:

Reflections on differentiation and stimulation

The ideas raised in the article are related to the article by Mrs. Falus, Katalin Szikra: ‘On high personal incomes’ (*Közgazdasági Szemle*, No. 10. 1979).

The author expounds that the problems of high personal incomes or—broadening the subject—those of differentiation are closely related to the basic problems of socialist political economy.

The high personal incomes, the problems related to differentiation demand harmonization of political-social with economic planning. It is a basic task to solve the investment or use of incomes, that can be no more spent on personal consumption, in a socially and economically optimum manner. The drawing of surplus incomes into production may again entail advantages, but the higher returns may simultaneously lead to a sharpening of tensions, of differences. The author is of the opinion that on this account also other possibilities have to be analysed and sought for in a socialist society. As he sees it, the forms of origin and bases of higher gross incomes are different: in many cases they come from the lack of competition, from a monopolistic position, while in other cases there are disproportionately higher labour inputs behind the higher personal incomes. In this context he examines the relationship between the so-called first and the second economies, the role—frequently burdened by conflicts—of the employee in the two sectors. He establishes that the “mixed economy” entailed the emergence of the “mixed-type employee”—and this may be judged from the social aspect in different ways.

Speaking about differentiation, in his opinion, both in theory and practice differentiation of the incomes of executives is emphasized, often over-emphasized, while differentiation of the incomes of subordinates is not sufficiently stressed. He criticizes the emergence and existence of an—in his opinion—too wide stratum of executives; he perceives in it a brake on the differentiation of executive incomes.

In the context of “over-differentiation” and “under-differentiation” he discusses the gross income approach at workplaces and the differences in real income (consumption) emerging under the effect of the taxation system, the price structure, the size of the family etc. Searching for the way out, while emphasizing the role of differentiation, he raises the problem of approximating to each other the all too widely dispersing work performances and finds in this possibility basic reserves for development.

ВОПРОСЫ ЭКОНОМИКИ

1980. évi 5. sz.

Koszigin, A.: Csatasorban a haza védőivel
Szobnov, Sz.: A kommunista építés és az új embertípus kialakítása

Efimov, K.: A tudományos-műszaki haladás tervezésének és ösztönzésének tökéletesítése

Oszadcsenko, Sz.: A gazdasági emelők és ösztönzők alkalmazásának tapasztalatai

Baranenkova, T.: A munkaerő-megtakarítás tartalékai

Krjacskov, I.—Suksin, G.: Az agrártermelés optimalizálása

Szumbatzade, A.: Az Azerbajdzsáni SZSZK 60 éves fejlődésének eredményei

Dudinszkij, I.: A közeledés mint a szocialista országok fejlődési törvényszerűsége
A polgári politikai gazdaságtan válságának mai szakasza (Kerekasztal-beszélgetés a „Voproszi Ekonomiki” szerkesztőségében)

Garetovszkij, N.: A tudományos-műszaki haladás és az önálló elszámolás

Vasziljevskij, V.: A kis technika alkalmazása a háztáji gazdaságokban

Lobacev, N.: A SZUTA közgyűlése (1979. december 13—14.)

Szmírnova, N.: A fejlett szocializmus gazdasági mechanizmusa (Össz-szövetségi szeminárium, Ivano-Frankovszk, 1979. október)

Kraszavina, L.: Vita időszerű pénzületi kérdésekről (A Moszkvai Pénzügyi Intézet szervezésében 1979-ben)

Agafonov, Ju.: A legjobb közgazdaságtudományi munka címért 1978/79-ben meghirdetett tanulmányi verseny eredményei

1980. évi 6. sz.

Fedorenko, N.: A közgazdaságtudomány feladatai

Jakovec, Ju.: Az árak, valamint a tervezés és a gazdasági mechanizmus tökéletesítése

Galsinszkij, A.: A pénz lényegéről szóló polgári elméletek

Csentemirov, M.: A beruházások gazdasági hatékonysága fokozásának útjai

Palterovics, D.: Az új technika tényleges hatékonysága

Kulbouszkaja, N.: A tudományos-műszaki haladás szociális eredményeinek értékelése

Kiperman, G.—Nefedova, A.: A normatív tiszta termék (A kidolgozás és az alkalmazás rendje)

Gohberg, M.: A regionális természetfelhasználás

Szmehov, A.: A raktározási és anyagmozgatási munkák gépesítése, automatizálása

Luzseckij, M.: Tudományos-termelési integráció a mezőgazdaságban

Danilov, E.: A kereskedelem anyagi-műszaki alapjának tökéletesítése

Voronin, V.: A háztáji gazdaságok és a kereskedelem

Secomski, K.: A Lengyel Népköztársaság társadalmi-gazdasági fejlődésének 35 éve

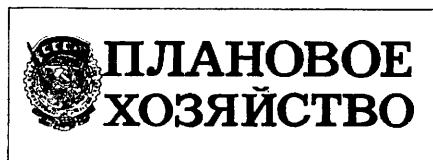
Luft, K.: A termelés és a külkerkedelem kapcsolatának megszilárdítása az NDK-ban

Szemenov, A.—Anozova, L.: A SZUTA közgazdasági osztályának közgyűlése (1980. március 3.)

Iljin, Sz.—Kaskin, A.: „Az egyesületek hatékonysága és az önálló elszámolás tökéletesítése” (Össz-szövetségi tudományos-gyakorlati konferencia Leningrádban, 1979 végén)

Lascinszkij, I.: A szocialista munkaverseny és a gazdasági mechanizmus (A SZUTA Tudományos Tanácsának és a Szovjet Szakszervezetek Központi Tanácsának ülése Moszkvában 1979 végén)

Arhipov, A.: A szovjet—lengyel gazdasági együttműködési bizottság V. ülése (Katowice, 1979. november)

1980. évi 5. sz.

Rosztockij, V.: A minisztérium szerepe a munkaigényes folyamatok gépesítésében (Az Építő-, Út- és Kommunális Gépgyártási Minisztérium példáján)

Kotov, F.: A győzelem nagyszerűsége és a gazdasági haladás

Kokrukin, P.: A tervgazdálkodás háborús évekbeli fejlődésének néhány sajátos vonása

Az árképzés — fontos gazdaságirányítási eszköz

Komin, A.: Az ipari nagykereskedelmi árak és díjtelek tökéletesítésének feladata
Zsukov, Ju.: Árak és minőségi ösztönzés a könnyűiparban

Pokarajev, G.: Az egységes progresszív norma- és normatívarendszer tervezésbe való bevezetéséről

Varfolomejev, V.: Az új termelőkapacitások üzembe helyezési határidejének csökkentéséről

Raman, M.—Ejzman, L.: A programcélus módszer alkalmazása a tervezési és irányítási szint emelésének hatékony útja

Szlapinis, H.: A komplex célprogramos gépésítés kidolgozásának és megvalósításának tapasztalatai

Safirkin, B.: A teherszállítások tervezésének időszerű kérdései

Csernyajvszkij, V.: A vasúti szállítások egyszerűítésének útjai

Bojev, V.: A Bajkál—Amúr körzet és az egyéb újonnan birtokba vett ipari körzetek élelmezési bázisa

Bakanov, M.: A forgalmi költségek csökkentésének útjai

Valitov, M.: A szocialista munkaverseny és mutatóinak tökéletesítése

Kovalevszkij, A.: Melyik terv számít feszítetnek?

Plisevszkij, B.: A gazdasági arányosságról a fejlett szocializmus időszakában

Balaszov, Sz.—Szedov, P.: Néhány polgári tervezési koncepció a fejlődő országokban

Nad, P.: Anyagi érdekeltség a tudományos-műszaki haladásban (Csehszlovák tapasztalatok alapján)

Egy kiváló bolgár tudós, E. Matejev, hatvanadik születésnapjára

wirtschafts wissenschaft

1980. évi 4. sz.

Abalkin, L. I.: A szocialista gazdasági törvények rendszerkutatásának és alkalmazási mechanizmusának időszerű kérdései

Paucke, H.—Strebel, G.: A természet és a népgazdasági újratermelés folyamatainak összefonódásáról

Braun, A.: Az egyszeri és a folyó ráfordítások összefüggése túlnyomórészt szocialista bővített újratermelésre való áttérés esetén

Müller, K.: Az infláció okai és természete. A polgári inflációelméletek bírálatához

Karbsein, W.—Lange, H.: A népgazdasági elszámolások és mérlegek statisztikája

Anders, H.-D.—Ludwig, U.: „Matematika és kibernetika a közgazdaságtanban” (Nemzetközi konferencia, Rostock, 1980. I. 21—25.)

Böttger, E.: A tudományos-műszaki haladás megvalósításának időszerű kérdései (Tudományos vita az NSZEP KB Karl Marx Pártiskolájának szervezésében, 1979 novemberében)

Ackermann, E.: Kontinuitás, stabilitás, végeredmény (Nemzetközi tudományos konferencia a Rostocki Wilhelm Pieck Egyetem Szocialista Gazdaságirányítási Intézetében, 1979. október 10—11-én.)

Kaden, J.: A képzés közgazdasági problémái, valamint a nagy lengyel gazdasági szervezetek és az NDK-beli népgazdasági kombinátok tevékenysége (NDK—lengyel szimpozium, Drezda, 1979. XII. 5—6.)

Mand, R.—Schultz, M.: „Fejlődési irányzatok az NDK szocialista állama által kifejlesztett tudányszervezési tevékenység céljában, tartalmában, megvalósulási formáiban” (Munkatanácskozás az NDK Állam- és Jogtudományi Akadémiájának Állam- és Jogelméleti Intézetében, 1979. XI. 22-én — Vö. a „Wirtschaftswissenschaft 1976/12. számának 1846. oldalán indított vitával)

Планово стопанство

1980. évi 4. sz.

Völev, N.: Újratermelési problémák a fejlett szocializmusban. A lenini tanítás lényege

Krösztjev, Sz.: A termékminőség javításának kérdései

Kosztadinov, J.: A tudományos-termelési agrár-ipari integráció hatékonysága és fejlesztése

Argirov, M.: A fémmegetakarítás tartalmának feltárása és kiaknázása a gépjáratásban

Barbov, T.: Szállítási tényező a területi termelésszervezésben

Gergov, G.: A termelés gazdasági értékelése — a növényi kultúrák körzetesítésének és telepítésének bázisa

1980. évi 5. sz.

Vorona, V.—*Korovszkij, A.*: A tulajdonviszonyok vizsgálatának kérdéséhez

Szurin, V.: A szocialista tulajdon gazdasági realizálásának formái

Butovicseva, T.: A gazdasági törvények hatása a szocializmusban: néhány módszertani kérdés

Kulazsenko, V.: A népgazdasági agrár-ipari komplexum mai fejlesztési formái

Szazontov, G.: Az egységes szovjet népgazdasági komplexum politikai gazdaságtani vonatkozásai

Szmagarinszkij, I.: A természeti erőforrások és a nemzetek gazdagsága

Bondarjev, V.: Az újratermelés biztosítása természetierőforrás-igényes ágazatokban

Dajnovszkij, Ju.: A közfogyasztási cikkek iránti szükséglet kutatása és számbavétele

Alampijev, P.: A gyengén fejlett ipari országok strukturápolitikája a szocialista építés első szakaszaiban

Kozlov, I.: Új szakasz a KGST-tagországok szénbányászatának fejlődésében

Szlavinszkij, V.: A tőkekevitel és formái a mai szakaszban

Dosztal, A.: Az európai valutáris rendszer

Kurapov, V.: A „munkapiac” állami szabályozásával foglalkozó polgári elméletek változása

Szitynyin, V.: A pénzügyek a gazdaság mechanizmusban

Pesszel, M.: A hitelemelők a gazdálkodási rendszerben

Pahomov, Ju.: „A szocializmus politikai gazdaságtana” előadások intenzívebbé tételének feltételei

Golizsbin, A.: A nem termelő szféra tanulmányozása a „Szocializmus politikai gazdaságtana” tanfolyamon

Tudósítás a főiskolai dolgozók össz-szövetéségi tanácskozásáról (Moszkva, 1980. február 6—8.)

Mihajlova, V.—*Jablonko, E.*: „Az értékősztönzők szerepe a fejlett szocialista társadalom gazdálkodási rendszerében, valamint a termelési hatékonyság fokozásában és a

munkaminőség javításában” (Szocialista nemzetközi konferencia a Moszkvai Pénzügyi Intézetben, 1980 januárjában)

Noszova, Sz.: Olvasókonferencia a Moszkvai Állami Egyetem mellett működő Vezetőképző Intézetben, 1979 decemberében)

Asztalcev, V.: Olvasókonferencia a rosztovi főiskolák és technikumok politikai gazdaságtani és egyéb közgazdaságtudományi oktatói részére (Rosztov na Donu, 1979. szeptember)

Jezsov, A.: Időszerű kérdésekkel foglalkozó doktori disszertációk jegyzéke

ИКОНОМИЧЕСКА МИСЪЛ

1980. évi 2. sz.

Az 1980. és az 1981. évi terv — összekötő láncszem a VII. és a VIII. ötéves terv között

Jevgenyij Matejev akadémikus hatvan éves

Aroyo, J.: A legfőbb gazdasági ellentmondás a mai bolgár gazdaság fejlődési szakaszban

Atanaszov, M.—*Georgijev, T.*: A gépgyártás korszerűsítésének és rekonstrukciójának módszertani problémái

Totev, Sz.: A népességalakulás és a foglalkoztatás összefüggései Bulgáriában az 1995-ig tartó időszakban

Bocseva, L.: Az élelmelési probléma a fejlődő országokban: lényege, okai, következményei

Grigorova, V.: A több ágazatú termelési komplexumok mint többsikű hierarchikus rendszerek

Keremedcsijev, K.: A munkatermelékenység alakulásának irányzata és problémái a mezőgazdaságban (Haszkovoj példáján)

Vajszilov, L.: Dr. Ivan Szeliminszki társadalmi-gazdasági nézetei

Belcseva, Ju.: Nyereségelosztási problémák a KGST-tagországokban

Az eredményesebb kutatási-fejlesztési tevékenység érdekében (A tudományos kutatóintézetek 1979. évi tevékenységének beszámolóját megvitató bizottság kibővített ülése a BTA Közgazdasági Intézetében 1980. II. 6-án.)

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Роберт Хох</i> — Цены мирового рынка и центр цен	1153
<i>Миклош Сёч</i> — Положение и задачи венгерского энергетического хозяйства	1159
<i>Янош Тимар</i> — Политика и планирование в области обучения	1172
<i>Ференц Лесак—Арнад Орбан—Лайош Орос</i> — Экономическое развитие, формирование соотношений заработков и доходов в сельском хозяйстве	1185
<i>Дьёрдь Петери</i> — Международная ликвидность и народнохозяйственный аспект в венгерской монетарной политике 1924—1931 гг. ...	1203
ДИСКУССИЯ	
<i>Ласло Дрекслер</i> — «Миф неизмеримости»?	1216
<i>Ласло Прагер</i> — Размышления о дифференциации и стимулировании	1219
ОБЗОР	
Общественно-экономические условия производственных кооперативов (<i>Золтан Домокош</i>)	1227
Экономика Польши в 1970-ые годы (<i>Миклош Колош</i>)	1235
НАУЧНАЯ ИНФОРМАЦИЯ	
Пятая встреча венгерских и американских экономистов (<i>Иштван Добош</i>)	1252
ОБЗОР ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ	1263
КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ	
Стериос Бабанасис—Гэза Дэнкэ «Научно-техническая революция и рабочие» (<i>Эрвин Штубер</i>)	1270
Резюме статей на русском и английском языках	1273
ИЗ СОДЕРЖАНИЯ ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ	1277

Főszerkesztő: *Zsarnóczai Sándor*
Szerkesztőségi titkár: *Kovács Lajos*
Olvasószerkesztő: *Halm Tamás*
Rovatvezetők: *Balázs Sándor*
Gábor R. István
Molnár Ferenc
Sinkovics Alfréd
Szabó Katalin
Vági Ferencné
Tördelőszerkesztő: *Csehiné Bánhalmi Andrea*

KÖZGAZDASÁGI SZEMLE

11

A tartalomból

MÁTYÁS ANTAL:

Magyarország gazdasági felemelkedésének útja
és problémái Széchenyi alapvető műveiben

HETÉNYI ISTVÁN:

A magyar gazdaság a 80-as években

BOGNÁR JÓZSEF:

Gondolatok a fejlődés világméretű gondjairól

MOCSÁRY JÓZSEF:

A hazai vállalatrendszer centralizációjának hatása
a termelésirányítás és a szabályozórendszer
hatékonyságára

MIHÁLYI PÉTER:

A keynesi gazdaságpolitika utolsó évtizede
Nagy-Britanniában

XXVII. évfolyam

1980. november

A szerkesztő bizottság tagjai:

AUGUSZTINOVICS MÁRIA, BOGNÁR JÓZSEF, CSIKÓS-NAGY BÉLA, CSIZMADIA ERNŐ, ERDŐS PÉTER,
FALUSNÉ SZIKRA KATALIN, FEKETE FERENC, GANCZER SÁNDOR, HETÉNYI ISTVÁN, HORVÁTH LÁSZLÓ,
HUSZÁR ISTVÁN, KÁPLÁR JÓZSEF, KESERŰ JÁNOSNÉ, KORNAI JÁNOS, MEGYERI ENDRE, NAGY TAMÁS,
NYERS REZSŐ (elnök), SIPOS ALADÁR, SZABÓ KÁLMÁN, SZAMUELY LÁSZLÓ, VINCZE IMRE, ZSARNÓCZAI
SÁNDOR (főszerkesztő)

TARTALOM

<i>Mátyás Antal</i> : Magyarország gazdasági felemelkedésének útja és problémái Széchenyi alapvető műveiben	1281
<i>Hetényi István</i> : A magyar gazdaság a 80-as években	1292
<i>Bognár József</i> : Gondolatok a fejlődés világméretű gondjairól	1304
<i>Mocsáry József</i> : A hazai vállalatrendszer centralizációjának hatása a termelésirányítás és a szabályozórendszer hatékonyságára..	1310
<i>Mihályi Péter</i> : A keynesi gazdaságpolitika utolsó évtizede Nagy-Britanniában	1327

S Z E M L E

A végtermékben megtestesülő élő munka nagysága (<i>Olajos Árpád</i>)	1345
Lakásállományunk helyzete 1979-ben (<i>Hoffmann Istvánné</i>)	1356

TUDOMÁNYOS TÁJÉKOZTATÓ

Az 1980. évi Széchenyi-emléknapokról (<i>Halm Tamás</i>)	1367
--	------

FOLYÓIRATSZEMLE

O. Lambsdorff: Az 1980-as évek céljai — verseny, árstabilitás és alkalmazkodás — Gunnar Schwarting: Az állami kiadások pozitív elméletei (Kritikai áttekintés)	1387
--	------

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

Donald J. Harris: Tőkefelhalmozás és jövedelemelosztás (<i>Petró Katalin</i>)	1391
Elméleti kalauz a vállalatbirodalmak megismeréséhez. Blahó András: Transznacionális vállalatok az új világgazdasági helyzetben (<i>Szabó Katalin</i>)	1395

A cikkek orosz és angol nyelvű rövid tartalmi kivonata	1401
--	------

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK TARTALMÁBÓL

E SZÁM SZERZŐI:

Dr. Bognár József akadémikus, az MTA Világgazdasági Kutató Intézetének igazgatója; **dr. Halm Tamás**, a Közgazdasági Szemle olvasószerkesztője; **dr. Hetényi István** pénzügyminiszter; **dr. Hoffmann Istvánné** kandidátus, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem docense; **dr. Mátyás Antal**, a közgazdaságtudományok doktora, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem tanszékvezető egyetemi tanára; **dr. Mihályi Péter**, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének tudományos segédmunkatársa; **Mocsáry József** kandidátus, a Phylaxia Oltóanyag- és Tápszertermelő Vállalat karcai gyáregységének gyáregység-vezetője; **dr. Olajos Árpád** kandidátus, a Munkaügyi Minisztérium Számítástechnikai Intézetének igazgatóhelyettese; **dr. Petró Katalin**, a Kertészeti Egyetem tanársegédje; **dr. Szabó Katalin** kandidátus, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem docense, a Közgazdasági Szemle rovatvezetője.

Lapunk első három cikke az 1980. augusztus 26—30. között megrendezett Széchenyi-emléknapokon elhangzott előadások alapján készült. A többi előadásról és a felszólalásokról a tudományos tájékoztató rovatunkban közlünk rövid összefoglalót.

MÁTYÁS ANTAL:

Magyarország gazdasági felemelkedésének útja és problémái Széchenyi alapvető műveiben

Magyarországon a közgazdasági irodalom a fejlett tőkésországokhoz képest csak nagy késéssel, lassan bontakozott ki, mintegy tükrözve az ország elmaradottságát a tőkés fejlődésben. A klasszikus polgári politikai gazdaságtan Angliában a 17. század derekától kezdi kiszorítani a merkantilista nézeteket, s a 18. században már virágzó időszakát éli. 1776-ban jelent meg Adam Smith tollából „A nemzetek gazdagsága”, amely fontos állomás az angol klasszikus polgári politikai gazdaságtan fejlődésében. Franciaországban a klasszikus polgári politikai gazdaságtan első megnyilvánulását szintén a 17. század derekán találhatjuk Boisguillebert-nél, s a 18. század közepén fellépő fiziokraták — minden egyoldalúságuk ellenére — tudományos magaslatra emelték a politikai gazdaságtant. Magyarországon azonban Smith alapvető műve megjelenésének idején, az 1770-es években még jóformán nincs is közgazdasági irodalom. Az 1790-es években azután — az akkor már viszonylag fejlett árutermelés talaján, a francia forradalom által ösztönzött nagy nemzeti felbuzdulás hatására — egész sor közgazdasági tárgyú munka lát napvilágot. Bár jelentőségük hazai szempontból nagy, hiszen felhívták a figyelmet a gazdasági fejlődés által felvetett problémákra, színvonaluk azonban — gazdasági viszonyaink fejletlensége következtében — elmaradt még a szomszédos Ausztriában megjelent közgazdasági munkák színvonalától is. Az osztrák közgazdasági irodalomban ez idő tájt a merkantilizmus sajátos válfaja, a kamerализmus volt az uralkodó, amelynek legjelesebb osztrák művelője a magyar közgazdákra is nagy hatást gyakorolt Joseph Sonnenfels volt.

A tőkés árutermelés kibontakozása előtt álló akadályok eltávolítása jelentette a magyar közgazdasági irodalom alapvető problémáját 1848 előtt.

A polgári átalakulás felé vezető útra lépő Magyarországon központi gondolatként vonult végig a kor közgazdasági tárgyú műveiben az a kérdés, mi az oka annak, hogy a természeti kincsekben oly gazdag ország mégis oly szegény, s miként lehetne Magyarországot gazdaságilag felvirágoztatni. Az ország gazdagodásának, gazdasági felemelkedésének problémájával kezdték vizsgálódásaikat a fejlett tőkésországok korai közgazdasági irányzatai is — persze más történelmi feltételek között. Ez állt a merkantilisták, a fiziokraták figyelmének középpontjában, sőt A. Smith kutatásai is elsősorban arra irányultak, hogy feltárják a nemzetek gazdagságának természetét és okait.

Magyarország gazdasági felemelkedését a 18. század utolsó és a 19. század első évtizedeiben megjelent közgazdasági művek nagy része döntően a piaci lehetőségektől tette függővé. Ezért támadták az osztrák kormányzat

által létesített külkereskedelmi akadályokat. A feudalizmusnak azonban ekkor még legfeljebb csak a termékek szabad forgalmát gátló bilincseit kívánták széttörni. A feudalizmus válságának az elmélyülésével azután a piackérdés mellett egyre inkább előtérbe került a termelés kérdése, a termelés feudális gátjai felszámolásának a követelménye. Az elsők között hívta fel erre a figyelmet Berzeviczy Gergely. A jobbgátságról szóló műve 25 évvel jelent meg Széchenyi „Hitel”-je előtt. E munka nagy felzúdulást keltett a nemesség körében. A következő 25 év alatt azonban — a feudalizmus válságának elmélyülésével — megérték a feltételei annak, hogy egy, a feudális viszonyok megváltoztatását célzó mű ne egyhangú elutasítást váltson ki a nemesség körében. Ez az oka annak, hogy míg Berzeviczy a társadalmi átalakulásért küzdve elszigetelődött nemesi társaitól, addig Széchenyi fellépését siker koronázta, s működése a nemzeti haladás fontos tényezője lett.

Széchenyi alapvető műveiben, a „Hitel”-ben, a „Világ”-ban, a „Stádium”-ban a feudális viszonyok között élő Magyarország gazdasági elmaradottságának okait vizsgálja, s gazdasági fejlődésének problémáit veti fel. Vagy ahogyan saját maga megfogalmazza műveinek alapvető céljait: „...mind azon okokat kifejteni iparkodunk, mellyek növéseket előmozdították, vagy hátráltatták...” ([1] 18. l.). S teszi ezt egy olyan időszakban, amikor példaként már előtte áll a fejlett tőkésországok, mindenekelőtt Anglia gazdasága, illetve azoknak a földesuraknak a gazdasága, akiknek sikerült feudális viszonyok keretei között is a termelés tőkés módját megvalósítani, s amikor már ismerhette és ismerte is a fejlett politikai gazdaságtant. Tisztában van e tudomány jelentőségével, azzal, hogy a gazdasági élet felszíne mást mutat, mint ami a gazdasági folyamatok mélyén rejlik, ezért közgazdaságtudomány nélkül nehéz a gazdasági élet szövevényeiben eligazodni. Az erre vonatkozó megállapításait érdemes idézni: közgazdaságtudomány nélkül a „...nemesebb fiatal kebel... az emberiség javát... rendszerint másutt keresi... mint a’ hol fekszik...” ([2] 284. l.). Ugyanis a „sokaság bévett gondolkozása” rendszerint ellentétben áll a „mélyen fekvő okok feltárására” ([2] 284. l.) törekvő tudomány tételeivel. „A’ nemzeti jólét ’s gazdagság kútfejei nincsenek olly közel a földszinthez, hogy azokat könnyen ’s minden fáradság nélkül mindenki feltalálni képes volna...” ([2] 284. l.). Adam Smith-re hivatkozik „...ki legelső rakta dönthetetlen sarkalatokra le a’ nemzeti gazdaság elveit ’s úgy szólván egészen új, előtte csak sejdített tudománynak vala feltalálója...” ([2] 284. l.).

A közgazdaságtudomány eredményeire s a tőkés gazdaságok tapasztalataira támaszkodva Széchenyi eredeti gondolkodóként tárta fel a kora magyar gazdaságának fejlődését gátló akadályokat, s tette meg javaslatait a gazdasági felemelkedés útjának szabaddá tételére. És hogy sikerült a valóságot jelentősen megközelíteni, s a gazdasági fejlődés valós problémáira rátapintania, mutatja az a nagy érdeklődés, széles körű vita, amelyet említett művei, közülük is elsősorban a „Hitel” megjelenése váltott ki.

A gazdasági fejlődésnek társadalmi keretei figyelembevételével történő vizsgálata

A Magyarország gazdasági felemelkedéséért síkraszálló Széchenyi műveiben lépten-nyomon felbukkan az a gondolat, hogy a társadalomban is, akár csak a világmindenségben, állandó fejlődési folyamat megy végbe, s a

„...Nemzeteknek úgy vannak életlépcsői, mint az embernek...” ([2] 7. l.). Mit jelent a gazdasági fejlődés Széchenyi számára? A gazdagságnak, a lakosság jólétének a növekedését, azt, hogy minél többen lakjanak díszes házban, éljenek jobb eledellel, járjanak csinos ruhában ([1] 118. l.) a „köz-erőmű” rugóinak, kereteinek, láncainak tökélyre emelését, a mezőgazdaságnak, kereskedésnek a körülményekhez képest lehető legmagasabb virágzásra vitelét.

A fejlődés gondolata nem volt idegen a polgári klasszikus közgazdák számára sem. Adam Smith feltárta azokat a tényezőket, amelyek a nemzetek gazdagságát növelik, Ricardo figyelme pedig arra irányult, hogy a jövedelemelosztási viszonyoknak a gabonavámok folytán a földesurak javára történő eltolódása miként lassítja le a gazdasági fejlődés hajtóerejét, a tőkeakkumulációt. Mivel azonban egy már kialakult, megszilárdult polgári gazdaságot vizsgáltak, amely megfelelő keretet biztosított a termelőerők fejlődése számára, figyelmüket a polgári keretek között végbemenő fejlődés problémáira összpontosították.

Széchenyi fellépésekor viszont Magyarországon még a feudális termelési viszonyok voltak az uralkodók. Bár már a feudalizmus méhében kezdtek kibontakozni a tőkés termelési viszonyok (tőkés ipari üzemek jöttek létre, s egyes földesuraknak sikerült gazdaságukat tőkés pályára állítani), a fennálló feudális viszonyok akadályozták a gazdasági fejlődést. Széchenyinél éppen ezért az állt a vizsgálódás középpontjában, miként veri bilincsekbe a gazdasági fejlődést a feudális rendszer, s miként nyit a számára szabad utat a polgári rendszer. A termelési viszonyoknak ezt a fejlődést gátló vagy elősegítő hatását Széchenyi úgy ragadta meg, mint a termelési viszonyokat kifejező intézmények, jogrendszer, alkotmány, illetve mint a termelési viszonyok keretei között kialakult szokások fejlődést gátló vagy előmozdító szerepét. Ezért írja, hogy „...Az egész dolog veleje abban áll! Mit kelljen tehát javítani, mit változtatni törvényinkben, mert azok adják a köz erőműnek az impulsust...” ([3] 32. l.). Széchenyi vizsgálódásai a gazdasági fejlődésre vonatkozóan éppen ebben különböztek jelentősen a polgári klasszikus közgazdákétól. A gazdasági fejlődés társadalmi kereteinek vizsgálata állt nála a középpontban, azok hatásának ábrázolása a gazdasági fejlődésre, s az a felismerés, hogy a gazdasági fejlődés során a gazdaság társadalmi kereteinek, a törvényeknek, az intézményeknek is változniuk kell.

A földesurak nagy része — ragaszkodván a feudális rendszerhez — a fennálló feudális intézmények, törvények sérthetetlenségét arra hivatkozva kívánta igazolni, hogy azok nagy királyainktól, vagy legalábbis Werbőczytől származnak. Széchenyi nem ismer el megváltoztathatatlán törvényeket. „S így a’ törvény változhatatlansága ’s eltörülhetetlensége nem egyéb, mint az országlásnak azok kezében létele, kik a’ dolog természete szerint arrul semmit se tudhatnak...” ([1] 170. l.). „Eleinknek Werbőczyvel együtt, kinek kereskedési tudományirul nagy ideám nincs, legkisebb képzetök sem volt a nemzeti gazdagságrul...” ([2] 284. l.). Széchenyi szerint az Egyesült Államokat és Angliát kell példaképnek tekinteni az intézményeket, törvényeket illetően, s azokon olyan javításokat kell eszközölni, „...mellyeket ők sok év előtt, midőn csak ugyanazon lépcsőn állottak, mellyen mi ma állunk, vittek végbe ’s mellyeknek mai gazdagságokat ’s előmeneteleket köszönhetik...” ([1] 100. l.).

A fejlődési folyamatot a feudális intézmények konzerválásával gátolni kívánó földesurakat azzal az érveléssel próbálja jobb belátásra bírni, hogy ha a fejlődés nem talál magának szabad utat, forradalom távolítja el a kibontakozását gátló akadályokat. Széchenyi nem forradalmár, békés reformokkal, a földesúri osztály uralkodó helyzetének megőrzésével kívánja a fejlődés számára az utat szabaddá tenni. Mégis szerencsének tartja, hogy ott, ahol forradalomra került sor, a régi rendszerhez ragaszkodó, előjogokat élvező osztályt legyőzték. Britanniában és Franciaországban — írja — a lakosság elnyomott része „...rablánczait kettétörte, ’azoknak, kik őket úgy szólván fogva tartották, legnagyobb ijedtekre ’s ideigleni károokra tagadhatatlan, de egyszersmind legnagyobb valódi hasznokra ’s mai tartós jó létekre is; mert ezen *kínszerített* változások következtében ők most határ nélkül s minden tekintetben jobban bírják magokat ’s boldogabbak, mint régi helyzetekben lennének, mellyért annyit fáradtak és harczoltak s mellynek további fenntartása végett, *legnagyobb szerencsésejekre* a csatát elvesztették!” ([1] 230. l.)

Az idézett rész egyébként azt is mutatja, hogy Széchenyi — és ez műveiből másutt is kiténik — számol a gazdasági folyamatok időbeli lefolyásával, számol azzal, hogy a gazdaságpolitikai intézkedéseknek más az átmeneti és más a távolabbi hatása.

A feudális viszonyok fejlődést gátló szerepének ábrázolása

A feudális viszonyok béklyóba verik Széchenyinéél a nemzeti gazdagság forrását, a munkát. A munkának a nemzeti gazdagság forrásakénti feltüntetése nemcsak a polgári klasszikus közgazdaságtan hatása lehetett Széchenyi műveiben. A bérmunka fölénye a robot felett szintén rádöbbenhet arra, hogy hiába termékeny a föld: ha a kifejtett munka nagy része veszendőbe megy, a földesurak elszegényednek. Gazdagságuk tehát elsősorban nem természeti tényezőktől, hanem a munkától függ.

A jobbágy- és a bérmunka szembeállítását Széchenyi mindhárom alapvető művén végigvonná. Lépten-nyomon kidomborítja, hogy a fejlettebb polgári termelési viszonyok között kifejtett munka mennyivel termelékenyebb, mint a feudális rendszerben végzett munka, mivel a jobbágy a bérmunkástól eltérően nem érdekelt anyagilag munkája végzésében. „...egy törvény alatt álló kicsinosult szabad ember, egy bizonyos mezőből =100-at fog kiteremteni, midőn egy, önkény alatt trespédő szolga éppen azon mezőből tán =30-at sem fog kicsikarhatni...” ([3] 239. l.). „60 ezer robot egy esztendőben szint azon munkát viszi végbe, mellyet 20 ezer napszámmal könnyen el lehetne végezni” ([1] 87. l.). „Egy berek szárításnál próba tétetvén az világosodott ki, hogy azon kiállított munkások, kik végrevitt ásások szerint fizettettek, tizenháromszor annyit dolgoztak, mint kik ingyen kinszerítettettek munkára...” ([1] 89. l.). Széchenyi elsősorban a feudális viszonyoknak a mezőgazdasági munkát bilincsekbe verő hatását emeli ki, utal azonban arra is, hogy a céhek az iparban fojtják el a szorgalmat.

Látva a bérmunka fölényét a robot felett, módosítja, továbbfejleszti az angol klasszikus polgári közgazdákknak a gazdagság forrására vonatkozó megállapításait. Nem a munka általában, azaz nem a társadalmi feltételek

től elvonatkoztatott munka, hanem a polgári viszonyok között kifejtett munka, vagy ahogyan Széchenyi írja, „...nem a' munka, hanem a' *jól elrendelt munka*... a' nemzeti gazdagság talpköve” ([1] 89. l.). A feudális viszonyok között elpocsékolt munkát egy mély gödör kiásásához s majd betemetéséhez hasonlítja. Ilyen értelmetlen munka szerinte nem fordulhat elő a polgáriasult nemzeteknél. Még nem sejtette, hogy egy évszázaddal később, a nagy gazdasági válság után az „Általános elmélet”-ében Keynes hasonló példán bizonygatja, hogy a társadalmi gazdaság szempontjából még az ilyen értelmetlen munka is hasznos lehet, mivel a munkás az érte kapott bérből keresletet támaszt anélkül, hogy növelné az áruk kínálatát.

A feudális körülmények között végzett munka alacsony hatásfokára hivatkozva, cáfolja azt a kora magyar közgazdasági irodalmában is felbukkanó álláspontot, amely szerint alapvetően a lakosság számától függne az ország gazdasági felvirágoztatása, s Magyarország elmaradottságának a munkáskéz hiánya volna az oka.

Szerinte a munkaerő csak feudális viszonyok között tűnhet elégtelennek. „...nem annyira népesedésünk csekély, hanem systemánk hiányos... nem azért fedi posvány 's diszteleniti sivatag a' hazát, mert nincs ember, nincs kéz, hanem azért, mert annyi munka fogatlan vesz el” ([1] 88. l.). És megállapítja, hogy „...*nem a' nép sokasága okozza egy vidék virágzását, hanem a nép minemősége*” ([3] 108. l.).

A „nép minemőségébe” nemcsak a közvetlen termelő szorgalmát érti bele, de ügyességét, szaktudását is. A feudális viszonyok az utóbbiak kibontakozását is gátolják. A szolgasorban élő jobbágy szellemileg eltompul. Márpedig a tőkés mezőgazdaságnak szakképzett munkaerőre lenne szüksége, aki képes a fejlettebb termelési eszközöket is működésbe hozni. „Tudok több helyen egész angol gazdasági szerszámtárt, ... de haszná nem volt, mert vele senki nem tudott bánni... ahhoz tanult új és szokott kéz is kell” ([3] 244. l.). Az ipar számára a szükséges szakmunkásokat a munkaerő külföldről való becsábításával szeretné biztosítani. A külföldi szakmunkások viszont, mivel a fennálló törvények a nem nemesek számára nem adnak elég oltalmat, nem hajlandók hazánkban megtelepedni. „Ha egy szeles nemes urfi pofon üt, vagy egy másik lehuzat, milly satisfactiót várhatunk?” ([2] 271. l.) — teszi fel Széchenyi nevükben a kérdést.

A jobbágmunkáról a bér munkára való áttérés a tőkék akkumulációját tenné szükségessé, mégpedig Széchenyi szerint elsősorban a mezőgazdaságban, de amellet az iparban és a kereskedelemben is. „A gazdagságra törekedés egész veleje tehát mind egyesekre mind kormányokra nézve abban áll: a' tőkét nemcsak soha nem támadni meg 's kevesbitni, de azt minden módon 's uton nevelni...” ([3] 50. l.). A földesuraknak azonban a feudális termelési mód mellett alacsony a jövedelmük, ebből alig tudnak felhalmozni. Következésképpen nem képesek a fejlettebb polgári termelési módra áttérni, jövedelmük továbbra is alacsony marad. Széchenyi *stagnációról* beszél a mezőgazdaságban, arról, hogy a földesúr legfeljebb egyszerű újratermelést képes folytatni.

A stagnálásból való kitörést, a fejlettebb termelési módra való áttéréshez szükséges pénztőke megszerzését szerinte a *hitel* tenné lehetővé. Részben külső hitelre számít, részben Nemzeti Bank létesítésével a belső hitelkínálatot kívánja biztosítani, a „circulation kívül tespedő” pénzt kívánja

összegyűjteni, s ezzel a pénz forgási sebességét felgyorsítani. „Ha mi jól elrendelt Nemzeti-Bankot állítanánk, annak éppen azon következése lenne, mintha bizonyos tőkét, melyet külföldiek hoztak hazánkba, 5tel, legfeljebb 6tal 100tul vennénk kölcsön. . .” ([1] 127. l.). A feudális alkotmány azonban a nemesség számára biztosítja a föld kizárólagos tulajdonát. Így a földesúr hitelezőjének nem tud fedezetet nyújtani. A hitel visszafizetésének bizonytalansága folytán a földesúr vagy egyáltalán nem kap hitelt, vagy csak magas kamatláb mellett kap. A kölcsöntőkés oldaláról közelítve meg a kérdést: a kölcsöntőkés hiába rendelkezik fölös pénztőkével, a feudális viszonyok között nem tudja azt biztonsággal elhelyezni.

Kora feudális magyar gazdaságának találó jellemzését adja akkor, amikor rámutat arra, hogy a jobbágnak a munka végzésében való érdektelensége folytán sok föld műveletlenül hever. Kihaszíratlan munkaerő az egyik oldalon, meg nem művelt föld a másik oldalon. Ugyanakkor a lakosság nagy része szükségét szenved. A földesúr nem tud a tőkés termelési módra áttérni, mert nincs hozzá pénze, a kölcsöntőkés pedig fölös pénztét biztosíték hiányában nem tudja kölcsönadni. „. . . így a' pénz is hever, a' gazdaság is hever, az ember is hever, a' közjó is hever és minden hever. . .” ([3] 55. l.). A feudális gazdaság jellemzésekor a bőség és a hiány egyidejű létezésének ez a szembeállításával gyakran felbukkan Széchenyi műveiben.

A föld feudális tulajdonát Széchenyi nem tekinti igazi tulajdonnak. Számára az igazi tulajdont a polgári tulajdon jelenti. „Az *Enyimnek* és *Sajátnak* ideája az, hogy azzal minden lehető tehessek; de jószágimmal nem tehetek mindent, a mit akarok 's így nincs Enyim, t. i. nincs Sajátom, Tulajdonom. . .” ([3] 74. l.). A nemesség szabadsága ily módon nem szabadság. A szabadságot Széchenyi már polgári módon értelmezi: az adásvétel szabadságaként, beleértve a föld szabad adásvételét, azt, hogy nem nemes is szerezhessen földtulajdont. Ez viszont feltételezi a föld tulajdonosának járó jobbágyi szolgáltatások, a robot, a dézsma megszüntetését.

Széchenyi szerint a termelés növekedésének feltételét jelentő piac bővülését is a feudális viszonyok akadályozzák. A belső piac kialakulásának folyamatát, e folyamat kapcsolatát a társadalmi munkamegosztás kibontakozásával, nem vizsgálja. A belső piac szerinte a szolgáskorban élő néptömegek alacsony fogyasztóképessége miatt szűk. Ami a külkereskedelem korlátait illeti, Széchenyi óvakodik attól, hogy fellépjen a külkereskedelmet akadályozó osztrák vámrendszer ellen. Legfeljebb e vámrendszer ingatag voltát bírálja. A külkereskedelem elégtelen volta miatt is elsősorban a feudális viszonyokat okolja. Egyrészt termékeink minősége s ára nem olyan, hogy azok a külföldi piacokon megállnák a versenyt, s rosszak a közlekedési viszonyok is. Másrészt a feudális kötöttségek akadályozzák a kereskedők tevékenységét, a földesurak pedig nem értenek a kereskedelemhez. Még a kisenemesség is, noha „. . . tiz nemesember jut majdmajd egy sovány hold földre. . .” ([2] 49. l.), méltóságán alulinak tartja, hogy iparral, kereskedelemmel foglalkozzék. Következésképpen: „Más nemzetek milly fáradsággal keresik. . . kereskedési előmeneteleket, portékáik olcsóbbá 's jobbá tétele 's minden utak 's módok felkeresése által, mellyeken más hazákba csuszathassák javaikat? . . . mi e' helyett a' vevőket oktatjuk, 's józanabb, azaz mi izlésünkre vinni akarjuk. . .” ([1] 123. l.). „. . . a külföldit megcsaltuk. . . azt gondolván 'majd ő azt nem veszi észre” ([1] 121. l.). „. . . ha nem keres

minket a' vevő, bizony soha vele nem találkozunk; s' így sem adás, sem vevés, mert mi őtet nem keressük" ([2] 104. l.).

A forgalom feudális korlátai között említi Széchenyi az árak központi szabályozását is. A húsárak limitálása folytán „A' jó hus nem drágább, mint a rossz, 's így mért törekedne a' gazda jobb hust állítani?” ([1] 82—83. l.). „A czéhek örökké hátráltatják a' természetények 's mesterművek árainak egymásközi rendes arányát” ([1] 81. l.). Felpanaszolja a „rendeések feleslegét”, azaz a gazdaságra nehezedő „igen szőrszálás instructiókat” ([1] 113. l.). Panaszodik, hogy „... szinte egy verebet sem tudunk lőni három, négy az iránt tartott ülés nélkül” ([3] 64. l.). És általános szabályként állapítja meg, „hogy mennél több a firkáló, lineázó, rajzoló 's a' t. . . annál rosszabbul szántanak, rendetlenebbül vetnek, trágyáznak s a t.” ([1] 113. l.).

A feudális széttagoltság folytán a vizek, utak sincsenek olyan állapotban, amelyben lehetnének, ha az ezekre szánt milliókat nem „in partibus” fecsérték volna el az egyes vármegyék helyi érdekeinek megfelelően. Ennek során „Nem gondol Vas Abaujjal; Kecskemétnek legkisebb gondja is nagyobb, mintha lesüllyedne Lócse a' föld közepéig; mit bánja Csalóköz Mosonyt, habár Dunába fulladna; Tolna vizeit Pestre torlasztja. . . 's így feloszlik az úgy is nem igen nagy Királyság 52 picziny királyságra. . .” ([2] 48. l.).

Széchenyi javaslatai az ország gazdasági felemelkedésére

Az ősiség eltörlése, a nem nemesek számára a földtulajdonszerzés jogának biztosítása, s az ehhez szükséges teljes „személyi és vagyonbeli bátorság” létrehozása végett a törvény előtti egyenlőség megteremtése elhárítaná a kölcsönügylet útjában álló feudális akadályokat. A földesurak a kölcsönbe kapott pénzből bérmunkásokat alkalmaznának, akik a jobbágy primitív eszközei helyett fejlett szerszámokkal s anyagilag érdekelve művelnék meg a földet, s a földesuraknak a kölcsöntőke kamatjánál nagyobb nyereséget termelnének. Az 5 vagy 6 százalékos kamatláb mellett kölcsön vett tőke révén annak „ügyes haszonvétele által 9et, 10et keresnének 100zal, lassankint megint lefizetnők tartozásunkat, 's az utóbbi nyereség zsebünkben maradna” ([1] 128. l.). A nagyobb nyereség aztán már lehetővé tenné a további felhalmozást. Széchenyi elsősorban a mezőgazdaság kapitalizálódásáért, az ország agrártőkés fejlődéséért száll síkra.

A feudális Magyarországon Széchenyi már polgári fejvel gondolkodik. A gazdasági cselekvés rugóját a földművelésben is — hasonlóan a kereskedelemhez — a nyereség utáni vágyban látja. A „...gazdálkodásban, kereskedésben csak a *haszon* vágy vagy *nyereség reménye* mozdit” ([1] 67. l.). „... valódi *nyereség* a' gazdaság philosophiája” ([1] 93. l.). S hangoztatja: „... Nem ér annyit nemesi virtualitás, mint kereskedő készpénze. . .” ([1] 92. l.).

A földesurak profitját Széchenyi a munkából származtatja. A pénz segítségével a földesurak bérmunkásokat alkalmaznának, akik számukra az előlegezett értéknél nagyobb értéket termelnének. Ezt a gondolatot fejezi ki mesteri módon, amikor arról ír: „... a' pénz a munkával olly szoros összeköttetésben áll, hogy majd egyik az ok vagy következés, majd a' má-

sik . . . nekünk a' pénz az, a' mire leginkább szükségünk volna, 's ma azon ok mellybül munka 's idővel több pénz következhetne" ([1] 127. l.).

A polgári átalakulás során a néptömegek is felemelkednének. Bár Széchenyi nem akarja kárpótlás nélkül eltörölni a robotot és a dézsmát, nem akarja a földesúr rovására földhöz juttatni a jobbágyot, mégis, az a körülmény, hogy a jobbágy megválthatja magát feudális kötelezettségei alól, hogy saját tulajdonként földet szerezhet, hogy mindenki, legyen nemes vagy nem nemes, egyformán a törvény oltalma, de súlya alá is kerül, hogy a házipénztár és az országgyűlés költségeihez jövedelme arányában mindenki hozzájárul, jelentősen könnyít az elnyomott nép helyzetén.

A néptömeg felemelkedése egyben kulturális felemelkedés, hiszen „ki jobban bírja magát . . . többet tudhat, mert élelemre nincs annyi gond, több ideje marad öntapasztalásra, gyermekeit jobban nevelheti . . .” ([1] 48. l.). A szakképzett munkaerő létrejöttét ily módon Széchenyi a feudális viszonyok felszámolásának függvényeként tekinti. Ugyancsak a feudális viszonyok felszámolásától teszi függővé a piac bővülését is. A külső piaccal szemben Széchenyi a belső piac fontosságát hangoztatja. A belső piac pedig kiszélesedik, mihelyt a tömegek felszabadulnak a szolgasorból. „Mennél több marhahúst eszik, mennél több bort iszik, mennél több posztó ruhát visel s' a' t. a' nép, annál jobb lábba kap a' termesztő 's nincs mit rettegnie a' vásár változásai, külföldi tilalmak, banquerotte 's lankadó kereskedés miatt — mert minden terméke szinte már mezein kél el . . .” ([1] 227. l.).

A feudális viszonyok felszámolása, a modern hitelrendszer kialakulása serkenti az ipar fejlődését is. Széchenyi javaslatai között szerepel a céhek eltörlése. A céhek eltűnésével, a verseny szabadságának érvényre jutásával „. . . azon mester fog legerősen használva, 's ekép legbizonyosabban végkép boldogulni, ki egyenlő jóságut olesőbban állít elő . . .” ([3] 241. l.).

Az árak központi szabályozását felváltaná az árak és a kamatláb szabad alakulása, a gazdasági életbe történő központi beavatkozást a gazdasági szabadság, mert „jobb . . . kereskedési tárgyban mindent a dolog öntermészeti folyásának átengedni, mint sokat mesterkélni, mert sokszor a' jó szándékú segítségül olyan gát lesz — hangoztatja Smith-hez hasonlóan, vagy talán éppen Smith nyomán —, mellyen minden megakad” ([1] 114. l.).

Az infrastruktúra kialakításában viszont a megyék partikuláris érdekeinek érvényre jutásával szemben szükségesnek tartja olyan központ létrehozását, amelyben valóban „systematicai planum” szerint manipulálnak. S mivel az ország szűkös anyagi eszközeiből mindenre nem telik, Széchenyi az erőforrások hatékony felhasználása érdekében javasolja, hogy azokat a legfontosabb feladatok megvalósítására kell koncentrálni.

A polgári átalakulás vezető ereje

A hazai polgárság Széchenyi fellépésekor még gyenge, nem képes a polgári átalakulás élére állni. A polgári átalakulás vezető erejének Széchenyi a földbirtokos osztályt tekinti. „Minden rendnek van külön foglalatossága — írja — 's máséba nem elegendhetik a' nélkül, hogy az egész rendes forgását zavarba ne hozza” ([1] 205. l.). „. . . minekünk . . . — osztja ki a szerepet a földesúri osztálynak — a kormányzás terhét” ([2] 107. l.) kell vinni.

Az ország vezető erejének tekintve a földesurakat, őket teszi felelőssé az ország elmaradottságáért. „... *hazánk előmenetele s magasb felemelkedése legfőbb gátjai mi tehetős birtokosok vagyunk*” ([1] 206. l.). Igyekszik meggyőzni őket a polgári átalakulás szükségességéről. Érdekük a polgári átalakulás, mert általa határtalanul jobban fogják bírni magukat. A polgári átalakulás megvalósításával azonban a földbirtokos nemesség a néptömegek érdekeit is képviseli. Az *érdekegyesítés* gondolata, az a gondolat, hogy a feudális viszonyok megváltoztatása egyaránt érdeke mind a földesúrnak, mind a jobbágnak, végigvonul Széchenyi mindhárom alapvető művén. Erre hivatkozik, amikor azt javasolja, hogy a nemesség is járuljon hozzá a házipénztár és az országgyűlés terheinek viseléséhez, mert ha „... a’ nemesség és pórság elkülönülve viszik azok súlyát, akkor a’ fő cél, t. i. a hazafiak-közi egyetértés ’s egyezés el van hibázva...” ([3] 198. l.).

Széchenyi a földesúri elmét is pallérozni kívánja. A kétkezi dolgozóknál a fejlettebb termelési eszközök kezelése végett van szükség a csiszoltabb elmére. A földesuraknak saját gazdaságuk, de mindenekelőtt az ország vezetéséhez, polgári átalakításához kell a szélesebb látókör. Széchenyinek az a kijelentése, hogy a „tudományos ember fő mennyisége a’ nemzet igazi hatalma...” ([1] 158. l.), vonatkozik mind a nemesekre, mint az alkotmányon kívül rekedt néptömegekre. Hogy Széchenyi az emberfők pallérozását milyen komolyan vette, akkor tűnik ki igazán, amikor az ország rendelkezésére álló szűkös anyagi eszközök hatékony felhasználása végett azoknak egyetlen cél megvalósítására történő koncentrálását javasolja: a Tudományos Akadémia létrehozására.

A földesúri elmék csiszolásában, a földesurak felvilágosításában fontos szerepet tulajdonít a politikai gazdaságtani ismeretek bővítésének. „... sokszor a’ haza nagy része kinos éhséggel fog küzdelemben, míg a politikai gazdaság tudománya ismeretlen tárgy marad előttünk...” ([2] 341. l.).

Széchenyi ugyan csak a földesurak vezetése mellett tudja az ország polgári átalakulását elképzelni, ez a földesúri osztály azonban már nem a régi, ősei dicső tettei révén magát „... minden áldozat ’s munkátul mentnek...” ([1] 181. l.) hívó feudális birtokos osztály. A földesúri osztály ezen részéről a „Hitel” szerzője olybá nyilatkozik, hogy „lételek se nem szükséges, se nem hasznos” ([1] 181. l.). Az új gazdasági rendben a földesurak közül azok, akik a versenyharcban nem állják meg a helyüket, elbuknak, a birtokaik azok kezébe mennek át, akik jobban tudnak velük gazdálkodni „... a’ szerencsétlen vagy gyöngye velejű birtokosok helyökbé szerencsésbé ’s erősb velejük fognak ülni, a’ mi... nagy szerencse, mellyen eléggé örülni nem lehetne...” ([3] 125. l.).

A földesúri vezetés mellett végbemenő polgári átalakulás, a hazai fejlődés eme sajátos vonása válthatta ki Széchenyiben a gazdasági tevékenység intézményi kereteinek műveiben helyenként felbukkanó dialektikus szemléletét. A feudális rendszer bírálatában *egyrészt* megtalálható nála a polgári felvilágosítók s a polgári klasszikus közgazdák álláspontja. Eszerint a feudalizmus természetellenes rendszer, mert elnyomja az örök emberi természetet, amit Széchenyi is, nyilván elsősorban Smith hatására, az önzésben vél feltalálni: „... tán szívfájdalommal, de öncsalás nélkül ’s általánosan csak azt vehetjük szabályul, vagy sinormértékül, hogy senki nem szeret ’s nem kedvel senkit is annyira mint magát...” ([3] 191. l.), és „... ki ki

hevesebben aggódik saját mint más hasznán...” ([3] 193. l.). A fejlődést ebből a szempontból az jelenti, hogy az intézményeket, a törvényeket egyre inkább az örök emberi természethez igazítják, „szóval: a’ törvényt annyira javítani, hogy az a’ természethez közelebb álljon...” ([2] 272. l.).

Másrészt mint földesúr nem vethette el oly egyértelműen a feudális rendszert, mint a feudalizmus polgári bírálói. Nem vethette el, hiszen az új rendszerben is a földesurakat tekinti az ország vezető erejének. S jogosnak tartja a földesuraknak a feudalizmusban kialakult földtulajdonát az új gazdasági rendszer körülményei között is. Ezért a feudalizmus éles bírálata mellett megtalálható nála annak történelmi igazolása is. Műveiben több helyütt is rámutat arra, hogy a jelenben káros intézmények valamikor hasznosak lehettek, s csak a fejlődés során csaptak át ellentétükbe. „... 1230ban valamely rendszabás igen hasznos lehetett, mely 1830ra nem alkalmas többé, s 1830ban valami jó következtetéseket szülhet, mellyek tán 2430ra nagyon károsak lennének...” ([1] 172. l.). „A’ mi eddig jó volt, az éppen azért, mert a’ mult időben volt jó, ma tán csak meglehetősen, ’s utóbb még káros is lehet...” ([1] 195. l.).

Közel jár a tudományos társadalomszemlélethez, amikor a „Hitel” egyik helyén rámutat arra, hogy a régi viszonyok, a régi törvények azért avultak el, és váltak károssá, mert a termelés a termelőerők fejlődése folytán nagyon megnőtt. „Azon okbul, hogy Zápolya vagy Dózsa ideire ’s midőn Rákoson gyűltek össze eldőieink, szoros pénzbeli törvények nem illettek, még nem az foly, hogy azok a mai időkre se valók, hanem hogy illy józan változásokra ’s elrendelésekre éppen a jelenkor legalkalmas; mert... jelentkezik azon időszak, mellyben a nagyobb rész józanabb elintézés által egyenlő vagy csekélyebb erővel több élet-javakat előteremteni minden módon iparkodand” ([1] 188. l.). Az intézmények dialektikus szemléletével, annak az ábrázolásával, hogy a fejlődést egykor előmozdító intézmények az idők során ellentétükbe csapnak át, a fejlődés akadályáivá válnak. Széchenyi meghaladta a feudalizmus polgári bírálóinak szemléletét, akik történelmietlen módon közeledtek a feudális rendszerhez, azt eleve ésszerűtlennek tekintették.

A feudális viszonyok ellen és a polgári viszonyok előmozdításáért nemcsak írásai révén harcolt Széchenyi, hanem gyakorlati tevékenységén keresztül is. Érdemes felfigyelni, miként igyekezett az általa alapított egyesületeket is e harc szolgálatába állítani. Kis polgári mintaközösségek lennének a feudális társadalmon belül, „...szabadsági iskolák gyanánt... használhatnak” ([2] 250. l.), s előmozdítanák a polgári viszonyok kialakítását, a rendi előjogok felszámolását. Tennék ezt azért, hogy az egyesületeken belül tömörítsék a nemeset és a polgárt, s a nemes hozzászokna ahhoz, hogy az egyesület életében neki sincs több joga, mint a nem nemeseknek, megtanulná korlátok közé szorítani zabolátlan önkényét, s megbecsülni nem nemes embertársait is. Az egyesületben „nincs első, ’s nincs utolsó, ’s hol a’ köz szabadság fentartása végett — ’s im ez a dolog philosophiája — mindenki szoros törvények alá van vetve” ([2] 250. l.).

Széchenyi Magyarország gazdasági fejlődésére vonatkozó közgazdasági gondolatait értékelve megállapíthatjuk, hogy sokoldalúan és mélyen elemezte a fennálló feudális viszonyoknak a gazdasági életre gyakorolt káros hatását. Ilyen átfogó diagnózist a feudális magyar gazdaság bajairól előtte

még nem adtak. Felismerését igyekezett kora közgazdaságtudományának eszközeivel nemesi társaiban is tudatosítani. E tekintetben a polgári felvilágosítók szerepét töltötte be hazánkban. Külön ki kell emelni azt a szellemességet, amellyel Széchenyi kipellengérezte a feudális rendszer fogyatékoságait, vagy amellyel a „Hitel”-t támadó Dessewffy József grófnak visszavágott. Az ország gazdasági fejlődése társadalmi kereteinek ábrázolásával, azok fejlődést előmozdító vagy gátló hatásának hangoztatásával, történelmi jellegükre való utalásával felülemelkedett a polgári klasszikus közgazdák szemléletén. Tudományos alaposággal vetette egybe a feudális és a polgári gazdasági rendszert. Felismerte, hogy a társadalmi haladás elválaszthatatlan a néptömegek felemelkedésétől. Bátran sikraszállt azért, hogy az elavult feudális viszonyokat a magasabb rendű polgári viszonyok váltsák fel. A társadalmi haladásért vívott küzdelmében sem a konzervatív földesurak támadása, sem Bécs mesterkedései nem rettentették vissza. Tevékenysége jelentősen elősegítette hazánkban a polgári átalakulást. Igaz hazafi volt, akinek helye ott van népünk szívében.

Idézett művek

- [1] *Széchenyi István*: Hitel. Gróf Széchenyi István munkái, I. kötet. Az MTA kiadása, 1904.
 [2] *Széchenyi István*: Világ. Gróf Széchenyi István munkái, I. kötet. Az MTA kiadása, 1904.
 [3] *Széchenyi István*: Stádium. Gróf Széchenyi István munkái, II. kötet. Az MTA kiadása, 1905.

FELHÍVÁS

„Gazdaságpolitika, gazdasági szervezet” címmel fiatal kutatók számára elméleti konferenciát szervez a KISZ KB Értelmiségi Fialatok Tanácsa.

A konferencia helye: az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének konferenciatermei, Budapest, XI., Budaörsi u. 43/45. A konferencia időpontja: 1980. december 10—12.

A konferencia ülései több szekcióban zajlanak. A tervezett programról részletes felvilágosítást Major Iván, a szervező bizottság vezetője ad.

(MTA Közgazdaságtudományi Intézete; telefon: 850-777)

Kérjük, hogy akik előadással kívánnak résztvenni a konferencián, azok előadásuk szövegét vagy annak téziseit 1980. november 15-ig juttassák el a fenti címre.

A konferencián minden érdeklődőt szívesen látunk.

Vidéki résztvevők költségeit a küldő fél fedezi.

KISZ KB Értelmiségi Fialatok Tanácsa

A magyar gazdaság a 80-as években

Széchenyre emlékezve a gazdaságpolitikusként sok mondanivalója van. Széchenyi István, a reformkor vezető egyénisége ma is megszívlelendő gondolatokat fejtett ki és valósított meg. Kiválóan egyesült benne a haladó reformgondolkodás, a javító szándék és a gyakorlati cselekvés.

Naplója bizonyítja, hogy tudatosan készült a reformok kezdeményezésére és véghezvitelére. A 150 évvel ezelőtt megjelent „Hitel” e gondolatok első nagy hatású kifejtése. A „Hitel” címválasztása hangsúlyozottan kettős jelentésű. Kiemeli mind a társadalmi és emberi fejlődésbe vetett hitet, mind pedig a gazdasági tennivalók alapkérdését. Nézőpontja ma is minden javításra kész ember sajátja: „Már ez miért van így — és ennek úgy kell-e lenni, vagy talán nem kellene” — veti fel Széchenyi munkája bevezetésében értekezésének alapkérdését.

Ez a kérdés ma is aktuális. Forradalmi korszakunk reformok sorát igényli, amelyeket társadalmilag a Magyar Szocialista Munkáspárt programnyilatkozata, gazdaságilag az 1968-ban beindított gazdaságirányítási reform fémjelez. Reformjaink forradalmi átalakulásunk részei, és semmivel sem fognak jelentéktelenebbnek bizonyulni, mint a múlt század 30-as éveiben elvégzettek. A történelmi helyzet természetesen eltér a reformkorétól. Társadalmunk nem forradalmi átalakulás szüksége előtt, hanem annak kibontakoztatott korszakában van; a társadalmi viszonyok elvileg nem béklyózzák a gazdasági haladást. Gazdaságunk nemzetközi meghatározottsága minőségében különbözik a korábitól. De reformernek lenni, a szó alkotó értelmében, ma sem könnyebb feladat, mint Széchenyi korában. A mának is szól az a felfogás, hogy a termelőerők, a gazdaság fejlődéséhez a termelési viszonyok jobbításán keresztül vezet az út. Megszívlelendő mély meggyőződése, és követendő személyes erőfeszítése, hogy az embereket megnyerje a jó, haladó ügy számára.

Példamutató az a szoros egység, amely Széchenyi munkásságában eszméinek terjesztése és gyakorlati cselekedetei között megnyilvánult. Mély lelki érzékenysége és a jóra irányított szubjektivitása például szolgál ahhoz, hogy napról napra merni kell cselekedni, vállalva az átmeneti sikertelenség és az újrakezdés nehézségeit is.

Gazdaságpolitikánk bemutatásakor kényszerűen válogatni kell a fontos és a még fontosabb témák között, vállalva az ezzel járó veszélyeket és bírálatot. Törekvéseink közül elsősorban a távlati jelentőségű, de mélyen időszerű vonásokat célszerű hangsúlyozni. Minden közgazdász ismeri a napi gyakorlat hatalmas jelentőségét, hiszen a távolabbi jövő a napi lépések eredője.

Mondanivalómat — igen röviden — nagyobb ívű áttekintéssel kezdem. Ismert, hogy a szocialista gazdaságépítés az 50-es és a 60-as években alapjában nagy iparosítási korszakként jellemezhető. Az iparosítás azonban nem egyszerűen gyors ipari növekedést és diverzifikációt jelentett, hanem egyúttal hatalmas társadalmi-gazdasági átalakulást is. Az iparosítás során többségre tett szert a munkásosztály, tartóssá vált a teljes foglalkoztatás, és mélyen átalakult a magyar falu is. A mezőgazdaság szocialista átalakulása után túl tudtuk szárnyalni az 1938. évi termelési szintet. A gazdasági fejlődést széles körű kulturális felemelkedés, társadalmi biztonság és az életkörülmények arányos javulása kísérte. 1950 és 1970 között a nemzeti jövedelem háromszorosára, a fogyasztás 2,7-szeresére növekedett.

A 60-as évek végén lezáruló iparosítási korszak eredményeként Magyarország diverzifikált termelési szerkezetű, a világgazdaságban jó közepesnek minősíthető fejlettségi színvonalú országgá vált.

A gazdaság további fejlődése gyökeresen új utakat követel. A hetvenes és a nyolcvanas évtized fő fejlődési irányvonala a gazdaság nemzetközi versenyképességének felzárkóztatása legfontosabb kereskedelmi partnereink színvonalához. Le kell küzdeni azt a kedvezőtlen körülményt, hogy a termelés hatékonysága ma is viszonylag alacsony: fejlettségi színvonalunkat viszonylag nagy munkaerő-, anyag- és eszközráfordítással érjük el. Emellett az infrastruktúra egyes területei viszonylag elmaradottak, még annak számításba vételével is, hogy dinamikus fejlődés mellett a beruházott vagygon törvényszerűen viszonylag elmaradottabb az elért jövedelmi szintnél. Számításba kell venni továbbá, hogy a foglalkoztatottság gyakorlatilag nem nő, sőt az ipari foglalkoztatottság és a teljes munkaidőalap csökkenni fog.

A hatékonyság nem kielégítő színvonalában — sok más ok mellett — alapvető jelentőségük van bizonyos autarkiaás tendenciáknak. Ezek az 50-es évek elején részben tudatosak, illetve kényszerűek voltak, később — törekvéseink ellenére — az irányítási rendszertől kaptak alátámasztást.

Összegezve: a gazdaság fejlődésének korszakos feladata olyan exportorientált és szelektív termeléspolitika megvalósítása, amelyben egyre inkább a nemzetközi versenyképesség válik a fejlesztés és a gazdálkodás mércéjévé, kritériumává. Ennek alárendelve, egymással összehangoltan, az értékesítésre orientáltan kell fejleszteni a termelés műszaki színvonalát, technológiai és gyártmány szerkezetét, üzemi és vállalatközi szervezettségét. A növekvő tiszta jövedelemből fokozatosan növekvő részt kell fordítani az infrastruktúra fejlesztésére.

Az új követelmények szolgálatában indítottuk be 1968-ban — sok részkezdeményezés után immár széleskörűen — a gazdaságirányítás (fő vonásaiban közismert) reformját, és törekszünk ezen reform egyre teljesebb érvényesítésére. Az 1968. évet követő évtizedben a bruttó nemzeti termelés évente 5,9 százalékkal, az ipari termelés évi 6,5 százalékkal, a mezőgazdasági termelés évi 5,4 százalékkal, a fogyasztás pedig 4,3 százalékkal nőtt. A szerkezeti átalakulást jelzi — a többi között — néhány új iparág (földgáz-ipar, petrolkémia, számítógépgyártás) kiépítése, valamint hazai természeti és szellemi potenciálunk fokozott mértékű kihasználása.

A 70-es évek fordulópontján meginduló pozitív folyamatokat rendkívüli mértékben befolyásolta a világgazdaság 1973-ban bekövetkezett válsága és azóta is tartó súlyos zavarai. Ez érthető, ha számításba vesszük a

külkereskedelem jelentős szerepét hazánk gazdaságában. Közismert, hogy Magyarország számára 1972-t követően a külkereskedelmi cserearányok kedvezőtlenül alakultak, és ez — a világgazdasági folyamatok mélységének és gazdaságunkra gyakorolt hatásának lebecsülésével együtt — több éven át a külkereskedelmi mérleg jelentős hiányára vezetett.

A kedvezőtlen világgazdasági helyzet olyan időben érte a gazdaságot, amikor a belső erőviszonyok is gátolták az irányítási reform következetesebb érvényesítését. A belső indítékú — például a stabilitás és a rugalmasság elmentmondó követelményeiből, a jövedelem-differenciálódási tendenciákból fakadó — gondokat a külső változások olyan viharos körülményekké növelték, amelyek mellett egy új hajóval vitorlázó betanuló kormányos első reakciója érhetően a vitorlázat (a haladás eszköztárának) csökkentése lehetett. Sőt a legénység egy részében az a gondolat is megfordulhatott, hogy vihar idején nem a leghelyesebb-e helyben lehorgonyozni. Egy sor helyesnek tartott lépés gyakorlati megtételéhez nem volt erő, sőt kételyek merülhettek fel azok helyességét illetően is. 1977-ben és 1978-ban azonban világossá vált, hogy az objektív gazdaságfejlesztési lehetőségekhez alkalmazkodva a népgazdaság egyensúlyának megszilárdításához és továbbhaladásának biztosításához a gazdasági és társadalmi kölcsönhatást figyelembe vevő bátrabb lépésekre van szükség.

Mi jellemzi a lényeges változásokkal járó és az 1979. évi tervben rögzített állásfoglalásokkal és intézkedésekkel megkezdett több éves gazdaságpolitikát?

Azt a közvetlen célt tűztük magunk elé, hogy a szocialista fejlődést szolgáló, a gazdasági versenyképességének javításán alapuló, tartós és szilárd egyensúlyi viszonyokat teremtsünk, következetesen számolva a világgazdasági kihívással és az ország reális adottságaival, alárendelve e célnak a mennyiségi növekedést, és feladva a korábbi feltételek közt kialakult üzemi stabilitás érinthetlenségének elvét. Ez a 80-as évek magyar gazdaságpolitikájának fő kérdése. E politika realizálása 1979-ben megkezdődött, és bizvást reméljük, hogy ebben az értelemben a 80-as évek nem 1990-ig tartanak, hanem előbb befejeződnek.

E feladat megoldásához általános társadalmi és alapvető gazdaságpolitikai céljaink megőrzése mellett lényegbevágóan változtatnunk kell a gazdasági munkán. Az iparosítás korszakában a gazdaságpolitika — az erőforrások nagyarányú összpontosítása mellett — elsősorban a növekedési ütem és arányok alakulásában fejezte ki elsődleges céljait, míg a megvalósítás *hogyanja* kevesebb figyelmet kapott. Ma azonban gazdasági előrehaladásunk kulcskérdésévé vált, hogy mennyire tudjuk erősíteni az ésszerű gazdálkodást, és milyen módon lehet intenzívebben mozgósítani társadalmunk erőit a társadalmi és gazdasági kihívások pozitív megválaszolására. Az alapvető kérdés tehát az intenzívebb társadalmi-gazdasági önmozgósítás. Ennek kibontakozásától függően lehet növekedési célokat kitűzni.

Mindez erős (bár helyes irányítás mellett nem antagonisztikus) ellentmondások leküzdését kívánja meg. Az ellentmondások óriási húzóerőt, de visszatartó erőt is jelenthetnek. A napi és a távlati, az egyéni és a közösségi, a fogyasztói és a termelői, a stabilitáshoz és a változáshoz fűződő érdekek ellentmondásai átszövik az egyén, a kollektíva, az irányítás minden lépését.

És mindez nem csupán tudományos probléma, hanem élő napi kérdés. Sikeres vagy sikertelen egyeztetésük nagyobb jelentőségű a fejlődés számára, mint a makroökonómiai vagy az ágazati arányok kisebb-nagyobb eltérései. Hiszen a terv csupán az úticél — nem pedig a motor. Az ellentmondásokat úgy lehet megoldani, ha nem pusztán mennyiségi problémának tekintjük őket, hanem összetett társadalmi-gazdasági, vagyis minőségi kérdésnek. Persze a sokrétű ellentmondás reális felismerése maga sem könnyű. Például a vállalati és a társadalmi érdek különbsége gyakran a napi és a távlati érdekek különbségeként jelenik meg.

Emellett nem elég, ha az egyének és a kollektívák csupán intellektuálisan ismerik az ellentmondásokat, létre kell hozni a megoldásukat serkentő motivációt, mozgásformákat is. Sok kárt okozott például 1974 után, hogy az árak növekedését, a költségek emelkedését a vállalatok körében jórészt csak ismertették, hatásukat azonban az üzemek jövedelmükben nem érzékelték. Sőt még az éreztetés sem elég. Az igazi feladat olyan körülmények teremtése, amelyek aktív cselekvésre ösztönöznek, rákényszerítenek a kihívások pozitív megválaszolására.

Mi jellemzi gazdasági életünket 1979—80-ban? Mindenekelőtt az, hogy határozott elsőbbséget kapott a gazdasági, elsősorban a külgazdasági egyensúly biztosításának feladata. Ehhez először is az ésszerű gazdasági cselekvés alapjait kellett erősíteni.

Az ésszerű gazdálkodást segítő lépések között kiemelkedő jelentőségű az *árrendszer* fejlesztése. 1980-tól a gazdaság kompetitív szféráiban a világpiacon árrányokhoz igazodó árakat, illetve ezek folyamatos létrejöttét célzó ármechanizmust vezettünk be — átmeneti kompromisszumokkal. Az ármechanizmus jellemzője, hogy az iparban a hatósági árak az energiagazdaságra és néhány nyersanyagra szűkültek. A reform nem áll meg a termelői áraknál, hanem — fokozatosan, a jövedelemalakulással összehangolt tudatos preferenciák mellett — áttérjed a fogyasztói árakra is.

Változik a pénzügyeknek a termelés és a jövedelemelosztás befolyásolásában betöltött szerepe is. A kivételes pénzügyi kedvezmények és elvonások körét csökkentjük, a pénzügyi normativitás szerepét növeljük. Ma már a termelés és a költségvetés kapcsolatában túlnyomórészt normatív pénzügyi szabályozók érvényesülnek.

A vállalatok színvonalasabb gazdálkodását egyes köötöttségek további leépítésével, a kutatás-fejlesztés, a termelés és az értékesítés funkcióinak vállalaton belüli teljesebb összekapcsolásával, illetve a vállalatok közti együttműködés érdemibb, tartósabb formáinak megteremtésével is előmozdítjuk.

Különös figyelmet szentelünk az ésszerű gazdálkodás megkövetelte takarékoságnak, mindenekelőtt az energiagazdálkodásban, valamint a másodlagos és hulladékanyagok felhasználása terén. A költségvetésben az intézmények gazdálkodási módszereinek ésszerűsítése, a funkciók és az intézményi rendszer érdemibb összehangolása adja a legtöbb megtakarítási lehetőséget.

Mindez az erőfeszítés akkor hoz eredményt, ha a népgazdasági célok és arányok alakításakor reálisan számolunk a népgazdaság lehetőségeivel, nem utolsósorban a nemzetközi fizetési mérleg követelményeivel. Arra a következtetésre kellett jutni, hogy ilyen körülmények között egy alacsonyabb nö-

vekedési ütem szükségszerű feltétele az egyensúly javításának és a kívánatos szerkezeti változások elérésének.

Az 1979. és 1980. évi gazdasági folyamatok arra mutatnak, hogy az alacsonyabb növekedési ütem és a belföldi felhasználás korlátozása ésszerű lépés volt. 1979—80-ban együttesen a bruttó hazai termék várhatóan 5 százalékkal, az ipari nettó termelés 6—6,5 százalékkal, a mezőgazdasági nettó termelés 2,2 százalékkal növekszik. A fogyasztás növekedése 4 százalékos, a felhalmozás viszont jelentősen — a bruttó beruházás 2 év alatt mintegy 18 százalékkal — csökken. Igaz, a bruttó beruházás 1980-ban így is a GDP mintegy 30 százalékát teszi ki.

Sikerült jelentősen csökkenteni a külkereskedelmi mérleg hiányát. Konvertibilis valutában lebonyolított külkereskedelmünk mérleghiánya 1979 és 1980 átlagában $\frac{1}{3}$ -a az 1974—78 közötti évek átlagának.

A 80-as években követendő gazdaságpolitikának — a már említett törekvések, valamint a világgazdaság, a demográfiai feltételek és az ország gazdasági adottságai mellett — számolnia kell több erősödő tendenciával. Ilyen tendencia, hogy nő a szerepük a gazdaságirányítás *társadalmi vonatkozásainak*. Társadalmunk céljai nem azonosak a nyugati fogyasztói társadalmak jellegzetességeivel, de a fogyasztás növekedése, a lakosság igényeinek kielégítése — megfelelő preferenciák mellett — a szocialista életmód elismert része. Sajátosságaink elsősorban a jövedelemelosztásban nyilvánulnak meg, de kifejezésre kell jutniuk a munka, a termelés körülményeiben is. A termelési folyamatban szintén növekszenek a társadalmi vonatkozások. A céllal való szoros azonosulás nélkül nem létezik hatékony szocialista munka. Növelni kell a demokratikus fórumok szerepét a vállalat munkájának alakításában. Nem vagyunk szűk látókörű ökonomisták, tudjuk, hogy nem automatikusan, hanem a gazdasági, társadalmi és tudati tényezők építő kölcsönhatása esetén jelent valódi emberi, erkölcsi és társadalmi haladást a gazdasági fejlődés. E téren még sok a tennivaló.

Másfelől, a gazdasági folyamatokban törvényszerűen nő a *nemzetközi* szerepe. Ez az irányzat nem korlátozódik az áruforgalomra, sem a kooperációkra. Olyan tényezőkből is megnyilvánul, mint a termelői árrendszer, amelyben elsőrendű tényezővé vált a világpiaci árak alakulása, és megmutatkozik abban a rendkívül közvetett formában is, hogy társadalmunkban széleskörűen kell terjednie a világról szóló korszerű ismereteknek, az idegen nyelvek tudásának stb.

Végül (részben az előzőkkel is összefüggésben) a gazdaságpolitikának újszerűen kell kezelnie a gazdaságban a cél és az eszköz — korábban sokszor leegyszerűsített és egysíkúan hierarchikusnak tekintett — kapcsolatait. 30 éves tervezői tapasztalatom — paradox módon — arról győződött meg, hogy a minőségi változások, a személyi tényező szerepének növekedése közepette a cél—feladat—eszköz logikájú optimálós gondolkodás — amelyet főként Tinbergen neve fémjelez — elméleti zártága és látszólagos vitathatatlanága ellenére sem felel meg teljesen a politikai vezetés lehetőségeinek, s hogy a tervezők és a politikusok alkotó párbeszédét a „lépésenként javító” felfogáshoz közeledve lehet gyümölcsözővé tenni.

El kell kerülni, hogy a távlati célokat *eo ipso* adottnak vegyük, az eszközök és az áldozatok mérlegelése pedig háttérbe szoruljon a döntési folyamatban. Alapjában mindig együtt kell vizsgálni, mire vagyunk

— társadalmi-gazdasági tényezőket együtt mérlegelve — képesek (hajlandók), és azt, hogy fontos — de mennyiségileg nehezen mérlegelhető — céljaink megvalósításában mekkora lépést tűzhetünk tervként magunk elé. E gondolkodásmód hasznosan erősítené meg az 1968. évi reform alapelveinek az érvényesülését is. Hiszen maga a gazdasági cél is csak eszköz az emberi képességek kibontakoztatásában. Széchenyi ezt is világosan kifejtette.

Alkalmazva az előző gondolatot, gazdaságpolitikai törekvéseink ismeretetését nem a tervcélok, hanem a gazdaságirányítás — a tervezés, a szabályozás és a szervezeti rendszer alakítása — kérdéseivel kezdem. Mindhárom téren összehangolt lépések szükségesek.

1. *A népgazdasági tervezés* feladata továbbra is az alapvetően közgazdasági eszközök alkalmazásának alapjául szolgáló népgazdasági tervek kialakítása.

A népgazdasági terv a fejlődés — részleteiben rugalmasan kezelendő — kereteit alakítja ki. Ezenkívül közvetlen állami döntéseket, kötelezettségeket is tartalmaz. Ezek a termelésben főleg a kutatásra-fejlesztésre és a beruházásokra összpontosulnak. A tapasztalat azt mutatja, hogy jobban ki kell domborítani e döntések *feltételeességét*.

Az állam távlati elgondolásaiból határozott kötelezettséget csak arra vállalhat, amelyhez eszközei biztosítottak. A reménybeli források elosztásáról helyesebb viszont a tervben prioritásként, egy „ha — akkor” felfogásban dönteni. Ebben az esetben a mainál jobban lehetne egyeztetni a tervszerű előrelátást az iránymutatással és a rugalmassággal.

Különösen vonatkozik ez az ötéves tervezésre, mivel a gazdaságirányításban vezető szerepe van a konkretizálható fejlesztésekre orientált ötéves tervnek. Az *éves* terv alapján a távlati döntések realizálására és kiigazításokra szolgál, a *hosszú távú*, 15—20 éves tervezés pedig — a maga szélesebb és komplexebb vizsgálataival — elsősorban intellektuális tevékenység, más tervek megalapozottabb kialakításának szolgálatában.

2. *A szabályozórendszer* jellege, általános szerepe és feladatai 1968 óta elvileg változatlanok. *A nyereség* alapvető szerepe a vállalatok fejlesztési lehetőségeinek és dolgozóik jövedelmének alakulásában ma időszerűbb, mint valaha. Ez az a pont, amelyen keresztül a népgazdasági, a vállalati és az egyéni érdekek legjobban összekapcsolhatók.

Legfőbb feladatunknak azt tekintjük, hogy a szabályozók jobban ösztönözzenek a vállalkozásra, segítsék a hatékony tevékenységek dinamikus fejlődését, a gazdaságtalan tevékenységek hatékonnyá tételét.

Az elmúlt év folyamán létrejött változásokról már szóltam. Kiemeltem az árrendszer átalakításának fő vonásait. A következő években e rendszer következetes működtetésére kívánjuk helyezni a hangsúlyt. Szélesíteni kívánjuk azt a kört, amelyben a kompetitív szférára érvényes árelvet alkalmazzuk. Tovább kívánunk lépni a fogyasztói árak arányainak ésszerű alakításában.

Fokozódik a devizaárfolyamok és ezek változásának a szerepe. Az árfolyam mindenkor megállapításakor két ellentétes tényezőt mérlegelünk: egyrészt olyan árfolyamok szükségesek, amelyek mellett az export nagyob-

bik hányada megfelelően jövedelmező, másrészt ügyelni kell az árfolyamok szerepére a termelői — és azokon keresztül a fogyasztói — árszínvonal alakításában. (Az árfolyam 1 százalékos emelkedése az általános termelői árszínvonalat 0,6—0,8 százalékkal növeli.)

Törekvéseinknek tükröződniük kell a pénzügyi politikában is. Olyan jövedelemelosztás a kívánatos, amely egyre szélesebb körben érvényesülő, egységes, de időben szükség szerint változó normatív szabályozás útján biztosítja, hogy a felhasználható jövedelem a belföldön létrehozott, realizálható jövedelem és az ésszerűen igénybe vehető külföldi hitelforrások keretei közt maradjon, továbbá, hogy az egyes vállalatok beruházási lehetőségei összhangban legyenek az illető vállalat hatékonyságával, és ennek megfelelően növelhessék dolgozóik személyi jövedelmét.

A pénzügyi szabályozásnak alkalmasnak kell lennie a beruházási vásárlóerő tervszerű alakítására, ugyanakkor a jövedelmező vállalatok számára megfelelő lehetőséget kell adnia a versenyképes termelés viszonylag gyors ütemű fejlesztésére.

A költségvetés egyensúlyi helyzetét is az ésszerű gazdálkodást erősítő lépésekkel kell javítanunk. Évéggett biztosítani kell a költségvetés megfelelő részesedését a tiszta jövedelemből, és csökkenteni kell a pénzügyi megkülönböztetések körét. Tartós kedvezmények kizárólag árpolitikai vagy szorosan vett nemzetközi állami kötelezettségek teljesítésével összefüggésben tarthatók fenn. A termelési célú beruházások költségvetési finanszírozását korlátozni kívánjuk. A költségvetési intézmények gazdálkodásában ésszerű és szigorú takarékoságot szükséges érvényesíteni.

Szabályozórendszerünk tartósan kialakított, de sok vonatkozásban nem kielégítően működő eleme a *beruházások szabályozása*. Ez elsőrendű pénzügyi és hitelpolitikai kérdés, de szorosan kapcsolódik a népgazdasági tervhez, valamint az állami és a vállalati döntések elhatárolásához is.

Abból indulunk ki, hogy a következő években a kompetitív szférában célszerű fokozatosan előtérbe helyezni a rekonstrukciós jellegű, az exportképességet növelő, jórészt kisebb beruházásokat. E célhoz igazodóan a vállalatoknak nyereségüktől függő önfinanszírozási lehetőséget kell kapniuk, emellett a szerkezeti átalakulást gyorsító fejlesztésekhez, amennyiben azok jövedelmezőek, módot kell adni hitelek felvételére. Hitelpreferenciákkal a fejlesztési arányok is befolyásolhatók, például az exportfejlesztés, az energiatakarékosság stb. javára. Ugyanezt a célt szolgálják egyes újabb intézkedéseink is, például az, hogy a külkereskedelmi és az iparvállalatok együttesen használhatják fel forrásaitak exportfejlesztő beruházásokra.

Gyakorlati szakembereink sokszor felvetik, indokolt-e az exportfejlesztő beruházások előnyben részesítése, nem kellene-e azonos feltételeket megállapítani az importmegtakarító fejlesztésekre is. Véleményem szerint az új árrendszerben a korábbinál kedvezőbb jövedelmezőség érhető el a hatékony importmegtakarító beruházásokkal, és itt is van mód hitelnyújtással a vállalati források megelőlegezésére. Úgy vélem azonban, hogy az exportban bizonyított versenyképességet közvetlenül befolyásoló és az exportértékesítés nagyobb kockázatát viselő beruházásokat indokolt megkülönböztetetten támogatni. Ha ez nem így volna, úgy ez stratégiánk komolyságát kérdőjelezné meg.

3. Az elmúlt évek tapasztalatai ráirányították a figyelmet a *szervezeti*

kérdések fontosságára. A régi szervezetek érdekviszonyai ugyanis esetenként gátolják mai törekvéseink megvalósulását.

A vállalati szervezet megítélésekor abból indulunk ki, hogy — mint a vállalati törvény is leszögezi — „az állami vállalat a társadalom gazdasági-szervezeti egysége, az állam gazdasági vállalkozása”. A vállalat lényege tehát a vállalkozókészség kifejlesztése. Célunk az, hogy a jövőben csak az a vállalat fejlődhessen gyors ütemben — legalábbis a kompetitív szférában —, amely megalapozott stratégiával rendelkezik, szerves egységben képes megújítani a termékszerkezetet, a gyártási eljárásokat, az értékesítést, és egyre jobban megfelel a nemzetközi versenyképesség mércéjének.

Az elmúlt 10 év fejlődési irányzatai nem mindenkor feleltek meg ennek. Például az igények jobb kielégítése esetenként kisebb vállalatokat igényelne, de a gyakorlatban a minisztériumi irányítás egyszerűsítésére való törekvés és a nagy szervezetek potenciális előnyeinek kritikátlan vétele a centralizációt erősítette. (1975 és 1979 között az iparvállalatok száma 1563-ról 1371-re, a mezőgazdaságiaké 1964-ről 1631-re csökkent.) Határozott véleményünk, hogy a szervezetnek a vállalattól várt optimális tevékenységhez kell igazodnia. Ez követelhet egyesítést és széttagolást egyaránt. Egyesíteni ma elsősorban *funkciókat* kívánatos, például a fejlesztést, a termelést vagy az értékesítést. Széttagolásra a horizontálisan egyesített, túlságosan tagolt szervezetek érettek. Mindenképpen erősíteni fogjuk a vállalaton belül a gyárak önelszámolását és érdekeltiségét.

Általában olyan irányban formáljuk a mechanizmust, hogy a célratoró, vállalkozás jellegű fejlesztések kapjanak elsőbbséget. Így jelöljük ki a kutatási-fejlesztési politika állami céljait és szabályait, ennek jegyében teszünk lépéseket a fővállalkozási tevékenység elősegítésére, továbbá vállalati társulások, valamint új kis- és középvállalatok létrehozására.

A vállalati szervezet javítása csak akkor lesz eredményes, ha világosabban elhatárolódnak a minisztériumok és a vállalatok döntési hatáskörei, jogai és kötelezettségei, mindjobban kiktűszöbölve az irányító szervek közvetlen operatív beavatkozásának szükségességét és lehetőségét. A minisztériumi munka is kedvezzen a vállalkozókedv és szellem elterjedésének. Ez csak akkor lesz így, ha a vállalatok fejlődésének, vezetésük színvonalának értékelésében a hatékonyság lesz az értékítélet legfőbb alapja, nagyobb erkölcsi és anyagi megbecsülésben részesítjük a kockázatot is vállaló, kezdeményező és eredményes gazdálkodást folytató vezetőket, és kiválasztásukkor jobban szem előtt tartjuk a nagyobb követelményeket.

A szervezeti kérdések között említtem, bár ennél jóval szélesebb témakört érintő kérdés, hogy továbbra is célszerűnek tartjuk a *többszektorúságot*.

Az állami szektor vezető szerepet játszik az iparban, de emellett nem elhanyagolható a szövetkezeti szektor, a mezőgazdaságban pedig ez utóbbi fontossága kimagasló. A szövetkezetek a kereskedelemben is hozzájárultak gazdaságpolitikai eredményeinkhez. A kis- és középzemmi termelés kiszélesítésére mind az állami, mind a szövetkezeti szektor alkalmas, illetve alkalmassá tehető, sőt a mezőgazdaságban már régóta jó eredményeket felmutató háztáji és kisegítő gazdaságok nyomán az iparban, a kereskedelemben és a szolgáltatásban egyaránt érdekünkben áll a szocialista szektorral tartós, esetenként integrált kapcsolatban álló egyéni gazdálkodás terének a növelése is. A kis- és középzemmi termelésben, a kisegítő vagy kiegészítő gazdálkodásban a szocialista nagyüzemek szerves kiegészítőjét látjuk.

Kétségtelen, hogy a kistermelés visszás jelenségeket is produkál. Ez azonban nem a mérethől, hanem jórészt e tevékenység mai helyzetéből következik, amin lehet és kell is változtatni. A nyilvánvaló törvényellenességeket itt éppúgy üldözni kell, mint az állami és a szövetkezeti vállalatoknál felmerülőket. Ahol a nemkívánatos jelenség — elsősorban a munkával nem arányos jövedelem — a szűkösségre és a verseny hiányára vezethető vissza, ott ennek elsősorban a nagyvállalatok tevékenységének hatékonyabbá tételével, a piaci egyensúly fokozott biztosításával, a monopolhelyzetek ésszerű csökkentésével lehet gátat vetni.

A tervezésről, a szabályozásról és a szervezetek fejlesztéséről mondottak lezárásaként újra hangsúlyoznom kell a teendők összetett, átfogó voltát, hogy azok egymást erősítve szolgálják a tervszerű fejlődést.

Tekintsük át végezetül, milyen termelési irányokat követünk, és milyen fejlődésre számítunk a 80-as évek első felében!

Az alapvető feladatok: a népgazdaság egyensúlyi helyzetének, ezen belül a külgazdasági egyensúlynak az erőteljes javítása, a termelés hatékonyságának és nemzetközi versenyképességének a minőségi tényezőkön, különösen a műszaki fejlődés és a szerkezeti változások meggyorsításán alapuló növelése; az életszínvonal terén elért alapvető eredmények megőrzése és megszilárdítása, az életkörülmények javítása. Reálisnak tűnik, hogy az 1981—85 közötti időszakban a nemzeti jövedelmet évi átlagban 3 százalékkal növeljük. Ez nem kis feladat, ha számításba vesszük, hogy a munkaképes korú lakosság száma és a KGST-országokból származó import növekedési üteme várhatóan csökken, s a beruházások növelésére sem lesz lehetőség, hiszen a belföldi felhasználás továbbra is a termelésnél lassabban nőhet, és a növekedést alapjában a fogyasztás veszi igénybe.

Figyelembe véve a cserearányok várható további romlását, változatlan áron számba vett kivitelünk növekedési ütemének évi 4 százalékkal felül kell műlnia behozatalunk növekedési ütemét.

Külgazdasági kapcsolatainkban a KGST-integráció elsőbbsége megmarad, de ez nem szükségszerűen a növekedési arányokban, hanem elsősorban gazdasági orientációinkban jelentkezik. Gazdasági feladataink megoldásához szocialista és nem szocialista partnerekkel egyaránt erősíteni kívánjuk a kapcsolatot.

Az ipari fejlődés fő kérdései egyrészt az ágazati szerkezet változásával, másrészt a vállalati termék- és technológiai szerkezet változásával kapcsolatosak. A nehezebb kérdések az utóbbiak. Iparunk ágazati, alágazati szerkezete ugyanis jóval közelebb van az élenjáró nemzetközi színvonalhoz, mint a vállalatok versenyképessége. Következésképpen e téren az értékesítési lehetőségekhez való alkalmazkodás és a hatékonyság javítása a fő cél, ezektől független ágazati prioritások csak kivételesen indokoltak.

Kiemelkedő fontosságú kérdés az *energetika*. Megnyugtató, hogy az energetika fejlesztésének 10 éves koncepciója kialakult. A KGST-országok közti együttműködés eredményeként az ország energiaellátása alapján tartósan biztosított, ha egyidejűleg messzemenően takarékoskodunk. A hazai fűtőanyag-termelés a következő 5 évben várhatóan a jelenlegi szinten marad, az évtized második felében a széntermelés valamelyest növelhető.

A villamosenergia-iparban az atom- és szénerőművek építése és a Szovjet-unióból származó import fedezi az igények növekedését. Kiemelt kérdésként kezeljük az energiagazdálkodást. Külön energiagazdálkodási program és ehhez kapcsolódó kutatási célprogram készül.

Az alapanyagiparban jórészt a megkezdett beruházások folytatására van mód, emellett növekvő figyelmet fordítunk a választék korszerűsítésére és a minőség javítására, mivel a feldolgozó ipar exportképessége enélkül elképzelhetetlen.

A feldolgozó ipar konkrét fejlesztési beruházásai alapján a vállalatok döntési körébe tartoznak. Az állam számára természetesen nem közömbös a feldolgozó ipar ágazati szerkezete. Olyan ágazati szerkezetet tartunk jónak, amely legalább a közepesen fejlett országokéhoz hasonló összetételű, versenyképes kivitelű tesz lehetővé. Az ez irányú fejlődést egyes területeken központi fejlesztési programok is előmozdítják. Ilyen fejlesztési programokat hajtottunk végre a 70-es évtizedben a földgáziparban, a petrolkémiaiában, az alumíniumiparban, az elektronikus számítógépek gyártásában, a könnyűszerkezetes építési módszerek elterjesztése terén és a közúti jármű-gyártásban. A jövőben nagy beruházási objektumokra épülő új programokat nem készítünk. Két gyorsan fejlődő területen azonban indokoltnak tűnik a versenyképesség növelését segítő program előirányzása. Az egyik a gőgyszergyártás, ahol az állam főleg az alapkutatásokkal kapcsolatos és egyes infrastrukturális költségek viselésével, illetve támogatásával adhat lökést a szakma sikeres fejlődésének. Hasonló jellegű program mutatkozhat célszerűnek az elektronika egyes alágazatainak fejlesztésére is.

A vállalati termék- és technológiai szerkezet korszerűsítése bonyolult feladat. E feladat teljesítéséhez az irányítás a már említett szabályozókkal és szervezeti intézkedésekkel járulhat hozzá.

Különösen bonyolult kérdés az alacsony hatékonysággal, esetleg veszteséggel dolgozó vállalatok ügye. Az új intézkedések nyomán e vállalatok száma növekedhet. Nem irányozhatjuk elő a gazdaságtalan tevékenységek tartós támogatását. De nem lenne sem reális, sem célszerű jelentős vállalatokat egyszerűen megszüntetni. Ehelyett intézkedési programokat kell kidolgozni e vállalatok termékszerkezetének megújítására, hogy így a vállalat további működése hatékonyvá váljék, vagy pedig a vállalat tevékenységi körének korlátozására, leszűkítve azt a hatékony termelésre és a rendelkezésre álló munkaerő és eszközök egy részének átadására más, sikeres vállalatoknak.

A mezőgazdaság, illetve az élelmiszeripart is magában foglaló *élelmiszer-gazdaság* fejlesztésének jelentősége továbbra is igen nagy. Bár a nemzetközi agrárpiac számos ország protekcionizmusa miatt az agrárexportőrök számára mindig nagy kockázattal járó piac lesz, úgy véljük, nem mondhatunk le a mezőgazdasági adottságaink teljes körű hasznosításáról. Ezen út helyességét igazolják azok a nemzetközileg is kiváló eredmények, amelyeket a gabona- és hústermelésben az elmúlt két évtizedben elértünk. A mezőgazdaság mellett stabilizáló tényezőnek is tekinthető a magyar gazdaságban. Persze az élelmiszer-gazdaságra is többé-kevésbé áll az, amit az iparról megállapítottunk, hogy ti. sok vonatkozásban kiváló eredményeket viszonylag nagy ráfordításokkal ér el. Viszonylag nagy a munkaerő-ráfordítás, jórészt a mezőgazdaságot kiszolgáló ágazatok fejletlensége következtében. Nagy az energiafelhasználás is, olyan ipari módszerek bevezetése következ-

tében, amelyek az olcsó fűtőanyag korszakában kerültek kialakításra. Sok a veszteség a nem kellő gépesítettség és a kedvezőtlen raktározási körülmények miatt. Kihasználatlanok a területi szakosodás lehetőségei, mivel az elmúlt időszak viharos és egyenetlen technikai fejlődése a jövedelmezőséget jobban differenciálta, mint a természeti adottságok. Mindezen tényezők a jövedelmek jelentős növelésének a lehetőségére utalnak. Mezőgazdaságunk szilárd belső és KGST-piaccaal rendelkezik, emellett a nyugati és a közkeletű országokban megfelelő választékkal és kiszerezéssel ugyancsak tartós piacot teremthet magának.

Nem feledkezzünk meg az *infrastruktúra* fejlesztésének fontosságáról. De mivel a külkereskedelmi cserearányok nagyarányú romlása jelentősen mérsékelte a társadalmi tiszta jövedelmet, el kell halasztanunk egy sor korábbi elgondolás megvalósítását. Elsősorban a szűk keresztmetszetek elkerülésére, enyhítésére és — a nem termelő szférában — a lakosság alapvető szociális-kulturális és lakásellátásának javítására futja erőnkéből.

Az *elosztási politikában* jövedelempolitikánk arra irányul, hogy a munkások és a mezőgazdasági fizikai dolgozók — egyébként azonos szinten levő — jövedelmei átlagban együtt mozogjanak. A bérek, keresetek munka szerinti differenciálódása változatlanul indokolt, a családi jövedelmek kiegyenlítését szolgáló társadalmi juttatások összege — főleg a nyugdíjaké — növekszik. Az alacsony nyugdíjak és a többgyermekes családok családi pótléka a fogyasztói árak várható emelkedése ellenére is meg fogja tartani reálértékét. A teljes foglalkoztatottság úgy tartható fenn, ha a munkaerő az eddiginél rugalmasabban áramlik át a fejlődő szektorokba. A munkaerőmozgás célszerű megoldására a vállalati kezdeményezések erősítésén túl különféle állami segítség is szükséges, alapvetően fenntartva az egyének szabad mozgását, kezdeményezési lehetőségét. Külön súlyt kell fektetnünk a munkába lépő fiatalok elhelyezkedésének biztosítására is.

A szociális, kulturális és kommunális fejlesztésen belül 370—390 ezer lakás megépítése látszik teljesíthető feladatnak, ami 1000 főre számítva évi 7 lakás építését jelent.

A lakásállomány fokozott felújításával, a bölcsődei, óvodai és kórházi ellátottság javításával, további általános iskolai tantermek építésével, a víz- és csatornahálózat fejlesztésével javítjuk az életkörülményeket.

A 80-as évtized első felének gazdasági feladatait részletesebben az 1981—85. évekre szóló VI. ötéves tervünk fogja körvonalazni.

Az elmondottak talán érzékeltetik, hogy az elmúlt negyedszázados fejlődéshez viszonyítva kevésbé látványos, de politikailag, gazdaságilag sem-mivel sem kisebb feladatot kell megoldanunk. Az 1956 óta folytatott politika meggyőzően mutatja, hogy a társadalmi viszonyokat és erőket helyesen felbecsülve lehet és kell dönteni nagy kérdésekben, míg e döntések elmulasztása súlyos bűn. Így döntött a párt 1958-ban a kollektívizálás ügyében, és — 10 éven át tett kisebb lépéseket követően — 1966-ban a gazdasági reform ügyében. Egy-egy korszakos jelentőségű lépés évtizedre szóló feladatokat ad, amelyek megoldásában talán a társadalmi tudat formálása a legbonyolultabb. A szocialista gazdaság tudatos irányításának lehetősége ugyanis nem változtat azon, hogy a kormányzat nem dolgokat, hanem célokkal bír, azokért tenni kész emberek cselekedeteit irányítja, és csak akkor

számíthat sikerre, ha az egyéni törekvések egészükben a közös cél szolgálatában állnak. Ma is állandó, szívós munkával kell elérni, hogy a korszerűt, az új követelményeket vállalni, megvalósítani kívánó legjobb erők ne találkozzanak környezetük olyan értetlenségével, mint amilyen Széchenyi tragikus sorsában is közrejátszott.

Az állandó megújuláshoz a kormányzat jelentős támogatást kapott és kap a hazai közgazdaságtudománytól, ennek elméleti és gyakorlati művelőitől. Örvedetes, hogy a tudomány és a gyakorlat között szoros kapcsolat alakult ki.

A haladás feltételeiről szólva, Széchenyi első helyre tette a *kiművelt emberfők* sokaságát. Egy, az oktatás és művelődés kérdéseivel foglalkozó előadás a mai korra is bizonyítaná e tétel igazságát. A sokaság mellett ma tán még nagyobb szerepe van az előrehaladásban a tudományos emberfők célra irányított, közös érdektől mozgatott cselekvésének. Ma is érvényes a „Hitel” azon megállapítása, hogy „minden reformot legjobb az embernél és különösen önmagunknál kezdeni”, s hogy haladásunknak két fő ellenségét: az előítéletet és az elbizakodottságot kell mindenekelőtt leküzdeni.

A „Hitel”-t nemsokára követte a „Világ”, a „Stádium” és a múlt század 30-as éveinek energiával teli évei. Megfogant a „Világ” azon hangsúlya, hogy „a tett az első, a szó a második”, és élő útmutatássá vált a „Stádium” jelmondata: „Minden ember annyit ér, mint amennyit használ”. Ennél jobb útmutatást mai feladataink megvalósításához a közgazdák nem kaphatnak.

Illés Mária:

VÁLLALATI MUNKAÜGYI POLITIKA

A szocialista állam a vállalatok munkaügyi tevékenységének mozgásterét behatárolja a szabályozó, korlátozó, illetve ösztönző szerepénél fogva, amely szerep a különböző gazdaságirányítási rendszerekben lényegesen eltérő. Kézenfekvő tehát, hogy a vállalati munkaügyi politika a gazdasági szabályozók függvénye.

A könyv középpontjában a vállalati munkaügyi politika áll. Már az 1980-tól érvényes bérpolitikai feltételrendszer mellett ismerteti a vállalat külső környezete szabályozásának általános módszertani kérdéseit, valamint az állami és a vállalati bérpolitika kapcsolatát.

Egymástól különválasztva vizsgálja a makroszintű és a mikroszintű feladatokat. Kitér a vállalati bérfeljesztési stratégia, az ehhez illeszkedő bérfeljesztési taktika, a belső érdekelttségi rendszer kialakításának kérdéseire. Végül általánosítható példák alapján különböző, a vállalati gyakorlatban jól alkalmazható megoldási módokat ismerteti.

259 l., kötve 33,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

Gondolatok a fejlődés világméretű gondjairól

A következőkben néhány olyan gondolatot, megfigyelést és elgondolást szeretnék kifejtetni, amelyek a Széchenyi-émlénapokra való készülődés során érlelődtek meg bennem.

I.

A világgazdasági korszakváltás elkerülhetetlensége a 70-es évtized válságjelenségei útján tudatosodott.

A válság szót többféle értelemben használják, és vannak közöttünk is, akik félnek ettől a kifejezéstől. Vitás az is, hogy „csak” gazdasági válságról van-e szó, vagy ennél lényegesen többről. Az utóbbi kérdéshez annyit, hogy — véleményem szerint — egyértelműen fejlődési válságról van szó, ami lényegesen több, mint a gazdasági válság. Azok a problémák ugyanis, amelyek a gazdaságban is jelentkeznek, és olyan kérdések felvetésére kényszerítenek, mint: Mire képes a gazdaság? Nem feszítettük-e túl növekedési igyekvésünket? Vannak-e a gazdasági növekedésnek korlátai? Miből erednek e korlátozások? stb. társulnak olyan kérdésekkel, mint: Mire képes a nemzetközi politikai rendszer? Fenntartható-e a nemzeti biztonság öröklött gondolatrendszere? Vannak-e a tudomány fejlődésének és alkalmazásának korlátai? Sőt az a történetfilozófiai kérdés is felmerül, hogy mire képes a darwini paradigma értelmében az állatvilágból kiemelt ember, mennyire különbözik és mennyire azonosul az őt környező természettel, mennyire függ annak rendszereitől stb.

Tudományos szempontból nézve tehát *fejlődési válsággal* állunk szemben. Válságról akkor beszélünk, ha a fejlődés során (amely elsősorban saját tevékenységünk eredőjén állt elő) olyan új jelenségekkel, folyamatokkal és tendenciákkal találkozunk, amelyek alakulását eddigi eszközrendszerünkkel nem tudjuk, vagy csak nem kielégítő mértékben tudjuk befolyásolni (mérésükkelni vagy felerősíteni).

A válsággal kapcsolatban tehát új elemzésre van szükség. Ennek során a létrejött folyamatok és jelenségek rendszerében újra meg kell vizsgálnunk, hogy

a) Helyesen határoztuk-e meg a célrendszert, azaz nem haladják-e meg a kitűzött célok jelenlegi képességeinket?

b) Megfelelőek-e eszközeink? Nem okoznak-e műköedésük során ellenőrizhetetlenül sok káros mellék- és járulékos hatást?

c) Összhangban vannak-e jelenlegi intézményeink és struktúráink az elérni kívánt célokkal és a felhasználásra kerülő eszközökkel?

A válság kapcsán tehát a célok, az eszközök és a struktúrák egyaránt megkérdőjeleződnek. Mivel a létrejött folyamatok és jelenségek eltérnek a céloktól, a korábban bevált eszközök alkalmatlannak bizonyulnak a folyamatok befolyásolására, az intézmények pedig tehetetlenek, sőt tömegesen keletkeznek elképzeléseinkkel és törekvéseinkkel ellentétes, azokat keresztező folyamatok, sokakban az az érzés támad, hogy a világ „kormányozhatatlanná” vált.

A létrejött válság jellege, mélysége és szélessége egyaránt azt bizonyítja, hogy nem kisebb-nagyobb változásokra, igazításokra és módosításokra van szükség, hanem *új fejlődési modellre*, hiszen a jelenlegi modell koncepcionálisan meghaladottá vált, sőt kormányozhatatlansága folytán egyre nagyobb veszélyek forrásává lesz.

A *fejlődési válság* akkor érhet véget, ha a fejlődés céljait, eszközeit és módszereit hozzáigazítjuk az emberiség — eredetével is összefüggő — képességeihez, a bennünket körülvevő természeti környezethez, és olyan struktúrákat hozunk létre, amelyek a megváltozott célokat a különféle (nemcsak gazdasági, hanem társadalmi, a természettel és az életformával is kapcsolatos) egyensúlyviszonyok megőrzése mellett képesek előrevinni.

Ilyen értelemben a fejlődési válságnak *pozitív hatásai* is vannak (noha leküzdése sok áldozattal és erőfeszítéssel jár), hiszen rákényszeríti az emberiséget olyan kérdések és problémák vizsgálatára, amelyek megoldatlansága vagy túlértékelése a jelenlegi feszültségek és nehézségek egyik kiindulópontja.

II.

Melyek a gazdasági és társadalmi fejlődés azon összetevői, folyamatai és jelenségei, amelyek a fejlődési válságot elsődlegesen kiváltották?

a) A jelenlegi gazdasági körforgás egyensúlyviszonyai tartósan felbomlottak, a helyreállításukra pedig nincs lehetőség. A jelenlegi körforgás ugyanis arra a feltételezésre épült, hogy a megújítható és a meg nem újítható természeti erőforrások egyrészt bőségesen és olcsón állnak rendelkezésre; szűk keresztmetszetet, korlátozó tényezőt csak a tőke és a szakképzett munka jelentenek. Másrészt a körforgás felépítéséhez szükség volt egy olyan gazdasági hatalomra, amely a nyersanyagtermelés és a feldolgozó ipar közötti kapcsolatot az utóbbi érdekeinek kedvező módon hozta létre.

A jövőben viszont olyan körforgást kell kiépíteni, amelynek során:
— számot vetünk a természeti erőforrások korlátozottságával;
— nincs olyan gazdasági hatalom, amely a nyersanyagtermelés és a feldolgozó ipar közötti egyensúlyt, erő- és érdekviszonyokat az eddigieknek megfelelően rendezhetné, hiszen a nyersanyagokkal rendelkező nemzeti gazdaságok a magas nyersanyagárakban érdekeltek.

Problematikussá vált a nyersanyagok eredeti formájukban történő eladása és szállítása is, egy olyan időszakban, midőn az üzemanyagok ára is egyre erőteljesebben emelkedik.

Az új alapon megszervezendő gazdasági körforgás fő kérdése: miképpen lehet a természeti erőforrások jelentőségének átértékelése és termelésük számottevő drágulása után is biztosítani, hogy a foglalkoztatottság, az életszínvonal, a beruházások és a pénz vásárlóértéke ne csökkenjenek megengedhetetlen mértékben.

b) A világ politikai és gazdasági földrajza gyökeresen átalakult: a népsűrűség, a lakosság és az erőforrások közötti viszony, a fejlett és a fejlődő országok közötti népesedési arányok és tendenciák, a népesség és a gazdasági, valamint tudományos és információk kapacitások között egyre éleződő ellentmondás támadt.

c) A világ nemzetközi politikai szerkezete is átalakult; 180 nemzeti államra és nemzeti gazdaságra tagolódik. Ezzel egyidejűleg olyan haditechnika jött létre, amely az egész emberiség, sőt az életfeltételek elpusztítására is alkalmas. Ilyen körülmények között erőteljes fegyverkezési verseny alakult ki, amely a gazdasági élet és kapcsolatok növekvő militarizálására vezet. Nemcsak arra az évi 500 milliárd dollárra gondolok, amit közvetlenül fegyverkezésre fordítanak, hanem arra is, hogy kezdik fegyverként alkalmazni az olajat, a technikát, a foszfátot stb. Egyes országok a gazdasági kapcsolatokat nyíltan politikai fegyverként használják fel (például embargót rendelnek el bizonyos árucikkek szállítására), ami szükségszerűen a nemzetközi gazdasági kapcsolatok szétzilálódásához vezet.

Ha a nemzetközi politikai és biztonsági kapcsolatok ennyire ellenségesek, a gazdasági kapcsolatokat pedig fegyverként használják, akkor még a kölcsönös előnyök elve alapján sem lehet kereskedni, hiszen a kölcsönös függőségi viszonyok, a fenyegető veszélyek elhárítása vagy az új problémák megoldása kooperatív kapcsolatokat feltételezne.

d) Az eddigi fejlődés egyik hajtóerejét a tudományos-műszaki forradalom jelentette. Ennek keretei között minden olyan találmány hasznosítására sor került, amelynek alkalmazása gazdasági nyereséget ígért.

A továbbiakban azonban a tudományos eredmények jelentős része *ellentmondásossá* válik, mert alkalmazásuk különféle negatív, a társadalmat erősen terhelő, a környezetet veszélyeztető tényezőkkel járhat. Másfelől, egyes tudományos eredmények alkalmazása a világ és az államok jelenlegi struktúrájában veszélyesen egyensúlybontó hatású lehet. A tudományos eredmények alkalmazását tehát erőteljesebb társadalmi-nemzetközi ellenőrzésnek kell alávetni.

e) Rendkívül súlyos, de részben a világpiaci rendszer keretein kívül maradó veszélyt jelent *a világ élelmezésének* egyre nyomasztóbb gondja a népesség várható alakulása mellett.

f) *A világ fejlődése* rendkívül érzékennyé vált. Korábban bizonyos kérdéseket és feszültségeket keményebb és korlátozottabb (térben, időben és következményeiben behatárolt) keretek között lehetett megoldani. A jelenlegi körülmények között azonban, midőn a gazdasági, a politikai, a tudományos-kulturális és a nemzetközi (biztonsági) válság egymás hatásait felerősítik, csak óvatos kísérletezés alapján lehet megmondani, hogy melyik intézkedés milyen „robbanásveszéllyel” jár.

III.

A fejlődési válság, illetve a válságot kiváltó jelenségek és összefüggések világa a régi gondolkodási és strukturális rendszerben zavarosnak és érthetetlennek tűnik. Nyilvánvalóan nem arról van azonban szó, hogy „józan ésszel már meg nem érthető” káosz keletkezett, hanem arról, hogy a jelenségek, összefüggések és folyamatok átalakulása megköveteli a struktúrák, a mechanizmusok és a gondolkodásmód átalakulását, megújítását.

Nyilvánvaló, hogy az új jelenségek és szükségletek számos vonatkozásban ellentétbe kerültek a régi tételekkel, a hagyományos közgazdasági gondolkodásmóddal. Lényegében nem a régi tételek veszítik érvényüket, hanem a régi helyzetek, érdekek és körülmények változtak meg. A közgazdasági tételek zöme nem olyan jellegű, mint a gravitáció törvénye, mert jellegük és összefüggésrendszerük következtében meghatározott helyzetekre és körülményekre vonatkoznak (anélkül azonban, hogy ezt kimondanánk, vagy a tételek érvényességi körülményeit meghatároznánk).

A továbbiakban röviden azon problémákról szólok, amelyek a közgazdasági gondolkodásmód megújítása során — számomra — lényegesnek tűnnek.

1. Az első probléma egy új gazdaságfejlődési típus „megkonstruálása” a nemzeti gazdaságok és a világgazdasági kapcsolatok cselekvési rendszerében.

Jelenleg nemcsak arról van szó, hogy a gazdaság működési rendszerét (a gazdasági jelenségvilágot) jobban megismerjük, hanem arról is, hogy az olcsó energiára és nyersanyagokra épült, a feldolgozóknak kedvező körforgási rendszert — amelyek a tevékenységek és jövedelmek (nyereségek) elosztásának alapját képezték — új rendszerrel kell felváltani, amely figyelembe veszi a természeti erőforrások korlátait (azaz magas energia- és nyersanyagárrakkal indul), és a gazdasági tevékenységeket új alapon osztja el a nemzeti gazdaságok és vállalkozások között. Megkonstruálható-e a gazdasági körforgás ezen alternatív típusa oly módon, hogy a foglalkoztatottság, az életszínvonal, a pénz vásárlóereje elviselhető keretek között maradjon, viszonylagos egyensúly jöjjön létre, a nemzetközi gazdasági kapcsolatok a kölcsönös függőségek rendszerében kooperatív szellemben fejlődjenek, az emberiséget fenyegető súlyos veszélyek pedig csökkenthetők legyenek?

Egy ilyen fejlődési típus megkonstruálására okvetlenül sort kell keríteni, mert a folyamatok „spontán” alakulását jelenlegi eszközrendszerünkkel legfeljebb „zárt nemzeti gazdaságokban” vagyunk képesek befolyásolni. A zárt nemzeti gazdaságok kora viszont lejárt.

Választ kell adni továbbá arra a problémára, hogy az új fejlődési típusban drasztikusan „redukálni” kell-e a célokat, avagy — megfelelő átmeneti időszak után — ismét célul lehet kitűzni a gazdaság és a társadalom dinamikus fejlődését (természetesen az új feltételek között).

2. Ki kell dolgozni a „természeti erőforrások közgazdaságtanát”. Eddig a közgazdaságtudomány — néhány tiszteletreméltó kivételtől eltekintve — „albérlébe” adta ezt a problémát a geológusoknak, bányamérnököknek és agrárszakembereknek. A kialakult helyzetben (az erőforrások korlátait mérlegelve) nem elég azt vizsgálni, hogy mennyi eszközzel (anyaggal) milyen gazdasági eredmény érhető el az erőforrásokból (a termőföldet is beleértve).

Vizsgálni kell a megújítható és meg nem újítható erőforrások közötti helyettesítési lehetőségeket, a megújíthatóság biztosítását (visszapótlást), a kitermelési mód, eljárás hatását a készletek alakulására (visszamaradó készletek), az elsődleges feldolgozás célszerű allokációját (tekintettel a szállítás nagy üzemanyag-fogyasztására), a hulladékok hasznosítását, a feldolgozóipari technika nyersanyag-takarékos struktúráját, a nyersanyagtermelők és a feldolgozó ipar közötti kölcsönös függőségi rendszer új alapokon történő kialakítását (az érdekek összeegyeztetését, a kooperációs lehetőségek

feltárását és megvalósítását, a nyersanyaggal rendelkező és azzal nem rendelkező nemzeti gazdaságok érdekviszonyait, a nyersanyagok tengerből történő termelésének hatalmas problematikáját stb.). Az említett kérdésekben a nemzeti gazdaságok és a világ gazdaság érdekeit egyaránt figyelembe vevő rendszerekre van szükség, hiszen a nemzeti gazdaságok szuverén nemzeti államok keretében tevékenykednek, de Földünk csak egy van, és az emberiség általános érdekeit (ilyen értelemben beszélhetünk világgazdasági érdekről) is tekintetbe kell venni.

3. A megújuló közgazdaságtudománynak *multidisziplinárisabbá* kell válnia, hiszen a bennünket körülvevő társadalom és világ jelenségei annyira interdependenssé váltak, hogy elszigetelt megközelítésük többé nem teszi lehetővé a jelenségek egymáshoz viszonyított és egymás által befolyásolt mozgásainak megértését.

Az egyén és a társadalom ugyanis nagyon sokféle tevékenységet fejt ki. E tevékenységek, valamint az őket vezérlő egyéni törekvések és intézményi rendszerek egyidejűleg támogatják és keresztezik egymást. Az ellentétek — amelyek végső eredete az egyénben van — nem szüntethetők meg. Egy annyira komplex és érzékeny társadalomban, mint amilyenben ma élünk, a különféle (gazdasági, politikai, katonai, kulturális, ideológiai) tevékenységfajták erőteljesen befolyásolják egymást, ám ezt a jelenlegi társadalom-irányítási, kormányzati módszerekben alig veszik figyelembe.

Az egyes tevékenységeknek önmagukban, illetve a többiekhez viszonyítva *kockázatai* vannak. A kockázatok jelenlegi felfogása és mérése azonban csak a saját szakterületre terjed ki, nem veszi figyelembe azokat a kockázati tényezőket, amelyek egy-egy megszülető döntés nyomán a többi tényező feltételrendszerében mutatkoznak. A mai interdependens, veszélyes és kritikussá váló időszakban feltétlenül szükség lesz arra, hogy előrelássuk és kifejezzük a gazdasági lépések társadalmi-politikai, katonai, kulturális stb. következményeit, de ugyanúgy a politikai-társadalmi-katonai döntések hatását is a gazdasági feltételrendszerre. Vannak, illetve lehetnek ugyanis lépések, amelyek politikai vagy katonai szempontból viszonylag kis kockázatot jelentenek, de erőteljesen rontják a gazdaság feltételrendszerét, aminek a továbbiakban mégiscsak súlyos politikai vagy katonai következményei is lehetnek.

Ezért szükség van a jellemző társadalmi tevékenységfajták kockázati rendszerének összemérhetőségére és a különféle kockázatfajták kereszt-hatásainak felismerésére.

Súlyos terhet ró a gazdaságra, hogy egyre több gazdasági erőforrás kerül nem gazdasági célú felhasználásra, főként a gazdaság militarizálása következtében. Ez az irányzat idővel olyan méreteket ölthet, hogy veszélyeztetheti a gazdasági tevékenység saját működési és feltételrendszerét.

4. A gazdasági fejlődést befolyásoló tényezők közül a természeti viszonyokkal, a népesség változásával, a politikai-társadalmi átalakulásokkal, az oktatással összefüggő tényezők inkább hosszú távúak, jelenleg alig, vagy egyáltalán nem befolyásolják a konkrét, mennyiségileg is kifejezhető és a piacra koncentrálódó gazdasági jelenségeket és összefüggéseket.

A gazdasági cselekvésben részt vevő egyének és intézmények viszont közvetítéssel merítik információikat, elsősorban a gazdasági kategóriák (árak, kereslet, kínálat, nyereség, kamat stb.) révén. Így cselekvésük jórészt

„független” a fundamentális, hosszú távú tényezőktől, a *gazdasági eredmény* elsősorban a rövid távú jelenségvilág eredője.

Ilyen körülmények között a hosszú távú hatásokra való folyamatos és tervszerű (átgondolt) reagálás elképzelhetetlen, hiszen ellentétben állna a jelen időszak gazdaságpolitikai követelményeivel. Ennek következtében a hosszú távú tényezőkhöz történő igazodás csak lökészerűen és elementárisan valósulhatott meg akkor, amikor a szóban forgó hosszú távú tényező az időben felerősödve már a konkrét gazdasági kategóriákban és piaci viszonyokban is megjelent.

A dolgoknak ez a menete nagyon veszélyes egy olyan időszakban, amelyben

a) a kialakult intézmények és mechanizmusok alapvetően egy immár elmúlt korszak összefüggéseit fejezik ki;

b) a gazdaság — rendkívüli érzékenysége és súlyos egyensúlyzavarai folytán — aligha bírhat ki olyan elemi erejű lökéseket, mint amilyenek a sokáig figyelembe nem vett hosszú távú jelenségnek a gazdaságpolitikai (piaci) szférába történő belépését kíséрни szokták.

Ezért napjainkban szükség volna egy olyan közvetítő rendszer kialakítására és bevezetésére, amely a hosszú távú jelenségvilágot a gazdaságpolitikába folyamatosan és „időarányosan” (intenzitásának felerősödésével összhangban álló módon) bevezetné.

5. Közgazdasági eszközrendszerünket „robbanásveszélyessége” szempontjából is újra kell értékelni. Különlegesen érzékeny, veszélyes és interdependens világban ugyanis alkalmazhatatlanná válik sok olyan módszer, amely korábban — ha kisebb-nagyobb kockázatok vagy válságok mellett is — még célravezető volt.

6. Újra kellene értékelni a *helyi* gazdasági zavarok és válságok, valamint a *világgazdasági* rendszer működése közötti viszonyt.

Befejezésül szeretném hangsúlyozni, hogy a közgazdaságtudománynak el kell fogadnia a kihívást, és meg kell kísérelnie — saját korábbi gondolati és cselekvési rendszeréből kibontakozva — az új jelenségek új módon történő megválaszolását.

Az új problémák elutasítása — amelynek formája lehet a régi gondolkodási és cselekvési rendszer egyedül lehetséges voltának hangoztatása is — előbb-utóbb súlyos összeütközésekre vezet a társadalom, a politika, a közvélemény és a közgazdászok között. Számolni kell azzal is, hogy ha a valódi (a tudományos kockázatok vállalásával kialakított) megoldások elmaradnak, akkor a válságtól sújtott százmilliók és a kiábrándult „túlzó baloldaliak” egymásra találásából különféle veszélyes álmegoldások, álmogramok születnek. Ezek köre a mohamedán (a Korán alapján kialakított) „közgazdaságtantól” a terrorizmusig és a fejlett világ intézményi rendjének felbomlasztásáig terjedhet.

Ha a tudomány nem lenne képes ebben a bonyolult helyzetben az emberiség számára a követelményekkel összhangban álló gazdasági rendszert kialakítani, akkor később — az álteóriákra, de valódi tömegereire és tömegtörekvésekre támaszkodó megoldási kísérletek összeomlása után — kellene majd (sokkal rosszabb körülmények között) mindent előlről kezdeni, sőt érzékeny és veszélyes világban ennél rosszabb vége is lehet a dolgoknak.

E nagy veszélyeket csak céltudatos tevékenységgel, bölcsességgel és együttműködéssel előzhetjük meg.

A hazai vállalatrendszer centralizációjának hatása a termelésirányítás és a szabályozórendszer hatékonyságára

A vállalatrendszer centralizációjának kialakulása

A fejlett tőkés világ új válságjelenségei nyomán kiéleződött világversenyben, a cserearányok romlása és egy sereg új probléma kapcsán, központi kérdéssé vált a népgazdasági egyensúly, a termelés hatékonyságának gyors javítása. Ez előtérbe állította a vállalatoknak a világpiaci változásokhoz való alkalmazkodását, *vállalkozó kedvét, a termékszerkezetet, a műszaki fejlődés problémáit*, a középvállalatok, a háttéripár hiányát. Az e tárgyú elemzések feltárják, hogy vállalataink nehézkesek, csekély a vállalkozó kedv, rossz a termelés- és üzemszervezés, alacsony a vállalatvezetés színvonala. *A hibát azonban általában csupán az iparirányításban, a szabályozórendszerben keresik.* Nem kívánom vitatni ennek indokoltságát. Ugyanakkor azonban úgy gondolom, foglalkozni kell a téma másik oldalával, azzal, amit az iparirányítás irányít, amire a szabályozók hatnak. Meg kell néznünk vállalati rendszerünket, vállalataink szervezeti felépítését.

A magyar ipar nagymértékben centralizált. Jól mutatja ezt az 1. sz. táblázat, amely az állami vállalatok centralizáltságát a termelési érték megoszlása szerint ábrázolja.

1. sz. táblázat

A magyar vállalatok centralizáltsága termelési értékük alapján

Termelési érték (millió Ft)	Élelmi- szer- ipari vállalat	Gépipari vállalat	Nehézipari vállalat (bányászat nélkül)	Könnyű- ipari vállalat	Állami vállalatok összesen
— 10	13	4	7	2	24
10— 20	2	—	3	2	11
20— 50	11	3	9	5	42
50— 100	11	6	13	19	52
100— 200	16	21	36	33	90
200— 500	23	29	53	36	121
500—1000	62	36	56	28	150
1000—2000	36	37	61	24	128
2000—	10	20	57	9	82
Összesen:	184	156	295	158	700
Ebből: 500 millió felett	108	93	174	61	360
Ugyanez százalékban	59	60	59	39	51

Forrás: Statisztikai Évkönyv, 1978. 192. 1.

Az egész állami ipar 700 vállalatból áll, és ezek 51 százaléka* 500 millió forintos termelési érték felett van, vagyis a magyar ipar igen centralizált. Ezt aláhúzza a Szovjetunió vagy a fejlett tőkésországok iparával való összehasonlítás. A szovjet ipar koncentráltóságát mutatja a 2. sz. táblázat.

2. sz. táblázat

A szovjet iparvállalatok koncentrációja

Bruttó termelési érték (ezer rubel)	A vállalatok	
	száma	részaránya (százalék)
— 100	2 805	6
101 — 500	6 130	13
501 — 1 000	5 850	13
1 001 — 5 000	17 210	37
5 001 — 10 000	6 040	13
10 001 — 50 000	6 790	14
50 001 —	1 968	4

Forrás: EKO, 1979. 9. sz.

A szovjet iparban tehát 10 millió rubeles — 162 millió forintos — egy vállalatra jutó bruttó termelési érték felett csak a vállalatok 18 százaléka van, ugyanakkor Magyarországon a szocialista iparnak (állami vállalatok és szövetkezetek) 38 százaléka van ebben a kategóriában.**

A fejlett tőkésországokban szintén jóval kisebb az ipar centralizációja. Az OECD-tagországok bejegyzett vállalatainak 75—90 százaléka 50 főnél kevesebbet foglalkoztat. A munkások 20 százaléka, illetve 25 százaléka dolgozik csak nagyvállalatoknál Franciaországban, Japánban, Belgiumban, Hollandiában, Olaszországban. 1000 főnél nagyobb létszámú vállalatnál Angliában és az NSZK-ban a dolgozók 40 százaléka, az USA-ban 45 százaléka dolgozik.

Úgy gondolom, a hazai ipar centralizáltságának összehasonlítása a Szovjetunió és néhány fejlett tőkésország iparával figyelmeztet a magyar ipar nagyfokú centralizáltságára. A kérdés az, hogy vajon a magyar ipar centralizáltsága a termelőerők fejlettségének visszatükröződése-e, vagy más, külső okok következménye. Erről ad felvilágosítást a 3. sz. táblázat.

3. sz. táblázat

**Az iparvállalatok számának és koncentrációjuk néhány jellemzőjének alakulása
1960—1978 között**

Megnevezés	1960	1970	1975	1978
Az állami iparvállalatok száma	1368	812	779	700
Az ipartelepek száma	6770	5681	5387	5134
Az egy iparvállalatra jutó ipartelepek száma	4,9	7	6,9	7,3
A fizikai foglalkoztatottak száma telepenként: az állami iparban	128	188	192	207
ebből: a minisztériumi iparban	260	317	299	296

Forrás: Statisztikai Évkönyv, 1978. 141. l.

* Lásd az 1978-as Statisztikai Évkönyv (KSH, 1979) 194. lapját.

** Heti Világgazdaság, 1979. 24. sz.

Az a tény, hogy a 700 állami vállalatunk átlagosan 7,3 telepen termel, valószínűsíti, hogy a telepek jelentős része önálló termelési egység, amely csak szervezetenként centralizálódik egy vállalatban. Tegyük hozzá, hogy ezek a termelési egységek önmagukban is elég jelentősek. Az állami ipar egy-egy ipartelepe átlagosan 207 fizikai dolgozót foglalkoztat, sőt ezen belül a minisztériumi ipar egy-egy ipartelepe 296 főt. Ha tudjuk, hogy 50, sőt 10 fő alatti telephelyek is vannak, akkor érthetővé válik, hogy sok olyan ipartelep tartozik állami vállalatainkhoz, amely 500, sőt 1000 fő feletti létszámot foglalkoztat.

Sok esetben természetesen a több telephelyből álló nagyvállalat nem egyszerűen önálló termelési egységek összevonása, hanem valóban nagyvállalattá fejlődött, ahol az egyes telephelyek közötti munkamegosztás révén egységes termelőfolyamat van, amely a termelés koncentrációján nyugszik. Úgy gondolom, nagyon fontos — de a rendelkezésre álló adatbázis alapján nem elemezhető —, hogy az állami vállalatok hány százaléka a koncentrált termelési folyamaton alapuló valódi nagyvállalat. Ennek vizsgálata igen jelentős kutatómunka lenne.

A 3. sz. táblázat tanúsága szerint iparunkat döntően 1960 és 1970 között, az új gazdaságirányítási rendre való áttéréssel párhuzamosan centralizálták. 1960—78 között az állam iparvállalatainak száma a felére csökkent, és ezzel együtt — jöllehet az ipartelepek száma is 32 százalékkal csökkent — az egy vállalatra jutó ipartelepek száma 4,9-ről 7,3-ra nőtt. Végül pedig az egy ipartelepre jutó fizikai létszám 128-ról 207-re, tehát 62 százalékkal emelkedett.

Iparunk centralizációja önmagában nyilvánvalóan nem ítéhető meg. A termelőerők fejlődése szükségszerűen maga után vonja a termelés, tehát a vállalatok koncentrációját. A kérdés az, hogy a magyar ipar nagyfokú centralizálása miből ered, mire vezethető vissza. Úgy vélem, az előbbieik alapján inkább történelmi okokat gyaníthatunk, amelyek gazdaságirányításunk fejlődése során népgazdaságunk szervezeti döntési rendszerének átalakulásából származtak.

Elvileg a népgazdaság szervezeti-döntési rendszerében két szintet különböztetünk meg: a mikro- és a makroökonómia szintjét.

A *makroökonómiai szint* a népgazdasági irányítás szférája. Ezt az ágazati (például iparági minisztériumok) és a funkcionális szervek (például a Pénzügyminisztérium, a Munkaügyi Minisztérium, az Országos Tervhivatal stb.) alkotják.

A *mikroökonómiai szint* a termelő szféra. Ezt vállalatok és kapcsolataik alkotják, ahol a tényleges termelési folyamat végbemegy, és ahol tulajdonképpen minden eldől.

A valóságos népgazdasági szervezetben e kettőn kívül igen sokszor van még egy harmadik, középirányító szint is. Ez középirányító szervekből áll, amelyek lehetnek ágazatiak (cukoripar, kohászat); vertikálisak (olajbányászat, -finomítás, -szállítás, -elosztás); vagy területi iparszervezetek, illetve gazdaságirányító szervezetek. Ez a középirányító szint a közvetlen gazdaságirányítási rendszerben nélkülözhetetlen, és egyes esetekben — az ágazatok fejlettségétől, funkcióitól függően — valóban szükséges. A közvetlenről a közvetett gazdaságirányításra való áttéréskor kétszintű szervezeti-döntési rendszert hoztak létre, makroökonómiai és a mikroökonómiai szinttel. Az utóbbit elvben a vállalati nyereségérdekeltség alapján a szabályozókkal

irányítják, s viszik át a népgazdasági feladatokat a vállalati szférára. A középírányítási szint (elvi) megszüntetésével (azért, hogy a népgazdaság ne legyen áttekinthetetlen) atomizált — minél nagyobb — vállalatok, országos nagyvállalatok, trösztök (például cukoripar, édesipar, söripar stb.) létrehozására törekedtek. Így hatott az is, hogy egyes területeken az ellátási gondok, a termelőerők fejlettsége, a kialakult helyzet megkívánták az országos méretű termelési szervezet létét.

Iparszervezetünk további centralizálásának irányában hatott az együttműködő partner hiánya és a munkaerőhiány. Ezt a gondot a nagyvállalatok a középvállalatok fölszívásával igyekeztek megoldani. Végül, de nem utolsósorban ilyen irányban hatott a vállalati csoportérdek. A vállalati központok fejlődni akartak, megindult a vállalatok versenye, hogy melyikük nagyobb, és végül a vezérigazgatói cím is nagyvállalatot kívánt. Mindezek eredményeképpen létrejött egy nagymértékben centralizált ipar. Ennek ideológiai szentesítést adott, hogy az ipar centralizációja a termelőerők fejlettségét, tehát a szocializmus fejlettségét bizonyítja.

A vállalat és az üzem eltérése

A vizsgálandó fő kérdés, hogy népgazdaságunk kialakult vállalatrendszerre, a vállalatok jellege és szervezete mennyire felelnek meg funkcióiknak, mennyiben képesek biztosítani a munkatermelékenység folyamatos növelését, a hatékonyság követelményeit stb. Ehhez, úgy véljük, egy igen fontos kérdést kell felvetni; vállalataink mennyiben tekinthetők vállalatnak? E kérdés háttere a vállalat és az üzem egybeesésének, illetve eltéréseinek a problémája. *A vállalat ugyanis lényegileg termelési viszony, annak mikroökonomiai csomópontja.* A vállalat a termékek társadalmivá vált termelőfolyamatának sajátos szervezeti formája, amely a kapitalizmusban jött létre. A szocialista vállalat hasonló szervezet, a szocialista termelési viszonyok talaján létrejött speciális vonásokkal. Elvben tehát az üzem és a vállalat szükségszerűen azonos, hiszen a technika, a termelőerők fejlődésével létrejött, az üzemen belüli munkamegosztás talaján álló speciális termelési viszonyt nevezük vállalatnak. A vállalat azonban egyben jogi fogalom, amely a tulajdonviszonyt fejezi ki. Ezért a vállalat sokszor nem esik egybe a társadalmivá vált termelőfolyamattal, az üzemmel, és megnyílik az elvi lehetősége a vállalat közgazdasági tartalmát jelentő, társadalmivá vált termelőfolyamat és a tényleges vállalat szétválására. Lehetővé teszi ezt a társadalmivá vált termelőfolyamat bonyolultsága, az, hogy adott esetben egyes összetevőinek (termelés, fejlesztés, anyaggyártkodás, értékesítés) nem esik egybe az optima, és a szakosodás előrehaladásával maga a termelőfolyamat is tovább differenciálódik, illetve részfolyamatok egyesülnek.

A vállalat mint jogi-tulajdoni fogalom és az üzem szétválásának a kapitalizmusban vannak sajátos, a tőkés tulajdonviszonyokból következő okai és előnyei. A kapitalizmusban, ahol a tőkés tulajdonosként uralkodik a termelésen, szükségszerű a tulajdon elsőbbsége. Ugyanakkor komoly előnyöket jelenthet, hogy a tőke több termelési ágban van befektetve, a diverzifikáció fokozza a piaci esetlegességekkel szembeni biztonságot, vagy több üzem tulajdoni összevonása piaci monopolprofitot biztosít stb.

A szocializmusban, amely társadalmi tulajdonon alapul, a tulajdon

nam uralkodik többé a termelésen. A kérdés most már az, hogy vannak-e előnyei a szocializmusban az üzemtől eltérő, önállósult vállalati centralizációnak. Több üzemnek egy vállalatban való összevonása a szocializmusban nem jelent vagyoni biztonságot. Az igazi tulajdonos, a népgazdaság számára ugyanis egy üzemnek a veszteségessége, rossz munkája akkor is veszteség, ha a vállalat egészében a jó üzemek eltartják a rosszat. *Sőt kifejezetten hátrányos, hogy a jó üzem eltakarja a rosszat.* Ugyanez a helyzet a vállalatok monopolhelyzetével. Egy tőkés csoport számára a monopolhelyzetből keletkező piaci uralom piaci áttekintést, tervszerűséget jelent. A *szocializmusban* azonban — ahol a társadalmi tulajdon talaján az állam a tulajdonos, és szabályozni tudja a termelést — *a vállalatok monopolhelyzete csak hátrány.* Nehézkessé teszi a vállalatokat. A vállalat piaci uralma eltakarja rossz munkáját. Megteremti a vevők piaca helyett az eladók piacát, s a vállalatok piaci uralma nem jelent egyebet, mint a társadalmi tiszta jövedelem átcsoportosítását a társadalmi tulajdonban levő vállalatok között a monopolhelyzetben levők javára.

A kapitalizmusban a vállalat és az üzem eltérésének objektív közgazdasági okai vannak. A szocializmusban azonban a vállalatok a társadalmi tulajdonban levő termelési eszközök üzemeltetői, és így az állam mint tulajdonos másképp is szervezheti a vállalatait, mint korábban, attól függően, hogy a termelés miként optimális.

Az előbbiekből kiindulva megállapítható, hogy *vállalataink igen jelentős részénél a vállalat nem esik egybe az üzemmel*, a termékek vagy a termékcsoportok társadalmi munkamegosztásban folyó termelési folyamatával. *Sok nagyvállalat nem egy hatalmas üzem, hanem 5—8—10 vagy még több önálló üzem tulajdoni egyesítéséből létrejött szervezet.* Hangsúlyozni szeretném, hogy itt nem az optimális üzem nagyság a kérdés. A nagyobb üzem — ha az ténylegesen egy hatalmas, koncentrált termelési folyamat, a fejlettebb technika koncentráálásának az alapján áll — nyilvánvalóan fölényben van a kisebbel szemben. *A vállalat formális nagysága azonban* (munkaerő, létszám, termelési érték) *nem jelent nagyüzemet*, például az üzemhalmaz típusú nagyvállalatnál *5 cukorgyár vagy 5 vágóhid, gépipari üzem stb. akkor is 5 üzem, ha egy ipari szervezet.* Nem kívánom ezzel azt mondani, hogy az tekinthető egy üzemnek (vagyis egy vállalatnak), amely egy telephelyen van elhelyezve. Tudományosan a vállalat kritériuma a termelő folyamatból vezethető le. Ezen belül alapvető az egységes termelési folyamat, amely lehetséges helyileg elkülönült gyárrészlegekben (például alkatrészgyártás—részegységgyártás—összeszerelés stb.). Nem vállalat azonban az üzemeknek azon „egy” vállalatban koncentrált csoportja, amely ugyanazokat az árukat termeli más és más jellegű berendezéseken, műszaki színvonalon, függetlenül attól, hogy a másodlagos folyamatok (anyagbeszerzés, értékesítés, szállítás, raktározás, gyártás- és gyártmányfejlesztés, műszaki fejlesztés, beruházás stb.) közösek-e vagy sem. Azt, hogy a több gyártó egységből álló országos vállalat alapvetően önálló üzemek (vállalatok) halmaza vagy egy egységes vállalat, csupán az elsődleges vállalati ismérvek együttes elemzése mondhatja meg.

Ilyen megfontolások alapján nagyvállalataink között egyaránt vannak formális vállalatok (ténylegesen „üzemhalmazok”), valódi nagyvállalatok és olyanok, amelyek átmeneti állapotban vannak a kettő között. Sok esetben csak nagyvon alapos, konkrét elemzéssel állapítható meg, hogy

lényegében minek tekinthetők. A következőkben arra kívánok rámutatni, milyen következményekkel jár az, ha egy nagyvállalat ténylegesen nem az, hanem önálló üzemek halmaza.

Az üzemhalmaz típusú nagyvállalatról

Az üzemhalmaz típusú nagyvállalatnál *elszakad egymástól a döntési pont, a döntéshez szükséges információs szint és a döntés végrehajtása*. Ugyanis a döntés vállalatvezetési jog, míg a témák zömében az információ a ténylegesen termelő gyáregységeknél áll rendelkezésre, és ugyanitt kell megoldani a végrehajtást. A döntések tehát sokszor nélkülözik a megfelelő információs bázist, egy-egy kiemelt fő szempont alapján hozzák őket, sokszor elhanyagolják a konkrét helyi viszonyokat és részletkérdéseket, feltételeket. Nemegyszer a másodlagos, központi szempontok a vállalati érdek, a fő kérdések fölé nőnek. A végrehajtás utasításra történik, s a végrehajtó nélkülözi a döntésért érzett felelősséget, és nem is rendelkezik jogkörrel a menet közben esetlegesen jelentkező problémák alapján a döntés kiigazításához. Az előbbiekből egy egész sor részletprobléma jelentkezik:

1. *Nehézkesse válik az egész döntési mechanizmus*. A felső vállalati vezetésnél információhiány, a folyamatos terület- és helyzetismeret hiánya miatt problémaérzékletlenség, döntésképtelenség és a döntés végrehajtásával szembeni ellenállástól való félelem lép föl.

2. *A vezetés antidemokratikussá válik*. A nem megfelelően megalapozott döntések „végrehajtása” szükségszerűvé teszi a hatalmi eszközök alkalmazását a döntés valamilyen hatásfokú (rendszerint gyenge) végrehajtására, sokszor a bírálát elfojtására.

3. *Felduzzad az adminisztratív vállalati apparátus*. Párhuzamosan létezik a központ és a gyár apparátusa. Az áttekintés hiánya, a központnak a termelőüzemektől való elszakítotttsága a jelentések, kimutatások, földolgozások rendszerét alakítja ki, amely paradox módon még inkább növeli az áttekinthetetlenséget. A termeléstől távol levő központi apparátus azt, hogy nem tudja a folyamatokat áttekinteni, és operatíván, a dolgok állásának megfelelően irányítani, a szervezet fejlesztésével, egyre újabb szervek létrehozásával igyekszik ellensúlyozni. Végül pedig saját túlbonyolultsága miatt válik egyre kevésbé irányító- és vezetőképpé, az általa életre-hívott szervezet pedig öncélúvá.

4. *Tehetlenség a termelés tényleges parancsnoki posztjain, a gyárak élén*. Mivel a gyár- és üzemvezetésnek nincs döntési joga, így ennek nyomán kialakul a nemtörődömség, a parancsra várás, a „majd fentről utasítanak” típusú reakció. *Végül mindezek nyomán negatív vezetői szelekció jön létre, az engedelmes, türelmes végrehajtó típusok kerülnek előtérbe, akiknek nincs koncepciójuk, de nincs is velük baj. A vezetésre termett emberek pedig „nehéz emberekké” válnak.*

5. *Nem alakul ki a gyárakban, a termelés tényleges központjaiban a nyereségérdekeltség, a feladatok komplex szemléletének lehetősége és szükségessége*. A gyáregység nem a nyereségesség érdekében szervezi a termelését, hanem az eldöntött feladatokat a rendelkezésre bocsájtott eszközökkel igyekszik megoldani. Harmadrendű szempontok fölé nőnek a tényleges feladatoknak.

A központi szervezetben viszont a nagyfokú szakosodás és a termeléstől való elszakadás jár ugyanilyen következményekkel. A munkaügyi főosztály a bérrel, létszámmal gazdálkodik; a termelési főosztály a termelési feladatokkal, de nem tekinti át a tényleges lehetőségeket és feltételeket sem a gyáregységekben, sem a központ egyéb területein (bér, anyag, értékesítés, műszaki lehetőség); a beruházási főosztály a beruházásokkal, fejlesztésekkel foglalkozik, és néhány, számára áttekinthető nagyberuházás miatt félretolja a sokkal hatékonyabb, a szűk keresztmetszeteket kiiktató fejlesztési lehetőségeket, mert az ilyen aprómunkák sok problémával járnának. Ugyanígy kiesnek a látószögéből a kisebb fejlesztések kivitelezésének helyi lehetőségei: a gyáregységi TMK, a helyi kapacitások. *A szakosodott beruházói munka a termelés és a beruházás szétválásához, néha egyenesen külön érdekeltségek, „csoportérdekek” kialakulásához vezet.* Az értékesítési, anyaggazdálkodási főosztályok igen jól ismerhetik a piacot, de több terméket termelő vállalatnál szükségszerűen kiesik látókörükből a főterméken kívüli áruvilág, sokezer kisebb jelentőségű termék, különösen, ha e termékek valamely gyáregységük mellékprofiljába tartoznak. Ugyanúgy a helyi beszerzési lehetőségek, a gyárak részletszükségei. A termeléssel való összhangot csak egyre növekvő készletekkel (forgóeszköz) és növekvő szállításokkal tudják áthidalni. Néhány fő feladat uralkodik az egész munkájukon, és hiányzik a helyi beszerzési lehetőségek, a piacok és kooperációs lehetőségek kihasználása, a rugalmas, gyors anyagbeszerzési és értékesítési munka.

6. *A központi vezetők konzervatívvá válnak, félnek a döntéstől, a kockázatvállalástól* (a termékszerkezet változtatása, a gyártási eljárások fejlesztése, új megrendelések vállalása). Ez érthető is, hiszen néhány felelős vezető 5—10—15 gyáregység lehetőségeit — melyek műszaki színvonala, jellege egymástól eltér — nem tudja áttekinteni. Igaz ugyan, hogy erre a célra rendelkezésükre áll a központi apparátus. Ez azonban az előbbieik miatt egyre bonyolultabbá válik, és irányítása önmagában is egyre nehezebb. A vezetői munka tehát szükségszerűen csak néhány kiemelt témára szorítkozik (tervterjesztés, bér-gazdálkodás, kiemelt fejlesztés). *A gyáregységek tényleges életében elrejtett lehetőségek feltárása, kihasználása már kiesik a látószögükből.* Kialakul az a vezetői magatartás, hogy egy-egy gyáregység gyengébb eredményessége mindaddig elhanyagolható, amíg a gyáregység gondjai a vállalat egészének egyensúlyát nem érintik. Másrésztől viszont még ha föl is kívánják tárnai a gyáregységek lehetőségeit — mivel ez mintegy „kívülről” történik —, ez törvénytzerűen a gyáregység ellenállásába ütközik.

A válságatlanul a gyáregységekben, tehát középvállalatoknál — az adott létesítményeknek megfelelő eltérő technikai és technológiai színvonalon — folyó termelés és az országos nagyvállalati szervezet ellentmondása, vagyis a ténylegesen gyártó üzemektől elszakított gyártás- és gyártmány-fejlesztés, bér-gazdálkodás, anyagellátás, értékesítés, beruházás szinte szükségszerűen vezet az áttekintés hiányához a vállalati vezetés szintjén. Ennek leküzdésére fejlesztik ki — a gondok újabb sorának okává váló — bonyolult, túlburjánzó központi szervezetet. *A végeredmény nehézkes, konzervatív vállalatvezetés.* A vállalatvezetés ugyanis nem tudja sem áttekinteni lehetőségeit, sem kézben tartani döntéseinek végrehajtását. Szélsőségszerűen megjelenik tehát — a vezetők személyi adottságaitól függetlenül — a „bejárdott” profilokhoz, eljárásokhoz, termékekhez való ragaszkodás, a minden új-

tól való félelem. Így alakul ki a konzervatív, passzív, sőt védekező beállítottságú vállalatvezetés, az üzemi és a termelési szervezet formális fejlesztése. Ugyanis ahol lehetne valamit tenni — a gyárak, gyáregységek szintjén —, ott nincs döntési hatalom, jog és a döntéshez szükséges objektív anyagi lehetőség. Vállalati szinten pedig az objektív helyzet miatt nem lehet valóban fejleszteni az egyes gyáregységek termelését és üzemeik szervezetségét.

7. *Komplex döntési jog és nyereségérdekeltség nélkül a gyáregységek szintén konzervatívvá válnak.* A gyáregységek a formális nagyvállalat szervezetében szükségképpen el vannak szakitva a termékek piacától, az anyagellátási forrásoktól, az együttműködő partnerektől. Az ezekkel való kapcsolatok fenntartása számukra központi funkcióként jelentkezik. Meg vannak fosztva a legfőbb intézkedési lehetőségektől (termelési, gazdálkodási stratégia a létszámgazdálkodás, a gyártás- és gyártmányfejlesztés, a beruházás, a belső szervezet alakítása stb. terén). A gyáregység — mivel tartalmilag nincs nyereségérdekeltsége, nem rendelkezik a termelési tényezőkkel, amelyekkel komplexen gazdálkodhatna — eltitkolja lehetőségeit. Ugyanis ha többletfeladatot vállal, fennáll annak a kockázata, hátha nem kapja meg hozzá a bért, az anyagot, a beruházást. Egyébként sem az övé a nyereség, sőt amit vállalt, azt majd megkövetelik tőle; és az új feladat minden gondja az övé, a haszon nélkül. *Nem érdekelt tehát a jobb munkában*, mert úgy érzi, hogy *övé a kockázat, és a központé a haszon*. A gyáregység számára nem jelentenek komplexen a tervezés, a fejlesztés feladatai, a nyereségérdekeltség, amelynek alapján gazdálkodhatna. A gyáregységnek a sikerért, a presztízsért alapjában véve nem kell megdolgoznia, azt a központ adja (bérszínvonalat, prémiumot, beruházást, fejlődési lehetőséget).

Így a gyáregység nem is érzi, hogy munkáját objektíven értékelnék. Hangsúlyozni kell, hogy ez nem valamiféle vállalati központi rosszakarattal, hozzá nem értéssel, hanem csupán az objektív helyzet eredménye. A vállalati központban ugyanis külön (a funkcionális munkamegosztás kapcsán elkülönülten) foglalkoznak a gyáregység bér-gazdálkodásával, termelésével, beruházási tevékenységével stb. A központ és a gyáregység különválásából objektíven jelentkező ellentétek folytán külön kérdéscsoport, hogy melyek a jól működő gyáregységek, amelyek csendben eltakarják a központi anyag-gazdálkodás, értékesítés, gyártmányfejlesztés stb. mulasztásait, és kisebb termelési eredményeket mutatnak fel, vagy a központtal sokszor rossz viszonyt kialakító, de jól dolgozó gyáregységek. A végső értékelésnél pedig mindig kérdéses, mi esik nagyobb súllyal a latba: az elért bérmegetakarítás, a baráti kapcsolatok vagy a termelési eredmények. Hozzáteszem, hogy ilyen feltételek közt objektív gyáregységi érdekek látszik a központi beletlátás akadályozása. Így ugyanis a központ nem tudja megítélni, hogy az elért eredmények a termelőkapacitások, lehetőségek legteljesebb kihasználását jelentik-e vagy sem. A gyáregységekben szinte szükségszerűen alakul ki a lehetőségek, kapacitások eltitkolása.

8. *Problematicussá válik az üzemi demokrácia.* A vezetéssel, a döntésekkel kapcsolatos tevékenységek központi feladatok, amelyekbe szükségszerűen nem vonhatók be a gyáregységi társadalmi szervek és dolgozók. Ezek fórumai (termelési értekezletek stb.) másodrendűvé válnak. *Megjelenik a központi szakszervezet, a központi KISZ és a gyáregységi szakszervezet, KISZ szétválása.* Külön probléma, hogy a *vállalati pártbizottság a központ sze-*

rint illetékes pártbizottsághoz tartozik, míg a gyáregységi pártszervezetek a saját területi pártbizottsághoz. Így a vállalati szintű pártellenőrzés és -irányítás nem támaszkodhat a gyáregységi pártszervezetekre, illetve azok nincsenek képviselve a vállalati pártbizottságban. A vállalati pártbizottság figyelme bizonyos fokig szükségszerűen a központi problémákra szűkül, saját pártalapszerveinek, saját párttagságának kérdéseire, már csak azért is, mert ebből a körből kerülnek ki a vállalati központ vezető pártszerveinek tagjai. Az előbbiekre ráépülnek a központi, valamint a gyáregységi gazdasági vezetők és a pártmunkások szinte szükségszerű emberi ellentétei. Ezek a hatások a központi és a gyáregységi vezetők jó munkájával csökkenthetők, de objektív ellentmondást jelentenek, amelyek talaján megjelenik az elkülönült irányban ható csoportérdek. A gyáregységi magatartásra jellemzővé válik, hogy csupán kapni akar a központtól, és nyugodtan élni, a központ viszont mindig igazolni akarja a saját létét, indokolni saját fejlődését. Ezért minden komoly feladatot a központba vonz, sőt a gyáregységeket is úgy igyekszik fejleszteni, hogy az egységes vállalat látszatát keltse, illetve alátámassza. Például ugyanazt a profilt több gyáregységre bontja le, vagy mesterségesen belső munkamegosztást hoz létre a gyáregységek között. Nem arra törekszik, hogy a gyáregységeket komplett üzemekké tegye, amelyek lehetőleg a termelési folyamat minél nagyobb részét fogják át, hanem erőlteti a vállalati autarchiát, azt, hogy a gyáregységek egymás számára termeljenek akkor is, ha sokkal gazdaságosabb volna népgazdaságilag, hogy valamely gyáregység nagy szériában kifelé is gyártson, vagy helyi, tehát külső kooperációval oldja meg problémáit.

A nagyvállalati központ centralizálja az anyaggazdálkodást, az értékesítést, a bér-gazdálkodást, a beruházást, a gyártás- és gyártmányfejlesztést. Ezzel sok mesterséges problémát idéz elő: növeli a vállalat készleteit, belső szállításait, akadályozza a kapacitások kihasználását stb. Tekintve, hogy a vállalat a társadalmi tulajdon használati jogának gyakorlója, így hatalmi eszközökkel rendelkezik a vállalati központ csoportérdekének mint vállalati érdekek az érvényesítésére.

Az előbbieket igen gyakori következménye — különösen ott, ahol több vállalat olvadt össze, vagy a nagyvállalatok közepes méretű vállalatokat nyeltek el — a kihasználatlan kapacitások megjelenése. A beolvasztott közepes méretű vállalat — most már gyáregység — kapacitásait (berendezés, épület, munkaerő és annak speciális szakképzettsége) integrálják az országos nagyvállalatba. A munkaerőt esetleg át is csoportosítják. Azokat a kapacitásokat — esetleg nagy értékű berendezéseket, speciális szakképzettséget — amelyeket nem tudtak integrálni, kihasználatlaná tették. Kisebb mértékben még az eredeti gyárakban is sokszor ez a helyzet. A gyáregység azt termeli, ami az anyavállalatnak szükséges, alkatrészt, szerelvényt stb., és esetleg más, a vállalati központ számára szükséges árukat, hogy kapacitását kihasználja. Gazdasági önállóság híján föl sem merül, hogy a gyáregység esetleg más vállalatoknak vagy a lakosságnak nagy sorozatban gyártsa azt, amire kapacitásai lehetőséget adnának. Egyfelől ez dezorganizálná a vállalati központot, megbontaná egységét, másfelől a központnak nincs is energiája, hogy a gyáregységek részletfeladatait átfogja. Ez kilógna a központosított anyagellátásból, értékesítésből, gyártmány- és gyártásfejlesztésből, az egész központosított vállalatirányításból, s így szükségszerűen túlterhelne és dezorganizálna.

9. Az előbbieken elemzett ellentmondások következtében az üzemhalmaz vállalatoknál újjászületnek a közvetlen gazdaságirányítás fő problémái. Népgazdasági szinten ugyanis hiába irányítják a gazdaságot közvetett módszerekkel, szabályozókkal, ha ezek csupán a vállalati központig jutnak el. Onnan már egy direkt gazdaságirányítási rendszer működik. A vállalati központok képtelenek arra (látszólag érthetetlenül), hogy a szabályozórendszerrel közvetített, rugalmas irányítás céljait valósítsák meg. Ezt érthetővé teszi, hogy a közvetett gazdaságirányítás a tényleges termelőüzemek rugalmas irányítására alkalmas. Ha a tényleges termelőüzemek és a közvetett gazdaságirányítás szabályozói közé egy direkt gazdaságirányítási láncszemet iktatnak be, akkor az így lérejövő irányítási szervezet nehezen követi a gazdaságirányítás hatásait, s a közvetett gazdaságirányítás mozgatási impulzusait csak mérsékelten, rosszul közvetíti a termelő gyáregységekhez.*

A felsoroltak természetesen nem általában a centralizált nagyvállalatok jellemzői, hanem csupán a termelés megfelelő koncentrációja nélkül létrejött centralizált nagyvállalatok jellemzői, betegségei. A tényleges termelési koncentráción alapuló nagyvállalatoknál — ahol a vállalat egy koncentrált termelési folyamat — viszonyaink között egyéb problémák mutatkoznak, amelyekkel e cikkben nem foglalkozom. Az utóbbiaknál azonban a koncentrált termelőszervezet ereje, a korszerű gyártás- és gyártmányfejlesztés, a központosított anyagellátás, a magasszintű piaci áttekintés, a koncentrált nagyberuházások, a gyors műszaki fejlődés lendülete bőven ellensúlyozza a problémákat. Az ilyen országos vállalatokra az előbbieket értelemszerűen nem vonatkoznak.

Attól függően, hogy a vállalat hol helyezkedik el a tényleges nagyvállalat és az üzemek — jogilag vállalattá egyesített — halmaza között, válnak uralkodóvá az előnyök, illetve a hátrányok. Ha a nagyvállalat csak üzemek halmaza, talán marad bizonyos előnye is a piaci áttekintésnek, a közös gyártás- és gyártmányfejlesztésnek, anyaggazdálkodásnak, a közös fejlesztési alapnak, ez azonban eltörlődik a hátrányok mellett. Például a központosított fejlesztési alappal létrehozott nagy beruházási erő olyan előny, amely meggyorsítja a vállalat fejlődését. Ugyanakkor azonban a társadalmi tiszta jövedelem népgazdasági szintű koncentrációja után még egy, nagyvállalati szinten, az esetek zömében nem gyorsabb fejlődést jelent. Sokkal inkább azt, hogy néhány nagyvállalati beruházás elvonja az eszközöket a szinttartó fejlesztéstől és a helyi — az egyes üzemekben jelentkező — szűk kapacitások feloldásától, a folyó termelés gyors, hatékony javulását jelentő kisebb fejlesztésektől.

Ezeket az ellentmondásokat egy-egy kiváló vezérigazgató, jó vezetőgárda, jól szervezett központi apparátus — mérhetetlen túlmunkával — részben fel tudja oldani. Ez azonban szükségszerűen kivétel.

* Erről bővebben lásd Práger László: Központi elképzelések és a vállalati gyakorlat. (Közgazdasági Szemle, 1980. 3. sz.)

A termelés koncentrációja nélküli szervezeti centralizáció elemzésének módszereiről

A termelés koncentrációjával alá nem támasztott szervezeti centralizáció megállapításának a közgazdasági lehetőségei bonyolult témacsoportot képviselnek. A népgazdasági érdek érvényesítésére alkalmas hatékony iparszervezet megteremtésének, a túlcentralizált vállalati szervezet feloldásának fontos elméleti és gyakorlati kérdése a valódi, koncentrált nagyvállalatok megkülönböztetése a termelés koncentrációjával alá nem támasztott nagyvállalati centralizációktól, az üzemhalmazoktól. Nyilvánvaló ugyanis, hogy ugyanolyan súlyos hiba volna a valódi nagyvállalatok decentralizálása, mint amilyen súlyos problémát jelentenek az üzemhalmaz jellegű nagyvállalatok. Tegyük hozzá, hogy a valóságban a két szélsőség nem tisztán jelentkezik, hanem az átmenetek színes, bonyolult változatosságában.

Tény, hogy minden vállalat vezetőgárdája, sőt dolgozó kollektívája pontosan érzékeli a való helyzetet a termelés gyakorlatának ezernyi tapasztalatából. Más kérdés, hogy a vállalat gazdasági és társadalmi irányító szerveiben az egyéni és a csoportérdek egyaránt akadályozza a köztudott dolgok kimondását. Különösen ez a helyzet azoknál a vállalatoknál, amelyek átmeneti állapotban vannak a két szélsőség között. Szükséges tehát elméletileg elemezni azokat a kritériumokat, amelyek alkalmasak a vállalat jellegének alapvető meghatározásához. Véleményem szerint 4 ilyen kritériumcsoportot különböztethetünk meg:

a) A területi elkülönültség

Nyilvánvalóan alapvető, hogy egy vállalat termelési egységei egy tömbben vannak-e. Több egységben való elhelyezkedés esetén is különbséget kell tennünk a között, hogy utcatávolságra elhelyezkedő egységekről van-e szó, illetve hogy legalább egy közigazgatási egységben (város, kerület) vannak-e. Tulajdonképpen ideszámíthatjuk azt is, ha a város körzetében, 15—20 km-es körön belül vannak. Megint más, amikor 30—50 km-es távolság választja el az egységeket. Végül minőségileg más a helyzet, amikor jelentős — 100—200 km-es — távolságokra vannak egymástól. Lényegileg három helyzet lehetséges. *Az egy tömbben való elhelyezkedés esetén a vezetők könnyen elérhetik a termelési pontokat, a funkcionális szervek dolgozói személyesen érintkezhetnek. A dolgozók emberközben vannak a központhoz (munkaügy, szakszervezeti bizottság, pártszervek, étterem).* A gyáron belüli szállítás nem okoz gondot. A gyártás- és gyártmányfejlesztők, anyaggyártók leszaladhatnak az üzembe, vagy a művezető bemehet hozzájuk. A második csoport az egy közigazgatási egységben vagy legfeljebb 20—50 km-en belül elhelyezkedő termelési egységek esete. Itt legalább az irányítás, a termelés-szervezés személyes kapcsolatrendszerre épülhet, bár itt a találkozáshoz személygépkocsival fél-, de legfeljebb egy órát kell utazni. A belső szállítások költségterhe még elviselhető. *A harmadik csoport az 50 km-en, még inkább a 100—200 km-en felüli távolság, ahol a mennyiség minőségbe csap át. Itt a centralizált irányítás bürokráciává, az üzemi belső munkamegosztás az ország infrastruktúráját súlyosan terhelő, az önköltséget növelő belső szállítássá és a vállalat gazdasági egyensúlyát veszélyeztető kész-*

letezéssé válik. Más kérdés persze, hogy azért egy koncentrált valódi nagyvállalat termelési folyamata kárpótolhat a szakosított gyártás, illetve a sorozatnagyság révén.

b) Az önállóan elhelyezkedő egységek mérete és jellege

A termelési egységek nagyvállalati termelési folyamatban való integritása megítéléséhez vizsgálni kell az egyes egységek életét és jellegét. Más önállósági színvonalat igényel — a többi kritérium azonos jellege esetén — egy nagyobb termelési egység egy kisebbnél. Az egység méretét megítélhetjük létszáma (ezen belül az alkalmazottak létszáma), termelési értéke, a beruházott álló- és forgóeszközök értéke stb. alapján. Ugyancsak vizsgálni kell az önálló egység üzemi jellegét, például, hogy van-e saját irodaépülete és hivatali szervezete, saját TMK-ja és raktározási létesítményei, energiaellátó rendszere stb. Más kérdés, hogy ezek hiánya nem azt jelenti, hogy az adott egység fokozott centralizációt igényelne, hanem csupán arra világít rá, hogy az illető kis termelési egység életképtelen. *A központhoz kapcsolódva nem életképes* lesz, csak jellegéből következő *gazdaságtalanságát a központ finanszírozza*. Az ilyen nagyvállalati centralizáció tulajdonképpen megakadályozza, hogy a szóban forgó termelési egység egy másik közeli, valódi termelési koncentráció része legyen.

c) A termelési folyamat koncentrálttsága

A nagyvállalat valódi jellege megítélésének ez a döntő kritériuma. *A nagyvállalati centralizáció akkor indokolt, ha ezt a termelés koncentrációja igényli*. A témán belül tulajdonképpen két önálló vizsgálati terület van. Az első az, hogy a nagyvállalat termelése milyen mértékben egy koncentrált termelési folyamat (közös profil, belső termékfelhasználás, közös végtermék), amelynek részfolyamatai vannak szétosztva az egyes termelési egységek között. A másik kérdés, hogy az egyes gyáregységek termelési folyamata milyen mértékben zárt, önálló, alkalmas-e piacképes termék saját előállítására.

Ezekre a kérdésekre úgy adhatunk választ, ha megvizsgáljuk a termelési egységek piaci kapcsolatrendszerét, vagyis azt, hogy a termelési egység termelésének hány százaléka marad a vállalatban belül, illetve az általa felhasznált részegységek hány százaléka ered vállalatban belüli forrásból. A termelési egység külső piaci kapcsolatrendszerénél nem az a döntő, hogy a termelési egység termékének hány százalékát értékesíti közvetlenül, és milyen mértékű a központi értékesítés, hanem az, hogy a *gyár termékei egyáltalán értékesíthetők-e önállóan*. Ez lehet a helyzet akkor is, ha az csak részegységet gyárt. Sőt bizonyos fókig még fontosabb kérdés, hogy egy üzem ne csak saját központját lássa el — az ezért esetleg csak kis sorozatban gyártott — részegységekkel, hanem valóban a nemzeti piacra méretezett szériában termeljen. *Ez egyszerre vállalati és népgazdasági érdek, hiszen alighanem itt tűnt el a hiányzó háttérőipar*. A piaci kapcsolatokat vizsgálni kell a másik oldalról, a felhasznált részegységek és anyagok oldaláról is. Itt sem az a döntő, hogy a központ látja-e el a termelési egységet, hanem az, hogy

ez ténylegesen integrációt takar-e. Nem föltétlenül előny, ha az egységet a társüzemek olyan anyagokkal és részegységekkel látják el, amelyek közvetlen piaci kapcsolatok révén is beszerezhetőek, esetleg előnyösebben, mint a vállalati belső munkamegosztás révén.

Itt még döntő az is, hogy van-e a termelési egységnek önálló profilja, saját terméke, és megvannak-e ennek a saját fejlesztési lehetőségei, vagy sem. *Ugyanis gyakori törekvése a centralizált nagyvállalatoknak, hogy ugyanazt a terméket több gyáregységük termelje, vagy a termelési folyamatot szétbontsák több gyáregység között. Így mesterségesen teremtik meg a termelési folyamat koncentrációjának látszatát, és növelik a központ jelentőségét.* E téren a helyzetet csak a technológiai, technikai feltételek vizsgálatával lehet elemezni, azzal, hogy a termelési egység technikailag és technológiailag nem biztosíthatná-e a szétválasztott részfolyamatok egészét, nem termelhetné-e önállóan az adott terméket, illetve hogy a több termelési egységre bontott profilt nem lehetne-e egy termelési egységbe összevonni.

d) A nagyvállalati közös funkciók jellege

Közös funkciók a centralizált gyártás- és gyártmányfejlesztés, a központi anyagbeszerzés és értékesítés, a centralizált műszaki ellátás, a TMK, a központi fejlesztésialap-képzés és vele a beruházás. Ezeknek a funkcióknak a centralizálása alapján véve vezetői döntés kérdése, és centralizálásukat sokkal kevésbé determinálja a technika, a termelőerők fejlettsége. (E kettő meghatározó viszont a termelési folyamat koncentrálására.) Ugyanakkor ezeknek a funkcióknak a centralizációja is jelentős előnyökkel jár, viszont túlcentralizálásuk komoly hátrányokat is okozhat. Vizsgálatuk a vállalat tényleges koncentráltságának megítéléséhez másodlagos jelentőségű, és nagyon bonyolult. Lehet vizsgálni a gyártás- és a gyártmányfejlesztés centralizációját a szervezeti szabályzat hatáskörmegosztásából, a központi és a gyáregységi gyártás- és gyártmányfejlesztők létszámából; az anyagbeszerzés és az értékesítés jellegét a központi, illetve a gyáregységi anyagbeszerzés és értékesítés százalékos értékösszetételéből; a műszaki ellátás és a TMK centralizációját a fejlesztések központi, illetve gyáregységi tervezéséből, a központi és a gyáregységi TMK-s létszám megoszlásából; a beruházások centralizáltságát a gyáregység, illetve a központ által lebonyolított beruházási érték megoszlásából. A centralizáció azonban sokszor csak formális. A gyáregységben levő TMK formálisan a központi műszaki osztály kihelyezett létszáma. A központi beruházási főosztály a gyáregységben a beruházást többnyire csupán formálisan bonyolítja, szervezi, a valóságban csak papírokat gyárt, és a gyáregység szakemberei dolgoznak. Ugyanígy lehet formális a központi értékesítés, anyagbeszerzés, amikor is a gyáregység értékesít, de a központ számláz, raktári forgalomban véve át papíron a gyáregységből közvetlenül kiszállított terméket stb. A központi gyártás- és gyártmányfejlesztés jelentheti azt, hogy a gyáregység szakemberei által kidolgozott gyártás- és gyártmányfejlesztés javaslatként kerül be a központba, ahol ezt bürokratikus eljárásokkal véglegesítik és visszaküldik. Az igazi kérdés itt az, hogy a valóságban ki ismeri a gyártmányokat és a gyártási folyamatokat. Ugyanígy lehetséges, hogy a központi értékesítés mögött a valóságban a vevő és a termelési egység embereinek orientációs,

sőt termékfejlesztő együttműködése áll, s a központi értékesítés csak bürokratikus nehezítőként játszik szerepet a folyamatban. Hasonló lehet a termelési egység külső kooperációja, anyagbeszerzése. A gyáregységi beruháznál sokszor a munka a termelési egység embereié, és még külön feladat az, hogy kikönyörögjék a vállalati, a központi beruházási szervek hozzájárulását. Ugyanakkor az is lehetséges, hogy a központi értékesítés piacismerete a gyártás- és gyártmányfejlesztéssel együttműködve gondoskodik a termelési egységről, mely már készen kapja a gyártmányt és a gyártástechnológiát, a megtervezett beruházást, a beszerzett gépeket, és neki csak termelni kell.

A nagyvállalati közös funkciók léte önmagában nem elégséges bizonyítéka annak, hogy valóban koncentrált nagyvállalattal állunk szemben. Ugyanakkor elemzése mégis szükséges, mert fontos ismérve a nagyvállalat jellegének.

A népgazdaság és a gazdasági szervezetek életének fejlődésében — a vállalatok jellegének, típusának elemzésére szolgáló — előbbi kritériumokat nem szabad mechanikusan alkalmazni. Különösen fontos szempontok a vállalat fejlődési tendenciájának, esetleges monopolhelyzete jellegének és a mesterségesen centralizált szervezet negatív hatásainak a figyelembevétele.

— *A nagyvállalat fejlődésének megítélésében* — tehát annak eldöntésekor, hogy igazi nagyvállalatról vagy csak termelési egységek szerves kapcsolatok nélküli halmazáról van-e szó — figyelembe kell venni az ágazat és a vállalat jellegét, fejlődési tendenciáját. Ha a vállalat termékei piacképesek, a termelés felfutásban van, és a közeljövőben jelentős beruházások várhatók, akkor *föltételezhető, hogy a most még formális keretet a nagyberuházások egységes nagyvállalattá teszik.* Ennek útját nem szabad elválni decentralizálással. Ahol viszont a meglévő kapacitás elégséges, sőt esetleges visszafejlődés várható, és hosszabb távon sem indokolt jelentős fejlesztés, a vállalati szervezetet úgy kell formálni, hogy az biztosítsa a meglévő kapacitások növekvő hatékonyságú kihasználását.

— *A monopolhelyzet* alapulhat azon, hogy az illető termék teljes kínálatát egy koncentrált termelőszervezet állítja elő. Ez nyilvánvalóan valódi nagyvállalat, és a közgazdasági feladat legfeljebb a monopólium negatív hatásainak ökonómiai módszerekkel való mérséklése, s nem szervezeti intézkedés. *Sok nagyvállalat monopolhelyzete azonban nem a termelés koncentrációján nyugvó valódi monopólium, hanem csupán szervezeti monopólium: azonos terméket előállító termelési egységek szervezeti centralizációja.* Ezt a központosítást a hiánygazdálkodás idején ellátási szempontok tették szükségessé, így például a hús, a tej és egyéb alapvető közszükségleti cikkek egyenletes elosztása, jelenleg azonban már akadályozza az alternatív kínálatot, az ár-, a minőségi, a kiszolgálási versenyt. A szervezeti centralizációt egyes torzult ágazatokban, a túlméretezett kapacitás vagy a — részben elavult — termelés védelme átmenetileg továbbra is szükségessé teheti. *De nem az-e a népgazdasági érdek, hogy a főlöszeges kapacitásból a legkorszerűtlenebbeket a verseny megsemmisítse, és legalább az ott levő munkaerő, épület stb. más feladatra hasznosuljon? Egyes területeken, ha a szervezeti monopólium átmeneti fönntartását gazdaságpolitikai célok, a termelőkapacitás védelme indokolhatják is, az semmi esetre sem helyes, hogy az ilyen termelési egységek szervezetét ne korszerűsítsék, ennek pedig a decentralizálás irányában kell mutatnia.*

— *A mesterséges nagyvállalati centralizáció fenntartása súlyos következményekkel jár.* A jellemző ugyanis sokszor nem az ésszerű termelés-szervezés és -fejlesztés, hanem az ellenkező folyamat. Például profiltisztítás helyett széttagolják a termelési egységek között a profilokat, és több üzem kis sorozaiban ugyanazt gyártja; a termékek egy üzembe való összevonása helyett mesterségesen szétbontják a termelési folyamatot részfolyamatokra, és munkamegosztást hoznak létre a termelési egységek között azért, hogy a központi termelésirányítást így indokolttá, szükségessé tegyék. A legsúlyosabb következmény pedig, hogy a túlcentralizált szervezetet és az ebből következő mesterséges állapotot „betonból, vasból” szilárdítják meg beruházások révén, vagy csak nagy veszteségekkel jóvátehető szervezeti fejlesztéssel véglegesítik. *Ilyen például a központi gyártás- és gyártmány-fejlesztés, értékesítés, anyagbeszerzés stb. kiépítése és a termelési egységek ilyen szervezeti részeinek a fölszámolása.*

A túlcentralizált vállalati szervezet feloldásának közgazdasági eszközei

Bár a makroökonómia nagy kérdései mellett (árrendszer, szabályozórendszer, gazdaságirányítás) *a népgazdaság túlcentralizált vállalati rendszere, a nagy bürokráciával irányítható ipari szervezetek léte csupán mikroökonómiai kérdés, mégis népgazdasági jelentőségű probléma.* Megoldása — a valódi üzemi viszonyok közgazdasági érvényesítése — igen nehéz feladat, jóllehet a társadalmi tulajdon talaján az államnak erre megvan a lehetősége. Bonyolítja a kérdést, hogy nagyvállalataink széles körű átmenetet jelentenek a két tiszta forma, a termelés koncentrációján nyugvó valódi nagyüzem és a szervezeti centralizációból létrejött üzemhalmazok között. Az ellentmondás megoldásának olyan útjait kell tehát megtalálni, amelyek nem érintik a valódi nagyüzemeket, és rugalmasan alkalmazkodnak a két szélsőség között elhelyezkedő vállalatok adottságaihoz, miközben pályát jelentenek a túlcentralizáltság feloldására.

Az ellentmondás megoldása — ritka kivételektől eltekintve — nem az országos nagyvállalatok vagy akár a jellegzetesen túlcentralizált üzemhalmazok felbontása önálló közép vállalatokká, hanem a közvetett gazdaságirányítási koncepció bátor és következetes alkalmazása az országos nagyvállalatokra. Differenciált mértékű önállóságot kell biztosítani — az országos nagyvállalatokon belül — az önálló termelési egységeknek tényleges önállóságuk mértéke, jellege szerint. *A szabályozórendszer le kell vinni a termelési egységekhez.* Másfelől az egyes egységeket is alkalmazhatóvá kell tenni a viszonylag önálló életre, a szabályozórendszer általi irányítathóságra. Ez részben megoldható a vállalati törvény — vállalati alkotmánnyá való — kiszélesítésével, kiegészítésével. A lényeg: *olyan vállalati alkotmányt (szervezeti és működési szabályzatot) kell adni az országos nagyvállalatoknak, amely biztosítja, hogy ne érjen véget náluk a szabályozórendszer hatása, hanem bennük is hásson.* Ahogy lehetséges volt az új gazdasági mechanizmus bevezetését követően — a tervgazdálkodás egységes rendszerének fölbontása nélkül — biztosítani a vállalati önállóságot, és szabályozni a főhatóságok irányítási jogkörét, ugyanígy lehetséges a társadalmi tulajdonban levő vállalatoknak belső alkotmányt adni, és szabályozni a vállalat belső irányítását, biztosítani a termelési egységek megfelelő szintű belső önállóságát.

Ez az alkotmány (kiegészítve az egyes ágazatokat ismerő főhatóságok operatív jogkörével) nyújtson lehetőséget a differenciálásra: a valódi nagyvállalatok eltérő szervezeti szabályozására a túlcentralizált üzemhalmaz nagyvállalatokkal szemben. Ugyanígy alkalmazkodnia kell a szabályozásnak az ipari szervezetek (nagyvállalatok) és az önálló termelési egységek jellegéhez is. Kategorizálni kell az önálló termelési egységeket (gyáregység, gyár, tröszti vállalat), és csoportosítani kell az ipari szervezeteket is (országos nagyvállalat, tröszt jellegű országos nagyvállalat, decentralizált nagyvállalat, centralizált nagyvállalat stb.). A lényeg az, hogy megfelelően határozzák meg az ipari szervezetek és a termelési egységek kategóriáit. Ennek a meghatározásnak vissza kell tükröznie az ipari szervezeteknél ezek méretét, jellegét és valódi koncentrációját, a termelési egységeknél pedig azok valódi önállóságának jellegét, méretét, önálló életre való alkalmasságát.

A vállalati alkotmányban az ipari szervezetek és a termelési egységek jellegük szerinti besorolásának függvényében lehet körülhatárolni a legfőbb funkciókat központi, illetve termelőegységi bontásban. Megítélésem szerint, mivel a termelési egységek gazdasági önállóságának a biztosítása a feladat, elsősorban a termelési egységek funkcióit — jogát, köteleességét — kell meghatározni. Ezek közül a legfontosabbak:

— *Jogi státusz:* kötelezettségvállalási hatáskör a saját álló- és forgóalapokkal való rendelkezési jog szintjén.

— *Nyereségérdekeltségi rendszer,* amely a saját mérlegkészítést és alapképzést tartalmazza. Ezen belül a fejlesztési- és részesedérialap-képzés, esetlegesen az előírt központi nyereségelvonási hányad vagy összeg, az amortizáció egy része elvonásának szabályozása stb. Megjegyzem, hogy a vállalatok szabályozásában erre már kialakult módszerek vannak.

— *Vállalati stratégia,* amely magában foglalja a vállalkozási, a termelési és a gazdálkodási jogkört, a termékstruktúra meghatározását, a piacpolitikát stb.

— *A belső szervezet* formálásának joga.

— *Létszám- és bér-gazdálkodási önállóság* a szabályozórendszer által meghatározott kereteken belül.

— *Beszerezési, értékesítési, kooperációs önállóság* és saját készletgazdálkodás.

— *Pénzügyi hatáskör,* amely kiterjed a saját forgóeszközökre, továbbá a termelési- és forgóeszközhitel fölvetelésének jogára.

— *Fejlesztési hatáskör* a saját fejlesztési alap bázisán. Kategóriánként változó feltételekkel, például központi jóváhagyással vagy beruházási értékhatárok megszábasával.

E funkciókat természetesen ki kell egészítenie a vezérigazgató különleges esetekre vonatkozó utasítási jogának és általános hatáskörének, például a nyereségelvonásra, a vezetők kinevezésére, premizálására vonatkozóan, ami megfelelő közvetlen irányítási lehetőséget nyújt a szükséges esetekben. Emellett lehetséges a fokozott operatív irányítási jogkört feltételekhez kötni.

Ezen alapvető funkciók jellegének, színvonalának természetesen összhangban kell lennie az ipari szervezet jellegével, méretével, tényleges termelési koncentrációjának fokával.

A termelési egység-halmaz jellegű szervezetek esetében — meghatározott feltételek között — *kísérletet lehetne tenni a tulajdonosi funkciókat gyakorló ve-*

zető-irányítási és a központi funkcionális szervezet szétválasztására: elkülöníteni az ipari szervezet felső vezetését (vezérigazgató, termelési és gazdasági igazgatóság, számvitel, belső ellenőrzés) és a központi apparátus nagy létszámú funkcionális főosztályait (anyagbeszerzés- és gazdálkodás, értékesítés, gyártás- és gyártmányfejlesztés, beruházás). *Ez utóbbiakat* — mint arra a nemzetközi nagyvállalati gyakorlatban sok példa van — *szolgáltató jellegűvé kellene tenni*. Ezek tehát a felső vezetés utasítására, illetve a termelési egységek megrendelésére díjazás ellenében dolgoznának, és így a termelési egység megfontolhatná, hogy saját anyagbeszerzést, értékesítést, gyártás- és gyártmányfejlesztést kíván-e, vagy inkább megfizeti a központi szolgáltató osztályok munkáját. Ez megváltoztatná a központi funkcionális osztályok szerepét, és így a munkához való hozzáállásukat. Különválna a felső vezetés irányító-ellenőrző funkciója a központ termelési egységek számára végzett szolgáltató munkájától. Ez egyben a felső vezetés számára megmutatná a sokszor bürokratikus, túlfajlett apparátussal kapcsolatban, hogy mennyiben gazdaságos és szükséges annak léte, mérete.

A vállalati szervezet továbbfejlesztését — a túlzott központosítás következményeinek feloldásához és az indirekt gazdaságirányítás következtessé tételéhez — valószínűleg a vállalati törvényhez hasonlóan jogilag kell elrendezni*. Jogilag kell szabályozni az ipari szervezettípusokat és ezeken belül a termelési egységek típusait, az adott formákhoz kötődő tulajdonosi funkciókat, önállósági szinteket és hatásköröket. Szükségessé teszi ezt, hogy a túlcentralizált országok nagyvállalataiban a vállalati központ csoportérdeke hatalmi eszközökkel érvényesülhet. Ez ellen csak megfelelő szabályozással lehet a termelési egységeket megvédeni, és megteremtteni a népgazdaság termelési érdekeinek érvényesülési feltételeit.

* Erről lásd Sárközy Tamás: A gazdaságirányítás és a jog. (Közgazdasági Szemle, 1980. 5. sz.)

Andrzej K. Kozminski:

SZERVEZETEK RENDSZERELEMZÉSE

A mű a szervezetek rendszerszemléletű elemzésével foglalkozik, ennek módszertanát és technológiáját ismerteti.

A könyv három részből áll. Az első részben a szerző a szervezetek rendszerszemléletű elemzésének alapfogalmait veszi sorra (a rendszer, a rendszer állapota, környezeti reagálása stb.), egymás mellé állítva a kategóriák különböző értelmezését. Meghatározza a rendszerelemzés funkcióit általában és a szocialista gazdaságban. Felhívja a figyelmet arra, hogy nem fetiszálható a szervezeti racionalitás, hanem mindenkor — s a szocialista gazdaságban különösen — figyelembe kell venni a munka humanizálásának követelményeit. A második rész: módszertan. Ebben a részben részletes útmutatást ad a szervezőknek és a szervezetekkel különféle tudományágak szemszögéből foglalkozó kutatóknak arra vonatkozóan, hogyan kell hozzáfogni egy vizsgálathoz, milyen lépéseken át, milyen eszközökkel kell lebonolyítani. Összefoglalja a szervezetek rendszerelemzésével kapcsolatban az adatgyűjtési technikákat, a modell-típusokat, a modellkészítés módszereit. A könyv harmadik részében a szerző néhány esettanulmány ismertetésével gyakorlati ajánlásokat ad, miközben feltárja a rendszer-elemzési kutatások tervezésekor felmerülő tipikus problémákat.

319 l., kötve 52,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

A keynesi gazdaságpolitika utolsó évtizede Nagy-Britanniában

A keynesi gazdaságpolitika hatékonyságába vetett bizalom világszerte megingott. Különösen így áll a helyzet Angliában, annak ellenére, hogy az ezt megalapozó elvek itt sokkal jobban beépültek az irányító szervezetek és a közvélemény gondolkodásába, mint a többi fejlett tőkésországban. Nyilvánvaló, hogy e folyamat — mert természetesen az efféle változások sohasem egy pillanat művei — elválaszthatatlan a szigetország lakói átélte keserű tapasztalatoktól, és a kormányzó politikusoknak a „brit betegség” sikertelen gyógyítása közben elszenvedett kudarcaitól.

E tanulmányban¹ nem térhetünk ki az 50-es és a 60-as évek gazdaságpolitikájára, meg kell elégednünk annak rögzítésével, hogy Angliában az egymást váltó munkáspárti (1945—1951, 1964—1970) és konzervatív (1951—1964) kormányoknak nem sikerült letérniök a teljes foglalkoztatottságot, illetve a fizetési mérleg egyensúlyát váltakozva szem előtt tartó *stop-go* politika kényszerpályájáról.²

A leértékelés

A fizetési mérleg tartós hiányának szokásos, a piaci erők működésén keresztül ható ellenszere a nemzeti valuta leértékelése. Az 1967-ben már három éve kormányon levő Munkáspárt számára azonban ez több okból is kockázatos lépésnek látszott.

1. Biztosra vehette, hogy a leértékelés és a vele járó szigorú kényszerrendszabályok csökkenteni fogják a kormány népszerűségét, harcosabbá teszik a szakszervezeteket, s ezáltal lehetetlenné válhat számukra a kor-

¹ Ez a cikk egy terjedelmesebb tanulmány [19] összefoglalása. Gondolataim érlelésében nagy segítséget jelentett, hogy a *British Academy* vendégeként 1979-ben három hónapot Angliában tölthettem. A szövegben az „Anglia” és „Nagy-Britannia” elnevezéseket — a magyar szokásoknak megfelelően — megkülönböztetés nélkül használjuk. A statisztikai adatok viszont mindenütt az Egyesült Királyságra vonatkoznak, ami Nagy-Britannián kívül Észak-Írországot, a Csetorna-szigeteket, valamint Man szigetét is magában foglalja. A számadatok — ha egyébként nem jelezzük — az angol statisztikai hivatal [7], [8], [9] kiadványaiból származnak.

² A korábbi időszak gazdaságpolitikájának alapos feldolgozása megtalálható a brit *Országos Gazdasági és Társadalomkutató Intézet* [10] monográfiájában, valamint az amerikai *Brookings Intézet*ben kiadott hasonló jellegű tanulmánykötetben [5]. *Palánkai Tibor* [20] könyve az előbbieknél tömörebb és átfogóbb, mert a gazdaságpolitikai összefüggéseken kívül a gazdaság ágazati szerkezetének problémáival is foglalkozik. *Becskey György és Müller János* [2] tanulmánya a font leértékelését követően jelent meg, és elsősorban a valutapolitika szögéből elemzi a brit gazdaságot.

mányzás. *Callaghan* pénzügyminiszter 1967 nyarán — egy parlamenti felszólalásában — világosan megfogalmazta a kormány dilemmáját: „Ha végrehajtjuk a leértékelést, utána hajlíthatatlanoknak kellene lennünk a szervezett dolgozók minden olyan kísérletével szemben, amellyel béremelést próbálnának kiharcolni. Ha meg akarjuk tartani a leértékelésből származó előnyöket, akkor újabb bérfagyasztásra volna szükség — olyan időszakban, amikor az árak gyorsan emelkednek.”³

2. A leértékelés veszélyeztette a font sterling tartalékvaluta funkcióját. Bár ennek a hosszú távon terhekkel és költségekkel is járó szerepnek a „felmondása” feltehetően szerepelt a kormány terveiben, rövid távon azonban nyilvánvaló volt, hogy az árfolyam módosítása veszélyezteti a londoni pénzpiac kiváltságos helyzetét, s ez éppen a fizetési mérleg egyensúlyi (például a tőkeáramlás) szempontjából jelenthetett érzékeny veszteséget.

3. Afelől sem lehetett a kormánynak kétsége, hogy a leértékelést a nemzetközi pénzügyi szervezetek és a vezető tőkésországok központi bankjainak jóváhagyása nélkül nem lehet végrehajtani. Arra is számítani lehetett azonban, hogy a segítségnek — a hitelek kamatain kívül — egyéb ára is lesz, mert a hitelezők (például a Nemzetközi Valutaalap) beleszólási jogot kérnek majd az ország gazdaságpolitikájának irányításába, s ez szintén ártani fog a kormány hazai népszerűségének.

Amikor *Wilson* kormányfő a leértékelést követően (november 18-án) egy televíziós nyilatkozatában megindokolta döntését, elsősorban a stop-go politikával való szakítás szükségességére helyezte a hangsúlyt.⁴

Ugyanakkor azonban kétségtelen, hogy a kormányt, amikor vállalta ezt a saját sorsa szempontjából is felettebb kockázatos lépést, külpolitikai-külgazdasági megfontolások is vezették: szilárd nemzeti valuta és egyensúlyban levő fizetési mérleg nélkül ugyanis a *közös piaci csatlakozás* szóba sem jöhetett. Márpedig az „európai egység” koncepciója — a birodalom leépülésével párhuzamosan — egyre inkább a brit politikai stratégia fő vonalává vált, és ezért a kormány bizonyos gazdasági áldozatokra is kapható volt.

Igaz, Nagy-Britannia csatlakozása nemcsak valutáris kérdéseken múlt, mégis teljesen logikus volt, hogy amíg e feltételek nem teljesülnek, a Hatok saját jól felfogott érdekeikből sem egyezhetnek bele a csatlakozásba. A Római Szerződés 108. cikkelye ugyanis kimondja, hogy a tagországok kötelesek valutahitelekkel segíteni fizetésimérleg-hiánnyal küszködő társaikat. (A tárgyalások során az angolok ugyan felajánlották, hogy lemondanak e támogatásról, de ez senki számára nem lehetett komoly érv, hiszen a kölcsönös valutavédő rendelkezés éppen azt a célt szolgálja, hogy a deficit-es országok ne kényszerüljenek erőteljes importkorlátozásra vagy a többi ország rovására végrehajtott valutaleértékelésre.)

Amikor a kormány bejelentette a font sterling 14,3 százalékos leértékelését — 2,80-ról 2,40 dollárra módosítva az árfolyamot —, egyúttal ismertették a deflációs csomagterv első intézkedéseit is: emelték a kamatlábat,

³ *The Economist*, 1967. november 25. 826. l.

⁴ „Amikor a leértékelés mellett döntöttünk, gyökerénél ragadtuk meg a problémát. (...) Elszántuk magunkat arra, hogy kitörjünk az egymást követő kormányok által 15 éven keresztül ránk kényszerített kényszerzubbonyból. Ez azt jelentette, hogy valahányszor a termelés növelésével akartuk megoldani problémáinkat, a teljes foglalkoztatottság elve alapján mozgósítva népünk erejét és ügyességét, ennek közvetlen eredménye mindig csak az volt, hogy kereskedelmi és fizetési mérlegünk kétségbeesetten deficitessé vált.” (*The Financial Times*, 1967. november 20. 9. l.)

szigorították a személygépkocsi-vásárlás részletfizetési feltételeit, csökkentették a védelmi kiadásokat, valamint az állami vállalatok beruházási támogatását, és emelték bizonyos termelési és profitadók kulcsait.

A szigorú deflációs intézkedéseket a vezető lapok meglepedéssel vették tudomásul, sőt inkább a további szigorítások, semmint az enyhítések mellett érveltek. Az *Economist* például nem is titkolt kárörömmel számolt be a leértékelésről, minthogy ők ezt már 3—4 éve sürgették.⁵

Az 1. sz. táblázat első oszlopában jól látható, hogy a leértékelést megelőző 12 évben a névleges bérek emelkedésével csak a járadékszerű jövedelmek, valamint a kisvállalkozók jövedelme tartott lépést⁶, míg a vállalati profitok valamelyest elmaradtak tőle. A bérek gyors ütemű növekedése pedig döntően meghatározza az iparcikk-kivitel termelési költségeit. Az angol feldolgozóipari export árszínvonala 1955 és 1966 között évente 0,9 százalékkal nőtt gyorsabban, mint a többi OECD-országé. Ugyanakkor a belföldi nagykereskedelmi árak növekedése a feldolgozóipari termékeknél már csak 0,7, a fogyasztói áraké pedig mindössze évi 0,3 százalékkal volt gyorsabb, mint a versenytársaké.⁷

Markáns képet kapunk a fejleményekről, ha a leértékelési stratégiát nem a végtermék egészének, hanem *növekményének* alakulása szempontjából elemezzük.

Mint a 2. sz. táblázat második oszlopában látjuk, a leértékelést követő 10 negyedévben a végtermék növekményének több mint 40 százaléka a gazdaság exporttöbbletéből adódott. Csökkent a kormányzati fogyasztás, és a beruházások szektoronkénti bontásából az is kiderül, hogy a visszafogás elsősorban az állami szektor önmérséklését jelentette.

Következik-e mindebből, hogy a font leértékelése valóban letérést jelentett a stop-go politika kényszerpályájáról, mint ahogy azt annak idején a kormány ígérte? Egyelőre úgy tűnt: igen! A gazdaságnak sikerült kihasználnia a kedvező nemzetközi konjunktúrát, és így a növekedési ütem éves szinten (1970-es változatlan áron) 3,3 százalékos volt: valamivel magasabb, mint az előző két évtized átlaga.

A leértékelést követő két és fél év alatt a munkanélküliség szintje alig emelkedett (2,4-ről 2,5 százalékra). Jelentősen gyorsult viszont az infláció (6,2 százalékra). A reálbérek továbbra is a korábbi időszak átlagának megfelelő ütemben (2,5 százalék/év) nőttek.

A béreknek a profitoknál gyorsabb ütemű növekedése ellentétes volt a kormány szándékaival. Hosszú távon ugyanis mindenképpen szükséges lett volna a magánberuházások növekedési ütemének jelentős fokozása.

A névleges bérek azért nőttek ilyen gyorsan, mert a szakszervezetek ellenállásán megghiúsult a kormány jövedempolitikája, és nem sikerült törvénnyé formálni a munkáspárti kormányznak a szakszervezetek potenciális gazdaságbenítő erejét csökkenteni akaró elképzeléseit sem. A sztrájk miatt kiesett munkanapok számának rendkívül gyors emelkedése (1967-ben 2,8, 1969-ben 6,9 millió nap) jelzi, hogy a szervezett dolgozók milyen nehezen törődtek bele a kormány takarékosági kényszerrendszabályaiiba, amelyek a fizetési mérleg egyensúlyát a személyi fogyasztás növekedésének visszafogásával állították helyre.

⁵ The Economist, 1967. október 28. 363. 1. 1.

⁶ Sajnos e kétféle jövedelem statisztikai szétválasztására nincs mód.

⁷ National Institute Economic Review, 1968. február, 24. 1.

A termelés, a bérek, a profitok és az árak alakulása

Megnevezés	A növekedés üteme (éves szinten, százalék)									
	1955-1967	1967. IV. né. 1970. II. né.	1970. II. né. 1973. I. né.	1973. I. né. 1975. III. né.	1975. III. né. 1976. III. né.	1976. III. né. 1979. II. né.	1979. II. né. 1987. IV. né.	1987. IV. né. 1979. II. né.	1979. II. né. 1987. IV. né.	1987. IV. né. 1979. II. né.
Végtermék ^{1,2}	6,4	9,4	11,3	17,1	18,0	13,2	12,5	13,2	12,5	12,6
Átlagkeresetek ^{1,2}	5,8	8,8	12,1	23,3	11,8	13,1	12,6	13,1	12,6	12,6
Részvénytársaságok bruttó üzleti profitja ^{1,2,3,4}	4,6	6,0	13,9	4,9	36,3	23,1	13,2	23,1	13,2	13,2
Állami vállalatok üzleti nyeresége ^{1,2,3}	11,4	6,0	10,0	16,7	60,0	6,4	12,4	6,4	12,4	12,4
Egyéb jövedelmek ^{1,2,5}	6,4	10,8	19,4	19,1	19,4	11,6	14,0	11,6	14,0	14,0
Kiskereskedelmi árindex	3,2	6,2	9,2	19,0	14,1	12,2	10,4	12,2	10,4	10,4
Nagykereskedelmi árak										
nyers- és fűtőanyagok	0,6	5,2	22,0	31,5	26,6	8,5	12,8	8,5	12,8	12,8
késztermékek	2,2	5,2	9,5	20,0	16,7	13,3	10,7	13,3	10,7	10,7
Reálbér	2,5	2,5	2,7	3,6	-2,1	0,8	2,0	0,8	2,0	2,0

¹ Folyó áron.

² Idényszert ingadozásoktól megtisztítva.

³ Értéksökkenés és készletértékelés nélkül.

⁴ Pénzünetekkel együtt.

⁵ Járulékosok és kivállalkozók jövedelme, impuált jövedelmek.

Forrás: [7], [8], [9].

A végtermék (GDP) növekményének százalékos megoszlása
(Változatlan áron, szezonálisan kiigazítva)

Megnevezés	Időszak	1948-1967 ^a		1967. IV. né. - 1970. II. né. ^a		1970. II. né. - 1973. I. né. ^a		1973. I. né. - 1975. III. né. ^b		1975. III. né. - 1976. III. né. ^b		1976. III. né. - 1978. II. né. ^b		1978. II. né. - 1987. IV. né. ^b		
		100,0	55,5	100,0	30,9	100,0	68,6	100,0	100,0	100,0	16,0	100,0	178,7	100,0	178,7	1987. IV. né. - 1978. II. né. ^b
Hazai végtermék (GDP)		100,0		100,0		100,0		100,0		100,0		100,0		100,0		100,0
Személyi fogyasztás		55,5		30,9		68,6		74,8		16,0		178,7		178,7		63,4
Tartós javak		—		-0,6		24,0		-40,7		6,5		52,9		52,9		13,1
autó és motorkerékpár vásárlása		—		-1,3		13,1		-28,4		-2,9		37,1		37,1		5,6
Nem tartós javak		—		28,7		35,2		-10,4		16,7		84,6		84,6		47,3
Szolgáltatások		—		2,8		9,4		-23,7		-7,2		41,2		41,2		6,5
Bruttó állóteke-beruházás		28,9		18,4		14,6		-12,0		-0,2		-23,8		-23,8		6,6
Magánberuházás		—		26,4		12,0		-7,2		8,7		24,8		24,8		18,3
Közületi beruházás		—		0,2		4,6		-25,1		-0,3		-34,3		-34,3		-8,3
Állami vállalatok beruházása		—		-8,2		-2,0		20,3		-8,5		-14,3		-14,3		-3,6
Járművek		—		7,8		4,3		-12,2		3,3		9,1		9,1		4,3
Gépek és berendezések		—		8,2		3,4		6,2		-4,5		16,3		16,3		7,0
Lakásépítés		—		-4,2		2,0		-4,8		6,5		-22,4		-22,4		-3,7
magán		—		-2,6		3,3		-5,7		1,6		-9,2		-9,2		-0,5
közületi		—		-1,6		-1,3		-1,9		4,9		-13,2		-13,2		-2,5
Egyéb építés		—		6,7		4,9		-1,2		-5,5		-30,3		-30,3		-2,4
Készletváltozás		0,6		9,7		15,2		-98,4		46,6		-12,5		-12,5		-2,6
Nettó export		-1,7		42,7		-9,9		43,2		35,6		-51,3		-51,3		12,3
Közületi fogyasztás		15,4		-1,7		11,5		41,9		2,0		8,9		8,9		17,4
Tisztázatlan statisztikai eltérés		1,3		—		—		0,1		—		—		—		2,9

^a 1970-es áron.

^b 1976-os áron.

Forrás: [7], [8], [9].

A leértékelést a külgazdasági egyensúly szempontjából sem nevezhetjük egyértelműen sikeresnek. Igaz, az egyensúly pillanatnyilag helyreállt, de a kivitel mennyiségének — 1975-ös áron mért — lassuló ütemű növekedése (1967: 0,8, 1968: 13,0, 1969: 9,8, 1970: 5,4 százalék) már jelezte, hogy a font leértékeléséből származó előnyök hamar kimerültek.

Szemben a szakszervezettel

A munkáspárti kormány 1970 júniusában állt a szavazók elé. Nem lett volna erre köteles (még egy évig érvényes lett volna a megbízatása), a politikai és gazdasági tényezők együttes mérlegelése alapján — miután májusban, hosszú idő után először, végre megnyertek néhány pótválasztást — Wilson mégis ezt az időpontot tartotta alkalmasnak. A választók azonban — megcáfolva a közvéleménykutató intézetek valamennyi előzetes jelentését — a konzervatívokat juttatták hatalomra, méghozzá jelentős, 31 főnyi parlamenti többséggel.

A konzervatívok tudatosan vállalták a szakszervezetekkel való összecsapás kockázatát. Amíg ellenzékben voltak, többször is hangoztatták, hogy gazdasági programjuk *alappillére* „a munkaügyi viszonyok szabályozása” lesz. Terveik végrehajtásában a Wilson-kormány intézkedései részben például szolgáltak, de arra is jók voltak, hogy lemérjék az érdekelt feleknek, a szakszervezeteket tömörítő Szakszervezeti Kongresszusnak (TUC) és a vállalkozók érdekeit képviselő Gyáriparos Szövetségnek (CBI) a reakcióit.

A Munkáspárt — a szakszervezetekkel kialakítandó kompromisszumot keresve — 1969-ben „Összecsapás helyett új munkaügyi politikát!” címmel adott ki egy tervezetet [25]. Ez egy törvényjavaslat körvonalait tartalmazta, amelyet azonban a szakszervezetek olyan hevesen elleneztek, hogy a kormány végül elállt szándékától. Annál is inkább tette ezt, mert a tőkés körök viszont kevesellték a javasolt intézkedéseket.

E tervezetben már szerepelt egy sor olyan törvénymódosítás, amelyet végül a toryk szavaztattak meg a parlamenttel egy évvel később, némileg szigorúbb formában.

Mindkét párt helyénvalónak tartotta volna:

1. a szakszervezetek jogállásának újbóli meghatározását,
2. az érintett ágazat dolgozóinak egyéni szavazását a tervbe vett sztrájkokról,
3. egy-egy nagyobb sztrájk meghirdetését követően „lehiggadási periódus”⁸ kihirdetését,
4. a bérmegállapodások megsértésének jogi szankcionálását.

A konzervatívok munkaügyi törvényjavaslata (Industrial Relations Bill) azért váltott ki különösen nagy felháborodást, mert olyan munkaügyi döntőbíróóságok felállításáról is intézkedett, amelyek börtön- és pénzbüntetések kiszabására is jogot kaptak. A Konzervatív Párt mint az általános választások győztese úgy gondolta, lesz elég ereje ahhoz, hogy megtörje a szakszervezetek hatalmát, és olyan központosított szervezet hozzon létre, amelyek hajlandók és képesek arra, hogy kompromisszumot kössenek. Mint látni fogjuk, túlbecsülték saját erejüket.

A kormány, bár voltak bizonyos *távlati* reformelképzelései az angol

⁸ Ez az Egyesült Államokból átvett megoldás gyakorlatilag a sztrájk meghatározott ideig való elhalasztását jelenti.

gazdaság hatékonyságának megjavítására⁹, kezdettől fogva olyan kényszerpályára került, amelyről nehéz lett volna bármilyen átfogó stratégia végrehajtásának a megindítása.

Egy hónappal a választások után a dokkmunkások kezdtek bérköveteléseik alátámasztására sztrájkba, októberben és novemberben a szénbányászok, decemberben a villamosipari dolgozók tették le a munkát. A kormány egyes esetekben a szükségállapot kihirdetésével, máskor engedményekkel próbált úrrá lenni a helyzeten, de egyik eszközzel sem tudta elérni célját. A szakszervezetek és a kormány viszonya romlott, az akadozó közszolgáltatások miatt pedig — a közvéleménykutatások tanúsága szerint — a választók többsége is a toryk ellen fordult.

Súlyosbította a helyzetet, hogy az év végén Heath parlamenti vitára bocsátotta a munkaügyi törvényt.¹⁰

Tekintettel a kormány biztos parlamenti többségére, a szavazás eredménye nem lehetett kétséges. Sokkal nehezebbnek látszott azonban a törvény elfogadtatása a közvéleménnyel, és még nehezebbnek bizonyult a törvény végrehajtása.

Más természetű problémákkal is szembe kellett néznie a kormánynak. Két patinás, magántulajdonban levő nagyvállalat, a Rolls Royce repülőgépgyár és az Upper Clyde Shipbuilders (UCS) hajógépgyár 1971 elején csődbe jutott. E cégeknek korábban is voltak pénzügyi gondjai, de kisebb-nagyobb támogatással a helyzet valahogy mindig menthető volt.

E két fontos iparvállalat ügye kínos helyzetbe hozta a Heath vezette konzervatív kormányt. Ha az adófizetők pénzén szanálják ezeket a cégeket, akkor feladják saját fennem hirdetett liberálkapitalista elveiket. Azzal is számolniuk kellett, hogy az ellenzék a tőkések túlzott pártfogásával fogja vádolni őket. Ha viszont hagyják felszámolni ezeket a vállalatokat, akkor a növekvő — sőt a várható csődsorozat miatt talán rohamosan növekvő — munkanélküliség jelent fenyegetést. Az UCS esetében különösen nagy gond volt ez, mert annak legfontosabb hajógyárai Délnyugat-Skócia munkanélküliség által amúgy is erősen sújtott területén voltak. Végül is a kormány a könnyebb ellenállás irányát választotta, s minden korábbi ígérete ellenére központi alapokból szanálta a két vállalatot. A Rolls Royce-ot államosították, az UCS-t előbb szanálták, majd eladták egy magánvállalatnak.

A szénbányászok 1971—1972 telén ismét radikális bérkövetelésekkel álltak elő. Elsősorban azt sérelmezték, hogy az ipari bérarányok számukra igen kedvezőtlenül változtak az elmúlt évek során.¹¹ Kárpótlásul a tory kormány jövedelempolitikájában meghatározottat négyyszeresen meghaladó béremelést követeltek. Mivel államosított iparégről volt szó, a kormány nehéz helyzetbe került, hiszen tudta, hogy ha itt enged, másutt sem lesz ereje ellenállni, és még kevésbé számíthat arra, hogy a magánszektor hajlandó lesz betartani a jövedelempolitikai rendszabályokat. A tét tehát igen

⁹ A konzervatívok nagy reményeket fűztek a közös piaci csatlakozáshoz. Abban bíztak, hogy a kényszerű verseny ösztönző hatással lesz a brit iparra. Egyszerűsíteni akarták az adórendszert, és a progresszivitás csökkenésétől a profitmotiváció hatékonyságának lényeges növekedését várták.

¹⁰ A törvényről és a szakszervezetek ellenakcióiról részletesen ír magyarul is megjelent könyvében *Pickshaus és Raulf* [21].

¹¹ 1960-ban a szénbányászat még a harmadik legjobban fizető iparág volt (21 közül). 1971-ben már csak a kilencedik. Ugyanakkor azonban a bányászok fele veszteséges aknában dolgozott. (The Economist, 1972. február 22. 15—16. l.)

nagy volt. A szakszervezeti mozgalom most már kifejezetten a kormány megbuktatására törekedett: a rokonszaktámogatását is biztosította, és így más ágazatokban is sztrájkok kezdődtek. A kormány áramkorlátozást és szükségállapotot hirdetett ki, majd az iparban bevezették a háromnapos munkahetet.

A hazai és a nemzetközi közvélemény figyelmének előterében folytatott politikai csatát — amelynek egyébként halálos áldozatai is voltak, amikor sztrájkörök és sztrájkörök csaptak össze — végül is a bányászok nyerték meg, és megkapták az eredetileg felajánlott béremelés négyyszeresét.

A munkanélküliek száma 1972 januárjában — az ipari termelés, ezen belül elsősorban a bányászat jelentős visszaesése miatt — a háború óta legmagasabb szintre szökött fel, rövidesen pedig meghaladta az 1 milliót.

A növekvő társadalmi elégedetlenség miatt — ez elsősorban a sztrájkmozgalom megélénkülésében volt nyomon követhető —, valamint a munkanélküliség égető gondjának a nyomására a kormány kénytelen volt feladni jövedelempolitikáját. Úgy látta, ha ragaszkodik hozzá, csak tovább élezi a helyzetet. Ez pedig nemcsak a munkásmozgalom további aktivizálódását, de a tőkésék beruházó kedvének visszaesését is előidézte volna.

A toryk a költségvetési és monetáris politika együttes alkalmazásával igyekeztek élénkíteni a gazdaságot. Az év közepén megszűnt a font sterling rögzített árfolyama: az Angol Bank áttért valutája lebegtetésére. Ez *de facto* 6 százalékos leértékeléssel volt egyenlő. Utólag visszatekintve úgy tűnik, az ismételt leértékelés szükségszerű következménye volt annak, hogy a toryk elvesztették a bérpolitikai csatát. A kormány a következőképpen okoskodhatott: ha a beruházók a romló nemzetközi versenyképesség miatt óvatosak, akkor ezen enyhe deflációval már úgysem tudnak segíteni. Meg lehet viszont próbálni a külföld vásárlási kedvének serkentését. A font árfolyamának csökkenése növelni fogja a brit áruk iránti külföldi keresletet, s az import drágulása miatt majd csak reagál erre a hazai piac is.

Barber pénzügyminiszter már tavaszi költségvetési beszédében célzott egy esetleges leértékelésre. „Soha többé nem kísérjük meg, hogy egy irreális árfolyam védelmében megakasszuk a gazdasági növekedést”¹² — mondotta.

A kincstár monetáris politikája is az élénkítés irányába mutatott. 1972 végén a forgalomban levő pénz mennyisége (M_3) 28 százalékkal volt több, mint az előző év hasonló időszakában.

Ekkor azonban ismét ráléptek a gazdaság fékjeire. Emelni kellett a leszámítási kamatlábat — ezzel mindenféle hitel megdrágult —, mert a folyó fizetési mérleg egyensúlya újra veszélybe került. Miután a munkáltatók, a szakszervezetek és a kormány háromoldalú tárgyalásain fél év alatt sem sikerült semmilyen megállapodást tető alá hozni, a kormány az árak és a bérek gyors növekedése miatt 90 napos ár- és bérbefagyasztást rendelt el.

Az inflációellenes jövedelempolitika második szakasza (1973) már módot adott bizonyos ár- és bérmozgásokra. Amikor azonban a további enyhítéseket jelentő harmadik szakasz rendelkezéseit kellett volna bevezetni, a világpolitika húzta keresztül a kormány számításait. Kitért a közel-keleti háború, és az arab országok bejelentették az olajembargót.¹³

¹² Idézi: [1] 70. l.

¹³ Az Északi-tenger olaját a kutatók 1970 októberében fedezték fel. Számottevő termelés 1973-ban még nem volt.

A fenyegető olajhiány miatt a kormány ismét szükségállapotot hirdetett ki: egy sor drasztikus intézkedéssel megpróbálta csökkenteni az olajfogyasztást.

A helyzetet súlyosbította, hogy a szénbányászok bérköveteléseik alá-támasztására már november közepétől megtagadták a túlórákat, majd kora tavasszal egy hónapig sztrájkoltak. A kormány már ezt megelőzően — talán a helyzet szándékos dramatizálása végett, vagy a tényleges gazdasági kényszer nyomására, vagy mindkét okból — január elsejétől ismét elrendelte, hogy az iparvállalatok térjenek át a háromnapos munkahétre.

A szénbányászok sztrájkja, a még mindig érvényben levő arab olajbojkott és az országon belüli általános elégedetlenség, forrongás miatt a toryk feladták a harcot. Nem vállalták tovább az ország vezetését, feloszlatták a parlamentet, és kitűzték a választásokat.

A konzervatívok kormányzása alatt végül is tovább gyorsult a gazdasági növekedés. A végtermék 1970 második negyedévétől 1973 első negyedévéig nagyobb visszaesés nélkül, egyenletesen nőtt. A növekedési ütem 1970-es áron évi 4,8 százaléknak felelt meg. Az ütem az 1973-as év egészében is magas volt (6,6 százalék), annak ellenére, hogy a csúcshoz (1973. I. negyedév) képest a végtermék mennyisége ekkor már végig csökkent.¹⁴

Ez az Angliában magasnak mondható növekedési ütem akkor is figyelemre méltó, ha tudjuk, hogy ebben az időszakban másutt is kivételesen jó volt a konjunktúra, és a világkereskedelem is gyorsuló ütemben bővült. A külkereskedelmi cserearányok két évig nem változtak, 1973-ban azonban már 10 százalékkal romlottak.

Ha a végtermék növekményét — a már egyszer bemutatott módon — részletes bontásban elemezzük (lásd a 2. sz. ábra harmadik oszlopát), világosan kiderül, hogy milyen tényezők voltak a konjunktúra hajtóerői. Az adatok azt mutatják, hogy a növekmény kétharmada a személyi fogyasztás növekedéséből adódott. A beruházás, a készletváltozás és a közületi fogyasztás hozzájárulása a növekedéshez közel egyforma (12—15 százalék) volt. A bruttó állótöke-beruházás növekményét majdnem teljesen a magán-szektor adta: ebben az időszakban ugyanis a tőkések profitjának növekedése már gyorsabb volt, mint a béreké. (Lásd az 1. sz. táblázat harmadik oszlopát.) Ez feltehetően meg is felelt a tory kormány szándékának.

A kereskedelmi mérleg deficitese volt, azaz a növekedést részben a *külföld finanszírozta*. A folyó fizetési mérleg egyébként már 1972-ben is csak elenyésző többletet mutatott, 1973-ban pedig már majdnem 1 mrd font hiánnyal zárult.

A toryk deflációs politikájának egyik fő eszköze — az előzetes választási ígéreteknek megfelelően — az adók csökkentése volt. Nem sikerült azonban egyidejűleg a kormányzat kiadásait is mérsékelni. Míg az előző kormány 1967—70 között megszüntette a deficitet, a toryk majdnem exponenciális gyorsasággal növelték a közületi szektor hitelfelvételét; 1973-ban a folyó deficit már a végtermék 5,7 százalékával volt egyenlő.

A konzervatív kormányzat mérlegét a következőképpen vonhatjuk meg: a gazdasági expanzió szakaszában (1973 I. negyedévéig) a növekedési

¹⁴ Erre az időszakra vonatkozóan azért használunk 1970-es árakat, mert az 1975-ös áron számolt legfrissebb hivatalos statisztikák 1973-ig nem konzisztensek, mivel 1975-ig nem az 1975-ös, hanem az 1970-es súlyokat használják.

ütem valóban imponáló volt, de ezt — mint láttuk — csak *deficitfinanszírozással* és a *külkereskedelmi egyensúly megbomlása árán* lehetett elérni.

Az előző időszakban a munkanélküliség lényegében stagnált, most viszont aggasztóan emelkedni kezdett (2,5 százalékról 3,0 százalékra). Figyelemre méltó, hogy a dolgozóknak — legalábbis átmenetileg — sikerült további reálbéremelést kiharcolniuk: az most az átlagosnál valamivel gyorsabban, évi 2,7 százalékos ütemben emelkedett. (Lásd az 1. sz. táblázat második oszlopát.)¹⁵

Az üzleti profitok még jobban nőttek. Ez nyilván összefüggött azzal, hogy az állami vállalatok profitja csak az inflációt alig meghaladóan nőtt — reálértékben tehát azonos szinten maradt. A kormányzat — azzal, hogy az állami vállalatok profitnövekedését (elsősorban árellenőrzéssel) visszafogta — elősegítette, hogy a magánszektor olcsóbban vásárolhasson az alapanyag-termelő és infrastrukturális ágazatoktól, s ezzel növelje saját jövedelmét.

Visszaesés és fellendülés

A háború utáni időszak első igazi, súlyos gazdasági válsága Angliában egy évvel korábban kezdődött, mint a többi fejlett tőkésországban. A végtermék mennyisége (1975. évi áron, szezonálisan kiigazítva) — elsősorban a szokatlan arányú készletfelhalmozás miatt — már 1973 I. negyedévében tetőzött, ettől kezdve 10 negyedéven át csökkent. Ezt követően pontosan egy év kellett ahhoz, hogy 1976 III. negyedévében a gazdaság újra elérje az előző időszak csúcsertékét. Két egymást követő évben (1974, 1975) a termelés mennyisége is csökkent.

A Munkáspárt 1974 elején azzal az ígérettel vette át a kormányzást, hogy kivezeti az országot a gazdasági zűrzavarból. Erre a reményre az adott alapot, hogy ők is, a választók is, és a nemzetközi közvélemény is feltételezték, hogy a torykat megbuktató szakszervezetek a Munkáspárttal hajlandók és képesek lesznek együttműködni.

Az olajválság, az árrobbanás és az ezt követő világgazdasági visszaesés közvetlen hatásaként 1974-ben további 15 százalékponttal romlottak a cserearányok, ami az importárak emelkedése révén csak tovább erősítette az inflációs folyamatokat. Ilyen körülmények között a kormány politikájának talpköve a szakszervezetekkel való kiegyezés volt: azt remélték, hogy együttes erővel sikerül addig féken tartani a bér—ár—spirált feszítő erőt, amíg a gazdaság megemésztí a szinte példátlan cserearányromlást.

Ezt a „kiegyezést” formálisan az úgynevezett *Társadalmi Szerződés* rögzítette, amelynek keretében a TUC vezetői a bértárgyalásokon önmérsékletet ígértek, s cserébe — általánosan megfogalmazva — a dolgozók érdekeit jobban figyelembe vevő gazdaságpolitikát kértek. A későbbiek során a Társadalmi Szerződés fogalma bővült is, és szűkült is. Egyrészt jelentette azt az összértársadalmi konszenzust, amellyel a lakosság többsége belenyugodott abba, hogy a 70-es évek második felében a kormány az életszínvonal emelkedésének korlátozásával (sőt időnként és rétegenként esetleg csökkentésével) próbálja meg „rendbe hozni” az angol gazdaságot. Másrészt szűkült is

¹⁵ Ez a bérharc a sztrájktevékenység felolénkülésével járt. A sztrájkok miatt kiesett munkanapok száma háromszorosára nőtt (1969-ben 6,9, 1972-ben 23,9 millió nap).

e fogalom, mert bizonyos összefüggésekben csak az új típusú keresetszabályozási politika (*pay policy*) jellemzésére használták.

Maga a megállapodás 1973 tavaszán született, akkor, amikor a Munkáspárt még ellenzékben volt, tehát könnyen ígérhetett. A TUC-kal közösen megfogalmazott dokumentum kötelezte a Munkáspártot:

- a) az ár- és a bérellenőrzésre;
- b) a tömegközlekedés és a lakásgazdálkodás támogatására;
- c) a beruházások állami szabályozására;
- d) az aktív munkaerő-politikára;
- e) a konzervatív kormány szakszervezet-ellenes törvényeinek visszavonására;
- f) a gazdasági növekedés ösztönzésére a teljes foglalkoztatás fenntartása végett és
- g) a munkahelyi demokrácia intézményeinek fejlesztésére.

E dokumentum a keresetszabályozás részleteit illetően nem kötötte meg a kormány kezét. Ennek valószínűleg az volt az oka, hogy akkor még sem a Munkáspártnak nem volt erre vonatkozóan kidolgozott stratégiája — s ha lett volna, az 1973 végi árrobbanás amúgy is elsöpörte volna! —, és a szakszervezetek vezetői sem mérhették fel pontosan, hogy hol van az a határ, ameddig még képesek visszatartani a dolgozók bérköveteléseit. A Munkáspárt még az 1974-es választási nyilatkozatában sem ígért semmi határozottat, hanem csak annyit, hogy ha hatalomra kerül, akkor olyan „gazdasági környezetet” fog teremteni, ami lehetővé teszi, hogy a pénzüjvedelmek a termelékenységnek megfelelően emelkedjenek.

A Társadalmi Szerződés — szűkebb értelemben — mint keresetszabályozási politika nem hozott minőségi újítást a brit gazdaságpolitikában. Mint minden korábbi megoldásnak, ennek is az volt a célja, hogy az infláció megfékezése végett a bérek lassabban növekedjenek, mint az árak.¹⁶

Megkülönböztető jegye volt a Társadalmi Szerződésnek, hogy formálisan valóban egyetértésen alapult (az előző kormány legtöbb intézkedésével szemben), tehát önkéntes volt. Árbizottság létezett — viszonylag széles körű felhatalmazással —, de bérhivatal nem. Elvileg a szakszervezetek a kormány javaslatainak figyelembevételével olyan béremelést követelhettek a munkáltatótól, amelyet akartak. Azok pedig annyival emelhettkék a béreket, amennyit még képesek voltak elviselni.

¹⁶ Az egymást követő brit kormányok korábban is nagyjából hasonló eszközökkel kísérleteztek. A Munkáspárt és a Konzervatív Párt egyaránt élt a teljes bérbefagyasztással (1966—67, illetve 1972—73). Más esetekben „normaként” tűzték ki a nulla bérnövekedést. Mindkét párt próbálkozott az amerikaiaktól átvett „szakasz módszerrel”, amelynek az volt a lényege, hogy a kormány szigorúan rögzítette a béreket és az árakat, majd pedig fokozatosan eresztette lazábbra a gyeplőt.

A munkáspárti kormány 1965 és 1968 között tiltotta az általános béremelést, és azt szerette volna elérni, hogy csak akkor nőjenek a bérek, amikor a termelékenység növekedése kimutathatóan a munkások teljesítményének fokozódásából származott, illetve amikor a magasabb bér a munkaerő-áramlás szempontjából volt kívánatos. A másik eset, amikor megengedhető a béremelés — vélték —, az, ha a korábbi helyzetükhöz képest a relatív bérskálán elmaradt ágazatokban emelkedik a bér.

A bérek teljes befagyasztását követő „szigorú önmérséklet” időszakában — 1966—67-ben — a kormány kevés engedélyt tett, s az 1967-es leértékelést követő restriktív időszakban is többé-kevésbé tudta tartani magát elveivel.

A konzervatívoknak annyit sikerült elérni, hogy 1972—74 között peresíthető volt minden béregyezség. Ez azonban csak „elvileg” volt így, hiszen a szakszervezetek ellenállásán végül nemcsak a tory kormány jövedelempolitikája, de maga a kormány is elvérzett.

A valóságban azonban a dolog nem volt ilyen egyszerű. Az államosított szektorban a kormány maga volt a munkáltató, ott tehát különösebb vita nem volt. A kormány egyetlen esetben sem adott nagyobb béremelést, mint amennyit az egész gazdaság számára általában ajánlott. Nem léphettek azonban lényegesen túl az irányelvekben megszabott felső határt a magánvállalatok sem, mert az állam igyekezett ezt a nagyvonalúságot közvetett úton (megrendelések, exporttámogatások visszavonása stb.) megtorolni.

A kormány nem tehetett fel mindent egy kártyára: a jövedelempolitika mellett szüksége volt más gazdaságszabályozási módszerekre is. Ahogy az infláció fokozatosan háttérbe szorította a munkanélküliség gondját, úgy közeledett a hagyományosan keynesiánus kormányzat a *Milton Friedman* nevével fémjelzett monetarista irányzathoz. Természetesen nem arról volt szó, hogy a neoliberais elmélet „államellenességét” tették magukévá, vagy hogy hajlandók lettek volna akármeckora „természetes munkanélküliséget” elfogadni — mint ahogy ezt Friedman tanácsolja [11] —, és még kevésbé lehetett arról szó, hogy a kormány sutba dobja a költségvetési politika és a közvetlen gazdaságirányítás eddig használt teljes fegyvertárát. Annyi azonban tény, hogy a Wilson, majd Callaghan vezette munkáspárti kormány¹⁷ a gazdaságpolitikai tervezés legfontosabb mutatószámai közé emelte a forgalomban levő pénzmennyiség mutatóit (M_1 , M_2 , sterling M_3).

A monetarista gyakorlat térnyerése szempontjából az első döntő lépés még az előző Wilson-kormány alatt történt. A Nemzetközi Valutaalap szakértői 1968 őszén szemináriumot tartottak Londonban az Angol Bank vezető tisztviselői számára. Ezt követően a Bank átdolgozta a pénzügyi statisztika nyilvántartási rendszerét, ami lehetővé tette, hogy a korszerűsített adatbázisra alapozva megkezdődhessen a monetáris szféra ökonometriai vizsgálata.¹⁸

Az is tény, hogy a monetaristák térnyerése időben egybeesett a nagy Valutalap-hitelek felvételével. Ma már eldönthetetlen, hogy a kormány mennyire tette valóban magáévá a hitelezők által tanácsolt — és részben megkövetelt — gazdaságirányítási módszereket, és mi volt az, amit csak a látszat kedvéért alkalmazott.

A hagyományos, a költségvetési eszközöknek elsőbbséget biztosító gazdaságpolitika a foglalkoztatás szintjét és az árszínvonalat úgy próbálta szabályozni, hogy az előrejelzett elkölthető lakossági jövedelmeket az adórendszer és az adókulcsok módosításával befolyásolta. A 60-as évek végén azonban már egyre világosabbá vált, hogy a fogyasztói kiadások egyre kevésbé függenek kizárólag a folyó jövedelmektől: jelentősen módosítanak rajtuk az árakkal kapcsolatos várakozások, a megtakarítási szokások változásai, a vagyonghatások, egyszóval egy sor, a költségvetési politika által nem vagy csak nagyon nagy hibahatárok között befolyásolható tényező.

A pénzmennyiség szabályozásának jelentőségét az erősödő infláció közepepette az is növelte, hogy csökkent a kamatpolitika hatásossága. Már korábban is többé-kevésbé elfogadott vélemény volt, hogy a beruházások kamatérzékenysége meglehetősen alacsony, és a kamatok változtatása csak a fo-

¹⁷ 1976 márciusában Wilson — korára és egészségi állapotára való hivatkozással — lemondott. Utóda a párt és a kormány élén James Callaghan lett.

¹⁸ Az első ilyen cikk [17] korábban jelent meg. A fontosabb tanulmányokat lásd a *H. G. Johnson* (és munkatársai) szerkesztette kötetben [12].

gyasztói és a jelzáloghitelek kamatfeltételeinek áttételével befolyásolja a gazdaságot.

A Bretton Woods-i rendszer felbomlása (1971) után — a lebegő árfolyamok és az egyre terebélyesebb eurovaluta-piacok kialakulásának időszakában — ugrásszerűen megnőtt a *nemzetközi tőkeáramlás* jelentősége. Az ilyen tőkemozgások esetenként lényegesen nagyobb ingadozást (tegyük hozzá: részben véletlenszerű és csak a nemzetközi valutaspekuláció logikája alapján megérthető ingadozást) mutatnak, mint a stagnáló vagy lassan bővülő reálgazdaság bármely más jellemző makroökonómiai változója.

További nagy előnye a pénzmennyiséget szabályozó monetáris politikának, hogy egy olyan triviális összefüggésre épít, a hozzá nem értők számára is nyilvánvaló, sőt — mint az Angol Bank kormányzója egy előadásában kifejtette [22] — a pénzmennyiség és az infláció összefüggése a laikus számára „még nyilvánvalóbb, mint a szakemberek számára, akik tisztában vannak azokkal a szükséges megszorításokkal is”, amelyek mellett e kapcsolat egyáltalán fennállhat.

A monetáris politika a szakszervezetekkel szemben jól felhasználható fegyvert adott a kormányzat kezébe. Ha a szabad béralku során a kormánynak nem tetsző bérszint alakult ki, akkor a Pénzügyminisztérium és az Angol Bank olyan mértékben csökkenthette¹⁹ a pénzkínálat növekedését, hogy az erőteljesen érintse a vállalatok likviditását. A pénzügyi csőd, de már a romló likviditás is szükségszerűen növekvő munkanélküliséget eredményez, s ezzel mindig zsarolhatók a szakszervezetek.

A költségvetési politika új módszerekkel kísérletezett. Az 1976-os költségvetés tavaszi betérjesztésekor *Healey* pénzügyminiszter 1 milliárd fontos adócsökkentést javasolt, ha cserében a szakszervezetek hajlandók elfogadni — és tagjaikkal elfogadtatni — a jövedelempolitika ún. második szakaszának béremelési normáit. Az adó- és jövedelempolitika effajta összekapcsolása újításnak számított. Nagy előnye az volt, hogy megkönnyítette a szakszervezeti felső vezetési számára a kormány által felajánlott — az áremelkedés üteménél kisebb — szerény béremelések jóváhagyását.

A válság mélypontja (1975-ös áron számított, szezonálisan kiigazított adatok alapján) 1975 III. negyedévére esett. A végtermék visszaesése az előző csúchoz (1973 I. negyedévéhez) képest 4,8 százalékot tett ki. Ha a különféle jövedelmek alakulását vizsgáljuk (lásd az 1. sz. táblázatot), akkor ismét azt tapasztaljuk, hogy a visszaesés időszakában mind a nominális, mind a reálbérek ismét lényegesen gyorsabban növekedtek a profitnál. Ez utóbbi elenyésző (4,9 százalékos) növekedése nyilván azzal magyarázható, hogy a nyersanyag- és energiaárak a késztermékek árainál továbbra is sokkal erőteljesebben nőttek. S ez részben annak volt az eredménye, hogy az árhatalóságok továbbra sem engedték meg a vállalatoknak a költségnövekedés teljes mértékű továbbhárítását. *Így az a helyzet állt elő, hogy miközben a gazdaság összeszűkülött — és nőtt a munkanélküliség (3,0-ról 4,2 százalékra)! — a foglalkoztatottak reálbére két és fél éven keresztül szokatlanul gyorsan (évi 3,6 százalékkal) emelkedett.*

¹⁹ A pénzügyi hatóságok ugyanakkor egy sor más szempontot is kénytelenek figyelembe venni. Például: 1. A pénzmennyiség növekményének csökkentése — ha az a piaci kamatok emelkedését eredményezi — drágítja a kormány által felvett hiteleket is. 2. A magas kamatláb az országba csábítja a nemzetközi valutapiacokon keringő spekulációs tőkét. Ennek nyomán emelkedhet a font árfolyama, ami rontja az angol export versenyképességét stb.

A megélénkülés időszakában a bérek és a profitok növekedési üteme közt az egyenlőtlenség megfordult (lásd az 1. sz. táblázatot): a profitok emelkedése a bérek előtt járt. Ez nemcsak a magán-, hanem az állami vállalatok pénzügyi helyzetének megszilárdulását is jelentette. Mindez azért következhetett be, mert a nagykereskedelmi árnál a nyersanyag—késztermék olló már majdnem összezárult.

Az adatok azt mutatják, hogy a megélénkülés során *csökkent a foglalkoztatottak reálbére*. Ez 1967 óta először fordult elő. A munkaerőpiac azonban nem reagált a változásra: a munkanélküliség tovább nőtt (4,2-ről 5,4 százalékra).

Tulajdonképpen most is a valuta leértékelése — pontosabban leértékelődése — segített: 1975-ről 1976-ra a dollárhoz viszonyítva a font sterling további 18,7 százalékot veszített értékéből, tehát többet, mint amennyivel 1967-ben hivatalosan leértékelték. Ehhez képest a mostani exportoffenzíva rosszabbul sikerült. Igaz, a rendelkezésre álló idő is rövidebb volt. Akkor (mint a 2. sz. táblázat első oszlopából láttuk) a nettó export hozzájárulása a végtermék növekményéhez 40 százalék fölött volt, most viszont valamelyest 40 százalék alatt maradt. Ha azonban azt is figyelembe vesszük, hogy ez alatt az egy év alatt az infláció mértékét sikerült a felére leszorítani (26,5-ről 13,7 százalékra), akkor végül is eredményesnek mondhatjuk a munkaspárti kormány válságstratégiáját.

A folyó fizetési mérleg 1976-ban már közel került az egyensúlyhoz, de az állami szektor hiányának lefaragása nem sikerült. Sőt éppen ellenkezőleg: 1974-ben és 1975-ben az állami vásárlások, valamint a támogatások és a juttatások ugrásszerű növekedése miatt a költségvetés hiánya tovább nőtt. A válság mélypontján a közületi szektor hitelfelvétele meghaladta a végtermék 10 százalékát.

A konjunktúra lefelé menő ágában a növekedést 1,9 százalékos (mennyiségi) csökkenés váltotta fel. Ez alapvetően két tétel mozgásából adódott: csökkentek a készletek, és visszaesett a személyi fogyasztás. Különösen a tartós fogyasztási cikkek vásárlása csökkent példátlanul súlyosan. Valamelyest lanyhult az állótüke-beruházás is, de ez nem volt számottevő, és nem a magán-, hanem a közületi szektort érintette leginkább.

Csak hogy a foglalkoztatáspolitikai szempontjából a kettő nem egyenlíthette ki egymást. Ha a beruházásokat eszközfajtánként vizsgáljuk, kiderül, hogy a munkaigényes építési tevékenység visszaesett, viszont nőtt az élő munkát helyettesítő gépek és berendezések vásárlása. Ráadásul a beruházások ágazati adatainak vizsgálatából egyértelműen kitűnik, hogy csak az Északi-tenger olaj- és földgázmezőihez kapcsolódó ágazatokban volt emelkedés (ez pedig főleg amerikai importot jelentett), míg a többi ágazatban a felhalmozás nem nőtt.

A válság mélypontjától az 1973 I. negyedévi szint újbóli eléréséig (1976 III. negyedéve) egy év telt el: ezalatt a végtermék mennyiségének növekedési üteme évi 5,1 százalék volt. A beruházások stagnáltak (a gépvásárlás csökkent!), de erősen nőttek a készletek, és megélénkült az export is. A nettó export adta a végtermék növekményének 35,6 százalékát. És éppen ez volt a *kormányzat stratégiájának lényege: úgy lábalni ki a válságból, hogy a növekedést ne a személyi vagy a közületi fogyasztás, hanem az export „hozza”*. (Az angol „export-led growth” kifejezés sokkal jobban érzékelteti, hogy miről is van szó.)

Három elvesztegetett év

A fellendülés — mint láttuk — elismerésre méltóan gyors ütemű volt. Az infláció elleni harc azonban szigorú deflációs lépéseket követelt, és ez hamar megfojtotta a konjunktúrát. A világpiac sem bővült a várt ütemben, s noha a cserearányok javultak (1975 = 100, 1978 = 106), a kormány nem számíthatott arra, hogy a külső felvevőpiacok húzóereje majd felpörgeti a brit gazdaság motorját is.

A Társadalmi Szerződés szellemében folytatott jövedelempolitika egy ideig még beváltotta a hozzá fűzött reményeket — a bérmegállapodások nem lépték túl a kormány által ajánlott korlátokat —, de 1978—79 telén az egyezség felbomlott. A munkáspárti kormány pedig kénytelen volt beismerni, hogy a szakszervezetek neki sem hajlandók engedelmeskedni.

A szakszervezetek elégedetlenségéhez nyilván hozzájárult az is, hogy az utolsó három évben (lásd az 1. sz. táblázat utolsó előtti oszlopát) a reálbérek évi átlagban csak 0,8 százalékkal emelkedtek, ami még angol viszonyok között is elfogadhatatlanul lassú. Az infláció ugyan csökkent valamelyest (14,1-ről 12,3 százalékra), de a munkanélküliség tovább nőtt (5,3-ről 5,4 százalékra).

Közben a gazdaság egésze szinte stagnált, a végtermék mennyisége ebben az időszakban évi átlagban csak 1,4 százalékkal emelkedett. Az ország most már a „stop-go”-nál is rosszabb helyzetbe került: *még e minimális ütemű növekedést is fele részben a külföld finanszírozta!* (Lásd a 2. sz. táblázat utolsó előtti oszlopát.) Az 1977. és az 1978. évi aktív egyenleg után — annak ellenére, hogy időközben Nagy-Britannia nettó olajexportórré vált! — 1979 első két negyedében már ismét deficités volt a fizetési mérleg.

A kormány időközben politikailag is cselekvésképtelenné vált. Az időközi választásokon a Munkáspárt többsége fokozatosan leapadt, és a kormányzást csakis a Liberális Párt képviselőinek szavazataival tudta folytatni. Ez a „Lib-Lab” együttműködés valóban meghosszabbította a kormány életét, de olyan kompromisszumokat is kikényszerített, amelyek ellentmondtak a gazdaságpolitika más irányú elkötelezettségeinek. Például a költségvetési politikát illetően a liberálisok ragaszkodtak az adóterhek csökkentéséhez. Az ország hitelezői viszont ennek ellenkezőjét kívánták: mindennél fontosabbnak tartották a költségvetés egyensúlyát. E kétirányú nyomás eredményeképpen a Callaghan-kormány aligha tehetett mást, mint amit tett: csökkentette a közkiadásokat, megnyirbálta a jóléti programokat. Ezzel viszont a szakszervezetekkel szembeni tárgyalási helyzetét rontotta, hiszen nem tudott érdemben eleget tenni a Társadalmi Szerződésben vállalt életszínvonal-politikai ígéreteinek.

Egy korszak vége

A munkáspárti kormány bukásával²⁰ egy egész gazdaságtörténeti korszak zárult le Angliában. Nem egyszerűen az történt, hogy a kétpárti „váltógazdaság” játékszabályai szerint most az ellenzék került hatalomra. Magában a Konzervatív Pártban is egy új irányvonal győzött. A *Margaret*

²⁰ Az 1979. május 3-i általános választásokon a konzervatívok kényelmes, 43 főnyi többséget szereztek.

Thatcher vezette „új konzervatívok” — ha csak a szorosán vett gazdasági kérdéseket nézzük is — feladták a 30 évig sziklaszilárd alapnak tűnt elveket.

Az általunk vizsgált időszakban végül is minden kipróbált recept csődöt mondott. A Munkáspárt a valutaleértékeléssel, a konzervatívok a szakszervezetek hatalmának adminisztratív korlátozásával próbálkoztak. A válság kirobbanása után ismét hatalomra került Munkáspárt az exportorientációt szerette volna erőltetni, de az is beleütközött a szakszervezetek ellenállásába.

Visszatekintve azonban nem nehéz megállapítani, hogy a két párt végső soron ugyanazt a gazdaságpolitikai koncepciót képviselte. Elfogadták és egészségesnek tartották a vegyes gazdaság létét, és a keynesi — vagy Keynesnek tulajdonított²¹ — keresletszabályozási elméletre támaszkodva igyekeztek a konjunktúrát olyan hőfokon tartani, hogy az biztosítsa a teljes vagy majdnem teljes foglalkoztatottságot.

A keynesiánus gazdaságpolitika hajnalát Angliában az 1944-es, az akkori koalíciós kormány által kiadott Fehér Könyv jelentette be: „A kormány úgy véli, hogy a válság kibontakozásának megakadályozása szempontjából a múltban alábecsülték azt a befolyást, amelyet — ha megfelelő ügyességgel alkalmaznak — a közkiadások szabályozása jelenthet. Maga az a gondolat, hogy akkor kell gyorsan erőltetni a közkiadásokat, amikor a jövedelmek csökkennek, és rosszak az üzleti kilátások, tulajdonképpen érthetően váltott ki erős ellenállást azokból az emberekből, akik magánéletükben éppen ahhoz szoktak — és erre jó okuk volt! —, hogy ezzel ellentétes módon viselkedjenek. Ez az ellenállás azonban legyűrhető, ha a közvéleményt meggyőzzük arról, hogy a gazdasági visszaesés időszaka tulajdonképpen lehetőséget ad arra, hogy lakás- és középítkezésekkel, a távközlési, az energia- és a vízszolgáltató hálózat stb. fejlesztésével a társadalom tartós anyagi eszközeit gyarapítsuk” ([24] 22. l.).

A „butskellizmus”²² gazdaságpolitikája tulajdonképpen három évtizeden keresztül a fenti elvek szerint igyekezett eljárni. E tanulmányban csak az utolsó 10—12 év eseményeit tekintettük át, de ebből is kitűnhet, hogy Angliában ezek az irányítási módszerek miként váltak egyre kevésbé hatékonyá. Amikor a Munkáspárt hatalmon levő jobboldala a 70-es évek közepén végül is szakítani próbált ezzel az irányvonallal, abba bukott bele, hogy nem vállalta — nem vállalhatta — e pálfordulás pálfordulás voltát.

1976 őszén a Munkáspárt kongresszusán a küldöttek többsége elhülten hallgatta ezeket a szavakat: „Korábban mindig azt gondoltuk, hogy erő-

²¹ Kétségtelen: nem lehet egyértelműen kijelenteni, hogy az elmúlt évtizedek brit kormányai minden tekintetben keynesiánus gazdaságpolitikát folytattak. Ezt többen — balról is [23], jobbról is [16] — kétségbe vonták. Mégis, Keynes eszméi valamiképpen meghatározóak voltak. Ahogy ő maga megjövendölte: „Azok a »gyakorlati emberek«, akik menteseknek vélik magukat minden szellemi befolyás hatásától, rendszerint valamelyik rég elhunyt közgazdász rabszolgái. (...) A közgazdaságtudomány és az állambölcsélet terén ugyanis kevesen működnek olyanok, akiket huszonötödik vagy harmincadik életévük betöltése után új elméletek befolyásolnak, s ezért valószínű, hogy azok az eszmék, amelyeket a közhivatalnokok és politikusok, sőt agitátorok a folyó eseményekre alkalmaznak, nem éppen a legújabbak” ([18] 407—408. l.).

²² A „butskellizmus” kifejezés, amelyet mostanában gyakran használnak az elmúlt 30 év brit gazdaságpolitikájának jellemzésére, az ötvenes évek két nagy tekintélyű konzervatív (*R. A. Butler*), illetve munkáspárti (*H. T. N. Gaitskell*) pénzügyminiszterének nevére utal. Ők építették ki azt a gazdaságpolitikai irányítási mechanizmust, amely ez alatt az időszak alatt meghatározó volt mindkét párt számára.

teljes költségekkel ki tudunk kerülni a visszaesésből, és növelni tudjuk a foglalkoztatást. Ehhez elég, ha csökkentjük az adókat, és növeljük a kormány kiadásait. Kertelés nélkül meg kell mondanom önöknek, hogy ez az alternatíva többé nem létezik, és ha valaha egyáltalán létezett is, akkor csak úgy működhetett, hogy egyre nagyobb inflációt pumpáltunk a gazdaságba, amitán a következő lépésben még nagyobb munkanélküliség követett. Ebből állt az elmúlt húsz év története.”²³ A keynesiánus politika feletti gyászbeszédet maga Callaghan kormányfő mondta.

A keynesizmussal való szakítás nem egyszerűen azt jelenti, hogy a Thatcher-kormány áttér a monetaristák javasolta konjunktúraszabályozási módszerekre. Ennél jelentősebb koncepcióváltásról van szó. A konzervatívok brosúrákban²⁴, rádió- és tv-nyilatkozatokban folyton azt ismételték, hogy a pénzkínálat mérsékelte és előre bejelentett, tervezett ütemű növelése csak része a kormány gazdaságpolitikai stratégiájának, de nem azonos vele. Sőt az igazán új elem ebben a stratégiában éppen az, hogy szakítva a háború utáni összes kormány elveivel, ők tudatosan elutasítják azt a látszatot, mintha a kormány képes volna a legfőbb gazdaságpolitikai sikermutatók konzisztens és tartós javítására. Nem ismerik el, hogy a kormány feladata volna a teljes foglalkoztatottság biztosítása, nem hajlandók átfogó ár- és bérszabályozási politikát bevezetni az infláció fékmentartása végett, és nem tűznek ki célul semmilyen növekedési ütemet sem.

A kormány önmaga számára csak egyetlen kötelességet ismer el: a lehető legkisebb mértékű deficitet eredményező költségvetési politikát kell alkalmaznia. A deficitfinanszírozás keynesi receptjét három okból sem tudják elfogadni. (Ezek az okok természetesen nem függetlenek egymástól, hanem éppen egymást erősítik.)

a) Elvileg károsnak tartják, hogy a kormány foglalkoztatáspolitikai vagy egyéb politikai megfontolásból veszteséges iparágakat támogat, mert az elkényelmesíti a vállalatokat.

b) A mozgó valutaárfolyamok rendszerében a nemzetközi pénzpiacok már jó előre „leszámítolják” a kormányok gazdaságpolitikai döntéseit. Amint az angol kormány meghirdetné, hogy növeli a költségvetési deficitet, ezt azonnal a font árfolyamának zuhanása követné.

c) Nem hisznek a keynesi multiplikátor-elmélet alkalmazhatóságában, mert a deficitfinanszírozással a gazdaságba szivattyúzott pénzmennyiség közvetlen hatása — ez már többször is bebizonyosodott — nem a hazai kereslet, hanem az import élénkítése.

Nem kétséges, maguk a konzervatívok sem tagadják, hogy ön- és közveszélyes az a politika, amelyet Thatcher asszony kormánya 1979 nyarán elkezdett. Az eredmények még nem látszanak, de ilyen rövid idő alatt senki sem számított sikerre. Az infláció évi üteme 1980 közepén 20 százalék körül volt, és tovább nőtt a munkanélküliség is (6,6 százalék). Egyelőre azonban ennek az új irányvonalnak nincs társadalmilag elfogadott, reményekkel kecsegtető alternatívája. Fontos, sőt talán döntő jelentőségű kísérletnek vagyunk tehát szemtanúi. A jövő fogja megmutatni, hogy ennyi idő

²³ Idézi: [13] 3. l.

²⁴ Lásd például: *Sir Keith Joseph* [13], [14]; *Samuel Brittan* [3], [4], *F. A. Hayek* [15], *Tim Congdon* [6] írásait.

után lehetséges-e úgy úrrá lenni a bajokon, hogy eközben az állam saját gazdaságpolitikai szerepét nem növeli, hanem éppenséggel csökkenti, és kívárja, hogy a vállalatokat, valamint az egyéneket az eddiginél sokkal nagyobb piaci nyomás kényszerítse a változó feltételekhez való alkalmazkodásra.

Hivatkozások

- [1] *Bureau, P.*: Realities Behind Monetarism, in: „Crisis '75”, Occasional Paper Special 43, Institute of Economic Affairs, London 1975.
- [2] *Becsky György—Müller János*: A fontleértékelés és a brit gazdaságpolitika alapkérdései. *Gazdaság*, 1968. 1. sz.
- [3] *Brittan, S.*: The Economic Consequences of Democracy. Temple Smith, London, 1977.
- [4] *Brittan, S.*: Second Thoughts on Full Employment Policy. Centre for Policy Studies, London, 1977.
- [5] *Caves, R. E.* (és munkatársai): Britain's Economic Prospects. The Brookings Institution, Washington, 1968.
- [6] *Congdon, T.*: Monetarism. Centre for Policy Studies, London, 1978.
- [7] Central Statistical Office, Economic Trends, Annual Supplement 1979. Edition, HMSO. 1979.
- [8] Central Statistical Office, Economics Trends, No 312, 1979. október.
- [9] Central Statistical Office, National Income and Expenditure, 1979 Edition HMSO. 1979.
- [10] *Dow, J. C. R.*: The Management of the British Economy 1945—60. Cambridge University Press, 1964.
- [11] *Friedman, M.*: Friedman on Galbraith and on Curing the British Disease. The Fraser Institute, 1977.
- [12] *Johnson, H. G.* (és munkatársai) (szerk.): Readings in British Monetary Economics. Clarendon Press, Oxford, 1972.
- [13] *Joseph, K.*: Conditions for Fuller Employment. Centre for Policy Studies, London, 1978.
- [14] *Joseph, K.*: Monetarism is not Enough. Centre for Policy Studies, London, 1977.
- [15] *Hayek, F. A.*: Full Employment at Any Price? Occasional Paper 45, Institute of Economic Affairs, London, 1975.
- [16] *Hutchison, T. W.*: Keynes versus the 'Keynesians'...? Hobart Paperback No. 11., Institute of Economic Affairs, London, 1977.
- [17] *Kavanagh, N. J.—Walters, A. A.*: Demand for money in the U. K. 1877—1961: Some preliminary findings. Bulletin of the Oxford University Institute of Economics and Statistics, 1966. 2. sz. 93—116. l.
- [18] *Keynes, J. M.*: A foglalkoztatás, a kamat és a pénz általános elmélete. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1965.
- [19] *Mihályi Péter*: Anglia gazdaságpolitikája, 1967—1979. Doktori értekezés, 1980.
- [20] *Palánkai Tibor*: Nagy-Britannia és a Nemzetközösség. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1971.
- [21] *Pickhaus, K.—Raulf, D.*: Osztályharcok a mai Nagy-Britanniában. Kossuth Könyvkiadó, 1974.
- [22] *Richardson, G.*: Reflections on the conduct of monetary policy. Bank of England Quarterly Bulletin, 1978. 1. sz. 31—37. l.
- [23] *Robinson, J.—Wilkinson, S. F.*: What has become of employment policy? Cambridge Journal of Economics, 1977. március 5. 14. l.
- [24] Employment Policy, Cmnd. 6527.
- [25] In Place of Strife: A Policy for Industrial Relations, Cmnd. 3888.

A végtermékben megtestesülő élő munka nagysága

A végtermékben megtestesülő élő munka nagyságának meghatározása abból a tételből indul ki, hogy minden ráfordítás munkaráfordításként is felfogható.¹ A végső felhasználásra kerülő termékek és szolgáltatások élőmunkaigényessége a végterméket kibocsátó vállalatnál (ágazatban) közvetlenül felhasználás és a holtmunka-ráfordításokon keresztül begyűrződő munkatartalom összegével egyenlő.

Bár a szakembereket régen foglalkoztatja a termelés nemzetgazdasági szinten értelmezett munkaigényességének a meghatározása, mégis hosszú idő telt el addig, amíg a különféle ráfordítások közös mértékegysége — a pénzben kifejezett érték — mellett a munka is megjelenhetett, és a termelés vertikumaiban továbbgyűrűződő ráfordítások nagyságrendjeit, valamint mértékét a munkát kifejező különféle mutatókkal (létszámmal, munkaidővel, munkabérel) mérhették.

Dimitrijevič² egyenletrendszer segítségével már 1898-ban kísérletet tett a holtmunka-ráfordítások munkaráfordításokká történő átalakítására. Az orosz, illetve szovjet közgazdászokat azóta is foglalkoztatta ez a probléma, több tanulmányt szenteltek elképzeléseik, javaslataik kifejtésének.³

¹ A cikk alapjául a Munkaügyi Minisztérium Számítástechnikai Intézetében folytatott kutatások és számítás-technikai elemzések szolgáltak.

² Dimitrijevič, V. K.: *Economic Essays on Value, Competition and Utility*. Cambridge University Press, London, 1974.

³ Kvasa, J.: *Ob izmerenijii proizvodnyityel-nosztyi truda sz ucotom zratrat proslovo truda*. Ucsonije zapiszki, Moszkva, 1975.

A számítások gyakorlati megvalósítása a Szovjetunióban az 50-es évek közepétől kezdődött el, elsősorban Nyemcsinov akadémikus irányításával. Az első számításokban az anyagfelhasználás legfontosabb tételeinek munkaráfordítás-tartalmát határozták meg néhány fázisra visszavezetve. A termelés korábbi lépcsőfokán felhalmozódó holtmunka-ráfordítást becslés alapján adták hozzá a végtermék közvetlen munkaráfordításához. Ez a módszer az átvett munka meghatározása tekintetében meglehetősen nagyvonalú volt.

A holtmunka-ráfordítások továbbgyűrűzésének számbavételére a legkorrektebb matematikai megoldást az input-output-elemzés, azaz az ágazati kapcsolatok mérlegére épülő számítási technika adta. A mérleg alapján felépíthető inverzmátrix ugyanis matematikailag pontosan meghatározza a továbbgyűrűződő ráfordításokat. Leontief módszerét alkalmazva, ha a termelés egységére jutó közvetlen munka (bér, létszám, munkaidő) vektorát megszorozzuk az inverzmátrixszal, megkapjuk azt a teljes ráfordítási vektort, amely a mérleg szektorai szerint a termelés egységére jutó, továbbgyűrűződő munkaráfordításokat is magában foglalja.

A végtermékben és a nettó nemzeti termelésben megtestesülő élő munka nagyságának meghatározásánál az ÁKM ismert matematikai modellrendszerét alkalmaztuk, amelyben:

X : a folyó termelő felhasználás mátrixa.
 X_j : a j -edik ágazat bruttó termelési értéke;

X_{ij} : a j-edik ágazat termeléséhez az i-edik ágazat termeléséből felhasznált érték.

Y : a végső felhasználás mátrixa.

Y_{ik} : az i-edik ágazat termeléséből a k-adik végső felhasználási célra kerülő rész.

A : a ráfordítási együtthatók mátrixa.

$a_{ij} = \frac{X_{ij}}{X_j}$: a j-edik ágazat egységnyi ter-

melésére jutó anyagfelhasználás az i-edik ágazat termékeiből.

$R = (E - A)^{-1}$: inverzmátrix.

r_{ij} : a j-edik ágazat egységnyi végső kibocsátásához szükséges ráfordítás az i-edik ágazat termékeiből.

$X = RY$: az alapmodell.

b_j : a j-edik ágazatban kifizetett bérek összege;

l_j : a j-edik ágazatban dolgozók létszáma.

\hat{A} : a kibővített technológiai mátrix (amortizáció és importsorok; pótlás és exportoszlop).

$R: (E - \hat{A})^{-1}$ kibővített inverzmátrix.

Mint hogy a termelés munkaigényességének meghatározása nem más, mint az ágazati kapcsolatok mérlegének továbbelemzése, nem kell kitérni azokra a problémákra, amelyek a mérleg aggregátságával, a technológiai kapcsolatok meghatározásának pontosságával függenek össze. Elemzésünkhöz a Központi Statisztikai Hivatal által kidolgozott 1976. évi ágazati kapcsolatok mérlegét használtuk fel, és azokat a korábban kialakított módszereket alkalmaztuk, amelyek segítségével 10–15 évvel ezelőtt — egy-egy részterület vonatkozásában — már készültek elemzések.⁴

⁴ Rácz Albert—Ujlaki Lászlóné: A népgazdasági költség szint. A termelékenység alakulásának elemzése az ÁKM alapján. Statisztikai Szemle, 1962. 5—6. sz.

Román Zoltán: Az ágazati kapcsolati mérlegek felhasználása gazdasági számításokhoz. Statisztikai Szemle, 1969. 8—9. sz.

A termelés létszámigényességének elemzése

A vázlatosan ismertetett módszer segítségével végrehajtott elemzés új oldalról világítja meg az egyes ágazatok által kibocsátott termékek munkaigényességét. A hagyományos információk alapján csak az ágazatok közvetlen munkaráfordításai ismerhetők meg, a munkaigényességet csak a végterméket kibocsátó vállalatnál vagy ágazatnál jelentkező létszámigény alapján mérlegelhetjük.

Az ágazati kapcsolatok mérlegeinek felhasználásával végrehajtott elemzés arra mutat, hogy a közvetlen munkaráfordítás — a végterméket kibocsátó 106 ágazat közül 71-ben — a felét sem teszi ki a termelés népgazdasági szinten jelentkező munkaigényességének. A végtermékben megtestesülő munkájára része a nyersanyagokon, a félkész termékeken keresztül begyűrződő átvett munka.

Kizárólag a közvetlen létszámfelhasználás ismeretében csak a legszembetűnőbb vertikális termelési kapcsolatok fedezhetők fel, s gyakran figyelmen kívül maradnak a távolabbi, lazább kapcsolatok. Így adódhat, hogy a fejlesztett területhez vertikálisan kapcsolódó ágazatok lassúbb fejlődése — az esetek egy részében — megnehezíti vagy lehetetlenné teszi a végtermék előállításában kitűzött célok elérését.

A termelés közvetlen létszámigényességére épülő munkaerő-gazdálkodás, az ugyancsak ebből kiinduló fejlesztési

⁵ Közvetlen létszámtartalom (felső index = k)

$l_j^k = \frac{l_j}{x_j}$: a j-edik ágazat egységnyi bruttó kibocsátásához közvetlenül felhasznált munkaráfordítás (létszám).

Halmozott létszámtartalom (felső index = h)

$l_j^h = \sum_i l_i^k r_{ij}$: a j-edik ágazat egységnyi

végső kibocsátásához a népgazdaságban közvetlenül és közvetve felhasznált munkaráfordítás (létszám).

döntések, a termelés vertikumaiban jelentkező létszámvonzatok figyelmen kívül hagyása — hosszú távon — számos aránytalanság kialakulásához vezethet, és jelentős mértékben hozzájárulhat a munkaerő-egyensúly megbomlásához. A népgazdasági szinten értelmezett munkaigényesség szempontjából az ágazati termelés munkaráfordításai 1976-ban rendkívül széles határok között szóródtak.

A 30 szektoros ÁKM szerint 16 ágazat termelésének munkatartalmában egyharmad vagy annál nagyobb volt a begyűrűződő, átvitt munka aránya. A legkevesebb (20 százalék) közvetlen munkát az élelmiszeripari termékek tartalmazták, legmagasabb volt a közvetlen munka a mezőgazdaság végső felhasználásra kerülő termelésében. (Lásd az 1. sz. táblázatot.)

Az átvitt munka számottevő súlya miatt nem közömbös az, hogy egyes ágazatok végső felhasználásra kerülő termékeinek munkatartalmában milyen arányt képviselnek a tevékenységükhöz munkájukkal hozzájáruló más ágazatok.

A kibocsátó ágazat és az átvitt munkát képviselő ágazatok élőmunka-ráfordításainak meghatározására az alábbi összefüggés szolgál:

$r_{jj} \cdot l_j^k$: a j-edik ágazat egységnyi végső kibocsátására vonatkozó munkaráfordítása (létszám);

$$\sum_i r_{ij} l_i^k - l_j^k - r_{jj} l_j^k \quad (i \neq j):$$

a többi ágazatnak a j-edik ágazat egységnyi végső kibocsátására vonatkozó munkaráfordítása (létszám).

A mutató:

$$\frac{r_{jj} l_j^k}{\sum_i r_{ij} l_i^k} = \frac{r_{jj} l_j^k}{l_j^k}$$

Egy adott ágazat fejlesztésének munkaerővonzata a többi ágazatban:

$$l_j^* = \sum_i r_{ij}^* l_i^k \leq l_j^k,$$

ahol $r_{ij}^* l_i^k \geq 0,005$,

az egységnyi halmozott munkaráfordítás értékeléséhez legalább 0,5 százalékkal hozzájáruló ágazat átvitt munkája.

A *bányászat* termelése viszonylag magas hányadban tartalmazott közvetlen munkát. Egységnyi termelésében 72,8 százalék volt az ágazatban foglalkoztatottak munkája. A halmozott bányászati munkában jelentősebb arányt képviselt a gépipar (2,9 százalék), a belkereskedelem (2,4 százalék), a szállítás és hírközlés (8,6 százalék) átvitt munkája.

A *villamosenergia-ipar* halmozott munkatartalmában 36,4 százalék volt az ágazat közvetlen munkája. A szénbányászat 24,1 százalékkal járult hozzá a villamosenergia-termelés halmozott munkatartalmához, de számottevő aránnyal képviseltette magát a belkereskedelem, a szállítás és hírközlés, az építőipar és a gépipar is.

A *kohászati* termelés halmozott munkatartalmából 50,7 százalékot tett ki közvetlen munka. A végső felhasználásra kerülő kohászati termékek munkatartalmában jelentősebb arányt képviselt a bányászat, a villamosenergia-ipar, a gépipar, a könnyűipar, az építőipar, a belkereskedelem és a szállítás-hírközlés átvitt munkája.

A *gépipari* termelés halmozott munkatartalma 66,6 százaléknyi közvetlen munkát tartalmazott. Átvitt munkájával nagyobb arányt képviselt a gépipar halmozott munkatartalmában a bányászat, a kohászat, a könnyűipar, a vegyipar, az építőipar, a szállítás-hírközlés, a belkereskedelem, továbbá a személyi és az üzleti szolgáltatás.

A *vegyipari* termelés halmozott munkatartalmában 42,9 százalékot képviselt az ágazatban dolgozók közvetlen munkája. Ehhez 11,0 százalékkal járult hozzá a bányászatban, 4,2 százalékkal a gépiparban, 7,4 százalékkal a szállítás-hírközlésben, 4,7 százalékkal a belkereskedelemben dolgozók átvitt munkája.

Egymillió forint termelés és szolgáltatás közvetlen, halmazott és teljes munkaiányessége 1976-ban*

Megnevezés	Egymillió forint termelés, illetve szolgáltatás előállításához szükséges		
	közvetlen	halmazott	teljes
	létszám (fő)		
Bányászat	4,2	5,9	9,0
Villamosenergia-ipar	1,6	5,0	8,8
Kohászat	1,6	4,1	9,6
Gépipar	3,2	6,0	9,4
Építőanyag-ipar	3,3	6,4	9,9
Vegyipar	1,2	3,0	8,2
Könnyűipar	4,5	7,9	11,7
Élelmiszeripar	1,6	9,5	13,7
Mezőgazdasági üzemek élelmiszeripari tevékenysége	2,0	10,3	13,4
Mezőgazdasági üzemek egyéb ipari tevékenysége	5,5	8,6	11,4
Belkereskedelem ipari tevékenysége	2,1	8,5	11,8
Építőipar	4,5	7,8	10,5
Mezőgazdasági üzemek építőipari tevékenysége	6,4	10,2	13,2
Szállítás építőipari tevékenysége	5,5	8,9	12,6
Vízgazdálkodás építőipari tevékenysége	5,2	8,6	11,8
Költségvetési szervek építőipari tevékenysége	8,6	11,8	14,4
Mezőgazdaság	7,8	12,8	16,2
Erdőgazdálkodás	6,5	10,5	13,2
Szállítás és hírközlés	5,7	7,1	10,6
Belkereskedelem	6,6	8,4	9,8
Külkereskedelem	1,2	3,1	6,2
Mezőgazdasági üzemek kereskedelmi tevékenysége	5,3	8,5	10,3
Vízgazdálkodás	6,8	8,8	13,1
Személyi és üzleti szolgáltatások	8,5	9,8	12,2
Pénzüntezeti szolgáltatások	7,6	9,5	10,8
Lakás- és kommunális szolgáltatás	3,4	6,9	11,6
Egészségügyi és szociális szolgáltatás	12,8	16,1	18,8
Tudomány és tudományos szolgáltatás	7,6	10,3	13,9
Közösségi és közigazgatási szolgáltatás	8,8	11,0	14,8
Összesen	4,5	8,4	12,4

* A közvetlen munkaiányességet az adott ágazat egységnyi termeléséhez közvetlenül felhasznált munkaráfordítások (létszám, bér) határozzák meg. A halmazott munkaiányességhez — a közvetlen munkaráfordításon túl — a belföldi anyag-, energia- és félkésztermék-felhasználáson keresztül begyűrtőződő eleven munka fajlagos értéke is hozzájárul. A teljes munkaiányesség még az importanyagokban, import félkész termékekben és az amortizációban megtestesülő munkataralom fajlagos értékeit is magában foglalja.

A könnyűipar végső kibocsátásra kerülő termékeiben — a 78,1 százalékos közvetlen munkán felül — számottevő arányt képviselt a bányászatból, a gép-

iparból, a vegyiparból, a mezőgazdaságból, az erdőgazdálkodásból, a szállítás-hírközlésből és a belkereskedelemből átvitt munka.

Az *élelmiszeripar* halmozott munkatartalmában az ágazatban dolgozók munkája csak egyharmada volt a mezőgazdaságból származó átvitt munkának.

A *szállítás-hírközlés* és a *belkereskedelem* szinte valamennyi termelő és szolgáltató ágazat halmozott munkatartalmához hozzájárult.

Nehéz volna e rövid cikk keretében valamennyi ágazat fejlesztésének létszámvonzatát bemutatni, célszerű azonban legalább egy példával szemléltetni a továbbgyűrűződő létszámigényt.

1976-ban a végső felhasználásra kerülő gépipari termékek előállításán 653,4 ezren dolgoztak. Ebből a gépipar területén foglalkoztatottak (435,2 ezer fő) aránya 66,6 százalékot tett ki. A gépipar végtermékében 218,2

ezer fő (33,4 százalék) volt a más — az átvitt munkát képviselő — ágazatok munkája. A gépipari végtermékek 20 százalékos növelése 43 600 főnyi létszámtöbbletet igényel, vagy a létszám-gazdálkodás hatékonyságának ilyen mértékű javítását teszi szükségessé a gépiparral vertikális kapcsolatban levő ágazatokban.

A végső felhasználás összetevőinek előállításában foglalkoztatottak száma

A végső felhasználás komponenseinek (a fogyasztásnak, a beruházásnak, az exportnak és a készletek növekedésének) az előállításában foglalkoztatottak 1976. évi létszámmegoszlása azt mu-

2. sz. táblázat

A gépipari termelés növelésének létszámvonzata a gépiparral vertikális kapcsolatban álló ágazatoknál

Ágazat	A végső felhasználásra kerülő gépipari termékek		
	előállításán dolgozók száma		termelése 20 százalékos növelésének létszámvonzata (1000 fő)
	1000 fő	százalék	
Gépipar	435,2	66,6	87,0
Bányászat	13,7	2,1	2,7
Villamosenergia-ipar	4,6	0,7	0,9
Kohászat	32,4	5,0	6,5
Építőanyag-ipar	5,4	0,8	1,1
Vegyipar	9,8	1,5	1,9
Könnyűipar	29,5	4,5	5,9
Építőipar	10,8	1,7	2,2
Mezőgazdaság	6,5	1,0	1,3
Erdőgazdálkodás	3,0	0,5	0,6
Szállítás és hírközlés	35,1	5,4	7,0
Belkereskedelem	22,8	3,5	4,6
Külkereskedelem	2,7	0,4	0,5
Vízgazdálkodás	3,7	0,6	0,7
Személyi és üzleti szolgáltatás	7,0	1,1	1,4
Lakás- és kommunális szolgáltatás	2,0	0,3	0,4
Kulturális szolgáltatás	5,3	0,8	0,4
Tudományos szolgáltatás	2,9	0,5	0,6
Összesen	653,4	100,0	130,7

Forrás: Az 1976. évi ÁKM alapján készült.

tatja, hogy hazánkban a foglalkoztatottak 57,2 százaléka a végső fogyasztás, 16,8 százaléka a népgazdasági beruházás, 2,1 százaléka a készletfelhalmozás, 23,9 százaléka az export előállításán dolgozott.

A foglalkoztatottak teljes elszámolása az alábbi módszerrel hajtható végre:

$$l^k Y = l^k R Y = m.$$

m^k : a k-adik végső felhasználási célra kerülő termékek termeléséhez közvetlenül és közvetve felhasznált munkaráfördítés (létszám)

- k = 1 fogyasztás
- 2 beruházás
- 3 export
- 4 készletezés.

$$m^k = \sum_i^h \frac{Y_{ik}}{l_i}$$

$l_i^k Y_{ik}$: a i -edik ágazat termeléséből a k-adik végső felhasználási célra jutó termékek halmozott munkaráfördítése (létszám).

A végső felhasználási célok megvalósításához a népgazdaság különféle ágazatai — a termékeikben megtestesülő halmozott munka alapján — eltérő mértékben járultak hozzá. Az ágazatok aránya termékeik, szolgáltatásaik jellegétől is függ. A 30 szektoros ÁKM szerint a végső fogyasztásban a mezőgazdasági termelésben dolgozók részaránya volt a legnagyobb (25,2 százalék). A fogyasztáshoz közel 10 százalékkal járult hozzá a belkereskedelemben, és 9 százalékkal a könnyűipari termékek termelésében dolgozók munkája. A végső fogyasztás előállításában számottevő aránnyal képviseltették magukat az élelmiszeriparban, a gépiparban, az építőiparban és a bányászatban dolgozók is.

A népgazdasági beruházásokban a legnagyobb arányban az építőipari és a gépipari dolgozók munkája jelent meg (40, illetve 14 százalékos aránnyal), de számottevő volt a szállítási és hírközlési, a belkereskedelmi, a mezőgazda-

sági, a könnyűipari, a bányászati és a kohászati dolgozók munkájának a hozzájárulása is.

Az exportált végtermékek előállításából legnagyobb aránnyal (28 százalékkal) a mezőgazdasági termelés területén dolgozók vették ki a részüket. A második helyre kerültek (22,5 százalékkal) a gépipari dolgozók, majd a sorrendben a könnyűipari dolgozók munkája következett. Az összes végső felhasználásra kerülő termékek termelésében képviselt arányukhoz mérten magas volt az export előállításának az aránya a kohászati, a gépipari és a könnyűipari dolgozók körében. Az élelmiszeripar részesedése alig haladta meg az összes termelésben képviselt arányát (3,5 százalék volt 3,4-del szemben).⁶ (Lásd a 3. sz. táblázatot.)

Azt, hogy mely ágazat elsősorban milyen végső felhasználási cél kielégítésében vett részt, jól szemlélteti az egyes ágazatokban foglalkoztatottak létszámának megoszlása a végső felhasználás komponensei között.

A bányászatban és a villamosenergia-iparban dolgozók mintegy fele a végső fogyasztás előállításán dolgozott. A kohászat területén foglalkoztatottak 65 százaléka exportra termelt. Magas volt az exportra termelők aránya a gépiparban és a vegyiparban is. Az építőipari dolgozók 80 százaléka a népgazdasági beruházások megvalósításán dolgozott. Az építőanyag-ipari dolgozók 43 százaléka járult hozzá a népgazdasági beruházások megvalósításához. Át-

⁶ Az itt elszámolt létszám (5,8 millió fő) csaknem 700 ezerrel több, mint a foglalkoztatottak száma. Ennek az az oka, hogy az ÁKM a munkát „emberév”-ben fejezi ki. A létszámtöbblet túlnyomó többsége a mezőgazdasági termelés munkatartamában jelenik meg. A mezőgazdaság területén foglalkoztatottak által teljesített munka mennyiségét növeli a más ágazatokban dolgozók szabad időben végzett mezőgazdasági tevékenysége, a katonák, a tanulók, az egyetemi hallgatók munkája, a nyugdíjas termelősövetkezeti tagoknak a háztáji gazdaságban kifejtett tevékenysége.

A foglalkoztatottak számának megoszlása a végső felhasználás céljai szerint

Megnevezés	Végső fogyasztás	Népgazdasági beruházás	Készlet-felhalmozás	Export	Összesen
Bányászat	1,8	2,4	1,6	2,5	2,1
Villamosenergia- ipar	0,6	0,8	0,7	0,7	0,6
Kohászat	0,5	1,0	0,5	4,7	1,8
Gépipar	2,7	13,9	6,8	22,5	9,4
Építőanyag-ipar	0,8	3,5	0,3	1,4	1,4
Vegyipar	1,6	1,3	3,1	3,3	2,0
Könnyűipar	8,8	5,1	11,9	14,5	9,6
Élelmiszeripar	4,2	0,2	6,6	3,5	3,4
Mezőgazdasági üzemek élelmiszeripari tevékenysége	0,2	0,0	1,0	0,5	0,3
Mezőgazdasági üzemek egyéb ipari tevékenysége	1,0	1,6	2,9	1,0	1,2
Belkereskedelem ipari tevékenysége	0,6	0,2	0,1	0,3	0,5
Építőipar	2,1	40,0	2,3	1,3	8,3
Mezőgazdasági üzemek építőipari tevékenysége	0,4	3,1	0,3	0,3	0,8
A szállítás építőipari tevékenysége	0,2	1,6	0,0	0,0	0,4
A vízgazdálkodás építőipari tevékenysége	0,1	2,1	0,0	0,0	0,4
A költségvetés építőipari tevékenysége	0,4	1,4	0,3	0,3	0,6
Mezőgazdaság	26,2	4,0	39,7	27,8	23,2
Erdőgazdálkodás	0,7	0,8	0,7	1,2	0,9
Szállítás, hírközlés	6,0	7,4	4,0	6,7	6,3
Belkereskedelem	9,8	4,5	13,7	3,5	7,5
Külkereskedelem	0,3	0,3	0,5	0,6	0,4
Mezőgazdasági üzemek kereskedelmi tevékenysége	0,3	0,4	0,1	0,4	0,3
Vízgazdálkodás	0,9	1,0	0,9	0,5	0,8
Személyi és üzleti szolgáltatás	1,3	0,8	0,6	0,8	1,1
Pénzüntézeti szolgáltatás	0,9	0,0	0,0	0,0	0,5
Lakás- és kommunális szolgáltatások	2,3	0,3	0,4	0,3	1,4
Egészségügyi és szociális szolgáltatások	5,8	0,0	0,0	0,0	3,2
Kulturális szolgáltatás	8,7	0,4	0,3	0,4	5,1

A táblázat folytatását lásd a következő lapon.

Megnevezés	Végső fogyasztás	Népgazdasági beruházás	Készletfelhalmozás	Export	Összesen
Tudomány és tudományos szolgáltatás	0,5	0,3	0,3	0,3	0,4
Közösségi és közigazgatási szolgáltatás	10,3	0,6	0,5	0,7	6,1
Összesen százalék ezer fő	100,0 3273,2	100,0 982,0	100,0 157,8	100,0 1402,4	100,0 5815,4

lagon felüli volt a beruházásokon dolgozók aránya a bányászatban, a villamosenergia-iparban, a kohászatban, a szállításban és a hírközlésben, továbbá a vízgazdálkodásban is.

A készletfelhalmozásban átlagon felüli arányban vettek részt a belkereskedelmi, a mezőgazdasági, az élelmiszeripari, a vegyipari, a könnyűipari, a vízgazdálkodási és a villamosenergia-ipari dolgozók. (Lásd a 4. sz. táblázatot.)

A teljes bértartalom és a jövedelem

1976-ban 100 forint értékű bruttó nemzeti termelést 17,6 forint, 100 forint végső felhasználásra kerülő terméket és szolgáltatást 32,8 forint, 100 forintnyi nettó nemzeti termelést pedig 48,8 forint bérrel és munkajövedelemmel hoztunk létre.

Az ágazatok termelésének bérigényessége⁷ — ha általában követi is a létszámgigényesség vonatkozásában kialakult nagyságrendeket — kifejezésre juttatja az ágazatban felhasznált és a különféle ráfordításokon keresztül begyűrűződő munkaerő minőségi össze-

⁷ Halmazott bértartalom

$b_j^k = \sum_i b_i^k r_{ij}$: a j-edik ágazat egységnyi végső kibocsátásához a népgazdaságban közvetlenül és közvetve kifizetett bér.

tétele, vagy munkakörülményei miatt meglévő kereseti különbségeket is. Az említett okok miatt egy-egy ágazat bérigényessége számottevően eltérhet a munkáigényességénél bemutatott nagyságrendektől. A bányászat létszámgigényessége az iparban kialakult átlag alatt volt, bérigényessége azonban jóval meghaladta az ipari átlagot.

Ezzel ellentétesen alakult a bér- és a létszámgigényesség viszonya a könnyűiparban. Az ágazat a bérigényesség mindhárom kategóriáját tekintve a kevésbé bérigényes ágazatok között helyezkedett el, de a nagy létszámgigényű ágazatok közé tartozott.

Az építőiparnak is lényegesen nagyobb a bérigénye, mint a létszámgigénye, s hasonló jelenség érvényesül a szállításban és a hírközlésben.

A tiszta jövedelem⁸ nagyságát a ráfordítások függvényében jól érzékelteti a teljes bértartalom és a tiszta jövedelem egymáshoz viszonyított aránya. (Ebben az összefüggésben a bér a teljes munkatartalom mutatója, a hazai anyag-, energia- és félkésztermék-fel-

⁸ A munkaráfördítés mértéke a tiszta jövedelemhez mérten $b_j^T = \sum_i b_i^k r_{ij}$: a j-edik ága-

zatban realizált egységnyi nemzeti jövedelem teljes bértartalma, $1 - b_j^T$: a j-edik ágazatban realizált egységnyi nemzeti jövedelem tiszta-jövedelem-tartalma.

A foglalkoztatottak számának megoszlása a végső felhasználás összetevői között
(százalék)

Megnevezés	Végső fogyasztás	Népgazdasági beruházás	Készletfelhalmozás	Export	Összesen	
					százalék	1000 fő
Bányászat	48,9	19,8	2,1	29,2	100,0	121,1
Villamosenergia- ipar	50,0	21,3	2,9	25,8	100,0	37,4
Kohászat	14,8	19,7	0,7	64,8	100,0	101,6
Gépipar	16,0	24,9	2,0	57,1	100,0	550,7
Építőanyag-ipar	32,5	42,7	0,6	24,2	100,0	80,9
Vegyipar	45,4	11,0	4,1	39,5	100,0	117,3
Könnyűipar	51,4	8,9	3,4	36,3	100,0	560,5
Élelmiszeripar	69,2	1,2	5,2	24,4	100,0	199,3
Mezőgazdasági üzemek ipari tevékenysége	48,5	0,7	8,9	41,9	100,0	17,0
Mezőgazdasági üzemek egyéb ipari tevékenysége	50,0	23,0	6,7	20,3	100,0	68,2
Belkereskedelem ipari tevékenysége	77,5	8,3	0,7	13,5	100,0	27,1
Építőipar	14,4	81,1	0,8	3,7	100,0	483,7
Mezőgazdasági üzemek építőipari tevékenysége	26,6	62,2	1,0	10,2	100,0	48,3
A szállítás építőipari tevékenysége	34,5	65,5	—	—	100,0	23,6
A vízgazdálkodás építőipari tevékenysége	17,1	81,2	0,2	1,5	100,0	24,9
A költségvetés üzemi építőipari tevékenysége	44,1	41,9	1,2	12,8	100,0	32,6
Mezőgazdaság	63,5	2,9	4,6	29,0	100,0	849,1
Erdőgazdálkodás	48,1	16,0	2,3	33,6	100,0	50,4
Szállítás és hírközlés	53,2	19,6	1,7	25,5	100,0	368,2
Belkereskedelem	73,6	10,2	5,0	11,2	100,0	934,5
Külkereskedelem	41,7	14,0	3,4	40,9	100,0	22,3
Mezőgazdasági üze- mek kereskedelmi tevékenysége	50,7	19,4	1,2	28,7	100,0	17,6
Vízgazdálkodás	60,4	20,3	3,0	16,3	100,0	47,3
Személyi és üzleti szolgáltatás	68,7	12,0	1,6	17,7	100,0	61,7
Pénzügyi és szolgáltatás	100,0	—	—	—	100,0	29,8
Lakás- és kommunális szolgáltatás	90,7	3,9	0,8	4,6	100,0	81,3
Egészségügyi és szociális szolgáltatás	100,0	—	—	—	100,0	188,4

A táblázat folytatását lásd a következő lapon.

Megnevezés	Végső fogyasztás	Népgazdasági beruházás	Készlet felhalmozás	Export	Összesen	
					százalék	1000 fő
Kulturális szolgáltatás	96,5	1,2	0,2	2,1	100,0	293,8
Tudomány és tudományos szolgáltatás	68,4	11,7	1,4	18,5	100,0	23,4
Közösségi és közigazgatási szolgáltatás	95,2	1,8	0,2	2,8	100,0	353,4
Összesen	57,2	16,8	2,1	23,9	100,0	5815,4

használaton kívül az importanyagon és az amortizáción keresztül begyűrződő béreket is tartalmazza.)

Az 1976. évi arányok mellett az ipar ágazatai közül a teljes bértartalomhoz képest a vegyiparban képződött a legnagyobb tiszta jövedelem. E tekintetben a gépipar a második volt az iparon belül, az élelmiszeripar pedig az utolsó.

Míg az ipar és az építőipar átlagosan 60 százalékos körüli tiszta jövedelmet re-

alizált, addig a mezőgazdaságban ez az arány a 40 százalékot sem érte el.

Ha a végső felhasználásra kerülő termékek értékén belül az anyagi ráfordításokat felbontjuk elsődleges ráfordításokra (importanyagra, amortizációra és bérre), tájékozódhatunk a termelés ráfordítási igényességéről. (A bér itt halmozott munkatartalmat fejez ki, a közvetlen béren kívül magában foglalja a hazai anyag-, energia és félkésztermék-felhasználáson keresztül begyűrű-

A teljes bér és a tiszta jövedelem aránya az anyagi ágazatok nettó nemzeti termelésén belül (folyó áron)

Megnevezés	Teljes bér	Tiszta jövedelem	Nettó termelés
Bányászat	41,2	58,8	100,0
Villamosenergia-ipar	35,8	64,2	100,0
Kohászat	37,9	62,1	100,0
Gépipar	35,6	64,4	100,0
Építőanyag-ipar	37,8	62,2	100,0
Vegyipar	31,9	68,1	100,0
Könnyűipar	41,0	59,0	100,0
Élelmiszeripar	52,4	47,6	100,0
Építőipar	42,8	57,2	100,0
Mezőgazdaság	62,6	37,4	100,0
Erdőgazdálkodás	48,1	51,9	100,0
Szállítás és hírközlés	41,8	58,2	100,0
Belkereskedelem	35,1	64,9	100,0
Külkereskedelem	26,7	73,3	100,0
Vízgazdálkodás	16,5	83,5	100,0

zódott bértartalmat.) Ebben az összefüggésben az ipar ágazatai közül a gépipar realizálta a legnagyobb arányú tiszta jövedelmet, az élelmiszeripar pedig a legkisebbet. A vegyipar a tiszta jövedelem szempontjából az iparon belül az ötödik helyen állt. Az iparon kívüli ágazatokat is vizsgálva, valamenynyí ágazat közül a belkereskedelemben csapódott le a legnagyobb arányú tiszta jövedelem (57,6 százalék), a mezőgazdaságban a legkisebb (18,6 százalék).

A teljes bértartalomhoz és az elsődleges ráfordításokhoz viszonyított tiszta-jövedelem-arányok összehasonlításából következtetések vonhatók le az egyes ráfordítások arányairól és a ráfordítások együttes hatásáról.

A kétféle tisztajövedelem-arány közül az első (a teljes bér és a tiszta jövedelem) jelzi az elsődleges ráfordítások együttes hatását. A vegyipar például számottevő importanyag és viszonylag alacsony amortizáció és halmozott bérhányad mellett éri el a legmagasabb arányú tiszta jövedelmet az ágazatok

között. Ebben az ágazatban viszonylag jólhasznosítják az importanyagot, akár csak a kohászat területén. A gépiparban az importanyag és a halmozott bérhányad közel azonos, ezért az összevont mutató szerinti helyzete kedvezőtlenebb.

A munkaigényesség alapján végzett elemzések számos további vizsgálatra nyújtanak lehetőséget. E lehetőségekkel élni is kívánunk. Még ez évben elkészül az 1980. január 1-től érvényes új termelői árak alapján végrehajtott elemzés és a munkaigényesség felbontása a foglalkoztatottak különböző (szellemi dolgozó, fizikai dolgozó, szakmunkás stb.) szerint. Elemzést készítenk a termékszintű népgazdasági termelékenység alakulásáról is.

A statikus elemzés ismertetett néhány megállapítása arra mutat, hogy érdemes és — a népgazdasági szinten szemlélt munkaigényesség megismerése végett — szükséges az élő munka felhasználásának elemzése a halmozott és a teljes munkaigényesség alapján. Cél-

6. sz. táblázat

Az anyagi ráfordítások felbontása elsődleges ráfordításra az anyagi jellegű ágazakban (folyó áron)

Ágazat	Import	Amortizáció	Bér	Tiszta jövedelem	Összesen
Bányászat	15,2	13,9	29,3	41,6	100,0
Villamosenergia- ipar	15,7	20,1	21,1	43,1	100,0
Kohászat	42,1	8,5	17,1	32,3	100,0
Gépipar	25,6	6,1	22,5	45,8	100,0
Építőanyag-ipar	21,4	11,5	23,4	42,8	100,0
Vegyipar	41,0	7,1	12,1	39,8	100,0
Könnyűipar	30,6	5,4	26,2	37,8	100,0
Élelmiszeripar	29,0	10,2	36,3	24,6	100,0
Építőipar	19,1	6,3	32,4	42,2	100,0
Mezőgazdaság	19,8	12,1	49,5	18,6	100,0
Erdőgazdálkodás	15,8	8,9	37,9	37,4	100,0
Szállítás és hírközlés	16,4	16,1	28,5	39,0	100,0
Belkereskedelem	6,6	5,7	30,0	57,7	100,0
Külkereskedelem	24,8	4,1	14,8	56,3	100,0
Vízgazdálkodás	10,0	30,7	33,4	25,9	100,0

szerű ezeket az elemzéseket az egyes ágazatok vonatkozásában — mélyebb bontásban is — elvégezni, és az így nyert információkat a munkaerő-fel-

használással és a fejlesztésekkel kapcsolatos döntések megalapozásakor figyelembe venni.

Olajos Árpád

Felhasznált irodalom

- [1] *Rác Albert: Ágazati kapcsolatok mérlege. Tanulmányok a modern gazdaságstatisztika című kötetből.* Szerkesztette: Rác Albert. Statisztikai Kiadó Vállalat, 1973. 73—107. 1.
 [2] *Román Zoltán: Termelékenység és gazdasági növekedés. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1977. 103—125. 1.*
 [3] *Nyitrai Ferencné: Ipari struktúránk, változások, hatékonyság.* Kossuth Könyvkiadó, 1977. 36—89. 1.
 [4] *Szabó László: Az inverzmátrix értelmezéséről.* Statisztikai Szemle, 1963. 4—5. sz.

Lakásállományunk helyzete 1979-ben

A családok lakáshelyzetének vizsgálata több tudományág képviselőinek együttes, évek óta folyó kutatásának szervezete. A lakáshelyzetről szerzett ismeretek nem pusztán részeredményei a kutatásnak, még akkor sem, ha a kutatás célja a tágabb értelemben vett háztartás-gazdálkodás sokoldalú megismerése.

Korábbi vizsgálataink eredményeként már fény derült a háztartások gazdálkodását meghatározó tényezők sokrétűségére.¹ A kutatások arra is felhívták a figyelmet, hogy a lakás tág értelemben véve — mint alapvető szükségletet kielégítő jószágalmaz — meghatározó befolyással van a család egész gazdálkodására. Újabb vizsgálataink során ezért kerültek a lakáskörülmények változásai, a lakáshelyzetben mutatókülönbségeket megvilágító és magyarázó tényezők jobban előtérbe.

Az itt ismertetendő adatok egy 2500 háztartást átfogó, a lakóhely és a családfő foglalkozása szerint reprezentatív

háztartásmintából származnak, illetőleg az ebből a mintából feldolgozott 2000 háztartásra vonatkoznak. Az adatokat 1977—1979 között rögzítettük. A minta 96,5 százalékos megbízhatósági szinten illeszkedik az 1976. évi mikrocenzus adataihoz. A lakáshasználat jogcíme és az épületek magassága szerinti összetétel 99,5 százalékos megbízhatósági szinten illeszkedik a szakstatisztikák adataihoz. Ezért adatainkból általánosítható következtetések vonhatók le.

Lakás és ház

Korábbi vizsgálataink a lakással kapcsolatos, egymást részben átfedő, egymással rokon, de mégis elhatárolódó fogalmak közötti különbségtétel fontosságára hívták fel a figyelmünket. E tapasztalatokat újabb adatgyűjtésünk során hasznosítottuk. A vizsgálatainkból leszűrt tapasztalatok egyike a *lakás* és a *ház* megkülönböztetésének fontossága.

A különbségtételnél saját meghatározásunkra voltunk kénytelenek hivatkozni, mert az Új Magyar Lexikon a *lakás* címszó alatt a következőket írja: „...lakás egy személy vagy csa-

¹ A „Szocialista vállalat” kiemelt kutatási főirány. 4. irány. Családgazdálkodási vizsgálatok.

² Az 1973—1975. évi eredményeket a szerző „A magyar háztartások gazdálkodási modellje” című könyvében foglalta össze. (Közigazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1977.)

lád otthonául alkalmas, egy vagy több egymással összefüggő szobából és rendszerint mellékhelyiségekből (előszoba, konyha, kamra, fürdőszoba) álló lakóhely". A házát egyszerűen „... emberek állandó lakóhelyeül szolgáló szilárd épület”-ként határozza meg.

A történelmi fejlődést is figyelembe véve, és — a körülményeink között már idejétmúlt — „bérház” kifejezésre emlékeztetve, a továbbiakban a *bérlakás* kategóriába sorolunk minden olyan épületben levő otthont, amely épület nem egy család elkülönült lakóhelyeül szolgál, tekintet nélkül arra, hogy az épület földszintes-e vagy emeletes. *Családi háznak* minősítünk minden olyan épületet, legyen bár többszintes is, amely nem bérház jellegű, tehát nem sok család lakását fogadja be, hanem egy vagy néhány család *elkülönült* lakóhelyeül szolgál, például villaszerű épületekben. Más szavakkal: az egy- vagy többszintes lakóépületben levő otthonokat a bérlakás, a különálló — a köznap szóhasználatban kertes családi háznak vagy villának nevezett — építményeket a ház kategóriába soroljuk.³

Ez az elhatárolás kétségtelenül hibák forrása lehet, hasonló jellegű lakóhelyek külön csoportba kerülhetnek, vagy megfordítva: erősen elütő jellegű lakásokat vonunk össze egy kategóriába. Az állami tulajdonban levő földszintes, több lakást befogadó épületek nálunk például a bérlakás kategóriában szerepelnek. A házak közé soroltuk viszont a kertes, több lakást befogadó villaszerű épületeket is. Ellenőrzésünk szerint azonban a besorolásból származó esetleges hiba elhanyagolható, mert a főbb arányokat nem változtatja meg. (Lásd az 1. sz. táblázatot.)

³ A bérlakás és a családi ház elhatárolásakor nem a tulajdonosi, illetve bérleti viszonyokra utalunk, hanem inkább az építmény jellegére. A sokszintes, OTP-társasházban levő lakás a mi kategóriánk szerint lakás, bérlakás még akkor is, ha saját tulajdonú, míg a bérbé adott családi ház a ház, nem pedig a bérlakás kategóriában szerepel nálunk.

Mint ahogy az 1980. évi felvétel eredményeit még nem ismerjük, az arányokat az 1970. évi népszámlálás adataival hasonlítjuk össze. 1970-ben, a vizsgálat előtt 10 évvel, a földszintes épületállomány az összes épület 97 százalékát tette ki, illetőleg a lakásállomány 74 százaléka volt földszintes épületben. Az elmúlt 10 év alatt az építés, valamint a megszűnés hatása következtében megnövekedett a magasépületek, és csökkent a földszintes lakóházak aránya. Erre utal a megszüntetett lakások területi megoszlása is. E szerint az 1961—1975 között megszűnt 232 ezer lakásból 153 ezret a községekben bontottak le, vagy alakítottak át nem lakás céljára szolgáló épületté. Ugyanezen idő alatt a fővárosban 30 ezer lakás szűnt meg, és 187 ezer új épült.⁴

A lakásállomány összetételét természetesen meghatározza az is, hogy a magánérs építkezések (különösen a két-szintes házak építésének) üteme a községekben az elmúlt évtizedben felgyorsult, s ez megközelítőleg fenntartotta a családi házak osztályába sorolt épületek korábbi arányát.

A fővárosban és a vidéki városokban egyaránt a lakótelepi, az egyedi vagy a csoportos többszintes lakóházak építése a meghatározó az állomány gyarapodásában és a pótlásban egyaránt. Ezért az épülettípusok, amelyek a lakásokat befogadják, jellemzőek az adott területre. (Lásd a 2. sz. táblázatot.) Az összesítésben persze eltűnnek a területenkénti különbségek.

A személyi tulajdonú lakások összetétele az építmény jellege szerint (ház, lakás) területenként lényeges eltéréseket mutat csakúgy, mint a lakáshasználat jogcíme szerinti összetétel. A fővárosban a személyi tulajdonban levő lakások 56, a vidéki városokban 38, a községekben pedig 5,6 százaléka tartozik a lakás kategóriájába.

⁴ Lakásépítés és megszűnés. KSH. 1977. 9—11. l.

**A lakásállomány megoszlása az épületek
magassága és kategóriája szerint, 1979-ben**
(százalék)

Az épület szint- magassága szerint	A lakást befogadó épület kategóriája szerint		
	Bérlakás	Ház	Együttesen
Földszintes	17,4	83,8	57,3
1—2 emeletes	20,2	11,3	14,9
3—5 emeletes	39,2	2,2	17,1
6—8 emeletes	8,3	—	3,3
9 és több emeletes	12,8	—	5,1
Ismeretlen	2,1	2,7	2,3
Összesen	39,9	60,1	100,0

A háztartások megoszlása a lakást befogadó épület típusa és lakóhely szerint
(százalék)

Megnevezés	A lakóhely és a lakás jellege							
	Budapest		Városok		Községek		Együttesen	
	Lakás	Ház	Lakás	Ház	Lakás	Ház	Lakás	Ház
	A lakáshasználat jogcíme szerint							
Saját tulajdonú tehermentes	7,6	9,5	5,7	21,8	1,4	54,7	3,9	35,9
Saját tulajdonú kölsönnel terhelt	5,7	1,4	14,2	11,2	2,3	19,2	6,5	13,2
Állami főbérlet	56,1	1,6	34,0	1,0	4,5	3,0	23,6	2,1
Személyi tulajdonban levő bérbe adott	3,5	2,4	1,8	2,8	1,2	9,0	1,8	5,9
Társbérlet	3,0	0,3	0,2	—	—	0,2	0,7	0,2
Nem sorolható be*	7,3	1,6	5,5	1,8	0,8	3,7	3,4	3,8
Állomány összesen	83,2	16,8	61,4	38,6	10,2	89,8	39,9	60,1
	Tulajdon szerint							
Személyi tulajdonban levő	16,8	13,3	21,7	35,8	4,9	82,9	12,2	55,0
Állami tulajdon	64,8	2,1	37,3	1,2	4,8	3,9	26,5	2,7
Ismeretlen	1,6	1,4	2,4	1,6	0,5	2,0	1,2	2,4
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

* Albérlet, családtagként használt lakás, szolgálati lakás.

Hasonlóan jellemző különbségeket mutat a személyi tulajdonban levő bérbé adott lakások megoszlása is. A fővárosban a bérlmények 5,2 százaléka van személyi tulajdonban, azaz ennyi a nem a tulajdonosok által lakott lakások aránya. A személyi tulajdonban levő bérlakások szám szerint mintegy 27 ezer háztartás lakásviszonyait befolyásolják. Ez a körülmény sok szempontból érdekes.

A bérbé adott lakások tulajdonosai nyilvánvalóan szintén laknak valahol. Esetenként állami bérlakásban, mert saját tulajdonukba a bérlő ottléte miatt nem tudnak beköltözni. A rendelkezések nem nagyon segítik a tulajdonosokat a bérlemény birtokba vételében. Ennek rendszerint az a következménye, hogy a tulajdonosok nem sokat tesznek a lakások állagának megóvásáért. Ugyanakkor a lakás adója a bérlemény nagyságához igazodik. Az adó tömegét 1971 után mérsékeltek ugyan, de így sem teszi érdekeltté a tulajdonosokat a bérbé adott lakásokkal kapcsolatos ráfordításokban.

Tulajdonforma szerint nem soroltuk be az albérlőket és a „családtag-háztartásokat”. Adatainkból azonban az állapítható meg, hogy a fővárosban az önálló lakással még nem rendelkezők 67 százaléka állami bérlakásban él. A vidéki városokban 45, a községekben pedig 88 százaléka él családi házban. Ezek az arányok megfelelnek a lakásállomány globális megoszlásának is.

A lakáshelyzet különbségei

A lakás- és a házállomány korösszetétele és tulajdonviszony szerinti megoszlása alapvető eltéréseket mutat, és a lakáshelyzetben meglévő lényeges különbségekre utal. Vizsgálataink szerint a lakásállomány 5,6 százalékában, vagyis mintegy 77 ezer lakásban élnek 35–60 éve. Ezekből a régi lakásokból

33 ezer található a fővárosban, 34 ezer a vidéki városokban, és 10 ezer községekben. Ide kívánczik az a megjegyzés is, hogy az önálló lakással nem rendelkező albérlők és családtagok által fenntartott önálló háztartások ezekben a régi lakásokban egyáltalán nem fordulnak elő.

Ebben szerepe van annak is, hogy a régi lakások többségükben komfort nélküliek vagy hiányos felszereltségűek, s a szobák száma sem teszi lehetővé több önálló háztartás együttélését. Ez nem jelenti azt, hogy az országban igen rossz körülmények között nem élnek a főbélőkkel együtt albérlők vagy családtag-háztartások. Csupán arról van szó, hogy az albélőkkel, illetve önálló háztartást alapított családtagjaikkal együtt élő főbélők nem laknak ilyen régen jelenlegi lakásukban.

Hasonló szempontból elemezve a családi házakat, az állapítható meg, hogy állományuk a lakásokénál idősebb. A családi házak csaknem 17 százalékában élnek 35–60 éve, szám szerint mintegy 340 ezerben. Ebből az állományból számításaink szerint körülbelül 20 ezer található a fővárosban, 62 ezer a vidéki városokban, és 268 ezer a községekben. Ezeket a adatokat még azzal kell kiegészítenünk, hogy a lakások többsége állami, a családi házaké viszont személyi tulajdonban van.

Ellenőrzésképpen összevetve ezeket az adatokat a hivatalos statisztikákkal: 1976 elején az országban összesen 490 ezer 1900 előtt épített lakás volt,⁵ 250 ezer a városokban (Budapesttel együtt), és 240 ezer a községekben. Figyelembe véve a lakásmegszűnés ütemét az elmúlt 5 évben, az 1979-ben vizsgálatunk során a reprezentatív mintából a nagyobb sokaságra következtetve megállapított állomány nagyság 417 ezer (77 ezer lakás és 340 ezer ház), igen jól

⁵ A II. tizenöt éves lakásépítési és gazdálkodási tervről szóló minisztertanácsi elterjesztés mellékletében szereplő adatok.

egyezik az átfogó felmérésből (mikrocenzus) származó hivatalos adatokkal.

A lakást befogadó épület típusa és a tulajdonforma szoros kapcsolatot mutat. A többlakásos épületekben levő lakások 59 százaléka állami főbérlet, míg a családi házak közel 60 százaléka személyi tulajdonban levő tehermentes ingatlan. Ez utóbbi csoporthoz kell még sorolnunk a személyi tulajdonban levő, de bérbe adott lakásokat és családi házakat is, amelyek külön-külön 4,6 és 9,8 százalékot jelentenek — szám szerint 63 ezer lakást és 200 ezer családi házat.

A személyi tulajdonban levő főbérleti lakásokat a jelenlegi bérlők több mint 36 százaléka 15 évnél régebben lakja. A lakásszerzés módját illetően megalapozottnak látszik az a feltételezésünk, hogy ezek a lakások „örökség” útján kerültek a jelenlegi bérlők használatába attól a nemzedéktől, amely az államosított, majd a felülvizsgálat után ismét személyi tulajdonba visszaadott lakásokat lakta. Ezekhez lehet számítani azokat is, akik 1971 óta birtokolják jelenlegi személyi tulajdonban levő főbérletüket, szám szerint 25 ezret.

A családi házaknál a bérlők 64 százaléka él több mint 15 éve jelenlegi otthonában. 1971 után tehát 72 ezer családi házba nem a tulajdonos költözött be. A magántulajdonban levő családi házak bérlőinek 60 százaléka örökölte vagy cserélte jelenlegi otthonát. Ez utóbbi a rendelkezések ismeretében arra utal, hogy a tulajdonosok valamilyen okból hozzájárultak a lakócserehez. Ez a hozzájárulás lehetett önkéntes vagy kényszer jellegű is. (Ha ugyanis a régi lakó a tulajdonos hozzájárulása nélkül adja át a személyi tulajdonban levő ingatlant az általa kiválasztott bérlőnek, akkor a tulajdonos panaszt tehet az illetékes tanácsi szervnél, de nem lakoltathatja ki az új lakót, ha az fizeti a lakbért.) A tanács legfeljebb szabálysértésért bírságolja meg az új bérlőt, de státuszát nem változtatja meg.

Bíróági eljárással legfeljebb jóhiszemű, jogcím nélküli lakáshasználónak lehet minősíteni. Az ilyen értelmű bíróági határozat lakbéremelést tesz lehetővé, a tulajdonos azonban továbbra sem rendelkezhet a lakásával.

A személyi tulajdonban levő bérlakások problémája különösen érdekes a lakásgazdálkodás szempontjából. Az ide vonatkozó törvényerejű rendeletek szerint ugyanis egy családnak nem lehet több lakásingatlanja, illetve csak abban az esetben lehet, ha az egyiket — például mert bérlő által lakott — nem használhatja családi lakhely gyanánt. Lakáshelyzetünk ismeretében érdemes lenne azt is vizsgálni, mennyi ebből a becslésünk szerinti 263 ezer lakásból, illetve családi házból a jövedelemszerzés céljából fenntartott bérlemény. Elképzelhető például, hogy a család nem is törekszik a bérleti viszony megszüntetésére, mert így egyidejűleg több ingatlant tarthat tulajdonában. Érdekes lehet ezeknek a lakásoknak a „körforgása” is. A személyi tulajdonban levő bérlakások esetében ugyanis éppúgy változnak, cserélődnek a bérlők, mint az állami tulajdonban levő bérlakásokban. Talán arra sem érdektelen utalni, hogy vizsgálataink szerint a személyi tulajdonú bérlemények 28 százaléka szövetkezeti vagy magánépitésű társasházban van. Nem ritka jelenség tehát egy örök- vagy szövetkezeti lakás megszerzése, felépítése bérbeadás céljából. Azt is megemlíthjük, hogy a hitellel épített és még hitellel terhelt családi házak között bérbe adottat nem találtunk.

Az osztályok, illetve rétegek lakáshelyzetének jellemző jegeit vizsgálva megállapítottuk, hogy a *munkásosztály esetében uralkodó a családi ház*, ennek is a tehermentes vagy törlesztés alatt álló típusa, s viszonylag kisebb súlyú a bérelt családi ház. A munkásháztartások 62 százaléka él családi házban. E családi házak 81 százaléka személyi tulajdonban van. 28 százaléka bérlő, szám

szerint mintegy 400 ezer család. A lakáshelyzetet pénzügyi vetületben vizsgálva: vételárat törleszt közel 108 ezer, és tehermentes lakása van 51 ezernek.

A *parasztság* lakáshelyzete a munkásokéhoz hasonló, azzal a különbséggel, hogy e társadalmi osztály esetében a tehermentes családi házak vannak túlsúlyban. A mintegy 418 ezer parasztháztartásból 257 ezer él saját tehermentes családi házában, és 67 ezernek van még törlesztése.

A *szellemi foglalkozásúak* mindkét csoportjának — vezető és értelmiségi, illetőleg egyéb szellemi foglalkozású — esetében uralkodó a lakás, ezen belül is az állami főbérlet. A vezetők és értelmiségiek 27, az egyéb szellemi foglalkozásúak 28 százaléka rendelkezik személyi tulajdonban levő lakással. Ehhez járul még a családiház-tulajdon, amelyek az értelmiségiek 21, az alkalmazottak 25 százaléka rendelkezik.

Az *inaktív keresők* csaknem azonos arányban rendelkeznek állami főbérleti lakással és tehermentes családi házzal. Ez egyidejűleg azt is jelenti, hogy a főbérlet a városi, a személyi tulajdon-

ban levő családi ház pedig a községi nyugdíjasok lakáshelyzetét jellemzi.

A lakásokat befogadó épületeket a lakáshasználat jogcíme szerint is érdemes megvizsgálni. (Lásd a 3. sz. táblázatot.)

A 3 millió 500 ezer önálló lakással rendelkező háztartás által lakott lakások kereken 37 százaléka, 1 millió 263 ezer, állami vagy magánbérlemény, s ebből 269 ezer földszintes. A földszintes bérleményekből csak 69 ezer van állami tulajdonban. Ezekben a bérlők általában sok évtizede élnek. A bérlemények állaga erősen leromlott, értékük csaknem jelképes. Helyreállításuk költségesebbnek látszik, mint a lebontásuk, minthogy a lakóknak már nem lehet eladni őket. Nem lakóknak történő értékesítésükkel azonban érdemes volna foglalkozni, hiszen többségük a főváros területén található, igaz, főként a lebontásra ítélt városrészekben. Ennek ellenére megmentésüket vagy helyreállításukat számításba kellene venni, kihasználva a családi házak iránti növekvő keresletet.

Az 1—2 emeletes lakóházak 283 ezer bérlakást fogadnak be. E lakások között igen sok a régi, leromlott állagú

3. sz. táblázat

A lakásokat befogadó lakóépületek magasság és használati jogcím szerinti megoszlása (százalék)

Az épület magassága	A lakáshasználat jogcíme					
	Bérlemény	Saját tulajdonú		Tehermentes	Törlesztés alatt álló	Együttesen
		Tehermentes	Törlesztés alatt álló			
		lakás		ház		
Földszintes	21,3	—	—	88,6	72,7	57,3
Többszintes családi ház	—	—	—	8,8	25,6	5,4
1—2 emeletes lakóház	22,4	71,1	32,6	—	—	9,5
3—5 emeletes lakóház	38,3	7,9	33,7	—	—	17,1
6—8 emeletes lakóház	8,7	13,2	2,2	—	—	3,3
9 és több emeletes lakóház	7,0	7,8	31,5	—	—	5,1
Ismeretlen	2,3	—	—	2,6	1,7	2,3
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

és — a házfelügyelői rendszer ésszerűsítése miatt — elhanyagolt épület. Ez az épülettípus a városi lakásokra jellemző, s az épületek szinte kivétel nélkül állami tulajdonban vannak. Ezért megfontolandó és üdvös volna szövetkezetesítésük, „eladásuk” a bérlőknek, bár ezzel talán már elkéstünk, mert a bérlők nem érdekeltek új terhek vállalásában.

A törlesztés alatt álló lakások közül az alacsonyabb épületek magánépítésű társasházak, míg a magasabbak a telepszerű építkezésekre jellemzők. Építésük idejét vizsgálva az állapítható meg, hogy 76 százalékuk (szám szerint 249 ezer) 1960–1975 között, vagyis az első lakásépítési program idején épült, s ezek 45 százaléka tanácsi értékesítésű szövetkezeti lakás. Ez az állomány tehát korszerű és fiatal. A havi törlesztés összege ennek megfelelően különösen az 1971 után épült lakásoknál meghaladja az ezer forintot.

A családi házak esetében az újonnan épültek az igények növekedését mutatják. Az 450 ezer törlesztés alatt álló családi házból 115 ezer, az 1,2 millió tehermentes ház közül pedig 108 ezer többszintes. Ezek a házak mindkét tulajdonformában az elmúlt évtized alatt épültek fel, többségükben a községekben.

Ezt a családiház-építési formát gyakran bíráljuk, mert bizonyos településeken „státuszszimbólumnak” tekintjük. Persze nem lehet és nem is szabad részletesebb vizsgálat nélkül ítélkezni a jelenségről. A laksűrűség kérdését vizsgálva ugyanakkor kimutatható a többszintes családi házak előnye.

A laksűrűség mutatószámai

Az ország lakásállományának szobaszám szerinti összetétele — az elmúlt évtized változásai ellenére — még ma is kedvezőtlen. 1979 januárjában vizsgálataink szerint a több mint 3,5 millió

lakott lakás 33 százaléka egyszobás, 48 százaléka kétszobás, és 19 százaléka három vagy több szobás volt. Ez az összetétel határozza meg a lakásállomány átlagos szobaszámát, ami — vizsgálataink szerint — a lakáshasználat jogcíme függvényében is értékelhető szórást mutat.

A lakáshelyzet változásának egyik fontos mutatója a laksűrűség. Ez egyrészt azt fejezi ki, hogy egy lakásra hány lakó jut, másrészt azt, hogy egy szobára hány személy jut. E mutató alakulását meghatározza a lakások szobaszáma, az egy háztartásban élők száma, vagy — ha minden család külön lakásban él — a családtagok száma. Ebből következik, hogy ha az ország lakásállományában nő a több szobás lakások aránya, akkor a laksűrűség mutatói javulnak. Az is egyértelmű, hogy ha a lakásállomány nő, de csökken a családok nagysága, akkor is javul a laksűrűség mutatója.

A laksűrűség mutatójában 1970 és 1980 között végbement változás e két hatás összegeződéséeként következett be. 1970-ben a 100 lakásra jutó népességszám 327, 1978-ban pedig 288 volt.

Vizsgálatainkban a laksűrűség megállapításakor a lakások szobáit rendeltetésük alapján különítettük el. Ennek megfelelően *háló-, lakó-, háló-lakó-, gyermekszoba, hall, étkező és egyéb* rendeltetésű szobák (gardrob, dolgozószoba, műterem, rendelő stb.) szerepelnek az általánosan „szobának” nevezett helyiségek adataiban. Valamennyi „szobát” véve alapul, a 100 lakásra jutó szobák száma a fővárosban 244, a vidéki városokban 245, a községekben 237, az országos átlag pedig 241. Ha leszámítjuk azokat a helyiségeket, amelyek nem az alapvető családi funkciók gyakorlásának színterei — tehát a gardrobot, az előszobát, a rendelőt stb. — az átlagos szobaszám mintegy 20 százalékkal csökken, illetőleg a 100 szobára jutó népességszám emelkedik. (Lásd a 4. sz. táblázatot.)

A lakásnagyság és az egy szobára jutó lakónépség és a lakás tulajdonviszonya szerint*

Család-nagyság (fő)		A lakáshasználat jogcíme és jellege										Összesen	
		Bérlemény		Tehermentes lakás		Tehermentes ház		Törlesztés alatt álló lakás		Törlesztés alatt álló ház			
100 lakásra jutó szobák száma	100 szobára jutó szemé-lyek száma	100 lakásra jutó szobák száma	100 szobára jutó szemé-lyek száma	100 lakásra jutó szobák száma	100 szobára jutó szemé-lyek száma	100 lakásra jutó szobák száma	100 szobára jutó szemé-lyek száma	100 lakásra jutó szobák száma	100 szobára jutó szemé-lyek száma	100 lakásra jutó szobák száma	100 szobára jutó szemé-lyek száma	100 lakásra jutó szobák száma	100 szobára jutó szemé-lyek száma
1 tagú	142	70	67	124	81	175	57	124	81	124	57	124	81
2 tagú	165	121	104	158	127	182	110	195	102	195	110	166	120
3 tagú	190	158	240	191	157	221	136	226	133	226	136	200	150
4 tagú	192	208	245	192	208	218	183	235	170	235	183	205	195
5 és annál több tagú	209	239	230	208	240	256	195	213	235	213	195	212	236
Összesen	182	165	145	175	145	214	153	221	160	221	153	188	162
Súlyozott átlagos család-nagyság	3,00	3,14	2,84	3,28	3,53	3,05							

* Szobának vére a háló-, a lakó-, a háló-lakó-, valamint a gyerekszobákat.

Szobaszám szempontjából a legtágabb lakásuk érthetően az *egyedül élőknek* van. Arányuk a lakosságon belül nem elhanyagolható, hiszen megközelelti a 8 százalékot. Ez közel 270 ezer egyedül élő, önálló otthonnal rendelkezőt jelent, akik közül 36 százalék bérleményben, és 55 százalék saját, tehermentes házában él, s a maradék 9 százalékot a tehermentes lakások tulajdonosai és a lakásukra felvett kölcsönt törlesztők teszik ki. Esetükben a 100 lakásra jutó szobák száma 135, és így a 100 szobára jutó népesség csak 74 fő.

A *kéttagú* háztartások száma és aránya a lakosságon belül igen jelentősnek mondható. Ez szám szerint mintegy 950 ezer háztartást jelent. A kéttagú családok 35 százaléka bérlő, 50 százalékuk saját tehermentes házában lakik, 8 százalékuk még törleszti a ház építési költségét, 7 százalékuk pedig a lakására felvett kölcsönt törleszti.

Lakóhely szempontjából e csoportban a fővárosiak és a községekben lakók a meghatározók. Ennél a háztartásnagyságnál a 100 lakásra jutó szobák száma 166, és így a 100 szobára jutó népességszám 120. A kéttagú háztartások többsége nyugdíjas, lakásaik és házaik alacsony komfortfokozatúak.⁶ A viszonylag nagyobb lakóter ilyenképpen távolról sem jelent jobb életkörülményeket. A lakásokban levő férőhelyt illetően a kéttagú háztartások sincsenek nagyon jó helyzetben, bár helyzetük az országos átlagnál jobb.

Ez azonban csak a kéttagú háztartások átlagára érvényes. Vizsgálataink szerint e háztartások közül nem csekély tehát azoknak az aránya sem, akik ketten három szobát laknak. Nem térünk ki itt az albérletre, de a kéttagú, háromszobás lakással rendelkező családok közül — különösen a városok-

ban — igen sokan hasznosítják fölösleges szobáikat albérletként, főként pénzszerzési okokból. A nagy lakás fenntartását ugyanis a nyugdíjuk nehezen fedezi. Nagyobb lakásmobilitás és az ebben való érdekeltség mellett ezek a lakások nagyobb létszámú családoknak szolgálhatnak lakhelyül.

A *háromtagú családok* száma meghaladja az egymilliót. Az átlagos családnagyságot ismerve érthető, hogy ez a csoport a legnagyobb súlyú, és azt is állíthatjuk, hogy lakáshelyzetük meghatározó az országos átlag szempontjából.

Érdemes néhány adatot alaposan szemügyre venni. A háromtagú családok 41 százaléka (410 ezer) főbérlő, 34 százalékuk (340 ezer) tehermentes ház tulajdonosa, 19 százalékuk (190 ezer) még törleszti a háza építésére felvett hitelt, és csak 6 százalék (vagyis 6 ezer) él tehermentes lakásban vagy olyan lakásban, amelynek építési hitelét törleszti.

A jobb összehasonlítás végett a négy-, illetve az öt- és annál több tagú családok megoszlását együtt vizsgáljuk. A négytagú családok száma 826 ezer, az öt- és a többtagúaké 420 ezer. A négytagú családok 33 százaléka bérlő, 34 százalékuk él saját tehermentes házában, 22 százalékuk törleszti háza építési költségeit, és további nyolc százalékuk van még a lakására törlesztési kötelezettsége. Az öt- és az annál több tagú családok 30 százaléka bérlő, ugyanennyinek van hitelből épített, törlesztés alatt álló háza, 33 százalékuk tehermentes házában él, s 4 százalékuk van lakáshitel-törlesztési kötelezettsége.

A négy- és annál több tagú családok többsége községekben él. A városiak esetében a nagycsaládok némi előnyben részesülnek a lakáselosztásnál, hiszen ennek a sokaságnak az egyharmada bérlő.

Ellentétben az egy-két-, illetve négyöttagú családokkal, a háromtagú csa-

⁶ Lásd Hoffmann Istváné: A háztartások lakáshelyzete és lakással kapcsolatos tervei. Kézirat, Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem, 1978.

ládoknál nem találunk ilyen jellegű, a területtel vagy lakóhellyel való korrelációt. E családok minden vizsgált területen, minden társadalmi rétegben kisebb-nagyobb eltérésekkel megtalálhatók. Ennek az a magyarázata, hogy a családnagyság országos átlaga közel van a háromhoz. Mintánkban 3,05 fő, a fővárosban 2,87, a vidéki városokban 3,02, a községekben pedig 3,22. E nagyságok jól egyeznek az országos statisztikával, hasonlóan más — mintánkat jellemző — mutatókhoz.

A háromfős családokra, minthogy minden rétegben, csoportban megtalálhatók, nem jellemző valamely sajátos ismérv. Eltérés közöttük csak abból származik, hogy fiatal, középkorú vagy idős családfővel rendelkezik-e a háztartás. A családfő életkora lényegesen befolyásolja az életkörülményeket.

A 4. sz. táblázat adatai világosan mutatják, hogy az átlagok mennyire elfedik a különbségeket. Az egy- és kéttagú háztartások által lakott lakásokról és házakról nem állíthatjuk, hogy nem jut bennük elegendő hely az ott élőknek. Még az is megkockáztatható, hogy az egymillió-kétszázhuszezer egy- és kéttagú háztartás szerepet játszik jelenlegi lakáshelyzetünk ellentmondásaiban. Az adatok szerint az egytagú háztartások által lakott lakások szobaszáma 491 ezer. Ebben él 270 ezer személy. Az ország lakásainak szobaállományából 7,2 százalékot kötnek le, s ez nagyjából megegyezik a háztartások között elfoglalt arányukkal.

Hasonló a helyzet a kéttagú háztartásoknál is, ahol azonban a lakáshasználat jogcíme a szobák számát módosítja. Az „egy szobaszemély” normát a tehermentes lakásokban és a nemrégén épült, még törlesztés alatt álló családi házakban közelítik meg. A bérleményekben 0,83 szoba, a törlesztés alatt álló lakásokban pedig 0,91 szoba jut egy főre. Ezek az értékek mintegy 30 százalékkal jobbak, mint az országos átlag (0,62 szoba/fő).

Az egy főre jutó szobaszám a családnagyság emelkedésével párhuzamosan romlik. A háromtagú családoknál az átlag 0,67 szoba/fő. Ezen a körön belül jobb a helyzet a tehermentes lakásokban (0,80) és a törlesztés alatt állókban (0,75).

Ennél a csoportnál már kiütköznek a lakásállomány jellemzői, hiszen még a tehermentes lakások átlagos szobaszáma is csak 2,4, vagyis igen csekély a háromszobások aránya. Minden más lakáshasználati jogcím mellett kevesebb a szobák száma.

A négy-, öt- és annál több tagú családok esetében átlagosan 0,51, illetőleg 0,42 szoba/fő laksűrűséget állapítottunk meg. A tulajdonviszonyok alig játszanak szerepet a nagycsaládok lakásterének alakulásában. A legjobb mutató is csak 0,61 szoba/fő, a tehermentes lakások esetében. A tehermentes lakások aránya azonban ennél a családtypusnál alig értékelhető.

A lakástörlesztőknél a 0,55 és a 0,51 szoba/fő jól kifejezi az erre a kategóriára jellemző sűrűséget (legalább két fekvőhely szobánként). A bérlakásokban még ekkora hely sem jut egy személyre. Az átlagos szobaszám alig haladja meg a kettőt, sőt a bérlakások és a tehermentes családi házak esetében alatta is marad.

Nem szükségtelen arra utalnunk, hogy a fiatal házaspalok lakásgondjai megoldásának egyik gyakori formája a szülőkkel való átmeneti együttélés. Vizsgálataink szerint mintegy 250 ezer önálló háztartást tartanak fenn a szülőkkel együtt élve, családtagként vagy albérletben. Ebből 187 ezer a „családtag-háztartás”. Az így lakó fiatal házaspárok közül 67 ezer 1–3 éve kötött házasságot, 100 ezer 4–15 éve házas. Lakáshelyzetükkel külön tanulmányban foglalkozunk.⁷ E helyütt csak monda-

⁷ Hoffmann István: Lakáskörülmények, tervek és vélemények. Kézirat. Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem. 1980.

nivalónk erősítése céljából utaltunk néhány jellemző adatra.

A leírtaakat azzal egészítjük ki, hogy a tulajdonviszonyok befolyása a lakossűrűséget kifejező mutatóra kettős. Az első hatás: a személyi tulajdonban levő lakások és az új családi házak átlagos szobaszáma nagyobb, mint a bérlakásoké. A második hatás ellentmondásos: A törlesztés alatt álló családi házaknál a szobák száma alacsony, és a családlétszám nagy. A tehermentes lakásoknál a szobák száma nagy, és a családlétszám csak átlagos. A tehermentes családi házakban lakó családok kislétszámúak, és a szobák száma is kevés. A családnagyság eltérő a tulajdonviszonyok szempontjából képzett csoportokban, ami vagy mérsékli, vagy erősíti az elsőként említett hatást.

A tehermentes családi házak 45 százalékában 1—2 fős háztartások élnek, a 3 fős családok aránya 25, a négy- vagy annál több tagúaké pedig 30 százalék. A kéttagú háztartásoknál az egy főre jutó szobaszám a tehermentes családi házakban is eléri a 0,8-et. Ez a kétszobás családi házak kedvező arányára utal. A kétszobás otthonok a komfortosság szempontjából is kedvezőek. A közmű teljes hiánya esetén az átlagos szobaszám 100 lakásonként 149, a tel-

jes komfort mellett pedig 206. Ez utóbbi a tehermentes családi házak 25, az előbbi 44 százalékát teszi ki. Mindezen tényezők polarizációt okoznak az életkörülményekben. A lakássűrűség mutatója önmagában tehát nem minősíti a lakáskörülményeket, csak arra ad választ, hogy egy adott létszámú család vagy háztartás milyen mértékben végezheti zavartalanul az otthoni tevékenységeket, van-e lehetőség az elkülönülésre, vagy az élet, a családi élet közös színterén folyik.

Kutatásainknál az itt ismertetett független változók mellett számos demográfiai és képzett ismérv szerint elemeztük a lakáshelyzetet. A lakáshasználat jogcímét azért választottuk egyik fő magyarázó változóként, mert magatartási eltéréseket csakúgy magyaráz, mint költségviselési különbségeket. A lakáshelyzet és -gazdálkodás vizsgálatakor pedig éppen azokat a tényezőket keressük, amelyek hidat alkotnak az egyes társadalmi-gazdasági csoportok között, illetőleg amelyek elválasztják őket. Rövid tanulmányunk célja az volt, hogy felhívjuk a figyelmet az átlagok „veszélyeire”, és bemutassuk az átlagok mögé is betekintő megközelítési módok egyikét.

Hoffmann Istvánné

Az 1980. évi Széchenyi-emléknapokról

Az első magyar közgazdasági mű, a „Hitel” megjelenésének 150. évfordulója alkalmából a Magyar Tudományos Akadémia IX., Gazdaság- és Jogtudományi Osztálya, a Magyarok Világszövetsége és a Magyar Közgazdasági Társaság tudományos ülészsakot rendezett 1980. augusztus 26–30. között az MTA felolvasótermében. A Széchenyi István emlékének szentelt konferencián 31. határainkon kívül élő, magyar származású közgazdász és tudományunk, gazdasági életünk számos hazai képviselője vett részt. Az ülések elnökei sorrendben Bognár József, Csikós-Nagy Béla, Gadó Ottó, Berend T. Iván és Kulcsár Kálmán voltak. Az emléknapokon elhangzott előadások közül hármat, Mátyás Antalét, Hetényi Istvánét és Bognár Józsefét teljes terjedelemben közöljük lapunk e számában. A következőkben a többi előadást és a felszólalásokat ismertetjük, elhangzásuk sorrendjében.

A tudományos ülészsakot megnyitó előadásában *Bognár József* akadémikus, az MTA Világ gazdasági Kutató Intézetének igazgatója, a Magyarok Világszövetségének elnöke arról beszélt, jelent-e valódi köteleket a világ minden tájáról érkezett vendégeknek az azonos népi-nemzeti közösségből való származás. E kérdést illetően nagyon eltérő nézetekkel és vélekedésekkel találkozhatunk, de a mai magyar társadalom tagjainak többsége azt a meggyőződést vallja, hogy az egy közösségből való származásnak jelentékeny hatásai és következményei vannak, amit a mai tudományos elméletek (biológia) és a gyakorlati tapasztalatok messzeemenően igazolnak. Természetesen az osztály, nemzet vagy vallás szerinti származás nem determinálja többé az egyén életét, nem határozza meg előre, hogy valaki morálisan vagy intellektuálisan milyen értéket képvisel. Nincsenek és ne is legyenek a mai világban nemzeti-származási mítoszok, de a bennünket felnevelő közösség azok életében is befolyásoló tényező, akik gazdag életpályájuk során más államok, közösségek vagy a nemzetközi közösség haladását mozdították elő.

Különösen fontos az egy közösségből való származás ténye a mi esetünkben, hiszen a magyarság egyharmada más állami-nemzeti közösségek polgáraként él és dolgozik, s ez a nemzetek közösségében, a világban elfoglalt helyünket és szerepünket is igen erőteljesen befolyásolja. Veszélyekkel terhes világunkban, amelyben az emberiség fennmaradásának és további virágzásának egyik legfőbb feltétele, hogy az emberek és a nemzetek megtanuljanak együttműködni, e történelmileg kialakult és realitásként elfogadott helyzetet elsősorban kapcsolataink építésére, javítására, gazdagabbá és sokoldalúbbá tételére kell felhasználnunk. A magyar nyelvet, kultúrát, életfeltételeinket és törekvéseinket érthetően jobban ismerő, tolmácsolásukra képes „etnikai csoportok” és személyiségek a híd szerepét is játszhatják az egyes államok és kultúrák között. Ez a lehetőség nemcsak politikai, gazdasági vagy kulturális, hanem tudományos értelemben is fennáll, s ennek jelentősége különösen nagy ma és a következő évtizedekben, amikor a tudomány oly nagy szerepet játszik és játszhat az emberiség sorsának és jövődjének formálásában.

Ilyen elgondolások jegyében és ezen szándékoktól vezérelve gondolkozik és cselekszik a mai magyar társadalom a más országokban élő magyarsággal kapcsolatban, éljenek azok kisebbségként vagy kisebb etnikai csoportokban a világ bármelyik táján.

A világ tudományos élete a legutóbbi időkig inkább a természettudományok és a matematika művelésében kiemelkedő magyar származású tudósok nevével ismerkedhetett meg. A hatvanas évtizedtől kezdve azonban világhírűvé lettek magyar származású közgazdászok is, akik nemcsak az egyetemek és kutatóintézetek világában, hanem kormánytanácsadók, nemzetközi szervezetek szakértői vagy éppen kormánytagok gyanánt vívtak ki maguknak elismerést és tekintélyt. Az ő jelentkezésükkel párhuzamosan egy másik folyamat is elindult. A világ közvéleménye kezdett felfigyelni a közgazdaságtudomány itthoni teljesítményeire, első sorban az 1968. évi gazdaságirányítási reform, illetve az előkészítő munkák során végzett kutatások eredményeire. Abban, hogy a nyugati világ ezt a gazdaságpolitikai gyakorlattá vált közgazdasági alkotást megértéssel és itt-ott elismeréssel fogadta — ami nemcsak Magyarország, hanem az egész szocialista világrendszer szempontjából is fontos tény volt —, külföldön élő és dolgozó, nagy tekintélyű magyar származású kollégáinknak is szerepe volt. Hasonlóan nagy nemzetközi érdeklődés mutatkozott a gazdasági reform „második hulláma” iránt is, melynek során a világgazdasági korszakváltás támasztotta követelményeket figyelembe véve, a magyar gazdaság erőteljes „nyitási programját” dolgoztuk ki és igyekszünk megvalósítani.

Bognár akadémikus ezután a világgazdaság fejlődési válságának néhány vonatkozásáról beszélt. Hangsúlyozta, hogy a válság megszüntetéséhez, az emberi civilizáció további fejlődése előtt álló akadályok lebontásához párbeszédre és együttműködésre van szükség az egyes országok eltérő nézeteket valló közgazdái és az államok között. Új fejlődési koncepciót kell kidolgozni, mert a régiek (amelyek a közgazdasági és politikai nosztalgiahullám jelenségeiként ismét „divatba jöttek”) a fejlett világban különösen veszélyesek: a harmincas évek világgazdasági válságát előidéző teóriák politikai téren ma nem liberális, hanem jobboldali, rasszista, antikommunista nézetekkel együtt jelentkeznek. A fejlődő országokban a régi koncepciókhoz való visszatérés pedig a vallási radikalizmus különféle formáit ölti magára. Harcolni kell a gazdasági élet militarizálása ellen, ami az egyre növekvő (és napjainkra az évi 500 milliárd dollárt is elérő) közvetlen fegyverkezési kiadások mellett különféle áruk „fegyverként” történő felhasználásában nyilvánul meg (olajfegyver, gabonafegyver, technológiai fegyver stb.). Nem érthetünk egyet azzal az erősödő irányzattal, amely a nemzetközi gazdasági kapcsolatokat mechanikusan alárendeli a politikai ciklusváltásoknak. A gazdasági kapcsolatokban folytonosságra és biztonságra van szükség. Ezeket a gondolatokat — legyen bármilyen nagy ideológiai eltérés is közöttük — a világgazdaság és az emberiség jövőjéért felelősséget érző minden közgazdának el kell fogadnia.

Bevezető előadásának végén Bognár József felhívta a figyelmet arra, hogy tudományágunk nagy megteremtőinek munkáin kívül időnként a nemzeti forrásokból is merítenünk kell, és tisztelnünk kell azokat is, akik életművüket annak szentelték, hogy nemzetünket a gazdasági elmaradottságból kiemeljék, és a korszerű gazdasági fejlődés útján elindítsák. Jól tudjuk, hogy Széchenyi nem a szónak abban az értelmében volt közgazdász, mint Smith vagy Ricardo. Ennek a nemzetnek azonban a 19. század első évtizedeiben Széchenyre volt szüksége.

Kadas Kálmán egyetemi tanár (Budapesti Műszaki Egyetem Közlekedéstechnikai és Szervezési Intézete) Széchenyi István tevékenységének egyik, talán legismertebb területéről beszélt a „*Széchenyi István közlekedésfejlesztési koncepcióinak gazdasági motívumai és perspektívái*” című előadásában.

A „Hitel” egyidejűleg jelent meg a gőzvasút óriási lehetőségének angliai felismerésével és ország-világ előtti demonstrálásával, ami azután Széchenyi későbbi munkáira is igen nagy hatással volt. A jóval fejlettebb nyugati országokban, főképpen Angliában tett utazásai során Széchenyi lépten-nyomon tapasztalhatta, hogy a gyorsan kibontakozó tőkés termelési mód keretében a piaci pénzgazdálkodás módszerei és eszközei (mint amilyen a hitel is) mennyire hatékony elősegítői egy-egy országban a termelőerők eredményes hasznosításának. Ugyancsak ezekben

az országokban láthatta, milyen fontos és nélkülözhetetlen a szerepe a közlekedésnek mind a helyi, a nemzeti, mind a nemzetközi újratermelési folyamatok kialakulásában és hatékonyságuk emelésében, az abba bekapcsolódó gazdasági egységek felvirágoztatásában, egyúttal a nemzet gazdagodásában. A közlekedési hálózat megteremtése és különösen a vasútépítés igen tőkeigényes vállalkozás. A korabeli feudális Magyarországnak, lévén tőkében igen szegény, a közlekedési infrastruktúra létrehozásába jelentős mennyiségben kellett külföldi tőkét bevonnia.

A közlekedési ágazatok közül (elsősorban a külgazdasági, főképpen az értékesítési kapcsolatokat tartva szem előtt) elsőként a vízi közlekedés fejlesztése foglalkoztatta Széchenyit, mégpedig a Tisza és a Duna szabályozásának, hajózhatóvá tételének formájában. Nagy támogatója volt a Dunagőzhajózási Társaság megalkotásának és a balatoni gőzhajózásnak. Kitűnő közlekedési érzékét bizonyítja az is, hogy felismerte a Duna—Majna—Rajna vízi út nagy jelentőségét és a Duna—tengeri hajózás, valamint egy nagy pesti kikötő és a Duna—Tisza-csatorna szükségességét. A gőzvasút megjelenése és rohamos terjedése Nyugat-Európában őt is a vasút lelkes hívévé tette. Világosan látta, hogy a vasút az egyetlen igazán teljesítőképes szárazföldi közlekedési megoldás. Nagy szerepet szánt Széchenyi a budai és a pesti városrészeket összekötő Lánchídnak, amely a későbbi Budapestnek is az alapját teremtette meg. (Egyébként Széchenyi használta először — távlati cél megfogalmazásaképpen — ezt a szóösszetételt: Budapest.) Ő vetette fel a lánchídi budai alagút megépítésének a szükségességét is. Széchenyi más urbanisztikai (városgazdálkodási, városesztétikai, árvízvédelmi) elgondolásaival is segítette az új főváros fejlődését.

Széchenyi közlekedésfejlesztési elgondolásainak, közlekedéspolitikai alkotásainak kialakulásához, majd megvalósításuk elindításához nagymértékben hozzájárult két fontos közéleti megbízatása: 1846-tól a Helytartótanács Országos Közlekedési Bizottságának a vezetője, majd 1848-ban az első felelős magyar kormányban a közmunkaügyi és közlekedési miniszteri funkciót látta el. Ezekhez kapcsolható egy harmadik, korábbi megbízatása is: József nádor még 1833-ban királyi biztosi minőségben őt jelölte ki az al-dunai vízszabályozási munkák vezetésére.

Széchenyi közlekedéspolitikai elgondolása — Európában elsőként — *egységes közlekedési rendszert* tartott szem előtt, amelyben a közlekedés ágai (vasút, vízi közlekedés, közúti szállítás) össz gazdasági optimumot szolgáló (ún. intermodális) munkamegosztásban, alrendszerként kerülnek kialakításra, illetve kifejlesztésre. Széchenyi e központi irányítási rendszerkonceptiója ma is nagy hatású a közlekedési szakkörökben. A szocialista közlekedés egységes rendszere sok tekintetben hasonló alapelvekre épül.

Széchenyi 1848-as közlekedéspolitikai javaslatában az ország egyes körzeteinek a fejlesztése, azaz — mai elnevezéssel élve — a területi fejlesztés is helyet kapott. Hiszen a közlekedésfejlesztés fő céljának az érintett területeknek a gazdasági újratermelési folyamatba való mind intenzívebb bekapcsolását tekintette s ezzel a nagyrészt feudális jellegű naturálgazdálkodásból való kiemelkedésüket, majd felvirágoztatásukat. Utólag, mintegy évszázad múltán megállapítható, hogy — például — az elgondolásai szerint megépült vasútvonalak mentén szinte gomba módra keletkeztek gyorsan fejlődő települések; intenzív művelést megvalósító mezőgazdasági üzemek és ipartelepek egész sora létesült. A forgalmi útóerekbe bekapcsolódva igen fejlődőképes kereskedelem és ipar jött létre.

Káldor Miklós (King's College, Nagy-Britannia) hozzászólásában arra hívta fel a figyelmet, hogy Széchenyi tulajdonképpen a növekedési elméletek egyik korai képviselőjének tekinthető, amennyiben felismerte a 19. századi Magyarország gazdasági fejlődését gátló legfontosabb tényezőt, a kereskedelmi törvény hiányát, amely nélkül nem működhetett a hitelezés intézménye, hiszen a nem nemesek ki voltak zárva a föld birtoklásának jogából, s a így nem tudtak semmi zálogot, garanciát adni arra, hogy tartozásuk behajtható lesz. Mivel az adósságokat nem lehetett behajtani, senki nem akart hitelezni, s így senki nem vehetett fel kölcsönt.

Széchenyi a „Hitel”-ben két feltétel fontosságára mutatott rá: 1. a pör sebesen folyjon; 2. az ítélet után mindjárt kezét lehessen tenni a vagyonra s birtokra, mely annyiába adassék, amennyit az valóságosan s nem képzeletben meg is ér, azaz amennyiért tüstént dobra üthetni.

Angliában már a 17. században kialakult a váltójog, s ennek révén a követeléseket igen szigorúan és nagyon gyorsan be lehetett hajtani. Adam Smith munkájában már hivatkozhatott a váltójogra és a kereskedelmi jogra mint a gazdasági fejlődés fontos előfeltételére. Skóciai tapasztalatai is igazolták: ahol megnyílt egy bankfiók, az egész vidék gazdasági virágzásnak indult.

Széchenyi zseniális meglátása tehát, hogy váltójog nélkül nincs gazdasági prosperitás, azaz a hitel oka, nem pedig következménye a fellendülésnek.

Lord Káldor úgy vélte, hogy a mai Magyarországra is jellemző (bár természetesen egészen más körülmények között) a Széchenyi korabeli helyzet: akkor az adósokat, ma a veszteséges vállalatokat nem lehet „végrehajtani”. Pedig ami az utóbbiakat illeti, nem szabad megfedkezünk arról, hogy a rosszul gazdálkodók tönkremenése fontos feltétele a gazdasági fejlődésnek.

Kallós Ödön (a Magyar Kereskedelmi Kamara elnöke) felszólalásában arra figyelmeztetett, hogy gazdasági gondjaink okainak kutatásakor fel kellene vgre hagyni az arra való állandó hivatkozással, hogy „kicsi és nyersanyagokban szegény ország vagyunk”. Már Széchenyi felismerte, hogy nem a körmöci és a selmeci arany a földben a gazdagság forrása, hanem a jól szervezett munka. Hogy jól szervezett munkával milyen eredményeket érhetünk el, azt bizonyítja néhány korábban megváltoztathatatlanul tűnő irányzat hirtelen megfordulása.

Igy például kereskedelmi mérlegünk hiánya a tavalyinak mindössze egyötöde, és lehet, hogy az év végére teljesen eltűnik. 1979-ben a dollár elszámolású kivitel olyan időszakban nőtt 23 százalékkal, amikor a tőkés világ újabb válságba süllyedt. Importunkat jelentősen, változatlan áron számítva 13 százalékkal sikerült csökkentenünk, s cserearányunk is javult valamelyest. Mezőgazdaságunk, élelmiszeriparunk és kohászatunk teljesítményével elégedettek lehetünk, de a többi területen (elsősorban a gépiparban) még igen sok a tennivaló. 1981-re behozatalunk 2, kivitelünk 7,5 százalékos növelését tervezzük. Igen jelentős eredmény, hogy várhatóan nem lesz szükségünk dollárért olajat vásárolni, s így elképzelhető, hogy jövőre szerény mérlegtöbbletet sikerül majd elérnünk.

Ahhoz azonban, hogy gazdaságunk tartósan jó eredményeket tudjon felmutatni, és hatékonyan végbemenjen a szükséges pályamódosítás, elengedhetetlen a közéleti demokrácia fejlesztése. A jelenlegi módosítások tulajdonképpen az 1968-ban bevezetett gazdaságirányítási reform folytatásai.

A nyugati sajtó a reformot liberalizálásnak minősítette akkor, és annak tekinti ma is. De ha egyszer is megkérdezték volna egy vállalatvezetőt, hogy mennyire érzi magát „liberalizáltnak”, valószínűleg más véleményről számolna be. Mert igaz ugyan, hogy a termelésre és az értékesítésre vonatkozó kötelező előírások megszűntek, de ezt a gazdálkodási feltételek mind szigorúbbá válása kísérte. A Kamara tevékenységét ismertetve, Kallós Ödön a többi között elmondta, hogy az 1948-ban — részben — megszűnt árutőzsde néhány feladatának ellátására — alakult intézmény 1968 óta már nemcsak a külkereskedelmi vállalatok munkáját hangolja össze és segíti a maga sajátos eszközeivel, hanem tagjai lettek a legnagyobb külkereskedelmi forgalmat lebonyolító termelővállalatok, sőt ipari és mezőgazdasági termelőszövetkezetek is.

A Magyar Kereskedelmi Kamara a gazdasági demokráciának sajátos fóruma, hiszen a szorosabban vett üzleti munka mellett igen jelentős érdekképviselői — társadalmi tevékenység folyik a keretei között. Ezért nem is tartozik egyetlen minisztérium alá: munkáját közvetlenül a Minisztertanács felügyeli. S ami a legfontosabb: a kormány nagy figyelemmel és érdeklődéssel fogadja a Kamarából mint valamiféle gazdasági parlamentből jövő bírálatokat.

Márer Pál (Indiana University, Egyesült Államok) az Egyesült Államok importprotekciónizmusának és Magyarország késztermékkivitelének a kapcsolatáról beszélt. Véleménye szerint a kelet—nyugati kereskedelem s benne az amerikai—magyar áruforgalmi kapcsolatok, az 1970-es évtizedtől eltérően, alapvetően a keleti fél szállítóképességének a függvényében alakulnak majd. Ennek oka az, hogy az elmúlt tíz év során a kelet-európai országok eladósodásának a mértéke fokozatosan megközelítette azt a felső határt, melyet részben maguk a hitel-feltevő államok, részben a nyugati magán- és kormányzati hitelintézmények állapítottak meg.

Máig a Nyugatra irányuló kelet-európai kivitelnek a normálisnál nagyobb részét tették ki a nyers- és a félkész termékek. A jövőben a kivitel növekményének nagy részét késztermékeknek kell alkotniuk. A magyar—amerikai áruforgalom nagyságát — több más tényezővel együtt — a szocialista országokból származó késztermék-behozattal szemben az Egyesült Államokban alkalmazott különféle korlátozások befolyásolják. E korlátozó intézmények és intézkedések közül Magyarországot — azóta, hogy a legnagyobb kedvezmény szerinti elbánásban részesül — a dömpinggel és a piaczavarással kapcsolatos előírások érintik elsősorban. Az eljárások menetének és néhány kiemelt vizsgálat lefolyásának ismertetése után *Márer Pál* a következő ajánlásokat tette arra vonatkozólag, miképpen kerülhetik el a magyar (és a többi szocialista) exportőrök a dömping és a piaczavarás vadját.

1. Ha gyors ütemben növelni kívánjuk kivitelünket az Egyesült Államokba, akkor olyan termékekkel próbálkozunk, amelyekből az Egyesült Államoknak már korábban nagy volt a behozatala. Ennek az a nagy előnye, hogy — mivel léteznek más külföldi szállítók is — a magyar exportőr kevésbé áll előtérben.

2. Ügyeljünk arra, hogy a piaci részesedésünk ne haladjon meg bizonyos értéket. Pontos szám nem adható, de 10 százalékos részesedés alatt nem valószínű a piacvédelmi eljárás megindítása.

3. Arra is ügyeljünk, hogy lehetőleg ne olyan termékekkel jelenjünk meg az amerikai piacon, amelyek előállításának az Egyesült Államokban már nagy hagyományai vannak, mert ilyen esetekben az eljárás szigorúbb.

4. Vigyázzunk arra, hogy piaci részesedésünk egyetlen szövetségi államban vagy több állam által alkotott övezetben se haladja meg az említett küszöb-értéket.

5. Az előbb elmondottak figyelmen kívül hagyásával is növelhető a szállítás, ha sikerül felkutatni, melyik tőkésországban gyártják a szóban forgó terméket, és milyen áron értékesítik a bel- és a külföldi piacokon. Ez utóbbi „méltányos árnak” tekinthető, s amíg az amerikai piacra való gyors behatolás megközelítőleg ezen az árszinten történik, a szocialista exportőrt nem marasztalhatják el a dömping vétkében.

6. A különféle piacvédelmi eljárások elkerülésének legbiztosabb és legjövődmezőbb módja a magyar és a többi szocialista exportőr számára az, ha kiváló minőségű, korszerű és újonnan kifejlesztett termékkel jelenik meg az amerikai piacon, mert ilyen tulajdonságokkal rendelkező termékek esetében nincs szükség a versenytársakénál alacsonyabb áron történő értékesítésre.

Elek S. Péter (Villanova University, Egyesült Államok) előadásában a magyar mezőgazdaság fejlődésének néhány vonatkozását elemezte — hangsúlyozottan amerikai szemmel.

Mezőgazdaságunk egyik legégetőbb dilemmáját abban látja, hogy a fogyasztói piac kicsiny, és így — a gépek viszonylagosan alacsony kihasználási foka miatt — a mezőgazdasági termékek költségszintje nem csökkenthető megfelelően. Ha viszont elzárkóznánk az új gépek és termelési eljárások alkalmazásától, akkor versenyképességünk megszűnne, és ennek következtében mind a termelési szint, mind az életszínvonal elkerülhetetlenül visszaesne.

Elek professzor vizsgálatai alapján arra a következtetésre jutott, hogy a mezőgazdasági termelés háztáji szektora 20—25 éven belül elhal. Ezt a meglepetést

és igen élénk vitát kiváltó megállapítását a többi között a következőkkel támasztotta alá: Mi jobb mércéje volna a magyar mezőgazdaság sikerének, mint a fejlettségnek az a foka, amelyen a dolgozók 36 órai munkateljesítménnyel olyan jól keresnek, hogy nincs szükségük és nem is akarnak megélhetési céllal a kisgazdaságokban túlmunkát végezni? Az empirikus bizonyítékok sorában elsőként azt a tényt emelte ki, hogy az alacsony kataszteri tiszta jövedelmű földeken gazdálkodó szövetkezetekben a tagok háztájiból származó jövedelme az egyéni jövedelem jelentős hányada, míg a jobb földeken gazdálkodókban az ilyen jövedelem aránya lényegtelen. Ebből az következik, hogy ha a magyar mezőgazdaság rentabilitása elbírja majd a magas, nyugati színvonalú bérek fizetését, a háztáji tevékenység az idősök, nyugdíjasok körére és a hobbykertekre szorul vissza.

Ezt a jelenséget a közgazdaságtan nyelvén visszafelé hajló munkakínálati görbének nevezzük. Pontosabban a görbe nem felfelé hajlik vissza, hanem hirtelen rugalmatlanul lecsik az X -tengelyre. Ez azt jelenti, hogy még magasabb bér sem képes több munkaórát vásárolni, mert a munkás megengedheti magának a választást a több jövedelem és a több szabad idő között.

A munkakínálati görbe alakjával kapcsolatos egy ellentétes hatású jelenség: sok városi, sőt falusi lakosnak is második állása vagy kis javítóműhelye van. Ezáltal a lekunyorodó munkakínálati görbe mögött feltűnik egy másik, felfelé hajló görbe, amelyik mentén magasabb keresetért több munkaórát kínálnak. Míg az egyénileg felkínálható munkaórák száma korlátozott, együttesen jelentős nagyságra rúgnak.

Elek professzor előrejelzései szerint az állami és szövetkezeti gazdaságok a tömegtermelés hatékonyságának előmozdítására a következő húsz éven belül egyesülni fognak. Addigra ugyanis a következő generációban az egy szövetkezethez való tartozás szociális alapjai elhalványulnak. (Egyébként veszteséges gazdálkodás esetén a szövetkezetek és az állami gazdaságok támogatása az államháztartást egyformán terheli.)

A magyar mezőgazdaság életképességét illetően Nyugaton a legnagyobb feltűnést az Amerikából behozott termelési rendszerek sikeres adaptálása keltette. A termelési rendszerek hatása a magyar mezőgazdaságban egy második ipari, jobban mondva mezőgazdasági forradalom jellegét ölti. A sikerük hasonló, mint a Távol-Kelet élelmezési gondjainak megoldására, a szegény országok ellátására a Fülöp-szigeteken kinemesített amerikai hibrid rizsé. Bár a termelési rendszerek (különösen ami a kukorica termelését illeti) messze felülmúlták a korábbi eredményeket, részben a monokultúra által okozott talajfáradtság miatt, a szövetkezetek mintegy húsz százalékanak a folyó áron számított termelési eredménye kevesebb volt, mint amennyi a külföldről megvásárolt technológia gazdaságos alkalmazásához kellett volna (kb. 5 tonna hektáronként).

Hozzászólása utolsó részében Elek S. Péter arról szólt, hogy Magyarországon a lakosságnak még túlságosan nagy hányada dolgozik a mezőgazdaságban, aminek oka elsősorban a magyar mezőgazdaságban kifejtett munka alacsony termelékenységéé.

Vissi Ferenc (a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága Gazdaságpolitikai Osztályának munkatársa) „*A reformgondolkodás jelentősége a gazdaságirányításban*” című előadásában a reformkor és napjaink feladatainak jellegét egybevetve kiemelte, hogy minden olyan időszakban, amikor a gazdaságpolitikában, a gazdaságirányítási gyakorlatban „váltani” kell, különösen erőssé válik a gazdaság és a politika kapcsolata. Széchenyihez hasonlóan mi is olyan korban élünk, amikor kötelességünk mindent felülvizsgálni, újra átgondolni, hogy a világpiachoz való alkalmazkodás, az intenzív növekedés — a vele járó strukturális változásokkal együtt — fejlődést jelentő eredményekre vezessen.

Szocialista fejlődésünk eddigi történelmében már nem egy reformot valósítottunk meg. Napjainkban is ilyen változtatások tanúi vagyunk, hiszen — miként például az 1960-as évek derekán — olyan időszakba értünk, amelyben a fejlődés

korábbi forrásai elapadással fenyegetnek. Új mozzgatórugók feltárására s a felbomlott népgazdasági egyensúly helyreállítására kell törekednünk. Másfél éve az életszínvonal növekedését alárendeljük az egyensúly javításának. Évéggett változtattunk az árrendszeren, módosítottuk a vállalati jövedelem szabályozását, visszafogtuk a beruházásokat. E gazdaságpolitika eredményeit a külpiazi egyensúly eddigi javulása is mutatja. Jelentősen nőtt a kivitel, és összességében is gazdaságosabbá vált; a nemzeti jövedelem belföldi felhasználása csökkent; a lakosság életszínvonala — terveinknek megfelelően — nem nőtt. Bár ezek az eredmények önmagukban még igen szerények, jó irányú változást jeleznek: sikerült megfordítanunk a korábbi évek romló irányzatát.

Ezt a tendenciaváltást viszonylag könnyen valósítottuk meg, legalábbis a jövő feladataihoz képest. Ha ugyanis a beruházások vagy a készletek (esetleg csupán ezek növekedési üteme) csökken, illetve a lakosság életszínvonala stagnál, akkor kisebb lesz a behozatal iránti igény, és nő a külföldön értékesíthető áruk mennyisége. Amint azonban ezek a rövid távon felhasználható tartalékok kimerülnek (és erre egy-két éven belül mindenképpen sor kerül), a gazdaságpolitika ismét váltani kényszerül, ami szükségképpen együtt fog járni a gazdaságirányítási rendszer fejlesztésével. A mai restriktív jellegű irányítás és szabályozás ugyanis nem alkalmas arra, hogy a középtávon minden valószínűség szerint felgyorsuló növekedésnek keretet adjon.

A megújódásra képes, mondhatni „reform szellemű” gondolkodásra ma különösen nagy szükség van. E váltásra ugyanis fel kell készülnünk, és ezt más szellemenben nem tehetjük meg, csak a hosszabb távú haladás feltételeit is megteremtő reformszellemen. Ebből a szempontból tehát soha nem volt idősebb Széchenyire hivatkozni, mint napjainkban.

A változtatáshoz elengedhetetlen, hogy vállalataink védeltsége csökkenjen, és nagyobb mértékben érvényesüljenek a világgazdaságból érkező hatások a belső piacon is. Ezáltal erősödnie kell a gazdasági kényszernek, amely úgy enged teret az önszabályozásnak, hogy a rendszer önkorlátos maradjon.

Balassa Béla (Johns Hopkins University és International Bank for Reconstruction and Development, Egyesült Államok) felszólalásának első részében eléggé elterjedt nézeteket cáfolt a fejlett tőkésországok és a fejlődő országok közötti iparcikk-kereskedelemmel kapcsolatban.

Az egyik ilyen szerint a fejlődő országokból importált iparcikkek kedvezőtlenül hatnak a fejlett országok termelésére és foglalkoztatására. Az adatok ennek az ellenkezőjét mutatják: 1973—1978 között a fejlődők fejlettekbe irányuló kivitele 16 milliárd dollárról 43 milliárdra nőtt, importjuk ugyanebből az országcsoportból 39 milliárdról 94 milliárdra.

A fejlett országok aktívuma tehát több mint kétszeresére emelkedett. (A fejlődő országok között nem szerepelnek az OPEC-tagállamok!) Az aktívum növekedése kedvezően hatott a fejlett tőkésországok foglalkoztatási helyzetére, különösen 1973—1974-ben, vagyis érvényesült a külkereskedelmi multiplikátorhatás.

Balassa professzor azt is kimutatta, hogy az általános vélekedéstől eltérően, a fejlődő országok a fejlett nemzetgazdaságok igen fontos felvevő piacai. Ha az Európai Közösség és az Európai Szabadkereskedelmi Társulás országai közötti kereskedelmet nem számítjuk külkereskedelemnek, valamint eltekintünk az Egyesült Államok és Kanada egymás közti forgalmától, akkor arra az eredményre jutunk, hogy a fejlődő övezetek a fejlett országok iparcikk-kivitelének 47 százalékát veszik fel.

Az sem igaz, hogy a hetvenes években erősödött a protekcionizmus. 1977-et követően különösen javult a helyzet: 1. megegyezéssel zárultak a legutóbbi GATT-körtárgyalások; 2. nem jött létre a tervezett műszálgkartell (ami azért is fontos, mert tíz más iparág is csak arra várt, hogy a textilipar példát teremtsen); 3. Japán elkezdte liberalizálni külkereskedelmét.

A fejlődő országok iparcikk-kivitele 1973—1978 között évente átlagosan 10,4 százalékkal nőtt, az azt megelőző tízéves időszakban pedig 16,5 százalékkal. Az ütem csökkenése azonban csak viszonylagos abban az értelemben, hogy az a fejlett tőkésországok nemzeti jövedelmének növekedésében bekövetkezett lassulásnak a következménye. Egyébként a fejlett országok importelaszticitása 1963—1973 között 3,6 volt, és ez a következő öt évben 4,1-re ment fel. Így a nemzetközi áruforgalom statisztikái azt bizonyítják, hogy a protekcionizmus foka annak ellenére nem emelkedett, hogy hoztak — elsősorban a textilipar területén — protekcionista intézkedéseket.

A jövőt illetően Balassa Béla a többi között arra számít, hogy a fejlett országok importelaszticitása a forgalom eddig elért nagy mértéke miatt nem nő tovább, hanem gyakorlatilag az 1970-es évtized közepére jellemző szinten marad. Ugyanakkor tovább mélyül majd a nemzetközi munkamegosztás, és a fejlett országok iparcikkfogyasztásuk egyre nagyobb hányadát fedezik a Harmadik Világból.

Bálintffy József (University of Massachusetts, Egyesült Államok) a „tisztességes megélhetés” költségének meghatározására alkalmas módszerekről és azok alkalmazásáról beszélt.

A „tisztességes megélhetés” egyik összetevőjének, a táplálkozás tisztességes szintjének azt tekinti, amelyen a kalória-fogyasztás határhazna zérus. Ennek a szintnek a meghatározásához először az ételek hasznossági függvényét kell felrajzolni. Közvetett megoldásként a fogyasztásstatisztikák alapján készített ökonometriai modellt is alkalmazták, sőt ezt pszichometrikus vizsgálatokkal is kiegészítették. Az eltérő módszerekkel végzett vizsgálatok azt mutatták, hogy a racionális vásárló ételfogyasztási magatartásának modellje elkészíthető.

A fogyasztói preferenciákat és a kalóriaszükségletet figyelembe véve, táplálkozási programokat is kidolgoztak, amelyek alapján New Jersey államban több ezer embert táplálnak. Az egyik fő felhasználási terület az iskolai és a munkahelyi étkezdék menüjének, valamint a katonák élelmezésének összeállítása. Segítséget nyújthat azonban a program a nemzetközi élelmiszersegélyek ésszerű szétosztásában is.

Ezután *Engelberg Vilmos* és *Szenttamásy Egon* (Brasiquimica Industria e Coménico Ltda., Brazília) a két világháború közötti kivándorlók akkori helyzetéről beszéltek, majd ismertették az ülés résztvevőivel a Brazíliában élő magyarok mai helyzetét. Ezután Engelberg Vilmos a nyugati világ gazdasági válságáról és annak várható következményeiről mondta el gondolatait, amelynek végkicsengetése: a katasztrófát csak a békés egymás mellett élés további fenntartásával, erősitésével kerülhetjük el.

Horváth János (Butler University, Egyesült Államok) napjaink világgazdaságának legégetőbb gondjairól, az inflációról fejtette ki igen eredeti nézeteit; szerinte az intézményesített inflációt a kínálatnak a kereslet mögötti lemaradása okozza.

A jelenlegi infláció magyarázatára elégtelenek a klasszikus inflációelméletek. Igaz ugyan, hogy a pénzállomány túlzott bővülése, a költségvetés túlköltekezése, az inflációs várakozások, a költségek emelkedése mind hozzájárul az infláció kibontakozásához, de csupán ezekre támaszkodva nem tudjuk kielégítően megismerni a mai infláció természetét. Ennek belátásához elegendő, ha a Phillips-görbe által leírt, korábban törvényként elfogadott összefüggés megszüntére gondolunk. Sajnos még ma is sok ország gazdaságpolitikája azon alapszik, hogy ha nő a munkanélküliség, akkor csökken az infláció, és viszont. Az Egyesült Államok kormányát pedig egyenesen törvény kényszeríti (az Employment Act of 1946), hogy a munkanélküliség bizonyos szintjét elérve, lépéseket tegyen annak csökkentésére.

Horváth János szerint az infláció alapvető oka az, hogy nem termelnek annyit, amennyit a nemzetgazdaság képes volna. Ez a megközelítési mód (amely tulajdonképpen egyszerű megfordítása annak a feltételezésnek, hogy a kereslet

meghaladja a kínálatot) alkalmas arra, hogy belássuk: a munkanélküliség és az infláció együtt járó nyavalyák.

A fejlett tőkésországok gazdaságában ez az állapot intézményesedett a legutóbbi egy-két évtizedben. A gazdaság merevvé vált a monopóliumok, a szakszervezetek, a kormánysszervek hatalmának megnövekedése folytán. Az egyensúlyi elmélet szerint persze a kereslet és a kínálat egyensúlyba jut az árak közvetítésével. És ez így is van: a kínálatihiány magasabb áron „tűnik el”.

A legtöbb fejlett országban dúló inflációs járvány elleni gyógymód a kínálatot visszafogó tényezők felszámolása. Meg kell szüntetni például azokat a támogatásokat, amelyeket a farmerek földjük műveletlenül hagyásáért kapnak. Le kell bontani a kínálatot csökkentő és az árakat emelő vámfalakokat. Kevesebb adminisztratív előírást szabad kiadni. Az Egyesült Államokban például azt is előírják, hogy melyik közúti fuvarozó cég milyen árut honnan hová szállíthat, és szabad-e visszárut felvennie.

A gazdaság minden szereplője követi önérdékét, ami Adam Smith felismerése szerint a közjót segíti elő. Azonban ez a hatás csak akkor érvényesül, ha verseny van. Ilyen meg gondolásból dicséret illeti a magyar közgazdászokat: növelik a versenyt, a piac szerepét, míg az Egyesült Államokat el kell marasztalni, mert csökken a piac szerepe.

Asztély Sándor (University of Gothenburg, Svédország) az energiagazdálkodás kérdésének szentelte felszólalását.

Kiemelte, hogy az elmúlt évtizedben az energiagazdálkodás a társadalmi és a gazdasági szféra egymásra hatásának igen fontos területe lett. Annak eldöntése ugyanis, hogy az energiáért milyen árat fizessünk, korántsem csupán gazdasági kérdés. Ha a meglévő energiahordozó-készleteket a mai generáció érdekeinek figyelembevételével termeljük ki, akkor a következő nemzedékeknek aránytalanul magasabb árat kell fizetniük energiaszükségleteik kielégítéséért.

A két szféra összefonódása egészen kézzelfogható dolgokban is megnyilvánul. Ilyen például az atomerőművek létesítésével kapcsolatos népszavazások kérdése.

Ezután az energiaköltségek növekedésének néhány okáról beszélt. A többi között megemlítette, hogy a tőkeszükséglet óriási. Egy 700 megawattos atomerőmű építése például 1978-ban kereken egymilliárd dollárba került, s 30–40 évi működés után lebontása és a környék fertőtlenítése további 50–100 milliót emészt majd föl. Emellett a nagy befektetések rendkívüli politikai kockázattal is járnak: illetéktelen kezekbe jutva a hasadóanyagok a zsarolás igen alkalmas eszközei.

A különféle beruházások közötti választásban természetesen nagy a szerepe az alkalmazott leszámítolási kamatlábnak.

Az energia szállítása is újabb költségeket ró a felhasználókra: a gázvezetékek elhasználódnak, elrozsdásodnak, a régiek helyére újakat kell építeni. Komoly gondot és költséget jelent azoknak a földtulajdonosoknak a kártérítése is, akiknek a birtokán az energiaszállító vezetékek áthaladnak.

Hajdú Csaba (Forest Industrial Relations, Kanada) „Közeli és távoli előrelépés a gazdasági válság figyelembevételével” című felszólalásában először az energia megráglálásának hatásaival foglalkozott. Elmondta, hogy az olajkartell tulajdonképpen szívességet tett a világnak az olajárak megsokszorozásával, mert felhívta a figyelmet az olajkészletek végetségére, és ennek tudatosulása a közeli múltban és rövid távon, a készletek kimerülése pedig hosszabb távon lesz igen nagy hatással a világgazdaság növekedésére. Az árak váratlan és drasztikus emelése takarékosabb felhasználást eredményez, és meggyorsítja a kutatásokat, s e két tényező együttesen akár energiatúlkínálatra is vezethet majd.

Az olaj megráglálása robbanásveszélyes helyzetet idézett elő, hiszen — a kereslet rugalmatlansága mellett — az olajimportáló országoktól azt követeli, hogy nemzeti jövedelmük mind nagyobb részét adják át az olajtermelőknek.

Ezt pedig egyetlen ország sem teszi szívesen. Ez az ellentmondás korábban háborúba torkollott volna, a jelenlegi világpolitikai erőviszonyok mellett világméretű inflációhoz vezetett. Kétségtelen, hogy az olajválság az úgynevezett Negyedik Világot sújtja a legerőteljesebben: ezeknek az országoknak nincs saját olajuk, nincs saját pénzüik, amiből növekvő olajszámláikat kiegyenlíthetnék, sőt hamarosan saját hitelük sem lesz. Ugyanakkor az olajválság arra is felhívta a figyelmet, hogy egy sor más létfontosságú nyersanyagból is korlátozottak a készletek. Különösen katasztrofális helyzet alakulhat ki az édesvízhiány miatt, ami az 1980-as éveknek nem kisebb gondja lesz, mint az olaj volt az elmúlt évtizedben.

Magyarországgal kapcsolatosan Hajdú Csaba azt hangsúlyozta, hogy elsősorban nem új technikára van szükség, hanem a szervezetségen kell javítanunk. Az állami alkalmazottak foglalkoztatása a jelenlegi gyakorlat szerint egész életre szól, akár hasznosak, akár haszontalanok. Ez náluk is így van. Például a cipő- és a textilipar Kanadában nem lehet versenyképes, felszámolására még sincs lehetőség, mert súlypontjuk Quebec tartományra esik, és fenntartásuk így politikai kérdés. Ha azonban Magyarországon el tudták törölni a villamoskalauzok intézményét, talán azt is lehetne érni, hogy elküldjék a bürokratak felét.

Ezután *Bácskai Tamás* (a Magyar Nemzeti Bank Közgazdasági Főosztályának vezetője) kért szót. Bognár József előadását túl borulátónak ítélte; figyelmeztetett, hogy a korábbi irányzatok — legalább mértékükben — megváltoznak: módosulnak a demográfiai szokások, új energiaforrásokat fejlesztenek ki, és így tovább. Hetényi István előadásával kapcsolatban megkérdőjelezte azt az állítást, hogy a nemzeti jóvedelme akkor tudjuk a leggyorsabban növelni, ha a beruházási forrásokat a termelő ágazatokba koncentráljuk. Különösen a mai szűkös helyzetben indokolt, hogy valamennyi változatot gondosan mérlegelve döntsünk a források elosztásáról. Balassa Béla javaslatához hozzászólva (mármint hogy igyekezzünk a nemzetközi munkamegosztás magasabb szintjét megtestesítő, szakmunkaigényes ipari exportba bekapcsolódni) Bácskai Tamás kiemelte, hogy Magyarország nem fejlődő ország, nem tagja a vámpreferenciát biztosító Loméi Konvenciónak, és a fejlett tőkésországok progresszív vámrendszere (amely alacsonyabb vámtételeket ír elő a nyersanyagokra, mint a késztermékekre) gátolja, hogy kivitelünkben növeljük a magasabb feldolgozottági fokú termékek hányadát. Horváth János felszólalásához azt fűzte hozzá, hogy az 1970-es évek inflációs hullámát nem szabad egyoldalúan megítélni: tulajdonképpen neki köszönhető, hogy a tőkés világgazdaságnak sikerült elkerülnie az 1929—33 közöttihez hasonló mélységű válságot.

Ray György Asztély Sándor atomenergiával kapcsolatos aggodalmait eloszlatandó kért szót. Elmondta, hogy érthető, de megalapozatlan azok félelme, akik az óriási pusztításra is alkalmas hasadóanyagok elrablásától tartanak. Ez a félelem arra emlékeztet, mint ha a tűzvést elkerülendő lemondanánk a tűz felhasználásának ezernyi előnyéről. Természetes dolog, hogy van tűzoltóság. Ugyanilyen természetes, hogy lesz atomrendőrség. Ha ma Angliában 34 000 ember elég a tűzvédelemhez, akkor a sokkal koncentráltabb atomipar védelmére jóval kevesebb atomrendőrré lesz szükség.

Gábor André professzor (Nottinghami Egyetem, Nagy-Britannia) tavaly elhunyt bátyja, Gábor Dénes Nobel-díjas fizikus, a holográfia felfedezője emlékének szentelt előadásában az ipari civilizáció jövőjéről beszélt, annak egyik tanulmánya alapján.

Gábor Dénes szerint az emberi civilizációt három komoly veszély fenyegeti. Az első az, hogy elpusztul egy nukleáris fegyverekkel folytatott háborúban, a második, hogy túlnépesedés bénítja meg, a harmadik pedig a semmittevés korának, a szabad idő túltengésének az ártalmait. Míg a múltban az emberiségnek a természettel kellett megküzdenie, ma már nem a természet, hanem az *emberi természet* az akadály a értelmes fejlődésnek.

A világ további előrehaladását alapvetően az fékezi, hogy az emberiség igazi érdekei és intézményei között nincsen megfelelés. Ilyen „aránytalanság” jelentkezik először is az értelmiség tényleges és szükséges összetétele között, illetve a fizikai munka iránti rohamosan csökkenő igényben. A tudományos kutatásnak is hasznosabb célokért kellene folynia, mint a „gazdaságos emberölés” tökéletesítése. További aránytalanságra mutatott rá Gábor Dénes az emberi élet ideális kívánalmi és a gazdasági rendszer között: a fejlettebb országokban megvan a lehetőség a jólét további emelkedésére, de ezt gátolja a pénzügyi rendszer és bizonyos egyéb intézmények.

A gazdasági előrehaladáshoz több területen alapvető változtatásokra van szükség. Az első feladat az, hogy tehetségeinket új irányokba tereljük, mégpedig nemcsak a technika terén, ahol eddig az innováció túlfellett nehézipart és annak olyan „biztonsági szelepeit” hívta életre, mint az űrhajózás, a fegyverkezés és a hang sebességét felülmúló repülőgép, hanem a tudomány terén is, ahol tehetséges fiatal tudósok munkásságát olyan célok vezérlik, amelyek ugyan érdeklődést keltőek, de nem szolgálják híven az emberiség jövőjét. Helyettük a biokémiai, az immunológiai, a mesterséges élelmiszerek termelésére irányuló, továbbá a társadalomtudományi kutatásokat kellene nagyobb erőfeszítéssel művelni.

Az ipari munkaerőt is át kell irányítani a kor követelményeinek megfelelően. Hiú remény, hogy a modern iparágak elegendő munkahelyet teremtenek majd. A munkanélküliség elkerülésére az egyetlen megoldás: a nem anyagi szolgáltatások fejlesztése.

Ennek megvalósítása intenzív átképzést és oktatást igényel. Ez azonban nem hátrány, hanem előny: a sokoldalú képzés és az egész életre kiterjedő tanulás értékes elfoglaltságot nyújt. Talán az lenne az ideális, ha minden fiatal férfi és nő kettős képzésben részesülne: élete korai szakaszában az ipari munkára, élete későbbi éveiben a nem anyagi szolgáltatásokra és oktatásra készítenék fel. Gábor Dénes hitt abban, hogy az értelmesebb emberek nagy része szívesen menne élete második felében oktatónak, ha szakadatlan tanulással sikerült ébren tartania szellemi képességeit negyven éves kora után is.

Az átképzéshez-átírányításhoz sok pénz szükséges, de ezt a mai felesleges munkahelyek megszüntetésével is elő lehetne teremteni.

Végül szembe kell néznünk még egy alapvető gonddal, amely az emberi természetben rejlik. A jólét növekedésével veszedelmes emelkedik a bűnözés, a huliganizmus, az alkoholizmus, a kábító- és izgatószeres használata. Egyben milliószoros mértékben megnövekedtek a tisztítás eszközei. A megoldást csak abban kereshetjük, ha sikerül megfelelő neveléssel általánossá tenni az önfegyelmek és a társadalmi felelősségérzetnek azt a fokát, amely a múltban az emberiségnek csak csekély százalékát jellemezte.

Simai Mihály akadémikus (az MTA Világgazdasági Kutató Intézetének igazgatóhelyettese) először ahhoz a több előadó által is említett kérdéshez szólt hozzá, hogyan lehetne szorosabbra fűzni kapcsolatainkat külföldön élő magyar kollégáinkkal. Javasolta, hogy a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Központi Könyvtára mint hazánk közgazdasági alapkönyvtára állítson föl külön katalógust a külföldi magyar közgazdászokról, ők pedig küldjék el munkáikat, publikációikat.

Bácskai Tamás hozzászólását illetően megjegyezte, hogy van ugyan műszaki haladás, de a világ addig nem tud kilábalni a válságból, amíg nincs frontáttörés az energetikában, vagy nem változnak meg a fogyasztói preferenciák. Ez utóbbiak is nagy gondot jelentenek, hiszen például a demonstrációs hatás folytán az energiahordozókban szegény fejlődő országokban is aki csak teheti, gépkocsit akar vásárolni. A demográfiai növekedést sem tudjuk úgy befolyásolni, hogy a Föld népessége 2000-re el ne érje az 5,5–6 milliárdot, ami — az ipar fejlődését is beszámítva — rendkívül megnöveli az energiaigényt. Az eddigi jelek szerint sajnos az 1980-as években nem várható számottevő javulás.

Balassa Béla vizsgálódásához hozzáfűzte, hogy az ott előrejelzett irányzat, azaz a feldolgozóipari munkamegosztás további elmélyülése csak akkor előnyös a fejlett tőkésországok számára, ha megfelelő gyorsasággal alkalmazkodni tudnak a változásokhoz. Egyébként a komparatív előnyök is módosulnak. Például a mikroprocesszorok úgy átalakítják a termelést, hogy a fejlődő országok esetleg a textiliparban sem lesznek képesek állni a versenyt.

Simai professzor egyetértett Hajdú Csabával, hogy a munkaerő-gazdálkodást a mainál fontosabb hely illeti meg gazdaságunkban. Nem elegendő, ha rendelkezésre áll „a kiművelt emberfők sokasága”. Hogyan helyezkednek el a gazdaságban? Mi a gazdaság szakemberigénye? Hogyan szervezzük a munkájukat? Milyen technikával kapcsoljuk össze őket? Az ezekre a kérdésekre adott gyakorlati válasz legalább olyan fontos tényezője a gazdasági fejlődésnek, mint a jól képzett szakemberállomány vagy a korszerű termelőberendezések.

Az NSZK és Magyarország iparának termelékenységét feltérképező egyik vizsgálat eredménye szerint lemaradásunk egyharmadrészt szervezési, nem pedig technikai vagy szakképzési okokra vezethető vissza. A jelentős lemaradásból adódóan gazdaságpolitikánkban a vállalati munka hatékonyságát kell növelnie, hosszú időre szóló program keretében.

Ray György (National Institute of Economic and Social Research, Nagy-Britannia) az ipari nyersanyagok kínálatának távlatait vizsgáló előadása első részében arra a kérdésre keresett választ, vajon fennáll-e a veszélye annak, hogy valamilyen fontos ipari alapanyag hosszú távon, az elkövetkező 10–20 évben az olaj példáját követi, azaz — a tartalékok végességének felismerése nyomán — nemcsak az ár emelkedik ugrásszerűen, hanem átmeneti ellátási nehézségek is jelentkeznek. A kérdés megválaszolásához megvizsgálta a 36 legfontosabb ipari nyersanyag termelési és készletadatait, valamint ezek várható jövőbeli alakulását. Bár az elemzés a napjainkban igen „divatos” energiahordozókra nem terjedt ki, eredményei eléggé biztatóak. Csupán három olyan jelentős nyersanyagot talált, amelynek várható élettartama 25 évnél rövidebb, és a helyettesítése megoldatlan. Ezek az azbeszt, a fluorit és az urán. A 25 évnél rövidebb időre elegendő többi nyersanyag nagyjából négy csoportba osztható: 1. azok az anyagok, amelyeknek szintetikus úton való előállítása iparilag megoldott (ipari gyémánt, kvarckristály, rutil); 2. azok az anyagok, amelyek iránt a kereslet a műszaki fejlődés következtében jelentősen csökkent (higany); 3. amelyekről tudjuk, hogy magasabb árszínvonal esetén sokkal nagyobb mennyiségek kitermelésére kerülhet sor (ezüst) és 4. amelyekről feltehető, hogy a még feltáratlan források a nyilván tartott tartalékok sokszorosát teszik ki (például horgany).

A tartalékok jövőbeli alakulásával kapcsolatban több tényező is azt indokolja, hogy a napjainkra általánosan jellemzőnél derülátóbban ítéljük meg a kérdést. Először is a tartalék nem statikus, hanem dinamikus fogalom. Senkinek sem érdeke, hogy valamilyen módon felmérje a Föld abszolút, végleges készleteit. Nincs olyan állam vagy vállalkozó, aki lázasan (és nagy anyagi ráfordítással) kutatna olyan ásványkincsek után, amelyek kitermelésére a következő húsz évben biztosan nem kerül sor. Emellett a Föld felületének igen nagy részét még nem kutatták meg. Különösen nagy készleteket rejthet magában az óceánok medre. A legfontosabb szempont azonban valószínűleg az, hogy a tartalékok mennyisége az árszínvonal függvénye: magasabb árak mellett megéri kitermelni olyan ásványkincseket, amelyeket korábban nem volt érdemes feltárni.

A nyersanyagpiacok várható helyzetének elemzésekor nem szabad megfeledkeznünk a műszaki haladásról sem. A történelem számos példát szolgáltat arra, hogy a kényszerűség szorításában a hiányzó anyagokat másokkal, újjal tudta pótolni az ember. Napóleon Franciaországát az angol flotta bojkottja, majd később az ibériai háború elvágta megszokott nyersanyagaitól, s az ebből eredő hiánynak „köszönhetően” terjedt el a többi között a cukorrépa termesztése és a Leblanc-féle szódagyártási módszer. Haber nitrogénkivonási módszere és annak

alkalmazása az ammóniagyártásban az első világháborúból közismert. A mógumi és a szappant helyettesítő mosószerek pedig a II. világháború „termékei”.

A tudomány előrehaladása azonban sok, ma természetesnek vett ipari nyersanyagot teremtett minden hiánytól függetlenül is: szintetikus textíliákat, különféle műtrágyákat és műanyagokat. Az emberiség anyagihiányait eddig a tudományos haladás megoldotta, de ennek az ára, hogy csaknem kivétel nélkül minden egyes megoldás több energiát igényelt. A múltbeli haladás nem ad garanciát a jövőre nézve, de alapot szolgáltat ahhoz a reményhez, hogy a tudományos és műszaki fejlődés nem fog megállni. Nem vitás, hogy az energiahelyzet nehezebbé fogja tenni az anyaggyártás megoldását, de nem teszi lehetetlenné.

Kárász Artúr (az International Bank for Reconstruction and Development európai igazgatósága, Franciaország) a nemzetközi fejlesztési politika fontosságára hívta fel az ülésszak résztvevőinek a figyelmét. Enélkül olyan országok, mint India vagy Pakisztán a gazdasági összeomlás felé vezető úton haladnának, és a Tajvanhoz, Izraelhez és Thaiföldhöz hasonló közepes méretű országok sem tudtak volna elindulni az iparosodás útján. Jóllehet a legutóbbi évtizedekben a nemzetközi fejlesztési politika nem volt teljesen eredménytelen, az utóbbi években mind kedvezőtlenebbül alakult, és a Világbank most publikálandó jelentése szerint fennáll annak a veszélye, hogy a gazdasági fejlődés a jövőben is világszerte lassulni fog. A fő gond az, hogy mind több pénz kell energiára és nyersanyagra, és a pénz mind kevesebbet ér.

A fejlesztési hiteleket nyújtó országok érdekltségét erősen csökkenti az adós országok kilátástalan helyzete, vagyis annak a valós veszélye, hogy sosem látják viszont a pénzüket. Hol vannak már azok a szép idők, amikor a Népszövetség csak úgy adott stabilizációs kölcsönt, ha az adós ország elfogadta, hogy a Népszövetség ellenőre a pénzügyminiszter mellett üljön? A mai világgazdaság az adósoké, nem pedig a hitelezőké. A napjainkban oly sokat hallott olyan új keletű pénzügyi szak kifejezések, mint például a hitelek „átütemezése”, csak szép szavak arra, hogy az adós nem tud fizetni. Ennek a hitelkapcsolatok fejlődését, szélesedését gátló kockázatnak a mérséklését kívánja szolgálni az a javaslat, hogy hozzanak létre egyfajta „biztonsági hálót” a nemzetközi kölcsönügyletekben részt vevő bankok között, amely az adósok nemfizetése esetén kártalanítaná a hitelezőket.

Sajátos tényezője a fejlődő országok eladósodásának és a hitel iránti igényük növekedésének az energiaárak gyors és jelentős emelkedése. Ez utóbbi következtében az OPEC számláin egyre nagyobb, valóban csillagászati összegeket írnak jóvá, de ezek az összegek Balzac számárbőrének mintájára zsugorodnak. Így valamiféle örögi kör alakult ki az eladósodottság és az OPEC vagyona között: a nemzetközi bankvilág az OPEC hatalmas betétei nélkül nem tudná a Harmadik, pontosabban a Negyedik Világot finanszírozni, az olajtermelő országok viszont folyton lihegve loholnak a „számárbőrük” után, és árat emelnek.

A világ tőkeszükségletei olyan nagyok és — a népesség növekedése, valamint az egymilliárdnyi lakosságú Kínai Népköztársaságnak a tőkepiacon való megjelenése következtében — egyre növekvők, hogy azokat a gazdag országok önmagukban nem fedezhetik. Módot kell találnunk a globális finanszírozásra, amelynek forrása az univerzális adóztatás volna. Persze nyilvánvaló, hogy a dolgok mai állása mellett a világköltsgvetés álomnak látszik, de valójában ez a történelmi fejlődés utolsó állomása. Az adózás „fejlődése” azt jelentette, hogy az adófizetők egyre távolabbi területek fejlesztéséhez járultak hozzá: a falu után a régióhoz, majd a távoli országrészekéhez. Ma az arizonai farmer is hozzájárul New York városának fenntartásához. Az észak-amerikai szövetségi adórendszerből pedig már csak egy lépés — persze hatalmas lépés — a világköltsgvetés megvalósítása. Ez a fejlődés még sok időt fog igénybe venni. De az ötlet már megszületett, és az ideák veszélyes dolgok: egyszer elkerülhetetlenül megvalósulnak.

Berend T. Iván akadémikus (a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem tanszékvezető egyetemi tanára) hozzászólásával az eddigi előadásokból kirajzolódó

Széchenyi-képet tette még árnyaltabbá. Elmondta, hogy a 19. század „kihívása” alapvetően kétfajta választ váltott ki. Az egyik a Széchenyi-féle, aki felismerte, hogy ott tartunk, ahol Anglia tartott száz éve, s a lemaradás pótlásához bizonyos intézkedéseket át kell vennünk, s be kell kapcsolódnunk a világgazdaság vér-áramába. A másik típusú válasz, amelynek „legtöbonyebb” példája Johann Gottlieb Fichte 1800-as könyvében, a „Der geschlossene Handelsstaat”-ban található meg, az előbbinek éppen ellentettje, és a Bognár József említette irracionális válasz iskolapéldája. Lényege, hogy ne vegyünk át semmit, ami külföldi, tagadjuk a külföldi értékeket, ne kereskedjünk, sőt ne is érintkezzünk a külfölddel, mert így a nemzeti karakter is jobban fejlődik. A Fichte-idézetek éppúgy időszerűek, mint a Széchenyiéi: nem szabad a valutát konvertibilissé tenni, mert az átok, csak az államilag garantált papírpénzre van szüksége a gazdaságnak; ne menjünk a külföldi versenypályára, építsünk inkább egyet magunknak, mert magunkkal versenyképesek vagyunk. Fontos látnunk, hogy a gazdaságban a racionális és az irracionális válaszok mindig együtt jelentkeznek, s ezeket értékelnünk, egymással szembeifélnünk kell.

Elek S. Péternek a magyar háztáji gazdaságok visszaszorulására vonatkozó előrejelzésével kapcsolatban felhívta a figyelmet arra, hogy Magyarországon nem olyan a városiasodás, mint például az Egyesült Államokban. Nálunk az ipari munkásság fele falun él. Az Egyesült Államok mezőgazdasági termelésének is mintegy 12 százalékát az úgynevezett gentleman-farmok adják. Ez a nyugati típusú városiasodástól való megcsömörlés egyik tanúbizonysága. Egyáltalán nincs kizárva, hogy mi ezt az urbanizációs szakaszt „átugorjuk”, s így a kistermelés nálunk sosem fog az amerikai szintre süllyedni.

Demény Pál (Center for Policy Studies, The Population Council, Egyesült Államok) az „északi” és a „déli” országosport népességének és ennek alapján az egy főre jutó jövedelmének az alakulását vizsgálta az ezredfordulóig tartó időszakban.

Elmondta, hogy a régi demográfiai előrejelzések nem kelthettek túl sok bizalmat a népeségtudomány iránt. 1952-ben például a legátfogóbb adatbázissal rendelkező ENSZ-előrejelzés 1980-ra 3 milliárdra becsülte a világ népességét, azaz másfél milliárdot (vagyis ötven százalékot) tévedett. A módszerek azóta igen sokat tökéletesedtek: a mai előrejelzések hibahatára nagyon kicsiny, szinte elenyésző.

Ami a két övezet természetes szaporodását illeti, a jövőben nem várható a ma is jellemző eltérések csökkenése: az „északi” országokban a lakosság egyre lassabban nő, a „déliekben” viszont egyelőre — legalább az 1990-es évtized beköszöntéig — gyorsul a növekedés. Különösen érdekes a fiatal felnőttek korszortjának (20—39 évesek) az alakulása. Míg 1970 és 1980 között a fejlett régióban 41,5 millióval nőtt a számuk, addig az előttünk álló dekádban csak 30,2 millióval nő, az évszázad utolsó tíz évében pedig 13,4 millióval csökken. A megfelelő számok a fejlődők esetében 239, 320,6, illetve 279,1 millió. (Itt az utolsó adat is növekedést jelent!) Minden egyéb tényezőt változatlanak tekintve tehát arra a következtetésre juthatunk, hogy a két övezet között az egy főre jutó jövedelemben meglevő különbség tovább nő. Egyébként mind a tőkefelhalmozási képesség, mind az energia- és nyersanyaghelyzet tovább erősíti a demográfiai előrejelzés alapján is kivehető irányzatot.

Káldor Miklós a nemzetközi pénzügyi rendszerrel kapcsolatban elhangzottakhoz szölt hozzá. Kárász Artúrtól eltérően, neki az a véleménye, hogy az infláció megfékezése legfőképpen csak fájdalmas folyamat lesz, de semmiképpen sem hosszú. A magyar stabilizálás és valutareform tapasztalata is ezt támasztja alá. Új hazájában, Angliában öt éves tervet dolgoztak ki az inflációs ráta lefaragására, s ez az előbbiek értelmében már önmagában is téves.

Napjainkban az igazán nagy összegű pénzügyi műveleteket mindössze öt-hat nagybank bonyolítja le. Így tulajdonképpen nem is a hitelező fut az adós után, hanem a hitelezők hitelezője a hitelező után, azaz a jegybankok a kereskedelmi

bankok „befolyása” alá kerültek: a Deutsche Bank, a FED vagy a Bank of England nem engedheti, hogy a nagybancok tönkremenjenek. A Kárász Artúr említette biztonsági háló a központi bankok jóvoltából már megszületett.

A világgöltésvetés megteremtése a fejlesztés finanszírozása mellett egy sor más gondot is megszüntetne. Nem lennének például háborúk, mert a világgöltésvetés a világállam megteremtését is jelentené.

Nötel Rudolf (Bibliothèques de l'ONU, Genf; St. Anthony's College, Nagy-Britannia) szintén a nemzetközi pénzügyi rendszer néhány kérdéséről beszélt, kiemelve a valutarendszer reformja, a kelet—nyugati pénzügykapcsolatok, valamint a KGST valutarendszerének egyes vonatkozásait.

A nemzetközi pénzügyi rendszer továbbfejlesztését, pontosabban újraszervezését illetően gyakorlatilag semmi előrehaladás nincsen. Ez az egy helyben topogás nemcsak a tőkés világ valutáris kapcsolataira jellemző: a tranzferábilis rubel érvényességi körében sem valósítottak meg gyakorlatilag semmit a Komplex Program eddigi tíz éve alatt. A kelet—nyugati pénzügyi kapcsolatokban sincs alapvető változás. A nyugati országok már húsz évvel ezelőtt megadták a konvertibilitás lehetőségét a szocialista országoknak, akik egyébként is teljes értékű, nagyrabecsült üzletfelek az eurovaluta-piacokon éppúgy, mint bármely más pénzügyi művelet során.

Viszonylag új fejlemény a szocialista országok jelentős hitelfelvétele a nemzetközi valutapiacokon. Az ENSZ Európai Gazdasági Bizottságának adatai szerint, összesített adósságállományuk 1979-ben elérte az 57 milliárd dollárt. Messze a legnagyobb a lengyelek hiteltartozása (17 milliárd), és a Szovjetunióé is e körül mozog. Magyarországé 7 milliárd, az NDK-é 6, Romániáé csaknem 4, Bulgáriáé 3 és Csehszlovákiáé 2. Az adósságszolgálat viszonylag csekély az országok nemzeti termeléséhez képest (1979-ben 4—5 százalék körüli volt). A szocialista országok elégedettek lehetnek ezzel a helyzettel, hiszen inflálódo valutában adósdotak el, azaz a törlesztés reálértéke kisebb lesz, mint a hitel volt felvétele idején. De, azaz a hitelezők sem aggódnak, hiszen pénzügyi első osztályú adósoknál van, akik (és ez elterjedt vélemény Nyugaton) szükség esetén még egymásért is jótállnának.

A KGST belső valutarendszere korántsem biztosít olyan simán működő lebonyolítást az intern kereskedelem számára, mint amilyent — az említettek értelmében — a kelet—nyugati kereskedelem élvez. Nötel Rudolf pozitívan értékelte, hogy a KGST-tagországok között nő a szabad devizában elszámolt forgalom aránya.

Az 1979-es Economic Survey of Europe szerint a szocialista országok a következő választás előtt állnak: vagy növelik a beruházásokat, és fenntartják a nemzeti jövedelem növekedésének korábbi ütemét (ami a források szűkösségére való tekintettel igen nehezen valósítható meg), vagy a tervezett szinten tartják a beruházásokat, és belenyugszanak a növekedési ütem csökkenésébe. Úgy látszik, ez utóbbit választotta Magyarország is. Az első alternatíva megvalósításához olyan nagy erőfeszítésre lett volna szükség, amit csak az 1957. évi konszolidációhoz vagy az 1968. évi gazdaságirányítási reformhoz lehet hasonlítani.

Zsoldos László (University of Delaware, Egyesült Államok) azt elemezte, hogyan hat az árfolyam szabad változása a kis, nyitott országok gazdaságára.

A közgazdasági szakirodalomban bőven találunk utalást arra, hogy egy nyitott gazdaságú kis országnak előnyére válhat a rögzített valutaárfolyam. Ezt általában azzal indokolják, hogy lehetővé teszi a hazai és a világpiacon árk összehasonlítását, és ezzel elősegíti a külföldi áruforgalom költség-, ár- és nyereségszámítását, ugyanakkor a forgalom növekedését is. A rögzített árfolyamok hívei feltételezték, hogy bár a világpiacon árk periodikusan változnak, az árváltozásokból eredő és a fizetési mérlegben megjelenő ingadozásokat ellensúlyozni lehet az ország központi tartalékaiból vagy rövid és középlejártatú külföldi hitelekkel. Ez a nézet feltételezi, hogy az ingadozások oka alapvetően átmeneti, és a fizetési mérleg ingadozása automatikus alkalmazkodási folyamatot indít el.

Az elmúlt évtized eseményei azonban erősen próbára tették a gazdasági ingadozásokat mérsékelni hivatott intézményi és funkcionális rendszert. A nemzetközi gazdasági és pénzügyi rendszert sok tekintetben szétziláló változások következtében a vezető tőkésországok már 1973 tavaszán áttértek a szabadon változó valutaárfolyam gyakorlatára. A kis országok jó része azonban nem követte ezt a gyakorlatot, hanem továbbra is a dollárhoz, de még több esetben a francia frankhoz, az SDR-hez, valamint a font sterlinghez kötötte valutája árfolyamát. Még napjainkban is a Nemzetközi Valutaalap tagországainak több mint a fele rögzíti nemzeti pénze árfolyamát. Bár a rögzített paritás részben megőrzi a rég fennálló cserearányokat, de amíg az export nem diverzifikálódik, addig a valutájuk árfolyamát valamelyik vezető valutához kötő országok a jólét növekedését csak az általános világkereslet növekedésétől várhatják.

Az iparilag fejlődő kis nyitott ország, amelynek fejlődése sok tekintetben a világpiacon folyamatokba, a nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódásától függ, nem hagyhatja figyelmen kívül a világpiacon áralakulás hatását. E tekintetben a szabadon változó valutaárfolyam rendszerének talán az a legnagyobb feladata, hogy az árfolyam-ingadozások elkerülhetetlen kockázatát ésszerűen ossza el, vagyis a kockázat terhet azok viseljék, akik a nemzetközi munkamegosztás folyamatából származó előnyöket is élvezik.

Szabó-Pelsőczy Miklós (World Society of Applied Economics, Egyesült Államok) a nemzetközi pénzügyi rendszer fejlődéséről és helyzetéről beszélt. A nemzetközi pénzügyi rendszer tulajdonképpen csak százesztendősz mültra tekinthet vissza, és ez az időszak négy jól elkülöníthető szakaszra osztható: 1. az aranystandard (1870—1914), 2. az aranyvaluta-standard (1920—1939), 3. a Bretton Woods-i rendszernek (1944—1970), valamint 4. az aranytól elszakított valuták és a nemzetközi pénzügyi rendszer válságának a korszakára.

Az 1. és a 3. szakaszt fix árfolyamok jellemezték: az aranyponatok mechanizmusa az árfolyamokat egyszerre szilárdná és rugalmassá tette. A Bretton Woods-i rendszer ezt kívánta utánozni, de eltörölve az aranykészlet szűkösségéből adódó korlátokat. A két világháború közötti időszak pénzügyi rendszere sokban hasonlított a mostanihoz, s az akkori keserű tapasztalatok intő példaként szolgálhatnak a jelen számára. Az akkori két évtizedben sem volt elegendő arany, s ezért a tartalékokba más valutákat is beszámítottak. A tartalékok azonban még így sem érték el a gazdaság által igényelt szintet. A következmény: visszaesés a nemzetközi munkamegosztásban, a protekcionizmus elterjedése, a válság, majd a háború kitörése. Az arany demonetizálása a gazdasági irracionális legjobb példája. Vele együtt megszűnt a pénzügyi fegyelem, és az arany helyett a monetáris elmélet „szabályozza” a pénzügyi életet. Az árfolyamok szabad lebegése ésszerűtlen, és a fejlett tőkésországok szempontjából célszerűtlen is: elsősorban az olajtermelő országok érdekét szolgálja. Mivel a lebegő árfolyamok rendszerének haszonélvezői is vannak, a nemzetközi pénzügyek átszervezésére csak minden érdekelt bevonásával, tárgyalások útján kerülhet sor. Az első feladat az olajtermelők és -fogyasztók közötti együttműködés megszervezése, intézményessé tétele.

Hozzászólásának végén Szabó-Pelsőczy Miklós utalt arra, hogy a legutóbbi közgazdasági iskola az osztrák volt, s javasolta egy budapesti közgazdasági iskola létrehozását, melynek az itthon és a külföldön élő magyar közgazdák egyaránt tagjai lehetnének. Véleménye szerint az első megvizsgálendő kérdés a kínálat rugalmassága lehetne. Mind Say, mind Keynes gyakorlatilag végtelen kínálati rugalmasságot tételezett fel, ez azonban helytelennek bizonyult. A II. világháború utáni két évtizedben az egy főre jutó nettó nemzeti termék átlagosan 4,5 százalékkal nőtt, míg az infláció üteme 1,5 százalékkal volt. A két mutató hányadosa 1965 után a vietnami háború nyomán erősen csökkent. Meg kellene vizsgálni ennek okát, mert így talán rálehetnek a világgazdaságot sújtó gondok megoldásának módjára is.

Boross F. László (National Institute of Economic and Social Research, Nagy-Britannia) „A gazdasági fejlődés kilátásai a kontinentális Nyugat-Európában”

című felszólalásában az olajválságot megelőző és az azt követő tizenkét év gazdasági fejlődését vizsgálta. Megállapította, hogy az 1973 előtti egy-másfél évtized prosperitásának (melynek alapja az alacsony és csökkenő reál-energiaár, valamint a GATT keretében végbemenő vámliberalizáció volt) visszatérésére a közeli jövőben nincsen remény.

Az 1973 óta eltelt hat év sok újat hozott az állami és a gazdasági vezetőknek. Az előrejelzések készítőinek is megnőtt a feladata, de a felelősségük is, mert mindenki tőlük várja, hogy megtalálják a válságból kivezető utat. Különösen bonyolulttá teszi a prognosztizálók feladatát az a tény, hogy az eddigi előrejelzési módszerek és eljárások nem nagy sikerrel alkalmazhatók, gyakran még egymásfél éves előrejelzésre sem. Ezért a prognózisokhoz mindig meg kell adni azokat a feltételeket, amelyek feltétlenül szükségesek a modell megvalósulásához. Az előrejelzések javításához új tényezők bevonására is szükség volna, egyelőre azonban még nem tudni, melyek is ezek a releváns tényezők.

A jövőt illetően először a gazdasági előrejelzés néhány általános nehézségéről szólt. A prognózisok hibahatárát jelentősen csökkentené például, ha nem naptári évekre vagy évnegyedekre készítenék őket. Elegendő ugyanis néhány apróbb esemény, és az előrejelzések máris csúsznak — a prognózis készítői pedig magyarázkodnak. A naptári évek szerinti ütemezés „eltörlése” abból a szempontból is előnyös volna, hogy az intézményeknek nem kellene — akár ésszerűtlenül is — elkölteniük a költségvetésüket. (Mégfontolandó egyébként, hogy nem fektethetnek-e be esetleg kamatot hozó formában az elköltetlen költségvetési maradványt.)

Nem szabad elfelejteni, hogy a középtávú előrejelzések akkor is hasznosak lehetnek, ha számszerű becsléseik nem válnak be. Ilyen helyzet akkor állhat elő, ha az állami és a gazdasági vezetők figyelembe veszik az előrejelzés alapján várható irányzatokat, és kellő időben reagálnak ezekre az előre megjósolt változásokra, folyamatokra.

Boross F. László végezetül az 1980—1985 közötti időszakra vonatkozó előrejelzését ismertette. Véleménye szerint ebben a hat évben a nyugat-európai országok gazdasági teljesítménye kissé kiegyensúlyozottabb lesz, mint az olajválság óta eltelt időszakban, de a növekedés üteme nem lesz nagyobb, mint a hetvenes évek második felében volt. Ennek oka főként az, hogy (bár a második olajár-robbanás nem jelentett akkora csapást, mint az első) az árakban nagyobb az energiaköltség hányada, és így kevesebb vásárlóerőként fellépő jövedelem képződik. Kicsi az állótüke-képződés is, ami fékezi az új, hatékonyabb berendezések termelésbe állítását. A beruházásoknak egyébként is egyre nagyobb hányadát kell az energiafogyasztás csökkentésére, illetve az energiatermelés növelésére fordítani.

Unger László (Hoffmann-la Roche, Svájc) a tömegtermelésnek és a különleges termékek előállításának és forgalmazásának sajátosságait hasonlította össze felszólalásában, melynek ígéretes alcíme: *Út a jövedelmezőséghez.*

A nem differenciált (tömeg-) cikkek sajátosságai a következők:

1. Sok termelő állítja elő, lényegében azonos minőségben.
2. Gyakran több különböző területen használják fel őket.
3. Árukat annak alapján határozzák meg, hogy mit tartalmaznak (azaz lényegében az anyagköltségeket veszik figyelembe).
4. Termelésük jövedelmezősége legfőlegben csak átlagos.

A differenciált, különleges árucikkek viszont a következő jellegzetességeket mutatják:

1. Az egyes termelők által előállított cikkek különböznek egymástól.
2. Általában egy, de legfőlegben néhány területen használják fel őket.
3. Teljesítményük, hasznosíthatóságuk alapján határozzák meg az árukat.
4. Előállításuk jövedelmezősége általában átlagon felüli vagy kifejezetten nagy.

Az előadás második részében Unger László a vegyipar példáján mutatta meg a termékek e két típusának eltérő sajátosságait, melyek közül a következők a legfontosabbak:

a) A tömegcikkek általában — bizonyos határokon belül — egymással helyettesíthetők, a különleges áruk nem.

b) Az előbbiekkel kapcsolatos kutatások az előállítási eljárásra összpontosítanak, az utóbbiak esetében a felhasználási-alkalmazási módokra.

c) A tömegcikkek termelése nagy mennyiségben, gyakran automatizált berendezésekkel történik, a különlegességeké kicsiben, de több termék gyártására is alkalmas berendezésekkel.

d) Az első csoportba tartozó áruk ára ingadozik, és az egységár általában alacsony, míg a másodikba tartozóké kevésbé követi a konjunktúraciklus alakulását, és az egységérték is nagyobb.

e) A tömegcikkek árában az előállítási költségek aránya a nagyobb, míg a különlegességeikben az értékesítési, piackutatási, vevőszolgálati kiadások vannak túlsúlyban, s a termelés megindításának egyszeri tőkeigénye is viszonylag kicsi.

f) Végül a tömegcikkeket előállító cégek a gyártásra, a különlegességeket termelők az értékesítésre orientáltak.

Az elmondottak alapján nyilvánvaló, hogy a tömegcikkek termeléséről célszerűbb a különlegességek gyártására átállni, hiszen így gyorsabb termelésnövekedést biztosíthatunk, kevésbé függünk a nyersanyagok árától, nagyobb szabadsággal alakíthatjuk ki árainkat, csökkenthetjük a tőkeintenzitást, és végül növelhetjük a jövedelmezőséget.

Potoczky István (Financial Consulting Service, Egyesült Államok) az amerikai olajkutatások finanszírozásának új irányzatairól tájékoztatta a tanácskozás résztvevőit.

A kőolaj ára az 1970-től 1980-ig terjedő évtizedben hordónként 2,6 dollárról 40-re emelkedett. Ugrásszerűen nőtt a nagy olajtársaságok jövedelme is. E két tényező hatására a kormány — elsősorban politikai okokból, a közvélemény „megnyugtására”, illetve szavazatszervezés céljából — különféle kedvezményekben részesíti azokat a kisvállalkozókat, akik hajlandók pénzüket az olajkutatásba fektetni. Ez a megoldás mindenki számára kedvező. A beruházók a kutatásba investált tőkét leírhatják az adott évi adóalapból, és csak a későbbi olajjövödelmük után fizetnek adót. Mivel pénzüket kimerülő erőforrás hasznosításába fektetik, az adóalapot 22 százalékkal csökkentik. (Ez az úgynevezett depletion allowance.) Ha az olajjövödelmüket ismét kutatásba fektetik, akkor továbbra sem adóznak utána.

Jól járnak a nagy olajtársaságok is, akik olajmezőiket sakktáblaszerűen osztják fel, s a „fehér” mezőket átadják a korlátolt felelősségű társaságba tömörült kisvállalkozók megbízásából dolgozó fúróvállalatnak, a „feketeket” pedig megtartják maguknak, s ők is fúrni kezdenek, ha a kisvállalkozók olajat találnak. A kisvállalkozók a kitermelt olaj mennyiségének 1/8-át a föld eredeti tulajdonosának, további 1/8-át pedig a koncessziót birtokló olajcégeknek adják át járadék fejében.

Az állam a későbbi olajjövödelmeiből kap adót. Legnagyobb haszna azonban abból származik, hogy nő a hazai kutatófúrások száma, és így a készlet mennyisége, valamint a kitermelés, ami csökkenti az import iránti igényt.

Jelentős kedvezmény a kis befektetők számára, hogy míg a nagy olajvállalatok a negyven dolláros árból 18 dollár úgynevezett windfall profit tax-et („megszolgáltatlan jövedelem adója”) fizetnek, addig nekik hordónként csak 8 dollárt kell befizetniük az állami költségvetésbe. (A megszolgáltatlan jövedelem adója egyébként országos szinten olyan összeget ér el, hogy papíron egyensúlyba hozza a szövetségi költségvetést.)

Ezután ismét hozzászólások következtek. Először *Kádas Kálmán* kapott szót. Horváth János inflációról szóló előadásához azt fűzte hozzá, hogy van kedvező, egészségesnek mondható, „optimális” infláció is, mint amilyen az NSZK-é, amely serkenti a gazdasági növekedést. A munka termelékenységének a növekedése a szükséges munkaidő csökkenéséhez vezet: az Egyesült Államokban heti

2–3 nap alatt megtermelhetik a szükséges nemzeti jövedelmet. Nagy gond, hogy mit csináljanak a felszabaduló idővel.

Hajdú Csaba felszólalását azzal egészítette ki, hogy az OPEC azon érvelése, mely szerint az olajár emelésével a világ egésze számára takarékoskodnak az olajjal, cinikus. Egyszerűen arról van szó, hogy a klasszikus monopolista módszerrel, a kínálat csökkentése és az ár emelése útján kívánják a jövedelmüket maximálni. Az olaj és a nyersanyagok árának emelésekor gyakran hangoztatják az „igazságos ár” szükségességét, pedig az ár nem etikai, hanem közgazdasági kategória: nem lehet igazságos, csak a piaci helyzet által indokolt arról beszélni.

Horváth János válaszában elismerte, hogy az infláció lehet pozitív is, bár bizonyos rétegeket mindenképpen hátrányosan érint. Az infláció megfékezésével kapcsolatban elmondta, hogy a világtörténelem egyik legsikeresebb stabilizációja — véleménye szerint — az 1946. évi magyarországi volt: csak annyi pénz került a forgalom csatornáiba, amennyi kínálatot teremtettek.

Káldor Miklós korábbi hozzászólásában azt állította, hogy a nyugati vezetés intellektuális csődbe jutott, mert ahhoz a Keynes előtti elmélethez nyúlt vissza, amely a világgazdasági válság kirobbanásához vezetett. Horváth János szerint a keynesizmus sem alkalmas vezérfonal a gazdaság irányításában. Az 1946. évi Employment Act a keynesizmus kodifikálása volt, mégis hová jutott az Egyesült Államok nemzetgazdasága! A GNP mintegy 2500 milliárd dollárt tett ki, míg a kapacitások 2700 milliárd előállítását tették volna lehetővé. Így 200 milliárd dollárnyi potenciális emberi munkát egyszerűen nem fejtettek ki.

Kulcsár Kálmán akadémikus (az MTA Szociológiai Kutatóintézetének igazgatója, az MTA IX. osztályának elnöke) arra a kérdésre kereste a választ, hogy mi volt az oka az első közgazdasági munkákkal szemben jelentkező ellenállásnak: Széchenyi „Hitel”-ét több helyütt elégették, és a kor másik kiemelkedő közgazdájának, Berzeviczy Gergelynek a tevékenységét is sok bírálat érte. A múlt század első felében a társadalmi-gazdasági problémákat a politika síkjára tolták el, és a gondok megszüntét jogi-tudati tényezőktől várták. Korának visszasszágaait elemezve Kőlcsey Ferenc is azt a következtetést vonta le, hogy a törvényeket kell megváltoztatni. Ez illúzió volt, és az illúzióktól való megszabadulás napjainkban sem időszerűtlen feladat.

A Széchenyi-emléknapok budapesti programjának befejezésekként „az óházából elszakadt kollégák” nevében *Elek S. Péter* mondott köszönetet a rendező szerveknek, majd méltatta a találkozó jelentőségét:

„Itt, Budapesten, 1980 nyarán, egy tragédiákkal teli évszázad alkonyán, a szólásszabadság ősi, akadémiai hagyományának legtisztább jegyében, az ideológiai és politikai viharok zúgása felett kezét fogtunk egy jobb megértés világának jegyében”. Majd az amerikai szellemi élet nagy intellektuális génuszának, a jogtudományok nemzetközi mesterének, Oliver Wendell Holmes-nak a szavait idézte: „Nem az a legfontosabb ezen a világon, milyen véleményt képviselünk egy bizonyos ponton, hanem — hogy milyen irányban haladunk! Az élet vitorlását néha széllel, néha a szél ellen kell kormányoznunk. A fontos az, hogy mindig előre haladjunk, és ne horgonyon várjuk ki a vihar elmúltát.”

Ezután valamennyi külföldi vendég nevében javasolta, hogy a „közjó és megértés” jegyében tegyék rendszeressé a külföldön élő magyar közgazdászok részvételével megrendezett konferenciákat, így hozva létre egy új közgazdasági iskolát, a „Budapest School of Economics”-ot. Ez az „iskola” többszintű, laza egyesülés legyen, amely sem az ideológia, sem az elmélet tekintetében nem lehet homogén.

A budapesti tudományos ülésszak [★] befejeztével a külföldi vendégek Nagycenkre látogattak. Út közben megtekintették a Bábolnai Mezőgazdasági Kombinát néhány üzemét, majd az igazgató, *Burgert Róbert* tájékoztatta a látogatókat vállalata helyzetéről és terveiről.

Nagycenken, a Széchenyi-kastélyban Győr-Sopron megye vezetői fogadták

az emléknapok záró eseményére összegyűlteket, majd *Szabó Zoltánnak*, a Magyarok Világszövetsége főtitkárának a bevezetőjét követően *Szabó Mihály*, a Magyar Közgazdasági Társaság Győr-Sopron megyei szervezetének elnöke beszélt arról, mi mindent tett a megye és az egész környék felvirágoztatásáért Széchenyi István.

Széchenyi Nagycenken és Sopronban nevelkedett. Később maga irányította birtokain a gazdálkodást, s ez serkentőleg hatott Győr, Moson és Vas megye fejlődésére is. Széchenyi minden környékbeli vállalkozásnak lelkes támogatója volt: részt vett 1835–36-ban az első soproni gőzmalom építésében, az első szedergeylet megalakításában, selyemgombolyítók létrehozásában. Faiskolát telepített Sopronban és Cenken. Szorgalmazta a postautak karbantartását, ő avatta fel 1847. augusztus 20-án a Sopront és Bécsújhelyet összekötő második magyar vasútvonalat, részt vett a soproni kaszinóegyletnek, továbbá a megye első bankjának, a Soproni Takarékpénztárnak a felállításában, és támogatta a Rába szabályozását is.

Ezután *Pach Zsigmond Pál* gazdaságtörténész akadémikus (az MTA Történettudományi Intézetének igazgatója) tartott előadást „Széchenyi Al-Duna-szabályozási koncepciójának kialakulása” címmel.

A folyam szabályozásának gondolata az 1830-ban tett al-dunai útján merült fel Széchenyiben. Útitársa Waldstein János gróf és Beszédes József mérnök volt. Beszédes József az Al-Duna szabályozásától azt várta, hogy a Duna magyarországi szakaszán jelentősen csökken a vízszint és ezzel együtt az árvízveszély. A munkálatok gazdasági haszna az európai kereskedelem fellendülése, az angol kereskedelmi hegemonia megtörése lett volna. A szabályozás megindításához kedvező helyzetet teremtett az európai politikai erőviszonyok alakulása: az orosz–török háborút lezáró 1929-es drinápolyi béke biztosította a kereskedelmi hajók átkelését a Duna torkolatán. Széchenyiék tisztában voltak azzal, hogy a szabályozás jövőjét a világpolitikai fejlemények, elsősorban az orosz–török, valamint az angol–francia kapcsolatok határozzák meg.

Széchenyi István a kérdés jelentőségére való tekintettel az országgyűlés hatáskörébe tartozónak ítélte a Duna-szabályozást. A munkák finanszírozását a földbirtokosok önkéntes felajánlásaiból (tehát subsidium útján) gondolta megvalósítani. Úgy vélte, hogy mivel minden földbirtokos földjét veszélyezteti az árvíz (ha nem is közvetlenül a Dunáé), mindenki szívesen hozzájárul a költségek fedezéséhez.

A dunai hajózás szerepét növelte és a szabályozás fontosságát is kiemelte az a tény, hogy közben megalakult a Dunagőzhajózási Társaság, és 1930. szeptember 4-én indult első útjára az I. Ferenc császár nevét viselő 60 lóerős gőzhajó.

Később Vásárhelyi Pál mérnök bebizonyította, hogy Beszédes József számításai nem megalapozottak: az Al-Duna szabályozásával önmagában nem csökken a vízszint és az árvízveszély. Ezt Széchenyi elfogadta, és munkájának súlypontja a pesti Duna-híd építésének szorgalmazására, majd előkészítésére tevődött át. A „Világ”-ban azonban ismét azt hangoztatta, hogy a szabályozás az előbbre való feladat. Ekkor már a finanszírozás kérdését is másként látta: subsidium helyett részvénytársasági formát javasolt, méghozzá a Dunagőzhajózási Társaság alapítókéjének felemelése útján. Javaslatát a Társaság elvetette. Széchenyi felismerése azonban helyes volt: a hajózás „társasági”, a szabályozás állami feladat.

Nagy lendületet adott a szabályozási munkák megindulásának, hogy sikerült megnyernie tervének József nádort, s hosszas utánjárás és agitáció után Széchenyi Istvánt a szabályozás királyi biztosának, Vásárhelyi Pált pedig igazgató főmérnökének nevezték ki.

Az ünnepi előadást követően a rendező szervek és a külföldi vendégek koszorút helyeztek el a Széchenyiek családi sírboltjában, Széchenyi István emléktábláján.

A Széchenyi-emléknapok *Garamölgyi Károly* vezérőrnagynak, a Vám- és Pénzügyőrség országos parancsnokának, a Magyar Közgazdasági Társaság főtitkárának a zárszavával értek véget.

Halm Tamás

O. Lamsdorff: Az 1980-as évek céljai — verseny, árstabilitás és alkalmazkodás

(The World Economy, London, 1980. 4. sz.)

Lamsdorff gróf, a Német Szövetségi Köztársaság gazdasági minisztere részt vett a londoni Trade Policy Research Centre (Kereskedelempolitikai Kutató Központ) fennállásának 10. évfordulójára rendezett ünnepségen. A cikk az ott tartott előadása alapján készült.

A világgazdaság gondjai

Napjaink világgazdaságát az égető gondok sokasága jellemzi. A legutóbbi évtizedben a kereskedelmi kapcsolatok a fejlett országok kárára változtak. Ennek a legfontosabb összetevői a következők:

a) a két olajválság, vagyis az 1973. és az 1979. évi olajárrobbanások;

b) az infláció és a jövedelem-újraelosztás megoldatlan és egyre súlyosbodó problémái;

c) a fejlett és a fejlődő, most iparosodó országok közötti nemzetközi munkamegosztásban bekövetkezett eltolódások;

d) a protekcionizmus irányzatának erősödése;

e) a fejlődő országok harca az új világgazdasági rendért.

Azt mondhatjuk, hogy a világgazdaság átmeneti, „folyékony” állapotban van. A növekedés lassúsága, a termelékenység csökkenése, a széles körű munkanélküliség, az árak félelmetes ütemű emelkedése és a fizetési mérlegek kiegyensúlyozatlan volta megannyi súlyos teherként nehezedik a nemzetgazdaságokra. Ráadásul az energiagazdaság „kihívására” sem sikerült választ

találni, legalábbis rövid távon nem. Ezek a gondok nem egyforma súllyal nehezednek a fejlett ipari országokra. Az NSZK gazdasága például viszonylag könnyen viseli a világgazdasági változásokból származó terheket, és a márka értékvesztésének üteme példamutatóan alacsony a többi vezető valutáéhoz képest. Igaz, ezért sokan és sokszor bírálták az NSZK vezetését, de a fejlett tőkésországok állam-, illetve kormányfői londoni csúcstalálkozójának záróokmánya is elismeri, hogy az infláció nem enyhít a munkanélküliségen, sőt annak egyik forrása. Az Európai Közösség monetáris rendszerének létrejöttékor is rögzítették, hogy az EMS jövője attól függ, mennyire közelednek egymáshoz a nemzetgazdaságok. A közeledés pedig nem egyöntetűen magas inflációs rátát jelent, hanem az árstabilitásra való közös törekvést.

Nagy-Britannia gyökeres irányválttatása

A brit konzervatív kormány — uralomra jutását követően — új gazdasági stratégia megvalósításába fogott. Ez az irányvonal két szempontból is elnyerte az NSZK tetszését: egyrészt azért, mert a nagyobb vállalati önállóság, a kormány kisebb intervenciója megfelel a nemzetközi szervezetek és szerződések előírásainak, másrészt pedig azért, mert nagyon hasonlít a nyugatnémet gazdaságpolitikához. Az olyan drasztikus irányváltást megvalósító kormányok, mint Thatcher asszonyé, természetesen nem számíthatnak azonnali eredményre, sőt a nehézségek átmenetileg növekedhetnek is.

Az NSZK tapasztalatai alapján Lamsdorff gróf a következőkre hívja fel az angol kormány figyelmét:

1. Az új gazdaságpolitikának türelmesnek és kitartónak kell lennie.

2. Akkor sem szabad beavatkoznia a gazdaságpolitikának, ha komoly nehézségek ütnek fel a fejüket.

3. Mind az állami, mind a magánszektorban tudatosítani kell értékeit.

Ez utóbbi azért fontos, mert végső soron a vállalkozókon és a munkásokon múlik, hogy megáll-e a gazdasági növekedés, vagy mindegyikük részese-e a termelékenység emelkedésének eredményéből.

A kormány gazdaságpolitikája azonban csak a kereteket teremtheti meg a vállalkozók versenye számára. A szabad verseny persze csak akkor töltheti be a hozzá fűzött reményeket (a kereslet—kínálat egyensúlyának kialakulását, az árak túlzott emelkedésének megakadályozását, az erőforrások gazdaságos elosztását, a műszaki fejlődés elősegítését, a foglalkoztatás magas szintjének biztosítását), ha a kormány megakadályozza a nagyvállalatok uralkodó helyzetének kialakulását.

Különösen lényeges, hogy ne adóztassák meg túlzott mértékben a vállalati jövedelmeket. Lamsdorff hangsúlyozza, hogy a profit nem a kapitalizmus örögi jutalma, hanem a beruházások, a biztosabb állások és a termelési tényezők leggazdaságosabb elosztásának előfeltétele. De ahol vállalkozási lehetőség van, ott vállalkozási kockázatnak is kell lennie: ha a kormány meggátolja a csődbejutásokat, akkor meggátolja a szabad verseny kibontakozását is.

A szerkezeti alkalmazkodás szükségessége

Minden nemzeti gazdaságpolitika egyben nemzetközi is, hiszen régen elmult már az az idő, amikor a kormányok egymástól elszigetelten valósították meg gazdaságpolitikájukat. Ezért a kormányoknak ügyelniük kell, hogy intézkedéseik ne sértsék a szabad versenyt nemzetközi szinten sem, annál is inkább, mert a világgazdaság két évtizednél is hosszabb ideig tartó gyors fellendülésének éppen a GATT volt a melegágya.

Sajnos mind nagyobb a veszélye annak, hogy a nyersanyag- és energiaárak növekedése, sok termelési folyamat

elevenmunka-igénye, valamint a harmadik világ országainak egyre növekvő importversenye a protekcionista irányzatok újjáéledéséhez vezet, jóllehet mindenki tudja, hogy ilyen intézkedések károkat okoznak. Ezenkívül hogyan győzzék meg a fejlődő országokat a mostani világgazdasági rend előnyeiről, ha a fejlett tőkésországok maguk is vétének szabályaik ellen?

A fejlett és fejlődő országok közötti munkamegosztásban az ágazatközi szakosodást egyre inkább az ágazaton belülinek kell felváltania. Ha a fejlett ipari országok nem mennek bele ebbe, akkor akaratlanul is erősítik a fejlődő országok némelyikében már meglévő, a nyersanyagszektor szabályozó beavatkozásokat.

Sokan elítélik a működő tőke kivitelét a fejlődő országokba, azt állítva, hogy így a fejlett ipari országok tulajdonképpen munkahelyeket exportálnak. Ez az álláspont azért helytelen, mert a tőkeáramlás növelheti az áruk és a szolgáltatások nemzetközi cseréjét is, és így új és biztos munkaalkalmakat teremthet a partnerországokban.

A szerkezeti alkalmazkodás időszakában sok vállalat, sőt egész iparágak is súlyos nehézségekkel találhatják szembe magukat. A kormányoknak nincs más választási lehetőségük, mint hogy egyedi esetekben egyre kevesebb támogatást nyújtsanak, és azt is korlátozott időtartamra. Ez elősegíti majd a vállalatoknak a piac kikényszerítette alkalmazkodási és innovatív tevékenységét. De világosan meg kell különböztetni az ilyen célú és az elavult gazdasági szerkezet fenntartását segítő támogatásokat.

A piaci erőket megkerülő beavatkozások azért is veszélyesek, mert egymásnak jelentenek precedenst, magyarul: rendkívül szapora természetűek.

A szerkezeti alkalmazkodás fontosságát az OECD is elismerte: miniszteri tanácsa 1979 júniusában bizottságot is kiküldött, amelynek az aktív alkalmazkodási politika kidolgozása a feladata.

A GATT tokiói körtárgyalásának sikeres lezárása mindenesetre biztató jel még akkor is, ha néhány kérdést nem sikerül megnyugtatóan és véglegesen rendezni. Például a jövőben valószínű-

leg egyre fokozódó nyomás nehezedik majd az Európai Közösség mezőgazdasági rendszerére mind néhány fejlett tőkésország (különösen Ausztrália és Új-Zéland), mind a fejlődő államok részéről. A fejlett tőkésországok meg a nyersanyagtermelők exportkorlátozásait fogják „megtámadni” a GATT keretében.

Az 1980-as évek nem lesznek tehát híján a komoly gondoknak, de a szabad piacra alapozó gazdaságpolitikával, az árstabilitás biztosításával és a szerkezeti alkalmazkodás szükségességének elismerésével kikerülhetjük a világgazdaság fejlődése előtt magasodó akadályokat.

(Ism.: *Kőrösi István*)

Gunnar Swarting: Az állami kiadások pozitív elméletei (Kritikai áttekintés)

(Schweizer Zeitschrift für Volkswirtschaft und Statistik, Bern, 1980. március)

Az állami kiadások nagysága és szerkezete napjaink pénzügytanának egyik központi témája. Az ezzel foglalkozó elmélet hosszú ideig normatív jellegű volt, vagyis meg akarta határozni az optimális helyzetet. Újabban a kutatók mindinkább „pozitív” módon, a tényleges állami kiadásokból indulnak ki, és ebből vonják le elméleti következtetéseiket. De a pozitív elméletek is sokrétűek.

E tanulmány összefoglalja és rendezi a különféle pozitív elméleteket, mert összevetésükből számos olyan következtetés vonható le, amelyek további kutatásoknak szolgálhatnak alapul. A pozitivisták iskolák elemzése minden esetben empirikusak, mert csak így tehetnek eleget magyarázó, előrejelző és politikai funkciójuknak.

Az állami kiadások elmélete felhasználta az állam tevékenységéről szóló kutatásokat. A pénzügytudományban eddig egyedül a „növekvő állami tevékenység wagneri törvényéről” szóló vita volt említésre méltó. Mindamellet

e törvény — elméleti megalapozottságának minőségétől függetlenül — nem értékelhető az állam tevékenységének pozitív elméleteként, mert e tevékenységnek csak egy sajátos vonatkozását taglalja. Csak azokkal a tényezőkkal foglalkozik, amelyek az állami szektor kiterjedését az idő függvényében határozzák meg. Egy átfogó pozitív elemzésnek viszont vizsgálnia kell az állami kiadások szintjét és szerkezetét is.

Az állami kiadásokat taglaló pozitív elméletek körében fellelhető elméleti felfogásokat két kategóriába lehet sorolni: 1. az elméletek egy csoportja szerint az államot egyedi gazdasági alanynak kell tekinteni. (Ez a holizmus-szemlélet, más néven fogyasztási elmélet.) 2. Az idevágó elméletek másik csoportja szerint az állami tevékenység politikai folyamat eredménye, amely folyamatnak legalább két önálló részvevője van, nevezetesen a politikusok és a választópolgárok. Ez a „dualista szemlélet” további két alcsoportra oszlik. Az egyik a „politika gazdasági elmélete”, amely a politikai folyamatot elemzi, és ebből von le következtetéseket az állami kiadások mértékére és szerkezetére vonatkozólag. Egy másik dualista koncepció eltekint a politikai folyamattól, és a két részvevő (a politikus és a választópolgár) döntési helyzetéből indul ki. Ez a felfogás a „piac kezdeményezése” címszóval szerepel a szakirodalomban.

1. „A fogyasztási elmélet” oldaláról történő megközelítés, amely az államot egyszerűen gazdasági alanyként tekinti, a hagyományos gazdasági elemzést különösebb módosítás nélkül alkalmazni tudja.

Az erőforrások elosztására vonatkozó állami döntések a magánszektor döntéseihez hasonló módszerekkel történnek, és hasonló eredményeket hoznak. A hasznossági függvény maximumára való törekvés ez esetben levezethető az állampolgárok összességének aggregált preferenciáiból, vagy nyugodhat egyetlen állampolgár — a diktátor — preferenciáin. Az állami kiadásokat meghatározza az adóbevételek nagysága; az adóbevétel pedig függ az állami kiadások mértékétől és az állampolgárok összjövedelmének nagyságától.

2. *A politika gazdasági elméletének modelljét* — amely az elméletek másik csoportját képviseli — elsőként A. Down vázolta fel. Rámutatott, hogy — bizonyos feltételek között — a politikusok ténykedése a választópolgárok preferenciáira vezethető vissza. Ezzel Down tulajdonképpen a fogyasztók szuverenitásának elvét terjesztette ki a politikai folyamatra is. A modell lényege a Hotelling által már a húszas években megfogalmazott „medián választói hipotézis”, amely szerint a választások megnyerése azon politikus számára garantálható, akinek az állami kiadásokra vonatkozó programja megfelel a „medián választópolgár” elképzelésének. A medián választói hipotézis nem alkalmas az állami kiadások előrejelzésére és gazdaságpolitikai ajánlások megfogalmazására, mint-hogy a medián választó előre nem ismert. De nem kielégítő maga a tézis sem, amely szerint az állami kiadások szintje a „medián választó” preferenciáitól függne. Az a választópolgár ugyanis, akinek nagy a részesedése az ország vagyonából, viszonylag kis mértékű állami kiadásokkal ért egyet, minthogy az állami kiadások terhének nagy részét viseli. A vagyontalan, kereset nélküli választópolgár szempontjából, aki nem adózik, az állami teljesítmény azonos a szabad javakkal. Ez a választópolgár igényei kielégítése mértékéig kívánja az állami kiadások felső határát kitolni.

A választók döntése három tényezőtől függ: a jövedelem nagysága, a vagyon értéke és a preferenciák szerkezete. E tényezők kombinációja határozza meg a „medián választópolgárt”.

„A piac kezdeményezése” névvel jellemezhető elmélet szerint az ármechanizmust, amely a magánjavak és szolgáltatások piacán kiegyenlíti a keresletet és a kínálatot, bizonyos változtatásokkal az állami szférára is ki lehet terjeszteni. Habár elvileg az állampolgár részére az állam szolgáltatásainak is „ára” van, ami az adóban nyilvánul meg, ez az áru mégsem piaci jellegű. Az állampolgár nem mondhatja egy állami szolgáltatásra, hogy ez számára túl drága, és inkább lemond róla, de nem fizet érte (adót). Az állampolgár-

nak csak arra van lehetősége, hogy a legközelebbi választáson más politikust választ, akinek a programja számára megfelelőbb, de a döntés mindenképpen a többség kezében van. A piaci kezdeményezés elmélete mindenekelőtt a piaci szereplők döntéseinek összetevőivel, így az állami szolgáltatások keresleti és kínálati függvényével foglalkozik elsősorban.

Ha a felsorolt elméleteket a tényekkel vetjük össze, megállapítható, hogy az elméletek között ebből a szempontból nincsenek lényeges különbségek.

„A fogyasztási elméletre” épülő elgondolás túl magas aggregációs szintet kíván, minthogy a kollektív hasznossági, illetve jóléti függvényből indul ki. Hibája még, hogy elhanyagolja a politikai mechanizmusokat. Az államot egységes gazdasági alanyként tekinti, és nem veszi figyelembe a döntési folyamatok során felmerülő összeütközéseket.

„A politika gazdasági elmélete” nem veszi figyelembe a választóra gyakorolt ideológiai és pszichológiai hatásokat, és teljes informálságot tételez fel. Nem veszi számításba a választópolgárok társadalmi súlyát, a pártok, szövetségek, egyesülések, csoportosulások szerepét. A felsoroltakon kívül is számos tényező hat a választópolgár megválasztására.

„A piac kezdeményezése” elméletének veszélye, hogy benne egymással elméletileg össze nem függő hipotézisek eklektikusan összekapcsolódnak, pedig ez az elmélet csak akkor válna jelentőssé, ha sikerülne elméletileg konzisztens keresleti-kínálati függvényeket képezni.

Az állami kiadásokra vonatkozó jövőbeli kutatásoknak a fogyasztási elméletet kellene keretkonceptióként elfogadni, és ezen belül meg kellene határozni az elméletileg konzisztens kínálati és keresleti függvényeket. Attól a feltételezéstől azonban, hogy a kínálat és a kereslet között egyensúly van, el kell állni. Ebben az összefüggésben a politika gazdasági elméletének, a bürokráciakutatásnak és egyéb politológiai elemzéseknek az eredményeit is figyelembe kellene venni.

(Ism.: *Kálmán Endréné*)

Donald J. Harris: Tőkefelhalmozás és jövedelemelosztás

Stanford University Press, Stanford, Kalifornia, 1978. 313 l.

A könyv szerzőjének, Donald J. Harrisnak, a Stanford Egyetem professzorának a közgazdasági munkássága, ahogy ezt néhány, könyvének bibliográfiájában szereplő publikációja is jelzi, alapvetően a gazdasági növekedés elméletének kérdéseire összpontosul. E téma kapcsán a többi között 1972-ben a marxi újratermelési és felhalmozási sémáról jelent meg tanulmánya a „Journal of Political Economy” című folyóiratban. 1975-ben „A gazdasági növekedés elmélete: kritika és újra-fogalmazás” címmel jelent meg cikke. Ezek és az itt tárgyalt, 1978-ban megjelent könyve is arra utal, hogy a mai növekedésemelvények kritikai megközelítésével, a marxi újratermelési elmélet felhasználásával kísérli meg ez utóbbi alkalmazását a tőkés gazdaság mai viszonyaira.

A könyv, ahogy ezt a szerző bevezetőjében megfogalmazza, kettős célt követ: egyrészt a tőkefelhalmozási elméletek rendszerben történő kritikai megismertetését az olvasóval, miközben bírálja ezeket, másrészt ezen elmélet néhány lényeges problémájának elemzését.

A szerző elemzése kiindulópontjának a klasszikus polgári közgazdászok és a marxi újratermelési elmélet fogalmi alapjait tekinti. Véleménye szerint ugyanis csak ezek alapján lehetséges a mai növekedésemelvények kritikai értelmezése, és a mai tőkés gazdaság viszonyaira is alkalmazható rendszer kidolgozása. Ezeket az alapokat felvázolva az első fejezetében, szembeállítja velük a neoklasszikus elmélet idevonatkozó tételeit, amelyek a határtermelékenységi elméleten és a szubjektív értékelméleten alapulnak, majd rátér a modern növekedési elméletek vizsgálatára, rámutatva ezek problematikus jellegére.

Kritikai megközelítése két dologra összpontosul: kiemeli azt, hogy a modern növekedésemelvények egyrészt rendkívül leszűkíti a vizsgálandó kérdések körét, másrészt a termelés és a felhalmozás összefüggéseinek csupán mennyiségi vonatkozásaira fordít figyelmet, a formális matematikai modellek sokaságát hozva létre. Ugyanakkor a szerző azt igyekszik láttatni, hogy ezek az elméletek a jelenkori kapitalizmus sajátos helyzetében gyökereznek. Éppen ezért Harris azt tekinti feladatának, hogy a klasszikus polgári és a marxista elmélet fogalmi alapjaiból kiindulva lépést tegyen egy, a mai feltételeknek is megfelelő elmélet kifejtésére felé.

A második részben a szerző — az önmaga elé tűzött feladatoknak megfelelően — kísérletet tesz egy olyan absztrakt modell megalkotására, amely megfelelő alapot nyújthat a tőkés gazdaságban végbemenő felhalmozási és elosztási folyamat elemzéséhez.

Modelljét a termelés technikai feltételeinek leírásából indítja, és erre építi fel az egyéb gazdasági és társadalmi viszonyokat. Ugyanakkor jelzi e modell elméleti korlátait is. A modellt fokozatosan, újabb és újabb feltételek bevezetésével vázolja fel, ily módon a második rész további fejezetekre tagolódik.

A harmadik fejezetben („Érték, elosztás és felhalmozás”) egy olyan modell leírására törekszik, amelyben az árak, a termelés, az elosztás és a felhalmozás mennyiségi összefüggései mutathatók ki. A szerző szerint ugyanis ezek az összefüggések alkalmasak a tőkés gazdaság bemutatására, amelyben a munkaerő a pia-

con cserélődik, a termelési eszközöket a tőkés birtokolja és irányítja, a profitot tőkearányosan realizálják a tulajdonosok, és a verseny következtében a profitráták kiegyenlítődnek. Ugyanakkor egy sor kérdésre — mutat rá a szerző — a kellő tagoltság hiányában e modell nem tud magyarázatot adni. (Például mi határozza meg a tőkefelhalmozás rátáját, vagy a profitráta és berráta színvonalát?)

A következő fejezet („Felhalmozás és elosztás az egyszerű modellben”) a termelési folyamat elemzését egyensúlyi helyzetet feltételezve fejleszti tovább. Vizsgálja az egyensúlyi növekedés problémakörét folyamatos, teljes foglalkoztatottság esetén, ily módon reagálva a harrodi antinomiára. Az elemzés során itt utal az áru értékének jelentőségére.

Megállapítja, hogy a profitráta és a berráta mozgása között fordított irányú összefüggés mutatható ki. Véleménye szerint ez a tőkés termelés rendszerének olyan alapvető jellemvonása, amelyben minden lényeges elméletnek meg kell egyeznie. Ugyanakkor — fejt ki — a termék profitra és bérre való általános megoszlásán túl nem mutatható ki, hogy milyen mértékben és irányban különbözik a profit és a bér aránya egyik vagy másik egyensúlyi állapotban. Ez a kérdés viszont nagy jelentőséggel bír, mint ahogyan a klasszikus közgazdászok vizsgálódásai is bizonyítják. Bemutatja, hogy így jutott el Ricardo is ahhoz, hogy a bérek és az érték többlet nagysága mögött az elosztástól független mértéket keressen, amelyet az áruban levő munkamennyiségből vezetett le. A szerző ezt elfogadva vezeti le az érték többletrátát mint a munka egy egységének alkalmazásából nyert többletmunka és a bérben megtestesülő munkamennyiség hányadosát.

Ebben az összefüggésben utal a Sraffa által javasolt megoldásra, az úgynevezett standardrendszerre. Hasonlóságot vél felfedezni a munkaérték-elmélet és a standardrendszer között, ugyanakkor e megoldás elméleti jelentőségét korlátozza az a tény, hogy a bérek színvonalát itt a standard áru méri. A munkaérték-elmélet viszont valóságos társadalmi-termelési viszonyt fejez ki a munkások munkaidejének, illetve a munkanapnak a megosztásával.

Az ötödik fejezet („Több alternatív technika”) a technika választásának kérdését vizsgálja, feltételezve, hogy a termelésben — adott technikai színvonalon — több alternatív technika létezik. Ennek kapcsán egy összehasonlító elemzést kapunk, stationer gazdaságot feltételezve. Harris bevezeti a jövedelmezőségi görbe fogalmát az egységnyi kibocsátás és az egységnyi tőkeérték közti kapcsolat leírására, adott profit-, illetve berráta esetén, valamennyi technikára. Így a jövedelmezőségi görbe azokat az alternatívákat jelöli, amelyekkel a tőkés cégek szembekeulnek a tervezett tőkebefektetési forma megválasztásakor. Az elemzés feltételezi, hogy minden vállalat számára ugyanazon tőkebefektetési lehetőségek adódnak, és a vállalati tőke szabadon mozoghat a termelési ágak között. Ugyanakkor — mutat rá a szerző — nyitva marad a vállalatok különböző termelési ágakban való elosztásának kérdése.

A fejezet egyik fontos következtetéseként azt emeli ki a szerző, hogy a tőkeigénység magasabb foka nem feltétlenül kapcsolódik össze alacsonyabb profitrátával.

A hatodik fejezet („Különböző technikák esetén történő felhalmozás”) kiterjeszti az előző elemzést, figyelembe véve a növekedés problémáját is. Az előző fejezetben kifejtett tételeket az időben növekvő gazdaságra vonatkoztatva vizsgálja. Visszatér az „aranykor” létezésének kérdésére, vizsgálva és összehasonlítva az egyensúlyi pályák tulajdonságait. Bizonyítja, hogy ilyen összehasonlítás — bárhogy fejezzük is ki a különbségeket, bármilyen egyszerűek vagy bonyolultak is feltételezéseink — nem magyarázza a profitráta adott nagyságát, a nettó termelés elosztását vagy a gazdaság adott növekedési rátáját.

A második rész utolsó fejezete („Megtakarítás, jövedelemelosztás és társadalmi osztály”) további alternatív feltételeket vezet be. Az elemzés fontos következtetése, hogy a termelés „természetében” semmi olyan sem rejlik, ami alátámasztaná

a tőkés megtakarítási hajlandósága, önmegtartóztatása és a profitráta közti kapcsolat szükségyszerűségét. Továbbá a tőkés gazdaságban az egy főre jutó fogyasztás maximalizálása összeegyeztethetetlen a profit maximalizálásával — írja Harris —, kivéve bizonyos véletlenszerű eseteket.

A társadalmi osztályok létezése e helyütt szigorúan az egyének különféle csoportjai közti megtakarítási hajlandóság mennyiségi különbségeivel kapcsolódik össze. Ez — a szerző szerint — a tőkés osztályviszonyok természetének elméleti leírása szempontjából nem tekinthető adekvátnak.

Végül rámutat arra is, hogy a fejezetben foglalt elemzés az aranykori egyensúly tulajdonságainak vizsgálatán alapul, jelentősége ily módon korlátozott.

A könyv befejező része a neokeynesi és a neoklasszikus növekedési elmélet kritikai elemzését adja, majd a modern növekedési elmélet néhány lényeges kérdéskörének elemző rekonstrukcióját kísérli meg.

A nyolcadik fejezet a neokeynesi elmélet lényegi vonásait vizsgálja. Ez az elmélet a tőkés gazdaság működését irányító alapvető erőnek a vállalatok „terjeszkedő energiáját” és technikai dinamizmusát tekinti, és ezt helyezi az elemzés előterébe. A neokeynesi elmélet a profit és a felhalmozás kölcsönös összefüggéseire összpontosít, mint olyan összefüggésekre, amelyeken keresztül a gazdaságot működtető erők kifejtik hatásukat. A realizált profitráta itt a megtakarítás és a fogyasztás körülményei által meghatározott. Éppen ezért — hangsúlyozza a szerző kritikai megállapításában — ez az elmélet nem ad semmiféle elméleti jelentést a profitráta termelést és termelési viszonyokat meghatározó feltételeinek.

A neokeynesi koncepció nagy hangsúlyt ad a munkanélküliség és a kapacitásfelesleg kérdésének. Ezeket a tőkés gazdaság működése idült problémáinak tekinti, és a befektetési tevékenység terjedelmével hozza összefüggésbe. Emellett Harris kimutatja a felhalmozási ráta meghatározásának problematikus voltát a neokeynesi elméletben.

A következő fejezet a növekedés és elosztás elméletének neoklasszikus megközelítését teszi a vizsgálat tárgyává. Azt a teóriát elemzi, amely — képviselői szerint — alternatív választ ad a harrodi problémára, és elméleti alapot nyújt a növekedés és az elosztás elmélete számára.

A neoklasszikus koncepció e helyütt bemutatott formáját a szerző alkalmaznak tartja arra, hogy elméleti és empirikus alapot adjon a gazdasági problémák meglehetősen széles körének vizsgálatához. Ugyanekkor megkérdőjelezi a leírt modell használatának lehetőségét a valódi tőkés gazdaság tanulmányozására. Ugyanis ez az elmélet — bizonyítja Harris — a jövedelemelosztást a termelési tényezőkre, e tényezők határtermelékenységére építi. A neoklasszikus elméletben a tőkés-vállalat így az egyének mint termelési tényezők kínálója és az egyének mint járadékélvezők közti pusztán közvetítőként jelenik meg. Ez a koncepció — folytatódnak a kritikai megjegyzések — a tőkejavak ritkaságát és termelékenységét tekinti független értékmeghatározónak, ily módon mintegy elvágva azt a kapcsolatot, amelyet Marx vázolt fel az értéktöbblet és a munkaerő kizsákmányolása, valamint ezek és a tőke mint csereérték felhalmozása között. A neoklasszikus elmélet végül a társadalmat egyedek pusztán halmazaként fogja fel, valamennyiüket felruházván egy-egy sajátos termelési tényezővel és egyéni preferenciákkal.

Mi marad így a gazdasági növekedés neoklasszikus elméletéből? Csupáncsak annyi, hogy a tőkés gazdaság természetes velejárója egy állandó növekedési egyensúly, hogy e gazdaság képes az egyensúlyi növekedés állandó fenntartására, alkalmoszerű, jelentéktelen eltérésekkel. Ugyancsak nem tud választ adni az elmélet a felhalmozás problémájára. E teória szerint csak akkor jöhet létre expanzió, ha a tényezők kínálata autonóm módon növekszik — ez utóbbi azonban magyarázat, indoklás nélkül marad. Amennyiben viszont a felhalmozás mégis létrejön, ez a termelési eszközök készletének felhalmozását jelenti. Mindezek miatt Harris élesen kritizálja ezt az elméletet.

Egy ilyen világban a túltermelési válságok és a munkanélküliség, a fellendülés és a visszaesés csak mint a rendszer ideiglenes rendellenességei lépnek fel. Ezért

nehéz észrevenni, tulajdonképpen melyik valóságos jelenséget — akárcsak egyet is — igyekeznek megmagyarázni.

Miután a szerző a tőkés felhalmozási folyamat valós mozgástörvényei szempontjából elemezte és mutatta ki a neoklasszikus és neok Keynesi elmélet problematikusságait, a tizedik fejezetben („Újratermelés, felhalmozás, válság”) a marxi újratermelési séma segítségével a tőkés felhalmozási folyamat továbbfejlesztő jellegű elemzésére tesz kísérletet. Kiindulásképpen a marxi újratermelési séma jelentőségét mutatja be.

E séma a gazdaság egészének kölcsönös szerkezeti összefüggéseit tartalmazza, a szektorok közti cserére összpontosítva, ugyanakkor magában foglalja a társadalmi termék osztályok közti elosztását is.

A sémának Harris kettős tartalmat tulajdonít: a séma egyfelől az újratermelés szükséges feltételeit jelzi, másfelől viszont ezekben a feltételekben benne foglaltatnak azok a pontok is, amelyekben inkonzisztencia léphet fel az újratermelés folyamatában. Az inkonzisztencia a tőkés gazdaság sajátos tulajdonságaiból következik, az újratermelési folyamatot az egyéni tőke növekedése mozgatja, az egyéni profit növelése céljából, társadalmi koordináció és ellenőrzés nélkül. Az egyéni tőke körforgásának koordinálása a tőkés gazdaságban a piacon valósul meg, és ebből ered az egyéni és az osztálytársadalmi tőke közti kapcsolat dialektikája. Végül rámutat a tőkés gazdaság lényegi ellentmondására: a termelés és a fogyasztás közötti ellentmondásra.

A marxi újratermelési séma bemutatását és elemzését követően a szerző átdolgozza a sémát, oly módon, hogy bizonyos technológiai, érték- és árösszefüggéseket is — amellyel a marxi séma explicit módon nem foglalkozik — megvilágíthatasson. Majd ezt az átalakított sémát alkalmazza a felhalmozás és a válság problémáinak a vizsgálatára. Az elemzésből adódó feltételrendszerből következően a válság két alaptípusát különbözteti meg. Az egyik az úgynevezett „aránytalansági válság”, amikor az aránytalanságot a munkamennyiségnek a szektorok közti nem megfelelő elosztása váltja ki. A másik típusról akkor beszél, amikor a válság azért jön létre, mert az általános felhalmozási ráta — amely a tőkések aggregált befektetési tervéből adódik — és a profit megtakarítási hányada nem felelnek meg egymásnak. Itt rámutat arra, hogy — ellentétben a Keynesi konstrukcióival — a megtakarítás és befektetés megkülönböztetése nem előfeltételezi azoknak az egyéneknek az elkülönülését, akik megtakarítanak, és azoknak, akik befektetnek. Itt a lényeges az, hogy a megtakarítási és befektetési tevékenység a magántőke által, tudatos koordináció és ellenőrzés nélkül megy végbe, aminek eredményeképpen nem szükség-szerű a megtakarítás és a befektetés egyenlősége. Végül ez utóbbi válságtípusnak további négy esetét különbözteti meg.

A szerző e fejezetben alapvetően azt kívánja bizonyítani, hogy a marxi tételt — amely szerint a tőkés viszonyok közt az újratermelés ellentmondásos folyamat — el kell fogadnunk. Marx elméletében — mutat rá — a válság megszakítja az újratermelési folyamatot, ugyanakkor ezzel párhuzamosan azokat a feltételeket is újjáteremti, amelyek egy időre újjáéledhet a tőke terjeszkedése.

A könyv utolsó, összefoglaló fejezete az általános következtetéseket tartalmazza. Harris kifejti álláspontját a tőkefelhalmozás és a jövedelemelosztás elméletének továbbfejlesztésére vonatkozóan, s hangsúlyozza, hogy erőfeszítéseit egy — a klasszikus polgári és a marxi elmélet alapján nyugvó — lehetséges modell kidolgozására összpontosította. E megoldás néhány eleme megtalálható Robinson, Kalecki és Steindl munkáiban, de — hangsúlyozza a szerző — ezen elemeket egy szélesebb rendszerben kell elhelyezni.

Végül a továbbfejlesztés szükséges irányait jelöli ki az összefoglaló. A gazdasági növekedés elméletét szerinte úgy kell felfogni, mint a tőkés termelési mód belső és világgazdasági ellentmondásai okainak feltárását.

Ami magyarázatra szorul — írja —, az éppen a tőkés fejlődés sajátos formája, azoknak a mozgatórugóknak, erőknak a természete, amelyek előreviszik a rend-

szert. A növekedési elméletnek tehát a tőkés termelési mód világméretű bővített újratermelési folyamata elméletének kell lennie.

Ezen átfogó koncepción belül — folytatódik a fejezet — foglalkozni kell az osztóke növekedési folyamatával, a növekedési ráta meghatározásával. A technikai, technológiai változásokat a termelésen belül önálló folyamatként kell kezelni, amely az egyéni tőkék közti verseny egyik aspektusa és egyenlőtlen folyamat.

Minthogy a termelés nem pusztán technikai, hanem természetéből adódóan társadalmi folyamat, foglalkozni kell a tőkés társadalom osztály jellegével, hogy ezáltal tartalmat nyerjen a tőke—munka-viszony, amely objektíve létező, alapvető szerkezeti viszony. Ugyanakkor meg kell ismerni a társadalmi differenciálódás konkrét, változó formáit, amelyeknek a tőke—munka-viszony ad keretet.

Szükség van a verseny és monopóliumok elemzésére is, a tőkekoncentráció és -centralizáció folyamatával összefüggésben. Kiemelt kérdésként kell kezelni az állam szerepét is. A szerző végezetül felhívja a figyelmet az elmaradottság problémájának — amit a kapitalizmuson belül létező egyenlőtlen és integrált fejlődés kettős folyamatával hoz összefüggésbe — jelentőségére és vizsgálatának szükségességére.

Petró Katalin

Elméleti kalauz a vállalatbirodalmak megismeréséhez

Blahó András: Transznacionális vállalatok az új világgazdasági helyzetben

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1980. 290 l.

Amikor egy új jelenség felbukkan a világgazdaságban, a közgazdászok szellemi energiáit elsősorban a jelenség feltérképezése, empirikus leírása, a leíráshoz szükséges sajátos terminológia kidolgozása köti le. Csak később gondolhatnak arra, hogy — túllépve a tények pusztá számbavételén, lajstromozásán — kísérletet tegyenek a jelenség elméletének megalkotására. Az elmélet az, ami egységes keretbe fogja, magyarázhatóvá teszi a tények kusza szövedékét. Csak az elmélet szabadíthat meg bennünket a Rainer Maria Rilke által oly találóan megfogalmazott kínzó érzéstől, attól a félelemtől, hogy a *tények miatt* — ahogyan ő írja — sohasem tudhatjuk meg a *valóságot*.

A transznacionális monopóliumok mértani haladvány szerint növekvő nemzetközi irodalma, a ránk zúdított információáradat, a tények sokszínűsége, két-, sőt többértelműsége, az e monopóliumok tevékenységét körülölelő homály növeli minden olyan kísérlet értékét, amely — túllépve a tények pusztá közlésén — az átfogó magyarázat iránti szomj csillapítására vállalkozik. Blahó András munkája éppen ilyen.

A szerző számára — és ez feltétlenül érdeme — a transznacionális monopólium nem egy a politikai gazdaságtan fejezetei közül, hanem a tőke újabb alakzata, a lényegét, körforgását, mozgását nemzetközi terepen megvalósító tőke. A vizsgált jelenséget tehát tudományágunk egészének összefüggésrendszerében elemzi, nem pedig valamiféle toldalékfejezetként tárgyalja, amelyről időszerűsége miatt a politikai gazdaságtanban is kell „valamit mondanunk”. Azok, akik jól ismerik hazai politikai gazdaságtani kutatásunk helyzetét, ismerik azt a rossz gyakorlatot is, amelyre Erdős Tibor utalt egyik legutóbbi cikkében: azt tudni illik, hogy új tételeket alkotunk, új témákat vetünk fel, de nem illesztjük be őket szervesen eddigi gondolatrendszerünkbe, nem keressük meg az összefüggés helyét a politikai gazdaságtanban, nem vizsgáljuk meg az új felismerés fényében eddigi

tételeinket.* E gyakorlat ismeretében értékelhetjük csak igazán Blahó András erőfeszítéseit, azt, hogy a transznacionális monopóliumok elméletét nem a „hagyományos” politikai gazdaságtani fejezetektől függetlenül fejti ki. A transzferárak nála nem szakadnak el a komparatív költségek elméletétől, a tőke nemzetközi körforgásának leírása sem független az önértékesítés $P-A-P'$ -vel jelölt marxi leírásától, a közvetlen beruházások időszerű elméleti kérdéseit sem a tőke-kivittel klasszikus tárgyalása mellett vagy helyett fejti ki.

Részben ennek köszönhető, hogy az új tények feltárása közben lényegében sikerül elkerülnie azt a két csapdát, amelybe a gyökeresen új témák kutatója beleeshet: nevezetesen az új jelenség újdonság voltának dogmatikus alábecsülését „ez már mind megvolt Marxnál és Leninél” felkiáltással, és ennek az ellenkezőjét is, vagyis a felületességre valló ájuldozást az új és váratlan jelenségek előtt (amely rendszerint az elfogadott és igazolt tételek felelőtlen és elsietett felülvizsgálatát, a kutató gondolatrendszerének megzavaródását, álláspontjainak elbizonytalanodását vonja maga után).

Mielőtt még a könyvben felvetett konkrét kérdésekkel kapcsolatos megjegyzésekre kitérnénk, feltétlenül utalnunk kell a mű olvasása közben felmerült két problémára. Nevezetesen: 1. a polgári szerzők nézetének helyenként előforduló egyoldalú, sommás kritikájára; 2. a kifejtés gyakran tapasztalható „kihagyásos” módszerére, vagyis arra, hogy a szerző egy-két logikai láncszemet átugorva fogalmaz, és a hiányzó láncszemek pótlását az olvasóra bízta.

A sommás kritikára egyik példa lehet a managerizmus elméletének három és fél oldal terjedelmű bírálata. Minthogy a szerző nem elmélettörténeti munkát ad a kezünkbe, érthető, hogy a kutatásaihoz kapcsolódó elméleteket csak vázlatosan tárgyalhatja. Kevésbé érthető viszont, hogy a rövid tárgyalás során szinte egyáltalán nem esik szó ennek az alapjában hamis elméletnek a valóságalapjáról, azokról a *nyitott kérdésekről*, amelyek a tulajdon, a hatalom, az ellenőrzés, a rendelkezés, az irányítás stb. körül a marxista politikai gazdaságtanban megfogalmazódtak, és amelyek megoldatlan volta szerénységre int bennünket bírálatunk kifejtésekor. Félreértés ne essék, nem a managerizmus *határozott* elutasítását kifogásolom. Csupán az elutasítás fölényességét nem érzem arányban állónak azzal az érintőleges elemzéssel, amelyet a könyvben ezekről az elméletekről olvashatunk. Ami a „kihagyásos” kifejtést illeti, erre is több példa akad.

Ezeknek az általános megjegyzéseknek az előrebocsátása után rátérünk a könyv érdemi elemzésére. Az elméletileg legeredetibbnek tűnő *első fejezet* tárgyát alapvetően a tőke új nemzetközi változatának, a transznacionális monopóliumok által mozgatott tőkének, e tőke körforgásának, természetének tisztázása képezi. A szerző ezzel kapcsolatos gondolatait a nemzetközi irodalomban felbukkanó tételekkel, álláspontokkal vitatkozva fejti ki. Figyelemre méltó ama törekvése, hogy mind a nemzetközi tőkét, mind a tőke körforgásának nemzetköziesedését a maga teljességében igyekszik megragadni. Vitatja azokat a szerintünk is joggal megkérdőjelezhető közelítési módokat, amelyek egyoldalúan hol magának a termelési folyamatnak, hol a termelési folyamat egyes elemeinek, hol pedig az érték-többlet elosztásának nemzetköziesedésére helyezik a hangsúlyt. Igen árnyaltnak és valóságúnak tekintjük viszont ebben a vonatkozásban a szerző felfogását, amely a tőke körforgásában és értékesülésében bennfoglalt részfolyamatok és elemek „nemzetközi egységéről” beszél, de mint e folyamatok egyenlőtlenségének egységéről. (32. l.) Miközben a fejezet újszerűségére és elméleti színvonalára felhívjuk a figyelmet, sajnálkozással kell megjegyeznünk, hogy talán ez a könyv legnehezebben olvasható, legtöbb fejtörést okozó része.

A *második fejezet* a „Fináncsőke a nemzetközi szintéren” címet viseli. E fejezetben a szerző rávilágít a transznacionális monopóliumok terjeszkedésének

* „...a fejlődés nemcsak a friss adatok közlését, és az úgynevezett modern témák kidolgozását, hanem az egész elméleti rendszer folytonos fejlesztését, tökéletesítését is feltételezi”. (Erdős Tibor: Még egyszer a profítagnagságról. Közgazdasági Szemle, 1979. 4. sz. 487. l.)

pénzügyi és bankösszefüggéseire. Érdekes gondolatokat fogalmaz meg a termelő és a bankmonopóliumok egyenlőtlen fejlődésére, a közvetlen és az ún. szerkezeti hatalom közötti kapcsolatokra, a bankszférában kialakuló imperialista vetélkedésre, a nemzetközi bankegyütműködés intézményeire vonatkozóan. A fejezettel kapcsolatban — az apró részletkérdésekre vonatkozó megjegyzésektől eltekintve — három kérdés merül fel az olvasóban:

1. Nem egészen világos, hogy miért éppen a finánc-tőkével, a bankokkal kapcsolatban veti fel a szerző a transznacionális monopóliumokra általában jellemző szerkezeti hatalom problémáját, a monopóliumok és az általuk uralt, meghódított országok (fejlődő és fejlett országok) viszonyának kérdését. Magának a szerkezeti hatalomnak az értelmezése sem egészen egyértelmű.

2. Úgy gondoljuk, a bankok és a finánc-tőke tárgyalásakor feltétlenül fel kellett volna vetni az önfinanszírozás problémáját, amely nem jelentéktelen hatással van a nemzetközi ipari és bankmonopóliumok kapcsolatára, a finánc-tőke szerkezetére.

3. Vitathatónak, leegyszerűsítettnek tartjuk a szerző (88. lapon megfogalmazott) következő álláspontját: „A tőkésállam *belső gazdaságpolitikájában* a tőkésosztálynak csak egy részét adó finánc-tőkés oligarchia érdekeit nem rendelheti az osztókések érdekei fölé, ugyanakkor *nemzetközi gazdasági kapcsolataiban* szinte kizárólag e réteg érdekeinek megfelelően kell fellépnie. Az ehhez szükséges eszköztár *belső politikájában* rendelkezésére is áll, nemzetközi kapcsolataiban viszont már államokkal való együttműködésre, koordinálásra szorul. S éppen a transznacionális monopóliumok *nehezítik a tőkésországok közötti harmonizációt.*” Vitathatónak tartjuk az idézet első állítását, amely szerint az állam a *belső gazdaságpolitikában* nem rendelheti a finánc-tőkés oligarchia érdekeit az osztókések érdekei fölé. Ha ez így volna, akkor például az Egyesült Államokban következetesen végrehajtanák a trösztellenes törvényeket, feleslegesen dolgozna a lobbysták nagy része, és üres képzelgés volna a „pókháló”, vagyis az államhatalom és a nagy finánc-tőkés csoportok összefonódása. Legfeljebb olyan különbségtétel látszik jogosnak e tekintetben, hogy a *belső gazdaságpolitikában* az állam nagyobb figyelemmel van az osztókések érdekeire, mint külgazdasági orientációja meghatározásakor. A külgazdasági kapcsolatok ugyanis — mint ismeretes — monopolizáltabbak, jóval kevesebb tőkést (főleg nagy-tőkést) érintenek, mint a belgazdasági viszonyok. Az idézett állítás második része is vitatható. Az államnak a nemzetközi gazdasági kapcsolatok formálásakor is tekintettel kell lennie a hazai tőkésosztály széles rétegeire. A közös piaci agrárprotekciónizmus például aligha magyarázható pusztán a transznacionális monopóliumok vagy a finánc-tőke érdekeivel, sokkal inkább a mezőgazdaságban működő kisvállalkozók, sőt kisárutermelők széles rétegeinek érdekeivel. Ugyanúgy merev az a szembeállítás, amelyet a gazdaságpolitika eszköztárát illetően Blahó András leír, mely szerint míg a *belső gazdaságpolitika* eszköztára „rendelkezésre áll”, addig a külsőről nem mondhatjuk el ugyanezt. Kétségkívül kialakultabb az állammonopolista beavatkozás hazai környezetet érintő változata, mégis kissé meghökentető ezt éppen ma valami szilárd dolognak feltüntetni. Hiszen szélteben-hosszában arról beszélünk, hogy ezek az eszközök az új helyzetben már nem alkalmasak a kívánt hatások elérésére, a többi között éppen az állami monopolkapitalizmus nemzetközivé válása, a *belső gazdaságpolitikák egymástól való függése* miatt sem. A kül- és a belgazdasági politika szembeállítása helyett célavezetőbb volna tehát e tekintetben összefüggésük, összefonódásuk hangsúlyozása (továbbra is elismerve természetesen viszonylagos különállásukat, különbségüket). Ugyanúgy a *finánc-tőkés érdekeket* sem helyes elszakítani az osztókések érdekektől, hanem *mint azok meghatározó és a többi érdekel ellentmondásos viszonyban álló részét* célszerű kezelni.

A *harmadik fejezetben* a szerző a transznacionális társaságok valutáris-pénzügyi politikáját vizsgálja, és igen fontos megállapításokra jut. Csak néhányat emelünk ki ezek közül. Blahó András aláhúzza a hagyományos tőke kivétel jelen-

tőségének, szerepének csökkenését. A hagyományos tőkekezítél — mint írja — ma inkább csak az első lökést biztosítja a transznacionális tőke idegen országbeli tevékenységében. (104. l.) Ez felveti azt a könyvben egyébként ki nem mondott kérdést, hogy vajon helyes-e napjaink imperializmusát — az elméleti hagyományokhoz híven — még mindig a tőkekezítéllel jellemezni. Nem volna-e célszerűbb a tőkekezítél helyére — harmadik ismérvként — a *világméretű tőkeáramlást* szervező és intézményesítő *transznacionális monopóliumok előretörését* állítani? Hiszen itt minőségi ugrásról van szó: az egyirányú, az anyaországot és a befogadó országot összekötő tőkekapcsolatok helyett totális tőkeáramlás fejlődött ki, minden irányban kiépültek a tőkeáramlás csatornái, a mozgató, a szivattyúzó-pumpáló, az áramlás irányát megszabó erő pedig nem más, mint a transznacionális monopólium.

A fejezet másik fontos megállapítása, amelyet szeretnénk aláhúzni, az, hogy a transznacionális monopóliumok pénzügyi üzelmek nem merülnek ki az árfolyamspekulációkban, talán ennél fontosabb a nemzetgazdaságok fizetési mérlegeinek befolyásolása (a fizetések késleltetésével, illetve előrehozásával), valamint a nemzetközi csereáruak „megzavarása” a transzferárak révén. Természetesen ebben a fejezetben is akad egy-néhány olyan megfogalmazás, amellyel nem értünk egyet, vagy amit nem tartunk teljesen egyértelműnek. Ezek tételes felsorolása helyett azonban figyelmünket inkább egy valóban izgalmas, nagy horderejű kérdésre összpontosítjuk: a transzferárak kérdésre. A szerző szerényen, mértéktartóan írja, hogy ezek elméleti felderítése még sok munkát igényel, távol áll tehát attól, hogy okfejtéseit, téziseit a végső szónak tekintse. (127. l.) Ez is ösztönöz arra, hogy vitassuk azt a 96. lapon található megállapítást, amely szerint „A transzferárak sajátossága . . . kettős: nemcsak az érték pénzbeli kifejezői, hanem pénzügyi eszközök átutalásának eszközei is; másrészt a vállalatban belüli műveletek orientálására használják”. (119. l.) Úgy vélem, éppen mert a transzferár *vállalatban belüli ár*, nem minősíthetjük Blahó András fogalmazásának határozottságával az érték pénzbeli kifejezőjének. Az érték ugyanis — és ebben valószínűleg nincs vitánk a szerzővel — nemcsak megalvadt munkamennyiség, hanem termelési viszony is, amely egymástól *független árutermelők* csereviszonyában ölt tárgyi alakot. Értelemeszerű, hogy a transznacionális vállalatokon belül áramló termékek esetében nem beszélhetünk független árutermelők közötti csereéről. Ezért legalábbis utalni kell rá, hogy milyen értelemben használjuk a konszernintern kereskedelemben az érték fogalmát. Megjegyzésemet nem egyszerűen valamiféle aprólékosság diktálja, hanem inkább egy tartalmi vélemény: úgy érzem, a *transzferárak lényege akkor lesz világosabb, ha a mögöttük álló termelési viszonyokról többet tudunk majd*. Akkor tekinthetjük majd elméletileg felderítettnek a transzferárak jelenségét, ha jobban le tudjuk írni azt, milyen viszonyokat fejez ki az idézőjelbe tett érték, hogyan értelmezhető ezekre a termékekre a magánmunka és a társadalmi munka ellentmondása, s egyáltalán hogyan alakulnak az áru- és pénzviszonyok az árutermelés elvont vagy akár szabadversenyes modelljéhez viszonyítva.

Munkája *negyedik fejezetében* a szerző a transznacionális monopóliumok és a nemzetközi kereskedelem összefüggéseit tárgyalja. Bár igen érdekesek azok az adatok, tények, amelyeket Blahó András a nemzetközi monopóliumok és a klasszikus értelemben vett nemzetközi kereskedelem kölcsönhatásával kapcsolatban leír, figyelmünket a fejezetben belül mégis elsősorban a nemzetközi alvállalkozás elemzése vonta magára. A transznacionális társaság és a befogadó fejlődő ország gazdasága között feszülő ellentmondás itt egy újabb alakban lép elénk, pontosabban egy újabb ellentmondással társul: az idegen nagyvállalat és a függő hazai közepes, illetve *kisvállalat* között kibontakozó ellentmondással.

A bedolgozás nemzetközi változatának sajátos hátránya — amint azt a szerző kiemeli — az a tény, hogy „A technikai haladás a nemzetközi alvállalkozások stabilitása ellen ható tényező”. (56. l.) Új műszaki megoldások új tényezőarányokat követelnek, s lehetséges, hogy az új technológiát már egy másik országbeli bedolgozóval valósítják meg. A paradoxon tehát, amelyre a szerző felhívja a figyelmet,

az, hogy miközben a fejlődő országbeli vállalat a bedolgozást éppen a *technikai haladás* reményében vállalja, milyen könnyen lecsúszhat a technikai haladás szerkeréről, amely tovább halad, maga mögött hagyva a minden lehetőségétől megfosztott bedolgozót. Az alvállalkozások helyzetét helyesen látja — láttatja Blahó András, néhány e téma kapcsán kifejtett gondolata mégis vitatható. Lehet, hogy csak a megfogalmazás miatt, de nem tartom szerencsésnek a 131. oldalon a következőképpen kifejtett gondolatot: „A transznacionális monopóliumok törekvése a *globalításra* rugalmasabb vállalati stratégiára ad alkalmat, ez viszont nagyobb kockázatokkal jár. Igaz, hogy ezek a monopóliumok egyik tevékenységükkel ellensúlyozhatják a másik terület veszteségességét, ez azonban többnyire olyan vállalatvezetési módszereket követel, amelyek a rugalmasságot veszélyeztetik”. (153. 1.) Az első megjegyzésem ezzel kapcsolatban az, hogy a rugalmasság semmiképpen sem járhat nagyobb kockázattal, mint a rugalmatlanság. Ellenkezőleg, a rugalmas alkalmazkodás kockázatsökkentő. Itt mintha Blahó András magáévá tette volna a közgondolkodásban sajnos eléggé elterjedt felfogást, hogy tenni valamit, dönteni, alkalmazkodni kockázatos, abból viszont, ha semmit sem teszünk, nem származhat baj. A rugalmasság — véleményem szerint — legfeljebb látszólag növeli a kockázatot, valójában a rugalmasság, az alkalmazkodás az egyetlen lehetőség a túlélésre. Legalábbis félrevezető tehát egyoldalúan kockázatonövelő, esélyrontó tényezőként beállítani. Az idézetben szereplő második mondat is kifogásolható. A monopóliumok belső nyereség-újraelosztási tevékenységét véleményem szerint nem lehet kizárólagos módon rugalmasságot rontó tényezőként kezelni. Hiszen a többi között éppen ezzel a belső nyereségáramoltatási, tőkeallokációs tevékenységével alkalmazkodik a társaság a külső feltételekhez, azok változásaihoz, ezek tehát mintegy az életjelenségei. Nem zárhatjuk ki persze azt sem, hogy e tekintetben félreértem Blahó Andrást. Ezt a szemrehányást azonban eleve azzal hárítom el, hogy a tömör megállapításból, a bevezetőben már említett „kihagyásos” fogalmazásából én ezt olvastam ki. További magyarázatok nélkül ez legalábbis egy a lehetséges értelmezések közül.

Az *ötödik fejezetben* Blahó András a transznacionális monopóliumok és a tudományos-technikai forradalom összefüggéseivel foglalkozik. A fejezetben felvetett probléma már önmagában is nagy várakozásokat kelt. Nyilvánvaló ugyanis, hogy ha a transznacionális monopóliumokat a tőkeviszony újabb történelmi alakzataként ragadjuk meg — ahogyan ezt Blahó András is tette —, akkor a tőkés termelési viszonyok eme újabb változatának a legmélyebb gyökereit valahol itt, tehát az új termelőerőket, az új termelőerőket életre hívó tudományos-technikai forradalomban kell keresnünk. A tudományos-technikai forradalomról szóló fejezetre tehát mint a könyv kulcsfejezetére tekintettünk, amelyben a szerző feltárja majd a monopólium és az általa kifejlesztett termelőerők, illetve megfordítva: a termelőerők és a rájuk épülő monopolhatalom ellentmondásait. Azonban a fejezet első oldalai, amelyek a szervezeti formák fejlődéséről, a társaságok tulajdoni kérdéseiről, az irányító pakettel kapcsolatos, a vállalati központ és a vállalati „perifériák” közötti viszonyról olvashatunk, meglepetéssel szolgáltak. Nem mintha mindezeknek nem volna közükhöz a tudományos-technikai forradalomhoz, de a fejezet elején feltárt első pont mondanivalóját kitérőnek éreztük, amely kissé elvisz a címben „beigért” kérdéskörtől. A fejezetből „kilógó” első pontot nem valamiféle rosszul értelmezett szellemi pedantéria, szerkesztési vaskalaposság nevében tesszük szóvá, hanem inkább azért, mert — az amúgy is rövid fejezetet megkurtítva — ez a nem egészen ide tartozó témakör elvonta a figyelmet, elvette a helyet a tulajdonképpeni problémától, a transznacionális monopólium termelőerőinek, a tudományos-technikai forradalom és a transznacionális monopólium között feszülő ellentmondásoknak a tárgyalásától. Így már csak a terjedelem korlátai miatt sem alakulhatott ki sem mélységben, sem szélességben a kívánatos egyensúly, arányosság a nemzetközi tőkeviszonyok elemzése és a nemzetközi termelőerők tárgyalása között.

A hatodik fejezetben a szerző a nemzetközi monopóliumok tevékenységének egy olyan vonatkozását elemzi, amely talán a legszélesebben tárgyalt, leginkább vitatott kérdése a szakirodalomnak. A nemzetközi monopóliumok és a fejlődő országok viszonyáról van szó. A transznacionális monopóliumok és a fejlődő országok viszonyának vizsgálatakor a szerző figyelmét a legújabb irányzatokra, a még csak kibontakozóban levő összefüggésekre összpontosítja. Érzékletesen írja le, miként igyekszik a nemzetközi imperializmus még a saját *térvesztésének folyamatát is uralni*, ellenőrzése alatt tartani. A jelenség szélesen tárgyalt, közismert volta azonban felment bennünket a fejezet részletes ismertetése alól.

A tőkés gazdaságról írt cikkeket, könyveket általában nem azzal az igénnyel veszik kézbe a gyakorlatban dolgozó közgazdászok, hogy azokból majd netán valami olyasmit olvassanak ki, amit a gazdálkodás mindennapjaiban kamatoztathatnának. Blahó András könyvének utolsó, *hetedik fejezete* azonban rációfal arra a közhiedelemre, hogy egy igazán elméleti munkának „haszontalannak” illik lennie. A szocialista országok és a transznacionális monopóliumok kapcsolatát boncolgatva a szerző olyan megállapításokat tesz, amelyeket gazdaságpolitikussaink, gyakorló közgazdászaink sem minősíthetnek könyvíví teoretizálásnak. Sikerült a transznacionálisok és a szocialista országok kapcsolatának kényes problémáját — hiszen hányan tekintik a nemzetközi monopóliumokat „trójai falónak”! — mértéktartóan, de nem túl óvatoskodva megközelíteni. Egyetértünk azzal a fejezetből kivilágó alapállásával, hogy a transznacionális társaságokkal fenntartott és fenntartandó viszony valóban meglevő kockázatainak, veszélyeinek, ellentmondásainak kiküszöbölését nem maguknak a kapcsolatoknak a kiküszöbölésével lehet a legjobban megoldani. Szükségünk van az együttműködésre, „hajóznunk kell”, méghozzá azon a tengeren, amelynek hullámaait gyakran a transznacionális vállalatok kavartják fel, és amelynek áramlásait is részben ők táplálják. Bár Blahó András eme tételével a legteljesebb mértékben egyetértünk, érvrendszere nem mindig teljesen meggyőző számunkra. A 271. lapon például éppen a transznacionálisokkal való együttműködés melletti érvként fejti ki, hogy ezen társaságok által a szocialista országokba telepített kooperációs termelés is *szocialista*, tehát *kizsákmányolásmentes* „termelés a lényeges kérdés itt a megtermelt terméktöbbleten való osztozkodás”. Ez — úgy érzem — kissé a hajánál fogva előrangatott érv. Ha ugyanis a kooperációs termelésben a szocialista országokbeli dolgozók munkája termék többletet eredményez, s ennek egy részét a tőkés fél értéktöbbletként elsajátítja, akkor ezt semmi másnak nem lehet nevezni a politikai gazdaságtanban, csak kizsákmányolásnak. (Az persze szóba sem jöhet, hogy a külföldi társaság nem sajátít el értéktöbbletet, hiszen emberbaráti szándékokat feltételezni róla már valóban túlzás lenne.) Nem a kizsákmányolás meghatározását kell megváltoztatni ahhoz, hogy elfogadjuk a transznacionális monopóliumokkal való együttműködés lehetőségét. Hiszen az idegen munka ellenszolgáltatás nélküli elsajátítása — akárhogy forogtunk is — kizsákmányolás. Inkább azt kellene tudatosítanunk, hogy a gazdaságban megjelenő valamennyi viszony helyét, jelentőségét megszabja a gazdaság — jelen esetben a szocializmus — alapvető, uralkodó viszonya. Ez a biztosíték arra, hogy az idegen munka ellenszolgáltatás nélküli elsajátítása ellenére *sem* válhat a szocialista gazdaság a transznacionális monopóliumok szabad vadászterületévé, s a „faló” — még ha esetleg némelyek akár a tőkésországokban, akár nálunk komolyan veszik is ezt a metaforát — nem fogja elveszejteti Tróját.

Szabó Katalin

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

Антал Матяш

Проблемы венгерского экономического развития в основных произведениях Сечени

Сечени распознавал вредное влияние феодальных отношений на венгерскую экономику, дав о проблемах венгерского феодального хозяйства такой всеохватывающий диагноз, как никто до него. Свои соображения об этом он пытался передать своим дворянским соратникам посредством экономической науки своего времени. В этом отношении он выполнял в Венгрии функцию буржуазных просветителей. Представляя общественные рамки экономического развития страны, подчёркивая их влияние, способствующее или препятствующее развитию, ссылаясь на их исторический характер, Сечени перерос взгляды классических буржуазных экономистов. Он с научной основательностью сопоставлял феодальную и буржуазную экономическую систему. Он опознал, что социальный прогресс неотделим от улучшения условий народных масс. Он смело выступал за то, чтобы на смену устаревшим феодальным отношениям ступили представляющие более высокую степень развития буржуазные отношения. В борьбе за социальный прогресс его не могли испугать ни нападения консервативных помещиков, ни ухищрения Вены. Деятельность Сечени в значительной мере способствовала буржуазным преобразованиям в Венгрии.

Иштван Хетени

Венгерское хозяйство в 80-ых годах

В своём докладе по случаю торжественной сессии в честь Сечени автор даёт обзор о положении и важнейших задачах сегодняшнего венгерского хозяйства. Дальнейшее развитие экономики, по его мнению, требует радикально новых путей. Главным направлением дальнейшего развития должно быть достижение международной конкурентоспособности венгерского хозяйства на уровне важнейших торговых партнёров страны. Для этого необходимо одолеть сегодня ещё относительно низкую эффективность промышленности. Эти цели были отражены уже и в введённой в 1968 году реформе хозяйственного управления, и реформа привела к значительным результатам. Однако на начавшиеся в 70-ые годы положительные процессы неблагоприятное воздействие оказали кризис мирового хозяйства, наступивший в 1973 году, и наблюдающиеся с тех пор помехи. В изменившемся положении в интересах укрепления экономического равновесия и обеспечения дальнейшего продвижения вперёд требуются дальнейшие, более смелые шаги. Для того, чтобы хозяйство стало конкурентоспособным, укрепилось экономическое равновесие, необходимо принять вызов мирового хозяйства, учесть реальные возможности страны, подчинить количественный рост целям повышения качества и укрепления равновесия и отказаться от сложившегося при прежних условиях принципа неприкосновенности стабильности предприятий. Реализация такой политики началась в 1979 году.

Йозеф Богнар

Соображения о мировых масштабах забот развития

Статья основана на докладе автора по случаю торжественной сессии в честь Сечени (Будапешт, 26—28 августа 1980 г.). Исходная мысль заключается в том, что за кризисными явлениями 70-ых годов кроется кризис развития, охватывающий весь мир. Этот кризис ставит под вопрос оставшиеся в наследство с прежних времён системы как целей и средств, так и учреждений. Требуется новая модель развития, которая бы приспособила средства, методы и даже цели развития к изменившимся условиям нашего мира и нашего общества.

Автор далее анализирует факторы, которые привели к настоящей кризисной ситуации: распад условий равновесия экономического круговорота, коренное преобразование политической и экономической географии мира, изменение международной политической структуры, растущие угрозы применения научных результатов, всё более гнетущие проблемы снабжения мира продовольствием, исключительное увеличение чувствительности мирового развития.

В дальнейшем автор представляет важнейшие меры, которые, по его мнению, следует предпринять со стороны экономической науки для устранения кризисной ситуации: 1. необходимо сконструировать новый тип экономического развития, 2. следует разработать «экономику природных ресурсов», 3. экономическую науку надо сделать более «мультидисциплинарной», 4. необходимо разработать метод своевременного познания перспективных процессов и быстрого установления соответствующих выводов, 5. следует переоценить традиционную систему инструментов экономической науки, 6. необходимо переоценить взаимоотношение между локальными экономическими помехами и кризисами и действием системы мировой экономики.

Йозеф Мочари

Проблемы, вытекающие из централизации венгерской системы предприятий, и их взаимосвязь с эффективностью управления производством и системы экономического регулирования

Автор в своей статье рассматривает взаимосвязь между тем обстоятельством, что эффективность деятельности предприятий далеко отстаёт от требующейся, и централизацией отечественной системы предприятий.

В анализе рассматривается структура венгерской системы предприятий в сопоставлении с централизацией предприятий в СССР и развитых капиталистических странах. Автор рассматривает, является ли гораздо более высокая

отечественная централизация предприятий отражением концентрации производства или же — просто организационной централизацией. В частности он констатирует, что предприятия государственной промышленности в среднем располагают 7,3 базами, то есть — наряду с крупными фирмами, строящимися на действительной концентрации производства — весьма значительная часть их базируется на организационной централизации.

Далее автор переходит к анализу предприятия как экономической категории. Он изучает причины того, почему значительная часть промышленных организаций в научном толковании не представляет собой предприятия, являясь таковым лишь в юридическом смысле, представляя собой конгломерат организационно объединённых заводов. Далее автор анализирует последствия того обстоятельства, что заводы не являются предприятиями, а предприятия представляют собой конгломераты заводов. Он приходит к выводу, что у значительной части предприятий, строящихся не на концентрации производства, но на организационной централизации заводов (по существу, самостоятельных предприятий), в силу объективной необходимости возникают серьёзные проблемы в механизме действия системы косвенного хозяйственного управления. Дело в том, что между действующими производящими заводами и косвенными инструментами хозяйственного регулирования встречается фаза прямого экономического управления — внутреннее управление крупного предприятия. В результате этого снижается эффективность косвенного народнохозяйственного управления, возрождаются проблемы прямого хозяйственного управления.

В дальнейшем автор анализирует экономические методы, при помощи которых можно дать оценку организационной централизации предприятий, не мотивированной концентрацией производства.

В заключительной главе статьи рассматриваются возможные экономические средства для прекращения чрезмерной централизации предприятий.

Петер Михай

Последнее десятилетие кейнсианской экономической политики в Великобритании

В рассматриваемый период (1970—1979) в конечном счёте все испытанные рецепты потерпели крах: Англию не удалось сдвинуть с принудительного пути политики «stop-go». Лейбористы попытались применить девальвацию валюты, консервативы — административными мерами ограничить мощь профсоюзов. Придя после разражения нефтяного кризиса к власти, Лейбористская партия хотела форсировать экспортную ориентацию, однако и она столкнулась с противостоянием профсоюзов.

Если, однако, оглянуться на прошедший период, нетрудно констатировать, что обе партии в конечном счёте представляли ту же концепцию в экономической политике. Они, смираясь с наличием смешанной экономики, и опираясь на кейнсовскую теорию регулирования спроса, старались обеспечить полную занятость.

Автор статьи в макроэкономическом аспекте наблюдая за движением составных валового национального продукта (потребления, инвестиций, изменения запасов, чистого экспорта) пытается представить те специфические, характерные только для британского хозяйства взаимозависимости, которые не позволили исцелить «британскую болезнь».

Будущее покажет, возможно ли совершить в государственной экономической политике решающий поворот и одолеть проблемы таким образом, чтобы между этим государством уменьшило собственную роль в экономике в ожидании того, что больший напор рынка принудит индивидуумов и предприятия приспособиться к изменяющимся условиям.

SUMMARY OF THE ARTICLES

Antai Mátyás:

Problems of Hungarian economic development in Széchenyi's principal works

Széchenyi recognized the harmful impact of feudal relations on the Hungarian economy and provided such comprehensive diagnosis about the troubles of the feudal Hungarian economy as no one before. He made efforts to bring home his recognitions with the aid of the instruments of the economics of his age also to his fellow noblemen. In this respect he fulfilled the function of bourgeois enlighteners in Hungary. With the description of the social framework of economic development of the country, by emphasizing their role in promoting or retarding development, and pointing out their historical nature he rose above the approach of the classical bourgeois economists. He confronted the feudal with the bourgeois economic system with scientific thoroughness. He also recognized that social progress was inseparable from the rise of the masses. He bravely advocated that the outdated feudal relationships should be replaced by superior bourgeois relationships. In the fight for social progress he was not held back either by the attack of conservative landlords or by the machinations of the Vienna court. His activity greatly promoted bourgeois transformation in Hungary.

István Hetényi:

The Hungarian economy in the eighties

In his lecture held at the Széchenyi Memorial Days the author surveys the situation and most important tasks of the contemporary Hungarian economy. Further development of the economy—he states—requires radically new ways. The main trend of further development is to close up in international competitiveness to the level of our most important trade partners. For this the presently relative low efficiency of production has to be improved. These objectives were formulated already in the 1968 reform of economic control and management, and the reform has indeed brought important

successes. But the positive processes started in the seventies were unfavourably influenced by the crisis of the world economy in 1973 and its grave disturbances continuing ever since then. In the changed situation further and bolder steps are needed for consolidating economic equilibrium and for securing further progress. For the economy to become more competitive and for the consolidation of economic equilibrium the challenge of the world economy has to be faced, the realistic conditions of the country must be assessed, quantitative growth has to be subordinated to qualitative and balance targets and the "untouchability" of enterprise stability established under earlier conditions have to be abandoned. Realization of this policy started in 1979.

József Bogárnár:

Some reflections on the world-wide problems of development

The article is based on the author's lecture at the Széchenyi Memorial Days (Budapest, August 26–28, 1980). Its basic idea is that behind the crisis phenomena of the seventies there looms a world-wide development crisis. This crisis questions the inherited systems of goals, instruments and institutions. A new model of development is needed which would adjust the instruments and methods of development, and even its goal, to the changed conditions of our world and society.

The author analyses the factors which produced the present world crisis situation: dissolution of the equilibrium relationships of economic circulation, radical transformation of the political and economic geography of the world, modification of the international political structure, the growing danger of application of scientific achievements, the ever growing pressure of world nutrition, and the extreme sensitivity of world development.

Next he outlines the most important tasks of economics he deems best suited for solving the crisis situation: 1. a new type of economic development has to be constructed, 2. the "economics of natural resources" has to be worked out, 3. political economy has to be made "multi-disciplinary" to a greater extent, 4. a method has to be worked out for an early recognition of long-term processes and for drawing quickly the resulting conclusions, 5. the traditional system of instruments of economics has to be revalued, 6. the relationship between local economic troubles and crises and the functioning of the system of world economy has to be re-assessed.

József Mocsáry:

Problems originating in the centralization of the Hungarian enterprise system and their interrelation with the efficiency of controlling production and with that of the system of regulators

The study examines the interrelations of enterprise efficiency lagging behind increased economic expectations with the centralization of the Hungarian enterprise system.

The analysis examines the structure of the Hungarian enterprise system and compares it with enterprise centralization in the USSR and in developed capitalist countries. It investigates whether the much higher Hungarian centralization of enterprises is a reflection of the concentration of production or merely an organizational centralization. He establishes, among other things, that the enterprises in state industry have on the average 7.3 establishments, implying that—beside large enterprises based on real concentration—we face to a considerable part organizational centralization.

The author then passes to analysing the enterprise as an economic category, to investigating the causes in consequence of which a considerable part of industrial organizations are not enterprises in the scientific sense, merely in a legal sense—as a matter of fact they are conglomerates of organizationally amalgamated establishments (plants). Then follows an analysis of the consequences of the incongruence between enterprise and establishment, of the existence of conglomerates of establishments. The conclusion is drawn that with a considerable part of enterprises, which are not real large enterprises based on concentration of production, but rely on the organizational centralization of establishments (as a matter of fact: independent enterprises), under the impact of the indirect system of control grave problems necessarily emerge.

Namely, between the actually producing establishments and the regulators of indirect economic control we find a stage of direct economic control: the internal control of the large enterprise. This impairs the efficiency of indirect national economic control, and reproduces the problems of direct economic control.

Next the author analyses those economic methods with whose aid the organizational centralization of enterprises not supported by concentration of production can be judged.

The concluding chapter of the study examines the possible economic instruments with which the overcentralized economic organizations can be dissolved.

Péter Mihályi:

The last decade of Keynesian economic policy in Great Britain

In the period examined (1970–1979) every recipe has failed: Britain could not be shifted from the forced path of stop-go policy. The Labour party tried devaluation, the Conservatives administrative restriction of the power of the trade unions. The Labour party coming again to power after the oil crisis wanted to force export orientation, but also ran against the opposition of the trade unions.

Looking back, however, it is not difficult to establish that in the last resort both parties represented the same economic policy conception. They accepted the existence of mixed economy and relying on the Keynesian theory of demand management they tried to secure full employment.

Through macroeconomic approach, examining first of all the movements of the constituents of GDP (consumption, investment, changes in inventories, net export) the study endeavours to show the interrelations specifically characteristic of the British economy which have made it impossible to cure the "British disease".

The future will show whether it is possible to attain a decisive turn in government economic policy and to overcome the troubles so that in the meantime the state reduces its own economic role and waits until individuals and enterprises are forced by a much greater market pressure than the present one to adapt to changing conditions.

ВОПРОСЫ ЭКОНОМИКИ

1980. évi 7. sz.

Hacsaturov, T.: A szocialista társadalmi termelés hatékonysága

Vikentyev, A.: A termelőeszköz-gyártás elsőleges növekedéséről szóló törvény hatása a fejlett szocializmusban

Bazarova, G.: A hatékonyság fokozásának pénzügyi- és hitelmechanizmusa

Basin, M.: Az alapkutatási eredmények bevezetésének gazdaságossága

Jakovleva, P.: A szállítási-raktározási integráció és a termelőeszköz-forgalom

Konszon, A.: A nagy megbízhatóságú technika hatékonysága

Hatamov, K.: Az agráripari termelés minősége és hatékonysága

Szterligov, B.—Dubrovin, I.: A szekunder tejnyersanyagok felhasználásának gazdasági kérdései

Bogomolov, V.: A turizmus gazdaságtana

Buh, M.: A KGST-országok mezőgazdaságának iparosítása

Galeckaja, R.: Az európai KGST-országok mai demográfiai helyzete

Csernyisev, V.: A JSZSZK külgazdasági kapcsolatai

Dinkkin, A.: A kutatások fejlődésének szakaszai a vezető tőkésországokban

Kasszirov, L.—Nyikityina, M.: A mezőgazdaság társadalmi termékéből való részese-dési hányadának meghatározásáról

Krivosozov, Ju.—Logacsajev, V.: A kutatások összehangolása a tudományos-műszaki fejlesztés területén (Össz-szövetségi szeminárium az Állami Tudományos-Műszaki Bizottság szervezésében Moszkvában, 1980 januárjában)

Krasznoglazov, B.: Az új technika társadalmi-gazdasági hatékonysága (Egyesített akadémiai szekcióülés 1979 decemberében)

Mahmudov, É.—Jakubov, I.: A talajjavító beruházások hatékonysága (Össz-szövetségi főiskolaközi tudományos konferencia Tas-kentben, 1979 végén)

Weltwirtschaftliches Archiv

1980. évi 2. sz.

Ormerod, P. A.: A font határidős árfolyama és a várakozások eredményessége

Giovannini, A.: A határidős árfolyamok kamatláb-struktúrájától való eltérések

Gupta, S.: A monetarista megközelítés alkalmazása a feketepiaci árfolyamokra

Peel, A. D.: A monetáris szabályok sztochasztikus feltételrendszerben

Hamilton, C.—Kreinin, M. E.: A fejlődő országok és néhány fejlett ország, illetve azok egyes csoportjai közötti feldolgozóipari termékforgalom szerkezeti felépítése

Loertscher, R.—Wolter, F.: Az iparágon belüli kereskedelem meghatározói

Schmid, G.—Phillips, O.: A textilt kereskedelem és a gazdasági növekedés fajtája

Driskill, R.: A rugalmasság iránti pesszimizmus, a várakozások és a devizapiac stabilitása

Hillmann, A. L.: Megjegyzések a megvalósult és a viszonylagos árak alapján ígérkező komparatív előnyök viszonyáról

Gray, H. P.—Martin, J. P.: A termékdifferenciáció fogalma és mérése a nemzetközi kereskedelemben

Lim, D.: A tőketulajdon és az irányítás szétválásának hatásai

Round, D. K.: Üzemméret, méretgazdaságosság és a koncentráció „optimális” szintje az ausztrál feldolgozó iparban

Планово стопанство

1980. évi 5. szám

Kalceva, J.: A mezőgazdaság irányításának gazdasági megközelítése és a mezőgazdasági termelés hatékonyságának fokozása

Pancsev, B.: A gazdálkodó szervezetek által kötött szerződések szerepe az új gazdasági mechanizmus feltételei között

Sztojanov, H.: A húsipar komplex nyersanyag-felhasználásának kérdései

Geheski, M.: A területi tervezés komplex megközelítése

Köncsev, H.: A komplex területfejlesztési programok az egységes bolgár társadalmi-gazdasági fejlesztési terv elválaszthatatlan részét képezik

Vancsev, T.: Az iparfejlesztés és az ipari szakosítás néhány vonatkozása (Blagojevgrad példáján)

Breskov, I.: Az élelmiszeripari termékszálítás néhány kérdése

Karpacsev, B.: Kétparaméteres haladvány alkalmazása a közgazdasági kutatásokban

1980. évi 4. sz.

Zastawny, W.: A gazdasági mechanizmus és feltételei

Głinski, B.: A motiválás — az irányítás alábecsült funkciója

Krencik, W.: A növekedés üteme és a bérkülönbségek alakulása 1970—1978 között

Balcerska, M.: Változások az ország iparosításának területi szerkezetében, 1970—1975

Dziewulski, P.—Maciejewski, A.: A beruházási egyenlőtlenségek és a beruházási expanzió

Ciechocinska, M.: Az ipartelepítés mutatói és elvei a lengyel területi tervezés gyakorlatában

Sitek, E.: A gépipar területi fejlesztésének műszaki-gazdasági feltételei

1980. évi 5. sz.

Golinowska, S.: A kultúra tervezésének kérdései — korlátok, lehetőségek és tenni-valók

Sawczuk, T.: A vezetői prémiumrendszer módosítása: elemzés és javaslat

Misiuma, W.: A társadalmi-gazdasági tevékenység tervezésének feltételei a községekben

Wojciechowska, B.: A termelő szolgáltatások eddigi eredményei és fejlesztésük irányai a mezőgazdaságban

Wich, U.: A területfejlesztési tervek megvalósításának rendszere

Kozdrój, A.: A munka humanizálása: két évtized lengyel tapasztalatai

Gadomski, M.: A KGST kapcsolatai a harmadik országokkal

Swięcicki, J.: A tervezőirodák mint a kutatás-fejlesztés egységei

Zwierzchowski, K.: A lakásépítések felgyorsításának feltételei

Bogusławski, Z.: A bérek növekedése és a jövedelmek differenciálódása az építőiparban

wirtschafts wissenschaft

1980. évi 5. 5z.

Skambraks, H.: A kéziratban maradt marxi hagyatékából

Stiemerling, K. H.: A hitleri fasizmustól való megszabadítással nyílt meg a béke, a demokrácia és a szocializmus útja

Steinitz, K.: A minőség és az intenzíven bővített újratermelés

Ambrée, K.—Köhler, O.: A szocialista intenzifikálás és az ártervezés

Gans, E.—Liebe, S.: Az időráfordítások megoszolása a társadalmi újratermelési folyamatban

Apelt, S.—Neumann, K.: Az Állami Központi Statisztikai Hivatal adatbankjai — a komputer alkalmazásának fő iránya

Braun, A.—Marschall, W.: A szocialista társadalmi újratermelés gazdasági hatékonyságának elméleti és módszertani problémái (Össz-szövetségi konferencia, Moszkva, 1979. december 17—19.)

Berger, D.—Marquart, W.—Radecke, W.: Ipari berendezések beruházási folyamatainak intenzifikálása (A Kötheni Műszaki Főiskola üzemgazdasági szakának konferenciája az NDK fennállásának harmincadik, illetőleg a főiskola fennállásának tizedik évfordulója alkalmából)

1980. évi 5. sz.

Prucha, V.: A csehszlovák gazdasági fejlődés szakaszai 1945—1980 között

Kupka, V.: A beruházáspolitikai és a beruházási paraméterek

Chvojka, P.: A KGST-országok nemzetközi piaca tervszerű irányításának feltételei és módszerei

Černá, A.—Tošovská, E.: A természeti és a gazdasági rendszerek összehasonlítása — kísérlet a természeti környezet újratermelése módszertani alapjának megfogalmazására

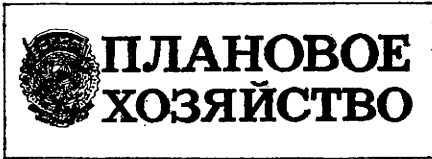
Fidrmuc, J.: A beruházási mutatók információs értéke, az anyagi érdekelttség és a beruházási folyamat irányítása

Rozsypal, K.: A folyamatosság és a komplexitás követelménye a tervszerű irányítási rendszer továbbfejlesztésében

Rusmich, L.: A tudományos-technikai haladás ösztönzésének néhány kérdéséről

Hájek, M.: A termelési folyamat és tényezői

Zeman, F.: A csehszlovák lakáshelyzet problémáiról

1980. évi 6. sz.

Gluskov, N.: A tervszerű árképzés további tökéletesítéséről és a termelés hatékonyságának fokozására, valamint a munkaminőség javítására gyakorolt hatásáról

Krīlov, P.: Éves tervek az ötéves tervezési rendszerben

Popelenszkij, P.: Az ágazati egyesületek és (vállalati) tervkidolgozás módszereiről

Rjabenko, E.—Szenkin, N.: Az ipari egyesületek szerepe az alágazat hatékonyságának fokozásában (A vegyipar példáján)

Sahmazarov, B.: A termelés tervezésének és ösztönzésének javítása a csapágygyártásban (A „Szojupodszipnik” esete)

Taszkajev, V.: A terv teljesítésének ellenőrzése ipari egyesületeknél (A „Krasznojarszkugol” példáján)

Gluskov, V.: A tudományos-műszaki haladás irányítása

Bogatov, N.: Összefüggés az acélosgyártás fémigénye és hatékonyságának fokozása, valamint az acélos iránti szükséglet növekedése között

Szimjakevics, I.: Az ésszerű fafelhasználás ösztönzése

Gohberg, M.: A területi tervelőrejelzési munkák tökéletesítése

Konovarov, V.: A helyi tervezőszervek szerepe a „Dolgozz lemaradás nélkül!” mozgalom feltételeinek biztosításában

Szmetanyin, N.: A szovjet agrár-ipari komplexumok fejlődése

Kalambet, A.: Az agrár-ipari termelési egyesületek irányítási formáinak tökéletesítése

Miloszerov, V.: Matematikai módszerek alkalmazása a mezőgazdasági tervezésben

Sztolbov, A.: A mezőgazdasági termékek árai és az agrártermelés ösztönzése

Aitov, N.: A szociális lakossági foglalkoztatás szerkezetének szabályozása a társadalom- és gazdaságfejlesztési tervekben

Malov, N.—Koszolapov, V.—Bogdanov, E.: Az ágazatirányítási rendszer tökéletesítése a vegy- és gyógyszeriparban

Andrejev, B.—Merkulov, V.—Szmitrjukov, V.: Ötéves és éves számítóközpont-tervek kidolgozásának megszervezése és rendje

Birjukov, Ju.—Kurdjukov, Sz.: Összszövetségi tanácskozás az árképzés kérdéseiről (Moszkva, 1980. április)

Tkacsenko, V.: A Leninről elnevezett Összszövetségi Agrártudományi Akadémia OSZSZSZK nem fekete földi övezetébe, illetőleg a leningrádi agrártermelés-szervezési központba kihelyezett tagozatának kibővített konferenciája (Leningrád, 1980. február 27—29.)

Sztecjura, V.: A tervszerű gazdasági irányítás tökéletesítése (Köztársasági tudományos konferencia, Kijev, 1980. március)

Szeljukasz, A.: Az egyesületek létrehozásának gyakorlatából

A Szovjetunió Állami Tervbizottsága 1980. február 25-i, 34. sz. határozatában jóváhagyta a szovjet külgazdasági kapcsolatok hatékonyságmeghatározásának módszerét

A Goszplan 1980 januárjában határozatot hozott egy, a hasznos ásványi kincsek komplex kiaknázását irányító tárcaközi bizottság létrehozásáról

48. szám

Shajovi, A.: A közigazgatási vezető-tartalékok képzése és előkészítése

Fülle, H.—Seifert, E.: A szocialista gazdaság fejlődésének alapvető kérdései

Villanueva, P.—Torres, M.: Néhány megjegyzés az alrendszer gazdasági hatékonyságának meghatározásáról: a műszaki-anyagi ellátás irányítása

Heras, L.: Mennyiségi és minőségi változások „A tőke” I. kötetében

Garriazo, M.: Az állammonopolista kapitalizmus és a kapitalista gazdaság szabályozása

Rohlicek, R.: Új szakasz az integráció tervszerű fejlesztésében

Stubenrauch, K.: Az integrációra irányuló sokoldalú intézkedéseket koordináló terv jelentősége az NDK műszaki-tudományos előrehaladásában

Kjociev, S.: A Bolgár Népköztársaság főbb irányai az 1976—1980 időszakban és a szocialista gazdasági integráció szerepe

Az Októberi Forradalom: az új típusú nemzetközi kapcsolatok létesítésének előfeltétele

A kapitalista országok külgazdasági politikája 1977-ben

1980. évi 6. sz.

Guljan, P.—Meskauszkas, K.—Tarmiszto, V.: A balti köztársaságok szerepe a szovjet népgazdasági komplexumban

Gülisz, P.: Absztrahálás a politikai gazdaságtani kutatásokban

Jarmasauszkene, D.: A termelési tényezők összehangolásának kérdése a szocializmusban

Szkominasz, V.: A termelés hatékonysága: lényege, mérése, dinamikája

Ginajte, Sz.—Sülejka, A.: A szocialista életmód lényege és további javulása

Kulli, K.—Pavelszon, M.—Randvejér, M.: Az életmód tényezőinek közgazdasági értelmezése

Bronstejn, M.—Matin, V.: Az Észti SZSZK mezőgazdasága: tapasztalatok és a további fejlődés kérdései

Trej, B.—Rizsa, B.: A mezőgazdasági erőforrások kihasználásának komplex számbavétele és elemzése

Praude, V.: A munka és a munkadíjazás mércéje

Liberman, G.: Az anyagi ösztönzési alap képzésének és felhasználásának további tökéletesítésével kapcsolatos kérdések

Dalbiny, A.—Nespor, V.: A brigád munkaszervezeti formáinak politikai gazdaságtani vonatkozásai

Ljulcsenko, G.: A munkaerőforrás eloszlásának és -mobilitásának szociális és közgazdasági tartalma

Kirtovszkij, I.—Fedotov, A.: Az antikommunizmus szolgálatában álló lett burzsoá emigráció közgazdasági nézetei

Metsza, H.—Larin, I.—Péédima.: A gazdasági mechanizmus tökéletesítésének néhány kérdése

Karu, Ja.—Rejljan, Ja.: Egy módszer a tervfeladatok feszítettségének és a kollektív munka minőségének értékelésére

Gronszkasz, V.: Az üzemen belüli elszámolás, valamint az áru- és pénzfornák felhasználása

Vengrene, B.: Munkaszervezés és -díjazás a termelőbrigádokban

Zvidrins, P.—Zvidrinja, M.: A korfa összeállításának tapasztalatai (a Lett SZSZK-ban).

Pider, O.: A vizsgáztatás módszere

Kalin, D.: Egyetemi hallgatók munkaprogramjai

Porietisz: A balti közgazdászok tudományos kutató tevékenységének összehangolásáról

Miskinisz, J.: Politikai gazdaságtani kutatások a Litván SZSZK-ban

Limanszkij, A.: A lett politikai gazdaságtani oktatók elméleti szemináriumuma („A politikai gazdaságtani kategóriák elemzésének tökéletesítése” — Riga, 1980. január)

Malken, V.: A hallgatók mint lektorok szerepe az ideológiai és politikai nevelőmunka javításáról szóló párthatározat valóra váltásában (az Észti Mezőgazdasági Akadémián)

Kellik, V.: A gazdasági alaptörvény: az érvek felé fordulva

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Антал Матяш</i> — Проблемы венгерского экономического развития в основных произведениях Сечени	1281
<i>Иштван Хетени</i> — Венгерское хозяйство в 80-ых годах	1292
<i>Йозеф Богнар</i> — Соображения о мировых масштабах забот развития	1304
<i>Йозеф Мочари</i> — Проблемы, вытекающие из централизации венгерской системы предприятий, и их взаимосвязь с эффективностью управления производством и системы экономического регулирования	1310
<i>Петер Михайи</i> — Последнее десятилетие кейнсианской экономической политики в Великобритании	1327
ОБЗОР	
Величина живого труда, овеществлённого в конечной продукции (<i>Арпад Олайош</i>)	1345
Положение нашего жилищного фонда в 1979 году (<i>Иштванне Гофман</i>)	1356
НАУЧНАЯ ИНФОРМАЦИЯ	
О сессии, посвящённой Сечени (<i>Тамаш Халм</i>)	1367
ОБЗОР ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ	1387
КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ	
Дональд Дж. Гаррис «Накопление капитала и разделение доходов» (<i>Каталин Петро</i>)	1391
Теоретический путеводитель для познания фирм-империй. Андраш Блахо «Транснациональные фирмы в новой мирохозяйственной ситуации» (<i>Каталин Сабо</i>)	1395
Резюме статей на русском и английском языках	1401
ИЗ СОДЕРЖАНИЯ ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ	1404

Főszerkesztő: *Zsarnóczai Sándor*

Szerkesztőségi titkár: *Kovács Lajos*

Olvasószerkesztő: *Halm Tamás*

Rovatvezetők: *Balázs Sándor*

Gábor R. István

Molnár Ferenc

Sinkovics Alfréd

Szabó Katalin

Vági Ferencné

Tördelőszerkesztő: *Csehiné Bánhalmi Andrea*

KÖZGAZDASÁGI SZEMLE

A tartalomból

ERDŐS PÉTER:

Az amerikai gazdaság háború utáni
— nem klasszikus típusú — válságai

KOZMA TAMÁS:

Az oktatás távlati fejlesztésének eltérő
területi feltételei

ANDRÁSSY ADÉL:

Vállalatnagyság és hatékonyság
a termelőszövetkezetekben

PATAI MIHÁLY:

A KGST együttműködési mechanizmusáról

SIMAI MIHÁLY:

Az állami szektor és a fejlődő országok
nemzetközi gazdasági kapcsolatai

GARA JUDIT:

Szociálpolitika a változó gazdasági-társadalmi
viszonyok talaján

12

XXVII. évfolyam

1980. december

A szerkesztő bizottság tagjai:

AUGUSZTINOVICS MÁRIA, BOGNÁR JÓZSEF, CSIKÓS-NAGY BÉLA, CSIZMADIA ERNŐ, ERDŐS PÉTER, FALUSNÉ SZIKRA KATALIN, FEKETE FERENC, GANCZER SÁNDOR, HETÉNYI ISTVÁN, HORVÁTH LÁSZLÓ, HUSZÁR ISTVÁN, KÁPLÁR JÓZSEF, KESERŰ JÁNOSNÉ, KORNAI JÁNOS, MEGYERI ENDRE, NAGY TAMÁS, NYERS REZSŐ (elnök), SIPOS ALADÁR, SZABÓ KÁLMÁN, SZAMUELY LÁSZLÓ, VINCZE IMRE, ZSARNÓCZAI SÁNDOR (főszerkesztő)

TARTALOM

<i>Erdős Péter</i> : Az amerikai gazdaság háború utáni — nem klasszikus típusú — válságai	1409	
<i>Kozma Tamás</i> : Az oktatás távlati fejlesztésének eltérő területi feltételei	1422	
<i>Andrássy Adél</i> : Vállalatnagyság és hatékonyság a termelőszövetkezetekben	1438	
<i>Patai Mihály</i> : A KGST együttműködési mechanizmusáról	1451	
<i>Simai Mihály</i> : Az állami szektor és a fejlődő országok nemzetközi gazdasági kapcsolatai	1465	
<i>Gara Judit</i> : Szociálpolitika a változó gazdasági-társadalmi viszonyok talaján	1477	
S Z E M L E		
A népgazdasági mérlegszámítások néhány kérdése (<i>Drechsler László</i>)	1493	
TUDOMÁNYOS TÁJÉKOZTATÓ		
„Az ökonometria atyamestere”. A közgazdasági Nobel-díj 1980. évi kitüntettje: Lawrence R. Klein (<i>M. S.</i>)	1501	
FOLYÓIRATSZEMLE		1504
Bruno S. Frey: A közgazdaságtan mint magatartástudomány (Szemponok, bírálat és adalékok Európából) — G. Maier-Rigaud: Környezetvédelmi politika a piacgazdaságban — P. Rosanvallon: A második gazdaság kifejlődése és az ipari társadalmak jövője		
SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ		
Erdei Ferenc összegyűjtött művei. Szövetkezeti írások 1—2. (<i>Zsarnóczai Sándor</i>)	1512	
Hajtó Aurél: Rugalmas termelésirányítás a gépiparban (<i>Vajdovich Béla</i>)	1515	
Népgazdasági modellek a távlati tervezésben (Szerkesztette: Augusztinovicz Mária) (<i>Patyi Károly</i>)	1518	
A cikkek orosz és angol nyelvű rövid tartalmi kivonata	1522	
KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK TARTALMÁBÓL		1526
A Közgazdasági Szemle 1980. évi számaiban megjelent írások jegyzéke ...	1530	

E SZÁM SZERZŐI:

Andrássy Adél, a szegedi József Attila Tudományegyetem adjunktusa; **dr. Drechsler László**, a közgazdaságtudományok doktora, az Országos Tervhivatal Tervgazdasági Intézetének igazgatóhelyettese; **Erdős Péter** akadémikus, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének tudományos tanácsadója; **Gara Judit**, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének tudományos munkatársa; **Kozma Tamás** kandidátus, a Művelődési Minisztérium osztályvezetője; **dr. Patai Mihály**, a Pénzügykutató Intézet tudományos munkatársa; **Patyi Károly**, a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának munkatársa; **Simai Mihály** akadémikus, az MTA Világgazdasági Kutató Intézetének igazgatóhelyettese; **dr. Vajdovich Béla**, a Munkaügyi Minisztérium főelőadója; **dr. Zsarnóczai Sándor**, tanszékvezető egyetemi tanár, a Közgazdasági Szemle főszerkesztője.

Az amerikai gazdaság háború utáni — nem klasszikus típusú — válságai

A Magyar Tudományos Akadémia 1979. évi közgyűlése alkalmából előadást tartottam a klasszikus típusú válságok elméletéről. Ez alkalommal leszögeztem, hogy a második világháború utáni időszak gazdasági válságai, illetve recessziói már nem klasszikus típusúak. Ezek általános elmélete még nem született meg, és kérdéses, hogy egyáltalán megalkotható-e.*

Mármost néhány év óta dr. Molnár Ferenc kollégámmal és munkatársammal az Egyesült Államok gazdasági életének egy évtizedét, az 1969—1979 közötti évek szakaszát vizsgáljuk. Amit elmondandó vagyok, az kettőnk közös munkájából született ugyan, de úgy vélem, székfoglalóm alkalmából mégiscsak arról a témáról illik beszélnem, amellyel foglalkozom. Csakhogy amit ezúttal elmondhatok, az, bizonyos elméleti érdekű adalékokon túl, nem sokkal több két esettanulmánynál. Nem látható be ugyanis, hogy ami igaz az Egyesült Államok hetvenes éveinek gazdaságára, az eleve ugyanúgy érvényes egy másik évtizedre vagy a Német Szövetségi Köztársaságra.

Vegyük először is számba a körülményeknek azokat a változásait, amelyek következtében a mai válságok már nem klasszikus típusúak!

Klasszikus típusúaknak azokat a periodikus válságokat neveztem el, amelyek periodicitásának anyagi alapja — Marx egy mondata szerint — az állótőke tömeges periodikus megújításában keresendő. Marxnak ebben a mondatában csak a periodicitás anyagi alapjáról, nem pedig a periodikusan kitörő válság okáról, s még kevésbé a közvetlen okáról van szó. Saját elméletem a klasszikus típusú válságokat illetően ennél többet állít: én a klasszikus típusú válságok kitörésében és az újbóli megélénkülésben a közvetlen ok szerepét tulajdonítom az állótőke-termelés sajátosságainak.

Persze a gazdasági elmélet a végtelenül bonyolult valóságnak csak valami nagyon leegyszerűsített modelljén alapulhat. Akkor jó az elmélet, ha a modell tartalmazza az általa értelmezendő jelenséget kiváltó leglényegesebb tényezőket és azok kölcsönös összefüggéseit. Az egyszeri, a mintegy véletlenszerűen fellépő jelenségek — bármilyen lényegesek legyenek is ezek egy-egy adott helyzetben —, nem kaphatnak helyet az általános modellben. Sőt azokat a valóságelemeket is figyelmen kívül kell hagynia a modellalkotónak, amelyek bár rendszeresen jelentkeznek, de az adott időszakban még nem nagy erővel hatnak. Még akkor is figyelmen kívül kell hagynia őket, ha bizonyos, az adott pillanatban csak csíra formájában meglévő elemek néhány évtizeddel később meghatározó fontosságra tesznek szert.

Az állótőke-termelésnek a klasszikus típusú válságokban játszott kulcsszerepét a következő kettős tételre támaszkodva igyekeztem bizonyítani.

* A cikk a szerző 1980. november 10-én megtartott akadémiai székfoglalója alapján készült.

Abból indultam ki, hogy a társadalmi tőke újratermelésének lényeges összefüggései kielégítő pontossággal írhatók le egy olyan marxi típusú kétszektoros sémával, amelyben az első szektor a beruházási javak, a második a fogyasztási cikkek termelését ábrázolja. Az így modellezhető gazdaságról pedig kimondtam, hogy itt az első szektor változása — *ceteris paribus* — pozitív értelemben, a másodiké negatív értelemben csatolódik vissza a gazdaság egész menetére. A kettős tétel e második állításából pedig az következik, hogy ha a konjunktúra csúcsán a fogyasztás cikkek-termelés megszaladna a beruházási tevékenységhez képest, az rontaná a konjunktúrát. Sem tartós visszaesésre, sem a válságból való tartós kibontakozásra nem vezet, ha egyoldalúan csak a fogyasztás cikkek-termelés kezd visszaesni vagy fellendülni: a döntő lökésnek mindkettőhöz a pozitívan visszacsatoló első, tehát a beruházási javakat, állótőkét termelő szektorból kell kiindulnia.

Ez a gondolatmenet sok egyébtől eltekintve kétféle, a mai kapitalizmus vizsgálatában már megengedhetetlen leegyszerűsítésen alapul. *Először* is: nem fért bele a modellbe az állam gazdasági szerepe, s így különösen a kormányzati — főleg adókból származó — bevételek és a bevételekből gyakran csak részben fedezett kormányzati kiadások létezése. Ma a kormányzat a végtermékek mintegy 30 vagy még ennél is jóval több százalékát veszi igénybe. A klasszikus típusú válságok időszakában viszont a költségvetés bevételei a végtermékek csak néhány százalékára rúgtak, a visszaeséskor összezsugorodó bevételeket pedig a kiadások visszatartásával igyekeztek ellentételezni. Így a költségvetés szerepének elhanyagolása nem tette irreálissá az elméletet. *Másodszor*: az a tétel, hogy a fogyasztás cikkek-termelés megugrása negatívan csatolódik vissza a gazdaságra, azon az egyszerűsítő feltevésen alapult, hogy a munkások összességükben mindig elköltik a bérüket, és csak azt költik el. A múlt században vagy e század elején a fogyasztási hitelekéből származó túlköltekezés, illetve a vele kapcsolatos eladósodás jórészt még valóban elhanyagolható jelenség volt. A dolgozóknak lakásépítésre felvett jelzálogkölesöneitől is nagyobb hiba elkövetése nélkül el lehetett tekinteni. Nem túl hosszú időszak — öt—tíz év — átlagában a dolgozók még ma is keresetüket, és csak a keresetüket költik fogyasztásra és improduktív beruházásra, ennél rövidebb időszakokat tekintve azonban már más a helyzet. Legalábbis az utolsó tíz évben a jó konjunktúra idején a dolgozók jócskán túlköltek az Egyesült Államokban, a rossz konjunktúra időszakában pedig jelentős volt a megtakarításuk. Ebből azonban az következik, hogy a fogyasztás cikkek-termelés változása nem azonnal csatolódik vissza negatív értelemben a gazdaságra.

Végül egy *harmadik változás*. Nevezetesen: igaz, hogy a beruházási javak termelésének visszaesése vagy megugrása *ceteris paribus* pozitív értelemben csatolódik vissza a gazdaság egészére, vagyis lanygulása az egész gazdaság lanygulása értelmében, megélénkülése pedig általában a megélénkülés értelmében hat, de e visszahatás erőssége időközben jelentősen mérséklődött. A klasszikus válságok időszakában a beruházási javakat termelő szektor a dolgozók elég nagy hányadát foglalkoztatta ahhoz, hogy ha az ott dolgozók jó része munkanélkülivé válik, ez másodlagos, a hanyatlás irányában ható, lavinaszerűen előrehaladó változásokat hívjon életre. Ma viszont az Egyesült Államokban a bérből és fizetésből élőknek több mint 60 százalékát a szolgáltatási ágazatok foglalkoztatják. A beruházási javakat termelő szektor a nem egészen 40 százalékot kitevő produktív ágazatoknak is csak egy részét

(és nem is nagy részét) alkotja. Az e szektorban foglalkoztatottak számának az egyoldalú növekedése vagy csökkenése az elkölthető béreknek a korábbinál jóval kisebb arányú változásával jár együtt. Így e változásnak a gazdaság egészére gyakorolt visszahatása is sokkal enyhébb. E tényt egyébként számszerűen is bemutattuk egy Molnár Ferencsel közösen írt és még 1969-ben megjelent cikkünkben.

A klasszikus típusú ciklus jellegzetes lefolyását igen röviden a következőképpen lehet felvázolni: a depressziót követően megindul az állótőkeelemek tömeges megújítása, majd a kapacitások tömeges bővítése. Nő a foglalkoztatás, nő a fogyasztásicikk-termelés is, a profit is; emelkednek az árak. Majd kihasználatlan kapacitások keletkeznek, csökken tehát a beruházási kereslet; az állótőkeelemek termelőinek egy része az utcára kerül. Ekkor megindul a lavina: a korábbi árakon mindenféle termék eladhatatlanná válik, az árak tehát zuhannak, s velük együtt a béreket is csökkentik; a profitok leapadnak, vagy éppen veszteségre válnak át. Végül megáll a lavina, s a gazdaság egy darabig a mélyponton topog. Még egyszer hangsúlyozom: mind a megelégnülést, mind a visszaesést a beruházási tevékenység megfelelő értelmű változása, nevezetesen megelégnülése, illetve lanyhulása vezette be.

Az egyesült államokbeli újabb visszaeséseket vagy válságokat viszont nem előzte meg a termelőkapacitások jelentősebb fokú kihasználatlansága. Sőt épp azt tekinthetjük tipikusnak, hogy a beruházási tevékenység még hónapokkal a visszaesés kezdete után is élénk marad, s csak később kezd hanyatlani. És megfordítva: még akkor is lanyha marad a beruházás, amikor egyébként a termelés már újból növekszik. Vagyis az értékesítési nehézségek a fogyasztás szférájában, nevezetesen főképpen a fogyasztói beruházások szférájában, tehát a lakóház-, illetve a lakáspiacon, valamint a tartós fogyasztási cikkek piacán jelentkeznek a hanyatlás kezdetén, sőt már a fellendülés csúcspontján is. A recesszió végén ugyancsak a fogyasztóközönség vásárlásainak a megelégnülése indítja el az általános megelégnülést. Ezek a klasszikus típusú ciklusok perspektívájából tekintve paradox jelenségek. De a század eleji vagy éppen a múlt századbéli válságok tanulmányozójak még sokkal meglepőbb jelenségként érzékeli azt, hogy az árak több mint 20 év óta a reálkereslet lanyhulásakor sem csökkennek, sőt éppen ellenkezőleg: emelkednek. Az Egyesült Államokban a második világháborút követő legsúlyosabb válság kibontakozása idején, 1974-ben ért el az infláció békeidőkben korábban soha sem tapasztalt rekord ütemet. Ilyen körülmények között a névleges bérek sem csökkentek: azok is emelkedtek.

Nos, ezeket az újabb fejleményeket kell a politikai gazdaságtan művelőinek megvilágítaniuk, érthetővé tenniük. Erre teszek tehát magam is kísérletet.

Az általunk közelebbről megvizsgált időszakban két ízben, 1969—1970-ben és 1974—1975-ben következett be gazdasági visszaesés, illetve válság. De a háborút követően kezdettől fogva tíz évnél jóval rövidebb időközökben követték egymást a recessziók, vagy „mini” recessziók. Ugyanakkor „kisimult”, a korábbinál egyenletesebbé vált a beruházási tevékenység időbeli lefolyásának görbéje, s így egyrészt nemigen jutott idő jelentékeny fölő termelőkapacitások létrehozására, másrészt a visszaesések végén a gépek és berendezések zöme sem lehetett annyira elhasznált, kiöregedett állapot-

ban, hogy kiselejtezésük és újjakkal való tömeges pótlásuk esedékessé válhatott volna.

A kapacitások kihasználtságának a foka sem 1969-ben, sem 1974 elején nem volt alacsony, tehát a foglalkoztatás és ebből eredőleg a kifizetett bérek összege is meglehetősen nagy volt.

Így eléggé nyilvánvaló, hogy nem a termelés oldalán kell keresnünk a realizált kereslet visszaesésének az okát. Szögezzük le: a gazdaság spontán erői sem 1969-ben, sem 1974-ben nem hoztak létre a reálszférában olyan kielezett ellentmondásokat, amelyeknek akkor visszaesésre vagy éppen válságra kellett volna vezetniük. A visszaesés bekövetkeztekor — a klasszikus kiváltó okokat tekintve — még egyáltalán nem volt válságra érett állapotban a gazdaság. Lényegében mindkét visszaesést a kormányzat gazdaságpolitikája indította el.

Ez a kormányzati, felső szintű gazdaságpolitika az Egyesült Államokban alapjában véve két fő eszközcsoporttal rendelkezik. E két eszközcsoport alkalmazását költségvetési, illetve monetáris politikának szoktuk nevezni. Mindkettő a keresletre gyakorolt hatásával igyekszik megóvni a kilengésektől a gazdaság menetét. Az Egyesült Államok kormányzatának ugyanis nincs, vagy legalábbis alig van közvetlenül ható eszköze a magánberuházások irányítására, és a termelést is csak saját árumegrendeléseivel befolyásolhatja közvetlenül.

A költségvetési politika azon alapul, hogy az állam egyfelől adókat szed, másfelől elkölti a bevételeit vagy ezek nagy részét, illetve a tipikus esetben a bevételei felett — deficitet okozva is — költenek. Bevételei, ha az úgynevezett egyenes adókból származnak, közvetlen hatásukat tekintve csökkentik az adózók — tehát a vállalatok, a részvény- és kötvénytulajdonosok, az önállóak, valamint a bérből és fizetésből élők — elkölthető névleges jövedelmét. A közvetett adók pedig — ezek legjellemzőbb fajtája a forgalmi adó — az árakat növelik, s így, közvetlen hatásukat tekintve, csökkentik a névleges jövedelmek reálértékét. Másfelől viszont, ti. a kiadásai révén növeli a költségvetés az elkölthető jövedelmeket. Nevezetesen: árakat és szolgáltatásokat vásárol, megfizeti polgári és katonai alkalmazottait, továbbá transzfereket folyósít, például nyugdíjak, munkanélküli és inségsegélyek, egészségügyi és kulturális kiadások formájában. A kormányzat kiadásai másvalakik számára rendre bevételekké válnak. Ez utóbbiak az így nyert bevételeik zömét vagy egészét elköltik árak és szolgáltatások vásárlására — megnövelve velük az eladók és a szolgáltatást nyújtók, tehát zömükben a vállalatok bevételeit. Vagyis: az állam kiadásainak az oroszlanrésze végül is a vállalatok felé irányuló kereslet növekedésében csapódik le. Minél nagyobb összeggel haladják meg a kormányzat kiadásai a bevételeit, vagyis minél nagyobb a kormányzati deficit, *ceteris paribus* annál nagyobb lesz az általa támasztott többletkereslet.

Csakhogy az Egyesült Államokban az adókiivetés és a kormányzati kiadások rendszere bizonyos értelemben merev. Így, a bevételek oldalát tekintve: az adókulcsokat a kongresszus hagyja jóvá; megváltoztatásuk — paradox módon még a csökkentésük is — gyakran évekig tartó kötelhúzásra vezet a kongresszus és a végrehajtó hatalom között. A kiadások oldalát tekintve pedig igen sok korábbi eredetű elkötelezettség — úgynevezett kormányzati program — köti meg a költségvetésért felelősök kezét. Más értelemben azonban rugalmas ez a rendszer. Nevezetesen: a konjunk-

túra felfelé menő ágában, amikor nő a nemzeti jövedelem és a foglalkoztatottság, nőnek az adóbevételek is, hiszen a merev adókulcsok a jövedelmek, illetve a forgalom százalékában szabják meg a fizetendő adók összegét. Ugyanakkor csökken a kifizetendő munkanélküli és ínségsegélyek összege is. Így a költségvetési rendszer a konjunktúra javulásával párhuzamosan viszonylagosan csökkenti az elkölthető jövedelmeket és velük együtt a keresletet, míg a konjunktúra lefelé menő ágában ennek éppen az ellenkezője történik. Ezzel kapcsolatban beépített stabilizátorokról beszél a szakirodalom: ezek mind a kereslet túlságos „megszaladását”, mind pedig a hanyatlását visszafogják.

Vegyük most röviden szemügyre a monetáris politikát! Ezért a pénzügyi hatóságnak nevezett szervezet a felelős, nevezetesen a központi bank és tagbankjainak rendszere (a Federal Reserve System, rövidítve a FED). A pénzügyi hatóság fő eszközei: a forgó pénz mennyiségének a szabályozása az úgynevezett banktartalékok és néha a tartalékráta moztatásával: a nyílt-piaci műveletek, vagyis állampapírok eladása, illetve vétele (az eladás ugyan is csökkenti, a vásárlás növeli a forgó pénz mennyiségét). Az eszközök közé tartozik továbbá a kamatlábak változtatása és, az előbb említettek révén is, a hitelfeltételek megnehezítése, illetve megkönnyítése.

Míg a költségvetési politika az előbb kifejtett értelemben merev, mert merevvé teszik a parlamenti csatározások és a választási taktikázás, addig a monetáris politika igen hajlékony. A FED lényegében véve szuverén: eszközeit szabadon választhatja meg, és igen gyakran változtatja is őket. Azt pedig talán felesleges is mondani, hogy a forgó pénz mennyiségének a csökkentése és a hitelfelvételi viszonyok megszigorítása visszafogja a keresletet.

Azonban mind a költségvetési, mind a monetáris politika csak a *névtelen* keresletre, az elkölthető, illetve elköltött dollármennyiségre hat közvetlenül. Ez alól csak a kormányzati vásárlások jelentenek kivételt: azok is csak akkor, ha a kormányzat meghatározott árumennyiségekre ad fel megrendeléseket. De ha adott esetben tudjuk is, hogy a FED mekkora pénzösszeg forgását „tűri meg”, hány dollárnyi hitel felvételét teszi lehetővé, vagy hogy a költségvetés közbejötté hány dollárral módosítja a vállalatok és más adózók, valamint a transzfereket élvezők nettó bevételeit, abból még sehogyan sem tudhatjuk, hogy ezek a bevételek vagy a forgó pénz, illetve a hitelfelvétel adott mennyisége mennyi árut csal a piacra, s hogy ebből is mennyi jut el végül a végső vásárlókhöz.

Ez ugyanis nemcsak az elköltött pénz mennyiségétől függ, hanem az árszínvonal alakulásától is. A költségvetési politika pedig nagyon is hat az árszínvonalra: módosítja az árak szintjét. Erről egyelőre talán elég lesz annyit mondanunk, amennyi amúgy is köztudott: a költségvetési egyenlegnek a deficit irányában való eltolódása inflatós hatású.

A monetáris politika lehetséges hatásait már nehezebb felmérni. A gazdaság élénkítésének monetáris eszköze — mint már említettük — az engedékeny hitelpolitika: a kamatlábak csökkentése, a forgó pénz mennyiségének növelése. Csakhogy a FED közvetlenül csupán a *pénzkínálatot* növelheti, abban a reményben, hogy ezáltal a pénzforgalom is megnő. Nem a FED-től függ, hogy a kínált pénzmennyiség-többletet igénybe veszik-e. Ha pedig nem veszik — és válság idején gyakran nem veszik — igénybe, akkor ez az ösztönző hatás illuzórikussá válik. Ha viszont valóban a forgalomba kerül a pénztöbblet, akkor az az inflációt is alátámasztja, sőt többnyire

fokozza. Ahhoz viszont elegendő eszközzel rendelkezik a FED, hogy csökkentse a forgó pénz mennyiségét. A pénzmennyiség kieroszakolt csökkenéséről pedig — a mennyiségi pénzelmélet érvrendszerével összhangban — azt hihetnénk, hogy ez az árak csökkenése irányában hat. Csakhogy a mai, messzemenően oligopolisztikus viszonyok között az árak nagy többsége lefelé merev. Emelkedésre nagyon is hajlamosak az árak, mérséklődésre azonban alig. Ha pedig visszatartják a forgó pénz növekedését, miközben az árak emelkednek, akkor — hacsak nem növekszik meg eléggé a pénz forgási sebessége — az értékesítés mennyiségének kell visszaesnie.

A tipikus esetben éppen ez történik. Arra kitűnő eszköz a monetáris politika, hogy lassítsa a gazdasági növekedést, sőt, hogy visszaesésre kényszerítse, mintegy fojtogassa a gazdaságot.

Az 1969—1970. évi recesszióra épp így került sor. Az történt, hogy 1969 januárjában, nyolc évi demokrata párti kormányzás után a republikánus Nixon került az elnöki székbe. Az év novemberében pedig véget ért az amerikai gazdaságtörténet leghosszabb, két hónap híján teljes 9 esztendeig tartó, csupán enyhe lassúbbodásokkal tarkított expanziója. Ezt a gazdasági növekedést nagyban táplálta a vietnami háború, de táplálták a Kennedy- és a Johnson-kormányzat gazdaságpolitikai intézkedései is. Miközben a munkanélküliség 1969-re 3,5 százalékos értékre esett vissza, nőtt a költségvetési deficit, fokozódott az infláció. Mai szemmel nézve enyhe infláció volt ez: a fogyasztói árindex az 1965 és 1969 között eltelt öt esztendőben 16,2 százalékkal nőtt meg, tehát az átlagos évi áremelkedés csak 3,8 százalékra rúgott.

Nixon azonban riadót fújt. Mindenáron véget akart vetni az árak és a bérek versenyfutásának. A fizetési mérleg körül is nehézségei támadtak. Legfőképpen azonban a dolgozók bérharcait akarta letörni, s erre az akkori népszerű elmélet szerint a termelés visszafogása, tehát a munkanélküliség növelése tűnt alkalmasnak. Nixon ugyan csak annyit vallott be, hogy lassítani kívánja a növekedést, de valójában visszaeséssel számolt. Tervei megvalósítását elsősorban a restriktív monetáris politikától remélte, bár a költségvetési politikát is restriktív értelemben módosította.

Ennek megfelelően a FED 1969 áprilisában megemelte a leszámítolási kamatlábakat, és megnövelte tagbankjai kötelező tartalékrátáját. Ezek a forgó pénzmennyiség csökkentésére szolgáló eszközök. És valóban: míg 1968-ban 7,2 százalékkal nőtt meg a forgó pénz mennyisége, addig 1969 első felében már csak 2,2 százalékkal, a második félévben meg éppen csak további 0,35 százalékkal nőtt meg a pénzforgalom. Következésképpen valamennyi kamatláb jelentősen megugrott. Ez alól azonban a takaré- és jelzáloghitelintézetek kamatlábai kivételt képeztek: az általuk fizethető kamatok maximális szintjét ugyanis rendelet szabályozta. Az ilyen nem bank jellegű pénzintézetek hitelezői tehát tömegesen visszavonták a betétjeiket, és magasabban kamatozó piaci papírokba fektették pénztökéjüket. Súlyos következményekkel járt ez a lakásépítkezések alakulására, de a tartós fogyasztási cikkek vásárlására is, hiszen az e célra szolgáló hiteleket túlnyomórészt az említett nem bankok finanszírozzák. Csak nagyon nehezen és drágán lehetett ilyen célokra hitelekhez jutni. Ezért esett vissza a fogyasztói beruházásokra irányuló reálkereslet, még mielőtt spontán módon bekövetkezett volna a válság.

A részvénytársaságok azonban egy jó darabig nem reagáltak beruházásaikkal a pénzügyi restriktiókra. Önfinanszírozásra felhasználható likvid

eszközök 1969-ben 61,7 milliárdra rúgtak, beruházásaik összege azonban 85 milliárdot tett ki. A különbséget valahogyan fedezniük kellett. Ugyanakkor az előző évi költségvetési deficit 16,7 milliárdos szufficitbe csapott át, és ez is csökkentette a vállalatok pénzeszközait. A nagy cégek mégis előteremtették a beruházásaikhoz szükséges hiteleket, és pedig túlnyomó részben a bankoktól, ehhez azonban a bankoknak is meg kellett találniuk a kibúvót. Az eurodollár-piacokon vettek fel többelhiteleket, mégpedig 10—11 százalékos kamat ellenében, holott 1965-ben még 4 százalék körül mozgott a legmegbízhatóbb adósok által rövid lejáratra felvett hitelek kamatlába. Így is magas maradt a vállalati beruházások szintje, és csupán egy teljes félévvel a monetáris restriktciók bevezetése után kezdett hanyatlani. Szerepet játszott ebben a fáziskésésben az is, hogy a vállalatok bérköltségeik növekedését munkát megtakarító beruházásokkal igyekeztek csökkenteni. A beruházási tevékenység élénkségének sajátos szektorális okai is voltak. A gyakorivá váló üzemműzavarok ugyanis pótlólagos kapacitások létesítésére készítették az Amerikában magánkézben levő elektromos- és gáztársaságokat, valamint a telefontársaságokat. Ezek könnyen a vásárlókra háríthatókat át megnövekedett költségeiket.

A restriktív monetáris politika tehát mindenekelőtt a hiteléletben okozott kiadott zavarokat. E politika hatására 1969 IV. negyedévében 2,2 százalékkal visszaesett a végtermék volumene. Vagyis nemcsak lelassult a gazdasági növekedés, hanem enyhe recesszió is bekövetkezett. Az infláció viszont vígan tovább folyt. A FED 1970 első negyedében ennek ellenére is meghátrálásra kényszerült. A nagyvállalatok ugyanis pánikot keltettek. Elhíresztelték, hogy likviditási válságba kerültek: fizetéseképtelenség fenyegeti őket. A Pennsylvania Railroad vasúttársaság csődje még nyomatékot is adott a vállalatok siránkozásának. A FED nem tudott ellenállni a nyomásnak: lazított a pénzügyi fékeken. S mert a visszaesést nem a gazdaság állapota, hanem a FED erőszaka váltotta ki, elhárultak a további növekedés akadályai. A megélénkülés — a hitelfeltételek könnyítése után — a lakásépítés és a tartós fogyasztási cikkek piacán indult meg, míg az üzleti beruházások újbóli fellendülése egy ideig még váratott magára.

Ennél a közjátéknál jóval több tanulsággal szolgál a második világháború utáni legmélyebb, 1974—1975-ös válság története. Kitérésének okairól csak röviden emlékezem meg.

A fogyasztási cikkek árindexének éves növekedése 1971-ben nem haladta meg az előző évi 4,6 százalékot; 1972-ben még lanyhult is, 1973-ban azonban mintegy 6 százalékot tett ki. Ebben már az év végén bekövetkezett olajárrobbanásnak is szerepe volt. Mindenesetre a kormányzat preferenciái között ismét az első helyre került az infláció elleni harc. A profit reálösszege a megelőző visszaesés óta szüntelenül növekedett, és éppen 1973-ban nőtt a legnagyobb százalékkal. A kormányzati egyenleg azonban már 1972-ben is szufficit volt; 1973-ban a szufficit még meg is nőtt, sőt 1974-ben is szufficittal zárult a költségvetés. Ez egyértelműen restriktív gazdaságpolitikára utal. A szufficit gazdaságpolitika restriktív hatását még fokozta, hogy — főképp a vietnami háború „deeszkalációja” miatt — lényegesen visszaesett az állami áru- és szolgáltatásvásárlások mennyisége, holott épp az ezekre fordított kiadások növelik közvetlenül — nem pedig csak az elköltött pénzösszegeken keresztül — a reálkeresletet. Restriktív volt természetesen 1973 folyamán a monetáris politika is: míg a pénzmennyiség 1972

második felében éves szinten 9,5 százalékkal nőtt, addig 1973 II. félévében éves szinten mindössze 4,5 százalékot tett ki ez a növekedés. A lakásépítésre szolgáló hitelek kevésbé szorították meg, mint 1969-ben — 1973 első negyedében az építés mégis lanyhult; a lanyhulás két évig eltartott, és 43,6 százalékos csökkenés után érte el a mélypontot. Ezt már a válság okozta; a lakosság tartózkodott a további eladósodástól. A válság kitöréséhez valószínűleg az 1974-es esztendő gazdasági kilátásait elemző hivatalos jelentés pesszimizmusa is lényegesen hozzájárult. Ez a jelentés elkerülhetetlennek tekintette 1974-re a nagyarányú árnövekedést: bejelentette, hogy ismét az infláció elleni harc a legfőbb feladat, és előrevetítette, hogy a termelésnövekedésnek az 1973 IV. negyedétől mutatkozó lassulása folytatódni fog, sőt visszaesés is valószínű. Az üzletemberek persze jól tudták, hogy az infláció elleni amerikai típusú harc igenis recesszióra vezet. Ha a kormányzat gazdaságpolitikuskai esetleges abszolút visszaesésről beszélnek, akkor ők biztosra veszik az abszolút visszaesést, s ennek megfelelően cselekszenek. Az ilyesmit nevezik önmagát megvalósító jóslatnak.

Bekövetkezett tehát a második világháborút követő időszak legmélyebb válsága, amelyet rekord ütemű infláció kísért. Az infláció elleni harc ezúttal sem az infláció ütemét csökkentette: a termelést vetette vissza. Ez az eddig mondottak után aligha meglepő. Ahhoz viszont, hogy a válságot követő megélénkülés okait megértsük, kissé mélyebbre kell ásunk.

Bemutatok három diagramot. Ezek a fogyasztási cikkek árszínvonalának meghatározására szolgáló p_f -képlet egy változatát szemléltetik. E képlet

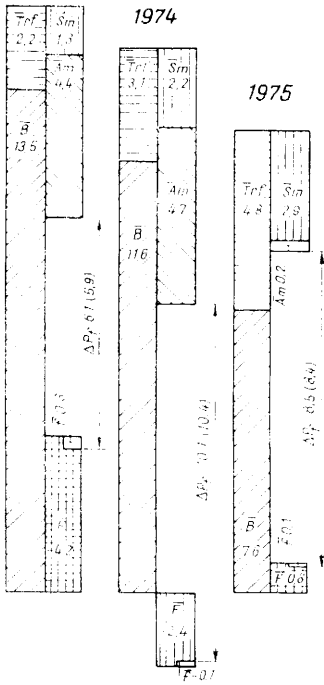
szerint $p_f = \frac{B}{F_v - f_v}$, ahol B a névleges bérösszeg; F_v a fogyasztási cikkek

volumene; f_v a nem bérből élők reálfogyasztása, míg p_f a fogyasztási cikkek árszintje. Hasonlóképpen írhatjuk fel a bérösszeg és a munkásfogyasztás növekményének vagy csökkentésének indexszámai hányadosaként az árszínvonal indexének változását is. Ezt az árszínváltozást azonban — a növekedés indexszámai helyett a növekményszázalékokat használva — legfeljebb két-három tizedszázalékpontnyi hibával a képlet számlálójának és nevezőjének a hányadosa helyett a számláló és a nevező különbsége formájában is megkaphatjuk. Ez utóbbi módszert alkalmazva építettük fel a diagramjainkat, amelyek azt ábrázolják, hogy hogyan alkalmazkodott egymáshoz három tényező, a dolgozók névleges fogyasztásicikk-kereslete; az általuk megvásárolt fogyasztásicikk-mennyiség és a fogyasztási cikkek árszintje. (Lásd az 1. sz. ábrát.)

A nulla-tengelytől két oszlop indul el. A baloldalt kezdődő rendre a béreknek, az élvezett transzfereknek, a dolgozók megtakarításainak és az általuk fizetett egyenes adóknak a növekményét ábrázolja a dolgozók által a megelőző évben fogyasztásra költött pénzösszeg százalékában. A jobb oldali oszlop az összfogyasztás és a tőkefogyasztás mennyiségének a növekményét, illetőleg a csökkenését ábrázolja a dolgozók előző évi reálfogyasztásának a százalékában kifejezve. A nyíl hossza az árszínváltozás százalékát mutatja úgy, hogy az árszínváltozás a két oszlop végének egymástól mért távolságából adódik ki, míg a zárójelben szereplő szám a hányadosként kapott pontosabb értéket jelzi. Így például 1974-ben a bérösszeg növekménye 11,6, a transzferek növekménye 3,1 százalékkal növelte, míg a dolgozók megtakarításainak növekménye 2,2 százalékkal, az általuk fize-

A fogyasztási cikkek árszintjének és értékesített volumenének évi százalékos változása, 1973—1975

1973

Jelmagyarázat:

B = bérek stb.

Trf = transzferek

Sm = bérből élők megtakarítása

Am = bérből élők egyenes adói

F = a személyi fogyasztás volumene

f = nem bérből élők fogyasztása

tett egyenes adók növekménye 4,7 százalékkal csökkentette 1973-hoz képest a dolgozók elkölthető, illetve valóban elköltött jövedelmét. Így tehát 1974-ben $11,6 + 3,1 - 2,2 - 4,7 = 7,8$ százalék lett volna az infláció rátája, ha a munkások az 1973-ban megvásárolt fogyasztási cikkek-mennyiséget vehették volna meg. De 1974-ben 2,3 százalékkal kisebb fogyasztási cikkek-mennyiség jutott a dolgozóknak. E két százalékszám különbsége $7,8 - (-2,3) = 10,1$ százalék. Jó közelítéssel 10,1 százalékos, pontosabban (osztással nyerve) pedig 10,4 százalékos volt tehát 1974-ben az infláció.

Teljesen hasonló módon kapunk 1975-re vonatkozóan osztás révén 8,4, a diagramhoz rajzolt nyíl hosszúságán mérve pedig 8,5 százalékos árnyövedést.

Az 1974-re vonatkozó diagramból az derül ki, hogy noha a bérek lényegesen kisebb, a transzferek pedig alig nagyobb százalékkal nőttek meg, mint 1973-ban, és noha a munkások megtakarítása is, az általuk fizetett egyenes adók összege is megnőtt, a vállalkozók az egy évvel korábbi szinthez képest mégis több mint 10 százalékkal magasabbra emelték az áraikat, s ennek következtében 2,4 százalékkal csökkenteniük kellett az eladásaik mennyiségét. Említésre méltó még, hogy bár a dolgozók bére kevesebbel nőtt, mint egy évvel korábban, adók összege mégis jobban emelkedett. Az adó

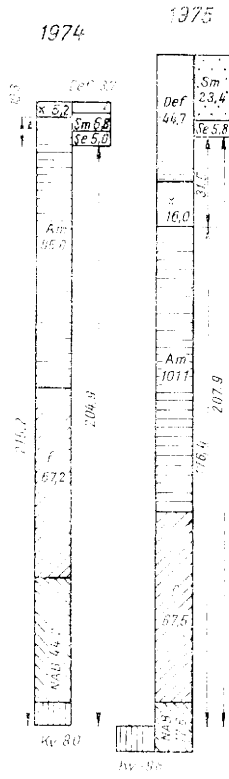
mint beépített stabilizátor paradox módon viselkedett: megnőtt ugyanis a dolgozók névleges bére, s ezért — a névleges bérek progresszív adóztatása miatt — a reálbérük csökkenése ellenére is több adót kellett fizetniük. Az 1975-ös évet viszont az előző évinél enyhébb infláció jellemezte. A korábbi lassúbb ütemben nőtt ugyanis a bérösszeg — hiszen a foglalkoztatás is visszaesett —, emiatt megnőtt a transzferek összege, míg a dolgozókat terhelő adók árcsökkenő hatása elenyésző volt. A legfeltűnőbb azonban, hogy a vállalkozók csak olyan mértékben növelték meg az árszintet, hogy az lehetővé tette a megelőző évinél nagyobb fogyasztás-cikk-tömeg értékesítését. Nekünk épp arra kell választ találnunk, hogy mi vezetett erre a kedvező fordulatra. Ennek megválaszolásához viszont — profitorientált társadalomról lévén szó — figyelmünket a profit alakulására kell irányítanunk. Tőkésországokban a bruttó, vagyis az amortizációval együtt értelmezett adózás utáni profit összege a következő tételekből adódik össze: 1. a bruttó beruházásból, vagyis I/a a nettó állótőke-beruházás, I/b az amortizációval egyenlőnek vett állótőkepótlás és I/c a készletnövekmény összegéből; továbbá 2. a tőkések fogyasztásából, amihez hozzájárul 3. az exporttöblet, 4. a kormányzati deficit és 5. a dolgozók túlköltekezésének — negatív megtakarításainak — az összege. Az 1. és a 2. pont alatt felsorolt tételeknek, tehát a bruttó beruházásnak és a tőkések fogyasztásának, a tőkések által megvásárolt anyagi javak felelnek meg, míg a 3.—5. tételek összege az adott évben el nem költött pénzösszeg formájában csapódik le a tőkések kezén. Az első kettőt anyagi profitnak, az utóbbi három tétel összegét pedig papirosprofitnak neveztük el (Molnár Ferencsel közösen írt tanulmányainkban).

A következőkben diagramokon mutatom be az 1974-es és 1975-ös adózás utáni bruttó profit alakulását 1972-es árakon, összetevői szerint. (Lásd a 2. és a 3. sz. ábrákat.)

Az 1974-es profit — 204,9 milliárd dollár — mintegy 10 százalékkal alacsonyabb volt az 1973-asnál. Az 1975. évi profit 207,9 milliárd 1972-es dollárra rúgott, tehát némileg már meghaladta a megelőző évit. E két diagramnál tanulságosabb azonban számunkra a harmadik, amely azt mutatja, ugyancsak 1972-es árakon, hogy az egyes profitösszetevők 1975-ben hány százalékkal járultak hozzá a teljes profitnak az 1974-es profitösszeghez viszonyított igen csekély, mindössze 1,5 százalékos növekményéhez. Íme: a készletek csökkenése 8,7 százalékkal, a nettó állótőke-beruházás visszaesése 13,0 százalékkal csökkentette, míg a tőkések fogyasztásának növekménye 0,02 százalékkal, az állótőkepótlás növekménye pedig 2,6 százalékkal növelte a profitot. E tételek az anyagi profit fogalomkörébe tartoznak, s a számokból az derül ki, hogy az anyagi profit az előző évihez képest 19,0 százalékkal csökkent. Ezzel szemben a nettó export növekménye 5,3 százalékkal, a deficit növekménye teljes 23,6 százalékkal növelte a papirosprofitot, de a dolgozók megtakarításainak fokozódása 8,1 százalékkal visszafogta ezt a növekedést. Csökkentőleg szerepelt még egy jelentéktelen, mindössze 0,4 százalékot kitevő tétel is: a statisztikai eltérés tétele, ami a hivatalos statisztika pontatlanságát jelzi. Végeredményben tehát a papirosprofit növekménye 20,5 százalékkal növelte az összprofitot: ennek és az anyagi profit 19,0 százalékos csökkenésének a különbsége eredményezi az 1,5 százalékos profitnövekedést.

Az anyagi profit növekedése vagy csökkenése a tőkések magatartásától

Az adózás utáni bruttó profitnak és összetevőinek volumene, 1974, 1975
(mrd 1972-es dollár, imputációk nélkül)

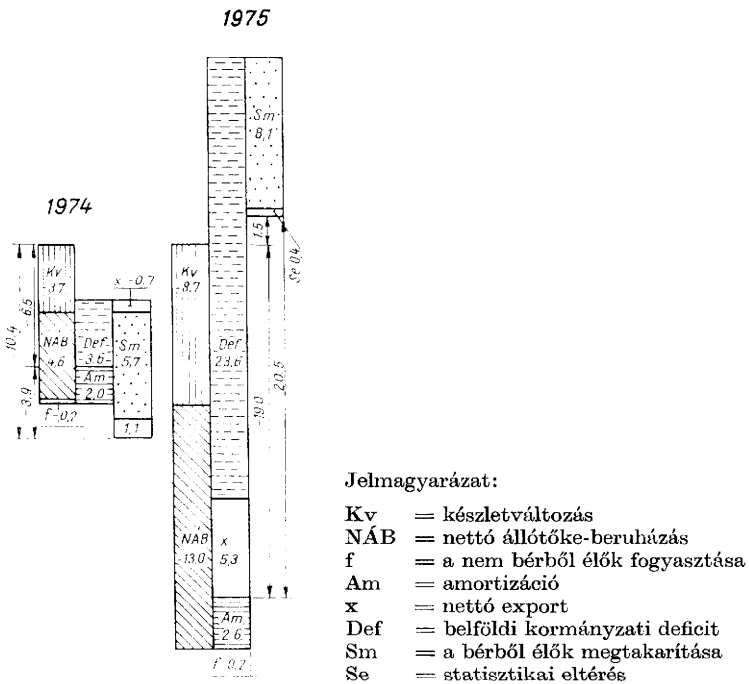

Jelmagyarázat:

- Kv = készletváltozás
- NAB = nettó állótöke-beruházás
- f = a nem bérből élők fogyasztása
- Am = amortizáció
- x = nettó export
- Def = belföldi kormányzati deficit
- Sm = a bérből élők megtakarítása
- Se = statisztikai eltérés

függ. Tőlük függ, hogy mennyit ruháznak be, és mennyit fogyasztanak, márpedig a beruházások és a tőkések fogyasztásának összege jelenti a bruttó anyagi profitot. Ha csak a tőkéseken múlt volna a dolog, 19 százalékkal csökkent volna 1974-ről 1975-re a bruttó, és még többel a nettó profitjuk. A papirosprofit három összetevője közül a kormányzati deficit alakulása nem a tőkések magatartásától függ; a dolgozók megtakarításainak az alakulása ugyancsak független tőle, a nettó export pedig növekedni szokott, ha romlik a konjunktúra; főképp, mivel ilyenkor a szokásosnál kisebb az ország importszükséglete. A diagramból világosan kitűnik, hogy a papirosprofit növekményének oroszlánrésze a deficit „megugrásából” származott, miközben e profitrész növekedését csak részben vetette vissza a dolgozók megtakarításának a növekménye. Igen — a tőkések a megnövekedett deficit formájában a mennyből pottyant nemzeti ajándékot kaptak, s lényegében ennek köszönhető, hogy a profitjuk további zuhanás helyett valamelyest még meg is növekedett. Azaz: nem éppen a mennyből pottyant ez az ajándék. A deficit megugrásának két oka is volt. Az egyik ok maga a válság, a nagy munkanélküliség. Miatta kellett a kormánynak sokat költenie munkanélküli és ínségsegélyekre. A deficitnövekedés másik oka

A profit összetevőinek százalékos hozzájárulása az adózás utáni profit volumenének százalékos változásához, 1974, 1975
(1972-es dollárban kifejezett, imputációk nélküli adatok alapján)

a kormányzat diszkrecionális költségvetési politikája volt. A válság mélypontján ugyanis általános adócsökkentést vezettek be. Nemcsak emiatt, de főképpen emiatt csökkentek — a kormányzati kiadások megnövekedésével egyidejűleg — a kormányzat bevételei.

A kérdés most már úgy hangzik, hogy a kormányzat nagy deficitjéből eredő többletkereslet ezúttal miért nem az inflációt növelte tovább. E kérdésre pedig a most bemutatandó számsorokból nyerhetünk hozzávetőleges választ.

Mint látjuk, a végtermékhez viszonyított nettó profit hányada — ami

A nettó profit a végtermék százalékában

Év	1968	1969	1970	1971	1972	1973	1974	1975	1976	1977	1978
Adózás előtti nettó	26,1	24,3	22,9	21,9	22,5	22,4	19,2	19,3	20,2	20,8	20,7
Adózás utáni nettó	16,8	15,4	14,2	14,4	14,8	14,9	12,0	12,4	12,8	13,3	13,2

a profitréssel rokon fogalom — 1971 és 1973 között emelkedett: 1974-ben a mélypontra esett, de 1975-re valamelyest ismét emelkedni kezdett.

Mit jelent ez? E kérdésre a már látott árdiagramokból kapjuk meg a választ. Látjuk belőlük: 1975-ben az 1974. évi 10,4 százalék helyett csak 8,5 százalékkal növelték a tőkések az árakat. Ez a korábbinál szerényebb mértékű emelés is elég volt ahhoz — hála a papirosprofitban megmutatkozó nemzeti ajándéknak —, hogy további csökkenés helyett még egy kissé meg is nőjön a tőkések eladási áraiban foglalt profithányad. A válság szorítására a vállalatok ezúttal beérték ennyivel, és pedig annál is inkább, mert — mint a profitdiagramból kitűnik — csökkenteni akarták túlságosan nagy készlet-állományukat. Minthogy így az áremelés viszonylag mérsékelt volt, a fogyasztási cikkek értékesítése — szemben az előző évi csökkenéssel — már növekedett. Ezzel pedig — ismét egyszer a fogyasztási cikkek piacáról kiindulva — véget is ért a válság: megkezdődött az új megélénkülés. Az itt ismertetettnél részletesebb elemzés is azt mutatná, hogy legfőképpen az adócsökkentés emelte ki a gazdaságot a válságból. Csak hogy ehhez hozzá kell tennünk: nem egyszerűen egy akármilyen adócsökkentés, hanem egy éppen a kellő, a legmegfelelőbb pillanatban végrehajtott és kellő mértékű adócsökkentés nyitotta meg az utat a megélénkülés előtt.

Befejezésül megkísérlek levonni néhány nem túl sokatmondó tanulságot.

Az Egyesült Államok gazdasága az utóbbi évtizedekben inflációtól sújtott, ingatag gazdaság. Az inflációs irányzatok inflációs várakozásokat keltenek, az utóbbiak pedig a további infláció okozóivá és fokozóivá válnak. Az infláció az amerikai gazdaság immanens, állandóan meglévő eleme. A felső szintű gazdaságpolitika többnyire határozottabban irányul az infláció, mint a munkanélküliség, az alulfoglalkoztatás ellen. Megteheti, mert a munkanélküli segélyek rendszere eddig elhárította azt a veszélyt, hogy a munkanélkülivé vált tömegek elemi felháborodása politikailag elviselhetetlen tömegmegmozdulásban törjön ki.

A konjunktúraélenkítő manőverek az infláció fokozódásával fenyegetnek, az inflációellenes eszközök pedig általában munkanélküliséget okoznak. Az utóbbiak gyakori, kiprovokált visszaesésekre vezetnek: olyanokra, amelyeket ilyen sűrűséggel nem hoznának létre a gazdaság spontán erői, ha kibontakozni engednék őket. Épp ezért is: adott alkalommal, amint ez 1970-ben is történt, elegendőnek bizonyul a megélénkülés beindításához a monetáris politika fellazítása. Máskor viszont, mint például 1973—1974-ben, az olajválság exogén eseményétől is támogatva, a visszaesés túlszaladt a kormányzat által még eltűrhetőnek érzett fokon. A visszaesések ugyanis természetesen nemcsak azzal járnak, hogy a munkanélküliség ostorával tartják féken a dolgozókat a bérkérdésekben, hanem a profitot is csökkentik. A tapasztalat azt igazolja, az 1974-es, akkoriban még rekordnak számító infláció pedig egyenesen azt ordította a gazdaságpolitikuskok fülébe, hogy az antiinflációs intézkedések legfeljebb több éves távon válnak részben hatékonyá. A recesszió nem szándékolt megszaladása esetén *bizony* rákényszerül a kormányzat sajátos recesszióellenes intézkedésekre is. Ilyen volt az 1975. évi adócsökkentés, amely rendkívül szerencsés időpontban következett be — lanyhuló infláció mellett vezetett megélénkülésre. Semmi sem garantálja azonban, hogy hasonló esetben hasonló szerencséje lesz a kormányzatnak. Az Egyesült Államok gazdasága változatlanul inflációval terhes, instabil gazdaság.

Az oktatás távlati fejlesztésének eltérő területi feltételei

A nemzetközi szakirodalom tanúsága szerint az oktatás távlati tervezésében a területi vonatkozások egyre fontosabbá válnak. Az UNESCO Nemzetközi Oktatástervezési Intézete által szervezett kutatási program, amelyben 11 szocialista, tőkés- és fejlődő ország oktatástervezői vettek részt, ezek tanulmányozását az oktatás távlati tervezésének új irányaként jelöli meg ([10] 5—6. l.). Ehhez jó alapot szolgáltatnak azok a területi kutatások, amelyeket demográfusok és területi tervezők mind a szocialista országokban, mind számos nyugat-európai és amerikai kutatóközpontban folytatnak.¹

A területi szemléletmód érvényesítésének a hazai oktatástervezésben számottevő előzményei vannak.

Természeteszerű, hogy az iskolahálózat kiépítése és továbbfejlesztése, az intézménytelepítés és az intézményhálózat alakítása, amely mindmáig egyike az ágazati irányítás legfontosabb feladatainak, nem végezhető a területi szempontoktól függetlenül. Ezért az iskolai hálózat tervezésében jó ideje kísérleteznek a területi fejlődés tendenciáinak föltárásával. Az oktatás ágazati irányításának rendszere miatt ez a törekvés jelentékeny részben kapcsolódott a közigazgatás reformkoncepcióihoz.²

A területi szemlélet előzményei között említhetők a népesség iskolázottságának szintjére, illetőleg az iskolákkal való ellátottságra egészen Keleti Károly óta végzett területi statisztikai vizsgálatok [13].

Angol nyelvterületről példaként utalok a nagy-britanniai New Castle-i Egyetem Területfejlesztési Kutatóközpontjának, a kanadai Victoria Egyetem Társadalomföldrajzi Intézetének rendszeres publikációira, skandináv területről pedig a stockholmi Nordplan társadalomtervező intézet munkáira (vö. [3]).

Még ha nem világos is, hogy a területek közötti fejlettségbeli különbségek okait vagy következményeit mutatják-e, a területfejlettség mérésére irányuló kísérletekből az tűnik ki, hogy a művelődés mutatói mindig fontos együtthatók.³

¹ A szocialista országok eredményeiről lásd [15].

² Az 1945-ös oktatási reformhoz kapcsolódó kutatások közül az Országos Neveléstudományi Intézet vizsgálatára utalok. (Lásd például [9].) Az úgynevezett területi művelődési központok kijelölését célzó tervek összefüggtek a közigazgatásnak azzal a reformmunkálattal, amelyet Erdei Ferenc belügyminiszterként kezdeményezett. Az iskolahálózat felülvizsgálatának és továbbfejlesztésének mai elképzelései közül például Kálmán György munkáját [12] említem.

³ Inkei Péter [11].

Végül a társadalmi struktúra hazai kutatásának eredménye a társadalmi egyenlőtlenségek területi megoszlásának kimutatása. Ezekben a vizsgálatokban fontos tényező az oktatási rendszer, amelynek kínálata — az infrastrukturális fejlettséggel összefüggésben — területileg meglehetősen egyenetlen. Ezzel is összefüggnek a népesség társadalmi összetételének az iskolázottság szintje és a szakmai szerkezet szerinti eltérései.⁴

Mindezek az előzmények fontos kezdeményezések a területi szempont érvényesítésére az oktatás távlati fejlesztésében. Azonban önmagukban természetesen nem jelentik e feladat korszerű, a mind bonyolultabbá váló oktatás követelményeinek megfelelő megoldását.

Az oktatástervezés tárgyának változása

Az elmúlt évtizedek leglényegesebb fejleménye e tekintetben az, hogy az oktatás távlati tervezésének legfontosabb kérdésévé a késői tizenévesek — a jelenlegi iskolarendszerünkben a 14—17 évesek — iskolázása válik. 1960-ban a 14 évesek 60 százaléka tanult tovább középfokú oktatási intézményekben. Ez az arány a tankötelezettség kiterjesztésével öt év alatt 69 százalékra emelkedett. 1970-ben a 14 évesek 72, 1975-ben 81, 1978-ban pedig 85 százaléka volt középiskolás (a szakmunkástanulókat is ideszámítva). Ez azt jelenti, hogy az általános iskolát végzetteknek ma már a 92 százaléka továbbtanul. Ez az arány — tekintet nélkül az egyes korosztályok létszámára — várhatóan tovább emelkedik: 1985-re 97, az ezredfordulóra 98 százalékot érhet el ([1], [5]).

Az oktatás távlati tervezésére vonatkozólag mindebből az következik, hogy nem állhatunk meg az intézményes oktatás mai szervezeti kereteinél. Természetesen alapvető, hogy tudjuk, mi történik az egyes középfokú intézménytípusokon belül. Számot kell azonban vetnünk azzal is, hogy a késői tizenéves korban folyó tanulási és képzési tevékenységeknek nem pusztán, sőt esetenként még csak nem is elsősorban az oktatási intézmények a keretei. Az oktatás távlati tervezésének tehát túl kell lépnie a jelenlegi intézményrendszerben való gondolkodáson, és — a mainál jóval átfogóbban — ki kell terjednie más szervezett tanulási-képzési tevékenységekre is.

A távlati oktatástervezés látómezejének ilyen kitágulása további következményekkel jár. Az eddig használt intézménystatisztikáinkat az oktatástervezésben eddig nem, vagy csupán részlegesen használt adatforrásokkal kell kiegészítenünk.⁵

Közülük talán a tanulási igény mutatói a legfontosabbak. Eddig ki-mondottan ilyen mutatókat nem használtunk. A középfokú oktatás úgynevezett beiskolázási arányszámait a szakmunkaerő-szükséglet alapján, globálisan igyekeztünk kialakítani. A 14—17 évesek tömeges továbbtanu-

⁴ Az idevágó irodalomból hadd hivatkozzam Ferge Zsuzsa összefoglaló tanulmányára [6].

⁵ Az erre irányuló munka keretében született ez az elemzés — amelyet az Országos Tervhivatal fölkérésére — Deák Zsuzsa, Forray R. Katalin, Kozma Tamás, Nagy Mária és Ritoók Pálné (az MTA Pedagógiai Kutatócsoportjának munkatársai) készítettek. Rész-tanulmánya „Az oktatás iránti igények hosszú távú alakulása” című, központi irányítással készülő előrejelzésnek. Ez a prognózis egyike azoknak a társadalmi-gazdasági fejlődés rész-területeire vonatkozó, országosan kidolgozandó előrejelzéseknek, amelyek a 2000. évig te-kintenek ki, és arra szolgálnak, hogy az 1981—2000 közötti időszakra szóló hosszú távú tervezést megalapozzák.

lásának időszakában ez a megközelítés óhatatlanul egyoldalúvá válik. Ezért nemcsak a tizenévesek késői korosztályainak a létszámát kell fokozottabban figyelembe vennünk a továbbtanulási kapacitások tervezésében. E népmozgalmi mutatót — előreláthatólag az ezredfordulóig vagy még azon is túl, hiszen a középfokú oktatás egyes típusaiban való részvétel tömegessé válása minden bizonnyal hosszú, szakaszos folyamat — módosítanunk kell a továbbtanulás iránti igények várható növekedésével. A szülők iskolázottságának és gyermekeik iskolai pályafutásának bizonyítottan szoros kapcsolata annál is fontosabb, mivel az iskoláztatás kiterjesztésével az új nemzedékek iskoláztatás iránti igénye, az iskolai képzés színvonala is növekszik. Erre az oktatástervezés által eddig többnyire negatív oldaláról szemlélt összefüggésre meg kell próbálni a lehetséges előnyeit kihasználva támaszkodni. Ezt célozza a továbbiakban a „tanítási potenciál”-vizsgálatunk is.

Ami az oktatás kínálatát illeti, eddig szinte kizárólag az intézményes oldalt vettük figyelembe: hol milyen típusú iskolánk van, és mekkora a befogadóképessége (tanterem és kiegészítő létesítmények, pedagógus, segéd-személyzet stb.). A jövőben túl kell lépünk ezen a szűk intézményi szemléleten, föltérképezve nemcsak az iskolák, hanem a termelőszervezetek és egyéb intézmények képzési kínálatát is. Erre két okból is szükség van. Egyrészt azért, hogy realisabban lássuk a jelenlegi középfokú oktatási hálózatban a valóságos képzési kínálat tekintetében meglévő területi egyenlőtlenségeket, amelyek nem mindig jutnak kifejezésre az oktatási intézménytípusok szerinti pusztá adminisztratív számbavétel eredményeiben. Másrészt — és főként — pedig azért, hogy világosabban láthassuk a késői tizenévesek előtt ténylegesen nyíló tanulási lehetőségeket. Ezekből tudunk realisan következtetni az esélyeikre, pályafutásukra, a várható életutakra, s ezekből kell kiindulnunk az oktatási rendszer távlati tervezésekor.

Az iskolai és az iskolán kívüli tanulás és képzés fokozódó összefonódásával a képzési kínálatról rajzolt képünket ki kell egészítenünk a pályaválasztás reális lehetőségeivel, amelyben a tanulás és a munka kapcsolatában tervezett változásokat is figyelembe vesszük. Ebben az életrészekben az esélyeket túlnyomórészt már az határozza meg, hogy rendelkezésre áll-e (s ha igen, hol) elegendő munkahely, kellőképp differenciált-e a munkahelystruktúra ahhoz, hogy az egyén kialakíthassa szakmai pályáját — természetesen a társadalmi termelés fejlettségének jelenlegi szintje szabta keretek között. Ezért a foglalkoztatottság adott szintjét és a választás tényleges lehetőségeit a mainál fokozottabban kell figyelembe venni az oktatás távlati tervezésében.

A tervezés megszokott menetében a szükséges pedagógusok számát és szakmai megoszlását az iskolai képzéshez rendeljük hozzá. Nyilvánvaló, hogy amennyiben a távlati tervezés az iskolán kívüli tanulásra és képzésre is kiterjed, annyiban a pedagógusszükségleti számítások kiegészítésre szorulnak. Az iskolában a vállalati keretek közt vagy közművelődési szervezésben folyó ki- és átképzési tevékenységet, amely a 14—17 évesek tanulásában jelentősebb szerepet tölt be, mint a kisebbekben, nem láthatják el kizárólag főállású pedagógusok. Ebben a helyzetben igyekezni kell a főállású pedagógusok számát és szakmai összetételét úgy meghatározni, hogy velük mintegy kiegészüljön azoknak a különféle intézményekben megtalálható személyeknek a köre, akiknek szakmai tudása (nem főállású oktatóként alkalmazva őket) várhatóan bevonható a képzésbe. Ehhez viszont valamiféle becslést, előre-

jelzést kell készíteni az adott terület e „tanítási potenciáljáról”. A „tanítási potenciál” vizsgálata tág értelemben a felnőtt környezet iskolázottsága és a fiatalok pályafutása közötti szoros kapcsolat lefordítása tervezői nyelvre. Végül, mivel a tanulás, a ki-, át- és továbbképzés nem csupán egy-egy intézmény keretei között folyik, a távlati tervezés egysége nem lehet egy-egy oktatási intézmény. Helyettük olyan egységet kell keresnünk, amelyik — elméletileg legalábbis — magában foglalja, megjeleníti az iskolai és az iskolázáson kívüli (munkahelyi) képzés viszonylagos teljességét. Megközelítően akkora területi egységekről lehet szó, mint egy-egy mai szakmunkásképző, szakközépiskola és gimnázium együttes fölvevő körzete — feltéve, hogy az adott terület lakossága zömmel ezt a néhány intézményt választja továbbtanulása színteréül.

Ezt a szemléletet az eddigi oktatástervezésnél fokozottabban jellemzi, hogy az oktatási rendszert munkahelyek és más infrastrukturális létesítmények hálózataként fogja fel. Ilyen megközelítésben nyilvánvaló, hogy az oktatás távlati fejlesztésének tervezése nem szűkülhet le az iskolarendszer vertikális tagolásának kérdésére (8+4 vagy 10+2 éves struktúra stb.). Ki kell egészülnie annak átfogó mérlegelésével, hogy egy-egy terület társadalmi-gazdasági fejlettségének jelenlegi szintje és fejlődésének várható üteme mennyire tesz alkalmassá arra, hogy a lakosságának megfelelő korcsoportja általános műveltséget és szakmai képzettséget szerezzen.

Az itt vázolt szempontok szerint igyekeztünk kutatásainkban taglalni az oktatás távlati fejlesztésének eltérő területi feltételeit Magyarországon. A rendelkezésre álló statisztikai adatok fölhasználásával városi vonzaskörzetenként (úgynevezett középfokú körzetek)⁶ a következő lépésekben próbáltuk konkrétan megragadni a művelődési folyamatok társadalmi-gazdasági beágyazottságát:

1. Statisztikai adatbázist állítottunk össze a vonzaskörzetek társadalmi-gazdasági fejlettségéről az országosan elérhető statisztikai adatok ilyen célú újracsoportosításával.

2. Statisztikai adataink alapján jellemeztük a vonzaskörzeteket művelődési viszonyaik szempontjából.

3. Az oktatás távlati fejlesztésének feltételei szempontjából csoportosítottuk a vonzaskörzeteket.

A következőkben ezt a gondolatmenetet követve hasonlítjuk össze az előbbi szempontok szerint Magyarország eltérő fejlettségű vonzaskörzeteit.

A továbbtanulás iránti igények mennyiségi változásai és minőségi jellemzői

A vonzaskörzetek összevetésének egyik síkja az iskolázottság szintje és emelkedésének üteme [7]. Ezen belül első — közelítő — becslésünkhöz a városi vonzaskörzeteket lakosságuk iskolai végzettsége szerint csoportosítottuk.

⁶ Perczel Károly, illetve Vécsey Pál és munkatársai (ÉVM VÁTI) munkásságára támaszkodva a településeknek azt a körzetbe sorolását használtuk fel, amelyet az országos településhálózat-fejlesztési koncepció tartalmaz. ([16] 22—24. l. és az A függelék. Vö. még [18].) A középfokú körzet (városi vonzaskörzet) gondolatának Erdei Ferencig visszanyúló hagyománya van a hazai társadalomkutatásban. Számot vetettünk a településhálózat-fejlesztési koncepció jelenleg folyó átalakításával [17]; az adatokhoz való hozzáférés nehézségei miatt elemzésünkben egyelőre mégis a középfokú körzetek jelenlegi besorolásánál maradtunk.

Vonzáskörzeteink többségében (mintegy 50—60 körzetben) a lakosság 4—7 százaléka középfokú végzettségű, a felsőfokú végzettségűek hányada pedig 1—3 százalék. A kétfajta végzettség előfordulási aránya között szoros összefüggés mutatkozik. A zalaegerszegi körzet például a középfokú végzettségűek aránya szempontjából országosan a 25., a felsőfokú végzettségűeket tekintve a 26. helyet foglalja el. A mosonmagyaróvári körzet mindkét szempontból a 30., a szigetvári a 77. stb. Mennél magasabb egy körzetben a lakosság iskolai végzettsége, annál jobbnak ítéltethők a középiskola általánossá válásának esélyei.

Az 1970. évi népszámlálás adatai szerint a felsőfokú végzettségűek a fővárosban a teljes népesség 6,6 százalékát teszik ki, 6,5 százalék vagy magasabb az arány a keszthelyi, a pécsi, a veszprémi, a kaposvári, a szombathelyi és több más körzetben. Valamennyi felsorolt vonzáskörzetben 7 százalék feletti a középfokú végzettségűek lakosságon belüli aránya. (Budapesten 13,8 százalék.) Az olyan vonzáskörzetekben, ahol a középfokú és a felsőfokú végzettségűek aránya egyaránt viszonylag magas, a középiskolázás általánossá válását úgy kell megszervezni, hogy csökkenjen egyes elitképző középiskolák társadalmi elzárkózása. Továbbá lehetővé kell tenni, hogy nem hagyományosan felsőoktatásra felkészítő intézmények szervezetenként is együttműködhessenek főiskolákkal, egyetemekkel.

Azokban a vonzáskörzetekben, amelyekben a középfokú végzettségűek aránya viszonylag magas, a felsőfokú végzettségűeké viszont nem ilyen kedvező, a középiskola általánossá tétele akkor lehet eredményes, ha a központi szerepű, nagy hagyományú, magas társadalmi presztízsű középiskolák — elsősorban a tagozatos gimnáziumok, illetve az „elit” szakközépiskolák — bázisán indítják meg. Vonatkozik ez például az esztergomi vagy a váci körzetre, amelyek a középfokú végzettségű lakosok aránya szerint az ország első 15 körzete közt vannak, a felsőfokú végzettségűek lakosságon belüli hányadát (2,4, illetve 2,2 százalék) tekintve azonban jóval hátrább helyezkednek el a rangsorban. További példa a dunaújvárosi, a békéscsabai, az ózdi, a pápai, az ajkai, a sárvári vagy a szentesi vonzáskörzet. E körzetek művelődésében néhány nagy hagyományú gimnázium vagy szakképző iskola a valóságos szervező központ.

Az iskolai végzettség szempontjából legkedvezőtlenebb körzetekben a lakosság kevesebb mint 4 százalékának van középfokú végzettsége. Csaknem kivétel nélkül olyan vonzáskörzetek ezek, amelyekben a felsőfokú végzettségük aránya is csupán 1 százalék körüli. Ilyen a lenti, a mezőkovácsházi, a kisvárdai stb. vonzáskörzet. Ezekben a körzetekben a középfokú oktatás általánossá tételének a jelentősége egyértelműen a tanulmányi esélyek egyenlőtleniségében rejlik.

Részletesebb előrejelzésben az iskolai végzettség alakulására vonatkozó prognózisokat ki kell egészíteni a továbbtanulás iránti igények várható változásainak becslésével. Azokban a körzetekben ugyanis, ahol az iskolázás iránti igények dinamikusan nőnek, alacsonyabb iskolázottsági szint esetén is várhatóan kedvezőbb lesz a középiskolázás általánossá tételének társadalmi fogadtatása, mint ott, ahol az alacsonyabb iskolázottság lassú igénynövekedéssel párosul.

1960-ban a 18 évesnél idősebbek közül az érettségizettek aránya 17 városi vonzáskörzetben (berettyóújfalui, encsi, hevesi, kiskőrösi stb.) maradt 3,6 százalék alatt. A körzeteknek ebben a csoportjában élt az összes

érettségizett 4 százaléká. Ezekben a körzetekben az érettségizettek arányának növekedése lassúbb volt az átlagosnál.

A következő csoportba az a 38 körzet tartozik, ahol az érettségizettek átlagos aránya 1960-ban 5,6 százalék alatt volt. 1960-ban az érettségizettek 14 százaléká, 1970-ben viszont már a 18 százaléká élt ezekben a körzetekben. A vonzáskörzeteknek ez a legnépesebb csoportja a központi település jellege szerint egymástól igen eltérő körzeteket foglal magában. Zömük kis- és középvárosi központtal rendelkező körzet, de itt találjuk például Nyíregyházát és körzetét. Az átlagosnál gyorsabban fejlődő körzetek közé egykori és mai iparvárosok környéke tartozik: Salgótarján, Ajka, Kazincbarcika, Nagykanizsa stb. és körzete.

1960-ban a 18 évesnél idősebbek közül az érettségizettek aránya 21 vonzáskörzetben mozgott 5,6—7,6 százalék között. A körzetek e csoportjában élt 1960-ban az érettségizettek 14, 1970-ben 15 százaléká. E körzetek központja általában közepes vagy nagyobb város, kisebb megyeszékhely, amely a távlati településhálózat-fejlesztési tervben részlegesen felsőfokú vagy felsőfokú központi szerepkört kapott.

A következő csoportba tartozó hét körzetben 1960-ban a 18 éven felüliekből 7,6—9,6 százalék között volt az érettségizettek aránya. Magas szintről induló gyors fejlődés jellemzi ezeket a körzeteket. Központjuk jelentékeny kulturális hagyományokkal rendelkező kisebb és nagyobb városok (például Tata, Esztergom, Szombathely). A csoporton belül a budapesti agglomeráció kivétel annyiban, hogy itt a magas fejlettség a közepesnél némileg lassabb fejlődéssel kapcsolódott össze.

A körzetcsoportok láthatólag erőteljesen eltérnek egymástól az érettségizettek arányát tekintve. Továbbá mennél magasabb volt egy-egy csoportban 1960-ban az érettségizettek aránya, annál nagyobb százalékos arányeltolódás következett be a tíz év alatt. Ez azonban nem jelenti azt, mintha a fejlődés az eleve magasabb fejlettségi szintű körzetekben volna gyorsabb. Ellenkezőleg: minél magasabb a már elért szint, annál lassabban következik be az arány megkétszereződése. A növekedésnek ez a sajátossága közrejátszik abban, hogy mérséklődik az érettségizettek koncentrációja Budapesten és a nagyvárosokban.

Budapesten és néhány nagyvárosban az érettségizettek arányának lassúbb növekedését értelmezhetjük egy viszonylagos telítettségi szint felé való közeledés jeleként. Budapesten és egyik-másik iparosodott megyében megfigyelhető, hogy az általános iskolát végzetek egyre kisebb hányada iratkozik szakmunkásképzőbe (1978-ban már csak az általános iskolát végzetek egyharmada), s a népesség öregedése miatt éppen Budapesten kisebb a felnőtt korú érettségizők lehetséges aránya.

A képzési kínálat

A továbbtanulás iránti igények alakulását természetesen nemcsak a lakosság iskolázottsági szintje határozza meg, hanem az elérhető — választható — képzési kínálat is. A következőkben a középfokú oktatás jelenlegi horizontális tagolását (gimnázium, szakképzés) követve vizsgáljuk a képzési kínálatot területi vetületben.

Azokban a vonzáskörzetekben, amelyekben a középiskolát végzetek

aránya is, meg a növekedés üteme is alacsony, a gimnázium a jellegzetes iskolatípus ([7], [8]). A gimnáziumoknak van ugyan tagozata, de ezek a tagozatok elsősorban nem felsőfokú tanulmányokra, hanem alkalmazotti munkavállalásra készítenek fel. A gimnazisták aránya a szakmunkástanulókhoz és a szakközépiskolásokhoz képest a szeghalmi körzetben a legmagasabb. Meg kell jegyezni, hogy más alacsony iskolázottsági szintű és fejlődési dinamikájú körzetekben annyira kicsiny a középfokú oktatásban részt vevők aránya, hogy az iskolatípusok szerinti megoszlásuk értékelhetetlen (lenti, sárbogárdi, tiszafüredi körzet). Ezekben a körzetekben a meglévő gimnáziumi kapacitásból kiindulva, azt szakmai képzéssel integrálva lehet elérni az iskolázottsági szint emelkedését és a továbbtanulás iránti igények növekedését.

A magas középiskolázottságú s egyben gyors növekedési ütemű vonzásokörzetekben általában közepes a gimnáziumi tanulók aránya. Ugyanakkor nagy hányaduk tagozatos osztályban tanul. Ezekben a vonzásokörzetekben a tagozatos gimnáziumi tanulócsoporthoz a szakképzési választék mellett a továbbtanulási lehetőségek körét is tágítják. A körzeteknek ebbe a csoportjába tartozik például a várpalotai, a gyöngyösi, a keszthelyi, az egeri körzet és nem utolsósorban maga a főváros. Az intézményi integráció itt a már meglévő, de képzési céljaiban eltérő iskola integrációját jelentheti. Ennek az integrációnak a keretei között azonban szakosított tantervű iránnyal (fakultációval) is bővíthető a választék ott, ahol magas az induló szint, magas a növekedési ütem, és kiegyenlített a gimnáziumi-szakképzési arány, viszont hiányzik a továbbtanulásra felkészítő, speciális irányú képzés.

A közepes vagy alacsonyabb induló szintű, gyors növekedési ütemű vonzásokörzetek a gimnáziumi tanulócsoporthoz arányát tekintve a körzetek országos rangsorának alsó harmadában helyezkednek el. Más szóval, ezekben a dinamikus növekvő termelési és (vagy) igazgatási központokban szűk a gimnáziumi kapacitás. Jellegzetesen ilyen körzet a tatabányai, az ajkai, a székesfehérvári, a zalaegerszegi, a dunaujvárosi, a szolnoki. Az ilyen körzetekben a középiskolát végzettek arányának növekedése a széles körű szakközépiskolai képzés hatása. Az intézményi integráció keretében kívánatos a gimnáziumi hálózat fokozottabb bővítése.

Külön elemzést igényelne annak a mintegy negyven vonzásokörzetnek a helyzete, amelynek az induló szintje is, a fejlődési dinamikája is közepes. Egyedi eseteket kivéve (például Pápa és vidéke) ezekben a körzetekben szakképzési és gimnáziumi iskolakínálat is van, azonban rendszerint mindkettő fejletlen. A középfokú oktatás általánosságát tételét tehát a gimnáziumi és a szakképzési kínálat egyidejű, egybehangolt szélesítésével kívánatos megoldani.

A képzési kínálat további lényeges összetevője, hogy valamennyi középfokú oktatási intézményt együtt tekintve, az egyes körzetekben — városokban és vidékeiken — milyen a hozzáférhető *szakképzési irányok* választéka. Mivel a tömeges középiskolázás csatornája a hetvenes években a szakközépiskolák voltak, először ezek választékát vizsgáljuk vonzásokörzetek szerint.

Budapest mint körzet e tekintetben is kiemelkedik az általa kínált 23 szakközépiskolai képzési iránnyal. További nyolc vonzásokörzetben (például a békéscsabai, nyíregyházi, szolnoki körzet) a választási lehetőségek száma tíz-tizenöt. 28 vonzásokörzetben négy-kilencféle szakközépiskola működik (bajai, ceglédi, dunaujvárosi stb. körzet). A szakközépiskolát itt is az integ-

rált középiskolázás központi intézménytípusának tekintjük, a választékát azonban ehhez bővíteni kell. A többi 53 vonzaskörzetben vagy egyáltalán nincs szakközépiskola (14 körzet, például a hevesi, a móri, a lenti, a tiszafüredi,) vagy csupán egy- (16 körzet), két- (13 körzet), illetőleg háromféle (10 körzet). Ezekben a körzetekben a szakközépiskolák nem lehetnek a középiskolai integráció bázisai.

Közülük 8 vonzaskörzetben, ahol a szakközépiskolák integrációja a szűkös választék folytán nem lenne kielégítő alap a pályaorientáció megszervezéséhez, a választási lehetőségeket úgy bővíthetjük, hogy a szakközépiskolákat a szakmunkásképzőkkel integráljuk. Ezáltal a választható szakképzési lehetőségek köre a jelenlegi négy-kilencről 20—30-ra bővülne. További 30 körzetben a mai szakmunkásképző iskolák javasolhatók az integráció alapjául, belevonva az integrációba természetesen a meglévő szakközépiskolákat is. A mai szakmunkásképző iskolák ezekben a körzetekben hét-húszféle választási lehetőséget kínálnak: integráció esetén a választék kilenc-tízféle lehet. A fennmaradó 15 vonzaskörzetben így sem alakítható ki a pályaorientáció követelményei szempontjából még elfogadható középiskolai szervezet. Ezekben a körzetekben a választék azáltal növelhető, hogy a szakmunkásképző iskolákat nemcsak a szakközépiskolákkal, hanem a gimnáziumokkal is integráljuk. Ez annyit jelent, hogy a pályaorientációba a gimnáziumok III.—IV. évfolyamát is bekapcsoljuk. Az így kialakult szervezeti keretek már megfelelő feltételeket jelentenek a választék további tudatos szélesítését szolgáló telepítésekhez.

A munkamegosztás, különös tekintettel a pályaválasztás lehetőségeire

Bármilyen fontos is az előbbieken tárgyalt képzési választék, a pályaválasztási lehetőségek skálája természetesen nem azonosítható vele. Az elmondottak kiegészítésképpen a következőkben néhány olyan további tényezőre mutatunk rá, amelyek — a képzési kínálat mellett — szintén a pályaorientáció objektív feltételei közé sorolhatók, nevezetesen a gazdálkodó szervezetek változatossága, valamint az aktív lakosság foglalkoztatottsági szerkezete.⁷

Ami az előbbit illeti, kézenfekvő, hogy minél több típusú gazdálkodó szervezet működik egy-egy vonzaskörzetben, annál több pálya közül lehet választani, vagyis annál jobbak a feltételei a reális pályaorientációnak.

A pályaorientáció szempontjából legkedvezőbb vonzaskörzetekben 19—21-féle gazdálkodó szervezet található. 90 vonzaskörzetünkben 17 ilyen akad. Hazai viszonyok között ezek ideálisnak tekinthetők ahhoz, hogy már most hozzákezdjünk bennük a pályaorientáció integrált rendszerének kialakításához. A főváros és a megyei városok vonzaskörzetén kívül ebbe a csoportba sorolható jó néhány megyeszékhely (például Nyíregyháza, Eger, valamint Nagykanizsa és vidéke). Változatosnak tekinthető a választék abban a további 11 vonzaskörzetben is, ahol 16—18-féle típusú gazdálkodó szervezet található. Jelenlegi feltételeink között ez megfelel a reális pályaorientáció minimális követelményeinek. A körzeteknek ebbe a csoportjába

⁷ Ritoók Pálné [20] alapján.

soroljuk néhány megyeszékhelynek, valamint olyan nem megyeszékhely középvárosoknak a körzetét, mint Baja, Hódmezővásárhely, s ugyancsak ebbe a csoportba kerül Budapest belső agglomerációs gyűrűje. A vonzaskörzetek többsége (szám szerint 54) a maga 11—15-féle típusú gazdálkodó szervezetével — megítélésünk szerint — éppen csak elfogadható választékot nyújt. (Ilyen körzet például az ajkai, a balassagyarmati, a bonyhádi, a berettyóújfalui, s ugyancsak ide soroljuk Budapest külső agglomerációs gyűrűjét.) Ezekben a körzetekben az alapvető pályáknak még valamiféle „viszonylagos teljességéről” sem beszélhetünk. Ennek ellenére előzetes tapasztalataink alapján úgy látjuk, hogy néhány alapvető irányban itt is elkezdhető egy integrált pályaaorientációs rendszer megszervezése.

Végül 90 vonzaskörzet közül jelenleg nyolcban a gazdálkodó egységek választéka annyira szegényes, hogy erről az oldalról objektíve hiányzik a reális pályaválasztás lehetősége. Ebbe a csoportba tartozik az encsi, a hajdúnánási, a lenti, a püspökladányi, a ráckevei, a sárbogárdi, a siklósi és a tiszafüredi vonzaskörzet. Ezekben a körzetekben várhatóan csak hosszabb távlatban teremthetők meg a pályaválasztás minimálisan szükséges szabadságának szóban forgó feltételei.

Az alapvető pályák választékára vonatkozó fontos további tájékoztatást nyújt a vonzaskörzetek primer—szekunder—tercier ágazatok szerinti foglalkozási szerkezete. Mennél kiegyenlítettebb a három szektorban foglalkoztatottak aránya, annál valószínűbb, hogy az illető városban és vidékén az elhelyezkedési lehetőségek, a pályák kellően változatosak, s így objektíve mód van a pálya, a foglalkozás egyéni elhatározáson nyugvó reális megválasztására.

A pályairányokban leggazdagabbnak minősített vonzaskörzetekre jellemző a szolgáltatásban és az iparban dolgozók magas aránya. (A veszprémi körzetben például 17, 48, 35; a szombathelyiben 24, 45, 32 százalék volt a mezőgazdaságban, az iparban, illetve a szolgáltatásban dolgozók aránya.) A vonzaskörzetek következő, a pályairányok szempontjából még mindig kedvezőnek ítélt csoportjában vagy a mezőgazdaságban, vagy az iparban foglalkoztatottak vannak túlsúlyban, és kisebb a másik két szektorban dolgozók aránya. (Ilyen például az orosházi körzet 43, 34, 23, vagy a csongrádi 46, 36, 18 százalékos szektorarányokkal.) A pályairányok választéka szempontjából még elfogadható 54 további vonzaskörzetre ez még fokozottabban érvényes. A legtöbbször a mezőgazdasági foglalkoztatottság túlsúlya figyelhető meg, de találhatók ebben a csoportban egyoldalúan ipari foglalkoztatottságú vonzaskörzetek is. A várpalotai körzetben például 67, az ajkaiban 57 százalékos az ipari foglalkoztatottság. Végül a foglalkoztatottság szektorális arányai alapján is az a 8 vonzaskörzet mutatkozott a legegyszerűbbnek, amelyet a gazdálkodó egységek típusai szerint is az alapvető pályairányok hiányával jellemeztünk.

A pályaválasztási irányok változatossága mellett a pályaaorientáció feltételei szempontjából hasonlóképpen fontos tényező, hogy milyen az adott körzetben az egyes pályákon belül a szintek szerinti tagolódás. Ezek megítélésében segítenek a szellemi dolgozók keresőkön belüli arányára vonatkozó statisztikai adatok.

A vonzaskörzetek túlnyomó többsége eszerint két nagy csoportra tagolódik. Harminc vonzaskörzetben 21—30, 57 vonzaskörzetben pedig 11—20 százalék a szellemi foglalkoztatottak hányada. Ez utóbbi alacsonyabb arány

mellett is megszervezhető megfelelően működő helyi pályaorientációs rendszer, ha a körzetben fellelhetők az alapvető pályairányok. Éppen ezért problematikus, hogy míg a pályairányok választéka szempontjából kedvezőnek, illetve legkedvezőbbnek ítélt 28 vonzaskörzetben a szellemi dolgozók aránya 21 százalék vagy nagyobb, addig a nem kielégítő választékot nyújtó vonzaskörzetben egyszersmind igen alacsony — 10 százalék körüli — a szellemi dolgozók aránya.

Az oktatás személyi feltételei és helyi erőforrásai

Az oktatás, képzés és művelődés személyi feltételeinek vizsgálataiban abból a feltevésből indulunk ki, hogy az iskolai és az iskolán kívüli tanulás, művelődés növekvő létszámszükségletének csak egy része fedezhető „központilag” a hagyományos pedagógus- és népművelőképzés, továbbá ágazati minisztériumi továbbképzés, rádiós és televíziós tanfolyamok stb. formájában. A szükséglet másik részének — elsősorban a szakmai képzés, a vállalati továbbképzés oktatói létszámigényének — a kielégítéséhez nem nélkülözhető a helyi erők mozgósítása. A következőkben a vonzaskörzeteket az e téren nyíló lehetőségeik, a „tanítási potenciáljuk”⁸ három tényezője: a lakosság iskolázottsága, korösszetétele, illetve szakképzettsége szempontjából hasonlítjuk össze. Az iskolázottságot rendszerint a lakosságnak az elvégzett iskolaévek (iskolafajták) szerinti megoszlásával szokás jellemezni. A „tanítási potenciál” szempontjából ennél jellemzőbb az érettségizetteknek és a felsőfokú végzettségűeknek az alacsonyabb végzettségűekhez viszonyított aránya. Ez az arány országos átlagban kb. 10 százalék, a körzetek többségében (a 90 közül 55-ben) azonban csak 3—9 százalék között mozog.

A körzetek közül — akárcsak a korábban vizsgált mutatók szerint — a budapesti áll messze az élen (adata: 32 százalék), jócskán lemaradva követi a miskolci, a győri, a szegedi és a pécsi 18—20 százalékos aránnyal. A debreceni és a veszprémi körzet ebben a számításban hátrább csúszott.

Különös figyelmet érdemelnek azok a körzetek, amelyek bár kisvárosokat öveznek, a lakosságuk átlagon felül iskolázott (11—15 százalék). Ilyen például a keszthelyi, az esztergomi, a tatai, a váci körzet. A magyarázat kézenfekvő, mindegyikük hagyományosan iskolaváros.

A legkevésbé fejlett hat körzetben mindössze 3—5 százaléknyi a közepes és felsőfokú iskolázottságúak aránya. Ilyen például a hevesi, a nagykátai vagy a szeghalmi körzet.

A vázolt iskolázottsági különbségekre természetesen a körzetek lakosságának korösszetétele is hat. A lakosság korösszetételét kétféleképpen is figyelembe vehetjük. E hatás kimutatásához támaszkodhatunk egyrészt a népszaporulat adataira, másrészt az idősebbek és a fiatalabbak arányára. Az élveszületések, illetőleg a 60 éven felüli lakosság arányát is figyelembe véve, a körzeteket a lakosságuk iskolázottsága mellett egyben a „fiatalosság”, a demográfiai értelemben vett „fejlődőképesség” szempontjából is megítélhetjük. Az így kapott kép (elsősorban a nagyvárosi körzetek vonatkozásában) jelentősen eltér az előbbiekből bemutatottól. A miskolci körzet helyzete kedvezőbbnek mutatkozik, mint a budapestié; a veszprémié jobb

⁸ A tanítási potenciál fogalmáról lásd [4].

a győrinél, a várpalotai a debreceninél, pécsinél, de különösen a szegedinél. Néhány hagyományos iskolaváros vagy idegenforgalmi központ — például Esztergom, Tata, Gödöllő, Vác, Keszthely — körzetének összképe is javul, másoké (például Pápa) viszont romlik. Lenti, Tamási vagy Berettyóújfalu körzetéről kiderül, hogy — épp a lakosságának korösszetétele következtében — a legkedvezőtlenebb helyzetűek közé tartozik az országban a „tanítási potenciál” szempontjából.

Tovább finomítja a körzetekről alkotott képet a lakosság szakképzettségének figyelembevétele. Ebből arra kaphatunk valamely tájékoztatást, hogy azok az ismeretek, amelyeket a szülők gyerekeiknek, a felnőttek a fiataloknak iskolai vagy más intézmények, szervezetek keretei között átadhatnak, milyen természetűek, mennyire korszerűek, a termelésben miként használhatók. A körzetek szakképzettségi helyzetének hozzávetőleges megítéléséhez a rendelkezésre álló adatok közül a nem mezőgazdasági aktív keresők arányát használtuk (pontosabban a nem mezőgazdasági keresőkkel való „ellátottság” tekintetében kimutatható viszonylagos távolságot a körzetek között).

A lakosság szakképzettségének ilyen módon történő figyelembevétele természetesen nem változtat a nagyvárosi körzetek országos elsőbbségén, de a sorrendjükön valamelyest tovább módosít. (A miskolci körzet áll az első helyen, a debreceni az ötödiken, a hetedik a pécsi, és csupán tizenegyedik a szegedi körzet.) Ennél fontosabbnak látszik az imént kiemelt kisvárosi körzetek közül például a nagykátai helyzetének további javulása (a tizennyolcadik helyre kerül). A fő figyelmet arra a 13 körzetre kell összpontosítani, amelyekben a lakosság mind iskolázottságát, mind nem mezőgazdasági foglalkoztatottságát, mind pedig korösszetételét tekintve a rangsorban a leghátrább maradt. Berettyóújfalu, Heves, Kiskőrös, Kunszentmiklós, Lenti, Makó, Marcali, Mezőkovácsháza, Püspökladány, Szeghalom, Tamási és Tiszafüred községei tartozik ebbe a csoportba.

A távlati oktatásfejlesztés szempontjából ezek a leghátrányosabb helyzetű körzetek. Bár intézményeik és pedagógusai nincsenek elegendően, a gond nem ez. Lényegesebb ennél, hogy csekély (és várhatóan az is marad) az iskolázottságnak és a foglalkoztatottságnak az a háttere, amelyre a középfokú oktatás általánossá tétele — magasabb színvonalra emelt és dinamikus fejlődő szakképzéssel — ráépülhetne. Ezért a helyzetükön aligha lehet pusztán az oktatástervezés és -fejlesztés eszközeivel segíteni. Hátrányuk mérsékléséhez e körzetekben az oktatás távlati fejlesztését a mainál dinamikusabb és átfogóbb területfejlesztés részeként kell végezni.

Fejlesztési stratégiák

A körzeteknek a távlati fejlesztés feltételei alapján elkülönített típusaiban más és más úton indíthatjuk meg a távlati fejlesztést.⁹

Az oktatás távlati fejlesztése szempontjából azoknak a körzeteknek a helyzete a leghátrányosabb, ahol a lakosság iskolázottsági szintje és üteme, a képzési kínálat és a pályaválasztási lehetőség egyaránt alacsony szintű.

⁹ Az eltérő fejlesztési stratégiák ismertetése megtalálható egy másik tanulmányomban [15].

Ezekben a körzetekben a távlati oktatásfejlesztés feltétele a hatékony területfejlesztés a jelenlegi hosszú távú tervidőszakban. Mutatóik alapján külön is, csoportonként is kezelhetjük azokat a kisvárosi vonzaskörzeteket, amelyeknek nincsenek valódi városi hagyományaik. Ebbe a csoportba tartozik hazánk legtöbb vonzaskörzete (a ceglédi, a jászberényi, a mezőtúri vagy a mohácsi, a nagyatádi stb.). Az oktatás távlati fejlesztésének bázisa itt az úgynevezett integrált középfokú intézmény lehet. Ahhoz azonban, hogy ez megfelelően működhessen, ezekben a körzetekben (szám szerint 22-ben) is erőteljes területfejlesztésnek kellene kibontakoznia. (Lásd az 1. sz. táblázatot.)

A körzeteknek ettől a csoportjától jellegzetesen különbözik a hagyományos igazgatási, közeleti központokat (Gyula, Vác, Balassagyarmat stb.) övező 13 körzet. Itt minőségileg mások a lehetőségek a művelődés fejlesztésére. Az oktatás távlati fejlesztéséhez nagy hagyományú középiskoláik szolgáltatják az alapot, azonban csak akkor, ha kellő szakképzést tudnak — vállalati együttműködéssel is — kibontakoztatni. Ez a foglalkoztatáspolitikával való távlati egybehangolást veti föl. Az ország további hat vonzaskörzetének középváros — vagy éppen kisváros — a központja ugyan, de művelődési szempontból nagy kulturális vagy idegenforgalmi hagyományaik jellegzetesen megkülönböztetik őket más körzetektől. Mutatóik szerint ideális feltételeket kínálnak a „művelődési városközpontokká” fejlődéshez. (Lásd a 2. sz. táblázatot.)

Tíz vonzaskörzetünk ismét csak jellegzetesen elkülönül a többitől. Ezek az utóbbi másfél évtized dinamikus fejlődő vidéki középvárosait övező körzetek. (Lásd a 3. sz. táblázatot.) A távlati fejlesztés során a mainál jobban lehet és kell összehangolni az egyelőre még intézményesen elkülönített általános és szakképző középfokú intézmények működését. Hét vonzaskörzet viszont abból a szempontból különül el a többitől, hogy a központja kifejezetten ipari központ (például Dunaújváros, Kazincbarcika, Tatabánya, Várpalota). Indokolt, hogy az oktatás távlati fejlesztése összhangot teremtsen a körzet képzési kínálata és a termelés munkaerő-szükséglete között. Itt azonban külön figyelmet szükséges fordítani a pályaválasztás szabadságának biztosítására.

Egy-egy nagyvárosunk körzete jóval nagyobb az eddigieknél; társadalmilag-gazdaságilag is tagoltabb, összetettebb. Ez szakosított és differenciált intézményeiben is tükröződik. A távlati fejlesztés útja itt úgynevezett oktatási övezetek létrehozása.

Néhány más körzetben további, tüzetesebb vizsgálatot igényel az oktatás távlati fejlesztése, közelebről a középfokú oktatás integrációjának az útja. Külön kiemeljük e tekintetben a nagyvárosi agglomerációkat, ahol aligha alkalmazható az oktatásfejlesztés itt ismertetett koncepciója. Hiszen ezek a területek kulturális szempontból nem tekinthetők elhatárolódó „lakossági egységnek”.

1. sz. táblázat

Az oktatásfejlesztés szempontjából leghátrányosabb körzetek

Középfokú körzet	Vándorlási különbbség 1960—69	A gazdasági szervezetek fajtái	A A		szellemi dolgozók aránya (százalék)	A gimnáziumi tanulók száma a szak-középfokú iskolákhoz és szakmunkás-tanulókéhoz viszonyítva	A középfokú szakképzés választéka	Az érettségizettek száma a 18 éven felüliek százalékában	
			A szekunder	A tertiér				1960	1970
Berettyóújfalusi	— 190	11	22	22	16	0,3	14	5,9	6,8
Encsi	— 23	7	29	25	15	0,6	3	3,6	7,0
Hevesi	— 195	9	30	19	13	0,6	0	2,4	5,8
Kiskőrösi	— 128	9	17	13	9	0,3	15	3,1	6,5
Kunszentmiklósi	— 140	9	30	20	15	0,7	9	3,6	6,4
Lenti	— 174	8	36	15	14	—	0	3,0	7,2
Mezőkovácsházi	— 178	9	21	20	15	0,7	10	3,5	7,5
Nyírbátori	— 256	9	28	17	12	1,0	9	3,0	7,0
Püspökladányi	— 206	8	22	27	15	0,4	11	3,1	6,8
Sárbogárdi	— 149	7	25	27	15	—	0	3,2	7,0
Siklósi	— 50	8	25	25	17	1,1	1	3,9	8,3
Szeghalmi	— 209	9	22	21	14	3,5	1	2,8	6,3
Szigetvári	— 99	11	28	20	16	0,6	7	3,5	8,1
Tamási	— 150	12	30	21	16	1,6	5	5,1	7,0
Tiszafüredi	— 221	8	25	20	14	—	0	2,7	6,0

2. sz. táblázat

A „művelődési városközpont” kialakítására alkalmas körzetek

Középfokú körzet	Vándorlási különbség 1960—69	A gazdasági szervezetek fajtái	A szekunder		A terciér	A szellemi dolgozók aránya (százalék)	A gimnáziumi tanulók száma a szak-középiskolásokéhoz és szakmunkás-tanulókéhoz viszonyítva	A középfokú szakképzés választéka	Az érettségizettek száma a 18 éven felüliek	
			A szakmunkás foglalkoztatottak aránya (százalék)	A székunder					1960	1970
Egri	0	18	46	30	24	0,4	29	7,1	14,3	
Esztergomi	78	15	65	23	24	0,4	22	8,2	15,4	
Keszthelyi	24	13	27	38	24	0,2	19	8,5	16,0	
Soproni	15	15	48	29	25	0,4	27	10,3	17,4	
Tatai	29	11	49	33	26	0,5	12	8,1	15,8	
Veszprémi	106	17	48	35	30	0,3	29	9,9	18,2	

Az általános és a szakképzés koordinálására alkalmas körzetek

Középfokú körzet	Vándorlási különbség 1960—69	A gazdasági szervezetek fajtái	A szekunder		A szellemi dolgozók aránya (százalék)	A gimnáziumi tanulók száma a szak-középfokú iskolához és szakmunkás-tanulókéhoz viszonyítva	A középfokú szakképzés választéka	Az érettségizettek száma a 18 éves feltülek százalékában	
			A tercier	A foglalkoztatottak aránya (százalék)				1960	1970
Békéscsaba	— 49	17	37	26	21	0,3	33	5,9	12,2
Kaposvári	— 29	16	38	30	24	0,3	30	6,9	13,9
Kecskeméti	— 4	15	37	27	21	0,4	26	6,8	13,8
Nagykanizsai	— 70	17	38	25	18	0,3	23	5,0	10,4
Nyíregyházi	— 128	18	35	27	20	0,4	37	5,2	11,6
Salgótarjáni	— 22	17	56	25	23	0,3	25	5,3	11,7
Székesfehérvári	— 99	17	47	29	27	0,2	33	7,8	15,6
Szombathelyi	— 4	18	45	32	27	0,2	35	9,3	17,4
Szolnoki	— 16	18	41	29	24	0,3	35	5,6	12,5
Zalaegerszegi	— 47	17	37	26	22	0,2	32	5,3	12,1

Hivatkozások

- [1] Adatok az állami oktatás helyzetéről. Központi Statisztikai Hivatal, 1979.
- [2] *Berenz J.*: Adatok a népoktatás helyzetének meghatározásához. Országos Neveléstudományi Intézet Értesítője, 1949. 2. sz.
- [3] *Chadwick, G.* (főszerk.): Területi tervezési sorozat, 1—9. kötet. Pergamon Press, London, 1971—1979.
- [4] *Deák Zsuzsa*: Tanítási potenciál. Kézirat. MTA Pedagógiai Kutatócsoport, 1979.
- [5] *Erdész Tiborné—Csizmadia Károlyné*: Összefüggések a népesség iskolázottsági szintjének változása és a tanulók továbbtanulási igényeinek alakulása között. Kézirat. MTA Pedagógiai Kutatócsoportja, 1979.
- [6] *Ferge Zsuzsa*: Regional disposition and the Hungarian education system. International Institute for Educational Planning, Paris, 1978.
- [7] *Forray R. Katalin*: Az iskolázás terjedése. Kézirat. MTA Pedagógiai Kutatócsoportja, 1979.
- [8] *Forray R. Katalin*: Társadalmunk és középiskolája. Pedagógiai Szemle, 1979. 12. sz.
- [9] *Gáspár Edit*: A középiskolai tanulók migrációja. Országos Neveléstudományi Intézet Értesítője, 1949. 1. sz.
- [10] *Hallak, J.*: Planning the location of schools: An instrument for educational policy. UNESCO, Paris, 1977.
- [11] *Inkei Péter*: A középfokú körzetek művelődési típusainak meghatározása jelzőszámrendszer segítségével. Kézirat. MTA Pedagógiai Kutatócsoportja, 1978.
- [12] *Kálmán György*: Az iskolahálózat alapkérdései hazánkban. Neveléstudományi Közlemények, 1975. 1. sz.
- [13] *Keleti Károly*: Hazánk és népe. 1871.
- [14] *Kozma Tamás*: A középfokú oktatás, szakképzés és közművelődés integrációjának lehetőségei Magyarország eltérő fejlettségű vonzáskörzeteiben. Pedagógiai Szemle, 1980. 7-8. sz.
- [15] *Kulcsár Viktor* (szerk.): Területfejlesztés a szocialista országokban. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1975.
- [16] Országos településhálózat-fejlesztési koncepció. 1972.
- [17] Az országos területrendezési terv koncepciója. (Témafelelős: Baráth Etele.) Városépítési Tudományos és Tervezőintézet, 1979.
- [18] *Perczel Károly* (szerk.): A területi fejlődés általános törvényszerűségeinek feltárása, I—VII. Városépítési Tudományos és Tervezőintézet, 1975.
- [19] *Pilipenko, N. V.*: Oszobennosztyi szocialnovo planirovanyija i prognozirovanyija v szovremennih uszlovijah. Szociologicseszkiye Isszledovanyija, 1978. 1. sz.
- [20] *Rítóók Pálné*: Elemzések a szakmai képzés fejlesztési koncepciójának megvalósíthatóságáról. Kézirat. MTA Pedagógiai Kutatócsoportja, 1979.

Pálinkás Jenő:

AZ IPARI KUTATÁS TERVEZÉSE ÉS SZERVEZÉSE

Az ipari termelés műszaki-gazdasági fejlődésének egyik meghatározó tényezője az ipari kutatás-fejlesztés. Ez magába foglalja a hosszú távú célok érdekében folytatott alapozó kutatásokat, az alkalmazott kutatást, a gyártmány- és gyártmányfejlesztést, az alkalmazástechnikai kutatásokat és nem utolsósorban a kutatás-fejlesztés eredményeinek termelésben való hasznosítását. A könyv rendszerezett ismereteket nyújt a kutatástervezés elméletéről és gyakorlatáról. Kritikusan szemléli a kutatóintézeteinkben kialakult tervezési és szervezési módszereket, feltárja az egyes kutatóintézetek együttműködésének lehetőségeit, figyelembe véve a kialakult kapcsolatrendszert és szervezeti kereteket. Áttekintést ad a nemzetközi fejlődésről és a nemzetközi munkamegosztás lehetőségéről.

Kb. 220 l., kötve kb. 30,— Ft (Sajtó alatt)

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

Vállalatnagyság és hatékonyság a termelőszövetkezetekben

A termelőerők fejlődésének egyik megnyilvánulása a munkaerő, a termelési eszközök és ennek nyomán a termelés nagyüzemekben való összpontosulása. A termelés nagy mérete általában a termékegység eleven- és holtmunka-ráfordításait csökkenti. A nagyüzem a fejlett technikának megfelelő forma, a műszaki fejlődés hajtóereje, egyszersmind szervezeti feltelete.

A mezőgazdaságban a korábbi években erőteljes törekvés volt a nagyüzemek létrehozása. Egyértelműen a nagyüzemeknek, a nagyvállalatnak a kis-méretű vállalatokkal szembeni fölényét hangoztatták, és sok mezőgazdasági üzemet összevontak.

A vállalatok méretének a mezőgazdaságban is a bennük társult termelőelemek optimális hatékonyságát kell szolgálnia. Vajon az összevonások nyomán kialakult nagyvállalatok valóban hatékonyabbak, mint a kisebb méretűek? A vállalatok adott szervezeti kereteik és méreteik mellett kihasználták már a növekedés valamennyi előnyét?¹

A termelőszövetkezetek területének mérete és a hatékonyság összefüggései

A mezőgazdaságban a vállalati méretek legátfogóbban a termelés mennyiségével jellemezhetők, amely két tényezőre: a terület méretére és az egy hektárra jutó termelés színvonalára vezethető vissza. Ebből következően a mezőgazdaságban a koncentráció két úton valósulhat meg: a termőterület bővítésével és az egységnyi területre jutó ráfordítások növelésével, tehát a belterjesítéssel. Az üzemerület bővítése révén a vállalatméret csak üzemek összevonásával, centralizáció útján növelhető, hiszen a föld korlátozottan áll rendelkezésre, és társadalmilag felhalmozhatatlan.

A termelőszövetkezetek területi centralizációja a kollektivizálást követő több mint másfél évtized során erőteljes volt. A szövetkezetek száma az 1961. évi 4204-ről 1977-re 1425-re csökkent. Ezzel párhuzamosan a termelőszövetkezetek átlagos területe 1961 és 1977 között 4,2-szeresére

¹ E cikkben csak a termelőszövetkezetek méretével és hatékonyságával foglalkozom. Az állami gazdaságok koncentrációjának és hatékonyságának összefüggéseit Vági Ferenc elemezte „Vállalatnagyság és vállalati struktúra az állami gazdaságokban” című cikkében. (Közgazdasági Szemle, 1980. 4. sz.). A háztáji gazdálkodásról részletes adatok nem álltak rendelkezésre, így csak a közös gazdaságok adatait elemeztem.

növekedett, s 1977-ben 3624 hektár volt. Ugyanebben az időszakban az egy gazdaságra jutó foglalkoztatottak száma megkétszereződött, az állóeszközök értéke 44-szeresére nőtt. A vállalatméret növekedése a termelőszövetkezetek nagyság szerinti szóródását nem csökkentette: 1977-ben a legkisebb termelőszövetkezet 27 hektáron, a legnagyobb 18 240 hektáron gazdálkodott. A gazdaságok átlagos termőterületének relatív szórása 57,4 százalék, az egy gazdaságra jutó bruttó termelési értéké pedig 102,1 százalék volt. Az egy gazdaságra jutó összes közös földterület alapján a gazdaságokat négy kategóriába soroltuk. (Lásd az 1. sz. táblázatot.)

1. sz. táblázat

A termelőerők, valamint a termelési érték és a nyereség megoszlása a vállalatok termőterületének nagysága szerint, 1977-ben

Megnevezés	Mértékegység	Az összes közös földterület (ha)				Összesen (átlagosan)
		—2000	2001—3000	3001—4000	4000—	
A termelőszövetkezetek száma	db	293	347	283	502	1425
Az egy gazdaságra jutó munkaerő	fő	247	317	406	626	429
állóeszköz	mFt	40,4	65,8	89,1	152,2	96,5
forgóeszköz	mFt	14,5	22,7	30,8	49,8	32,1
bruttó termelés	mFt	45,4	59,4	77,1	132,0	85,6
bruttó jövedelem	mFt	14,3	17,3	22,1	35,9	24,2
nyereség	mFt	5,8	7,0	8,8	14,5	9,8
Egy gazdaságra jut az átlag százalékában						
munkaerő		57,6	73,9	94,6	145,9	100,0
állóeszköz		41,9	68,2	92,3	157,7	100,0
forgóeszköz		45,2	70,7	95,9	155,1	100,0
bruttó termelés		53,0	69,4	90,1	154,2	100,0
bruttó jövedelem		59,1	71,5	91,3	148,3	100,0
nyereség		59,2	71,4	89,8	147,9	100,0

Forrás: A KSH 1977. évi mérlegbeszámoló adatai alapján számolva.

Az 1. sz. táblázat adatai arra utalnak, hogy a termelőszövetkezeti szektorban is a nagyvállalatok a fejlődés meghatározói. Kiemelkedő helyet foglalnak el a 4000 hektárnál nagyobb területen gazdálkodó termelőszövetkezetek. Az összes termelőszövetkezet több mint 35 százaléka tartozik ebbe a csoportba, de a szektor termelési értékének, bruttó jövedelmének és nyereségének is több mint fele itt összpontosul. A termelőerőkből való részeseedésük arányszámai is magasak, a szektor munkaerő- és eszközállományának úgyszintén több mint fele ezekben a gazdaságokban összpontosul. Az egy gazdaságra jutó termelési érték mintegy 50 százalékkal haladja meg a termelőszövetkezetek átlagát. A legnagyobb területű gazdaságok állóeszköz-állománya is jóval meghaladja az országos átlagot; az egy gazdaságra jutó álló- és forgóeszköz-állomány is több mint 50 százalékkal nagyobb az országos átlagnál. Munkaerő-ellátottságuk ennél kisebb mértékben haladja meg az összes termelőszövetkezet átlagos ellátottságát.

Az átlagos területi centralizáltságot a 3001 és 4000 hektár közötti területen gazdálkodó termelőszövetkezetek képviselik. Termelésük, bruttó jövedelmük és különösen nyereségük kisebb az országos átlagnál. Eleven- és holtmunka-ellátottságuk megközelíti az átlagos szintet. (Lásd a 2. sz. táblázatot.)

2. sz. táblázat

A termelőerők és a termelés megoszlása a termelőszövetkezetek termőterületének nagysága szerint, 1977-ben
(százalék)

Megnevezés	Az összes közös földterület (ha)				Termelőszövetkezetek összesen
	—2000	2001—3000	3001—4000	4000—	
A gazdaságok száma	20,6	24,4	19,8	35,2	100,0
Munkaerő	11,8	18,0	18,8	51,4	100,0
Állóeszközök	8,8	16,8	18,4	56,0	100,0
Forgóeszközök	9,4	17,2	19,0	54,4	100,0
Bruttó termelés	10,9	16,9	17,9	54,3	100,0
Bruttó jövedelem	12,4	17,4	18,0	52,2	100,0
Nyereség	12,2	17,5	17,9	52,4	100,0

Forrás: A KSH 1977. évi mérlegbeszámoló adatai alapján számolva.

Az átlagosnál kevésbé centralizált, 3000 hektárnál kisebb területen gazdálkodik az összes termelőszövetkezet 45 százaléka. A munkaerőből 30, az állóeszközökből 26, a forgóeszközökből 25, a termelésből 28 százalékkal részesednek. A szektor bruttó jövedelmének és nyereségének is 30 százaléka ezekben a gazdaságokban képződik. A legkisebb (2000 hektár alatti) területen a termelőszövetkezetek mintegy 21 százaléka gazdálkodik. E csoportban az egy gazdaságra jutó termelési érték mintegy 47 százalékkal, a nyereség pedig 40 százalékkal kisebb a termelőszövetkezetek országos átlagánál. Eszközellátottságuk 50—60 százalékkal marad el az országos átlagtól, elevenmunka-ellátottságuk mintegy 40 százalékkal kisebb, mint a termelőszövetkezetek átlaga.

Tehát a hatékonyság, a jövedelmezőség tekintetében kiemelkedő helyet foglalnak el a 2000 hektárnál kisebb területű gazdaságok. A termelőerőkből való részesedésükhöz viszonyítva lényegesen nagyobb a termelési értékük és a jövedelmük is. Valamivel kedvezőbb a termelőerők értékesülése a 2000 és 3000 hektár közötti területen gazdálkodóknál is. A legnagyobb területű gazdaságoknál viszont ez a tendencia már nem érvényesül: termelőerő-ellátottságukhoz képest kisebb a termelési értékük, és rosszabb a jövedelmezőségük is.

A területi centralizációt elvben a termelőerők hatékonyabb felhasználására irányuló törekvés váltja ki. A terület növekedésével párhuzamosan emelkednie kellene a termelés és a gazdálkodás színvonalának is. Másként fogalmazva: a nagyobb területű gazdaságokban a termelési tényezők hatékonyságának, a fajlagos nyereségnek is az átlagosnál kedvezőbbnek kellene lennie. A számok azonban nem ezt igazolják. (Lásd a 3. sz. táblázatot.)

**A termelőszövetkezetek gazdálkodásának alakulása
a termőterület nagysága szerint, 1977-ben**

Megnevezés	Az összes közös terület (ha)			
	—2000	2001—3000	3001—4000	4000—
1 hektár termőterületre jutó				
termelési érték (eFt)	25,8	20,3	19,5	19,5
bruttó jövedelem (eFt)	9,0	6,9	6,6	6,3
nyereség (eFt)	3,6	2,9	2,7	2,6
Egy termelőszövetkezeti tagra jutó				
termelési érték (eFt)	179,3	189,5	193,0	207,3
nyereség (eFt)	23,2	22,3	21,0	20,2
100 Ft eszközre jutó				
termelés nyereség	66,7	62,2	62,7	62,8
nyereség	8,2	7,0	6,7	5,5
100 Ft termelési költségre jutó				
nyereség	16,1	14,4	14,4	13,4

Forrás: A KSH 1977. évi mérlegbeszámoló adatai alapján számolva.

A gazdaságok területének nagyságával jelentősen csökken az egy hektárra jutó termelési érték, a bruttó jövedelem és a nyereség is. A nagyobb vállalatméret növeli a termelőegység kibocsátását, de rontja a termelés fajlagos mutatóit. Az állóeszközök és az összes eszközök hatékonysága is rosszabb a nagyobb területű gazdaságokban. A nagyobb vállalati méret tehát önmagában nem eredményezte az eszközhatékonyság javulását. Csupán az eleven munka termelékenysége nő a gazdaságok területének növekedésével párhuzamosan.

Ezek az összefüggések nem új keletűek, nem csupán egyetlen év adataiban mutatkoznak meg. Donáth Ferenc a termelőszövetkezetek 1974. évi adatait elemezve ugyanezeket a tendenciákat tárta fel.²

Megállapítható tehát, hogy a 70-es évek közepétől a földterületek *centralizációja túl gyors volt, a gazdaságok összevonása nem vezetett a termelés és a gazdálkodás eredményeinek a javulásához.* A gazdaságok a nagy méretből adódó előnyöket nem tudják kihasználni: a nagy termőterülettel rendelkező termelőszövetkezetekben jó a munkaerő- és eszközellátottság, de a termelőerők értékesülése az átlagosnál kedvezőtlenebb. A területi centralizáció mellett a területegységre jutó eleven és holt munka koncentrációja is jelentős volt a magyar mezőgazdaságban, de a két folyamat eredőjeként kialakult nagyméretű termelőszövetkezetek jövedelmezőségi viszonyai az átlagosnál kedvezőtlenebbek.

**A termelési tényezők koncentrációjának és a hatékonyság
különböző formáinak kapcsolata**

A mezőgazdaságban a termőterület korlátozott, így a termelés bővülésének alapvető feltétele a belterjesség fokozása. A belterjesség a termelés növelésének legfőbb formája, a bővített újratermelés megvalósításának alap-

² Donáth Ferenc: A kollektivizált mezőgazdaság iparosodása Magyarországon. Közgazdasági Szemle, 1976. 6. sz.

vető eszköze. A belterjesség — általánosan elfogadott felfogás szerint — a föld, a ráfordítások és a hozam viszonyaként fogható fel. Tehát a belterjesség színvonalát a területegységre jutó ráfordítások nagyságával, hatását a területegységre jutó termelés nagyságával, vagyis a területi termékenység mutatójával fejezhetjük ki. E szerint:

$$B = \frac{T}{R} : F,$$

ahol B: a belterjesség foka,
T: a termelési érték,
R: a ráfordítások,
F: a termőterület.

Vagyis a belterjesség egyenesen arányos a ráfordítások hatékonyságával, és fordítottan arányos a földdel.³

A mezőgazdaságban a termelés eszközei között kiemelkedő jelentőségű a föld — hiszen nemcsak a termelés tere, hanem alapvető eszköze is —, így a föld hasznosításának hatékonysága, az egységnyi földterületre jutó hozam, termelési érték növekedése a termelés bővítésének legfőbb formája. *A földhasznosítás hatékonyságának növekedése általában az egységnyi területre jutó ráfordítás növekedésével, a munkaerő és a termelőeszközök koncentrálódása útján valósul meg.* A területegységre jutó termelési érték növekedése — változatlan termőterület mellett — általában feltételezi a területegységre jutó ráfordítások növekedését. A területegységen történő eleven- és holtmunka-koncentráció célja a hozamok növelése, hiszen a ráfordítások növelése csak mint hozamfokozó eszköz fogható fel.

A területi termékenység a ráfordítások hatékonyságának és az egységnyi földre jutó ráfordításoknak a szorzata:

$$\frac{T}{F} = \frac{T}{R} \cdot \frac{R}{F}$$

A területi termékenység növelését tehát nemcsak a területegységre jutó ráfordítások növelésével, hanem a ráfordítások hatékonyabb tételével is elérhetjük. A területegységre jutó ráfordítások növekedése emeli a területegységre jutó hozamot — hiszen csak ekkor ésszerű —, de nem nő vele szükségszerűen egyenes arányban a ráfordítások hatékonysága. A ráfordítások hatékonysága a területi termékenység alapvető tényezője. Erre utal Fekete Ferenc is: „... az egységnyi területre vetített bővített újratermelésnek nemcsak a ráfordítások növelése, hanem a társadalmi munka termelékenységének növekedése is forrása lehet”.⁴ Az egységnyi területen megvalósuló bővített újratermelésnek tehát intenzív tényezői is vannak. *A területi termékenység növelésének másik fontos tényezője a társadalmi munka hatékonyságának a növekedése.* Mennyiben határozzák meg a termelőszövetkezetek egységnyi területre jutó termelési értékét az extenzív és az intenzív tényezők?

³ Nagy Lajos: Munkatermelékenység és személyi jövedelmek a mezőgazdaságban. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1976. 133. I.

⁴ Fekete Ferenc: Bővített újratermelés a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1959. 22. I.

Az egységnyi területre jutó élőmunka-ráfordítás a legmagasabb területi termékenységu csoportban mintegy 40 százalékkal több, mint a termelőszövetkezeti átlag. A legalacsonyabb területi termékenységu csoportban viszont 55 százalékkal, a 2. csoportban pedig 45 százalékkal marad el a területegységre jutó élőmunka-ráfordítás az országos átlagtól. Az alacsony területi termékenységu gazdaságok gépi munkából is lényegesen kevesebbet fordítanak egységnyi területre, mint a magas színvonalon gazdálkodók. Tehát mind az eleven-, mind a holtmunka-ráfordítás azokban a gazdaságokban több, amelyek területegységre számítva nagyobb hozamot érnek el.

Tanulságos megvizsgálni az állóeszköz-igényesség, az eszközhatékony-ság és a munkatermelékenység összefüggéseit. Az eszközigenyességi mutató, az eszköz/termelés hányados a lekött eszközök megtérülési mutatója. Az eszközigenyesség három szempontból elemezhető: a) technikai, b) gazdasági-technikai nézőpontból és c) gazdasági (érték-) oldalról. Az eszközigenyesség technikai oldalról történő vizsgálata egy-egy termék előállításához szükséges termelési eszközök mennyiségének és struktúrájának elemzését jelenti. A gazdasági-technikai oldal az adott időszak meghatározott szerkezetű újratermeléséhez szükséges eszköztömeg elemzése. Gazdasági (érték-) oldalról közelítette az eszközigenyességet Bródy András⁵, amikor az eszközök újratermelési értéke és a termelési érték kapcsolatait vizsgálta. Bródy András az eszközök nettó újratermelési értékének és az évi termelés nettó értékének a viszonyát tartja elméletileg helyes eszközigenyességi mutató-nak. Elméletileg valóban a nettó újratermelési értéken kellene figyelembe venni az eszközöket, csak hogy az értékcsökkenési leírások és a tényleges elhasználdás eltérő volta miatt ez gyakorlatilag aligha lehetséges.

A mezőgazdasági termelés eszközigenyességét több tényező befolyásolja. 1. Az egyszerű termelőtevékenységet folytató gazdasági egységek eszközigenyessége elsősorban a technikai-technológiai rendszerektől függ. Az eszközigenyesség változására hat a technikai újdonságok terjedési sebessége, a gazdaságok technikát befogadó képessége. 2. A meglévő kapacitások kihasználtsága az eszközigenyesség színvonalát befolyásolja. A kapacitások kihasználtságát a mezőgazdaságban jelentős mértékben meghatározzák a termelési folyamat természeti-biológiai sajátosságai, az a körülmény, hogy az egymást követő műveletek időhöz és térhez kötöttek. 3. Az eszközigenyességet a termelőeszközök minősége és szerkezete, valamint a termelés szerkezete is befolyásolja. 4. Az eszközigenyesség színvonalát és annak változását nagymértékben meghatározzák az árrendszer sajátosságai, az értékelés módszere.

A mezőgazdaságban a termelés jobb technikai felszereltsége (az egy dolgozóra jutó nagyobb eszközmenyiség) rendszerint rosszabb eszközhatékony-sággal (az egységnyi eszközértékre jutó kisebb termelési értékkel) kapcsolódik össze, de ugyanakkor nagyobb munkatermelékenységgel (az egy dolgozóra jutó nagyobb termelési értékkel) párosul. Az egy dolgozóra jutó állóeszközök értéke alapján a technikai felszereltség koncentrációs fokozatonként alig különbözik egymástól. A termelés alapigenyessége sem tér el lényeges mértékben. A termelőszövetkezetekre is érvényes az a megállapítás, hogy a munka technikai felszereltségének és a termelés alapigenyességé-

⁵ Bródy András: A termelés tőkeigenyessége a kapitalizmusban. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1966. 17. l.

nek azonosságából következően az ágazatok technikai és technológiai alapjai a vállalati koncentráltól függetlenek, az ágazatok termelése általában azonos technikákkal és technológiákkal szervezett és fejlesztett.⁶ Ez pedig az átlagos és az átlagosnál kisebb gazdaságoknak a nagyobbakkal szemben hátrányt jelent.

Az egyes ráfordítások hatékonysága a termelési színvonal függvényében nagymértékben különböző. (Lásd a 4. sz. táblázatot.) Az alapok hatékonysága

4. sz. táblázat

A területegységre jutó ráfordítások és a hatékonyság alakulása a területi hatékonyság függvényében, 1977-ben

Az egy ha-ra jutó bruttó termelési érték szerint képzett csoportok	Az egy ha-ra jutó álló-eszközök értéke (eFt)	Az egy ha-ra jutó munkanap-felhasználás	Az egy ha-ra jutó gépi munkanap	Az egy tsz-tagra jutó halmozatlan termelési érték (Ft)	100 Ft eszköz-értékre jutó halmozatlan termelési érték (Ft)
1.	15,2	18,2	7,8	101,0	39,7
2.	18,7	22,4	9,3	117,4	44,1
3.	21,5	25,0	10,4	129,7	46,9
4.	22,7	23,9	11,1	156,8	50,0
5.	24,0	27,6	11,4	154,1	53,6
6.	25,6	28,9	11,8	168,1	55,3
7.	28,8	29,8	12,8	180,1	55,5
8.	31,2	34,4	13,3	184,3	59,1
9.	38,0	38,0	14,7	203,1	59,8
10.	46,7	52,2	17,0	233,4	71,3
Termelőszövetkezeti átlag	34,3	36,7	13,0	163,3	54,1

Forrás: A KSH 1977. évi mérlegbeszámoló adatai alapján számolva.

a munka technikai felszereltségének kihasználására gyakorolt hatásán keresztül befolyásolja az egy főre jutó termelést és ezáltal a bruttó és a nettó jövedelmet is. A legnagyobb eltéréseket a munka termelékenysége mutatja, az egy termelőszövetkezeti tagra jutó halmozatlan termelési érték a termelőszövetkezetek átlagában 163 ezer forint, a legalacsonyabb termelési színvonalú csoportban mintegy 40 százalékkal kisebb, a legmagasabb termelési színvonalon gazdálkodóknál pedig 43 százalékkal több. Az állóeszközök hatékonysága hasonló eltéréseket mutat.

A 4. sz. táblázat adatai alapján megállapítható, hogy a termelőszövetkezetekben a termelés színvonala alapvetően az egységnyi területre jutó élő és holt munka mennyiségétől függ. A termelőeszközök koncentrációja meghatározó jelentőségű a termelési színvonal alakításában. A termelés bővítésének legfontosabb eszköze a területegységre jutó pótlólagos ráfordítások növekedése.

⁶ Vö. Vági Ferenc idézett cikkével.

A nagyobb hektáronkénti termelési értékhez nagyobb fajlagos halmozatlan termelési érték, bruttó és nettó jövedelem kapcsolódik. A nagyobb területi hatékonyságot elért gazdaságokban az egy hektárra jutó nagyobb bruttó jövedelemből nemcsak nagyobb nyereség, hanem nagyobb fejlesztési alap is képezhető, ezért e gazdaságok fejlődési képessége erőteljesebb. *A területegységre jutó eszköz és eleven munka növelése gyorsabb ütemű fejlődést tesz lehetővé, ami tovább fokozza a már kialakult differenciáltságot.* A területegységre jutó nagyobb ráfordítások a gazdálkodás eredményességét erőteljesen befolyásolják, viszont azok a gazdaságok, amelyek nagyobb jövedelmet realizálnak, ráfordításait nagyobb mértékben növelhetik. *A területi differenciálódás tehát a mezőgazdaságban kevésbé az I. számú különbözeti földjáraadék alapján, nagyobb mértékben a II. számú különbözeti földjáraadék alapján ment végbe.*

A területegységre jutó eleven és holt munka mennyisége, a területi termékenység és a jövedelmezőség között szoros kapcsolat van. A kiemelkedően jó területi hatékonyságot elért gazdaságok fajlagos jövedelmezőségi mutatói is kiemelkedőek. *A belterjes termelésfejlesztés tehát nemcsak a területegységre jutó termelési érték növekedését, hanem az egy hektárra jutó bruttó jövedelem és nyereség növekedését is eredményezte.* Területegységre vonatkozóan azok a gazdaságok realizálnak nagyobb bruttó jövedelmet és nyereséget is, amelyek területi hatékonysága magas színvonalú. Ez viszont azt jelenti, hogy *a kedvező területi hatékonyságot elért gazdaságok ráfordításai nem aránytalanul nagyok.* (Lásd az 5. sz. táblázatot.)

5. sz. táblázat

**Az egységnyi területre jutó nyereség,
bruttó jövedelem és beruházás
a termelési színvonal függvényében, 1977-ben**

Az egy ha-ra jutó bruttó termelési érték alapján képzett csoportok	Nyereség/ha (eFt)	Bruttó jövedelem/ha (eFt)	Egy ha-ra jutó beruházás (eFt)
1.	0,5	2,4	1,6
2.	1,0	3,5	2,1
3.	1,1	4,0	2,2
4.	1,6	4,5	2,8
5.	2,2	5,6	2,7
6.	2,2	5,8	2,7
7.	3,0	6,8	3,1
8.	3,8	8,4	3,2
9.	4,5	9,9	4,0
10.	3,6	8,7	5,3

Forrás: A KSH 1977. évi mérlegbeszámoló adatai alapján számolva.

Milyen a nagy ráfordítással dolgozó termelőszövetkezetek átlagos nagysága, földminősége és földellátottsága? Mennyiben határozza meg a munka-

erő és a föld aránya a termelőszövetkezetek gazdálkodásának eredményességét?

A mezőgazdaságban a ráfordítások hatékonyságát, a fajlagos jövedelmezőséget a termőterületek eltérő minősége is befolyásolja. Azonos ráfordítással a különböző minőségű földeken eltérő eredményt lehet elérni. A földek eltérő minősége hat a munkatermelékenységre, s ez a hatás elsősorban az eszközhatékonyságon keresztül érvényesül. Az eszközhatékonyságot jelentősen befolyásolja a földminőség, mert 1. minél kisebb a területegységre jutó eszközállomány, annál nagyobb szerepe van a föld minőségének az eszközhatékonyság differenciáltságában, 2. ha különböző minőségű földek eszközfelszereltsége azonos, akkor a jobb minőségű földeken nagyobb termelési érték érhető el. Általában a jobb minőségű földeken magasabb a területek eszközfelszereltsége, és alacsonyabb a földellátottság.

A statisztikai adatok is a földterületek minősége és a területi termékenység közötti egyértelmű összefüggésre utalnak. Azok a gazdaságok értek el egységnyi területre számítva kedvező eredményeket, amelyek jobb adottságok között gazdálkodnak. A földterületek minősége kétségkívül még mindig befolyásolja a gazdálkodás eredményességét, de az egyes földterületek eltérő minőségének hozamokat differenciáló szerepe a magyar mezőgazdaságban ma már kevésbé érzékelhető. Az a tény, hogy jelenleg már sokkal kisebb a földek természetes termékenységének hozamdifferenciáló szerepe, egyrészt a termelés szerkezetében, másrészt a területegységre jutó ráfordításokban bekövetkezett nagymértékű változások eredménye. A termelés szerkezetében bekövetkezett változások a területegységre jutó ráfordításokat és a hozamokat is növelték. A gyengébb termőképességű területeken a ráfordítások és a hozamok növekedése is gyorsabb volt, mint a jobb termőképességű területeken. A régebben alacsony termékenységű területek átlagosnál gyorsabb fejlődése a termelési színvonal általános emelkedésével együtt bizonyos fokú kiegyenlítődésre vezetett a különböző földminőségű területek között. Viszont a területegységre jutó ráfordítások termelési színvonalát, fajlagos jövedelmet differenciáló szerepe továbbra is jelentős. A vállalati gazdálkodás eredményessége elsősorban a területegységre jutó ráfordítások növekedésétől függ. (Lásd a 6. sz. táblázatot.)

A föld és a munkaerő aránya, rendelkezésre álló mennyiségük sajátos feltevéleket teremtenek a termelőszövetkezeti gazdálkodás számára. Egyrészt azért, mert a termelés színvonalának a fejlesztése, valamint a termelési tényezők megfelelő arányának a megteremtése a termelőszövetkezetek gazdálkodásában csak alapellátottságuk, az eszközök mennyiségének növelése, a felhalmozás révén valósulhat meg, hiszen a munkaerő és a föld is korlátozottan áll rendelkezésre. Másrészt azért, mert a termelés szerkezetét és a fejlesztés irányát is megszabja a termelőszövetkezetek földellátottsága.

A termelőszövetkezetek növekedésének egyik alapvető módja a gazdaságok összevonása volt, így a közös gazdaságok területének növekedésével a foglalkoztatottak száma is növekedett, és egyúttal a tagok földellátottságában kiegyenlítődés ment végbe. Egy termelőszövetkezeti tagra 1977-ben átlagban 9,6 hektár földterület jutott. E mutató relatív szórása mindössze 47,8 százalék volt. A föld és a munkaerő aránya azonban a termelőszövetkezeteknél még ma is kötött, s még mindig alapvetően meghatározza a területi hatékonyságot és a fajlagos jövedelmezőséget is. *A területegységre jutó ráfordítások növekedése mellett a földellátottság alacsonyabb szintje is hozzájárul a*

A területi termelékenység, a földminőség, a gazdaságok átlagos nagysága és a földellátottság kapcsolata

Az egyhektárra jutó bruttó termelési érték szerint képzett csoportok	Földminőség (aranykorona)	A termelőszövetkezetek átlagos nagysága (ha)	Földellátottság	
			(ha/fő)	az 1. csoport százalékában
1.	10,2	3639	14,1	100,0
2.	12,6	3571	11,6	82,4
3.	14,3	3618	10,6	75,4
4.	16,3	4063	11,3	79,8
5.	17,1	3573	9,7	69,0
6.	17,8	3877	9,5	67,5
7.	19,5	3583	9,1	64,8
8.	20,9	3453	7,9	56,0
9.	22,2	3656	7,2	51,1
10.	20,1	3496	5,6	39,6

Forrás: A KSH 1977. évi mérlegbeszámoló adatai alapján számolva.

nagyobb hozamok eléréséhez, és ennek alapján a belterjes fejlesztéshez. A nagyobb területi termékenységet elért gazdaságok földellátottsági színvonala mintegy 40 százalékka a legrosszabb területi hatékonyságú gazdaságokénak.

A termelési szerkezet, a vállalatméret és a hatékonyság összefüggései

A termelőszövetkezeteknek a szövetkezeti (csoport-) tulajdon jellegéből adódóan kettős feladatot kell ellátniuk. Egyrészt úgy kell gazdálkodniuk, hogy tagjaiknak folyamatos munkalehetőséget és ezen keresztül megfelelő jövedelmet biztosítsanak, másrészt pedig akkora jövedelmet kell realizálniuk, amely a termelési alapok bővítését is lehetővé teszi.

Mivel taglétszámuk és földterületük is adott, így a közös és az egyéni érdekeknek is megfelelő jövedelmet jól megválasztott termelési szerkezettel, az adottságok jó kihasználásával érhetnek el.

Mennyiben határozza meg az erőteljes területi koncentráció és a korlátozott földellátottság a termelési szerkezetet? Milyen összefüggés van a belterjesség és a termelési szerkezet között?

Az alaptevékenység aránya a bruttó termelési értéken belül a legmagasabb termelési színvonalú gazdaságok csoportjában messze a legalacsonyabb. A termelőszövetkezet összességében átlagosan mintegy 83 százalék az alaptevékenység aránya a bruttó termelési értéken belül, de a legjobb területi hatékonyságú gazdaságok csoportjában nem éri el a 65 százalékot sem. *A területi koncentráció fokozásához tehát nagymértékben hozzájárul az alaptevékenységen kívüli tevékenység bővülése.* Az alaptevékenységen kívüli tevékenység egyrészt kedvező jövedelmezősége folytán erőteljesen hozzájárul a termelőszövetkezeti alapok bővítéséhez, másrészt a termelőszövetkezeti tagok mezőgazdasági termeléséből felszabaduló munkaerejét is leköti. (Lásd a 7. sz. táblázatot.)

**A termelőszövetkezetek termelési szerkezete a termelési színvonal függvényében,
1977-ben
(százalék)**

Az egy ha-ra jutó bruttó termelési érték alapján képzett csoportok	Az alap-tevékenység aránya	A növény-termelés aránya	Az állattenyésztés aránya	A földterület művelési ágankénti megoszlása	
				a szántó-területek aránya	a kert, gyümölcsös, szőlőterületek aránya
	a bruttó termelési értéken belül				
1.	85,4	46,5	31,1	61,9	2,2
2.	86,9	49,9	31,5	70,1	3,0
3.	87,2	49,6	32,4	72,9	3,4
4.	89,3	53,3	30,5	77,4	2,2
5.	86,4	50,3	31,4	76,7	3,1
6.	83,9	48,2	30,6	78,9	3,1
7.	86,7	50,0	31,7	80,9	2,9
8.	83,7	48,2	29,5	82,2	3,8
9.	80,4	42,6	30,4	81,6	3,9
10.	64,6	29,6	27,5	79,7	4,4

Forrás: A KSH 1977. évi mérlegbeszámoló adatai alapján számolva.

A termőterület művelési ágankénti megoszlása és a területi koncentráció között jellegzetes összefüggések figyelhetők meg. A nagy területen gazdálkodó termelőszövetkezetek a termőterület nagyobb hányadát hasznosítják szántóként, nagyobb az intenzív művelésű kultúrák aránya is, mint a kisebb gazdaságokban. A belterjesebb művelési ágak és termékek nagyobb termelési aránya a termelőeszközök jelentősebb felhalmozásával jár. A területi koncentráció fokozódásával és a földellátottság csökkenésével párhuzamosan tehát a belterjesebb művelési ágak nagyobb szerepet kapnak a termelőszövetkezetek termelési szerkezetében.

A magas területi koncentráltságú gazdaságokban a szántóföldi növények termelését is belterjesség jellemzi. Ezekben a termelőszövetkezetekben nagyobb arányban termelnek gabonát, köztük kukoricát, cukorrépát és zöldségfélét is. (Lásd a 8. sz. táblázatot.) A szántóterület belterjesebb hasznosításában a földterületek természetes termékenysége is szerepet játszik. A magas területi hatékonyságú gazdaságokban nemcsak a belterjesebb termelési szerkezet készlet a termelőeszközök felhalmozására, hanem a termésátlagok növelésének igénye is. A magas területi koncentráltság a termésátlagokra erőteljes hatást gyakorol, a fontosabb növények hozamai a magas területi termékenységu gazdaságokban a legkedvezőbbek. Az egységnyi területre jutó több eleven- és holtmunka-ráfordítás nagyobb hozamot eredményez. A magas területi koncentráció az állattenyésztés területén is érezteti hatását. Kiterjedtebb állattenyésztés, nagyobb állatsűrűség csak a befektetések növelése révén jöhet létre. Magas területi koncentráltságú gazdaságokban az állattenyésztés intenzívebb, az állatsűrűség nagyobb, mint az alacsony koncentráltságú gazdaságokban. (Lásd a 9. sz. táblázatot.)

A gazdaságok területnagysága szerint jelentős különbségek figyelhetők meg a fő ágazatok arányaiban. Az átlagos és az átlagosnál kisebb területen

8. sz. táblázat

A területi koncentráció, a vetésszerkezet és a termésátlag összefüggései

Az egy ha-ra jutó bruttó termelési érték szerint képzett csoportok	A szántóföldi növények vetésterületének megoszlása a szántó százalékában					Termésátlag (t/ha)			
	gabonafélék	hüvelyesek	ipari növények	szálas takarmányok	zöldségfélék	búza	kukorica	cukorrépa	lucerna
1.	53,6	0,9	8,4	28,6	0,9	3,0	2,6	19,1	4,0
2.	57,0	1,0	10,0	24,8	1,7	3,2	3,2	22,4	4,3
3.	57,9	1,5	9,5	24,4	1,5	3,4	3,6	21,9	4,6
4.	59,8	1,3	10,3	21,7	1,8	3,8	4,5	25,4	4,5
5.	59,6	1,6	9,8	21,6	2,3	3,8	4,4	25,8	4,7
6.	61,2	1,1	9,4	20,9	2,2	4,9	4,6	25,1	4,9
7.	61,9	1,6	11,0	20,2	1,5	4,3	5,1	31,5	5,0
8.	61,1	1,9	9,5	19,4	3,5	4,4	5,4	32,4	5,6
9.	60,8	1,6	8,0	20,3	3,3	4,4	5,3	32,0	6,0
10.	61,6	1,3	6,4	21,0	4,5	4,4	5,1	35,6	5,4

Forrás: A KSH 1977. évi mérlegbeszámoló adatai alapján számolva.

9. sz. táblázat

A területi termékenység, az egységnyi területre jutó növénytermelési és állattenyésztési érték, valamint az állatsűrűség összefüggései

Az egy ha-ra jutó bruttó termelési érték szerint képzett csoportok	Területi termékenység				Szamosállat	
	A növénytermelés termelési értéke		Az állattenyésztés termelési értéke		db/ha	az 1. csoport százalékában
	1000 Ft/ha	százalék	100 Ft/ha	százalék		
1.	4,87	100,0	3,29	100,0	2,09	100,0
2.	7,03	144,4	4,49	136,6	2,52	120,6
3.	8,33	170,9	5,51	167,4	2,64	126,3
4.	9,92	203,7	5,72	174,0	2,62	125,4
5.	10,52	216,0	6,59	200,0	2,88	137,8
6.	11,29	231,8	7,27	221,1	2,95	141,6
7.	12,95	266,0	8,25	251,0	3,21	153,6
8.	14,33	294,3	8,90	270,5	3,17	151,7
9.	15,52	318,7	11,10	337,5	3,62	173,2
10.	15,34	314,9	15,17	461,3	3,29	157,4

Forrás: A KSH 1977. évi mérlegbeszámoló adatai alapján számolva.

gazdálkodó termelőszövetkezetekben az alaptervekenység aránya a bruttó termelési értéken belül mintegy 80 százalék, a 4000 hektárnál nagyobb területű gazdaságokban kizárólag a 11 aranykoronás földminőségű gazdaságok

csoportjában 77 százalék, az összes többi gazdaságban 90 százalék. Az alaptevékenységen kívüli ágazatok aránya a 2000 hektárnál kisebb területű gazdaságokban a legmagasabb. A növénytermelésből származó árbevétel aránya a 2000 hektár földterületű gazdaságok csoportjában 24—29 százalék, a 2001—4000 hektáros gazdaságokban 30—33 százalék, 3001—4000 hektárnál 34—38 százalék, a 4000 hektár feletti gazdaságokban 34—42 százalék. Az állattenyésztés aránya a legkisebb területű gazdaságokban 25 százalék, az átlagos és a nagy területű gazdaságok csoportjában 30 százalék. A területileg erősen centralizált és koncentrált gazdaságoknál tehát a nagyobb fejlesztési alap az állattenyésztés erőteljesebb fejlesztését tette lehetővé. A fejlesztés jelentős része, azon belül is elsősorban az állattenyésztés nagy összegű egyszeri beruházást kíván. Nagy beruházásokra viszont csak az átlagosnál nagyobb üzemek vállalkozhatnak.

★

A termelőszövetkezetek a nagy méretből adódó előnyöket nem tudják kihasználni: a nagy termőterülettel rendelkező gazdaságoknál jó a munkaerő- és az eszközellátottság, de a termelőerők értékesülése az átlagosnál kedvezőtlenebb. A termelés színvonala alapvetően az egységnyi területre jutó élő- és holtmunka-befektetés mértékétől függ. Az ágazatok technikai és technológiai alapjai a vállalati koncentráltaságtól függetlenek, az ágazatok termelése általában azonos technikával és technológiákkal szervezett. A nagy-, közép- és kisméretű vállalatok között nincs lényeges eltérés a termelés szerkezetében, a technikai felszereltségben. A következő időszak feladata, hogy a gazdaságok mérete, termelési szerkezete, termelési technikája, technológiája közötti összhangot megtaláljuk.

Kupa Mihály:

JÖVEDELEMELOSZTÁS — KÖLTSÉGVETÉS — GAZDASÁGI FOLYAMATOK

Kb. 224 l., kötve kb. 43,— Ft (Sajtó alatt)

Hazai közgazdasági irodalmunkban igen kevés az általános pénzügyi, különösen pedig a költségvetési témával foglalkozó mű. E kötet szerzője a kevéssé elemzett kérdéseket állítja a középpontba, és célja a szocialista költségvetés elméletének továbbfejlesztése. A témával összefüggő kérdéseket a költségvetés gazdálkodásának 1968 utáni gyakorlatából leszűrt tapasztalatokkal támasztja alá. Az első részben a szerző a költségvetési funkciókat tárgyalja. Tisztázza a költségvetés könyvben használatos fogalmát és a hazai költségvetési rendszer felépítését. A második rész a költségvetés és a gazdasági folyamatok összefüggéseit elemzi. A harmadik rész a költségvetési egyensúly kérdéseivel foglalkozik, bemutatva az egyensúlyról vallott hazai nézeteket. A negyedik, befejező rész a költségvetési rendszer és gazdálkodás technikai és tartalmi továbbfejlesztésének lehetőségeit vizsgálja. Egy olyan költségvetési modellt mutat be, amely a normatívákra épülő jövedelemszabályozást és a kétszintű árrendszert, illetve az ennek megfelelő ármechanizmust tételezi fel.

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

A KGST együttműködési mechanizmusáról

I.

A KGST-országok együttműködése a 70-es évtized során a Komplex Program jegyében indult, amely az integrációt átfogó egészként fogja fel. A Komplex Program megvalósítását azonban hátráltatják a világgazdaságban lezajló ismert események. *A világgazdaság és a világpiac gyökeres átrendeződése ugyanis részben kiélezte, részben pedig felszínre hozta a szocialista gazdálkodás és vele a KGST-együttműködés addig is meglevő feszítő ellentmondásait.* A tőkés válság mint „importtétel” új hatásként jelentkezett a szocialista országok gazdaságpolitikai gyakorlatában. *Nagy kárt okozott továbbá a gazdasági és politikai vezetés megalapozatlan optimizmusa a tőkés válság kivédhetőségét illetően.* Ez akadályozta az alkalmazkodás azonnali megindulását, és a döntést kitolta addig az időpontig, amikor az magától kikényszerül.

E cikkben megpróbálom elemezni a szocialista gazdasági együttműködés néhány elemét, különös tekintettel a 70-es évtized együttműködésének jellemzőire. Ehhez szeretném — mintegy „axiómákként” — előrebocsátani a következőket:

— A KGST létrejöttében alapvetően politikai szempontok játszottak főszerepet. Az akkori világpolitikai helyzetben a szocialista gazdasági közösség létrehozásán kívül nem volt más alternatíva. A tagállamok közötti — főleg a Szovjetunió és a többi tagállam közötti — kereskedelmi kapcsolatoknak nem voltak hagyományai. A II. világháború után a közép-kelet-európai országok külgazdasági kapcsolataikat rövid idő alatt 180 fokkal — nyugatról keletre — terelték át.

— Az európai KGST-tagállamok legfontosabb partnere a Szovjetunió lett. A szovjet társadalmi-gazdasági elmélet és gyakorlat elemeinek átvétele, valamint az adott világpolitikai helyzet autark gazdasági modellt erőltetett az alapvetően nyílt gazdaságokra.

— A gazdasági nyitottság, illetve zártság függvényében az integrálódási érdekelttség nem azonos erősségű az egyes tagállamokban. A Szovjetunió természeti kincsekben gazdag, óriási termelőkapacitással, belső piaccal rendelkező nagyhatalom: elvben egy jellegzetesen zárt gazdaság. A többi ország a nemzetközi munkamegosztásra ráutalt, nyílt gazdaság. Így az integrálódási kényszer, a KGST fenntartására és továbbfejlesztésére irányuló gazdasági érdekek erősebbek a kis országoknál, míg a Szovjetunió mint a térség vezető politikai, katonai hatalma, döntően politikai oldalról érdekelt a szocialista gazdasági közösség fejlődésében.

— A gazdasági tömörülés megalakulásakor a tagállamok gazdasági

fejlettségi szintjében jelentős különbségek voltak, az egyik póluson az NDK-val, a másikon a balkáni államokkal. A számottevő fejlettségbeli eltérés behatárolta az integrált kapcsolódás lehetőségét.

— A KGST-együttműködés 30 éves történelme során a tagállamok között szoros gazdasági kapcsolatok alakultak ki. A tagállamok többségében a KGST-kapcsolatok meghatározó tényezővé váltak.

Gazdasági növekedés a 70-es évtizedben

1970—1977 között a KGST-tagállamok nemzeti jövedelme mintegy másfélszeresére nőtt. A leggyorsabban Románia növelte nemzeti jövedelmét, hét év alatt megkétszerezte azt. A KGST-tagállamokban a nemzeti jövedelem évente átlagosan 6 százalékkal nőtt 1971 és 1977 között. Az évtized első felében gyorsabb, 6,4 százalékos¹ volt a növekedési ütem.

Ebből két fontos következtetést kell levonnunk: 1. *a szocialista országok a 70-es években a fejlett tőkésországokhoz viszonyítva magas növekedési ütemeket értek el*, a tőkés recesszió közvetlen hatása ilyen értelemben az évtized első részében nem mutatható ki, és csak az évtized végén jelentkezett egyértelmű csökkenés. 2. A növekedési ütem *fokozatosan csökken* valamennyi szocialista országban. 1978-ban és 1979-ben is tovább csökkent a növekedési ütem, a Szovjetunióban 1976 és 1979 között a nemzeti jövedelem átlagos növekedési üteme 3,8 százalék volt, 1980-ra pedig 4 százalék a tervelőirányzat [2].

Romániában az 1976—1980 közötti ötéves tervidőszakban 10,4 százalékos évi átlagos növekedési ütem várható a nemzeti jövedelemnél (az ipari termelésnél 11 százalék, a mezőgazdaság esetében 5,4—6 százalék). A következő tervidőszakra (1981—85) viszont a nemzeti jövedelem csupán 6,7—7,4 százalékos, az ipari termelés 9—10 százalékos, a mezőgazdasági termelés 4,5—5 százalékos és a beruházások 5,4—6 százalékos évi átlagos növekedését irányozták elő a Román Kommunista Párt XII. kongresszusán [12].

A gazdasági növekedés lassulása miatt az 1976—1980 közötti időszakra vonatkozó ötéves terveket az egyes KGST-tagországok nem tudják teljes egészében teljesíteni. A növekedés spontán lassulása bizonyos értelemben irányított folyamatá vált. 1976—1977-re ugyanis a legtöbb szocialista országban a gazdasági egyensúly megbomlott, és azt követően a növekedési ütem csökkenése az országok túlnyomó többségében a *de facto* vagy a *de jure* meghirdetett egyensúlypolitika megnyilvánulása. *A tervidőszakban került sor a gazdaságpolitika célrendszerének megváltoztatására és a növekedés lassítására.* Ennek jegyében született meg például az 1980. évi lengyel terv, amely a nemzeti jövedelem 1,4—1,8 százalékos növekedését irányozza elő [3].

A kelet—nyugati kapcsolatok

A 70-es évek jelentős világgazdasági tényezője volt a kelet—nyugati kapcsolatok megélénkülése. A KGST-országok ezen a csatornán keresztül igyekeztek hozzájutni az intenzív típusú növekedés megindításához szükséges, a közösségen belül nem megszerezhető technológiákhoz. Ezen kapcsó-

¹ Forrás: [1], valamint saját számítások a KGST-évkönyvek alapján.

latok gyakran a KGST-ben lezajló dezintegrációs folyamat okaként tűntek fel.²

A kelet—nyugati kapcsolatokban egyértelműen kitűntek a szocialista és a fejlett tőkésországok közötti hatékonysági és minőségi különbségek, például az azonos termékekért kapott árak eltéréseiben. Fontos szerepet játszott ebben a tőkésországok nyílt vagy burkolt diszkriminációja is.

A 70-es évek második felére a kelet—nyugati kereskedelem gyors bővülése lelassult, részben a világpolitikai helyzet megromlása, az enyhülési folyamat lelassulása, részben a szocialista országok felhalmozódott adósságállománya, részben a tőkés konjunktúra kibontakozásának elhúzódnása miatt. Ebben az irányban hatott a fejlődő országok egy csoportja pozícióinak megerősödése, a fejlett tőkésországok érdeklődésének fokozódása ezen gazdaságok iránt. Emiatt nem várható a kelet—nyugati kapcsolatok dinamikus fejlődése a következő 5—10 évben.

A kelet—nyugati kapcsolatok bővülése, illetve a gazdasági válság begyűrűződése folytán megváltoztak a KGST belső viszonyai. Erősödött a kemény és a puha cikkek elhatárolódása, nőtt a kemény valutában bonyolított forgalom hányada; megváltozott az árképzés gyakorlata; a kivitel összetételének függvényében átrendeződés ment végbe a tagállamok helyzetében. *E folyamatok legszembetűnőbb jegye a Szovjetunió exportjának felértékelődése.* A pozícióváltozás avagy az erővonalak átrendeződése jól érzékelhetően mutatkozik meg a cserearányok alakulásában. A tagállamok többségének romlottak a cserearányai. E téren a vízvázasztó a természeti kincsekkel való ellátottság volt.

Az energiahelyzet

Az energiaválság kirobbanása után a szocialista országokban is egyre nagyobb figyelmet kap az energiakérdés. Egyrészt a hiány problémája, másrészt az energia hatékony felhasználása áll a figyelem középpontjában. Ezt bizonyítja egy sor tanulmány³, amelyekből kitűnik, hogy a KGST-országok többségében a megtermelt és a szükséges energiamentiség közötti arány romlik. Közismert, hogy a szocialista országokban a társadalmi végtermék egy egységének előállítására jóval több anyagot és energiát fordítanak, mint a gazdaságilag fejlett tőkésországokban [5].

Az energiaprobléma a szocialista országokban eddig általában nem vezetett hiányhoz; emelkedtek viszont az energiaárak, és fokozódott a takarékoság állami szorgalmazása. A KGST egészében persze a termelés és a felhasználás összhangban van: a közösség az energiaellátás szempontjából a világgazdaság legfüggetlenebb régiója. (A régióban megtermelt energiához képest az export, illetve az import mennyisége elhanyagolható.)

A KGST energiaautonómiaja a Szovjetunió természeti kincseinek bőségén nyugszik. A Szovjetunió rendelkezik a világ legnagyobb energetikai komplexumával, azonban itt is nehézséget okoz a természeti kincsek területi elhelyezkedése. A szűk keresztmetszetet jelenleg a tőke alkotja. Szibéria

² A dezintegráció szembetűnően nyilvánul meg a tőkés export nyílt vagy burkolt ösztönzésében a szocialista kivitel kárára és a világpiacon egymással szembekerülő KGST-tagállamok erős konkurrenciaharcában.

³ Lásd például [4].

kincseinek kiaknázásához a Szovjetunió igyekszik bevonni külföldi (mind nyugati, mind szocialista államokból származó) tőkét. Ez utóbbinak felel meg a beruházási hozzájárulások rendszere, amelynek következtében *a hosszú lejáratú hiteláramlás iránya megváltozott a KGST-ben: míg korábban a Szovjetunióból áramlottak a hosszú lejáratú hitelek a kelet-európai szocialista országokba, jelenleg fordított a helyzet* ([6] 88. l.).

A KGST jövőbeli energiaellátása is alapvetően a Szovjetuniótól függ. A következő években az európai tagállamok növekvő igényeit a jelenlegi összetételben, szerkezetben nem lehet teljesen kielégíteni. Ennek következtében megnő a fejlődő világból származó kőolajimport mennyisége és jelentősége.⁴

A külkereskedelem

A KGST belső forgalma fokozatosan bővült, míg a tőkés viszonylatban 1975—76-ban néhány országnál megtorpanás tapasztalható. Ezen országokban a bekövetkezett változásokat az egyensúly helyreállítása jegyében tett — nem mindig dokumentált — intézkedések magyarázzák, amelyek a tőkés forgalom ésszerű módosítását (ez sok esetben csökkentést jelentett) célozták. *A közösség egésze szempontjából befelé fordulás vette kezdetét. Az egyensúly helyreállítására irányuló törekvések exportoffenzívában, importkorlátozásokban, illetve e kettő „ötvözésében” nyilvánultak meg.* Az egyensúlyt általában ott javították sikeresen, ahol döntően az importkorlátozásokra helyezték a hangsúlyt, ez azonban negatívan hatott a belső ellátásra és gazdaságfejlődésre. Az egyensúlypolitika meghirdetése (a növekedés lassulása) az esetek többségében oda vezet, hogy az 1976—80-as középtávú terveket a szocialista országok nem teljesítik.

A KGST európai tagállamainak egymás közti forgalmában kiegyenlítő-dés mutatkozik, azaz közeledés van a kölcsönös forgalmuk részarányában, s nő forgalmukban a Szovjetunió meghatározó szerepe.

A KGST belső kereskedelmi kapcsolatainak sugaras jellege a 70-es években sem változott meg: a „centrum és periféria” elkülönülése nem enyhült. Az országok meghatározó módon és hasonló áruszerkezettel kapcsolódnak a Szovjetunióhoz, és ennek megfelelően a kis országok egymás közötti kapcsolatainak jelentősége elmarad a gazdaságföldrajzi feltételek nyújtotta lehetőségektől. A nem európai KGST-tagállamok pedig gyakorlatilag csak a Szovjetunióval tartanak fenn számottevő kapcsolatokat. (Itt az előző megállapítás, illetve irányzat szélsőséges esetével állunk szemben.) Ez a tény azt sugallja, hogy ezen tagállamok problémáit a többiekétől — nem csupán egyedi esetekben, hanem koncepcionális értelemben is — elkülönítenen kell kezelni.

A tőkés áruforgalom fokozódásával a tőkés viszonylatban is megfigyelhető a sugaras szerkezet kialakulása. Ezek a szocialista országok ugyanis a 70-es években a tőkésországok közül az NSZK-val bővítették kapcsolataikat a leggyorsabban. Olyannyira, hogy *az évtized végére az NSZK meghatározó tényezővé vált — a „centrum—periféria” kapcsolat itt is egyre tisztábban rajzolódik ki.*

⁴ Erre utalt Bogomolov akadémikus a legutóbbi szovjet—magyar közgazdász-tanácskozáson (Budapest, 1979. X. 23—28.).

A KGST külkereskedelmi áruszerkezete igen differenciált képet mutat a három fő viszonylatban. *A belső forgalomban igen nagy a gép- és berendezés-kereskedelem aránya. A fejlett tőkésországokhoz a KGST a kevésbé fejlett országokra jellemző áruszerkezettel kapcsolódik.* A kapcsolódásnak ez a jellege a 70-es években még egyértelműbbé vált, azaz a jelentős erőfeszítések ellenére nem következett be pozitív változás. A fejlődő viszonylatban a kivitelben az ún. speciális tételek, a behozatalban az energiahordozók és a nyersanyagok jelentőségének fokozódása ment végbe a vizsgált időszakban.

A szakosítás és a kooperáció

A KGST-együttműködés egyik legfontosabb célkitűzése a szocialista nemzetközi munkamegosztás bővítése a szakosítás és a kooperáció révén. Ezt a törekvést fejezte ki a 60-as évek első felében a „Hatékony intézkedések” című közös határozat, amely a tagállamok közötti szakosítás megvalósítását tűzte ki célul. Az ezt követő években konkrét döntések is születtek. Így szakosodott például Magyarország az autóbuszgyártásra, és mondott le például az akkor népszerű „Szatmár” rádió gyártásáról Bulgária javára.

Közismert az is, hogy a specializációra, kooperációra vonatkozó elképzeléseket nem sikerült megvalósítani. A KGST-tagállamokra ma is a párhuzamos termelőkapacitások a jellemzőek. Erre a legjobb példa a már említett autóbuszgyártó kapacitások párhuzamossága.

A KGST szakosítási és kooperációs intézkedéseitől elválaszthatatlanok a célprogramok, amelyekről az 1975-ös KGST-ülésszak döntött. Ennek alapján születtek a hosszú távú, 1990-ig szóló célprogramok. A nemzeti termelőszférák egy-egy vertikumát felölelő célprogramok célja a tagállamok közötti integrációs kapcsolatok erősítése és a nemzeti szükségletek közös kielégítését célzó együttműködési módok kidolgozása. A Komplex Programban szerepel utalás arra, hogy az integrálódó népgazdaságok bizonyos termékfajtákra vonatkozóan a középtávú tervidőszaknál hosszabb távra is koordinálják terveiket.

Eddig öt célprogramot dolgoztak ki a KGST-országok, nevezetesen a fűtőanyag és energetika, a gépgyártás, a közlekedés, az élelmiszer-gazdaság és a fogyasztási iparcikkek gyártása terén. A programok egyelőre a megoldások fő irányait, az együttműködés lehetséges módjait jelölték ki. A programokat a kétoldalú megállapodások során „töltik meg” gyakorlatlaltal.

A célprogramok megvalósításának eredményességét megjósolni ma még korai. Egy dolog azonban egyértelmű: *a célprogramok sem elméletileg, sem gyakorlatilag nem tartalmazznak minőségileg új együttműködési jellemzőket.* Nagy a veszélye annak, hogy a meglévő ésszerűtlen termelési párhuzamoságok kialakulásának és újratermelésének mélyen fekvő okait a célprogramok nem fogják felszámolni, s így félő, hogy e szempontból csupán formai előrelépést jelentenek.

Mindent egybevetve több jel mutat arra, hogy a szocialista országok új helyzetbe kerültek, ahonnan szükség van a továbblépésre, s ez meghatározó lesz a következő évtizedekre. Az új helyzet persze nem is igazán új, hiszen a napjainkban megfogalmazódó kérdések korábban is léteztek, de ma élesebben jelentkeznek.

II.

A megközelítés módjában és következtetéseiben egységes magyar szakirodalom szerint a KGST együttműködési mechanizmusának gerince, *a multilaterális elszámolások rendszere csak formai előrelépést jelentett*.⁵

A külgazdasági kapcsolatokban lényegében továbbra is a kétoldalú együttműködésen van a hangsúly.

A KGST elszámolási rendszerében óriási ellentmondás van a multilaterális intézményi keret és a bilaterális gyakorlat között. A tagállamok áruszállítási megállapodásai meghatározott, naturálisan kiegyensúlyozott tervek. A pénzügyi elszámolások ennek megfelelően kétoldalúan kiegyensúlyozottak. *Az a tény, hogy a terven felüli áruvásárlás gyakorlatilag kizárt, hogy a vétel-eladás ak-tusa a tervbe építettség kritériumához fűződik anélkül, hogy a termelő-felhasználó, a szállító és a fogyasztó érdekei kifejeződnének benne, a valutáris viszonyok minőségét alapvetően meghatározza.* A transzferábilis rubel zárt elszámolási körben mozog, nincs tartalmi kapcsolatban sem a körön kívüli, sem a körön belüli valutákkal.

A KGST-vel foglalkozó irodalomban vannak olyan nézetek, amelyek szerint a KGST-együttműködés jelenlegi viszonyai megfelelnek az objektív követelményeknek, a mechanizmus a szükségleteknek megfelelően működik. Ebből következően minden új elem a rendszer normális működésének felborítását eredményező kísérlet.

A KGST valutáris-pénzügyi kérdéseiről megjelenő írások döntő többsége eredményeink méltatására helyezi a hangsúlyt, és csak érintőlegesen foglalkozik a nehézségekkel. A szakértők nagyobb része szerint a transzferábilis rubel „létrehozása” óta eltelt másfél évtized tapasztalatai kedvezőek, és a rendszerrel szembeni elvárásoknak megfelelnek. A transzferábilis rubel — mint az elszámolási rendszer kulcsvalutája — rendelkezik mindazokkal a szükséges tulajdonságokkal (nemzetközi és kollektív jelleg, értékmérő, fizetésieszköz-funkció) — állítják —, *amelyek lehetővé teszik a teljes értékű pénzegység szerepének betöltését.* Ugyanakkor ezen állásfoglalásokban is rámutatnak arra, hogy „... a mechanizmusban rejlő lehetőségeket nem mindig használnák ki teljes mértékben”, meg hogy „... napjainkig a sokoldalú elszámolási rendszer funkcionálásától függetlenül az országok közötti áruforgalmat döntően kétoldalúan egyensúlyozzák ki” ([7] 14. l.).

Vannak olyan vélemények is, amelyek szerint a jelenlegi elszámolási rendszer *intézményi lehetőségét tekintve meghaladja a jelenlegi külkereskedelmi árucseré által támasztott követelményeket. A jelenleg döntően kétoldalú külkereskedelmi kapcsolatok lebonyolításához nem feltétlenül szükséges multilaterális elszámolási rendszer.*

Abban egyetértés van, hogy *a KGST együttműködési mechanizmusa (elszámolási, ár- árfolyam-, és hitelmechanizmusa) a 70-es években lényegében változatlan maradt, miközben meghatározó változások mentek végbe a KGST-együttműködés külső és belső feltételrendszerében.* Természetesen a 70-es években is történtek próbálkozások az elszámolási rendszer hiányosságainak megszüntetésére. Az egyik legtöbbször vitatott probléma az elszámolási rendszerben jelentkező *aktívumok gyakorlati felhasználhatatlansága*, amely régen foglalkoztatja a szakembereket. A 70-es évek elején a szakértői megbeszéléseken a megoldást illetően két nézet uralkodott. Az egyik irányzat az ún.

⁵ Évtizedünk magyar KGST-kutatásai rámutattak a transzferábilis rubelben bonyolódó elszámolási rendszer hiányosságaira.

meghitelezéses módszert javasolta.⁶ A másik javaslat — szintén az Európai Fizetési Unió mintájára — a fokozatos „szaldókeményítés” módszerét ajánlotta. Mindkét elképzelés hívei abból indultak ki, hogy a tényleges transzferabilitásra való áttérés nem követelhet teljesen új módszereket.

Köztudott, hogy néhány KGST-tagállam az utóbbi elképzelést átültette a gyakorlatba. Kísérletképpen 1974. január 1-től az 1973-as műveletekre bevezették a transzferábilis rubel aranyra vagy konvertibilis valutára történő részleges átválthatóságát. *Tényleges átváltásra azonban nem került sor.* Ennek legfőbb oka az volt, hogy az elszámolási hiteltartozás és a határidős hiteltartozás nem érte el azt a határt, amely felett az átváltás megvalósult volna. (A megállapodás egy meghatározott határt meghaladó követelésekre, illetve tartozásokra vonatkozott.) A nemzeti bankok elszámolási hiteltartozásaik mértékét ugyanis úgy szabályozták, hogy az ne érje el azt a bizonyos szintet, amely felett az átváltás kötelező volt. (Ezt a gyakorlatot a nemzeti bankok a határidős hitelek terhére folytathatták. A kísérlet feltételei nem tették lehetővé az átváltást, mivel a rendszerben benmaradt egy szelep, ami eleve megnövelte a kudarc valószínűségét.) Később az érdekelt államok a kísérleti jellegű gyakorlat megszüntetése mellett foglaltak állást.

Az előbbi két javaslat (és általában az elszámolási rendszert kis lépésekkel megváltoztatni szándékozó elképzelések) megítélésénél figyelembe kell venni a következőket:

— *Az EPU elszámolási rendszere csak lebonyolítási módszer volt. A nyugat-európai országok a konvertibilitás elérése érdekében az egész gazdaságot át-
fogó intézkedési tervet dolgoztak ki és hajtottak végre.* Döntő volt az Egyesült Államok kezdeményező szerepe, valamint aktív politikai-pénzügyi támogatása; a multilaterális klíring működését az Egyesült Államok finanszírozta.

— A már említett 1974-es kísérlet tanulságai óvatosságra intenek. A helyesen megválasztott célok elérése érdekében bevezetett technikai jellegű intézkedések esetleges kudarca hosszú időre visszavetheti a nem pusztán technikai-gazdasági kategóriák fejlődését.

⁶ Az úgynevezett meghitelezéses módszer hívei az átválthatóság (az aktívum mobilizálásának) bevezetését az adós államok megterhelése nélkül kívánják megvalósítani. Ebben a feltételezett rendszerben a transzferábilisrubel-követeléseket nem véglegesen, hanem ideiglenesen váltánák át konvertibilis devizára, vagyis az aktív ország a követelésének megfelelő összegű és időtartamú konvertibilis kölcsönt kap a rendszert működtető szervezettől. A rendszer az Európai Fizetési Unió (EPU) gyakorlatával bizonyos hasonlóságokat mutatna. A KGST-országok vagy néhány KGST-ország megállapodik, hogy az NGEB-nél meghatározott összegű, a rendszer működéséhez szükséges, konvertibilis devizákban képezett betétet vagy diszponibilitást helyez el; egymás számára meghatározott mértékű (célszerűen a kontingentált import százalékában megállapított) hitelkeretet nyitnak; az NGEB a transzferábilisrubel-követeléssel rendelkező országnak a követeléssel azonos vagy azzal meghatározott arányban álló összegű és időtartamú, kamatmentes kölcsönt nyújt konvertibilis devizában ([13] 26. l.). Maga az elszámolási rendszer lényegében változatlan maradna (a hitelezők változatlanul transzferábilis rubelben hiteleznének, az adósok ebben tartoznának). „Az egyetlen változás: a hitelezőt a rubelben fennálló követelése feljogosítja, hogy — annak letétbe helyezésével — az NGEB-től konvertibilis deviza-diszponibilitáshoz jusson” ([13] 27. l.). A teher a diszponibilitás-képzéssel kapcsolatban merülne csak fel.

A másik elképzelés szerint az NGEB — mint klíringközpont — év végén kiszámítja, hogy az egyes tagállamok mennyivel tartoznak a klíringközpontnak, illetve mekkora a követelésük az NGEB-től mint a részt vevő államok egészétől. Az adósok tartozásainak egy bizonyos hányadát aranyban vagy konvertibilis valutában fizetik ki. A szaldók aranyban vagy konvertibilis valutában bonyolódó hányada fokozatosan emelkedik, mígnem a követelések, illetve tartozások teljes egészükben konvertibilissé válnak.

— A transzferábilis rubelben fennálló követelések felhasználhatóságának megteremtése fontos feladat, és a javaslat általában alapul szolgálhatna a feladat megoldásához. *Meggyőződésem azonban, hogy a KGST-együtműködés jelenlegi szakaszában az ismert, az egész gazdaságot átfogó komplex problémák* (az aktuális gazdasági nehézségeken kívül például a KGST-ben kialakult párhuzamos termelőkapacitások és ennek következtében az összehangolatlan fellépés a tőkés piacon; a belső gazdaságirányítási rendszerek hiányosságai, a munkafegyelem kérdése stb.) *átfogó megoldást követelnek. A transzferábilis rubel kérdése csak egy része a KGST-együtműködésben jelentkező nehézségeknek; megoldása a szocialista integráció egészét érintő döntések függvénye.* Az együtműködés meghatározó pontjain, a teljes arcvonalon kellene előrelépni.

A tudományos elemzések egyértelműen bizonyították, hogy a szocialista országok extenzív gazdasági fejlődésének lehetőségei kimerültek, és egy új, intenzív típusú fejlődési modell kialakítása szükséges. *Ez a modell azonban még nem alakult ki, a szocialista világ a két fejlődési modell között átmeneti korszakban van.*

Az új, megváltozott feltételek támasztotta követelményeknek csak az eddigittől eltérő módon kell (és lehet) megfelelni, a gazdasági piramis (beruházás, termelés, kereskedelem, valutáris-pénzügyi szféra) minden szintjén. Bár távol áll tőlem, hogy a szükséges új értékrend körvonalazására vállalkozni merjek, annyi bizonyos: *az áru- és pénzkategóriák szerepének erősödése a szocialista gazdaság adott fejlődési szakaszában objektív folyamat.* Az elmúlt évtized során a KGST-ben az érték kategóriák szerepe növekedett, de nem minden vonatkozásban.

Az együtműködési mechanizmus jövője kapcsán mindig felmerül a nemzeti és a nemzetközi mechanizmusok kapcsolatának kérdése. A szakemberek egyetértenek abban, hogy a nemzeti és a nemzetközi mechanizmusok közötti kapcsolatok kölcsönösek, a belső irányítási rendszerek hatnak a külsőre, és fordítva. Arról, hogy melyik a meghatározó, az álláspontok eltérőek. A nagy többség a belső mechanizmusok hatását tartja meghatározónak, *azaz a nemzetközi mechanizmus nem lehet fejlettebb a belső mechanizmusnál.*

Ezzel szemben rendszeresen felmerül egy — igaz, periférikus hatású — elmélet a nemzeti és a nemzetközi mechanizmus „ütemkülönbségéről”. A gondolatmenet röviden a következő. A szocialista országokban a külkereskedelem gyors ütemben bővül. Minél nagyobb a külkereskedelmi forgalom, annál nagyobb szükség van a termelés és a kereslet (itt a külső keresleten van a hangsúly!) rugalmas kapcsolatára. A jelenlegi mechanizmus nem biztosítja ezt a rugalmas kapcsolatot. A belső mechanizmusok nincsenek összhangban a külsővel. A belső irányítási rendszerek fejlődése gyorsabb volt a KGST-mechanizmus fejlődésénél.⁷

⁷ A belső gazdasági mechanizmusokban az „első időkben” az adminisztratív elem dominált, majd a közvetett szabályozók vették át a főszerepet. Itt párhuzam mutatkozik a belső rendszerek és az integrációs mechanizmus fejlődése között! E gondolatmenet szerint az integráció első szakaszában szintén *az adminisztratív elemeknek kell dominálniuk.* Azaz a megoldás egyértelmű: ez a minden tagország számára kötelező érvényű, kicsit a jövőnek szóló, szigorúan betartandó integrációs pénzügyi mechanizmus létrehozásában van. A szocialista világrendszer érdekében álló követelményeket minden tagállam végrehajtja, és e követelmények automatikusan formálják belső rendszerét, mechanizmusát. Az együtműködési mechanizmus a következő időszakban megelőző(het)i a belsőket, és így a kívánalom ez utóbbiak fejlesztése lesz (lehet). A fejlődés mindkét oldalon állandó, csak az ütem más és más, attól függően, melyik oldal fejlődése mutat progressívebb irányban.

Ez a kissé illuzórikusnak tűnő logika két fontos tényt elhanyagol. Az egyik az, hogy ma már a szocialista országokban egyre erősebben hangot kap az az álláspont, amely szerint a szocialista országokban a mechanizmusok lezajlott változásai a gyakorlatban a tervezettnél sokkal visszafogottabbak voltak, noha már az elképzelések is erősen korlátozott változásokat irányoztak elő. Másrészt az elmélet képviselői nem veszik figyelembe a politikai erőviszonyok és a gazdasági fejlettségi szintek eltérése miatti „szűk keresztmetszet” törvényét. A gazdasági partnerek közötti kapcsolatokat alapvetően a legnagyobb gazdaságok lehetőségei, adottságai határozzák meg.

A nemzeti és a nemzetközi mechanizmus között dialektikus kapcsolat van: az oda- és a visszahatás elvben kölcsönösen létezik. Ez a KGST-ben — amely egymagvú integrációs alakulat — ennek a jellemzőnek megfelelően alakul. A kapcsolatban azért a domináns oldal a belső gazdaságirányítási mechanizmus, főként a legnagyobb gazdaságok belső mechanizmusa, nevezetesen a „nemzetközi mechanizmus” — a „szűk keresztmetszet” törvényének megfelelően — alapvetően mindig az együttműködő államok közül a merevebb belső irányítási rendszer által meghatározott. Nem elég néhány országban a belső mechanizmus fejlesztése, ha más — az együttműködésben részt vevő — állam nem, vagy nem elégséges ütemben fejleszti belső gazdaságirányítási rendszerét [8].

A nemzetközi munkamegosztásban a belső gazdaságirányítási rendszer a lényegében naturális belső kapcsolatokat a külkereskedelem és más nemzetközi kapcsolatok területére is szükségképpen kivetíti, mert más jellegű külső kapcsolatokat a gazdálkodás belső rendszerébe nem lehet szervesen beépíteni. *A nemzetközi mechanizmus módszere mindig a kötöttebb formákat követő partner belső irányítási rendszeréhez igazodik (tehát itt is érvényesül a szűk keresztmetszet elve)*, s eközben visszafogja a lazább piaci formák, a közvetett szabályozás hatását más gazdaságokban, illetve belső mechanizmusukban a közvetett és a közvetlen irányítási elemek arányának eltolódását vonja maga után.

A 60-as évek második fele óta történtek próbálkozások a nemzeti gazdasági mechanizmusok továbbfejlesztésére. A tagállamok különböző irányokban különböző nagyságú változtatásokkal próbálkoztak. Jelenleg három alaptípust különböztethetünk meg. Ezek (pontosabb meghatározás hiányában): a „vietnami”, a „szovjet” és a „magyar” típus, tehát a skála igen széles, a hadigazdálkodástól a vállalati önállóságot bizonyos keretek között tartó tervgazdálkodásig terjed. A széles skála ellenére a nemzeti irányítási rendszerek azonos minőségi kategóriába tartoznak, annál is inkább, mivel Vietnam a közelmúltban kezdte meg az áttérést a központi tervgazdálkodásra. (Az azonos minőségi kategória közvetett bizonyítéka az a tény, hogy a tagállamok nemzeti mechanizmusuk jellegétől függetlenül nem oldották meg a szükséges és régen hangoztatott termelési szerkezetváltást.)

A 70-es évek korszakos változásaira sem a nemzeti, sem a nemzetközi mechanizmusok nem reagáltak megfelelően. Az új helyzet és a régi eszközök ellentmondása nyilvánul meg ebben. A 70-es évtized során felmerült kérdésekre a mechanizmusok merevségével adott válasz vezetett a nehézségek felhalmozódásához.

A belső mechanizmusokban — és közvetve a KGST együttműködési

mechanizmusában — történő szükségszerű előrelépés döntő láncszeme a reális és egységes értékelési rendszer megteremtése (ennek szerepét az áru- és pénzvviszonyok közt az árrendszer játssza). Az egyes KGST-országok belső árrendszerei még mindig meglehetősen zárt rendszerek, az adott ország egyedi jellegű termelési feltételeit, a nemzetgazdaságban alkalmazott költségszámítási, számbavételi és tisztajövedelem-elvonási módszereket, élet-színvonal-politikát, s újabban mindenütt a pénzügyi támogatások emelkedését tükrözik. *Az eltérő alapokon létrehozott és működő eltérő árrendszerek lehetlenné teszik az árak nemzetközi méretű összehasonlítását, mivel az egyes országok által termelt áruk termelési áraiban levő különbségek nem határozhatók meg teljes mértékben a gazdálkodási feltételek eltéréseivel. Azok a nehézségek, amelyek nemzeti keretekben a reális értékelési rendszer hiányából fakadnak, nemzetközi szinten hatványozottan jelentkeznek.*

III.

A továbblépés lehetőségeit mérlegelve kiindulópont, hogy *a KGST-együtműködés jelenlegi szakaszában a komplex problémák komplex együtműködést, átfogó megoldást követelnek.* A kívánt gazdasági eredmények elérését nem várhatjuk el a 70-es évek gyakorlatának folytatásától, amikor az együtműködési mechanizmus elemei közül csak egyetlen tényezőt, a szerződéses árat változtattuk [9].

A 70-es években a külgazdasági környezet és a belső feltételek megváltozását nem követte a KGST együtműködési mechanizmusa, aminek következményeként a nehézségek halmozódtak. A következő középtávú tervidőszakban *a szocialista gazdálkodás meghatározó pontjain jelentkező és egymással szoros kapcsolatban levő feszültségek* — például a hatékonyság, a gazdasági növekedés, az életszínvonal, a tudományos-technikai fejlődés, a munka-fegyelem és az egyensúly — *átfogó, frontális mechanizmusváltást igényelnek.* A továbbiakban a jövő változások közül szeretnék néhányat felvázolni.

A KGST-ben törvényszerűen bekövetkező változások minden bizonynyal hatással lesznek a valutáris-pénzügyi szférára, s annak kulcselemére, a transzferábilis rubelre is. *Ennek kapcsán a transzferábilis rubel jövőbeli szerepéről két, egymástól jelentősen különböző nézet rajzolódott ki a KGST-irodalomban.* A magyaron kívül a csehszlovák és a román szakirodalomban az utóbbi években olyan tanulmányok láttak napvilágot, amelyek a nemzeti valuták szerepének fokozódására számítanak. *Ezen elképzelés szerint a nemzeti valuták átvennének bizonyos elszámolási- és fizetéseszköz-funkciókat.* A transzferábilis rubel — sánta példával — elsősorban *SDR-szerű tartalékeszköz-funkciót* töltene be. Ez nem jelenti a transzferábilis rubel háttérbe szorítását, sőt minőségi fejlődést eredményezne, ti. a betöltendő funkciók számának csökkenésével (mennyiségi értelemben) egyes feladatok ellátásában minőségi változás következhetne be. Az előbbi nézettel szemben több közgazdász — s ez a másodikként említhető nézet — a KGST valutáris-pénzügyi rendszere fejlődési *alapkövetelményének tekinti a transzferábilis rubel szerepének fokozódását.*⁸

A véleményeltérések túlhangsúlyozása hiba volna, annál is inkább, mi-

⁸ Lásd például [10].

vel a *fő kérdés nem a transzferábilis rubel jövőbeli szerepe, hanem a szocialista integráció fejlődése. E fő célhoz kell a megfelelő eszközrendszert megválasztani.*

Az utóbbi időben *egyre több szakértő a gazdálkodó egységek közvetlenebb együttműködése, a mikrointegrációs kapcsolatok előmozdítása mellett száll síkra.* „Ez csak úgy érhető el, ha a közép- és hosszú távú tervkoordináció során a kölcsönös kapcsolatok nem lesznek minden részletükben determináltak, hanem fennmarad egy olyan mozgástér, amely lehetővé teszi a világgpiaci változásokra történő állami és vállalati reagálást” ([11] 1292. l.).

Ami a — tőkés irodalomban⁹ is gyakran emlegetett — konvertibilitást illeti, ma már egyre többen vallják, hogy a KGST *valutáris viszonyainak fejlődése* két alapvető ok miatt is a konvertibilitás felé tart: 1. az áru- és pénzviszonyok növekvő szerepe a szocialista gazdaságokban objektív szükségyszerűség; 2. a szocialista államok egyre bővülő külgazdasági kapcsolatokat tartanak fenn a tőkés (azaz konvertibilis valutájú) államokkal. A gazdasági gyakorlat követelményeinek megfelelően változó közgazdasági tudat tehát szükségyszerűen jutott el a valutakonvertibilitás kérdéséhez.

A szocialista országok álláspontja e téren nem egységes. Az álláspontok — itt is, mint oly sok más esetben — a gazdasági nyitottság mértéke és a gazdaságirányítási mechanizmusok által meghatározottak. A közvetlen és a közvetett típusú irányítási mechanizmusok nem egyformán igénylik a nemzeti valuták átválthatóságát. (Az nem is működhet mindkét rendszerben eredményesen.) A gazdasági nyitottság mértéke is befolyásolja a nemzeti érdekeltséget.

A valutakonvertibilitás nem idegen a szocialista gazdaságtól. A KGST-nek a Komplex Programban rögzített álláspontja szerint a szocialista államok valutáinak konvertibilitása a kollektív valuta pénzfunkcióinak tökéletesítése, majd átválthatóságának biztosítása révén érhető el.

A KGST közös valutájának konvertibilissé válásához, a feltételek biztosításához alapvető változásoknak kell bekövetkezniük az együttműködés valutáris-pénzügyi rendszerében. Kétségtelen, hogy a KGST a jelenlegi helyzetben igényli a valutáris viszonyok gyors fejlődését, ugyanakkor — mivel ez ma nem várható csupán a transzferábilis rubeltől — a nemzeti valuták felé kell fordulnunk, ami nem jelentené a közös valuta háttérbe szorítását. A valutakonvertibilitás kérdése egyaránt jelentkezik országos és KGST-szinten. *Nem szabad elválasztani* — és főleg nem egymással szembeállítani — *a közös valuta és a nemzeti valuták fejlődési folyamatát.* A „közös” és az „önálló” út hasonló belső intézkedéseket követel a tagállamoktól. A KGST távlati pénzügyi rendszere tehát *a nemzeti valuták és a nemzetközi valuta összekapcsolt alkalmazásán* nyugodhat. Éppen ezért párhuzamosan kell tevékenykedni mind a transzferábilis rubelben történő elszámolások rendszerének tökéletesítésén, mind azon, hogy a nemzeti valuták konvertibilitásának feltételei megteremtődjenek.

A pénzügyi-valutáris rendszer fejlesztése nagyobb mozgásteret biztosítana a gazdaságpolitikának, s végső soron az együttműködés számára is *kibővítené a gazdaságpolitika eszköztárát*, diverzifikáltabb gazdálkodást tenne lehetővé. Minden bizonnyal tovább kell lépni a *kommunikációs kapcsolatok*

⁹ Legutóbb a kelet—nyugati kereskedelem problémái kapcsán vetette fel Adam Zwas a keleti valuták konvertibilitásának kérdését. (Lásd: Kredit und Kapital, 1979. 1. sz.)

fejlesztése terén is, értve ezen az állampolgári kapcsolatok könnyebbé tételétől a kormány szintű információáramlásig minden ismeretszerző és ismereteket adó lehetőséget.

A KGST problémáinak komplex megoldása mindenekelőtt a legfőbb politikai szintek gazdasági kérdéseket illetően is egységes, összehangolt álláspontjától függ. Ez viszont azt követeli meg, hogy a KGST-tagállamok külön-külön is komplex álláspontot képviseljenek; a rész kérdésekkel kapcsolatos vitákról a hangsúlyt a koncepcionális kérdésekre kell helyezni. Ez feltétlenül megköveteli az alternatívákban való gondolkodást.

Véleményünk szerint a jövőben — tekintettel a gazdasági, a katonai és a külpolitikai nehézségekre — *nem lehetséges a homogén „KGST-kép” fenntartása*. A problémák megoldását a minden elemében egységes piac elvének feladása, a belső integrációs góccok kialakulásának ösztönzése jelenthetné. Jelenleg három sűrűsödési góc kialakítása látszik a legvalószínűbbnek. Ezek: Kelet-Európa, Délkelet-Ázsia és az eddig is leginkább integrált Szovjetunió. A többi állam (a mostani tagállamok közül Bulgária és Kuba) továbbra is a szovjet kapcsolatok túlsúlyára építene; míg Románia egyensúlyozó politikája intézményes mozgásteret kapna.

A kelet-európai KGST-tagállamok úgynevezett kis integrációjának gondolata nem új találmány, a szakemberek körében közismert elképzelés; ugyanakkor a szakirodalomban eddig tulajdonképpen nem fejtették ki. Ez arra vezethető vissza, hogy a kérdést — részben vélt, részben valós okok alapján — mindig „politikai” kérdésként kezelték. Itt feltétlenül le kell szögeznünk, hogy a — jobb kifejezés híján — *„kis integrációs” gondolat távolról sem KGST-ellenes és semmi esetre sem szovjetellenes*. Ellenkezőleg. *A kis országok egymás közötti kapcsolatainak erősítése nem a KGST többi részétől való elzárkózást jelentené, hanem a gazdaságföldrajzi feltételekből, az országméretet és a nehézségek hasonlóságából fakadó lehetőségek jobb kihasználását, a közösség érdekeinek megfelelően*. A mindkét fő viszonylatban csekély szerepet játszó, hasonló problémákkal küszködő közép-kelet-európai államok fokozott egymás felé fordulása nem mondana és nem is mondhatna ellent a két világrendszer között kialakult politikai és katonai *status quónak*. *Az átrendeződés a szocialista világrendszer belső kérdéseként vetődne fel*.

A KGST erősen sugaras szerkezete ellenére Közép-kelet-Európában bizonyos összefonódás már megfigyelhető. Az NDK, Csehszlovákia és Lengyelország KGST-forgalmának több mint felét a Szovjetunióval bonyolítja; e három ország között azonban szorosabb kapcsolatok vannak, mint általában a közösség egészében. Mindhárom országban a Szovjetunió mögött a másik kettő a legfontosabb partner. Jelentős, 12—16 százalékos arányt képviselnek egymás KGST-forgalmában. Ezen országokhoz kapcsolódik viszonylag erősen Magyarország. A meghatározó természetesen itt is a szovjet viszonylat. Magyarország KGST-forgalmából 15 százalékkal részesedik az NDK, 13—14 százalékkal Csehszlovákia, 8—9 százalékkal Lengyelország. Nagyságrendi okoknál fogva Magyarország nem képvisel ilyen jelentős részt e három ország forgalmában. Figyelmet érdemel, hogy a gazdasági kapcsolatokban egyik ország sem rendelkezik a másik három állammal szemben domináns pozíciókkal, továbbá, hogy az állampolgári kapcsolatok (különösen a turizmus és a külföldi munkavállalás) fejlettebbek az övezet más területeihez képest. A Csehszlovákia—Lengyelország—NDK háromszög erősítése nem hivatalosan mindig is törekvés volt, de csak ritkán emelkedett

hivatalos rangra; ilyen volt például az NDK és Lengyelország között bevezetett konvertibilitási kísérlet.

A közép-kelet-európai — alapvetően nyílt típusú — KGST-tagállamok legfőbb problémája napjainkban a beszűkült külgazdasági mozgáster. A térség gazdaságai a világ két kiemelkedően integrálódott egysége, Nyugat-Európa és a Szovjetunió közé szorultak. Ilyen fejlett, integrált közösségekkel a kapcsolódási pontok kialakítása rendkívül nehézkes, gyakran lehetetlen. A világ-gazdaság más területén várt áttörés reménye is egyre halványabb. Az elmúlt 6—8 évben, a struktúrák átalakulásának éveiben az új erőviszonyoknak megfelelő, viszonylag zárt képlet jött létre, amelyben *a szocialista országok által „megpályázott” pozíciókat a harmadik világ legfejlettebb országai foglalták el.*

Az elmúlt néhány évben a közép-kelet-európai szocialista államok *de facto* vagy *de jure* megváltoztatták a politikai prioritásrendszert, és *a célok között első helyre tették a gazdasági egyensúlyra való törekvést.* A reális népgazdasági érdekeket kifejező célkitűzéseket egy sor párt- és állami dokumentumban rögzítették, azonban a tőkés piaci exportoffenzívára alapozott gazdaságpolitika eddig nem vezetett a várt eredményhez, sőt az egyensúlytalanság fokozódott.

A 60-as évek végén a lengyel, a csehszlovák és a magyar elképzelések és előrejelzések az áru- és pénzkategóriák szerepének fokozódásával számoltak a KGST-piacon. Ezek az elvárások később túl derűlátónak bizonyultak. Ma már az is látható, hogy a közösség kulcsországában, a Szovjetunióban rövid és középtávon az eltérő sajátosságok miatt nem várható a magyarországihoz hasonló jellegű változás. A jó és rossz magyar tapasztalatokra a kis országok — különösen Csehszlovákia és Lengyelország — érzékenyek. *A négy ország összefonódásának ösztönzése lényegében az 1968-as magyar KGST-koncepció területileg redukált változatának felelne meg.*

Az új KGST-modellben a régiók közötti együttműködési, elszámolási kapcsolatok megváltozása nem feltétlenül szükségszerű. A gócpontok belső viszonyai az együttműködés adott része érdekeinek megfelelően alakulnának. A közép-kelet-európai csoportnál az első lépést a külgazdasági kapcsolatok összehangolása, a közös fellépés megvalósítása irányában kellene megtenni. *Ehhez azonban első lépésként elengedhetetlen a belső nemzeti értékelési (ár- és árfolyam-) rendszerek összhangba hozása.*

Általában a megszokottól eltérő elképzelések vitájánál, elfogadtatásánál rendkívül fontos a kezdeményezés, a képviselő kérdés. Sokan borúlátóak a magyar párt és állam mozgásterét, kezdeményezési lehetőségeit illetően. Meggyőződésem, hogy az adott, nem pusztán gazdasági értelemben nehéz történelmi helyzetben nem a párt és az állam méretei a lényegesek, hanem az egységes, a valóságot tükröző, kész koncepció megléte. Egy ilyen koncepció kidolgozására kell törekedni, és a legfelsőbb szinten kezdeményezőként fellépve kellene azt képviselni.

Hivatkozások

- [1] *Szergejev, V. P.*: Mezsduarodnoje razgyelenyje truda. Misl, Moszkva, 1979.
 [2] Bajbakov beszámolója a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsának 1979. XI. 28-i ülésén. Pravda, 1979. XII. 29.

- [3] International Herald Tribune, 1979. XII. 3.
- [4] *Askanas, B.—Askanas, H.—Levcik, F.*: Die Wirtschaft der RGW-Länder in der zweiten, Hälfte der siebziger Jahre. Wiener Institut für Internationale Wirtschaftsvergleiche, 1978. 34. sz.
- [5] *Vintorova, V.*: Matyerialojomkoszty proizvodstva v sztran-cslenov SZEV. Voproszi Ekonomiki, 1979. 5. sz.
- [6] *Ljubinszkij, M. Sz.—Szuljajeva, L. H.—Sasztyitko, V. M.*: Valjutnije i kregyitnije otnosenyija sztran SZEV. Nauka, Moszkva, 1978.
- [7] *Boriszov, Sz. M.*: Valjutno-finanszovije szatrudnyicesztvo sztran-cslenov SZEV. Finanszi SZSZSZR, 1979. 3. sz.
- [8] *Ausch Sándor*: A KGST-együttműködés helyzete, mechanizmusa, távlatai. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1969.
- [9] *Pécsi Kálmán*: Nyekatorije problemi usztanovlenyija cen vo vzaimnoj torgovlje sztran SZEV. Mirovaja Ekonomika i Mezsdunarodnije Otnosenyija, 1979. 9. sz.
- [10] *Carevskij, N. V.*: Valjutno-finanszovije otnosenyija v uszlovijah integracii. Ekonomika, Moszkva, 1978.
- [11] *Földes Károly*: Nemzetgazdaságok a szocialista együttműködés rendszerében. Közgazdasági Szemle, 1979. 11. sz.
- [12] Ceausescu beszámolója az RKP XII. kongresszusán. Előre, 1979. XI. 21.
- [13] *Osváth László*: A transzferábilis rubel továbbfejlesztésének lehetőségei. Külgazdaság, 1979. 3. sz.

Végső Béla:

ÁLLÓESZKÖZ-IGÉNYESSÉG AZ IPARBAN

(Változások, hatások, tervezés, befolyásolás)

A termelés állóeszköz-igényességének vizsgálatával a szerző népgazdaságunk fejlődésének aktuális és nagy fontosságú kérdéseit elemzi, középpontba állítva az ipari fejlődést jellemző változásokat és összefüggéseket.

Egyrészt több ország iparára vonatkozó statisztikai adatok alapján feltárja, hogy időben hogyan változik az ipari állóeszköz-igényesség, milyen tényezők, milyen irányban és milyen mértékben befolyásolják ezt a változást. Ezeket a változásokat és a közöttük levő kapcsolatokat olyan elemzésekkel világítja meg közelebbről, amelyek újszerű módon mutatnak rá az ágazati szerkezet változásainak és a termelésnövekedés forrásainak összetételében végbemenő változások hatásaira. A növekedési források szerkezete és az állóeszköz-igényesség változásai közötti összefüggések értékelése során olyan tényezők vizsgálatára kerül sor, mint a fejlődés extenzív és intenzív jellege, a munka termelékenysége, az élő munka helyettesítése, a teljes termelékenység, illetve ezek változásainak összefüggései és hatásai.

Az állóeszköz-igényesség és a népgazdasági tervezés összefüggéseinek vizsgálatával a szerző nemcsak elvi-módszertani rendszerezést ad. A tervezés folyamatának és egyes területeinek értékelésével arra is felhívja a figyelmet, hogy a tervezésben az állóeszköz-igényesség kategóriája a jelenleginél sokkal aktívabb szerepet tölthet be. E kérdésekhez kapcsolódóan a tervezés rendszerébe illeszkedő befolyásolás lehetőségeire és a tervezés rendszerének ezekkel összhangban álló továbbfejlesztési irányaira is rámutat.

Kb. 240 l., fűzve kb. 24,— Ft (Sajtó alatt)

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

Az állami szektor és a fejlődő országok nemzetközi gazdasági kapcsolatai

Néhány általános probléma

Az elmúlt évtizedben a fejlődő országokban és a nemzetközi szervezetek keretei között a gazdasági felemelkedésért, az új világgazdasági rend megvalósításáért tett erőfeszítések során növekvő figyelmet fordítottak az állami szektor, az állami vállalatok szerepére. Sok fejlődő országban ismerték fel, hogy az állami vállalatok nemzetközi gazdasági erejük növelése, nemzetközi pozíciók erősítése szempontjából is kulcsfontosságú szerepet játszhatnak.

Az állami vállalatok száma a fejlődő országokban igen gyorsan nő. Az állami szektor, a hagyományos „infrastrukturális” vagy „állami monopóliumot” képviselő gazdasági tevékenységeken túlmenően egy sor fejlődő országban egyre nagyobb területre terjed ki. Átfogó, valamennyi fejlődő országra vagy a fejlődő országok többségére kiterjedő statisztikai adatok az állami vállalatok szerepéről nem állnak rendelkezésre. A 29 legfontosabb fejlődő országot illetően azonban az ENSZ-felmérés eredményei bizonyos képet adnak az állami szektor szerepéről. E felmérés szerint az állami vállalatok 66 százaléka az alapanyag-termelésben (vegyipar, vas- és acélipar, színesfémgyártás) működött, a beruházási javak termelésében 22 százalékuk tevékenykedett, s a fogyasztási cikkek gyártásában működött 12 százalékuk (UNIDO: Public Sector and Industrial Development ID/WC 298/2. 1979. április, 10. és 12. l.).

Az állami vállalatok súlya igen jelentős volt a vasúti felszerelések gyártásában, az olajiparban, a villamosáram-termelésben stb. Az említett forrás szerint az állami vállalatok részesedése Egyiptom ipari termelésében 67, Indiában 30, Tanzániában 50, Szomáliában 85 százalékot tett ki. Mexikó kivételével a vizsgált fejlődő országokban sehol sem volt 23 százalék alatt (ua. 16. l.). Az állami ipari beruházások aránya az összberuházásokban (20 fejlődő országra vonatkozó adatok alapján) arra utal, hogy a kormányok az iparosításban kulcsszerepet biztosítanak az állami vállalatoknak. A 10 legfontosabb fejlődő országban a 70-es évek második felében az állami beruházások aránya az összes beruházásból 50 százalék felett volt, s még az olyan fejlődő országokban is, ahol a magánszektor jelentős, elérte az összes beruházás egyharmadát (ua. 17. l.). Az állami szektor fejlődésének hátterében az egyes országokban gyakran eltérő erősséggel érvényesülő, de általános jellegű tényezők húzódnak meg. Ilyenek:

- beruházási források biztosítása az állami vállalatok bevételeiből;
- olyan gazdasági (termelő vagy szolgáltató) tevékenység fejlesztése, amelyre a magánszektor nem képes vagy nem hajlandó;

- elmaradott körzetek fejlesztése;
- a magánszektor támogatása egyes árukkal vagy szolgáltatásokkal;
- a foglalkoztatottság növelése és a társadalmi szerkezet átalakítása;
- a jövedelmek újraelosztásának elősegítése;
- a nemzeti gazdasági függetlenség erősítése és a gazdaság védelme a külföldi tőkével szemben.

Az állami szektor léte természetesen önmagában nem szavatolja a célok valóra váltását. Mégis fontos feltétele és lehetősége annak, hogy az adott társadalmi-gazdasági körülmények között segítse a növekedést. Az állami szektor működésének hatékonyabbá tétele is igen jelentős tartalék.

Az állami vállalatok szerepével kapcsolatban nyilvánvaló az is, hogy a belső feltételekre épülő gazdasági növekedés koncepciója más magatartást igényel az állami szektort illetően, mint a nemzetközi transzmisszióra alapozott. A hazai feltételeken alapuló fejlesztési stratégiával összeegyeztethetetlen, hogy az állami szektor egyetlen vagy legfontosabb feladata a magánszektor érdekeinek, profitja növelésének elősegítése, vagyis a magánszektor támogatása. Nemcsak azért, mert az állami szektor ilyen szerepe mint nem hatékony és veszteséges tevékenység állandó támadás és bírálat tárgya lenne. A valóságos ok ennél sokkal mélyebb és szélesebb. Az állami szektor nem tudja a hosszú távú fejlesztési programok megvalósítását, döntő szerkezeti változásait és reformjait elősegíteni, ha a kizárólag szűk profitcélokat követő magángazdaság érdekeinek van alárendelve. Ugyanakkor hangsúlyozni kell, hogy az állami szektor nem szolgálhatja megfelelően a széles körű nemzeti fejlesztéspolitikai célkitűzéseket, ha működése szervezetlen, nem hatékony és bürokratikus.

Jelenleg az állami szektor a fejlődő országokban számtalan gonddal küszködik:

a) Sok országban az állami vállalatok (közművek, infrastruktúra stb.) eleve nem profitszerzési céllal működő területekre összpontosulnak.

b) Számos állami vállalat még nagyon fiatal és tapasztalatlan. Hosszabb időbe telik, amíg ezek hatékony szervezetté alakulnak.

c) Az állami vállalatok létrehozásánál és üzemeltetésénél nincsenek profit-előírányzatok, s ilyeneket sokszor tudatosan nem kívánnak kitűzni, hiszen gyakran a magánszektor segítése a cél, s termelésükön, illetve szolgáltatásaikon keresztül az állam a magánszekort finanszírozza.

d) Az állami szektor beruházási előírányzatait gyakran tévesen, mindenfajta gazdasági, hatékonysági számítás nélkül állapítják meg.

e) A magánvállalatok vezetése, szervezettsége nemegyszer jobb, mint az állami szektoré, és többet is fizetnek a managereknek. Ez a legjobb erőt elvonja az állami szektortól.

f) Az állami vállalatok termelte cikkek árát sokszor az állam tudatosan tartja alacsonyan, szociális vagy más okok miatt.

Az állami szektor helyzetét a vállalatok vezetésével kapcsolatos személyi problémák is befolyásolják. Ilyenek:

1. Vegyes gazdasággal bíró országban (s a legtöbb fejlődő ország ilyen) az állami szektorban vezetőként vagy szakemberként dolgozni nem nagyon vonzó. A közhivatal nagyobb biztonságot, előléptetési lehetőséget, több jövedelmet ajánl. A modern magánszektorban a fizetések jobbak, az előrehaladás lehetősége is gyorsabb.

2. Olyan, viszonylag nagyobb nyilvános presztízzsel rendelkező intéz

mények, mint a hadsereg, az oktatási rendszer, az uralkodó párt (vagy politikai pártok) és a szakszervezeti mozgalom, különösen a középrétegekből sok tehetséges embert vonnak el az állami vállalatok elől.

3. Az állami vállalatok sok fejlődő országban a „megvesztegetési rendszer” részét képezik. Vezetésükbe sokan kerülnek politikai vagy törzsi (nemzetiségi) alapon. A legfelsőbb vezetésükbe rendszerint „külső” káderek, volt katonák, közalkalmazottak kerülnek. Ez gyakran demoralizáló hatású, s a következmény a gyenge teljesítmény. A korrupció ugyancsak a fentiekkel függ össze.

4. Mivel az állami szektorban nem határozzák meg pontosan a szükséges teljesítményt, az ott dolgozók felelőssége is bizonytalan. Mind a felvételek, mind az elbocsátások módja problematikus. Az állami vállalatok igen sok gyenge képességű embert alkalmaznak tartósan.

5. A jövedelmek az esetek többségében függetlenek a gazdasági eredménytől. Nincsenek, vagy csak igen korlátozottak a teljesítménytől függő jutalmak. A legtöbb esetben arra sincs előírás, hogy ha egy állami vállalat haszonra tesz szert, ebből mennyit használhat fel bővítésre vagy részesedésre, s hogy egyáltalán felhasználhatja-e erre profitját.

Nyilvánvaló, hogy azok az országok, amelyek a gyarmatosítás belső következményeinek megszüntetése végett hosszú távú gazdasági és társadalmi változásokat kívántak bevezetni, az állami szektort átfogóan használják fel a nemzetközi gazdasági kapcsolatokban is.

A külkereskedelem és az állami szektor

A fejlődő országok a külkereskedelemtől való függőségük mértéke tekintetében nagyon különböznek. Különbözőek export- és importmechanizmusaik is. Néhány országban a külkereskedelemben meghatározó az állami vállalatok szerepe. Más országokban a magánszektor vagy a multinacionális társaságok uralják a nemzetközi ügyleteket. Ennek megfelelően különbözőek a nemzetközi kereskedelmi kapcsolatokra vonatkozó konkrét intézkedések is.

Számos általános jellegű feladat van azonban, amelyeknek a megoldásában az állami szektor fontos eszköz lehet:

— A fejlődő országok nemzeti exportpotenciálját az exporttermékek termelésének jobb tervezése révén feltétlenül meg kell erősíteni olyan iparvállalatok létesítésével, amelyek gyártmányait külföldi piacokon el lehet adni, és amelyek ugyanakkor az ország sürgető gazdasági és társadalmi feladatainak megoldását segítik elő (azzal, hogy hazai nyersanyagot használnak fel, növelik a foglalkoztatottságot stb.).

— Nem helyes és nem célszerű, ha az exportra orientált iparágak megteremtése növeli a fejlődő országokban a fejlett ipari országokból származó importanyagoktól, részegységektől, komponensektől való függőséget, mert a növekvő importköltségek jelentősen csökkentik a nettó exportbevételt. Az exportiparágak tervezését a hazai ipar fejlesztésével összhangban kell végrehajtani.

— Az importhelyettesítést célzó iparágak létesítésénél gondosan meg kell vizsgálni és tervezni e folyamatok importtartalmát úgy, hogy elkerüljék az importnak az ilyen iparosítás következtében létrejövő pótlólagos növekedését.

— A kereskedelmi kapcsolatokat diverzifikálni kell. Különösen szükség van a fejlődő országok közötti nemzetközi együttműködés jelentős növelésére.

— Az integrációs csoportosulásokban részt vevő fejlődő országok gazdaságában meg kell erősíteni a regionális együttműködést, beleértve ennek intézményi rendszerét.

Az állami szektornak a külkereskedelemben elfoglalt helye és szerepe több oldalú. Az első kérdéskör szervezeti, intézményi jellegű. Az állami külkereskedelmi vállalatok vagy ügynökségek szerepe a külkereskedelmi forgalom lebonyolításában rendkívül fontos mind stratégiai, mind rövid távon.

A szocialista országok tapasztalatai azt bizonyítják, hogy adott fejlődési szakaszban a központosított állami külkereskedelem rendszere nagy szerepet játszhat a fejlesztési stratégia végrehajtásának elősegítésében.

A szakosított külkereskedelmi vállalatokban összpontosított exportforrások egyrészt lehetővé tették az exportbevételek ellenőrzését, a pozíciók megerősítését a külföldi piacokon. Az összpontosítás az export tervezését is jobban elősegítette.

Másrészt képesek voltak a nemzeti célok és prioritások szempontjából döntő fontosságú importra koncentrálni. Az import szoros kapcsolatban volt az erőforrások tervezett elosztásával. Az állami vállalatok széles körű vásárlásai révén eredményesebb volt az ország tárgyalási pozícióinak megerősítése, mint az export esetében.

Elvileg lehetőség nyílt az adott terület legjobb szakértőinek bevonására, amikor azok még nem álltak nagy számban rendelkezésre. Később, a fejlődés magasabb szintjén néhány országban és néhány területen decentralizálni tudták a külkereskedelmi ügyleteket. Különösen az ipari és a mezőgazdasági exportban önálló jogot kaptak egyes állami vállalatok, de az import terén továbbra is fenntartották a jobban specializált szervezeteket, és természetesen a külkereskedelem állami monopóliuma is fennmaradt.

A külkereskedelem terén az állami vállalatok bekapcsolása a legtöbb fejlődő országban hasonló céllal történt. Az állami külkereskedelmi vállalatok eredete azonban különböző: néhány országban az import állami monopóliumát már régebben bevezették, hogy növeljék az állami bevételeket. A legtöbb fejlődő országban azonban az állami szektor a külkereskedelemben előre elhatározott politikai intézkedések következménye. Állami külkereskedelmi társaságok és egyéb piaci szervezetek stb. alapítására azért került sor, hogy sikeresen elősegítsék a nemzetgazdasági fejlesztési programok teljesítését. Gyakran a kereskedelmi magáncégeket államosították. Az állami külkereskedelmi vállalatok a legtöbb fejlődő országban jelentős tapasztalatokat halmoztak fel.¹

¹ Nagyon nehéz a fejlődő országokban mennyiségileg meghatározni a kereskedelemnek az állami külkereskedelmi vállalatokon keresztül lebonyolódó hányadát. Csupán töredékes információk állnak rendelkezésre. Ezek a következőkre mutatnak:

1. Nagyon kevés az olyan fejlődő ország, ahol az állami külkereskedelmi vállalatok döntő helyet foglalnak el az exportban és az importban egyaránt, és ahol arányuk a teljes külkereskedelmi forgalomban magas (90—100 százalék). Ezek Algéria, Irak és néhány szocialista orientációjú afrikai ország.

2. A főbb fejlődő országokban az állami külkereskedelmi vállalatok aránya a teljes külkereskedelmi forgalom mintegy 30—50 százaléka.

3. Általában a vállalatok aránya nagyobb az exportban, mint az importban, legalábbis abban a 20—25 országban, ahol összehasonlítható adatok (különbféle GATT-kiadványokban) rendelkezésre állnak.

Az új nemzetközi gazdasági rendért folytatott harcban ezek az intézmények igen hasznos szerepet játszhatnak. A külkereskedelmi ügyletek terén az állami vállalatok esetenként sokoldalúan segítenek az adott termék több ezer termelőjének versenyéből a nemzetközi piacokon adódó hátrányok megszüntetésében. Ilyen intézmény például Burmában az Állami Fabizottság, vagy Argentínában a mezőgazdasági termékek exportjával foglalkozó Külkereskedelmet Elősegítő Intézet.

Az állami külkereskedelmi vállalatok fontos eszközei azoknak az exportárak stabilizálására törekvő nemzeti és nemzetközi erőfeszítéseknek, amelyek a transznacionális társaságok vagy ügynökségek közvetítő szerepének csökkentését, illetve eltörlését célozzák a fejlődő országokban. Ez önmagában növelheti a fejlődő országok bevételeit.

Az ilyen fajta tevékenység egyik leglényegesebb esete az állami olajkereskedelem. Az állami tulajdonban levő olajtársaságok története a fejlődő országokban már elég hosszú időre nyúlik vissza. Alapvetően a gyarmati koncessziós rendszer elleni küzdelemmel kezdődött, amely túlélte a függetlenség elnyerését. Az új termelők esetében a kérdés az volt, miként lehet elkerülni, hogy a gyarmati rendszer által folytatott gyakorlat megismétlődjék. Az Októberi Forradalom után, amely a legszembeötlőbb példa, lényeges esemény volt 1938-ban a külföldi koncessziók államosítása Mexikóban. E folyamat a külföldi olajtársaságok tevékenységének következménye volt, amelyek a koncesszió egyenlőtlen feltételeinek az újratárgyalását visszautasították, és előjogaikat nem adták fel. A Petroleos Mexicanos (PEMEX) állami olajvállalat a kormány legdöntőbb eszközének bizonyult e területen. Más latin-amerikai államok tulajdonában levő társaságok, amelyeket régebben alapítottak (az 1922-ben Argentínában létrehozott Y.P.F. vagy később a Petroleo Brasileiro), a nemzeti érdekekért folytatott harcban szintén fontos szerepet játszottak. Egészen az OPEC megalakulásáig a rendszer nem változott. Gabon kivételével minden OPEC-tagország állami kőolaj-társasága növekvő szerepet foglal el a termelésben és az exportban. 1977 végéig körülbelül 80 állami vállalat működött a fejlődő országok olajiparában. Az értékesítés területén viszont meglehetősen kicsiny az állami vállalatok aránya (kb. 20—23 százalék).

A fejlődő országok állami vállalatai a nyersanyag-kitermelő és -feldolgozó iparágakban a vertikálisan integrált folyamat különböző elemeinek (bányászat, feldolgozás, hazai fogyasztás, külkereskedelem) központi összehangolásával jelentősen növelhetik hatékonyságukat.

Az exportbevételek megszilárdítására irányuló törekvések eredménye ugyancsak az állami vállalatok szerepének jelentős növelése, állami piaci igazgatóságok felállítása olyan termékek esetében, mint a búza, cukor, gyapot, gyapjú, kakaó, ón, réz stb.

Az állami vállalatok a kivitel növelésének hasznos eszközei lehetnek, például hagyományos termékek új exportpiacainak feltárásával és ezáltal a kivitel földrajzi diverzifikálásával. Így csökkenthetik a hagyományos importórtól (főleg az anyaországtól) való függőséget. Ez volt az elsődleges célja például a Tanzániai Állami Kereskedelmi Társaságnak. Az állami kereskedelmi társaságok másik fontos feladata, hogy elősegítsék a külkereskedelmi áruszerkezet diverzifikálását, és lehetővé tegyék az adott országnak, hogy új termékekkel lépjen a külföldi piacokra. E szerep különösen azokban

az esetekben lényeges, amelyekben a nyerstermékexport költségei igen magasak.²

Az állami külkereskedelmi vállalatok segítségével az országok könnyebben teljesíthetik hosszú távú nemzetközi kötelezettségeiket. Ez rendkívül fontos feladat, különösen a szocialista országokkal folytatott kereskedelmi kapcsolatokban. Az állami vállalatok közvetlen eszközül szolgálnak arra, hogy jobb kapcsolatot teremtsenek a kormányok által vállalt nemzetközi kötelezettségek, a többoldalú áruegyezmények, a kétoldalú kereskedelmi egyezmények és a regionális integráció területén.

Az állami vállalatok az importműveletekben is fontos szerepet játszanak. E területen sajátos feladataik különbözőek lehetnek. Több fejlődő országban (például Tanzániában, Kenyában, Ugandában) az élelmiszerimportot és a hazai elosztást állami vállalatok végzik, hogy kiiktassák a közvetítőt, és alacsonyabb áron szolgálják ki a fogyasztót. Hasonló szerepet játszottak az állami vállalatok több ázsiai országban is.

Sajátos nemzetközi állami szervezetre is van példa a külkereskedelemben. Közép-Amerika országai (Panama, Costa Rica, Honduras, Guatemala) kezdetben Columbia támogatásával, néhány hónapig Ecuador és Nicaragua, s később a Dominikai Köztársaság támogatásával felállították a Banánexportáló Országok Unióját (UBEC), és bevezették az exportált banánnak a ládák száma szerinti adóztatását (tax per box of bananas exported), ami lehetőséget nyújt a fogyasztó által fizetett ár egy hányadának visszatartására. Ez az első eset, hogy ezeknek az országoknak a kormányai kivitelük ellenőrzése érdekében lényeges intézkedések foganatosítását határozták el.

Az UBEC nem kartell formájában működik, a termék túlságosan „gyenge” ahhoz, hogy ilyen feladatot tűzzön maga elé. Az ENSZ-nél bejegyzett kormányközi szervezet célja az, hogy bővítse a banánpiacot, fel lendítse a fogyasztást, és megkísérelje egyensúlyba hozni a keresletet a kínálattal, jövedelmező és szilárd exportárakat érjen el, és elősegítse a tagországok közötti információáramlást.

Ez tehát a fejlődő országok közötti műszaki és gazdasági együttműködés egy sajátos formája, amely a rendelkezésre álló nemzeti erőforrások ésszerű kihasználását, és a nemzetközi kereskedelemben az egyenlő bánásmód megvalósítását keresi.

Az UBEC köré csoportosult országok a banánkereskedelemmel kapcsolatos szabálytalanságok megszüntetése végett a transznacionális társaságok nélkül felállítottak egy multinacionális banánforgalmi társaságot, COMUNBANA néven. Főbb vonásai a következők:

— A részvényesek egyrészt az UBEC-országokhoz tartozó kormányok, kormányügynökségek (A típusú részvények, hányaduk az osztókéből 60 százalék), másrészt szövetkezetek, szakszervezetek, magántermelők (B típusú részvények, 40 százalékos részesedéssel). Mivel a szervezet tagsága a világ minden banánexportáló országa számára nyitva áll, ezek az országok, ha kívánják, bármikor csatlakozhatnak a COMUNBANA-hoz az alapító tagokéval azonos tőkerészesedéssel és jogokkal.

² Ez nem azt jelenti, hogy az állami vállalatokon keresztül az államnak szükségképp támogatnia kell a kivitelt. Ez nemcsak ezeket a társaságokat teszi ki a „dömping” és a „piaczavarás” vádjának, de a nemzeti jövedelem jelentős csökkenését idézi elő az exporton keresztül. Éppen ellenkezőleg, amint az adott fejlődő ország terméke bejutott a külföldi piacokra, a szubvenციót vagy az exportósztönző árakat könnyebben meg lehet szüntetni, mint a magánexportőröknek nyújtott közvetlen állami segítség esetében.

— Hivatalos rendelkezések kimondják, hogy egy személy vagy csoportosulás ellenőrzése alatt a részvények mekkora hányada lehet.

— A profitok egy része visszajut a termelőkhöz, amit a COMUNBANA készpénzben vagy részvényben fizet ki. A maradék profit egy elkülönített beruházási alapba kerül, amelynek célja a külkereskedelem ösztönzése és a banántermelő vidékek szociális programjának végrehajtása. Ily módon a COMUNBANA a termelő országoknak juttatja azt a jövedelmet, amelyet ez ideig a transznacionális társaságok kaptak meg.

— A COMUNBANA elsősorban az ÜBEC-országok banánját és egyéb termékeit exportálja, de egyidejűleg exporttevékenységének megkönnyítése és végrehajtása során nyersanyagok, berendezések vagy más termékek külföldről való beszerzését is végezheti. Kereskedelmi célkitűzések elérése végett társulhat más vállalatokkal, ösztönözheti importtársaságok létesítését, és közös vállalkozásokban is részt vehet. (Lásd: Gazdasági kooperáció a szocialista és a fejlődő országok között. MTA Világgazdasági Kutató Intézete, 1978. 77—79. l.)

Az állami külkereskedelmi vállalatok igen fontos szerepet játszhatnak a nemzeti érdekek érvényesítésében a technikaimportban is.

Természetesen nyilvánvaló, hogy a fejlődő országokban az állami vállalatok szerepe nem különbözik az adott ország állami szektorának általános szerepétől és indítékaitól.

Az állami szektor részvétele a külkereskedelemben egyébként az állami külkereskedelmi vállalatok tevékenységénél sokkal szélesebb problémakört ölel fel. E tekintetben két döntő fontosságú, közvetlenül a fizetési mérleghez kapcsolódó kérdés merül fel:

— Milyen mértékben segítik az állami vállalatok az exportra termelést?

— Általában milyen importszükségletek merülnek fel az állami szektorban, és az állami vállalatok részére milyen importprioritásokat biztosítanak?

E kérdésnek fontos makroökonómiai összefüggése is van. Nevezetesen; milyen mértékben segíti az állami szektor a nemzetközi strukturális függőség csökkentését, a belső egyensúly megteremtését vagy megerősítését az adott fejlődő országban?

Az előzőekben vázoltam az állami vállalatok szerepét a nyersanyag-termelésben, -feldolgozásban és -kereskedelemben. Egyes fejlődő országokban e vállalatok ezekben a szektorokban az export és az exportbevételek legfőbb, néha kizárólagos forrásai. Ugyanakkor pedig a gépek, berendezések, szolgáltatások legfőbb importőrei. A 70-es évek első felében, amely az olaj- és más ásványexportáló iparágak széles körű nacionalizálásának korszaka volt, az export értékének 60—70 százaléka maradt a fejlődő országokban, melyből 50—75 százalék adók és egyéb fizetések formájában az illető ország kormányzatához került. Egyes államokban az országban maradó érték mintegy 5—10 százaléka a hazai szükségleteket kielégítő gépek és berendezések vásárlását szolgálta. (Dobozi, I.: *Forecasting Structural Changes in the International Raw Materials Industries and Markets*. „Trends in World Economy” No. 22. Hungarian Scientific Council for World Economy, Budapest, 1977. 44. l.)

A feldolgozó iparágak helyzete sokkal bonyolultabb. Bizonyos nyugati körök, amelyek elfogadják az állami vállalatok szerepét a kitermelő iparágakban, merően más álláspontot foglalnak el a feldolgozó iparágak tekin-

tetésben. Érvük az, hogy a feldolgozó iparban olyan kérdésekben, mint az állami vállalatok exportorientációja, több kezdeményezőkézségre, nagyobb rugalmasságra van szükség, emellett jobb kapcsolatok kellenek a külföldi tőkével exportjuk hatékonyságának növelése érdekében. (Lásd például Balassa, B.: *Paperson Policy Reform in Developing Countries*. IBRD, Washington, 1975. 52—53. és 60—62. l.)

Nem kétséges, hogy az exporttevékenység rugalmasságot, kezdeményezést stb. igényel. Elvileg nincs kizárva, hogy az állami szektor ugyanolyan rugalmas legyen, mint a gazdaság bármelyik szektora. A fő kérdés a megfelelő vállalati és makroszintű gazdasági vezetés. Az állami szektornak a feldolgozó iparban nagy előnyei vannak. Az állami vállalat jobban összehangolhatja exportiparágait akár a hazai, akár a nemzetközi fejlesztési programokkal, míg a magáncégek tekintetében nagyobb a veszély, hogy enklávét teremtenek. A feldolgozóipari állami vállalatok az exportcélokat jobban összekapcsolhatják a hazai erőforrások fejlesztésével, és ezzel az exportiparágak csökkenthetik az importtól való függőséget. A fejlődő országok regionális együttműködési vagy integrációs programjai keretében könnyebb az állami vállalatok létesítése. Ezen túlmenően ugyancsak előnyös az állami szektor az exportbevételek ellenőrzése szempontjából.

Még azokban az esetekben is, amikor a feldolgozó iparban külföldi partner bevonása válik szükségessé közös vállalkozás keretein belül, az állami szektor gyakran sokkal jobb tárgyalási pozícióban van. Ezeknek az általános lehetőségeknek a realizálása azonban nem automatikus folyamat. Olyan következetes fejlesztési program kereteit kell tervszerűen kidolgozni, amelyben az állami szektor részére nemcsak a fentieket tűzik ki célul, hanem a megoldáshoz szükséges erőforrásokat is megteremtik.

Az állami vállalatok importigényeit statisztikailag lehetetlen nyomon követni. Néhány fejlődő ország állami beruházásainak az összeruházásban elfoglalt szerepére és a beruházások importtartalmára vonatkozó becslések szerint az összimport mintegy 20—22 százaléka áll az állami beruházásokkal kapcsolatban. Ezek az adatok nem tartalmazzák a folyamatos termelés importtartalmát, amelyre becslések — információk hiányában — nincsenek.

Néhány országban az állami vállalatok importját kedvezményes elbánásban részesítik, függetlenül attól, hogy melyik iparágban működik. Erre volt példa Egyiptom az 1961-es változások után.

Azokban a fejlődő országokban, ahol a fejlesztési elképzelésekben megfogalmazott célok között az állami szektor központi helyet foglal el, az állami szektornak nyújtott kedvezmények egyben a nemzeti prioritásokat is segítik.

Az állami szektor keretein belül egyébként könnyebb a vállalatok rangsorolása a nemzeti célrendszer alapján, és nehézségek fellépése esetén ezen az alapon az importszükségletek kielégítése.

Hozzá kell tenni, hogy azokban az országokban vagy esetekben, ahol az állami szektor nem hatékony, vagy kizárólag magánérdekeket szolgál, a szektor vállalatainak hatalmas importja sem hatékony, és azáltal, hogy a nemzetgazdaság céljait nem segítik elő, hatalmas külföldi eredetű, értékes erőforrásokat pazarolhatnak el.

A külső finanszírozás és az állami szektor

A fejlődő országok által felvett fejlesztési kölcsönöket illetően lehetetlen az állami szektor ebben játszott szerepét kimutatni. Az egyes országokban erről kevés adat áll rendelkezésre. Néhány utalás található egyes országokra vonatkozóan. Több afrikai, a Szaharától délre eső országban hatalmas állami beruházások történtek a műtrágyagyártás, az ércbányászat és -feldolgozás, az olajfinomítás és a vegyipar területén. Mivel ezek rendkívül tőkeigényesek, nagyon is hozzájárultak az eladósodáshoz az utolsó évtizedben. Hasonló a helyzet az infrastrukturális beruházásokban. A tervezett beruházási programok jelentős részét a kormányok finanszírozták külső források (hitelek) bevonásával. A hetvenes évek első felében az állam által finanszírozott beruházásokban a külföldi kölcsönök aránya Felső-Voltában 74, Ugandában 50,5, Elefántcsontparton 44,5, Gabonban 24,5 százalék volt (U.N. African Economic Survey, 1975. 24. l.).

Az állami szektor tevékenységéből eredő adósságok nagy részét alapvetően nemzetközi pénzügyi szervezetek, illetve kormányhitelek keretében kölcsönvett államadósság teszi ki.

Az állami tulajdonban levő pénzügyi intézmények szerepével kapcsolatos adatokban néha sok az átfedés. A rendelkezésre álló adatok szerint az állami tulajdonban levő pénzügyi intézmények különösen szoros kapcsolatban vannak a tőkebeáramlással és az eladósodással. Egyedi esetekre alapozott becslések szerint az ezen intézmények által használt pénzügyi alapoknak mintegy 30—35 százaléka külföldi eredetű. Majdnem mindegyik fejlődő ország számára a külföldi kölcsönök fontos csatornái ezek az intézmények, különösen pedig a nemzeti fejlesztési bankok. Politikájuk természetesen nem független az adott ország társadalmi-politikai berendezkedésétől. A szocialista orientációjú fejlődő országokban ezek az intézmények a külföldi eredetű alapokat az állami és a szövetkezeti szektor létesítésére és növelésére fordítják. Vegyes gazdaságú vagy olyan országokban, ahol a magánszektor erős, a fejlesztési bankok ugyancsak fontos forrásai a magánszektor számára felvett külföldi kölcsönöknek.

A legjellemzőbb példa erre a brazil fejlesztési bank, a Banco Nacional do Desenvolvimento Economico (BNDE), amelyik egy pénzügyi pókháló közepén helyezkedik el, körülötte több mint 20 regionális és helyi állami fejlesztési ügynökséggel. Mint fejlesztési ügynökség és bank, ezen a csatornán keresztül áramlik be a tőke a külföldi piacokról vagy nemzeti forrásokból olyan létesítmények finanszírozására, amelyek a meghirdetett nemzeti stratégia alapján a leghatékonyabb feltételek mellett tudnak termelni. Az olajválság után, amikor Braziliának óriási kereskedelmi deficitje volt, a BNDE-források 80 százaléka exportorientált vagy importhelyettesítő létesítményeket szolgált. Amikor a brazil kormány az állami szektorral és a külföldi társaságokkal összefüggő hazai magántőkét akarta megerősíteni, a BNDE magánszektorban levő létesítmények finanszírozásában segített. Ezek között több olyan hatalmas létesítmény volt, hogy a már meglévő állami szektornak jelentettek versenytársat. Több fejlődő országban az állami ipari vállalatok közvetlenül vesznek fel kölcsönt. Multilaterális pénzügyi intézményektől (Világbank) kapnak kölcsönt, de az is előfordul, hogy kötvényeket bocsátanak ki. A nemzetközi eladósodás természetesen az állami vállalatok tevékenységénél sokkal összetettebb problémakör. A nemzetköz-

tőkek mozgások és az állami szektor kapcsolatának egyik vonatkozása a transznacionális társaságok és az állami vállalatok viszonya. E kérdéskör azonban szélesebb a nemzetközi finanszírozás problémájánál.

A transznacionális társaságok és az állami szektor közötti kapcsolat a fejlődő országokban rendkívül összetett. A transznacionálisok számos fejlődő országban hatalmas birtokok, bányák, ipari cégek, bankok tulajdonosai. A tőke kiáramlása amortizáció, hazautalt nyereség, licenccégek stb. formájában még mindig rendkívül nagy. Az olajtermelő országok kivételével az összes tőkeáramlás felét a fejlődő országokból kiáramló összegek tették ki az utolsó évtizedben. Ez azonban nem az egyetlen probléma.

Az erős nemzetközi kutatási, innovációs, értékesítési és tőkebázissal rendelkező külföldi cégek gyakran nemcsak a helyi magántőkével, hanem az állami vállalatokkal is versenyeznek. A külföldi érdekeltségek sokkal vonzóbbak a legjobb szakértők számára, és ily módon a legjobb erőket szerezhetik meg nemcsak a helyi, hanem a nemzetközi hálózatuk részére. A fogadó országok számára a lehetséges hasznos — a transznacionális társaságok által gyakran hangoztatott — hatásokat (új technika, termék, vezetés, foglalkoztatottság, adók és piaci lehetőségek) a kedvezőtlenek alaposan csökkentik.

Az állami szektor is eszközként szolgálhat a nemzeti kormányok kezében, amelyen keresztül a nemzetgazdaság fontos posztokat szerezhet magának a transznacionális cégekkel szemben, jobban ellenőrizhetik a helyi piacokat, nagyobb részesedéshez jutnak a nyersanyageladások terén. Könnyebben növelhetik a hazai nyersanyagok feldolgozottsági fokát és ezáltal exportbevételüket is.

A múltban a transznacionális cégek zöme ellenségesen viseltetett az állami szektorral szemben. A legtöbb továbbra is az maradt a bányászatban és a feldolgozó iparágakban, néha azonban a változások (mint az államosítás vagy a kisajátítás) az állami szektor uralkodó szektorként való elfogadására kényszerítik őket az olajtermelésben, a rézbányászatban stb. Ilyen esetekben kénytelenek együttműködni az állami vállalatokkal.

E helyzetet szemlélteti az olajtársaságok és az OPEC-országok közötti kapcsolat. Az előbbieket tapasztalata azt bizonyítja, hogy az államosítás önmagában még nem elég ahhoz, hogy az adott ország jólétét növelje. Ehhez még más támogató intézkedésekre is szükség van, mint például a termelő országok közötti sokoldalú nemzetközi együttműködés, az ezen célok véghezviteléhez hatékony technológiatranszfer, a vezetési és oktatási tapasztalatok kicserélése, az információcsere stb. Rendkívül fontos kérdés a sokoldalú finanszírozási alapok, lehetőségek megteremtése. További feltétel az állami olajtársaságok nemzetközi szállítmányozásban való fokozottabb részvétele, az együttműködés az értékesítésben stb.

A transznacionális társaságok és az állami szektor közötti új kapcsolatok sok esetben e két partner közös vállalkozásaiban jelennek meg. Néhány nemzetközi monopólium számára ez a kapcsolatok új formája. Egyes országokban, bizonyos iparágakban ez az egyetlen módja az üzleti tevékenységben történő részvételnek. Azonban e közös vállalkozásokban, különösen pedig a nyersanyagellátás területén a kormány zömmel csupán csendestársként van jelen.

A nigériai kormány és a British Petroleum—Shell csoport közös vállalkozása, a Port Hartcourt-i olajfinomító érdekes és tipikus példa a fentiek

jellemzésére. Az építkezést közösen finanszírozta a nigériai kormány és a British Petroleum—Shell (50—50 százalékban). A Shell és a BP érdeke azt kívánta, hogy az olajfinomító csupán a helyi piacokat szolgálja. E szakaszban a kormány még nem játszott semmilyen aktív szerepet a kapacitások tervezését, illetve a létesítmény célját illetően. Az adott szinten a létesítmény tipikusan importhelyettesítésre kész. Miután a finomítást megelőző termelési szakaszt a BP teljesen kezében összpontosította, a berendezés, a szolgáltatás vagy a licenc adott termelési folyamatra vonatkozó közvetlen költsége ismeretlen maradt a nigériai kormány előtt. A management szolgáltatás közvetlen költsége rendkívül magas volt. Magas volt a termék ára is, a BP azonban az ár egyharmadáért vásárolt, mert jelentős engedményt kapott. A BP nem járult hozzá, hogy az üzem más nyugat-afrikai országba exportáljon. Ezen túlmenően a BP saját külföldi szakértőivel működtette a vállalkozást, s nem alkalmazott nigériai szakembereket. A transzfer feltételei nem ösztönözték a helyi kutatási és fejlesztési lehetőségek kihasználását; a BP a felmerülő problémák megoldására az anyavállalatot vette igénybe. A hetvenes évek elején lényegesen megváltoztatták a működési feltételekre vonatkozó szerződést, mind a tulajdonjog (nigériai részvénytöbbség), mind pedig a vezetési módszerek tekintetében (több helyi állampolgár és kezdeményezés). Az OPEC megalapítása után az árképzés is alapvetően megváltozott. A kormány azonban csak egy teljesen új, állami olajfinomító létesítése után tudta a fent említett problémákat csökkenteni. (Lásd: World Development, 1977. március, 235—236. l.)

Az állami vállalatok fontos eszközei lehetnek a fejlődő országok közös beruházásai két- vagy többoldalú keretek közötti elősegítésének. Az állami vállalatok jelentős közös létesítményeket hozhatnak létre, amelyek több országot látnak el élelmiszerrel, ipari termékkel vagy szolgáltatásokkal. Tervezhető hosszú lejáratú kötelezettséget vállalhatnak, ami elősegítheti a fejlődő országok közötti együttműködést.

Az állami vállalatok és a magánszektor

Az állami vállalatok szerepe a fejlődő országok nemzetközi gazdasági kapcsolataiban nem függetleníthető az állami és a magánvállalatok együttműködésének jellegétől, formáitól sem. Mivel sok fejlődő országban fontos kérdés a nemzetközi gazdasági kapcsolatok állami ellenőrzése, feltétlenül figyelembe veendő, hogy vállalati szinten milyen jellegű kapcsolatok alakulnak ki a két szektor között.

Az állami és a magánvállalatok közötti viszonyokat a fejlődő országokban elsősorban a társadalmi-politikai tényezők, az adott ország társadalmi orientációja határozza meg. Mint említettem, sok fejlődő országban az állami vállalatok sokoldalúan segítik a magánvállalatok versenyképességét, például olcsó szolgáltatásokkal (villanyáram, szállítás stb.), a magánvállalatoknak eladott termékeik alacsony árával, a magánszektorban eszközölt vásárlásaikkal stb. Fontos szerepet játszanak a magánszektor segítségével az állami beruházások is, amelyeknek a kivitelezésben rendszerint nagy szerepet kapnak a magánvállalatok. Statisztikai adatok hiányában lehetetlen meghatározni az ilyen jellegű állami támogatás mértékét.

Az állami vállalatok igazgató tanácsában gyakran vesznek részt a legnagyobb magánvállalkozók is. Nem kevés az olyan fejlődő ország, ahol egyes vállalatok alakulnak ki. Ezek természetesen megfelelő feltételek esetén a magánszektort ellenőrzését, korlátozását is szolgálhatják. Ez azonban igen ritka. E vállalkozások sokkal inkább a magánszektort, a magánvállalatok támogatására hivatottak. Igen gyakran az állam csak csendestárs, s a tényleges irányítás a magánvállalkozó kezében van. Nemegyszer az állam részvényesként vesz részt vállalkozásokban, s ily módon tulajdonképpen finanszírozza a magánvállalatot.

Vannak természetesen olyan fejlődő országok is (például India), ahol egyes iparágakban az állami vállalatok a magánszektort a piacon is versenyeznek. Ritka azonban, hogy állami és magánvállalatok egyidejűleg működjenek azonos iparágakban.

Mivel a fejlődő országok sajátos gazdasági feltételei a jövőben is megkövetelik (szinte politikai színezettől függetlenül) az állami szektor aktív szerepét a gazdaságban, az iparosításban és a különböző említett problémák megoldásában, igen lényeges kérdés marad számukra e szektor hatékonyságának javítása, szervezettségének növelése. Különösen fontos szerepet kapnak e vállalatok a következő évtizedekben a tudományos és műszaki potenciál erősítésében. Az emberi erőforrások jobb, hatékonyabb hasznosításában is nagyobb lesz az állami vállalatok jelentősége.

Mindez szükségessé teszi, hogy a fejlődő országok maguk is nagyobb figyelmet fordítsanak az állami vállalatok szervezési kérdéseire, e vállalatok irányítására és tevékenységüknek a nemzeti gazdaságfejlesztési tervekkel való jobb összekapcsolására.

A fejlődő országok e téren nagyobb segítségre számítanak a szocialista országoktól is, amelyeknek tapasztalatai tulajdonképpen sok lényeges területen az egyedüli érdemi információs források számukra.

Az elmondottakból megállapítható, hogy a fejlődő országok nemzetközi gazdasági kapcsolataiban az állami vállalatok a jövőben a mainál lényegesen fontosabb, hatékonyabb szerepet játszhatnak. Ehhez azonban a legtöbb fejlődő országban meg kell teremteni a szükséges feltételeket. E vállalatokat nemcsak hatékonyabbá kell tenni, hanem ki kell terjeszteni tevékenységüket a nemzetközi gazdasági együttműködés kulcsterületeire, szektoraira. Meg kell találni a számukra megfelelő helyet a gazdaság tervezési, szervezési, irányítási és ellenőrzési rendszerében is.

Szociálpolitika a változó gazdasági-társadalmi viszonyok talaján

A modern szociálpolitika kialakulása

A szociálpolitikát mindenkori formájában az adott gazdasági-társadalmi szerkezet szellemi folyamatokban való visszatükrözésének tekintjük.* A szociálpolitika tehát nem fogható fel statikusan, hanem csakis fejlődésben, folyamatként.**

A 19. század előtt csak a szociálpolitika előhírnökeiről beszélhetünk. A szociálpolitika valójában csak az ipari forradalom után, a tőkés termelési viszonyok talaján alakult ki.

A modern szociálpolitika kialakulását számos, az ipari forradalom utáni időszak gazdasági-társadalmi szerkezetében gyökerező, egyidejűleg létrejött feltétel mozdította elő.

Ezeket a gazdasági, a társadalmi és a politikai indítékok szerint csoportosíthatjuk.

Gazdasági indítékokon egyfelől a munkás kapitalizmusbeli ráutaltsága, kiszolgáltatottsága, másfelől a tőkés „ráutaltsága” értendő, mivel a termelőeszközök fejlődése a munkaerő színvonala iránti igényt is fokozza, magasabb élet- és kultúrshívonalat követelve. A technikai fejlődéssel összefüggő munkaerő-felesleg, valamint az ezzel összefüggésben megkövetelt szaktudás a gyermek- és — bizonyos fokig — a női munkát is nem kifizetővé, részben feleslegessé tette. Ez elősegítette a korlátozásukra, illetve megszüntetésükre irányuló szociálpolitikai intézkedések kibontakozását. (Ebben az irányban hatott az a tapasztalat is, hogy a gyermekmunkát végzőknek csak töredéke vált katonai szolgálatra alkalmassá.) A gazdasági indítékok lényeges eleme volt az a felismerés, hogy a szociálpolitikai intézkedések nemcsak költséget okoznak, hanem a termelékenység emelkedésének elősegítésével haszonforrásává is válhatnak.

A társadalmi indítékok között szerepel egyfelől az állammal szembeni demokratikus követelmény, hogy ti. mindenki előnyére működjön, és így gátat kell szabnia a gazdasági erők szabad játékanak. Másfelől — és ez a döntő — az uralkodó osztály társadalmi érdeke, mivel számára is káros lehet a nyomor, akár ragályok, akár az osztálygyűlölet légkörének formájában.

Ide tartozik az erkölcsi szemlélet kialakulása is, amelyet a dolgozó tömegek nyilvánvaló elnyomorodása támasztott alá, és amely oda hatott, hogy a dolgozó tömegeknek a vezető társadalmi rétegből a kizsákmányolásban köz-

* Janitz, K.: Strukturprinzipien der sozialen Sicherheit in der Gegenwart. Bonn, 1964. 12. l.

** E cikk „A szociálpolitika fejlődéstörténete a kapitalizmusban” című tanulmány második, gazdaságtörténeti fejezete. A tanulmány első része, amely a szociálpolitika elméletének fejlődéstörténetével foglalkozik, a Közgazdasági Szemle 1979. évi 12. számában jelent meg.

vetlenül nem érdekelt szószólói is lettek. (Ez a középkori erkölcsi hagyományok megváltozott körülmények közötti érvényre jutása.)

Végül, de nem utolsósorban a szociálpolitika kialakulásában elsődrendű jelentőségűek a *politikai indítékok*. Ezt egyik-másik polgári szerző sem tagadja. Egyfelől az ipari forradalmat követően a klasszikus kapitalizmusban sem állott az uralkodó osztályok érdekében a társadalmi nyomor olyan fokú túltengése, amely káoszhoz vezethet; még élénken élt az emlékezetben a francia forradalom. Másfelől ebben az időszakban — és a politikai indítékokat illetően ez a lényeg — kibontakozott a politikai munkásmozgalom. Ezek az indítékok az időközben kibontakozott és egyre nagyobb jelentőségre szert tevő politikai munkásmozgalom harcának hatására az uralkodó osztálynak a fennálló rend megdöntésétől való félelmeként foglalhatók össze. Ezért a szociálpolitikai tevékenységet gyakran államérdekből kezdeményezték.

Történelmileg, fejlődésükben nézve a szociálpolitikai szabályozások bizonyos szakaszosságot mutatnak. Az ipari forradalom után ott és olyan területekre vonatkozóan tettek először intézkedéseket, ahol a társadalmi nyomor átfogó méretekben összpontosult. Így a gyermek- és ifjúmunkával, illetve -védelemmel összefüggő majd a női munkára vonatkozó szabályozás tekinthető a *szociálpolitika első szakaszának*.

A *szociálpolitika úgynevezett második szakaszában* (az ipari forradalom utáni későbbi időszakban) terjesztik csak ki a törvényes munkásvédelmet a férfi munkavállalókra is. Ettől kezdve a szabályozások központjában már a munkáskérdés áll. Ágazati szociálpolitikai szabályozást először a textiliparra, majd a kohászatra és a bányászatra vonatkozóan hoztak.

A szociálpolitikai intézkedések később már nemcsak a munkások egészére, hanem az alkalmazottakra, valamint a családtagokra is kiterjednek. Napjainkban pedig egyre inkább kiterjesztik őket az önállóakra is. (A mezőgazdaságban foglalkoztatottakra, sőt a kézművesekre, a kereskedőkre is.) A modern kapitalizmus időszaka — amikor a szociálpolitikai intézkedések egyre inkább átfogják a társadalom egészét — tekinthető a *szociálpolitika harmadik szakaszának*.

A szociálpolitika megjelenési formái

Míg a szociálpolitika első két szakasza a munkásvédelem címszóban foglalható össze, a harmadikat már az egész társadalmat átfogó szabályozás, az úgynevezett társadalmi biztonság jellemzi, amely az iparban foglalkoztatottak számára különleges jogokat is biztosít.

A munkavégzéssel kapcsolatos társadalmi szabályozás mai megjelenési formái négy fő csoportba tartoznak: a munkásvédelem, a társadalombiztosítási jog, a munkához való jog, valamint a koalíciós jog keretében.

A *munkásvédelemre* vonatkozó különféle előírásokkal kezdődtek a szociálpolitikai intézkedések.

A társadalombiztosítás* bevezetésével — amely a munkásbiztosításból fejlődött ki — tett szert a szociálpolitika átfogó társadalmi jelentőségre. A társadalombiztosítás kifejezést az első világháború után alkalmazták elő-

* Az első megnyilvánulások e téren az ókori Róma temetkezési pénztárai, majd a céhekben a segédek ládája, valamint a bányászok segédládái voltak. A 18. században Angliában létesült szabadkőműves páholy tulajdonképpen szintén a munkások segélyegyesülete volt.

ször.* A társadalombiztosítás ma minden olyan személyre kiterjed, akinek gazdasági ereje nem elegendő az őt esetlegesen sújtó kockázat gazdasági következményeinek fedezésére. Ez elsősorban a munkavállalókra és családtagjaikra vonatkozik, de a munkavégzés általános rizikóját illetően kiterjed a munkáltatókra is.

A *munkához való jog* a munkavállalók jogait szabályozza. Az előírások kiterjednek a munkaidő hosszára, a fizetett szabadságra, a minimális bére stb. Ismeretes, hogy a munkához való jog a kapitalizmus viszonyai között fikció; országonként és időszakonként eltérő mértékben ugyan, de állandó jelenség a munkanélküliség. A munkához való jog érvényesíthetőségének akadályja esetén a munkavállaló a társadalombiztosítás keretében munkanélküli segélyben részesül. Ez azonban anyagiakban, még kevésbé erkölcsi-ekben nem tekinthető kompenzálásnak. Nem megoldás a munkaerő helyváltoztatása sem, amikor annak az otthon, a család, sok esetben a haza elhagyásával kell párosulnia.

A *koalíciós jog* az egyesülési jog sajátos változata, amely már túlnő a hagyományos szociálpolitikán: a jóléti politika része. A munkavállalók és a munkáltatók koalíciója a munkapiacra és a munkafeltételekre kíván befolyást gyakorolni.

A modern kapitalizmus társadalmi viszonyai között a társadalompolitikai intézkedésekben egyfelől a dolgozók osztályharca által kivívott eredmények, másfelől az uralkodó osztályok törekvései is kifejezésre jutnak, hogy látszólag csökkentve a munkáltatók és a munkavállalók közötti feszültséget, kezdetben a nemzeti osztályharcok, a szocialista társadalmi rendszer létrejötte és erősödése óta pedig már a nemzetközi méretekben folyó osztályharc „vitorlájából” kifogják a szelet. E politikai indítékokról nem szabad megfeledkeznünk akkor, amikor a modern kapitalizmusnak a munkáskérdés megoldására irányuló kísérletét értékeljük.

Azonban minden bizonnyal objektíve döntő szerepe van ezekben az akciókban a vezető tőkésországokban elért mai gazdasági fejlettségi szintnek is; egyfelől a termelés növekedésével lépést tartva bővülő fogyasztás elérése az egyik döntő probléma, másfelől a rohamosan emelkedő technikai szint diktálta szakmai követelmények biztosítása fokozottan szükségessé teszik a munkaerő élet- és munkafeltételeinek a javítását.

Néhány fejlett tőkésország főbb szociálpolitikai intézkedései bevezetésének történeti áttekintése

Az alkalmazott szociálpolitika az intézményrendszerekben, az intézkedések sorozatában ölt testet. Létrejött, alakulása az egyes országokban szoros összefügg a konkrét gazdasági-társadalmi viszonyokkal.

Így legelsőnek Angliában, az ipari forradalom hazájában hoztak ilyen intézkedéseket, ahol a kapitalizmus a leghamarabb fejlődött ki. Ezt követően Németországban alakult ki szociálpolitika; ez az ország a múlt század

* A társadalombiztosítás kifejezést először magyar nyelven használták az 1928-as XI. törvényekben, ahol e szó használatát azzal indokolták, hogy egyfelől „a társadalmat biztosítja olyan megrázkódtatásokkal szemben, amelyek a társadalom kockázatainak ki-egyenlítése; tehát biztosítás nélkül erőt vennének a társadalom egyetemén”; másfelől azzal, hogy az intézet nem egy, hanem több társadalmi csoport társadalombiztosításának feladatát látja el.

elején egy sor kérdésben átveszi Angliától a kezdeményezést. Ez elválaszthatatlan egyfelől a munkás önszegély, azaz a politikai munkásmozgalom németországi fejlődésétől, másfelől az ettől nem függetlenül kialakuló Bismarck-féle beavatkozási politikától, valamint a német történeti iskola és az általuk létrehozott Szociálpolitikai Egyesület eszmei hatásától. Franciaországban az önszegélyezés tekinthet vissza hosszabb múltra. Az Amerikai Egyesült Államokban a gazdasági liberalizmus múlt századbéli és század eleji szellemének sajátos körülményei kevés teret hagytak az állami beavatkozásnak. A Demokrata Párt a nagy válság hatására tudta csak megtörni a hagyományos republikánus benemavatkozási politikát, és ez tette lehetővé állami szociálpolitikai intézkedések foganatosítását (New Deal, Social Security Act).

A világháborúk erősen éreztették hatásukat az egyes államok szociálpolitikai rendszerének további alakulására. A következőkben időrendi sorrendben ismertetem az egyes főbb szociálpolitikai intézkedések bevezetését és a legújabb kori fejlődést néhány, a szociálpolitika kapitalizmusbeli fejlődését illetően különösen jelentős országban, így Angliában, Németországban, Franciaországban és az Egyesült Államokban.

Anglia

Az állami szociálpolitika Angliában viszonylag korán, a gyermekek és a serdülők védelmével vette kezdetét (1802—1819). Az 1833. évi „Factory Act” ezt az oltalmat kiterjesztette — koruktól függetlenül — a dolgozó nőkre is, valamint megteremtette az ipari felügyelet első törvényes lehetőségeit is. 1844-ben, majd 1847-ben a gyermek, az ifjú és a női munkavállalók munkaidejét tovább csökkentik, 1850-ben az átlagos napi munkaidőt ténylegesen 10,5 órára korlátozták. A szakszervezeteket hivatalosan 1871-ben ismerték el, működésüket jóval később, az 1906. évi „Trade Disputes Act”-tel (megújítva 1927-ben) szabályozták. Az ipari felügyelet hatáskörét az 1878. évi „Factory and Workshop Act” kiterjesztette, s 1901-ben nyerte el ma is érvényben levő alakját.

A balesetbiztosítást az 1897. évi „Workmen’s Compensation Act” vezette be. Ezt követte 1908-ban az „Old Age Pensions Act”, az öregkori nyugdíj törvénye, amelyet az 1924-ben történt újraszabályozásig is folyamatosan fejlesztettek.

A munkanélküliség esetére szóló biztosítás 1912 óta van érvényben; hatályát 1920-ban azokra a nem fizikai dolgozókra is kiterjesztették, akiknek az évi keresete nem érte el a 250 fontot.

Az 1925—27 közötti időszak az öregek, özvegyek és árvák biztosítása, valamint a szakszervezeti törvényhozás szempontjából volt termékeny.

A második világháború radikalizáló hatása a közügyekre sem maradt befolyás nélkül. Angliában ebben az időszakban a szociálpolitikai téren történt — nemzetközi viszonylatban is jelentős — előrehaladás Beveridge nevéhez fűződik. 1944-ben jelent meg addigi munkásságának összefoglalása, „Full employment in a free society” (Teljes foglalkoztatottság szabad társadalomban) címmel, amely a keynesi gazdaságtanon alapszik. Életművének betetőzése a második világháború alatt a kormány felkérésére kidolgozott javaslat, amely megalapozta az angol „jóléti államot”. 1946-ban lépett érvénybe a Beveridge által a második világháború folyamán előkészített és tervszerűen megvalósított „National Insurance Act” (Társadalombiztosítási

törvény). Ugyancsak abban az esztendőben hoztak egy kiegészítő törvényt az előbbi bővítésére, és 1948-ban életbe lépett a National Health Service (Nemzeti Egészségügyi Szolgálat). Ez a törvény ingyenes orvosi ellátást biztosít minden állampolgár számára. 1950-re a lakosság 95 százalékára terjedt ki az orvosi ellátás, és az állami egészségügyi ellátásba bevont orvosok az orvoslétszám 88 százalékát ölelték fel. 1946-ban lépett életbe a „Family Allowance Act” (Törvény a családi pótlékról), amely a második és a további gyermekek után családi pótlékot állapít meg.

A „National Assistance Act”-et (a Nemzeti segélytörvényt) 1948-ban fogadták el. E szerint az alapvető szükségletek kielégítéséhez szükséges eszközökkel sem rendelkezők heti juttatás formájában minimális ellátásban részesülnek.

Beveridge nevéhez fűződik az 1944-ben hozott Oktatásügyi törvény is, amely jelentősen (a korábbi létszám $\frac{1}{6}$ -ával) növelte a tanárok létszámát. 6300 új tanterem és 1000 új iskola létesítését határozták el és valósították meg. Az iskolaköteles kort 1947-től 15 éves korig terjesztették ki. 300 000 munkás számára műszaki gyakorló iskolát létesítettek. Az egyetemi hallgatók 73 százalékának ösztöndíjat biztosítottak. Ezekkel az intézkedésekkel teremtődtek meg a „social security” (társadalmi biztonság) alapjai Angliában.

Németország

A szociálpolitikai intézkedések 1839-ben Poroszországban is a gyárakban dolgozó serdülő korúak foglalkoztatásának szabályozásával vették kezdetüket. Ezt követte 1855-ben a gyermekvédelmi törvény, amely a 12 éven aluliak foglalkoztatását eltiltotta, a 14 éven aluliak napi munkaidejét pedig 6 órában állapította meg. A német—porosz törvényhozás 1860-ig szociálpolitikai kérdésekkel viszonylag keveset foglalkozott. Akkortájt azonban a munkásmozgalom tovább erősödött az országban. 1868-ban összeült az első szakszervezeti kongresszus. 1875-ben megjelenik „A gothai program kritikája”, a marxisták és a lassalleánusok egyesülnek. Más oldalról a reformért harcoló tudósok, az úgynevezett katedraszocialisták 1872-ben megalakították a Szociálpolitikai Egyesületet (Verein für Sozialpolitik). Az egyház is kezdi elismerni a társadalmi kérdések jelentőségét. Erre utal az 1891-ben megjelent „Rerum novarum” kezdetű pápai enciklika.

Míg Angliában a múlt század nyolcvanas éveiben még a munkásvédelem állt a szociális törvényhozás középpontjában, Németországban erre az időszakra tehető a társadalombiztosítási törvényhozás kezdete. 1833-ban a betegségi, 1884-ben a baleseti, 1889-ben pedig a rokkantsági és öregségi biztosítást iktatták törvénybe. Az ipari és a gvári felügyeletet 1879-ben tették kötelezővé. E törvényhozás demokratikus eredményeit azonban túlnyomórészt tönkretette, a további kedvező szociálpolitikai fejlődést pedig gátolta az a reakciós irányzat, amely a szabadságjogok lehetséges belpolitikai hatásaitól tartott. Ez utóbbi elleni védekezésül hozták 1878-ban az úgynevezett Sozialistengesetz-et. E törvénnyel Bismarck betiltotta a szociáldemokrata összejöveteleket, és meggátolta szociáldemokrata szakszervezetek létrehozását. Egyidejűleg betiltotta az Általános Német Munkás-egyletet és a Nemzetközi Szakszervezeti Szövetséget is. A rendelet kiterjedt a szociáldemokrata újságok, folyóiratok betiltására is. Egyidejűleg Bismarck törvénybe iktattatta a társadalombiztosítást, amellyel politikai célja

az volt, hogy kifogja a szelet a szocialisták vitorlájából. A szocialistaellenes törvényt 12 év után, 1890-ben felfüggesztették. Bismarck szembehelyezkedett azzal is, hogy a munkásvédelmi törvények, angol mintára, a parlamentben kerüljenek megvitatásra és jóváhagyásra.

II. Vilmos császár 1890-ben kiadott rendelete nyitott új utat a szociálpolitika további fejlődésének, amely a munkásképviselet, a tanácskozási jog és a munkavállalók egyenjogúsága kérdését érintette.

Az 1911. évi „Birodalmi biztosítási törvény” összefoglalta az addig érvényben levő társadalombiztosítási jogszabályozást. Ugyanabban az évben lépett életbe az alkalmazottak biztosítása.

Közvetlenül az első világháború előtt azonban ismét bizonyos ellenállás mutatkozott a szociálpolitikával szemben, a háború alatt pedig szociálpolitikai téren alig történt valami. Az 1918-as forradalom és az egyre öntudatosabbá váló munkásosztály harca azonban a forradalom leverése után is pozitívan érezte hatását a weimari alkotmányban.

1922-ben az állami munkanyilvántartást, 1926-ban a munkásbíróságok megalakítását, 1927-ben pedig a munkanélküliség esetére szóló biztosítást szabályozták.

A Hitler uralomra jutásától, 1933-tól a második világháború befejezéséig terjedő időszakban az addig elért szociálpolitikai eredmények a fasiszta társadalompolitika hatására eltorzultak. A nemzetiszocialisták 1934-es törvénye a „Törvény a nemzeti munka szabályozásáról” címen látott napvilágot. Betiltották a szakszervezeteket, helyükre a „német munkafront” lépett, a munka állami irányításának és ellenőrzésének szerveként.

A második világháború utáni szociálpolitika a Német Szövetségi Köztársaságban az 1933 előtti időszak intézkedéseivel kapcsolódott.

A háború utáni évek első fontosabb társadalompolitikai intézkedése az 1952. évi üzemi alkotmány. E törvény jelentősége elsősorban az, hogy elismerte a munkásoknak a vállalatvezetésbe való beleszólási, illetve részvételi jogát.

Az üzemi alkotmány szabályozza az üzemi kollektíva és a munkáltatók viszonyát. Szervezeti kerete az üzemi gyűlés és az üzemi tanács. Az alkotmány kiterjed az iparban minden üzemre, amelyben legalább öt munkavállaló van. Nem terjed ki a tíznél kevesebb munkavállalót foglalkoztató mezőgazdasági üzemre, és csak részben érvényes a közszolgáltatásban és az államigazgatásban. Az alkotmány rögzíti az üzemi tanácsok hatáskörét a beleszólási jogot illetően, valamint nagyobb vállalatoknál a munkavállalók bevonását az ellenőrző bizottságba. Beleszólást, illetve egyedüli kezelést ír elő a szociális létesítményeket illetően, mint például üzemi étkezés, gyermekintézmények, lakásépítő társulások stb. Az előírások rögzítik a felelőség felteleteit is.

Az 1954-es törvény szabályozta a betegségi, rokkantsági biztosítást, a munkanélküli segélyt, a háború áldozatairól való gondoskodást, a hadifogságban levők hozzátartozóinak eltartási segélyét, valamint a kártalanítási törvényt által előírt jóvátételt.

Franciaország

A 19. században az önszegélyezés koncepciója terjedt el, azonban az iparosodás során felmerült szociálpolitikai problémákat e módszer önmagában nem tudta kielégítően megoldani.

Törvényes szabályozás első alkalommal 1898-ban született. Eszerint a munka során történt balesetekkel kapcsolatos kártérítés a munkáltatót terheli.

Az állami szociálpolitika első nyomai 1910-ben, majd 1912-ben voltak fellelhetők az öregkort illető gondoskodással kapcsolatban. A döntő kezdeményezések az 1861-től 1918-ig Németországhoz tartozó Elzász-Lotharingiából indultak ki, ahol az első világháború folyamán munkáltatói kezdeményezésre segélyezési pénztárak alakultak. (Ez a terület ugyan Németország többi részénél rosszabb helyzetben volt, de még itt is fejlettebb volt az állami szociálpolitika, mint Franciaországban.)

Az 1928-ban elfogadott és 1938-ban módosított törvény a kötelező társadalombiztosítás hármas tagolásával a német példát követte. Eszerint a bérösszeg 10 százalékát kitevő hozzájárulást fele-fele arányban kötelesek a munkáltatók, illetve a munkavállalók fizetni. A szociális védelem betegség, anyaság, rokkantság, öregség (60 éves korhatár), halál és csekély mértékben a munkanélküliség esetére vonatkozott.

1934-ben hozták a családi pótlékra (allocation familiales) vonatkozó törvényt, amelynek hatálya 1939-től valamennyi munkavállalóra kiterjedt. A rendelet szerint a szülők minden 16 éven aluli gyermek után családi pótlékra jogosultak.

A második világháború alatt az ideiglenes kormány a társadalmi biztonságra vonatkozó intézkedések érvényét az egész lakosságra kiterjesztette, csupán azok a foglalkozási csoportok maradtak ki belőle (például tengerészek, bányászok, vasutasok), amelyek számára az általános szabályozásnál kedvezőbb rendelkezések voltak már érvényben. A hozzájárulás a bérösszeg 16 százaléka volt, amelyből 6 százalékot a munkavállalók, 10 százalékot pedig a munkáltatók fizettek.

A helyi pénztárak túlbürokratizálása, valamint a háború alatt felgyülemlett deficit egyaránt megkívánta a társadalombiztosítás reformját. Erről az 1944-es és 1945-ös rendeletek intézkedtek. Ezek a hozzájárulást a bér 12 százalékában állapították meg, amelyet a szerződő felek egyenlő arányban viselnek. A munkáltatóknak ezen felüli, a bérösszeg 4 százalékát kitevő pótlélagos hozzájárulása a nem biztosítottak öregségi ellátását szolgálja. Jóllehet a rendeletekben is a Beveridge-terv hatása érződik, e reform végül is eltért attól, mert egyfelől nem ölelte fel az egész lakosságot — csak az iparban és a kereskedelemben foglalkoztatott munkásokat és alkalmazottakat —, másfelől nem terjedt ki a munkanélküliség kockázatára. A társadalmi biztonságot a társadalombiztosítás körébe tartozó intézkedések fejlesztésével igyekeztek biztosítani.

1945 elejétől a 100-nál több munkavállalót foglalkoztató üzemeknél bevezették az üzemi tanácsok intézményét. 1946-ban ezt az intézkedést kiterjesztették az 50-nél több munkavállalót foglalkoztató állami vállalatokra is.

Az Amerikai Egyesült Államok

Az Egyesült Államokban az európaihoz hasonló szociálpolitikai fejlődés viszonylag későn következett be. Az 1929—33-as gazdasági válság hatására uralomra került demokrata párti kormányzat Rooseveltné elnöksége alatt, 1933-ban a „New Deal” keretében szociális reformot is életbe léptetett. Az 1933-ban életbe lépett „National Industrial Recovery Act” (Nemzeti Ipari

Újjászervezési Törvény, NIRA) kétrészes program volt. Egyfelől az állam tetemes összeget biztosított közmunkák finanszírozására, másfelől a National Recovery Administration (Nemzeti Újjászervezési Hivatal, NRA), rögzítette a minimális béreket, iparáganként a maximális munkaidőt, valamint szabályozta a kollektív tárgyalási jogot.

A régi angol szegényjog alapján a szegényeket illetően addig is volt némi gondoskodás, különösen a városokban, de ezek igen gyér eredményeket biztosítottak. A republikánus kormányok a hagyományos liberális benemavatózói politikát követték. A Demokrata Párt viszont bevette választási programjába a szociális kérdésekbe való beavatkozás politikáját.

A Roosevelt-korszak legjelentősebb szociálpolitikai intézkedése az 1935-ben bevezetett „Social Security Act” (Társadalombiztosítási törvény) volt. Ez a törvény teremtett első ízben eredményesen törvényes alapokat az Egyesült Államokban a vakok, az özvegyek és az öregek, a munkanélküliek, valamint a gyermekek támogatására. Az ezt megelőző időkben ugyan már 29 államban volt papíron öregségi biztosítás, de gyakorlati végrehajtásuk akadozott. A „Social Security Act”-ben biztosított juttatások fedezését a magas jövedelmek és a nagyvállalatok adóztatásának fokozása tette lehetővé.

Az Egyesült Államokban az egyes szakszervezetek és a nagyvállalatok, illetve iparágak között megkötött kollektív szerződések fokozódó mértékben túlmennek a bérszabályozáson, szociálpolitikai intézkedéseket is magukba foglalnak, és így az Egyesült Államokban az üzemi szociálpolitika egyre nagyobb jelentőségre tesz szert.

Az adórendszer és a társadalmi juttatások szorosabb összekapcsolódásának gondolata az Egyesült Államokban az elmúlt évtizedben — különféle megoldási módokban — előtérbe került. Legnépszerűbb formája a negatív jövedelemadó, amelynek első részletes változatát Milton Friedman dolgozta ki. Lényege, hogy bizonyos jövedelemküszöb felett továbbra is progresszíven adóznak, míg a küszöb alattiak a küszöb és a jövedelmük közötti különbözet meghatározott részét megkapják. A kulcs lehet egységes arányú vagy regresszív. 1968-ban az Egyesült Államokban több mint ezer közgazdász írta alá a negatív jövedelemadóra vonatkozó kormányjavaslatot, amelyet Nixon 1970-ben terjesztett a kongresszus elé. A javaslatot különböző oldalról különböző előjelű bírálatok érték, a vita azóta is folyik. A bírálatok ellenére úgy tűnik, hogy számos nyugati ország a negatív jövedelemadó módszeréhez közel álló szavatolt minimális jövedelem felé halad, jóllehet az is vitatott még, hogy e rendszer magába olvassza-e a társadalombiztosítást is, vagy csak az egyéni segítyezést váltsa fel.

A nemzetközi szociálpolitika kialakulása

Az egyes nemzetek szociálpolitikai intézkedései terén történő előrehaladást — elsősorban a törvényes munkásvédelem körébe tartozó intézkedéseket illetően — akadályozta az is, hogy az e téren elért fejlettségi szint költségtöbblet forrása, és így befolyásolja az adott nemzeti termelés nemzetközi versenyképességét, mégpedig negatív értelemben. A szociálpolitika nemzeti síkon való fejlesztését akadályozó ezen momentum kiküszöbölését az eszme szószólói a nemzetközi szociálpolitika révén, vagyis az egyes országok szociálpolitikájának nemzetközi összehangolásával vélték elhárítani.

Ilyen összefüggésben érthető, hogy a kezdeményező ország e téren a munkásvédelmi szempontból a legfejlettebbek közé számító Svájc volt. Egymagában azonban gyenge volt a nemzetközi szociálpolitikai koordináció kialakításához, mivel a többi ország kezdetben ellenállt. Csak akkor sikerült a többi ország befolyásolása a szociálpolitikai előrehaladás irányában, amikor az egy nagyhatalomnak is gazdasági érdekévé vált, mivel a német munkásmozgalom harci eredményeinek következtében Németországnak jelentős munkásvédelmet kellett megvalósítania.

A nemzetközi szociálpolitikát a nemzeti szociálpolitikához hasonlóan kezdetben munkásvédelmi politika formájában értelmezték és gyakorolták. Képviselői abból indultak ki, hogy a tőkés gazdasági rendszer valamennyi országban, ahol csak gyökeret vert, hasonló társadalmi problémákat vetett fel. E felismerés is amellettszól, hogy a társadalmi téren mutatkozó károsodásokat nemzetközi szinten igyekezzenek kiküszöbölni.

A nemzetközi szociálpolitika fejlődése főbb állomásai alapján négy időszakra osztható.

A fejlődés 1890-ig. A nemzetközi szociálpolitika kialakításának első képviselő között különösen jelentős R. Owen, aki már 1818-ban két emlékiratot juttatott el a Szent Szövetség Aachenben üléséző kongresszusához, amelyben azt követelte, hogy valamennyi országban hozzanak intézkedéseket a munkások védelmében, létbizonytalanságuk és kizsákmányolásuk enyhítésére. Korát megelőzve ilyen értelmű javaslatokat terjesztett a többi európai kormány elé is.

A kormányok ez idő tájt még nem ismerték fel a szociálpolitika mellőzéséből származó társadalmi károkat, és ezért sem Owennek, sem a beadványával 1838-ban az Európai Parlamenthez fordult Legrandnak nem volt sikere. A svájci államtanács elnökének, E. Freynek a nemzetközi munkásvédelmi szerződések ügyében indított akciója sem érte el a kívánt eredményt.

A nemzetközi szociálpolitika gondolatát a későbbiekben a munkásmozgalmak tették magukévá: 1883—97 között Svájcban, Franciaországban, Németországban több ilyen irányú munkásvédelmi konferenciát tartottak.

Megjegyzendő — kuriózumképpen —, hogy ebben az időszakban került először nemzetközi fórumok elé a rabszolgaság elleni küzdelem is. Az Angolok és Külföldiek Rabszolgaellenes Társasága 1823-ban, az Elhurcoltakat Védelmező Társaság pedig 1837-ben emelt szót ez ellen az embertelen intézmény ellen. A két társaság később egyesült. (A rabszolgaság — amely még napjainkban is létező valóság — elleni küzdelem a továbbiakban a Népszövetség, ma pedig az Egyesült Nemzetek Szervezete keretébe tartozó feladat.)

Az 1890—1919 közötti időszak. Az 1880-as évek végén a munkásmozgalmak, elsősorban a német munkásmozgalom harcának eredményei miatt a német kormány indítatva érezte magát, hogy 1890-ben Berlinben nemzetközi munkásvédelmi konferenciára hívja meg 12 európai kormány képviselőit. A berlini konferencia napirendjén a kor legégetőbb szociálpolitikai problémái: a gyermekek, a serdülők és a nők munkávédelme, az éjjeli és a vasárnapi pihenőidő, a föld alatti munkával kapcsolatos biztonság szerepeltek. Kézzelfogható eredmény azonban — többek között az előkészítés hiányos volta miatt — nem született. Annyi mégis történt, hogy nyilvánosan

elismerték a szociálpolitika szükségességét, ami az egyes nemzeti államok szociálpolitikai magatartására nem maradt hatástalan.

Már 1895 és 1897 között szorgalmazta a svájci kormány állandó nemzetközi munkahivatal felállítását, azonban felhívására mindössze két állam adott pozitív választ. 1897-ben mégis összeült Zürichben a Svájci Munkásszövetség által kezdeményezett kongresszus, amely mérföldkőnek számított a nemzetközi munkásvédelem történetében. A kongresszus kidolgozott programot adott az összes égető szociális kérdést illetően. Egyidejűleg felhívta a résztvevőket a Nemzetközi Munkaügyi Hivatal felállítására irányuló propagandaakcióra.

Zürich után Brüsszelben üléseztek Európa legnevesebb szociálpolitikusai, akik javaslatot terjesztettek elő a Törvényes Munkásvédelem Nemzetközi Egyesületének létrehozására azzal, hogy az alapelvekről egy később összehívandó konferencián fognak határozni. E konferencia 1900-ban, a világkiállítás alkalmával Párizsban ült össze, és munkájának eredményeképpen megalakult a szervezet. Az egyesület 1901-ben állandó titkárságot állított fel Baselben, Nemzetközi Munkahivatal néven.

Az egyesület munkájának köszönhető az első nemzetközi munkásvédelmi egyezmény megkötése 1906-ban Bernben. Az egyezmény a gyufagyárakban a fehérfoszfor alkalmazásának, valamint a nők éjszakai munkájának eltiltására vonatkozott. További két egyezményt készítettek elő, a fiatalkorúak éjszakai munkájának tilalmát, valamint a fiatalkorúak és a nők napi munkaidejének 10 órában való maximálását illetően.

1900—1919 között a nemzetközi szociálpolitika fejlesztését egy magán-szervezet is szorgalmazta, amely a legkülönbözőbb országokban mozgósította az e területeken dolgozó elméleti és gyakorlati szakembereket.

A további egyezmények ratifikálását és az újabb törekvések megvalósítását akadályozta az első világháború kitörése. Az antant-államokban működő szakszervezetek mégis a háború folyamán is találtak módot rá, hogy Leedsben 1916-ban konferenciára üljenek össze. A résztvevők követelték, hogy a majdan kötendő békeszerződés írja elő a nemzetközi munkásvédelem megvalósítását.

Ezt követően, 1917-ben Bernben ülésezett a konferencia, amelyen már az antant-országok munkásszervezetein kívül a központi hatalmakhoz tartozó államok is részt vettek. A berni konferencia elfogadta a leedszi határozatokat is, bizonyos kérdésekben még tovább is fejlesztve az ott elhangzott követeléseket.

Ezzel egyidejűleg ugyancsak Bernben ülésezett a Nemzetközi Szakszervezeti Szövetség kongresszusa. E két berni konferencián olyan nézet alakult ki, hogy a leendő nemzetközi munkásvédelmi szervezetet a szakszervezetek, valamint az államok képviselőiből kell létrehozni. A munkáltatói szervezetek részvételéről ott és akkor tehát még nem volt szó.

Az 1919—1945 közötti időszak. Az első világháború befejezése után új alapokra helyezték a nemzetközi munkásvédelmet. Az addigi magán-szervezetet egy 1919-ben alakult hivatalos szerv, a Nemzetközi Munkaügyi Hivatal (ILO) váltotta fel. E szervezetben a részt vevő államok kormányai két-két, a munkások és a munkáltatók szervezetei egy-egy taggal képviseltették magukat. Míg az első világháború előtti nemzetközi szervezetben a német felé, az ILO-ban kezdetben a franciáké volt a vezető szerep.

A hivatalos szerv létrehozását, valamint a szociálpolitikai intézkedések

fontosságát és annak indoklását a békeszerződések XIII. fejezete rögzítette. A békeszerződések idevonatkozó része megállapítja, hogy „A Népszövetség az általános béke megvalósítását tűzte ki célul, és ez csak úgy érhető el, ha a szociális igazságra alapítják. S mivel a munkaviszonyok az emberek nagy tömegeit annyi igazságtalansággal, nyomorral és nélkülözéssel sújtják, hogy az ebből keletkező nagy elégedetlenség a világ békéjét és összhangját veszélyezteti, sürgősen szükséges e viszonyok megjavítása.”

A munkaviszonyok szabályozására irányuló elvek és módszerek közül a következők elfogadását, illetve keresztülvitelét tartották szükségesnek:

1. Annak elismerését, hogy a munka nem tekinthető csupán árunak vagy kereskedelmi cikknek.

2. A szabad szervezkedés jogát minden törvényes célra mind a munkások, mind a munkáltatók részére.

3. A munkásoknak olyan munkabérral való díjazását, amely abban az időben és abban az országban, amelyben élnek, tisztességes életmódot biztosít számukra.

4. A nyolcórás munkanapnak mint mindenütt elérendő célnak az elfogadását.

5. Hetenként legalább 24 órás munkaszünet biztosítását, amelynek — ha lehetséges —, vasárnapra kell esnie.

6. A gyermekmunka megszüntetését és a mindkét nembeli fiatalok munkájának nevelésük folytatását és kellő testi fejlődésüket lehetővé tevő korlátozását.

7. Annak az elvnek a megvalósítását, hogy a férfiak és a nők egyenlő munkáért egyenlő munkabért kapjanak.

8. A munkaviszonyokra vonatkozó olyan jogszabályok megalkotását, amelyek minden országban minden jogosan ott tartózkodó munkást méltányos gazdasági elbánásban részesítenek.

9. A munkásvédelmi törvények és rendszabályok érvényesítésének biztosítása céljából olyan felügyelet rendszeresítéséről való gondoskodást, amelyben a nők is részt vehetnek.

Ha összehasonlítjuk a nemzetközi munkásvédelem megvalósítandó feladataiként a békeszerződések által felállított programpontokat az előzőekben — a nemzetközi munkásvédelem első világháború előtti története során — vázolt törekvésekkel, azt láthatjuk, hogy valamennyi korábbi követelés szerepelt a békeszerződések célkitűzéseiben.

Az első világháború befejezése után sok állam kormánya abban reménykedett, hogy a háború folyamán felvetődött szociálpolitikai követelményeknek nemzetközi egyezmények keretében könnyebben eleget tudnak majd tenni.

Az első világháború után a nemzeti szociálpolitika fejlődése számára kedvező légkör kialakulásában alapvető szerepe volt a szervezkedő, öntudatos munkásosztály nyomásának, amely a biztonsági szelepek kinyitására ösztönözte a kormányokat. Ezzel azonos irányú befolyást gyakorolt a kormányokra a közvéleményben kialakult, a munkásosztálynak a háború során a nemzet harcában való részvételét illető elismerés. (E belátás megérlelésében jelentős szerep jutott a háború vége felé, 1918-ban a Német Birodalmi Munkaügyi Hivatal által megtartott értekezleteknek, valamint az 1919-es Szakszervezeti Internacionálnak.)

A Nemzetközi Munkaügyi Hivatal túlélt a Népszövetséget is, és nem-

zetközi vonatkozásban a szociális adatok összegyűjtésének és a szociálpolitikai kutatásoknak központja lett. A hivatal hatáskörébe tartozik az ILO konferenciáinak előkészítése és a határozatok végrehajtásának ellenőrzése.

Az ILO első konferenciáját még 1919-ben Washingtonban rendezték meg, amelyet számos további értekezlet követett.

Az ILO munkájának túlnyomó részét a szűkebb értelemben vett munkásvédelemmel kapcsolatos kérdések tették ki, mert ezen a területen mutatkozott a legnagyobb érdekeltség, szükség és így igény is az egyes országok részéről.

Az egyezmények megkötésének nehézségeit illetően azonban jelentős különbségek voltak. A viszonylag szűk körű egyezményeket, amelyek például az ipari dolgozók heti pihenőnapjára, a nők és a fiatalokéiak éjszakai munkájának tilalmára, a munkaidő kezdetének szabályozására vonatkoztak, általában gyorsan ratifikálták, viszont például az anyák védelméről szóló egyezményt csak igen lassan tudták tető alá hozni.

Figyelemre méltó, hogy az egyes nemzetek annál nehezebben igazodtak az egyes normákhoz, mennél fontosabb szerepe volt valamely probléma megoldhatóságát illetően az életszínvonalat, a nemzeti szokásokat és a társadalombiztosítást érintő különbségeknek.

Az a tény például, hogy a tengerészek nemzetközi védelme mind a mértékét, mind a végrehajtását illetően már korán kedvezően állt, azzal magyarázható, hogy e vonatkozásban az egyes országokban az életkörülmények viszonylag hasonlóak, és a védelemre vonatkozó határozatok egyértelműen körülírhatóak. Természetesen szerepet játszott ebben az is, hogy a tengerészek tevékenységüket nemzetközi térségben folytatják, s ezért e szabályozás különösen sürgősnek bizonyult.

A világválság jelentősen kihatott az ILO munkájára is: a tanulmányokban és a javaslatokban a munkapiac, a munkaszerezés, sőt a munkaalkalom teremtésével kapcsolatos kérdések is előtérbe kerültek. A munkahelyszerzés és -megtartás kérdéseibe a munkaközvetítéssel, valamint a pályaválasztásra való előkészítéssel és a szakmai képzésre irányuló intézkedésekkel avatkozott bele.

Az ILO munkája kiterjedt a társadalombiztosítás kérdéseire is, kezdve a munkával kapcsolatos balesetbiztosítástól a munkanélküliek támogatásától, az öregek és rokkantak biztosításától egészen az átfogó társadalmi biztonság gondolatáig.

Az ILO által kezdeményezett vizsgálatok kiterjedtek a munkások lakáshelyzetére, a szabad idő felhasználására, a szövetkezeti mozgalomra, mindazokra a szociális problémákra, amelyek valamelyest érettekké váltak a nemzetközi szabályozásra.

Az ILO munkájában egyre növekvő jelentőségre tettek szert az üzemi társadalmi kapcsolatokkal, az üzemi képviselőkkel és a koalíciós joggal összefüggő kérdések. Ezen a téren az ILO közvetlen társadalmi tevékenységet is kifejtett.

Az egyre differenciáltabb technikára és bonyolultabb gazdasági összefonódásra tekintettel számos ipari bizottságot hoztak létre (például szénbányászati, vas- és acélüzemi, fémfeldolgozó, textilipari, építőipari, olajbányászati és vegyipari bizottságokat), hogy szakszerűen készíthessék elő az egyezményeket és az ajánlásokat.

Az idők folyamán a nemzetközi szociálpolitika viszonylatában is egyre

nőtt az oltalom alá vont személyek köre. Először csak a munkásokra vonatkozott, később kiterjedt az alkalmazottakra is. Kezdetben csak az iparban foglalkoztatottak, később már a mezőgazdaságban, a közlekedésben, a közműveknél, a kereskedelemben és a vendéglátóiparban dolgozókat is magában foglalja. Ez a jelenség nemzetközi síkon való tükröződése a nemzeti keretek közötti szociálpolitikai tevékenységnek, annak a társadalmi biztonság rendszere irányában történő fejlődésének.

A második világháború utáni helyzet. Az 1944-ben megjelent Philadelphiai Ajánlásban a második világháború utáni időszakra vonatkozóan átfogóan fejtették ki az ILO alapelveit és céljait. A dokumentumban központi helyet foglalt el a létfenntartás és a társadalmi rend biztosítása, továbbá szoros együttműködés más nemzetközi intézményekkel.

Az ajánlás alapkövetelményként a következőket szögezte le: a munka nem áru; az előrehaladáshoz lényeges a vélemény- és az egyesülési szabadság; a szegénység a jólét szempontjából mindig veszélyt jelent; a nincstelenséget meg kell szüntetni. Ezeknek az elveknek a megvalósítása végett az egyes államok feladatai a következők:

1. magas foglalkoztatottsági szint elérése és az életszínvonal emelése;
2. a szabad pálya- és munkahelyválasztás biztosítása;
3. a szakképzéshez és a szabad költözködéshez való jog elismerése;
4. a munkavállaló számára a minimális bér és a növekvő társadalmi termékből jogos rész biztosítása;
5. a koalíciós jog elismerése;
6. a társadalmi biztonság kiterjesztése;
7. a munkásvédelem;
8. a gyermek- és anyavédelem;
9. megfelelő gondoskodás a táplálkozásról, a lakásról és a szabad időről;
10. azonos kiképzési és hivatásválasztási lehetőségek biztosítása.

Az ILO munkája elsősorban az életszínvonal emelésével, a munkatermelékenység javításával és a társadalmi biztonsággal összefüggő kérdésekre terjed ki. Kapcsolata 1944 óta egyre élénkebb a legkülönfélébb szervezetekkel.

Propagandisztikus szempontból különösen jelentős az ILO 1951-ben megtartott konferenciája, amely megállapította a társadalmi biztonság céljait szolgáló minimális követelményeket. Ezzel egyidejűleg a szakmai továbbképzésről és az egyesülési jog vonatkozásában egyezményt, illetve ajánlást fogadtak el.

Az ILO segítségét kérték a gazdaságilag elmaradott országok. A szervezet ennek megfelelően igen intenzíven foglalkozik az ottani lakosság védelmével és életszínvonalával, valamint a nemzetközi normák végrehajtásával ezekben az országokban.

A tagállamok gazdasági és társadalmi szerkezetében mutatkozó különbségek azonban mindinkább megnehezítik azt, hogy valamilyen általánosan elérhető normát találjanak. A nemzetközi szociálpolitikai normákat olyan rugalmasan kell kialakítani, hogy azok az újonnan önállóvá vált fejlődő országokban is elősegítsék a modern technika eszközeivel a gazdaság intenzívebbé tételét. Az ILO regionális bizottságainak munkája mind Afrikában, mind Kelet- és Délkelet-Ázsiában, mind a Közép- és a Közel-Keleten igen jelentőssé vált.

Az ILO szakértő tanácsadókat bocsát az egyes tagállamok rendelkezé-

sére: szaktanfolyamokat tart, mintaintézményeket állít fel, és úgynevezett akcióközpontokat tart fenn, amelyek részben önállóan, részben az Egyesült Nemzetek műszaki segélyprogramjának keretében működnek. A feladatok központi irányítását az ENSZ Gazdasági és Szociális Tanácsa, valamint a Műszaki Segélynyújtási Hivatal végzi. E feladatokat a hivatalok részben saját bizottságaik útján, részben pedig szakmai szervezetek bevonásával, olykor nemzetközi magánegyesületek közreműködésével teljesítik.

A második világháború káros társadalmi következményeinek leküzdése az abban részt vett számos országban olyan nehézségekkel járt, amelyeket a tehetősebb államok is csak intenzív nemzetközi összefogással győzhetnek le. Ez a nemzetközi segítőkézség az újabban létrehozott egyezmények keretében valósul meg, amelyeknek végrehajtása túlnyomó részben az ENSZ szerveinek hatáskörébe tartozik.

A háború végén a társadalmi problémák az európai országokban rendkívüli méreteket öltöttek. Közvetlenül 1945 után igen nagy volt a hiány élelemben, ruházatban és lakásban.

A magánadományok közvetítésében különösen a Nemzetközi Vöröskereszt és egyéb nemzetközi, illetve vallási alapon álló intézmények tevékenykedtek.

A háború utáni helyreállítás biztosítására még 1943-ban létrehozták az Egyesült Nemzetek Segélyügyi és Újjáépítési Hivatalát (UNRRA). Ez a szerv megszűnéséig, 1947-ig Európa és Ázsia szükségét szenvedő területein élelmiszereket, gyógyszereket, ruhát, vetőmagokat és egyéb eszközöket osztott szét mintegy 3,5 milliárd dollár értékben.

A menekültek kérdésének megoldását először az UNRRA hatáskörébe utalták. Ennek keretében a szervezet élelmet és ruhát szállított a táborokba, és mintegy hétmillió menekült, illetve elhurcolt személyt telepített vissza otthonába. Ezt a feladatot később, 1947-től 1952-ig a Nemzetközi Menekültügyi Szervezet (IRO) vette át. Ez alatt az idő alatt mintegy 73 ezer menekültet telepítettek vissza hazájába, és mintegy 1 millió menekültnek segítettek új életet kezdeni. Az IRO feloszlása óta az ENSZ állandó intézményeként külön hivatal foglalkozik a menekültek szociális kérdéseivel.

A szociális jogok vonatkozásában nemzetközi szinten jelentős az emberi jogokról szóló nyilatkozat, amelyet az ENSZ számos szervezettel együttműködve 1948-ban szövegezett meg. Az ebben foglalt szociális programpontok: a munkához való jog, a megfelelő életszínvonalat biztosító munkabér, a munkásvédelem, az egyesülési jog, az anya- és gyermekvédelem, a társadalmi biztonság.

Az ENSZ-nek a nők helyzetével foglalkozó bizottsága nemcsak az állampolgári jogok, hanem a szakmai képzés, a munkafeltételek, a munkabérek stb. problémáira is kitér. Az ezek megoldására irányuló javaslatok kidolgozásában helyet kaptak a nemzetközi nőszervezetek is.

Az ENSZ-nek 1949-ben az emberkereskedelem megtiltására kötött egyezménye egyes régi (1904., 1910., 1921. és 1933. évi), a nők, különösen a serdülő lányok külföldi bordélyházakba történő elhurcolása ellen létrehozott nemzetközi szerződéseket foglalt össze. Ezzel együtt foglalkoztak egy régi, a prostitúció elleni harcot az államhatalom eszközeinek egyidejű igénybevételel fokozni kívánó nemzetközi szerződés kérdésével is.

Amíg a régebbi szervezetek (az 1907-ben felállított Nemzetközi Egészségügyi Hivatal, majd később a Népszövetség Egészségügyi Bizottsága), az

egészségügyi gondoskodás terén túlnyomórészt csak információs munkát végeztek, addig az 1945-ben az ENSZ kebelében létesített külön szervezet, az úgynevezett Egészségügyi Világszervezet (WHO) tudományos tevékenységben is részt vesz, gyógyszereket bocsát a rászoruló országok rendelkezésére, segít kórházak és járóbeteg-rendelők felállításában, a járványok elleni küzdelemben, az oltási kampányokban és az egészségügyi rendszabályok végrehajtásában.

A kábítószer elleni küzdelmet korábban magánszervezetek folytatták. Munkájuk gyümölcseként több nemzetközi egyezmény jött létre az ópium és egyéb kábítószer forgalmazásának tilalmára vonatkozóan.

A kábítószer termelésének és forgalomba hozásának felügyeletét az ENSZ megfelelő szervei végzik. Nem hagyható figyelmen kívül, hogy e tevékenység hatékonysága sok kívánnivalót hagy maga után.

1945 után a gyermekek millióit kellett megvédeni a közvetlen éhezéstől és pusztulástól. Gyermekvédelemmel és neveléssel, a mindenféle belföldi és nemzetközi bonyodalmaknak védtelenül kitett fiatalok megsegítésével számos nemzetközi szerv foglalkozott.

Az ENSZ gyermeksegélyezéssel foglalkozó szerve (UNICEF) állami és magánforrásokból 1946 és 1964 között több mint 200 millió dollár értékű élelmiszert és ruhát osztott szét, gyermekotthonokat, kórházakat, egészségügyi és oktatási intézményeket hozott létre, szorosan együttműködve a világ többi egészségügyi szervezetével.

Az 1955-ben alakult magánszervezet, amely a Gyermekek Jólétének Nemzetközi Egyesülete címet viseli, két régebbi szervezetből jött létre, és inkább információs jellegű tevékenységet folytat, akárcsak régebben a Népszövetség Gyermekvédelmi Tájékoztató Központja.

Az UNESCO-nak, az ENSZ Nevelésügyi, Szociális és Kulturális Szervezetének munkája szervesen kiegészíti a nemzetközi gyermeksegélyezés munkáját, s ennek során érvényesíti azt az elgondolást, hogy az ifjúságot megnyerjék a nemzetközi egyetértés eszméjének. Az UNESCO-nak az oktatás terén kifejtett tevékenysége, különösen a fejlődő országokban, jelentős szociális eredménynek minősül.

A Nemzetközi Munkaügyi Hivatal újabb, a szociálpolitika eddigi körét bővítő akciókba is kezd, a jövőbeli egységesebb fejlődés céljából. Az atomenergia békés célokra történő felhasználását szolgáló 1955. évi nemzetközi konferenciájára részletes beszámoló készült a munkavállalóknak a radioaktív sugárzás kárca hatásával szembeni védelméről, valamint egy tanulmány „Az atomenergia és a szociálpolitika” címmel.

Az ILO-nak megalakulásakor 40, negyven évvel később, 1959-ben már 82 állam volt a tagja. Ajánlásaiból és konvencióiból e 40 év alatt 28 európai ország 1041-et ratifikált; 116-ot tizenegy afrikai ország, 485-öt huszonkét amerikai állam; 229-et tizenkilenc ázsiai állam; 64-et pedig két állam: Ausztrália és Új-Zéland. Ezen időszak alatt összesen tehát 82 részt vevő ország 1935 ajánlást és konvenciót ratifikált.

A szociálpolitika — az ipari forradalmat követően — a változó társadalmi-gazdasági viszonyok következtében jelentősen átalakult. A fejlődés a szociálpolitikai intézkedések által érintettek körének növekedésében csak-

ügy, mint a jogcímek bővülésében, és nem kevésbé a szervezeti keretek változásában is megnyilvánult.

A szociálpolitikai célú beavatkozás a munkaidő — azon belül is elsősorban a gyermekek és a nők munkaidejének — szabályozásával vette kezdetét. A kapitalizmus további fejlődésével már a munkáskérdéssel összefüggő általánosabb teendők kerültek a szociálpolitikai intézkedések középpontjába. Napjainkban a szociálpolitikai intézkedések körének kiterjesztésére, nem egyszer már a szociálpolitikai intézkedések révén való kedvezményezettység állampolgári joggá való emelése a jellemző.

A munkaidő kezdeti szabályozását, a törvényes munkásvédelem kialakulását követően a szociálpolitikai intézkedések a társadalombiztosítási rendszerek juttatásaiban csúcsosodtak ki, amelyek elsősorban az öregkori, baleseti, rokkantsági nyugdíjak, a természetbeni egészségügyi ellátás, a táppénz, a munkanélküli segély, valamint a családi pótlék biztosításában öltöttek testet.

A jelenkori fejlődés már a társadalombiztosítás keretein is túlmutat, a társadalmi biztonság rendszerét alakítva ki. Megnyilvánulási formáinak tekinthetők az üzemi alkotmányok, a koalíciós jog, valamint a társadalom elesettjei jövedelemkiegészítését célzó törekvések. Ez utóbbit legelfogadottabban — egyelőre ugyan csak elvi és kísérleti síkon — a negatív jövedelemadó módszerével kívánják biztosítani.

A szociálpolitikai intézményrendszer szervezeti keretei is nagy változáson mentek keresztül. A kezdeti — döntően jótékonyági, egyházi keretek között folytatott — szociálpolitikai megnyilvánulásokat a döntően központi állami irányítás alatt működő szociálpolitikai intézmények tevékenysége váltotta fel, amelyet a különböző országokban eltérő mértékben ugyan, de ma is gyakorta kiegészítenek ilyen irányú egyházi, jótékonyági akciók. A szociálpolitika gyakorlásában, országonként eltérő mértékben a közvetlen állami — a költségvetésen keresztül történő — finanszírozás mellett az országok zömében döntően a társadalombiztosítási szervek vesznek részt, amelyek bevételeiket ugyancsak országonként eltérő arányban a munkáltatók és a munkavállalók hozzájárulásából nyerik.

A történelem során az országok szociálpolitikai fejlődésében gazdasági-társadalmi fejlődésüknek megfelelően eltérések mutatkoznak, bár a nemzetközi szociálpolitika kialakulásával az ilyen országonkénti eltérések mértéke csökkenő. Így — bár a szociális ellátottság szintje keresztmetszetileg sem azonos — a kapitalizmusbeli szociálpolitika egészének fejlődésére nézve az előbbieken vázolt irányzatok, jellegzetességek mégis leszűrhetők.

A szociálpolitikát életre hívó gazdasági, illetve társadalmi és politikai indítékok, nevezetesen a termelési eszközök fejlődése folytán a munkaerő magasabb élet- és kultúr színvonalára iránti gazdasági igény, illetve a munkásmozgalom kibontakozása, majd az immár nemzetközi méretű osztályharc következtében az uralkodó osztály társadalmi, politikai érdekeltisége az osztályellentétek csillapításában jelentős változáson ment keresztül. Így jutott el az ipari forradalmat követő kezdetleges szociálpolitika a társadalom legelesettebbjeinek támogatásától a modern kapitalizmusban a társadalmi biztonság kibontakozásáig.

A népgazdasági mérlegszámítások néhány kérdése

(Helyzetkép az ENSZ nemzetgazdasági számlarendszerének továbbfejlesztéséről)

A tőkésországok nemzetgazdasági számlarendszerét, a System of National Accounts-ot (továbbiakban SNA-t) az ötvenes évek elején hozták létre. A hatvanas évek derekán valósult meg első továbbfejlesztése (1968-ban jelent meg az ENSZ ajánlásaként az átdolgozott SNA), s 1979-ben kezdődtek meg a második továbbfejlesztés munkái.

Az SNA nagyjából ugyanazt a funkciót tölti be a kapitalista, mint a népgazdasági mérlegrendszer a szocialista országokban. Magyar szempontból nemcsak azért érdekes az ismerete, hogy jobban ki tudjuk ismerni magunkat a tőkésországok statisztikai adataiban, hanem azért is, mert a magyar mérlegrendszer is tartalmaz számos, az SNA-ból átvett elemet.

A jelenlegi továbbfejlesztés munkái minden bizonnyal még jó néhány évig el fognak húzódní, azonban már most is kirajzolódnak a várható változtatások fő irányai. Nem sok értelme volna itt valamiféle teljességre törekedni, ezért csupán néhány nagyobb kérdést kiragadva próbálok rövid áttekintést adni a folyamatban levő vitákról.

A termelés fogalma

Az SNA korábbi átdolgozásakor is folytak viták a termelés fogalmáról. Az 1968-as SNA szerint termelésnek tekinthető minden olyan társadalmilag szervezett keretek között folyó tevé-

kenység, amely jövedelmet hoz. A *társadalmilag szervezett* jelző arra utal, hogy a háztartásokban folyó tevékenység eredménye nem kerülhet bele a termelés mutatószámába; a tevékenység szó pedig azt fejezi ki, hogy a kamat, a földjáradék önmagában nem termelés. Arra is érdemes felhívni a figyelmet, hogy a fenti meghatározásban semmiféle korlátozó kitétel nem szerepel azal kapcsolatban, hogy miben jut kifejezésre a termelés eredménye (termékben vagy szolgáltatásban), hogy milyen jellegű hasznót nyújt a termelés (közvetlen szükségletet elégít ki, vagy sem), s hogy legális-e a tevékenység, vagy sem. Végül azt is célszerű hozzátenni, hogy a negatív termelés fogalmáról az 1968-as SNA nem tesz említést.

Az 1968-as átdolgozást megelőző viták főként olyan kérdésekre terjedtek ki, mint

— termel-e a saját lakásában lakó lakástulajdonos (a válasz az, hogy igen, mintegy saját magának adja bérbe a lakását);

— mindenképpen ki kell-e hagyni a termelésből a kamatot (itt egy kompromisszumos megoldást fogadott el az SNA: a bruttó hazai termékben nincs benne ugyan a kamat, vannak azonban olyan táblái is a rendszernek, ahol a bankok, pénzintézetek termelése úgy van kimutatva, mintha a kamat is termelés volna; a nemzeti termék értékében pedig mindig benne van a külföld-

ről beáramló, illetve az oda kiáramló kamat egyenlege);

— termelésnek tekinthető-e a művészi tárgyak és más újra nem termelhető javak értékének a keletkezése (a válasz az, hogy csak annyiban, amennyiben ez valamilyen aktív tevékenységhez kapcsolódik, a művész árbevételre például termelés, a múzeumban bekövetkező értéknövekedés azonban nem).

A példákat még sorolhatnám, de mindezek a viták annak idején csak részletkérdés jellegűek voltak. Mélyebb kritikák a 70-es évek elején érték a már átdolgozott SNA-t. Érdeemes megjegyezni, hogy ezeket a bírálatokat általában kívülről kapták a statisztikusok. Nem a hivatalos statisztika képviselői, nem a statisztika „termelői”, hanem egyes felhasználói, elsősorban a kutató-oktató közgazdászok (tudományos intézetek munkatársai, egyetemi tanárok) fejezték ki elégedetlenségüket az SNA termelésfogalmával kapcsolatban.

Ezek a bírálatok három téma köré tömörültek. A bírálatok egyik csoportja a *háztartásban folyó munka* kívülrekezdését kifogásolta. A főzés, mosás, takarítás stb. általános emberi szükségleteket elégítenek ki akkor is, ha a háztartások tagjai (háziasszonyok) végzik azokat, s akkor is, ha a társadalmilag szervezett szférából (vendéglőkből, mosodákból, takarítóvállalatoktól) vásárolják. Ha az utóbbi esetben beszámítjuk a termelésbe, miért nem teszünk így az előbbi esetben? — vetették fel.

Ezeknek a bírálatoknak van egy nagyon is valóságos logikai magva, s ezt maguk a statisztikusok, az SNA védelmezői sem vitatják. Elismerik, hogy elvben a háztartásban folyó munka eredményének is benne kellene lennie egy olyan összefoglaló termelési mutatószámában, mint a bruttó hazai termék. Mégis a kihagyása mellett foglalnak állást, egyrészt azért, mert nem látnak megfelelő lehetőséget a munka eredményének megbízható módon való

becslésére, másrészt pedig azért, mert fogalmilag sem tartják elég egyértelműen tisztázhatónak, melyek azok a háztartásban folyó tevékenységek, amelyek termelőnek tekinthetők. (A mosásra, főzésre, takarításra még mindenki igent mondana, az alvásra, az étkezésre, a tv-nézésre mindenki nemet, de vajon a gyermekkel való foglalkozás, a tanulás, a fésülködés, a borotválkozás, a gépkocsivezetés termelésnek minősíthető-e vagy sem?)

A vita még korántsem lezárt, mindenesetre a statisztika művelői továbbra is eléggé egységesek abban, hogy az SNA fő termelési mutatószámai *ne* tartalmazzák a háztartásban végzett tevékenységek eredményét. Ebben — közvetve — bizonyos érveket ellenfeleiktől is kapnak. Meglepően nagyok ugyanis az egyes kutatók által végzett becslések egymástól való eltérései. A hatvanas évek végén végzett néhány számítás még egyértelműen azt bizonygatta, hogy a háztartásban végzett tevékenységek beszámítása csökkent a fejlődés ütemét. (Például az Egyesült Államok bruttó hazai termékének indexe 1929 és 1966 között egyes számítások szerint a háztartásban végzett munka beszámításával csaknem 40 százalékkal csökkent.) A hetvenes évek elején találkozhatunk már olyan számításokkal is, amelyek — ha nem is az Egyesült Államokra, de Kanadára vonatkozóan — azt az eredményt hozzák ki, hogy a háztartásban folyó tevékenységek beszámítása lényegében nem módosítja a növekedési ütemet.¹

A legutóbbi időkben pedig olyan tanulmányokkal is találkozhatunk, amelyek szerint a háztartásban végzett tevékenységek beszámítása nem csökkent, hanem emeli a növekedési indexet (az Egyesült Államokra vonat-

¹ Adler, H. J.—Hawrylyshyn, O.: Estimates of the Value of Household Work. Canada, 1961 and 1971. The Review of Income and Wealth, 1978. december.

kozó egyik számítás szerint 1929 és 1973 között mintegy 20 százalékkal).²

Mindez jól érzékelteti azt, hogy milyen bizonytalan talajon végezhetőek csak ezek a becslések, mennyire jelentős a szubjektív tényezők szerepe a háztartásban végzett tevékenységek eredményének az értékelésében.

A termelés fogalmával kapcsolatos bírálatok második csoportja a *környezeti ártalmak* számbavételét hiányolja. Ha a víz tisztítása termelés, miért ne tekintjük a víz szennyezését (és általában a környezetnek okozott károkat) negatív termelésnek, levonandó tételnek? Ilyen bírálatok a 70-es évek elején, a „környezet felé való fordulás” idején élénkültek meg. Egyes ökológusok olyan messzire is elmentek, hogy a statisztikai mérés módszerét a környezeti ártalmak egyik fő bűnösének tekintették.³

Ezekben a bírálatokban is van igazság, általában a statisztikusok sem tagadják, hogy elvben a környezetnek okozott ártalmakat negatív termelésnek kellene tekinteni. A gyakorlatban azonban mégsem vállalkoznak erre, s megint csak azért, mert úgy érzik, nincs elég objektív támpont az ilyen becslések megbízható elvégzésére. Azt persze még meg lehet állapítani, hogy például mennyi a levegő szén-monoxid-, kén-dioxid- stb. tartalma; azt azonban, hogy milyen pénzben kifejezett kár származik ebből a szennyeződésből, aligha lehet objektív módon megbecsülni. Mennyi nemzetijövedelem-kieséssel ér fel az, hogy a levegőnek kellemetlen szaga van; hogy sokan megbetegsznek, megrokkannak, hamarabb

halnak meg a szennyeződéstől? Nem az a dolog lényege itt, hogy ezek a kérdések megválaszolhatók-e vagy sem, hanem az, hogy ha adunk is erre valamilyen választ, ez utóbbi nagymértékben fog múlni szubjektív tényezőkön, azon például, hogy ki a válaszadó. Ezért idegenkednek a statisztika termelői az ilyesfajta becslésektől, pontosabban attól, hogy ilyen becslésekkel felhívítsák a bruttó hazai termékre vonatkozó, egyébként elég objektív tartalmú mutatószámokat. Ezért választják inkább azt az utat, hogy a környezetről, a környezeti ártalmakról ne a bruttó hazai termék mutatószámán belül, hanem a mellett, kiegészítő mutatószámok (indikátorok) formájában adjanak képet.

A termelés fogalmával kapcsolatos bírálatok harmadik csoportja az úgynevezett *sajnálatos szükségszerűségeket* (regrettable necessities) akarja kirekeszteni a termelés mutatószámaiból. E felfogás szerint bizonyos termékek és szolgáltatások nem valóságos szükségleteket elégítenek ki, nem a jólét növeléséhez járulnak hozzá, hanem ezeknek az előállítására csupán kényszerű okokból van szükség, például valamilyen nagyobb ártalom elkerülése céljából. Ezek a termékek és szolgáltatások ezért nem pozitív eredményei a termelésnek, ráfordításaik a társadalom szempontjából veszteségnek tekintendők.

A legtipikusabb példái a „sajnálatos szükségszerűségeknél” a katonai kiadások. Már a második világháború előtt is lehetett találkozni olyan nézetekkel, amelyek a katonai célokat szolgáló termékeket és szolgáltatásokat ki akarták rekeszteni a termelés fogalmából. A hetvenes évek vitáiban ez a kör jelentősen bővült, például a munkahelyre történő utazás költségeivel, egyes szerzők szerint az egészségügyi kiadásokkal („a gyógyszer elfogyasztása is sajnálatos szükségszerűség, a gyógyszert fogyasztó beteg ember nincs jobb helyzetben, mint a *ceteris paribus* gyógyszert nem fogyasztó egészséges”

² Lásd Kendrick, J. W.: Expanding Imputed Values in the National Income and Product Accounts. The Review of Income and Wealth, 1979. december.

³ Lásd például Boulding, K. E.: „Fun and Games with the Gross National Product. The Role of Misleading Indicators in Social Policy. In: The Environmental Crisis. Yale University Press, New Haven and London. 1970.

— hangzott az érvelés), s még egy sor más tétellel.

A statisztika művelői ezeket a javaslatokat is idegenkedéssel fogadták, megint csak elismerve, hogy tényleg vannak bizonyos különbségek a tekintetben, hogy a termékek és a szolgáltatások milyen jellegű szükségleteket elégítenek ki, azonban túl sok szubjektív elem kerülne bele a mérésbe, ha a termelés fő mutatószámainak meghatározásánál a statisztikusnak magának kellene minősítenie, mi a sajnálatosan szükségszerű, s mi nem az.

Mindaz, amit eddig elmondtam, az SNA folyamatban levő továbbfejlesztésének tulajdonképpen csak az előzményeihez tartozik. Ha nem is látható még a végső kimenetel, annyi megállapítható, hogy az ENSZ Statisztikai Hivatalát, valamint mindazokat a testületeket, amelyek az eddigi tanácskozásokon részt vettek, „rugalmas konzervatívizmus” jellemzi ezekben a kérdésekben. A konzervatívizmus abban fejeződik ki, hogy a bruttó hazai termék (s a többi ehhez hasonló) mutatószámot lényegében meg akarják tartani ugyanolyan tartalmúnak, mint eddig volt (tehát a háztartási munka hozzáadása, a környezeti ártalmak levonása, a sajnálatos szükségszerűségek kirekesztése nélkül). A rugalmas jelző pedig azért kívánkozik ide, mert az SNA új tervezetének a szerzői — eltérően a statisztika művelőinek egy-két évtizeddel ezelőtti magatartásától — most nem ellenzik a háztartási munkával, a környezeti ártalmakkal kapcsolatos becsléseket, ahogy ezt szaknyelven nevezni szokták: imputálásokat. Ellenkezőleg, ösztönözni akarják az egyes országok statisztikai hivatalait minél több ilyen kísérlet folytatására, hogy minél hamarabb lehessen általánosítható módszertani tapasztalatokhoz jutni. Egyelőre azonban ezekre az imputálásokra részletes módszertani útmutatásokat nem kívánnak adni az SNA továbbfejlesztői. S ami ebből a szempontból

még nagyon lényeges: a szóban forgó imputálásokat is tartalmazó mutatószámokat nem a jelenleg meglévőkhelyett, hanem azok mellett kívánják alkalmazni, mintegy kiegészítő szerepben, a termelés mérésének fő eszközeként továbbra is meghagyva a bruttó hazai terméket s a mostani SNA többi összefoglaló mutatószámát.

A „rejtett” gazdaság

A legutóbbi néhány évben nemcsak hazánkban élénkültek meg a mai szóhasználatunk szerinti másodlagos, harmadlagos gazdaság körüli viták, ez a kérdés a nemzetközi statisztika érdeklődésének is az előterébe került. A rejtett gazdaság (hidden, underground, moonlight economy) számbavételének nehézségei — főként annak a vizsgálata, hogy ezeknek becsült nagysága mennyiben befolyásolná a termelés és elsősorban a jövedelemelosztás mutatószámait — jelenleg sok ország statisztikai hivatala munkájának napirendjén szerepelnek. Az SNA továbbfejlesztői is megpróbálták áttekinteni ezeket a kérdéseket. Mint a tanácskozások során kiderült, ezek a kutatások egyelőre még csak eléggé kezdeti szakaszban vannak. A fogalmak nem egységesek, a terminológiák eltérőek, s éppen ezért azt sem látni még tisztán, hogy mennyire közös s mennyire eltérő utakon haladnak az egyes országok e problémák megoldásában. Az SNA továbbfejlesztői is még csak néhány fogalom tisztázásáig és egy-két általános irányelv megfogalmazásáig jutottak el.

Kezdjük mi is a fogalmak tisztázásával! A rejtett (másodlagos, harmadlagos) gazdaság kifejezés mögött több fogalompár szerinti megkülönböztetés húzódnak meg:

a) *Legális vagy illegális gazdaság.* E fogalompárhoz aligha kell magyarázat. Az SNA állásfoglalása ezzel kapcsolatban is világos: ha egy tevékenységet

egyébként termelésnek (jövedelemnek stb.) minősítenek, elvileg teljesen különbözős az, hogy azt legális vagy illegális keretek között folytatják-e. A kérdés csak az, hogy mennyiben érdemes a számításoknak, becsléseknek az illegális tevékenységekre is kiterjedniök, s mennyiben található ehhez megfelelő támpontok. Egy adalék az érdemesség kérdéséhez: némely kelet-ázsiai országban a külkereskedelmi forgalomnak mintegy 20—30 százaléka bonyolódik le illegálisan.

b) *Bevallott vagy be nem vallott gazdaság.* Az előbbi fogalom párral közeli rokon megkülönböztetés, csupán annyiban különbözik attól, hogy vannak be nem vallott legális tevékenységek is (például engedélyhez nem kötött, adózási kötelezettség alá nem eső alkalmi tevékenységek, szolgáltatások nyújtása, erdei melléktermékek gyűjtése és értékesítése). Az SNA elvi állásfoglalása itt is egyértelmű: az, hogy bevallják-e a tevékenységet vagy sem, nem kritériuma a termelésbe (forgalomba, jövedelembé, fogyasztásba) való beszámításnak.

c) *Statisztikailag számításba vett vagy számításba nem vett tevékenységek.*

A nemzetközi összehasonlíthatóság szempontjából elsősorban ennek a megkülönböztetésnek van jelentősége. Bár a statisztikai hivatalok nagy többségénél a megfigyelés túlmegy a bevallott, illetve legális gazdaság körén, sok országban jelentős a számításba nem vett tevékenységek viszonylagos nagysága. A legélesebben ez a probléma Olaszországban jelentkezett, ahol a közelmúltban helyezték új alapokra a be nem vallott tevékenységek becslését, s ezzel mintegy tíz százalékkal megnövelték az ország bruttó hazai termékét. (Természetesen továbbra is maradnak Olaszországban számításba nem vett tevékenységek, így válik azonban az olasz statisztika összehasonlíthatóbbá az Európai Gazdasági Közösség más országaival.)

A rejtett gazdaság tevékenységei között jellegük szerint is érdemes különbséget tenni.

— Vannak kifejezetten *termelés jellegű* rejtett (a statisztikában számításba nem vett) tevékenységek. Példa erre a munkások szabad időben végzett „fusi” munkája (javítás, szerelés stb.). Ha ezeket a tevékenységeket beszámítaná a statisztika, ezzel növekedne a bruttó hazai termék (nemzeti jövedelem).

— Vannak kifejezetten *újraelosztás jellegű* rejtett tevékenységek. Erre talán a lopás a legegyszerűbb példa, a tolvaj (az egyik háztartás) meglopja az áldozatot (a másik háztartást). Ha ezt a tevékenységet beszámítaná a statisztika, a bruttó hazai termék nem volna nagyobb (a tolvaj nem termel, csak a jövedelmek újraelosztásában vesz részt), megváltozna viszont a végső jövedelmek megoszlása, a tolvaj háztartásé nagyobb lenne, az áldozat háztartásé kisebb.

Az előbbi két tranzakció típusa között nem éles a határvonal. A borra- valót az SNA még termelésnek tekinti, azon meggondolás alapján, hogy ez a fizetség valamilyen szolgáltatás jó minőségének az elismerője.

Kérdéses, hogy a mi viszonyaink mellett minden borra- való jellegű juttatásra érvényes-e ez a feltételezés. A borra- valók szélsőséges fajtáit már nem sok választja el a csúszópénztől, ami viszont már sokkal inkább az újraelosztás jellegű tevékenységek körébe tartozik.

— Végül vannak *nem termelés* jellegű tevékenységek, amelyeknek beszámítása mégis megváltoztatná a termelés mutatószámait. Az ipari vállalatnál történő anyaglopás erre az egyszerű illusztráció, vagy ha ennél szelídebb példát akar az olvasó, említhetném erre a vállalati telefonon történő magánbeszélgetéseket. A lopás természetesen nem termelés, azzal azonban, ha ezt a tevékenységet helyesen venné számba a statisztika, csökkenne a vállalat termelő-

felhasználása, s ezen keresztül növekedne a hozzáadott értéke, a bruttó hazai termék termelése. Ugyanilyen mértékben (a lopott anyag értékével) növekedne a lakosság végső felhasználása is.

Nem véletlen, hogy *ipari* vállalatot szerepeltettem az előző példánál. Ha ugyanis építőipari vállalattól vagy kórházból, iskolából lop a lakosság, azaz olyan termelőktől, amelyeknek termelését ráfordításaik alapján veszi számításba a statisztika, a lopás helyes beszámítása nem változtatná meg a hozzáadott értéket, minthogy mind a bruttó értéket, mind a termelőfelhasználást ugyanazzal az értékkel kellene csökkenteni. Ekkor is megváltoznának azonban a végső felhasználás mutatószámai (például a felhalmozás vagy a kórházak végső fogyasztása csökkenne, a lakosság fogyasztása emelkedne).

Ha a rejtett gazdasággal kapcsolatos módszertani kérdések megvitatásának még az elején tartunk is, annyit már most is meg lehet állapítani, hogy valamilyen forradalmi változásokat ezen a területen nem nagyon lehet remélni.

A szóban forgó tevékenységek természetéből következik ugyanis az, hogy megbízható megfigyelésükre, becslésükre kevés a remény. Több ország (a magyar KSH is) próbálkozott már ilyen kísérletekkel, nagyon szerény eredményekkel.

Az inflációs árváltozások és árrányváltozások eltérő kezelése

Mindeddig a statisztika — az SNA-ban is, az egyes országok gyakorlatában is — az árváltozások kezelésével kapcsolatban csak kétféle megoldást ismert: vagy teljesen figyelembe vette az árak változását (folyó áron mért, értékindexet számolt), vagy teljesen kiszűrte az árváltozások hatását (összehasonlító áron mért, volumenindexet számolt). Csupán a legutolsó években vetődött fel annak a gondolata, hogy

célszerű volna valamilyen közbülső megoldást is alkalmazni: olyan indexeket számolni, amelyek az árváltozások egy részét (az árrányok változásait) magukban foglalják, az árváltozások másik részét (az általános árszínvonal változásait vagy — nem pontos, de gyakran használt kifejezéssel — az inflációs árváltozásokat) azonban nem.

Ez a probléma a gyakorlatban először a cserearány-változások hatásának számbavételével kapcsolatban került felszínre. A hagyományos volumenindexek szigorúan változatlan áron mérnek, s így nemcsak általában szűrki az árváltozások hatását, de a cserearány-változások hatását is kikapcsolják. A hetvenes évek árröbbanása után vetődött fel — különösen azokban az országokban, amelyek szenvedtek a világgpiaci árak változásaitól —, hogy olyan volumenindexeket is számoljanak, amelyek a cserearány-változások hatását is magukban foglalják. A cserearányok változásának is van ugyanis bizonyos volumen jellege: ha *ceteris paribus* az exportárak jobban emelkednek, mint az importárak, ez ugyanúgy lehetővé teszi a fogyasztás és a megtakarítás együttes összegének a növelését, mint ha változatlan cserearányok mellett a termelés mennyisége növekedett volna meg ugyanazzal az értékkel.

Egy sor országban — köztük Magyarországon is — már el is kezdték olyan volumenindexek számítását, amelyek a cserearány-változások hatását is tükrözik. A módszerek még nem egységesek, mert egyelőre erre vonatkozóan nincs nemzetközi ajánlás. Az SNA továbbfejlesztése során azonban ennek kidolgozására minden bizonnyal sor fog kerülni.

A cserearány-változások hatásának figyelembevétele azonban csak egy sajátos esete az árrány-változások és az inflációs árváltozások elkülönítésének. Ezt a problémát sokkal általánosabban vetette fel Anders Ölggaard dán közgaz-

dász az 1979-es IARIW⁴-konferenciára benyújtott előadásában. Véleménye szerint országhatárokon belül is hasznos lehet a kétféle árváltozás megkülönböztetése. Tétélezzük fel, arra a kérdésre akarunk válaszolni, hogy egy ország olajbányászata hogyan fejlődött. Jelenleg erre két számításunk van: egy értékindexünk, amely azért nem jellemzi jól a fejlődést, mert ebben az infláció hatása is benne van; s egy volumenindexünk, amely jellemez ugyan egy bizonyos fajta fejlődést, a kitermelt olaj mennyiségének az emelkedését, de figyelmen kívül hagyja azt a hatást, amely az olaj relatív árának emelkedéséből (az arány-változásból) származik; márpedig az olajbányászat viszonylagos súlyának, fontosságának változásában ez is szerepet játszik.

Az arányváltozások hatásának a figyelembevétele technikailag nem okoz problémát. Egyszerűen csak azt kell tenni, hogy az olajbányászat értékindexét nem a saját árindexével osztjuk el, hanem egy általános árindexszel, például az egész ipar árindexével.

Az SNA továbbfejlesztői egyelőre még csak érdeklődésüket fejezték ki e problémák iránt, módszertani részletekbe még nem bocsátkoztak. Még hosszú ideig eltarthat, amíg ezekből a gondolatokból hivatalos nemzetközi ajánlások válnak. Egyéni véleményem szerint az Ölgaard-féle gondolatok nagy jelentőségűek, s ha lesz a nyolcvanas években a statisztikai módszertan továbbfejlesztésének néhány nagy horderejű eseménye, ezekből az egyik a kétféle árváltozás eltérő módon való kezelése lesz.

Az SNA és a magyar mérlegrendszer

Már említettem, hogy a magyar mérlegrendszerben is szerepelnek bizonyos SNA jellegű mutatószámok. Ha ebből a szempontból vizsgáljuk az SNA

továbbfejlesztésére tett javaslatokat, azt a különös jelenséget tapasztaljuk, hogy az SNA mintegy „közeledik” a magyar mérlegrendszerhez.

Több olyan módszertani részlet is van, amellyel kapcsolatban az SNA továbbfejlesztői olyan változtatásokat javasolnak, ami lényegében a jelenlegi magyar megoldások átvételét jelentené. Az okok nem mindig ugyanazok. Egyes részletek tekintetében az SNA az MPS-hez (Material Product System), a szocialista országok mérlegrendszeréhez próbál közeledni, más részletek tekintetében pedig a közeledést az váltja ki, hogy az SNA egyszerűsödni kíván: le akar mondani néhány olyan, elvileg ugyan helyesebbnek tartott megoldásról, amelyek azonban gyakorlatilag nehezen valósíthatók meg. (A magyar mérlegkészítők már 1968-ban eljutottak ezekhez a következtetésekhez.)

A szóban forgó javasolt változtatások a következők:

— Az SNA is hivatalos rangra akarja emelni a lakosság teljes fogyasztását kifejező mutatószámot (Total Consumption of the Population).

E mutatószám eredetének egyébként magyar vonatkozásai is vannak: először 1963-ban Mód Aladárné és Reginald Beales közös magyar—angol ENSZ-tanulmánya tett kísérletet ennek a mutatónak az alkalmazására. (A teljes fogyasztás annyival több, mint az SNA-ban használt lakossági fogyasztási mutató, hogy a más szektorok által finanszírozott, lakossághoz áramló fogyasztást is tartalmazza, s annyival több, mint az MPS eredeti lakossági fogyasztás mutatószáma, hogy a nem anyagi szolgáltatásokra is kiterjed.) A magyar gyakorlatban a teljes fogyasztás alig egy-két évvel később fő mutatószámmá lépett elő, s az 1968-ban átdolgozott MPS is tartalmazza ezt a mutatót.

— Az SNA is meg kívánja engedni azt, hogy a lakosság saját termeléséből származó fogyasztását ne csak termelői,

⁴ International Association for Research in Income and Wealth, Nemzetközi jövedelem és Vagyonkutató Társaság.

hanem fogyasztói áron is értékeljék. E tekintetben az SNA eddig merev volt, csak a termelői áron való értékelést ismerte el helyesnek. A magyar gyakorlatban is termelői áron értékelik ezt a tételt akkor, amikor a mezőgazdasági termelés méréséről van szó; az életszínvonal mérését szolgáló fogyasztási mutatószámokban azonban ugyanezek a termékek fogyasztói áron szerepelnek (azon megfontolás alapján, hogy például egy saját termelésből származó tojás ugyanúgy elégíti ki a szükségleteket, mint egy boltban vásárolt tojás). Az SNA fő értékelési módnak továbbra is a termelői áron való számbavételt tekinti, de nyitva hagyja a lehetőséget, hogy bizonyos speciális célokra ugyanezeket a tételeket fogyasztói áron is értékelni lehessen.

— *A befejezetlen építkezések* az SNA-ban az állóeszköz-felhasználás részét képezték. Az MPS-ben ugyanez a tétel forgóeszköz-felhalmozásnak minősül. A magyar mérlegrendszer — éppen azért, hogy mind az SNA-vel, mind az MPS-szel meglegyen az összehasonlítás lehetősége — külön tételként kezelte a befejezetlen építkezéseket.

Most az SNA is ugyanerre a megoldásra akar áttérni.

— Mind az SNA, mind az MPS az *igás- és tenyészállatokat* — az állatállomány többi részétől eltérően — állóeszköznek, nem pedig forgóeszköznek minősítette. A magyar mérlegrendszerben a kettéválasztás gyakorlati nehézségei miatt az egész állatállományt forgóeszközként kezelik. A gyakorlati tapasztalatok alapján most az SNA is erre az egyszerűsített módszerre akar áttérni.

— *A nyugdíjakat* az SNA eddig olyan jövedelemnek tekintette, amelyeket a munkavállaló akkor szerez meg, amikor munkaviszonyban van. Az elszámolás rendje az volt, hogy az aktív

munkavállaló adott évi jövedelmeiben nemcsak fizetése szerepelt, hanem a nyugdíjalapokhoz való hozzájárulás is, akár saját maga fizette, akár a munkaadója. A nyugdíjalapba történő befizetést az SNA nem tekintette jövedelemelvonásnak, ez az összeg tehát a lakosság adott évi végső jövedelmeiben is benne maradt. A felfogás az volt, hogy a nyugdíjalappal szemben a lakosságnak követelése támad, a nyugdíjhoz való jog tehát bizonyos értelemben takarékoskodásnak fogható fel, a nyugdíjalappal szembeni követelés valami olyasmi, mint a bankban elhelyezett takarékbetét. Ebből az is következik, hogy azok, akik nyugdíjat kapnak, az SNA szerint nem jövedelemhez jutnak, hanem vagyonukat élik fel (ugyanúgy, mint ha a takarékbetétből vennék ki pénzüket).

A magyar (és az MPS) felfogás ezzel szemben az volt, hogy a nyugdíj akkor jelent jövedelmet a lakosságnak, amikor hozzájut ahhoz. A nyugdíjalapba történő befizetés tehát jövedelemelvonás, a nyugdíj maga pedig újraelosztásból származó jövedelem.

Az SNA továbbfejlesztői is ez utóbbi megoldásra akarnak áttérni. A lakosságnak a nyugdíjalapokkal szembeni követelését túlságosan elvontnak érzik, a lakosságnak mint fogyasztónak a magatartását sokkal inkább az adott évben kapott nyugdíj, nem pedig az adott évben megszerzett nyugdíjkovalás határozza meg.

Mindezek persze egyelőre csak javaslatok, amelyekről sok vita fog még folyni. A magyar mérlegkészítőket bizonyára megelégedéssel töltik el ezek a fejlemények, annak ellenére, hogy továbbra is maradnak különbségek a kétféle mérlegrendszer között.

Drechsler László

„Az ökonometria atyamestere” A közgazdasági Nobel-díj 1980. évi kitüntetettje:

Lawrence R. Klein

Ismét amerikai tudóst, ezúttal az ökonometria egyik úttörőjét tüntette ki a Svéd Királyi Tudományos Akadémia a Nobel Alfréd emlékére alapított közgazdasági emlékdíjjal, „ökonometriai konjunktúramodellek készítéséért és a gazdaságpolitikai elemzésben való alkalmazásáért”. Az 1969-ben alapított díjat eddig 18 közgazdásznak ítelték oda, köztük az ökonometria első számú nemzetközi szakértőjének számító Klein a kilencedik amerikai. Mint a svéd akadémia tömör indoklásából is kiderül, Klein életműve elősegíti annak elemzését, miként hatnak az egyes nemzetgazdaságok ingadozásai a többi országra. Munkássága jelentős hozzájárulás a nemzetközi kereskedelem és a tőkek mozgások várható alakulásának tudományos előrejelzéséhez. A Nobel-díjat odaitélő bizottság külön is kiemelte azokat az elemzéseit, amelyek a hetvenes évek olajárrobbanásának az egyes országok foglalkoztatási szintjére, inflációjára és kereskedelmi mérlegére gyakorolt hatását vizsgálták. Az általa alkalmazott módszer, amely korszerű statisztikai elemzési és számítástechnikai eljárásokra épül, forradalmasította a gazdasági előrejelzést.

L. R. Klein 1920. szeptember 14-én, a Nebraska állambeli Omahában született. Felsőfokú tanulmányait a Californiai Egyetemen végezte, s 1942-ben ott kapott diplomát. 1944-ben a Massachusetts Institute of Technology-n doktorált. A második világháború után néhány évig tagja az Egyesült Államok Kommunista Pártjának. Ezért Joseph McCarthy szenátor hírhedt bizottsága 1954-ben „amerika-ellenes tevékenység” vádjával vizsgálatot folytat ellene. E meghurcoltatásnak tudható be, hogy munkahelyén, a Michigani Egyetemen nem kapja meg az ígért előléptetést. Ezért átteleptül az Egyesült Királyságba, ahol az Oxford University-n tanít. Négy év múlva, 1958-ban a Pennsylvanai Egyetem visszahívja az Egyesült Államokba. Klein azóta is ezen az egyetemen dolgozik: a Wharton School of Economics professzora.

Klein már fiatalon, a harmincas évek válságának hatására érdeklődni kezdett gazdasági kérdések iránt. A matematika is vonzotta. Diplomájának megszerzése után rögtön ökonometriai feladatokkal kezdett foglalkozni. Első jelentős, húsz egyenlethől álló modelljével, amelyet 24 éves korában készített, cáfolta azokat a széles körben elterjedt — s később valóban tévesnek bizonyult — előrejelzéseket, amelyek a második világháborút követő évekre az Egyesült Államokban gazdasági válságot jósoltak.

Klein kutatásai a közgazdasági Nobel-díj első, 1969. évi kitüntetettjének, Tinbergennek a munkásságához kapcsolódnak, de a holland tudós elméletét továbbfejlesztette. Más vizsgálati célt tűzött maga elé, és más becslési eljárást alkalmazott. Míg Tinbergen pusztán konjunktúraelemzést készített, addig Klein ökonometriai modelljeivel eszközt kívánt adni a gazdaságpolitikai intézkedések hatásainak az előrejelzésére. Korai műveiben főként a konjunktúraelemzés módszertani kérdéseivel foglalkozik, majd felismeréseit konjunktúraprognózisokban hasznosítja. Első művében, „A keynesi forradalom” című doktori disszertációjában azt vizsgálja, vajon Keynes konjunktúraelmélete csak a gazdasági válságokra

érvényes-e. Válasza határozott nem: Keynes modellje bármiféle gazdasági elemzés eszköze lehet. A mai ökonometriai modellek is — legyen bár az alapkoncepciójuk monetarista vagy akármilyen más elmélet — Keynes munkáihoz nyúlnak vissza.

Pályafutásának kezdeti szakaszában, a harmincas évek végén Tinbergen elsősorban konjunktúraelméletek gyakorlati ellenőrzésével foglalkozott. Klein 1949-ben megjelent könyvében ezen túlmutató célt tűzött maga elé: az ember gazdasági viselkedésének törvényszerűségeit társadalmi összefüggéseiben igyekezett vizsgálni. Ennek háttérében az a törekvés rejlik, hogy megalkossa a társadalom elméleti modelljét. Egy 1980-ban tartott előadásában Klein maga is megvallja, hogy olyan modellt szeretett volna készíteni, amelyből — exogén változóként — csak az időjárás, a földrengések és egyéb „magasabb erők” maradtak volna ki. Ebből és a Marxra való közvetlen hivatkozásból is az derül ki, hogy Klein (legalábbis akkoriban) a társadalmi jelenségeket csaknem természettudományos módszerrel kezelő racionalitás hatása alá került.

Lawrence Kleinnek az amerikai nemzetgazdaság modellezésére tett elő kísérlete 1946-ban, az *Econometrica* című folyóiratban látott napvilágot. Négy évvel később publikálta az Egyesült Államok gazdaságának 1921 és 1941 közötti fejlődéséről készült első alaposan kidolgozott, háromegyenletes modelljét. (Klein emellett számos más országban, köztük Kanadában és az Egyesült Királyságban is részt vett a nemzetgazdaság ökonometriai modelljének elkészítésében.)

1953-ban munkálta ki Klein Arthur Goldbergerrel közösen az akkor még gyermekcipőben járó tudományág egyik máig leghíresebb, már prognóziskészítésre is alkalmas modelljét.

A modellezés harmadik szakaszának kezdetét a Klein és Duesenberry irányításával 1959-ben megindult munkálatok jelentették, amelyek eredményeként az 1960-as években (a számítógépek és a gazdaságstatisztikai adatszolgáltatás fejlődésére támaszkodva) Klein vezetése alatt a legkiválóbb amerikai ökonometriai szakértők kidolgozták az Egyesült Államok gazdasági tevékenységének alakulását előrejelző ún. Brookings—SSCR-modellt. Ennek az egyszerűsített változata a mintegy ezer egyenletből álló „Wharton Econometric Forecasting Model”.

Az Egyesült Államok gazdaságát leíró modellek kidolgozását követően Klein figyelme a világgazdaságban egyre erősödő interdependencia felé fordult. Tizenkét éve látott hozzá az egyes nemzetgazdaságok egymásra hatását számszerűsítő úgynevezett Link-modell elkészítéséhez. Ez a modell számos — különböző társadalmi-gazdasági berendezkedésű — országban a konjunktúraelemzés és előrejelzés mintája lett. Nemcsak tudományos intézetek alkalmazzák, hanem gazdaságirányító szervek és mind több nagyvállalat is felhasználja.

Tudományos munkássága mellett Klein rövid ideig a gazdaságpolitika alakításában is részt vett: 1976-ban, Carter első választási kampánya idején az elnökjelölt legközelebbi tanácsadói közé tartozott. A demokrata párti Carter választási győzelmét követően a meglepetés erejével hatott, hogy az mégsem őt, hanem Charles Schlutze-ot nevezte ki a Gazdasági Tanácsadó Testület elnökének. Egyesek szerint maga Klein vonakodott ennek a feladatnak az ellátásától. Mások úgy vélik, hogy a döntés Carteré, amelyet néhány szenátor Klein „kommunista múltjára” való tekintettel sugalmazott.

Hogy az ökonometria a Lawrence Kleint elhalmozó elismerések ellenére sem „befejezett” tudomány, azt több példa is szemlélteti. 1974-ben például senki sem látta előre, mennyire súlyos és elhúzódó lesz az akkor beköszöntött válság. Az infláció 1980. I. negyedévi felgyorsulását sem jósolták meg előre. Egyesek azt állítják, hogy — éppen ilyen okból — Klein hibát követett el Carter gazdasági programjának kidolgozásakor, amikor a gazdaság élénkítésére nagyobb költségvetési hiányt és olcsóbb hiteleket javasolt. E vélemények szerint e recept követése vezetett napjaink stagflációjához. Ez az esetleges tévedés sem kisebbíti azonban Klein módszertani érdemeit: nem az ökonometria, hanem a gazdasági elmélet szorul jobbításra.

Egy 1977-ben, az Amerikai Közgazdasági Társaság elnökévé történt megválasztása alkalmából tartott előadásában Klein beismerte, hogy napjaink szorító gazdasági gondjai csupán a keresletszabályozás eszközeivel nem oldhatók meg. A keresletszabályozási politika nem képes egyszerre teljes foglalkoztatást biztosítani, és fenntartani a valutastabilitást. Olyan gazdaságpolitikát kell tehát folytatni, amely fokozza a kínálatot, és növeli a termelékenységet. 1980-ban megjelent egyik cikkében Klein az állami beavatkozás szükségessége mellett szállt síkra: az a gazdaságpolitika, amelyik a gazdasági tevékenység kereteinek a meghatározására szorítkozik, s minden egyebet átenged a piaci erőknek, nem elegendő ahhoz, hogy az amerikai gazdaságot, elsősorban a legveszélyeztetettebb iparágakat, az acél- és az autóipart rendbe hozza. A piaci hatások nem tudják megállítani a versenyképesség csökkenését.

Lawrence Klein munkásságának köszönhetően, az ökonometriai modellek készítése széles körű, mondhatni általános gyakorlattá vált az egész világon. Az empirikus közgazdaságtanban kevés kutatónak volt az övéhez fogható sikere és hatása.

Lawrence Klein tudományos munkássága szerteágazó: a fogyasztáselmélettel éppúgy foglalkozott, mint a beruházások kérdésével, a termelési függvényekkel csakúgy, mint a bérelmélettel. 150 cikk és 17 könyv tanúskodik sokoldalúságáról. Legfontosabb publikációi: *The Keynesian Revolution* (A keynesi forradalom, 1947); *An Econometric Model of the United States 1929—1952* (Az Egyesült Államok egy ökonometriai modellje 1929—1952, 1955); *An Introduction to Econometrics* (Bevezetés az ökonometriába, 1962), valamint *An Essay on the Theory of Economic Prediction* (Tanulmány a gazdasági előrejelzés elméletéről, 1971).

M. S.

*Folyóiratunk valamennyi olvasójának
és szerzőjének eredményekben gazdag,
boldog új évet kíván*

a Szerkesztőség

Bruno S. Frey:
A közgazdaságtan
mint magatartástudomány
(Szempontok, bírálat és adalékok
Európából)

(Jahrbuch für Sozialwissenschaft,
Zeitschrift
für Wirtschaftswissenschaften,
Göttingen, 1980. 1. sz.)

Az elmúlt évtized során a közgazdaságtudományt még saját berkeiben is hevesen bírálták (R. Frisch, W. Leontief, G. Myrdal, N. Kaldor, J. Robinson, Kornai János, K. J. Galbraith). Sokan kétségbe vonják a közgazdaságtudomány gyakorlati hasznát, olyannyira, hogy egyes kutatók, akik más társadalomtudományok területén működnek, úgynevezett *pót-közgazdaságtudományt* dolgoznak ki avégett, hogy tisztázzák az általuk leglényegesebbnek tartott kérdéseket. Mások az „emberi tényező” elhanyagolását vetik a közgazdaságtudomány szemére. Nyilvánvaló, hogy — bár ezt még nem fogalmazták meg szabatosan — sokan mechanikusnak tartják a közgazdaságtudomány társadalomszemléletét azért, mert elemzései a technológiával és az eszközökkel való ellátottságra vonatkoznak, ugyanakkor alig érintik az emberi magatartás befolyását a társadalomra.

A bírálat nem alaptalan. Elég a közgazdaságtudomány két központi területére utalni, és pedig az általános egyensúlyelméletre, valamint a gazdasági növekedés elméletére. Az általános egyensúly elmélete nemritkán az alkalmazott matematikai módszerek túltengésébe torkollik. A jelentős ráfordítás ellenére, csak erősen leegyszerűsített feltételezésekkel tartható a piac általános egyensúlyának elmélete. Általában „teljes versenyt” feltételeznek, és figyelmen kívül hagyják az oligopol

vállalatok közötti kapcsolatokat csakúgy, mint állam és a különféle érdekegyesülések és -csoportok létezését.

Nehezen állapítható meg, mi volna e neoklasszikus modellek gyakorlati jelentősége egy olyan gazdaságban, amelyet a nagyvállalatok és politikai-gazdasági összefonódások jellemeznek. A haszon és a költség, az ingerek és a rájuk való reagálás, az ezek összevetésének eredményeképpen létrejött emberi tevékenységek nem válnak élővé, ellenkezőleg: elsikkadnak az élettelen formulák között.

Ami a másik területet, a gazdasági növekedés elméletét illeti, ez a növekedési utakkal, a növekedés stabilitásával és optimumra törekvésével foglalkozik; tulajdonképpen a makroszintű termelési függvények elmélete. A tényleges növekedés tárgyalását azonban nagyrészt mellőzi. A beruházások, a műszaki újítások emberi indítékaival — azzal, hogy az egyén hogyan reagálhat a kívülről jövő ingerekre — alig foglalkozik.

A nagyrészt jogos bírálatok hatására új szemlélet van kialakulóban: a közgazdaságtan mindinkább az emberi magatartás tudományának tartja magát. Különösen áll ez az Egyesült Államokra, míg a német nyelvterületen alig van követője ennek az irányzatnak.

Ha az emberi magatartást közgazdasági szempontból vizsgáljuk, a magatartásmodell elemei a következők:

1. az egyén (ami szemléletbeli különbséget jelent a személyiséget összetevőire bontó pszichológiai és szociobiológiai irányzatokkal, valamint azokkal szemben, akik szerint a kollektívák tevékenykednek);

2. az egyének tevékenysége relatív előnyök alapján, amelyeket a rendelkezésükre álló alternatívák összevetése alapján mérlegelnek (az emberi magatartás tehát nem véletlenszerű, hanem racionális);

3. a preferenciák és a korlátozások világos megkülönböztetése;

4. az egyének felismerik a választás lehetőségét (a cselekvési lehetőségek, valamint árúk egymással való helyettesítése mind objektíve, mind szubjektíve lehetséges).

A közgazdasági magatartásmodell jól felismerhető a gazdasági szférában az állami (közületi) vállalatok vizsgálatakor, mert e vállalatok megítélésében lényegesen különbözik egymástól a hagyományos és az új közgazdasági felfogás. A régi felfogás árakkal, beruházásokkal, a határköltségáraknak „francia szabály” szerinti általánosításával foglalkozik, különös tekintettel az oligopolisztikus piaci szerkezetre, ahol a „második legjobb” megoldás szabályai érvényesülnek. A nem hagyományos felfogás, a közgazdasági magatartáselmélet, úgynevezett „magyarázó elemzést” ad (E. Furubotn és S. Pejovich). Ez utóbbi elmélet az alkalmazottakra és a managerekre ható tényezőket kutatja, és a vállalatot nem tekinti egységnek.

A közgazdasági magatartásmodell a nem gazdasági szférában jól illusztrálható egyrészt a környezetgazdaság, másrészt a politika közgazdasági elméletének példáján.

A környezetszennyezés egyes szociológusok, pszichológusok és mások szemében az emberi tudat gyengeségének a következménye, és megoldást csak az emberi tudat magasabb szintje hozhat. Közgazdasági szemmel nézve a környezet károsításának az az oka, hogy ennek a jószágnak a használata nem vagy alig jár költségekkel az egyén számára. A környezet olyan jószág, amelynek használatából senki nem zárható ki. A környezet „kihasználását” csak akkor csökkenthetnénk társadalmilag kívánatos szintre, ha használatával kapcsolatban kikényszeríthető tulajdonjogokat teremtenénk (környezeti illeték).

A politika közgazdasági elméletének lényege az a felfogás, hogy a döntéshozók (kormány, ellenzék, közalkalmazottak stb.) érdekérvényesítésének korlátja a társadalmi nyilvánosság. A kormányok gyakran hívnak életre „politikai ciklusokat”, amelyekben a választások után restriktív, a választási sza-

kasz második felében — tehát az új választások előtt — expanzív pénz- és adópolitikát folytatnak, hogy választási esélyeiket javítsák. Ez a jelenség megkérdőjelezi a gazdaságpolitikának mint olyanok a komolyságát.

A közgazdasági elméletnek emberi magatartástudománnyá való kibővítése új megvilágításba helyezi az egyéb tudományokhoz fűződő kapcsolatait. Más értelmezést kapott az interdiszciplinaritás. Míg a hagyományos felfogás szerint ezen a különféle tudományágak eltérő módszereit értették, addig ma az egyes tudományok azonos módszerrel dolgoznak a különböző területeken, és így a tudományok integrálódnak.

A közgazdaságtudomány magatartásmodellje kiindulópontja lehet az emberi magatartás általános modelljének. Az Egyesült Államokban számos fiatal politológus lépett fel az egyes egyetemeken, akik az ember közgazdasági magatartásmodelljéből indulnak ki. A szociológiában ez az irányzat *használati elmélet* néven ismeretes, s ugyancsak elsősorban amerikai tudósok foglalkoznak vele. Bár a német nyelvterületen is részben átvették ezt a felfogást, elmentmondás van az emberi magatartás közgazdasági modellje és a szociológia uralkodó irányzata között. A pszichológia és a szociálpszichológia területén eddig alig vettek tudomást az emberi magatartás közgazdasági modelljéről. A jogtudományt azonban megteremtette ez az elmélet, s új impulzusokat adott a történéseknek is. Széleskörűen felhasználják a közgazdaságtudomány statisztikai eszköztárát is.

A tudomány mai állása szerint az emberi magatartás közgazdasági elméletének vannak gyenge pontjai. Így túl nagy jelentőséget tulajdonítanak a pénzrendszernek, és aránytalanul jobban hangsúlyozzák az egyéb döntési mechanizmusok gyengeségeit. Sőt odáig mennek, hogy az ármechanizmust tekintik a legjobb allokációs eljárásnak. A közgazdasági magatartásmodellt jelenleg a konzervatív irányzat támogatja elsősorban, amely csaknem a klaszikus manchesterizmusig megy el. E kutatói kör azt az álláspontot képviseli, hogy az iskolaügytől a honvédelemig és a külpolitikáig, mindent magánkéz-

be kell adni. Szabályozó mechanizmusként kizárólag a versenyt ismerik el, és elvetik a jóléti állam intézményeit, beleértve az egészségügyet és a társadalombiztosítást is. Az emberi magatartás közgazdasági modelljére túlságosan rányomja a bélyegét az amerikai értékrend.

Ha az európai közgazdászok elfogadják az amerikai kihívást, önálló közgazdasági magatartásmodellt fejleszthetnének ki „európai módon”. Ebben érvényre juthatna az európai ember- és társadalomszemlélet. A nem ortodox közgazdászok (F. List, J. Schumpeter, G. Myrdal, F. Perroux, Kornai János, N. Kaldor) értékes hozzájárulásukkal segíthetnék ennek a kérdésnek a kibontakozását. Ugyanez áll az Egyesült Államokban élő, de európai gondolkodású A. Hirschmann és K. Boulding eszméire. Sok mindent kell az európai eszmekincs alapján újratereíteni a közgazdaságtudomány számára; ugyanakkor nem szabad a régihez és elavult-hoz visszatérni, és az amerikai gondolatokat sem szabad elvetni csupán amerikai voltuk miatt.

A közgazdasági magatartásmodell alapján születő elméletet megterméke nyíthat:

— Az ösztársadalmi keretekben való gondolkodás; az eddigi mikroszintű gondolkodást a makroszintű összefüggéseknek kell felváltaniuk, mert az optimalizálás rész megoldásai hamisak lehetnek az egészre nézve (példa erre a munkanélküliségről szóló elmélet, amely szerint csak elhatározás kérdése egy bizonyos bér alatt a munka visszautasítása).

— A termelőerők fejlesztése, amelyek érdekében a közgazdasági magatartásmodellnek fokozottan kellene foglalkoznia a dinamikus összefüggésekkel. Fel kellene deríteni, hogy melyek azok az ösztönzők, amelyek a gazdasági potenciál maximális kihasználását eredményezik. (Az ehhez szükséges ösztönzők merőben eltérhetnek a hagyományos értelemben vett hatékonysági tényezőktől. Például a hanyagság ösztönözhet innovációra, vagy a versenyháttér akadályja lehet a kutatási kedvnek).

— A kooperáció mint ösztönző (például a családi csoportkoherencia vagy akár a munkaerőpiac japán rendszere, ahol életfogytig tartó foglalkoztatás szokásos).

— A tiltakozás mint a magatartást befolyásoló eszköz (bizonyos gazdasági feltételekkel kapcsolatos elégedetlenség Európában gyakran tiltakozás formájában jelentkezik, ugyanez az Egyesült Államokban mobilitásban mutatkozik, itt még a magas rangú managerek elbocsátása is mindennapos jelenség).

A háború utáni években a közgazdaságtudomány a fogyasztás és a termelés mechanikus elméletéből az emberi magatartás elméletévé fejlődött. A közgazdaságtan, amely napjaink kérdéseivel foglalkozik, immáron az embert helyezi a középpontba, és ezzel megváltozik a társadalom- és a természettudományokhoz fűződő viszonya is.

(Ism.: *Kálmán Endréné*)

G. Maier-Rigaud: Környezetvédelmi politika a piacgazdaságban

(Wirtschaftsdienst, Hamburg,
1980. 7. sz.)

Még mintegy tíz évvel ezelőtt is a vállalkozóknak csak az energia, a nyersanyagok, a tőke és a munkaerő felhasználását kellett úgy kombinálniuk, hogy az adott kibocsátást a lehető legkisebb ráfordítással ériék el. A környezet használata gyakorlatilag ingyenes volt, így ezt a termelési tényezőt igen nagy mértékben vették igénybe. A környezetvédők igyekeztek eszközöket találni, amelyekkel ezt a vállalkozók szempontjából ésszerű, de a környezetet szennyező és pusztító magatartásformát a leghatékonyabban megváltoztathatnánk. Ezt a célt az eddigiekben állami beavatkozással sikerült úgy-ahogy elérni, de ennek ára magasnak, megvalósítása pedig szerfölött bonyolultnak bizonyult. A jövőben ezért más utakat és módokat kell keresnünk a környezet védelmére, olyanokat, amelyek jól il-

leszkednek a piacgazdaság feltételrendszerébe és működési mechanizmusába.

Az eddigi környezetvédelmi politika alapelve az okozói felelősség volt. Az okozói felelősség elve azt feltételezte, hogy minden külső költség (azaz az okozott kár nagysága) mérhető, kiszámítható. Ez a feltevés azonban téves. Az ennek alapján a termelési költségekbe beépített tételek nem ösztönöztek eléggé arra, hogy az árarányok és a keresleti szerkezet megváltozásának révén kevésbé környezetszennyező eljárások terjedjenek el. A gyakorlati környezetvédelmi politika olyan eszközök felhasználásához folyamodott, amelyek tulajdonképpen nem feleltek meg a szabályozás alapelveinek: előírták az egyes gyáraknak, hogy milyen termelési eljárást alkalmazhatnak, milyen termékeket gyárthatnak, és az egyes szennyező anyagokból mennyit bocsáthatnak ki a környezetbe. (Ézt a módszert az „egyes kémények politikájának” — Politik des individuellen Schornsteins — nevezik.) E módszerek alkalmazása azonban igen komoly nehézségekbe ütközik. Már az is csaknem lehetetlen, hogy a kibocsátási normák megfelelően figyelembe vegyék, illetve többé-kevésbé pontosan felbecsüljék az egyes üzemek alkalmazkodási képességét és idejét. Pedig minden becslési hiba vagy túlzottan szigorú előírásokhoz (és ezáltal a gazdaság túlterheléséhez), vagy a környezetnek a megengedhetőnél nagyobb mértékű szennyezéséhez vezet. Emellett a különféle iparágak alkalmazkodási képessége eléggé eltérő, és a környezetvédelmi előírások miatt nehéz helyzetbe került vállalatokat gyakran állami támogatással, a türelmi időszak meghosszabbításával vagy felmentés adásával kell megsegíteni.

További hiányossága a jelenlegi környezetvédelmi politikának, hogy nem sikerült az iparba beférkőznie. A környezetvédelem érdekeit mindig külső állami vagy társadalmi szervek-szervezetek képviselik. A jelenlegi előírások megmerevítik az ipari szerkezetet is. Azokban az ipari körzetekben ugyanis, ahol a levegő szennyezettsége megközelíti a még megengedett legnagyobb értéket, új üzemek nem kapnak letelepedési engedélyt, még akkor sem, ha a

már ott levő üzemeknél jóval kevesebb szennyező anyagot juttatnának a környezetbe. Azáltal pedig, hogy a különféle üzemekre egységes előírások betartásának a kötelezettségét róják, függetlenül attól, hogy az egyiknél rendkívül nagy beruházásokat igényel azok betartása, míg a másik minden különösebb erőfeszítés nélkül eleget tud tenni nekik, a környezetvédelmi beruházások lehetségesnél rosszabb allokációját idézik elő. Nem ott hajtanak végre környezetvédelmi beruházásokat, ahol adott összeggel a szennyezés legnagyobb mértékű csökkentését lehetne elérni. A környezetszennyezés még eltűrt mértékét szabályozó előírások szükségképpen nem lehetnek tartósak: új gyárak épülnek, a termelés szerkezete és mennyisége (például konjunkturális okok miatt) megváltozik, bizonyos szennyeződések exponenciálisan nőni kezd, és így tovább. A normák változtatása pedig mindig politikai ellenállásba ütközik.

Az NSZK Belügyminisztériuma mellett működő környezetvédelmi szakértői tanács arra hívta fel a figyelmet, hogy a jelenlegi rendszer önmagában nem alkalmas a környezetszennyezés hosszú távú megfékezésére. Az érvényes gyakorlat szerint a költségvetés igen sok támogatást nyújt a környezet védelmét szolgáló beruházásokra, új termelési eljárások bevezetésére. Ehelyett azonban inkább a piac nyelvén kellene megértetni a vállalatokkal, hogy a környezet is „szűkös erőforrás”.

A jövőben a szennyezés korlátozását nem adminisztratív előírásokkal és költségvetési támogatásokkal kell elősegíteni, hanem a piacgazdaságnak jobban megfelelő keretszabályozást kell kidolgozni. A keretszabályozásnak két módja lehet. Az egyik a szennyezés egy-egyért fizetett ár meghatározása, a másik a környezetbe engedhető szennyező anyagok teljes mennyiségének az előírása. Mindkét eljárás biztosítaná, hogy az okozói felelősség elve — az adminisztratív beavatkozások hátrányai nélkül — érvényesüljön.

Az egységnyi szennyezés „árának” meghatározásával tulajdonképpen ismertté válik a vállalatok számára az a határ, ameddig érdemes környezetvédelmi beruházásokat megvalósítani.

Így biztosítható, hogy a szennyezés ott szűnjék meg, ahol ez a legkisebb ráfordításokkal jár, ami az erre a célra fordított kiadások optimalizálását jelenti. Hátránya ennek a megoldásnak, hogy a szennyezés árának egyszerű megállapításával nehezen érhető el a környezet kívánatos védelme: ha az ár például nem túlságosan magas, a vállalatok inkább kifizetik a büntetést, semmint hogy viszonylag drága környezetvédelmi berendezésekre költsék pénzüket. A piacgazdaság elvéhez a kibocsátható mennyiség szabályozása áll a legközelebb. E módszer szerint a vállalatok a szennyezés jogát még bizonyos (ma adminisztratív úton előírt) határ alatt sem kapnák meg ingyen. A környezetvédelmi hatóság megállapítaná azt a szennyezőanyag-mennyiséget, amelyet a környezet még elbír, és ennek megfelelő összegű „szennyezési engedélyt” adna el a vállalatoknak. Ezeknek az engedélyeknek az árát a piac szabályozná, és a vállalatok eldönthetnék, mi az előnyösebb nekik: pótlólagos beruházásokkal csökkenteni a szennyező anyagok kibocsátását, vagy szennyezési engedélyt vásárolni a szükséges mennyiségre. Ennek a módszernek számos előnye van:

1. A szennyezés előre megállapított szinten tartható, és a környezetvédelem ára, azaz a gazdaság megterhelése a lehető legkisebb.

2. A műszaki haladás nemcsak versenyelőnyökhöz, hanem közvetlen ár-előnyökhöz is juttatná a korszerűbb eljárások alkalmazóit: kevesebb pénzt kellene szennyezési engedélyek vásárlására fordítaniuk, illetve bevételre tehetnének szert meglévő, de szükségtelenné vált engedélyeik áruba bocsátásáért.

3. Gyorsabbá válnék a szerkezeti átalakulás: azok az üzemek, amelyek csak (az esetleg ingyen kapott) engedélyek birtokában működtethetők gazdaságosan, a lendületesen fejlődő ágazatok vállalatainak adnák el engedélyeiket, és beszüntetnék termelésüket.

4. A szennyezési előírások, normák megváltoztatása súrlódásmentesen menne végbe a forgalomban levő engedélyek számának szabályozása útján. Az engedélyek mennyiségének válto-

zásai az árak ingadozásában csapódónának le.

5. Emellett a szennyezési engedélyek ára iránymutatást adna a politikusoknak és a környezetvédőknek arra nézve, hogy mennyit is „ér” a környezet.

A szennyezési engedélyek rendszere természetesen önmagában nem alkalmas mindenféle környezetszennyezés kordában tartására. Ezért — szükség szerint — a régi módszer bizonyos elemeivel együttesen kell alkalmazni. A lényeg azonban az, hogy a piacgazdaság alapelveinek a keretszabályozás felel meg, amelyben a vállalatok gazdasági érdeke és a környezetvédelem szempontjai egybeesnek.

(Ism.: *Halm Tamás*)

P. Rosanvallon: A második gazdaság kifejlődése és az ipari társadalmak jövője

(Le Débat, Párizs, 1980. június)

Az ipari országok jelentős munkanélkülisége eddig nem okozott semmiféle társadalmi válságot. Nemcsak azért, mert mind több a „hamis” munkanélküli, hanem elsősorban azért, mert a második gazdaság kifejlődése enyhíti a válság következményeit. A második gazdasághoz tartozik az otthon végzett munka, a saját felhasználásra termelő kisipar, a családi és szomszédgazdaságon belüli kölcsönös segítség, a közvetlen árucserre és a különféle formákban végzett „feketemunka”. A második gazdaság kifejlődése olyan hatású, mintha a társadalom láthatatlan és felújítható erőforrásokkal rendelkezne, belső tartalékokkal, amelyek más rendszerbe tartoznak, mint az előzetesen felhalmozott megtakarításból eredő erőforrások. A második gazdaság nem a válság szülötte, de a válság élenkítő hatással van rá. Ebből a szempontból a válságot társadalmi-gazdasági szerkezetváltozásnak is lehet tekinteni. A munkanélküliek egy része soha sincs tényleglen munka nélkül, csupán nem

bérmunkás. Átfogó képet a gazdaságról és a társadalomról csak úgy lehet kapni, ha az össztársadalmi tevékenységet úgy fogjuk fel, mint a „hivatalos” gazdaság és a második gazdaság együttesét.

A klasszikus közgazdaságtudomány csak a „hivatalos” gazdasággal foglalkozik, amely magánkézben vagy állami kézben van. A hagyományos közgazdaságtan az erőforrások elosztásának feltételeit, a piaci egyensúly megvalósulását, valamint az állami beavatkozások formáit tanulmányozza. Az árucserének és a termelésnek csupán azokkal a formáival foglalkozik, amelyek beilleszthetők ebbe a keretbe. Ily módon úgy tűnik, mintha csak a bérmunka volna termelőmunka.

A második gazdasággal eddig csak a háborúval összefüggésben, például a feketepiac kapcsán foglalkoztak, később *G. Myrdal*, *K. Boulding*, *J. Fourastié* érdeklődtek a háziasszonyok által végzett munka iránt, azt is azonban csak azért tették, hogy megkíséreljék ezt a munkát a bérmunka mintájára számokban kifejezni.

A második gazdaság fogalmának meghatározása három kritérium alapján történik:

– a termelés, illetve a szolgáltatások mennyisége alapján, amely rendszerint nem nagy, azonban bizonyos területeken jelentős (például a feketemunka az építőiparban);

– a legalitás kritériuma alapján: a „feketemunka” illegális, azonban mit mondjunk a csereügyletekről és a családon belül segítségként végzett munkáról?

– annak alapján, hogy a termék vagy szolgáltatás kereskedelmi jellegű-e, vagy sem.

Tulajdonképpen egyik kritérium sem megfelelő. A második gazdaságot az jellemzi, hogy átrendezi a csereformákat, mind a kereskedelmi, mind pedig a nem kereskedelmi jellegűeket, a legalisakat és az illegálisakat, amelyekben az újraelosztás módja elfedi ön-maga lényegét, és így a társadalom el-esik az elosztásban való részesedésétől.

Bátran állíthatjuk, hogy a második gazdaság meghatározó kritériuma az

államhoz való viszonyban rejlik. A második gazdaság ezen a kereten belül értelmezve kettős: titkos gazdaság és autonóm gazdaság.

A *titkos második gazdaságot* nemcsak az jellemzi, hogy illegális, kívül esik az állami szabályozás hatáskörén, hanem az is, hogy szerves kapcsolatban van a piacgazdasággal. Egyfelől az első gazdaság merevségének a terméke, másfelől ugyanezen gazdaság éltetője.

Az *autonóm második gazdaság* szintén nincs kapcsolatban az állammal, azonban egészen más okból. Ez olyan társadalmi kapcsolatok keretében jön létre, amelyeknek nincs adóvetülete (szomszédok által nyújtott családi segítség), mert az ily módon végzett munka (például a házi munka) vagy ingyenes, vagy kölcsönös. Az autonóm második gazdaság nem versenyez a piacgazdasággal és az állami újraelosztással, nem egészíti ki azokat, hanem alternatívát jelent velük szemben.

Éppen ezért helytelenek azok a fel-fogások, amelyek szerint a második gazdaság rendszertelen, alaktalan képződmény. Nem szabad összetéveszteni a második gazdaságot az egyéb „nem hivatalos” gazdaságokkal, amilyeneket például a keleti országokban vagy a harmadik világ országaiban találhatunk. A második gazdaság valamennyi típusát a saját jellemző szféráján belül kell elemezni.

A tervgazdaságokban a párhuzamos gazdaságnak kigazító szerepe van. Részben legalis. A háztáji gazdaság és a speciális üzletek sorolandók ide. Féllegálisak a mellékfoglalkozások, a munkaidő után végzett kisebb javítások, illegálisak a hivatalos áron felüli eladások, a csempészárúk forgalmazása stb. A párhuzamos gazdaság összefonódik a társadalmi élet egészével.

A harmadik világban a nem struktúrált gazdaság szerepe semmiképpen sem jelentéktelen. Sőt itt önálló gazdasági szektorról beszélhetünk. A lakosság 20–69 százaléka dolgozik a második gazdaságban. A hetvenes évekig éppen ezt az arányszámot vették alapul annak mérésére, hogy mennyire elmaradott egy ország. Ma azonban ezt a szektort mind kevésbé tekintik eltüntetendő je-

lenségnek; éppen ellenkezőleg: a fejlődés pozitív és dinamikus pólusának tartják.

Mint hogy a második gazdaság révén az állam károsodik, adóbevételektől esik el, a fejlett államoknak mindinkább figyelembe kell venni a második gazdaság létét.

Etatista megvilágításban az államnak minden eszközzel harcolnia kell a második gazdaság, ezen belül elsősorban a titkos gazdaság ellen. Az etatista megvilágítás kapcsán azonban két dolgot ki kell emelni.

Az egyik az, hogy ez a beállítást a titkos tevékenység és a hivatalos tevékenység közötti egyenrangúság hipotézisét rejti magában. Vagyis e szemléletben amennyivel a gazdaság egyik szférája csökken, ugyanannyival növekszik a másik. Ez a hipotézis meglehetősen vitatható, mert a feketén elvégzett javítási, karbantartási vagy építési munka nem jelentkezne hasonló mennyiségben a hivatalos piacon, a többi között azért sem, mert e szolgáltatások árai különbözőek a hivatalos és a második gazdaságban. A „feketemunka” elleni elvakult harcnak számos főnök következménye lenne, például nőne a munkanélküliek száma, amikor éppen a csökkenésére lehetne számítani.

A másik dolog, amelyet ki kell emelni: ha az állam nem folyamodik mélyreható reformokhoz, a titkos gazdaság csökkenése sem biztosíthatja számára a szükséges pénztöbbletet.

A dualista megvilágítás azon alapszik, hogy nem szabad hozzányúlni a hivatalos és a második gazdaság közötti törekeny egyensúlyhoz. A két szféra e felfogásban kiegészíti egymást. Ez a szemlélet uralkodik Olaszországban. Az állam behunyja a szemét, és ezzel tulajdonképpen elismeri, hogy a gazdaság kettős volta megakadályozza a rendszer összeomlását. Ily módon a munkapiac szegmentálódik, nincsenek szociális biztosítékok, és a második gazdaság egyet jelent a fokozott kihasználással.

A titkos gazdaság az az utolsó eszköz, amelyet a tőkés gazdaság bevet annak érdekében, hogy bizonyos rugal-

masságot megőrizzen egy olyan szakaszban, amikor a nemzetközi verseny követelményei miatt csökkentek a központi intézkedések lehetőségei. A „feketemunka” „fehérré” változtatására irányuló javaslatok arra mutatnak, hogy intézményesíteni és általánosítani kívánják a kétfajta gazdasági tevékenység megkülönböztetését, annak alapján, hogy elismerik egymást kiegészítő jellegüket.

A túlszervezett piacgazdaság az „árnyékpiacból” táplálkozik. A társadalmi szegmentáció, a szakadás — amely mindenképpen kísérőjelensége a második gazdaság fejlődésének —, nemkívánatos, sőt megengedhetetlen. Az ipari társadalom számára ugyanis óriási visszafejlődést jelentene, ha két munkásosztály keletkezne. Megszűnne az egyenlőtlenségek ellen vívott harc értelme, megszűnne a munkásszolidaritás. Nem kizárt, hogy a társadalmi dualitás ellenőrizhetetlen fejlődés közvetlen oka lehet. Ez táptalaját szolgálhat az erőszaknak, aminek Olaszországban lehetünk tanúi.

A pluralista megvilágítás az autonóm gazdaság pozitív jellegének felismerésén alapszik. A gazdasági tevékenységet nem vontatkoztatja el azoktól a társadalmi struktúráktól, amelyekből születik. Ez a megvilágítás abban az értelemben pluralista, hogy felismeri az állami újraelosztás és egyéb tevékenységi formák, valamint a piacgazdaság széles szférájának szükségességét. A javakat és a szolgáltatásokat bizonyos fókuszú gazdaságokban és társadalmilag kielégítőbben állítják elő, ha szűkebb keretek között hozzák létre őket: egyéni, családi, szomszédi, önkéntes társulásokból eredő formák között.

A pluralista megvilágítás szerint az ez irányú fejlődésnek két feltétele van. Először: lényegesen csökkentenie kell a munkaidőnek. Míg a dualista szemlélet alapján csak hivatalos és nem hivatalos tevékenységekről beszéltünk, addig a pluralista megvilágításban minden egyes ember munkaideje autonóm és hivatalos munkaidőre válik szét, ami csak úgy lehetséges, hogy a hivatalos munkaidő aránya csökken. Más szóval meghosszabbodik a szabad munkaidő, és

csökken a kötött munkaidő. Másodszor: az autonóm tevékenységek körének tágulnia kell. Ide tartoznak a többi között a szolidaritás különféle formái, mint lakásépítés a szomszédokkal, gyermekőrzés stb.

Ez azt jelenti, hogy a fejlődés útja az autonóm gazdaság erőteljes kiterjedése, ezzel párhuzamosan az állami tevékenység csökkenése a szociális problémák megoldásában. Ez teljesen más irányzat, mint az, amelyik azt prédikálja, hogy az állam mondjon le a profitról. Szociális téren ez ugyanis az egyenlőtlenségek növekedéséhez vezetne. Az autonóm gazdaság fejlesztése viszont hatásos fegyver lehet a szegénység leküzdésére. Egyenlő jövedelmek esetén ugyanis a legszegényebb az, akinek semmi lehetősége sincs az autonóm gazdaság közelébe kerülni, és így teljes egészében a piactól vagy az államtól függ.

Egy falusi veteményeskert vagy egy barkácműhely tulajdonosa, aki képes sajátkezűleg hozzájárulni a háza felépítéséhez, nem hasonlítható ahhoz, aki egy nagyvárosban él, és az általa fogyasztott minden terméket és szolgáltatást meg kell vásárolnia. Sok

munkaadó felismerte ezt a jelenséget — például Franciaországban a két világháború között —, és megteremtette a „munkáskertek” mozgalmát. Ezzel tulajdonképpen csak azt akarták elérni, hogy alacsony bér mellett is magukhoz kössék a munkaerőt. Ez a második gazdaságnak egy „kvázi feudális” koncepciója.

Az autonóm gazdaság fejlődése hatásos eszköz lehet a „fekete szakmunka” elleni harcban: az a marginális tevékenység, amelyet ebben a formában végeznek, képes felszívódni a társadalmi összetevékenységekben, amint az egyéni munkaidő vesztí merevségéből.

Csak ebben a perspektívában képzelhető el, hogy a gazdasági tevékenységek sok formája és szintje létezessen egymás mellett. Egyedül ilyen feltételek között nincs egymással ellentmondásban a termelékenység és a különféle gazdasági formák egymás mellett élése. Természetesen a pluralista gazdaság csak pluralista társadalomban létezhet. E diverzifikált fejlődési típusnak az állam és a piac jól megfontolt, szelektív társadalmazására kell támaszkodnia.

(Ism.: *Kálmán Endré né*)

IPARFEJLESZTÉS ÉS IPARPOLITIKA

(Összeállította: Román Zoltán)

Milyen ütemmel, változásokkal, korlátokkal számolhatunk a világgazdaság és a világ iparának további fejlődésében? Mit jelent az egyes országok számára a műszaki haladás és a nemzetközi munkamegosztás átrendeződése? Milyen feladatokat állít az iparirányítás elé a strukturális alkalmazkodás és a versenyképesség követelménye, hogyan próbálnak ennek megfelelni a különböző országok? Ezek a kérdések álltak a II. Nemzetközi Ipargazdasági Konferencia tanácskozásainak előterében, 20 ország és jelentős nemzetközi szervezetek ismert szakértőinek, közgazdászainak, gazdaságpolitikusainak találkozásánál. A kötet a konferencián megvitatott valamennyi előadást tartalmazza. Az iparfejlesztés távlataival foglalkozik többek között az Európai Gazdasági Bizottságnak és az ENSZ Iparfejlesztési Szervezetének, a szovjet Világgazdasági Intézet és a londoni Gazdaságkutató Intézet vezető munkatársainak előadása. Kiváló szakértők elemzik saját országuk — Anglia, Csehszlovákia, Franciaország, Írország, Lengyelország, Magyarország, az NSZK és Svédország — iparpolitikai tapasztalatait. A hasonló és eltérő megközelítések összevetése segíti a választást iparfejlesztésünk égető kérdéseire. A kötet közreadja Nyers Rezső megnyitó beszédének szövegét, és Román Zoltán bevezető tanulmányát is, amely áttekintést ad a konferencia előadásairól, vitáiról és tanulságairól.

365 l., kötve 85,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

Erdei Ferenc összegyűjtött művei. Szövetkezeti írások 1—2 Akadémiai Kiadó, 1979. 1—2 667 l.

Erdei Ferenc 1980 decemberében lenne 70 éves. A szülővárosában és nyugvóhelyén, Makón 1980. december 16—17-én sorra kerülő tudományos ülészakon a Magyar Tudományos Akadémia emlékezik az agrárközgazdász tudósra, akadémikus főtítkárára; a Hazafias Népfrent Országos Tanácsa a szocialista Magyarország megteremtésén munkálkodó vezető politikusra, a mozgalom volt főtítkárára; az Országos Szövetkezeti Tanács a szövetkezeti mozgalom kiemelkedő képviselőjére, a szövetkezetelmélet továbbfejlesztőjére, a Szövetkezeti Tudományos Tanács alapítójára és haláláig elnökére.

Nehéz volna eldönteni, hogy e sokrétű tevékenység melyik területe jellemezte leginkább Erdei Ferencet. Ő maga erről tíz évvel ezelőtt, 1970. december 18-án, első szövetkezeti tanulmánya megjelenésének 40. évfordulóján a Népszabadság munkatársának így nyilatkozott: „Szövetkezeti munkában kezdtem a pályámat, s előreláthatóan ebben is fejezem be.” Halálának megcáfolhatatlan és megmáshatatlant tragikus bizonyítékával sajnos túl korán adott hitelt e jövődölésének.

Erdei Ferencnek a szövetkezeti mozgalomhoz fűződő közismert elkötelezettsége felfokozta a várakozást a Magyar Tudományos Akadémia gondozásában és az Akadémiai Kiadó kiadásában megjelent „Erdei Ferenc összegyűjtött művei” sorozat „Szövetkezeti írások” kötetei iránt. A köteteket kézbe vevő olvasó első sorban arra kíváncsi: együtt látva a szövetkezetekről szóló írásokat, kitűnik-e belőlük a szövetkezeti mozgalom történelmi szerepe, fontossága, megítélésének időnkénti ellentmondásossága és Erdei Ferenc hozzájárulása a szövetkezetelmélethez s a szövetkezeti mozgalom magyarországi gyakorlatához. Az olvasó azonban másodszorban azt is mérlegeli: a kötetek szerkesztése megfelel-e az Erdei Ferenc hagyatékát gondozó akadémiai testülettől joggal elvárható igényeknek.

1. Az újkori történelemben nincs a világnak még egy olyan dinamikus fejlődő társadalmi-gazdasági mozgalma, mint a szövetkezeti mozgalom. 1844-ben az angliai Rochdale-ben 28-an alapították meg az első szövetkezetet, és az 1980. október 13—16-án Moszkvában megrendezett XXVII. kongresszusán a Szövetkezetek Nemzetközi Szövetsége már arról számolhatott be, hogy csupán a világszervezet keretei között több mint 350 millió szövetkezeti tag munkálkodik. A világszervezeten kívüli szövetkezeteket is számolva az 1980-as években a szövetkezeteknek már több mint fél milliárd tagja volt. A családtagokat is figyelembe véve, öt kontinensen több mint 2 milliárd ember életét, sorsát közvetlenül befolyásolja a szövetkezeti mozgalom. Teljesen természetes, hogy e példátlan lendületű fejlődés megszülte a maga ellentmondásait, a mozgalomhoz fűződő tévedéseket is.

A 19. század derekán a tőkés társadalmi rend kispolgári alapon álló ellenzói a szövetkezeti elveket próbálták szembeállítani a kibontakozásban levő kommunista mozgalom céljaival. A szövetkezetek gyarapodásához olyan illúziókat fűztek, amelyek szerint a tőkés társadalom ellentmondásai a tőkés társadalmi viszonyok megdöntése nélkül, csupán a szövetkezetek révén is feloldhatók. Ilyen történelmi körülmények között Marx és Engels arra kényszerültek, hogy a szövetkezeti mozgalommal kapcsolatos illúziók ellen fellépjenek, bebizonyítva, hogy nincsen társadalmi-gazdasági berendezkedéstől független szövetkezeti mozgalom. A szövetkeze-

tek működésére ugyanúgy érvényesek az általános gazdasági-társadalmi törvényszerűségek, mint bármelyik más társadalmi-gazdasági formációra. A történelem azt is bizonyítja, hogy minden olyan társadalmi mozgalom, amely jelentős és alkalmas az emberiség nagy csoportjainak életét átrendezni, magában hordja a lehetőségek eltúlzásának, illetve teljes elutasításának végleit.

Amikor Erdei Ferenc 1937-ben a „Miről van szó, ha »szövetkezeti rendszerről« beszélünk?” című, az Új Szellem újságban megjelent írásában fellépett e végletek ellen, így fogalmazott: „Szövetkezetekről nagyon sokan és nagyon sokat beszélnek. Minden fajta gazdasági nyomorúság ellen ajánlják, különösen parasztok és munkások számára. Az értelmiségi fiatalság felé pedig úgy szólnak ezek a szövetkezeti apostolok, hogy menjetek ki a nép közé, szervezzetek szövetkezeteket, s legyetek a nép hivatott vezetői és segítetek rajtuk.

Ez a mind jobban felburjánzó szövetkezeti divat azonban éppoly jámbor és kegyes palliatíva, mint egyéb reformjavaslatok, amelyeket egy jól védett osztály sáncai közül adresszálnak a nép, szóval parasztok és munkások felé. Az igazi és eredménnyel működő szövetkezet egészen másfajta jelenség, semhogy ilyen feltételek között élni lehetne vele.

A szövetkezet osztályszervezet. Önvédelmi tömörülése olyan csoportoknak, amelyek tudatában vannak helyzetüknek, és határozott és együttes akarattal változtatni is akarnak rajta” 1. kötet 19. l.).

A végletek között való biztos eligazodás forrását Erdei Ferenc 1970-ben így jelölte meg: „S mi igazított el mindvégig e bonyodalmas tevékenységben? Kezdetben a makói hagymások realista szemlélete a szövetkezeti dologban is, továbbá az, hogy — szerencsére elég kora ifjúságomban — megismerkedtem Lenin szövetkezeti gondolataival. Nem volt nehéz egyetértennem vele. Az én szövetkezeti tapasztalataim is azt támasztották alá, amit tőle tanultam elvi megfogalmazásban. Olyan mélységesen egyetértettem vele, hogy ez biztos vezérfonalam lett későbbi szövetkezeti tevékenységemben, s az ma is. És nem csalódtam, nem rendültem meg ebben soha” 2. kötet 252. l.).

Erdei Ferenc összegyűjtött szövetkezeti írásaiban mindvégig felismerhető ez a kettős elkötelezettség: elsősorban a gyakorlati tények mélyreható elemzése, másodsorban a tények értelmezéséhez a marxizmus—leninizmus útmutatásának figyelembevétele. Ez a kettős elkötelezettség segítette át Erdei Ferencet mindazokon a történelmi buktatókon, amelyekhez hol a revizionizmus, hol a dogmatizmus vezetett.

A „Szövetkezeti írások” két kötete mintegy 40 tanulmányban, cikkben ad képet Erdei Ferenc szövetkezetelméleti munkásságáról. Az első kötet két téma köré gyűjti Erdei Ferenc szövetkezeti írásait. Az első témakör „A szövetkezés történetének kérdései” címet viseli, a másodikkal „A mezőgazdasági termelőszövetkezetek társadalmi-gazdasági jellegéről” címet adta a szerkesztő. A kötet első témaköre íveli át a legnagyobb időtávot. Az írások sora a makói „Független Újság”-ban 1937. július 14—17-én megjelent „A makói hagymakertészek szövetkezeti kísérletei” cikkel kezdődik, és „A magyar szövetkezetek” című, 1971-ben sokszorosított, nyomtatásban eddig még meg nem jelent írással zárul. Ebben a részben ismerhetjük meg legteljesebb formában Erdei Ferenc „Szövetkezeti napló”-ját, amelyben szinte pályakezdőként a Nyugat-Európában tett tanulmányútjáról is beszámol. A második rész, bár csak 3 évet fog át — mivel az összegyűjtött írások sora a Társadalmi Szemle 1968. évi 2. számában megjelent „Szövetkezetek elméleti kérdése” című tanulmánnyal kezdődik, és a Szövetkezeti Kutató Intézet 1971-es évkönyvében közzétett „Lenin és a magyar termelőszövetkezeti mozgalom” című tanulmánnyal zárul —, talán a legtöbbet adja.

A második kötetben összegyűjtött írásokat szintén két rendező elv köré csoportosítja a szerkesztő. A rendező elvet teremtő első témakör „A szocialista mezőgazdasági termelőszövetkezetek mint korszerű nagyvállalatok” címet kapta. A második csoportosító elvet képező kérdéskör „A szövetkezetek demokratizmusa és állami irányítása”. A szélesebb olvasóközönség ebben a kötetben két olyan

íráshoz is hozzáfér, amelyet korábban csak kevesen ismerhettek, mivel azokat kéziratként az MTA archívuma őrzi.

Az összegyűjtött írásokból is kiderül, hogy Erdei Ferenc számára a gyakorlat példái az új elméleti következtetések kiindulópontját és legbiztosabb próbáját jelentették. A „Szövetkezeti írások” 2. kötete négy olyan tanulmányt is tartalmaz, amelyek egy-egy termelőszövetkezet konkrét viszonyait elemezve vezetnek el az általános érvényű, elméleti értékű megállapításokhoz. A szentesi, rácalmási, homokszentgyörgyi, bárdudvarnoki termelőszövetkezetek jó és rossz példákkal ezekben az írásokban váltak a magyar szövetkeztörténet részeivé.

Erdei Ferenc összegyűjtött szövetkezeti írásai meggyőzően bizonyítják annak szükségességét, hogy félreérthetetlenül különbséget kell tenni a társadalmi fejlődés célja és e cél elérésének eszközei között. Ezt legnyilvánvalóbban a nemzetközi szövetkezeti nap alkalmából mondott beszédéről adott nyilatkozatában fogalmazta meg: „Most a szövetkezeti fellendülés duzzadó időszakát éljük. Meggyőződésem, hogy nagy erők forrása ez, nemcsak gazdasági, hanem társadalmi fejlődésünk javára is. Azon a bizonyos ünnepségen, a lelkes megemlékezés hangulatában is tettem azonban olyan megjegyzést, hogy vigyázzunk: ne támadjanak bennünk olyan illúziók — akár kommunistákról, akár nem kommunistákról van szó —, hogy valamilyen szövetkezeti világ, illetve szövetkezeti ország felé haladunk. Hamis illúzió volt az ilyesmi száz évvel ezelőtt, és az lenne manapság is. Mi a szocializmus rendszerében élünk, ezt akarjuk szüntelenül fejleszteni. A mi rendszerünkben bontakozhatnak ki igazán a szövetkezésben rejlő erők, s a szocializmusban nagyon érdekes, igen megtisztelő, de meghatározott helye van a szövetkezetek minden ágazatának.

Most ezt megtoldom: arra is vigyáznunk kell, hogy ne fosszuk meg magunkat attól az ösztönző, fejlesztő erőtől, ami szövetkezeti mozgalmunkban van. Ha túlságosan szűkre szorítanánk életlehetőségeit és nem mozdítanánk elő azoknak a tartalékoknak a kiaknázását, amelyek az emberi munkában, a vállalkozó készségben, a termelőkedvben s a technikai eszközök jobb kihasználásában egyaránt benne vannak, akkor nemcsak a szövetkezeti mozgalomnak, hanem egész gazdaságunknak és társadalmunknak súlyosan ártanánk. Utalok ezzel kapcsolatban Leninre. Ő igen szigorú szavakkal korholta azokat, akik félvállról tekintettek a szövetkezetekre, s nem értették meg kivételes jelentőségüket a szocialista építésben” 2. kötet. 252. l.). Ezek a gondolatok ma is mérvadók.

2. Egy életművet összegyűjtő szerkesztőnek igen nagy a felelőssége. Különösen akkor, ha egy olyan életutat vesz számba, mint Erdei Ferencé. A „Szövetkezeti írások” szerkesztője, Fekete Ferenc ezt a feladatot példamutatóan oldotta meg. Nemcsak a „Szövetkezeti írások” két kötetének használatát, hanem e kötetek egész életműbe való beillesztését is kitűnően szolgálja Fekete Ferencnek a 2. kötet végén található utószava. Az utószó, amellet, hogy eligazít a kötet használatában, szerencsésen emeli ki azokat a gondolati csomópontokat, amelyek Erdei Ferenc szövetkezetelméleti munkásságára jellemzőek. Azzal, hogy Fekete Ferenc bemutatja a „Szövetkezeti írások” kapcsolódásait az Erdei Ferenc összegyűjtött művei sorozatban megjelent más kötetekhez, némileg csökkenti a cím félreérthetőségéből származó hibát. Az „összegyűjtött művek” cím is már valamilyen teljességre való törekvést sugall. Ha ezen belül az olvasó „Szövetkezeti írások” címmel találkozik, joggal remélheti, hogy ezekben a kötetekben mindent megtalál, amit Erdei Ferenc a szövetkezetekről írt. Ez pedig nem így van. Hiszen külön kötetben jelent meg, hasonló kiadásban a „Mezőgazdasági szövetkezetek”, a „Város és vidéke” és több más mű is. Azaz a „Szövetkezeti írások” a témával összefüggő legrangosabb műveket, a könyveket nem tartalmazták, sőt az összes cikket, illetve beszédet sem. Közvetlenül a kötet megjelenése után közölte a Valóság 1980. évi 4. száma Erdei Ferencnek „A magyar agrárdemokrácia fejlődési lehetőségei” című, 1945. május 9-én a Társadalomtudományi Társaságban elmondott előadását. Úgy vélem, egy olyan sokoldalú és sokat publikáló tudós esetében, mint Erdei Ferenc volt, még a jövőben is előfordulhat, hogy

később kerül elő valakinek a fiókjából vagy valamelyik intézmény irattárából egy-egy kiadatlan írása. Sőt azzal a gondolattal is meg kell barátkoznunk, hogy egyszerűen lehetetlen a sorozatos ismétlődések hibája nélkül Erdei Ferenc valamennyi írását vagy előadását egy-egy tematikus kötetbe sorolni. Ugyanis nincs az a szerkesztői válogatás, amely egyértelműen eldönthetné, hogy egy-egy írásnak az „Agrárgazdasági tanulmányok” avagy a „Szövetkezeti írások” kötetben van-e a helye. Úgy vélem, Fekete Ferenc a lehetséges legjobb megoldást választotta.

Élég ritkán van módunk egy-egy könyv technikai, nyomdatechnikai kivitelezését dicsérni. Ez esetben ezt fenntartás nélkül megtehetjük. Kenéz Győzőné — a Szövetkezeti Kutató Intézet tudományos főmunkatársa — mint technikai szerkesztő jó érzékkel döntötte el, mely esetben szükséges hasonmás formát, és mely esetben az újraszédést választani. A kötet egésze úgy vált könnyen kezelhető, egységes anyaggá (oldalszámozás stb.), hogy közben a hasonmás kiadásnál betartandó elvek sem sérültek. Az Akadémiai Kiadó munkatársai pedig képesek voltak munkájukkal felnőni a vállalt feladathoz.

★

A „Szövetkezeti írások” két kötetét a kortársak az együttélők visszaemlékezésével fogadják, a jövő generáció pedig mint egy korszakteremtő időszak megértésének kulcsát forgathatják.

Zsarnóczai Sándor

Hajtó Aurél: Rugalmas termelésirányítás a gépiparban

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1979. 219 l.

Hajtó Aurél könyvének témája időszerű, a könyv hiánypótló jellege nem vitatható. Széleskörű, irodalmi anyagra támaszkodva a szerző a gyakorlat által felvetett problémákat elemzi tudományos igényvel. Ezt az erényt nem csökkentik egyes vitatható megállapításai, a részletesebb kifejtést vagy éppen tömörítést igénylő részek sem. A könyvének alapvető értéke, hogy a hazai szakirodalomban elsőként tárgyalja átfogóan a rugalmas termelésirányítás problematikáját.

Gyakorlati példán igazolja, hogy a termelésirányításnak a vállalati magatartásra meghatározó hatása van. Kimutatja azt is, hogy a termelésirányítás általában merev magatartást tanúsít, aminek az az oka, hogy a termelésirányítás rendelkezésre álló információk és az erőforrások biztosításának feltételrendszere között ellentmondás húzódik meg. Valóban alapvető ellentmondás van abban, hogy vállalatainktól rugalmas viselkedést várunk a vevő igényének kielégítésében, ugyanakkor a feltételek biztosítása merev korlátokba ütközik. A szerző abból indul ki, hogy a vállalatok szállítói és vevői kapcsolatrendszerének jellege adott, ezen belül a szállítói törekvések jutnak erőteljesebben érvényre, és *Kornai Jánosra* hivatkozva ezt tartósnak tételezi fel. Ezért az eredménnyel kecsgettető változás lehetőségét nem a vállalatokon kívül, hanem a *vállalatokon belül* kell keresni.

A problémafelvetés jelentősége, a megközelítés módja és nem utolsósorban az új tudományos értékű eredmények közzététele a könyv részletesebb ismertetését is indokolttá teszi.

A könyv nyolc fejezetből áll. *Az első fejezetben* a szerző ismerteti a termelésirányítás rugalmasságával összefüggő vizsgálódásainak célját, előzményeit, módszereit. A rugalmasság a vállalatokkal szemben támasztott követelmények egyike. Ennek fontosságát a gyakorlat és az elmélet művelői széles körben felismerték és vizsgálták. A korábbi hazai és külföldi tudományos igényű feldolgozások részletesen elemezték a közép- és a hosszú távon érvényesülő, illetve érvényesítendő rugalmas vállalati magatartást, de nem foglalkoztak azzal, hogy milyen feltételek között érvényesülhet ez a követelmény rövid távon.

A szerző feltételezi, hogy „rövidebb időszakra éppen a vállalati magatartást objektíve meghatározó termelésen *belül* kell keresni azokat a tényezőket, amelyek a vállalati rugalmasság megteremtése, illetve fokozása irányába hatnak” (14. l.).

A termelésirányítás rugalmassága vizsgálatának a célja annak igazolása, hogy az iparvállalat rövid távon (éves vagy rövidebb időszakra) is tanúsíthat rugalmas magatartást, azaz rövid távon is van lehetőség a gyors és aktív alkalmazkodásra. Ennek keretében részletesen elemzi az ilyen magatartás érvényesülését hátráltató okokat, és bemutatja elhárításuk lehetőségét.

Mint hogy a termelésirányítás, valamint az iparvállalat rugalmasságának viszonyában a rész és egész viszonyának ellentmondása rejlik, a szerző ebben a részben először értelmezi a vállalati rugalmasság fogalmát, s a külföldi, illetve a hazai szakirodalomban megjelent álláspontokkal vitázva jut el a vállalati rugalmasság meghatározásához. A vállalati rugalmasság „... a vállalatnak a gazdasági környezet vagy a belső struktúra, a belső mechanizmus (külső, illetve belső hatások) változása által kiváltott viselkedésének jellemzője” (19. l.). A szerző csak azt a viselkedésmódot tekinti „rugalmasnak, amelyik a vállalati célok érvényesülését elősegíti” (uo.).

A *második fejezet* az iparvállalati magatartásformákat tárgyalja a környezeti változások, feltételek változása függvényében. Vizsgálja a polgári gazdaságtan magatartáseleméleteit és azokat a tényezőket, amelyek a szocialista iparvállalati magatartást határozzák meg. Igen érdekes, és további kérdéseket vehet fel a szerző jellemzése a vállalatnak a vevők és az eladók piacán való viselkedési formáiról. Megállapítja, hogy a vállalati magatartás vizsgálata szempontjából ma „az eladók piacának törvényszerűségei a meghatározók” (36..l.). Tény, hogy ma az *exportérdekeltség erőteljesebben motiválja az eladó* (az alapanyagot, előgyártmányt, részegységet stb. gyártó) *vállalatokat, mint a belföldi piac kielégítése*. Ennek következtében az eladó vállalatok állapítják meg a mennyiségi kereteket, a szállítási feltételeket és természetesen a gyártott termékek elosztásának szempontjait.

A *harmadik fejezet* a rugalmas iparvállalati magatartást elemzi. Áttekintést ad a témakörrel alkotott különféle nézetekről, felfogásokról. Megállapítja, hogy a különféle döntésorientált, gyártástechnikai, szervezetorientált megközelítések mindegyike közös alapelvekre épül, ezek:

- a vállalatnak illeszkednie kell a környezetéhez;
- a környezet viszont nem állandó (ez azt is jelenti, hogy a környezet változásáról, a változás várható alakulásáról tájékozódni kell);
- a vállalatnak a jövőben alkalmazkodnia kell a mindenkori változásokhoz (a vállalat informáltsága e téren korlátozott, ezért a rugalmas magatartásban szerepet kap a kockázatvállalás);
- a rugalmas alkalmazkodás feltétele valamilyen tartalék (például anyagkészlet, terv- vagy programváltozat) készenlétben tartásával teremthető meg.

A fejezet további részében a szerző — talán egy kissé túl részletesen is — a környezet változásait és azok hatásait elemzi. A környezet és a vállalat funkcionális, illetve strukturális kapcsolataiban végbemenő változásokat négy csoportra tagoltan elemzi: 1. az emberek közötti; 2. az anyagi típusú; 3. a működési mechanizmusból fakadó, valamint 4. az információs kapcsolatokat. Ez utóbbi kapcsán arra a következtetésre jut, hogy a rugalmasság szükségességét a vállalat és a környezet állapotára *s annak várható alakulására vonatkozó információk korlátozott volta veti fel*. A rugalmasság eszerint „a szükségszerűen korlátozott információk miatt meglévő bizonytalanság hátrányos következményeinek elhárítására vagy csökkentésére való képesség” (30. l.).

Létezhetnek olyan környezeti változások — például szezonális ingadozások —, vagy a gyorsuló műszaki fejlődés okozta változások, amelyek rövid távon is rugalmas alkalmazkodást igényelnek. Az ilyen típusú rugalmas magatartás lehetősége azonban korlátozott. Alapvető feltétel az alkalmazkodás során, hogy legyenek még korai stádiumban levő, tehát még nem determinált, ennélfogva módosítható folyamatok. A rövid távú rugalmas alkalmazkodás mozgásteret a termelési

folyamat. Ha van tehát megfelelő módszer, eljárás arra, hogy a termelési folyamatot vezérlő termelésirányítás megváltoztassa a termelési folyamatokat, akkor ez a rugalmas magatartás (amely ezek szerint rövid távon érvényesül) a termelésirányítás rugalmasságaként is felfogható.

A negyedik és az ötödik fejezet a termelésirányítás merev magatartásának okait foglalja össze. Az iparvállalati gazdálkodásban alapvető a termékek előállítás. *A termelésirányítás ezt a funkciót vezérli.* Ebből logikusan következik, hogy a termelésirányítás az iparvállalat egész működésére döntő mértékű befolyással van. *Így tehát a termelés irányításán nagymértékben múlik a vállalat rövid távú alkalmazkodóképességének rugalmassága.* A könyvnek ezekben a részeiben derül ki, milyen nagy ismeretanyagot halmozott fel a szerző a termelésirányítás gyakorlatából.

A termelésirányítás funkciói közül a szerző kiemeli a *programozást*. Rámutat arra, hogy a termelésirányítás akkor lehet rugalmas, ha képes a programok gyors módosítására és végrehajtására.

Érdekes a rendelésorientált és a rendeléstől független termelésirányítási rendszer ismertetése. *Gépipari példán azt bizonyítja be, hogy a termelésirányítás rugalmas magatartását a rendeléstől független rendszer jobban biztosíthatja.* Ebben az esetben a vállalat nincs elkötelezve meghatározott rendelés mellett, így lehetővé válik a vevő „kiválasztása”, akár a gyártási folyamat megindulása után is. Más szempontból is előnyös, hogy a félkész termékek raktárra történő gyártásával egy rendelés átfutási ideje a végszerelés időtartamára korlátozódik, tehát jelentősen lerövidül.

A szerző tárgyilagosan ismerteti az általa ajánlott termelésirányítási rendszer előnyeit és hátrányait, valamint bevezetésének műszaki, szervezési és számviteli előfeltételeit.

Bár e könyv sorra veszi a rugalmas alkalmazkodáshoz szükséges fontosabb belső feltételeket, mégis felmerül a kérdés: miért nem hangsúlyozta jobban a szerző, hogy az adott műszaki színvonalnak valóban megfelelő általános vállalati *szervezettség* nélkül kevéssé lehet rugalmas magatartást elvárni. A reálfolyamatokon belül mind a gyártási folyamatnak, mind a kiszolgáló-kiszegítő folyamatok szervezettségének a műszaki adottságokhoz kell illeszkednie. A nem kielégítő szervezettség ugyanis a rugalmasság ellen hat. Ezért úgy vélem, hogy a rugalmas termelésirányítás előfeltétele az alapozó — a fizikai és nem fizikai folyamatokra egyaránt kiterjedő — szervezőmunka. További feltétel, hogy a vezetés (csoportvezetőtől vezérigazgatóig) felismerje a rugalmassággal kapcsolatos összefüggéseket.

A termelésirányítás merev magatartásának okait a szerző sokéves vizsgálódásai alapján újszerűen és sok oldalról világítja meg. Igazolja, hogy a gyártási átfutási idő hossza nagymértékben befolyásolja a termelésirányítás magatartását. Az okok közül elsősorban az *anyagellátás* problémáit emeli ki. Az anyagok beszerzési lehetősége ugyanis nagymértékben függ a termékpiac *szívásos* állapotától. Ennek „eredménye” a passzív vevői magatartás, amely — a termelés biztonságának megteremtése végett — végső soron különböző „védekezési” módokra, például az anyagkészletek növelésére kényszeríti a vállalatokat, ami viszont ellene hat a termelési program módosításának, vagyis a rugalmasságnak.

A hatodik fejezet a termelésirányításban meglévő egyéb ellentmondásokkal foglalkozik. Tény, hogy a vállalatnak akkor kell a gyártási anyagokat megrendelnie, illetve az erőforrásokról gondoskodnia, amikor még nem ismeri a megrendelések mennyiségét és összetételét. *Vagyis a szállítói piac szabályai érvényesülnek, ami pedig anyagrendelési kényszerben nyilvánul meg.* Elsőrendű feladat tehát annak az ellentmondásnak a megszüntetése, amelyre a következő — hetedik — fejezetben kapunk javaslatot.

A hetedik fejezet tárgya a rugalmas termelésirányítás megszervezésének — a fő ellentmondás feloldásának — egy lehetséges módja. A módszer az erőforrások hierarchikus rendszerének kialakításával, illetve többlépcsős programozással valóvalósítható meg.

A szerző javaslata szerint a *termelésirányítás rugalmas magatartása az alkatrész- és félkésztermék-állomány növelésével teremthető meg*, hiszen így nagymértékben csökkenthető a késztermékek átfutási ideje. Átgondolt programozás segítségével — melyet a szerző mátrix formában mutat be — a félkész termékek állománya az anyagkészletek rovására növelhető.

A készletátrendezés után olyan állapotnak kell bekövetkeznie, hogy egyrészt a készletek értéke ne növekedjék, másrészt a „készletstruktúra a gyártásközi készletek és a késztermék-állomány javára változzon” (193. l.).

Igen fontos tényező, hogy a rugalmas alkalmazkodáshoz elkerülhetetlenül szükséges készleteket az iparvállalatok a meglévő készletszinten belül (vagy még inkább azt csökkentve) alakítsák ki. A könyv kimutatja ugyan ennek szükségességét és lehetőségét, de nem fejt ki részletesen. Feltehetően azért, mert az ajánlott programozási formákat a vállalatok eltérő feltételei között eltérően kell alkalmazni.

A *nyolcadik*, összefoglaló fejezet tömören lezárja a témát. A mű minden bizonynyal komoly segítséget nyújt a vállalatok előtt álló gazdasági feladatok megoldásában.

Hiányolható, hogy a könyv kevés támpontot ad arra vonatkozóan, miként vezessék be a javasolt rugalmas termelésirányítási rendszert.

A szerző érdeme, hogy a könyvben felvetett kérdések további vizsgálódásra ösztönöznek. A figyelemreméltó megállapítások pedig kiindulásként szolgálhatnak a termelésirányítás rugalmasságát elősegítő újabb módszerek kidolgozásához is. Talán éppen a szerző, Hajtó Aurél számára.

Vajdovich Béla

Népgazdasági modellek a távlati tervezésben

(Szerkesztette: Augusztinovics Mária)

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1979. 448 l.

Közgazdasági könyvkiadásunknak szép hagyománya, hogy helyet ad a hazai műhelyekből származó, új gazdaságmatematikai alkalmazásokat hozó fejlesztéseknek. Jelen munka olyan könyvek sorozatába illeszkedik, mint az ágazati kapcsolatok mérlegeinek hazai átvételét, a klasszikus ökonometriai módszere alapozott makrogazdasági modell kidolgozását, az ágazati optimalizálásokat központi tervezéssel összehangolni képes kétszintű tervezési módszer bemutatását, a természetes, az értékbeli és pénzügyi kapcsolatokat a népgazdasági tervezés számára kezelni tudó, nagyméretű lineáris programozási modell alkalmazását, továbbá ágazati és vállalati szinten az operációkutatási gyakorlatot a szakmai közvélemény elé táró művek. Most a távlati tervezés körébe van alkalmunk bepillantani.

Tíz év munkáját könyvbe foglalni nem kis vállalkozás. Az elvégzett munkamennyiséget megsokszorozza az is, hogy az Országos Tervhivatal tíz munkatársa tudományos és gyakorlati erőfeszítéseiről van szó. Nehéz volna megszámlálni, hogy ezen felül hányan kapcsolódtak gazdasági tervezőként, matematikusként, számítástechnikusként, tudósként és gazdaságpolitikusként ehhez a vállalkozáshoz, amely a magyar népgazdasági tervezés gyakorlatában úttörő jellegű: népgazdasági szintű távlati terv kidolgozása matematikai módszerek alkalmazásával. A szerzők lehatárolják mondanivalójukat a felhasznált modellek, az ezeket egységbe foglaló kvantitatív szintézis-módszer és az alkalmazás problémakörére, de szándékuk ennél sokkal több. Szeretnék tízéves munkájuk gyümölcsét továbbadni, közkinccsé tenni. Ebbeli igyekezetüket fejezi ki a könyv mottójából vett idézet: „... Mert valami kis igazamat azért javarészt felfedezheted abban, amit hosszú életem során és sok töprengés árán megállapítottam. Ha jól odafigyelsz.”

„Ha jól odafigyelsz” — mondja a mottó, és a megértés sikeréhez a szerzők

minden támogatást megadnak. A könyv felépítése könnyen áttekinthető, a különböző modelleket bemutató fejezetek egységes tárgyalásmódban készültek. A mondanivaló kifejtése világos, meghatározása szabatos, használatuk következetes. Így az új eredmények nemcsak a gazdasági tervezés elméletében és gyakorlatában jártas szakmai kör számára lesznek hozzáférhetőek, hanem a tárgy iránt érdeklődő közgazdászok és leendő közgazdászok számára is befogadhatóvá válnak.

A könyvet magát munkabeszámolóknak lehet tekinteni, amely ismerteti a távlati tervezés számára kialakított, „kvantitatív szintézisnek” nevezett módszert, az ebben részt vevő gazdaságmatematikai modelleket és elemzési eszközöket. Célirányos válogatást ad az elvégzett tömérdek számításból, megismerteti a számítástechnikai bázissal is. Bemutatja a tervezési és modellezési munkafolyamatot, ugyanakkor bepillantunk az alkotás rejtelmeibe, és ezen át eljutunk az általánosításig, a kvantitatív szintézis kialakításáig. Az elvégzett munka pedig a népgazdasági tervezés módszerének fejlesztése, valamint az Országos Tervhivatal tervezési metodikájába beépülve a távlati tervkoncepció megalapozó számításainak elkészítése, értékelése a hivatal szervezeti rendjében.

A könyv tizenegy fejezetbe sűríti mondanivalóját. Az első három fejezet a távlati tervezésben szereplő modellek *egészéről*, a további fejezetek a *részekről* szólnak.

Az Országos Tervhivatal munkakollektívája első ízben a 1970—85 közötti időszakra végzett összefogott távlati tervszámításokat. A feladat nemzetközi viszonylatban is újszerű volt, hiszen a távlati tervezés nem rendelkezett sem kiforrott elméleti alapokkal, sem a gyakorlatban elfogadott és rendszeresen használt módszertannal. A könyv arra a kérdésre kíván választ adni, felhasználva az első tervezési menet számítási és munkatapasztalatait, elméleti következtetéseit, hogy hogyan kell tervezni a népgazdaságot hosszú távra.

A népgazdasági tervezés tárgya a munkamegosztáson alapuló gazdasági összefolyamat, mely felfogható önmagában mint egész, ugyanakkor részeinek összességéiként is jellemezhető. A számszerű leírás legfontosabb mutatói a részek esetében az input—output-technikából jól ismert technológiai szerkezet és a tevékenység színvonala, az egészre vonatkozóan pedig az egyes részek színvonala közötti arányok. Az összefolyamat tudatos társadalmi szabályozása a tervezés útján valósul meg, ami a részek és az egész összehangolt, a társadalmi érdekek alá rendelt fejlesztését jelenti, megteremtve ezzel a folyamatok konzisztenciáját és a társadalom számára lehető legeredményesebb voltát.

A távlati terv és tervezés nem különbözik rövid és középtávú társaitól, tartalmazza a prognózis elemeit, továbbá a terv és a döntés viszonya is azonos. Minden időtávú tervezés az aktuális döntések kihatásait méri fel, és biztosítja a jövőre vonatkozó célok érvényesülését. Tartalmazza továbbá a szintézis mozzanatait, mely a makroökonómiai koncepció és a szakmai tervezés által összeállított cselekvési program összekapcsolásában jut szerephez. A szintézis nem összeadás és nem lebontás, a szintézis a részek egészbe fogása úgy, hogy az egész aktívan formálja a részeket: a makroökonómiai koncepció kiformálása a cselekvési lehetőségek függvényében és a részdöntések megformálása a makroökonómiai kapcsolatok függvényében — írják a szerzők.

A hosszú távú tervezés lényege a bővített újratermelés megfogása. Útvonalat határoz meg az endogén kapcsolatok figyelembevételével az adott társadalmi és gazdasági tematikán belül. A gazdasági összefolyamat konzisztenciája helyett a társadalmi eredményesség mértéke és iránya kerül előtérbe.

A magyar távlati tervezés már rendelkezik bizonyos hagyományokkal. Öt-évenként készülnek számítások 15 éves időtávra. Az indító elemzés hasonlít a prognózishoz, de már van benne „kivánatos” elem, mely számszerű orientációt ad a szakmai tervezés számára. A részalternatívák kidolgozása a társadalmi területekre, a külső gazdasági környezetre és az újratermelés folyamataira (anyagi javak és szolgáltatások) terjed ki. A szakmai tervezés az eddigi tervezési gyakorlattól eltérő, szokatlan feladatot kapott, ami lényegében az azonos területre több, koncepcionális alternatíva kidolgozását jelentette. Ez az igény nem volt

kielégíthető, így az ágazatonkénti egyetlen variánsokat felhasználva központilag készültek el a növekedési ütemre és a fajlagos mutatókra vonatkozó számítások, továbbá a vizsgálatokhoz szükséges mesterséges variánsok.

A kvantitatív szintézis távlati tervezésbe való bevezetésének stratégiája arra épült, hogy egyrészt lehetséges a modellek integrált alkalmazása a tervezésben, másrészt pedig arra, hogy a már ismert modellek a hosszú táv követelményeihez igazíthatók. A központi mag modellezésére nagyobb figyelem és erő irányult. Egy szilárd, egyszintű és a legfőbb népgazdasági összefüggéseket számszerűsíteni, több időszakot átfogni képes modell került erre a helyre. Világos volt, hogy minden összefüggés egy modell keretében nem fogható egybe, így a központi maghoz lazán kapcsolódó modellek is szerepet kaptak. A döntési modellek a makrovariánsok kiszámítására, és az elemzési modellek ezek értékelésére szolgálnak.

Tevékenységszintek szimultán kiszámításáról lévén szó, a matematikai leképezés egyenlőtlenrendszer formáját ölti. Gyakorlati okokból, a kiszámíthatóság érdekében a modellek lineáris összefüggéseket tartalmaznak. A döntési modellek célfüggvénnyel dolgoznak. Az optimalizációs technika ugyanis egzogen változók megadásának mérlegelése nélkül az összes változóra szimultán módon szolgáltat értéket, és az egyenlőtlenések is könnyen kezelhetők.

A harmadik fejezet foglalkozik a feltáratlan és a problematikus területekkel. A külkereskedelem közgazdasági alapon való modellezése igen tág lehetséges tartományt enged meg, ami csak sok önkényes feltételezéssel szorítható a gyakorlatilag kezelhető mértékre. A társadalmi vonatkozások közül a fogyasztás van célfüggvényként beállítva. Csupán egyirányú összefüggésként kapott helyet a modellekben a munkaerő és a fogyasztás kapcsolata, továbbá a nem anyagi szolgáltatás és a termelés kapcsolata.

A negyedik és az ötödik fejezetből a kvantitatív szintézis központi modelljét, a HOVA elnevezésű modellt ismerhetjük meg. A 15 éves tervezési időhorizontot három egyenlő hosszúságú időszakra bontva képezi le. A népgazdaság 31 ágazatát tartalmazza, ágazatonként egyetlen fejlesztési variánssal, amely kötött, és a szaktervezők által megadott dinamikával rendelkezik. Az ágazati termelési szint első és felső korlát között, időben előrehaladva szélesedő sávban (ún. tölcserben) endogén módon változhat. Az ágazati variáns ráfordítási szerkezetében az anyagfelhasználás és a munkaerő lineáris összefüggés szerint, a beruházási igény nem lineáris összefüggés szerint változik a termelési szint függvényében. Kapacitástülpés és -kihasználatlanság bizonyos határok között megengedett. A modellben változó értékkel szerepel továbbá hét kiemelt termék, az ágazatonkénti külkereskedelmi változók és a több elemből összerakott fogyasztás. A feltételrendszerben találjuk továbbá az ágazati termelés és a termelt termékek mérlegegyenleteit, a népgazdasági munkaerőkorlátot (a mezőgazdaság konstans munkaerő-felhasználással szerepel), a devizaállomány változásának korlátját, a külkereskedelemhez tartozó és az egyéb feltételeket. A modell célfüggvénye a fogyasztásnak vagy egyes elemeinek 15 évre kumulált összege.

A HOVA-modellrel végzett számításorozat néhány eredménye abban foglalható össze, hogy a gazdaság fejlődésének fontos feltételét képezi az állóeszközök hatékonyságának fokozása, a kapacitások jobb kihasználása és a jó külkereskedelem. A fogyasztáson belül az infrastrukturális fogyasztás kis növelése is a fejlődést lassító hatású, erősen csökkenti az anyagi fogyasztás színvonalát. Növelésének az építőipari kapacitás jelent korlátot.

A következő fejezet a DINAMIKUS modellt ismerteti. Ez a modell a dinamikus input—output-technikának azt a típusát képviseli, amely egészértékű változók bevezetésével vissza nem fejleszthető kapacitást hoz létre az ágazatok fejlesztési variánsaihoz rendelve. A kapacitás belépésének ütemezése endogén módon történik. Egyéb kiépítésében és adatrendszerében a HOVA-modellhez igazodik.

A hetedik fejezet KÉSLELTETŐ modellje a beruházási folyamatot az elosztott késleltetés módszerével írja le. A t -edik évben belépő kapacitáshoz rögzített és statisztikusan igazolt arányban rendel a teljes beruházási összeg megfelelő

hányadát a t -edik és visszafelé haladva a $t-1, t-2, \dots, t-n$ években (n a késleltetés értéke). A modell hasonló változókat és feltételeket tartalmaz, mint a HOVA-modell, de természetesen éves bontásban. A modellel elemezhető a HOVA-makrovariáns a beruházási folyamat megvalósíthatósága szempontjából. Megválaszolatlanok olyan kérdések, hogy a bázisidőszaktól való átmenet töretlenül megy-e végbe, kialakulnak-e a tervidőszakban beruházási ciklusok stb.

A nyolcadik fejezet input—output-modelljei elemzési célokat szolgálnak. A HOVA-modell makrovariánsából leválasztott bázis- és tervidőszaki ÁKM-ekből nyílt, statikus input—output-modellek állíthatók össze a külkereskedelem gazdaságosságának vizsgálatára. A modelleket egyrészt az A típusú ÁKM tartalma szerint, másrészt a B típusú ÁKM-nek az importkibocsátó és exportfelhasználó tevékenységgel kibővített tartalmú változata szerint állították össze. Az input—output-modellekkel a szokásos teljestartalom-számításokat végeznek, és elemzik a közvetlen, illetve a közvetett ráfordítás és kibocsátás szerkezetét, különös tekintettel a kompetitív és kötött szféra közötti arányváltozásokra.

A következő fejezet az ármodell leírását tartalmazza. Megszerkesztéséhez szintén egy HOVA makrovariáns bázisévi vagy tárgyévi adatrendszere szolgál alapul, amely 1972-es áron mért volumen jellegű értékeket tartalmaz. Az ármodell számára ezekből zárt input—output-mérleg készül, melynek felhasználásával ráfordításarányos árak (a bér és az eszköz arányában elosztott tiszta jövedelem feltételezése mellett) számíthatók. Az elemzés céljait az árfaktor (a számított ráfordításarányos ár és a tényleges 1972-es ár hányadosa), az árfaktor időbeli változását mutató árindex szolgálja. Segítségükkel feltárható egy adott év értékviszonyainak helyzete, továbbá az értékviszony változása egy időszak alatt. Az árszámítások kiindulási alapot adhatnak a távlati árpolitikai koncepció számára is.

A könyv két záró fejezete azokat a módszereket ismerteti, amelyek segítségével a jövőre vonatkozó számítások a múlt tükrében is értékelhetők, továbbá a magyar múlt a nemzetközi mezőnnyel is összevethető. A múltelemzés a makrogazdasági mutatókat ragadja meg, mint például a felhalmozási ráta, a tőke/termelés hányados, a gazdaság makroteljesítményei és makroszerkezete. Új kísérlet a potenciális növekedési ütem bevezetése, mely a Harrod—Domar-modell alappondolatára építve az ütemváltozás elemzését teszi lehetővé.

A nemzetközi összehasonlítás a nemzeti ÁKM-ek összevetése útján történik. Ehhez a tényleges áron összeállított mérlegek mellett felhasználják a ráfordításarányos árakkal átárazott mérlegeket. Az országokként elkészített zárt, statikus input—output-mérlegből minden ország esetében azonos módon képzett ráfordítás típusú árat határoznak meg az átárazáshoz. Ilyen mérlegsorozatokkal elemezhetők a tényleges árrendszerek és a ráfordításarányos árrendszerek eltérései, az egyes ráfordításelemek és a végső felhasználás elemeinek alul- vagy felülértékelt volta. A modelleket bemutató fejezetek számítási eredmények és értékelések közlésével is érvelnek hasznosságuk mellett. Több oldalról egészítik ki a HOVA-számításokban meglevő információkat, elmélyítik az elemzést.

Végezetül két megjegyzés.

A számítástechnikai bázis ismertetése a függelékbe került, annak ellenére, hogy a munkafolyamat szervezésében, megvalósíthatóságában alapvető szerepet játszik, a tervezői, modellezői és számítástechnikai munka itt szoros egységet képez. Országos viszonylatban is példás az alkalmazói *software*-rendszer és az adatbázis, melyet a kötet szerzői maguk fejlesztettek ki.

A könyvben a jövőre vonatkozó számszerű eredményeket olvashatunk, ennek ellenére ne higgye senki, hogy a jövőben olvas, ne úgy vegye, hogy a távlati tervet kapta kézhez. Az ellentmondás feloldásához a könyv mottójába beleolvasva kaphatunk kulcsot: „... az ember nem is tudhat mindent, adataim tehát kétségtelenül hiányosak lesznek mindenben, amit állítok. Ezen belül adataim hibásak is lesznek. No de dobd el felét annak, amit mondok, abból is kijöhet számodra valami...”

Patyi Károly

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

Петер Эрдзи

Кризисы — не классического типа — послевоенного американского хозяйства

В начале статьи автор представляет теоретическую модель периодических кризисов классического типа, указывая на предположения, при которых модель в достаточной мере отражает действительность. Затем он останавливается на тех важнейших изменениях, вследствие которых эта модель перестаёт быть действительной. В дальнейшем автор перечисляет наиболее характерные черты наблюдавшихся в 70-ых годах двух спадов (кризисов), которые в корне отличали их от классических кризисов. Он также указывает на принципиальные недостатки антиинфляционного, антициклического арсенала американской администрации. Доказывая, что оба спада были вызваны как раз его применением, автор в общих чертах анализирует историю спада и кризиса, а также выхода из них. Некоторые моменты этого анализа представляют собой теоретические новшества.

Тамаш Козма

Различные области, условия перспективного развития обучения

Начиная с шестидесятых годов нашего столетия деятели политики и планирования в области обучения во всём мире достигали важных результатов при помощи традиционных инструментов планирования обучения (макропланирования). Однако в наши дни эти инструменты требуют усовершенствования. Это объясняется следующими причинами: а) с планирования обучения для приобретения низшего образования точка тяжести передвинулась на планирование обучения для приобретения среднего образования (сотрудничество между школами и местами работы); б) вследствие этого в планировании численности учеников средних школ всё большую роль начинают приобретать демографические эффекты, миграция населения, а также растущие потребности населения в отношении образования; в) с распадом традиционных форм учёбы при планировании численности педагогов всё более важным становится учитывать не только профессиональных педагогов, но и лиц, привлекаемых к обучению в различных формах (внешних специалистов, инструкторов по специальным дисциплинам, родителей и т. д.).

Поэтому традиционное макропланирование обучения следует всё более дополнять таким микропланированием, которое способно вскрыть различную по географическим округам систему условий обучения, разрабатывая дифференцированную стратегию развития. Автор статьи предлагает применять такое микропланирование путём усовершенствования некоторых важных показателей в области обучения, представляя их территориальные расхождения.

При территориальном анализе — в отличие от общепринятого метода — принималось во внимание не административное подразделение, а комплексными единицами считались города и их сферы притяжения. В соответствии с общегосударственным планом по развитию селитебной сети было разграничено 90 таких единиц. Были сопоставлены их возможности по обеспечению занятости, ожидаемые потребности населения в области обучения, т. е. «умственные мощности» округов, а также имеющееся в распоряжении предложение по обеспечению образования (типы школ, профессиональное обучение и т. п.). В результате анализа 90 городских округов были зачислены в восемь различных типа. В соответствии с исходной позицией для каждого типа можно разработать различные стратегии по развитию обучения.

Адель Андраши

Величина предприятий и эффективность в производственных кооперативах

Автор статьи занимается взаимозависимостью между концентрацией и эффективностью в венгерском сельском хозяйстве на основе анализа тенденций, имевших место во второй половине 70-ых годов. Она констатирует, что наблюдались два характерных способа концентрации: с одной стороны, увеличение плодородной площади в расчёте на предприятие, а с другой стороны, увеличение затрат на единицу площади.

В рассматриваемый период процесс концентрации, ускорившийся с объединением хозяйств, сам по себе до сих пор не обеспечил такого повышения эффективности, какого следовало бы ожидать от увеличения масштабов предприятий.

В рамках дальнейшего анализа автор из числа показателей эффективности рассматривает урожайность площадей. Она констатирует, что изменение производства в расчёте на единицу площади определялось в основном изменением количества живого и прошлого труда, приходящегося на единицу площади, а производительность труда и эффективность использованных средств не играли существенной роли.

Михай Патаи

О механизме сотрудничества в рамках СЭВ

Анализируя различные стороны экономической жизни, можно прийти к выводу, что к концу семидесятих годов социалистические страны вступили в такую стадию, когда дальнейшие шаги должны стать решающими с точки зрения последующих десятилетий. Однако необходимо уточнить: это новое положение в деятельности не является новым, так как сформулированные в наши дни вопросы имели место и ранее, представляя органическую часть социалистического хозяйства. Радикальная перестройка мирового хозяйства вывела на поверхность существовавшие и до того, вызывающие напряжения противоречия социалистического хозяйства.

В семидесятых годах изменению внешнеэкономической обстановки и внутренних условий не сопутствовало реагирование ни национальных механизмов, ни механизма сотрудничества в рамках СЭВ, что привело к нагромождению трудностей. В предстоящий период напряжённые моменты, проявляющиеся в определяющих точках социалистического хозяйства и находящиеся друг с другом в тесной взаимозависимости — как например, эффективность, рост, жизненный уровень, трудовая мораль, равновесие и т. д. — требуют всеохватывающего, фронтального изменения механизма.

Взвешивая возможности дальнейшего продвижения, в качестве исходной мысли необходимо констатировать: комплексные проблемы требуют комплексного решения. По мнению автора, в будущем — учитывая столкновение экономических, военных, внешнеполитических проблем — нет возможности для сохранения однородного облика СЭВ. Решению проблем послужило бы стимулирование внутренних интеграционных узлов. В настоящий момент наиболее вероятным представляется формирование трёх узлов концентрации: Восточной Европы, Юговосточной Азии и уже наиболее интегрированной единицы, Советского Союза.

Михай Шимаи

Государственный сектор и международные экономические связи развивающихся стран

Автор в своей статье останавливается на народнохозяйственном значении государственного сектора в развивающихся странах, на эффективности деятельности этого сектора, на его проблемах, а также на его роли в осуществлении целей в области национального развития. Такая роль может принадлежать государственному сектору лишь в том случае, если его деятельность является организованной, эффективной и не бюрократической.

Роль государственных предприятий во внешней торговле является в случае развивающихся стран исключительно разнообразной. Однако для каждой страны правомерно, что они могут играть важную роль в стабилизации экспортных выручек, в сокращении зависимости от импорта, в диверсификации торговых отношений и т. п.

Государственный сектор может принимать активное участие в привлечении внешних ресурсов и их использовании, в осуществлении инвестиционной политики, отвечающей первоочередным потребностям национального хозяйства. Автор также останавливается на характере и проблемах взаимосвязей между государственным и частными предприятиями.

Для того, чтобы государственный сектор мог играть активную роль в выполнении целей экономической политики, по его мнению, необходимо уделять больше внимания организационной стороне и вопросам эффективности деятельности этого сектора.

Юдит Гара

Социальная политика на почве изменяющихся социально-экономических отношений

В период после промышленной революции социальная политика вследствие изменения социально-экономических отношений претерпела значительное преобразование. Развитие в этой области проявилось как в расширении круга затронутых различными мероприятиями социальной политики, так и в увеличении числа типов мероприятий и, не в меньшей мере, в изменении организационных рамок.

В наши дни — при современном капитализме — расширение круга затронутых мероприятиями социальной политики достигает уже такой степени, что льготы, представляемые этими мероприятиями, уже считаются гражданскими правами.

Настоящее развитие уже выходит за рамки общественного страхования, создавая такую систему социального страхования, которая проявляется в заводских конституциях, коалиционном праве, а также в стремлениях, направленных на пополнение дохода парий общества.

Немалому изменению были подвержены и организационные рамки системы учреждений социальной политики. На смену первоначальным проявлениям социальной политики, носившим главным образом характер благотворительности и осуществлявшимся в рамках духовенства, пришла деятельность учреждений социальной политики, находящихся главным образом под централизованным государственным управлением. В учреждениях социальной политики, в различной по отдельным странам степени, наряду с прямым государственным — осуществляемым через бюджет — финансированием принимают участие в большинстве стран органы общественного страхования.

В соответствии с экономическим и общественным развитием стран в развитии их социальной политики наблюдаются различия, хотя с формированием международной социальной политики степень этих различий уменьшается.

Экономические, общественные и политические мотивы социальной политики претерпели существенное изменение. В силу этого социальная политика, которая после промышленной революции была направлена на поддержку парий общества, при современном капитализме направляется уже на социальную стабильность.

SUMMARY OF THE ARTICLES

Péter Erdős:

The post-war crises of non-classical type of the US economy

In his article the author first reviews the theoretical model of classical periodic crises, presenting the assumptions in the presence of which the model reflects reality fairly well. Then he points out the main changes in consequence of which the model is no longer valid. Next he lists the most characteristic features of the two depressions (crises) of the seventies which sharply differed from those we were accustomed to in the classical crises. Then he reviews the theoretical weaknesses of the antinflationary and anti-cyclical armory of the US administration. He shows that both depressions were released precisely because of the application of these instruments and gives a broad description of the history of the depression and crisis as well as of the emergence from these. Some tools applied in this analysis amount to a theoretical innovation.

Tamás Kozma:

Different fields and conditions of the long-term development of education

Educational planners and politicians have attained important results all over the world with the traditional tools of planning education (macro-planning) beginning with the sixties of our century. But in our days these tools already need improvement. The reasons are the following ones: a) emphasis has shifted from primary education to planning secondary education (cooperation between schools and workplaces); b) in consequence, demographic impacts, migration of the population, and growing demand of the population for schooling play increasing roles in planning the number of students in secondary education; c) with the dissolution of the traditional forms of learning it becomes increasingly important to consider in planning the staff of pedagogues not only full-time teachers, but also those who can be drawn into teaching in various forms (external experts, vocational teachers, parents etc.).

Therefore, the traditional macro-planning of education has to be complemented with such micro-planning which explores the different conditions of education also by geographical regions and works out a differentiated development strategy. The article makes a proposal for such micro-planning by presenting the improvement of some important indicators of education and their regional differences.

In regional analysis—as distinct from common usage—not the administrative division was taken into account, but towns and their areas of attraction were handled as complex units. In harmony with the national development plan of the network of settlements, 90 such units were delimited. The employment possibilities, the expectable demand for education of the population, the so-called "intellectual capacities" of the regions were confronted with the available supply of education (types of schools, vocational training, etc.) As a result of the comparison, the 90 urban attraction areas were classified into eight different types. For each type, depending on their initial state, different educational development strategies can be worked out.

Adél Andrásy:

Enterprise size and efficiency in agricultural cooperatives

The article analyses the interrelations between concentration in the Hungarian agriculture and efficiency, by relying on tendencies emerging in the second half of the seventies. The authoress states that two modes of concentration were characteristic, on the one hand the expansion of productive area per enterprise and, on the other hand, increased inputs per unit of area.

The concentration accelerating in the period examined through the amalgamation of establishments has not secured up to now the rise in efficiency expected from the larger size of the enterprise.

In the course of further examinations the authoress analyses from among the efficiency indicators the productivity per unit of area. She states that changes in the output per unit of area were basically determined by changes in the living and embodied labour per unit of area; the productivity of labour and capital efficiency did not play major roles.

Mihály Patai:

On the cooperation mechanism of the CMEA

Examining the various aspects of economic life, we may reach the conclusion that the socialist countries came into a new situation by the end of the seventies. Setting out therefrom will be determinant for the next decades. However, it has to be stated that the new situation is not really new as the questions formulated today existed also earlier and constituted organic parts of socialist management. The radical rearrangement of the world economy only brought to the surface the existing tensions and contradictions of socialist management.

Neither the national mechanisms nor the cooperation mechanism of the CMEA followed the changes in external economic environment and internal conditions in the seventies and this led to a cumulation of difficulties. In the period ahead of us the tensions appearing at the determining points of socialist management and being in close interrelation—eg. efficiency, growth, living standards, work ethics, equilibrium etc.—require a comprehensive frontal change in the mechanism.

Weighing up the possibilities of progress, it has to be stated that complex problems demand complex solutions. In our opinion—in view of the conflict between economic, military and foreign policy concerns—it is impossible to maintain a homogeneous picture of the COMECON in the future. The problems might be solved by stimulating the internal integrational nuclei. At present the emergence of three nuclei of condensation seems to be most likely; they are: Eastern Europe, South-East Asia and the Soviet Union, the most integrated unit even at present.

Mihály Simai:

The state sector and the international economic relations of developing countries

The author discusses the national economic importance of the state sector operating in developing countries, the efficiency of operation, the problems of the sector and its role in implementing the national development objectives. This role can be cast on the state sector only if its operation is organized, efficient and free from bureaucracy.

The role of state enterprises in foreign trade greatly varies by individual countries. It holds, however, for every country that they may play important roles in stabilizing export revenues, in diminishing dependence on imports, in the diversification of trade relations etc.

The state sector may undertake an active role in using the development funds originating from external sources, in implementing an investment policy conforming to national priorities. The author also discusses the nature and problems of the relationship between state-owned and private enterprises.

In order that the state might play an active role in implementing the economic policy objectives, greater attention has to be paid to the organizational and efficiency problems affecting the functioning of the sector.

Judit Gara:

Social policy based on changing socio-economic relations

Following the industrial revolution and in consequence of changing socio-economic relations social policy underwent considerable changes. Development became manifest in the widening circle of those entitled to benefits, as well as in a growing number of titles, but no less also in changes in organizational frameworks.

In our days, in modern capitalism, the scope of those entitled is widened to such extent that, not infrequently, social benefits can be claimed by right of citizenship.

Contemporary development already points beyond social insurance and provides a framework for social security. Its forms of manifestation include works constitutions, partnership rights and efforts aimed at complementing the income of the lowest strata of society.

The organizational frameworks of the institutional system of social policy underwent significant changes. The early manifestations, carried on mostly in church frameworks and restricted to charity, were replaced to decisive extent by social policy institutions working under central state control. In the majority of countries we find among the institutions carrying on social policy the social insurance organizations financed—to varying extent—directly by the state through the budget.

In the course of history we find differences in the socio-political development of the countries depending on their general economic and social development, but, with the emergence of international social policy the extent of such country-by-country deviations is diminishing.

The economic, social and political motives calling forth social policy also underwent important changes. The initial social policy following the industrial revolution and supporting the outcasts of society reached in modern capitalism a stage where social security is evolving.

ВОПРОСЫ ЭКОНОМИКИ

1980. évi 8. sz.

Tyihonov, V.: Az agrár-ipari komplexum lényege

Batalin, Ju.: A komplett blokkszerű építési mód

Szapilov, A.: A termelés műszaki felújításának komplex megközelítése

Kedrova, K.: Az ágazati tudományos-műszaki fejlesztés pénzügyi ellátása

Rzsesevszkij, V.: Ösztönzési alapok a gazdasági mechanizmusban

Bobilev, Sz.: A földtartalék-kihasználás javításának útjai

Komarov, V.—Ulanovszkaja, V.: A szolgáltatási szféra és a termelési hatékonyság fokozása

Klauszon, V.: Szovjet-Észtország negyven éve

Karlik, E.—Kormnov, Ju.: Termelési koncentráció és specializáció a KGST-tagországokban

Tarasov, L.: A KGST-országok 1979. évi gazdasági eredményei és 1980. évi tervei

Meisner, G.: A marxizmus mai polgári ideológiai értelmezése

Konarjeva, L.: A termékminőség-szabályozás megszervezése az amerikai iparban

Falcmán, V.: Állóalapot teljesítmény-egyenértékese

Diordica, A.: A külgazdasági kapcsolatok hatékonyságának kiszámítása

Ribin, V.—Csernyiseva, V.: A szocialista társadalmi termelés gazdasági hatékonyságának elméleti és módszertani problémái (kritériumok, mutatórendszer és mechanizmus) (Össz-szövetségi tudományos konferencia, Moszkva, 1979. december)

Ovcsinnjyikov, V.—Pupkov, N.—Gluhenko, T.: Az agrár-ipari integráció társadalmi-gazdasági problémái (Második tudományos egyetemi konferencia, Rosztov-na-Donu, 1979. december)

Karajeva, L.—Kolomijec, A.—Rajj, I.: A város és falu közötti lényeges különbségek leküzdése (Össz-szövetségi tudományos szeminárium, Tallinn, Tartu, 1979. október)

A lenini eszme — a lengyel—szovjet barátság, együttműködés és szövetség bázisa (Szovjet—lengyel tudományos konferencia, Varsó, 1980. április 22—23.)

Jakovleva, P.: A világgazdaság új problémái (A „Znanyije” kiadó új sorozata)

1980. évi 6. sz.

Beskid, L.: A fogyasztás motivációs funkciója

Plichcinski, E.: Az irányítási rendszer stabilitása

Zielinska, B.: A KGST-országok gazdasági fejlődése 1979-ben és az 1980. évi tervek

Sztyber, B. W.: Az árak a háború utáni közgazdasági kutatásokban Lengyelországban

Zurawicki, S.: A gazdasági racionalitás-fogalom újraértelmezésének szükségességéről

Glikman, P.: A pótló-modernizáló beruházások költségtervezésének módszere

Rutkowski, W.: A nem anyagi szolgáltatások gazdasági hatékonyságának kérdéseiről

Rapacki, R.: A külföldi technika iránti kereslet meghatározói a szocialista gazdaságban

Goldmann, A.—Morawski, A.: A vízigépes iparágak rugalmasabb telepítési módszere Észak-Lengyelországban

1980. évi 4. sz.

Tuzsarov, D.: Az ellenőrzés és a gazdasági irányítás közgazdasági megközelítése

Georgiev, R.: A tudományos-műszaki eredmények bevezetésének egységes információs bázisa

Sztanov, Sz.: A társadalomstatistika problémái. Alrendszerek és információs tartalom

Lazarova, G.: A centralizált könyvvitel — a könyvvitel megszervezésének tökéletesítésére irányuló korszerű forma a gazdálkodó szervezetekben

Cvetkov, R.: A beruházások finanszírozásának politikája Kínában (1977—1979)

Sztojanov, Sz.: A tőkés valutáris integráció okairól, lényegéről

Az imperializmus és a mai kapitalizmus lenini elmélete

Kolarov, N.—Karakasev, H.: Városkomplexum fejlesztésének szimulációs modellje (Szófia példáján)

Perjanov, P.: Az energiaválság hatása néhány amerikai iparág versenyképességére

Davidova, Sz.—Angelova, L.: A kapitalista élelmiszeri problémák elemzésének módszertani elvei és a kapitalizmus általános válságának közepette kialakult élelmiszeri helyzet (Szimpozion a szocialista országok agrárközgazdászainak részvételével, Lípese, 1979. december 3—8.)

1980. évi 5. sz.

Davidov, D.: Az önálló elszámolás mai problémái

Georgiev, L.: A tevékenységek összehangolása a tudományos-műszaki fejlesztési komplex programok végrehajtásánál

Völkova, N.: A termékminőség-ellenőrzés tökéletesítésének lehetőségei

Andonov, B.: A társadalmilag szükséges munka és érték az improduktív termelési erőforrásoknál

Sztanev, Sz.: A társadalomstatisztika problémái: integráció és az összeállítás integrációs megközelítése

Bozskov, L.: A tudományos-műszaki haladás mai feltételei között végbemenő tőke-kivitel irányzatai

Milev, E.—Assza, I.: Ipari szervezet imitációs modellezése

Pavlova, M.: A munkaerőhelyzet a Bolgár Népköztársaságban

Pejev, J.: Az arab közgazdasági gondolkodás egyik nagy képviselője (Ibn Haldun)

Vin, Je.: A Vietnami Szocialista Köztársaság megalakulásának 35 éves évfordulója és gazdasági fejlődése

Belcseva, J.: Új mozzanatok az ipari gazdasági tevékenység finanszírozásában, hitelezésében

Rangelova, R.: Az Európai Közgazdasági Társaság téli szimpoziona (Barcelona, 1980. január 7—9.)

1980. évi 7. sz.

Mozgósítsunk valamennyi tartalékot az öt-éves terv döntő évének teljesítéséhez!

Kovalenko, A.: A gabonatermelés fokozásának intenzív tényezői

Bacsurin, A.: A terv és az önálló elszámolás hatékonyságának fokozása

Usztijan, I.: A tudományos-műszaki haladás eredményei bevezetésének tervezése

Tokarjev, A.: Az építkezések hatásfokának növelése a gépesítés és automatizálás bázisán

Sztefanyin, B.—Gornstejn, M.: Az ipari technológia automatizálásának hatékonysága és hatékonyságfokozásának útjai

Borogyin, P.: A tudomány és technika eredményei termelésbe való gyorsított bevezetésének rendszere

Krotov, Ju.: A normatív tiszta termék funkciói

Csisztjakov, M.: Új módszertani útmutatások az állami tervek kidolgozásához

Vibocskin, A.—Petrenko, A.: Az érlelőhelyek komplex kiaknázásának és az ércek komplex hasznosításának kérdései

Zotov, D.—Makalszkij, I.: Az ágazatközi mérleg szerepe a közlekedés fejlesztésének tervezésében

Kozsejnyikov, N.—Jurkin, V.: Normatívák és terv

Karakulov, Sz.: Az agrárépítkezések szervezeti formáinak tökéletesítése

Uszkevic, M.: A Magyar Népköztársaság tervszerű gazdaságirányítási mechanizmusának tökéletesítése a mai szakaszban

Majer, V.: A lakosság reáljövedelmei

1980. évi 6. sz.

Toms, M.: Marx matematikai kéziratai felett

Andrósik, L.: A közgazdasági-matematikai gondolkodás fejlődése és eredményei marxista—leninista értelmezésének jelentősége a politikai gazdaságtan fejlődésében

Vepřek, J.—Pražák, L.: A gazdasági rendszerek modellezésének néhány kérdése

Klacc, J.—Nešporová, A.: Gazdasági növekedés Csehszlovákiában — a CES termelési függvények alkalmazása

Habr, J.: Gazdaságmatematikai módszerek alkalmazása a közgazdaságtudományban

Vobořil, J.: A programozási módszerek alkalmazásáról a tervszerű irányítási rendszer továbbfejlesztésében

Martinovský, V.: A használati érték mérésének néhány elméleti és módszertani kérdéséről

Bojarszkij, A. J.: A hasznosságok összemérhetősége és a népgazdasági optimum

Volkonszkij, V. A.—Szolovjev, J. P.—Entov, R. M.: A lakossági megtakarítások dinamikájának elemzése a szocialista országokban

Jarkovszky, V.: A komplex tőkeigényesség kiszámítása

1980. évi 7. sz.

Afanaszjev, Sz.: A gazdasági érdekek és kölcsönhatásai a szocialista társadalomban
Ljubinyin, A.: Az átmeneti gazdálkodási formák szükségessége és típusai

Bunics, P.: Önálló elszámolási módszerek valamennyi ágazati irányítási szinten

Szidorov, M.: A gazdasági fejlődés előrelépésének módszertani kérdései

Modesztova, V.: A társadalmi használati érték és előállításának költségei

Belkin, V.: A konkrét munka hatékonysága és minősége

Lutovina, É.: A munkaminőség értékelési módszereinek tökéletesítése — a hatékonyság növelésének tényezője

Bikov, G.: A termékminőség számbavétele a munka termelékenységének mérésénél

Jablonszkisz, A.: A szövetségi köztársaságok közötti gazdasági kapcsolatok szerepe azok gazdasági fejlettségi szintjének ki-egyenlítésében

Cserkaszov, N.: A termelés nemzetközi társadalmisítása: a regionális fejlesztés és ter-vezés kérdései

Bogacsevszkij, G.: A KGST-tagországok szerepe a nemzetközi munkamegosztásban és árucserében: a tényezők és a mutatók

Gjzsjanasz, Ju.: „Munkapiac” a mai kapitalizmus feltételei között: az alpiacok problémája

Oszipova, Z.: Polgári elméletek a szocialista gazdaságis növekedés tényezőiről

Jakimcsuk, K.: A csere fejlődése és töké-letesedése a szocialista társadalomban

Podszivalenko, G.: Finanszírozás és hitel-nyújtás a beruházásoknál

Vecserszkij, Sz.—Puljajev, V.—Radcsenko, V.: A lenini és a marxizmus közgazdasági tanok továbbfejlesztése és a jelenkor (Tudományos-elméleti konferencia a Zsdanovról elnevezett

Leningrádi Állami Egyetemen, 1980 áprili-sában)

Kurjanova, Z.: A lenini közgazdasági tanít-ás és a jelenkor (Elméleti konferencia Voro-nyezsben, 1980 áprilisában)

Dolzsnih, V.—Makarova, G.—Ogloblin, D.: A kelet-szibériai termelőerők fejlesztésének útjai (Köztársasági konferencia Irkutszkban, 1979 októberében)

Manohina, N.—Novasina, T.—Podkopa-jeva, T.: A társadalmi termelés hatékonyság-fokozásának kérdései a mai viszonyok között (Tanszékközi tudományos konferencia a Moszkvai Gazdaságtisztikai Intézetben, 1979 végén)

wirtschafts wissenschaft

1980. évi 6. sz.

Fröhlich, G.—Luft, Ch.: A külkereskede-lem szerepe a szocialista gazdasági integráció folyamataiban

Bernheier, K.—Haberland, F.—Karsten, H.—Koch, H.: Az ipar és a kereskedelem együttműködésének további tökéletesítése a fogyasztási cikkek termelésében

Kroll, H.: A szocialista nemzetközi ter-melészaskozítás és kooperáció hatékony va-riánsainak kutatása

Jefimov, K.: A fejlett szocializmus és a tudományos-műszaki haladás

Schwank, K. H.: Egy új főiskolai tankönyv — „A kapitalizmus politikai gazdaságtana”

Jonas, F.—Otto, C.: A nemzetközi szám-viteli és statisztikai szervezetek tevékeny-sége

Brendel, G.—Brode, G.: A világ érték-papír-helyzetének alakulása a hetvenes évek-ben. Tendenciák és okok

Graupner, K. H.—Krzyszczanowski, W.: Né-hány követelmény az NDK-ban folyó köz-gazdaságtudományi kutatásokkal szemben

Manazon, K.: V. I. Lenin és a világ-gazdaság időszerű problémái az új évtized küszöbén (Tudományos kollokvium a Berli-ni Humboldt Egyetem közgazdaságtudomány-szekciójára igazgatójának szervezésében, V. I. Lenin születésének százttizedik évfordulójára)

Altenburg, U.: A társadalmi termelés intenzifikálása a tudományos-műszaki hala-dás révén (Tudományos konferencia a Lip-

cei Marx Károly Egyetem közgazdaságtudományi napjainak keretében)

Fuchs, D.—Illgen, R.—Pöthig, B.: A szocialista pénzügyelmélet politikai gazdaságtani problémái (Tudományos tanácskozás 1979. decemberében, a Lipcsei Marx Károly Egyetem Franz Mehring Intézetéhez tartozó „Áru- és pénzügyviszonyok a szocializmusban” — csoport szervezésében)

Engelmann, I.—Henning, I.: A vezető és tevékenysége szocialista iparvállalatnál (kombinátznál) (A Leuna-Merseburgi Carl Schorlemmer Műszaki Főiskola tizedik üzemgazdasági konferenciája, 1979. december 5—6.)

1980. évi 7. sz.

Friedrich, G.: Irányítás és tervezés kombinátokban, üzemekben — tapasztalatok és általánosítások

Kiritschenko, W.: Az ötéves terv — a szovjet gazdasági és szociális fejlesztés-tervezés fő formája

Krinks, V.—Oberländer, K.—Rouscik, L.: A tudomány és technika tervezésének további tökéletesítése

Schultze, H.: Az NDK népességének reprodukív magatartásával kapcsolatos fejlődés néhány szempontja

Hess, P.: A konfrontáció stratégiája — mozgatóerők és ellentmondások

Wenger, S.: Egyenlőség és egyenlőtlenség a tőkés világpiacon

Schelzel, M.: A polgári szállítási és üzemgazdasági tanok logisztika-koncepciója

Jäger, G.—Rudolph, K.: Értékmódosulási problémák a szocializmusban (A Lipcsei Marx Károly Egyetem Franz Mehring Intézetében működő „Az áru- és pénzügyviszonyok a szocializmusban”-csoport utolsó tanácskozása)

Habart, B.: A fűtőanyagok és az energia termelői ára változtatásának céljai

Svoboda, K.: Az 1980-as brnói nemzetközi gépipari vásár előtt

Klenovič, K.—Melicher, A.: Szlovákia szerepe Csehszlovákia külgazdasági kapcsolataiban a VI. ötéves tervben

Kmoch, V.: Az építőipar 1980-ban (II)

Někrasov, O.: Két kongresszus között a Szovjetunióban

Šmid, L.—Součková, N.: Nemzetközi együttműködés a nyersanyagforrások racionális felhasználásában

Svěrák, G.: Az anyagmérlegek és a termékforgalmazás új jogi rendszere

Kontra, M.: A tanácsi és a szövetkezeti szolgáltatások előreljzésének egyes elméleti-módszertani kérdései

Планово стопанство

Davidov, D.: A tudomány és a műszaki haladás irányításának mechanizmusa — az egységes népgazdasági mechanizmus szerves része

Petrov, J.: A földkihasználás és a talajvédelem javításának főbb irányjai

Sztiojanov, D.: Komplex külgazdasági akcióprogramok

Đimov, A.: A szocialista népgazdaságok gazdaságának közelítéséről szóló lenini tanítás

Daszkalov, P.: A KGST-országok közötti két- és sokoldalú gazdasági kapcsolatok néhány valutáris vonatkozása

Tonkov, G. D.: A nemzeti agrár-ipari komplexum ágazati és ágazatközi fejlesztési programjainak egyik kiegyensúlyozási aspektusa

Devedzsijev, M.: A nem megyei jogú „kis óvárosok” demográfiai és gazdálkodási problémái

Milev, A.: A népgazdasági tervek kidolgozási rendszerének tökéletesítése, különös tekintettel a hosszú távú tervezésre (A szocialista országok központi tervező szerveit képviselő szakemberek tanácskozása, Szófia, 1980. május 19—23.)

PLÁNOVANÉ HOSPODÁŘSTVÍ

1980. évi 6. sz.

Hejsek, J.: A csehszlovák elektrotechnikai par további intenzív fejlesztése

Příkrýl, M.: A gázipar és a bitumenkitermelés fejlesztése

A Közgazdasági Szemle 1980. évi számaiban megjelent írások jegyzéke

	Folyó- írat- szám	Lap
I. Cikk		
Andrássy Adél:		
A Magyar Szocialista Munkáspárt XII. kongresszusa gazdasági életünkről	5	513
Vállalatnagyság és hatékonyság a termelőszövetkezetekben	12	1438
Ábel István:		
A külkereskedelmi árakhoz igazodó árképzés és a vállalati nyereségérdekeltség	7—8	854
Ábel István— Riecke Werner:		
Árfolyam, nyereségérdekeltség, külkereskedelmi hatékonyság	2	142
Berend T. Iván:		
Utunk a hetvenes évtizedig	7—8	782
Bognár József:		
Strukturális váltásunk társadalmi-gazdasági összetevői és ellentmondásai	7—8	797
Bognár József:		
Gondolatok a fejlődés világméretű gondjairól	11	1304
Bogomolov, O. T.:		
A KGST-országok hosszú távú gazdaságfejlesztési stratégiájáról	3	257
Botos Balázs:		
Strukturápolitika és beruházásirányítás az NSZK-ban	4	467
Botos Katalin:		
A transzferábilis rubel reális árfolyama	9	1082
Burgerné Gimes Anna:		
A magyar gazdaság növekedése a 70-es években	4	385
Csaba László:		
Kelet—nyugati együttműködés és gazdasági mechanizmus	4	452
Csikós-Nagy Béla:		
Az árpolitika szerepe gazdaságpolitikai céljaink végrehajtásában	7—8	831
Csizmadia Ernő:		
Élelmiszer-gazdaságunk a 80-as évtized küszöbén	6	649
Ehrlich Éva— Szilágyi György:		
Infrastruktúránk nemzetközi összehasonlításban (1960—1974)	2	187
Enyedi Györgyné:		
Az iparszerű termelés hatása a mezőgazdaság területi szerkezetének módosulására	6	725
Erdős Péter:		
Az amerikai gazdaság háború utáni — nem klasszikus típusú — válságai	12	1409
Erdős Tibor:		
Tőkeigényesség és átlagprofitráta	9	1025
Éliás András— Gajdos Géza:		
A mezőgazdaság és az élelmiszeripar exportorientált irányításáról	(6)	714
Ferencai Tibor:		
Béremelés és műszaki fejlesztés a mezőgazdasági vállalatokban	1	42
Forgács T. Katalin:		
A környezetgazdaságtan néhány kérdéséről	6	684
Gajdos Géza— Éliás András:		
A mezőgazdaság és az élelmiszeripar exportorientált irányításáról	6	714

Gara Judit:	Szociálpolitika a változó gazdasági-társadalmi viszonyok talaján	12	1477
Gergely István:	Vállalati beruházások és gazdasági egyensúly	1	22
Gergely István:	Az új árrendszer és a vállalati árpolitika	7—8	870
Goldperger István:	Műszaki-gazdasági kritériumok alkalmazása a fejlesztési döntések előkészítésében	3	264
Hámori Balázs:	„Nem árujavak és szolgáltatások” a szocialista árutermelő gazdaságban	6	668
Hetényi István:	A magyar gazdaság a 80-as években	(11)	1292
Hidasi Gábor:	Kína gazdasága az 1970-es évek végén	1	57
Hidasi Gábor:	A kínai gazdaság növekedése a 70-es években és perspektívái 1985-ig	5	607
Hoch Róbert:	A világgiaici árak és az árcentrum	10	1153
Horváth László:	Az 1980-as gazdasági szabályozók	1	1
Hunyadi László:	A rövid távú tervezés ökonometriai modellje	3	287
Huszár Istvánné— Surányi Bálint:	Emberi tényező és struktúraalakítás	2	156
Kapronczai István— Szénay László:	Termelőszövetkezetek a jövedelemérdekeltségről és a szabályozásról	3	306
Komonyi Zoltán:	Rugalmas vállalati tervezés	4	414
Kovács Ilona:	Az empirikus keresletelmzés fejlődése, keresleti függvények	9	1042
Kovács Imre:	Az élelmiszeripar helyzete és fejlesztésének iránya az 1980-as években	(7—8)	895
Kovács József— Szakonyi László:	Állóeszköz-felhalmozás és hitelezés a mezőgazdaságban	9	1073
Kozma Tamás:	Az oktatás távlati fejlesztésének eltérő területi feltételei	12	
Köves András:	A fejlett tőkésországokkal folytatott magyar és szovjet külkereskedelem: közös és eltérő problémák	5	594
Krasznai Zoltán:	A kisebb európai KGST-országok tőkés külkereskedelmének szerkezeti sajátosságai	4	438
Kulesár Kálmán:	Gazdasági „kihívás”, társadalmi „válasz”	7—8	814
Lackó Mária:	Feszültségek felhalmozása és leépítése	7—8	923
Leszák Ferenc— Orbán Árpád— Orosz Lajos:	Gazdasági fejlődés, kereset- és jövedelemviszonyok alakulása a mezőgazdaságban	10	1185
Mátyás Antal:	Magyarország gazdasági felemelkedésének útja és problémái Széchenyi alapvető műveiben	11	1281
Megyeri Endre:	A „versenyárrendszer” és a vállalati nyereség-érdekeltség	7—8	842
Mihalik István:	Lenin reagálása Rosa Luxemburg „A tőkefelhalmozás” című könyvére	4	479
Mihályi Péter:	A keynesi gazdaságpolitika utolsó évtizede Nagy-Britanniában	11	1327
Mocsáry József:	A hazai vállalatrendszer centralizációjának hatása a termelésirányítás és a szabályozórendszer hatékonyságára	11	1310
Orbán Árpád— Leszák Ferenc— Orosz Lajos:	Gazdasági fejlődés, kereset- és jövedelemviszonyok alakulása a mezőgazdaságban	10	1185

	Folyó- irat- szám	Lap
Orosz Lajos— Leszák Ferenc— Orbán Árpád:	Gazdasági fejlődés, kereset- és jövedelemviszonyok alakulása a mezőgazdaságban	10 1185
Pach Zsigmond Pál:	Társadalomtudományok és tudományközi kapcsolatok 7—8	777
Patai Mihály:	A KGST együttműködési mechanizmusáról	12 1451
Péteri György:	Nemzetközi likviditás és nemzetgazdasági szempont a magyar monetáris politikában 1924—1931 között	10 1203
Pogány György:	Gondolatok az ember teljesítményét módosító tényezőkről	4 398
Práger László:	Központi elképzelések és a vállalati gyakorlat	3 291
Rác László:	Az új árrendszer	2 129
Révész Gábor:	Béralakító tényezők, bérarányok	9 1057
Riecke Werner— Ábel István:	Árfolyam, nyereségérdekeltség és külkereskedelmi hatékonyság	2 142
Sárközy Tamás:	A gazdaságirányítás és a jog	5 561
Simai Mihály:	Az állami szektor és a fejlődő országok nemzetközi gazdasági kapcsolatai	12
Simán Miklós:	A szolgáltatások sajátosságairól	6 699
Sivák József:	Számítástechnika a népgazdasági tervezés módszereinek korszerűsítésében	1 12
Surányi Bálint— Huszár Istvánné:	Emberi tényező és struktúraalakítás	2 156
Szakonyi László— Kovács József:	Állóeszköz-felhalmozás és hitelezés a mezőgazdaságban	9 1073
Szénay László— Kapronczai István:	Termelősövetkezetek a jövedelemérdekeltségről és a szabályozásról	3 306
Szilágyi György— Ehrlich Éva:	Infrastruktúránk nemzetközi összehasonlításban (1960—1974)	2 187
Szoboszlai György— Wiener György:	Önkormányzat és gazdaságirányítás	7—8 880
Szöcs Miklós:	Energiagazdálkodásunk helyzete és feladatai	10 1159
Timár János:	Oktatáspolitikai és oktatástervezés	10 1172
Varga György:	Alvállalkozás és specializáció (A japán gépipar példája és néhány következtetés)	2 171
Varga Gyula:	A mezőgazdasági kistermelés jelentősége, szabályozottsága és a fejlesztés főbb kérdései	7—8 908
Vági Ferenc:	Vállalatnagyság és vállalati struktúra az állami gazdaságokban	4 427
Wiener György— Szoboszlai György:	Önkormányzat és gazdaságirányítás	7—8 880
Zsuffa Ervin— Zsuffa Ervinné:	Változó körülmények, növekvő követelmények a mezőgazdaságban	5 578
Zsuffa Ervinné— Zsuffa Ervin:	Változó körülmények, növekvő követelmények a mezőgazdaságban	5 578

2. Vita

Bertóti László:	Az érték nagyság kérdéséhez	1	68
Böszörményi Ferenc— Munkácsy Ferenc:	A foglalkoztatás hatékonysága és a munkaerő-kínálat	9	1097
Drechsler László:	„A mérhetetlenség mítosza”?	10	1216
Gábor R. István:	Szükségszerű-e a munkaerőhiány a szocialista gazdaság mai modelljében?	3	315
Práger László:	Gondolatok a differenciálásról és az ösztönzésről	10	1219
Vidmann Mihály:	Gondolatok a termelőszövetkezetek vállalati érdekelttségéről	2	208
Zalai Ernő:	Az érték nagysága és a munka termelőereje	7—8	941

3. Szemle

Árva László:	Vita az ún. megfelelő technológiáról	1	78
Domokos Zoltán:	A szakszövetkezetek társadalmi-gazdasági viszonyai	10	1227
Drechsler László:	A népgazdasági mérlegszámítások néhány kérdése	12	1493
Drechsler László— Szarvas Péter:	Az EGK-országok értékbeli mutatóinak összehasonlítása	2	226
Frey Mária:	A mezőgazdasági keresők aránya — nemzetközi összehasonlításban	7—8	956
Hoffmann Istvánné:	Lakásállományunk helyzete 1979-ben	11	1356
Kolos Miklós:	Lengyelország gazdasága az 1970-es években	10	1235
Laczó Ferenc:	Szövetkezeti integráció a dán élelmiszer-termelésben	9	1108
Olajos Árpád:	A végtermékben megtestesülő élő munka nagysága	11	1345
Pócs Ervin:	A fejlett tőkésországok gazdasága 1979-ben és az 1980. évi kilátások	6	739
Pócs Ervin:	Az európai KGST-országok gazdasági fejlődése 1979-ben és az ez évi tervek	7—8	971
Soldos László:	Az építőipari vállalatok anyagi-műszaki ellátása és annak fejlesztése	3	324

4. Tudományos tájékoztató

B. S.:	A magyar szocialista statisztika harmincéves útja	3	355
Bethlendi László:	A XIX. közgazdász-vándorgyűlés Magyar—szovjet közgazdász-szimpozion a magyar mezőgazdaság fejlesztéséről	9	1119
Dobozi István:	Az ötödik magyar—amerikai közgazdász-találkozó	10	1252
Drechsler László:	Cserearány-változások és a gazdasági növekedés mérése	1	104
G. I.:	Falufejlesztési ankét Keszthelyen	1	98
Halm Tamás:	Tudományos emléktülés Varga Jenő születése 100. évfordulójának tiszteletére	1	89
Halm Tamás:	Az 1980. évi Széchenyi-emléknapokról	11	1367
J. A.:	A Nemzetközi Alkalmazott Rendszerelemzési Intézet második konferenciája	7—8	995
Jónás Anna:	Doktori értekezés vitája (Augusztinovics Mária)	6	756
Juhász Pál— Prugberger Tamás:	Szocialista kisvállalatok létrehozása — egyéni kezdeményezés alapján	3	338

		Folyó- irat- szám	Lap
M. S.:	A Magyar Tudományos Akadémia 140. közgyűléséről	7—8	983
M. S.:	„Az ökonometria atyamestere”. A közgazdasági Nobel-díj 1980. évi kitüntetettje: Lawrence R. Klein	12	1501
Mózesné			
Biró Emma:	Az árpolitika kérdései az agrár-ipari komplexumban	9	1131
Nagy Ágnes:	Francia—magyar agrárgazdasági kollokvium	3	347
Szabó Katalin:	Kandidátusi disszertáció védése (Bálint József)	6	759
Tesner István:	A KGST-országok beruházások területén megvalósuló együttműködésének alapvető formái és gazdasági feltételei	7—8	992
Váczy Mária— Czagány László— Tóth László:	A világelelmélet és az élelmiszerhelyzet vizsgálatának módszertani kérdései (Nemzetközi tanácskozás Lipcsében)	4	491

5. Folyóiratszemle

	Piacgazdasági értékek változóiban?	9	1141
	Újra időszerű téma: az arany	1	114
Bogomolov, O.:	A KGST-országok és a fejlődő államok	1	111
Claustre, Vincent:	Kis- és középvállalatok a nemzetközi versenyben	3	358
Clutterbuck, David:	A rövidebb munkaidő előnyei és hátrányai	5	629
Daubigney, Jean-Pierre:	A vállalat belső munkapiaca	5	625
Frey, Bruno S.:	A közgazdaságtan mint magatartástudomány (Szempontok, bírálatok és adalékok Európából)	12	1504
Geldner, I.:	Utópia felé vezet-e a kiút a válságból?	6	764
Giersch, Herbert:	A világgazdaság jövőjéről	5	627
Hamman, D.:	A Phillips-görbe, a racionális várakozások és a munkaerőpiac szerződéselméleti szemlélete	4	496
von Hoffmeyer, M.— Schrader, J. V.:	Drágulási hullám a nemzetközi nyersanyagpiacokon	4	494
James, J.— Lister, S.:	Galbraith nézeteinek felülvizsgálata: a reklám a szegény társadalomban	6	763
Kantor, B.:	A racionális várakozások és a közgazdasági gondolkodás	9	1142
Kuznyecov, V.:	A tőkés gazdaság szabályozórendszerének válsága	2	241
Lambsdorff, O.:	Az 1980-as évek céljai — verseny, árstabilitás és alkalmazkodás	11	1387
Maier-Rigaud, G.:	Környezetvédelmi politika a piacgazdaságban	12	1506
Muszatov, V.:	A fiktív tőke és a látszatreformok demagógiája	5	622
Peters, U.:	Az érték és az értéktörvény felhasználásának néhány aspektusa a szocialista gazdasági integráció folyamatában	9	1140
Prnjat, Branko:	A tudományos-technikai forradalom — kihívás	7—8	997
Rosanvallon, P.:	A második gazdaság kifejlődése és az ipari társadalmak jövője	12	1508
Ruding, H. O.:	A hitelnyújtóknak konzultálniuk kellene a Nemzetközi Valutaalappal	7—8	998
Salin, Pascal:	Felejtjük el Keynest!	2	244
Schwarting, Gunnar:	Az állami kiadások pozitív elméletei (Kritikai áttekintés)	11	1389

		Folyó. irat- szám	Lap
Saing-Geours, Jean:	Létezik-e pénzügyi fegyver?	10	1265
Siebert, H.:	A természeti erőforrások szükségességének mutatói	3	364
Simon, H. A.:	Racionális döntés a gazdasági szervezetekben	3	360
Simon, H. A.:	A döntési folyamatok ésszerűségének határai	7—8	1000
Szubockij, Ju.:	Kisvállalatok az Egyesült Államok iparában	10	1263
Zsukov, E. F.:	Az Egyesült Államok adórendszere	10	1267

6. Szakirodalmi tájékoztató

	Népgazdasági modellek a távlati tervezésben (Pátyi Károly)	12	
Babanászász Szeriosz— Denke Géza:	A tudományos-technikai forradalom és a munkások (StuberErvin)	10	1270
Benet Iván:	Mezőgazdaság, élelmiszer-gazdaság, agráripari komplexum (Marillai Vilmos)	3	367
Bethlendi László:	Iparosodás és hatékonyság a mezőgazdaságban (Rácz Károly)	7—8	1006
Blahó András:	Transznacionális vállalatok az új világgazdasági helyzetben (Szabó Katalin)	11	1395
Falusné Szikra Katalin:	Munkabér, ösztönzés, elosztás (Szeben Éva)	7—8	1003
Donald J. Harris:	Tőkefelhalmozás és jövedelemelosztás (Petró Katalin)	11	1391
Erdei Ferenc:	Összegyűjtött művek. Szövetkezeti írások 1—2. (Zsarnóczai Sándor)	12	1511
Hajtó Aurél:	Rugalmas termelésirányítás a gépiparban (Vajdovich Béla)	12	1515
Izikené Hedri Gabriella:	Magyarország a kelet—nyugati gazdasági kapcsolatokban (Halm Tamás)	3	371
Ligeti István— Sivák József:	Növekedés, szabályozás és stabilitás a gazdasági folyamatokban (Hoós János)	1	119
V. P. Maszlennyikov:	A szövetkezeti mozgalom szerepe az afro-ázsiai országok társadalmi-gazdasági fejlődésében (Durkó László)	5	632
Simon Nóra— Alain Minc:	A számítógépesített társadalom (Koltai Tamás)	5	635
Sándor Imre:	A reklám funkciói a szocialista gazdaságban (Tóth Tamás)	6	767
Sárközy Tamás:	A gazdaságirányítás és a vállalatok (Halmai Gábor)	2	247
Tömpe István:	Struktúraalakító beruházási döntések (Richter Sándor)	4	499
Vadász László:	A műszaki fejlődés hatása a dán mezőgazdaságra (Pálovics Béláné)	4	500

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Петер Эрдеи</i> — Кризисы — не классического типа — послевоенного американского хозяйства	1409
<i>Тамаш Козма</i> — Различные области, условия перспективного развития обучения	1422
<i>Адель Андраши</i> — Величина предприятий и эффективность в производственных кооперативах	1438
<i>Михай Патаи</i> — О механизме сотрудничества в рамках СЭВ	1451
<i>Михай Шимаи</i> — Государственный сектор и международные экономические связи развивающихся стран	1465
<i>Юдит Гара</i> — Социальная политика на почве изменяющихся социально-экономических отношений	1477
ОБЗОР	
Некоторые вопросы расчетов народнохозяйственных балансов (<i>Ласло Дрекслер</i>)	1493
НАУЧНАЯ ИНФОРМАЦИЯ	
«Мастер эконометрии» Лауреат экономической нобелевской премии: Лауренс Р. Клейн (<i>М. Ш.</i>)	1501
ОБЗОР ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ	1504
КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ	
Собранные сочинения Ференца Эрдеи. Статьи о кооперативах 1—2. (<i>Шандор Жарноцаи</i>)	1512
Аурел Хайто «Гибкие методы управления машиностроительной индустрией» (<i>Бела Вайдович</i>)	1515
Модели народного хозяйства в перспективном планировании (редактор Мария Аугустинович) (<i>Карой Пату</i>)	1518
Резюме статей на русском и английском языках	1522
ИЗ СОДЕРЖАНИЯ ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ	1526
Список статей, опубликованных в номерах журнала «Кэзгаздашаги Семле» за 1980 г.	1530

Фőszerkesztő: *Zsarnóczai Sándor*
Szerkesztőségi titkár: *Kovács Lajos*
Olvasószerkesztő: *Halm Tamás*
Rovatvezetők: *Balázsy Sándor*
Gábor R. István
Molnár Ferenc
Sinkovics Alfréd
Szabó Katalin
Vági Ferencné
Tördelőszerkesztő: *Csehiné Bánhalmi Andrea*